

ENCYCLOPÆDIE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË.

Zonder twijfel is de laatste helft der XIXe eeuw een tijdperk van rijke ontwikkeling van onze kennis van Nederlandsch-Indië. Tal van grootere en kleinere werken en bovendien eene menigte van tijdschrift-artikelen leverden min of meer gewichtige bijdragen tot die kennis. Hun aantal echter wordt gaandeweg zoo overstelpend groot, dat het zelfs den man van studie te nauwernood gegeven is, de literatuur over Indië bij te houden, en dat het aan het groote publiek langzamerhand onmogelijk wordt, zich in dit alles ook maar eenigszins tehuis te vinden. Sedert geruimen tijd werd dan ook de behoefte gevoeld aan een werk, waarin een overzicht werd gegeven van het meest belangrijke betreffende onze O.-I. bezittingen, en dat in zekeren zin een résumé zou zijn van, en een wegwijzer door het wetenswaardige wat de Indische Archipel bevat. Terwijl voor Britsch- Indië in HUNTER'S IMPERIAL GAZETTEER en in BALFOUR'S ENCYCLOPÆDIA dergelijke werken tot stand zijn gekomen, ontbreekt dit nog altijd voor Nederlandsch-Indië. Wijlen de Heer M. L. v. DEVENTER was de eerste die aan het plan, in die behoefte tegemoet te komen, uitvoering trachtte te geven. Doch zijn denkbeeld, om eene zeer uitvoerige Encyclopædie van Nederlandsch-Indië te geven in tal van deelen en over eene lange reeks van jaren verdeeld, bleek bij de uitvoering op zulke bezwaren te stuiten, dat van de verwezenlijking van dat voornemen moest worden afgezien. Bij de bespreking van zijne plannen bleek

echter meer en meer de wenschelijkheid om op veel bescheidener schaal, een werk te geven dat, op niet te grooten voet geschoeid en in eene betrekkelijk korte tijdruimte, een overzicht zou verschaffen van het meest wetenswaardige, dat op Nederlandsch-Indologisch gebied te vermelden valt. Wel waren ook daarbij groote moeilijkheden te overwinnen en zijn de geldelijke bezwaren aan de uitgave van zulk een werk verbonden, niet gering. Maar, overtuigd van de wenschelijkheid dat een dergelijke uitgave het licht zou zien, en gesteund door eene subsidie der Regeering, hebben de ondergeteekenden zich vereenigd om de uitgave mogelijk te maken, en doen thans een beroep op allen die in Nederlandsch-Indië belang stellen. Alleen door hunne ondersteuning zal de uitgave van zulk een kostbaar werk mogelijk zijn.

Met de hoofdredactie van de uitgave hebben zich belast de HH.

MR. P. A. VAN DER LITH, HOOGLEERAAR TE LEIDEN, EN A. J. SPAAN, OUD-RESIDENT OP JAVA

die daarbij door tal der meest bekende autoriteiten op Indologisch gebied gesteund worden, welke reeds artikelen hebben geschreven of voor volgende afleveringen hebben toegezegd, zooals de Heeren: A. A. V. BEMMELEN, Mr. L. W. C. V. D. BERG, Mr. N. P. V. D. BERG, Mr. W. B. BERGSMA, Dr. J. G. BOERLAGE, J. BOUDEWYNSE, Dr. J. L. A. BRANDES, Dr. C. L. V. D. BURG, F. S. A. DE CLERCQ, R. V. ECK, Dr. J. J. M. DE GROOT, Lt. Kol. HOOYER, Dr. F. A. JENTINK, Dr. C. M. KAN, Dr. H. KERN, E. B. KIELSTRA, Dr. D. DE LOOS, G. K. NIEMANN, C. M. PLEYTE WZN., R. A. V. SANDICK, enz.

Hoofddoel der uitgave is het leveren van zoo beknopt mogelijk geschreven artikelen, die het meest wetenswaardige over het besproken onderwerp vermelden. De ruimte voor elk artikel mocht niet te groot gesteld worden, wilde men niet volkomen onpraktisch worden èn door het werk veel te kostbaar te maken èn door de uitgave over zoovele jaren te verdeelen, dat het eerste deel reeds verouderd zou zijn, lang vóór dat het laatste deel verscheen. Gedachtig aan het „qui trop embrasse mal étreint" hopen de redacteurs die klippen te vermijden, zonder aan de degelijkheid van het werk te kort te doen. En daarbij zullen zij, — en dit werd ook den medewerkers ernstig aanbevolen — door opgaven van bronnen diegenen tot verdere studie in staat stellen, welke over een onderwerp meer willen weten, dan in een kort artikel daarover kan worden medegedeeld.

De Encyclopædie moet een werk zijn dat handig in het gebruik is en vooral dient om te worden nageslagen, om terstond over een bepaald onderwerp te worden ingelicht. De redactie stelt zich echter voor dat het bovendien een gids zal kunnen worden voor hen, die zich niet met enkele mededeelingen tevreden willen stellen. Zooveel mogelijk, — en daarin zal het zich o. a. van het Aardrijkskundig en statistisch woordenboek van Nederlandsch-Indië onderscheiden, — zullen de in het werk voorkomende artikels zich over het geheele gebied der Indologische wetenschap uitstrekken, zooals *geschiedenis, aardrijkskunde, volkenkunde, bestuur, administratie, handel, nijverheid, cultures, talen* enz. Ook korte biographische mededeelingen zullen niet ontbreken.

Met vertrouwen bevelen de ondergeteekenden deze uitgave aan het Nederlandsch en Nederlandsch-Indisch publiek aan. Zij meenen toch met die uitgave een inderdaad nuttig werk het licht te doen zien, dat niet alleen in het studievertrek van den geleerde tehuis behoort, maar ook op het kantoor van den koopman, in de boekverzameling van den Indischen ambtenaar en officier, in de redactiekamer onzer dagbladen op zijne plaats zal zijn. Het worde aanbevolen aan allen, — en hoevele duizenden zijn dat niet! — die belangen hebben in Nederlandsch-Indië of om andere redenen in onze koloniën belang stellen.

De **Encyclopædie van Nederlandsch-Indië** *zal verschijnen in afleveringen van 4 vel druks à f 1.20 per aflevering, zij zal in ongeveer 25 à 30 afleveringen of drie deelen, waarvoor speciale banden zullen verkrijgbaar gesteld worden, compleet zijn.*

DEN HAAG. / LEIDEN. } November 1894.

MARTINUS NIJHOFF.
E. J. BRILL.

De ondergeteekende verlangt door tusschenkomst van den boekhandelaar

.... te ....

.... Ex. **VAN DER LITH en SPAAN, Encyclopædie van Nederlandsch-Indië** à *f* 1.20 per aflevering.

.... 1894.

ENCYCLOPÆDIE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË.

ENCYCLOPÆDIE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË

MET MEDEWERKING VAN

VERSCHILLENDE AMBTENAREN, GELEERDEN EN OFFICIEREN

SAMENGESTELD DOOR

P. A. VAN DER LITH,
HOOGLEERAAR AAN DE RIJKS-UNIVERSITEIT TE LEIDEN

A. J. SPAAN
OUD-RESIDENT OP JAVA

en

F. FOKKENS
INSPECTEUR VAN CULTURES IN N.-I. MET VERLOF,
TIJDELIJK GEDETACHEERD AAN HET MINISTERIE VAN KOLONIËN.

EERSTE DEEL:

AA. (A. J. VAN DER) — GIJAK-GIJAK.

's GRAVENHAGE — LEIDEN
MARTINUS NIJHOFF — E. J. BRILL

1896.

DRUKKERIJ voorheen E. J. BRILL, LEIDEN.

Aan

HARE MAJESTEIT

ADELHEID EMMA WILHELMINA THERESIA

KONINGIN-REGENTES DER NEDERLANDEN

WORDT DIT WERK MET DIEPEN EERBIED OPGEDRAGEN

DOOR

DE REDACTIE.

Bij het verschijnen van het Eerste Deel der Encyclopaedie van Nederlandsch Indië wenscht de Redactie in het kort rekenschap te geven van de door haar gevolgde werkwijze en van de middelen, door haar gebruikt, om die uitgave zooveel mogelijk te doen worden wat zij er zich van heeft voorgesteld en waarnaar zij zooveel zij vermocht gestreefd heeft: een overzicht in kort bestek van datgene, wat over Nederlandsch Indië bekend is en gerekend mag worden de algemeene belangstelling te verdienen.

Het hoofddoel, dat der Redactie steeds voor oogen heeft gestaan, is het leveren van een overzicht van wat met betrekking tot Nederlandsch Indië belangrijk kan heeten, zóó geschreven dat het bruikbaar en nuttig zou zijn voor het algemeen en niet uitsluitend voor vakmannen. Het is nooit hare bedoeling geweest een reeks van verhandelingen te geven, waarin de ethnoloog, de geograaf, de botanist, de militair, de besturende ambtenaar enz. alles vindt, wat hij voor zijn ambt of voor zijn studievak noodig heeft, maar zij heeft gewenscht artikelen te leveren, waarin het algemeen wetenswaardige, voor zooveel het op Ned. Indië betrekking heeft, kort en bondig werd uiteengezet, zooveel mogelijk voorzien van litteratuur-opgaven, — met vermijding van datgene wat, als niet speciaal Nederlandsch Indisch, in algemeene werken tehuis behoort, of te veel in de details van speciaal-studie afdaalt. In dien geest heeft de Redactie zich steeds tot hare medewerkers gewend, en hen verzocht, in zoo beknopt mogelijken vorm voor een groot publiek en niet voor specialiteiten te schrijven en evenmin voor een algemeene Encyclopædie; meermalen is, waar de Redactie dit vermocht, een artikel in verband hiermede omgewerkt. Dat dit niet altijd mogelijk was [1]), zal de lezer wel begrijpen

1) In de zoölogische artikelen heeft dit tot een dualisme geleid. Dr. F. A. JENTINK, wien wij verzocht hadden, de dierkundige artikelen te behandelen in den geest der botanische artikelen, van welke hij inzage kreeg, bepaalde zich tot de vermelding der systematische benamingen met bijvoeging der inlandsche namen, voor zoover hij deze uit werken, in verschillende talen geschreven, had opgeteekend. Voor hen, die de natuur in Indië wilden leeren kennen, kon dit nuttig zijn, maar aan het doel eener Encyclopaedie beantwoordde het niet. De Heer A. A. v. BEMMELEN heeft toen, op ons verzoek, zich bereid verklaard, die artikelen aan te vullen, voor zooveel dit noodig was met het oog op het uiterlijk voorkomen der dieren en de rol, die zij in de inlandsche huishouding spelen.

wanneer hij overweegt hoevele medewerkers artikelen hebben geleverd en bedenkt hoe vaak een specialiteit het belang zijner studie overschat, terwijl er ook rekening mede moet worden gehouden, dat menig artikel der Redactie eerst werd toegezonden op het oogenblik, dat de aflevering, waarin het behoorde te verschijnen, moest worden afgedrukt. Hartelijken dank meent de Redactie daarom hier te moeten brengen aan zoovelen harer medewerkers, die de eischen eener Indische Encyclopædie goed in het oog hebben gehouden en artikelen geleverd, die haar tot een waar sieraad verstrekken.

Geen oogenblik heeft de Redactie zich de illusie gemaakt, dat zij reeds terstond een volmaakt werk zou kunnen geven. Bij geen enkele Encyclopædie is dit tijdens eene eerste uitgave het geval geweest. De naïve vergelijking, in een beoordeeling der Encyclopædie gemaakt tusschen dat werk, — in dit opzicht een baanbreker en een eerste begin, — en de 14de uitgave van BROCKHAUS' REALLEXICON, kon alleen opkomen bij hen, die geen besef hebben van de moeilijkheden, aan de eerste uitgave van een dergelijk werk als de Encyclopædie verbonden. Dat ongelijkheden in de bewerking moesten voorkomen, spreekt wel van zelf; kunnen deze zelfs in Encyclopædieën, die verschillende uitgaven beleefden, wel worden aangetoond, hoeveel te meer moet dit het geval zijn in een eerste proef, waar men zich bij den aanvang onmogelijk volledig rekenschap kon geven van den omvang, dien volgende artikelen moesten erlangen. Ook in deze Encylopædie heeft de Redactie hare medewerkers niet op een Procrustesbed willen spannen en dankbaar uitgebreide artikelen aangenomen, mits zij maar in het kader „algemeen belangrijke, speciaal Nederlandsch Indische artikelen" vielen, èn mits de medewerkers geene uitvoerige verhandelingen leverden, waar artikelen van bescheiden omvang te pas kwamen, terwijl zij ook artikelen, die te weinig gaven óf zelve heeft uitgebreid óf door andere artikelen aangevuld. Het zal den lezers ook wel getroffen hebben, dat in latere afleveringen het stelsel meer werd gevolgd om in groote artikelen een bepaald onderwerp zoo grondig te behandelen, als met de beschikbare plaatsruimte overeen was te brengen, terwijl dan voor kleinere artikelen daarnaar kon worden verwezen. Zoo werd in de artt. Borneo en Celebes eene zeer uitvoerige geographische beschrijving van het betrokken eiland gegeven, waardoor inderdaad plaatsruimte is uitgewonnen, omdat nu voor tal van onderdeelen daarnaar verwezen kan worden hetzij in het werk zelf, hetzij in een alphabetisch register, dat aan het werk zal worden toegevoegd, en dat de namen van belangrijke personen en zaken zal bevatten, die in het werk vermeld worden, doch waaraan geen afzonderlijk artikel is gewijd.

Dat bij de duizendtallen artikelen, die de Encyclopædie bevat, fouten in de détails niet te vermijden zijn, zelfs bij een ernstig streven van Redactie en medewerkers om die te voorkomen, spreekt wel van zelf. Toch wordt

door menigeen, die door aanschouwing een klein stukje van het groote geheel kent, niet begrepen, dat niet iedereen daarvan even goed op de hoogte is, en kan hij, die nooit getracht heeft een algemeen werk te schrijven, zich geen denkbeeld maken van de groote bezwaren, verbonden aan het bewerken, schiften en vergelijken van het overgroote materiaal, dat over vele onderwerpen voorhanden is. En datzelfde geldt ten opzichte van de keus van de artikelen, en van wat daarin moet worden gezegd. Zoovelen die, hetzij een bepaald gedeelte van Indië kennen, hetzij een bepaald vak bestudeeren, hetzij door hunne betrekking met bepaalde onderwerpen vertrouwd zijn, achten een werk van weinig waarde, waarin nu niet juist te vinden is, wat zij behoeven of bijzonder belangrijk vinden, of keuren op hoogen toon een artikel af, dat in zijn geheel voortreffelijk is, maar waarin enkele bijzonderheden ontbreken, die toevallig hun wel bekend zijn.

Gegronde opmerkingen, ook in détails, zal de Redactie zich echter gaarne te nutte maken om de Encyclopædie, in een eventueel te geven supplement, meer en meer te doen worden een schatkamer van het algemeen wetenswaardige, dat Nederlandsch Indië bevat. Om op die wijze een goed geheel te leveren doet zij een beroep op alle belangstellenden in en buiten Nederlandsch Indië. Zij zou wenschen, dat deze de Encyclopædie, voor het deel dat meer speciaal tot hun gebied behoort, als legger gebruikten, aanteekenden wat zij meenden, dat daaraan ontbrak, dit aanvulden en aan de Redactie toezonden, die dan, des gewenscht met den naam van den inzender, van die opmerkingen gebruik kan maken. Het spreekt van zelf, dat in de eerste plaats opgave van feiten wordt verlangd; beschouwingen, vooral van politieken aard, — een enkele maal konden zij in de Encyclopædie niet worden vermeden, — behooren zoo weinig mogelijk voor te komen, en dan nog altijd zoo, dat ook de tegenargumenten worden medegedeeld en de litteratuur van beide zijden vermeld wordt.

Hebben wij hierboven de hoofdtrekken van onze wijze van werken geschetst, thans wenschen wij ons nog tegenover den lezer te verantwoorden omtrent enkele speciale punten en rekenschap van onze wijze van behandeling afteleggen.

In de eerste plaats wat betreft de korte levensberichten, in de Encyclopædie opgenomen. Wij hebben ons er strikt toe bepaald, alleen die personen te vermelden welke met betrekking tot Nederlandsch Indië zich verdienstelijk hebben gemaakt. Wat de overledenen betreft, meenden wij alleen over hen te moeten spreken, die één belangrijk spoor in de geschiedenis van Nederlandsch-Indië hebben achtergelaten, of op de een of andere wijze op het gebied harer wetenschap hebben uitgeblonken of in groote mate tot de vermeerdering van onze kennis van Insulinde bijdroegen. Voor de nog levenden meenden wij iets ruimer in de keuze te mogen zijn, omdat het

voor de gebruikers der Encyclopædie nuttig kon zijn een en ander te vernemen omtrent hunne Indische tijdgenooten. Toch hebben wij ons ook hierin zeer moeten beperken, en moesten wij menig verdienstelijk ambtenaar of officier onvermeld laten; voor zoover zij echter in belangrijke geschriften de wetenschap van Nederlandsch-Indie bevorderden, hebben wij zooveel mogelijk getracht hunne namen optenemen met opgave hunner voornaamste werken, waarvan de kennis voor onze lezers van belang kon zijn. Het is duidelijk, dat wij het hier menigeen niet naar den zin hebben kunnen maken en dat deze en gene zal meenen dat de een niet, en een ander wel had moeten worden vermeld. Ook hier hebben wij naar ons beste weten gehandeld; ernstige opmerkingen zullen wij ook in dit opzicht gaarne ter harte nemen.

Ten aanzien der geografische namen, hebben wij in het oog gehouden dat de Encyclopædie geen aardrijkskundig woordenboek behoort te zijn, en daalden daarom niet verder af dan tot de districten; van de plaatsen namen wij alleen die op, waarvan iets meer dan de naam alleen te vermelden valt; van de rivieren, die welke voor de communicatie of in ander opzicht van belang zijn. Ook bij de vermelding der planten volgden wij eenen dergelijken regel; wat de dieren betreft verwijzen we naar het vroeger gezegde.

Groote moeilijkheid leverde de beantwoording der vraag op, welke spelling voor inlandsche namen moest worden gevolgd. In dit opzicht toch heeft menigeen zijn eigen systeem, waarop hij zeer kitteloorig is, zoodat soms in zijn oog de waarde van een artikel bepaald wordt naar de meerdere of mindere mate, waarop daarvan wordt afgeweken. Bedenkende, dat wij voor het groote publiek schreven, hebben wij bij woorden, die reeds burgerrecht verkregen (Sumatra, Celebes, Cheribon, enz.), de gebruikelijke spelling gevolgd, en voor plaatsnamen enz. ons aan den Regeeringsalmanak gehouden, — niet omdat deze in alle opzichten hiervoor de beste gids is, maar omdat wij anders in groote moeilijkheden zouden zijn vervallen. Alleen toch dan, wanneer in de eigen litteratuur van het betrokken volk de een of andere naam is vermeld, kan men met vrij groote zekerheid de spelling daarvan vaststellen, — anders moet men afgaan op wat men van den inlander hoort, waarbij vaak groot plaatselijk verschil bestaat, en verder op het gehoor van dengene, die het woord overbrengt, en dat dit tot allerlei misverstand aanleiding geeft is bekend genoeg. Waarschijnlijk zal, in menig geval, een andere spelling aan de hand kunnen worden gedaan, dan die welke wij gebruikten; wordt ons die opgegeven, dan zullen we haar dankbaar te nutte maken, mits er bij worde vermeld hoe de naam in de inlandsche taal geschreven is, want anders loopt men groot gevaar, in plaats van een minder goede spelling een even weinig juiste aantebevelen [1]).

---

1) Voor de spelling van de inlandsche benamingen van dieren verwijzen wij naar de noot op blz. 342.

Zooveel mogelijk eindelijk hebben wij ons bepaald tot het tegenwoordig gebied van Ned.-Indië en vroeger daartoe behoorende koloniën onvermeld gelaten. Wij zeggen zooveel mogelijk, omdat uit den aard der zaak ten aanzien van de geschiedenis dit beginsel niet altijd streng kon worden doorgevoerd.

Ten slotte nog een woord van eerbiedigen dank aan Zijne Excellentie den Minister van Koloniën, die aan de uitgevers een subsidie toezegde, waardoor de uitgave der Encyclopædie mogelijk is geworden.

DE REDACTIE.

Lijst der Medewerkers aan het Eerste Deel.

A. A. van Bemmelen, Directeur der Diergaarde. Rotterdam.
Prof. Mr. L. W. C. v. d. Berg. Delft.
Mr. N. P. v. d. Berg, President der Nederlandsche Bank. Amsterdam.
Mr. W. B. Bergsma, voorheen Chef der Afd. Statistiek ter Alg. Secretarie. Apeldoorn.
P. A. M. Boele v. Hensbroek, lid der firma Nijhoff. 's Gravenhage.
Dr. J. G. Boerlage, Onderdirecteur van den Botanischen tuin. Buitenzorg.
Prof. J. A. v. d. Broek. Delft.
Dr. C. L. v. d. Burg, Oud-Geneesheer te Batavia. Laag-Soeren.
J. E. Bijlo, Controleur 2e kl. bij het Binnenl. Bestuur op Java.
Dr. H. v. Capelle, Leeraar aan de Rijkslandbouwschool. Wageningen.
F. S. A. de Clercq, Oud-resident van Ternate en Riouw. 's Gravenhage.
J. W. H. Cordes, Oud-Inspecteur van het Boschwezen in Ned.-Indië. Nijmegen.
R. v. Eck, Leeraar aan de Militaire Academie. Breda.
F. Fokkens, Inspecteur van cultures in N.-I. 's Gravenhage.
Mr. G. J. Grashuis, Lector aan de Rijksuniversiteit te Leiden en aan de Rijkslandbouwschool. Wageningen.
Dr. M. Greshoff, Onderdirecteur van het Koloniaal Museum. Haarlem.
Prof. Dr. J. J. M. de Groot. Leiden.
Mr. J. E. Heeres, Adjunct-Rijksarchivaris. 's Gravenhage.
G. B. Hooyer, Oud-Hoofdofficier Indisch leger. 's Gravenhage.
Dr. F. A. Jentink, Directeur van het Museum v. Nat. Historie. Leiden.
Prof. Dr. C. M. Kan. Amsterdam.
Prof. Dr. H. Kern. Leiden.
Dr. P. G. Krause, Assistent bij het Geologisch Museum. Leiden.
Prof. Mr. P. A. v. d. Lith. Leiden.
Dr. D. de Loos, Directeur der Hoogere Burgerschool. Leiden.
Prof. Dr. G. K. Niemann. Delft.
Prof. Dr. C. A. Pekelharing. Utrecht.
C. M. Pleyte, voorheen Conservator a. h. Ethnologisch Museum te Amsterdam. Leiden.
R. A. v. Sandick, Oud-Ingenieur in Indië. Amsterdam.
Dr. J. D. E. Schmeltz, Conservator aan het Ethnographisch Museum. Leiden.
A. J. Spaan, Oud-resident op Java.
H. Zondervan, Leeraar a. d. Hoogere Burgerschool. Bergen op Zoom.
J. Boudewijnse, Onderdirecteur van de Stenographische inrichting der Staten-Generaal. 's Hage.

VERKORTINGEN.

Alf. Amb.	Alfoersch van de Ambonsche eilanden en Zuid-Ceram.
Alf. Halm.	Alfoersch Halmaheira.
Alf. Men.	Alfoersch Menado, meer speciaal de Minahasa.
Amb. Aroe	Aroe-eilanden, residentie Ambon.
Amb. Bab.	Babar- (Babber-)eilanden, residentie Ambon.
Amb. Gor.	Goram-eilanden, residentie Ambon.
Amb. Kei	Kei-eilanden, residentie Ambon.
Amb. Kis.	Kisar, residentie Ambon.
Amb. Let.	Leti-eilanden, residentie Ambon.
Amb. Rom.	Romang-eilanden, residentie Ambon.
Amb. Serm.	Sermata-eilanden, residentie Ambon.
Amb. Ten.	Tenimber-eilanden, residentie Ambon.
Amb. Wat.	Watoebela-eilanden, residentie Ambon.
Amb. Wet.	Wetter, residentie Ambon.
Bal.	Balineesch.
Bandj.	Bandjermasin.
Batav. Mal.	Bataviasch-Maleisch.
Bat.	Bataksch.
Bat. Mand.	Bataksch-Mandaheling.
Boeg.	Boegineesch.
Boer.	Boeroe, residentie Ambon.
Boet.	Boeton, gouvernement Celebes.
Bol. Mong.	Bolang-Mongondo, residentie Menado.
Daj.	Dajaksch.
Engg.	Engano, Sumatra's Westkust.
Goront.	Gorontaloosch.
Hoog-Jav.	Hoog-Javaansch.
Jav.	Javaansch.
Koeb. Sum.	Koeboe op Sumatra.
Koet.	Koetei, Oost-Borneo.
Laag-Jav.	Laag-Javaansch.
Lamp.	Lampongsch.
Lamp. Ab.	Aboeng in Lampong.
Lamp. Pab.	Pabijan in Lampong.
Lamp. Pam.	Paminggir in Lampong.
Loeb. Sum.	Loeboe op Sumatra.
Mad.	Madoereesch.
Mak.	Makasaarsch.
Mak. Boet.	Boeton in Makasser.
Mal.	Maleisch.
Mal. Amb.	Maleisch van Ambon.
Mal. Men.	Maleisch van Menado.
Mal. Mol.	Maleisch der Molukken.
Mal. Pal.	Maleisch van Palembang.
Mal. Tim.	Maleiseh van Timor.
Menangk.	Menangkabausch.
Ment.	Mentawei-eilanden.
N. G. Noemf.	Noemforsch, Nieuw-Guinea.
N. G. 4 R.	Gebied der 4 Radja's, N.-Guinea.
Rot.	Rotineesch.
Sal.	Saleijer, Gouvernement Celebes.
Saw.	Sawoe, residentie Timor.
Soend.	Soendaasch.
Soend. Buitz.	Soendaasch van Buitenzorg.
Tern.	Ternataansch.
Tid. Born.	Tidoeng op Oost-Borneo.
Tim.	Timoreesch.
West-Halm.	West-Halmaheira.

ENCYCLOPÆDIE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË.

A.

AA (A. J. VAN DER), schrijver van „Nederlandsch Oost-Indië (1846—1857)" geb. te Amsterdam 6 Dec. 1792, gest. 21 Maart 1857. Behalve het genoemde werk stelde hij verscheidene andere samen, van welke wij, als min of meer ook met N. O. I. in verband staande, hier alleen noemen het Biographisch woordenboek der Nederlanden, dat echter door anderen werd voltooid.

AA (P. J. B. C. ROBIDÉ VAN DER), geb. te Oosterbeek 23 Mei 1832, gest. te 's Gravenhage 10 Febr. 1887. Hij studeerde aan het Luthersch Seminarium, doch bleef later ambteloos, en vestigde zich te 's Grav., waar hij zich met koloniale en aardrijkskundige studiën bezighield en vooral groote verdiensten verwierf door zijne geschriften over N. Guinea. Onder den pseudonym Robrecht van Peene schreef hij o. a. vele artikelen in de Koloniale Jaarboeken. Tal van bijdragen van zijne hand, met N. O. I. in verband staande, komen voor in de Gids, de Indische Gids, de Handel. van het Ind. Gen., de Bijdr. t. t. l. en vlk., T. v. h. Aardr. Gen. en de Ned. Spectator, terwijl de uitgaven van belangrijke werken door hem bezorgd en met Inleidingen en Aanteekeningen verrijkt werden, nlk. v. Rosenbergs Reis n. d. Zuidooster eilanden en diens Reistochten naar de Geelvinksbaai in 1869 en 1870; voorts: de Reizen naar Ned. N. Guinea in 1871—1876 en Bock's Reizen in Oost- en Zuid-Borneo. Ook zijne Afrikaansche Studiën moeten hier vermeld worden.

Zie: J. K. W. Quarles van Ufford, in Levensber. Maatsch. N. Lett. 1887.

AÄFA, Alf. Amb.; zie KAPAS.

AAL. De aalachtige visschen zijn in den Indischen Archipel door verschillende soorten vertegenwoordigd, zoowel in de rivieren als in de zee. Zoo wordt in de Indische Zee de bruine slangaal (Ophisurus serpens) aangetroffen, die eene lengte bereikt van 6 voet en een zilverkleurigen buik heeft; in de Moluksche Zee de geringde slangaal (Ophisurus colubrinus), bekend door zijne in het oog vallende kleuren, terwijl het lichaam over de geheele lengte voorzien is van witte en zwarte ringen; in de moerassige oevers der rivieren van Java de modder-aal (Monopterus javanicus), in het Jav. Weloet, Soend. Beloet; de zeepaling (Conger talabou) uit de Indische Zee, enz. Sommige soorten worden wel gegeten.

AALOWOLE, Amb. Kis.; zie LONTAR.

AAP. De Indische Archipel is rijk aan apensoorten en vele dezer zijn door talrijke individuën op verschillende eilanden vertegenwoordigd, terwijl andere slechts op bepaalde localiteiten voorkomen. Van de Orang-oetan's (2 Maleische woorden: Orang = Mensch en Oetan of Hoetan = bosch of wildernis; meestal verkeerdelijk geschreven Orang-oetang, want Oetang of Hoetang beteekent schuld) kent men de op Borneo voorkomende soort (Simia satyrus) beter, dan de 2de soort, de roodharige, door de Maleiers Mawas genoemd (Simia Abellii), die alleen Sumatra bewoont, en volgens de waarnemingen gedaan op de weinige voorwerpen, welke in gevangen staat gedurende korteren of langeren tijd hebben geleefd, veel vlugger in hunne bewegingen en levendiger van aard zouden zijn dan de Borneosche individu's. De meeste levende evenzeer als de doode voorwerpen, die uit hun geboorteland naar andere werelddeelen werden overgebracht, waren allen van Borneo afkomstig. De Orang-oetan's komen noch op Borneo, noch op Sumatra algemeen voor; op Borneo worden zij slechts in lage vlakke streken in de groote sombere moerasachtige bosschen tusschen hoog en dicht geboomte van het zeestrand tot ver in het binnenland, doch nooit in het gebergte aangetroffen. Op Sumatra leven zij voorzoover met zekerheid bekend is, langs de noordoostkust van Siak en Atjeh; slechts een enkel individu dwaalt ten gevolge van eene of andere buitengewone omstandigheid naar het westelijke gedeelte van Sumatra af. Volgens een ooggetuige houden zij verblijf in de slechts langs kreekjes doordringbare wouden tusschen de Batang Gadis en de Singkel-rivier. Een andere zoöloog nam 2 jeugdige Orang-oetan's waar tusschen Tapanoeli en Singkel, ten westen van het meer Toba. De inboorlingen van Sumatra kennen evenwel dit dier zeer weinig en slechts bij overlevering, en

verbinden allerlei fabelen en zonderlinge meeningen aan een wezen dat zij beschouwen als half dier en half mensch. De Dajaks op Borneo eten gaarne Orang-oetan's, zoowel in verschen staat als geroosterd, bij wijze van dendeng (hard gedroogd). Vooraf worden de wonden diep uitgesneden welke veroorzaakt zijn door giftige pijlen, die de inboorlingen uit een soort van blaaspijpen op de Orang-oetan's afschieten en dit zoo lang volhouden, totdat door de werking van het vergif de dieren half verdoofd en onderhevig aan vaak zeer hevige krampen uit de boomen naar beneden tuimelen, waarna zij met lanssteken worden afgemaakt. Het geheele dier wordt dan gevild, in stukken verdeeld en van het vet ontdaan, waarop de Dajaks bij het gereedmaken van hun voedsel zeer verlekkerd zijn; oude Orang-oetan's, waarvan de mannetjes buiten den tijd der paring meest in stille eenzaamheid hun leven slijten en welke dikwijls zeer dik worden, leveren eene groote hoeveelheid vet op. Het vleesch is wit en zacht als kalfsvleesch, doch riekt en smaakt zoet. De huid wordt verwerkt tot kleedingstukken en tot mutsen, waarmede de Dajaks zich op strooptochten of bij feesten vermommen, ten einde zich een woest uitzicht te geven.

Van de Langarm-apen of Gibbons (Hylobates) zijn de 3 voet hooge en forsche Siamang's van Sumatra (H. syndactylus) en de grijze Wouwou's van Java (H. leuciscus), grijsachtig van kleur met een zeer groote zwarte plek boven op den kop, in den vorm van een kalot, de meest bekende soorten. De Siamang's zijn niet gemakkelijk in de boomen te onderscheiden, hoewel zij door hun luid geschreeuw des ochtends en des avonds hunne aanwezigheid verraden. Hunne behendigheid bij het klimmen is verwonderlijk, doch op den grond zijn zij volkomen hulpelooze dieren, zoo zelfs dat deze eigenaardigheid tot een spreekwoord bij de inboorlingen is geworden, en zij slechts in dien toestand kunnen gevangen worden. De Maleiers meenen dat de Siamang's niet kunnen drinken zooals andere apen gewoon zijn dit te doen, en wel tot straf van eene door hen begane zonde. Zeker is het, dat een in gevangenschap waargenomen individu de druppels in zijn mond liet vallen, welke van zijne handen of regendruppels die van de rotan afdruppelden. Bij de Siamang's is de richting der haren op de armen gelijk aan die der Orang-oetan's en der menschen; het geheele dier is dik behaard.

In het zuidoosten van Sumatra langs de rivier van Palembang vindt men de Withand-gibbon (H. lar) donkerbruin of witgeelachtig van kleur, welke laatstgenoemde kleur vooral de hoofdtint der wijfjes is. De 4 handen en een breede rand rondom het gelaat zijn wit. In het zuidwesten van Sumatra daarentegen vindt men eene andere soort (H. agilis s. variëgatus), waarvan de individu's zeer onderscheiden van kleur zijn, van bruinzwart tot witachtig bruin met allerlei nuances daartusschen in, en de handen gewoonlijk gekleurd evenals het lichaam; de bruinzwarte en de witachtige komen het meest voor en leven in troepen bijeen. Opmerkenswaardig is het, dat de donkere wijfjes steeds donkergekleurde jongen en de lichtkleurige wijfjes steeds lichtgekleurde jongen voortbrengen. Op Java vindt men slechts den bovengenoemden grijzen Langarm-aap; op Borneo alleen de bruine Slank-aap (H. concolor) verwant aan H. leuciscus, langs de westkust hoofdzakelijk te Pontianak, en de zwarthandige soort (H. Mülleri), die de onderzijde van het lichaam zeer donker gekleurd heeft, in het noordelijk en zuidoostelijk gedeelte van dit eiland.

Onder de Slank-apen (Semnopithecus) heeft de Neusaap (S. nasica) eene zekere vermaardheid verworven tengevolge van zijn buitengewoon langen vooruitstekenden platten neus. Deze soort komt slechts op Borneo voor en wordt gewoonlijk in gezelschap van den Orang-oetan aangetroffen. De Neusapen kunnen zich uren lang als dood houden en door de dichtste struiken laag langs den grond als het ware voortglijden, zoodat de inboorlingen daarvan gebruik maken om hen met honden te jagen ten einde ze levend of dood te bemachtigen en hun vleesch te eten; aan de Dajaks en met name aan de Beadjoe-stammen dienen zij tot voedsel dat bij die inlanders zeer in trek is. Over het algemeen zijn de Dajaks groote liefhebbers van apenvleesch; tot dat doel wordt het geheele dier aan een lange pin gestoken en voor of boven het vuur geroosterd. In de magen en ingewanden van sommige apen worden de zoogenaamde Bezoar-kalksteenen of -ballen gevonden, waaraan tegen uit- en inwendige vergiftigingen eene buitengewone geneeskracht wordt toegeschreven. Merkwaardig is het dat die ballen, welke in de magen der Slank-apen en in het bijzonder der Neusapen gevonden worden, door de inboorlingen als behoorende tot de fijnste en beste qualiteit, hooger geschat worden dan alle andere Bezoar-steenen. Van de overige bekende soorten bewonen de donkerkleurige Slank-aap (S. obscurus), de grijswitte (S. albocinereus), de roestroode (S. ferrugineus), de geelwitte (S. femoralis), de S. pruinosus met grijze puntjes aan alle haren, de roodbruine zwartgekuifde Simpei (S. melalophus) en S. Thomasi het eiland Sumatra. De Simpei's, die in grooten getale de geheele Padangsche Bovenlanden bewonen, brengen meermalen groote schade aan door het uit den grond graven van bataten en het eten van bananen en rijpe Spaansche pepervruchten. Op Java leven de geheel zwarte Loetongs (S. maurus) die buitengewoon menigvuldig verspreid en in zeer jeugdigen staat rood van kleur zijn, doch spoedig voor hun geheele leven zwart worden, en de daaraan verwante roode Loetong's (S. pyrrhus), die gedurende hun geheele leven rood van kleur blijven en met witgele nagels aan de vingers voorzien zijn, doch steeds afzonderlijk waargenomen worden; vervolgens nog de grijszwarte Slank-aap of Soerili (S. mitratus), waarvan de jongen gedeeltelijk zilverachtig wit gekleurd zijn. Op Borneo komen verscheidene soorten voor: S. frontatus, die vooral in de bergachtige bosschen ten oosten van de rivier Barito in het zuidoostelijk gedeelte van het eiland aangetroffen wordt, met een geheel onbehaard voorhoofd en een kuif boven op den kop in den vorm van een haarkam; S. rubicundus met een roodbruine kuif, de purperbruine S. chrysomelas en S. cruciger; S. Hosei met sneeuwwitte en S. Everetti met roomkleurige onderdeelen. Op Banka komt alleen de reeds vermelde S. pruinosus voor. Dus bewonen de Slank-apen, hoe talrijk in soorten en individuën ook in den Indischen Archipel vertegenwoordigd, slechts de 3 Soenda-eilanden en Banka. Tot de Makako's of Meerkatten (Cercopithecus) behoort de ook in gevangen toestand sinds lange jaren bekende Javaan-aap (C. cynamolgos) door de Maleiers tjigah genoemd, die de Soenda-eilanden, Banka en Timor bewoont, en aldaar zeer algemeen verspreid is, zoowel op de

hoogste bergtoppen als in de laaggelegen bosschen tot aan het zeestrand voorkomt en met eene grenzenlooze brutaliteit rooft en in en nabij de woningen huishoudt. De Javaan-aap is de eenige aap die in Midden-Sumatra als een huisdier wordt gehouden.

Een ander genus der apen dat den Indischen Archipel bewoont, is bekend onder den naam van Magots (Inuus), waarvan de gewone Laponderapen of Lampongs (Inuus S. Macacus nemestrinus) van Sumatra, Banka en Borneo, door de Maleiers Baroewq genoemd, vermaard zijn geworden door hunne hulp bij het afplukken der klapper- of kokosnoten en der Simauoengvruchten, waartoe vooral door de inboorlingen van Sumatra hoofdzakelijk nabij Benkoelen de jonge dieren worden afgericht, die de kokospalmen zoo snel beklimmen en de noten met zulk eene handigheid plukken en naar beneden werpen, dat geen inboorling, hoe vlug ook, de Lampong-apen kan evenaren; de goed afgerichte weten daarbij zeer goed de rijpe noten uit te kiezen. Een volwassen Laponder-aap kan minstens 50 stuks achter elkaar afplukken; hij draait ze los, doch moet telkens door zijn meester daartoe aangezet worden, anders zit hij na het afplukken van 1 of 2 noten te spelen en rond te kijken, het touw verwart tusschen de takken enz. Na het plukken bekomt de aap tot belooning een of meer klappernoten. (Het verhaal dat de aap telkens 1 op de 3 afgeplukte noten voor zich mag behouden is, volgens bevoegde beoordeelaars, die gedurende geruimen tijd Sumatra bewoonden, een verzinsel). Het africhten dezer apen vereischt evenwel een taai geduld en bedaarde volharding, terwijl de Maleier met zijn aap praat als met een mensch en hem bestuurt met een touw om het midden van het dier aan een ring vastgemaakt; het verblijf dezer individuën is altijd buitenshuis. De waarde van een goed afgerichten Laponder is *f* 6.— en van een die nog in de leer is *f* 1.— à *f* 1.50.

Op Celebes leeft de Kuifbaviaan (Papio niger) en Macacus maurus en ocreatus. Van de eigenlijke apen worden nog afgescheiden onder den naam van Halfapen (Prosimiae), eene in vorm en levenswijze afwijkende groep, die verspreid is over den Indischen Archipel. Een soort, de Lori of Traaglooper (Stenops Kukang s. Nycticebus javanicus) bewoont Java, terwijl eene andere soort (Nycticebus tardigradus) op Borneo en Sumatra aangetroffen wordt, beiden gekenmerkt door hare langzame bewegingen. Zeer merkwaardig is het Spookdiertje (Tarsius), door de bewoners der Lampongs Kraboekoe genaamd, met zijne verbazend groote oogen en 2 groote kromme scherpe nagels waarvan T. spectrum op Sumatra en Borneo en T. fuscomanus op Sangi, Saleyer, Savoe en Celebes leeft. Aan het Spookdiertje is een eigenaardig bijgeloof verbonden; in sommige gedeelten van Sumatra meenen de inboorlingen dat deze diertjes voorheen zoo groot waren als een leeuw; dat ingeval er zich een in de nabijheid hunner rijstvelden bevindt, aan hen of aan hunne naastbestaanden een of ander ongeluk zal overkomen. Ook is er een Maleisch sprookje bekend, luidende dat de Siamang (Hylobates syndactylus) voorheen zijn staart onder de andere dieren verdeelde, maar dat Nycticebus tardigradus geen stukje ontving en uit schaamte nog steeds ineengedoken met den kop tusschen de pooten ter neer zit.

Nog leeft er op de Soenda eilanden een diersoort, die zich aansluit aan de zoogenaamde Maki's of halfapen van Madagaskar en daarom in de zoölogische stelsels onder den naam van vliegenden Maki en Galeopithecus onderscheiden wordt. Dit dier, de Koebin der Maleiers (G. volans) heeft zeer eigenaardige vormen. Tusschen de teenen, de achterpooten en den staart en tusschen de voor- en achterpooten en langs de zijden van den hals is een huidvlies in den vorm van een vliegscherm aanwezig, dat hem in staat stelt van den eenen boom naar den anderen en soms op vrij groote afstanden te vliegen en op die wijze zijn voedsel te vinden, dat uit vruchten en insekten bestaat. Het zijn zonderlinge dieren die in rust of slapende ten onderste boven hangen; de zwarte, bruine, rosachtige en witte vlekken, waarmede hunne dikke wolachtige vacht geheel bedekt is, geven hun een gemarmerd aanzien.

AARDBEVING. Onder aardbevingen verstaat men alléén die bewegingen van de lithosfeer (aardkorst), waarvan de oorzaak in de aarde zelf ligt. Dreuningen, ten gevolge van luchttrillingen, zooals, te gelijk met zware knallen, gedurende de groote Krakatau-eruptie (1883) op vele plaatsen van den Archipel werden waargenomen, waardoor voorwerpen in trilling kunnen komen, en glasruiten kunnen breken, behooren dus *niet* tot de aardbevingen.

Oorzaken. Onjuist zou het zijn de *oorzaak* van aardbev. in een zeer vulkanisch gebied, zooals Indië, altijd of hoofdzakelijk te zoeken in het vulkanisme. Want er zijn 1⁰. *vulkanische aardbev.*, die echter meestal beperkt zijn tot den naasten omtrek van den vulkaan; zij geschieden dikwijls vóór de uitbarsting, worden beschouwd als een teeken van toenemende vulkanische werking en houden dàn op als er lava-uitstorting plaats heeft. Zij zijn dikwijls vergeleken met de barensweeën van een zoogdier; zij treden echter niet altijd op vóór, resp. tijdens een uitbarsting. De Krakatau-uitbarsting is volstrekt niet door vulk. aardbev. aangekondigd. 2⁰. *Niet-vulkanische aardbevingen* komen voor zoowel in vulk. als in niet-vulk. streken, en worden verdeeld in *α. instortings-aardbev.*, veroorzaakt door het instorten van door oplossing van zouten in water ontstane, onderaardsche holten, waarvan de zoldering bezwijkt. Lettende op den hoogen druk, die reeds op betrekkelijk geringe diepte, op de gesteenten werkt, beweren in den laatsten tijd sommige geologen (zie Erdbebenkunde v. Hoernes, Leipzig 1893) dat er geen *groote* onderaardsche holten bestaan kunnen, en dat de instortings-aardbev., hoe hevig ook, toch altijd zeer locaal moeten zijn. De instortings-theorie als oorzaak, ook van groote aardbevingen, werd verdedigd door Heim, en (1888) met veel talent door Volger, (Untersuchungen über das Phänomen der E. in der Schweiz). Verbeek, (Krakatau pag. 103) noemt de onderstelling waarschijnlijk, dat plotselinge stroomvorming in onderaardsche ruimten de oorzaak is van aardbev. Volgens die meening zouden aardbev. zijn te beschouwen als vulkanische uitbarstingen, die niet tot de oppervlakte doordringen, en het scherpe onderscheid tusschen *vulk. aardbev.* en *niet-vulk. aardbev.* vervalt dan. *β. Tectonische of dislocatie-aardbev.*, uitgaande van breukvlakten, spleten, plooiingen, verwerpingen der aardkorst; zij gaan dus niet noodzakelijk van een bepaald punt uit zooals de vulk. aardbev. en de instort. aardbev., maar wel van een bepaalde lijn en zij kunnen zich uitstrekken over een zeer uitgebreid stootgebied. Zoo ontdekte Verbeek in

1881 het bestaan der Soenda-dwarsspleet, gaande over Krakatau, het snijpunt van de lengtespleten van Sumatra, waarop de groote vulkanen liggen, en van Java. Op die Soenda-dwarsspleet liggen de vulkanen en vulkaan-eilanden: Radja Bassa (Sum.) Sibesi en Krakatau (Straat Soenda) en Pajoeng (Java). Ten westen van die spleet peilt men in Straat Soenda 122 M.—144 M., ten oosten 100 M—108 M. Hier is dus een breukvlakte (verwerpingslijn). Op die Soenda-dwarsspleet komen dan ook zeer veel tect. aardb. of disloc. aardb. voor. 't Is natuurlijk zeer moeilijk, wegens de aanwezigheid van groote vulkanen, hier uit te maken of een bepaalde aardbev. ook soms van vulkanischen oorsprong geweest is; is zij locaal dan kon het nog bovendien een instort. aardbev. geweest zijn. Dat echter op de Soendaspleet de talrijke aardbev. meestal geen vulk. aardbev. zijn, blijkt daaruit dat de aardbev. op Java's eerste punt 1 Sept. 1880 de hevigste was van de vele aardbev., die in de jaren 1880—1883 op die veel geschokte plaats gevoeld zijn. Toen knapte de vuurtoren door midden. In plaats van nu, al naarmate de Krakatau-catastrophe meer naderde, toe te nemen in intensiteit, waren de volgende aardbev. veel zwakker. En zij bleven ook na de uitbarsting voortdurend even sterk als te voren. (Verbeek.) Dit hoogst belangrijk feit weerspreekt duidelijk het vulkanisch karakter der aardbev. op Java's eerste punt. Terwijl er in den Indischen Archipel, tijdens de groote Krakatau-eruptie geen aardbevingen op groote schaal (wel een zeebeving in de Molukken) plaats vonden, had er een zeer uitgebreide aardbeving plaats in Australië, een terrein dat anders nog al stabiel is. Volgens Verbeek is op grond van dit verschijnsel een samenhang van de Indische onderaardsche ruimten met Australië waarschijnlijk. Volkomen onverklaarbaar zijn echter de aardbevingen, resp. vulk. uitbarstingen, die op denzelfden tijd in Columbia (Krakatau's tegenvoeter) geschiedden, als men verband wil vinden tusschen deze en de Krakatau-eruptie.

Het verband tusschen zon- en maan-stand en de frequentie of intensiteit onzer Indische aardbevingen is niet bekend. (Verbeek.)

Verschijnselen. De beweging van de aardkorst op eenig punt, ten gevolge eener aardbev. kan zoodanig zijn dat een voorwerp: 1⁰. een stoot krijgt in één bepaalde richting (succussie-bew.); 2⁰. heen en weer schommelt (undulatie-bew.); 3⁰. om zijn as draait (rotatie-bew.). De richting waarin een en ander werkt kan verschillend zijn; een combinatie van deze drie bewegingen is eveneens mogelijk. Van daar de groote verscheidenheid van waargenomen feiten in Indië. Onderaardsch geruisch wordt dikwijls waargenomen. 't Gaat den aardschok dikwijls vooraf, daar het geluid zich sneller kan voortplanten dan de aardschok. Dat dieren een voorgevoel hebben van een aardbev. is een algemeen verbreid geloof in Indië. Zonder nog een geheimzinnig instinct aan te nemen, is 't waarschijnlijk dat zij de zeer kleine grondtrillingen, die wij nog niet waarnemen en die de grootere schokken dikwijls voorafgaan, reeds duidelijk gevoelen.

Waarneming. Tal van aardbevingen gaan voorbij „zonder dat ze officieel gerapporteerd zijn". Een zuiver beeld van een bepaalde aardbev. te krijgen is zeer moeilijk, omdat de waarnemers tengevolge der aardbev., physisch en psychisch allerongeschikst zijn, waarnemingen te doen. Opgaven over de *elementen* eener aardbev.: (intensiteit, tijd, duur, richting, hoeveelheid der schokken) wijken dan ook op merkwaardige wijze van elkander af. *Seismometers* (Erdbebenkunde v. Hoernes. hoofdst. II) zijn toestellen om op zelf-registreerende wijze die elementen te leeren kennen.

Aardbevings-statistiek. Junghuhn (Java. IV, bl. 1363) maakte een statistiek over 1500—1835, en sedert zijn komst op Java 1835 een meer uitvoerige tot 1851, met behulp van de Java-Courant die alle officieel gerapporteerde aardbevingen opneemt. Hoezeer de stemming van den mensch invloed op de aardbev.-statistiek uitoefent, blijkt uit 't volgende: In 1882 werden in Indië 47 schokken, in 1883, 60 en in 1884, 87 schokken gerapporteerd; 26 Aug. 1883 gebeurde de Krakatau-uitb., die zulk een ontzettenden indruk maakte. De onbeduidendste aardbeving na dien dag geschied, werd opgeteekend. Onjuist zou het zijn hieruit te concludeeren, dat inderdaad het aantal aardbevingen met die cijfers overeenkomt.

Hevige aardbevingen waren o. a.: Soembawa 1815 (uitbarsting van den Tambora) toen de *geheele* Ind. Arch. op zijn grondvesten schudde (Junghuhn), „voor een deel wellicht, luchttrillingen." (van Sandick); Nicobar-eilanden, (ten westen van Sumatra) 1847 gedurende 19 dagen en gelijktijdig Westen Midden-Java (16 Nov. '47) „toen *alle* (210) steenen huizen van Cheribon onbewoonbaar werden" (Jungh.) ten gevolge van 15 schokken. Te Tanaradja (distr. Palimanan) ontstonden op 50 plaatsen spleten, waaruit water en zand gemengd opwelde. Amboina (1835, 1845, 1850); Molukken (1857); Nieuw-Guinea (1864); Ambarawa, Banjoe-Biroe en Willem I (1865); Midden-Java (1867); Ambarawa (1872); Tjiandjoer (1879); Java's eerste punt, een gedeelte van Bantam, Buitenzorg (1 Sept. 1880); Koepang (Timor) 1881; Midden-Java (1890); Tapanoeli (1892). De Natuurkundige Vereeniging van Ned. Indië geeft in het „Natuurk. Tijdschrift v. N. I." uitgebreide aardbev.-statistieken, verzameld door de „aardbevingscommissie" uit opgaven van waarnemers uit den geheelen Archipel. Onlangs (1893) verscheen in de 3de afl. 9de serie van het Natuurk. Tijdschr. v. N. I. deel LII de statist. over 1892. Daarbij vindt men soms onvertrouwbare cijfers (aardb. te Tandjong Kalean (Billiton), waarnemer Hoedt, duur 600 sec.)

AARDE (Eetbare). Het eten van aarde (geophagie) komt op Java algemeen voor. De aarde, die gegeten wordt, — dáár ampo genoemd, — bestaat uit een geel- of roodachtige, ook wel wit- of zwartachtige fijne aard- of kleisoort, die alleen anorganische bestanddeelen en bitumineuse klei bevat. Zij wordt met zorg gewasschen; het slib wordt, na een nacht bezinkens, gewreven en tot schijfjes of pijpjes gevormd. Vaak worden de koekjes met een zout-oplossing bestrooid, met kokosolie bestreken en daarna geroosterd. Gewoonlijk wordt de aarde als lekkernij gegeten; soms ook wel door zwangere vrouwen, omdat het nog niet geboren kind er op gesteld heet te zijn. Het gebruik leidt tot verstopping en ziekten. Med. N. Zend. XXV. 293. v. d. Burg. Gen. in N. I. II. 575. Ook buiten Java komt geophagie voor op Sumatra bij Maleiers en Bataks; op Borneo bij de Dajaks, op de Oeliassers, Soembawa en N. Guinea. Wilken. Volk. p. 20. J. J. Altheer. Eetbare aardsoorten en geophagie Nat. T. v. N. I. XIII. Nota omtrent ampo-soorten in Bantam Nat. T. v. N. I. XI.

AARDKUNDE. Wij bezaten slechts enkele gegevens, verspreid in de werken van Valentijn, Marsden, Raffles, Horsfield, over geologie, toen

in 1820 de „Natuurkundige Commissie" werd ingesteld, die tal van geologische onderzoekingen, verricht door Reinwaldt, Horner, Macklot, Hasskarl, Korthals, Schwaner, von Gaffron, uitgaf in haar tijdschr. „Verhandelingen over de Natuurk. gesch. der Ned. overzeesche bezittingen." Vooral aan Horner en Schwaner heeft de aardk. van Indië veel te danken. In sommige streken is hun onderzoek ook thans nog niet verder voortgezet. Frans Junghuhn vertegenwoordigt een nieuw tijdperk. In 1840—41 bezocht hij de Batak-landen, daarna deed hij (1841—1848) exploratie-tochten door Java en vertrok naar Nederland. Zijn werk „Java" (1853) is nog altijd een standaardwerk, vooral wat betreft de topographie der vulkanen. Zöllinger onderzocht Bali, Lombok en Oost-Java. De derde periode begint met de komst van den eersten mijningenieur in Indië 1850 (zie: MIJNWEZEN). Oorspronkelijk werden de geologische onderzoekingen gepubliceerd in de „Verh. o. d. Natuurk. gesch." (deel II, 1851—deel XXX). Daarna is het „*Jaarboek van het Mijnwezen*" (sedert 1872, twee halfjaarlijksche deelen) *de hoofdbron over Ind. geologie.* (Register over 1872—1881. Litteratuur-opgave in 1873. Dl. 1, 1875 II, 1876 I, II, 1877 II, 1880 I, 1886 II). Geologische onderzoekingen werden verricht, kaarten en beschrijvingen verschenen o. a. van West-, Zuid- en Midden-Sumatra, Banka, Oost- en Zuid-Borneo, Timor, Krakatau, Menado en Gorontalo en laatstelijk Java, waar de geologische opneming nog niet voltooid is.

De naam van den mijn-ingenieur R. D. M. Verbeek, geoloog van algemeene bekendheid, is vooral verbonden aan de laatste periode van 't geologisch onderzoek van Indië. Eenige van zijn geschriften zijn: „Algemeene geologische beschrijving van den Archipel, speciaal Java, door Verbeek in 't T. v. h. Aardr. Gen. Dl. 1. p. 290; zie ook zijn „Aanteek. over de eilanden van den I. A. 1881; Topogr. en geol. beschr. v. Zuid-Sumatra, idem van een deel van Sumatra's Westkust (1883), het Ombiliën-kolenveld (Jaarb. Mijnw. 1884 I). Over Billiton: „Herinneringen aan Blitong" door Cornelis de Groot met geol. kaart 1887.

Buiten het Jaarboek van het Mijnwezen verdienen vermelding o. a.: J. Lorié, Bijdrage tot de kennis der Javaansche eruptiefgesteenten 1887. H. van Cappelle, Karakter der N. I. tertiaire fauna 1885. H. Posewitz, Die Zinninseln im Ind. Ocean 1886 en Borneo 1889. K. Martin, Tertiärschichte auf Java 1880. Id., Die wichtigsten Daten u. geol. Kentniss etc. in het Feestnummer Kon. Inst. L. en Vlk. 1883. Martin en Wichmann, Sammlungen des geol. Reichsmuseums, Geologie Ost-Asiens u. Australiens. Verbeek, Böttger u. von Fritsch, Tertiär Formation von Sumatra, 1883. A. Frenzel, Mineralogisches aus dem O. I. Archipel (Tschermaksche Mitt. 1877 en 1880. H. Behrens, Petrographie d. O. I. Arch., Verh. K. Acad. v. Wetensch. dl. XX, XXIII en Archives neerlandaises XVIII. Wichmann, T. v. h. Aardr. Gen. 1889, 1890.

Het determineeren van mineralen, het onderzoek van versteeningen geschiedde menigmaal in Europa door verschillende geleerden. Verzamelingen van Ind. mineralen werden aangelegd in Indië op 't bureau van 't Mijnwezen, te Leiden in het Rijksmuseum van Natuurl. historie, thans in het Geol. museum, Polytechnische School te Delft, 't Koloniaal Museum te Haarlem. De voornaamste bron voor Ind. geologie blijft echter het Jaarb. v. het Mijnwezen.

AARDMAGNETISME noemt men de oorzaak van de bekende eigenschap dat een vrij opgehangen magneetstaaf in een bepaalden stand tot rust komt. Men kwam er toe de aarde als oorzaak aan te nemen, omdat die stand zich wijzigt al naar mate van de *geographische positie* van de plaats van ophanging; de aarde zelf wordt als magneet beschouwd en zij oefent dan door inductie een richtende werking uit op opgehangen magneten. Drie elementen zijn gewoonlijk voorwerpen van waarneming 1° de declinatie (miswijzing) of de hoek, dien de magnetische meridiaan maakt met den geographischen; 2° de inclinatie (duiking van de Noord- of Zuid-magneetpool) bij een in haar zwaartepunt opgehangen magneet; 3° de intensiteit (grootte der richtende krachten).

Het Magnetisch en Metereologisch observatorium te Batavia, vroeger behoorende tot den Geographischen dienst, sedert 1882 tot het Departement der Marine (St. 1882 N° 61), doet geregeld waarnemingen over het aardmagn. Van 1874 tot 1877 bepaalde Van Rijckevorsel declinatie, inclinatie en intensiteit van 't aardm. op 110 plaatsen van Ned. Indië. De declinatie was volgens v. R. in 1876 Oostelijk en wel: te Batavia 1°41', te Semarang 1°43', Soerabaja 1°53' Padang 2°27', Pontianak 2°30', Kema 1°56'. In 1883 te Batavia 1°57' volgens 't observatorium. De inclinatie was in 1876 ten Noorden van Borneo en Sumatra *nul;* de in haar zwaartepunt opgehangen kompasnaald hing daar dus horizontaal. Zuidelijk nam zij toe tot 30°. (v. R.).

Bronnen: C. M. Elliot, Magn. Exploration Indian Archipel, communicated by Lieut.-Col. Sabine (Philosophical Transactions 1851). Dr. E. van Rijckevorsel, Rapport aan den Min. v. Kol., (behelzende zijn magnetische onderzoekingen van 1874—1877) in de Werken v. d. Kon. Acad. van Wet., Nat. Gesch. Dl XIX en XX. Dr. P. A. Bergsma, Observations m. a. the Magnetical and Meteorological Observatorium. Batavia, (Breda. Kon. Mil. Academie), behelzende in 5 deelen o. a. de magn. onderzoekingen van 1866 tot 1881 te Batavia verricht. Verder: de jaarl. public. van 't Magn. en Met. Obs. te Batavia, in het Engelsch, onder den titel: „Observations". In deel 13 vindt men de resultaten der waarnemingen over de laatste 25 jaar, uitgebreide overzichts- en verzamelingstabellen (verschenen 1891).

AARDNOTEN-OLIE, ook aard-eikelolie of katjang-olie genaamd, afkomstig van de *Arachis hypogaea L.*, eene plant die op Java en in vele tropische gewesten inheemsch is en in Zuid-Europa wordt gekweekt. Zij wordt door de inlanders op Java verkregen door de gedroogde peulen van de schil te ontdoen en dan de noten in een rijstblok fijn te stampen, te stoomen en warm uit te persen; soms werkt men op Europeesche wijze en gebruikt dan hydraulische persing. De Javaansche olie is veelal gekleurd, de Europeesche, door koude persing verkregen, is bijna kleurloos, aangenaam van smaak en kan de olijfolie vervangen. Voorts dient de olie voor de bereiding van zeep, tot het smeren van machines en op Java ook voor lampolie. Zij wordt o. a. door de Nederlandsche oliefabriek te Delft onder den naam van Delftsche sla-olie in den handel gebracht.

De uitvoer uit N. Oost-Indië bedroeg in 1892

(zie Koloniaal verslag) 4.906.000 Liter voor de aangegeven waarde van *f* 981.290. (d. L.)

AARDOLIE. Hoewel aardolie (petroleum) op zeer vele vindplaatsen op bijna alle eilanden geconstateerd is, was de exploitatie tot voor korten tijd niet ernstig ter hand genomen. Junghuhn vermoedde dat de hoeveelheid op Java nergens voldoende zou zijn om de expl. te dekken. In 1865 schreef de mijn-ingenieur W. H. de Greve (T. v. Nijverh. en Landb. in N. I. Dl XI) een memorie, waarin vele vindplaatsen opgeteekend zijn. Hierop volgde de ordonnantie van 13 Mei 1868 (Reglem. tot 't opsporen en ontginnen van aardoliebronnen op Java St. 58, vervallen door ord. 7 Mei 1874 S. 128). Maar eerst in 1889 werd door de *Dordsche petroleum-Mij* verkregen de concessie *Djabakota* (res. Soerabaja) (zie Javasche Ct 25 Juni 1889, N⁰. 50) bij G. B. van 28 Mei 1890 N⁰. 20, tot exploitatie van petroleumbronnen voor 75 jaar; terwijl I. A. Stoop (q. q. de Dordsche petroleum Mij) in 1892 vergunning kreeg om een onderzoek naar de aanwezigheid van aardolie in te stellen in 't distr. Goenoeng Kendang (Soerabaja) en in de ond. afd. Ploembon (Madjalengka Cher.) (1891). De Dordsche petrol. Mij verkreeg in 1892 een geraffineerd product van 250.000 kisten van 10 Amerik. gallons. *Concessie de* 12 *dessa's*, (district Goenoeng Kendeng, Soerabaja). Aan de gezamenlijke inwoners van 12 desa's in 't distr. Goenoeng Kendeng werd (Javasche Ct 28 Oct. 1892 N⁰. 87) het recht verleend tot het winnen op hunne gronden van petroleum, naphta, bergteer, aardpek, asphalt, koolwaterstof gas. Op Sumatra komt ter Westkust geen voldoende hoeveelheid voor ter exploitatie (Verb.), wel op Sum. Oostkust. A. J. Zylker verkreeg een concessie van 75 jaar van den Pangéran van Langkat, die hij overdroeg aan de Kon. Ned. Mij tot exploitatie van petroleumbronnen in N. Indie. Het Rapport-landonderzoek is te vinden in het Verslag van 't Mijnwezen over 't 3de kwart. 1889, (Javasche Ct 6 Dec. 1889 N⁰. 97). De statuten der Mij werden goedgekeurd bij Kon. Besl. van 28 Mei 1893, N⁰. 20. De concessie ligt op den rechteroever der Lepaurivier. Bij G. B. 29 Jan. 1892 N⁰. 2 werd goedgekeurd de concessie *Petrolia*, door den Pangéran van Langkat verleend aan J. Deen voor 75 jaar. Op Borneo eindelijk gaf de Sultan van Koetei aan J. H. Menten de *concessie Louise* tot ontginning van petr. etc. op een terrein aan de Mahakkam (Koetei-rivier). (Goedgekeurd G. B. 30 Juni 1891, zie ook Java Ct 20 Nov. 1891, N⁰. 93).

De eigen productie in Indië is echter nog veel minder dan de consumtie. In 1892 werden op Java ingevoerd 3.064.426 kisten; consumtie 3.197.326 kisten. Opbrengst op Java 300.000 kisten.

Zie ook ACCIJNS.

AARDSCHUIVING. Langs berghellingen liggende aard- of rotsmassa's vallen soms plotseling naar beneden. Is in de Alpen een der hoofdoorzaken het indringen van water in scheuren, dat bevriest, zich uitzet en den samenhang van het gesteente verbreekt, ook in Indië is het water de hoofdoorzaak. Hevige regens spoelen de berghellingen af; zij worden hoe langer hoe steiler; rotsbrokken worden ondergraven, doordat het zachtere omringende gesteente naar beneden is gespoeld. Gesteenten, die aan de lucht blootgesteld zijn, verweeren op den duur, worden zacht en bros. Onderaardsche waterloopen lossen op of spoelen weg grondlagen, waarop de aan den dag komende gesteenten der berghellingen rusten. De stabiliteit van het hangende gesteente wordt minder. Soms zonder eenige onmiddellijke aanleiding, soms onder impulsie van een bandjer of aardbeving stort de berghelling omlaag. Toevallige omstandigheden bepalen den omvang van de gevolgen. Menigmaal is het een ware ramp. Kampongs worden bedolven, cultuurvelden bedekt met rotssteenen en vergruisd gesteente, verlies van oogsten en menschenlevens na zich slepende. De afmeting der aardstorting is soms zoo groot dat de geheele physionomie van het landschap verandert. Men spreekt dan wel van *in*stortingen, zooals die van Rakata op Krakatau, 800 M. hoog, die na de groote uitbarsting van 1883 inzakte, tot een diepte van meer dan 300 M. beneden de zeeoppervlakte. Evenzoo de Goen. Api in de Bandazee ongeveer tegelijk met de Krakatau-eruptie; aan den Z.O. voet van dat vulkaan-eiland verdween 26 of 27 Aug. 1883 een stuk grond van 2 à 5 M. hoogte boven de zee, een oppervlakte hebbende van 7000 à 10000 M². Verbeek (zie Krakatau, bl. 446 en 447) wijst er op dat die aardschuiving of eig. instorting de zeebeving veroorzaakt kan hebben, die in den geheelen Molukschen Archipel 26 en 27 Aug. 1883 geobserveerd is. Zeker is het dat de bovengenoemde instorting van den Rakata-piek de reusachtige vloedgolven van Krakatau (zie aldaar) teweeggebracht heeft. Een typische aardstorting is die van 1869 langs den linkeroever der Padang-rivier boven Padang. De berghelling, rotsblokken en verweerde gele klei, was daar heel steil en begroeid met klappers en houtgewas. Plotseling stortte zij naar beneden en versperde de Padang-rivier over 4/5 der breedte of 40 M. Het regime der rivier werd geheel veranderd; het vloedwater liep minder hoog de rivier op en met hoog opperwater was er geen afvoer. (Zie verder de Verbetering der Padang-rivier, door R. A. van Sandick, Tijdschr. K. I. v. I., 1884/85. Notulen.)

AÄT, Alf. Amb.; zie KENDÈKA.

ABABA, Engg.; zie BIRAH.

ABDI. Afgeleid van het Arab. 'abd, dienaar, slaaf, in welke beide beteekenissen het woord voorkomt. Zoo verstaat men thans in de Jav. Vorstenlanden onder „*abdi dalem*" vorstendienaren, van de hoogste ambtenaren tot de laagste hof-officianten, en is in den geheelen Indischen Archipel de uitdrukking „*abdi dalem*" een beleefdheidsvorm, gelijkstaande met ons: „Uw dienaar". — Onder den naam abdi waren ook in Bantam de rijksslaven bekend, lieden die door geweld van wapenen gedwongen werden, zich aan den Islâm te onderwerpen. Zij waren het eigendom van den Sultan, hadden zwaardere lasten te dragen dan de overige bevolking en woonden gewoonlijk in dorpen bijeen. De Sultans mochten hunne bijzitten in onbeperkt getal uit de dochters dezer abdi's nemen. Resumé Bantam I. § 1. VI. § 2.

ABDOE'LLAH, Arab. „dienaar van Allah", is een ook in den Indischen archipel zeer gebruikelijke naam. Van hen, die zoo genoemd werden, vermelden wij slechts:

Abdoe'llah bin Abd'elkader Moensji, een der voornaamste Maleische schrijvers, wiens werken, die om hun zuiver Maleisch geroemd worden, een persoonlijk karakter dragen. Hij werd in Malakka geboren, leefde daar in de eerste helft dezer eeuw en kwam, na de vermeestering van Malakka door de Engelschen veel in aanraking met Britsche ambtenaren o. a. Farquhar en Raffles. Van zijne wer-

ken zijn vooral belangrijk: de Hikajat Abdoe'llah, o. a. uitgeg. als Auto-biographie van Abd. b. A. M. door H. C. Klinkert Leiden 1882, die belangrijke bijzonderheden over de Hollandsche en Engelsche heerschappij te Malakka bevat; de Pelajaran Abdoe'llah, of beschrijving van een reis van Singapore naar Kalantan (o. a. uitg. door J. Pijnappel, Mal. leesboek IV, Leiden 1855 en Klinkert, Leiden 1880). Eene uitgave van de Sadjarah Malajoe of Maleische Kronieken van zijne hand is in 1884 door H. C. Klinkert te Leiden opnieuw bezorgd. Eene levensbeschrijving van hem, geput uit de Hikajat is te vinden: T. v. N. I. 1854, I, bl. 73 vlg. 297 vlg.

ABDOE'R-RAHMAN, Arab. „dienaar van den Barmhartige", is een ook in den Archipel gebruikelijke naam. Van de personen, die dezen naam droegen, noemen wij slechts:

Sjarîf Abdoe'r-rahmân, stichter van Pontianak (1772) en eerste Sultan van dat rijk. Veth. Borneo's Westerafd. I, bl. 249 vlg. Zie PONTIANAK. Habîb Abdoe'r-rahmân al Zahir, een Arabier, die als hoofd der zoogen. Arabische partij in de eerste jaren van den strijd tegen Atjeh een groote rol speelde, zich echter in 1878 onderwierp en thans te Mekka leeft. Ind. Gids, 1880. II bl. 1008 vlg. Zie ATJEH.

ABENDANON, J. H. Geb. 14 Oct. 1852 te Paramaribo, thans lid van het Hoog Gerechtshof v. Ned. Indië. Is redacteur van het Tijdschr. v. h. B. Gen. en schreef, behalve enkele opstellen: Ned. Indische rechtspraak van 1849—80. (Verzameling van rechterl. beslissingen). Bat. 1881, met vervolg tot 1891. Bat. 1893. De rechtstoestand van den inlander in Algerië, vergeleken met de beginselen te dien aanzien in Ned. Indië geldende. Bat. 1887. Publiek- en privaatrechtel. verhoudingen tusschen Ned. en de Ned. Koloniën. Bat. 1891.

ABERE. Eiland bij Nieuw-Guinea, aan den oostelijken ingang der Geelvinkbaai, tusschen de Waropèn-kust en het eiland Japèn, door vreemdelingen wel *Koeroedoe* geheeten naar een kampong op de noordwestkust. Daar de hier wonende Papoea's nog al van naburige stammen te lijden hadden, zijn velen naar Waropèn en Japèn's noordkust verhuisd, zoodat er thans behalve de genoemde slechts één kampong, Manoepoe, op de zuidkust aanwezig is. Hun hoofdbezigheid is het kloppen van sagoe, die veel in het binnenland voorkomt en welke door handelaren wegens den geringen prijs zeer gezocht wordt; terwijl zij bovendien in de vischvangst een ruim middel van bestaan vinden. Tusschen Aberé en den vasten wal ligt nog het lage eiland Pamai, waarop de kampong Erari, die door lieden van Manoepoe bevolkt is.

ABOEHOE; zie: LOWO.

ABOE'L, Arab. „de vader van" is een naam, die in tal van inlandsche Vorsten-namen voorkomt, en o. a. in die van bijna alle Bantamsche Sultans zooals o. a. de bekende Aboe'l Fath, ook wel Sultan Ageng genaamd. Zie onder BANTAM.

ABOENG, een landschap nagenoeg in het midden der Lampongsche districten, bewoond door de orang Aboeng of Aboengers, een van de overige Lampongers in zeden en gewoonten afwijkende stam, die vermoedelijk vroeger nabij den Goenoeng Aboeng aan de N. grens van de Lampongsche districten gewoond hebben, maar door vijandelijke stammen verdreven, zich later aan de Wai Rarem en de Wai Aboeng, buitenzijrivier van eerstgenoemde, hebben gevestigd.

Zie P. J. Veth. Het landschap Aboeng en de Aboengers op Sumatra (Lampongsche districten) T. v. h. Aardr. Gen. Deel II bl. 35 vv.

ABOLITIE is het besluit der politieke macht, waarbij bevolen wordt met een begonnen rechtsgeding niet verder voort te gaan. In N. I. heeft de Gouv. Gen., in overeenstemming met den R. v. Indië, het recht daartoe voor zooveel inl. Vorsten en hoofden betreft. Art. 52 R. R.

ABONG-ABONG, berg in het Gouvt van Atjeh en onderhoorigheden aan de N. W. kust, benoorden Analaboe. Hoogte 3460 meter.

ABRUS; zie SAGA II.

ACACIA; zie KLAMPIS, en NAGASARI.

ACALYPHA; zie ÉKOR KOETJING.

ACANTHURUS. — Pisces, ACANTHOPTERYGII, *Acronuridae.* Zie: BOELAN-BOELAN.

ACCIJNZEN. Zie IN- EN UITVOERRECHTEN.

Accijns op het Inlandsch gedistilleerd. Deze belasting wordt alleen op Java en Madoera geheven en bedraagt *f* 50 per hectoliter van 50% en bij andere hoeveelheid of sterkte naar evenredigheid. De regeling van de heffing van dien accijns is opgenomen in Stbl. 1873 N⁰ 240, 1882 N⁰ 295, 1890 N⁰ 151 en 1892 N⁰ 258.

Accijns op de tabak, vroeger bekend onder den naam van consumtierecht, wordt geheven: *a.* van de Java-tabak, bij inlading in een der gewesten van Java en Madoera (met uitzondering der residentiën Bantam, Batavia en Krawang) met bestemming naar genoemde residentiën ten bedrage van *f* 4 per 100 kilogram; *b.* van de Java-tabak ten bedrage van *f* 4 per 100 kilogram, en van de Chineesche en andere vreemde tabak, ten bedrage van *f* 16 per 100 kilogram, bij aanvoer uit zee in de Wester-afdeeling van Borneo; *c.* van de Java- of Kedoe- en de Ka-Topong-tabak ten bedrage van *f* 8, van de Balische tabak en de Cheribonsche rooktabak ten bedrage van *f* 5 en van de Chineesche rooktabak ten bedrage van *f* 6.50 per 100 kilogram, bij aanvoer uit zee in de Z. en O. afdeeling van Borneo. Deze accijns is ook dan verschuldigd wanneer de aangevoerde tabak aan de betaling van invoerrecht is onderworpen. De regeling van de heffing van dezen accijns is opgenomen in Stbl. 1873 N⁰ 248, en in verband met Stbl. 1882 N⁰ 240 herzien bij Stbl. 1882 N⁰ 296 en 1885 N⁰ 90.

Accijns op de petroleum. Deze accijns, die *f* 1.75 per hectoliter bedraagt wordt, van af 1 Maart 1887 geheven naar de maatstaf van *f* 2.— per hectol., en wel alleen in die gewesten waar vanwege het N. I. bestuur invoerrechten worden geheven volgens het tarief, vastgesteld bij art. 1 van de wet van 16 April 1886 (St. N⁰ 107). In verband daarmede is het invoerrecht op petroleum met genoemden datum teruggebracht op *f* 0.25 per hectoliter. Die accijns is verschuldigd: *a.* van de van buiten het tolgebied aangevoerde petroleum, bij den invoer ten verbruik; *b.* van de binnen het tolgebied gewonnen petroleum, zoodra die is verkregen. De regeling van de heffing van dezen accijns is opgenomen S. 1886 N⁰ 249, herzien S. 1893 N⁰ 308.

Accijns op lucifers. Ingevoerd met ingang van 1 Januari 1894. De regeling van de heffing van dezen accijns is opgenomen in Ind. Stbl. 1893 N⁰ 301, en wel *f* 0.40 per gros doosjes of per 6 kub. decim.

ACCIPITER. — Aves, ACCIPITRES, FAL-

CONES, *Falconidae*, Accipitrinae. Zie: SIKKO-ALANG.

ACHIROIDES. — PISCES, ANACANTHINI, *Pleuronectidae*. Zie: TROEMPAH.

ACHIRUS. — PISCES, ANACANTHINI, *Pleuronectidae*. Zie: MATA-SABLA.

ACHRAS; zie SAWO MANILA.

ACHTERWAL. Zie onder AROE-EILANDEN.

ACOMUS. — AVES, GALLINAE, *Phasianidae*, Phasianinae. Zie: AJAM.

ACORUS, zie DARINGO.

ACTITIS. — AVES, GRALLAE, *Scolopacidae*, Limosinae. Zie: TRINIL.

ADOEH JANKRIK. Zie: JANGKREH.

ADAM. ALWAS SIKH BILLAH was de voorlaatste Sultan van Bandjermasin, na wiens dood, ten gevolge van oneenigheden over de troonsopvolging, een geduchte opstand uitbrak, die eindigde met de inlijving van het rijk. v. Rees, De Bandjerm. krijg. I bl. 9 vlg. Zie BANDJERMASIN.

ADAN is de Jav. uitspraak van adsán (Arab.), de benaming voor de oproeping tot het verplichte ritueele gebed (salât), die door de menschelijke stem geschiedt en uit eenige vaste formules bestaat. Op Java wordt deze oproeping vaak gevolgd door het slaan op de trom (bedoeg), ten einde beter de aandacht der geloovigen te trekken. Naar de mededeeling van sommige schrijvers (I. G. 1889, II. 1651), wordt de adan in de binnenlanden van Oost-Java niet afgeroepen.

ADANG. Naam eener baai in het rijk Pasir.

ADAS JAV. en MAL.; of ADAS PEDAS MAL.; HADAS of HADES SOEND.; PINKÈL MAL. MOL. Foeniculum vulgare Grtn., Fam. Umbelliferae. Plant van Z. Europa, W. Azië en N. Afrika, waarschijnlijk door de Europeanen in Indië ingevoerd. Fenkel wordt bij de bereiding van vele gerechten gebezigd. In de Molukken wordt een afkooksel der bladeren wel gedronken bij buikpijn.

ADAS-ADASAN, JAV.; BOENGA RATNA, BAL.; RATNA PAKADJA, MAL.; RONDANG-SABOELAN, BAT. Gomphrena globosa L., Fam. Amarantaceae.

Kruid uit tropisch Amerika, in Indië overal gekweekt en verwilderd. Als sierplant zeer gezocht; de bladeren worden als groente gegeten.

ADAS MANIS, MAL. en JAV.; ANÈS, MAL. MOL. Pimpinella Anisum L., Fam. Umbelliferae. Afkomstig uit hetzelfde gebied als de Fenkel en misschien op dezelfde wijze als deze in Indië ingevoerd. De fijn gestampte zaden worden in allerlei gebak gedaan en ook als geneesmiddel gebruikt.

ADAS PEDAS, MAL.; zie ADAS.

ADAS POELASARI, MAL.; zie POELASARI.

ADAS TJINA. Illicium anisatum. L. De zaden zijn de bekende steranijs, die o. a. gebruikt worden bij de bereiding der kètjap bènteng of soja van Tangerang. De Chineezen gebruiken de zaden met die van den Citrus Aurantii L. als diureticum; ook dienen zij de zaden toe als verwarmend middel.

ADAT of HADAT. Inlandsche uitspraak van het Arabische *'âdah* „gewoonterecht", letterlijk: „wat terugkeert". Volgens den Islâm wordt de gewoonte alleen als rechtsbron erkend, waar de wet *(sjar'* of *sjarî'ah)* zwijgt, dan wel er uitdrukkelijk naar verwijst. Bij een groot gedeelte der Indische Muzelmannen beheerscht echter feitelijk de gewoonte de Mohammedaansche wet, en is laatstgenoemde niet in alle hare onderdeelen gerecipieerd. Bij die Muzelmannen vindt men dan ook vele instellingen, welke met de Mohammedaansche wet strijden. Als eene, vroeger althans, in den geheelen Archipel inheemsche en met de Mohammedaansche wet onvereenigbare instelling kan men b.v. het pandelingschap aanmerken. Vooral in Midden-Java hebben zich nog vele instellingen van het Hindoe-recht staande gehouden, en hetzelfde is het geval met diep ingrijpende, blijkbaar oorspronkelijk Polynesische gebruiken, speciaal omtrent familie- en erfrecht, bij de Menangkabausche Maleiers, de Makassaren en de Boegineezen. Intusschen valt niet te ontkennen, dat de Indische Muzelmannen, door het enkele feit van den Islâm te belijden, ondersteld moeten worden zich aan de Mohammedaansche wet, in haar geheel en als geheel, te hebben onderworpen, en dat, waar op die wet door hunne *adat* inbreuk wordt gemaakt, dit steeds als eene afwijking, d. w. z. in juridischen zin als uitzondering, zal moeten worden aangemerkt. Bij Europeesche schrijvers over Ned. Indië, vooral uit vroegeren tijd, vindt men niet zelden, ofschoon natuurlijk ten onrechte, het woord *adat* of *hadat* in den algemeenen zin van Inlandsch recht gebezigd. L. W. C. v. d. B.

Zie ook: INLANDSCHE WETTEN en MOHAMMEDAANSCH RECHT.

ADEL. Bijna overal in Nederlandsch Indië vindt men een erfelijken adel, die een afzonderlijken stand in de maatschappij vormt, en in sommige streken grooten invloed op de bevolking heeft. In den regel worden ook de voornaamste hoofden en ambtenaren uit den adel gekozen. Slechts de hoofden en andere bestuurders der gemeenten, gelijk mede de geestelijken, zijn doorgaans personen uit den burgerstand. Overal, waar een erfelijke adel bestaat, erkent men intusschen het recht van den Vorst en nog veel meer dat van het Gouvernement, als Souverein, om personen van lagere geboorte in den adel te verheffen, of om aan personen van adel een hoogeren rang daarin toe te kennen. Dergelijke gegeven titels staan, ook wat den overgang op de kinderen betreft, volkomen gelijk met die door geboorte verkregen. De Islâm kent slechts één algemeenen geboorte-adel, namelijk dien van de afstammelingen van Hasan en Hosain, de zoons van 'Alî bij Mohammed's dochter Fâtimah. De afstammelingen van Hasan voeren gewoonlijk den titel van *Sjarîf* (Inl. *sarip*) en die van Hosain den titel van *Sajjid* (Inl. *Said*). De *Sjarîf's* en de *Sajjid's* worden aangesproken met het woord *Habîb*. Hunne dochters voeren den titel van *Sjarîfah* (Inl. *Saripah*). Beide titels zijn erfelijk in de mannelijke linie, onverschillig van welke geboorte de moeder is, ja zelfs al is deze de slavin van den vader. Bovendien worden in het Mohammedaansche recht alle personen behoorende tot den Arabischen stam Qoraisj, ja zelfs alle Arabieren, als van edeler bloed aangemerkt dan personen tot andere nationaliteiten behoorende, welke hun stamboom ook moge zijn. In verreweg de meeste streken van den Archipel worden deze begrippen ook gehuldigd door de Inlanders, die den Islâm hebben omhelsd. De belangrijkste uitzondering levert in dit opzicht, tegenwoordig althans, Java op, alwaar men over het algemeen de *Sarip's* en de *Said's* wel als personen van adel erkent, maar volstrekt niet als gelijkstaande in geboorte met Vorsten, Regenten en andere Inlandsche Grooten.

Wat Java en Madoera betreft, zoo bestaat de adel in Bantam vooreerst uit de afstammelingen

der vroegere Sultansfamilie. Zij voeren den titel *Toebagoes* (vrouw. *Ratoe)*. Daarop volgen in rang de personen, die òf zelf, òf wier voorouders, van den Vorst of later van het Gouvernement den oorspronkelijk in Bantam niet inheemschen titel van *Raden* hebben verkregen, en eindelijk heeft men nog een lageren, als men wil, landadel met de titels van *Mas*, *Entol* (vr. *Ajoe)*, *Apoen* en *Oejang*. In de Soenda-landen rekent men tot de edellieden *(Ménak)* in strengen zin slechts de afstammelingen van de voormalige vorsten van Padjadjaran en van vroegere Regenten. Zij voeren den titel *Raden* (vr. *Niahi Raden)*. De titel *Mas* (vr. *Niahi Mas)* wordt gevoerd door familiën, die, ofschoon niet tot de *Ménak's* behoorende, zich toch, door het bekleeden van ambten, als anderszins, boven de gewone volksklasse hebben verheven. Deze titel schijnt trouwens oorspronkelijk niet in de Soenda-landen inheemsch te zijn geweest. Alle adellijke titels in West-Java zijn slechts erfelijk in de mannelijke linie; de stand der moeder is voor den overgang daarvan onverschillig.

Afwijkende beginselen omtrent den adel worden gehuldigd in de Vorstenlanden van Midden-Java. De adel berust aldaar op afstamming van den regeerenden of van een vroeger geregeerd hebbenden Vorst. Hij is hooger naarmate men nader bij den vorstelijken stamvader staat, en daalt naarmate er meer generaties tusschen den persoon en de bron van zijn adel liggen. Zoo is de hoogste adel die der kinderen van den Vorst; dan komen de kleinkinderen, de achter-kleinkinderen, enz. De adel gaat verder zoowel in de mannelijke als in de vrouwelijke linie over, mits in het laatste geval de man der vrouw, die haar adel op hare kinderen doet overgaan, zij het van lageren adel dan de moeder, maar toch in elk geval zelf van adel is. Anders staan de kinderen dadelijk op den laagsten trap van adel. Voorts gaat de adel in de verschillende generaties sterker verzwakt over, ingeval de moeder niet de echte vrouw *(padmi)*, maar slechts de bijzit *(goendik*, *ampejan* en Krama Ingil *selir)* van den vader was. Van deze beginselen uitgaande, heeft men een uitgebreid systeem van adellijke titels naar de verschillende generaties. De hoogste is die van *Pangéran* (vr. *Ratoe* of *Raden Ajoe)* met of zonder bijvoeging van *Adipati*, *Aria*, *Ngabehi* enz.; dan volgt die van *Raden Mas* (vr. *Raden Ajoe)* met bijvoeging van *Aria* of *Pandji*, en eindelijk die van *Raden* (vr. *Raden Nganten)*. Aan de titels in de eerste generaties zijn tevens apanages verbonden.

De titel *Mas* (vr. *Mas Nganten* of *Embok)* wordt gevoerd, hetzij door personen, die te veel generaties van den vorstelijken stamvader af staan om nog op den *Raden*stitel aanspraak te kunnen maken, hetzij door families, die door armoede of het ter hand nemen van mingeachte beroepen dien titel hebben verloren, hetzij door families uit het volk, die zich door het bekleeden van ambten als anderszins boven hunnen oorspronkelijken stand hebben verheven.

De titulatuur in Djokjakarta wijkt slechts in bijzonderheden, maar niet principieel af van die in Soerakarta, welke hierboven geschetst is. Alleen zij vermeld, dat aldaar de titel *Raden Mas* niet wordt gebruikt, althans niet in denzelfden zin. Ook in de Gouvernements-residentiën van Midden-Java volgt men, behoudens enkele uitzonderingen, ten deze de gebruiken der Vorstenlanden. Als zoodanige uitzonderingen moeten vermeld worden, dat de verheffing of verhooging in den adel uitsluitend aan het Gouvernement toekomt; dat men langs het Noorderstrand den overgang van den adel in de vrouwelijke linie, waarschijnlijk onder den invloed van den Islâm, over het algemeen als een misbruik beschouwt, doch dat men daarentegen in de binnen-residentiën in sommige streken den overgang in de vrouwelijke linie onbeperkt huldigt. In vele streken is bovendien het willekeurig aannemen van adellijke titels een kwaad van grooten omvang.

In de residentie Besoeki treft men nog overblijfselen aan van den ouden Hindoe-adel, met de titels *Raden* (vr. *Raden Ajoe)* en *Mas* (vr. *Mas Ajoe)*, gelijkelijk in de mannelijke en in de vrouwelijke linie erfelijk. Op Madoera voeren de afstammelingen der laatst geregeerd hebbende dynastiën den titel van *Radin* (vr. *Radin Adjoeh)*, en die van vroegere dynastiën den titel van *Mas* (vr. *Mas Adjoeh)*, beiden alleen erfelijk in de mannelijke linie en zonder afdaling van generaties. Als persoonlijke onderscheiding kunnen aan dezen *Radens*titel nog de woorden *Ardjeuh* of *Pandjih* worden toegevoegd.

Op het eiland Bali valt de adel geheel samen met het Hindoesche kastenwezen. In de Maleische landen bestaat de adel uit de familie der Vorsten of voormalige Vorsten, met plaatselijk zeer verschillende, en dikwijls niet eens vaststaande titulatuur, waarbij intusschen in de meeste streken de titels *Pangeran*, *Raden* en *Mas* de hoofdrol vervullen. Bij de Menangkabausche Maleiers rekent men tot den adel de erfelijke hoofden *(panghoeloe)* der bevolking en hunne familie, benevens de afstammelingen van zekere erfelijke grooten van het voormalige Menangkabausche rijk. De titels van al deze personen bestaan in hunne erfelijke bijnamen *(galar poesaka)*; terwijl eindelijk niet vergeten mag worden, dat men bij de woorden „familie", „afstammeling" en „erfelijk" steeds en uitsluitend te denken hebbe aan de vrouwelijke linie, overeenkomstig het Menangkabausche familie-recht. In de Lampongsche Distrikten is het getal personen, die adellijke titels voeren, betrekkelijk zeer groot. Deze titels zijn gedeeltelijk vroeger door de Bantamsche Sultans aan de voorouders der tegenwoordige dragers daarvan toegekend, gedeeltelijk eenvoudig aangenomen onder het nakomen van zekere formaliteiten. Zij hebben intusschen geenerlei maatschappelijke beteekenis. De eenige adel, welke aldaar invloed uitoefent, bestaat uit de zoogenaamde *penjimbang's* of afstammelingen der leiders van vroegere volksverhuizingen, of wel van de stichters der inlandsche gemeenten.

In Zuid-Celebes heeft men tweeërlei adel: de afstammelingen der Vorsten en Regenten met den titel *Karaëng* (Mak.) of *Aroeng* (Boeg.), en de afstammelingen van mindere hoofden, of zelfs van andere aanzienlijke ingezetenen, met den titel *Daëng*. Bij de Batak's vormen de Vorsten met hunne bloedverwanten den adel, waarbij tevens onderscheid wordt gemaakt van welken stand de moeder is. Behoort deze niet tot de vorstelijke familie, zoo staan de kinderen tusschen den adel en den burgerstand in. Bij de Alfoeren en Dajaks schijnt geen adel te bestaan, althans niet in den zin, welken men gewoonlijk aan dat woord hecht. Zie L. W. C. van den Berg: Le Hadhramout et

les colonies arabes dans l'Archipel Indien, p. 32 en vv. 50 en vv. en 207 en vv.; Dezelfde: Minhâdj at-Tâlibîn dl II p. 332; Dezelfde: De Inlandsche Rangen en Titels op Java en Madoera, p. 12 en vv.; De Hollander: Land- en Volkenkunde *passim;* Resumés van de rechten op de Buitenbezittingen op de onbebouwde gronden uitgeoefend. Inleiding, Vraag IV, c. (L. W. C. v. d. B.)

Zie ook: TITELS (INLANDSCHE RANGEN en STANDEN.)

ADENANTHERA, zie SAGA I.

ADI. Eiland aan de zuidkust van Nieuw-Guinea, ten oosten van Kaap Van den Bosch gelegen; het bestaat uit koraalrots en is schaarsch bevolkt. De eenige kampong, waar ook de Radja verblijf houdt, ligt aan de noordkust en heet Mangawitoe. De bevolking houdt zich onledig met de vischvangst en er wordt eenige handel met lieden van Ceram gedreven; ook schijnt zij enkele nederzettingen te hebben op den tegenoverliggenden vasten wal.

ADIARSA, district van de residentie Krawang, ressorteerende onder de contrôle-afdeeling Krawang, met de hoofdplaats Dawoean.

ADING, Boeg.; zie KOESAMBI.

ADININGRAT. Jav. „de eerste of het schoonste der aarde". Dit woord wordt in de Hoftaal, gesproken aan de inlandsche hoven van Soerakarta en Djokjakarta, en in officieele bescheiden van die hoven uitgaande of daaraan gericht, altijd gevoegd achter de plaatsnamen Soerakarta en Djokjakarta, waar daarmede den zetel van den vorst, de residentie (in den zin van vorstelijke verblijfplaats) wordt uitgedrukt. Het bijvoegsel adiningrat moet beschouwd worden als ongeveer dezelfde beteekenis te hebben als b.v. „vorstelijk" in de uitdrukking: „Vorstelijk 's Gravenhage".

ADIPATI is thans in de Gouv^ts landen op Java een ambtstitel, die bij wijze van onderscheiding aan regenten wordt toegekend. Zie BESTUUR. (BINNENL. REGENT). Voorafgegaan door Pangéran drukt het woord den titel uit van den troonsopvolger in Soerakarta en Djokjakarta; Raden Adipati is aldaar de titel van den Rijksbestierder. Zie TITELS.

ADIREDJA, district van de afdeeling en het regentschap Tjilatjap, behoorende tot de residentie Banjoemas, met gelijknamige districtshoofdplaats.

ADJAKH. Soendaneesche naam van den *wilden Hond, Cuon rutilans,* die behalve op Java ook op Borneo, Sumatra en het Indische Vasteland voorkomt.

ADJANGALA of Lilie ri adja (westelijk vasalland) is de naam van een palilie- of vasalstaatje van Boni, uit de volgende zeven landschappen bestaande: Pitoe tadjoeng tanre (de 7 hooge pajoengs), Lieman Panoewa, Pattangkaië, Talloempanoewae, Lappa ri adja (of Annangee bila-bila), Pattampiedange en Annangee bila-bila ri laoe. Zie J. A. Bakkers in T. B. G. XV, p. 11.

ADJATAPPARANG. Onder dezen naam die „ten westen van het Meer" — d.w.z. meer van Tempé — beteekent, verstaat men een bondgenootschap, bestaande uit de Boegineesche landschappen Sidenreng, Sawietto, Soeppa, Alitta en Rappang, met hunne leenen en achterleenen, en gelegen op Zuid-Celebes ten Noorden van Soppeng. Het behoort tot de staten die door het toetreden tot het Bongaaisch tractaat bondgenooten der O. I. Cie geworden zijn. Een kort overzicht van zijne geschiedenis geeft D. F. v. Braam Morris T. B. G XXXVI, 227.

ADJIBARANG, district van de afdeeling en het regentschap Poerwakarta van de residentie Banjoemas, met gelijknamige hoofdplaats. In dit district zijn ruim 1000 baoe's gronden in erfpacht uitgegeven, waarop kina, koffie en cacao worden geteeld.

ADJI SAKA was volgens de Javaansche overleveringen een Vorst van goddelijke afkomst die, op Java gekomen, daar den godsdienst zou hebben hervormd en een geregeld bestuur, wetten en letterschrift invoerde, zoodat met hem de Jav. tijdrekening begint. Waarschijnlijk is het echter dat men die tijdrekening, welke niets anders is dan de Indische Saka-jaartelling, eenvoudig als een vorst of godheid heeft verpersoonlijkt, 't geen te eerder kan worden aangenomen daar Saka de Sanskrit-benaming is van den Vorst, met wien een tijdrekening aanvangt en Adi Saka het begin eener aera beteekent. Het boek Adji-Saka, Javaansche overleveringen bevattende over de oude geschiedenis van Java en door Winter in proza uit de oorspronkelijke dichtmaat overgebracht, is uitgeg. door Gaal en Roorda, Amst. 1857.

Zie TIJDREKENING.

ADONARA of ANDONARA. Eiland, behoorende tot de onderafdeeling Solor van de afdeeling Larantoeka der residentie Timor, ten oosten van het eiland Flores gelegen tusschen 8°14 en 8°24' Z. B. en 123° en 123°22' O. L. Het is verdeeld in vier staatjes of regentschappen, waarvan Adonara het grootste is en welker vorsten deels Mohammedanen, deels heidenen zijn. Onder de bergen bereikt de Boleng aan den zuidoostelijken hoek een hoogte van circa 1500 Meters. De bewoners geneeren zich met de vischvangst en handel is er weinig.

In Mei 1888 vestigde een deel der bevolking van de op hetzelfde eiland gelegen kampong Lamahala zich in het gebied van Adonara. Niet alleen wilden de nieuwaangekomenen niet voldoen aan de door Adonara gestelde voorwaarden, maar in vereeniging met de strandkampongs van Solor, Lamakera en Menanga, gingen zij zelfs tot moord en plundering over, zoodat de posthouder van Solor (ter standplaats Trong op Adonara) genoodzaakt was zijn gezin te Larantoeka in veiligheid te brengen. In September gelastte de Indische Regeering daarom een tuchtiging, welke in November door de oorlogsbodems Benkoelen en Prins Hendrik der Nederlanden volgde.

ADOPTIE of het aannemen van vreemde kinderen was tijdens de O. I. Cie ook aan Europeanen geoorloofd. Zie placaat 9 Mei 1769 (v. d. Chys. Plakaat-boek VIII 576). Zij is echter bij de invoering der nieuwe wetgeving in 1848 voor hen afgeschaft, met behoud echter der gevolgen uit vroegere adoptiën verkregen. (Overg. bep. art. 61). Bij de Chineezen in Ned. Indië is de adoptie nog in gebruik; zij werd voor hen uitdrukkelijk erkend in art. 86 vlg. van de thans geschorste ordonn. S. 1892, 238.

Bij S. 1830, 31 was aan de ambten. v. d. burg. stand voorgeschreven in de registers van geboorte in te schrijven kinderen buiten huwelijk verwekt, op aangifte van Christenen, hetzij deze zich al dan niet als vader bekend maakten, mits de aangever de verplichting op zich nam zoodanige kinderen in den Christelijken godsdienst op te nemen en te verzorgen. Deze bepaling is echter opgeheven door S. 1867, 3.

ADVOKAAT-VRUCHT; zie APOKAT.

ADVOKATEN; zie RECHTSWEZEN.

AEGITHINA. AVES, PASSERIFORMES, PASSERES, TIMELIIDAE, BRACHYPODIINAE. Zie OELAH-OELAH-DAHOEN.

AEGLE; zie MADJA.

AEGOTHELES. AVES, PICARIAE, CORACIAE, PODARGIDAE, AEGOTHELINAE. Zie: CHABA-WONNO.

AĔK. Een Bataksch woord, dat evenals het overeenstemmende Maleische **Ajer** (water, rivier) vóór de namen van sommige rivieren wordt geplaatst.

AĔK LAMPESOENG. Naam der rivier waaraan Şipirok gelegen is.

AĔLAN, ALF. AMB.; zie OEBI.

AETHOPYGA. AVES, PASSERIFORMES, PASSERES, NECTARINIIDAE. Zie: BOERONG-KOEMBANG, MANOEK en SIPAH-RADJA.

AFO, TERN.; zie KAMPIS.

AFRIKANEN werden in oude tijden als slaven in Java ingevoerd, zooals blijkt uit eene inscriptie van 800 A.D. (Kern, V. en M. Kon. Ak. v. W. Afd. Letterk. 2de R. X. 92). In deze eeuw werden Afrikanen aangeworven als soldaten in het Nederlandsch-Indische leger. Bij gebrek aan voldoende Europeesche strijdkrachten in dit leger werd in 1831 de werving van Afrikaansche recruten op de Nederlandsche Kust van Guinea (West-Afrika) opengesteld en daar in 3 jaren tijd 44 man geworven. In één detachement naar Indië overgevoerd, werden die half wilde negers in 1834 in Djambi en de Lampongsche districten met vrucht tegen den vijand aangevoerd. In 1837 vertrok de Majoor Verveer naar Ashanty tot aanwerving als soldaat van 1000 slaven tegen eene premie van *f* 100 per hoofd. Vier jaren later dienden dan ook ± 1500 negersoldaten in de Indische gewesten, ingedeeld in afzonderlijke compagniën. In 1840 had onder een paar dier compagniën op Sumatra's Westkust een oproer plaats, veroorzaakt door onoordeelkundige handelingen hunner chefs in het niet nakomen van bij de werving gegeven beloften, om welke reden de Afrikanen nu over meerdere korpsen werden verdeeld en ook tusschen 1840 en 1851 bij de Cavalerie werden gebruikt. De werving werd echter gesloten. In weerwil hunner bruikbaarheid, gebleken bij de Balische expeditiën en het gunstig oordeel van den Luit.-Kolonel J. van Swieten en den Hertog van Saksen-Weimar-Eisenach over hen uitgebracht, bleef de werving tot 1855 gesloten. Van toen tot 1859 gaf zij geen resultaat, daar alleen vrije lieden mochten worden aangenomen. Van 1860 tot 1865 werden 579 Afrikaansche recruten verkregen tegen *f* 100 handgeld, zoodat tegen het einde van 1865 nog 450 negers in dienst waren. Na dien tijd kwamen geene nieuwelingen aan en in 1867 was het getal dier militairen tot 218 man geslonken. In 1870 werd de werving gesloten bij het overgaan der Kust van Guinea in Engelsche handen. In 1892 waren de resteerende 54 koppen ingedeeld bij het 1ste Bataljon.

Bij eene goede behandeling overeenkomstig hun aard zijn zij als soldaat bijna met den Europeeschen soldaat van vroegere jaren gelijk te stellen. Weinig intelligent, luidruchtig, niet zindelijk en zonder veel vuurdiscipline, bezitten zij door hunne groote lichaamskracht bijzondere geschiktheid voor pionierarbeid en veel weerstandsvermogen tegen klimaat en vermoeienis. Zij zijn gedwee, goedmoedig, opgeruimd, dikwerf dapper en een schrik voor den inlandschen vijand. Zij hebben neiging zich met den Europeaan gelijk te rekenen en velen hunner afstammelingen bij inlandsche vrouwen dienen nu als Afrikaansch onderofficier of soldaat in de Indische gelederen en spreken meerendeels wat Hollandsch. Met uitzondering van 8 centen minder soldij daags en mindere premie en verhoogde soldij bij reëngagement, het niet ontvangen van sokken en het slapen op slaaptafels met matje en kussen in plaats van op ijzeren kribben met stroozak, worden zij behandeld, betaald en gevoed als Europeesche militairen.

De eerste engagementen met de negers gesloten liepen over 6, 12 of 15 jaren of waren voor onbepaalden tijd. In 1844 werden de laatsten allen tot 15 jaren teruggebracht en nieuwe engagementen gesloten voor 6, 9 of 12 jaren tegen *f* 100, *f* 150 of *f* 200 premie. De kosten voor de negers beliepen in 1832 ± *f* 1100 per hoofd, in 1840 *f* 494 (een Europeaan kostte toen *f* 331). Voor het laatste negerdetachement bedroegen zij *f* 407 per man, tegen *f* 420 per Europeaan.

Het plan, in 1878 opgevat 1000 negers onder hunne stamgenooten in Amerika te werven, verviel. In 1890 werd de werving van negers opnieuw geopend als tegenwicht tegen het Mohammedaansch element in het Indische leger en tot aanvulling van incompleet der Europeanen. De heer Muller rekende zich in staat bij eene concessie voor 10 jaren negers uit Liberia te kunnen leveren tegen *f* 800 per hoofd bij meer dan 200 koppen en anders tegen *f* 876 per man. Zij zouden voor 3 jaren teekenen, 20 centen daags zakgeld genieten en na ommekomst van dat contract *f* 50 ontvangen. Die werving droeg geen militair karakter; slechts werden de aangeworvenen gekeurd door een Nederlandsch officier van gezondheid. Door tusschenkomst van handelsagenten en negerhoofden werden de contracten met hen door den gezagvoerder van het schip gesloten, die hen uit de kustdorpen afhaalde. Hoeveel zij zelven ontvingen is onbekend — wat geld en sterken drank; — dat zij voor 3 jaren als soldaat werden geworven was hun niet voldoende duidelijk gemaakt, de medegenomen militaire kleeding werd hun aan boord niet uitgereikt. Toen de 189 negers vergezeld van ééne vrouw en één kind den 14den Jan. 1891 op Java aankwamen, beweerden zij voor één jaar te zijn aangeworven. Zij werden onmiddellijk ingedeeld in 2 compagniën, teneinde de twee stammen, waaruit zij bestonden, te scheiden en ingekwartierd in de vesting Willem I. De 17 tolken onder hen, van welke een viertal vroeger hunne hoofden waren, hadden een nadeeligen invloed op hun gedrag en houding en spoorden twee malen met succes tot verzet en dienstweigering aan. De krijgsartikelen teekenden zij, de engagementstaten voor 3 jaren echter niet. Ook lieten zij zich niet door eene gratificatie tot 3-jarig verblijf overhalen. Na een jaar waren zij tot vrij goede soldaten gevormd. Zij waren gezond, matig en volgzaam, niet van verstand ontbloot, vrij zindelijk, praatachtig, oneerbiedig en diefachtig. 9 hunner overleden, 4 bleven als soldaat achter, de overigen vertrokken 15 Jan. 1892 naar Liberia tegen *f* 300 per hoofd overtochtsgelden.

AFZELIA, zie MERBAU.

AGAM, naam van een der afdeelingen van de residentie Padangsche Bovenlanden, groot 2124

vierk. K. M. met de hoofdplaats Boekit Tinggi (Fort de Kock), tevens hoofdplaats van de residentie. Het is een 900 meter hooggelegen vulkanisch plateau, dat zich aan den noordelijken voet van den Merapi en den Singgalang uitbreidt en door de Batang Masang of rivier van Agam doorsneden wordt. Het is een der schoonste en gezondste streken van de Padangsche Bovenlanden. Het bekende meer van Manindjoe ligt op deze hoogvlakte. Zie PADANGSCHE BOVENLANDEN.

AGANOSMA, zie KAJOE RAPAT.

AGAR-AGAR, MAL. en JAV.; AGER-AGER, JAV.; AGER, SOEND.

Gedroogde en gebleekte zeewieren uit de familie der Florideae, die bij koking gelei opleveren. Hiertoe behooren Sphaerococcus lichenoides, Ag. en Eucheuma spinosum J. G. Agardh. De kantige stukken, die in Nederl. Indië worden ingevoerd uit China en Japan, waar ze Kanten of Tsingshan heeten, zijn afkomstig van een Gelidium.

De oorspronkelijk roode wieren worden in gedroogden en gebleekten toestand in den handel gebracht, door inlanders veel bij verkoelende dranken gemengd en door Europeanen in de plaats van gelatine bij de bereiding van gebak gebezigd.

Op Java houdt zich vooral de bevolking der kust van Djapara met de inzameling bezig.

AGAS of AGE. Inlandsche namen voor *Steekvliegen*, overal aan stilstaand water; ook *Njamoq*; de Javanen noemen hen *Lemoet* of *Lamoek*; Dajaksche vliegen, *Tabanus*-soorten, worden *Pitjaq* genoemd.

AGHA, ALF. MEN.; zie SANA.

AGILA, zie GAROE.

AGLAJA, zie TJOELAN.

AGNI in den ouden godsdienst der Arische volkeren de God van het vuur. Zie HINDOEISME.

AGOENG of **AGENG** een Jav. woord, dat groot beteekent en bij de titels van sommige hooge personen gevoegd wordt en ook vaak den een of anderen berg aanduidt. Bekende personen, dien naam voerende waren o. a.: Aboe'l Fatah, Sultan van Bantam, en Praboe Pandita Tjakra Koesoema, vorst van Mataram, die tijdens het bestuur van Coen Batavia belegerde en in 1645 overleed. Zie JAVA.

Onder de bergen van dien naam noemen wij:

Goenoeng Agoeng, berg op den Noord-Westelijken uithoek van Bantam, in het Noorden uitloopende in de St. Nicolaaspunt en Zuidelijk samenhangende met den Goenoeng Batoer.

Goenoeng Agoeng, bergrug in de Preanger regentschappen ten N. O. van den Goenoeng Goentoer, grootste hoogte ongeveer 2300 M.

Goenoeng Agoeng. (Bali). De hoogste berg van Bali, ook Piek van Bali geheeten. Hij is 3200 M. hoog en door een smalle en diepe kloof gescheiden van den N. N. W. liggenden G. Batoer. (Zie aldaar). De ingesneden top is niet begroeid. Bij den krater is een heilige plek, aan de Goden gewijd.

AGRARISCHE WET, noemt men de wet van 9 April 1870 S. 55, tot aanvulling van art. 62 R. R. Zij had ten doel eene oplossing te geven aan het toen bij uitnemendheid belangrijke koloniale vraagstuk, op welke wijze aan de particuliere industrie de gronden te verschaffen, die zij noodig had, en tevens regels te stellen ter handhaving en uitbreiding van de rechten, door de inlandsche bevolking op den grond uitgeoefend. Reeds in 1862 was een door den Min. Uhlenbeck ontworpen wets-ontwerp ingediend, dat den inlanders op Java de vergunning wilde schenken hunne gronden aan Europeanen te verhuren en de voorwaarden regelde, volgens welke inlanders als arbeiders gehuurd konden worden. (Zie OVEREENKOMSTEN). Een veel omvangrijker ontwerp was de zoogen. cultuurwet van den Min. F. v. d. Putte, die aan de inlanders den eigendom van hunne gronden wilde toekennen (zie GROND. RECHTEN OP DEN —), aan hen de bevoegdheid geven hunne gronden ook aan niet-inlanders te verhuren en de woeste gronden, aan den Staat behoorende, in erfpacht wilde afstaan. De basis van het geheele ontwerp was toekenning van het recht van eigendom op den grond aan den inlander, die dezen in erfelijk individueel gebruik bezat. Doch tengevolge van het aannemen van een amendement in de zitting der 2de kamer van 17 Mei 1866, waarbij, in stede van toekenning van grondeigendom aan den inlander, aan dezen slechts het erfelijk individueel gebruik werd gewaarborgd, werd het ontwerp ingetrokken. De minister Myer diende een ander ontwerp in, door zijnen opvolger Trakranen overgenomen, en waarbij regels werden gesteld voor de uitgifte van woeste gronden in erfpacht. Doch ook dit ontwerp werd ingetrokken na het aannemen van een amendement (26 Juni 1867), bepalende dat ingezetenen van Ned. Indië, met inbegrip van inlanders en oostersche vreemdelingen, als erfpachters zouden kunnen optreden.

De minister de Waal verdedigde de agrarische wet, welke 13 April 1869 bij de tweede kamer inkwam, en na eenige wijzigingen door de beide kamers werd aangenomen. De naam, aan die wet gegeven, is ontleend aan de Romeinsche „leges agrariae" van Licinius Stola en de Gracchen, die het staatsdomein onder de burgers wilden verdeelen; hij heeft dus vooral betrekking op dat gedeelte der wet 't welk de uitgifte regelt van woeste gronden, die het domein van den Staat zijn. Wij handelen het eerst over het gedeelte der wet, dat daarop betrekking heeft.

De wet zelve bevat in dit opzicht slechts zeer enkele voorschriften, en bepaalt alleen dat gronden in erfpacht zullen worden afgestaan voor niet langer dan 75 jaren, en dat de G. G. zorgen moet dat geenerlei afstand van grond inbreuk maakt op de rechten der inl. bevolking. Maar tevens bepaalde de wet dat algemeene verord. nadere regels zouden stellen voor de wijze van uitgifte, de rechten aan het verkrijgen der erfpacht verbonden enz. Voor Java en M. zijn deze regels bevat in S. 1870 n. 118 (toegel. in een brief van d. Min. v. Kol. Bijbl. St^s C^t, 1^e Kamer 1870/71, p. 19), gewijzigd bij S. 1872. 116 (Toel. Kol. verslag 1872. L^t. N.), 1874. 78. 1877. 196. 270. 1888. 78. Als algemeen beginsel is aangenomen dat alle grond, waarop niet door anderen recht van eigendom is bewezen, domein van den staat is. De uitgifte van grond op J. en M. kan geschieden, hetzij op initiatief van het Gouv^t, hetzij op aanvrage van particulieren. Is het eerste het geval, dan worden gronden, voor uitgifte in erfpacht vatbaar en geschikt, van Gouv^ts wege beschreven en in kaart gebracht (S. 1872. 237^b B. 3864) en bij perceelen van omstreeks 500 bouws uitbesteed. Door eene commissie, benoemd door het hoofd van gew. best. en uit een Eur. en inl. lid samengesteld, wordt nagegaan, welke gronden ter uitgifte geschikt zijn, of die gronden voor de

uitbreiding der Gouvts koffie-cultuur beschikbaar moeten blijven enz. Zij onderzoekt tevens welke minimum-pachtsom 1) gevraagd moet worden, vervaardigt eene schetskaart van de aanwezige gronden, die zij verdeelt in zooveel mogelijk één geheel uitmakende perceelen van ongev. 500 bouws en brengt van dit alles verslag uit, waardoor het h. v. g. b. in staat wordt gesteld de noodige voorstellen te doen. Daarna worden de landen opgemeten, beschreven en in kaart gebracht, en als tot de aanbieding door de Regeering besloten is, eene openbare uitbesteding gehouden. Ten einde belanghebbenden in de gelegenheid te stellen, hunne bezwaren tegen de uitgifte in te brengen, wordt in de naaste dorpen bekend gemaakt, dat het voornemen bestaat tot het verpachten der gronden. De uitbesteding geschiedt door inschrijving voor eene pachtsom, (canon) jaarlijks per bouw te betalen en die boven het genoemde minimum moet zijn, doch eerst ingaat met het zesde jaar na dat, waarin de inschrijving plaats had. Binnen één maand na de sluiting der inschrijving wijst de Gouv. Gen. de erfpacht toe of weigert die, telkens bij een met redenen omkleed besluit. Hij, aan wien de erfpacht is toegewezen moet, op straffe van het vervallen van zijn recht, het bedrag der kosten voor het opmeten, beschrijven en in kaart brengen van den grond in 's lands kas storten. Maar woeste gronden kunnen ook worden uitgegeven op aanvrage van particulieren, mits de aanvrage niet betreft grond, reeds van Gouvts wege opgemeten, daar de Regeering er, in het algemeen gesproken, de voorkeur aan geeft om de gronden in het openbaar uit te besteden, met het oog op de meerdere kans, alsdan eene hoogere pachtsom te verkrijgen. Zijn die gronden echter in de eerste 3 jaren niet voor openbare aanbieding bestemd, of te vergeefs reeds aangeboden, dan kunnen zij ook op aanvrage aan particulieren worden afgestaan. Bij aanvrage moeten de gronden vanwege de aanvragers zijn opgemeten en in kaart gebracht, of de daarvoor reeds gemaakte kosten aan het Gouvt worden teruggegeven, en moet de aanvrager aannemen jaarlijks eene pachtsom te betalen boven het vroeger vermelde minimum. Ook in dit geval wordt door de commissie een onderzoek ingesteld en eene schetskaart vervaardigd, terwijl het aanzoek ook in de naaste desa's moet worden bekend gemaakt. In geval de G. G., die binnen zekeren termijn beslist, van oordeel is, dat de grond niet aan den aanvrager kan worden uitgegeven, vermeldt hij dit in een met redenen omkleed besluit. Ter handhaving van de rechten van het Gouvt mogen niet worden uitgegeven: Gouvts koffie-tuinen, djati- en andere bosschen, de laatste voor zoover zij onder geregeld beheer zijn gebracht (zie BOSCHWEZEN) en evenmin gronden, gelegen in door de Koningin aan te wijzen streken, die beschikbaar moeten blijven voor de Gouvts koffie-cultuur. Gronden, voor openbare markten afgezonderd, of voor den openbaren dienst bestemd, mogen evenmin worden uitgegeven. Wanneer derden recht op gronden hebben mag zonder hunne toestemming daarover niet worden beschikt, terwijl gronden, naar de instellingen der inlanders als gewijd beschouwd, niet mogen worden afgestaan.

Erfpachters kunnen alleen zijn Nederlanders, ingezetenen van Nederland of van Ned.-Indië en vennootschappen van koophandel in Ned. of N.-Indië gevestigd. Voor landsdienaren gelden met opzicht tot de erfpacht de bepalingen die voor hen zijn vastgesteld betreffende de deelneming in ondernemingen van landbouw en nijverheid. De rechten en verplichtingen van den erfpachter worden, behoudens bijzondere bepalingen, beheerscht door de voorschriften van het Burg. Wetb. voor Indië; hij mag echter ten eigen gebruike af- of uitgravingen doen van steen, klei of andere soortgelijke tot het erf behoorende grondspeciën, mits niet tot eigenlijk gezegde mijnontginning overgaande. De delfstoffenbevattende ondergrond toch is niet in de erfpacht begrepen; de erfpachter moet de ontginning daarvan door anderen gedoogen (zie MIJNBOUW). Over boomen en beplantingen heeft de erfpachter de vrije beschikking; daarentegen is hij, behoudens recht op schadeloosstelling, verplicht het aanleggen van nieuwe waterleidingen te dulden. Voor het aanleggen van waterleidingen of het gebruik van bestaande leidingen of stroomen moet de erfpachter de vergunning van den G.G. hebben, die daaraan voorschriften ten algemeenen nutte kan verbinden. Bij de uitoefening van zijn recht is de erfpachter onderworpen aan de bestaande of intevoeren algemeene belastingen, met dien verstande dat de verponding (*passim*) niet geheven wordt gedurende het jaar, waarin de gronden zijn afgestaan en de volgende 10 jaren. Deze laatste bepaling, die in 1888 is vastgesteld, werd gemaakt om de ondernemers, die zeer onder de toen heerschende landbouwcrisis leden, eenigszins te gemoet te komen. Tegelijkertijd werden zij vrijgesteld van het hoofdgeld, dat vroeger van hen gevorderd werd voor elken werkbaren man, die op hunne landen verblijf hield en in de termen viel om heerendiensten te verrichten. Daarentegen werd de op de erfpachtslanden gevestigde bevolking van alle heerendiensten vrijgesteld, behoudens die, gevorderd in het belang der openbare veiligheid, of tijdelijk tot wering van rampen van hooger hand of tot afwending van algemeen gevaar. Niettegenstaande de afschaffing van het hoofdgeld is deze vrijstelling gehandhaafd. De erfpachter heeft het recht op zijne gronden de producten aan te kweeken die hij zelf verkiest, met uitzondering van de papaver, en dit ter handhaving van het opium-monopolie van den Staat. Zoutaanmaak is hem eveneens verboden. Ten einde benadeeling van de belangen der schatkist tegen te gaan kan de G. G. de teelt van koffie verbieden op gronden, wier ligging binnen een bij ordonnantie vast te stellen afstand van Gouvts

1) Dit minimum was oorspronkelijk bepaald op *f* 1—5 per bouw, naar mate van de gesteldheid en ligging. Tegen dit bedrag werden echter spoedig bedenkingen geopperd, in verband met de bezwaren, met welken de landbouw te kampen heeft en wegens de willekeur, bij eene zoo groote speelruimte onvermijdelijk. Met het oog op de toenmalige slechte tijden werd in 1877 als norm voor zeer goede gronden *f* 2.50 à *f* 3.— per bouw, voor minder bevoorrechte streken *f* 1.— à *f* 1.50 p. b. gesteld; in 1894 is de Regeering weder tot het minimum van *f* 1—5 teruggekeerd. Wanneer slechte of zeer middelmatige gronden worden gevraagd voor het vormen van grenzen, voor weiden enz. kan tot *f* 0.50 worden gegaan, welk bedrag verhoogd kan worden als aan de gronden later eene andere bestemming wordt gegeven.

koffieplantages gebleken is aanleiding te geven tot het onttrekken van koffie uit Gouv[ts] plantingen aan de verplichte levering (zie KOFFIE-CULTUUR. GOUVTS —), zonder dat dit kan belet worden door maatregelen van overheidswege te nemen of te bedingen.

Gronden, vroeger door het Gouv[t] in huur uitgegeven, kunnen in erfpacht worden afgestaan, mits dit voordeelig voor den lande is en geene algemeene belangen zich er tegen verzetten. Van deze gronden heeft echter geene vrijstelling van pachtsom noch van verponding gedurende de eerste jaren plaats, daar beide dienen ter vervanging der tot dien tijd betaalde huur. Gronden, niet grooter dan 50 bouws, kunnen voor kleine landgoederen of buitenverblijven in erfpacht worden afgestaan tegen betaling eener pachtsom, gelijkstaande aan het hoogste bedrag der landrente of der belasting, die deze vervangt. Eindelijk is bij St. 1893, 151 de gelegenheid geopend kleine eilanden, tot Java en Madoera behoorende, in erfpacht te verkrijgen zonder ze eerst te doen opmeten en in kaart brengen. Wanneer de G. G. geheele of gedeeltelijke ontheffing verleent van de verplichting tot opmeting stelt hij den canon vast op een bepaald bedrag, naar gelang van de geschatte oppervlakte, en waarop latere meting geen invloed uitoefent.

Op ult[o] 1893 waren op Java en Madoera in erfpacht uitgegeven 1343 perceelen, groot 345.326 bouws, ongerekend de vroeger gehuurde landen, die later in erfpacht werden afgestaan (41.330 b.). De residentiën, waar de meeste erfpachtslanden liggen, zijn Kediri (286 perc. 78.497 b.), Pasoeroean (193 p. 71.408 b.) en de Preanger (317 p. 58.412 b.). In Besoeki vindt men 99 p. groot 39.294 b. en in Probolinggo 65 p. met 23.084 b. In elk der overige gewesten, waar erfpachtslanden gevonden worden, is het totaal der uitgegeven bouws minder dan 10.000. In Rembang, Madoera en de Vorstenlanden worden geene erfpachtslanden aangetroffen. De door de erfpachters verschuldigde pachtsom bedroeg over 1892 *f* 1.163.697.38[5]; op den over 1893 en vorige jaren verschuldigde canon was 1 Jan. 1894 nog niet afbetaald *f* 1.166.528.16[5]. Het minimum van de pachtsom voor erfpachtslanden bedongen, bedroeg *f* 0.25 per bouw; het hoogste bedrag was *f* 15 p. b., dat echter slechts voor één land betaald wordt. Een overzicht der erfpachtslanden met opgave van uitgestrektheid, de gekweekte producten, den pachtschat en de verpondingswaarde vindt men in den Reg. almanak. Bijl. P.P.

Voor de Buitenbez. zijn enkele algemeene regelen gesteld. Zoo is bepaald (S. 1875. 199[a]) dat ook daar alle grond, waarop niet door anderen recht van eigendom wordt bewezen, domein van den Staat is, — althans in die streken, waar het recht van zelfbestuur niet bestaat (zie GRONDGEBIED). De voorschriften, in acht te nemen bij aanvraag van gronden in erfpacht op de Bb. zijn te vinden in S. 1891, 5, gewijz. 1893, 196 — waarbij te vergl. 1886, 39. 1888, 152. 1891, 4. 1893, 195. Om zoodanige gronden te bekomen moet men zich wenden tot het h. v. g. b., onder overlegging van een rekest aan den G.G., vergezeld van een schetskaart waarin de vermoedelijke uitgestrektheid der aangevraagde gronden staat aangeteekend. Dit verzoekschrift wordt terstond in handen van het h. v. pl. best. gesteld, die eene commissie uit een Eur. en inl. lid bestaande benoemt, welke moet onderzoeken of de gronden tot het staatsdomein behooren en nagaan of de gronden ook beschikbaar behooren te blijven tot uitbreiding der Gouv[ts] koffiecultuur, en die het aanzoek in de naaste dorpen bekend maakt om de belanghebbenden gelegenheid te geven, binnen een maand hunne bezwaren in te brengen. Het h. v. pl. best. moet aanteekening houden van de mondeling ingebrachte bezwaren en na verloop van één maand de stukken zenden aan het h. v. g. b. vergezeld van zijn advies, met vermelding ook òf en, zoo ja, in hoeverre de landsinstellingen medebrengen, dat de volkshoofden in de zaak gekend worden en wat reeds is gedaan of nog gedaan moet worden om hunne medewerking te verkrijgen. Door tusschenkomst van den Dir. v. B. B. zendt het h. v. g. b. de stukken aan den G. G. met een gemotiveerd voorstel tot toe- of afwijzing van de aanvraag. Over de verplichting tot het overleggen van een meetbrief en het stellen van merkteekenen zie de aangeh. Stsbl. — alsmede over de aanvrage van een geheel eiland in erfpacht. Voor de verschillende Bb. zijn afzonderlijke regels gesteld als voor Sumatra 1874, 94 f. 1888, 152. 1891, 4. Bijbl. 3241, 4351. — Riouw 1886, 80. 1888, 152. — Banka 1880, 223. 1888, 152. — Billiton 1877, 194. 1888, 152. — Celebes en ond. 1876, 35*a*, 1888, 152. 1893, 4. — Menado 1877, 55. 1888, 152. — Amboina 1872, 237*c*. 1888, 152. 1891, 4. — Ternate 1880, 8. 1888, 152. — Zuid. en Oost. afd. Borneo 1888, 58. 152. Voor de verwisseling van huur in erfpacht 1876, 35*b*. 1890, 211.

Met ult[o] 1893 waren in erfpacht uitgegeven: Pad. bovenl. 14 perc. 1.330 b. — Pad. bovenl. 20 p. 12.141 b. — Tapanoli 2 p. 1.147 b. — Benkoelen 7 p. 11.357 b. — Lampongs 5 p. 35.260 b. — Palembang 21 p. 156.593 b. — Sum. Oostk. 2 p. 2283 b. — Billiton 1 p. 44. b. — Zuid. en Oostafd. Borneo 8 p. 8039 b. — Celebes en onderh. 3 p. 509 b. — Menado 29 p. 11.869 b. — Amboina 4 p. 896 b.; — tezamen 116 p. 241.468 b. Aan pachtsom was verschuldigd voor 54 perc. groot 18.571 b. *f* 19.051.34. De achterstand over vorige jaren bedroeg op ult[o] Maart 1893 *f* 20.595.44[5]. Zie voor de in- en overschrijving van het erfpachtsrecht onder KADASTER.

Een ander gedeelte der agr. wet heeft betrekking op de rechten, door de inl. bevolking op hare gronden uitgeoefend en die door geenerlei afstand van grond van Gouv[ts] wege mogen worden geschonden. Over gronden, door inl[s] voor eigen gebruik ontgonnen of als gemeene weide of uit eenigen anderen hoofde tot de dorpen behoorende, wordt door den G. G. niet beschikt dan ten algemeene nutte (zie ONTEIGENING) en ten behoeve van de op hoog gezag ingevoerde cultures (zie CULTUURSTELSEL), in beide gevallen tegen behoorlijke schadeloosstelling. Worden aldus de bestaande rechten gehandhaafd, zoo geeft de agr. wet den inl. gelegenheid een nieuw recht te verkrijgen, het zoogen. agr. eigendom. Inl[s] nlk., die gronden in erfelijk individueel gebruik bezitten (Zie GROND. RECHTEN OP DEN —, CONVERSIE.) kunnen dezen in eigendom verkrijgen; een eigendom, dat echter aan zekere beperkingen is onderworpen en daarom, in tegenstelling met het eigendomsrecht volgens het B. Wetb., agrarisch eigendom genoemd wordt. Voor dezen overgang van individueel gebruiksrecht in agr. eigendom (zoogen. conversie in agr. eigendom), zijn regels gesteld bij S. 1870. 118. 1872. 116. 117 (Vgl. Bijl. Kol.

versl. 1872 Lt O). 1873. 38. 1881. 52. 188 art. 1 1886. 53. Bijbl. 3011. 3321. 3947. 4507. Zij gelden alleen voor Java en M. De inl., die grond in erfelijk individueel bezit meent te hebben en dezen in eigendom wenscht te verkrijgen moet daartoe een verzoek indienen bij den voorzitter van den landraad met overlegging van een meetbrief, en waar geen landrente wordt geheven van een taxatie-brief. Bij zijn verzoek, dat mondeling kan worden ingediend, geeft hij den naam op dien hij voert en dien, welken hij als kind heeft gedragen (Zie NAAMGEVING) en verklaart dat hij rechtmatig bezitter is, terwijl hij de noodige inlichtingen verschaft omtrent de gronden, die hij bezit, en den tijd en de wijze van zijn bezit. De voorzitter vaardigt nu een bevelschrift uit, waarin hij gelast dat het aanzoek in de betrokken desa zal worden bekend gemaakt, en wel tweemaal met een tusschenruimte van 6 maanden, teneinde belanghebbenden zich kunnen verzetten tegen de bewering van den inl., dat hij bezitter dier gronden is. De bekendmaking geschiedt door de zorgen van het hoofd v. gew. best., en wel door tusschenkomst van een ambtenaar, liefst van betrekkelijk hoogen rang, opdat zijne komst in de desa opzien zal baren. Verzet tegen de bewering van den aanvrager kan binnen den gestelden termijn door iedereen bij den met de bekendmaking belasten ambtenaar of bij den griffier van den landraad worden ingebracht; het is zelfs de plicht van den ambt. bij het binnenl. bestuur om de aanvraag te onderzoeken en bij twijfel verzet aan te teekenen, met name als de gronden der desa communaal zijn of als de aanvrager een desahoofd is. De landraad beslist of het verzet ongegrond is; is dit het geval of werd in het geheel geen verzet aangeteekend, dan wordt daarvan kennis gegeven aan het h. v. pl. bestuur, en dit bepaalt nu den dag en het uur van de overdracht van eigendom. Op dien tijd verklaart deze ambt. dat het Gouvt den eigendom aan den betrokken inl. overdraagt; daarvan wordt een schriftelijke acte opgemaakt voor den voorzitter van den landraad bijgestaan door zijn griffier, of waar het hoofd van pl. best. voorzitter is, voor den controleur of ambt. ter beschikking met den griffier. Alles wat op deze overdracht betrekking heeft is zoo goedkoop mogelijk gesteld en vrij van zegel.

De agrarische eigenaar blijft aan dezelfde verplichtingen onderworpen als de gebruiker. Het is hem ook verboden, zijne gronden te vervreemden aan niet-inlanders, (hier steeds met inbegrip van oostersche vreemdelingen); de G. G. kan echter bij uitzondering en wegens gewichtige doeleinden daartoe zijne toestemming geven, mits voor niet meer dan 10 bouws. Evenmin mag hij ten behoeve van niet-inlanders zakelijke rechten op zijn grond vestigen, met uitzondering van hypotheek. Hij mag echter zijne gronden voor langeren tijd aan niet-inlanders verhuren, dan de gebruiker. (Zie OVEREENKOMSTEN).

Van deze gelegenheid om een beter omschreven, door een schriftelijken titel gewaarborgd recht te erlangen is slechts weinig gebruik gemaakt, daar tot ulto 1893 niet meer dan 2263 aanvragen tot conversie werden gedaan, die zich over ongev. 15.700 bouws uitstrekten, en van welken slechts 1.207 over 5.205 b. werden toegewezen, terwijl 121 aanvragen over 404 b. op dien datum nog in behandeling waren. Een niet gering gedeelte dier aanvragen zal wel gedaan zijn op aandrang van ondernemers, die voor langen tijd gronden wilden huren.

Eindelijk bepaalt de agrar. wet nog dat verhuur of in-gebruikgeving van grond door inl. aan niet-inl. kan geschieden volgens regels bij algem. verord. te stellen. (Zie OVEREENKOMSTEN).

Eene uitgave van de agrar. wet en de daarop betrekking hebbende stukken is bezorgd door A. Myer. Verzameling van alg. verord. betr. het agrar. regt. 3e druk.

AJAPANA en DAOEN PRANSMAN, Mal. Eupatorium Ayapana Vent., Fam. Compositae. Kruid van tropisch-Amerika op Java gekweekt. De cumarine-houdende bladeren worden als inlandsch geneesmiddel gebruikt.

AHA. Zie PELANDOE.

AHLO of PANKAO. Naam op Celebes voor een *Neushoornvogel*, *Cranorrhinus cassidix*, op Makassar *Boerong taun* of *Jaarvogel* genaamd, daar de inboorlingen zeggen, dat er jaarlijks een nieuwe ring op den hoorn groeit: deze naam wordt in de Molukken ook aan *Rhytidoceros plicatus* gegeven. Vele Neushoornvogels, die in holen in boomen leven, maken een nest zoodanig ingericht, dat door het mannetje het wijfje in den broedtijd daarin geheel opgesloten en ingemetseld wordt, zoodat er slechts eene opening overblijft, waardoor het wijfje den snavel kan steken. Op Oost-Java wordt *Rhitidoceros plicatus* dan ook de jaloersche vogel genoemd.

AHOEË, Alf. Amb.; zie KATJANG IDJO.

AHOESI, Alf. Amb.; zie DJEROEK.

AI AHA, Alf. Amb.; zie KAPAS.

AI KORI, N. G. Noemf; zie MASOI.

AI ORI, N. G. andere talen; zie MASOI.

AI POETI, Alf. Amb.; zie HATÈ BOELAN.

AI SALE, Amb. Wet.; zie KAPAS.

AISAWA, N. G. Noemf; zie PAPAJA.

AI TAI, Alf. Amb.; zie BAKOE.

AJAM of AYAM. Algemeen gebruikte naam voor *Hoenderen: Ajam-oetan* of *Boschkip*, ook *Bengkiwo*, *Bekikko* en *Brooga* genoemd, is de *Gallus bankiva*, die op alle eilanden gevonden wordt, ook op het Indische Vasteland en algemeen gehouden voor den stamvorm van onze tamme hoenders. De Soendaneezen noemen hem *Kasengtoe*, op Celebes heet hij *Mano-ohoeta*. *Ajam-rimbo* of *Gallus ferruginens*, op Java *Bengkiwo* of *Bekikko:* aldaar heet *Gallus varius*, *Pittewonno*. *Ajam-merah-mata* of *Acomus inornatus*, een kuiflooze fazant van Sumatra. *Ajam-an* is *Gallinula phoenicura*, een *Waterhoentje*, op West-Sumatra ook *Roa-roa* genoemd.

AJANG- of JANG-GEBERGTE (Besoeki, Java) is een tamelijk lange bergketen, welker lengteas, dwars op die van Java gericht, van het Z.W. naar het N.O. loopt. Van Rambi uit gezien (in den weg van Poeger naar Djember op 7 paal van Djember) verheft zich achter die keten, in het N.N.W. een hooge top, waaruit blijkt dat er een tweede keten is evenwijdig aan de eerste. Die laatste keten, de Argapoera-keten genoemd, bevat den hoogsten top van het Ajanggeb., den G. Argapoera, 3086 M. hoog. Van uit Rambi ziet men de hoogste oostelijke toppen: G. Pingkang en G. Ringging in het N.N.O. Tot 1844 was het Ajanggeb. niet door Europeanen bezocht. In dat jaar beklommen de controleur Ch. Bosch en Fr. Junghuhn het Ajang-geb. In 1845 werd het nogmaals bezocht door Ch. Bosch en Zollinger. Geologisch

is het slecht bekend. Tusschen de Pingkang en de Argapoera-keten strekt zich het *Hoogland van den Ajang* uit, dat trapsgewijze rijst naar de westelijke keten, met den Argapoeratop.* Junghuhn ontdekte in dat hoogland uitgestrekte grasvlakten, bedekt met poa- en festuca nubigena, verder eikenboschjes, casuarinen, varens, bevolkt met driften van duizenden herten. Bij de beklimming van den Argapoera ontdekte hij eveneens een grasvlakte, door Zollinger Tegalan Argapoera genaamd, met tjemara's begroeid en ook door herten bevolkt. Hier lagen groote, onregelmatige trachietblokken en de ruïne van een gebouwtje. Uit die vlakte rijst de bergrug op met platte, boven elkaar liggende voorsprongen. Er is hier een klein bergplat, waarin een kegelvormige kolk is, een uitgedoofde krater; N.O. daarvan zijn echter rookende solfataren. Tal van ruïnen, vermengd met de melkwit gekleurde puinhoopen eener uitgedoofde solfatara werden aangetroffen. Die ruïnen waren zeer oud; ze waren begroeid met een dicht mos- en graskleed, terwijl zware stammen van Vaccinia en andere Alpenstruiken tusschen de steenen wortel schoten. Junghuhn vond hier uit klei gebakken potten, verglaasd (goetji's), en noemde dit plat Goenoeng Goetji. Aan de O. zijde van de kraterkolk wordt de ronde vlakte, die haar omgeeft, afgebroken en rijst de kraterrand omhoog tot een bergrug. Hier is de eigenlijke top van den Argapoera, het hoogste punt van 't Ajanggeb., 15 M. hooger dan de G. Goetji en wederom ruïnes bevattende. Dit zijn de hoogst gelegen ruïnes van Java (Junghuhn).

Bronnen: Junghuhn Java II, p. 1066—1102, Zollinger in Tijdschr. v. N.-I. VIII, I, 166 en vv., Bosch in T. B. G. VI, 492—494. Zie ook Veth Java III, p. 1048—1058.

AJAOE-EILANDEN. Groep van enkele kleine eilanden, gelegen ten noorden van het eiland Waigéoe, welke door de bewoners der kampong Wardo veel bezocht worden voor de schildpad- en tripangvangst.

AJEG-AJEG. — DJAMBANGAN-GEBERGTE. (Grens van Pasoeroean en Probolinggo. Java), is het gebergte, inliggende tusschen den Tengger en den Semeroe. In bouw vertoont het, zooals Junghuhn met zijn scherpen blik reeds opmerkte, groote overeenkomst met den Tengger. Hij betrad het echter niet, doch bekeek het van den Semeroe en den Ider-Iderrand. Fennema was de eerste die er een beschrijving van gaf, na het bereisd te hebben, hoewel toen (1885) reeds de uitmuntende topographische kaart der residenties Pasoeroean en Probolinggo bestond. Het bestaat uit een ringwal, waarvan het O. gedeelte ontbreekt, die naar buiten de gewone vulkaanhelling vertoont, naar binnen steil afdaalt, en een vlakte omsluit, waaruit jongere eruptie-kegels van kleinere afmetingen verrijzen. (analogie met den Tengger). Van buiten lijkt het gebergte een afgeknotte kegel, ineengedrongen tusschen Tengger (Noordel.) en Semeroe (Zuidel.) De W. buitenhelling daalt zelfstandig naar de vlakte van Malang af. De toppen van den ringwal zijn van 't Noorden naar 't Zuiden: Ajeg-Ajeg (2814 M.), Koetoengan (2832 M.), Koekoesan (2800 M.), en Djambangan (3020 M.).

Binnen den ringwal liggen 4 eruptie-kegels, één afzonderlijk, drie één bergcomplex vormende. Langs de N. O. helling van het gebergte liggen drie meren: Ranoe Panie (2100 M.), R. Regoelo (2100 M.) en R. Dringo (2080 M.).

Bronnen: Junghuhn, Java II, 813—817. Fennema in Jaarb. v. 't Mijnw. 1886, Wet. gedeelte bl. 24—33.

AJER. Mal. water, rivier. Dit woord wordt vaak bij rivieren of aan wateren gelegen plaatsen gevoegd zooals:

AJER-ANGAT. Naam eener plaats in VII Kota's (Afdeeling Batipoe en X Kota), in wier nabijheid warme bronnen (ajer-angat) gevonden worden.

AJER-BANGIS, de noordelijkste Afdeeling van de Residentie Padangsche Benedenlanden, met gelijknamige hoofdplaats, gelegen aan de baai en den rechteroever der rivier van dien naam, en de afvoerplaats van de koffie die in Rau wordt verkregen. Deze afdeeling, die vroeger met Rau vereenigd was, en in 1891 een afzonderlijke afdeeling is geworden, is ongeveer 3000 vierk. K. M. groot. (Zie ook PADANGSCHE BENEDENLANDEN.)

AJER-HADJI, onderafdeeling van de Afd. Priaman, Res^tie Pad. Benedenl. met gelijknamige weinig beteekenende hoofdplaats aan den mond der rivier van denzelfden naam in de Afdeeling Païnan, Residentie Padangsche Benedenlanden.

AJER-MANTJOER, bergstroom waarvan het water in de kloof van de Anei een schoone en hooge waterval vormt met een meer dan 75 voet lood rechten val, en zich daarna in de Anei stort.

AJER-POETIH, zijtak van de Anei, (Pad. Bovenl.) waarlangs een klein deel van den spoorweg naar de Ombiliënkolenvelden is aangelegd.

AJER-SOEKAM. Naam eener rivier in Tanah-Datar (Pad. Bovenl.), welke langs Sidjoendjoeng stroomt en zich in de Batang Kampar ontlast.

AKAËNG, Boeg.; zie GAJAM.

AKAN-AKAN Lamp.; zie TJAMPEDAK.

AKAR PELOEROEN, Mal.; BÉSA-BÉSA, Tern.; TALI OEDJAN, Mal. Mol.

Soort van Aristolochia, uit de familie der Aristolochiaceae, wild voorkomend op het eiland Ron bij Banda; waarschijnlijk niet zooals tot dusver gemeend werd A. Indica L., misschien A. Timorensis Dec.

Zuigelingen worden ter versterking der huid gewasschen in water, waarin de ranken dezer plant geweekt zijn.

AKAR TIKOES, Mal.; SEPOELÉH, ook Mal.; POELÉ PANDAK, Jav. en Bat. Mal. Rauwolfia serpentina Benth., Fam. Apocynaceae. Melksap bevattende heester, in Engelsch-Indië, zoowel in het Himalaya-gebergte als in Ceylon verspreid, doch ook op Java voorkomende; in de Molukken misschien vandaar ingevoerd. De bladeren worden fijn gewreven, met kalk en water vermengd, gelegd op wonden op den rug van paarden, door het drukken der zadels ontstaan. De bittere wortel is een bekend inlandsch geneesmiddel, en wordt veel als wormafdrijvend middel aan paarden gegeven. Hij bevat een alcaloïde, ophioxyline. Valsche Poelé Pandak is afkomstig van Plumbago rosea L.

AKAR WANGI, Mal.; ook NARWASTOE en NARASETOE; LARASETOE, Jav.; HAPIJAS, Bat.; DJANOER of OESAR, Soend.; SARÉ en NARAWASTOE, Mak.

Welriekende wortels van grassen behoorende tot het geslacht Andropogon L., Fam. Gramineae. De voornaamste hiervan zijn: A. Iwarancusa, Blane en A. squarrosus L. f. Volgens den Cat. v. 's Lands Plantentuin zou alleen de laatste den naam *Akar wangi* dragen; de eerste komt echter op Java wild voor, de laatste voor zoover bekend is niet. De welriekende wortels worden om hun

geur en tot wering van insecten veel tusschen kleederen gelegd. Ook de wortels van de Javaansche grassoort Thuarea involuta R. Br. zijn rijk aan vluchtige olie.

AKEL, Alf. Men.; zie ARÈN.

AKIL. RADJA-, afstammeling van het Vorstenhuis, dat in het eind der vorige eeuw uit Siak verdreven werd, en die, als loon voor de hulp, bij een expeditie tegen Matan verleend, tot Vorst van Soekadana werd aangesteld (1827). De verwachtingen, die men van zijn bestuur koesterde, werden niet verwezenlijkt. (Zie SOEKADANA.)

AKOENG. Zie SCHILDPADDEN.

ALA, Alf. Amb.; zie PADI.

ALAAT, Alf. Amb.; zie PATJAR.

ALADI, Boeg.; zie KELADI.

ALABAN of HALABAN. De zeer in verval geraakte hoofdplaats van het landschap de IV Kota's, residentie Padangsche Bovenlanden.

ALAHAN PANDJANG. Onderafdeeling van de afdeeling XIII en IX Kota's (residentie Padangsche Bovenlanden) ten Zuid-Oosten van het meer Danau di Atas. De gelijknamige hoofdplaats ligt op een hoogvlakte, 1464 M. boven den zeespiegel, op welke hoogvlakte — het hoogste der bekende plateau's van Sumatra — o. a. de Batang Hari ontspringt.

ALAHAN-TIGA. Hoofdplaats van het landschap de XII Kota's (residentie Padangsche Bovenlanden), aan de Kampar-rivier.

ALANG, HALANG of LANG. Collectief-naam op Sumatra voor *Roofvogels: Alang laut*, *Haliaetus leucogaster; Alang peikan*, *Polioaetus humilis; Alang tampien*, *Spilornis bacha; Alang boemboen* of *A. katoetoei*, *Pernis ptilorhyncha; Alang bondok* of *Lang bondol*, *Haliastur indus; Alang itam* of *Lang tambikar*, *Spizaëtus limnaëtus*. Laatstgenoemde vogel wordt bij Padang *Roeak* genoemd en op Java *Woewoe-rawa*. Een andere Maleische naam voor *Haliastur indus* is *Oeloeng* en voor *Haliaetus leucogaster*, *Lang laut*. Op Goram heet *Haliastur indus*, *Goar*. *Haliaetus leucogaster* wordt op de Aroe-eiladen *Nawai* genoemd.

ALANG-ALANG, Jav.; KAMBENGAN, Hoog-Jav.; EURIH, Soend.; LALANG, Mal. en Bal.; HILALANG, Menangk.; RI, Bat.; NALENG LAKOE, Atjeh.; KAHIOE, Engg.; HALALANG, Bandj.; ROEMPOET FI, Mal. Tim.; KOESOE-KOESOE, Mal. Mol.; KOESOE, Tern.; KOEN, KOEÖEN of KOEHOEN, Alf. Men.; ÉRI, ÉDIBOETOE, HOHORÉ, WÉRI, WÉLIHOE-TOE of ÉROEHOETOEI, Alf. Amb. Imperata arundinacea Cyrill. var. Koenigii Benth., Fam. Gramineae.

Een meestal 1—2, soms ook 3—4 voet hoog gras, met min of meer stijve, lange, smalle bladeren en een langen halm, die aan den top een pluim draagt, welke met lange zijdeachtige zilverwitte haren is bedekt. Deze soort, welke in alle tropische gewesten is verspreid, is ook in den Indischen Archipel algemeen. Door het bezit van twee meeldraden in elk bloempje onderscheidt zij zich van I. exalta Brongn., welke er slechts één bezit en waarvan de pluim veel langer is. Laatstgenoemde werd alleen op Java waargenomen, doch zal waarschijnlijk, wegens haar voorkomen op Singapore en op de Philippijnen, ook op de andere eilanden van onzen Archipel niet ontbreken. Alang-Alang behoort tot de eerste gewassen, die zich bij het vellen van bosch op het ontbloote terrein ontwikkelen en krijgt, vooral als de bodem aan uitdroging is blootgesteld, weldra de overhand op alle andere. Het vormt dan uitgestrekte velden, die tot op een groote hoogte kunnen voorkomen. Voor den landbouwer is het gras een ware plaag, daar het na elke uitroeiing als het ware dubbel welig opschiet. Men kan echter de voortwoekering er van in meerdere of mindere mate tegengaan door het af te branden en de zich daarna ontwikkelende jonge uitspruitsels door het vee te laten wegvreten. In tuinen schijnt bij aanplanting van ananas het alang-gras te verdwijnen; zoo kan men ook door Lantana Camara L. het alang-gras verdrijven. Gedroogd dient het bij gebrek aan ander materiaal veel tot dekking van huizen. De jonge wortels dienen als uit- en inwendig inlandsch geneesmiddel.

ALANG-ALANG. TANDJOENG-, ook genaamd Java's 2de punt. Vooruitspringende landtong of kaap aan Bantam's Westkust in straat Soenda, vormende de scheiding tusschen de Meeuwenbaai en de Welkomstbaai.

ALA'OED-DIN RI'AJAT SJAH was een gelukzoeker, die als bevelhebber van het Atjehsche leger den wettigen Vorst van troon en leven beroofde, en als Sultan in Atjeh regeerde (1588), toen onze voorouders het eerst dit rijk bezochten. Zie ATJEH.

ALAP. Javaansche naam voor een zeer kleine *Valk*, *Microhierax fringillarius;* op Sumatra heet hij *Sikko koembang* en *Lang b'lalang;* eene andere soort, *Microhierax caerulescens*, heet op West-Sumatra *Ering*.

ALAP-ALAP, ALLAP-ALLAP, of **SIKKO.** Een kleine gekuifde *Havik*, *Astur trivirgatus*, van de Soenda-eilanden. *Alap-alap* is in het algemeen de naam voor *Valk*-soorten bij de Javanen, zoo *A. sapi*, *F. tinnunculus; A. ginjeng*, *F. severus. Astur poliocephalus* heet op de Aroe-eilanden *Jellem*, op de Kei-eilanden *Meneii*, bij de Arfakkers op Nieuw-Guinea *Noesjak. Astur leucosomus* heet op Misool *Mangangan. Astur soloensis* op Sumatra *Sikap-balam*, met de kleinere variëteiten *Sikap-belalang* of *Mangkas*.

ALAUDA. AVES, PASSERIFORMES, PASSERES, ALAUDIDAE. Zie LANCHA-LANCHA.

ALAS. Zeestraat tusschen Lombok en Soembawa, ongeveer 15 Eng. mijlen lang, en in het nauwste gedeelte 5 à 6 mijlen breed.

ALAS-LANDEN. Deze naam wordt gewoonlijk gegeven aan het boschrijke hoogland, bezuiden de Pedirsche bovenlanden of Gajoe-landen gelegen, en zich uitstrekkende tusschen de zuidelijkste Atjehsche staatjes van de W.kust en de residentie Sumatra's O.kust. Ten Zuiden grenzen de Alaslanden aan Tapanoeli en de onafhankelijke Bataklanden. Deze landstreek, die nog ten eenemale onbekend is, en waarvan de grenzen niet juist zijn aan te geven, daar zij nimmer zijn vastgesteld, wordt bewoond door onafhankelijke volksstammen, gewoonlijk, doch ten onrechte, onder den naam van Gajoe's, eigenaardiger onder dien van Orang-alas aangeduid, die herhaaldelijk de Atjehers steunden o. a. ook door invallen in ons gebied, voornamelijk op Sumatra's O.kust. De berg Sinobong, waar de Singkel ontspringt, scheidt de Gajoe- van de Alas-landen; de berg Sebahoe Langat vormt de grensscheiding tusschen het Gajoe-rijkje Karon en de Alas-landen. Zie K. T. H. v. Langen in T. v. h. Aardk. Gen. V, bl. 38. Zie GAJOE'S.

ALBINO'S noemt men personen die, tengevolge van een aangeboren gebrek, een volkomen witte huid, witte haren en roode oogen hebben. Hun

ontbreekt het pigment, de min of meer donker gekleurde stof die voorkomt in de cellen, waaruit de opperhuid bestaat, en wel in die lagen welke onmiddellijk op de eigenlijke huid gelegen zijn. Ook de oogen zijn zonder pigment; in het bijzonder de iris, ten gevolge waarvan ook hierdoor lichtstralen worden toegelaten die, teruggekaatst na door de talrijke bloedvaten van de evenzeer van pigment geheel ontbloote choroïdea te zijn gegaan, aan de pupillen een rooden schijn geven. Ook de iris zelve is min of meer rood gekleurd. De albino's zijn heliophoben, dwz. dat zij, ten gevolge van de diffusie van het licht in het inwendige van het oog, en door het zijdelings invallen der lichtstralen in het oog, bij dag niet duidelijk kunnen zien, en niet in staat zijn het volle licht te verdragen, zoodat zij dan ook steeds het hoofd voorovergebogen houden of de oogen met de handen beschaduwen. Zij worden daarom wel kakkerlakken genoemd, naar de bekende lichtschuwe insecten. In den Indischen Archipel komen en kwamen zij vaak voor; met name is dit het geval onder de Dajaks, op Banka en Nias. Gedeeltelijk albinisme is ook in den Archipel waargenomen. Vaak wordt hun eene bovennatuurlijke afkomst toegeschreven en zijn zij dientengevolge hooggeacht; elders zijn zij weder in minachting. Aan de Vorstenhoven op Java worden zij tot vermaak der Vorsten gehouden; ook elders is dit wel het geval. Zie Wilken in Bijdr. t. t. l. en vlk. 1890, 105 vlg.

ALBIZZIA. Zie DJEUNGDJING, DJOENGDJOENG LAUT, HIJANG.

ALBULA. PISCES, PHYSOSTOMI, CLUPEIDAE, ALBULINA. Zie BANDANG.

ALCEDO. AVES, PICARIAE, HALCYONES, ALCEDINIDAE, ALCEDININAE. Zie BINTI, BOEA-BOEAA en MENINTING.

ALCYONE. AVES, PICARIAE, HALCYONES, ALCEDINIDAE. Zie KAKER-DARI.

ALE. Zie MOESANG.

ALEURITES. Zie KEMIRI.

ALEXANDER DE GROOTE. Zie DZOE'L KARNAIN.

ALFOEREN. Met dezen naam, die ook wel Alifoeren, Halfoeren, Haraforas, enz. geschreven wordt, bestempelt men een aantal verschillende stammen, die meerendeels in het binnenland, hier en daar echter aan de kusten van eenige streken in het Oosten van den Indischen Archipel wonen, voornamelijk op de eilanden Boeroe, Ceram, Halmahera, de Banggaai- en Soela-eilanden. Tot de Alfoeren rekent men ook wel de heidensche bewoners van vele andere eilanden, die tot de residenties Ternate en Amboina behooren. In enkele geschriften vindt men dien naam ook gegeven aan de heidensche stammen in het binnenland van Zuid-Mindanao of Mangindano. Op Celebes is de naam Alfoeren mede in gebruik gekomen, namelijk in de Minahasa, in Bolaäng Mongondou en hier en daar elders op de Noordelijke landtong, ja zelfs worden ook de heidensche inboorlingen van Centraal Celebes als wilden en heidenen door sommigen wel Alfoeren genoemd, schoon het meer gebruikelijk is hen met den aan het Boegineesch ontleenden naam van Tŏradja (die eigenlijk „bewoners van het binnenland" beteekent) te bestempelen. En verder wordt de naam Alfoeren doorgaans ook toegepast op de inheemsche bevolking der beide Oostelijke landtongen van dat eiland. Voorts leeft in het NW. van Nieuw-Guinea de stam der Arfoe, bij ons gewoonlijk Arfoeren geschreven; en de aan het zeestrand levende Papoewa van Doré noemt, volgens het getuigenis van Van Musschenbroek (Meded. omtrent grondstoffen uit het oostel. gedeelte van onzen Ind. Archipel bl. 10), „zijnen Melanesischen stamgenoot op het Arfakgebergte een Alfoeroe", met het oog op diens ongenaakbaarheid of wildheid. De naam Alfoeren toch heeft eigenlijk betrekking op hunnen maatschappelijken toestand, op hunnen lageren graad van beschaving in vergelijking met anderen, die in dit opzicht hooger staan en hen door die benaming als onbeschaafden of wilden voorstellen. Vandaar dat men in het bijzonder de nog heidensche inboorlingen Alfoeren noemt, in tegenstelling met hen, die den Islâm of het Christendom hebben aangenomen, omdat dezen daardoor, in het oog der inlanders, een hoogeren trap van beschaving deelachtig zijn geworden. Het woord Alfoer wordt gewoonlijk beschouwd als door de Portugeezen, of liever nog door de Spanjaarden in N.-I. in gebruik te zijn gekomen in de beteekenis van „wild, ongetemd, ongezellig, schuw". Daar het in die beteekenis ook het burgerrecht heeft verkregen in het Ternataansch (namelijk in den vorm *foeroe*, die dus met *al*, het Arabisch lidwoord, *Alfoeroe* wordt), zoo is het niet onwaarschijnlijk dat het vooral door Ternataanschen invloed meer algemeen bekend en verspreid is geworden in streken zooals Noord-Celebes, Halmahera en Ceram, waar de bevolking reeds vanouds in veelvuldige aanraking met de (Mohammedaansche) Ternatanen is geweest. Deze verklaring van den naamsoorsprong zal echter later, bij meerdere kennis van de talen der Molukken, wellicht eenige wijziging moeten ondergaan. Bij Valentijn heeten de Alfoeren meestal „bergwilden", of ook wel „bergboeren". Uit het bovenstaande volgt dat het niet is aan te bevelen het woord als benaming van een volk, ras of stam te bezigen, gelijk nog dikwijls geschiedt. In linguistisch en ethnographisch opzicht vertoonen al die stammen, die als Alfoeren te boek staan, groote overeenkomst met elkander, doch het ontbreekt ook niet aan belangrijke punten van verschil. Daar nu de naam Alfoeren geen ethnische naam is, zoo spreekt het vanzelf dat wij hier ook niet in ethnographische bijzonderheden over hen mogen treden. Wij willen om deze reden alleen enkele trekken omtrent den trap van beschaving van eenige dier heidensche stammen mededeelen, om te doen uitkomen waarom men hun dien naam van wilden geeft. Omtrent de bevolking van Ceram getuigt Riedel, dat in de voedingswijze en bereiding der spijzen bij de, op dat eiland gevestigde, Mohammedanen en Christenen veel verbetering is te bespeuren, in vergelijking met die der Alfoeren. Volgens denzelfden schrijver zijn de eerstgenoemden ook beter gekleed. (De sluik- en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua, bl. 122.) Een dergelijk getuigenis geeft De Clercq (Bijdr. tot de kennis der residentie Ternate, bl. 49) met betrekking tot de Alfoeren van de residentie Ternate. De laatstgenoemde schrijver wijst ook terecht op het hoogere standpunt, waarop de Mohammedaan reeds door zijn godsdienstvorm is geplaatst. Bij vele zoogenaamde Alfoersche stammen komt het koppensnellen nog voor, dat met hunnen godsdienst in verband staat, schoon het in sommige gevallen slechts de beteekenis heeft van een maatschappelijk gebruik dat door de adat is geijkt. Hier en daar, zooals op Wetar of Wetter en

bij eenige stammen der Toradja, pleegt men ook het bloed der verslagenen te drinken en een gedeelte van hun vleesch of hunne hersenen te verslinden. (Riedel, De sluik- en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua, bl. 117 en 445. Bijdr. t. t. l. en vlk. Ve R. I bl. 89 en 90.) Geen wonder dus dat de Mohammedanen en Christenen zulke volksstammen met den naam van Alfoeren als wilden of barbaren kenschetsen. Vroeger maakte ook de bevolking der Minahasa zich aan dergelijke gruweldaden schuldig. In onzen tijd kan zij, na hare bekeering tot het Christendom, onder de meest beschaafde en ontwikkelde volken van den Indischen Archipel worden gerekend.

Voornaamste bronnen: 1. Over de afleiding en beteekenis van den naam. — Mr. Van Musschenbroek, Mededeelingen omtrent grondstoffen in het oostelijk gedeelte van onzen Ind. Archipel. Leiden, 1880. bl. 9. — T. v. h. Aardr. Gen. IV, bl. 94; V, bl. 72 en 154. — A. B. Meyer, Ueber die Namen Papua, Dajak und Alfuren. Wien, 1882. bl. 13. — Bastian, Zeitschr. für wissenschaftliche Geogr. 1881. bl. 155.

2. Over de Alfoeren der Minahasa en van Bolaäng Mongondou. — N. P. Wilken, De godsdienst en godsdienstplechtigheden der Alfoeren in de Minahassa. T v. N. Ind., 1849. II, bl. 387. — Graafland, De Minahassa. 2 deelen, Rotterdam, 1867. — N. P. Wilken, Bijdragen tot de kennis van de zeden en gewoonten der Alfoeren van de Minahassa. Med. N. Zend. VII, bl. 117, 289 en 371. — G. A. Wilken, Landbezit in de Minahassa. Ibid. XVII, bl. 107. — Graafland, De geestesarbeid der Alfoeren in de Minahassa. Ibid. XXV, bl. 97. — Bijdragen tot de kennis der Alfoersche taal in de Minahassa (naar de mededeelingen van N. P. Wilken, bewerkt door G. K. Niemann), uitgegeven door het Ned. Zendelinggen. Eerste stuk, Rotterdam 1866. (Het tweede stuk is nog niet verschenen.) — Mededeelingen over de Alfoersche taal van N. O. Celebes, met eene inleiding door G. K. Niemann, Bijdr. t. t. l. en vlk. IIIe R. IV, bl. 205 en 399; V, bl. 70 en 195. — E. J. Jellesma, Bijdragen tot de kennis van het Tompakewasch. Verh. v. h. Bat. Gen. XLVII, Eerste stuk. 1892.

3. Over Bolaäng Mongondou (land en bevolking). — N. P. Wilken en J. A. T. Schwarz, Verhaal eener reis naar B. M. in de Med. N. Zend. XI, bl. 1 en 225; Ibid. XII, bl. 297. Het Heidendom en de islam in B. M. Ibid. XI, bl. 255. Allerlei over land en volk van B. M. Ibid. bl. 285. De taal in B. M. Ibid. XII, bl. 189. Gesprekken in het Alfoersch van B. M. Ibid. XV, bl. 115.

4. Over de Alfoeren (Toradja's) van Centraal Celebes en aangrenzende streken. — G. W. W. C. Baron v. Hoëvell, Todjo, Posso en Saoesoe in het T. v. h. Bat. Gen. XXXV, bl. 1. — De Clercq, Bijdragen tot de kennis der res. Ternate, 1890, bl. 123 en 135. — A. C. Kruijt, Mijne eerste ervaringen te Poso. Med. N. Zend. XXXVI, bl. 369. Ibid. Dl. XXXVII, bl. 1, 101 en 115, Dl. XXXVIII, bl. 1 en 200, in welke stukken de schrijver zijne meded. over Poso voortzet. — Id. Grammaticale schets van de Bareëtaal, gesproken door de Alfoeren van Centraal Celebes enz. Bijdr. t. t. l. en vlk. Ve R. Dl. VIII, bl. 203. — Id. Woordenlijst van de Bareëtaal, afzonderlijk uitgegeven door het K. Inst. v. de T. L. en V. van N. I. 1894. (Bevat ook aanvullingen van de bovenvermelde grammat. schets.)

5. De Soela-Eil. — Riedel, De Soelaneezen. Bijdr. t. t. l. en vlg. IVe R. X, bl. 395. — De Clercq, l. l., bl. 113.

6. Boeroe. — F. J. Willer, Het eiland Boeroe. Amst. 1858. — G. A. Wilken, Bijdr. tot de kennis der Alfoeren van Boeroe. Verh. v. h. Bat. Gen. Deel XXXVIII. — Riedel, De sluik- en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua, 1886, bl. 1.

7. Ceram. — Riedel, o. c., bl. 86. — F. J. Willer, De Alfoeren van Waai Rama op Ceram, o. c., bl. 7. — W. G. Boot, Korte schets v. h. eil. Ceram. T. v. h. Aardr. Gen. 2e Ser. X, bl. 650.

8. Halmahera. — Campen, De Alfoeren van Halemahera. T. v. N.-Ind. 1883, I, bl. 284. — Id., Beschrijving van het district Kau, T. v. h. Aardr. Gen. 2e Ser. I, Afd. Meer uitgebr. art. N° 2, bl. 271. — Id., De godsdienstbegrippen der Alfoeren van Halm. T. v. h. Bat. Gen. Dl. 27, bl. 438 en Dl. 28, bl. 337. — Id., Eenige mededeelingen omtrent de Alfoeren van Halm., Bijdr. t. t. l. en vlk. IVe R, VIII, 1884, bl. 162. — Id., De landbouw op Halemahera, T. v. Nijv. en Landbouw in N.-I., Dl. 29, bl. 1. — Id., De visscherij op H., Ibid. Dl. 28,bl. 251. — Riedel, Galela und Tobeloresen, Zeitschr. f. Ethnol. 1885, bl. 58. — De Clercq, Bijdr. tot de kennis der res. Ternate, bl. 101. — Kern, Opmerkingen over het Galelareesch (Bijdr. t. t. l. en vlk. Ve R., VI, bl. 493 en VIIe Dl., bl. 115). Id. Woordverwisseling in het Galelar. Ibid. Ve R. VIIIe Dl., bl. 120. (G. K. N.)

ALGEMEENE SECRETARIE. Zie SECRETARIE.

'ALI, bekende Arabische naam, o. a. gedragen door 'Ali ibn Aboe Tâleb, den neef en schoonzoon van Mohammed, wiens verkiezing tot khalief aanleiding gaf tot de scheuring der Moslemen in Sonnieten en Sjiïten. (Zie SJIITEN.) Vgl. over hem o. a. Dozy. Het Islamisme. Haarlem 1863. Weil. Gesch. der Chalifen. Mannh. 1846. I. Ook in den Indischen Archipel is deze khalief als een der vrienden van Mohammed zeer bekend en wordt zijn nagedachtenis vereerd; in sommige streken van Java wordt in de 6de maand van het Moh. jaar, ter gedachtenis aan zijn dood een offermaal van rijst gehouden. Van de personen, die dezen naam droegen en in de geschiedenis van Ned.-Indië bekend zijn, vermelden wij: 'Ali Moghajat Sjah, volgens eene Maleische kroniek de eerste Sultan van Atjeh (1507) (zie ATJEH); — Saïd 'Ali, Arabische gelukzoeker, die in 1791 den troon van Siak op den regeerenden Vorst veroverde (zie SIAK); en 'Ali, die in vereeniging met Radja Hadji tegen hunnen bloedverwant, den Boegineeschen Onderkoning van Riouw, ongeveer 1780 geruimen tijd met geluk streed, en de Compagnie in groot gevaar bracht (zie RIOUW).

ALIAG, N. G. 4 R.; zie GABOES.

ALIJA of **HALIJA**, MAL.; DJAHÈ, SOEND.; DJAÉ, JAV.; SIPADAS, SIPADÈH of SIPODÈH, MENANGK.; PÉGÉ, BAT.; PIPAKAN, BANDJ.; LAIJA, MAK.; GORAKA, MAL. MEN. en TERN.; SEDEP, LIA of KERIIT, ALF. MEN.; LALI, N. G. 4 R.; DJAHI, LAMP. PAM.; DJAHIK, LAMP. AB.; LAHIJA, LAMP. PAB.; PÈGÈ, LOEB. SOEM.; MÉHÉLITO, GORONT.; LAII, POESOE, SÉHI of SÉKOE, ALF. AMB.; LAIA, AMB. AROE.; LOLOL, AMB. BAB.; LIA, AMB. WET.; SIWI, BOER. Zingiber officinale Roscoe, Fam. Scitamineae.

Dit gewas, in alle tropische gewesten gekweekt,

is waarschijnlijk uit Z. Azië afkomstig, doch nergens in het wild bekend. De wortel is een geneesmiddel en wordt ook als kruiderij gebruikt. In vele streken van den Archipel schrijft men aan den wortel bijzondere kracht toe ter wering van den nadeeligen invloed van kwade geesten en neemt men wel enkele stukjes, in hoofddoek of gordel gewikkeld, op reis in de tuinen mede.

ALIM, Bat.; zie GLOEGA.

ALIPAN. Zie HALALIPAN.

ALIPÉGA, Alf. Men.; zie SOERÈN.

ALITTA, ALIETTA of **ADIETTA** (jongste) is de naam van een Boegineesch landschap in Zuid-Celebes, tot het bondgenootschap Adjatapparang behoorende, waarvan het 't kleinste staatje is, naar schatting niet grooter dan ± 80 □ palen. Het bevat een groot meer, ongev. 50 palen oppervlakte beslaande, dat echter sedert eenige jaren voor de helft is drooggevallen, en voor dat deel thans met rijst wordt bebouwd. De voornaamste rivieren zijn: de Lamorängе, een zijtak van de Sadang, en de Laboewange en Biroe-e, ontspringende uit de ongev. 800 vt. hooge bergketens Mangaronkong en Laboewange. In den drogen moesson bevatten zij bijna geen water. De bevolking, die uit Boegineezen bestaat, wordt zeer in het ruwe, op ongev. 1800 zielen gesteld. Voor verdere bijzonderheden zie D. F. v. Braam Morris. T. v. h. Bat. Gen. XXXVI (1892), bl. 193.

Alitta. Naam van een kampong, de hoofdplaats van het gelijknamige staatje, uit ongev. 90 huizen bestaande.

ALIWERHE, Amb. Kis.; zie PADI.

ALKAI of ALKAII. Groote zwarte *Kaketoe*, *Microglossus aterrimus*, van de Aroe-eilanden. Van hier oostwaarts overal te vinden tot op N. Guinea; op Andai heet zij *Siong*, te Doreh *Mampais*, te Sorrong *Sangija*.

ALKMAAR (Inlandsche naam Poelo Mendjangan, herten-eiland) is een van de vele kleine onbewoonde eilanden in de baai van Batavia.

ALLIUM. Zie BAWANG.

ALLOE. Een andere naam voor BANGKALA. (Zie op dien naam.)

ALLUVIUM is een algemeene naam voor de jongste grondlagen, in het tegenwoordige geologische tijdperk afgezet door tusschenkomst van water en wind, geholpen door vulkanische werking, koraaldieren en verweering. Met *alluvium* is op Java bedekt: $1/5$ van den tertiairen vulkanischen bodem; de uitloopers van het gebergte gaan, overal waar ze niet vlak aan zee komen, over in *alluviale laagvlakten*, opgebouwd uit de bestanddeelen, die door 't rivierwater van de gebergten werden en worden aangevoerd. De aanwas van alluvium is zeer sterk: 1. door de dikke humus- en laterietlagen en het kalkgehalte der bergen, waardoor het slibgehalte der Javaansche rivieren zeer hoog is, in verband ook met de talrijke bandjirs, 2. door de den bodem verbrokkelende aardbevingen, en 3. door de zand-, puimsteen- en asch-uitwerpingen bij vulkanische uitbarstingen. In de ondiepe Javazee is de grondaanwas van alluvium aan Java's Noordkust sterk, behalve door de genoemde oorzaken, door de strandflora (rhizophoren) en de riffenbouwende koraaldieren. Op Sumatra vindt men aan de Westkust een smallen, zeer moerassigeu alluviumzoom, van de Indische zee gescheiden door een 2 M. à 3 M. hoogen dam van zeezand, een zich vormende duinenreeks, die de afwatering der rivieren zeer belemmert. Aan de Oostkust van Sumatra daarentegen is het alluvium zeer uitgebreid: de rivieren veroveren er op de zee kolossale delta's, bestaande uit zand en klei. Op Borneo is $1/4$ van het eiland alluvium. Bij Bandjermasin is de humusachtige alluviale kleilaag 30 M. diep. Zie verder: RIVIEREN en de afzonderlijke artikelen: JAVA, SUMATRA, enz.

ALMAIR. Maleisch woord, gebruikt om lichtgevende *Duizendpooten* aan te duiden.

ALOBAN, Bat.; zie LABAN.

ALOCASIA. Zie BIRAH en SÈNTÉ.

ALOË. Zie LIDAH BOEWAJA.

ALOE-ALOE (IKAN). Collectief-naam voor *Pylbaarzen* of *Zeesnoeken*, *Sphyraena*-soorten.

ALOEMIN. Zie KEILILIR.

ALOEMPANG, Boeg.; zie KELOMPANG.

ALOEN-ALOEN, de buitenhof van elken dalem of woning van een Vorst of hoofd op Java. Meestal een ruime vierkante grasvlakte, door waringinboomen omringd, en met één of twee waringinboomen in het midden. De kratons van de Vorsten in de Vorstenlanden hebben twee aloen-aloen's nl. een noordelijke en een zuidelijke, waarop echter geen gras mag groeien, en die dus groote zandvlakten zijn. Op de aloen-aloen's bevinden zich ter weerszijden van den ingang van den dalem opene, op zich zelf staande pendoppo's, waarin de ambtenaren en andere personen, die hun opwachting bij den Vorst of het inlandsch hoofd willen maken (séba), het oogenblik moeten afwachten dat het den gebieder welgevallig is hen te ontvangen. Daaraan ontleenen die wachthuizen den naam van paséban, welke benaming op enkele plaatsen, b. v. te Semarang, ten onrechte tot het geheele plein wordt uitgestrekt, en vroeger zelfs tot passeerbaan verbasterd werd.

Op de aloen-aloen's werden vroeger de steekspelen gehouden, en thans nog wel een enkele maal gevechten tusschen tijgers en buffels of rampokpartijen (zie op dat woord) ter gelegenheid dat de Vorst of het hoofd zich aan zijne onderhoorigen vertoont, waarbij te Soerakarta en Djokjakarta de Vorst op den Siti-inggil, verheven zitplaats vóór den ingang van den Kraton, plaats neemt, terwijl op de regentschapshoofdplaatsen zich meestal een panggoeng (op hooge stijlen gebouwd open vertrekje) bevindt, vanwaar de regent en zijn gezelschap de volksspelen gadeslaan. Men vindt ook kleinere aloen-aloen's bij de woningen van mindere hoofden, en zelfs hier en daar in de desa's, maar deze zijn, in tegenstelling met die voor de regentswoningen, welke in den regel netjes onderhouden zijn, gewoonlijk slecht onderhouden en ook zelden met waringins omplant.

De Messigit (moskee) bevindt zich meestal aan de Westzijde van den aloen-aloen.

ALOEOE. Zie BOENAI-ANDOE.

ALOR. Onderafdeeling van de afdeeling Larantoeka der residentie Timor, staande onder een posthouder, die te Alor Ketjil gevestigd is en wiens werkkring zich uitstrekt over de eilanden Alor of Ombai en Pantar.

ALOR. Eiland, gelegen ten Noordwesten van Timor, waarvan het door de 15 mijlen breede straat Ombai gescheiden is tusschen 8°5′ en 8°28′ Z. B. en 124°17′ en 125°15′ O. L. Het is verdeeld in zeven regentschappen of staatjes, welke bestuurd worden door Radja's; de bevolking wordt onderscheiden in strand- en bergbewoners, de eersten naar beweerd wordt van vreemde afkomst en

hoofdzakelijk van vischvangst en handel levende, de laatsten zich meer op den landbouw toeleggende. Het eiland is zeer bergachtig en de voornaamste voortbrengselen zijn: rijst, gierst, verfstoffen, houtsoorten, vogelnestjes en was. Het wordt op de maandelijksche vaart door de booten der Pakketvaart-maatschappij geregeld aangedaan.

ALPHEN (D. F. VAN), geb. te Utrecht 30 Aug. 1774, gest. te Voorschoten 16 Oct. 1840. Hij werd, nadat hij eerst te Leiden had gestudeerd en daarna in zeedienst getreden was, in 1797 in Indischen dienst opgenomen, en bewees o. a. als resident van Soerabaja in 1807 groote diensten bij het verschijnen der Engelsche vloot. In 1808 keerde hij naar Europa terug en was een der eersten, die in 1815 tot lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal benoemd werd. Belangrijk is zijne „Redevoering over het ontwerp van wet der Geldleening ten behoeve van de Overzeesche Bezittingen" uitgesproken in de Zitting der Staten-Generaal van den 27sten Febr. 1826, vermeerderd met eene Inleiding en Aanteekeningen. Leyden 1826. Zie M. Siegenbeek. Hand. Ned. Lett. 17 Zomerm. 1841.

ALPINIA. Zie GALOBA en LENGKOEWAS.

ALSEONAX. AVES, PASSERIFORMES, PASSERES, MUSCICAPIDAE. Zie OEWIS.

ALSOPHILA. Zie PAKOE TIHANG.

ALSTONIA. Zie GABOES.

ALTING (W. A.), Gouverneur-Generaal van Ned.-Indië. Geboren te Groningen 11 Nov. 1724, overleden op Kampong Melajoe (Batavia) 7 Juni 1800. Na als onderkoopman bij de Compagnie in dienst te zijn getreden (1750), klom hij spoedig tot hoogere rangen op en werd 1772 Raad van Indië, en in 1777 tot Directeur-generaal benoemd, de eerste betrekking na die van Gouv.-Generaal. Gedurende de ziekte van zijnen voorganger, de Klerk, werd hij tot waarnemend landvoogd benoemd, en in 1780 door den Raad van Indië tot provisioneel Gouv.-Generaal gekozen. Onder zijn bestuur, dat getuige was van diep verval der O.-I. Compagnie en van hare macht in Indië, voor een deel ook ten gevolge van den oorlog met Engeland, werd eene Commissie uit Nederland naar Indië gezonden (zie Commissarissen-Generaal), ten einde in Indië de noodige bezuinigingen en hervormingen in te voeren. Alting maakte, benoemd tot Commissaris-Generaal over geheel N.-I. en de Kaap de Goede Hoop (1791), deel uit dier Commissie, welke spoedig onder zijnen invloed en dien van zijnen schoonzoon Siberg geraakte. Na de omwenteling in het moederland en het optreden van het Comité tot de zaken van den O.-I. handel en bezittingen, in plaats van het bestuur der O.-I. Compagnie (1796), vroeg hij ontslag uit zijne beide betrekkingen en trad 17 Febr. 1797 als Gouv.-Gen. en Comm.-Gen. af. Na dien tijd leefde hij nog enkele jaren als ambteloos burger te Batavia. Zie v. Rhede v. d. Kloot. De Gouv.-Gen. en Comm.-Gen. 's Grav. 1891. bl. 110—114.

ALTINGIA. Zie RASAMALA.

ALTJALTJAL, BAT.; zie DAOEN GATEL.

ALWAS, ALF. MEN.; zie AMPELAS.

ALYXIA. Zie POELASARI.

AMABI. Staatje in het binnenland van het eiland Timor, behoorende tot de onderafdeeling Koepang der afdeeling Timor; de Radja woont op het Gouvernements-grondgebied nabij Koepang.

AMADINA. AVES, PASSERIFORMES, PASSERES, PLOCEIDAE, VIDUINAE. Zie BANDA.

AMAHEI. Afdeeling van de residentie Amboina, aan de zuidkust van Ceram, zich westelijk uitstrekkende tot het gebied der negorij Kamarian en oostelijk tot dat van Hatoemeten. De kust maakt hier een diepe bocht, onder den naam van Elpapoetih-baai bekend, en daarin zijn de voornaamste negorijen gelegen, welker bewoners gedeeltelijk den Mohammedaanschen godsdienst belijden en voor een ander deel het Christendom hebben omhelsd, terwijl de eigenlijke Alfoeren zich bij voorkeur in het gebergte ophouden. Middelen van bestaan vinden zij in de sagoebosschen, het aankweeken van eenige groenten en aardvruchten, en een weinig visscherij. Van de negorij Roemasosal loopt een voetpad over het gebergte naar Wakai op de Noordkust. Te Awaya is een particuliere landbouwonderneming, alwaar tabak, kakao en klappers geteeld worden.

AMAHEI. Hoofdplaats der gelijknamige afdeeling, tevens standplaats van den posthouder, gelegen aan de oostkust der Elpapoetih-baai, met een goede reede. Zij bestaat uit twee negorijen: Amahei-Sarani en Amahei-Islam, en behalve kerk- en schoolgebouw vindt men er een fort voor de militaire bezetting. Ook is hier een hulpprediker gevestigd. Op een aangrenzende landtong wordt nog de ruïne van een Portugeesche sterkte aangetroffen.

AMAJOK, ENGG.; zie TEBOE.

AMAKONO. Staatje op het eiland Timor, behoorende tot de onderafdeeling Oimatan der afdeeling Timor.

AMANDIT. Zuidelijkste district van de afdeeling Amoentai, residentie Z. en O. afdeeling van Borneo, met gelijknamige hoofdplaats.

AMANG. Zie SIAMANG.

AMANGKOE BOEWANA, „die het heelal op zijn schoot heeft", is een van de titels door de Sultans van Djokjakarta gedragen, waaronder zij in den regel worden vermeld, b.v. Amangkoe B. I, die de eerste vorst van dat rijk was. Onder den titel *Amangkoe Rat*, die ongeveer hetzelfde beteekent, zijn een vijftal Soesoehoenans van Mataram bekend. Zie JAVA en TITELS.

AMANOEBANG. Staatje op de zuidkust van het eiland Timor, tusschen Amarasi en Haitimoe, behoorende tot de onderafdeeling Oimatan van de afdeeling Timor. De bevolking wordt geschat op 12.000 zielen. Het gezag van den Radja, wiens woonplaats Niki-Niki heet, wordt slechts in een gedeelte van het rijk erkend; in het overige oefenen eenige rijksgrooten, die zich van hem onafhankelijk hebben gemaakt, het beheer uit.

AMARANTUS. Zie BAJAM.

AMARASI. Staatje behoorende tot de onderafdeeling Oimatan der afdeeling Timor van de gelijknamige residentie, gelegen aan de zuidkust tusschen Koepang en de rivier Noi Mina. Er zijn drie districten, elk met een eigen Radja. Een hunner, die den titel van Radja Besar voert, wordt echter als Oppervorst erkend en woont te Baoen of Baoeng, een halven dag gaans ten Zuidoosten der hoofdplaats. In den omtrek zijn uitgestrekte bosschen.

AMAS (GOENOENG). Berg, hoog 2270 M., gelegen op de grenzen der Padangsche en der Kamparsche Bovenlanden, signaal-punt voor de triangulatie van Sumatra (Tijdschr. v. h. Aardr. Gen. 2e Ser. IX. Kaart II).

AMBACHTSCHOOL. De ambachtschool te Batavia is bij Stbl. 1887 n⁰ 230 als rechtspersoon

erkend, en bestemd om jongelieden practisch en theoretisch op te leiden tot bekwame ambachtslieden en tot zoodanige andere betrekkingen als het bestuur der school raadzaam zal achten. Zij is een particuliere inrichting, die door het Gouvernement wordt gesubsidieerd. In 1892 werd de maandelijksche subsidie van *f* 250 tijdelijk tot *f* 1000 verhoogd.

Ook te Semarang is 15 Augustus 1892 een ambachtschool geopend, welke aanvankelijk alleen uit particuliere bijdragen werd bestreden; doch wegens de vele aanvragen om toelating was weldra uitbreiding noodig, waarom bij Gouv^ts^ besluit van 15 Februari 1893 n⁰ 15 ook aan die school een Gouv^ts^ subsidie werd toegelegd van *f* 250 's maands voor dat jaar.

AMBAL. District op Java, behoorende tot de afdeeling en het regentschap Keboemen van de residentie Bagelen, met gelijknamige district-hoofdplaats; vroeger hoofdplaats van een afdeeling en regentschap van dien naam, die beide in 1872 (Stbl. n⁰ 46) als zoodanig zijn vervallen; terwijl het regentschap Ambal werd ingedeeld bij de regentschappen Koeto-ardjo, Keboemen en Karang anjar.

AMBALAU, ook AMBALO, MEMBALAU, KAMALO en KEMALO geheeten, is de harsachtige, donkerrood of oranje gekleurde korst, die op de takken en twijgen van verschillende boomen, vooral door de wijfjes van een klein insect, de Coccus lacca, gevormd wordt. Het meest komt die voor op Schleichera trijuga, Butea frondosa, Ficussoorten, Zizyphus sp. c. d. De beste ambalau is echter afkomstig uit China; het door middel van overgieting met warm water verkregen deeg bezigt men om staal of ijzer van houwers, messen, enz. in het gevest vast te maken, en ook als lijm tot het verlakken van krisscheeden.

AMBARAWA, afdeeling van de residentie Semarang, met gelijknamige hoofdplaats; behoorde vroeger tot het regentschap Salatiga, maar is in 1866 (Stbl. n⁰ 5) daarvan afgescheiden, zoodat de hoofden van de beide districten Ambarawa en Oengaran, die de afdeeling vormen, tot voor korten tijd rechtstreeks ondergeschikt waren aan den te Ambarawa bescheiden assistent-resident. Zeer onlangs (einde 1894) is echter krachtens Kon. machtiging het regentschap Salatiga opgeheven en zijn de vier vroeger tot Salatiga behoorende districten (zie SALATIGA), waaronder Ambarawa, gevoegd bij het regentschap Semarang, onder het bestuur van een zelfstandigen Patih. Men treft in deze afdeeling aan de Rawa Pening (zie ook PENING), het diepste gedeelte van den dalketel van Ambarawa, die bevat is tusschen de bergribben, welke den Merbaboe en Telamaya met den Oengaran verbinden. Op slechts 1 paal afstands van de hoofdplaats Ambarawa ligt de vesting Willem I (zie op dat woord), en op 3 palen bezuiden die vesting, insgelijks in de afdeeling Ambarawa, het militair kampement Banjoe Biroe (zie op dat woord). In 1865 en in 1872 was de dalketel van Ambarawa het middelpunt van zware aardbevingen, die vooral in eerstgenoemd jaar groote verwoestingen hebben aangericht. De hoofdplaats Ambarawa ligt aan den grooten weg van Bawen naar Kedoe.

AMBARPON. Eiland bij de Westkust der Geelvinkbaai, dicht onder den vasten wal van Nieuw-Guinea. Vroeger vond men er een nederzetting van Noemforen, maar deze zijn sedert naar Salawati verhuisd en thans zijn het de Papoea's van Windesi, die er een kampong bouwden en zich in den omtrek met de vischvangst onledig houden.

AMBASANG, Bat.; zie KAWÈNI.

AMBASSIS. PISCES, ACANTHOPTERYGII, PERCIDAE, APOGONINA. Zie KADIR.

AMBATJANG, Menangk.; zie KAWÈNI.

AMBATJANG. Berg, 959 M. hoog, gelegen in de afdeeling Batipoe en X Kota's van de Padangsche Bovenlanden, en met den Singgalang en den Merapi de vallei van de VI Kota's insluitende, waarvan het water, samenvloeiende in de Anei, door de zoogenaamde kloof naar de Westkust van Sumatra vloeit.

AMBÉNOE. Staatje op het eiland Timor, ten oosten van Amfoeang; het behoort tot de onderafdeeling Amfoeang der afdeeling Timor.

AMBER is een stof, die doorgaans in kleine stukjes, maar een enkelen keer in grootere brokken tot van 50 Ned. ponden, op zee drijft, en die door Blumenbach gehouden wordt voor een uit het darmkanaal van de potvisch afgescheiden stof. Latere onderzoekingen pleiten voor de meening, dat hij in 't algemeen een voortbrengsel is van de gal der walvischachtige dieren. Hij bestaat uit regelmatige, ondoorzichtige, wasachtige, broze en op de breuk fijn-korrelige of bladerige stukken, die bruinachtig zwart of lichtgrijs van kleur zijn met donkere strepen of vlekken. Hij is smakeloos, maar heeft een aangenamen geur, welke naar dien van muskus zweemt, en is bij voldoende warmte week en buigzaam; hij smelt bij een matige hitte, vat lichtelijk vuur en verbrandt met een heldere vlam. Zijn hoofdbestanddeel is een eigenaardige soort van vet, amberoet (ambrine) genoemd. De amber bevat daarenboven benzoëzuur, keukenzout, een zoet extract, en een alleen in verwarmde alkohol oplosbaar bruinachtig overblijfsel. Hij is zeer gezocht als reukwerk, en wordt ook wel in den vorm van poeder of tinctuur ingenomen. Het amberoet verkrijgt men door den amber in kokenden wijngeest op te lossen, waaruit hij zich bij de afkoeling in de gedaante van witte kristalnaalden afscheidt. De amber wordt in den Ind. archipel meest in de Moluksche zeeën gewonnen; reeds in de X^de^ eeuw spreken berichten van Arabische zeevaarders van den rijkdom van Java aan amber. V. d. Lith et Devic, Livre des Merveilles de l'Inde, Leide 1883, bl. 232.

AMBIL ANAK of semendo ambil anak is een huwelijks-vorm, o. a. in Zuid-Sumatra voorkomende, waarbij geen bruidschat voor de vrouw wordt gegeven, maar de man zijne familie verlaat en bij zijne vrouw komt inwonen, tot wier familie al de kinderen behooren. Zie HUWELIJK.

AMBLAOE. Eiland aan den zuidelijken ingang van Straat Manipa, niet ver van de Zuidoostkust van Boeroe, op 3°52' Z.B. en 127°15' O.L. Het behoort tot de afdeeling Kajéli der residentie Amboina, is omstreeks 2 □ geogr. mijlen groot en bevat zeven negorijen, die elk uit twee tot vijf gehuchten bestaan, welker hoofden den titel voeren van Patih of Orang Kaja. De bevolking bedraagt ruim 1000 zielen en belijdt den Mohammedaanschen godsdienst; zij vindt haar bestaan in de visscherij en den handel op de naburige eilanden. Het eiland is bergachtig en onvruchtbaar, zoodat het zelfs geen sagoe genoeg voor de behoefte oplevert, welke dan ook van de dorpen aan de Zuidkust wordt gehaald; specerijen worden er niet geteeld en de grond levert alleen kalk op. De kusten zijn rondom door klippen omgeven. Met

1 Januari 1891 is alhier de nieuwe hoofdelijke belasting ingevoerd (zie onder AMBOINA).

AMBO. Zie: DJAMOEDJOE.

AMBOENG-BERAS. Naam door Verbeek (Jaarboek v. h. Mijnwezen. I. 1881. bl. 118) gegeven aan een bergketen, tot het Barisan-gebergte behoorende (residentie Palembang, afd. Rawas en Lebong) en welke, volgens D. D. Veth (Sumatra-exped. Aardr. beschrijv. v. Midden-Sumatra bl. 151) slechts aan een voortop van dat gebergte eigen is.

AMBOINA. Naam door de Portugeezen gegeven aan het eiland Ambon en wellicht zijn oorsprong dankende aan eene omschrijving in het Maleisch van den bij de inlandsche bevolking gebruikelijken naam van *Noesa Japoono = Nevel-eiland*, door *amboen*, *emboen* of *embon*, dat zooveel als *dauw* of *nevel* beteekent. Na de inbezitneming der Molukken door de Nederlanders bleef die naam behouden en in alle officieele stukken van vroegeren of lateren tijd wordt geen andere gebezigd. Daar men op de plaats zelve uitsluitend van Ambon hoort spreken, zoo is hieronder bij het woord *Amboina* alleen de residentie beschreven en voor het eiland en de hoofdplaats de plaatselijke benaming behouden.

AMBOINA. Residentie in het oostelijk deel van den Archipel, bestaande uit een reeks eilanden in de Banda-zee, gelegen tusschen 2°30' en 8°30' Z.B. en 125°45' en 135° O.L., welke aan de Zuid- en Oostzijde begrensd worden door den Indischen Oceaan, aan de Noordzijde door de Ceram-zee van de residentie Ternate zijn gescheiden en zich westelijk uitstrekken tot aan de Moluksche zee. Volgens eene zeer globale berekening wordt de oppervlakte geschat op 890.2 □ geogr. mijlen, en in het Kol. Versl. over 1894 opgegeven als 934.6 □ geogr. mijlen Het bevolkingscijfer bedroeg onder ult. Dec. 1892: 2294 Europeanen en daarmede gelijkgestelden, 266.300 inlanders, 1165 Chineezen, 674 Arabieren en 11 andere vreemde oosterlingen, of in het geheel 270.444 zielen.

Administratief is deze residentie verdeeld in 9 afdeelingen: 1. *Amboina*, het eiland van dien naam; 2. *Saparoea*, met Oma en Noesa-Laut; 3. *Kajéli*, Oostelijk-Boeroe en Amblaoe; 4. *Masarété*, Westelijk-Boeroe; 5. *Kairatoe*, West-Ceram met Manipa, Kélang en Boano; 6. *Wahaai*, het noordelijk deel van Midden-Ceram; 7. *Amahei*, het zuidelijk deel van Midden-Ceram; 8. de *Banda-eilanden* met Oost-Ceram, Ceram-Laut en Goram; en 9. de *Aroe-*, *Kei-*, *Tenimber- en Zuidwester-eilanden*. De twee eerste afdeelingen, benevens de Aroe-eilanden, worden bestuurd door controleurs en de Banda-eilanden door eenen assistent-resident; overal elders staan posthouders aan het hoofd, behalve te Wahaai, alwaar de luitenant-kommandant tevens civiele gezaghebber is.

De inlandsche bevolking bestaat uit Christenen, Mohammedanen en Alfoeren. Zij woont nagenoeg overal in kampongs of negorijen, waarvan gewoonlijk elk eene op zich zelf staande gemeente vormt, onder een eigen hoofd of regent, met den titel van *Radja*, *Patih*, *Orang Kaja* of *Gezaghebber*; deze meer bijzonder bij minderjarigheid of ontstentenis van den werkelijken titularis. Die hoofden worden door de bevolking gekozen en ontvangen van Gouvernementswege een acte van aanstelling. Hun onderscheidingsteeken bestaat in een stok met gouden of zilveren knop, waarop het Nederlandsche wapen is gegraveerd; de verschillende rangen worden bovendien door de kleuren van pajoengs en vlaggen aangeduid. Ondergeschikt aan hen zijn de hoofden van wijken, op Ambon en de Oeliasers *kapala soa* geheeten; in de door Alfoeren bewoonde streken zijn het dikwerf de oudsten van gezinnen, aan wien eenig gezag is toegekend. In de afdeelingen Ambon en Saparoea vindt men bovendien zoogenaamde *burgers*, zijnde afstammelingen van Europeanen en inlanders, vroeger wegens bewezen diensten van elke verplichting ontheven en thans allen bij de schutterij ingelijfd en onder eigen sergeant-wijkmeesters staande (zie AMBONEEZEN.)

De oorspronkelijke bewoners der Ambonsche eilanden hadden reeds in de vroegste tijden aanraking met Ternatanen, Tidoreezen, Javanen en Makassaren, die deze oorden bezochten voor den ruilhandel in specerijen en waarvan de beide eersten zich op meerdere plaatsen vestigden en de omwonende bevolking onderwierpen. Na de ontdekking van Ambon door Antonio d'Abreu in 1512 kwamen ze in het bezit van Portugal, hetgeen voortduurde tot het einde der 16e eeuw. In 1599 verscheen de Hollandsche Admiraal Van Waerwyck te Hitoe Lama en werd hem toegestaan aldaar handel te drijven. Reeds in het volgende jaar riepen de hoofden van Hitoe de hulp in van Steven van der Hagen om de Portugeezen te verdrijven, met dit gevolg, dat den 23en Februari 1605 het kasteel te Kota Laha op Leitimor werd veroverd en Frederik Houtman als eerste Gouverneur optrad. De hoofdzetel der Compagnie was toen te Ambon gevestigd en het verder uitgebouwde fort ontving den naam van Nieuw-Victoria.

Al spoedig werd met de voornaamste hoofden een verbond gesloten voor den alleenhandel in specerijen, welke tegen vaste prijzen, met uitsluiting van andere natiën, geheel aan de Nederlanders zou worden afgestaan en aldus werd de kiem gelegd van een monopoliestelsel, dat tot groote willekeur en tal van onrechtmatige handelingen heeft geleid. Nu eens waren het de lage prijzen, somwijlen nog beneden het vastgestelde bedrag uitbetaald, waarvoor het product moest geleverd worden, dan weder strenge bevelen tot gedwongen aanplant, en niet het minst de uitroeiing van overtollige boomen, als men in het vaderland voor te grooten aanvoer beducht was en waartoe, onder den naam van *Hongi*, langdurige vernielingstochten werden ondernomen, die in meerdere of mindere mate medewerkten om het volk te verarmen en te verbitteren en herhaaldelijk oorzaak waren van verzet, dat met geweld moest worden onderdrukt en van weêrszijden met groote wreedheden gepaard ging. Het meest bekend zijn als zoodanig de opstand van Kakiali, welke in 1634 en die onder Toeloekabesi, welke in 1646 met den dood dier aanvoerders eindigden. Deze toestand bleef bestaan tot 1796, toen de Engelschen zich van Ambon meester maakten en er tot 1802 verbleven, om later nogmaals van 1810 tot 1817 aldaar het bewind te voeren. Onder de Engelsche Gouverneurs Farquehar en Mackenzie werden mildere bepalingen toegepast, maar met de teruggave van alle bezittingen aan de Nederlanders in het laatste jaar moesten de vroegere regelingen weder worden ingevoerd. Dit had een opstand op Saparoea ten gevolge, waarbij de resident Van den Berg met alle Europeanen benevens de geheele bezetting van het fort Duurstede vermoord, de van Ambon

gezonden troepen door de opstandelingen verslagen en deze eerst in 1818 door eene van Java uitgeruste expeditie, onder bevel van den Commissaris Generaal Buyskes tot onderwerping gebracht werden, nadat door de voortdurende blokkade der Oeliasers elke tegenstand was gebroken en de hoofdaanvoerder, Thomas Matoealesi, zich had overgegeven. Latere ongeregeldheden zijn door een krachtig optreden in korten tijd beteugeld.

Voor den Gouverneur Generaal Van der Capellen was het weggelegd betere maatschappelijke verhoudingen tot stand te brengen. Tijdens zijn bezoek aan Ambon in 1824 gelastte hij, dat de inkoopsprijzen der specerijen zouden verhoogd en de Hongitochten moesten afgeschaft worden, terwijl voorts de aanplant van kruidnagelen en muskaatboomen overal mocht geschieden en het leveren van materialen alleen tegen behoorlijke betaling zou plaats hebben. Het inlandsch bestuur en het rechtswezen werden gewijzigd; langzamerhand volgden andere verbeteringen en op den 1en Januari 1864 is de verplichte teelt en levering van kruidnagelen voor goed afgeschaft. In verband hiermede werd in 1867 het Gouvernement der Molukken, waartoe ook de noordelijker gelegen gewesten hadden behoord, opgeheven en sedert staat aan het hoofd een resident, op dezelfde wijze als dit elders het geval is. Ten opzichte van belasting en gedwongen diensten zijn thans de volgende bepalingen geldig. In de afdeelingen Ambon en Saparoea, op het eiland Amblaoe (afd. Kajéli), op de eilanden Manipa, Kélang en Boano (afd. Kairatoe), op de Banda-eilanden en de Ceram-, Laut- en Goram-eilanden der afdeeling Banda wordt een hoofdelijke belasting geheven van alle mannelijke personen tot de inlandsche bevolking behoorende, die den vollen leeftijd van 16 jaren hebben bereikt, met vrijstelling der hoofden en eenige inlandsche beambten; waartoe de belastingschuldigen worden verdeeld in negen klassen, de eerste vijf van *f* 1.— tot *f* 5.— en dan verder van *f* 10.—, *f* 15.—, *f* 20.— en *f* 25.— 's jaars, in welke laatste vier klassen echter geen inlanders, vallende onder de eigenlijk gezegde inheemsche bevolking, mogen worden aangeslagen; voor de inning wordt een belooning van 8 % van het geïnd bedrag toegekend, waarvan 2/3 voor den regent en 1/3 voor den kapala soa (Ind. Stbl. 1891 N°. 45). Bij de regeling der heerendiensten (met uitzondering der afdeeling Banda) is als beginsel aangenomen, dat de heerendienstplichtigheid berust op den persoon en dat deze alleen gevorderd zullen worden voor het onderhoud en de herstelling van wegen, bruggen en duikers, zoomede voor het vervoer van personen en troepen op marsch en hunne goederen, terwijl als maximum is gesteld 36 dagen arbeids in het jaar (Ind. Stbl. 1892, N°. 67).

De voornaamste producten zijn sagoe, kruidnagelen, notemuskaat en timmerhout. Het eerste vormt het dagelijksch voedsel der bevolking en, met uitzondering van het zuidelijk schiereiland van het eiland Ambon en de Oeliasers, treft men schier overal uitgestrekte sagoebosschen aan, terwijl de boom op daartoe geschikte gronden bovendien veel wordt aangeplant. Het door klopping uit den stam verkregen meel verpakt men in gevlochten mandjes van ± 25 katies zwaarte en daar één boom gemiddeld 25 mandjes sagoe oplevert, zoo is die opbrengst voldoende om gedurende een paar maanden in de behoefte van een niet te groot gezin te voorzien. Ten gevolge van de sterke daling der prijzen is de nagelcultuur eenigszins verwaarloosd. In 1874 was de prijs op de markt te Amsterdam *f* 1.05 per Amst. pond en in dien tijd werd er meer zorg aan besteed; maar in 1891 daalde de waarde tot 10 à 20 cts en toch werden in dat jaar van Ambon nog 6300 pikols en van de Oeliasers ruim 6000 pikols uitgevoerd. De cultuur van muskaatnoten is hoofdzakelijk tot de Banda-eilanden (z. ald.) beperkt; wel zijn sedert de hooge prijzen van noten en foelie ook elders noteboomen aangeplant, maar het schijnt dat het product in alcaloïdgehalte bij dat dezer eilanden achter staat. Meer werk wordt gemaakt van het aanplanten van klapperboomen, tot bereiding van kopra, waarmede goede winsten te behalen zijn: de daaruit verkregen olie dient uitsluitend tot huishoudelijk gebruik. Timmerhout komt in tal van soorten en goede hoedanigheid vooral voor op Ceram en de Kei-eilanden; op de laatsten houdt zich een Europeesche firma bezig met het verwerken voor den uitvoer. De Europeesche industrie is anders, behalve in de notenperken op Banda, van zeer weinig beteekenis. Enkele ingezetenen der hoofdplaats zijn in het bezit van tuinen of doesoen's, waar zij behalve de genoemde producten nog wat kakao en Liberia-koffie teelen, maar veel heeft dit niet te beduiden en met kleine voordeelen stellen zij zich tevreden; als werklieden hebben zij gewoonlijk Binongkoreezen in dienst.

Door de inlandsche bevolking wordt nog verbouwd: rijst (op droge velden), maïs (het meest op Haroekoe), bataten, kaladi, oebi, suikerriet, peulvruchten en gierst (dit door de Alfoeren op Boeroe); terwijl alom tal van vruchtboomen worden gekweekt, waaronder pisang en papaja het meest gezocht zijn.

De nijverheid bepaalt zich tot het tappen van sagéroe (sagoeweer) uit den Arenga saccharifera; het vlechten van doozen en matten met fijn gesneden pandanbladeren, en op de Oeliasers het bakken van potten en ander aardewerk. Enkele meubelmakers en grofsmeden vervaardigen tegen hooge prijzen slechts middelmatig werk en de weinige goudsmeden verstaan hun ambacht al even gebrekkig. Scheepsbouw wordt als tak van nijverheid alleen beoefend op de Kei-eilanden, waar allerlei inlandsche vaartuigen en zelfs kleine schoeners van stapel loopen; de bekende Ambonsche orembaaien komen echter van Boano. Op Boeroe wordt uit de bladeren van den kajoepoetihboom olie gestookt, het meest door lieden, die van Soela afkomstig zijn; de prijs varieert van *f* 0.80 tot *f* 1.— de flesch. Naar Makassar en Singapore wordt jaarlijks voor een waarde van ± *f* 90.000 uitgevoerd.

De vischvangst heeft slechts op kleine schaal plaats, daar er weinig inlanders zijn, die hiervan een beroep maken en bijna ieder voor zich zelf vischt. Men maakt daarbij gebruik van lijn, hengel, werp- of sleepnetten en ook van fuiken en séro's; voornamelijk van Ceram wordt veel gedroogde en gerookte visch te Banda te koop aangeboden. De Aroe-eilanden zijn het rijkst aan pareloesters en tripang komt in de grootste hoeveelheid voor rondom de Tenimber- en Zuidwester-eilanden.

Het handelsverkeer tusschen de verschillende eilanden geschiedt met djoengkoe's en orembaaien. Sommige plaatsen worden evenwel aangedaan door de booten der Koninklijke Pakketvaartmaatschappij, die eens in de twee maanden den Ambon-Archipel

doorkruisen en om de drie maanden ook Nieuw-Guinea bezoeken. Op de hoofdplaats zijn het meer bijzonder Arabieren en Chineezen, die zich met den handel bezighouden. Als voornaamste artikelen van invoer ten behoeve der inlandsche markt worden genoemd: ijzerwerk, koperdraad, lijnwaden, lampen, waterglazen, aardewerk, rijst en petroleum. Bij de bevolking bestaat weinig geneigdheid tot veeteelt; in de Christen- en Alfoersche negorijen fokt men meest varkens, in de Mohammedaansche daarentegen geiten en schapen; het getal paarden en runderen is gering.

Wat het rechtswezen betreft, zoo behoort de residentie Amboina tot het rechtsgebied van den Raad van Justitie te Makassar en wordt, met uitzondering van die streken, waar de bevolking voorloopig is gelaten in het bezit harer eigen rechtspleging, de rechtspraak over de inlandsche bevolking uitgeoefend door de regentschapsgerechten, de magistraten en de landraden; met de uitoefening der magistratuur zijn belast de gezagvoerende Europeesche ambtenaren.

Het aantal inlandsche scholen bedraagt ruim 70. Aanvankelijk waren dit godsdienstscholen, waarvan het meerendeel der onderwijzers was opgeleid door den Zendeling-leeraar Roskott; later werden die scholen door het Gouvernement overgenomen en sedert 1874 heeft dit een kweekschool tot opleiding van inlandsche onderwijzers ter hoofdplaats. Ter voorziening in de godsdienstige behoeften der inlandsche Christenen zijn protestantsche hulppredikers gevestigd te Alang, Amahei, Hoetoemoeri, Loki, Saparoea, Haroekoe, Serwaroe (Letti), Wai, Amet en Woureli (Kisser).

Ten opzichte der toekomst van dit gewest schrijft de Heer Van Hoëvell het volgende: „Alle middelen, tot dusver beproefd om de bevolking tot „welvaart te brengen, waren vruchteloos. Zoo op„heffing van het specerij-monopolie, openstelling „van de havens en de aanneming van een vrij„handelstelsel, afschaffing van allen gedwongen „cultuurarbeid (om de bevolking smaak te doen „vinden in vrijwillig werk), beperking der heeren„diensten tot een minimum, aanmoediging van „den landbouw en nuttige cultures (zelfs door het „geven van rentelooze voorschotten), een vrijzinnig „passenstelsel, een beter onderwijs op de scholen — „doch alles zonder vrucht. Elke poging tot ver„betering stuit af op de inertie van den Ambonees, „een gevolg van de weinige behoeften, die hij kent „en de gemakkelijkheid waarmede hij in zijn da„gelijksch voedsel (sagoe, visch en sagoeweer) kan „voorzien. Niettemin wordt er geen gebrek ge„leden: hij heeft steeds voldoende tot onderhoud „van zich en zijn gezin, is goed gekleed, bewoont „stevige, soms zelfs nette huizen en heeft bij ge„ringen arbeid altijd geld over om feesten te „vieren; en dit niettegenstaande hij er zelden „toe zal overgaan zich op oneerlijke wijze te ver„rijken of te stelen, en nergens de veiligheid van „personen en goederen iets te wenschen overlaat."

Litteratuur: I. G. F. Riedel, De sluik- en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua, 's Grav. 1886; G. W. W. C. Baron Van Hoëvell, Ambon en meer bepaaldelijk de Oeliasers, Dordr. 1875; Ludeking, Schets van de residentie Amboina, 's Grav. 1868; Bleeker, Reis door de Minahassa en den Mol. Archipel, Bat. 1856; Van der Crab, De Mol. eilanden, Bat. 1856.

AMBON. Eiland in de Banda-zee, waarop de hoofdvestiging der Nederlanders is gelegen en dat door vreemdelingen wel, evenals de geheele residentie, *Amboina* wordt genoemd; sedert 1882 tevens controle-afdeeling van dien naam. Het strekt zich uit tusschen ongeveer 3°28′ en 3°48′ Z.B. en 127°58′ en 128°26′ O.L. en heeft een oppervlakte van ruim 14 □ geogr. mijlen. Het bestaat uit twee schiereilanden, door de Landengte of Pas van Bagoeala met elkaar verbonden; het Noordelijke heet Hitoe (eigenlijk de naam der noordkust), het Zuidelijke Leitimor en beiden worden gescheiden door een breede baai, die Oostwaarts in diepte afneemt, doch vooral ter hoogte der hoofdplaats aan schepen een veilige ligplaats aanbiedt. Behalve een iets grooteren inham, Telok Wai, aan Hitoe's Oostkust, is de kust vrij regelmatig en daalt op meerdere plaatsen steil in zee af, zoodat de nadering met kleinere vaartuigen zeer bemoeilijkt wordt en o. a. bij de Oostkaap of T. Alang tijdens onstuimig weder geheel onmogelijk is. Het geheele eiland is bergachtig; de hoogste toppen zijn: de Wawani (1100 m.), die door zijn solfataren nog van werkend vulkanisme getuigt en de Salhoetoe (1225 m.) op Hitoe, benevens de Hori (625 m.) en de Nona (600 m.) op Leitimor. Het grondgebergte is *graniet*, gedeeltelijk door *serpentyn* gedekt, gedeeltelijk door tertiair *Coxylomeraat* met kalksteen als hoofdbestanddeel (Martin). Langs het strand zijn nissteenklippen. De baai van Ambon wordt omringd door kalksteenformatie, waarin druipsteengrotten voorkomen (grot Batoe Lobang, bij Ambon en Batoe Gantong ten Zuiden van Ambon.)

Door gebrek aan vlak terrein kunnen de talrijke beken zich nergens tot bevaarbare rivieren vormen en voeren deze het uit het binnenland afstroomende water meest in een Zuid- of Noordwaartsche richting naar zee. Smalle wegen worden alom aangetroffen, maar zijn door den steenachtigen, zeer oneffen bodem alleen voor voetgangers begaanbaar. De bevolking wordt onderscheiden in burgers, *orang borger* of *o. bébas*, en negorijlieden, *orang negri*, beiden zoowel Christenen als Mohammedanen; zij is ruim 30.000 zielen sterk en verdeeld over 47 negorijen en 11 kampongs, van welke Ema, Toeléhoe, Wai, Liliboi en Alang de grootste zijn. Met uitzondering van de noordkust van Hitoe en enkele andere plaatsen, waar de landstaal in verschillende dialecten tot heden is bewaard gebleven, wordt, meer bijzonder in de Christen-negorijen en door de burgers, overal Maleisch gesproken, dat echter met vele vreemde woorden is vermengd. De landbouw is onbeduidend en door de gesteldheid van den grond is deze ook niet voor alle cultures geschikt. Als cultuurgewassen zijn het belangrijkst de teelt van kruidnagelen en van notemuskaat, benevens wat koffie en kakao; ook klapperboomen worden opzettelijk aangekweekt. Sagoe is er niet voldoende voor de behoefte en wordt van Ceram gehaald. Voor dagelijksch gebruik teelt de bevolking allerlei groenten en op Leitimor vooral vindt men een groot aantal vruchtboomen, waarvan de oogst door de vrouwen op de hoofdplaats ter markt wordt gebracht. In de baai planten Binongkoreezen hier en daar langs het strand padi op droge velden en te Wai en Toeléhoe wordt wat tabak verbouwd, ofschoon anders aan de Boeroesche tabak de voorkeur wordt gegeven.

De negorijen zijn over het geheel genomen vrij regelmatig aangelegd en zoowel straten als huizen goed onderhouden; de meesten hebben een kerk- en schoolgebouw en soms een *bailéo*, vroeger voor

openbare vergaderingen bestemd, maar nu meer in gebruik tot opberging van materialen. Het huisraad bestaat uit tafels, stoelen, ledikanten, rustbanken, enz. en naar gelang van meerdere of mindere gegoedheid zijn vele gezinnen in het bezit van voorwerpen van waarde, meestal door voorvaderen in den strijd buitgemaakt en thans als erfelijke talismans op hoogen prijs gesteld. De kleeding is zeer eenvoudig, kabaai met lange broek en het hoofd gedekt door hoed of pet; deze verschilt echter voor regenten, burgers en negorijlieden, ook wat de kleederdracht der vrouwen aangaat. Uit vrees van door landgenooten of familieleden beschimpt te worden, wijkt men hiervan zelden af. Sagoeweer wordt in groote hoeveelheid gedronken en bij feestelijke gelegenheden is het onmatig gebruik bijna regel; zoowel Christenen als Mohammedanen geven zich hieraan over, al scheiden zij zich bij overigens goede verstandhouding ook scherp van elkaar af. Het negorijvolk is verdeeld in *dati*'s of afdeelingen, die gemeenschappelijk grondbezit hebben en dus ook gezamenlijk de daaraan verbonden lasten moeten dragen; elke negorij heeft er een bepaald aantal en aan het hoofd staat een *kapala dati*, terwijl de andere, tot de dati behoorende personen *anak dati* of *toeloeng dati* heeten. De gronden worden door de rechthebbenden geëxploiteerd onder toezicht van de kapala dati en deze genieten alleen de voordeelen van de opbrengst; de burgers zijn hiervan geheel uitgesloten. Bovendien heeft elke negorij nog eigen gronden, waarover een *kapala kéwan* als boschwachter of politieagent het toezicht heeft, tegen tegemoetkoming van een klein deel van het product. Velen vinden in de vischvangst een voordeelig beroep, wel het meest in de baai, waar de zee gewoonlijk kalm is.

AMBON. Hoofdplaats der residentie Amboina, gelegen op het gelijknamige eiland binnen de baai aan de Noordwestkust van Leitimor op 2°41'40" Z.B. en 128°15' O.L., zetel van den resident en den controleur der afdeeling Ambon en van den militairen kommandant der Molukken. Vlak bij het strand ligt het fort Nieuw-Victoria, een onregelmatige zevenhoek met bastions, waarin de kazernen, eenige officierswoningen en Gouvernementsbureaux en hierdoor loopt de weg naar de eigenlijke stad. Deze strekt zich uit tusschen de riviertjes Wai Tomo en Wai Gadjah, of met de buitenwijken tot Batoe Mérah en Batoe Gantoeng en aan de landzijde tot de heuvels van Soja.

Ten Westen en Zuidwesten van het fort wonen de Europeanen, ten Zuiden daarvan is het Chineesche kamp, terwijl de inlandsche bevolking verspreid is over de negorijen Hatiwe, Seilale, Tawiri, Noesaniwe, Latoehalat en Oeroemesen, benevens Soja di Atas en Mardika ten Noorden der Wai Tomo. De grenzen der hoofdplaats zijn vastgesteld bij Staatsblad 1888 N°. 91 en onder ult°. December 1892 bedroeg de binnen deze gevestigde bevolking 8063 zielen, zijnde 788 Europeanen en daarmede gelijkgestelden, 696 Chineezen, 351 Arabieren, 10 andere vreemde oosterl. en 6218 inlanders; de laatsten verdeeld in 4529 burgers, 1069 negorijlieden, 388 Javanen, Makassaren enz. en 232 Binongkoreezen.

De stad is regelmatig gebouwd en heeft ruime en zindelijke straten, met vele van steen opgetrokken en naast elkander gebouwde huizen. De voornaamste gebouwen zijn: de markt, de protestantsche kerk, het societeitslokaal, het weeshuis, het hospitaal, meerdere scholen, de gevangenis en het residentiehuis te Batoe Gadjah, temidden van een fraaien tuin met stroomend water. De burgers maken het meerendeel uit der schutterij, bestaande uit een bataljon van 7 compagniën, onder het kommando van den gewestelijken secretaris met den rang van Luitenant-Kolonel. Sedert 1854 is Ambon een vrijhaven; de waarde der in- en uitvoer gedurende 1891 wordt opgegeven *f* 978,553 en *f* 663,480 te hebben bedragen tegen *f* 1,054,395 en *f* 687,638 in 1890. Het klimaat is zeer gezond.

AMBONEEZEN. Algemeene benaming van de bewoners der Ambonsche eilanden en meer bijzonder van die inboorlingen, welke de Christelijke of Mohammedaansche leer belijden, daar de zoogenaamde heidenen gewoonlijk Alfoeren worden genoemd. Zij schijnen door langdurige aanraking met vreemdelingen, zoowel uit andere oorden van den Archipel als Westerlingen, hun oorspronkelijk type te hebben verloren en kenmerken zich thans in het algemeen door een vrij donkere huidskleur, kroezig of golvend haar, platten neus met vooruitstekenden mond en eenigszins dikke lippen, benevens regelmatigen en krachtigen lichaamsbouw; terwijl de vrouwen meer tenger zijn en zooalniet door schoonheid van gelaatstrekken, dan toch door sierlijkheid van vormen uitmunten. De Christenen en Mohammedanen worden onderscheiden in burgers (orang bébas) en negorijlieden (orang negri). De eersten zijn afstammelingen van inboorlingen, die wegens in vroeger tijden aan de Compagnie bewezen diensten van alle verplichte werkzaamheden werden vrijgesteld, behoudens deelneming aan de Ambonsche schutterij; zij achten zich daarom boven de negorijlieden verheven, hetwelk overigens alleen uitkomt in de wijze, waarop zij zich kleeden. De laatsten vormen de kern der eigenlijke inlandsche bevolking en op hen zijn toepasselijk de bepalingen, in het artikel Amboina vermeld. Deze kunnen verdeeld worden in vier standen: 1° de *bangsa radja*, of de familie van vroegere en tegenwoordige regenten; 2° de *bangsa hatsil*, van iets lagere afkomst; 3° de *bangsa kapala kéwan*, waaruit de veldwachters gekozen worden; en 4° de *bangsa orang masing*, of kleine man. In hun dagelijksch leven, wat woning, voeding en begrippen betreft, verschillen de burgers overigens niet van de negorijlieden.

In het N. I. leger worden alle niet-Mohammedaansche inlanders als Amboneezen betiteld, zij het dan dat zij afkomstig zijn van Timor, Halmahera of de Minahasa; wel is waar hebben deze als soldaten een goeden naam, maar feitelijk zijn het *alleen* de van de Ambonsche eilanden afkomstige lieden, die door moed en dapperheid uitmunten. De Amboneezen doen dienst als infanteristen, en hadden als zoodanig steeds een goeden naam, zoodat zij somtijds als militair even hoog geschat worden als de Europeanen en zij in dat leger ook als tegenwicht beschouwd worden tegen het Javaansch element. In tijd van nood dienen zij zelfs als vervangers van de Europeesche en Afrikaansche bestanddeelen. Zij worden geworven onder de Christen-bevolking uit het Militair Kommandement der Molukische eilanden en de residentie Menado met de afdeeling Gorontalo (Celebes), welke op ±60.000 zielen wordt geschat. Uit de uitdrukking voor het in dienst treden gebezigd „pigi babiwang diri" (zichzelven gaan wegwerpen) blijkt dat bij die bevolking het „dienst nemen" niet in hoog

aanzien staat. De laagste en armste klassen leveren dan ook het hoofd-contingent. De Ambonees is jager van beroep en wordt spoedig een goed soldaat. Meestal is hij stevig gebouwd, intelligent, vrijheidlievend, gehoorzaam, ondergeschikt, matig, ondernemend, zindelijk en moedig. Hij bezit veel meer gevoel van eer dan de Javaansche soldaat, met wien hij niet vergeleken wil worden. Zelden gaat hij zich tebuiten aan drank of ernstige vergrijpen en in de meeste Indische oorlogen trok hij te velde en bleek zeer bruikbaar.

In 1816 werd hunne werving geregeld. Zij werden beschouwd als Europeesche militairen en kregen voor een verband van 1, 3 of 5 jaren 7, 10 of 14 Spaansche matten handgeld. In 1820 werd die werving op nieuw geregeld, in 1825 kregen zij vast tractement, in 1827 werd tot eene werving van 3000 hunner besloten voor zes jaren tegen een handgeld van hoogstens 15 Spaansche matten. Na afloop van den Java-oorlog werd die werving gestaakt, doch 2 jaren later voor 130 man 's jaars heropend. In 1834 werd hun tractement op de helft van dat der Europeanen gebracht en voor hen de mogelijkheid opengesteld officier te worden met vol officiers-tractement en half pensioen. De vorsten Aroe Palakka en Bitjara Poetie van Gowa kregen voorschotten, aan te zuiveren door levering van Amboneesche rekruten. Bleven die enkel in de Molukken dienst doen, dan genoten zij half handgeld en werd *f* 2 in plaats van *f* 40 à *f* 20 aanbrenggeld betaald. De conscriptie, in 1835 voorgesteld, werd niet aangenomen. De werving bleef geschieden door de hoofden tegen premie van *f* 10 à *f* 20,— even hoog als het aanbrenggeld. De op Java ingedeelden kregen per toerbeurt zes maanden verlof naar Ambon om de dienstneming hunner landgenooten aan te wakkeren, — ook nu nog gaan van iedere compagnie twee minderen met vol tractement en vrije reiskosten voor 4 à 6 maanden naar hunne haardsteden en is te Ambon en op Celebes een onderofficier-werver aangesteld. In 1836 werd *f* 50 handgeld gegeven en eene werving van 1000 man bevolen onder verlichte voorwaarden. Tusschen 1830 en 1838 werden echter slechts 358 man verkregen. In 1840 waren er slechts 763 Amboneezen onder de wapenen, zoodat op voorstel van von Gagern in 1846 bepaald werd dat hunne soldij en engagements-premiën gelijk zouden staan aan die der Europeanen en dat den Amboneeschen soldaat na paspoorteering burgerrecht in zijne negorij zou gegeven worden. Zij, die eene militaire onderscheiding verwierven (medailles of ordeteekenen), of afgekeurd werden wegens lichaamsgebreken in den dienst verkregen, zijn ook nu vrijgesteld van heeren- en negorijdiensten en hoofdelijke belasting aan den lande. Het belijden van den Christelijken godsdienst bleef bij de werving een eisch. De niet-Christen Alfoeren worden echter op dezelfde wijze behandeld en betaald en zijn bij de Amboneezen ingedeeld. Tusschen 1840 en 1850 werden eenige Amboneezen bij de cavalerie ingedeeld.

Tusschen 1860 en 1870 werden er 350 aangeworven zoodat in 1869 872 Amboneezen in de gelederen dienden. Met de 93 man in 1871 en de 68 in 1872 verkregen werden tevens de uitstervende Afrikaansche compagniën voltallig gehouden. In 1873 werd het handgeld tijdelijk tot *f* 100.— verhoogd, in 1875 en 76 werd pensioen toegekend aan hunne weduwen en wettige weezen en het gagement (pensioen) voor 25 jaren dienst voor een Amb. onder-officier op *f* 300.— voor een korporaal op *f* 240.— en voor een soldaat op *f* 200.— gebracht. De premie bij engagement voor 6 jaren bedraagt van toen af *f* 200.— voor 4 jaren *f* 120.— bij reëngagement voor 6 jaren *f* 240.— voor 4 jaren *f* 150.— voor 2 jaren *f* 60.— voor één jaar *f* 25.—; gepasporteerden kunnen teekenen voor 2 jaren tegen eene premie van *f* 60.—. De hoofden genieten toelagen van *f* 50.— per rekruut. Dit verbeterde de werving, zoodat het aantal manschappen van 1872 tot 1876 van 848 tot 1183 steeg, en in 1877 de indeeling van Amboneezen over het 1e Bataljon werd uitgebreid. In 1882 waren er 462 Amboneezen en 781 Menadoneezen in de gelederen en woog evenals in de volgende jaren de aanwinst tegen het verlies op. In 1886 werd bepaald dat 5 bataljons ieder 2 Amboneesche en 2 Europeesche compagniën zouden tellen. In 1892 hadden dan ook het 1e Bataljon te Soerakarta en Banjoe Biroe — het 2e en 6e Bataljon te Magelang — het 3e Bataljon te Atjeh en het 4e Bataljon te Djokjakarta en te Willem I ieder 2 compagniën met eene formatie van 12 Eur. en 128 Amb. minderen. Het 2e Depot-Bataljon te Magelang bezit één Amb. compagnie sterk 14 Eur., 15 Amb. man kader en 185 Amb. soldaten, dus totaal 1480 Amb. minderen.

Hunne soldij, kleeding en voeding zijn gelijk aan die der Europeanen, d. i. *f* 0.33 daags met *f* 0.12 verhooging na 6 jaren dienst. Zij dragen schoenen (geen kousen) en slapen op slaaptafels met matje en hoofdkussen. Zij genieten geen *f* 15.— 's jaars gratificatie in hun tweede verband van 6 jaren, — zooals wel met de Europeanen het geval is, — en moeten 25 jaren dienen voor gagement en 12 jaren voor de bronzen medaille.

AMBONG-AMBONG, Mal.; WOEDOELAN, Jav.; PAPATJÉDA, Tern. en Mal. Mol.; HOKAL of MOKAL, Alf. Amb.; MOKAL, Amb. Kam. Scaevola Koenigii, Vahl., Fam. Goodeniaceae.

Heester, in de kuststreken van Indië algemeen voorkomend. Het hout wordt gebruikt voor pennen of nagels. Het merg dient tot opvulling der knoppen en van den bloembodem van kunstbloemen. Alle deelen der plant zijn bitter en de bladeren vooral worden door de bevolking veel in aftreksel tegen koorts aangewend.

AMBONSCHE BURGERSCHOOL. Deze school, ingesteld bij Gouv[ts] Besl. van 6 Januari N[0] 13, ter vervanging van de toen te Ambon bestaande Gouv[ts] 2[e] lagere school, is speciaal bestemd voor kinderen van Ambonsche burgers; maar tevens, mits tegen betaling, toegankelijk gesteld voor anderen. Bij de Gouv[ts] Besluiten van 5 Augustus 1885 N[0] 23 en 30 Augustus 1889 N[0] 23 is bepaald dat ook onbemiddelde kinderen van overleden regenten en kinderen van onbemiddelde, nog in dienst zijnde en eervol ontslagen regenten in de residentie Amboina daar kosteloos kunnen worden toegelaten.

AMBRANG. Zie ANDJING-AYER.

AMBTENAAR. Alle personen in burgerlijken staatsdienst in Nederl. Indië worden Gouvernements-ambtenaren genoemd, met uitzondering van klerken, boden, bedienden en dergelijke, subalterne betrekkingen bekleedende landsdienaren, die men gewoonlijk beambten noemt.

De betrekking tusschen den Staat en zijne ambtenaren is eene staatsrechtelijke, die naar beginselen van staats- en administratief recht en slechts bij uitzondering naar die van het burgerlijk recht moet beoordeeld worden.

In Indië heeft men Europeesche en inlandsche ambtenaren, voor welke beide categoriën van elkander afwijkende bepalingen bestaan, en die dus elk eén afzonderlijke behandeling vereischen. Behoudens het bepaalde in de artt. 2, 4, 8, 94 en 95 van het Reglement op het beleid der Regeering in N. I. inhoudende dat de Gouverneur-Generaal, de Luitenant-Gouverneur-Generaal, de Vice-President en de Leden van den Raad van Indië, en de President van het Hoog Gerechtshof van N. I. door den Koning (de Koningin) worden benoemd en ontslagen, en het voorschrift in art. 51 van de Comptabiliteitswet, waar hetzelfde wordt bepaald omtrent den Voorzitter en de leden van de Algemeene Rekenkamer, worden alle Europeesche ambtenaren benoemd, ontslagen en op pensioen gesteld door den Gouv.-Gen., overeenkomstig regels bij alg. verordening gesteld. (Art. 49 R. R.). De Europeesche ambtenaren en beambten, in dienst bij het bestuur van het weduwen- en weezenfonds van burgerlijke ambtenaren, voor zoover zij niet zijn gepensioneerde landsdienaren, hebben geheel dezelfde rechten en verplichtingen als burgerlijke landsdienaren, zoodat op hen toepasselijk zijn alle op die rechten en verplichtingen betrekking hebbende verordeningen en voorschriften. Om tot ambtenaar bij den burgerlijken dienst benoembaar te zijn moet men zijn Nederlander, inboorling van een der eilanden van den Indischen archipel, voor zoover die tot Nederl. Indië behooren, dan wel in Ned. Indië geborenen uit aldaar gevestigde ouders, voor zoover die niet behooren tot de met de Inl. gelijkgestelde bevolking (vreemde oosterlingen). Aan vreemdelingen kunnen alleen die ambten en bedieningen worden opgedragen, welke door den Koning bij algemeenen maatregel van bestuur worden aangewezen (Stbl. 1867 Nos 31 en 32 en 1879 N° 362). De bijzondere voorwaarden van benoembaarheid tot bepaalde ambten en bedieningen worden door den Koning vastgesteld, en het examen, indien dat als bijzondere voorwaarde wordt voorgeschreven, zoodanig geregeld, dat het in Nederland en in Ned. Indië volgens hetzelfde programma wordt afgenomen. Bijdragen van staatswege ter opleiding van ambtenaren voor den burg. dienst in N. I. worden alleen toegestaan aan hen, die bij een vergelijkend examen de meeste bewijzen van bekwaamheid gegeven hebben.

Tot de betrekkingen van controleur bij het Binnenl. Bestuur, assistent-resident, gewestelijk secretaris, resident en gouverneur in Ned. Indië zijn benoembaar zij, die hebben voldaan aan het groot-ambtenaars-examen en zij, die het aanvullingsexamen voor doctoren in de rechtswetenschap (art. 92 Wet o. h. Hooger Onderwijs) met voldoenden uitslag hadden afgelegd.

Bij Koninklijk Besluit van 20 Juli 1893 (Ned. Stbl. 117, Ind. Stbl. 257) dienende tot nadere wijziging van het Kon. Besluit van 29 Aug. 1883 (Ned. Stbl. 113, Ind. Stbl. 249) zijn laatstelijk vastgesteld de regelen van benoembaarheid en uitzending van rechterlijke en administratieve ambtenaren voor den dienst in N. I. Daarbij is o. a. bepaald dat het groot-ambtenaars-examen wordt gesplitst in twee gedeelten, waarvan het tweede vergelijkend is. Jaarlijks wordt zoowel in Nederland als in Ned. Indië gelegenheid gegeven dat examen af te leggen. Tot het afleggen van het eerste gedeelte van dat examen worden alleen zij toegelaten, die voldaan hebben aan een der volgende examens: a. een der examens ter verkrijging van een getuigschrift van bekwaamheid tot de studie aan de universiteit, of een der examens door de faculteiten aan een Nederlandsche universiteit afgenomen; b. het bij de wet op het middelbaar onderwijs bedoelde eindexamen van de hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus, of van de Rijks-landbouwschool, of van de Polytechnische school; c. het examen dat wordt afgenomen van hen, die onderwijs hebben genoten in den voorbereidenden cursus aan de Rijkslandbouwschool, bedoeld bij Kon. Besiult van 9 Januari 1891 N° 10 (Stbl. N° 104); d. het eindexamen van de H. B. S. met vijfjarigen cursus in N. I.; en e. het eindexamen van het Kon. Instituut voor de Marine of een eindexamen aan de Kon. Militaire Academie. — Tot het afleggen van het tweede gedeelte worden alleen toegelaten zij, die aan het eerste gedeelte hebben voldaan. Zij, die nog tot eenigen dienst bij de marine of bij het leger verplicht zijn, en zij, die uithoofde van hunnen landaard niet in aanmerking kunnen komen voor eene benoeming bij den burg. dienst in N. I., worden niet toegelaten tot het tweede gedeelte van bedoeld examen.

Het groot-ambtenaars-examen vangt ieder jaar aan in Nederland op den derden Maandag in Juni; in Ned. Indië op het tijdstip door den Gouv.-Gen. te bepalen. Dat tijdstip wordt twee maanden te voren tweemaal aangekondigd in het officieel nieuwsblad. Binnen een maand na de eerste aankondiging moeten zij, die aan het examen wenschen deel te nemen, daarvan schriftelijk kennis geven: in Nederland aan het Departement van Koloniën, in Ned. Indië aan de Algemeene Secretarie, onder overlegging van het bewijs dat zij tot het gedeelte van het examen, waarvoor zij zich aanmelden, kunnen worden toegelaten.

Beide gedeelten van het groot-ambtenaars-examen worden in het openbaar afgenomen door een commissie bestaande uit minstens zeven leden, die ieder jaar worden benoemd, in Nederland door den Min. van Kol., in Ned. Indië door den Gouv.-Gen. Wanneer bijzondere omstandigheden dat noodig maken, kan ter beslissing van den Min. van Kol. na overleg met den Gouv.-Gen., méér dan eenmaal 's jaars de gelegenheid worden gegeven om het 2de gedeelte van het groot-ambtenaars-examen af te leggen.

Bij Kon. Besluit van 23 Dec. 1892 (Ned. Stbl. N° 286, Ind. Stbl. 1893 N° 72) zijn de artt. 10 en 14 van het Kon. Besluit van 20 Aug. 1883 gewijzigd, in dien zin dat na 1893 jaarlijks door den Min. v. Kol. bepaald wordt hoeveel personen. die in Ned, in het groot-ambt.-examen geslaagd zijn, en hoeveel doctoren in de rechtswet. die in het aanvuliings-examen geslaagd zijn, ter beschikking van den Gouv.-Gen. kunnen worden gesteld, de eerste om in admin. betrekkingen, de laatste om in rechterl. betrekkingen te worden geplaatst.

Tot de betrekkingen van referendaris en van secretaris bij de Departem. van Algem. burgerl. Bestuur in N. I., bij de Algemeene Secretarie, en bij den Raad van Indië, daaronder begrepen de betrekkingen van Algemeen secretaris en van Gouvts secretaris, zijn alleen benoembaar zij die hebben voldaan aan het groot-ambt.-examen of aan het aanvullingsexamen voor doctoren in de rechtsw. en verder doctoren in de rechtsw., ook al hebben zij

aan die examens niet voldaan, en doctoren in de staatswetenschap.

Tot rechterlijke betrekkingen in N. I., voor zoover die niet ingevolge de verordeningen op het rechtswezen kunnen vervuld worden door niet gegradueerden of als bijbetrekkingen door administratieve ambtenaren, zijn alleen benoembaar doctoren in de rechtswetenschap, die hebben voldaan aan het examen bedoeld bij art. 92 2e lid der wet op het hooger onderwijs; of wel die hebben voldaan aan het groot-ambtenaars-examen; of wel die gedurende minstens 4 jaren de rechtsgeleerde practijk in N. I. hebben uitgeoefend.

Tot ambtenaren, niet vallende onder de bovengenoemde bepalingen, zijn, voor zoover hun bezoldiging niet meer dan *f* 150.— 's maands bedraagt, en voor zoover te hunnen aanzien niet andere voorwaarden van benoembaarheid zijn gesteld, alleen benoembaar zij die het z.g. klein-ambtenaars-examen hebben afgelegd, waarvoor de regelen door den Gouv.-Gen. worden vastgesteld (Zie Stbl. 1872 N⁰ 69), en dat, zoo dikwijls daaraan behoefte bestaat, wordt afgenomen door Commissiën, benoemd door de autoriteiten die de Gouv.-Gen. aanwijst.

Aan de personen, die voor administratieve betrekkingen uit Nederland naar Indië worden uitgezonden, wordt een tegemoetkoming in de kosten van uitrusting toegekend van *f* 400.—; aan hen, die voor rechterlijke betrekkingen worden uitgezonden, een gratificatie voor uitrusting van *f* 1000.—. Aan allen (c. q. ook voor hun wettig gezin) overtocht als passagier 1ste kl. voor Gouvts rekening, en dadelijk na aankomst te Batavia een voorloopig tractement van *f* 150.— 's maands. Allen moeten zich schriftelijk verbinden om bijaldien zij binnen 5 jaren na aankomst op Java, om eenige andere reden dan welbewezen ziels- of lichaamsgebreken, uit 's Lands dienst mochten worden ontslagen, op de eerste aanmaning aan 's Lands kas terug te betalen hetgeen voor hunne uitrusting en hun overtocht uit 's Lands kas is voldaan. Geene uitzending heeft plaats dan nadat uit een militair geneeskundig onderzoek is gebleken dat de sollicitant is van een gezond lichaamsgestel en vrij van gebreken, die hem voor den dienst in Ned. Indië ongeschikt zouden maken. De ter beschikking van den Gouv. Gen. gestelden moeten naar N. I. vertrekken binnen den termijn, hun door den Min. van Kol. aan te wijzen. Blijven zij in verzuim, dan kan de beschikbaarstelling worden ingetrokken, in welk geval onverwijld aan 's Lands kas moet worden terugbetaald wat daaruit voor uitrusting of overtocht mocht zijn genoten.

Ten aanzien van de in Indië geëxamineerden en hunne voorloopige bezoldiging zie men Stbl. 1878 N⁰ 217.

In het Bijblad op het Stbl. vindt men onder N⁰ 4124 de bepalingen omtrent de rangregeling bij benoeming tot ambtenaren bij den burgerlijken dienst in Nederl. Indië van geëxamineerdən in Nederland en in Ned. Indië.

Het bezoldigen van ambtenaren geschiedt naar het beginsel, dat behalve de toe te leggen jaarwedde geen andere dan de uitdrukkelijk toegestane voordeelen uit het ambt mogen worden getrokken. (Art. 50 en 51 R. R.) Het bedrag der bezoldigingen wordt, voor zoover het niet door den Koning is vastgesteld, door den Gouv. Gen. geregeld. Bezoldigingen bij Kon. Besl. bepaald, of begrepen in eene goedgekeurde begrooting, kunnen door den Gouv. Gen., zonder machtiging des Konings niet worden verhoogd, wel verminderd.

Bepalingen op den ambtseed zijn vervat in Stbl. 1827 N⁰ 115, gewijzigd bij Stbl. 1882 N⁰ 219.

Eenige categoriën van ambtenaren genieten, behalve hunne bezoldiging, ook huisvesting van den lande, of bij gemis van landswoning, indemniteit voor huishuur tot een voor elke categorie vastgesteld bedrag. Welke die categoriën en bedragen zijn is bij verschillende ordonnantiën vastgesteld.

Bij benoeming of bevordering tot een ambt krijgt men een akte van aanstelling, waarvan het zegelrecht bedraagt 1%, te berekenen: bij eerste aanstelling over de bezoldiging voor één jaar; anders, over hetgeen de bezoldiging voor één jaar de hoogste vroeger genotene overtreft (Stbl. 1885 N⁰ 131).

Schorsing bij wege van administratieve bestraffing kan, waar zulks niet uitdrukkelijk aan andere autoriteiten is toegekend, alleen geschieden door den Gouv. Gen. (Bijbl. N⁰ 2902).

Landsdienaren op eene vaste maandelijksche bezoldiging, zoomede gepensioneerden, mogen een gedeelte — hoogstens de helft — van hun bezoldiging, wachtgeld, non-activiteitstractement of pensioen naar Nederland delegeeren.

Korting op tractementen, maand- en daggelden en pensioenen van civiele ambtenaren in N. I. wordt verleend tot geen hooger bedrag dan van één vierde van inkomsten bedragende *f* 200.— 's maands en daar beneden, en van één derde van inkomsten, meer dan *f* 200.— 's maands bedragende. (Stbl. 1822 N⁰ 49. Zie ook Stbl. 1881 N⁰ 142 art. 19.)

Volgens art. 49 van de Comptabiliteitswet kunnen voorschotten worden verleend aan ambtenaren naar N. I. vertrekkende, van daar terugkeerende, of aldaar verplaatst wordende. Bepalingen op het verleenen van voorschotten aan in N. I. verplaatst wordende ambtenaren, zijn vervat in Stbl. 1873 N⁰ 84, gewijzigd bij Stbl. 1878 N⁰ 263.

Aan de burgerlijke ambtenaren in N. I. kunnen worden verleend *binnenlandsche* verloven, n.l. verloven wegens ziekte of tot regeling van particuliere belangen, binnen N. I.; en *buitenlandsche* verloven, zijnde die naar Europa of elders buiten Ned. Indië. De binnenlandsche verloven wegens ziekte worden verleend aanvankelijk voor een niet langeren duur dan van drie, en met inbegrip van verlengingen, tot hoogstens zes maanden. Zij brengen behoud van vol tractement mede. Verloven wegens andere gewichtige redenen worden met behoud van eenig tractement niet verleend voor een langeren duur dan van twee, en met inbegrip van verlengingen van drie maanden voor ambtenaren, die op Java en Madoera, en van vier maanden voor ambtenaren, die in de Buitenbezittingen geplaatst zijn. Zij brengen behoud van vol tractement mede gedurende de eerste maand voor hen, die op Java en Madoera, en gedurende de twee eerste maanden voor hen, die op de Buitenbezittingen geplaatst zijn. Over den verderen tijd wordt half tractement genoten. De bepalingen omtrent het verleenen van buitenlandsche verloven zijn opgenomen in Stbl. 1892 N⁰ 235. Die verloven worden verleend onder genot van verloftraktement aan in vasten dienst van den lande zijnde Europeesche ambtenaren wegens ziekte of wegens langdurigen dienst, in het eerste geval voor den tijd in het geneeskundig

certificaat vermeld, behoudens een maximum van twee jaren, in het laatste geval voor den tijd van één jaar. Aanspraak op verlof wegens langdurigen dienst wordt tweemaal verkregen, den eersten keer na minstens tien jaren dienst in N. I., den tweeden keer na nogmaals tien jaren Indischen dienst. Ook kan verlof worden verleend wegens andere dringende redenen, doch slechts voor den tijd van hoogstens zes maanden, en buiten bezwaar van 's Lands schatkist.

Het verloftraktement bedraagt bij een jaarlijksche bezoldiging van *f* 3000.— of daarbeneden 50% van het bedrag; en bij een jaarlijksche bezoldiging van meer dan *f* 3000.— 50% over de eerste *f* 3000.—; 40% van de tweede *f* 3000.—; 30% van de derde *f* 3000.— en 25% van elk volgend bedrag.

De verloven naar Nederland onder genot van verloftraktement kunnen door den Min. van Kol. wegens ziekte worden verlengd, mits het daardoor niet langer dan drie jaren genoten wordt. Ook kan de Minister de verloven naar Europa verlengen buiten bezwaar van den Lande, wanneer 's Lands belangen dat naar zijn oordeel gedoogen. Ingeval van verlenging van een verlof, dat verleend is met behoud der betrekking en tijdelijke voorziening in de waarneming daarvan, kan de Gouv. Gen., zulks geraden achtende, définitief in de betrekking voorzien. De Gouv. Gen. bepaalt welke betrekkingen, bij verlof van de titularissen voor niet langer dan één jaar, tijdelijk worden waargenomen. De bepalingen omtrent het verleenen van buitenlandsche verloven zijn mede van toepassing op den President en de leden der Algemeene Rekenkamer, met deze uitzondering nogthans dat zij niet geacht worden door het vragen van verlof afstand te doen van hunne betrekking (Stbl. 1866 N° 158). Zie omtrent den voorzitter, de vice-voorzitters en de leden van het Hooggerechtshof Stbl. 1878 N° 183. Nonactiviteitstractementen worden verleend aan hen, wier betrekking door eene reorganisatie is vervallen, en aan hen, die buiten hunne schuld of toedoen genoodzaakt zijn hunne betrekking te verlaten.

Aan niet in actieven dienst zijnde ambtenaren, die niet in de termen vallen om nonactiviteitstraktement of wachtgeld te ontvangen, kan tijdelijk een onderstand worden toegelegd.

Europeesche ambtenaren, behoorende tot den burgerlijken dienst in N. I., die eervol daaruit zijn ontslagen, hebben recht op pensioen indien zij een diensttijd hebben van twintig jaren, en den ouderdom van 45 jaren hebben bereikt; dan wel indien zij in of door de uitoefening van hun ambt, hetzij tengevolge van geweldadige aanranding of verzet, hetzij van met gevaar gepaard gaande dienstverrichtingen, wonden of gebreken hebben bekomen, die hen volstrekt ongeschikt maken langer te dienen. Hun kan, na eervol ontslag uit 's Lands dienst, pensioen worden verleend indien zij een diensttijd hebben van minstens tien jaren en ongeschikt worden geacht voor verderen dienst, dan wel een diensttijd hebben van minstens vijf jaren en door welbewezen ziels- of lichaamsgebreken belet worden langer te dienen. Voor een diensttijd van 20 jaren is het jaarlijksch bedrag van het pensioen vastgesteld op driemaal de hoogste maandelijksche bezoldiging gedurende vier en twintig maanden genoten. Indien die bezoldiging niet gedurende vier en twintig maanden is genoten, bedraagt het pensioen driemaal de gemiddelde maandelijksche bezoldiging, berekend over de vier en twintig maanden, waarin de hoogste en de naastbijkomende bezoldiging zijn genoten. Het jaarlijksch pensioen van hen, die in of door de uitoefening van hun ambt gebreken hebben bekomen, wordt onaangezien den diensttijd bepaald op driemaal de hoogst genotene maandelijksche bezoldiging. Voor een diensttijd van minder dan 20 jaren wordt het pensioen van een twintig-jarigen dienst verminderd met één twintigste voor elk ontbrekend jaar. Bedraagt de diensttijd meer dan 20 jaren, dan wordt voor elk jaar meer het pensioen met één twintigste verhoogd. De verhooging bedraagt hoogstens de helft van het pensioen voor 20 jaren, met dien verstande dat het pensioen nimmer meer kan bedragen dan *f* 12.000.— (Regl. op het verleenen van pensioenen aan Eur. burg. ambtenaren Stbl. 1881 N° 142, aangevuld bij Stbl. 1881 N° 238, 1884 N° 69, 1887 N° 167, 1891 N° 65, 95 en 172 en 1892 N° 175).

Bijzondere voorwaarden van benoembaarheid tot technische betrekkingen bij den Waterstaat en de burgerlijke Openbare Werken in N. I. en regelen betreffende de uitzending van personeel uit Nederland zijn vastgesteld bij Kon. besluit van 15 Aug. 1887 N° 22 (Stbl. N° 185) gewijzigd bij dat van 26 Oct. 1888 N° 28 (Stbl. N° 206) en dat van 25 Nov. en 1892 N° 24 (Stbl. 1893 N° 75). Omtrent het afnemen van examens voor de benoembaarheid tot opzichter en architect bij den Waterstaat en B. O. W. zijn bepalingen vastgesteld bij Ind. Stbl. 1866 N° 1.

De voorwaarden voor benoembaarheid tot commies en de hoogere betrekkingen bij den posten telegraafdienst zijn vervat in Stbl. 1878 N° 48, gewijzigd bij Stbl. 1884 N° 3478.

Bij Stbl. 1890 N° 90 zijn bijzondere voorwaarden voor benoembaarheid tot inspecteur voor het toezicht op de spoorwegdiensten en het stoomwezen in N. I. en regelen betreffende de uitzending van personeel uit Nederland voor die betrekkingen vastgesteld.

Bij Stbl. 1891 N° 104, gewijzigd bij Stbl. 1892 N° 132, zijn die voorwaarden en regelen vastgesteld voor de technische ambtenaren bij het boschwezen.

Bij Stbl. 1875 N° 294, gewijzigd bij Stbl. 1890 N° 183, voor de veeartsen bij den burgerlijken dienst.

Wat de *inlandsche* ambtenaren in de Gouv. landen op Java en Madoera betreft, is bij Stbl. 1867 N° 168 (Zie ook Stbl. 1887 N° 88) bepaald welke door den Gouv. Gen., welke door de Hoofden van gewestelijk bestuur in overleg met de regenten worden benoemd en ontslagen. Zulks is voor zoover de inlandsche hoofden, ambtenaren en beambten in de Gouv. landen buiten Java en Madoera aangaat, — het Gouvernement van Atjeh en Onderhoorigheden uitgezonderd — bepaald bij Stbl. 1881 N° 117, en wat laatstgenoemd Gouvernement betreft bij Stbl. 1884 N° 205.

De residenten zijn bevoegd de onder hunne bevelen gestelde inlandsche ambtenaren, wanneer de belangen van den dienst dat vorderen, onder nadere goedkeuring der Regeering in de uitoefening hunner bediening te schorsen, en tijdelijk in het daardoor openvallend ambt te voorzien, mits daarvan terstond kennis gevende aan het

betrokken Departement van algemeen bestuur of aan den Gouv. Gen. Het schorsen van inl. ambtenaren mag niet het karakter hebben van eene administratieve bestraffing. Schorsing bij wijze van straf wordt alleen opgelegd door den Gouv. Gen. Bij Stbl. 1867 N° 10 en 1869 N°s 27 en 101 zijn de inl. ambtenaren aangewezen, tegen wie geene burgerlijke rechtsvordering of vervolging tot straf mag worden ingesteld dan na bekomen verlof op Java en Madoera van den Gouv. Gen., daarbuiten van den hoogsten gewestelijken gezaghebber.

De inl. burgerlijke landsdienaren op Java en Madoera hebben ingevolge het bij Kon. besluit van 24 Aug. 1887 N° 18 (Stbl. N° 192) vastgesteld reglement recht op pensioen na een diensttijd van dertig jaren, zoomede indien zij in of door de uitoefening van hun ambt of ter zake van die uitoefening, ten gevolge van geweldadige aanranding of verzet of van met gevaar gepaard gaande dienstverrichtingen, wonden of gebreken bekomen hebben, welke hen volstrekt ongeschikt maken langer te dienen. Hun kan na eervol ontslag pensioen worden verleend als zij een diensttijd hebben van minstens 15 jaren en door welbewezen ziels- of lichaamsgebreken belet worden langer te dienen. Voor een diensttijd van 30 jaren wordt het jaarlijksch bedrag vastgesteld op driemaal de hoogste maandelijksche bezoldiging gedurende vier en twintig maanden genoten. Dit reglement is bij Stbl. 1891 N° 208 toepasselijk verklaard voor de inl. burgerlijke landsdienaren in de gezamenlijke bezittingen buiten Java en Madoera.

Ook aan weduwen van inl. ambtenaren kan bij hooge uitzondering onderstand worden toegekend en komen daarvoor alleen in aanmerking de weduwen (eerste wettige vrouwen) van regenten en enkele anderen bij wijze van gunst, indien daartoe wegens hooge geboorte of andere politieke consideratiën voldoende reden wordt gevonden.

Zie G. A. de Koning. De burgerlijke Gouvernementsbetrekkingen in Ned. Oost-Indië. Amst. 1892.

AMFIOEN, zie OPIUM.

AMFOEANG. Onderafdeeling der afdeeling Timor van de residentie Timor, staande onder een posthouder, wiens standplaats Pariti is. De werkkring van dezen ambtenaar strekt zich uit over de landschappen of staatjes Pariti, Takaip, Pitai, Amfoeang, Sorbian en Ambenoe.

AMFOEANG. Staatje op het eiland Timor, behoorende tot de gelijknamige onderafdeeling. Het wordt bestuurd door een Radja, die te Soleo woont.

'AMIL (Arab.) is op W. Java de gebruikelijke naam voor den dorpsgeestelijke, die met het innen van de dzakat (zie dat woord) belast is. Zie ook GEESTELIJKEN.

AMIROE, Amb. Kam; zie KEMIRI.

AMISJAK. Een *Wespendief*, *Pernis longicaudatus*, bij de Arfakkers op Nieuw-Guinea; op de Aroe-eilanden heet hij *Ternatar*.

AMNESTIE is een besluit van het politiek gezag, krachtens hetwelk zeker misdrijf of zekere klasse van misdrijven voor hen, welke zich daaraan schuldig maakten, onverschillig of zij al dan niet bekend zijn en onverschillig ook of er reeds eene rechtsvervolging was ingesteld, niet zal opleveren de gevolgen, welke de wet er aan verbindt. In N. I. heeft de Gouv. Gen., in overeenstemming met den R. v. I., het recht daartoe, voor zooveel inl. Vorsten en hoofden betreft. Art. 52 R. R.

AMO Tern.; zie NANGKA.

AMOE, Alf. Amb.; zie SIRIH.

AMOE ISI, Alf. Amb.; zie SIRIH.

AMOENTAI. Afdeeling van de residentie Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo, met gelijknamige hoofdplaats. De afdeeling is verdeeld in 8 districten, met name: Amoentai, Batang Alai, Laboean Amas, Balangan, Amandit, Negara, Tabalong en Kloewa. De afdeeling, die van N. O. naar Z. W. door de Bahan wordt doorsneden, loopt van het W. naar het O. op tot in de Oostelijke bergketen, die de afdeeling van de Tanah-boemboelanden en Pasir scheidt. De afdeeling wordt ten W. door de Doesoen-landen, waarvan het door de Baritoe gescheiden is, en ten Z. door de afdeeling Martapoera begrensd. De hoofdplaats Amoentai aan de Bahan ligt in een uiterst vruchtbare streek, doch is van minder belang dan de lager aan de Bahan liggende onderafdeelings hoofdplaats Negara. Men vindt in de afdeeling goud en diamanten. Zie ook BORNEO (ZUID. EN OOSTERAFD.)

AMOERANG. Controle-afdeeling van de Minahasa der residentie Menado, bevattende de districten Sonder, Kawangkoan, Tompaso, Tombasian en Romoön, en grenzende ten Noorden aan de afdeeling Menado, ten Oosten aan de afdeelingen Tondano en Belang, ten Zuiden aan Bolaäng-Mongondou en ten westen aan de zee. Het bevolkingscijfer bedraagt ruim 30.000 zielen, nagenoeg allen Christenen, die eenzelfde taal spreken, het zoogenaamd Toumpakewasch dialect van het Alfoersch der Minahasa. Behalve de gewone gewassen wordt hoofdzakelijk koffie geteeld in de hooger gelegen streken der drie eerstgenoemde districten en op kleiner schaal aan de overzijde der Ranojapo, in het gebergte, dat de grens met Bolaäng vormt. De uiterste negorij is Poïgar, aan de gelijknamige rivier, en behoort voor een deel aan het distrikt Kawangkoan en voor een ander deel aan Romoön.

AMOERANG. Hoofdplaats der gelijknamige afdeeling, gelegen nagenoeg in het midden der baai, welke de Celebes-zee in dit deel der kust maakt, tevens zetel van den controleur en van een hulpprediker. De bevolking bestaat hoofdzakelijk uit Mohammedaansche en Christenburgers, benevens eenige Chineezen. Handel is er weinig, ofschoon deze plaats door de booten der Pakketvaart-maatschappij geregeld wordt aangedaan; de reede is voor alle winden veilig. De enkele openbare gebouwen hebben een zeer eenvoudig aanzien en een vlakker deel aan het strand wordt nog ontsierd door de onoogelijke ruïne van een oud klipsteenen fort, vroeger tot bescherming tegen aanvallen van zeeroovers opgericht. Van Romoön is Amoerang gescheiden door de rivier Ranojapo, die aan hare monding ruim 60 Meters breed is en waarover reeds herhaaldelijk bruggen werden gelegd, welke telkens voor stortvloeden uit het gebergte bezweken.

AMOESI, Alf. Amb.; zie DJEROEK.

AMOK. Toestand van zenuwachtige overprikkeling, waartoe de inlander zich soms opwindt, hetzij door overmatig gebruik van opium, hetzij door toe te geven aan zijne hartstochten, als toorn, enz. en waarin hij met of zonder onmiddellijke aanleiding of provocatie in woede ontsteekt, een wapen grijpt en iedereen, die hem in den weg komt doodt of verwondt tot hijzelf onschadelijk wordt gemaakt. Iemand, die in dien toestand verkeert, noemt men amok-maker.

AMOMUM. Zie HANGGASA en KARDAMOENGGOE.

AMORPHOPHALLUS. Zie ATJOENG.

AMPALASA, Mak.; zie AMPELAS.

AMPALÈH, Menangk.; zie AMPELAS.

AMPEL. Het Noordwestelijkste regentschap van de residentie Soerakarta, verdeeld in de districten Ampel, Simoh, Karanggedeh, Lawang en Grogol. De begrenzing van dit regentschap is zeer grillig, en verscheidene gedeelten er van liggen geënclaveerd in de residentie Semarang, terwijl ook enkele tot Semarang behoorende desa's in het regentschap Ampel geënclaveerd liggen. Het regentschap ressorteert onder de afdeeling Boyolali. Het landhuis Ampel, gelegen nabij den grooten postweg van Salatiga naar Soerakarta, is tijdens den Java-oorlog door den Heer Dezentje, aan wiens nakomelingen dat huurland nog behoort, versterkt en door wallen met bastions, die nog onderhouden worden, omgeven, zoodat het op een klein fort gelijkt. Op dit land, alsmede op de overige in dat regentschap, grootendeels op de hellingen van den Merbaboe, gelegen ondernemingen, wordt in hoofdzaak koffie, daarnevens kakao en kina geteeld.

AMPEL, in de residentie Soerabaja, thans een armoedige wijk van de hoofdplaats van dat gewest, bevatte vroeger de meest beroemde Mohammedaansche school van Java, gesticht door Raden Rachmat, ook wel Soenan Ampel genaamd, wiens graf daar nog wordt aangewezen, nabij de zeer oude messigit, met hoogen minaret.

AMPELAH, Atjeh; zie AMPELAS.

AMPELAM, Bandj.; zie MANGGA.

AMPELAS ook MEMPELAS, Mal.; REMPELAS, Jav.; HAMPELAS, Soend.; AMPOLAS, Bat.; AMPALASA, Mak.; AMPALÈH, Menangk.; ALWAS of AWELAS, Alf. Men.; AMPELAH, Atjeh. Ficus Ampelas, Burm., Onderfamilie Artocarpeae, van de Fam. Urticaceae.

Kleine boom, dikwijls epiphytisch en klimmend, in den Indischen Archipel wijd verspreid. De ruwe bladeren zijn zeer geschikt voor het glad wrijven van hout; de wortels worden wel als geneesmiddel op etterende wonden gelegd. In de Minahasa van Menado worden de vruchten gegeten.

AMPENAN. Plaatsje aan de Westkust van Lombok, door een goeden weg met de hoofdplaats Mataram en achterliggende plaatsen verbonden, waardoor het de afvoerplaats van de producten van het grootste gedeelte van het eiland is en als havenplaats eenige beteekenis heeft. Het is grootendeels bewoond door Baliërs, Chineezen, Arabieren en handelaren van andere nationaliteit. Bekend als de landingsplaats van de Lomboksche expeditie in 1894 (Zie verder LOMBOK).

AMPHACANTHUS. PISCES, ACANTHOPTERYGII, BERYCIDAE. Zie BRONANG-BRONANG.

AMPHITRITE-BAAI. Baai aan de Oostkust van het eiland Sumatra tegenover het eiland Lingga. De rivier van Indragiri stort er zich, met een aantal monden in uit (Zie INDRAGIRI).

AMPILAN zijn waardigheidsteekenen, die den Soesoehoenan en den Sultan van Soerakarta en Djokjakarta bij plechtige gelegenhedex achterna gedragen worden. Zij zijn bijna allen voorvaderlijke erfstukken; men vindt daaronder in Djokjakarta een groote ronden, zilveren trommel, die het kinderspeelgoed van den Sultan bevat; een gouden waschkom en waterkruik enz. Eene opsomming dier ampilan wordt aangetroffen voor Djokjakarta bij Groneman: In den Kraton te Jogjakarta p. 15, en voor Soerak. (met afbeeldingen) Bijdr. t. d. t. l. en vlk. IIe R. II p. 358. Zij moeten niet verward worden met de eigenlijke *rijkssieraden*, waartoe de *oepatjara* behooren. (Zie deze woorden).

AMPIS. Zie CHODOK.

AMPO. Zie AARDE (EETBARE).

AMPOK. Maleische naam voor een *Specht*, *Xantholaema haemacephala*, in het Deli'sche, (Sumatra); bij de inboorlingen aldaar *Chanda*.

AMPOLAS, Bat.; zie AMPELAS.

AMPULLARIA. MOLLUSCA, GASTROPODUS, PROSOBRANCHIA, ACICULIDAE. Zie KEONG.

AMSTERDAM. Eilandje benoorden kaap Ontong Djawa, die de westelijke hoek van de baai van Batavia vormt, waarom het eiland bij de inlanders bekend is onder den naam van Poeloe Ontong Djawa. Het is slechts door enkele visschers bewoond.

Onder den naam „Koning *Amsterdam*" is een der Vorsten van Ternate, Kaitjil Sibori, bekend. Zie TERNATE.

AMULETTEN. De godsdienst der Indonesiërs, het animisme, openbaart zich o. a. ook in fetisisme, van welk laatste de heilighouding van amuletten een onmiddellijk uitvloeisel is. De inlander toch stelt zich voor, dat er zekere voorwerpen zijn, die, wijl hij ze door een geest bezield acht, met bovennatuurlijke macht zijn begaafd en derhalve den bezitter geluk kunnen aanbrengen, zoowel als onheil van hem afweren. De meening, dat een amulet een fetis is, ligt dus aan de vereering van voorbehoedmiddelen ten grondslag. Dit neemt evenwel niet weg, dat deze beschouwing niet altijd even duidelijk meer is waar te nemen en bij de meeste volken van den Indischen Archipel zelfs reeds geheel verdween. Het gevolg daarvan was, dat het amulet, in den aanvang een fetis, later eenvoudig een toovermiddel werd. Enkele feiten bleven niettemin bewaard, die nog overtuigend het oorspronkelijk fetistisch karakter der amuletten aantoonen. Als voorbeeld hiervan wijzen wij op de vereering der *pagar* bij de Bataks. Onder *pagar* verstaan deze niet alleen een beschermgeest, doch tevens het voorwerp, waarmede die geest vereenzelvigd wordt, dat men als afweermiddel draagt. Hetzelfde geldt van de *pangoeloebalang*, een uit verschillende ingrediënten vervaardigd voorbehoedmiddel, waarvan het hoofd (de ziel) van een mensch het hoofdbestanddeel is. Duidelijker echter nog blijkt deze opvatting uit de instelling van het koppensnellen en de daarmede gepaard gaande schedelvereering. Door het snellen van koppen namelijk tracht men zich in het bezit van schedels te stellen, opdat de zielen der verslagenen, na door een offer verzoend te zijn, schutsgeesten der bezitters worden. En, daar men den geheelen schedel niet met zich mede kan dragen, bezigt men de haren, de tanden of ook wel stukken van den schedel als amulet, daar deze stukken dezelfde waarde als het geheel hebben.

Naast schedels worden de meest uiteenloopende zaken als voorbehoedmiddelen gebruikt. Deze alle op te sommen, zou ons hier te ver voeren, daarom volstaan wij met de vermelding van slechts enkele. Allereerst noemen wij de tortelduif, Turtur Malaccensis, die op Java onder den naam *perkoetoet*

algemeen wordt vereerd en daarnevens de wilde tortelduif, Geopelia striata, die den Menangkabausche Maleiers, welke haar *katitiran* noemen, heilig is. Reeds tijdens hun leven beschermen deze vogels den mensch en zijne bezittingen, om dit na den dood voort te zetten. Hun stoffelijk overschot wordt om deze reden dan ook zorgvuldig bewaard. Wegens dezelfde vermeende eigenschap genieten de Bucerossoorten een zekere vereering, die vooral bij de Dajaks op den voorgrond treedt en aanbidden de Alfoeren van Halmahera de gieren. De zielen dezer laatste vogels worden in potjes gebannen, die als krijgsamuletten, *penjigoeroen*, bijzonder hoog worden geschat. Elders bezigt men tot dit doel het gebeente van weder andere vogels, tijgertanden, krokodillentanden, tijgernagels, knevelharen van tijgers enz., steeds, althans aanvankelijk, uitgaande van de onderstelling, dat deze voorwerpen de dragers zijn van de ziel van het dier, waaraan zij werden ontnomen, daarna ze eenvoudig als toovermiddelen beschouwend. Op éene lijn met deze voorwerpen is te stellen de *oendoek-oendoek*, een kleine, met edelgesteenten bezette, holle, gouden visch van een vinger lang, waarin een gedroogd vischje van dien naam besloten is. Het behoort tot de rijkssieraden van Matan (Borneo's Westerafdeeling) en wordt tot verdrijving van ziekten in water gelegd, welk water door den zieke wordt gedronken. Tot deze rubriek behooren voorts nog de *manoek-manoek* der Bataks en andere. Bijzondere vermelding verdienen de heilige potten der Dajaks, *tempajan*, *djawet* en *balanga* geheeten, wier zielen, *hambaroean*, als geluk aanbrengend en onheil afwerend worden beschouwd; een meening, die men omtrent oud vaatwerk op de Philippijnen evenzeer koestert.

Nog willen wij wijzen op de vereering der bezoar-steenen, die bij alle volken van den Indischen Archipel zulk een belangrijke rol spelen en bijna goddelijke eer genieten. Men brengt hun offers om hen goedgunstig te stemmen. Niet minder is dit het geval met de zoogenaamde dondersteenen, oude wapenen en werktuigen uit den voortijd, die als voortbrengselen van het atmospheerisch vuur, dus van bovennatuurlijken oorsprong, in staat worden geacht, over 's menschen wel en wee te waken. Eindelijk maken wij nog gewag van de soort amuletten, die bestaan uit stukjes hout, wortels, steentjes en wat dies meer zij, alle voorwerpen, aan welken wegens hunne signatuur het vermogen wordt toegekend om invloed ten goede op de verrichtingen en ontmoetingen der menschen uit te oefenen, en die daarom als voorbehoedmiddelen worden gewaardeerd en gedragen.

Afzonderlijk moeten tenslotte de geschreven amuletten genoemd worden, die men gewoonlijk met den verbasterden Arabischen naam *djimat* bestempelt. Nu eens bevatten zij koran-spreuken, dan weder zinledige lettercombinaties, soms zelfs abacadabra. Meestentijds worden zij door Hadji's of andere, in een zekeren reuk van heiligheid staande personen vervaardigd en aan gegadigden, onverschillig of zij Mohammedanen dan wel heidenen zijn, naar gelang van de kracht, die de maker voorgeeft, dat zijne *djimats* bezitten, voor grootere of kleinere sommen verkocht. Éen voorbeeld: onder een in roode kleur geteekende, stervormige ring lazen wij eenige Maleische regels, welke beteekenden: Dit is het zegel der profetie der dij van den gezant Gods, God zegene hem en geve hem vrede. Al wie dit zegel der profetie beschouwt des morgens en des avonds, zal door geen rampen bezocht worden. Onafgebroken geworden hem de zegeningen van God, den Allerhoogste, ter wille van dit zegel der profetie. God weet het best wat goed is." Zie: G. A. Wilken, Het animisme bij de volken van den Ind. Arch. bl. 121—136. — Pleyte in T. v. h. Aardr. Gen. 1891 bl. 908 vlg. — Wilken. Iets over schedelvereering. Bijdr. t. d. t. l. en vlk. 1889. — v. Dewall, T. v. h. Bat. Gen. IX, bl. 60. — Pleyte, Globus IX, bl. 289. — Pleyte, Bijdr. t. d. t. l. en vlk. 1887, bl. 586 vlg. (C. M. P.).

ANAAL, Alf. Amb.; zie NANGKA.

ANACARDIUM. Zie DJAMBOE MONJÈT.

ANAGALOENG (ANAGALOEËNG, ANAK GALOEËNG). Een Atjehsche kampong, gelegen aan den linkeroever der Atjehrivier, negen K.M. van de monding langs de rivier gemeten. Den 27 Juli 1878 werd deze kampong, waar een school voor Mohammed. onderwijs gevestigd was, door onze troepen bezet, en in September 1878 werd er een post opgericht, die tijdens de concentratie werd opgeheven. Op 1 Dec. 1893 werd deze plaats door Toekoe Djohan (zie TOEKOE OEMAR) veroverd en door onze troepen bezet. (Zie verder ATJEH).

ANALABOE (MELABOE). Een staatje op de kust van N.W. Sumatra (op 4°10′ N.B. en 90°13′ O.L. van Gr.), vroeger ressorteerende onder het Sultanaat van Atjeh, nu ingedeeld bij de onderhoorigheden van het Gouvernement van Groot-Atjeh, afdeeling Westkust. (Zie verder ATJEH. WESTKUST VAN-). Het staatje wordt in zijne geheele lengte doorsneden door de Kroeng Merbau of Melaboe, in Z.W. richting van het Barisan-gebergte afvloeiende. Dit riviertje loopt met twee armen, de Koemala Tjangkoel ten W. en de Kali Merbau ten O. in zee. De Noorderbenteng lag aan het strand tusschen beide armen, de Zuiderbenteng op de landtong van Oedjong Karang, op den rechteroever der Koewala Tjangkoel bij de monding. De nieuwe benteng ligt 1200 M. N.W. van de laatstgen. tusschen de kampongs Oedjong Kala en Roending en is door een weg verbonden met het strand ten N.W. van Oedjong Karang. Het terrein om de Koewala Tjangkoel is moerassig; het verdere vlakke terrein is bedekt met rijstvelden en kampongs.

ANAMBAS-EILANDEN. Groep van ruim 50 eilanden, gelegen in de Chineesche zee, tusschen 2°40′ en 3°30′ N.B. en 105°35′ en 106°30′ O.L., waarvan de gezamenlijke grootte geschat wordt op ruim 10 □ geogr. mijlen en die behooren tot de residentie Riouw. Daar zij een deel uitmaken van het Sultanaat Riouw-Lingga, worden de hoofden door den Jangdipertoean moeda aangesteld.

De meeste dezer eilanden zijn bergachtig en met zware bosschen bedekt, die uitmuntend timmerhout leveren, dat veel naar Singapore wordt uitgevoerd. De bevolking, die ruim 4000 zielen telt, vindt haar hoofdbestaan in het bouwen van prauwen en het verzamelen van zeeproducten, als agar-agar, tripang en visch. Zij betaalt jaarlijks een zeker hoofdgeld als schatting, is het meest samengetrokken op de eilanden Djemadja en Siantan en bestaat uit Maleiers, Orang-Laoet en Chineezen. De beste ankerplaats is vóór de kampong Terempah aan de westkust van Siantan.

ANAMIRTA. Zie TOEBA.

ANANASSA, (ANANAS). Zie NANAS.

ANAS. AVES, ANSERES, ANATIDAE, ANATINAE. Zie DOEWIWI.

ANASOEL, Alf. Amb.; zie NANAS.

ANAU, Menangk.; zie ARÈN.

ANDAGILE. Zie ATINGGOLA.

ANDAI. Rivier met kleine nederzetting op de noordkust van Nieuw-Guinea, nabij den westelijken ingang der Geelvinkbaai, aan den voet van het Arfak-gebergte. Het is de standplaats van een zendeling-leeraar van het Utrechtsch Zendelinggenootschap.

ANDALAS, DAL VAN. Een zijtak der vallei van Tanah-Datar, (Pad. Bovenlanden), doorstroomd door de rivier van dien naam, die in de Kapoepoean valt, welke zich bij Tandjoeng met de Sello vereenigt. De brug te Andalas, op den weg van Fort v. d. Capelle over den Marapalam naar Balei tengah, ligt op een hoogte van 683 M.

ANDILEM. Eilandje in de Welkomstbaai aan Java's westkust. Het behoort tot het district Tjibalioeng van de afdeeling Tjaringin, residentie Bantam, en ontleent zijn naam aan een daar veelvuldig voorkomende kroton-soort.

ANDJASMARA. Keten die den Goenoeng Walirang, (Zuidwestelijksten top van het Ardjoena-gebergte) met den Goenoeng Keloet verbindt, en de grens vormt tusschen de residentie Pasoeroean eenerzijds, en de residentiën Soerabaja en Kediri anderzijds.

ANDJING-AJER of ANJING-AJER, beteekent *Waterhond*. Onder dezen algemeenen naam kent men twee soorten van *Otters*; de eene komt op de Soenda-eilanden voor, *Aonyx leptonyx*, evenals op het Indische vaste land; hij heet op Java *Welingsang* of *Wargoel*, bij de Soendaneezen *Sero*, op Sumatra *Simoeng*, bij de Bejadjoe-Dajaks op Borneo *Dengen*. De andere, kleinere is *Barangia sumatrana*, bij de inlanders *Barang-barang*, *Brang-brang*, *Ambrang*, *Bomprang*, *Prang-prang* of *Momprang* genoemd: onder de laatste namen wordt hij verward met een gansch ander dier, *Cynogale Bennettii*, van Sumatra en Borneo. (Zie aldaar).

ANDJING-ANDJING, Mal.; zie NAM-NAM.

ANDJING-TANAH of *Aard-hond*, is de Maleische naam voor *Veenmol*, *Gryllotalpa*, een insect, dat zeer schadelijk voor den landbouw is, daar het de wortels der planten afknaagt. Den naam dankt het aan den eigenaardigen vorm der voorpooten, die aan molspooten doen denken.

ANDJORO, Sal.; zie KALAPA.

ANDONARA. Zie ADONARA.

ANDONG, Jav.; zie HANDJOEWANG.

ANDONG, Jav. en Bal.; ook ENDONG, Jav. HANDEULEUM, Soend.; (met de toevoegsels BODAS, BEUREUM, HÉDJO voor de witte, roode en groene variëteiten); POEDING PRADA Mal.; TABALIJANG LANGI en de roode variëteit. LELENG BANOWA, Mak.; KABI-KABI, Mal. Men. en Tern.; RERAMDAM en LOLOWENG, Alf. Men.; SORBA of SORBA SALA, Bat. Graptophyllum hortense, Nees. Fam. Acanthaceae. Zoowel in Engelsch- als in Nederlandsch-Indië algemeen gekweekt. Vaderland onbekend, misschien China. De verscheidenheden met witte, roode en gele bladeren zijn als sierplant gezocht. De bladeren van deze drie worden in de Minahasa na een mislukten padi-oogst om de te bezweren plaats gelegd. Zoowel in de Molukken als op Celebes worden geneeskundige eigenschappen aan hen toegeschreven. In de Minahasa wordt de schors van den stengel afgeschrapt en op wonden en zweren gelegd.

ANDRESEN, (AUGUSTUS JOHANNES), werd den 22en November 1808 te Zutphen geboren. Op 12 jarigen leeftijd trad hij als korporaal titulair bij het 6e Bat. artillerie der Nationale militie in dienst en werd in 1833 tot officier der inf. aangesteld. In 1837 vertrok hij als officier naar Indië. Als kapitein-adjudant bij den Generalen Staf streed hij onder Michiels ter Sumatra's Westkust (1844 en 1845) en verwierf daar de Mil. Willemsorde 4e kl. Van 1851—1856 voerde hij als luitenant-kolonel den oorlog ter Borneo's Westkust en bracht Montrado ten onder. Daarvoor werd hij in 1854 o. a. beloond met de Mil. Willemsorde 3e kl. In Januari 1855 werd hij tot resident dier afdeeling benoemd. Met verlof in Nederland zijnde, was hij lid der Commissie voor Kolonisatie en een der medeoprichters van het invalidenhuis te Bronbreek. In Mei 1859 werd hij benoemd tot Gouvernements-Commissaris, tevens Militairen Commandant der Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. In October d. a. v. werd hij als zoodanig eervol ontslagen. Na van April 1865 vier jaren lang als luitenant-generaal het legerbevel te hebben gevoerd, nam hij zijn pensioen. Den 15en April 1872 overleed hij te Breda. Zie Ind. Mil. Tijdschr. 1872. bl. 355.

ANDROPOGON. Zie AKAR WANGI en SERÉ.

ANE, Atjeh; zie NANAS.

ANEI. Rivier op Sumatra's Westkust, ontspringt op den Singalang, bij den Noordelijken top, neemt verscheidene zijtakken op, die van den omvangrijken tweelingsvulkaan Tandikat-Singalang komen nl. de Singalang, de Singalang-kering, en de Kaloeang of Ajer Kajoe Tanam. Van den Merapi krijgt zij de zijrivier Ajer Poetih, die langs Padang Pandjang stroomt. Haar waterscheiding is dus: de Tandikat (2377 M.), de Singalang (2890 M.) en de Merapi (2892 M.). Zij krijgt verder *al* het water dat van de westflank van het Barisangeb. komt over een lengte van 54 K.M., van Padang Pandjang tot Doekoe voornamelijk toegevoerd door de zijrivieren Sampoelan, Saliboeton en Salisian, en is een der belangrijkste rivieren op Sumatra's Westkust. Beneden Doekoe stroomt zij in de Indische zee. Eén deel van den bovenloop verdient bijzondere vermelding: de befaamde *Kloof der Anei*, zoo menigmaal door Sumatra-reizigers beschreven, gelegen tusschen Padang-Pandjang en Kandang Ampat, 6 K.M. lang. Verticale rotswanden, tusschen welke, diep ingesneden, de Aneirivier zich een weg baande. De tweelingsvulkaan Singalang-Tandikat rijst op den rechteroever opwaarts. Aan den linkeroever, het Barisangebergte, geologisch het oudste gebergte van Sumatra, uit graniet en lei bestaande. Een *dalbodem* is er niet. „Hoewel het dal tamelijk diep uitgespoeld is, heeft het toch geen eigenlijk kloofachtig karakter." (Verbeek). In 1833 werd op last van den Gouv.-Gen. van den Bosch een postweg aangelegd door de kloof op den rechteroever. Sedert dien tijd is die weg onderhouden, het een en ander zoo goed als zonder tusschenkomst van technici. Dit is een zeer kostbaar en moeilijk werk. Het komt ten laste der afdeelingen Agam, Tanah Datar, L. Kota's, en Batipoe en X Kota's der residentie Pad. Bovenl. Speciale heerendiensten worden er voor gevorderd, en zoogenaamde „Kloofgelden" zijn er bovendien voor uitgetrokken. Het groote gevaar van dezen weg zijn de groote hellingen, in verband met de menigvuldige bandjirs van de Anei, telkens aardschuivingen, gelukkig meestal van beperkte afmetingen, ten gevolge hebbende. De aanleg van den postweg is een zegen geweest voor de Bovenlanden, daar hij de eenige communicatieweg was, die met karren bereden kon

worden tusschen Padang en de Bovenlanden.

Na een vijfentwintigjarigen strijd over de beste richting van een staatsspoorweg op Sumatra's Westkust, kwam deze tot stand grootendeels langs den postweg van Padang naar Padang-Pandjang. In Juli 1891 werd ook het gedeelte door de Anei-kloof voor 't algemeen verkeer geopend. Den 24sten Dec. 1892 viel er* aan het boveneinde der kloof te Padang-Pandjang in 8 uur tijds 225 m.M. regen. Een ontzettende bandjir der Anei volgde, die den spoorweg, inclusief steunmuren, spoorwegbruggen, landhoofden, woningen en den postweg voor een deel wegsloeg, de communicatie maanden stremde, en meer dan een half millioen aan herstellingskosten veroorzaakte.

In den benedenloop dient de aandacht gevestigd te worden op den overgang van den postweg tusschen Padang en Kajoe Tanam over de Anei, te Soengei-Boeloeh. Door den Waterstaat is hier een ijzeren brug gebouwd op stroompijlers, en ten behoeve van den spoorweg een brug met één spanning van 40 en twee van 50 M., dus te zamen 140 M. opening (bij de halte Loeboek-Aloeng).

De benedenloop der Anei loopt door een vlak, moerassig terrein. Bandjirs kunnen daar minder schade doen, dewijl de rivier er niet bedijkt is en het land dus eenvoudig overstroomd wordt.

Bronnen: Verbeek, Geolog. en Topogr. beschrijving van een gedeelte van Sumatra's Westkust 1883. — Alpherts. Mededeelingen omtrent den bandjir enz. (naar officieele gegevens van IJzerman) in T. Kon. Inst. v. Ingen. Not. 1892 93. Topographische kaart van Sumatra — 1 à 20.000.

ANÈS, MAL. MOL.; zie ADAS MANIS.

ANGA-ANGA. Gebergte op de grens van Broenei met het aan Nederland behoorende gedeelte van Borneo.

ANGANG TIRANGA. Zie ANGKA ANGKA.

ANGGA-ANGGA. Naam voor *Circus Jardinii*, een *Kuikendief* op Celebes.

ANGGANG, ANGANG, of TINGANG. Collectief-naam voor *Neushoornvogel; Anggang gading*, *Buceros scutatus*, is de eenige soort met solieden, ivoorachtigen snavel, van Borneo, Sumatra en het Indische Vasteland; *A. kalong* of *A. danto*, *B. rhinoceros*, ook *Rangkong* (Soend.); *A. tiranga*, *Anthracoceros convexus; A. moessin*, *Rhytidoceros undulatus; A. keke*, *Anorrhinus comatus; A. goedoen*, *Rhinoplax vigil*. Naar het geluid, dat zij geven, ook *Kangkarang*, *Belikang*, *Inggang*, enz. genaamd. De Maleiers in Deli (Sumatra) noemen *B. rhinoceros*, *Anggang ra* of *Padoeng*.

ANGGER (ANGGER-ANGGER) is de naam gegeven aan Javaansche wetten, die nu nog gedeeltelijk in de Vorstenlanden in gebruik zijn. De voornaamsten zijn:

Angger- of *nawala pradata*, waarschijnlijk reeds gebruikt onder de regeering van Pakoe Boewana II, en daarna herhaaldelijk gewijzigd, terwijl het wetboek onder Pakoe Boewana IV den vorm verkreeg, waarin het bij de rechtbank Pradata in gebruik was.

Angger-ageng of groote wetboek, werd in 1818 door de rijksbestierders van Soerakarta en Djokjakarta, na raadpleging met de onafhankelijke Vorsten Mangkoe Negara en Pakoe alam en met de Nederl. residenten, namens den Soesoehoenan en den Sultan uitgevaardigd, tot vervanging van vroegere bepalingen. Het bevat hoofdzakelijk bepalingen over geschillen tusschen onderdanen der Vorsten van Soerakarta en Djokjakarta.

Angger sedasa, vastgesteld op denzelfden dag als het laatstgen. wetboek door den rijksbestierder van Soerakarta, in overleg met den resident en de rijksgrooten, om te dienen ter instructie voor de mantri sedasa, in de Balemangoe zitting hebbende. (Zie VORSTENLANDEN. RECHTSWEZEN).

Angger goenoeng, instructie voor politie-beambten in Soerakarta, ongev. 1840 vastgesteld.

Angger aroe-biroe, wetboek gebruikt bij de behandeling van geschillen tusschen de onderdanen van Soerakarta en Djokjakarta, ontworpen door de rijksbestierders der beide rijken omstreeks 1770 en later vermeerderd en herzien.

Deze wetboeken zijn gepubl. onder den titel: Jav. wetten, uitg. door T. Roorda. Amst. 1844. Den korten inhoud in het Nederlandsch van de A. prad, A. sed. en A. ag. vindt men in: Recht in Ned. I, bl. 327 v. en Uittreksels uit die wetboeken in Ned. jaarb. voor Regtsg. en wetg. V (1843). Eene vertaling van de Nawala prad. is bezorgd door Mounier T. v. N. I. 1844. VI. 1. Eindelijk wordt nog in Wkbl. v. h. Recht 21 Jan. 1889 vermeld eene vertaling van de A. sed. en A. ag. door C. A. Rosemeier en Pangéran Nata di radja. Djokja 1886. Zie ook INLANDSCHE WETTEN.

ANGGRA, N. G. NOEMF.; zie DJEROEK.

ANGGRÈK, JAV.; ANGGRÈK of ANGKRÈK, SOEND.; ANGKÈRIK, MAL.

Algemeene benaming voor vele Orchidaeën en andere boomparasieten, door toevoeging van soortnamen nog nader onderscheiden. Ook wordt de *vanielje*-plant (eveneens een Orchidacea) met dit woord aangeduid.

ANGGRIT, SOEND. Nauclea purpurea Roxb. = N. lanceslata Bl., Fam. Rubiaceea.

Kleine boom van Engelsch Indië, die ook op Java en Sumatra voorkomt.

ANGIK, (IKAN). Naam door de Timoreezen aan een *Padde-visch*, *Batrachus diemensis*, gegeven. Op Java heet *Batrachus pictus*, *Ikan kodok*.

ANGKA-ANGKA of KIKIH of *Angang tiranga*. Naam aan een *Neushoornvogel*, *Anthracoceros convexus* op Sumatra gegeven; bij de Maleiers op Oost-Sumatra *Klihingan;* wordt ook gevonden op Java, Borneo en het Indische Vasteland; heet op Java *Klinglingan*. De Maleiers op Sumatra noemen *Anthracoceros coronatus*, *Boerong kieki*. De Soendaneezen op Java noemen *Anthracoceros malabaricus*, *Kangkâreng*, de Bandjereezen en Dajaks in Zuid-Borneo *Belieang*. De Maleiers op Oost-Sumatra noemen *Anthracoceros malayanus*, *Klihingan*.

ANGKAL-ANGKAL. Javaansche naam voor een Valk, *Falco melanopterus;* aldaar heet *Falco ichthyaetus*, *Jokowoeroe* en *Falco pondicerianus*, *Oeloeng*. Op Sumatra heet *Falco communis* bij de Maleiers *Rajawali*, bij de inboorlingen *Sikap-lang* en bij de Pasoemas *Laki-angin*.

ANGKERIK, MAL.; zie ANGGRÈK.

ANGKAËNG, MAK.; zie GAJAM.

ANGKATAN. District van de afdeeling en het regentschap Pati, behoorende tot de residentie Japara, waarvan dit het Zuid-Oostelijkste district is.

ANGKÉ. Rivier in de residentie Batavia. Zij ontspringt uit den berg Salak en valt even bewesten de hoofdplaats Batavia in zee. Door de Mokervaart staat zij Westwaarts in verbinding met de Tjidani of rivier van Tangerang, en Oostwaarts met de gekanaliseerde Tjiliwong en andere vaarten, die Batavia doorsnijden, en nog verder Oostwaarts naar Tandjong Priok voeren.

ANGKLOENG is de naam van een muziekinstrument, in de Soendalanden tehuisbehoorend. Het is geheel van bamboe gemaakt; een aan beide zijden gesloten bamboekoker, waarin van 5 tot 6 gaten geboord zijn, dient als bodem, en is aan de beide uiteinden met eene lange, recht opstaande bamboezen lat voorzien, die dus 2 stijlen vormen met een boog aan de bovenzijde, welke met vederen, kwastjes enz. voorzien is. Aan de beide latten is een dwarslat vastgehecht, die evenwijdig met den bodem loopt, en daaraan worden naast elkander 5 of 6 bamboekokers geregen, welke allengskens in breedte en lengte verminderen. De kokers zijn in de gaten van den bodem vastgemaakt, met dien verstande dat zij, wanneer het instrument geschud wordt, wel naar voren en naar achteren kunnen slingeren, maar zich niet zijwaarts kunnen bewegen. Het bespelen van het instrument geschiedt door dit in slingerende beweging te brengen, waarbij het er vooral op aankomt dat de bamboezen kokers zóó gekozen zijn, dat zij bij het schudden een harmonisch geluid geven.

ANGKOLA. Onderafdeeling van de afdeeling Mandeling en Angkola van de residentie Tapanoeli. De gewestelijke hoofdplaats Padang Sidempoean is tevens hoofdplaats van deze onderafdeeling, waarin zich de vulkaan Loeboe Raja (1900 m.) verheft, terwijl deze besproeid wordt door de rivier van Angkola, die aan den Z. Oostelijken voet van genoemden vulkaan ontspringt, en zich met de Batang Gadis vereenigt, om onder dien naam op de W. kust in zee te loopen. (Zie verder TAPANOELI).

ANGKRÈK, Soend.; zie ANGGRÈK.

ANGOELE. Zie KEMANGGA.

ANGRIET, Soend. *(Nauclea lanceolata)*. Een hooge boom, die in de lage bergstreken van West-Java en Sumatra nog al menigvuldig in de bosschen voorkomt en een deugdzaam timmerhout oplevert. Het hout is hard, vast, taai en duurzaam, gemakkelijk te bewerken, voor huisbouw geschikt. Naar men zegt wordt het niet door de witte mieren aangetast. Soortelijk gewicht ongeveer 0.835.

ANGSANA, Batav. Mal.; zie SANA.

ANGSOEKA, Mal.; ANGSOKA, of SOKA, Jav.; ANGSOEKA, Mal.; MOEHOEN, Soend. (ook volgens sommigen SOKA); SAMOENTÉ, Alf. Men. Pavetta Indica, L., Fam. Rubiaceae.

Deze en andere Pavettasoorten zijn als sierplanten allerwege verbreid.

ANI-ANI. Mesje, waarmede op Java de padie bij den rijstoogst halm voor halm wordt afgesneden, welke arbeid meest door vrouwen en meisjes geschiedt. Het is een halvemaanvormig plankje, aan den binnenrand waarvan een klein stalen lemmet is bevestigd, en waar doorheen een stokje van ongeveer een decimeter lengte is gestoken. Om de aar aftesnijden, worden de padiestengels elk afzonderlijk even beneden den halm door de, om het stokje van de ani-ani geslagen hand, tegen het lemmet gedrukt.

ANI-ANI, of RAJAP. Maleische naam voor *Termieten*, of *Witte mieren*, *Termes;* gevleugelden, worden door de Javanen *Laron* genoemd. In alle tropische landen vrij algemeen voorkomende. Zie TERMIETEN.

ANIMISME. Onder dezen naam verstaat de nieuwere godsdienstwetenschap de voorstelling, die bij natuurvolkeren algemeen heerscht, dat de beweging en de werking, die de mensch in de natuur waarneemt, uitgaan van persoonlijke, denkende, willende wezens, zoodat o. a. alle natuurverschijnselen uitingen van dergelijke wezens zijn. Een tweetal leerstukken spelen daarbij, vaak onbewust, de hoofdrol. Volgens het eene heeft alles in de natuur, in dieren- en plantenwereld, in bewerktuigde of onbewerktuigde en levenlooze voorwerpen, een eigen ziel, terwijl volgens het tweede dogma de zielen of geesten, in die voorwerpen huizende, het vermogen hebben die te verlaten en vrij rond te gaan. Deze beide leerstukken leiden nu tot allerlei godsdienstige voorstellingen, zooals het fétisisme, of de vereering van het een of ander vaak zeer eenvoudige voorwerp (steenen, dieren enz.) als bezield door hoogere wezens; het sjamanisme, of de bezieling van sommige personen door dergelijke wezens; de vereering van geesten, met name ook van de zielen van dierbare afgestorvenen enz. Bij de behandeling van den godsdienst der verschillende volken in den Ind. Archipel zullen tal van voorbeelden van het animisme worden bijgebracht. Zie Dr. G. A. Wilken. Het animisme bij de volken van den Ind. Archipel. Ind. Gids 1884, 1885.

ANJER. Noordwestelijke afdeeling van de Residentie Bantam, bestaande uit de districten Anjer en Tjilegon; maakte vroeger een deel uit van het Noorder Regentschap, doch is in 1862 daarvan afgescheiden. Anjer werd toen een assistent-residentie en staat sedert onder een zelfstandigen Patih. Sedert de oude hoofdplaats Anjer door de Krakatau-éruptie in 1883 verwoest werd, is de zetel van het bestuur verlegd naar Tjilegon.

ANJER, vroeger een welvarend plaatsje, gelegen aan de bocht van Anjer, benoorden Java's 4e punt (Tandjong Tjikoening). Het had zijn beteekenis te danken aan zijn voortreffelijke ligging aan het nauwste gedeelte van straat Soenda, waardoor alle uit Europa komende zeilschepen, zoowel die bestemd voor Java, Borneo, Celebes en de Molukken, als voor China, Japan en Manilla die plaats aandeden, èn om zich te doen rapporteeren of om orders op te nemen, èn om zich van ververschingen en drinkwater te voorzien. Voor laatstgemeld doel was een drie paal lange waterleiding aangelegd, waardoor men zich op de reede van uitmuntend drinkwater kon voorzien. Vele inlanders en ook enkele Europeanen vonden een ruim bestaan door met hun lichte vaartuigen (tambangans) de in zicht komende vaartuigen tegemoet te zeilen en hen allerlei ververschingen te verschaffen. De oude Hollandsche zeelieden hadden aan die handelaren den naam van kadraaijers gegeven, hoewel ze zich zelven *birmat* noemen.

Er was te Anjer ook een vrij groot fort, berekend op een bezetting van 200 man; doch die was in de latere jaren ingekrompen tot op 50 man, hoofdzakelijk ter bediening van de saluutbatterij ter verwelkoming van de ter reede komende oorlogschepen. Ook deze bezetting was gelukkig met 1 Juli 1883, dus nog geen twee maanden vóór de verwoesting van Anjer door de Krakatau-éruptie, ingetrokken.

De handelsbeteekenis van Anjer was echter reeds bijna geheel tenietgegaan tengevolge van de doorgraving der landengte van Suez en de daarmede gepaard gaande vervanging van de zeilvaart door de stoomvaart, zoodat Anjer nog slechts een kwijnend plaatsje was, toen het in Augustus 1883 door den vloedgolf, gevolg van de instorting van Krakatau, werd verwoest.

Na een mislukte poging om een ander Anjer te stichten op de Merakpunt aan het Noord-einde van de Merakbaai, ontstond een nieuw Anjer, Anjer Kidoel genaamd, drie paal bezuiden het verwoeste Anjer bij Java's 4e punt, Bodjong, ter plaatse waar de oude vuurtoren zich bevond, en al zeer spoedig weder een nieuwe was verrezen. Daar vindt men nu, behalve den vuurtoren, een tijdbal, seinpost, loodsstation en havenkantoor ten dienste van de zeevaart, en ook het uiteinde van den onderzeeschen telegraafkabel, die Java met Sumatra verbindt.

De hoogste top van het gebergte, dat zich op korten afstand van de kust beoosten Anjer verheft, en daar de grensscheiding tusschen de afdeelingen Anjer en Pandeglang vormt, wordt door de zeelieden gewoonlijk de piek van Anjer genoemd. De rivier van Anjer is een onbeduidend riviertje, op dat gebergte ontspringend, en ter plaatse van het oude Anjer in straat Soenda vallend.

De steengroeven van Poeloe Merak, indertijd op groote schaal geëxploiteerd ten behoeve van de havenwerken van Tandjong Priok, liggen in de afdeeling Anjer.

ANOA. MAMMALIA, RUMINANTIA, ANTILOPIDAE. Zie BANDOGO-TOETOE.

ANONA. Zie BOEWAH NONA, NANGKA WELANDA en SRIKAJA.

ANODOSTOMA. PISCES, PHYSOSTOMI, CLUPEIDAE, CHATOËSSINA. Zie BELO.

ANOEWANG. Zie BANDOGO-TOETOE.

ANORRHINUS. AVES, PICARIAE, BUCEROTES, BUCEROTIDAE, BUCORACINAE. Zie ANGGANG en BOERONG-KIEKI-RIMBO.

ANSIMOEN, BAT.; zie TIMOEN.

ANSOES. Naam, door de Noemforen en vreemde handelaren gegeven aan de meest Oostelijk gelegen kampong op de zuidkust van het eiland Japen onder Nieuw-Guinea, welke bij de bewoners als *Asoewa* bekend staat. Er zijn 60 groote huizen, welke naar de familiën, die ze bewonen, afzonderlijke namen dragen; elk is bewoond door minstens 40 zielen. De kust vormt hier een vrij diepe baai, waarin tal van eilandjes verspreid liggen; op twee dezer vindt men de woningen der opkoopers in dienst van Ternataansche handelaren, die hier van de bevolking paradijsvogels, kroonduiven, masoi en ook wat damar inruilen. Op den vasten wal liggen achter de kampong drie hooge bergen, eveneens door Papoea-stammen bewoond, die de door hen verzamelde producten naar Ansoes afvoeren. Sedert 1891 wordt deze plaats om de 3 maanden door de booten der Kon. Pakketvaartmaatschappij bezocht.

ANTANAN, SOEND.; REDJASA, JAV.; PENGGAGA en vulg. DAOEN KAKI KOEDA, MAL.; PAGAGA, MAK.; HISOE-HISOE, SAL. Hydrocotyle Asiatica, L., Fam. Umbelliferae.

Kruipend kruid, in Z. Azië tehuis behoorend, doch ook in Z. Afrika en Z. Amerika verspreid. Behalve deze soort vindt men op Java nog een 10-tal andere, die deels met dezelfde, deels met andere namen worden aangewezen. De bladeren van deze langs en in rijstvelden groeiende kruiden worden als groente gegeten en bezitten geneeskrachtige eigenschappen.

ANTASAN-KWEEËN. Een smalle, slechts voor prauwen bevaarbare zijtak van de rivier van Martapoera, die zich in N. Westelijke richting met den hoofdstroom verbindt en het eiland Tatas vormt, waarop de hoofdplaats van de Z. en O. afdeeling van Borneo, Bandjermasin, ligt (zie verder BANDJERMASIN).

ANTASARI. Naam van een inlandsch hoofd, kleinzoon van den in 1787 van den troon verjaagden Sultan van Bandjermasin, Amir, die een groote rol speelde in den opstand, welke de Zuider-afdeeling van Borneo in 1859 en volgende jaren teisterde. Zie BANDJERMASIN.

ANTAWALI, BAL.; zie TOEBA.

ANTHOCEPHALUS. Zie TJANGTJARATAN.

ANTHRACOCEROS. AVES, PICARIAE, BUCEROTES, BUCEROTIDAE, BUCORACINAE. Zie ANGGANG en ANGKA-ANGKA.

ANTIARIS. Zie ANTJAR.

ANTIDESMA. Zie BOENI.

ANTJAR, JAV.; POHON OEPAS, Mal. Antiaris toxicaria Lesch., Fam. Urticaceae. Onderfamilie Artocarpeae.

Een hooge boom in geheel Indië voorkomend, bekend als de giftboom van Java. Het melksap doet dienst als pijlvergift en als heroïsch geneesmiddel.

ANTJOL. Rivier in de residentie Batavia. Zij ontspringt in het Buitenzorgsche, en draagt eerst den naam van Tjiloewar. Eerst beoosten de hoofdplaats Batavia, waar zij gekanaliseerd is, en door verschillende kanalen in verbinding gebracht met de vaarten, die de hoofdplaats Batavia doorsnijden, ontvangt zij den naam Antjol, naar een aan haar monding liggend dorp. Zij valt nabij Tandjong Priok in zee. Vroeger was hier een versterking.

ANTOERBOENG, MENANGK. ook BAT.; zie ATJOENG.

ANTOER MANGAN, BAT.; zie TJAMARA.

ANTOKAN. Rivier, die de uitwatering is van het meer van Manindjoe, (hoogvlakte van Agam, Pad. bovenlanden). Bij Moeka-Moeka verlaat de Antokan het meer, stroomt langs Loeboeg Basoeng en Mengopo en verder met talrijke kronkelingen door moerassig terrein tot zij bij Moeara Poetoes op Sum. Westk., iets benoorden Tikoes in zee valt. Zij-rivieren zijn de Silasoeng, de Siberasap, de Kaloeloetan en de Piengei Kadjei. Een gelijknamig bergje verheft zich ter hoogte van 155 M. in het vlakke terrein, door de Antokan in haren eindloop besproeid.

AOE, ALF. AMB.; zie MANGGA.

AOE MANOE, ALF. AMB.; zie KAPOEK.

AOEMOLIË, AMB. KIS.; zie KAJOE ASAM.

AOESI, ALF. AMB.; zie DJEROEK.

AOHE, AMB. KIS.; zie KAPAS.

AONYX. MAMMALIA, CARNIVORA, FERAE, MUSTELIDAE. Zie ANDJING-AYER.

AOURAN. Zie BABI.

APA-APA KEBO, JAV.; zie SEMBOENG.

APANAGE of ambtelijk landbezit werd vroeger aan de regenten en andere inl. hoofden op Java toegekend bij wijze van traktement. Door Comm.-Gen. werd het afgeschaft (Stbl. 1819, 11) wegens de groote misbruiken, daaraan verbonden. Tijdens de werking van het cultuurstelsel werd het weder ingevoerd, doch in 1867, tegelijkertijd met eene verhooging van de bezoldiging der betrokken hoofden andermaal afgeschaft (Stbl. 125). De desahoofden worden echter nog in land bezoldigd. Zie DESAHOOFD.

In de Vorstenlanden op Java bestaat het ambtelijk landbezit nog op groote schaal. Zie LANDVERHUUR (Vorstenlanden).

APENBERG. Een 104 meter hoogen berg aan

de monding van de rivier van Padang, vroeger bewoond door een talrijke apenkolonie, welke echter na de plaatsing van een lichttoren aldaar zeer verminderd is. Deze berg is door een lagen zadel van 15 M. hoogte verbonden met het gebergte, dat zich langs den linkeroever van de Padang-rivier uitstrekt.

Zie R. D. M. Verbeek. Geol. Beschrijv. van een gedeelte van Sum. W. kust, Jaarb. Mijnw. 1883. R. A. v. Sandick. Verbetering der Padang-rivier. T. Kon. Inst. v. Ing. Jaarg. 1884—85.

API, Mal., beteekent „vuur" en wordt vaak, verbonden met Goenoeng, berg, gebruikt om een vulkaan aan te duiden. Belangrijke vulkanen, die zoo genoemd worden, zijn:

Goenoeng Api (Bandazee). Werkzame vulkaan met talrijke erupties, in de zeer diepe Bandazee, als een geïsoleerd eiland steil oprijzend. Hij ligt ten Westen van 't eiland Banda Neira en ten N. van het W. uiteinde van 't eiland Groot Banda en bereikt volgens Junghuhn de hoogte van nog geen 600 M. Hij is een kegelberg; kale, heldergrijs gekleurde lavawanden rijzen op vele plaatsen aan den voet omhoog tot 20 M. hoogte; overigens worden afwisselend lagen poreuze lava, waarin holen voorkomen, tufslakken en zwart zand aan de hellingen aangetroffen. Aan den voet zijn hier en daar notemuskaataanplantingen. De middelste zônen van den berg zijn met teelaarde bedekt, waarop bosschen opgeschoten zijn. Dor en kaal is de bergtop. De krater is op den top, trechtervormig. Gedurende den westmoesson verspreiden zich de dampen, die hij uitstort, over Banda Neira.

Uitbarstingen in 1586, 1598, 1609, 1615, 1632, onophoudelijk van 1690—1696, 1712, 1765, 1775, 1778, volgens Valentijn. Soms werden rotsblokken uitgeslingerd, die zoo groot waren dat zij de dikste boomen verpletterden. In 1820, van 11 Juni tot einde Juli, had een vreeselijke uitbarsting plaats, gepaard met zeebevingen, aardbevingen, hevige knallen en aschregens. Aan de N. W. zijde vormde zich een nieuwe krater. Een nieuw rif, een vooruitspringende landtong en twee bergen ontstonden. In 1824 hadden wederom uitbarstingen plaats, een lavastroom werd uitgestort aan de N. zijde. Later zijn van tijd tot tijd kleinere uitbarstingen waargenomen. Hevige aardbevingen in 1629, 1683, 1710, 1767, 1816 en de ergste 26 Nov. 1852, toen de Banda-eil. grootendeels verwoest werden. Op 26 of 27 Aug. 1883, ongeveer tegelijk met de Krakatau-eruptie, verdween aan den Z.O. voet een stuk grond 2 a 5 M. hoog, 1 a $1^1/_4$ bouw (7000—10000 M^2) oppervlakte hebbende. Een zeebeving, door de geheele Molukken gevoeld, was er waarschijnlijk de oorzaak van.

G. Api (Flores). Altijd rookende vulkaan op 't schiereiland, dat de baai van Endeh in het O. begrenst, die gewoonlijk in elken westmoesson door uitbarstingen de omgeving verwoest.

G. Api (Halmaheira of Djilolo). Altijd rookende vulkaan nabij het dorp en de kustvlakte van Galela gelegen op het Noordelijk schiereiland van 't eiland Halmaheira. De krater van den G. Api, ook Tolo geheeten, is 60 à 70 M. diep. Een kratermeer, waaruit steeds dampen opstijgen, is aanwezig. Hoogte ± 1000 M. Uitbarstingen zeer talrijk.

G. Api (Lombok). In 't N. van 't eiland Lombok is een vulkanisch gebergte, waarin de Rindjani of piek v. Lombok 3800 M. hoog is. Dit is de hoogste vulkaan van Indië. In den rand des ouden kraters van den zeer uitgestrekten vulkaan, is deze Rindjani de hoogste van vier toppen. In het centrum echter van den ouden krater is een nieuwe centrale krater ontstaan, welke veel lager is dan de andere toppen. Dit is de G. Api, waaruit steeds zwaveldampen opstijgen.

G. Api (Sangi-eilanden, Menado). Werkende vulkaan op 't eiland Groot-Sangi (Menado), ook *Awoeh* geheeten. Verschrikkelijke uitbarstingen hadden plaats in 1812, 1856, 1875. In 1883 (25/26 Aug.) had hij des nachts een eruptie, *tegelijk met den Krakatau*. Veel erger was de uitbarsting van 7 Juni 1892, toen het eiland grootendeels verwoest werd en tal van menschen den dood vonden.

G. Api (Sangi-eilanden, Menado). Werkende vulkaan op 't eiland Siauw.

G. Api (bij Soembawa). Voor de N.O. kust van het eiland Soembawa ligt het vulkaaneiland G. Api. Het is onbewoond. De berg heeft 2 toppen. De Zuidelijke top is de werkzame vulkaan, die rook uitstoot. Talrijke aardbevingen, knallen en rommelingen zijn de blijken zijner voortdurende werkzaamheid.

API-API, of KOENANG. Maleische naam voor *Lichtkever*, *Lampyris*, bij de Javanen KONANG. De larven zijn lichtgevend: in zuurstof wordt het lichten sterker; in water, ook in koolzuur, houdt het geheel op.

APOGON. PISCES, ACANTHOPTERYGII, PERCIDAE, APOGONIA. Zie GLAGA.

APOKAT, vele talen; BOEWAH POEKAT of BOEWAH TEMPOEROENG, MAL. Persea gratissima Gaertn., Fam. Laurinaceae.

Afkomstig van tropisch Amerika en vandaar in alle tropische gewesten verspreid. Gekweekt om de eetbare vruchten, die in Brazilië *Ava cate* en in Eng. Guyana *Avocado-pear* genoemd worden; een naam, door de Nederlanders in Suriname tot *Advokaat* en door de inlanders op Java tot *Apokat* verbasterd.

APROSMICTUS. — AVES, PSITTACI, PSITTACIDAE, PALAEORNITHINAE. Zie OEGIS.

ARA, ALF. AMB.; zie PADI.

ARA. In SOEND., MAL. en BAT. algemeene benaming voor vele soorten van vijgeboomen, dus van het geslacht Ficus uit de onder-familie der Artocarpeæ van de familie der Urticaceæ, naar gelang van de taal met *ki*, *kajoe* of *hajoe* en een soortnaam nader aangeduid.

ARABIEREN. De in Nederlandsch Indië gevestigde Arabieren zijn bijna allen afkomstig uit Hadhramaut (ten rechte Hadhramoet), onder welken naam men hier te verstaan heeft het gedeelte der zuidkust van Arabië waar de kleine havenplaatsen Mokallâ en Sjihr liggen, benevens het daarachter zijnde bergland. Indien Arabieren uit andere streken Nederlandsch Indië bezoeken, is het zelden of nooit om zich daar te vestigen, doch slechts met het oog op tijdelijke belangen, welke belangen in den regel, noch uit een economisch, noch uit een staatkundig, noch uit een zedelijk oogpunt begunstiging verdienen. In het bijzonder is dit het geval met de bewoners van Mekka, wier komst bijna altijd met de bedevaart in verband staat.

Aanleiding tot de emigratie uit Hadhramaut is uitsluitend de daar heerschende armoede. Zelfs het minste wat een Arabier in Nederlandsch Indië verdient, is voor Hadhramaut een zeer ruim bestaan. Vrouwen in Hadhramaut geboren emigreeren niet. De Arabische kolonisten huwen in Nederlandsch Indië met vrouwen behoorende tot de

inlandsche bevolking, of met de aldaar geboren en opgevoede dochters van hunne landgenooten. Een gevolg hiervan is, dat in de gezinnen der Arabieren niet het Arabisch de spreektaal is, maar de taal van de vrouw, d. w. z. doorgaans het Maleisch, en dat de in Nederlandsch Indië geboren Arabieren de taal van hun vader eerst aanleeren, wanneer zij de jongelingsjaren hebben bereikt. Zij spreken die taal dan ook in den regel slecht, tenzij hun vader hen ter voltooiing hunner opvoeding eenige jaren naar Hadhramaut heeft gezonden, hetgeen onder de meer gegoeden ten aanzien der jongens regel is. Ten aanzien der meisjes bestaat dit gebruik zoo goed als niet. Het huiselijk leven der Arabieren is veelal van dat der inlanders van gelijk maatschappelijk standpunt, slechts weinig onderscheiden. De Arabische familiën gaan dan ook bijna zonder uitzondering na eenige weinige geslachten in de Inlandsche maatschappij op, en het is evenzeer aan deze omstandigheden te wijten, dat zelfs onder de mannen de zeden, instellingen en gebruiken van Hadhramaut in de Arabische koloniën in Nederlandsch Indië zekere wijzigingen hebben ondergaan. Het sterkst is dit natuurlijk het geval in de kleine nederzettingen van Arabieren, en onder de familiën die in Hadhramaut geen hoog maatschappelijk standpunt innemen.

Behalve de slaven, die niet emigreeren en bovendien natuurlijk in Nederlandsch Indië geen afzonderlijken stand zouden kunnen vormen, vindt men in de Arabische koloniën de verschillende deelen der bevolking van Hadhramaut vertegenwoordigd, namelijk de Sajjid's, de leden der stammen en de burgers. De Sajjid's vormen in Hadhramaut een talrijken en invloedrijken geestelijken adel. Familiën van Sajjid's, lang in Nederlandsch Indië gevestigd, betitelen zich soms als Sjarîf, welke titel, zooals boven werd medegedeeld, (Zie ADEL) speciaal bestemd is voor de afstammelingen van Mohammed's anderen kleinzoon, Hasan. De leden der stammen noemt men qabîlî (van qabîlah of stam). Zij zijn in Hadhramaut de steeds gewapende heeren des lands. Bedoewinen (Badoewî) noemt men in Hadhramaut de stammen of gedeelten van stammen, die geene vaste woonplaatsen hebben, en bijna uitsluitend van de veeteelt bestaan. Tot de burgers rekent men de kooplieden, de handwerkslieden, de landbouwers en de dienstboden. Zij vormen de overheerschte klasse der bevolking, dragen geen wapenen, en op hen drukken zware belastingen, voorzoover men dien naam kan geven aan de afpersingen, waaraan zij van den kant van de hoofden der stammen bloot staan. De titel Sjaich (Inl. talen: Sèh) wordt in Hadhramaut slechts als eene persoonlijke onderscheiding gevoerd door hen, die zich aan de beoefening der wetenschap wijden, en als erfelijke titel door enkele stammen, gelijk mede door eenige familiën van burgers. In Nederlandsch Indië voeren echter, althans tegenover Europeanen en inlanders, alle Arabieren dien titel, voorzooverre zij geen aanspraak hebben op dien van Sajjid of Sjarîf.

De handel is verreweg het voornaamste middel van bestaan der Arabieren in Nederlandsch Indië. Zij vormen er met de Chineezen veelal de schakel tusschen de Europeesche handelshuizen en den inlander, doch kunnen, waar zij met Chineezen in concurrentie komen, tegen laatstgenoemden in den regel niet op, niettegenstaande bij den inlander de hoedanigheid van geloofsgenooten en vooral die van landgenooten van den stichter van den Islâm hun steeds een zeker voordeel geeft. Hunne groote zwakheid is in den regel gelegen in hun gebrek aan kapitaal, en in het verkoopen op afbetaling met lange termijnen aan onsoliede debiteuren. Voorts is het beroep van woekeraar onder hen zeer algemeen. Daar echter de Islâm niet alleen woeker, maar zelfs elk rentebeding veroordeelt, trachten zij hunne transactiën van dien aard onder allerlei gefingeerde vormen te vermommen. De verkoop met recht van wederinkoop en het afbetalingscontract zijn als zoodanig het meest in zwang, zoo mogelijk nog versterkt door accessoire verbintenissen, als pandgeving, borgtocht, hoofdelijkheid der debiteuren, enz. Een ander middel van bestaan der Arabieren is de kustvaart in den Archipel. Vroeger kon men zeggen, dat die voor het belangrijkste gedeelte in hunne handen was, en groote voordeelen zijn daarmede dan ook door hen behaald. Sedert de uitbreiding der stoomvaart heeft intusschen de Arabische kustvaart, welke bijna uitsluitend met zeilschepen wordt uitgeoefend, een gevoeligen knak gekregen. De landbouw wordt door Arabieren slechts sporadisch uitgeoefend; het meest in de omstreken van Batavia en Pontianak, en dan nog in den regel min of meer in het groot, of wel als opzichter op eene aanzienlijke bezitting. Met den eigenlijken veldarbeid houden zij zich slechts bij uitzondering op, en hetzelfde is het geval met ambachten. Te Palembang vindt men vele, en hier en daar elders enkele Arabieren, die het beroep van zaakwaarnemer uitoefenen. Zeer weinige in Nederlandsch Indië geboren Arabieren zijn als inlandsch ambtenaar in 's lands dienst, noch staan officieel als inlanders bekend; aan de moskeeën in de Arabische wijken zijn veelal ook Arabische geestelijken verbonden; maar vele Arabieren, vooral in de Buitenbezittingen, leven op kosten der inlandsche Vorsten, of exploiteeren het prestige, dat zij nog steeds krachtens hunne afkomst bij de bevolking genieten. Op Java en Madoera is dit prestige bij de Vorsten en grooten tegenwoordig gering. Zij erkennen de Sajjid's hoogstens als personen, die tot den lageren adel behooren; de overige Arabieren beschouwen zij als niet veel meer dan gewone inlanders van dezelfde maatschappelijke positie. Daarentegen worden de Arabieren in het algemeen door de lagere standen der inlandsche maatschappij, ja zelfs door den tot welvaart gekomen burgerstand, ook op Java en Madoera, nog steeds als voorname personen beschouwd, en stelt men er prijs op om zich met hen door huwelijken te verbinden. Vroeger was ook op Java en Madoera de achting, welke men den Arabieren toedroeg, zelfs in de hoogste standen, algemeen, en groot is dan ook de invloed welken zij op de lotgevallen der bevolking hebben uitgeoefend. De thans gemediatiseerde Vorstenhuizen van Bantam en Cheribon waren van Arabische afkomst, en hetzelfde is het geval met verschillende aanzienlijke geslachten van het Noorderstrand. Alle die familiën verkeeren echter sedert geruimen tijd in armoedige omstandigheden. In de Buitenbezittingen vindt men thans nog Arabische dynastiën in Siak, Palalawan, eenige der onderhoorigheden van Atjeh, Pontianak en Koeboe gevestigd.

Ofschoon zeer verspreid, is toch de meening dat vele Arabieren zich in Nederlandsch Indië vestigen om propaganda te maken voor den Islâm,

ten eenemale onjuist. Behalve misschien een enkel geestelijke, uit Hadhramaut ontboden om geplaatst te worden aan eene moskee in ééne der Arabische nederzettingen, verlaat geen Arabier zijn vaderland met een ander doel dan om zoo mogelijk fortuin te maken. Een enkele van hen, die tot welvaart zijn gekomen, moge zijne vroeger in Hadhramaut gestaakte studiën weder opvatten, en in Nederlandsch Indië zich verder aan het onderwijs wijden, dit onderwijs heeft, wat het aantal leerlingen betreft, tegenover het onderwijs door inlanders gegeven, zoo goed als geen belang. De Mohammedaansche godsdienstige broederschappen zijn in Hadhramaut bij uitnemendheid impopulair, en slechts bij hooge uitzondering zal men in Nederlandsch Indië een Arabischen mesties aantreffen, die zich daarmede afgeeft. De verhouding tusschen de Arabieren en de inlandsche geestelijkheid bestaande, en eveneens die tusschen hen en de inlandsche hadji's, laat bijna altijd te wenschen over. Slechts door hun voorbeeld van trouwe nakoming hunner godsdienstplichten, en door ook te zorgen voor de nakoming daarvan door hunne inlandsche familie, hunne bedienden en hunne andere huisgenooten, zijn de Arabieren indirect bevorderaars van den Islâm. De omgang met Europeanen wordt door slechts weinige vermogende Arabieren gezocht; omgekeerd bestaat bij de Europeanen over het algemeen jegens hen eene zekere antipathie. De oorzaak van dit verschijnsel is zeker niet gelegen in godsdienstig fanatisme hunnerzijds, en nog veel minder in vijandschap jegens onze Regeering, maar meer daarin dat zij over het algemeen zich in eene Europeesche omgeving niet tehuis gevoelen. Vooral de leden der stammen zijn veelal ruw en onbeleefd; hunne woningen zijn vuil en bieden weinig comfort aan. Overigens kan men zeggen dat de Arabieren alle deugden en gebreken hebben, aan het Semietische ras in het algemeen eigen, welke deugden en gebreken echter, tengevolge van de hierboven vermelde vermenging met inlandsch bloed, in den regel na een paar geslachten voor de deugden en gebreken — vooral de laatsten — der inlandsche bevolking plaats maken.

De vrouwen en dochters der Arabieren in Nederlandsch Indië volgen de inlandsche kleederdracht; zelfs het bedekken van het gelaat in tegenwoordigheid van vreemde mannen, is onder hen lang niet algemeen. Het verschil in kleeding in Hadhramaut tusschen de onderscheidene deelen der bevolking bestaande, vindt men in Nederlandsch Indië niet terug. Alle Arabieren dragen aldaar een rok (foetah) of wel een broek (sirwâl), daarover een lang wit hemd (qamîç) dat tot aan de enkels reikt, en als bovenkleeding een buis (çodairîah), of wel eene niet toegeknoopte lange jas (djubbah), soms met een vest (badan) er onder. Aan de voeten draagt men sandalen (na'âl); terwijl het steeds geschoren hoofd bedekt is met den tulband, bestaande uit een stijf rond mutsje (koefîah), waarom een stuk doek ('imâmah) is gewikkeld. Tehuis draagt men de 'imâmah en de djubbah slechts bij deftige gelegenheden; men bedekt daar anders het hoofd met eene linnen koefîah; terwijl de foetah met de çodairîah veelal de eenige lichaamsbedekking uitmaken. Voorname Arabieren dragen, vooral wanneer zij met Europeanen in aanraking komen, niet zelden eene Europeesche pantalon, en meestal kousen en Europeesche schoenen. Enkele in Nederlandsch Indië geboren Arabieren hebben het moderne Turksche kostuum aangenomen.

Ofschoon sedert eeuwen Arabieren Nederlandsch Indië hebben bezocht, zoo schijnt toch het ontstaan van bepaalde Arabische nederzettingen aldaar eerst van het begin onzer eeuw te dagteekenen. Sedert de opening van het Suez-kanaal en de daardoor veroorzaakte meerdere communicatie tusschen Arabië en Oostelijk Azië is haar aantal merkbaar toegenomen. De voornaamste Arabische nederzettingen in den Archipel zijn tegenwoordig die te Batavia, Cheribon, Tegal, Pekalongan, Samarang, Toeban, Grissee, Soerabaja, Soemenap, Bangil, Banjoewangi, Palembang, Siak, Pontianak en Bandjermassin. Volgens het Koloniaal verslag van 1894 waren op Java en Madoera op ult° 1892 15.590 Arabieren gevestigd, onder welken 9.010 mannen, en op de Buitenbezittingen (met uitzondering van Bali en Lombok, waaromtrent geene afzonderlijke opgaven waren ontvangen) 7,553, onder welken 4.015 mannen.

Vergl. L. W. C. van den Berg: Le Hadhramout et les colonies Arabes dans l'Archipel Indien, Batavia 1886, waarin men ook de vroegere litteratuur vindt aangehaald, en voorts L. Hirsch, Bericht über seine Reise nach Hadramout, in de Verhandl. der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin, dl. XXI (1894) p. 126 en vv. (L. W. C. v. d. B).

Zie ook VREEMDE OOSTERLINGEN, WALI.

ARACHIS. Zie KATJANG en KATJANG TJINA.

ARACHNOTHERA. AVES, PASSERIFORMES, PASSERES, NECTARINIIDAE. Zie BOERONG-DJANTONG en MANOEK.

ARAK. Inlandsch gedistilleerd. Sterke drank, door gisting en distillatie verkregen uit de stroop of melasse van suiker en uit verschillende andere suiker- en zetmeelhoudende stoffen, vooral uit rijst en uit de vruchten van de areka- en andere palmen. De beste arak komt van Java. De echte Batavia-arak is volkomen helder en stroogeel van kleur. Hij heeft een eigenaardigen bitterzoeten smaak en geur, die niet volkomen kan worden nagemaakt, terwijl hij van 52 tot 54 graden alkohol bevat. (Zie ook SUIKER).

ARAK-ARAK. Bergrug in de residentie Besoeki, die het Ajang-gebergte met het Idjen-gebergte verbindt. Deze rug vormt de grens tusschen de afdeelingen en regentschappen Besoeki en Bondowoso.

ARAKOENDOER. Grensrivier tusschen het gebied van Djoelok en van Simpang Olim (Oostkust van Atjeh). Zij is bij de monding eenigszins ondiep, zoodat men, om haar zonder gevaar binnen te komen, op den vloed moet wachten. Hooger op heeft zij tot Tandjong Semantoh, bij sterk kronkelenden loop, voldoende breedte en diepte om met kleine stoombooten bevaren te worden. Zij heeft niet ver van het strand, door eene kreek gemeenschap met de Djoelok-rivier, neemt wat hooger aan de rechterzij de Semantang op en heeft, nog wat hooger, een linker-zijtak, de Boeloeh die zich tot dicht bij den kampong Simpang Olim uitstrekt. T. v. h. Aard. Gen. II, bl. 245.

ARANEIDAE. ARTICULATA, INSECTA, ARACHNOIDEA, ARANEINA. Zie KEMANGGA.

ARANG, KAJOE ARANG, MAL.; KAJOE ARENG, JAV. en SOEND.; KAJOE ITAM, MAL. MOL.; WALÈD of WALÈ, ALF. MEN.; KOFIK-KOFIK, ENGG.; KEMITEN, BOER.; MOLOGO-

TOE, TERN.; KAJOE MOPOK, BANGGAI; MOJONDI, MONGONDOU.

Namen van ebbenhout voortbrengende boomen uit de familie der Ebenaceae. Rumphius onderscheidde drie soorten van ebbenhout: Kajoe Arang, Kajoe Arang Ternate en Kajoe Arang poetih. De eerste, die als de beste soort van Nederlandsch Indië wordt beschouwd, en waarvan het kernhout, ofschoon zeer hard en vast van weefsel, in voorkomen en kleur aan houtskool (arang) doet denken, wordt geleverd door Maba elliptica Forst. (M. Ebenus Spr.), een boom, die in de Molukken, vooral op Boeroe wordt gevonden, doch ook daarbuiten op Java en in de eilanden van de Stille Zuidzee voorkomt. De tweede, die behalve op de Molukken ook op Celebes groeit, en waarvan het kernhout donkergrijs en zwart gevlamd of geaderd is, behoort tot eene misschien nog onbeschreven soort van het geslacht Diospyros L. Wanneer men dit hout met inkt bestrijkt en daarna polijst, wordt het volgens Rumphius even zwart als het echte, zoodat men het daarvan nauwelijks kan onderscheiden. De afkomst van de derde soort, het witte ebbenhout van Rumphius, is onzeker. Waarschijnlijk stamt het niet af van een boom uit de familie der Ebenaceae. Niettegenstaande de deugdelijkheid van het ebbenhout der Molukken, wordt vandaar slechts eene geringe hoeveelheid naar Nederland uitgevoerd. De soort, waarvan dit afkomstig is, Maba elliptica Forst., wordt door Hiern niet eens vermeld in zijne lijst der ebbenhout voortbrengende soorten, waarin uit tropisch Afrika en Azië een twintigtal soorten worden opgevoerd. Voor Ned. Indië noemt hij wel Maba buxifolia Pers., verder Diospyros Ebenum Koen., D. Embryopteris Pers., D. Ebenaster Retz, D. montana Roxb. en D. truncata Zoll. et Mor. Onder dezen is het vooral D. Ebenum Koen., die een belangrijk handelsartikel zou kunnen opleveren, daar van dezen boom het uitstekende Ceyloneesche en Engelsch Indische ebbenhout afkomstig is. Over de verspreiding dier soort in Nederlandsch Indië heeft men echter slechts onvoldoende gegevens. Omtrent de soorten van ebbenhout raadplege men W. P. Hiern, A monograph of Ebenaceae in Transact. of Cambr. Phil. Soc. XII. Part I. p. 27 en P. L. Simmonds in Art Journal 1872 p. 66—68. Verder Watt, Dict. of Econ. Prod. of India (Diospyros).

Behalve van de genoemde, maakt Rumphius nog melding van eenige z.g. Bastaard-ebbenhoutsoorten. Daaronder zijn er drie, die niet tot de familie der Ebenaceae behooren, doch de vierde, bij Rumphius *Lolin* genoemt, gelijkt zeer op het echte en is afkomstig van D. Ebenaster Retz. Zie hieromtrent bij LOLIN.

ARAU. Naam voor de rivier van Padang. (Zie aldaar).

ARBEID. Vrije ... Zie OVEREENKOMSTEN. Gedwongen ... Zie HEERENDIENSTEN, KOFFIE-CULTUUR (GOUVts) en STRAFSTELSEL.

ARCHER. L'archer is de veelgebruikte naam van een beroemd geworden vischsoort, die de rivieren en de zeeën van den Indischen Archipel bewoont. Dit dier, *Toxotes jaculator*, door de Javanen genoemd *Ikan blibiran*, bemachtigt zijn voedsel, dat uit insekten bestaat welke op planten leven, die langs de oevers of in het water zelf groeien, op eene zeer merkwaardige wijze. Met zijne kaken, waarvan de onderkaak voor de bovenkaak uitsteekt en die de visch met groote snelheid en gemakkelijkheid naar voren kan brengen en weder kan intrekken, werpt hij druppels water op die insekten, waarna deze in het water tuimelen en dan dadelijk door hem verslonden worden. Hij is groenachtig van kleur met eenige groote zwarte vlekken op onregelmatige afstanden geplaatst.

ARCHIEF. Bewaarplaats van officieele bescheiden, meestal de zoodanige die niet meer dadelijk van belang zijn, maar wegens hunne historische (en daardoor ook vaak practische) waarde zorgvuldig bewaard worden. De nieuwere stukken worden bij de betrokken bureau's bewaard, die daartoe vaak hunne eigen archieven hebben. De stukken, die hier bedoeld worden, en op de geschiedenis van Indië betrekking hebben, worden gedeeltelijk bewaard in het Rijks-archief; een aantal dezer zijn in hun geheel of gedeeltelijk uitgegeven o. a. door J. K. J. de Jonge in zijn bekend werk: De opkomst van het Ned. gezag in Oost-Indië, na zijn dood voortgezet door M. L. v. Deventer. 's-Grav. 1862—1889. 13 dln. en P. A. Tiele, Bouwstoffen voor de geschiedenis der Ned. in den Mal. Archipel. 's-Grav. 1886, dat na zijn overlijden wordt vervolgd door J. E. Heeres.

Bij Kon. Besl. v. 26 Juni 1856, n⁰ 79 zijn bepalingen gemaakt omtrent de wijze, waarop toegang tot de Rijks-archieven kan worden verleend; voor het Rijks-archief is een algemeen Regl. vastgesteld bij beschikking van den Min. v. Binnenl. Zaken van 28 Juni 1856.

Het Lands-archief te Batavia staat onder het beheer van den Algemeenen Secretaris. Het bevat zoowel het Nieuw-archief, dat aan de Algemeene Secretarie verbonden, en te Buitenzorg gehuisvest is, als het Oud-archief, dat te Batavia is gebleven, toen de Algem. Secretarie naar Buitenzorg verhuisde. Dit laatste bevat op enkele uitzonderingen na, alle officieele geschriften, betrekking hebbende op onze vestiging in Indië van haar begin tot 1816, voor zooverre zij in het bezit zijn van het Indisch Gouvt. In 1880 werd tijdelijk een hoofdambtenaar belast met het classificeeren enz. van het Oud-archief. Door zijne zorg zijn reeds belangrijke stukken uitgegeven, zooals: Inventaris van 's lands Archief te Batavia (1602—1816). Bat. 1882; Ned. Indisch plakaatboek door J. A. v. d. Chijs, waarvan reeds 12 dln., loopende tot 1799, zijn verschenen, en „Daghregister, gehouden in 't Casteel Batavia".

Wegens het belang dat er voor de historische wetenschap gelegen is in de zorg voor het behoud, de bruikbaarheid en de bewerking van 's lands Oud-archief te Batavia, is in Januari 1892 (Stbl. N⁰ 34) de betrekking van Lands-archivaris ingesteld.

Verbodsbepalingen tegen het geven van inzage, openbaar maken, en onder zich houden van tot de Gouv. archieven behoorende stukken zonder machtiging, zijn te vinden: Stbl. 1854, 18. Bijbl. 167, 2362, 2746, 2808 en 4019.

Gouvts. ambtenaren moeten bij verzoeken om pensioen of onderstand eene verklaring overleggen, dat zij alle Gouvts. stukken, oorspronkelijke of afschriften enz., die zij onder zich hadden, ter beschikking der Regeering hebben gesteld, of zulke stukken niet onder zich hebben. Stbl. 1854 19, 1870, 7. 1881, 142. Bijbl. 45, 167, 697.

Zie Nota van N. P. v. d. Berg in Not. v. h. Bat. Gen. XX 1882. bl. 43.

ARCHIPEL (INDISCHE). Onder den algemeenen naam van Indischen Archipel verstaat men de eilandengroepen van de *Austraal-Aziatische*

Middelzee (Zie aldaar), die zich uitstrekken tusschen het vasteland van Azië, met name Achter-Indië, en Nieuw-Holland. Die eilanden liggen tusschen 95° 40′ en 141° Oosterlengte en tusschen 6° Noorderbreedte en 11° Zuiderbreedte. De hoofdgroepen zijn de groote Soenda-eilanden, n.l. Java met Madoera, Sumatra, Borneo en Celebes met bijbehoorende kleinere eilanden; de kleine Soenda-eilanden, n.l. Bali, Lombok, Soembawa, Flores, Timor, Soemba, Rotti en eenige kleinere; de Molukken en de aan Spanje behoorende Filippijnsche eilanden. Behalve deze laatsten en een gedeelte van Timor, dat aan Portugal behoort, alsmede een gedeelte van Noord-Borneo, waarop Engeland een protectoraat doet gelden, behoort deze geheele eilanden-groep tot Nederland. Het meest Oostelijke gedeelte van het Nederlandsch gebied wordt gevormd door het Nederlandsch gedeelte van het eiland Nieuw-Guinea, dat van af den 141en lengtegraad Westwaarts tot onze bezittingen behoort, terwijl het overige gedeelte tusschen Engeland en Duitschland is verdeeld. Zie GRENZEN en GRONDGEBIED (NED. INDISCH).

De Indische Archipel wordt ten Zuiden en Westen bepaald door den Indischen Oceaan. Ten Noorden wordt hij gedeeltelijk door de straat van Malakka van het schiereiland van dien naam gescheiden, en gedeeltelijk door de Chineesche Zee bepaald, terwijl hij in het Oosten door verschillende straten, waarvan de Torres-straat tusschen Nieuw-Holland en Nieuw-Guinea de voornaamste is, in verbinding staat met de Stille Zuidzee.

Litteratuur. Onder deze rubriek worden alleen vermeld werken, die zich in algemeenen zin met de land- en volkenkunde van den Indischen Archipel bezig houden; de litteratuur over bepaalde gedeelten daarvan wordt bij de afzonderlijke eilanden opgegeven, evenals die, welke over bijzondere onderwerpen (b.v. onderwijs, rechtswezen) handelt. Allereerst noemen wij de tijdschriften, aan de bevordering der kennis van den Archipel gewijd. Met de gezamenlijke Ned. Koloniën (Oost- en West-Indië) hielden zich bezig: de Ned. Hermes (1826—30), de Bijdragen t. d. kennis van Ned. en vreemde Koloniën (1844—47), de Moniteur des Indes (1845—47), de Koloniale Jaarboeken (1861—64) en de Revue Coloniale internationale (1885—87), die allen na korten tijd ophielden te bestaan. Ook de Malayan Miscellanies (Bengk. 1821, 1822), Moor's Notices of the Indian Archipelago (Singap. 1837), de Oosterling (1834—36), de Indische Bij (1843), het Indisch Magazijn (1844—45), het Natuur- en Geneeskundig Archief voor Ned. Indië (1844—47), het Journal of the Indian Archipelago (1847—57), het Indisch Archief (1850—51) en het Tijdschrift van het Aardr. Gen. te Semarang (1879) konden zich slechts korten tijd staande houden. Thans verschijnen in Indië de volgende tijdschriften, die zich met de studie der land- en volkenkunde van den Indischen Archipel in het algemeen onledig houden: de Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen (sedert 1770) en het Tijdschrift voor Ind. taal-, land- en volkenkunde (1853), door hetzelfde Genootschap uitgegeven, evenals de Notulen der algem. en bestuursvergaderingen van hetzelfde Genootschap (1864); het Geneeskundig tijdschrift voor Ned. Indië (1851), het Natuurkundig tijdschrift voor N. I. (1851), Tijdschrift van het Kon. Inst. voor Ingenieurs Afd. Ned. Indië (1875/76), Tijdschrift voor nijverheid en landbouw in N. I. (1854), Tijdschr. voor het Binnenl. bestuur (1888), terwijl ook de Regeeringsalmanak voor N. I., die jaarlijks verschijnt, belangrijke gegevens bevat. In Ned. verschijnen thans nog: het Tijdschrift voor Ned. Indië (1838), de Indische Gids (1879), de Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde v. N. I., uitgeg. door het Kon. Inst. v. d. t. l. en vlk. v. N. I. (1853), het Tijdschrift van het Kon. Ned. Aardrijksk. Genootschap (1876), de Handelingen van het Indisch Genootschap (1854) en de Mededeelingen van het Ned. Zendelinggenootschap (1857). Ook moeten hier nog, als van algemeen belang, de Jaarboeken van het Mijnwezen in Ned. O.-I. (1872) en de Indische Mercuur (1878), worden genoemd, terwijl eindelijk het jaarlijksch verschijnend Koloniaal Verslag een der hoofdbronnen voor de kennis van Ned. Indië genoemd mag worden. Ook in verscheidene Nederlandsche tijdschriften, niet speciaal aan Indië gewijd, verschijnen van tijd tot tijd belangrijke artikelen over Ned. Indië, met name in Intern. Archiv f. Antrop., de Gids, de Economist, de Verslagen en Verhandelingen der Kon. Akad. van Wetensch., de Tijdspiegel, Eigen haard enz. Onder de buitenlandsche tijdschriften eindelijk, die van tijd tot tijd belangrijke artikelen over N. Indië opnamen, noemen wij de Asiatic Researches, het Journal en de Proceedings of the Royal Geogr. Society, met name van de Straits branch van die Society, de Année géographique, de Annales de l'Extrême Orient, Petermann's Mittheilungen, das Ausland, de Globus, Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde, de Cosmos enz.

Bij de vermelding der afzonderlijke werken, over Ned. Indië in het licht gegeven, kan onmogelijk naar volledigheid gestreefd worden. Dit zou de taak zijn eener bibliographie van Ned. Indië, waarmede Prof. C. M. Kan een aanvang maakte in „Proeve eener geographische bibliographie van N. O.-I. 1865—1880". Utr. 1881 (Niet in den handel). Slechts eenige der voornaamste dier werken vinden hier eene plaats. Van de oudere werken noemen wij: Aardrijkskundig woordenboek van v. d. Aa, waarin zoowel Oost- als West-Indië behandeld wordt, evenals in J. v. d. Bosch, de Ned. bezittingen in Azië, Amerika en Afrika (1818), ook nu nog van belang; 't geen in veel mindere mate gezegd kan worden van M. D. Teenstra, Beknopte beschrijving van de Ned. overzeesche bezittingen. Gron. 1846. 3 dln. Overgaande tot de werken, die alleen Oost-Indië behandelen, mag wel in de eerste plaats genoemd worden: F. Valentijn, Oud en Nieuw Oost-Indië (5 dln. 1724—1726), waarvan in deze eeuw eene beknopte uitgave verscheen, bezorgd door Prof. S. Keyzer (1862. 3 dln). Verscheidene reisbeschrijvingen, in vorige eeuwen verschenen, bevatten zeer belangrijke mededeelingen over den Ind. Archipel: zij zijn gedeeltelijk beschreven in P. A. Tiele, Mémoire bibliographique sur les journaux des navigateurs neerlandais etc. Amst. 1867. Om ons echter te bepalen tot de werken, in deze eeuw uitgegeven, noemen wij het eerst het Aardrijkskundig en statistisch woordenboek van Ned. Indië door Mevr. J. C. W. v. d. Bergh—v. Eysinga en Jhr. Mr. H. v. Alphen 1869 (ten onrechte wel eens het woordenboek van Veth en Millies genoemd, welke geleerden echter, — en vooral de eerstgenoemde — belangrijke artikelen daarin plaatsten). De Engelsche schrijver J. Crawfurd had vroeger (1856) „A descriptive dictionary of the Indian Is-

lands and adjacent countries" gegeven, nadat reeds in 1820 van zijne hand verschenen was „History of the Indian Archipelago" ook in het Nederlandsch vertaald en vermeerderd onder den titel „De Indische Archipel, in het bijzonder Java, beschouwd in de zeden, talen, godsdienst enz. van derzelver bewoners." Haarlem 1823. Zeer onlangs (1893, Rotterdam) verscheen een kort geogr. woordenboekje van Brons Middel „Gids voor Ned. O.-Indië".

Niet in den vorm van een woordenboek, maar als eene min of meer systematische beschrijving van Ned. Oost-Indië verschenen tal van werken zooals: C. S. W. de Hogendorp, Coup d'oeil sur l'île de Java et les autres possessions Néerl. dans l'Archipel des Indes. Brux. 1830 (in het Ned. vertaald onder den titel: Beschouwing der Ned. bezittingen in O.-Indië, 1833). — A. J. v. d. Aa, Ned. O.-I. of beschrijving der Ned. bezittingen in O.-I. 1846. 4 dln. — P. P. Roorda van Eysinga, Handb. der land- en volkenk., geschied-, taal-, aardrijks- en staatkunde v. N.-Indië. Amst. 1841—50. — C. J. Temminck, Coup d'oeil général s. l. possessions néerl. dans l'Inde archipél. Leide 1846—1849. — J. J. de Hollander, Handleiding bij de beoefening der land- en volkenkunde van N. Indië. 2 dln. (eerste uitg. 1861) waarvan eene nieuwe uitgave door R. v. Eck in bewerking is. — S. A. Buddingh, Neerlands Oost-Indië. 3 dln. 1859. — J. Pijnappel, Geographie van Ned. Indië. 3e dr. herzien door G. J. Dozy, 's Grav. 1881. — J. Kuyper, Onze Oost. 2e dr. 1881. — R. Schuiling, Nederland tusschen de tropen. Zwolle 1889. — P. A. v. d. Lith, Ned. Oost-Indië beschreven en afgebeeld voor het Ned. volk. 2e dr. 2 dln. 1893—94. — C. J. Leendertz, Van Atjeh's stranden tot de koraalrotsen van N. Guinea. Arnhem 1890. — T. J. v. Uildriks, Beelden uit Ned. Indië. Haarlem 1893. — E. Nijland, Schetsen uit Insulinde. Utr. 1892. — F. Epp, Schilderungen aus O. Indiens Archipel. Heid. 1841. — S. Friedmann, Die Ost-Asiatische Inselwelt. Leipz. 1868. 2 dln. — C. B. H. von Rosenberg, Der Malayische Archipel. Leipz. 1879. — O. Mohnicke. Blicke auf das Pflanzen- und Thierleben in den Niederl. Malaienländern. Münster 1883. Onder de werken die min of meer onder den vorm van een reisverhaal, een algemeen overzicht van belangrijke deelen van Ned. Indië geven [1]) noemen wij bovenaan: — A. R. Wallace, The Malay Archipelago. London 1869. 2 dln. (2e uitg. 1891) vertaald en aangevuld door P. J. Veth onder den titel Insulinde. Amst. 1870. 2 dln. (Zie ook van denzelfden schrijver Australasia. London 1888). Min of meer belangrijke bijdragen geven ook: Stavorinus, Reize 1793, vooral in de Engelsche vertaling: S. Hull Wilcocke, Voyages to the Indies by Stavorinus. London 1798. 2 dln. — Olivier, Land- en zeetochten. Amst. 1827. 3 dln. — Q. M. R. Verhuell, Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indië. Haarlem 1835. 2 dln. — Belcher, Narrative of the voyage of H. M. Ship Samarang. London 1848. — J. B. J. v. Doren, Java, of land- en zeetochten gedurende een twintig-jarig verblijf in Ned. Indië (1847—1850. 2 dln.). — Dezelfde, Fragmenten uit de reizen in den Ind. Archipel (1855. 2 dln) en Herinneringen en schetsen van Ned. Indië. (1858. 2 dln.). — Röttger, Briefe über Hinter-Indien, vert. als Berigten uit Indië. 1846. — L. J. v. Rhijn, Reis in den Ind. Archipel 1851. — T. W. Gevers Deynoot, Herinneringen eener reis naar Ned. Indië 1864. — Tochten van een Engelschman in den Ind. Archipel (1853. 2 dln.), vertaling van Jukes, Narrative of the surveying voyage of H. M. S. Fly, voor zooverre dit werk op Ned. Indië betrekking heeft. — S. Muller, Reizen en onderzoekingen in den Ind. Archipel 1828—1836. Amst. 1857. 2 dln. — Bickmore, Travels in the East-indian archipelago. London 1868, vertaald door De Hollander onder den titel: Reizen in den O.-I. Archipel. 1873. 2 dln. — Earl, Eastern Sea's. — E. v. Rijckevorsel, Brieven uit Insulinde. 's Grav. 1878. — H. O. Forbes, A naturalist's wandering in the East-Archipelago. Lond. 1885. — A Forbes, Insulinde. Experiences of a naturalist's wife enz. Lond. 1887. Ofschoon alleen de volkenkunde behandelende, is van algemeene strekking G. A. Wilken, Handl. v. d. vergelijkende volkenkunde van N. Indië, uitg. door C. M. Pleyte. Leiden 1893 en Bastian, Indonesien oder die Ins. d. Mal. Arch. Berl. 1884—89. 4 dln. en Inselgruppen in Oceanien. Berl. 1883. Meer nog van persoonlijken aard zijn: Gerdessen, Vijf jaar gedetacheerd en Greiner, Over land en zee 1874 enz.

1) Wij vermelden hier niet geschriften als de reis der Novara en de Reisbeschrijvingen van Ida Pfeiffer, die zich slechts in het voorbijgaan met den Archipel ophouden.

Eindelijk vermelden wij nog de Verhandelingen over de natuurlijke geschiedenis der Ned. overz. bezitt. uitg. door de Natuurkundige Commissie. Leiden 1839—47. 3 dln. — J. C. Hooykaas, Repertorium op de kol. literatuur, ter perse bezorgd door W. N. du Rieu. Amst. 1874—1880. 4 dln. — een klapper op hetgeen over de koloniën voorkomt in Mengelwerken en Tijdschriften van 1595—1865 in Ned. en zijne overzeesche bezittingen uitgegeven, en C. M. Kan, Toelichting behoorende bij de kaart van den Ned. Ind. Arch. Amst. 1893; benevens den Catalogus der afd. Ned. koloniën van de Intern. Tentoonstelling 1883. Leid. 1883, belangrijk ook door de inleidende artikelen, door tal van kol. specialiteiten geschreven.

ARCHYTÆA. Zie BANGKA.

ARCTICTIS. MAMMALIA, CARNIVORA, FERAE, VIVERRIDAE. Zie BINTOERONG.

ARDEA. AVES, GRALLAE, ARDEIDAE, ARDEINAE. Zie BAMBANGAN en BANGOH.

ARDETTA. AVES, GRALLAE, ARDEIDAE, ARDEINAE. Zie BAMBANGAN en BANGOH.

ARDJOENA. Vulkanisch gebergte op Java, op de grens van de residentiën Soerabaja en Pasoeroean, N.W. van het plateau van Malang, bestaat uit 5 toppen, die in ééne lijn van N.W. naar Z.O. liggen. De Zuidelijkste top, de eigenlijke Ardjoena of Widadaren, tevens de hoogste (3330 M.) (van Asperen en Soeters), is uitgedoofd. De Noordelijkste top, 3150 M. hoog, heet Walirang (Zwavel) en is de eenige in dit gebergte die nog door zijn steeds werkenden krater van aanhoudende vulkanische werkzaamheid getuigt. Uitbarstingen van den Ardjoena zijn echter onbekend. De kraterwanden bevatten veel zwavel, dat een handelsartikel is voor de bevolking. De tusschenliggende toppen: G. Bakal en G. Kembar, een tweelingsberg grenzende aan den Walirang, zijn uitgedoofd.

Junghuhn beklom den Ardjoena of Widadaren en sloeg vandaar een blik op den Walirang. Zijn beschrijving van den krater bleek later onjuist. De Walirang kan van Tretes uit worden beklommen. De krater is van alle zijden door een hoo-

gen wal ingesloten. Aan de Z.W. helling van den krater stijgen zwaveldampen op uit solfataren. Van de kruin heeft men uitzicht op de 3 toppen die den Walirang met den Widadaren verbinden, en op den scherpen rug die dezen laatsten verbindt met den O. gelegen Indrakila of Ringgit (Zollinger), die afgescheurd schijnt van den Widadaren.

De schilderachtig woeste Indarawati- en Andjasmara-keten verbinden het Ardjoenageb. met den zadel, die den Kawi schakelt aan den Keloet.

Op de noordelijke hellingen van het Ardjoenagebergte vindt men de plaatsjes Prigen, Ploembon en Tretes, ong. 6 à 700 meters hoog gelegen, en door de Europeesche ingezetenen van Soerabaja en Pasoeroean zeer gezocht als bad- en herstellingsplaatsen; ook bekend door de kultuur van Europeesche groenten en vruchten.

Bronnen: Junghuhn, Java II. bl. 114 vv. — Zollinger, T. v. N. I. Jg. VIII D. I. bl. 133—143. — P. Heering, Een bezoek aan het Ardjoenageb. Gids 1878. D. I. bl. 79. — Cordes. In Pasoeroean's bergen. Ind. Gids 1889 bl. 2286, 1890, bl. 216. — „Over Zwavelontginning door de inlandsche bevolking op den bergtop Walirang in het Ardjoeno-geb." in het Jaarb. v. h. Mijnw. 1883, II, p. 104. Zie verder Veth, Java, III, p. 932 en vv.

ARDJOWINANGOEN. District van de afdeeling en het regentschap Ponorogo, behoorende tot de residentie Madioen.

ARÈ, Saw.; zie PADI.

AREKA. Zie NIBOENG en PINANG.

AREKA- of betelnootkust. Naam, vroeger gewoonlijk gegeven aan de Noordkust van Atjeh, wegens de groote hoeveelheid areka-, pinang- of betelnootpalmen die daar worden aangetroffen. Die naam is echter in den lateren tijd, nu de bij de politieke indeeling aangenomen benamingen algemeen ingang hebben gevonden, geheel in onbruik geraakt.

ARÈN, Jav. en Mad.; NANGGOENG, Oost-Java; KAWOENG, Soend.; NAU of ENAU, Mal.; ANAU, Menangk.; KABOENG Riouw; HANAU, Loeb. Sum. en Bandj.; DJOEK, Atjeh; BAGOT of BARGOT, Batt.; NOEH, Mal. Pal.; INROE, Mak.; SÉHO, Tern. en Mal. Men.; DALOE, Alf. Halm.; AKEL, Alf. Men.; NAOE, N.G. Noemf.; POHON SAGÉROE, Mal. Amb.; NAWA, NAWAL of NAKWA, Alf. Amb.; SIKIT, Amb. Kei; KOÖMEKENE, Amb. Kis.; TIO METME, Amb. Leti.; POHON GEMOETI, Mal. Tim. Arenga saccharifera Lab., Fam. Palmae.

Komt voor in geheel Z. Azië, doch vooral in den Maleischen Archipel.

Wordt in meerdere soorten verdeeld, o.a. op Java naar de bloemen, als *arèn idjoe* met groene bloem, *arèn rantèng* met donkerbruine bloem, *arèn djingga* met geelachtige bloem, enz.

De arenpalm is van veelzijdig nut. Het hout is hard en vast en uit het merg kan ook sagoe worden bereid, hetgeen hier en daar, gewoonlijk bij gebrek aan het van Metroxylon-soorten verkregen meel, wel geschiedt. Veelvuldiger verzamelt men echter uit den boom palmwijn (Jav. *legèn*, Soend. *lahang*, Mal. *nira*, Mal. Mol. *sagoewèr* of *sagéro*, behalve tal van plaatselijk gebruikelijke namen en het meest onder den naam *sagoweer* bekend), waartoe de boom eerst eenige dagen achtereen geklopt wordt en daarna de bloemkolf wordt afgesneden, uit welke alsdan een lichtgeel sap druppelt, dat in een ondergehangen bamboezen koker wordt opgevangen en somwijlen met bittere bestanddeelen vermengd, een smakelijken, verfrisschenden, maar licht bedwelming veroorzakenden drank oplevert. Door voortgezette gisting verkrijgt men daarvan azijn, maar hoofdzakelijk dient het sap om er door koking suiker uit te bereiden. Zie ARÈN-SUIKER.

De bastachtige zwarte stof tusschen den stam en de bladstelen wordt *doek*, *idjoek*, *gemoeti*, *goemoetoe*, enz. geheeten en veel gebezigd tot dekking van huizen en ook tot vervaardiging van stevig en duurzaam touw, dat o. a. door zeewater niet wordt aangetast en daarom op de vaartuigen der inboorlingen algemeen in gebruik is. Van de bladstelen maakt men fakkels en de bladeren dienen, na gedroogd en afgeschrapt te zijn, tot inwikkeling van tabak (*roko*).

De fijnere stekels worden gebezigd tot schrijfpennen en blaaspijlen, ook tot vischlijnen en strikken om vogels te vangen, de grovere worden tot bezems aaneengehecht; en met het tusschen de bladstelen aanwezige zwam worden prauwen gebreeuwd. De vruchten worden geconfijt en zijn als lekkernij zeer gezocht.

Volgens Tjondra Negara bestaat in de residentie Japara de gewoonte den van het merg ontdanen, afgehakten en uitgeperste stam in een kuil te leggen, met stroo en bladeren te dekken en ter bevordering der vochtigheid nu en dan te begieten; waarna zich daarop binnen weinige dagen champignons ontwikkelen, die in smakelijkheid de Europeesche evenaren.

ARENGA. Zie ARÈN en LANGKAP.

ARÈN-SUIKER, (dikwijls verkeerdelijk arengsuiker genoemd, ook bekend onder den naam van bruine — ten onrechte ook zwarte — of Javaansche suiker) wordt bereid uit het sap der bloemkolf van den arèn-palm. Op Java houden zich daarmede vooral onledig de zoogen. tiangdèrès, die vaak van ouder tot ouder het arèntappen als hoofdbedrijf uitoefenen en de verschillende soorten van arèn-palmen uitnemend weten te onderscheiden. Vooral de arèn-idjoe wordt door hen als de meest productieve voor het tappen beschouwd. Het lichtgele, zoetachtige sap, uit de bloemkolf verkregen, wordt gekookt op een lang, smal fornuis met 3 tot 10 gaten; het sap wordt in potten gedaan en van de eene in de andere overgeschept, waar het weldra tot eene roodachtige, lijmige massa stolt, geschikt om gevormd te worden. Wanneer een weinig van die lijmige stof, in koud water gedaan, zich dadelijk als suiker voordoet, wordt de suikerpan opgenomen om af te koelen. Nadat de suiker eenigen tijd snel rondgeroerd is, doet men haar in de gereedstaande vormen of bamboe-ringen, meestal van drieërlei grootte. Is zij nagenoeg vast, dan worden de vormen weggenomen, en wordt de suiker op een bamboe-raam boven den oven gezet om te drogen, waarna ze in arènbladen wordt verpakt. De arèn-suiker is het duurst in den tijd, dat de riet-suiker nog niet geoogst is, en wordt op de inl. markt (pasar) verkocht en door de inlanders veel in de huishouding en als versnapering gebruikt. Zie J. Kremer in Med. N. Zend. XXVII. 123.

AREUJ GOENGGOEROETOE, Soend.; zie LAKOEM.

AREUJ KAHITOETAN, Soend.; zie DAOEN SEKENTOET.

AREUJ TAROEM, Soend.; zie TAROEM AKAR.

AREUJ TJAMTJAOEH, Soend. Cissampelos Pareira Linn.; Fam. Menispermaceae.

In alle tropische gewesten verspreid, in Ned. Indië op Java, Timor, Ceram en N. Guinea aangetroffen. Uit de bladeren wordt de bekende verkoelende drank, *tjamtjao*, gemaakt; het voornaamste medicinale gebruik er van is bij chronische catarrhen.

ARFAK. Gebergte op Nieuw-Guinea aan den westelijken ingang der Geelvinkbaai; het is bestegen door den Italiaanschen natuuronderzoeker Odoardo Beccari, die een der toppen ter hoogte van 3000 Meters bereikte. Het wordt bewoond door meerdere Papoea-stammen, welke naar Doré en Ardai afdalen om boschproducten tegen andere artikelen in te ruilen.

ARFAKKERS. Algemeene benaming der bewoners van het Arfak-gebergte in Nieuw-Guinea, dat zich aan den noordwestelijken ingang der Geelvinkbaai vermoedelijk tot ver in het binnenland uitstrekt. Ofschoon slechts enkele Europeanen op niet grooten afstand der kust dat gebergte beklommen en door latere onderzoekingen wel zal blijken, dat vele bergruggen en toppen afzonderlijke namen dragen, zoo weet men tegenwoordig reeds dat in dit gedeelte van het vasteland meerdere stammen verblijf houden, welke onder de namen van Karon, Kébar, Ambèrbakèn, Arfak, Andai, Hatam, Masibabé en Mnam bekend zijn; terwijl langs het strand hier en daar nederzettingen van Noemforen worden aangetroffen, die nu eens tot de bergbewoners in vriendschappelijke verhouding staan, dan weder vijandig tegen hen optreden. Die stammen bieden in uiterlijk voorkomen, in taal en vooral in gebruiken onderling vele verschillen aan; de Karon zijn zelfs als menscheneters zeer gevreesd. Nadere bijzonderheden over deze Papoea's worden gevonden in Deel X (2e serie) van het Tijdschr. Aardr. Gen., blz. 637. Omtrent hunne getalsterkte is geen gissing mogelijk.

ARFOE. Papoea-stam aan de Noordkust van Nieuw-Guinea, in het binnenland achter kaap Jermoer Sba, waarvan de lieden gewoon zijn naar het strand te Wéwé af te dalen, waar zij eenige sagoe aanvoeren. Het weinige, dat over hen bekend is, wordt gevonden in T. v. h. Aardr. Gen. 2e Ser. X. bl. 208.

ARGAPOERA. Hoogste top van het Ajang-gebergte (zie aldaar) 3200 Meter hoog.

ARGOENOENG. Staatje aan de Westkust van Nieuw-Guinea, in de Golf van Maccluer, ten Oosten der Sekar-baai, staande onder een Radja van Roembati. De bevolking belijdt voor een deel den Mohammedaanschen godsdienst en woont verspreid in enkele nederzettingen op den vasten wal en de nabijgelegen eilandjes. De Radja woont op het gelijknamige eiland, en binnen zijn gebied worden de lijken der Papoea's wel bijgezet in uithollingen van rotsen en deze versierd met afbeeldingen van vogels, handen en andere figuren.

ARGUS. AVES, GALLINAE, PHASIANIDAE, PAVONINAE. Zie KOEAU en HOENDERACHTIGE VOGELS.

ARIBANG, Oost-Java; zie KEMBANG SAPATOE.

ARIMOA. Benaming op vele kaarten gegeven aan de *Koemamba-* of *Kimamba*-eilanden, gelegen aan de Noordkust van Nieuw-Guinea, iets beoosten Kaap d'Urville. Zie verder bij KOEMAMBA.

ARIOE, Amb. Kam.; zie DADAP.

ARISTOLOCHIA. Zie AKAR PELOEROEN.

ARIUS. PISCES, PHYSOSTOMI, SILURIDAE, ARIINA. Zie LIMPOK.

ARMENIËRS. Verscheidene leden dezer, in Klein Azië tehuis behoorende natie, zijn op Java gevestigd; enkelen hunner ook elders in N. Indië. Zij zijn Christenen, en met de Europeanen gelijkgesteld, en behooren tot dat deel der Armenische kerk, dat zich tengevolge van twisten over de geloofsleer (monophysietische twisten) van de R. Katholieke kerk heeft afgescheiden en zich niet meer met deze verzoende. Hun geestelijk opperhoofd, de Katholikos, heeft zijn zetel in het klooster Etsjmiadzin bij Eriwan (Russisch Armenië). De Armenische gemeente op Java is bij S. 1880, 7 als rechtspersoon erkend, en stelt zich ten doel de beoefening van den Christelijken Godsdienst volgens de voorschriften en gebruiken der kerk van Armenië. De Armenische kerk te Batavia ligt aan den Gang Scott, bij den Zuidwesthoek van het Koningsplein.

AROA-EILANDEN. Een groep zeer kleine en lage eilandjes, gelegen midden in straat Malakka tegenover de residentie O.kust van Sumatra, benoorden de uitwatering van de Rokan, en oostelijk van de uitwatering van de Panei.

AROE (beter AROENG) is bij de Boegineezen een vorstelijke titel; regeerende Vorsten dragen den titel van Aroe (aroeng) of Paetta mangkau. (Zie TITELS, BONI). Onder de Vorsten, die dezen titel droegen zijn vooral bekend:

Aroe Palakka (Paetta Malempee Gaemaena), een Sopengsche prins, die, door den Sultan van Makassar Hassanoe'd-din vervolgd, de getrouwe bondgenoot der Compagnie was in den strijd, door haar met dien Sultan gevoerd, (1655, zie MAKASSAR) en later (1622) Vorst werd over Boni, dat aan de Compagnie zijne onafhankelijkheid van Makassar te danken had. In den oorlog met Taroena Djaja was Aroe Palakka onze trouwe bondgenoot (1678). Een andere *Aroe Palakka* werd tot Vorst over Boni benoemd na de onderwerping van dat Rijk in 1859, nadat de Vorstin, die met ons oorlog gevoerd had, door de rijksgrooten was afgezet.

AROE PITOE (zeven vorsten), is de naam, die gegeven wordt aan den Rijksraad van Boni, uit zeven erfelijke kiesheeren bestaande. AROE of PAETTA MATOWA is de Vorst, die aan het hoofd staat van het bestuur in Wadjo, en de voorzitter is van de paetta-annange, de raad van zeven Vorsten, die de uitvoerende macht in die aristocratische republiek uitoefent. Zie WADJO.

AROE of AROEAN. Naam in de Padangsche Benedenlanden voor *Sauridichtys ophidion*, eene soort visch.

AROE-BAAI. Een kleine baai aan de grens van de onderafdeelingen Langkat en Tamiang (residentie O.kust van Sumatra). Twee kleine riviertjes, de Salahadji en de Besitan vinden er hunne uitwatering, terwijl de baai van de zeezijde beschermd wordt door het eiland Poeloe Sembilan. In de 16e eeuw moet aan die baai de zetel geweest zijn van een machtig Bataksch rijk, Aroe genaamd, niet minder belangrijk dan destijds Pasei en Malakka, en waarvan de grenzen zich zouden uitgestrekt hebben ten N. tot Atjeh en in het Z. tot de Djohorsche nederzettingen aan de Rokan-rivier. Na een langdurigen strijd is dat rijk in de 2e helft der 16e eeuw door Atjeh vernietigd, en heeft de bevolking zich naar de binnenlanden of elders teruggetrokken, waarna die zoo goed als onbeheerde

streek een broeinest van zeeroovers was, tot aan het optreden van het Nederl. Gouv. op de O.kust van Sumatra in de laatste helft van deze eeuw. In 1876 werd hier door de Kali-Anam-maatschappij, die uitgestrekte boschgronden te harer beschikking had, een houtzagerij opgericht, die echter waarschijnlijk tengevolge van gebrekkig beheer na een 10-tal jaren ophield te werken. Er was toen ook een militair kampement, echter ook in 1888 opgeheven, zoodat die plek nu weder een wildernis is. Bronnen: Een bezoek aan de Aroe-baai, door J. A. van Rijn van Alkemade. Bijdr. t. t. l. en vlk. Ve R. IV. — „Het Pané- en Bila-stroomgebied" in het T. v. h. Aardr. Gen. 2e Serie III. — Tiele, „De Europeërs in den Maleischen Archipel. IIe ged. VII. IVe ged. IV.

AROE-EILANDEN. Groep van tal van grootere en kleinere eilanden in de Banda-zee, ten Zuiden van Nieuw-Guinea en ten Oosten der Kei-eilanden tusschen 5° 18′ tot 7° 5′ 25″ Z.B. en 134° 8′ tot 134° 56′ O.L., welker gezamenlijke grootte geschat wordt op 115 □ geogr. mijlen en die administratief tot de residentie Amboina behooren.

De grootste eilanden, met name Warialaoe, Kola, Wokam, Kobror, Maikor met Koba en Tarangan, die in een richting van het Noorden naar het Zuiden op elkaar volgen, worden door min of meer breede zoutwaterkreken of kanalen onderling gescheiden en doen zich voor als laag land, opgeheven koraal- of begroeide zandbanken, waarvan de hoogste plekken aan de zuidkust van Tarangan zich niet meer dan 50 Meters boven de oppervlakte der zee verheffen. De algemeene richting dezer kanalen is van West naar Oost en zij vormen de handelswegen van den Voorwal naar de Achterwals-eilanden.

Over het geheel zijn de Aroe-eilanden weinig bevolkt; het getal zielen werd in 1888 geschat op ± 13000, waaronder 581 Christenen en 409 Mohammedanen, de overigen zijn Alfoeren; onder de blijvend gevestigde vreemdelingen telde men in dat jaar 86 Chineezen en 366 Makassaren en Boegineezen. Aan het hoofd der negorijen staan regenten met den titel van *Orang-Kaja*, behalve te Krei en Doerdjela, alwaar zij dien van *Radja* voeren. Vanwege het Nederl. Indisch Gouvernement wordt het gezag uitgeoefend door een posthouder, die zijn standplaats te Dobo op het eiland Wamar heeft, als zijnde het vereenigingspunt der handelaren, dat tegenwoordig door de booten der Koninklijke Pakketvaart-maatschappij geregeld wordt aangedaan.

Zware wildhoutbosschen zijn overal te vinden en alleen op Tarangan worden deze veel afgewisseld door grasvlakten; ook is de grond vruchtbaar maar weinig bebouwd, daar de bewoners zich niet op den landbouw toeleggen. Sagoepalmen, klapperboomen en casuarinen worden er in menigte aangetroffen en evenmin ontbreken vruchtboomen; overigens worden door de bevolking voor eigen gebruik wat tabak, rijst, suikerriet, maïs en aardvruchten geteeld. Wilde varkens komen overal voor, op den voorwal ook herten, en onder de vogels heeft men den kleinen rooden paradijsvogel, *Cicinnurus regius*, en den grooten, *Paradisea apoda*, de laatste alleen aan deze eilanden eigen. De hoofdmiddelen van bestaan zijn het duiken naar parelmoerschelpen, de tripang- en haaienvangst, benevens de jacht op paradijsvogels, welker gedroogde huiden een zeer gewild handelsartikel uitmaken. Het zijn vooral Chineezen en Arabieren, die het product van de bevolking opkoopen en verder zenden.

In 1606 door Willem Jansz. ontdekt, werd de Aroe-groep reeds in 1623 door Jan Carstensz. aan het gezag der O. I. Compagnie onderworpen en den vrijen burgers van Banda de alleenhandel, ook in slaven voor hunne notenperken, op deze eilanden toegestaan. Tot beteugeling van hierdoor ontstane onlusten, werd in 1659 te Wokam een fort gebouwd en ofschoon zich telkens nieuwe oneenigheden voordeden, duurden de handelsbetrekkingen tusschen Banda en Aroe voort tot 1778, om later geheel in handen van Makassaren en Boegineezen over te gaan. Na de teruggave der bezittingen door de Engelschen in 1817, werd Aroe op onbepaalde tijden slechts door gecommitteerden van Ambon en Banda bezocht om de hangende zaken te beslechten, tot in 1882 te Dobo een posthouder is geplaatst; hetgeen, volgens het Koloniaal Verslag van 1892, reeds dit gevolg heeft, dat onze invloed op de Voorwals-eilanden toeneemt. Weliswaar bevordert het drukke verkeer met Arabieren en andere vreemde Oosterlingen de Mohammedaansche propaganda, maar de oogen der bevolking gaan meer en meer open voor hunne kwade praktijken, ook door het toenemend gebruik van geld als ruilmiddel.

Zie G. W. W. C. van Hoëvell, De Aroe-eilanden in T. v. h. Bat. Gen. XXXIII, 57. — Organ. Ned. Zend. Ver. 1891, n⁰ 12, bl. 181.

AROEDA, Mal.; REUNDEU, Soend.; GODONG INGGOE, Jav.; KAKEDJI, Bat. Mal. Ruta graveolens L. Fam. Rutaceæ.

Europeesch kruid, dat echter op Java in de tuinen wordt gekweekt. Wijnruit wordt vooral uitwendig veel tegen stuipen bij kinderen aangewend.

AROEN, Atjeh; zie TJAMARA.

AROENG. Naam voor een *Paradijsvogel*, *Diphyllodes magnifica*, op Misool; op Salawatti noemt men hem *Sabelo*; op Nieuw-Guinea, Andai, heet hij *Oeip*.

AROESBAIA. Noord-oostelijkste district van het regentschap en de afdeeling Bangkalan van de residentie Madoera.

AROL, Amb. Bab.; zie SIRIH.

ARRENG-ARRENGAN. Zie BOERONGDAUN.

ARSAM, Bat.; zie PAKOE.

ARSES. AVES, PASSERIFORMES, PASSERES, MUSCICAPIDAE. Zie BIEI.

ARSOM, Bat.; zie PAKOE.

ARTAMIDES. AVES, PASSERIFORMES, PASSERES, CAMPOPHAGIDAE. Zie KEPODANG-SOENGOE.

ARTAMUS. AVES, PASSERIFORMES, PASSERES, ARTAMIDAE. Zie LAJANG-LAJANGBABI.

ARTESISCHE PUTBORING. Alle diepe geboorde putten heeten artesische putten. In Indië was het boren van die putten een behoefte, daar de meest bevolkte handelsplaatsen aan de gewoonlijk lage en moerassige kusten liggen. Sedert 1834 hebben dan ook de genie, zoowel als de ingenieurs der B. O. W. putten gegraven o. a. te Makassar, Onrust, Fort Prins Frederik te Batavia, Semarang, de kraton in Soerakarta, Willem I. De diepste put was die van Grissee, geboord in 1865—1869, 700 M. diep. In 1873 werd aan het Mijnwezen het *Grondpeilwezen* overgedragen, waaronder wordt verstaan volgens Stbl. 1873 N⁰ 280: *a.* opsporen, door middel van diepe grondpeilingen, van nut-

tige ertsen, gesteenten, kolenlagen, minerale wateren en olieën; *b.* uitvoering der geologische opneming, zooals deze bij elke diepe grondpeiling behoort vooraf te gaan; *c.* het algemeen onderzoek, in verband tot artes. boringen, naar de voorhanden middelen tot voorziening van steden en volkrijke plaatsen van drinkwater of tot irrigatie van landbouwgronden, door het opsporen van daarvoor geschikte natuurlijke bronnen of goed rivierwater.

In de praktijk is echter artesische irrigatie (in Algerië zoo geliefd) niet toegepast. De drinkwatervoorziening door artesische putten is in Indië van veel belang. Sedert het mijnwezen het grondpeilwezen regelt, is er werkelijk veel gedaan, o. a. werden Batavia en Semarang geheel van drinkwater voorzien door artes. putten, die ook op andere plaatsen een weldaad zijn voor de bevolking. Het water wordt voor ieder gratis verkrijgbaar gesteld aan de zoogenaamde *hydranten*, te Batavia min of meer sierlijke monumentjes.

In afwachting eener definitieve regeling betreffende het boren van artesische putten door anderen dan door den Staat, is bij ordonnantie van 23 Maart 1884 (St. 50) bepaald, dat niemand door middel van buizen op een grootere diepte dan 35 M. water aan den bodem mag onttrekken, zonder vergunning van den G. G.

De mogelijkheid door artes. putten drinkwater te krijgen, wordt bepaald door geologische voorwaarden. De aardlagen der aardkorst (lithosfeer) zijn òf water-opnemende en waterleidende lagen (zand, verbrokkeld gesteente), òf waterkeerende lagen. Daar die lagen niet overal even dik zijn, bovendien niet horizontaal liggen, bestaat de kans, om, door een verticaal boorgat, te dringen *tusschen twee waterkeerende* lagen en *in* een *waterleidende* laag. Als nu die waterleidende laag helt, elders op een *hooger* niveau aan den dag komt en *daar* door hemel-, bron- of rivierwater gevoed wordt, dan zal de putboring ter plaatse slagen. Want door den atmospherischen en hydrostatischen druk zal het water uit het boorgat opstijgen, over den boorgat-rand uitvloeien of wel daar boven uitspuiten. Hieruit volgt dat de boring o. a. al bijzonder veel kans van slagen heeft in ketelvormige dalen, gevuld met losse, tusschen kleilagen liggende gesteenten. Een bezwaar voor drinkwater is bij diepe artes. putten de hooge temperatuur van het water.

Over de resultaten van het grondpeilwezen raadplege men, behalve de Kol. Versl., het Jaarb. v. h. Mijnw. en de 3m. verslagen v. h. Mijnw. in de Java Ct.

ARTJADOMAS. Een verzameling steenen beelden in het Buitenzorgsche, beschreven door Brumund in de Verh. v. h. Bat. Gen. XXXIII bl. 61.

Oorspronkelijk zou Artjadomas alleen de benaming zijn van de verzameling van 800 ruw bewerkte steenen, waarvan de vorm eenigszins aan menschen- of dierengestalten herinnert; maar heeft men dien naam allengs toegepast op iederen hoop van door menschenhanden bijeengebrachte en min of meer bewerkte groote steenen, die als offer- en bidplaats dienst deed: open bidplaatsen, zooals men er in de Soendalanden verscheidene aantreft.

ARTOCARPUS. Zie BENDA, BOELOE ONGKO, KALOEWIH, LIMPATO, NANGKA, TEMPONEK, TERAP en TJAMPEDAK.

ASAHAN. Een staatje met zelfbestuur op de Oostkust van Sumatra, onder suprematie van Nederland. De oppervlakte bedraagt ongeveer 110 □ geogr. mijlen. Het maakt met Koeala Hadji de afdeeling Asahan uit, behoorende tot de residentie Sumatra's Oostkust. Deze afdeeling grenst ten N. aan de afdeeling Deli, ten Z. aan de afdeeling Beneden-Bila, ten O. aan de straat van Malakka en ten W. aan de onafhankelijke Bataklanden.

De bodem is alluviaal, van zeer jongen datum en nog steeds in wording. De voor kleine sloepen bevaarbare Soengei Asahan, — die haren oorsprong neemt in het meer van Toba, zoodat haar bovenloop buiten Asahan ligt, — en de Soengei Kwaloe voeren grond van het 2000 M. hooge gebergte, 't welk dit landschap van de Bataklanden scheidt, naar de vlakke, lage landen, die uit een voor water ondoordringbaren leibodem bestaan, welke in regentijd onderloopt. Op het aldus gevormde moeras groeien rizophoren (wortelboomen) of bakoehout. Op het eenigszins hoogere terrein worden nipa (moeraspalm) en niboeng — die hier de bamboe vervangt — aangetroffen. Het nimmer onder water loopend terreindeel is bedekt met bosch, waarin met rotan omslingerde marto-, maranti- en serajoe-boomen voorkomen. In het Z.W. verheft zich de berg Dolok Soeroengan tot een hoogte van 2113 M. Drakenbloed, getah, kamfer enz. worden in die bosschen verzameld.

Tandjong Balei aan de Soengei Asahan, waar deze haar voornaamste zijrivier, de Soengei Silau opneemt, is de haven- en tevens de hoofdplaats dezer afdeeling op ongeveer 8½ Eng. mijl van de kust. Zij is om de moerassige kuststreek heen, door een voetpad verbonden met het bovenstroomgebied der Panei- en Bila-rivieren. Van dit pad onderhoudt een zijtak gemeenschap met de Tobalanden. Overigens geschiedt de communicatie te water langs de vele kreken van het lage moerasland.

De bevolking behoort gedeeltelijk tot het Maleische ras. Dit gedeelte, meest kolonisten uit den Riouw-Lingga-archipel, is lui, vadsig en leugenachtig. Een ander gedeelte bestaat hoofdzakelijk uit Bataks, die de oorspronkelijke bevolking uitmaken. Deze zijn openhartiger. Beide stammen belijden den Mohammedaanschen godsdienst. Chineezen en andere vreemdelingen werken op de tabaksondernemingen. Koeala Hadji wordt geregeerd door twee Sultans met een rijksraad.

In 1841 trok zich het Ned. Gouvernement uit Siak, waaronder Asahan ressorteerde, terug. In 1857 kwam het opnieuw met dit Sultanaat in betrekking. De resident F. N. Nieuwenhuyzen sloot toen met den Sultan van Siak een contract, waarbij zijne suprematie over alle landen, die tot zijn gebied gerekend werden, op het Ned. Ind. Gouv. overging. Asahan beweerde toen geene onderhoorigheid van Siak te wezen en de Vorst, — Sultan Achmat — weigerde in contact te komen met den resident Netscher. Hij voerde de Engelsche vlag en bejegende onbeschaamd den Controleur L. Scheemaker. Daar de invloed der Atjehers op Poeloe Kompai moest worden gefnuikt en Asahan gedwongen de Ned. Souvereiniteit te erkennen, verscheen den 10 Sept. 1865 eene expeditie onder Majoor Heemskerk met zes oorlogsschepen onder den Kapt.-Luit. ter zee Van Rees op de reede van Batoe Bakara. Naar Soengai Si Rantau werd opgerukt. De Vorst vluchtte eerst, maar gaf zich later over en werd toen naar Riouw verbannen. Zijn rijksbestierder werd als zijn vervanger aangesteld en een Eur.

ambtenaar (controleur 1e kl.) te Asahan geplaatst.

In 1879 werd door de Ned. Ind. Regeering tegen een jaarlijksche uitkeering van *f* 16.825 het recht van belastingheffing van het Inl. bestuur afgekocht; terwijl in 1884 het Gouvernement geheel de vrije hand kreeg in de regeling van de Asahansche aangelegenheden, ten gevolge van den afstand door den Sultan van Siak, van al zijn rechten op de noordelijk gelegen kuststaatjes. De Regeering maakte daarvan gebruik om in 1885 den ouden Sultan Achmat, wiens aanhang nog altijd zeer groot was en ten wiens gunste de Bataks herhaaldelijk oproerige bewegingen hadden verwekt, van Riouw terug te laten komen, en hem met beperkte bevoegdheden als Vorst van Asahan te herstellen.

Van dien tijd dateert de opkomst der tabakscultuur in Asahan. In 1885 werden reeds 4 contracten uitgegeven, loopende over 11000 bouws; in 1890 waren 23 contracten uitgegeven loopende over 77000 bouws. In laatstgenoemd jaar werden 11600 pakken tabak uitgevoerd. Behalve tabak wordt veel rijst en kopra uitgevoerd, voornamelijk naar Deli en Penang.

De handelaren uit de onafhankelijke Bataklanden komen hunne inkoopen doen op de marktplaatsen Bandar Poeloe aan de boven-Asahan-rivier en Bandar Pasir Mandogei aan de boven-Silau-rivier op Asahansch grondgebied gelegen. Tandjong Balei heeft een maandelijksche stoomvaartverbinding met de andere kustplaatsen van Oost-Sumatra en Batavia. Er is concessie aangevraagd voor het aanleggen van een spoorweg langs de Silau-rivier, die een groot deel van het jaar onbevaarbaar is.

Zie Geschiedenis van Asahan, door C. A. Kroesen. T. v. h. Bat. Gen. Deel XXXI.

ASAM GLOEGOER, ATJEH; zie BELIMBING.

ASAM KAMAL, BANDJ.; zie KAJOE ASAM.

ASAMPI, SIDENRENGSCH. Zie KOESAMBI.

ASAN DJAWA, TERN.; zie KAJOE ASAM.

ASCHREGEN is een vulkanisch eruptie-verschijnsel. Hij bestaat uit het neervallen van fijn verdeelde stofvormige lava, soms vóór de hoofduitbarsting, soms daarna, soms op zichzelf staand. De chemische samenstelling der asch is in hoofdzaak dezelfde als die der grovere eruptieproducten (lava, puimsteen). Neemt men aan dat waterdamp de hoofdmotor is bij een uitbarsting, dan zal die stoom van hooge drukking, door de gesmolten massa heen persende, hiervan een gedeelte medevoeren. Die stoom, onder hoogen druk uit den vulkaan geschoten tot groote hoogte (bij Krakatau 50 K.M.!), ontspant zich b.v. op een hoogte van 20 K.M., waar de luchtdruk slechts 0.8 m.M. kwik is, tot 34.000 maal het volumen van het water, waaruit hij bestaat, en veroorzaakt een microscopische verdeeling der vaste stoffen, die hij medevoert. De angstigmakende duisternis bij vulkan. uitbarstingen wordt veroorzaakt door die vaste deeltjes in de lucht, die wij asch blijven noemen, hoewel van geen verbrandingsproduct sprake is. De hoeveelheid asch of stof, bij een uitbarsting uitgeschoten, grenst aan 't ongeloofelijke. Bij de uitbarsting van den Tambora op Soembawa (1815) was de zon op Madoera 3 dagen verduisterd. Bij de Krakatau-eruptie (1883) duurde de duisternis minder dan een etmaal en bepaalde zich tot de omgeving van Straat Soenda. De oppervlakte van het aschregengebied bedroeg volgens Verbeek 827.000 K.M.², volgens de Engelsche commissie der Royal Society 2.848.000 K.M². De hoeveelheid ultra-microscopische asch schat Verbeek op 1 K.M³., de Engelsche comm. op 14 K.M³. De vreemde optische verschijnselen in den dampkring na de Krakatau-eruptie, (vroeger nooit geziene roode en gele wolken, koperkleurig of bloedrood uitspansel, groene of blauwe zon, ring van Bishop, en ten slotte de schoone zons-op- en ondergang (werkelijk een verlenging van de schemering), die zich eerst over de tropen, toen over de geheele aarde verspreidden en eerst in 1888 geheel verdwenen waren), werden o. a. door de Eng. Krakatau-comm. uitsluitend toegeschreven aan de stof- of aschwolk van Krakatau. Die deeltjes zouden jaren noodig hebben om te vallen.

Zie hierover de Krakatau-litteratuur bij KRAKATAU — meer speciaal: Verbeek, Krakatau; Report of the Royal Society (ed. by Symons)Eruption of Krakatau and subsequent phenomena (1888); les Poussières de l'Air, in de Revue scientifique v. 13 Oct. 1888; Prof. J. Kiessling, die Bewegung des Krakatau-Rauches in Sept. 1883. Een populair overzicht der optische verschijnselen, waarschijnlijk veroorzaakt door den aschregen van Krak. vindt men in R. A. v. Sandick, In 't Rijk v. Vulcaan. Hoofdst. X. (1891).

Verdere litteratuur over vulkanische asch, is o. a.: Rost v. Tonningen, Samenstelling v. vulkanische asch, afkomstig uit de Goentoer, Lamongan, Merapi, G. Api (Ternate) en Taboeka (Sangi), in Nat. Tijdschr. v. N. I. XV, 1859; Ploem, Asch v. d. Gedeh (1866) in Jaarb. v. h. Mijnw. 1873 I; Hageman, Asch te Soerabaya. Nat. Tijdschr. v. N. I. Dl. XXIX (1867); Nagelvoort, Vulk. asch in 't algemeen en over die v. d. Merapi 1872. id. dl. XXXIV, (1874).

ASÉ, MAK. en BOEG.; zie PADI.

ASEI. Zijrivier der Tambesi (Oost-kust van Sumatra). Zie aldaar.

ASÉ POANOA, MAK. en BOEG.; zie PADI.

ASAMBAGOAS. Hoofdplaats van het district Soemberwaroe van de afdeeling en het regentschap Panaroekan van de residentie Besoeki.

ASAM SÈLONG, JAV. HASEUM SÈLONG, SOEND. Garcinia Morella, Desr. Fam. Guttiferæ; misschien ook G. Cambogia, Desr.

Beiden zijn uit Ceylon op Java ingevoerd wegens de eetbare vruchten. De vrucht van de eerste is zoo groot als een kers, die van de tweede als een kleine appel.

ASEPAN. Bergrug, een der voornaamste uitloopers vormende van den Karang in Bantam.

ASINAN. Onder-district, behoorende tot het regentschap Ampel van de afdeeling Boyolali van de residentie Soerakarta. Het ligt geheel in de residentie Semarang geënclaveerd en is ook geheel aan Europeanen in huur afgestaan. De hoofdcultuur is koffie.

ASLAAR, AMB. KEI; zie DJAGOENG.

ASOEWA. Zie ANSOES.

ASPIRANT-CONTROLEUR. Zie BESTUUR (BINNENLANDSCH).

ASSAL. Zie RADJA-OEDANG.

ASSISTENT-RESIDENT. Zie BESTUUR (BINNENLANDSCH).

ASSISTENT-WEDANA. Zie BESTUUR (BINNENLANDSCH).

ASTANA. (KAWI VOOR BEGRAAFPLAATS, GRAFSTEDE, SANSKR.; VERBLIJF, VORSTELIJKE WONING). Dit woord wordt in den Ind.

Archipel gewoonlijk gebezigd om er vorstelijke begraafplaatsen of graven van voorgangers in het geloof mede aan te duiden, hoewel het door den minderen man ook voor het graf van een hooger geplaatste in het algemeen wordt gebezigd. (Zie BEGRAAFPLAATSEN).

ASTUR. AVES, ACCIPITRES, FALCONES, FALCONIDAE, ACCIPITRINAE. Zie: ALAP-ALAP.

ATAP. Droge alang-alang of nipa-bladeren, dienende tot bedekking van daken of van gedeelten van vaartuigen, die tot verblijf van personen of tot bergplaats van goederen ingericht zijn; ook wel ter bedekking van met een vaartuig of op andere wijze vervoerd wordende goederen. Een zeker aantal van die bladeren van ongeveer gelijke lengte worden bij de steeleinden aan elkander gebonden tot stukken van ongeveer $^1/_2$ meter lengte, die dan in rijen, op de wijze van dakpannen, op latten bevestigd worden, zoodat de ondereinden van elke rij over de boveneinden van de lagere uitsteken.

ATAPANG, Boeg.; zie KATAPANG.

ATAR. Berg op Sumatra's Westkust, in de Padangsche Bovenlanden, afd. Tanah Datar, aan den weg van Fort Van de Capelle naar Tandjong Ampalo. Het is een kleine, uitgebluschte vulkaan, slechts 137 M. hoog, een kegelvorm vertoonende, met een kratermeertje. Maar uit een geologisch oogpunt is hij van groote beteekenis, omdat hij de eerste in Nederl. Indië ontdekte „embryonale vulkaan" is, die overeenkomst vertoont met de merkwaardige kleine vulkanen in den Eifel, die volgens Vogelsang instortingsvulkanen zijn. De Atar, door Verbeek 't eerst beschreven, ligt (evenals de vulkaan van Auvergne) op een granietachtig terrein, volkomen geïsoleerd van alle andere eruptiepunten op Sumatra.

Zie R. D. M. Verbeek, De vulkaan Atar. Jaarb. Mijnw. 1877. dl. I, p. 1—67 (met kaart) en id. 1879, dl. II, p. 173.

ATHERINA. PISCES, ACANTHOPTERYGII, ATHERINIDAE, ATHERININA. Zie SIRIDIENG.

ATI-ATI. Staatje aan de Westkust van Nieuw-Guinea, ten Zuiden der Maccluergolf, staande onder een Radja, die vanwege den Sultan van Tidore is aangesteld. Vroeger had deze zijn hoofdzetel nabij het eilandje Was, aan den ingang dier golf; maar later is hij verhuisd naar het Zuidelijker gelegen eilandje Ega. Naar beweerd wordt, behoort ook het landschap Kafaoer met de daarbij liggende eilandjes tot zijn gebied. Het door dien Radja uitgeoefende gezag is echter van weinig beteekenis.

ATINGGOLA. District van de onderafdeeling Limboto der assistent-residentie Gorontalo op Noord-Celebes, grenzende ten Noorden aan de zee, ten Zuiden aan het district Tapa en ten Oosten en Westen aan Kaidipan. Het wordt bestuurd door een Hoofd met den titel van *Marsaolé*, en had onder ultimo Dec. 1889 een bevolking van 708 zielen. Er wordt nog al veel tabak verbouwd en ook *arèn*-suiker bereid; van de aan het moerassige strand welig tierende sagoepalmen, is het meel alleen in gebruik bij mislukking van het maïsgewas. Vroeger vormde Atinggola een afzonderlijk rijkje, dat als een onderdeel van Gorontalo werd aangemerkt, maar sedert 1889 is het onder rechtstreeksch gebied gebracht. Het is ook bekend onder de namen van *Katinggola* en *Andagile*, de laatste naar de rivier, die op de grens van Tapa ontspringt en noordwaarts in zee valt, en aan wier monding de hoofdkampong Kota Djin gelegen is.

Zie G. W. W. C. v. Hoëvell. T. v. h. Aardr. Gen. 2de Ser. VIII, bl. 26.

ATIS, Tern. en Mal. Men.; zie SRIKAJA.

ATJAR. Een uit het Perzisch in vele inlandsche talen overgenomen woord, dat *ingelegd zuur* beteekent. Ofschoon in de toko's meerdere soorten van westersche herkomst te verkrijgen zijn, wordt in den regel aan het eigengemaakte de voorkeur gegeven, waartoe vooral palmiet, komkommers, uitjes, kool en boontjes, soms ook visch (*atjar ikan*) en zwoerd (*a. babi*) dienen. Een mengsel van verschillende bestanddeelen is in de wandeling als *a. tjampoerado* bekend. Ook heeft men zoet zuur (*a. manis*) van ananas, djamboe, bol en andere vruchten. Voor het inmaken wordt gewoonlijk de van palmwijn verkregen inlandsche azijn, slechts zelden wijn- of houtazijn gebruikt. Behalve bij sommige gegoede inlanders en hoofden, is atjar uitsluitend een bijgerecht op de tafel van Europeanen en met hen gelijkgestelden.

ATJEH. Het gebied van Atjeh en Onderhoorigheden vormt een Gouvernement, gelegen in het Noordelijk gedeelte van Sumatra. Het vangt n.l. aan bij Oedjong Tjolok Batoe (2° 53' N.B.) op de Westkust van Sumatra, tusschen de landschappen Si Lekat en Si Badi nabij Koeala Laboean Tangkei, en bevat de noordpunt van dit eiland tot aan de monding der Soengei Pantei Kerma, op 4° 32' N.B. aan de Oostkust uitwaterend. De Zuidelijke grens loopt langs Troemon over G. Itam en Boekit Mesigit naar het meertje Kaya Keloebi en langs genoemde Soengei. Het beslaat dus nu eene oppervlakte van 928 □ geogr. mijlen.

De bevolking bedroeg ultimo 1892 252 Eur.; 525.579 Inl., (waarvan 11.179 voor het door ons bezette gebied van Groot-Atjeh, benevens het eiland Way, ongeveer 43.250 voor Edi, 257.700 voor Segli en 129.750 voor Melaboeh komen; voor de XXV, XXVI en XXII Moekim respectievelijk 25.500; 17.900 en 31.300; voor Lepong 4000 en voor Lehong 5000; deze cijfers alleen bij benadering. Van het niet bezette gebied van Groot-Atjeh en van het binnenland is het bevolkings-cijfer zelfs niet bij benadering op te geven); 3159 Chineezen; 47 Arabieren en 525 andere vreemde Oosterlingen.

Het Gouvernement van Atjeh en Onderhoorigheden is administratief verdeeld in:

I. Groot-Atjeh, bevattende *a.* Het gebied binnen de posten-linie, bestaande uit 9 hoelébalangschappen (districten) t. w.: Mesdjid Raya (rechter oever), Mesdjid Raya (linker oever), Merassa, VI Moekims (voor een deel), met de eilanden Bras, Nassi besar, Nassi Ketjil, Klappa, Batoe en Angkatja; IX Moekims (voor een deel) met de vroegere Sultanslanden Longbattah, Pagger-Ajer en Lamsajoen; VII Moekims der Sagi XXII Moekims (voor een deel); Lamreng der Sagi XXVI Moekims en III Moekims Oleh-Karang; III Moekims Kajoe-Adang of Lamgoegoeb (XXVI Moekims); het eiland Way; *b.* Het gebied buiten de posten-linie.

II. Onderhoorigheden, waaronder al de kuststaten binnen de opgegeven grenzen, benevens de z.g. Zuidelijke nederzettingen van Groot-Atjeh.

A. Westkust van Atjeh. 1. Kloewat met de aan het strand gelegen 13 vasal-staatjes; 2. Tampattoewan; 3. Sama-doewa; 4. Telok Paoeh met 6

onderhoorigheden; 5. Mukih met Laboehantarab en Telok-Kasei; 6. Laboehan-hadji met 5 onderhoorigheden; 7. Manging met Baoeh; 8. Telok Paoeh met Soewah en Tangan-tangan besar en Ketjil; 9. Soesoeh; 10. Poeloe-Kajoe; 11. Blang Pedir; 12. Koewala Batoe met 4 staatjes; 13. Senaän; 14. Melaboeh met onderhoorigheden; 15. Tenom met Pangga; 16. Kroeng Sabil met Tjellang; 17. Rigas; 18. Patih met Lagen, Telok Gloempang en Ranoi; 19. Telok-Kroeh met Baba-Nipah; 20. het eiland Si Maloer, verdeeld in 5 districten.

B. Noordkust van Atjeh. 1. Pedir; 2. Gighen; 3. Ajer-Leboe; 4. Endjoeng; 5. Pantei-Radja; 6. Merdoe; 7. Samalanga; 8. Pasangan; 9. Kloempangdoewa; 10. Pakan Baroe.

C. Oostkust van Atjeh. 1. Telok Semawé; 2. Sawang; 3. Nisam; 4. Tjoenda met Boeloeh; 5. Bajoe; 6. Blang-Mangat; 7. Gedong; 8. Beloek; 9. Sama Koeroeh; 10. Kroeng; 11. Tandjoeng Semantoh en Merban; 12. Kerti; 13. Simpang Olim; 14. Djelok-Ketjil; 15. Boeging en Bajan; 16. Djolok-Besar; 17. Edi-Ketjil; 18. Edi-besar; 19. Pedawa-besar; 20. Soengei-raja; 21. Perlak; 22. Modjopahit; 23. Langsar.

D. De zuidelijke nederzettingen van Groot-Atjeh. 1. Lepong; 2. Lehong; 3. Kloewang; 4. Daja; 5. Koewala Lambesoi; 6. Koewala-Oenga; 7. Djinamprong; 8. Baba-Awih; 9. Noh met Poeloe-Raja; 10. Koewala-Tjarakinon.

BESTUUR. Het Gouvernement van Atjeh en Onderhoorigheden wordt bestuurd door een civiel- en militair-gouverneur met een secretaris, benevens een resident voor de Atjehsche zaken en de scheepvaartregeling met een controleur.

Zoowel ter N. en O.kust als ter W.kust, is een assistent-resident aangesteld voor politieke aanrakingen met de onderhoorigheden en de inlandsche hoofden.

De afdeeling Groot-Atjeh staat onder een assistent-resident te Kota Radja met twee controleurs.

Melaboeh wordt door een civiel-gezaghebber,(den militairen-commandant) bestuurd; Edi door een assistent-resident en een controleur; Segli door een civiel-gezaghebber (den militairen-commandant). Te Kota Radja houdt een landraad zitting.

ATJEH RIVIER. Deze met de Kroeng Semilik vereenigde rivier loopt in N. W. richting uit het hooge gebergte naar Selimoen in de vlakte, waar zij — 30 M. breed en $^1/_2$ M. diep — de rechterzijrivier Selimoen (20 M. breed, $^1/_4$ M. diep) opneemt. De laatste voert in W. richting het water uit de komvormig omsloten vlakte, waarin Roem-Roem gelegen is, naar haar af, en is door laag kalkgebergte van haar gescheiden. Een weinig verder stroomafwaarts ontvangt de hoofdstroom de van den Goudberg komende rechter zij-rivier Lamkari, en verder Westelijk loopende bij Ajer-Alang ter linkerzijde de Kroeng Lam Lo-ot, en bij Indrapoeri de Djerir (30 M. breed, $^1/_2$ M. diep). De laatste voert het water uit de met bosch bedekte ruimte tusschen Glé Mentelah en Glé Raja in N. richting haar toe.

De linker-zijrivier Kroeng Daroe (20 M. breed, 1 à 2 M. diep) met steile oevers, vereenigt zich, door den Kraton stroomende, met de Atjeh-rivier, die dicht bij hare monding (Koewala Atjeh) door de voor kleine prauwen bevaarbare Soengi Aroessan in gemeenschap treedt met de Tjangkoel lagune.

De Atjeh-rivier is tot Anagaloeng voor groote prauwen bevaarbaar; hare oevers zijn door overstroomingen opgehoogd, door snellen stroom loodrecht uitgeschuurd en 3—6 M. hoog.

De Kroeng Raba heeft een kort verloop en is op $1^1/_2$ K. M. boven hare monding ondoorwaadbaar.

De Kroeng Raja loopt in de smalle vallei tusschen de uitloopers van den Goudberg, Glé ye Panas en Batoe Midoeng in N. W. richting naar zee. De bodem der dalvlakte van Groot-Atjeh is tusschen Selimoen en Indrapoeri slechts ± 5 K. M. breed. Na zich bij Indrapoeri nog versmald te hebben door kale heuvelruggen voor den Glé Raja gelegen, neemt hij verder langzamerhand tot 20 K. M. in breedte toe.

De moerassige bodem is bedekt met rijstvelden; op de eenigszins hooger gelegen gedeelten en op de rivieroevers vindt men boomrijke kampongs. Groot Atjeh staat langs het strand en door een pad over Selimoen en Roem-Roem met Pedir en Kemala in verbinding.

GROOT ATJEH is ten W. en ten N. van Oedjong Retiing tot aan een uitlooper van den Goudberg, tusschen Lampanas en Lengah, begrensd door de zee (Suratte passage en Malakka passage), ten O. door den Goudberg (Selawa Djanten, 1726 M.), die door een lageren, naar het oosten uitbuigenden bergrug verbonden is met de 1942 M. hoogen, met bosch begroeiden G. Batoe Moekoerah of Tjoepa; ten Z. en Z.W. door laatstgenoemden berg en diens N.W. voortzettingen Glé Mentelah, 2100 M. en Glé Raja, 1575 M., beiden op de hoogere hellingen met bosch bedekt. Tusschen Oedjong Retiing en het in zee afdalend Paran-gebergte op Sumatra's N.W. hoek, ligt langs het strand een rij lage duinen; Oostelijk van het Paran-gebergte en kaap Atjeh-hoofd tot aan Pedropunt, uitlooper van het Glé Dato Prya heuvelland, is de kust moerassig en bevat aan beide zijden van de Atjeh-riviermonding uitgestrekte, met het strand evenwijdige en daarvan door eene zandige, soms duinachtige strook gescheiden lagunen, die door de Kw. Tjangkoel en Kw. Giegieng in zee uitwateren. Oostelijk van Pedro-punt tot Kroeng Raja is het strand door eene smalle lagune van het zich dicht daarachter verheffend heuvelland gescheiden. Voor het verdere kustgedeelte klimt het terrein onmiddellijk achter het strand, dat door kleine riviertjes wordt doorsneden.

Een N. rotsachtige uitlooper van den Glé Raja, door den bergpas van Glétaroem met dezen verbonden, is door de kloof van Beradin gescheiden van het N.W. gelegen rotsachtige, gedeeltelijk begroeide Paran-gebergte, (310 M.), dat tusschen Koningspunt en Atjehhoofd steil in zee afdaalt. De pas van Blang Kala voert over dit gebergte van de N. naar de W.kust. Beide ruggen vormen de waterscheiding tusschen de Kroeng Raba en de Atjeh-rivier.

N. en N.W. uitloopers van den Goudberg sluiten de bergvlakte van Lamtoba in. In W. en N.W. richting loopt een breede, kale, steenachtige rug tot aan Pedropunt, en vormt de waterscheiding tusschen de Atjeh-rivier en Kroeng Raja. Groot-Atjeh bevat dus het stroomgebied der drie genoemde rivieren.

GESCHIEDENIS. Sedert de Portugeezen van Malakka in 1511 een Vorst als hun vasal op den troon van het machtige Pasei plaatsten, daalde de glans van dat rijk, en verhief zich Atjeh, dat tot dien tijd eene provincie van Pedir geweest

was. Volgens de Portugeesche verhalen werd de regent van Atjeh wegens hoogen leeftijd door zijn Suzerein afgezet, en zijn zoon Radja Jorahim tot opvolger aangesteld. Volgens de gissing van Prof. Veth (Atchin. Leiden. 1873) zou deze leenman van Pedir dezelfde persoon zijn als de Sultan Ali Moghajat Sjah, die volgens eene Maleische kroniek de eerste vorst van Atjeh was (1507), die den Islam omhelsde en in zijn rijk invoerde en Pedir, Samoedera en andere plaatsen veroverde. Hoe dit ook zij, de regent van Atjeh nam Pedir in en veroverde Pasei, waaruit hij in 1524 de Portugeezen verdreef. Na reeds met Malakka strijd gevoerd te hebben, bedreigde Atjeh's Sultan die plaats in 1585 nogmaals, korten tijd voordat zijn opperbevelhebber Alaoedin Riajat Sjah zijn troon bemachtigde. Spoedig breidde de macht van Atjeh zich uit, die zich tijdens het begin der 17e eeuw uitstrekte over een groot deel van Sumatra, Nias en een deel van het schier-eiland Malakka. Atjeh bezat toen een groot leger, krijgsolifanten en een machtige vloot.

Cornelis Houtman bezocht het den 21 Juni 1599 en vond er veel handelaars. Bij een aan hem gepleegd verraad sneuvelde hij, en werd zijn broeder Frederik gevangen genomen. Den 21 Nov. 1600 kwam Van Caerden daar ter reede en sloot eene overeenkomst tot levering van peper; maar, door Houtman voor verraad gewaarschuwd, nam hij vier schepen in beslag en vertrok. Den 23 Aug. 1601 sloten de Roy en Bicker, met twee Zeeuwsche schepen overgebracht, een overeenkomst tot het oprichten eener factorij (Zeeland) en voerden gezanten van den Sultan naar Prins Maurits over. Door onmin met Spanjaarden en Portugeezen was deze wijziging in Atjeh's politiek ontstaan. In 1616 waren onze voorouders verplicht deze factorij op te breken en werden zij van Sumatra's W.kust verdreven.

Intusschen hadden in het rijk belangrijke gebeurtenissen plaats gehad. In 1603 had Alaoedin een deel van zijn bestuur aan zijn zoon afgestaan, die zich weldra van de heerschappij meester maakte en als Riajat Sjah regeerde, toen de Atjehsche gezanten uit Nederland terugkeerden. Maar ook diens bestuur duurde slechts korten tijd; een kleinzoon van Alaoedin, die door den overweldiger in de gevangenis was geworpen, maar bij den aanval eener Portugeesche vloot bevrijd en aan het hoofd der Atjehsche troepen gesteld was en de Portugeezen verdreef, werd na den plotselingen dood van Riajat Sjah op den troon verheven. Deze, die als Iskandar Moeda bekend is, breidde het Atjehsche gebied aanzienlijk uit; Deli en Siak (Gasip), de landstreek tusschen Ajer Bangis en Melaboeh op de Westkust van Sumatra, en Djohor en eenige andere staten op het Maleische schiereiland, werden onderworpen. Hem worden verschillende belangrijke maatregelen toegeschreven, o. a. de samenstelling van eene verzameling van voorschriften betreffende het bestuur.

In 1637 zocht Sultan Iskandar Tsani, die Iskandar Moeda was opgevolgd, weder de vriendschap der Compagnie, die hij hielp bij de verovering van Malakka in 1641. Terzelfdertijd zag hij af van de huldeblijken, door de Vorsten van Djohor hem verschuldigd, waardoor Atjeh de opperheerschappij over Siak verloor. Na zijn dood werd geen Vorst meer aangesteld, maar zijne weduwe tot Vorstin gekozen; waarschijnlijk tengevolge van den invloed der Rijksgrooten, die in het belang hunner macht liever eene zwakke vrouw aan het bewind zagen. Na haar regeerden nog 3 vrouwen; daarna werd het bestuur weder door Sultans gevoerd.

De moord, in 1651 te Perak op de Hollanders gepleegd, gaf aanleiding, dat Atjeh aanhoudend werd geblokkeerd. Acht jaar later werd een verdrag gesloten, waarbij de helft van het tin uit Perak en de monopolie-handel werd toegestaan. Overtreding van haar monopolie deed de Compagnie besluiten, Indrapoera, Padang en Tikoe te bezetten, en met Menangkabau een verdrag van alleenhandel aan-tegaan (1662). In 1664 werd te Padang door Jacob Cau ons hoofddepôt voor den handel opgeslagen, Atjeh geblokkeerd en tot een nieuw contrakt gedwongen. Een jaar later werd echter Tikoe uitgemoord, en Padang door bewoners van Kota Tengah aangevallen, die ook den commissaris Gruis met zijne officieren en 130 minderen deden sneuvelen, toen hij tot ontzet kwam opdagen. Wel werd Padang weder verlost, maar Kota Tengah bleef in verzet. De commissaris Abraham Verspeet sloot later een verdrag met den Vorst van Menangkabau, die den Atjehschen stedehouder te Padang door een Maleier verving. Ook stond de Sultan van Indrapoera een deel van zijn land aan de Compagnie af, en plaatste Baros zich in 1668 onder hare bescherming. Het volgende jaar maakte ook Deli zich van Atjeh onafhankelijk. In 1670 werd ons fort te Padang, op aanstoken der Atjehers, in de asch gelegd, en tijdens de regeering der Vorstin Inajat Sjah (1677—1688), trachtte Atjeh te vergeefs met Siam een contract tot verdrijving der Hollanders van Sumatra's W.kust, te sluiten. Van 1699—1702 voerde de Arabier Badroe 'l-alam Sjerif Hasjim Djamaloe 'l-alam, en van 1704—1723 zijn zoon Djamaloe 'l-alam het bestuur als Sultan; van 1723—1735 regeerde Sultan Alaïdin Achmad Sjah, een Boeginees, opgevolgd door zijn kleinzoon Alaïdin Djoehan Sjah. (1735—1760). Van 1760—1781 regeerde Sultan Alaïdin Machmoed Sjah, opgevolgd door Alaïdin Mohammed Sjah marhoem Gedong, die tot 1795 heerschte en wiens zoon Toeankoe Woed Sultan Alaïdin Djauhar Alam Sjah tot 1824 het bestuur voerde.

In het begin van de 18e eeuw begon het verval van het rijk. Batoe Bara, ten Z. van Deli, verklaarde zich in 1705 onafhankelijk; Siak maakte dezelfde aanspraken, breidde langzamerhand zijn oppergezag tot aan de Tamiang-rivier uit, en inwendige verdeeldheid en burgeroorlog ontnamen aan Atjeh een groot gedeelte van zijn kracht. Toen de Engelschen niet alleen de Westkust, maar ook Poeloe Penang en Malakka in bezit namen, had Atjeh, aan alle zijden door die natie omringd, in de volgende jaren geene aanraking met eenige andere Europeesche mogendheid. In 1816 herstelde Raffles den verdreven Sultan van Atjeh op zijn troon en sloot met hem in 1819 een verdrag, dat echter door het Londensch tractaat van 1824 verviel. Nederland nam door dit tractaat de verplichting op zich, de betrekkingen met Atjeh en den toen aan het bestuur komenden Sultan Alaïdin Mohammed Sjah, zoon van den vorigen Vorst en Potjoet Dalam, dochter eens Arabiers, in dier voege te regelen, dat onder zijn invloed deze staat, zonder iets van zijne onafhankelijkheid te verliezen, den zeevaarder en handelaar bestendige veiligheid zou aanbieden. Het sluiten van een nieuw contract met Atjeh bleef echter achterwege. Eene aanslag, door de onzen op Baros in 1829 onder-

nomen, werd afgeslagen, en de Atjehers overrompelden kort daarna ons fort te Tapanoeli. Het niet door de Indische regeering bevestigde tractaat van handel en vriendschap, door den resident Mac Gillavry met den Radja van Troemon gesloten, waarbij diens onafhankelijkheid van Atjeh werd erkend, maakte onze verhouding tot Atjeh niet gunstiger. Het tuchtigen van Koewala Batoe door een Amerikaansch oorlogschip, wegens het plunderen van een schip dier natie op 2 Februari 1831, bracht voor eenigen tijd een heilzamen schrik teweeg. Nederland hield zich daarbij onzijdig met het oog op de verplichtingen, bij het tractaat van 1824 aanvaard. Tijdens den Padri-oorlog ter Sumatra's Westkust en het bestuur van den Sultan Soleiman 'Ali Iskandar Sjah, zoon van den in 1836 overleden vorigen Vorst en Potjoet di atas (Marawan), die tijdens zijne minderjarigheid onder de voogdij van zijn oom Ibrahim stond, heerschten de Atjehers op Nias, te Baros en bij Tapanoeli, en sloegen een aanslag op Baros af. In 1834 en 1835 hielden onze kruisbooten Atjehsche prauwen aan en maakten de bemanning, hoewel van passen voorzien, gevangen of brachten haar om. In 1836 werd 's lands schoener Dolphijn, met ƒ 30.000 geladen, tusschen Padang en Natal afgeloopen, te Atjeh teruggevonden; doch de Sultan weigerde de uitlevering, daar de commandant van het hiertoe afgezonden oorlogschip niet door een brief van den Gouverneur-Generaal gemachtigd was. Aan de commissie, toen naar Atjeh gezonden, bleek, dat de schoener te Pedir verbrand was en dat de Sultan het geld, het geschut en een kind der bemanning voor zich gehouden had. Hierin nam de Regeering geene verdere maatregelen; maar in 1840 deed zij de Atjehsche onruststokers uit Baros en Singkel verdrijven, zonder tegen Atjeh zelf op te treden. Een tractaat, door Michiels toen met Troemon gesloten, werd, evenals vroeger, niet bekrachtigd. In 1848 kreeg de radja van dit staatje een toelage van ƒ 200 's jaars en werd een aanval van Atjehers op Singkel afgeslagen. Drie jaar later werden de Banjak-eilanden van een Atjehsche bende gezuiverd. Ook tuchtigden de Engelschen in 1844 Koewala Batoe en Koewala Merdoe wegens het plunderen van Engelsche vaartuigen. In 1851 werd eveneens een Napolitaansche en het volgende jaar een Engelsche schoener beroofd.

De Nederlandsche oorlogsbrik De Haai, die in 1855 haar vlag op Atjehs kusten kwam vertoonen, ontving bij den Sultan een vijandig onthaal. Het oorlogsfregat Prins Frederik der Nederlanden — nu met een brief van den Gouverneur van Sumatra's W.kust voorzien — werd het volgende jaar gepaster bejegend. De Sultan gaf het een brief voor den Gouverneur-Generaal mede, waarin hij zijn verlangen naar toenadering deed blijken, doch vroeg terzelfdertijd aan den Gouverneur van Singapore, in een ons vijandigen geest, raad omtrent het sluiten van een tractaat.

De generaal-majoor Van Swieten, daarna naar Atjeh afgevaardigd, sloot in 1857 een contract met den Sultan Ibrahim Mansoer Sjah, die zijn neef in dat jaar opvolgde, bevattende toelating van wederzijdsche onderdanen tot handel, scheepvaart en verblijf, tegengang van zee-, strand- en menschenroof en afzien van wederzijdsche vroegere reclames. (Wederzijdsch hulpbetoon tegen binnen- en buitenlandsche vijanden werd hierin niet opgenomen). Zes inlandsche matrozen, bij die gelegenheid gedeserteerd, werden niet uitgeleverd. Spoedig werd de goede verstandhouding weder verstoord, doordat het Gouvernement zich op Sumatra's Oostkust vestigde en in 1858 een tractaat met Siak sloot, waarbij dit rijk met diens onderhoorigheden tot de Tamiang-rivier onder onze opperheerschappij kwam, zonder rekening te houden met de sedert 1720 vervallen aanspraken van Atjeh op dit gebied, hoewel dit weder een deel van Tamiang onder zijn invloed had gebracht, terwijl de landschappen ten Z. van Batoe Bara onder overwicht van het aan Siak vijandige Asahan stonden.

In 1861 keerde Atjeh geene schadeloosstelling uit wegens het opbrengen van 2 schepen onder Nederlandsche vlag; Asahan en Serdang werden ons steeds vijandiger, en in 1863 werd Batoe Bara, waar wij onze vlag geplant hadden, door Atjehers beschoten. In de onvoldoende ophelderingen, door den Sultan hierover verstrekt, waarbij hij zijn recht op die terreinen volhield, werd berust, al werd dat recht niet erkend. In 1864 werden Chineezen van Poeloe-Penang te Tamiang vermoord, en het hoofd van dat landschap verschool zich onder Atjeh's vlag. Eene expeditie regelde daar het volgende jaar de zaken en haalde er die vlag neder. Ook werden de Atjehsche slavenhandel op Nias tegengegaan en bij Singkel Atjehsche beroeringen gestild. In 1868 bood Atjeh tevergeefs de souvereiniteit den Sultan van Turkije aan. Twee jaar later werd de overleden vorst van Atjeh door den 14-jarigen Alaïdin Machmoed Sjah, zoon van Sultan Soleiman en eene bijzit opgevolgd. De onveiligheid op Atjeh's kusten werd inmiddels steeds grooter. Bij het Sumatra-tractaat, in 1871 met Engeland gesloten, kreeg Nederland de handen vrij om tegen Atjeh op te treden. Het Gouvernement beoogde echter geen machtsuitbreiding en sloeg zelfs het verzoek van Edi, onder zijn suprematie te komen, af, alsmede het voorstel van den radja van Troemon, Atjeh tot erkenning onzer souvereiniteit over te halen. De controleur E. R. Kraijenhoff werd als overbrenger van eene kennisgeving van den gouverneur van Sumatra's W.kust behoorlijk ontvangen. De Djambi, die hem overbracht, bezocht Atjeh in 1872 opnieuw. Kraijenhoff kreeg van verschillende zijden verzoek tot onderwerping aan Nederland; Edi en Pasei trachtten dit zelfs te verkrijgen door den Pangeran van Langkat als hun heer te erkennen. Door de latere voorvallen verviel het zenden eener regelings-commissie, welker komst 2 maanden vóór den bepaalden tijd (December 1872) te Atjeh werd aangekondigd. De Atjehsche sjahbandar Panglima Tiban Mohammed kwam namelijk in September den resident van Riouw berichten, dat hij door den Sultan tot het sluiten van een tractaat gemachtigd was. Teruggezonden tot het halen dier machtiging, verscheen hij in December weder met vier gemachtigden van Atjehsche hoofden en een brief van den Sultan, met verzoek het aangekondigde bezoek nog eenige maanden uit te stellen. Dat uitstel diende, volgens zijne bewering, om des Sultans partij, die onze Regeering genegen was, meer kracht te doen verkrijgen tegen de Arabische — ons vijandige — partij onder Habîb Abdoerrahmân Zahîr. De gezanten, welke verklaarden niets te weten van het vertrek van een Atjehschen gezant naar Frankrijk, die volgens geruchten derwaarts zou zijn gezonden met verzoek om hulp en bescherming, werden

door het S.S. Marnix naar Singapore en Atjeh teruggebracht, hetwelk dan tevens het vaartuig Gipsy, dat uit Simpang Olim's afkomstig was en wegens zeeroof was aangehouden, aan den Sultan had uit te leveren.

ATJEH-OORLOG. 1ste Expeditie. Volgens telegram dd. 15 Febr. 1873 van den Nederlandschen consul Read te Singapore, aan het Indisch Gouvernement verzonden, hadden de afgezanten van den Sultan van Atjeh zich tijdens hun verblijf te Singapore om hulp gewend tot de consuls van Amerika en Italië, die plannen schenen te maken, aan dit verzoek te voldoen. Met het oog op den moesson werd nu besloten, vóór het einde van Maart een regeerings-commissaris (den vice-president van den Raad van Indië J. F. N. Nieuwenhuijzen) met leger, (generaal-majoor G. M. Köhler) en vloot (kapt. t. z. Koopman) naar Atjeh te zenden. Hoewel Italië zich van inmenging onthield, achtte de Gouverneur-Generaal ons optreden in de Atjehzaken met eene expeditie toch noodzakelijk, terwijl de Minister van Koloniën, door flink doortasten, voldoening wenschte te verkrijgen en eene weigering daarvan als een casus belli zoude opvatten. Toen het waarschijnlijk werd geacht, dat de Amerikaansche vloot in de Chineesche wateren opdracht ontvangen had, naar Atjeh te stevenen, vertrok de regeeringscommissaris den 7en Maart met 2 schepen naar Riouw, Singapore en Penang, op welken datum bericht werd ontvangen van het Amerikaansche Gouvernement, dat dit geen kennis droeg van de bemoeiing van diens consul en dezen daartoe niet had gemachtigd. Al bleek ook later, dat een zekere Toekoe Mohammed Ariffin vergroote en onbetrouwbare berichten over de handelingen der Atjeh-gezanten en der vreemde consuls gegeven had, waaraan het Indisch Gouvernement geloof had geslagen, zoo was het toch duidelijk, dat Atjeh zich tot den strijd voorbereidde.

Den 19en Maart vertrok de regeerings-commissaris van Penang naar Atjeh. Aangezien de Sultan Neerlands souvereiniteit niet erkennen wilde, werd hem den oorlog verklaard. De troepenmacht tegen Atjeh afgezonden bestond uit: 3 veld-bataljons en een bataljon barisan, 50 man cavalerie, 1/2 zware getr. veld-batterij, 1 berg-batterij, en verder 2 mortieren van 20 c. m. der vesting-art., 1 compagnie mineurs, 1000 dwangarbeiders, 50 mandoers; totaal 168 officieren, 3198 minderen. De zeemacht telde 8 oorlogschepen, 5 stoombarkassen, 8 kruisbooten en 1 adviesboot met eene landingsdivisie van 18 officieren en 315 minderen aan infanterie en artillerie. De transportvloot was 6 stoom- en 5 zeilschepen sterk.

Op 5 April waren alle schepen op de reede van Atjeh verzameld.

Generaal Köhler, wiens plan was, op één punt te landen, dáár een basis te vestigen en snel op te rukken naar den Kraton, deed den volgenden dag met 4 compagniën eene verkenning aan den wal ten westen van Kota Pantei Tjermin. Hij ontmoette daarbij meer tegenstand dan verwacht werd, keerde aan boord terug en landde den 8en met zijn geheele macht onder krachtig verzet des vijands, die zijne aanvallen op Kota Mogat afsloeg. Nadat de nacht in bivak aan het strand was doorgebracht, schoot de marine bres in deze versterking, die verlaten bevonden werd. Den 11en werd opgerukt naar den Kraton. Na scherp gevecht werd de in brand geschoten Missigit genomen, doch deze sterkte ten 6 u. n.m. wegens de groote hitte, afmatting van den troep en onveiligheid der bezetting verlaten, en weder door den vijand bezet. Na den 11en rustdag gehouden te hebben in het bivak in de rijstvelden ten N.W. van de Missigit, werden den 12en verkenningen gedaan in Merdowatie en Kota Goenoengan, en vijandelijke aanvallen afgeslagen.

Den 14en werd de Missigit opnieuw bestormd en na scherp gevecht genomen. De opperbevelhebber, die haar daarna kwam verkennen, sneuvelde bij den zuidwal. Het commando ging toen over op den kolonel E. C. van Daalen, die den 15en in Z. richting verkennen liet en den 16en de vermeende voorwerken van den Kraton deed aanvallen. Die aanval werd met groot verlies onzerzijds afgeslagen en vervolgens werd onze terugtochtslijn bedreigd. Nadat de leden van den bijeengeroepen krijgsraad de kans op succes van een nieuwen aanval algemeen betwijfeld hadden, besloot van Daalen den 17en naar het strand terug te trekken, waar hij niet verontrust werd. De regeerings-commissaris had reeds om versterking getelegrafeerd. Daar de commandant der marine de reede van Atjeh in den kwaden moesson in algemeenen zin onveilig achtte, en de blokkade der kust wegens den ouderdom zijner stoomketels niet verzekeren kon, werd machtiging tot terugkeer voor de expeditie verzocht en verkregen. Den 25en begon het embarkement en den 29en vertrok de vloot.

De blokkade der kust werd door een vermeerderd aantal schepen (in Juni 14, in Nov. 23) uitgeoefend. Eenige prauwen werden veroverd en licenses werden uitgereikt aan neutrale vaartuigen tot het afhalen van peper en het afdoen van zaken in de aangewezen havens.

Tweede expeditie. Aan de samenstelling der 2de expeditie werd nu krachtig gearbeid, 38 officieren en 4000 man werden uit Nederland aangevraagd. De Atjehsche hoofden trachtten, doch te vergeefs, hulp te verkrijgen van den Sultan van Turkije, naar wien Habîb Abdoerrahmân werd afgevaardigd, en richtten een raad van Achten te Penang op. Toeankoe Itam of Hasjim, die door ons uit Tamiang was verjaagd, organiseerde de verdediging van Groot-Atjeh. Hij bleef later de voogd van den jongen pretendent-Sultan en een onzer hevigste vijanden.

Wegens cholera werd het vertrek der expeditie van 1 tot 12 Nov. uitgesteld.

De troepenmacht onder de bevelen van den luitenant-generaal J. Van Swieten, 2de bevelhebber: gen.-majoor G. M. Verspijck, chef van den staf: kol. G. P. de Neve, bestond uit:

1ste brigade onder kol. C. L. St. A. M. de Roy van Zuydewyn, sterk 2de, 1/2 6de en 1/2 barisan-bataljon, 1 berg-batterij, 1 peloton mineurs; 2de brigade onder kol. G. B. T. Wiggers van Kerchem, sterk 3de en 4de bataljon, 1 berg-batterij, 1 peloton mineurs; 3e brigade onder kol. K. F. Schultze, sterk 9de en 12de bataljon, het detachement van Mangkoe Negara en Pakoe Alam, 1 berg-batterij, 2 pelotons mineurs. Totaal 11 halve bataljons, elk van 4 compagniën, welke ieder 125 man telden, 1/2 barisan bataljon van 564 koppen, 75 cavaleristen en de genoemde legioenen uit Midden-Java, sterk 172 en 80 man; 2 compagniën mariniers waren bij het L. H. 2de Batl. ingedeeld. De 1ste brigade bleef voorloopig te Padang. De artillerie telde totaal 28 off., 656 minderen, 74 vuurmonden; de genie 17 off., 306 minderen, 250

koelies. Zij voerde 27 barakken, 5 drijvervlotten, een zeehoofd, bruggen, een draagbaren spoorweg en Norton-pompen mede. De administratie had 3280 mandoers en dwangarbeiders ter harer dispositie. De geneeskundige dienst bestond uit 35 geneesheeren, 6 apothekers, 2 paarden-artsen en 308 minderen. De landingsdivisie was sterk 1/2 batl. matrozen, 1/2 batl. mariniers, 1/2 batterij, totaal 39 off., 834 minderen.

Eindelijk waren er nog bij de expeditionaire troepen 243 vrouwen en 1037 off. bedienden.

Het plan der Regeering was den Sultan tot het sluiten van een tractaat (op den voet als dat met Siak) te dwingen, door verovering van zijnen Kraton. Een schijnaanval op Marassa zou met eene landing ten O. der riviermonding verbonden worden. Op reis stierven 60 militairen en dwangarbeiders aan cholera, en slecht weder verhinderde in het begin van December het ontschepen. Het 3de bataljon werd op Poeloe Nassi aan wal gezet en het landingspunt bij Koeala Loëe verkend en bepaald. Den 9en December geschiedde de landing door de 2e brigade zonder veel verzet en werd opgerukt naar het verlaten Lamnga. Den volgenden dag werd onder hevig vuur de lagune van Giegieng gepasseerd en die kampong bezet. Nadat den volgenden dag verkenningen in West. en Zuid. richting ondernomen waren, werd den 12en Kota Pohama door de 3de brigade geoccupeerd en den 13en bij Kota Moesapi het bivak betrokken. Den 14en werd de linie van Tiban door Verspyck aangevallen en na scherp gevecht genomen.

Nadat den 15en de riviermonding bereikt was, rukte Pel den 16en van Kota Babi Ketjil zuidwaarts, doch werd teruggeslagen. Den 18den rukten drie colonnes uit, die ten 3 ure n. m. Penajoeng aan de Atjehrivier bereikten, terwijl 19 gewapende sloepen die rivier opvoeren, na de verlaten benting op den Oostelijken oever bezet te hebben. Den volgenden dag roeiden zij tot Penajoeng op.

Hier ontving de opperbevelhebber bericht dat Toekoe Neq van Marassa, vroeger hoofd der VI Moekims, onze zijde koos. De tot nu toe gevolgde operatielijn werd verwisseld met die langs de rivier, en met alle troepen het bivak te Penajoeng betrokken. Op den tegenoverliggenden rivieroever nam het R. H. 14de bataljon positie.

Op de brieven van den opperbevelhebber, door Mas Soema Widikdja aan den Sultan Machmoed Sjah overgebracht, bevattende de voorwaarden tot het sluiten van vrede door middel van een contract als dat met den Sultan van Siak Sri Indrapoera, en voorstellen tot het voeren van den krijg op de wijze van beschaafde natiën, werd geen antwoord ontvangen. Die brieven kwamen niet in des Sultans handen en onze zendelingen werden, zooals later bleek, vermoord.

Toen het bivak inmiddels beschoten werd, bepaalde Van Swieten op den 25sten December eene verkenning der hoogvlakte, die tegenover den Kraton op den rechter-rivieroever moest gelegen zijn. Kampong Lemboe werd na scherp gevecht genomen. Den volgenden dag werd de verkenning voortgezet van uit Lemboe, uit het bivak en door eene flottielje langs de rivier. Hierbij werd weder veel verlies geleden door vuur uit eene vijandelijke positie, die te laat aan de overzijde der rivier werd opgemerkt. Van uit het bivak werd nu een loopgraaf naar deze vlakte gegraven, waarin eene parallel batterij werd opgeworpen. Den 6en Januari 1874 werd de Missigit door kolonel de Roy van Zuidewijn bestormd en onder veel verlies genomen en bezet; Toeankoe Itam (Hassim) had deze positie krachtig verdedigd. Door een inval in zijn gebied werd het volk van den Vorst van Pedir, die met 1000 der zijnen in den Kraton gelegerd was, genoopt den 10en Jan. die sterkte te verlaten.

Tot vermeestering van den Kraton werden 2 halve bataljons van Padang ontboden, batterijen in en bij de Missigit aangelegd en den 10en eene nachtelijke verrassing ondernomen, die door den vijand ontdekt werd en mislukte.

Den 12en Jan. werden, op raad van Toekoe Neq, Kota Goenoengan en Kota Koeboeran Radja, ten W. van den Kraton, genomen en bezet. Naar aanleiding dezer verovering, en na het afslaan van een aanval op ons bivak den 13en Jan., werd het aanvalsplan op den N. W. saillant van den Kraton gewijzigd en een loopgraaf tusschen de twee veroverde stellingen geopend. Tot het opvolgen van den raad van Toekoe Neq, den Kraton om te trekken en Longbattah aan te vallen, waarheen de Sultan en Toekoe Baid teruggetrokken waren, werd de 1ste Brigade opontboden. Den 23sten Jan. rukten 2 colonnes onder Verspyck en onder K. Van der Heyden uit; de eerste passeerde de Kroeng Daroe op 300 M., de laatste dat riviertje op 1200 M. ten Z. van Kota Goenoengan. — De Kraton werd door die colonnes aan de Z. en O.zijde omgetrokken. Terwijl van der Heyden den volgenden dag tegen Longbattah oprukte en Verspyck zich tegen de achterzijde van Panglima Polim's linie wendde, bleek bij eene verkenning uit Kota Goenoengan dat de Kraton verlaten was. Deze colonnes werden teruggeroepen en de hoofdversterking bezet.

Toekoe Neq kwam nu in het hoofdkwartier aan, Toekoe Lampasey bood zijne onderwerping aan, de jonge Sultan stierf aan cholera, die ook onze troepen zeer teisterde, en Atjeh werd tot Gouvernementsgrondgebied verklaard, terwijl het Opperbestuur eene voortdurende bezetting van Atjeh bepaalde en besloot de onderhoofigheden van dit rijk tot erkenning van ons gezag te doen dwingen. Verder werden de drie Sagies verklaard onder ons direct bestuur te staan, en de hoofden, die zich niet onderwierpen, van hun gezag vervallen verklaard. Het staatkundig doel der expeditie was dus aanmerkelijk gewijzigd en in verband daarmede werd een nieuw krijgskundig plan ontworpen. De opperbevelhebber wilde voorloopig slechts tot hoognoodige offensieve maatregelen overgaan, den Kraton versterken en inrichten voor eene mobiele colonne van 3 halve bataljons en eene batterij, en bruggen slaan bij Penajoeng en Pantei Perak.

De bevolking van Lampasey keerde terug, die ten O. van Penajoeng nam eene vredelievende houding aan, hetwelk ook gezegd werd van die der XXVI Moekims. De opperbevelhebber aanvaardde het bestuur over de drie Sagies, maar de vijand richtte versterkingen op te Ketapan Doea en de XXII Moekims bleven zeer vijandig gezind. Toeankoe Mohammed Daoed, zoon van Toeankoe Zainoe'l Abidin en eene bijzit, en dus kleinzoon van Sultan Ibrahim, werd na den dood van den regeerenden Sultan in de oogen der Atjehers de rechthebbende op den troon.

Den 27sten Januari 1874 rukten twee colonnes aan beide zijden van de rivier oostelijk op; twee dagen later werd Longbattah nogmaals verkend;

den 12en Febr. werd Bital door Van der Heyden genomen en door Toekoe Neq bezet. Drie dagen later rukte Luit. Kol. Pel op tegen Ketapan Doea, waar de vijand onder twee kroonpretendenten overmoedig werd. Op dien dag keerden de 18de comp. art. en het legioen naar Java terug. Te Penajoeng en te Pakan Atjeh werden op verhoogd terrein — om beveiligd te wezen tegen overstrooming als toen plaats had —, redoutes opgericht en een tramweg tusschen den Kraton en Penajoeng aangelegd. De nu versterkte Kraton werd Kota Radja gedoopt.

Op het bezette gebied waren de troepen gelegerd in het versterkte Kota Radja, in Pakan Atjeh, Penajoeng, de Marine-benting, te Kampong Djawa, te Kota Goenoengan en in het strand bivak Koeala Atjeh. De Atjeh-rivier diende als verbindingslijn met de reede.

Een aanval op Penajoeng werd den 11en April afgeslagen; den 16en April vertrok de generaal Van Swieten met zijn hoofdmacht naar Batavia; van zijn 385 off. en 7889 minderen waren 28 off. en 1024 minderen gesneuveld of gestorven en 52 off. en 1181 minderen geëvacueerd. T. Nanta werd slechts door zijn eed weerhouden zich te onderwerpen, T. Nja Tjoet Lamreng, Panglima der XXVI M., eischte daartoe tevergeefsch 8000 dollars en T. Kadli gaf blijken van toenadering; doch de XII M. bleven vijandelijk gestemd, en de raad van Achten te Penang bleef tot oorlog aanzetten.

Kolonel Pel trad op als civiel en militair gezaghebber, met 128 off. en 3151 minderen onder zijne bevelen (5 halve bataljons = 20 comp., 1 bat. berg-art., 1 comp. vesting-art.) Zijne instructie luidde, voort te gaan met het verkrijgen van onderwerping, zooveel mogelijk bij minnelijke schikking. Zijn voorganger raadde hem eene actieve verdediging en eene afwachtende houding aan. De drang der omstandigheden, het wel geslagen, maar nog niet verslagen zijn van de uit eene levée en masse samengestelde strijdkrachten des vijands, en de onwil der bevolking om zich te onderwerpen, noopten generaal Pel van deze voorschriften af te wijken en in den omtrek van Kota Radja een grooter terrein te bezetten, dan oorspronkelijk in de bedoeling lag. Naarmate de vijand hem daartoe dwong, ontstond nu eene linie van versterkingen met het oorspronkelijke doel Marassa, den Kraton en de gemeenschap met de zee te verzekeren. Later trachtte men daarmede het geheele Sultansgebied in te sluiten. Zoo werd dan in de helft van het volgende jaar een gelijkzijdige driehoek met de kust tot basis en zijden van 1½ uur gaans door een 40-tal posten omringd, terwijl het daarbuiten gelegen terrein nog steeds vijandig was en bleef. Onze positie tegenover Atjeh was dus toen als die van het vroegere zwakke Sultansbestuur, en de kuststaten schenen ons dan ook daadwerkelijk als zoodanig te beschouwen en te behandelen.

In deze periode bood Habîb Abdoerrahman zijne bemiddeling aan. Deze werd geweigerd, waarop hij de Atjehers tot den krijg bleef aanstoken.

Het leger, op dubbele sterkte gebracht, had veel te lijden. 957 man stierven, 5151 werden geëvacueerd. Die toestand leek den generaal Pel op den duur onhoudbaar toe. Hij kreeg dan ook toestemming de linie onzer versterkingen uit te breiden van Kroeng Raba tot Kroeng Raja, teneinde den vijand van de gemeenschap met de zee af te sluiten, hem zijne beteekenis naar buiten te doen verliezen en zoodoende tot onderwerping te dwingen. Het aldus afgesloten terreingedeelte zou onder rechtstreeksch bestuur worden gebracht. Hij kon toen beschikken over 7 halve veld-batls. (4 comp.), 1 batl. barisan, 2 bat. berg-art., 3 comp. vesting-art., 115 mineurs; totaal op 1 Dec. 1875: 238 off., 5418 minderen, 1123 dwangarbeiders. Teneinde hem tot uitvoering van zijn plan de noodige strijdkrachten te geven, werden nog 3 halve batls. en 1 batl. barisan voor Atjeh bestemd. Den 26en December vingen de krijgsbedrijven aan, die de VI en IV Moekims en vervolgens de IX Moekims in onze macht brachten. Het veroverde gebied werd met posten bezet. Vervolgens werd over Kajoe-leh en Lambaroe verbinding gezocht met de oosterlinie. Tot afsluiting van het Oostelijk terreindeel rukte Pel den 13en Febr. met 3 colonnes uit. Den 24en overleed de generaal Pel te Tonga. De luit.-kol. Engel volgde hem tijdelijk op in het bevel, en voltooide de afsluitingslinie tot aan zee. Den 6en Maart trokken de veldtroepen naar Kota Radja terug, daar de tocht naar Kroeng Raja wegens de vele zieken werd uitgesteld (1200 zieken in het hospitaal; sedert 11 Jan. waren daar 503 lijders overleden en 1893 geëvacueerd).

Bij het optreden van generaal-majoor Wiggers van Kerchem als bevelhebber was de gemeenschap tusschen de posten zeer gebrekkig. De buitenste linie, tijdens de laatste actie van Pel aangelegd, diende tot afwering van den vijand; de 2de linie tot bescherming van Kota Radja en ter beteugeling van maraudeurs in de door de bevolking verlaten en door ons bezette terreinen.

De vijand bleef zeer werkzaam en Habîb Abdoerrahman voegde zich bij hem. Transporten werden aangevallen en Lamprit en Lampagger overvallen (2—3 Mei); drie colonnes rukten uit en vestigden een post te Biloel Zuid (15 Mei), het terrein der VI en IV Moekims werd door verschillende colonnes doorkruist, en den 4en Sept. uitgetogen ter bevestiging der N.O. linie (4—30 Sept.). Na voortdurend hevig strijden, werden weder 9 posten opgericht, doch wegens de slechte gezondheid der troepen de tocht naar Kroeng Raja nogmaals uitgesteld. In 1876 werden 4000 Europeesche, 50 Afrikaansche en 3500 inlandsche militairen geëvacueerd. De strijdmacht van 3000 Europeanen, 180 Afrikanen en 5000 Inlanders hield tegen het einde van dit jaar 47 punten met 61 compagniën inf. en 92 stukken bezet. Daar de generaal Wiggers van Kerchem eerst de linie op Groot-Atjeh voltooien wilde, alvorens krachtig op te treden tegen de onderhoorigheden, waartoe de Gouverneur-Generaal van Lansberge den tijd gekomen achtte, werd hij vervangen door generaal-majoor A. J. E. Diemont, die den 6en November 1876 het bestuur te Atjeh aanvaardde.

Nadat in October 1876 geägeerd was tegen vijanden, die Lambada en Kadjoe beschoten en aanvielen, werd in het begin van 1877 besloten tot verovering van kampong Raja, wier aangeboden onderwerping niet was aangenomen, en zonder tegenstand werd er geland. Er werd echter geen post opgericht, daar er geen punt tot afsluiting der gemeenschap te vinden was, maar over het gebergte opgerukt naar Nehen, tot waar eene colonne, te Koewala Loeë geland, doordrong. Den 30en Jan. werd kampong Lambada veroverd. Te Koewala Loeë, te Lambada en te Lamnga wer-

den posten opgericht. In Maart werden er verscheidene gevechten geleverd ter hoogte van Biloel tegen aanvallers op den post aldaar. De Gouv.-Generaal van Lansberge kwam den 7den Maart 1877 te Atjeh, waar de hoofden neiging tot toenadering toonden, en het verzet nog enkel werd toegeschreven aan kleine benden kwaadwilligen, door Habîb Abdoerrahmân opgestookt. De Gouv. Gen. besloot tot eene politiek van verzoening, gelastte de groote Missigit op te bouwen en organiseerde het bestuur in de XXV Moekims op eene groote vergadering van Atjehsche hoofden. Tegen de nog weerspannige onderhoorigheden zou met wapengeweld worden opgetreden en Samalanga worden onderworpen. De postenlinie op Groot-Atjeh zou behouden blijven en een permanent hospitaal te Pantei Perak worden gebouwd. Hoewel vermindering van troepen en inkrimping van uitgaven ten zeerste gewenscht werd, kon met het oog op de plannen tegen de onderhoorigheden daartoe voorloopig niet worden overgegaan.

In de volgende maanden bleef het vrij rustig in Groot-Atjeh.

In September gaven T. Moeda Baid en Panglima Polim zelfs teekenen van toenadering en de XXV Moekims bevolkten zich weder, doch de XXII en XXVI Moekims bleven vijandig; Silang en Biloel Zuid werden geälarmeerd en de posten in de Z. O. linie beschoten.

In Januari 1878 werd Kolonel K. Van der Heyden tot gouverneur van Atjeh en onderhoorigheden, en tevens tot militair-bevelhebber aldaar benoemd. Hij had 3 garnizoens bataljons en 5 veldbataljons onder zich; 32 posten waren nog bezet.

De vijand bleef inmiddels zeer actief, en de onderhandelingen met de oorlogspartij onder Habîb Abdoerrahmân liepen op niets uit. De pretendent Sultan werd tot Sultan uitgeroepen. Den 18en Juni 1878 vertoonde Habîb Abdoe'r rahmân zich met 1600 man in Lepong en met 400 koppen in de kloof van Glitaroem. De bevolking der IV en IX Moekims verliep, en onze post te Kroeng Raba werd door den vijand ingesloten.

Ook verspreidden de vijanden zich over genoemde Moekims, deden 20—21 Juni een aanslag op Penajoeng en verontrustten de Z. O. linie. Den 23en kwam de gouverneur van zijn tocht naar Gedong terug en den 24sten rukte eene colonne onder krachtig verzet des vijands naar Kroeng-Raba. Habîb Abdoerrahmân trok toen terug, maar bezette het Zuider-gebergte, de kloof van Glitaroen en die van Glé Loeda. Met versterking (het 11e Bat.) uit Batavia en 2½ comp. uit Padang werd tegen hem geägeerd. Daar ook het 5de en 9de batl., benevens 1½ comp. van het 15de batl. uit Padang en de 18de comp. art. met eenige cavalerie op het oorlogsveld zouden verschijnen, waar dan de helft van het Indische leger vereenigd zoude wezen, kon met kracht tegen Habîb Abdoerrahmân geägeerd worden, die 8000 man te Montassik verzameld had en de IV M. bedreigde. Het was dus duidelijk, dat de vijand sterker was dan de Gouverneur-Generaal had verondersteld. Hoewel in principe zijn politiek van verzoening getrouw, gaf deze uitbreiding aan de strijdkrachten op Atjeh, teneinde actief tegen Habîb Abdoerrahmân op te treden en hem onschadelijk te maken.

Met drie colonnes werd tegen hem in de XXII Moekims opgetrokken. Senelop, Anagaloeng en Montassit werden veroverd en bezet. Daar de regentijd naderde, werd verder voortrukken naar Indrapoeri uitgesteld.

Den 30sten Juli kwamen het 5de batl. en 1½ comp. uit Padang, den 8sten Aug. het 9de batl. te Atjeh aan. Drie dagen vroeger tuchtigden twee colonnede kampong Lamkrak. Eene poging om 500 Atjehers tot het transporteeren van vivres te gebruiken, mislukte deerlijk. Ook wilden zij zich niet leenen tot het werken aan de wegen, die werden aangelegd. Naar verschillende zijden werden verkenningen ondernomen; Tjot Poetoek en Tjot Tjibreh, oostelijk van het aan de rivier gelegen Lampermey, werden veroverd en tijdelijk bezet, ons transport tusschen de versterkte bivaks der colonnes en Anagaloeng den 16en Aug. hevig aangevallen en den 19en met drie colonnes weder tegen Lamkrak en Longie opgerukt.

Terwijl de vijand in de XXVI M. zich steeds ernstig weerde, toonden de hoofden in de XXII M. meerdere toenadering. Toekoe Baid wilde zich onderwerpen, even als Habîb Abdoerrahmân. Nadat uit verkenningen gebleken was, dat het verzet in de XXII M. grootendeels had opgehouden, werd die onderwerping den 13en October aangenomen. Te Anagaloeng werd een post opgericht en de later naar Indrapoeri te volgen weg voor een deel verkend.

De G. G. was inmiddels tot de overtuiging gekomen, dat van zijne politiek van verzoening slechts gunstige resultaten te wachten waren, als de vijandige hoofden door groot machtsvertoon onzerzijds de onderhandelingen openden. Een geheele onderwerping der Atjeh-vallei achtte hij nu noodig om den vijand tot onderwerping te dwingen, of van onze overmacht te overtuigen. Daarna zou onze legermacht weder binnen hare liniën kunnen terugkeeren, want ons rechtstreeksch gebied behoorde niet te worden uitgebreid.

Den 23ste Maart 1879 was de weersgesteldheid genoegzaam verbeterd om verdere actie mogelijk te maken. In 3 colonnes werd geägeerd. De havens op de noordkust werden voor invoer van leeftocht, opium en munitie gesloten. Naar aanleiding van klachten der Penangsche handelaren, deed de Gouverneur-Generaal die sluiting echter opheffen.

Nadat de groote Missigit van Indrapoeri door den vijand verlaten en door ons bezet was, werd de weg daarheen voor ƒ 65,000 door Chineezen in orde gebracht en door etapeposten beschermd.

Bij de tuchtiging van Djeroek op den 2en en 4en April, bleek het verzet op den rechter-rivieroever nog zeer krachtig te wezen. Den 10en werd het transport te water tusschen Anagaloeng en Lambaroe overvallen, en ook om Indrapoeri en bij Djerir verzamelden zich weder vijanden, terwijl Djeroek, noordelijk van de verbindingsweg tusschen Indrapoeri en Anagaloeng, van 6—12 Mei door drie colonnes moest gestraft worden, die daarbij veel verlies leden. T. Tjitrik, hoofd van Boeng Toedjoe, verklaarde zich vijandig en T. Baid, wiens handelingen mistrouwd werden, werd gevangen genomen en verbannen. De posten in de Z. O. linie konden nu opgeheven, en einde Mei van Indrapoeri tochten naar het zuiden en oosten ondernomen worden. In het begin van Juli werd opgerukt naar Gliëng en met de tuchiging van dien zetel van Panglima Polim de actie in de XXII M. voorloopig beëindigd.

Nu keerde Van der Heyden zijne strijdkrachten

tegen de XXVI Moekims. T. Imam Longbattah hield zich op in Boeng, midden in de XXVI M.; T. Paja, T. Moeda Rajoet en T. Imam Lamrong verdedigden Toengkoep, waarop reeds in Maart door ons een vergeefsche aanslag was beproefd.

Terwijl de colonnes van Montassik, van Lambaroe en van Lamjong uitrukten, en ook uit Oleh Karang en van Koewala Loeë zou worden geageerd, werd het den 19en Juni 1879 bezochte Kroeng Raja door de marine onder vuur genomen en moesten alle posten in de N. O. linie het vijandelijk terrein beschieten.

Van noord, west en zuid werd aldus voorwaarts gerukt. In 3 dagen tijd waren de XXVI M., op sommige plaatsen onder hevig verzet, veroverd. Alle kampongs bleken door de bevolking verlaten te zijn. Ten einde de Atjehers tot verdere onderwerping te dwingen en van alle hulpbronnen af te snijden, besloot de gouverneur op eigen verantwoording weder alle Atjehsche havens te sluiten, en de drie hoofdcolonnes voorloopig in hare bivaks te doen verblijven. Naar alle zijden werden verkenningen gemaakt en ook den 8sten Juli Lampanas over zee bezocht. Zestien dagen later werd daarheen eene colonne overgevoerd, die tot Lamtobah, ten westen van den Goudberg doordrong. Toen Toekoe Moeda Daoed van Selimoen zijne onderwerping aanbood, rukte deze colonne den 13en Aug. naar die kampong, waar zij den 15en aankwam en de colonne aantrof, die van uit Indrapoeri langs de rivier de Atjeh-vallei was ingezonden. Bij deze uitgestrekte tochten werd weinig verzet ondervonden. T. Ajer Alang onderwierp zich en den 17den keerde de eene colonne naar Indrapoeri en den 18den de andere naar Lamtobah terug. Den 22sten trok de laatste naar Lampanas, waar zij wegens eene pokken-epidemie onder de bevolking in quarantaine bleef, tot zij den 2den en 4den Sept. naar Kota Radja werd overgevoerd. In de XXVI M. keerde de bevolking terug en den 5en September werden de colonnes ontbonden. Hiermede eindigde de agressieve militaire actie.

De vijandelijke hoofden trokken naar Kemala terug, de eerste steen voor de groote Missigit werd gelegd en 3 bataljons keerden naar Java terug. Een groot aantal posten was successievelijk opgeheven. 23 versterkingen en zeven wachthuizen op de wegen bleven meerendeels als étapeposten bestaan. De resteerende troepen, zijnde: 1 garn.-batl., 6 veld-bataljons, 1 subsistenten-comp., 3 comp. art., en mineurs, totaal 3131 Europeanen, 256 Amboneezen en 2985 Inlanders, maakten nu de bezetting van Atjeh uit. De politie werd uitgeoefend door een korps gewapende dienaren. De Panglima der XXV M. onderwierp zich, en veel volk keerde in de verlaten kampongs terug. De algemeen heerschende rust werd door het solidariteitsstelsel, dat de gouverneur invoerde, onderhouden, de havens bleven voorloopig gesloten en elf oorlogsschepen oefenden de politie ter zee uit. Tot regeling van het bestuur werden als regeerings-commissarissen de gouverneur Van der Heyden en de heer Pruys van der Hoeven aangewezen. Potjoet Abbas onderwierp zich en werd weder tot hoelébalang van Lam Lo-ot aangesteld. Oelama Tongkoe Sjech Marabahan en T. Tjehiq van kampong Baroe onderwierpen zich eveneens.

De Gouverneur-Generaal wilde nu nog een tocht naar Kemala doen ondernemen, doch op raad van den generaal Van der Heyden bleef deze achterwege. De bevolking keerde langzamerhand terug en 1200 Atjehers werkten aan de verbetering der wegen. De rivieren werden in Jan. 1881 weder opengesteld en de marine verminderd. In eene vergadering van den Raad van Indië, waarbij de beide commissarissen tegenwoordig waren, werd het bestuur over Atjeh vastgesteld. Benevens den gouverneur, zouden 3 assistent-residenten, één te Kota Radja, één te Telok Semawé, en één te Melaboeh met 10 controleurs en 225 politie-dienaren het bestuur uitoefenen en handhaven. De aanwezige troepenmacht moest door concentratie en opheffing van posten gaandeweg worden verminderd. De inlandsche hoofden bleven gehandhaafd en elf hunner werden bezoldigd. De inlanders hielden hunne eigene rechtspleging. Die te Atjeh werd door het lid van den Raad van Indië Der Kinderen geregeld. Het civiel en militair gezag werd gesplitst, de sluiting der kusthavens opgeheven, de vloot verminderd en in April 1881 trad de heer Pruys van der Hoeven als gouverneur, kolonel Haus als militaire commandant op. Zijne troepen bezetten 39 posten en wachthuizen en telden 6300 hoofden.

De nieuwe gouverneur gelastte het staken der vele patrouilles, met uitzondering van die der cavalerie en die tot beveiliging der posten binnen een rayon van 500 meters, of die op aanvrage van het civiel bestuur ondernomen. In Aug. 1882 kreeg de mil. commandant vrijheid in de XXII en XXVI M. handelend op te treden, doch niet tegen de gevestigde bevolking, maar tegen de rooverbenden, die zich daar gevormd hadden. In Juni onderwierpen zich T. Tjihik (nu voor de 2de maal), T. Tjoet Lamreng, T. Imam Bintang en Toeankoe Pangeran Hoessin. Terzelfdertijd had Nja Hassan reeds een 100 man om zich vereenigd en begon zijne reeks van aanslagen op onze posten en nederzettingen. In April 1882 verzamelde ook Teungkoe di Tiro Sjech Saman maraudeurs om zich heen. Hij werd uit Meroeë verdreven. In weerwil van de onrust overal door de roovers veroorzaakt, werden 5 blokhuizen en de versterkingen Lampermey, Pakan Badak en Kroeng Kali opgeheven. Ook werd de visitatie der schepen te Oleh-leh of te Edi afgeschaft.

In het begin van 1882 vormden zich meerdere vijandelijke benden, die den heiligen oorlog predikten. Onze patrouilles werden aanhoudend aangevallen en onze posten bestookt; ettelijke malen moesten colonnes uitrukken tegen Nja Bintang, T. di Tiro, den Imam van Lamara en de in een soort van uniform gekleede benden van Nja Hassan.

De goedgezinde bevolking tegen de vijandelijke benden aan te voeren, of de rondzwervers in aan te leggen pepertuinen werk te verschaffen, waartoe T. Moeda Daoed 3000 dollars voorschot ontving, gaf voorloopig geen resultaat.

In Aug. 1882 werd kolonel Haus door kolonel C. Schäfer vervangen, en de noordkust voor in- en uitvoer gesloten. In Groot-Atjeh bleef de haven van Oleh-leh open tot het verkrijgen van passen om, na strenge visitatie, handel te kunnen drijven op het gesloten kustgebied. In het zuiden organiseerden zich benden onder T. Oemar, die eerst na hardnekkige gevechten verdreven werden. T. Hamza kreeg het bestuur over een deel der XXV M. T. Nja Bantah werd hoofd der XIII M. Lamreng. In December 1882 verzocht de gouverneur zijn ontslag. Hij hield zich overtuigd dat de pacificatie

verzekerd was, daar eenige invloedrijke hoofden zich bij ons hadden aangesloten.

De toestand, waarin de in Maart 1883 optredende gouverneur P. F. Laging Tobias de zaken in Atjeh aantrof, was echter verre van gunstig. Nja Hassan en T. di Tiro werden wel uit de XXII M. verdreven, maar vertoonden zich nu in het zuidwesten. Drie colonnes rukten in April 1883 tegen hen naar Kroeng Raba op. Bij zijn aanval op Oleh-leh dd. 8 Mei 1883 sneuvelde Nja Hassan. Teneinde met meer kracht te kunnen ageeren, werd de post te Pakan Badak weder opgericht en het 10de bataljon tot versterking aangevraagd. Met deze versterking konden nu mobiele colonnes geformeerd worden, teneinde den vijand op te zoeken, in plaats van zijne aanvallen af te wachten.

In Aug. 1883 bezocht de Gouv.-Generaal 's Jacob Groot-Atjeh en besprak de voorstellen tot meerdere concentratie onzer troepen door vermindering van posten. Daartoe kon echter nog niet worden overgegaan. Kolonel C. Schäfer werd den 11en Juli 1883 door kolonel H. Demmeni als militair bevelhebber vervangen.

In de XXII M. hadden toen weder vele gevechten plaats, die tot gevolg hadden, dat tegen het einde van October de vijand uit de XXII M. wegtrok en in de IV en VI M. verscheen. Uit een post, te Lampaya opgericht, en uit 2 versterkte bivaks werd hij nu ook hier bestookt. In het begin van 1884 werd 's vijands actie aangewakkerd door hetgeen te Tenom had plaats gehad, en den 21en Maart moest er met een 12-tal colonnes geägeerd worden om den transportweg Glé Kambing-Anagaloeng te zuiveren. Te Samagani werd nu een post opgericht.

In 1882 waren 14 militairen gesneuveld, 29, waaronder een officier, aan de gevolgen van wonden overleden en werden 140 man wegens schoten 559 wegens andere wonden verpleegd. In 1883 sneuvelden 2 off. en 37 minderen, overleden 35 man aan wonden en werden 311 schotwonden en 533 gestoken wonden behandeld.

Terwijl de strijd der Atjehers meer en meer een godsdienstig karakter aannam, gaven de pogingen om toenadering te krijgen met de weerspannige hoofden, niet het minste resultaat. Toekoe Sjech, hoofd der III M. Kerkoen, T. Tjoet Mohammed, hoelébalang der VII M. Baid, vielen ons af. T. Tjoet Bantah der IV M. en T. Machmoed werden verbannen, de goedgezinden door plundering of moordaanslagen der vijandigen gedwongen onze zijde te verlaten. T. Moeda Daoed en T. Ibrahim lieten weinig van zich hooren; T. Oemar gaf voor zich te willen onderwerpen, doch toen zijn peper verkocht was, streed hij in Febr. '83 weder tegen ons, om daarna weder behulpzaam te wezen bij het uitleveren der gevangenen der Nisero en vervolgens verraad te plegen (zie ATJEH WESTKUST).

Door de oorlogspartij werd de Sultan meerderjarig verklaard.

Toen nu de toestand steeds bedenkelijker werd, besloot het Opperbestuur tot concentratie onzer krachten, door de vele verspreide posten door eene goed gesloten postenlinie te vervangen, onze hoofdvestiging in een beperkten kring omgevende. De kuststaatjes, die den vijand steunden, zouden voor allen in- en uitvoer gesloten blijven. Onze houding zoude zijn: krachtig en gereserveerd. Hierbij was voor een afzonderlijk civiel bestuur geen werkkring, zoodat dit met het militair bevel weder in één hand kon worden vereenigd. Voor het blokkade-eskader werden bestemd 2 van Z. M. stoomschepen met 2 dergelijke vaartuigen in reserve, 13 stoomschepen van het auxiliair-eskader en 3 stoomschepen der Ind. mil. marine met 3 hopperbarges, 3 stoom-barkassen, 2 stoom-reddingbooten en 5 kleine stoomvaartuigen, alles onder de bevelen van den kapt. t. z. C. H. Bogaert.

De nieuwe linie van 16 posten zoude omgeven worden door eene 1000 M. breede, van struik, boom en kampong gezuiverde strook. Kolonel Demmeni verving den gouverneur Laging Tobias als civiel en militair gouverneur van Atjeh en onderhoorigheden. Den 20en Augustus 1884 aangevangen, was de geheele linie 6 maanden later voltooid. Een centuurbaan met drie straalbanen werd aangelegd, de posten telefonisch met Kota Radja verbonden, de oude posten ontruimd en het 10de en 11de Batl. naar Java teruggezonden. Hoewel de vijand actief bleef, bracht hij ons tijdens die periode slechts weinig nadeel toe (22 dooden, ± 130 gewonden).

Den 19en Nov. 1884 werd eene nieuwe organisatie van het bestuur afgekondigd. Het gewest werd gesplitst in de twee afdeelingen Groot-Atjeh met Poeloe Weh, waar een kolen-depôt werd aangelegd, en Onderhoorigheden, beiden onder een ass.-res. Aan de bevolking werd het dragen van wapenen verboden; een geregelde patrouillegang binnen het bezette terrein waakte voor de veiligheid. Het korps gewapende politie werd den 1en Oct. 1884 opgeheven. De hoofden bleven vijandig gestemd. De Imam van Sibrew verliet onze zijde, doch T. Ibrahim hield zich rustig en kreeg den titel van hoelébalang Gouvernement. Door de terugkomst van T. Baid verbeterde de stemming der machthebbenden in de XXII M. T. Tjoet Mohammed, hoofd van Sibrew en T. Sjech onderwierpen zich, T. Tjoet Bantah kwam uit zijn ballingschap terug. Toen de postenlinie voltooid was, werd de blokkade, die slechts gedeeltelijk was toegepast en weinig effect had gehad, opgeheven en vertrok in Juli het 2de batl. van Atjeh.

Daar de vijand bleef trachten ons nadeel te berokkenen, werd de geheele linie op Groot-Atjeh voor in- en uitgang gesloten. De troepen leden veel door berri-berri. 6008 personen werden in 1886 in het hospitaal te Pantei Perak aan die ziekte verpleegd. Den 4en April 1886 moest de vijand uit zijn stelling te Radja Bedil binnen onze linie verdreven worden.

Den 13en Dec. overleed de gouverneur. Hij werd door kolonel H. K. F. van Teyn opgevolgd. Den 2en Oct. 1887 werd weder met 2 colonnes uitgerukt om nieuwe samenscholingen bij de heilige graven van Radja Bedil uiteen te drijven. In dit jaar werden 3545 berri-berri-lijders in het groote hospitaal opgenomen. Terwijl nu in 1887 het verkeer tusschen de Atjehers binnen en buiten de linie werd aangemoedigd, werd dit van 's vijands zijde door roof en moord op de passargangers tegengegaan. In Juni 1887 kwam Toeankoe Abdoel Madjid, neef en schoonvader van den als wettig beschouwden opvolger voor den Sultanstitel te Kota Radja aan en zwoer trouw aan den Koning. Vervolgens keerde hij naar de noordkust terug, om bij de oorlogspartij in ons belang werkzaam te wezen. Ook enkele andere hoofden onderwierpen zich toen, o. a. T. Tjoet Imam van Toengkoep, die op de vastgestelde bezoldiging tot

hoelébalang der XIII M. Toengkoep werd aangesteld. Ook werden met ingang van 1 Febr. 1888 de mil. comdtn van Lambaroe en Pakan Kroeng Tjoet tijdelijk belast met het onderhouden van politieke aanrakingen met hoofden en bevolking buiten de linie, en dus het stelsel van volkomen onthouding in deze geheel opgegeven.

In dit jaar ontstond er scheuring in de Kemala- of oorlogsgezinde partij, die zich in de laatste tijden vrij rustig tegenover ons gedragen had. Naijver op den invloed der geestelijke leiders gedurende de laatste jaren was hiervan de oorzaak. De pretendent-Sultan week zelfs voor korten tijd naar Anagaloeng uit. T. di Tiro (Sjech Saman) en andere vijandelijke hoofden zochten toen aanraking met ons bestuur te verkrijgen. De gezondheidstoestand was in 1888 zeer ongunstig (4168 berri-berri-lijders). De waterwerken in 1887 aangelegd, voorkwamen grootendeels de nadeelen der jaarlijksche bandjirs.

In April 1889 vond eene verzoening tusschen de beide fractiën der Kemala-partij plaats, en begon de vijand onze posten heviger en ook met geschut te beschieten, en bouwde versterkingen, om speciaal Kota Pohama daaruit te bestoken. Den 26sten Juli rukten twee colonnes uit, waarvan de eene terugtrok toen de vijand in zijne benting te Kota Toeankoe te sterk bleek, en de andere bij Koewala Giegieng geen vijanden ontmoette. Eene kleine afdeeling, die genoemde stelling van uit Pakan Kroeng Tjoet moest naderen, werd daarvoor met groot verlies teruggeslagen; 2³/₄ batl. met twee secties art. rukten toen op nieuw voorwaarts en namen Kota Hagoe tegenover Kota Toeankoe gelegen; 3 off. en 19 minderen sneuvelden dien dag en 3 off. en 90 minderen werden gewond. De vijand trachtte verder het openkappen van het terrein te verhinderen, stal enkel in 1889 51000 M. telefoondraad, en verbrak de gemeenschap per spoor door gevulde granaten onder de rails en bruggen te leggen. Hinderlagen door onze troepen gelegd, verplaatsing van 2 blokhuizen, pantsering der treinen en oprichting van 2 bewakingsdetachementen brachten hierin verbetering. In den nacht van 5—6 Jan. 1890 werd Kota Toeankoe bij verrassing genomen. Op eene vergadering der hoofden van de 3 Sagies met den pretendent-Sultan in October 1890 te Kemala gehouden, waren T. Neq en andere ons welgezinde hoofden tegenwoordig. Tot onderhandeling over onderwerping kwam het niet, daar Toeankoe Hasjim zich hiertegen verzette, hoewel het Gouv. genegen was den jongen Vorst als Sultan onder Nederlandsche souvereiniteit te erkennen. T. de Tiro, in strijd met T. Banta van Lamreng en T. Moeda Rajoet uit de XXVI M., trachtte hun optrekken naar Kemala te verhinderen. In Dec. 1890 verjoeg T. de Tiro T. Banta uit Ateuh en noodzaakte hem binnen onze linie te wijken.

De berri-berri verminderde. In 1889 werden 2568 lijders in het hospitaal te Pantei Perah aan die ziekte lijdende, opgenomen. In dit jaar werden 11 officieren en 223 minderen gedood of gewond.

Naar aanleiding van de goede resultaten, door de genoemde twee bewakingsdetachementen verkregen, werd in April 1890 een korps marechaussée's opgericht, gerecruteerd uit off., onderoff. en de beste niet-Eur. manschappen, sterk 1 kapt., 1 luit., 218 minderen. Het kreeg tot taak binnen de linie den politiedienst waar te nemen.

Het sluiten van een groot deel der N. en W. kust voor in- en uitvoer en vischvangst, in Aug. 1890 tot aan Diamantpunt uitgebreid, werkte gunstig op 's vijands houding; zijne aanslagen verminderden en bestonden in hoofdzaak slechts in het bemoeilijken der terrein-openkapping. Den 9en Maart 1891 werd zijne versterking Kandang ten Z. O. van Ketapan Doewa door onze troepen verrast en eene daarachter gelegene genomen. Tot behoud dier positie moesten 6 comp. inf., de bergbatterij en een peloton cavalerie ter assistentie uit Kota Radja oprukken.

T. Mad Amin, schoonzoon van den in Jan. 1891 overleden T. de Tiro, werd hier gewond en uit de IV M. verjaagd. Daarna bleef het verder rustig en in de XXVI M. keerde veel volk terug. Het stuk van den stoomtramweg-centuurbaan tusschen Lambaroe en Lamreng dat opgeheven en door straalbanen vervangen was, werd nu in Jan. 1891 voor een deel weder in gebruik gesteld. Daags na T. de Tiro stierf Panglima Polim, hoofd der XXII M. Zijn zoon Radja Daoed volgde hem onder voogdij van T. Ayer Alang en T. Lam Aling op. Nja Makam onderhandelde voor een korten tijd met ons bestuur, doch trok zich weder terug toen hij geen verlof tot uitvoer van zijn peper ontving. T. Rayoet Nanta Moeda, hoelébalang der VI M., Sri Setia Oelama, het oude sagiehoofd der XXV M. en Panglima Nja Bintang, hoelébalang der III M. Daroe kwamen weder binnen onze linie.

In 1890 was het aantal berri-berri-lijders 3293 personen. Rijst en peperoogst slaagden goed. Den 23en April 1891 legde generaal-majoor van Teyn wegens ziekte zijne betrekking neder en werd den 5en Mei d. a. v. door kolonel F. Pompe van Meerdervoort opgevolgd. Terwijl van de 5000 man bezetting in 1890 12 man sneuvelden, 136 (13 off.) gewond werden en 42 officieren en 3367 minderen geëvacueerd moesten worden, bedroeg dit getal in 1891 respectievelijk 18, (1 off.), 99 (3 off.), 28 en 2768.

Ook in 1891 werd het stelsel volgehouden ons niet direct in te laten met den pretendent-Sultan, die blijken gaf van zelfstandigheid door zijn optreden tegen de Gighensche federatie.

Nu het bleek, hoezeer een meer toenaderende houding der vijandelijke hoofden door de sluiting der kust werd opgewekt, werden voorbereidende maatregelen getroffen om een scheepvaartregeling in te voeren, waarbij enkele plaatsen voor algemeenen handel zouden worden opengesteld, en het verder verkeer over zee met inlandsche vaartuigen zoude worden toegelaten, teneinde de goedgezinde bevolking te steunen en tot ontwikkeling te brengen. De op den 31 Jan. 1892 als civiele en militaire gouverneur opgetreden kolonel der inf. C. Deijkerhoff en de resident der Padangsche bovenlanden G. A. Scherer werden daartoe in commissie gesteld.

De vijand hield zich over het algemeen vrij rustig, daar de sluiting der kusten zijne benden uit gebrek deed verloopen.

Het korps marechaussée, dat steeds hoogst nuttige diensten verrichtte, werd den 29en Jan. 1892 uitgebreid tot 4 off. en 242 minderen.

Den 21 Juli 1892 werden vijandelijke verdedigingswerken tusschen Kaloet en den trambaan met een verlies van 6 dooden en 14 gewonden genomen. De aanslag, den 27sten Sept. d. a. v. opnieuw op Kaloet ondernomen, mislukte. Op den

1en Oct. herhaald, mislukte deze nogmaals en kostte ons 7 dooden en 31 gewonden. Het grootste verzet ging uit van de V M. Montassik onder Tengkoe Brahim en Tengkoe Mad Amin, die, wat den laatsten betreft, nu in deze terreinen door de hoofden gevolgd werd, terwijl Tengkoe Koetakarang zich meer langs de westerlinie deed gelden.

Op den 21sten October 1892 trad de scheepvaartregeling voor de oostkust in werking (zie ATJEH OOSTKUST) en den 12en Maart 1893, voor het overig kustgedeelte, voor zooveel de daaraan gelegen staatjes zich aan onze voorwaarden onderwerpen zouden.

Met de daartoe vereischte werkzaamheden te Telok Semawé, op Poeloe Raya en op Poeloe Way werden in October 1892 aangevangen. Den 20en April 1893 werd Telok Semawé, den 18en Mei 1893 Poeloe Raya voor den algemeenen handel geopend. 19 Juni 1893 werd de scheepvaartregeling toegepast op het kustgebied tusschen Olehleh en West-Pedir. 25 Maart 1894 moest echter Kroeng Raya met aangrenzend terrein gesloten worden, naar aanleiding van de vijandelijke houding van hoofden en bevolking.

In 1892 werden 174,640 pikols en in 1893 151.035 pikols peper uitgevoerd, alsmede 67,103 pikols pinangnoten.

In 1893 werden onze posten slechts tijdens het inlandsche zoogen. slachtfeest, van 23—25 Juni hevig beschoten. Toekoe Moeda Rajoet stierf in het begin van Juli 1893. Door opheffiing van het verbod van uitvoer van goederen naar het terrein buiten de linie ontstond er veel verkeer. Daar benden van Tengkoe Mad Amin de pasargangers beroofden, stelde Toekoe Oemar zich aan het hoofd der daarover ontevreden bevolking der VI Moekims. Hij verdreef Toekoe Bep, broeder van Mad Amin, van Boekit Seboen en herstelde de rust in de VI en IV Moekims. Toen zijn aanbod werd aangenomen om hem met wapenen en munitie te steunen, trok hij tegen de kwaadwilligen in XXV Moekims op. Daar zij in zijn rug Tjot Goë hadden bezet, — daartoe in staat gesteld door Toekoe Nja Mohammed's weifelende houding, — keerde hij terug, trok strijdkrachten van de westkust samen en verzocht ons den heuvel Kasoemba te bezetten. Gesteund door ons geschut en eene demonstratie van 2 compagniën, veroverde hij Tjot Goë, Kaloet, Tjot Bagaroet. Onze troepen bezetten die punten evenals Boekit Daroe, en daarna keerde Toekoe Oemar huiswaarts. Nadat het voorterrein was schoongekapt, werden Kasoemba, Kaloet, Tjot Bagaroet ontruimd. Op 30 Sept. deed Toekoe Oemar en 15 zijner panglima's den eed van onderwerping aan ons gezag. Hij kreeg vergiffenis voor vroegere euveldaden, den titel van Toekoe Djohan Pahalawan (verdienstelijke held) en Panglima Prang besar. Op 15 Aug. was reeds aan Toekoe Nja Bantah, panglima der XXVI M. toegestaan zijn gebied van kwaadwilligen te zuiveren met behulp van Toekoe Neq. Hij veroverde Tjot Paklat, Oleh Tjoet en Lamgoet. Daar Tengkoe Tjoet, hoelébalang der XIII M. Toengkoep, Lamgoet verliet, hetwelk hem ter bewaking gegeven was, werd Oleh-Tjoet, als ook Tjot Paklat door onze troepen bezet. Nadat onze bondgenooten Tjot Praboe veroverd hadden, ging de bezetting van Oleh Tjoet daarheen. Ook bezetten wij Missigit Ateuh, Toengkoep en Kroeng-Kali, waar T. Tjoet Toengkoep woont. Aangezien hij uitvluchten zocht bij verdere actie tegen den vijand, werd hij tijdelijk naar Melaboeh verwijderd. Toen Nja Bantah vervolgens weder oprukte, werd hij in den steek gelaten door T. Neq en de 100 strijders, door Toekoe Tjihik van Samalanga ter hulpe van zijn schoonvader T. Neq naar Atjeh overgebracht, zoodat hij werd teruggedrongen en gewond en de gemeenschap tusschen onze posten Toengkoep en Kroeng Kali verbroken. Den 20en en 21en Oct. werd die gemeenschap door eene colonne inf. met 1 sectie berg-art. onder verlies van 1 off. en 3 minderen aan gesneuvelden en 3 off. en 32 minderen aan gewonden, hersteld.

Toekoe Djohan kreeg toen weder de leiding der hulptroepen. Versterkt met troepen van Panglima Mesdjid Raja, Toekoe Nja Mohammed der IX M. en Tengkoe Paneh van Melaboeh rukte hij den 5en Nov. de XXVI M. binnen, nam vijandelijke bentings en bezette Lamgoet.

De post te Kroeng Kali werd 20 Jan. 1894 opgeheven, 22 Febr. d. a. v. werd een post te Kroeng Gloempang, ten Z. W. van Pajaoe gevestigd.

Nu werd het noodzakelijk geacht ook tegen de XXII M. te ageeren. 19 Nov. 1893 rukte Toekoe Djohan daartoe op. Lambarih en Anagaloeng werden veroverd en door onze troepen bezet. Toekoe Moeda Baid gaf een diamant als onderpand bij belofte tot het handhaven van rust.

Toekoe Nja Bantah verjoeg medio December den vijand uit III Moekims Kerkoen en met behulp van Toekoe Tjoet Toengkoep uit Lam Soel, welk punt den 8en Februari 1894 door ons bezet werd, terwijl er een blokhuis te Lam Paleuh werd opgericht. Toekoe Djohan dreef daarna den weder aanvallenden vijand terug en veroverde Senelop, waar onze troepen in bezetting kwamen. De bevolking kreeg vergoeding voor beloopen schade, gewonden ontvingen smartegeld en nagelaten betrekkingen van gesneuvelden vergoeding volgens den adat. Moekim-hoofden ontvingen een voorloopig tractement, als zij de rust in hun gebied bewaarden. Wachtposten werden door de bevolking opgericht. 9 posten buiten de linie werden met een totaal van 20 off. en 595 minderen bezet. Een vast korps van 250 koppen onder Toekoe Djohan werd door ons bezoldigd. Hoewel Toekoe Moeda Soleiman, plaatsvervanger in de XXII M. van den jongen Panglima Polim, in Juni '93 door ons werd erkend en bevestigd, bleef daar de bevolking van toenadering afkeerig.

ATJEH NOORDKUST. Deze afdeeling beslaat het kustgebied van Noord-Sumatra van het punt, waar een uitlooper van den Selawa Djanten tusschen Lampanas en Lengah de noordkust nadert, tot aan de Kroeng Maneh. (Indeeling en bestuur, zie het gouvernement van Atjeh en onderhoorigheden). De kust is bedekt met onregelmatige, lage duinen, waarachter lagunes met een strook laag land, die bij hoog water onderloopen, en met bakoe- en kreupelhout begroeid zijn. Het hooger gelegen binnenland tot aan het gebergte is bedekt met groote, vruchtbare rijstvelden en uitgestrekte kampongs, door 100- à 150.000 zielen bewoond.

De vele beken en rivieren met kort verloop, vormen zandbanken aan de zich dikwerf verplaatsende mondingen. De Selawa Djanten, ook Goudberg genoemd (bij Koewala Loeë werd goudzand gevonden) 1726 M., en de G. Orphan, 950 M. hoog, zenden uitloopers tot aan zee. Het Idjoe-gebergte, waarover de Z. grens van het 7 uren gaans lange, 2 uren breede landschap Samalanga voert, ligt 15

à 16 K.M. van het strand en bevat de koppen Glé Temineh of Tambineh, 1503 M., Glé Samalanga, 1204 M. en Glé Pontang 1485 M. hoog. De G. Goh of Olifantsberg, (1050 M.) heeft aan zijn N.voet den G. Pedada, 410M. hoog. Z.O.waarts ligt de G. Tjoenda met toppen tot 3040 en 3260 M. hoogte. Noordelijk van dezen, eveneens op Pasanganseh gebied, ligt de G. Pasangan, 300 M. Als communicatie tusschen deze landschappen en de zee dienen de rivieren. De Bateh met ondoorwaadbare, 350 M. breede monding; de Pedir-rivier, aan de monding even breed en tot Kemala 30 M. breed en bevaarbaar voor kleine prauwen; de Segli met modderige oevers, in eene lagune uitwaterend en nu overbrugd; de Polim-rivier, in de monding bevaarbaar; de Samalanga, boven Batoe Iliq doorwaadbaar, en voor een kort gedeelte bij de monding voor stoombarkassen bevaarbaar, als die eenmaal de bank voor de rivier gepasseerd zijn; en de Pasagan, door 3, door middel van eene lagune verbonden, armen in zee uitloopend en afvoerende het water van een 12 palen lang, 600 M. breed, 50 vaam diep bergmeer, zijn de voornaamste rivieren.

Langs den oever der Pedir-rivier (20 palen), van Gighen, van Pakan Baroe en van Endjoeng voeren voetpaden naar Kemala; van Groot-Atjeh voert een pad langs het strand naar Pedir en verder oostelijk naar Merdoe. Palooh en Merdoe zijn ook verbonden door een goeden binnenweg, bij Pantei Radja de kust naderend. Merdoe en Samalanga staan door twee wegen in verbinding.

Pedir wordt geschat op 25 à 30.000 zielen, de federatie Gighen op 150.000 zielen, Ajer Leboe op 10 à 15.000, Endjoeng op 18.000, Samalanga op 25 à 30.000, Pasangan op 7000, Kloempang Doewa op 3000 weerbare mannen.

Geschiedenis. Het rijk Pasei of Pasai — nu verdeeld in eene confederatie van 9 onderling onafhankelijke staatjes — Kertoi of Moeli-eng, Gedong, Bajoe, Tjoenda met Boeloeh, Blang Mangat, Beloek, Samakoeroek, Kroeng Pasai, Matang Koli, was in het begin der 16de eeuw naast Pedir het belangrijkste staatje ter noordkust van Sumatra. Diëgo Lopez Sequeira bevond het in 1509 eene aanzienlijke handelsplaats. Nadat hij in 1521 een Portugeesch vasal daar op den troon plaatste, kwam Pasei in verval. Atjeh veroverde het in 1524 en verdreef er de Portugeezen. Pedir werd toen ook door Atjeh veroverd en met Gighen en Merdoe tot het rechtstreeksch gebied van den Sultan van Atjeh gerekend.

Pedir bestaat sedert 1540 uit eene federatie van 12 staatjes. Sedert 1800 is het landschap Pedir onder een vorst uit Boegineesch bloed — van Tongkoe Sindoie afstammend — het hoofd dezer federatie.

Gighen bestaat uit eene federatie van zes staatjes, Mehtareum en Andeuhlala waren Moekim Wakeneh of apanagegronden van den Sultan van Atjeh.

De Vorsten dezer staatjes, door bloedverwantschap verbonden, leefden, en leven nog, in herhaalden strijd met elkander of met de sterke partij der Moslemin, en voerden aanhoudend verzet tegen de Sultans van Atjeh, als hun dat voordeelig uitkwam. In 1857 veroverde T. Tjihiq Moeda (Boegies) in Samalanga het gezag op de 4 hoelébalangs, die er onder Atjehsche suprematie het bestuur voerden. De strijd tusschen Telok Semawé, Kertoi en Edi maakte de kust in 1868 dan ook bijzonder onveilig. In 1872 verzocht Pasei zich aan de Nederlandsche souvereiniteit te mogen onderwerpen, doch dat verzoek werd toen afgeslagen. In 1874 was de noordkust ons weder vijandig gezind. Pedir had zelfs 1000 man onder den radja T. Pakeh ter verdediging van den Kraton naar Atjeh afgezonden, waarom het door het vuur van 5 oorlogschepen onder den kapt. t. z. van Gogh den 29en Dec. 1873 werd getuchtigd. De landing, den 31en d. a. v. ondernomen, had geen succes. De vorst van Gighen T. Bintara Kamangan Potjoet Oesman bood zich als bemiddelaar tusschen het gouvernement en den Sultan aan.

De acte van souvereiniteits-erkenning, na de verovering van den Kraton aan de hoofden der onderhoorigheden uitgereikt, werd door dien vorst, evenals door dien van Endjoeng geteekend; de overige staatjes vroegen daarvoor uitstel. Te Gighen werd onze vlag den 20en April 1874 geheschen, den vorst 10.000 rijksdaalders als pembrian radja vereerd, en de blokkade toen voor dit landschap opgeheven. Pasagan, Ayer Laboe en Endjoeng heschen onze vlag in Aug. 1874. Medio 1875 ook Kloempang Doewa. Den 27en Febr. 1876 keerde Toekoe Pakeh uit Groot-Atjeh naar Pedir terug en onderwierp zich. Eene benting werd daar opgericht, *f* 50.000 schadevergoeding uitgereikt ter vergoeding van ons bombardement in het einde van 1873, en de assistent-resident te Pedir gevestigd. Aan Gighen werd het contract opgezegd en zijn handel ter zee afgesloten, daar zijn vorst naar Atjeh getrokken was. Koewala Segli werd geblokkeerd en aldaar den 13en Maart op een stuk Sultansgrond een post gevestigd. De colonne, die dit bewerkstelligde, was van Kroeng Raja langs het strand tot Pedir doorgemarcheerd.

Tot tuchtiging van Samalanga landde den 9en Aug. 1877 eene sterke colonne te Koeala Tamboea. Na ernstige gevechten, waarbij kolonel K. van der Heyden gewond werd, werd de vorst van dat staatje tot onderwerping gedwongen. Te Samalanga werd eene redoute opgericht, en de Vorst teekende het contract met het Indisch gouvernement. Merdoe onderwierp zich eveneens. In het begin van 1878 werd de post te Samalanga opgeheven, doch T. Nja Amin van Batoe Iliq bleef ons vijandig. De aanval door T. di Tiro in den nacht van 28—29 April 1878 op onzen post te Segli ondernomen, werd afgeslagen. Toen hij dit op den 3en Mei herhaalde, vertrok de gouverneur met eene colonne van Atjeh en debarkeerde te Segli den 7en Mei. De vijand werd verdreven en de Vorst van Gighen onderwierp zich. In Pasangan werd de kampong door de marine platgeschoten, waarop de bevolking het ons weerspannige hoofd verdreef en zich onderwierp. Ook werd in 1879 de toestand te Samalanga gunstiger, nadat de Vorst den gouverneur op Groot-Atjeh had bezocht. Den 30en Juni 1880 werd de bezetting van den post te Samalanga tijdens eene militaire wandeling overvallen. Den 13en Juli kwamen 4 comp. met 4 vuurmonden aldaar aan tot tuchtiging der vijandelijke kampongs. Potjoet Maligoi beloofde daarbij haar steun. Drie malen stootte men het hoofd voor Batoe Iliq, dat ten laatste door zware artillerie werd stukgeschoten. Na Djanka Boeja bij Samalanga gevoegd te hebben, keerde de gouverneur met de troepen naar Atjeh terug. Van Merdoe tot Pasangan werd de kust voorloopig voor in- en uitvoer gesloten en de standplaats van den assistent-resident weder naar Segli overgebracht

In Nov. 1880 werd de Koewala Samalanga weder geopend; doch toen daar het volgend jaar de veiligheid verminderde, kreeg het 1000 dls. boete en werd de haven weder gesloten. In dit jaar brak er ook een strijd uit tusschen Pasangan en Kloempang Doewa, terwijl in Pedir de onlusten met Gighen voortduurden.

De gebeurtenissen in Groot-Atjeh tijdens het bestuur van den gouverneur Pruys van der Hoeven vonden op de noordkust weerklank. Godsdienstige spanning werd hier door Imam Longbattah opgewekt, en geld en benoodigdheden voor de strijders in Groot Atjeh verzameld en overgevoerd. Om die reden werd in Aug. 1882 de geheele noordkust voor in- en uitvoer gesloten en voor dit kustgedeelte Segli en Samalanga aangewezen als havens, vanwaar, na strenge visitatie, de handelsschepen naar het gesloten gebied konden worden uitgeklaard. Onze post te Samalanga werd in Sept. 1882 door Moslemin bedreigd, die slechts met onze krachtige hulp en die van 100 man onder den radja van Telok Semawé door den Vorst konden verdreven worden. Eerst in Juni 1883 was hij weder meester van zijn gebied. De radja van Pasangan bemachtigde de staatjes der Paseistreek en weigerde ons hassil op te brengen. Zijne tegenstanders werden nu door onze marine gesteund en verdreven hem uit het veroverde terrein.

In het einde van 1884 werd de post te Samalanga opgeheven, toen bij de concentratie in Groot-Atjeh het blokkadestelsel voor de geheele kust in toepassing werd gebracht. Nadat die concentratie voltooid was, werden de blokkade en de vroeger bestaande beperkende bepalingen tot visitatie in de bovengenoemde havens opgeheven, waardoor handel en scheepvaart belangrijk toenamen. De strijd tusschen Pedir en Gighen bleef ook toen nog steeds voortduren. In laatstgenoemd staatje werd T. Moeda Rembajan in zijn strijd tegen andere hoelébalangs door ons gesteund en in Jan. 1886 tot hoofd erkend. In Pedir heerschte tweespalt; de benting te Segli werd in Juni 1885 aangevallen en ook later aanhoudend beschoten; Samalanga, Paken Bahroe, Pasangan en Endjoeng pleegden zeeroof en werden met zware boeten gestraft. Ook in 1887 werd Segli aanhoudend beschoten en stelde het hoofd van Pakan Baroe eischen tot zijne onderwerping, die niet konden worden aangenomen, waarbij Pedir hem eer steunde dan tegenging. Pasangan en Samalanga stonden ook in dat jaar vijandig tegenover elkaar. Naar aanleiding van Pedirs aanstoken tot oneenigheid ter N. kust en van verzet op Groot Atjeh, werd in Dec. 1888 een deel der N. kust voor den handel gesloten. In Gedong deed de radja Tongkoe Tjihik Gedong met toestemming van het gouvernement afstand van zijn gezag, ten behoeve van zijn broeder Tongkoe Radja Hitam. De bevestiging had den 3en Mei 1893 plaats. De sluiting der Noordkust, in Aug. 1890 tot Diamantpunt uitgebreid, hinderde T. Pakeh van Pedir in hooge mate, doch te vergeefsch deed hij om heropening aanzoek. Het beschieten van Segli bleef ook in 1891 voortduren. Ook verbeterde de gespannen houding tusschen Pasangan en Samalanga niet. Potjoet Maligoi stierf in Nov. 1893. De jeugdige radja van Kerti, Mohammad Alibassa, werd den 17 Aug. 1891 te Kota Radja beëedigd en onder den titel van Mohamad Alibassa Tengkoe Tjihiq Moeling als hoelébalang geïnstalleerd.

Tengevolge van de aanhoudende oneenigheden tusschen de federatiën Pedir en Gighen, bleef het om onze vestiging te Segli steeds onrustig en werd deze menigmaal beschoten. Den 23en Mei verjoeg de bezetting de kwaadwilligen uit Pakan Baroe en Pakan Sot, die op last van den pretendent, Sultan uit de waqf kampongs gesteund werden. Toekoe Bintara Kemangan van Gighen durfde niet tegen hen ageeren. De twisten tusschen den vorst van Pedir en zijn broeder bleven ook in 1893 voortduren. Pedir bleef dus voorloopig voor allen in- en uitvoer gesloten.

Aan T. Bintara Kemangan, radja van Gighen en hoofd van de federatie der VI oelébalangschappen in Gighen, werd in Maart 1893 te Kota Radja de akte van erkenning en bevestiging uitgereikt. Den 3en Mei d. a. v. werd T. Mohamad Panglima Mesoi als hoelébalang dier federatie geïnstalleerd. In Endjoeng stierf in 1893 radja T. Laksamana, die door zijn zoon T. Polim werd opgevolgd. In Merdoe volgde T. Moeda Tjihik zijn vader T. Tjihik Moeda Pahalawan op. Twisten tusschen hem en Toekoe Bin Sech ontstaan, werden bijgelegd nadat Merdoe en Samalanga tijdelijk voor prauwvaart waren gesloten. T. Tjihik Semaoen van Pasangan gaf blijken van instemming met de scheepvaartregeling. Hij bleef met Toekoe Bintara Setia Moeda van Kloempang Doewa op vijandigen voet. Den 20en April 1893 werd die regeling (zie Atjeh Oostkust) dan ook ingevoerd voor het gedeelte der kust van Diamantpunt tot Koewala Beratjan, gelegen tusschen Merdoe en de federatie van Gighen.

ATJEH-OOSTKUST. Deze afdeeling, zich ook voor een deel langs de noordkust van Sumatra uitstrekkende, loopt van de westelijke grens van Sawang (96° 55' O. L. v. Gr.) tot aan de Soengei Pantei Kermak aan de oostkust. (Indeeling en bestuur: zie Gouvernement van Atjeh en onderhoorigheden). Oostelijk van Oedjong Djamboe Ajer neemt het terrein al meer en meer het karakter aan, eigen aan Sumatra's oostkust, d. i. moerassig, dicht begroeid en doorsneden door ettelijke rivieren en beken, met vele vertakkingen in zee uitwaterend. De bevaarbare Kroeng Djamboe Ajer, de moerassige Koewala van Simpang Olim, bij Tapin Serin nog 60 M. breed met 8 M. hooge steile oevers, de bevaarbare Djolok, de breede Kroeng Perlak en de door moerassen stroomende Kroeng Birim en Kroeng Langsar zijn onder haar de voornaamsten. Ten W. van genoemde kaap is de Pasei met hare moerassige oevers het eenige acces naar het binnenland. Op 3 K.M. van hare monding heeft zij met bamboe begroeide, hooge en steile oevers en bij een breedte van 25 M. eene diepte van 2 M. Haar water is ondrinkbaar. De Kroeng Meraksa watert uit in de veilige baai van Telok Semawé, van waar in W. richting eene lagune evenwijdig langs de kust voortloopt.

26 K.M. zuidelijk van Telok Semawé verheft zich de Bt. Pasei, Z.O. van dezen op 80 K.M. ten Z. van Oedjong Djamboe Ajer de G. Temin of Semoeang; op de grenzen van Tamiang vindt men den Bt. Mesdjid en G. Itam. Tusschen die toppen in verheft het zwaar begroeide terrein zich onder matige hellingen. Ook hier heeft de gemeenschap hoofdzakelijk langs de rivieren plaats. Van Kertoi leiden twee paden door Pasei naar Simpang Olim; ook is Edi door een pad met Perlak verbonden, en voert er een weg van Birim Rajoet naar Langsar achter om de kust-moerassen. In 1836 ongeveer kreeg Toekoe Moeda Nja Malim van den Sultan van Atjeh vergunning zich

te Simpang Olim te vestigen, teneinde de zich onafhankelijk van Atjeh achtende kuststaatjes Pasei en Edi afbreuk te doen.

Toen T. Moeda Angkassa te Merbau eene colonie stichtte, deed de Sultan door T. Raja, Tandjong Semantoh bezetten. Na langdurigen strijd werd T. Moeda Angkassa verdreven.

Nadat Edi onze souvereiniteit had aangenomen, na er reeds te voren om verzocht te hebben (zie Geschiedenis van Atjeh), breidde onze invloed zich door toedoen van den luit. t/z. 1. kl. C. H. Bogaert al meer en meer uit.

Den 7en Mei 1873 werd onze vlag te Edi geheschen.

In Sept. 1873 werd eene comp. inf. ter bescherming van die handelsplaats tegen T. Raja naar Edi gezonden, en in de strandbenting van den vorst gelegerd; den 21en werd door de marine een verlaten benting van diens vijanden te Edi Tjoet vernield, den 22en Oct. eene vijandige prauw op de versperde rivier van Simpang Olim buit gemaakt, den 4en Nov. aan de Djolok-rivier geland, de versterkingen verwoest, de handelsplaats Gloempang verbrand en de nederzetting aan de Arakoendoer-rivier vernield. Na den val van den Kraton teekenden Soengei Raya, Kertoi, Pasei, Tamiang de acte van souvereiniteitserkenning. Simpang Olim en Perlak verzochten daartoe uitstel, Langsar weigerde. Kertoi en Perlak heschen onze vlag in Aug. 1874. Pasei en Djolok een maand later. Het hijschen onzer vlag geschiedde somtijds om ontslagen te worden van de blokkade, die voor de niet-onderworpene staatjes gehandhaafd werd. Telok Semawé, dat den 23en Juli 1874 onze vlag heesch, kreeg daarvoor 1000 dollars; Simpang Olim en Langsar onderwierpen zich medio 1875. In Maart van dat jaar werd er een assistent-resident te Edi geplaatst. T. Moeda Angkassa zocht in Mei 1876 onzen steun tot herovering van Merbau. Hij verkreeg 150 geweren en 3000 dollars om Simpang Olim — toen in strijd met Kertoi — op de Arakoendoer-rivier aan te vallen. Die aanval had eerst resultaat, toen eene colonne van Edi met hem en den vorst van Edi samenwerkte. In November 1876 werd Simpang Olim tot onderwerping gedwongen. Radja T. Moeda Nja Malim vluchtte en werd vervallen verklaard van zijn gezag, en T. Nja Lamkota tot zijn vervanger gekozen. De zoon van den door den voortvluchtigen radja vermoorden T. Moeda Angkassa, T. Latif, werd als hoofd van Merbau en T. Semantoh erkend. Te Simpang Olim werd een controleur geplaatst, troepen te Biang Ni in een versterkt kamp gelegerd en Djolok Tjoet heesch in Jan. 1877 onze vlag. In het begin van 1877 werd de post te Edi verplaatst en Telok Semawé door eene colonne bezocht.

Uit vrees voor Kedjoeroean T. Nja Lamkota, broeder van den ons genegen vorst van Langsar (tusschen Perlak en Tamiang), werd in het begin van 1877 de geest der bevolking in dit landschap minder goed, waardoor de rust in Salahadji en bij de Agnieta-plantage werd verstoord. Troepen naar de oostkust gezonden, kwamen den 7en Mei 1877 voor Perlak. Said Abdoerrahman van Modjopahit (= Mandjapahit) onderwierp zich. Birim Rajoet werd bezet en den 13en Birim Pontong geplunderd en Boekit Blang bezocht. Den volgenden dag werd doorgemarcheerd naar Langsar, welks vorst zich onderwierp en onze vlag heesch. Den 22en Juni 1877 overviel T. Moeda Malim ons kamp te Blang-Ni. Den 8en Juli kwamen daar troepen aan, die met behulp der marine in 3 colonnes van Blang Ni, Semantoh en Simpang Olim naar Tepin Serin oprukten, 3000 dollars buit maakten en het huis van Malim in de lucht deden vliegen. In het begin van 1878 onderwiep hij zich. Toen werd de bezetting onzer posten te Edi en Semantoh verminderd en die te Simpang Olim en Blang Ni opgeheven. In Mei bedreigden echter Panglima Prang Ma Oesin aan het hoofd van Gajoes en Nja Baroem uit Gedong de rust in Edi. De soldaten van onzen post te Edi, die vandaar tegen hen optrokken, werden voorbij Pedawa Tjoet teruggeslagen. Den 24en Mei kwam eene compagnie inf. te Edi aan en den 30en werd Nja Baroem uit Pedawa Tjoet verdreven. In Juni werd Gedong tot onderwerping gebracht. In Nov. 1881 werd eene vestiging te Telok Semawé opgericht, en daar het bestuur voor de noord- en oostkust gevestigd.

In Simpang Olim werd de vorst weder door T. Nja Oesoef verdreven, waardoor ook spanning in Modjopahit en Langsar ontstond. Daar van af deze kust het verzet in Groot Atjeh werd gesteund, werd in Mei 1883 de in- en uitvoer gesloten verklaard, en bleven hier alleen Telok Semawé en Edi als havens open, waar, na strenge visitatie, passen werden uitgereikt tot de vaart op het gesloten kustgebied. Toekoe Tjihik van Gedong, ter zelfder tijd een inval doende in Baijoe, werd in Juli 1883 gedwongen zich terug te trekken. De strijd tusschen deze staatjes, een half jaar later weder hervat, liep ten nadeele van Gedong uit. In Aug. 1884 onderwierp het zich aan de voorwaarden door het gouvernement van dit landschap gesteld.

Einde 1883 deed volk uit Bagoh en Edi Tjoet aanslagen op Edi. Ook in Langsar en Modjopahit was het onrustig.

Een jaar later werd de post te Telok Semawé opgeheven, toen bij de concentratie op Groot Atjeh een blokkade-stelsel der geheele kust werd aangenomen. Nadat die concentratie voltooid was, werden de blokkade en de vroeger bestaande beperkende bepalingen tot visitatie in de bovengenoemde haven opgeheven.

In Pasei bleef het onrustig en in Mei 1885 vertoonden zich benden van Habîb Ibrahim, hoofd der Moslemin uit Samalanga, in Edi. Na het leveren van verscheidene gevechten werden zij door de bevolking verdreven. Er werd toen aan de Koewala Edi een blokhuis opgericht. In Oct. 1886 werd de zeeroover Si-Sarong onschadelijk gemaakt. Een jaar later, 11 Sept. 1887, trachtte een troep van 40 man de poort onzer versterking te Edi binnen te dringen. Wel werden zij afgeslagen, maar den 6en Nov. herhaalden 70 man dien aanslag. De zich aldus uitende gisting scheen veroorzaakt door belasting op de peper, door den vorst geheven. Die belasting werd toen ingetrokken.

T. Yoesoef van Oleh Gadjah en T. Bintara Moeda van Bagoh geraakten in strijd, omdat de laatste den uitvoer van peper verhinderde. Het geschil tusschen Langsar en Modjopahit werd in der minne geschikt. In April 1889 vestigde zich eene bende onder Hadji Bin Abbas in de nabijheid van onzen post te Edi. Het garnizoen werd versterkt en den 6en Mei de vijand uit de nabijheid verdreven. Den 8en Mei werd hij na hevig gevecht uit Pedawa Pontong verjaagd. De opgelegde schatting van 10 dollars per pikol uitgevoerde peper werd geregeld betaald. Toen zich weder nieuwe benden

in Edi vertoonden, werd het garnizoen versterkt en debarkeerde den 10en Juni eene sterke colonne, die den volgenden dag, onder leiding van den gewestelijken gouverneur, 's vijands benting op den Boekit Roembia namen. Den 13en rukte eene colonne tegen Oleh Gadjah op. Koeala Bagoh en Oleh Gadjah werden getuchtigd. Den 21en nam de gouverneur de stelling der Moslemin bij Pedawa Pontong en op den Boekit Mata Ajer. Nadat Oleh Gadjah den 1en Juli was verbrand, bleek de vijand uit het Edische verdwenen te wezen. Aan de staatjes ter oostkust werd nu eene oorlogsschatting van *f* 300.000 opgelegd, die geregeld geïnd werd.

Van Bagoh werd een weg naar Djolok Besar aangelegd, zoodat Simpang Olim en Edi nu door een goeden weg verbonden zijn. Edi nam in bloei toe. In Djolok Ketjil had T. Bindara Pekan alle macht in handen gekregen, daar de radja Panglima Prang Nja Hakim oud, en diens zoon T. Arifin zich alleen met den handel afgaf. Tongkoe Oesoef werd vervallen verklaard van zijne macht in Oleh Gadjah en stierf in Nov. Dit gebied beloofde toen zich rustig te houden onder Tongkoe Bintara Moeda.

Panglima Prang Nja Boegam van Edi Tjoet hield zich onzijdig. Zijn zoon Tongkoe Radja Nagoer, die hem is opgevolgd, koos onze zijde. Zijn oom Tongkoe Tjoet Lambak werd bij de algemeene amnestie uitgesloten. Habîb Mohamad van Podawa Besar verdreef zelf de Moslemin, die in zijn gebied vielen.

Tongkoe Tjihik Perlak werd door de sluiting zijner kust genoodzaakt de Moslemin onder T. Tibang van Djingki in Nov. 1890 uit zijn land te verdrijven. Ten einde hem te steunen werd den 26en Nov. Pantoen Rayoet van uit Edi door eene colonne bezocht. In Febr. 1891 had hij zijne vijanden voor goed verdreven. T. Tibang vond toen een toevluchtsoord in Simpang Olim, waar Toekoe Moeda Lamkota weinig macht bezat. Hij bevindt zich gewoonlijk te Edi. Toekoe Moeda Oesoef, zijn tegenstander, opende in 1893 onderhandelingen, teneinde zich te onderwerpen. Die onderwerping werd echter niet aangenomen. De bevolking van Simpang Olim betoonde zich ook in 1893 tegen ons vijandelijk gestemd, 't welk bleek toen het Ned. stoomschip Raya der Kongsi Atjeh in Juli 1893 tusschen Telok Semawé en Edi werd afgeloopen door een twaalftal Atjehsche passagiers, die het schip te Simpang Olim op het strand zetteden. Voor dit rijkje werd dan ook de prauwvaart verboden. In Edi had den 20en Maart 1891 een aanslag plaats op het leven van den heer Ross, gezagvoerder van het ss. Washi. Overigens bleef het daar meestal rustig. In Mei werd het garnizoen van Edi versterkt en Boekit Roembia bezet daar 1000 lieden uit Pasangan hier verblijf hielde. Het bende-hoofd Nja Mohamad keerde in Oct. uit Groot-Atjeh in Perlak terug en scheen zich evenals Sjech Leboe, hoofd der Perlaksche benden in Groot-Atjeh, nu rustig te willen houden.

De peper van Simpang Anas, waarover nog eene oorlogsschatting van 40 dollars per kojang moest worden betaald, werd over Soengei Raya uitgevoerd. T. Tjihik Perlak, voor de schatting aansprakelijk, geraakte daardoor in onmin met Said Djafar van Soengei Raya. In 1893 verhinderde de eerste niet den toeloop tot de bende van Nja Makam. Daarom werd hij beboet, door inhouding op zijn aandeel in de hassil.

T. Mangkoe Boemi van Telok Semawé toonde zich zeer ingenomen met de plannen tot scheepvaartregeling. Gedong gaf blijken van betere gezindheid, doch de in- en uitvoer moest te Kertoi gesloten worden, daar de radja Mohammed Alibasa Tengkoe Tjihik Moeloeng den doortocht van T. Nja Makam naar Seroeway op de oostkust toeliet. De laatste vertoonde zich in Juni 1892 met 300 volgelingen in Simpang Olim, waar hij een gastvrij onthaal vond. Djolok Besar en Edi Ketjil weigerden hem echter de passage, zoodat hij slechts door boschpaden naar Semali en verder door Perlak en Soengei Raya Langsar en Modjopahit kon bereiken. In Edi was intusschen alle in- en uitvoer tusschen Diamant-punt en Temijang tijdelijk gesloten, en Nja Makam door gebrek aan rijst genoodzaakt onverrichterzake den terugtocht uit Tamiang te ondernemen. T. Moeda Oesoef, zoon van den verdreven vorst van Simpang Olim en T. Moeda Nja Malim steunden hem echter in zijne actie tegen Edi, waar het garnizoen in Sept. 1892 werd versterkt. Terwille van een verkenningstocht onzer marine op de Arakoendoer-rivier, trok hij naar Simpang Olim. Edi werd toen weder voor den handel opengesteld. In Jan. 1893 verscheen Nja Makam weder in Tamiang en werd er andermaal een oorlogsschatting van *f* 58.000 van de hassil ingehouden van die staatjes, welke aan zijne benden doorgang hadden verleend. Den 14en Aug. 1892 stierf T. Tjihik, radja van Edi en werd opgevolgd door T. Hassan Ibrahim, onder voogdij van den Sjabandar en Panglima Prang Nja Banta.

Den 21en Oct. 1892 trad de scheepvaart-regeling voor de oostkust in werking. Van de havens werd Edi voor den algemeenen handel, en de overigen voor de kustvaart toegankelijk verklaard. Sedert dien tijd nam de handel te Edi in omvang toe. Voor den laatsten mogen slechts inlandsche vaartuigen, niet meer metende dan 25 registertonnen, benut worden.

Invoer van oorlogs-contrabande en opium bleef verboden en het recht tot tijdelijk sluiten der kust aan den gouverneur van Atjeh overgelaten. Telok Semawé werd den 22en October 1892 bezet en den 20en April 1893 als haven voor den algemeenen handel geopend. In Aug. 1893 werd de bezetting van het etablissement aldaar met 1 off. en 25 man versterkt, wegens vijandige houding van nabij gelegen kampongs. In die maand werden enkele politie-oppassers op het erf van den controleur gedood of gewond. Den 24en Maart 1894 verwondden twee Atjehers den militairen commandant, den assistent-resident en den controleur, tijdens hunne wandeling buiten het kampement.

In 1890 werden 5883, in 1891 7620 en in 1892 7482 kojangs peper uit Edi uitgevoerd.

ATJEH WESTKUST. Geographisch bevat deze de kuststrook tusschen Koningspunt en Oedjong Patikala; doch uit een politiek oogpunt wordt hieronder begrepen het kustgedeelte tusschen Koewala Tjarakmon op 4° 52' N.B. en Oedjong Tjolok Batoe. (Indeeling en bestuur: zie het gouvernement van Atjeh en onderhoorigheden). Slechts däár, waar zich rivieren van eenig aanbelang een weg naar zee banen, treft men vlak kustland van eenige uitgestrektheid aan, zooals tusschen de monding der Kroeng Sabil en Oedjong Poeloe Kajoe en tusschen de Bak-Oer en Oedjong Tjolok Batoe. Op andere gedeelten der kust rijst het gebergte steil uit zee op; nergens verwijdert het zich verder van de kust dan tot 12 à 13 K.M. Slechts tusschen de mondingen der Kloewat-

rivier en Koewala Toea verheft zich een duinenrij langs het strand. Door terugwerpen van afgevoerd slib werden de Tenom- en Lembang-rivieren gedwongen eene richting evenwijdig aan de kust te volgen. De golven en baaien Rigas en Melaboeh, Poeloe Kajoe, Tampat Toean, Oedjong Poelau bieden in den W. moesson eenigszins beschutte ankerplaatsen aan, doch hebben allen weinig ruimte; van de vele rivieren zijn de Kroeng Sabil en die van Tenom, Waila, Melaboeh, Senagan, Tripah en Kloewat bevaarbaar, als de verzande monding eenmaal gepasseerd is. Goede wegen bestaan er niet en de hoofd-communicatie geschiedt in den O. moesson over zee, en bij onstuimig weder over een pad, dat langs de geheele kust leidt. De hoofdweg naar de Gajoe-landen vangt aan in Soesoeh; hij is zeer geaccidenteerd en moeielijk begaanbaar. Ook loopt er een pad van Kroeng Sabil naar Kemala.

De acte van souvereiniteitserkenning, na den val van den Kraton aan de radja's der kuststaatjes van Melaboeh tot Troemon uitgereikt, werd door hen allen geteekend. Rigas, hetwelk ongepast antwoordde, werd beschoten. De afwezige vorst verontschuldigde zich over de houding zijner minderen. Patih en Teloh Kroet, als vijandig gestemd, werden niet aangedaan, doch heschen onze vlag in Augustus 1874. Tenom onderwierp zich eveneens, als ook Melaboeh en Tampat Toewan. In Jan. 1877 vestigden wij ons te Melaboeh aan de Kali Merbau. De radja was ons goedgezind, zijn zoon T. Kedjoeroean Moeda echter niet. Aanvallen op onzen in aanbouw zijnden post maakten aldaar versterking van troepen noodig. Den 11en Mei werd kampong Merbau door die troepen bezet en verbrand en onderwierpen zich de hoofden van Penaga en Oedjong Tandjong. Toen de bevolking zich daarna weder vijandig betoonde, kwam nogmaals eene colonne uit Groot-Atjeh, en richtte nog een nieuwe (zuider) benting op.

Na een brug over de Melaboeh geslagen en kampong Roending getuchtigd te hebben, vertrok die colonne den 23en Juli van deze hoogst ongezonde kust, waar de twee bentings bezet bleven. Zoowel de vorst als T. Kedjoeroean Moeda bleven vijandig gezind. Den 14en Febr. 1878 werd de versterkte kampong Darat op T. Oemar veroverd.

In Makih verdreef de bevolking zelve het ons kwaadwillige hoofd T. Abdoellah; in Laboean Hadji was het hoofd Datoe Tjabah ons nog vijandig. Ook Koewala Batoe was ons slecht gezind en werd den 14en Juli 1879 door de marine getuchtigd.

In het begin van 1880 werden de Fransche onderzoekers Wallon en Guillaume te Tenom vermoord. Generaal Van der Heyden trok er met 2 comp. heen, doch vond de moordenaars gevlucht. Na den dood van den Kedjoeroean Moeda werd het in het begin van 1882 in Melaboeh rustiger. Ook onderwierp zich toen Koewala Batoe.

Daar ook van de westkust aan het verzet op Groot-Atjeh steun werd verleend, werd in Mei 1883 de kust voor in- en uitvoer gesloten en hier alleen de havens van Melaboeh en Tampat Toean opengesteld tot het verkrijgen van passen, teneinde het gesloten kustgebied voor handel te mogen aandoen.

Melaboeh werd door T. Imam Moeda van Tenom herhaaldelijk aangevallen. Hij werd door de bevolking en door het vuur der marine verdreven.

In Tenom werd in Nov. 1883 het Engelsche schip Nisero, kapt. Woodhouse, voor Panga op het strand geworpen en de bemanning door den vorst gevangen gemaakt. Toen het Engelsche oorlogsschip Pegasus voor Atjeh verscheen, stegen de eischen van den vorst van Tenom voor het in vrijheid stellen dier bemanning. Dat oorlogsschip stevende toen naar Tenom, terwijl van Nederlandsche zijde eene expeditie werd in gereedheid gebracht. Daar de onderhandelingen der Engelschen op niets uitliepen, vertrok die expeditie naar Tenom, dat getuchtigd werd. Dewijl de gevangenen toen nog niet werden vrijgelaten, werd de kust geblokkeerd. Ook kon Maxwell, lid van den kol. raad te Singapore, geen aanneembare voorwaarden bedingen. T. Oemar bood zijne bemiddeling aan, doch nadat hij te Lambesoi aan wal gezet was, werd de bemanning der sloep van het vaartuig, dat hem had overgebracht, overvallen. Engeland bood nu aan mede te werken tot bevrijding der gevangenen en beeindiging van den Atjeh-oorlog. Dit voorstel werd afgeslagen, maar na langdurig onderhandelen werd aan den radja van Tenom *f* 100.000 uitgekeerd en zijn haven voor den handel opengesteld, waartegen de gevangenen den 12en Sept. werden uitgeleverd en hij zich aan ons onderwierp.

Tijdens de concentratie te Groot-Atjeh werd de kust geblokkeerd. Nadat die concentratie voltooid was, werd de in- en uitvoer weder opengesteld zonder de vroeger geldende beperkende bepalingen ter visitatie in de genoemde havens. In Juli 1884 stierf radja Itam van Melaboeh aan cholera. T. Oemar hield in 1886 de westkust in beroering. Hij overviel de bemanning der Hok Canton op de reede van Rigas. Eene colonne veroverde Kota Brandang zonder hem machtig te kunnen worden. In Aug. leverde hij de gevangengenomen bemanning tegen 25,000 rijksdaalders uit, welk bedrag door eene belasting van *f* 2.50 per uitgevoerde pikol peper op de hem gesteund hebbende staatjes ter W. kust zoude worden verhaald. Zijn macht breidde zich meer en meer uit, zoodat Melaboeh en omliggende staatjes zich onderling tegen hem verbonden, om niet overmeesterd te worden. Deze T. Oemar, in 1859 geboren, is de zoon van T. Machmoed en kleinzoon van T. Nanta, hoofd van de VI M. Hij is getrouwd met de dochter van T. Rajoet Nanta Moeda der VII M. genaamd Tjot Diën, die in de VI M. veel invloed heeft, met de dochter van den ons vijandigen Sri Oellama Tjoet Abas, hoofd der XXV M., met de dochter van het hoofd van Rigas en met nog vier andere vrouwen. Het door den Islâm toegestane getal van vier overschreed hij dus. Hij verrijkte zich met den handel in peper, maakte zich van een deel der peperhassil van Rigas meester, waar de tijdens de Nisero-kwestie afgezette, later weder aangestelde radja zijn gezag niet tegen hem kon handhaven, en streed met afwisselend geluk tegen het door ons gesteunde bovengenoemde verbond. Zijne brieven met aanbod van onderwerping werden beantwoord met de mededeeling, dat daarvan eerst sprake kon wezen, als hij zich rustig in de VI M. vestigde.

Dit deed hij, evenals zijn onderbevelhebber Nja Makam, toen de sluiting der N. W. kust voor allen handel zijne inkomsten verminderde. Einde 1888 tot April 1889 werd de scheepvaart weder toegestaan voor de staatjes, die zich aan zijn invloed hadden onttrokken. In verband met de sluiting der N. kust werd den 20sten Oct. 1889 de kust ten Z. van Rigas tot aan Temom Panga, en

in Edi vertoonden, werd het garnizoen versterkt en debarkeerde den 10en Juni eene sterke colonne, die den volgenden dag, onder leiding van den gewestelijken gouverneur, 's vijands benting op den Boekit Roembia namen. Den 13en rukte eene colonne tegen Oleh Gadjah op. Koeala Bagoh en Oleh Gadjah werden getuchtigd. Den 21en nam de gouverneur de stelling der Moslemin bij Pedawa Pontong en op den Boekit Mata Ajer. Nadat Oleh Gadjah den 1en Juli was verbrand, bleek de vijand uit het Edische verdwenen te wezen. Aan de staatjes ter oostkust werd nu eene oorlogsschatting van *f* 300.000 opgelegd, die geregeld geïnd werd.

Van Bagoh werd een weg naar Djolok Besar aangelegd, zoodat Simpang Olim en Edi nu door een goeden weg verbonden zijn. Edi nam in bloei toe. In Djolok Ketjil had T. Bindara Pekan alle macht in handen gekregen, daar de radja Panglima Prang Nja Hakim oud, en diens zoon T. Arifin zich alleen met den handel afgaf. Tongkoe Oesoef werd vervallen verklaard van zijne macht in Oleh Gadjah en stierf in Nov. Dit gebied beloofde toen zich rustig te houden onder Tongkoe Bintara Moeda.

Panglima Prang Nja Boegam van Edi Tjoet hield zich onzijdig. Zijn zoon Tongkoe Radja Nagoer, die hem is opgevolgd, koos onze zijde. Zijn oom Tongkoe Tjoet Lambak werd bij de algemeene amnestie uitgesloten. Habîb Mohamad van Podawa Besar verdreef zelf de Moslemin, die in zijn gebied vielen.

Tongkoe Tjihik Perlak werd door de sluiting zijner kust genoodzaakt de Moslemin onder T. Tibang van Djingki in Nov. 1890 uit zijn land te verdrijven. Ten einde hem te steunen werd den 26en Nov. Pantoen Rayoet van uit Edi door eene colonne bezocht. In Febr. 1891 had hij zijne vijanden voor goed verdreven. T. Tibang vond toen een toevluchtsoord in Simpang Olim, waar Toekoe Moeda Lamkota weinig macht bezat. Hij bevindt zich gewoonlijk te Edi. Toekoe Moeda Oesoef, zijn tegenstander, opende in 1893 onderhandelingen, teneinde zich te onderwerpen. Die onderwerping werd echter niet aangenomen. De bevolking van Simpang Olim betoonde zich ook in 1893 tegen ons vijandelijk gestemd, 't welk bleek toen het Ned. stoomschip Raya der Kongsi Atjeh in Juli 1893 tusschen Telok Semawé en Edi werd afgeloopen door een twaalftal Atjehsche passagiers, die het schip te Simpang Olim op het strand zetteden. Voor dit rijkje werd dan ook de prauwvaart verboden. In Edi had den 20en Maart 1891 een aanslag plaats op het leven van den heer Ross, gezagvoerder van het ss. Washi. Overigens bleef het daar meestal rustig. In Mei werd het garnizoen van Edi versterkt en Boekit Roembia bezet daar 1000 lieden uit Pasangan hier verblijf hielde. Het bende-hoofd Nja Mohamad keerde in Oct. uit Groot-Atjeh in Perlak terug en scheen zich evenals Sjech Leboe, hoofd der Perlaksche benden in Groot-Atjeh, nu rustig te willen houden.

De peper van Simpang Anas, waarover nog eene oorlogsschatting van 40 dollars per kojang moest worden betaald, werd over Soengei Raya uitgevoerd. T. Tjihik Perlak, voor de schatting aansprakelijk, geraakte daardoor in onmin met Said Djafar van Soengei Raya. In 1893 verhinderde de eerste niet den toeloop tot de bende van Nja Makam. Daarom werd hij beboet, door inhouding op zijn aandeel in de hassil.

T. Mangkoe Boemi van Telok Semawé toonde zich zeer ingenomen met de plannen tot scheepvaartregeling. Gedong gaf blijken van betere gezindheid, doch de in- en uitvoer moest te Kertoi gesloten worden, daar de radja Mohammed Alibasa Tengkoe Tjihik Moeloeng den doortocht van T. Nja Makam naar Seroeway op de oostkust toeliet. De laatste vertoonde zich in Juni 1892 met 300 volgelingen in Simpang Olim, waar hij een gastvrij onthaal vond. Djolok Besar en Edi Ketjil weigerden hem echter de passage, zoodat hij slechts door boschpaden naar Semali en verder door Perlak en Soengei Raya Langsar en Modjopahit kon bereiken. In Edi was intusschen alle in- en uitvoer tusschen Diamant-punt en Temijang tijdelijk gesloten, en Nja Makam door gebrek aan rijst genoodzaakt onverrichterzake den terugtocht uit Tamiang te ondernemen. T. Moeda Oesoef, zoon van den verdreven vorst van Simpang Olim en T. Moeda Nja Malim steunden hem echter in zijne actie tegen Edi, waar het garnizoen in Sept. 1892 werd versterkt. Terwille van een verkenningstocht onzer marine op de Arakoendoer-rivier, trok hij naar Simpang Olim. Edi werd toen weder voor den handel opengesteld. In Jan. 1893 verscheen Nja Makam weder in Tamiang en werd er andermaal een oorlogsschatting van *f* 58.000 van de hassil ingehouden van die staatjes, welke aan zijne benden doorgang hadden verleend. Den 14en Aug. 1892 stierf T. Tjihik, radja van Edi en werd opgevolgd door T. Hassan Ibrahim, onder voogdij van den Sjabandar en Panglima Prang Nja Banta.

Den 21en Oct. 1892 trad de scheepvaart-regeling voor de oostkust in werking. Van de havens werd Edi voor den algemeenen handel, en de overigen voor de kustvaart toegankelijk verklaard. Sedert dien tijd nam de handel te Edi in omvang toe. Voor den laatsten mogen slechts inlandsche vaartuigen, niet meer metende dan 25 registertonnen, benut worden.

Invoer van oorlogs-contrabande en opium bleef verboden en het recht tot tijdelijk sluiten der kust aan den gouverneur van Atjeh overgelaten. Telok Semawé werd den 22en October 1892 bezet en den 20en April 1893 als haven voor den algemeenen handel geopend. In Aug. 1893 werd de bezetting van het etablissement aldaar met 1 off. en 25 man versterkt, wegens vijandige houding van nabij gelegen kampongs. In die maand werden enkele politie-oppassers op het erf van den controleur gedood of gewond. Den 24en Maart 1894 verwondden twee Atjehers den militairen commandant, den assistent-resident en den controleur, tijdens hunne wandeling buiten het kampement.

In 1890 werden 5883, in 1891 7620 en in 1892 7482 kojangs peper uit Edi uitgevoerd.

ATJEH WESTKUST. Geographisch bevat deze de kuststrook tusschen Koningspunt en Oedjong Patikala; doch uit een politiek oogpunt wordt hieronder begrepen het kustgedeelte tusschen Koewala Tjarakmon op 4° 52′ N.B. en Oedjong Tjolok Batoe. (Indeeling en bestuur: zie het gouvernement van Atjeh en onderhoorigheden). Slechts dáár, waar zich rivieren van eenig aanbelang een weg naar zee banen, treft men vlak kustland van eenige uitgestrektheid aan, zooals tusschen de monding der Kroeng Sabil en Oedjong Poeloe Kajoe en tusschen de Bak-Oer en Oedjong Tjolok Batoe. Op andere gedeelten der kust rijst het gebergte steil uit zee op; nergens verwijdert het zich verder van de kust dan tot 12 à 13 K.M. Slechts tusschen de mondingen der Kloewat-

rivier en Koewala Toea verheft zich een duinenrij langs het strand. Door terugwerpen van afgevoerd slib werden de Tenom- en Lembang-rivieren gedwongen eene richting evenwijdig aan de kust te volgen. De golven en baaien Rigas en Melaboeh, Poeloe Kajoe, Tampat Toean, Oedjong Poelau bieden in den W. moesson eenigszins beschutte ankerplaatsen aan, doch hebben allen weinig ruimte; van de vele rivieren zijn de Kroeng Sabil en die van Tenom, Waila, Melaboeh, Senagan, Tripah en Kloewat bevaarbaar, als de verzande monding eenmaal gepasseerd is. Goede wegen bestaan er niet en de hoofd-communicatie geschiedt in den O. moesson over zee, en bij onstuimig weder over een pad, dat langs de geheele kust leidt. De hoofdweg naar de Gajoe-landen vangt aan in Soesoeh; hij is zeer geaccidenteerd en moeielijk begaanbaar. Ook loopt er een pad van Kroeng Sabil naar Kemala.

De acte van souvereiniteitserkenning, na den val van den Kraton aan de radja's der kuststaatjes van Melaboeh tot Troemon uitgereikt, werd door hen allen geteekend. Rigas, hetwelk ongepast antwoordde, werd beschoten. De afwezige vorst verontschuldigde zich over de houding zijner minderen. Patih en Teloh Kroet, als vijandig gestemd, werden niet aangedaan, doch heschen onze vlag in Augustus 1874. Tenom onderwierp zich eveneens, als ook Melaboeh en Tampat Toewan. In Jan. 1877 vestigden wij ons te Melaboeh aan de Kali Merbau. De radja was ons goedgezind, zijn zoon T. Kedjoeroean Moeda echter niet. Aanvallen op onzen in aanbouw zijnden post maakten aldaar versterking van troepen noodig. Den 11en Mei werd kampong Merbau door die troepen bezet en verbrand en onderwierpen zich de hoofden van Penaga en Oedjong Tandjong. Toen de bevolking zich daarna weder vijandig betoonde, kwam nogmaals eene colonne uit Groot-Atjeh, en richtte nog een nieuwe (zuider) benting op.

Na een brug over de Melaboeh geslagen en kampong Roending getuchtigd te hebben, vertrok die colonne den 23en Juli van deze hoogst ongezonde kust, waar de twee bentings bezet bleven. Zoowel de vorst als T. Kedjoeroean Moeda bleven vijandig gezind. Den 14en Febr. 1878 werd de versterkte kampong Darat op T. Oemar veroverd.

In Makih verdreef de bevolking zelve het ons kwaadwillige hoofd T. Abdoellah; in Laboean Hadji was het hoofd Datoe Tjabah ons nog vijandig. Ook Koewala Batoe was ons slecht gezind en werd den 14en Juli 1879 door de marine getuchtigd.

In het begin van 1880 werden de Fransche onderzoekers Wallon en Guillaume te Tenom vermoord. Generaal Van der Heyden trok er met 2 comp. heen, doch vond de moordenaars gevlucht. Na den dood van den Kedjoeroean Moeda werd het in het begin van 1882 in Melaboeh rustiger. Ook onderwierp zich toen Koewala Batoe.

Daar ook van de westkust aan het verzet op Groot-Atjeh steun werd verleend, werd in Mei 1883 de kust voor in- en uitvoer gesloten en hier alleen de havens van Melaboeh en Tampat Toean opengesteld tot het verkrijgen van passen, teneinde het gesloten kustgebied voor handel te mogen aandoen.

Melaboeh werd door T. Imam Moeda van Tenom herhaaldelijk aangevallen. Hij werd door de bevolking en door het vuur der marine verdreven.

In Tenom werd in Nov. 1883 het Engelsche schip Nisero, kapt. Woodhouse, voor Panga op het strand geworpen en de bemanning door den vorst gevangen gemaakt. Toen het Engelsche oorlogsschip Pegasus voor Atjeh verscheen, stegen de eischen van den vorst van Tenom voor het in vrijheid stellen dier bemanning. Dat oorlogsschip stevende toen naar Tenom, terwijl van Nederlandsche zijde eene expeditie werd in gereedheid gebracht. Daar de onderhandelingen der Engelschen op niets uitliepen, vertrok die expeditie naar Tenom, dat getuchtigd werd. Dewijl de gevangenen toen nog niet werden vrijgelaten, werd de kust geblokkeerd. Ook kon Maxwell, lid van den kol. raad te Singapore, geen aanneembare voorwaarden bedingen. T. Oemar bood zijne bemiddeling aan, doch nadat hij te Lambesoi aan wal gezet was, werd de bemanning der sloep van het vaartuig, dat hem had overgebracht, overvallen. Engeland bood nu aan mede te werken tot bevrijding der gevangenen en beeindiging van den Atjeh-oorlog. Dit voorstel werd afgeslagen, maar na langdurig onderhandelen werd aan den radja van Tenom *f* 100.000 uitgekeerd en zijn haven voor den handel opengesteld, waartegen de gevangenen den 12en Sept. werden uitgeleverd en hij zich aan ons onderwierp.

Tijdens de concentratie te Groot-Atjeh werd de kust geblokkeerd. Nadat die concentratie voltooid was, werd de in- en uitvoer weder opengesteld zonder de vroeger geldende beperkende bepalingen ter visitatie in de genoemde havens. In Juli 1884 stierf radja Itam van Melaboeh aan cholera. T. Oemar hield in 1886 de westkust in beroering. Hij overviel de bemanning der Hok Canton op de reede van Rigas. Eene colonne veroverde Kota Brandang zonder hem machtig te kunnen worden. In Aug. leverde hij de gevangengenomen bemanning tegen 25,000 rijksdaalders uit, welk bedrag door eene belasting van *f* 2.50 per uitgevoerde pikol peper op de hem gesteund hebbende staatjes ter W. kust zoude worden verhaald. Zijn macht breidde zich meer en meer uit, zoodat Melaboeh en omliggende staatjes zich onderling tegen hem verbonden, om niet overmeesterd te worden. Deze T. Oemar, in 1859 geboren, is de zoon van T. Machmoed en kleinzoon van T. Nanta, hoofd van de VI M. Hij is getrouwd met de dochter van T. Rajoet Nanta Moeda der VII M. genaamd Tjot Diën, die in de VI M. veel invloed heeft, met de dochter van den ons vijandigen Sri Oellama Tjoet Abas, hoofd der XXV M., met de dochter van het hoofd van Rigas en met nog vier andere vrouwen. Het door den Islâm toegestane getal van vier overschreed hij dus. Hij verrijkte zich met den handel in peper, maakte zich van een deel der peperhassil van Rigas meester, waar de tijdens de Nisero-kwestie afgezette, later weder aangestelde radja zijn gezag niet tegen hem kon handhaven, en streed met afwisselend geluk tegen het door ons gesteunde bovengenoemde verbond. Zijne brieven met aanbod van onderwerping werden beantwoord met de mededeeling, dat daarvan eerst sprake kon wezen, als hij zich rustig in de VI M. vestigde.

Dit deed hij, evenals zijn onderbevelhebber Nja Makam, toen de sluiting der N. W. kust voor allen handel zijne inkomsten verminderde. Einde 1888 tot April 1889 werd de scheepvaart weder toegestaan voor de staatjes, die zich aan zijn invloed hadden onttrokken. In verband met de sluiting der N. kust werd den 20sten Oct. 1889 de kust ten Z. van Rigas tot aan Temom Panga, en

den 1sn Febr. 1890 het geheele kustgebied ten N. van Lagen tot Koningspunt gesloten.

In Melaboeh overleed de zich onderworpen hebbende T. Tjihik Mansoer. Hij werd den 30en Sept. 1891 als eerste Kadjoeroean door T. Itam Taboh Mohammed Ali Hanasia vervangen. Dit gaf weder aanleiding tot rustverstoring door T. Panoet, voogd over de kinderen van den overleden Vorst. Op het eiland Simaloer werd de onruststoker Nja Amat getuchtigd. In Koewala Bahroe bleef de partij der Atjehers onder Tengkoe Joesoef steeds beroeringen verwekken, al werd zij ook tijdelijk met behulp onzer marine door de lieden van Kloewat verdreven.

In den aanvang van 1891 ondernam T. Oemar, in vereeniging met het bendehoofd Tengkoe Jit, uit Rigas vijandelijkheden tegen Tenom en omliggende staatjes. Hij leed echter verschillende nederlagen, kwam in het begin van 1892 weder in Groot-Atjeh terug en bood andermaal zijne onderwerping aan.

De sluiting van het noordelijk deel der W. kust werd ook in 1892 gehandhaafd. De toestand werd dâar nog steeds door T. Oemar's invloed beheerscht. Bezuiden Kloewang en benoorden Patih waren de hoofden hem vijandig gezind. In Melaboeh bleef het onrustig. Om die reden wordt daar nu het dubbele van de Sultans-hassil geheven en het dubbele aan in- en uitvoerrechten. De verhouding met Soesoeh, nu geregeld aangedaan door de booten der K. Paketvaartmaatschappij, verbeterde. Van Tengkoe Joesoef werd in 1892 weinig vernomen. In Dec. van dat jaar trok hij naar de Bataklanden. Simaloer werd in 1892—1893 nog steeds door eenige gevreesde Atjehers in onrust gehouden.

Toen de hoofden van Poeloe Raya blijken gaven van goede gezindheid ten opzichte der scheepvaartregeling, werd deze den 12en Maart 1893 voor dit kustgebied uitgevaardigd, en den 18en Mei voor het gedeelte bezuiden Koewala Kloewang, de grens uitmakende tusschen Lepong en Kloewang, ingevoerd. Daar T. Oemar's invloed zich in Kloewang, Patih, Lagen, Tolok Gloempang, Rigas en Tjellang nog krachtig deed gevoelen, werden die staatjes voorloopig niet toegelaten tot de milde bepalingen met die regeling bedoeld. Toen zijne onderwerping in Sept. 1893 was aangenomen, bleef het ter westkust, door zijn toedoen, rustig.

In Melaboeh huisden kwaadwilligen te Roending, die onzen post en de bevolking verontrustten en zich te Oedjong Kala vestigden en versterkten. Na den 19en December 1893 door de „Bandjermasin" getuchtigd te zijn, beschoten zij eenige dagen later een sloep der „Madura", waarvan zij 3 matrozen verwondden. In het einde van Januari 1894 trok de eerste Kedjoeroean Toekoe Itam Taboh, geholpen door onze marine en een detachement van onzen post, tegen hen op en verjoeg den vijand. Nadat hij den 1sten Maart voor Roending was teruggeslagen trok de bezetting van onzen post tegen die stelling op en vermeesterde haar. Eenige dagen later sneuvelde het vijandelijke hoofd Toekoe Batoe Toenggal bij eene poging om een der bentings te hernemen. Daarna bleef het te Melaboeh rustig. Door de scheepvaartregeling nam hier de handel in omvang toe. Ettelijke hoofden van kleine staatjes, die vroeger onder Soesoeh stonden, werden in 1893 beëedigd. Uitvoer van peper en boschproducten nam ook hier toe.

ATJEH. ZUIDELIJKE NEDERZETTINGEN. Deze bevatten het kustgebied vol inhammen en baaien van Koewala Tjarakmon tot Oedjong Retiëng. (Indeeling en bestuur Zie het Gouvernement van Atjeh en Onderhoorigheden). De in het N. deel gemiddeld slechts 1 à 2 K.M. breede strook vlak land langs de kust werd van uit Atjeh bevolkt. Koewala Lambesoi werd door Maleische zeeschuimers veroverd. Tusschen Oedjong Retiëng en Lepong verheft zich langs het strand een rij lage duinen, waarachter eene lagune gelegen is. De met kampongs overdekte sawahvlakte aan die lagune grenzende, wordt aan de oostzijde afgesloten door steile, 600 M. hooge bergruggen, Glé Retiëng en Glé Gledjoh, waartusschen de Kroeng Lepong en Kroeng Saramaneh zich door smalle valleien een doortocht banen.

De Kroeng Lambesoi is het voornaamste riviertje op dit kustgedeelte. Zij voert het water van den G. Batoe eerst in Z. O. en dan in W. strekking naar zee.

Van Lepong voert een pad langs het riviertje van dien naam en verder door het Glé Raja gebergte naar de XXII Moekims. Ook staat het met een voetpad aan de binnenzijde der lagune met Kroeng Raba in verbinding. De op ettelijke plaatsen tot in zee uitloopende rotspartijen maken de verbinding te land tusschen de verschillende staatjes bezwaarlijk. Zij allen behoorden vóór 1873 tot het gebied van Groot-Atjeh. De acte van souvereiniteitserkenning werd in 1874 door Lehong (Loöng), Lepong en Noh geteekend.

In Febr. 1876 werd onze controleur bij zijn vertrek van Lehong beschoten en bleef ook Kloewang zich verzetten. Den 25en Juli d. a. v werd Lepong door eene colonne, uit Groot-Atjeh opgerukt, bezocht. In April 1877 werd een met Chineezen bemand Engelsch schip te Lehong aangevallen. Eene colonne ter bestraffing daarheen gezonden, landde den 17en April 1877 en bestormde en verbrandde de kampong. Het vijandige hoofd T. Ketjik Nja Oesoe vluchtte en de overige hoofden beloofden onderwerping aan ons gezag.

Den 16en Februari 1878 stak eene colonne over naar de baai Poederoet, tot het tegengaan van onveiligheid en zeeroof. Nadat Lehong voldoening gegeven had aan onze eischen, werd den 19en te Telok Kroet ontscheept en heen en terug naar Noh gemarcheerd. Drie dagen later werd Babah Awih bezocht, waar Toekoe Aries uit de XXII M. met slecht volk rondzwierf. Bij den verderen marsch naar Gedei Oenga werd de vijand teruggedreven. Den 25en werd langs het strand naar Lambesoi gemarcheerd en den 28en Febr. Kloewang bereikt. T. Aries vertoonde zich niet. Den 2en Maart werd over zee naar Melaboeh overgestoken. Den 12en Mei landde weder eene comp. in de baai Poederoet om den kedjoeroean van Lehong te ontzetten. De vijand werd in Pasej opgezocht en die kampong verbrand. De Imams onderwierpen zich aan T. Lampasey en de koffiecultuur werd hier met gouvernementsgeld ondersteund.

Ten einde de bevolking, die T. Oemar ter zijde stond, de kracht onzer wapenen te doen gevoelen, scheepte zich den 2en Jan. 1883 te Atjeh eene colonne in. Den 3en werd te Retiëng ontscheept en Lepong en Lamtei getuchtigd. In 1887 werd naar aanleiding van bevredigende berichten van T. Nanta, hoofd der VI M. de N.W. kust voor prauwvaart en vischvangst opengesteld.

Het kustgebied ten Z. van Lepong werd den 18en Mei 1893 opengesteld voor den algemeenen handel (Zie ATJEH WESTKUST), met inachtneming

van de bepalingen der scheepvaartregeling ook voor het overig kustgedeelte van Groot-Atjeh geldend.

Den 11en December 1893 werd de scheepvaartregeling ingevoerd voor het kustgedeelte ten westen van Oleh-leh tot Koewala Kloewang, doch kustvaart en onbeperkte uitvoer van producten nog niet toegestaan, daar er nog geene overeenstemming verkregen was met de hoofden omtrent de regeling der verdeeling van de hassil Radja, waarvan Toekoe Oemar zijn aandeel vorderde. Vischvangst werd intusschen vergund.

Het bovenstaande resumeerende, teekent zich het verloop tijdens den Atjeh-Oorlog als volgt:

Overhaasting bij het aanbinden van den strijd, teneinde vreemde inmenging te voorkomen en den Sultan van Atjeh te dwingen tot het erkennen onzer souvereiniteit. Eene verkenning aan het strand, weder-inscheping, nieuwe landing, oprukken naar den kraton, nemen van het voorwerk de Missigit, verlaten dier stelling, verkenningen, herneming der Missigit, verkenningen van den kraton, afgeslagen aanval op zijn vermeende voorwerken. Terugkeer naar het strand. Na het terugkeeren der mislukte eerste expeditie naar Java, wegens onzekerheid omtrent goede gemeenschap met de reede tijdens den westmoeson, blokkade der kusten en eene weinig of geen resultaat opleverende uitreiking eener proclamatie aan de onderhoorige kuststaatjes, waarin de voordeelen eener onderwerping aan onze suprematie worden uiteengezet en beloofd wordt dat vriendschappelijke toenadering, vriendschappelijk onthaal zal vinden. Daarop vertrekt de 2de expeditie met opdracht den kraton te veroveren en den Sultan te dwingen tot een contract in den geest als dat met Siak aangegaan. Na eene landing op 12 K. M. oostwaarts van de riviermonding en flankaanval op en omtrekking der kustversterkingen, maakt Van Swieten zich meester van de rivier beneden den kraton en opent weder te vergeefs de onderhandelingen. Na inneming van de Missigit en na beschieting van den kraton en bemachtiging dier sterkte door eene omtrekking en na den dood van den Sultan, verklaart de Indische regeering plaats te nemen op zijn zetel, en volgens recht van overwinning zijn rijk als haar eigendom te beschouwen. Zij besluit in dat rijk, waarvan slechts een deel van het kleine, eigenlijke sultansgebied in haar macht is, en waarvan slechts Marassa onze zijde heeft gekozen, zich duurzaam te vestigen en de onderhoorigheden te overreden of te dwingen de acte van souvereiniteitserkenning te teekenen. Een groot deel der oostkust en eenige staatjes ten W. en N. teekenen dat stuk. Daarop verklaart Van Swieten het bestuur in de drie sagies — waarin zijn troepen bijna nog geen voet hadden gezet — te aanvaarden. In verband met dit nieuwe programma besluit de bevelbebber den vijand niet in het binnenland te volgen en zich tot de hoogst noodige offensieve handelingen te bepalen, om tijd te vinden zijne vaste stelling deugdelijk in te richten. Daarna zou de expeditie terugkeeren en het in Kota Radja achtergelaten garnizoen, met eene mobiele colonne, zooveel mogelijk op vredelievende wijze, naar de verdere onderwerping des lands streven.

Vóór het vertrek dier troepen toont de Atjeher duidelijk zijn onwil tot onderwerping. Na hun vertrek blijkt het noodig een postenlinie aan te leggen om onze hoofdvestiging en de daarheen voerende communicatie-lijnen met de reede te beschermen.

Daar alle toenadering uitblijft, besluit de regeering nu Groot-Atjeh daartoe te dwingen, door het zijne beteekenis naar buiten en tegenover de kuststaten te ontnemen door eene linie van posten, die het moet afsnijden van de zee. Het aldus afgesneden deel zou onder rechtstreeksch bestuur worden gebracht en de hoop wordt gekoesterd, dat zich daarbuiten en daartegen een kring van neutrale, half onderworpen landschappen zal vormen, onder eigen bestuur en onder onze bescherming — dus een middenweg tusschen agressie en het geconcentreerde stelsel van afwachting. Generaal Pel breekt door de linie, welke de vijand om de onze had aangelegd. Hij en zijne opvolgers voltooien de afsluitingslinie. Van achter die linie wordt vervolgens een politiek van verzoening beproefd, maar tegen de kuststaten wordt nu krachtig opgetreden. Te Edi, te Pedir en te Melaboeh (1877) zijn reeds vaste punten bezet. Simpang Olim wordt onderworpen, Langsar en Gedong getuchtigd, de oostkust tot onderwerping gebracht, Samalanga en Merdoe tot erkenning aan ons gezag gedwongen en tegen de Moslemin in Gighen geägeerd (1878). Door sluiting van de vijandelijke gedeelten der kusten voor in- en uitvoer wordt verder pressie uitgeoefend. De politiek van verzoening op Groot-Atjeh faalt echter; Habib Abdoer-rahman doet een inval in het door ons bezette terrein. De regeering besluit nu niet enkel diens benden onschadelijk te maken, maar hare vijanden in Groot-Atjeh door groot machtsvertoon tot het openen van onderhandelingen te dwingen. De geheele vallei moet daartoe worden veroverd, zonder uitbreiding van rechtstreeksch gebied te beoogen. Na de verovering der XXII M. worden de XXVI M. binnengerukt. Vervolgens wordt doorgedrongen tot in het diepste gedeelte der Atjeh-vallei. Tijdens die krijgsverrichtingen wordt de noordkust voor den handel gesloten. Slechts Olehleh blijft voor den algemeenen handel open. Op aandringen der handelaren van Penang doet de regeering dien dwangmaatregel opheffen, doch tijdens de actie in de XXVI M. voert Van der Heyden hem op eigen verantwoording weder in. Ook ter W.-kust wordt die maatregel op enkele staatjes toegepast. In de veroverde drie sagies wordt het postenstelsel herzien, enkele hoofdpunten en de communicatiewegen blijven bezet, het inlandsch bestuur en het rechtswezen worden geregeld, na ommekomst van de tweede expeditie naar Samalanga wordt het civiel bestuur ingevoerd, de vrede geproclameerd en de troepenmacht verminderd. Het civiel en militair gezag wordt gesplitst, aan het laatste zelfstandigheid en werkzaamheid ontnomen en in de kuststaatjes een bestuursregeling ingevoerd. Voorstellen tot invoering eener scheepvaartregeling worden terzijde gelegd. De handel der kuststaatjes wordt vrijgesteld en het beginsel van non-interventie in de geschillen binnen en tusschen de staatjes in toepassing gebracht. Op Groot-Atjeh steken de kwaadwilligen langzamerhand weder het hoofd op en noodzaken ons eerst verdedigend en daarna aanvallend te werk te gaan. Ook blijkt de politiek van non-interventie niet altijd te kunnen worden volgehouden. Zij wordt dus verwisseld met een steunen der kleine leenstaatjes tegen aanmatigingen der oeléebalangs en machtsuitbreiding der Moslemin en door hier en daar kusthandel te verbieden. Een

deel der O.- en N.-kusten wordt in 1883 voor in- en uitvoer gesloten, vier havens worden als visitatie-plaatsen der schepen aangewezen; ter W.-kust worden de kampongs van Toekoe Oemar getuchtigd; Tenom wordt gestraft voor het afloopen van een Engelsch schip (einde 1883). De voorgestelde samenwerking met Engeland tot bevrijding der gevangen genomen bemanning van dien bodem behoeft niet plaats te vinden, daar de gevangenen tegen een ton gouds door den vorst van Tenom worden uitgeleverd. Na het verkrijgen van dit resultaat wordt diens tijdelijk geblokkeerde kust weder voor den handel opengesteld.

In 1885 loopt Toekoe Oemar het schip de Hok Canton af. De *f* 75,000, hem voor de uitlevering zijner gevangenen betaald, worden door een uitvoerbelasting op de peper verhaald op de kuststaatjes, die hem steunden.

Op Groot-Atjeh blijkt het terugdringen der vijanden door mobiele colonnes op den duur te groote offers aan troepen en geld te kosten. De Atjehers willen van geen toenadering weten, ook nu hun zijdelings eene herstelling van het sultanaat wordt voorgespiegeld, en de bevolking van het bezette terrein toont zich meer en meer vijandig.

Daarom besluit de regeering onze troepen uit het diepere gedeelte der vallei terug te trekken, onze hoofdvestiging in beperkten kring met eene linie van posten te omgeven, het bestuur onder een militair hoofd te vereenigen en vermindering te brengen in het aantal der civiele ambtenaren. In de vijandig gezinde kuststaatjes moeten in- en uitvoer worden verhinderd.

Tijdens de retraite en het opwerpen der linie wordt eene blokkade der kusten bevolen, en de posten te Samalanga en te Telok Semawé worden opgeheven. Daar de slechts gedeeltelijk toegepaste blokkade weinig indruk maakt op de vijandelijke partij, wordt zij na voltooiing der linie opgeheven en besluit de regeering tegenover die partij eene gereserveerde houding aan te nemen en een vrijgevige politiek te voeren tegen de kuststaatjes, door vrijen handel en noninterventie, — dus wat de laatsten betreft hetzelfde, wat in 1881 niet altijd houdbaar was gebleken. De hoop, dat de door de oelema's opgestookte partij van verzet op Groot-Atjeh langzamerhand toenadering zoude toonen, wordt ook nu weder niet bewaarheid. Toch krijgt kolonel Van Teyn — in 1886 opvolger van generaal Demmeni — opdracht dezelfde politiek te volgen en tevens nu het beginsel van herstel van het sultanaat tot basis zijner handelingen te maken, hoewel ook hij vermeent, dat slechts door eene scheepvaartregeling, die macht geeft over de financiën der kuststaten, een einde aan den oorlog is te verkrijgen. Eerst toen ter W.-kust — waar sluiting als bestraffing voor Toekoe Oemar's machtsuitbreiding was toegepast, — gebleken was hoeveel daarmede kon worden verkregen, ontvangt Van Teyn vergunning haar ook op eenige staatjes ter N.-kust toe te passen. Door zijn krachtig optreden tegen belagers der linie op Groot-Atjeh en het sluiten van de geheele N.-kust, waardoor de partij van verzet aan gebrek wordt blootgesteld, verhoogt hij ons gedaald prestige. Tijdens de expeditie tegen vijanden in Edi wordt ook de O.-kust gesloten. Door belasting op uitgevoerde peper — het zwaarst voor die staatjes welke het grootste aandeel hadden gehad in het verzet — worden daar in korten tijd de *f* 350.000 oorlogsschatting geïnd.

Naar aanleiding dier resultaten besluit de regeering het stelsel van vrijen handel en non-interventie los te laten en eene scheepvaartregeling in te voeren. Oleh-leh, Edi, Telok Semawé, Poeloe Weh en Poeloe Raya worden slechts voor den algemeenen handel opengesteld. Door contrôle uit te oefenen op den handel moet gelegenheid verkregen worden de kuststaatjes te dwingen onzen wil te volgen. Groot-Atjeh hoopt men aldus te isoleeren en te omringen met landschappen onder onzen invloed, zoodat het genoodzaakt zal wezen, 't zij al of niet met herstelling van het sultanaat, onze bemoeiingen tot pacificatie aan te nemen.

Het recht van opiumverkoop bedingen wij; later kan worden overgegaan tot 't heffen van in- en uitvoerbelasting tegen schadeloosstelling der hoofden. In begin 1893 wordt dit stelsel ingevoerd.

De onderwerping van Toekoe Oemar wordt door kolonel Deykerhoff, opvolger van Van Teyn, aangenomen, nadat zijn optreden tegen de Moslemin in de VI M. bewezen had, dat hij hunne overheersching moede was. Hem wordt opgedragen die Moslemin uit de IV, VI en IX M. te verdrijven. Ons geschut en onze troepen als reserve steunen hem; voor de zuivering der XXVI M. wordt de hulp van drie bevriende hoofden aanvaard. Spoedig krijgt Toekoe Oemar — nu Toekoe Djohan geheeten — ook daar de opperste leiding. Hij zuivert ook een deel der XXII M. De voornaamste punten, door hem veroverd, worden door onze troepen bezet. De gereserveerde houding wordt aldus op Groot-Atjeh verlaten voor meer handelend optreden tegen de ons vijandige partij, in welke zich alle tot strijd gezinde elementen hadden vereenigd. Hierdoor is de bevolking voorloopig van haar druk ontslagen. De geconcentreerde linie verliest hare oorspronkelijke beteekenis en wordt nu eene reduit linie voor de vooruitgeschoven, tijdelijk bezette posten. Het stelsel van concentratie wordt aldus ten tweedemale voor dat van agressie ter zijde gesteld.

Bronnen te raadplegen over Atjeh: Off. bescheiden betreffende het ontstaan van den oorlog tegen Atjeh in 1873. — Koloniale verslagen, 1873—1894. — Beschrijving van den Atjeh-oorlog door E. B. Kielstra, 1883. — De eerste Atjehsche expeditie en hare enquète door Generaal P. G. Booms, 1875. — Een slotwoord over de eerste Atjehsche expeditie door idem, 1875. — Onze oorlog met Atsjin door I. I. de Rochemont, 1877. — De 1e expeditie naar Atjeh, Mil. Spect. 1877 en 1878. — Onze vestiging in Atjeh door G. F. W. Borel, 1881. — Loudon en Atjeh door de Rochemont, 1875. — De eerste expeditie tegen Atjeh, Tijdspiegel 1874. — De misleiding van de regeering bij de eerste Atjehsche expeditie, door Kolonel Egter van Wissekerke, Ind. Gids 1881. — Open brieven aan den heer G. F. W. Borel door Niclou, 1881. — De tweede expeditie tegen Atjeh door A. J. A. Gerlach, Tijdspiegel 1875. — De waarheid over onze vestiging in Atjeh door Luitenant-Generaal J. van Swieten, 1879. — Een woord over de waarheid van Generaal van Swieten door F. N. Nieuwenhuijzen, 1879. — Generaal van Swieten en de waarheid, door den Luit.-Generaal G. M. Verspijck, 1879. — De Luitenant-Generaal J. van Swieten contra den Luitenant-Generaal C. M. Verspijck, 1879. — Drogredenen zijn geen

waarheid door G. F. W. Borel, 1881. — De vermeestering van den Kraton, IVde Verslag der Vereeniging ter beoefening van de krijgswetenschap, Jaargang 1894. — De groote Missigit van Atjeh en hare verovering enz. als boven, Jaargang 1889. — De Atjehers door Dr. Snouck Hurgronje, 2 dln. 1893, 1894. — Verslag der Alg. Vergadering Ind. Genootschap 7 November 1883. — De agressieve politiek te Atjeh. Tijdsch. v. Ned. Indie, 1878. — De vereeniging van het burgerlijk en militair gezag in Indie. Ind. Mil. Tijdschrift 1881. — Atjeh van 26 December 1875 tot September 1876 door H. F. Meijer, 1883. — De vier eerste jaren van den Atjeh-oorlog door Terbeek, 1883. — Atsjin door Professor Veth, 1873. — Een schoone bladzijde uit Atjehs geschiedenis door Cool en Hooijer, 1889. — Atjeh onder het bestuur van den Gouverneur Pruys van der Hoeven, Ind. Mal. Tijdschrift 1886. — Mijne ervaring van Atjeh door A. Pruys van der Hoevenr 1886. — Atjeh onder het bestuur van den Gouverneur Laging Tobias, Ind. Mil. Tijdschrift 1887. — Phrasen en feiten door Laging Tobias, 1886. — Atjeh onder het bestuur van den Gouverneur Demmeni, Ind. Mal. Tijdschrift 1888. — De geconcentreerde stelling te Groot-Atjeh, 1885.— Het stelsel van het sultanaat in Atjeh door Laging Tobias, Ind. Gids 1886. — De Generaal-Majoor H. K. F. van Teijn, Ind. Mil. Tijdschrift 1892. — La conquête de la vallée d'Atchin door W. L. de Petit, 1891. — Het Atjeh-vraagstuk, Mil. Spect. 1886. — Geen strijd maar getuigenis, Tijdspiegel 1886. — De Atjeh-zaak in verband met de laatste gebeurtenissen, Ind. Gids 1890. — Lezing van den Heer Scherer in het Ind. Genootschap op 20 Jan. 1891. — De onderwerping van Atjeh door J. B. van Heutsz, Ind. Mil. Tijdschrift 1892 en 1893. — De inrichting van het Atjehsche staatsbestuur onder het Sultanaat door K. F. H. van Langen. — Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van N. I. 1888. — Het familie- en kampong-leven op Groot-Atjeh door Dr. Julius Jacobs, 1893. — De expeditie naar Samalanga in 1877, Ind. Mil. Tijdschrift 1884. — De aanleiding tot de expeditie naar Samalanga in Juli 1880, Ind. Mil. Tijdschrift 1881. — — Segli in 1885 en 1887, Ind. Gids 1890. — Atjeh en de Atjehers door J. A. Kruijt, 1877. — Langsar in Mei 1877, Ind. Mil. Tijdschrift 1885. — Onze vestiging in het landschap Edi door Bruinsma, 1889. — De krijgsverrichtingen in Edi en Gedong, Ind. Mil. Tijdschrift 1885. — De expeditie tegen Edi in Mei 1889, Ind. Mil. Tijdschrift 1889. — De expeditie naar Edi, Ind. Mal. Tijdschrift 1891. — De voorbereiding en uitrusting van de expeditie naar Tenom, Ind. Mil. Tijdschrift 1884. — Atjeh's Westkust door K. F. H. van Langen, 1888, 89. — Tijdschrift van het Kon. Ned. Aard. Genootschap, II Serie Deel V. VI. — De expeditie naar Loöng in 1874. Ind. Mil. Tijdschrift 1884.

ATJEHERS. Er bestaan geen historische gegevens, waaruit met waarschijnlijkheid de herkomst der Atjehers valt op te maken. Vermoedelijk is hun oorsprong zeer gemengd. De Atjehers zelven nemen in den regel aan, dat zij van Hindoeschen oorsprong zijn. Bewijzen zijn daarvoor echter niet aan te voeren: wel dat te eeniger tijd het Hindoeïsme op Atjeh's beschaving invloed heeft uitgeoefend, en vermoedelijk is Atjeh van uit Hindoestan geïslamiseerd. Daar Atjeh hoofdzakelijk een handelstaat was, en er van uit verschillende streken van Zuidelijk Azië zich ten allen tijde handelaren blijvend in Atjeh en de kuststaten hebben gevestigd, is langzamerhand het oorspronkelijke type zeker gewijzigd en treft men in de bevolking behalve Hindoestansche ook Klingaleesche en Maleische bestanddeelen aan, zelfs doch in mindere mate Egyptische, Arabische en Javaansche elementen, en zou het sedert 1723 met eenige interrupties regeerende vorstenhuis van Boegineeschen afkomst zijn. Een factor van beteekenis bij de ontwikkeling van het Atjehsche ras zijn de slaven, voornamelijk van Nias afkomstig.

Ook omtrent de vroegere geschiedenis van Atjeh staan ons slechts zeer verspreide gegevens ten dienste, waaruit echter blijkt dat in Atjeh nooit plaats is geweest voor een geregelde normale ontwikkeling van het Staatsbestuur of van de rechtspraak. De kern van het rijk, die wij Groot-Atjeh plegen te noemen, stond onder het bestuur van een Sultan, feitelijk niet veel meer dan een havenkoning, die altijd streefde naar een suprematie over de andere deelen van het rijk, maar wiens invloed daar dikwijls niet veel te beteekenen had.

Als pogingen tot centralisatie van gezag en tot hervorming op staatkundig, godsdienstig en maatschappelijk gebied, zijn o. a. aan te merken een paar edicten, uitgevaardigd onder de regeering der vorsten, die het land der meesten luister hebben bijgezet,nl. Alaoedin al Qahhar, ook Sidi Moekamil of Moekamal geheeten (1540—67) en Iskander Moeda of Meukoeta Alam (1607—36). Blijvende resultaten hadden echter die en andere pogingen niet, en de Sultan van Atjeh of, zooals de Atjehers hem noemen, de Radja Atjeh zag zelfs meermalen het kleine terrein, dat als de zetel van zijn gezag direct door hem bestuurd werd, aan zijn gezag onttrokken.

De eigenlijke vorsten des lands waren de oeléebalangs, de territoriale hoofden bij uitnemendheid, die in boeken zoowel als in gesproken taal de radja's van hun gebied worden genoemd; hun positie werd niet door de havenkoningen gecreëerd, alleen bevestigd: al is waarschijnlijk de titel oeléebalang hun door de havenkoningen geschonken. Hun gebied heeft geen eigenlijk Atjehschen naam; wij noemen het oeléebalangschappen; maar de Atjeher spreekt van het land van de zoo- en zooveel moekims.

Het eigen gebied van den Sultan en dat van de Mesdjid Raya behoorden niet tot dat der 3 Sagi's. De Sultan van Atjeh bezat weinig eigen gebied. Het bestond uit den Kraton, Pakan Atjeh, de kampongs Merdowati, Djawa, Pandei en Kedah, de moekims Longbattah, Pager Ajer, Lamsajoen en de III Moekims, alsmede uit Tanah Wakeuch (onzijdig terrein), hier en daar op de kusten gereserveerd. Zijn invloed op de oeléebalangs was gering. Na 1600 stond hij onder de voogdij der panglimas, die tevens den nieuwen Sultan te verkiezen hadden. De kuststaatjes brachten meestal de havenrechten aan den Sultan op. Hij had uitsluitend recht tot het opleggen van enkele zware straffen, en het slaan van munt. De Sultan werd in het bestuur bijgestaan door vier mantri's hari hari. Hij had zijn eigen hoofdrechter en zijn sjabandar of havenmeester.

Titeldragers zonder gebied, zoowel als een soort van roofridders, trachtten steeds oeléebalang te worden. Zoo had de opperrechter Toekoe Kadli

een deel van het terrein, dat aan den Mesdjid Raya toebehoorde, bemachtigd en Toekoe Nanta, die hofdienaar = oeléebalang poteu was, het grondgebied der VI M. aan Toekoe Nek of Neq van Marassa ontnomen. Zoo hielden de roofridders Toekoe Oemar en Imam Longbattah de onrust gaande om zich te verrijken.

Het gedeelte van Groot Atjeh of Atjeh proper, zooals men dit gebied vroeger meestal noemde, dat niet direct door den Sultan bestuurd wordt, is verdeeld in drie sagi's, elk bestaande uit een zeker aantal moekim's, waarnaar zij dan ook heeten: de Sagi van de XXII moekims, van de XXVI moekims, en van de XXV moekims. Hoe die sagi's ontstaan zijn, is niet duidelijk: maar waarschijnlijk zijn het federatie's van moekim's, die door nabuurschap, gelijkheid van zeden en dialect, bovenal door gelijkheid van belangen bijeen gebracht zijn. Aan het hoofd dier sagi's staat een panglima sagi, waartoe elke federatie den invloedrijksten of machtigsten oeléebalang koos, die echter alleen gezag heeft in zaken van gemeenschappelijk belang, maar zich overigens niet mengt in de huishoudelijke zaken van elk oeleebalangschap. Tot de handhaving van hun gezag staan den oeleebalangs ten dienste: 1° de *banta's*, hun bloedverwanten; 2° de *rakan's*, hun volgelingen, die van den oeléebalang huisvesting, voeding en kleeding voor zich en hun gezin ontvangen, ook wel die wegens schuld rakan zijn geworden, dus pandelingen; 3° de *Panglima prang*, die zich als krijgsman onderscheiden heeft en als hij voor zijn oeléebalang ten strijde moet trekken, van dezen wapenen in bruikleen krijgt; 4° de *imeum's* en *keutjhis*, en 5° voor de rechtspraak de *kali's*, wier bevoegdheid zich echter slechts tot eenige onderdeelen van het familierecht uitstrekt.

De *Moekim's* zijn eigenlijk districten, waarin de oeléebalangschappen verdeeld zijn. Het hoofd van een moekim heet *imeum*. In den beginne had de imeum, ook blijkens zijn naam, een hoofdzakelijk godsdienstige taak te vervullen, en is dan ook waarschijnlijk de moekim oorspronkelijk het gebied, waarvan de bevolking naar dezelfde moskée ten gebede ging, en dus een uitvloeisel van de invoering van den Islam in Atjeh. Langzamerhand zijn zij wereldlijke districtshoofden, adathoofden geworden, die zich weinig of niet meer met de moskeeën bemoeien.

De kleinste territoriale eenheid is de *kampong*, bestaande uit erven, deels tot tuinen ingericht, met een of meer huizen, door heiningen van elkander en van de kampongpaden gescheiden; het geheel weder door een heining omgeven, waarin een of meer uitgangen. Even buiten de kampong vindt men een klein gebouwtje, meneutah genaamd, dat dient voor nachtverblijf voor de jongelingen en tijdelijk in de kampong verblijf houdende mannen.

Het kampongbestuur bestaat uit drie elementen: 1° de keutjhi, het kamponghoofd, die zijn gezag ontleent aan den oeleebalang, en die een of meer waki's tot zijn beschikking heeft, al naarmate hij over één of meer kampongs gezag voert. Zijn ambt is een eereambt, daar de inkomsten alleen bestaan uit de *hakatib* of *hatjoepéng*, waar hij zijn onmisbare hulp bij het sluiten van een huwelijk eener vrouw uit zijn kampong verleent. Verder heeft men in elke kampong een *teungkoe*. Gelijk de keutjhi meer in het bizonder de *adat* d. i. de maatschappelijke wetten, heeft te handhaven, zoo is den teungkoe de handhaving van de *hoekom* d. i. de godsdienstige wet opgedragen. De zekerste inkomsten van den teungkoe zijn de pitrah, de zakat, geldgeschenken voor zijn diensten bij huwelijken en begrafenissen, en allerlei afval van de inkomsten van den keutjhi.

De Atjehers, kleine verschillen in lokale eigenaardigheden daargelaten, moeten onderscheiden worden in Bovenlanders (orang toenong) en Benedenlanders (orang baroh), welke laatsten wat hun zeden en taal betreft, beheerscht worden door de bevolking der hoofdplaats. Zelfs in kleeding verschillen Boven- en Benedenlanders van elkander. Beiden dragen de eigenaardige Atjehsche broek, (loeëue Atjeh) en beschouwen het groote stuk (thong) in het kruis als een kenmerk der Moslimsche kleedij, evenals het lendenkleed (idja pinggang). De Benedenlanders dragen gewoonlijk baadjes met nauwe lange mouwen, de Bovenlanders een kleed (idja), dat soms over de schouders wordt gedragen, soms op het hoofd gelegd, soms om het middel vastgebonden.

De *koepiah* wordt algemeen gedragen als hoofddeksel, soms met een doek om den onderrand gewonden als tulband (*tangkoelo*). Verder behoort tot de kleeding de *boengkoëh ranoeb* d. i. een saamgevouwen doek, waarin de benoodigdheden voor sirihkauwen, en allerlei toiletzaken, sleutels, enz.

Wanneer de Atjeher uitgaat draagt hij een *rintjong*, een aan één zijde scherpe puntige dolk; bovendien als hij op reis gaat den Atjehschen degen, terwijl de *klewang*, zonder scheede gedragen, meer als pronkwapen der volgelingen van hoofden dient of op tochten wordt meêgenomen; de Bovenlanders nemen bovendien op reis twee werpspiesen en een speer meê, en een of ander schietgeweer.

De oeléebalang draagt een rond koperen schild in den strijd, de panglimaprang een rottan of bamboeschild. Als blanke wapens worden gebruikt een roedoes, slagwapen zonder scheede 79 cM. lang, een pedeenh 95 cM. lang, een sekin pandjang 73 cM. lang, een sekin pasangan 90 cM. lang, een rentjong, keris bahari, badu, allen ongeveer 40 cM. lang. In den strijd zijn de Atjehers ook dikwijls voorzien van een amulet of adjëmat of tooverformulier = doa. De sekin of thikinpandjang, over de geheele lengte even breed, wordt in een scheede gestoken en is het gewone vechtwapen.

De vrouwenkleeding bij Beneden- en Bovenlanders levert ook eenig verschil. Beiden dragen over den Atjehschen broek een *idja pinggang*, maar dit kleed hangt in de Benedenstreken tot op de voeten, in de Bovenstreken slechts iets lager dan dat der mannen, d. i. even beneden de knie. Algemeen dragen de vrouwen een baadje, maar de mouwen zijn in de Bovenstreken nauwer; ook dragen ze in beide streken een kleed bij wijze van slendang, maar in de Benedenlanden dragen ze als ze uitgaan nog een kleed van dezelfde soort om het hoofd te bedekken. Ook in de wijze van het haar te dragen is verschil.

De voeding der Atjehers bestaat gewoonlijk uit in water gaar gekookte rijst (*boe*), die tweemaal daags genuttigd wordt, nl. 's morgens tusschen 8 en 9 uur en 's avonds tusschen 5 en 6 uur; en waarbij gewoonlijk sajoer (groentenat) gebruikt wordt. Verder eten zij uit de Malediven ingevoerde stokvisch, en gekookte zee- of riviervisch

Bij godsdienstige maaltijden gebruikt men gewoonlijk geele (met kurkuma gekleurde) kleefrijst en *toempoe* (een soort pannekoeken) met eenige andere ingrediënten.

Het gebruik van sirih met toebehooren is algemeen. Aan opium gaan velen zich te buiten, hoewel in de hoogste mate op de oost- en westkust in de koloniën van peperplanters, waar alle Atjehsche ondeugden haar toppunt bereiken.

Diefstal, roof en moord zijn bij de Bovenlanders aan de orde van den dag. Zij worden ook dapperder geacht dan de Benedenlanders; doch overtreffen dezen, die meer in aanraking met vreemdelingen zijn geweest, ook in onberedeneerd fanatisme, minachting van alle vreemdelingen en eigenwaan.

De op palen boven den grond gebouwde huizen, die gewoonlijk uit 3 of 5 vakken tusschen de hoofdspanten bestaan, zijn altijd met de gevels naar het westen en oosten gericht, zoodat de huisdeur en trap noordelijk of zuidelijk komen te staan. Om iedere woning heeft men een erf, waar de put onmisbaar is, waaruit de vrouwen het water voor huiselijk gebruik putten. Een goot stort het gebruikte water in een aarden leiding, waardoor ook de menschelijke uitwerpselen naar een altijd zeer natte mestvaalt gevoerd worden, en waarin ook het natte vuil uit achterhuis en keuken loopt. De ruimte onder het huis (*joeb roemoh*) dient als bergplaats, ook als nachtelijke verblijfplaats voor honden, schapen, kippen, eenden, enz. Runderen en buffels staan in afzonderlijke stallen: de enkele paarden, die de Atjehers bezitten, worden aan een boom vastgebonden. Aan den voet van de huistrap staat altijd een groot gevuld aarden watervat (*goetji*); daarnaast is een houten haak in den grond geplant om een emmer aan op te hangen.

Familieleven. De Atjehsche meisjes worden in den regel zeer jong uitgehuwd en reeds op haar achtste à tiende jaar aan hare echtgenooten overgegeven. De mannen huwen niet vóór het zestiende jaar. Gewoonlijk wordt een tusschenpersoon met het aanzoek, dat van den aanstaanden echtgenoot uitgaat, belast, echter niet dan nadat te voren besprekingen tusschen de wederzijdsche ouders hebben plaats gehad. De bruid ontvangt een verlovingsgeschenk, dat zij behouden mag als het huwelijk buiten haar schuld niet doorgaat. De vader der bruid, die zonder geldige reden zijn woord breekt, moet een zware boete betalen. De jonggehuwde vrouw volgt haren man niet naar zijn kampong, maar in haars moeders huis wordt een vertrek ter harer beschikking gesteld, waar de echtgenoot haar komt bezoeken. Het onderhoud van het jonge gezin komt voor rekening van de ouders der vrouw voor een tijd, gewoonlijk in evenredigheid met de grootte van den bruidschat. Gedurende dien tijd is de echtgenoot alleen verplicht tot het af en toe geven van geschenken aan zijn vrouw, wat als een vergoeding kan worden beschouwd voor de kosten van zijn verblijf ten harent, dat op 10 à 15 dagen in de maand kan gesteld worden. Als regel neemt de Atjeher slechts één vrouw. Bij de geboorte van een kind werdt de moeder zoo spoedig mogelijk na de verlossing gedurende 44 dagen op een bank boven een oven gelegd, waarin gestadig vuur wordt onderhouden. De hikakah, het offer voor het kind, door den Islam aanbevolen, dat liefst op den zevenden dag na de geboorte moet worden gebracht, is algemeen gebruikelijk. Zoo ook het op feestelijke wijze vieren van de eerste aanraking van het kind met den grond. De besnijdenis, ook die der meisjes, heeft zonder plechtigheid plaats; terwijl het vijlen der tanden weinig, althans lang niet algemeen voorkomt. Het huwelijk is agnatisch, tevens in zekeren zin exogamisch. Alleen de man plant het geslacht voort. Kinderen behooren aan den vader. Kinderen van een slaaf zijn eigendom van zijn meester. Kinderen van een Atjeher en eene slavin zijn vrij. Het huwelijk heeft dus een zuiver patriarchalen vorm met matriarchale inmengselen.

Het Atjehsche volk is verdeeld in *Kawom's* (van het Arabische *Qaoem* = volk, geslacht) als de oudere patriarchale indeeling, ouder dan de territoriale indeeling, die een latere en hoogere trap der staatkundige indeeling van Atjeh is. Zelfs nu nog, nadat bestuur en rechtspraak des lands sedert eeuwen op de territoriale indeeling gegrond zijn, hebben de kawom's, de genealogische eenheden, lang niet alle beteekenis verloren. De Bovenlanden zijn nog het terrein der kawom's: hier zijn de vier geslachten, tot één waarvan elk vrijgeboren Bovenlander zich rekent te behooren. Een kawom omvat allen in mannelijke lijn van denzelfden stamvader stammend. Het kawomhoofd (panglima kawom) wordt door de oeleebalang aangesteld. Tusschen die geslachten wordt bij beleediging bloedwraak (bila) of bloedprijs (diët) geëischt. Een der vier kawom's (Imeum peiëet) bekleedt een lageren rang dan de overigen, die zich de macht bij de territoriale indeeling verwierven, zich niet met de eerste mochten aanhuwelijken en gezamenlijk een erfelijken panglima bezitten, die geen deel mag nemen aan het territoriaal bestuur.

Godsdienstige gebruiken. Hieronder moeten in de eerste plaats genoemd worden de *Kandoeri's*, ongeveer wat men elders door sedekah, slametan of hadjat verstaat. Het is een maaltijd, dien men geeft met een godsdienstig doel, en waartoe men volgens de Moslimsche wet ook armen, bij voorkeur vrome armen, moet uitnoodigen. Gewoonlijk wordt een kandoeri opgeluisterd door Koranreciet, dikir en gebed. Wat door de wet verboden is, moet daarbij vermeden worden, anders verliest de kandoeri zijn godsdienstig karakter. De aanleidingen tot een kandoeri zijn velerlei. De voornaamste is de *kandoeri moeloed*, die op of na den 12en van de maand Moeloed als herinneringsfeest aan de geboorte van Mohamed gevierd moet worden. Die kandoeri is verplichtend voor elke kampong. Ook sterfgevallen geven aanleiding tot kandoeri's, b. v. op den sterfdag, den 3en, 7en, 40en dag na iemands dood. Men geeft ook kandoeri's om het heil te bevorderen, b. v. bij het opzetten van een nieuwe zaak, het aanvangen van een reis, het eerste naar school gaan van een kind; of om onheil af te weren, b. v. bij het heerschen van een epidemie, na een angstigen droom, of wel na een bedreiging.

Sommige maanden heeten in het Atjeesch naar de bepaalde kandoeri's, die dan gevierd moeten worden.

Middelen van bestaan. Op Groot-Atjeh, waar de bevolking zich voornamelijk onledig houdt met de teelt van rijst, zoowel op sawahs als op ladangs, pinang, tabak en peper, ook van suikerriet, djagoeng en groenten, en veel vee bezat, is door den oorlog de peper en zijdewormcultuur grootendeels

vernietigd, en ook heeft er de aanbouw van rijst thans in onvoldoende mate plaats, daar de veestapel grootendeels is uitgeroeid en ingevoerd vee spoedig sterft. Ook op de westkust worden rijst en peper verbouwd, pinang en boschproducten verzameld en de vischvangst uitgeoefend, en even als aan de andere kusten veel handel gedreven en binnenlandsche produkten uitgevoerd. Door de Atjehers worden wijders uitgeoefend: goudsmederij, zijdeweverij, pottenbakkerij en wapensmederij. Donderbussen = kemoera panjang en kemoera paněk (lange en korte) worden even als andere geweren uit China en Penang ingevoerd.

Muziekinstrumenten zijn de rapaï, een soort tamboerijn, de gendrang, een langwerpige trom, de gong, een koperen bekken, de tjanang, een kleinere gong, de soeling of fluit, derbansi, eveneens een fluit, de seroenei, een klarinet, de rabab, een strijkinstrument, de biola, een viool.

Volksspelen. Voorstellingen en dansen van aněk sudati en aněk poeleh = dansjongens. Mepoeleh = voorstellingen door kleine jongens gegeven, begeleid door muziek en voordrachten van pantoens (verhalen, sagen en gedichten).

Verder hanen-, karbouwen-, stieren-, rammen-, duivengevechten, gepaard met weddingschappen. Eindelijk optochten en godsdienstige feesten tijdens den vastenmaand.

Litteratuur: Dr. C. Snouck Hurgronje, De Atjehers, 2 dln. 1893/94. — De Inrichting van het Atjehsche staatsbestuur onder het Sultanaat, door van Langen, in de Bijdr. t. t. l. en vlk. 1888. — J. A. Kruijt, Atjeh en de Atjehers. 1877. — Veth, Atsjin. 1873. — Jacobs, Het familie- en kampongleven op Groot-Atjeh. 2 dln. 1894.

ATJEH-HOOFD, bergachtig voorland, vormende aan den vasten wal het noordelijk uiteinde van de Suratte-passage, en als zoodanig de uiterste Westpunt van de noordelijke kust van Atjeh. Door dit voorgebergte wordt de reede van Olehleh voor westelijke winden beschut.

ATJÈHSCH. De taal der Atjèhsche natie behoort tot de I n d i s c h e a f d e e l i n g van den grooten Indonesischen taalstam, waarvan de takken zich over de Philippijnsche eilanden en over al de eilandengroepen van Australië hebben verspreid, terwijl één tak naar Madagascar is overgebracht. (Zie INDONESISCHE TAALSTAM). Onder de Indische talen neemt d e M a l e i s c h e t a a l f a m i l i e eene ruime plaats in: zij is namelijk verbreid over Sumatra, Malakka, Borneo en Java met Madoera en Bali, en verder over de eilanden, gelegen tusschen de drie eerstgenoemde gewesten. Nauw verwant met het Maleisch zijn het Menangkabausch, het Bataksch en h e t A t j è h s c h. Deze laatste taal is gesplitst in een viertal tongvallen: het *Baroehsch* of Benedenlandsch, het *Toenongsch*, of Bovenlandsch, het *Pédirsch* en het *Paseisch.* In het Baroesch is weder onderscheid te maken tusschen de plaatselijke tongvallen, en één daarvan, het *Bandarsch*, gesproken in en om de hoofdplaats van het vroegere Atjèhsche rijk, is de spraak en „de taal der voornaamste, toongevende deelen des volks," om een uitdrukking te bezigen van Dr. Snouck Hurgronje.

Van de naaste verwanten, de straks genoemde drie zustertalen, onderscheidt zich het Atjèhsch in meer dan één opzicht, want het is, bij allen rijkdom aan klanken en klankschakeeringen, arm aan woorden en afleidingsvormen. In den loop der eeuwen zijn zoowel in het Menangkabausch en Bataksch als in het Atjèhsch eigene en bijzondere k l a n k w e t t e n ontstaan, maar in het Atjèhsch is de verwording en de afwijking van het Maleisch het sterkst. Enkele woorden zijn bijna onkenbaar door de verandering en afslijting, zoodat de oorsprong alleen door vergelijking met andere Indische talen is te ontdekken. Een opmerkelijk voorbeeld is het woord g e d j, door Van Langen vertaald met de woorden: *goed, schoon, fraai, mooi.* Uit g e d j groeit p e g e d j, volgens V. L.: *iets goed maken*, maar eigenlijk: iets maken, vervaardigen, en dus het æquivalent van het Maleische m e m b o e w a t en het Bataviasche b é k i n of b i k i n. De herkomst van g e d j, op het gehoor af door sommige Nederlanders gespeld: g è t, dat thans doorgaans in het Atjèhsch luidt: g è d, is te zoeken in b a d j i k, nog aanwezig in het Maleische *kabadjikan*, deugd, deugdelijkheid. Dat woord heeft vroeger bestaan, maar is uit het Maleisch verdrongen door den vorm *baik.* De beginletter *b* gaat, blijkens vergelijking met het Javaansch, soms over in *g.*

Heeft de Atjèhsche taal door hare bijzondere klankwetten een eigen, somtijds zelfs een verwrongen physiognomie bekomen, in de woordafleiding heeft zij een vorm bewaard, die in de zustertalen niet is terug te vinden. Even als het Makassaarsch en Boegineesch, welke talen tot de A l f o e r s c h e t a a l f a m i l i e behooren, maakt het Atjèhsch een ganschen zin tot één enkel woord, wanneer het onderwerp en het voorwerp door een voornaamwoord worden uitgedrukt. Voor „h i j g e l a s t u", zegt zoowel de Makassaar als de Boeginees *nasoeroko*, en voor „h i j s l a a t u", zegt de Atjèher: *djipohku.* Zulk eene manier van woordvorming is echter eene zeldzaamheid, en tegenover den rijken schat van afgeleide werkwoordsvormen in het Dajaksch en in het Bataksch, komt de armoede van het Atjèhsch op treurige wijze aan den dag. Ja, zelfs den matigen voorraad van dergelijke vormen, dien het Maleisch en het Menangkabausch aanbieden, kan men in het Atjèhsch niet terugvinden. Het voorvoegsel m e, vóór de lipletters *b*, *p*, *f*, *w* en *m*, — m o e geworden, is het æquivalent van *ber* en van *men* in het Maleisch: m o e p r a n g is oorlogvoeren, en m o e m a t is vasthouden. Als invoegsel wordt m e door klankomzetting tot e m, almede in de actieve beteekenis van *men* en in de intransitieve van *ber.* Zoo is s e m a p a, begroeten van gasten, ontstaan uit s a p a, begroeting, en k e m a w i l, hengelen, is het Maleische *mengail.* Het achtervoegsel *i* is in het Atjèhsch niet aanwezig, en in plaats van het achtervoegsel k a n gebruikt de Atjèher het voorvoegsel p e, of p o e vóór de lipletters. Ook bij de zelfstandige naamwoorden is slechts één afleidingsvorm, namelijk die met het invoegsel e n, beantwoordende aan het Maleische passieve achtervoegsel a n. Voor *pengatahoean*, kennis, kunde, is dus t e n o e b a n het æquivalent, en s e n e o e t beteekent *sahoetan*, antwoord.

Wat de A t j è h s c h e l e t t e r e n betreft, daarvan heeft Dr. Snouck Hurgronje, nadat hij reeds eene uitvoerige verhandeling over de Atjèhsche spraakklanken had geleverd, in zijn standaardwerk over de Atjèhers een overzicht gegeven, dat zich onderscheidt door helderheid en volledigheid. Daaruit blijkt dat het proza als kunstvorm door den Atjèher hoogst zelden wordt gebezigd, en dat zijne litteratuur zoo goed als geheel uit poëtische werken bestaat. Hikajats van epischen aard en

romans, in verband staande met Maleische romans, aan den éénen kant, en aan den anderen godsdienstige werken, hetzij legenden, hetzij stichtelijke boeken, benevens enkele vlugschriften en dierenfabelen, maken de geestelijke spijze uit van den Atjèher, die litteraire ontspanning of inspanning begeert.

Bronnen. Lijst van Atjehsche woorden door J. Dias, in het T. v. h. Bat. Gen. Deel XXV, bladz. 140 en volgg. — Maleisch-Hollandsch-Atjehsche Woordenlijst, door P. Arriëns. Amsterdam. J. H. de Bussy. 1880. — K. F. H. van Langen: 1e. Handleiding voor de beoefening der Atjehsche Taal, en 2e. Woordenboek der Atjehsche Taal — beide bij M. Nijhoff, 's Gravenhage. 1889. — Studiën over Atjèhsche Klank- en Schriftleer, door Dr. C. Snouck Hurgronje. T. v. h. Bat. Gen., Deel XXXV, bladz. 346 en volgg. — De Atjèhers door Dr. C. Sn. H. Leiden. E. J. Brill. 1894. Deel II.

ATJOENG en ook ILEUS, Soend.; ANTOERBOENG, Menangk., ook Batt.; of ATOERBOENG, Batt.; BADOEL, Jav.

Meerdere soorten uit de familie der *Araceae*, behoorende tot het geslacht *Amorphophallus Bl.*, waartoe tegenwoordig ook de vroegere geslachten *Brachyspatha Schott* en *Conophallus Schott* gerekend worden.

Zij brengen uit een schijfvormige knol beurtelings een door eene bloeischeede omgeven bloeikolf en een blad voort. Het geslacht is in Ned. Indië vertegenwoordigd door een aantal soorten, waarvan eenige reusachtige afmetingen hebben. Bij de grootste, die men kent, *A. Titanum Becc.*, wordt de bijna 1.5 M. lange bloeikolf door een steel van 0.5—1 M. gedragen en door een 0.7—0.8 M. lange bloeischeede aan de basis omgeven. Het blad heeft het voorkomen van een kleinen boom, daar de rechtopstaande bladsteel 2—5 M. lang en ongeveer 0.1 M. dik is en de uitgespreide bladschijf samengesteld is uit enkel- of dubbelgevinde slippen, die ieder soms een lengte van 3 M. bereiken kunnen.

De bloemen, die een sterke lijklucht van zich geven, waarnaar de plant op Java wel *Kembang bangké* en in de Maleische landen *Boenga bangkai* heet, worden gezegd den vinder ongeluk aan te brengen.

ATLAS. De algemeene naam van eene vlindersoort van Java *(Attacus atlas)*, zeer kenbaar aan hare reusachtige grootte, zeer dik lichaam, aanzienlijke vlucht en aan de 4 doorschijnende vleugelvlekken, waarvan op iederen vleugel er één aanwezig is. Zij vliegt zoo langzaam en eigenaardig, dat deze beweging een „zweven" kan genoemd worden.

ATOEDA. Een der vele namen door inlanders op Nieuw-Guinea en omliggende eilanden gegeven aan een Paradijsvogel, *Paradisea minor;* andere namen zijn *Tsiankar*, *Woembi*, *Mambefoor*, *Thiahr*, *Tebwan*, *Eiawawa;* op Misool *Sjak. Paradisea sanguinea* heet op Waigeoe *Seboem.* Op de Aroe-eilanden heet *Paradisea apoda*, *Faneam;* de huiden van dezen vogel komen in den handel voor onder den naam van *Boeroeng-mati-aroe*; „doode vogel van Aroe".

ATOEN, Mal.-Mol.; *Parinarium glaberrimum Hassk.*, Fam. *Rosaceе.* Boom van de Molukken. De zaden bevatten eene olieachtige zelfstandigheid, waarom zij fijn geraspt door de spijzen worden gemengd. Zij worden ook tot het tegengaan van buikloop aangewend. Van de halfrijpe zaden maakt men eene pap voor het stoppen der naden in de kielen der vaartuigen.

ATOERAN SINOMAN, elders ook wel *arisan* genaamd (Zie Ind. Gids 1891. II. 1940), is de benaming gegeven aan eene vereeniging van mannelijke ingezetenen van eene desa op Java — soms ook te zamen met vrouwen, — ten einde te zorgen voor de feesten, die in het dorp worden gegeven bij gelegenheid van huwelijken, sterfgevallen en ook bij algemeene dorpsfeesten. Dit alles geschiedt volgens vaste regels; enkele heffingen mogen door de vereeniging ter bestrijding der onkosten worden gevraagd. Zie verder onder DESA.

ATOERBOENG, Bat. Zie ATJOENG.

ATTANG-LAMOEROE. Landschap op Celebes aan den linker-oever der Wallanaé-rivier, in het zuiden van Lamoeroe.

ATTAT. Zie KEPODANG.

AUCHMUTY (SIR SAMUEL). Engelsche generaal, bevelhebber der expeditie, die in 1811 Java veroverde, geboren te Nieuw-York 1756. Hij diende eerst in den Amerikaanschen onafhankelijkheidsoorlog, daarna in Britsch-Indië en Egypte (1800) onderscheidde zich bij de expeditie tegen Buenos Ayres (1806) en werd in 1810 tot bevelhebber der troepen in Madras benoemd. In deze hoedanigheid werd hij belast met het bevel over de Engelsche troepen, die tegen Java werden gezonden, waarbij het hem gelukte na een korten tegenstand de kolonie te vermeesteren (6 Aug.—8 Sept. 1811). In 1813 keerde hij naar Engeland terug, werd in 1821 tot bevelhebber der troepen in Ierland benoemd, maar stierf reeds den 11den Aug. 1822, na een val van zijn paard.

Zie Dictionary of national biography, ed. by Leslie Stephen. II. bl. 246.

AULIHA. Eene Papagaai-soort, *Eclectus albirostris*, van Celebes. *Eclectus pectoralis* heet op de Aroe-eilanden *Woitau-Koeikoei*, op de Kei-eilanden *Kanermaûk*; *Eclectus cardinalis* wordt op de Kei-eilanden en op Goram *Kanerbroe* genoemd. *Eclectus pectoralis* heet op Misool *Manambi* en te Andai (N. Guinea) *Oeremaap; Eclectus cardinalis* op Zuid-West-N.-Guinea *Kandar.*

AUSTRAAL-AZIATISCHE MIDDEL[LANDSCHE] ZEE is de naam, door I. G. O. Krümmel en daarna door Nederlandsche geografen gegeven aan de wateren van den Indischen Archipel in den meest uitgebreiden zin. Zij wordt begrensd door de parallellen van 24° N. Br. en 15° Z. Br. en de meridianen van 100° en 140° O. L., scheidt de Indische en Groote Oceanen en schakelt het vaste land van Azië aan dat van Australië. Zij wordt verdeeld in de Chineesche-, Java-, Soeloe of Celebes-, Mindoro-, Moluksche-, Flores-, Timor-, Banda-, en Hamafoera-Zeeën, bevat de talrijke eilandengroepen, die tegenwoordig Insulinde genoemd worden en heeft een oppervlakte van 8.245.954 K.M^2. Vergelijk ARCHIPEL, CONTINENTALE GRENS en INSULINDE.

Zie Krümmel, Versuch einer vergleichenden Morphologie der Meeresräume, 1879; idem, Der Ozean. Einführung in die allgemeine Meereskunde, 1886; Schuiling, Nederland tusschen de tropen bl. 1—11.

AUXILIAIR ESKADER. Onder deze benaming verstaat men het smaldeel van 's Rijks zeemacht in Ned. Indië gestationneerd ter handhaving van het Ned. gezag en van de Ned. belangen in Ned. Indië. Zie verder ZEEMACHT.

AUXIS. PISCES, ACANTHOPTERYGII, *Scombridae*, *Scombrina*. Zie TONGKOL.

AVERRHOA. Zie BELIMBING.

AWA, N. G. 4°R. en NOEMF. Zie MANGGA.

AWAB. Eene vruchtetende Vledermuis, *Pteropus aruensis*, van Noefoor; de Arfakkers noemen haar *Oebiean*. Deze soort wordt ook op de Aroe- en Kei-eilanden en op Koer gevonden, heet op Aroe *Nissi*, op Kei *Jabar* en op Koer *Panik*. *Pteropus edulis* heet in het Javaansch *Kalong* of *Kaloeang*; bij de Maleiers op Oost-Sumatra ook *Kloeang*. Eene kleine vruchtetende Vledermuis, *Cynopterus brachyotis*, heet bij de Maleiers op Borneo *Krawar*; bij de Beadjoe-Dajaks in Zuid-Borneo *Pandan*.

AWAK-AWAK, ENGG. Zie PEDADA.

AWAR-AWAR, JAV. en BAL.; TAGALOLO, TERN. en MAL. MEN.; WOEWOEJOEN, LOLOJAN en RIJO, ALF. MEN.; DAOEN KAK, MAL. TIM.; SIRIH POPAR, MAL. AMB. *Ficus leucantotoma Poir.* = *F. septica Rumph.*; Onderfamilie *Artocarpeae*, van de Fam. *Urticaceae*.

Boom van Java en de andere Soenda-Eilanden, tusschen de keerkringen en in de warme kassen van Europa. Wegens de fraaie witgenerfde bladeren soms gekweekt onder de namen *F. venosa Willd.* of *F. eburnea Hort.*

Bij insnijdingen in den stam veroorzaakt het eerst uitvloeiende melksap jeukte op de huid; het later uitvloeiende water wordt wel in bamboezen kokers opgevangen en gedronken. De wortels heeten een geneesmiddel tegen duizeligheid en flauwte, en de fijn gekorven bladeren dienen met arensuiker om den opium te kneden tot de *madat*, zooals die uit een pijp wordt gerookt.

AWAR-AWAR. Kaap aan de noordkust van het district Djenoe van de afdeeling Toeban, residentie Rembang. De naam is ontleend aan de daar veelvuldig voorkomende awar-awar.

AWAYA. Plaats, door Christenen bewoond, gelegen aan de noordkust der Elpapoetih-baai op het eiland Ceram; evenals alle strandplaatsen langs de kusten van Ceram regelmatig gebouwd, met breede wegen en vrij net gebouwde huizen. In 't midden staan een school en kerk, die echter, ofschoon sedert langen tijd onderhanden, voor eenige jaren nog niet afgewerkt was. De bevolking leeft er van de vischvangst, jacht en de sago, die in menigte op de lage plaatsen aan 't strand voorkomt, en waarvan verscheidene boomen jaarlijks à *f* 2.50 per stuk aan de bevolking van Noesa Laut en Saparoea verkocht worden. De plaats wordt hier vermeld, omdat in hare nabijheid zich eene cacao-, tabak-, notemuskaat- en koffieonderneming op van de bevolking gehuurde gronden bevindt, die door Europeanen geëxploiteerd wordt. Volgens het verslag over Amboina (gevoegd bij het Kol. verslag 1892 Bijl. C.) leverde zij in 1892 weinig op; de tabak, ofschoon van goede kwaliteit, scheen verkeerd behandeld te zijn. In 1892 werd 4190 KG. tabak verkregen, tegen 7000 KG. in 1891. Alleen de klapperaanplantingen stonden goed. Het voornemen bestond gronden in erfpacht aan te vragen, ter uitbreiding van de onderneming. De arbeiders op de onderneming waren meest van buiten het eiland afkomstig; eerst in de laatste jaren bieden ook Cerammers hunne diensten aan. Zie J. H. Moorrees. Tijdschr. v. h. Aardr. Gen. 2e Ser. IX bl. 658.

AWEI DJADJAR, AMB. AR. Zie PADI.

AWELAS, ALF. MEN. Zie AMPELAS.

AWI, SOEND.; AWI ANDONG, BUITENZ.; AWI APOES, SOEND.; AWI GEDÈ, SOEND.; AWI BITOENG, SOEND.; AWI GOMBONG, SOEND.; AWI HAWOERTJOETJOEK, SOEND.; AWI KIRISIK, SOEND.; AWI TALI, SOEND.; AWI TOETOEL, SOEND. Zie BAMBOE.

AWOE. Vulkaan in het rijkje Taroena op het eiland Groot-Sangi, waarvan hevige uitbarstingen bekend zijn in 1711, 1812, 1856, 1875 en het laatst op den 7en Juni 1892, waarbij tal van woningen werden vernield en vele menschen het leven verloren. Volgens Junghuhn is deze vulkaan te beschouwen als een voortzetting der vulkanenreeks van Noord-Celebes in de richting der Philippijnsche eilanden.

AWOL, AMB. BAB. Zie KAPAS.

AWON-AWON. Naam voor een Koekoek, *Surniculus lugubris* op Java; op Sumatra *Toeih*.

AWRI EHE, AMB. SERM. Zie PADI.

AWRI ERSE, AMB. LET. Zie PADI.

AIJ, gewoonlijk **POELOE AI** genoemd. Eilandje behoorende tot de Banda-groep, dat in 1616 op de inboorlingen is veroverd, toen er het fort Revengie werd opgericht, waarvan de ruïnen nog te zien zijn en dat voor een gedeelte nog heden bezet wordt door een bewakingsdetachement van de tot het garnizoensbataljon der Molukken behoorende compagnie infanterie ter hoofdplaats Neira. Ofschoon op kleiner schaal, is het evenals de andere eilanden dienstbaar gemaakt aan de notemuscaatcultuur, die er op zes perken met vrije arbeiders wordt gedreven. Vanwege het burgerlijk bestuur is er een opziener, hoofdzakelijk tot de uitoefening van politietoezicht over de perkarbeiders gevestigd, en tevens vindt men er eene kerk en eene gouvernements-inlandsche school, welke evenwel slechts door weinig leerlingen wordt bezocht. De beste ankerplaats ligt aan de Oostkust.

AYAM-AYAM. Naam van een Rat, *Hypotaenidia striata*, op Sumatra: *Tikoessan* bij de Javanen, op Oost-Sumatra bij de Maleiers *Sintar*.

AYAM-AYAMAN. Javaansche naam voor *Ardetta cinnamomea*, een Reiger. Zie BAMBANGAN. Volgens Horsfield ook een Lijster, *Turdus varius*. Op West-Sumatra *Bangoh bantja* en *Tjoang*.

AIJIR. Zie PELANDOE en BUIDELDIER.

AY OELIT LAUN. Volgens Valentijn de naam op Amboina gegeven aan een Wandelend Blad, *Phyllium siccifolium*. *Phasma gigas*, een Spooksprinkhaan, heet op Amboina *Tanke-seitan* of *Duivelsstaf*. Wanneer deze insecten op een blad of tak gaan zitten, zijn zij moeilijk daarvan te onderkennen en daardoor beter beschermd tegen vijanden. Dit verschijnsel wordt nabootsing of Mimicrie genoemd.

AZADIRACHTA. Zie IMBA.

B.

BAA of **NAMOEDALE.** Hoofdplaats der afdeeling Roti en Sawoe van de residentie Timor, gelegen aan de westkust van het eiland Roti, tevens standplaats van den civielen gezaghebber; wordt eenmaal 's maands door de booten der Koninklijke Paketvaartmaatschappij aangedaan.

BAARDZWIJN. Naam van het Wilde Zwijn van Borneo (*Sus barbatus*) aldus genoemd naar zijn baard, die gevormd wordt door naar onderen gerichte buitengewoon lange, dicht geplante, onregelmatig gekrulde, meestal bruinachtig geelkleurige haren, welke over den onderrand van den achterhoek der onderkaak hangen, en vanwaar vervolgens eenige gegolfde haarbundels tot aan de zijden van den hals reiken. Het baardzwijn behoort met het Wrattenzwijn (*Sus verrucosus*) tot de grootste soorten van zwijnen van den Indischen Archipel. Tengevolge van dezen zwaren baard en zijn buitengewoon langwerpigen, smallen en grooten kop, die een derde van de geheele lengte van het dier inneemt en in tegenstelling daarvan zijne bijzonder kleine ooren, heeft dit dier een woest en eigenaardig uitzicht. De voorwerpen dezer soort zijn zeer verschillend van kleur; men vindt zoowel bruinachtig gelen als geheel zwartachtigen, al naarmate er meer geelachtige of meer zwartachtige haren op het lichaam aanwezig zijn, terwijl de staart steeds voorzien is van een dikken zwarten kwast. Bij de jonge baardzwijnen ontbreekt de baard geheel en al en, — hetgeen vooral bijdraagt tot een sterk in het oogvallend verschil tusschen volwassen en zeer jonge dieren, — vindt men een geheel andere kleurverdeeling en strepen op den rug en de zijden, een verschijnsel dat zich ook voordoet bij de jongen van andere zwijnsoorten uit den Indischen Archipel. De huid is zoo licht van kleur, dat door de Europeanen en Maleiers het baardzwijn Babi-poetih, dat is het Witte Varken wordt genoemd en aangezien hij een echte boschbewoner is, die bij voorkeur hooggelegen bosschen bewoont, geven de Beadjoes hem den naam van Bawoeï rhimba, dat is Boschvarken. Het baardzwijn is zoowel in Noord- als in Zuid-Borneo waargenomen. Een 2de soort van baardzwijn (*Sus longirostris*) zou ook Borneo bewonen, doch is nog zeer onvolledig bekend. Op geen der andere eilanden van den Indischen Archipel zijn baardzwijnen waargenomen.

BAAT, Amb. WAT. Zie KAWENI.

BABAD. Javaansche Kronieken, in den regel in gebonden stijl, bij uitzondering in proza opgesteld, dragen den naam van Babad. In een deel dier rijm-kronieken is noch poëzie, noch zekere historie te vinden; het zijn die Babads, welke handelen over de rijken Padjadjaran en Madjapahit, Demak en Padjang. „Wat latere tijden, bepaaldelijk de 17de eeuw onzer jaartelling betreft, worden de Javaansche berichten in hoofdzaak door die der Hollandsche zeelieden en ambtenaren bevestigd (Meinsma)." Is dus de latere Babad-litteratuur te brengen tot historie, de poëzie blijft weg en de berichten moeten steeds met omzichtigheid worden gebruikt. Ook op Bali is de term Babad voor Inlandsche historie-werken in gebruik gekomen.

Bronnen: J. J. Meinsma, Inleiding op zijne uitgave van de Babad Tanah Djawi in proza (2de stuk), 's Gravenhage, M. Nijhoff, 1877. A. C. Vreede, Afdeeling III van den Catalogus van de Javaansche en Madoereesche Handschriften der Leidsche Universiteits-Bibliotheek. Leiden, E. J. Brill, 1892. Dr. J. Brandes, Een Verslag van professor A. C. Vreede omtrent eene verzameling Javaansche en Madoereesche Handschriften, Tijds. v. het Bat. Gen., Deel XXXV, 443; id. Verslag over eene Babad Balambangan, ibid. D. XXXVII, 325, en id. Yogyakarta, ibid. 415. — Het begin en het slot van een Babad in proza gaf C. Poensen in zijne Bloemlezing uit Javaansche Proza-geschriften. Leiden, E. J. Brill, 1893. Over Babads op Bali handelt R. Friederich in zijn Voorloopig Verslag van het eiland Bali, eerste gedeelte, in Deel XXII van de Verh. van het Bat. Gen.

BABAKAN (TOPENG). Soort van straattooneel, door twee of meer personen, soms gemaskerd, opgevoerd. Zie TOONEEL.

BABALAGA-EILANDEN. Onder dezen naam vindt men genoemd een paar eilandjes, zuid van de kleine Paternoster-eilanden, in de straat van Makassar tusschen Borneo en Celebes gelegen. Vermoedelijk berust dit op een dwaling, en zijn het de Zuidelijkste eilandjes van de kleine Paternoster-eilanden, die den inlandschen naam van Balabalagan dragen. (Zie PATERNOSTER-EILANDEN, KLEINE).

BABAR-EILANDEN. Groep van zes eilanden, gelegen tusschen 129° 30' en 130° 5' O. L. en 7° 30' en 8° 10' Z. B., welke, te zamen met de Loeang-Sermata-eilanden, een onderafdeeling vormen der tot de residentie Amboina behoorende afdeeling Aroe-, Kei-, Tenimbar- en Zuidwestereilanden, welke naar het grootste eiland denzelfden naam draagt, en bestuurd wordt door een posthouder, die te Tepa gevestigd en ondergeschikt is aan den controleur te Toeal. Van al de eilanden verheft Babar zich het meest boven de zee en zal de hoogste top in het noordoosten wel een hoogte van 2000 voet bereiken. De bevolking zal ± 10.000 zielen bedragen, over meerdere negorijen verspreid, en bestuurd door hoofden met den titel van Orang-kaja en Kapitan. De bewoners komen in menig opzicht met die der Tenimbar- en Timor-Laoet-eilanden overeen; maar daar de eilanden geen producten opleveren, welke in den handel gewild zijn, worden ze zelden of nooit door handelsvaartuigen aangedaan. Vreemdelingen hebben zich er nergens gevestigd. Zie: Riedel, De sluik- en kroesharige rassen, bl. 332 vlg. en v. Hoëvell, T. v. h. Bat. Gen. Dl. 33

BABARIS (Goenoeng). De meest westelijke van de evenwijdig loopende bergruggen in Tanah Laoet (Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo).

BABAT. Dorp op Java, gelegen in de afdeeling Sidajoe, van de residentie Soerabaja, aan den rechter-oever van de Solo-rivier, ter plaatse waar deze, de residentie Rembang verlatende, in de residentie Soerabaja treedt. Er wonen veel Chineesche en Inlandsche handelaren, die zich hoofdzakelijk met den padie- en rijsthandel bezighouden, waardoor deze plaats een middelpunt van den Inlandschen handel van dit gedeelte van de Solo-vallei is. Er bevinden zich een pasanggrahan en een zoutpakhuis. Deze plaats is een der weinige op Java, buiten de afdeelingshoofdplaatsen, aangewezen voor het houden van een politierol.

BABAUW. Onderafdeeling der afdeeling Timor van de gelijknamige residentie, bestaande uit een deel gouvernementsgebied om de Koepang-baai, de landschappen Amarasi met Oikabiti, Manoebait, Oifeto, Amanoebang en Groot-Sonebait, voor zooveel betreft Tefnai, Molo en Mioemafo. Zij wordt bestuurd door een posthouder met gelijknamige standplaats.

BABAUW. Hoofdplaats der gelijknamige onderafdeeling van de afdeeling Timor der residentie van dien naam, gelegen aan de oostzijde der Baai van Koepang. In den omtrek wordt veel padi geteeld en in de hoofdkampong wonen vele Rotineezen.

BABÉREK. Zie CHABA-WONNO.

BABI. Maleisch woord voor varken, *Sus*: *Sus vittatus* wordt door de Soendaneezen op Java *Banen* genoemd; te Batavia en omstreken *Babi-alang-alang*; bij de Maleiers op West-Sumatra *Babi-oetan*; evenzoo op Oost-Sumatra. *Sus verrucosus* wordt door de Soendaneezen met den Maleischen naam *Babi* bestempeld. *Sus barbatus* heet bij de Dajaks aan de Doeson-rivier op Borneo *Baboeï* of *Bawoeï*; de Beadjoe-Dajaks noemen het *Bawoeï rhimba*; de Dajaks aan de Kapoeas *Dahak*; Maleiers en Europeanen noemen het *Babi poetih* (Zie BAARDZWIJN). *Sus timoriensis* wordt op Timor *Tafi-mepat* of *nassi* genoemd, bij de Rotineezen *Bafi-foeï*. *Sus celebensis* heet *Booi* of *Bovi* in Noord-Celebes. *Sus papuensis* wordt op Misool *Byen* genoemd; op de Aroe-eilanden *Kau*; op Jappen *Aouran*; op Hattam, N. Guinea, *Nava*. De Soendaneezen noemen het wilde zwijn *Tjèlèng*, in tegenstelling met het tamme varken, dat door de mahomedaansche Maleiers evenals het wilde *Babi* genoemd wordt.

BABI-ALOE. Zie KOEDA-AYER.

BABI-LANDAK. Zie LANTA.

BABI-LAOET. Maleische naam voor het Zeevarken, een Zeenetel, *Cidarites diadema*.

BABI (POELOE) of VARKENSEILAND. Zie SI-MALOER.

BABI (POELOE), ook Poeloe Toenda geheeten; een onbewoond, slechts door visschers bezocht, laag eilandje, noord-oostelijk van de baai van Bantam gelegen, en administratief tot het gewest van dien naam gerekend.

BABI (POELOE). Een klein eilandje nabij de O.-kust van Saleyer.

BABI-POETIH. Zie BAARDZWIJN.

BABIROESA. (SUS BABIRUSSA S. BABIRUSSA ALFURUS) MAMMALIA, PACHYDERMATA, *Suidae*. Zie OELANGIO. Een zwijnsoort uit den Indischen Archipel, die van alle overige zwijnsoorten afwijkt door zijne zeer ontwikkelde slagtanden in beide kaken, welke in den bovenkaak vooral buitengewoon verlengd zijn, recht naar boven staan en dan naar achteren omgekruld zijn; de huid is zeer dik gerimpeld, bijna onbehaard, slechts van dun gezaaide en korte borstelharen voorzien, het geheele lichaam loodkleurig grijs met uitzondering der pooten, welke aan de binnenzijde roodachtig van kleur zijn; zijn staart is niet, zooals bij de overige zwijnsoorten, aan het uiteinde schroefvormig gedraaid, maar recht naar beneden hangende. De naam van Babi-roesa is uit het Maleisch afkomstig en beteekent varkenshert; dit dier wordt ook hertzwijn genoemd; beide namen zijn ontleend aan zijne eigenaardig gevormde slagtanden. De Babi-roesa bewoont Noord-Celebes, Boeroe en eenige der Soela-eilanden, zooals Mangoli en Bangai en behoort niet tot de zeldzaam voorkomende dieren. Zijne levenswijze komt overeen met de overige zwijnsoorten, doch zijn geknor is zwakker en niet telkens afgebroken.

BABO. Berg in de Batak-landen, behoorende tot den berggroep van den Longsoeaten, en op 1700 m. geschat.

BABOELLAH is de naam gedragen door een sultan van Ternate, (1570—1584), die met de Portugeezen strijd voerde en hen dwong hun fort te Ternate, Gam Lamo, over te geven. Zie TERNATE.

BABOEI. Zie BABI.

BADA. Zie WARAK.

BADAK of **BADHAK.** Zie WARAK.

BADJANG. Zie ROESA.

BADJING. Naam door Javanen en Maleiers gegeven aan eene eekhoorn-soort, *Sciurus notatus*: deze overal voorkomende Eekhoorn heet op Saleyer *Kalabientien*. *Badjing* (minder juist *Bajing* geschreven) zijn bij de Maleiers op Sumatra collectiefnamen voor eekhoorns in het algemeen, op Celebes *Tendelango*. Op Sumatra noemen de Maleiers dezen eekhoorn ook *Toepei kalapa*; de Bandjareezen en Dajaks in Zuid-Borneo enkel *Toepei*. *Sciurus melanotis*, een andere kleine eekhoorn heet bij de Dajaks in Zuid-Borneo *Pietik*, bij de Bandjareezen *Kekek*.

BADJING-DJALARANG. Zie BOKKOL.

BADJO (ORANG). Onder deze benaming verstaat men een gedeelte van de zwervende bevolking in sommige streken van den archipel gevonden, die veelal op zee vertoeft en grootendeels van de vischvangst, vroeger ook van den zeeroof, leeft. Zij is in verscheidene gedeelten van den archipel en het Maleische schiereiland onder verschillende namen (orang laut, orang rajat, orang djohor) bekend; de naam orang badjo wordt veelal gegeven aan de hier bedoelde zwervers, welke aangetroffen worden op de kusten van Borneo, met name de noordwestkust, op Celebes (waar ook de Toe-ridjéné wel zoo genoemd worden), en in het oosten van den archipel. Eenigen hunner hebben hutten op de kusten, anderen bewonen uitsluitend hunne booten. Een groot deel dier bevolking heeft den Islam aangenomen. Zie Matthes, Bijdr. t. t. l. en vlk. IIIe Ser. VII bl. 17.

BADJOA. Plaatsje aan de O.zijde van de Z.W.-lijke landtong van Celebes, aan de golf van Boni, de havenplaats van de hoofdstad van het rijk Boni, hoofdzakelijk bekend als debarkementsplaats van onze troepen bij de verschillende expedities tegen Boni, en door de bezetting door onze troepen in den regenmoesson van 1859 op 1860.

BADJOE. Kleedingstuk, zoowel door mannen als vrouwen gedragen, door de inlanders van bijna den geheelen Indischen archipel; voor de mannen het best te vergelijken met een mouwvest of buis, van sits, laken, zijde of fluweel, al naar gelang van den stand van den drager en de gelegenheden, waarbij het gedragen wordt; voor de vrouwen een van den hals tot aan de knieën reikend opperkleed, met nauwsluitende mouwen, meest van sits, soms van zijde of fluweel. (Zie KLEEDING.)

BADJOELMATI. Riviertje ontspringende op het Idjèn-gebergte, vormt over zijn geheelen loop de grens tusschen de afdeelingen Banjoewangi en Panaroekan van de residentie Besoeki, en valt na een korten loop tusschen de zuidelijke hellingen van den Goenoeng Baloeran en de noordoostelijke hellingen van de Idjèn in straat Bali.

Dicht bij de monding ligt aan den zuidelijken oever de desa Badjoelmati, aan den postweg, die van Banjoewangi naar Sitoebondo voert.

BADJOELMATI. Naam van het uitgestrekte bosch aan den noordoosthoek van Java op de grens van de afdeelingen Panaroekan en Banjoewangi van de residentie Bezoeki. De groote postweg loopt over een lengte van ongeveer 10 palen door dit bosch, op welk traject men geen drinkbaar water aantreft. Eertijds was een kolonie dwangarbeiders hier gestationneerd, voor het onderhoud van dat weggedeelte, dat door gebrek aan bevolking niet in heerendienst kon worden onderhouden.

BADO, Mak. Zie KOESAMBI.

BADOEJ'S. Volksstam, wonende in de bosschen van het Kendeng-gebergte in Bantam. Vrij algemeen wordt aangenomen, dat zij de nakomelingen zijn van hen, die bij de invoering van den Islam in West-Java in het laatst der 15e of in het begin der 16e eeuw, de nieuwe leer niet wilden omhelzen, maar om aan hun geloof trouw te kunnen blijven, naar het vooral destijds bijna ondoordringbare binnenland uitweken. Minder zeker is het of zij aborigines van Bantam zijn, dan wel uitgewekenen van Padjadjaran, voor welke laatste meening de inhoud van hun pantoens, welke met die uit de Preanger overeenkomen, zou pleiten. De naam Badoej is hun wellicht door den Arabischen veroveraar gegeven, en zoude dan overeenkomen met de benaming van de Arabische woestijnbewoners, die oorspronkelijk den nieuwen godsdienst weerstreefden, en die wij als Bedoeïnen kennen. Omtrent den oorsprong van hunnen godsdienst bestaat ook geen zekerheid. Zij erkennen een opperste onzichtbare macht, dien zij Batara Toenggal noemen, en eenige goden van minderen rang. De plaats, waar zij zich die goden denken te wonen, is zuidelijk van hunne nederzettingen, nabij de bronnen van de Tji Oedjoeng en Tji Semeut, op een plek, die zij Artja domas (Zie op dat woord) noemen, en waaraan zij de grootste vereering toedragen, maar waarvan men, doordien de toegang voor vreemdelingen verboden is en zelfs de juiste ligging wordt geheim gehouden, niet juist weet of het uitsluitend een offer- en bidplaats is, dan of men er ook heilige graven aantreft. Dit laatste zou men opmaken uit eenige (door zijn dood niet uitgewerkte) aanteekeningen van Koorders, die in 1864 tot die plek zou zijn doorgedrongen, en uit mededeelingen van afstammelingen van Badoej's. De Badoej's leven in strenge afzondering van de buitenwereld, waarmede zij niet dan ongaarne en alleen bij dringende noodzakelijkheid in aanraking komen; de vrouwen en kinderen mogen het Badoej-gebied niet verlaten, en de girang poe-oen, het wereldlijk en geestelijk hoofd van ieder Badoej-gehucht, mag zelfs de binnengehuchten niet verlaten en zich niet aan oningewijden vertoonen. De Badoej's zijn nl. verdeeld in orang kadjeroän, dat zijn zij die de binnengehuchten, den heiligen grond, bewonen, en de orang kaloearan, die de buitengehuchten bewonen. Deze onderscheiding is een gevolg van de bepaling, waarvan de oorsprong onbekend is, dat het aantal huisgezinnen, dat den heiligen grond mag bewonen, altijd 40 moet zijn, en niet grooter noch kleiner mag wezen; zoodat de overbevolking zich in gehuchten buiten de grens van het heilige gebied vestigt, en als het ware den schakel vormt tusschen de eigenlijke Badoej's en de buitenwereld. Bij de Badoej's is alles verboden, wat hun onbekend of verboden was tijdens zij zich van de overige wereld afzonderden; zoo hebben zij geen natte rijstvelden; zij mogen bij hun tochten van geen rijpaard of voertuig gebruik maken en niet op een bed slapen, en zij vermijden alles wat maar eenigszins naar weelde zweemt. Ook onderscheiden zij zich in hun kleeding en voeding van de overige Bantammers. De Badoej's schijnen door reinheid van zeden gunstig uittesteken, zoodat o. a. diefstal sedert menschengeheugenis niet bij hen is voorgekomen en zij dan ook geen zorg voor de veiligheid van hunne eigendommen kennen. Hun gebied behoort tot de jurisdictie van de desa Kanèkès, en is gelegen op de hellingen van den Pagesaran, een der toppen van het Kendenggebergte in het district Lebak, van het zuiderregentschap van Bantam. Dat gebied wordt begrensd ten noorden door de rivier Tji Badoej, ten oosten door de desa Babakan, ten zuiden door den Kendeng-rug en ten westen door de rivier Tji Barani.

Litteratuur over de Badoej's: De Badoej's, door Dr. J. Jacobs en J. J. Meyer, uitgegeven door het K. I. voor de T. L. en V.kunde van N. I. 1891. — Spanoghe, de Heidenen of Badoewinen van Bantam, in het T. v. N. I., I. 2. 295 (1838). — W. R. van Hoëvell, Bijdrage tot de kennis der Badoeïnen in het Z. van de residentie Bantam. T. v. N. I. VII. 4. 337 (1845). — D. Koorders, Aanteekeningen op eene reis door Zuid-Bantam in de Bijdr. t. t. l. en vlk. 3e Volgr. IV. 303—366 (1864). — J. J. Meyer, Badoejsche Pantoenverhalen, in de Bijdr. t. t. l. en vlk. 5e Volgr. VI. 45—105 (1891).

BADOEK. Zie LOWO.

BADOEL, Jav. Zie ATJOENG.

BADOENG. Een der acht landschappen op Bali. Het wordt grootendeels gevormd door de zuidpunt van het eiland, die in een schiereiland, bekend onder den naam van „Tafelhoek”, uitloopt. Hoewel op het oogenblik misschien het kleinste rijk, neemt het toch door de vruchtbaarheid van zijnen bodem en zijnen handel eene voorname plaats in. Herhaalde oorlogen hebben het land echter zeer verarmd. Bij de overige Balineezen zijn de Badoengers van oudsher niet bemind.

Badoeng grenst ten noorden aan Kaloengkoeng en ten westen gedeeltelijk aan Mengwi, terwijl het overigens aan drie zijden door de zee wordt bespoeld. Aan de oost- en westzijde van de landtong, die het rijk met den Tafelhoek verbindt, bevindt zich eene ruime baai, de Pantej-timoer en Pantej-barat, die op bepaalde tijden van het jaar eene goede ligplaats aanbieden. In de geschiedenis van het eiland heeft Badoeng een belangrijke rol gespeeld. Onder de Oost-Indische Compagnie en ook later nog was het de grootste slavenmarkt van Bali. Evenals het rijk Tabanan wordt het door twee vorsten bestuurd, die, behoudens de bepalingen van de met ons gesloten tractaten, onafhankelijk regeeren.

De voornaamste plaatsen zijn:

Pèn-Pasar, in het noordoosten van het landschap, waar de voornaamste vorst zijne residentie heeft. *Pametjoetan*, even ten zuidwesten van de vorige plaats, zetel van den tweeden vorst. *Kasiman*, in den noordoostelijken uithoek, niet ver van zee, waar tal van leden eener vroegere vorstelijke familie gevestigd zijn. *Koeta*, niet ver van Pantej-barat, de voornaamste haven- en handels-

plaats van Badoeng, een groot en welvarend dorp, gelegen op een half uur afstand van de plaats, waar in den oost-moesson de schepen ankeren. *Toeban*, aan de overzijde van de landtong, ook als handelsplaats bekend. Zij ligt aan de rivier Pawan, waar langs men bij hoog water in Koeta komen kan.

BADOERI, Mal.; BADORI, Soend.; WIDOERI, Jav.; RAMBEGA, Mak. en Boeg.; REMBEGA, ook Mal. *Calotropis gigantea R. Br.*, Fam. *Asclepiadaceae*. Algemeen in tropische gewesten voorkomende kustplant met paarse bloemen en gekuifde zaden.

De wortel van dit aan melksap zeer rijke gewas is onder den naam van Mudar-wortel in Engelsch-Indië als geneesmiddel bekend. De werking is braakwekkend. De vezels leveren een fijn vlas, waarvan touw wordt gedraaid. Met de wol der zaden zijn proeven genomen voor kussenvulling en ook als vezelstof.

BADOET of **LOEDROEG**. Clown of potsenmaker, die zoowel bij meer ernstige en deftige Javaansche tooneelvoorstellingen, als bij de straatvertooningen van minder allooi onmisbaar is. Zie TOONEEL.

BADORI, Soend. Zie BADOERI.

BADROEDIN (MAHMOED), is de naam van een sultan van Palembang, die in het begin dezer eeuw leefde en herhaaldelijk met de Nederlandsche en Engelsche Gouvernementen in strijd geraakte. Zie PALEMBANG.

BAE, Mak. Zie BENGKOEDOE.

BAECKEA. Zie OEDJONG ATAP.

BAFI-FOEI. Zie BABI.

BAGAN SI API API. Een vrij belangrijke handelsplaats van jongen datum op de oostkust van Sumatra, nabij den mond van de Rokan-rivier, nagenoeg uitsluitend bewoond door Chineezen en hare snelle opkomst dankende aan den buitengewonen rijkdom van het vaarwater aan visch en vooral aan garnalen. Het product wordt bijna geheel te Singapore verhandeld, zooals ook enkele boschproducten van de genoemde plaats uitgevoerd.

BAGELEN. Residentie van Midden-Java, gelegen aan de zuidkust van dat eiland. Dit gewest, dat een oppervlakte heeft van 62 $\frac{070}{1000}$ □ geografische mijlen, en volgens de laatste opgave (Kol. verslag 1894) een bevolking van 1.352.733 zielen, waarvan 1035 Europeanen en 3439 Chineezen, benevens 55 Arabieren en andere vreemde oosterlingen, heeft een bijna driehoekigen vorm, waarvan de basis is de zuidkust, en de top gevormd wordt door den Goenoeng Prahoe. Aan de zuidzijde wordt het gewest bespoeld door den Indischen Oceaan, ten westen en noordwesten wordt het begrensd door de residentie Banjoemaas, en ten oosten door de gewesten Kedoe en Djokjakarta, terwijl het aan de noordpunt samenkomt met de gewesten Pekalongan, Semarang, Kedoe en Banjoemas.

Administratief is het gewest ingedeeld in vijf afdeelingen, n.l. Poerworedjo met gelijknamige hoofdplaats, tevens die van het gewest, Koetoardjo, Keboemèn, Karanganjar, alle drie met gelijknamige hoofdplaatsen en Ledok met hoofdplaats Wonosobo.

De zuidkust van het gewest is over het algemeen vlak en laag, zelfs vindt men daar groote moerassen, o. a. de Rawa Wawar, de Rawa Geblak en de Rawa Babalaja. Alleen in het westen verheft zich de kust tot het voorgebergte van Karang Bolong, waar men de bekende eetbare vogelnesten vindt, die door de bevolking op bepaalde tijden van het jaar niet zonder levensgevaar uit de klipholen worden gehaald. Naar het noorden loopt het terrein op, en de noordelijkste afdeeling Ledok is geheel een hoogland, noordelijk uitloopende op den Goenoeng Prahoe, terwijl zich op de oostelijke grens de vulkanen Sindoro en Soembing verheffen, die het hoogland van Ledok afscheiden van dat van Kedoe. Op de hellingen van den Goenoeng Prahoe ontspringt de Serajoe-rivier, die de afdeeling Ledok van het noorden naar het zuiden doorsnijdt en zich dan westelijk ombuigt, om haar loop in de residentie Banjoemas te vervolgen. De voornaamste rivier is de Bogowonto, die op de hellingen van den Goenoeng Soembing ontspringende, ongeveer recht zuidwaarts stroomt, om zich, na voor een gedeelte de grens met Djokjakarta te hebben gevormd, in den Indischen Oceaan te ontlasten.

De spoorbaan van Djokjakarta naar Tjilatjap doorsnijdt het gewest van oost naar west op betrekkelijk korten afstand van de zuidkust. Een zijlijntje van 12 kilometer, uitgaande van Koetoardjo, verbindt de hoofdplaats van het gewest Poerworedjo en het in de onmiddellijke nabijheid daarvan gelegen militaire kampement Kedongkebo met die hoofdlijn. Aan die hoofdlijn is ook gelegen Gombong, bekend als de plaats, waar de pupillenschool gevestigd is, in het reduit „Generaal Cochius”, oorspronkelijk bestemd als wijkplaats voor het leger, ingeval dat voor een overmachtigen buitenlandschen vijand naar het binnenland moest wijken.

Bagelen is het dichtstbevolkte gewest van Java; de bevolking is hier 62818 zielen per □ geografische mijl; het gewest is ook bekend als zeer gezond en vruchtbaar, en de belangrijke irrigatiewerken, door het gouvernement in 1861 en volgende jaren, (als een gevolg van de groote overstrooming, waardoor een deel van Midden-Java, ook Bagelen, in Februari van eerstgenoemd jaar werd geteisterd) aangelegd ter gedeeltelijke drooglegging en geregelden waterafvoer van de bovengenoemde moerassen, hebben niet weinig tot dien gunstigen toestand medegewerkt.

Bagelen behoorde vroeger tot de Montjonegoro (Zie op dat woord), en is eerst na den Java-oorlog in 1830 van de Vorstenlanden afgescheiden en gouvernements-residentie geworden. (Zie Bagelen onder het bestuur van Soerakarta en Djokjakarta, door H. J. Kollman, Tijdschr. Bat. Gen. XIV bl. 352).

Het belangrijkste middel van bestaan van de bevolking is de landbouw, en als een natuurlijk gevolg van de uitgebreide irrigatie-werken en de dichtheid der bevolking, staat de rijstteelt hier op een hoogen trap. De uitgestrektheid der sawahs bedraagt 128.073 baoe's. De duinstreek langs het zuiderstrand is grootendeels beplant met klapperboomen, en de uitvoer van copra is zeer belangrijk. In de bergstreken wordt nog gouvernements koffiecultuur gedreven. In 1889 leverde dit gewest 7252 picols koffie; in 1890: 398 picols; in 1891: 1282 picols; in 1892: 5950 picols; in 1893: 274 picols. In de afdeeling Ledok treft men ook een theeonderneming aan, die goede resultaten afwerpt.

BAGENDIT. Klein meer van slechts ongeveer 4 palen in omtrek, ten N. O. van Garoet in

de afdeeling Limbangan van de Preanger Regentschappen. Gezichten op den oost- en den westoever van dit meer, het laatste met den Goentoer op den achtergrond, komen voor bij Groneman „De Preanger regentschappen, landschappen naar de natuur geteekend".

BAGI. District van de afdeeling en het regentschap Madioen van de gelijknamige residentie. In dit district ligt de hoofdplaats van het gewest.

BAGO, Ment., Sum. Zie PISANG.

BAGOEALA (PAS VAN). Een ongev. 1100 M. lange, alluviale zandophooping, welke de beide deelen van Ambon, Leitimor en Hitoe, met elkander verbindt, en een hinderpaal vormt tegen de vrije gemeenschap van de hoofdplaats met de naburige eilanden. Vroeger was er een kanaal, dat thans verzand is, waardoor het vaarwater bijna geheel onbruikbaar is geworden. De heropening van dit kanaal zou, naar men zegt, van groot nut zijn voor den handel van Ambon.

BAGOEH. Zie BALIGOH.

BAGOEMBA. Hoogste top van de spits getande bergreeks, die zich ten westen van de baai van Ajer-bangis (Sumatra's Westkust) uitstrekt, en waarvan de hoogte op 374 M. geschat wordt. Fennema, Jaarb. v. h. Mijnw. 1887 Wet. ged. bl. 175.

BAGOES, Jav., AGOES of GOES (Soend.), AGOES of BEUGOES (Mad.); beteekent *schoon* of *de schoone*, en wordt, hetzij als hoofdtitel gebruikt, hetzij ter nadere bepaling van een anderen titel. Zie TITELS. Onder den naam *Soesoehoenan Bagoes* is Pakoe Boewana IV bekend, die van 1787 tot 1820 over Soerakarta heerschte.

BAGORÉ, Mak. Zie KELITJI.

BAGOT, Bat. ZieARÈN.

BAGRUS. PISCES, PHYSOSTOMI, *Siluridae*, *Ariina*. Zie LIMPOK.

BAHAN-RIVIER of rivier van Negara. De voornaamste zijrivier van de Barito of rivier van Bandjermasin, ontspringt in de Oostelijke Doesoenlanden op het gebergte, dat de grens vormt tusschen de afdeeling Amoentai en het landschap Pasir; stroomt langs Amoentai, Negara en Margasari en valt tegenover Marabahan of Bekompei in de Barito, waarvan zij een linker-zijrivier is (Vgl. BARITO).

BAHAR. Een gewicht in de Compagnie'stijden in Bantam bij de levering van peper in gebruik. Vermoedelijk van Perzischen of Arabischen oorsprong. Men schatte te Bantam de bahar peper op drie pikols of 375 Amst. ponden; en verdeelde ze in 200 of 250 koelaks.

BAHASA TANAH. Terwijl het zoogenaamde Ambonsche Maleisch „de taal is, die op de Ambonsche eilanden Ambon, Saparoea, Haroekoe en Noesalaoet, Boano, Manipa, Boeroe, Amblaoe en langs de stranden van geheel Ceram het voermiddel der gedachte uitmaakt tusschen den Europeaan en den inlander of onder inlanders van verschillende negorijen onderling" (van Hoëvell), hebben de bewoners dier eilanden nog een eigen volksspraak. Meer bepaald op de vier eerstgenoemde eilanden en langs de zuidkust van Ceram heet die spraak in het Maleisch: Bahasa Tanah of Landtaal. Zij is gesplitst in „zeer vele tongvallen, die herleid kunnen worden tot twee talen: het Hoamohelsch (of Klein-Ceramsch) en het Hatoehahaasch. Beide zustertalen zijn evenwel reeds doode talen geworden en alleen nog bewaard in oude gedichten (v. H.)". Tot de tongvallen, uit het Hoamohelsch voortgesproten, behooren die van het eiland Ambon, van Manipa en Boano en een deel der Klein-Ceramsche, waarschijnlijk ook de Noord-Ceramsche tongvallen. Tot het Hatoehahaasch (of Noord-Haroekoesch) kunnen teruggebracht worden, vooreerst de tongvallen der zoogenaamde Oeliasers, Haroekoe, Saparoea en Noesalaoet, en ten anderen die van Zuid-Ceram. Op de B. T. heeft het Maleisch zeer veel invloed uitgeoefend, en wederkeerig heeft zij het Ambonsch Maleisch met eenige woorden verrijkt. Eigenaardig is de armoede der Landtaal aan woorden, en de armoede der woorden aan medeklinkers. Zoo is het Maleische *akoe*, ik, in de B. T. *haoe*, *jaoe* of *aoe*, en het Maleische *kajoe*, hout of boom, in het Soendaneesch *kai*, is *ai* geworden. Langzaam, maar zeker gaat de Ambonsche Landtaal haar ondergang tegemoet, vooral omdat zij niet als schrijftaal wordt gebezigd. Tegenover het handelsverkeer, de verspreiding van den Islam en van het Christendom, het Europeesch bestuur en het schoolonderwijs, alles door middel van het Maleisch, kunnen de armelijke en zwakke tongvallen der B. T. haar bestaan niet handhaven.

Bronnen: Woordenlijst van eenige dialecten der landtaal op de Ambonsche eilanden. (Ingezonden door A. van Ekris, zendeling te Kamarian op Ceram), — in de Meded. v. h. Ned. Zend. genootschap, VIII en IX. Iets over de vijf voornaamste dialecten der Ambonsche Landtaal (Bahasa Tanah) door G. W. W. C. Baron van Hoëvell, in de Bijdr. t. t. l. en vlk. IVe Ser. I, (1877) bl. 1. Id., Vocabularium van Vreemde Woorden, voorkomende in het Ambonsch Maleisch, en Ambon, enz., beide te Dordrecht. Blussé en van Braam. 1876 en 1875.

BAHO, Bat. Zie BAKOE.

BAHOE, ook wel bij verbastering BOUW, is een vlaktemaat. Oorspronkelijk beteekent het woord in het Javaansch bovenarm, en geeft men daarom de beteekenis er aan van zoodanige uitgestrektheid gronds, als één man kan bewerken. Daardoor had de bahoe op verschillende plaatsen een verschillend oppervlak b. v. vroeger in Besoeki ± 1400 vierk. Rijnl. roeden, in Pasoeroean ± 1225 vierk. Rijnl. roeden, enz. afhankelijk van plaatselijke usances, evenals in vorige eeuwen bijna elke Europeesche staat of zelfs handelsstad zijn eigen maten en gewichten had. Zelfs plaatselijk b. v. in de Javasche Vorstenlanden, is de inlandsche bahoe geen bepaald gedéfiniëerde eenheid; maar regelde de uitgestrektheid zich naar de geaardheid van den grond; feitelijk naar de hoeveelheid zaad, die benoodigd was om er een bepaalde gemiddelde productie van te verkrijgen, dus naar de vruchtbaarheid van den grond, die weer verband hield met mogelijkheid van, of reeds bestaande irrigatie. — In latere jaren, toen het gouvernement bij de invoering van het cultuurstelsel een bepaalde vlaktemaat, waarvan de naam althans aan den Inlander bekend was, als eenheid wilde aannemen, werd daarvoor de *baoe* gekozen, en het officiëele oppervlak daarvan bepaald op 500 vierk. Rijnl. roeden of 7096.5 vierk. Meter.

BAHONG, Bat. Zie BAKOENG.

BAI, Amb. Gor. Zie SAGOE.

BAIKONGKA. Zie BENGKOKA.

BAILEO. Gebouwtje in dorpen op Ambon, Ceram enz., bestemd voor openbare vergaderingen, evenals de balé op Sumatra. Eene uitvoerige beschrijving met afbeelding komt voor bij Martin, Reisen i. d. Molukken bl. 75.

BAINANG, MAK. Zie BELIMBING.

BAJABANG. District van de afdeeling en het regentschap Tjiandjoer van de residentie Preanger-regentschappen; de districtshoofdplaats heet Mangoenkerta. In dit district zijn ruim 600 bouws gronden in erfpacht uitgegeven voor de teelt van kina.

BAJAFA. Zie BIEJAWAKH.

BAJAM, MAL.; BAJEM, JAV.; SÈNGGANG, SOEND.; SINAOE, MAL. en BOEG.; KEDAWA, KARAWA of KAROWA, Ald. MEN.; MALAHOET of MALABOET, Ald. AMB. Benamingen van verschillende *Amarantus*-soorten, alle behoorende tot de familie der *Amarantaceae;* de naam Bajam wordt meestal gebruikt voor *Am. oleraceus* L.

Andere soorten zijn o. a.

A. spinosus L. BAJAM DOERI of B. BERDOERI, MAL.; B. ERI, JAV. S. TJOETJOEK' SOEND.; K. NÉ ASOE, ALF. MEN.; OEMBILENG, Atjeh; *A. paniculatus* L., B. SALASEH, MAL.; K. NÉ KÉROET, ALF. MEN.; *A. melancholicus* Miq., B. MÉRAH, MAL.; S. BEUREUM, SOEND.; K. API-API, ALF. MEN.

Alle worden tusschen de keerkringen, en ook daarbuiten veelvuldig gekweekt en dientengevolge vaak in verwilderden toestand aangetroffen, zoodat het vaderland moeilijk te bepalen is. De meeste soorten worden als groente gegeten; de bladeren der laatstgenoemde soort zijn, geroosterd, een middel tegen koorts.

BAJAM BERDOERI, MAL. Zie BAJAM.

BAJAM ÉKOR KOETJING. MAL. Zie ILÈR.

BAJAM ERI, JAV. Zie BAJAM.

BAJANG. Berg op Borneo's westkust, waar de rivier van Landak ontspringt.

BAJANG. District van de afdeeling en onderafdeeling Païnan (Pad. Bovenlanden).

BAJANG. Zie BETTET. — MAK. Zie MERBAU.

BAJANGOELAH, is de naam, waaronder Kaitjil Liliatoe, (1500—1522), die als sultan te Ternate regeerde, toen de Portugeezen daar het eerst verschenen, het meest bekend is. Zie TERNATE.

BAJAWAK. Zie BIEJAWAKH.

BAJEM, JAV. Zie BAJAM.

BAJOER, MAL.; TJAJOER, SOEND.; WADANG, JAV. *Pterospermum suberifolium Wild.*, Fam. *Sterculiaceae.*

Het hout is voor huisbouw zeer geschikt, daar het niet door insecten wordt aangetast.

BAKA, BOEG. Zie KALOEWIH. — ATJEH. Zie BAKOE.

BAKAL (GOENOENG). Bergtop van het Ardjoena-gebergte, met stompen, ronden, eenigszins uitgeholden schedel, met gras begroeid, dat hier en daar door donkerder struikgewas en tjemara's wordt afgewisseld. Junghuhn zag uit eenige scheuren nog zwakke dampen oprijzen; thans schijnt de Bakal uitgedoofd te zijn.

BAKANTAN. Zie BOEDENG.

BAKARA. Zie BOEDENG.

BAKARA. Landschap met gelijknamige hoofdplaats, behoorende tot de onafhankelijke Bataklanden, en gelegen aan den Z.W.lijken oever van het meer van Toba. Het is vooral bekend door zijnen zoogen. priestervorst, Sisinga Mangaradja, die groot gezag onder de Bataks uitoefent. Zie over hem onder BATAKS.

BAKARA, MAK. Zie KALOEWIH.

BAKAU, MAL. Zie BAKOE.

BAKI-KETE. Naam in West-Sumatra voor een watersnip, *Gallinago stenura*; op Sumatra heet *Gallinago scolopacina*, *Sekadidi.*

BAKEJ. Zie MONJET.

BAKIR. Hoogland in de afd. Malang van de res^ie^ Pasoeroean, gevormd door de noordelijke hellingen van den Kloet en den Kawi, en gescheiden van het hoogland van Ngantang door de dwarsketen Indarawati, die van de verbindingsruggen Andjasmara en Radjekwesi loopt.

BAKKI-BLANG. Zie BENGOENG.

BAKKOEL. Zie WALANG-KADDA.

BAKKOK. Zie KIWOENG.

BAKO, JAV. en BOEG. Zie BAKOE.

BAKOE, VULG. MAL.; BAKO, JAV. en BOEG.; BANGKO MAK.; BAKAU, MAL.; BAKA, ATJEH; BAHO, BAT.; TANDJANG en TINGI, JAV.; TOEMOE en TOENDJANG, MAL.; SALA-SALA, MAK.; KENDÈKA, BAT. MAL.; DAOE of DOÖE, TERN.; LOLARO, TERN. EN MAL. MOL.; TANGALA. GORONT.; KAJOE TOTO NÉ ANGKO, ALF. MEN. TONS.; WAKATAN BOL. MONG.; NALOEAN TID. (BORN.); HALATAL NOESA LAOET; AÄT ALF. Z. CER.; BIDO-BIDO en SOKI, Tern. Namen van de boomen en heesters uit de familie der *Rhizophoraceae*, die de zoogenaamde Mangrovebosschen vormen. Deze bosschen worden gevonden aan het strand, op de smalle strook, die bij eb droog loopt en bij vloed onder water staat, Door de van uit den stam en de takken nederdalende luchtwortels, die zich tenslotte in het slijk vasthechten, door de bij sommige om den voet van den boom uit den grond te voorschijn tredende lusvormige ademwortels en door de lange cilindervormige, al of niet gegroefde kiemen, die zich reeds aan den boom tot een aanzienlijke lengte ontwikkelen voor zij in het slijk vallen, hebben deze boomen een eigenaardig voorkomen. Daar waar het strand door aanslibbing uit de rivieren en misschien ook door rijzing van den bodem in breedte toeneemt, bevorderen de Mangrovebosschen gewoonlijk ook de landaanwinning, daar tusschen de kiemende planten, de luchtwortels en ademwortels allerlei afval blijft hangen. Behalve de *Rhizophoraceae* vindt men in de Mangrovebosschen en met deze in meerdere of mindere mate overeenstemmend nog enkele soorten uit de families der *Combretaceae*, *Lythraceae*, *Myrsinaceae*, *Verbenaceae*, *Meliaceae* enz. Van de *Rhizophoraceae* heeft men het geslacht *Rhizophora L.*, met vier kelkslippen, vertegenwoordigd door 2 soorten, *Rh. conjugata L.*, die in den geheelen Archipel wordt aangetroffen en op vele plaatsen den naam van Bakoe draagt, doch op Celebes in de residentie Menado, waar de bast tot het roodverven van netten wordt gebezigd, ook Lolaro of Makantar wordt genoemd en *Rh. mucronata Lam.*, welke evenzeer in den Archipel verspreid voorkomt. Een breedbladige vorm van de laatste, welke door Miquel als *Rh. latifolia* werd onderscheiden, heet volgens Teysmann op Sumatra Bakoe betiena en Alangodeh. Van het geslacht *Ceriops* met vijf- tot zesbladigen kelk wordt *Ceriops Candolleana Arn.* op Java volgens Koorders en anderen Lingi, of volgens sommigen ook wel Kilangat genoemd. Op Celebes wordt ook voor deze soort wel de naam van Kajoe lolaro opgegeven, terwijl ze op de Aroe eilanden als Kajoe ting wordt onderscheiden. De van deze soort weinig verschillende *Ceriops lucida Miq.* heet volgens Teysmann op Sumatra, waar de bast als looistof wordt gebruikt, Kajoe tenga, ook wel

koeliet tenga en op Banka tingi. Van het geslacht *Bruguiera* met 8—14-deeligen kelk en lusvormige ademwortels, welke om den stam uit den bodem te voorschijn komen, heeft men vier soorten: *Br. caryophylloides Bl.*, *Br. parviflora Bl.*, *Br. gymnorhiza Lam. en Br. eriopetala W. et A.* De eerstgenoemde, *Br. caryophylloides Bl.* is klein en heesterachtig en heeft kleine bloemen, welke aan die van kruidnagelen doen denken. Vandaar dat zij, volgens Rumphius, op de Molukken ook wel watta boekoe lawan wordt genoemd; als tweede naam vermeldt deze Watta-mahina. Op Java wordt zij ook aangetroffen en daar heet zij volgens Miquel kandeka nassi. De volgende soort, *Br. parviflora Bl.*, heeft evenzeer kleine bloemen. Zij komt voor op Java, Celebes en de Molukken. Op Java, waar de schors, die als een astringeerend inlandsch geneesmiddel bekend is en ook voor de bereiding van een zwarte verfstof, kateja, wordt gebruikt, is deze een belangrijk handelsartikel en wordt zij als kajoe tingi of tingi-bast ter markt gebracht. Vermengd met de schors van *Peltophorum ferrugineum Benth.*, welke ook als verfstof dienst doet, vormt zij ook een bestanddeel van de Sôga-bast. Volgens Koorders vindt men op Java voor deze soort de namen lindòr en tandjung ketek. Op Celebes werd voor deze soort de naam kajoe soesoe opgegeven, welke aldaar ook op de volgende soort werd toegepast.

De beide volgende soorten, welke hetzelfde verspreidingsgebied hebben, onderscheiden zich door grootere bloemen. Voor de eerste, *Br. gymnorhiza Lam.*, werden op Java kendeka rankang en kajoe bangi, op Boeroe tongke of tei, op Ambon Ay tai, op Celebes kajoe soesoe, de Aroe eilanden makoerang als namen vermeld. Voor de tweede, *Br. eriopetala W. et A.*, vindt men op Java en Bali tandjang lanang, op Madura kajoe tendjang Pottot opgegeven. Door Teysmann werden voor *Br. oxyphylla Miq.*, die van deze soort niet of weinig verschilt, op Sumatra de naam alangodeh, op Banka de namen jomok of tangki vernomen. Koorders, die voor Java slechts één der grootbloemige soorten vermeldt, geeft voor deze de namen tandjang, bakobako en poettoet op.

Het hout der Rhizophoren is meestal sterk en duurzaam, en dat van de grootere soorten voor huisbouw en dergelijke doeleinden wel geschikt. Daar het echter slechts zelden in grootere afmetingen te krijgen is, wordt het hoofdzakelijk als brandhout gebruikt, waarom men het ook wel onder den naam van kajoe api vermeld vindt.

BAKOENG, Mal., Soend. en Jav.; BAHONG, Batt.; LÉLI, Mal. Mol.; FÉTÉ-FÉTÉ, Tern.; JOLÈP, N. G. 4 R. *Crinum Asiaticum Linn.*, Fam. *Amaryllidaceae.*

In geheel Indië verspreid; wegens de fraaie witte bloemen, als sierplant veel in tuinen gekweekt. De bladeren worden als pijnstillend middel op brandwonden gelegd. De wortel heeft vergiftige eigenschappen. Misschien komen onder dezen naam ook wel verwante soorten met rooskleurige of vleeschkleurige witgerande bloembladen voor.

BAKOENGAN. Vulkaan op het eiland Bali, digt bij de W.kust van dat eiland, in de afdeeling Djembrana, waarvan het noordelijk gedeelte, dat vroeger vrij goed bevolkt was, door de uitbarstingen van dien berg grootendeels ontvolkt en in een wildernis herschapen is. Deze vulkaan is ongeveer 637 M. hoog

BAKONG, Bol. Mong.; zie PANDAN.

BALABAK (poeloe), eiland in de Chineesche Zee, op 8° N.B. en 117° O.L., recht benoorden de noordelijkste punt van Borneo (Britsch Noord-Borneo) gelegen, en van de op korten afstand benoorden dit punt liggende eilanden Balambangan en Bangoeï gescheiden door een zeestraat, straat Balabak geheeten. Op het eiland bevindt zich een door de Engelschen opgerichte vuurtoren.

BALABALAGAN. Zie PATERNOSTER-EILANDEN (KLEINE).

BALADING, Lamp. Zie OEBI KAJOE.

BALAK. District van de afdeeling en het regentschap Magelang van de residentie Kedoe, met Tegalredjo als districtshoofdplaats.

BALALOEWAR. Zie LOWO.

BALAM, Mal. Algemeene naam voor melksap bevattende boomen uit de familie der *Sapotaceae*, welke meestal een uitstekend timmerhout opleveren. Ook wordt de naam op Sumatra met verschillende toevoegsels gegeven aan boomen van zeer uiteenloopende families, bijv. van de *Connaraceae*, *Apocynaceae*, *Monimiaceae*, *Myristicaceae*, *Samydaceae*, *Lauraceae*, *Meliaceae en Rhizophoracae*, waarvan de meeste ook een goed timmerhout opleveren, doch meerendeels geen melksap bevatten.

BALAM. Zie DERO.

BALAMBANGAN. Landschap in den Zuid-Oosthoek van Java in de assistent-residentie Banjoewangi van de residentie Besoeki aan straat Bali gelegen. Grootendeels een boschrijke woestenij met slechts weinig bevolking. Vroeger was hier de zetel van een machtig Hindoesch rijk, dat zich over het grooter deel van de tegenwoordige residentiën Besoeki en Probolinggo uitstrekte, maar na een in 1637 aangevangen oorlog, in 1639 door den Sultan van Mataram onderworpen, en wegens de moeilijkheid om het blijvend aan den invloed van de Balische vorsten te onttrekken, ontvolkt werd, door de bewoners als slaven naar Mataram over te brengen. Intusschen schijnt dat rijk nog tot 1697 een eenigszins zelfstandig bestaan gehad te hebben, in welk jaar de laatste vorst door Soerapati uit zijn rijk werd gezet. Tegenwoordig wordt de naam Balambangan meer uitsluitend toegepast op het schiereiland, dat bijna geheel door den Goenong Proewa bedekt wordt en dat door de baaien van Pampang en van Gradjakan gevormd, den uitersten Z.O.hoek van Java uitmaakt, doch ook wel, waarschijnlijk bij verbastering, Balamboeang genoemd wordt.

BALAMBANGAN. Eiland op korten afstand benoorden de N.punt van Borneo, op 7° 19′ N.B. en 116° 59′ O.L., vormende met het O.lijker gelegen eiland Bangoeï de Z.zijde van straat Balabak. Het eiland behoort tot Britsch Noord Borneo.

BALAM BARINGIN. Boom uit de familie der *Sapotaceae*, *Payena Leerii Burck*, welke op Sumatra, Banka, Borneo, Riouw en Malakka voorkomt, en behalve een goed timmerhout ook een der beste soorten van getah pertjah levert, welk product alleen bij dat van *Palaquium oblongifolium Burck* achterstaat. Volgens Burck heet de boom, naar het uitvloeiend melksap, (njatoeh), dat aan de lucht verhardt, ook *Njatoeh Balam Baringin* of *Njatoeh Balam Waringin*, en wordt hij ook aangeduid onder de namen *Njatoeh Balam Soendai*, of *Sandai* of *Soentei*, *Njatoeh Balam Pipis*, *Balam Tandjoeng*, *Balam Tjabee*, *Balam Tandoek*, *Balam Troeng*, *Balam Souté* op Sumatra, onder den naam *Koelan* op Banka, onder den naam

Njatoeh Ka-malan ranas op Borneo, als *Balam Soentai* op Riouw en als *Guetta Seundet* op Malakka. Uit de vruchten wordt een vast vet bereid, dat als soentei-vet in den handel voorkomt.

BALAMBOEANG. Zie BALAMBANGAN.

BALAM TAMBAGA. (MIDD. EN W. SUM.). Boom uit de familie der *Sapotaceae*, *Palaquium oblongifolium Burck*, welke op Sumatra, Borneo, Riouw en Malakka voorkomt en een der beste soorten van getah pertja oplevert. Volgens Burck heet de boom naar het melksap (njatoeh) ook *Njatoeh Balam Tambaga* en wordt hij nog lokaal onderscheiden als *Njatoeh Balam Sirah*, *Njatoeh Balam Merah*, *Njatoeh Balam Soesoen*, *Njatoeh Balam Pirang* en *Njatoeh Balam Abang* op Sumatra, als *Njatoeh Balam Doerian* en *Ka-malan-Paddi* op Borneo en als *Taban merah* op Malakka. De langst bekende soort van het geslacht, *Palaquium Gutta Burck*, ook als *Isonandra Gutta Hook.* en *Dichopsis Guetta Benth. et Hook.*, in verschillende werken vermeld, en waarvoor men evenzeer den naam van *Balam Tambaga* vindt opgegeven, is afkomstig van Singapore, waar zij in het wild nog slechts op een enkele zorgvuldig beschermde plek wordt aangetroffen, daar zij overal elders ten gevolge van de ruwe wijze van exploitatie door de inlanders is uitgeroeid. Het zelfde gevaar dreigt de eerstgenoemde soort, daar ook op Sumatra en Borneo de boomen voor het winnen van het product steeds werden geveld en van de schors ontdaan, waarbij de getah uitvloeit en verzameld wordt, terwijl de stammen, wier hout een groote waarde heeft en zoowel voor huis- en scheepsbouw, als voor meubelen geschikt is, ongebruikt blijven liggen. Op die wijze gaat veel verloren van de kostbare grondstof, waarvan door den verminderden aanvoer en het toenemend gebruik de behoefte steeds stijgt. Zonder de boomen te dooden zou men met een geregelde geleidelijke aftapping door middel van insnijdingen op bepaalde afstanden in den stam van elken boom, een belangrijke jaarlijksche opbrengst kunnen verkrijgen. Tot het nemen van proeven op dit gebied, en vooral ook ter voorkoming der uitroeiing van deze nuttige boomsoort en hare verwanten, is in 1885 op voorstel van Dr. Burck van regeeringswege een cultuur van de getah pertja te Tjipetir in de afdeeling Soekaboemi der Preanger regentschappen ter hand genomen. Deze aanplant, oorspronkelijk staande onder de leiding der directie van 's lands Plantentuin, is later aan de zorg van het personeel voor het boschwezen opgedragen. Zie over dit onderwerp: W. Burck, Rapport omtrent een onderzoek naar de getah-pertjah produceerende boomsoorten in de Padangsche Bovenlanden (Mededeel. v. 's Lands Plant. I) en Sur les Sapotacées des Indes Neerlandaises et les origines botaniques de la Gutta-Percha. (Ann. du Jard. Bot. de Buit. Vol. IV). Behalve het melksap en het uitstekende timmerhout leveren deze boomen nog een derde product, n.l. een voortreffelijk vast vet, het balam- of njatoeh-vet, dat uit de zaden wordt bereid.

BALANG. Zie WALANG.

BALANGAN. District van de afdeeling Amoentai van de res[ie] Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo.

BALANGAN (IKAN). Zie WALANG (IKAN).

BALANG NIPA. Hoofdplaats van de Oosterdistricten van het Gouv[t] van Celebes, gelegen aan de O.kust van de Z.W.lijke landtong van Celebes; tevens hoofdplaats van de onderafdeeling Balang nipa, bestaande uit de districten Oost Boelo-Boelo, Lamatti en Tondong.

BALANG NIPA. Een staatje, behoorende tot het bondgenootschap Mandar, met gelijknamige hoofdplaats, gelegen aan de baai van Mandar aan de westkust van Celebes (Vgl. MANDAR en CELEBES).

BALAPOELANG. District van de afdeeling en het regentschap Brebes van de residentie Tegal, met gelijknamige districtshoofdplaats, tevens hoofdplaats van een contrôle-afdeeling. Deze plaats is sedert 1886 door een spoorweg met de hoofdplaats Tegal verbonden. Te Balapoelang is een suikerfabriek. Men heeft in het district ook een paar ondernemingen voor hout-aankap.

BALATIK. Naam op Sumatra voor eene Spechtsoort, *Lepocestes porphyromelas*. Zie ook TOEKKI.

BALATJAI, MAL. MEN. Zie DJARAK KOESTA.

BALATJAI HISAH, TERN. Zie DJARAK KOESTA.

BALATJAI RORIHA, TERN. Zie DJARAK.

BALATOENG, MAK. en BOEG. Zie RAMBOETAN.

BALDAEUS. (PHILIPPUS) Geb. te Delft Oct. 1632, kwam in 1655 te Batavia, vertrok in 1656 naar Punto Gale op Ceylon, waar hij tot 1657 als predikant dienst deed en vergezelde daarna gedurende 8 maanden Rykloff van Goens als veldprediker op diens tocht in Malabar. In 1658 werd hij te Jaffnapatnam geplaatst en bleef daar tot 1665. In dat jaar kreeg hij vergunning naar het vaderland terug te keeren, werd daar predikant te Geervliet en stierf na Maart 1671. Zijn hoofdwerk is de Naauwkeurige beschrijvinge van Malabar en Choromandel, derzelver aangrenzende rijken en het machtige eijland Ceylon, nevens een omstandige en grondig doorzochte ontdekking enz. van de afgoderije d. O. Ind. heydenen. Hierbij een Malabaarsche spraakkunst. Amst. 1672. Voorts vertaalde hij de psalmen, het Evangelie van Mattheus en predikatiën in het Malabaarsch.

Zie P. J. Veth, Gids Mei 1867 en P. J. Veth, Ontdekkers en onderzoekers, Leiden 1885. V. Troostenburg de Bruyn, Biogr. woordenboek van O. I. pred[ten] Nijm. 1893 passim.

BALÉ (BALAI) is de naam, in verschillende Maleische landen gegeven aan een gebouwtje, bestemd voor de rechtspraak en de vergaderingen der hoofden, zooals ook de baileo op Ambon enz., de sopo bij de Toba-Bataks, de ponggo bij Dajakstammen enz. Vaak wordt het ook voor andere doeleinden gebruikt, vooral ook als slaapplaats voor ongehuwde mannen en voor gehuwden, die niet in de echtelijke woning vertoeven, zooals te Atjeh, waar het als hulpgebouw der minasah dienst doet.

BALÉGA. District van de afdeeling en het regentschap Bangkalan van de residentie Madoera, met gelijknamige districtshoofdplaats. Het ressorteert onder de contrôle-afdeeling Zuid-Bangkalan.

BALEI SELASA. Hoofdplaats van de onderafdeeling Ajer Hadji van de afdeeling Paënan van de Padangsche Bovenlanden. Standplaats van een controleur B. B.

BALÉMANGOE, beteekent „plaats van overweging" en is de naam, gegeven aan een inlandsche rechtbank, die in Djokjakarta met een deel der rechtspraak belast is. Ook in Soerakarta bestond vroeger een dergelijke rechtbank, die echter is opgeheven, tengevolge van de overeenkomst,

gesloten op 5 Juni 1847 door den Gouvts Commissaris J. F. W. v. Nes met den Soesoehoenan, goedgekeurd bij Besl. van 28 Mei 1847. St. 30. Zie RECHTSPRAAK (VORSTENLANDEN).

BALÉPANDJANG, district van de afdeeling en het regentschap Magetan van de residentie Madioen, met districtshoofdplaats Nitikan-wetan.

BALGOWA. Zie BIEJAWAKH.

BALI. Om zijne vroegere betrekkingen met het naburige Java en zijne grootendeels gehindoeïseerde bevolking, een der belangrijkste eilanden onzer Oost-Indische bezittingen. Het ligt op de oostelijke grens van het Aziatisch gedeelte van den Archipel, tusschen 8° 54′ en 8° 53′ 30″ Z. B. en 114° 26′ en 115° 43′ O. L. Zijne oppervlakte bedraagt met inbegrip van de daarbij behoorende kleine eilandjes 105.5 □ geogr. mijlen. Administratief maakt het, met Lombok en de bij beide eilanden behoorende kleine eilanden de residentie *Bali—Lombok* uit, met Boeleleng (Singaradja) als hoofdplaats. Voor zoover het Gouvts gebied betreft is Bali verdeeld in 2 afdeelingen: Boeleleng met 11 districten, en Djembrana (hoofdplaats Negara) met 3 districten. Bovendien vindt men op Bali nog de rijken Kloengkoeng, Bangli, Mengwi, Badoeng en Tabanan, die recht van zelfbestuur bezitten. De bevolking van Bali bedroeg ulto 1893 in de Gouvts landen 103.101 zielen; in de Vorstenlanden wordt zij bij gissing op 1.259.135 gesteld. Onder de betrekkelijk talrijke op Bali gevestigde vreemdelingen nemen de Chineezen een voorname plaats in.

Aan de oostzijde wordt het eiland bespoeld door de vrij breede straat Lombok, waarin het tot Kloengkoeng behoorende eiland (noesa) Penida, ten onrechte Pandita of Bandieten-eiland genoemd, gelegen is. Ten noorden en westen hiervan vindt men nog eenige kleinere eilandjes, waarvan een paar door enkele huisgezinnen worden bewoond. Ook aan de beide zijden van de landengte, die Bali met den eigenaardig gevormden Tafelhoek (zuidpunt) verbindt, worden een paar eilanden aangetroffen. Overigens verdient als zoodanig nog alleen vermelding Poeloe Mendjangan, dicht bij de St. Nikolaasbaai op de noordwestkust.

Voor de scheepvaart is Bali niet zeer gunstig gelegen. De enkele goede anker- en landingsplaatsen kunnen slechts op bepaalde tijden van het jaar worden bezocht, terwijl ook dan nog de vele riffen, die het eiland omgeven, het naderen vaak moeielijk, soms gevaarlijk maken. Alleen bij Temoekoes op de noordkust vinden de schepen het geheele jaar door eene veilige ligplaats.

Bali vormt de voortzetting van de vulkanenreeks, die Java overdekt. Behalve aan de zuidzijde en op enkele plaatsen aan de zuidoostkust, is het terrein overal bergachtig. Men onderscheidt hier drie afzonderlijke berggroepen, waarop verscheidene toppen van aanzienlijke hoogte, als de Piek van Tabanan (2300 M.), de Batoer (2250 M.) en de Goenoeng Agoeng of „Piek van Bali" (3200 M.) worden aangetroffen. Op vier plaatsen, ongeveer 1000 M. boven den zeespiegel, vindt men een uitgestrekt bergmeer, waaronder dat op den genoemden Batoer het grootst en het schoonst gelegen is. Ook zoetwater- en zwavelbronnen komen voor, de laatste voornamelijk in het westen. Rivieren van aanbelang heeft het eiland bijna niet. Hare beddingen zijn, vooral in het noorden en oosten, veelal niet anders dan met lava, steenen en rotsblokken bedekte, door hooge wanden omgeven voren, waarlangs in den westmoesson het overvloedige bergwater, niet zelden tot een alles vernielenden stroom aangroeiende, zeewaarts afstroomt. In het droge jaargetijde, dat hier van Mei tot November aanhoudt, loopt het meerendeel echter droog.

Bali bestaat uit 3 formatiën: *a.* het centrale vulkanische deel, uit *drie* groepen bestaande en wel 1°. westelijk een samengesteld, nog niet behoorlijk onderzocht *bergcomplex*, geheel onbewoond, woest, een ware wildernis vormende. Vandaar uit loopen vele smalle, gekloofde vulkanische ruggen tot aan het N. strand, soms schiereilanden vormende. In de baai van Banjoe medang (oosten der St. Nicolaasbaai) tusschen de koraalformatie, ontspringt een warme zwavelhoudende bron, bij ebbe zichtbaar, bij vloed door de zee overstroomd. Dit westelijk deel is ten Z. van Temoekoes door een indeuking gescheiden van 2°. *het centraal gebergte*. Van 't noorden gezien bestaat het uit een doorgaanden vulkanischen wand 1000 M. hoog, waar achter vulkaantoppen (de hoogste: Batoe Kaoe of piek van Tabanan) en kratermeren. Een hoogvlakte, die van Tjator, ligt op de grens van de rijkjes Boeleleng, Bangli, Mengwi en Tabanan. Zij vormt den overgang tot 3°. de gebergten Goenoeng Batoer en Goenoeng Agoeng (zie aldaar).

't Overige gedeelte van Bali bestaat uit: *b. tertiaire kalkformatie*, hoofdzakelijk het schiereiland Tafelhoek, te beschouwen als een voortzetting van 't Javaansche schiereiland Balambangan en uit tertiaire koraalkalk bestaande. Verder een schiereiland ten westen der St. Nicolaasbaai en het eilandje Noesa Penida, O. van Tafelhoek. Die tertiaire formatie vormt dus geen samenhangend geheel. *c.* Ten zuiden van het vulkanische centraalgebergte liggen alluviale vlakten uit vulkanenpuin bestaande. De kusten van Bali zijn niet ingesneden; het noorden zonder rifvorming daalt steil in zee neer. Er zijn over 't algemeen weinig inhammen.

Bali's geologie is ons bekend door *Zollinger*, die in 1845, 1846 en 1857 in gouvernementsopdracht Bali bezocht. Zie: Zollinger, Een uitstapje naar het eiland Bali in Tijdschr. v. Ned. Ind. VII; id. Reis over Bali en Lombok, Verh. v. h. Bat. Gen. dl. XXII; de Seyff, de vulkaan Bator op Bali, Nat. T. v. N. I. dl. III.

Het klimaat van het eiland komt in hoofdzaak met dat van Oost-Java overeen. Over het geheel kan het gezond worden genoemd. Alleen in de moerassige streken langs de zuidkust komen veel koortsen voor, die ook elders door plaatselijke omstandigheden en de eigenaardige levenswijze der bevolking in de hand worden gewerkt. Het eiland is bekend om zijne vele cholera- en pokkenepidemiën, welke laatste echter, sedert de van gouvernementswege ingevoerde vaccine, aanmerkelijk verminderd zijn.

De fauna en flora van Bali, die overigens nog slechts gedeeltelijk zijn onderzocht, dragen geheel en al het kenmerk van den overgang tusschen het Australisch en Aziatisch gedeelte van den Archipel. Aan de schier onovertroffen schoonheid van het plantenkleed, dat bijna onafgebroken den bodem bedekt, schaadt dit echter niet. Ook in dit opzicht kan Bali een der merkwaardigste eilanden van onze bezittingen worden genoemd. De van Java bekende natuurlijke en kultuurgewassen worden er meest alle aangetroffen. Zelfs de djati ontbreekt niet. Aan kokosboomen is het eiland bepaald rijk te noemen, gelijk zijn groote uitvoer van olie en

copra daarvan de bewijzen levert. De lontarboom, welks bladen ons papier vervangen, komt het menigvuldigst in het oostelijk gedeelte voor. Enkele streken zijn bekend om haren overgrooten rijkdom aan boomvruchten, in tal van soorten, waaronder de salak en de woeni (*Mangifera foetida Lour.*) die elders niet of niet zoo overvloedig voorkomen, bijzondere vermelding verdienen.

Armer dan de flora is de dierenwereld. De rhinoceros en de wilde bantèng van Java vertoonen er zich niet meer. Alleen loopen in het westen van de afdeeling Boeleleng en zuidwestelijk Djembrana enkele exemplaren van den wilden woudstier in de bosschen rond, waarop van tijd tot tijd door de inboorlingen jacht wordt gemaakt. Tijgers vindt men er betrekkelijk nog veel, doch slechts in het westen en hier en daar in het midden. Verder zijn het voornamelijk wilde katten en muskusdieren, die zich in de wildernissen ophouden. Onder de tamme dieren nemen de paarden, runderen en buffels eene belangrijke plaats in. De eersten zijn klein en niet fraai, maar sterk en uitnemend geschikt om dienst te doen bij den afvoer van producten uit de binnenlanden, die gewoonlijk slechts door smalle en weinig begaanbare paden met de kustplaatsen verbonden zijn. Het vleesch van de runderen wordt door de Hindoesche bevolking niet gegeten, wel dat van de buffels, die hier, overigens, evenals op Java, uitstekende diensten bij den sawah-bouw bewijzen. Op het einde van 1890 bedroeg de veestapel alleen in de afdeelingen Boeleleng en Djembrana 3000 paarden, 5236 buffels en 23816 runderen. In hetzelfde jaar werd uit beide gewesten voor eene waarde van *f* 192.000 aan vee uitgevoerd.

Onder al de kleine Soenda-eilanden, waarvan Bali de rij opent, is er niet één dat zulk eene belangrijke geschiedenis heeft gehad. Naar alle waarschijnlijkheid werd het reeds vroeg door Hindoesche volkplanters bezocht, die zich later met hunne stamgenooten uit Madjapahit in verbinding stelden en, door dezen bijgestaan, zich voor goed van de heerschappij over het eiland meester maakten. Met zekeren trots noemen de meeste Balineezen zich nog altijd *Wong-Madjapahit* (menschen van M.), in tegenstelling met enkele, hier en daar in de bergstreken gevestigde familie's, welke niet of slechts in geringe mate onder den invloed der vreemdelingen hebben gestaan en als *Bali aga* of oorspronkelijke Balineezen onderscheiden worden. Van de oudste geschiedenis is overigens weinig zekers bekend. Uit enkele gegevens mag worden opgemaakt, dat de aldus gehindoeïseerde bevolking nog vóór den val van Madjapahit herhaaldelijk pogingen heeft in het werk gesteld om zich van Java los te scheuren. Haar wensch werd echter eerst vervuld tegen het einde der 15e eeuw, toen de door het mohamedaansche leger verdreven Javanen, die den Islam niet verlangden aan te nemen, de Straat overstoken om op Bali bij hunne geloofsgenooten een toevlucht te zoeken. Met hunne komst werd het Hindoesch element op dit eiland nog meer versterkt en zien wij de Wong Madjapahit als een onafhankelijk volk optreden. Volgens de wel wat verwarde berichten daaromtrent, zou een van bedoelde vluchtelingen, een prins van den bloede, aan het toen nog ongeregeld landsbestuur een einde hebben gemaakt, door zich onder den titel van Déwa-agoeng Ketoet, tot oppervorst te doen uitroepen en nieuwe wetten en bepalingen uit te vaardigen. Hij vestigde zijnen zetel te Gèlgèl (zie KLOENGKOENG), waar zijne opvolgers tot op het einde der 17e eeuw verbleven, toen de plaats door het volk van Karangasĕm verwoest en het tegenwoordige Kloengkoeng tot hoofdplaats verheven werd. Aan het hoofd der verschillende landschappen, waarin Bali toen reeds verdeeld was, werden gouverneurs geplaatst, een maatregel welke later aanleiding heeft gegeven tot de splitsing van het rijk van den Déwa-agoeng in *negen* afzonderlijke vorstendommen, die wel aanvankelijk het oppergezag van Kloengkoeng bleven erkennen, maar langzamerhand eene meer of min onafhankelijke positie hebben weten in te nemen. Bedoelde vorstendommen waren *Kloengkoeng*, *Karangasĕm*, *Mĕngwi*, *Badoeng*, *Bangli*, *Tabanan*, *Gyanjĕr*, *Boelèlèng* en *Djĕmbrana* (zie op die namen), waarvan de eerste zes op het oogenblik nog bestaan, terwijl Gyanjĕr in 1883 bij Kloengkoeng is gevoegd en Boeleleng met Djĕmbrana gouvernementslanden geworden zijn.

Na het optreden der Europeanen in den Archipel hebben de Balineezen herhaaldelijk getracht zich in de zaken op Java te mengen, en gelukte het hun gedurende langen tijd een zeker gezag over Balambangan (Java's Oosthoek) uit te oefenen. Tegen het einde der achttiende eeuw is daaraan echter voor goed een einde gemaakt, toen de Oost-Indische Compagnie zich van bedoelden Oosthoek meester maakte en te Banjoewangi, vlak bij de Straat, het fort Utrecht bouwde. Sedert dien tijd is het eiland Bali jaren lang ten prooi geweest aan binnenlandsche oorlogen, die niet weinig er toe hebben bijgedragen om de vijandelijke gezindheid tusschen de afzonderlijke vorstendommen te verergeren.

Onze eerste kennismaking met Bali dagteekent reeds van het jaar 1597, toen de gebroeders De Houtman met hunne ongelukkige reisgenooten genoodzaakt waren aldaar eenige dagen te vertoeven. Sedert dien tijd bleef de aandacht onzer handeldrijvende voorvaderen voortdurend op het eiland gevestigd, zonder dat de herhaaldelijk aangeknoopte betrekkingen echter tot eene vaste bezetting geleid hebben. Wel werd er reeds in 1620 een zoogenaamd »logis" gebouwd, maar, om welke reden is niet bekend, werd het reeds het volgende jaar weer opgebroken. Later heeft de Compagnie telkens gezanten naar den «Koning van Bali" afgevaardigd en werden met dezen van tijd tot tijd contracten gesloten, waarvan echter de levering van slaven den hoofdinhoud uitmaakte. Wat die levering te beteekenen had, blijkt uit het feit dat, volgens eene officieele opgave, in het jaar 1778 alleen in en om Batavia niet minder dan 13000 Balineezen gevestigd waren! Aan dezen handel is eerst, zij het ook niet voor goed, een einde gemaakt onder het bestuur der Engelschen, die zich overigens ook verder niet met de zaken van Bali hebben ingelaten. Alleen zagen zij zich in 1814 verplicht eene expeditie naar Boeleleng uit te zenden, welks vorst van het vertrek der Hollanders had trachten gebruik te maken om Balambangan aan zijn gezag te onderwerpen.

Kort na het herstel van het Nederlandsch gezag in Indie, werd de Regeerings-Commissaris H. A. van den Broeck naar Bali gezonden om zich van den stand der zaken aldaar op de hoogte te stellen en de oude betrekkingen te vernieuwen. Overal vond hij echter de Vorsten met een zeker wantrouwen jegens de Hollanders vervuld en het

duurde dan ook tot het jaar 1826 alvorens een hunner, nl. de radja van Badoeng, zich geneigd verklaarde een contract met ons aan te gaan en toe te staan, dat een vertegenwoordiger van het N.-I. Gouvernement zich in zijn land kwam vestigen. Reeds in 1831 werd deze „Gezagvoerder" evenwel weer teruggeroepen. Eerst in 1839 slaagde de commissaris Huskus Koopman er in om met alle vorsten een overeenkomst te sluiten, waarbij zij de Nederlandsche souvereiniteit erkenden en zich ook in andere opzichten jegens ons verbonden. Wij hadden daarbij echter wel wat veel op hun goede trouw gerekend. Nog waren geen twee jaren verloopen, of in Badoeng en straks daarop in Boeleleng had schending van het tractaat, ten opzichte van het zoogenaamde „kliprecht" plaats, en bleek bij de daarover gevoerde onderhandelingen de gezindheid der Balineezen van dien aard te zijn, dat drie achtereenvolgende expeditiën noodig waren (1846—1849) om het voorgoed aan ons gezag te onderwerpen. In 1844 werd n.l. de ass.-resident Ravia de Ligny op Bali onvriendelijk ontvangen. Het volgende jaar weigerde Boeleleng aan J. F. F. Mayor het tractaat te rectificeeren en had Badoeng bezwaar tegen erkenning onzer souvereiniteit. In 1846 werden door Boeleleng een Ned. schip geplunderd, onze gezanten onbehoorlijk ontvangen, een brief van den Gouverneur-Generaal niet beantwoord, de Ned. vlag niet vertoond. Karangasem liep een Ned. schip af en weigerde zijne ondergeschiktheid aan het gouvernement te erkennen. Den 20 Juni 1846 vertrok van Besoeki daarheen eene expeditie onder den Schout bij nacht E. B. v. d. Broek, en den Luit.-Kol. der Inf. G. Bakker, met opdracht vernieuwing der contracten en gedeeltelijke restitutie der oorlogskosten te eischen. Toen binnen den ultimatums-termijn, deze voorwaarden niet aangenomen waren, landden de troepen te Boeleleng, zijwaarts der kustversterkingen door 3000 man bezet. Kandangan werd na hevigen strijd genomen, eene landing der marine afgeslagen. Den volgenden dag werd Bandjar Djawa onder gering verzet bemachtigd en Singa Radja verlaten bevonden. Boeleleng en Karangasem onderwierpen zich, zouden de versterkingen slechten, $^3/_4$ en $^1/_4$ der oorlogskosten betalen en hun gebied nimmer aan eene andere Eur. macht afstaan. Te Boeleleng bleef eene bezetting achter. De oorlogsschatting werd echter niet afbetaald; vluchtelingen uit onzen post werden door de Baliërs opgenomen. Kloengkoeng hield zich niet aan het contract en wierp versterkingen op. Een nieuw ultimatum werd gesteld, (Maart 1848) bevattende voor Kloengkoeng schadevergoeding van geroofde vaartuigen, voor Karangasem uitlevering van deserteurs, *f* 25000 boete of afstaan van Padang Cove, zenden van een gezantschap naar Batavia; voor Boeleleng herstelling van gemeenschap tusschen de bevolking en het fort, *f* 75000 boete of afstand van Djembrana, slechten van versterkingen, uitlevering van den rijksbestierder Goesti Djelantik. Badoeng en Tabanan waren onze bondgenooten, Bangli hield zich onzijdig, Gyanjer koos de zijde van Kloengkoeng. Toen het ultimatum niet beantwoord werd, begon de marine de vijandelijkheden. Eene expeditie onder den Gouv. Commissaris, tevens Gen. Majoor Jhr. C. van der Wyck vertrok eerst $2^1/_2$ maand na het openen der vijandelijkheden, landde 7 Juni te Boengkoelan en bezette Timor Sangsit. Den volgenden dag werd Boengkoelan veroverd en den 9en naar de door 2 redoutes gedekte linie van Djagaraga opgerukt. Een aanval op die linie mislukte; de troepen trokken terug naar het strand, en embarkeerden weder den 10en Juni. Wegens ongunstige berichten uit Europa kon geen versterking aan troepen van Java gezonden worden, de marine zag bezwaar tegen eene landing te Padang Cove, wegens den O. moesson. De troepen keerden dus den 20en Juni naar Java terug, doch de post te Boeleleng bleef bezet.

Het volgende jaar werd eene nieuwe expeditie gereed gemaakt onder den Gouv.-commissaris A. V. Michiels, terwijl de marine onder den vice-Admiraal Michielsen gesteld was. De bevelhebber, die verbonden mocht sluiten en vredesvoorwaarden stellen, zonder uitbreiding van ons koloniaal bezit te beoogen, wilde onze vijanden slechts eene tuchtiging toedienen, doch hen verder geen groote eischen stellen — ook geen oorlogsschatting opleggen. Hij rekende op tegenstand van Kloengkoeng, Boeleleng, Karangasem en Mengwi. Badoeng was ons genegen, en herinnerde ons aan de tractaten, die het onze hulp verzekerden, Gyanjer voegde zich daarbij, Bangli werd door Goesti Djelantik bedreigd, Tabanan bleef weifelend.

Michiels besloot Singa Radja te verrassen, vandaar naar Djagaraga op te rukken en zich dan tegen Kloenkoeng te wenden. Den 28en Maart was hij met één schip voor Boelèlèng en liet de Luit. Kol. De Brauw Singa Radja verkennen, 't welk onbezet bevonden werd. Daar werden den 4en April alle troepen vereenigd. Den 7en verschenen er de vorst van Karangasem en Goesti Djelantik met 20.000 volgelingen en boden hunne onderwerping aan. Michiels eischte erkenning van ons oppergezag, slechten van Djagaraga, uitlevering van deserteurs, vervulling van contracten, zonder oorlogschatting en een gezantschap naar Batavia. Daar het oprukken van Singa Radja naar Djagaraga zeer bezwaarlijk bleek, trok het leger naar Sangsit, en veroverde na hardnekkigen strijd de versterkingen bij Djagaraga. De vorsten vluchtten en de bevolking onderwierp zich. De dewa Mada Rai, afstammeling van het vroeger onttroonde vorstenhuis, werd te Boeleleng op den troon geplaatst. Badoeng koos onze zijde en kreeg vergunning Mengwi te veroveren. Bangli had reeds vroeger die vergunning gekregen ten opzichte van Batoer, doch daaraan nog geen gevolg gegeven. Djembrana, door Boeleleng ten onder gebracht, herkreeg zijn zelfstandigheid onder Goesti-Alit Gentoek, zoon van den vroeger door Boeleleng verdreven vorst. Gyanjer was verstoord op Goesti Djelantik, slechts Kloengkoeng en Karangasem — waar de rijksbestierder onze hulp inriep — bleven vijandig. Dewa Mada Rai bleek ongeschikt tot regeeren, zoodat Goesti Mada Rai tot poenggawa werd verkozen. Dewa Gedeh Tangkaban, vorst van Bangli, die inmiddels Batoer veroverd had, nam het aanbod van Michiels niet aan tot Dewa Agoeng verheven te worden. Na verwoesting van Djagaraga werden de troepen ingescheept voor de baai van Laboean Amok, tusschen beide vijandige staatjes gelegen. Den 13en werd daar geland en de baai van Padang Cove bezet zonder veel tegenstand.

Michiels wendde zich eerst tegen Karangasem, waarbij de vorst van Lombok hem met 4000 man steunde. De rijksbestierder van Karangassem kwam in ons kamp en onze troepen, over zee naar Oedjong

gezonden, vonden dat rijkje door onze hulptroepen veroverd. De vorst was door zijn eigen bevolking gedood. Met de in aantal zeer verminderde troepen werd den 24en Mei tegen de werken bij Soenda lawas opgerukt. De vijand werd daar verjaagd en na ernstig gevecht Kasoemba genomen. Des nachts werden ons bivak en de kampong overvallen. Wel werd die aanval afgeslagen, maar generaal Michiels doodelijk gewond. Zijn vervanger, Luit.-Kol. J. van Swieten, trok naar Padang Cove terug, in afwachting van bevelen van Batavia. Onze bondgenoot Badoeng werd bij zijn aanval op Mengwi teruggeslagen. De voortvluchtige vorst van Boeleleng werd door de bevolking omgebracht. Goesti Djelantik nam vergif in. Kloengkoeng gaf voor zich te willen onderwerpen. Mengwi onderwierp zich. Den 9en Juni weigerde echter de Dewa Agoeng en de vorst van Gyanjer op de voor den volgenden dag uitgeschreven vergadering van vorsten te verschijnen.

Zonder nadere bevelen rukte Van Swieten toen den 10en naar Kasoemba, dat hij evenals Soendalawas op nieuw veroverde. Onze agent van Badoeng kwam berichten, dat de vorsten van Tabanan en Badoeng, beducht den vorst van Bangli tot Dewa Agoeng te zien verheffen, den vorst van Kloenkoeng genoodzaakt hadden zich te onderwerpen. Twee dagen later kwamen de gezantschappen van Badoeng, Kloenkoeng, Tabanan en Gyanjer te Kasoemba aan, waar Hertog Bernhard van Saksen-Weimar het opperbevel overnam. Den 19en vertrokken de troepen. Van Swieten bleef achter tot regeling van zaken. De vorsten erkenden onze souvereiniteit en beloofden geen verbindtenissen met andere natiën aan te gaan. Versterkingen zouden worden geslecht, zeeroof en slavenhandel tegengegaan, kliprecht afgeschaft worden. Het gouv. behield 't recht gemachtigden naar Bali te zenden en daar te doen verblijven. Het zou Bali niet bezetten en geen oorlogsschatting eischen. De vorst van Bangli werd ook vorst van Boeleleng en die van Mataram op Lombok ook vorst van Karangasem.

De vorst van Djembrana werd in 1856 door de bevolking verdreven. Een regent werd daar aangesteld en een controleur geplaatst. Het volgende jaar trachtte de verdreven vorst met aanhang uit Boeleleng onder pembekel Njoman Gempol van Bandjar Djawa zijn rijk te heroveren, doch deze aanslag mislukte. Hij werd verbannen en kreeg eerst in 1864 vergunning terug te keeren. De hoofden van Boeleleng namen in 1858 een vijandige houding aan tegen het Gouv. en lieten zich door Njoman Gempol opstoken. Toen deze niet werd uitgeleverd, verschenen eenige troepen onder Luit. Kol. K. F. Van Steyn van Hensbroek den 10en December op de reede, en rukten den 16en tegen Bandjar Djawa op, dat zwak verdedigd werd. De pembekel, die inmiddels tevergeefs getracht had de vorstelijke familie in Boeleleng te vermoorden, werd door de hoofden gevangen genomen en verbannen.

In 1861 werd te Boeleleng een Assistent-Resident geplaatst en het gouv. verkreeg daar veel invloed. In Djembrana werd dezelfde regeling ingevoerd, en in 1866 de regent en diens zoon verbannen wegens misdadige handelingen. Het district Bandjar, gelegen in Boeleleng, stond sedert 1854 onder Ida Mada Rai, die wegens eigenmachtige handelingen naar Java werd verbannen. In 1864 kwam hij terug, toen zijn opvolger gestorven was en maakte gebruik van de ontevredenheid der bevolking over het nieuw benoemde districtshoofd, door haar zijne aanstelling als zoodanig te doen eischen. In Juli 1868 weigerde de bevolking dienstbetoon en bedreigde Singa Radja. Den 16en September ontscheepte eene expeditie onder majoor Van Heemskerck, te Boeleleng en bezette Singa Radja, doch leed in Bandjer échec. Door eene versterking der troepen onder Kol. de Brabant werd de expeditie in staat gesteld krachtig optetreden; den 24sten rukte zij op en nam de vijandelijke kampongs na hevig verzet. De bevolking onderwierp zich en de vijandelijke hoofden werden gestraft.

In 1874 moest de regent van Boeleleng verbannen worden; terwijl de vereeniging van Gyanjer met Kloenkoeng in 1883 nog aanleiding gaf tot binnenlandsche oorlogen op Bali. Sedert in 1855 de eerste Nederlandsche ambtenaar zich te Boeleleng vestigde — welk rijk een jaar te voren tengevolge van binnenlandsche onlusten als rechtstreeksche bezitting was afgestaan — stond Bali onder toezicht van den resident van Banjoewangi, als gecommitteerde voor de zaken van Bali en Lombok. Dank zij het verstandige regeeringsbeleid nam ons aanzien gaandeweg zóó toe, dat de Indische regeering reeds in 1882 het oogenblik gekomen achtte om het eiland administratief van Java los te maken en Bali met Lombok tot een afzonderlijke residentie te verheffen. Noch van den kant der vorsten, noch van dien der bevolking werd tegen dezen maatregel verzet beproefd.

Voorloopig zijn alleen in Boeleleng en Djembrana ambtenaren gevestigd. In beide afdeelingen is de waardigheid van Radja en ook het ambt van Patih afgeschaft, terwijl de vroegere poenggawa's of districtshoofden eenvoudig gouvernements-ambtenaren zijn geworden, die hunne aanstelling en bezoldiging van de regeering ontvangen. Aan het hoofd van gewestelijk bestuur is Boeleleng (Singaradja) tot standplaats aangewezen. Aan hem zijn, behalve een secretaris, twee controleurs toegevoegd, waarvan één speciaal belast is met de politieke aanrakingen met de inlandsche vorsten. In de afdeeling Djembrana staat een controleur aan het hoofd, die te Negara gevestigd is.

In de met de Radja's der zes overige landschappen gesloten contracten is o. m. bepaald, dat ons gouvernement het recht heeft in hun rijk een gevolmachtigde te plaatsen. Tot dusverre werd daarvan echter, gelijk wij zagen, geen gebruik gemaakt, zoodat bedoelde vorsten voorloopig nog zoo goed als onafhankelijk regeeren.

Litteratuur (met uitsluiting der ethnographie, waarover zie BALIËRS): R. Friedrich, Voorloopig verslag van het eiland Bali. Verh. v. h. Bat. Gen. XXIII. — Zollinger, Een uitstapje naar het eiland Bali. Tijdschr. v. Ned. Indië. VII. Dl. IV. bl. 1. — Id. Reis over Bali en Lombok. Verh. v. h. Bat. Gen. XXII. — Lauts, Het eiland Bali en de Balineezen. Amst. 1848. — P. L. van Bloemen Waanders, Aanteekeningen. Tijdschr. v. N. Indië. 1868. Dl. II. — R. v. Eck, Schetsen van het eiland Bali. Tijdschr. v. N. Indië 1878 en 1879. — Dr. J. Jacobs, Eenigen tijd onder de Baliërs, Bat. 1883. — E. B. Kielstra, Het eiland Bali. Gids Dec. 1893. — Over de expedities op Bali vgl. P. G. Booms, Précis des expéditions etc. Breda 1850. — v. Swieten, Krijgsverrichtiugen tegen het eiland Bali, 's Grav. 1849. — A. W. P. Weitzel, De derde militaire expeditie naar het eiland Bali. Gor. 1850.—

P. R. T. v. Vlijmen, Bali 1868. Eene bladzijde der Ind. krijgsgeschiedenis. Amst. 1875. — A. A. Hoos, Voordracht Ind. Genootschap 11 Dec. 1894. — Bij H. Tonkes, Volkskunde von Bali, Halle a/S. 1888 vindt men een overzicht der voornaamste litteratuur over het eiland.

BALI (straat). Zeestraat tusschen Java en Bali, in het nauwste gedeelte even benoorden Banjoewangi slechts 1 uur breed, bij een diepte van 25—70 vadem. Benoorden den ingang op Poeloe Taboean (Duiven-eiland) vindt men een kustlichtétablissement van de 4e orde, terwijl te Banjoewangi een loodsstation is gevestigd, zoodat een veilige vaart door straat Bali voldoende is gewaarborgd. In den Oost-mousson gaat dikwijls een zware stroom door deze straat, waarvan de oevers met riffen zijn omzoomd, hoewel het midden van het vaarwater geen gevaar aanbiedt. Zeilschepen, die zich na het invallen van den West-mousson in de Javazee beoosten Semarang bevinden, en naar den Indischen Oceaan willen, maken gewoonlijk van dezen waterweg gebruik.

BALI-AGA is de naam, die door de Balineezen gegeven wordt aan de bewoners van Bali, welke de oorspronkelijke bevolking van dat eiland zouden uitmaken en bij de „menschen van Madjapait," — de groote meerderheid der Balineezen, ontstaan uit vermenging der aborigines met Javaansche en Indische kolonisten, — in diepe minachting staan. In de nabijheid van Sangrit, in Krobokan en Simbiran, en in de in het westen van Boeleleng gelegen dorpen Tjembaga en Sidatopa, zou nog een stam der Bali-aga gevonden worden, die den oud-Polynesischen godsdienst belijdt, terwijl de Bali-aga van Simbiran, in de buurt van Sangrit, halstarrig weigeren hunne dooden te begraven, maar de lijken buiten de dorpen nederleggen, ten prooi voor het wild gedierte. Dezelfde gewoonte bestaat in het dorp Tegnanan in Karangasem. In Kloenkoeng spreken zij een eigenaardig Balineesch, dat door weinigen buiten hen verstaan wordt. De verdeeling in kasten bestaat bij hen niet. v. Eck, T. v. N. I. 1878. 1. bl. 168; Tonkes, Volkskunde von Bali. Halle a/S. 1888. bl. 67.

BALIANS, zijn vrouwelijke *Sjamanen* (Zie op dat woord), d. w. z. personen die, naar men meent, door geesten bezield kunnen worden. Zij komen voor onder de Dajaks van de Zuid- en Oosterafdeeling van Borneo. Bij feesten en ziekten wordt hunne hulp door de bevolking ingeroepen om offers te brengen en gezangen aan te heffen, teneinde de booze geesten te bezweren. Zij zijn in den regel tevens publieke vrouwen, en desniettegenstaande zeer in aanzien, zoodat eene beleediging, haar aangedaan, met dubbele boete gestraft wordt. Menige familie vindt het echter eene schande wanneer een harer leden balian wordt; het is voorgekomen dat een broeder zijne zuster, die balian wilde worden, vermoordde. Vaak worden mooie meisjes opgekocht, om haar tot balian op te leiden. Mannelijke balians komen ook voor; zij dragen den naam van *basir*, die geheel als de balians gekleed zijn en zich als vrouwen gedragen, en „de geheele Dajaklanden door een beroep maken van de gruwelen, die het vuur des Hemels op Sodom deden nederdalen." (Perelaer. Ethnogr. beschrijving der Dajaks. Zalt-Bommel 1870, bl. 32). Er zijn zelfs basirs in de Midden-Kahajan, die geheel volgens de adat met een man gehuwd zijn en zijne sponde deelen. Zij staan eveneens in hoog aanzien; men gebruikt hunne diensten liever dan die der balians en betaalt hen duurder. Vaak worden ook slanke jongens opgekocht en voor dit bedrijf afgericht.

De kleeding der balians bestaat uit een hoofddoek, die achter over het hoofd is uitgespreid, een lang baadje van rood katoen met halve mouwen, een lichtblauwen sarong en een soort van tournure, uit rotan gevlochten, die op het achterdeel wordt gedragen, terwijl zware armbanden hare armen tot aan de schouders toe bedekken. Met uitzondering van den hoofddoek gaat de basir op dezelfde wijze gekleed; ook in het gewone leven draagt hij de vrouwelijke kleeding en het haar, evenals bij de vrouwen, in het midden gescheiden.

BALIBI, Tern. Zie BELIMBING.

BALIËRS. Het grootste gedeelte der inlandsche bevolking van Bali bestaat uit de Wong-Madjapahit (menschen van Madjapahit, naar het bekende Hindoerijk van dien naam genoemd en afkomstig uit vermenging der aborigines met Javaansche en Indische kolonisten) of belijders van het Balisch Hindoeïsme. De overigen zijn meestal Baliaga (Zie op dat woord) of ook wel tot den Islam bekeerde inboorlingen, die met de afstammelingen van Javanen, Madoereezen en Boegineezen als Balislam worden aangeduid. De laatstgenoemden zijn meest in de strandplaatsen gevestigd. Wat het uiterlijk voorkomen van de Baliërs betreft, zoo kan niet van een bepaald type worden gesproken: de Wong-Madjapahit heeft een geheel ander uiterlijk dan de Baliaga, terwijl ook de bewoners van verschillende gedeelten van het eiland vaak in voorkomen van elkander verschillen. Over het algemeen worden zij beschreven als een schoon, welgevormd ras van menschen en iets grooter en slanker dan de Javanen. Zij zijn lichter van kleur dan de bewoners van Java; van de overige Inlanders onderscheiden zij zich vooral door hunne levendige oogen, terwijl de mannen pikzwart en lang en uiterst grof haar hebben, met uitzondering echter van de niet zelden, vooral bij bergbewoners voorkomende exemplaren, die gekrulde en borstelachtige hoofden hebben. Op betrekkelijk jeugdigen leeftijd hebben zij vaak reeds een vervallen uitzicht. De vrouwen, die, jong zijnde, in den regel door eene schoone gestalte uitmunten, zijn naar evenredigheid forscher gebouwd dan de mannen; allen kenmerken zich door verbazend lange armen en breede voeten.

De mannen dragen het haar in een ruwen knoop, waartoe zij zich soms van een reep wit linnen of gekleurd katoen bedienen, die met een lossen strik van boven om den wrong geslagen wordt en waarvan zij de beide einden achteloos rechts en links laten neerhangen, terwijl de kruin van het hoofd steeds onbedekt blijft. Wanneer een Baliër toilet heeft gemaakt, wordt in het hoofdhaar de een of andere bloem, meest een tjampaka, gestoken; het bovenlijf is naakt, daar het opperkleed, de kampoeh of sapoet, dat bij koude tot over de schouders geslagen wordt, opgerold om de heupen gedragen wordt. Dit kleed, dat soms van de prachtigste zijde is en voorzien van breede met goud geborduurde randen, is gewoonlijk door een lange strook zijde of katoen om de heup bevestigd. Het onderlijf wordt beschut door den kamben, een soort van korten, gestreepten rok, die zoo strak mogelijk om de heupen wordt geslagen en tot de knieën afhangt. Gewoonlijk is daaraan nog een breede strook van de een of andere stof verbonden, die

recht naar beneden afhangt en waarvan het uiteinde, wanneer de drager het vrije gebruik van zijne beenen wil hebben, door hem tusschen de beenen gehaald en gestoken wordt in den buikband, saboek, die twee-, drie- en meermalen om het lijf geslagen en tot bewaarplaats van tabaksdoos enz. gebezigd wordt, voor zooverre daartoe geen gebruik gemaakt wordt van een van riet gevlochten groote tasch, de kampek. Een kris, de kadoetan, — of als hij minder fraai uitgedost is, het kapmes, — is in den gordel gestoken. Vele mannen dragen onder de kamben nog een breeden, zwart of grijs gekleurden doek. Op reis, in het veld of in den oorlog draagt de Baliër gewoonlijk een klein zwart of bont gekleurd buisje met of zonder mouwen (badjoe en badjoe-koetang) terwijl hij bij enkele gelegenheden ook wel van een grooten gevlochten hoed (tjetjapil) gebruik maakt.

Het haar der vrouwen is nog langer dan dat der mannen; het wordt ongeveer op dezelfde wijze opgemaakt, zonder doek echter, en prijkt gewoonlijk met een roos of tjampaka. De jonge meisjes zijn steeds kenbaar aan een langen tres (loengga soewahan) die buiten den wrong hangt. De kleeding der vrouwen verschilt weinig van die der mannen; vaak laten zij het bovenlijf geheel onbedekt, doch bij offerfeesten of eene begrafenis eischt de adat dat zij zich de borsten bedekken met eene lange, smalle sjaal (kamben tjerik), die anders los om het bovenkleed geslagen of over de schouders geworpen wordt, of wel als hoofdsluier dienst doet. De slendang (eene lange, smalle doek, die over een der schouders geslagen wordt en aan de tegenovergestelde zijde afhangt) komt echter meer en meer in gebruik, vooral op plaatsen waar vele vreemdelingen zijn. Onder de kamben, op dezelfde wijze als bij de mannen vastgebonden, zit de tapih, een stuk zwart of geel doek, dat om de lendenen en beenen geslagen wordt en boven de heup wordt vastgehecht. De ooren worden bij de ongehuwden met oorknoppen (soebengs) versierd, die in den regel uit lange, van 2 tot 5 duim breede reepen lontarbladen bestaan, stijf naar binnen opgerold en zoo in de oorlellen gestoken, waardoor de laatste lichaamsdeelen vaak bovenmatig worden uitgerekt. Bij dochters van vorsten en grooten zijn de soebengs vaak van goud. Arm- en voetgewrichten worden met zilveren of gouden ringen getooid, die vooral bij meisjes niet mogen ontbreken. Dikke ringen sieren zoowel bij mannen als bij vrouwen de vingers; de eerstgenoemden dragen vaak een pennetje in de oorlel en in het oor een duit, bij wijze van watje! De kinderen loopen thuis en in de buurt tot hun vijfde of zesde jaar geheel naakt.

Het hoofdvoedsel der Baliërs is de rijst; de gewone toespijzen der Inlanders ontbreken ook bij hen niet. Gebruik van rundvleesch is hen verboden, niet echter van het vleesch van karbouwen; varkensvleesch wordt veel genuttigd. De gewone drank is water; wel is het gebruik van palmwijn en van de brem, een uit rijst getrokken drank, bij hen niet zeldzaam, ja zelfs worden arak en andere sterke dranken gedronken, maar dronkenschap is een groote uitzondering. Het gebruik van opium is echter in deze eeuw aanmerkelijk toegenomen. De gewone spelen der inlanders zijn ook bij de Baliërs bekend; de wajang en ronggeng's ontbreken niet; vooral zijn hanengevechten en dobbelspelen zeer geliefd. Het groote volksfeest is het nieuwjaarsfeest, dat elke 30 weken terugkomt en met groote plechtigheid gevierd wordt, en vooral van belang is voor de talrijke vereenigingen, die dan feest vieren en aan de medeleden uitdeeling in levensmiddelen geven.

Wat het karakter van de Baliërs betreft, en voor zoover men van de karaktertrekken van een geheel volk kan spreken, worden zij beschreven als levendig van geest, zoodat de kunst van lezen en schrijven bij betrekkelijk velen niet onbekend is maar tevens als hooghartig, soms zelfs lomp tegen, over vreemdelingen, en met een zeer ontwikkeld eergevoel. Tegenover hen echter, die hunne meerderheid kunnen doen gevoelen, zijn zij weder zeer onderworpen. Gehechtheid aan den geboortegrond wordt als een hoofdtrek genoemd; openhartigheid, in vele gevallen tot brutaalheid toe, gaat vaak met weinige oprechtheid gepaard. Door zindelijkheid munten de Baliërs geenszins uit. Arbeidzaamheid wordt vaak in hooge mate bij hen gevonden; onder de meest bij hen heerschende hartstochten bekleedt de speelzucht een groote plaats. Vroeger werden zij als bij uitnemendheid dapper beschouwd; hunne reputatie in dit opzicht is er echter niet op verbeterd. Merkwaardig is de doodsverachting, door sommige voorvechters (poepoetans) aan den dag gelegd, die zich met eenige volgelingen aan den dood wijden, als teeken daarvan zich in het wit kleeden, kinderen en vrouwen om het leven brengen en met een korte lans gewapend blindelings op den vijand inloopen en strijden, totdat de voorvechter en de zijnen tot den laatsten man sneuvelen.

Grooten invloed had op de Baliërs de door hen beleden godsdienst, daar men bij hen, zij het ook grovelijk verbasterd, verscheidene godsdienstige begrippen terugvindt, welke in Hindostan hunnen oorsprong namen en ook vóór de koloniseering van Java op dit eiland heerschten. Het Brahmanisme is in zekeren zin de hoofdgodsdienst op Bali; enkele Boeddhisten worden er ook aangetroffen, maar het Çiwaïsme speelt er toch de hoofdrol in den officieelen eeredienst bij de hoogere stnaden. De lagere bevolking is echter weinig met dien godsdienst bekend; hare eeredienst bestaat in de verzoening van booze geesten, die in de godsdienstige voorstellingen der inlanders de grootste plaats bekleeden, in de vereering van de plaats van herkomst der familie en in de vereering der goden, die over de aarde macht voeren. Zij gelooven dat tal van hoogere wezens op bergen, in boomen en valleien, in huizen en kerkhoven en op zee vertoeven. Deze hoogere wezens worden vereerd in huistempels, waar alles met de goden verhandeld wordt, wat uitsluitend op de familie betrekking heeft. De dorpstempels zijn daarentegen bestemd om te bevorderen wat voor de geheele gemeenschap van belang is, en waartoe de tusschenkomst wordt ingeroepen van den djero taktoe, een onzichtbaar wezen, dat overgehaald moet worden om in een der aanwezigen neder te dalen en door zijne tusschenkomst mededeelt, of het oogenblik geschikt is offers te brengen, 't geen geschiedt door tusschenkomst van den tempelwachter, die bij de bevolking in groot aanzien is, en haar nader staat dan de eigenlijke priesters, de Brahmanen. Eindelijk vindt men nog in elk dorp een doodentempel, waar Doerga (Zie op dat woord) de voornaamste godheid is, die vereerd wordt en waar offeranden gebracht worden om beterschap van ziekten te verkrijgen, terwijl ook zij, die wil-

len leeren tooveren of beheksen, daar vele nachten doorbrengen. Vaak wordt gewag gemaakt van 6 groote tempels, aan Çiwah gewijd; op sommige dezer plaatsen wordt nog wel geofferd, maar zij zijn niet meer plaatsen van algemeene vereering. Bij allerlei gelegenheden worden offers gebracht; bij de onbeduidendste aanleiding gaan de Baliërs naar den tempel om zich voor de booze geesten te beschermen; zelfs hanengevechten beginnen met offers.

Een der voornaamste instellingen op Bali door het Hindoeïsme ingevoerd, is de verdeeling der bevolking in kasten, die weder hier en daar in Bali, evenals in Hindostan, in onderverdeelingen gesplitst zijn. Bovenaan staan de Brahmanen, die met vrouwen uit elke kaste mogen huwen, terwijl het daarentegen niet geoorloofd is dat eene vrouw uit de Brahmanen-kaste met iemand uit eene lagere kaste trouwt. De Brahmanen hebben recht op den titel van Ida, dien zij behouden zelfs dan, wanneer zij, zooals met de meesten hunner het geval is, hun onderhoud in allerlei bedrijven moeten zoeken, ja zelfs wanneer zij tot armoede vervallen; iets dat geen invloed uitoefent op de hooge stelling, die zij tegenover de leden der mindere kasten innemen. Een gedeelte der Brahmanen zijn priesters, padanda's, en dus verplicht zoowel den huiselijken dienst te verrichten als de algemeene godsdienstoefeningen bij de verbranding van overledenen te leiden, zich met de Veda's en Kawi-litteratuur bezig te houden, degenen te onderwijzen die tot hen komen, de tijdregeling aan te geven en de wapens te heiligen door ze met geheimzinnige teekens te merken. De padanda's oefenen in geestelijke zaken een zeer grooten invloed op de bevolking uit en zijn het voorwerp van eene bijgeloovige vereering, terwijl een aantal voordeelen hen daardoor toevloeien.

De 2de klasse is die der Ksatria's: eigenlijk de ridders, minder juist als de kaste der krijgslieden beschreven, daar de voetknechten uit de lagere kaste worden aangeworven. Ook op Bali neemt de geheele bevolking, zoo noodig, aan den krijg deel. De Ksatria's onderscheiden zich door den titel Dewa; de vorsten van Bali moeten eigenlijk uit hen worden gekozen, doch tegenwoordig zijn de meeste vorsten uit de Wesja's afkomstig. De Dewa agoeng van Kloengkoeng is echter een zuivere Dewa. De lieden der 3de kaste, de Wesja's, moeten eigenlijk handel, landbouw, kunsten en ambachten beoefenen; tegenwoordig nemen echter de leden van alle kasten aan den handel deel, terwijl de voornaamsten onder de Goesti's — de kenmerkende benaming der Wesja's, — die bezigheden verachten, met uitzondering van een voordeeligen handel. Een groot deel der hoofden en ambtenaren wordt uit de Goesti's gekozen, terwijl ook de meeste vorsten tot hen behooren. De Soedra's, die verreweg het grootste gedeelte der bevolking uitmaken, staan op den laagsten trap; zij hebben geen kenmerkende benaming, maar worden als „dienaar" of „mensch" — hoffelijker als „vader" of „moeder" aangesproken. Ofschoon zij door de hoogere kasten met minachting behandeld worden, en zich dat stilzwijgend laten welgevallen, ja vaak, vooral van den kant der vorsten en hunne volgelingen aan groote onderdrukking zijn blootgesteld, kan men echter niet zeggen, dat op Bali de onverdraagzaamheid groot is. Bepaalde klassen, die, zooals de paria's in Hindostan, aan de algemeene minachting blootstaan, worden er niet gevonden. De leden der verschillende kasten onderscheiden zich noch onderling, noch van de Soedra's door kleeding of uiterlijke kenteekenen, zoodat men bij ontmoeting met een onbekende wel moet navragen, met welke benaming deze moet worden aangesproken.

De woningen der Baliërs van den geringen stand bestaan uit lage en kleine hutten, van klei of steen opgetrokken en met atap gedekt; een klein venster, soms alleen de deur, geeft de noodige lucht en het licht. Een zeker aantal dezer hutten, soms wel 20 à 25, zijn te zamen op een erf geplaatst, dat den vorm van een langwerpig vierkant heeft en door hooge muren van klei of van gebakken steen, van boven met riet gedekt, van de wegen gescheiden worden, welke vol gaten en kuilen zijn, waarin de varkens zich rondwentelen. Het dorp (desa) is door hooge muren of heiningen omringd: alles te zamen vormt dan een gemakkelijk te verdedigen geheel. Zeer smalle deuren, aan wier beide zijden een 8 tot 10 treden hooge trap is aangebracht, voeren van het eene vertrek in het andere. De oemah meten, een van roode baksteenen opgetrokken en met riet gedekt gebouwtje, is de slaappaats van den eigenaar met vrouw en kinderen; de balé mandeng is een hoog boven den grond opgetrokken houten tent, aan beide zijden open, terwijl de binnenruimte door rustbanken in vakken verdeeld is. Zij dient als verblijf voor gasten. Verscheidene andere balé's bevinden zich daarbij; de keuken, ook een soort van tent, aan drie zijden door een kleimuur en van boven door een rieten dak beschut, wordt in een afgelegen hoek gevonden, terwijl de rijstschuur (loemboeng) en buffelkraal eveneens op het erf zijn opgetrokken. De woningen der bergbewoners en met name der Baliaga zijn meestal slechts van bamboe opgetrokken; terwijl de slaapkamer en de keuken zich onder hetzelfde dak bevinden. De erven zijn er minder ruim, doch nog zorgvuldiger door hooge muren of dicht struikgewas afgesloten.

De gewone wijze van huwelijk bij de Baliërs is het mepadik, de koop van het meisje met toestemming der wederzijdsche ouders, waarbij de koopprijs van *f* 20—*f* 100 wisselt, soms zelfs tot *f* 600 stijgt. Het komt voor dat de minnaar een geruimen tijd bij de ouders van het meisje dient, om dus de huwelijksgift te verdienen. Daarnevens komt het merangkat voor, de schaking der aanstaande echtgenoote met hare toestemming, dat in vele streken meer en meer in gebruik komt, terwijl ook het melegandang, het rooven der aanstaande vrouw met geweld en tegen haren zin, niet zelden plaats grijpt. Hij, die door schaking met of tegen haren wil zich van eene vrouw heeft meester gemaakt, moet zich zoolang in eene schuilplaats ophouden totdat de ouders de toestemming geven en de boete of koopprijs betaald is. Blijven de ouders weigeren, dan rest het middel den vorst te hulp te roepen, die dan den koopprijs betaalt en als deze aan 's vorsten zaakgelastigde is uitbetaald, is het huwelijk wettig, en de echtgenooten behoeven geene vervolging van den kant der ouders van de vrouw te vreezen, 't geen wel het geval is, zoolang dezen hunne toestemming niet hebben gegeven of de vorst het huwelijk niet heeft gewettigd. Om zich tegen een en ander te vrijwaren, ook tegen schaking, waarbij de vrouw slechts eenigen tijd gehouden wordt en dan tegen een minderen koopprijs teruggezonden, laten de

ouders hunne dochters vaak op jeugdigen leeftijd met een knaap huwen.

In den regel vergenoegt de mindere Baliër zich met éene vrouw; aanzienlijken nemen vaak een aantal echtgenooten, terwijl de Brahmanen eene vrouw uit elke kaste, en ook uit de Soedra's mogen kiezen. Op zware straffen is het verboden eene vrouw uit eene hoogere kaste te huwen. Het lot der vrouw is zeer beklagenswaard; de man mag haar, zoolang hij verkiest, aan haar eigen lot overlaten, haar als pandelinge aan een zijner schuldeischers overgeven, zich van haar laten scheiden, waardoor zij alle aanspraak op de kinderen verliest en met een derde gedeelte der roerende goederen naar hare familie terugkeert. In enkele gevallen kan zij ook scheiding vragen, doch dan krijgt zij niets van die goederen, terwijl de man dan nog den koopprijs kan terugvragen. Zij is niet veel beter dan de slavin van haren man, voor wien zij, — met uitzondering van den veldarbeid, — het grove werk verricht, terwijl ook de zorg voor het huishouden en de kinderen haar geheel ten deel valt. Wanneer de vrouw zonen ter wereld brengt, is haar lot gelukkiger, daar zij dan in aanzien staat; maar vrouwen die geen kinderen of slechts meisjes krijgen, zijn diep veracht en moeten het ook hier namaals ontgelden. Zelfs op het lot der weduwen, die niet tot de kaste der Brahmanen behooren, heeft dit invloed, daar zij met al het hare en hare dochters het wettig eigendom van den vorst zijn, wanneer zij althans geen zoon hebben. Dit kan echter ontgaan worden, hetzij door de aanneming van een zoon of door het instellen als erfgenaam van een broeder of vriend. De vrouwen, die aan den vorst vervallen, worden soms tot bijzitten verheven, vaak echter als slavinnen gebezigd, terwijl de vorst het recht heeft haar uittehuwen en zelfs bij de publieke dansmeiden (djogeds) in te deelen, die in dienst van den vorst zijn en het verdiende aan den vorst moeten uitkeeren. Ofschoon de vorsten niet uit de hoogere klassen zijn voortgekomen, staan alle onderdanen aan hunnen willekeur bloot, de lagere volksklassen natuurlijk in de hoogste mate. De vorsten anak agoeng, of sang mawa boemi, door ons radja genoemd, staan als het ware boven de wet en behoeven zich niet te storen aan datgene, wat de dorpsregelingen hebben vastgesteld. Met hunne talrijke volgelingen en vrouwen houden zij hun verblijf in de poeri (Zie op dit woord), die zich van de gewone erven slechts door grootere uitgestrektheid onderscheiden. Onder de hofbeambten staat het hoogst de kantja oeter dalen of adjeg dalem, de ambtenaar, die voor 's vorsten briefwisseling zorgt en voor het schrijven van de voor koop en verkoop noodige zegelbrieven. De pambekel kakandel is een soort van particulier secretaris en schatbewaarder. Het bestuur wordt gevoerd door districtshoofden door de bevolking gekozen, poenggawa of pambekel gedé als zij van adel zijn, anders eenvoudig pambekel, die vaak in de residentie wonen, terwijl het niet zelden voorkomt dat in een district verscheidene poenggawa's zijn aangesteld, over elke kaste een en soms nog over bijzondere familiën. Zij zijn in hun gebied als het ware kleine vorstjes, die vele kleine geschillen afdoen, ja vaak zelfs belangrijke zaken aan zich trekken, niettegenstaande de rechtspraak in handen behoort te zijn van de Brahmanen, uit wier midden de kerta's of rechters worden gekozen, die de bepalingen van de wetboeken noemen, welke op de zaak betrekking hebben, terwijl de instructie in strafzaken aan den kantja, een soort van griffier en pleitbezorger, is opgedragen. Van de uitspraak van den raad van kerta is appèl mogelijk bij de Brahmanen in Sindoe (Karangasem). Onmiddellijk onder de poenggawa's staan de desahoofden, de klyan desa, gekozen door de bevolking onder goedkeuring der districtshoofden, terwijl ook de wil der goden wordt gevraagd door tusschenkomst van den tempelwachter, die den naam van den gekozene in eene plechtige vergadering bekend maakt. Mindere hoofden zijn hun toegevoegd; veelal beperkt een raad van oudsten het hoofd in zijne macht. In vele desa's bestaat een zeer sterke band tusschen de leden der desavereeniging, die zekere voordeelen genieten, gewoonlijk bestaande in het gebruik van eene zekere uitgestrektheid bouwgrond. Het aantal leden, die allen gelijk zijn, is in zulke desa's beperkt; te zamen regelen zij de desa-aangelegenheden, onder leiding van den raad der oudsten. Een kenmerk dier desa's is het bezit eener balé-agoeng, eene lange loods, waarin de vergaderingen der leden gehouden worden en ook de gemeenschappelijke maaltijden, die een deel uitmaken van de groote godsdienstige feesten, terwijl ook de gasten van het dorp daar een onderkomen vinden. In eene andere soort desa's, die waarschijnlijk van jongere dagteekening zijn, is de gelijkheid niet beperkt tot de oorspronkelijk daar gevestigde families, maar strekt zij zich ook uit tot de later toetredenden en is het regel, dat elk mannelijk ingezeten der desa lid wordt wanneer hij in het huwelijk treedt. Daar zijn aan het lidmaatschap weinig voordeelen verbonden; er heerscht bijna uitsluitend individueel grondbezit, terwijl weliswaar allen beslissen mogen in zaken, voor de desa van belang, maar toch gewoonlijk de regeling der meeste zaken wordt overgelaten aan de bestuurders der desa.

Ook in de gouv^ts^landen is het bestuur zooveel mogelijk op den ouden voet gelaten; de poenggawa's, die onder de bevelen der europeesche ambtenaren de inheemsche hindoesche bevolking besturen, worden door den Gouv.-gen. benoemd op voordracht van den resident, die de betrokken bevolking ingevolge de landsinstellingen raadpleegt (S. 1882. 123). Het desa-bestuur is daar onaangetast gelaten, terwijl de bevolking ook gebleven is in het bezit harer eigen godsdienstige wetten, gebruiken en instellingen. Desniettegenstaande heerscht daar een in de Vorstenlanden ongekende rust en welvaart; het kastenwezen oefent er minder invloed uit, vooral ook omdat vele zware straffen, door de Bal. wetten gesteld op overtredingen, gewijzigd en verzacht zijn, terwijl de willekeur der vorsten voor een geregeld bestuur plaats heeft gemaakt. De afschaffing der slavernij (S. 1877, 90. 1886, 62), die in de Vorstenlanden nog bestaat, heeft in de gouv^ts^landen zegenrijke gevolgen gehad.

De bevolking vindt haar hoofdbedrijf in den landbouw, waarvan hier bijzonder veel werk wordt gemaakt. Inzonderheid munt zij uit in de teelt van rijst op zoogenaamde sawah's, die op de meest kunstige en practische wijze worden aangelegd, terwijl ook de besproeiing weinig of niets te wenschen overlaat. Om zoowel het een als het ander op de voordeeligste wijze te kunnen tot stand brengen, vormen de eigenaars van de door eenzelfde leiding besproeide velden — aangeduid door het woord *soebak* — onderling eene door

bepaalde wetten en reglementen (sima) beheerschte vereeniging (sekaha soebak), welke onder oppertoezicht van eenen rijksambtenaar (sedahan agoeng) staat, maar overigens zelfstandig optreedt. Zij heeft haar eigen uit de leden gekozen bestuur, dat alles regelt wat op den sawahbouw, het onderhoud der waterleiding enz., betrekking heeft. Overtredingen, van welken aard ook, worden volgens het reglement gestraft. Voor het gebruik van het water, dat volgens de alom geldende leer aan den heer des lands behoort, betaalt de soebak haar belasting (padjeg) welke in natura wordt afgedaan. Terloops zij hier medegedeeld, dat dergelijke sekaha of vereenigingen ook tot andere doeleinden worden opgericht, wat hier aan het maatschappelijk en dorpsleven der inboorlingen een eigenaardig karakter verleent.

Behalve op sawahs, wordt de rijst hier en daar ook op zoogenaamde droge velden geteeld, terwijl op enkele plaatsen roofbouw met langdurige braakligging voorkomt. De opbrengst van dit kostbaar voedingsmiddel is in den regel zoo groot, dat jaarlijks belangrijke hoeveelheden naar elders kunnen worden uitgevoerd.

Andere belangrijke voor den uitvoer in aanmerking komende producten zijn: koffie, tabak, cacao en indigo. Als voedingsgewassen komen, buiten de rijst, in aanmerking: djagoeng met knol- en peulvruchten, de laatste in tal van soorten en voldoende voor de behoeften der bevolking. Het lijdt geen twijfel, dat de landbouw op Bali nog hooger vlucht zou nemen, indien overal het rechtstreeksch bestuur van het gouvernement kon worden ingevoerd. Het bewijs daarvoor leveren de meergemelde afdeelingen Boeleleng en Djembrana, waar in de laatste jaren de productie van verschillende gewassen aanmerkelijk is toegenomen en de onbebouwde gronden al meer en meer inkrimpen. In de overige landschappen echter, waar de bevolking nog altijd aan de willekeur der vorsten en hoofden is overgelaten, en niemand eigenlijk zeker is van zijn bezit, blijft alles op den ouden voet voortgaan en heeft er op het gebied van landbouw en nijverheid eer achter- dan vooruitgang plaats.

Naast den landbouw vormt de inlandsche *industrie* een belangrijke bron van welvaart voor de bevolking, en dit inzonderheid in enkele van de landschappen onder vorstenbeheer geplaatst. Men vindt onder de Balineezen tal van bekwame goud-, zilver- en ijzersmeden. De wapensmeden van Kloengkoeng, Bangli en Karangasem zijn om hunne bedrevenheid alom bekend. De instrumenten voor de gamelang, die hier in even hooge eere staat als op Java, worden meest alle op het eiland zelf vervaardigd. Hier en daar treft men inlanders aan, die het zeer ver hebben gebracht in het vervaardigen van houtsnijwerk, waarmede overal tempels en woonhuizen versierd worden. Het weven van katoenen en zijden kleedjes, de laatste ook wel met goud en zilverdraad doorwerkt, is vrij algemeen onder de vrouwen. Het batikken komt minder voor. De kunst om voorwerpen voor huiselijk en persoonlijk gebruik uit bamboe, lontar- en pandanbladeren te vlechten, wordt niet door afzonderlijke personen beoefend, maar weet iedereen zich daarin tot zijn eigen gerief te behelpen. Alleen vindt men op het eiland enkele desa's, waar de bevolking zich speciaal met de vervaardiging van sommige artikelen, als hoeden, sirihtasschen, enz. bezighoudt. De voor den bouw van tempels, offernissen, woonhuizen enz. benoodigde steenen worden op het eiland zelf gebakken. Aan de stranden vindt de bevolking haar onderhoud gedeeltelijk in de vischvangst, het aanmaken van zout en, hier en daar, in den bouw van kleine inlandsche vaartuigen. Belangrijke mededeelingen over landbouw, nijverheid, handel en scheepvaart in de Gouvernementslanden worden gevonden in het Kol. Verslag van 1892. Bijl. C. V.

De handel op Bali, zoowel de binnen- als de buitenlandsche, kan vrij belangrijk worden genoemd. Inzonderheid geldt dit alweer naar den kant van de Gouvernementslanden, waar den handelaars de noodige hulp en bescherming kan worden verleend. Uitgevoerd worden voornamelijk: huiden, koffie, tabak, copra, klapperolie en vee, terwijl als invoerartikelen bijzonder in aanmerking komen: ijzer en staalwerk, gambir, manufacturen, goud- en zilverwerk, aardewerk, zoogenaamde kèpèng of Chineesche duiten en opium. Van dit laatste artikel werd in 1889 alleen in de havens van Boeleleng voor eene waarde van *f* 1,236,000 ingevoerd. De totale waarde van den in- en uitvoer aldaar bedroeg toen *f* 5,200,000.

Bovengenoemde duiten vormen hier nog altijd de gewone pasmunt. Hare waarde rijst en daalt; op het oogenblik gaan er 1100 à 1150 op eenen rijksdaalder. Ook goudgeld en Hollandsche rijksdaalders worden door de inlandsche handelaars gaarne in ontvangst genomen. Het grootste gedeelte daarvan vindt echter zijnen weg naar de goud- en zilversmeden, die ze tot arm- en voetbanden enz. versmelten.

Wij moeten thans nog met een enkel woord gewagen van een uitvloeisel van het Hindoeïsme, de *lijkverbranding*, welke voor alle kasten gebiedend is voorgeschreven en als eene eerste voorwaarde voor den toegang tot het verblijf der goden beschouwdt wordt. Ook eischt het gebruik, dat de asch in zee geworpen of langs anderen weg verwijderd wordt. Alleen een paar categorieën van personen, o. a. zij die aan de pokziekte overleden zijn, blijven van de verbranding uitgesloten. Aangezien voor de plechtigheid geen bepaalden termijn is voorgeschreven en het geheel met enorme kosten gepaard gaat, komt het menigvuldig voor, dat lijken jaren lang in den ondiepen grafkuil blijven liggen, vóór zij — en dan niet zelden om uitgaven te besparen, bij vijf- en tientallen te gelijk — op den brandstapel worden gebracht. Het gebeurt soms ook, dat het graf niet kan worden teruggevonden of dat het stoffelijk overschot geheel is te loor gegaan. In dit geval staat de wet toe om den overledene eenvoudig in effigie te verbranden en zich daartoe van een klein, uit lontarblad geknipt poppetje te bedienen, een middel dat ook wel ten bate van personen, die buiten het eiland gestorven zijn, wordt aangewend. Alleen vorsten en andere aanzienlijke personen, voor wie de te maken onkosten geen bezwaar opleveren, bewaren hunne dooden aan huis, tot tijd en wijle het meleboe (verbranding) kan plaats hebben. Door allerlei middelen worden de lijken dan zooveel mogelijk tegen ontbinding gevrijwaard en in eene daartoe speciaal ingerichte tent op het familie-erf neergelegd. Zoodra aan de talrijke formaliteiten is voldaan, waarmede gewoonlijk weken heengaan, wordt het lijk in een daartoe ingericht toestel geplaatst en onder veel drukte naar de sema of verbrandingsplaats overgebracht. Bedoeld toestel is een

hoog, piramidaal-vormig, uit een grooter of kleiner aantal verdiepingen bestaand gevaarte, dat hoofdzakelijk van bamboe en rotan in elkaar wordt gezet. De gewone naam is *wadah*, doch wordt deze voor de hoogere standen door eenen anderen vervangen, gelijk ook de geheele inrichting, b.v. het aantal verdiepingen en de van buiten aangebrachte versieringen, duidelijk het kastenverschil doen uitkomen. Zoodra de stoet op de sema is aangekomen, wordt het stoffelijk overschot uit de wadah genomen en in een soort van houten bak — waaronder hout ligt opgestapeld — geplaatst, en treedt de priester voor om het nogmaals met gewijd water te besprenkelen en er de laatste gebedsformulieren over uit te spreken. Na afloop van deze plechtigheid steekt men den brandstapel aan en is alles weldra tot asch verteerd. Ook de lijkwagen wordt op eene afzonderlijke plaats aan de vlammen prijs gegeven. Den volgenden dag heeft de overbrenging van de asch naar zee plaats.

De vroeger ook op Bali algemeen heerschende gewoonte, dat weduwen hare vorstelijke echtgenooten in den dood volgden, door zich levend te laten verbranden, is officiëel afgeschaft, doch schijnt in de opzichzelfstaande landschappen van tijd tot tijd nog te worden gevolgd. De meest heroïke wijze daarbij is, dat het slachtoffer, na zich eerst met een kris te hebben doorstoken, naast het brandende lijk in den vuurgloed springt. Zij verwerft zich daardoor den eeretitel van *satya*, welke hooger is dan die van *béla*, gegeven aan vrouwen, die zich eenvoudig levend op eenen tweeden vuurstapel laten neervallen en zoo, gelijk het heet, haar „trouw tot in den dood" aan den dag leggen.

Litteratuur. Eene opgave daarvan vindt men bij H. Tonkes, Volkskunde von Bali. Halle a/S. 1888. Daaruit vermelden wij in het bijzonder: R. Friedrich, Voorloopig verslag van het eiland Bali, Verh. v. h. Bat. Gen. XXIII; Zollinger, Uitstapje naar het eiland Bali, T. v. Ned. Indië Jaarg. VII, Dl. IV en VIII, Dl. IV; Idem, Reis over Bali en Lombok, Verh. Bat. Gen. XXII; P. L. van Bloemen Waanders, Bijdr. tot de kennis van het eiland Bali, T. v. N. I. 1868, II. bl. 367; R. v. Eck, Schetsen van het eiland Bali, (Tijdschr. v. Ned. Indië 1878, 1879); R. v. Eck, Het lot der vrouw op Bali (Tijdschr. v. h. Bat. Gen. XVIII); R. v. Eck, en F. A. Liefrinck, Kerta sima of gemeente en waterschapswetten op Bali. (T. v. h. Bat. Gen. XXIII, bl. 161); F. A. Liefrinck, De rijstcultuur op Bali, (Ind. Gids 1886, II); J. Jacobs, Eenigen tijd onder de Baliërs, Bat. 1883; O. J. H. Graaf v. Limburg Stirum, Tijdschr. v. h. Aardr. Gen. 1887, bl. 3; en bovendien: F. A. Liefrinck, Bijdrage tot de kennis van het eiland Bali, Tijdschr. v. h. Bat. Gen. XXXIII.

BALIGÉ. Ondermarga (Zie op MARGA) van de onderafdeeling Toba van de afdeeling Toba en Silindoeng van de resie Tapanoeli; met gelijknamige hoofdplaats, gelegen aan den Z.O.lijken inham van het meer van Toba, welk gedeelte van dat meer daarom ook wel Tao Baligé wordt genoemd.

BALIGÉ. Hoofdplaats van de onderafdeeling Toba, afdeeling Toba en Silindoeng, resie Tapanoeli, en standplaats van een controleur bij het B. B.

BALIGO, Soend. Zie KOENDOER.

BALIGOH en BONDOH-RIMBOE. Namen op West-Sumatra voor eene met de *Timalia's* verwante vogelsoort, *Garrulax bicolor;* andere soorten zijn *Girgoedei itam*, *Garrulax palliatus; Goedei binnang* of *Bagoeh*, *Melanocichla lugubris* en *Girgoedei*, *Rhinocichla mitrata* zijn soorten van verwante geslachten.

BALI KAMBANG. Eiland in de Indische zee aan de Zuidkust van de residentie Pasoeroean. Men vindt er vogelnestklippen.

BALIMBING, Mal. Mol. Zie BELIMBING.

BALINEESCH. Vier talen, het Javaansch, het Soendaneesch, het Madoereesch en het Balineesch, maken tezamen eene groep uit, die gevoegelijk de Javasche taalgroep kan worden genoemd (Zie INDONESISCHE TAALSTAM), zoowel in aardrijkskundigen als in taal- en letterkundigen zin. Meer dan het Soendaneesch en het Madoereesch heeft het Balineesch, reeds sints eenige eeuwen, onder den invloed gestaan van het Javaansch, en de Balineesche letteren zijn, wat vorm en inhoud betreft, eigenlijk meer Javaansch dan oorspronkelijk. De spreektaal van de Balineesche natie is inlandsch, maar de schrijftaal is in den regel een eigenaardige mengeling van Javaansch en Balineesch. Taalsoorten, zoo als het Javaansch met zijn Ngoko en Krama, heeft het Balineesch niet, maar er zijn een groot aantal Javaansche woorden in opgenomen, die gebruikt worden door den mindere, als hij spreekt tot den meerdere, meer bepaald door de Soedra's, als zij het woord richten tot leden der drie hoogere kasten. Ook aanzienlijken, onderling in gesprek, bezigen die hooge woorden, in geval zij niet tot elkander in familiebetrekking staan. De gewone en dagelijksche taal, dus het echte en zuivere Balineesch, wordt gesproken door den meerdere, die het woord richt tot den mindere, meer bepaald door de leden der hoogere kasten, als zij spreken tot Soedra's. Die taal wordt ook gebruikt door de leden van alle kasten onderling, behalve dan wanneer verschil in rang en stand het gebruik van hooge woorden eischt. Verder, en hierin ligt het verschil met het Javaansch, door „familieleden onderling, zoowel door de ouders tot de kinderen, als omgekeerd" (van Eck).

De schrijftaal der Balineezen wordt gevonden in rijmwerken of kidoeng's, zijnde deels naar Bali overgebrachte Javaansche gedichten in de zoogenaamde nieuwere versmaten, deels Balineesche vertalingen of dichterlijke bewerkingen van oorspronkelijke Javaansche gedichten of Maleische verhalen. Deze laatste poëtische voortbrengselen heeten ook wel gagoeritan, d. i. dichtstukken, en hierbij sluiten zich eenige boeken aan, die, hoewel ook oorspronkelijk van vinding en bewerking, even als de dichtstukken, meerendeels uit Javaansche woorden bestaan. Slechts in enkele gedichten neemt het aantal leenwoorden eene ondergeschikte plaats in, en dan dienen deze veelal voor het rijm of voor rhetorisch sieraad. Brieven, staatsstukken en wettelijke verordeningen zijn natuurlijk in proza opgesteld, maar tot kunstproza komt de Balinees niet, naardien al wat bij hem fraaie letteren mag heeten in maat en rijm wordt uitgedrukt. Naast al die eigenaardige kunstvoortbrengselen heeft de beschaafde Balinees in meerdere of mindere mate kennis van eenige kekawin's of Kawi-gedichten (zie KAWI) en van proza-werken, in Kawi of Oud-Javaansch opgesteld, van rechtsgeleerden,

zedekundigen, geneeskundigen en geschiedkundigen inhoud, tot welke laatste de Genealogiën kunnen worden gebracht. Het Balineesch wordt gesproken op het eiland Bali en in den noordwestelijken hoek van het eiland Lombok. De alhier woonachtige Balineezen, geschat op 50.000 zielen, ongeveer een tiende van de gansche bevolking, hebben nog meer dan hunne stamgenooten op Bali lust en tijd voor letteroefeningen, en menig gedicht, dat op het moedereiland tot de geliefkoosde letterspijze behoort, is „op Lombok of Sasak vervaardigd, en wordt dan ook in de wandeling *Kidoeng Sasak* genoemd (v. E.)." — Het Balineesch wordt geschreven, of eigenlijk in versch palmblad ingesneden of ingekrast, met letterteekens, afkomstig van Java, en er is slechts weinig verschil tusschen het Javaansche en het Balineesche alphabet. Grooter is het verschil tusschen de talen, door de stamverwanten beoosten en bewesten straat Bali gesproken. Voor een deel een andere voorraad van woorden, voor een deel andere afleidingsvormen, zijn oorzaak dat de spruiten van denzelfden stam als vreemdelingen tegenover elkander staan, zoodra zij zich bedienen van hun aangeërfde moedertaal. Toch is weder groote overeenkomst in den bouw van Javaansch en Balineesch, met name in den groei van het actieve werkwoord en van eenige afgeleide naamwoordsvormen. De werkwoorden met het aanhechtsel *i* van den Javaan en den Maleier vertoonen echter in het Balineesch den uitgang *in*, even als het geval is in het Madoereesch. Maar voor den uitgang *kan* van het Maleisch hebben de Balineezen *ang*, evenals de Boegineezen en de Makassaren. Aan overneming is hier niet te denken, wat ook niet het geval is met de aanhechting van *n* aan een zelfstandig naamwoord, dat op een klinker eindigt en door een volgend woord in den tweeden naamval wordt bepaald, zooals mede geschiedt in het Dajaksch. Zegt de Dajakker voor: het huis des mans, *hoeman* (van *hoema*) *olo tä*, de Balinees zegt: *matan* (van *mata*) *anak*, oog van een man, iemands oog. De vergelijking met het Bataksch leert dat bij deze *n* aan eene afslijping van *i* moet worden gedacht en dat dus het Balineesch, evenals het Dajaksch, vroeger het voorzetsel *ni*, van, heeft gehad, dat in het Bataksch nog is blijven voortleven.

Bronnen. Beknopte Handleiding bij de beoefening van de Balinesche Taal ten dienste van Zendelingen en Ambtenaren, door R. van Eck, Zendeling op Bali. Utrecht, Kemink en Zoon, 1874. (In dit nuttig werkje komt geen Balineesch schrift voor). Eerste Proeve van een Balineesch-Hollandsch Woordenboek door id. Ibid. 1876. Van dezelfde hand zijn afkomstig: Losse opmerkingen over het Balineesch in het Congres-nummer van de Bijdr. v. h. Inst. 1883; Tekst en Vertaling van de Megantaká (met eene belangrijke Inleiding) in Verh. v. h. Bat. Gen., Deel XXXVIII; Bagoes Hoembará of Mantri Koripan. Balineesch gedicht. Tekst en Nederlandsche vertaling met aant., in Bijdr. t. t. l. en vlk. 1876; Balineesche spreekwoorden en spreekw. uitdr., in Deel XVIII en XXI v. h. Tijds. v. h. Bat. Gen. In deze beide Deelen nog: Balinesche lontarbrieven met vertaling en aant., door J. de Vroom, en in Deel XXI. De telwoorden in het Balineesch; Trouwe liefde beloond; een Balineesch verhaal en Hi Lingga P'ta, Balineesch volksgedicht, alle drie door id. Balineesch Spelboekje (bevat enkele verhalen) door Ranta (een geboren Balinees), Kweekeling te Bandoeng. Batavia, Lands-Drukkerij 1874. Eenige Balineesche Brieven, Processtukken, enz., door Johan S. A. van Dissel. Leiden. A. W. Sijthoff. 1885. Aanhangsel (daarop) 1886.

BALINGBING, SOEND. en BATT. Zie BELIMBING.

BALISAMBA. Zie BOENGLON.

BALLA BOELOE. Regentschap op het eiland Saleyer.

BALOERAN. Een niet meer werkzame vulkaan, die den uitersten N.O.hoek van Java beslaat, 1290 meter hoog is, en uitloopt in kaap Sedano.

BALOEROE, MAK. Zie MALATI.

BALOKAN. Naam van een baai van Poeloe Weh, waar de schepen bij het barste weder veilig liggen als in een binnenmeer.

BALOTJI. Een der regentschappen van de onderafdeeling Bergregentschappen, (Zie aldaar) Gouv[t] van Celebes en onderh.

BAMA, SOELA. Zie DJARONG.

BAMBAM, MAL. Zie BEMBEM.

BAMBANGAN. Javaansche naam voor eene Reiger-soort, *Ardetta sinensis;* eene andere, *Ardetta flavicollis* heet *Tomtomman* of *Tototan* op Java; de Javaansche naam voor *Ardetta cinnamomea* is *Ayam-Ayaman*, in West-Sumatra *Roahroah banken* en *Boerong-kaladi;* op Billiton *Roetjau.* Eene na verwante soort is *Butorides javanica*, *Oepi-oepian* in het Javaansch. *Ardetta garzetta* wordt op Sumatra *Bangou-paeti* genoemd, op de Aroe-landen *Ngala*, een collectiefnaam voor alle witte reigers. *Ardea novae hollandiae* heet *Baura* op Goram. *Doerweyr* is op de Aroe-eilanden een collectiefnaam voor reigers, op de Kei-eilanden *Menhaar.* Op Andai, N. Guinea, is de collectiefnaam voor reigers, *Mansau.*

BAMBANGAN of **BANBANGAN (IKAN).** Naam voor Hoek-Baarzen, *Mesoprion*-soorten op Borneo en in de Lampongs: in de Padangsche Benedenlanden *Djinaha* of *Djenaha:* te Benkoelen *Sepat* of *Sepah*, op Bali (afdeeling Boeleleng) *Ikan Ketambak.* Op Riouw en Billiton *I. bambang* of *bambangan.*

BAMBOE, vulg. MAL.; BOELOH, MAL.; PRING, LAAG-JAV.; DELING, HOOG-JAV.; AWI, SOEND.; PERENG, MAD.; BOELOE, BATT.; BOELO, MAK.; KABALAM N. G. 4 R.; TABADIKO, TERN.; BOLOH, LOEB., SUM.; HAWI of PERING, LAMP.; OEKA, BOER.; PARAWATA, BOET.; TRING, ATJEH; OETÉ of OLÉ, ALF. AMB.; TAKI, TAMBELAN of TOTOÖREN, ALF. MEN. Algemeene benamingen voor de verschillende soorten van *Bambusa* L. en verwante geslachten, alle behoorende tot de familie der *Gramineae.*

Geen gewas is van zoo veelvuldig nut voor de inlandsche bevolking als het bamboe, zoowel de gave stammen, die tot een lengte van 40 voet opgroeien, als gespleten of als bindsel tot touw verwerkt. Men vindt het schier overal in het wild; o. a. vormt *Bambusa apus Schlt.* uitgestrekte bosschen langs de zuidelijke hellingen van eenige bergen in Oost-Java, zoodat bepaalde aanplantingen niet noodig zijn, die dan ook alleen geschieden in de nabijheid van bewoonde plaatsen; soms als middel van veiligheid en verdediging. De vaste, uiterst harde stammen en dichte takken, welke ook doornachtig worden, vormen een moeilijk doordringbaren muur. Zie verder: BOUWMATERIAAL (*inlandsch*).

Het aantal soorten is zeer groot en de bota-

nische beschrijving is nog onvolledig. Onder de voornaamste verdienen vermelding:

Bambusa Apus Schlt. (AWI APOES, SOEND.; PRING APOES, JAV.) als bindsel bij huisbouw, tot het vlechten van mandenwerk; de eenige soort, waarvan touw kan worden vervaardigd.

B. Nigro-Ciliata Buse. (AWI BITOENG, SOEND.; PRING PETOENG, JAV.; BOELOH BETOENG, MAL.; TRING BETOENG, ATJEH; BOELO PATOENG, MAK.) voor huisbouw, ofschoon spoedig door insekten aangetast; van deze soort worden de jonge spruiten het meest gegeten.

B. Verticillata Bl. (A. TALI, SOEND.; P. WOELOEH, JAV.; B. KASAP, MAL.; B. KARISA, MAK.; LOLÉBAH, TERN.; WOEDOE of WOELOED, ALF. MEN.) voor omheiningen; het water in de halmgeledingen wordt bij buikaandoeningen gedronken.

B. Fera Miq. (A. TOETOEL, SOEND.; P. AMPÈL, JAV.; TOTOÖDEN of TOTOÖREN, ALF. MEN.) vooral gebezigd om water in te bewaren en ook als draagstokken.

B. Vulgaris Wendl. (P. DJAWA, JAV.. TAKI of TAHAKI, ALF. MEN., TÉRI of TÉLI, ALF. AMB.) voor wanden en vloeren van huizen.

B. Teba Miq. (BANGGÉHA, ALF. AMB.; TOTOÖDEN OE WATOE, of TOTOÖREN OE WATOE, ALF. MEN.) voor omheiningen en wanden van huizen.

B. Aspera R. et S. (TAMBELAN, ALF. MEN.; TÉRI ÉLA of TÉLI ÉLA, ALF. AMB.; TABADIKO AKÈ TERN.; GOF of GOEF, N. G. 4 R.) tot vervaardiging van stoelen en vlechtwerk, waarin visch wordt bewaard.

Gigantochloa Maxima Kurz. (A. GEDÈ, SOEND.; ook A. GOMBONG en te Buitenzorg A. ANDONG; P. SOERAT, JAV.) voor beschotten en als watervaten tot het opvangen van palmwijn.

Schizostachyum Durio Rupr. (A. HAOER TJOETJOEK, SOEND.; P. ORI, JAV.; DORÉ, MAD.; B. GADING of B. DOERI, MAL.) tot het maken van voetangels en versperringen.

Sch. Blumei N. Ab. Es. (A. KIRISIK, SOEND.,) voor ladders, stellaadjes en bevloering.

Door het steeds toenemend verbruik is het, vooral in de nabijheid van hoofdplaatsen, voor de bevolking zeer voordeelig in het bezit te zijn van bamboestoelen, welke bij verkoop een niet onaardige winst opleveren.

In den laatsten tijd worden pogingen aangewend, op Java de Chineesche en Japansche bamboesoorten in te voeren, die voor de Europeesche markt van bijzondere waarde zijn.

BAMBUSA. Zie BAMBOE.

BA MÉË, ATJEH. Zie KAJOE ASAM.

BAMPOE. Zie LANGKAT. (RIVIER VAN)

BANA, MAL. W. SUM. Zie BANO.

BANAAN. Zie PISANG.

BANANG (IKAN), Eene vischsoort, *Upenoides bivittatus*, bij de Timoreezen aldus genoemd.

BANDA. Maleische naam op Sumatra voor Rijstetende Vogels: zoo *Banda Oeban*, *Amadina maja*, welke vogel op Java *Bondol* heet; het welbekende Rijstvogeltje, *Amadina oryzivora*, heet op Java *Glate; Am. punicea*, *Menyiring; A. punctularia*, *Pekking; A. striata*, *Prit; A. prasina*, *Binglis*.

BANDA (ook *Banda-Neira* of *Néra* of *Néro*). Hoofdplaats van de gelijknamige afdeeling der residentie Amboina, zich uitstrekkende langs de zuidkust van het eiland van dien naam, tevens zetel van den assistent-resident.

Zij bestaat uit een europeesche, chineesche en inlandsche wijk en heeft als openbare gebouwen het residentiehuis, een hervormde kerk, lagere scholen voor europeanen en inlanders, benevens een gevangenis. Een detachement van het garnizoens-bataljon der Molukken maakt het garnizoen uit; er worden twee, niet bezette forten, Nassau en Belgica, gevonden, welke dagteekenen van het begin der 17e eeuw. De schutterij is omstreeks 500 man sterk en staat onder het bevel van een kapitein-kommandant. De gewone ankerplaatsen zijn vóór het residentiehuis en in het Zonnegat, een straat, welke Banda-Neira van den Goenoeng Api scheidt. Na de intrekking van het monopolie der muskaatnotencultuur is de plaats in welvaart zeer vooruitgegaan.

BANDA-EILANDEN. Groep van drie grootere en meerdere kleine eilanden, gelegen in de Bandazee op ongeveer 4° 32′ Z. B. en 130° O. L., welke met Oost-Ceram (Waroe), de Ceram-Laoet- en Goram-eilanden, tevens de afdeeling Banda der residentie Amboina vormen, onder het bestuur van een assistent-resident, die te Banda-Neira gevestigd is. De grootere heeten Lontor, Banda-Neira en Goenoeng Api en vertoonen zich als een kratermuur rondom een binnenzee; van de twee eersten is het heuvelachtig terrein overal begroeid, maar de G. Api (zie API. GOENOENG) is een nog altijd werkzame vulkaan. Behalve de genoemde eilanden, bestaat de Banda-groep nog uit het zeer kleine eilandje Kraka, en een zestal andere, die verder van de hoofdgroep gelegen zijn; het verste af ligt Swangi, een onbewoonde 30 à 40 m. hooge rots, op niet meer dan 10 uur roeiens van de hoofdgroep verwijderd. Onder de grootste hoogten kunnen nog de G. Bandéra (± 500 m.) in het noordoostelijk deel van Lontor en de Papenberg (± 200 m.) in het noordwesten van Banda-Neira genoemd worden. Stroomende wateren ontbreken geheel, en in de behoefte aan water wordt door het opvangen in regenbakken voorzien. De zee, die deze eilanden omgeeft, neemt op zekere tijden van het jaar (Juni en September) een witte kleur aan, *melkzee* genaamd, die veroorzaakt wordt door diertjes, welke als haarvormige rozenkransen, in groepen van 20 à 30 bijeen, dun als een kinderhaar en ongeveer één tiende streep lang, in ontelbare massa's zich dooreen bewegen, en de zee mijlen ver wit kleuren, als hing een nevel over hare oppervlakte.

De bodem dezer eilanden leent zich bij uitstek voor de teelt van notemuskaatboomen, waartoe de grond in meerdere plantages, *perken* genaamd, is verdeeld. Andere gewassen worden slechts in zeer geringe hoeveelheid aangekweekt: in grooter aantal nog *kanari*-boomen, welke hoofdzakelijk tot schaduw in de notenperken dienen. Ultimo December 1892 bedroeg de opbrengst 9648 pikol noten en 2439 pikol foelie, bij een handelsomzet voor een bedrag van *f* 572080.— aan invoer en van *f* 1771100.— aan uitvoer.

Op het eiland Rozengain vindt men nog een gouvernementsaanplant van *djati*-boomen, ten getale van 65000, waarover een opziener het toezicht uitoefent; op Poeloe Pisang was vroeger een inrichting tot verzorging van melaatschen; en op Poeloe Ay zijn een buskruitmagazijn en een bewakingsdetachement. Op de eilanden Pisang, Rozengain en Rhun zijn gronden in erfpacht afgestaan (29, 400 en 467 bouws); op Poeloe pisang worden daar klappers, elders muskaatnoten geteeld.

Bij de komst onzer voorvaderen in Indië was de bevolking in twee elkander dikwijls vijandige bondgenootschappen verdeeld, en leefde onder een zeer democratisch bestuur, zoodat de voornaamste aangelegenheden in volksvergaderingen werden behandeld, ofschoon een herinnering aan het bestaan van koninkrijken onder haar voortleefde.

De eerste aanraking der Nederlanders met deze eilandengroep dagteekent van het begin van 1599, toen Jacob van Heemskerck te Lontor kwam en kort daarop een verbond sloot met de hoofden, terwijl hij er tot het drijven van handel in noten en foelie een loge bouwde. Al spoedig ontstonden er oneenigheden, daar de inboorlingen zelven elkaar niet vertrouwden en ook de Engelschen trachtten hier vasten voet te krijgen en voor zich den alleenhandel te bedingen. Met den moord op den admiraal P. H. Verhoeven in 1609 bereikten deze haar toppunt; en nu volgde een verdelgingskrijg, welke in 1619 eindigde met de volledige inbezitneming der geheele groep door de Compagnie, die door Coen met groot beleid, maar tevens met groote strengheid en wreedheid werd uitgevoerd. De bevolking, bij de komst der onzen op ruim 15000 zielen geschat, over tal van welvarende dorpen, vooral Lontor, verbreid, ging daarbij door oorlog, armoede en gebrek grootendeels ten onder en men schat het aantal overblijvenden op hoogstens 1000, die machteloos tot verder verzet naar de naburige eilanden uitweken. Reeds in den aanvang der 17e eeuw werd aan enkele vrije lieden, gewezen Compagnie's dienaren, toegestaan stukken grond voor de notemuscaatcultuur te ontginnen, hetgeen zich later uitbreidde, echter steeds op voorwaarde, dat het product tegen bepaalde prijzen in 's Compagnies pakhuizen zou worden afgeleverd, terwijl van Regeeringswege hulp werd verleend tot het bekomen van arbeiders enz. Sedert 1870 is dit monopolie echter geheel opgeheven (Zie NOTENCULTUUR) en door de ongeveer gelijktijdig aangerichte verwoesting van noteboomen op de kust van Mozambique het meest tot de tegenwoordige welvaart heeft geleid. Thans worden Banda-Neira, Lontor, Ay of Ai, Rhun en Rozengain bewoond door een zeer gemengd ras, ± 6000 zielen sterk, zijnde afstammelingen van bewoners der omliggende eilanden en van Javanen, die zoowel den christelijken als den mohamedaanschen godsdienst belijden en zich meestal met de vischvangst bezighouden.

Literatuur: Bleeker, Reis door de Molukken enz. Bat. 1856. — Lans, Rozengain. Rott. 1872. — Van der Chijs, De vestiging van het Nederlandsche gezag over de Banda-eilanden. Bat. 1886. — Van der Linden, Banda en zijne bewoners. Dordr. 1873.

BANDANG (IKAN). Naam voor Zilver-Haringen, *Chanos orientalis*, *Elops saurus* en *Albula bananus* te Tapanoeli en Benkoelen, ook op Billiton.

BANDA-OELOE, BAT. Zie ILÈR.

BANDAR. Hoofdplaats van de Pasoemah-landen, onderafdeeling van de afdeeling Lematang Oeloe en Ilir, Kikim en de Pasoemah-landen, van de resie Palembang. Deze plaats is gelegen aan de rivier Endikat.

BANDA-RAJAH. Zie TAMPOOA.

BANDAR CHALIPAH. Plaatsje aan de Kwala Padang, in het zuiden van de afdeeling Deli, nabij de grens van de afdeeling Batoe Bara, standplaats van een ontvanger van de in- en uitvoerrechten.

BANDARSEDAJOE. District van de afdeeling en het regentschap Batang van de residentie Pekalongan, met gelijknamige hoofdplaats, standplaats van den controleur van de afdeeling Bandar. In dit district zijn ongeveer 1800 baoe's gronden in erfpacht uitgegeven, waarop hoofdzakelijk koffie, kina, cacao en cubebe worden geteeld.

BANDAR POELO. Plaats in Asahan (resie Oostkust van Sumatra), nabij de grens met de onafhankelijke Bataklanden, tot welke plaats de Asahan-rivier voor kleine stoomvaartuigen en sleepbootjes bevaarbaar is.

BANDÉRA of BANDEIRA. Naam aan verschillende bergen in den archipel gegeven, onder welke wij slechts noemen: *G. Bandera* op Lontor, ongev. 500 M., en een der toppen van den Rindjani op Lombok, op meer dan 3000 M. geschat.

BANDIETEN-EILAND. Ook wel POELOE PANDITA genaamd, is de onjuiste benaming vaak gegeven aan Noesa Penida in Straat Lombok. Zie PENIDA.

BANDING-AGOENG. Hoofdplaats van de onderafdeeling Ranaudistricten, van de afdeeling Komering en Ogan Oeloe, Enim en de Ranaudistricten van de resie Palembang. Die plaats ligt aan den noordelijken oever van het meer Ranau, ter plaatse waar de Komering-rivier uit dat meer stroomt.

BANDJAR. District van de afdeeling en het regentschap Soekapoera der residentie Preanger regentschappen, met gelijknamige hoofdplaats, gelegen aan de Tjitandoeï. Deze plaats, tot nog toe de stapelplaats van de koffie, die uit het zuidoostelijk deel der Preanger regentschappen langs genoemde rivier, — die hier reeds voor groote prauwen bevaarbaar is, — wordt afgevoerd naar Tjilatjap, zal, nu de spoorlijn tot Tjilatjap in exploitatie is, waarschijnlijk veel van haar tegenwoordige belangrijkheid verliezen.

BANDJAR. District van de afdeeling en het regentschap Bandjarnegara der residentie Banjoemas, met districtshoofdplaats Wanadadi.

BANDJARAN. District van de afdeeling en het regentschap Bandoeng, der residentie Preanger regentschappen, met gelijknamige hoofdplaats. In dit district zijn ruim 5000 baoe's gronden in erfpacht afgestaan, welke hoofdzakelijk dienen voor de teelt van kina.

BANDJARAN. District van de afdeeling en het regentschap Japara der gelijknamige residentie. Het districtshoofd heeft tot standplaats Tengoeli. In dit district zijn ruim 1100 baoe's gronden in erfpacht uitgegeven, welke hoofdzakelijk dienen voor de teelt van koffie, suikerriet, peper en inlandsche gewassen.

BANDJARHARDJO. District van de afdeeling en het regentschap Brebes der residentie Tegal, met gelijknamige districtshoofdplaats. Het ressorteert onder de contrôle-afdeeling Brebes. In dit district ligt het particuliere land Ketanggoengan West, groot 3749 baoe's, waar padie, suiker, koffie en tweede gewassen geteeld worden.

BANDJARNEGARA. Afdeeling van de residentie Banjoemas, groot 90458,75 hect., met gelijknamige hoofdplaats, en bevattende de districten Singamerta, Bandjar, Karang Kobar en Batoer. De afdeeling vormt den N.Oostelijken hoek van het gewest Banjoemas, en grenst ten N. aan de residentie Pekalongan, waarvan ze door het Diënggebergte wordt gescheiden, terwijl ze ten O. begrensd wordt door de afdeeling Ledok van de

residentie Bagelen. Aan de W.zijde vormt de Kali Gintoeng de grens met de eveneens tot de residentie Banjoemas behoorende afdeeling Poerbalingga.

Het N.O.lijk deel der afdeeling is zeer bergachtig; maar zuidelijker wordt ze doorsneden door het dal van de Serajoe, welke rivier de afdeeling in haar grootste breedte van O. naar W. doorstroomt, en waaraan ook de hoofdplaats ligt. De Gouvernements koffie-aanplantingen zijn er zeer uitgestrekt.

BANDJERMASIN. (RIJK VAN) Het voormalig rijk van Bandjermasin omvatte vroeger het geheele zuidelijke- of benedengedeelte van het stroomgebied van de Barito, en stond onder het bestuur van een Sultan, die oorspronkelijk te Kajoe Tanggi gevestigd, van af 1771 zijn hoofdverblijf te Martapoera had. Reeds in 1606 hadden de Nederlanders handelsbetrekkingen met dat rijk aangeknoopt, en bestond de uitvoer voornamelijk in peper, stofgoud, rotan en andere boschproducten. In 1669 werden echter die betrekkingen afgebroken, tengevolge van de verradelijke handelingen en de vijandige stemming der bevolking. De Engelschen, die zich daarna van den handel met Bandjermasin meester maakten, kregen er vasten voet, doch werden de zich aldaar ophoudende Engelschen in 1707 vermoord, tengevolge waarvan het rijk een tijd lang geen handelsbetrekkingen met Europeanen had. De Sultan, die de waarde van dien handel had leeren kennen, deed langen tijd vergeefs aanzoek bij de Nederlandsche O. I. Compagnie om die betrekkingen te hervatten, wat eenigen tijd geweigerd werd, tot in 1726 de vaart op Bandjermasin werd hervat en in 1733 een verdrag gesloten, waarin de Compagnie den Sultan tegen al zijn vijanden beloofde te beschermen, waartegen de alleenhandel in peper aan de Compagnie werd gewaarborgd, met uitzondering van één schip jaarlijks naar China te bestemmen; van welke bepaling echter al spoedig ten nadeele van de Compagnie schromelijk misbruik werd gemaakt, totdat daaraan in 1747 door Van Imhoff een einde werd gemaakt, door opheffing van die uitzondering ten behoeve van China, en door het vestigen van een handelskantoor te Bandjermasin in 1749. In 1787 stond de Sultan, die den wettigen vorst, wiens voogd hij was, verdreven had, zijn rijk aan de Compagnie af, als belooning voor de hem verleende hulp, om het weder in leen te aanvaarden, terwijl bovendien een aanzienlijk gedeelte van zijn gebied door haar in eigendom verkregen werd. Bandjermasin werd echter in 1809 op last van Daendels verlaten, daar het de kosten niet dekte. Tijdens het Engelsche tusschenbestuur voerde de Engelsche resident Hare het bestuur te Bandjermasin, die van den Sultan een stuk land in leen kreeg, dat schaarsch bevolkt was, maar waarheen door tusschenkomst van Raffles meer dan 5000 menschen van beider kunne heengezonden werden op een wijze, die niet veel van slavenhandel verschilde en in sommige opzichten misschien nog erger was, 't geen bij de wederovergave van het bestuur aan de Nederlanders tot ernstige verwikkelingen aanleiding gaf. (Zie J. C. Baud, Bijdr. t. t. l. e. vlk. Nieuwe Serie. III).

Geruimen tijd heerschte een goede verstandhouding tusschen den Sultan en het Ned. Indische Gouvernement, na de troonsbeklimming van Sultan Adam in 1825 nog versterkt door een contract (1826) waarbij uitgestrekte landen, o. a. de bezittingen van het rijk op Borneo's Oostkust aan Nederland werden afgestaan, en de keuze van een troonsopvolger en van den rijksbestierder aan het Gouvernement werden overgelaten.

In 1852 was de Ned. Indische regeering verplicht van dat recht gebruik te maken, en dit gaf aanleiding tot verwikkelingen, die leidden tot den ondergang van het rijk. In 1842 werd nl. des Sultans jongere zoon Praboe Anom voor die waardigheid voorgedragen. De Indische regeering had tegen hem bezwaar en de onbeduidende Ratoe Anom Mangkoe Boemi Kentjana bleef die betrekking behouden. Daarenboven werden in 1849 kolenmijnen geopend in apanage-gronden van den rijksbestierder te Pengaron, wat de verwikkelingen veel verergerde. De resident begon zich nu meer met de binnenlandsche zaken te bemoeien, en haalde den Sultan over de voordracht tot aanstelling als troonsopvolger van den rechthebbenden Pangeran Hidajat Oellah, zoon van den in 1852 overleden troonsopvolger, in te trekken. De uit een bijwijf geboren oudere broeder van Hidajat, de door de bevolking gehate Pangeran Tamdjid Illah, werd toen voorgedragen. Bij geheim testament herriep de Sultan die laatste voordracht. Tamdjid Illah nam reeds de betrekking van rijksbestierder waar. In de hoop, de gronden van Pengaron later aan het Gouv. te trekken, bewerkte de resident ook diens aanstelling tot Sultan moeda of troonsopvolger. Nu nam Praboe Anom wederrechtelijk den titel van troonsopvolger aan en er ontstonden hofkabalen. Tamdjid Illah bleef bij den resident in Bandjermasin; de Sultan woonde in Martapoera. In 1856 werd de eerste als troonsopvolger bevestigd en Hidajat tot rijksbestierder aangewezen. De laatste verloor daardoor zijn recht op den troon. Praboe Anom werd in Bandjermasin geïnterneerd, waarheen de Sultan verhuisde. Toen deze stervende was, keerde hij naar Martapoera terug, waarheen Praboe Anom hem volgde, in weerwil van het verbod van den resident. Na den dood van den Sultan in 1857 werd Praboe Anom op verzoek van den nieuwen Sultan Tamdjid Illah door soldaten te Martapoera opgezocht, maar wist te ontkomen. Door tusschenkomst van Hidajat teruggebracht, werd Praboe Anom tegen de afspraak in door den resident gevangen genomen en naar Java opgezonden. Hidajat verzocht toen vergeefs zijn ontslag als rijksbestierder. De nieuwe Sultan maakte zich meer en meer gehaat bij de bevolking en de machtige priesterpartij, waardoor woelingen ontstonden waarvan een afstammeling van den in 1787 verjaagden Sultan Amir, Pangeran Antasari, gebruik trachtte te maken om zijne rechten op den troon te doen gelden. Hidajat werd naar Moening gezonden, waar een geestdrijver was opgetreden; te Martapoera kreeg hij de bewijzen in handen dat de onlusten door den Sultan waren aangestookt, ten einde hem ten val te brengen. Hij wilde nu niet naar Bandjermasin terugkeeren, uit vrees voor het lot dat Praboe Anom te beurt was gevallen. De schoonzoon van den laatstgenoemde, Pangeran Amin Oellah, naar Hidajat gezonden om hem tot terugkeeren over te halen, speelde dubbel spel, verhinderde een samenkomst met den resident, doch bracht hem bericht dat een opstand tegen den Sultan zoude uitbreken, wat inderdaad het geval was één dag nadat de Kolonel A. J. Andresen het bestuur had overgenomen (April 1859). Het mijn-étabilssement te Pengaron werd aangevallen en verscheidene Europeanen, beambten en zendelingen, in de bin-

nenlanden werden vermoord. Andresen trad met kracht op en verdreef de muitelingen uit Martapoera. Door een ongelukkig misverstand vreesde Hidajat, wien Andresen als de meest geschikte persoon beschouwde om als Sultan optetreden, voor verraad, en nam plotseling de vlucht uit Martapoera, waarheen hij zich had begeven, om op uitnoodiging van Andresen eene vergadering bij te wonen (Juni 1859). Op aandrang van Andresen deed Tamdjid Illah afstand van den troon; en toen later Hidajat meer en meer in den opstand verwikkeld werd, besloot de regeering, op voordracht van den opvolger van Andresen, Nieuwenhuijsen, dat het rijk van Banjermasin voortaan niet meer in leen zou worden uitgegeven (Dec. 1859). Aan Verspijck was het intusschen gelukt, den opstand, die in de binnenlanden woedde, grootendeels te onderdrukken; doch niet dan nadat het afloopen van het stoomschip de Onrust, door Soerapatti, bloedverwant van Antassari, op de Barito bij Teweh groote ongerustheid had veroorzaakt. De publicatie van het besluit der Regeering, om Bandjermasin in te lijven (11 Juni 1860) deed echter het verzet opnieuw in krachten winnen, waarbij de dweepzucht der bevolking zich in het „beratib beamaal" lucht gaf. In 1861 vorderde men nog weinig met de onderdrukking van den opstand; in het begin van 1862 bood Hidajat echter zijne onderwerping aan, maar toen hij reeds in het vaartuig gestapt was, dat hem naar het transportschip, met bestemming naar Batavia, zou brengen, kreeg hij berouw en nam de vlucht, naar hij beweerde op aanstoken van zijn vertrouweling Demang Lehman, die een groote rol in den opstand had gespeeld. In Februari echter onderwierp hij zich voor goed en werd naar Java verbannen. Door Verspijck en diens opvolger Happé werd de opstand krachtig onderdrukt; Demang Lehman werd ter dood gebracht, terwijl Antasari aan de pest bezweek. In 1865 was het verzet grootendeels gefnuikt, ofschoon in de ontoegankelijke bovenlanden de opstand nog bleef smeulen. In de volgende jaren bleef het vrij rustig. Een hoofd der opstandelingen, Wangkang, onderwierp zich in 1870. Spoedig daarop verzamelde hij weder kwaadwilligen en besloot met Soerapatti de hoofdplaats af te loopen. Hij werd echter teruggeslagen en sneuvelde. In Augustus 1883 stookte de zoon van Antasari, Pangeran Mohamad Seman, oproer in de boven-Doeson en beschoot den post te Moeara Teweh. Zijne benting te Mandoeroeian werd veroverd. Drie jaren later vertoonde hij zich in de boven Kahayan, waar hij uit zijne stelling bij Soengei Patangan verjaagd werd. Na dien tijd bleef de rust in de Z. en O. afdeeling van Borneo zoo goed als onverstoord. Een zware slag was aan Mohamad Seman toegebracht door de gevangenneming van zijn schoonzoon en voornaamsten volgeling, Pangeran Perbatasari; ofschoon van bijna alle macht beroofd, houdt zich de pretendent nog steeds in de bovenlanden op.

Litteratuur: E. B. Kielstra in de Indische Gids van 1891; W. A. Van Rees, De Bandjermassinsche krijg. Arnh. 1865; id. De Banj. krijg nader toegelicht, Arnh. 1867; De Haas, Eenige opmerkingen over het werk: De Banj. krijg. Leid. 1866; Le Rutte, Exped. tegen de versterking van Pang. Antasarie, Leid. 1863. Meyners. Bijdragen t. d. kennis der gesch. v. h. Banj. rijk, Leiden 1862.

BANDJERMASIN. Hoofdplaats van de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo en van de afdeeling Bandjermasin en Ommelanden, vroeger de zetel van den Sultan van het rijk van dien naam. Deze plaats, gelegen op 3°18′ Z. B. en 114°35′ O. L., ligt aan den linker-oever van de Barito op een eilandje, Tatas genaamd, dat gevormd wordt, doordien zich van de rivier van Martapoera, die zich daar ter plaatse in de Barito stort en waarvan de hoofdstroom de hoofdplaats aan de N.zijde omzoomt, even boven de hoofdplaats een smallere zijtak, de Antasan Kweeën, slechts voor prauwen bevaarbaar, scheidt, die Zuidelijk langs de hoofdplaats loopt, terwijl de Barito zelf de westelijke zijde van het driehoekig riviereilandje vormt. De ligging van Bandjermasin is buitengewoon gunstig voor den handel, daar niet alleen de breede en diepe Barito, maar zelfs de rivier van Martapoera voor groote schepen bevaarbaar zijn, en de plaats daardoor de stapelplaats is van de voortbrengselen van het geheele stroomgebied van de Barito. Er heerscht dan ook daar ter plaatse een zeer levendige groot- en kleinhandel, en deze met de daarmede in verband staande ambachten, maken de voornaamste bezigheid van de talrijke inlandsche bevolking uit. Zoo zijn de Bandjermasinsche rotanmatten beroemd, en bestaat er ook een levendige handel in onverwerkte rotan, benzoïn, was, drakenbloed en andere boschproducten, ijzer en daarvan aan de boven-Barito gesmeedde wapenen, diamanten, stofgoud, enz., allen voortbrengselen van genoemd stroomgebied. Aan den zuidelijken hoek van het eiland Tatas ligt de Schans van Thuyll, die de uitwatering van de Martapoera-rivier en gedeeltelijk ook de Barito beheerscht; terwijl een versterkte batterij op het eilandje Tamban in de Barito tegenover de uitmonding van de rivier van Martapoera dient, om het binnenvaren van vijandelijke vaartuigen in die rivier te beletten. De woningen zijn er wegens den drassigen bodem veelal op palen gebouwd, gedeeltelijk ook op vlotten (rakits). Zooals men uit het belang van de handelsplaats kan opmaken, wonen er een groot aantal Chineezen en Arabieren. Het geheele aantal inwoners bedroeg ult° 1893 42548 (420 Eur., 39010 inl., 2117 Chin., 921 Arab. en 80 andere vreemde Oosterl.).

BANDJIR is de naam, die gegeven wordt zoowel aan *hoog water*, als aan *overstrooming tengevolge van hoog water*. De Indische rivieren hebben in 't algemeen in haar bovenloop het echte karakter van bergrivieren; ze hebben een korten loop en een zeer aanzienlijk verval. Hoog water komt zeer schielijk op en bereikt spoedig zijn maximum. Begint het water te dalen, dan is weldra de normale stand weer bereikt. Geheel anders dus dan op onze Nederlandsche (beneden) rivieren, waar de genoemde periodes zeer lang duren. Elke regenval over een bepaald gedeelte van het stroomgebied bepaalt in 't algemeen een zekeren waterstand in de rivier. Maar elke hevige regenbui in een deel van het stroomgebied zal een plotselingen toevoer van water geven in de gewoonlijk talrijke, weinig vermogende, maar zeer sterk hellende beken en affluenten, welke in het bovengedeelte van het stroomgebied rivierwaarts loopen. Er volgt dan een bandjir in de rivier, die zeer spoedig afloopt.

In 't algemeen ontlasten zich zelden hevige regens gelijktijdig over het *geheele* stroomgebied; zij vallen op twee stroomgebieden, verdeeld door de waterscheiding; daarenboven zijn hevige regens meestal locaal. Als het zeldzame geval zich voor-

doet, dat het lang en aanhoudend heel hard regent boven het geheele bovenstroomgebied of een groot gedeelte daarvan, dan zal de rivier niet in staat zijn den steeds wassenden aanvoer naar beneden te werken in denzelfden tijd, waarin het water komt opzetten. En als het blijft regenen, zullen die kleinere, anders snel afloopende bandjirs zich als 't ware sommeeren. De bandjir groeit dan aan tot een reusachtige golf. Haar levende kracht is slechts te vergelijken met die der Krakatau-golven. Rotsblokken van vele kubieke meters, boomstammen worden meegevoerd; de oevers worden aangetast, het water stijgt tot boven den hoogen oever of dijk. Hevige overstroomingen hebben plaats. Alles wat in den weg komt wordt meegevoerd. Is de bandjir afgeloopen, dan is er nauwelijks eenige verhooging van den waterspiegel. De rivier is weer volkomen normaal. De hoeveelheid vaste stof, door bandjirs verplaatst, is zeer aanzienlijk. Daarom dragen zij bij tot de ALLUVIUM- (Zie aldaar) vorming. De overstroomingen mogen dikwijls veel schade doen, aan den anderen kant wordt er vruchtbaar slib afgezet op de overstroomde terreinen. Een der hevigste bandjirs is wel geweest die in de bekende kloof der Anei.

Bij bruggenbouw is de kennis van den *hoogsten bandjirstand* van veel gewicht. Hieromtrent worden gewoonlijk de „oudste inwoners" geraadpleegd, wier mededeelingen echter onder groote reserve moeten worden aangenomen.

Bronnen: Lamminga, Kracht van bandjirs, T. Kon. Inst. v. Ing. Afd. N. Ind. 1881/1882; Alpherts, De overstroomingen in de Pad. Bovenlanden (over den bandjir in de Aneikloof, naar 't rapport van IJzerman) in T. Kon. Inst. v. Ing. 1892/1893 Not.), Van Sandick, Bijdrage tot de Hydrographie v. Indramajoe (T. Kon. Inst. v. Ing. Afd. N. Ind. 1882/1883) bevat het verloop van een waargenomen bandjir in de Tjikeroe, graphisch voorgesteld, benevens een afvoerberekening.

BANDOENG. Afdeeling van de Preanger-regentschappen, met gelijknamige hoofdplaats, tevens hoofdplaats van het regentschap en van het gewest, wordt ten N. begrensd door de residentie Krawang, ten Z. en ten O. door de afdeeling Tjiandjoer, en ten W. door de afdeelingen Soemedang, Tjitjalengka, Limbangan en Soekapoera Kolot. Het noordelijk gedeelte wordt gevormd door het plateau van Bandoeng, terwijl het zuidelijk gedeelte zeer bergachtig is, en gevormd wordt door de Z.lijke hellingen van de bergen, die de Z.zijde van het plateau begrenzen. De afdeeling is 275558 hectaren of ruim 50 □ geogr. mijlen groot, en is verdeeld in de districten Oedjoeng-broengkoelon, Oedjoengbroeng-wetan, Bandjaran, Kopo, Tjisondari, te zamen de controle-afdeeling Noord-Bandoeng uitmakende, Tjilokotot, Rongga, Radjamandala en Tjihea, te zamen de controle-afdeeling West-Bandoeng uitmakende. Vroeger behoorde nog tot de afdeeling en het regentschap Bandoeng, de tegenwoordige afdeeling Tjitjalengka, die er echter in 1866 van is afgescheiden. De voornaamste cultures zijn er behalve de rijstbouw, de koffiekultuur en de kinakultuur, terwijl er ook op enkele ondernemingen thee wordt verbouwd. In 1894 waren er 55 erfpachtsperceelen tot een gezamenlijke uitgestrektheid van 11614 bahoe's uitgegeven. Het Gouvernement heeft er kinaaanplantingen, die in vrijwilligen arbeid aangelegd en bewerkt worden, en uitgestrekte koffietuinen.

BANDOENG. Hoogvlakte of plateau van gemiddeld ruim 700 m. boven den zeespiegel, wordt aan de Z.zijde ingesloten door de voortzetting van den oostelijken Kendengketen, waarin zich daar van W. naar O. de Patoeha, tot een hoogte van 2387 meter als hoogste top, de Tiloe, de Malabar, de Rakoetak, de Patengteng, de Mendelawangi, de Boedjoeng en de Roejoeng verheffen. Aan de N.zijde wordt zij ingesloten door den keten, die de grens van de afdeeling Bandoeng met de residentie Krawang vormt, en waarin zich daar van W. naar O. de Boerangrang, de Tangkoeban Prahoe, en de Boekit Toenggoel verheffen; ierwijl de O. en W.zijden van het plateau worden gevormd door dwarsketens, die de beide eerstgenoemden verbinden. Het plateau wordt met zeer sterke kronkelingen doorsneden door de Tjitaroem, die ten W. van den Rakoetak doorbrekende, in N.W.lijke richting stroomt, en zich op het plateau vereenigt met de Tjisangkoewi, die ook van het Z. komende tusschen den Tiloe en den Malaboe doorbreekt, en een weinig later de eveneens uit het Z. komende Tji Widaï opneemt. — De algemeene strekking van het plateau is van W.N.W. naar O.Z.O. Het heeft een lengte van ongeveer 25 geogr. minuten, terwijl de grootste breedte ongeveer 10½ geogr. minuten bedraagt, en de geheele oppervlakte ongeveer gelijk is aan de helft van de provincie Utrecht. Wegens haar hooge ligging en betrekkelijk koel klimaat is de vlakte van Bandoeng wel eens voor kolonisatie door Europeanen aanbevolen.

BANDOENG. Sedert 1864 hoofdplaats van de Preanger regentschappen, gelegen in de gelijknamige afdeeling op de bovengenoemde hoogvlakte, ruim 700 M. boven den zeespiegel. Een zeer fraaie plaats, waar onder de gebouwen het Residentiehuis in 1867 voltooid, de Regentswoning, de Messigit, in 1850 op kosten der Regeering gebouwd, de school voor zonen van Inlandsche hoofden, de Kweekschool voor Inlandsche onderwijzers en het spoorwegstation de aandacht verdienen. Ook vindt men er een ruim gebouw, ingericht voor de jaarlijks aldaar gehouden wordende wedrennen, die een werkelijk volksvermaak geworden zijn. De bevolking bedroeg op ult. 1893: 23.800 zielen (548 Eur., 22.000 Inl., 1182 Chin., 69 Arab. en 1 and. vr. Oosterl.).

BANDOGO-TOETOE of SAPI-OETAN. Maleische naam voor de Anoa-antilope, *Anoa depressicornis;* de Boegineezen noemen hem Anoewang. Deze soort komt nergens anders voor dan op Zuid- en Noord-Celebes en wordt dus terecht als een van de meest karakteristieke vormen van de fauna van Celebes aangezien. Wegens den runderachtigen vorm ook Koe-antilope genaamd, doet de Sapi-oetan (bosch-koe) het meest denken aan den Tamarao van de Philippijnsche eilanden. Behalve de 2 hiergenoemde diersoorten, de Tamarao (*Bubalus mindorensis*) en de *Anoa depressicornis*, leeft er in Afrika nog een 3de diersoort, aan wie men ook den naam van Koe- of Buffel-antilope kan geven. Deze hoogst zeldzame diersoort, waarvan slechts één levend exemplaar in Europa is overgekomen, dat zich in de Rotterdamsche diergaarde bevindt, is de Congo-koe-antilope (*Cephalophus sylvicultor*). De naam van Koe- of Buffel-antilope is zeer juist gekozen. Door den langzamen gang, de linksche en eigenaardige koe- of buffelachtige sprongen en bewegingen, de behoefte om te baden of in water rond te plassen, den vorm der horens,

den plompen lichaamsbouw, de korte pooten, de breede en buffelachtige hoeven, den vorm der excrementen, door al deze kenmerken nadert dit dier tot de runderen. Gray rangschikte den Anoeang zelfs onder deze dieren. Heller noemt hem den oerbuffel van Celebes. Volgens S. Müller wordt hij in het zuidelijk gedeelte van dit eiland Anoeang en aldaar door de Boegis, Soko genaamd; in Gorontalo Boeloe-toetoe; in het noorden van Celebes Dangkow, en in Minahassa in de Toemboeloe-taal Langkow.

Deze diersoort is het eerst vermeld in 1771 door Pennant in zijn Synopsis of Quadrupeds. De Anoeang is een zwaar en krachtig gebouwd dier, naar het midden van het lichaam toe zwaarder en naar achteren weder smaller wordende, in het algemeen zeer gedrongen van vorm, met een korten en dikken hals en een zeer breeden bovenkop; de ooren zijn klein en smal en de staart is lang; de horens zijn buitengewoon puntig, priem- of dolkvormig. De mannelijke, vrouwelijke en jonge Anoeangs zijn verschillend gekleurd; ook is er dikwijls een individueel verschil in kleur waargenomen; gewoonlijk zijn de volwassen mannetjes zwart, en de volwassen wijfjes bruin op de bovendeelen, terwijl de onderzijde van het lichaam lichter van kleur is, hetzij lichtbruin of geelachtig vuilwit; aan de onderkaak, aan den hals, nabij het oog en op de wangen, op de voetgewrichten zijn grootere of kleinere witachtige vlekken; de binnenzijden der pooten en de oksels zijn meestal voor het grootste gedeelte wit gekleurd. Bij de oude dieren is de huid dun behaard, vooral op de kaken en de wangen, als het ware glad gestreken over het lichaam en soms op enkele gedeelten met een purpergloed voorzien; bij de jongen daarentegen is het haar wollig, dik en bruinachtig. De Anoeang bewoont bij voorkeur eenzame boschrijke streken. De volwassen mannetjes zijn zoowel in hunne wouden als in gevangenschap bijzonder schuw, wild en boosaardig; de wijfjes en de jonge dieren en slechts bij uitzondering oudere mannetjes zijn zachter van aard en hechten zich soms aan hunne verzorgers. Bij den resident van Menado, Mr. S. van Musschenbroek, bij gelegenheid van een bezoek van een inlandsch gezantschap, werden de afgezanten in een oogenblik door eenige Anoeangs, welke voor hem en zijne huisgenooten en bedienden mak waren, in grenzenlooze woede door elkaar geworpen; in de dierentuinen heeft men dezelfde boosaardigheid waargenomen. Merkwaardig is het dat reeds Pennant in 1773 in zijne History of Quadrupeds de boosaardigheid van den Anoeang vermeld. De latere reizigers en schrijvers in en over Celebes herhalen dit feit. In de Minahasa zouden de inboorlingen zoo zeer bevreesd zijn voor deze dieren, dat zij des nachts niet op den grond in de bosschen durven slapen, maar in de boomen klimmen om aldaar den nacht op ongeriefelijke wijze door te brengen. In de Rotterdamsche diergaarde kon een mannetje niet bij het wijfje gebracht worden, dan nadat op zijne horens een lederen kap bevestigd was, en tegen elken voorbijganger deed hij de hevigste uitvallen.

De Anoeangs eten gretig water- en moerasplanten. Het vleesch, vooral van jonge dieren, is zeer smakelijk en wordt gaarne door de inboorlingen gegeten, tot welk doel zij hen met strikken vangen, een wegens genoemde schuwheid en boosaardigheid immer moeielijk werk.

Eene tweede soort van Anoeang, door Dubois in het Natuurk. Tijdschrift van Nederl. Indië, Jaargang 1891, en door Dr. Jentink onder den naam van Anoa santeng in the Notes from the Leyden Museum in Aug. 1891 vermeld, is nog een min of meer problematisch dier. Vele Javanen evenwel verzekeren het dier te kennen en gezien te hebben, en door Dubois zouden de beenderen onder zeer oude overblijfselen gevonden zijn.

BANDONGAN. District van de afdeeling en het regentschap Magelang van de residentie Kedoe met gelijknamige hoofdplaats; beslaat de Z.O. helling van den Soembing en het noordelijkste zijner twee voorgebergten.

BANDONGO-OGENGE. Zie ROESA.

BANEN. Zie BABI.

BANG of **HASJISJ** is een harsachtige stof, die zich in tropische landen op de bladeren en stengels van de hennep ontwikkelt. Zij heeft het vermogen om hem, die haar gebruikt, te bedwelmen en in een soort van geestverrukking te brengen; daartoe wordt zij of met de bladeren gekauwd, òf ter bereiding van een drank aangewend, òf met tabak gerookt. De laatste wijze van gebruik komt hier en daar in Ned. Indië voor; zelfs zou dientengevolge de aankweeking van hennep op sommige plaatsen zijn ondernomen of uitgebreid.

BANGAAI. Staatje in de Moluksche zee, bestaande uit een eilandengroep en een deel der oostkust van Celebes, ongeveer tusschen 0° 30' en 2° 10' Z. B. en 122° en 124° 8' O. L., behoorende tot het sultanaat Ternate. Van de eilanden zijn de belangrijkste: Bangaai, Labobo, Bangkoeloe en Pélèng, allen bewoond, en omringd door tal van kleinere eilanden, waar de bevolking gaat visschen en zout branden, of sommige tijdelijk tuinen aanleggen om in hunne dagelijksche behoeften te voorzien. Het op Celebes gelegen gedeelte reikt van Tandjong Api op de noordkust van het noordoostelijk schiereiland tot ongeveer 1° 37' Z. B., waar vlak bij het strand het eilandje Togong Téong ligt. Het bestuur rust in handen van een Radja, uit een door de hoofden opgemaakte voordracht van drie personen door den sultan gekozen, welke keuze door den resident goedgekeurd en door de Indische regeering als opperheerscheres bekrachtigd moet worden. Hij heeft het recht de kamponghoofden (Sangadji en Kimalaha) aan te stellen, en woont in de hoofdplaats Banggai op de westkust van het gelijknamige eiland, alwaar hem vanwege den sultan een oetoesan is toegevoegd, en waar ook de standplaats is van den posthouder voor Banggai en Toboengkoe. Een andere oetoesan houdt verblijf te Mandono op de Celebeskust.

Die hoofdplaats doet zich zeer onoogelijk voor; de huizen, van lichte materialen gebouwd, worden slecht onderhouden en zijn door nauwe met onkruid begroeide voetpaden verbonden; zelfs de moskee en de *kadatoe* of woning van den radja zien er even vervallen uit; en binnen een oud fort, waarvan de muur is ingestort, wonen in eenige inlandsche woningen de hier bescheiden Ternataansche hoofden en liggen tal van lilla's en andere stukken geschut te roesten. Men heeft er 6 kampongs, tezamen met 1500 zielen, en op verschillende plaatsen in het binnenland zijn nog 4 kampongs, met ruim 400 zielen, die allen den islam belijden. De eenige Alfoersche nederzetting is van Pélèng uit bevolkt.

De eilanden Labobo en Bangkoeloe hebben elk ruim 100 bewoners, zoowat voor de helft uit Mo-

hamedanen en Alfoeren bestaande, met een Kapita als hoofd.

Het grootste eiland is Pélèng met een zeer heuvelachtig terrein, dat bijna overal langs de kust tot aan zee strekt. Er zijn in het geheel 16 kampongs met ± 3000 zielen, waaronder Séaséa als de voornaamste gerekend wordt, daar de Sangadji van die kampong, welke met de aanhoorende gronden bijna het geheele zuidwestelijke schiereiland beslaat, onder de andere hoofden als de eerste geldt. De bodem bereikt hier de grootste hoogte van 1000 tot 1500 voeten.

Aan de kust van Celebes liggen 11 districten of kampongs, waarvan de drie noordelijkste bekend zijn onder den algemeenen naam van Balanta, tevens de belangrijkste handelsplaats. Behalve te Kentong, waar eenige Alfoeren wonen, is de geheele strandbevolking mohamedaansch en zal ruim 3000 zielen sterk zijn.

Het aantal Alfoeren, dat zich in het binnenland van Banggai en Pélèng ophoudt, wordt op 10.000 geschat; maar van die, welke het gebergte van Celebes bewonen, is zelfs bij benadering geen cijfer bekend.

Buiten de godsdienstvormen en wat daarmede gepaard gaat, is er tusschen Mohamedanen en Alfoeren weinig verschil in taal, levenswijze of gebruiken; door elkaar genomen houden de eersten zich meer met de vischvangst bezig en oefenen de Alfoeren vooral den landbouw uit. De Bangaai-eilanden zijn rijk aan goede soorten van timmerhout, waaronder ebbenhout een eerste plaats inneemt en op Pélèng wordt veel mica gevonden. Klapperboomen zijn alom in menigte aanwezig; sagoe en padie komen in groote hoeveelheid van Balanta; damar, rotan en was van de zuidelijke kampongs op Celebes; en op het eiland Saloei zijn vogelnestklippen. Geld is niet erg gewild: nog het liefst oude koperen duiten, waarvan er 120 op een gulden gaan; het meest is ruilhandel met lijnwaden in zwang. De Badjoreezen, die alleen te Kaloembatan op de oostkust van Pélèng wonen, maken veel jacht op tripang en schildpad.

De handel in slaven heeft met de vrijgeving in 1879 opgehouden; waar die zich een enkele maal nog voordoet, worden de schuldigen voor den rijksraad te Ternate gebracht en zwaar gestraft. Zie: Schetsen van de rijken van Tomboekoe en Bangaai door C. Bosscher en P. A. Matthijsen in Tijdschr. Batav. Gen., Dl. II; en De Clercq, Bijdragen tot de kennis der residentie Ternate, blz. 123 vlg.

BANGBANG, Soend.; BOEROENG, Mak.; *Clinogyne dichotoma Salisb* = *Maranta dichotoma Wall.*, Fam. *Scitamineae*. Van het Oostelijk deel van Engelsch Indië tot aan de Philippijnen verspreid kruid, met kleine witte bloemen.

De bladeren worden gebezigd tot het inpakken van groenten en kleinigheden; uit den stam klopt men vezeldraden, die voor allerlei vlecht- en bindwerk dienen; van de jonge spruiten vlecht men korven.

BANGGALA, Amb. Kam. Zie NANAS.

BANGGÉHA, Alf. Amb. Zie BAMBOE.

BANGHOEDOE, Batt. Zie BENGKOEDOE.

BANGIL. Noordwestelijke afdeeling van de residentie Pasoeroean, door het Ardjoena-gebergte en de Kali Porong van de residentie Soerabaja gescheiden. De afdeeling is zeer welvarend; in de vlakte vindt men verscheidene suikerfabrieken; terwijl in het gebergte zoowel particuliere als Gouvernements koffie-aanplantingen gevonden worden. De gelijknamige hoofdplaats, nabij de Soerabaja-grens en niet ver van de zee gelegen, ligt aan de spoorlijn Soerabaja-Malang, en is het punt vanwaar de zijlijn naar Pasoeroean en Probolinggo uitgaat.

BANGKA. Landschap aan de monding van de Rokan-rivier, behoorende tot de afdeeling Bengkalis van de res^ie^ Oostkust van Sumatra, en onderhoorigheid van Siak; het heeft een bevolking van ± 1000 zielen, die zich met rijstbouw, vischvangst en inzameling van boschproducten bezighoudt. Kampongs vindt men er niet; alleen hier en daar eenige huizen, daar de bevolking zich in de ladangs ophoudt of wel een zwervend leven leidt. De grens ven Bangka met het gebied van den panghoeloe van Domei is de Soengei Seneboei; de waterscheiding der Bangka en Koeboerivier naar Tandjong Pekaitan aan de overzijde die met Koeboe: als grens met Tanah Poetih wordt aan den linkeroever Oedjong Mera en aan den rechteroever Tandjong Bakong opgegeven. De bovengenoemde *Bangka-rivier*, die in de Laoet Lampangge, een groot moeras, zou ontspringen, stort zich in de Rokan uit.

Litteratuur: Beschrijving van een reis van Bengkalis langs de Rokan-rivier naar Rantau Binoeang door J. van Rijn van Alkemade, opgenomen in de Bijdr. t. t. l. en vlk. IVe Ser. VIII.

BANGKA, Mal. Een boom van West-Sumatra, door Miquel naar een steriel exemplaar beschreven, doch waarvan bloemen en vruchten onbekend zijn. De juistheid van den naam *Ploiarium oblongifolium*, door Miquel aan de soort gegeven, en die een verwantschap aanduidt met een heester *Archytaea Vahlii Choisy* = *Ploiarium elegans Korth.* uit de familie der *Ternstroemiaceae*, is daardoor onzeker. Volgens Miquel zou het ook een *Gordonia* of, zooals hij later meende, een *Adinandra* kunnen zijn. Hiervoor pleit het door Van Hasselt ingezamelde houtmonster, dat afkomstig is van een grooten woudboom. Volgens dien schrijver is het hout fijn en hard en goed te bewerken, waarom het voor huisbouw wordt gebruikt. De kleur is licht bruinachtig wit. De bast is geschikt voor fakkels.

BANG-KAKO. Zie BOEA-BOEA.

BANGKAL, Soend.; BENGKAL, Mal.; KAJOE MAS, Mal. Men. *Sarcocephalus cordatus Miq.* = *Nauclea parvifolia*, *Roxb.*, *Fam. Rubiaceae.*

Kleine boom op Ceylon, Malakka, den Maleischen archipel, op de Philippijnen en in Noord-Australië voorkomend. Van het hout maakt men doozen; de bast wordt als koortswerend middel aangewend.

BANGKALA. Onderafdeeling van de afdeeling Takalar, Gouv^t^ van Celebes en onderh., vroeger een afzonderlijk staatje, behoorende tot het Toerateasche bondgenootschap, en met de overige daarvan deel uitmakende landen in 1863 ingelijfd. Het bevat het gelijknamig regentschap (district). De standplaats van den controleur is Alloe (onder welke benaming Bangkala vroeger ook wel bekend was), dicht bij de baai van Toratea gelegen.

BANGKALA, Amb. Kam. Zie NANAS.

BANGKALAN. Westelijke afdeeling van Madoera, met gelijknamige hoofdplaats, tot 1885 de zetel van den Sultan van Madoera, wiens gebied zich over de tegenwoordige afdeelingen Bangkalan en Sampang uitstrekte. In genoemd jaar werd zijn rijk gemediatiseerd, en de vorst

onder den titel van Panembahan tot Regent aangesteld. Sedert is het een regentschap gebleven, verdeeld in zes districten, met name Bangkalan, Arosbaja, Sapoeloe, te zamen vormende de contrôle-afdeeling Noord-Bangkalan, Tanah-merah, Kwanjar en Balega, die weder te zamen de afdeeling Zuid-Bangkalan vormen. De afdeeling is 12955 hectaren of ruim 23½ □ geogr. mijl groot. (Zie verder MADOERA, ook BARISAN).

BANGKINANG. De voornaamste plaats van het zoo goed als onafhankelijke gebied der V Kota (Zie KOTA V), gelegen aan de Kampa anan, nabij de grens van de Padangsche Bovenlanden. De V Kota wordt gerekend administratief tot de res^ie^ Oostkust van Sumatra te behooren.

BANGKO. Zijrivier van de Batang Hari, ontspringende op den Patak Sembilan, van daar 17 k. m. naar N. W. vloeiende en bij Moeara Laboe in de Seliti zich uitstortende.

BANGKO (IKAN). Naam op Bali (afdeeling Djembrana) voor eene Paling-soort, *Ophisurus bangko.*

BANGKO, MAK. Zie BADOE.

BANGLI. Een der acht landschappen van Bali, dat ten westen door Boeleleng, ten oosten door Karangasem en ten zuiden door Kloengkoeng wordt ingesloten en het eenige vorstendom op Bali is, dat geen zeegrens heeft. Het staat onder een eigen vorst, die wel het oppergezag van Nederland heeft erkend, maar tot dusverre in het zelfbestuur over zijn rijk gelaten is. Alleen het noordelijk gedeelte, waar de Goenoeng Batoer zijn kruin ten hemel verheft, is bergachtig. Ten zuiden hiervan wordt het land gevormd door een schoon dal, waaraan men den naam van Taman-Bali of „Tuin van Bali" gegeven heeft. De bodem kenmerkt zich hier door buitengewone vruchtbaarheid. Aan den zuidelijken zoom van genoemd dal ligt de gelijknamige hoofdplaats dicht bij de grens van Kloengkoeng, aan den hoofdweg, die van hier over den Batoer naar Boeleleng voert. De plaats heeft een armoedig aanzien.

BANGOE. Javaansche naam van eene Ooievaarsoort, *Mycteria javanica;* op Billiton Bangoen, bij de Maleiers op Oost-Sumatra Bangoh. Eene andere soort *Ciconia leucocephala* heet Sandang-lawe op Java; Timbao op Celebes. Op Sumatra heet *Mycteria javanica*, Bango Kambing, op Sumatra ook bestempeld met de namen Bangou-soela, Boerong-kambing en Boerong-gaja.

BANGOEN. De algemeen op Sumatra gebruikelijke naam voor den bloedprijs, bij doodslag verschuldigd. Zie STRAFRECHT (INLANDSCH).

BANGOH of BANGO. Zie ook BANGOE. Collectief-naam in West-Sumatra voor Reigers: Bangoh lanta of Koendoer, *Ardea purpurea;* Bangoh ajer, *Demiegretta sacra;* Bangoh poetih, *Herodias intermedia* en *Bubulcus coromandus;* de laatste soort heet bij de Maleiers op Oost-Sumatra Bango poetih. Bangoh-besar is *Ardea typhon* op Sumatra, op de Aroe-eilanden Djir. Op Celebes heeten de groote reigers Tomeo, de kleine Swekko; worden echter *Ardea speciosa* als Doehoehoe en *Ardetta cinnamomea* als Dowaja onderscheiden. *Ardea macrorhyncha* heet Tiong-aver bij de Maleiers op Oost-Sumatra.

BANGOH-BANTJA. Zie AYAM-AYAMAN.

BANGOEI. Eiland op korten afstand benoorden de N. punt van Borneo, op 7° 19' N. B. en 117° 8' O. L., vormende met het W.lijker gelegen eiland Balambangan de Z.zijde van straat Balabak. Het behoort tot Britsch Noord-Borneo.

BANGO KAMBING. Zie BANGOE.

BANGON-POETI. Zie BAMBANGAN.

BANGOU-SOELA. Zie BANGOE.

BANGSRING of SINSRING. Javaansche naam voor eene Toepai-soort, *Tupaja javanica;* bij de Soendaneezen op Java Emes; bij de Dajaks op Zuid-Borneo Broejoek; bij de Maleiers op West-Sumatra Toepei-akar en op de oostkust Toepaitjitjor. Op Sumatra wordt eene andere soort, *Tupaja tana*, Toepai tana genoemd; door de Maleiers op West-Sumatra Toepei-poewar, in de binnenlanden Mantoea, door de Dajaks op Zuid-Borneo Toeroeng. *Tupaja ferruginea* heet bij de Soendaneezen op Java Kekkes en op Sumatra Toepai-press. Aan eene oppervlakkige gelijkenis op Eekhoorns zijn deze dieren den naam Toepai verschuldigd, een naam in inlandsche talen aan Eekhoorns gegeven.

BANING. Zie KATONG.

BANIO, MAL. W. SUM. Zie BANO.

BANJAK-EILANDEN, ruim vijftig in getal, gelegen ten noorden van Nias tusschen 2° en 2° 25' N.B. en 97° en 97° 30' O.L. Zij behooren administratief tot de afdeeling Singkel (Res. Tapanoeli). Het voornaamste eiland is Groot-Banjak of Poeloe Toeankoe, alwaar het inlandsch hoofd met den titel van Toeankoe zijn woonplaats heeft. De bevolking bestaat voor een gedeelte uit Atjehers; de overigen zijn ontstaan uit eene vermenging van Niassers met de oorspronkelijke bevolking. Allen belijden in naam den Islam.

Zie H. v. Rosenberg, Tijdschr. Bat. Gen. III, bl. 419 vlg.

BANJOE-ASIN. Naam van een rivier in Palembang, even benoorden de Moesi in het Noordelijk uiteinde van straat Bangka op 2° 14' Z.B. uitwaterende. Deze rivier heeft een betrekkelijk korten loop, maar verkrijgt al spoedig door de toevloeiing van tallooze zijstroompjes een groote breedte en is grootendeels bevaarbaar. Door verschillende takken staat zij met de Moesi beneden Palembang in verband. Het geheele stroomgebied van de Banjoe-asin ligt in de afdeeling Iliran en Banjoe-asin.

BANJOEBIROE. Militair kampement, drie palen bezuiden de vesting Willem I in de afdeeling Ambarawa van de residentie Semarang gelegen. Aan de steenen gebouwen werd door de aardbeving van 1865 groote schade toegebracht, terwijl de plaats ook, doch in mindere mate, van de aardbeving van 1872 te lijden had.

BANJOE-BIROE. (Blauw-water). Een klein meertje in het district Winongan van de afdeeling en residentie Pasoeroean; door de helderheid van het uit een groote wel stroomende water in verband met de kleur van den bodem, is het water doorschijnend blauw, waaraan het meertje zijn naam ontleent. Ingesloten door heerlijk geboomte, de verblijfplaats van een talrijke apenkolonie, op ongeveer 10 palen van de hoofdplaats Pasoeroean gelegen, is dat meertje om zijn helder water een zeer gezochte bad- en uitspanningsplaats.

BANJOE-IRANG. Rivier op Borneo's Zuidkust, 16 K. M. ten zuiden van Martapoera. Zij mondt na een zeer bochtig 53 K. M. lang beloop door moerassig terrein en met geringe diepte, in de Java-zee uit. Op 2 K. M. ten noorden van deze rivier werd de steenkolenmijn Julia Hermina te Kalangan gevonden, die in 1854 werd aangelegd, maar na den moord van het personeel in den Bandjermasinschen opstand (1859) verlaten is.

BANJOEKOENING. Desa in Semarang, aan de Z. helling van den Oengaran, bekend door hare warme minerale bronnen, en door de nabijheid van de bouwvallen van negen hindoetempels, de Tjandi Sanga aan de helling van den Soemawana op de grens van Kedoe.

BANJOEMAS. Residentie van Midden-Java, gelegen aan de zuidkust van dat eiland. Dit gewest, dat een oppervlakte heeft van 101 $\frac{013}{1000}$ □ geografische mijlen, en op ult° 1893 een bevolking telde van 1,216,719 zielen, waarvan 844 Europeanen, 1,210,691 inl., 5043 Chineezen en 141 andere vreemde Oosterlingen, wordt ten zuiden bespoeld door den Indischen Oceaan, grenst ten westen aan de Residentie Preanger Regentschappen, waarvan het door de Tji Tandoeï gescheiden is, en aan de residentie Cheribon, waarvan het voor dit gedeelte door de Tji Djolang, een zijrivier van de Tji Tandoeï gescheiden wordt.

De noordelijke grens wordt gevormd door den bergketen, die zich in de richting van Java's lengteas ook hier uitstrekt, en bekend is onder den naam van Goenoeng Kendeng, en waarin zich op de grens met Tegal de vulkaan Slamat verheft. Die bergketen scheidt Banjoemas af, van het westen beginnende, van de residentiën Cheribon, Tegal en Pekalongan; terwijl de residentie naar het noord-oosten uitloopt met een punt naar het Dieng Prahoe gebergte, waar de vijf residentiën Banjoemas, Bagelen, Kedoe, Semarang en Pekalongan samenkomen. Oostelijk wordt het gewest begrensd door de residentie Bagelen.

Het gewest wordt administratief verdeeld in de afdeelingen Banjoemas, Poerwakerta, Poerbolinggo, Bandjarnegara en Tjilatjap, allen met gelijknamige hoofdplaatsen.

Het gewest wordt in zijn grootste lengte, d. i. van noord-oost naar zuid-west doorsneden door de Serajoe-rivier, die haar bronnen in Bagelen heeft, maar deze residentie al spoedig verlaat, om eerst in haar benedenloop in de residentie Bagelen meer beteekenis, ook om haar bevaarbaarheid aldaar, te erlangen, waardoor zij zelfs tot nu toe, zelfs na den aanleg van spoorwegen, nog de voornaamste weg voor den afvoer van de producten is, die van de binnenlanden, voornamelijk van het Serajoe-dal, voor export of verbruik naar de havenplaats Tjilatjap moeten worden vervoerd. Daar de rivier, die aan hare monding zeer breed is, vóór hare monding in zee een groote zandbank heeft gevormd, waarop dikwijls een hevige branding staat of wel bij eb zeer weinig water, zoo kunnen de geladen prauwen niet zonder gevaar van uit de monding over zee het een weinig westelijker gelegen Tjilatjap bereiken, en is daarom ten behoeve der prauwvaart een kanaal gegraven, dat de Serajoe-rivier op een paar paal boven haar monding met het riviertje de Donan, dat juist bij Tjilatjap uitwatert, verbindt, zoodat de prauwen om Tjilatjap te bereiken, niet over zee behoeven te gaan.

Het zuidelijk en vooral het westelijk deel der residentie langs den linkeroever van de Tjitandoei is zeer laag en moerassig en treft men hier de uitgestrekte moerassen aan, bekend onder de namen Rawa Boeaja, Rawa Tji-erang, Rawa Tjiawoer, Rawa Tjiberem, Rawa Tjongkring, Rawa Madjenang, Rawa Kejong, Rawa Mendjangan en Rawa Welingi. In het zuid-westen van de residentie gaan die moerassen over in het verdronken land, bekend onder den naam van Segara Anakan of Kindzee. Deze Kindzee, waarin de Tjitandoei uitmondt, is zeer ondiep, zoodat er behalve in sommige diepere vaargeulen, gewoonlijk maar enkele voeten water staat, en vele plekken bij eb zelfs geheel droog vallen. Op dergelijke plekken zijn zelfs een viertal desa's op palen gebouwd. De Kindzee wordt aan de zuidzijde door het vrij hooge rotseiland Noesa Kembangan van den Indischen Oceaan gescheiden, en is daardoor voor hoogen golfslag of voor deining gevrijwaard. De Kindzee eindigt aan de zuid-oostzijde in de baai van Tjilatjap, een voor schepen van allen diepgang toegankelijke en door het eiland Noesa Kembangan beveiligde reede. Oostwaarts daarvan vormt de kust een bocht, die zich tot aan het voorgebergte van Karang Bolong uitstrekkende, de Schildpaddenbaai wordt genoemd. Het meest oostelijk gedeelte daarvan draagt weder den afzonderlijken naam van Bocht van Djetis.

Het einde van de spoorlijn Djokjakarta—Tjilatjap, het westelijkste gedeelte van de zoogenaamde Oosterlijnen van Java, ligt in dit gewest, en sluit te Maös, even benoorden Tjilatjap aan de Westerlijnen, die van Tjilatjap door de Preanger Regentschappen naar Batavia voeren. Het is te verwachten dat de voltooiing van de laatstgenoemde lijn zal leiden tot een geregelde irrigatie en in cultuurbrenging van de nu nog woeste en weinig bevolkte streek, die zich noord-oostwaarts van Tjilatjap langs den linker-oever van de Tjitandoei uitstrekt, en die bekend is onder den naam van Daja-loehoer.

Banjoemas behoorde vroeger, evenals Bagelen, tot de Montjo-Negoro, en is ook in 1830 van de Javasche Vorstenlanden afgescheiden en gouvernements-residentie geworden. Het belangrijkste middel van bestaan der bevolking is de landbouw, terwijl in de omstreken van de Segara-anakan en Tjilatjap ook de zeevischvangst aan velen een bestaan bezorgt. De uitgestrektheid sawah's in dit gewest bedraagt 30.267 baoe's.

De particuliere landbouw-industrie heeft in dit gewest in de latere jaren een vrij groote vlucht genomen, en het laat zich aanzien dat de toepassing van een geregeld irrigatie-systeem in het westelijk deel van de residentie, en de exploitatie van den ontworpen spoorweg door het Serajoedal daaraan nog een groote uitbreiding zullen geven. Thans vindt men er vijf suikerfabrieken, allen in het Serajoe-dal en drie ondernemingen voor de teelt van tabak, benevens een indigo-onderneming. De gouvernements-koffiekultuur bracht er in 1889: 11.213; 1890: 281; 1891: 695; 1892: 12,567; 1893: 433 picols op.

BANJOEMAS. Afdeeling van het gelijknamige gewest, vormt het zuid-oostelijk deel van dat gewest en is verdeeld in de districten Banjoemas, Soekaradja, Poerwaradja en Kaliredja. De afdeeling heeft een oppervlakte van 66906 hectaren of ruim 12 □ geogr. mijl.

BANJOEMAS. Hoofdplaats van het gelijknamige gewest en de afdeeling, ligt in een vallei aan de linkeroever van de Serajoe-rivier. Om die plaats, die niet aan een spoorweg gelegen is, te bereiken, moet men den spoorweg van Djokjakarta naar Tjilatjap bij de halte Toempioeh verlaten. Vandaar leidt een niet zeer gemakkelijke binnenlandsche postweg over de heuvelrij, die het Serajoe-dal scheidt van het zuidelijker gelegen stranddal, waardoor de spoorweg loopt, naar de

vallei, waarin de hoofdplaats ligt. Deze is in Februari 1861 door de overstroomingen, die op dat tijdstip een groot deel van Midden-Java teisterden, bijna geheel verwoest, zoodat vele gebouwen geheel onbewoonbaar waren geworden, en een nieuw residentie-huis, andere gouvernementsgebouwen en ettelijke woningen voor Europeanen op een hooger terrein op eenigen afstand van de oude stad zijn herbouwd. Op ult° 1893 bestond de bevolking uit 5418 zielen (209 Eur., 4756 inl. 445 Chin. en 8 andere vreemde Oosterlingen).

BANJOEMOEDAL. District van de afdeeling en het regentschap Pamalang van de residentie Tegal.

BANJOEWANGI. Vroeger een afzonderlijk gewest, aan welks Resident ook de behartiging der zaken van Bali en Lombok was opgedragen, is in 1881 een afdeeling geworden van de Residentie Besoeki; terwijl sedert dat jaar Bali met Lombok tot een afzonderlijke Residentie werd verheven. Banjoewangi, dat het oostelijkste uiteinde van Java omvat, bestaat uit één Regentschap, verdeeld in de districten Banjoewangi, het noordelijkste, en Rogodjampi, het zuidelijke deel. De oppervlakte bedraagt 378349 hectaren of bijna 69 □ geogr. mijlen. De afdeeling wordt aan de noordzijde door het riviertje Badjoelmati van de afdeeling Panaroekan gescheiden, terwijl aan de westzijde Banjoewangi door het uitgestrekte hoogland van het Raoen-Idjengebergte en door de zuidelijke uitloopers daarvan van de afdeelingen Bondowosso en Djember wordt gescheiden. Aan de zuidzijde wordt Banjoewangi bespoeld door den Indischen Oceaan, die er de baai van Gradjakan, en aan de oostzijde door straat Bali, die er de diepinsnijdende Pampangbaai vormt. Tusschen die beide baaien, en daardoor gevormd, ligt de landengte, die het schiereiland Balambangan met het overige deel van dat eiland verbindt. De zuidelijkste punt daarvan heet Java's Zuidhoek, de Oostelijkste Java's Oosthoek. Het noordelijk en westelijk deel der afdeeling is met zwaar bosch bezet, dat de afdeeling van het overige Java scheidt, om welke reden die afdeeling vroeger als ballingsoord voor zware misdadigers werd gebruikt. Deze werden een tijd lang gedeeltelijk te werk gesteld bij de sedert opgeheven Gouvernements cochenille-teelt te Soekaradja, later hoofdzakelijk aan het voor voertuigen berijdbaar maken van het gedeelte postweg, loopende door het bosch van Soemberwaroe op de grens van Banjoewangi en Panaroekan, welk doel echter tot nu toe niet bereikt is. Pogingen tot den aanleg van uitgestrekte aanplantingen van kokosboomen door den bekenden Zollinger, met den steun van den Gouv.-Gen. Rochussen tusschen 1850 en 1860 aangewend, mislukten door gemis aan werkkrachten, daar het grooter deel van de afdeeling zeer slecht bevolkt is. Ook de tabaksteelt, die men er een tijd lang beproefd heeft, liep om dezelfde reden te niet. (Vgl. verder BESOEKI).

BANJOEWANGI. Hoofdplaats van de afdeeling, het regentschap en het district van dien naam, zeer fraai gelegen aan het nauwste gedeelte van straat Bali, op 8° 12′ Z. breedte en 114° 22′ O. lengte. Er was vroeger een vrij levendig verkeer, daar vele zeilschepen er om verversching kwamen of om zich te doen rapporteeren. Thans nog wordt het door vele stoomschepen, geregeld door die van de paketvaart-maatschappij, die de lijn Soerabaja—kleine-Soenda-eilanden bevaren, aangedaan, en is het aanvangspunt van het onderzeesche gedeelte der internationale telegraafverbinding tusschen Batavia en Australië. De woning van den Assistent-Resident, vroeger Residentiehuis, ligt te Soekaradja, een heuvel even buiten de eigenlijke kom van de plaats, vanwaar men een prachtig uitzicht over straat Bali en het omliggende land heeft. In het oude fortje Utrecht ligt een kleine militaire bezetting.

BANK (KOLONIALE, ROTTERDAMSCHE en CHARTERED.... OF INDIA). Zie CREDIET-INSTELLINGEN.

BANK (JAVASCHE). De Javasche Bank is eene in 1827 bij publicatie van den 11en December van dat jaar (Stbl. N° 111) in het leven geroepen particuliere instelling, die in 1881 bij notarieele acte van 22 Maart N°. 29, overeenkomstig de bepalingen van het Wetboek van Koophandel van Nederlandsch-Indië, als naamlooze vennootschap geconstitueerd werd, en aan welke, op den voet van het haar door de Regeering verleende „uitsluitend" octrooi, de zorg voor den fiduciairen geldsomloop in Nederlandsch-Indië van den aanvang tot den huidigen dag bleef toevertrouwd, zijnde het oorspronkelijk octrooi, dat met ult° December 1837 ten einde liep, doch tot ultimo Maart 1838 verlengd werd, achtereenvolgens, met inachtneming van de wijzigingen waartoe de tijdsomstandigheden aanleiding gaven, hernieuwd bij publicatie van 17 Juli 1837 (Stbl. N° 33) tot 31 Maart 1848; bij publicatie van 3 Maart 1848 (Stbl. N° 12) tot 31 Maart 1858 met verlenging tot 31 Maart 1860 ingevolge publicatie van 28 Maart 1858 (Stbl. N° 33); bij publicatie van 22 November 1859 (Stbl. N° 98) tot 31 Maart 1870; bij publicatie van 6 Maart 1870 (Stbl. N° 34) tot 31 Maart 1880 met verlenging tot 31 Maart 1881 ingevolge publicatie van 25 Maart 1880 (Stbl. N° 70); bij publicatie van 13 December 1880 (Stbl. N° 220) tot 31 Maart 1891, en eindelijk bij publicatie van 11 Februari 1891 (Stbl. N° 49) tot 31 Maart 1906.

Aanleiding tot de oprichting gaven, zooals in de overwegingen van het eerste octrooi vermeld staat, „de van meer dan eenen kant tot de regeering gerichte aanzoeken tot het daarstellen van eene particuliere bank op het eiland Java". „De kooplieden schreeuwen om eene zoodanige inrichting, die ik hoop spoedig tot stand te zien gebracht", schreef de Gouverneur-Generaal Van der Capellen onder dagteekening van 2 Augtus 1823 aan het Opperbestuur in Nederland, en werkelijk was reeds bij missive van 16 Juli te voren het ontwerp van een octrooi voor de Nederlandsch Oost-Indische Bank door de Regeering aan „Directeuren van de beurs te Batavia" (zie BEURS) ter fine van consideratie toegezonden. Maar de zaak bleef hangende totdat de Commissaris-generaal Du Bus de Gisignies, krachtens machtiging des Konings, het besluit afkondigde, waaraan de Javasche Bank haar ontstaan te danken heeft.

Het bij dat besluit vastgestelde octrooi, dat haar de bevoegdheid schonk (art. 32) tot het uitgeven van biljetten „betaalbaar aan toonder op vertooning bij de Bank" van *f* 1000, *f* 500, *f* 300, *f* 200, *f* 100, *f* 50, en *f* 25,[1]), welke, zoo-

1) Het werd der Bank bij het aangehaald Art. 32 vrij gelaten om „zoo dit mocht worden wenschelijk geoordeeld" voorstellen te doen tot het uitgeven van „kleiner bankpapier"; maar

lang zij aan hare verplichtingen zou voldoen, als wettig betaalmiddel op Java en Madura werden erkend (art. 35), hield de bepaling in (art. 6), dat het maatschappelijk kapitaal of fonds der bank uiterlijk uit *f* 4.000.000 zou kunnen bestaan, te verdeelen in 8000 actiën van *f* 500 welke in gangbare gouden en zilveren speciën moesten voldaan worden; doch inmiddels zoude de Bank hare operatiën kunnen aanvangen (art. 8), „zoodra een aantal van 2000 actiën zal zijn besproken". Van dit aantal nam de Regeering al dadelijk de helft voor hare rekening, en zoo kon bij besluit van 24 Januari 1828 (Stbl. N⁰ 1) de Bank geconstitueerd worden verklaard; maar niettegenstaande den door de Regeering bij hare ambtenaren gebezigden aandrang tot deelneming in het kapitaal der Bank [1]) bereikten de inschrijvingen eerst in den loop van het boekjaar 1831/32 het gezamenlijk bedrag van *f* 2.000.000, op welk cijfer het maatschappelijk kapitaal ook bij de eerstvolgende octrooi-vernieuwingen bepaald bleef tot het boekjaar 1860/61, toen de eerste kapitaalvergrooting haar beslag kreeg, en het door deelhebbers gestorte maatschappelijke fonds tot *f* 4.000.000 werd opgevoerd, om slechts weinige jaren later, in den loop van het boekjaar 1863/64, andermaal met *f* 2.000.000 uitgebreid en zoodoende op *f* 6.000.000 te worden vastgesteld.

Zooals in den aard der zaak ligt was bij de samenstelling van het octrooi der Javasche Bank te rade gegaan met de bepalingen van het in 1814 aan de Nederlandsche Bank verleende octrooi, en dienovereenkomstig gold, met betrekking tot het gewichtige punt van de emissie van bankbiljetten, ook voor de Javasche Bank de regel (art. 33), dat „het geheele beloop der uit te geven bankbiljetten zich zal regelen naar het kapitaal of fonds der bank, alle beleeningen, escompten, gedeponeerde gelden, muntspeciën en verleende credieten daaronder begrepen"; — maar van eene verplichte metaaldekking tegenover de in handen van het publiek zich bevindende biljetten was in geen van beide octrooien sprake. Juist deze zoo veel zorg vereischende aangelegenheid werd dus overgelaten aan het beleid van de bestuurderen der Javasche Bank, want al mocht bij een onder dagteekening van 18 December 1827 (Stbl. N⁰ 117) afgekondigd speciaal besluit bepaald zijn, dat de uit te geven „banknoten, als representatief van goud of zilver, steeds integraal in gouden en zilveren speciën verwisselbaar zouden wezen", — voorschriften omtrent de in acht te nemen verhouding tusschen den voorraad muntspeciën en de in omloop gebrachte biljetten werden daarbij niet gesteld, en de Directie, die bij de aanvaarding van haar taak de verklaring moest afleggen, „dat zij buiten het bereik was van eenige bescheiden tot navorsching der grondslagen, naar welke in andere landen soortgelijke instellingen bestierd werden", huldigde van den aanvang af de leer, dat de behoefte aan het door haar uit te geven „circuleerend medium" bepaald werd door „de wezenlijke tegenwaarde", welke de Bank ter zake van hare crediet-operatiën „ten pand behoudt", gelijk zij in de eerste algemeene vergadering van deelhebbers, gehouden op den 25sten Maart 1828, te verstaan gaf. Zoodoende gold voor den omvang dier operatien feitelijk geen andere grens dan de meerdere of mindere gewildheid van de biljetten der Bank, en daar deze in verband met den gebrekkigen toestand van het muntwezen, waarbij de omloop van kopergeld een hoofdrol speelde, als een meer gerieflijk ruilmiddel een goed onthaal vonden van den kant van het publiek, konden de operatiën op het gebied van disconteeringen en beleeningen zich gestadig uitbreiden, en doorleefde de Bank gedurende de eerste tien jaren van haar bestaan een tijdperk van grooten bloei, die aan de gelukkige deelhebbers dividenden van 12, 20, en eerlang zelfs van 32 en 33 percent deed ten goede komen. Maar weldra volgde een tijdperk van bittere reactie, toen het bleek, dat op de meest roekelooze wijze crediet was verleend aan debiteuren, die buiten staat waren hunne geldelijke verplichtingen na te komen, en de Bank dientengevolge verliezen kwam te lijden, die haar maatschappelijk kapitaal schier geheel zouden hebben doen teloorgaan, indien aan den zoo benarden toestand niet het hoofd ware geboden door het ter algemeene vergadering van 5 Maart 1841 genomen, en door de Regeering bij beschikking van den 8en daaropvolgende N⁰ 1 bekrachtigde besluit om over te gaan tot de kapitalisatie van het meerendeel der uitstaande vorderingen, voor zoo ver zij niet als volslagen hopeloos te beschouwen waren [1]). Op dien voet werd tot een

eerst in het boekjaar 1859/60 werd gebruik gemaakt van de bij octrooi van 22 Nov. 1859 (Stbl. N⁰ 98) verleende bevoegdheid tot het uitgeven van biljetten van *f* 10,—, aan welke biljetten van den kant van het publiek dadelijk een zoo gunstig onthaal ten deel viel, dat de Directie hierin aanleiding vond om aan de Regeering machtiging te vragen tot het uitgeven van biljetten van *f* 5,—, welke machtiging haar bij Gouv. besluit van 31 Maart 1866 (Stbl. N⁰ 30) verleend werd. Van deze biljetten werden 100,000 stuks aangemaakt en in omloop gebracht; maar in den loop van het boekjaar 1882/83 werd door de Directie besloten om van de verdere uitgifte van biljetten van *f* 5,— af te zien.

1) Bij circulaire van de Regeering werd aan de voornaamste burgerlijke en militaire ambtenaren te verstaan gegeven, dat aan den Koning, op Hoogstdeszelfs uitdrukkelijk verlangen, opgaaf zou worden gedaan van degenen, welke zouden hebben medegewerkt om de Javasche Bank tot stand te brengen, alsmede van het door hen ingeschreven bedrag.

1) De oorzaken van de crisis van 1841, die tot den geheelen ondergang der Bank had kunnen leiden, werden door den toenmaligen directeur-generaal J. D. Kruseman in een rapport van 8 Februari 1843 volgenderwijze uiteengezet: „Door het onttrekken van de Javasche stapelproducten, als suiker, koffie en indigo aan den particulieren handel" — om ze door de N. H. M. ten verkoop naar Nederland te doen zenden — en het vervallen der kustvaart, moesten de kooplieden van lieverlede naar andere middelen van bestaan omzien. In navolging van het Gouvernement moest de landbouw daartoe het middel aan de hand geven. Eigen middelen waren daartoe niet voldoende, waarom het geld der Bank tot dat einde werd gebezigd. Het spreekt van zelf, dat er dadelijk geen resultaten werden verkregen, weshalve men met de Bank op korte termijnen aangegane

bedrag van *f* 4.634.815 aan wisselvorderingen uitstel van betaling verleend, en niet zonder goed gevolg, want al moest achtereenvolgens nog tot belangrijke afschrijvingen worden overgegaan, zoo kon uit de winsten, die de operatiën middelerwijl afwierpen, en die zeven jaren achtereen gereserveerd werden met onthouding aan de deelhebbers van elke winstuitdeeling gedurende dat tijdsverloop, het maatschappelijk kapitaal gaandeweg weder worden gereconstrueerd en opgevoerd tot het oorspronkelijk bedrag van *f* 2.000.000.

Maar ook uit anderen hoofde had het bestuur der Bank ernstig gevaar geloopen; want reeds ettelijke jaren vóór de moeilijkheden ontstonden, waaraan zij in 1841 het hoofd had te bieden, was de specievoorraad zoo goed als geheel uitgeput en de inwisselbaarheid der biljetten dus feitelijk geheel illusoir geworden. Vasthoudende aan de opvatting, dat met het uitgeven van biljetten veilig kon worden voortgegaan, mits de tegenwaarde aan vorderingen wegens „escompten, beleeningen en verleende credieten" slechts aanwezig was, had de Directie zich aan het bewaren van eene zekere verhouding tusschen de biljettencirculatie en het specie-depôt in het minst niet laten gelegen liggen, en nu moge haar het verwijt van onzaakkundig en roekeloos beleid met goed recht voor de voeten kunnen worden geworpen, niet minder groot is de schuld van de Regeering aan den noodlottigen toestand, waarin de Bank jaren achtereen verkeerd heeft.

„Toen de Javasche Bank in 1828 werd opgericht", zoo leest men o. a. op bl. 568 van Mr. P. Mijer's levensschets van Jean Chrétien Baud, „bestond er een stelsel van vrijen handel en landbouw. Genoegzaam al de voortbrengselen van den grond werden destijds aan de Indische markt gebracht, zoodat er een natuurlijke toevloeiing van edele metalen bestond, terwijl de koper-circulatie beperkt was. Men behoefde toen niet voor remises de edele metalen te gebruiken. Deze bleven in de kelders der Bank, en men dacht er niet aan om zijne banknoten tegen specie te verwisselen. Tengevolge van de invoering van het cultuur-stelsel werden de koloniale stapelproducten aan de Indische markt onttrokken en naar Nederland voor rijksrekening overgebracht. Daardoor hield aan de eene zijde de aanvoer van edele metalen op, terwijl aan de andere zijde de meeste remises niet konden worden overgemaakt dan juist in die metalen; waarvan het gevolg was, dat weldra de wisselkoers voor Java zeer nadeelig werd [1]), en dat aldaar geen specie meer dan tegen een hoog agio te verkrijgen was".

Nog oneindig grooter echter werden de moeilijkheden door de schier ongebreidelde uitgifte van kopergeld, die kort na 1830 onder het bestuur van Van den Bosch plaats vond. Steeds grootere hoeveelheden van dit minwaardige betaalmiddel werden van Regeeringswege in omloop gebracht, en toen het ongerief hiervan voor het maatschappelijk verkeer te groot en te tastbaar werd, ontving de Bank, niettegenstaande de ernstige tegenkanting van haar Directie (die ten slotte zwichten moest voor de Koninklijke bedreiging, dat bij verderen onwil het octrooi zou worden ingetrokken [2])), het bevel om tegen de door de Regeering bij haar te deponeeren koperen duiten een koper-representeerend papier uit te geven, dat tot een bedrag van *f* 3.000.000 zou worden in omloop gebracht, en dat dan ook een deel is gaan uitmaken van de geldcirculatie, die feitelijk weldra alleen uit koper bestond; want het van vroeger nog aanwezig goud en zilvergeld werd door de steeds toenemende kopercirculatie uit de kelders der bank en ten slotte ook uit het land verdreven [3]).

Onder den samenwerkenden invloed van een en ander moest het speciedepôt van de Bank gestadig inkrimpen. Van ruim *f* 2.086.000 tegenover een biljetten-circulatie van *f* 2.166.750 bij het eind van het eerste boekjaar, was de metaalvoorraad bij het eind van het negende boekjaar 1836/37, waarover een winst van *f* 640.000 of 32 percent van het maatschappelijk kapitaal werd uitgekeerd, gedaald tot *f* 526.224 tegenover een biljetten-circulatie van *f* 6.927.250; maar eerlang werd de toestand nog hopeloozer, want in Juli 1839 was de speciekas op een bedrag van *f* 18.678 na *geheel* uitgeput en van verdere verzilvering harer biljetten kon dan ook voor de Bank geen sprake meer wezen.

---

verbintenissen niet konde voldoen. Hierdoor werden de vorderingen der Bank hoe langer zoo aanzienlijker. Inmiddels hadden er eenige faillissementen plaats, en de Bank moest de endossanten der acceptatiën aanspreken; deze konden ook niet betalen; een algemeen failliet en de totale ondergang der Bank zouden daarvan het gevolg zijn geweest, zoodat eene kapitalisatie onvermijdelijk noodzakelijk was. Wanneer men de namen der gekapitaliseerde schuldenaren nagaat, zal men zien, dat velen derzelve in groote ondernemingen van landbouw zijn gewikkeld, waarvan sommigen meer, de anderen minder voordeelige resultaten verwachten, terwijl de meesten, zoo hun geen geruimen tijd wordt gegeven om hunne schulden aan de Bank af te dragen, der Bank groote verliezen zullen berokkenen".

1) In de jaren 1843, 1844 en 1845 werd de wisselkoers op Nederland genoteerd op 72 à 80 Nederl. courant voor 100 Ind. courant.

2) Bij kabinetsmissive van 16 Juni 1832 N°. 1141 werd de Bank op last van Zijne Majesteit aangeschreven: „aan de keuze van de meerderheid der deelhebbers te onderwerpen, óf intrekking van het octrooi, òf het deponeeren door het Gouvernement van een som kopergeld, drie millioen gulden niet te boven gaande, bij de Bank, en het uitgeven van een papieren munt of bon tot een gelijk bedrag aan toonder betaalbaar, onder zoodanige nadere bepalingen als met de directie zullen worden beraamd; zullende geen alternatief tusschen deze kunnen worden aangenomen."

3) Het bij de Bank gedeponeerde kopergeld werd door de Regeering successievelijk weder tot zich genomen, teneinde in de behoeften van den staatsdienst te kunnen voorzien. Maar het daartegen valideerende koperpapier bleef onverminderd in omloop, en toen de Directie der Bank niet langer met dien staat van zaken genoegen meende te kunnen nemen, werd haar bij Gouv. besluit van 23 Augustus 1841 N° 1 tot bescheid gegeven, dat het van haar kant „even onkiesch als ongepast was" om de Regeering, bij de financieele moeilijkheden waaraan zij het hoofd had te bieden, met dergelijke bezwaren te komen lastig vallen.

Toch bleef het verkeer er zich van bedienen, omdat men dit betaalmiddel nu eenmaal niet missen kon, en omdat men er op meende te kunnen vertrouwen, dat de Regeering, die zelf bleef voortgaan met het in betaling aannemen der biljetten, het publiek ten slotte zou weten te vrijwaren voor de gevolgen van een staat van zaken, waaraan zij voor een niet gering deel zelf schuldig stond. Schoon onverwisselbaar, bleef het bankpapier dus als algemeen betaalmiddel in omloop, zonder dat de Regeering in eenig opzicht tusschenbeiden behoefde te komen, en zeer waarschijnlijk zou deze toestand nog lang hebben kunnen voortduren, indien niet in het begin van 1845 het geval zich had voorgedaan, dat door den houder van een assignatie groot *f* 4598.70, afgegeven door het agentschap der Bank te Soerabaja, betaling in specie langs den weg van rechten geëischt werd. Die eisch werd door den rechter in eersten aanleg, afgewezen (22 Mei 1845), hoofdzakelijk op grond van de overweging, dat een assignatie niet met een bankbiljet gelijk te stellen was, en dat door de Bank „dus wel en terecht presentatie was gedaan om de geëischte som in Javaansch bankpapier te betalen"; maar met deze uitspraak (die trouwens later door het Hoog Gerechtshof, 18 Aug. 1845, vernietigd werd) was het gevaar, dat de Bank dreigde van den kant van personen, die, gelijk de Gouverneur-Generaal goedvond aan het Opperbestuur te rapporteeren „met boos opzet bezig waren de meest mogelijke maatschappelijke ongelegenheden te verwekken", niet afgewend; en ten einde nu eventueele verdere moeilijkheden te voorkomen, was reeds hangende de procedure, op dringend aanzoek van de Directie der Bank en van de Factorij der Nederlandsche Handelmaatschappij, en op het eenstemmig advies van de Generale Directie van Financiën en van den Raad van Indië bij publicatie van 29 Maart 1845 (Stbl. N°. 10) aan de bank verboden „om gedurende den tijd van een jaar verwisselingen van door haar uitgegeven biljetten aan toonder tegen specie te doen", en werd tevens „aan alle collegiën van justitie geïnterdiceerd om gedurende datzelfde tijdvak kennis te nemen van rechtsvorderingen, de strekking hebbende om de Bank tot zoodanige verwisseling te noodzaken."

Zooals in den considerans van die publicatie te lezen staat, achtte de Regeering zich tot het nemen van dezen maatregel gerechtigd „bij ontstentenis van eenig ander wettig middel tot afwering van de nadeelen, welke voor het algemeen belang uit de verplichte verwisseling der biljetten zouden voortvloeien;" maar de inwendige toestand der Bank was middelerwijl in vergelijking met eenige jaren tevoren reeds zeer aanmerkelijk verbeterd. Onder ultimo Maart 1845 toch was de specievoorraad reeds weder gestegen tot iets boven de *f* 3.000.000 bij een biljetten-circulatie van *f* 7.986.200, doch eerlang kreeg de Bank rekening te houden met eene geheel nieuwe orde van zaken in verband met de bij publicatie van 4 Februari 1846 (Stbl. N°. 3) verordende invoering van het recepissenstelsel (Zie MUNTWEZEN), dat als overgangsmaatregel en als wegbereider tot het eindelijk herstel van het Indische muntwezen, in velerlei opzichten een eind maakte aan den gebrekkigen munttoestand, waarmede het maatschappelijk en handelsverkeer in het algemeen en de Javasche Bank meer in het bijzonder, zoo vele jaren achtereen hadden te kampen gehad.

Doch eerst met de feitelijke inwerkingtreding der muntregeling van 1 Mei 1854 brak voor de Bank een tijdperk aan van meer normale ontwikkeling dan zij tot dien tijd gekend had. Dank zij de betere muntverhoudingen, en de eerlang hiermede gepaard gaande trapsgewijze loslating van het tot zijne uiterste grenzen doorgedreven Gouvernementscultuur- en consignatiestelsel, nam het particuliere handelsverkeer gestadig in omvang en beteekenis toe, en de goede vruchten hiervan bleven voor de Bank niet uit. De van regeeringswege tot het herstel van het muntwezen naar Indië gezonden specie vloeide ten deele in de kas der Bank (van *f* 1.770.000 bij het eind van 't boekjaar 1855/56 steeg de specievoorraad van de Bank onder ultimo Maart 1862 tot *f* 10.080.000 en onder ultimo Maart 1865 tot *f* 20.845.000); aan de onvoorwaardelijke inwisselbaarheid van hare biljetten behoefde dus weldra door niemand meer te worden getwijfeld, en gaandeweg verkregen zij door den geheelen archipel het burgerrecht, zelfs in die streken, waar van de vestiging van een agentschap der Bank nimmer sprake is geweest.

Zoodoende kon de Bank hare operatiën weder op gezonden en degelijken grondslag uitbreiden; maar in verband met dien gewijzigden toestand moest de vergrooting van het maatschappelijk kapitaal daarbij vanzelf aan de orde komen, want geheel afgescheiden van de vraag, of een eigen kapitaal van 2 millioen niet te gering moest worden geacht als waarborgfonds tot dekking van de verliezen, die op de operatiën mogelijkerwijs zouden kunnen geleden worden, stond men nu voor het feit, dat volgens de toenmalige begrippen, die zoowel door de Regeering als door de Directie der Bank gehuldigd werden, de aan de uitgifte van biljetten te stellen grens beheerscht werd door de hoegrootheid van het maatschappelijk kapitaal der Bank. Het toestaan van een hoogere emissie dan het drievoud van dat kapitaal achtte men eene bedenkelijke zaak; en zoo was men er niet dan schoorvoetend toe gekomen om het maximum der emissie bij Gouv. besluit van 24 Juli 1856 N° 4 vast te stellen op 6 millioen, in plaats van het cijfer van *f* 5.258.575, waaraan men de Bank bij gouv. besluit van 27 October 1854 N° 2 gemeend had te moeten binden.

Een en ander vond plaats onder de werking van het in 1848 hernieuwde octrooi, waarin voor het eerst de bepaling voorkwam, dat de uitgifte een zeker door den Gouverneur-Generaal te bepalen bedrag niet zou te boven gaan; maar welk octrooi verder geen voorschriften bevatte omtrent de verplichte metaaldekking. Niet vóór 1859, bij de hernieuwing van het octrooi tot ultimo Maart 1870, werd in deze van den aanvang af bestaande leemte voorzien door de bepaling van Art. 30, dat „geen uitgifte van bankbiljetten plaats heeft, tenzij de Bank minstens drie tienden van het uit te geven bedrag beschikbaar hebbe in wettige betaalmiddelen", met dien verstande evenwel (art. 31), dat „de hoogste som, die op den in art. 30 bedoelden voet kan worden uitgegeven door den Gouverneur-Generaal, op 's Konings machtiging naar omstandigheden zou worden bepaald", blijvende het evenwel aan de Directie overgelaten (art. 32) om ook, boven de vastgestelde hoogste som, biljetten uit te geven, „mits het volle bedrag daarvan in wettige betaalmiddelen bij de Bank beschikbaar zij boven en behalve de volgens art. 31 verplichte reserve".

In verband nu met deze bepalingen werd het maximum der emissie vastgesteld op 7 millioen, welk bedrag reeds spoedig ontoereikend werd bevonden, met het oog op de toenemende credietaanvraag van den kant van den handel; doch van verdere uitbreiding wilde de Regeering niet weten, zoolang de bij de jongste octrooi-vernieuwing voorgeschreven vergrooting van het maatschappelijk kapitaal tot 4 millioen haar beslag niet zou hebben erlangd. In den loop van het boekjaar 1860/61 kwam deze zaak in orde, en toen volgde bij Gouv.-besluit van 31 Juli 1860 N° 5 ook de vergunning het maximum tot 10 millioen op te voeren; maar ook deze uitbreiding van de operatie-middelen der Bank bleek weldra volkomen onvoldoende te zijn. „Bij de steeds toenemende uitbreiding van handel en industrie", dus leest men op bl. 7 van het verslag over het boekjaar 1861/62, „waren de operatiën der Bank weldra in zoodanige mate gestegen, dat veelal van het geheele operatie-kapitaal slechts een zeer gering bedrag beschikbaar overbleef".

Niettegenstaande de opvoering van de discontorente tot 8 en 9 percent, was de behoefte aan krediethulp in de laatste helft van 1861 zóó dringend, dat de Directie, ten einde „den handel voor groote moeilijkheden te bewaren", op eigen verantwoordelijkheid de haar van Regeeringswege gestelde operatiegrens met een paar ton gemeend had te mogen overschrijden, — eene handeling die zeer euvel werd opgenomen, en haar eene ernstige vermaning op den hals haalde, — en toen zij zich op grond van dien onhoudbaren stand van zaken tot de Regeering wendde met het bescheiden verzoek om het maximum der emissie te verhoogen met 2 millioen en mitsdien te brengen op 12 millioen, werd dit verzoek eerst na verloop van ruim een jaar ingewilligd, onder uitdrukkelijke voorwaarde, dat de Bank haar eigen kapitaal andermaal met een gelijk bedrag van 2 millioen zou uitbreiden. (Gouv. besluit van 24 Oct. 1862 N° 1).

De tweede kapitaalsvergrooting, die met het oog op het juister inzicht, dat men sedert in bankzaken verkregen heeft, veilig achterwege had kunnen blijven, werd der Bank dus in den vollen zin des woords afgedwongen, en hangende de hieraan voorafgaande maatregelen, bleef de toestand van de Indische geldmarkt, tot groot nadeel van het algemeen, steeds even gespannen. Gedurende het geheele jaar 1862, op het tijdstip dat het te veilen quantum gouvernements-suiker verdubbeld, en voor het eerst met den verkoop van gouvernements-koffie een proef zou genomen worden, was de operatiekracht der Bank zoo goed als geheel uitgeput. In September en October 1862 zou door het Gouvernement voor eene waarde van 5 millioen aan producten verkocht worden, maar niettegenstaande de welvoorziene specie-kas was de Bank niet bij machte één pikol product te beleenen. Volgens haar toenmalig octrooi toch moesten beleeningen op koopwaren steeds achterstaan voor die op goud en zilver, en zoo bedroevend was het op dat oogenblik, niet tengevolge van innerlijke zwakte, maar tengevolge van de haar door de Regeering gestelde operatiegrens, met de middelen der Bank gesteld, dat in een door den handel van Batavia aan de Regeering ingediend request van 18 October 1862 moest gewezen worden op het ongehoorde feit, dat op een geldswaardig bedrag van ruim *f* 300.000 aan gemunt en ongemunt goud niet meer dan *f* 50.000 in beleening had kunnen worden voorgeschoten, omdat de Bank niet andermaal op eigen gezag de haar gestelde operatie-grens wilde overschrijden.

De bij Gouv.-besluit van 24 Oct. 1862, voor den tijd van één jaar toegestane voorwaardelijke uitbreiding der emissie met 2 millioen, die bij Gouv.-besluit van 30 October 1863 definitief werd vastgesteld, bracht eenige hulp in den nood; maar geen afdoende hulp, evenmin als de bij Gouv.-besluit van 12 December 1864 N° 2 toegestane verhooging van het maximum tot 15 millioen, want in de eerste helft van 1866 werd de toestand nog benarder dan hij in de zorgvolle jaren 1861 en 1862 geweest was. Niettegenstaande het disconto achtereenvolgens tot 9, 10 en 10½ percent verhoogd werd, bleef op 28 Februari 1866, nog slechts *f* 100.000 aan beschikbaar operatie-fonds over, en zag de Bank zich in de zonderlinge noodzakelijkheid gebracht om hare portefeuille bij Regeeringscollegiën te gaan redisconteeren, terwijl maatregelen beraamd werden om zich zelfs tot 's lands kas te wenden ter bekoming van de hulp, die zoo dringend noodig was, *niet* uit gebrek aan middelen, want de speciekas was ruim voorzien, maar omdat de Bank zich die middelen niet *kon* ten nutte maken tengevolge van de bepalingen, waardoor hare operatiekracht totaal verlamd werd [1]).

Door eene hernieuwde uitbreiding van het maximum tot 18 millioen bij Gouv.-besluit van 23 Juni 1866 N° 10, en tot 20 millioen bij Gouv. besluit van 26 September daaraanvolgende N° 4, werd aan de bestaande bezwaren weder voor een tijd lang tegemoet gekomen, en gedurende eenige jaren achtereen bleef de geldmarkt voor nieuwe stoornissen gevrijwaard, omdat in verband met de uitbreiding van den werkkring van verschillende particuliere crediet-instellingen, die gaandeweg verrezen waren (Nederl. Indische Handelsbank, Rotterdamsche Bank, Internationale Crediet- en Handelsvereeniging Rotterdam, en de Chartered Bank of India, Australia and China), de credriethulp der Javasche Bank in mindere mate, dan toen zij nog het rijk alleen had, behoefde te worden ingeroepen. Van ruim 15 millioen in de jaren 1866/68 daalden de uitzettingen allengskens tot beneden de 10 millioen in het begin van boekjaar 1871/72; maar toen de zaken eerlang een anderen keer namen, en de operatiën zich gestadig uitbreidden, voornamelijk ten gevolge van het aan de markt komen van grootere hoeveelheden particuliere producten, toen kwam de Directie weder te staan voor een toestand, die, gelijk zij in haar verslag over 't boekjaar 1874/75 bl. 11 opmerkte, „haar met nadruk de beperktheid van de operatiemiddelen der Bank in her-

1) Op bovengenoemden datum van 28 Februari 1866 bezat de Bank een speciekas van *f* 17.439.816, terwijl aan dadelijk opeischbare schulden (bankbiljetten, saldo's en assignatiën) een bedrag van *f* 27.838.934 uitstond. Volgens de *thans* geldende bepalingen zou de bank op dat oogenblik dus van een nog beschikbaar metaalsaldo van *f* 6.304.243 voor verdere operatiën hebben kunnen partij trekken, terwijl haar volgens de *toen* geldende bepalingen slechts een beschikbaar operatiefonds van *f* 100.882 overbleef.

innering moest brengen". In een aan de Regeering ingediende missive van 8 Sept. 1875 zette zij dien toestand omstandig uiteen, met dringend verzoek om ten spoedigste het maximum der emissie te willen vaststellen op 25 millioen; en ditmaal had de Bank de voldoening, dat haar verzoek reeds bij Gouv.-besluit van 19 September 1874 (Stbl. N⁰ 220) werd ingewilligd, in afwachting van de beslissing van het Opperbestuur op het reeds eenigen tijd tevoren van de Bank uitgegane voorstel om, *met algeheele terzijdestelling van elk maximum*, den waarborg voor de uitgegeven biljetten alleen te zoeken in het speciedepôt, en de papiercirculatie in Indië voortaan aan dezelfde regelen te binden en te doen gehoorzamen, die door een veeljarige toepassing in Nederland volkomen proefhoudend waren bevonden. Die beslissing viel gunstig uit; bij ordonnantiën van 18 Maart 1875 (Stbl. N⁰ 75 en 76) kregen de voorstellen van de Bank hun beslag; want voor den vervolge zou alleen de bepaling gelden, dat het gezamenlijk bedrag van omloopende bankbiljetten, bankassignatiën en rekening-courantsaldo's steeds voor minstens twee vijfde gedeelte door munt of muntmateriaal moet gedekt zijn. En zoo werd haar dus, meer nog ten gerieve van het verkeer, dan tot haar eigen geldelijk voordeel, geschonken wat haar tot dien tijd steeds had ontbroken: het vermogen om door het uitgeven van niet ten volle gedekte biljetten te gemoet te komen aan eene tijdelijke meerdere behoefte aan circulatie-middelen.

Van welk een overwegend belang de in 1875 tot stand gebrachte hervorming, — een van de gewichtigste momenten in de geschiedenis der Bank, nadat zij den onspoed der jaren 1841 en volgende was te boven gekomen — voor het verkeer geweest is, bleek reeds spoedig. Gedurende de eerste helft van 1876 bleef de credietvraag, zooals in dien tijd van het jaar gewoonlijk het geval is, tamelijk beperkt, maar bij de nadering van het afscheepseizoen, in den aanvang van het tweede semester, begon zich een zoo levendige vraag naar geld te openbaren, (van *f* 12.800.000 in den aanvang van April 1876, stegen de uitzettingen in September daaraanvolgende tot boven de *f* 23.000.000), dat weder ernstige moeilijkheden zouden zijn ontstaan, indien de Bank nog aan het verplichte maximum van *f* 25.000.000 ware gebonden geweest.

Bovenal echter in het zorgvolle crisisjaar 1884 kwamen de zegenrijke gevolgen van de bankregeling van 1875 duidelijker dan ooit aan het licht. Immers, wanneer de oude regeling op het stuk der emissie — drie tienden metaaldekking met een maximum uitgifte van 25 millioen — nog kracht van wet had gehad, zouden de operatiemiddelen reeds in den loop van Juli 1884, dus lang vóór de storm losbrak, die het meerendeel der particuliere credietinstellingen dreigde omver te werpen, met een opereerend kapitaal van nog geen 20 millioen zijn uitgeput geweest, terwijl de behoeften van het verkeer in het laatst van November en het begin van December tot bij de 26 millioen gestegen zijn; en in de gegeven omstandigheden zou eene te beperkte operatiekracht van de Javasche Bank de noodlottigste gevolgen na zich hebben gesleept, en tot eene maatschappelijke ontbinding hebben kunnen leiden, waaruit voor handel en nijverheid, en ook voor den Staat zelven, de grootste politieke en financieele moeilijkheden zouden ontstaan zijn. Dank zij echter de nieuwe regeling — vier tiende metaaldekking zonder maximum — bleven de dadelijk opeischbare schulden der Bank, ook toen hare credieten de grootste uitbreiding erlangd hadden (met *f* 25.886.000 op 3 December 1884) nog voor ruim 50 procent door metaal gedekt; en het is thans niet twijfelachtig meer, dat groote en onherstelbare rampen in de handelswereld zijn voorkomen door de gerustheid, die de wekelijks openbaar gemaakte bankstaten verwekten, dat, waar alle andere credietinstellingen zich moesten beperken en terugtrekken, de Javasche Bank steeds bij machte bleef om aan elke soliede, tijdelijke credietvraag te voldoen. Zoodoende heeft zij het hare kunnen bijdragen tot redding uit den zoo hoogst neteligen en gevaarvollen toestand, want zonder de buitengewone hulp, die de Javasche Bank verleenen kon, en in meer dan één geval verleend heeft, zou het volstrekt onmogelijk geweest zijn, om den tijd te winnen voor het tot stand brengen in Nederland van de combinatiën, wier optreden aan het wankelend verkeer den meer blijvenden steun heeft geschonken, welke noch zij, noch eenig andere instelling in Indië verleenen kon.

Is zoodoende een voor het verkeer hoogst dreigend gevaar door bemiddeling der Javasche Bank afgewend en bezworen, toch bleek weldra, dat de gewijzigde toestanden en verhoudingen, welke de crisis van 1884 deden geboren worden, eene voor de Bank zeer ernstige schaduwzijde hadden. De gelden, die ter redding van de in moeilijkheden geraakte particuliere credietinstellingen en cultuurbanken in Nederland bij wijze van obligatieleeningen tot een gezamenlijk bedrag van *f* 27½ millioen waren bijeengebracht, vloeiden voor een goed deel naar Indië, en brachten eene opeenhooping van beschikbare middelen teweeg, die de werkelijke behoefte reeds spoedig verre te boven ging. Terwijl vóór 1884 de credriethulp der Javasche Bank op ruime schaal was ingeroepen door de particuliere banken, traden dezen thans als credietgevers op disconto- en beleening-gebied met haar in mededinging, en zoo zag de Bank hare credietoperatiën schier van jaar tot jaar inkrimpen, en van gemiddeld *f* 17.049.000 in 't boekjaar 1884/85 tot gemiddeld *f* 6.334.000 in 't boekjaar 1889/90 terugloopen, een lager cijfer dan sedert boekjaar 1857/58 ooit was voorgekomen. Maar hiermede was ook het laagste standpunt bereikt. De meer vrijgevige bepalingen van het octrooi van 1891 stelden haar in staat om hare operatiën ook op het gebied van den buitenlandschen wisselhandel uit te breiden, en een deel van hare operatiemiddelen in Nederland rentegevend aan te wenden, terwijl zij tevens de bevoegdheid erlangde om haar *geheele* maatschappelijk kapitaal ten deele in effecten en ten deele in hypotheken rentegevend te beleggen [1]).

1) Van geldbelegging in hypotheken en effecten is voor de Bank eerst sprake geweest onder de werking van het octrooi van 1848, waaruit de in het octrooi van 1837 voorkomende bepaling, dat 10 percent van de overwinst boven 9 percent van het maatschappelijk kapitaal zou ten goede komen „aan zoodanige liefdadige gestichten als daartoe door den Gouverneur-Generaal zullen worden aangewezen," vervangen werd door het voorschrift, dat één derde van de zuivere winst zou strekken „tot

Als een gevolg van een en ander brak voor de Bank een tijdperk van hernieuwden bloei aan, en zag zij den omvang van hare credietoperatiën van het zooeven genoemde gemiddelde van *f* 6.334.000 weder stijgen tot *f* 9.056.000 in 1890/91, *f* 12.814.000 in 1891/92, *f* 17.917.000 in 1892/93 en *f* 16.546.000 in 1893/94.

het daarstellen en voeden van een reservefonds", totdat dit fonds vijftig ten honderd van het maatschappelijk kapitaal zou bedragen. In verband hiermede werd bij Gouv.-besluit van 17 December 1853 N°. 7 machtiging aan de bank verleend om dat fonds te beleggen in inschrijvingen op het Grootboek of in certificaten Werkelijke Schuld, in schuldbrieven ten laste van Nederlandsch-Indië en in hypotheken, met bevoegdheid de rente van een en ander onder de algemeene inkomsten der Bank op te nemen. Het reservefonds nu was bij het eind van 't boekjaar 1859/60 gestegen tot 1 millioen, en werd krachtens gouv.-besluit van 18 Mei 1860 N°. 5 gekapitaliseerd, bij de volgens het octrooi van 1859 voorgeschreven uitbreiding van het maatschappelijk kapitaal tot *f* 4.000.000; maar tot opzegging van hare hypothecaire en andere beleggingen werd de Bank hierdoor niet verplicht, want art. 44 van dat octrooi juncto artikel 27, schonk haar de bevoegdheid om één vierde gedeelte van het maatschappelijk kapitaal, dus een bedrag van *f* 1.000.000, en na de uitbreiding van het maatschappelijk kapitaal tot 6 millioen, een bedrag van *f* 1.500.000, voor dergelijke uitzettingen aan te wenden. Hiermede bleef de Bank dan ook geregeld voortgaan, doch bij de hernieuwing van het octrooi in 1870 werd haar die bevoegdheid ontnomen, en gelast (ordonnantie van 6 Maart 1871 N°. 5) om zich binnen een termijn van vijf jaren van alle hypothecaire vorderingen te ontdoen, met dien verstande, dat telken jare een vijfde deel zou moeten worden afgelost. Het gelukte der Directie echter om de Regeering op dit besluit te doen terugkomen, en om bovendien het voor beleggingen in hypotheken en effecten beschikbaar bedrag te doen vaststellen op één derde van het kapitaal of 2 millioen, plus het bedrag van het krachtens het octrooi van 1870 opnieuw in het leven geroepen reservefonds. Bij het octrooi van 1880 werd de gestelde grens uitgebreid tot de helft van het kapitaal of 3 millioen, en eindelijk werd bij het octrooi van 1891 aan de Bank de bevoegdheid verleend, tot belegging van het *geheele* maatschappelijk kapitaal in Nederlandsche of Nederlandsch-Indische Staatsschuld en in andere te Batavia, te Amsterdam of op andere voorname plaatsen in Europa dagelijks verhandelbare schuldbewijzen, of in eerste hypotheken op onroerende goederen in Nederlandsch Indië, met dien verstande evenwel, dat in hypotheken ten behoeve der Bank nimmer meer dan één derde van haar gestort kapitaal mag worden belegd. Dienovereenkomstig was op ult° Maart 1894 van het kapitaal ad 6 millioen belegd:

in Effecten	*f* 3.983.022.50
„ Hypotheken . . .	„ 1.643.000.—
of te zamen . . .	*f* 5.626.022.50

terwijl de gelden van het reservefonds ad *f* 952.916 belegd waren:

in Effecten	*f* 239.410.—
„ Hypotheken	„ 698.000.—
of te zamen	*f* 937.410.—

Bij de oprichting der Bank werd het bestuur toevertrouwd (art. 38 van het octrooi van 1827) aan een vasten president, drie directeuren en een vasten secretaris, te benoemen door den Gouverneur-Generaal in Rade, onder de nadere goedkeuring des Konings, terwijl de directeuren, wien het vrij werd gelaten om eigen zaken te drijven, jaarlijks in eene algemeene vergadering door de stemgerechtigde deelhebbers zouden gekozen worden. Deze regeling bleef tot 1870 gehandhaafd, met dien verstande evenwel, dat het aan de directeuren bij art. 45 toegekende honorarium van *f* 4000 „gedurende het boekjaar waarin zij werkzaam zijn", bij de octrooivernieuwing in 1837 verviel, en plaats maakte voor de bepaling (art. 56), dat de directeuren voor de waarneming hunner functiën geen honorarium zouden genieten.

Voor deze organisatie nu van het bestuur trad krachtens het octrooi van 1870 eene geheel andere in de plaats. Volgens art. 19 zou de Directie voortaan bestaan uit een president en twee (vaste, bezoldigde) directeuren, waarvan één als secretaris fungeert, allen te benoemen door den Gouverneur-Generaal uit een door de gemeenschappelijke vergadering van directie en commissarissen op te maken voordracht van twee personen, waaraan de Gouverneur-Generaal echter alleen zou gebonden zijn, wat de keuze van directeur betreft, blijvende het aan hem overgelaten om op de voordracht voor president „zooveel acht te slaan als hij zal vermeenen te behoeven." De benoeming van president zou voor 5 en die van directeuren voor 3 jaren geschieden; doch in het octrooi van 1880 is deze laatste termijn ook op 5 jaren vastgesteld.

Sedert de oprichting der bank hebben als presidenten gefungeerd:

Mr. C. de Haan (1828—1838); C. J. Smulders (1838—1851); E. Francis (1851—1863); C. F. W. Wiggers Van Kerchem (1863—1868); J. W. C. Diepenheim (1868—1870); Mr. F. Alting Mees (1870—1873); Mr. N. P. Van den Berg (1873—1889); S. B. Zeverijn (1889—1893); D. Groeneveld (1893—heden); en als directeuren sedert de bestuursorganisatie van 1870:

D. Schuurman (1870—1876); D. N. Versteegh (1870—1877); Mr. A. A. Buyskes (1876—1892); D. Groeneveld (1877—1893); J. H. Appelius van Hoboken (1892—1893); H. J. J. Hepp (1893—heden); H. P. J. Van den Berg 1893—heden).

Bij het octrooi van 1870 werd ook ingesteld een vroeger niet bestaan hebbende Raad van Commissarissen, aan wien het toezicht op de handelingen der Directie en het opnemen der jaarlijksche rekening werd opgedragen [1]). Deze Raad bestaat uit vijf door de stemgerechtigde deelhebbers te kiezen leden, die zich onderling over de keuze van een president en een secretaris verstaan.

Ook de aanstelling van een vasten Gouvernements-Commissaris, door wien van Gouvernements-

1) Het onderzoek der rekening en de bepaling van het dividend geschiedde vroeger door eene commissie ad hoc uit de aandeelhouders, onder het voorzitterschap van een door den Gouverneur-Generaal te benoemen commissaris.

wege toezicht moet worden gehouden op de handelingen der Bank, dagteekent van het octrooi van 1870. Hij wordt door den Gouv.-Generaal benoemd en ontslagen, en als zoodanig fungeerden achtereenvolgens:

A. Rutering (1870—1875); W. J. Van de Graaff (1875—1875); E. C. C. Steinmetz (1875—1878); De Directeur van Financiën (1878—1883); F. W. Boes Lutjens (1883—heden).

Het hoofdbureau der Javasche Bank te Batavia is van hare oprichting af gevestigd geweest in het thans nog door haar geoccupeerde, aan den oever der Tjiliwong tegenover het Chineesche kamp gelegen pand, dat ten tijde der Compagnie voor ziekenhuis dienst deed, doch in den aanvang dezer eeuw verkocht werd, en toen in handen van de firma Mac Quoid Davidson & C°. schijnt geraakt te zijn. Van haar nam de Bank het pand in huur, om het in 1830 echter in eigendom over te nemen voor een som van ƒ45000, en sedert is zij in hare gezonde en zieke dagen er in verbleven, doch niet zonder door herhaalde verbouwingen en uitbreidingen van lieverlede een geheel ander aanzien er-aan te geven. Vooral de in 1855 aangevangen vergrooting der geldkelders sleepte aanzienlijke uitgaven na zich, in verband waarmede de balanswaarde van het bankgebouw met ongeveer ƒ100.000 werd verhoogd, (zie verslag over 't boekjaar 1859/60, bl. 21), om bij het eind van 't boekjaar 1865/66 voor de ronde som van ƒ200.000 op de balans te worden uitgetrokken, eene waardeering, die, gelijk op bl. 39 van 't verslag over dat boekjaar werd opgeteekend, gerust de helft hooger had mogen gesteld worden. Doch de tijden veranderden, want in 1880 achtte de toenmalige Directie der Bank zich verplicht een begin te maken met ingrijpende afschrijvingen op de boekwaarde van het bankgebouw, waarmede sedert geregeld werd voortgegaan. Dezelfde maatregel werd ook toegepast op de aan de Bank in eigendom toebehoorende gebouwen, waarin de kantoren van hare agentschappen gevestigd zijn, en dientengevolge is het hoofd gebouwen en inventaris in Indië van ruim ƒ485.000 onder ultimo Maart 1879 tot p. m. ƒ 353.000 onder ultimo Maart 1894 teruggebracht.

Agentschappen der Bank werden achtereenvolgens opgericht te Samarang in 1828, te Soerabaia in 1829, te Padang in 1864, te Makassar in 1865, te Cheribon in 1866, te Soerakarta en te Pasoeroean [1]) in 1867, en te Djokjakarta in 1879. In 1891 vestigde de Bank ook een eigen kantoor te Amsterdam, onder het beheer van twee gedelegeerden, krachtens de haar daartoe verleende bevoegdheid bij de jongste octrooi-vernieuwing.

De door de Bank in omloop gebrachte biljetten zijn van den aanvang af vervaardigd ter drukkerij van de Heeren Joh. Enschedé en Zoon te Haarlem [2]). Aanvankelijk werden zij door de leden der Directie uit de hand onderteekend; doch reeds in 1862 bleek dit niet langer doenlijk te zijn, en mitsdien werd ingevolge besluit van de algemeene vergadering van deelhebbers van 22 April van dat jaar aan de Regeering vergunning gevraagd om, in overeenstemming met hetgeen bij de Nederlandsche en andere Europeesche banken sedert eenige jaren gebruikelijk is, de biljetten van gestempelde naamteekeningen te mogen voorzien, een vergunning die bij Gouv.-besluit van 8 December 1862 N⁰ 6 verleend werd.

Op ultimo Maart 1894 waren in omloop:

Biljetten van	Aantal stuks.	Waarde bedrag.	Verhouding v/h waardebedrag.
ƒ 1000	12,462	ƒ 12.462.000	28.05 pct.
„ 500	7,784½	„ 5.892.250	8.76 „
„ 300	1,830	„ 549.000	1.24 „
„ 200	20,332	„ 4.066.400	9.15 „
„ 100	87,397	„ 8.739.700	19.67 „
„ 50	85,657	„ 4.282.850	9.64 „
„ 25	196,421½	„ 4.910.537½	11.05 „
„ 10	551,653½	„ 5.516.535	12.41 „
„ 5	2,890	„ 14.450	0.03 „
	966,427½	ƒ 44.433.722½	100.— pct.

Gevallen van namaak van biljetten zijn herhaaldelijk voorgekomen, maar werkelijk blijvende stoornis in het verkeer is er tot dusver nimmer het gevolg van geweest, want in den regel had men te doen met veelal gebrekkige en weinig bedrieglijke namaak, zoodat het kwaad dadelijk tegengegaan en het publiek voor ernstige schade gevrijwaard kon worden.

Aan mededinging van anderen ter zake van de uitgifte van papier aan toonder heeft de Bank tweemalen bloot gestaan. Het eerst in 1829, toen de te Batavia gevestigde firma Thomas Bain & C⁰ goed vond „een bankpapier ter waarde van ƒ10.—" in omloop te brengen, zooals de Hoofdbaljuw van Batavia bij missive van 28 Maart van dat jaar N⁰ 1266/956 aan de Regeering berichtte, met verzoek dat hem de noodige bevelen zouden worden gegeven hoedanig in deze te handelen, daar hij vreesde, „dat dit papier aan de inlandsche bevolking als gereed geld zou worden opgedrongen", een vrees, die bij de Regeering evenwel niet bijzonder zwaar schijnt te hebben gewogen, want, voor zoover is kunnen worden nagegaan, bepaalde zij er zich toe om bij missive van 22 Mei 1829 N⁰ 15 den Hoofdbaljuw te gelasten „de noodige maatregelen van voorzorg te nemen, dat met de door de kooplieden Bain & C⁰ uitgegeven wordende banknoten geen bedrog zou worden gepleegd".

Het tweede geval had plaats in 1861, toen de Nederl.Indische Escompto Maatschappij zich gerechtigd achtte tot het in omloop brengen van biljetten aan toonder van ƒ 5.— en ƒ2.50, betaalbaar op zicht, te haren kantore te Batavia, waarvan gaandeweg voor een bedrag van c^a ƒ 100.000 in handen van het publiek kwam; maar, dus leest men op bl. 4 van haar verslag over boekjaar 1863 „tengevolge van eene pertinente aanschrijving van het Gouvernement moest tot de intrekking dier biljetten worden besloten, en daaraan werd geleidelijk voldaan, ofschoon het, volgens de Directie, twijfelachtig was in hoeverre de Regeering rechtens de uitgifte van de bons der Maatschappij konde verbieden".

1) Het agentschap te Pasoeroean is met 31 Maart 1890 opgeheven, krachtens vergunning bij Gouv.-besluit van 27 Maart te voren N⁰ 1.

2) Het zoogenaamde koper-papier, tot de uitgifte waarvan de Bank, zooals boven vermeld is, in 1832 gedwongen werd, is door de Landsdrukkerij te Batavia geleverd.

Behalve de verliezen wegens kwade schuld ter zake van de crediet-operatiën der Bank, zijn gedurende den loop van haar bestaan nog een drietal andere verliezen ten haren laste gekomen, aan kwade trouw en boos opzet te wijten. In 1842 namelijk werd bij het agentschap te Soerabaja een door valsche boekingen langen tijd verborgen gebleven tekort ontdekt van niet minder dan *f* 398,275, waaraan de toenmalige agent schuldig was, die dan ook bij vonnis van 29 November 1844 veroordeeld werd tot tepronkstelling op een schavot met een bord om den hals, waarop zijn misdaad stond uitgedrukt, voorts tot eerloosverklaring en tot gevangenisstraf van tien jaren, wegens misbruik van vertrouwen, bedrog en valschheid in geschrifte, met schennis van zijnen in hoedanigheid van agent der Javasche Bank te Soerabaja afgelegden eed.

Het tweede geval had plaats in 1878, insgelijks te Soerabaja, door de uitbetaling bij het agentschap aldaar van eene som van *f* 30,000 op een cheque van den thesaurier van de Spaarbank daar ter plaatse, welk stuk sedert bleek valsch te zijn. Het is echter niet mogen gelukken op het spoor te komen van de schuldigen en medeplichtigen aan dit misdrijf, dat gepleegd *moet* zijn door personen, volkomen ingewijd in den gewonen loop van zaken bij de Bank, en bekend met de normale bedragen waarover de Spaarbank gewoon was in rekening-courant te beschikken.

En ten derden male is de Bank, in den loop van boekjaar 1887/88, opgelicht voor een bedrag van c. *f* 50000 wegens de disconteering bij vier agentschappen en bij het hoofdkantoor van zes vendu-mandaten ten laste van 's lands kas te Madioen, waarvan de echtheid ontkend werd en de betaling dus achterwege bleef. De dader van dit misdrijf is zijn straf niet ontgaan. Door den Raad van Justitie te Semarang werd hij tot tien jaren tuchthuisstraf veroordeeld; maar van het aan de Bank ontvreemde geld is niets teruggevonden, zoodat het geleden verlies ten volle is moeten worden afgeschreven.

Voor meer bijzonderheden omtrent den gang van zaken bij de Javasche Bank sedert hare oprichting, wordt verwezen naar het overzicht op de volgende bladzijde van het opereerend kapitaal gegeven, van de behaalde winsten en geleden verliezen, en van den gemiddelden stand der disconto-rente; terwijl de staat van haar activa en passiva, bij het ter perse gaan van deze regelen, was als volgt (weekstaat van 16 Januari 1895)

Activa.

Disconto	*f* 8.106.962.63
Beleeningen	„ 8.436.546.63
Effecten en hypotheken	„ 6.750.766.13
Munt en muntmateriaal	„ 33.206.855.02
Gebouwen en meubelen	„ 359.384.15
Diverse rekeningen	„ 795.164.59
	f 57.655.679.15

Passiva.

Kapitaal	*f* 6.000.000
Reservefonds	„ 1.027.040.61
Bankbiljetten	„ 45.227.067.50
Bankassignatiën	„ 1.689.689.28
Rekening-courant saldo's	„ 2.613.336.40
Diverse rekeningen	„ 1.098.545.36
	f 57.655.679.15

Litteratuur: D. C. Steijn Parvé, Geschiedenis van het munt- en bankwezen van Nederlandsch-Indië sedert de herstelling van het Nederlandsch gezag in 1816, Zalt-Bommel, 1852. — N. P. Van den Berg, Het octrooi der Javasche Bank, Amsterdam, 1869. — D. Bauduin, Brief over de voorgenomen wijziging van het octrooi der Javasche Bank, Breda, 1871. — P. H. Van der Kemp, Het voorstel van de Directie der Javasche Bank tot wijziging van het octrooi, Batavia, 1887, (overdruk uit het Tijdschrift van Nijv. en Landb. in N. I.). — J. Dinger Wzn., De naaste toekomst der Javasche Bank, Batavia, 1889, (overdruk uit de Java-bode van Juli 1889). — Voorts de sedert 1854 geregeld in druk verschenen jaarlijksche Verslagen van den President en sedert 1870 ook van den Raad van Commissarissen, en de naar aanleiding dier verslagen geleverde beschouwingen van Prof. S. Vissering in de Gids van 1865, IV, 182, van Mr. F. N. Sickenga in de Gids van 1867, IV, 363 en 1870, I, 191; van den heer B. Heldring in de Gids van 1879, IV, 161, en van Mr. W. A. Reiger in de Gids van 1881, I, 188, en 1882, I, 196. (N. P. v. d. B.)

BANK-COURANT en BANK VAN LEENING (BATAVIASCHE). Toen onder het bestuur van den Gouverneur-Generaal Van Imhoff vrijgeviger inzichten met betrekking tot de uitoefening van het handelsbedrijf door particulieren bij de Regeering schenen veld te winnen, werd ten gerieve van het verkeer bij resolutie van 26 Augustus 1746 besloten tot de oprichting van een Bank van Leening, die zich onledig zou houden met het geven van voorschotten op onderpand van „goud, zilver, juweelen, koopmanschappen, lijnwaden, huisraad van weinig omslag en van waardije, en andere diergelijke dingen meer". Het fonds der Bank, welker beheer werd opgedragen aan een collegie van zeven door de Regeering te benoemen Commissarissen, zou bestaan uit 300 actiën van duizend rijksdaalders courant ieder, waarvan de Regeering zelf er 200 voor hare rekening nam, terwijl de overige 100 ter beschikking van de ingezetenen gelaten, en ook door hen genomen werden. Op den 1 December 1746 namen de operatiën een aanvang; doch zij bleven veelal binnen zeer enge grenzen beperkt, in die mate zelfs, dat voor het bijeengebrachte kapitaal soms geen emplooi was te vinden, en men af en toe tot het besluit moest komen om een belangrijk deel van dat kapitaal tegen eene vaste rente aan de Regeering in deposito te geven. Zoo weinig voldeed de instelling aan het eigenlijke doel harer oprichting, dat niets natuurlijker ware geweest dan het besluit om de Bank op te heffen en het beleeningsbedrijf voortaan aan particuliere geldschieters over te laten; maar de Regeering vond goed een anderen weg in te slaan, door gevolg te geven aan de in artikel 1 van de ordonnancie voor de Bank van Leening voorkomende bepaling, dat zij „teffens" zou kunnen worden gemaakt „tot een wisselbank, nadat men zulx indertijdt zal oordeelen noodig te zijn". In de raadsvergadering van 2 Juni 1752 namelijk werd ter tafel gebracht en goedgekeurd een door den toenmaligen Gouverneur-Generaal Mossel „geformeerd ontwerp tot het oprichten van een wisselbank of eigenlijk een Bank-courant", met het oogmerk, zooals het in dat ontwerp heette, „de commoditeit van lieden die groote middelen, veel handelinge van geld, of een grooten omslag hebben, en dezelve niet alleen

BOEKJAREN.	Maatschappelijk Kapitaal.	Gemiddeld opereerend kapitaal. Disconto's en Beleeningen.	Gemiddeld opereerend kapitaal. Hypotheken en Effectenbezit.	Verliezen op de operatiën.	Uitgedeelde Winst.	Gemiddelde Disconto-Rente.
1828—29	*f* 1.305.500	*f* 697.000	—	Nihil	*f* 4.935 of $\frac{378}{1000}$ %	9 %
1829—30	„ 1.418.500	„ 2.547.000	—	—	„ 136.589 „ $10\frac{144}{1000}$ „	9 „
1830—31	„ 1.539.500	„ 3.485.000	—	—	„ 184.740 „ 12 „	9 „
1831—32	„ 2.000.000	„ 4.109.000	—	—	„ 240.000 „ 12 „	9 „
1832—33	—	„ 5.605.000	—	—	„ 360.000 „ 18 „	9 „
1833—34	—	„ 5.978.000	—	—	„ 400.000 „ 20 „	9 „
1834—35	—	„ 6.965.000	—	—	„ 540.000 „ 27 „	9 „
1835—36	—	„ 7.343.000	—	—	„ 600.000 „ 30 „	9 „
1836—37	—	„ 8.271.000	—	—	„ 640.000 „ 32 „	9 „
1837—38	—	„ 8.583.000	—	—	„ 660.000 „ 33 „	9 „
1838—39	—	„ 8.645.000	—	—	„ 520.000 „ 26 „	9 „
1839—40	—	„ 7.403.000	—	—	„ 328.000 „ $16\frac{4}{10}$ „	9 „
1840—41	—	„ 7.372.000	—	—	„ 180.000 „ 9 „	9 „
1841—42	—	„ 7.506.000	—	*f* 963.500	Nihil	9 „
1842—43	„ 1.114.744	„ 5.904.000	—	„ 773.400	—	9 „
1843—44	„ 1.415.247	„ 4.796.000	—	Nihil	—	8.50 „
1844—45	„ 1.202.494	„ 5.013.000	—	„ 405.200	—	6 „
1845—46	„ 1.476.875	„ 4.957.000	—	„ 18.900	—	6.50 „
1846—47	„ 1.732.403	„ 4.490.000	—	„ 25.000	—	6.50 „
1847—48	„ 1.732.403	„ 3.590.000	—	„ 134.000	—	9 „
1848—49	„ 1.835.424	„ 2.449.000	—	„ 15.000	„ 21.203 „ $1\frac{1}{10}$ „	9 „
1849—50	„ 1.927.500	„ 2.380.000	—	„ 1.400	„ 76.136 „ $3\frac{95}{100}$ „	8.88 „
1850—51	„ 1.927.500	„ 3.130.000	—	Nihil	„ 94.448 „ $4\frac{9}{10}$ „	7.50 „
1851—52	„ 1.927.500	„ 3.863.000	—	—	„ 139.744 „ $7\frac{1}{4}$ „	7.50 „
1852—53	„ 2.000.000	„ 4.702.000	—	—	„ 195.000 „ $9\frac{3}{4}$ „	7.50 „
1853—54	—	„ 4.383.000	*f* 264.000	„ 1.000	„ 154.000 „ $7\frac{7}{10}$ „	7.50 „
1854—55	—	„ 3.717.000	„ 341.000	„ 200	„ 122.000 „ $6\frac{1}{10}$ „	7.40 „
1855—56	—	„ 3.702.000	„ 403.000	„ 600	„ 160.000 „ 8 „	6.30 „
1856—57	—	„ 4.776.000	„ 483.000	Nihil	„ 294.760 „ $14\frac{738}{1000}$ „	7.73 „
1857—58	—	„ 5.581.000	„ 630.000	—	„ 297.240 „ $14\frac{862}{1000}$ „	8.66 „
1858—59	—	„ 5.708,000	„ 779.000	„ 3.800	„ 271.600 „ $13\frac{58}{100}$ „	7.88 „
1859—60	—	„ 6.113.000	„ 906.000	„ 400	„ 472.200 „ $23\frac{61}{100}$ „	7.50 „
1860—61	„ 4.000.000	„ 7.572.000	„ 964.000	„ 5.500	„ 520.000 „ 13 „	7.50 „
1861—62	—	„ 9.467.000	„ 965.000	„ 14.100	„ 760.000 „ 19 „	8.43 „
1862—63	—	„ 9.478.000	„ 917.000	„ 177.300	„ 500.000 „ $12\frac{1}{2}$ „	9 „
1863—64	„ 6.000.000	„ 8.914.000	„ 966.000	„ 46.200	„ 600.000 „ 10 „	8.03 „
1864—65	—	„ 9.209.000	„ 1.400.000	„ 51.300	„ 450.000 „ $7\frac{1}{2}$ „	7.62 „
1865—66	—	„ 10.218.000	„ 1.425.000	„ 26.900	„ 600.000 „ 10 „	7.42 „
1866—67	—	„ 13.766.000	„ 1.430.000	„ 51.000	„ 1.020.000 „ 17 „	9.13 „
1867—68	—	„ 14.302.000	„ 1.350.000	„ 46.600	„ 960.000 „ 16 „	8.25 „
1868—69	—	„ 11.766.000	„ 1.310.000	„ 117.000	„ 540.000 „ 9 „	6.24 „
1869—70	—	„ 9.968.000	„ 1.340.000	„ 20.300	„ 450.000 „ $7\frac{1}{2}$ „	5.42 „
1870—71	—	„ 9.511.000	„ 1.423.000	„ 80.100	„ 448.200 „ $7\frac{47}{100}$ „	5.95 „
1871—72	—	„ 10.116.000	„ 1.196.000	„ 44.300	„ 432.000 „ $7\frac{2}{10}$ „	5.83 „
1872—73	—	„ 10.568.000	„ 1.842.000	„ 12.800	„ 540.000 „ 9 „	6 „
1873—74	—	„ 11.760.000	„ 1.629.000	„ 20.100	„ 570.000 „ $9\frac{1}{2}$ „	5.93 „
1874—75	—	„ 11.760.000	„ 1.968.000	Nihil	„ 750.000 „ $12\frac{1}{2}$ „	6.82 „
1875—76	—	„ 14.010.000	„ 2.152.000	„ 40.500	„ 816.000 „ $13\frac{6}{10}$ „	7.08 „
1876—77	—	„ 14.619.000	„ 2.091.000	„ 7.300	„ 798.000 „ $13\frac{3}{10}$ „	6.99 „
1877—78	—	„ 11.952.000	„ 2.293.000	„ 259,400	„ 360.000 „ 6 „	5 „
1878—79	—	„ 11.431.000	„ 2.349.000	„ 27.200	„ 480.000 „ 8 „	5.35 „
1879—80	—	„ 14.242.000	„ 2.358.000	„ 1.600	„ 570.000 „ $9\frac{1}{2}$ „	5.97 „
1880—81	—	„ 12.394.000	„ 2.399.000	Nihil	„ 540.000 „ 9 „	6 „
1881—82	—	„ 12.940.000	„ 3.016.000	„ 3.300	„ 540.000 „ 9 „	6 „
1882—83	—	„ 13.239.000	„ 3.461.000	Nihil	„ 570.000 „ $9\frac{1}{2}$ „	6 „
1883—84	—	„ 16.699.000	„ 3.464.000	„ 10.400	„ 750.000 „ $12\frac{1}{2}$ „	6.52 „
1884—85	—	„ 17.049.000	„ 3.448.000	„ 59.900	„ 780.000 „ 13 „	6.74 „
1885—86	—	„ 12.762.000	„ 3.662.000	„ 198.700	„ 465.000 „ $7\frac{3}{4}$ „	6.37 „
1886—87	—	„ 8.949.000	„ 3.498.000	„ 1.400	„ 360.000 „ 6 „	4.68 „
1887—88	—	„ 9.956.000	„ 3.285.000	„ 52.600	„ 360.000 „ 6 „	4.50 „
1888—89	—	„ 10.047.000	„ 3.500.000	„ 2.500	„ 360.000 „ 6 „	5 „
1889—90	—	„ 6.334.000	„ 3.437.000	Nihil	„ 168.000 „ $2\frac{8}{10}$ „	5 „
1890—91	—	„ 9.056.000	„ 3.512.000	„ 3.100	„ 198.000 „ $3\frac{3}{10}$ „	4 „
1891—92	—	„ 12.814.000	„ 5.724.000	„ 1.200	„ 420.000 „ 7 „	4 „
1892—93	—	„ 17.917.000	„ 6.391.000	„ 400	„ 540.000 „ 9 „	5.42 „
1893—94	—	„ 16.546.000	„ 6.428.000	„ 257.000	„ 480.000 „ 8 „	5.28 „

te bevrijden van de noodzakelijkheid van particuliere kassiers te houden, en het gevaar van kwaad geld te moeten ontvangen, maar hen nevens derzelver erfgenamen en executeuren ook in staat te stellen, na verloop van een reeks van jaren altoos door publieke registers of rekeningen te kunnen verifieeren de betalingen door hen gedaan, en tevens te zorgen, dat zij nooit eenig geld renteloos behoeven te behouden". Dienovereenkomstig trad de Bank-courant, die op 1 September 1752 geopend werd, dus op als deposito-bank, en eenigermate ook als circulatie-bank; want voor de bij haar ingebrachte gelden gaf zij certificaten of bankbrieven op naam uit, die bij endossement konden worden overgedragen, en ten allen tijde tegen contant geld weder inwisselbaar waren, hetgeen ze bij de gemeente als een meer geriefelijk betaalmiddel dan de in groote verscheidenheid circuleerende muntspecies algemeenen ingang deed vinden. Bij resolutie der Regeering van 5 September 1752 werd de Bank van Leening met de nieuw opgerichte Bank-courant vereenigd; en zoo kwam Batavia dus in het bezit van eene instelling, die als beleenbank, als deposito-bank èn als circulatie-bank haar tijd verre vooruit was, want noch in Nederland, noch elders op het vasteland van Europa werden vóór het eind der achttiende eeuw openbare instellingen aangetroffen, waar gelegenheid bestond tot het beleenen van koopmanschappen, en tot het deponeeren van gelden tegen vergoeding van rente. Maar het bleek spoedig dat in Indië voor eene dergelijke instelling het terrein ontbrak om met vrucht werkzaam te zijn. De Bank-courant en Bank van Leening, of, gelijk zij in de wandeling genoemd werd, de Bank en Bank van Leening leidde schier doorloopend een kwijnend bestaan; het was een voortdurend tobben en sukkelen, dan met gebrek en dan met overvloed van beschikbare middelen, en toen ten slotte ook malversaties in het beheer aan het licht kwamen — in 1790 werd in de kas der Bank een te kort bevonden van 63.000 rijksdaalders, waarvan de Directie geen verklaring wist te geven — toen werd bij resolutie van 5 April 1794 aan het bestaan der Bank een eind gemaakt, en aan de houders der bankbrieven medegedeeld, dat zij binnen twee maanden ter inwisseling moesten worden aangeboden bij de Bank van Leening, die voorloopig werd in stand gehouden als afzonderlijke, doch niet meer als zelfstandige particuliere inrichting, want van regeeringswege werd bepaald, dat „de geheele directie en behandeling van de Bank van Leening voortaan de Compagnie alleen zal aangaan, en van harentwege, zoowel als voor hare rekening zal worden geadministreerd". Onder het bestuur van Daendels echter trad de Bank van Leening weder als zelfstandige instelling op, overeenkomstig de op 14 Juni 1809 gearresteerde instructie, krachtens welke zij onder het beheer werd gesteld van twee commissarissen, een secretaris, die tegelijk kassier, boekhouder en pandbewaarder zou zijn, en voorts van één taxateur, vier klerken en een rapportganger. Op dien voet bleef zij ook werkzaam onder het Engelsche tusschenbestuur, dat in den toenmaligen stand der geldmiddelen aanleiding vond om de Bank tot het uitgeven van bankpapier te machtigen, met welke operatie het echter zoo ongelukkig afliep, dat de Directie, wegens schaarschte van contanten niet meer aan hare verplichtingen tot inwisseling kunnende voldoen, hare crediteuren koloniale waren, als koffie, rijst, enz. in betaling moest aanbieden. Ingevolge art. 7 van de met Engeland gesloten supplementaire conventie van 24 Juni 1817 werd de Bank van Leening (Lombard-bank) met alle lasten en baten overgenomen door het Nederlandsch Gouvernement, dat de gelegenheid openstelde tot inwisseling der nog in omloop gebleven banknoten vóór of op 18 Juni 1818, na welken datum het uitgegeven papier geacht zou worden „van geene waarde meer te zijn" (publicatie van 27 Januari 1818), terwijl de Bank zelf ook ophield te bestaan. Voor zoover het beleeningsbedrijf betreft, werd haar plaats een tiental jaren later door de Javasche Bank ingenomen.

Litteratuur: N. P. van den Berg, De Bataviasche Bank-courant en bank van leening, 1746—1794, Amsterdam 1870; en de aankondiging van deze monographie in het Tijdschrift voor Ned.-Indië, 1870, II, bl. 69, door N. G. Pierson. Zie ook het hoofdstuk „Bankwesen unter der Compagnie", bl. 262—271 van het onlangs verschenen werk van G. C. Klerk de Reus: Geschichtlicher Ueberblick der administrativen, rechtlichen und financiellen Entwicklung der Niederländisch-Ostindischen Compagnie in de Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, Deel 47, 3e stuk, Batavia 1894.

BANKA. Een eiland aan de Oostkust van Zuid-Sumatra gelegen, op 1°30'—3°7' Z. Br. en $2°1\frac{1}{5}'$—2°34' O. L. v. Gr. Het eiland strekt zich in de richting van het N. W. naar het Z. O. uit en wordt in het W. door de Bangkastraat van Sumatra, in het O. door de Gasparstraten van Billiton gescheiden; in het N. en N. O. worden zijne kusten door de Zuid-Chineesche zee, in het Z. door de Java-zee bespoeld. Zijne oppervlakte bedraagt $205\frac{878}{1000}$ □ geogr. mijlen en met de daaronder ressorteerende kleine eilandjes $210\frac{427}{1000}$ □ geogr. mijlen. De kusten vertoonen in het O. en W. groote, hoewel vlakke bochten, in het N. eene diepe insnijding, de Klabatbaai. Het aantal vooruitspringende hoeken en daardoor ingesloten baaien is aanzienlijk, 't grootst aan de westzijde. Het aantal goede ankerplaatsen is evenwel gering. Opvallend is het gering aantal kustdorpen. De voornaamste kapen zijn: Tandjong Kalean, waar zich een vuurtoren van 42 m. hoogte bevindt, welks licht 37 km. ver zichtbaar is, ten W. der baai van Muntok; verder de kapen Poenei, Tedong, Lalarie, Laboe, Langang, Bagienda, Besar, Roeh, Berikat, Rajah, Toëing, Grasak, Penjoesoe aan den oostelijken ingang der Klabatbaai, evenals Melala aan den westelijken. Door de kapen Mantong en Roeh wordt zij in een binnen- en buitenbaai verdeeld. De baai dringt 30 km. diep landwaarts in, is echter ondiep en heeft ontoegankelijke kusten, zoodat slechts voor de monding van enkele der in de baai vallende riviertjes kleine schepen voor anker kunnen komen. Verder moeten genoemd worden Tandjong Penjaboeng en T. Genting, welke laatste met T. Oelar de groote, doch vlakke en zeer ondiepe baai van Djeboes insluit. Ten Z. daarvan noemen wij nog T. Bersajab en T. Beranie. Op die plaatsen, waar vaste gesteenten (graniet en schiefer) aan de kust optreden, is deze meestal steil en rotsig, elders laag en vlak. Deze lage kusten zijn gedeeltelijk moerassig, gedeeltelijk zandig, en wel vindt men de moeraskusten voornamelijk ten W., de zandige duinkusten ten O. eener lijn, die van den Z. W.hoek des eilands naar de Klabatbaai kan getrokken worden. Ook

beslaan de moerassen aan de W.kust een veel aanzienlijker oppervlakte dan de zeezandophoopingen aan de O.kust. Het aantal eilanden rondom Banka is niet groot, wel dat der boven water uitstekende granietrotsen, klippen en onderzeesche banken, bepaaldelijk aan de O.kust. De eilandjes zijn voor een goed deel koraalvormingen. Wij vermelden: aan de W.kust Moendo en de Mondonggroep, alsmede de Nangka-eilanden; aan de O.kust: de Lepar-archipel, door de Leparstraat van Banka gescheiden. Ten N. van dezen archipel ontmoet men Glasa of Gaspar en de Boompjes-eilanden, Boear, Pasir en Johora, Boedjoer en Pandjang. Aan de N.-kust van Banka liggen ver uit den wal de Toedjoe-eilanden, 1°10′—1°20′ Z. Br. en 105°10′—105°20′ O. L., nog verder noordwaarts Dokan of Monalee en Toli of Laoet.

Banka vormt een golvend heuvelland, waaruit zich vele heuvel- of berggroepen en ketenen verheffen; op zich zelf staande heuvels of bergen zijn daarentegen zeldzaam. Het grootste deel der verheffingen bestaat uit graniet en deze vertoonen meestal afgeronde vormen. Men kan ze gevoeglijk in zekere tektonische lijnen groepeeren, en wel in drie lengte- en twee dwarsspleten, langs welke de graniet-erupties hebben plaats gehad. Op de eerste, westelijke lengtespleet liggen het granietmassief van Muntok, de Tempilan, het Permiesgebergte, het Glinsomgraniet (in Soengei Selan), de verheffingen tusschen de rivieren Banka Oedjong en Olim, alsmede die aan de monding der Gossong, het graniet van Toboali met den Moentaai als culminatiepunt en dat ten N. ervan tusschen de kampongs Bikan en Baroe, het meer zuidelijk gelegen Lama- en het Doewadjamgebergte. Deze spleet is de langste en bevat de meeste erupties, en is tevens 't armst aan tin-ertsen. De tweede, middelste lengtespleet vormt de hoofdwaterscheiding en omvat het Marasgebergte, den Mangkol en het graniet tusschen de rivieren Kapo en Goemba. Op de derde, oostelijke spleet liggen de granietmassiefs in Blinjoe, Soengei Liat, Merawang en N. Kobak. De dwarsspleten worden aangeduid in het N. door het graniet van Djeboes en Blinjoe, in het Z. door het Paddinggebergte. De grootste hoogte bereikt het Marasgebergte, waarin de Boei 700 m. hoogte, verscheidene andere toppen meer dan 600 m. hebben. Het gebergte strekt zich in W. N. W.—O. Z. O. richting ten Z. der Klabatbaai uit te midden eener woeste en schier ontoegankelijke streek. Het is tot 200 m. met zwaar bosch, hooger op slechts met kreupelhout bedekt en heeft steile hellingen en hoekige vormen, bestaat desondanks zeer waarschijnlijk uit graniet, dat evenwel door een dikken zandsteenmantel bedekt wordt. Van de overige bergen vallen te vermelden: de Manoembing, die zich als een langgestrekte ruggegraat in O.-W. richting ten N. der hoofdplaats Muntok uitstrekt en zich trapsgewijze tot een stompen kruin van 455 m. absolute hoogte verheft. Zijne hellingen zijn bedekt met ontzagwekkende, in chaotische wanorde liggende granietblokken, waartusschen zich een weelderige vegetatie ontwikkeld heeft. Ten O. ervan liggen de heuvels Pandjang en Asam, verder noordwaarts de Paré-Paré, de Penjaboeng, Melala en vele andere toppen; ten O. der Klabatbaai de Tjoendoeng (278 m.) en van hier zuidwaarts de heuvelgroep Mapor of Besar, de Betong (265 m.), de Poewak (278 m.), de Sambang giri (220 m.) en nog verder zuidwaarts, in Midden-Bangka, de groep van den Mangkol, welks hoogste top de Langir (397 m.) is. Ten O. daarvan ligt het Laddi-gebergte (190 m.), ten Z. de Toengal (212 m.). In Zuid-Bangka trekt de Plawan de aandacht door zijne scherpe toppen, steile hellingen en loodrechte wanden. Verder naar het W. toe ligt het Permiesgebergte, waarin de Manindjoe 452½ m. bereikt, ten O. daarentegen de Paddingketen met den Padding (510 m.) als hoogsten top, waarop zich een meer bevindt, dat volgens sommigen zeevisschen zou bevatten, ten Z. de Berah (321 m.), de Neneh (397 m.), de Moentaai, de Moeara Doewa en de Lang.

Het eiland bestaat uit oudere gesteenten; hoofdzakelijk graniet; gelijktijdig hiermede komen silarische en devonische schiefer voor. Het grootste gedeelte van de bovenlaag van het gesteente is verweerd. Dit verweeringsproduct, graniet-lateriet of schiefer-lateriet, is, in tegenstelling met de vruchtbare vulkanische verweeringsproducten b. v. op Java, die ook lateriet genoemd worden, niet geschikt voor bouwgrond. De Banka-aarde, als pottebakkersaarde in gebruik, is laterietleem. Die sterk ijzerhoudende leem wordt ook als bouwmateriaal gebruikt en tot bestrijking van muren. Vulkanisme is onbekend. Eigenaardig is het onderscheid tusschen de alluviumvorming langs de westkust en langs de oostkust van Banka. De hoofdwaterscheiding (over de bergen Maras, Mangkol en Plawan) loopt dichter bij de oostkust. De rivieren, naar de westkust loopende, zijn dus langer, hebben minder verhang. Het water in de straat Banka, dat de westkust bespoelt, is rustig. Van daar slibafzetting en moerasdeltavorming aan de westkust. Komt aan de westkust dus vooral rivieralluvium voor, aan de oostkust bestaat de alluviumformatie hoofdzakelijk uit zeezand, duinen vormende. De branding in de Chineesche zee en de korte loop der rivieren verhindert hier de aanslibbing. Overeenkomst bestaat er dus tusschen Banka's West- en Oostkust en Java's Zuid- en Noordkust. De omringende eilandjes bestaan uit koraal (atollen). Op den ouden zeebodem in de alluviale moerasgronden van Banka treft men rijke stroomtinertslagen aan. Het tin is door de rivieren uit het bergland omlaag gedreven en heeft zich daar afgezet. De onderzoekingen der mijningenieurs naar nieuwe tinertslagen werden nog in 1893 met gunstigen uitslag bekroond. In 't district Beneden-Soengeiliat gaven de boringen van 1893 grond om te verwachten, dat zich aldaar een ertsafzetting bevindt, die minstens 700.000 pikols tin kan opleven. (Kol. Versl. 1894 p. 24).

Banka is rijk aan rivieren, doch arm aan water; want daar de bodem, afgezien van de moerassen, overal eenigzins hellend is en van vele valleien en ravijnen doorsneden wordt, vindt men er een zeer groot aantal stroomende wateren, wier watervoorraad, vooral in het droge jaargetijde, dikwijls zeer gering is, zoodat er alsdan in de tinmijnen somtijds watergebrek heerscht. Met de rivieren is de moerasvorming ten nauwste verbonden. Alleen in den bovenloop toch hebben de rivieren een min of meer sterk verval en steile oevers, in den benedenloop worden het verval geringer, de dalbodem breeder, de hellingen minder steil; naarmate men de monding nadert, neemt de breedte toe, de bodem wordt vochtig en eindelijk moerassig. Hoe verder stroomafwaarts, des te grooter omvang krijgen de moerassen, die zich aan de Bankastraat uren ver langs de kust uitstrekken.

De wanverhouding, die er bestaat tusschen de breede dalen en de onbeduidende stroompjes, welke er doorheen kronkelen, is daaraan toe te schrijven, dat die dalen in den diluvialen tijd zeearmen waren en later door daling van den zeespiegel werden droog gelegd. Nog altijd kan de zee in die dalen gemakkelijk binnendringen; vandaar dat zich de getijden tot ver stroomopwaarts doen gevoelen, b. v. op de Soengei Selan 30 km. ver. Daardoor zijn vele rivieren over een grootere lengte bevaarbaar dan anders het geval zou wezen, een zaak die bij het tintransport van groot belang is. Bij vele rivieren liggen evenwel voor de monding uitgestrekte modderbanken. Aan de W.-kust vallen in zee: de Djering, een der grootste rivieren van Bangka, die nabij het Marasgebergte ontspringt en aan de monding wel een kilometer breed is, de Kotta Waringin met hare zijrivier de Djerok, de Mundo, de Soengei Selan, voor kleine schepen tot Poepoet, 30 km. boven de monding bevaarbaar, de Bangka Kotta, voor 1 kojansprauwen, eveneens 30 km. stroomopwaarts bevaarbaar, de Kabal, de Balar, de Banka Oedjong, de Olim, de Njerie en de Gossong. Aan de O.-kust: de Kapo, de Goemba, die beide uitgestrekte strandmoerassen vormen, de Ketiak, de Kobak, ontstaan door de vereeniging van de W. en de O. Niboeng, de Koerouw, de Lempojang, de Batoe Roessa, een der grootste rivieren van Bangka, die op het Marasgebergte ontspringt en vele zijrivieren opneemt, als de Segentin of Merawang links en de Pangkal Pinang rechts, de Soengei Liat, de Diniang en de Mapor. Van de vele in de Klabatbaai mondende rivieren is de Lajang de voornaamste, tevens een der grootsten van het eiland en van veel belang als communicatieweg; ten N. ervan stroomen de Pandjie of Blinjoe en de Kadjoet, aan de W.-kust der baai mondt de Antan uit, eveneens van veel belang voor het verkeer. In de baai van Djeboes valt de Kampa of Bedong met hare zijrivier Djeboes.

Hoewel dicht bij den evenaar gelegen, is de temperatuur op het eiland niet buitengewoon hoog te noemen, terwijl de afwisselende land- en zeewinden veel er toe bijdragen, om de hitte minder te doen gevoelen. Wel kan de thermometer er in de schaduw tot boven 38° C. stijgen; het gemiddelde is evenwel 30° C. en in de hoogere streken moeten wel eens temperaturen van slechts 4—5° C. 's nachts voorkomen. Wat de windrichting betreft, staat het eiland onder den geregelden invloed der moessons. Hevige onweersbuien komen er dikwijls voor, bepaaldelijk gedurende den W. moesson en nog meer tijdens de kenteringen. De gemiddelde regenval te Muntok bedraagt jaarlijks 3050 m.m., de gemidd. maandelijksche val is 254 m.m. en alleen over de droge maanden (Juni t/m October) berekend slechts 139 m.m. Het gemidd. aantal regendagen is er 168, waarvan slechts 48 op de droge maanden komen. Daar de tinwinning in hooge mate afhankelijk is van de hoeveelheid regen, die in een jaar, en meer bepaald gedurende het droge seizoen valt, heeft de vraag naar dit cijfer een groot praktisch belang. Vroeger gold het klimaat van Banka en bepaaldelijk van de hoofdplaats Muntok voor zeer ongezond, doch in de laatste jaren schijnt die toestand aanmerkelijk verbeterd te zijn. Van 1838—1848 was de verhouding der sterfte onder de Europeesche ambtenaren als 1 : 15,3, onder het garnizoen als 1 : 14,2, d. i. dubbel zoo groot als toenmaals in Europa. De meest gewone ziekten zijn koortsen en berri-berri, vooral onder de mijnwerkers.

Geheel Banka is met een dichten, tropischen plantengroei bedekt, en onbegroeide plekken of grasvlakten zijn zeldzaam. Het zijn echter geen oorspronkelijke wouden meer, die men er aantreft, want deze zijn door den mijn- en ladangbouw bijna geheel verdwenen en hunne plaats is door jongen, grootendeels waardeloozen opslag ingenomen, waartusschen slechts hier en daar nog plekken oerwoud worden aangetroffen. Boomen van zware afmetingen komen er dientengevolge niet veel meer voor, en hoewel er nog goede, zelfs kostbare houtsoorten groeien, heeft het bosch toch geen andere waarde dan van localen aard, ook wegens terreinbezwaren tegen de exploitatie en gebrekkige gelegenheid tot afvoer. Uitgestrekte alang-alangvelden ontbreken er; maar toch is het eiland niet zoo arm aan grassen als veelal wordt aangenomen. Onder de boomen hebben de myrtaceeën de overhand en worden tot verschillende doeleinden aangewend, als het branden van houtskool, het bereiden van verfstof en het breeuwen van prauwen. Ook de laurineeën zijn door vele soorten vertegenwoordigd, waaronder verschillende, wier hout voor den huizenbouw zeer geschikt is. De vele dipterocarpeeën zijn van belang wegens hare harsen. Dan spelen de palmen een groote rol, zooals de kokospalm, de nibong, nipah en aren. Rhizophoren en pandanen komen aan de moeraskusten voor, eikeboomen vormen somtijds geheele bosschen, de kajoe-ambalo levert een voortreffelijk timmerhout, evenals bintangoer, balak-balak, bedaroe, kepinies, lemaboen en vele andere boomen. Ook echt ijzerhout en ebbenhout groeit er, terwijl wilde vruchtboomen niet ontbreken, evenmin als de sapanheester, een verfhout. Onder de slingerplanten moet de peper genoemd worden, en aan lianen, somtijds armdik en honderden ellen lang, is in de bosschen geen gebrek, evenmin als aan varens, orchideeën en mossen.

De fauna vertoont veel overeenstemming met die der naburige groote eilanden en vooral ook met die van Malaka. Evenwel komen er geen groote carnivora voor, uitgezonderd de Maleische beer. Van vogels bezit het eiland verschillende eigenaardige soorten. Van de groote in het wild levende dieren dienen vermeld te worden het hert, het wilde zwijn, dat zeer talrijk is en de Maleische beer, verder verschillende apensoorten, de luiaard of stenops, viverra en iltissoorten, vliegende makis en wel de *Galeopithecus marmoratus*, verschillende vledermuizen, waaronder de kalong in zeer grooten getale, het schubdier, verschillende eekhorentjes, civetkatten, ratten, muizen en moesangs. Op de kusten leeft de doejong. Onder de vogels zijn de roofvogels goed vertegenwoordigd, als de zeearend, de geitenmelker, de *Lanius (graucalus) puella*, Bressi, een der prachtigst gekleurde vogels van Banka; dan worden er aangetroffen de koekoek, spechten, raven, o. a. de beo met zijne heerlijke kleuren, de nectarinia, ijsvogels, vele papegaaien, tal van hoenderachtige vogels, wel dertig soorten duiven, snippen, meeuwen, reigers, strandloopers, waterhoenders, boschhoenders, pauwen en zwaluwen, die eetbare nestjes bouwen. — Krokodillen huizen in vele rivieren, de hagedissen zijn rijk vertegenwoordigd, onder de slangen zijn eenige soorten vergiftig. Ook schildpadden en padden zijn al-

gemeen. Visschen, weekdieren en crustaceeën komen in groot aantal en groote verscheidenheid voor. Onder de zeevisschen bevindt zich menige zeer smakelijke soort, zoo vooral de kleine ikankrissie, die versch, gezouten en gedroogd gegeten wordt. Zoetwatervisschen vindt men er slechts zelden. Oesters worden niet veel gevischt, garnalen zijn daarentegen algemeen, tripang wordt in menigte verzameld, van een groote boorschulp (*phocas*) het vleesch gegeten, scorpioenen en duizendpooten bereiken een enorme grootte, de wilde bij levert honig en vooral was. Wespen ontbreken er evenmin als muskieten, krekels, sprinkhanen, mieren, kevers, vlinders, vliegen, vuurvliegjes en de bij vochtig weder talrijke en zeer lastige bloedzuigers.

Van de delfstoffen is, na het tin, het ijzer 't meest verbreid op Banka; het wordt tegenwoordig echter niet meer ontgonnen. Goud is eveneens algemeen verspreid, echter in te geringe hoeveelheden, om met voordeel geëxploiteerd te worden. Mangaanerts, ijzerpyriet, arsenikhoudend pyries, koperkies en loodglans zijn slechts in geringe hoeveelheden aanwezig. Tinertsen worden overal op het eiland aangetroffen. De belangrijkheid van het eiland berust vooral op hunne exploitatie. (Zie TIN).

De beteekenis dier tin-exploitatie blijkt ook daaruit, dat zij den grondslag heeft gevormd voor de administratieve verdeeling van het eiland, — dat met de nabijliggende eilanden een gewest vormt, — en wel in 9 mijndistricten, elk weer verdeeld in onderdistricten, waarbij als 10de distrikt de Lepararchipel is gevoegd. Het zijn Muntok, Djeboes, Blinjoe, Soengei Liat, Merawang, Pangkal Pinang, Soengeislan, Koba en Toboali, geplaatst onder het toezicht van administrateurs- der tinmijnen. De districtshoofdplaatsen dragen denzelfden naam, uitgezonderd Merawang, welks hoofdplaats Batoe Roesa is. Afgezien van de hoofdplaats van de residentie, Muntok, is er geen enkele plaats van zulke beteekenis, dat zij een afzonderlijke vermelding verdient. In de mijndistrikten wonen bijna uitsluitend Chineezen; de dorpen der inboorlingen daarentegen moeten langs den zoogenaamden „grooten weg" zijn gelegen. Men vindt ze aldaar op vrij regelmatige afstanden van elkander en alle sterk op elkander gelijkend. De groote weg tot verbinding der districtshoofdplaatsen is in waarheid niet veel meer dan een breed voetpad, op vele plaatsen slecht onderhouden en wegens gemis van behoorlijke bruggen over de wateren voor paard of rijtuig ongeschikt. Aan de verbetering van den weg wordt gedurende de laatste jaren krachtig gewerkt.

De bevolking van Banka bedroeg ult° 1893, 87,491 zielen. Van dit laatste cijfer komen op de Europeanen 207, Chineezen 28.363, Arabieren 203, andere vreemde Oosterlingen 6, Inlanders 58.712. Onder de eerste rubriek is de militaire bezetting niet begrepen, die 319 man sterk was. De Europeanen vinden hun bestaan grootendeels als ambtenaar, deels ook als kooplieden. Van de Chineezen leven ongeveer 10000 als mijnwerkers en zijn vele anderen indirekt als kolenbranders, leveranciers, geldschieters en aandeelhouders bij de tinwinning betrokken. De overige Chineezen leven in de distriktshoofdplaatsen als handelaars of ambachtslieden, of zij vinden hun bestaan door het kweeken van groenten, het fokken van varkens, jacht en visscherij. Het grootste deel der Chineezen is afkomstig uit de bergstreken in het binnenland der Chineesche provincie Kuantong en behoort tot de ruwste, teugellooste en onbeschaafdste elementen der Chineesche bevolking. Pogingen om bij hen op Banka den R. Katholieken godsdienst ingang te doen vinden, waarbij zich vooral pastoor Langenhoff verdienstelijk heeft gemaakt, zijn met weinig succes bekroond geworden.

Van de geschiedenis des eilands vóór de komst der Europeanen in Insulinde zijn slechts weinig betrouwbare berichten tot ons gekomen, die voorkomen in een Maleisch handschrift, uitgegeven door F. S. A. de Clerq (Bijdr. t. t. l. en vlk. VIe Ser. Dl. I). Daarin worden ook omtrent de latere geschiedenis mededeelingen gedaan, die in verscheidene punten (o. a. de onderwerping van Banka aan Palembang, de ontdekking der tinmijnen enz.) afwijken van de gewone voorstelling. Vermoedelijk was Banka met Billiton onderworpen aan het rijk van Madjapahit op Java en werd na diens val in 1478 onafhankelijk. Niet bestand tegen buitenlandsche vijanden, plaatste de vorst der beide eilanden zich in 1668 onder de bescherming der Oost-Indische Compagnie. Na zijn dood (tusschen 1670 en 1680) huwde zijne weduwe met den sultan van Palembang, waardoor deze het gezag over genoemde eilanden verkreeg. Voor de Compagnie werd Banka eerst van beteekenis na de ontdekking der tinertsen, en door verschillende verdragen met den sultan van Palembang (1722, 1755, 1770, 1777, 1791) trachtte zij het monopolie van het tin te verkrijgen. Tengevolge van een oorlog der Compagnie met de vorsten van Riouw en Lingga stond Banka op het einde der vorige eeuw aan voortdurende strooptochten dier vorsten, alsmede van de Illanons en Orang Laoet bloot, waardoor het eiland verwoest, de bevolking uitgeplunderd, gedood of verjaagd werd. Eerst in 1804 eindigden die tochten en begon het eiland te herleven. In 1812 kwam het aan de Engelschen; het werd ons wel in 1816 teruggegeven, doch eerst na den gelukkigen afloop der tweede Palembangsche expeditie (1822) keerden er orde en rust terug. In 1839 en 1842 hebben er nogmaals oproerige bewegingen onder de Chineesche mijnwerkers, in 1851 onder de inlandsche bevolking plaats gehad (Amir), die telkens slechts gewapenderhand onderdrukt konden worden. Sedert is de rust er niet meer ernstig verstoord geworden.

Literatuur: H. Zondervan, Bangka en zijne bewoners, in de Indische Gids, Dec. 1894 en 1895, ook afzonderlijk verschenen, Amsterdam 1895. Hierin vindt men de geheele litteratuur over dit eiland vermeld.

Geologische en mijnbouwk. bronnen: Studiën en rapporten van onze mijningenieurs in 't Jaarb. v. 't Mijnw. als: Cordes districtsrapporten Toboali 1877, I. 8, 1884 Techn. ged. 317; Pangkal Pinang 1878, I. 89; Soengei Selan 1884, Techn. ged. 321; Mijnbouwk. onderzoek te Koba 1885. Techn. ged. 67. Van Diest, Inleiding tot de geognostische en mijnrapporten van Banka 1872, I. 3; Districtsrapporten Soengeiliat 1872, II. p. 3; Merawang 1873, I. 3; Onderzoek tinaders, 1833, I. 187, II. 145. Het tinsmelten op Banka 1872, I. 217. Van Dijk, Chineesche ontginningswijze 1879, II. 55; Adererts 1885, Techn. ged. 181; Over Omsmelting en Zuivering van tin 1897, Techn. ged. I. p. V; Everwijn, Tinaders 1873, I, 151; De Groot, Tinslakken of Tra 1878, II. 29; De Jongh, Tin-

ertsaders 1884, Techn. ged. 306; Tinertsaders in de O.-Kust 1885, Techn. ged. p. 61. Renaud, Districtsrapporten Soengei Selan 1874, I. 3, 1880, II. 11; Pangkal Pinang 1880, II. 81; Over de Chineesche ontginningswijze 1884, Techn. ged. 5; Verder d. Kol. verslagen en de verslagen van 't Mijnwezen; Posewitz. Die Zinn-inseln in Ind. Ocean 1886.

BANKANEEZEN. De Bankaneezen zijn waarschijnlijk voor een groot deel van Palembang op Sumatra afkomstig, behooren dus tot de Maleiers, hoewel physiek en intellectueel tot de laagst staande stammen daarvan. Zij worden onderscheiden in Orang Goenong (berglieden) of Orang Darat (landbewoners) en Orang Sekah of Orang Laoet (zeebewoners). De laatsten zijn evenwel een mengelmoes van verschillende Maleische stammen en kunnen dus nauwelijks als Bankaneezen gelden. Zij zwalken het geheele jaar met vrouw en kind en al hun have op zee rond, waren vroeger als vermetele zeeroovers berucht, leven thans echter van de vischvangst. Slechts nu en dan komen zij aan den vasten wal. In den laatsten tijd schijnen zich evenwel sommigen hunner voorgoed aan de kust gevestigd te hebben. De Orang Goenong vormen een lichamelijk zwak, weinig energiek en weinig intelligent volkje, zonder industrie en met weinig aanleg of lust tot den arbeid. Zij zijn van middelmatige grootte, goed gebouwd, met een donkere lichaamskleur, het hoofd is groot, het haar zwart, dikwijls buitengewoon sterk en soms zoo dik als paardenhaar. De mannen snijden het haar kort af, de vrouwen dragen lang haar, dat in een wrong op het hoofd wordt samengetrokken. De oogen hebben veelal een melancholieke uitdrukking, handen en voeten zijn mager en beenderig; de gang is traag. De vrouwen worden snel oud en zijn weinig vruchtbaar. Opvallend is het betrekkelijk veelvuldig voorkomen van albino's onder hen. Het aantal mannen overtreft dat der vrouwen in aanzienlijke mate, hoewel het verschil lang niet zoo groot is, als bij de Chineezen. Van karakter is de Bankanees eenvoudig, zachtaardig, eerlijk, matig, vreesachtig, onderdanig en zeer bijgeloovig. Ondanks die onderdanigheid heeft hij evenwel volstrekt geen ontzag voor zijne hoofden, en beschouwt deze als zijns gelijken, wat ze eigenlijk ook zijn, daar op Banka geen adel of standen bestaan. Bevelen van het gouvernement worden evenwel steeds stipt opgevolgd. Zij betalen geen belasting, moeten daarentegen gedeeltelijk onbetaalde heerendiensten verrichten, welke diensten zij ongaarne bewijzen. De inrichting hunner huizen, het huisraad, voedsel, de kleeding en geheele leefwijze zijn nog primitief. Het gewone voedsel bestaat uit rijst en groenten, nu en dan hertenvleesch en nog zeldzamer hoenders, nabij de kust ook visch. Hun gewone kleeding vormen sarong en baadje, het laatste bij de vrouw langer dan bij den man. Bij den arbeid heeft de Bankanees veelal als eenig kleedingstuk een lap katoen om het middel geslagen, bij feestelijke gelegenheden zijn zij, die eenigen welstand genieten, zwierig gekleed met nauwsluitende broek en baadje, kostbaren sarong en fraaien hoofddoek, waarbij somtijds nog een zijden slendang komt. Feesten zijn zeldzaam, grootendeels als gevolg der heerschende armoede, en bieden weinig bijzonders aan. Zij belijden allen den Mohamedaanschen godsdienst en hoewel zij slechts een zeer gebrekkige kennis van dien godsdienst bezitten, volgen zij streng sommige voorschriften ervan op, als b. v. het verbod om varkensvleesch te nuttigen. Daarnaast tiert echter het geloof aan goede en kwade geesten nog welig voort, vooral de boschgeesten staan hoog in aanzien. In Blinjoe wonen nog een gering aantal heidenen, de zoogenaamde „Orang lom", en wel in de dorpen Penegar, Abik, Mapor en Kajoe Arang.

De middelen van bestaan der Bankaneezen zijn slechts weinig ontwikkeld. De landbouw bestaat hoofdzakelijk uit rijstbouw op ladangs, waarbij de vrouw het grootste deel van den arbeid moet verrichten. Van regeeringswege heeft er, nadat een vroegere proefneming mislukt was, voor weinige jaren een nieuwe proef met sawahaanleg en wel in Toboali plaats gehad, die goede resultaten belooft; want reeds in 1892 vond men er 523 natte rijstvelden, samen ± 1,2 v. km. groot. Het voor sawahaanleg geschikte terrein op het eiland is evenwel beperkt. Ook ontwikkelen zich onder aanmoediging der regeering de peper- en gambierteelt. Verder worden er sirih, suikerriet, een weinig tabak, kapok en katoen gekweekt en door de regeering proeven met Liberiakoffie genomen. Ook klapperboomen, aren-, sagoepalmen en andere vruchtboomen, alsmede pinang, obie-kajoe, pisang, ananas, yams, augurken en meloenen worden er door de bevolking geteeld. Veeteelt, voor weinige jaren nog onbekend, is thans door de zorg der regeering in een staat van wording. In het begin van 1893 waren er nl. aanwezig 93 karbouwen, 356 runderen, 263 paarden, 52 schapen, 335 geiten en 10261 varkens. Deze laatste zijn de lievelingsdieren der Chineezen. In de inlandsche dorpen vormen kippen, eenden, honden en geiten de huisdieren; in de bosschen zwerven enkele kudden verwilderde buffels rond. De nijverheid staat op zeer lagen trap en alleen in vlechtwerk (vooral matten) doet de Bankanees voor geen anderen' stam onder. De vischvangst is van veel belang en verschaft menigeen een middel van bestaan, zoo ook de jacht, bepaaldelijk die op wilde zwijnen en herten. Daarnaast worden de boschprodukten, als harsen en gommen, plantaardige vetten, honig en was ingezameld. De handel is van weinig beteekenis; Europeesche handel bestaat er niet en de groothandel is zoo goed als geheel in handen van enkele Chineezen. De geheele invoer van goederen voor rekening van particulieren bedroeg in 1890 slechts 501,551 gld., de uitvoer 85486 gld. Ook de scheepvaart, buiten Muntok alleen kustvaart, is van geen belang.

BANO Menangk.; BANA, BANIO, Mal. W. Sum.; KAJOE LANDOH, KAJOE-BANIN, Mal. O. Sum.; KAJOE KLAPOK, Mal. Z. Sum.

Talauma gigantifolia Miq. Fam. *Magnoliaceae.* Boom van Sumatra, die van het westen naar het oosten en het zuiden verspreid voorkomt en vooral in de lagere bergstreken wordt aangetroffen. De soort onderscheidt zich door wel twee voet lange bladeren en groote bloemen, terwijl de dikke, lijnrechte stammen zich eerst op aanzienlijke hoogte vertakken, zoodat zij balken van groote afmetingen kunnen opleveren. Het hout, een der beste en duurzaamste soorten van Sumatra's Westkust, is hard, zwaar en donker roodbruin van kleur en voor allerlei timmerhout, stijlen, planken en ook meubelen zeer geschikt.

BANSEH (IKAN). Eene Geep-soort, *Belone*

op Bali (afdeeling Boeleleng). Naam voor Geepen uit de geslachten *Belone* en *Hemirhamphus* in de Lampongs is Djolong-djolong; op Java noemen de Maleiers de Bastaardgeepen, *Hemirhamphus longirostris*, *brevirostris* en *Commersonii*, Djoelong-djoelong.

BANTAËNG, vroeger gewoonlijk *Bonthain* gespeld, onderafdeeling van de afdeeling Zuiderdistricten van het Gouvernement van Celebes en Ond., bestaande uit de districten Bantaëng en Tarowang. De gelijknamige hoofdplaats, gelegen op 5° 33′ 45″ Z.Br. en 121° 0′ 30″ O.L. op de Z.kust van het Z.W.lijk schiereiland van Celebes is tevens hoofdplaats van de Zuiderdistricten. Zij ligt aan een baai, die een veilige reede aanbiedt, waardoor er een levendige handel tusschen die plaats en Makasar en Saleier gedreven wordt met inlandsche vaartuigen.

Literatuur: Donselaar in Bijdr. t. t. l. en vlk. III. bl. 163 vlg.

BANTAL. Naam op West-Sumatra voor een Stekel-buikvisch, *Crayracion leiurus.*

BANTAM. Residentie op Java, van welk eiland zij het meest westelijke gedeelte beslaat. Bantam heeft een oppervlakte van 143.6 □ geogr. mijlen en had volgens officiëele opgave onder ult°. December 1893 een bevolking van 652.098 zielen, waaronder 263 Europeanen, 1735 Chineezen, en 71 Arabieren en andere vreemde Oosterlingen. De overige inwoners zijn Soendaneezen, met uitzondering van die van het Noorder-regentschap, alwaar grootendeels afstammelingen van Javaansche volksplanters wonen, en waar ook enkele desa's aangetroffen worden, wier bevolking van Lampongsche afkomst is. Omtrent de in de afdeeling Lebak wonende Badoej's, zie BADOEJ'S.

Het gewest is administratief verdeeld in 5 afdeelingen, met name: Serang, Anjer, Pandeglang, Tjaringin en Lebak, van welk de eerste twee gezamenlijk het Noorder-regentschap uitmaken, terwijl de overigen overeenkomen met gelijknamige regentschappen.

De residentie Bantam — waarvan de naam oorspronkelijk Banten (weerspannig) zou zijn, doch door de Portugeezen *Bantam* is genoemd, welken naam het sedert behouden heeft — wordt ten zuiden bespoeld door den Indischen Oceaan; ten westen door straat Soenda, die er de belangrijke inhammen: de Meeuwen-baai, de Welkomstbaai en de Peperbaai, benevens de bocht van Anjer vormt, en ten noorden door de Javazee en de door deze gevormde Bantambaai. Ten oosten wordt Bantam begrensd door de residentiën Batavia en Preanger Regentschappen.

De kusten zijn over het algemeen vlak, op enkele plaatsen zelfs moerassig, behalve aan den zuid-west-hoek, waar zich de Goenoeng Pajong verheft, en aan het noord-westelijk uiteinde, waar de Goenoeng Batoer en Goenoeng Gedé in den St. Nikolaashoek uitloopen. Ook in het zuid-oosten is de kust hoog en rotsachtig. Meer naar het midden verheffen zich de thans niet werkzame vulkanen: de Karang en de Poelosari. Op de grens van Bantam, Buitenzorg en de Preanger Regentschappen verheft zich de Halimoen, terwijl het kalkgebergte, de Goenoeng Kendeng, dat zich in de lengte van Java uitstrekt, in het zuiden van dit gewest een aanvang neemt.

Rivieren met een betrekkelijk uitgestrekten loop zijn de Tji-Liman en de Tji-Boengoer, die in de Peperbaai, en de Tji-Oedjoeng en Tji-Doerian, die in de Javazee uitmonden. Aan de noord-westelijke helling van den Karang wordt het krater-meer Danoe aangetroffen.

Tot het gewest behooren, behalve eenige kleinere eilanden, het Prinsen-eiland en Dwars-in-den-weg (Poeloe Sangeang), in straat Soenda, Poeloe Pandjang in de Bantam-baai, en Poeloe Deli (Klappereiland) en Poeloe Tindjil (Trouwers-eiland) in den Indischen Oceaan.

Van de geschiedenis van Bantam vóór de eerste komst der Portugeezen aldaar, welke in 1522 plaats had, is weinig met zekerheid bekend. Volgens inlandsche berichten zou de stichter van het rijk Padjadjaran in het begin van de 12e eeuw Djaja-Kerta (Djakatra) aan zijn broeder Kalajalang, en de Bantamsche gewesten aan zijn broeder Baroedin geschonken hebben. Bantam werd spoedig groot en machtig, en breidde zich zelfs over gedeelten van Sumatra en Borneo uit. In gezegd jaar 1522 zond d'Albuquerque een schip onder Enrique Leme van Malaka om handelsbetrekkingen aan te knoopen met Bantam. De Çiwaïtische vorst van dit land, die in de Portugeezen bondgenooten zag tegen den vorst van Demak en den priester-vorst van Cheribon, die Bantam met geweld wilden Mohammedaniseeren, ontving de Portugeezen bijzonder goed. Hij stond hun zelfs toe een sterkte te bouwen. Door toevallige omstandigheden duurde het echter tot 1527 vóór de Portugeezen te Bantam terugkwamen, om aan hun voornemen tot het bouwen van die sterkte gevolg te geven; doch toen was het te laat, daar inmiddels de stad Bantam en de benedenlanden in handen van de Mohammedanen gevallen waren, en de Mohammedaansche Gouverneur den Portugeezen het bouwen der sterkte niet toestond, en hen zóó slecht ontving dat zij onverrichterzake moesten terugkeeren.

In laatstgenoemd jaar werd het nog niet geheel onderworpen Bantam nog door een gouverneur namens den vorst van Demak bestuurd; eerst eenige jaren later vinden wij als eersten vorst van Bantam genoemd Moelana Hassan-Oedin, die de stichter is van de Bantamsche vorsten-dynastie.

Deze Moelana Hassan-Oedin, was, volgens de inlandsche geslachtslijsten, een zoon van den Cheribonschen priestervorst Soesoehoenan *Goenoeng Djati.* Hij strekte zijne geestelijke en wereldlijke veroveringen niet slechts tot Djakatra, maar ook reeds tot de Lampongs uit, en werd, omstreeks het midden der 16de eeuw, opgevolgd door Pangeran Joesoef, van wien gezegd wordt, dat onder zijne regeering de natte rijstbouw in Bantam is ingevoerd. Diens zoon Pangeran Mohamed, zou de groote missigit der hoofdstad hebben gesticht. Deze sneuvelde in den strijd tegen Palembang, in hetzelfde jaar 1596, waarin de Hollanders zich voor het eerst met eene vloot te Bantam vertoonden. De eerste vorsten van Bantam hebben de suzereiniteit van den vorst van Demak erkend, en daaruit laat zich verklaren dat zij eerst omstreeks het begin der 17e eeuw, sterk door hun verwantschap met het Cheribonsche vorstenhuis en door de toenemende verzwakking van het rijk van Demak, dat weldra zijn opperheerschappij over een groot deel van Java aan Mataram moest afstaan, den titel van Sultan aannamen.

Beperkte zich aanvankelijk het Bantamsche rijk op Java tot de benedenlanden: al zeer spoedig hebben de Bantamsche vorsten tot uitbreiding van den Islam, en tevens van hun gezag en invloed, getracht de bovenlanden van een groot

deel van West-Java onder hun oppergezag te brengen; en wijl de vorsten van Mataram daar evenzeer naar streefden, kwam het, met name in de Preanger, tot herhaalde botsingen en twisten over gezagsuitoefening. Zelfs nadat Mataram zijn oppergezag door de Preanger-regentschappen erkend zag, bleven de Bantamsche vorsten aldaar op verschillende punten pogingen doen tot de vestiging van Bantamsche kolonies; en ten tijde van R. van Goens, en nog later, leidden deze verhuizingen van beide zijden tot de nederzetting dier gemengde Javaansch-Soendaneesche bevolking aan de oevers der Tji-Taroem, door wier toedoen het Krawangsche gebied in cultuur is gebracht. Nadat J. P. Coen het gebied van Djakatra aan de Bantammers ontweldigd had, werd de grensscheiding tusschen Bantam en het Compagnie'sgebied voor het eerst geregeld en omschreven bij verdrag van 1659. Het kon echter niet anders of de handelsnaijver tusschen Bantam en Batavia moest tot een voortdurenden strijd aanleiding geven. Bantam was toch gedurende de geheele zestiende en het begin der zeventiende eeuw de stapelplaats van alle producten van de landen om straat Soenda gelegen, het grootste handelsemporium van den archipel. De stichting van Batavia had ten doel Bantam's handel daarheen te verleggen; en de O. I. Compagnie heeft dan ook niet gerust vóór dat doel bereikt was, en Bantam als handelshaven alle beteekenis verloren had. Dit is niet gelukt dan na voortdurend hevigen strijd, vooral tijdens het bestuur van sultan Aboe'l Fatah, ook wel genaamd sultan Tirtajasa, naar het belangrijke irrigatiekanaal, dat hij tusschen Pontang en Tanara liet graven, en nog bekend staat als Sultans-kanaal. Zijn krachtig optreden tegen de Compagnie eindigde echter met het voor Bantam zeer nadeelige verdrag van 1684. Van dat oogenblik is de geschiedenis van Bantam niet veel meer dan een bijna altijd ijdel pogen om zich aan de steeds toenemende eischen der O.-I. Compagnie, zoowel wat aanspraken op grondgebied als wat de peperleverantie aangaat, te onttrekken, en dagteekent het verval van het Bantamsche rijk. In 1731 werd Poeloe Pandjang, in 1776 werden de Duizend-eilanden aan de Compagnie afgestaan. In 1774 werden opnieuw de landgrenzen ingekrompen; en in 1752 erkende de sultan van Bantam bij verdrag, na de beëindiging van den grooten opstand in Java's Westhoek, de suzereiniteit der Compagnie. Daendels, die in 1808 met 1000 man naar Bantam trok, en daar in persoon plaatsnam op den troon, zette slechts de staatkunde van dat lichaam voort, door de strandgewesten van Bantam onder rechtstreeksch Nederlandsch gezag te brengen; terwijl hij de bovenlanden onder het bestuur van den Sultan liet.

Het Engelsche tusschenbestuur, dat aanvankelijk die regeling liet bestaan, oordeelde het weldra meer in het belang zijner economische hervormingen, met name van de invoering der landrente, het geheele Sultanaat op te heffen; en zoo werd in Maart 1813 Bantam een gewest onder Europeesch bestuur; de Sultan werd in 1832 verbannen. Eerst in 1846 maakte het toen ingevoerde geregelde bestuur een einde aan de vele kleine onlusten aldaar, en kon de bevolking beschermd worden tegen afpersingen der vervallen adellijke geslachten en der priesterkaste. Raden Bagoes Djaja Kerta, patih van Serang en zoon van den overleden regent van Serang, stookte in 1849 in het geheim opstand, toen hij niet tot opvolger van zijn vader werd benoemd. Het niet eerbiedigen van de rechten der inlanders op den grond, gevoegd bij een te zwaren druk der landrenten, had veel ontevredenheid gekweekt, en deed hem een voor zijn doel als het ware bereid terrein vinden. Door een ontslagen adellijk dessahoofd, Toebagoes Iskak — of Djekak — en door Mas Derik en Mas Diad deed hij Lampongers aanwerven en bracht eenige kustkampongs in Tjilegon op zijne zijde door partij te trekken van het bijgeloof der bevolking. Hij stelde zich in betrekking met de als een heilige in zijn kampong Boedang Batoe vereerde, wegens diefstal naar Mekka uitgeweken en weder teruggekeerde, Wachia. De demang van Tjilegon werd door overgevoerde Lampongers afgemaakt. Van Serang werden troepen gezonden naar Tjilegon, vanwaar 200 muiters naar Boedang Batoe getrokken waren. Die muiters werden uiteengejaagd, doch gebrek aan soldaten verhinderde hunne vervolging. Eene expeditie onder Luit. Kol. De Brauw vertrok 1 Maart 1850 van Batavia. Boedang Batoe werd verlaten bevonden, doch te Tegal Tongling leed eene kleine afdeeling der troepen een nederlaag. Die positie werd daarna genomen, Wachia vluchtte, en ook de overige hoofden van den opstand werden gedood, gevangen gemaakt of vluchtten.

In 1872 kwam een hadji, Abdoel Karim genaamd, uit Mekka terug en predikte den heiligen oorlog in het district Tanara. Na zijn vertrek bleef zijn leer daar voortleven en ook de fanatieke beweging, door de broederschap der Naqsjabendiah in het leven geroepen en levendig gehouden, nam steeds in omvang toe.

Een volgeling van Abdoel Karim, een zekere hadji Toebagoes Ismäel, in Kramat Watoe als een heilige beschouwd, smeedde plannen tot opstand, gesteund door de Mekkagangers Mardoeki en hadji Wasid en door de priesterpartij. Het inlandsch bestuur durfde Hadji Wasid niet aan en de hoofdpanghoeloe van Serang hield in het geheim zijne zijde. Tegen het einde van 1887 was de bevolking op een aanstaanden oorlog voorbereid. Den 9 Juli 1888 brak de opstand uit — enkele dagen voor den bepaalden tijd — terwijl de resident op inspectie was. Hadji Iskak vermoordde ettelijke Europeesche inwoners van Tjilegon; hadji Wasid liep Bodjonegara af.

De muiters te Serang hielden zich voorloopig rustig in afwachting van versterking. De commandant aldaar zond eenige soldaten naar Tjilegon, die den troep onder den zoon van hadji Wachia uiteenjoegen, in de gevangenis van Tjilegon eenige europeesche vrouwen, die zich daarin verscholen hadden, ontzetten en zich daarin versterkten. Den assistent-resident, die zich naar Tjilegon begeven had, vonden zij vermoord. Op denzelfden datum stoomde het 9de Bataljon van Batavia naar Karang Antoe en reed een escadron cavalerie naar Serang. Den volgenden avond marcheerde eene compagnie naar Tjilegon, waar de vijand geen aanval had durven ondernemen en verdwenen was. Hadji Wasid trok eerst naar het centrum van den opstand in 1850 en daarna naar de kust ten z. van Tjaringin, waar hij door onze patrouilles werd achtervolgd en met Toebagoes Ismaël neergeschoten. De laatste raddraaiers werden een jaar later gevat.

Het voornaamste handelsproduct van Bantam is altijd de peper geweest, die het wel meeern.

deels uit de Lampongs trok, maar die ook in groote hoeveelheid in de binnenlanden van Bantam zelf werd aangekweekt. De groote leverantiën, die de vorsten zich verplicht zagen aan de O. I. Compagnie op te brengen, waren oorzaak, dat de cultuur van dit artikel dermate werd opgedreven, dat de bevolking onder den druk daarvan bijna bezweek. Zoodra dan ook het Sultansbestuur, dat invloed in de bovenlanden had, en waarvan nog eenige kracht uitstraalde, plaats moest maken voor het Europeesch bestuur, dat in den beginne vooral slechts luttel gezag kon doen gelden, verdween de pepercultuur als van zelf, om nimmer, in weerwil van alle daartoe aangewende pogingen, opnieuw wortel te schieten.

Tijdens den bloei van het cultuurstelsel heeft men in het Bantamsche bijna alle gouvernementscultures beproefd, als suikerriet, indigo, kaneel, tabak, cochenille, thee en koffie; zelfs is er een poging in 't werk gesteld om de pepercultuur als gouvernementscultuur te doen herleven. Al deze gouvernements-ondernemingen hebben echter slechts korten tijd stand gehouden, daar de willekeurige beschikking over de in individueel bezit aan de bevolking behoorende bouwgronden, welke door de gouvernementscultuur noodig gemaakt werd of waartoe zij als voorwendsel diende, deze bij de bevolking gehaat maakte. Dit, gevoegd bij eene gebrekkige regeling, leidde tot zoo ongunstige resultaten, dat weldra tot intrekking besloten werd. Alleen de koffiecultuur, als voor een groot deel op woeste en dus niet in individueel eigendom bezeten gronden gedreven, maakte hierop een uitzondering. Deze bleef in de afdeeling Pandeglang tot het jaar 1890 bestaan. Thans is zij echter ook daar ingetrokken, evenals reeds vroeger in de andere afdeelingen dezer residentie geschied was. Bij St. 1892 N⁰. 146 werd dan ook de verplichte levering der door de bevolking geteelde koffie in Bantam opgeheven.

Het grootste deel der bevolking van Bantam leeft van den landbouw, en vooral midden-Bantam bezit prachtige bouwgronden, waar de rijstcultuur met veel voordeel wordt gedreven. De bevolking langs de kusten der Bantam-baai en van straat Soenda houdt zich ook op met de vischvangst, zoowel door het uitzetten van sero's, als met hare prauwen in volle zee. In vroeger tijd hield zich ook een deel der kustbewoners, met name van Anjer, onledig met het approviandeeren der door straat Soenda varende schepen, waartoe gebruik gemaakt werd van kleine schuiten, tambangan's, waarmee de ververschingen aan boord werden gebracht. Sedert de stoomvaart de zeilvaart bijna geheel verdrongen heeft, is die tak van industrie ook nagenoeg te gronde gegaan.

Het voornaamste uitvoer-artikel in noord-Bantam is het product van de katjang, hetzij in den vorm van olie, hetzij in dien van boengkil, voor meststof. Uit Tjaringin werden tot vóór korten tijd belangrijke hoeveelheden klappernoten en olie uitgevoerd. Industrie en handel hebben overigens in het Bantamsche weinig te beteekenen. Hier en daar zijn steenkolen- en bruinkolenlagen ontdekt, die echter niet in exploitatie zijn genomen. Tijdens den aanleg der havenwerken van Tandjong Priok, bij Batavia, werd in een deel van Bantam veel levendigheid veroorzaakt door de exploitatie van de steengroeven van Poeloe Merak, vanwaar de steen voor de havendammen benoodigd, werd verkregen.

Door het gebrek aan groote industrie, voorziet Bantam zelf niet in de behoeften van al zijne bewoners. Daarom verlaten jaarlijks vele mannelijke Bantammers dat gewest, om als bedienden of daglooners te Batavia en omstreken, in de Preanger en in de Lampongs hun bestaan te zoeken. Gedurende de 20 laatste jaren lieten velen zich ook aanwerven als koelies bij den bouw der kustlichten in verschillende deelen van onzen Archipel. Gewoonlijk komen zij tegen den tijd, dat de grond voor den rijstbouw gereed gemaakt moet worden terug, en hebben zij dan geld genoeg gespaard om de landrenten over den vorigen oogst en, zoo noodig, eenig landbouwgereedschap of wel een buffel te koopen.

De Europeesche landbouwindustrie heeft in dit gewest geringe wortelen geschoten. Behalve de particuliere landerijen Tjikandi Oedik en Tjikandi Ilir, die hoofdzakelijk rijst voortbrengen, treft men er slechts enkele koffie-ondernemingen aan, op welker resultaten in 't algemeen niet te roemen valt.

In de laatste jaren heeft Bantam met verscheidene elkaar bijna onmiddellijk opvolgende rampen te strijden. Nadat in 1879 de veepest was uitgebroken, waardoor de rijke veestapel, hoofdzakelijk uit buffels bestaande, en die een groot deel van den rijkdom der bevolking uitmaakte, bijna geheel vernietigd werd, teisterde een zware koortsepidemie, die ruim 50,000 menschen wegsleepte, dit gewest. Zoowel die ziekte als het gebrek aan ploegvee, tengevolge waarvan een groot aantal bouwvelden braak moest blijven liggen, veroorzaakte een schaarschte van levensmiddelen, die slechts door de krachtige hulp van gouvernementswege niet tot hongersnood oversloeg. Nauwelijks was Bantam eenigszins van die rampen hersteld, toen de uitbarsting van den berg Krakatau (27 Augustus 1883) nieuwe ellende over die streek bracht. Door den vloedgolf, die het geheele lagere kustland overstroomde, en eene gedeeltelijke wijziging der kustlijn aan straat Soenda ten gevolge had, kwamen ruim 24,000 menschen om het leven. Hoewel in den grootsten nood der zwaar geteisterde bevolking door milde vrijwillige gaven zoo van Indië als van elders werd voorzien, viel het aan fanatieke drijvers niet moeilijk onder de door al die rampen verarmde en verbijsterde Bantammers een geest van verzet op te wekken tegen het Nederlandsch gezag. Dit verzet openbaarde zich in Juli 1888 in de reeds bovenvermelde te Tjilegon gepleegde gruwelen. Sedert werd de rust in Bantam niet gestoord.

Bronnen: Eindrésumé van het onderzoek naar de rechten van den Inlander op den grond in de res^tie Bantam. Bat. 1871. — De groote Bantamsche opstand in het midden der vorige eeuw, door P. J. B. C. Robidé van der Aa; in de Bijdr. t. t. l. en vlk. IVe Ser. V. — C. L. Blume, in het Ind. Mag. II. 2. 1 (1822). — J. C. van Hasselt, in het Ind. Mag. II. 2. 85 (1823). — J. Th. Bik, in het T. v. t. l. en vlk. XVI. 260 (1823). — L. Horner, in de Verh. Bat. Gen. XVII. 31 (1836). — J. K. Hasskarl, in het T. v. N. I. IV. 2. 221 (1841). — J. F. G. Brumund, in het T. v. N. I. III. 2. 687 (1841). — D. Koorders, in de Bijdr. t. t. l. en vlk. 3e Volgr. IV. 303—366 (1864). — Oud-Bantam, door Mr. J. A. van der Chijs. T. Bat. Gen. XXVI. bl. 1. — Généalogie van de vorsten van Bantam, die in de groote moskee begraven zijn. T. Bat. Gen. XVI. bl. 96. — Over den opstand van 1850 vgl. W. A. v. Rees: Wachia, Taykong en Amir. Rott. 1859; — over dien van 1888: Indische Gids 1891. Bl. 1137 vlg. R. A. van Sandick, Lief en leed uit Bantam. Zutphen 1892.

BANTAM. Vroeger de hoofdplaats van het Bantamsche Rijk. Tijdens de komst der eerste Europeesche vloten in Indië, en tot aan de stichting van Batavia, waarheen zich daarna zijn handel verlegde, was Bantam de grootste handelshaven omtrent straat Soenda. Thans is het een onbeduidend plaatsje, met eenigen inlandschen handel (hoofdzakelijk in vruchten en landbouwproducten) op Batavia en de Lampongs.

Het is gelegen aan de uitwatering der Bantamrivier in de Bantam-baai, die hier eene ruime en veilige reede vormt, maar door voortdurende aanslibbing meer en meer haar waarde als zoodanig verliest. Nabij den Boom aan de Bantam-rivier, vindt men nog de overblijfselen van de voormalige peperpakhuizen. Verder vindt men daar de ruïnes van het fort Speelwijk, de oude faktory der O. I. Compagnie, met een Europeesche begraafplaats aan den voet der wallen; en evenzoo wijst men er nog de plaats aan van den vroegeren kraton der sultans, die als verdedigingswerk bekend stond als het fort De Diamant.

Aan de westzijde van het ruime plein, dat zich vóór dien kraton uitstrekt, treft men de groote beroemde moskee, met op zichzelf staande minaret, aan, waarvan de bouw aan Pangeran Mohammed, derde Mohammedaansche vorst van Bantam, wordt toegeschreven. Deze moet dus tusschen de jaren 1562 en 1596 worden gesteld. Met de groote moskeën te Kanari en te Kasoenjatan vormt die der voormalige hoofdplaats het voornaamste overblijfsel der Bantamsche bouwkunst uit de tijden van het sultansbestuur. Tegen den noordelijken muur van deze moskee wordt een put aangetroffen, die volgens de legende met den heiligen put Zemzem te Mekka in verbinding staat, en aan wiens water een genezende kracht wordt toegekend. In de onmiddellijke nabijheid van en eveneens benoorden de moskee ligt de begraafplaats der Bantamsche vorsten en van hunne familieleden.

Er is te Bantam slechts een armoedig chineesch kamp aanwezig, met weinig vertier. Alle nog bestaande bedrijvigheid heeft zich verplaatst naar den Boom aan de Karang-antoe-rivier, een tot verbetering van den water-afvoer uit de Bantam-rivier naar zee gegraven kanaal of gekanaliseerde riviermonding. Daar zijn in latere jaren de gouvernements-pakhuizen gebouwd.

In de nabijheid van Karang-antoe vindt men nog een oud kanon, waaraan door het bijgeloof der inlanders eene vruchtbaarmakende kracht wordt toegeschreven, om welke reden zij daar nog steeds offeren.

BANTAM. (BAAI VAN) Deze baai, de meest westelijke aan de N.kust van Java, ligt tusschen het in St. Nikolaaspunt eindigende hoogland van den Goenoeng Batoer en den Gedé aan de W.zijde en Tandjoeng Pontang, een door het alluvium van de Tji-Oedjoeng gevormd voorland aan de O.zijde. De Bantam-rivier, waaraan Sérang, en aan de monding Oud-Bantam met de afscheepplaats Karang-antoe liggen, watert er in uit. In de baai liggen de eilanden Poeloe Pandjang, Poeloe Doewa, groot en klein Pamoedjang, en eenige kleinere, waarvan alleen het eerstgenoemde bewoond is. In de tijden van de O. I. Compagnie was deze baai van groot belang voor de scheepvaart, vooral wegens den peperhandel; doch is zij nu alleen nog van belang voor den kusthandel, en wordt zij door verzanding en aanslibbing steeds ondieper.

BANTAM GIRANG. Desa op korten afstand, ongeveer 1 paal N.O., van Serang, de tegenwoordige hoofdplaats der residentie Bantam gelegen, waar gezegd wordt de hoofdstad des rijks te zijn geweest, totdat het door Moelana Hassan-Oedin werd veroverd en de zetel van het bestuur werd verlegd naar Bantam, dat daarom in tegenstelling met Bantam Girang (boven-Bantam) ook wel Bantam Ilir (beneden-Bantam) werd genoemd.

BANTENG of BANTHÊNG. Naam bij Soendaneezen en Javanen voor het mannetje van den *Bibos banteng* (*Bos sondaïcus* of Sunda-rund); het wijfje heet bij de Soendaneezen Sapi-leweng (boschof wilde koe), in het hoog-javaansch Lemboe-wono, in het laag-javaansch Sampi-halas. De Dajaks aan de Doesoen-rivier op Borneo noemen het volwassen dier Roempoe en het kalf Banteng. Bij de Europeanen op Java wordt de Banteng ook wel Bantinger genoemd. Dit groote schoone dier, dat Java, Borneo en Bali bewoont, maar op Sumatra, naar beweerd wordt, niet voorkomt, is eerst in 1818 door den hoogleeraar Reinwardt ontdekt op Java en voor den eersten keer in 1823 wetenschappelijk beschreven met eene afbeelding der schedels door Pander en d'Alton, in hun vergelijkende Osteologie: „Die Skelete der Wiederkauer." Over het algemeen komt de Banteng het meest overeen met het wilde rund van Hindostan (*Bos frontalis*), doch verschilt van dit door den vorm van den kop, welke bij laatstgenoemde soort naar achteren toe veel hooger is, door den vorm der horens, welke van onderen zeer afgeplat zijn, door de aanwezigheid van een bundel verlengde, gekrulde en grijsachtige haren op het voorhoofd, en vooral doordat het Hindostansche rund in elken leeftijd en bij beide seksen bruinachtig zwart van kleur is. Daarentegen is het verschil in kleur bij den stier en de koe en bij jonge en oude voorwerpen van den Banteng zeer groot; de volwassen stier is bruinzwart, de jonge stier en de koe zijn fraai roodbruin, de zeer jonge dieren zijn lichter van kleur; doch bij allen in elken leeftijd zijn de billen wit, alleen met dit onderscheid dat bij oude koeien de bilnaad zwart en het wit der billen meestal langs de binnenzijde van de pooten door loopt. De horens zijn rolvormig tot aan den wortel, doch bij de koe dikwijls S-vormig naar achteren, dus veel minder halvemaanvormig, gebogen en aan de bovenhelft zoodanig gedraaid, dat de punt naar achteren en beneden gericht is; opmerkenswaardig is het, dat de sekse aan den vorm der horens reeds bij de kalveren te onderscheiden is. De koe is veel kleiner dan de stier. Bij eene oppervlakkige beschouwing schijnen de Bantengs bijna geheel kaal, doch meer van nabij gezien blijkt het geheele dier bedekt te zijn met buitengewoon korte, zachte, gladliggende glanzige haren. Aan het uiteinde van den staart bevindt zich een haarpluim, en op het achterhoofd en op den nek een haarbos, bestaande uit langere en dikkere haren.

De Banteng komt op Java zeer menigvuldig voor in het meerendeel der groote en eenzaam gelegen bosschen, in streken, die zeldzaam door menschen bezocht worden, en bewoont zoowel de bergbosschen tot op 4000 voet boven de zee, als de vlakke wildernissen langs de kusten, vooral nabij moerassige meren, zacht stroomende rivieren of komvormige verwijdingen in bergdalen; bij het vallen van den avond en zeer vroeg in den ochtend komt hij gaarne aldaar drinken. Groote

kudden Bantengs worden niet aangetroffen, daarentegen meestal 4 of 6 stuks bijeen, aangevoerd door een stier. Zeer oude of nog niet geheel volwassen stieren, welke vermoedelijk door sterkere individuën uit de kudde verdreven zijn, zwerven vaak alleen rond. De jacht op de Bantengs gaat gepaard met groote gevaren en vele moeilijkheden; schuw en wild van aard, vluchten zij zoodra zij eenig onraad bespeuren met groote snelheid, doch van nabij bedreigd, ingehaald of verwond, gaan zij den vijand te lijf met het doel dezen te doorboren met hunne puntige horens; volwassen stieren en de moeders met kalveren zijn het meest te vreezen. De inlanders vangen de Bantengs met strikken, soms in kuilen of schieten hen met kogels; op de alang-alang-vlakten worden de wijfjes en jonge stieren vaak door de jagers te paard achtervolgd en met wapens gedood. Jong gevangen of door menschen opgekweekte voorwerpen zijn zacht en handelbaar, doch bij de eerste gelegenheid de beste keeren zij terug naar het woud. Het volwassen dier is evenwel ontembaar. Het loeien der Bantengs is niet sterk, en heeft meer overeenkomst met dat der tamme koeien van Java, doch is veel zwakker dan dat van ons vee. In sommige streken drijft men de gewone tamme koeien van Java naar de bosschen om deze te laten paren met de Bantengs, en uit deze vermenging ontstaan dikwerf prachtige en sterke bastaarden. Het voedsel van den Banteng bestaat vooral uit jonge bladen van het bamboes-riet, uit jonge alang-alang en andere grassoorten en uit verschillende soorten van boombladeren. Het vleesch der halfvolwassen Bantengs en der kalveren is zeer malsch en heeft een geurigen wildsmaak; dat van oude koeien en stieren is hard, droog en wordt, met veel zout en tamarinden toebereid, door arme inlanders gegeten. De huid van den ouden Banteng is zeer dik en stevig en als leder zeer gewild.

BANTIK. District van de afdeeling Menado der Minahasa (residentie Menado) staande onder een hoofd, dat den titel heeft van Hoekoem Besar. De bewoners van dit district hebben het langst vastgehouden aan hunne aloude gebruiken, en vereerden tot voor korten tijd dezelfde geesten (empongs), en raadpleegden het geluid derzelfde vogels als de overige Alfoeren der Minahasa. Zij worden beschreven als krachtig van lichaamsbouw, en onderscheiden zich van de omwonende Alfoeren door grootere energie. Hun oorsprong is niet bekend; eene legende daaromtrent deelt Graafland (De Minahassa. 1868. II. bl. 264) mede, evenals andere bijzonderheden over dezen stam. Zij zijn thans tot het Christendom overgegaan, waarover men eenige bijzonderheden vindt in Med. N. Zend. XXXVI. bl. 128.

BANTIMOEROENG. Plaatsje aan de rivier van Maros in de Noorderdistricten van het Gouvernement van Celebes en ond., bekend om den prachtigen waterval van dien naam, ook wel van Batoe-Bassi genaamd, te midden van een grootsche omgeving van kalkrotsen, die deze plek tot een der schoonsten van Zuid-Celebes maken.

BANTJAR. District van de afdeeling en het regentschap Toeban van de residentie Rembang. De gelijknamige hoofdplaats, aan de kust gelegen, bezat vroeger belangrijke scheepstimmerwerven, die echter vervallen zijn, zoodat hare bevolking zich thans hoofdzakelijk met visscherij en handel bezig houdt.

BANTOEL. Regentschap van Djokjakarta, gelegen tusschen de rivieren Progo en Oepak in zuidelijke richting van de hoofdplaats Djokjakarta. Het regentschap met gelijknamige hoofdplaats is verdeeld in zeven districten, met name: Kretek, Srandakan, Sèwon, Tjepit, Pandak, Panggang en Tjanden.

BAOELEMO. Zie BOALEMO.

BA PANAH, Atjeh. Zie NANGKA.

BARA. Baai aan den Westhoek van Boeroe. Een gelijknamig plaatsje, door Galelareezen en Alfoeren bewoond, ligt aan den oostelijken oever der baai; niet ver van daar ligt de berg Bara, een lang uitgestrekte, naar het Z.O. rijzende bergrug, wiens hoogste punt zich op 24° Z.W. bevindt.

BARA BATOEA. (Steenen veekraal). Naam van eene merkwaardige kalksteenen rotsgroep, gelegen in de Noorderdistricten (Gouvt. van Celebes en ond.) op ongev. 8 palen van Pankadjéné, en waar Kraeng Bonto-Bonto zich in 1872 met goed gevolg tegen onze troepen verdedigde. Zie v. Staden ten Brink, Zuid-Celebes. Utr. 1884 bl. 208 vlg.

BARABEI. Plaats in de afdeeling Amoentai van de res^ie^ Z. en O.afd. van Borneo, zuidoostelijk van de hoofdplaats Amoentai gelegen, aan den voet van het gebergte, dat die afdeeling van de Tanah Boemboe-landen scheidt; standplaats van een Controleur van het B. B.

BARALE, Boeg. Zie DJAGOENG.

BARANG. Bergtop, geschat op 880 M., gelegen in de bergketen, die de oostelijke grens van Tanette (Celebes) uitmaakt.

BARANG BARANG. Regentschap op het eiland Saleyer.

BARANGIA. MAMMALIA, CARNIVORA, FERAE, *Mustelidae.* Zie ANDJING-AYER.

BARATAN. Danoe of bergmeer op Bali.

BARAT-DAJA. District van de afdeeling en het regentschap Soemenep van de residentie Madoera.

BARAT-LAOET. District van de afdeeling en het regentschap Soemenep van de residentie Madoera.

BARBOSA (ODOARDO). Portugeesch schrijver en reiziger, die Malaka bezocht vóór de verovering dier plaats door zijne landgenooten in 1511. De beschrijving van zijn reis (uitgeg. in Dl. II der Collecçao de Noticias para a historia e geografia das Naçoes ultramarimas que vivem nos dominios Portugueses (Liss. 1867) bevat o. a. belangrijke berichten over Java, door den schrijver van Javaansche kolonisten te Malaka vernomen. Hij werd in 1521, 4 dagen na den dood van Magelhaes, wien hij op diens tocht om de wereld vergezelde, op Çeboe, een der Philippijnsche eilanden, vermoord.

BAREË. Langs de Zuidkust van de Bocht van Tomini en landwaarts in wonen onderscheidene Alfoersche stammen, wier gouwspraken of tongvallen onderling nauw verwant zijn. Twee voorname tongvallen worden geographisch gescheiden door de rivier van Poso: ten westen daarvan spreekt men *het Parigisch* en ten oosten *het Pososch*, dat ook de spraak is van de Topebato's, die bewesten genoemde rivier wonen. De inlanders zelf noemen hun tongvallen niet naar den stamnaam, maar bezigen daarvoor het woord, dat bij iederen stam de ontkenning uitdrukt. Zoo heet het Pososch *Bareë* en het Parigisch *Tara*, en *mobareë* of *motara* is: „van de eerste of de tweede spraak zich bedienen". Opmerkelijk is dat *tara* in het Soendaneesch beteekent: nooit, en dat *bareë* overeenkomt met het Maleische *tiada*, want *reë* is: zijn, bestaan,

zoodat de eigenlijke ontkenning ligt opgesloten in het voorvoegsel *ba*, evenals het geval is met het Maleische *ti*. Het Bareë is een lid van een taalgroep, die gevoegelijk met den naam van de *Zuid-Alfoersche* kan worden aangeduid, en waartoe al de talen en tongvallen van Celebes bezuiden de linie behooren. Met het Makassaarsch en Boegineesch is het Bareë nauw verwant, blijkens den bouw der afgeleide naamwoords- en werkwoordsvormen, al is er ook groot verschil tusschen die talen en het Bareë ten opzichte van den thans gebruikelijken woordenschat. Enkele malen vertoont zich de verwantschap tusschen de gouwspraken benoorden en bezuiden de Bocht van Tomini. Eigenaardig is in het Bareë de klankwet, dat geen enkel woord op een medeklinker eindigt, terwijl het Boegineesch en het Makassaarsch althans nog *ng* als slotklank dulden. Wordt een vreemd woord, op een medeklinker eindigende, overgenomen, zoo voegt de Bareë-sprekende Alfoer er een klinker aan toe, en hij maakt van het Maleische *kawat*, metaaldraad, *kawadi*, met behoud van den klemtoon op *ka*. De *h*-klank komt hoogst zelden voor, en dat is ook het geval met de stomme of toonlooze *e*, die alleen in den aanvang van een woord als een voorslag wordt aangetroffen, steeds gevolgd door een toegevoegden neusklank. Over den rijkdom der woorden kan voorshands nog niet met voldoende zekerheid worden geoordeeld, maar het is aan te nemen dat de lager op te geven Woordenlijst van Kruijt slechts een klein deel der Bareëwoorden opgeeft. Anders is het gesteld met den rijkdom aan vormen, want blijkens de Grammaticale Schets van genoemden taalbeoefenaar komt het Bareë in het stelsel van afleiding zeer nabij het Boegineesch en Makassaarsch. Dit geldt zoowel van de aanhechtsels zelf, als van derzelver aantal. Daar het Bareë vroeger nooit als schrijftaal is gebezigd, zijn in den loop van eenige eeuwen in de levende spraak der stammen allerlei wisselingen voorgekomen, zoowel in het klankverloop als in het afsterven van woorden. Toch zijn uit overoude tijden sommige woorden en klankwetten overgeleverd, die in hooge mate de aandacht trekken. Zoo komt de grondvorm van het Maleische *boenoeh*, dooden, ombrengen, in het Bareë voor als *woenoe*, stam van *momboenoe*, werpen met iets met het doel om pijn te doen of te dooden. Zelfs op Madagaskar wordt *woenoe* gevonden met de beteekenis van dooden, en dat is ook de zin van het Makassaarsche *boeno* en het boegineesche *woeno*. In het Javaansch, het Soendaneesch en het Madoereesch, wordt het begrip uitgedrukt door *matèni*, *maèhan* en *matèèn*, dat is: den dood aandoen, terwijl de Balinees zegt: *mematijang*, dat is: doen sterven. Schijnt het dus dat de Maleier een eigen woord heeft voor dooden, door vergelijking met het Bareë leert men verstaan, wat de ware beteekenis van den stam *boenoe* of *woenoe* is, en tevens ziet men dat de verwante vorm in het Dajaksch thans luidt: *poeno*, stam van *mamoeno*, steken of stooten met een lans, dooden. Een klankwet, die in het Javaansch zich vertoont bij de koppeling van telwoorden met namen van getallen en van maten, welke plaats grijpt door middel van een verbindingsklank, zoodat men zegt: *rong poeloeh*, twee tientallen, *rong djam*, twee uren, en niet: ro poeloeh of ro djam, wordt in het Bareë aangetroffen bij getallen en bij samengestelde zelfstandige naamwoorden, en ook wel bij de verbinding van een naamwoord en een voornaamwoord. *Banoewa* is huis en *sitoe*, dat, maar men zegt: Banoewantjitoe bareë koepokono, dat huis begeer ik niet. Tien is *sampoejoe*, van *sa* en *poejoe*, en twintig *roewampoejoe* van *roewa*, grondvorm van *radoewa* en *poejoe*. Twee bergen is: *roewamboejoe*, en scheenbeen: *woekoemboejoe*, beide van *boejoe*, hoogte, berg; *woekoe* in het tweede voorbeeld beteekent been, beenderen.

Bronnen. A. C. Kruijt, Grammaticale Schets van de Bareë-taal, in Deel XLII (1893) van de Bijdragen van het Instituut, met „Aanvullingen", voorkomende achter de Woordenlijst van de Baree-taal (van denzelfden schrijver). 's-Grav. 1894.

BARERÉ, Boeg. Zie KOESAMBI.

BARGOT, Bat. Zie ARÈN.

BARIAM, N. G. Noemf. Zie SAGOE.

BARIBANG, Mad. Zie KEMBANG SAPATOE.

BARINGIN. Koeria (district) der onderafdeeling Si Pirok van de afdeeling Mandaïling en Angkola van de residentie Tapanoeli.

BARISAN. (Van baris = exerceeren) heeten min of meer geregelde bewapende inlandsche hulptroepen, opgericht in het land hunner inwoning. Meer speciaal worden met dien naam bestempeld: I. de hulptroepen tijdens den oorlog op Java van 1825—1830 opgericht, en samengesteld uit goedgezinde bewoners der desa's en afdeelingen in en om het oorlogstooneel, staande onder de bevelen hunner eigene hoofden. Zij hadden geringe militaire waarde, doch waren soms voldoende tegen den inlandschen vijand en nuttig bij het herstellen en bewaren van rust in de terreinen, gelegen in den rug onzer colonnes, waaruit de opstandelingen kortelings waren verdreven. Na het dempen van den opstand in Rembang in 1827, bewaarde de barisan aldaar de orde zonder hulp van geregelde troepen. Een jaar te voren werden uit de alstoen beter geregelde barisan in Midden-Java korpsen gevormd om buiten het gewest, waarin zij te huis hoorden, te worden benut. Die troepen, waarbij draagkoelies waren ingedeeld, kregen per man 1¼ katti rijst met zout tot rantsoen en iedere gewapende 20 cts, iedere koelie 10 cts daags, terwijl de regenten, aan wie Europeesche ambtenaren als commissarissen werden toegevoegd, eene gratificatie bekwamen. Eene soort van barisan vormde ook een korps hulptroepen, op instigatie van De Kock in Soerakarta opgericht.

Na zijne onderwerping in 1829, werd de aanvoerder van de troepen van Dipa Negara, — Sentot — aan het hoofd van een korps inlandsche soldaten gesteld, dat in 1832 op Sumatra gebruikt werd tot bezetting der buitenposten in oproerige districten, maar na de opzending van zijn aanvoerder naar Batavia, ontbonden werd en bij het leger ingedeeld.

II. De barisan van Madoera hadden oorspronkelijk hetzelfde karakter. Daendels vormde indertijd het plan op Madoera barisan-korpsen op te richten, bestaande uit inf., cav., art., pioniers en piekeniers. Om zich daarbij van de hulp der vorsten te verzekeren, ontving de regent van West Madoera den titel van Sultan. Diens oudste zoon werd kolonel en de jongere regent van Pamakassan werd luitenant-kolonel. Deze regeling kwam niet tot stand; doch 3 regimenten inf., ieder sterk 3 bataljons, uit Madoereesche hulptroepen samengesteld, werden gebruikt bij de verdediging van Meester Cornelis. In 1816 werd bepaald dat de Sultan van Madoera 1000 man troepen voor Java

zou leveren. Ieder man kreeg 3 ropijen en 40 katti's rijst per maand en moest $3^1/_2$ jaar dienen. Hunne betrekkingen genoten 1 ropij 's maands. In 1819 werd een dergelijk contract met Soemenep gesloten, doch de diensttijd op 5 jaren bepaald en de soldij gelijk gemaakt aan die der inlandsche militairen. Tijdens den Java-oorlog verzelde de Panembahan van Soemenep, die den titel van Sultan ontving, Generaal Van Geen met hulptroepen naar Semarang, terwijl de Sultan van Madoera 3500 à 4000 man onder zijne beide zonen ter beschikking stelde. In Sept. 1831 werd met den Sultan Tjakra Adi Ningrat een contract gesloten tot oprichting te Bangkalan van 1 bataljon barisan van 5 comp. bewapend met geweren, en een dito bewapend met pieken, alsmede een comp. art. en een comp. cav. Hetzelfde werd gecontracteerd met den Sultan van Soemenep, Pakoe Nata Ningrat. De Panembahan van Pamekasan, Mangkoe Adiningrat, zou een dergelijk korps van halve sterkte (136 man) onderhouden. Als vergoeding kregen de beide vorsten kwijtschelding van schulden en ontheffing voor eenige jaren van verschuldigde contingenten. — De resident van Soerabaja hield het oppertoezicht over deze troepen, die door de vorsten betaald werden in grond, en voor 4 jaren vrijwillig werden aangeworven uit jonge, sterke Madoereezen, uit Bengaleezen en eervol ontslagen militairen. In vredestijd stond $^1/_3$ dier troepen onder de wapenen en werd om de 10 dagen afgelost.

In 1872 werd de formatie gesteld voor Bangkalan op 1368, voor Soemenep op 1289 en voor Pamekasan op 312 man inf., cav., art., pioniers en piekeniers. Verdere reorganisatie bleef voorloopig achterwege. In 1873 werd een bataljon barisan ingedeeld bij de eerste expeditie tegen Atjeh. Het was vooraf 4 maanden te Madoera en 3 maanden te Padang mobiel. Bij de tweede deed $^1/_2$ bataljon van 564 koppen daar dienst. In 1875 werden 2 bataljons barisan gemobiliseerd en gelegerd te Meester Cornelis en te Banjoe Biroe. Later werden zij te Atjeh te velde gebracht en gecompleteerd met $2^1/_2$ comp. van een derde bataljon, dat te Banjoe Biroe werd gelegerd en geoefend. In Januari 1876 werden de tractementen der Madoereesche officieren verhoogd. In Aug. 1876 keerden alle barisan van Atjeh en Banjoe Biroe naar Madoera terug. In 1878 werd het aantal instructeurs uitgebreid, in 1882 de cavalerie, artillerie, piekeniers en pioniers afgeschaft [1]). In Jan. 1887 werden 2 comp. naar Atjeh gezonden. Zeer onderhevig aan beri-beri, keerden zij 3 maanden later terug.

Bij Gouv. Besluit dd. 4 April 1891 N⁰. 12 werd eene reorganisatie ingevoerd. Dit was noodig, daar de barisan niet ten volle voldeden, de werving onvoldoende was, en door het onder rechtstreeksch bestuur brengen der landen van Madoera in 1858, 1883 en 1885, eene andere regeling getroffen moest worden omtrent de betaling der manschappen. In hen hoopte men een tegenwicht te vinden tegen het overheerschend Javaansche element in de armee. Drie korpsen, dat van Bangkalan (staf en 4 compagniën, sterk 18 off. en 681 minderen), en die van Pamekasan en Soemenep (staf en 2 comp. ieder sterk 10 off. en 342 minderen) zouden onder toezicht van den resident van Madoera dienen tot handhaving van rust op Madoera en tot steun der armee bij expeditiën. Onder toezicht van den comm. der 3e mil. afd. op Java, worden die troepen geoefend door 1 kapt. van het leger met 7 onderoff.-instructeurs. Zij staan onder de bevelen hunner eigene officieren, die door den Gouv.-Generaal worden aangesteld, bevorderd en ontslagen, op voorstel van korpscommandant en kapt.-instructeur. Geschiktheid tot aanstelling als off. wordt door eene commissie, met dien kapt. als voorzitter, beoordeeld. De off. dienen zonder verband, leggen den eed af en kunnen worden gesteld op non-activiteit of ontslagen door den Gouv.-Generaal. De minderen treden vrijwillig in dienst voor 5 jaren met *f* 10 premie en *f* 10 's maands tractement, reëngagementen voor 5 en 2 jaren tegen premie van *f* 2 per jaar. Bij overgang in het leger telt diensttijd als barisan mede. Ontslag en bevordering geschiedt door de korpscommandanten in overleg met den kapitein. Op de dagen dat de barisan dienst doen, genieten zij nog 13 centen. Off. en minderen en met onderscheidingsteekenen begiftigde gegageerden zijn vrij van heerendienst. Off. en troepen zijn gekleed en bewapend als de armee. De eersten genieten bij aanstelling *f* 250 gratificatie en verder restitutie voor vernieuwing van kleeding. De minderen zijn niet gekazerneerd, maar wonen in de kampongs binnen 4 palen der kampementen, waar hunne kleeding en wapening worden bewaard. De oefeningen zijn van 1 Mei—1 Nov. dagelijks en verder 2 malen 's weeks, overeenkomstig de reglementen van het leger. Krijgstucht wordt gehandhaafd als bij het leger, strafbare feiten worden door den burgerlijken rechter berecht (Bijblad v/h. Ind. Staatsblad N⁰. 4755). Na 20 jaren dienst of na afkeuring voor gebreken in en door den dienst verkregen, krijgen de barisan recht op pensioen of gagement, zijnde $^1/_2$ van het gedurende 2 jaren genoten laatste activiteitstractement. Weduwen en kinderen van gesneuvelden genieten als pensioen de helft van dit pensioen of gagement. De Gouv.-Generaal kan deze troepen mobiliseeren — 't welk plaats vond tijdens de expeditie naar Lombok in 1894. Zij teekenen dan de krijgsartikelen en zijn onderworpen aan den militairen rechter. Alsdan worden de tractementen der officieren nader vastgesteld en worden de minderen betaald, gekleed en gevoed als de inlandsche inf. van het leger.

In het begin van 1893 telden deze korpsen 38 off. en 1374 minderen; namelijk van Bangkalan 18 off., 684 minderen, van Pamakassan 19 off., 345 minderen, van Soemenap 10 off., 345 minderen.

BARISAN-GEBERGTE of BOEKIT BARISAN. Deze naam wordt in den regel gegeven aan de bergketen, die ongeveer de lengte-as van het eiland Sumatra volgende, dat eiland in een smaller westelijk en een veel breeder oostelijk deel scheidt. Daar de Sumatraan geen algemeenen of verzamelingsnaam van dat gebergte kent, maar alleen namen heeft voor de afzonderlijke toppen en de tusschen de toppen of dalen liggende ruggedeelten, zoo ligt de onderstelling voor de hand, dat die naam er voor het eerst aan gegeven is door de inlandsche zeevaarders, Maleiers van andere eilanden; te meer, daar het gebergte zich vooral uit zee van de W.kust gezien voordoet als een enkele, in één gelid (baris) liggende keten, wat de verklaring geeft van den naam, die later door

1) In 1885 werd de betaling der barisan gesteld op 3 bahoe's grond per man en $8^1/_2$ cent per dag, als zij onder de wapenen stonden.

de Europeanen is overgenomen. Het is gedeeltelijk vulkanisch en door dwarsjukken met een onder zee bedolven keten verbonden, waarvan de toppen de eilandenreeks vormen, die op eenigen afstand langs de W.kust van Sumatra wordt aangetroffen. Ook naar de O.zijde, inzonderheid in het N.lijk gedeelte, zendt het Barisan-gebergte vertakkingen uit. De algemeene richting is van zuid-oost naar noord-west, evenwijdig aan de westelijke kustlijn. Het is woest, weinig bewoond en zeer zwaar begroeid. Geologisch is het daarom merkwaardig, omdat het een *zeer oud* gebergte is, bestaande uit graniet, schieferkalk. Maar de oude gesteenten zijn dikwijls bedekt met een mantel van vulkanische eruptieproducten, in Zuid-Sumatra zelfs zoo volkomen dat het oude gesteente niet meer aan den dag komt. (Zie verder SUMATRA).

BARITO. De voornaamste rivier van de zuidkust van Borneo, heeft een loop van 190 uren, waarvan 139 bevaarbaar voor groote schepen. Zij ontspringt op de Batoe-Ajouw of Batoe Antouw op de grens van de Doesoenlanden en Koetei, en draagt van af haar oorsprong den naam van Soengei Moeroeng, welke naam zij ook behoudt na haar samenvloeiing met de Boesang en de Djoloi, die beiden op het centraalgebergte van Borneo, op de grens van de Westerafdeeling met de Zuider- en Oosterafdeeling ontspringen. Aanvankelijk zuidwaarts stroomende, verandert zij bij die samenvloeiing haar loop in een oostwaartschen, welke, nadat de rivier den naam van Doesoen gekregen heeft, weder in een zuidwaartschen overgaat, welke zij verder tot aan haar monding behoudt. Ongeveer ter hoogte, waar zij de Téwéh opneemt, verkrijgt zij voor goed den naam van Barito. Ter plaatse, waar de Téwéh als linkerzijrivier in de Barito valt, ligt Moeara Téwéh, de hoofdplaats van de afd. Doesoenlanden. Niet ver van daar komt de Barito in het lage vlakland van haar stroomgebied, waar haar verval over een lengte van 137 uren slechts 143 voeten bedraagt. Aan haar oevers bevinden zich dan ook een aantal moerassen en binnenmeren, van welke de danau's Kalahai, Medara, Babai en Pamingkir de belangrijkste zijn. De voornaamste zijrivieren van de Barito zijn behalve de reeds genoemde Téwéh, de Mantalat, de Moenté of Karrouw, de Poening, de Patai, de Pamingir, de Bahan of rivier van Negara en de rivier van Martapoera, allen met uitzondering van de Poeninglinkerzijrivieren. In haar uitersten benedenloop, van de plaats waar de hoofdplaats Bandjermasin ligt tot aan zee, wordt de Barito ook wel rivier van Bandjermasin genoemd. In haar loop door het lage land van haar stroomgebied, verdeelt de Barito zich in verscheidene armen, waarvan de eerste zich reeds als Mengkatip bij de plaats van dien naam van haar afscheidt, om, evenals later de Poeloe-petak die zich bij Moeara Poeloe van haar wendt, in Z.-W.lijke richting naar de Kapoeas Moeroeng of Kleine Dajak-rivier te vloeien, waardoor tusschen den benedenloop van deze rivier en dien van Barito een deltaland ontstaat, wat vroeger tot de verkeerde opvatting aanleiding gaf, dat de Kapoeas Moeroeng slechts een zijrivier van de Barito was.

BARLERIA. Zie DAOEN LANDAK.

BARNOESA. Staatje op Pantar, door een Radja bestuurd. Zie PANTAR.

BARO BARO. Zie BRABA-RIMBO.

BAROE MAL., MAK. en TERN.; WAROE SOEND., JAV., BAT., MAL. en BOEG.; WAHOE, KAWAOEAN of KELEMBAOEAN ALF. MEN.; KASJANAF N. G. 4 R.; BAROE MAD.; HAROE en PAPATAT ALF. AMB.; KIOKO ENGG.

Hibiscus tiliaceus L., Fam. *Malvaceae.* Boom met groote gele bloemen, in geheel Indië voorkomend, zoowel wild als geplant. Een afkooksel van den wortel en van andere deelen wordt als inlandsch geneesmiddel gebruikt. Het hout is licht, en geeft eene goede soort houtwol.

BAROE GALANG MAK. Zie GELAM.

BAROEH MAD. Zie BAROE.

BAROEH. Zie PAWÈH.

BAROEMON. Zie BOEROEMON.

BAROENG. (NOESA) Een klein, bergachtig eiland, liggende in den Indischen Oceaan, even buiten de baai van Poeger en bezuiden de grens tusschen de residenties Probolinggo en Besoeki, tot welke laatste het gerekend wordt administratief te behooren, en wel tot het district Poeger van de afdeeling Djember.

BAROENTAS, SOEND. Zie BELOENTAS.

BAROH-BAROH. Zie BRABA-RIMBO.

BAROMBONG. Makassaarsch dorp, in de buurt waarvan het Bongaaisch tractaat (Zie aldaar) werd gesloten.

BARON SAKÈNDHÈR. Volgens de vertrouwbare opgave van Winter (Jav. Zamenspraken, N⁰ 74) is een zekere Ngabèi Joeda Sara, levende in de periode van Soerakarta, dus na het midden der vorige eeuw, de dichter van de *Serat Baron Sakèndhèr*. Dit vreemdsoortig Javaansch gedicht van 723 pada's of verzen behandelt op epische wijze de vestiging van „de macht der Hollanders" te Batavia, de stichting van „Moer Djang Koeng (onzen J. P. Coen)" den zoon van Baron Soekmoel, broeder van B. S., en van Tanoeraga, dochter van de Padjadjaransche prinses Retna Sekar Mandhapa. Vergeleken met de gewone Javaansche gedichten is de B. S. althans niet vervelend, en op enkele plaatsen zelfs onderhoudend. De schrijver heeft een goed begrip gehad van den geest der Compagnie, en hij laat den stichter daarvan tot zijne twaalf zonen, de eerste Edele Heeren of Raden van Indië zeggen: „Dag en nacht zult gij uwe verliezen en winsten opschrijven, en met de uiterste nauwkeurigheid berekenen (vs. 550). Goede maatregelen zult gij, zonder verdeeldheid, ten uitvoer brengen, en, al ware 't een diefstal, zoodra die door u twaalven met algemeene stemmen is goedgevonden, geef ik er vergunning toe (vs. 548 en 549)." De B. S. is uitgegeven onder den titel: Geschiedenis van B. S., een Javaansch gedicht, bewerkt door A. B. Cohen Stuart. Batavia, Lange & C°. 1851. Deel I, tekst, en Deel II, vertaling, aanteekeningen en woordenlijst.

BARONGKA, BOL. MONG. Zie SEMANGKA.

BAROS. Onderafdeeling van de afdeeling Siboga van de res^ie^ Tapanoeli, met gelijknamige hoofdplaats aan zee op de W.kust van Sumatra gelegen op 2° N.B., aan de monding van het riviertje Batoe Garigis. De afdeeling omvat 4 koeria's (districten), nl. Kampong Moedik, Kampong Ilir, Sorkam-rechter-, en Sorkam-linkeroever. De uitvoer van Baros, welke haven in de geregelde stoomverbinding met de overige havenplaatsen van Sum. W.kust en met Batavia is opgenomen, bestaat uit benzoe, getah pertjah, rotan, buffelhuiden en vooral kamfer (die daarom door de inlandsche handelaren kapoer Baros is genoemd), welke voornamelijk uit de onmiddellijk achter Baros liggende Batak-

landen wordt verkregen. Baros was reeds bij de Arabische zeevaarders onder den naam van Fansoer als het kamferland bij uitnemendheid bekend (V. d. Lith et Devic, Merveilles des Indes. bl. 234 vlg.). Lang stond de landstreek onder den invloed van Atjeh, totdat het der Compagnie in 1668 gelukte, de hoofden van Baros over te halen een contract met haar te sluiten, waarbij zij den vorst van Menangkabau als opperheer en de Compagnie als beschermheer erkenden, en aan haar den uitsluitenden handel vergunden. Wel is waar werden hare bedienden in 1670 door de Atjehers verdreven, en ontstonden er later twisten tusschen de Compagnie en de hoofden van Baros (Kielstra, Bijdr. t. t. l. en vlk. V. Ser. II. bl. 514), maar zij handhaafde haar gezag, tot zij in 1778 den post te Baros introk, waardoor de streek weder onder den invloed der Atjehers geraakte. In 1829 vestigde het bestuur de aandacht op Baros, als oude post der Compagnie, zooals sommige hoofden zich nog herinnerden. In de meening, bij hen steun te vinden, werd eene zwakke poging gewaagd om Baros te bezetten, die echter mislukte, evenals een 2de aanslag, in 1834 ondernomen. Een gedeelte der hoofden bleek ons echter genegen; in 1839 werd opnieuw een tocht tegen Baros ondernomen en die plaats bezet, welke daarna in onze handen bleef, terwijl een aanval der Atjehers, nog in hetzelfde jaar gewaagd, werd afgeslagen.

De hoofdplaats is van weinig belang. De Chineesche wijk, tevens passer, is echter zeer uitgestrekt; de huizen teekenen er den welstand der bewoners, die goede zaken in bovengenoemde handelsartikelen doen.

BAROS. District van de afdeeling Pandeglang van de residentie Bantam.

BAROS, Jav. en Soend. MANGLIT Soend. *Manglietia glauca Bl.* Fam. *Magnoliaceae.* Boom van West- en Midden-Java met wel 80 voet hoogen stam en groote kroon. Het hout, dat bijzonder duurzaam en fraai en in groote afmetingen te verkrijgen is, wordt in West-Java voor huisbouw en meubels veel gebruikt. In de Preanger onderscheiden de inlanders er drie variteiten van: de zwarte (hideung), de witte (bodas) en de roode (beureum) al naar gelang eene dier tinten in de gevlamde kleur van het hout de grondkleur uitmaakt.

BAROU-BAROU. Zie BENTET.

BARRINGTONIA. Zie BOETOEN.

BARROE. Rijkje aan de Westkust van Celebes, geschat op eene oppervlakte van ± 70 palen, gelegen ten noorden van Tanette, en ten n. en o. door Soppeng ingesloten. Het grootste gedeelte van het land wordt ingenomen door bergreeksen van 900 tot 1000 M., wier hellingen meest met kreupelhout en alang-alang bedekt zijn. Een klein gedeelte van den grond, ongev. 9 □ palen groot, is met rijst bebouwd. Een drietal rivieren worden in Barroe gevonden: de Barroe, die ongeveer door het midden van het rijk in N.W. richting naar zee loopt; benevens de noordelijke grensrivier, de Takalasse, en de zuidel. grensrivier, de Ladjari. In het noordelijk gedeelte zijn aan het strand uitgestrekte moerassen, waar de bakoe welig tiert; hier en daar treft men bij de rivieren vischvijvers aan; op eenige open plekken zijn sirih- en djagoeng-tuinen aangelegd. De bevolking, die op 10.000 zielen geschat wordt, kan in gewone tijden voldoende in hare behoeften voorzien.

Het bestuur van Barroe, dat tot de bondgenootschappelijke rijken behoort (Zie BONGAAISCH TRACTAAT) berust bij eene vorstin, thans I Battari, die den titel van Aroe Barroe voert. Zij wordt daarin bijgestaan door een Hadat (Zie op dat woord), uit den Pabitjara, zijn Soelewatang Aroe Toehoeng, en Aroe Mangempang bestaande. De hoofdplaats van het rijkje, Mangempang, ligt aan den rechteroever van de Barroe, op een uur afstand van de monding, en bestond in 1861 uit 75 huizen. Zie V. Staden ten Brink, Zuid-Celebes, bl. 136 vlg.

BARROS (JOAO DE). Schrijver van het beroemde werk „Da Asia", waarin de geschiedenis van de ontdekkingen en veroveringen der Portugeezen in Indië beschreven wordt en ook vele bijzonderheden omtrent hunne lotgevallen in den Indischen archipel worden medegedeeld. Hij werd in 1496 te Vizeu geboren en overleed in zijn landhuis Alitem te Pombal (20 Oct. 1570). Nadat hij bij den kroonprins D. Joao als kamerheer dienst gedaan had, werd hij na diens troonsbeklimming kapitein der vesting S. George del Mina, en later Gouverneur der Portugeesche bezittingen op de kust van Guinea, en in 1533 schatmeester van Indië en generaal-agent (Feitor da casa da India). In die betrekking kon hij kennis nemen van de Indische archieven en kwam, ofschoon hij nooit in Indië geweest was, in het bezit der beste gegevens voor de geschiedenis zijner landgenooten in Indië, waarvan hij een zeer oordeelkundig gebruik maakte in het bovengenoemde werk. Hij mocht daarvan slechts de eerste 3 decaden publiceeren (Lissabon 15$^{52}/_{63}$); de 4de decade, door hem in handschrift nagelaten, werd na zijn dood uitgegeven (Madrid 1615), terwijl de voortzetting tot en met de 12de Decade door Diogo do Couto (Madrid 16$^{02}/_{45}$) bezorgd werd. Van het geheele werk is in 17$^{78}/_{88}$ een 2de uitgave in 24 deelen te Lissabon verschenen. De Barros verkreeg in 1539 de provincie Maranhao in Brazilië, om daar eene kolonie te stichten, 't geen echter voor hem slechte financieele resultaten opleverde.

BASELLA. Zie GANDOLA POETIH.

BASIR. Mannelijke Sjamanen onder de Dajaks van de Z. en O.afd. van Borneo. Zie BALIAN.

BASQENG, Menangk. Zie GABOES.

BASORAH, BASARAH of TJARANTI. Landschap, behoorende tot de 5 bondgenootschappen der onafhankelijke Rantau-Kwantan of Kwantandistricten (Midden-Sumatra), en welks vorst op eenig gezag over de overige bondgenootschappen aanspraak maakt. Deze streek is eenigszins meer bekend geworden door de reisvan den Heer IJzerman (1891) dwars door Sumatra en door een gelijktijdig bezoek te Basorah van den Controleur te Ringgat, die een zeer gunstigen indruk van het rijkje kreeg. Zie KWANTAN-DISTRICTEN.

BASTIAANSZ (CORNELIS), ook wel Sebastiaensz genoemd. Bekend zeevaarder, die aanvoerder was van den scheepstocht der Zeeuwen in 1601 ondernomen, welke o. a. Atjeh bezocht en daar een goed onthaal vond. In 1603 diende hij als vice-admiraal op de vloot, onder bevel van S. v. d. Hagen, vermeesterde met een gedeelte dier vloot het Spaansche fort op Tidore, doch liet daar een te geringe bezetting achter, zoodat het fort het volgende jaar weder genomen werd. Van Tidore zeilde hij naar Makjan, en keerde over Patana en Djohor naar het vaderland terug.

BASTIAN (ADOLF). Beroemd reiziger en ethnograaf, geb. 26 Juni 1826 te Bremen. Hij stu-

deerde eerst in de rechten, daarna in de geneeskunde en natuurwetenschappen, en ondernam herhaaldelijk reizen, het eerst als scheepsdoctor, waarbij hij ook Oost-Indië bezocht. In 1866 trad hij als privaat-docent te Berlijn op, werd later daar buitengewoon hoogleeraar in de Volkenkunde en belast met het beheer van het Museum voor Ethnographie te Berlijn, dat ook door zijne zorgen op voortreffelijke wijze aan het onderwijs in de Volkenkunde dienstbaar gemaakt is. Ook na zijne aanstelling te Berlijn deed hij nog verscheidene reizen in het belang van wetenschappelijke onderzoekingen. Hij schreef een groot aantal werken, waarin eene verbazend groote massa materiaal, niet altijd even goed geordend, is nedergelegd. Van dezen noemen wij, als ook voor Ned.-Indië belangrijk: Die Völker des östl. Asien, 6 dln. Jena 1866/71; Ethnol. Forschungen, 2 dln. Jena 1871/73; Geogr. und ethn. Bilder, Jena 1873; Die heilige Sage der Polynesier, Leipz. 1881; Inselgruppen in Oceanien, Leipz. 1883; Indonesien oder die Insel des malayischen Archipel, Leipz. 1884/89; Zwei Worte über Colonial Weisheit; Leipz. 1883; Der Papua des dunkeln Inselreichs, Leipz. 1885; Ueber Klima und Acclimatisation, Leipz. 1889. Met Rob. Hartmann stichtte hij (1869) het Zeitschrift für Ethnologie.

BATAHAN. Rivier op Sumatra's Westkust, ontspringende aan den zuidkant van den Soriq Berapi, en daarna zuidwaarts stroomende en veel water ontvangende van den rug, die den Malintang met genoemden vulkaan verbindt. Bij Barma Sawah buigt de rivier zich naar het westen, ontvangt talrijke kleine stroompjes van den Sikadoedoek en stroomt in westelijke richting in de baai van Natal in zee. Zij is belangrijk, omdat zij op een vrij grooten afstand van hare monding tot Barma Sawah bevaarbaar is. Dit is van gewicht, omdat het strand langs de zee van Tikoe tot Ajer bangis en van de monding der Batahan tot ver voorbij Natal een bruikbaren paardenweg oplevert, die echter ten noordwesten van Ajer bangis door het steil oprijzende gebergte doorsneden wordt. Door een weg van Ajer bangis naar Barma Sawah en de vaart van daar naar de monding van de Batahan, is het verkeer over groote afstanden mogelijk, zonder dat groote hoogten moeten bestegen worden.

BATAHAN. Koeria (district) van de afdeeling Natal van de residentie Tapanoeli, met gelijknamige districtshoofdplaats aan de kust bezuiden Natal, en aan de monding van de gelijknamige rivier.

BATAKA, Mal. Men. en Tern. Zie KENTJOER.

BATAKLANDEN. (GOUVERNEMENTS-) Zie TAPANOELI.

BATAKLANDEN. (ONAFHANKELIJKE) De Bataklanden, voor zoover nog onafhankelijk, zijn gelegen tusschen 98°—99°35′ O. L. en 2°—3°25′ N. B. Ingesloten worden zij ten N. door Atjeh, ten O. door de residentie Sumatra's Oostkust en ten Z. en W. door de residentie Tapanoeli. Vóór de vestiging van het Nederlandsch gezag op Sumatra strekte het gebied der Bataks zich uit van Singkel tot aan het Ophir- of Paseman-gebergte, zoomede over de landstreken Padang bolak, Tanah Djawa, Si-antar, de bovenlanden van Serdang en Deli en de Alas-landen. Reeds in 1832 evenwel, nadat de Padrische onlusten bedwongen waren, werden Mandaïling en de beide Angkolas (Akkola djae en Akkola djoeloe) onder rechtstreeksch bestuur gebracht, terwijl in 1839 Baros en in het jaar daarop Singkel tot erkenning van Nederland's suprematie werden genoodzaakt. Onlusten in de confederatieve staatjes aan de baai van Tapian na oeli (Tapanoeli) in 1841 uitgebroken, maakten Nederlandsche tusschenkomst aldaar noodzakelijk en het gevolg der tuchtiging was, inlijving bij het reeds geoccupeerde grondgebied. Si-Goppoelon stelde zich in 1858, Si-lindoeng zich in 1859 vrijwillig onder Nederlandsch gezag, terwijl het eigenlijke Toba in 1883 werd geannexeerd. Padang-bolak, ofschoon in 1840 reeds nagenoeg geheel onderworpen, werd eerst in 1879 officieel als Padang Lawas in bezit genomen, welk lot Tanah Djawa, Si-antar en de zoogenaamde Doesoen Bataks in het Delische bereids in 1868 hadden ondergaan.

Onafhankelijk bleven derhalve alleen nog de tusschen de onderafdeelingen Singkel en Baros alsmede de afdeelingen Toba en Silindoeng en Siboga begrepen landschappen, die gezamenlijk den naam van Toba na sae d. i. het boomlooze Toba dragen. De voornaamste dezer zijn Si-ambaton, Toeka holboeng, Toeka dolok, Si-borboron, Rambe, Dolok Sanggoel, Toroean, Pasariboe, Heeta Paoeng, Tibang, Pasinggoeran, Polloeng en Bakkara (Bakara). Het dorp van dien naam aan het Toba-meer gelegen was langen tijd de zetel der Sisinga Mangaradja's, de heilige koningen aller Bataks. De taal, die in deze landschappen gesproken wordt, is de Tobasche. Noordwestwaarts van Toba na sae bevindt zich het gebied der onafhankelijke Pakpaks en Oerang goenoeng-goenoeng, gesplitst in een aantal dorpsgemeenschappen, *oeroeng* geheeten. Noordelijk hiervan is het domein der Karos gelegen, stam en taalverwant met de Daïriërs die onder Singkel ressorteeren en met de bewoners der tot Atjeh gerekende Alaslanden. Ook hun land is in *oeroengs* verdeeld als: Si-pitoe koeta, Soekapiring, Sepoeloeh doewa koeta, Teloe koeroe, Lima Senina, Sepoeloeh pitoe koeta en Sianem koeta. Ten Z. O. van de Karolanden beginnen de vestigingen der Timor-Bataks, onder welke de stam der Raja of Rea thans de machtigste is. Het geheele door Timors bewoonde gebied draagt den naam van Si-baloengoen, verdeeld in een aantal Radja-schappen als Naga sariboe, Poerba, Hinalang enz. In het zuidwesten eindelijk ligt de streek Habitsaran, gesplitst in de rijkjes Poldoeng, Sigala, Singkam, Djandi laboe-hole, Loemban Pinasa enz., allen bestuurd door hoofden wier gezag echter uiterst gering is.

Het noordelijk gedeelte der Bataklanden bestaat uit een vrij regelmatige hoogvlakte, die zich van Atjeh tot in Padang Lawas uitstrekt. De oostgrens wordt gevormd door den Dolok Mendahoeli, een vulkanische bergketen, verbonden met het gebergte langs de westkust door middel van dwarsketens. De belangrijkste toppen van den Dolok Mendahoeli zijn de Seraga 1490 M., de Temanggoe 1316 M., de Si-melir 1813 M., de Si-bayak 2172 M., de Baros 1950 M., de Tenaro 1850 M., de Mariah 1313 M., de Si-belem 1557 M., de Simbolom 1313 M. en de Soeroengan 2113 M. Die van den noordelijken dwarsketen de Si-naboen, de Pertjinahan, de Pernantian, de Babo 1700 M. de Hosar 1650, de Tendoek benoewa of Pisoe-pisoe 1820, de Longsoeatan 2500, de Poesoek boekit, de Oeloe darat, de Dolok Sanggoel en de Dolok Pintoe, die van den zuidelijken: de Daling 1437, de Si-leboeboeah, de

Goeroe Sina, de Koboe, de Singalang de Simataroendoeng, de Si-pangan bolon 1530 M., de Sionggang 1852 M., de Habangan na doewa 1360 M., en de Si-manoek-manoek 2377. M. Deze bergreeksen vormen tevens de waterscheidingen der op de hoogvlakte ontspringende en dezen doorsnijdende rivieren. In het N. vindt men het stroomgebied der Laoe Bijang met hare zijtakken, die als Wampoe het grensgebergte van Deli doorbreekt en zich met de rivier van Langkat vereenigt. In het Z.-O. liggen de bronnen van tal van stroompjes, die naar de oostkust afvloeien, o. a. de Laoe Boewaja, meer naar het Z. de Sabatali, die in het Toba-meer harer oorsprong neemt, en het bronnengebied der Oeloe Bila, terwijl in het W. de Laoe bergang, die naar gissing door de Simpang kiri wordt opgenomen en de Simpang Soelampi, de Simpang kiri en de Simpang kanan ontspringen. Gezamenlijk met de Simpang kiri vormen deze de rivier van Singkil. Verder vinden in Toba na sae haar oorsprong de Tapoes en de Batoe Gariges.

De kern der Bataklanden is het schiereiland Samosir, dat evenals het Tobameer, waarin het gelegen is, zijn ontstaan aan vulkanische werkingen te danken heeft. Dit meer ± 780 M. boven den zeespiegel gelegen, draagt geen bepaalden naam, doch wordt naar de daarom heen gelegen landschappen Tao (= meer) Si-lalahi, Tao Bakkara, Tao Moewara en Tao Balige geheeten en staat door middel van de reeds genoemde Sabatali, die bij Pasir di babana een weinig oostelijk van Lagoe boti uit het meer treedt, met de zee in verbinding. Deze rivier doorbreekt het grensgebergte van Sumatra's Oostkust even benoorden de Soeroengan en vormt aldaar een ± 100 M. hoogen waterval, de Sapoeran ni arimo. Vervolgens stroomt zij langs Bandar poeloe, alwaar zij den naam van Asahan ontvangt, om eindelijk bij Tandjoeng balei in zee te vallen. Behalve het Toba-meer, dat door tal van kleine riviertjes, die er in uitwateren, wordt gevoed, zullen op den Longsoeatan en den Tendoek benoewa kratermeren voorkomen, zoomede eenige warme bronnen langs den westelijken kant van het grensgebergte van Deli.

Het klimaat der Bataklanden is vrij constant; des daags wisselt het tusschen 20 à 30° C., des nachts daalt de thermometer niet zelden tot 10 à 15° C. De bodem van het noordelijk en oostelijk gedeelte is over het algemeen zeer vruchtbaar en leent zich tot het kweeken van tropische zoowel als sub-tropische gewassen, hetgeen in mindere mate met dien van het westelijk en noordelijk gedeelte het geval is.

Het Toba-meer, sedert onheugelijke tijden door de Bataks als heilig beschouwd en om die reden *bongbong*, d. i. ontoegankelijk voor vreemdelingen, werd in 1853 door V. d. Tuuk ontdekt. Vervolgens door Cats baron De Raet in 1868 in het noorden en door Nomensen in 1885 in het zuiden bevaren. Von Brenner gelukte het in 1887 met behulp van zijn kordaten leidsman J. Von Mechel het geheel van noord naar zuid over te steken. Modigliani slaagde in 1892 er in het tot nabij de landstrook, waar Samosir met den vasten wal verbonden is, te verkennen, terwijl Samosir zelf door den mijningeneur Wing Easton in 1893 geologisch werd onderzocht.

Litteratuur: Tijdschrift Ned. Aard. Gen. 1895, blz. 70 vv.; Tijdschr. v. h. Bat. Gen., dl. XXII, blz. 164—219; Verh. Bat. Gen. v. K. en W., dl. XXXVII, 2de stuk; Tijdschr. v. h. Bat. Gen., XXXI, 328—384; Petermann's Mitt. 29, 41—53, 102—105, 142—149, 167—177; Tijdschr. v. h. Bat. Gen., XXXIV, 105—117; Tijdschr. v. h. Aard. Gen. 1892, 477—506. Mitt. Geogr. Gesellschaft in Wien, 33, 287—292; Bolletino della Soc. geogr. Italiana 28; v. Brenner, Unter den Kannibalen Sumatra's, Würzburg 1894; Modigliani, Fra i Batacchi independenti; Tijdschr. v. h. Aard. Gen. 1893, 1076—1092; Meded. v. het Ned. Zendeling Genootschap, XXXV, 309—411; Jaarb. v. h. Mijnwezen 1894.

Kaarten. Haver Droeze, Kaart der onafh. Batakl. en v. h. eil. Nijas 1 : 200.000.

BATAKS. Met dezen naam bestempelt men een volk dat de residentie Tapanoeli, een gedeelte der residentie Sumatra's Oostkust en der buiten ons gebied gelegene, aan deze beide residenties grenzende streken bewoont. De naam, waarvan de eigenlijke beteekenis niet geheel zeker is, wordt door de bevolking zelve als een schimpwoord beschouwd en is in den omgang met haar zooveel mogelijk te vermijden. Men onderscheidt onder de Bataks drie hoofdgroepen of hoofdstammen, namelijk de Toba's, Mandaïlingers en Daïriers, welke onderscheiding hoofdzakelijk gebaseerd is op het verschil der dialecten, door elke dezer hoofdgroepen gesproken, welke drie dialecten door de onderzoekingen van Dr. H. N. van der Tuuk reeds in de meeste opzichten voldoende bekend zijn geworden. De juiste grenzen dezer dialecten zijn echter nog niet nauwkeurig op te geven. In het binnenland der Westkust van Sumatra spreekt men het Mandaïlingsch dialect ongeveer van het Pasaman- of Ophirgebergte ten Z. tot aan de noordelijke grenzen van Sipirok en de Batang-tarodistricten, en verder in het zuidelijk gedeelte der afdeeling Padang lawas. Ten oosten en noordoosten van Siboga, Baros en Sorkam en voorts in Silindoeng en in de ten zuiden en ten zuidoosten van het Tobameer gelegene streken en nog meer oostwaarts in het noordwesten van Padang lawas wordt Tobasch gesproken, terwijl het Daïrisch dialect de heerschende taal is ten noorden en noordwesten van Baroes en in de binnenlanden van Singkel. Behalve de drie genoemde hoofdgroepen zijn er onder de Bataks nog andere volksgroepen, te weten: de Timor-Bataks, die ten N. O. van het Tobameer wonen en ten Z. O. van deze de Raja-Bataks, die als eene onderafdeeling der Timor-Bataks worden beschouwd. In een gedeelte der binnenlanden ten westen van het Tobameer leven de Pakpak-Bataks en op de hoogvlakte ten N. van het meer de Karo-Bataks. De benedenlanden aan den voet van het randgebergte, dat de hoogvlakte van de residentie Sumatra's Oostkust scheidt, worden bewoond door de Doesoen-Bataks, die uit de Karolanden afkomstig zijn en Karosch spreken. De taal der Karo-Bataks is als een sub-dialect van het Daïrisch te beschouwen; men weet er iets meer van dan van de taal der Timor- en Pakpak-Bataks, maar toch is onze kennis van het Karosch nog zeer onvoldoende. Het wordt ook, met eenige Atjehsche woorden vermengd, door de sedert lang geïslamiseerde bewoners der meer noordelijk gelegene en nog zeer weinig bekende Alaslanden gesproken. In de uitgestrekte landstreek Sibaloengoen spreekt men, volgens de laatste mededeelin-

gen van den controleur Van Dijk, nog een bijzonder dialect, dat zeer afwijkt van de andere. Een evenzeer onbekend dialect is het Hoewaloesche, dat in een deel van Padanglawas is verbreid.

Voornamelijk door aanraking met Hindoe-Javaansche kolonisten hebben de Bataks reeds vanouds een zekeren graad van beschaving bereikt; in dit opzicht staat in onzen tijd de bevolking der streken, die onder den invloed van het Nederlandsch gezag en het Christendom zijn gebracht, ongetwijfeld het hoogst. In het volgende wenschen wij, in hoofdtrekken, de voornaamste bijzonderheden omtrent de gebruiken, de levenswijze en den godsdienst der Bataks te vermelden.

In de onafhankelijke streken der Tobalanden zijn de dorpen (*hoeta*) veelal geheel omgeven door dicht bijeen geplaatste palissaden, aarden wallen en vaak bovendien door eene daarachter gelegene gracht en eene omheining van doornachtige bamboe. Soms liggen zij daar op steile moeielijk toegankelijke hoogten. In de Karolanden zijn zij meerendeels door dicht geboomte omringd en slechts van eene heg van bamboe voorzien; zelden zijn zij daar versterkt, wijl de oorlogen er gevoerd worden uit koeboe's of versterkingen, die in het open veld worden opgeworpen. In de streken, die sedert lang onder ons direct bestuur staan, zijn die versterkingen niet meer aanwezig of in een staat van verval. Binnen het dorp is geen enkele boom, ja meestal zelfs geen enkel groen plekje te zien. In de omheining zijn twee smalle openingen, die men met balken kan afsluiten en die bestemd zijn om toegang tot het dorp te verleenen. Over het algemeen zijn de huizen op rijen nevens elkander geplaatst; in sommige dorpen, voornamelijk in kleinere, staan zij hier en daar verstrooid. In elk dorp bevindt zich, gewoonlijk in het midden, eene soort van gemeentehuis, in Toba doorgaans *sopo*, in de Karolanden *balé* of *djamboer*, elders weer met andere namen benoemd. Het is een gebouw op palen, zonder omwanding, dat voor beraadslagingen der dorpsbewoners wordt gebruikt; ongehuwde jongelingen (die te huis niet mogen overnachten) en doorreizende vreemdelingen vinden hier een nachtverblijf. Verder strekt dit gebouw overdag tot verzamelplaats van oud en jong, waar men zich met praten, met spel of eenigen lichten arbeid bezighoudt. Dikwijls heeft een dorp meer dan eene sopo. Somtijds heeft de sopo eene zoldering, die dan tot bergplaats van rijst of maïs, ook wel van voorwerpen als poestaha's (wichelboeken), toovergereedschappen, muziekinstrumenten enz. moet dienen. Voor den bouw en het onderhoud der sopo geeft men zich vaak veel moeite; men kiest daarvoor bijzonder deugdzaam hout en versiert het met snijwerk, zoodat men ze soms het fraaiste gebouw van het dorp kan noemen. Bovendien heeft men hier en daar in het dorp rijstschuren, mede op palen, de bewaarplaatsen der aan verschillende gezinnen behoorende rijst, en voorts nog aan alle zijden opene gebouwen, waar de vrouwelijke bewoners dagelijks de voor de huishouding benoodigde rijst stampen.

In de Karolanden ziet men ook, in of bij de meeste eenigszins aanzienlijke dorpen, doodenhuisjes (*geritèn*), waarin het dorpshoofd het gebeente of althans de schedels van zijne voorouders bewaart. Wij komen straks nog even daarop terug. In de nabijheid van de hoeta bevinden zich ook badplaatsen en soms karbouwenkralen, die het eigendom zijn van ingezetenen en door ongehuwde jongelingen des nachts worden bewaakt.

De woningen der Bataks zijn meerendeels van hout en staan op 2—8 voet hooge palen; tegenover de ladder (een stuk hout of boomstam met inkepingen), waarop men naar boven gaat, bevindt zich eene deur; hier en daar in de Tobalanden echter is in plaats daarvan eene opening in den vloer, die 's nachts, nadat men de ladder heeft opgehaald, door een luik gesloten wordt. In de ruimte onder het huis worden varkens, geiten, runderen of paarden gestald. Het met idjoek gedekte dak is van boven langer dan aan den benedenkant, zoodat zijne uiteinden in scherpe punten, in den vorm van horens, buiten het huis uitsteken. Hierdoor en door de lage scheefstaande wanden, krijgen de Bataksche woningen een eigenaardigen vorm. Vaak zijn zij met karbouwenkoppen, van idjoek gemaakt, versierd. Het binnenste van het huis bestaat slechts uit een enkel vertrek; de verblijfplaatsen der gezinnen, die het bewonen, worden 's nachts door matten van elkander gescheiden. Zoo er vensters zijn, bestaan die slechts uit kleine openingen in de omwanding. Gewoonlijk zijn de huizen dan ook van binnen donker en vindt de rook geen voldoenden uitgang. Eene of meerdere kookplaatsen, naar gelang van het aantal gezinnen, bevinden zich steeds binnenshuis. In het algemeen wordt het huis door 4—12 gezinnen, en soms door nog meer, bewoond; slechts de meest vermogende hoofden hebben een huis voor zich alleen.

Als dagelijksche kleeding draagt men om het benedenlijf een grof geweven, dikken en zeer sterken doek of lap (*abit*), veelal van katoen, die met de uiteinden of soms door een band om de heupen wordt bevestigd, of wel een saroeng. Om het bovenlijf draagt men een anderen doek, met eene algemeene benaming *oelos* genoemd. De kleur dezer kleedingstukken is doorgaans donkerblauw of bijna zwart, soms ook rood. Meisjes halen de *abit* of saroeng hoog op tot bedekking van den boezem of bedienen zich daartoe nog van een *oelos* of anderen doek, maar gehuwde vrouwen laten, zoodra zij moeder geworden zijn, het bovenlijf bloot. In de landstreek Sibaloengoen bedekken zoowel gehuwde als ongehuwde vrouwen het bovenlijf. Verschillende vormen van badjoe worden ook wel in plaats van een *abit* door beide seksen gedragen. In sommige streken dragen de mannen, ook onder de nog heidensche Bataks, door Maleischen invloed, vrij algemeen eene broek. Het haar binden de vrouwen in een knoop op de kruin of in een lossen wrong op het achterhoofd; de mannen dragen het op verschillende wijzen. Mannen zoowel als vrouwen hebben bovendien hoofddoeken of hoofddeksels, welker vorm en stof in de onderscheidene streken verschillen en waarover wij hier in geene verdere bijzonderheden kunnen treden. De vaak fraai bewerkte sieraden, zooals oorknoppen, armbanden, vingerringen enz., van goud, zilver of velerlei ander materiaal en die soms een zeer eigenaardigen vorm vertoonen, kunnen wij hier eveneens niet nader beschrijven. Bij huwelijk legt de vrouw die, of althans de meeste, voor immer af. Een algemeen gebruik is het vijlen en zwartmaken der tanden; sommigen versieren die daarna nog met dunne stukjes goud of parelmoer; men legt ook wel, ten minste in de hoektanden, een toovermiddel, dat de kracht heeft tegen vergif te beschutten.

Het hoofdvoedsel is overal rijst; nevens of bij gebrek van deze, nuttigt men voornamelijk maïs en aardvruchten. Vleesch, hetzij van karbouwen, koeien, of geiten, (door heidenen ook dat van varkens en honden), wordt hier in het algemeen meer dan onder de meeste andere volken van N. I. gegeten. Palmwijn van den arènpalm is de meest geliefde drank.

Het voornaamste middel van bestaan is de landbouw, met name de cultuur van rijst, die zoowel op kunstmatig bevochtigde als op slechts van den regen afhankelijke sawahs of op droge velden (ladang) geschiedt. De paditeelt op kunstmatig bevochtigde sawahs is inzonderheid te huis in Silindoeng en in de streken langs het meer van Toba. Op de hoogvlakte in het land der Karo's, is slechts op den bodem van ravijnen gelegenheid tot het aanleggen van sawahs. Vruchtboomen worden in de Bataklanden weinig aangeplant. De cultuur van kapas en indigo gaat in de meeste streken, door den invoer van Europeesche manufacturen, sterk achteruit of allengs geheel te gronde. Paardenfokkerij wordt vooral in een gedeelte der Tobalanden en tegenwoordig ook meer in Padanglawas aangetroffen; ook karbouwen en andere runderen zijn er zeer talrijk. De paarden worden meerendeels uitgevoerd, somtijds wel gegeten, maar zelden of nooit als rij- of trekdieren gebezigd. De groote grasvlakten in Padanglawas en op het plateau van Toba geven natuurlijk de beste gelegenheid voor veeteelt op groote schaal. Het bezit van een groot aantal varkens maakt den voornaamsten rijkdom uit van vele heidensche Bataks. Jacht en vischvangst hebben weinig te beteekenen, voornamelijk wegens de vrij algemeene schaarschheid van wild en visch. Als de voornaamste boschproducten, uit Padanglawas uitgevoerd, noemt Neumann bijenwas, rotan en enkele soorten van gomhars. Kamfer en benzoë voert men hoofdzakelijk uit van de westkust, waar Baroes, in welks omstreken de kamferboom bijzonder welig tiert, reeds vanouds als voorname plaats van uitvoer van dit product wordt genoemd. Op de hoogvlakte kan de boom wegens het te koele klimaat in het geheel niet gedijen. De industrie bepaalt zich in Padanglawas hoofdzakelijk tot het vlechten van verschillende soorten van soms zeer fijne en fraaie matten van pandan- of palmbladeren, zakken tot berging van sirih en andere dagelijksche benoodigdheden, het bereiden van palmsuiker, en het maken van aarden potten en drinkkannen; van de laatste zegt Neumann, dat zij meestal zeer kunstig en fraai bewerkt zijn en bevallig met fantastische ornamenten versierd. In een gedeelte van het stroomgebied der Baroemoen en Pané maakt men ook kleine en groote prauwen. Meer werk wordt van den bouw van vaartuigen gemaakt op het meer van Toba; men vervaardigt er kleine visschersbooten en groote prauwen, die voor handel of oorlog gebezigd worden en gewoonlijk 50—60, ja soms nog veel meer personen kunnen bevatten. De Toba's van het schiereiland Samosir brengen daarin paarden en runderen ten verkoop naar de naburige markten, meermalen ook vrouwen en meisjes, die van het strand geroofd of in den oorlog krijgsgevangen gemaakt zijn, daar zij de mannen en knapen als slaven voor den arbeid op het veld voor zich behouden. „In de afd. Mandaïling en Angkola, zegt de resident V. Hasselt, waar eertijds het weefgetouw alom werd gehoord, is thans (door invoer van Europeesche stoffen) de kunst van weven zelfs nagenoeg geheel vergeten". Slechts in Toba weven de vrouwen nog sterke en vaak fraaie kleederen. Ook verstaat men er zeer goed de bewerking van ivoor en koper; in onze Musea getuigen daarvan o. a. de lange fraai bewerkte koperen pijpen, vroeger meer dan tegenwoordig bij de hoofden in gebruik; lanspunten en messen worden daar en ook elders in de Bataklanden van het ijzer gemaakt, dat, evenals het koper, van de westkust wordt ingevoerd. Keurig snijwerk in hout kan men aan vele woningen, aan tooverstaven en andere voorwerpen bewonderen. Uit dit een en ander blijkt dat het den Bataks in geenendeele ontbreekt aan kunstzin, schoon die in onzen tijd zeer is achteruitgegaan.

De handel is beperkt tot de markten (*onan* of bij de Karo's *tiga*), die op bepaalde plaatsen met geregelde tusschenpoozen, doorgaans van vier dagen, worden gehouden. Nagenoeg alle producten van den landbouw, van veeteelt en nijverheid, hier en daar ook uit Europa ingevoerde artikelen, eenige boschproducten, bovendien slaven, worden daar te koop geboden; gemeenlijk is het ruilhandel en de ruilmiddelen zijn velerlei en daarin bestaat veel plaatselijk verschil; groote hoeveelheden rijst of maïs, paarden, runderen en geiten worden, althans in eenige streken, met spaansche matten betaald. De voornaamste artikelen van uitvoer zijn paarden, kamfer en benzoë. Ingevoerd worden hoofdzakelijk: zout, katoenen stoffen, ijzer, spaansche matten, petroleum, koperdraad enz., in de laatste jaren ook opium. In een gedeelte der afdeeling Padanglawas heeft de handel zich door omstandigheden verplaatst en krijgt de bevolking van het bovenstroomgebied thans vele benoodigdheden uit Angkola, Mandaïling en aangrenzende streken, waar zij ook vele van hare inheemsche producten verkoopt, terwijl zij die vroeger in de oostelijke kuststreken placht af te zetten. In de onafhankelijke streken wordt de handel dikwijls zeer belemmerd door de gedurige oorlogen tusschen verschillende staatjes en door de *bongbong*, d. i. het recht dat iemand heeft den doortocht van vreemdelingen in zijn land te beletten. De vorsten laten nu en dan eenige handelaars door tegen betaling van *pangema*, d. i. een zeker bedrag, dat zich naar tijd en omstandigheden wijzigt, terwijl ieder, die zich dit niet wil laten welgevallen, besprongen en uitgeplunderd wordt. Aan verkeerswegen is groot gebrek, vooral in de onafhankelijke streken, waar zij zich tot smalle voetpaden bepalen; desniettemin is het verkeer tusschen de bewoners der hoogvlakte en die der benedenlanden van de residentie Sumatra's Oostkust veel levendiger dan men zou verwachten, waarom het hoogst wenschelijk schijnt dat het plan worde verwezenlijkt tot aanleg van een weg voor voertuigen tusschen de uitwatering van het Tobameer en Bandar Poelau in de afd. Asahan, dat door den controleur P. A. L. E. Van Dijk nader is uiteengezet in het Tijdschr. v. h. Aardrijkskundig genootschap (tweede ser. deel X bl. 1076).

De maatschappij is verdeeld in stammen, hier *marga* genoemd. Daar bij de Bataks de patriarchale inrichting der verwantschap gepaard met exogamie bestaat, zoo is de marga bij hen eene vereeniging van personen die hun afkomst van denzelfden stamvader afleiden, uitsluitend in de mannelijke lijn. De bevolking van eene hoeta is

doorgaans samengesteld: 1^0 uit degenen die tot de heerschende marga behooren, die zich het eerst ter plaatse heeft gevestigd; allen hebben zij bijna gelijke rechten en verplichtingen en, althans bij de Toba's, aanspraak op den titel van Radja; aan een van hen wordt echter zekere suprematie toegekend, die hem volgens het recht van eerstgeboorte, of als stichter van het dorp, of als afstammeling van dezen in de rechte mannelijke lijn, of als erfgenaam toekomt. 2^0 Uit de anak boroe, ook bajobajo genoemd, d. z. personen die van een andere marga zijn dan de heerschende en tusschen deze beide marga's bestaat het *jus connubii*. 3^0 Leden van andere marga's die zich in het dorp hebben gevestigd. „In Toba, zegt Meerwaldt, de nieuwste schrijver over dit onderwerp, wordt deze categorie minder aangetroffen, maar komen daarvoor de slaven in de plaats". Het bestuur berust bij de volksvergadering, waarin alle vrije volwassen mannen stemrecht hebben. Velen toonen daarin eene groote mate van welbespraaktheid. Als persoon, die het dorp naar buiten vertegenwoordigt, zoowel tegenover den vriend als den vijand, o. a. als aanvoerder in den oorlog, wordt het dorpshoofd soehoet genoemd; „een anderen titel (van dat hoofd), zegt M., kennen de Tobasch sprekende Bataks niet". Elders in de Bataklanden zijn echter andere titels van dorpshoofden in gebruik. Overigens hebben zij slechts de macht tot uitvoering van den volkswil en zeer dikwijls bekommert men zich weinig om hunne bevelen. Sommige hoofden echter maken zich aan groote aanmatiging en willekeurige handelingen schuldig. Vele staatjes worden gevormd door eene hoeta als moederdorp met de nederzettingen, die in den loop der tijden daarvan zijn uitgegaan. Zulk een staatje wordt dan in het Mandaïlingsch dialect *koerija* (bij ons vaak „district") genoemd. In eenige streken zijn de benamingen *djandjian* of *tahi* daarvoor meer algemeen in gebruik. Somtijds gebeurt het dat meerdere staatjes een bondgenootschap met elkander aangaan. Dit is vooral het geval in de Karolanden, waar men een aantal van acht bondgenootschappen (*oeroeng*) aantreft. Een oeroeng bestaat uit een of meer hoofdkampoengs met eenige kleinere kampoengs, nederzettingen der hoofdkampoengs. Tusschen deze oeroeng verspreid liggen nog een achttal op zich zelf staande kampoengs. De hoofden der staatjes en die der onder elk staatje ressorteerende kampoengs leven echter veelal met elkaar in voortdurende oneenigheid, terwijl onderlinge oorlogen aan de orde van den dag zijn. Algemeen bekend is de eerbied, dien vele Bataks een zoogenaamden priestervorst, Sisinga Mangaradja getiteld, toedragen, dien zij zelfs onder de op deze aarde levende goden rekenen. Uit de nieuwste mededeelingen blijkt, dat het gezag van dezen persoon veel verder in de Bataklanden erkend werd dan men vroeger meende, en dat hij in eenige streken nog heden als het voornaamste hoofd der Bataks wordt beschouwd. Zijn gezag is echter hoofdzakelijk slechts van geestelijken aard en buiten zijn eigen rijk, dat hij nu sedert den laatsten oorlog met ons gouvernement verlaten heeft, worden zijne bevelen niet of weinig gehoorzaamd. Men brengt of bracht hem zelfs in onderscheidene staten zekere schatting op, bidt hem om regen bij langdurige droogte, vertelt velerlei wonderbare sprookjes van hem enz. Hier en daar heeft hij personen als zijn wakil (zaakgelastigde, vertegenwoordiger) aangesteld, en deze staan als zoodanig mede in zeker aanzien en verrichten ook dergelijke werkzaamheden als hij zelf, nl. het doen van gebeden om afwending van misgewas, om regen en dergelijke, en trachten ook geschillen en oorlogen tusschen twistende partijen bij te leggen, waarbij echter slechts bij uitzondering naar hun raad wordt geluisterd. Of Sisinga Mangaradja, zooals wel beweerd wordt, oorspronkelijk door een sultan van Atjeh tot zijne waardigheid zou zijn verheven en van hem de onderscheidingsteekenen, die hij bezit, zou hebben gekregen, laten wij hier in het midden. Zeker is het dat de vorsten van Atjeh vaak in meerdere of mindere mate invloed hebben uitgeoefend in de Bataklanden. Voor meerdere bijzonderheden omtrent de inrichting van het bestuur moeten wij naar de hieronder opgegevene bronnen, vooral naar de mededeelingen van Neumann, Westenberg, Van Dijk en Meerwaldt verwijzen.

Onder de voornaamste oorzaken der menigvuldige oorlogen zijn grenskwesties, het niet-betalen van schulden, vooral speelschulden, van boeten of van djoedjoeran (bruidschat) te vermelden. Meestal wordt de oorlog verklaard door het ophangen van een poelas in de nabijheid van het dorp of de woning van den aanstaanden vijand. Onder poelas is een brief op bamboe te verstaan, waarin de eene partij op voldoening aandringt, een schuldeischer b. v. tot betaling van zijne schuldvordering maant en daarvoor nog eenige dagen als uitersten termijn stelt, na afloop waarvan de tegenpartij met vijandelijkheden wordt bedreigd; aan zulk een brief zijn doorgaans enkele voorwerpen bevestigd, die als zinnebeelden van moord en brandstichting moeten dienen. Dergelijke brandbrieven worden, in onzen tijd, door den kleinen man, die over iets te klagen heeft, ook soms bij de Europeesche ondernemingen in de residentie Oostkust van Sumatra opgehangen. De voornaamste krijgswapens zijn: verschillende soorten van messen, sabels, 6—7 voet lange lansen, korte en lichte werplansen; meer en meer echter komen geweren in gebruik, meerendeels vuursteengeweren, doch ook Beaumont- en andere nieuwere geweren kan men bij de Bataks aantreffen. Buskruit van slechte qualiteit maken zij zelf. Het blaasroer wordt nu nog slechts hier en daar op de jacht gebezigd. Aanzienlijke hoofden bezitten eene soort van messen met versierde heften van gepolijst ivoor, ook pronk- of staatsiemessen met houten scheede, van zilveren banden of fraai snijwerk voorzien. Schilden zijn thans in onbruik geraakt. Schoon de oorlogen soms langdurig zijn, duurt een gevecht in het open veld veelal slechts kort en heeft eenigermate het karakter van een godsgericht, daar de partij, die ook maar één doode bekomen heeft, terstond aftrekt. Krijgsgevangenen worden soms tot slaven gemaakt, vaak evenwel opgegeten. Ook zij, die zich schuldig maken aan overspel, vooral met vrouwen van een hoofd, worden bij wijze van straf verslonden. Dezelfde straf is door de adat op nog andere misdrijven gesteld, zooals op bloedschande, landverraad enz.; spionnen worden met landverraders gelijkgesteld. Onder de Karo's bestaat geen kannibalisme en in Sibaloengoen, waar het vroeger veel voorkwam, is het nu afgeschaft. In het algemeen neemt het in de Bataklanden meer en meer af. Overigens waren de Bataks reeds vanouds als menscheneters bekend, zooals overtuigend blijkt uit de berichten van

Arabische reizigers uit de eerste helft der tiende eeuw.

De vorsten of hoofden met hunne afstammelingen vormen, althans in eenige streken, eene soort van adel. Kinderen echter, die zij bij vrouwen van niet-vorstelijke afkomst verwekken, staan tusschen den eigenlijken adel en den burgerstand in of vormen eene soort van half-adel, met eene algemeene benaming *anggi-ni-radja* genoemd. Behalve den burgerstand, waartoe alle vrije ingezetenen behooren, vindt men in de Bataksche maatschappij nog een aantal slaven, met uitzondering natuurlijk van die streken, waar ons direct bestuur zijn invloed doet gelden. Men wordt slaaf door geboorte, krijgsgevangenschap, schulden of niet-betaling van boeten, waartoe men is veroordeeld. Ook pandelingen kunnen, zoo hunne schuld na een zeker aantal jaren niet betaald is, door het volksgericht tot slaven worden verklaard. In de onafhankelijke landen komt het ook nog wel voor, dat reizigers opgepakt worden en als slaven verkocht. In het gewone leven bespeurt men geen kenmerkend verschil tusschen de drie eerstgenoemde standen. De woningen der hoofden zijn echter iets grooter en beter gebouwd dan die der andere volksklassen. Over het algemeen worden slaven hier, evenals elders in N. I., goed behandeld en schijnen zij met hun lot niet ontevreden.

Omtrent het grondbezit vermelden wij hier slechts in hoofdzaak wat door de nieuwste schrijvers daarover wordt bericht. Volgens Meerwaldt behoort de grond aan de marga, wier voorouders dien het eerst in bezit hebben genomen of later door verovering verkregen. Ontgint een lid dier marga een stuk woesten grond van dat stamgebied, zoo wordt het zijn persoonlijk eigendom en gaat bij erfrecht op zijne nakomelingen of nabestaanden over. Bewoners van dat gebied, die geene leden der heerschende marga zijn, kunnen den woesten grond dien zij ontginnen, slechts voor zekeren termijn, welks duur van omstandigheden afhangt, in vruchtgebruik bekomen. In Angkola heerscht dit gebruik niet, maar wordt de ontginner van woesten grond steeds de eigenaar daarvan, zoolang hij en zijne afstammelingen dat gebied bewonen; slechts wanneer zij uit het landschap verhuizen, vervalt hun land aan het hoofd. Ten opzichte van dorpen, die te midden van sawahs gelegen zijn, bestaan in Silindoeng en Toba bijzondere gebruiken, waarvoor wij naar Meerwaldt moeten verwijzen. Ook in de afdeeling Padanglawas hadden oorspronkelijk degenen, die zich het eerst ergens vestigden, gelijke rechten op den door hen geoccupeerden grond. Later gingen de gronden echter over in de handen der hoofden en der leden van hun geslacht, omtrent wie zekerheid bestond dat zij afstamden van de eerste bezitters. Elk bewoner van een Bataksch staatje mag er den daartoe behoorenden woesten grond ontginnen, mits hij daarvan slechts mededeeling doe aan het hoofd. Hij krijgt door de ontginning een bezitrecht, dat op zijne erfgenamen overgaat. In de Sibaloengoensche landschappen zijn weer andere toestanden. Feitelijk worden daar de vorsten als eigenaars der woeste gronden beschouwd. Ons bestek verbiedt ons in nadere bijzonderheden te treden. Verkoop van grond komt onder de Bataks niet voor. Geen gronden van een staatje mogen volgens de adat voor goed aan het gebied van een ander hoofd worden afgestaan.

Hierboven is reeds gezegd dat onder de Bataks exogamie bestaat, gepaard met de patriarchale inrichting der verwantschap. De vrouw gaat bij huwelijk over uit haren stam in dien van haren man en trekt bij hem in; veelal krijgt het paar dan een afzonderlijk vertrek in het huis der ouders van den man. Bij voorkeur huwt men eene dochter van zijn oom van moederskant (*boroe ni datoelang*). De kinderen, die men bij zijne vrouw verwekt, behooren mede tot den stam van hun vader. Hij betaalt voor haar een bruidschat, waarvan het bedrag verschilt naar gelang van den stand of de gegoedheid der partijen; hij behoort eigenlijk voldaan te worden vóór de voltrekking van den echt; vaak evenwel wordt hij niet in eens in zijn geheel betaald, maar een gedeelte daarvan eerst later aangezuiverd, hetgeen een teeken van de vriendschappelijke verstandhouding der beide familiën wordt geacht. Uit verscheidene benamingen van dien bruidschat, b.v. *boli*, *toehor* enz., die eigenlijk zooveel als koopsom beteekenen, en uit den naam *tinoehor* of *tinokor* (wat gekocht is, koopsel) en meer andere namen, die de man, van zijne vrouw sprekend, bezigt, blijkt reeds dat het huwelijk hier als een koop wordt beschouwd. Deze wijze van huwen wordt daarom veelal *mangoli* d. i. koopen, genoemd. Blijft de vrouw langen tijd kinderloos, dan kan de man haar terugzenden aan hare ouders, die dan verplicht zijn den voor haar betaalden koopprijs terug te geven of een ander meisje voor haar in de plaats te stellen. De positie der vrouw is dan ook eene geheel ondergeschikte; zij bezit niets en alles wat zij staande het huwelijk verkrijgt is het eigendom van haar man. Zij heeft veel werk te doen, zoowel te huis als op het veld. Slechts zwaardere veldarbeid, b.v. het bewerken van den grond met eene soort van houweel, wordt doorgaans alleen door den man verricht. Overigens wordt zij gewoonlijk goed behandeld; in het algemeen is zij met haar lot tevreden en haren man getrouw. Zelfs op politieke aangelegenheden oefent zij somtijds veel invloed uit. Daar zij niets heeft, kan men bij haar overlijden niets van haar erven. Bij den dood van den man kunnen slechts zijne zonen, kleinzonen in de mannelijke lijn en zijne broeders of hunne afstammelingen in dezelfde lijn zijne erfgenamen zijn. Doch leven er nog ongehuwde zoons, dan wordt het gezin niet ontbonden, maar zoodra deze allen gehuwd zijn, wordt de boedel verdeeld. De oudste en de jongste zoon krijgen daarbij een grooter, vaak het dubbele aandeel van de overigen. De oudste zoon volgt doorgaans zijn vader op in diens ambt of waardigheid; kan hij daarvoor niet in aanmerking komen, dan wordt veelal de jongste zoon tot opvolger gekozen, met voorbijgang der andere zonen. Zijn er ongehuwde dochters, dan blijven zij bij hare broeders, die ook den koopprijs voor haar ontvangen, wanneer zij in het huwelijk treden. De broeders of broederszonen van den man beschikken over de weduwe; een van hen kan haar huwen, of men kan haar ook aan een anderen margagenoot ten huwelijk geven.

Nevens het bovenvermelde huwelijk komt ook nog eene andere soort van huwelijk voor, namelijk het zoogenaamde *mandingding*, waarbij geen koopprijs wordt betaald, de vrouw bij hare familie blijft en de man bij deze komt inwonen en voor zijn schoonvader arbeidt. De kinderen behooren dan toch tot zijne marga. Dit huwelijk wordt echter, zoodra hij in staat is den koopprijs te betalen of deze hem voor verrichten arbeid wordt kwijt-

gescholden, in het eerstgenoemde (*mangoli*) veranderd. De vrouw verlaat dan het huis harer ouders en volgt haren man naar zijne woonplaats. Schaking komt ook nu en dan voor, inzonderheid wanneer de schaker wel verzekerd is van de liefde van het meisje, maar de toestemming van hare ouders tot het huwelijk betwijfelt of die reeds is geweigerd, in sommige streken ook vaak onder mingegoeden, om de groote kosten te ontgaan, die daar aan eene huwelijksvoltrekking volgens de adat zijn verbonden. Voorts moet de schaker den bruidschat betalen, waarmede het huwelijk als wettig voltrokken wordt beschouwd. Ook kinderhuwelijken zijn niet zeldzaam, en de vaders bestemmen dan hunne kinderen reeds voor elkander tegen den tijd dat zij huwbaar zullen zijn; somtijds is de jongen nog klein, maar het meisje reeds volwassen. Zij gaat dan inwonen bij zijne ouders, in afwachting van zijn huwbaren leeftijd en wordt zoolang *paroemaen di losoeng* d. i. schoondochter bij het rijstblok, genoemd, waarschijnlijk omdat haar voornaamste werk tot op de voltrekking van het huwelijk dan in rijststampen bestaat. Evenals bij de meeste andere volken van N. I. is ook bij de Bataks het verkeer tusschen ongehuwde jonge lieden van beide seksen geheel vrij en onbelemmerd en groote losbandigheid is daarvan het natuurlijk gevolg. Zij wordt nog bevorderd door het hier en daar bestaande gebruik, dat huwbare meisjes den nacht niet doorbrengen ten huize harer ouders, maar eenige van haar bijeen in de woning eener weduwe of van haren man gescheiden vrouw. De meeste schrijvers maken gewag van het *mormajam* d. i. de vrijage, veelal bij nacht, tusschen een minnend paar. De sluiting van het huwelijk geschiedt zonder godsdienstige plechtigheden; slechts een feestmaal en doorgaans ook enkele symbolische gebruiken vinden daarbij plaats. De jongelieden eten samen rijst, die soms met sesamzaad bestrooid wordt, dat bij verschillende volken, ook in N. I., als zinnebeeld van vruchtbaarheid wordt beschouwd. Bij dit sameneten werpt, althans bij de Toba's, de schoonvader of wel een ander der aanwezigen, onder het uitspreken van zegenwenschen een kleedingstuk (*oelos*) over het paar heen, als symbool van vereeniging. Ook wordt het wel met ontbolsterde rijst bestrooid tot afwering van den invloed van booze geesten, die het leed trachten aan te doen. Op den dag der voltrekking legt de vrouw al hare sieraden af, want na haar huwelijk mag zij die voortaan niet meer dragen. In sommige streken wordt deze gewoonte tegenwoordig niet meer streng gevolgd. Tegen haar vertrek uit het ouderlijk huis wil het gebruik, dat zij weeklachten (*andoeng*) aanheft in eene soort van versierde taal, en vervolgens vergezelt zij haren man naar zijne woning. Polygamie is over het algemeen zeldzaam; zij wordt bijna alleen aangetroffen bij hoofden en aanzienlijken, die rijk genoeg daarvoor zijn.

Een kind wordt eenige dagen na de geboorte, door de ouders en verdere familieleden begeleid, naar eene naburige beek of rivier gebracht en daar voor het eerst gewasschen of gebaad. Daarna geeft de vader het een naam; zoo het een jongen is, behoudt hij dien meestal totdat hij meerderjarig wordt geacht. Deze reiniging en naamgeving worden met een feestmaal gevierd, maar geene godsdienstige plechtigheden hebben daarbij plaats, evenmin als later bij de besnijdenis en het tandenvijlen, die ook bij de heidensche Bataks tot de overoude gebruiken behooren. De ouders worden ook bij dit volk naar hun eerste kind genoemd, b. v. vader (of moeder) van NN. Overigens krijgen de mannen, hier en daar ook de vrouwen, nog verschillende titels, die in overleg met de hoofden eener landstreek worden verleend en waaronder verscheidene Maleische voorkomen, zooals baginda, soetan enz. Zij herinneren aan de gëlar's der Maleiers van de Padangsche bovenlanden en zijn wellicht onder invloed van dezen bij de Bataks in gebruik gekomen. Men neemt gaarne den titel aan van zijn overleden grootvader. Dikwijls gebeurt het dat zulk een titel met een anderen wordt verwisseld, vooral wanneer iemand door rampen wordt getroffen en die uit bijgeloof aan een nieuwen titel worden toegeschreven.

De voornaamste gebruiken bij sterfgevallen komen in het kort op het volgende neder. Arme lieden worden gewoonlijk spoedig na hun dood eenvoudig in een stuk lijnwaad of eene mat gewikkeld begraven. Lijken van gegoede personen of aanzienlijke hoofden worden gewasschen, waarbij een hunner slaven onder het lijk gaat staan, zoodat hij het door den vloer der woning neerdruipende water op zijn lichaam opvangt; tot belooning voor dezen dienst wordt hij vrijgelaten. De vrouwen in het sterfhuis zingen intusschen lange weeklachten in de boven reeds genoemde andoengtaal. Vervolgens legt men het lijk in eene doodkist, bestrooit het met kamfer en andere stoffen om den stank te verdrijven en stopt de reten der kist met klei dicht. Zij wordt dan voorloopig binnenshuis bewaard of wel nabij de woning op eene stelling gezet, nadat in haar bodem eene opening is gemaakt, waarin een bamboe gestoken wordt, door welken het lijkvocht in den grond wordt geleid. Zij blijft daar tot aan de begrafenis of verbranding, hetgeen dikwijls zeer lang kan duren, omdat men velerlei aanstalten maken en een aantal benoodigdheden bijeenbrengen moet voor de viering van het doodenfeest. Op den door een datoe (wichelaar) aangeduiden dag wordt het lijk, begeleid door de talrijke genoodigde gasten, naar het graf gedragen; de graven liggen meestal in de nabijheid der dorpen verstrooid, somtijds hier en daar ergens in een bosch. Na deze plechtigheid wordt het feestmaal gehouden, dat minstens twee dagen duurt en waarbij eene menigte karbouwen worden geslacht, in Padanglawas vroeger soms meer dan honderd, om het aanzien en den rijkdom van den overledene daardoor te doen uitkomen en des te meer verzekerd te zijn van zijne hulp, wanneer men die mocht behoeven. Later wordt hier en daar het gebeente van den doode uit het graf genomen en in een huisje, (geritèn) dat op een ongeveer drie voet hoogen paal nabij het dorp staat, neergelegd. Volgens Meissner geschiedt dit vooral met de overblijfselen van hoofden bij de Doesoen-Bataks.

Verbranding van lijken komt inzonderheid onder de Karo-Bataks voor. Zij leggen echter hunne lijken ook wel in doodkisten, die zij nabij een dorp of ergens in een bosch onder een afdak aan stangen, 2—2½ meter boven den grond ophangen en daar laten vergaan. De marga Simbiring viert van tijd tot tijd een bijzonder feest, bij welke gelegenheid eene rijk versierde boot vervaardigd wordt, in welker dek men een aantal openingen gemaakt heeft, waarin beelden (*gana*[2]) gezet worden, die afgestorvenen, wier lijken ver-

brand zijn, moeten voorstellen; vóór elk dezer beelden wordt de asch van den doode uitgestrooid en daarna brengt men het vaartuig te water, om het naar zekere, overigens niet nader bekende plaats of landstreek, waarvan de naam verschillend wordt opgegeven, te laten wegdrijven.

De vermaken der Bataks zijn voornamelijk: dansen, schermen met eene soort van zwaarden, messen of dolken, het opgeven van raadsels, waarvan de oplossing somtijds in den vorm van een verhaal (torhan torhanan) moet gegeven worden en in muziek. Voor zang schijnen de Bataks, volgens den heer Neumann, weinig aanleg te hebben; zingen behoort dan ook zeker niet tot hunne voornaamste vermaken. De muziekinstrumenten bestaan in trommen of pauken, verschillend van vorm en grootte, tegen elkander geslagene kleine muziekbekkens, eene soort van klarinet (*saroené*), een gebarsten of gescheurde gong (*hasar* [2]), eene viool (*hapétan*), eene guitar (*kutjapi* of *husapi*), verschillende fluiten en enkele andere, van elders afkomstige of minder belangrijke. Een volledig orkest wordt niet overal door dezelfde of hetzelfde aantal instrumenten gevormd. Het dansen wordt vaak, volgens Neumann altijd, door muziek begeleid. Andere vermaken zijn: het voetbalspel, het schaakspel, dat door de Karo's vaak en naar dezelfde regelen als in Europa wordt gespeeld, het aanhooren van vertellingen, het laten vechten van boschduiven en bij de Karo's van eene soort kwartels. Ook hanengevechten worden hier en daar gehouden. De meeste belangstelling toont men echter voor kaart- en dobbelspelen. In de Karolanden speelt men doorgaans met grof gedrukte Engelsche speelkaarten of met eene soort van dobbelsteenen. Eene of soms meerdere speelhutten vindt men in de Toba- zoowel als in de Karolanden in de nabijheid van een dorp of ergens op een veelbezochten weg in het midden van eenige kampoengs. Het gebeurt soms, wanneer iemand speelschulden heeft en in gebreke blijft die te betalen, dat een zijner dorpsgenooten, onverschillig wie, die in de nabijheid van de kampoeng komt waar de schuldeischer woont, door dezen wordt opgepakt en in het blok gezet, waaruit hij niet ontslagen wordt vóór de schuld betaald is of hij door geweld van wapenen wordt verlost. Men ziet hieruit hoever het Bataksch begrip van het beginsel der solidaire aansprakelijkheid wel eens wordt uitgestrekt.

Wij hebben zoo even onder de uitspanningen der Bataks ook het aanhooren van vertellingen vermeld, en dit geeft ons een gereeden overgang tot eene korte mededeeling omtrent de letterkunde van dit volk. Als inleiding daartoe moet echter iets voorafgaan over de taalsoorten, namelijk: de boven reeds terloops genoemde *andoeng*-taal, die gebezigd wordt in de andoeng- of klaagzangen van eene pas gehuwde vrouw, die op het punt staat haar ouderlijk huis te verlaten om haren man naar zijne woonplaats te volgen, of ook wel door vrouwen, die weeklagen over een lijk; de *hata ni begoe sijar* of de taal, die door personen gebezigd wordt, in wie een geest is gevaren, uit wiens naam zij dan spreken; de *hata poda*, die gebruikt wordt in geschriften over wichelarij, de zoogenaamde *poestaha*, die zeer zelden andere onderwerpen behandelen; *hata tabas*, de taal der tooverformulieren, die de wichelaar prevelt; *hata pangaraksaon*, de versierde taal, gebezigd bij aanroeping van geesten of bij feestelijke gelegenheden en *hata ni partodoeng*, de taal der kamferzoekers, die zij spreken om goed te slagen in het vinden van kamfer. Deze taalsoorten onderscheiden zich van de gewone taal voornamelijk door het gebruik van omschrijvingen, verouderde of bijzondere woorden en wat meer van dien aard is. Over de dialecten hebben wij boven reeds gesproken. Zij wijken ook in het schrift, hoewel slechts in betrekkelijk geringe mate, van elkander af; de meeste afwijkingen vertoont het dialect der Karo's. Het is bijna onnoodig nog op te merken dat het Bataksch letterschrift, evenals alle inlandsche letterschriften van den archipel, uit een oud-indisch alphabet is ontstaan. Men schrijft gewoonlijk op bamboe; de boeken over wichelarij zijn evenwel meestal op boombast geschreven. De letterkunde bestaat voorts uit verhalen, raadsels, waarvan de oplossing door een verhaal moet geschieden, langere gedichten, zoowel als korte liedjes (*ende*), andoeng of weeklachten, enz. De meeste stukken zijn in proza. Men vindt geene eigenlijke vertalingen uit andere talen. Geschriften, die uit eene andere taal zijn ontleend, hebben eene zoo Bataksche kleur, dat in het algemeen slechts een hier en daar voorkomende eigennaam een vreemden invloed doet vermoeden. Uit het onlangs verschenen rapport van den controleur P. A. L. E. Van Dijk over de Sibaloengoensche landschappen (T. v. h. Bat. G. Dl. XXXVII, bl. 166) vernemen wij dat de voornaamste hoofden aldaar in het bezit zijn van poestaha's, die handelen over de geschiedenis der Sibaloengoensche rijken. In het algemeen heeft de letterkunde veel eigenaardigs en is zij, behalve voor de taal, ook zeer leerzaam voor de kennis der volksbegrippen, gebruiken en den godsdienst der Bataks. Vele harer producten zijn echter zeer onkiesch. De islám is sedert lang in de Bataklanden doorgedrongen en zijn invloed is tot in hunne taal en letterkunde zichtbaar; een zeer groot gedeelte, zoo al niet het meerendeel, van het Bataksche volk is reeds geïslamiseerd en daardoor vermaleischt. Na enkele mislukte pogingen van Engelsche en Amerikaansche zendelingen tot verbreiding van het Christendom, wordt nu reeds sedert een aantal jaren met veel succes door zendelingen van de Rheinische Missionsgesellschaft het evangelie verkondigd, voornamelijk in Silindoeng, Sipirok, hier en daar aan de oevers van het meer van Toba, ja tot op het schiereiland Samosir. In de laatste jaren heeft ook het Nederlandsche zendelinggenootschap een begin gemaakt met het openen van eene zending onder de Karo-Bataks op de hoogvlakte ten westen van de res. Oostkust van Sumatra. Wat den godsdienst der nog heidensche Bataks betreft, deze is het Animisme, de algemeene godsdienst der heidenen van den Indischen Archipel, waarin door den invloed van vroegere Hindoe-Javaansche kolonisten eenige Hindoesche elementen niet te miskennen zijn, en waarbij in lateren tijd nog Mohammedaansche namen en voorstellingen zijn gekomen. Men onderscheidt drie rangen van goden, nl. de bovengoden, die in den hemel, de banoewa gindjang (eig. = hoog land) wonen, de middengoden, wier verblijfplaats, zooals de Bataks die noemen „dit midden" d. i. onze aarde is, en de goden of hoogere wezens, die in de benedenwereld vertoeven. Een algemeene naam voor goden is debatá, ook wel dibata uitgesproken, van het Sanskrietsche dewatá afkomstig, die evenwel bij uitstek op de bovengoden

wordt toegepast. De voornaamste van hen is Batara Goeroe, die gewoonlijk met de Hindoesche godheid Çiwa wordt vereenzelvigd. De beide andere bovengoden zijn Sori Pada en Mangala Boelan, wier namen nog niet geheel voldoende zijn verklaard; bij de Karo-Bataks zijn zij onbekend. Men vindt ook een Opperwezen vermeld, „Debatamoela-djadi-na-bolon" d. i. „God, de groote oorsprong van het worden" genoemd, van wien men gelooft dat hij na voltooiing van de schepping van het heelal geheel werkeloos is gebleven en de leiding van alle zaken aan de drie andere bovengoden heeft overgelaten; bij enkele schrijvers wordt Hasi Hasi als zijn naam opgegeven, omtrent wien V. d. Tuuk slechts zegt, dat zijne gunst somtijds afgesmeekt wordt aan het einde van gebedsformulieren. Wilken vermoedt dat Hasi[2] de eigenlijke naam van het Opperwezen zou zijn en de andere slechts eene gebruikelijke omschrijving. (Vgl. Wilken, Animisme bl. 217 vgg.).

De hoogere wezens, die op deze aarde plegen te vertoeven, waar zij bergen, boomen, dorpen enz. bewonen, zijn meerendeels geesten van afgestorvenen, met eene algemeene benaming bégoe genoemd; de meesten onder hen beschermen degenen, die niet nalatig zijn door de aanbieding van offers, voornamelijk spijsoffers, in hunne behoeften te voorzien en straffen door ziekten of andere rampen hen, die daarin tekortschieten of hen in eenig opzicht beleedigen. Om deze reden worden zij meer dan andere geesten door de Bataks vereerd. De voornaamste onder deze op aarde verwijlende hoogere wezens is de boven reeds genoemde Sisinga Mangaradja. Wij vermelden hier ook nog de *sombaon* (van *somba* = het Maleische *sembah*), meerendeels geesten van reeds voorlang overleden hoofden of aanzienlijken, die sommige bergen, boomen enz. bewonen. Vele andere geesten van lageren rang en onder wie eenige als den mensch steeds vijandig worden voorgesteld, gaan wij met stilzwijgen voorbij. Ook over de geesten in de onderwereld treden wij in geene bijzonderheden. Wij moeten hier echter nog gewag maken van de *tondi*, zooals de ziel van den mensch bij zijn leven wordt genoemd en die haar zetel heeft op zijn hoofd. Zij heeft als eene soort van beschermgeest het lichaam onder haar gezag, kan het verlaten, het geluk of ongeluk berokkenen en in het algemeen onafhankelijk van het lichaam handelen. Voorts kent men ook aan dieren, planten en sommige levenlooze voorwerpen eene tondi toe. Hiermede zijn wij aan de grens van het Fetisisme gekomen, dat ook tot de voorname bestanddeelen van den godsdienst der Bataks behoort, al staat de vereering der afgestorvenen op den voorgrond. Zoo brengt men o. a. offers aan de *tondi ni émé* d. i. de geest of ziel van de padi, omdat men anders gevaar zou loopen slechts ledige aren te krijgen. Wie ijzer gaat smeden, offert aan dat metaal en aan de verschillende gereedschappen, die hij noodig heeft bij dit werk. Beeldendienst komt, op enkele uitzonderingen na, onder dit volk niet voor. Ook tempels of andere gebouwen voor eeredienst worden in de Bataklanden niet aangetroffen.

Waar spraak is van den godsdienst der Bataks, mag men vooral de Datoe (hier en daar ook Goeroe genoemd) niet vergeten. Zij fungeeren als wichelaars en tevens als geneeskundigen. Men roept vaak hunne hulp in bij het offeren, raadpleegt hen omtrent voorteekens, over tijden die voor de eene of andere handeling gunstig of ongunstig zijn, vooral wat de viering van feesten of het oorlogvoeren betreft, bij ziekten en over de verklaring van droomen. Ook maakt de Datoe verschillende toovermiddelen. Het voornaamste van deze is de *pangoeloebalang*, die hij bereidt uit sommige lichaamsdeelen van een mensch, die in den oorlog gesneuveld of ook wel opzettelijk door hem vermoord is; meestal tracht hij dan een jongen ouderloozen knaap voor dat doel om het leven te brengen. Eenige bepaalde deelen van diens lichaam, in het bijzonder zijn hoofd, worden fijngestampt en met andere ingrediënten gemengd tot eene soort van brij gemaakt, die, na met zekere ceremoniën ingewijd te zijn, in potten wordt bewaard. Deze tooverbrij wordt geacht de ziel van den gedoode te bevatten en heet *poepoek* of *pangoeloebalang*. Laatstgenoemden naam geeft men echter meer bepaaldelijk aan de beelden, waarin men een gedeelte van die brij heeft gelegd. Als een machtige fetis behoedt de pangoeloebalang zijn bezitter voor onheil en bestrijdt als het ware diens vijanden als voorvechter, gelijk de naam (van het Maleische en Bataksche *oeloebalang* = voorvechter) reeds aanduidt. Aan zulk een pangoeloebalang worden bij sommige gelegenheden ook offers gebracht. Men doet ook iets van die brij in andere voorwerpen, o. a. in de tooverstokken, die de Datoe voor wichelarij bezigt en waarover wij hier niet verder mogen uitweiden. Van de amuletten vermelden wij slechts de zoogenaamde lipamulet, die bestaat in een armband, vervaardigd uit de lippen van gedoode vijanden, welke gedroogd en met draad omwonden worden en den eigenaar moedig maken in den strijd. Eene andere categorie van personen die met den godsdienst in betrekking staan, zijn de sibaso, in de meeste streken vrouwen. De naam beteekent eigenlijk „het woord", namelijk het woord van den geest die in haar neerdaalt, wanneer men hem over het een of ander wenscht te raadplegen of zijn wil te vernemen, en die dan door haar mond zijn orakel mededeelt. Zij fungeeren dus als mediums tusschen menschen en geesten en vertegenwoordigen onder de Bataks het zoogenaamde Sjamanisme.

Voornaamste bronnen: T. I. Willer, Verzameling van Bataksche wetten en instellingen in Mandheling en Pertibie; gevolgd van een overzicht van land en volk in die streken (Tijdschr. v. N. I. VIIIe Jaarg. 2e dl. bl. 145 vgg.); F. Junghuhn, Die Battaländer auf Sumatra, 2 Bände. Berlin 1847; H. N. van der Tuuk, Tobasche spraakkunst. Amst. 1860; Id., Bataksch-Nederduitsch Woordenboek, Amst. 1861; Id., Bataksch leesboek, in 4 deelen, Amst. 1860—62; W. A. Henny, Reis naar Sigompoelon en Silindoeng in 1858 (Tijdschr. v. h. Bat. Gen. 17e dl. bl. 1 vgg.); I. A. M. van Cats baron de Raet, Reis in de Bataklanden, in Dec. 1866 en Jan. 1867 (Tijdschr. v. h. Bat. Gen. 22e dl. bl. 164); C. de Haan, Verslag v. een reis in de Bataklanden (Verhandel. v. h. Bat. Gen. 38e dl. 1875); A. Schreiber. Die Battas in ihrem Verhältniss zu den Mal. von Sum. Barmen 1874; Dr. B. Hagen, Reise nach dem Tobasee (Petermann Mittl. 1883, II); Id., Beiträge zur Kenntniss der Batta-Religion, T. v. h. Bat. Gen. Dl. 28 bl. 498; Id., Rapport über eine in Dec. 1883 unternommene wissenschaftliche Reise nach dem Tobahsee, Ibid. Dl. 31 bl. 328; Die künstlichen Verunstaltungen des Körpers bei den Batta. Zeitschr.

f. Ethnol. Berlin Dl. XVI bl. 217 vgg.; G. K. Niemann, Meded. omtrent de letterkunde der Bataks, Bijdr. t. t. l. en vlk. 3e Reeks 1866, dl. I. bl. 245; Idem, Bijdr. tot de kennis van den godsdienst der Bat. T. v. N. I. 1870, I. bl. 309; Idem, Bat. oorlogsverklaring, Bijdr. v. h. Inst. Feestnummer 1883, bl. 237; G. A. Wilken, Over de verwantschap, het huwelijks- en erfrecht bij de volken van het Mal. ras. Amst. 1883, bl. 12 en 35; Idem, De verbreiding van het matriarchaat op Sumatra. (Bijdr. t. t. l. en. vlk. Ve Reeks, Dl. 3 bl. 163; I. H. Meerwaldt, Wijzen de tegenw. zeden der Bat. nog sporen aan v. een oorspr. matriarchaat? Ibid. Dl. 7 bl. 197;Ködding, Die Battaker auf Sumatra, Globus Dl. LIII bl. 4 vgg.; I. B. Neumann, Het Pane- en Bilastroomgebied. (Tijdschr. v. h. Aardrijksk. Gen. 2e serie. Dl. II, III en IV, 1885—87); E. Modigliani, Fra i Batacchi indipendenti 1892; C. A. v. Ophuijsen, Eenige Bat. raadsels (T. v. h. Bat. Gen. Dl. 28 bl. 201), Id., Bat. spreekwoorden Ibid. Dl. 34 p. 72, Dl. 35 bl. 613; Id., De poëzie in het Bat. volksleven, Bijdr. t. t. l. en vlk. 5e Reeks I bl. 395; W. D. Helderman, De tijger en het bijgeloof der Bataks, T. v. h. Bat. Gen., Dl. 34, bl. 170; Westenberg, Nota over de onafhankel. Bataklanden (T. v. h. Bat. Gen. Dl. 34 bl. 105 vgg.); Id., Aanteekeningen omtrent de godsdienstbegrippen der Karo-Bataks (Bijdr. t. t. l. en vlk. 5e Reeks Dl. VII, bl. 208); P. A. L. E. v. Dijk, De uitwatering van het Tobameer en de Batoe bongbong T. v. h. Bat. Gen. Dl. 35 bl. 640; Id., Rapport omtrent het onderzoek naar een voor voertuigen geschikten verbindingsweg tusschen de uitwatering v. h.Tobameer en Bandar Poelau (T. v. h. Aardr. Gen. 2e ser. X, bl. 1076, vgl. Kolon. verslag over 1894 bl. 13); I. Freiherr v. Brenner, Besuch bei den Kannibalen Sumatras, Würzburg 1891; P. A. L. E. v. Dijk, De Sibaloengoensche landschappen Tandjong Kasau, Tanahdjawa en Siantar (T. v. h. Bat. Gen. Dl. 37 bl. 145 vgg.) Id. Eenige Aant. omtrent de versch. stammen bij de Bat. Ibid. Dl. 38 bl. 296; K. C. v. d. Bor, De lijang na moewap en de legende daaraan verbonden. Ibid. bl. 201; J. H. Meerwaldt, Aanteekeningen betreffende de Bataklanden (Ibid. bl. 513 vgg.); A. L. v. Hasselt, Nota betreffende de rijstcultuur in de res. Tapanoeli, Ibid. Dl. 36 bl. 502; Id. De inlandsche kunstnijverheid in de res. Tapanoeli, (T. v. nijv. en landbouw in N. I. Dl. XLIX, 1894, bl. 344); F. W. K. Müller, Beschreibung einer v. G. Meissner zusammengest. Batak-Sammlung (Veröffentl. a. d. Kön. Mus. f. Völkerk. zu Berlin 1893).

Vele nieuwe mededeelingen omtrent de Doesoen- en Karo-Bataks vindt men in de laatste deelen der Meded. v. h. Ned. Zendelinggen., vooral in Dl. 35 bl. 43 en 309, Dl. 36 bl. 178; H. N. V. d. Tuuk, Bijdr. tot de kennis v. d. taal der Karo-Bat., Dl. 37 bl. 397; I. Wijngaarden, De zending onder de Karo-Bat. Ibid. Dl. 37 bl. 398 welke meded. van W. voortgezet zijn in Dl. 38 bl. 62, 133, 227 en 311. Over de zending elders in de Bataklanden zie men voorts o. a. het tijdschr. De Rijnsche zending, Dl 23 bl. 56 en Dl. 25, 1894 N⁰. 3. (G. K. N.)

BATAKSCH. Bijzonderheden omtrent het Bataksch en de Bataksche letterkunde zijn medegedeeld in het artikel BATAKS.

BATAM- of BATTAM-ARCHIPEL. Onder deze benaming verstaat men een eilanden-groep, aldus genoemd naar het hoofdeiland Batam, en begrensd ten N. door straat Singapoer, ten O. door straat Riouw, ten Z. door straat Dempo en het gedeelte van Straat Doerian, dat loopt tusschen Doerei en den vasten wal van Sumatra, en ten W. door straat Doerian. Hij bestaat uit tal van eilandjes, deels bewoond, deels onbewoond, die zich om grootere eilanden scharen en verschillende groepen vormen naar de hoofdeilanden genoemd. Men onderscheidt dan: de Batam-Bolang-groep; de Rempang-Galang-groep; de Tjembol-groep; de Soegie-Moro-groep en de Salar-Doerei-groep. De oppervlakte van den archipel wordt op 25 □ g. m. geschat; daarvan komt op Batam ongev. 8½ □ g. m., Rempang 3½, Galang en Soegie elk 2, Bolan besar ruim 1½, Tjembol met Tjit Lim ongev. 1½ en Galang baroe nog géen □ g. m. In den vorm der eilanden komt vaak groote verandering door aanslibbing en de werking van koraaldieren, 't geen natuurlijk ook invloed heeft op de straten en geulen, die de voornaamste communicatie-middelen uitmaken. Over het algemeen zijn de eilanden heuvelachtig; in den regel verheffen zij zich echter niet boven 200 à 300 voet. De Boekit Ladi, het gebergte van Tjembol en de Boekit Bolang verheffen zich tot ongev. 1000 voet, terwijl de B. Bakaka en de B. Doraq nog een paar honderd voet hooger oprijzen. De rivieren zijn er van weinig belang; slechts zeer enkelen hebben een betrekkelijk langen bovenloop, doch, behalve in den regentijd, zelden meer dan 2 voet diepte. De grond van den archipel bestaat uit graniet en gruis, waarop kleigesteenten rusten, die door verweering bijna alle hardheid verloren hebben, en met de van de heuvels afstroomende gronddeelen een bodem vormen van betrekkelijke vruchtbaarheid, die verhoogd is door de groote bosschen, waarmede de eilanden bedekt waren. Roofbouw, vooral door Chineezen bij de gambir-teelt gepleegd, heeft die echter in den laatsten tijd doen afnemen. IJzer komt voor, doch te veel verspreid om exploitatie raadzaam te maken; van andere metalen is in den archipel nog niets bekend. De meeste eilanden zijn rijk aan allerlei soort van uitstekend timmerhout; ook is het getal getah- en hars-voortbrengende planten betrekkelijk groot. De fauna komt in het algemeen meer overeen met die van Sumatra en Malaka, doch is minder rijk aan soorten. Verscheurend gedierte komt er niet voor.

De schaarsche inlandsche bevolking, die, zooals de naam Orang laoet (menschen van de zee) aantoont, vroeger eene ware zeebevolking was, leidt thans een gevestigd leven, en is in verschillende stammen, soekoes, verdeeld, die onderling in rang verschillen. Zij heeft zich in den loop der tijden met verschillende elementen vermengd, onder welke vooral de Boegineezen grooten invloed uitoefenden. Ook de Orang darat of Orang oetan schijnen van vreemden oorsprong te zijn; terwijl de andere inlanders, hoezeer nog antoes en andere geesten vereerende, den Islam belijden, zijn de Orang darat nog heidenen en waren nog betrekkelijk korten tijd geleden boschbewoners, die zich zelden lang op eene plaats vestigden. De inlandsche bevolking houdt zich ook met den landbouw bezig, doch vooral met de vischvangst, zoodat men zeggen kan dat zij voor drievierde van de voortbrengselen der zee leeft. Ook de inzameling van boschproducten, die echter vaak in waren roofbouw ontaardt, maakt een niet onbelangrijken tak van industrie uit. De landbouw is overigens grootendeels in handen

van de talrijke, hier gevestigde Chineezen, die zich hoofdzakelijk met de gambir- en pepercultuur bezighouden.

De Batam-archipel vormt eene afdeeling der residentie Riouw, onder een controleur, te Bojan gevestigd. Voor het inlandsch bestuur is zij in 3 deelen gesplitst: de wakilschappen of watessans Nongsa, Poeloe Boeloeh en Soelit, onder vertegenwoordigers van den onderkoning van Riouw, die den titel van Radja voeren. De wakil te Soelit is ook belast met het toezicht op de Doerei-eilanden en het landschap Kateman op Sumatra's oostkust.

Litteratuur: J. G. Schot, Ind. Gids 1882, II. 25, 161, 470, 617. 1883; I. 205, 462.

BATANG. Op Sumatra, voornamelijk in het middengedeelte, eene algemeene benaming voor stroom, rivier die, evenals het Mal. Kali en het Soend. Tji vóór den eigenlijken of onderscheidingsnaam wordt geplaatst en in sommige gevallen door het spraakgebruik zoodanig daarmede is vereenigd, dat die naam nooit zonder de voorvoeging Batang wordt gebruikt. Dit is vooral het geval waar districten of landschappen hunnen naam aan dus benoemde rivieren ontleenen. Waar het spraakgebruik die samenvoeging gewettigd heeft, vermelden wij die woorden onder Batang: b. v. BATANG HARI. Woorden, die slechts af en toe, maar niet als regel, in verbinding met Batang worden gebruikt, zoeke men op den onderscheidingsnaam.

BATANG. Oostelijkste afdeeling en regentschap van de residentie Pekalongan, met gelijknamige hoofdplaats. De oppervlakte bedraagt 85,607 hectaren of ruim 15½ □ geogr. mijl. De afdeeling is verdeeld in de districten: Batang, vormende de contrôle-afdeeling Batang; Soebah, Keboemèn, samen uitmakende de contrôle-afdeeling Soebah; Bandar Sedajoe en Bawang, samen uitmakende de contrôle-afdeeling Bandar. In de afdeeling Batang zijn 53 erfpachtsperceelen uitgegeven, tot een gezamenlijke uitgestrektheid van 9143 bahoe's, welke grootendeels voor de cultuur van koffie dienen, en in mindere mate voor de cultuur van kina, cacao, cubebe, indigo en padie. Er zijn ook Gouvernements-koffietuinen.

BATANG. Hoofdplaats van de gelijknamige afdeeling, tevens regentschaps- en districtshoofdplaats, ligt langs den grooten postweg op 5¾ paal oostwaarts van de residentie-hoofdplaats Pekalongan, aan een klein riviertje, de Kali Batang, dat aan de z. grens der residentie op den Goenoeng Boetak ontspringt, en omstreeks 2½ paal beneden de plaats Batang in zee valt.

BATANG ALAI. District van de afdeeling Amoentai van de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo.

BATANG ALAI, LABOEAN AMAS en BALANGAN. Onderafdeeling van de afdeeling Amoentai van de Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo, met de hoofdplaats Barabei, standplaats van een controleur van het B. B.

BATANG ASÉI. Zie BATANG TAMBESI.

BATANG GADIS. Rivier, ontspringende op het gebergte Kalaboe op de grens van de residentiën Padangsche Benedenlanden en Tapanoeli; zij ontstaat uit twee hoofdtakken, de Gadis en de Poenkoet (ontspringende aan den Malintang), die dicht boven Nopan samenvallen, en loopt in n.w.lijke richting door de afd. Angkola en Mandaïling van laatstgenoemd gewest, vormt daarna over een aanzienlijke lengte de grens tusschen die afd. en de tot hetzelfde gewest behoorende afd. Natal; buigt zich dan naar het z.w. om, en loopt in die richting door de afd. Natal, tot zij even benoorden 1° N. B. in zee valt. In haar benedenloop is zij ongev. 100 M. breed en voor grootere prauwen tot 24 K.M. landinwaarts bevaarbaar. Haar voornaamste zijrivier is de rivier van Angkola, die op den Loeboeq Raja ontspringt, zich beneden Padang Sidempoean met de Ajer Koemel vereenigt, en vandaar in zuidelijke richting tot de vereeniging met de Gadis door een breed lengtedal stroomt, dat het verlengde vormt van het dal der Gadis. Dicht bij de monding ontvangt de Gadis rechts de Si Lai, die uit het N. komt, en links de Palimpoeang, die op den Si Aejo en Si Doa Doa ontspringt.

BATANG HARI, de grootste rivier van Sumatra, heeft een loop van ± 800 K.M. en draagt in haar benedenloop den naam van DJAMBI-RIVIER. Zij ontspringt op het gedeelte van het Barisangebergte, dat ten w. van de zuidelijkste punt van het meer (Danau) di Atas (afd. XIII en IX Kota's, res^tie^ Padangsche Bovenlanden) gelegen is. Zij wendt zich eerst o., daarna z.o., om bij Lolo eene meer o. richting aan te nemen, verwijdert zich daardoor meer en meer van het Barisan-gebergte, verlaat door een kloof het tot nu toe door haar gevolgde dal, en vervolgt haren weg door een uiterst smal dal, neemt de Pinti Kajoe en later de Soengei Doerian op, en vereenigt zich met de Seliti, die een loop van 51 K.M. heeft, en bij Moewara Laboe de op den Barisan ten n. van den Patah Sembilan ontspringende, 17 K.M. lange Bangko heeft opgenomen. Hier wordt de B. Hari reeds voor kleine prauwen bevaarbaar; zij stroomt nu in n.o., later meer n. richting verder, en neemt de belangrijke Goemanti in zich op. Deze rivier, die een loop van 70 K.M. heeft, neemt haren oorsprong in de Danau di Atas, doorsnijdt de vlakte van Alahan pandjang en vereenigt zich in haren loop met verscheidene kleine riviertjes, o. a. met de 43 K.M. lange Sikia. Na hare vereeniging met de Goemanti richt de B. Hari zich oostwaarts, breekt door verschillende reeksen van kalkheuvels, maakt bij Soengei Panoe plotseling een rechten hoek en wendt zich n., om spoedig de B. Sangir (lengte 65 K.M.) op te nemen, die op de n. hellingen van den Goenoeng Toedjoek ontspringt. Spoedig daarna verlaat de B. Hari, die reeds door minder bergachtig terrein stroomt, maar door stroomversnellingen nog moeilijk bevaarbaar is, de res^tie^ Padangsche Bovenlanden en komt in de Batang Hari-districten, welke zij in o.z.o. richting doorstroomt, om verder haren loop in het rijk Djambi te vervolgen. Zij neemt daarbij o. a. de Sipotar (28 K.M.) met de Sibelaboe, de Mamoen (47 K.M.) en de Pangéan (48 K.M.) op. Bij Goenoeng Lalo bereikt de rivier haar noordelijkste punt, te midden van het 65 K.M. lange gedeelte, dat door de leden der Sumatra-expeditie niet onderzocht kon worden, maar door vertrouwde inlanders van Moewara Mamoen tot Si Malidoe werd nagegaan. Van hier stroomt de rivier verder door de vlakte, en neemt verscheidene zijtakken op, waarvan wij slechts noemen: de Djoedjoean (80 K.M. lengte), die voor kleine prauwen op 45 K.M., voor grootere prauwen op 23 K.M. bevaarbaar is; de Bat. Tabo; de Bat. Tabir; de belangrijke Batang Tambesi (Zie op dat woord); allen rechter-zijrivieren. Bij de hoofdplaats Djambi,

die ± 8 K.M. van de monding ligt, en waar de rivier reeds voor vaartuigen van alle grootten bevaarbaar is, splitst zij zich in twee takken; de eene, Kompeh genaamd, kan bij den aanvang niet bevaren worden en is dus van geene beteekenis, hoewel zij bij Moeara Kompeh eene diepte van 5 tot 8 M. heeft. Zij stort zich met verschillende mondingen, waarvan de o.lijkste de Soengei Nioer, en de w.lijkste de Soengei Berba heeten, in de Chineesche zee nabij Tandjoeng Djaboeng, z. van het eiland Singkep uit. Naar aanleiding der Sumatra-expeditie viel de aandacht op de B. Hari voor den afvoer der Ombiliënkolen; wegens de overgroote bezwaren zijn die plannen echter opgegeven. (Zie D. D. Veth, Aardr. Beschr. v. Midden-Sumatra (Sumatra-expeditie) bl. 13 vlg.).

BATANG HARI DISTRICTEN. Zoo noemt men de landschappen, behoorende tot de Rantau di Baroeh („nederzettingen in de lagere streken" gelegen tusschen de res^tie^ Padangsche Bovenlanden en het Djambische), welke langs de Batang Hari tusschen de monding van de Mamoen en de Si Malidoe gelegen zijn, en aan een der Radja's van Poeloe Poendjoeng, Sigoentoer, Sitioeng en Padanglawas onderhoorig zijn. De eerstgenoemde vorst schijnt van minderen rang te zijn; de Radja van Sigoentoer had tijdens de Sumatra-expeditie den meesten invloed. Deze staatjes hebben geen aanraking met ons gouvernement; nog in 1890 werd Houston Waller hier vermoord toen hij, niettegenstaande de waarschuwing onzer ambtenaren naar Djambi wilde reizen. De bevolking wordt op 5000 à 8000 zielen geraamd. Deze streken schijnen vrij welvarend te zijn: de rijst wordt op ladangs en sawah's in genoegzame hoeveelheid voor eigen gebruik geteeld en zelfs in geringe hoeveelheid uitgevoerd. Karbouwen zijn er veel en worden in belangrijke troepen naar de Pad. Bovenlanden verkocht. (D. D. Veth, Midden-Sumatra, blz. 67 vlg.)

BATANG KAPAS. District van de afdeeling en onderafdeeling Païnan van de Padangsche Benedenlanden, met gelijknamige, aan de kust bezuiden Païnan gelegen hoofdplaats.

BATANG KOEMOE. Rechter zijtak van de Rokan Kanan, aan den bovenloop waarvan tin en steenkolen aanwezig zouden zijn. Zij stroomt door het landschap Rantau Benoewang van de afdeeling Bengkalis der res^ie^ O.kust van Sumatra.

BATANG-LOEPAR. Gebergte op de grens van de Wester-afdeeling van Borneo met Serawak. Op dit gebergte ontspringt de gelijknamige rivier, die in n.w.lijke richting door het gebied van Serawak stroomt, niettegenstaande een betrekkelijk korten loop aan haar benedenloop zeer breed is, en zich in de bocht van Datoe stort.

De inheemsche bevolking aan den n.lijken voet van dat gebergte en in het stroomgebied van die rivier, noemt men Batang Loepar Dajaks. Een deel dier Dajaks, ongev. 600 huisgezinnen sterk, heeft zich op Nederlandsch grondgebied in de Westerafdeeling van Borneo nedergezet, boven het uitgestrekte meren-gebied, dat ten noorden van de Kapoeas gelegen is. Zij waren beruchte koppensnellers; maar ofschoon thans nog wel door enkelen sneltochten worden ondernomen, hebben de geregelde snelpartijen opgehouden. Een militaire post, in hun midden te Nanga Badau gevestigd (1880), is thans ingetrokken; de daar gestationneerde aspirant-controleur heeft alleen een politie-post te zijner beschikking. Vgl. Ind. Gids 1883 I. bl. 1 (Zie verder DAJAKS).

BATANG MARINGIN. Linker zijrivier van de Batang Tambesi (Zie op dat woord), komt uit het meer van Korintji, en loopt in o.lijke richting door het w.lijk hoogland van het rijk Djambi, totdat zij door de Tambesi wordt opgenomen. Zij ontvangt eerst links de S. Loempoer, dan rechts de S. Timitji, Imat, Penati en Bat. Soemei, welke laatste op grooten afstand voor kleine prauwen bevaarbaar schijnt.

BATANG NILA. Voorname rechter-zijrivier der Kampar, beschreven Tijdschr. v. h. Binnenl. Best. III bl. 129 vlg. (Tocht naar het rijk van Poeloe Lawan. Onderzoek van het stroomgebied der Batang Nila), waarop Kritiek van Sieburgh. Ibid. bl. 409. Zie KAMPAR-RIVIER.

BATANG NATAL. Landschap van de onderafdeeling Groot Mandaïling en Batang Natal der afdeeling Mandaïling en Angkola van de residentie Tapanoeli. Dit landschap omvat 3 koeria's of districten, met name: Moeara Perlampoengan, Moeara Sama en Aëk na Ngali.

BATANG TAMBESI. Rechter zijrivier van de Batang Hari, ontspringende op het gebergte ten z.o. van het meer van Korintji, waarvan zij het w.lijk hoogland in o.lijke richting doorloopt, om, na rechts de Aséi of Asé en links de Batang Maringin (Zie op dat woord) opgenomen te hebben, in de Batang Hari te vallen. Deze rivier is 150 kilometer van af haar uitmonding in de Batang Hari bevaarbaar voor kleinere vaartuigen, als stoombarkassen, enz. De Batang Aséi ontspringt in de bergstreken z.o. van het bergland, waar de B. Tambesi haren oorsprong heeft, loopt in min of meer n.o. richting door het Djambische, totdat zij, na de Limoen te hebben opgenomen, in de Tambesi valt.

BATANG TARO of TOROE. De grootste van de aan de w.zijde van Sumatra uitmondende rivieren, ontspringt even bezuiden het Toba-meer in het n.lijk deel der afd. Toba en Silindoeng van de res^ie^ Tapanoeli, welke afdeeling zij geheel in z.lijke richting doorloopt. De dalvlakte van Silindoeng, waar de Taro een gering verval heeft, vernauwt zich in het n. (breedte 9 K.M.) totdat eindelijk 28 K.M. zuidelijker, slechts plaats voor de rivier blijft, die dan over 15 K.M. de enge kloof doorsnijdt. Daarna treedt zij weder in een wijder dal (8 K.M. breedte, 30 K.M. lengte), waar zij de Aëk Goeti opneemt, die op de bergvlakte van Sipirok ontspringt, n. stroomt, de Silantan uit het n. ontvangt, en dan w. loopt tot de uitmonding in de Taro. Naar het z. toe wordt het dal smaller, tot de Taro zich naar het w. wendt en in zeer nauwe bedding tusschen den Loeboe-Raja en de bergreeks Tangga Nibegoe (duivelstrap) voortstroomt. Bij de hoofdplaats Batang Taro, waar een schoone brug met groote kosten over de rivier is gelegd, heeft zij het gebergte verbroken, maar een veel sterker verval gekregen, dan in de bovenlanden; de laatste 18 K.M. voor hare uitmonding is zij een laaglandrivier, en zou misschien bevaarbaar zijn, doch de hevige branding en een zandbank van 100 M. breedte maken scheepvaart onmogelijk.

BATANG-TARO-DISTRICTEN. Zuidelijkste onderafdeeling van de afdeeling Siboga van de res^ie^ Tapanoeli. Deze onderafdeeling, die door de rivier van dien naam (Zie BATANG TARO) doorsneden wordt, bestaat uit 8 koeria's (districten), met name: Pinangsorie, Loemoet, Anggoli, Manossor, Batang Taro, Haroeba, Sianggoenan en Marantjar. De

gelijknamige hoofdplaats ligt aan de rivier van dien naam 60 M. boven de zee, aan den grooten weg van Padang-Sidempoean naar Siboga. Te Loemoet in die onderafdeeling is, evenals op de hoofdplaats daarvan, een opziener der wegen gevestigd.

BATAN TA. Eiland ten noordwesten van Nieuw-Guinea, gelegen op ongeveer 0°50′ Z. B. en 130° 22′ en 131° O. L., benoorden het eiland Salawati, en bestaande uit een aaneenschakeling van hooge bergen, die dicht begroeid zijn. Het behoort aan Waigoe en Salawati; in den regel vestigen de bewoners van het eerste eiland zich aan de noordkust en die van Salawati aan de zuidkust, als zij zich daar tijdelijk ophouden voor de vischvangst of tot het verzamelen van boschproducten, of wel er kleine tuinen aanleggen. Aan den noordoosthoek is een geschikte ankerplaats voor kleine vaartuigen, en moet ook zoet water voorkomen.

BATARA. MAL., DJOJOMOETRI, JAV.

Sorghum saccharatum Pers. Fam. *Gramineae.* Eenjarige plant, als „Chineesch suikerriet" bekend en hier en daar in den Indischen archipel aangekweekt. De zaden worden als gierst gegeten.

BATARA GOEROE. Onder deze benaming (Sanskrit: bhattara goeroe „eerwaardige of goddelijke leermeester", — de Heer of God leermeester) wordt bij vele stammen het hoogste opperwezen vereerd, — in den regel dezelfde als Çiwa. Zie ÇIWAISME.

BATATA en **BATATAS.** MAL. MEN.; MAL., ARAB. en TIM. Zie OEBI DJAWA.

BATATA PANTÉ. MAL. MEN.; WATATA, ALF. MEN.; LELERI, MAK.; LOLORO, TERN.; NANIRI, MAK.; ROEMPOEN, ATJEH.

Ipomoea biloba Forsk., Convolvulaceae. Slingerende en kruipende planten met groote bladeren, aan het strand der zee in geheel Indië voorkomend. De knollen worden wegens hare slijmerigheid in afkooksel bij blaasaandoeningen toegediend. In Makassar spant men bij besmettelijke ziekten de ranken om het huis, tot wering der booze geesten.

BATATEN. Zie OEBI DJAWA.

BATAVIA. Residentie gelegen aan de noordkust van West-Java. Dit gewest heeft een oppervlakte van 122 $\frac{235}{1000}$ □ geografische mijlen, en had ult. 1893 een bevolking van 1.162.644 zielen, waarvan 12.183 Europeanen, 80.551 Chineezen, 3309 Arabieren en andere vreemde Oosterlingen en 1.066.601 Inlanders. Het wordt ten noorden bespoeld door de Java-zee van af de monding van de Tjidoerian, welke rivier van haar oorsprong tot haar uitwatering de grensscheiding met Bantam vormt en dus de westelijke grens van Batavia is, tot aan de oostelijkste monding van de Tjitaroem, Tjiboengin genaamd. De Tjitaroem dient in haar benedenloop tot grensscheiding tusschen Batavia en Krawang, en vormt dus de oostelijke grens van Batavia. De residentie Batavia wordt ten zuiden begrensd door de Preanger-regentschappen. Die grens begint in het westen op den Goenoeng Halimoen, waar de drie residentiën Bantam, Batavia en Preanger-regentschappen bijeenkomen, loopt verder langs de bergruggen, welke dien berg verbinden met den Salak en den Gedeh, over wier toppen die grens loopt; verder over den tot het Gedeh-gebergte behoorende Pangerango, buigt zich dan noordwaarts naar den Mégamendoeng, en verder oostwaarts over den rug der centraalketen van het Kendeng-gebergte tot aan den Dendeng Hari, waar de grenzen van de gewesten Batavia, Preanger-regentschappen en Krawang samentreffen, en eindelijk langs de oostelijke hellingen van dien berg tot aan het dal van de Tjimanoek.

De noordelijke kust van de residentie Batavia loopt van de monding van de Tjidoerian in ongeveer oostelijke richting over Tandjong Kaik tot aan Oentong Djawa, dat de westelijke punt der baai van Batavia vormt, waarvan het oostelijk uiteinde door de Oedjong Krawang, nabij de oostelijke grens der residentie wordt gevormd. Tot het gewest behooren, behalve de in de baai van Batavia gelegen eilanden, nog de noord-westelijk daarvan gelegen Duizend-eilanden.

De residentie is administratief ingedeeld in de volgende afdeelingen: 1⁰ Batavia, stad en voorsteden, verdeeld in de districten Pendjaringan, Pasar Senen, Manga Besar en Tanah Abang; tot deze afdeeling behooren de Agnieten-eil^n, de Hoorn-eil^n, de Duizend-eil^n en verdere benoorden Batavia gelegen eilanden, 2⁰ Meester Cornelis, 3⁰ Tangerang, en 4⁰ Buitenzorg. Deze laatste afdeeling bestaat geheel uit de hellingen en uitloopers van de straks genoemde grensgebergten, terwijl de overige afdeelingen bijna geheel bestaan uit alluviale vlakten, gevormd door het slib, dat de rivieren van die bergen afvoeren. Behalve door de reeds genoemde grensrivieren, wordt het gewest in zijn geheele lengte van zuid naar noord doorsneden door de Tjidani, die langs Buitenzorg en Tangerang stroomt en waarvan de benedenloop ook wel rivier van Tangerang wordt genoemd, de Angké, de Tjiliwong, die haar oorsprong vindt in de Telaga Werna en door de stad Batavia stroomt, nadat een groot deel van haar water reeds in het Buitenzorgsche door de Kali Baroe, een gegraven kanaal, afgeleid en beoosten de stad in zee gevloeid is, en de Tjilingsi.

De inlandsche bevolking van dit gewest is van Soendaneeschen oorsprong, maar de hoofdplaats, gedurende weldra 2³/₄ eeuw de rendez-vous-plaats van bijna alle Zuid- en Oost-aziatische volken en van verscheidene Europeesche natiën, is van zoo gemengden aard, dat men haar bijna geen nationaliteit meer kan toekennen. De daar gesproken taal, het zoogenaamde Bataviaasch Maleisch, is een lingua franca, die van het eigenlijke Maleisch bijna niets meer over heeft dan den naam.

Behalve op de hoofdplaats, waar de kleinhandel het hoofdmiddel van bestaan der inlandsche bevolking is, zijn de landbouw en langs de kusten de visscherij haar hoofdbronnen van bestaan. Zooals in de nabijheid van alle groote centra van bevolking zijn de kleine landbouw, de warmoezerij en de ooftbouw er zeer winstgevend. Het geheele gewest bestaat uit particuliere landerijen, waarover verponding wordt betaald, (Zie PARTICULIERE LANDERIJEN BEWESTEN DE TJIMANOEK), die gedeeltelijk in handen van Europeanen, maar grootendeels in handen van Chineezen zijn. Vroeger werd er vooral door deze laatsten veel suikerriet geteeld; maar sinds de suiker-industrie elders zulke groote resultaten gaf door verbeterde plantwijze en fabricage, konden de primitieve Bataviaasche suikermolens de concurrentie niet meer volhouden, en heeft men de Chineesche suikermolens bijna alle zien verdwijnen. De hoofdopbrengst van de Bataviasche landerijen bestaat tegenwoordig in: padi, gras, katjang, klappers, vruchten, nipa en brandhout, en

van de hooger gelegen landerijen ook in: koffie, thee, kina, kaneel en kruidnagelen.

Over de spoor- en tramwegen, die door het gewest loopen, zie SPOOR- EN TRAMWEGEN. De kanalen en gekanaliseerde rivieren zijn in de benedenlanden van het gewest van zeer veel nut voor den binnenlandschen kleinhandel.

BATAVIA. Hoofdplaats van het gewest van dien naam en zetel van het bestuur van Ned. O. I., ligt op 106°48'7.5" O.L. en 6°7'36.6" Z.B. Dit is de juiste plaatsbepaling van den tijdbal, geplaatst op den uitkijk nabij de monding van het naar de reede voerende havenkanaal. Batavia had ult. 1893 een bevolking van 110.669 zielen, o. w. 9.017 Europeanen, 26.569 Chineezen, 2.842 Arabieren en andere vreemde Oosterlingen, en 72.241 inlanders. De plaats bestaat uit een oude stad, — die geheel op oud-nederlandsche wijze gebouwd is, en vroeger door wallen en bolwerken was omgeven, welke, als nutteloos voor de verdediging geworden, op last van Maarschalk Daendels grootendeels zijn geslecht, — en uit een nieuwe stad, zuidelijk van de eerstbedoelde, en geheel op nieuwerwetsche wijze aangelegd, met ruime wegen en groote pleinen, terwijl de huizen meest allen villa'sgewijze, op zich zelf staande in grootere of kleinere tuinen zijn gebouwd. De oude stad met haar aaneengebouwde huizen zonder tuinen, die aan de dienaren der O. I. C. konden voldoen, is thans als woonplaats door de meer gegoede Europeanen geheel verlaten, en de vroegere groote woonhuizen zijn nu handelskantoren, waar de kooplieden over dag hun zaken doen, om zich na afloop daarvan weder naar hunne in de nieuwe wijken gelegen villa's te begeven. Slechts mingegoede kantoorbedienden, klerken en enkele Europeesche ambachtslieden wonen nog in de kleinere huizen van de, overigens gedurende den nacht grootendeels door de Europeanen verlaten, oude stad. De ongezondheid van het oude Batavia nam vooral toe na de uitbarsting van den Salak, in den nacht van 4 op 5 Januari 1699, die aan de door de stad stroomende Tjiliwong groote massa's slijk, modder en zand toevoerde, zoodat zij de faecale stoffen niet meer behoorlijk kon afvoeren. Overigens was die ongezondheid reeds een gevolg van de ligging op een uit moeras en kreupelbosch bestaande alluviale vlakte, en werd vooral in de 18e eeuw, met name na 1740, ook ten gevolge van overbevolking vooral in de Chineesche kamp en gebrek aan ruimte binnen de wallen zóó groot, dat Batavia den bijnaam kreeg van het graf der Hollanders. Het mocht een ware uitkomst genoemd worden, dat de Europeesche bevolking, waarvan alleen de meest gegoeden tot dien tijd op hun in de Ommelanden van Batavia gebouwde optrekjes wat frissche lucht en verpoozing van den arbeid konden zoeken, door de slechting der vestingwerken in de gelegenheid werd gesteld zich hoogerop in een meer gezonde streek te vestigen, zoodat zij alleen gedurende de kantooruren in de ongezonde stad behoefde te verblijven.

De oude stad levert aan gebouwen weinig merkwaardigs op, behalve het Stadhuis, vroeger de zetel van het bestuur van het College van Schepenen, thans bevattende de bureaux van den resident van Batavia. Dit gebouw, met het front aan een ruim plein gelegen, werd in 1707 aangevangen en in 1710 voltooid, en wordt door de Inlanders roemah bitjara genoemd. Sedert 1870 is aan de oostzijde van het stadhuisplein een ruim nieuwerwetsch gebouw verrezen voor den Raad van Justitie, die vroeger zijn zittingen ook in het stadhuis hield.

De groote stoot tot het aanleggen van de nieuwe stad werd door Daendels gegeven, door het laten bouwen op het terrein van Weltevreden van een oorspronkelijk voor den Gouverneur-Generaal bestemd paleis (nog onder dien naam bekend, hoewel het nooit als zoodanig is gebezigd en er later de Departementen van algemeen bestuur en de Algemeene Rekenkamer in gevestigd werden) en van nieuwe kazernes en een uitgestrekt officierskampement. Het paleis staat aan de westzijde van een ruim plein, waarvan de drie andere zijden door officierswoningen zijn ingenomen. In het midden van dat plein verheft zich een monument, een vrij hooge zuil, den z.g. leeuw van Waterloo dragende, in 1828 door Du Bus de Gisignies opgericht ter herinnering aan den slag van Waterloo, en waaraan dat plein sedert den naam van Waterlooplein ontleent. Een veel gunstiger indruk maakt het aan de westzijde van het plein opgerichte monument, een fraaie gothische pyramide van gegoten ijzer, ter eere van Generaal Michiels. Minder voldoet daarentegen het derde zich op het Waterlooplein bevindende monument, nl. het ter gelegenheid van de feestviering van het 250jarig bestaan der stad op den 29en Mei 1869 opgerichte standbeeld van J. P. Coen, waarvan op dien datum de eerste steen werd gelegd, doch dat eerst den 4en September 1876 werd onthuld. Hoewel het door Stracké ontworpen beeld zeer fraai is, zinkt het met het kolossale paleis tot achtergrond als het ware weg. Het paleis zelf heeft twee verdiepingen, en is aan weerszijden door een groot vleugelgebouw geflankeerd. De bouw werd in 1809 door Daendels begonnen, doch bij diens vertrek gestaakt, en eerst weder door Du Bus opgevat, doch nu met het doel om er de verschillende Departementen van Algemeen Bestuur te vereenigen. In het middendeel vindt men de vergaderzaal der Hooge Regeering, waarin zich de portretten van al de Gouverneurs-Generaal bevinden, die echter op enkele uitzonderingen na geen kunstwaarde hebben. Benoorden het paleis vindt men het gebouw van het Hoog Gerechtshof, terwijl aan de zuidzijde in een net aangelegden tuin met muziektent zich de militaire societeit Concordia bevindt. Aan den noordwestelijken hoek van het Waterlooplein staat een R. C. kerk, die den 6en Nov. 1829 werd ingewijd. Het militair hospitaal, waar ook niet-militairen worden verpleegd, en tal van andere militaire inrichtingen en gebouwen liggen zuidwaarts van het Waterlooplein tot aan de z.g. défensielijn Van den Bosch, die de grens vormt tusschen de stad Batavia en Mr. Cornelis. Op korten afstand bewesten het Waterlooplein ligt het Koningsplein, dat ruim een uur gaans in omtrek heeft. Door deze grootte maken de omliggende gebouwen, meest woonhuizen van gegoede Europeanen, waaronder aan de zuidzijde de Residentswoning, weinig indruk. Hierop maakt een uitzondering de aan de oostzijde gelegen Willemskerk, een in 1835 door de samenwerking van het Hervormde en van het Luthersche kerkgenootschap gestichte koepelkerk. Aan de westzijde van het Koningsplein is het meest in het oog vallende gebouw dat van het Bataviaasch genootschap van Kunsten en Wetenschappen, in Grieksch-Dorischen stijl. Sedert een twintigtal jaren verheft zich op het pleintje vóór dat gebouw een koperen

olifant, geschenk van den eersten koning van Siam, ter gedachtenis aan zijn bezoek aan Java in 1871. In den zuidwestelijken hoek van het Koningsplein staat het Armenisch kerkje. Sedert een vijftiental jaren is het noordelijk gedeelte van het Koningsplein herschapen in een sierlijk aangelegd plantsoen, waarin de telefoonmaatschappij in een net gebouwtje haar centraalstation heeft. Aan die zijde van het plein vertoont zich ook het front van het in 1879 voltooide nieuwe hôtel voor den Gouverneur-Generaal, gebouwd in den tuin achter het oude, dat als bijgebouw bij het nieuwe is blijven staan, en zijn front naar het noorden aan den grooten weg van Rijswijk had. Geen van beide gebouwen bezit architectonische waarde.

De nieuwe stad is sedert 1873 door een tramlijn, — oorspronkelijk een paardentram, doch sedert 1883 vervangen door een stoomtram, — verbonden met de oude stad. Die tramlijn gaat van uit de oude stad, welke zij geheel van noord naar zuid doorloopt, langs Molenvliet, een grootendeels door minder gegoede Europeanen, Chineezen, Arabieren en inlanders bewoonde en in verval zijnde wijk, naar Rijswijk, waar zij bij de societeit de Harmonie, — waarvan de bouw, onder Daendels begonnen, in 1814 werd voltooid, — oostwaarts ombuigt, om, na het oude hôtel van den Gouverneur-Generaal en de Sluisbrug, — waarbij het in 1882 geslechte fort Prins Frederik, de Gouvernements Post- en Telegraaf-inrichtingen en het onaanzienlijke Komediegebouw — te zijn gepasseerd, over het Waterlooplein naar Mr. Cornelis door te loopen. Een tweede verbinding van de oude met de nieuwe stad is de spoorweg, deel uitmakende van de lijn Batavia-Buitenzorg, waarvan het station in de oude stad achter het gebouw van den Raad van Justitie is gelegen, terwijl het station voor de nieuwe stad op het Koningsplein staat. Een derde hoofdverbinding van de oude met de nieuwe stad, de meest oostelijke, is de weg van Jakatra, een schoone rijweg, waarlangs in vroeger tijd vele lustverblijven van gegoede Compagnies-dienaren stonden, waarvan echter weinig meer over is. In de nabijheid van de oude stad loopt die weg langs uitgestrekte velden met Chineesche graven, en wijst men den aan een muur genagelden schedel van Pieter Erberfeld aan, den in 1722 met den dood gestraften landverrader. Die weg loopt recht aan op de wijk Goenoeng sarie (soms ten onrechte Goenoeng Saharie genoemd) de oostelijkste wijk van het nieuwe gedeelte van Batavia. De meest westelijk gelegen wijk is Tanah Abang, gewoonlijk bij verkorting Tanabang genoemd, waar het Europeesche kerkhof gelegen is, dat zeer net is, maar overigens geen opmerkenswaardige monumenten bezit.

Ofschoon de jurisdictie van de stad Batavia zich zuidwaarts niet verder uitstrekt dan de défensielijn Van den Bosch, en alles wat daar bezuiden gelegen is, reeds tot de afdeeling Meester Cornelis behoort, verdienen hier toch nog vermeld te worden als behoorende tot de noemenswaardige Bataviasche inrichtingen, in de eerste plaats het Gymnasium Willem III, in 1860 opgericht te Salemba aan den grooten postweg naar Buitenzorg nabij paal 7, en dat later in een Hoogere Burgerschool met een afdeeling tot opleiding van ambtenaren is hervormd, en in de tweede plaats de Planten- en dierentuin, meer westelijk langs de Tjiliwong gelegen. Deze tuin, waarin de Bataviasche tentoonstelling van 1893 werd gehouden, is in 1864 aangelegd onder toezicht van den Javaanschen schilder Radhen Saleh, die destijds een villa in de onmiddellijke nabijheid van dat terrein bewoonde, welke villa door inlandsche werklieden onder zijn toezicht naar door hem zelven ontworpen plannen en teekeningen is gebouwd in een fantastische koppeling van modern Europeeschen en Moorschen stijl, en een tijd lang om de vreemde en rijke inrichting veel bezoek van vreemdelingen trok, doch thans in erg verwaarloosden toestand verkeert.

De hoofdplaats Batavia is gelegen ter plaatse waar zich vroeger de inlandsche plaats Djakatra (verbastering van Djajakerta) bevond, die de zetel was van een min of meer van den Vorst van Bantam afhankelijken Pangéran, en waar de Nederlanders het eerst vasten voet kregen ingevolge een in November 1610 door den president der Bantamsche factory Jacques l'Hermite gesloten overeenkomst. Zij heeft haar opkomst, haar historische belangrijkheid en haar lateren bloei te danken aan het feit, dat juist ongeveer terzelfdertijd de bewindhebberen der Vereenigde Oost-Indische Compagnie de noodzakelijkheid inzagen om een einde te maken aan het in de Indiën heerschende veelhoofdig wanbestuur. Dientengevolge gaf zij het opperbewind over haar zaken, vloten, kantoren en forten beoosten de Kaap de Goede Hoop in handen van een Gouverneur-Generaal, als hoedanig Pieter Both den 19en December 1610 te Bantam aankwam, en wel met de instructie dat hij, omdat Bantam, waar herhaaldelijk moeielijkheden voorkwamen, wel eens op den duur niet geschikt kon blijken voor hoofdvestiging, in nadere communicatie en alliancie zou treden met den Pangéran van Djakatra. Both bezocht, ingevolge die opdracht, Djakatra in het begin van Januari 1611, wist den afstand te verwerven van een stukje grond, waarop een huis gebouwd werd, terwijl er een posthouder werd aangesteld. Daarna begaf hij zich naar de Molukken, van waar hij in October 1613 te Bantam terugkwam, waar hij de loge verbrand vond en slechts onder bezwarende voorwaarden verlof tot het bouwen van een nieuwe loge kon krijgen. J. Pz. Coen werd door hem aangesteld tot directeur der kantoren Bantam en Djakatra, op welke laatste plaats al meer en meer de aandacht gevestigd werd. In 1618 plaatste Coen, door de omstandigheden daartoe geleid, een bezetting van 24 man te Djakatra, en besloot den 22en October van dat jaar, dat daar ten behoeve van het Nederlandsch gezag een volkomen fort zou verrijzen. Weldra werd Coen daar door de Engelschen en de Djakatranen bestookt. Na een onbeslist zeegevecht op den 2en Januari 1619 besloot Coen zich met de schepen naar de Molukken te begeven om daar versterking te halen, de verdedigers van het fort, waarover het bevel aan Pieter Van den Broeck was toevertrouwd, vermanende de plaats zoo lang mogelijk te houden. Na veel wederwaardigheden, verraderlijke gevangenneming van Van den Broeck door de Djakatranen, en aanhoudende vrees om door de gezamenlijke Engelschen, Bantammers en Djakatranen aangevallen te worden, werden den 12en Maart 1619 door den kapitein Van Raay, die Van den Broeck in het commando was opgevolgd, ten einde den gezonken moed onder de bezetting te doen herleven, onder het hijschen der vlaggen, het luiden der klokken

en het drinken van den eerewijn, aan de vier bastions de namen gegeven van Holland, West-Friesland, Zeeland en Gelderland, en aan het geheele fort dien van BATAVIA. De toestand bleef intusschen benard, totdat den 16en Mei Coen met 16 schepen ter reede van Djakatra verscheen, en hij zelf op den 30en van die maand met een duizendtal strijders de verdedigingswerken der Djakatranen veroverde, en hun geheele stad in de asch legde. De naam Batavia werd door de bewindhebbers gehandhaafd, en deze plaats aangewezen als de zetel van het gezag in Oost-Indië. Reeds spoedig nadat aldus Batavia op de plaats van het oude Djakatra was verrezen, en wel in Augustus 1628, stond deze plaats bloot aan een aanval zoo van de land- als van de zeezijde, van een Javaansch leger onder Toemenggoeng Bahoe Reksa. Deze sneuvelde echter bij een uitval der Nederlanders, waarop de Javanen op de vlucht sloegen. Spoedig daarop verscheen echter een tweede door den Soesoehoenan ter vermeestering van Batavia uitgezonden leger, dat evenwel ook na een vergeefsch beleg verplicht was terug te trekken. De plaats ontwikkelde zich daarna meer en meer, en werd om haar fraaiheid, naar de toenmalige opvatting, en om haar rijkdom welhaast „de Koningin van het Oosten" genoemd. Haar geschiedenis is verder die van een rijke handelsstad, middenpunt van den handel met Oost-Indië, hoofdkwartier, vanwaar alle gezag door den Gouv.-Gen. namens de bewindhebberen der O. I. Compagnie uitging. Uit die geschiedenis valt nog slechts te vermelden de moord der Chineezen (10 Oct. 1740), waarbij meer dan 10.000 dier natie omkwamen, en welke moord een uitvloeisel was van den angst der Bataviasche burgers en de zwakke regeering van den toenmaligen landvoogd Valckenier. Men vreesde nl. dat in de groote toeneming van de Chineesche bevolking te Batavia een gevaar lag voor het Nederlandsch gezag aldaar, en trachtte door allerlei onberedeneerde maatregelen die toeneming en den invloed der Chineezen tegen te gaan, tengevolge waarvan velen dier natie uit Batavia weken, naar de wapenen grepen en de stad bedreigden. De vrees, dat de in de stad gebleven Chineezen, wier aantal nog zeer groot was, met de uitgewekenen samen zouden spannen en een algemeene moord op de Europeanen het gevolg daarvan zou zijn, sloeg burgerij en overheid om het hart; en zoo had de altijd te betreuren moord van zoo velen, meest weerloozen, plaats, zooal niet op aansporing, dan toch als een gevolg van de houding der overheid.

Tengevolge van de verwikkelingen in Europa, verscheen in 1811 een Engelsche vloot onder Lord Minto voor Batavia, en werden die plaats en de vestingwerken in den omtrek na dapperen tegenstand genomen, wat, nadat nog gepoogd was op Midden-Java stand te houden, tot de capitulatie leidde, waarbij de kolonie aan de Engelschen werd overgegeven. Eerst den 19den Augustus 1816 werd, ingevolge het te Londen met Engeland gesloten tractaat van 13 Augustus 1814, de kolonie weder van hen overgenomen en te Batavia de Nederlandsche vlag geheschen.

Van 29 Mei tot 2 Juni 1869 had te Batavia de feestviering plaats ter herdenking van het 250-jarig bestaan van die plaats, bij welke gelegenheid de eerste steen gelegd werd van het reeds vermelde monument voor J. P. Coen.

Litteratuur: Batavia in deszelfs gelegenheid, opkomst enz. 4 dln. 1783 en 1799. (Vertaling in het Duitsch: Beschreibung und Geschichte der Hauptstadt enz. Leipzig 1785); Beschrijving van Batavia met deszelfs kasteel enz. M. een Dagverhaal v. d. opstand der Sinezen. Amst. 1741; J. A. v. d. Chijs, De Nederlanders te Jakatra, Amst. 1860; J. G. F. Brumund, Een en ander over het oude Batavia, T. v. h. Bat. Gen. XXV, 362; M. Buys, Batavia, Buitenzorg en de Preanger, Bat. 1892; A. W. P. Weitzel, Batavia in 1858, Gor. 1860; W. A. van Rees, Batavia, Leid. 1881.

BATAVIA. (BAAI VAN) De baai van Batavia aan de n.kust van West-Java vormt een vrij diepe en ongeveer tweemaal zoo lange als diepe bocht, die ten westen bepaald wordt door kaap Oentong Djawa en ten oosten door den hoek van Krawang. In die bocht liggen verscheidene kleine eilanden, als: westelijk: Kuiper-eilnd (Poeloe-Boeroeng), Purmerend (Poe Sakit), Onrust, (Poe Kapal), Kerkhof-eilnd, Hoorn (Poe Ajer), Rotterdam, Schiedam, Haarlem (Poe Loesi), Amsterdam (Poe Oentong Djawa) en Middelburg (Poe Ramboet) en oostelijk: Leiden (Poe Njamoek besar), Enkhuizen (Poe Njamoek ketjil), Alkmaar (Poe Damar ketjil) en Edam (Poe Damar besar). Van w. naar o. vallen in de baai van Batavia de navolgende rivieren: nabij Oentong Djawa de oostelijkste mondingen van de Tjidani, de Angké, de Tjiliwong, de Tjiloewar of rivier van Antjol, de rivier van Bekasi en nabij den hoek van Krawang de westelijkste mondingen van de Tjitaroem.

BATAVIA. (HAVEN VAN) of TANDJONG PRIOK. Van oudsher ankerden de schepen, die Batavia aandeden, in de ruime reede van Batavia, waarvan de officieele grenzen te vinden zijn in Stbl. 1851 N0. 28, terwijl in de zoogenaamde buitenreede, buiten die grens vallende, de ballast mocht worden overboord geworpen. Die reede ligt op de n.kust van Java in de baai van Batavia, die zich uitstrekt van Kaap Oentoeng Djawa tot den Hoek van Krawang (lengte 39 KM., diepte 13 KM.). De eigenlijke haven werd gevormd door de vrij in zee uitstroomende rivier Tjiliwong, langs welke het oude Djakatra of Noesa Kalappa, de havenplaats van het Rijk van Padjadjaran, lag. Na de stichting van Batavia had de verbinding van de reede met de pakhuizen aan den wal plaats door middel van prauwen of lichters, die de Tjiliwong of zg. groote rivier opvoeren, waarlangs zij de aan de Kali besar en andere grachten gelegen pakhuizen konden bereiken. De schepen moesten steeds verder van den riviermond ankeren, waardoor het oponthoud en de kosten van lossen en laden vermeerderden. De reden hiervan was de aanhoudende aanslibbing van de reede. De landaanwas aan den riviermond was nl. zeer sterk, zoodat reeds in 1634 twee koraaldijken loodrecht op de kust moesten worden aangelegd, elk 800 M. lang. Na de uitbarsting van den Salak en de aardbeving van 1699 (Zie Rapport over den toestand der Bataviasche Groote-rivier na de aardbeving van 5 Jan. 1699. Bijdr. t. t. l. en vlk. van N. I. 4e Ser. dl. 2 p. 499) slibde het vaarwater in die mate op, dat er steeds gebaggerd moest worden, terwijl de hoofden meermalen verlengd moesten worden. Na 1817 tot 1874 werd het westerhoofd 1825 M. langer, terwijl men in 1832, om de aanslibbing te temperen, de Tjiliwong een nieuwe monding gaf (Moeara baroe), en het havenkanaal met schutsluizen in gemeenschap bracht met de Tjiliwong. Met branding op de kust (in den Westmoesson) was het invaren van het havenkanaal dikwijls lastig en zelfs gevaarlijk, wat door het hij-

schen van de blauwe vlag van den uitkijk als waarschuwing aan de belanghebbenden werd verkondigd. Toen de stoomvaart de zeilvaart verdrong, eischte men dat diepgaande schepen aan een kade konden liggen. Daartoe was de reede van Batavia, hoe uitmuntend ook, omdat de Duizend Eilanden haar tegen stormen beschutten, niet geschikt. Onder de vele plannen, die voor een haven werden geopperd en waarvan een der eersten afkomstig is van Prins Hendrik der Nederlanden, was er één door de Kamer van Koophandel voorgesteld, bestaande uit een door D. Maarschalk gewijzigd ontwerp van I. Kloppenburg, dat begroot werd op 8½ millioen. De Minister bracht op de begrooting van 1873 een post van één millioen voor de uitvoering. Door de oppositie van het Kamerlid T. J. Stieltjes, ging de 2e Kamer mede met de denkbeelden van den Directeur der Burg. Openb. Werken, die bezwaar maakte tegen elk plan voor een haven te Batavia, en een haven te Tandjong Priok dan nog beter oordeelde. De Directeur der B. O. W. stelde echter het hoogst het denkbeeld van J. A. A. Waldorp, die de verbinding van de eilanden *Onrust* en *Kuiper* met den vasten wal voorstond.

De Tweede Kamer bracht den begrootingspost op *f* 50.000 terug voor nadere onderzoekingen; daarvoor werd in Indië een commissie benoemd, en toen deze het onderling niet eens kon worden, werden alle havenplannen naar Nederland gezonden, waar een commissie, bestaande uit P. Caland, J. A. A. Waldorp en A. R. Blommendal ze onderzocht. Men vereenigde zich in hoofdzaak met de havenplannen van J. G. C. Van Dentzsch en Jhr. W. H. F. H. Van Raders, maar ten slotte werd het plan in vele opzichten gewijzigd door J. A. A. Waldorp. Een bestek voor een aanneming à forfait werd opgemaakt; de heeren Waldorp en J. A. De Gelder maakten de begrooting op, die 20 millioen als eindcijfer gaf. De aanbesteding mislukte echter: de exceptionneele risico, aan zulk een groot zeewerk in de tropen verbonden, was te groot. Toen besloot men de havenwerken in eigen beheer te bouwen, en de heer J. A. De Gelder werd met de uitvoering belast. Bij den havenbouw, waarmede 12 Mei 1877 werd aangevangen, onderscheidden zich de ingenieurs Bouricius, d'Arnaud Gerkens, Van Berckel, Van Bergen, De Booy, Nieuwenhuys, Havelaar en anderen. In 1883 gaf De Gelder, die het heele werk met stalen energie had geleid en in hoofdzaak voltooid, den dienst over aan M. J. Van Bosse; 1⁰. Januari 1886 kwam het werk onder den gewestelijken waterstaat in gewoon onderhoud.

Het werk bestaat uit 1° een buitenhaven te Tandjong Priok, begrensd door 2 hoofden, 1850 M. lang, met een opening van 125 M., overal 8 M. diep, opgeworpen uit blokken natuurlijke steen, afkomstig uit de trachytrotsen van Merak, (Bantam). 2° een binnenhaven met groote handelskaden 1100 M. lang, 175 M. breed, en 7.50 M. diep. De handelskade bestaat uit een kaaimuur lang 1000 M, en hoog 2.50 M. boven Laag Water; 3°. een kolenhaven; 4°. een kanaal, spoorweg en rijweg naar Batavia. Verder groote dokken, werkplaatsen en tal van bijkomende werken. Het werk is binnen de raming gebouwd. Er zijn tal van accessoires gemaakt, die niet op de begrooting stonden. De totale kosten kunnen geschat worden op 26½ millioen gulden.

Dat de handel en scheepvaart van Batavia door den aanleg der haven tot grooten bloei zijn gekomen, kan niet beweerd worden. Lossen en laden zijn nu natuurlijk veel gemakkelijker dan vroeger, maar Batavia blijft altijd een klein achterland bezitten, dat, als Tjilatjap tegelijk zee- en spoorweghaven zijn zal, misschien nog zal verminderen. Singapore ligt voor den wereldhandel gunstiger; Semarang en vooral Soerabaja hebben een grooter achterland. Als kolenstation heeft Tandjong Priok beteekenis (in 1889 68,630 ton, in 1890 77,713 ton kolenaanvoer, dalende in 1892 tot 54.504 Eng. ton). In 1890 werd door 647 stoom- en 53 zeilschepen van de haven gebruik gemaakt; in 1891 bedroegen die getallen respectievelijk 801 en 52; en in 1892 805 en 55, metende resp. 820.000 en 44.000 registertonnen.

Exploitatie van de haven. De exploitatie van de haven geschiedt van staatswege. Meermalen is er sprake geweest om die exploitatie in particuliere handen over te geven; een aanvrage tot concessie van N. P. Van den Berg en J. A. De Gelder in 1883, betreffende de geheele exploitatie in haar vollen omvang, werd afgewezen. In 1891 (Staatsbl. N° 6) werd echter een concessie verleend aan D. Croll, waarbij deze tot 1916 een gedeelte van het etablissement met alle ateliers, in erfpacht krijgt tot het exploiteeren van een droogdok. (Droogdok-Maatschappij Tandjong Priok).

Bronnen: 1°. Over de haven: Een zeehaven voor Batavia, verzameling van officieele bescheiden, uitgeg. door de Kamer van Koophandel, 1872; Schram, Opnamen en onderzoekingen voor een zeehaven te Batavia, T., der Afd. Ned. Indië v. h. Kon. Inst. van Ingenieurs 1876—77; Ind. Gids 1881. I p. 1; J. E. de Meyier, Aanleg van eene zeehaven te Tandj. Priok, T. Kon. Inst. van Ingenieurs. Verh. 1892—93, Afl. II.

2°. Over de wijze van exploitatie: Mr. N. P. Van den Berg, De haven v. Tandjong Priok, Staatsexploitatie of particulier-exploitatie, 2e druk (1883); A. J. Cohen Stuart, De opportuniteit eener concessie voor de exploitatie der Priokhaven (1883); J. De Booy, Volgzame Schildknaap of Terechtwijzing verdienende ridder? (1883).

BATIKKEN. De grondgedachte van de bewerking, die men batikken noemt, is: verven aan één stuk van weefsels, door deze achtereenvolgens in verschillende kleurstoffen te dompelen, door wier samenstelling het gewenschte patroon wordt verkregen. De grondstoffen, die hiertoe gebezigd worden, zijn in hoofdzaak lijnwaad, was en hars dooreengemengd, alsmede verfbaden. Beide eerste koopen de inlanders op de pasar of markt, de verfbaden vervaardigen zij òf zelf, òf deze zijn, althans zooverre het de blauwkuipen betreft, het eigendom van bepaalde ververs, toekang medel, die tegen genot van een zekere vergoeding, de gebatikte stoffen verven.

Het lijnwaad, dat tot het batikken gebezigd wordt, is steeds van Europeesch fabrikaat en draagt, naarmate het fijner of grover is, de volgende namen: 1° mori moeslim = fijn geweven katoen; 2° mori mentah = ongebleekt katoen; 3° mori kasar = grof geweven katoen. De tweede soort is bovendien onderscheiden in mori mentah moeslim, ook mori mentah aloes geheeten, en mori mentah kasar. Deze laatste soort wordt uitsluitend door de hoofden, die zelf batiks van mori moeslim of van mori mentah aloes dragen, tot kleeding hunner volgelingen gebezigd, terwijl de mindere man zich met mori kasar behelpt.

De maat, waarmede het katoen op de pasar verkocht wordt, is de katja of saptangan, een vierkantsmaat. Is het katoen bijv. 1 Meter breed, dan is de katja 1 M^2, heeft het 1½ Meter breedte, dan is deze 1½ M^2.

Het katoen van den handel is niet onmiddellijk tot batikken geschikt. Eerst moet het, zoo het gebleekt is, volkomen van de stijfsel, de kalk

en andere stijvende stoffen, waarmede het in den handel wordt gebracht, gezuiverd worden, wat door herhaaldelijk uitwasschen plaats heeft. Vervolgens wordt het doek, hetzij gebleekt, hetzij ongebleekt, eenige uren in kokend water gelegd, opdat het, zooals de Javaan dit uitdrukt, mateng worde. Is deze bewerking afgeloopen, dan wordt het weefsel in de zon gedroogd en daarna langs de beide breedtezijden gezoomd (didjilid) om uitrafelen te voorkomen. In de lengte is dit onnoodig vanwege den zelfkant. Nu moet de lap opnieuw gesteven worden (njekoeli), zoowel om de stof eenigszins stijf te maken als om te voorkomen, dat de daarop te brengen was vloeit (mresep). Hiertoe gebruikt men rijstwater, verkregen door uittrekking van de gewone rijstsap (boeboer of tjadin), of water dat tijdens het koken der rijst, daarvan wordt afgeschept. Opnieuw wordt nu de gesteven doek gedroogd (dipe), dan opgerold en in dien toestand op een houten plank (kemplongan) terdege met houten hamers (gandèn) of met rijststampers (aloe) geklopt (ngemplongi) om het geheel glad te maken. Thans eerst kan tot het eigenlijke batikken worden overgegaan, waartoe de nader te noemen grondstoffen en gereedschappen gebruikt worden.

1°. Het was- en harsmengsel, bestaat — althans in de afdeeling Bandjarnegara, die voor dit overzicht tot model werd gekozen — uit zes deelen malam geplak en één deel malam poetih, soms vermengd met een weinig malam ireng. De malam geplak is een mengsel van damar mata koetjing, een harssoort afkomstig van Borneo, samengesmolten met rundvet, de malam poetih zuivere bijenwas en de malam ireng, donkerkleurige was, die reeds vroeger bij het batikken dienst deed, en tengevolge van het blauwverven der stof, een donkere kleur aannam. Beide eerste soorten kan men gereed voor gebruik op de pasar koopen, de laatste echter niet, daar ieder, die batikt, genoeg malam ireng overhoudt of, zoo dit niet het geval is, wel een weinig van een bekende kan leenen.

2° een pan (wadjan) om het bovengenoemde mengsel in te smelten. Gewoonlijk is deze van ijzer; slechts minder gegoeden gebruiken een aarden pot (tjowèk).

3° de scheppertjes, om de was op het doek te brengen (tjanting), zijn vervaardigd van rood koperblik met een of meer omgebogen tuitjes aan het eene en een rieten handvat, waarin het scheppertje bevestigd is aan het tegenovergestelde einde De scheppertjes dragen, naar gelang van hetgeen er mede wordt geteekend, verschillende namen als: tjanting isèn isèn, met zeer nauw tuitje, dient tot het trekken van fijne lijnen en het maken van puntjes; tjanting kandangan met wijder tuitje, gebezigd tot het beteekenen van de batikan latar poetih, batik met wit tot hoofdkleur en de tjanting penanggang voor het vervaardigen der batikan batar ireng, waarvan zwart de hoofdkleur is; de tjanting penèmbok, met zeer wijd tuitje, ter aanvulling (nembok) der figuren, die geen kleur mogen aannemen, de tjanting penorong, met nog wijder tuitje, tot het bedekken der gedeelten, die slechts licht blauw mogen worden (mbironi); de tjanting pengada, met twee naast elkaar geplaatste tuitjes, om evenwijdige lijnen te kunnen trekken enz.

4° de djegoel, een stukje hout, aan het eene einde met een lapje omwoeld, om groote vakken met was te bestrijken.

5°. de iroes, een potlepel van klapperdop ter omroering van de samen te smelten wassoorten en tot het afscheppen der was van het water, waarin de gereede batik wordt uitgekookt.

6° een koperen pan (djadi), om de gereede batik met water in te koken, ten einde de was te doen loslaten (nglorod).

7° een hangrek (penggawangan), waarover het te batikken katoen wordt gehangen, daaraan bevestigd door middel van

8° de tjawang, een bamboeknijper, die bij rijkeren door een gebogen stuk ijzer (bandoel) vervangen wordt.

9° een houten bak (doelang), ten dienste van het ngetèli, het geven van een gelen weerschijn aan de roode kleur der batik, die de hoofden dragen.

10° een kleine tobbe (pane), van hout, koper of aardewerk, benoodigd tot het roodverven.

11° de blebes, een houten liniaal tot het vervaardigen van batikan garisan = lijnbatik.

12° de blaaspijp (semprong) om het vuur aan te wakkeren, dat tusschen drie in een driehoek geplaatste steenen (tongkoe), in een vuurtest (keren), of op een komfoor (anglo) wordt aangelegd.

Bij het batikken wordt als volgt te werk gegaan. Nadat het doek op de boven aangegeven wijze voorloopig is toebereid, legt men het patroon, dat gevolgd zal worden, onder het te batikken stuk katoen en trekt op dit laatste het patroon, door middel van potlood of houtskool door. Hiermede gereed, hangt men den doek over de penggawangan en bevestigt hem daaraan door middel van de tjawang of de bandoel, om nu met de verschillende tjantings, die met was uit de wadjan worden gevuld en als schrijfpen worden gehanteerd, op den met de linkerhand een weinig hellend gehouden doek, eerst de grovere lijnen na te trekken (ngandangi) en daarna de fijnere figuren er op te teekenen (ngrèngrèng). Is de eene zijde van den lap op deze wijze geheel beteekend, dan wordt het patroon op de keerzijde herhaald, door de doorschemerende lijnen der oorspronkelijke teekening eenvoudig na te trekken. Ten slotte worden nog alle gedeelten, die niet blauw mogen worden, met was overdekt, en daarna de doek blauw geverfd. Dit heeft plaats òf door den batikker zelf, doch slechts zelden, òf door den toekang medel. — (Zie VERVEN).

Wil men bovendien rood op de batik aanbrengen, dan wordt ter plaatse waar deze kleur zal moeten komen, de was door wrijving met behulp van water verwijderd en het doek opnieuw gesteven (disekoeli). Ditmaal doet men dit met rijstwater, vermengd met een weinig arèn-suiker en fijn gewreven randoe-bladeren, opdat de was niet zal vloeien noch te slap worden (loemèr). De plekken, die blauw moeten blijven, bedekt men echter wederom met was (mbironi). Daarna wordt het goed in de roodkuip (pane) gedompeld, die met een aftreksel van soga-bast is gevuld, zoo dikwijls als noodig is, om het de gewenschte kleur te doen aannemen (njoga). Om deze kleur constant te doen zijn, en haar tevens den gewilden paarsen gloed te geven, wordt een nieuw bad bereid, bestaande uit een mengsel van water, Javaansche suiker, sirihkalk en aluin, waarin men de batik eerst een uur lang legt (njareni) en daarna nogmaals goed uitspoelt als de vloeistof bezonken is. Na gedroogd en van de was ontdaan te zijn, is dan de batik voor het gebruik gereed. Tot wijziging dezer kleuren, alsmede tot het aan-

brengen van verschillende schakeeringen en tusschenkleuren zijn nog verschillende ingrediënten als: plantaardige stoffen, oliën, logen, enz., in gebruik, die wij echter stilzwijgend voorbijgaan, benevens bewerkingen, die den naam dragen van ngetèli, njèngkoe enz.

Wat de uitvinding van het batikken aangaat, ten onrechte werd en wordt de eer daarvan dikwijls aan de Hindoes gegeven. Waar is evenwel, dat zij van zuiver Indonesischen oorsprong is. De eerste, die op dit feit de aandacht heeft gevestigd, is Dr. Brandes, wiens betoog door wijlen Prof. G. A. Wilken nader werd bevestigd, door aan te toonen, dat het prototype dezer kunstbewerking bij de Heidensche Keós van het eiland Flores (Manggarai) wordt gevonden, een zienswijze, die later door eenige analoge feiten werd gestaafd.

Litteratuur: De Does, Toestand der nijverheid in de afdeeling Bandjarnegara. Tijdschr. v. h. Bat. Gen., dl. XXXVI (1892), blz. 9, blz. 27; Van Musschenbroek, Iets over de inlandsche wijze van katoenverven op Java en over de daarbij gebruikte grondstoffen; Pleyte, eenige aanteekeningen op de ethnographie van Flores. Indische Gids, dl. XII, 2 (1890), blz. 2584—2585 en de aldaar geciteerde werken.

BATIPOE. Vroeger een regentschap met gelijknamige hoofdplaats benoorden het meer van Singkarah; behoorde toen tot de afdeeling Agam, doch is in 1865 vereenigd met de X Kota tot een afzonderlijke afdeeling.

BATIPOE EN X KOTA. Afdeeling van de residentie Padangsche Bovenlanden, met de hoofdplaats Padang Pandjang. Deze afdeeling grenst ten w. aan de afd. Priaman van de res^ie^ Padangsche Benedenlanden, ten z. en o. aan de afd. Tanah Datar, waarvan het gedeeltelijk door het meer van Singkarah gescheiden is, en ten n. aan de afd. Agam. Op de grens met deze laatste afdeeling verheft zich de vulkaan de Singgalang, en eveneens op de noordelijke grens, waar de afdeelingen Batipoe en X Kota, Agam en Tanah Datar samenkomen, de vulkaan Merapi.

BATJAN. Eiland in de Moluksche zee, gelegen tusschen 0°13′ en 0°55′ Z. B. en 127°22′ en 128° O. L., ten westen van het zuidelijk schiereiland van Halmaheira, waarvan het door Straat Patientie gescheiden is; het is 50 □ geogr. mijlen groot en het belangrijkste van alle tot het gelijknamige sultanaat behoorende eilanden.

De kust is niet heel regelmatig en vormt verscheidene kleine inhammen, met eene diepere baai aan de westkust, waar nabij het strand een goede reede wordt aangetroffen. Het noordelijk gedeelte van het eiland bestaat uit door vlakten afgewisselde heuvels, waarvan enkele toppen zich tot een geringe hoogte verheffen; maar meer zuidwaarts stijgt het terrein voortdurend om over te gaan in een ± 4500 voet hoogen berg, welke onder den naam van Sibéla bekend is; meerdere rivieren stroomen naar zee af, waaronder de Amasing, Mombia, Soengei Poean, e. a.; de hier en daar gevonden wegen zijn, die der hoofdplaats uitgezonderd, niet meer dan voetpaden.

De bodem is bedekt met zwaar geboomte, dat uitmuntend timmer- en meubelhout oplevert, in de moerassige vlakten afgewisseld door sagoebosschen, en nabij de zee een ontelbare menigte klapperboomen. Van delfstoffen zijn er steenkolen en goud aanwezig.

Kleine aanplantingen daargelaten, legt de bevolking zich weinig op den landbouw toe.

Op dit eiland hebben herhaaldelijk particuliere ondernemingen hare krachten tot exploitatie beproefd; zóó sedert 1882 de Batjan-Exploitatie-maatschappij (Zie CULTUUR-MAATSCHAPPIJEN), die echter evenmin als de andere noemenswaardig winst behaalt. De bodem heet zeer vruchtbaare maar nog nooit is goed onderzocht voor welke cultuur zich die het best leent, en de noodzakelijke aanvoer van werkkrachten is altijd een groot bezwaar.

De eenige negorij van eenig aanbelang is de hoofdplaats Laboeha, waar op de kleine kuststrook, die het gouvernementsgebied uitmaakt, ten getale van 3 à 400 zielen de inlandsche christenen wonen; zij behooren tot het ressort van den hulpprediker te Ternate en hebben een steenen kerk, met het fortje Barneveld de eenige noemenswaardige gebouwen; ook zijn aldaar gevestigd de afstammelingen der in 1856 uit Toboengkoe verhuisde lieden.

Grenzende aan deze negorij ligt de sultanswijk, alwaar nevens de hoofden eenige Chineezen verblijf houden. Het getal sultansonderdanen zal ± 1200 bedragen: zij zijn een sterk vermengd ras, wel eene eigene taal sprekende, maar door geen bijzondere kenteekenen of gebruiken van andere eilandbewoners onderscheiden, en allen mohammedanen; onder hen vindt men vele opiumschuivers. Zij leven vooral van de vischvangst en houden zich hiertoe, en tot het inzamelen van boschproducten korter of langer tijd op de nabijgelegen eilanden op.

Zie over, Batjan, behalve de werken over de Molukken van Bleeker, v. d. Crab en Von Rosenberg: J, G. Brumund, Fragment mijner reis door de Molukko's, Tijdschr. v. h. Bat. Gen. XIV; Bernelot Moens, Natuurk. Tijdschr. v. Ned.-Ind. XII; Eene maatschappij tot ontginning van Batjan, Ind. Gids 1880, Dl. II; M. E. F. Elout, Journaal eener reis en bezoek aan de Batjan-eilanden, Tijdschr. van Ned.-Indië 1881 II.

BATJAN. Sultanaat, behoorende tot de residentie Ternate en bestaande uit het eiland Batjan en omliggende eilanden, waaronder Lata-Lata, Tawali, Batang Lomang of Poeloe Obit en Mandioli de voornaamste zijn. Het is in omvang en bevolkingssterkte het kleinste der drie sultanaten, onder dit gewest ressorteerende, en het geheele getal der bewoners zal 3000 niet te boven gaan.

Ofschoon dit niet met zekerheid kan worden gezegd, mag men aannemen dat, ongeveer terzelfdertijd als zulks in Ternate en Tidore plaats vond, het te Batjan regeerend hoofd met zijn overgang tot den mohammedaanschen godsdienst den titel van Sultan aannam, en zijn zetel vestigde aan de oevers van het riviertje Amasing, nabij het tegenwoordige Laboeha, alwaar de Portugeezen kort na hunne komst een sterkte bouwden, die later in handen der Spanjaarden overging. Het eiland kwam in 1609 in het bezit der Hollanders, nadat het Spaansche fort den 25^en^ November van dat jaar door Simon Jansz. Hoen met behulp der Ternatanen was vermeesterd, en daarop de vorst zijn onderwerping aanbood. Het veroverde fort ontving den naam van Barneveld, en als eerste gezaghebber trad de Onderkoopman Adriaan Van der Dussen op. Als gevolg van die overwinning, kwam den 10^en^ December een of- en defensief verbond tot stand, waarbij partijen

beloofden elkander hulp en bescherming te verleenen tegen de Castilianen en Portugeezen, en aan de O. I. Compagnie de uitsluitende handel in nagelen verzekerd werd. Bij opvolgende contracten is steeds ook ten aanzien van dit sultanaat meerdere machtsuitbreiding verkregen; de laatste overeenkomst werd gesloten met Sultan Mohammad Çadik Sah, die in Juli 1862 tot die waardigheid werd verheven. Na zijn overlijden in Februari 1889 is geen nieuwe Sultan benoemd, en wordt het bewind tijdelijk waargenomen door een commissie uit de landsgrooten, onder leiding van den te Laboeha gevestigden controleur; welke regeling gezegd wordt zeer in het belang der bevolking te werken, daar nu door dien ambtenaar de handelingen der hoofden beter kunnen worden gecontroleerd.

Tegenover den opperheer heeft Batjan onder de Moluksche vorsten steeds de derde plaats ingenomen; het rijksbestuur is er op dezelfde wijze ingericht als bij de sultanaten Ternate en Tidore, met dit verschil, dat alles maar op kleine schaal geschiedt. Ook door de geringe bevolking, die bovendien vrij verspreid woont, is het gezag van den Sultan gering. Meerdere vorsten hebben vroeger en later getracht aanspraken te doen gelden op naburige streken of eilanden; maar daar de aangevoerde bewijsgronden in den regel zwak waren, hebben die nimmer vergrooting van het gebied ten gevolge gehad. De zuidelijker gelegen Obi-groep is reeds in 1683 aan de O. I. Compagnie verkocht.

BATJANG. BAT. MAL. Zie KAWÈNI.

BATOE. Maleisch woord, dat steen, rots beteekent, ook bij het optellen in gebruik is, en vaak gebezigd wordt in namen van plaatsen enz. Gewoonlijk behoort daarbij nog gevoegd te worden goenoeng (berg), poeloe (eiland), tanah (land) enz.

BATOE. Contrôle-afdeeling met gelijknamige hoofdplaats, gelegen op het hoogland van dien naam, vormende de meest westelijke onderafdeeling van de afdeeling Malang der residentie Pasoeroean. Zij omvat de districten Penanggoengan en Ngantang.

BATOE. Hoogland in de afd. Malang van de resie Pasoeroean, gevormd door de zuidelijke helling van den Ardjoeno en den noordelijken voet van den Kawi, gaat aan de oostzijde over in de lager liggende vlakte van Malang, terwijl het aan de westzijde door den bergrug Radjek-wesi wordt begrensd, die het van het hoogland van Bakir en Ngantang scheidt.

BATOE. (GOENOENG) Naam van het gebergte, dat de grens vormt tusschen Koetei en de Doesoen- en Dajaklanden, en waarvan de toppen o. a. de namen dragen van Batoe ajoek, Batoe ajouw, Batoe lesong, enz.

BATOE. (OEDJONG) 1°. Noordelijkste punt van Japara, tegenover Poeloe Mandelika. 2°. Een vrij steil voorgebergte, de grens vormende tusschen de Noorderdistricten van Celebes en Tanette.

BATOE API. Belangrijke zijrivier der Martapoera, Borneo's Zuiderafdeeling, meer onder den naam van Riam Kiwa bekend. Zie aldaar.

BATOE-BARA. Stroomgebied van de rivier van dien naam, die in twee hoofdarmen, — de Batoe-bara kanan en kiri — in de Bataklanden ontspringt, en ten n. van Assahan met een diepte van 3 M. en een breedte van 120 tot 150 M. in zee valt. De breedere en diepere B. kiri behoort tot de bevaarbare rivieren; tot Lalang heeft zij eene gemiddelde diepte van 3,5 M., tot Lima Kapas van 3 M. Zij kan tot 1½ uur roeiens voorbij Rawa bevaarbaar worden gemaakt voor prauwen van 20 kojangs. Deze streken vormen eene afdeeling van de residentie O.kust van Sumatra, met de hoofdplaats Laboean Roekoe, die ingesloten ligt tusschen de afdeelingen Deli ten n. en Asahan ten z. en wat oppervlakte aangaat, de kleinste afdeeling is van de residentie Oostkust van Sumatra. Zij bevat het stroomgebied van de riviertjes Pegoeroean, Balaban, Gamboes en Balé of Salem. Het eigenlijke Batoe-bara is een confederatie van vijf staatjes, tot 1884 onderhoorigheden van Siak: de Soekoes Tanah datar, Lima poeloeh, Lima laras, Pasisir en de kampong Bogah. Aan het hoofd staan soekoe-hoofden (datoe's), die onder zich toengkats hebben, over een of meer kampongs gesteld, door wier tusschenkomst alle bevelen aan de bevolking gegeven worden en die door sokongs worden bijgestaan. De landschappen Si Parre-Parre en Pagoerawan, die vroeger onder Assahan stonden, en Tandjoeng, behooren ook tot deze afdeeling en staan eveneens onder datoe's. Sedert 1888 en 1889 hebben de landschappen Tandjoeng kasau en Siantar, en sedert 1891 het Bataksche rijkje Tanah Djawa, het Nederl. oppergezag erkend, en zijn die streken bij de afdeeling Batoe-Bara gevoegd. Zie De Scheemaker, Nota betreffende Batoebarah. T. v. h. Bat. Gen. XVII. blz. 461 vlg.; Over de rivier Batoe-bara, Zie aldaar bl. 414 vlg.

BATOE-BATOE, ook wel **PANINTJONG** genaamd. Hoofdkampong van het vasalrijkje Mario-ri-awa (Celebes), gelegen nabij den zuidwestelijken oever van het meer van Tempé.

BATOE BERAGONG. Plaats in Tanah datar (Pad. bovenl.) aan het gebergte ten n. van het meer van Singkarah, bekend door de daar gevonden oudheden, het eerst beschreven door R. Friederich, Verh. v. h. Bat. Gen. XXVI. bl. 19.

BATOE BERTIKAM. (Doorstoken steen). Onder dezen naam is een steen bekend, rustende op een hoop kleinere steenen, die in zijn bovenste gedeelte een gat heeft dat door en door loopt en er uitziet, alsof het door een steek met een recht zwaard is veroorzaakt. Deze steenhoop ligt ruim één uur gaans z.w.waarts van Fort Van der Capellen, en is bekend uit de legenden van Menang-kebo (Zie op dat woord).

BATOE BESOERAT. Plaats, uit verschillende kleinere en grootere dorpen bestaande, aan de Batang Kampar, een o. zijtak der Kampar Kanan, in de afdeeling L. Kota van de Padangsche Bovenlanden, en waar een gouv. woning, roemah post, aan reizende ambtenaren goede gelegenheid tot verblijf aanbiedt. Zij ontleent haren naam (beschreven steen) aan een steen in de buurt; van het schrift is echter niets meer te zien. Wegen voeren van hier naar Batoe Gadjah en Kota Baroe. T. Aardr. Gen. 2e Ser. II bl. 215; Everwijn in Jaarb. v. h. Mijnwezen in N. O. I. 1874. I. bl. 109.

BATOE BOEA. Berg op Boeroe, 1410 M. hoog, en door de bevolking als heilig beschouwd. Beschreven door K. Martin, Reisen i. d. Molukken, bl. 381—384.

BATOE BRAH. Een van de bij de resie Benkoelen ingedeelde landschappen der Ranau-districten, en thans ressorteerende onder Kroë.

BATOEDAA. District van de onderafdeeling Limboto der tot de residentie Menado behoorende

assistent-residentie Gorontalo, met 4245 zielen, onder een Marsaolé (districtshoofd).

BATOE-EILANDEN. Een groep van 3 grootere en 48 kleine eilanden, behoorende tot de eilandenreeks, die zich bewesten Sumatra uitstrekt. Deze groep ligt tusschen 0°10′ N.B. en 0°45′ Z.B. en 97°50′ en 98°35′ O.L. De drie hoofdeilanden zijn Pingi, Tanah Masa en Tanah Bala, welke echter onbewoond zijn. Slechts een twintigtal der kleinere zijn bewoond. Deze eilandengroep behoort administratief tot de afdeeling Ajer Bangis van de Padangsche Benedenlanden, en vormt daarvan een onder-afdeeling, waarvan de besturende ambtenaar, een controleur, gevestigd is op de hoofdplaats Tello op het eilandje Siboeasi, bewesten Tanah Masa. Op het zuidelijkste eiland van deze groep, Poeloe Bodjo genaamd, bevindt zich een vuurtoren. De groep is door de straat van Si Beroet gescheiden van de z.o.lijk liggende Mentawi-eilanden.

De bevolking is grootendeels van Niasschen oorsprong, gedeeltelijk van Maleische en Boegineesche afkomst, terwijl er ook eenige Chineesche handelaren gevestigd zijn. De uitvoer bestaat uit: hout, waarvan men goede soorten op deze eilanden aantreft, kamfer, hars, copra, karet, gedroogde visch en tripang. In 1850 werd de schoener-brik „Dolfijn" naar deze eilanden gezonden om er de orde te herstellen, daar de bevolking verzet tegen het bestuur had gepleegd.

Litteratuur: Tijdschr. v. N. I. III Deel I. bladz. 313—371 en XV Deel II bl. 81—97.

BATOE GADJAH. Landschap, behoorende tot de confederatie Tapoeng Kiri, wier hoofden den Sultan van Siak als hun heer beschouwen of zich onder zijne bescherming stellen. Het landschap grenst aan Petapahan, Tapoeng kanan, de onafhankelijke V Kota, Kebon en Tandoen; de bevolking is verdeeld in 4 soekoe's, elk onder een panghoeloe staande. Een dezer hoofden is tevens bandahara, die het landschap naar buiten vertegenwoordigt. Zie H. A. Hijmans van Anrooy, Tijdschr. v. h. Bat. Gen. XXX bl. 361. De gelijknamige hoofdkampong is een klein plaatsje op een ongev. 40 M. hoogen heuvel gelegen aan den rechteroever der Tapoeng kiri, die met de Tapoeng kanan de Siak-rivier vormt, en zelfs bij lagen waterstand voor vaartuigen van 2½ voet diepgang bereikbaar is. Zie J. A. van Rijn van Alkemade, T. Aardr. Gen. IIe Serie II m. u. a. bl. 208. Eene ruïne uit den Hindoe-tijd, weinig meer dan een puinhoop van baksteen, wordt in de buurt der kampong gevonden. T. Bat. Gen. XXXV bl. 51.

BATOE GADJAH. Hoogte, waarop het residentie-huis te Ambon gelegen is.

BATOEI. Naam gegeven aan het district Mandono, oostkust van Celebes, behoorende tot het rijk Bangaai.

BATOE KAHOE. Gewoonlijk Piek van Tabanan genoemd, bergtop op het eiland Bali, ongev. 2300 M. hoog.

BATOE LAKAËLA. Bergtop, aan de noordkust van Ceram tot aanmerkelijke hoogte (misschien wel 1000 M.) oprijzende, en de voortzetting van den rug waartoe de 6 à 700 M. hooge Massohi behoort. Beschrijving bij Martin, Reisen i. d. Molukken, bl. 167 en 172.

BATOELAPPA. Landschap op Celebes, behoorende tot het bondgenootschap Masenrempoeloe, naar schatting groot 80 à 100 □ palen, grenzende ten n. aan Enrekang en Letta, ten o. aan Kassa, ten z. aan Sawietto en ten w. aan straat Makassar. Het is verdeeld in de districten Batoelappa; Talloempanoewa, Patirowang en Pondjieng; Tapporang; Waroe; Pasolengang; Baraba; Wietoëng; Boengieng, dat vroeger tot Sawietto behoorde, doch ongeveer een eeuw geleden aan Batoelappa werd afgestaan; en het vasalstaatje Lampa. De voornaamste rivier is de Boengieng, een tak der Sadang, die in het gebergte van Toradja ontspringt en in de baai van Boengieng uitwatert. Zij is tot een paal landwaarts in bevaarbaar voor inlandsche prauwen en tot Enrekang, op ongev. 15 palen, voor sampangs. De andere watertjes, die allen op den berg Tirasa ontspringen, zijn van geen belang. Het terrein is zwaar bergachtig, alleen langs de kusten in Boengieng vindt men een vrij groot vlak terrein. De voornaamste bergtoppen, ter hoogte van 1500—4000 voeten, zijn Tirasa, Baroekkoe, Tamattee, Panenong, Ranja, Doekalang, Parisi en Patoempoe. De bevolking, op ongev. 3000 zielen geschat, is van Boegineeschen oorsprong, doch weinig actief, en verdeeld in vrijen en slaven. De landbouw bestaat er vooral in de teelt van djagoeng, een weinig padi, aardvruchten, en de aanplant van klappers en kemiri; ook wordt nog wat tabak, indigo en langa verbouwd. De bosschen leveren veel deugdzaam timmerhout op. De visscherij is van weinig beteekenis, evenals de nijverheid, die zich bepaalt tot het weven van grove doeken en het maken van matjes enz. van lontarbladeren. De handel is eveneens gering en hoofdzakelijk ruilhandel; sedert eenigen tijd wordt echter eene zekere hoeveelheid koffie uit Letta en Toradja aangebracht (gemiddeld, 3000 pikols) die onder den naam van Boengieng-koffie naar Makassar wordt uitgevoerd. Aan het hoofd van het bestuur staat eene vorstin, met den titel Aroeng, door den rijksraad (hadat) gekozen en ontslagen, welke uit den Soelewatang en 2 Pabitjaras, (Aroe Lampa, bestuurder van het vasalstaatje en Matowa Kalaoe) bestaat. Mindere hoofden zijn galarangs, matowas en djannangs, die door het kampongvolk gekozen en door den hadat aangesteld en ontslagen worden. (Zie V. Braam Morris, T. v. h. Bat. Gen. XXXVI bl. 185 vlg.)

BATOE LITJIN. Landschap op Borneo's oostkust, doorstroomd door de gelijknamige rivier, welke zich in de straat van Poeloe Laut ontlast. Het landschap, in 1845 aan den vorst van Koesan afgestaan, behoort thans tot de 8, aan inlandsche hoofden ter besturing gegeven landschappen, welke tot Tanah Boemboe gerekend worden. Zie verder TANAH BOEMBOE.

BATOELOEWANG. Eilandje bewesten de z. punt van Saleyer, en daaronder ressorteerende.

BATOE NA DOEA. District (koeria) van de onderafdeeling Angkola (Djoeloe en Djaï) der afdeeling Mandaïling en Angkola van de residentie Tapanoeli, met gelijknamige districtshoofdplaats, gelegen op korten afstand benoorden de residentiehoofdplaats Padang Sidempoean aan den weg naar Sipirok.

BATOE-POETÉ. (Witte steen). Rivier op de westkust van Celebes, grensrivier tusschen Soppeng en Sidenreng, en bij Oedjong Batoe-poeté in zee vallende. Een gelijknamige kampong ligt aan deze rivier.

BATOE POETIH. (Witte steen). Berg in noordel. Centraal-Sumatra, 5 K.M. westelijk van Seliki, hoog 1187 M.

BATOER. District van de afdeeling en het

regentschap Bandjarnĕgara van de residentie Banjoemas, met gelijknamige districtshoofdplaats, 1624 meters boven den zeespiegel, aan den voet van den Goenoeng Petarangan. Het district vormt den uitersten oosthoek van genoemd gewest. Onder de merkwaardigheden van het district behooren het meertje Telaga Dringo (Zie DRINGO), de Soemoer Djolo Toenda (Zie DJOLO TOENDA) en het beruchte Doodendal (Zie DOODENDAL). Van uit de districtshoofdplaats Batoer, 1624 M. boven den zeespiegel gelegen, een welvarend plaatsje, waar veel Chineezen gevestigd zijn, die zich in hoofdzaak bezighouden met het opkoopen en verwerken van Javaansche tabak, leidt een goede weg naar het plateau van het Diënggebergte, en heeft daarom de bestijging van dien berg meestal van Batoer uit plaats. Behalve inlandsche tabak, worden in het district Batoer ook veel Europeesche groenten gekweekt.

BATOER. Ingestorte vulkaan op het eiland Bali, behoorende tot de meest oostelijke groep van het vulkanisch gebergte van dat eiland. Het vulkanische centraalgebergte van Bali hangt door de hoogvlakte van Tjator met dezen vulkaan samen. Overeenkomst vertoonende met de Tenggergroep, bestaat G. Batoer uit een 1200 tot 2250 M. (G. Abang, oostrand) oploopend ringgebergte van trachiet. Hier binnen een vlakte, 1000 M. boven de zee liggend. In het midden verheft zich de eigenlijke nog werkende eruptie-kegel G. Batoer met twee topkraters, door een rand gescheiden, en eenige zijkraters, waaruit lava is gevloeid. Uit den top is slechts zand en asch gekomen. Aan de oostkust ligt een heilig meertje. Aan de zuidkust van den centralen top ligt de Kampong Batoer met den tempel (Roemah Dewah).

Bronnen: Zollinger, Het eiland Bali, in Tijdschr. v. N. I. VII; en in Bijdr. t. t. l. en vlk. 3e Ser. I bl. 497 vlg.; De Seijff, De Vulkaan Bator op Bali, in Nat. T. v. N. I. VIII, p. 119.

BATOER. (GOENOENG) Berg in de res^ie Bantam op Java, die met den Goenoeng Gedé het n.w.lijk voorgebergte van Java vormt, dat zijn noordelijksten uitlooper in St. Nikolaas-punt heeft, en o. en w.waarts besloten wordt door de Bantam-baai en Straat Soenda. Deze berg is ongeveer 680 M. hoog.

BATOE-RADJA. Hoofdplaats van de onderafdeeling Ogan Oeloe en Enim der afdeeling Komering en Ogan Oeloe, Enim en de Ranau-districten van de res^ie Palembang, gelegen aan de Ogan-rivier, ter plaatse waar die de Aëk Langkajap opneemt.

BATOE ROESA. Hoofdplaats der afdeeling Merawang, eiland Banka.

BATOE SANGKAR. Inlandsche naam van de hoofdplaats van Tanah datar, Fort Van der Capellen. Deze naam, die vogelkooi-rots beteekent, zou afgeleid zijn van eenige rotsen, vol spleten en gaten, in de buurt gelegen, en op een vogelkooi gelijkende.

BATOE-TAMPATOENG. Gebergte op de grens tusschen Koetei en de Berousche landen in de Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo. De hoogste top verheft zich tot 1586 M.

BATOE TINAGAT. Rots aan de n.lijke grens van de St. Lucia-baai, aan de o.kust van Borneo, op 4° 21′ N.B., vroeger de n.lijke grens van ons gebied in die streken, en ten teeken daarvan de Nederlandsche vlag dragende. Bij verdrag van 20 Juni 1891 werd de grens echter eenigszins meer z.waarts getrokken, en dit gedeelte aan Engeland afgestaan. Zie P. A. v. d. Lith, in de Gids van 1891. IV. bl. 470 vlg.

BATOETOE. Naam op de Aroe-eilanden voor *Ptilonorhynchus melanotis*, een *Speelvogel*: deze soort wordt nergens anders gevonden. De speelvogels bouwen in den paartijd lusthoven, die zij opsieren met allerlei blinkende of fraai gekleurde voorwerpen. De naam is eene geluidsnabootsing.

BATOE-TOELIS. (Beschreven steen). Kampong nabij Buitenzorg, alwaar zich sedert eenige jaren een reconvalescenten-gesticht voor beri-berilijders bevindt. De kampong ontleent zijn naam aan eenige zich daar bevindende oudheden uit den tijd van Padjadjaran, waaronder een beschreven steen, waarvan een beschrijving door Brumund in de Verhandelingen v. h. Bat. Gen. XXXIII. 52 gevonden wordt. Zie OUDHEDEN. In de buurt van deze plaats zou de slag gestreden zijn, waarin het rijk van Padjadjaran vernietigd werd.

BATOEWANGI. District van de afdeeling Soekapoera-kolot, regentschap Soekapoera, van de residentie Preanger regentschappen, met districtshoofdplaats Tjikadjang, tevens standplaats van een controleur. In dit district zijn ruim 3650 bahoes grond in erfpacht uitgegeven, waarop hoofdzakelijk kina en koffie worden geteeld.

BATOK. (GOENOENG) Top van het Tenggergebergte. Zie aldaar.

BATOK LAOET (IKAN). Zie KATOENKO (IKAN).

BATRACHUS. PISCES, ACANTHOPTERYGII, BATRACHIDAE. Zie ANGIK.

BATTANG MATE. Regentschap op het eiland Saleyer. (Zie SALEIJER).

BAUD (GUILLAUME LOUIS). Geb. 27 Dec. 1801 te 's Gravenhage, trad in 1823 in Indischen dienst, waar hij als secretaris der residentie Kedoe (1830), als resident van Kediri (1833) en van Semarang (1838) en sedert 1841 als Directeur der cultures groote diensten aan den lande bewees. In 1845 ging hij met verlof naar Nederland en werd op 21 Nov. 1848 tot Minister van Koloniën benoemd, doch legde dit ambt reeds in Juni 1849 neder, tengevolge van een verschil van meening tusschen hem en zijne ambtgenooten over de gedragslijn, tegenover de Handelmaatschappij bij het verstrijken van het consignatie-contract te volgen. Niet lang na zijn aftreden als Minister werd hij tot Staatsraad in buitengewonen dienst benoemd. In 1867 werd hij tot Kon. commissaris bij de Handelmaatschappij aangesteld, en bleef 5 jaar als zoodanig werkzaam. Hij overleed te 's Gravenhage den 5 Jan. 1891. Zie Guill. Louis Baud door H. D. Levysohn Norman in Eigen Haard. 1891. bl. 694 vlg.

BAUD (JEAN CHRÉTIEN). Een der meest beteekenende Nederl.-Indische staatslieden, die èn als hoofd van het bestuur in Indië, èn als Minister van Koloniën grooten invloed op het lot van Ned.-Indië heeft uitgeoefend. Geboren te 's Gravenhage den 23 Oct. 1789 trad hij reeds in 1804 als cadet-surnumerair bij de marine in dienst, werd in 1810 tot waarnemend secretaris bij den benoemden G.-G. Janssens aangesteld en vertrok met dezen naar Java, waar hij in 1811 bij den burgerlijken dienst overging, en getuige was van de hervormingen, door Raffles en de Commissarissen-Generaal op Java ingevoerd. Als Algemeen Secretaris stond hij sedert 12 Jan. 1819 Van der Capellen ter zijde, doch werd reeds 23 Aug. 1821

als zoodanig op zijn verzoek ontslagen, daar hij naar Nederland wilde terugkeeren. Daar maakte hij zich o. a. verdienstelijk bij de oprichting der Ned. Handelmaatschappij, waarin hij, als lid en secretaris der commissie, aan het ontwerpen der „artikelen van overeenkomst" groot aandeel had (1824). Bij het oprichten van het Ministerie van Nationale Nijverheid en Koloniën werd Baud in datzelfde jaar daarbij benoemd tot Directeur voor de zaken der O.-I. bezittingen, terwijl hij in 1825, toen het beheer der Marine bij dat Ministerie werd gevoegd, als Directeur voor de zaken van koloniën ook de West-Indische koloniën onder zijne leiding kreeg. Daar werkte hij samen met den Minister Elout, maar verleende ook na het aftreden van dezen bewindsman onder diens opvolgers zijn hulp tot de invoering van het cultuurstelsel van Van den Bosch. Toen deze naar het moederland wilde terugkeeren, viel de keuze des Konings op Baud, en werd hij uitgenoodigd eene zending naar Ned.-Indië op zich te nemen, met het doel den Gouv.-Gen. de gelegenheid te geven spoedig naar Nederland terug te keeren. In afwachting van 's Konings nadere beschikking, zou hij het bestuur uit handen van Van den Bosch overnemen en inmiddels zorgen voor de ongekrenkte handhaving van de inrichtingen, door dezen tot stand gebracht. Baud verklaarde zich daartoe bereid gedurende een zeer korten en vooraf bepaalden tijd, die op hoogstens 2 jaar gesteld werd. Den 23 Jan. 1833 trad hij op als Vice-President der Hooge Regeering, in welke betrekking hij de werkzaamheden vervulde, overeenkomende met die van eenen Luitenant-Gouv.-Generaal: het bijwonen der vergaderingen van de Regeering, het bekleeden van het voorzitterschap, telkens wanneer de Gouv.-Gen. niet tegenwoordig was, en eindelijk het voorbereiden der behoorlijke afdoening van alle zoogenaamde dagelijksche zaken, voor dat deze aan de beslissing van den Gouv.-Gen. werden onderworpen. Nadat Van den Bosch op 27 Juni 1833 de waardigheid van Commissaris-Generaal had aanvaard, trad Baud den 2en Juli als Gouverneur-Generaal *ad interim* op, en stond als zoodanig eerst onder Van den Bosch, en later na diens vertrek (2 Febr. 1834) alleen aan het hoofd der Indische Regeering. Met getrouwheid volbracht hij de hem opgedragen taak. Zijn naam is onafscheidelijk verbonden aan de consequente uitbreiding der grondbeginselen van het stelsel door Van den Bosch ontworpen, al liet hij geene gelegenheid voorbijgaan om de bezwaren, aan dat stelsel verbonden, zooveel mogelijk te temperen.

Niettegenstaande den aandrang uit Nederland, o. a. ook door Van den Bosch als Minister van Koloniën, aangewend om Baud over te halen zijn verblijf in Ned.-Indië te verlengen, wenschte deze niet langer aan het hoofd van het bestuur aldaar te staan, dan gedurende eenige maanden, die gevorderd mochten zijn om eenen opvolger de noodige inlichtingen te verschaffen. Als die opvolger werd de Generaal De Eerens aangewezen, die echter aanvankelijk (sedert 5 Maart 1835) slechts als Luit.-Gouv.-Generaal onder Baud werkzaam was, totdat deze den 29 Febr. 1836 het bewind nederlegde en naar Nederland terugkeerde. Daar werd hem, die reeds spoedig na zijn terugkomst tot Staatsraad in buitengewonen dienst benoemd was (3 Oct. 1836), den 13 Juni 1838 zitting in den Raad v. State verleend, nadat hij reeds bij zijne benoeming tot Staatsraad in buitengew. dienst in betrekking gesteld was tot den Minister, die verplicht was het advies van Baud in te winnen omtrent alle punten van koloniale wetgeving en algemeen bestuur, mitsgaders omtrent alle verordeningen, voorschriften en bepalingen, rakende de algemeene koloniale belangen, voor zooverre die in het moederland een onderwerp van behandeling zouden uitmaken.

Tengevolge van de verwerping van het wetsvoorstel om op de overzeesche bezittingen eene schuld te vestigen van *f* 56.000.000, verzocht V. d. Bosch zijn eervol ontslag, dat hem bij Kon. Besluit van 25 Dec. 1839 verleend werd, terwijl Baud bij datzelfde besluit met ingang van 1 Januari 1840 tot Minister van Koloniën *ad interim* benoemd werd, gevolgd op 21 Juli 1840 door zijne benoeming tot Minister van Marine en van Koloniën, met ingang van 10 Aug. 1840, en na de afscheiding van Marine van dat Departement door zijne aanstelling tot Minister van Koloniën (23 Oct. 1841) met ingang van 1 Jan. 1841. In deze betrekkingen betoonde hij zich een bij uitstekendheid bekwaam staatsman, die echter volstrekt vasthield aan het beginsel, dat de eenhoofdige regeering de eenige is, die past voor koloniën en overzeesche bezittingen, welke de hoofdstoffen in zich bevatten van een zelfstandig bestaan, terwijl naar zijne meening het verlies dier koloniën een dreigend gevaar werd, wanneer in deze de zoogen. constitutionneele begrippen heerschten en aan die begrippen werd toegestaan zich in de koloniën te doen gelden. Eenheid in beslissing en eenheid in uitvoering waren naar zijne overtuiging de hoofdvereischten van elk koloniaal regeeringsstelsel, waarop zoo min mogelijk inbreuk moest worden gemaakt. Aan den eenen kant koesterde hij dus de innige overtuiging, dat zoolang men de bestaande Aziatische vormen van bestuur op Java wilde behouden en deze dienstbaar maken aan de instandhouding van een stelsel van gedwongen arbeid, de eenige hefboom kon zijn alleenheersching, dien men in geen opzicht verzwakken of verkorten moest. Doch daarentegen was hij evenzeer overtuigd van de waarheid, dat eene autocratische regeering, om duurzaam te zijn, de driften en hartstochten aan banden moet weten te leggen van de ambtenaren, door haar als werktuigen gebruikt, behoorende de autocraat de groote macht, welke hij verplicht was op zijne beurt aan zijne vele ondergeschikten af te staan, wijselijk, ter voorkoming van misbruik, te omringen met eigenaardige waarborgen, welke evenwel met het (autocratische) regeeringsstelsel in harmonie moesten zijn.

Vele en gewichtige maatregelen werden tijdens het Ministerie van Baud genomen. Wij noemen hier slechts de regeling van de betrekkingen tusschen de Regeering en de Handelmaatschappij door de zoogenaamde Consignatie- en Kapitalisatiecontracten (Zie HANDELMAATSCHAPPIJ), de instelling der commissie tot onderzoek der remises, de regeling van de opleiding der ambtenaren voor Ned.-Indië (Zie OPLEIDING VAN AMBTENAREN), de regeling van het Indische muntwezen (Zie MUNTWEZEN), de verbetering in sommige Gouvts-cultures aangebracht, en de terugtrekking van het Ned. gezag uit een groot gedeelte van de Oostkust van Sumatra. Tengevolge van de politieke gebeurtenissen van 1848 diende het Ministerie, waartoe Baud behoorde, den 15den Maart van dat jaar zijn ontslag in, dat den 25sten daar-

regentschap Bandjarnëgara van de residentie Banjoemas, met gelijknamige districtshoofdplaats, 1624 meters boven den zeespiegel, aan den voet van den Goenoeng Petarangan. Het district vormt den uitersten oosthoek van genoemd gewest. Onder de merkwaardigheden van het district behooren het meertje Telaga Dringo (Zie DRINGO), de Soemoer Djolo Toenda (Zie DJOLO TOENDA) en het beruchte Doodendal (Zie DOODENDAL). Van uit de districtshoofdplaats Batoer, 1624 M. boven den zeespiegel gelegen, een welvarend plaatsje, waar veel Chineezen gevestigd zijn, die zich in hoofdzaak bezighouden met het opkoopen en verwerken van Javaansche tabak, leidt een goede weg naar het plateau van het Diënggebergte, en heeft daarom de bestijging van dien berg meestal van Batoer uit plaats. Behalve inlandsche tabak, worden in het district Batoer ook veel Europeesche groenten gekweekt.

BATOER. Ingestorte vulkaan op het eiland Bali, behoorende tot de meest oostelijke groep van het vulkanisch gebergte van dat eiland. Het vulkanische centraalgebergte van Bali hangt door de hoogvlakte van Tjator met dezen vulkaan samen. Overeenkomst vertoonende met de Tenggergroep, bestaat G. Batoer uit een 1200 tot 2250 M. (G. Abang, oostrand) oploopend ringgebergte van trachiet. Hier binnen een vlakte, 1000 M. boven de zee liggend. In het midden verheft zich de eigenlijke nog werkende eruptie-kegel G. Batoer met twee topkraters, door een rand gescheiden, en eenige zijkraters, waaruit lava is gevloeid. Uit den top is slechts zand en asch gekomen. Aan de oostkust ligt een heilig meertje. Aan de zuidkust van den centralen top ligt de Kampong Batoer met den tempel (Roemah Dewah).

Bronnen: Zollinger, Het eiland Bali, in Tijdschr. v. N. I. VII; en in Bijdr. t. t. l. en vlk. 3e Ser. I bl. 497 vlg.; De Seijff, De Vulkaan Bator op Bali, in Nat. T. v. N. I. VIII, p. 119.

BATOER. (GOENOENG) Berg in de res^ie^ Bantam op Java, die met den Goenoeng Gedé het n.w.lijk voorgebergte van Java vormt, dat zijn noordelijksten uitlooper in St. Nikolaas-punt heeft, en o. en w.waarts besloten wordt door de Bantam-baai en Straat Soenda. Deze berg is ongeveer 680 M. hoog.

BATOE-RADJA. Hoofdplaats van de onderafdeeling Ogan Oeloe en Enim der afdeeling Komering en Ogan Oeloe, Enim en de Ranau-districten van de res^ie^ Palembang, gelegen aan de Ogan-rivier, ter plaatse waar die de Aëk Langkajap opneemt.

BATOE ROESA. Hoofdplaats der afdeeling Merawang, eiland Banka.

BATOE SANGKAR. Inlandsche naam van de hoofdplaats van Tanah datar, Fort Van der Capellen. Deze naam, die vogelkooi-rots beteekent, zou afgeleid zijn van eenige rotsen, vol spleten en gaten, in de buurt gelegen, en op een vogelkooi gelijkende.

BATOE-TAMPATOENG. Gebergte op de grens tusschen Koetei en de Berousche landen in de Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo. De hoogste top verheft zich tot 1586 M.

BATOE TINAGAT. Rots aan de n.lijke grens van de St. Lucia-baai, aan de o.kust van Borneo, op 4° 21′ N.B., vroeger de n.lijke grens van ons gebied in die streken, en ten teeken daarvan de Nederlandsche vlag dragende. Bij verdrag van 20 Juni 1891 werd de grens echter eenigszins meer z.waarts getrokken, en dit gedeelte aan Engeland afgestaan. Zie P. A. v. d. Lith, in de Gids van 1891. IV. bl. 470 vlg.

BATOETOE. Naam op de Aroe-eilanden voor *Ptilonorhynchus melanotis*, een *Speelvogel*: deze soort wordt nergens anders gevonden. De speelvogels bouwen in den paartijd lusthoven, die zij opsieren met allerlei blinkende of fraai gekleurde voorwerpen. De naam is eene geluidsnabootsing.

BATOE-TOELIS. (Beschreven steen). Kampong nabij Buitenzorg, alwaar zich sedert eenige jaren een reconvalescenten-gesticht voor beri-berilijders bevindt. De kampong ontleent zijn naam aan eenige zich daar bevindende oudheden uit den tijd van Padjadjaran, waaronder een beschreven steen, waarvan een beschrijving door Brumund in de Verhandelingen v. h. Bat. Gen. XXXIII. 52 gevonden wordt. Zie OUDHEDEN. In de buurt van deze plaats zou de slag gestreden zijn, waarin het rijk van Padjadjaran vernietigd werd.

BATOEWANGI. District van de afdeeling Soekapoera-kolot, regentschap Soekapoera, van de residentie Preanger regentschappen, met districtshoofdplaats Tjikadjang, tevens standplaats van een controleur. In dit district zijn ruim 3650 bahoes grond in erfpacht uitgegeven, waarop hoofdzakelijk kina en koffie worden geteeld.

BATOK. (GOENOENG) Top van het Tenggergebergte. Zie aldaar.

BATOK LAOET (IKAN). Zie KATOENKO (IKAN).

BATRACHUS. PISCES, ACANTHOPTERYGII, BATRACHIDAE. Zie ANGIK.

BATTANG MATE. Regentschap op het eiland Saleyer. (Zie SALEIJER).

BAUD (GUILLAUME LOUIS). Geb. 27 Dec. 1801 te 's Gravenhage, trad in 1823 in Indischen dienst, waar hij als secretaris der residentie Kedoe (1830), als resident van Kediri (1833) en van Semarang (1838) en sedert 1841 als Directeur der cultures groote diensten aan den lande bewees. In 1845 ging hij met verlof naar Nederland en werd op 21 Nov. 1848 tot Minister van Koloniën benoemd, doch legde dit ambt reeds in Juni 1849 neder, tengevolge van een verschil van meening tusschen hem en zijne ambtgenooten over de gedragslijn, tegenover de Handelmaatschappij bij het verstrijken van het consignatie-contract te volgen. Niet lang na zijn aftreden als Minister werd hij tot Staatsraad in buitengewonen dienst benoemd. In 1867 werd hij tot Kon. commissaris bij de Handelmaatschappij aangesteld, en bleef 5 jaar als zoodanig werkzaam. Hij overleed te 's Gravenhage den 5 Jan. 1891. Zie Guill. Louis Baud door H. D. Levysohn Norman in Eigen Haard. 1891. bl. 694 vlg.

BAUD (JEAN CHRÉTIEN). Een der meest beteekenende Nederl.-Indische staatslieden, die èn als hoofd van het bestuur in Indië, èn als Minister van Koloniën grooten invloed op het lot van Ned.-Indië heeft uitgeoefend. Geboren te 's Gravenhage den 23 Oct. 1789 trad hij reeds in 1804 als cadet-surnumerair bij de marine in dienst, werd in 1810 tot waarnemend secretaris bij den benoemden G.-G. Janssens aangesteld en vertrok met dezen naar Java, waar hij in 1811 bij den burgerlijken dienst overging, en getuige was van de hervormingen, door Raffles en de Commissarissen-Generaal op Java ingevoerd. Als Algemeen Secretaris stond hij sedert 12 Jan. 1819 Van der Capellen ter zijde, doch werd reeds 23 Aug. 1821

als zoodanig op zijn verzoek ontslagen, daar hij naar Nederland wilde terugkeeren. Daar maakte hij zich o. a. verdienstelijk bij de oprichting der Ned. Handelmaatschappij, waarin hij, als lid en secretaris der commissie, aan het ontwerpen der „artikelen van overeenkomst" groot aandeel had (1824). Bij het oprichten van het Ministerie van Nationale Nijverheid en Koloniën werd Baud in datzelfde jaar daarbij benoemd tot Directeur voor de zaken der O.-I. bezittingen, terwijl hij in 1825, toen het beheer der Marine bij dat Ministerie werd gevoegd, als Directeur voor de zaken van koloniën ook de West-Indische koloniën onder zijne leiding kreeg. Daar werkte hij samen met den Minister Elout, maar verleende ook na het aftreden van dezen bewindsman onder diens opvolgers zijn hulp tot de invoering van het cultuurstelsel van Van den Bosch. Toen deze naar het moederland wilde terugkeeren, viel de keuze des Konings op Baud, en werd hij uitgenoodigd eene zending naar Ned.-Indië op zich te nemen, met het doel den Gouv.-Gen. de gelegenheid te geven spoedig naar Nederland terug te keeren. In afwachting van 's Konings nadere beschikking, zou hij het bestuur uit handen van Van den Bosch overnemen en inmiddels zorgen voor de ongekrenkte handhaving van de inrichtingen, door dezen tot stand gebracht. Baud verklaarde zich daartoe bereid gedurende een zeer korten en vooraf bepaalden tijd, die op hoogstens 2 jaar gesteld werd. Den 23 Jan. 1833 trad hij op als Vice-President der Hooge Regeering, in welke betrekking hij de werkzaamheden vervulde, overeenkomende met die van eenen Luitenant-Gouv.-Generaal: het bijwonen der vergaderingen van de Regeering, het bekleeden van het voorzitterschap, telkens wanneer de Gouv.-Gen. niet tegenwoordig was, en eindelijk het voorbereiden der behoorlijke afdoening van alle zoogenaamde dagelijksche zaken, voor dat deze aan de beslissing van den Gouv.-Gen. werden onderworpen. Nadat Van den Bosch op 27 Juni 1833 de waardigheid van Commissaris-Generaal had aanvaard, trad Baud den 2en Juli als Gouverneur-Generaal *ad interim* op, en stond als zoodanig eerst onder Van den Bosch, en later na diens vertrek (2 Febr. 1834) alleen aan het hoofd der Indische Regeering. Met getrouwheid volbracht hij de hem opgedragen taak. Zijn naam is onafscheidelijk verbonden aan de consequente uitbreiding der grondbeginselen van het stelsel door Van den Bosch ontworpen, al liet hij geene gelegenheid voorbijgaan om de bezwaren, aan dat stelsel verbonden, zooveel mogelijk te temperen.

Niettegenstaande den aandrang uit Nederland, o. a. ook door Van den Bosch als Minister van Koloniën, aangewend om Baud over te halen zijn verblijf in Ned.-Indië te verlengen, wenschte deze niet langer aan het hoofd van het bestuur aldaar te staan, dan gedurende eenige maanden, die gevorderd mochten zijn om eenen opvolger de noodige inlichtingen te verschaffen. Als die opvolger werd de Generaal De Eerens aangewezen, die echter aanvankelijk (sedert 5 Maart 1835) slechts als Luit.-Gouv.-Generaal onder Baud werkzaam was, totdat deze den 29 Febr. 1836 het bewind nederlegde en naar Nederland terugkeerde. Daar werd hem, die reeds spoedig na zijn terugkomst tot Staatsraad in buitengewonen dienst benoemd was (3 Oct. 1836), den 13 Juni 1838 zitting in den Raad v. State verleend, nadat hij reeds bij zijne benoeming tot Staatsraad in buitengew. dienst in betrekking gesteld was tot den Minister, die verplicht was het advies van Baud in te winnen omtrent alle punten van koloniale wetgeving en algemeen bestuur, mitsgaders omtrent alle verordeningen, voorschriften en bepalingen, rakende de algemeene koloniale belangen, voor zooverre die in het moederland een onderwerp van behandeling zouden uitmaken.

Tengevolge van de verwerping van het wetsvoorstel om op de overzeesche bezittingen eene schuld te vestigen van *f* 56.000.000, verzocht V. d. Bosch zijn eervol ontslag, dat hem bij Kon. Besluit van 25 Dec. 1839 verleend werd, terwijl Baud bij datzelfde besluit met ingang van 1 Januari 1840 tot Minister van Koloniën *ad interim* benoemd werd, gevolgd op 21 Juli 1840 door zijne benoeming tot Minister van Marine en van Koloniën, met ingang van 10 Aug. 1840, en na de afscheiding van Marine van dat Departement door zijne aanstelling tot Minister van Koloniën (23 Oct. 1841) met ingang van 1 Jan. 1841. In deze betrekkingen betoonde hij zich een bij uitstekendheid bekwaam staatsman, die echter volstrekt vasthield aan het beginsel, dat de eenhoofdige regeering de eenige is, die past voor koloniën en overzeesche bezittingen, welke de hoofdstoffen in zich bevatten van een zelfstandig bestaan, terwijl naar zijne meening het verlies dier koloniën een dreigend gevaar werd, wanneer in deze de zoogen. constitutionneele begrippen heerschten en aan die begrippen werd toegestaan zich in de koloniën te doen gelden. Eenheid in beslissing en eenheid in uitvoering waren naar zijne overtuiging de hoofdvereischten van elk koloniaal regeeringsstelsel, waarop zoo min mogelijk inbreuk moest worden gemaakt. Aan den eenen kant koesterde hij dus de innige overtuiging, dat zoolang men de bestaande Aziatische vormen van bestuur op Java wilde behouden en deze dienstbaar maken aan de instandhouding van een stelsel van gedwongen arbeid, de eenige hefboom kon zijn alleenheersching, dien men in geen opzicht verzwakken of verkorten moest. Doch daarentegen was hij evenzeer overtuigd van de waarheid, dat eene autocratische regeering, om duurzaam te zijn, de driften en hartstochten aan banden moet weten te leggen van de ambtenaren, door haar als werktuigen gebruikt, behoorende de autocraat de groote macht, welke hij verplicht was op zijne beurt aan zijne vele ondergeschikten af te staan, wijselijk, ter voorkoming van misbruik, te omringen met eigenaardige waarborgen, welke evenwel met het (autocratische) regeeringsstelsel in harmonie moesten zijn.

Vele en gewichtige maatregelen werden tijdens het Ministerie van Baud genomen. Wij noemen hier slechts de regeling van de betrekkingen tusschen de Regeering en de Handelmaatschappij door de zoogenaamde Consignatie- en Kapitalisatiecontracten (Zie HANDELMAATSCHAPPIJ), de instelling der commissie tot onderzoek der remises, de regeling van de opleiding der ambtenaren voor Ned.-Indië (Zie OPLEIDING VAN AMBTENAREN), de regeling van het Indische muntwezen (Zie MUNTWEZEN), de verbetering in sommige Gouvts-cultures aangebracht, en de terugtrekking van het Ned. gezag uit een groot gedeelte van de Oostkust van Sumatra. Tengevolge van de politieke gebeurtenissen van 1848 diende het Ministerie, waartoe Baud behoorde, den 15den Maart van dat jaar zijn ontslag in, dat den 25sten daar-

opvolgende verleend werd. In 1850 werd Baud in het hoofdkiesdistrict Rotterdam tot lid der Tweede Kamer van de Staten-Generaal gekozen, en nam in September zitting. Toen Duymaer v. Twist in 1850 werd aangezocht de betrekking van Gouv.-Generaal te bekleeden, bood Baud, die reeds herhaaldelijk tegen opdrijving en overdrijving van het cultuurstelsel had gewaarschuwd, maar de vrees koesterde gedurende zijn langdurig bestuur wellicht niet genoeg in die richting gedaan te hebben, geheel belangeloos aan om den Gouv.-Generaal naar Indië te vergezellen, ten einde dezen bij zijn taak behulpzaam te zijn. (Zie nadere bijzonderheden bij P. A. v. d. Lith, Levensbericht van Mr. A. J. Duymaer Van Twist, Levensber. Maatsch. v. Letterk. 1891 bl. 48 vlg.). Dit aanbod werd niet aangenomen. Baud bleef lid van de Tweede Kamer tot Sept. 1858, en nam als zoodanig o. a. in hooge mate deel aan de schriftelijke en mondelinge behandeling van het Reglement op het beleid der Regeering, waarop hij grooten invloed uitoefende. Ook in andere opzichten, zooals door de oprichting van het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde te Delft (thans te 's Gravenhage), en als voorzitter van de Commissie voor de emancipatie der slaven, toonde hij zijne groote belangstelling in koloniale aangelegenheden. Toenemende ziekelijkheid dwong hem zijn ontslag als lid der Kamer te nemen; nog geen jaar daarna (27 Juni 1859) overleed de man, van wien Thorbecke getuigde: „Ik wil dien naam niet dan met eerbied noemen. Ik heb de eer gehad den Hr. Baud onder mijne meest volstrekte tegenstanders te tellen; doch dit heeft mij nooit belet in hem de uitstekende eigenschappen te waardeeren, die wij zeldzaam zullen wederzien. Hij behoorde tot de corypheën van de orde van zaken, waarvoor in 1848 eene andere in de plaats trad. Baud wist de waarde van kennis en beschaving voor het bestuur te schatten als iemand, wiens hooge ontwikkeling zijn eigen werk was."

Behalve enkele naamlooze artikelen in De Nederlander, verschenen van de hand van Baud eene brochure: Het ontslag van J. D. Kruseman als Dir.-gen. van financiën in N.-Indië, 's Hage 1848, en in de Bijdr. t. t. l. en vlk. Dl. I twee opstellen: Palembang in 1811 en 1812, en de zeer belangrijke Proeve eener geschiedenis van den handel en het verbruik van opium in N.-I., en in hetzelfde Tijdschrift, N. volgr. Dl. III De Bandjermasinsche afschuwelijkheid. Zie over Baud: Jean Chretien Baud geschetst door Mr. P. Mijer, Utr. 1878, en v. Rhede v. d. Kloot, De Gouvs.-Gen. 's Grav. 1891.

BAURA. Zie BAMBANGAN.

BAVIAAN. Zie AAP. Van den kuifbaviaan kan nog vermeld worden, dat sommige voorwerpen geheel zwart en andere bruinachtig zwart zijn, dat bij eenigen het zoogenaamde ziteelt één onverdeelde schijf en bij anderen die schijf in twee helften verdeeld is, dat hij ook op het eiland Batjan voorkomt, doch, naar men algemeen beweert, van Celebes aldaar is ingevoerd. Kenmerkend voor deze soort is een groote kuif van lange zwarte haren bij volwassen voorwerpen, een staart welke slechts uit een zeer klein stompje bestaat, een paar wangen welke gezwollen schijnen en hooge wenkbrauwkammen. De naam van Baviaan wordt ten onrechte op verschillende aapsoorten toegepast. Van de in den Indischen archipel levenden is echter deze naam slechts toepasselijk op den Kuifbaviaan, bekend onder de namen van *Papio sive Cynopithecus niger* en *nigrescens*. Deze soort wordt vaak verward met den op bl. 3 genoemden, ook op Celebes levenden *Macacus maurus*; volgens de laatste waarnemingen zou de Kuifbaviaan alleen in Noord-Celebes en *Macacus maurus* slechts in Zuid-Celebes voorkomen. Laatstgenoemde soort zou ook het eiland Boeton bewonen.

BAWAL (IKAN). Maleische naam op Java, Billiton, Riouw, Sumatra en Borneo voor Spreivisschen, *Stromateus*-soorten: I. bawal koening, *Str. candidus* en I. bawal poeti, *Str. argenteus* op Java.

BAWANG. District van de afdeeling en het regentschap Batang van de residentie Pekalongan, met gelijknamige hoofdplaats.

BAWANG. MAL., JAV. en SOEND.; LASOENA, BAT. en MAK.; DASOEN, MENANGK; DANSOENA, ALF. MEN.; SILOBA, MAL., TIM.; LAISONA, AMB. Wet.

Algemeene benaming van *Allium*-soorten, behoorende tot de Familie *Liliaceae*. Het geslacht behoort in Indië niet tehuis, maar is er door de Europeanen, misschien ook door de Chineezen ingevoerd.

De meest bekende soorten zijn: *Allium sativum, Linn.*, de Knoflook, bawang poetih, Jav. en Mal.; b. bodas, Soend.; d. poeti, Alf. Men.; *A. Ascalonicum, L.*, de Chalotten, b. mérah, Mal.; b. abang, Jav.; b. beureum, Soend.; d. raindang, Alf., Men.; *A. Cepa Linn.*, de gewone Ui, b. tjina, Mal.; d. kajoe, Alf. Men.; *A. Porrum L.*, de Prei, bawang ontjang, Jav.; *A. tuberosum Roxb.* eene in Japan en China inheemsche soort, koetjai, Mak. en Mal.; koetjaj, Soend.; kĕtjai, koetjai of tjai, Jav.; bawang tjina, Mal. Men. Uien worden overal bij de spijsbereiding gebezigd.

BAWANG ABANG. JAV.; BAWANG BEUREUM, SOEND.; B. MÉRAH, MAL. Zie BAWANG.

BAWANG BODAS. SOEND.; BAWANG POETIH, MAL. Zie BAWANG.

BAWANGIO. (VLAKTE VAN) Stroomgebied der Bone, in Gorontalo. Zie aldaar.

BAWANGTJINA. MAL. MEN. Zie BAWANG.

BAWÉAN. Eiland in de Javazee, recht n. van de w.lijke ingang van straat Madoera, tusschen 5° 43′ en 5° 52′ Z.B. en 112° 34′ en 112° 44′ O.L., behoorende administratief tot de residentie Soerabaja, waarvan het een afdeeling uitmaakt, die uit één district met 4 onderdistricten bestaat. De assistent-resident is gevestigd op de hoofdplaats Sangkapoera, welke plaats een geregelde stoomvaartverbinding heeft, daar de stoombooten van Soerabaja naar Bandjermasin ze aandoen. De kust van het eiland is overal door een koraalrif omgeven, dat in het algemeen 500 tot 1000 M. van de kust verwijderd is, en voor de scheepvaart zeer gevaarlijk kan zijn, 't geen vooral het geval was vóór de opname en kaarteering door Z. M. schip Hydrograaf. Terwijl de kuststreek in het zuiden over het algemeen vlak is, doch ook hier op sommige plaatsen en elders, vooral in het oosten, de bergen de kust naderen, bestaat het midden van het eiland uit vulkanisch bergland, waar de Goenoeng Tinggi of Piek van Bawéan (622 M.), de G. Besar (658 M.), de G. Waringin (654 M.), de G. Telaga (580 M.) en de Soember (547 M.) verrijzen, allen met zwaar bosch bedekt en slechts door nauwe dalen van elkander gescheiden. Bekend is het ongev. 139 M.

diepe bergmeer Telaga Kastobo, dat voor een uitgedoofden krater wordt gehouden; dit, het feit dat Bawean bijna geheel uit leuciet-gesteente bestaat, — dat tot nu toe in den O.-I. arch. alleen in den uitgebranden Ringgit en Moeriah gevonden is — en een vijftal warme zwavelbronnen, wijzen op het vulkanisch karakter van Bawéan. De voornaamste plaatsen zijn behalve Sangkapoera, Soewari, Tambak met een niet onbelangrijken handel, Kepoh, Pamona en Daon, in het centrum van het eiland gelegen en de meest bevolkte kampong van het geheele eiland.

Volgens de overleveringen zou Bawéan oorspronkelijk onder een onafhankelijk heidensch opperhoofd hebben gestaan, die bij de Madoereezen den naam van Radja Babi (Varkenskoning) zou hebben gekregen, waarnaar het eiland Poeloe Babian, later in Bawéan verbasterd, genoemd werd! De naam Bawéan is vaak weder in Baviaan verbasterd; een andere naam voor het eiland is Poeloe Loebak. Bawéan kwam later onder Madoera, werd in 1743 aan de O.I. Cie afgestaan, die er een boekhouder plaatste; na de opheffing der Cie werd het een district van Soerabaja en in 1834 tot assistent-residentie verheven. De bevolking, die op ongev. 38.000 zielen gesteld wordt, heeft veel overeenkomst met de Madoereezen; de Madoereesche taal is er dan ook de meest gebruikelijke. Zij houdt zich voornamelijk bezig met den handel, daar het eiland niet in de behoeften der vrij talrijke bevolking kan voorzien. Een belangrijk deel der mannelijke bevolking is dan ook een groot deel van het jaar afwezig, om in bijna alle deelen van den Indischen archipel handel te drijven of tot zelfs in Singapore als koelie te dienen. Ofschoon de sawahs in het vlakke land zeer vruchtbaar zijn en soms zeer hooge prijzen bedingen, wordt weinig zorg aan de bebouwing gewijd, die meest aan vrouwen wordt overgelaten, daar de mannelijke bewoners den oogsttijd niet afwachten, maar op Java den maaltijd aan de suikerfabrieken medemaken. De vischvangst is een belangrijke tak van bestaan voor de bevolking; aan het strand vindt men verscheidene vischdrogerijen. Visschersprauwen worden veel op het eiland vervaardigd; de voornaamste uitvoerartikelen zijn legmatjes, slendangs en sarongs, welke laatste in geheel Oost-Indië zeer gezocht zijn.

Verscheidene kleine eilandjes worden in de nabijheid van Bawéan aangetroffen, van welke Poeloe Gili aan de oostkust het grootste is (1350 M. lang, 500 M. breed), dat door eenige gezinnen bewoond wordt, die zich met de tripang-visscherij bezighouden. Aan de westkust is merkwaardig het eilandje Noesa, een naakte rots, 19 M. hoog, en bewoond door talrijke vogels, terwijl in een grot in die rots salanganen huizen, die de eetbare vogelnestjes voortbrengen. Zie: Tijdschr. Aardr. Gen. 3e Ser. IX bl. 33 vlg. met kaart; Tijdschr. v. N.-I. 1866 I, bl. 217; id., 1874 I, bl. 249 vlg. en 417 vlg.; Jaarboek v. h. Mijnw. in N.-Ind. 1886 bl. 160, 1887 bl. 280.

BAWÈN. Plaatsje in de afdeeling Ambarawa van de resie Semarang, waar de groote weg, die van Semarang zuidwaarts voert, zich splitst in een tak over Salatiga naar de Vorstenlanden en een tak over Ambarawa naar Kedoe. Een weinig ten z.w. van dit plaatsje ligt de vesting Willem I.

BAWOEI HIMBA. Zie BAARDZWIJN.

BAWOENG. Zie LIMPOK.

BAZAR. Zie PASSER.

BEADJOE'S. Zie DAJAKS.

BEAWAK. Zie BIEJAWAKH.

BEBAKENING. De bebakening, de kustverlichting en het loodswezen worden als achtste afdeeling van het Departement der Marine beheerd, en staan gezamenlijk onder het toezicht van een inspecteur over de bebakening, de kustverlichting en het loodswezen, tevens chef van die afdeeling, aan wien een onder-inspecteur is toegevoegd, welke beiden gewoonlijk uit het corps officieren van de Kon. Ned. Marine gekozen worden.

Bakenlichten worden genoemd de lichten van de 5e of 6e grootte en voor het geval dat de lichten voor een bijzonder doeleinde, b.v. als „verklikker" dienen, ook die van de 4e grootte; zulke vindt men in onzen O.-I. archipel: op Poeloe Tikoes (Rotteneil.) vóór de reede van Benkoelen; op de n.punt van Poeloe Bras (Atjeh), als verklikker uitgebouwd aan den Willemstoren; op Poeloe Boeroe, in de Malaka-passage, n. van Pedropunt (Atjeh); op Poeloe Saoe in Straat Riouw tusschen de eilanden Bintang en Batam; op Poeloe Terkoelei en op Poeloe Karas Ketjil, in dezelfde zeestraat; op Poeloe Daoen in de Banka-straat; op Poeloe Dapoer, bezuiden de z.-lijkste punt van Banka; op de o.punt van Poeloe Lepar (Tandjoeng Laboe of Klippige hoek) en op Poeloe Tjelaka (eilandje bij de w.kust van Poeloe Liat), beiden in de Macclesfield-straat (de w.lijkste van de Gaspar-straten); op de z.punt van Poeloe Babi benoorden de Bantam-baai; op de z.punt van Poeloe Pajoeng, het z.o.lijkste der Hoorn-eil. (n.w. van de baai van Batavia); aan het strand van de kampong Losari van de hoofdpl. Makasar (Çelebes); op de z.o.punt van het eiland Dajang Dajangan (z.w. van de reede van Makasar.

Behalve deze vaste bakenlichten heeft men in het vaarwater van Soerabaja een lichtboei (soort „Pintsch") in het Westgat; twee geleide-lichten op Oedjoeng Slimpit (w.kust van Madoera) en verplaatsbare getijseinen op Oedjoeng Piring nabij den n.w.hoek van Madoera, alles tер beveiliging van de vaart door het Westgat, en vier lichtboeien in het Oostgat van Soerabaja (de Trechter).

BEBAL. Zie LAWET.

BEBATAU. Kanaal, gegraven op last van een van de vroegere Sultans van Palembang, en dat de Masoedji, grensrivier van dat gewest met de Lampongsche districten, verbindt met de Komering, aldus een handelsweg tusschen de beide gewesten vormende.

BEBED. Stuk doek, gebatikt of gedrukt, dat om de lendenen en beenen wordt geslagen en boven de heup vastgehecht. Zie KLEEDING.

BEBER. District van de afdeeling en het regentschap Cheribon van de gelijknamige residentie, met Tjilimoes als zetel van het districtshoofd.

BEBESARAN. SOEND. en BAT., MAL.; BESARAN, JAV.; KERTAU, MAL.

Morus alba L. var. *Indica Bureau*, Fam. *Urticaceae*, Onderfamilie *Artocarpeae*. Boom, die in geheel Zuid- en Oost-Azië voorkomt, doch voornamelijk in gekweekten toestand. De bladeren worden als groente gegeten. Vroeger zijn de boomen aangeplant voor de zijdecultuur, welke thans echter vrij onbeduidend kan heeten.

BEBOKI. Staatje op het eiland Timor, behoorende tot de onderafdeeling Beloe der afdeeling Timor van de gelijknamige residentie. Het grenst ten oosten aan het Portugeesche landschap Oikoesi.

BECCARI (ODOARDO), geb. 19 Nov. 1843

te Florence, maakte, na te Pisa zijne studiën voltooid te hebben, in 1865 met markies Doria eene reis naar Borneo, waar hij zich tot 1868 ophield. Teruggekomen te Florence, richtte hij aldaar het botanisch tijdschrift *Nuovo Giornale Botanico Italiano* op, waarvan de eerste jaargangen 1869 en 1870 de beschrijvingen bevatten van een deel zijner op Borneo verzamelde planten. In 1870 nam hij deel aan eene expeditie naar de Roode Zee, bij welke gelegenheid hij excursies maakte in het land Bogos in Noord-Abyssinië. Het volgende jaar ondernam hij met d'Albertis eene reis naar Nieuw Guinea, op welken tocht hij tevens Celebes en de Molukken bezocht. In 1876 in Europa teruggekeerd, begon bij de uitgave van zijn werk *Malesia*, waarin hij de resultaten nederlegde van zijn onderzoekingen op botanisch gebied in den Indischen archipel en in Nieuw Guinea. In 1877 verscheen de eerste aflevering van deze uitgave, die echter het volgende jaar weder werd afgebroken door een reis naar Sumatra. Bij zijn terugkeer vandaar werd hij in 1879 benoemd tot opvolger van Prof. Parlatore als directeur van den Botanischen Tuin en het Botanisch Museum te Florence, in welke betrekking hij de uitgave van zijn *Malesia* voortzette, waarvan in 1890 de laatste aflevering verscheen. Zie verder over zijne geschriften BOTANISCHE LITTERATUUR.

BEDADOENG. Rivier, ontstaande in het n. deel van de vlakte van Poeger, afd. Djember van de res. Besoeki, uit beken, die zoowel van het Ajang- als van het Raoen-geb. afdalen. Zij heeft een z.w.waartschen loop en stort zich, na kort bij haar monding de Kali Misini, uitwatering van de rawa Bèsèk, opgenomen te hebben, in de baai van Poeger.

BEDAGEI. Landschap, het stroomgebied van de gelijknamige rivier, met gelijknamige hoofdplaats nabij de monding van die rivier. Dit landschap vormt met het zuidelijk daaraan grenzende landschap Padang de zuidelijkste, aan de afdeeling Batoe Bara grenzende onderafdeeling Padang en Bedagei van de afdeeling Deli der res[ie] Oostkust van Sumatra.

BEDAK. Fijn rijstemeel, vervaardigd van uitgegiste rijst. Veelal wordt dit meel, dat ter bepoedering van het aangezicht en den hals wordt gebezigd, met een of andere welriekende stof geurig gemaakt. Voortdurend gebruik maakt, dat de huid een groezelig aanzien krijgt. De Chineezen bereiden bedak uit gadoeng-soorten, maar sommigen houden het zoo verkregen poeder voor schadelijk.

BEDAJA. Danseres aan de vorstenhoven op Java. Zie DANSEN.

BEDARAN. Zie TRINIL.

BEDEVAART NAAR MEKKA. Zie HADJ.

BEDIRI. Koeria (district) van de onderafdeeling Siboga en Ommelanden van de afdeeling Siboga, met gelijknamige districtshoofdplaats, gelegen aan het zuidelijk deel van de baai van Tapanoeli.

BEDJAI. Zie BOWAJA.

BEDJOEDA. Zie MAMBROEK.

BEDOEL. Zie OENEK.

BEELDEN. Zie OUDHEDEN.

BEELDHOUWKUNST. Zie KUNSTEN.

BEËIES. Zie BOWAJA.

BEER. De Maleische beer, ook genoemd Honigen Kokosbeer, de Broeang der Maleiers (*Ursus s. Helarctos malayanus*) bewoont Sumatra en Borneo, en zou ook op Banka voorkomen, volgens opgave van Dr. Jentink (Muséum d'hist. nat. t. 9). Op het eiland Borneo is hij het grootste en gevaarlijkste roofdier. De Kokosberen houden zich bij voorkeur op in de groote bosschen, zoowel in de laaggelegen als in de berg-wouden, en kiezen een hollen boom of een rotsspleet uit tot verblijf, waarin zij gedurende het grootste gedeelte van den dag slapen. Somtijds bouwen zij op een lagen boom een plat nest van kleine takken en bladeren, kruiselings over elkaar gelegd; men vindt ook enkele individuen, welke verscheidene dergelijke nesten maken, doch op plaatsen ver van menschen verwijderd, waarin zij, na zich voldoende gevoed te hebben, gaan rusten of slapen, doch die zij hoogst zelden gedurende den dag bezoeken. De Maleische beer kenmerkt zich door een kleinen doch breeden, als het ware vierkanten kop, een korten en stompen bek, kleine ooren, kort haar, zeer lange nagels en een buitengewoon lange tong. Hij is zwartachtig van kleur, met een geelwitte vlek op de borst van meer of mindere grootte en van verschillenden vorm, soms als een halve maan, soms als een in twee gedeelten gescheiden vlek. Het is een merkwaardig dier, in vorm, in physionomie, door zijne levenswijze en verblijf in de boomen afwijkende van alle andere soorten van beren. Het voedsel dezer beren is zeer verschillend. Op hunne nachtelijke strooptochten bezoeken zij de bij hunne nesten gelegen velden, klimmen in allerlei vruchtboomen en bij voorkeur in de kokospalmen om de kokosnoten te plukken, ten einde daaruit de melk te drinken en het merg er uit te halen, sluipen in de suikerplantages om het zoete sap der planten uit te zuigen, zoeken de bijennesten op en doen zich te goed aan de honig, welke zij dikwijls met de grootste moeite uit kleine gaten in boomtakken of diep uit hooge boomstammen te voorschijn halen, waarbij hun lange tong hen goed te stade komt, terwijl zij met hunne sterke tanden de openingen grooter maken. Ook maken zij jacht op vogels en op die soorten van zoogdieren, welke zich hoofdzakelijk voeden met plantaardig voedsel. Zeer schadelijk zijn zij door het omverhalen en afbijten der stengels van de suikerplanten, dikwijls zelfs in veel grootere hoeveelheid dan zij voor hun voedsel noodig hebben. Ook zijn er voorbeelden bekend, dat zij, door angst gedreven of in gevaar verkeerende, menschen hebben aangevallen, gedood en gedeeltelijk verslonden. Een 2de soort van Kokosbeer (*Ursus s. Helarctos euryspilus*), welke lang achtereen beschouwd werd als te behooren tot dezelfde soort als die van den Indischen archipel, bewoont het vasteland van Indië, nl. Nepaul en Pegoe.

BEGRAAFPLAATS en BEGRAVEN (GEBRUIKEN BIJ). Zie GRAF en OVERLIJDEN.

BEGROOTING VOOR NED. INDIË. Onder deze benaming verstaat men de raming van de maxima der uitgaven over eene bepaalde tijdruimte, — dienstjaar genaamd, — vermoedelijk voor den Staatsdienst in Ned. Indië te doen en de aanwijzing der middelen, beschikbaar voor het bestrijden dier uitgaven. De aanwijzing der macht, welke die begrooting moet vaststellen, is van groot belang, daar deze niet alleen de contrôle der geheele Staatshuishouding in handen krijgt, maar ook tot in de details in die huishouding kan ingrijpen. Na het herstel van het Nederlandsch gezag in Indië werd de regeling der jaarlijksche begrooting opgedragen aan den Gou-

verneur-Generaal in Rade, die ook te beslissen had over alle veranderingen, aanvullingen of overschrijvingen, welke noodig mochten zijn, en de juistheid beoordeelde van den algemeenen jaarlijkschen staat, uit de boeken opgemaakt (Art. 17 Reg.-reglt 1818). De gevolgen van deze bijna onbeperkte macht in financieele aangelegenheden, aan de Indische Regeering toegekend, waren weinig bevredigend; het bestuur van V. d. Capellen sloot met een tekort, en een der gevolgen van de zending van Du Bus de Gisignies als Commissaris-Generaal naar Indië, was de vaststelling van het Regeerings-reglement van 1827, dat de Indische Regeering ook in financieel opzicht veel meer dan te voren, aan banden legde. Art. 17 bepaalde, dat de Gouv.-Gen. in Rade eene vijfjarige begrooting zou ontwerpen, die daarna naar Nederland zou moeten worden gezonden om door den Koning te worden vastgesteld, terwijl de buitengewone jaarlijksche begrooting, die daarnevens gold, door den Gouv.-Gen. in Rade zou worden geregeld. De eerste vijfjarige begrooting, die voor 1826—30 moest gelden, kwam eerst in 1829 tot stand; de volgende gold slechts tot 1834. Art. 13 Reg. Reglt van 1830 had toch bepaald, dat de begrooting van uitgaven en de staten van inkomsten door den Gouv. Gen. in Rade zouden worden ontworpen, maar er bijgevoegd dat de inrichting daarvan en het tijdstip, waarover zij zouden loopen, door den Koning zouden worden geregeld. V. d. Bosch ontwierp als Commiss.-Gen. eene nieuwe jaarlijksche begrooting, terwijl bij S. 1834 n°. 48 bepaald werd, dat de begrooting voor 1834 over 1835 en volgende jaren zou gelden, met dien verstande, dat dezelfde sommen zouden worden uitgetrokken, verminderd met de gelden die bezuinigd konden worden, en in geen geval zonder 's Konings uitdrukkelijke machtiging te vermeerderen. Hiermede was het zwaartepunt van het financieel beheer bij den Koning overgebracht; strenge bepalingen, vervat in het besluit van den Comm. Gen. van 30 Jan. 1834 (v. Deventer, Bijdr. t. d. kennis v. h. landel. stelsel II. 608, bevestigden dit stelsel, dat ook bij de grondwetsherziening van 1840 in hoofdzaak behouden bleef, al werd toen aan art. 60 der Grondwet de bepaling toegevoegd dat aan de Staten-Gen. in den aanvang van elke gewone zitting de laatst ingekomen staten van ontvangsten en uitgaven zouden worden medegedeeld.

Bij de grondwetsherziening van 1848 werd bepaald (art. 60) dat de wijze van beheer en verantwoording der koloniale geldmiddelen bij de wet zou worden geregeld. Een tweetal pogingen, om dat voorschrift ten uitvoer te leggen (1855 Minister Pahud; 1858 Min. Rochussen) leidden niet tot eenig resultaat. Aan den Min. Fransen V. d. Putte gelukte het echter een door hem ingediend ontwerp tot wet te doen verheffen, die als Comptabiliteits-wet (zie COMPTABILITEIT) bekend, als Wet van 23 April 1864 (S. 106) werd afgekondigd. Een der voornaamste bepalingen dier wet was het voorschrift, dat de begrooting voor Ned. Indië jaarlijks bij afzonderlijke *wet* of *wetten* zou worden vastgesteld, die de uitgaven regelen en de middelen te harer dekking moeten aanwijzen. Heftig werd over dit beginsel gestreden; voor de daarbij gebruikte argumenten zijn, behalve de mondelinge en schriftelijke gedachtenwisseling in de Staten Generaal, vooral belangrijk de opstellen, gepubliceerd in de Bijdr. t. d. kennis v. h. Staats-, prov. en gemeentebestuur in Nederland van de HH. P. P. v. Bosse (Dl. VI, bl. 99), Mr. W. Bn. v. Goltstein, (Dl. VIII, bl. 116, IX bl. 284) en E. (Dl. IX, bl. 335). De voorschriften der Comptabiliteitswet zijn het eerst op de begrooting voor 1867 toegepast.

De begrooting voor Ned. Indië is gesplitst in eene begrooting voor uitgaven en in eene aanwijzing van de middelen tot dekking dier uitgaven. De begrooting der uitgaven is weder verdeeld in 2 hoofdstukken, waarvan het eerste bevat de uitgaven voor den Indischen dienst in Nederland te doen, zooals voor pensioenen en verlofstraktementen, aanschaffing van benoodigdheden, aandeel van Indië in de uitgaven wegens rentebetaling en aflossing van schuld, kosten van examens, uitgaven voor land- en zeemacht enz. De Bijdr. v. N. I. aan de middelen tot dekking van 's Rijksuitgaven (Zie BIJDRAGE) moeten op dat hoofdstuk worden uitgetrokken. Het tweede hoofdstuk bevat de uitgaven in Ned. Indië te doen. Beide hoofdstukken worden thans bij afzonderlijke wetten vastgesteld, 't geen ook het geval is met de vaststelling der in Nederland te ontvangen middelen, (hoofdzakelijk verkoop van producten in Nederland en voorts andere minder belangrijke ontvangsten) en de vaststelling der in Indië te ontvangen middelen. De voorbereidende handelingen, zooals het opmaken der ontwerp-begrooting geschiedt, voor zoover Nederland betreft, aan het Dep. van Koloniën. Voor Indië zijn daarmede in de eerste plaats belast de Directeuren (zie DEPARTEMENTEN VAN ALGEMEEN BESTUUR) die, ieder voor zooveel zijne administratie betreft, vóór 1° Dec. van het jaar, voorafgaande aan dat waarin de begrooting moet worden ingediend, de opgaven rechtstreeks aan den Gouv.-Gen. en tevens aan den Directeur van financiën en aan den Algemeenen Secretaris moeten inzenden. De Gouv.-Gen., die uiterlijk op 1° Febr. daaraanvolgende in het bezit moet zijn van de raming der uitgaven en middelen in Nederland, wint het advies in van den Raad van Indië, doch beslist zelfstandig. Volgens het Gouvts besl. van 1876 n°. 18 (zie ook Bijbl. 2668 en 2802) moeten de Indische ontwerpen ongeveer 1° Maart daarna naar Nederland worden gezonden. Voorstellen na 1°. Juni uit Indië verzonden, worden niet meer op nota's van wijziging gebracht, behalve wanneer de zaak niet tot eene volgende begrooting kan wachten of exceptioneele gebeurtenissen tot het voorstel aanleiding geven, zoodat het niet mogelijk was het vroeger aantebieden. De geheele ontwerp-begrooting (Nederl. en Indisch deel gezamenlijk) wordt uiterlijk 15 Juli bij den Raad van State ingezonden en moet vanwege de Koningin aan de Tweede Kamer worden aangeboden dadelijk na het openen van de gewone zitting der Staten-Generaal, (3de Dinsdag in September) vóór den aanvang van het jaar, waarvoor de begrootingen moeten dienen. In de Staten-Generaal worden deze wetsontwerpen op de gewone wijze behandeld, — na goedkeuring door de beide Kamers en bekrachtiging door de Koningin. krijgen zij door afkondiging verbindende kracht,

De beide wetten op de middelen bevatten slechts eene opsomming der verschillende middelen, die tot goedmaking der uitgaven kunnen worden ontvangen, zonder aanwijzing van geldsommen. Deze is bevat in eene raming, die aan de wet is toegevoegd en in het Staatsblad wordt

gepubliceerd, zonder dat zij echter verbindende kracht heeft, daar er geen het minste bezwaar bestaat tegen hoogere ontvangsten, dan geraamd zijn. Het tegendeel is echter het geval met de wetten op de uitgaven, waar het maxima geldt die niet, dan in bepaalde gevallen mogen worden overschreden. Dit kan geschieden door suppletoire begrootingen, maar ook door het openen van credieten boven de begrooting, waartoe de Gouv.-Generaal de bevoegdheid bezit (art. 31 Comptabil.-wet); behoudens bekrachtiging bij de wet, die echter slechts hoogst zelden zal kunnen worden geweigerd, daar de uitgaven vaak reeds hebben plaats gehad. Het eenige voorbeeld van de weigering eener dergelijke bekrachtiging werd gegeven in de zitting der Tweede Kamer van 11 Oct. 1883; in 1884 werd daarop een wetsontwerp ingediend, waarbij ongeveer dezelfde credieten ter bekrachtiging werden voorgedragen en dat in de zitting van 3 Juli 1884 werd aangenomen. Doch niet dan nadat de Regeering eene aanschrijving naar Indië had gezonden om te voorkomen, dat voortaan credieten werden geopend om uitgaven te doen, die te laag waren geschat tengevolge van min juiste ramingen of wegens misrekeningen, zoodat zij alleen mochten dienen, als onmiddellijk maatregelen moesten worden genomen, die uitgaven met zich sleepten. Tevens werd den Gouv.-Gen. opgedragen dan nog te waken dat het eindcijfer niet ongunstiger zou worden dan geraamd was. Eindelijk kan de begrooting ook worden overschreden voor uitgaven ten behoeve van aankoop, vervoer en verkoop van producten en percentsgewijze belooningen daarmede in verband staande, daar het bedrag daarvan geheel van den oogst afhankelijk en dus onzeker is, — de uitgaven terstond gedaan moeten worden en door de opbrengst der producten meer dan gedekt worden. De hoofdstukken op de uitgaven zijn nu weder verdeeld in afdeelingen, die door de wet moeten worden vastgesteld, en niet meer mogen omvatten dan een onderdeel van algemeen bestuur. Af- en overschrijving van het eene hoofdstuk op het andere mag alleen geschieden door de macht, die de verdeeling heeft vastgesteld, (de wetgev. macht) en waar het dezelfde soort van uitgaven geldt ook door de Koningin, en voor hetzelfde bedrag. De afdeelingen worden weder in onderafdeelingen gesplitst, die door de Koningin worden vastgesteld, tenzij dit door de wet is geschied. Dit laatste is thans steeds het geval, daar men het niet wenschelijk vond dat de wetgevende macht slechts de groote sommen in eens, voor afdeelingen bestemd, kon vaststellen, zonder invloed uit te oefenen op de verdeeling dier sommen over de verschillende takken van dienst, tot een onderdeel van algemeen bestuur behoorende. Bij elke afdeeling is eene onderafdeeling „onvoorziene uitgaven" gevoegd, teneinde de Koningin in Ned. en den Gouv.-Gen. in Indië in staat te stellen, door overschrijving daaruit de onderafdeelingen te verhoogen, waarvan het bedrag ontoereikend mocht worden bevonden, of daarop uitgaven aan te wijzen, die hare overschrijving niet vinden in een der onderafdeelingen. Een afzonderlijk artikel wijst de onderafdeelingen aan, die verhoogd kunnen worden uit de genoemde onvoorziene uitgaven.

De begrooting, bij de wet vastgesteld, bevat dus geene verdere splitsing der uitgaven dan in onderafdeelingen. Deze worden echter weder in artikelen verdeeld, die ook door de wet kunnen worden aangewezen, maar tot nog toe werden vastgesteld bij Kon. besluiten, die onmiddellijk na de begrooting in het Staatsblad worden afgekondigd. Op de vaststelling dier splitsing oefenen de Staten-Generaal dus geen invloed uit; bij de indiening der begrooting wordt echter van de voorgenomen splitsing aan hen mededeeling gedaan, zoodat zij vernemen, hoe de Regeering de sommen wenscht te besteden en de Tweede Kamer door haar recht van amendement ook in de onderverdeeling kan ingrijpen. Af- en overschrijving van het eene artikel op het andere kan in de eerste plaats geschieden door de Koningin, die de verdeeling heeft gemaakt; de Gouv.-Gen. schijnt echter bij Besl. van 13 Juli 1867 n° 52 de bevoegdheid te hebben verkregen, om onder de nadere goedkeuring der Koningin af- en overschrijvingen binnen dezelfde onderafdeeling te doen. Wat af- en overschrijving uit de onvoorziene uitgaven betreft, zoo worden bij het Kon. besluit, dat de splitsing in artikelen bevat, de verschillende artikelen aangewezen, die daaruit kunnen worden verhoogd. Bovendien schijnt de Gouv.-Gen. ook onder nadere bekrachtiging andere artikelen te kunnen aanvullen, niet bij de splitsing aangewezen, en door verandering in de omschrijving van een aangewezen artikel uitgaven te kunnen doen, waarvoor oorspronkelijk geene posten op de begrooting waren aangewezen.

Boven de sommen, bij de begrooting of hare onderdeelen geraamd, mogen, behoudens de bovengenoemde uitzonderingen, geene uitgaven plaats hebben. Tot waarborg der nakoming van dit voorschrift dient in de eerste plaats het toezicht van de Algemeene Rekenkamer (Zie REKENKAMER. ALGEMEENE), terwijl ook verscheidene andere voorschriften met dat doel zijn gegemaakt. (Zie COMPTABILITEIT).

De eerste daad, noodig voor de uitvoering der begrooting, is de afkondiging dier wet in het Staatsblad door den Gouv. Gen. Zij treedt in werking met den 1sten Januari van het jaar, waarvoor zij bestemd is, althans wanneer de afkondiging vóór dien dag heeft plaats gehad; anders is dit het geval op den dag van de dagteekening van het Staatsblad, waarin zij is opgenomen. Intusschen werkt de begrooting van het vorige jaar. Het dienstjaar is ook voor Ned. Indië het burgerlijke jaar. Op de begrooting worden verantwoord alle ontvangsten, binnen dien termijn verkregen. Tot de uitgaven behooren tot het dienstjaar echter slechts de rechten, door de schuldeischers gedurende dat jaar verkregen, waarbij dus niet de dagteekening der uitbetaling den doorslag geeft. De dienst blijft open tot 31 Maart van het jaar volgende op het dienstjaar, om de werken en leverantiën te volbrengen, die vóór den laatsten December niet konden worden afgeleverd, en tot 31 Dec. daaraanvolgende, om alles teneinde te brengen wat het verantwoorden der ontvangsten en der uitgaven betreft.

De zorg voor de uitvoering der begrooting in Nederland is opgedragen aan den Min. van Koloniën, die daarbij de regels der Nederlandsche comptabiliteit in acht neemt, terwijl ook de Nederl. Rekenkamer daar het toezicht uitoefent. Voor Indië berust die zorg bij den Gouverneur-Gen., die daarin wordt bijgestaan door tal van ambtenaren, in ordonnateurs en comptabelen onderscheiden. (Zie COMPTABILITEIT). Vooral zijn het de Direc-

teuren, die, elk voor zijne administratie, de uitvoering der begrooting bezorgen en het toezicht houden over de ambtenaren, bij het beheer betrokken. Binnen de grenzen hunner bevoegdheid en behoudens de perken door de begrooting gesteld, kunnen de ordonnateurs de Indische Regeering verbinden en last geven tot het betalen van schuldvorderingen; de comptabelen zijn belast met de betaling daarvan. Het algemeen toezicht op die uitvoering is opgedragen aan de Algemeene Rekenkamer.

De eind-controle op de uitvoering der begrooting berust bij de wetgevende macht. Zoowel in Indië als in Nederland wordt geregeld aanteekening gehouden van de uitgaven, ten laste der begrooting gedaan, en van de ontvangsten gedurende het dienstjaar verkregen. Dit geschiedt bij de verschillende Departementen van algemeen bestuur, die daardoor in staat zijn om mede te werken tot het ontwerpen der zoogen. Koloniale Rekening. Daaronder verstaat men eene rekening en verantwoording van het gehouden beheer, die de begrooting voet voor voet volgt en in gelijke omschrijving der hoofdstukken, afdeelingen, onderafdeelingen en artikelen afzonderlijk vermeldt het geraamde bedrag en wat daarop ontvangen is, en in uitgaaf het geraamde bedrag en wat daarop verevend (d. i. betaalbaar gesteld) is, met aanwijzing van de verschillen in meer en minder en met vermelding wat van de verevende vordering voldaan en wat nog verschuldigd is; alles met opgave van de redenen der verschillen. Ook wordt daarin vermeld het gebruik, dat gemaakt is van de credieten, boven de begrooting geopend. De directeuren bezorgen dit alles voor hnn Departement; de directeur van financiën maakt daaruit een geheel, dat naar den Gouv. Gen. wordt gezonden, die beslist, na de Algemeene Rekenkamer daarover gehoord te hebben, en de rekening voor Hoofdstuk II aan den Minister van Koloniën zendt. Deze laat eene dergelijke rekening voor Hoofdst. I opmaken, waarop de Nederl. Rekenkamer gehoord wordt, en na de beslissing der Koningin wordt dit geheel, „Koloniale Rekening" genaamd, aan de Tweede Kamer gezonden, met een Wetsontwerp tot vaststelling van het slot der uitgaven en ontvangsten van den Indischen dienst over dat jaar, en dat natuurlijk op de koloniale rekening gebaseerd is, die echter zelve niet aan de goedkeuring der Staten-Generaal onderworpen is. Tengevolge van allerlei omstandigheden heeft het vaststellen dier koloniale rekening in den aanvang langen tijd gevorderd, zoodat b. v. de vaststelling van het slot der rekeningen over 1871/79 eerst in 1892 (St. 122—130) heeft plaats gehad. Over de latere jaren valt in dit opzicht groote verbetering te bespeuren: zoo werd in 1893 (St. 241—247) het slot vastgesteld van de kol. rekeningen over 1881/87. Het spreekt van zelf, dat dit slot afwijkt van het slot der begrooting, daar dit laatste slechts rekening houdt met de geraamde ontvangsten en uitgaven, en de werkelijkheid daarmee vaak zeer veel verschilt. Zoo was het (nadeelige) slot van de begrooting over 1887 geraamd op een te kort van *f* 10,668,321, terwijl het dienstjaar in werkelijkheid sloot met een voordeelig slot van *f* 25,454,569,30[5].

Blijkens de berekening van de saldo's der Ind. begrootingsrekeningen over 1867/93, gevoegd bij de begrooting over 1895, was het totaal bedrag der batige saldo's over die jaren, na aftrek van de nadeelige, *f* 65,616,674. Thans volgt een overzicht van de sommen, op de afdeelingen der begrooting voor uitgaven uitgetrokken telkens om de 10 jaren, te beginnen met 1867, benevens die over het dienstjaar 1895 (Zie bl. 156).

Litteratuur: E. De Waal, Aant. over kol. onderwerpen. 's Grav. 1867. II bl. 18 vlg.; P. H. Van der Kemp, De administratie der geldmiddelen van Neerl. Indië. Amst. 1881—1883. 5 dln.

BEHOUDEN PASSAGE. Naam van de zeestraat tusschen Prinsen-eiland en den vasten wal van Java. Zij wordt door zeilschepen wegens de gemakkelijke landverkenning dikwijls gekozen om straat Soenda in te varen.

BEKASI. District van de afdeeling Meester-Cornelis van de residentie Batavia, met gelijknamige hoofdplaats, vroeger de hoofdplaats van het z. g. Oosterkwartier van Batavia, gelegen aan de Tjilingsi of rivier van Bekasi. Het is een plaatsje van eenige beteekenis, met levendigen binnenlandschen handel, grooten pasar, dateerende van 1752, en Chineesche wijk. Het is een der weinige plaatsen op Java buiten de afdeelingshoofdplaatsen, aangewezen voor de zitting van een landraad. De assistent-resident van Meester-Cornelis houdt er ook politierol. Bekasi is de standplaats van een schout voor de politie. In 1869 had er een ernstige rustverstoring plaats, bij welke gelegenheid de assistent-resident van Meester-Cornelis Mr. C. E. Kuyper den dood vond.

Bekasi was tot 1890 het eindpunt van exploitatie van den z. g. Bataviaschen Oosterspoorweg, waarvan het gedeelte Batavia-Bekasi in Maart 1887 voor het algemeen verkeer werd opengesteld. Sedert werd echter die spoorlijn in de richting Cheribon verlengd, en is die thans tot Kedong Gedeh in exploitatie.

In de Bijdr. t. t. l. en vlk. van N.-I., 4e vlgr. X, bl. 522, vindt men een verhandeling van Prof. Dr. H. Kern over een Sanskrit opschrift te Bekasi.

BEKIKKO. Zie AJAM en BENGKIWO.

BEKEL. Javaansche benaming voor een ondergeschikt hoofd, in tegenstelling van zijn loerah. Zie DESA en VORSTENLANDEN. In Oost-Java was zij ook de titel voor een onderdistrictshoofd.

BEKOEMPAI. Onderafdeeling van de afdeeling Bandjermasin en Ommelanden van de res. Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo. Deze onderafdeeling strekt zich langs den rechteroever van de Barito uit van even benoorden de hoofdplaats Bandjermasin, tot waar die rivier uit het hooger gedeelte der Doesoenlanden komt. De hoofdplaats Marabahan, ook wel Bekoempai genaamd, ligt aan de Barito tegenover de uitwatering van de Bahan of rivier van Negara, zoodat het fort die uitmonding bestrijkt.

BEKTI ook wel BOEKTI genaamd. Badplaats, 4 palen bezuiden Toeban gelegen; een door de natuur gevormd bassin, waarin verscheidene wellen ontspringen. De 8 à 10 voet diepe kom met kristalhelder water en door zwaar geboomte, waaronder reusachtige wringins, belommerd, is een aangenaam koel bad, dat veel door Europeanen, Chineezen en inlanders wordt bezocht. De omtrek is de verblijfplaats van een groote apenkolonie, wier verregaande brutaliteit den bezoekers soms last veroorzaakt. Onder bekti wordt ook verstaan een huldebewijs, door een mindere aan een meerdere gegeven, en dat bij de landverhuur in de Vorstenlanden aan bepaalde regels onderworpen is. (Zie VORSTENLANDEN).

Afdeelingen.	Uitgaven in Nederland.				Uitgaven in Indië.			
	1867	1877	1887	1895	1867	1877	1887 [5])	1895
Inkomen van den Gouv.-Gen. en kosten van zijn huis [1])	Memorie				290.600,00			
Hooge Collegiën en de Alg. Secr. [1])	Memorie	32.100,00	37.600,00	36.600,00	856.178,00	1.235.813,00	1.153.480,00	1.098.580,00
Departement van Justitie	Memorie	16.700,00	58.000,00	116.100,00	2.517.122,00	4.950.863,00	5.413.130,00	5.421.712,00
Departement van binnenl. bestuur	10.930.266,08	5.842.146,00	3.300.747,00	1.574.333,00	39.766.224,00	40.953.979,00	40,998,384,00	30.580.620,00
Departement van Onderwijs, Eered. en Nijverh.	36.634,78	509.069,00	591,614,00	792.274,00	7.446.267,00	9.549,041,00	11.063.595,00	14.337.166,00
Departement der burg. Openb. Werken.	923.950,00	3.859.250,00	1.597,500,00	3.736.200,00	7.483.649,00	15.551,858,00	15.074.733,00	24.555.465,00
Departement van Financiën [2])	17.147.193,63	4.569.131,00	8.515.700,00	9.485.200,00	2.454.028,00	6.109.213,00	8.378.356,00	8.521.036,00
Departement van Oorlog	3.063.752,30	6.193.955,00	3.725.572,00	4.854.201,00	17.902.202,83	22.089.808.00	24.563.482,00	24.998.493,00
Departement van Marine	975.431,00	6.264.959,00	3,984,154,00	3.207.000,00	5.992.419,82	6.201.389,00	5.643.906,00	5.126.374,00
Pensioenen en andere uitg. v. alg. aard [3]).	2,552,558,20½				2.062.800,00			
Bijdragen aan het Rijk		9.974.872,00	Memorie	Memorie.				
Onvoorz. uitgaven [4])	100.000,00				500.000,00			
	35.729.785,99½	37.262.182,00	21.810.887,00	23.801.908,00	87.271.490,65	106.641.964,00	112.289.066,00	114.629.446,00

De totaal-cijfers van de raming, gevoegd bij de wet, houdende vaststelling der middelen voor Ned. Indië, zijn over dezelfde jaren:

Te ontvangen in Nederland.				Te ontvangeu in Nederl. Indië.			
1867	1877	1887 [6])	1895	1867	1877	1887	1895
60.581.420.645	58.763.942	28.995.240	20.507.084	62.419.856	85.140.204	94.436.392	107.533.961

1) Deze beide afdeelingen zijn later teruggebracht tot ééne afdeeling: „Regeering en Hooge Colleges".

2) De Bijdrage, (voor 1867 geraamd op *f* 16.231.789,63) is op de begrooting voor 1867 op de afdeeling Financiën uitgetrokken, doch later als eene afzonderlijke afdeeling op de begrooting gebracht.

3) De afdeeling Pensioenen enz. is later vervallen en de daarop voorkomende uitgaven zijn grootendeels onder Financiën uitgetrokken.

4) De afdeeling „Onvoorziene uitgaven" is later vervallen.

5) Bij eene wet, denzelfden dag afgekondigd als de begrooting voor 1887, werd nog een som uitgetrokken van *f* 2.800,000 voor aanleg van spoorwegen.

1) De lagere raming van de ontvangsten in Nederl. in 1887 en 1895, vergeleken met 1877 is grootendeels veroorzaakt door de lagere raming van de opbrengst van koffie (1877 *f* 45.557.696, — 1887 *f* 22.036.059, — 1895 *f* 12.659.863).

BELA-BELA. Mal. Zie ÈTJÈNG.

BELAIRAN. Top van een vulkaan, hoog 1870 M., westkust van Sumatra, tusschen 3° en 4° Z.B., uitmakende een deel der gebergten die de vallei der Ketaun omsluiten en de grenzen van Lebang vormen.

BELANAK (IKAN). Inlandsche naam op Java, Madoera, Biliton, Borneo en Sumatra voor *Harders*, *Mugil*-soorten; Ikam Djerdjit op Bali (afdeeling Boeleleng).

BELANG. Afdeeling van de Minahasa der residentie Menado, bestaande uit de districten Tonsawang en Pasan-Ratahan-Ponosakan, onder het bestuur van een controleur, die te Ratahan gevestigd is. Alleen in de omstreken der hoofdnegorijen Ratahan en Tonsawang bestaan noemenswaardige koffieaanplantingen.

BELASTINGEN. De belastingen in Indië zijn te onderscheiden in twee categoriën: 1°. verpachte middelen, waarvan de inning aan den meestbiedende verpacht wordt; 2°. overige belastingen, die op de gewone wijze rechtstreeks door staatsambtenaren worden geïnd.

De meeste belastingen zijn in den aanvang dezer eeuw ingevoerd of opnieuw vastgesteld. In het Regeerings-reglement van 1818 (art. 73 en 74) wordt verklaard dat de belastingen, voorzoover zij door Commissarissen-generaal reeds zijn geregeld, blijven bestaan, waaraan de bepaling was toegevoegd dat geen belastingen mochten worden geheven dan op uitdrukkelijken last of met goedkeuring van den Gouverneur-Generaal in Rade. In de Reg.reglementen van 1827 (art. 76 vlg.), 1830 (art. 72 en 73) en 1836 (art. 60 en 61) werd deze bepaling eenigzins uitgebreid, in dien zin namelijk, dat voor den uit te vaardigen last voorafgaande autorisatie des Konings noodig was. Bij het vigeerend Reg.reglement van 1854 (art. 58) is den Gouverneur-Generaal de zorg opgedragen te waken „dat in Nederlandsch-Indië geen belastingen geheven worden dan die bij algemeene verordeningen zijn bepaald", terwijl in artikel 24 wordt gezegd, dat als door den Koning vastgesteld worden beschouwd de bestaande organisatiën „ook die het stelsel der belastingen betreffende, hoezeer niet uitdrukkelijk door den Koning bekrachtigd". De macht van het uitvoerend gezag in belastingzaken is door de invoering der Comptabiliteitswet van 23 April 1864, die de jaarlijksche vaststelling der begrooting beveelt, eenigszins beperkt. Nu toch worden aan de goedkeuring van de Staten-Generaal onderworpen niet alleen de uitgaven maar ook de middelen, die tot dekking dier uitgaven zullen worden geheven. En die middelen worden in de wet zelve met name genoemd. Dezelfde Comptabiliteitswet bepaalt verder (art. 19, 20) dat afschaffing of wijziging van belastingen niet in werking treden dan met den aanvang van een nieuw dienstjaar, en dat teruggave of vrijstelling van belasting niet geschiedt dan in de gevallen en op de wijze, bepaald bij algemeene verordeningen, vastgesteld door dezelfde of door eene hoogere macht dan die, welke de belasting regelde.

Bij Kon. Besl. (1879 S. 267) is eene regeling vastgesteld voor de invordering van de belastingen, begrepen in de kohieren, registers, leggers of staten, vastgesteld door het administratief gezag, door middel van dwangschriften. Bij art. 6 is bepaald dat de Gouv.-Gen. het tijdstip vaststelt, waarop het besluit ten aanzien van elk belastingmiddel in het leven zal treden. Zie S. 1879 n°. 276, 306, 337; 1881 n°. 47; 1890 n°. 172; 1891 n°. 45, 97, 111, 117; 1894 n°. 17 en 1887 n°. 23; 1889 n°. 68; 1890 n°. 72, 73; Bijbl. 3446, 3500 (gewijzigde circulaire Dir. fin. 20 Nov. 1884, 20177) 3686, 3699, 3700. Over het verjaren van vorderingen tot betaling van belastingen, Zie Klk. Besl. 1882 S. n°. 280 en 1892 n°. 159, waarbij een termijn van 5 jaar is aangenomen.

In de volgende bladzijden wordt een overzicht gegeven van de bepalingen, die de verschillende belastingen in geld regelen, met uitzondering dus van de belastingen in arbeid, waarover Zie HEERENDIENSTEN en CULTUURSTELSEL. Bovendien ontbreken hier enkele belastingen, daar deze wegens hun belang in economisch opzicht of wegens andere redenen afzonderlijk worden behandeld t. w. Accijnsen (Zie aldaar), In- en uitvoerrechten (Zie aldaar), Landelijke inkomsten (Zie aldaar) en Opiumpacht (Zie OPIUM).

VERPACHTE MIDDELEN. (Zie E. De Waal, Aanteekeningen over kol. onderwerpen. Dl. I. bl. 291. — T. Thomas, Eenige opmerkingen naar aanleiding van het pachtstelsel op Java, Leiden 1893. — H. J. Bool, De verpachte middelen in Nederlandsch-Indië, Vragen des tijds, XVIII, II. blz. 25, 97. — E. B. Kielstra, De kleine verpachte middelen op Java, Gids 1889, III. blz. 221. — Verpachtingen, door B. Voorstellen tot betere exploitatie van het pachtstelsel in 't belang van de schatkist, Tijdschr. v. binnenl. bestuur, IX, blz. 787.)

Het stelsel van verpachting der belastingen is van ouden datum, en werd zelfs door inlandsche vorsten gehuldigd. Ook de Compagnie voerde het in, eerst in Batavia en Ommelanden; onder Van Imhoff werd het over het Gouvernement van Java's Noordoostkust uitgebreid. Onder het Engelsche tusschenbestuur werden eenige pachten afgeschaft, o. a. de tolpoorten, en werd de zoutverkoop onder direct beheer gebracht. Op dien weg werd ook later voortgegaan en langzamerhand meerdere afgeschaft of onder direct beheer gebracht. Bij S. 1818 n°. 79 werd o. a. bepaald dat met het einde van 1818 zullen worden afgeschaft de pachten en heffingen, bekend onder den naam van trouwgelden of huwelijken der Javanen, het maken van klein geschut, de sirie of fijne kalk, de houtskolen, de suikerpotten, het brandhout en de rongings. De verpachting der tolpoorten en bazaars in de Vorstenlanden werd in 1827 (S. 44) opgeheven en door directe collecte vervangen, en ook deze in 1830 afgeschaft. De bij S. 1828 n°. 88 in de residentie Batavia ingevoerde pacht van den verkoop van zout werd met 1 Januari 1848 wederom opgeheven. Van groot belang was de afschaffing der passar-belasting in 1851. Zie PASSAR. Met ult. December 1850 verviel de pacht der kusten en wildernissen van het westelijk gedeelte der res. Bantam en de daaronder behoorende eilanden; met 1 Januari 1864 de pacht der visscherijen; met 1 Januari 1867 de pacht der arensuiker; in 1874 voor Java en Madoera de pacht van arak en andere sterke dranken, tengevolge van de invoering bij S. 1873 n°. 240 van een accijns op het inlandsch gedistilleerd, enz.

Een reglement voor de verpachting van 's lands middelen op Java en Madoera is vastgesteld bij S. 1853 n°. 86, en voor de verpachting van die middelen op de Buitenbezittingen bij S. 1854 n°. 75, beide aangevuld en gewijzigd bij onderscheidene latere besluiten. Die reglementen regelen de wijze van verpachting en bevatten eene

omschrijving van de rechten en plichten van den pachter.

De verpachte middelen worden onderscheiden in de opiumpacht, en voor Java en Madoera in de zoogenaamde kleine middelen, waarvoor de voorwaarden in den regel jaarlijks vastgesteld en in het Staatsblad van Nederlandsch-Indië afgekondigd worden. Deze kleine middelen zijn:

Pacht van het slachten van rundvee, buffels en paarden.

De voorwaarden voor de pacht van het slachten van rundvee en buffels zijn vastgesteld bij S. 1849 n° 52, letter A. Te rekenen van 1 Januari 1879 is bij S. 1878 n° 277, het slachten van paarden en veulens onder deze pacht opgenomen.

De pachter ontving in 1849 het recht om van al het rundvee, in de residentie of afdeeling geslacht of naar de reede gebracht, ten einde aldaar geslacht of uitgevoerd te worden, te heffen de volgende belasting: Voor ieder rundbeest, hetzij koe, os of buffel *f* 1.50; voor ieder kalf (onvolwassen) *f* 1.—.

Met 1 Januari 1852, S. 1851 n° 62, werd den pachters vergund te heffen: voor het slachten van een buffel, koe, stier of os 2 gulden recepis, en van een kalf 1 gulden recepis. Doch ook deze cijfers werden gewijzigd, eerst bij S. 1879 n° 285, dat de belasting stelt voor het slachten van: een buffel, koe, stier of os, volwassen of onvolwassen, op *f* 2.—; van een paard of veulen op *f* 4.—; later bij S. 1884 n° 183, bepalende dat voor het slachten van een buffel, koe, stier of os, volwassen of onvolwassen, wordt geheven eene belasting van *f* 3.—.

Bij de oorspronkelijke bepalingen van 1849 werd voorgeschreven dat voor buffels, welke moeten worden geslacht, omdat ze verminkt zijn geworden, de eigenaar zal kunnen volstaan met aan den pachter het vel van het geslachte beest te geven. Deze bepaling is nog bij S. 1879 n° 285 gehandhaafd, maar bij S. 1884 n° 183 werd bepaald, dat ook in geval van verminking, zoowel voor het slachten van runderen en buffels, als voor het slachten van paarden, het volle bedrag der belasting verschuldigd is.

S. 1892 n° 190 regelt de terugbetaling der belasting in geval van uitvoer uit het pachtgebied naar andere streken buiten het gewest dan die, waar vanwege het gouvernement in- en uitvoerrechten worden geheven.

Bij S. 1863 n° 137, is met 1 Januari 1864 voor de residentie Batavia opgeheven het uitsluitend recht tot verkoop van buffelvleesch, toegekend aan den pachter van het slachten van rundvee en buffels. Bij de herziening van het Preangerstelsel werd de belasting op het slachten van rundvee en buffels, welke daar vroeger door de regenten werd geheven, niet getrokken bij het pachtstelsel, maar aan eigen heffing onderworpen. Zie S. 1870 n° 22 en 1871 n° 49, 1873 n° 252 en 1879 n° 302.

Pacht van het slachten van varkens en den verkoop van varkensvleesch.

De ordonnantie van 23 October 1863, S. 137, heft met 1 Januari 1864 voor Java en Madoera op, het uitsluitend recht tot verkoop van varkensvleesch, aan de pachters van het slachten van varkens toegekend.

S. 1864 n° 143, waarbij nieuwe voorwaarden voor de pacht van het slachten van varkens zijn gesteld, geeft den pachter het recht om van elk varken, dat binnen het pachtgebied geslacht of naar de reede gebracht wordt, te heffen de belasting van *f* 1.—

De verpachting van het middel „slachten van varkens" is, op den voet van S. 1864 n° 143, ingevoerd in gedeelten van de residentie Preangerregentschappen bij S. 1876 n° 192 en 1888 n° 164.

Pacht van Javasche en Chineesche tabak in de residentiën Bantam, Batavia en Krawang.

Onder lett. D. van S. 1849 n° 52 zijn de voorwaarden voor deze pacht opgenomen. Die voorwaarden verzekeren den pachter het recht om belasting te heffen van alle Javasche en Chineesche tabak, welke, hetzij over land, over zee, of door en langs de rivieren, binnen de gewesten Bantam, Batavia en Krawang wordt ingevoerd, of wel in een dier landschappen gecultiveerd, voor zoover de tabak niet in het entrepôt te Batavia of te Anjer ten wederuitvoer mocht worden opgeslagen. Die belasting verschilt naarmate van de soort der tabak, namelijk: voor iedere kodie (40 krandjangs) 1e soort *f* 45, voor iedere kodie 2e soort *f* 30, voor de zoogenaamde Javasche en Chineesche tabak per 160 pakjes *f* 6, en voor de echte Chineesche tabak *f* 10 per 140 pakjes, elk van 1/2 kattie.

De voorwaarden onderwerpen tevens aan eene gerechtigheid alle winkeliers, kramers, waronghouders of andere lieden, die zich met den verkoop van tabak in het klein bezighouden, hetzij in of aan hunne huizen, op de wegen of straten, op de bazaars of markten, dan wel dat zij tabak ten verkoop in het klein ronddragen of rondvoeren, door middel van vaartuigen langs en door de grachten en rivieren, en naar boord van de schepen op de reeden van Batavia, Bantam, Anjer en Tjaringin gelegen. Aan de betaling dezer gerechtigheid, die gesteld is op een bedrag van niet meer dan *f* 2.— per maand, zijn mede onderworpen de houders der amfioenkitten, welke in hunne kitten bij den amfioen tevens tabak in het klein verkoopen.

De Minister van Koloniën heeft in de memorie van toelichting van zijne voordracht tot wijziging van de tarieven van in- en uitvoer zijn voornemen aangekondigd, om de pacht van de Javasche en Chineesche tabak in te trekken, hetgeen echter niet zal kunnen geschieden zoolang niet door andere maatregelen verhooging der middelen is verzekerd. Met het oog op die voorgenomen intrekking heeft het Gouvernement bij Stbl. 1894 n° 201 zich het recht voorbehouden, om de pacht op 1 Januari 1896 of op 1 Januari 1897 te doen eindigen, bijaldien tot hare intrekking mocht worden besloten.

Pacht der overvaarten en tolbruggen.

De voorwaarden voor deze pacht zijn vastgesteld bij S. 1849 n° 52, letter E. De pachters worden daarbij bevoegd verklaard op elke der bestaande en geoorloofde overvaarten en tolbruggen de belasting te heffen, bij tarief bepaald. Dit tarief is nu laatstelijk vastgesteld bij S. 1884 n° 154. Naast het recht van belastingheffing stelt S. 1849 n° 52 de verplichting voor de pachters om de noodige ponten, vlotten of vaartuigen en daartoe behoorende gereedschappen, volgens aanwijzing van den resident, voor eigen rekening daar te stellen, uitgezonderd op die plaatsen, waar ze reeds vanwege den lande bestaan en den pachters in gebruik worden gegeven. De pachters

zullen voor laatstgemelden verantwoordelijk zijn en die in denzelfden staat, waarin zij die ontvangen hebben, aan hunne opvolgers moeten overdoen.

Pacht der Krawangsche bosschen.

Deze pacht geldt alleen voor de residentie Krawang. De voorwaarden, opgenomen onder lett. H. van S. 1849 n° 52, en gewijzigd bij S. 1871 n° 168 en 1892 n° 192, verzekeren den pachter het recht om in zijn pachtgebied alle soorten van hout, met uitzondering alleen van djatihout, waarvan het Gouvernement de beschikking aan zich behoudt, bamboes, rotting, rangas enz. te kappen, tot houtskolen te verbranden, te verkoopen en te vervoeren, alsmede de inzaam van nipa en poetjoek te laten doen en in zoodanige hoeveelheden als hij zal goedvinden, onder voorwaarde dat door den houtkap de bosschen niet geschonden, veel minder uitgeroeid worden.

De pachter moet evenwel aan de inlandsche bevolking het kappen van brandhout en van bamboe, bindrotting, atap en verdere materialen voor den huisbouw tot eigen gebruik vrij en zonder betaling toestaan. Behalve den aankap van djatihout, reserveert het Gouvernement zich ook den aankap van materialen, van tijd tot tijd benoodigd voor kleine reparatiën aan de civiele gebouwen in de residentie, zonder dat daarvoor iets door den pachter kan worden gevorderd. De pachter mag van alle voortbrengselen binnen zijn pachtgebied gekapt of verzameld en ten uitvoer bestemd, $^{1}/_{5}$ gedeelte of wel de daaraan gelijkgestelde waarde in geld als gerechtigheid heffen. De hout- en kreupelbosschen, die in de residentie Krawang verpacht worden, zijn omschreven bij S. 1871 n° 168 en 1872 n° 158.

Pacht der vogelnestklippen.

Het bezitten, verkoopen of vervoeren van vogelnesten in de gewesten Soerakarta, Djokdjakarta, Kadoe, Bagelen, Banjoemas, Madioen, Kediri en Patjitan is, bij S. 1832 n° 66, aan elk en een iegelijk verboden. In sommige residentiën worden de vogelnestklippen verpacht. De pachtvoorwaarden, opgenomen onder letter J. van S. 1849 n° 52, verzekeren den pachter het uitsluitend recht om al de vogelnestklippen in de residentie, die het betreft, driemalen in het pachtjaar te plukken. Die tijdsbepaling is, bij S. 1852 n° 73, 1876 n° 266, 1881 n° 198, 1882 n° 250, 1883 n° 244 en 1885 n° 161, uitgebreid tot vier malen per jaar. Tot het doen plukken der nesten, zoowel als tot bewaking der klippen, staat het den pachter vrij met de bewoners der naastbij gelegen desa's minnelijke overeenkomsten aan te gaan. De pachter moet echter zorgen dat de klippen niet geheel van vogelnesten beroofd worden.

(Zie omtrent Vogelnestklippen: K. F. van Delden Laërne, Eenige aanteekeningen betreffende de vogelnestklippen en grotten in het landschap Rongkab in Djokjokarta Ind. Gids 1886, I. blz. 749. — Mr. J. H. Abendanon, Over het verschil tusschen pacht en huur met betrekking tot Indische toestanden (Hierin over den aard van de pacht der vogelnestklippen.) Tijdschr. v. N. en L. in N. I. XXXII, blz. 522.)

Pacht der Chineesche dobbelspelen in de residentien Batavia, Semarang en Soerabaja.

Onder lett. K. van S. 1849 n° 52 zijn opgenomen de voorwaarden voor deze pacht. Daarbij wordt den pachter het uitsluitend recht verzekerd om op bepaald genoemde plaatsen topbanen te houden, waar vanouds gebruikelijke Chineesche spelen worden toegelaten.

De bij de voorwaarden gevoegde lijst van plaatsen, alwaar de toptafels mogen gehouden worden, is gewijzigd bij S. 1867 n° 148, 1886 n° 151, 1890 n° 143 en 1892 n° 191. Nadat het gewest Buitenzorg was vereenigd en ingelijfd bij de residentie Batavia, verklaarde S. 1866 n° 121 dat de afdeeling Buitenzorg van 1 Januari 1867 zou begrepen zijn in de pacht der pho- en topho of chineesche dobbelspelen. Doch met intrekking van die bepaling, verklaart S. 1882 n° 250 voor de afdeeling Buitenzorg van toepassing de bepalingen, afgekondigd in S. 1851 n° 25.

De spelen, in art. 5 der voorwaarden genoemd, welke aan de toptafels zullen worden toegelaten, zijn nader omschreven in S. 1884 n° 182. Andere dan nu laatstelijk vastgestelde spelen, zijn uitdrukkelijk bij die voorwaarden verboden.

Ook buiten de drie genoemde gewesten Batavia, Semarang en Soerabaja, worden, zonder verpachting doch met vergunning, toptafels gehouden.

In S. 1851 n° 25 zijn afgekondigd de bij resolutie van 28 November 1826 n° 4 vastgestelde bepalingen, volgens welke aan de Chineesche bevolking op de eilanden Java en Madoera verlof zal worden verleend tot het spelen van chineesche dobbelspelen. Bij die bepalingen worden aan elken ter goeder naam en faam bekend staanden Chinees, op gedaan verzoek, door den plaatselijken resident verlofbriefjes verleend tot het houden van toptafels en het spelen van pho en topho. Daarvoor moet per dag worden betaald: op de hoofdplaatsen *f* 100 en op de bazaars buiten de limiten der hoofdplaatsen *f* 50.—.

Zoowel bij de pachtvoorwaarden van 1849 als de licentiebepalingen van 1826, zijn zeer strenge voorschriften opgenomen om fraude te voorkomen. Zoo bijv. zijn bepaalde uren genoemd, waarop de toptafels geopend mogen zijn. Clandestine toptafels zijn op verbeurte van boete verboden. Alleen Chineesche manspersonen, den vollen ouderdom van ten minste 16 jaren bereikt hebbende, mogen in de dobbelkitten worden toegelaten. Het spelen door lijfeigenen, inlanders en daarmede gelijkgestelde personen is verboden. Op zon- en feestdagen mag gedurende de christelijke godsdienstoefening in de topbanen niet worden gedobbeld. In die topbanen zal slechts tegen gereed geld gespeeld mogen worden, terwijl de pachter moet zorgen dat in de dobbelkitten geen amfioen geschoven of sterke drank geschonken en gedronken wordt. De pachters voor Batavia, Semarang en Soerabaja en hunne onderpachters mogen geene andere bedienden in dienst hebben dan Chineezen.

Bij de pachtvoorwaarden van 1849 werd den pachter der dobbelspelen te Batavia het recht gegeven, bij elke zijner twee kongsies of dobbelplaatsen, ééne wajang te doen spelen zonder betaling van de belasting, vastgesteld bij de voorwaarden van de pacht van het spelen der wajangs in de residentie Batavia. In afwijking daarmede behelzen de voorwaarden en bepalingen, waarop de zoogenaamde kleine of gewone middelen worden verpacht, in de laatste jaren de bepaling, dat de pachters te Batavia niet het recht hebben om, zonder vergunning en zonder betaling, bij dobbelplaatsen wajang te doen spelen.

Zie voor Chineesche dobbelspelen ook Bijblad 1243, 3573 en 3711.

Pacht van het spelen van wajang in de residentie Batavia.

Letter L van S. 1849 n°. 52 stelt de voor-

waarden voor deze pacht vast. Volgens die voorwaarden zullen geen wajangs vertoond of gespeeld mogen worden, dan na alvorens hiertoe verlof te hebben bekomen van het plaatselijk bestuur. Aan den pachter is verschuldigd: voor ieder etmaal dat binnen- of buitenshuis, erf of tuin, de wajang vertoond wordt: door vrouwen of zoogenaamde wajangsmeiden, *f* 80, door manspersonen *f* 60, door poppen, zijnde de wajang kajoe titie of marionnetten, *f* 30, door chineesche schimmen of wajang koeliet *f* 20. Van deze belasting is vrijgesteld de inlandsche wajang koeliet, welke bij godsdienstige en andere plechtigheden of festiviteiten door inlanders in hunne kampongs vertoond worden. Wanneer de inlandsche wajang koeliet echter wordt gespeeld ten huize van Chineezen of op de bazaars en andere plaatsen, alwaar geen inlandsche godsdienstige en andere inlandsche plechtigheden of festiviteiten plaats vinden, zal de pachter van het wajangspel mogen heffen eene belasting van *f* 20 voor ieder etmaal of minder, naar evenredigheid van den tijd dat wordt gespeeld.

Na de inlijving van de afdeeling Buitenzorg bij de residentie Batavia is, bij S. 1866 n°. 121, verklaard dat, te rekenen van 1 Januari 1867, die afdeeling zal zijn begrepen in de pacht van het spelen van wajang, behoudens evenwel het district Tjibaroesah, waar het wajangspel verboden wordt.

Pacht der Duizend-eilanden.

De voorwaarden voor deze pacht zijn opgenomen onder lett. U van S. 1849 n°. 52. Bij die voorwaarden wordt den pachter bij uitsluiting het recht van eigendom verleend voor alle agar-agar, sipoet, tripangs, koraal- of kalksteenen, visch, carret en andere voortbrengselen der zee, welke gevischt en vergaderd worden tusschen, langs en in den omtrek der Duizend-eilanden, zoomede op, langs en bij de koraalklippen, banken en gronden, welke gelegen zijn of in vervolg van tijd mochten ontdekt worden in de baai van Batavia, tusschen den vasten wal en de genoemde Duizend-eilanden. Tevens heeft de pachter het recht van eigendom van al het hout, dat op de Duizend-eilanden groeit, waarover hij naar welgevallen kan beschikken, met dien verstande nochtans dat, indien hij voor het kappen de hulp der eilandbewoners behoeft, hij dezen daarvoor eene behoorlijke betaling zal doen geworden. Den pachter is verboden den eilandbewoners hinderlijk te zijn of te beletten het hout te kappen, dat zij voor eigen gebruik, hetzij voor bouw van huizen of vaartuigen, hetzij voor brandstof, wenschen te bezigen. De pachter is ook verplicht en gehouden om de groote boomen, welke op de eilandjes staan en dienen kunnen tot zichtbare kenteekenen voor de schepen, niet om te kappen. De voortbrengselen van de zee en het hout moeten door den pachter te Batavia ingevoerd en aldaar verkocht worden. De vangst van visch in de baai van Batavia is vrijgelaten aan ieder, zonder dat het den pachter veroorloofd zal wezen iemand hierin hinderlijk te zijn. De pachter zal ook de bewoners van de Duizend-eilanden niet hinderlijk mogen zijn, veel minder beletten zelven de voortbrengselen der zee te visschen en te vergaderen, welke voortbrengselen, volgens S. 1850 n° 34, aan den pachter moeten worden afgestaan tegen prijzen, door den resident van Batavia bepaald. S. 1872 n° 182 bepaalt dat het visschen van koraal- of kalksteen door den pachter aan de eilandbewoners of aan anderen kan worden afgestaan, tegen een zekeren overeen te komen prijs, de som van *f* 1.10 per kojang niet te boven gaande, onder verplichting evenwel om die voortbrengselen te Batavia in te voeren en te verkoopen.

Uitgesloten van de pacht zijn: bij S. 1872 n° 182, de eilanden Amsterdam en Middelburg en de daartoe behoorende riffen; bij S. 1877 n° 186 de eilanden Groot-Kombuis en Alkmaar; doch het eiland Alkmaar is bij S. 1885 n° 162 wederom in de pacht opgenomen.

Pacht voor het heffen van sluisgelden.

Sedert 1 Juli 1874 worden aan 's lands sluizen te Melirip en Gedek, residentie Soerabaja, en aan de sluis, dienende ter verbinding van het havenkanaal met de rivier te Semarang, schutgelden geheven van de vaartuigen en vlotten, die aldaar worden doorgelaten. Het recht om die gelden te heffen, wordt jaarlijks verpacht. De voorwaarden voor die pacht zijn vastgesteld: voor de sluizen te Melirip en Gedek bij S. 1874 n° 83, gewijzigd bij S. 1894 n° 179 en voor de sluis te Semarang bij S. 1874 n° 84, gewijzigd bij S. 1894 n° 118. Het recht tot het heffen van schutgelden aan de sluis te Tangké, beoosten Molenvliet, is geregeld bij S. 1879 n° 3.

Pacht der pandhuizen.

De in 1849 vastgestelde pachtvoorwaarden bevatten onder letter C. ook die voor de pacht der pandhuizen. Die pacht werd, bij S. 1869 n° 85, te rekenen van 1 Januari 1870 afgeschaft, met vaststelling van bepalingen voor hen, die hun beroep maken van het uitleenen van geldsommen van een bedrag van *f* 100 en daar beneden op pand en tegen interest.

Reeds in 1874 werd vanwege het Opperbestuur de vraag aanhangig gemaakt, of de afschaffing van de pacht der pandhuizen en hare vervanging door een licentiestelsel heilzaam voor de bevolking had gewerkt. Die vraag werd herhaaldelijk door de Indische regeering ontkennend beantwoord. Het onderzoek had haar versterkt in de overtuiging dat het licentiestelsel moreel zeer nadeelig en materieel niet voordeelig is voor de bevolking, en dat de opoffering van de niet onaanzienlijke voordeelen, welke de pacht eenmaal aan het Gouvernement opleverde, bijna uitsluitend aan de houders der pandhuizen is ten goede gekomen. Het getal pandhuizen was sedert de afschaffing der pacht sterk vermeerderd, en het getal beleeningen en het bedrag der geleende sommen hield met die toeneming nagenoeg gelijken tred. De menigte van pandhuizen bevordert de diefstallen, omdat zij den afzet van gestolen goederen gemakkelijk maakt, terwijl de pandhuizen, althans op de hoofdplaatsen, niet strekken om te voorzien in werkelijke en onvermijdelijke behoeften, maar schier uitsluitend dienen ten behoeve van hen, die tengevolge van luiheid, spel of dergelijke oorzaken tijdelijk geld noodig hebben.

Met deze uitkomsten voor oogen, meende de Regeering geen vrijheid te hebben om het licentiestelsel langer te blijven verkiezen boven het pachtstelsel. Dientengevolge zijn, bij S. 1879 n° 304, maatregelen genomen om de invoering van de pacht der pandhuizen weer mogelijk te maken en is vervolgens, bij S. 1880 n° 17, bepaald, dat in geheel Nederlandsch-Indië, behalve in de gewesten de Lampongsche districten, Riouw, Menado, Amboina, Ternate en Timor, waar de bestaande regeling betreffende de pandhuizen voor-

loopig van kracht blijft, het recht tot het houden van pandhuizen voor rekening van het Gouvernement wordt verpacht. Later zijn bij S. 1882 n° 183, ook uitgezonderd de afdeelingen Boeleleng en Djembrana. S. 1880 n° 17 stelt tevens vast een reglement voor de pacht, dat gewijzigd of aangevuld is, bij S. 1880 n[is] 83, 106, 167, 169; 1886 n° 91, 1891 n[is] 163 en 164, 1894 n[is] 90 en 91

Zie ook Bijblad 3568, 3602, 3609, 3856, 3926 en Boudewijnse en Van Soest, Indo-Nederl. wetg. deel VI, blz. 741.

Verder: De pandhuispacht, Memorie van Mr. P. Brooshooft, I. Samarang 1888 blz. 158. — H. A. de Groot, De pandhuispacht, met voorstellen tot wijziging der vigeerende bepalingen, Tijdschr. v. N. en L. N. I. XLII blz. 139. — P. Vellema, Pandjeshuizen (Geschiedenis en wezen der pandhuizen in 't algemeen, in vergelijk met de op dat punt in Indië bestaande toestanden) Ind. Gids 1893, II. 1565.

Op de Buitenbezittingen zijn de verpachte kleine middelen de volgende:

Verkoop van sterke dranken.

De pacht van gedistilleerd geldt in vele streken der Buitenbezittingen. Eene regeling is vastgesteld bij S. 1890 n°. 85 voor de gewesten Sumatra's Westkust, Benkoelen, Palembang, Riouw, Banka, Billiton, Wester-, Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, Celebes en onderhoorigheden, Menado, Amboina en Timor. Het hiervoor geldende reglement verzekert den pachter het uitsluitend recht van den verkoop in het klein en het stoken van gedistilleerd. Dat recht strekt zich uit: voor jenever over hoeveelheden beneden een kelder van 22½ liter; voor cognac, brandewijn en ander buitenlandsch gedistilleerd, over hoeveelheden beneden een kist van 9 liter; voor in Indië gestookt gedistilleerd: in de meeste gewesten over hoeveelheden beneden een halven legger of 194 Indische kan; in het gouvernement Celebes en onderhoorigheden, Amboina en Minahassa over hoeveelheden beneden een half aam, overeenkomende met ⅛ legger of 48½ Indische kan. Door anderen dan den pachter mag het stoken van gedistilleerd binnen het pachtgebied niet geschieden dan in stokerijen voor uitvoer buiten het pachtgebied, als zoodanig toegelaten door het hoofd van gewestelijk bestuur, onder de noodige bepalingen ter verzekering van de rechten van den pachter. De verkoop in het klein van gedistilleerd door anderen dan den pachter of iemand van zijnentwege, is verboden. Van dit verbod is uitgezonderd de verkoop in het klein voor dadelijk gebruik: door de cantinehouders aan degenen, die tot de cantines toegang hebben; door de kasteleins van societeiten aan de bezoekers van deze; door de houders van logementen aan de in deze gehuisveste personen. Buitenlandsch gedistilleerd kan in elke hoeveelheid door iedereen voor eigen gebruik worden ingevoerd, mits den pachter betalende een recht van 40 cent per liter. Op gedistilleerd, dat als deel van een inboedel in het openbaar verkocht of bij verhuizing vervoerd wordt, zijn de voorschriften van het reglement niet toepasselijk; evenmin, blijkens S. 1894 n°. 158, op gedistilleerd, dat ingevoerd wordt ten behoeve van, of zich bevindt aan boord van de schepen der oorlogs- en der gouvernementsmarine.

De voorschriften van het reglement zijn, bij S. 1892 n°. 90, buiten de hoofdplaatsen Amboina en Saparoea niet van toepassing verklaard op het zoogenaamde koolwater. Aan eigenaars of huurders van doessoens is het evenwel vergund het voor eigen gebruik bereide koolwater in te voeren op denzelfden voet als voor het buitenlandsch gedistilleerd is bepaald.

Het reglement voor de pacht van het recht tot het stoken, verkoopen en het heffen van belasting bij den invoer van sterke dranken in die gedeelten van de residentie Oostkust van Sumatra, waar deze rechten in pacht worden afgestaan, is opgenomen in S. 1885 n°. 167, aangevuld bij S. 1893 n°. 41.

In Groot-Atjeh en de daaronder behoorende eilanden wordt, te rekenen van 1 Januari 1881, verpacht het recht tot het stoken en verkoopen van sterke dranken en het heffen van belasting bij den invoer van zoodanige dranken. Voor de verpachting van dit middel is, bij S. 1880 n°. 209, met eenige wijziging van toepassing verklaard het vroeger aan de Oostkust van Sumatra geldende reglement voor hetzelfde middel, vastgesteld bij S. 1875 n°. 236, later, voor zooveel Atjeh betreft, gewijzigd en aangevuld bij S. 1884 n°. 127 en 1885 n°. 164.

De voorwaarden voor de pacht van den verkoop van arak, rum en tjoe en van de Europeesche dranken, als jenever, brandewijn, wijnen en bier te Ternate, zijn opgenomen in S. 1857 n°. 105.

Chineesche dobbelspelen.

De voor Java geldende bepalingen zijn ook *mutatis mutandis* op de Buitenbezittingen ingevoerd. Daarom schijnt het, zonder in verdere bijzonderheden te treden, voldoende aan te teekenen waar de voor die gewesten vigeerende bepalingen, ten aanzien van de pacht der toptafels of de pho en topho en andere spelen zijn opgenomen:

voor Padang, Priaman, Siboga, Baros, Singkel en Natal, S. 1857 n°. 105; voor de Batoe-eilanden, S. 1860 n°. 122; voor Benkoelen, S. 1857 n°. 105, 1872 n°. 204; voor Palembang, S. 1857 n°. 105, 1888 n°. 146. Toepasselijk verklaard voor de afdeeling Tebing Tingi bij S. 1862 n°. 6; voor de Oostkust van Sumatra, S. 1885 n°. 167, 1888 n°. 142 en 1893 n°. 41; voor Atjeh, S. 1876 n°. 151, 1881 n°. 196 en 1892 n°. 173; voor Riouw, S. 1857 n°. 105, 1888 n°. 48, 1890 n°. 171, 1892 n°. 139; voor Banka, 1857 n°. 105; voor Billiton en onderhoorigheden, S. 1857 n°. 105; voor de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, S. 1857 n°. 105; voor de Westerafdeeling van Borneo, S. 1857 n°. 105, 1879 n°. 202, 1882 n°. 202, 1891 n°. 201; voor Celebes en onderhoorigheden S. 1891 n°. 196; voor Menado, S. 1857 n°. 105; voor Timor, S. 1857 n°. 105.

Slachten van rundvee, buffels, paarden, varkens, geiten, herten en schapen.

Ook hier gelden de voor Java en Madoera verordende bepalingen in algemeenen zin voor de Buitenbezittingen. Daarom wordt het voldoende geacht slechts de besluiten te noemen die het onderwerp regelen:

voor Benkoelen, S. 1857 n°. 105, 1879 n°. 105 en 1892 n°. 190. De aan den pachter verschuldigde belasting bedraagt hier: voor ieder rundbeest, hetzij koe, os of buffel *f* 1,50, voor ieder kalf (onvolwassen) *f* 1.—;

voor Celebes en onderhoorigheden, S. 1857 n°. 105, 1865 n°. 66, 1875 n°. 118 en 1879 n°. 105. De belasting bedraagt voor het geheele gouvernement van Celebes en onderhoorigheden, met uitzondering van de stad Makassar en om-

streken, de reede daaronder begrepen, en het landschap Tello: voor een paard *f* 4,60, voor rundbeest, buffel, hartebeest en kalf *f* 1,60, voor schaap *f* 1,—, voor varken *f* 0,80 en voor geit of bok *f* 0,50. Voor de stad Makassar en het landschap Tello gelden de oorspronkelijke bepalingen van 1857, zijnde: voor paard *f* 4,—, voor rundbeest, kalf, buffel en hartebeest *f* 2,—, voor schaap *f* 1,— en voor geit of bok 80 duiten;

voor Ternate, S. 1857 n°. 105, 1861 n°. 22 en 1879 n°. 105. De belasting bedraagt: voor ieder rund, hetzij koe, os of stier *f* 2,—, voor kalf *f* 1,50, voor groot varken *f* 2,— en voor klein varken, levend, minder wegend dan 25 katties, *f* 1,—;

voor Timor, S. 1857 n°. 105, 1862 n°. 128, 1879 n°. 105, 1887 n°. 122, 1889 n°. 155 en 1892 n°. 190. De belasting bedraagt: voor ieder rundbeest, hetzij koe, os of buffel boven de 2 jaren oud *f* 2,—, beneden de 2 jaren *f* 1,50, voor een hertebeest *f* 1,50, voor een schaap, geit of gesneden bok *f* 0,50, voor een varken, wegende van 10—15 katties en daar beneden *f* 0,30, van 15—30 katties *f* 0,50, van 30—50 katties en daarboven *f* 1,—. Hier zijn eenige inlandsche hoofden van de belasting vrij, terwijl de pachters en vleeschverkoopers het vleesch niet boven maandelijks door het plaatselijk bestuur te bepalen prijzen mogen verkoopen;

voor Boeleleng en Djembrana (Bali) S. 1882 n°. 289, 1891 n°. 194 en 1892 n°. 190. De belasting bedraagt: voor het slachten van een volwassen rund, buffel of paard *f* 1,25, van een kalf of veulen *f* 0,62½; voor den uitvoer over zee of naar de reede (voor zooverre dit, wat de afdeeling Djembrana betreft, niet geschiedt ter overvoer naar Banjoewangi) van een volwassen dier *f* 0,50 en van een kalf of veulen *f* 0,30, voor het overvoeren uit de afdeeling Djembrana naar Banjoewangi, van paard, rund of buffel *f* 1,50, terwijl, indien de overvoer met eigen middelen geschiedt, aan den pachter moet worden voldaan *f* 1,— per beest.

Slachten van varkens en verkoop van varkensvleesch.

De betrekkelijke bepalingen zijn opgenomen voor:

Sumatra's Westkust, S. 1857 n° 105, 1879 n° 105 en 1892 n° 190. Hier heft de pachter van alle varkens, geslacht aan de varkensslachterij, een gulden en 80 duiten, van varkens buiten de varkensslachterij geslacht, van een volwassen of onvolwassen varken 100 en van een bigge 50 duiten. Tevens heeft hij het recht om van elk varken of bigge, levend naar de reede gebracht of uitgevoerd, te heffen 80 duiten.

Oostkust van Sumatra, S. 1885 n° 167, 1892 n° 190 en 1893 n° 41. De pachter heeft hier het recht om voor elk varken, dat binnen het pachtgebied geslacht of van daar naar buiten het pachtgebied uitgevoerd wordt, te heffen eene belasting van *f* 1.—

Atjeh, S. 1878 n° 253 en 1892 n° 190. Voor dit gewest is met eenige wijziging van toepassing verklaard het vroeger op de Oostkust van Sumatra geldende reglement, vastgesteld bij S. 1875 n° 236.

Riouw, S. 1857 n° 105, 1861 n° 22, 1879 n° 105, 1888 n° 48, 1890 n° 171, 1892 n° 139. Hier heeft de pachter het uitsluitend recht tot het slachten van varkens en den verkoop van varkensvleesch in de geheele residentie, de reede daaronder begrepen. Indien echter iemand voor eigen gebruik of bij gelegenheid van festiviteiten of godsdienstige en andere plechtigheden varkens wil slachten, zal de pachter dit niet mogen weigeren, mits eene licentie is gevraagd en verkregen, waarvoor betaald moet worden *f* 2.20 voor een groot en *f* 1.— voor een klein varken. Voor elk varken, dat levend naar boord van de vaartuigen en schepen op de reede wordt vervoerd om aldaar geslacht te worden, mag de pachter gelijke rechten heffen.

Billiton, S. 1881 n° 172. Ook hier heeft de pachter het uitsluitend recht tot het slachten van varkens en het verkoopen van versch varkensvleesch. Het plaatselijk bestuur kan bij feesten of andere gelegenheden, aan anderen dan den pachter schriftelijk vergunning verleenen tot het slachten van varkens, uitsluitend voor eigen gebruik, mits aan den pachter betalende eene retributie van *f* 1.—, *f* 1.50, *f* 2.— of *f* 2.50 naar gelang van de zwaarte van het varken. Gelijke belasting is verschuldigd, wanneer varkens worden geslacht aan boord der vaartuigen ter reede of op de rivier.

Westerafdeeling van Borneo, S. 1878 n° 231 en 1879 n° 105. In dit gewest heeft de pachter insgelijks het uitsluitend recht tot het slachten van varkens en het verkoopen van versch varkensvleesch. Bij feesten of andere gelegenheden kan het plaatselijk bestuur aan anderen dan den pachter het slachten van varkens, uitsluitend voor eigen behoefte, vergunnen, mits in dat geval aan den pachter voldaan worde eene belasting van vier cent per katti van het bruto gewicht van elk varken.

Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, S. 1878 n° 271, 1892 n° 190. De pachter heeft hier het recht om voor elk varken, dat binnen het pachtgebied geslacht of naar buiten uitgevoerd wordt, te heffen eene belasting van *f* 1.— Geen belasting is verschuldigd van wilde varkens, tenzij zij geheel of gedeeltelijk ten verkoop aangeboden of buiten het pachtgebied uitgevoerd worden. De Dajaksche bevolking is in de Dajaksche districten en de door het bestuur erkende Dajaksche kampongs aan het pachtreglement niet onderworpen, voor zooveel betreft het slachten van varkens geheel voor eigen gebruik.

Celebes en onderhoorigheden, S. 1857 n° 105, 1875 n° 118 en 1879 n° 105. De pachter heeft het recht tot het slachten van varkens en den verkoop van varkensvleesch in de stad Makasser en omstreken, de reede daaronder begrepen, en in het landschap Tello. Voor eigen gebruik is het slachten van varkens geoorloofd, mits aan den pachter betalende eene belasting: voor een varken het gewicht van een pikol niet te boven gaande *f* 3.—, voor elk katti daarboven 4 cent en voor een speenvarken beneden de 10 katties *f* 0.60. Hier is het aan ieder geoorloofd versch varkensvleesch te verkoopen, mits bij den pachter eene licentie nemende, waarvoor hoogstens *f* 3.— verschuldigd is, boven en behalve de hierboven vermelde belasting op het slachten.

Ternate en Timor, zie hiervoren onder: Slachten van rundvee enz.

Houden van tambangers of overvaarten.

In S. 1857 n° 105 zijn opgenomen de voorwaarden, waaronder het recht tot het houden van tambangers of overvaarten ter hoofdplaats Palem-

bang zal worden verpacht. Die voorwaarden werden bij S. 1862 n° 6 van toepassing verklaard in de afdeeling Tebing Tinggi, doch ingetrokken bij S. 1874 n° 289, waarbij tevens op de overvaarten in de residentie Palembang van toepassing werden verklaard de voorwaarden voor de pacht der overvaarten en tolbruggen, zooals ze voor Java en Madoera zijn afgekondigd in S. 1849 n° 52, lett. E. Een nieuw tarief voor de overvaarten te Tebing-Tinggi en Tandjoeng-Radja werd vastgesteld bij S. 1875 n° 67, dat, bij S. 1875 n° 231, behoudens eenige aanvulling, van toepassing werd verklaard voor alle overvaarten in de residentie Palembang. Bij S. 1878 n° 334 en 335 is bepaald dat de overvaart të Palembang nabij Karanganjar met 1 Januari 1879 in pacht wordt uitgegeven.

De overvaarten in de residentie Lampongsche districten zijn in pacht uitgegeven bij S. 1878 n° 254, die in de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo bij S. 1879 n° 273, die in het gouvernement Celebes en onderhoorigheden bij S. 1882 n° 134.

Belasting op peper.

De belasting op peper binnen het pachtgebied der residentie Riouw is, bij S. 1855 n° 76, in pacht afgestaan. De pachters hebben het recht om per picol te heffen van zwarte peper *f* 1½ en van witte peper *f* 2.—. Deze belasting wordt ingevorderd bij den overvoer der peper van de plantages, waar ze gewonnen is.

Recht tot invoer en verkoop van zout in het landschap Indragiri.

In verband met de overneming van belastingen in het landschap Indragiri zijn, bij S. 1892 n° 139, bepalingen vastgesteld omtrent de in dat landschap van landswege te verpachten middelen. Daaronder is ook begrepen het recht tot invoer en verkoop van zout.

De pachter heeft het recht van invoer en verkoop van zout binnen het pachtgebied en de daartoe behoorende wateren. Invoer of verkoop van zout door anderen dan den pachter is alleen geoorloofd na daartoe van dezen verkregen schriftelijke vergunning, en na betaling van het daarbij bedongene. Aanmaak van zout door anderen dan den pachter binnen het pachtgebied is verboden. De pachter is verplicht zout van goede hoedanigheid te verkoopen en steeds een voldoenden voorraad te hebben. Verkoop tegen hoogeren prijs dan *f* 5.— per picol is verboden.

Recht om belasting te heffen van de sagoe, was, getah, koelit-tengar, koelit-bakau, balam- en soenteivruchten zoomede van het uit die vruchten bereide vet en van de rotan, verzameld op het eiland Bengkalis, op de tot Siak behoorende eilanden, zoomede op den vasten wal van Siak van de grens met Bangka tot die met Pelalawan.

De pachter heeft het recht bij den uitvoer der genoemde artikelen de belasting te heffen, vastgesteld bij letter E. van S. 1885 n° 167.

Recht tot invoer en verkoop van zout en tot het heffen van belasting op troeboekkuit en op gedroogde troeboek en tengirivisch op het eiland Bengkalis, op de tot Siak behoorende eilanden, op den vasten wal van Siak van de grens van Bangka tot die met Pelalawan, zoomede op de tot het landschap Pelalawan behoorende eilanden en den vasten wal van dat landschap.

Het reglement voor deze pacht is opgenomen onder lett. F. van S. 1885 n° 167.

Belasting op de exploitatie der houtbosschen op de kuststrook van het landschap Siak Srie Indrapoera en onderhoorigheden, op de tot dat landschap en tot Pelalawan behoorende eilanden en op het eiland Bengkalis.

Het hierop betrekkelijk reglement is laatstelijk vastgesteld bij S. 1893 n° 115, 1894 n°s 7 en 234.

Recht tot het houden van pandhuizen.

Zie het medegedeelde hiervoren onder Java en Madoera.

Belasting op het graven van goud en diamanten in de residentie Westerafdeeling van Borneo.

Deze belasting is geregeld bij S. 1862 n° 134.

De pachter van dit middel heeft het recht voor vergunningen tot het graven en wasschen van goud en diamanthoudende gronden binnen zijn gebied te heffen eene belasting van *f* 1.— 's maands. Bij S. 1886 n° 16 zijn de gestelde voorwaarden niet van toepassing verklaard op mijnontginningen, die plaats vinden ingevolge concessiën door of met toestemming van het N. I. gouvernement verleend.

Belasting op het graven en wasschen van goud in de afdeeling Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo.

Dit onderwerp is geregeld bij besluit van 15 October 1851 n° 3.

Siriepacht in de Noorderdistricten van Celebes en in de afdeeling Boelecomba en Bonthain.

Van alle aangebracht wordende sirie zal door den aanbrenger of verkooper aan den pachter soesoen worden betaald en wel: in de Noorderdistristen 25 cents van de Makassaarsche en 20 cents van de Boegineesche sirie per 100 bossen; in de afdeeling Boelecomba en Bonthain 25 cent van de Boelecombasche en 20 cent van de Bonthainsche sirie per 100 bosschen.

Verhuur van plaatsen op de vischbazaars te Makassar.

Bij S. 1857 n° 105 is den pachter het recht gegeven om voor den verkoop van verschen visch, garnalen, krabben en andere kreeftsoorten de zitplaatsen, waarin de bazaarloodsen, voor den verkoop van verschen visch bestemd, zijn verdeeld, te verhuren bij de maand of den dag voor een prijs, waarvan het maximum jaarlijks door de plaatselijke autoriteit wordt bepaald. Versche visch, garnalen, krabben en andere kreeftsoorten zullen slechts in de vischbazaars ten verkoop worden uitgestald, terwijl het rondventen van deze artikelen langs de wegen bij uitsluiting van elk ander alleen is vergund aan de houders van zitplaatsen op de vischbazaars.

Verkoop van saguweer.

De reglementen of voorwaarden voor dit pachtmiddel zijn opgenomen: voor Makassar S. 1890 n° 86; voor Menado, S. 1893 n° 155; voor Ternate, S. 1857 n° 105, 1872 n° 30 en 1881 n° 97; Amboina, S. 1886 n° 121 en Banda, 1872 n° 29.

Verkoop van brom ter hoofdplaats Makassar.

Het reglement voor deze pacht is opgenomen in S. 1890 n° 86.

Behalve deze verpachte middelen, worden zoowel op Java en Madoera als op de Buitenbezittingen belastingen geheven, waaromtrent hier de volgende bijzonderheden worden medegedeeld.

De verponding.

De publicatie van den Gouverneur-Generaal in Rade van 3 Juli 1819 bepaalt den aanslag, de

inning en het beheer van de belasting op de vaste en onroerende goederen over het eiland Java. Die belasting, gesteld op $^1/_2$ pct., zou in de residentiën Batavia en Buitenzorg over 1819 worden geheven volgens eene nauwkeurige opneming, registratie en taxatie van alle vaste en onroerende goederen, aan particulieren toebehoorende. In de overige residentiën van Java, waar het middel van het $^1/_2$ pct. reeds werkelijk bestond, zou het voor 1819 op denzelfden voet worden geheven. In alle residentiën van Java zou nog in 1819 begonnen en zoo spoedig mogelijk ten einde gebracht worden eene nauwkeurige opneming en desnoods opmeting, alsmede taxatie van alle onroerende goederen, zoo ongebouwde als gebouwde, aan particulieren toebehoorende, mitsgaders van de Gouvernementsgronden in het bezit van particulieren. Die heffing van het $^1/_2$ pct. werd voor de jaren 1820, 1821 en 1822 bestendigd.

Het werk van voorbereiding was, blijkens S. 1823 n° 5, „genoegzaam tot rijpheid gekomen om de tot dusver bestaan hebbende verordeningen door eene meer regelmatige, zekere en algemeene wet te doen vervangen." Dit geschiedde door de ordonnantie van 28 Januari 1823, bepalende dat over 1823, 1824 en 1825 zal worden geheven eene reëele belasting van alle vaste en onroerende goederen binnen de eilanden Java en Madoera gelegen en het eigendom zijnde van bijzondere personen, corporatiën, genootschappen of maatschappijen. Onder deze goederen zouden behooren alle huizen en andere gebouwen, mitsgaders alle erven en gronden, bebouwd, bezaaid, bepoot of beplant, of tot eenig ander einde dienstbaar gemaakt, hetzij dezelve bestaan in woningen, pakhuizen, pleiziertuinen, weilanden, warmoeziers-gronden, plantagen, bosschen, graslanden, rijstvelden, suiker- en koffietuinen, vischvijvers en alle andere vaste eigendommen, zonder onderscheid, of van dezelve dadelijke inkomsten worden genoten dan niet. Goederen, welke door of vanwege het Gouvernement aan particulieren werden afgestaan, doch waarvan tot dusver geen betaling geschiedde of geen behoorlijke overdracht plaats had, werden mede aan deze belasting onderworpen. De belasting werd bepaald op $^1/_2$ pct.

Bij publicatie van 11 April 1826, S. n° 15, werd bepaald dat de regeling van 1823 provisioneel zal voortduren, met dien verstande evenwel dat voortaan de belasting op elk perceel zal bedragen 1 pct. 's jaars van de getaxeerde waarde. Dit bedrag bleef gehandhaafd tot 1 Januari 1831. Bij publicatie toch van 7 December 1830 werd vermindering gebracht in sommige belastingen. Door den geëindigden oorlog op Java was de Regeering in staat om reeds aanvankelijk aan haren wensch te voldoen, om de lasten der ingezetenen zooveel mogelijk te verlichten. En omdat in de eerste plaats zoodanige belastingen moesten worden verminderd of afgeschaft, als welke in eén onmiddellijk verband staan met den landbouw en den handel en gevolgelijk met de beide hoofdbronnen van welvaart, werd de belasting van het middel der verponding met 25 pct. verminderd en dus vastgesteld op $^3/_4$ pct. van de getaxeerde waarde van elk perceel. Deze heffing is gehandhaafd gebleven en werd bij verschillende verordeningen ook geldig verklaard eerst voor de hoofdplaats van Padang, later voor het gouvernement Sumatra's Westkust, voor de hoofdplaats Makassar en de afdeeling Noorderdistricten van het gouvernement Celebes en onderhoorigheden, voor het eiland Bengkalis, voor de residentiën Menado en Ternate en voor de Banda-eilanden, met uitzondering van de specerijperken, waarvoor eene afzonderlijke belasting geheven werd.

Eene herziening van de bepalingen op de heffing der verponding had plaats bij ordonnantie van 19 April 1886, S. n°. 78. In Bijblad 4303 (Zie ook Boudewijnse en Van Soest, Indo-Nederlandsche wetgeving, deel VIII, blz. 359 en vv.) is opgenomen eene toelichting van deze ordonnantie. Die ordonnantie, gewijzigd en aangevuld bij S. 1887 n° 30, 179, 1888 n° 69, 1890 n° 260, 1891 n° 169, 1892 n° 266, 1893 n° 157, 158, 281 bepaalt, dat onder den naam van verponding eene belasting wordt geheven van de onroerende goederen, waarvan volgens algemeene verordeningen bewijzen van eigendom of van een ander zakelijk recht zijn opgemaakt. De onroerende goederen in eigendom verkregen, ingevolge de bepalingen omtrent de vervanging van inlandsch erfelijk individueel grondbezit door eigendom, S. 1872 n°. 117, werden echter aan verponding alleen onderworpen, voorzoover daarvan geen landrente of gelijksoortige belasting verschuldigd was.

De belasting wordt berekend over de waarde vastgesteld volgens de bepalingen der ordonnantiën van 1886 en die verpondingswaarde heet. De verpondingswaarde wordt telkens voor een tijdvak van vijf jaren vastgesteld door eene of meer commissiën, bestaande uit ten minste drie leden, de voorzitter daaronder begrepen. De belasting bedraagt jaarlijks $^3/_4$ pct. der verpondingswaarde.

Van de belasting zijn, bij S. 1889 n°. 187, de residentiën Soerakarta en Djokjakarta voorloopig uitgezonderd.

De ordonnantie van 1886 schenkt den Gouverneur-Generaal de bevoegdheid om voor Java en Madoera en voor elk gewest in de bezittingen daarbuiten te bepalen, over welk jaar de belasting volgens de ordonnantie van 1886 voor het eerst verschuldigd is. Bij S. 1889 n°. 188 is op Java en Madoera de verponding volgens de ordonnantie van 1886 het eerst verschuldigd verklaard over 1890, en bij S. 1891 n°. 22 is bepaald, dat de verponding in de gouvernementen Sumatra's Westkust en Celebes en onderhoorigheden en in de residentiën Oostkust van Sumatra, Menado, Amboina en Ternate voor het eerst verschuldigd is over 1892. In deze gewesten is, tegelijk met de invoering der verpondingsbelasting, ingetrokken de belasting der vertiening van het rijstgewas, ingevolge S. 1824 n°. 31*a* verschuldigd door de eigenaren der particuliere landerijen in het gouvernement Celebes en onderhoorigheden (Zie S. 1889 n°. 187) en de belasting op de waarde der huizen en eigendommen te Amboina (Zie S. 1890 n°. 136).

De hiervoren bedoelde afzonderlijke belasting op de specerijperken te Banda is geregeld bij S. 1872 n°. 98 en 1873 n°. 188. Zij wordt geheven naar de waarde der specerijperken, welke waarde door eene commissie getaxeerd wordt. Ter bepaling van de waarde van elk perk wordt door elken eigenaar of beheerder der specerijperken opgegeven de gezamenlijke hoeveelheid producten over de laatste 4 jaren, waarvan het $^1/_4$ wordt genomen. Het geldswaardig bedrag van dat $^1/_4$ wordt berekend naar het gemiddelde van de markt-

waarde te Banda over de laatste 4 jaren. Dit geldswaardig bedrag wordt met 25 pct. verminderd. Het tienvoud van het overschot wordt beschouwd als de wezenlijke en actueele waarde van elk perk. En van die waarde wordt $^3/_4$'s jaars als belasting geheven. Deze belasting is verklaard in stand te blijven, ook bij het in werking treden van de regeling der verpondingsbelasting, S. 1886 n°. 78. De perken, aan de belasting van de specerijperken onderworpen, vallen buiten de bepalingen op de verponding.

Zie verder voor de verpondings-ordonnantie, Bijblad 4413, 4609, 4751, 4845, 4923.

Bronnen ter raadpleging. W. L. Homans, De grondbelasting als eenig redmiddel voor handel en nijverheid in deze gewesten, voornamelijk met betrekking tot de aanhangige quaestie van den dag. Batavia 1877. — P. M. Toewater, Iets over het kadaster in Nederlandsch-Indië. Handleiding voor landmeters en eigenaars van vaste goederen, Batavia 1867. — B. V. Houthuysen, De aanslag in de verponding, Ind. Gids 1882 II. 298. — Concept-ordonnantie op de verponding in Ned.-Indië met deels aan de memorie van toelichting ontleende kantteekeningen, Ind. Gids 1885 I. 145. — Verpondingsaanslag voor 1887, Ind. Gids 1887, I. 171, 244. — Nota van bezwaren èn tegen de wijze van toepassing der publicatie van 28 Januari 1823, n° 5 èn tegen de invoering der nieuwe verpondingsordonnantie, S. 1886 n° 78, Ind. Gids 1887, I. 671, Tijdschr. v. landb. en nijv. in N. I. XXXIV blz. 337, XXXV 663. — Hoe de verpondingsordonnantiën worden toegepast, Ind. Gids 1887, I. 859. — Taxaties van fabrieks-, toko- en dergelijke gebouwen, Ind. Gids 1887, II. 1325. — Verpondingswaarde van gebouwen op eens anders grond, Ind. Gids 1890, I. 1167. — Vergelijkende berekening van het bedrag der grondbelasting in Nederland met dat der verponding in Ned. Indië, door v. d. B., Tijdschr. v. landb. en nijverh. in N. I. XXXVI 228, 239. — Waarde aan de suikerondernemingen toegekend voor den aanslag in de verponding, Ind. Gids 1888, I. 577. — Beschouwingen van het bestuur der N. I. maatsch. v. nijverh. en landb. over de nieuwe verpondingsordonnantie en hare uitvoering, Tijdschr. v. nijv. en landb. in N. I. XXXV, 107, 108, 124, XXXVI 80. — De nieuwe verpondingsordonnantie en hare uitvoering door X, Tijdschr. v. nijv. en landb. in N. I. XXXV, 553.

Personeele belasting.

Sedert 1 Januari 1879 is, bij S. 1878 n°. 349, ingevoerd eene personeele belasting van Europeanen, van daarmede gelijkgestelden en van vreemde oosterlingen. Die belasting wordt geheven naar de volgende grondslagen: 1°. huurwaarde der woonhuizen met bijbehoorende gebouwen en erven; 2°. waarde van meubilair en rijtuigen; 3°. getal paarden. De belasting bedraagt per jaar: 5 pct. van de jaarlijksche huurwaarde; 2 pct. van de waarde van het meubilair en de rijtuigen en *f* 6 voor elk paard, wanneer voor niet meer dan twee belasting moet worden betaald of anders voor de eerste twee, *f* 8 voor het 3e, *f* 10 voor het 4e, *f* 12 voor het 5e, *f* 15 voor het 6e, *f* 20 voor elk volgend paard. Practiseerende geneesheeren betalen *f* 6 per paard, onaangezien het getal. Deze laatste bepaling is, bij S. 1881 n°. 44, ook toegepast op personen, die van den landbouw hun bedrijf maken. Onder die benaming vallen, blijkens de circulaire van den directeur van financiën, Bijblad 3677, zoomin naar de letter als naar de bedoeling, de ondernemers van landbouwindustrie, die niet zelven op de landbouwonderneming het dagelijksch beheer voeren, maar alleen de eigenlijke beheerders (voor zichzelven of voor anderen) en de ondergeschikten.

De personeele belasting is, voor zooveel de vreemde oosterlingen betreft, gewijzigd bij S. 1885 n°. 26. Dientengevolge zijn o. a. de rijtuigen niet meer met het meubilair, waarvan 2 pct. van de waarde verschuldigd is, samengevoegd, maar worden die afzonderlijk belast, namelijk *f* 12 voor een rijtuig op 2 wielen en *f* 36 voor elk ander rijtuig.

Eene uitvoerige toelichting en wenken voor de toepassing van de belasting op het personeel zijn opgenomen in Bijblad 3382 en 3427, overgedrukt in: Boudewijnse en Van Soest, Indo-Nederlandsche wetgeving, dl. VI, blz. 522 en vv. De ordonnantie in S. 1878 n° 349 is aangevuld, gewijzigd of verklaard in S. 1878 n° 352, 1879 n° 121, 1880 n° 16, 1881 n° 44, 195*a*, 1885 n° 26 27, 216*a*, 1887 n° 220, 221, 1890 n° 250 en Bijblad 3460, 3461, 3466, 3469, 3479, 3486, 3504, 3506, 3507, 3508, 3509, 3510, 3531, 3572, 3580, 3584, 3611, 3682, 3700, 3701, 3731, 3736, 3911, 3921, 3945, 3955, 3992, 4067, 4069. 4143, 4159, 4212, 4213, 4214, 4287, 4300, 4604, 4666.

Patentbelasting.

Reeds jaren geleden is op Java en Madoera eene patentbelasting in werking geweest, doch slechts korten tijd. Bij besluit van den Commissaris-Generaal van 20 November 1829 n°. 23 werd provisioneel gearresteerd eene ordonnantie op het patentrecht, waarbij aan Europeanen en hunne afstammelingen en daarmede gelijkgestelde personen verboden werd handel, bedrijf, beroep of nering uit te oefenen of waar te nemen, zonder voorzien te zijn van een patent. De patentplichtigen werden verdeeld in zes klassen, betalende: 1e kl. *f* 300, 2e kl. *f* 225, 3e kl. *f* 150, 4e kl. *f* 80, 5e kl. *f* 60 en 6e kl. *f* 40.

Reeds een jaar later, S. 1830 n°. 49, werd dit besluit ingetrokken bij dezelfde publicatie, waarbij vermindering werd gebracht in sommige belastingen, op grond dat de geëindigde Javaoorlog de Regeering in staat stelde om reeds aanvankelijk aan haren wensch te voldoen, om de lasten der ingezetenen dezer bezittingen zooveel mogelijk te verlichten.

Met 1°. Januari 1879, S. 1878 n°. 350, werd, tegelijk met de belasting op het personeel, opnieuw eene patentbelasting ingevoerd. Eene uitvoerige toelichting en wenken voor de toepassing zijn opgenomen in Bijblad 3382 en 3427, overgedrukt in Boudewijnse en Van Soest, Indo-Nederl. wetg., deel VI 522 en vv. — De ordonnantie is aangevuld, gewijzigd of verklaard in S. 1880 n°. 15, 1881 n°. 114, 1890 n°. 235, 251, 1893 n°. 205 en Bijblad 3382, 3399, 3448, 3457, 3459, 3472, 3479, 3481, 3482, 3486, 3495, 3498, 3511, 3512, 3513, 3531, 3572, 3580, 3589, 3590, 3594, 3598, 3599, 3600, 3605, 3612, 3614, 3615, 3621, 3622, 3702, 3703, 3704, 3796, 3911, 3912, 3913, 3918, 3921, 3955, 3981, 3992, 4067, 4069, 4116, 4143, 4213, 4214, 4215, 4216, 4217, 4301, 4539, 4540, 4604, 4605, 4606, 4667, 4740, 4741, 4764, 4804, 4839, 4868, 4869.

Volgens art. 1 der betrekkelijke ordonnantie wordt deze belasting geheven van alle inkomens, verkregen door uitoefening binnen Nederlandsch-

Indië van landbouw, fabrieks-, ambachts- of handelsnijverheid, van kunst of wetenschap, van eenig ander beroep of bedrijf, zoomede door het vervullen van ambten, bedieningen of betrekkingen, voorzoover die uitoefening of die vervulling niet geschiedt uitsluitend door of ten bate van personen, behoorende tot de inlandsche of daarmede gelijkgestelde bevolking.

De belasting bedraagt 2 pct. van het inkomen. Van deze belasting zijn vrijgesteld: de bezoldigingen, collecteloonen, toelagen, gratificatiën, wachtgelden, onderstanden en pensioenen ten laste der begrooting van landsuitgaven; het inkomen door consuls of consulaire agenten als zoodanig genoten; het inkomen door onderwijzers en onderwijzeressen aan particuliere scholen van lager of middelbaar onderwijs en bewaarscholen als zoodanig genoten; het inkomen door geestelijken, bedienaars van den godsdienst, zendelingen en bijbelverkoopers als zoodanig genoten; het inkomen verkregen uit de pachten van 's lands middelen; het inkomen van naamlooze vennootschappen, welke ter zake van de uitoefening in Nederlandsch-Indië van eenige nijverheid of van eenig ander bedrijf in het in Nederland geheven wordende recht van patent zijn aangeslagen tot een bedrag van 2 pct. over het gezamenlijk beloop der uitdeelingen.

In verband met het buiten werking treden op 1 Mei 1894 van de Nederlandsche patentwet, is, bij S. 1894 n°. 95, eene tijdelijke voorziening getroffen, en bepaald dat gedurende 1894 van het patentrecht blijft vrijgesteld het inkomen van naamlooze vennootschappen, dat tot dusver van die belasting was vrijgesteld. Datzelfde Staatsblad stelt mede gedurende 1894 van patentrecht vrij het inkomen van in Nederland gevestigde naamlooze vennootschappen, commanditaire vennootschappen op aandeelen, coöperatieve of andere vereenigingen en onderlinge verzekering-maatschappijen, welke na 30 April 1894 in Indië de uitoefening van haar bedrijf aanvangen.

In de memorie van toelichting voor de Indische begrooting voor 1895 teekent de Regeering aan, dat omdat in Nederland het recht van patent niet meer geheven wordt, de vrijstelling vervalt van het Indisch patentrecht voor vennootschappen, welke in het vroeger in Nederland geheven recht van patent werden aangeslagen. De bedoelde naamlooze vennootschappen worden thans in Nederland aangeslagen in de belasting op bedrijfs- en andere inkomsten. Eene wijziging van de Indische patentverordening, waardoor eene billijke voorziening zal worden getroffen ten aanzien van de bedoelde naamlooze vennootschappen met betrekking tot het Indisch patentrecht, is nog in overweging. Bij S. 1895 n°. 53 is verklaard dat de vrijstellingen voor 1894 verleend, ook gelden voor 1895.

Litteratuur: Open brief van Dorrepaal en Co. c. s. aan den Minister betreffende het Samarangsche belastingconflict, Verslagen Kamer v. Kooph. Batavia 1880, 2; Ind. Gids, 1880 I 457. — Bijlage voor een open brief, door B. V. Houthuysen, Ind. Gids, 1880 I 602. — C. E. van Kesteren, De staking van het verzet te Samarang, Ind. Gids 1880 I 207. — Adressen der kamers van koophandel te Batavia en Samarang, houdende bezwaren tegen de Indische ordonnantie van 22 Januari 1880, Stbl. n°. 15, ter herziening der patentbelasting, Ind. Gids 1880 I 628, 912; Verslagen kamer v. kooph. Batavia 1880, 97. — Missive der kamer van kooph. te Batavia houdende verzoek om herziening der patentbelasting, Verslagen kamer v. kooph. Batavia 1881, 174; Ind. Gids 1881 II 786. — Adres dier kamer om buitenwerkingstelling van die belasting, Verslagen kamer v. kooph. Batavia 1882, 48. — B V. Houthuysen, Wie kunnen doleeren tegen den aanslag in het patentrecht? Ind. Gids, 1880 I 874. — Rentenieren, een patentplichtig bedrijf, Ind. Gids, 1887 II 1869. — Opmerkingen van Jhr. W. H. W. de Kock, Ind. Gids, 1889 I 375. — Antwoord van Houthuysen, Ind. Gids, 1889 II 1555. — Discussiën in de Tweede Kamer over het patentrecht van naamlooze vennootschappen in Indië, wier hoofdzetel in Nederland gevestigd is, Ind. Gids, 1891 I 222. — Nota en request over dat onderwerp van de Ned. afd. der maatsch. v. nijv. en landb. in N.-I., Tijdschr. nijv. en landb. in N.-I. XLII 98. — Aanteekeningen op artt. der ordonnantie regelende de heffing van het patentrecht, door H. v. H., Tijdschr. binnenl. best. VII 235.

Belasting op het bedrijf.

Reeds sedert jaren is in Indië, onder den naam van huistaks, eene belasting van het bedrijf geheven. Het Nederlandsch gezag handhaafde die belasting, die van Engelschen oorsprong is, ten deele o. a. bij de bepalingen omtrent den aanslag en de invordering der landrente van 1818 en 1819. De resolutie van 28 December 1824 n° 9, Stbl. 1824 n° 47, verklaarde dat het steeds de bedoeling geweest is om huistaks te heffen van alle ingezetenen, die hun middel van bestaan niet hoofdzakelijk in den landbouw vinden, maar zulks verkrijgen door de uitoefening van eenig ambacht, nering of andere vaste hanteering, onverschillig of de personen in de hoofdnegorijen dan wel op andere plaatsen wonen.

Bij besluit van 8 Juni 1837 n° 6, Stbl. n° 26, werd de benaming „huistaks" vervangen door: belasting op het bedrijf. Dit besluit werd ingetrokken bij Stbl. 1851 n° 75, dat bepalingen vaststelt voor de belasting op het bedrijf, welke bepalingen vervangen zijn door nieuwe, opgenomen in Stbl. 1857 n° 90 en deze wederom door de „nieuwe regeling van de belasting op het bedrijf op Java en Madoera" opgenomen in Stbl. 1878 n° 12, gewijzigd en aangevuld bij S. 1878 n° 351, 1883 n° 244, 1885 n° 24 en 147, 1892 n° 98 en 275. Kabinetsbrieven en circulaires ter toelichting zijn opgenomen in Boudewijnse en Van Soest, Indo-Nederlandsche wetgeving deel VI blz. 373.

De nieuwe regeling van 1878 gaat, evenals de vroegere van 1857, van het beginsel uit dat nevens de landrente, die op de voortbrengselen van den landbouw drukt, eene belasting behoort te worden geheven van de vruchten van den arbeid der niet-landbouwende bevolking. Daarom bepaalt art. 1:

„Er wordt onder den naam van belasting op het bedrijf op Java en Madoera eene belasting geheven van alle personen, behoorende tot de Inlandsche en met deze gelijkgestelde bevolking (opgezetenen van particuliere landerijen daaronder begrepen), die, hetzij voor eigen rekening, hetzij in dienst van anderen, een handel, beroep, bedrijf, handwerk, ambacht of nering uitoefenen".

In de residentiën Soerakarta en Djokjakarta wordt die belasting alleen geheven van vreemde Oosterlingen. De in deze gewesten gevestigde in-

landers, die in een omliggend Gouvernements grondgebied handel drijven, vallen blijkens Bijblad n° 4607, buiten het bereik van de bedrijfsbelasting.

Aanvankelijk was in art. 1 de residentie Batavia (met uitzondering van het tjamatschap Bloeboer) niet in de belasting begrepen. Bij Stbl. 1879 n° 338 is echter bepaald dat de regeling van 1878 toepasselijk is:

in de geheele residentie Batavia, op de vreemde Oosterlingen;

in de afdeeling stad en voorsteden dier residentie op de inlanders.

De aanslag werd in 1878 bepaald op 2 pct van het inkomen. Dit voorschrift is later gewijzigd. Bij Stbl. 1885 n° 24 werd de aanslag bepaald voor de personen, behoorende tot de inlandsche bevolking, op 2 pct., en voor de vreemde Oosterlingen op 4 pct, terwijl het minimum van den aanslag werd gesteld: voor de personen behoorende tot de inlandsche bevolking op *f* 1 en voor de vreemde Oosterlingen op *f* 2.—. Doch ook deze bepaling onderging in 1892 verandering. Stbl. 1892 n° 275 doet het minimum voor den aanslag van inlanders vervallen, met bepaling dat zij, wier belastbaar inkomen minder bedraagt dan *f* 25 's jaars van belasting worden vrijgesteld. Het minimum voor den aanslag der vreemde Oosterlingen is bij dat Stbl. op *f* 2.— per jaar behouden. Voor de wijze van voldoening der bedrijfsbelasting door de vreemde Oosterlingen zijn nieuwe bepalingen vastgesteld bij S. 1894 n° 131.

De bedrijfsbelasting wordt geheven, zoo van geld uitzetten een bedrijf wordt gemaakt (Bijblad n°. 3929). Bedrijfsbelasting wordt alleen geheven van renten van op hypotheek uitgezette gelden, wanneer tevens een beroep wordt gemaakt van het uitleenen van geld (Bijblad n°. 4407).

Van de vroeger in ruime mate verleende vrijstellingen zijn er in 1878 verscheidene opgeheven. Vrijgesteld van bedrijfsbelasting zijn nu:

1°. landbouwers, hunne bedienden, in het landbouwbedrijf werkzaam, en zij, voor wier rekening de landbouw gedreven wordt. Voor landbouw op gronden, waarvan andere grondlasten dan landrente worden geheven, is de vrijstelling der ondernemers beperkt tot het gedeelte der inkomsten, dat bij den aanslag in die grondbelasting in aanmerking komt. Met landbouwers worden gelijkgesteld de houders van nipabosschen en vischvijvers, voorzoover van de opbrengst van deze laatste belasting wordt betaald. Naar aanleiding van gerezen twijfel over den zin der woorden „hunne bedienden in het landbouwbedrijf werkzaam" is, blijkens Bijblad n°. 3606, beslist dat een aanslag in de belasting op het bedrijf van alle arbeiders, zonder onderscheid, op landbouwondernemingen van Europeanen werkzaam, in strijd is met de wet, vermits, naar de bedoeling van den wetgever, ook op ondernemingen van Europeanen de bedienden, in het eigenlijke landbouwbedrijf werkzaam, in tegenstelling van hen, die aan de bereiding enz. van het product deelnemen, vrij zijn van de genoemde belasting; 2°. zoutmakers; 3°. hoofden der bevolking, ambtenaren en bedienden, in dienst van de Regeering; 4°. de door het hoofd van gewestelijk bestuur erkende schrijvers, klerken en bedienden van de sub 3 bedoelde personen. Volgens Bijblad n°. 4218 zijn personen in vasten dienst van den lande op eene maandelijksche landsbezoldiging vrij van bedrijfsbelasting; 5°. door het hoofd van gewestelijk bestuur erkende geestelijken; 6°. onderwijzers in den godsdienst en op de scholen; 7°. hoofden en bevolking der zoogenaamde perdikan desa's, alsmede van de desa's uitsluitend bestemd ter bewaking van de graven der voorouders van vorsten, regenten en andere inlandsche hoofden, of van tempels en andere in de oogen der inlandsche bevolking heilige plaatsen; 8°. pachters van 's lands middelen; Volgens Bijblad n°. 3983 vallen onderpachters van 's lands middelen niet onder de vrijstelling van bedrijfsbelasting aan de pachters dier middelen verleend; 9°. huisbedienden; 10°. vrouwen, die gemeenschappelijk met hare echtgenooten een handel, beroep, bedrijf, handwerk, ambacht of nering uitoefenen; 11°. zij, wier belastbaar inkomen minder bedraagt dan *f* 25 's jaars.

De belasting op het bedrijf der vreemde Oosterlingen in de gouvernementen Sumatra's Westkust en Celebes en onderhoorigheden, in de residentiën Benkoelen, Lampongs, Palembang, Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, Amboina en in Groot-Atjeh is geregeld bij Stbl. 1878 n°. 86, aangevuld bij Stbl. 1878 n°. 351 en 1892 n°. 98.

De ordonnantie, vervat in Stbl. 1878 n°. 86, is toepasselijk verklaard:

bij Stbl. 1878 n°. 87, gewijzigd bij Stbl. 1886 n°. 69, 1887 n°. 218 en 1892 n°. 98 en 278, op de vreemde Oosterlingen in de residentiën Banka, Westerafdeeling van Borneo en Oostkust van Sumatra en in de assistent-residentie Billiton;

bij Stbl. 1878 n°. 303, gewijzigd bij Stbl. 1878 n°. 351 en 1892 n°. 98, op de vreemde Oosterlingen in de residentie Menado, Ternate en Timor;

bij Stbl. 1878 n°. 319, gewijzigd bij Stbl. 1878 n°. 351 en 1892 n°. 198, op de vreemde Oosterlingen in de residentie Riouw en onderhoorigheden;

bij Stbl. 1879 n°. 307, gewijzigd bij Stbl. 1892 n°. 98, op de vreemde Oosterlingen in de landschappen Boeleleng en Djembrana, eiland Bali.

Stbl. 1891 n°. 160 regelt de heffing van bedrijfsbelasting van dat deel der inlandsche bevolking van de afdeelingen Boeleleng en Djembrana, dat gevestigd is in de wijken of kampongs, waar de niet tot de oorspronkelijke Balische bevolking behoorende personen de meerderheid hebben.

De heffing eener belasting op het bedrijf van de inlandsche bevolking ter hoofdplaats Palembang is geregeld bij Stbl. 1877 n°. 282.

Bronnen ter raadpleging: Memorie der kamer v. kooph. te Batavia over de toepassing der nieuwe bepalingen betreffende de belasting op het bedrijf, Verslagen kamer v. kooph. Batavia, 1878, 62. — P. H. Van der Kemp, De mindere opbrengst der tegenwoordige bedrijfsbelasting, geregeld bij Ind. Stbl. 1878 n° 12, en de vrijstellingen daarbij, vooral van de bakoels of opkoopers van koffie, Ind. Gids 1880 II 14. — Mr. P. Brooshooft, Bedrijfsbelasting, Memorie I Samarang 1888, 175. — De circulaire van den directeur van financiën van 27 Juni 1889 n° 9537 door E. T. (Onderzoek naar de verschillende bedrijven der inlanders op Java ter bepaling van den aanslag in de bedrijfsbelasting) Tijdschr. binnenl. bestuur III 383. — De bepalingen betreffende de herziening en vermindering van den aanslag in de bedrijfsbelasting, door O. J. A., Ind. Gids, 1892 II 1436. — H. A. de Groot, Bedrijfsbelasting. Aanteekeningen, Ind. Gids 1894 I 25. — D. M., Een voorstel ter gedeeltelijke wijziging van de ordonnantie op de

bedrijfsbelasting S. 1878 n° 12, voor sommige categoriën van personen der inl. bevolking, Tijdschr. binnenl. bestuur IX blz. 627.

Zie verder over de Belasting op het bedrijf de artikelen LANDRENTE en NIJVERHEID.

Belasting op rijtuigen.

Bij besluit van den Commissaris-Generaal van 28 Augustus 1826, S. n° 43, werd vastgesteld een reglement op de paarden en wagens, dat echter werd vervangen door het reglement op de paarden en rijtuigen, vastgesteld bij S. 1851 n° 63. Die belasting (de belasting op paarden werd vroeger oor- of staartgeld genoemd), werd toen bepaald: voor 1—10 paarden *f* 6.— voor elk paard, en voor elk paard daarboven *f* 10.—, voor een rijtuig op 4 wielen *f* 100.—, voor een rijtuig op 2 wielen *f* 50.— en voor een kar of boerenwagen op veeren *f* 25.—. Het reglement van 1851 is vervallen verklaard door S. 1885 n° 25, dat eene herziening bevat der belasting op de rijtuigen van inlanders op Java en Madoera, ofschoon bij de vaststelling der nieuwe regeling de publicatie van 1851 verklaard werd nog geldig te blijven in enkele gewesten: Atjeh en onderhoorigheden (voor Europeanen en vreemde Oosterlingen), Borneo en Riouw (voor vreemde Oosterlingen).

De belasting op paarden en rijtuigen, geregeld bij de publicatie van 1851 is, voorzooveel zij Europeanen, daarmede gelijkgestelden en vreemde Oosterlingen betreft, feitelijk vervallen door S. 1878 n° 349, waarbij eene personeele belasting werd ingevoerd. Die belasting regelt evenwel niet die op de rijtuigen der inlanders, waarvoor eene herziening is opgenomen in S. 1885 n° 25, eene herziening, die te meer noodig was met het oog op het hoog bedrag der belasting, in 1851 gesteld en dat vooral drukkend was voor hen, die vielen in de 3e categorie. De voertuigen, waarvoor *f* 25.— 's jaars betaald moest worden, zijn in sommige gedeelten van Java van zeer eenvoudige en onkostbare constructie, de veeren zijn vaak van bamboe, zoodat het bedrag der belasting vooral voor die soort onhoudbaar hoog was.

Bij de herziening van 1885 zijn toen dezelfde cijfers gesteld, waaraan ook de vreemde Oosterlingen voor hunne rijtuigen zijn onderworpen, namelijk *f* 12.— voor een rijtuig op 2 wielen en *f* 36.— voor elk ander rijtuig.

Deze belasting is niet verschuldigd:

1° door inlandsche vorsten en regenten;

2° door de hoofden en de bevolking van zoogenaamde perdikan-desa's alsmede van de desa's, uitsluitend bestemd ter bewaking van de graven der voorouders van vorsten, regenten en andere inlandsche hoofden of van tempels en andere in de oogen der inlandsche bevolking heilige plaatsen;

3° voor rijtuigen van rijtuigmakers en rijtuigverkoopers, uitsluitend ten verkoop bestemd en niet bij anderen in bewaring, en voor rijtuigen uitsluitend bestemd voor brievenvervoer.

Inlandsche ambtenaren, die voor hun dienstwerk rijtuig dienen te houden, genieten vrijstelling voor één rijtuig. De inlandsche ambtenaren, die in deze categorie vallen, zijn opgenoemd in S. 1885 n° 27, gewijzigd bij S. 1887 n° 121.

Zie: P. H. Van der Kemp, De belasting op de rijtuigen van inlanders, Tijdschr. v. landb. en nijverh. in N. I. XXIX 109. — De betaling van rijtuigbelasting, door V, Tijschr. binnenl. bestuur. VIII 339. — Klacht over de regeling van de paardenbelasting door J. S., Tijdschr. binnenl. bestuur I. 131. — Antwoord van W. H. W. de Kock, Ind. Gids 1888 I. 440.

Recht van successie en van overgang.

Reeds tijdens de Oost-Indische Compagnie, o. a. ingevolge de ordonnantie van 11 Juli 1797, werd eene belasting geheven op de legaten en de collaterale successiën. Die ordonnantie heeft gewerkt tot 1836, toen bij publicatie van 24 Februari 1836, S. n° 17 werd vastgesteld eene ordonnantie op het recht van successie en overgang.

Onder den naam van recht van successie wordt eene belasting geheven van al wat Europeanen, hunne afstammelingen of met hen gelijkgestelde personen verkrijgen uit de boedels van alle ingezetenen, zonder onderscheid van oorsprong of godsdienst, en hetgeen ingezetenen, niet behoorende tot de Europeanen, hunne afstammelingen of met hen gelijkgestelde personen verkrijgen bij legaat of erfstelling van zoodanige Europeanen, hunne afstammelingen of met hen gelijkgestelde personen. Voor ingezeten wordt, volgens S. 1862 n° 17, gehouden ieder, die in Nederlandsch Indie zijne woonplaats heeft.

De belasting bedraagt: voor echtgenooten van elkander ervende 5 pct., voor zijverwanten tot den vierden graad ingesloten 6 pct. van hetgeen ab intestato wordt verkregen, voor zijverwanten tot den zesden graad ingesloten 8 pct. van hetgeen ab intestato wordt verkregen en in alle andere gevallen 10 pct; wanneer enkel het vruchtgebruik wordt geërfd of verkregen, is de helft verschuldigd. Vrijgesteld zijn: *a* de rechte lijn; *b* echtgenooten van elkander ervende, in geval er kinderen uit hun huwelijk zijn; *c* echtgenooten, die vruchtgebruik, periodieke uitkeering of pensioen krijgen uit hetgeen door de voorkinderen van den overledene in eigendom geërfd wordt; *d* al hetgeen, waarvan reeds in Nederland successie- of overgangsrecht betaald is; *e* nalatenschappen, waarvan de waarde niet meer dan *f* 300 bedraagt. Voor zooveel betreft nalatenschappen, die op Java en Madoera na ult° Juni 1885 en in de Buitenbezittingen na ult° December 1885 openvallen, zal, volgens S. 1885 n° 103, het recht van successie van geen andere nalatenschappen dan van Europeanen en met hen gelijkgestelden worden geheven.

Het recht van overgang wordt geheven van alle onroerende goederen in Nederlandsch-Indië gelegen en van alle hypotheken aldaar gevestigd, die geërfd worden van personen die geen ingezetenen van Nederlandsch-Indië zijn, voor zoover daarvan nog geen recht van successie of overgang in Nederland betaald is. De belasting bedraagt in de rechte lijn 1 pct., maar anders 5 pct. van elke eigendomsoverdracht; bij overgang van vruchtgebruik wordt de helft betaald. Volgens S. 1885 n° 103 wordt vrijstelling van het recht van overgang verleend, wanneer van betaling van het recht van overschrijving van hetzelfde onroerend goed voldoende gebleken is.

Vroeger werd nog geheven het zoogenaamde collateraal van onchristenen, eene belasting die door Daendels werd ingevoerd. In S. 1852 n° 79 is toch afgekondigd de resolutie van 3 Lentemaand 1810, waarbij gearresteerd werd de door de heeren Raden extraordinair Romswinckel en Hartsinck overgelegde ordonnantie op de heffing der belasting op alle legaten en collaterale suc-

cessiën, welke voortaan ter hoofdplaats Batavia en ter prefecture Semarang, door alle Chineezen, Mooren, Mohamedanen en andere inlanders, geen Javanen zijnde, ten behoeve van de onchristen hospitalen aldaar moeten worden voldaan. In 1852 is verklaard dat deze belasting ten behoeve van den lande moet worden voldaan, maar bij S. 1885 n° 103 is genoemde resolutie van 1810 ingetrokken.

Recht van overschrijving.

Deze belasting, reeds van oude dagteekening en toen bekend onder den naam van 's heeren gerechtigheid, werd niet overal met gelijke nauwkeurigheid opgevolgd en was gedeeltelijk ook in onbruik geraakt. Ten einde eene gewenschte eenvormigheid te verzekeren en tevens de heffing op een gelijkmatiger grondslag te regelen, is, bij S. 1834 n° 27, gewijzigd bij onderscheidene besluiten en ordonnantiën, met name die in S. 1885 n° 103, ingevoerd eene ordonnantie op de overschrijving van den eigendom van vaste goederen en het inschrijven van hypotheken daarop. Eene belasting van 5 pct. is verschuldigd van:

1° alle overeenkomsten tot overdracht van den eigendom van, of van het recht van opstal op onroerende goederen binnen Nederlandsch-Indië gelegen, of van den eigendom van vaartuigen, meer dan vier kojangs metende;

2° de overschrijving van den eigendom of van het recht van opstal tengevolge van onteigening ten algemeenen nutte;

3° alle overgangen bij erfenis of legaat van den eigendom van, of het recht van opstal op evengemelde onroerende goederen, of van den eigendom van evengemelde schepen, een of ander nagelaten door inlanders of met dezen gelijkgestelden, met dien verstande, dat de belasting door eigenlijk gezegde inlanders niet verschuldigd is bij erfopvolging in de rechte linie.

Van het recht van overschrijving zijn vrijgesteld:

1e overeenkomsten, waarbij zaken in eene maatschap of vennootschap door een der deelgenooten worden ingebracht zonder andere vergoeding dan een aandeel in de maat- of vennootschap;

2e scheidingen tusschen mede-eigenaren, behalve voorzooveel zij betreffen: *a* zaken gemeen krachtens maatschap of vennootschap, die worden toebedeeld aan een ander dan den inbrenger of zijn in gemeenschap gehuwde echtgenoot, zijne erfgenamen of legatarissen; *b* zaken, die toebedeeld worden aan hem, die door aankoop van een deel eigenaar is geworden, of aan zijn in gemeenschap gehuwde echtgenoot, zijne erfgenamen of legatarissen. Het recht wordt berekend na aftrek van het gekochte aandeel. Onder scheidingen zijn akten van uitkoop niet, akten van aankoop bedoeld in art. 1076, alinea 2, burgerlijk wetboek, wel begrepen.

3e terugnemingen uit kracht van het recht van wederinkoop binnen den bedongen termijn, uiterlijk binnen 5 jaar;

4e schenkingen bij huwelijks-voorwaarden door een der aanstaande echtgenooten aan den anderen.

Zegelbelasting.

De zegelbelasting werkt in geheel Nederlandsch-Indië en bestond reeds tijdens de Oost-Indische Compagnie. O. a. bij ordonnantie van 29 September 1767 werd daaromtrent eene algemeene verordening ingevoerd, die, tegelijk met andere wetten, ordonnantiën en reglementen, krachtens welke het recht van het klein zegel geheven werd, vernietigd en buiten effect gesteld werd bij S. 1817 n°. 50, vaststellende eene ordonnantie op de heffing van het recht van het klein zegel. Doch ook deze ordonnantie is vervallen door de regeling van de zegelbelasting, opgenomen in S. 1885 n°. 131 en gewijzigd bij S. 1886 n°. 25, 1892 n°. 260, 1893 n°. 27 en 1894 n°. 280. Uitvoerige voorschriften omtrent de toepassing dezer verordening zijn opgenomen in Bijblad n°. 4206, overgedrukt in Boudewijnse en Van Soest Indo-Nederlandsche wetgeving, deel VIII blz. 160 en vv. Zie verder voor de toepassing der zegelbelasting, Bijblad 4306, 4307, 4430, 4454, 4499, 4505, 4542, 4709, 4743, 4757, 4799, 4858. Bepalingen ter uitvoering van de regeling der zegelbelasting zijn opgenomen in S. 1885 n°. 133, gewijzigd en aangevuld bij S. 1885 n°. 172, 1886 n°. 77, 92, 118, 187, 1887 n°. 70, 199, 1888 n°. 79, 1890 n°. 127, 1891 n°. 139, 1892 n°. 36, 151, 261, 1893 n°. 209, 1894 n°. 48.

De regeling van 1885 bepaalt dat onder den naam van zegelrecht eene belasting wordt geheven van alle akten en andere geschriften, voorzien van een of meer geschreven of door middel van een stempel gestelde handteekeningen of andere daarvoor in de plaats tredende waarmerken, en bestemd om bewijs op te leveren, zoomede van verzoekschriften (in welken vorm ook, zelfs in dien van brieven of memoriën) gericht aan de Regeering, aan landsdienaren of op hoog gezag ingestelde colleges.

Van zegelrecht zijn vrijgesteld de geschriften, genoemd in de aan de ordonnantie gehechte lijst en alle geschriften, waarvoor vrijstelling van zegelrecht is verleend bij bepalingen, deel uitmakende van bestaande algemeene verordeningen tot regeling van eenig onderwerp. Bedoelde lijst is aangevuld, gewijzigd en verklaard bij S. 1892 n°. 148, 1893 n°. 112 en 1894 n°. 38 en 280, en Bijblad 4305, 4455, 4499, 4505, 4542, 4600, 4601, 4602, 4843, 4859, 4894. De vrijstelling, bij S. 1866 n°. 57 verleend, voor de vergunningen van vreemde Oosterlingen om op plaatsen, waar geen wijken voor hen zijn aangewezen, zich neder te zetten en elders buiten de aangewezen wijken zich te vestigen, is ingetrokken bij S. 1885 n°. 136. De toepasselijkheid van de bepalingen omtrent de zegelbelasting in die gedeelten van N. I., alwaar aan de inlandsche vorsten en volken het recht van zelfbestuur is gelaten, is verklaard in Bijblad 4920.

Het zegelrecht voor wissels, briefjes aan order of toonder of ander handelspapier, in Nederlandsch-Indië opgemaakt doch in Nederland betaalbaar, is bepaald bij S. 1885 n°. 132, gewijzigd in S. 1892 n°. 260. Bepalingen betreffende de stempeling en het debiet van gezegeld papier en daarmede in verband staande onderwerpen zijn opgenomen in S. 1885 n°. 135, gewijzigd bij S. 1885 n°. 210*a* en 1886 n°. 1.

Litteratuur: B. V. Houthuysen, Het zegelrecht voor advertentiën in N.-I., Ind. Gids 1880 I 107. — Is zegelrecht verschuldigd van advertentiën en particuliere nieuwsbladen? Ind. Gids, 1884 II 101. — Inwisseling van oud gezegeld papier, Ind. Gids, 1886 II 861; Recht in N.-I. XLVI, 273. — Nota over het uniform zegelrecht, Verslagen kamer v. kooph. Samarang, 1888, 42. — Zegelrecht van grondverhuur-contracten tusschen inlanders en een niet-inlander, Verslagen kamer v. kooph. Samarang, 1888, 51. — Een gunstig teeken (Heffing

van zegelrecht van volmachten), Ind. Gids, 1889 I 38. — Van welke verzoeken is zegelrecht verschuldigd? Recht in N.-I. XLVII, 62. — L. A. M. Leman, Zegel voor acceptatiën, Recht in N.-I. XLVI, 39. — Request van de Bataviasche landbouwvereeniging aan den Gouv.-Gen., 13 Maart 1892, houdende verzoek om de acten der inlandsche hoofden op de particuliere landerijen op Java vrij te stellen van zegelrecht, Tijdschr. v. nijverheid en landbouw XLIV, 435. — Adviezen van kamers van koophandel betreffende eene wijziging der zegel-ordonnantie, Verslagen kamer v. kooph. Batavia 1891, 82; Idem Samarang 1891, 29. — Advies der kamer van koophandel te Batavia betreff. de overgangsbepalingen bij de invoering van het nieuwe kwitantie-zegel, Verslagen kamer v. kooph. 1892, 177.

De haven- en ankeragegelden.

Bij ordonnantie van 17 April 1885, S. n°. 88, is eene regeling vastgesteld van de heffing der haven- en ankeragegelden. Die regeling bepaalt dat eene belasting wordt geheven van de schepen en vaartuigen, die aankomen in eene haven of op eene reede van Nederlandsch-Indië, waar in- en uitvoerrechten worden geheven vanwege het Nederlandsch-Indisch bestuur. De inhoud van het schip of vaartuig in kubieke meters strekt bij de heffing tot maatstaf.

De belasting, gesteld op 16 cent per kubieken meter, is verschuldigd zoodra het schip of vaartuig in de haven of op de reede is aangekomen. Een schip wordt gerekend in de haven of op de reede te zijn aangekomen, wanneer het daar buiten is ten anker gekomen krachtens vergunning of bevel der bevoegde macht of in opvolging van een voorschrift, dat het liggen binnen de haven of de grenzen der reede verbiedt.

De belasting is gedurende 6 maanden na het tijdstip van aankomst niet opnieuw verschuldigd, ook al komt het schip of vaartuig gedurende dat tijdvak in of op meer dan eene der bovenbedoelde havens of reeden, of meermalen in of op dezelfde haven of reede aan.

De belasting is niet verschuldigd:

a. van schepen, welker inhoud niet meer dan 60 kubieke meters bedraagt; *b.* van binnenschepen, die bij uitzondering buiten de tonnen varen; *c.* van visschersvaartuigen, uitsluitend tot het vangen van visch, tripang en schelpdieren, of tot het vervoeren van deze en andere zeeproducten gebezigd wordende.

De belasting is mede niet verschuldigd, indien blijkt dat de aankomst van het schip of vaartuig niet tot doel had het drijven van handel en dat geen handel gedreven is.

De loods- en kaaigelden in de haven Tandjong-Priok.

S. 1890 n°. 202 bepaalt dat, te rekenen van 1 Januari 1891, schepen die de haven van Tandjong-Priok binnenkomen of verlaten, loodsgeld zijn verschuldigd, en dat schepen die gebruik maken van de kaaimuren der binnenhaven door daaraan te meren, kaaigeld zijn verschuldigd.

Het loodsgeld wordt berekend naar den inhoud van het vaartuig en bedraagt: schepen beneden de 100 kub. meters inhoud, vrij; schepen van 100—500 kub. met. *f* 2,50, van 500—1500 kub. met. *f* 5,—, van 1500—2500 kub. met. *f* 10,—, van 2500—3500 kub. met. *f* 15,—, voor elk 1000 kub. met. meer of gedeelte daarvan *f* 5,—.

Het kaaigeld wordt berekend naar de lengte door het schip aan de kaai ingenomen en het aantal dagen daaraan verbleven, en bedraagt: schepen, die minder dan 25 M. aan de kade innemen zijn vrij, schepen die 25—30 M. innemen *f* 15,— per dag, van 30—40 M. *f* 17,50, van 40—50 M. *f* 20,—, voor elke 10 M. en elk gedeelte daarvan meer *f* 2,50.

Hoofdgeld ter vervanging van verplichte persoonlijke diensten op Java en Madoera.

De Indische begrooting voor 1882 stelde fondsen beschikbaar 1°. voor verhooging van de tractementen van inlandsche hoofden en ambtenaren als schadeloosstelling voor de afschaffing van heerendiensten ten behoeve van hunne huishouding; 2°. ter voorziening in eenige behoeften van 's lands dienst, waarvoor tot dusverre over heerendienstplichtigen werd beschikt. Zie HEERENDIENSTEN. Als aequivalent voor de afschaffing van deze diensten werden de heerendienstplichtige inlanders onderworpen aan eene hoofdelijke belasting, S. 1882 n° 137, gewijzigd bij S. 1884 n° 96 en 144. De regeling van 1882 is vervangen door die, opgenomen in S. 1893 n° 68. Daarbij wordt bepaald dat van de heerendienstplichtige inboorlingen in de Gouvernementslanden op Java en Madoera (de opgezetenen der particuliere landerijen uitgezonderd), onder den naam van „hoofdgeld" eene belasting in geld wordt geheven, waarvan de opbrengst, voor elk gewest dan wel voor zoodanig gedeelte van een gewest, waarvoor eene afzonderlijke regeling der verplichte persoonlijke diensten wordt of is ingevoerd, moet strekken als aequivalent van de ten laste van de begrooting komende uitgaven, veroorzaakt door de in en na het jaar 1882 tot stand gekomen of verder nog tot stand te komen afschaffing van bedoelde diensten. De aanslag in dit hoofdgeld geschiedt jaarlijks voor een vol jaar en desa's gewijze. De aanslag eener desa bedraagt zooveel malen *f* 1.— als het aantal der op 1 Januari van het aanslagjaar in de desa gevestigde heerendienstplichtigen, tenzij, in verband met de invoering eener nieuwe heerendienstregeling de uitgaven voor eenig gewest of gedeelte van een gewest een hoogeren aanslag noodig maken, in welk geval de desa-aanslagen aldaar berekend worden naar een bij ordonnantie vast te stellen hooger uniform bedrag per belastingplichtige. De Gouverneur-Generaal wordt evenwel bevoegd verklaard bij gebleken noodzakelijkheid, dan wel wanneer hem zulks op gronden van billijkheid noodig voorkomt, van het totaal bedrag aan hoofdgeld een naderen omslag toe te staan over de districten, onderdistricten of desa's van het betrokken gewest of een gedeelte van een gewest, verband houdende met het verschil in welvarendheid. In dit geval worden de desa-aanslagen berekend naar den maatstaf van een nader voor elke desa of groep van desa's aan te nemen uniform bedrag per belastingplichtige.

Voorschriften ter verzekering van eene behoorlijke uitvoering der ordonnantie van 1893 zijn opgenomen in Bijblad 4780.

De aanslag in het hoofdgeld van de heerendienstplichtige bevolking in de residentie Pasoeroean is, bij S. 1893 n° 186, verhoogd naar den maatstaf van *f* 1.50 per hoofd.

Verder bestaan nog, met name op de Buitenbezittingen, eenige bijzondere belastingen, die kortelijk zullen worden besproken.

Hoofdelijke belasting in geld in de residentie

Benkoelen. In 1872, S. n°. 205, werd de verplichte teelt en levering van peper en koffie in de assistent-residentie Benkoelen vervangen door eene hoofdelijke belasting in geld. De belastingschuldigen werden verdeeld in tien klassen, waarvan de eerste klasse jaarlijks *f* 100 en de tiende *f* 1 betaalt. Deze regeling is ingetrokken bij S. 1893 n°. 56, bepalende dat in de residentie Benkoelen onder den naam van „hoofdelijke belasting" eene belasting wordt geheven van alle personen, behoorende tot de inlandsche bevolking (geen vreemde Oosterlingen zijnde), die den vollen leeftijd van 16 jaren hebben bereikt. De belastingschuldigen worden verdeeld in klassen, waarvan de eerste klasse jaarlijks betaalt *f* 100, elke volgende klasse *f* 1 minder dan de onmiddellijk aan haar voorafgaande, en de laagste klasse *f* 1. Bij den aanslag wordt zooveel mogelijk gezorgd dat de belasting 2 pct. bedraagt van het inkomen van den belastingschuldige.

Belasting ter vervanging van de diensten ten behoeve van het aanleggen en onderhouden van wegen en bruggen ter hoofdplaats Benkoelen. Met intrekking van het zoogenaamde Yourangfonds ter hoofdplaats Benkoelen en het daaromtrent bepaalde bij het besluit van 8 November 1871 n°. 15, bepaalt S. 1874 n°. 276 dat voortaan van de heerendienstplichtigen zal worden gevorderd eene som van *f* 2 per jaar en per persoon, voor welke betaling zij zullen vrijgesteld zijn van de diensten ten behoeve van het aanleggen en onderhouden van wegen en bruggen, waartoe zij krachtens S. 1869 n°. 79 verplicht zijn. De vreemde Oosterlingen ter hoofdplaats Benkoelen zullen mede jaarlijks *f* 2 per werkbaren man opbrengen, waarvoor zij vrijgesteld zijn van het onderhoud van wegen en bruggen in hunne eigen wijken.

Hoofdgeld ter hoofdplaats Palembang. S. 1877 n°. 198 bepaalt, dat tegen vrijstelling van het onderhoud van bruggen en wegen ter hoofdplaats Palembang van elken werkbaren man, behoorende tot de inlandsche en met deze gelijkgestelde bevolking aldaar, eene belasting zal worden geheven van *f* 3.

Hoofdelijke belasting in de gouvernementslanden der residentie Palembang, de hoofdplaats van het gewest uitgezonderd. Aldaar wordt, krachtens S. 1877 n°. 197, onder den naam van „hoofdelijke belasting" eene belasting geheven van alle mannelijke personen, behoorende tot de inlandsche bevolking, die den vollen ouderdom van 16 jaar bereikt hebben. De belasting is voor al de bewoners van dezelfde doessoen of dezelfde marga gelijk. Bij den aanslag wordt zooveel mogelijk gezorgd dat de belasting bedraagt 6 pct. van het inkomen, gemiddeld door iederen inwoner van de doessoen of de marga genoten. Genoemd S. 1877 n°. 197 past deze regeling ook toe op de doessoen Soensang tegen intrekking van de belasting, welke daar geheven wordt krachtens het bepaalde bij II van S. 1864 n°. 150.

Hoofdelijke belasting in de residentie Lampongsche districten. Bij S. 1879 n°. 167 is ook in de residentie Lampongsche districten onder den naam van „hoofdelijke belasting" ingevoerd eene belasting van alle mannelijke personen, behoorende tot de inlandsche bevolking, die den vollen leeftijd van 16 jaren bereikt hebben. De belasting bedraagt 2 pct. van het inkomen, door den belastingschuldige genoten wordende. Het minimum van den aanslag bedraagt *f* 2 per jaar. De aanslag der landbouwers buiten de hoofdplaats Telok-Betong wordt voorloopig gesteld op *f* 2 's jaars per hoofd en geleidelijk opgevoerd tot 2 pct.

Hoofdelijke belasting in de assistent-residentie Billiton. Deze belasting is ingevoerd bij S. 1879 n° 337. Evenals elders wordt zij geheven van alle mannelijke personen, behoorende tot de inlandsche bevolking, die den vollen leeftijd van 16 jaren bereikt hebben. De belasting bedraagt ook hier 2 pct van het inkomen, met een minimum aanslag van *f* 2.—. Buiten de hoofdplaats Tandjong-Pandan is de aanslag voor alle bewoners van dezelfde kampong en voor de „seka" bevolking van hetzelfde onderdistrict gelijk, behoudens de uitzonderingen, door het hoofd van gewestelijk bestuur na overleg met de betrokken hoofden billijk geoordeeld.

Hoofdelijke belasting in de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. Krachtens S. 1878 n° 301 is hier, naast de belasting op het rijstgewas, ingevoerd eene hoofdelijke belasting en zulks met intrekking van de vroeger bestaande hoofdgelden en de belastingen in natura, bekend onder de benamingen: djawéan, padi saraäh, brasbakoel, blambang, vogelnesten-, was-, rottingmatten en goudbelasting. De belasting wordt geheven van alle personen, behoorende tot de inlandsche bevolking, 18 jaren oud; van de vrouwen echter alleen wanneer zij zelfstandig in haar levensonderhoud voorzien. De aanslag bedraagt 2 pct, met een minimum van *f* 1.— De inkomsten, door landbouw verkregen, voorzoover daarvan de vertieningsbelasting, poeloehan, wordt betaald, blijven buiten aanmerking bij de schatting van het inkomen. In streken waar de aanslag bezwaarlijk individueel kan geschieden, wordt deze, zooveel mogelijk, kampongs- of districtsgewijze bewerkstelligd door het hoofd van plaatselijk bestuur, in overleg met de betrokken hoofden en eenige oudsten der bevolking.

Vertieningsbelasting of poeloehan in de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. Deze belasting, geregeld bij S. 1878 n° 300, wordt geheven van het rijstgewas, verkregen van door de inlandsche en met haar gelijkgestelde bevolking bezeten gronden. De belasting bedraagt $^1/_{10}$ van de geschatte opbrengst der rijstvelden, berekend naar den gemiddelden marktprijs per padi gedurende de drie laatste jaren, door het hoofd van gewestelijk bestuur jaarlijks voor elk district vast te stellen. Van de belasting zijn vrijgesteld: *a.* de ambtenaren en beambten in dienst der Regeering; *b.* de hoofden der bevolking en geestelijken, zoomede hunne plaatsvervangers, mits door het bestuur erkend; *c.* de door het bestuur erkende schrijvers dier hoofden.

Belasting op het graven van diamant in de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. Bij besluit van 17 Augustus 1861 n° 16 is de resident gemachtigd om de diamantmijnen, gelegen in het voormalig rijk van Bandjermasin en welke bij het overgaan onder 's Gouvernements beheer domein van den Staat zijn geworden, voor ontginning open te stellen tegen betaling van zoodanige retributie in geld 's maands, door den resident voor iedere mijn te bepalen. Geteekende licentiën worden door den resident uitgereikt. Deze maatregel is bij besluit van 13 Maart 1862 n° 10 mede van toepassing verklaard op de afdeeling Tanah Laut.

Hoofdelijke belasting in de rechtstreeks aan het

Nederlandsch gezag onderworpen gedeelten van het gouvernement Celebes en onderhoorigheden. S. 1890 n° 172 bepaalt dat in de genoemde gedeelten van Celebes, onder den naam van hoofdelijke belasting (Sima katallassang of asapparang atoewong), eene belasting wordt geheven van alle personen, behoorende tot de inlandsche bevolking; — van de vrouwen echter alleen wanneer ze zelfstandig in haar levensonderhoud voorzien — die den vollen ouderdom van 18 jaren bereikt hebben, uitgezonderd zij, die het hoofdbestaan in de rijstcultuur vinden en als zoodanig in de vertiening zijn aangeslagen.

De aanslag bedraagt 2 pct van het inkomen. Van de inkomsten, verkregen uit landbouwbedrijf, niet door vertiening getroffen, behoort echter 5 pct. te worden opgebracht. De inkomsten uit rijstcultuur verkregen door personen, die in die cultuur niet het hoofdbestaan vinden, blijven, voorzoover van die inkomsten vertieningsbelasting wordt betaald, evenals de inkomsten, die bij den aanslag in andere grondlasten in aanmerking komen, buiten rekening bij de schatting van het inkomen. Het minimum van den aanslag bedraagt *f* 1.— per jaar.

Tiende van het rijstgewas. Reeds sedert het bestuur van den Gouverneur-Generaal Van der Capellen wordt in het rechtstreeksch gebied van Celebes onder den naam van vertiening eene soort van landrente geheven tot een bedrag van $^1/_{10}$ van den oogst. S. 1824 n° 31*a*, aangevuld bij S. 1862 n° 87, bepaalt dat voortaan de tienden van het rijst- of padigewas op de Celebesche landen, tot het onmiddellijk grondgebied van het Gouvernement behoorende, zullen worden geheven bij een aanslag in geldswaarde, jaarlijks door 's Gouvernements ambtenaren, met overleg en bijstand der regenten, dorps- of kampongshoofden en oudsten des volks te regelen op den tijd, wanneer het te velde staande gewas tot zoodanigen trap van rijpheid is gevorderd, dat daarop met genoegzame zekerheid de vooruitzichten op den oogst kunnen worden gegrond, met vrijstelling aan de keuze der belastingschuldigen om de belasting in geld of in producten, berekend tegen eene billijke en desnoods jaarlijks vast te stellen geldswaarde, aan den lande te voldoen.

Deze belasting is op nieuw geregeld bij S. 1893 n° 259, aangevuld wat betreft de omschrijving van het gebied waar de belasting werkt bij S. 1894 n° 43. Dientengevolge wordt in de rechtstreeks aan het Nederlandsch gezag onderworpen gedeelten van het gouvernement Celebes en onderhoorigheden, voor zooveel betreft:

a. de afdeeling Makassar, met uitzondering van de onder die afdeeling ressorteerende eilanden;

b. de afdeeling Noorderdistricten, met uitzondering van de onderafdeeling Bergregentschappen;

c. de afdeeling Zuiderdistricten, met uitzondedering van de landschappen Roembia en Tino (regentschap Bonthain der onderafdeeling van dien naam), het regentschap Tarowang (onderafdeeling Bonthain) en de onderafdeeling Binamoe;

d. de afdeeling Oosterdistricten, met uitzondering van de regentschappen Manipi en Toeroengan en Manimpahooi (onderafdeeling Bikeroe);

e. de onderafdeeling Takalar der afdeeling van dien naam:

onder de benaming „tiende van het rijstgewas" eene belasting geheven van alle daar geteelde en gerijpte padi. De belasting bedraagt $^1/_{10}$ van het geoogste rijstgewas en wordt opgebracht in geld, berekend naar een jaarlijks door het hoofd van gewestelijk bestuur voor elk district, afzonderlijk voor padi en rijst vast te stellen maatstaf. Die maatstaf wordt gegrond op de vermoedelijke marktwaarde van het product, en vastgesteld zoodra het te velde staande gewas tot zoodanigen graad van rijpheid is gekomen, dat met genoegzame zekerheid omtrent de vooruitzichten van den oogst kan worden geoordeeld. In gevallen van groot misgewas of bij het bestaan van andere buitengewone en gewichtige redenen, kan de Gouverneur-Generaal geheele of gedeeltelijke vrijstelling van de belasting verleenen.

Hoofdelijke belasting in de Gorontalosche landschappen. Deze belasting is geregeld bij S. 1889 n° 96, bepalende dat in de afdeeling Gorontalo der residentie Menado, voorzoover zij staat onder het rechtstreeksch gezag van het Nederlandsch gouvernement, onder den naam van „hoofdelijke belasting", wordt geheven eene belasting van *f* 5.— per jaar en per hoofd van alle mannelijke personen, behoorende tot de inlandsche bevolking (de zoogenaamde inlandsche burgers voorloopig niet daaronder begrepen), die den vollen leeftijd van 18 jaar bereikt hebben. Ter aanvulling bepaalt S. 1891 n° 252 dat aan hen, van wie grondlasten worden geheven, eene belasting van minder dan *f* 5.— 's jaars kan worden opgelegd. Deze regeling is, bij S. 1889 n° 257, toepasselijk verklaard op het voormalig leenrijkje Attingola.

Hoofdelijke belasting in de residentie Amboina. Ter vervanging van de negorijbelasting is, bij S. 1891 n° 45, aangevuld bij S. 1893 n° 156, ingevoerd eene hoofdelijke belasting, geheven van alle mannelijke personen, behoorende tot de inlandsche bevolking (de zoogenaamde inlandsche burgers voorloopig niet daaronder begrepen), die den vollen leeftijd van 16 jaren bereikt hebben. Van de eigenlijk gezegde inheemsche bevolking wordt de belasting slechts geheven in de afdeelingen Amboina en Saparoea, op het eiland Amblaauw (afdeeling Kajeli), op de eilanden Manipa, Kelang en Bonoa (afdeeling Kairatoe) en op de Bandagroep en Ceramlaut- en Goram-eilanden (afdeeling Banda).

De regeling verdeelt de belastingschuldigen in 9 klassen. De belasting bedraagt per hoofd en per jaar: voor de 1e kl. *f* 25, voor de 2e kl. *f* 20, voor de 3e kl. *f* 15, voor de 4e kl. *f* 10, voor de 5e kl. *f* 5, voor de 6e kl. *f* 4, voor de 7e kl. *f* 3, voor de 8e kl. *f* 2 en voor de 9e kl. *f* 1. In de 1e—4e klassen worden geen inlanders, behoorende tot de eigenlijk gezegde inheemsche bevolking, aangeslagen.

Hoofdelijke belasting in de residentie Ternate. S. 1894 n° 16 voert in de residentie Ternate onder den naam van „hoofdelijke belasting" in eene belasting van alle mannelijke personen behoorende tot de inlandsche bevolking, voorzoover zij Gouvernements onderdanen zijn en den vollen leeftijd van 18 jaren bereikt hebben. De belastingschuldigen worden ook hier, evenals in de residentie Amboina, in 9 klassen verdeeld, waarbij geheel dezelfde klassificatie is gevolgd. Bij den aanslag wordt zooveel mogelijk gezorgd dat de belasting 2 pct bedraagt van het inkomen van den belastingschuldige.

BELATOE. Zie TOEKKI.

BELAWAN. Rivier in de afdeeling Deli van de res^{ie} O.kust van Sumatra, aan de monding waarvan de plaats van dien naam ligt, de groote afvoerplaats dier streek, voornamelijk van de tabak, die in Deli, Langkat en Serdang geteeld wordt, met welke landschappen en welker hoofdplaatsen Belawan verbonden is door een veelvertakten spoorweg, waarvan de aanleg in 1883 werd begonnen.

BELEGEDEG. SOEND. Zie KI SIGOEN.

BELIAN, BELIJAN. MAL. en WEST-BORNEO; OELIN, BANDJ.

Eusideroxylon Zwageri T. et B., Fam. *Lauraceae.* Hooge op Borneo voorkomende boom.

Deze boom levert het meest deugdelijke ijzerhout, dat o. a. veel weerstand biedt aan den invloed van den paalworm, en daarom gebruikt wordt voor palen van zeehoofden en beschoeiingsplaatsen van bruggen.

BELIEANG. Zie ANGKA-ANGKA.

BELIEBIS. Zie MELIWIS.

BELIGANG. Zie ANGGANG.

BELIGOE. MAL. Zie KOENDOER.

BELIJAN. MAL. en WEST-BORNEO. Zie BELIAN.

BELILÉO. Zie HENDENGO-MOITOMO.

BELIMBING of **BLIMBING.** MAL. en JAV.; BALINGBING, SOEND. en BAT.; BAINANG, MAK.; KOELIRANG, SAL.; TJAMIN-TJAMIN, RIOUW; BALIBI, TERN.; BALIMBING, MAL., MOL.; DOEMPIAS of LOEMPIAS, ALF. MEN.; ASAM GLOEGOER of SALIMENG, ATJEH.

Soorten van *Averrhoa L.*, Fam. *Geraniaceae: A. Carambola L.* met scherpkantige vrucht, en *A. Bilimbi L.* met stompkantige vrucht; van de eerste heeft men een variëteit met zure en eene met zoete vruchten. Van beide soorten worden de vruchten gegeten. Op Java is de blimbingcultuur bijzonder uitgebreid in Demak.

BELIS of **BILIS** en **BOELOE AJAM.** Namen voor verschillende Ansjovis, *Engraulis*-soorten en *Thryssa*-soorten in Palembang en Djambi en op Borneo; te Benkoelen en in de Lampongs, Teri; op Bali (afdeeling Boeleleng), Ikan Impoen; op Java: Ikan teri, *Engraulis Commersonii;* I djapoe, *E. stolephorus*; I. bandang, *Lutodeira indica;* I boelan, *Megalops filamentosus* en I. boeloe ajam, *Elops saurus.*

BELO. Haringen, *Chatoessus chacunda*, *Anodostoma Hasseltii* en *Gonostoma javanicum*, te Palembang en Djambi; daar ter plaatse en in de Lampongs ook Selanget of Selangkat; op Java Selangkat; op Borneo en Billiton Selangat.

BELO. Zie MONJET.

BELOE. Onderafdeeling der afdeeling Timor van de gelijknamige residentie, bestaande uit het gouvernementsgebied, gevormd door de vallei van Atapoepoe, benevens de landschappen Insana, Beboki, Naitimoe, Ledak, Filarang, Lamak, Lamakenen, Sanoela, Djenilo, Harneno, Silawang, Mandeo, Maoekatar, Koesa en Waiwikoe-Waihale, onder het beheer van een posthouder, die te Atapoepoe gevestigd is.

BELOENTAS, MAL.; LOENTAS, JAV.; BAROENTAS, SOEND.; BALOENTAS, MAL. MOL.; WALONTAS, ALF. MEN.; LAMOETASA, MAK. en BOEG.; BLOENTAS, MAD.

Pluchea Indica Less. = *Conyza Indica Bl.*, Fam. *Compositae.* In Nederl.-Indië verspreid. De bladeren worden als uitwendig geneesmiddel aangewend.

BELOET. Zie AAL.

BELOMAROE. Landschap op Noord-Celebes gelegen en behoorende tot de Kaïlische landen. Zie KAILI.

BELONE. PISCES, PHYSOSTOMI, *Scombresocidae.* Zie BANSEH.

BELONEEZEN. Hoofdstam van de bevolking van Timor (eigl. Ema weloe of beloe) in de oostelijke helft van het eiland verblijf houdende. Zie TIMOREEZEN.

BEMBEM, SOEND.; KABEMBEM, BAT. MAL.; BAMBAM, MAL.

Een der variëteiten van *Mangifera laurina Bl.*, Fam. *Anacardiaceae.* Boom, over den geheelen archipel verspreid; gekweekt in vele variëteiten, waarvan elk een afzonderlijken naam draagt, dikwerf, evenals bij *M. Indica L.*, met bijvoeging van *Mangga.* De vruchten worden gegeten.

BENA. Getijgolf, bij hoogtij voorkomende in de rivieren, die aan de oostkust van Sumatra met de monding noordwaarts gericht uitwateren in straat Malaka, met name de Pané-, Rokan- en Kampar-rivieren, welke vloedgolf het water in weinige minuten van 10 tot 18 voeten doet stijgen, hoog op de rivier — in de Rokan tot boven Tanah Poetih — nog merkbaar is en een tijdelijk gevaar oplevert voor de scheepvaart.

BENALOE, MAL. Zie KEMADOEAN.

BENDA, JAV.; TÉÈP, ALF. MEN.; KOKAP, MAD.; BOENDAH, MAL.

Artocarpus Blumei Tréc., Fam. *Urticaceae*, Onderfamilie *Artocarpeae.* Op Java, Sumatra en Malaka voorkomende groote boom, die meestal gave doch soms vinspletige groote bladeren draagt en met ruige stekels bedekte vruchten heeft. Het hout is zeer hard en dus bijzonder gewild voor huisbouw; de pitten worden gepoft gegeten en zijn op alle pasars in de nabijheid van bosschen in O.Java te koop. Van den bast vervaardigen de inlanders baadjes, die echter witter van kleur en minder duurzaam zijn dan die, welke van de schors van *Celtis orientalis* geklopt worden. De platgeklopte binnenbast heet als inl. drogerij tjoekin benda.

BÈNDA, JAV. Zie KELITJI.

BENGALEN-PASSAGE. Zeestraat tusschen de eilanden Poeloe Bras en Poeloe Weh benoorden de n.punt van Sumatra. De inlanders noemen deze straat Sawang Poeloe Weh.

BENGANG, SOEND.

Neesia altissima Bl. Fam. *Malvaceae.* Hooge boom van Java met vruchten ter grootte van een kinderhoofd, welke openspringen met kleppen, die van binnen met branderige haren zijn bezet. Het sterke hout is voor huisbouw geschikt; de opengesprongen vruchtschil geeft de inl. drogerij boeah bengang.

BENGAWAN. Zie SOLO-RIVIER.

BENGAWAN DJERO. District van de afdeeling en het regentschap Grissée van de residentie Soerabaja. Die naam wordt gegeven aan een streek van 40.000 bouws, onder 227 desa's, waarvan 77 in de afdeeling Sidajoe, 47 in Grissee en 103 in Lamongan, begrensd: ten n. door de Solorivier, ten o. door de Kali Miring en Kali Manjar, ten z. door den postweg van Grissee naar Babat, ten w. door den binnenweg van Semlaran naar Karanggeneng, die uit een waterstaatkundig oogpunt een van de merkwaardigste van geheel Java is. Uit bijzonder vruchtbaren kleigrond (alluvium) bestaande, ligt het hoogste punt slechts 5 M. boven de zee; ondanks dien vruchtbaren bodem produceert de streek slechts weinig en is schaars bevolkt; want

de veelvuldige overstroomingen, het gebrek aan afwatering in den westmoesson en 't gebrek aan bevloeiingswater in den oostmoesson doen telkenjare vele oogsten mislukken (in 1882—1886 moest *f* 134.000 landrente worden afgeschreven wegens misgewas, circa een millioen oogstwaarde vertegenwoordigende). Die overstroomingen worden veroorzaakt 1°. door de Solorivier, 2°. door bandjirwater uit het z. der afd. Lamongan, aangevoerd door de rivieren Gondang, Sawokapas en Tambakbajo; ze zetten het terrein soms 1,50 M. onder water. In den oostmoesson tracht men op gebrekkige wijze door aanleg van wadoeks (regenwater-reservoirs) en dammetjes in de Blawi-rivier, waarin met vloed Solorivierwater gestuwd wordt, bevloeiingswater te krijgen. Maar toch zijn slechts 22.000 bouws bebouwd, en de bevolking is slechts 63.000 zielen in getal, (nog geen 2 zielen per bouw) voor Java's Oosthoek een buitengewoon laag cijfer. Die slechte bevloeiing was een van de redenen tot de thans in uitvoering zijnde verlegging der Solo-rivier, waarbij tevens een algemeen bevloeiingsontwerp van Bengawan Djero wordt uitgevoerd. Zie BEVLOEIING.

Bronnen: Missive v. d. resident v. Soerabaja aan den Directeur der B. O. W. N°. 11366 (A) dd. 29 Oct. 1887 (te vinden o. a. in de Locomotief v. 29 Nov. 1892 en in de volgende:) J. L. Pierson, de plannen tot verbetering der bevloeiing en afwatering der Solovallei; Memorie van Toelichting: Tijdschr. Kon. Inst. v. Ing. 1891—'92. Verh. pag. 65.

BENGKAJANG. Hoofdplaats van de onderafdeeling Lara en Loemar (standplaats van een controleur B. B.) van de afdeeling Montrado der res. Westerafdeeling van Borneo, gelegen in een bergachtige streek op een hoogte van bijna 200 M.; wordt aanbevolen als herstellingsoord voor zieken. Er is een versterking met militaire bezetting.

BENGKAL, Mal. Zie BANGKAL.

BENGKALIS. De zuidelijkste en wat oppervlakte betreft verreweg de grootste afdeeling van de residentie Oostkust van Sumatra; strekt zich langs de kust uit van even bezuiden de monding van de Pané-rivier tot aan Tandjong Ongka aan den zuidelijken oever van de monding der Kampar, of van 2°32′ N. B. tot 0°52′ N. B.

De algemeene strekking van die kust, in welker nabijheid zich tal van vrij groote, slechts door smalle zeestraten van den vasten wal van Sumatra gescheiden eilanden bevinden, is van n. w. naar z. o. De afdeeling, die bestaat uit het stroomgebied van de beneden Rokan, van de Siak-rivier en van de Kampar, wordt ten westen begrensd door de afdeeling Laboean Batoe van de res. Oostkust van Sumatra, door de afdeeling Padang Lawas van de res. Tapanoeli, door de onafhankelijke landen van de boven-Rokan en door de afdeeling L Kota van de res. Padangsche Bovenlanden, en ten zuiden door de Onderhoorigheden van de res. Riouw op den vasten wal van Sumatra. De voornaamste langs de kust in de straat van Malaka liggende eilanden, die tot de afdeeling behooren, zijn, van het noorden beginnende, het eiland Roepat of Segaro met het slechts door een kreek daarvan gescheiden eiland Médang; eerstgenoemd eiland is door straat Roepat van den vasten wal gescheiden; — verder zuidwaarts langs de kust van benoorden de monding van de Siak-rivier, tot aan de monding van de Kampar, slechts doôr de smalle Brouwerstraat (zie op dat woord) van die kust gescheiden, de eilanden-groep, vroeger gewoonlijk Brouwers-eilanden genaamd, zijnde behalve eenige kleinere van het noorden af het eiland Bengkalis, Poeloe Padang, Poeloe Rantau of Tebing Tinggi met Poeloe Rangsang of Medang en de kleinere eilanden Poeloe Topang, Poeloe Laboe, Poeloe Serapoeng en Poeloe Mandol of Penjaléan, het laatste tegenover de monding van de Kampar-rivier.

De geheele afdeeling bestaat uit alluvium, met een helling van w. naar o. zonder eenige verheffing, en waarvan de genoemde eilanden deel uitmaken, daar de zeestraten, die hen van den vasten wal en onderling scheiden, slechts geulen in den alluvialen bodem zijn. In het stroomgebied van de Siak-rivier, en wel benoorden die rivier, is de bodem zóó laag, dat die daar verschillende meeren of moerassen vormt, waarvan de voornaamsten van w. naar o. zijn de Teloek Soré, de Teloek Betoeng, de Teloek Boeloeh, de Teloek Ranggoeng, de Teloek Bisinggin en de Teloek Ajer itam, onderling door de kleine Siakrivier, die er de uitwatering van is, verbonden.

De afdeeling bestaat uit de onderafdeelingen Bengkalis, omvattende de z. g. Brouwers-eilanden; Tanah Poetih met gelijknamige hoofdplaats, omvattende het stroomgebied van de beneden-Rokan; en Siak met de hoofdplaats Siak Sri Indrapoera, tot welke laatste onderafdeeling behooren: eigenlijk Siak, Mandau, Pakan Baroe en omstreken, de Tapongs, de z. g. Tiga Loewak en wat verder in die streek tot Siak behoort.

BENGKALIS. Hoofdplaats van de afdeeling van dien naam der res. Oostkust van Sumatra, gelegen aan de westzijde van het gelijknamige eiland. Deze plaats was van af de verheffing van de Oostkust van Sumatra tot een residentie (1873) tot 1887 hoofdplaats van het gewest, en had men korten tijd zelfs de illusie dat zij door haar gunstige ligging en natuurlijke hulpbronnen zelfs Singapore naar de kroon zou steken, welke hooge verwachtingen zich echter nimmer zelfs in de minste mate hebben verwezenlijkt. Toen het n.lijk deel der residentie (met name Langkat, Déli, Serdang en later Asahan) door de hooge vlucht van de tabakscultuur Bengkalis ten eenemale overvleugelde, en werkelijk het zwaartepunt der residentie werd, is de zetel van het bestuur naar Médan overgebracht, welke plaats sedert laatstgenoemd jaar hoofdplaats van het gewest is gebleven.

BENGKALIS. Het n.lijkste eiland van de zg. Brouwers-eilanden, in straat Malaka; strekt zich in de richting van n.w. naar z.o. uit tusschen 102° en 102° 32′ O.L.; is van den vasten wal van Sumatra gescheiden door de Brouwerstraat (Zie op dat woord), waaraan ook de hoofdplaats Bengkalis, en van het zuidelijk gelegen eiland Poeloe Padang door straat Padang. Het eiland is laag en moerassig; een voortzetting van het alluvium van de tegenover liggende Sumatrakust.

BENGKIWO of BEKIKKO. Zie AJAM.

BENGKOEDOE, Mal.; PATJÉ, Jav.; TJANGKOEDOE, Soend.; BANGHOEDOE, Batt.; BINGKOEROE of BAÉ, Mak.; KOMÉ, Mal. Men.; TOMPODOE, Alf. Men.; BOENGGOEDOE, Goront.; KEMOEDÉÉ, Atjeh.

Soorten van *Morinda L.*, Fam. *Rubiaceae*. Men noemt vooreerst *M. citrifolia L.*, vervolgens *M. bracteata Roxb.*, die ook als eene varieteit van de eerste wordt beschouwd. Aan beiden nauw verwant is *M. tinctoria Roxb.* Allen komen in ge-

heel Indië zoowel wild als gekweekt voor. De wortelschors bevat een roodachtige kleurstof (koedoe, Jav.), waarmede de inlanders verven. De spoedig stinkende vruchten worden gegeten en gebruikt tot reiniging van het hoofdhaar.

BENGKOENAT. Een van de 20 marga's der afdeeling Kroë van de res. Bengkoelen. De gelijknamige hoofdplaats ligt aan de Bengkoenat-baai.

BENGKOE-OLIE. Afkomstig van de zaden van *Ceratophorus longe petiolatus T. & B.*, een hooge boom, groeiende op de eilanden van den Riouw-Archipel. Om de olie te verkrijgen worden de vruchten in de zon gedroogd om de schillen bros te maken, dan met de voeten getrapt om ze te ontbolsteren; de kernen worden in een rijstblok fijn gestampt, met heet water vermengd, de olie uitgeperst en na sterke verwarming aan de markt gebracht. Zij is helder na filtratie, geel, aangenaam van smaak, wordt op 4° C. volkomen vast, is niet-drogend, onoplosbaar in alcohol en oplosbaar in benzol. Volgens Bernelot Moens bevat zij een weinig bittere amandelolie en heeft zij daarvan ook den reuk. De inboorlingen gebruiken haar als brand- en braadolie en ook voor het breeuwen van prauwen.

Litteratuur: Filet, Plantk. Woordenb., Nat. Tijdschr. N.-I. Dl. XXV bl. 481.

BENGKOEWANG en MENGKOEWANG, Mal.; BENGKOWANG, Jav., BANGKOWAN, Alf. Men.

Pachyrhizus angulatus Rich., Fam. *Leguminosae*, Onderfamilie *Papilionaceae*. Een klimplant met wortelknollen, die algemeen tusschen de keerkringen gekweekt wordt. De derrid-houdende zaden zijn vergiftig, en de geheele plant is op Java in slechten reuk. Alleen de wortelknollen worden gegeten.

BENGKOKA of **MENGKOKA.** Vasalstaatje van Loewoe, op het z.o.lijk schiereiland van Celebes, aan den o.lijken ingang van de golf van Boni.

BENGKOWANG, Jav. Zie BENGKOEWANG.

BENGOENG of **PENGOENG.** Javaansche naam voor een Bastaardsnip, *Rhynchaea variegata*, op West-Sumatra Kandidi en Bakki-blang.

BENINCASA, Zie LABOE en KOENDOER.

BENJOAR, gewoonlijk RANDJOEWA genaamd. Eiland tot de Savoe-eilanden behoorende op 10° 40′ Z.B. en 121° 35′ O.L., geplaatst onder een Radja, en behoorende tot de afdeeling Roti en Savoe. Zie eene korte beschrijving van het eilandje, dat men in 2 uren kan rondrijden en dat door ongeveer 500 inlanders, bijna allen heidenen, bewoond wordt, in Med. v. h. Ned. Zend. XXXIV, bl. 331.

BENKOELEN. Residentie op Sumatra, heeft een oppervlakte van 443.9 vierk. geogr. mijlen en had ult° Dec. 1893 een bevolking van 160.650 zielen, o. w. 164 Europeanen, 557 Chineezen en 47 Arabieren en andere vreemde Oosterlingen. Dit gewest strekt zich in de richting van n. w. naar z. o. langs de w.kust van genoemd eiland uit van 2°30′ Z. B. tot aan den uitersten z. w. punt, de Vlakke hoek 5°58′ Z. B., van daar langs de z.-kust tot aan Tandjong Tjina, zijnde de afstand tusschen beide kapen slechts een korte kuststrook. De n.lijke grens van het gewest wordt gevormd door de Aëk Mendjoeto, terwijl de o.lijke grens grootendeels gevormd wordt door het Barisan gebergte, dat het van Palembang en de Lampongsche districten scheidt. Van dit gebergte stroomen tal van rivieren meestal in z. w.lijke richting naar de kust, die echter door haar korten loop en onbevaarbaarheid geen afzonderlijke vermelding verdienen, met uitzondering van de Ketaoen, die in de Redjang-landen van de residentie Palembang ontspringende door het Barisan-gebergte heenbreekt, het zuidelijk deel van de afdeeling Moko-Moko doorstroomt en zich bij het plaatsje van dien naam in zee stort. De Semangka-rivier, die zich in de baai van Semangka in de Lampongs in zee stort, heeft haar bovenloop in de residentie Benkoelen, waar zij in het hoogland van Batoe Berah (Zie dat woord) ontspringt, en dat in z.o.lijke richting doorloopt. De kustlijn heeft weinig ontwikkeling en vormt slechts ondiepe inhammen, van welke alleen van het n. af de Poeloe-Baai, de Sambat-baai, de Kroë-baai, de Tenoembang-baai, de Bengkoenat-baai en de Blimbing-baai vermelding verdienen. Tot het gewest behooren het eiland Engano, de kleinere vlak onder de kust gelegen eilanden Poeloe Tikoes vóór de hoofdplaats Benkoelen, Poeloe Pisang en Betoewah vóór de kust van Kroë.

Het gewest is administratief verdeeld in 8 afdeelingen, die ieder onder een Controleur v/h B. B. staan, nl. Benkoelen, Ommelanden van Benkoelen, Laïs, Mokko-Mokko, Seloema, Manna en Pasoemah Oeloe Manna, Kauër (Kaoer) en Kroë, welke afdeelingen weder zijn verdeeld in Marga's en zelfstandige pasar's. De formatie van het Europeesch gewestelijk en plaatselijk bestuurspersoneel van Benkoelen is opgenomen in Staatsbl. 1873 n° 27, 1880 n° 90 en 1883 n° 276a.

Benkoelen is bevolkt door verschillende stammen uit de naburige streken; de bevolking van Kroë en Kaoer bestaat grootendeels uit Lampongers, van Manna en Seloema uit Pasemahers, van de Ommelanden en Laïs uit Redjangers, die bij hunne verhuizing hunne voorvaderlijke instellingen hebben medegenomen, zoodat over de bevolking van dit gewest niet in het bijzonder behoeft te worden gehandeld. Zij staat overigens niet gunstig bekend. De Benkoeloenees wordt beschreven als lui en onverschillig, overmatig liefhebber van genot, en bezield met een dikwijls tot wederspannigheid overslaanden geest van onafhankelijkheid. Zij is in de meeste afdeelingen verdeeld in: de familiebetrekkingen der vroegere regenten van Mokko-Mokko, Soengei itam en Soengei lemauw, mantris of pasirahs (margahoofden), welgestelde ingezetenen (orang kaja's), proatins of doesoenhoofden, priesters en hadji's en vrije ingezetenen. In sommige afdeelingen is echter geen verschil van standen waar te nemen, te minder omdat de hoofden uit de bevolking zelve gekozen worden. De minder werkzame aard der inlanders is oorzaak dat de landbouw niet op hoogen trap staat. De rijst wordt meest op ladangs geteeld, dan wel op moerasgronden. Bewaterde sawah's zijn er behalve in de afdeeling Mokko-Mokko weinig, welke afdeeling dan ook de eenige is, die rijst uitvoert; de overigen leveren slechts voldoende voor de behoeften der bevolking. In 1798 zijn de eerste muskaatnoten en nagelen uit de Molukken naar Benkoelen overgebracht. Door de volhardende pogingen der Engelschen en de groote door hen daaraan besteede kosten gelukte de specerij-cultuur in den beginne vrij wel, maar is die later weder te niet gegaan. De laatste Gouvernements-specerijtuin te Permattan Balam is in 1855 opgeheven. De peper-cultuur is er van oudsher inheemsch. Verder worden door de bevolking maïs, gambir, suikerriet, kokos- en pinangboomen, tabak, katoen, oebis en katjang geteeld.

De veeteelt is een voornaam middel van bestaan der inlanders; er worden jaarlijks een menigte buffels naar Palembang uitgevoerd. Runderen, paarden en varkens zijn er schaarsch, maar schapen en geiten treft men in overvloed aan, even als pluimgedierte. De kustbevolking houdt zich ook met de vischvangst onledig, waardoor zij gemakkelijk in hare behoeften voorziet, daar de visch nabij de kliprijke kusten en tusschen de koraalreven zeer overvloedig is.

De huizen der inlanders zijn als meestal elders op Sumatra eenigszins hoog uit den grond gebouwd, en staan ieder op zichzelf.

Geschiedenis. Omtrent de vroegere geschiedenis van Benkoelen is zoo goed als niets bekend. De plaats wordt reeds vroeg genoemd als een nederzetting, waar de O. I. C. handel dreef en een kantoor had. Toen de vorsten van Menangkebo, wier macht zich vermoedelijk, zij het op sommige gedeelten slechts in naam, bezuiden Atjeh over de geheele w.kust van Sumatra uitstrekte, ongeveer 1662 de hulp der Compagnie tegen Atjeh inriepen, dreef deze de zich z.waarts uitbreidende Atjehers terug, en verkreeg zij van Menangkebo het recht zich van Singkel tot Indrapoera op de w.kust te vestigen. Die vergunning werd waarschijnlijk al dadelijk aangemerkt als ook op de z. van Indrapoera gelegen streken betrekking te hebben, en van 1664—1670 had de Compagnie op de voornaamste plaatsen langs die kust kantoren gevestigd, en kon zij beschouwd worden als meester over die kust, waarvan Padang het hoofdkantoor werd. Benkoelen, dat door zijn peperproductie en later ook door zijn specerijen, niet onbelangrijk was, en vooral een schoone toekomst beloofde, schijnt echter al spoedig de hebzucht der Engelschen opgewekt te hebben, en was dan ook gedurende de 18e eeuw meestentijds in hunne handen.

Eerst in April 1825 ging Benkoelen tengevolge van het Londonsche tractaat van 1824 weder in Nederlandsche handen over. De pepercultuur was verloopen, de specerijencultuur kwijnend. Van 1818—1824 had de uitvoer van peper slechts gemiddeld jaarlijks 2131 pikols bedragen. Bij resolutie van 20 Dec. 1825 n⁰. 5, bedoelende de ontwikkeling van de pepercultuur in dat gewest werd bepaald, dat de peper voor rekening van den lande zou worden ingekocht voor *f* 30 de bahar van 560 Amst. ponden plus *f* 3 per bahar als toelaag aan de hoofden, en bij Besluit van 18 Nov. 1833 n⁰. 19 werd die prijs nader bepaald op *f* 7 per picol. Desniettegenstaande bedroeg die uitvoer van 1834—1839 slechts gemiddeld 170 picols per jaar; welke opbrengst echter omstreeks 1850 tot circa 6000 picols klom, en van 1859—1863 gemiddeld 2469 picols zwarte en 432 picols witte peper bedroeg. De bij laatstgenoemd Besluit tevens ingevoerde verplichte koffiecultuur leverde evenmin belangrijke resultaten op. In elf jaren (1858—1868) bedroeg de levering in totaal niet meer dan 535 pikols, waarvan uit Kroë alleen 514 pikols. De bepalingen van bedoeld besluit beheerschten den economischen toestand van Benkoelen tot Juli 1870. Niettegenstaande onze geringe machtsontwikkeling in de binnenlanden van dat gewest en de onbestendigheid der bestuursbepalingen, bleef de rust er vrijwel ongestoord. De moord van den assistent-resident Knoerle in 1833 moet waarschijnlijk geweten worden aan ontevredenheid der bevolking in de omstreken der hoofdplaats over de handelingen van den assistent bij de cultures Bogle. In 1870 werden de verplichte cultures ingetrokken en vervangen door een hoofdgeld, dat in 1873 voor het eerst werd toegepast. De aanslag bedroeg in dat jaar *f* 62.547 en bedraagt tegenwoordig cc. *f* 120.000. De invoering van die belasting had niet zonder verzet van de zijde der bevolking plaats. In April 1873 had een aanslag op het leven van den assistent-resident plaats, en diens opvolger H. Van Amstel en de controleur Carstens werden 2 Sept. van dat jaar vermoord. Desniettegenstaande is het gewest door de intrekking der niet produceerende en gehate dwangcultures en invoering van een geregeld belastingstelsel in veel gunstiger economischen toestand gekomen; in 1878 werd het wegens de toenemende belangrijkheid tot residentie verheven, en nemen welvaart en goede gezindheid der bevolking en veiligheid van personen en goederen in de latere jaren steeds toe.

Litteratuur: Nahuijs, Brieven over Bencoelen enz., Breda 1823; Domis, Aanteek. betreffende Benkoelen in de Oosterling I bl. 424; Knoerle, Aant. gehouden op eene reize in de binnenlanden van Sumatra bijz. m. betr. t. Benkoelen enz. in de Oosterling I bl. 49, 276; E. A. Francis, Benkoelen in 1833, T. v. Ned.-Indië IV. I bl. 417; L. v. d. Vinne, Benkoelen zooals het is (1843), T. v. Ned.-Indië V. II bl. 550; Korte aanstippingen nopens de afd. Benkoelen, T. v. Ned.-Indië I. II bl. 343; A. Pruijs V. d. Hoeven, Een woord over Sumatra, Rott. 1864. I. Benkoelen; E. B. Kielstra, Dwangkultuur en vrije arbeid in Bengkoelen, Ind. Gids 1888, 2e dl.

BENKOELEN. Afdeeling van het gewest van dien naam, bestaande uit de hoofdplaats Benkoelen (verdeeld in 2 districten: Tengah Padang en Malintang), benevens 4 marga's en 4 zelfstandige pasar's, alsmede de eilanden Engano en Poeloe Tikoes.

BENKOELEN. Hoofdplaats van het gewest van dien naam, ligt op 3°47'28" Z.B. en 102°14'46" O.L., zijnde de juiste plaatsbepaling van het fort Marlborough, dat aan het zeestrand is gelegen en in 1714 door de Engelschen is aangelegd. In dat jaar werd nl. de hoofdplaats, die vroeger 6 mijlen noordelijker aan de kust gelegen was, derwaarts verplaatst om de ongezondheid van de vroegere vestiging. Benkoelen is zeer fraai aangelegd op een kleine uitstekende hoogte, vanwaar men een schoon gezicht op de zee, de reede en het even daarbuiten gelegen Poeloe Tikoes heeft. Die reede is echter zes mijlen uit den wal gelegen, en verre van veilig vooral bij noordwestelijke winden, wat wel in hoofdzaak de reden is dat de grootsche plannen van Raffles, die deze plaats tot hoofdzetel van het Engelsche Gouvernement in den Indischen Archipel wilde bestemmen, nimmer tot verwezenlijking zijn gekomen. Het vroegere Britsche Gouvernementshuis, thans woning van den resident, is een groot steenen gebouw met twee verdiepingen, gelegen te midden van een groot park, hoofdzakelijk met specerijboomen beplant. De meeste openbare gebouwen liggen aan een groot plein, waaraan ook het erf van de residentswoning paalt. De Gouvernements-bureaux, in één gebouw vereenigd, liggen o. a. ook aan dat plein, aan de overzijde van de residentswoning. Op dat plein vindt men een luisterrijk monument ter nagedachtenis van wijlen den Engelschen resident Parr, die in 1805 door de inlanders vermoord is, alsmede een monument van den in 1833 mede

aldaar vermoorden assistent-resident Knoerle. Er was vroeger een zeer fraai kerkje, dat echter door de aardbeving van 24 November 1833 gescheurd, en sedert vervallen is.

BENOEWA. (ORANG) Deze naam, die „menschen van het land" beteekent, wordt gegeven aan de wilde, nog korten tijd geleden meerendeels rondzwervende stammen, op het Maleische schiereiland en in den Riouw-Linga-archipel gevonden, en die onderling groote overeenkomst aanbieden. De stammen, op dat schiereiland aangetroffen, dragen verschillende namen (Djakoens, Mantras, Sekai enz.) en zijn o. a. beschreven door Newbold, Brit. Settlements in Malacca. London 1839 II. bl. 382. Logan in Journal of the Indian Archipelago Jaarg. 1847 bl. 242. Borie, Tijdschr. Bat. Gen. X. 413 en door Favre, An account of the wild tribes enz. Paris 1865. Eene beschrijving der orang benoewa, en der op zee levende orang baroet en tamboes in den Riouw-Linga-archipel gaf Netscher, Tijdschr. v. h. Bat. Gen. II. bl. 135. Ofschoon in uiterlijk in sommige opzichten van de Maleiers onderscheiden, behooren zij toch tot het Maleische ras. Hunne woningen, in de bosschen opgeslagen, bestaan uit 4 kleine boventakken, waarover andere takken dwars gebonden en met bladeren bedekt worden. Daaronder zijn 2 slaapplaatsen voor man en vrouw, bestaande uit 5 of 6 rechte takken, die met een kleine helling naast elkaar liggen, en waarop zij slapen met het hoofd aan het lager gedeelte rustende op een tak. Hun voedsel bestaat uit alles, wat de bosschen opleveren; rotten, slangen, apen, die zij boven het vuur roosteren en als het haar er goed is afgebrand, met vel en ingewanden verslinden; voorts uit jonge, rauw gegeten bladeren, soms rijst en sago, die zij tegen boschprodukten inruilen. Hunne kleeding is voor de mannen een stuk lijnwaad om de heupen en tusschen de beenen geslingerd; voor de vrouw eene sarong. Wapens zijn de blaaspijp (soempitan) voorzien van een punt van hard hout- om die als lans te gebruiken; vergiftige pijltjes weten zij op grooten afstand met de meeste juistheid af te schieten. Hunne bezittingen bestaan voorts uit een houten koker, die de pijltjes bevat, een stukje vergiftigde gom, een paar stukjes hout, om door wrijving vuur te maken, een klein mesje en eenige oude lapjes. Zoodra een jongen met de blaaspijp kan omgaan verlaat hij zijn ouders; ontmoet hij een meisje, dat hem bevalt, dan zoekt hij zijne ouders weer op, ontvangt de soempitan van zijn vader, terwijl het meisje een aarden pot, vaak niet meer dan een scherf, krijgt, en daarmede voorzien leven zij verder samen, totdat een hunner, door ziekte verhinderd den anderen te volgen, in het bosch achterblijft. Dooden begraven zij in een kuil, niet dieper gemaakt, dan waartoe zij met hunne handen en een stuk hout in staat zijn. Godsdienstige begrippen zijn bij hen niet waargenomen; in geval van ziekten, laten zij den lijder in het bosch achter. Overigens worden zij als onschuldig en zachtzinnig beschreven.

BENONCHANG. Zie TRINIL.

BENTEOT. Zie CHEKITOET.

BENTET. Javaansche naam voor eene Klauwiersoort, *Lanius bentet*; op Sumatra Siaras tjaritje, Boerong-papa of Tioep-api; aldaar heet *Lanius tigrinus*, Siareh of Boerong-kapas-kapas; en *Lanius gularis* heet daar Barou-barou.

BÈNTÈNG. Versterking, fort. Zie KRIJGSWEZEN. Onder dezen naam wordt door de inlanders ook aangeduid de afdeelingshoofdplaats Tangerang in de residentie Batavia. Dit spruit voort uit de omstandigheid, dat toen de Tjidani de grens van Bantam met Batavia vormde aan de rechteroever dier rivier, ter plaatse waar nu Tangerang ligt, door de Compagnie een versterking werd gebouwd om de invallen van Bantamsche benden in het Compagnie's gebied te weren; welke versterking als van bijzondere beteekenis door de inlanders als de bèntèng bij uitnemendheid werd aangeduid. Men vindt dien naam terug in kétjap Bèntèng (Tangerangsche soja) te Batavia zeer gewild.

BENZOË. Eene hars, afkomstig van *Styrax Benzoin Dryand.*, een hooge boom, welke op Sumatra, Java, Borneo, Siam enz. wordt aangetroffen. De benzoë-hars, *resina benzoë*, werd vroeger ook wel ten onrechte gom genoemd; een oude benaming in Engeland nog in gebruik, is gum Benjamin. Om haar te verkrijgen gaat men op Sumatra veelal op de volgende wijze te werk: Als de boom zes jaar oud is, wordt er een overlangsche insnijding in den bast van den stam gemaakt, en wel in de nabijheid der lager gelegen takken. Een vloeistof treedt dan naar buiten, welke spoedig vast wordt door haar aan de zon en de lucht bloot te stellen, en de harde massa wordt dan afgeschrapt. Iedere boom levert jaarlijks 1½ kilo benzoë en wel gedurende 10 of 12 jaar. De hars, die in de eerste drie jaren verzameld wordt is wit, de later uitvloeiende bruin van kleur.

Men onderscheidt in den handel die van Siam, de beste soort, waarvan de eerste kwaliteit geelachtig is, en die van Sumatra, die gewoonlijk in rechthoekige stukken voorkomt, slechts weinig witte korrels bevat en voor het grootste deel uit eene bruinachtige massa bestaat. De witte kwaliteit komt zelden in den handel voor. Zij wordt meestal over Singapore of Bombay aangevoerd. Benzoë bezit een aangenamen reuk, is in zuiveren toestand volkomen oplosbaar in alcohol, bevat 12 tot 20 pct. benzoëzuur en wordt gebruikt als geneesmiddel en als reukwerk. De uitvoer uit N. O.-I. bedroeg in 1892 eene waarde van *f* 764.725.

Litteratuur: Flückiger and Hanbury, Pharmacographia; Catalogus Koloniaal Museum te Haarlem.

BEO of MENCHO. Javaansche naam voor *Gracula javanensis*; op Sumatra bij de Bataks Beo, bij de Maleiers Tjiong. *Gracula Dumonti* heet op de Aroe-eilanden Tentenlare. De Beo's worden om hunne leerzaamheid en vaak aangenaam gefluit algemeen in kooien gehouden.

BERABAH. Zie BRABA-RIMBO.

BERAKSA. MAL. Zie BERINGIN.

BERBA (SOENGEI). Met de Soengei Nioer, een der belangrijkste, ook voor de grootere scheepvaart bruikbare mondingen van de Djambirivier. Vóór de uitwatering ligt het eilandje Poeloe Berba.

BERBEK. Afdeeling en regentschap van de residentie Kediri, heeft een oppervlakte van 110.282,72 hectaren of even 20 □ geogr. mijlen, en is verdeeld in 7 districten, met name Berbek, Siwalan, Ngandjoek, Kertosono, Lengkong, Waroedjajeng en Gemenggeng, van welke de drie eerstgenoemden de contrôle-afdeeling Berbek, en de vier laatstgenoemden de contrôle-afdeeling Kertosono vormen. Deze afdeeling die het Noorderdeel van de res. Kediri uitmaakt, en die door het Kendeng-

geb. van de res. Rembang gescheiden is, wordt in hare grootste lengte van w. naar o. doorsneden door de Widas, die op den Wilis ontspringt en zich in de Brantas stort, welke rivier de grens tusschen deze afdeeling en de afdeeling Djombang van de res. Soerabaja vormt. Naar aanleiding van den spoorweg-aanleg is de zetel van het afdeelings- en regentschapsbestuur in 1883 van de vroegere hoofdplaats Berbek, die nu vrij geïsoleerd ligt, overgebracht naar Ngandjoek aan de spoorlijn Soerabaja-Solo. — In deze afdeeling, met name in de districten Waroedjageng, Kertosono en Lengkong waren ult° 1894 2797 bahoe's in erfpacht uitgegeven, grootendeels voor de teelt van suikerriet, gedeeltelijk voor die van padi. Ook wordt er suikerriet geteeld op gronden, die van de bevolking worden gehuurd, en vindt men er een houtkaponderneming.

BÉRÉ-BÉRÉ, Mak. Zie HARÈNDONG.

BERÈN, N. G. Noemf. Zie PINANG.

BERG (Mr. LODEWIJK WILLEM CHRISTIAAN VAN DEN). Geb. te Haarlem 19 Oct. 1845, ontving zijne opleiding aan het Gymnasium te 's Gravenhage, de Universiteit te Leiden en de Rijksinstelling tot opleiding van Oost-Indische ambtenaren aldaar. Van 1870 tot 1887 bekleedde hij verschillende rechterlijke en administratieve betrekkingen in Indië. Sedert Sept. 1887 is hij Hoogleeraar aan de Ind. Instelling te Delft en sedert 1892 secretaris en lid van de Staats-Commissie, belast met het doen van voorstellen tot herziening van het privaatrecht in N. Indië.

Geschriften: Onderscheidene opstellen, allen betrekking hebbende op den Islâm, het in Ned. Ind. voor Europeanen en inlanders vigeerende recht of daarmede verband houdende politieke quaesties, in het Tijdschrift en de Notulen van het Bat. Gen. v. K. en W., de Bijdragen van het Kon. Inst. v. T. L. en Vk., het Tijdschr. Het Recht in Indië, de Handelingen der N. I. Juristen-Vereeniging, het Rechtsgeleerd Magazijn, de Gids, de Indische Gids, het Ind. Weekblad v. h. Recht en de Nieuwe Rotterdamsche Courant.

Afzonderlijk verschenen van zijne hand naar tijdsorde: 1868 De contractu „do ut des" jure Mohammedano, Specimen juridicum inaugurale. In het Italiaansch vertaald met eene Inleiding over de geschiedenis van het Moh. Recht door A. D. Gatteschi, Alexandrie, 1877. — 1873 Catalogus Codicum Arabicorum in bibliotheca Soc. Art. et Scient. quae Bataviae floret asservatorum. Voortzetting van den door R. Friederich begonnen arbeid. — 1874. De Beginselen van het Mohammedaansche Recht volgens de Imâms Abu Hanîfat en Sjâfi'î, 2de druk 1878, 3de druk 1884. In het Russisch vertaald door W Girgass, St. Petersburg, 1882, in het Fransch door De France de Tersant en Damiens in de Revue Algérienne jaarg. 1891 en vv. Verschijnt ook afzonderlijk in 1895. — 1877 Verslag van eene verzameling Maleische, Arabische, Javaansche en andere Handschriften. — 1882 De Mohammedaansche Geestelijkheid en de geestelijke goederen op Java en Madoera. — 1882—1884 Minhâdj at-Tâlibîn, le Guide des zélés croyants. — 1886 Le Hadhramout et les Colonies Arabes dans l'Archipel Indien. In het Engelsch vertaald door C. W. H. Sealy, Bombay 1887. — 1887. De Inlandsche Rangen en Titels op Java en Madoera. — 1892 De Afwijkingen van het Mohammedaansche familie- en erfrecht op Java en Madoera. — 1894 Rechtsbronnen van Zuid-Sumatra. — id. Le droit pénal de la Turquie, opgenomen in La législation pénale comparée van F. v. Liszt. — 1895 Fath al-Qarîb, la Révélation de l'Omniprésent.

BERG. (Mr. NORBERTUS PETRUS VAN DEN) Werd 5 Nov. 1831 te Rotterdam geboren, ontving zijne opleiding aan het gymnasium aldaar, doch verliet dit vóor den afloop van den laatsten cursus om zijnen vader als chef van een kantoor op te volgen. In 1855 vertrok hij als geëmployeerde van de Factorie der Ned. Handelmaatschappij te Batavia, bij welk lichaam hij tot 1863 werkzaam was en spoedig promotie maakte, tot hij in 1864 benoemd werd tot hoofdagent der N.-I. Handelsbank te Batavia. Die betrekking bekleedde hij tot 1873; in dat jaar werd hij benoemd tot president der Javasche Bank, uit welke betrekking hij met ingang van 1 Sept. 1889 op de meest eervolle wijze werd ontslagen. In Nederland teruggekeerd, aanvaardde hij de betrekking van directeur der Ned. Bank, waartoe hij op 16 Mei door de aandeelhouders was gekozen; bij Kon. Besl. van 25 Sept. 1891 werd hij tot president dier Bank aangesteld, welke betrekking hij nu nog bekleedt. In 1892 en 1893 woonde hij als gedelegeerde van Nederland de te Brussel belegde internationale muntconferentie bij, daartoe benoemd bij Kon. Besl. van 22 Oct. 1892. Tal van hoogst belangrijke geschriften van zijne hand zagen het licht, en verschaften hem de benoeming tot doctor honoris causa in de beide rechten, bij gelegenheid van het 3e eeuwfeest van de Leidsche Hoogeschool, en zijne verkiezing tot lid van de Kon. Academie van Wetenschappen. Van deze geschriften noemen wij slechts: Beschouwingen over den geldsomloop in N.-Indië, Bat. 1862; De kwestie over den geldsomloop in N.-Indië, Bat. 1863; Bankwezen en banken in Britsch-Indië. Bat. 1866; De Bat. Bank-Courant en Bank van Leening, Amst. 1870; De Muntquaestie met betrekking tot Indië, Bat. 1874; Histor. stat. aanteek. over de voortbrenging en het verbruik van koffie (T. v. Nijv. en Ldb. in N.-I. XXIV; in het Eng. vertaald door G. G. Batten); Het tooneel te Bat. in vroegeren tijd (T. v. h. Bat. Gen. XXVI); Over haveninrichtingen en haven-exploitatie, Bat. 1882; De handel van Java gedurende de laatste 8 jaren, Bat. 1883; The money market and paper currency of Brit. India, Bat. 1884; Debet of credit? Bat. 1885; The financial and economical progress and condition of N. India during the last 15 years and the effect of the present currency system, Bat. 1887; De voor- en nadeelen van onze tegenwoordige muntregeling (T. v. Nijv. en Ldb. in N.-I. 1887); De graanhandel van Br. Indië, Bat. 1888; Verstoorde verhoudingen (Gids, Mei 1893); Het muntvraagstuk in Br. Indië (Gids, Maart—April 1894).

BERG-GEITANTILOOP. Ook boschgeit genoemd, is de kambing-oetan der Maleiers (*Antilope s. Nemorhœdus s. Capricornis sumatrensis*). Deze hoogst merkwaardige diersoort is de eenige vertegenwoordiger in den Indischen Archipel der in zulk een groot aantal op den aardbodem voorkomende antilopen-soorten en daarenboven van een zeer afwijkenden vorm; zij is het nauwste verwant aan de geitachtige antilopen, die Hindostan bewonen en komt nergens anders voor dan op Sumatra. De kambing-oetan leeft op de hoogvlakten van dit eiland, bij voorkeur in bosschen en op de ontoegankelijkste gedeelten van hooge

bergen en rotsen, en is door zijne buitengewone schuwheid zeer moeielijk te naderen en waar te nemen of te vangen, hoewel hij onder anderen in de wouden van Deli niet bijzonder zeldzaam zou zijn. Het eerste exemplaar, dat levend Europa bereikte, bevond zich (in Sept. 1894) in Nat. Artis Mag. te Amsterdam. Men zegt dat de berggeit niet levendig van aard, zelfs langzaam in hare bewegingen is, en dat in hare oogen eerder een wraakzuchtige, dan een vriendelijke en zachte aard te lezen is. Als zij zich zeer boos maakt, loopt er uit de zoogenaamde traanholten onder de oogen, welke ook bij de antilopen aanwezig zijn, doch bij de geiten ontbreken, een witte olieachtige stof, die door de traanklieren afgescheiden en aan de lucht blootgesteld, hard en donker van kleur wordt. Dit in vele opzichten nog weinig bekende en zeldzame dier bereikt de hoogte van een gewonen tammen grooten bok; doch is, hoewel ranker van vorm, een krachtig gebouwd dier, met korte, rechte, sterk achteroverstaande kegelvormige horens, welke van den wortel tot ongeveer op het midden met een diepe groef voorzien zijn, terwijl de bovenhelft zich volkomen glad vertoont. Bij oude dieren zijn de horens gebogen en ongeveer tot op de helft voorzien van een groot aantal ringen, welke overlangs gestreept zijn. Het geheele dier is zwart van kleur, met uitzondering van witte randen langs de kin, van bruinachtig zwarte ooren met witte haren aan de binnenzijde en van grijsachtig witte manen op den nek, gevormd door lange harde haren. De traanholten zijn zeer ontwikkeld; de opstaande ooren in het oog vallend lang; deze worden vooral bij gevaar of wantrouwen geheel en al naar voren gericht tot voorbij de horens. De staart en hals zijn zeer kort; de dikke en krachtige pooten voorzien van lange, dunne, zwartgekleurde hoeven. Behalve genoemde manen is de huid bedekt met dun geplant, doch lang, stug, zeer grof of ruig haar; de smalle neus daarentegen is geheel onbehaard en glanzend zwart van kleur; de oude bokken hebben volgens de Maleiers een langen sik, welke evenwel bij de jongen en de geiten zoude ontbreken. Knoppen en bladeren van boomen maken hoofdzakelijk het voedsel dezer diersoort uit. Bij de Bataks zijn de horens van de berggeit-antiloop zeer gezocht als busjes voor het bewaren van allerlei toovermiddelen.

BERG-REGENTSCHAPPEN. Onderafdeeling van de afdeeling Noorderdistricten van Celebes; een bergland, waarvan de hoogste toppen zich tot 6 à 700 M. verheffen, en dat door een reeks kalkrotsen, waarin slechts enkele bruikbare passen gevonden worden, van de w.lijk gelegen vlakte gescheiden is. Deze onderafdeeling omvat de districten of regentschappen Tjamba, Malawa, Tjinrana, Balotji en Laja; vroeger bestonden nog de regentschappen Béengo en Laboeadja, die echter bij de anderen getrokken zijn. De onderafdeeling bevat de valleien der rivieren van Tjamba en Malawa en van den bovenloop der Pangkadjene-rivier; zij grenst ten n. aan Tanette en Lemoeroe, ten o. aan Boni, ten z. aan Goa en het eerste pachtdistrict en ten w. aan het 1e, 2e en 3e pachtdistrict der afdeeling Noorderdistricten. In 1864 werd het getal bewoners op ongev. 9000 geschat. Terwijl de overige onderafdeelingen der Noorderdistricten gehouden zijn jaarlijks een tiende van den rijstoogst op te brengen, en verplicht zijn arbeiders voor heerendiensten te leveren, rust op de Bergregentschappen, waarvan het bestuur eerst na de Bonische expeditie is georganiseerd, alleen de laatste verplichting. De standplaats van den controleur is Tjamba; een zoodanig ambtenaar werd in 1862 voor het eerst in de Bergregentschappen gevestigd. Zie Gersen, Topogr. schets van de Berg-regentschappen, Tijdschr. Bat. Gen. XVI bl. 352.

BERGSMA. (Mr. JACOB HENDRIK) Geb. 7 Sept. 1838 te Utrecht, benoemd tot ambt. 1e klasse voor den dienst in N.-I. bij Kon. Besl. 6 Aug. 1862. Daar bekleedde hij verschillende rechterlijke betrekkingen, en werd in 1876 benoemd tot secretaris bij het Dep. van Justitie. In 1878 werd hem tijdelijk opgedragen het onderwijs in de Staatsinst. van N.-I. aan de afd. T. L. en V.kunde van het gymn. Willem III, waarvan hij werd ontheven in 1879. Na zijn terugkeer van een verlof naar Nederland werd hij in 1884 benoemd tot Alg. Secretaris, in 1887 tot lid in den Raad van N.-I. In 1893 werd hij gepensioneerd en naar Ned. teruggekeerd daar 8 Mei 1894 benoemd tot Min. van Koloniën.

BERGSMA. (Dr. PIETER ADRIAAN) Geb. 23 April 1830 te Utrecht, benoemd tot ambt. 2e klasse voor den dienst in N. I. bij Kon. Besl. 7 Aug. 1858.

Nadat Alex. von Humboldt de wenschelijkheid had betoogd der oprichting van een station voor magnetische en meteorologische waarnemingen in den N.-I. archipel, werd Dr. B. in 1859 als Ingenieur voor den Geogr. dienst in N. I. belast met het doen van die waarnemingen, waarmede hij 1 Januari 1866 kon beginnen op het terrein, waar later een volledig Observatorium werd opgericht, waarvoor eerst in 1873 de noodige fondsen werden toegestaan. In 1875 werd hij tot Directeur daarvan benoemd, en 1879 ook belast met de functie van chef der Afd. Geogr. dienst aan het Dept. van Marine, en behartigde hij als zoodanig de belangen der triangulatie na het vertrek van Dr. J. A. C. Oudemans. Na 22jarige onafgebroken werkzaamheid, in den aanvang onder vele teleurstellingen, nam hij in 1882 de reis aan naar het vaderland, doch bezweek onderweg den 1en Mei.

Het eerste deel der „Observations made at the Magn. and Meteor. Observatory at Batavia" verscheen in 1871, het tweede in 1875, het derde, dat tevens eene grondige bewerking bevatte van al de waarnemingen van 1866 tot 1875 gedaan, in 1878; sedert zijn nog twee deelen door hem uitgegeven. (Zie METEOROLOGIE). Bij de beoordeeling van het derde deel heeft Dr. I. Hann, Director der Centralanstalt für Meteorologie und Erdmagnetismus te Weenen verklaard: „Dr. B. hat eine riesige Arbeit geliefert (Ind. Gids 1880 bl. 486). Zie over P. A. Bergsma: J. A. C. Oudemans, in Jaarboek Kon. Akad. v. Wet. 1882 bl. 98.

BERGSMA. (Mr. WILLEM BERNARDUS) Geb. te Odijk 15 Nov. 1826, benoemd tot ambt. 1e klasse voor den dienst in N. Indië bij Kon. Besl. 24 Aug. 1857; doorliep verschillende rangen bij het Binnenl. bestuur en werd in 1867 belast met het onderzoek naar de rechten, die de inlander op den grond uitoefent in de residentie Soerabaja; in 1871 werd hij benoemd tot voorzitter van den landraad te Modjokerto; in 1872 tot chef der Afdeeling Statistiek ter Alg. secretarie; in 1879 ging hij met verlof naar Europa en werd in 1882 gepensioneerd. Als chef der Afd. Stat. deed hij het voorstel tot het houden van vijfjaarl. opnemingen in elke desa van Java en

Madoera, (Zie BEVOLKING en STATISTIEK) en redigeerde hij het Eindrésumé voor het voormelde onderzoek, gehouden op Java en Madoera in 1867 en 1868, waarvan het eerste deel is verschenen in 1879, het tweede in 1880, het derde in 1895. (Zie GRONDBEZIT).

BERHALA. Eiland op ongeveer 4 geogr. mijlen ten n. o. van de Kwala Berha (de oostelijkste hoofdmonding van de Djambi-rivier), en op ongeveer gelijken afstand z. van Singkep gelegen. Volgens de Djambiërs zou dat eiland de bakermat van hun vorstengeslacht zijn.

BERI-BERI. Een ziekte, die in geheel Ned.-Indië veelvuldig voorkomt en in den laatsten tijd, tengevolge van haar heerschen in Atjeh en de daardoor teweeggebrachte verzwaring van den strijd tegen de Atjehers, ook buiten de geneeskundige wereld in hooge mate de aandacht getrokken heeft. Al was intusschen vroeger de naam dezer gevreesde ziekte in Nederland niet zoo algemeen bekend: in de Oost-Indische koloniën hebben de Nederlanders, reeds van de eerste tijden van hun vestiging aldaar, met de plaag der beri-beri kennis gemaakt. Jacob Bontius geeft een tamelijk uitvoerige beschrijving van de ziekte, waaraan hij meedeelt ook zelf geleden te hebben, in zijn werk „De medicina Indorum", waarvan de eerste uitgave in 1642 te Leiden het licht zag. Hij noemt het een uitermate lastige aandoening, die wel niet volstrekt doodelijk is, maar toch zeer gevaarlijk, bepaaldelijk wanneer zij de ademhalingspieren aantast. Hij vermeldt een brief van den gouverneur der Molukken, J. le Febure, van 27 Oct. 1623, waarin deze den Gouverneur-Generaal De Carpentier meedeelt dat hij de gevangenen, die langen tijd op de Spaansche galeien hadden moeten roeien en groot gebrek geleden hadden, teruggekregen had, maar dat de meesten van hen aan beri-beri leden, en als zij niet bevrijd waren geworden, zeker niet lang het leven behouden zouden hebben.

Het heerschen van beri-beri is aan eene warme luchtgesteldheid gebonden. In tropische gewesten is zij zeer verbreid. Niet alleen in Ned. Indië, maar ook in Voor- en Achter-Indië, op Nieuw-Caledonië en de Fidji-eilanden, op St. Mauritius en Réunion, in Brazilië en op Cuba, ook in Kameroen komt zij voor. Ook in Japan is zij inheemsch, maar, terwijl de ziekte in tropische landen het geheele jaar door waargenomen wordt, richt zij hier alleen in het warme jaargetijde haar verwoestingen aan, om gedurende den winter geheel of nagenoeg geheel te verdwijnen. Tot voor korten tijd was er geen voorbeeld bekend van het tot ontwikkeling komen van beri-beri in Europa. In den zomer van 1894 heeft zich echter in een krankzinnigengesticht te Dublin een epidemie vertoond, die door verschillende geneeskundigen daar voor beri-beri gehouden is. De ziekte is daar intusschen spoedig geweken, en het schijnt dat tot dusver geen volkomen zekerheid omtrent den aard daarvan verkregen is. Zooals licht te begrijpen is, wordt de ziekte in verschillende landen met verschillende namen genoemd. Naast den naam beri-beri, waarvan de beteekenis, ondanks alle hypothesen, die daaromtrent opgeworpen zijn, onbekend is, wordt in Europa ook wel de Japansche benaming: kak'ke, gebruikt, een woord dat uit het chineesch afgeleid is en „ziekte der beenen" beteekent. Oudere schrijvers spraken ook wel van „barbiers", een woord dat op St. Mauritius gebruikelijk was, en een verbastering van beri-beri schijnt te zijn.

Beri-beri is in het algemeen zonder twijfel een slepende ziekte. Wel worden somtijds gevallen waargenomen waarin schijnbaar gezonden plotseling ziek worden en denzelfden dag of binnen enkele dagen bezwijken; maar waar zulke gevallen nauwkeurig onderzocht zijn bleek, dat de lijders tevoren slechts in schijn gezond waren en inderdaad reeds ziekelijke veranderingen vertoonden, die stellig niet in een of enkele dagen ontstaan konden zijn, maar wegens de schijnbare onbeduidendheid, door den patient niet of niet voldoende opgemerkt waren.

Gewoonlijk wordt de patient het eerst gewaar dat hij niet volkomen gezond is, door een gevoel van vermoeidheid, van zwaarte in de beenen, en door hartkloppingen, vooral na eenige, overigens matige, inspanning. Soms is ook het onderbeen een weinig pijnlijk. Meestal kan dan een geringe waterzuchtige zwelling van de scheen waargenomen worden, en bij een nader onderzoek blijkt dat de gevoeligheid van de huid, op een bepaald gedeelte van het onderbeen, voor tastindrukken afgenomen is. Langzamerhand wordt het loopen moeilijk, de gang wordt meer en meer onzeker, waggelend; en eindelijk zijn de beenen in 't geheel niet meer in staat het lichaam te dragen. Daarbij zijn de hartkloppingen erger geworden, en volgen de bonzende hartslagen elkaar, vooral bij eenige inspanning van het lichaam, veel sneller op dan bij gezonden. Het kan zijn, dat de waterzuchtige zwelling, die aanvankelijk onbeduidend en beperkt is, zich over het geheele been en over andere lichaamsdeelen uitbreidt en een zeer hoogen graad bereikt. In andere gevallen daarentegen, bij de zoogenaamde droge beri-beri, komt het, in plaats van tot zwelling, tot een zeer sterke vermagering, vooral van de beenen, niet alleen door het verdwijnen van het vet, dat in den normalen toestand onder de huid gelegen is, maar ook tengevolge van het dunner worden van de geheel of bijna geheel verlamde spieren. Van een scherpe scheiding tusschen deze twee vormen der ziekte kan intusschen niet goed gesproken worden. Ook bij de „droge beri-beri", worden, nu eens in 't begin, dan in een later tijdperk van de ziekte, waterzuchtige zwellingen, zij het ook in geringen graad, waargenomen, en eveneens ophooping van vocht in de buikholte, de borstholte en de holte van het hartezakje, ofschoon die niet zoo op den voorgrond komt als in de eerstgenoemde gevallen.

Aanvallen van koorts, hevige pijn in armen en beenen, krampen, zijn verschijnselen, die in den loop der ziekte wel eens kunnen voorkomen, maar meest worden zij niet of nauwelijks waargenomen. Ook stoornissen in de spijsverteering kunnen geheel ontbreken. Een eigenaardigen, droevigen indruk maakt, bij het voortgaan der ziekte, het gelaat van den lijder, dat door verzwakking van de aangezichtspieren, minder en minder de verschillende gemoedsindrukken weerspiegelt, en niet zelden een weinig gezwollen is. Het lijden, in den beginne zeer dragelijk, wordt steeds erger en eindelijk vreeselijk. De verlamming van spieren breidt zich meer en meer over het geheele lichaam uit; het hart, dat al zeer vroeg ziek geworden is, wordt steeds zwakker en de patient bezwijkt meestal aan verlamming van het hart, soms ook aan verlamming van de adem-

halingsspieren, maar bijna altijd onder de hevigste aanvallen van benauwdheid.

De vatbaarheid voor beri-beri is bij verschillende menschen, zoo als het met de meeste ziekten gaat, verschillend. Maar het is gewoonlijk moeilijk uit te maken in een bepaald geval of iemand, in een omgeving waar beri-beri heerscht, vrij blijft van de ziekte tengevolge van onvatbaarheid daarvoor, of tengevolge van gunstige levensomstandigheden. In het algemeen schijnt gezegd te kunnen worden dat mannen in de kracht van het leven meer vatbaar zijn dan vrouwen, kinderen en grijsaards. Een invloed van het ras op de vatbaarheid is dikwijls aangenomen, maar niet stellig aangetoond. In Atjeh hebben de daar woonachtige Chineezen slechts zeer weinig aan de ziekte geleden, terwijl men zich toch wel wachten zal aan het mongoolsche ras een geringe vatbaarheid voor beri-beri toe te schrijven, wanneer men bedenkt dat die ziekte op de tabaksplantages in Deli juist onder de Chineesche koelies zeer talrijke slachtoffers gemaakt heeft, en dat Japan een land is waar kak'ke van de oudste tijden af geheerscht heeft.

De ziekte berust op een steeds voortschrijdende vernieling van zenuwvezelen. Daardoor worden de verlammingen en de gevoelloosheid, de pijnen en krampen veroorzaakt. Er zijn tot dusver geen geneesmiddelen bekend, waardoor men vernieling van zenuwvezelen kan tegenhouden of reeds vernielde kan genezen. Zoo is het dan ook niet te verwonderen dat men te vergeefs gezocht heeft naar geneesmiddelen, om de beri-beri met goed gevolg te bestrijden. Eén middel is er echter dat, zoo het maar niet te laat wordt aangewend, proefhoudend gebleken is. Dat is, verplaatsing van den patient naar een omgeving waar beri-beri niet heerscht. De ziekte is, door middel van het electrisch onderzoek van zenuwen en spieren, vroegtijdig te herkennen, zelfs in een tijdperk, waarin de patient nog maar weinig teekenen van ongesteldheid bespeurt. Bij een nauwkeurig geneeskundig toezicht kan dus het lijden, wanneer er ten minste overigens geen bezwaren zijn tegen het verplaatsen van den patient, bijtijds worden gestuit. De ontaarding der zenuwvezelen komt, in de nieuwe omgeving, tot stilstand, en door de kracht der natuur zelve worden, wanneer ten minste de reeds aangerichte verwoesting niet te groot is, nieuwe zenuwvezelen, ter vervanging van de vernielde gevormd. Zelfs wanneer de ziekte reeds vrij groote vorderingen gemaakt heeft, werkt verplaatsing naar een omgeving waar beri-beri niet voorkomt, uitmuntend, ofschoon er dan ook nog jaren lang stoornissen van min of meer belang, vooral van den kant van het hart, bij den nagenoeg hersteldeden patient gevonden kunnen worden.

Beri-beri is zeer zeker niet besmettelijk in dien zin, dat een tot dusver gezonde door het in aanraking komen met een beri-beri-lijder, de ziekte zou kunnen opdoen. Maar het opmerkelijke verschijnsel dat beri-beri endemisch heerscht in vele laaggelegen landstreken — men denke aan de kuststreken van Atjeh — en in streken, waar overigens de ziekte niet heerscht, telkens weer voorkomt in gebouwen, waarin vele menschen bijeen zijn en die niet behoorlijk naar de voorschriften der hygiène zijn ingericht — gevangenissen, kazernes, bamboezen hospitalen, en verder op schepen, heeft bij velen de onderstelling doen rijzen, dat de oorzaak der ziekte gelegen zou zijn in een in die streken, gebouwen of schepen aanwezige smetstof. Zelfs meenen enkele onderzoekers bepaalde lagere organismen als de oorzaak der ziekte te kunnen aanwijzen. Maar hieromtrent heerscht nog veel verschil van zienswijze. Zelfs zijn er nog, die de vroeger dikwijls verdedigde meening aankleven dat de oorzaak der ziekte in het voedsel te zoeken is, waarbij dan bij voorkeur, hetzij visch, hetzij rijst beschuldigd worden. Bij dezen stand van zaken is het niet te verwonderen dat er nog geenszins eenstemmigheid heerscht omtrent de middelen, die aangewend behooren te worden om de ziekte te voorkomen. Dat het in elk geval wenschelijk is daar, waar beriberi heerscht, bijzondere aandacht te wijden aan het in acht nemen van de algemeene regelen der gezondheidsleer, behoeft geen betoog.

BERI-BERI. Naam op West-Sumatra voor eene Bijen-eter-soort, *Merops sumatranus*. De Maleiers op Oost-Sumatra noemen de *Merops*-soorten Bibirik. *Merops amictus* en *Merops badius* heeten op West-Sumatra Takoeh. Op Java wordt *Merops javanicus* Kachangan genoemd; op Sumatra Biribiri. *Merops urica* heet op Java Pirik. Zij nestelen in aardholen, die zij in de zandige oevers der rivieren of aan hellingen graven.

BERINGIN of BERAKSA, Mal.; WARINGIN, Jav.; TJARINGIN, Soend.; BARINGIN, Bat.; WARINGI, Tern.; WARIMBING, Alf. Men.; BRINGIN, Mad.; KAKA, Engg.; NOE-NOE, Alf. Amb.

Algemeene naam voor meestal hooge boomen, behoorende tot meerdere soorten der sectie *Urostigma* van het geslacht *Ficus L.*, uit de onderfamilie *Artocarpeae* van de *Urticaceae*. Naar het voorkomen onderscheidt men 4 typen. Bij de eerste, vertegenwoordigd door *F. consociata Bl.*, zijn meerdere stammen met elkander vergroeid en is de dus gevormde hoofdstam nog door daaromheen groeiende wortels verdikt. Bij de tweede, waarvan *F. stupenda Miq.* een voorbeeld is, vindt men slechts één stam zonder luchtwortels. De derde vorm, waartoe *F. Benjaminea L.* behoort, die vooral bij de Europeanen als waringin bekend staat, heeft een hoofdstam, die op zekeren afstand van uit de horizontaal uitstaande takken luchtwortels voortbrengt, die, omlaag groeiend en zich tot stammen verdikkend, met den hoofdstam een uit 50—100, ja soms uit 300 boomen samengesteld woud vormen. De vierde type, waarvan de algemeen gekweekte *F. elastica Roxb.* een vertegenwoordiger is, vertoont een hoofdstam, waartegen zich talrijke luchtwortels leggen, die er later mede vergroeien. Ofschoon alle een kleverig melksap bevatten, is dit slechts van eenigen voor het maken van gomelastiek te gebruiken. Deze onderscheidt men vooral als kiara of karet (Zie aldaar). Meerdere soorten worden op pleinen, langs wegen, en op erven aangeplant en nu eens door den meer algemeenen naam, dan weer door meer bepaalde benamingen aangeduid. Zoo is b.v. de *F. Rumphii Bl.* in de Maleische landen als djawi-djawi of djedjawi bekend.

BERKAT (SULTAN) SAIDOEDIN. Vorst van Ternate, die daar het bestuur voerde toen de Nederlanders het eerst dat eiland bezochten. Zie TERNATE.

BERKOETOET. Zie DERO.

BERNELOT MOENS. (JOHAN CAREL) Geb. 4 Jan. 1837 te Kralingen, na volbrachte studiën te Utrecht 20 Juli 1857 aangesteld tot

apotheker 3e kl. bij den mil. geneesk. dienst in West-Indië, en 3 Mei 1858 in dienzelfden rang bij het leger in N. O. Indië overgeplaatst. Den 11 Nov. d. a. v. kwam hij te Batavia, waar hij tot 1866, met een korte tusschenruimte, bij het chemisch laboratorium werkzaam was en groote verdiensten verwierf door chemische analysen van mineralen en aardsoorten. In 1866 bevorderd tot apotheker 1e kl. en geplaatst aan het militair hospitaal te Weltevreden, maakte hij zich bekend door zijn onderzoek van het drinkwater te Batavia, waarvan de resultaten zijn gepubliceerd in Tijdschr. Ver. t. bev. geneesk. wetensch. in N. I. 1872. Vooral verwierf hij zich naam door zijne studiën over den kinabast (Id. dl. XIV), zoodat hij dan ook in 1872 benoemd werd tot scheikundige bij de Gouvts. kina-cultuur, weldra tot adjunct-directeur dier cultuur en in 1875 tot directeur. In die betrekkingen bewees hij groote diensten aan de uitbreiding der kina-cultuur; zijn hoofdwerk: De kina-cultuur in Azië van 1854—1882, Batavia 1882, heeft groote en blijvende waarde. In 1883 ging hij met verlof naar Ned., werd in 1885 op verzoek eervol ontslagen, en overleed 2 Oct. 1886 te Haarlem. Zie over hem F. W. Neuhaus in Geneesk. Tijdschr. v. N.-I. XXVI bl. 240.

BEROU. De z. g. Berousche landen, bestaande uit de van elkander onafhankelijke Sultanaten Goenoeng Taboer en Sambalioeng, liggen aan de o. kust van Borneo, tusschen het rijk Boelongan ten n. en het rijk Koetei ten z. Administratief behooren zij tot de afdeeling Koetei en de N. O. kust van Borneo. Zij worden in hun grootste lengte doorsneden door de Koeran, vroeger meestal rivier van Berou genoemd. De binnenlanden worden bewoond door zoo goed als geheel onbeschaafde stammen, die elkander voortdurend beoorlogen en het gezag des Sultans slechts in naam erkennen, maar feitelijk onder hun eigen hoofden staan. (Vgk. KOETEI, GOENOENG TABOER en SAMBALIOENG).

Litteratuur: Tijdschr. v. h. Bat. Gen. IV. 1855 bl. 85. — Bijdragen tot de kennis der Ned. en vreemde koloniën. Jaarg. 1847 bl. 74. — Belcher's Narrative, Londen 1848. — Radermacher, Verhand. Bat. Gen. deel II. bl. 43. — S. G. In 't Veld, Aanteekeningen omtrent het rijk van Berou. Ind. Gids 1884 I. bl. 21. — J. A. Hooze, Jaarb. v. h. Mijnw. 1886 bl. 5 vlg.

BESA-BÉSA, Tern. Zie AKAR PELOEROEN.

BESARAN, Jav. Zie BEBESARAN.

BÈSEK. Rawa of moeras in het w.lijk deel van de vlakte van Poeger, afd. Djember van de res. Besoeki. Deze rawa krijgt door onderscheiden beeken watertoevoer van de z.lijke hellingen van het Ajang-gebergte en ontlast zich door de Kali Misini in de Kali Bedadoeng, en zoo verder in de baai van Poeger.

BESIMNASSI. Zie BOWAJA.

BESNIJDENIS. Eene gewoonte, vrij algemeen in den Indischen archipel heerschende, en die bij Mohammedanen zonder uitzondering bij jongens in praktijk wordt gebracht, doch ook bij niet weinig heidensche stammen bestaat. Soms wordt zij zelfs bij meisjes toegepast.

De besnijdenis bij jongens bestaat in het blootleggen van den eikel (*glans penis*) door het wegnemen der voorhuid (*praeputium*), en wel 't zij door de circumcisie, waarbij de voorhuid zooveel mogelijk naar voren wordt getrokken, en dan in een nijptangetje geklemd en in het rond afgesneden, 't zij door de incisie, waarbij de voorhuid niet wordt weggenomen, maar daarin alleen aan de bovenkant eene insnijding gemaakt wordt. In het laatste geval wordt gewoonlijk een stukje hout of bamboe boven den eikel onder de voorhuid gestoken en deze dan in de lengte tot de *corona glandis* middendoor gedeeld. De Mohammedaansche wet schrijft de circumcisie voor; ofschoon de besnijdenis niet berust op een in den Koran gegeven voorschrift, is zij toch gewettigd door het voorbeeld van den profeet en wordt in de fiqh als verplicht (wadjib) beschouwd, wanneer de jongen manbaar geworden is. Zelfs wordt aanbevolen (mandoeb) haar op den zevenden dag van de geboorte te verrichten, wanneer de jongen in staat is haar te verdragen, en haar niet tot later uittestellen. In den archipel, — zooals trouwens in het algemeen in Moslemsche landen, — wordt aan de besnijdenis veel waarde gehecht en als kenmerk van den Moslemschen man beschouwd. In den archipel draagt zij in vele talen een naam, afgeleid van het arab. sonnat, d. w. z. aanbevolen handeling, steunende op het voorbeeld van den profeet, en wordt de besnijdenis daar dus als de bij uitnemendheid aan elken Moslem aanbevolen handeling beschouwd. Bij de Javanen is zoowel de circumcisie als de incisie in gebruik, die soms door verschillende benamingen van elkander worden onderscheiden; vaak echter wordt voor beiden dezelfde term gebruikt. Bij hen wordt de besnijdenis gewoonlijk op het twaalfde tot vijftiende jaar verricht, soms door een geestelijke, gewoonlijk echter door een leek, bong genaamd. Feestmaaltijden hebben gemeenlijk den nacht vóór de plechtigheid plaats. Bij de Menangkabausche Maleiers wordt de besnijdenis, behalve soenat, ook „van de schande bevrijden" genoemd; daar wordt zij gewoonlijk op knapen van 10—12 jaar verricht, in Lebong zelfs 6 jaar later. Op sommige plaatsen wordt eerst een kleine insnijding verricht, gepaard met het ook elders bij die Maleiers bij de besnijdenis gebruikelijke feestmaal, eenige weken later gevolgd door de eigenlijke besnijdenis, die dan zonder feestelijkheid geschiedt. Bij de Makassaren en Boegineezen heeft de besnijdenis omtrent het 12de jaar door de gewone circumcisie plaats. Merkwaardig is het gebruik bij de Gorontaleezen, om de aanzienlijken aan de circumcisie, de minderen aan de incisie te onderwerpen.

Onder de niet-Moslemsche stammen wordt de besnijdenis toegepast, bij de Papoewa's van de oostkust van N. Guinea (waarschijnlijk incisie), de Alfoeren van Boeroe, sommige gedeelten van West-Ceram en de Watoebela-eilanden (incisie), en van de Aroe-eilanden (circumcisie). Bij de Savoeneezen, Rotineezen, Soembaneezen en Timoreezen en bij de heidensche stammen van Midden-Flores bestaat zij in den vorm van incisie, evenals bij de heidensche bevolking van Celebes. Bij de Dajaks der Zuid-ooster afdeeling van Borneo wordt, evenals op de Aroe-eilanden, de circumcisie door afklemming der voorhuid door den jongen op 12 à 14jarigen leeftijd zelf verricht. Op Nias schijnt zoowel circumcisie als insnijding voor te komen. Op Ambon en de Oeliasers kwam besnijdenis vroeger volgens Valentijn, eveneens voor, gelijk ook bij de Alfoeren der Minahasa vóór hunne bekeering als incisie. Ook bij Polynesische volken buiten den Indischen archipel is de besnijdenis in gebruik.

De besnijdenis van meisjes is veel minder algemeen, en in den Indischen archipel alleen bij Mohammedaansche volken in gebruik, die haar van de Arabieren hebben overgenomen. Zij bestaat in het wegnemen van de voorhuid van de *clitoris*, soms zelfs van dat lichaamsdeel zelf of van de *labia minora*. De besnijdenis heeft bij de meisjes op jeugdiger leeftijd plaats dan bij de jongens: bij de Javanen op het 6e jaar, bij de Makassaren tusschen het 3e en 7e jaar. Ofschoon ook bij de meisjes de besnijdenis het karakter van het opnemen in den Islam schijnt te hebben, wordt deze echter met minder plechtigheid dan bij de jongens gevierd. Zie over dit onderwerp: G. A. Wilken, De besnijdenis bij de volken v. d. Ind. archipel in Bijdr. t. t. l. en vlk. IVe Ser. X bl. 165, waar men ook gissingen aantreft omtrent het ontstaan en de oorspronkelijke beteekenis van deze gewoonte.

BESOEKI. De meest oostelijke residentie van Java, heeft een oppervlakte van 184 $\frac{802}{1000}$ □ geogr. mijlen, en had onder ult° 1893 een bevolking van 694.928 zielen, waaronder 1036 Europeanen, 1736 Chineezen en 1603 Arabieren en andere vreemde Oosterlingen. De inlandsche bevolking bestaat grootendeels uit Madoereezen. Het gewest, dat ten n. bespoeld wordt door straat Madoera, ten o. door straat Bali, en ten z. door den Indischen Oceaan, wordt ten w. begrensd door de residentie Probolinggo. Over het algemeen is het gewest bergachtig. Op de grens met Probolinggo vindt men het Ajang-gebergte met den Argapoera als hoogste top. Door den Arak-arak-keten, die in n. o. richting van dat gebergte uitgaat, is het verbonden met den Ringgit [1]), een vulkanisch gebergte, geheel in het noorden van het gewest gelegen. Oostwaarts van déze gebergten strekt zich in het n.lijk deel van het gewest de vlakte van Panaroekan uit, die doorstroomd wordt door de Sampéjan, die haar hoofdbronnen op den Argapoera heeft, en nabij Panaroekan in straat Madoera valt. Die vlakte is slechts door een lage waterscheiding, een zadel van niet meer dan 300 M. hoog, gescheiden van de zuidelijk daarvan gelegen vlakte, die van Poeger, welke door de Bedadoeng als hoofdrivier in z. w.lijke richting doorstroomd wordt. In deze vlakte vindt men nabij de grens met Probolinggo de rawah Bèsèk. O.lijk van die vlakten verheft zich het reusachtige Raoen-Idjèn-geb. op de grens van de afdeeling Banjoewangi, die door dat gebergte en zijn z.lijke en n.lijke uitloopers geheel van het overige deel van het gewest is gescheiden. De hoogste top van het Raoen-Idjen-geb. verheft zicb 3330 M. Ten n. o. van dat gebergte, geheel in den n. o.lijken hoek der residentie en van Java vindt men nog den op zichzelf staanden Baloeran, een niet meer werkzame vulkaan, 1248 M. hoog; terwijl zich op het schiereiland Balambangan, den z. o.lijken uithoek van het gewest en van Java, geheel geïsoleerd, de Poerwo verheft, die waarschijnlijk vroeger niet met den vasten wal van Java verbonden was. Het n.lijkste punt van de residentie is Tandjong Tjina, gevormd door het alluvium van de Sampéjan. Bij kaap Sedano, gevormd door den voet van den Baloeran, buigt de kust zich naar het z. om en behoudt vrijwel een recht z.lijke richting tot aan de diep ingesneden Pampang-baai, ten o. waarvan een uitlooper van de Poerwo de kaap Tandjong Semboeloengan vormt, vanwaar de kust in z. z. o.lijke richting naar Java's Oostkust, van daar z. w.waarts naar Java's Zuidhoek en verder w.waarts naar Tandjong Poerwo loopt. Dit is de o.lijke hoek van de Gradjagan-baai, met de Pampangbaai de landengte vormende, die het schiereiland Balambangan met het overige Java verbindt. De z.kust van het gewest is zeer onregelmatig gevormd. Men treft daar van o. naar w. behalve de baai van Gradjagan, nog aan de baai van Radjek-wesi, de Permisan-baai, de Meroe-baai, de Pisang-baai, en de baai van Poeger, vóór welke laatste zich het mede tot het gewest behoorende eiland Noesa Baroeng bevindt. De voornaamste rivieren, die het gewest doorsnijden, zijn reeds genoemd, nl. de Sampéjan en de Kali Bedadoeng met haar rechterzijrivier, de Kali Misini. Behalve dezen verdienen nog genoemd te worden de Kali Parséh, die van het hoogland van het Idjèn-geb. in N.lijke richting stroomt en even beoosten Asembagoes bij Tandjong Djangkar in straat Madoera valt, verder de Kali Badjoelmatie, die ook van het Idjèngebergte komende, en tusschen den n.lijken voet van dat gebergte, en den z.lijken voet van den Baloeran stroomende, benoorden straat Bali in zee valt. Verder nog de Kali Tamboeng, die ook van het Idjèn-geb. komt en bij Banjoewangi in zee valt; — de Kali Bomo en de Kali Setahil, beiden van het Raoen Idjèn-geb. komende en zich in de Pampang-baai uitstortende; de Kali Baroe en de Kali Sanèn, de laatste met haar rechterzijrivier de Kali Majang, allen van het Raoen-Idjèn-geb. komende en zich in den Indischen Oceaan stortende, en eindelijk de Kali Bondojoedo, die met haar linker-zijrivier, de Kali Djatiroto, in het z. de grens met Probolinggo vormt.

Het gewest is administratief verdeeld in de afdeelingen Besoeki, Panaroekan, Bondowoso, Djember en Banjoewangi. De particuliere landbouwindustrie heeft sedert jaren in dit gewest een ruim veld van ontwikkeling gevonden. Behalve elf ondernemingen, waar in vrijwillige overeenkomsten met de bevolking suiker wordt geteeld, waren er ult. 1894 19 dergelijke ondernemingen voor de teelt van tabak, en 61.366 bahoe's gronden in erfpacht afgestaan, waarvan 41.366 bahoe's in de afdeeling Djember, 7.547 bahoe's in de afdeeling Panaroekan en 11.953 bahoe's in de afdeeling Banjoewangi, grootendeels voor de teelt van koffie en tabak, gedeeltelijk ook voor die van suikerriet en een kleine uitgestrektheid voor die van klappers.

De Madoereesche bevolking houdt zich hoofdzakelijk met den landbouw bezig, die door de vruchtbaarheid van den bodem over het algemeen loonend is, terwijl zij zich aan de kusten ook met den vischvangst en een weinig kustvaart bezighoudt. Ook legt zij zich op de veeteelt toe. De binnenlandsche handel, hoofdzakelijk in landbouwproducten en in voorwerpen van behoefte voor de landbouwondernemingen, als matten, krandjangs en dergelijken bestaande, is vrij levendig; doch behalve de meer eenvoudige industrieën als pottebakken, vlechtwerken van bamboe, ijzersmeden, enz. is de ambachtsnijverheid er weinig ontwikkeld.

BESOEKI. Afdeeling en regentschap van het gelijknamige gewest, vormende den n.w.lijken uithoek daarvan, grenst ten w. aan de residentie Probolinggo, ten n. aan straat Madoera, en wordt ten z. en o. van het overige deel van het gewest af-

1) Op blz. 40 staat abusievelijk, dat het Arak-arak-gebergte het Ajang-gebergte met het Idjèn-gebergte verbindt.

gescheiden door het Ajang-gebergte, den Arak-arak en den Ringgit, welke bergen de afdeeling respectievelijk van de afdeelingen Djember, Bondowoso en Panaroekan scheiden. De afdeeling, die 62.517,92 hect. of ongeveer 11¹/₃ □ geogr. mijl oppervlakte heeft, is verdeeld in 5 districten, met name Besoeki, Binor, Mlandingan, Boengatan en Wringin. Men vindt er twee suikerfabrieken, werkende in vrijwillige overeenkomsten met de bevolking.

BESOEKI. Hoofdplaats van het gelijknamige gewest, afdeeling, regentschap en district, ligt op 7° 43′ 17″ Z.B. en 113° 41′ 11″ O.L. aan straat Madoera, door het onbeduidende riviertje van Besoeki met de open reede verbonden, waar soms stoomschepen producten komen laden, maar overigens weinig bedrijvigheid heerscht. Het is een weinig belangrijke plaats zonder veel vertier, en zonder merkwaardige gebouwen of andere opmerkenswaardigheden, met 7837 inwoners (ult⁰ 1893).

BESSIT. Zie CHENGINGING.

BESTUUR. Het bestuur over Ned. Indië kan worden gesplitst in het OPPERBESTUUR, bij de Koningin berustende; in het CENTRAAL-BESTUUR, door den Gouverneur-Generaal uitgeoefend, — in sommige gevallen in overeenstemming met den Raad van Ned.-Indië, —; en in het BINNENLANDSCH OF GEWESTELIJK BESTUUR, waarvan het INLANDSCH BESTUUR een onderdeel uitmaakt.

A. OPPERBESTUUR.

Het opperbestuur over de koloniën en bezittingen van het Rijk berust, krachtens art. 61 der Grondwet, bij de Koningin. Na den val der Compagnie werd het bestuur over de koloniën, hier te lande uitgeoefend, opgedragen aan een Raad der Aziatische bezittingen en établissementen, uit 9 leden bestaande, door het uitvoerend bewind benoemd en ontslagen, en welke Raad aan dat Bewind verantwoordelijk en ondergeschikt was (art. 232—234 Staatsreg. van 1798). De Staatsregeling van 1801 behield dezelfde organisatie (art. 47). Bij de oprichting echter van het Koninkrijk Holland werd de bestiering der Koloniën en van alles, wat hare innerlijke regeering betrof, bij uitsluiting aan den Koning opgedragen (art. 36 Constit. van 1806); ook de Grondwet van 1814 (art. 36) en die van 1815 (art. 60) droegen het opperbestuur over de koloniën en bezittingen bij uitsluiting respectievelijk aan den Souvereinen Vorst en aan den Koning op. De uitdrukking „bij uitsluiting" gaf aanleiding tot de opvatting dat het opperbestuur ook de uitoefening der wetgeving in haren vollen omvang omvatte (zie WETGEVING); bij de Grondwetsherziening van 1848 werd zij weggelaten, en bepaald (art. 59) dat de Koning het opperbestuur heeft der koloniën en bezittingen van het Rijk in andere werelddeelen, welke bepaling bij de Grondswetsherziening van 1887 in art. 61 gehandhaafd bleef. In 1848 werd de taak der wetgeving voor Ned. Indië gedeeltelijk aan den Rijkswetgever opgedragen; een groot deel dier wetgeving blijft echter aan de Koningin voorbehouden. Wetgeving en bestuur worden door Haar uitgeoefend door tusschenkomst van den Minister van Koloniën (zie MINISTERIE VAN KOLONIËN); alle voorstellen door Haar aan de Staten-Generaal, of door deze aan Haar gedaan, alsmede alle algemeene maatregelen van bestuur van 's Rijks koloniën en bezittingen moeten ter overweging worden gebracht bij den Raad van State, welk college door de Koningin bovendien kan worden gehoord over alle zaken, waarin Zij dat noodig oordeelt (art. 75 Grondwet).

Het bestuur in den engeren zin des woords, voor zooverre dit door de Koningin wordt uitgeoefend, lost zich op in de zorg voor de uitvoering der wetten en Koninklijke besluiten, in Ned. Indië door tusschenkomst van den Gouverneur-Generaal, wiens instructie door Haar wordt vastgesteld, en in het nemen der beschikkingen, Haar in de Grondwet of in andere wetten voorbehouden. Zoo heeft de Koningin het opperbestuur der buitenlandsche betrekkingen; Zij verklaart oorlog, sluit en bekrachtigt alle verdragen met vreemde Mogendheden, behoudens de bepaling dat verdragen, die wijziging van het grondgebied van den Staat inhouden, aan het Rijk geldelijke verplichtingen of eenige andere bepaling, wettelijke rechten betreffende, inhouden, door Haar niet bekrachtigd worden dan na door de Staten-Generaal te zijn goedgekeurd (art. 57—59 Grondwet). Zie VERDRAGEN. De bevoegdheid om in Ned. Indië Gouvᵗˢ vestigingen daar te stellen en dat gebied in gewesten te verdeelen is Haar toegekend (art. 63 en 68 R. R.), eveneens heeft Zij het recht van de munt en vermag Zij Hare beeldtenis op de muntspeciën te stellen (art. 64 R. R.) en ridderorden en andere onderscheidingen te verleenen (zie ONDERSCHEIDINGEN) of vergunning te geven tot het aannemen van vreemde ordeteekenen, titels, rangen en waardigheden (art. 67 Grondwet en 114 R. R.). In de bestaande inrichting en bestuur der Christelijke kerkgenootschappen mag zonder Haar goedvinden geene verandering worden gebracht (art. 122 R. R.). Ofschoon over het algemeen de aanstelling van ambtenaren in Indië bij den Gouv.-Gen. berust, is Haar de benoeming voorbehouden van den Gouv.-Generaal, den Luitenant-Gouv.-Generaal, den Vice-President en de leden van den Raad van Ned.-Indië, den President van het Hoog Gerechtshof van Ned.-Indië en den voorzitter en de leden der Algemeene Rekenkamer; behouden eigen verzoek om ontslag kunnen de vice-presidenten en leden van het Hoog Gerechtshof niet anders dan door de Koningin worden ontslagen, (artt. 2, 4. 8, 94, 95 R. R. art. 51 Compt. wet). De Generaal-Officieren worden eveneens door de Koningin aangesteld en ontslagen; bij hunne eerste indienststelling hier te lande worden de officieren van het Ind. leger door de Koningin aangesteld, die eveneens op hun verzoek ontslag uit den Indischen dienst verleent aan officieren en ambtenaren in Nederland aanwezig. Wat het aandeel der Koningin in het financieel beheer betreft, Zie BEGROOTING VAN NED.-INDIË en COMPTABILITEIT.

Daar, waar de bevolking niet is gelaten in het genot van hare eigene rechtspleging is de Koningin het hoofd der rechtspraak, en wordt in Haren naam rechtgesproken. (Art. 74 R. R.) Tusschenkomst in die rechtspraak, zooals door het verleenen gratie, abolitie en amnestie (Zie op die woorden) is Haar niet uitdrukkelijk toegestaan, zooals dit wel met den Gouv.-Generaal het geval is. De vraag of die rechten Haar toch toekomen, hangt af van de beantwoording der vraag of door de opdracht aan den Gouv.-Generaal van zekere rechten en verplichtingen de bevoegdheid der Koningin om die rechten uit te oefenen heeft opgehouden te bestaan, dan wel of zij als

Opperbestuurster die bevoegdheid blijft behouden, tenzij de wet die Haar uitdrukkelijk heeft ontnomen.

B. CENTRAAL BESTUUR.

Het bestuur over de koloniën en bezittingen van het Rijk in Azië wordt uitgeoefend door een Gouv.-Generaal, die daarbij de bepalingen van het Reg.-reglement, der wetten en der Kon. besluiten en bevelen heeft in acht te nemen (art. 1 R. R.). Hij alleen bestuurt dus Ned. Indië; in sommige gevallen moet hij echter het gevoelen van den Raad van Indië inwinnen, en in enkele andere gevallen mag hij geene beslissing nemen dan in overeenstemming met dien Raad, tenzij in buitengewone omstandigheden, wanneer hij vrij is geheel naar eigen oordeel te handelen. (Zie RAAD VAN INDIË). Over bijzonderheden omtrent zijn ambt Zie GOUVERNEUR-GENERAAL; over zijn aandeel in de wetgeving voor Ned. Indië Zie WETGEVING, in het beheer BEGROOTING VAN NED. INDIË en COMPTABILITEIT, en in de rechtspraak RECHTSWEZEN.

Als vertegenwoordiger der Koningin berust het bestuur over Ned.-Indië in den eigenlijken zin in de eerste plaats bij den Gouv.-Gen., die daarbij door tal van ambtenaren wordt bijgestaan, vooral door die der Algemeene Secretarie (Zie SECRETARIE), de Directeuren met het hun ondergeschikt personeel (Zie DEPARTEMENTEN VAN ALGEMEEN BESTUUR) en de weldra te bespreken ambtenaren bij het gewestelijk bestuur. Volgens art. 49 R. R. berust de benoeming en het ontslag der ambtenaren in Ned.-Indië, behoudens de uitzonderingen hierboven genoemd, bij den Gouv.-Gen.; hij heeft echter dit recht, wat betreft ambtenaren op eene bezoldiging van minder dan *f* 150 's maands, aan andere autoriteiten opgedragen. Zie AMBTENAREN.

Het bestuur van den Gouv.-Gen. lost zich weder op in de zorg voor de tenuitvoerlegging der algemeen verbindende voorschriften. In de eerste plaats zorgt hij voor de afkondiging der algemeene verordeningen door plaatsing in het Staatsblad van Ned.-Indië, waarbij bepaalde formulieren zijn voorgeschreven (art. 32, 33 R. R.). Hij voorziet verder de ambtenaren van de noodige instructiën en bevelen, voor zoover hij dit niet aan andere autoriteiten overlaat, en waakt voor de nakoming door elk hunner van de daarop betrekkelijke voorschriften. Zijn gezag strekt zich over allen uit, die zich in Ned.-Indië bevinden, en daardoor verplicht zijn hem als Vertegenwoordiger der Koningin te eerbiedigen en te gehoorzamen.

Ofschoon de behartiging van alle takken van staatsbestuur hem gelijkelijk is opgedragen, zijn echter in het Reg. Regl. enkele onderwerpen van bestuur hem in het bijzonder aanbevolen. Zoo heeft hij de bescherming der inlandsche bevolking tegen willekeur van wien ook, als een zijner eerste plichten te beschouwen (art. 55 R. R.), en staan hiermede in verband de bepalingen omtrent de Gouv. cultures (art. 56 R. R. Zie CULTUURSTELSEL), en de heerendiensten (art. 57 R. R. Zie HEERENDIENSTEN). Evenzoo zorgt hij dat aan nuttige bedrijven geene noodelooze belemmeringen in den weg worden gelegd of blijven; en dat geenerlei afstand van grond inbreuk make op de rechten der inlanders (art. 62 R.R. Zie GROND — RECHTEN OP DEN). Wat den godsdienst betreft, zorgt de Gouv.-Gen. dat alle godsdienstige gezindheden zich houden binnen de palen van gehoorzaamheid aan de algemeene verordeningen (art. 121, R. R. Zie ook ZENDING); het openbaar onderwijs is een voorwerp van de aanhoudende zorg van den Gouv.-Gen., die voor het oprichten van scholen ten dienste der inl. bevolking zorgt (art. 125, 128 R. R. Zie ONDERWIJS). Daar de Gouv.-Gen. verantwoordelijk is voor de handhaving van het gezag en van de rust en de orde in Ned.-Indië, berust bij hem de vergunning om vreemdelingen op Java en Madoera toe te laten; is hem een groote macht tegenover de drukpers gegeven (Zie DRUKPERS); en heeft hij de bevoegdheid politieke maatregelen te nemen tegenover personen, die gevaarlijk worden geacht voor de openbare rust en orde (art. 105, 45—49 R. R. Zie VERBLIJF). Als opperbevelhebber der in N.-Indië aanwezige land- en zeemacht heeft de Gouv.-Gen. de beschikking over leger en vloot (art. 41, 42 R. R.); in geval van oorlog of opstand is zijn macht bijzonder groot, daar hij dan gemachtigd is om de maatregelen te nemen, die hij in het belang van het Rijk in Ned.-Indië noodzakelijk acht, ook de zoodanige, waartoe anders de machtiging der Koningin wordt vereischt, terwijl hij alsdan Ned.-Indië geheel of gedeeltelijk in staat van oorlog of beleg kan verklaren en ook zijne wetgevende bevoegdheid zeer uitgebreid is (art. 43 R. R.). Het Reg. Regl. verklaart hem bevoegd oorlog te verklaren aan en vredes- en andere verdragen met indische vorsten en volken te sluiten, alles met inachtneming van de bevelen der Koningin (art. 44 R. R.). Het spreekt vanzelf dat, behalve deze bemoeiingen, nog tallooze andere werkzaamheden den Gouv.-Gen. voor het bestuur zijn opgedragen; zij worden echter grootendeels door tusschenkomst van zijne ambtenaren verricht, terwijl het aandeel van den Landvoogd hoofdzakelijk bestaat in het nemen van de eindbeslissing in gewichtige aangelegenheden.

BINNENLANDSCH of GEWESTELIJK BESTUUR. Ned.-Indië is verdeeld in provinciën, gewesten genaamd, die staan onder ambtenaren, HOOFDEN VAN GEWESTELIJK BESTUUR genaamd. Op Java en Madoera dragen zij allen den titel van resident, welke aan den rang van kolonel is gelijkgesteld, terwijl de residenten in de Vorstenlanden aanspraak hebben op dezelfde eerbewijzingen als aan een generaal-majoor worden gegeven. Op de Buitenbezittingen vindt men nog gouverneurs (Sumatra's Westkust, Atjeh en onderh. en Celebes en onderh., vroeger ook Borneo en de Molukken), wier rang met dien van generaal-majoor is geassimileerd. terwijl aan het hoofd van één gewest, Billiton, een assistent-resident (geassimileerd aan den rang van majoor) staat. De titel van resident, die een enkele maal aan ambtenaren buiten het gewestelijk bestuur ter bepaling van rang en tractement is gegeven, wordt ook gedragen door den resident in Atjeh, en de bestuurders van de Padangsche Bovenlanden en Tapanoeli, ofschoon zij geen hoofden van gewestelijk bestuur zijn, als zijnde gesteld onder den Gouverneur van Atjeh en dien van Sumatra's Westkust. De bijzondere bevoegdheden, aan de hoofden van gewestelijk bestuur bij het R. R. opgedragen, zijn hun dus niet toegekend; het zijn de uitoefening van zekere wetgevende macht (art. 72 R. R.), en in de Buitenbezittingen het nemen van voorloopige maatregelen in geval van oorlog of opstand (art. 43 R. R.), het verleenen

van fiat executie van een doodvonnis (art. 92 R. R.), en het toelaten van vreemdelingen (art. 105 R. R.). De hoofden van gew. best. moeten wonen in de hoofdplaats van het gewest, waar een landsgebouw ter hunner beschikking staat; zij ontvangen eene bezoldiging, voor de gouverneurs gesteld op ƒ 20.000, voor de residenten op ƒ 18.000 (Bat., Semar., Soerab., Soerak., Djokjak. en Atjeh), ƒ 15.000 en ƒ 12.000 (Krawang, Benkoelen, Riouw, Amboina, Menado, Timor en Bali en Lombok), en voor den assistent-resident op ƒ 9.600; — alles volgens de begrooting voor 1895. Bovendien ontvangen wegens representatiekosten op Java de res. 1e klasse ƒ 6000, de res. te Batavia en die der 2e klasse ƒ 3000, en die der 3e kl. ƒ 1200; op de Buitenbez. ontvangen de gouverneurs van Sum. Westk. en Atjeh ƒ 4800, die van Celebes benevens de resident van Sum. Oostk. ƒ 3000, alles jaarlijks. Sommige res. (20) hebben eene vaste toelage voor reis- en verblijfkosten à ƒ 1200; 2 hunner slechts ƒ 300 's jaars. Vroeger genoten de ambten. bij het binnenl. bestuur in die gewesten, waar gouvts. cultures bestonden, nog cultuurprocenten, die echter in 1866 zijn afgeschaft. Zie over hun ambtseed art. 5 der instructie en S. 1870 n°. 43; over hun kostuum 1854 n°. 25, 1872 n°. 73.

De werkzaamheden der hoofden van gew. bestuur zijn zeer verschillend, naar mate van de meerdere of mindere zelfstandigheid, aan het inlandsch bestuur gelaten. In verscheidene Buitenbezittingen is de inlandsche bevolking toch gelaten in het genot van zelfbestuur en hebben de inlandsche hoofden en vorsten nog groote macht behouden (Zie CONTRACTEN). Daar bestaat de taak van het hoofd van gew. bestuur vooral in de leiding dier vorsten en hoofden, en in de zorg voor het nakomen der met hen gesloten contracten, en in het direct bestuur der gouv. onderdanen, aldaar gevestigd, waarbij natuurlijk groot plaatselijk verschil voorkomt. Ook op Java zijn de res. van Soerak. en Djokjak. in eene bijzondere stelling (Zie VORSTENLANDEN); overigens hebben de hoofden van gew. bestuur op dat eiland ongeveer dezelfde functiën te verrichten, zoodat voor hen allen dezelfde instructie geldt, die aanvankelijk bij St. 1859 n°. 102 is vastgesteld, en later in den vorm eener algemeene verord. bij St. 1867 n°. 114, gewijz. 1876 n°. 57, is afgekondigd. Voor de Vorstenlanden werkt zij slechts onder voorbehoud der daar bestaande instellingen, terwijl zij voor de Buitenbez. niet geschreven is, maar de hoofden v. gew. best. aldaar haar toch moeten nakomen, voor zoover dit niet onmogelijk wordt gemaakt door bestaande overeenkomsten en zij niet strijdt met bijzondere voorschriften (St. 1861 n°. 44). In de res. Batavia is de positie van den resident eene eigenaardige, tengevolge van het ontbreken van een eigenlijk inlandsch bestuur en door de aanwezigheid aldaar der directeuren, die in het financieele beheer eenige werkzaamheden, elders den res. opgedragen, voor Batavia zelven verrichten. Hier wordt alleen over het bestuur der hoofden v. g. b. gehandeld; over hunne bemoeiingen in zake van WETGEVING, COMPTABILITEIT en RECHTSWEZEN. Zie aldaar.

Het bestuur van den Gouv.-Gen. wordt hoofdzakelijk door tusschenkomst der hoofden v. g. b. uitgeoefend. Voor zooverre het de takken van administratie betreft, onder directeuren staande, oefenen zij het toezicht uit overeenkomstig de bestaande bepalingen en de aanwijzingen dier directeuren, behoudens hunne bevoegdheid om, zoo zich daartegen gewichtige bedenkingen voordoen, de beslissing van den Gouv.-Gen. in te roepen. Bij de hoofden v. g. b. berust de zorg voor de uitvoering der algemeene verordeningen en andere verbindende voorschriften, zoowel doordat zij zelven er naar handelen, of dienovereenkomstig bevelen geven aan hunne ondergeschikte ambtenaren, als door op de uitvoering dier bevelen toetezien. Alle ambtenaren van het binnenl. bestuur, ook de inlandsche, staan onder hunne bevelen en toezicht, en kunnen door het hoofd v. g. b. worden geschorst. Europeesche ambtenaren op een maandel. bezoldiging van ƒ 120 en minder worden door hen benoemd, en ook nog de titularissen van sommige betrekkingen tot en met ƒ 150, inlandsche ambtenaren tot en met ƒ 100 's maands; — alles tenzij die benoeming aan andere autoriteiten is opgedragen.

Om verstoring van orde en rust te voorkomen of te bedwingen hebben de hoofden v. g. b. de beschikking over de schutterijen en andere niet tot het leger behoorende corpsen, de kruisbooten enz. Is er samenwerking van burgerlijk en militair gezag noodig, dan is het eerste het hoogste, tenzij anders bepaald is (art. 68 R. R.). De hoofden v. g. b. hebben echter niet de beschikking over land- en zeemacht, maar moeten handelen in overleg met den kommandeerenden officier. Bij de uitoefening der politie kunnen zij echter de gewapende macht requireeren. In sommige gevallen, met name bij oorlog of opstand, treedt het militaire gezag in de plaats van het burgerlijk bestuur; vaak geschiedt het dat, — zooals in 1860 in Bandjermasin en thans nog in Atjeh, — officieren met het civiele gezag bekleed worden, in streken waar wel een geregeld bestuur kan worden ingevoerd, maar het nog niet wenschelijk schijnt, dat dit geheel door civiele ambtenaren wordt uitgeoefend.

Tal van bijzondere bestuurs-aangelegenheden zijn verder aan hunne zorg toevertrouwd, te veel om ze hier op te noemen. Slechts worde hier vermeld dat zij de kennis bevorderen van algemeene verorderingen en reglementen van politie door vertalingen te laten aanplakken; — dat zij zich met de aangelegenheden der godsdienstige gezindheden slechts in zooverre inlaten, als dit in het belang is van de openbare rust en orde, terwijl zij bevoegd zijn verlof te geven tot het houden van godsdienstoefeningen buiten besloten gebouwen. Over hunne bemoeiingen met het onderwijs Zie aldaar. Een der gewichtigste werkzaamheden van de hoofden v. g. b. is de zorg voor de inlandsche bevolking, waarover Zie hier beneden bij inlandsch bestuur. Eindelijk zij hier nog aangeteekend, dat de hoofden v. g. b. niet alleen met de zorg voor het gewest belast zijn, maar dat ook de behartiging der plaatselijke belangen hen is opgedragen, zoodat zij alleen dat verrichten wat in Nederland door de provinciale en gemeentelijke besturen verricht wordt. Over de pogingen aangewend om hierin verandering te brengen: Zie DECENTRALISATIE.

Verscheidene ambtenaren zijn hun voor het bestuur toegevoegd, in de eerste plaats de gewestelijke secretaris, die in den regel bij ontstentenis van den resident zijn vervanger is, en gewoonlijk met ƒ 6000 bezoldigd wordt. In Krawang, Benkoelen, Riouw, Westerafd. v. Borneo, Ternate, Timor en Bali en Lombok geniet hij ƒ 4800;

op Sumatra's westkust ontvangt een hunner (Padang) *f* 9000, de beide andere genieten *f* 5400, welke laatste bezoldiging ook genoten wordt door den secretaris te Amboina. Over hun ambtseed Zie St. 1819 n°. 16, 1862 n°. 104; kostuum Zie St. 1854 n°. 25, 1872 n°. 73. In Billiton staat een commies aan het hoofd van het residentie-kantoor. De gewestelijke secretarissen zijn belast met de zorg voor de correspondentie, houden afschriften der uitgaande stukken en bewaren de ingekomen bescheiden. Vroeger waren zij met een aantal bijbetrekkingen belast, die gedeeltelijk niet onbelangrijke inkomsten opleverden, zooals het notariaat en het vendumeesterschap; ook waren zij kashouders. Voor zooverre geene afzonderlijke ambtenaren daarvoor zijn aangesteld, — wat met name op vele Buitenbezittingen het geval is, — oefenen zij die betrekkingen nog uit, en allen zijn zij ambtenaren van den burgerlijken stand.

Voor het bestuur is een gewest verdeeld in afdeelingen, die op Java en Madoera onder assistent-residenten geplaatst zijn, welke daar het hoofd v. g. b. vertegenwoordigen. Op de Buitenbezittingen staan ook residenten, controleurs bij het binnenl. bestuur, administrateurs der tinmijnen (Banka), civiele gezaghebbers en posthouders aan het hoofd van sommige afdeelingen. De beide laatstgenoemde behooren niet tot het kader van het binnenl. bestuur, en worden meestal op afgelegen plaatsen aangesteld, waar Nederland geen onmiddellijk bestuur uitoefent, maar het toch wenschelijk is ons gezag te vertegenwoordigen en zekere leiding aan de inlandsche hoofden te geven. Al deze ambtenaren staan geheel onder de bevelen van het hoofd v. g. b.; voor hen is dan ook geen afzonderlijke instructie vastgesteld, terwijl het hoofd v. g. b. voor den gang van het bestuur in het geheele gewest aansprakelijk is en in de gewichtigste aangelegenheden zelf beslist. In sommige gewesten zijn bovendien aan het hoofd v. g. b. assistent-residenten ter hoofdplaats toegevoegd (te Batavia, Semarang, Soerabaja, Padang, Palembang, Makasser ass.-res. voor de politie, te Bandong en te Soerakarta als afdeelingshoofden, en te Djokjakarta, Medan en Kota Radja ter beschikking van den resident, evenals een tweede ass.-res. te Soerakarta en te Makasser). Gewoonlijk beheert het hoofd v. g. b. zelf de afdeeling, waarin de hoofdplaats gelegen is; waar zich ass.-res. voor de politie bevinden, alsmede te Bandong en Soerakarta zijn de hoofden v. g. b. van dat beheer ontheven. De ass.-res. in de binnenlanden zijn hoofden van plaatselijk bestuur in hunne afdeelingen; zij zijn tevens ambtenaren van den burg. stand en waar geen afzonderlijke notaris is aangesteld, nemen zij het notariaat waar. De jaarlijksche bezoldiging bedraagt *f* 7200, met 2 driejaarlijksche verhoogingen van *f* 600. Bovendien ontvangen zij jaarlijks *f* 600 voor reiskosten en, ingeval zij niet van Gouvernementswege gehuisvest worden, eene maandelijksche toelage van *f* 100. Hun rang is gelijk aan dien van majoor. (Zie Bijbl. 3749). Over hun ambtseed zie St. 1819 n°. 16, 1862 n°. 104; kostuum 1854 n°. 25, 1872 n°. 73.

De controleurs bij het binnenl. bestuur zijn niet allen in dezelfde stelling geplaatst. Op verscheidene Buitenbezittingen staan zij aan het hoofd van afdeelingen en zijn dus hoofden van plaatselijk bestuur; elders, en op Java en Madoera is dit steeds het geval, zijn zij aan de residenten en assistent-residenten toegevoegd en verplicht de bevelen van dezen in alles op te volgen. Ook voor hen is geene instructie vastgesteld; wel werd bij Bijbl. 1067 eene proefinstructie gepubliceerd, maar zij is niet definitief ingevoerd geworden en later zelfs ingetrokken. Een werkje door v. Gorkom uitgegeven: De Gids voor den controleur, is indertijd door de Regeering aanbevolen geworden; het belangrijke werk van F. Fokkens Jr.,: De controleur op Java en Madoera, Bat. 1885, bevat eene volledige opgave der verordeningen en ambtelijke voorschriften, die de controleur moet nakomen. De controleurs zijn verdeeld in 2 klassen, die respectievelijk *f* 4800 en *f* 3600 's jaars genieten, benevens eene vaste vergoeding voor reis- en verblijfkosten, en aanspraak op vrije woning hebben. Over hun ambtseed zie S. 1827 n°, 115, 1878 n°. 24; kostuum S. 1854 n°. 25, 1872 n°. 73.

De werkkring der controleurs is, voor zooverre zij geen hoofden van plaatselijk bestuur zijn, geen eigenlijk besturende, maar bestaat vooral in het houden van toezicht over alle takken van het inlandsch bestuur en in de voorlichting van de boven hen gestelde bestuursambtenaren omtrent alles, wat dat bestuur betreft. Zij zijn vooral in dagelijksche aanraking met de inl. hoofden en bevolking en moeten zich beijveren, die goed te leiden en hen achting en vertrouwen in te boezemen door een onbesproken gedrag, ingetogen leefwijze, zachtzinnigheid en verstandige eerbiediging van de voorvaderlijke instellingen en begrippen. Ofschoon niet met eigenlijk gezag bekleed, kunnen zij de inlandsche bevolking in ruime mate ten zegen zijn, wanneer zij zorgen op de hoogte van haren economischen toestand te zijn, terwijl zij door het doen van voorstellen aan de boven hen geplaatste ambtenaren vaak den stoot geven tot zeer belangrijke hervormingen in haar belang. Zij zijn dan ook verplicht, zich bekend te maken met het cijfer der bevolking in hunne afdeeling en de mutatiën daaronder, zonder echter tot bepaalde volkstelling te mogen overgaan, en toe te zien op de behoorlijke werking der vaccine onder de inlanders, terwijl zij van het uitbreken van epidemische ziekten onmiddellijk kennis geven. Vooral ook op den landbouw en de veeteelt der inlandsche bevolking is hunne zorg gericht en moeten zij haar in haar eigen belang aansporen die ter harte te nemen. De vroeger op Java en Madoera meest belangrijke taak van den controleur, — de behartiging der gouv. cultures, — is sedert de afschaffing van de meesten dezer aanmerkelijk ingekrompen; bij de gouv.-koffiecultuur moeten zij echter hunne superieuren inlichten omtrent de keuze der gronden, toezicht houden op de vervulling van de taak door de daarbij ingedeelden, en contrôle uitoefenen op de koffie-pakhuismeesters, en eveneens zorgen voor de uitvoering van de vastgestelde regeling der heerendiensten en waken tegen willekeurige afwijkingen daarvan door de inl. hoofden. Wat de landrente betreft, hadden zij vroeger daarbij den jaarlijkschen aanslag te regelen (zie LANDRENTE); tegenwoordig is die echter grootendeels vervallen, en hebben zij vooral de dorpshoofden en ondercollecteurs in de inning van dat middel te controleeren. Zooals uit den vroeger door hen gedragen titel „controleurs bij de landelijke inkomsten en cultures" blijkt, was hun werkkring eertijds vooral tot

die takken van dienst beperkt; tegenwoordig zijn zij werkzaam bij alle takken van beheer, tot het inlandsch bestuur behoorende en treden zij op waar het de belangen der inl. bevolking geldt, zooals bij de uitvoering der agrarische wet, bij den aanslag der belasting op het bedrijf enz. Ofschoon geen eigenlijke ambtenaren van politie, zijn zij verplicht van alle misdrijven en overtredingen, ter hunner kennis gekomen, aangifte te doen; bij betrapping op heeter daad onder inlanders zijn zij verplicht den dader aantehouden, als er geen ambtenaar van politie aanwezig is, terwijl hun in moeielijke zaken een nader onderzoek kan worden opgedragen. Bij het opsporen van overtredingen in zake opium treden zij daadwerkelijk op.

De aspirant-controleurs zijn als het ware in de leer voor de betrekking van controleur en worden aan assistent-residenten of controleurs toegevoegd, om onder hunne leiding werkzaam te zijn. Zij genieten eene bezoldiging van *f* 2700 's jaars, en de meesten vaste vergoeding voor reis- en verblijfkosten, doch hebben geen aanspraak op vrije woning, tenzij zij tijdelijk belast zijn met de contrôle in eene afdeeling. Eindelijk worden vaak ambtenaren ter beschikking aan de ambtenaren bij het binnenl. bestuur toegevoegd, ten einde in afwachting hunner benoeming tot adspirant-controleur werkzaam te zijn.

Nog andere ambtenaren en beambten zijn bij het gewestelijk bestuur werkzaam, zonder dat zij tot het kader van het binnenl. bestuur behooren, zooals de schouten bij de politie, de ambtenaren en beambten op het res.-kantoor enz., terwijl ook verscheidene inlanders in lagere betrekkingen daarbij werkzaam zijn, of als volontairs bij de res. en ass.-res. dienen, doch geen deel uitmaken van het eigenlijk inlandsch bestuur.

INLANDSCH BESTUUR. Onder deze benaming verstaat men de schakel tusschen het Europeesch gewestelijk bestuur en de inlandsche bevolking, waarbij uitsluitend inlandsche hoofden werkzaam zijn, terwijl bij het Europeesch gewestelijk bestuur ook inlanders kunnen worden aangesteld. Aan dat bestuur is, zooals art. 67 R. R. dit uitdrukt, de onmiddellijke leiding dier bevolking overgelaten. Die hoofden worden verdeeld in van regeeringswege erkende hoofden en in andere, van regeeringswege aangesteld. Hier worden alleen de laatstgenoemde behandeld, en wordt dus alleen het bestuur besproken dat door het Ned. Gouv. is geregeld in de streken, waar het directe bestuur is ingevoerd. Bijzonderheden omtrent het bestuur in de streken, waar de bevolking min of meer gelaten is in het genot van zelfbestuur, zoeke men bij de verschillende rijken; voor de Vorstenlanden op Java Zie aldaar en voor het dorpsbestuur op dat eiland, Zie DESA.

Op Java en Madoera worden de gewesten, de Vorstenlanden en Batavia uitgezonderd, door den Gouv.-Gen. verdeeld in regentschappen, aan het hoofd waarvan een inlandsch ambtenaar, de regent, is geplaatst. De instelling van de betrekking van regent is reeds van ouden oorsprong; zij is afkomstig van de oude Javaansche vorsten, die aan het hoofd der provinciën, waarin hun rijk verdeeld was, personen gewoonlijk van hooge afkomst stelden, om die namens hen te besturen, onder verplichting zekere opbrengsten uit te keeren, in geval van oorlog hen bij te staan en op bepaalde tijden hen hunne hulde te komen brengen. Verscheidene dier Boepatis, wier stelling eenigszins met die van leenmannen kon vergeleken worden, verwierven eene groote zelfstandigheid, terwijl enkele hunner zelfs nieuwe rijken stichtten. Toen de Compagnie op Java landbezit verwierf, liet zij, — met uitzondering van Batavia, waarover hier beneden, — deze organisatie in den regel bestaan; de regenten werden echter aan haar ondergeschikt en moesten de opbrengsten, vroeger aan de vorsten verschuldigd, als contingenten en verplichte leverantiën aan haar uitkeeren. Met het bestuur over den inlander liet de Compagnie zich, in het algemeen gesproken, weinig in, maar vertrouwde dit aan de regenten met het hun ondergeschikte personeel toe, ofschoon zij van tijd tot tijd ook wel in het belang der bevolking tusschen beiden trad. De regenten werden reeds toen zooveel mogelijk gekozen uit de aanzienlijke familiën, in de streek zelve gevestigd; de Compagnie hield zich echter niet altijd aan dit beginsel en zette regenten af en stelde soms ook vreemdelingen tot regent aan, wanneer dit met haar belang strookte. De regenten werden niet van acten van aanstelling voorzien, maar moesten acten van verband teekenen, waarin hunne verplichtingen jegens de Compagnie werden omschreven. Daendels bracht hierin groote verandering; hij verklaarde hen tot koninklijke ambtenaren, voorzag hen van acten van aanstelling en, terwijl hij hen door het toekennen van onderscheidingen aan het Europeesch gezag trachtte te verbinden, plaatste hij hen onder strenger toezicht dan te voren het geval was. Het Engelsche tusschenbestuur kortte hunne macht aanzienlijk in; hunne werkzaamheden werden hoofdzakelijk tot de politie en de rechtspraak beperkt en ofschoon dat bestuur hunne ijdelheid door nominale rangen trachtte te vleien, werd hun aanzien aanmerkelijk verminderd, zoodat bij het herstel van het Ned. gezag hun invloed in verscheidene streken van Java tot een minimum was teruggebracht. V. d. Cappellen keurde dit ten zeerste af; door een reglem. op de titels, verplichtingen en rangen der regenten op Java (St. 1820, 22) werden zij in hun vroeger aanzien hersteld en de tusschenkomst der regenten in bijna alle zaken van gewicht der inlandsche bevolking rakende, voorgeschreven, zonder dat zij echter het oude gezag over die bevolking terug verkregen. Ten gevolge van de invoering van het cultuurstelsel, dat berustte op de versterking van den invloed der inlandsche hoofden, werd hun gezag aanmerkelijk verhoogd, niet in de laatste plaats door het herstel van het apanage of ambtelijk landbezit, dat hun in 1867 weder is ontnomen. Een gewichtig beginsel was reeds vroeger ten hunnen aanzien aangenomen, de erfelijkheid nl. van hunne betrekking. Onder de Compagnie werd dit beginsel wel in den regel gevolgd, zonder dat de nakoming daarvan door haar als eene verplichting tegenover de regenten werd beschouwd. Tijdens den opstand van Dipa Negara (1825—1830) erkende het Centraal Bestuur de noodzakelijkheid om de regenten nauwer aan zich te verbinden en werd toen aan velen hunner de toezegging gedaan, dat zij door hunne nabestaanden zouden worden opgevolgd, welk beginsel thans in de wet is geworteld door art. 69 R. R., voorschrijvende dat bij het openvallen der betrekking van regent op het eiland Java zooveel doenlijk tot opvolger gekozen worden de zonen of nabestaanden van den laatsten regent. Een

correctief tegen deze te absolute bepaling ligt in het voorbehoud van bekwaamheid, ijver, eerlijkheid en trouw, in datzelfde artikel gesteld. Zie W. H. v. Delden, De erfelijkheid der regenten op Java. Leiden 1862.

De regenten zijn ook thans nog meestal van hoog adellijke, soms van vorstelijke afkomst; zij worden door den Gouv.-Gen. benoemd en ontslagen op voordracht van den resident, die daarbij de dienst- en geslachtlijsten der candidaten moet overleggen. Zij dragen verschillende ambtstitels: gewoonlijk ontvangen zij bij hunne aanstelling den titel van Toemengoeng (geassimileerd aan majoor), en worden bij verdienstelijke vervulling van hun ambt vaak door den titel Adipati (geassimileerd aan luitenant-kolonel) onderscheiden. Een zeer enkele maal wordt de hooge titel Pangeran bij bijzondere verdienste of, zooals op Madoera, wegens bijzondere toestanden geschonken. Zonder uitzondering dragen zij thans daarenboven nog de titels van Raden of Raden Mas, — wel eens die van Mas, — welke op eene adellijke afkomst wijzen, maar ook aan niet adellijken bij hunne benoeming tot regent verleend kan worden; is dit niet het geval, dan hebben zij slechts recht op de benaming Kjahi. De titels Rongga en Ngabehi worden niet meer verleend. De titel Aria is voorbehouden aan inlandsche hoofden, die daarop door hooge geboorte aanspraak hebben of aan wien deze door het gouv. als hooge onderscheiding wordt verleend, en wordt door de regenten op Madoera gedragen. Aan den rang, door de regenten gevoerd, zijn bepaalde onderscheidingsteekenen verbonden, waaronder vooral het zonnescherm (pajoeng of songsong) in aanmerking komt, dat door zijne kleuren en cirkels den rang aanduidt van hem, wien het wordt achternagedragen. Zie hierover en over het gevolg dat de regenten en andere hoofden mogen voeren S. 1820 n°. 22 art. 40, 1824 n°. 13. De bezoldiging der regenten bedraagt in den regel *f* 12.000 's jaars; sommigen, met name de regenten op de hoofdplaatsen, ontvangen *f* 14.400 of *f* 13.200, terwijl in de Preanger enkele regenten *f* 20.000 of *f* 15.000 's jaars genieten (Zie PREANGER-STELSEL). Zij hebben bovendien aanspraak op *f* 2400 's jaars wegens gemis van heerendienstplichtigen, ontvangen cultuurprocenten voor de in hun regentschap aan de Regeering geleverde koffie en worden in eene landswoning (dalem) gehuisvest.

De regent is het hoofd van het inlandsche bestuur in het regentschap en belast met de onmiddellijke leiding der inlandsche bevolking. Zijne verhouding tot den resident is eene zeer eigenaardige en in S. 1820 n°. 22 gekenschetst als die van een jongeren tegenover een ouderen broeder. Hij is de vertrouwde raadsman van het hoofd v. g. b., die gehouden is over alle zaken van belang, der inlandsche bevolking betreffende, zijn advies in te winnen, maar daarna zelfstandig beslist, terwijl de regent verplicht is de bevelen van den resident op te volgen. De instructie voor de regenten, bij S. 1859 n°. 102 gepubliceerd en later bij S. 1867 n°. 114 in wettelijken vorm afgekondigd en gewijzigd bij S. 1886 n°. 244, maakt hen tot de vertegenwoordigers der inlandsche bevolking bij het Europeesch bestuur; zij zorgen voor den geregelden gang van den dienst en voor de uitvoering der maatregelen van inwendig bestuur, voor zooverre zij die bevolking betreffen. Daarbij moet de regent de algemeene verordeningen naleven, alsmede de voorschriften van den Gouv.-Gen. en der hoofden v. g. b.; de ambtelijke bevelen en voorschriften voor de lagere inlandsche hoofden en de inlandsche bevolking moeten noodwendig door zijne tusschenkomst tot hen komen. Hij is verplicht den resident of ass.-res. op de hoogte te houden van den gang van zaken in alle takken van het bestuur en van gewichtige voorvallen in het regentschap, hen opmerkzaam te maken op de behoefte aan regeling of kennis te geven van de werking van reeds bestaande regelingen. Hij is verantwoordelijk voor de handhaving van het gezag door de gewone middelen van burgerlijk bestuur en politie, zonder eenige beschikking over gewapende corpsen. Alle inlandsche ambtenaren en hoofden zijn, met slechts enkele uitzonderingen, aan hem ondergeschikt; hij ziet op hun gedrag toe, doch heeft geen recht hen te straffen, daar dit alleen aan het Eur. bestuur toekomt.

Enkele onderwerpen zijn in het bijzonder aan de zorg der regenten opgedragen, met name de uitoefening der politie onder de inlanders; het waken tegen willekeur jegens de inlandsche bevolking en de handhaving van het recht van vrije klachte; en in het algemeen de zorg voor alles, wat de gezondheid en welvaart der inlandsche bevolking kan bevorderen. Vooral is het toezicht op den inlandschen landbouw hun toevertrouwd; zij zorgen voor de teelt van genoegzame voedingsmiddelen, voor het bewaren van goede zaden, het waarnemen van de geschikte tijdstippen voor de verschillende aanplantingen; voor veestapel, handel en nijverheid enz. Wat de gouv. cultures betreft, zorgt de regent voor de tenuitvoerlegging van de daarop betrekkelijke voorschriften en bevelen van het Eur. bestuur. Als hoofd van den moslemschen godsdienst oefent hij het toezicht uit over de inlanders, die het Christendom niet belijden, en waakt er voor dat niemand ongerechtigd een geestelijken titel draagt. Wetgevende macht bezit hij niet; met de invordering der belastingen mag hij zich evenmin inlaten. Over zijn aandeel in de rechtspraak, Zie RECHTSWEZEN.

Gewoonlijk is een regent in elke afdeeling aanwezig, zoodat deze inlandsche ambtenaar steeds nevens den resident of assistent-resident werkzaam is. Hem is steeds een door den Gouv.-Gen. benoemden inlandschen ambtenaar, gewoonlijk van hooge afkomst, de patih toegevoegd, die in alles zijn plaatsbekleeder is en door wien de bevelen van den regent aan de betrokken hoofden enz. worden overgebracht. In sommige afdeelingen staat geen regent, maar een patih den ass.-res. ter zijde. De patihs ontvangen eene bezoldiging van *f* 4200, *f* 3600 of *f* 3000 's jaars en ontvangen *f* 900 's jaars wegens gemis van heerendienstplichtigen, doch hebben geen aanspraak op vrije woning.

Het regentschap is weder verdeeld in districten, aan het hoofd waarvan een wedana of districtshoofd geplaatst is, die in alles den regent vervangt, zoodat zijne instructie zoo goed als eene copie is van die van den regent en met deze gelijktijdig is afgekondigd. De regent geeft door zijne tusschenkomst uitvoering aan de hem opgelegde taak, en wordt ook weder door hem op de hoogte gehouden van 'tgeen er onder de inlandsche bevolking omgaat. De wedana's worden met *f* 2700 en *f* 2400 's jaars bezoldigd (het districtshoofd te Semarang en Soerabaja met *f* 3000), hebben aanspraak op vrije woning, ontvangen cultuurprocenten en eene vergoeding van *f* 720 voor gemis van heeren-

dienstplichtigen. Aan hen zijn de onderdistrictshoofden of assistent-wedana's ondergeschikt, die vooral met politie-zorg belast zijn, *f* 1200 of *f* 780 's jaars ontvangen, benevens *f* 360 of *f* 240 voor gemis aan heerendienstplichtigen. Verscheidene lagere beambten, mantries kaboepati en schrijvers, zijn bij het regentschaps- en districtsbestuur aangesteld en ontvangen eene bezoldiging uit 's lands kas.

Sedert in Madoera het inlandsch bestuur gereörganiseerd werd (Zie MADOERA), verkeert in de gouvernementslanden op Java en Madoera alleen de residentie Batavia in exceptioneelen toestand wat het inl. bestuur betreft. Toen Jakatra veroverd werd, liet de Compagnie het inlandsch bestuur niet bestaan, maar bestuurde het verkregen gebied onmiddellijk door hare dienaren; de uitbreiding van het particulier landbezit in die residentie was eveneens eene reden voor het niet invoeren en zelfs voor de opheffing van het inlandsch bestuur. Na de intrekking van het ambt van regent te Buitenzorg (1864) worden in de residentie Batavia geene regenten aangetroffen; over elk onderdeel der 4 afdeelingen, waarin zij verdeeld werd, is een europeesch of inlandsch politiehoofd aangesteld met den titel van schout, districtscommandant, adjudant, demang (districtshoofd) of assistent-demang (onderdistrictshoofd). Op de particuliere landerijen (Zie aldaar) worden de hoofden door de landeigenaren gekozen, doch door het bestuur, onder welks toezicht zij staan, bevestigd.

Zie R. H. Kleyn, Het gewestelijk bestuur op Java, Leiden 1889; E. de Waal, Aanteekeningen over Kol. onderwerpen, I.

Op de Buitenbezittingen vindt men de volgende door het Gouv. aangestelde en bezoldigde hoofden:

SUM. WESTKUST. Een tweetal regenten, wier positie echter veel minder hoog is, dan die der regenten op Java en meer met die der districtshoofden kan vergeleken worden, terwijl zij slechts *f* 3600 en *f* 1800 's jaars erlangen; een radja, districtshoofden (in Tapanoeli koeria- of onderkoeriahoofden, elders larashoofden) en negariehoofden, die den titel van panghoeloe kapala voeren en met het soekoebestuur in verband staan (Zie SOEKOE). — BENKOELEN. De Eur. bestuurders der afdeelingen worden bijgestaan door afdeelingsmantris; dezen en de twee mantris ter hoofdplaats worden door het Gouv[t]. bezoldigd. Bovendien zijn hier districts- of margahoofden, met den titel van pasirah, en zelfstandige datoes of passerhoofden, die denzelfden rang hebben. Onder de margahoofden staan doesoenhoofden met den titel van proatin. Deze worden niet van Gouv.-wege bezoldigd. — LAMPONGS. In elke afdeeling, behalve de hoofdplaats, is een districtshoofd, met den titel van demang. — PALEMBANG. Districts- of margahoofden (pasirah's) met den titel van pangeran of dipati; voorts zijn er drie bezoldigde demangs-politie. In Djambi bestuurt een Sultan, doch te Djambi, Moeara-Koempeh en Saba is een bezoldigd inlandsch hoofd over de onder rechtstreeksch bestuur staande bevolking. — OOSTKUST VAN SUMATRA. Hier besturen inl. vorsten, doch in Laboean Batoe en te Bengkalis zijn door het Gouv. bezoldigde hoofden. — ATJEH EN OND. Districtshoofden (hoeloebalangs), kamponghoofden (ketjik) en geestelijken worden door het Gouv[t]. bezoldigd, dat bovendien beschikt over *f* 4560 en *f* 5565 per maand voor traktementen en toelagen van verschillende hoofden en grooten. — RIOUW. Hier worden slechts 2 kamponghoofden ter hoofdplaats door het Gouv. bezoldigd. — BANKA. Districts-hoofden (demang) en onderdistricts-hoofden (batin). Bovendien worden hier ook kamponghoofden en hoofden der sekahs bezoldigd. — BILLITON. Districts-hoofden (ngabehi), sekah- en djoeroehoofden. — Voor de WESTERAFDEELING VAN BORNEO zijn geene sommen op de begrooting uitgetrokken ter bestrijding van de bezoldiging van inl. hoofden. Eene instructie der hoofden van de niet tot de onderdanen der inl. zelfbesturen behoorende inl. en m. d. gelijkgestelden — met uitzondering der hoofden van de Dajaks — vindt men St. 1888 n° 121 gewijz. St. 1893 n°. 104. — ZUIDER- EN OOSTERAFD. VAN BORNEO. Een regent (ronggo), districts- en onderdistrictshoofden en demangkoelis. — CELEBES EN OND. Het hoogste bestuur berust bij regenten, door het Gouv. bezoldigd, onder wie soeloewatangs staan. Bovendien worden hier enkele kamponghoofden door het Gouv. bezoldigd. — MENADO. In de Minahasa worden districtshoofden (majoor en hoekoem besar) en tweede districtshoofden (hoekoem kadoea) door het Gouv. bezoldigd. In de afdeeling Gorontalo zijn districtshoofden (marsaoleh), en onderdistrictshoofden (waloapoeloe). — AMBOINA. Ofschoon hier geene gelden voor het bestuur zijn uitgetrokken bestaat voor de regenten of negorijhoofden (radja, patih of orang kaja) en de aan dezen ondergeschikte kapala's soa eene instructie St. 1824 n°. 19[a] en 21[a], aangevuld bij 1858 n°. 56. Te Ternate heeft alleen het hoofd der Laboehasche burgers (Batjan) eene bezoldiging uit 's lands kas. — BALI EN LOMBOK. Op het eerstgenoemde eiland genieten in de onder rechtstreeksch bestuur gebrachte afdeelingen Djembrana en Boeleleng bezoldiging de districtshoofden over de Hindoesche bevolking (poenggawa's), benevens enkele hoofden van Mohammedanen en vreemde oosterlingen (pembekels) en het hoofd der Madoereezen, Boegineezen enz. Ook mindere hoofden van het desa-, tempel- en soebah-bestuur genieten eenige bezoldiging. Voor LOMBOK is eene organisatie ontworpen, die in werking zal treden wanneer daar het rechtstreeksch bestuur zal zijn ingevoerd. Volgens een thans bij de Tweede Kamer ingediend wetsontwerp (Hand. St. Gen. Bijl. 1894/95. 177) zullen de poenggawa's of districtshoofden later voor vaste bezoldiging in aanmerking komen. Voorloopig echter wordt dit niet raadzaam geacht; aan eenige Sassaksche districtshoofden zal echter in den vorm van voorloopig traktement eene vergoeding worden gegeven voor gemis van vroeger genoten voordeelen.

Voor het bestuur over Arabieren, Chineezen enz. Zie VREEMDE OOSTERLINGEN.

BÉTÉ, Mal. Men. en Tern. Zie KELADI.

BETEL, BETELNOOT, BETELPALM, BETELPRUIM. Zie PINANG.

BETELNOOTKUST. Zie AREKA- of BETELNOOTKUST.

BETES. Alf. Men. Zie GANDARIA.

BETIK, Mal. Zie PAPAJA.

BETTET. Javaansche naam voor eene Parkietsoort, *Palaeornis Alexandri*. Op Billiton en Mendanao heet *Palaeornis longicauda* Bajang en op Sumatra Boerong Bayau.

BÉVA. Zie BIEJAWAKH.

BEVALLING. Zie GEBOORTEN. (GEBRUIKEN BIJ)

BEVLOEIING. Bevloeiing of irrigatie is: 1° het kunstmatig aanvoeren van water in het belang van den landbouw (in Indië vooral rijstbouw). 2°. het stelselmatig verdeelen daarvan over de velden, en 3°. het behoorlijk afvoeren, nadat er zooveel mogelijk nut van getrokken is.

Sommige wateren zijn bepaald schadelijk, b. v. dat van de Kali Poetih (tusschen Panaroekan en Banjoewangi) na zware regens; dan bevat het zwavelzuur, en planten sterven door de bevloeiing. Slibrijk water kan ook tot bemesting dienen, als het niet, zooals op Java, van 't eene veld op 't andere getapt wordt.

Op Java is bevloeiing noodig voor sawahs. Ook bevloeit men tweede gewassen, (palawidja) omdat zij geplant worden na den rijstoogst, in den oostmousson. Verder bij de suiker-cultuur. Artesische irrigatie is in Indië niet in gebruik. Gebrekkig is de bevloeiing door middel van vijvers of vergaarkommen (wadoeks), die in de Solo-vallei door de bevolking, wegens gemis aan bevloeiingswerken, zijn aangelegd. Er zijn drie manieren: 1° vorming door nabij de heuvels een dijk te leggen in een terreinplooi; 2° in de vlakte worden lage gedeelten of oude rivierarmen omdijkt, die bij hooge waterstanden volloopen en dan door een sluisje worden afgesloten; 3° telaga's, gegraven putten of kommen. 't Water wordt ook wel op hooger gelegen velden geschept door middel van een ebor (hoosvat aan een hefboom).

Een statistiek van wadoeks (door ingenieur Grinwis Plant) in de afdeeling Lamongan, en de inrichting van diepere vergaarkommen door hooge aarden dammen afgesloten, en van ravijnen door spoeling met afsluitdijken voorzien in de afdeeling Malang, (door den ingenieur Van Gendt in de Verh. K. I. v. I. 1867/68) vindt men in de afdeeling Bevloeiing door De Meyier in het Handb. der Waterbouwkunde.

Meer algemeen is de bevloeiing uit rivieren. Op een bepaald punt van de rivier wordt de aftapping (prise d'eau) gemaakt. Meestal ligt de waterspiegel te laag om het hoogste deel van 't bevloeiingsgebied te irrigeeren. Men volgt dan 1° de rivier stroomop, totdat de aftapping hoog genoeg ligt, of 2° men verhoogt den waterspiegel door een dam of stuw in de rivier. Het eerste vordert een kanaal, van uit de prise d'eau, dat, minder hellend dan de rivier, in het rivierdal stijgt. Heeft de rivier affluenten, dan zullen deze door dat kanaal gesneden worden en soms door brugkanalen of hevelduikers moeten gepasseerd worden. Verder is zulk een kanaal in den bovenloop diep ingesneden. Aan de andere zijde wordt er geen kunstmatige verandering gebracht in het régime der rivier, zooals door een dam of stuw wel geschiedt. Een keus tusschen 1 en 2 is dus dikwijls moeilijk. Soms maakt men sub 1 toch geen vrije aftapping, als de rivier veel vaste stoffen afvoert; men construeert meestal toch een inlaatsluis; het benedenprofiel der rivier wordt dan verdedigd door een drempel, dwars door de rivier, benedenwaarts van de inlaatsluis. Legt men de prise d'eau te veel in den bovenloop der rivier, dan heeft men weer 't bezwaar dat het vermogen der rivier daar veel kleiner is dan benedenwaarts. Waar het terrein sterk helt, is het beter verschillende prises d'eau te maken en elke daarvan te doen strekken voor een verschillend irrigatiegebied.

Kanalenstelsel. Pareto vergelijkt de bevloeiing met den bloedsomloop; de prise d'eau is 't hart; de kanalen, die zich meer en meer vertakken, zijn de slagaderen. Evenals de aderen 't gebruikte bloed terugvoeren, verzamelt zich het voor de bevloeiing gebruikte water in sloten, die zich vereenigen en ten slotte in afvoerkanalen (collateurs) overgaan. De aanvoerkanalen nemen in vermogen af; (secundaire en tertiaire leidingen) de afvoerkanalen worden hoe langer hoe vermogender. De aflaatkanalen dienen om overtollig water te verwijderen uit de aanvoerkanalen.

Eigenlijke bevloeiing. Op Java geschiedt de bevloeiing der sawahs zeer primitief. De rijstvelden zijn vlak, zonder greppels, het water stort door een opening in één der dijkjes (galangans) van 't eene veld op 't andere, welke openingen weer gesloten kunnen worden.

Hoeveelheid water. Globaal wordt aangenomen dat elke bevloeibare bouw noodig heeft een waterverbruik van 1 L. water per seconde (1.43 L. p. H. A.) Dit geld voor rijstbouw. Voor suiker rekent men $^1/_3$ van 't water voor rijst, voor djagong (mais, kapas) $^1/_4$; katjang en katella (batatas) $^1/_4$ tot $^1/_3$.

Bevloeiingswerken. Vroeger bepaalde zich de bemoeiing van technici met Java's bevloeiingen tot herstel van door de inlanders op eigen initiatief aangelegde dammen, sluizen en leidingen. Dammen van inlandsch maaksel, boomstammen, losse rolsteenen werden terzelfder plaatse vervangen door steenen overlaten, sluizen. 't Régime der rivieren was onvoldoende bekend, de prise d'eau dikwijls onoordeelkundig bepaald. Uitzonderingen zijn: de Brantaswerken, res. Soerabaja (o. a. stuwdam met beweegbare waterkeering te Lengkong, kanalen met inlaatsluizen) aangelegd van 1852—1858 door den ingenieur H. de Bruyn. Zie Notulen v. h. Tijdschr. van het K. I. v. I. 1856/57 en 1857/58 en Waterbouwk. afd. VII door De Meyier. Kosten der hoofdwerken, behalve de onbetaalde arbeid in heerendienst der bevolking, *f* 2.600.000; bevloeiingsgebied 90.000 bouws). De stuw te Glapan in de Toentangrivier (1852 tot 1859) ter bevloeiing van een deel van Demak (res. Semarang) voldeed minder, zoodat in 1872 een grootsch ontwerp werd voorbereid, behalve voor beveiliging tegen overstroomingen, tevens dienende voor bevloeiing. De *Demaksche waterwerken* (Zie de Meyier, Waterbouwk.) hebben gekost $7^3/_4$ millioen. In de Serangrivier is een vaste stuw gebouwd, ter voeding van het Serangkanaal, dat 24000 bouws bevloeit. Verder besteedde men aan de Sampean-rivierwerken in Bezoeki van 1847—1849 *f* 130.000 en voor werken in Cheribon *f* 281.000.

In 1885 werd de irrigatie-brigade opgericht, een afdeeling van het personeel der B. O. W. Tot haar werkkring zou behooren: »de volledige voorbereiding der bevloeiing van alle gouvernementsgronden, die voor den rijstbouw in aanmerking komen." Wel werd in 1889 de irrigatie-brigade als speciale diensttak opgeheven, maar de ingenieurs, belast met het ontwerpen en uitvoeren van belangrijke irrigatie-werken, hebben, ook na 1889, geen bemoeienis met andere aangelegenheden. Bij de Mem. van Toelichting op de Ind. Begr. van 1891 is een algemeen plan neergelegd, dat thans tot leiddraad bij de uitvoering strekt; het omvat een bevloeiing van 577.300 bahoes, geraamd op 35 millioen gulden. De methode van opneming is deze: Terreinkaarten op groote schaal ($\frac{1}{1000}$ — $\frac{1}{5000}$) geven een overzicht van het geheele bevloeiingsgebied,

en vormen den grondslag van het vóórontwerp, dat later in alle details wordt uitgewerkt. De ziel van alles was de hoofdingenieur W. F. Heskes.

In onderzoek en uitvoering zijn de volgende groote irrigatie-werken:

1°. *Thihea-vlakte*, hoogvlakte tusschen een bergrug en twee diep ingesneden bergrivieren Tji Taroem en Tji Sokkan (res. Preanger). De werken, door ingeneur Elenbaas in 1890 aangevangen, bestaan in tunnels, die 't water uit de Tji Sokkan naar de vlakte leiden; de eerste tunnel heeft een inlaatsluis, ter plaatse waar de rivier is opgestuwd door een drempel van zware steenen. Raming *f* 312,000; bevloeiingsgebied: 8.000 bouws.

2°. *Indramajoevlakte*. 't Gouvernementsgebied, beoosten de Tji Manoek, 37,500 bouws, wordt op inlandsche wijze bevloeid uit de rijrivier der Tji Manoek, de Tji Keroe, die, in haar geheel afgedamd, een kanaal vormt: de Sindopradjaleiding. Aan de irrigatiewerken in Indramajoe is voor goed den naam verbonden van De Meyier. In 1882 werd geautoriseerd het bouwen van een inlaatsluis aan de Tji Manoek tot verbetering van de watervoorziening van 't district Karang-Ampel, ontworpen door Ilcken, uitgevoerd resp. door Van Sandick, Van Doesburgh en Triebart, waarvoor werd toegestaan *f* 245,600, waaronder begrepen 1.105,800 dagdiensten van heerendienstplichtigen à *f* 0,12[5] per dagdienst. Bevloeiingsgebied 6000 bouws. Thans is echter in uitvoering onder ing. Triebart een afleiding uit de Tji Manoek zelve, ter plaatse waar zij de vlakte bereikt, en een kanaal van daar naar de Sindopradja. (Raming *f* 710,000).

3°. *West-Brebes* (res. Tegal). De werken ontworpen en grootendeels uitgevoerd door Van Kol, bestaan uit stuwdammen met inlaatsluizen in de rivieren Babakan, Kaboejoetan, en Tandjoeng, ter plaatse waar zij uit het gebergte komen enz. (Raming *f* 1.100.000, bevloeiingsgebied: 20.000 bouws).

4°. *Pemali of Oost-Brebes* (res. Tegal). Het ontwerp-Van Kol beoogt opdamming der Pemali-rivier, hooger op, dan men vroeger van plan was, waardoor 37,000 bouws zouden bevloeid worden.

5°. *Ramboetgebied* (res. Tegal). Opnemingen, in 1892 door Van Marle begonnen, beoogen de bevloeiing van 12,500 bouws.

6°. *Waloehgebied* (res. Tegal). Hier bestonden 3 inlandsche stuwdammen, die herhaaldelijk wegsloegen. Ze zijn vervangen door één stuw, ontworpen door Grinwis Plaat, uitgevoerd door Nuhout Van der Veen in 1891 voor *f* 190.000. Bevloeiingsgebied, als alles voltooid is, 27,000 bouws.

7°. *Afdeeling Pamalang* (res. Tegal en Pekalongan). Dit irrigatiegebied werd opgenomen door Herckenrath. In uitvoering is de opstuwing der Gembang-rivier (*f* 187,000).

8°. De reeds besproken, voltooide *Demaksche waterwerken*.

9°. *Grobogan* en *Kendal* (res. Semarang). De opnemingen in Grobogan en in Kendal (Verschueren) dateeren al van 1877. De resultaten zijn echter gedeeltelijk verloren gegaan. In Grobogan zijn ze hervat (1892) door Verdam.

10°. *De Kening-werken* in Rembang zijn de eerste werken, volgens de beginselen der irrigatiebrigade uitgevoerd, door De Val. De oogsten der 3800 bouws sawahs zijn sedert driemaal grooter geworden. Zie een art. van Pierson in de Ingenieur, 1893, N°. 6.

11°. De *Solo-vallei*. Op specialen last van Minister Keuchenius zijn de opnemingen voor volledige irrigatie der Solo-valei in 1889 hervat. De ontwerpen van Pierson omvatten een bevloeiingsgebied van 223,000 bouws, en zullen een radicale verbetering brengen in de streek Bengawan Djero (Zie aldaar). De onder Pierson in uitvoering zijnde bevloeiingswerken staan in verband met die tot verbetering van 't vaarwater door Straat Madoera. Totale raming 19 millioen. Zij bestaan uit een opdamming der Solo-rivier met opstuwing van 8 M., een hoofdkanaal met een capaciteit van 223 M^3 per 1" en een lengte van 215 K. M. en uit een verlegging van den mond der Solo-rivier.

12°. *Pategoeanwerken* in de Bangilvlakte in Pasoeroean, uitgevoerd onder Weys. Tot 1892 was uitgegeven *f* 300,000 aan opstuwing der Pategoeanrivier en andere rivieren en het graven van een nieuw net van leidingen, ter bevloeiing van 9000 bouws.

13°. *Pekalenwerken* (res. Probolinggo) bestaan in hoofdzaak uit een vasten stuwdam, ter vervanging van een inlandschen, in de Pekalen. Zij bevloeien 10.000 bahoes, zijn begroot op *f* 1.100.000 en werden grootendeels uitgevoerd door Lamminga.

14°. *Sampeanwerken*, in verband met den grooten stuw te Sitoebondo in Besoeki, voor jaren aangelegd door de B. O. W. Opnemingen onder Hofland maakten uit dat het bevloeiingsgebied van 13,800 bouws met 6000 bouws kan vermeerderd worden.

15°. *Mangetan-vlakte*, 45,000 bouws in Madioen werden opgenomen door Vroesom De Haan, Van Dorp, Van Aalst. Aan een bergmeer werd een uitwateringssluis gebouwd.

16°. *Hoogvlakte in de Kedoe*. De werken in 1882 buiten technische bemoeiing aangelegd, voldeden niet. In 1887 werd een aftapping uit de Progo-rivier ter hand genomen, ter irrigatie van de vlakte tusschen de rivieren Progo en Ello (5000 bouws). De stuwdam in de Progo werd gebouwd door Crok (raming *f* 500,000).

17°. *Sindang-pitoegebied*. De kosten der opnemingen (door De Booy) in de residentie Djokjakarta te verrichten, werden gedragen door den Sultan van Djokjakarta, die ook de uitvoering zal bekostigen. De belanghebbende industrieelen hebben zich bereid verklaard, een rente van het kapitaal te verzekeren door het opbrengen eener water-belasting. (Bevloeiingsgebied 10.000 bouws, hoofdzakelijk uit de Progo).

18°. *Vlakte van Zuid-Bagelen*, beoosten de Loh Oeloe, kan slecht afwateren, doordat de riviermonden verstopt zijn door bij de Indische zee opgeworpen breede duinen. Reeds jaren geleden zijn hier door den Ingenieur Pet werken aangelegd. Men is thans onder Mensinga bezig met de verbetering van de Simo-leiding. De geheele landstreek is 57,000 bouws groot.

19°. *De irrigatie-afdeeling Serajoe*. De Serajoe bevloeit het eigenl. Serajoedal van Bandjar-Negara tot Banjoemas (80,000 bouws) en de vlakten van Zuid Banjoemas en Bagelen tot de Loh Oeloe (58,000) bouws. In 1880 kwam de eerste aftapping uit de Serajoe, een inlaatsluis boven Bandjar-Negara, tot stand, tot voeding van de leidingen, die men het Singomerto-Complex noemt.

In 1889 werd bij wijze van proef 1e de *irrigatie-afdeeling Serajoe* opgericht, staande onder een ingenieur, chef der afdeeling, zich uitstrekkende over Bagelen en een deel van Banjoemas „met het technisch toezicht en beheer van al wat op rivieren en waterleidingen uit een oogpunt van bevloeiing en waterafvoer betrekking heeft." In

1892 beheerde die afdeeling in Bagelen 180 waterleidingen, in Banjoemas 42. Bij Ind. Staatsbl. 1892 N° 30 is de afdeeling definitief opgericht.

Bij G. Besl. van 26 Jan. 1892 N° 21 is tot stand gekomen:

2°. *De Proef-irrigatie-afdeeling Serang*, bevattende 't stroomgebied Serang en Toentang-rivier (inclusief 't stroomgebied der overige rivieren in Japara en van eenige in Semarang, de Demaksche waterwerken).

3°. *De Proef-irrigatie-afdeeling Brantas*, bevat het stroomgebied der Brantas- of Kedirie-rivier met al hare zijtakken: nagenoeg de geheele residentie Kedirie, geheel Pasoeroean, het zuiden van Soerabaja en grensstreken van Rembang, Madioen en Probolinggo. Het personeel der irrigatie-afdeeling bestaat uit ingenieurs, opzichters en mantri's oeloe oeloe.

Economie der irrigatie. Betaalt men in Italië b. v. voor het gebruik van bevloeiingswater, op Java wordt het gratis verstrekt, zelfs als het gouvernement zeer kostbare bevloeiingswerken aangelegd heeft; de meerdere oogsten, resp. grootere landrente, die men kan verwachten, zijn het directe voordeel. Op Java is geregelde wateraanvoer, en dus irrigatie, een *levensvoorwaarae* voor het gelukken van den natten rijstoogst; de betere waterafleiding, beveiliging tegen overstrooming en betere waterverdeeling zijn even zoovele *voordeelen* van wetenschappelijke irrigatie. De meerdere productie, die dikwijls als het hoofdvoordeel van de irrigatie beschouwd wordt, is moeilijk vooruit te schatten. De talrijke ziekten der rijstplant, 't in cultuur brengen van afgelegen of slechte gronden, die irrigatie-water kunnen ontvangen, de mogelijke prijsverlaging door grootere productie, de uitputting van den grond door intensieve cultuur (b. v. tweemaal planten, zonder compensatie door bemesting), kunnen de directe voordeelen van irrigatie doen verminderen.

Litteratuur: In de eerste plaats wordt verwezen naar het Standaardwerk, J. E. De Meyier, Bevloeiingen, (in de „Waterbouwkunde" afd. VII, van Henket etc.) dat een register bevat en vele bronnen opgeeft; De Bruyn, Nota over den waterstaat der afd. Soerabaja en Modjokerto en de Kanalisatie der Porrongrivier, Tijdschr. K. I. v. Ingenieurs 1855/56, Not; idem, over de irrigatiesluizen en de stuw der Porrongrivier bij Lengkong; id. 1857/58 Not; idem, Over het te keer gaan van overstroomingen en de wijze van besproeiing in Frankrijk en Noord-Italië in toepassing op Oost-Indië, Reis van den hoofding. De Bruyn, id. 1861/62 Not. en 1862/63 Verh. Ingevolge een opdracht van rijkswege maakte de Ned. Ind. ingenieur Grinwis Plaat in 1894 een studiereis, waarvan een zeer belangrijk verslag, niet het technische, doch het economische en financieele gedeelte, verscheen als: Grinwis Plaat, over irrigatie in Italië en Spanje, Tijdschr. K. I. v. Ing. 1894/95 Not.; De eigenaardige toestand van Malang is beschreven door Van Gendt, Tijdschr. K. I. v. Ing. 1867/68 Verh.; Lamminga, Irrigatie uit de rivier Pekalen, Bijdrage tot de kennis van het irrigatiewezen in de res. Probolinggo, Tijdschr. K. I. v. Ing. Afd. N. Indië 1885/86; Voor de irrigatie van de afdeeling Indramajoe: J. E. De Meyier, Een Indische benedenrivier, Tijdschr. K. I. v. Ing. Ned. Indië 1876/77 en R. A. Van Sandick, Bijdrage tot de hydrographie van Indramajoe, id. 1883/84. Verder: Van Sandick, I. Het beheer der bevloeiingen in Ned. Indië en II de Irrigatie-afdeeling Serajoe, Indische Tolk. N° 90 en 91, 16 en 22 Juli 1891; Van Bosse, Irrigatie in Ned. Indië, speciaal Zuid-Bagelen; Tijdschr. K. I. v. Ing. 1892/93 Not.; id., Werkkring van den Ingenieur van den Waterstaat in Indië, Weekbl. de Ingenieur, 1893 N° 7 en 8; Van Kesteren. De Productiviteit van Irrigatiewerken; Ind. Gids, Juni 1894; Grinwis Plaat, de Productiviteit van Irrigatiewerken, de Ingenieur, 1895 n°. 17; Pierson, Resultaten verkregen met een tot stand gekomen irrigatiewerk op Java, Ind. Genootschap, verslag van 14 Nov. 1893 en id., de Ingenieur, 1893, n° 6; Van Heutz, in Tijdschr. v. Binnenlandsch Bestuur, dl. V. 1890; Algemeen irrigatieplan der Ind. Regeering, Memorie van Toelichting op de Ind. Begrooting van 1891. Aan het „Verslag over de B. O. W." van 1892 is toegevoegd: „Bevloeiing uit de Pemali"; res. Tegal. (Zie ook de Ingenieur 1894 n°, 51 en 52). Toegezegd werd voor elk volgend Jaarverslag een beschrijving van een Indisch irrigatiewerk. Het Verslag over de B. O. W. van 1893 bevat dan ook: „Bevloeiing uit de Pemali" (vervolg) en „Bevloeiing tusschen de Babakan- en Losari-rivieren" (West-Brebes).

BEVOLKING. De bewoners van de eilanden, die staatkundig behooren tot Nederlandsch-Indië, worden onderscheiden in Europeanen en met hen gelijkgestelden, en Inlanders en hen, die met dezen worden gelijkgesteld. (Zie VERDEELING DER BEWONERS VAN NED. INDIË).

Van de Europeanen en met hen gelijkgestelden, die geboren zijn buiten Nederlandsch-Indië, zijn de meesten Nederlanders, en voorts, de volgorde genomen naar het aantal, Duitschers, Belgen, Franschen, Engelschen en enkelen uit andere landen van Europa, of andere werelddeelen, ook uit Azië, voor zoover die met Europeanen zijn gelijkgesteld en hun staat voeren [1]), waaronder de Armenianen.

De in Ned. Indië geboren Europeanen en met hen gelijkgestelden zijn afstammelingen van Europeesche ouders, of — verreweg het meerendeel — van gemengd bloed.

Volgens de door de regeering bij het Kol. verslag van 1894 gevoegde tabellen, waren op 31 December 1892: buiten Ned. Indië geboren: 8.961 mannen en 3.508 vrouwen, waarvan 7.103 m. en 2.970 vr. op Java en Madoera, en 1.858 m. en 538 vr. op de Buitenbezittingen; en in Ned. Indië geboren: 23.736 mannen en 22.601 vrouwen, waarvan 19.223 m. en 17.844 vr. op Java en Madoera, en 4.513 m. en 4.757 vr. op de Buitenbezittingen.

Het zielental der Europeanen en met hen gelijkgestelden beliep alzoo op dat tijdstip een totaal van 58.806, waaronder 32.697 mannen en 26.109 vrouwen. Onder deze cijfers zijn begrepen die van de vrouwen en kinderen van de officieren en manschappen van het Oost-Indisch leger [2]), doch zij zelven niet. Hun aantal bedroeg ultimo 1892: 15.231, bovendien waren er destijds 2.729

1) De Jaarcijfers der koloniën — zie hieronder — geven zesjarige overzichten van de Europeesche en met deze gelijkgestelde bevolking naar de nationaliteiten.

2) Dat hiermede vergissingen begaan en soms de militairen zelven meegeteld worden, blijkt uit Bijl. A. van Kol. verslag 1892 noot *i*.

in Indië verblijvende zeeofficieren en schepelingen van de Indische militaire marine en het auxiliair eskader; en bij de gouvernements-marine dienden 131 Europeanen.

Volgens de voormelde tabellen bedroeg het zielental der Chineezen ultimo 1892 in geheel Ned. Indië 445.071, waarvan 246.065 op Java en Madoera, en 199,006 op de Buitenbezittingen. Hieronder zijn geteld de bij benadering verkregen cijfers van Sumatra's Oostkust, Riouw en Atjeh.

Het zielental van de Arabieren was destijds 23.143, waarvan 15.590 op Java en Madoera, en 7.553 op de Buitenbezittingen, met hetzelfde voorbehoud als bij de Chineezen, wat Sumatra's Oostkust en Riouw betreft, terwijl voor Atjeh geen cijfer kon worden opgegeven.

Het zielental der andere vreemde Oosterlingen: Mooren, Bengaleezen, Klingaleezen, Maleiers, — ook eenige Afrikanen, oud-militairen, plegen onder deze categorie te worden gerangschikt [1]), — beliep 10.599, waarvan 2.982 op Java en Madoera, en 7.617 op de Buitenbezittingen, ongerekend een groot aantal gevestigd op Bali en Lombok, waarvan evenmin, als van de Chineezen en Arabieren daar aanwezig, een aanneembaar cijfer kan worden vermeld.

Jaarlijks vindt men in de Bijlagen der Koloniale Verslagen opgaven van het aantal Chineezen, Arabieren en andere vreemde Oosterlingen, die gekomen zijn van het vasteland van Azië, of derwaarts teruggekeerd, zoomede van diegenen onder hen, die, reeds in Ned. Indië gevestigd, naar een ander eiland of gewest zijn verhuisd. Een dergelijk overzicht van de geimmigreerde en weder naar Europa of andere werelddeelen vertrokken Westerlingen ontbreekt, en bij de samenstelling zou men ook met het bezwaar hebben te kampen, dat het bij zeer vele vertrekkenden onzeker is of zij voor goed Indië verlaten.

Telken jare wordt in de Kol. Verslagen — Hoofdstuk F. § 8 — opgegeven aan hoevele personen, ook vreemde Oosterlingen, vergunning tot vestiging is verleend, — die derhalve niet als ambtenaren door den Minister van Koloniën zijn uitgezonden, met vermelding van den landaard.

Het totaal Europeanen in Ned. Indië gevestigd bedroeg in 1872: 36.467; in 1882: 43.738 en in 1892: 58.806, en vermeerderde dus in een tijdvak van twintig jaren met ruim 61%.

Dat van de Chineezen beliep in 1872: 290.287; in 1882: 351.828 en in 1892: 445.071, nam alzoo van 1872 tot 1892 toe met ruim 53 %.

Dat van de Arabieren was in 1872: 13.887; in 1882 was het gestegen tot 15869, en in 1892 tot 23.143, dus in dat tijdvak met ruim 66%.

De cijfers der andere vreemde Oosterlingen laten zich niet vergelijken, omdat de plaats van herkomst niet met nauwkeurigheid kan worden aangewezen en ook, omdat daarbij herhaaldelijk werden meegerekend volkplanters uit andere deelen van den archipel, — hieronder te vermelden.

Vergeleken met de Inlanders vormen de niet-Inlanders een zeer gering bestanddeel van de geheele bevolking: in 1892 op Java en Madoera nog geen 1.3%, en de Europeanen alleen nog geen 0.2% hoewel zij aldaar vier vijfden uitmaken van de geheele europeesche bevolking in Ned.-Indië.

De Europeanen zijn natuurlijk het talrijkst op de hoofdplaatsen van de gewesten en afdeelingen.

In de Bijlagen A van de Kol. Verslagen van 1889 en 1890 vindt men voor het eerst afzonderlijk vermeld de cijfers van de bevolking van Batavia, Semarang en Soerabaja, in hare onderscheidene bestanddeelen; in het verslag van 1891 die van alle hoofdplaatsen op Java; in dat van 1892 en volgende jaren die van alle gewestelijke hoofdplaatsen in Ned. Indië; in dat van 1892 ook nog die van de afdeelingshoofdplaatsen van Java. Van die cijfers kon eerst opgaaf geschieden, naarmate de kadastrale opmeting van de hoofdplaatsen was afgeloopen, waaraan aanwijzing der vroeger niet overal afgebakende grenzen voorafging.

Om zich een begrip te vormen van de hoofdplaatsen op Java, die bestaan uit een aaneenschakeling van kampongs, waartusschen de buurten door Europeanen en de wijken door Chineezen bewoond, allengs zijn ingevoegd, raadplege men het artikel van den Heer A. G. Vorderman: Opgave van de namen der desa's en kampongs, waaruit de voornaamste plaatsen van Java bestaan, in het Tijdschr. Aardr. Gen. 1891.

De bevolkingscijfers worden in de tabellen onderscheiden in: *tamelijk nauwkeurig*, *bij benadering verkregen* en *louter op gissing berustende*.

Die van de Europeanen en vreemde Oosterlingen behooren, met de voormelde uitzonderingen wat de laatsten betreft, tot de eerste categorie. Zij worden verkregen, wat de Europeanen betreft, door eigen aangifte, op de groote hoofdplaatsen door tusschenkomst van wijkmeesters; van de vreemde Oosterlingen moeten de hoofden van elke natie boekhouden van elke mutatie door geboorte, sterfgeval of verplaatsing, en op het eind des jaars daarvan opgaven indienen aan de hoofden van plaatselijk bestuur.

Als *tamelijk nauwkeurig* zijn ook vermeld de bevolkingscijfers van de inlanders op Java en Madoera, Sumatra's Westkust, Bengkoelen, de Lampongsche districten, Palembang, — ongerekend het rijk Djambi — Atjeh binnen de postenlinie, Bangka en Billiton; ook die van de Javaansche, Maleische en Boegineesche kustbewoners van de Westerafdeeling van Borneo, de ingezetenen van de afdeelingen Bandjermasin en Ommelanden, Martapoera en Amoentai, in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo; voorts van de bewoners van het rechtstreeks onder gouvernementsgezag staande gedeelte van Celebes en onderhoorigheden; ook van die van de Minahasa, de Sangi-eilanden en de afdeeling Gorontalo, en van die van het gouvernementsgebied op de eilanden Ternate en Batjan, zoomede van de geheele residentie Amboina; doch in de residentie Timor en onderhoorigheden alleen van de Christenen op Flores, Roti, Savoe en op het eiland Timor zelf.

Er is evenwel onder de als *tamelijk nauwkeurig* aangeduide cijfers van de inlandsche bevolking nog een aanmerkelijk onderscheid.

Op Java en Madoera zijn sedert lang pogingen aangewend om betrouwbare cijfers te verkrijgen, en sedert 1880 hebben daar om de vijf jaren opnemingen plaats, op de wijze hieronder beschreven; in de tusschenliggende jaren worden de cijfers door aangifte der mutatiën bijgehouden.

1) Het zijn degenen, die tot den Islam zijn overgegaan; hen die Christen zijn geworden, vindt men vermeld onder de met Europeanen gelijkgestelde vreemdelingen.

In het Gouvernement van Sumatra's Westkust hebben ook vijfjaarlijksche opnemingen plaats in dezelfde jaren als op Java, doch deze cijfers worden niet bijgehouden.

Hoofdelijke opneming heeft thans plaats in Banka, Billiton en de Minahasa, mede tengevolge van de aanschrijving der regeering aan de hoofden van gewestelijk bestuur om, in verband met de nieuw berekende areaalcijfers, — Zie Bijl. A. van het Kol. Verslag van 1894 — mede te werken tot verbetering ook van de opgaven nopens het bevolkingscijfer (Kol. Verslag 1894 pag. 2). In Benkoelen en de Lampongsche districten wordt aanvankelijk dezelfde methode toegepast.

De opnemingen in de zooevengenoemde gewesten, en andere, waar eveneens eene hoofdelijke belasting van de bevolking geheven wordt, hebben plaats bij de opmaking van de kohieren voor die belasting; in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo is men gewoon het getal der gezinshoofden met een vast cijfer te vermenigvuldigen, en het quotient als zielental op te geven. (Zie Kol. Verslag van 1893, Bijl. B., bl. 7). Op Java en Madoera gaf de opneming in 1890 het cijfer van: 23.914.564, de bijhouding voor 1892: 24.284.969. Voor Sumatra's Westkust leverde in 1890 de opneming de uitkomst: 1.262.838 zielen. In geheel Sumatra met de cijfers bij benadering of gissing verkregen, ook van de bewoners der binnenlanden, waren ultimo 1892: 2,972.383 zielen; in de residentie Riouw 83.000; op Banka en Billiton 86.606; in Borneo's Wester- en de Zuider- en Ooster-afdeelingen 1.247.118; op Celebes en onderhoorigheden, met de residentie Menado, was het totaal: 1.992.967; in de residentie Amboina 266.300. Voor het totaal inwoners van de residentie Ternate, waaronder ook de Papoeasche onderhoorigheden op Nieuw-Guinea, en die van Timor en onderhoorigheden, zoomede Bali en Lombok, kunnen zelfs geen gegiste cijfers worden opgegeven [1]).

Voor de residentie Timor heeft men alleen het cijfer der Christen-Inlanders, opgegeven voor 1892 tot een bedrag van 35.906.

In de voormelde bevolkingscijfers der Inlanders zijn niet begrepen zij, die in het leger zijn opgenomen; ultimo 1892 was hun aantal 19,437, voor verreweg het meerendeel herkomstig van Midden- en Oost-Java [2]).

Op de vloot waren op dat tijdstip 1982 Inlanders.

Van een eigenlijke volkstelling, die moet geschieden met invulling van telkaarten op één tijdstip, kan in Ned. Indië nog geen sprake zijn; daartoe ontbreken in de eerste plaats de bestuursmiddelen. Men heeft b. v. op Java en Madoera in de gouvernementslanden met ruim 22 millioen zielen, behalve een betrekkelijk zeer klein getal Europeesche, slechts ± 2400 bezoldigde Inlandsche ambtenaren, maar het hoofdbezwaar is, dat de bevolking niet ontwikkeld genoeg is om persoonlijk hare medewerking te verleenen.

Uit dien hoofde is, op voorstel van den Chef der sedert opgeheven afdeeling Statistiek ter Algemeene secretarie „een vijfjaarlijksche opneming op geheel Java en Madoera" verordend bij Ind. Staatsblad 1880 n° 81.

Dergelijke opnemingen hadden reeds plaats gehad successievelijk in tien residentiën van Java van 1864 tot 1879, door het personeel van de in het laatste jaar gestaakte Statistieke Opname (Zie KADASTER en STATISTIEK). De uitkomst der eerste algemeene opneming in 1880 leverde het bewijs dat de aangifte van mutatiën in die gewesten vrij nauwkeurig plaats had; doch tevens bleek, ook bij de latere opnemingen, dat dit plaatselijk onderzoek, om de vijf jaren herhaald, tot grondslag van de bijhouding onmisbaar is. Die opneming geschiedt door den controleur, en, waar die niet kan tegenwoordig zijn, door een inlandsch ambtenaar hooger in rang dan het districtshoofd, het districts- of onderdistrictshoofd, het desahoofd en twee oudsten van de desa, in de desa zelve, waar alle hoofden van een gezin daartoe worden opgeroepen, wier verklaringen elkander aanvullen en verbeteren, terwijl de publiciteit den besten waarborg geeft voor betrouwbare opgaven.

De resultaten van de opneming worden geboekt in een register, waarvan het model ook bij genoemd Staatsblad is vastgesteld. Daarin is elk bezitter van een erf onder een vast nummer — ook zichtbaar op het erf zelf aangebracht — ingeschreven; voorts het aantal mannen, vrouwen, jongens en meisjes [1]), wie van de eersten dienstplichtig zijn en in welke mate, en eindelijk het getal paarden, koeien en karbouwen, die behooren aan de bewoners van elk erf. De aldus ingevulde registers blijven berusten bij de districtshoofden, en dienen tot grondslag bij volgende opnemingen. De uitkomst van de in 1890 gehouden opneming vindt men districtsgewijze vermeld in de VIIe tabel van Bijlage A van het Koloniaal Verslag van 1892; ook het aantal huisgezinnen is in die tabel opgegeven. De uitkomsten van de drie nu gehouden opnemingen op Java en Madoera duiden van 1880 op 1885 een vermeerdering aan van 10,9 %, en van 1885 op 1890 van 11,4 %; hierbij dient echter in aanmerking genomen, dat de opneming steeds met meer nauwkeurigheid plaats heeft; dit geldt vooral van de Vorstenlanden en van Madoera; de meerbevinding is dus niet alleen aan werkelijke vermeerdering toe te schrijven.

Door deze uitkomsten is niettemin de juistheid der stelling van den heer Dr. P. Bleeker bevestigd, welke hij in 1863 aldus formuleerde: een talrijk tropisch volk van het Maleische ras vermenigvuldigt zich, niettegenstaande den gemiddelden korteren levensduur van de individuën, sneller dan het Kaukasische ras in gematigde luchtstreken, bij gemiddelden langeren levensduur van de individuën.

---

1) In de Bijlagen der Kol. Verslagen vindt men sedert 1882 een gegist cijfer voor Bali en Lombok — buiten Boeleleng en Djembrana — van 1.240.000. Wagner en Supan stelden het in 1891 op 800.000, zie hieronder.

2) De Soendaneezen — bewoners van West-Java — plegen afzonderlijk te worden opgegeven; even als de Madoereezen — Madoera en Oost-Java — de Boegineezen (Celebes) de Timoreezen, enz. Voor de Amboneezen, zie bl. 26.

1) Bij de Regeering bestaat het voornemen om in de bevolkingstabellen, na afloop der opneming van 1895, de mannen en vrouwen te doen splitsen in volwassenen en kinderen, even als dat vóór 1873 gebruikelijk was. Zie K. V. 1893 pag. 1.

Dat die vermeerdering, welke ontegenzeggelijk in deze eeuw zeer sterk is geweest, vooral in de onder ons rechtstreeksch bestuur staande van oorlogen en onlusten vrij gebleven landschappen, niet onvoorwaardelijk als bewijs van welvaart mag worden aangenomen, heeft de hoogleeraar Veth reeds betoogd in het hoogst belangrijk hoofdstuk van het werk Java I (pag. 260—82): Bevolking-Statistiek. Als hoofdoorzaak van de verbazende progressie in het bevolkingscijfer van Java van 1830 tot 1870 beschouwt hij het cultuurstelsel en het gemeenschappelijk landbezit, dat, door de toepassing van het eerste overal ingevoerd, geleid heeft tot voortdurende verdeeling en versnippering van den bouwgrond, een van de feiten, die het in 1867 gehouden „Onderzoek naar de rechten van den inlander op den grond" met al zijne nadeelige gevolgen tot klaarheid heeft gebracht.

De ongunstige gevolgen van die versnippering voor den maatschappelijken toestand in het algemeen, zijn uiteengezet door den heer H. E. B. Schmalhausen in zijn geschrift: De overbevolking op Java, Soerabaja 1889.

De door bijhouding na de laatste opneming verkregen bevolkingscijfers van 1891 en 1892 geven in die twee jaren slechts een vooruitgang aan van 1,5 %, hetgeen zeker in de eerste plaats moet worden toegeschreven aan de ziekten, welke in die jaren, vooral in zes residentiën, hebben geheerscht.

Zooals hierboven is gezegd, bleek bij de eerste algemeene opneming van het zielental en den veestapel in 1880, dat in de tien gewesten, waar statistieke bureaux met speciale Europeesche en Inlandsche ambtenaren gevestigd waren, de aangifte van mutatiën onder de bevolking met groote nauwkeurigheid plaats had; een in 1869 gearresteerd desa-register, — waarvoor de regeering de gedrukten verstrekte, — gaf de gelegenheid tot inschrijving door de desa-schrijvers van de geboorten, sterfgevallen, huwelijken en echtscheidingen met de namen der personen; en beoogde dus de eindelijke toepassing van het reeds door Raffles gegeven voorschrift tot aanhouding van bevolkingsregisters bij het Reglement van 11 Februari 1814 (Zie S. Van Deventer, Bijdragen enz. I, pag. 125).

Bij de opheffing van die bureaux moest de bijhouding van die desa-registers als algemeene maatregel losgelaten worden; alleen werd de gelegenheid gegeven tot schriftelijke aangifte van de mutatiën — die elders als van ouds mondeling bleef geschieden — volgens een bij het aangehaald Ind. Stbld 1880 n°. 81 vastgesteld model.

Vele goed geïnstrueerde desa-schrijvers zijn echter blijven voortgaan met het bijhouden der oude registers, die zij meebrengen op de rapportdagen bij het districts- of onderdistrictshoofd, om die te laten nazien door die ambtenaren. De districtshoofden moeten van het getal en den aard der mutatiën steeds aanteekening houden in hunne registers, en maandelijks een extract daarvan aan den controleur doen toekomen. De auteur van het artikel in de Ind. Gids 1892 pag. 1171—96 „Over de wenschelijkheid van voorbereidende maatregelen tot invoering van een burgerlijken stand voor Inlanders op Java en Madoera," die daarbij het ontwerp geeft van eene verordening, vermeldt de bijzonderheid, dat vele schrijvers gewoon zijn bij het opteekenen van de geboorten, sterfgevallen, huwelijken en echtscheidingen den datum, waarop het feit had plaats gevonden, in te vullen. Een begin derhalve van aanleg van registers voor den burgerlijken stand. Zie STAND (BURGERLIJKEN).

In de Koloniale Verslagen worden telken jare onder Bijlage A in tabellen opgegeven het aantal geboorte- en sterfgevallen van de Inlanders en vreemde Oosterlingen, residentiesgewijs, zoomede het aantal geboorten, sterfgevallen, huwelijken, en echtscheidingen van Europeanen [1]).

In de Bijlage A van de verslagen wordt ook geregeld een overzicht gegeven van het aantal Christen-inlanders in den archipel.

Het bedroeg ultimo 1892 op Java: 16,507, op de Buitenbezittingen 264,312, waarvan in het gouvernement van Sumatra's Westkust 25,661; elders op Sumatra, Banka en Billiton verspreid: 82; op Borneo: 1268; in het Gouvernement van Celebes, de Minahasa en Gorontalo 136.555 [2]); in de residentie Ternate: 622; in de residentie Amboina: 64.213; op Timor en onderhoorige eilanden: 35.906 — hierboven reeds vermeld als het eenige bevolkingscijfer dat voor die eilanden kan worden opgegeven — eindelijk nog op het eiland Bali: 5.

Op Java en Madoera waren ultimo 1892 in 't geheel 223, op de Buitenbezittingen 576 Chineezen en andere vreemde Oosterlingen, die den Christelijken godsdienst hadden aangenomen: de meesten werden aangetroffen op Bangka, Billiton en in de Wester-afdeeling van Borneo, respectievelijk 121, 119 en 161 mannen en vrouwen.

Met uitzondering van de Christen-Inlanders en de Badoej in Bantam, belijden de inlanders op Java en Madoera den Mohammedaanschen Godsdienst. Op de Buitenbezittingen zijn alle kustbewoners Mohammedanen, in de binnenlanden worden nog vele heidenen aangetroffen, en het is juist onder dezen, met name de Bataks op Sumatra, de Dajaks op Borneo en de Alfoeren op Celebes en de onderhoorige eilanden, en op die welke behooren tot de residentiën Amboina en Timor, dat de predikers van het Christendom de meeste bekeerlingen hebben gewonnen.

Op Bali en Lombok worden nog een groot aantal belijders van den Hindoeschen godsdienst gevonden: op Bali is het aantal Mohammedanen gering, maar op Lombok hebben zij verre de meerderheid.

Alle opgaven van de bevolking in de koloniale verslagen hebben betrekking op het voorlaatste jaar: de bevolkingscijfers van het voorgaande jaar worden door de plaatselijke ambtenaren in de eerste zes maanden van het volgende in tabellen gerangschikt en naar Batavia opgezonden, waar zij in de tweede helft van dat jaar ter Algemeene Secretarie aan een nauwkeurig onderzoek worden onderworpen, 't welk in den regel niet

---

1) Afzonderlijk worden vermeld de gemengde huwelijken, d.z. die gesloten tusschen Europeanen of met dezen gelijkgestelden met Inlanders en met dezen gelijkgestelden. De Jaarcijfers der Koloniën geven overzichten van den loop der Europeesche bevolking over een aantal jaren, en van de sterfte naar den leeftijd.

2) Van de Inlandsche Christenen op de Sangi- en Talaoer-eilanden was alleen het aantal lidmaten bekend, dat 3653 bedroeg. Zie K. V. 1893, Bijl. C. C.

geëindigd is in het begin van het volgend jaar, zoodat in den dan verschijnenden Regeeringsalmanak van Ned. Indië dikwerf cijfers worden opgenomen, die later blijken nog verbetering te behoeven; de Bijlagen van het in dat jaar in de maand September in Nederland uitkomende verslag, die ook nog hier te lande zijn nagezien, bevatten de meest betrouwbare cijfers.

Van de cijfers in die Bijlagen heeft de Heer T. M. Jaeger gebruikt gemaakt voor zijne Graphische statistiek voor Java en Madoera, uitgegeven bij gelegenheid van de Internationale Tentoonstelling van 1888. (Zie Catalogus van die Tentoonstelling II pag. 1).

Op zijne in 1892 gepubliceerde kaart van den Ned. Indischen Archipel, met uitvoerige toelichting, gaf de hoogleeraar Dr. C. M. Kan aan den voet een Algemeen statistisch overzicht over de iaren 1880/89 van 1° den loop der bevolking in hare bestanddeelen, 2° de ontginning van gronden en de vermeerdering van den veestapel; 3° de toe- of afneming van handel en scheepvaart.

Een tweede blad bevat een aantal kaarten op beperkte schaal met graphische voorstellingen, waarvan hier alleen vermeld worden: een van de afstamming, de samenstelling en de dichtheid der bevolking van Ned. Indië; een van de dichtheid en de samenstelling der bevolking op Java, en een van den veestapel op Java, alles in het jaar 1889.

In de toelichting vindt men op pag. 67, de redenen opgegeven, waarom de hoogleeraar meende van de weinig betrouwbare cijfers van de Buitenbezittingen toch gebruik te mogen maken voor dichtheidsberekeningen. In een bijvoegsel van de toelichting zijn opgenomen de cijfers van de oppervlakte en de dichtheid van de bevolking volgens de Regeeringsverslagen, en daarneven volgens Wagner en Supan's Bevölkerung der Erde (Petermann's Mittheilungen, Ergänz. Heft n° 101).

Op de groote kaart van den heer Kan vindt men ook vermeld de namen van de rassen en stammen, die den Archipel bewonen; hiervoor kon ook partij worden getrokken van de taalkaarten, ontworpen door den Adviseur honorair voor inlandsche zaken, den Heer K. F. Holle, van Sumatra, den Riouw- en Lingga Archipel, en de kleine Soenda-eilanden, die als Bijlagen gevoegd zijn bij de Kol. Verslagen van 1887, 1889 en 1893.

Deze taalkaarten zijn, even als de overige kaarten, welke sedert 1878 bij de Kol. Verslagen zijn gevoegd — allen vermeld achter de beschrijving der Bijlagen van het Kol. Verslag van 1891 —, vervaardigd op het Topographisch bureau te Batavia. Onder die kaarten verdienen hier in het bijzonder te worden vermeld die, welke gevoegd zijn bij het Kol. verslag van 1892, insgelijks ontworpen door den heer Holle, en als graphische voorstellingen behoorende bij het onder Bijl. B. in dat Verslag opgenomen overzicht, districtsgewijs van de oppervlakte, den in gebruik genomen grond, en het zielental der bevolking van Java en Madoera in 1861. N° I van die graphische voorstellingen toont aan de dichtheid der bevolking van elk district met vermelding van het cijfer [1]), N° II hoeveel percent van den grond in elk district in gebruik was genomen; N° III de verhouding van zielental en ontgonnen grond, residentiesgewijze.

Een overzicht residenties-gewijze van het zielental, den veestapel, de voor geregelde cultuur ontgonnen gronden, den geschatten padi-oogst en de padi-prijzen van 1878/87, gevolgd door een tweede, waarin de in die jaren geheven sommen aan landrente, bedrijfsbelasting en — sedert 1882 — aan hoofdgeld, zijn opgenomen, is te vinden in Bijlage A[1] van het Kol. Verslag van 1889. Verschaffen deze overzichten gegevens ter beoordeeling van den economischen toestand der bevolking, voor zoover zich die uit cijfers laat opmaken, het Verslag van 1892 geeft tevens in Bijlage C. algemeene zakelijke overzichten van elk gewest op Java en van Madoera, en van vijf gewesten van de Buitenbezittingen; die van de overige Buitenbezittingen zijn te vinden in Bijl. FFF van het Kol. Verslag van 1891 en Bijl. B. van dat van 1893 [1]).

In de tabellen III en IV die in de Bijlagen A van alle Koloniale Verslagen worden aangetroffen, zijn de Europeanen, Inlanders en vreemde Oosterlingen gerangschikt naar de door hen uitgeoefende beroepen en bedrijven, met uitzondering van de militairen. Volgens deze tabellen behoort het grootste getal Europeanen tot de ambtenaren en personen die als notaris, geneeskundige enz. van gouvernementswege zijn benoemd of toegelaten; voorts gewezen landsdienaren; dan volgen de landbouwindustrieelen met het personeel werkzaam op hunne ondernemingen: tot deze categorie behooren ook de eigenaren van particuliere landerijen, die, evenals de erfpachters en huurders van gouvernements-gronden en van de landbouwondernemers, die overeenkomsten sluiten met de bevolking voor de teelt van producten, met name vermeld worden in tabellen, te vinden in den Regeeringsalmanak van Ned.-Indië.

Daarna komen de handelaren met hunne geëmploieerden, en eindelijk de nijverheidsondernemers en zij, die ambachten voor eigen rekening uitoefenen. Onder de laatsten, met name de kleer- en schoenmakers vindt men enkele, onder de handelaren zeer vele vreemdelingen.

In de tabellen van beroepen en bedrijven der vreemde Oosterlingen zijn de hoofden, die bij de Chineezen de namen van kapitein en luitenant voeren, het eerst vermeld; vervolgens de hoofden van de wijken of onderdeelen er van, enkele door het gouvernement erkende geestelijken, hadji's [2]), onderwijzers en dokters.

De meeste vreemde Oosterlingen, bijna alle Arabieren behooren tot de klasse der handelaren, voorts zijn het ambachts- en handwerkslieden, waarbij in het bijzonder vermelding verdienen de blauwververs in Batavia en Rembang, de meubelmakers in Semarang en Soerabaja, allen Chi-

1) De uitersten van dichtheid leveren de residentiën Bagelèn met 3961 en Besoeki met 661, waaronder Banjoewangi met 222 zielen per 1000 hectaren. Het minstbevolkte district is Tjibalioeng (Bantam) met 55, het dichtstbevolkte dat van de hoofdplaats Djociakarta met 31.757 zielen per 1000 hectaren.

1) Met uitzondering van dat van Sumatra's Westkust.

2) In 1892 waren er in Ned.-Indië onder de Arabieren en andere overwallers 166 hadji's, onder de Chineezen 3, waaruit blijkt dat de Islam ook onder hen proselieten blijft maken.

neezen. In de residentiën Batavia en Soerabaja, vooral in eerstgenoemde, zijn vele Chineezen eigenaren van particuliere landerijen en deze oefenen als zoodanig of als opgezetenen van die landen het landbouwbedrijf uit; in Soerabaja zijn enkele Arabieren landeigenaren. Ook onder de erfpachters treft men hier en daar Chineezen aan, die meestal inlandsche gewassen telen; zeer velen zijn eigenaars van suikerfabrieken, waarvoor het riet op gronden van de bevolking wordt geteeld. Ook onder de contractanten met het gouvernement voor het leegkappen van boschperceelen zijn een tiental Chineezen. In de Preanger Regentschappen zijn een groot aantal Chineezen, die als rijstpelmolenaars een bestaan hebben.

Op de Oostkust van Sumatra zijn op vele tabaksondernemingen aldaar zeer vele Chineesche koelies: in 1892 waren er ruim 43.000 [1]).

In de residentie Riouw vindt men zeer vele Chineezen, die zich bezighouden met cultures, hoofdzakelijk van gambir en peper. Ook op het eiland Banka en in de residentie Palembang wordt door eenige honderden Chineezen cultuur gedreven, waaronder die van gambir.

Dit geschiedt ook in de Westerafdeeling van Borneo, waar het meerendeel den natten rijstbouw beoefent en daarin het voorbeeld geeft aan de Dajaksche bevolking.

Hoofdzakelijk in Montrado vinden velen hun bestaan als goudwasschers; in de residentie Riouw met de exploitatie van tinmijnen, die op Banka en Billiton door duizenden hunner worden ontgonnen als arbeiders onder Europeesche administrateurs.

Op de Oostkust van Sumatra en in Riouw en onderhoorigheden oefenen vele Chineezen het visschersbedrijf uit. Men vindt in eerstgenoemd gewest ook vele Chineesche karrevoerders, zeer vele handwerkslieden, ook goud- en wapensmeden. Overal in den archipel zijn zij pachters van het opium en andere middelen, met een uitgebreid Chineesch en Inlandsch personeel, dat op Java vooral talrijk is. De aannemers van transporten zijn ook voor het meerendeel Chineezen.

Wat de Inlanders betreft, in de tabellen worden natuurlijk het eerst vermeld de ambtelijke personen, die tot den aanzienlijken stand behooren — de Vorsten en hunne familieleden zijn in deze tabellen niet opgenomen — daarna volgen de hoofden van desa's of kampong's, de aangestelde of erkende geestelijken, de hadji's [2]) en de onderwijzers.

Uit die tabellen blijkt voorts het bekende feit, dat het landbouwbedrijf het hoofdmiddel van bestaan is van de Inlandsche bevolking. Het aantal personen, die een ambacht uitoefenen, schoon veel geringer, is nochtans sterk toenemende; dan volgen de handeldrijvenden, meestal op hoofdplaatsen gevestigd. Afzonderlijk zijn vermeld: de eigenaren van vischvijvers, in de meeste gewesten van Java, ook op Madoera, en zeer talrijk op Sumatra's Westkust; daarna de visschers met vaartuigen meerendeels aan het strand der zee, de veefokkers en handelaren in vee; de laatsten werden vooral aangetroffen in Batavia, Bagelèn, en vooral op Madoera en Sumatra's Westkust, waar ook, evenals in Palembang en overal op Java, vele karrevoerders worden gevonden; voorts goud- en wapensmeden van krissen en krisscheeden, zoomede blauwververs, evenals de wajangvertooners en bespelers van muziekinstrumenten, van ouds op Java bestaande bedrijven.

In het bijzonder verdienen vermelding de goud- en zilversmeden in Rembang en Soerabaja, die jaarlijks op hun ambacht, meestal in den Oosthoek, eenige maanden reizen.

In Soerakarta vindt men een kampong geheel bewoond door gamelanmakers, en een andere door ijzergieters. Dat de beoefenaars eener industrie gezamenlijk één kampong bewonen, komt algemeen op Java voor, ook in Soerabaja, niet alleen op de hoofdplaats maar ook in het binnenland: men vindt er kampongs met meubelmakers, pottenbakkers, leerlooiers, — die wedijveren met Europeesche vakgenooten, — geelkopergieters en bewerkers van schildpad en paarlemoer. Het is bekend welke voortreffelijke Javaansche werklieden gevormd worden aan den constructiewinkel aldaar. Houtsnijwerkers vindt men in Japara, in Djokjakarta en op Bali.

Ten slotte worde nog vermeld de bijzondere rubriek voor huisbedienden in de tabellen III en IV.

Zoutmakers worden op Java alleen aangetroffen in Semarang (Grobogan), een klein getal in Djokjakarta, en voorts op Madoera, waar de aanleg van zoutpannen aan de kust een hoofdbedrijf der bevolking uitmaakt, ten behoeve van het gouvernementsmonopolie. Op de Buitenbezittingen bestaat het zoutmaken als industrie alleen op Sumatra's Westkust op kleine schaal, voorts op Celebes en Amboina.

De overbevolking op Java heeft ten gevolge, dat velen naar elders gaan om een bestaan te zoeken, allereerst op Java zelf, waar zelfs gezeten lieden in dicht bevolkte streken plegen te verhuizen of te drosschen, zooals het volk het uitdrukt (minggat); voorts naar de Buitenbezittingen, waar men zeer velen vindt als koelies op ondernemingen op Sumatra's Oostkust; ook treft men Javaansche immigranten aan op Sumatra's Westkust, in Bengkoelen, de Lampongsche districten, Palembang, het landschap Indragiri, desgelijks op Borneo, in de Minahasa, op de eilanden Batjan, Ceram en Banda, en ook in de Strait-Settlements, op het schiereiland Malakka, en zelfs in Siam. Aanwerving van koelies had op Java plaats naar Australië (Queensland), Engelsch Borneo, Kaiser Wilhelmsland (Nieuw-Guinea) en laatstelijk naar Suriname.

Men treft ook in Palembang en de Zuid- en Oosterafdeeling van Borneo zeer groote volkplantingen aan van Javanen, kleinere op Amboina en Bali, die al van vroeger eeuwen dagteekenen. Vermelding verdienen ook als zoodanig de vestigingen der Boegineezen overal in den Archipel, dien zij als handelaars met hunne vaartuigen doorkruisen, terwijl zij, evenals de Javanen, hun bijzonderen volksaard in den vreemde bewaren: zoo vindt men ook kleine koloniën van Makasaren in Besoeki en op Amboina.

Als bronnen voor bevolkingscijfers en bevolkingsstatistiek van den Indischen archipel moeten

1) Volgens K. V. 1893 pag. 12 en 248, zijn er in 1892: 910 koelies naar China teruggekeerd, die naar schatting 78.750 dollars hadden bespaard.

2) In 1892 op Java 54.943, dus één op de 441 zielen, op de Buitenbezittingen 27.961.

genoemd worden in de eerste plaats de Bijlagen van de Koloniale Verslagen en de Regeeringsalmanakken van Ned. Indie, waaruit de cijfers vroeger werden overgenomen in het Staat- en Staathuishoudkundig Jaarboekje van de Vereeniging van Statistiek, en, sints de oprichting van het Statistisch Instituut in Amsterdam, in de door dat Instituut gepubliceerde Jaarcijfers van de koloniën, welke sedert 1892 worden uitgegeven door de daarna van Rijkswege benoemde centrale commissie voor de Statistiek.

In den IIden jaargang van het Tijdschrift van Ned. Indië vindt men opgaven van verschillende volkstellingen op Java sedert 1755. In den jaargang van 1845 verschenen bevolkingsstaten van de residentie Bantam en daarop in de jaargangen 1846 tot 1850 een reeks van opstellen van Dr. P. Bleeker over de bevolkingsstatistiek, waaronder Bijdragen tot de statistiek der bevolking van Java in den jaargang 1847, waarbij niet alleen de Inlandsche maar ook de Europeesche, Chineesche, Arabische en Maleische bevolking in hare verhouding tusschen de geslachten en leeftijden behandeld werd.

Dr. Bleeker schreef: Over de waarde van een nauwkeurige statistieke kennis der bevolking van Java (T. N. I. 1850 I, 265), hij gaf een: Staat der jaarlijksche procentsgewijze toename der bevolking in elk van de residentiën van Java van 1832/59. (Id. 1863, I. 196) en: Cijfers aantoonende de dichtheid van die bevolking (1863, II. 226); voorts: Iets over de verhouding der geslachten onder de Javanen op verschillende tijdstippen (Id. 1869, II. 364). zooals ook de hoogleeraar Veth (op. cit. pag. 276) heeft geconstateerd, is het feit van het overwicht in getal van de vrouwen boven de mannen op Java en Madoera bewezen, ook door de latere opnemingen; volgens die van 1880 waren er toen 4 à 5%, volgens die van 1890: 5 à 6% meer vrouwen. Van de hand van Dr. Bleeker verschenen nog: Nieuwe bijdragen tot de kennis der bevolkings-statistiek van Java, met beredeneerd overzicht van de dichtheid der bevolking, residentie voor residentie, en aanwijzing der vermeerdering in elk district van 1845 tot 1867 in de Bijdragen van T. L. en V. van het Kon. Instituut IIIde Volgreeks, Dl. IV (1869). In het IIde hoofdstuk van de Nieuwe reeks Aanteekeningen I heeft de heer E. de Waal de bevolkingscijfers van Ned.-Indië behandeld. In Petermann's Mittheilungen zijn de bevolkingscijfers van Ned. Indië herhaaldelijk opgenomen en aan critiek onderworpen.

In 1861 verscheen het door den Heer T. J. Willer uitgebrachte rapport als lid van de Rijkscommissie voor Statistiek over de „Volkstelling in Ned.-Indië", 's Hage, Nijhoff en bij denzelfden uitgever in 1863 het mede daarover handelende „Tweede verslag van de werkzaamheden der Rijkscommissie voor Statistiek". Het onderwerp is ook ter sprake gebracht in het artikel: „Hoe de bevolkingscijfers van de Inlanders op Java en Madoera worden verzameld" van Mr. W. B. Bergsma „Tijds. Aard. Gen. IIe Serie deel IX (1892), en in Mr. N. P. Van den Berg's „Java's bevolking en Java's bebouwing, in den Economist, Januari 1894.

Eene beschrijving van de wijze waarop de vijfjaarlijksche opnemingen plaats vinden, gaf Mr. W. B. Bergsma in het „Staatk. en Staath. Jaarboekje 1880" en in den „Catalogus der Intern. Tentoonstelling" van 1883 onder het hoofd „Bevolkingsstatistiek.

Deze is in de „Indische Gids" herhaaldelijk aan critiek onderworpen, o. a. in de rede van den hoofdredacteur C. E. van Kesteren: „Een en ander over de welvaart der inlandsche bevolking en de toekomst der Europ. landbouwnijverheid," (1885 pag. 551) 't geen aanleiding gaf tot een artikel, „welke waarde aan de bevolkingscijfers kan worden toegekend" van Mr. W. B. Bergsma (Id. pag. 860) en repliek van eerstgenoemde: „de onwaarde van een groot deel der Ind. bevolkingstatistiek" (pag. 967). De jaarcijfers in de „Bijdragen van het Statistisch Instituut" werden beoordeeld in het artikel van den heer van Kesteren: „Een subsidie voor het uitgeven van Statistische overzichten betreffende Ned. Indië (1889 pag. 2187). In den jaargang van 1891 pag. 2017 en 1892 pag. 453, vindt men het ongunstig oordeel, dat in „Petermann's Mittheilungen" hierboven vermeld, zoomede in het „Tijdschr. Aardr. Gen." 1892 door Prof. Wagner is uitgebracht over het niet verbeteren van erkend foutieve areaal-cijfers, en het niet vergelijken van areaal met zielental.

De cijfers van den veestapel op Java zijn behandeld door den heer Van Kesteren „Ind. Gids" 1880 I. pag. 844 en II pag. 21. Mr. W. B. B.

BEURS (BATAVIASCHE). Na de onrustige jaren, die aan de herstelling van het Nederlandsch gezag in den archipel voorafgingen, brak voor den handel een tijdperk van vroeger niet gekenden bloei en levendigheid aan, dat voornamelijk aan Batavia ten goede kwam, en naarmate het verkeer daar ter plaatse zich meer en meer uitbreidde (het getal handelshuizen, dat in 1816 niet meer dan 10 bedroeg, was vijf jaren later reeds tot 16 gestegen) begon het gemis van eene gelegenheid ter bespreking van de gemeenschappelijke belangen des handels en ter bespoedigde afdoening van zaken dringender gevoeld te worden. De oprichting van een beurs scheen daarom wenschelijk; en dank zij den loffelijken geest der kooplieden, die voor dat doel een bedrag van ruim 5000 spaansche matten bijeenbrachten, kwam de gewenschte gelegenheid spoedig tot stand. Door hunne zorgen werd op een voor dat doel door de Regeering kosteloos afgestaan terrein aan de Groote Rivier bij den ingang van het Chineesche kamp een eenvoudig maar geschikt gebouw opgericht, waarin op den 8 September 1818, na vooraf bekomen toestemming van de Regeering, de eerste bijeenkomst van de Bataviasche kooplieden plaats vond, onder het lossen van een saluut van alle ter reede liggende Nederlandsche schepen (Mr. P. Myer, Kronyk van Nederl. Indië: Tijdschrift voor N. I., 3e jaargang II, bl. 387). De beurs stond onder directie van eene commissie van vijf kooplieden, welk college zoowel tegenover de Regeering als den handel vertegenwoordigend optrad, en als zoodanig ook door haar erkend werd, totdat in den loop van 1827 onder het bestuur van den Comm. Generaal Du Bus de Gisignies, wegens een in zijn oog ongepast beklag over den toestand van het muntwezen, moeilijkheden ter zake ontstonden, die echter spoedig weder werden uit den weg geruimd.

De belangstelling van den handel in de ten zijnen gerieve opgerichte beurs schijnt gaandeweg te zijn verflauwd. Volgens een schets van het

handelsverkeer aan de Kali-besar te Batavia, opgenomen in het Bijblad van de Economist van 1862, bl. 153, werd van het beursgebouw toenmaals reeds sedert lang geen gebruik meer gemaakt, en weinige jaren later werd het dan ook voor afbraak verkocht. Ter plaatse waar het eenmaal stond vindt men thans het réservoir van een artesische put, die voor de omwonenden nuttiger is dan de beurs voor de handeldrijvende gemeente ooit schijnt geweest te zijn.

BEZIT. (COMMUNAAL EN ERFELIJK INDIVIDUEEL) Zie GROND. RECHTEN OP DEN

BEZOAR-KALKSTEENEN en **BEZOAR-BALLEN.** (Zie AAP). De Bezoar- of maag-steenen komen niet slech s voor in de magen van sommige apen, doch worden ook in die van andere zoogdieren aangetroffen en dienen als amuletten.

BHRINGA. — AVES, PASSERIFORMES, PASSERES, *Dicruridae*. Zie KOEAJANG.

BI. N. G. 4 R. Zie SAGOE.

BIA. Boer. Zie SAGOE.

BIADJOE'S. Bekende Dajak-stam, de Zuiderafdeeling van Borneo bewonende. Zie DAJAKS.

BIA-KODOK. Naam voor de Gapende Komschelp of Kikkerschelp, *Chama coaxans*, uit de Molukken, die een kwakenden toon geeft bij het openen der schelpen in het slijk.

BIANG-KAPOOR. Zie MAS-KAPOR.

BIANG-KAPOOR. Zie BRESSI.

BIAWAK. Zie BIEJAWAKH en WARAAN.

BIBALANG. Zie WALANG.

BIBILATOE. Zie KETOENGGENG.

BIBIRIK. Zie BERI-BERI.

BIBIR TEBEL (IKAN). Zie GIGI DJARAN (IKAN).

BIBIT. Eigenlijk zaad, zaailingen, maar wordt ook in uitgebreider zin gebezigd, b. v. in bibit teboe, wat afgesneden gedeelten van den suikerrietstok zijn, waarin de oogen zlch bevinden, waaruit de nieuwe uitspruitsels voortkomen. BIBITAN zijn pépinieres, zaadbeddingen, b. v. van padie, koffie, enz.

BIBOS. MAMMALIA, RUMINANTIA, *Bovidae*. Zie BANTENG.

BICKMORE (ALBERT SMITH). Amerikaansch natuurkundige, geb. 1 Maart 1839 te St. George (Maine), gradueerde te Dartmouth in 1860, en studeerde onder Agassiz aan de Lawrence scientific school; van 1865—69 was hij op reis; hij bezocht toen ook den Indischen archipel, met het doel, de schelpen door Rumphius beschreven, opnieuw te verzamelen. Van die reis gaf hij eene beschrijving in: Travels i. t. East Indian archipelago, London 1868 (in het Ned. vertaald door De Hollander: Reizen in den O.-I. archipel 1873). Na zijne terugkomst werd hij in 1870 professor in de nat. historie aan de Madison University te Hamilton (New York); later belast met het beheer over het museum van Nat. historie te New York en in 1885 curator van het Ethnol. Departement van dat museum.

BIDAR. Riviervaartuigen, in Palembang en andere gedeelten van Sumatra in gebruik voor het transport tusschen plaatsen in hetzelfde stroomgebied gelegen. Zie VAARTUIGEN.

BIDARA. MAL., MAK. en BOEG.; WIDARA, JAV. en SOEND.

Zizyphus Jujuba Lam., Fam. *Rhamnaceae*. Meestal gedoornde kleine boom in tropisch Azië, wild en gekweekt voorkomend. De stam levert een sterk bouwhout; de flauwe vruchten worden gebruikt bij borstaandoeningen. Nog verschillende andere planten worden plaatselijk met den naam bidara aangeduid.

BIDARA LAOET. MAL.; WIDARA LAOET, SOEND.

Eurycoma longifolia Jack, Fam. *Simarubaceae*. Boom van Sumatra, Borneo, Billiton, ook op Malakka en de Philippijnsche eilanden voorkomend, met lange gevinde bladeren en eindelingsche pluimen. Het bittere witte en harde hout is een adstringeerend middel, dat veelvuldig gebruikt wordt tegen indische spruw, diarrhee en algemeene ingewandsziekten en daartoe op Java veel wordt ingevoerd. Ook het zeer giftige Strychnos-hout is vroeger onder denzelfden naam verhandeld. Zie KAJOE OELAK.

BIDJAN. MAL. Zie WIDJÈN.

BIDJEN. BAT. MAL. Zie WIDJÈN.

BIDJI MAKASSAR. MAL.; KANDOENG PEUTJANG, SOEND.; TAMBARA MARITJA, MAK.

Brucea Sumatrana Roxb., Fam. *Simarubaceae*. In geheel Indië voorkomende heester. De vruchtjes, de Makassaarsche pitjes, hebben groote vermaardheid als middel tegen dysenterie. Zij bevatten eene giftige bittere stof, *brucamarine*.

BIDJI NANGKA (IKAN). Maleische naam op Java en Timor voor soorten van het visschengeslacht *Upeneus*, *Barbeel*-achtigen.

BIDO. Javaansche naam voor *Spilornis bacha*, een Buizerd: bij de Batta's op Sumatra Koeliki.

BIDO-BIDO. TERN. Zie BAKOE en KENDÈKA.

BIDO MARAOE. TERN. Zie SIRIH.

BIDO MASOFO. TERN. Zie SIRIH.

BIË. Zie TANGGO-LIPPO.

BIEI. Naam op de Aroe-eilanden voor een Vliegenvanger, *Piezorhynchus nitidus;* op de Kei-eilanden heet *Piezorhynchus leucurus*, Noerit; op de Aroe-eilanden heet *Piezorhynchus aruensis*, Weitoi en *Arses telescophthalmus*, eene verwante soort, Waimeléba.

BIEJAWAKH. Collectiefnaam bij de Maleiers voor Monitor-soorten, Waranen, Leguanen; bij de Soendanezen op Java Bajawak; bij de eigenlijke Javanen Miejawak en Menjawak; op Rotti en Timor Bajafa, op de eigenlijke Molukken Soa-soa. De Javanen geven hun nog de namen Saliro of Sariro en Kawoek, welke laatste naam ook door de Bandjereezen op Borneo gebruikt wordt, terwijl de Beadjoe-dajakkers hen Pataho noemen; op Amboina Boewa. *Monitor Timoriensis* wordt in West-Timor en op Rotti Bajafa, op Poeloe Samau Balgowa genoemd. Bij de Maleiers op Oost-Sumatra heet *Varanus salvator*, Béawak of Béva. Op West-Sumatra heet hij Biawak, met eene varieteit Biawak-poongor.

BIELOEK. Zie KECHOEBOE.

BIENTAJONG. Naam op Billiton aan een Fregatvogel, *Fregata aquila*, gegeven.

BIHA. BANDJ. Zie BIRAH.

BIJA-BIJA. MAL. Zie ÈTJÈNG.

BIJAH. BAL. Zie BIRAH.

BIJAH-BIJAH. BAL. Zie ÈTJÈNG.

BIJAWAS. MAL. Zie DJAMBOE BIDJI.

BIKAT. Vezelstof op Borneo, beschreven Nat. Tijdschr. N. I. XXIX bl. 428.

BIKEROE. Onderafdeeling van de afdeeling Ooster-districten van het Gouv. van Celebes en ond., bestaande uit de districten West-Boelo-Boelo, Manipi en Toerangan en Manimpahoï; de hoofdplaats is gelijknamig.

BILA. Rivier, ontspringende op den Dolok-Marya, aan de grens van het onafhankelijke Lip-

tong (Bataklanden) en van de afdeeling Toba en Silindoeng van de residentie Tapanoeli, en in z.o.-lijke richting naar het hoogdal van Tanah Hoeroeng stroomende, waar zij de Aëk Hoeroeng opneemt, verder in een nauwe dalkloof, tal van zijrivieren opnemende, tot zij bij Goenoeng Tinggi het zandgebergte doorbreekt en in de vlakte komt, en verder door Opper- en Neder-Bila, afdeeling Laboean Batoe van de residentie O.kust van Sumatra stroomt, waar zij nog als rechter zijrivier de Aëk Koendoer, en als linker zijrivieren de Balamingké en de Soengei Merbaú opneemt, om zich bij haar monding te vereenigen met de Pané-rivier, en gezamenlijk met laatstgenoemde in Straat Malaka uit te wateren. Het landschap Bila, omvattende het benedenstroomgebied van die rivier, was vroeger onderhoorig aan Siak, maar is daarvan in 1884 bij een overeenkomst met den sultan van dat rijk door het gouvernement losgemaakt. (Vgk. SIAK, LABOEAN BATOE en O.KUST VAN SUMATRA).

BILA. Riviertje in Wadjo (Celebes), dat zich in de Minralang (Zie aldaar) of Tjenrana stort, en wel eens als de oorsprong dier rivier is beschouwd (Zie v. Staden ten Brink, Zuid-Celebes bl. 111), doch, zooals Wichmann (T. Aardr. Gen. 2e Ser. VII. bl. 955) opmerkt, ten onrechte.

BILA. MAK. en BOEG. Zie MADJA.

BILA BALANDA. MAK. Zie KAWISTA.

BILAK. MAK. en BOEG. Zie MADJA.

BILLITON of BLITOENG. Een eiland tusschen Banka en Borneo gelegen, op 107° 31½'—108° 18' O.L. en 2° 31½'—3° 16½' Z.B. In het n. wordt het begrensd door de Zuid-Chineesche zee, in het o. door de Karimata-passage, in het z. door de Javazee en in het w. door de Gasparstraten. Het heeft eenigszins de gedaante van een rechthoek en beslaat een oppervlakte van $83\frac{441}{1000}$ □ geogr. mijlen; daarbij komen de naburige eilanden, die samen $4\frac{494}{1000}$ □ geogr. mijlen beslaan, zoodat de geheele oppervlakte dezer assistent-residentie $87\frac{935}{1000}$ □ geogr. mijlen bedraagt. De kusten van het eiland zijn zonder afwisseling en weinig schilderachtig. Bij de aan de w.kust gelegen hoofdplaats beginnende en vandaar noordwaarts gaande, vallen de volgende kapen en baaien te vermelden: Tandjong Pandang ten n. der monding van de Tjeroetjoep-rivier, T. Koeboe, T. Binga, een hooge granietkaap, omringd door een archipel van boven water uitstekende granietklompen, T. Kelajang, de n.w.hoek van het eiland, T. Tinggi, T. Pendaoen, de bocht van Sedjoek, T. Siantoe, de noordelijkste punt van Blitoeng, T. Tjalang of Kelinting, eigenlijk drie punten, de baai van Padang, T. Batoe-Bedil, de Boedingbaai, T. Pating, T. Boeroeng-Mandi, T. Mangar, de oostpunt des eilands, T. Semak, T. Tapoek, T. Batoe-Boenjong, T. Batoe-Hitam, T. Keloempang, de zuidpunt van Blitoeng, T. Risik, de baai van Balok, T. Batoe-Toengkoe, T. Genting, T. Temelan, T. Gemoeh, T. Roe, de westpunt van Blitoeng, een modderkaap, T. Tikar en T. Saban, ten z. der monding van de Tjeroetjoep-rivier. Langs de geheele w.kust strekt zich een zeer smalle, slechts op enkele plaatsen onderbroken strook zandgrond uit; aan de o.kust vindt men een breede zandvlakte, 165 v. km. groot en een aanzienlijk moeras insluitend, dat wemelt van krokodillen; ook langs de westelijke helft der z.kust vindt men een smallen zandgordel. De andere deelen der kust bestaan òf uit afzettingen van zee- en brakwater-modder, de zoogenaamde bakoe, bedekt met een eigenaardige, bijna ondoordringbare boschvegetatie, en die vooral aan de w.-, n.- en z.kust sterk ontwikkeld zijn, òf uit eigenlijke moerassen, waarvan het grootste, met een oppervlakte van 128 v. km., aan de z.o.kust voorkomt en een waar krokodillennest is. Duinvorming ontmoet men nergens, en vaste gesteenten (kwartsiet, schiefer, grauwacke) treden slechts aan enkele punten, vooral aan de o.kust op. Wel 150 eilandjes strekken zich langs de kusten uit, doch alle zijn van geringen omvang en weinig beteekenis. De voornaamste ervan zijn: Kalmöa of Klemöa, voor de monding der Tjeroetjoep, waarop zich sedert 1871 een gouvernements-kolendepôt bevindt; verder zuidwaarts Klemambang; tegenover kaap Roe ligt Mendanau, het grootste van allen, heuvelachtig en bewoond; ten n. ervan ligt het eilandje Batoe Dinding, verder zuidwaarts Selioe. Op de o.kust verdient Selandoe vermelding, nabij de n.kust de kleine granieteilandjes Batoe-Bedil, Batoe-Bisli en Batoe-Pong.

Billiton vormt een golvend heuvelland, waaruit zich talrijke heuvels en bergen verheffen, gedeeltelijk tot gebergten gegroepeerd. Horizontaal, vlak land komt alleen aan de kusten voor. De rivieren en hare vertakkingen zijn nergens diep ingesneden en tusschen de stroomende wateren is het terrein zachtrond gewelfd, waardoor het land over het algemeen een eentonig karakter bezit. De hoogste verheffing van den bodem bevindt zich ongeveer in het midden des eilands, waar het Tadjam-gebergte oprijst, welks beide hoogste toppen (510 M.), Tadjam-Laki en Tadjam-Bini, een spitsen vorm vertoonen en door een nauw zadel verbonden worden. Men kan de verheffingen van Blitoeng in twee soorten onderscheiden, die, welke voorkomen in de devonische vorming en die, welke uit graniet zijn samengesteld. De eerste soort, welke verreweg de overhand heeft, vormt scherpe ruggen en spitse toppen, die der tweede zijn steiler, doch vertoonen afgeronde toppen en ruggen. Men kan de bergen der eerste soort bijna alle samenvatten in vier rijen, waarvan de eerste twee met elkander evenwijdig in z.w.—n.o. richting loopen, de derde rij met de beide vorige een negatieven hoek van 13,5°, de vierde een positieven hoek van 13,5° maakt. De granietbergen komen slechts in de vier hoeken des eilands voor. Tot de eerstgenoemde der vier rijen behoort het Tadjam-gebergte, dat geheel met zwaar bosch bedekt is en waartoe, behalve de twee genoemde toppen, ook nog de Laboe, Batoe-Dinding en Genting behooren. Ten z.w. van dit gebergte liggen twee, slechts door een 400 M. breede vallei van elkander gescheiden gebergten: het Lijang-gebergte met de toppen Lijang (334 M.) en Bantan, en het Aoer-gebergte met de toppen Aoer, Pantjoer en Kabong. In de tweede reeks vallen te vermelden van het z.w. naar het n.o. het Agoeng-gebergte met den Koebing (355 M.) en den Agoeng (379 M.), het Sepang-gebergte met den Sepang en Soendang en het Kelapa-Kampit-gebergte met den gelijknamigen top (215 M.). Ten z. van den Sepang rijst de Badaoe op (270 M.), waarop vijf rivieren ontspringen en de grenzen van drie mijndistricten samenkomen. De derde rij ten n. der beide vorige omvat het Bolong-gebergte met den Bolong (340 M.) en Seroe, en den Kematan-Pandjang (150 M.); de vierde, ten z. der twee eerstgenoemde reeksen, het Mengkaroeng-gebergte (263 M.), den Memba-

wang, het Seroempoet-gebergte en den Seloemar. Van de granietverheffingen noemen wij in het n.w. de Tebalo met drie toppen, waarvan de hoogste 165 M. is, de Kadjang met twee toppen, en de Sekajoe (170 M.); in het n.o. het Boeroeng-Mandi-gebergte, waarin de gelijknamige top 432 M. bereikt; in het z.w. de Baginda (151 M.), welks top uit twee kolossale granietklompen bestaat, door een zadel verbonden, de Beloeroe (355 M.) en de Blitong (125 M.); in het z.o. komen geen verheffingen van beteekenis voor.

Billiton bestaat (evenals Banka) uit graniet, waarschijnlijk afkomstig van een eruptie in het laat-devonische tijdperk. Gelijktijdig treedt een schiefergesteente op, vooral in het midden voorkomende. Het graniet komt echter op vele plaatsen aan de oppervlakte, o. a. aan de kusten; verder in den Boeroeng-Mandi. De granietbergen zijn koepels, de schieferbergen (schiefer, zandsteen met kwarts en kwartsiet bevattende) zijn kegel- of kamvormig. In 't graniet vindt men veldspaat-porfier- en diabaas-gangen, ijzer en tinhoudende kwartsgangen. Verweeringsproducten der oude gesteenten: graniet- en schiefer-lateriet, komen evenals op Banka voor.

Het riviersysteem wordt bepaald door de veronderstelde granieteruptie, aan de vier hoeken van het eiland haar maximum bereikt hebbende. Denkt men zich die vier hoekpunten en het hoogere centrale gebergte, het Tadjam-gebergte met de kegelvormige toppen Tadjam Laki en Tadjam Bini, dan heeft men een goed overzicht van de waterscheidingen.

Het tinerts komt voor in het oude gesteente, verder in het rivierzand. De rijkste tinafzettingen echter onder het alluvium. Ze zijn posttertiair, jonger dan het diluvium (Martin). (Zie TIN).

Geol. bronnen: Dr. Th. Posewitz, die Zinn-Inseln in Indischen Ocean, Budapest 1885 en 1886. Maar vooral: De Groot, Herinneringen aan Blitong etc. met geol. kaart en 4 platen, 's Hage 1887, en de Verslagen der Billiton-Maatschappij. Verder in het Nat. Tijdschr. v. N.-I., Jaarg. III, 133, 355, 387, 392—400. Reptiliën XVI, 261, vischfauna I, 407, 478, III, 87, XIII, 283, XV, 219, XVI, 261, XX, 201, zandsteen v. B. IV, 416.

De waterverdeeling is zeer gelijkmatig. Twee hoofdrivieren ontspringen niet ver van elkander in de streek tusschen het Tadjam-gebergte en den Badaoe en doorsnijden, daar de eene op de w.-, de andere op de o.kust uitmondt, het eiland in zijn geheele breedte. Een derde hoofdrivier ontspringt tusschen de bronnen der beide vorige en mondt uit aan de n.kust, terwijl in dezelfde streek twee rivieren haar oorsprong nemen, die aan de z.kust, in de Balokbaai uitwateren. Als wij aan de w.kust beginnen, vinden wij daar van z. naar n. de volgende rivieren: de Doedat, die slechts dicht bij hare monding voor sampans bevaarbaar is; hetzelfde geldt van de Tebal. De Brang is van meer beteekenis; zij valt in de baai van denzelfden naam. De Tjeroetjoep is de aanzienlijkste rivier van Billiton. Dicht bij hare monding, waarvoor een zandbank ligt, bevindt zich de hoofdplaats van het eiland, waar de rivier bij vloed 4—500 M. breed is; de getijden zijn 11,6 km. ver stroomopwaarts bemerkbaar, voor laadprauwen is zij bevaarbaar tot boven het dorp Tjeroetjoep. Onder hare vele zijrivieren valt vooral de Raja te noemen. De kleine Koeboe watert verder noordwaarts uit. Aan de n.kust: de Sedjoek met de Sinkel, de Padang, de Boeding, de hoofdrivier aan deze kust, voor groote laadbooten bevaarbaar tot de gelijknamige plaats, hoogerop alleen voor sampans, de Pring met hare zijrivier Raja. Aan de o.kust: de Mangar, aan de monding, waarvoor wel is waar een zandbank ligt, 135 M. breed, de Linggang, de hoofdrivier aan de o.kust, met een 150 M. breede monding. Aan de z.kust, de Semboeloe, de Senoensoer, de Pesa, de Balok met hare zijrivier Goemba, die evenals de Pala met Tjeroetjoep, Boeding en Lingang in dezelfde streek ontspringt, de Kemiri en de Membalong, die aan de w.kust in zee valt. Behalve de eerste en de laatstgenoemde dezer rivieren, storten zij alle haar water in de Balakbaai uit. Aan drinkwater is nergens gebrek, want in het binnenland is dat der rivieren uitstekend, en waar deze nabij de kust brakwater hebben, kan men door middel van putten van geringe diepte uitmuntend water verkrijgen.

De gemiddelde temperatuur bedraagt 27½° C. Wat de windrichting betreft, staat Billiton onder den geregelden invloed der moesons. Windhoozen komen er nog al eens voor, daarentegen zijn onweders zeldzaam en worden eigenlijke bliksemstralen bijna nooit waargenomen. De vochtigheid der lucht is aanzienlijk, vandaar dat het sterk dauwt op het eiland. Wat den regenval betreft, bedraagt de gemiddelde jaarlijksche neerslag te Tandjong Pandang 2798, te Dindang 2606, te Boeding 3227 en te Manggar 2534 mm., en het gemiddeld aantal regendagen op deze plaatsen resp. 191, 166, 171 en 157. In den drogen tijd (Juni t/m October) valt er te Tandjong Pandang gemidd. 951 mm. De gezondheidstoestand is er niet bijzonder ongunstig te noemen. De meest voorkomende ziekten, vooral onder de mijnwerkers, zijn beri-beri en koortsen.

Verreweg het grootste deel van Billiton is met bosch bedekt, doch slechts op sommige bergen en heuvels en op eenige andere plekken worden nog zware oorspronkelijke wouden aangetroffen, terwijl de rest met jong hout van hoogstens 20 à 25jarigen leeftijd bedekt is. Waar dit ontbreekt, treft men de ladangs aan, die voorbereid of bebouwd zijn, of wel in het voorafgaande jaar bebouwd zijn geweest. Hierop maken de padangs, groote van hout ontbloote vlakten met een zeer geringen plantengroei, een uitzondering. Men treft ze in het midden des eilands aan, altijd op zandsteen en nooit op graniet. Zij bezitten weinig water en hebben absoluut geen boomgroei, zijn daarentegen ten deele met alang-alang bedekt. De inlander heeft aan hun ontstaan en uitbreiding veel schuld. Overigens vertoont de natuurlijke vegetatie van Billiton een treffende overeenkomst met die van Banka, zoodat wij daarheen verwijzen.

Ook de dierenwereld verschilt slechts weinig van die van Banka. Daartoe behooren: drie soorten van herten, geiten, wilde varkens in menigte, de grijze, langstaartige aap en de zwarte aap, het spookdier, de gewone vleermuis, de vliegende hond (kalong), de vliegende kat (koebing), de muskusrat, de groote huisrat, de stinkende boschkat (moensang) en nog een andere wilde kat, een gladharige schuwe hond, die voor de jacht geschikt is, de groote djelalang, de kleine topei (badjing), het schubdier en aan de kusten de doejong of zeekoe, wier vleesch zeer smakelijk is. Van vogels vindt men er: de huismusch, de beo,

de moerei, een insekteneter, de zwaluw, de bajan, een geelachtig groene parkiet, de kiekendief, de steenuil, een groote uil (boeroeng hantoe), de poejoeh, die veel met den kwartel overeenstemt, vele duivensoorten, boschhoenders, de reiger en vele snip-achtige vogels. Van kruipende dieren: zeeschildpadden, land- en zoetwaterschildpadden, vele krokodillen, de kameleon, de gekko, verschillende hagedissen, een groot aantal slangen, waaronder verscheidene vergiftige soorten en ook de python, die tot 10 M. lang en door de Chineezen gegeten wordt; verder padden, water- en boomkikvorschen. Zoetwater- en zeevisschen, onder de laatste de zeer smakelijke soorten ikan krissie en belanak zijn talrijk. — Ook torren, bijen, wespen, mieren in vele variëteiten, waaronder zeer groote, cicaden, lantaarndragers, duizendpooten, muggen, vliegen en vlinders worden er aangetroffen, alsmede de veenmol, verschillende soorten sprinkhanen, scorpioenen, bloedzuigers, die op vochtige plaatsen voor den mensch zeer lastig kunnen wezen, zeekrabben, garnalen, de inktvisch, eetbare oesters, tripang, schelpdieren (*tridacna gigas*). Ook agar-agar wordt veel gevischt.

De bevolking van Billiton bedroeg op ult. 1893 40.426 zielen. Hiervan komen op de Europeanen 100, Chineezen 11.682, Arabieren 3, andere vreemde Oosterlingen 7, Inlanders 28.634, te verdeelen in 24.700 Orang Darat, 939 vreemde Maleiers en 2995 Orang Sekah. Onder de eerste rubriek is de militaire bezetting, die 63 man sterk was, niet begrepen. De Europeanen zijn gedeeltelijk bestuursambtenaren en gedeeltelijk in dienst der Billiton-Maatschappij, terwijl enkelen van den handel leven. Van de Chineezen vinden ongeveer 9000 hun bestaan als mijnwerkers.

Slechts enkele plekken van Billiton zijn voor landbouw of veeteelt geschikt. De landbouw bestaat dan ook uitsluitend in rijstbouw op ladangs en het teelen daarop van oebi, keledik, maïs, keladi, pisang, teboe, tjabe en enkele andere gewassen. De tuinbouw neemt toe en in de laatste jaren ook de aanplant van peper en cassave voor den uitvoer. Rondom de dorpen plant de bevolking vruchtboomen. Veeteelt bestaat er op het eiland niet, terwijl de nijverheid weinig ontwikkeld is en zich bepaalt tot het vervaardigen van matten, zakken, rijstmandjes en sigarenkokers, het ijzersmeden, tingieten en touwslaan. De Chineezen bezitten enkele steen- en kalkbakkerijen. De vischvangst wordt door velen òf als hoofd- òf als nevenbedrijf uitgeoefend, evenals de jacht op herten en wilde zwijnen. Menigeen vindt een bestaan in het verzamelen van boschproducten, als boomschors, rotan, hars, honig en was. Ook de handel heeft weinig te beteekenen, evenals de scheepvaart. De Billiton-Maatschappij voert alleen tin uit. Verder bestaat de uitvoer uit matten, rotan, meubelhout, damar, was, agar-agar, schildpad, haaivinnen, hertenhoorns, peper, tapioca, schelpen en tinnen voorwerpen. De invoer bestaat voornamelijk uit rijst, olie, zout, tabak, amfioen, katoenen goederen, Chineesche schoenen en vuurwerk, gezouten eieren, staal, ijzer en ijzerwaren, paarden, koeien, geiten, schapen, wijn, bier, boter, kaas en mijngereedschappen. In 1892 werd voor rekening van particulieren ingevoerd voor 743.243 en uitgevoerd voor 216.566 gld.

Voor het burgerlijk bestuur is Billiton in vijf districten verdeeld: Tandjoeng-Pandang, Boeding, Manggar, Linggang en Dindang, wier resp. hoofdplaatsen dezelfde namen dragen. Aan het hoofd van het geheele bestuur staat een assistent-resident, die rechtstreeks onder den Gouverneur-generaal staat. Over de afzonderlijke districten zijn districtshoofden aangesteld, die den titel van ngabehi (ingebej) voeren. Tot de ambtenaren van bestuur zouden ook nog de administrateurs der mijndistricten van de Billiton-Maatschappij kunnen gerekend worden, die op voordracht der Maatschappij aan den Gouverneur-generaal door dezen laatste benoemd en zoo noodig ook weer ontslagen worden. Zij bezitten een geringe politiemacht over de Chineezen, onder verantwoordelijkheid aan den assistent-resident. Voor de rechtspraak ressorteert het eiland onder het rechtsgebied van den Raad van Justitie te Batavia.

Voor het onderwijs zorgt de regeering door twee gouvernements lagere scholen voor inlanders, die in 1891 door 122 leerlingen bezocht werden. Daarnaast bestaan er op de districtshoofdplaatsen lagere scholen voor inlanders, en hebben de Chineezen 7 lagere scholen op het eiland, die evenwel in 1891 samen slechts 74 leerlingen telden.

De geschiedenis van Billiton valt samen met die van Banka (Zie aldaar) en met dit eiland kwam het aan den sultan van Palembang en werd door hem in 1812 aan de Engelschen afgestaan. Toen wij in 1816 Banka weer in bezit namen, werd door Engeland de teruggave van Billiton geweigerd, omdat dit eiland niet uitdrukkelijk werd genoemd in art. 2 der conventie van 1814. Desniettemin besloten wij reeds in 1817 het eiland te bezetten, doch eerst in 1822 werd er een assistent-resident en een militaire bezetting gevestigd. Reeds in 1826 werden beiden weer teruggeroepen, hoewel in het Londen's tractaat van 1824 Engeland van het eiland formeel afstand had gedaan. Slechts een sergeant of korporaal met 8 à 10 soldaten bleven op Billiton achter, terwijl overigens het eiland als een onderhoorigheid van Banka onder het bestuur van diens resident zou staan. Onmiddellijk herleefde de zeeroof en werd tot 1851 ongestraft van hier uit gedreven, totdat in 1852 Billiton met de eilanden beoosten den Lepar-archipel en in de onmiddellijke nabijheid daarvan gelegen van Banka afgescheiden, en tot een zelfstandige assistent-residentie gemaakt werd.

Litteratuur: Herinneringen aan Blitong, door Corn. de Groot, 's Gravenhage 1887, waarin een volledige opgave der litteratuur tot genoemd jaar; Overzicht betreffende den oeconomischen toestand van Blitong door den assistent-resident L. C. De Nijs in het Koloniaal Verslag van 1891.

BILLITON-MAATSCHAPPIJ. Het eiland Billiton bleef langen tijd verlaten, daar het zoo goed als waardeloos werd geacht. Echter werd in 1747 door den Gouv.-Gen. Van Imhoff de aandacht der hooge regeering op dat eiland gevestigd, en werd in 1755 bij het met den sultan van Palembang tot hernieuwing van vroegere verdragen gesloten contract bepaald, dat hij aan de O.-I. Compagnie al het tin, dat de eilanden Banka en Billiton opbrachten, zou leveren, doch omtrent het voorkomen van dat metaal op Billiton wist men niets positiefs. Aan den resident van Palembang De Heere werd toen een onderzoek opgedragen naar de voortbrengselen van dat eiland, maar dat oppervlakkig onderzoek gaf geen zekerheid, en men besloot het eiland te laten voor wat het was, „alzoo het een dor en woest Eyland is" zooals de generale resolutie van het kasteel Batavia van

24 December 1757 luidt. Ook door de Engelschen werd de tinrijkdom van Billiton niet vermoed, en wel omdat de Billitonneezen, die door de Lingganeezen herhaaldelijk gedwongen werden tin voor hen te winnen, het bestaan daarvan voor de vreemde heerschers geheim hielden, uit vrees het ook voor hen te moeten exploiteeren. Echter werd na de weder inbezitneming van Billiton door de Nederlanders in 1822 herhaaldelijk het voorkomen van tin op dat eiland gerapporteerd, maar daarvan werd door de Regeering geen notitie genomen, eensdeels omdat men niet aan den tinrijkdom van dat eiland geloofde, anderdeels om den prijs van het Banka-tin niet te drukken door het opvoeren der productie van dat metaal. Eerst toen in 1850 door Z. K. H. Prins Hendrik der Nederlanden en V. G. Baron Van Tuyll Van Serooskerken concessie werd gevraagd om de tinertsen op Billiton te ontginnen, werd een ernstig mineralogisch onderzoek naar tin op Billiton ingesteld door de Regeering, die er den mijn-ingenieur C. De Groot heenzond, met het gevolg dat bij Gouv. Besluit van 15 Maart 1852 n°. 1 aan de genoemde aanvragers voor den tijd van veertig jaren concessie werd verleend voor het ontginnen van delfstoffen-bevattende en het in cultuur brengen van onbebouwde gronden op het eiland Billiton. Bij Gouv. Besluit van 7 Augustus 1857 n°. 9 werd als mede-concessionnaris voor één vijfde gedeelte erkend de heer J. F. Loudon.

Tot exploitatie dezer concessie werd op 29 September 1860 eene vennootschap onder den naam Billiton-Maatschappij opgericht, op welke vennootschap de Koninklijke goedkeuring werd verleend op 28 October 1860 (Zie St. Ct. van 9 November 1860 n°. 266 en de latere wijzigingen in de statuten gebracht, vermeld in de St. Ct. van 1867 n°. 6, 1869 n°. 31 en 1876 n°. 28). Kapitaal: *f* 5.000.000, verdeeld in 5000 aandeelen van *f* 1000, nl.: *a.* 2500 aandeelen der eerste rubriek, gefourneerd in contanten, aan welke, boven en behalve het dividend, een vaste jaarlijksche uitkeering uit de kas der vennootschap gewaarborgd is; *b.* 2500 aandeelen der tweede rubriek, afgestaan aan de concessionnarissen als gedeeltelijke vergoeding voor den inbreng der concessie.

Het bestuur bestaat uit een directeur, onder toezicht van vijf commissarissen en bijgestaan door een secretaris.

Het krachtens de eerstgemelde Regeeringsbeschikking, onder dagteekening van 23 Maart 1852 gesloten concessie-contract, zooals het op 10 October 1864 werd gewijzigd, zou 15 Maart 1892 vervallen; maar reeds in 1882 werd door den Gouv.-Gen. 's Jacob een nieuw contract met de Maatschappij gesloten, waarbij de concessie op 75 jaar gebracht werd; doch wijl dit contract zonder voorafgaande goedkeuring des Konings was aangegaan, werd het door de Nederlandsche Regeering nietig verklaard. Na veel moeilijkheden werd bepaald, dat het oude contract eerst op ult. April 1892 zou komen te expireeren, nl. ingevolge de met genoemde Maatschappij op 14 Maart 1892 gesloten overeenkomst betreffende een nieuwe concessie voor een tijdvak van 35 jaren, en wel van 1 Mei 1892 tot en met 30 April 1927. Krachtens art. 3 van die overeenkomst, bekrachtigd bij de Wet van 18 Juni 1892 (Ind. Stbl. n°. 182) betaalt de Billiton-Maatschappij jaarlijks aan het Gouvernement vijf achtste gedeelten van het voordeelig saldo, waarmede hare winst- en verlies-rekening wordt afgesloten.

De Billiton-Maatschappij is te 's Gravenhage gevestigd en moet zich in Nederl.-Indië behoorlijk doen vertegenwoordigen. Als vertegenwoordigers kunnen alleen Nederlanders in aanmerking komen. De Regeering kan zoowel in Nederland als in Nederl.-Indië een commissaris en een plaatsvervangend commissaris bij de Maatschappij benoemen, wiens belooning ten laste komt van den lande. De agentuur is opgedragen aan het hoofd-agentschap der Ned.-Indische Handelsbank te Batavia.

Litteratuur: Mijnontginning van Staatswege op Billiton, door G. A. de Lange, 's Gravenhage 1891. — Rost v. Tonningen, Gids 1875 I bl. 330 vlg. — C. de Groot, in Verh. Ind. Gen. 1882 bl. 169 vlg. — J. F. Loudon, Ind. Gids 1883 II bl. 667 vlg. — W. F. Andriessen, de Billitonquestie, Ind. tolk n°. 64, 1890. — R. D. M. Verbeek, Ind. Gids 1892 I bl. 345.

BILLITONNEEZEN. Evenals op Banka wordt de inlandsche bevolking van Billiton verdeeld in Orang Darat en Orang Sekah. Evenmin als op Banka (Zie BANKANEEZEN) vormen de laatsten op Billiton een zuiver ras. Zij bezitten een krachtigen lichaamsbouw, een donkere, zwartachtig bruine huid, geven een onaangename traanlucht van zich af, zijn vermetele zeevaarders, voortreffelijke visschers en krachtige werklieden. Zij zijn erg onzindelijk en schuwen hun element, het water, om zich te reinigen. De mannen dragen het haar kort, de vrouwen lang. Zij zijn groote dieven en aartsleugenaars, spreken een taal, die zij alleen verstaan en die niet geschreven wordt, leven steeds op hunne schepen aan de kust of op de rivieren, doch zijn voor Billiton van groot belang, aangezien zij de sjouwerlieden en matrozen der Billiton-Maatschappij vormen. In 1851 hebben zij zich aan ons gezag onderworpen en van den zeeroof afstand gedaan, zijn daarna ook grootendeels tot den Islam overgegaan, terwijl de overigen heidenen zijn gebleven. In de laatste jaren hebben zij zich voor een klein deel aan den vasten wal gevestigd. De Orang Darat, de oorspronkelijke bewoners, zijn vermoedelijk in overoude tijden als Maleische kolonisten op het eiland gekomen. Maar wanneer zulks plaats had, vanwaar zij kwamen, in hoever zij tot één volkstam behoorden en hoelang zij onvermengd met vreemdelingen bleven, laat zich zelfs niet gissen. Een groot deel der bewoners is afkomstig van Palembang en de verdere O.kust van Sumatra, andere zijn van Banka, den Riouw-archipel, Borneo en elders naar Billiton gekomen, zoodat de bevolking zeer gemengd is en zuivere Billitonneezen niet meer te vinden zijn. De Orang Darat zijn middelmatig tot klein van gestalte, sterk van lichaamsbouw en hebben sterke en sprekende gelaatstrekken. Zij zijn behulpzaam, gastvrij, eerlijk, vlijtig, spaarzaam, goedaardig van karakter. Hunne behoeften zijn gering, vermoeienissen kunnen zij goed doorstaan, van koeliediensten hebben zij een afkeer. Zij betalen geen belasting aan den Staat, moeten daarentegen wel heerendiensten verrichten. Grondbezit is bij hen slechts in zeer beperkten zin bekend. Hun bezitting vormt hun woonhuis en eenig roerend goed. Alle huizen staan op palen en zijn evenals het huisraad eenvoudig. De gewone kleeding van den man bestaat uit een korte, wijde witte broek en daarover een sarong, opgehouden door een

koord, waaraan de parang hangt; om het hoofd draagt hij een hoofddoek. De vrouw draagt veelal een lange sarong en wit baadje, de kinderen loopen doorgaans naakt. Schoeisel draagt niemand dan nu en dan de hoofden. Een zwart buis van laken vormt een weeldekleedingstuk dezer laatste; de gewone stof is katoen. Het huwelijk vormt een gewoontezaak, waarbij de liefde geen rol speelt. Veelwijverij is toegestaan, doch komt zelden voor. Echtscheidingen zijn veelvuldig. Het hoofdvoedsel is rijst, waarbij steeds een weinig keukenzout en Spaansche peper gebruikt worden met een slok water. Bij gebrek aan rijst worden oebi, maïs en sago, alsook aardappelen en kalebassoorten gegeten. Slechts nu en dan komt bij den maaltijd een stukje visch of hertenvleesch. Eigenlijke groenten produceert Billiton niet, vruchten slechts weinig. De zucht tot feestvieren is groot, hoewel het daarbij steeds eenvoudig en kalm toegaat. Hun godsdienst is de Mohammedaansche, waarbij uiterlijk vertoon hoofdzaak is. Het bijgeloof is sterk ontwikkeld en algemeen, vooral dat aan rondzwervende zielen der afgestorvenen en hun invloed op de levenden. Zeer gevreesd is de ook elders in Insulinde bekende pontianak, op Billiton de geest eener zeer schoone, doch kwade vrouw, die in de gedaante van een vogel rondzwerft. De eerbied voor de dooden is nog al groot, waartoe evenwel vrees en zucht tot feestvieren het hunne bijdragen.

BILOE-BILOELOE. Naam op Celebes aan een Kwartel, *Coturnix minima*, gegeven.

BILOEL-ZUID. Vroeger uiterste z.w.lijke post van onze postenlinie in Groot-Atjeh, steunende tegen het gebergte, dat de Atjeh-vallei aan de w.zijde begrenst. Den 15den Mei 1876 door onze troepen bezet, werd die post bij het aannemen van de z.g. geconcentreerde stelling verlaten. (Zie ATJEH).

BILOENGKA. Bandj. Zie TIMOEN.

BIMA en BIMANEEZEN. Rijk, bestaande uit het landschap Bima, in de landstaal genaamd m'Bodjo, dat het oostelijk gedeelte van Soembawa beslaat, en bovendien omvattende het westelijk deel van Flores of Manggaraai en alle eilanden tusschen Soembawa en Flores gelegen. De grens tusschen Bima en het westelijk gelegen Dompo (Dempoe) wordt gerekend van af Doro Dewa aan het noorderstrand op 118°31', tot de monding der rivier Sori Sama aan het zuider zeestrand op 118°34'; de oostelijke grens op Flores is in 1864 vastgesteld van af de rivier Pota in het noorden, langs eene denkbeeldige rechte lijn in z.w. richting naar de monding der rivier Nanga ramo aan het zuiderzeestrand. De oppervlakte van het rijk wordt geschat op ongev. 156 vierk. g. m. waarvan 57 op Soembawa en 84.5 op Flores. Het ressorteert onder het Gouv. van Celebes en ond.; de bevolking werd in 1886 op ongev. 74.000 zielen geschat, van welke ruim 50.000 op Bima, op Flores ruim 22.000 en op de eilanden ongev. 1500. Onder dat getal is niet begrepen de bevolking van het Gouvernementsgebied, ongev. 3000 zielen. Voor geographische bijzonderheden wordt verwezen naar FLORES en SOEMBAWA.

De inheemsche bevolking van Bima heeft groote overeenkomst met die der rijkjes Dompo en Sanggar, maar onderscheidt zich in lichamelijke en zedelijke ontwikkeling van de bewoners van het westelijk gedeelte van Soembawa. Behalve door de taal, onderscheiden zij zich van de laatstgenoemden door eene kleine, gedrongen gestalte, korten dikken hals en breede borst, terwijl zij, in verhouding tot het onderste gedeelte van het lichaam, een lang bovenlijf hebben, vooral de vrouwen, onder wie men in West-Soembawa veel schoonere en blankere individu's aantreft. Mannen en vrouwen van het Bimaneesche dragen broeken, de vrouwen onder de sarong, wat in Soembawa het geval niet is. De huizen van Bima zijn klein en staan slechts eenige voeten van den grond, terwijl zij op West-Soembawa groot en op hooge palen gebouwd zijn. De Bimaneezen worden beschreven als weinig begaafd, vreesachtig en laf en van geringe lichaamskracht en volharding. Zij worden verdeeld in adel, middenstand, slaven en pandelingen. De beide eersten worden weder verdeeld in dari's of gilden, die afzonderlijke verplichtingen hebben. Hunne huizen, op palen ongev. 2 à 3 voet boven den grond gebouwd, bestaan doorgaans uit een open galerij, de verblijfplaats overdag, en een groot binnenvertrek met kookplaats, met rechts eene halve omwanding, die 2 halve vertrekken vormt. De vloer is van bamboe, evenals de omwanding, die somwijlen ook bestaat uit zeer dun gespleten, sierlijk naar de kleuren verdeelde smalle banden van de bladscheden der arèn- en lontarpalmen. Het dak is van alang-alang of van bamboe sirappen; het weinige huisraad (potten, pannen, kopjes en schoteltjes, manden, spin- en weefgereedschappen) staat op eene stelling, die rondom het huis gaat. De ruimte beneden het huis is niet van eene omwanding voorzien; ofschoon het vee daar niet gehuisd maar in afzonderlijke stallen geplaatst wordt, is de grond echter van allerlei onreinheden doortrokken. De rijst wordt bewaard in talrijke kleine schuurtjes, waarvan de stijlen voorzien zijn van ronde, houten platte schijven tegen het inklimmen der ratten. De kleeding van den kleinen man bestaat uit hoofddoek, sarong en korten broek of slendeng, die tot boven de knieën reikt en bij de vrouwen iets korter is. De stof bestaat meestal uit grof katoen, dat of rood en wit, of blauw en wit gestreept is. De meeste vrouwen trekken, als zij uitgaan, een baadje van donkere kleur aan en bedekken het hoofd met een tweede sarong of roode slendeng. De wapenen der Bimaneezen bestaan uit lansen en krissen. Het voornaamste middel van bestaan is de landbouw, vooral van rijst, groene katjang, djagong, uien en kemiri, terwijl ook aanplant van klappers en suikerriet niet onbelangrijk is, en ook wat tabak, indigo, langa en kasoemba geteelt wordt. De aanplant van koffie is nog onbeduidend. De veestapel is èn op Bima èn op Flores van groote beteekenis. De Bimaneesche paarden, waarvan er jaarlijks van 1000 tot 1500 stuks worden uitgevoerd, zijn bekend. (Zie PAARD). Voorts worden er geiten en karbouwen in grooten getale geteeld; de laatsten zijn echter klein en weinig gewild als ploeg- en trekvee. De geiten hebben zeer lange haren, die tot op den grond hangen en de pooten geheel bedekken; daarvan worden de banranga's gemaakt, die tot versiering van lansen dienen. Verscheurende dieren worden op Bima niet aangetroffen: het talrijke wild verschaft menigeen een middel van bestaan, doch de visscherij is van weinig beteekenis, evenals de nijverheid, die zich bepaalt tot het spinnen van garens, weven van grove sarongs en slendengs, het smeden van krissen en lansen, het vlechten en maken van matwerk enz. alles echter

slechts om in de eerste behoeften te voorzien. Het inzamelen van boschproducten geschiedt hier en daar op groote schaal; de inzameling van het beroemde sapanhout, dat tot 1873 aan het Ned. bestuur moest worden geleverd, staat thans stil, daar zij tot de prerogatieven van den Sultan behoort. De handel is van minder beteekenis dan vroeger; zij wordt trouwens meest door vreemdelingen gedreven.

Een bijzonder bestanddeel der bevolking zijn de Doöe Donggo in de bergen van Padjo, en de Doöe Kolo op de toppen van den berg Kolo wonende. Terwijl de Bimaneezen den Islam hebben aangenomen, zijn zij heidenen en hebben veel overeenkomst met de (vroegere) heidenen van het Tengger-gebergte; ook bij hen zijn de vrouwen zeer leelijk. Overigens zijn zij stille, eerlijke, arbeidzame en vlijtige menschen, die van landbouw, jacht, veeteelt en inzamelen van boschproducten leven. De Doöe Donggo leggen zich ook op de koffie-cultuur toe, die elders, uit vrees dat de rijstcultuur mislukken zal, weinig wordt uitgeoefend.

Het bestuur berust bij een Sultan, die bijgestaan wordt door een Rijksraad of Hadat, aan welks hoofd een rijksbestierder, Radja of Roema Bitjara staat, en die, in overeenstemming met de aristocratie den Sultan kiest uit het thans regeerende vorstenhuis, en in werkelijkheid de hoogste macht in handen heeft. Hij bestaat uit 24 leden, de Toreli's (eigenlijke rijksgrooten) de Djeneli's en de Boemi's. Evenals in vele Boegineesche landen zijn ook aan de kroon zoogen. ornamenten verbonden (Zie op dat woord); te Bima behoort daartoe een rijkspaard, djara manggila, dat bruin van kleur moet zijn, en door niemand bereden mag worden. Bima is verdeeld in 3 districten: Belo, Bolo en Sapee, ieder bestuurd door een hoofdgallarang, die weder mindere kamponghoofden onder zich hebben. Bovendien staan nog 42 kampongs onder afzonderlijke gallarangs of lebee's, terwijl de Doöe Donggo een afgescheiden deel met 6 kampongs vormt. Op Flores bestaat het gebied van Bima uit de landschappen Reo en Pota, ieder onder een naïb, en verdeeld in districten bestuurd door deloe's of gallarangs. De mindere hoofden op Bima, gallarangs, lebéé's, tjepie wekies, domodoöe en daloes worden door de kampongbewoners gekozen onder bevestiging door den rijksbestierder, de hoofdgallarangs door de kamponghoofden met bevestiging door den Sultan, die in overeenstemming met den rijksraad de naïbs op Flores aanstelt. De barbaarsche gewoonte zou nog op Bima bestaan, om bij het oprichten van een nieuwen vlaggestok in de woning van den Sultan eene zwangere vrouw onder dien stok te verpletteren, terwijl bij den bouw van den toren kinderen geslacht werden en hunne beenderen onder de stijlen begraven.

Onze eerste aanrakingen met Bima dagteekenen van 1605, toen Steven V. d. Hagen er handelsbetrekkingen aanknoopte. In 1624 bezette Roos Bima, dat hulp aan de Gowareezen tegen de Compagnie had verleend. In 1660 werd met Bima een mondeling verdrag gesloten; in 1667 dwong Speelman het de Souvereiniteit der Compagnie te erkennen; in 1669 werden voordeelige handelsvoorwaarden bedongen, o. a. levering van was en sapanhout, en werd een eind gemaakt aan de heerschappij der Makassaren, die echter in 1759 Menggaraai in bezit namen, doch in 1762 weder verdreven werden, sinds welken tijd die streek in bezit van Bima bleef. Het tegenwoordige contract met Bima, afgedrukt in Bijbl. 1888/89 n° 76, 19 en 21 en Ind. Gids 1889 I bl. 579, dagteekent van 20 Oct. 1886, en strekt ter vervanging van een van 19 Nov. 1857. Daarbij wordt het oppergezag van Nederland erkend en de troonsopvolging geregeld; het contract met Soembawa in 1875 gesloten, heeft als voorbeeld gediend. Een controleur, ter hoofdplaats gevestigd, is belast met het toezicht op de uitvoering van het contract en moet in alle bestuursaangelegenheden gekend worden.

Bronnen: D. F. v. Braam Morris, Nota van toelichting behoorende bij het contract met Bima gesloten. T. Bat. Gen. XXXIV, bl. 176. J. W. Meerburg, Proeve eener beschrijving van land en volk van Midden-Manggarai, id. bl. 434, en Dagboek van J. W. Meerburg in T. Bat. Gen. XXXVI, bl. 113.

BIMA. Hoofdplaats van het rijk Bima, zetel van den Sultan en alle rijksgrooten, bestaat uit 26 kampongs, ieder bestuurd door Domo toewa of oudsten, en in 1886 geschat op 699 huizen met eene bevolking van ongev. 10.000 zielen. De plaats, gelegen aan eene prachtige baai, die een veilige haven aanbiedt ook voor groote schepen, is de voornaamste havenplaats. Er is een fort, waarvan het onderhoud ten laste van den Sultan komt. De daar geplaatste controleur is tevens fungeerend havenmeester. De woning van den Sultan is een groot oud houten huis met planken omwanding en pannen dak, en voorzien van een steenen trap. Voor bijzonderheden zie ook Bijdr. t. t. l. en vlk. 3e Ser. VII. 88.

BIMA (TJANDI). Hindoe-tempel. Zie DIËNG.

BIMA. JAV. KI BIMA. S. KAJOE MANGKEBOEL, BANDA.

Hooge boom uit de familie der *Coniferae*, *Podocarpus latifolio Wall.*, die in de bergstreken van Engelsch- en Nederlandsch-Indië, o. a. op Banka en op Java wordt aangetroffen. Het zeer fraaie hout is aromatisch en geschikt om te bewerken, ook voor meubelen.

BIMAI. Zie BOENAI.

BIMANEESCH. Beoosten het eiland Bali is niet alleen de natuur, maar ook de menschelijke geest verschillend van hetgeen beiden op Bali en op Java met Madoera den waarnemer en onderzoeker aanbieden. De eilandenreeks, beginnende met Lombok en eindigende met Timor, levert den taalonderzoeker een ruim veld van bearbeiding, dat voor een groot deel nog onontgonnen is en slechts wacht op de hand van een vlijtig en kundig man. De Klein-Soendasche taalgroep bevat talen en tongvallen, die in velerlei opzicht afwijken van de naaste verwanten op Zuid-Celebes. In deze groep vertoont zich een stelsel van werkwoordsvervoeging, dat vollediger is dan de Boegineesche en Makassaarsche, en mede dan de vervoeging, die in de Maleische taalfamilie (Zie ATJÈHSCH) wordt aangetroffen. Dat stelsel, hetwelk zich ook heeft ontwikkeld in de *Ternataansche taalgroep*, en in de zuidelijke afdeeling der *Oost-Alfoersche taalgroep*, dat wil zeggen: op de Zuid-Wester- en Zuid-Ooster-eilanden, is voortgekomen uit de samenkoppeling van een voornaamwoord en een verbalen stam. Den aanvang dier eigenaardige afleiding heeft het Soendaneesch nog tot op den huidigen dag bewaard, want in die taal komt slechts één persoonlijke werkwoordsvorm voor, namelijk de derde persoon. Hij neemt,

men neemt, er wordt genomen is: ditjokot. De Maleier zegt: ik neem, koeambil, gij neemt, kawambil, men neemt, er wordt genomen, diambil, hij neemt, diambilnja. Het Sikkaneesch op Midden-Flores, en het Soloreesch op Oost-Flores, Solor en Adonara, benevens West-Lomblen, gaan verder. Wat aanvankelijk een éénlettergrepig voornaamwoord was, wordt op Solor aanvangsletter van een persoon van het werkwoord en daarvóór wordt nogmaals een persoonlijk voornaamwoord geplaatst. Zoo is: ik maak, go kaän, gij maakt, mo maän, hij maakt, naè naän, wij maken, kame maän of tie taän, gijl. maakt, miô maän, en zij maken, raè raän. De Sikkanees zegt: aöe pano, ik ga, àoe bano, gij gaat, nimoe bano, hij gaat, ami bano of ita pano, wij gaan, mioe bano, gijl. gaat, en rimoe pano, zij gaan.

Merkwaardig is het, dat de woordenvoorraad bij de verschillende leden der Klein-Soendasche taalgroep weinig grond oplevert voor de stelling, dat zij behooren tot één groep. Reeds sints eeuwen is blijkbaar elke taal en elke tongval haar eigen weg gegaan, en de bewijzen voor de onderlinge verwantschap zijn schaarsch. Een volledig overzicht daarvan zal eerst kunnen worden geleverd, wanneer met alle leden heeft plaats gehad, wat reeds aanvankelijk met goed gevolg is gedaan met het Bimaneesch, de taal van Oost-Soembawa, gesproken door eene bevolking van omstreeks 50.000 zielen. In deze taal gaan armoede aan woorden en afgeleide woordvormen en rijkdom aan klankverbindingen op zonderlinge wijze met elkander gepaard. Bimaneesche grondwoorden kunnen aanvangen met alle letters, waarover de taal beschikt, maar ook met klankverbindingen, die elders in den Indischen Archipel niet voorkomen, maar die in de talen van Zuid-Afrika niet vreemd zijn. Die koppelklanken zijn: *mb* in *mbali*, terugkeeren, *mbai*, kaaiman, Maleisch: boewaja, Javaansch: bájá, — *mbisa*, afgebroken, Mal.: petjah; *mp* in *mpinga*, doof; *nd* in *ndadi*, worden, Jav.: dadi, *ndoepa*, vadem, Mal.: depa; *ngg* in *nggâhi*, woord, spreken; *nt* in *ntanda*, zien, aanzien, Mal.: pandang; *ntj* in *ntjai*, weg, ook: deur. Sluitende medeklinkers kent het Bimaneesch niet, en daardoor erlangt de taal eene hooge mate van zachtheid en vloeiendheid. Afleiding door achtervoegsels is den Bimanees onbekend, en als voorvoegsels heeft hij alleen *ma*, overeenkomende met het Maleische *ber* en het Oud-Javaansche *ma*, en *ka*, overeenkomende met het Maleische achtervoegsel *kan*. Vervoeging heeft plaats door middel van de voornaamwoorden *koe*, ik, *moe* of *ta*, gij en *na*, hij. Enkele malen komt de *f* voor, die men verder oostwaarts op meermalen ontmoet. Een onecht voorvoegsel is *ra*, de samentrekking van *raä*, b. v.: oeta ra-waamoe, visch de meegebrachte van u (moe); raä-nggâhi-ta, wat gij hebt gezegd.

Eigenlijke litteratuur heeft het Bimaneesch nog niet, maar in die taal zijn er enkele kleine geschriften, bewerkt naar Maleische en Makassaarsche bronnen. Luidens de overlevering zou er vroeger in Bima gebruik zijn gemaakt van een schrift, dat nu niet meer in zwang is, en waarvan de letterteekens thans nog slechts aan enkelen bekend zijn.

Bronnen: Verh. v. h. Bat. Gen. Deel XLVIII, '93 en '94. 1e Stuk. Bimaneesch-Hollandsch Woordenboek, 2e Stuk. Bimaneesche Teksten, beide door Dr. J. C. G. Jonker, die mede een Eerste Deel eener Bimaneesche spraakkunst ter perse heeft doen gaan.

BINA. Tim. Zie TIMAHA.

BINAMOE. Onderafdeeling van de afdeeling Zuider-districten van het Gouvernement van Celebes en Onderhoorigheden, bestaande uit het gelijknamige district met eveneens gelijknamige hoofdplaats.

BINANGA SANGKAR-RA (Wijde rivier). Rivier in de Noorder-districten Gouv. van Celebes en ond., ontstaan door de samenvloeiing van de Maléleeng, Kalébоné en de Kassi-djala, met korten loop, geheel aan de westzijde der aldaar liggende kalkrotsen. De Maléleeng ontspringt uit de rotsenreeks, die bij Matodjing de Pankadjénérivier raakt en stort zich beneden Toeroengan in de Sangkarra; de tweede zijrivier ontspringt uit de rotsen bij den pas van Baléangin, neemt bij Oedjong-boeloe de Magimba op en blijft verder in westwaartsche richting naar zee loopen. De Kassidjala ontspringt uit kalkrotsen benoorden en bezuiden de passage van Leang-Leang, stroomt in noordel. richting tot Leang, daarna met vele kronkelingen naar kampong Kassidjala, vereenigt zich verder noordwaarts beneden Sikapaya met den bovengenoemden stroom en loopt verder door een uitgestrekt moeras naar zee.

BINANGON. District van de afdeeling en het regentschap Rembang van de gelijknamige residentie. In dit district, dat een oppervlakte heeft van 12.024.44 hectaren of ruim 2 ☐ geogr. mijlen, liggen de plaatsen Lassem en Dassoon.

BINDALOENG. Zie LAKO.

BINDJEI. Hoofdplaats van de onderafdeeling Boven Langkat van de afdeeling Deli van de res^ie O. kust van Sumatra, gelegen aan de samenvloeiing van de Bingei en Kentjirim-rivieren, die samen de Wampae vormen en aan den spoorweg, die Selesèh met Médan en Laboean en met Serdang Deli verbindt. Van Bindjei uit gaat een zijtak van dien spoorweg naar Stabat aan de rivier Wampoe, vanwaar een verbinding per stoom-barkas met Tandjoeng Poera, hoofdplaats van Beneden-Langkat, bestaat.

BINGEI. Rivier en landschap in de onderafdeeling Boven-Langkat van de afdeeling Deli van de res. O.kust van Sumatra. De rivier vormt samen met de Mentjirim-rivier de Wampoe-rivier.

BINGKOEROE. Mak. Zie BENGKOEDOE.

BINGLIS. Zie BANDA.

BINOEWANG. Een staatje behoorende tot het bondgenootschap Mandar. De grenzen van het landschap zijn laatstelijk omschreven in het contract van 2 Oct. 1888, medegedeeld Ind. Gids 1891, II bl. 1207. Zie verder MANDAR.

BINONG PEUTJANG. Soend.

Mallotus Philippinensis Mull. Arg., Fam. *Euphorbiaceae.* Een niet zeer hooge altijd groene boom, die in Zuid-Azië en Australië zeer verspreid is. Het roode poeder rondom de vruchtjes dient, onder den naam kamála, in Europa als geneesmiddel tegen lintworm. De bloempjes van *M. acuminatus Juss.* dragen als inl. drogerij den naam kembang tapèn.

BINOR. District van de afdeeling en het regentschap Besoeki van de gelijknamige residentie, met gelijknamige districts-hoofdplaats. Het heeft een oppervlakte van 10.179.24 hectaren of nog geen 2 ☐ geogr. mijlen.

BINTALO. Goront. Zie DJARAK KOESTA.

BINTAN. Mal. Zie BINTARO.

BINTANG. Het grootste der eilanden van den eigenlijken Riouw-archipel, gelegen in de Chineesche Zee, tusschen 1° 13' en 0° 50' N.B. en 104° 13' en 104° 37' O.L. Door vele klippen en riffen omgeven, is het langs de kust laag en vlak, maar in het binnenland wordt de bodem meer heuvelachtig, om zich ongeveer in het midden te verheffen tot een zadelberg, die 1340 voet hoog is en als Piek van Bintang bekend staat. Ofschoon in mindere mate dan op Batam en Karimon, leent de grond zich ook hier zeer goed voor de peper- en gambir-cultures, zoodat alom Chineesche nederzettingen worden aangetroffen, staande onder twee luitenants, één voor Noord- en één voor Zuid-Bintang. Ook voor den houthandel is het eiland niet onbelangrijk. De Maleische bevolking, welke zich hoofdzakelijk met de vischvangst onledig houdt, is in meerdere kampongs aan de zuid- en zuidwestkust samengedrongen; door haar wordt het eiland steeds Bintan genoemd.

Aan de oostzijde ligt op een uitstekende landtong de hoofdplaats Riouw of Tandjoeng-Pinang, alwaar de zetel van het europeesch bestuur over deze residentie gevestigd is, zijnde de laatste naam tevens die der controle-afdeeling, waartoe Bintang behoort.

BINTANGOER. BINTANGOR, BINTANGOE. Algemeene naam voor verschillende soorten van *Calophyllum* uit de familie der *Guttiferae*, welke op Sumatra en Banka voorkomen, vooral aan de kuststreken. Het hout is lichtbruin of roodachtig, tamelijk grof van vezel, taai en veerkrachtig en daarom zoowel voor huisbouw als voor de masten der prauwen gezocht. Sommige soorten zijn fraai gevlamd en daarom ook voor meubelen geschikt. Zie over het geslacht *Calophyllum* ook bij NJAMPLONG.

BINTAOENA. Landschap, gelegen aan de zuidkust van het noordelijk schiereiland van Celebes, vroeger een marsaolehschap van het rijkje Bone. Het is thans onder een onderdistrictshoofd gesteld en maakt een deel uit van het district Bone, onderafdeeling Gorontalo. Zie v. Hoëvell, T. aardr. Gen. 2e Ser. VIII bl. 27 vlg.

BINTARO. Mal., Jav. en Soend.; BINTAN, ook Mal.; GORO-GORO, Tern.; KOJONDOM, Bol. Mong.

Cerbera Odollam Gaertn. en C. lactaria Ham., Fam. *Apocynaceae*. Boom met glanzende bladeren, een wit melksap en fraaie witte bloemen. In Indië aan moerassige kusten vrij algemeen. Het melksap is onschadelijk, de bladeren en bast zijn purgeerend. Uit de alléén giftige zaden perst men hier en daar een olie, die gebrand wordt en die, inwendig genomen, doodelijk kan werken. De zaden bevatten *cerberid*, een heftig hartvergift.

BINTATOÉNG. Mak. Zie KATJANG IRIS.

BINTÉ. Goront. Zie DJAGOENG.

BINTI. Zie BOEA-BOEAA.

BINTI-ABANG. Zie CHOECHACK-OERANG.

BINTOEHAN. Hoofdplaats van de afdeeling Kauër van de res. Benkoelen. Het plaatsje ligt aan zee aan de Sambat-baai nabij de uitwatering van de Sambat-rivier.

BINTOERONG. Maleische naam op Oost-Sumatra voor den Beermarter, *Arctictis binturong*. Komt, behalve op de drie groote Soenda-eilanden, ook op Banka voor.

BIOLA (IKAN TJOETJOET). Zie TJOETJOET (IKAN).

BIRA. Regentschap, onderafdeeling Kadjang, afdeeling Ooster-districten in het Gouv. van Celebes. Zie KADJANG.

BIRA. Batt. en Mak. Zie BIRAH.

BIRAH. Mal.; BIRA, Batt. en Mak.; BIJAH, Bal.; BIHA, Bandj.; ABABA, Engg.; KALABABAH, Tern.

Alocasia Indica Schott., Fam. *Araceae*. Waarschijnlijk in Ned. Indië tehuis behoorend en veel in tuinen gekweekt. De wortel is scherp en wordt tot huidprikkel gebruikt. In Zuid-Celebes wikkelt men garen in de bladeren, in de onderstelling dat dit vastheid aan de kleuren zou geven.

BIRAH NEGRI. Mal. Zie SÈNTÉ.

BIRAKÉKÉ. Kampong in het regentschap Bira, dicht bij de gelijknamige baai aan de zuidoostkust van Celebes, en bekend door de dodengrotten, welke in de buurt daarvan worden aangetroffen en beschreven zijn door Engelhard, Bijdr. t. t. l. en vlk. IVe Ser. VIII. bl. 379 en Wichmann, T. Aardr. Gen. IIe Ser. VII. bl. 971.

BIRALE. Mak. Zie DJAGOENG.

BIRARO. Tern. en Mal. Men. Zie BOTOR.

BIRIBBA. Zie BOERONG-DAUN.

BIRI-BIRI. Zie KACHANGAN.

BIRING DJENE. Mak. Zie KEMBANG BOEGANG.

BIRINGKANAJA. District van de onderafdeeling Tello Parang-loë van de afdeeling Makasser van het Gouvernement van Celebes en Onderhoorigheden.

BIROEANG. Zie BROEANG.

BIROE-LAHOET. Javaansche naam voor de *Grutto*, *Limosa aegocephala*.

BIROERANG. Mal. Zie HARÈNDONG.

BIRORO. Mal. Amb. Zie BOTOR.

BISAPOE. Waterval met loodrechten val van ruim 30 Meter, op ongeveer anderhalf uur afstand van Bantaëng, hoofdplaats van de Zuider-districten van het Gouv. van Celebes en Onderhoorigheden.

BISKOETOE. Boer. Zie DJAGOENG.

BISSCHOFIA. Zie GADOG.

BISSOE'S. Priesters en priesteressen onder de Boegineezen, gewijd aan den dienst van Batara goeroe en diens gemalin We-njili-timo, gewoonlijk uit Loewoe afkomstig en tot de Sjamanen (Zie aldaar) behoorende. Zij genieten groot vertrouwen onder de bevolking, en worden zelfs tot de binnenvertrekken der jonge prinsessen toegelaten. De mannelijke bissoe's dragen vrouwelijke kleeding en bootsen vrouwelijke manieren na, en hebben iets walgelijks over zich, vooral ook door eene soort van gemeenzaamheid, die men ongaarne bij mannen aantreft. Hunne werkzaamheden bestaan in de uitoefening der geneeskunst, en in het aanleggen en regelen van feesten, ter eere van de geesten, waarover Zie onder BOEGINEEZEN. Wanneer zij in een plaats in grooten getale aanwezig zijn, vereenigen zij zich tot een college, aan welks hoofd de poewa-matowa (oude heer) staat, die soms door een poewa lolo wordt bijgestaan. Hij of zij, die tot Bissoe gewijd zal worden, ondergaat een soort van bad, waardoor hij naar men zegt, op eens nederstort en als een lijk blijft liggen, en in hoogere sfeeren zou vertoeven. Aan neus, navel en voeten worden dan vischhaken vastgehecht, om te voorkomen dat de levensgeest de aarde ontvliede, en het lichaam wordt met fijn lijnwaad bedekt. Dagen lang blijft hij in dien toestand; om hem het aardsche niet te doen vergeten, wordt hij ten slotte voor 3 dagen en

nachten, in een soort van mat gewikkeld, te water gelaten en onder muziek blijft hij op zee bij het strand ronddrijven. Alles eindigt met een maal om hem nieuwe krachten te geven. Zie Dr. B. F. Matthes, Verh. Kon. Akad. v. Wetenschappen. Dl. VII (1872).

BISTOENGKEL. Mal. Amb. Zie OEBI KAJOE.

BITI. Top van een vulkaan, 1820 m. hoog, Westkust van Sumatra, met den vroeger genoemden Balairan en den Gadeng een drieling-vulkaan uitmakende en deel van het gebergte, dat de vallei der Ketaun omsluit en de grenzen van Sebong vormt.

BITJEIL. Zie KARBO.

BITJIL. Zie KARBO.

BITOENC. Mal. Men. Zie BOETOEN.

BIXA. Zie KASOEMBA KELING.

BLALAU. Een van de bij de res. Benkoelen ingedeelde landschappen van de Ranau-districten, en als zoodanig thans ressorteerende onder de afdeeling Kroë. Het beslaat eene gemiddeld 900 m. boven zee gelegen gezonde en vruchtbare hoogvlakte, in het oosten en zuiden aan de Lampongs grenzende. Zie J. S. G. Gramberg, T. Bat. Gen. XV. 446.

BLANDOH. Zie PALANDOKH.

BLANDONG. Zie BOSCHWEZEN.

BLANG-PEDIR. Staatje onder de westkust van Atjeh ressorteerende, vroeger onderhoorigheid van dat rijk, thans onder Nederlandsch gezag.

BLARADJA. District van de afdeeling Tangerang van de residentie Batavia, met gelijknamige hoofdplaats.

BLBEKA. Zie MELIWIO.

BLEEKER (PIETER). Geboren 10 Juli 1819 te Zaandam, werd aanvankelijk voor apotheker opgeleid, maar wist het hoofdzakelijk door eigen studie tot stedelijk heelmeester en plattelandsgeneeskundige (1840) te brengen, en werd het volgende jaar tot officier van gezondheid 3e klasse bij het leger in Indië aangesteld, waar hij alle rangen tot en met dien van chirurgijn-majoor doorliep. Hij maakte zich vooral beroemd door zijne talrijke (ruim 500) geschriften over de visschen in de Ned. Indische wateren, waaronder de beroemde Atlas ichtyologique des Indes orient. 1862—1878 afl. 1—36 in de eerste plaats moet genoemd worden; ook op ander gebied, de Indische dierkunde betreffende, verschenen belangrijke studiën van zijne hand, terwijl nog bovendien tal van min of meer uitgebreide geschriften over andere onderwerpen, voornamelijk geneeskunde, statistiek en staatkunde van hem 't licht zagen, o. a. ook het boekwerk: Reis door de Minahassa en den Molukschen archipel, 2 dln. Bat. 1857. Hij nam een groot aandeel in het wetenschappelijk leven te Batavia o. a. door de oprichting van het Natuur- en Geneeskundig Archief van Ned.-Indië, van de Vereeniging ter bevordering van de geneeskundige wetenschappen in N. Indië, de Kon. Natuurk. Vereen. in N. Indië, en der Maatschappij van Nijverheid en door het secretariaat van het Bat. Genootschap van kunsten en wetenschappen, dat op zijn initiatief het nu nog bestaande Tijdschrift uitgaf. Ook de geneeskundige school te Batavia voor Doctors djawa had veel aan hem te danken. In 1860 keerde Bleeker, die intusschen tot Dr. in de Wis- en Natuurkunde en in de Geneeskunde honoris causa benoemd was, naar Nederland terug, waar hij voortging met zijn wetenschappelijke studiën, en vier jaar lang het Tijdschrift van Ned. Indië redigeerde. In 1863 werd hij als kolonel gepensioneerd en in Febr. 1864 benoemd tot staatsraad in buitengewonen dienst. Zijn naam werd ook in het moederland populair door zijne brochure De Cholera, Wenken voor allen, 1866 en door de zoogen. Bleekersdrank, tegen die ziekte door hem aanbevolen. Bleeker overleed den 24sten Jan. 1878 te 's Gravenhage, waar hij sedert 1863 woonde.

Zie over hem zijn Levensbericht door hemzelven geschreven in het Jaarboek der Kon. Akad. van Wetensch. 1877, waarin ook voorkomt een lijst van de omstreeks 700 door hem bewerkte geschriften.

BLEIANG. Maleische naam op West-Sumatra voor eene Fasant-soort, *Euplocamus Vieilloti.*

BLEKKO. Zie CHANGA.

BLIBIRAN (IKAN). Naam voor den overal in Indië voorkomenden en welbekenden Schuttervisch, *Toxotes jaculator*; op Java Ikan soempit.

BLIDAH. Landschap, gelegen tusschen de rivieren Moesi, Ogan en Lematang, en behoorende tot de afdeeling Ogan en Komering Ilir en Blidah van de residentie Palembang. Het wordt door de riviertjes de Blidah en de Kramassan — de zijtakken van de Moesi — doorstroomd, heeft een oppervlakte van ongeveer 200 □ palen, en is grootendeels moerassig en met laag kreupelhout bedekt. Bosschen van beteekenis vindt men er niet. Het bebouwde gedeelte is dor en onvruchtbaar, ook door gebrek aan irrigatie. In 1864 had het een bevolking van nog geen 9000 zielen, verspreid over 51 doesoens en 5 marga's. Die bevolking staat als volkstam geheel op zichzelf, en heeft geen overeenkomst in zeden en gebruiken met de hen omringende bevolking. Men veronderstelt dat ze van Javaanschen oorsprong is. Tijdens het Sultans-bestuur was haar invloed groot, en behoorden de Blidahers tot de meest vertrouwbare onderdanen. De landstreek levert katoen, cacao, klappers, pisang en koffie, doch staat de landbouw er op een lagen trap, en is de bevolking arm. Vgk: Iets over de landstreek Blida, in het Tijdschr. Bat. Gen. XIV bl. 554.

BLIGO. Jav. Zie KOENDOER.

BLIMBING. Een van de 20 marga's, waarin de afdeeling Kroë van de res. Benkoelen verdeeld is, vormende de zuidelijkste punt van dat gewest. De marga-hoofdplaats Blimbing ligt aan de gelijknamige baai, even benoorden den Vlakken hoek.

BLIMBING. Mal. en Jav. Zie BELIMBING.

BLINJOE. District op Banka. Zie aldaar.

BLITAR. Afdeeling van de residentie Kediri, groot 167.094$\frac{44}{100}$ hectaren of ruim 30 □ geogr. mijlen, en verdeeld in de districten Blitar, Wlingi, Srengat en Lodojo. De afdeeling vormt den z.o.-hoek van genoemd gewest. Op de o.lijke grenzen met Pasoeroean verheffen zich de Kloet en de Kawi, terwijl het z.lijk deel der afdeeling bedekt is met het Zuider kalkgebergte, dat hier met zijn voet in den Indischen Oceaan staat, en grootendeels met bosch bedekt is, waaronder het meest bekend is het bosch van Lodojo. Tusschen dit gebergte en den z.lijken voet van den Kloet en den Kawi stroomt de Brantas, die uit Pasoeroean komt, in westelijke richting door de afdeeling. In deze afdeeling waren onder ult. 1893 48.154 baoe's in erfpacht afgestaan, welke bijna uitsluitend voor de teelt van koffie in cultuur zijn gebracht. In het jaar 1875 heeft deze afdeeling bijzonder te

lijden gehad van een uitbarsting van den Kloet, waardoor een deel der afdeeling, met de hoofdplaats Blitar, door een moddervloed werd bedolven, die veel menschenlevens, vee en aanplantingen verloren deed gaan. Zie ook KEDIRI.

BLITAR (PANGERAN). Onder dezen naam zijn verscheidene Javaansche prinsen bekend, van welke de voornaamste in 1719 deel nam aan een opstand tegen Soenan Praboe of Amangkoerat IV, Vorst van Mataram. Zie JAVA. GESCHIEDENIS. Onder den naam van Ratoe Blitar is eene Javaansche prinses bekend, die grooten invloed uitoefende op Soesoehoenan Amangkoerat II. (Zie als boven).

BLITI. Zijtak van de Klingi — een zijrivier der Moesi of rivier van Palembang, waarmede zij zich bij Moeara Bliti vereenigt. Zij heeft de Kati tot westelijke zijtak. Zie MOESI.

BLOEACH. Zie PALANDOKH.

BLOEBOER. Land, gelegen in de afdeeling Buitenzorg en tot het staatsdomein behoorende, met eene oppervlakte van ongev. 4000 bahoe's en eene bevolking van omstreeks 15.000 zielen. Vóór 1863 genoot de Gouverneur-Generaal de inkomsten uit dit land, hoofdzakelijk bestaande uit één vijfde van het rijstgewas. In dat jaar werden de inkomsten door den Staat overgenomen; in 1867 werd er eene belasting geheven even als de landrente in geld, doch hoofdelijk, die bij St. 1871 n°. 225 nader is geregeld en alle andere lasten, de heerendiensten alleen uitgezonderd, heeft vervangen. In 1894 bedroeg zij *f* 6756,60. Een controleur van het Binnenl. Best. is te Buitenzorg geplaatst om toetezien op de behoorlijke toepassing dier verordening, en is daar feitelijk de administrateur van het domein.

BLOEBOER LIMBANGAN. District van de afdeeling Tjitjalengka, contrôle-afdeeling Trogong, van de Preanger Regentschappen, met een oppervlak van 14897,55 hectaren of ongeveer $2^3/_4$ □ geogr. mijlen. Er zijn ruim 500 bahoe's in erfpacht uitgegeven, welke voor de cultuur van koffie en kina zijn bestemd.

BLOEDZUIGER. Van deze dieren leven verscheidene soorten in den Indischen Archipel. Het lichaam heeft meer of minder den vorm van een ronden worm, is zeer rekbaar en grootendeels met eene slijmerige, in vele dwarsringen of gordeltjes verdeelde huid bedekt; aan een der uiteinden of aan beide uiteinden van het lichaam van eene zuigschijf voorzien; de mond ligt in het midden dezer zuigschijf en is bij vele soorten met hoornachtige, van insneden voorziene kaakachtige organen gewapend. Over het algemeen worden de bloedzuigers zeer gevreesd, omdat zij zich spoedig en zeer gemakkelijk aan menschen en dieren vasthechten, het bloed uitzuigen, en vele soorten met bovengenoemde kaakachtige organen pijnlijke wonden maken, welke gaan zweren en etteren. De soorten, die in het water leven, zwemmen met groote snelheid met golfvormige bewegingen van het lichaam; sommigen houden zich gedurende een gedeelte van het jaar in de bosschen op onder het vochtige mos of in het algemeen op vochtige plaatsen; anderen leven altijd in de bosschen; eenige soorten leven als parasieten in zeeschelpen of op visschen. Onze gewone bloedzuigers (*Hirudo officinalis* en *medicinalis*) zijn te Menado op Celebes ingevoerd en leven en telen aldaar voort in de vrije natuur even goed als in Europa. Op Java leeft eene soort, aldaar Waroe genoemd (*Hirudo vittata*), die van boven zwartgestreept en van onderen bruinrood van kleur is, met eene breede zwarte streep aan weerszijden van den buik. Nauw verwant met den Waroe zoude eene 2de op Java voorkomende soort zijn, die ook op Celebes aangetroffen wordt (*Hirudo javanica*). Op Sumatra vindt men *Hirudo maculosa* met eene donkere streep over het midden van den rug en zwarte vlekken langs de zijden van het lichaam. Eene eigenaardige soort is de *Hirudo s. Chthonobdella sumatrana*, voorkomende op Sumatra en Menado. Haar lichaam is veranderlijk van afmetingen, in gewonen toestand is het staafvormig, naar achteren slechts langzaam in dikte toenemende; maar heeft de bloedzuiger zich volgezogen, dan verkrijgt dat lichaam den vorm van een peer en neemt van achteren buitengewoon in dikte toe. Deze soort heeft ongeveer 90 dwarsringen of gordeltjes, is zwartbruin, langs de zijden door een donkere lijn van de lichtgele kleur der onderzijde gescheiden; over het midden van den rug loopt een lichte streep met een rij van langwerpige zwarte vlekjes, terwijl de buik gedeeltelijk donkerbruin gemarmerd is. Op Borneo leven eene olijfkleurige soort (*Hirudo Lowei*) en eene geelachtig grijze soort (*Hirudo Belcheri*) met onduidelijke banden en voorzien van ongeveer 95 gordeltjes. Onder de min of meer afwijkende vormen van bloedzuigers behooren soorten van het genus *Nephelis*, die op Sumatra aangetroffen worden, met een rolrond lichaam, zeer veel overeenkomst hebbende met aardwormen.

BLOEMEN. Zie SIERPLANTEN.

BLOEMEN WAANDERS. (FRANÇOIS GERARD VAN) Geboren te Antwerpen den 4 Juli 1825, kwam 13 Mei 1837 in Indië en werd op 22jarigen leeftijd benoemd tot opziener bij den Waterstaat. In Maart 1847 werd hij als commies 3e kl. bij den dienst der cultures aangesteld en bleef bij dat departement werkzaam. In Sept. 1859 werd hij bevorderd tot inspecteur der cultures, in 1864 tot resident van Madioen, in 1866 van Cheribon, terwijl hij in 1867 als Directeur van Binnenl. bestuur optrad, welk ambt hij tot 1869 bekleedde. Toen vertrok hij naar Nederland, waar hij 2 Aug. 1872 gepensionneerd werd. Op 23 April 1883 zag hij zich de betrekking van Minister van Koloniën toevertrouwd, die hij echter in November van hetzelfde jaar weder nederlegde, daar zijne conservatieve richting bij de 2e Kamer geen bijval vond. Hij overleed in den nacht van 21 op 22 Juli 1892. Verscheidene werken verschenen van zijne hand, o. a. een boekje over de rameh-cultuur; Indische schetsen door P. v. Blommen; en „Moet N.-I. conservatief of liberaal geregeerd worden?" 's Grav. 1879.

BLOËNI. Amb. Serm. Zie OEBI DJAWA.

BLOENTAS. Mad. Zie BELOENTAS.

BLOESTROE. Jav.; ÈMÈS en KIMPOET, Soend.; ODJONG, Bat. Mal.

Luffa acutangula Roxb. = *Luffa foetida Cav.*, Fam. *Cucurbitaceae*. In alle tropische gewesten gekweekte plant, waarschijnlijk uit Z. Azië afkomstig. Van bijna alle *Luffa*-soorten worden de vruchten als groente gegeten. Het houtig vezelnet der vruchten vormt de *Luffa* van den handel, als sponzen, vulmiddel enz. gebruikt.

BLO-KETOEPA. Javaansche naam voor eene naaktpootige, groote Horenuil-soort, *Ketupa javanensis*, die in West-Sumatra Koea genoemd wordt, evenals *Scops lempyi* of Pongan. Op Java

heet *Scops rufescens* Kokkoblo en *Scops lempyi* Lempi-ji.

BLORA. Afdeeling en regentschap van de residentie Rembang, waarvan het 't zuidwestelijk gedeelte uitmaakt. De afdeeling, die ruim 35 geogr. mijl oppervlakte heeft, is verdeeld in 6 districten, genaamd Blora, Panolan, Randoe Blatoeng, Ngawèn, Karang Djati en Djepon. Zij is dus ongeveer 900 □ palen groot, waarvan bijna 450 □ palen met djatibosch zijn bedekt. Deze djatibosschen behooren tot de schoonsten van Java. De oostelijke grens wordt gevormd door de Solo-rivier, die deze afdeeling van de afdeeling Bodjonegoro scheidt. De afdeeling wordt overigens bijna in hare geheele lengte van oost naar west doorsneden door de Loesé-rivier, waaraan ook de hoofdplaats Blora ligt.

BLO-WATOE. Zie DARIS.

BLUME. (CARL LUDWIG) Geb. te Brunswijk 9 Juni 1796, overl. te Leiden 3 Feb. 1862. Op jeugdigen leeftijd als geneeskundige naar Java gekomen, kreeg hij aldaar spoedig eene plaatsing als adjunct bij Reinwardt in het beheer van 's lands Plantentuin te Buitenzorg. Bij diens vertrek naar Europa werd hij benoemd tot Directeur van den Tuin en Inspecteur van de Vaccine (11 Juni 1822). Voor zijne werkzaamheden aan deze inrichting: Zie BOTANISCHE TUIN. Hij had op zijne tochten over Java belangrijke botanische collecties bijeengebracht, welke hij met de aldaar door Kuhl en Van Hasselt verzamelde planten met zich voerde, toen hij in 1826 tot herstel van gezondheid naar Europa moest terugkeeren, terwijl wegens de toen ingevoerde bezuinigingen de Plantentuin zonder wetenschappelijk toezicht achterbleef. In Nederland aangekomen, wist hij gedaan te krijgen dat deze verzameling bestemd werd voor het oprichten van een Rijks Herbarium, aan welke instelling Blume in 1829 als directeur werd verbonden, terwijl hem tevens de titel van hoogleeraar werd verleend. Oorspronkelijk gevestigd te Brussel, werd 's Rijks Herbarium in 1830 wegens de Belgische onlusten overgebracht naar Leiden, waar Blume het overige deel van zijn leven besteedde aan het onderzoek en de beschrijving van het materiaal onder zijn beheer. De instelling kreeg vooral door de pogingen van Blume, om alles, wat op botanisch gebied in Nederlandsch-Indië verzameld werd, daarin te doen opnemen, weldra een groote uitgebreidheid. Deze pogingen, niet altijd in overeenstemming met de wenschen der verzamelaars, gepaard met zijn weinige gezindheid om de schatten van 's Rijks Herbarium ook voor andere botanisten beschikbaar te stellen, maakten hem, niettegenstaande zijn groote verdiensten op botanisch gebied, bij de meesten zijner vakgenooten weinig bemind. Met D. J. Veegens redigeerde hij het tijdschrift De Indische bij (1842—1844). Voor zijne geschriften: Zie BOTANISCHE LITTERATUUR.

BLUMEA. Zie SEMBOENG.

BOAJA (SOENGEI). Onbeduidend riviertje in de Batak-landen, doch van belang omdat de pas van Boaja het minst moeilijke en best begaanbare pad is van het plateau van Toba naar Deli-Serdang. Hagen in Peterm. Mitt. 1883. bl. 48.

BOAJA. Rawa in Banjoemaas, in het district Daja-loehoer van de afdeeling Tjilatjap, nabij de grens van de Preanger-regentschappen. Deze rawa is een der grootste moerassen van het eiland Java, en aldus genoemd naar de vele krokodillen, die er zich in ophouden. Het is te verwachten, dat de exploitatie van den spoorweg Bandong—Tjilatjap, die deze streek voor de europeesche industrie bereikbaar maakt, veel zal bijdragen tot de draineering, drooglegging en bebouwing van dit moeras, waar in dat geval de landbouw een schoone toekomst heeft.

BOAJA. Zie BOWAJA.

BOALEMO of BAOELEMO. District van de onderafdeeling Gorontalo der tot de residentie Menado behoorende assistent-residentie van dien naam, met 3123 zielen, onder een districtshoofd, dat den titel van Marsaolé heeft. Voor 1889 was het een der lima-lopahalaa (5 gebroeders) d. w. z. rijkjes in Gorontalo, die in dat jaar zijn ingelijfd. Vgl. J. G. F. Riedel, Tijdschr. Bat. Gen. XIX, bl. 45 vlg. Zie GORONTALO.

BOANO. Eiland ten westen van het eiland Ceram, op 3° Z.B. en bijna 128° O.L., en behoorende tot de afdeeling Kairatoe van de residentie Amboina. Het bevat twee kampongs, naar den godsdienst der bewoners in Boano Sarani (Christenen) en Boano Islam (Mohamedanen) onderscheiden, en in het geheel ± 1300 zielen tellende. De voortbrengselen zijn timmerhout en kalk, maar overigens is het onvruchtbaar en de bevolking moet haar onderhoud op de naburige eilanden zoeken. De grootte bedraagt 1,5 □ geogr. mijl. Zie vooral Martin, Reisen in den Molukken, bl. 159 vlg.

BOBATO. In de residentie Ternate een collectieve benaming voor hoofden van minderen rang, gewoonlijk kamponghoofden.

BOBERA, MAL. TIM. Zie LABOE.

BOBO, TERN. en MAL. MEN. Zie NIPAH.

BOBORÈTÈJAN, WEST-JAVA. Zie HAREUÈUS.

BOBOSAN. Zie GOGE.

BOBOSSOK (IKAN). Maleische naam op Java voor eene Snoek-schorpioenvischsoort, *Platycephalus insidiator*; Ikan moento crebo is aldaar de naam voor *P. scaber*.

BOBOTSARI. Standplaats van het districtshoofd van Kertanegara, district van de afdeeling Poerbalingga van de residentie Banjoemas.

BOCK. (CARL) Natuurkundige en reiziger, vooral bekend door zijne tochten in Borneo, waarop hij van 16 Juli tot ult. Dec. 1879 van Koetei aan de Oostkust tot Bandjermasin aan de Zuidkust doordrong. Zijn voornaamste werken op den archipel betrekkelijk zijn: Reis in Oost- en Zuid-Borneo enz. 's Grav. 1887 met Atlas. — The head-hunters of Borneo enz. London 1881. Unter den Kannibalen auf Borneo. 1882.

BODJA. District van de afdeeling en het regentschap Kendal van de residentie Semarang, heeft een oppervlakte van 35.526,97 hectaren of ongeveer 6½ □ geogr. mijl. Het beslaat de z.w.lijke hellingen van den Oengaran, en heeft uitmuntende koffiegronden. Behalve de gouvernements-koffietuinen, heeft men er dan ook tal van particuliere koffie-ondernemingen op in erfpacht afgestane gronden, waarvan de uitgestrektheid ult. 1893 7098 bahoe's bedroeg. Enkele ondernemers planten er ook kina bij. De gelijknamige districtshoofdplaats aan de Kali Loetoet is tevens de standplaats van een controleur van het B. B., wiens contróle zich alleen over dit district uitstrekt.

BODJO-NEGARA. Onderdistrict van het district Tjilegon van de afdeeling Anjer in de residentie Bantam, met gelijknamige hoofdplaats. Deze hoofdplaats, aan de Bantambaai gelegen, is een vrij belangrijke visschersplaats. Nabij deze plaats be-

vindt zich een heuvel, die herhaaldelijk als verzamelplaats van geestdrijvers en uitgangspunt van opstanden heeft gediend.

BODJONEGORO. Afdeeling en regentschap van de residentie Rembang, waarvan het 't zuidoostelijk deel uitmaakt. De afdeeling heeft een oppervlakte van 250.830,92 hect. of ruim 45 1/2 □ geogr. mijl, en is verdeeld in 7 districten, met name Bodjonegoro, Bowerno, Pelem, Temajang, Ngoempak, Padangan en Tinawoen. Zij is door de Solorivier, die de westelijke en noordelijke grens van de afdeeling vormt, zoowel van Blora en Toeban, als van het overige deel van de residentie Rembang gescheiden; slechts een deel van het district Tinawoen ligt aan den linkeroever der Solorivier. De afdeeling wordt in het z. van de residentiën Madioen en Kediri gescheiden door het middelste kalkgebergte, dat zich hier in den Goenoeng Pandan tot een hoogte van 900 meter verheft. De bodem van de afdeeling helt dus in n.lijke richting van dit gebergte naar de Solorivier. De grond is er uitstekend geschikt voor de teelt van padie, die er niet alleen in de plaatselijke behoefte voorziet, maar ook in groote hoeveelheden langs de Solorivier naar Soerabaja wordt afgevoerd. Door een in aanleg zijnd irrigatie- en kanalisatie-plan, bekend onder den naam van „de verbetering van de bevloeiing van de Solo-vallei", hoopt men de productiviteit van deze afdeeling belangrijk te vermeerderen. De vroeger gebloeid hebbende particuliere tabaksindustrie, geënt op de vroeger hier ingevoerde gouvernements-tabakscultuur, is door de niet loonende prijzen geheel tenietgegaan. Zie ook REMBANG.

BODJONEGORO. Hoofdplaats van de gelijknamige afdeeling, regentschap en district. Een regelmatig gebouwd plaatsje aan de Solorivier, met veel binnenlandschen handel.

BODJONG. Buitenwijk van de hoofdplaats Semarang, verbonden met de eigenlijke stad door een bijna twee palen langen weg, bekend als den Bodjongschen weg en als een der schoonste lanen van Java, aan weerszijden waarvan zich tal van fraaie door Europeanen bewoonde villa's bevinden. Aan het eind van die laan vindt men het residentiehuis, een monumentaal gebouw, vroeger zetel van den gouverneur van Java's Oostkust. Verder vindt men er de woning van den generaal, kommandant van de Tweede militaire afdeeling, een buskruitmolen enz.

BODJONG MANIK. Onderdistrict van het district Paroengkoedjang van de afdeeling Lebak der residentie Bantam, bekend door de reeds in 1825 door Spanoghe ontdekte steenkolenlagen in het dal van de Tji-oedjoeng en haar zijrivier de Tji-lajang, ongeveer 6 palen bezuiden de districtshoofdplaats Lebak. Deze en andere kolenvelden zijn door Junghuhn, Jonker en anderen onderzocht, maar de voor afvoer en exploitatie ongunstige ligging en de onvoldoende resultaten van het scheikundig onderzoek der kolen door Dr. Vlaanderen, wettigen de meening dat een ontginning dezer velden, vooralsnog althans, financieel geen kans van slagen zou hebben.

BODONG-BODONG, MAK. Zie TÉRONG.

BODRI. Rivier in de res. Semarang, ontstaat uit de samenvloeiing van de Kali Logang en de Kali Loetoet, beiden ontspringende in het district Bodja op de n.w. helling van den Oengaran. Stroomt in n.lijke richting, en valt beoosten de afdeelingshoofdplaats Kendal bij Oedjong Karang Woelan met drie mondingen in zee.

BOEA. Een van de vier larassen (Zie LARAS) waaruit de onderafdeeling Lintau en Boea van de afd. Tanah Datar, res. Padangsche Bovenlanden bestaat, met gelijknamige hoofdplaats, tevens hoofdplaats der onderafdeeling en standplaats van een controleur B. B. Deze plaats ligt aan de Sinamar, en o.lijk van Fort van der Capellen. De vallei van Boea gaat door voor de schoonste van Sumatra. Dicht bij de hoofdplaats vindt men in het kalkgebergte een merkwaardige en zeer uitgestrekte grot.

BOEA(H) of BOEWA(H). Maleisch voor vrucht. Dit woord wordt vaak bij de eigenlijke vruchtennaam geplaatst.

BOEA. Zie BIEJAWAKH.

BOEA, AMB. GOR. en LETI. Zie PINANG.

BOEA-BOEA en BOEA-BOEAA. Naam op Celebes voor eene IJsvogelsoort, *Pelargopsis melanorhyncha*; namen voor andere soorten op Celebes zijn: Dindingo, *Alcedo ispidoides*; Doö, *Halcyon chloris*, en Iitowatingo, *Ceycopsis fallax*. — Op Sumatra worden *Alcedo ispida* en *Alcedo euryzona* met den naam Binti bestempeld. *Pelargopsis Fraseri* heet op Sumatra Bang-kako, naam, ook gegeven aan *Halcyon chloris*: hij wordt op West-Sumatra Pebadar genoemd.

BOEAH, SOEND. Zie MANGGA.

BOEAH ATI. *Soulamea amara, Lam.* Fam. *Simarubaceae.* Heester van Java en de Molukken. Volgens Rumphius waren destijds zoowel de hartvormige vruchtjes als de bladeren en wortels op de Molukken als zeer gewaardeerde geneesmiddelen in gebruik. Alle bevatten eene bittere stof.

BOEAH ATIS, TERN. en MAL. MEN. Zie SRIKAJA.

BOEAH JAKIS, TERN. en MAL. MEN. Zie DJAMBOE MONJET.

BOEAH KERAS, MAL. Zie KEMIRI.

BOEAH NONA, VULG. MAL.; MANOWA, JAV. en SOEND.; MANOEWA, MOELWA, MALOWA en KANAWA, ook JAV.; DJOES, LAMP; SERBARASA, ATJEH.

Anona reticulata Linn., Fam. *Anonaceae.* Algemeen tusschen de Keerkringen gekweekte boom, van Z. Amerika afkomstig. De vruchten worden gegeten; de bladeren als rijpmakend middel op abcessen gelegd.

BOEAH OEPAS, MAL. Zie OEPAS BIDJI.

BOEAH POEKAT, MAL. Zie APOKAT.

BOEAH SABOEN, VULG. MAL. Zie LERAK.

BOEAH TAPIS, MAL. Zie TEPOES.

BOEAH TEMPAJANG, MAL. Zie BOEA KEPAJONG.

BOEAH TEMPOEROENG, MAL. Zie APOKAT.

BOEAJA. Zie BOWAJA.

BOEA KEPAJONG of BOEA TEMPAJANG, MAL. *Sterculia scaphigera Wall.* Fam. *Sterculiaceae.* Boom van Engelsch Indië, met lange schuitvormige vruchten, bij wier openspringen het enkele zaad wordt blootgelegd doch aan de vrucht verbonden blijft. Groote hoeveelheden dezer zaden van de vruchten losgescheurd, worden uit Siam in Nederlandsch-Indië ingevoerd. De binnenlaag der zaadhuid bevat een slijmweefsel dat, wanneer de zaden in water gelegd worden, tot eene gelei opzwelt. Een aftreksel van die gelei wordt als middel tegen bloedspuwingen door de inlanders gebruikt.

BOEA LAWAN. Zie KOELIT LAWAN.

BOEA MALAKA, Boet. Zie DJAMBOE.

BOEA MALAKA OEWE, Boet. Zie DJAMBOE.

BOEA RADJA, Mal.; KEKONTALAN, Soend. en Mal.; POETERAN, Soend. en Mal.; POETAR, Soend.

Helicteres Isora L., een heester uit de familie der *Sterculiaceae*, die op Java en Timor, misschien ook op de overige eilanden van den Maleischen Archipel voorkomt, terwijl zij evenzeer in Engelsch-Indië wordt aangetroffen. Volgens Rumphius had de vrucht eene groote vermaardheid als middel tegen buikpijn. Evenwel is er grond te onderstellen dat deze roem alleen berust op het vermeende verband van de spiraalswijze in elkander gedraaide vruchtbladen met de windingen der ingewanden bij den mensch. Toch is het ook nu nog een middel dat in de inlandsche apotheken voorkomt. Volgens Vorderman draagt het in deze den naam van Kajoe oeles en ontvangen de handelaars in Batavia hun voorraad van Krawang en Soerabaja. Uit de bast kan een vrij sterke vezelstof worden gemaakt, die voor het vervaardigen van touw en ruwe zakken te gebruiken is.

BOEBIK. Zie OEWIS.

BOEBOE, Tid. Born. Zie RAMBOETAN.

BOEBOEIT. Zie BOEBOET.

BOEBOEN. Staatje op Noord-Sumatra, thans onder opperheerschappij van Nederland.

BOEBOET, BOEBOEIT of MINKOAH. Naam in West-Sumatra voor eene Spoorkoekkoeksoort, *Centropus eurycercus*; eene verwante soort, *Centropus rectunguis*, heet Trakot of Tarakoei, doch op Oost-Sumatra Tragop. In het Javaansch is Boeboet een collectief-naam voor Spoorkoekkoeken, zoo Boeboet-alang-alang, *Centropus javanicus*. Op Celebes heet *Centropus celebensis*, Oengoeng-goengo. *Centropus Menebiki* wordt op de Aroe-eilanden Katiejam genoemd, op Andai (N. Guinea) Oedohm en *Centropus spilopterus* op de Kei-eilanden Skoek. *Centropus toulou* heet op Sumatra Kradok of Booboot: de laatste naam wordt op Sumatra ook aan eene andere koekkoeksoort, *Rhinortha chlorophaea* gegeven.

BOEBOET-KEMBANG. Zie KADALLAN.

BOEBOETOE. Zie KOESSOE.

BOEBONÉ, Tern. Zie TENGGOELI.

BOEDDHA en **BOEDDHISME.** Eene Indische heilleer, ontstaan volgens de Zuidelijke Boeddhisten in de 6de, volgens de Noordelijke in de 5de eeuw vóór Chr. Naar luid van de gewijde schriften der secte, die bestaat uit eene monnikenorde en uit leekenaanhangers, werd de heilleer, welke ten doel heeft den mensch uit de ellende van 't wereldsch bestaan te verlossen, verkondigd, of eigenlijk opnieuw verkondigd, door den Boeddha, die, uit den hemel der Toesjita's nedergedaald, geboren werd uit Mâjâ Dewî, de gemalin van Çoeddhodana, koning der Çâkya's te Kapilawastu, en den naam ontving van Prins Siddhârtha of Sarvârthasiddha. Op 29jarigen leeftijd ontvlood de Prins, wars van de vergankelijke geneugten der wereld, op wonderdadige wijze het paleis en de stad Kapilawastu om 't leven van een asceet te leiden. Nadat de Prins — voortaan Gâutama genoemd — bij verschillende leeraren en door middel van overmatige ascese gedurende 6 jaren vruchteloos getracht had de hoogste wijsheid te bereiken, overwon hij na een verwoeden strijd Mâra den Booze, den Duivel der Boeddhisten, en veroverde den zetel der volmaakte wijsheid onder den Bodhi-boom. Van toen af was hij Boeddha. Op aandrang van den god Brahma predikte hij zijne, ook door alle vroegere Boeddha's verkondigde verlossingsleer aan alle schepselen, stichtte eene monnikorde (Sangha) en verwierf een grooten aanhang van leeken in Magadha en andere oorden van Indië, totdat hij op 80jarigen leeftijd het Parinirwâna bereikte. In de tweede helft der 3de eeuw vóór Chr. bekeerde Koning Açoka van Magadha, ook Piyadassi genaamd, zich tot het Boeddhisme en van toen af dagteekent de verspreiding der leer van den Çâkya-telg ook buiten de grenzen van Indië. Eerst veel later is het Boeddhisme tot den Indischen Archipel doorgedrongen, en wel in den vorm van Mahâjânisme, welks opkomst dagteekent van de 2de eeuw na Chr. Toen de Chineesche pelgrim Fa-hlan in 412—13 na Chr. Java bezocht, vond hij daar 't Brahmanisme in bloeienden toestand, maar het aantal Boeddhisten nog onbeduidend. Doch uit het heiligdom van Kali Bening en de bij Kalasan gevonden inscriptie van 700 Çaka mag men opmaken dat het Boeddhisme in de 8ste eeuw reeds eene belangrijke plaats innam. Nog meer blijkt zulks uit het grootsche heiligdom van Boro-boedoer, welks bouw waarschijnlijk omstreeks dienzelfden tijd begonnen werd. Hetzelfde geldt van de Tjandi Mendoet. Het overgroot aantal der overblijfselen van Boeddhistische heiligdommen en beelden, in Midden- en Oost-Java gevonden, alsmede ettelijke inscripties door Boeddhistische vorsten uitgevaardigd of privilegies aan personen van die gezinte bevattende, strekken ten bewijze van 't aanzien waarin de belijders der leer stonden. Uit het feit dat herhaalde malen in de oude wetboeken en gedichten bij alle plechtige gelegenheden de Çaiwa's en Sogata's, d. i. de priesters van Çiwa en van Soegata (Buddha) optreden, mag men afleiden dat Çiwaïsme en Boeddhisme als de twee staatsgodsdiensten erkend waren. De verhouding tusschen beide gezinten was blijkbaar zeer vriendschappelijk, en zoowel het voorkomen van Brahmanistische en Mahâyânistische beelden in hetzelfde heiligdom, als getuigenissen uit de litaratuur geput, toonen dat er tusschen beide godsdienststelsels een soort van syncretisme had plaats gehad. — Van Java werd het Boeddhisme overgebracht naar Bali, waar de leer thans nog eenige weinige aanhangers telt. Wat de overige eilanden betreft weten wij alleen met zekerheid dat er ook op Sumatra en Karimon Boeddhisten geweest zijn. Volgens een Chineesch bericht van 502 na Chr. was de toenmalige vorst van Kandali, dat geacht wordt op de Oostkust van Sumatra gelegen te hebben, een Boeddhist. Een ander bericht van 1003 vermeldt de oprichting van een Boeddhistentempel in 't rijk van San-bo-tsai (Palembang—Djambi). Om 't midden der 14de eeuw heerschte in 't Menangkabausche Koning Adityawarman, een ijverig vereerder van Boeddha. De ruïnen aan de Kampar-rivier leggen een onwraakbaar getuigenis af dat ook in die streek van Sumatra Boeddhisten gevestigd geweest zijn. Het bronzen beeld van Lokanâtha (Awalokiteçwara) met inscriptie, vervaardigd door een inlandschen kunstenaar in Çaka 946, thans in bezit van een Batak in de Padangsche Ommelanden, bevat een niet minder belangrijke aanwijzing. De Mahâyânistische inscriptie, van onzekeren datum, op een der Karimon-eilanden ontdekt, bewijst dat de leer ook daar aanhangers telde.

Litteratuur: Van de tallooze werken over 't Boeddhisme behoeven hier slechts vermeld te worden: Burnouf, Introduction à l'histoire du Buddhisme indien (1844); Spence Hardy, Manual of Buddhism (1860), en Eastern Monachism (1860); Wassiljew, Der Buddhismus, seine Dogmen, Geschichte und Literatur (uit het Russisch, 1860); Hodgson, Essays on the Languages, Literature, and Religion of Nepal and Tibet (1874; waarin overdrukken uit „Illustrations of the Literature and Religion of the Buddhists" 1841); Oldenberg, Der Buddha, seine Lehre, seine Gemeinde (2e dr. 1889); Kern, Geschiedenis van het Buddhisme in Indië (1881—83). Voor de Boeddhistische oudheden op Java en de daarop betrekkelijke literatuur zij verwezen naar de nagenoeg volledige opgaven bij Verbeek, Oudheden van Java (1891) inzonderheid onder de Nos 265, 296, 309, 336, 351—33, 366—66, 380, 440, 481, 505, 520, 563, 596, 614. Voorts IJzerman, Beschrijving der Oudheden nabij de grens der residentie's Soerakarta en Djogdjakarta (1891); Groneman, De Tjandi Bara-Boedoer op Midden-Java (1892); vgl. IJzerman, in Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk. XXXI, 261. Aangaande 't beeld van Mandjoeçrî, thans te Berlijn, zie Friederich, Zts. d. D. Morgenl. Ges. XVIII, 604; vgl. Not. Bat. Gen. XVIII, 106; over vermenging van Çiwaïsme en Boeddhisme, Kern, Versl. en Meded. Kon. Ak. v. W. 3e r. V, 8—43. Omtrent Sumatra zijn de gegevens geput uit Groeneveldt's Notes on the Malay Archipelago and Malacca (vertaling met toevoegselen uit „Verhandelingen" van 't Bat. Gen. XXXIX), onder 't hoofd Sumatra passim. Zie voorts Verbeek en v. Delden, De Hindoe-ruïnen bij Moeara Takoes (Verh. Bat. Gen. XLI); Kern, in Bijdr. T. L. en Vk. 3e r. VII, 289; VIII, 188; Brandes, Not. Bat. Gen. XXV, 176. XXVI, 130. Over de inscriptie van Karimon, Brandes, Not. Bat. Gen. XXV, 125, 148. XXVI, 41, 57. H. K.

BOEDELKAMER. Zie WEES- EN BOEDELKAMER.

BOEDENG. Naam bij de Tenggereezen gegeven aan den Loetoeng, een Slank-aapsoort, *Semnopithecus maurus*; in het Maleisch op Sumatra Lotong. De Boedeng wordt door de Maleiers op Java genoemd Loetoeng-itam, ter onderscheiding van de roode, *Semnopithecus pyrrhus*, Loetoengmera: de roodbruine heet in 't Jav. Kowi en in 't Soend. Koenjoek. Eene lichte varieteit, *Semnopithecus pruinosus*, heet op de Westkust van Sumatra bij de Maleiers Tjingko, bij de Bandjerezen op Borneo Hierangan, bij de Dajaks van den Beadjoe-stam Boehis. *Semnopithecus rubicundus* heet bij de Bandjerezen op Zuid-Borneo Kalahie, bij de Beadjoe-Dajaks Kalasie. *Semnopithecus femoralis* heet op Oost-Sumatra Gijak-gijak bij de Maleiers. De Soendanezen noemen *Semnopithecus mitratus*, Soerili. De Beadjoe-Dajaks noemen *Semnopithecus frontatus*, Sampoelan; de Bandjerezen Djirangangoenong, ter onderscheiding van den bovengenoemden *Semnopithecus pruinosus*, dien zij Djirangan of Hierangan noemen, op Sumatra Tshing-kau. De Maleiers op Sumatra geven *Semnopithecus melalophus* den naam van Simpei. De zeer afwijkende *Semnopithecus nasica* of Neusaap komt slechts op Borneo voor en wordt door de Beadjoe-Dajaks Bakara genoemd, op West-Borneo Kahau, in Sambas Pika, bij de Bandjerezen Bakantan. De Bezoarsteen uit de maag van dezen aap heet volgens Rumphius Coeliga-kaka.

BOEDJANG. Oorspronkelijk en volgens de inlandsche opvatting nog, het Maleische woord voor: een „ongehuwd, doch de jaren van manbaarheid bereikt hebbende jongeling". Deze categorie van personen verlaat in de geheele oostersche maatschappij vaak het ouderlijk huis om hetzij voor den kost, hetzij voor geld of goed, hetzij met het doel om een der dochteren des huizes tot echtgenoote te verwerven, bij een ander in te gaan wonen. Bij dezen verricht hij dan, ten einde het verlangde te verdienen, voor een bepaalden of onbepaalden, maar altijd eenigszins langdurigen tijd, overeengekomen werkzaamheden, die van verschillenden aard kunnen zijn, vgl. o. a. het voorbeeld uit het Oude testament van Jakob, in dienst tredende bij Laban. Bij de Europeanen heeft het woord boedjang de beteekenis gekregen van: „iemand, die voor korteren of langeren tijd zijn diensten aan een bepaald persoon of onderneming verhuurt voor een overeengekomen loon". Die diensten kunnen van verschillenden aard zijn, zoodat de boedjang kan zijn: huisbediende, veldarbeider, ambachtsgezel, enz.

BOEDOEK. District van de afdeeling Montrado van de res. Westerafdeeling van Borneo, met gelijknamige hoofdplaats. Het is gelegen tusschen de rivieren Sebangkau en Selakau. Het behoort tot de z.g. Chineesche districten, en levert veel goud op. Vgk. MONTRADO, SAMBAS en WESTERAFD. VAN BORNEO.

BOEGEL. Hoofdplaats van het district Manggar, van de afdeeling en het regentschap Demak der residentie Semarang, gelegen aan den linkeroever van de Sérangrivier, aan den tramweg van Poerwodadi naar Demak, en aan den driesprong van den grooten binnenlandschen weg tusschen die beide plaatsen en een binnenweg vandaar over Broemboeng naar Semarang. Het is een vrij belangrijke, druk door inlanders en Chineezen bezochte marktplaats voor den binnenlandschen handel, waar vooral padie, rijst, brandhout, houtskool, vruchten, pottebakkerswaren en lijnwaden worden verhandeld.

BOEGEROENS-EILANDEN. Een groep van vier kleine, onbewoonde eilandjes in straat Saleier, tusschen het eiland van dien naam en den vasten wal van Celebes.

BOEGINEESCH. Twee Alfoersche stammen hebben zich op het zuidelijk schiereiland van Celebes ontwikkeld tot een tweetal natiën, de Boegineezen en de Makassaren, wier beschaving hooger staat, dan die van al hunne naaste verwanten. De Toradja's van Midden-Celebes, de stammen van Noord-Celebes en verder de bewoners van de eilanden en eilandengroepen tusschen Celebes en Australië, zoo mede al de stammen en volken van de Philippijnen, behooren tot ééne groote familie, die haar geestesleven uitspreekt in eene verscheidenheid van talen, tongvallen en gouwspraken. (Zie ATJÈHSCH en BAREË). In tegenstelling met de Maleische taalfamilie vertoont de Alfoersche bij de overgroote meerderheid harer leden enkele kenmerken, die de aandacht van den taalonderzoeker in hooge mate verdienen. Vooreerst wordt het begrip van mensch of persoon door den Alfoer in den regel uitgedrukt met het woord taoe, al of niet verbasterd en enkele malen samengesteld met mata (taoemata, toemata of tamata.). Ten tweede, mist de Alfoersche taalfamilie woorden voor tien en twintig, overeenkomende met de Maleische termen belas

en likoer, en wordt in die familie elf, twaalf, enz. uitgedrukt door te zeggen: tien en één, tien en twee, enz., of ook: tien één, enz. Ten derde, treedt bij de woordafleiding in de levende en krachtige talen en gouwspraken van deze familie de kenmerkende wet van polysynthetisme te voorschijn, dat wil zeggen: de synthese of verbinding van een stam met één of twee aanhechtsels heeft zich ontwikkeld tot een samenstel van woordaanwas, door toevoeging van drie of meer elementen. — Oorspronkelijk, dit blijkt uit de vergelijking van de beide talen, was er één stam, waarvan de spraak de moeder werd van het Makassaarsch en van het Boegineesch. Thans maken de nakomelingen van dien oerstam een zielental uit van minstens één millioen, waarvan een derde gedeelte, de Makassaren, van het zuidelijk schiereiland een strook gronds heeft bezet, loopende van Maros tot Boeloekoemba [1]). De Boegineezen, tweemalen zoo talrijk als hunne oudere broeders, stooten noordwaarts tegen de Toradja's. Zelfs brengen kleine zwermen van kolonisten hunne moedertaal over naar de kusten van andere eilanden, welke reeds sints eeuwen getuigen zijn van den handelsgeest dier moedige zeevaarders, die door ons, in navolging van de Maleiers, met den algemeenen naam van Boegineezen worden aangeduid. De taal van Loewoe, Wadjo, Soppeng, Boni en de overige Boegineesche staten is ééne en dezelfde taal, en reeds sints langen tijd heeft zij naast het Makassaarsch den rang van schrijftaal bereikt, en zich ook daardoor ontwikkeld boven de verwante spraken van Midden-Celebes. Ongeveer de helft der stamwoorden zijn het gemeenschappelijk eigendom van den Boeginees en den Makassaar, maar de taal van den eerste is rijker aan afleidingsvormen en tevens aan letterkundige voortbrengselen. Omstreeks veertig jaren lang heeft Dr. Matthes, de kundige en onvermoeide linguist, die de kennis van Zuid-Celebes door zijne geschriften tot het gemeen goed van Nederland heeft gemaakt, met goed gevolg en met zeldzaam geluk zoowel het Makassaarsch als het Boegineesch beoefend en bearbeid. De uitkomsten van zijne onderzoekingen en nasporingen heeft hij nedergelegd in zijne Spraakkunsten, Woordenboeken en Bloemlezingen, die voor den beoefenaar der genoemde talen den weg van studie hebben geëffend en gemakkelijk gemaakt. — De letterkunde der Boegineezen bestaat deels uit poëzie, deels uit proza. Maat zonder rijm is het kenmerk van Boegineesche en Makassaarsche gedichten, maar hiermede is ook bijna alles gezegd. Dichterlijke vlucht of sterke verbeeldingskracht zoeke men niet in de kinderlijke kunstvoortbrengselen van een volk, dat verre achterblijft bij hetgeen Java op letterkundig gebied te aanschouwen geeft. Een heldendicht van grooten omvang, genoemd naar La Galigo, bevat vele Oud-Boegineesche woorden. Andere gedichten zijn van erotischen, didactischen of religieusen aard. In proza ontmoet men historische stukken, nevens de Latowa, eene verzameling van uitspraken en mededeelingen der oude vorsten en geleerden, meestal betrekking hebbende op ambtsplicht en rechtspleging.

1) Vlgs v. Staden ten Brink, Zuid-Celebes bl. 15 loopt de taal-, tevens ethnographische grens tusschen Boegineezen en Makassaren van de rivier Tello naar de z.w. punt van Boni en van daar z.o.waarts naar Boeloekoemba.

Voorts is er een groote voorraad van vertellingen en novellen, veelal uit het Arabisch of Maleisch ontleend, benevens wetsverzamelingen, werken van godsdienstigen inhoud en verhandelingen over droomen, gelukkige en ongelukkige tijden, en voorteekenen en afwering van onheilen.

Bronnen: Boeginesche spraakkunst, door B. F. Matthes, 's Gravenhage, M. Nijhoff, 1875; Boeg.-Hollandsch Woordenboek door denzelfde, ibid. 1874, en Supplement, 1889; Aanteekeningen op de Boeg. Chrestomathie (met twee deelen tekst), door denz. 1872. Kort verslag aangaande .... Makass. en Boeg. HSS. door denz. 1875, en vervolg daarop, 1881; Over de Wadjorezen, door denz. 1869; De Latowa, door G. K. Niemann, in de Bijdr. v. h. Inst. 1884. Geschiedenis van Tanette, Boeg. Tekst met Aant., door denzelfde 1883.

BOEGINEEZEN. Zooals in het artikel BOEGINEESCH is opgemerkt, zijn de Boegineezen (Tâoe-Wôegië of menschen van Woegi, eene plaats in Wadjo) en Makassaren volken van gemeenschappelijke afstamming, die echter, wat de taal betreft, scherp van elkander gescheiden zijn, zoodat op Zuid-Celebes Makassaren en Boegineezen uitsluitend hun eigen taal spreken en zelfs op de grenzen der Boegineesche en Makassaarsche landen, al is de volkstaal daar minder zuiver, toch van taalvermenging geen sprake is. De hoofden verstaan daar beide talen, maar ieder drukt zich in zijn eigen taal uit, terwijl de leden van Makassaarsche nederzettingen in Boegineesche landen hunne eigen taal blijven spreken. Ook in sommige instellingen en gebruiken bestaat verschil tusschen beide volken, doch evenals in de taal van gemeenschappelijke verwantschap blijkt, komt deze in hunne gebruiken enz. niet onduidelijk uit.

In hun uiterlijk onderscheiden de Boegineezen zich weinig van de Javanen die, evenals zij, tot de brachicephalen (met korten schedel) behooren. Over het algemeen zijn zij lichamelijk welgevormd, slank en goed gespierd en boven de gemiddelde lengte; de vrouwen worden als schooner dan de Javaansche beschreven, terwijl hare huidskleur, evenals die der mannen, lichter is dan bij de overige Maleische volkstammen. Het karakter der Boegineezen is vaak als zeer ongunstig voorgesteld; als wraakzuchtig in de hoogste mate, en aan roof en moord overgegeven. De Heer Kooreman, die hen beschrijft als gemakkelijk te leiden, maar ongeschikt om zich naar vaste regels te schikken, zoodat zij, hoewel trouw en werkzaam, meestal als bedienden bij Europeanen onbruikbaar zijn, is van oordeel, dat die karaktertrekken hen wel eigen zijn, maar dat de graad daarvan ver wordt overdreven. Eene beleediging, zegt hij, wordt alleen gewroken, als deze in het bijzijn van anderen is ondergaan. Het slechte vorstenbestuur en het gemis van veiligheid in de inlandsche staten zal ook wel grootendeels die trekken ontwikkeld hebben. Aan dobbelspel en hanengevechten zijn zij zeer verslaafd; vrouwen en zelfs kinderen nemen daaraan deel. Eigenaardig is het feit, dat, behalve door dieven van beroep, diefstallen gepleegd worden uit zucht tot avonturen, zelfs door lieden uit hoogere standen, wien dit niet tot schande strekt; in Baba en Boeloe zouden vroeger jonge meisjes niemand hebben willen trouwen, die niet het bewijs geleverd had, dat hij kon en durfde stelen. De heer Ten Brink prijst de taaiheid der Boegineezen in het doorstaan van vermoeienissen en ontberingen en deelt mede, dat uit de lagere volksklasse

uitmuntende koelies voortkomen. De Boegineesche soldaten staan niet in den besten naam, als weerspannig, moord- en roofzuchtig; vroeger werd de moed der Boegineezen zeer hoog gesteld, volgens Ten Brink ten onrechte, terwijl een paniek onder hen niet zeldzaam is, waartoe reeds het verschieten van een ster enz. voldoende is. Merkwaardig is het feit, door Kooreman medegedeeld, dat de Boegineezen, hoezeer stoute zeevaarders en goede kolonisten, bijna geheel onvatbaar zijn om van volken, waarmede zij in aanraking komen, taal, gewoonten of gebruiken over te nemen.

De Boegineezen zijn Mohammedanen; de Islam zou in 1606 door zekeren Dato ri Bandang, een Menangkabauer van Kota Tenga, in Tello en Gowa zijn gebracht, en vandaar door de bemoeienissen van den vorst van Tello, tevens rijksbestierder van Gowa, Abdallah Toe mamenanga ri agamana over Zuid-Celebes, en vooral in Boelo-boelo zijn uitgebreid. Ofschoon zij, zooals zoovele Moslemen, weinig in de kennis van den Islam zijn doorgedrongen, verrichten zij de voorgeschreven godsdienstige plechtigheden vrij nauwgezet; fanatisme heerscht echter, volgens het getuigenis van Matthes, bij hen in geenen deele. De bedehuizen (grootere voor het Vrijdaggebed masigi, kleinere langkara genaamd) onderscheiden zich in niets van dergelijke gebouwen elders in den archipel, doch zien er gewoonlijk zeer vervallen uit; zij bevatten de minbar of preekstoel en mi'hrâb of nis, die altijd in dergelijke gebouwen gevonden wordt. Het personeel der geestelijken bestaat uit een kali of hoofd der geestelijkheid, eigenlijk rechter, in elk rijk, die evenals de imam in de moskee voorganger in het gebed is; katté's of predikers, bilala's, oproepers tot het gebed, mókkeng's, amelé's, boden of oppassers van den kali en dótja's of kosters. Over de viering van de Mohammedaansche feesten zie Matthes, Zuid-Celebes bl. 79—92; over de plechtigheid, gevierd wanneer een meisje van vorstelijken bloede den Koran heeft leeren lezen id. bl. 73.

Evenals bij bijna alle Moslemen in den Indischen archipel, is ook bij de Boegineezen veel van het oude bijgeloof overgebleven, en worden o. a. tal van geesten onder hen vereerd. In de eerste plaats de beschermgeesten, dewata, in wier dienst de Bissoe's (Zie aldaar) staan, die bij de feesten ter eere dier geesten gevierd, de hoofdrol spelen. Zoodanige feesten worden gegeven bij bijzondere gelegenheden, zooals geboorten, huwelijk, herstel uit ziekten, ja zelfs om den beschermgeest van den betrokken persoon op te sporen, die den kranke te hulp moet komen. Eene uitvoerige beschrijving dier geesten vindt men bij Matthes, Over de Bissoe's, Verh. Kon. Ak. v. Wet., VII, 1872. Andere geesten zijn de Sangiyang's, onder wie de Sangîyang-saᵉrri, de geest der rijst, bijzondere vermelding verdient. Aan het hoofd dier geesten staat Batara Goeroe (Çiwa). Belangrijk is ook de vereering van Karaëng-lôwe (Groote Heer), in wien men wel eens Çiwa, den god der vruchtbaarheid en voortteelende kracht heeft willen zien, daar hij onder de symbolen van twee steenen vereerd wordt, die den vorm van mannelijke en vrouwelijke genitaliën hebben. Deze worden op sommige plaatsen in afzonderlijke huisjes bewaard, waar door eene priesteres, penâti, offers gebracht worden. In elke woning, in den regel op den zolder, bevindt zich bovendien een offerhuisje, aan de godheid gewijd, echter zonder dat zulke steenen daar aanwezig zijn. Deze treft men wel elders in grotten of de open lucht aan; boomen en groote steenen worden ook als verblijfplaatsen van Karaëng-lôwe beschouwd. De godheid wordt vereerd door offers van kokosnoten, betel, kippen, soms zelfs van buffels; hier en daar, vooral te Gantârangkeke, wordt jaarlijks een feest gevierd, dat 3 dagen duurt. Zie Goudswaard in Med. Ned. Zend. IX, bl. 75, 289. Een zekere Karaeng-Borong, die met zijn gansche familie in steen is veranderd, wordt in de grot van Boeloe-spong bij Maros door offers vereerd, die ook bij graven of andere heilige plaatsen worden gebracht. Verscheidene booze geesten zijn ook bij de Boegineezen bekend, zooals de paᵉppo's, vrouwelijke geesten, die 's nachts hare ingewanden neerleggen en dan door de lucht zweven om zielen te rooven en allerlei ziekten te veroorzaken. 's Nachts kunnen zij alleen geweerd worden, door warm water op de afgelegde ingewanden te gooien; over dag kan dat geschieden door een soort van oneetbare pinang-noot (alitâro) in de sirih-doos te leggen; weigert eene vrouw die dan aan te nemen, dan loopt zij aan de hoven gevaar, als verdacht van zulk een geest te zijn, tot slavin gemaakt te worden. De parrakang, kenbaar aan een bak met gloeiende kolen op het hoofd, is een dergelijke geest; de ook elders bekende poentiyana, met eene holte in den rug, is de geest van eene vrouw, die bij de bevalling is gestorven. Om te verhinderen dat eene gestorven kraamvrouw als kwelgeest optrede, wordt haar een ei onder iedere armholte gedrukt en worden naalden eventjes in de handen gestoken; uit vrees de eieren te laten vallen en de naalden verder te doen indringen, wacht zij zich er voor om op te vliegen of iemand aan te vallen. De tampakoro's zijn kleine, dartele zwart- en kroesharige wezentjes, die geen kwaad van belang doen; de panroli, kenbaar aan een geluid als het ruischen van den wind, maakt de mannen onvatbaar voor huwelijksgenot, doch kan verdreven worden door het stampen in de rijstblokken; de asoe-panting eindelijk die er als een hond uitziet, verwekt dysenterie. De vereering der voorouders speelt ook een groote rol in den godsdienst der Boegineezen; daarmede hangt samen de vereering der ornementen, waarover later, en het als heilig beschouwen van krokodillen, in welke dieren de zielen na den dood verhuizen, en van de palingen te Boeloekoemba (Zuiderdistricten) die, evenals de krokodillen, op het geluid van metalen bekkens aan land komen en kippenboutjes verslinden hun door vrouwen aangeboden, die kinderen wenschen te krijgen. Tal van bijgeloovige denkbeelden komen bovendien onder de Boegineezen voor, zooals het geloof aan goede en kwade dagen, droomen, voorspellingen uit de vlucht enz. van vogels, ja zelfs van vlinders, djimats (talismans en amuletten, Mak. koelâoe = Boeg. oelâwoe, waarvoor elk voorwerp, zelfs een vruchtpit kan dienen, dat op onverklaarbare wijze wordt gevonden op eene plaats, of als wortel of vrucht aan een boom, waar het niet tehuis behoort) en vele andere zaken, te veel om op te noemen, waarover men zie Matthes t. a. p. bl. 99 vlg. Wij vermelden alleen nog het boesoeng of opzwellen van den buik, te duchten wanneer men in woorden of daden aan den eerbied jegens de voorouders, vooral die van vorstelijke afkomst, te kort doet, en het makaᵉrraᵉ of vermijden van personen of plaatsen, door booze geesten bezocht. Eigenaardig is het, dat wanneer de Boeginees op zee zoodanige plaats voorbijgaat,

hij voor sommige dingen: water, wind, vuur enz. bijzondere woorden, die noch Boegineesch, noch Makassaarsch zijn, gebruikt, en welke door de booze geesten niet begrepen worden. Vooral is dit het geval bij Tana-boekkoe, bewesten Zuid-Celebes, waar uit vrees voor een zeemonster alles, wat wit of licht van kleur is, verborgen wordt. Eindelijk zij nog aangeteekend, dat ook het pemali (Zie aldaar) bij de Boegineezen bekend is, en waaronder men zekere met den godsdienst samenhangende verbodsbepalingen verstaat. Zoo is het verboden in een huis na zonsondergang te vegen, voor vrouwen zonder baadje naar den zolder te gaan om rijst te halen; voorts van de rijst te eten voor men behoorlijk is aangezeten, daar deze van eene dochter van Batara-goeroe afstamt en dus in zeker opzicht heilig is. Toovermiddelen (saradasi's) worden veelvuldig aangewend, zooals honden- en kattenhaar, onder een hoofdkussen gelegd, om man en vrouw afkeerig van elkander te maken; een gebroken naald als symbool van het verbreken van vriendschap, jeukboonen, brandnetels enz.

De Boegineezen kan men verdeelen in de Vorsten met hunne afstammelingen en andere adellijken, de gewone volksklassen en de slaven en pandelingen. In de staten, waar het recht van zelfbestuur bestaat, behooren slavernij en pandelingschap tot de erkende instellingen; in de Gouvernementslanden is de slavernij bij St. 1875 n°. 140, 287 nog erkend, maar die verordeningen hebben de strekking haar te beperken door het aanleggen van registers, waarin de slaven moeten worden ingeschreven en door de bepaling, dat overgang van slaven alleen door erfopvolging geschiedt en verkoop dus is uitgesloten. De toestand der slaven is over het algemeen vrij gunstig en niet veel verschillende van dien van gewone huisbedienden; de vrije lieden van minderen stand zijn vaak niet minder dan genen aan willekeur en afpersingen der aanzienlijken blootgesteld. De gewone wijze, waarop men in slavernij geraakt, is, behalve door geboorte, door schulden, eigen of geërfde, die men niet betalen kan en die de familie niet wil voldoen. Wanneer de schuldeischer goedvindt, dat men voor hem werkt tot afbetaling van schuld, wordt men pandeling; is de schuldeischer hiermede echter niet tevreden en wil de vorst noch de rijksraad den schuldenaar helpen, dan wordt deze als slaaf verkocht. Ook kan men zichzelf als slaaf verkoopen, zooals het geval was met de bewoners van Soembawa, die in 1815 na de uitbarsting van den Tambora hun land ontvluchtten en om niet te verhongeren, genoodzaakt waren, zichzelven met hunne vrouwen en kinderen te verkoopen. Krijgsgevangenen en zij, die misdrijven tegen vorst of rijksraad plegen, kunnen ook als slaaf worden verkocht. Bij slaven volgt men den regel Pîpí na-pípîna, wâtang nawatânna, lett.: de pîpí (soort van gewas op de takken en stammen van boomen) is zijn pîpí, de stam is zijn stam, d.i.: de stam met al wat er opzit is het eigendom van hem die den boom bezit. Bedoeling: al wat de slaaf bezit komt diens meester toe.

Wat het bestuur onder de Boegineezen betreft, zoo worden bijzonderheden daaromtrent medegedeeld in de artikelen gewijd aan verschillende rijkjes, door Boegineezen bewoond. De hoofdtrekken ervan zijn de volgende. Aan het hoofd van elk rijkje staat een vorst of vorstin met den titel van aroeng (aroe), of datoe of paëtta mangkaoe, die door elken regeerenden vorst wordt gedragen, bijgestaan door een rijksbestierder en een rijksraad, hadat, die in den regel met groote macht is bekleed. Eigenaardig is het, dat soms een vorst zijn eigen land bestuurt en tegelijkertijd eene betrekking in een ander land bekleedt, zooals de vorst van Sidenreng die in 1824 kiesheer van Soppeng was. Het leenstelsel heerscht er algemeen; vaak ontstaat het doordat de vorsten hunne bloedverwanten een gedeelte van hun land in leen afstaan. Zulke leenmannen heeten paseadjîngaëng, afgeleid van seadjing, broeder. Maar het gebeurt ook wel, dat een vorst door een machtiger overwonnen wordt, en dat hem het vroeger onafhankelijke land in leen wordt gegeven. Zoodanige leenmannen heeten palili's; zij zijn in den regel verplicht zekere opbrengsten aan den leenheer op te brengen en werkvolk te geven, waartoe de paseadjîngaëngs niet gebonden zijn. Beide soorten van leenmannen zijn echter gehouden den leenheer in den strijd bij te staan, en op groote feesten bij den vorst te verschijnen. Daartoe worden zij opgeroepen door zendelingen van den vorst die hun bila-bila overhandigen, een reep lontarblad, waarin een zeker getal platte knoopen zijn gelegd, aanduidende het getal dagen dat verloopen moet voor dat de strijd of het feest beginnen zal. Geldt het een feest, dan neemt de leenman de bila-bila met de rechterhand aan en maakt met de linkerhand de bij het dansen gebruikelijke beweging; voor een strijd neemt hij het teeken met de linkerhand en slaat de rechterhand om de kris, en betuigt al dansende en zwaaiende met die kris zijne verkleefdheid aan zijn leenheer. De leenen zijn erfelijk, en voor het inwendig bestuur zoo goed als onafhankelijk; bij het huwelijk echter van een erfdochter moet de leenheer zijne toestemming geven. Een der eigenaardigheden van het Boegineesche vorstenbestuur is het bezit der zoogenaamde ornamenten (zie RIJKSSIERADEN) waarvan de uitoefening van het gezag afhangt, en die uit allerlei voorwerpen bestaan. Aan deze ornamenten zijn velden verbonden, waarvan echter de vruchten aan den vorst komen, die eveneens de beschikking over de ornamentslaven heeft. In de Gouvernementslanden zijn de vorsten vervangen door regenten, die door het Gouvernement worden bezoldigd en door soellewatangs of districtshoofden worden bijgestaan, die de titels voeren van Gallârrang, Lomo, Todo, soms Djannang. De adel bestaat uit de afstammelingen van de vorsten, gewoonlijk onder den naam van anakaroengs samengevat, en die een ware ramp voor de bevolking zijn, daar deze geheel aan hunne willekeur is overgegeven en de adellijken, hoe hooger in rang, des te minder strafbaar zijn. Zoo had een anakaroeng het recht boeten op te leggen, als een gewoon inlander zijn hoofddoek te veel rechtopstaand met de punt naar boven droeg, of een huis bouwde met een aantal palen, trap of voorgevel boven zijn stand, of den anakaroeng, die zijn huis bezocht, niet liet bedienen door de jonge vrouwen, die het bewoonden enz. De titel, door mindere adellijken gevoerd, is die van Daëng; verscheidene mindere hoofden b. v. over kleine kampongs dragen echter den titel van aroeng, volgens den heer Kooreman omdat zij rijkssieraden hebben, en vroeger zelfstandig waren doch nu de regenten volgen. Overigens dragen de mindere hoofden titels van: Djannang, Matowa, Galârrang, Matjowa, Poenggawa enz. Zelden treft

men hoofden over één kampong aan; bijna allen hebben twee of meer kampongs onder zich, waarover zij onderhoofden aanstellen met den titel van poenggawa, taoe-towa, mata-mata, sariang enz.

Een Boegineesche kampong bestaat uit 5, 10 à 20, zelden uit meer dan 40 huizen, die ieder soms door 10, 20 of meer personen bewoond worden en ordeloos door elkander geplaatst zijn, en wanneer ze eenige jaren gestaan hebben, er smerig en verwaarloosd uitzien. De ruimte onder het huis (âwa-bôla, Mak. sîring) dient als bergplaats voor landbouwgereedschap, waardeloos hout, bamboe, atappen enz., en 's nachts als paardenstal. Die ruimte, welke zelden of nooit wordt schoongemaakt, is gewoonlijk zeer smerig, daar in het huis gekookt wordt en de bewoners hun behoeften door den vloer doen. Tusschen de woningen zijn hier en daar karbouwenkralen, vuile modderpoelen, van een ruwe omheining voorzien. Rondom de huizen zijn eveneens paggers of omheiningen uit allerlei materiaal, (gespleten bamboe, levende en doode takken enz.) opgetrokken, die slechts dan worden opgeruimd, als een ambtenaar of hoofd de kampong bezoekt. Allerlei boomen, klappers, manga's, bamboestoelen enz., die elk hunnen afzonderlijken eigenaar hebben, doch zonder regelmaat door elkander staan, beschaduwen het geheel; daar tusschen groeit onkruid en struikgewas, dat menigmaal ondoordringbaar is. De kampongs nadert men langs dikwijls moeilijk begaanbare dijkjes van rijstvelden, die zich verliezen in paden, welke van zelf zijn ontstaan door het geloop der mannen, karbouwen of paarden. Elke kampong heeft voorts haar eigen offerhuisje, waarin offers gebracht worden bij alle feesten, door de bewoners gegeven en bovendien jaarlijks bij het gemeenschappelijk offerfeest.

De woningen der Boegineezen zijn van bamboe of gedeeltelijk van hout gebouwd, op 4 tot 6 voet hooge palen. Gewoonlijk voert de trap in een uitgebouwd gedeelte (tamping) bestemd voor keuken, privaat enz. met een gedeelte, hangende aan de spanribben, dat tot bergplaats dient. De overige vertrekken liggen iets hoogers. De vloer is van gespleten bamboe-latten, waarvan niet zelden gebruik wordt gemaakt voor een soort van wraakoefening (sôppá, Maķ. sôloró), hierin bestaande, dat de beleedigde of diens slaaf 's nachts onder het huis van zijn vijand gaat en met een lans door de plaats steekt, boven welke deze zich bevindt. Daarom wordt de slaapmat van een voornaam inlander vaak gespreid op een harde buffelhuid of bultzak. Eene beschrijving van een vorstelijke woning met slavenhuis vindt men bij Matthes, Woordenboek bl. 1121. Het huisraad der Boegineezen is zeer eenvoudig; een weefstoel, aardewerk en enkele metalen spijsborden, en de noodige slaapmatjes, ziedaar het voornaamste. Ter verlichting wordt gebruik gemaakt van kaarsen en van bamboestaafjes in vet gewikkeld, en van kleine olie-, thans ook wel van petroleumlampjes.

De kleeding der Boegineezen is zeer eenvoudig en bestaat uit een korten broek, ongeveer als een zwembroek, een hoofddoek en een sarong, die bij hitte of regen over de schouders of het hoofd wordt getrokken en 's nachts tot deken dient. In den buikgordel steekt kris of klewang, en is de poerôekaeng (Mak. pâwo-pâwo) bevestigd, een meestal rooden zak, waarin sirih, duiten enz. bewaard worden. Op de hoofdplaatsen dragen de meesten, althans bij feestelijke gelegenheden, een badjoe; in de binnenlanden alleen regenten, aanzienlijken en hoofden, die echter ook dit kleedingstuk afleggen wanneer het spel begint. De aanzienlijken dragen kort haar, terwijl de minderen dit lang laten groeien; eerstgenoemden dragen ook wel een klein mutsje, songko genaamd, en vervaardigd van de vezels van den tala-boom, terwijl bij hen wapenen, gordel en zakje vaak sierlijk met goud zijn ingelegd. Vrouwen dragen sarong en badjoe; de laatste is bij meisjes vaak van doorzichtige stof.

Bij geboorten hebben de volgende plechtigheden plaats: In de 7e of 8e maand der zwangerschap wordt een feest gegeven, waarbij allerlei lekkernijen genuttigd worden; man en vrouw nemen op het huwelijksbed plaats en twee van de vier doktoressen (sanro's), die uit de bissoe's worden gekozen, moeten de zwangere vrouw ter dege den buik wrijven, waarna man en vrouw naast elkaar op het bed gaan zitten om het maal te gebruiken, waarbij geen enkel gerecht van beesten mag zijn, die pooten hebben. Man en vrouw zijn evenals een bruidspaar verbonden door eene staatsiekleeding in den vorm van een sarong, terwijl twee brandende kaarsen om het paar worden heengedraaid, die een van beiden moet uitblazen. Die dit het eerst doet blijft de baas in het huishouden. Den tweeden dag wordt dit maal vervangen door eene eigenaardige plechtigheid; onder de achterdeelen der zwangere vrouw wordt een soort van buikband geschoven en daarmede de vrouw voorzichtig heen en weer geschud, waarna men den buikband aan den trap even uitslaat. Den eersten dag geschiedt dit tot drie keeren, terwijl de vrouw zelve ook even aan de deur wordt uitgeschud om de booze geesten te verwijderen; den tweeden dag heeft dit schudden met den buikband tweemaal en den derden dag eens plaats. Wanneer de bevalling nabij is, wordt de woning met klapperboomen tegen de booze geesten afgezet, en soms ook nog een soort van werpnet onder een vierkant verhemelte uitgespreid. Onder de plaats, waar de vrouw bevallen moet, wordt bij aanzienlijken een toestel geplaatst, in het midden waarvan eene slavin gaat staan, die het bloed moet opvangen, dat tijdens de bevalling door den vloer vloeit; als belooning ontvangt zij daarvoor de vrijheid. Een buffel, die aan een der hoeken van het huis wordt vastgebonden, mag daarna niet meer voor een ploeg of als lastdier gebruikt, veel min geslacht worden. Bij mindere inlanders wordt de toestel vervangen door een pandanusboom, met bladeren voorzien. Bij de bevalling zijn bij aanzienlijken vier sanro's, bij minderen slechts eene tegenwoordig, die te voren iets van ijzer hebben gekregen, om dit als vertegenwoordiger van den levensgeest der kraamvrouw te bewaren. Met hetzelfde doel wordt de buikband sterk aangehaald, om den levensgeest den uitweg naar boven te beletten. Is het oogenblik der bevalling daar, dan wordt van allerlei gedaan om de booze geesten te verjagen; luidruchtige muziek, branden van zeker hout of bladeren, haar en gras. Is het kind geboren, wat bij voornamen door schoten wordt te kennen gegeven, dan wordt het op een schotel gelegd; een geestelijke fluistert het, als het een jongen is, de bang of oproeping tot het gebed in, en een meisje de iqamat of de voorbereiding tot het gebed. Tegelijk wordt nu het kind een naam gegeven. Eigenaardig is het dat vorsten soms na hunnen dood nog een nieuwen naam erlangen. Moeder en kind worden gebaad, gewreven en geknepen,

en daarna wordt gezorgd voor de broertjes van het kind, de navelstreng en nageboorte, die in een rijstpot gedaan worden, en gespijzigd, door wat rijst met een ei tegen den rand van den pot te smeren; iets wat ook later herhaald wordt. Bij minderen worden navelstreng en nageboorte onmiddellijk begraven, soms ook naar zee gebracht. Op den zevenden dag wordt de akeka gebracht, een offer van twee geiten of schapen voor een jongen, en van een dezer dieren voor een meisje, die, als het kind vroeg sterft, voor rijdieren zullen dienen. Gewoonlijk op den negenden dag na de bevalling heeft nog eene plechtigheid plaats, waarbij de voornaamste sanro's in grooten optocht water uit heilige bronnen moeten halen voor een bad voor kraamvrouw en kind, waarbij allerlei symbolische ceremoniën plaats vinden, evenals bij andere gelegenheden, die uitvoerig door Dr. Matthes bl. 58 vlg. zijn beschreven. Zoodanige feesten hebben plaats bij het knippen of korten van het haar voor de eerste maal, — bij vorsten verbonden met een feest, wanneer het kind voor de eerste maal den grond betreedt, — en bij het tandenvijlen dat op 12jarigen ouderdom geschiedt, waarmede voor jongens de besnijdenis gepaard gaat. Bij meisjes heeft de laatste op den leeftijd van 3—7 jaren plaats, en gaat meestal gepaard met het doorsteken der oorlellen.

Huwelijken worden gewoonlijk door de ouders voorbereid; weinig hebben de jongelieden gelegenheid elkander te ontmoeten, zooals bij oogst- en spinfeesten, die echter slechts zelden plaats hebben. Eigenaardig is het zoogen. vorstelijke schommelfeest, dat nu nog in Segeri gevierd wordt, waarbij aan de prinsen gelegenheid gegeven wordt om hunne genegenheid te toonen tegenover prinsessen, die daartoe een voor een op een schommel plaats nemen. Bij het voorbereiden van een huwelijk wordt er wel op gelet, of de man van gelijken stand is als de vrouw; zij, die een mesalliance aangaat, wordt onmiddellijk door hare familie verstooten. Bij de Wadjoreezen kan de mindere man echter voor *f* 800 zich tot gelijke van een adellijke maken. Als eerste stap tot de vereeniging zenden de ouders van den jongen iemand naar de ouders van het meisje, om dezen te polsen. Zijn zij tegen het huwelijk, dan gaat de zaak gewoonlijk niet door; soms gebeurt het echter, dat de jongen het meisje opzoekt, en zich naast haar nederzettende, beider midden vereenigt door er een sarong om heen te winden. Met zijn bloote kris in de hand dreigt hij het meisje te dooden als de ouders hunne toestemming niet geven, die in den regel dan toegeven, om het leven van hun kind te redden. Is er daarentegen kans op toestemming van de ouders van het meisje, dan laten de ouders van den jongen „een vogeltje uitvliegen", d. w. z. iemand wordt naar eerstgenoemden gezonden, die in bloemrijke beeldspraak het aanzoek doet. Wordt dit aangenomen, dan worden door den jongen allerlei geschenken gezonden, en de dag bepaald waarop „de bezegeling van 's meisjes jawoord door den bruigom" zal plaats hebben, die in het zenden van geschenken en eene bijeenkomst bestaat, waarbij vaak de huwelijksgift in geld of geschenken wordt besproken, voor zooverre deze niet reeds van zelf door de gewoonte vaststaat. Van deze huwelijksgift (sompa) die, zooals wij zien zullen, van groot belang is, bestaan verschillende soorten, die elk hun eigen naam hebben; het bedrag steeg vroeger zelfs tot *f* 16.000, doch dit is geheel in onbruik geraakt. Nu komt nog wel een bedrag van *f* 8.000 voor, doch zelden; gewoonlijk wisselt het bedrag van *f* 88 tot *f* 25. Van de gewone huwelijksgift krijgt de bruid slechts *f* 2, (één reaal) het overige wordt aan hare bloedverwanten gegeven, die echter tegengeschenken ter viervoudige waarde terug moeten geven. Later krijgt de bruigom een zeker gedeelte terug, ter bestrijding van zijne onkosten. Eigenaardig is de bali-sompa (wederkeerige gift) waarbij beiden een land ten huwelijk brengen.

Wanneer het huwelijk nabij is en de gasten zijn aangekomen, wordt het huwelijksbed gespreid, nemen bruid en bruigom een bad in heilig water en wordt de eerste in den rook van allerlei welriekende kruiden geplaatst. De huwelijksgift wordt in plechtigen optocht gezonden, nadat gezanten, doeta's, weder in beeldspraak, over het al dan niet toelaten daarvan bij de ouders der bruid hebben gesproken. Het zenden der huwelijksgift wordt gewoonlijk gevolgd, soms wel voorafgegaan, door het voltrekken van het huwelijk, waarbij de bruid niet verschijnt. De bruigom gaat daartoe met zijne vrienden in optocht naar het huis van de bruid, zoo deze van hooge geboorte is, anders naar dat van den geestelijke; hij zet zich tegenover deze, die den rechterduim van den bruigom tegen den zijnen aanhoudt, waarbij beider handen overdekt worden. De bruigom zegt nu de geloofsbelijdenis op, waarna de geestelijke een formulier uitspreekt en, althans volgens Dr. Matthes, de partijen in het huwelijk verbindt en de huwelijksgift noemt. De bruidegom spreekt nu eene formule uit, waarin hij het meisje tot vrouw neemt en in de huwelijksgift toestemt. Ofschoon beiden nu vereenigd zijn, mag de man nog niet van zijne rechten gebruik maken; te voren hebben nog tal van ceremoniën en feesten plaats, gedurende welke de jonge vrouw nog afkeer voor hem aan den dag moet leggen. Bij een dezer feesten wordt de bruigom in optocht naar het huis van de bruid gedragen, en moet zich schijnbaar met geweld en door het uitdeelen van geld den toegang tot haar verschaffen; de bruid zoekt dan nog den man te ontvluchten, doch wordt tegengehouden en daarna naait het hoofd der Bissoe's het baadje van de bruid samen met de staatsiemuts van den bruigom, en neemt vervolgens een staatsiekleed in den vorm van een sarong, die hij over het paar heengooit en dit dus samen verbindt. Daarna wordt een waskaars den bruigom voorgehouden om uit te blazen; de bruid tracht hem echter daarbij vaak te voorkomen, als symbool van hare heerschappij in huis. Nadat beide losgemaakt zijn, tracht de bruid al schuivende te ontvluchten en den bruigom door het slaan met haren waaier van zich af te houden; die schuifpartij heeft later nog herhaalde malen bij alle feesten plaats, die gegeven worden, vóór de beide jongelieden tot de gemeenschap worden toegelaten, iets dat vooral bij voornamen vrij lang duurt. Is dat tijdstip nabij, dan moeten bruid en bruigom eerst nog 3 nachten te zamen doorbrengen, bewaakt door vrouwen; een harer besprenkelt beiden met water, waarna de bruid ontvlucht, doch weder wordt teruggebracht, totdat eindelijk na het verrichten van nog verscheidene formaliteiten, de vereeniging plaats heeft. Eenigen tijd daarna gaat het jonge paar in optocht naar de woning van de ouders van den man; hiermede zijn de plechtigheden afgeloopen, die vooral bij

vorstelijke huwelijken een grooten omvang hebben, maar bij minderen worden ingekort. Het laatste komt ook wel bij prinsen voor, zelfs is eenvoudige schaking, die bij minderen wel voorkomt, ook bij hen niet geheel ongewoon. Wanneer een man van hoogere afkomst een mindere vrouw schaakt, kan hij dat straffeloos doen; in andere gevallen kan hij door hare familie gedood worden, tenzij hij bijtijds tot den vorst of een geestelijke zich wendt, die het huwelijk sluit, waarbij dan de huwelijksgift van *f* 24 wordt gegeven. Verbod om buiten of binnen den stam te huwen (exogamie of endogamie) bestaat thans niet meer onder de Boegineezen; huwelijken tusschen bloedverwanten, volle neef en nicht ingesloten, zijn verboden, mápa^ella. Zooals wij weten, worden huwelijken van vrouwen met personen van lageren rang hoogelijk afgekeurd; wanneer mannen met vrouwen van mindere geboorte huwen, wat veelvuldig voorkomt, zijn de kinderen niet van denzelfden stand als de vader, doch slechts voor de helft, sipoewe, van zijnen adel en heeten dan ook ana-sipoewe. Hierin ziet Prof. Wilken een overblijfsel van het matriarchaat, waarbij de adel door de vrouw overgaat.

De kinderverdeeling bij de Boegineezen (mapôewe-âwo, d. i. een bamboe juist in tweeën splijten) schijnt ook een overblijfsel van dat matriarchaat te zijn. De uit een huwelijk verwekte kinderen behooren nl. gedeeltelijk aan de moeder, die het oudste, en aan den vader die het volgende kind krijgt enz., terwijl bij een oneven getal het jongste aan beiden hoort, met dien verstande, dat de moeder het recht heeft dit tegen zekere betaling te naasten. Bij huwelijken van een vrije met eene slavin is ook het eerste kind slaaf, het tweede vrij enz.; bij slaven aan verschillende meesters toebehoorende wordt ook deze verdeeling toegepast. Huwelijken van vrije vrouwen met slaven zouden volgens Kooreman verboden zijn; volgens Gersen geoorloofd zijn en dan dezelfde kinderverdeeling worden toegepast. De kinderen erven uitsluitend van hem of haar aan wie zij zijn toebedeeld; een eenig kind van beiden.

De stelling der vrouw onder de Boegineezen is, in vergelijking met andere volkeren van den archipel, eene zeer gunstige. Zij voert het beheer over het huishouden en wat daarmede in verband staat; eet gezamenlijk met haar man, aan wiens linkerzij zij zit, en zelden zal de man iets ondernemen zonder haar te raadplegen. In het openbare leven speelt zij vaak een groote rol; geen regentskeuze heeft er plaats of de vrouwelijke anakaroengs bemoeien er zich mede, bij publieke feesten nemen vrouwen plaats onder de mannen en hebben zelfs aandeel aan openbare beraadslagingen. Zooals wij weten kunnen vrouwen op den troon komen; niet zelden is het gebeurd dat vrouwen strijders ten oorlog aanvoerden. De echtelieden blijven in hunne familie; in den regel neemt de man of vrouw den intrek bij dengene, die grond bezit. Alleen wanneer de man door zijne middelen of bedrijf beter in zijne woonplaats dan in die van zijne vrouw terecht kan komen, trekt de vrouw, die grond bezit, toch bij hem in. Gemeenschap van goederen bestaat niet; ieder is aansprakelijk voor zijne schulden, tenzij zij met voorkennis der vrouw zijn aangegaan, die dan als borg beschouwd wordt [1]). Gewoonlijk beheert de man het vermogen der vrouw, doch ten haren bate; zij kan dat echter zelve doen of een familielid er mede belasten. De goederen ten huwelijk aangebracht of door een van beiden staande huwelijk verkregen (wârampârang-sewâli, of -sepôewe, of -ta^enakaoerôesi, Mak. bârang-bârang sisîla) vallen dus niet in de gemeenschap; wel de barangbarang tjâkkará, d. z. goederen door gemeenschappelijken arbeid verkregen. De laatste worden bij overlijden in twee deelen verdeeld; het eene deel, de awalôeng, vervalt aan den langstlevende der echtgenooten, de andere helft wordt onder alle kinderen verdeeld. In de hoofdplaatsen wordt het Moslemsche erfrecht echter meer en meer toegepast.

Echtscheiding komt vaak voor, vooral ook op verzoek der vrouw; zij kan zonder opgave van redenen gevraagd worden, terwijl men den geestelijke zelfs geen loon daarvoor verschuldigd is. Men kan zelfs volstaan met twee getuigen voor man en vrouw, die naar den vorst gaan, welke de echtscheiding uitspreekt en den geestelijke er mededeeling van doet. Bij de Wadjoreezen is het voldoende, dat de moeder of iemand anders der familie met weinige woorden mededeelt, dat man of vrouw den huwelijksband verbreekt. Gaat de scheiding van de vrouw uit zonder dat zij voldoende redenen opgeeft, dan moet zij de huwelijksgift terugbetalen.

De levenswijze der Boegineezen is zeer matig: hun hoofdvoedsel is rijst met toespijzen, en versche of gedroogde visch. Slechts bij feestelijke gelegenheden wordt een buffel geslacht en het vleesch daarvan gegeten. De arme bergbewoners leven hoofdzakelijk van maïs (djagong, Boeg. wara^elle, Mak. birâlle).

De middelen van bestaan der Boegineezen zijn hoofdzakelijk landbouw en scheepvaart. De volgende mededeelingen omtrent landbouw en nijverheid hebben betrekking op geheel Zuid-Celebes en betreffen dus zoowel Makassaren als Boegineezen. Op de vlakten aan de kusten wordt de rijstcultuur bij voorkeur gedreven; de productie is echter niet voldoende voor de behoefte. Alleen in de Noorderdistricten, Soppeng en Sidenreng wordt meer rijst geoogst dan in gewone omstandigheden door de bevolking verteerd wordt. Maïs wordt vooral in de bergstreken geteeld; in de Toeratêya-landen, Kadjang, Saleier, Bone, Wadjo, de Mandarsche- en Kailische-staatjes en Loewoe is zij het hoofdvoedsel der bevolking. Voor de overige gewassen Zie onder CELEBES; alleen zij hier nog vermeld dat de koffieteelt in den laatsten tijd meer en meer wordt uitgeoefend, zoodat koffie en copra de voornaamste uitvoerartikelen zijn. Ook wordt arènsuiker in groote hoeveelheden bereid, van het sap van den arènpalm wordt de bekende sagoweer of palmwijn getrokken, die een lievelingsdrank der Boegineezen is. De nijverheid is weinig ontwikkeld; het weven wordt geheel als huiswerk beoefend, vooral in de Mandarsche staten, met name Balangnipa. De Mandarsche sarongs zijn beroemd, en worden veel uitgevoerd; sarongs van Saleier, Bira en de Noorderdistricten hebben een goeden naam en zijn fijn van weefsel. In Madjene (Mandar) en enkele plaatsen in de Kaïlische landen worden

1) Naar het schijnt is de overlevende wel aansprakelijk voor de schulden van den overledene tot het bedrag van zijn aandeel in de barang-barang tjâkkará. Zie Nederburgh, Ind. Wkbl. v. 't Recht n°. 1294.

zeer gewilde zijden sarongs en broeken vervaardigd. Vlechtwerk wordt algemeen voor eigen gebruik gemaakt; in Boni en Loewoe worden van de bloemstengels eener orchidae, die alleen in Bingkoka (Loewoe) gevonden wordt, fraaie voorwerpen vervaardigd, die met aniline-kleuren geverfd worden. Vooral in Boni heeft men daarin eene bewonderenswaardige vaardigheid verkregen. Goud- en zilversmeden worden in verscheidene kampongs aangetroffen; de beste goud- en zilversmeden vindt men in Makassar, Goa, Boni en Mandar, vooral in Soembawa. IJzersmeden leggen zich vooral in Loewoe, Laiwoei, Soembawa en Mandar op het maken van landbouwgereedschappen en wapens toe; de eersten worden echter verdrongen door Europeesch fabrikaat. Scheepsbouw wordt vooral gedreven in Panbaoewang (Mandar) en het regentschap Bira; ook elders treft men werven aan of worden kleine prauwen gebouwd. Inzameling van boschproducten geeft hier en daar aan de bevolking goede verdiensten; de veestapel bestaat vooral uit karbouwen, runderen en paarden. De laatsten, die onder den naam van Makassaren beroemd zijn, worden wel uitgevoerd, doch niet veel; slechts één of 2 stuks tegelijk. Weinig zorg wordt aan het fokken dezer dieren besteed, zoodat het ras achteruit schijnt te gaan. Over JACHT en VISSCHERIJ, die soms tot vermaak worden uitgeoefend, maar, vooral wat de vischvangst betreft, voor velen een ruim middel van bestaan opleveren, Zie op die woorden.

De Boegineezen onderscheiden zich vooral door hunne geschiktheid en voorliefde voor de scheepvaart, die ook nu nog levendig en belangrijk is. Reeds eeuwen geleden waren zij als goede zeevaarders bekend; in 1676 werd door Amanna Gappa een handels- en scheepswetboek der Wadjoreezen samengesteld, dat nog in groot aanzien bij de Boegineesche handelaren is (Zie INLANDSCHE WETTEN). Boegineesche kolonisten hebben zich op tal van eilanden van den archipel nedergezet; belangrijke nederzettingen dier bevolking vindt men op de Oostkust van Borneo, met name te Samarinda (Koetei), op de Westkust van Borneo te Soengei Kakap, Sambas en Pontianak, in de Batam-archipel en te Endeh op Flores, en overigens op verscheidene eilanden ten oosten van Lombok. De onderkoning van Lingga stamt uit een Boegineesch geslacht; ook op de Oostkust van Sumatra hebben Boegineesche gelukzoekers in de vorige eeuw een groote rol gespeeld. In het algemeen gesproken, schijnen zij weinig gehecht te zijn aan hun geboortegrond, stellen er geen prijs op daar te wonen en zijn tevreden als zij dien grond nu en dan terug zien. Wat het grondbezit betreft, zoo behooren de onbebouwde gronden tot het district, en zijn zij niet verdeeld over de verschillende kampongs. Waar geen woeste gronden meer bestaan, is het grondgebied van elke kampong nauwkeurig bepaald. De rechten der leden van het district op die gronden bestaan in het ontginningsrecht, jachtrecht, weiderecht en recht tot het kappen van hout, inzamelen van boschproducten, enz. Ieder lid van het district heeft recht zoovele gronden te ontginnen als hij alleen of met behulp van anderen bebouwen kan; waar echter gronden schaarsch beginnen te worden, is het gebruikelijk van dit voornemen kennis te geven aan districts- of kamponghoofd en kan de ontginning zelfs verboden worden. De ontginner krijgt recht van erfelijk vruchtgebruik; het district behoudt wel een souverein recht over den grond, maar alles, wat geplant is en geoogst wordt, is het eigendom van den vruchtgebruiker. Het vruchtgebruik verliest hij alleen wanneer hij aan zijn kassoewîyang niet naar behooren voldoet; d. w. z. zijne verplichtingen jegens den vorst of de gemeenschap, en die verschillen naarmate van den stand van den vruchtgebruiker. In de Vorstenlanden bestaat dit in alles, waartoe men door den adat verplicht is en wat de vorst gelieft te eischen; in de Gouvernementslanden bovendien in wat door het Eur. gezag is bepaald en waaraan men gewoon is geraakt. Wordt aan de kassoewîyang niet voldaan, dan komen de gronden aan het ornament; hetzelfde is het geval, wanneer de vruchtgebruiker voortvluchtig is of zonder erfgenaam overleden; in die gevallen moeten door het districtshoofd in overleg met den rijksraad de gronden in vruchtgebruik worden gegeven aan een lid van het district, bij voorkeur een familielid van den vroegeren gebruiker.

De bebouwde gronden zijn particuliere of familiegronden. Het laatste komt minder voor, en meestal nog bij adellijke geslachten. Het recht van vruchtgebruik kan worden verhuurd, weggeschonken en verpand, nimmer echter verkocht. De overgang kan verboden worden door het districtshoofd, indien dit meent dat de nieuwe vruchtgebruiker zijne kassoewîyang niet zal nakomen. Grondverhuur heeft plaats of tegen afgifte van eene bepaalde hoeveelheid producten (b. v. een pikol koffie), sewa genaamd, 't geen echter zelden voorkomt, of als têsang d. w. z. tegen een bepaald gedeelte van den oogst. Als de verhuurder de karbouwen en de zaaipadi geeft, krijgt hij de helft, anders slechts een 3de of een 4de. Bij koffietuinen wordt de oogst gewoonlijk gelijkelijk verdeeld. Eigenaardig is het, dat de aanplantingen en zelfs boomen afzonderlijk kunnen worden verkocht; wanneer het vruchtgebruik door het niet voldoen aan de kassoewîyang wordt verbeurd, blijven de aanplantingen, strikt genomen, het eigendom van den gewezen vruchtgebruiker, die echter gewoonlijk gelast wordt ze te verkoopen, waaraan bijna altijd voldaan wordt, omdat hem met het ontnemen van zijn grond het verblijf in het district onmogelijk gemaakt wordt. Verkoop van aanplantingen komt echter zelden voor, daar verpanding het gewone middel is om aan geld te komen. Sommige gronden verkeeren in bijzonderen rechtstoestand: de reeds genoemde ornamentsvelden, voorts vischvijvers, die ook verkocht mogen worden; gronden, waarvan de vruchtgebruiker bepaalde heerendiensten moet praesteeren; en begraaf- en offerplaatsen, die eigenlijk niet aan hare bestemming mogen worden onttrokken, ofschoon het tegendeel wel voorkomt, en heilige bosschen, waarin niet mag worden gekapt.

De rechtsbedeeling gaat met groote willekeur gepaard, terwijl daarbij in hooge mate onderscheid van straffen bestaat naarmate van den rang van den overtreder en van hem, tegen wien de overtreding gepleegd is. Voor de kennis van het recht zijn van belang de Rapang of Latowa, verzamelingen van gezegden van vorsten en wijzen over allerlei onderwerpen, waarin men ook een aantal voorschriften van het gewoonterecht vindt. Eene dergelijke Latowa is toegegeven door Dr. Matthes in zijne Boeg. Chrest. II. bl. 1—180; Prof. Niemann heeft eene korte schets van den inhoud gegeven in Bijdr. t. t. l. en vlk. IVe Ser.

VIII bl. 198 vlg. Een Nederl. verzameling van Makassaarsch recht ontleend aan de Rapang is gegeven in de Instr. voor den onderkoopman W. Delfhout, Recht in Indië VIII en verbeterd door Mr. Nederburgh in Ind. Wkbl. van het Recht n°. 1292 (2 April 1888) vlg.

De feesten der Boegineezen zijn altijd min of meer openbaar; alleen de aanzienlijkste gasten en naaste verwanten ontvangen uitnoodigingen; voor het overige kan ieder komen die wil. Ofschoon een feest veel geld kost, verdient de feestgever vaak er wat bij, daar de gasten gewoonlijk een geschenk of wat geld geven, en hij met den pachter der spelen in de winst deelt, die deze maakt; want op een feest moet altijd worden gedobbeld, en worden ook vaak hanengevechten gehouden, die de eerste plaats onder de volksvermaken innemen. Van hazardspelen zijn vooral in zwang het tongkospel, met een grooten, wit en rood gekleurden, dobbelsteen; het omi (Verg. Matthes in T. Bat. Gen. XI bl. 525), dat eenige overeenkomst heeft met het ombre-spel, en andere spelen met kaarten, het damspel en het galaspel, een soort van damspel. Muziek en dans zijn zeer in trek; het Boegineesch orchest bestaat uit een trom, mondtrompetje, tamboerijn, een soort van klarinet, fluit, gong en viool. Voor Europeesche ooren klinkt het geheel weinig liefelijk. Dansen worden zoowel door mannen alleen, als door mannen en vrouwen uitgevoerd. Onder de eersten is het madjaga de voornaamste, die evenals het salonreng alleen aan de hoven door prinsen en prinsessen gedanst wordt. Publieke danseressen zijn onder den naam van padjoge ook onder de Boegineezen bekend; zij zijn evenals de Javaansche ronggeng van gering zedelijk gehalte. Merkwaardig is het dat het als een groote beleediging beschouwd wordt, wanneer men midden door een dansend paar loopt, zoo zelfs, dat de danser dengene, die zich daaraan schuldig maakt, mag over hoop steken. De dansen door vrouwen gedanst, bestaan meer in het vertoonen van de buigzaamheid der leden, dan in vlugheid van bewegingen; levendiger zijn de krijgsdansen, alleen door mannen uitgevoerd zooals: het lenggo door één man; het pa^{e}njtja door 2 mannen, het sere-Bandang, een soort van Bandaschen dans door 2 mannen, het sere-Malokoe (Moluksche dans) door 12 personen, en de gambo-dans, een Madoereesche dans. Slechts zelden komt voor het madâbosó, of heen en weer springen, terwijl de danser vuur eet en meer dergelijke kunsten vertoont. Zwemspelen zijn onder hen bekend, evenals het worstelen, het spelen met ballen en tal van kinderspelen, waarover zie Matthes, Zuid-Celebes bl. 129 vlg.

Eindelijk moeten wij nog met een enkel woord melding maken van het krijgvoeren onder de Boegineezen. Voor de oorlog begint, wordt de rijksraad bijeengeroepen, om daarover te beraadslagen; wordt tot den oorlog besloten, dan zendt de vorst, althans in Boni, een oorlogsverklaring (tîmoe-tîmoe) aan den vijand door een bode. Geeft de tegenpartij niet toe, dan worden aan de pase-adjingang's bîla-bîla gezonden. Een staand leger bestaat niet; tot den strijd trekt de vorst uit met zijn vasallen en hunne volgelingen. De ruiterij speelt in den regel de hoofdrol; de bewapening der ruiters bestaat uit de maliënkolder (wadjoe rante) of de lamena, die veel overeenkomst heeft met onze kurassen, waarvan het voor- en achter dekstuk van koperen of stalen op elkaar geschoven schubben bestaan. Zij zijn verder bewapend met een of twee lansen, waaronder een striklans, en een kris. De voornaamste wapens van het voetvolk, waarvan ook enkelen pantsers dragen, zijn lansen, ook werplansen, klewang en krissen, benevens houten of andere schilden. Meer en meer komt het gebruik van schietwapenen in zwang. Hunne kanonnen zijn in den regel slecht en oud; zij dienen alleen in versterkingen, met name in de bentengs. Vóór den strijd worden de vaandels gewoonlijk bestreken met het bloed van een offerdier. Vrede wordt gesloten bij eene plechtige overeenkomst, waarbij vaak een zekere boete aan den overwonnen vijand wordt opgelegd.

Bronnen: Dr. B. F. Matthes, Boeg. Hollandsch Woordenboek met Ethnograph. atlas, Amst. 1874 met suppl. 1889; Id., Boeg. Spraakkunst en Boeg. Chrestomathie; Id. Bijdr. t. d. ethnol. van Zuid-Celebes, 's Grav. 1875; Id., Opmerkingen op de Hollanders's Handleiding in Bijdr. t. t. l. en vlk. IIIe Ser. VII bl. 1 vlg.; Id., Over de Bissoe's, Verhand. Kon. Akad. van Wet., Afd. Letterkunde. 1872; Id., Over de Wadjoreezen met hun handels- en scheepswetboek. Makass. 1869, 8°; Id., Eenige proeven van Boeg. en Mak. poëzie, 's Gravenh. 1883; Id., Einige Eigenthümlichkeiten in den Festen und Gewohnheiten der Makassaren und Buginesen, Leiden 1884; Id., Boeg. en Mak. legenden, 's Gravenhage 1885; Id., Over de âdá's of gewoonten der Makass. en Boeg. (Akadem. v. Wetensch. Afd. lett., derde reeks, Deel II, stuk 2, 1885; Id., De Makass. en Boeg. koetîka's (gunstige en ongunstige tijden) met 16 platen (Tijdschr. Bat. Gen. XVIII bl. 1 vlg.). — J. A. Bakkers: de Afdeeling Sanjdjai, Tijdschr. Bat. Gen. XI bl. 265, vlgg.; Id., Tanêtte en Ba^{e}rróe, Tijdschr. Bat. Gen. XII, bl. 255 vlgg.; Id., Het leenvorstendom Bône, Tijdschr. Bat. Gen. XV, bl. 1 vlg. — Dr. G. K. Niemann, De Boegineezen en Makassaren in Bijdr. t. t. l. en vlk. Ve Ser. IV, bl. 74, 266; Id., De Latowa in Bijdr. t. t. l. en vlk. IVe Ser. VIII bl. 198 — P. J. Kooreman, De feitelijke toestand in het gouv. gebied van Celebes en ond. in Ind. Gids 1883, I. bl. 167, 358, 482, 637. II. bl. 135, 346. — A. Häger, Die Buginesen in Ausland 1868. bl. 354; Résumé van het onderzoek naar de regten op onbebouwde gronden in het Gouv. van Celebes en ond. Bat. 1875. Nederburgh, in h. Ind. Weekbl. van het recht n° 1292 vlg; P. B. Van Staden ten Brink, Zuid-Celebes, Utr. 1884; Wilken, Over de verwantschap enz. in Ind. Gids 1883, I. bl. 720 vlg. Overzicht betreffende den economischen toestand der bevolking van het Gouv. v. Celebes en onderh. in Kol. verslag 1892; Bijl. C. Buitenbezittingen III.

BOEGING EN BAGOH. Onderhoorigheid van Djolok besar, Oostkust van Atjeh.

BOEHIS. Zie BOEDENG.

BOEHOE, Goront. Zie KAJOE KAMBING

BOEJOEK, Jav. Zie NIPAH.

BOEJOE-RIMBO. Naam in West-Sumatra voor een patrijs, *Peloperdix rubrirostris*; een andere patrijs, *Caloperdix oculea*, heet aldaar Taroentaroen; Penioeh is aldaar de naam voor *Rollulus roulroul*, ook een patrijs, door de Maleiers op Oost-Sumatra Siatoeng genoemd.

BOEKANG. Zie POECAN.

BOEKIT. Maleisch woord voor heuvel of bergtop. Men treft het in sommige verbindingen aan, waar het niet van het verklarend woord is te scheiden, als in: Boekit Tinggi, Mal. naam voor

Fort Van den Bosch; Boekit Toenggoel, berg op Java, enz.

BOEKIT BATOE. Landschap, behoorende tot de afdeeling Bengkalis van de residentie Oostkust van Sumatra, waarvan de gelijknamige hoofdplaats een op palen gebouwde kampong is aan den vasten wal van Sumatra, aan de Brouwerstraat tegenover de hoofdplaats Bengkalis gelegen, aan de monding van een klein riviertje Soengei Boekit Batoe geheeten. Deze plaats is de verblijfplaats van den Datoe Laksamana, die door den Sultan van Siak als hoofd over Boekit Batoe is aanhesteld. Bijzonderheden daarover vindt men T. Bat. Gen. XXX bl. 300 vlg. (Vgk. OOSTKUST VAN SUMATRA en SIAK).

BOEKIT PAJA. Een plaats in Tamiang (res. Oostkust van Sumatra), nabij de grens van Langsar (Zie op dat woord), tegen welke plaats op 6 Dec. 1893 werd geägeerd (Vgk. TAMIANG).

BOEKIT SELIGI. Een 536 Meter hoogen bergtop in de waterscheiding tusschen het stroomgebied van de Opper-Siak (Tapoeng) en de Kampar, op de grens tusschen de afdeeling L. Kota van de Padangsche Bovenlanden en de afdeeling Bengkalis (O.kust v. Sumatra).

BOEKIT TINGGI. De Maleische of eigenlijke naam van de hoofdplaats der Padangsche Bovenlanden, welke echter door de Europeanen gewoonlijk naar de daar aangelegde versterking Fort de Kock wordt geheeten. Deze plaats ligt op het meer dan 900 M. hooge vulkanische plateau van Agam, dat zich benoorden den Singgalang en den Merapi uitstrekt, op en om den heuvel, waaraan zij haar naam ontleent, en waarop het in 1884 nieuw gebouwde residentiehuis en het thans verlaten fort zich bevinden. Dit laatste is sedert vervangen door een versterkt kampement, dat, evenals de kweekschool voor inlandsche onderwijzers en het spoorwegstation in de vlakte aan den voet van dien heuvel ligt. Laatstgenoemd gebouw ligt 936 M. boven den zeespiegel. De spoorweg, die Fort de Kock met Padang Pandjang en verder met Padang verbindt, en die tusschen den Singgalang en den Merapi doorloopt, is dan ook wegens de sterke hellingen tusschen beide eerstgenoemde plaatsen voor het grootste deel een tandradbaan.

Het klimaat is er zeer koel en om die reden worden er veel zieken of liever reconvalescenten tot volledig herstel heen gezonden, vooral lijders aan malariakoorts vinden hier dikwerf genezing; maar o.a. is het voor lijders aan buikziekten bepaald tegenaangewezen en deze worden steeds naar Pajakoemba gestuurd.

BOEKIT TOENGGOEL. Berg op de grens van de Preanger regentschappen en Krawang, 2341 M. hoog.

BOEKOE. Zie ORANG-OETAN.

BOELAN (IKAN). Zie BELIS.

BOELAN-BOELAN. Inlandsche naam te Tapanoeli gegeven aan haringachtige en andere visschen uit de geslachten *Acanthurus*, *Megalops*, *Pellona*, *Clupalausa* en *Alausa*.

BOELAN BOELAN (IKAN). Zie TEMBANG (IKAN).

BOELANG, MAL. Zie KELADI.

BOELANGAN, MAL. Zie KELADI.

BOELANGAT, BOL. MONG. Zie RAMBOETAN.

BOELANTING. Zie ROELOEL.

BOELÈLÈNG. Een der acht landschappen op Bali, tegenwoordig het belangrijkste, ook omdat hier de zetel van het Europeesch bestuur gevestigd is. Het strekt zich uit langs het grootste gedeelte van de noordkust — van Straat Bali, waar het in een smalle punt eindigt, tot aan Bangli (Zie aldaar) — en wordt ten zuiden begrensd door de bergketen, die het eiland van het westen naar het oosten doorsnijdt. Het westelijkst gedeelte, vroeger waarschijnlijk goed bevolkt, is op het oogenblik geheel woest, terwijl aan de oostelijke grenzen eene strook laagland gevonden wordt, waar het besproeiingswater voor sawah's geheel en al ontbreekt. Ook elders is de bodem over het geheel niet zoo vruchtbaar als in sommige andere streken van het eiland, waar echter tegenover staat, dat nergens door de bevolking zooveel partij van den grond wordt getrokken als hier. Ook ten opzichte van handel en nijverheid neemt Boelèlèng eene eerste plaats in.

Administratief is Boelèlèng in elf districten verdeeld, die, onder toezicht van de europeesche ambtenaren, door districtshoofden of poenggawa's worden bestuurd. De voornaamste plaatsen in dit landschap zijn: *Singaradja*, op twee palen afstand van de kust, waar voorheen de inlandsche vorst resideerde en nu het hoofd van gewestelijk bestuur gevestigd is. Het maakt een deel uit van de desa Boelèlèng, die uit verschillende wijken is samengesteld en waartoe inzonderheid behoort Pabéan-Boelèlèng, eene zeer drukke handelsplaats, met eene vrij goede reede, welke echter alleen in den oostmoeson eene veilige ligplaats aanbiedt. In het belang van den zich meer en meer uitbreidenden handel heeft het gouvernement hier voor eenige jaren een havenlicht doen plaatsen. Pabéan-Boelèlèng wordt grootendeels door vreemdelingen — Chineezen, Arabieren, Boegineezen en Madoereezen — bewoond. Van de eigenlijke inlanders behooren de meesten tot de zoogenaamde Bali-Slam (Zie onder BALI). Men vindt in de desa Boelèlèng een post- en telegraafkantoor met eene gouvernements lagere school voor inlanders. De gezamenlijke bevolking bedraagt ruim 7000 zielen. *Sangsit*, ten noordoosten van Singaradja, niet ver van de kust, waarmede het door Pabéan-Sangsit in directe verbinding staat. Ook hier is de reede in den west-moesson onveilig. Zuid-oostwaarts van deze plaats ligt Djagaraga, bekend uit de expeditiën van 1848 en 1849. *Boengkoelan*, aan de beide oevers van de oostwaarts van Djagaraga stroomende rivier van dien naam, een der sterkst bevolkte dorpen in dit landschap. *Tamoekoes*, gewoonlijk Teboengkoes genoemd, een der drie voornaamste handelsplaatsen, westwaarts van Singaradja, met eene goede reede, die het geheele jaar door aan schepen eene veilige ankerplaats biedt. Ten zuidwesten hiervan ligt Bandjar, bekend uit de expeditie van 1868. *Pengastoelan*, eene handelsplaats, ten westen van Pamoekoes en vlak aan het strand gelegen. *Telokanbawang*, zes palen ten westen van de vorige plaats, de laatste desa in deze — boven reeds vermelde — streek, uitsluitend door Boegineezen bewoond.

BOELIÈA. Waarschijnlijk een collectief-naam voor groote Roofvogels op Celebes; Boelièa-mohengo, een Buizerd, *Spilornis rufipectus*.

BOELING. Zie TORNAU.

BOELO, MAK. BOELOE, BAT. Zie BAMBOE.

BOELO BOELO. Landschap op Zuid-Celebes, thans behoorende tot de afdeeling Oosterdistricten en gesplitst in het district Oost Boelo-Boelo, ressorteerende onder Balangnipa, en West Boelo-Boelo onder Bikeroe. De naam Boelo-Boelo (Boeloe-Boeloe) wordt ook gegeven aan 1°. een landstreek in w.

Lamoeroe, tusschen Gattarang (Tanette) en de bergregentschappen, 2°. een gebergte in het zuiden van Mario-ri-wawo (Zuid-Celebes) en met bijvoeging van Oedjong aan de zuidelijkste punt van Celebes.

BOELOE-AJAM. Zie BELIS.

BOELOE-AYAM. Maleische naam voor Zeekwallen en Haarsterren, *Euryale-* en *Comatula-*soorten; Javaansch Woewoer.

BOELOE-BABI. Zie LANTA.

BOELOEHOEO. Zie DERO.

BOELOE-ITO. Collectief-naam op Celebes voor Ral-achtige vogels, doch aan eenige waterhoenderen worden speciale namen gegeven: zoo heet *Gallinula phoenicura*, Boeloe-vaha; *Gallinula haematopus*, Weri; *Porzana cinerea*, Tatao.

BOELOEKOMBA. Onderafdeeling van de afdeeling Zuider-districten van het Gouvernement van Celebes en Onderhoorigheden, bestaande uit de districten Boeloekomba Towa, Gantarang en Oedjoeng-loë. De gelijknamige hoofdplaats is gelegen aan de z.kust van het z.w. schiereiland van Celebes, oostelijk van Bantaëng.

BOELOENGAN. Sultanaat aan de n.o.kust van Borneo, vormende met de Tidoengsche landen waarvan de hoofden ondergeschikt zijn aan den sultan van Boeloengan, het n.lijkste gedeelte der Nederl. bezittingen op Borneo en van de res. Z. en O.afd. van Borneo, waaronder zij ressorteeren, en wel als deel uitmakende van de afdeeling Koetei en de N.O.kust van Borneo. Ten z. begrensd door het Berousche land Goenoeng Taboer en in het binnenland ook nog aansluitende aan het rijk Koetei, grenst het ten w. aan Serawak en Broenei en ten n. aan Britsch Noord-Borneo. Het rijk Boeloengan wordt in zijn geheele lengte van w. naar o. doorsneden door de Kajan, die in zijn bovenloop door het nog onbekende hoogland van Kedjen loopt, door woeste stammen bevolkt, tusschen welke en de bewoners van Boeloengan geen verkeer bestaat. Het gezag van den Sultan strekt zich stroomopwaarts trouwens niet ver uit, daar hij zelfs aan de Sega-Dajaks, die omtrent het midden-stroomgebied van de Kajan wonen, vergunning moet vragen in hun gebied boschproducten te laten inzamelen, en daarvoor tiendrecht moet betalen. (Vgk. BORNEO, KAJAN, KOETEI).

BOELOE ONGKA, Jav. *Artocarpus venenosa Zoll. et Mor.* Fam. *Urticaceae.* Onderfamilie *Artocarpeae.* Boom van Java.

Het melksap is vergiftig, vermoedelijk door de aanwezigheid van een toxalbumen. Men zoekt te vergeefs een verschil met de onschadelijk geachte *Artocarpus tylophylla Zoll.*

BOELOESCH. De vroegere gouwspraak van de Minahasa heeft zich eerst in een tweetal tongvallen gesplitst, en uit één er van zijn drie voortgekomen, zoodat thans in het zuidwesten en nog over de grens van Bolang Mongondo Pakewaasch wordt gesproken, in het noordoosten Seaasch en in het midden Danoosch of Looersch om het meer van Tondano, en Boeloesch aan den kant van den Lokon. De drie laatstgenoemde tongvallen zijn, wat den woordenschat betreft, nauwe verwanten, en staan te dien opzichte tegenover het Pakewaasch. Dit wordt door omstreeks 50,000 zielen gesproken, terwijl het Boeloesch de spreektaal is van 25,000, het Seaasch van 20,000, en het Danoosch van 25,000 zielen. Plaatselijke tongvallen zijn nog het Bèntenangsch in de districten Ratahan en Pasan, het Tonsawangsch in het district Tonsawang, het Ponosakansch in het district Bélang en het Bantiksch in het district Bantik. Bij belangrijk verschil in den thans gebruikelijken voorraad van woorden zijn het Boeloesch met het Danoosch en Seaasch aan de ééne zijde, en het Pakewaasch aan de andere zijde, in hoofdzaak nauw verwante tongvallen, die grootendeels dezelfde klank- en afleidingswetten volgen.

In de Noord-Alfoersche taalgroep nemen zij eene voorname plaats in, maar er bestaat niet veel kans dat beide of één van beide ooit zich tot den rang van schrijftaal zullen verheffen. (Zie BOEGINEESCH).

Bronnen: Bijdragen tot de kennis der Alfoersche taal in de Minahasa. Eerste Stuk. Rotterdam, M. Wijt en Zonen, 1866. — Mededeelingen omtrent de Alfoersche taal van Noord-oost Celebes, in de Bijdr. v. h. Inst. 1870 en 1871. — Bijdragen tot de kennis van het Tompakewasch, verzameld door E. J. Jellesma, Deel XLVII, 1e stuk v. d. Verh. v. h. Bat. Gen. 1892. — Pakewasche teksten. Vertaald door H. H. Juynboll, in Bijdr. t. t. l. en vlk. 1895.

BOELOE-TOETOE. Zie BANDOGO-TOETOE.

BOELOE-VAHA. Zie BOELOE-ITO.

BOELOH, Mal.; BOELOH BETOENG, Mal.; BOELOH DOERI, Mal.; BOELOH GADING, Mal.; BOELOH KASAP, Mal. Zie BAMBOE.

BOELO KARISA, Mak.; BOELO PATOENG, Mak. Zie BAMBOE.

BOEMIAJOE. District van de afdeeling en het regentschap Brebes van de residentie Tegal, met gelijknamige hoofdplaats, standplaats van een controleur van het Binnenl. Bestuur. In dit district, dat 36.211,17 hectaren of bijna 7 □ geogr. mijl oppervlakte heeft, zijn 636 bahoe's gronden in erfpacht uitgegeven, welke beplant worden met producten voor de inlandsche markt. Er zijn uitgestrekte Gouv.-koffietuinen.

BOEMIDJAWA. District van de afdeeling en het regentschap Brebes van de residentie Tegal, met gelijknamige hoofdplaats. Dit district, behoorende tot de contrôle-afdeeling Balapoelang, heeft een oppervlakte van 15.451,75 hectaren of nog geen 3 □ geogr. mijlen.

BOENAI of POENEI. Collectief-naam in West-Sumatra voor Papegaaiduiven, *Osmotreron*-soorten; Boenai tinggih, *Treron nasica*, op Billiton Poenai koenok; Boenai saloeng, *Treron oxyura*; doch *Osmotreron vernans* heet aldaar Bimai (Zie KATE en JOWAN), op Billiton en Mendanao Poenai-daun. *Osmotreron fulvicollis* heet op Billiton Poenai-sawang.

BOENAI-ANDOE. Collectief-naam in West-Sumatra voor groote koekoekken, behoorende tot het geslacht der Malkoha's, *Phoenicophaës.* Op Celebes heet *Phoenicophaës calorhynchus*, Aloeoe. Op West-Sumatra wordt *Phoenicophaës erythrognathus*, Lewajèn genoemd; *Phoenicophaës sumatranus* heet aldaar Saweh en *Phoenicophaës chlorophaeus*, Selaja.

BOENDAH, Mal. Zie BENDA.

BOENDER. Dorp op het eiland Madoera, in het zuidoosten van de afdeeling Pamekassan, waar belangrijke zoutpannen worden aangetroffen.

BOENDER (OEDJOENG-). Hoek aan de Noordkust van Java, in de residentie Rembang, vormende de oostzijde van de reede van Rembang.

BOENE, Mak. Zie BOENI.

BOENGA, Mal. De naam beteekent bloem en wordt aan vele bloemdragende planten gegeven.

BOENGA. Dorp op Java, in de assistent-residentie en het regentschap Grissée van de residentie Soerabaja, aan de Solorivier gelegen. Er bevindt zich een belangrijke houtstapelplaats, de verzamelplaats van het hout, dat in de bosschen van de residentiën Madioen en Rembang voor gouvernements doeleinden wordt gekapt, en in vlotten langs de Solorivier derwaarts wordt gevoerd, om vandaar verder naar zijn bestemming te worden verzonden.

BOENGA BISOE, MAK. Zie KEMBANG SAPATOE.

BOENGA-BOENGA PARANGGI, MAK. Zie KEMBANG PAGI-SORÉ.

BOENGA DJANGGO, MAK. Zie B. MERAK.

BOENGA DJÉNÉ MAWARA, MAK. Zie BOENGA KEMBODJA.

BOENGA DJÈRA, MAK. Zie BOENGA KEMBODJA.

BOENGA ÉDJA, MAK. Zie TJAMPAKA.

BOENGA KASATOERI, MAK. Zie GANDAPOERA.

BOENGA KEBO, MAK. Zie MALATI.

BOENGA KEMBODJA of BOENGA KOEBOER, MAL.; SAMBODJA of SEMBODJA, JAV.; SAMODJA, SOEND.; BOENGA DJÈRA of BOENGA DJÉNÉ MAWARA, MAK.; KOLONTJOETJOE, TERN. en MAL. MEN.; KOLONGSOESOE, MAL. AMB.; KAMBOJANG, MAL. TIM.; OEBANGAÄ, AMB. GOR.

Plumeria acutifolia Poir., Fam. *Apocynaceae.* Boom uit tropisch Amerika, in Indië veel gekweekt. De bloemen hebben een aangenamen geur en worden tusschen kleederen gelegd. Het is een kleine boom, die veel op begraafplaatsen wordt aangeplant; vandaar de Mal. naam Boenga Koeboer (grafbloem). De als geneesmiddel aangewende bast bevat eene kristallijne bitterstof (*agoniadine*).

BOENGA KOEBOER, MAL. Zie BOENGA KEMBODJA.

BOENGAMAS. Hoofdplaats van de onderafdeeling Kikim der afdeeling Lematang Oeloe en Ilir, Kikim en de Pasoemah-landen van de res. Palembang. Deze plaats ligt aan de Kikim, rechter zijrivier van de Moesi.

BOENGA MERAK of BOENGA TJINA, MAL.; BOENGA DJANGGO, MAK.; TERANG DOENJA, MAL. AMB.; BOENGA TJAKALÉLÉ, MAL. MEN.

Caesalpinia pulcherrima Sw., Fam. *Leguminosae*, Onderfamilie *Papilionaceae.* Tusschen de keerkringen algemeen gekweekte heester of kleine boom, waarvan de afkomst twijfelachtig is. Het hout van dezen heester bevat een roode kleurstof, de bloemen zijn bij feesten zeer gezocht en de wortel is een middel tegen stuipen bij kinderen.

BOENGA POEKOEL EMPAT, MAL. Zie KEMBANG PAGI-SORÉ.

BOENGA RAJA, MAL. Zie KEMBANG SAPATOE.

BOENGA RARA, MAK. Zie DADAP.

BOENGA RASAMALANG, MAK. en BOEG. Zie KEMBANG SEDEP MALEM.

BOENGA RATNA, BAL. Zie ADAS-ADASAN.

BOENGA RATNA, BAL. Zie KELITJI.

BOENGA SÉLAN, MAL. Zie TONGKÈNG.

BOENGA SOENDAL MALAM, MAL. Zie KEMBANG SEDEP MALEM.

BOENGA TAHI AJAM, MAL. Zie TAHI AJAM.

BOENGATAN. District van de afdeeling en het regentschap Besoeki van de gelijknamige residentie, met gelijknamige districts-hoofdplaats. De oppervlakte van dit district bedraagt slechts 7.597,28 hectaren of nog geen $1^1/_2$ □ geogr. mijl.

BOENGA TANDJOENG, MAL. Zie TANDJOENG.

BOENGA TJAKALÉLÉ, MAL. MEN. Zie BOENGA MERAK.

BOENGA TJEMPAKA, MAL. Zie TJAMPAKA.

BOENGA TJINA, MAL. Zie BOENGA MERAK.

BOENGA TJOELAN, MAL. MEN. Zie TJOELAN.

BOENGA TOENGKING, MAL. Zie TONGKÈNG.

BOENGBOENGDÈLAN, SOEND. Zie KAJOE DOELANG en TENGGOELI.

BOENGGOEDOE, GORONT. Zie BENGKOEDOE.

BOENGLAI KAJOE, MAL. Zie PANGLAJ.

BOENGLON. Maleische naam voor een Boomagama, *Calotes*, ook Kroening en Tanggarlasan, op Batjan Balisamba.

BOENGOER, SOEND.; WOENGOE, JAV.

Lagerstroemia speciosa Pers., Fam. *Lythraceae* en misschien ook andere soorten van dit geslacht, dat in tropisch Azië, Madagascar en Australië vele vertegenwoordigers heeft; wegens de fraaie paarse bloemen wordt eerstgenoemde soort veel in tuinen gekweekt. Het hout is zeer geschikt voor meubels en vooral voor prauwen, daar het niet door insekten wordt aangetast.

BOENGOES. District van de Ommelanden van Padang, met gelijknamige hoofdplaats aan de Boengoesbaai, even bezuiden de Koninginnebaai.

BOENGORO, MAK. Zie KELOMPANG.

BOENI, MAL. WOENI en ook LINGAN, JAV.; HOENI, SOEND.; BOENE, MAK.

Antidesma Bunias, Spr., Fam. *Euphorbiaceae.* Boom van Zuid-Azië, in geheel Indië gekweekt. De jonge vruchtjes en bladeren worden gegeten.

BOENJOEH, MAD. Zie NIPAH.

BOENOET. Maleisch staatje aan de boven-Kapoeas, het laatste wanneer men die rivier opvaart; behoort administratief tot de afdeeling Sintang van de res. Wester-afdeeling van Borneo. Met dit staatje, dat onder het zelfbestuur van een vorst is gelaten, is evenals met het aangrenzende Salimbau, een contract gesloten, dat te vinden is in de aan de Tweede Kamer overgelegde gedrukte stukken 1882/83 n°. 20 t/m 23 en 1883/84 n°. 10. (Vgk. WESTER-AFD. VAN BORNEO).

BOENTIRI, SOEND.; TJAKAR AJAM, JAV.; SEDINGIN en DAOEN SEDJOEK, MAL.; TJAKAR BÈBÈK, MAL. MEN.; RARATÉ, ALF. MEN.

Kalanchoë laciniata DC., Fam. *Crassulaceae.* Recht opstaand kruid met in fijne slippen verdeelde bladeren. In geheel Zuid-Azië voorkomend, op Java veel in de tuinen der Chineezen gekweekt. De bladeren worden als verkoelend geneesmiddel gebruikt en gestampt in afkooksel bij koorts gedronken.

BOENTOET KARBAU (IKAN). Maleische naam op Java voor eene Roofzalm-soort, *Saurus badi*; ook eene Stekelmakreel-soort, *Elacate bivittata.*

BOENTOET KOETJING, BAT. MAL. Zie ÉKOR KOETJING.

BOENTOK. Hoofdplaats van de onderafdeeling Beneden- en Oost-Doeson en Mengkatib, behoorende tot de afdeeling Doesonlanden, ressorteerende onder de residentie Z.- en O.-afdeeling van Borneo. Deze plaats is gelegen aan de Barito.

BOE-OET. Zie BOKKOL.

BOEOL. Zie BWOOL.

BOERANG-DALIEMA. Zie MANOEK.

BOERANGIR, Bat. Mand. Zie SIRIH.

BOERANGRANG. Berg op de grens van de Preanger regentschappen en de residentie Krawang, 2184 M. hoog. Men vindt er de brommen van de Tji-Lamaja.

BOERCHET. Zie TEKKEN.

BOERENG of BONTOD. Javaansche namen voor een waterhoentje, *Gallinula cristata*; het gewone waterhoentje, *Gallinula chloropus*, heet op Java Pro of Opel-opellan, op West-Sumatra Tioeng-ayer. *Gallinula phoenicura* wordt Sri-bombo genoemd. Op Sumatra heet de laatste soort Roearoea, op Oost-Sumatra bij de Maleiers Roa-roa.

BOERLAGE. (JACOB GIJSBERT) Geb. te Uithoorn, 18 Nov. 1849. Na aan de Leidsche Universiteit zijne studiën volbracht te hebben, promoveerde hij 2 Juli 1875 in de wis- en natuurkunde op een proefschrift, getiteld: Bijdrage tot de kennis der houtanatomie. Van 1876 tot 1880 leeraar in de Natuurlijke Historie, eerst aan de Kweekschool voor Onderwijzers te Amsterdam, vervolgens aan het Gymnasium en de Hoogere Burgerscholen te Dordrecht, werd hij in 1881 aangesteld als Conservator bij 's Rijks Herbarium te Leiden, waar hem in 1891 het onderwijs in de Indische Boomflora aan de Rijks-alumni voor het Boschwezen werd opgedragen, terwijl hij in 1894 tot onder-directeur der genoemde inrichting en privaatdocent aan de Leidsche Universiteit werd benoemd. Over zijne geschriften Zie BOTANISCHE LITTERATUUR.

BOERO-BOERO, Tern. Zie PANDAN.

BOEROE of **BOELOE.** Eiland ten w. van Ceram en Ambon gelegen, van welke eilanden het gescheiden is door Straat Manipa of Boeroe, tusschen 3°4′ en 3°50′ Z.B. en 125°58′ en 127°15′ O.L., en behoorende tot de residentie Amboina. Het beslaat eene uitgestrektheid van meer dan 160 □ g. m. en wordt langs de geheele kust door koraalriffen omgeven, behalve aan den n.o. hoek, waar de ruime, veilige, ook voor groote schepen toegankelijke baai van Kajéli gelegen is. Van het n. naar het z. strekt zich een gebergte uit van archaeïsche vorming, dat zijne grootste hoogte bereikt bij het meer Wakollo, op ongev. 1150 m. op eene hoogvlakte van den Siël gelegen. Ten zuiden van dat meer verheft zich een sedimentair, vooral uit kalksteen opgebouwd gebergte, dat tot de zuidkust doorloopt en daar steil in zee afdaalt en de waterscheiding van n. en z. vormt. Tal van kleine riviertjes ontlasten zich aan de n. en z.kust; onder dezen kan alleen de Waë Apoe of rivier van Kajéli belangrijk genoemd worden, daar zij tot 2 dagen stroomopwaarts bevaarbaar voor kleine prauwen is. In den drogen moesson verdwijnen de riviertjes of blijven slechts kleine beekjes over; in den regentijd treden zij buiten hare oevers en, daar de mondingen door banken versperd zijn, doen zij op vele deelen van de kust moerassen ontstaan. Zulke moerassen, met sagoebosschen overdekt, vindt men vooral in de landschappen Kajéli, Lisela en Waë Sama. De voornaamste toppen in het zeer bergachtige eiland zijn de Tomahoe en de Siël, beiden op ongev. 2500 m. geschat.

In den w.moesson heerscht op Noord-Boeroe regen, op Zuid-Boeroe droogte; in den o.-moesson heeft het tegenovergestelde plaats. De belangrijkste voortbrengselen zijn zeer deugdzame houtsoorten, waaronder *Melaleuca* van welke de bekende kajoepoetih-olie gestookt wordt, sagoe, gierst, damar, rotan en tabak; koffie schijnt er ook best te tieren. Onder de dieren noemen wij tamme buffels, door het Gouvt. vroeger aangefokt, en wilde, die waarschijnlijk daarvan afstammen, herten, hertzwijnen, wilde zwijnen, schildpadden, kasuarissen en papegaaien.

Het eiland wordt verdeeld in twee afdeelingen, beiden onder posthouders: Kajéli of Oostelijk-Boeroe met Amblaoe, en Masarete of Westelijk-Boeroe, welke meerdere land- of regentschappen bevatten, foegmolin genaamd. Kajéli, de zetel van den posthouder, ligt aan de z.o.-zijde van de baai en in de als ongezond genoemde vlakte van Kajéli, die in den omtrek der baai moerassig en met kajoe-poetih-, sago-, kokos- en djatiboomen bedekt is, terwijl zij meer landwaarts in een open en vlak terrein vormt met voor verschillende cultures zeer geschikten grond. De plaats is van belang; omdat de hoofden der verschillende regentschappen, waarin het eiland verdeeld is, allen op Kajéli wonen, dat dus tevens de hoofdplaats dier landschappen is. Dit is veroorzaakt door de volgende omstandigheden. Boeroe zou ongev. 1510 onder het gezag der vorsten van Ternate geraakt zijn, waarna de Islam voet op het eiland begon te krijgen. Toen in 1652 de O. I. Cie met den Sultan van Ternate een contract had aangegaan tot uitroeiing der nagelboomen op het eiland kwam het in opstand tegen den Sultan. Door de Cie onderworpen sloten de hoofden den 4en Oct. 1657 een verdrag met haar, waarbij o. a. bepaald werd uitroeiing der nagelbosschen en het overbrengen der hoofdplaatsen van Boeroe naar de baai van Kajéli, waar een fort, het nog bestaande Défensie, werd gebouwd. De hoofden met de Mohammedaansche bevolking verhuisden naar Kajéli doch behielden zeker gezag over de bevolking in de binnenlanden; deze worden door Alfoeren bewoond en zijn nog weinig bekend, hoezeer de reis van Prof. Martin in belangrijke mate tot vermeerdering onzer kennis heeft bijgebracht.

De bevolking, die op ongev. 10.000 zielen gesteld wordt, bestaat grootendeels uit heidenen; zij is voor een deel echter Mohammedaansch, terwijl ook enkele Christenen te Kajéli en Masarété worden gevonden. Zij wordt verdeeld in vreemdelingen (Gebmasin of Gebdagan en uit de Alfoersche bergbewoners (Gebmelia of Gebvoeka). De laatsten zijn verdeeld in stammen of geslachten (fenna's) alle uit vrije menschen bestaande, daar slavernij of pandelingschap op Boeroe niet bestaat. De man blijft altijd in zijn fenna; de vrouw gaat door huwelijk over in die van den man. Elke fenna wordt bestuurd door een matlea of gebba en zijn plaatsvervanger, perwies, die bij keuze uit de naaste bloedverwanten van den vorigen titularis door alle volwassene mannelijke leden der fenna worden aangewezen. De fenna bestaat weder uit een zeker aantal families (etnate of soa), onderworpen aan het toezicht van den oudsten mannelijken bloedverwant, en die uit de fenna, de eigenlijke eenheid, onstaan zouden zijn [1]). De fenna's

1) De Mohammedanen van Kajéli beschouwen de soa als een afzonderlijken stam, niet als onderdeel der fenna. Het woord etnate wordt te Kajéli niet meer gebruikt; soa is daar, evenals op W. Ceram, gelijk aan fenna.

zijn weder vereenigd tot bondgenootschappen, fenlolin's (fenna, lolin = groep) of foegmolin's (foeg = land, molin = achter, dus achterland), met een djahoe als hoofd, aan wien een hermolon is voegd. De namen dezer foegmolin's zijn: Kajéli, Leiliali, Tagalisa, Lisella, Fogi, Masarété, Waesama, Loemaëte. De foegmolin's Maroelat, Bara, Hoekomina, Paloemata, Tomahoe en Ilat hebben geene Alfoersche bevolking. De djahoe's, aanvankelijk volkshoofden, zijn tijdens het Ternataansch gezag tot den Islam overgegaan, werden, zooals bekend is, later gedwongen naar Kajéli te verhuizen, en hebben zich meer en meer gaan beschouwen als door hun geloof rechtmatige beheerschers der Alfoeren met wier huishoudelijke aangelegenheden zij zich echter niet inlaten. Hnn gezag gebruiken de djahoe's, die thans alleen door de Mohammedanen te Kajéli gekozen worden, hoofdzakelijk om inkomsten van de Alfoeren te trekken. Deze bestaan in de tanate, eene vaste jaarlijksche schatting in natura, op elke fenna rustende, en in heerendiensten of kwartsdiensten, waartoe elke fenna verplicht is een of meer personen, kwarto's genaamd, ter hoofdplaats te leveren, die bij den djahoe voor den kost zonder loon moeten werken. Bij overgang tot den Islam vervallen deze verplichtingen.

Huwelijken van personen, tot dezelfde fenna behoorende, zijn verboden (exogamie); de vrouw gaat door het huwelijk over tot de fenna van den man. Zij wordt gekocht van de fenna, waartoe zij behoort, voor eene huwelijksprijs, kaleli, ter waarde van ongev. *f* 150—*f* 300, die door den bruigom, in vereeniging met zijne fenna, betaald wordt, en aan hare ouders en de fenna, waartoe zij behoort, ten goede komt. De fenna blijft verantwoordelijk voor de richtige betaling der koopprijs. Het gedeelte dat aan de fenna komt, estop, wordt gewoonlijk alleen aan den matiewa en perwies uitgekeerd. Na het overlijden van den man hebben de leden der fenna recht de weduwe te huwen, de naaste mannelijke bloedverwant het eerst; met dien verstande, dat het voor een jongeren broeder ongeoorloofd is, om met de weduwe van een ouderen broeder te huwen. Voor het aangaan van een huwelijk laat de jongeling het meisje door het toezenden van pinang polsen; is het antwoord gunstig, 't geen blijkt uit het aannemen daarvan en het toezenden door het meisje van roko's (inl. sigaren), dan verzoekt hij de toestemming zijner ouders, en is die verkregen, dan wordt zijne fenna daarmede bekend gemaakt. Daarna gaan zijn vader en het hoofd zijner fenna naar de fenna van het meisje; is dan over den huwelijksprijs overeengekomen, dan gaat de bruigom, met gevolg en huwelijksgift, naar de woning der bruid om haar te halen en naar zijne fenna overtebrengen, waarbij het gebruikelijk is dat de bruigom, in schijn vechtende, het meisje aan hare ouders ontneemt. De huwelijksplechtigheid bestaat hierin, dat de bruid een roko toebereidt en aansteekt, en de roko in den mond van den bruigom steekt, die dan eenige trekken doet, waarna de bruid hetzelfde doet. Gaat de roko niet uit, dan is dat een gelukkig teeken. Nadat een sirihpruim genuttigd is, is het huwelijk voltrokken, dat met een feest besloten wordt. Huwelijk bij schaking komt vaak voor. Monogamie is gebruikelijk; het trouwen met meer dan eene vrouw schijnt door den Islam ingevoerd en wordt slechts door aanzienlijken gevolgd. Echtscheiding komt alleen voor bij overspel; de overspeler is dan gehouden met zijne medeplichtige te huwen.

De kleeding der mannen bestaat uit een kort baadje zonder mouwen, van boomschors vervaardigd en uit een gordel van geklopte boomschors, terwijl zij op het hoofd een van tikar-blad vervaardigd versiersel dragen. De strand-Alfoeren dragen nu meest een korten broek met ontbloot bovenlijf, waarover zij bij feestelijke gelegenheden een kort katoenen baadje dragen, terwijl zij de lange haren met een hoofddoek samenbinden. De hoofden dragen een langen broek en tot onder de knieën hangende kabaai; vaak nog een borstrok. De vrouwen dragen slechts een sarong, bij feestelijke gelegenheden een lang katoenen baadje of kabaja, en hebben het haar in een wrong. Ringen versieren bij beide geslachten de polsen. Als wapenen voert de Alfoer een stok van ijzerhout, een scherp gepunt bamboeriet en een werpspies van ijzerhout met een scherp gepunt stuk bamboe aan het einde. Hakmessen, zwaarden en houten schilden dienen ook als wapens; thans komen ijzeren speren en geweren meer en meer in gebruik.

De woningen dienen tot verblijfplaats eener familie, soms met 3 of 4 gezinnen, en zijn onmiddellijk op den grond gebouwd, met lage omwandingen van ineengenaaide nipahbladen of boomschors, soms van gaba gaba (bladsteel van den sagoepalm). Zij bestaan uit één vertrek, met aan de kanten door nipahbladeren of katoen afgeschoten vertrekjes voor elke familie en een voor de ongehuwde volwassen vrouwen. In het midden slapen de kinderen en volwassen ongehuwde mannen; die ruimte wordt ook als kookplaats gebruikt. Slechts een paar deuren dienen om rook enz. uittelaten. Meubelen zijn er zoo goed als niet, en bestaan uit een rustbank met kussens of houten rollen, potten en manden enz. Daar, waar vele sagoeboomen worden aangetroffen, is de sagoe het hoofdvoedsel; elders aardvruchten. Rijst en gierst wordt slechts zelden genoten, evenals dierlijk voedsel, het meest nog varkensvleesch en vleesch van den koesoe. In tijden van gebrek, die niet zeldzaam zijn, voedt de bevolking zich met wortels en boombladeren. De landbouw staat op lagen trap; vischvangst wordt weinig uitgeoefend, terwijl de jacht op herten en zwijnen vooral geschiedt om het vleesch te verkoopen. Door de vrouwen wordt lijnwaad geweven en gekleurd; zij weven ook stroolappen, spinnen en vlechten matten. De handel met Amboneesche burgers bestaat zoo goed als uitsluirend uit ruilhandel. Volksvermaken bestaan vooral uit muziek en zang; alleen bij feestelijke gelegenheden wordt er gemeenschappelijk gezongen (inafoeka) in beurtzangen, door mannen en vrouwen uitgevoerd, en door twee onderscheiden soorten van trommen, de toeba en de rabana, begeleid. De lego is een dans, door mannen alleen uitgevoerd, door zang en het slaan op de toeba begeleid. Het menari is van vreemden oorsprong en een dans voor mannen en vrouwen, op de muziek van toeba's, gongs en de tataboewan, een langwerpig vierkanten bak, waarin, in 2 rijen, 10 of 12 metalen bekkens op 2 slap gespannen koorden geplaatst zijn, die met 2 stokken geslagen worden.

De Alfoer van Boeroe gelooft aan een Opperwezen (Opo Geba Snoelat of Opo Lahatala), die een gezant, Nabiata, in oude tijden heeft afgezonden welke aan de menschen eenige voorschriften heeft gegeven. De ziel is onsterfelijk, en gaat

naar een plaats in den oceaan om geoordeeld te worden. Tusschenpersonen tusschen het Opperwezen, dat niet rechtstreeks vereerd of aangeroepen wordt, zijn geesten en zielen van afgestorvenen; bovendien worden nog voorwerpen geëerbiedigd, die waarschijnlijk vroeger fetischen zijn geweest. Offers worden aan de geesten en afgestorvenen gebracht om hunnen bijstand in te roepen, zich met hen te verzoenen of hun dank te brengen, en bij elke onderneming, die de Alfoer wil beginnen. Priesters zijn bij hen niet bekend; de aanroeping der geesten kan door iedereen geschieden, meestal in bedehuisjes op plaatsen, die heilig zijn. Echter komen onder hen wel Sjamanen voor, personen die bezield heeten te worden door geesten (sanane) op bepaalde plaatsen verblijf houdende, en de gave der profetie en geneeskunde bezitten. Ook op Boeroe zijn sommige handelingen verboden (poto), of zijn voorwerpen, zaken en plaatsen heilig en dus alle handelingen verboden (koin), waardoor die plaatsen ontwijd zouden worden. Poto is b. v. de namen van ouders en schoonouders te noemen; koin om bij zeker riviertje nipahbladeren te halen, zonder vooraf gaand offer. Sasi eindelijk is eene godsdienstige handeling, waarbij men zijne grondbezittingen voor bepaalden of onbepaalden tijd aan het Opperwezen toewijdt en voar menschen ontoegankelijk verklaart. Bij begrafenissen moet onderzocht worden of de dood ook te wijten is aan den een of anderen boozen geest; daar de mensch zich van deze bedienen kan om aan anderen ongelukken en ziekten te bezorgen wordt nagegaan wiens moeli of kesan (booze geesten) de schuld is van den dood en degene, die door dat onderzoek wordt aangewezen, moet aan de bloedverwanten van den overledene eene schadeloosstelling uitkeeren. Bij gemis aan getuigen werd vroeger een godsoordeel toegepast, bestaande in het gieten van gesmolten lood op de hand, die met een doek was bedekt; werd de hand beschadigd, dan was de schuld bewezen. Het zweren geschiedt door het uitspreken van een formulier, waarbij men de straf van het Opperwezen inroept, gepaard aan het drinken uit een kom, gevuld met water waarin zout, was, een kogel en een mes.

De gronden behooren aan de fenna; elk lid der fenna heeft echter het recht, ze te bebouwen en behoudt dat recht, zoolang de grond bebouwd blijft en kan ze aan de leden derzelfde fenna verkoopen, verhuren en verpanden. Ofschoon de fenna de gronden nooit aan vreemdelingen mag verkoopen, kan zij die wel tijdelijk tegen zekere retributie afstaan, waarvan veel gebruik wordt gemaakt door Soelaneesche en Galelareesche immigranten. Op dezelfde wijze worden wel gronden door de eene fenna aan de andere in leen gegeven. De bosschen zijn ook eigendom der fenna en kunnen door de leden gebruikt worden; vreemdelingen kunnen alleen tegen retributie tijdelijk daarop recht krijgen. De sagoebosschen of sagoedoesoen's zijn in eenen bijzonderen toestand; zij zijn in het bezit van eenige familiën (etnate of soa); alleen de leden dier families hebben recht sagoe te kloppen of gaba gaba te kappen en bladeren te verzamelen. Die familiën hebben echter het recht niet de sagoebosschen te verkoopen aan personen uit eene andere fenna en vallen deze bij het uitsterven der familie aan de fenna terug, 't geen echter niet het geval is bij de Mohammedaansche soa's te Kajeli. Aan leden derzelfde fenna mag de familie de sagoebosschen wel verkoopen; dit geschiedt echter zeer zelden en meest wordt de voorkeur gegeven aan het gadei, het in pand geven van de sagoedoesoen, waarbij de geldschieter als interest de vruchten mag trekken, maar steeds gehouden is de doesoen terug te geven, wanneer de schuld wordt afgelost. Van vreemdelingen worden door de fenna ook rechten geheven voor het visschen langs de kust en voor het aandoen van baaien en ankerplaatsen in haar gebied.

Litteratuur: T. J. Willer, Het eiland Boeroe. Amsterdam 1858; G. A. Wilken, Bijdrage tot de kennis der Alfoeren van het eiland Boeroe in Verhand. Bat. Gen. XXXVIII; Riedel, De sluik- en kroesharige rassen 's Grav. 1886, bl. 1 vlg.; K. Martin, Reisen in den Molukken, Leiden 1894, bl. 251 vlg.; Med. v. het N. Zend. III.

BOEROEMON. Rivier, die op het Malejagebergte in de afdeeling Padang-lawas van de res. Tapanoeli ontspringende, nabij de grens van de afdeeling Mandaëling, zich bij Oenteroedang met de Pané vereenigt, welke rivier tot aan de plaats, waar zij de Soengei Kanan opneemt, meestal nog Boeroemon genoemd wordt, om eerst daar weder den naam Pané aan te nemen. (Zie PANÉ).

BOEROENG en **BOERONG.** Mal. woord voor vogel, en ter onderscheiding vaak bij verschillende vogelsoorten geplaatst.

BOEROENG, Mak. Zie BANGBANG.

BOEROENG-BIROE. Zie MENINTING-WATOE.

BOEROENG-DARA LAHOET. Javaansche naam voor eene Muskaatduif-soort, *Myristicivora bicolor*, op West-Sumatra Dara-laoet. Op de Aroe-eilanden heet hij Verjau, op de Kei-eilanden Walor en op Goram Woetiean. *Myristicivora luctuosa* heet op Celebes Poetieja.

BOEROENG-DAUN. Zie TIMAI-TINGGIH.

BOEROENG GOENTING. Naan op Ceram voor Fregatvogels.

BOEROENG-HANTOE. Zie DARIS.

BOEROENG-MAS. Zie DOENEJ.

BOEROENG-MATA-MERA. Zie TANGGO-LIPPO.

BOEROENG-MATI-AROE. Zie ATOEDA.

BOEROENG-MATI-HITAM. Zie DOBERA.

BOEROENG-MATI-KEPPENG. Zie GOB-GOBI.

BOEROENG-POEDING. Naam op Sumatra voor een *Timalia*-achtige vogel, *Mixornis gularis*; eene andere soort, *Timalia pileata*, wordt op Java Dawit of Gogo-stite genoemd.

BOEROENG-TALI-KEPANG. Zie KELA-JANG.

BOEROENG TAROEM. Zie KALAJANG.

BOEROENG-TIKOES. Zie LOWO.

BOERONG. Een der Karimon-Djawa-eilanden, ook bekend onder den naam van Ossenbrugge's-eiland.

BOERONG BAYAU. Zie BETTET.

BOERONG BINDALO. Zie TIMAI-TINGGIH.

BOERONG-BOOI. Zie TRENDASAN.

BOERONG-DAUN. Naam op Sumatra voor een lijster, *Turdus cochinchinensis*; *Turdus analis* heet aldaar Biribba en *Turdus melanocephalus*, Boerong-lilin. De Javaansche naam van de Blauwe rotslijster, *Turdus cyaneus*, is Arreng-arrengan.

BOERONG DEWATA. Maleische naam op Sumatra voor paradijsvogel.

BOERONG-DJANTONG of **PIDJANTONG.**

Collectiefnaam door de Maleiers op West-Sumatra, aan honigvogels van het geslacht *Arachnothera* gegeven, terwijl de Soendaneezen hen bestempelen met den naam Klatjes en de Beadjoe-dajaks op Borneo hen Talasak noemen.

BOERONG-GADING. Zie BOERONG-KIEKI-RIMBO.

BOERONG-GAJA. Zie BANGOE.

BOERONG-HANTOO. Zie DARIS.

BOERONG-KALADI. Zie BAMBANGAN.

BOERONG-KAMBING. Zie BANGOE.

BOERONG-KAPAS-KAPAS. Zie BENTET.

BOERONG-KASOEMBA. Zie KASSOEMBO.

BOERONG KIEKI. Zie ANGKA-ANGKA.

BOERONG KIEKI RIMBO. Naam door Maleiers uit de omstreken van Padang aan een rhinoceros-vogel, *Anorrhinus galeritus* gegeven, bij de Maleiers in Oost-Sumatra Klihingan; wordt op Sumatra ook Toko en Boerong-gading genoemd.

BOERONG KOEBANG. Zie SLING.

BOERONG KOEDOK. Naam in West-Sumatra voor eene Gaai-soort, *Platylophus coronatus.*

BOERONG KOEMBANG. Collectief-naam in West-Sumatra voor honigvogels uit de geslachten *Aethopyga* en *Chalcostetha.* (Zie MANOEK en CHESS).

BOERONG-LILIN. Zie BOERONG-DAOEN.

BOERONG-MATI-KAWAT. Zie OEAN.

BOERONG-OEDANG. Zie RADJA-OEDANG.

BOERONG-OONDAN. Zie INGGANG-PAPAN.

BOERONG-PALANO. Zie PIPI-LOEREJAN.

BOERONG-PAPA. Zie BENTET.

BOERONG-POECHONG. Zie CHANGA.

BOERONG-POODING. Naam op Sumatra voor een kwikstaart, *Motacilla alba.* Aldaar heet *Motacilla leucopsis*, Kachichi. *Motacilla speciosa* wordt op Java Chenginging of Kingking genoemd; *Motacilla flava*, Bessit.

BOERONG-SIANG. Zie FOEHR.

BOERONG-SWANGI. Zie PANGANG-KAKO.

BOERONG-TAMPO-PINANG. Maleische naam op Sumatra voor een op eene papegaai gelijkende gekuifde groengekleurde vogel, *Caliptomena viridis*, op West-Sumatra Oelah-oelah-daoen. Komt ook op Borneo en het indische vasteland voor.

BOERONG TAUN. Zie AHLO.

BOERSIL. Zie MELIWIS.

BOETA-BOETA, MAL. Zie KAJOE KOEDA.

BOETOEN of **BOETON,** MAL. en JAV.; MODJOEI, TERN.; BITOENG, MAL. MEN.; WITOENG, ALF. MEN.; TAHOE, AMB. WET.; DANA of DJINA, AMB. AROE. De Soendaneesche naam Songgom geldt voor verschillende soorten van het geslacht *Barringtonia.*

Barringtonia speciosa Linn., Fam. *Myrtaceae.* Boom met groote bladeren in geheel Z. Azië in de kuststreken algemeen. In de Molukken worden de groote bladeren gebruikt om spijzen te bedekken en van de fijn gemaakte, *saponine* bevattende, zaden maakt men een deeg tot het vangen van visschen. De Javanen persen uit deze een lijmstof, die als vernis gebezigd wordt.

BOETON. Een der bondgenootschappelijke landen, behoorende tot het Gouvernement van Celebes en onderhoorigheden. Het staat onder het bestuur van een sultan, die bijgestaan wordt door een raad van rijksgrooten, welke raad de sultans kiest. Het wordt gevormd door het eiland Boeton met eenige nabijliggende eilanden, van welke Moena, Kambaëna, beiden bewesten Boeton, en Wowoni, n. van Boeton, de grootsten zijn, en uit de aan den vasten wal van Celebes aan de z. punt van het z. o.lijk schiereiland liggende landschappen Poléjang en Roembia.

BOETON. Eiland ten z.o. van het z.o.lijk schiereiland van Celebes, tusschen 4° 25′ en 5° 45′ Z.B. en 122° 30′ en 123° 30′ O.L. Het is ongeveer 86½ □ geogr. mijlen groot. Het is aan de w.zijde door de niet zeer wijde en door den sterken stroom en slechten ankergrond voor de groote vaart ongeschikte straat Boeton van het eiland Moena gescheiden. Aan de o.zijde vindt men de baai van Kalesoesoe, ook wel Dwaalbaai genaamd. Het eiland is zeer bergachtig en met bosschen bedekt. De hoofdplaats Boeton, ook wel Bolio en Kalagoesang genaamd, ligt aan de z w.zijde van het eiland aan den z.lijken ingang van straat Boeton. De bevolking is vermoedelijk nauwer verwant aan de Alfoeren van het z.o. schiereiland van Celebes, dan aan de Boegineezen en Makassaren. Die bevolking is Mohammedaansch; hare hoofdmiddelen van bestaan zijn handel en scheepvaart, waartoe de benoodigde prauwen op het eiland zelf gemaakt worden. De uitvoerartikelen, voortbrengselen van Boeton, zijn hoofdzakelijk: tripang, schildpad, koffie, was, agar-agar, bingkoeroe-wortels, sagobast, paarlen, buffelhuiden en hoorns, haaivinnen en ruw katoen; de voornaamste invoerartikelen zijn rijst, opium, ijzer- en aardewerk, en Europeesche garens en lijnwaden. Boeton wordt geregeld door de stoomschepen der Paketvaartmaatschappij aangedaan.

Litteratuur: Beschrijving en geschiedenis van Boeton, door A. Ligtvoet, met kaart, in de Bijdr. t. t. l. en vlk. v. N.-I., IVe Ser. I. bl. 1 vlg. / II.

BOEWA. Zie BOEA. Eveneens voor de samenstellingen met BOEWA.

BOEWA. Zie BIEJAWAKH.

BOEWAGANG, MAK. Zie KEMBANG BOEGANG.

BOGEM, JAV. Zie PEDADA.

BOGOE, BOL. MONG. Zie KAJOE KAMBING.

BOGOR. De oorspronkelijke inlandsche naam van Buitenzorg, dat door de inlanders nog altijd zoo wordt genoemd.

BOGOR, JAV. Zie GEBANG.

BOGORAMÉ. District van de afdeeling en het regentschap Pati van de residentie Japara; het districtshoofd is gevestigd te Djakenan. De oppervlakte van het district bedraagt 19.583,92 hectaren of ruim 3½ □ geogr. mijl.

BOGOWONTO. Rivier op Java, ontspringende aan de zuidelijke helling van den berg Soembing in de afdeeling Ledok van de residentie Bagelen; zij stroomt verder door die residentie en vormt nabij haar monding de grens tusschen dat gewest en Djokjakarta. Deze rivier heeft een historische bekendheid gekregen, doordien in den Java-oorlog van 1825—30 de hoofd-opstandeling Dipo Negoro haar niet wilde overtrekken om redenen van bijgeloovigen aard, wat zijn gevangenneming, waarmede een eind aan dien oorlog kwam, mogelijk heeft gemaakt.

BOH KERÈH, ATJEH. Zie KEMIRI.

BOHOROK. Landschap, behoorende tot de onder-afdeeling Boven-Langkat van de afdeeling Deli der res. O.kust van Sumatra. Dit landschap vormt de uiterste z.w.hoek van die afdeeling. De gelijknamige hoofdplaats is gelegen aan de Wanpoe-rivier.

BOJAN. Hoofdplaats van de afdeeling Batam

der residentie Riouw op het gelijknamige eilandje ten westen van Batam, standplaats van den controleur en van een luitenant der Chineezen. De naam is ontleend aan eene vroegere nederzetting van lieden van Bawean, in deze streken algemeen als Bojan (Engelsche verbastering van Boedjang, losse werkman) bekend.

BOJO, MAK. Zie TIMOEN.

BOJO KARAPOE, MAK. Zie TIMOEN.

BOJOLALI. Afdeeling van de residentie Soerakarta, bestaande uit de regentschappen Bojolali en Ampel; zij beslaat het noordwestelijk gedeelte van genoemd gewest, en heeft een zeer onregelmatigen vorm, daar verscheidene gedeelten er van geënclaveerd liggen van de residentie Semarang, waarvan de afdeeling Salatiga met een scherpen hoek in de afdeeling Bojolali inspringt, en waarvan ook wederom enkele gedeelten in laatstgenoemde afdeeling geënclaveerd liggen.

BOJOLALI. Regentschap van dien naam, bestaande uit de districten Bojolali, Toemang, Banjoedono, Koeripan en Djatinom. Dit regentschap wordt grootendeels gevormd door de O.lijke uitloopers van den Merapi en de tusschengelegen valleien. De voornaamste rivier is de Kali Pépé, die ook langs de hoofdplaats Bojolali stroomt, en welke rivier het geheele regentschap van w. naar o. doorstroomt, even als eenige andere van minder belang, om lager, buiten de afdeeling, in de Solorivier te vallen. In dit regentschap zijn 15 europeesche landbouw-ondernemingen op in huur uitgegeven gronden, waarop hoofdzakelijk koffie en cacao, maar ook suiker, indigo en een weinig tabak worden geteeld.

BOJOLALI. Hoofdplaats van de gelijknamige afdeeling, tevens regentschaps- en districts-hoofdplaats. Deze plaats, ongeveer 420 M. boven den zeespiegel gelegen, staat bekend als zeer gezond. Vroeger was er een fort met een kleine bezetting, doch dit is in 1878 uit de rij der permanente versterkingen vervallen, en aan het civiel bestuur overgegeven. Sedert zijn er de lagere school en het post- en telegraafkantoor in gevestigd. Bojolali ligt aan den vroeger zeer drukken, maar sedert den spoorwegaanleg veel van zijn belang verloren hebbenden grooten weg van de Vorstenlanden naar Semarang, en is thans door een stoomtramweg met de hoofdplaats Soerakarta verbonden.

BOJO PAMPOENA, MAK. Zie LABOE.

BOKKOL. Javaansche naam voor eene Eekhoornsoort, *Sciurus insignis*, in het Maleisch op Sumatra Toepei tanah, soms Lary, waarschijnlijk in scherts. De Soendaneezen noemen hem Boe-oet. De Javaansche naam voor groote Eekhoorns, *Sciurus albiceps* en *Sciurus bicolor*, is Jelarang; de Soendaneezen noemen de laatste Badjing djalarang; de Maleiers aan de westkust van Sumatra Toepei djandjang, op de oostkust Topai galang prahoe. De Dajaks aan de Doeson-rivier op Borneo noemen eene varieteit van *Sciurus albiceps*, Marauw; de Beadjoe-Dajaks, Mengkas.

BOKKREK. Javaansche naam van een Kruiplijster, *Pomatorhinus montanus*.

BOKO. Zie SCHILDPADDEN.

BOLAANG-MONGONDOUSCH. In het rijkje Bolang-Mongondo doet zich het opmerkelijk verschijnsel voor, dat een zeer klein deel der bevolking trouw is gebleven aan het gebruik van het Oud-Mongondousch, waarvan het hedendaagsche Mongondousch grootelijks verschilt. Verder zijn er thans enkele woorden bij den adel in gebruik, die door het volk niet worden gebezigd, en dat zijn termen, die betrekking hebben op den vorst, tot wien of over wien wordt gesproken. De adel zegt voor: het huis des konings, k i b a l o i i n g k o l a n o, het volk daarentegen: k i k o m a l i d i n d a t o e. De laatste uitdrukking is deftig, en het spraakgebruik komt overeen met het Krámá-inggil van het Javaansch en de hooge woorden in het Maleisch. Het B.-M. sluit zich aan bij de spraak der Alfoeren van de Minahasa (Zie BOELOESCH), maar een groot deel der stamwoorden verschilt van die der Minahasa'sche verwanten.

Bron: De taal in Bolaäng-Mongondou, door (de Zendelingen) N. Ph. Wilken en J. A. Schwarz, in de Mededeelingen vanwege het Ned. Zend.-gen., Deel XII, 1868.

BOLANG, SOEND. Zie KELADI.

BOLANG-BANGKA of B. OEKI. (Eig. BOLAANG-BANGKA). Rijkje op het noordelijk schiereiland van Celebes, ten oosten van Bolang-Mongondo, tusschen de Minahasa en de assistent-residentie Gorontalo gelegen, en behoorende tot de residentie Menado. De bevolking wordt geschat op ± 300 zielen, onder het bestuur van een radja.

BOLANG-ITAM. (Eig. BOLAANG-ITAM). Rijkje op het noordelijk schiereiland van Celebes, tusschen de Minahasa en de assistent-residentie Gorontalo gelegen en behoorende tot de residentie Menado. De bevolking wordt geschat op ± 3000 personen, die deels in het bearbeiden van goudmijnen, deels in het bebouwen van rijstvelden hun bestaan vinden en onder het bestuur van een radja staan, die gehouden is aan acten van verband en bevestiging dd. 7 Oct. 1875, te vinden Bijbl. Hand. Stat.-Gen. 1878/79 n°. 71, 6—7.

BOLANG-MONGONDO. (Eig. BOLAANG-MONGONDOW). Rijkje, dat zich over de geheele breedte van het noordelijk schiereiland van Celebes uitstrekt en behoort tot de residentie Menado. Het grenst ten noorden en noordoosten aan de Minahasa en ten westen aan Bolang-Oeki en reikt aan de eene zijde tot de zee van Celebes en aan de andere tot de Moluksche zee.

Aan het hoofd staat een vorst met den titel van Radja of Datoe, die wel is waar door de hoofden wordt gekozen, maar door den Resident van Menado namens het Nederlandsch-indische gouvernement in zijne waardigheid moet worden bevestigd; hij heeft zijn zetel te Kotabangon, ongeveer in het midden des lands gelegen, tevens de verblijfplaats der adellijken met hunne volgelingen. In het bestuur wordt hij bijgestaan door een rijksraad van drie leden, wier benoeming evenzoo van Gouvernementswege dient bekrachtigd. Het staatje is verdeeld in vier afdeelingen: Kotaboena, Pasi, Lolajan en Bolaäng; in de drie eersten wordt het hoogste gezag uitgeoefend door panghoeloe's, in de laatste door een djoegoegoe.

Het karakter van het land is bergachtig met een smalle strook alluvialen grond langs het niet zeer breede strand, die spoedig overgaat in een glooiend terrein, dat, voortdurend stijgende verder binnenwaarts eene hoogvlakte vormt, welke door hooge bergen wordt ongeven en alwaar het meerendeel der bevelking, over vele negorijen verspreid, is samengedrongen. Onder die bergen zijn de Sia, Ambang, Toedoemolantoen, Mintoe en Awana, de hoogste. Tal van beekjes en rivieren stroomen hiervan in alle richtingen af, waaronder de Lombagin met haar zijtak Ongkag en de Poï-

gar of grensrivier met de afdeeling Amoerang der Minahasa, die beiden in de Celebes-zee uitmonden, tot de grootste gerekend worden; ook deze zijn echter slechts gedeeltelijk en niet eens altijd voor kleinere prauwen bevaarbaar. Grootere meren zijn het meer Danau nabij de negorij Pasi, het meer Pononotakan niet ver van Motongkat en het meer Iloloi in het Mahatoes-gebergte, dat B.-M. van de Minahasa scheidt. Bovendien worden uitsluitend in die hoogvlakte begaanbare wegen aangetroffen, daar de paden, welke naar Bolaäng en Kotaboena afdalen, weinig meer dan gehakte of door dieren gemaakte openingen in het dichte woud kunnen genoemd worden of zich langs de steile oevers van een voorbijsnellenden stroom slingeren.

De geheele zuid- en zuidoostkust wordt ingenomen door de afdeeling Kotaboena, die vooral belangrijk is wegens de goudmijnen, waar het erts uit diepe kuilen wordt opgegraven en later gezuiverd; de bevolking schat men op ± 1000 gezinnen en Chineezen, Boegineezen en Gorontaleezen komen er met inlandsche vaartuigen veel handel drijven. De afdeeling Pasi strekt zich ten noorden en de afdeeling Lolajan ten zuiden van Kotabangon uit: de eerste is bevolkt door ± 5000, de tweede door ± 3000 gezinnen, hare grootste negorijen zijn: Majog, Kopandakan, Matali en Pontodon. De afdeeling Bolaäng begrenst de geheele noordwestelijke kust en heeft ± 1000 gezinnen; ten oosten der gelijknamige hoofdplaats is te Soemojit nog eene Bantiksche nederzetting.

De hoofden en bevolking hebben reeds voor een aanzienlijk deel den mohammedaanschen godsdienst aangenomen; niettemin zijn er nog vele Alfoeren, die van eenige afwijking van hunne voorvaderlijke gewoonten niets willen weten. In menig opzicht komen de zeden en gebruiken, o. a. het houden van foso's of offerfeesten, het raadplegen van walian's of priesters en priesteressen, enz., overeen met die, welke vroeger in de Minahasa gevolgd werden; maar de taal is geheel verschillend, ofschoon tal van woorden en woordvormen op verwantschap duiden. Vooral de bewoners der hoogvlakte, die krachtig en gespierd zijn met regelmatige trekken en niet te donkere huidskleur, vertoonen veel overeenkomst met de bergbewoners der Minahasa. Scherper dan daar is evenwel de afscheiding tusschen den adel (bangsa) en het volk (nonob). Van den adel worden zelfs vier graden onderscheiden: bangsa timpal, b. mamonto, b. papoetoengan en b. manggopak: de drie eersten mogen met de familie van den vorst huwen, uit de laatste wordt de sedaha gekozen, die bij afwezigheid van den radja te Kotabangon het bevel voert. Ook de negorijhoofden behooren hiertoe gedeeltelijk, hoewel enkelen uit het volk zijn voortgesproten.

Aan den vorst is het zelfbestuur van zijn rijk overgelaten; alleen zware vergrijpen worden door den landraad te Menado berecht. In den vorm van hoofdelijke belasting betaalt hij een zekeren cijns aan het Nederlandsch-Indisch gouvernement. Hoewel beweerd wordt, dat de hoofden eenige vaste inkomsten genieten als: een zeker bedrag van elk gezin, een aandeel in de opbrengst der goudmijnen, boeten als straf opgelegd en verplichte diensten, beschikken zij vrij willekeurig over de eigendommen der bevolking. Behalve met de teelt van rijst, maïs, cacao, koffie, katoen en vooral van tabak, houdt deze zich onledig met het inzamelen van was en vogelnestjes, de goudwinning, het draaien van touw, het vlechten van matten, het knoopen van vischnetten en het smeden van ijzer. Andere voortbrengselen zijn goede houtsoorten als: gofasa-, ijzer- en lenggoeahout en ook worden uit het eigenlijke Mongondo wel paarden uitgevoerd. In vroeger tijd voerden de bewoners herhaaldelijk krijg met de aangrenzende Minahasers en hadden deze zelfs voor een deel onderworpen, maar na de vestiging der Nederlanders te Menado is daaraan voor goed een einde gekomen.

Litteratuur: Vooral Deel XI, XII, XX en XXV der Mededeel. Ned. Zend. Genootschap, verder Tijdschr, Batav. Gen. Dl. XIII en Tijdschr. Aardr. Gen., 1e serie, Deel VII.

BOLANGO. Belangrijke rivier in Gorontalo (Noord-Celebes), ontspringende op het ongev. 4000 voet hooge Tilongabila-gebergte, aanvankelijk onder den naam Mongiilo z.w. stroomende, en na hare vereeniging met de Pilongalapa den naam Bolango of Tapa voerende. Weldra neemt de rivier, wier gemiddelde breedte 40 el bedraagt, een z.waartsche richting en ontvangt door een kanaal het water van het meer van Limbotto en stort zich, na hare vereeniging met de Bone bij de hoofdplaats Gorontalo in zee. Ofschoon op vele plaatsen zeer ondiep, is zij echter voor inlandsche kano's bevaarbaar. Hare belangrijkste zijtak is de Longalo. Eene beschrijving wordt gegeven door v. Rosenberg, Reistogten in Gorontalo, Amst. 1865, bl. 5.

BOLANG-OEKI. Zie BOLAÄNG-BANGKA.

BOLANO. Boegineesche enclave in het rijkje Mooëton (Noord-Celebes), bewoond door ongev. 1000 zielen, gelegen aan 2 meertjes, Telaga Batoedaka en T. Bolano-sawoe; het eerste zoet water, het tweede zout water bevattende. De bewoners hebben steeds hunne onafhankelijkheid weten te bewaren tegenover Mooëton, waar het Mandhareesch element de boventoon heeft; zij worden bestuurd door eene vorstin, die in het bezit is van rijkssieraden en talrijke rijksgrooten naast zich heeft. Een gelijknamig onbeduidend riviertje verbreedt zich tot het zoetwatermeer en mondt in het zoutwatermeer uit. Zie v. Hoëvell, Tijdschr. Aardr. Gen. 2e Ser. IX, bl. 352.

BOLAT, Bol. Mong. Zie GOFASA.

BOLÉMA. Zie WILI-WILI.

BOLÈT, Oost-Java. Zie OEBI KAJOE.

BOLIOHOETO. Hoogste top, op meer dan 2000 m. geschat, van de n.lijkste bergreeks in Gorontalo. De vanouds bekende goudmijnen van Soemalata liggen in het Boliohoeto-gebergte.

BOLOEK. Zie KECHOEBOE.

BOLOH, Loeb. Sum. Zie BAMBOE.

BOMPRANG. Maleische naam op Oost-Sumatra voor den Ottermarter, *Cynogale Bennettii* van Borneo en Sumatra: wordt ook Prang-prang of Momprang genoemd. Bij de Bejadjoe-Dajakkers op Zuid-Borneo wordt het dier Mampalon genoemd. Komt slechts op de twee genoemde eilanden voor, leeft aan de oevers van de rivieren en langs de zee, duikt goed, klimt ook op boomen en kan met recht een omnivoor genoemd worden.

BOMPRANG. Zie ANDJING-AYER.

BONANG. Desa op Java, aan het strand van Rembang, 5 palen beoosten Lasem. Deze plaats was eenmaal de zetel van Makhdoem Ibrahim, zoon van Soenan Ngampel, die zich door zijn geloofsijver en bekeering van vele Javanen tot den

Islam onderscheidde. Hij is in de geschiedenis bekend onder den naam van Soenan Bonang, stierf omstreeks 1488, en is te Toeban begraven, waar men nog zijn vrij goed onderhouden graf aanwijst. Zie ook onder GAMELAN.

BONANG-BONANG (IKAN). Zie KATOENKO (IKAN).

BONDGENOOTSCHAPPELIJKE LANDEN. Landen, behoorende tot het Gouvernement van Celebes en Onderhoorigheden, en over de geheele uitgestrektheid van dat gewest verspreid. De grondslag der betrekkingen tusschen het Gouvernement en die landen is het in 1667 door Speelman tot stand gebrachte, en in 1824 onder den Gouv.-Gen. Van der Capellen hernieuwde vredes- en bondsverdrag, bekend onder den naam van Bongaaisch tractaat. (Zie aldaar.) Tegenwoordig bestaan die landen uit de volgende rijken: Goä, Barroe, Laïkang, Soppeng, Adja Tapparang, Mandar, Kaïli, Tontoli of Toli Toli, Loewoe, Laiwoei of Kandari, Boeton (met de op den vasten wal gelegen landschappen Poléjang en Roembia), Bima, Soembawa, Dompoe, Sanggar, Wadjo en Masinrimpoeloe.

BONDJOL. Zuidelijkste onderafdeeling van de afdeeling Loeboe Sikaping en Rau van de residentie Padangsche Bovenlanden, met gelijknamige hoofdplaats, 220 Meter boven den zeespiegel, standplaats van een controleur B. B., bekend geworden uit den Padri-oorlog. Zie PADRI.

BONDOH-RIMBO. Zie BALIGOH.

BONDOL. Zie ALANG.

BONDOL. Zie BANDA.

BONDOT, Jav. Zie HAREUGA.

BONDOWOSO. Afdeeling en regentschap van de residentie Besoeki, waarvan zij het middelste gedeelte uitmaakt. Vroeger strekte de afdeeling zich uit tot de zuidkust, maar in 1883 is het zuidelijk gedeelte daarvan afgescheiden en tot de afzonderlijke afdeeling Djember verheven. De tegenwoordige afdeeling Bondowoso, die 81.572,32 hect. of bijna 15 □ geogr. mijlen oppervlakte heeft, omvat drie districten, met name: Bondowoso, Penanggoengan en Wonosari. De afdeeling, die ten z. begrensd wordt door den lagen zadel, die de waterscheiding vormt tusschen de vallei van Poeger en die van Panaroekan, ten w. door het Arak-arak-gebergte en ten o. door het Raoen-Idjen-gebergte, is een vallei, die n.lijk in de vlakte van Panaroekan overgaat, en doorstroomd wordt door de Sampéjan-rivier, waaraan ook de afdeelings-, regentschaps- en districtshoofdplaats Bondowoso ligt. Er zijn acht ondernemingen, werkende door vrijwillige overeenkomsten met de bevolking, waarvan een voor de teelt van suikerriet, een voor die van suikerrietbibit, en de overigen voor die van tabak.

BONÉ. Zie BONI.

BONÉ. District van de onderafdeeling Gorontalo der tot de residentie Menado behoorende assistent-residentie van dien naam, met ongev. 6500 zielen, onder een districtshoofd, dat den titel van marsaolé heeft. Vóór 1889 was het een der limalopahalaa (5 gebroeders), rijkjes in Gorontalo, die in dat jaar zijn ingelijfd. Zie GORONTALO. Het district omvat ook de voormalige marsaolé-schappen Soewawa en Bintaoena, die thans onder districtshoofden staan. Eene beschrijving van het voormalige rijkje gaf J. G. F. Riedel, Tijdschr. Bat. Gen. XIX, bl. 46 vlg.

BONÉ of BAWANGIO. Belangrijke rivier in Gorontalo (Noord-Celebes), volgens v. Rosenberg (Reistogten in Gorontalo, Amst. 1865 bl. 4) ontspringende in het hooge n.o.waarts van den Kabila liggende bergland. Door tal van spruitjes gevoed, stroomt zij aanvankelijk z.waarts en van het punt waar zij de vlakte intreedt, tot hare vereeniging met de Bolango bij de hoofdplaats Gorontalo in w. richting, en stort zich daarna in zee. Bij de monding is zij 450 el en bij de vereeniging met de Bolango 400 el breed. Zij is echter zeer ondiep, maar kan tot de hoofdplaats met kleine inlandsche prauwen, en dan nog 1½ dag met kano's (blotto) worden opgevaren.

BONERATE. Een der z.o.lijk van Saleier gelegen, en tot de afdeeling van dien naam behoorende eilanden. Het is van genoeg belang om geregeld door de stoomschepen van de Paketvaart-Maatschappij aangedaan te worden.

BONGAAISCH CONTRACT. Verdrag, den 18en Nov. 1667 door Speelman in zijn legerkent, tusschen Bongaai (Boengaya) en Barombong, twee kampongs in het rijk van Gowa of Makasser (Zuid-Celebes), gesloten met Hassanoeddin, vorst van Gowa, en waartoe kort daarna tal van Makassaarsche en Boegineesche vorsten toetraden. Dit contract, waarbij de macht van Makasser voor goed werd gebroken en dat in 1824 onder V. d. Capellen is vernieuwd, maakt nog den grondslag uit van de betrekkingen tusschen het Gouvernement en de bondgenootschappelijk en leenroerige landen in Zuid-Celebes. De tekst van het contract vindt men o. a. bij Valentijn Oud en Nieuw O. Indiën. Uitg. Keyzer III, bl. 144. Zie verder onder MAKASSER.

BONGKANG. Naam op Java voor een Mierenleeuw, *Myrmeleon*. Dit dier graaft in het droge zand een trechtervormig kuiltje; op den bodem wacht het zijn prooi, in den vorm van kleine insecten, die in den trechter storten en door het losse zand belet worden te ontsnappen.

BONI (BONÉ). Leenroerig land, behoorende tot het Gouvernement van Celebes en Onderhoorigheden, en bestuurd door een vorst of vorstin, die tevens het bestuur voert over Boni's onderhoorigheid Lamoeroe. Boni is gelegen op het z.w.-lijk schiereiland van Celebes aan den w.lijken oever van de golf, die aan dat rijk zijn naam ontleent, en wordt ten n. begrensd door Wadjo, ten w. door de onderhoorigheid Lamoeroe en de afd. Noorder-districten van Celebes, ten z. door de afd. Ooster-districten van Celebes, en ten o. door de golf van Boni. Boni, dat een oppervlakte heeft van ruim 120 □ Geogr. mijlen, is grootendeels met bergen bedekt, doch de kustlanden zijn vlak en laag en hier en daar zelfs moerassig. Langs de geheele kust liggen koraalbanken, die bij eb droogkomende, koortsverwekkende uitwasemingen verspreiden. De binnenlanden worden als vruchtbaar geroemd; de kustlanden minder. De hoofdplaats Boni ligt in het binnenland, op ongeveer 6 uren gaans afstand van de havenplaats Badjoa. Aan de rivier Tjenrana, die gedeeltelijk de grens met Wadjo volgt, ligt nog de niet onbelangrijke handelsplaats Pompanoea. Overigens bevat Boni geene meldenswaardige plaatsen, behalve misschien de rotsvesting Pasempa. (Zie voor de aardrijkskundige beschrijving van Boni onder CELEBES).

Geschiedenis. Hoe en wanneer het rijk van Boni ontstaan is, valt niet met zekerheid te zeggen. Wij weten alleen, dat vermoedelijk op het eind van de 16e eeuw een verbond gesloten werd tusschen Boni, Wadjo en Sopèng, waarschijnlijk gericht tegen Gowa.

Ongeveer 40 jaren later brak echter een strijd uit tusschen Boni eenerzijds en Wadjo, vereenigd met Gowa (Makasser) en Loewoe ter andere zijde, welke ten nadeele van Boni uitliep, zoodat dit rijk tijdens de komst der Nederlanders aan den vorst van Gowa onderworpen was. De Islamiseering van Boni wordt gesteld tusschen 1606 en 1610. Nadat de vorst van Boni, La-Madarama, omstreeks 1640 verbannen was, kwam ook zijn broeder To-Sanrima in verzet tegen Gowa, maar hij werd bij Pasempa verslagen en gevangen genomen, en zekere Tobalo door den vorst van Gowa tot regent van Boni aangesteld. 17 jaren later kwam ook deze in verzet, maar werd onthoofd en vervangen door Aroeng-Amali die na een 7-jarig bestuur naar Boeton week. Boni bleef afhankelijk van Gowa, totdat Speelman, na de verovering van Makasser, met behulp van den Sopengschen prins Aroe Palakka en de opgestane Boniërs, den 18en November 1667 het bekende Bongaaisch contract sloot, waarbij Boni van de overheersching van Gowa werd bevrijd, en de oude vorst La-Madarama weder aan het hoofd van Boni werd gesteld. Hij deed in 1672 afstand van het bestuur en Aroe Palakka werd door de rijksgrooten tot zijn opvolger gekozen. Naarmate het aanzien van Gowa daalde, nam dat van Boni toe, zoodat dit rijk zelfs tijdens den val der Compagnie een bedreiging was voor de europeesche supprématie op Zuid-Celebes. In 1824 weigerden Boni, en onder den invloed van dat rijk ook Tanette en Soepa, mede te werken tot de vernieuwing van het Bongaaisch tractaat. Tanette werd spoedig onderworpen, maar voor Soepa leden onze troepen herhaaldelijk de nederlaag. In 1825 vertrok daarop een expeditie onder Van Geen naar Boni, maar, ofschoon zelfs de hoofdplaats, die door de Boniërs verlaten was, in onze handen viel en verbrand werd, onderwierp de vorstin zich niet (zij was naar Wadjo gevlucht), en door den slechten moeson genoodzaakt, moesten de troepen zich weder inschepen, en bleef de overwinning dus onvoltooid. Soepa werd voor de tweede maal aangetast en onderworpen, maar een voorgenomen tweede expeditie tegen Boni kon niet doorgaan, daar de opstand op Java alle beschikbare troepen eischte. De onderhandelingen over het toetreden tot het hernieuwd Bongaaisch Contract werden hervat; Boni trad in 1838 toe, maar beëedigde het eerst in 1846. Die toetreding was echter slechts schijnbaar. Reeds in 1859 noodzaakte de in 1857 opgetreden vorstin Basse Kadjoeara door haar uittartende houding, o. a. door het bevel, dat alle Bonische handelsvaartuigen de Nederlandsche vlag omgekeerd moesten voeren, het Gouvernement tot het zenden van een nieuwe expeditie. De vice-president van den Raad van Indië, oud-gouverneur van Makasar, De Perez, werd met een legermacht naar Boni gezonden. De door hem aangeknoopte onderhandelingen mislukten, de oorlog werd verklaard en na korten doch hevigen strijd viel de hoofdplaats in onze macht. Wederom noodzaakte het slechte jaargetij de hoofdplaats te verlaten, maar een bezetting werd te Badjoa achtergelaten, en na het eindigen van den slechten moeson nam de luit.-generaal Van Swieten Boni voor de tweede maal, terwijl ook de nieuwe verblijfplaats der vorstin, de rotsvesting Pasempa, in onze handen viel. De naar de binnenlanden gevluchte vorstin werd daar door hare rijksgrooten verlaten, die hun onderwerping aanboden, de vorstin afzetten, de rijkssieraden aan den commandant der expeditie ter hand stelden, en Aroe Palakka, een onzer bondgenooten, tot vorst aanstelden. Met dezen werd den 13en Februari 1860 een contract gesloten, waarbij Boni van bondgenootschappelijk rijk leenroerig land werd, terwijl bij overeenkomst van 15 November 1860 een gedeelte van het rijk tot aan de rivier Tangga bij het Gouvernements grondgebied werd ingelijfd. Deze overeenkomst werd bij die van 12 Maart 1868 eenigszins gewijzigd, terwijl na de bevestiging van Bawri Aroe Timoeroeng als leenvorstin van Boni op 15 Juni 1872, den volgenden dag, 16 Juni 1872, een suppletoir contract werd gesloten ter aanvulling en wijziging van dat van 13 Februari 1860.

De Boniërs, die over het algemeen goed gevormd, slank van gestalte en vlug in hunne bewegingen zijn, behooren tot de Boegineezen, zoodat hetgeen in dat artikel vermeld wordt, op hen toepasselijk is. De Boniër draagt een korte broek, die tot op een handbreedte boven de knie reikt; daarboven draagt hij om het middel een katoenen, zijden of gouden gordel, waarin aan de linkerzijde de kris wordt gedragen, die buitenshuis nimmer wordt afgelegd. Verder een kort of lang baadje. Het eerste heeft korte wijde mouwen, reikt tot op de heupen, en heeft driedubbele, dikwijls gouden knoopen aan de kraag. Het wordt zelden dichtgeknoopt, maar meestal open gedragen. Over dit baadje wordt een sluitend kleedingstuk gedragen, dat de borst bedekt, en een stuk gesteven sarong, dat, om het middel vastgemaakt, tot aan de knieën afhangt, en waarmee het gevest van de kris bedekt wordt. Het lange baadje is van voren gesloten, reikt tot aan de kuiten, heeft lange, wijde, naar de hand nauw toeloopende mouwen, die om de pols met negen knoopen worden dichtgemaakt, en wordt zonder overkleed of sarong gedragen.

Voortbrengselen: Wat het delfstoffenrijk aangaat, is de bodem van Boni, vooral wat het meer bergachtig westelijk deel aangaat, niet geologisch onderzocht, en kent men als voortbrengsel uit dat rijk alleen den zg. koeriesteen, een soort zandsteen, die zich door zijn zachtheid gemakkelijk laat bewerken, en, aan de lucht blootgesteld, hard wordt, zoodat het bewerken er van tot grafsteenen, zerken en dergelijken een tak van industrie geworden is. Rijst, djagoeng, tabak, katoen, suikerriet en koffie zijn de voornaamste voortbrengselen van het rijk. In moerassige streken en aan de oevers der rivieren vindt men uitgestrekte nipabosschen. Timmerhout is aan de kust schaarsch, maar in het gebergte vrij overvloedig, doch wegens het moeilijk transport van weinig gebruik. Wat het dierenrijk betreft, vindt men in Boni paarden van goed ras, dat echter ten gevolge van verwaarloozing achteruit gaat; buffels worden er ook gevonden, doch geene koeien. Herten en wilde zwijnen zijn er in grooten getale; op de eersten wordt veel gejaagd. Groote roofdieren worden in Boni niet aangetroffen.

Middelen van bestaan. De landbouw laat, tengevolge van gebrek aan ploegvee en de traagheid der bevolking, veel te wenschen over: liever houdt de Boniër zich bezig met de veeteelt, voornamelijk de teelt van paarden en buffels, waartoe het terrein eene uitmuntende gelegenheid aanbiedt; de nijverheid bestaat in het weven van grove kleedjes, de zg. Boegineesche sarongs, het vervaardigen van rotan- en lontarmatten, aarden

potten en touwwerk, waaronder de strik of lasso, waarvan de Boniër zich bedient op de hertenjacht of om paarden uit de weidegronden op te vangen. De handel en scheepvaart, die vroeger van beduidenis waren, hebben in latere jaren veel van hun beteekenis verloren, hoofdzakelijk ten gevolge der herhaalde oorlogen, en de vermindering van Boni's invloed naar buiten. De visscherij, waartoe de kust aan de golf van Boni een uitstekende gelegenheid aanbiedt, wordt tengevolge van gebrek aan vaartuigen en vischnetten, die niet in Boni worden vervaardigd, maar van elders moeten worden aangevoerd, hoofdzakelijk door middel van séro's uitgeoefend, waartoe het vlakke zand- en modderachtige strand zich zeer goed leent.

Regeeringsvorm. De vorm van bestuur is aristocratisch monarchaal, met uitgebreid allodiaal leenstelsel. Aan het hoofd staat de vorst of vorstin, door den rijksraad (hadat) gekozen, en die volgens art. 26 van het contract van 13 Febr. 1860 door het Gouvernement moet worden bevestigd. Hem is een Rijksbestierder toegevoegd, met den titel van To-mari-lalang (de man die binnen is). die het hoofd is van den hadat; hij werd vroeger door deze onder 's vorsten goedkeuring gekozen en ontslagen, thans geschiedt dit onder goedkeuring van het Gouvernement, dat hem ook laat beëedigen. Zonder zijne toestemming mag niemand den vorst naderen; alle zaken van justitie, politie of van huishoudelijken aard worden door hem afgedaan, terwijl hij ook het hoofd der vasallen is. Als Aroeng oedjoeng of To-mari-lalang is hij ook gewoonlijk hoofd der vasallen, tot wie alle bevelen van den vorst door hem worden overgebracht. De leden van den hadat, blijkens den naam van dien Rijksraad, Aroe pitoe, uit 7 vorsten bestaande, zijn verplicht de belangen van den vorst en het volk te behartigen, behalve die den handel, de scheepvaart en inkomende en uitgaande rechten betreffende, welke tot de bevoegdheid van den sjahbandar behooren en die welke het huwelijk raken, en onder den priesterraad ressorteeren. De Aroe pitoe zijn leden van den rechtbank, en hebben het recht kleine boeten op te leggen. Aan de Aroe pitoe zijn soelewatangs en ado's als plaatsvervangers toegevoegd.

Voorts vindt men in Boni nog de djematongaengs, het hoofd der soero's of zendelingen, die 40 in getal moeten zijn; de Anrong goeroe anakaroeng, het hoofd van de jonge prinsen die geen waardigheid bekleeden, maar den vorst zekere voorwerpen voordragen, wanneer deze zich in het openbaar vertoont; het hoofd der afstammelingen van Aroe Palakka, voorts hoofden van mindere volgelingen en nog een tal van lagere beambten, schrijvers enz. De rechtspraak berust, behoudens hooger beroep op den vorst, bij den hadat en den djemtongaeng, voorgezeten door den Rijksbestierder. Zaken den godsdienst en het huwelijk betreffende, komen bij den sarat of priesterraad, bestaande uit het hoofd der geestelijkheid, de kali en mindere geestelijken. Elke vasal heeft bovendien zijn afzonderlijke rechtbank, uit zijn hadat bestaande, en een sarat. Het uitoefenen der doodstraf, het tot slaaf verklaren van vrije personen en het verbeurd verklaren van goederen behoort in oorlogstijd aan den Poengawa en den Anrong goeroe panghoeloe djowa. Deze zijn hoofden tot het krijgswezen behoorende; de laatstgenoemde tevens belast met het beschermen van 's vorsten persoon en eigendommen en het doen eerbiedigen van diens bevelen, waarbij de grootste willekeur heerscht. Gedurende vredestijd wordt geen geregelde macht aangehouden; in geval van oorlog wordt de geheele bevolking te wapen geroepen. Evenwel zijn er tal van hoofden die met het krijgswezen in betrekking staan; tijdens een oorlog is de Poengawa het hoofd, terwijl in vredestijd de Panghoeloe lomponadjowaë (het grootste hoofd des volks) de eerste persoon is. Verder worden nog vermeld de doeloengs of bestuurders der landschappen Lamoeroe, Sieboeloe, Adjangale, Pitoempanoewaë, Lili ri laoe, Talloen limpo ri awang en Wawa Boeloe ri awang; voorts de Anrong goeroes panghoeloe djowa (kleinere hoofden des volks), hoofden van 100 en 40 volgelingen, kapitans enz. Tucht en onderworpenheid in den krijg is zelden te vinden, vooral bij de mindere tegenover de hoogere hoofden.

Grondbezit. De vorst beschouwt zich als den souvereinen eigenaar van den grond; het bezit van de meeste en beste gronden berust ook in zijne handen of in die der aanzienlijken. De mindere man bezit over het algemeen de slechtste. Grondbezitter van rijstvelden, tuinen en vischvijvers wordt men door ontginning, erfenis en wegens goede diensten aan den vorst bewezen; hij heeft in zooverre de vrije beschikking over zijne gronden dat hij die aan anderen in pand kan geven of ter bewerking wegschenken, doch niet verkoopen. Van overgang van bezit moet worden kennis gegeven aan den hadat of het hoofd der kampong; die overgang kan geweigerd worden, als het vreemdelingen betreft of iemand, die vermoedelijk niet aan 's lands gebruiken en instellingen zal voldoen. Waterleidingen, die ten algemeene nutte zijn aangelegd, moeten eerst de hoogst gelegen velden besproeien en daarna de lagere; van waterleidingen, door particulieren aangelegd, mogen deze alleen gebruik maken. Bosschen, markten, weiden, begraafplaatsen en woeste gronden zijn gemeenschappelijk eigendom; heeft de bevolking hout noodig, dan wendt zij zich tot het hoofd en krijgt dan vergunning om te kappen, voor niet als zij het zelve gebruikt, tegen betaling van Soessoeng-romang of boschgeld (gemiddeld een derde der gekapte waarde). Over de ornamentsvelden Zie RIJKSSIERADEN.

Litteratuur: J. A. Bakkers, Het leenvorstendom Boni. In het T. B. G. XV; Perelaer, De Bonische expeditiën 1859—1860, Leiden 1872; H. G. J. L. Meyners, De Bonische expeditiën, in den Mil. Spect. 1880.

BONI. (BONÉ) GOLF VAN Een diepe insnijding tusschen het Z.W.lijk en het Z.O.lijk schiereiland van Celebes, ongeveer 20 mijlen diep en 7 à 8 mijlen breed, en aan de o.zijde nog de baai van Bengkoka vormende, waarvoor het eiland Padamarang. Men treft overigens in deze golf, die geheel omgeven is door tot het Gouvernement van Celebes en Onderhoorigheden behoorende landen, slechts kleine eilandjes van weinig of geen beteekenis aan.

BONTÈNG, Soend.; zie TIMOEN.

BONTHAIN. Zie BANTAËNG.

BONTHAIN, (PIEK VAN). Onder dezen naam is de Lompo-Battang (dikbuikige) bekend, een 9788 voet hooge top van het gebergte van Bantaëng, waarin zich ook de Bóbo en de Wâwo of Bâwo-Karoeng verheffen. Op den Lompo Battang ontspringen verscheidene grootere en kleinere rivieren onder welke de Wallannaë, de Tino, de rivier

van Bantaëng, de Kaïli en de Kalimassang de voornaamste zijn.

BONTIUS of DE BONT (JACOBUS). Geboren in 1592 te Leiden, waar hij 12 jaar oud als student werd ingeschreven en zich waarschijnlijk als geneesheer vestigde tot hij op 34 jarigen leeftijd in dienst der Compagnie trad. Van 1627 tot 1632 was hij archiater (doctor, apotheker en opzichter van de chirurgijns in Indië) te Batavia; in het laatstgenoemde jaar overleed hij aldaar. Zijne verdiensten zijn vooral groot op botanisch en ook op medisch gebied; hij was de eerste Ned. geneesheer die de O. I. geneeskrachtige planten begon te bestudeeren en heeft ook het eerst de ziekten beschreven die in zijn tijd te Batavia heerschten. Hij schreef: J. Bontii in Indiis archiatri. De Medicina Indorum Lib. IV, Lugd. Bat. 1642. Van zijn werk: Historiae naturalis et medicae Indiae Or. Libri Sex bestaat een Engelsche vertaling. Zijne werken zijn, met uitzondering van het boek De observationibus e cadaveribus, te vinden in de O. en W. I. Warande door J. Bontius, G. Piso en G. Markgraef. Het plantengeslacht, behoorende tot de orde der *Myoporineae* is door Plumier naar hem *Bontia* genoemd.

Zie over hem Dr. C. Swaving in Nat. Tijdschr. N. I. XXX, bl. 285, 475 en Dr. G. F. Pop. Ibid. XXXI bl. 281 en Geneesk. T. Zeem. VII, bl. 8.

BONTJIS BOELAN, MAL. MOL. Zie KEKARA.

BONTO-BONTO (KRAËNG). Broeder van den toenmaligen regent van Lebakkang (Pangkadjene), met wien hij in 1868 in twist geraakte over de erfenis huns vaders, wat tot ernstige onlusten aanleiding gaf, die herhaaldelijk onze inmenging en het zenden van troepen noodig maakte. Eerst in 1877 werd hij na een hardnekkig gevecht zoo in het nauw gedreven, dat hij genoodzaakt was zich te onderwerpen; doch de veeten tusschen de twee partijen in het regentschap hielden aan, wat in 1892 de afzetting en verbanning van den toenmaligen regent tengevolge had.

BONTOD. Zie BOERENG.

BOOBOOT. Zie BOEBOET.

BOOI. Zie BABI.

BOOL (HENDRIK JOHANNES). Geboren te Schoondijke (Zeeland) den 27 Febr. 1828, was eerst (1844—1849) werkzaam bij de registratie, daarna (1849—1859) als stenograaf bij de Staten-Generaal, en tot 1863 als commies bij Binnenl. Zaken. In dat jaar werd hij tot ambtenaar bij den burg. dienst in Indië benoemd, en in 1864 werkzaam gesteld bij de algemeene Secretarie, waar hij in 1867 tot Gouv. Secretaris, en in 1869 tot 1sten Gouv. Secretaris benoemd werd. In 1872 werd hij Directeur van Finantiën en na terugkomst van verlof uit Nederland Directeur der Burg. Openbare werken. In 1882 ontving hij eervol ontslag uit 's lands dienst, en vestigde zich te Leiden, waar hij tot Wethouder werd gekozen en in 1888 tot lid van de Tweede Kamer, welke betrekking hij nu nog bekleed. Behalve tal van opstellen in de Kol. jaarboeken (1861), Tijdspiegel (1883, 1888), Economist (1884), Ind. Gids (1884, 1893), Vragen des tijds (1889, 1892, 1894), Annales Économiques (1890) gaf hij uit de Wet houdende vaststelling van het reglement op het beleid der Reg. van N. I. Met aanteekeningen. Eeiste uitgave 1854. Tweede uitgave 1876, beiden te Zalt-Bommel.

BOOM. Aldus wordt vrij algemeen over geheel N. I. genoemd de plaats, meestal nabij de monding van rivieren of kreeken, waar in de handelsplaatsen de tolrechten, ingaande en uitgaandewerden of worden geheven. De naam wordt ontleend aan den sluitboom, waarmede men op de meeste dier plaatsen gewoon was of is het vaarwater af te sluiten ter voorkoming dat vaartuigen die zouden passeeren zonder de verschuldigde rechten te betalen. Te Batavia onderscheidt men nog den grooten boom, waar de entrepôtgoederen worden opgeslagen, en den kleinen boom, waar men vroeger aan wal stapte en de passagiersgoederen en inlandsche vaartuigen, van en naar de reede varende, worden gevisiteerd. Geëmployeerden van een handelskantoor, met de in- en uitklaring belast, en daarom dikwijls aan den boom vertoevende, worden boom-klerk genaamd.

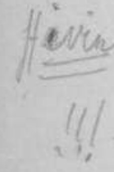
BOOM-KENGOEROE. Zie BUIDELDIEREN.

BOOMPJES-EILANDEN. Eilandengroep in de Java-zee, benoorden de monding van de Tjimanoek in de residentie Cheribon en administratief tot dat gewest behoorende. Sedert 1873 bevindt zich op het voornaamste eiland, Boompjes eiland, aan den Z. kant op 5°56′15″ Z.B. en 108°22′37″ O. L., N. 15° O. 18 zeemijlen van Indramajoe, een vuurtoren, die aan de zeevaart in dit gedeelte van de Java-zee belangrijke diensten bewijst.

BOOMSCHORS. Verscheidene ook in onze O. I. bezittingen voorkomende tropische boomen hebben schorsen, die om hare aromatische eigenschappen dienen tot de vervaardiging van reukwerken, of om hare geneeskrachtige eigenschappen gebruikt worden tot bereiding van artsenijen, dan wel een geschikte looistof opleveren, of ook wel kleurstof, of eindelijk een goede vezelstof geven, geschikt tot het slaan van touw. Van de bast van den Antjar of oepasboom (*Antiaris toxicaria*) bereidt men de schors door die van den op behoorlijke lengte gezaagden stam door kloppen los te maken, vervolgens door kneuzen en kneeden verder van de cellenstof te ontdoen en eindelijk door aaneenvilting van de randen der stukken, waardoor ze tot groote lappen worden samengevoegd, die zelfs voor kleedingstukken en derg. dienen. Eene uitvoerige beschrijving van de bereiding van zulke kleedingstukken door de Alfoeren in Poso (Noord-Celebes) geeft A. C. Kruyt Med. Ned. Zend. XXXVIII bl. 200. — De Aromadendron elegans (een *magnoliacea*) heeft een bittere aromatische schors. De bast van de Massoewi of Massoi (een Laurinea van Nieuw-Guinea) is om zijn eigenschappen door geheel Indië en tot in Bengalen en China gezocht. De bast en het hout van de *Memecylon costatum*, mal. kitembaga, koperhout, levert een stof, waarmede de inlander zijn katoen zwart verft. — Een roode kleurstof wordt als extractiefstof verkregen uit de bladeren, de schors en den wortel van den patjee, verkeerdelijk mengkoedoe of tjengkoedoe genoemd. Een afkooksel van de bast van de Cedrala toona of febrifuga (een *Cedralea*) mal. soëren, doet als koortswerend middel dienst. — De binnenbast van de waroe (een *malvacea*) geeft een goede vezel, loeloep of tjeloeloep, die onbewerkt of tot touw geslagen op elke passar te krijgen is.

In sommige streken van Sumatra gebruikt men zelfs de boomschors om op te schrijven: zoo zijn o. a. de wichelboeken der Bataks op boombast of boomschors geschreven. Deze voorbeelden zouden met velen te vermeerderen zijn: ons bestek

laat dat echter niet toe. Voor nadere bijzonderheden omtrent de aanwending van boomschors zie men daarom op de verschillende boomen, waarvan de schors of de bast tot eenig doeleinde wordt aangewend.

BOR. (LIVIUS) Schrijver van: „Amboinse Oorlogen, door Arnold de Vlaming van Oudshoorn, als Superintendent over d'Oosterse gewesten, oorloghaftig ten einde gebraght. Delft 1663. Levensbijzonderheden zijn van hem niet bekend.

BORA, AMB. ROM. Zie KATJANG IDJO.

BORASSUS. Zie LONTAR.

BOREH. Algemeene naam op Java voor allerlei zalven, waarmede het lichaam hetzij als genees- of als schoonheidsmiddel bestreken wordt. Meer in het bijzonder wordt het woord gebruikt voor een zalf, bereid van kurkema en klapperolie, die op Java bij plechtige gelegenheden (bruiloften, feesten in de Vorstenlanden enz.) gebruikt wordt om het bovenlijf geel te kleuren, dat dan niet bekleed wordt, maar naakt blijft.

BORI, TERN. Zie TOEBA.

BORNEO. Daar de geographische gesteldheid van dit eiland moeilijk voor de beide helften van het Nederlandsche gebied en van Engelsch Borneo afzonderlijk kan beschreven worden, zullen wij de ontdekkingsgeschiedenis en de behandeling der physische aardrijkskunde van het eiland in haar geheel laten voorafgaan, om daarna aan de bespreking der bevolking (haar dichtheid en middelen van bestaan), die der politieke indeeling en der uiteenloopende toestanden in de beide Nederlandsche gedeelten en in het Engelsche gebied vast te knoopen [1]). Overigens wordt de ethnographische beschrijving dier bevolking in een afzonderlijk artikel (Zie DAJAKS) gegeven.

I. Wat DE ONTDEKKINGSGESCHIEDENIS betreft, in dezen het wetenschappelijk onderzoek van Borneo, daarvan kan vóór den aanvang der negentiende eeuw geen sprake zijn. Daarom laten wij in het midden, welke Portugees het eerst de Noordkust van Borneo ontdekte; of welke natie, de Spaansche of de Portugeesche, de eer toekomt een gedeelte dier kust, Broenei (Boernei), het eerst betreden en daarmede den naam aan het eiland gegeven te hebben. — Ook de dagen der Compagnie hebben voor ons onderwerp geene beteekenis, daar deze van de enkele punten uit, die zij aan de west- en z.o.-kust, soms slechts tijdelijk, bezat, toch slechts zeer zelden tot het binnenland doordrong en zelfs het verloop dier kusten niet goed kende, wat uit den vorm van het eiland op de kaarten, tegen het einde der achttiende eeuw vervaardigd, voldoende kan worden bewezen.

In den loop dezer eeuw had de ontdekkingsgeschiedenis van Borneo hetzelfde verloop als op de meeste der Groote Soenda-eilanden. Bij de uitbreiding van ons gezag, door de HH. Robidé van der Aa, Kielstra, Van der Lith [2]) e. a. beschreven, waren vooreerst civiele ambtenaren, de HH. Halewijn, Tobias, Hartmann, Van der Dungen Gronovius, Georg Müller e. a., tusschen de jaren 1820 en 1830 in de gelegenheid langs de grootere rivieren iets dieper tot het binnenland door te dringen. In het tweede tijdperk strekken de onderzoekingen dierzelfde civiele ambtenaren (Van Lynden, Weddik, Von Dewall) zich wel verder over de hoofdrivieren uit (Kapoeas, Barito, Koetei), maar zij houden zich uit den aard der zaak ten gevolge hunner betrekking meer met den economischen toestand der bevolking bezig. Die onderzoekingen worden dus op voortreffelijke wijze aangevuld door de reizen van topographen en natuuronderzoekers (Henrici, Sal. Müller, Horner, Korthals, Von Gaffron, Schwaner), onder wie zich, zooals de naam reeds aanwijst, vele Duitschers bevonden, bij het Nederlandsch-Indische Gouvernement in dienst getreden of van Nederland door de toenmalige Natuurkundige Commissie uitgezonden. Zij drongen, altijd op de rivieren, zoo diep in het eiland door, dat men niet enkel van de groote en kleinere waterwegen op de hoogte kwam, maar ook over den orographischen bouw van het eiland, zijn geologische gesteldheid, fauna en flora, betere begrippen kon verkrijgen en natuurlijk nieuwe bouwstoffen voor de kennis der bevolking (de ethnographie) verzamelen. Na 1854, het jaar waarin de hoogleeraar Veth zijn „Borneo's Wester-afdeeling" (2 Dl. Zalt-Bommel 1854—1856) het licht deed zien (voorafgegaan door een „Algemeene Schets van het eiland") en daarin, vooral voor die Westerafdeeling, de toen verkregen kennis nauwkeurig werd geregistreerd, worden de reizen zeldzamer en bepalen zich een tijd lang tot eenige tochten van civiele gezaghebbers (Bangert en Maks) op nog minder bekende gedeelten in de Doesoen (Bekoempei), den Grooten en Kleinen Dajak of in de Wester-afdeeling.

Doch in het derde tijdperk, dat onzer dagen, scheen het, dat men de in het buitenland ten onrechte tegen ons ingebrachte beschuldiging, als waren de kusten van Borneo tenauwernood goed bekend, eerst volkomen wilde gaan logenstraffen. Militaire gezaghebbers (Gerlach) en natuuronderzoekers (Teysmann) wedijveren met civiele ambtenaren (Michielsen, Bakker e. a.) en reizigers als Carl Bock, om de leemten in onze kennis aan te vullen, en tevens voegt zich bij deze drie elementen een vierde, de mijningenieur, die eerst recht tot het wezen en de wordingsgeschiedenis van den bodem, en dus tot den orographischen bouw van het eiland, tracht door te dringen (Verbeek, Everwijn, Van Schelle, Van Dijk, Menten en Hooze), terwijl onze hoogleeraren in geologie (Martin) de vroeger en later verkregen bouwstoffen verwerken en een tweede natuurkundige commissie (de Comité's en de Maatschappij voor het natuurkundig onderzoek der Nederlandsche koloniën) door hare zoo goed geslaagde expeditie (Büttikofer, Hallier, Nieuwenhuis, Molengraaff) de Kapoeas en een deel van Centraal-Borneo tot het terrein van hun zoölogische, botanische, ethnographische en geo logische onderzoekingen kozen. — De ruimte laat niet toe in dit beknopt overzicht stil te staan bij den enkelen reiziger, ook niet bij de verdienstelijksten: zooals bij een Georg Müller, die den Kapoeas en den Mahakkam (bovenloop der Koetei) zóóver opvoer, dat de verste punten slechts 12 uur van elkander liggen en hij dus op het punt stond, reeds in 1825, het eiland te doorkruisen, toen hij vermoord werd; noch bij een Schwaner, die van den Barito tot de Koetei doordrong en eveneens van den Barito en de groote rivieren der zuidkust langs de Melawi tot den Kapoeas, zoodat

1) Daarbij komen ook de grootte en ligging van het geheele eiland en zijn onderdeelen en verdere statistische gegevens ter sprake.

2) Zie Ind. Gids, 1882; id. 1889 en volgende jaren; V. d. Lith's Ned. Oost-Indië, II, p. 124 en verv.; Cat. Kol. Tent. Amsterd. 1883, III, klasse 14.

hij in zijn meesterlijk werk [1]) den geologischen, oro-hydrographischen en mercantielen toestand van het eiland kon schetsen; noch, eindelijk, bij eenen Bock [2]) of Molengraaff, die weder op andere gedeelten, zooals wij later zien zullen, van het eene rivierstelsel tot het andere wisten door te dringen. Voorzoover noodig, zullen wij, bij 't bespreken der door die reizen verkregen kennis, de namen der onderzoekers niet vergeten. Overigens moeten wij thans verwijzen naar de vermelding dier reizen tot 1856 in het werk van prof. Veth „Borneo's Westerafdeeling", Alphabet. Lijst, p. XI—XVIII, en naar zijne Inleiding op Von Rosenberg's „der Malayische Archipel"; voorts naar de overzichten, daarvan gegeven ten tijde der Koloniale Tentoonstelling te Amsterdam in 1883 (Catalogus, Groep I, klasse 1 en „Histoire des Découvertes" etc. in de Wetensch. Voordrachten, Leiden 1883 en '84) en vooral naar de zeer volledige opgaaf der reizen in en der publicaties over Borneo, voorkomende in het werk van Dr. Th. Posewitz [3]), waarin de voornaamste der oudere en nieuwere reizen ook cartographisch worden voorgesteld.

2. Gaan wij thans tot de beschrijving der physische gesteldheid van het eiland over, dan vangen wij deze aan met een SCHETS VAN HET ONTSTAAN van Borneo, zooals deze uit de berichten van Schwaner, Von Gaffron, Verbeek e. a., door Martin en Posewitz [4]) kon ontleend worden. Zij dient vooraf te gaan, dewijl daaraan het best de beschrijving der kusten, van het relief des bodems en die der rivieren kan worden vastgeknoopt: onderwerpen van het grootste anthropo-geographisch belang, d. i. voor de verklaring van de feiten, bij de bespreking der bewoners te pas komende, meer bepaald de dichtheid der bevolking en haar middelen van bestaan. Tevens is dat relief, meer bijzonder de langzame opklimming van dien bodem in de richting der ketenen van grooten invloed op den regenval, den waterrijkdom en de bevaarbaarheid der rivieren of op de vruchtbaarheid van den bodem en diens cultuurgewassen; doch niet minder op het ontstaan der stilstaande wateren, meren en antassans. Ook bleef de richting der ketenen op de politieke indeeling van het land of de vaststelling der grenzen tusschen het Nederlandsche en het Engelsche Borneo niet zonder invloed. Dat zich uit de algemeen geologische gesteldheid van het eiland ook de aanwezigheid der delfstoffen (wij zeggen niet: de exploitatie) laat verklaren, zij slechts met een enkel woord in herinnering gebracht.

In de geschiedenis van Borneo's ontstaan kan men verschillende periodes aannemen. In het oudste tijdperk bestond Borneo uit veel smallere bergketenen, gevormd door graniet en kristallijne leien met kwartsgangen, afwisselend met zandsteen en grauwacke. Die ketenen of hoogvlakten waren door diepe inhammen gescheiden en soms in kleine eilanden opgelost, zooals de eilanden bewijzen kunnen, die thans nog ten w. van Borneo gelegen zijn en uit dezelfde gesteenten zijn opgebouwd. Dit grondgebergte of grondgesteente, aan de werking van lucht en water blootgesteld, onderging tengevolge der chemische en mechanische krachten van genoemde elementen geen geringe wijziging. Het losgerukte materiaal, door bergstroomen verbrijzeld en ver van de oorspronkelijke ligplaats bezonken, vormde daar nieuwe (geregenereerde) gesteenten, terwijl in het oude gesteente door de uitgravende (erodeerende) rivieren steeds diepere dalen werden ingesneden. Aan de toenmalige kust van het nog zooveel kleinere Borneo werden insgelijks nieuwe (tertiaire) gesteenten gevormd, die, mèt de bovengenoemde geregenereerde, sedimenten in het leven riepen, nl. kleigronden (verweerd veldspaath en glimmer) of zandgronden (verbrijzeld en afgerond kwarts). Ook planten en dieren namen deel aan de vorming van gesteenten. Koraaldieren bouwden hunne riffen; door de kalk-skeletten van mollusken en echinodermen, door polypen en algen ontstonden kalklagen, zoodat dit gesteente niet ten onrechte den naam van organogenen kalk draagt. Ook de kleigronden verkregen door de schalen der foraminifeeren een zoo groot kalkgehalte, dat zij soms in mergelsteen veranderden.

Toen het eiland Borneo zóóver was opgebouwd, d. i. uit massiefgesteenten en schiefers, uit klei-, zandgronden en uit organogenen kalk bestond, daalde het niet weder onder den spiegel der zee. Integendeel: het eiland steeg, en daarmede werd de helling der bergstroomen grooter, werden hunne insnijdingen dieper, hun transportvermogen krachtiger; meer en grooter rolsteenen werden langs en in de beddingen der rivieren neergelegd (rolsteenlagen). Die jongere vorming is vooral daarom van belang, dewijl met deze diluviale afzetting („das Seifengebirge") en met het afgespoelde gruis en puin edelgesteenten en metalen vermengd zijn, die, oorspronkelijk in het oude moedergesteente gelegen, na verbrijzeling en verweering daarvan, voor den dag kwamen en dus ook naast brokstukken van oude kwartsieten en kristallijne gesteenten en naast die van jongere formatie voorkomen. Die diluviale afzetting vulde tevens langzamerhand voor een deel de diepe inhammen van het oorspronkelijke Borneo op.

Intusschen bleven gedurende dit laatste proces nog een aantal geïsoleerde bekkens bestaan, eerst nog onvolkomen met de zee verbonden, later geheel daarvan afgesloten. In die bekkens ontstond, bij geringen toevoer van zoutvrij water, door verdamping gips en steenzout, ook reeds in de tertiaire lagen voorkomende, terwijl de steenkolenlagen van Borneo waarschijnlijk insgelijks in zulke bekkens of meren, maar dan van zoetwater en met krachtige vegetatie op den bodem, gevormd werden. Aan den Kapoeas en Barito worden ook thans nog vele zulke in het water groeiende wouden aangetroffen.

Nadat wij nog even hebben opgemerkt, dat het eiland door de voortgaande aanslibbingen der zee en vooral van de rivieren, nog voortdurend werd vergroot, totdat het zijn tegenwoordigen vorm had aangenomen, hebben wij nog deze vragen te beantwoorden. Werden de tot dusver besproken sedimentaire gesteenten op Borneo door eruptief gesteenten doorbroken; en zoo ja, door welke? en voorts: zijn er nog sporen van andere sedimentaire

1) Borneo. Beschrijving van het stroomgebied van den Barito enz. Amst. 1853 en 54.

2) Reis in Oost- en Zuid-Borneo van Koetei naar Banjermassin. 's Gravenh. 1881—87.

3) Borneo. Entdeckungsreisen und Untersuchungen. Gegenwärtiger Stand der geologischen Kenntnisse. Verbreitung der nutzbaren Mineralien. Mit 4 Karten und 29 Profilen und Abbildungen im Text. Berlin 1889.

4) Tijdschr. Aardr. Gen. Dl. VII (Oude Serie) p. 16; Posewitz, Borneo p. 197.

gesteenten dan de genoemde op dit eiland aanwezig?

Reeds de oude, eerst door ons genoemde leien zijn door relatief jongere eruptiefgesteenten (gabbro, dioriet, serpentijn) doorbroken, die dus mede het grondgebergte vormden. Later baanden zich ook door de eerstgevormde lagen der tertiaire formatie, dus de eoceene, andere eruptiefgesteenten (andesieten) hunnen weg, terwijl door het oplossen en wegvoeren van het bovengenoemde gips en steenzout holten ontstonden, die tot instortingen en verplaatsing der gesteenten (dislocatiën) aanleiding gaven. Het duurde echter geruimen tijd, voordat men in Borneo ook de aanwezigheid van nog jongere eruptief-gesteenten (vulcanische gesteenten), in en na het tertiaire tijdperk uitgeworpen, heeft kunnen aanwijzen, m. a. w. vulkanen, zooals deze in groot aantal op Sumatra, Java en vele andere eilanden van den archipel werden aangetroffen. Eerst in 1886 kon door den mijningenieur Van Schelle het bestaan van een kleinen vulkaan in Montrado worden bewezen: nl. van den Melaboe, van den voet des mantels af gerekend, 25 M. hoog, midden in een terrein van oude leiformatie gelegen, en die zijwaarts uit een thans niet meer zichtbaren krater lava, en in grootere hoeveelheid asch, lapilli, enz., heeft uitgeworpen. Ook in de nabijheid van het Bajanggebergte werden bazaltstroomen aangetroffen, die op het voorhanden zijn van nog andere vulkanen wezen, terwijl prof. Molengraaff in Bulletin n°. 15 der Mij. ter bevordering v/h. Nat. Onderzoek, p. 2, den op de grens tusschen de Ooster- en Wester-Afdeeling (de waterscheiding tusschen de Soengei Boengan, en S. Penanei) gelegen 1190 m. hoogen Bt. Betoeng (de Bt. Lehoedjan der Topographische kaart) als „een groote vulkaan-ruïne" beschrijft. Van dien berg af had hij een panorama. Het geheele zuidwestelijk deel van dat panorama wordt ingenomen door grillige, geïsoleerde bergen, als bijv. de Bt. Terata „eveneens een uiterst steile vulkaanruïne, nu eens op geknotte kegels, dan weer op half in puin gevallen reuzenburchten gelijkende. Dit is het groote vulkaangebied van Centraal-Borneo, tot nu toe geheel onbekend, door mij nu reeds (28 Juli 1894) over een afstand van ± 70 kilom. gevolgd."

Wat onze tweede vraag betreft, of tusschen de oudere lei-gesteenten en die der tertiaire formatie nog andere sedimentaire gesteenten werden gevormd, die in Borneo aan de oppervlakte treden, zij kan bevestigend beantwoord worden. Immers, naar de meening van mijn-ingenieurs en geologen beide, zijn in West-Borneo krijtgesteenten (dus uit het mesozoïsche tijdperk) aangetroffen, wel in geringe hoeveelheid, maar toch niet zoo gering, of zij konden door Posewitz nog op zijne kaart worden aangewezen [1]). —

Tot zoover de geschiedenis van het ontstaan en de algemeene geologische gesteldheid van het eiland Borneo.

3. Op het nauwe verband tusschen deze en de daar aangetroffen RELIEFVORMEN wordt door Schwaner en door Posewitz, p. 67, met nadruk gewezen. De oudere sedimentaire en eruptiefgesteenten vormen het gebergte, het bergland, waarover zoo terstond meer; de tertiaire formatie met hare eruptief-gesteenten (andesiet en basalt) vertoont zich als heuvelland; aan dat heuvelland knoopt zich vast het droge vaste laagland (diluvium) en daaraan weder het uitgestrekte moerassige laagland (alluvium).

1) Jaarb. v. h. Mijnw. 1879, I, p. 25 en 246; Versl. en Med. d. K. Ak. v. W. 1883, p. 204.

Het spreekt echter van zelf, dat de genoemde terreinen niet streng van elkander gescheiden zijn, maar in elkander overgaan.

De keten heeft bijv. hare uitloopers en zijketenen, o. a. aan het uiteinde van de z.w. bergketen, waar zij (dus in Z. W. Borneo) zelven een uitgestrekt bergland vormen. Maar soms ook vindt men midden in het heuvelland van die geïsoleerde bergmassa's vooruit geschoven, bijv. de Goenong Pararawen, die, ver naar 't z. reikende, als een voorpost van het bergland moet beschouwd worden.

Wat het heuvelland betreft, 'twelk het bergland aan weerszijden omzoomt en in de buurt daarvan het hoogste is, (zelden echter hooger dan 2—300') — op zijne beurt zendt het weder zijn uitloopers uit in de diluviale terreinen (het droge laagland), welke dan langzamerhand in het moerassig laagland overgaan, dat ook, omgekeerd, door het diluvium heen, den voet der heuvels, ja zelfs die der bergen bereikt.

Bespreken wij thans de reliefvormen, waarmede de ontdekkingsgeschiedenis ons in kennis heeft gebracht, wat nader.

Wat het gebergte betreft, daarbij vallen te onderscheiden het centrale bergland en de zoogenaamde ketenen, die zich van daaruit in z.o., z.w., n. of n.o. en o. richting zouden uitstrekken [1]).

Dat men van dit centrale bergland moeilijk iets met zekerheid kan afweten, blijkt terstond uit het feit, dat geen der bovengenoemde reizigers er werkelijk in doordrong of het tot in bijzonderheden beschrijft. De aanteekeningen van G. Müller gingen verloren; Schwaner kwam het op zijn tocht op den Barito zeer nabij en geeft daarvan een schets, door Posewitz gereproduceerd, doch deze schets berust op inlichtingen, van inlanders verkregen. Zijn reisgenoot op den Barito, Horner, deelt er niets van mede. Prof. Molengraaff eindelijk, die zoowel een vergezicht over den Boven-Kapoeas en den Boven-Koetei (Mahakkam) verkreeg als van den Bt. Sedaroeng en den G. Raja uit over een groot gedeelte van Centraal-Borneo (Bulletin n°. 16, p. 15 en 16) deelt in zijne voorloopige berichten nog te weinig daarover mede om dit moeilijke vraagpunt te kunnen oplossen [2]).

1) *Men vergelijke met het hier volgende vooral de jongste berichten van prof. Molengraaff* (bl. 240 noot).

2) De boven bedoelde passage luidt aldus: „Half Nederlandsch Borneo lag aan mijne voeten. De wolken lagen ver beneden mij en vulden alle dalen als met een zee van schuim. Daar staken alle bergen, hooger dan 3—500 M., helder en scherp boven uit. Om een denkbeeld te geven, hoe ver men hier, waar het uitzicht in geen enkele richting door hooge bergen wordt belemmerd, kan uitzien, moge dienen, dat duidelijk zichtbaar waren de Bt. Saran (Oeloe Tempoenak), de Bt. Koedjan en de Bt. Kelam bij Sintang; de Bt. Kenepai in het merengebied; het Madigebergte; de bergen in de Oeloe Mandei; de Oeloe Melawi en de Siang Moeroe streek. Z.o. en z.waarts zweefde mijn

In hoofdzaak bestaan over dit centraal-gebergte twee meeningen. Volgens die van Schwaner bestaat het uit een zich van N.—Z., tusschen 1° 20'—2° 20' N.B. en 113° 30'—114° 30' O.L. Gr. uitstrekkende bergmassa, wier hoogste toppen G. Tebang en G. Apo Berou genoemd worden. Ook Von Dewall hoorde, in Koetei althans, dien Tebang als zeer hoog en als den oorsprong van alle groote rivieren op Borneo vermelden, terwijl ook de Engelsche reizigers Burns en Crocker en de Italiaan Beccari in N. Borneo dien Tebang noemen, doch hem hoogstens 5000', altijd naar de berichten der inlanders, toekennen. Posewitz acht het op grond van al deze berichten, die onderling vrij wel overeenkomen, waarschijnlijk, dat in het binnenland van Borneo een centraal-gebergte bestaat, van hetwelk de bovengenoemde ketenen zich vertakken en waaruit 4 rivieren, de Barito, Kapoeas, Mahakkam en Redjang (N. Borneo), ontspringen.

Tegenover deze meening, als zou in Centraal-Borneo een bergknoop aanwezig zijn, staat die van hen, welke als Suess, Neumayr, Krümmel, Wagner, en de vervaardiger van de kaart van den Indischen Archipel in Stieler's Atlas aannemen, dat in Centraal-Borneo de ketenen parallel loopen, en wel in de richting z.w.—n.o. Het zou ons te ver voeren, wanneer wij de meening dier geologen en geografen, meestal steunende op de richting en ombuiging der gebergten in het naburige China en op de bij Borneo gelegen eilanden, hier nader gingen toelichten. Het trof echter onze aandacht, dat prof. Molengraaff, het vergezicht beschrijvende, wat hij van den bovengenoemden Bt. Betoeng verkreeg (Bulletin 15, p. 3), het in 't n. en n.w. gelegen landschap aldus schildert: „Noordwest en noordwaarts volgen, zoover het oog reikt, tal van bergketens, alle w.z.w.—o.n.o. gestrekt, elkander daar op, als coulissen achter elkaar te voorschijn tredend. Alle zijn zonder een enkele gaping met zwaar bosch bedekt; de hoogsten, die van Oeloe Poenoe en Oeloe Tandjan, zijn in wolken gehuld en het geheel maakt een grootschen, doch zeer somberen, bijna dreigenden indruk. *Dàt is het ketengebergte van de Boven-Kapoeas*" (de heer M. cursiveert).

Wijst het hier geciteerde, althans voor een gedeelte van Centraal-Borneo, op een strekking der ketenen in w.z.w.—o.n.o. richting, het spreekt tevens van een samenhangende keten of liever: van verscheidene, als coulissen achter elkaar gelegen. Dit verdient daarom onze aandacht, dewijl in den laatsten tijd op gezag van Posewitz, die ze trouwens aan Schwaner ontleent, de voorstelling ingang vond, dat in Borneo geen onafgebroken bergketenen bestaan: slechts grootere of kleinere „Gebirgsinseln", lang gestrekte bergruggen, geïsoleerde toppen, die, meer of minder door heuvelen omgeven, zich in de richting der imaginaire bergketen uitstrekken. De op de kaarten geteekende bergketenen zouden dan ook slechts de lijnen aanwijzen, langs welke de waterscheiding verloopt, van welke de rivieren ontspringen, die naar de verschillende kusten stroomen. Daar de meeste dezer ketenen ook slechts op zeer enkele punten overschreden [1]) zijn, zal het zeker moeilijk wezen te beslissen, of deze voorstelling alleen juist is voor enkele gedeelten van Z.O. Borneo, die Dr. Posewitz meer uit eigen aanschouwing heeft leeren kennen, dan wel voor alle uit Centraal-Borneo zich vertakkende ketenen. Wij hebben dus hier een tweede orographisch probleem, waarover de leden der jongste Borneo-expeditie wel zeker het meeste licht zullen kunnen verspreiden.

blik, door niets gestoord, over het eindelooze heuvel- en vlakteland in de Zuider afdeeling, ik zou bijna zeggen tot de Javazee.... Had ik de Bt. Sedaroeng en Bt. Raja niet bestegen, zoo zou ik den bouw van het grensgebergte evenmin hebben begrepen als Schwaner, die er ook slechts in éene richting over heen trok".

Dat wij verder bij het beschrijven dier afzonderlijke ketenen, met het oog op de voor ons beschikbare ruimte, zeer kort moeten zijn, ligt in de aard der zaak. Wij doen dit des te eerder, daar zij van de grootere atlassen (Melvill v. Carnbée en Versteeg, Dornseiffen, Stemfoort en Ten Siethoff), met hunne toppen en benamingen voor sommige onderdeelen, zijn af te lezen, en bovendien in handboeken als dat van prof. De Hollander of in uitvoerige monographiën, als die van Posewitz, worden opgesomd en door aan Schwaner e. a. ontleende profielen, worden toegelicht. De Wester-afdeeling is voor allen, die, met het oog op de praktijk of verder gaande orographische studiën, het terrein tot in bijzonderheden willen kennen, voortreffelijk voor oogen gesteld door de kaart dier afdeeling, uitgegeven door het Topographisch Bureau te Batavia, waarop de hoogten van 100 M. door een zwaardere lijn en die van 25, 50, 75 of van 200, 300 enz. door lichtere lijnen worden aangegeven. Voor de gedeelten, waar de mijningenieurs werkzaam waren, geven de door dezen gepubliceerde kaarten de best betrouwbare voorstelling van den orographisch-geologischen bouw van het terrein en zijne hoogte. Ook Posewitz geeft, p. 86—89, een volledig overzicht der hoogte van de verschillende ketenen.

Wat de z.o. keten betreft, zij bereikt in het n. in de Batoe Bandang (0.36 N.B. en 124° 36' O.L.) een groote hoogte (4500'), loopt tot 1° 30' Z.B. in z.o. richting, daarna als lager heuvelland zuiver van N.—Z., om in het z., opnieuw in hoogte toenemende, nogmaals van richting te veranderen en in Tanah Laut onder den naam van Meratoes van 2° 10' Z.B. af van het n.o. naar het z.w. te verloopen. Zij vormt dus een naar het w. geopende boog, die in het midden het laagst is en die naar het w. en z.w. dikwijls zeer hooge vertakkingen uitzendt. Van de oostelijke uitloopers kunnen hier alleen die vermeld worden, welke de grens tusschen Koetei en Pasir vormen en de zuidelijke, die zich tot in Poeloe Laut voortzet.

Bij de Z. W. keten onderscheide men wel het bezuiden de Melawi en aan den bovenloop van Katingan, Pemboean en Kotaringin gelegen Alpenland van het ten n.o. of z.w. daarvan gelegen minder hoog en minder samenhangend gedeelte.

1) De z.o. keten, ons tot dusver het best bekend uit de beschrijvingen van Schwaner, Bock, Horner, Von Dewall, Verbeek en Hooze, werd door Schwaner en Bock overschreden op 0°50' en 0°10' N.B., op 1°30' door Von Dewall; de z.w. keten, door Schwaner en Von Gaffron beschreven, werd door dezen op ca 1° 10' Z.B. en 110° 10' O.L., 0° 40' Z.B. en 112° 10' O.L. overschreden. De Noordelijke keten door Crocker, Ida Pfeiffer, St. John, Hugh Low, Beccari, Hatton en Van Schelle beschreven, werd door Ida Pfeiffer en Beccari onder ca 113° O.L. overgetrokken.

Dat Alpenland, door Schwaner en Michielsen van de Senamang, een zijtak van de Katingan, uit overgetrokken of gezien en beschreven, bereikt volgens hen in sommige toppen een hoogte van 7—8000 voet en vormt minder een keten dan wel een hoogland met dalen, kloven en een groot aantal toppen. Het was ook van dit Alpenland uit (Batang-Radja), dat prof. Molengraaff zijn boven omschreven vergezicht verkreeg, toen hij, tusschen de routes van Schwaner (Januari 1848) en die der HH. Barth en Van der Willigen (Mei en Juni 1894) door, de Lekawai, een zuidelijken zijtak van de Melawi, opvarende, dat Alpenland bereikte, over de waterscheiding trok en de Samba, een zijtak van de Katingan, afvarende, het eiland doorsneed. Ook het Z. W. deel van dit Alpenland, door Von Gaffron bezocht, behoudt nog dit karakter, terwijl, omgekeerd, nog verder naar het Z. W., dus in Matan, Soekadana en Kotaringin, het gebergte gevormd wordt door meer alleen staande bergen of lange ruggen, die verspreid boven het heuvelland uitsteken en van de kust door een 6—10 geogr. mijl breede zone gescheiden zijn. Natuurlijk heeft ook dit gebergte zijne uitloopers, waarvan die, welke de rivierstelsels van Zuid-Borneo (waarover later meer) scheiden, en die, welke zich in Noordelijke richting tot het Kapoeasdal uitstrekken, de voornaamste zijn.

De Noordelijke keten verloopt van het n. o. naar het z. w.; doch het laatste gedeelte in het w. van Serawak heeft een omgekeerde richting van het z. o.—n. w., vormt dus hier een boog en loopt uit in het Datoe-gebergte, dat zich van het z. naar het n. uitstrekt. Ook in dit gebergte loopen de hoogten zeer uiteen. Om den Kinibaloe er buiten te laten, die zich zelfstandig verheft (13.698') — in het midden bereikt de keten in hare toppen een hoogte, van 6—8000' verder naar het w. en n.w. eene van 2—3000' om in het Datoegebergte weer tot 6000' te stijgen. Laag is vooral het grensgebergte tusschen Sambas en Serawak en tevens smal, zooals door de reizen van Ida Pfeiffer en Beccari wordt bewezen, die beide voor de lagere gedeelten slechts van 2 à 300' spreken. Wat de Kinibaloe betreft, tusschen 1851 en 1887 zesmaal (door Hugh Low, Lobb, Spencer St. John, Bove, Fr. Hatton en Little) bestegen, zij vertoont zich als een geïsoleerd bergland met ca tien toppen en uitloopers in alle richtingen, die zich soms nog tot 5000' verheffen. Tot zoover de Kinibaloe.

Van de uitloopers der noordelijke keten weten wij, dat sommigen hunner de Noordkust bereiken, bijv. in de Darvel- en Siboekoe-baai (soms nog 3000' en hooger); dat voorts tusschen Serawak en West-Borneo, dus in de Chineesche districten, zich in een golvend, gem. slechts 10—30 M. hoog terrein, heuvels en bergen als zuidelijke uitloopers verheffen, die in het Skadau-, Sanggau-, Pandan- en Bawan-gebergte resp. tot 595, 802, 950 en 1400 M. stijgen.

Aan het slot onzer bergbeschrijving herinneren wij er aan, dat door de leden der jongste Borneo-expeditie zeer verschillende geïsoleerde bergen in N.W. Borneo en in het gebied van de Boven-Kapoeas beklommen werden, die daardoor èn op zichzelven beter dan vroeger bekend werden, èn de reizigers in staat stelden over de bergfauna en flora een beter inzicht te verkrijgen, of den Heer Molengraaff in de gelegenheid zullen stellen ons over de orographie en de geologie van Centraal-Borneo nieuwe bijzonderheden mede te deelen [1]).

[1]) Nadat wij dit schreven (in het begin van 1895) heeft de Heer Molengraaff door woord en beeld ter vergadering van het Natuur- en Geneeskundig Congres en van het Aardr. Genootschap zijn denkbeelden over den orographischen bouw van Borneo uitgesproken en toegelicht. Bovendien had hij de goedheid ons inzage te verleenen in de manuscripten van de artikelen, die over dit onderwerp in de Handelingen van het Congres, het Tijdschrift van het Aardr. Genootschap en Petermanns Mitteilungen (met kaart) zullen verschijnen.

De vraag liet zich stellen of het niet beter ware, de ongetwijfeld juistere voorstelling van Borneo's bergland door den Heer M. de plaats te doen innemen van de boven gegeven beschrijving. Wij meenden dit niet te moeten doen, dewijl juist tegenover die vroegere meeningen de nieuwe gegevens, door de topographische opname en de expeditie van 1894 verschaft, des te beter uitkwamen en veel van dat, wat de Heer M. mededeelt, zonder kennis dier vroegere meeningen moeilijk goed kan begrepen worden. Bovendien strekten zich reis en opname niet over alle bergketenen van Centraal-Borneo uit en spreekt de reiziger zelf, zooals blijken zal, even bescheiden als juist, van geschetste opvattingen en voorloopige beschouwingen. Het mededeelen der vroegere meeningen was dus om al die redenen wenschelijk, nog daargelaten haar historische waarde. Om thans tot die manuscripten terug te keeren, wij ontleenen daaraan het volgende:

De topographische opname en de expeditie van 1894 hebben zooveel nieuwe gegevens verstrekt, zegt de verdienstelijke reiziger, „dat ik het durf wagen naar aanleiding daarvan met enkele woorden mijne opvatting van de bergstelsels van Borneo te schetsen. Voorloopig zijn als afzonderlijke orographische elementen te beschouwen: het Kinibaloe-gebied in Noord-Borneo; het gebergte van Tanah laut, wat ik naar de voornaamste keten het Meratoes-gebergte wil noemen. Het eerste is een typhonische granietstok. Het laatste is een ketengebergte. Hoever het zich in n.o. richting uitstrekt, is onbekend. Alle overige gebergten schijnen dit gemeen te hebben, dat zij ontstaan zijn en in hun vorm beheerscht worden door dislocaties met o.-w. strekking".

De voornaamste elementen van die laatstgenoemde „overige gebergten" zijn deze 4, omtrent welke wij slechts de voornaamste bijzonderheden aan de beschrijving van prof. M. kunnen ontleenen.

1. Het Boven-Kapoeas ketengebergte, een plooiingsgebergte, reeds in Sambas aangeduid, meer o.waarts de grensscheiding tusschen de westerafdeeling en Serawak vormende, is ten n. van het merengebied zeer laag, met een waterscheiding tusschen Batang Loepar en Kapoeas (niet ver van Nanga Badau) ter hoogte van slechts 72 M. Het wordt ten o. dier meren steeds hooger en bereikt het maximum zijner ontwikkeling in het Kapoeas-brongebied. Zooals gezegd is, bestaat het uit een menigte, als coulissen achter elkaar staande, van w.z.w.—o.n.o.

Ons roepen thans twee nieuwe onderdeelen der physische gesteldheid: de kust en de rivier.

Wanneer wij hier kust en rivier in éénen adem noemen, heeft dit daarin zijnen grond, dat zij in het nauwste verband staan met de tot dusver behandelde bodemgesteldheid en zich aan die kust de bevolking toch bijna uitsluitend concentreert dáár, waar de rivier zich in zee ontlast.

---

strekkende verheffingen, wier scherpe kammen 17—1900 M. hoogte bereiken. Ook in de O. afdeeling behoudt het die strekking en het hooge bergland van Berou mag met waarschijnlijkheid als zijn voortzetting beschouwd worden. In het n. en n.w. schijnt een tafelland, dat der Beram-rivier (Zie The Geogr. Journal van 1893, I, p. 193) tegen deze waterscheidende keten aan te leunen. Als samenstellend gesteente vond Van Schelle (Jaarb. v. h. Mijnw. 1880, II, p. 33) in de Boven-Lebojan oude leisteen met kwartsgangen, Molengraaff in het dal der Embalau en Kelau, te vergelijken met het Rijndal tusschen Bingen en Coblenz, kleilei, afwisselend met zandsteen en grauwacke. Volgens Büttikofer is de bouw van het gebergte in het dal der Sibau-rivier dezelfde. De rivier-profielen waren rijk aan de prachtigste voorbeelden van plooiing en knikking, die tot de ketenvorming aanleiding gaven en zich nog gedurende een gedeelte van het tertiaire tijdperk hebben voortgezet. In het brongebied van den Boven-Kapoeas en verder oostwaarts behoudt het gebergte ditzelfde karakter en ook zuidwaarts, waar graniet en kristallijne leien aan den bouw deelnemen, strekt het zich verder uit (bijv. in de omstreken van Smitau), doch daar speelt het orographisch geen belangrijke rol meer. Waarschijnlijk zal later blijken, dat het geologisch een veel grootere uitgebreidheid bezit, maar dat het op zeer vele plaatsen door jongere gesteenten overdekt is.

2. Even belangrijk is het Schwaner-gebergte, voor een deel (ten z. van Kapoeas en Melawi) als Borneo's z.w. keten bekend, in Soekadana en Matan beginnende en zich vandaar in w.z.w.—o.n.o. richting uitstrekkende. Het is geen plooiingsgebergte, maar een plateau met hier en daar hoogere toppen, n.waarts flauw glooiend, maar naar het z. steil hellend. De kamhoogte blijft niet ver van 1000 M. Het bestaat in het z. uit graniet, waarop zandsteen rust; verscheidene der hoogste toppen, bijv. de door M. beklommen Boekit Raja, de hoogst bekende berg in Ned. Borneo (2278 M.), bestaan uit eruptief-gesteenten; kegels van andesiet doorbreken de regelmaat van het plateau. Het vormt de waterscheiding tusschen Kapoeas en Melawi in 't n., de Katingan, Kahajan en andere rivieren van Z. Borneo in 't z. Waarschijnlijk breekt de Barito bij Moeara Teweh door de voortzetting van dit plateau naar 't o.

3. Het Madi-hoogplateau, tusschen 1000 en 1300 M. hoog, vormt de waterscheiding tusschen Melawi en Kapoeas, helt insgelijks zeer flauw n.waarts en vertoont in 't z. een steile helling, ook wel Madi-gebergte in engeren zin genoemd, een rotswand van ruim 1000 M. hoogte. Het plateau is dus een vereenvoudigde herhaling van het Schwaner-gebergte te noemen. Het is opgebouwd uit horizontale, eenigszins golvende zandsteenbanken, dikwijls sterk gekliefd en doorgaans met een tropisch hoogveen begroeid.

4. Het Müller-gebergte (naar Georg Müller geheeten) ligt als een uitgestrekt vulkaangebied tusschen het Madi-plateau en het Boven-Kapoeas ketengebergte. Bij Djongkong en de Embahoe in het w. met gangen en kegels van andesiet aanvangende, vormt het verder o.waarts een breeder aaneengeschakeld jong-eruptief-gebied van duidelijk uitgesproken o.w. strekking. Het bergland van de Boven-Mandai bestaat uit tafelbergen, opgebouwd uit opeenliggende tufbanken, gezamenlijk meer dan 1000 M. dik. Op de grens van O. en W. Borneo bezit dit vulkaangebied, zooals gezegd is, prachtige vulkaanruïnes, bijv. de Bt. Terata (1450 M.). Het zet zich met gelijkblijvend karakter in het Boven-Mahakkam-gebied voort en beslaat alleen reeds in de westerafdeeling 800 □ kil. Zijne ontdekking vormt ook dáárom een der belangwekkendste resultaten der Borneo-expeditie, dewijl het karakter zijner vulkanische gesteenten zeer afwijkt van hetgeen elders bij de vulkanen van den Indischen archipel wordt aangetroffen. Sporen van nog voortdurende vulkanische werkzaamheid werden niet gevonden en sterke denudatie in dit gebied geeft het recht te besluiten, dat die vulkanen reeds zeer lang uitgedoofd zijn.

Tot zoover de gebergten van Centraal-Borneo.

Het op vele kaarten voorkomende van N.—Z. gestrekte ketengebergte, de waterscheiding vormende tusschen Kapoeas en Mahakkam, Melawi en Barito, bestaat niet. Die waterscheiding is een toevallige en vormt geen keten.

Het groote gebied tusschen het Schwanergebergte en de Meratoes bestaat uit een golvend heuvelland, waarop zich hier en daar kegelvormige bergen, meest uit andesiet bestaande, verheffen. Veelal staan deze in groepjes bijeen of in duidelijke rijen gerangschikt. Dit heuvelland vormt den overgang tusschen het bergland en de zeer uitgestrekte moerassige laagvlakten, waardoor de groote rivieren der z. afdeeling in tallooze kronkelingen met tragen loop afvloeien.

Uit alle bovengenoemde feiten meent prof. M. ten slotte zijne meening omtrent het bergstelsel van Centraal-Borneo in de volgende volzinnen te mogen samenvatten:

1. „Het bergland van Borneo wordt in zijn vorm beheerscht door dislocatielijnen, wier strekking een nagenoeg o.—w. is.

2. De voornaamste elementen van het bergstelsel zijn een aantal o.—w. gestrekte, aaneengesloten bergketens, die echter geenszins uit een centralen bergknoop uitstralen. Een eigenlijk gezegd centraal-gebergte bestaat er niet.

3. Naast het bergland spelen een groote rol *a* een golvend heuvelland, met reeksen of groepjes van hooge bergtoppen bezaaid, die zich ook wel eens geïsoleerd verheffen; *b* uitgestrekte laagvlakten.

4. Het bergstelsel van B. geeft niet het recht daaruit een homologie met Celebes of Halmaheira af te leiden. Wat de verwantschap met naburige eilanden betreft, verwacht ik, dat uit mijne onderzoekingen zal blijken dat men deze niet o.waarts moet zoeken, doch dat men het regime, hetwelk den bouw van W. en Centraal-Borneo beheerscht, westwaarts in Malaka, den Riouw-Archipel en Banka en Billiton zal terugvinden."

4. Dat de KUST zich uitstrekt daar, waar de alluviale gronden de zee bereiken, zich soms onder den zeespiegel voortzettende, heeft uit de geschiedenis van Borneo's ontstaan kunnen blijken. Slechts zeer zelden vormt de uitstekende punt van een der bergketenen en der zijtakken, die de kust bereiken, of een geïsoleerd liggende hoogte een hooger gedeelte. Dat ook nergens de diepe zee de kusten van Borneo bespoelt, wordt door een blik op de kaart, welke de zeediepten in onzen archipel voor oogen stelt, bewezen: allerwege ligt Borneo op een onderzeesch plateau, dat nergens een diepte van 200 M. aanwijst. Beziet men voorts onze zeekaarten en de bovengenoemde Topographische kaart wat nauwkeuriger, dan vertoonen zij allerwege voor de nadering der kust zeer ongunstige cijfers en teekenen: diepten in de onmiddellijke nabijheid der kust van 1, 2, hoogstens drie vaam; zandige kusten; klippen, die altijd boven water liggen, of alleen bij laagwater zichtbaar zijn; bij eb droogloopende modderbanken; zandplaten; aan de oevers dras land en soms sawahs; slechts zeer zelden, en dan op eenigen afstand van de kust, ankerplaatsen voor grootere schepen. De beschrijving, die men dan ook van deze kusten leest, komt steeds daarop neer, dat zij zijn een laagland, met maagdelijk bosch bedekt, dat zich, op eenigen afstand gezien, zoo verrukkelijk groen vertoont, dat de „gedachte, als ware het wijd en zijd bebouwd, zich aan u opdringt". Die meening wordt echter gelogenstraft bij de nadere kennismaking met de dichte groepen van acacia's, palmen, pandanen en andere nog onbekende boomen, een dichte verwarde massa vormende, even ondoordringbaar voor den inboorling als voor den Europeaan (Veth, Westerafdeeling, Inleiding p. XXI). Voeg hier nog bij, dat de kust in den regentijd (bij westmoeson) een dubbel drassig karakter bezit; dat zij zich zeewaarts, vooral aan de westkust, door de aanslibbing van zee en rivier, welke den boven beschreven plantengroei bevordert, in den loop der eeuwen soms uren ver uitbreidt (in Landak gedurende 4 eeuwen 8 uur) en dat zij wegens al de tot dusver genoemde eigenschappen dan ook weinig bevaren wordt. Dit verkeer is iets levendiger bij de mondingen der rivieren, die niet door een baar versperd zijn of moeilijk toegankelijk worden gemaakt, wat meestal wèl het geval is, dewijl het door de rivieren aangevoerde slib bij de ontmoeting van zoet en zoutwater op den ondiepen zeebodem bezinkt. Overigens wordt de geheele kust van Borneo slechts op 7 plaatsen door de paketvaart aangedaan (Pontianak, Banjermasin, Kota Baroe, Pasir, Samarinda, Berou en Baloengan), wat wel het duidelijkst bewijst, hoe gering de beteekenis dier kustplaatsen moet genoemd worden. Een en ander zal nog duidelijker worden, wanneer wij later die kustplaatsen en daarbij tevens de riviermonden wat nader bespreken.

5. De RIVIEREN vormen wel het belangrijkste punt in de beschrijving der physische gesteldheid. Aan haar knoopt zich voor een groot deel de staatkundige indeeling en topographie van het land vast; aan hare oevers concentreert zich hoofdzakelijk de inlandsche bevolking; de mogelijkheid der exploitatie van Borneo door Europeanen wordt voor geen gering aandeel, zooals de artikelen van de heeren Enthoven en Dr. Horst in de Indische Gids en de Indische Tolk bewijzen, van de bruikbaarheid dier rivieren, als waterwegen, afhankelijk gesteld. Wij zullen ze hier de revue laten passeeren en bij de hoofdrivieren, die trouwens alleen voldoende bekend zijn, in bijzonderheden treden. Van de overige zullen wij, voor zoover bekend, de bevaarbaarheid op den voorgrond stellen.

Op de Westkust worden de rivieren benoorden den Kapoeas het uitvoerigst besproken door Van Schelle in het Jaarboek voor het Mijnwezen van 1883. De groote *rivier van Sambas*, wordt daar verzekerd, is tot aan het opnemen der Siding voor schepen met een diepgang van 7,5 à 8 M., de kleine Sambas tot de plaats van dien naam; de Sebangkau en Slakkau zijn gedeeltelijk bevaarbaar voor rivierstoomers, kusters en kleinere zeeschepen. Verderop zijn de beide eerstgenoemde bevaarbaar voor prauwen van 60 à 75 cm. diepgang, die 2 à 3 kojang (de kojang = 30 pikol) kunnen laden. Natuurlijk oefenen de waterstanden op die bevaarbaarheid een grooten invloed uit, zoodat het moeilijk te bepalen wordt, hoever prauwen met bepaalden diepgang het land kunnen ingaan: toch geeft Van Schelle op, hoever op deze rivieren de handelswaren te water worden aangevoerd, bijv. op de groote Sambas tot Sibalau, zeer hoog de rivier op; op de kleine Sambas tot Balei Djoengket (aan haar zijtak, de Teberau); langs de Sebangkau tot Balei Beniang; langs de Slakkau tot Balei Oedoek; langs de Singkawang tot de plaats van dien naam; op de Soengei Radja tot Pangkalan Batoe; op de Soengei Doerei tot Sarangan; op de Mampawa tot Karangan. Ofschoon de *rivier van Landak* reeds tot het stelsel van den Kapoeas behoort, teekenen wij toch even hierbij aan, dat zij volgens Van Schelle tot Nyabang voor kleine rivierstoomers bevaarbaar is; dat verderop het verkeer te water tot Monggo kan plaats hebben, doch dat daarboven versnellingen het vervoer te land noodzakelijk maken. — Hoewel dus het verslag van dezen mijningenieur over de bruikbaarheid der waterwegen in dit zoo belangrijk gedeelte van West-Borneo niet ongunstig mag heeten [1]), klaagt toch ook hij over verwaarloozing daarvan. Dikwijls worden de rivieren versperd door bij den rijstbouw omgekapte oeverboomen, wier opgehoopte stammen met hun duurzaam hout, zand- en rolsteenbanken doen ontstaan en vooral bij ondiepe rivieren een onregelmatig verval veroorzaken.

Van de *Kapoeas*, als een der grootste waterwegen met tal van zijtakken, moet een uitvoeriger beschrijving gegeven worden en dit kan, omdat wij van haar door de geschriften van Schwaner, Veth, Teysmann, Gerlach, Tromp, Buys e. a. alsmede door de berichten der jongste Borneo-expeditie een zooveel betere kennis bezitten. Het zal moeilijk zijn een juist denkbeeld te geven van den omvang van het stroomgebied der rivier, zoolang deze niet in haar geheel, vooral wat het brongebied betreft, bekend is. Toch zal dit niet veel in grootte van dat van den Rijn verschillen. Vandaar dan ook dat de afstanden der hoofdpunten aan de rivier: Pontianak, Sangau, Sintang

1) Men ontvangt althans niet den ongunstigen indruk als uit het artikel van Dr. Horst (Ind. Tolk, 21 Maart 1893), wanneer deze over de Sambas mededeelt, „dat haar monding door twee heuvels begrensd is, waardoor haar geul wordt opengehouden, doch dat zij in haar bovenloop zelfs voor gouvermentsstoomers onbevaarbaar is om haar geringe breedte, ondiepe plekken en vele riams of stroomversnellingen".

en Boenoet (alleen de groote krommingen medegerekend), vergeleken kunnen worden met die tusschen Rotterdam, Wezel, Keulen en Bingen. De bevaarbaarheid der hoofdrivier verschilt zeer in het droge en natte jaargetijde en in droge en natte jaren, zoodat het feit, door Dr. Horst vermeld, dat de rivier in den drogen moesson soms weken achtereen vanwege de vele ondiepe plekken onbevaarbaar is en vaartuigen van geringen diepgang de plaats van stoomers moeten innemen, volstrekt geen verwondering behoeft te baren. Omgekeerd, verklaarde de kolonel Gerlach, dat hij in Maart 1881 met een raderstoomschip, de „Boni" (diepgang ruim 5 voet) 140 geogr. mijl tot Sibau de rivier kon opvaren en pleit de geregelde stoomvaartdienst, op de rivier door de Chineezen onderhouden, toch zeker niet tegen de bevaarbaarheid [1]). Groote prauwen, vrachtschuiten of bandongs van 4 à 5 voet diepgang kunnen dan in regenachtige jaren nog 3 à 4 dagen boven Boenoet, bij groote droogte minder ver de rivier opvaren. Verklaring van dit feit geven de cijfers van het verschil tusschen den hoogsten en den laagsten waterstand, die bijv. te Sintang wel 30 voet en hooger op (Veth, p. 25) nog meer kunnen bedragen. De breedte der rivier loopt natuurlijk eveneens zeer uiteen: volgens Gerlach bedraagt zij op de meeste plaatsen meer dan 800 M.; vooral bij Sintang, waar de groote Melawi zich in de hoofdrivier stort, is die breedte zeer aanzienlijk.

De strooming loopt niet minder uiteen. Van Boenoet tot Sintang, dus niet op den benedenloop, is het verval door het gering verschil van hoogte gering, zoodat alleen verschil van snelheid is aan te wijzen, naarmate droogte heerscht of plotselinge regenbuien invallen. Daarentegen is die strooming beneden Sintang veel sterker. Ook werken ebbe en vloed geregeld tot Tajan en in het droge jaargetijde, zegt men, tot Sangau. Voorts vindt men beneden Sintang niet de vele krommingen als daarboven, welke wel tendeele door het bevaren der bintas of kanalen kunnen vermeden worden, maar toch het verval verminderen.

Wat de oevers betreft, men onderscheide vooreerst de hooge oevers, die zelden hooger zijn dan 500 M., doch met hoogere bergen in de buurt, die zich tot 800 à 1000 M. verheffen. Zulke hooge oevers treft men bijv. aan van Tajan tot Sintang, hoewel de hoogten geen aaneengeschakelde keten vormen: meer korte ruggen, naar hooge dijken gelijkende of op zichzelf staande heuvels met bolvormige, zelden kegelvormige toppen en met steile wanden, naar boven in helling afnemende. Boven het hooge geboomte uitstekende, vertoonen zij zich als eilanden. Zulke bergen van aanzienlijke hoogte, bijv. de Kelam, bekend door zijn groote holen en vogelnestjes, heet boekit (gebergte), de lagere heuvels heeten monggo.

Boven Sintang, wat wel opmerkelijk is voor het bovendeel der rivier, wordt het oeverterrein over 't algemeen vlakker en vooral op den rechteroever lager: een feit, wat daarom van zooveel belang is, dewijl daardoor de landen van Soeheid, Salimbau, Djongkong en Piassa jaarlijks wijd en zijd onder water komen te staan. Het lage land strekt zich bijna waterpas tot aan den voet van de noordelijke keten (het gedeelte Batang Loepar) uit. Natuurlijk liggen daar vele meren, die vischrijk zijn en van invloed op den waterstand der rivier, bijv. de Danau Seriang, in een halven dag roeiens van den Kapoeas uit door de Tawang te bereiken, en weer in verbinding staande met een veel grooter meer, oostwaarts daarvan gelegen, de Danau Melajoe of D. Loear, van waaruit men boven Salimbau weer in den Kapoeas kan terugkeeren. Dit merengebied, bij zijn eerste ontdekking in 1825 voor een groot watervlak aangezien en beschreven als 25 palen lang, 9 breed en gem. 3 vaam diep, vertoont zich aldus in den regentijd (men denke aan de lage terreinen rondom het meer Tchad, bij de eerste ontdekking in den regentijd als Hollandsch-Afrika beschreven). In den drogen tijd echter blijven slechts de dieper gelegen deelen, de bovengenoemde meren, zich aldus vertoonen; de hoogere deelen zijn dan echter met gras begroeid, terwijl elders zich woud vertoont, dat zijn boomen tot een aanzienlijke hoogte in het water heeft staan [1]). — Boven Djongkong is de zuidelijke oever weer hooger en heuvelachtig.

Wat de bruikbaarheid dier oevers betreft (de delfstoffen bespreken wij later) merken wij op, dat zij dáár, waar de periodiek terugkeerende overstroomingen ze onder water zetten en een uit fijn klei en zand bestaand slib achterlaten, natuurlijk voor den rijstbouw geschikt zijn. Deze komt het menigvuldigst voor bij de aan de rivier gelegen plaatsen en boven Silat, maar overigens vormen de schaarsche woningen der Dajaks en hunne rijstvelden slechts onmerkbare stippen, nauwelijks in staat eenige afwisseling in het eenvormig tooneel te brengen (Veth, p. 34). Ook op de hellingen der heuvels, als deze met een laag zwarte aarde van 1 à 2 voet dikte bedekt zijn, bevinden zich soms enkele ladangs der Maleiers of Dajaks. Op de reis van Pontianak naar Sintang, drie en een half etmaal durende (met een bidar duurt zij 21 dagen) kreeg men volgens Buys (Twee maanden op Borneo's Westkust, Leiden 1892, p. 67), in tegenstelling met het levendig gezicht op de rivier voor de hoofdplaats en de dicht bewoonde oevers — „bijzonder weinig meer te genieten van hetgeen op levendigheid en afwisseling geleek. De kampongs langs de rivier maakten plaats voor bosch, dicht maar weinig majestueus, dat op de meeste plaatsen diep onder water stond. Hier en daar vertoonde zich op een hoogte een klein groepje armoedige hutten of een op zichzelf staande povere woning met een bewijsje van slordigen ladang-

1) Zie vooral Tromp's „Mededeelingen uit Borneo", Tijdschr. A. G., N. S., VII (1890), p. 747 en 757. Tot Poetoes Sibau komen de handelsvaartuigen van Maleiers en Chineezen en de handel is er vrij levendig. „Boven Poetoes Sibau is de waterstand aan plotselinge dalingen en rijzingen onderhevig". Bij niet te laag water is de Kapoeas gemakkelijk bevaarbaar voor scheepjes van 6 voet diepgang tot de Mendalam; bij laag water (elk jaar 1—4 maand voorkomende) is de vaart wegens steenen en ondiepten alleen mogelijk voor prauwen, doch deze hebben nimmer moeite zoover te komen; zelfs verderop wordt het water niet bepaald gevaarlijk. De Kapoeas is, volgens Tromp, circa 400 Eng. mijlen bevaarbaar.

1) Zie de prachtige beschrijving van zulk een woud, waarin zijn sampan strandde, bij Buys, p. 95, 102 en verv.

bouw in de nabijheid". En elders (p. 70): „De oevers bij Milau blijven over het geheel het eenvormige schouwspel vertoonen van ondergeloopen bosch. Hier en daar verheffen zij zich een weinig en rijzen er dicht begroeide of schraal bebouwde hoogten, bergen en bergruggen achter het bosch op. Huisjes bleven mede zeer zeldzaam. Nu en dan zag ik een ladanghut, van boomtakken en bladeren gemaakt, zoo klein en licht, dat een vaderlandsche zuid-wester haar op zijn adem zou medenemen".

Wij moeten bij dezen Kapoeas, den hoofdader van het verkeer en het leven in de Westerafdeeling, nog een oogenblik stil staan om zijne zijtakken en de delta iets beter te leeren kennen.

Bij de zijtakken zullen wij ons tot de voornaamste moeten bepalen: tot die, welke, ten aanzien van de topographie en de staatkundige indeeling van het riviergebied, het eerst in aanmerking komen, en, de bezwaren daargelaten, niet onbevaarbaar mogen heeten.

Met het oog op de jongste Borneo-expeditie, vermelden wij vooreerst in den bovenloop den zuidelijken zijtak van den Kapoeas, de slecht bevolkte *Boengan*, waaraan Lijang Boeboe gelegen is, van waaruit de weg loopt naar Pananei in het stroomgebied van de Mahakkam of Boven-Koetei en dus aan gene zijde der waterscheiding of van het terrein gelegen, dat de Westerafdeeling van de Ooster scheidt. Deze Boengan stort zich bij Nanga Boengan in de hoofdrivier. Van het noorden stroomt daarop meer westelijk de *Sibau* in den Kapoeas, dáár, waar onze kaarten Poetoes Sibau plaatsen, terwijl nog iets westelijker, van het z.o. komende, de *Mandai* toestroomt, aan wier bovenloop Nanga Raoen is gelegen, van waaruit de leden der genoemde expeditie het zuidelijk gelegen bergland beklommen en bestudeerden en in de Poenangrot van den Koeboeng voor een deel verblijf hielden. Ook zij nog, met het oog op die expeditie, de *Embalau* vermeld, die zich even bewesten de Mandai, van het n. komende, in den Kapoeas ontlast en dus beoosten het merengebied stroomt. Dáár en bij den Kenepai, den berg bewesten de meren gelegen, heeft men een tweede veld der werkzaamheid van de leden dier expeditie te zoeken, altijd buiten het vroeger besproken Alpenland bezuiden de Melawi.

Alle tot dusver genoemde zijtakken zijn, zoo niet onbevaarbaar, dan toch om de stroomversnellingen slechts met kleine bidars, die getrokken of gesleept kunnen worden, moeilijk op te varen, wat ook geldt van de zijtakken *Bojan* en *Djongkong*, die zich bij het reeds vroeger genoemde Boenoet en Djongkong aan den zuidelijken oever van den Kapoeas ontlasten. Om dit door een enkel voorbeeld te bewijzen: Van de Sibau, aan welke hij een maand vertoefde en die hij tot aan de bronnen op de grenzen van Serawak leerde kennen, zegt Büttikofer (Bulletin 13, p. 13), dat zij is een wilde, onstuimige rivier en dat de vaart, zoowel op- als afwaarts, buitengewoon vermoeiend was en rijk aan kritieke en opwindende momenten. Van de Mandai, door prof. Molengraaff geologisch in kaart gebracht, waartoe zij zich door den lagen waterstand bijzonder goed leende (Bulletin 10, p. 2), deelt Büttikofer (11, p. 5) mede, dat van Nanga Kalis af (een Maleische nederzetting, wier bewoners zich voor het grootste gedeelte met het opkoopen van boschproducten bezig houden), overlading wegens de vrij goedaardige riams wel niet noodig was, maar dat toch de bemanning van meer dan ééne boot, tot het voorttrekken van een enkele, aan lange rotanlijnen moest voorgespannen worden, wat menig zenuwachtig oogenblik kostte. Elders (12, p. 3) deelt hij mede, dat de rivier smaller, het verval grooter, de riams talrijker werden. Van de Embalau verzekert Büttikofer (11, p. 1), dat de vaart op die rivier wegens talrijke en lastige stroomversnellingen een maand tijd zou kosten; en toen prof. Molengraaff ze later opvoer (13, p. 4 en 5), ondervond hij, dat zij tot Benoewas Oedjong, de hoogste Maleische kampong, drie dagen kon opgeroeid worden, doch verderop slechts met boengs (Dajaksche vaartuigen, waarvan de bodem uit één stuk is vervaardigd), welke voor het passeeren der riams geschikt zijn. Hoogerop begon al spoedig het bergland en trof de reiziger in de Soengei Kelau, een rechter zijrivier der Embalau, een reeks van watervallen aan (Goenoeng Narik). Voordat hij deze echter bereikte, had hij reeds 92 groote en kleine stroomversnellingen moeten passeeren, bij welke de boengs dikwijls geheel moesten ontladen worden en het optrekken gevaarlijk was. Menigmaal verongelukken hier de vaartuigen. De Embalau zelf vormde van het begin van het gebergte tot de monding der Soengei Kelau een diep in het gesteente ingesneden dwarsdal, dat dus loodrecht staat op de richting van het ketengebergte. Het landschap is, wat geologischen habitus betreft, het best te vergelijken met het Rijndal van Bingen tot Coblenz. Tot zoover over de Embalau.

Wat de *Tawang* betreft, de andere rivier, die het merengebied met den Kapoeas verbindt, zij kan tot Poelau Madjang per stoombarkas (13, p. 1) en per sampan tot Pangkalan Menggo Pinang bevaren worden. Vandaar loopt een weg van aaneengeschakelde boomstammen (batang-weg) naar Pangkalan Pesaja en een zeer goede weg naar Nanga Badau.

Van de nu volgende noordelijke en zuidelijke zijtakken luiden de oudere en jongere berichten iets gunstiger. Van de *Silát* heet het, dat zij voor groote booten bevaarbaar is, van de *Goentoer* of *Katoengau*, dat zij in den regentijd 8 of 9 dagen boven hare monding door vrij groote prauwen kan opgevaren worden; van de *Siberoeang*, die het eerst door Prof. Molengraaff's onderzoek beter bekend werd, wordt verzekerd dat zij, in een lengtedal loopend, een der weinige rivieren van Borneo is, die tot in haar brongebied geen watervallen (goeroengs) of stroomversnellingen (riams) bezit en ook bij hoog water geen ernstige moeilijkheden opleverde. Tot Pangkalan Pijang was zij bevaarbaar. Van de *Melawi*, den grooten zuidelijken zijtak van den Kapoeas, is het bekend, dat zij, in weerwil van de groote steenbank, die iets beneden Kahajan dwars door de rivier ligt en bij hoog water onzichtbaar is, door groote prauwen bevaren wordt. Van de zijtakken dezer rivier kende men tot dusver het best de *Pinoh* met hare vele ondiepten, die de vaart bemoeilijken, alsmede de door Schwaner bereisde *Serawai*. In den laatsten tijd echter is daarover door de reis der HH. Barth en Van der Willingen, die langs de Embalau de Kahajan (zie Schetskaart, Bulletin n°. 16) bereikten, en door het onderzoek van prof. Molengraaff, die langs de Lekawai tot de Samba, een zijtak van den Katingan, doordrong, zooveel meer licht geworpen. Ook weder in de genoemde zijtakken

trof men stroomversnellingen aan, die het noodzakelijk maakten de sampans over land te trekken.

Met voorbijgang van *Blitang* en *Sekadau*, die zich, resp. van het n. en z. komende, in den Kapoeas ontlasten en in den natten moeson voor grootere of kleinere prauwen te bevaren zijn, staan wij nog een oogenblik stil bij de *Sikajam*, die in 1884 door den controleur Bakker werd opgevaren en zich, vooral hoogerop, door haar riams, karangs (steen- en zandbanken) en haar entengs (breede steenachtige ondiepten) onderscheidde. De heer Bakker geeft van de moeilijkheden, die men daardoor ondervindt, een even levendige beschrijving als de leden der jongste Borneo-expeditie. — Daar wij de rivier van Landak vroeger bespraken, rest thans nog alleen de reusachtige *delta van den Kapoeas*, die bijna $1/4$ van Nederlands oppervlakte beslaat en zich bewesten den berg Bloengei in twee hoofdarmen splitst: den Kapoeas en den zuidwaarts stroomenden Dawat of Mandoet. Even boven Soekoelanting zendt de noordelijke arm, de Kapoeas, nogmaals een arm naar het z.w., de Koeboe Terentang, die vooral in onze dagen, sedert 1888, groote beteekenis heeft gekregen, daar de route der stoombooten naar Pontianak van de Padangtikar-baai, voor dezen mond gelegen, langs de Koeboe en het gedeelte van den Kapoeas beneden Soekalanting wordt genomen. Deze schijnbare omweg wordt gemaakt, daar zich vóór den Kapoeas een modderbank bevindt, die voor grootere, soms ook voor kleinere schepen van meer dan 6 à 8 voet diepgang het afwachten van den vloed, het overladen der reizigers in sloepen en het vervoer naar Pontianak in kruisboot of gouvernementsstoomer, wat uren of etmalen duren kan, noodzakelijk maakt.

Dat de nieuwe route, die sterk kronkelt, op vele plaatsen ondiep is en op wier nauwe gedeelten een sterke stroom gaat, ook nog hare nadeelen bezit, wordt door Buys (p. 7) in het licht gesteld. Overigens heeft de delta voor ons verder weinig beteekenis, daar zij bijna geene nederzettingen telt, tenzij het reeds genoemde, onbelangrijke Soekalanting en de negerie Koeboe a/d. Terentang, door eenige Maleische en Arabische families van Pontianak gesticht, wier afstammelingen thans nog van den kleinhandel met die plaats, eenigen landbouw en de visscherij leven. Buiten deze sedentaire bevolking zwerven wellicht nog een honderd Dajaks door de uitgestrekte bosschen rond, om er was, honig en rotan te verzamelen. — Met het oog echter op de physische gesteldheid der westkust verdient deze delta met hare reusachtige aanslibbingen en haren waterafvoer (langs de Kapoeas en Dawat is die afvoer, volgens de berekening van Groll, gemiddeld per minuut circa 400.000 kub. el), met hare aanhechting van eilanden en hare van 5—17 vaam diepe armen, die dus boven den mond zeer goed bevaarbaar zijn, alleszins onze aandacht. Over Pontianak spreken wij later.

Volgen wij verder de Westkust, dan verdienen nog drie stroomstelsels, die van de Simpang, de Pawan en de Kandawangan, een korte bespreking.

De *Simpang* ontstaat in haar bovenloop uit de vereeniging van Matan en Bajeuh (zie Topogr. kaart, bl. IX), bij welk punt van vereeniging dan ook de hoofdnegorie Simpang gelegen is, langs deze rivier de eenige plaats van de monding af, welke dient vermeld te worden. Drie uur beneden Simpang neemt de rivier de Semandang op, die, volgens de beschrijving van den Amerikaanschen zendeling Thomson, welke ze in 1842 opvoer, vele Dajaksche kampongs of doekoe's aan hare beter bebouwde oevers telt en waar vrij dragelijke paden en bruggen een zekere welvaart deden vermoeden. Even boven de monding neemt de Simpang nog de Meliau op. Die monding is zeer breed, heeft door den weligen boomgroei (vooral nipah) zeer onbepaalde grenzen en kan bij vloed door vaartuigen van 7 tot 9 voet binnengeloopen worden. Toch is de handel op deze rivier volgens de berichten van Von Dewall (1862) zeer gering, daar de hoofdrivier, de Semandang, slechts voor vaartuigen van geringen diepgang bevaarbaar is, de uitvoerartikelen slechts boschproducten zijn en het verkeer van de landen aan den Kapoeas met Simpang en Soekadana sedert het opkomen van Pontianak langzamerhand geheel is tenietgegaan. De vroegere waterverbinding tusschen de Semandang en den Kapoeas, de Soengei Mala mata (Von Dewall, p. 96), is aan den kant der laatstgenoemde rivier dicht gegroeid en onbevaarbaar geworden.

De *Pawan* vereenigt zich in haar bovenloop met de Kajoeng. Ook hier ligt weder bij dat vereenigingspunt een Dajaksche vestiging, naar den mond der laatstgenoemde rivier Moeara Kajoeng of alleen Kajoeng geheeten: soms ook wel Matan, naar den vroegeren hoofdzetel van het Matansche rijk, die van het riviertje van dien naam naar Kajoeng werd verplaatst. Dit gedeelte der rivier werd in 1829 en 1833 door Gronovius en Ritter bezocht, zooals een boven Kajoeng gelegen zijtak van de Pawan, nl. de Laoer, door den bovengenoemden zendeling Thomson in 1842 werd bereisd.

Vier uur boven hare monding splitst zich de Pawan in den Karbouw- en den Katapan-mond, waardoor het Karbouw-eiland gevormd wordt. De noordelijkste (Karbouw-) mond is wegens een steenbank nauwelijks voor schepen van 4 à 5 voet bevaarbaar; de zuidelijke mond, die vroeger (1789), zegt men, nog chineesche jonken van 12 à 13 voet toeliet, is thans door 't ontstaan van een zandbank, bij vloed nog slechts voor vaartuigen van 8 à 9 voet bevaarbaar. Volgens Von Dewall, p. 46, kan de diepgang slechts 7 voet zijn, en is de reede van Kepang slecht, vooral in den west-moeson. Door afdamming van den noordelijken arm zou, meent hij, de stroom in den zuidelijken worden vermeerderd en de geul in dien arm uitgediept.

Van de *Kandawangan*, aan wier oevers in vroegere jaren tinmijnen ontgonnen werden en in wier buurt de kust door zeeroovers onveilig werd gemaakt, hebben wij van de HH. Leroi en Croes (Jaarb. v. h. Mijnw. 1880, II, p. 5) een uitvoerige kaart en beschrijving. Tot Marau is zij te allen tijde bevaarbaar voor vaartuigen van 30 pikols laadruimte; tot Pa Roeik voor kruisbooten, die 360 pikols laden. Als ligplaats voor groote schepen biedt de monding der 600 M. breede rivier een veilige haven aan. Terloops zij opgemerkt, dat de twee plaatsen, waar vroeger tin gevonden werd, volgens het onderzoek der genoemde heeren, thans voor geen regelmatige ontginning op eenigszins groote schaal vatbaar waren. —

Van de Westkust tot de Zuidkust overgaande, vermelden wij slechts met een enkel woord de *Ajer Itam*, d i. het zwarte water, waar ijzer gevonden en bewerkt wordt (Veth, I, p. 154) en

de *Djelei* of Gely, waaraan zich, volgens Müller, vele Dajaksche huisgezinnen zouden hebben nedergezet, die niet minder dan 2000 weerbare mannen zouden kunnen leveren.

Van de oostelijker rivieren hebben wij een uitvoerige beschrijving, geleverd door prof. Pijnappel en ontleend aan 4 rapporten van Von Gaffron (Zie Bijdr. v. h. Kon. Inst. v. T. L. en V., N. S. III 1859/60, p. 243, met kaart), die in 1853 door Weddik werd uitgezonden om naar de aanwezigheid van steenkolen onderzoek te doen. Van deze rivieren ontstaat die van *Kotaringin* uit de vereeniging van de Lemandaoe en de Aroet. De eerste heeft aan gene zijde van het grensgebergte, waardoor zij bewesten de Batoe Hadji heendringt hare bronnen, op 1° 10′ Z. B. Volgens Von Gaffron ontspringt zij niet uit een meer, maar liggen die bronnen tusschen die van de Pinoh, den zijtak van de Melawi en de Paoe, een linker zijtak van de Pawan. Eerst zuidelijk stroomende, volgt zij daarna een z.o. richting en neemt de Plantikan op, die door haar zijtak, de Tingkalap, alweder met het hoogland van Pinoh gemeenschap heeft. Door deze 60 geogr. mijl (80 uur) lange rivier staat Zuid-Borneo dus als 't ware in verbinding met West-Borneo, de Pawan en het Kapoeas-stelsel, terwijl haar andere zijtak, de Aroet, uit het Lantjaoe-gebergte ontspringende, het stroomstelsel van de Pemboean nadert. Lemandaoe en Aroet stroomen, vereenigd, als rivier van Kotaringin door de alluviale vlakte langs genoemde plaats.

De zoo juist genoemde *Pemboean*, ook wel Soeriang geheeten, op de Damar Datoe ontspringende, stroomt steeds tusschen bergtakken, die haar stroomgebied zeer vernauwen, doch heeft daarentegen een groote lengte (76 geogr. mijl) en ontlast zich, na insgelijks de vlakte te hebben doorstroomd, als delta in twee armen.

Een nog langeren loop (90 mijl) bezit de *Katingan*, wier bronnen in het Schwaner-gebergte zijn gelegen. Meer dan 2/3 van haar loop neemt zij in z.o. richting om daarna plotseling naar het z.w. en in zuidelijke richting te stroomen, wat natuurlijk, evenals het gemis van grootere zijtakken, zooals bij de Pemboean, aan de richting van het berg- en heuvelland moet worden toegeschreven, hetwelk ook deze rivier nauw insluit. Deze omstandigheid heeft tengevolge, dat zich tusschen de Pemboean en Katingan nog een afzonderlijk rivierstelsel heeft kunnen ontwikkelen, dat der *rivier van Sampit*, die voor de helft door alluviaal terrein stroomt en een breed stroomgebied bezit, daar zij uit het n.w. de Koeajan opneemt [1]).

Reeds uit de beschrijving van Von Gaffron bleek, dat deze rivieren weer het gewone karakter van Borneo's stroomen bezitten: een minder toegankelijken mond, daarboven bevaarbare gedeelten, soms een tijdlang zelfs voor grootere vaartuigen; doch nog hoogerop, zooals nu reeds herhaaldelijk beschreven werd, versperd en slechts met kleinere vaartuigen opvaarbaar. De rivier van Kotaringin bijv. heeft een bank, waarboven 6½ voet water, voor de monding. Was dit niet het geval, dan zouden vaartuigen van aanzienlijke grootte een goed eind de rivier kunnen opvaren. In de naburige Koewala Koeman kunnen schepen van 15 voet diepgang 5 geogr. mijlen ver komen. De Pemboean is tot het meer Semboelan en het hoogerop gelegen Pemboean voor vaartuigen van 6 voet diepgang toegankelijk; nog hoogerop (tot Njadap) bij de eerste watervallen voor twee kojans-prauwen (de kojan = c^a 30 pikol) en verder slechts voor zeer lichte bootjes, die over de riams kunnen worden gevoerd. De Katingan is, altijd volgens Von Gaffron, 19 mijl opwaarts voor groote vaartuigen bevaarbaar; volgens Schwaner tot de monding der Samba. Dit „groote" zal echter, met het oog op de daar reeds beginnende watervallen, wel niet te ruim moeten worden opgevat. — Ook over de breedte der rivieren deelt Von Gaffron eenige bijzonderheden mede, terwijl hij eindelijk wijst op de duizende kronkelingen, menigvuldige meren, kanalen en kortere wegen, resp. danau's, troesans en antassans (antas of hantas = kortste weg), waarop wij bij den Barito terugkomen. Aan de breedte-opgave ontleenen wij de volgende cijfers: de Katingan is dicht bij de monding 800 voet breed; de Samba bij haren mond 350, de Pemboean dicht bij het meer Semboelan 350, bij Pemboeang 300; de Sampit bij de monding 1100 voet, te Tampaga, iets boven de monding van den zijtak van dien naam, 240.

Wat de reis van den Heer Michielsen betreft, zij is een der belangrijkste, die in Borneo zijn afgelegd. Hij bevoer achtereenvolgens met een doekoen en met prauwen, soms met een sampan, den benedenloop van de Sampit, ging vandaar in de Kahajan over, die op den Boekit Belawan ontspringt, waarbij ook de bronnen liggen van de Mentaja, een zijtak van de Koeajan, die op hare beurt weder de Kalang opneemt met een zijtak, de Sinamang [1]). Van de Kalang uit bereikte Michielsen over land langs een boschpad in 1½ uur de Katingan-rivier, die daar „werkelijk een grootsch karakter bezat, ruim 200 M. breed was en statig tusschen hare hooge, groene oevers stroomde." Niet alleen de Boven-Katingan werd onderzocht, maar ook de zijtakken de Senamang, de Bimban en de Hiram, die tot dusver (1880) nimmer door een besturend ambtenaar waren bereisd [2]). Van dien

---

1) Zie over de bovendistrikten der Sampit- en Katingan-rivieren het verslag der reis van den Heer W. J. M. Michielsen in het Tijdschr. v. h. Bat. Gen. XXVIII (1881), 1, p. 1—88.

1) Al deze rivieren waren na Von Gaffron (1845/47) slechts op enkele punten door Europeanen bezocht, met name de Koeajan door de civiele gezaghebbers Tiedtke (1855), Sauer (1865) en Schäfer (1872). Michielsen deelt over haar de volgende, voor het verkeer belangrijke bijzonderheden mede. De Koeajan was bij hare monding 55 M. breed en vrij diep; langs hare oevers werd een groote overvloed van rotan gevonden, doch de geheele bevolking werd op 600 zielen geschat. De Mentaja was bij het opnemen van de Kalang 100 M. breed; hoogerop had zij de breedte van de Kalang, 50 à 60 M. In de Kalang beginnen de stroomversnellingen; hoogerop liggen de riams, soms in reeksen van 3 en 6, waarvan sommige niet met beladen vaartuigen konden worden gepasseerd en die, nog niet zoo lang geleden, door zich schuilhoudende koppensnellers onveilig werden gemaakt. Ook boomstammen belemmeren de vaart. De rivier wordt steeds smaller (30, 20 m.) en wordt bij Kwala Kagoe een onbeteekenende soengei.

2) De eerste ontspringt op het hooge, waterscheidend bergland, tusschen Katingan en Me-

Hiram af, c^a 63 M. boven de rivier, had Michielsen het vergezicht, wat hem „in staat stelde het heuvelachtig terrein op zijn volle waarde te schatten. Vlakten waren nergens te bespeuren. Het geheele landschap geleek eene uitgestrekte zee van dichte bosschen, welker ontzachlijke baren plotseling verstijfd schenen. Hier en daar staken boven dien chaos van heuvels eenige meer verheven en spitse toppen uit, en aan den horizon, van af het westen tot het n. o., verhief zich een uitgestrekt gebergte, welks kruinen zich in de wolken verloren. Recht noordwaarts zag ik den Boekit Raja, den Olympus der Dajaks, en tevens den hoogsten top van de geheele bergreeks." — Hier sluit dus het terrein van Michielsen's reizen aan dat van prof. Molengraaff, wat nog duidelijker blijkt uit het feit, dat beiden de Samba en Katingan zijn afgevaren. — In afwachting van wat prof. M. zal mededeelen [1]), vermelden wij nog even dat Michielsen de Samba beschrijft als zeer afwisselend, meestal statig en somber stroomend tusschen hooge groene oevers, dan bruisend en schuimend tusschen naakte rotsen, gemiddeld 100 M. breed en met de Menoehing door verschillende landwegen in verbinding staande. De Katingan beschrijft hij als gem. 300 M. breed, met sterken maar gelijkmatigen stroom.

De reusachtige *Kahajan* of *Groote Dajak-rivier*, met een stroomgebied van 760 □ geogr. mijl, op het grensgebergte bezuiden Sintang ontspringende, loopt eerst zuidwaarts en daarna z. o.-waarts tot Tampang. Deze richtingen wisselen ook later nog herhaaldelijk. Meer dan $^1/_3$ van dat stroomgebied staat aan dagelijksche overstroomingen bloot, vooral in den regentijd. De hoofdrivier is tot Tampang voor vrij aanzienlijke vaartuigen en hoogerop voor booten bevaarbaar, terwijl de zijtakken, waarvan de Roengan de voornaamste is, vanwege de klipachtige bedding en het overhangende geboomte slechts voor booten gedurende den westmoeson, en dan nog moeilijk, bevaarbaar zijn. Door een bevaarbare troesan (doorvaart) heeft de Kahajan ruim 3 uur boven haren mond gemeenschap met de *Kapoeas Moeroeng* of *Kleine Dajak*, met welke zij in de grootte van haar stroomgebied, de afwisselende zuidelijke en zuid-oostelijke richting, de overstroomingen en de bevaarbaarheid der hoofd-rivier (tenzij van den bovenloop, met zijne watervallen) overeenkomt. Ook zij staat door de Mandangen en de Poeloe Petak met haren oostelijken nabuur, den machtigen Barito-stroom, in verbinding. — Voor dat wij afscheid nemen van deze grootere waterwegen bewesten den Barito, die in de artikelen van den civielen gezaghebber Maks (Tijdschr. Bat. Gen., Dl. VI (1857), p. 6—37, en Dl. X (1861), p. 466—588) uit een hydrographisch oogpunt slechts oppervlakkig worden beschreven en alleszins nader onderzoek behoeven — nog een enkel woord over deze rivieren in 't algemeen. In verband met het bergland hebben de meesten, vooral de oostelijke, in haar bovenloop, d. i. in dit bergland, een richting van het n. w. naar het z. o.; in het laagland een meer zuidelijke. Daarom is die bovenloop vol banken of eilanden van grint of gruis en vol watervallen. De middenloop onderscheidt zich door het gemis van eilanden en door het voorkomen van meren (danau's), terwijl de benedenloop weder zijne eilanden bezit, doch van geheel anderen aard, door aanslibbing en door bezinking, (als het rivierwater door den vloed wordt opgestuwd), ontstaan. Voorts heeft die benedenloop delta-vorming en antassans, ook anostomosen genoemd, vroeger zelfstandige takken, die verzandden of verbindingsarmen met de naburige rivieren vormden, bijv. de Menkatip en de Poeloe Petak. Eindelijk heeft die benedenloop voor de monding slijkbanken of baren, welke buiten die monding in zee ontstaan. Een en ander wordt nog duidelijker bij de bespreking van de hoofdrivier der Zuid-Ooster Afdeeling, de Barito.

De *Barito*, met een stroomgebied van 3 × Nederland, in haar boven- en middenloop resp. de namen Moerong en Doeson dragende, loopt ook weder eerst in z.z.o., daarna in zuidelijke richting, door 't landschap Siang, de districten Doesoen Oeloe en Ilir, door Bekoempai, de afdeeling Kweën en langs Banjermasin. Haar lengte overtreft die van den Rijn (150 geogr. mijl = 200 uur); haar breedte is natuurlijk zeer ongelijk: bij de monding c^a één uur; 17 geogr. mijlen hooger op 1739 voet; 35 geogr. mijl van den mond (Buntok) 750'; 53 geogr. mijl vandaar, voor den mond der Teweh 600', bij Bahan (60 geogr. mijl van den mond) 450', enz. [1]).

Het verval der rivier is uit den aard der zaak in den benedenloop gering. Doch ook hoogerop blijft het door de menigte van kronkelingen (als bij den Moesel) onaanzienlijk, zoodat het in den midden- en benedenloop niet meer dan 143' bedraagt. Natuurlijk kunnen bij hoog water en bandjirs zeer groote verschillen van waterstand en breedte ontstaan. De breedte der rivier kan dan 4 à 5 maal grooter zijn dan bij laag water (in Juni en October). Wat den waterstand betreft, in den loop van 8 maanden werden bijv. door Posewitz bij den Teweh-mond niveau-verschillen van 8, ja van 14 M. opgemerkt.

De bevaarbaarheid der rivier zal met dien waterstand en ook met de aanwezigheid van

---

lawi (Molengraaff's Schwanergebergte), stroomt door sterk geaccidenteerd terrein en neemt van Telok Tampang af (het hoogste punt, door Michielsen bereikt) tot aan hare monding van 25 tot 40 à 45 M. in breedte toe. Door den sterken stroom is zij op- en afwaarts moeielijk bevaarbaar en bovendien is zij rijk aan karangans of grintbanken. De Bimban komt in watermassa en in breedte met de Senamang overeen (bij den mond c^a 50 M.); de Hiram heeft ongeveer dezelfde breedte, maar voert veel meer water af dan de Senamang of Bimban en heeft een sterker strooming alsmede meer karangans en riams. Haar bronnen liggen in het grensgebergte oostelijker en dichter bij die van de Samba en Roenga (zijtak van de Kahajan) dan die der tot dusver beproken Katingan en hare zijtakken.

1) In de bovenvermelde manuscripten (p. 240, noot) werden over Samba en Katingan geene nadere hydrographische bijzonderheden medegedeeld. Destemeer licht werd geworpen over de waterscheiding tusschen de Melawi en de Samba-Katingan alsmede over de zijtakken dier Samba.

1) Zie G. Schneider's „Die Südostabtheilung von Borneo" (Pet.'s Mitteil. 1894, p. 27, met Taf. 3), waarin de bovengenoemde cijfers, p. 29, volkomen bevestigd worden.

klippen of riffen, die soms alleen bij gemiddelden waterstand te passeeren zijn, in nauw verband staan. De Batoe Pahoetoe bijv., die de geheele breedte der rivier beslaat, is bij laagwater voor groote schepen niet te passeeren en vertoont bij hoogen waterstand een draaikolk. Doch voor het overige is de Barito voor meer dan $^2/_3$ voor groote en vrij diepgaande schepen en hooger op nog voor booten te bevaren, — altijd wanneer zij eerst de bank voor de monding gepasseerd zijn. Volgens het onderzoek van den ingenieur Menten (Jaarboek v. h. Mijnwezen, 1883, I, p. 56) kan een schip van meer dan 12 Rijnl. voet er in geen geval over; een van 11, slechts bij hoogtij. De stoomtransportschepen mogen niet meer diepgang hebben dan 8 à 9 voet, om niet bij het passeeren der bank vast te raken of dagen achtereen op hoogtij te moeten wachten.

Ook weder bij deze rivier kan in het natte jaargetij van regenrijke jaren soms 420 □ geogr. mijl van het stroomgebied, anders ca 160, onder water staan en blijven de oevers moerassig tot den middenloop (Doesoen Ilir). Daarom vertoonen zich natuurlijk ook hier de danau's en antassans, wat alles anders wordt, als heuvels en hoogten de rivier beginnen in te sluiten (Doesoen Oeloe en Moerong). Dan gelijkt zij dikwijls een door bergen ingesloten meer, waarin zich echter ook de steenachtige oevers, riffen vormende, voortzetten. En daar hier tevens het verval en de ondiepten toenemen, is de rivier er nog slechts door inlandsche vaartuigen van zeer licht maaksel bevaarbaar.

Van de oevers der hoofdrivier wordt door de niet talrijke bevolking voor den landbouw betrekkelijk weinig gebruik gemaakt, daar zij zich liever op handel, jacht en visscherij toelegt of boschproducten verzamelt. Vooral aan den bovenloop is dit nog minder het geval en tracht de oeverbewoner door 't graven en smelten van ijzer of het vinden van stofgoud op de zandbanken zijn inkomsten te vermeerderen.

Van de zijtakken dezer groote rivier bespreken wij slechts de voornaamste.

Daarbij merken wij terstond op, hoe de *Martapoera*, die in haar benedenloop met de Soengei Kweën en den Barito zelf het eiland Tatas vormt, waarop Banjermasin is gelegen, zich hoogerop in de Riam Kiwa en Riam Kanan splitst. De eerste, d. i. de linker rivier, wordt ook wel naar een daaraan gelegen plaats Mataraman of Mataram en voorts Batoe Api geheeten; de tweede draagt ook den naam Karang Itan. Tot Martapoera, dus bijna tot het vereenigingspunt der zoo juist genoemde rivieren, kan men de Martapoera het grootste gedeelte des jaars met groote vaartuigen bevaren. Hoogerop heette de Batoe Api vroeger nog vijf dagen opvarens voor kleine prauwen toegankelijk, doch de mijningenieur Van Dijk (Jaarb. v. h. Mijnw. 1883, I, Techn. en Adm. Ged.) wijst er terecht op, hoe beide rivieren wegens onregelmatigen loop en zwaren stroom gedurig van gedaante veranderen, hier geheele stukken grond van hare oevers scheurende, daar omvangrijke klei-, zand- en grintbanken afzettende, zoodat de voorhanden kaarten van vroegere jaren slechts van betrekkelijke waarde zijn. Ook de ongelijke gesteldheid der beddingen, hier tot diepe kuilen uitgewasschen en ginds opgehoogd en verzand en met zware rolsteenen en gezonken hout bedekt, doen deze rivieren, vooral ten opzichte der zeer afwisselende waterstanden, tot de bergstroomen (wildwateren) behooren, waarvan de geschiktheid voor scheepvaart steeds een zeer betrekkelijke is.

Verdient het bovenstaande, op zichzelf genomen, onze aandacht, het verklaart tevens het feit, hoe de volgende zijtak, de *Bahan* of *Negara*, die bijna tot haar brongebied kan opgevaren worden, de rivier werd, aan wier oevers de Hindoe-Javanen zich het eerst en bij voorkeur hebben gevestigd, en waaraan zeer aanzienlijke plaatsen zijn gelegen: bij de monding Merabahan of Bekoempai, hoogerop Margasari, Negara en Amoenthay; allen in haar naam en bestaansmiddelen, waarover later, de duidelijke sporen der Hindoe-cultuur aanwijzende. Zelfs nog hoogerop, aan een der bronarmen, de Tabalang Kanan, ligt nog een niet onbelangrijke plaats, Toengkawan, terwijl zich het geheele stroomgebied door een dichtheid van bevolking onderscheidt, die, op Borneo althans, zeer ongewoon mag heeten.

Merkwaardig is voorts de bevaarbaarheid, die nog bij meer dan een der oostelijke zijtakken van den Barito valt op te merken en naar welke de controleur Aernout zijn nauwkeurig onderzoek instelde. De *Patei* bijv. en haar zijtak, de Napoe, volgens prof. De Hollander (II, p. 27) slechts voor kleine vaartuigen bruikbaar, zijn, volgens Aernout [1]), in den westmoeson voor schepen van 6—7 voet diepgang bevaarbaar, en de gemiddelde diepte der Napoe over 180 loodingen zou, uiteenloopende van 2—5, met een grootste van 7 vaam, gem. 4—5 vaam bedragen. De *Karau* of *Moente* is slechts voor een gedeelte en voor kleinere prauwen te bevaren, omdat boomen of zich vastzettend drijfhout (ampak) de vaart belemmeren; doch bij de *Ajoe* en *Montalat* wordt resp. weder van drie en zelfs 10 dagen opvarens gesproken en van de *Teweh* wordt verzekerd, dat zij, bij gemiddelden waterstand, in den westmoeson voor rivierstoomers tot Moeara Benangin bevaarbaar zou zijn, en voor groote prauwen (Negara-prauwen) tot den waterval Kamping. Hoewel versnellingen en ondiepten de vaart niet gemakkelijk maken, schijnt deze zijtak met zijn bijrivieren toch als communicatieweg tusschen Koetei en Pasir dienst te doen. — Op de *Soengei Loeang* verrichtte Aernout 256 loodingen. De geringste diepte was 3, de grootste 8, de gemiddelde 5 vaam. Bij goeden waterstand was zij voor stoomschepen van 6 à 7 voet tot de monding der S. Toepoeh, bij hoogen tot Batoe Boeah voor dezelfde stoomers bevaarbaar. — Ten slotte merken wij nog even op, dat den Barito in het w. zeer weinig zijtakken toestroomen, en wel door de nabijheid der Kapoeas Moeroeng, en dat van de bovengenoemde Mengkatib het gedeelte van den zuidelijken mond tot de S. Keladan voor stoomers van 6 tot 7 voet bevaarbaar is. De gem. diepte is $6^1/_2$ vaam.

Ons resten nog ter bespreking de rivieren der Oostkust: de Pasir, de rivieren van Koetei, Berou, Boelongan en Tidoeng.

De *rivier van Pasir* vormt bij hare monding een riviereiland, ontstaande door de Pasir Gandilan en P. Serate. Juist aan de vereeniging daarvan ligt Pasir. Hoogerop is de rivier, zooals uit vroegere reizen van Schwaner, Gallois, Von Dewall

1) Zie Tijdschr. Aardr. Gen., N. S., Dl. V (1888) Afl. 3 en 4.

e. a.[1]) en door de opnamen der schepen Madura (1866) en Oenarang (1880) kan blijken, vrij ver voor prauwen en booten te bevaren. De n.-z. loop der rivier wordt door de heuvels, die Tanah Boemboe in het n. begrenzen, in een w.-o. veranderd.

De *rivier van Koetei* is na de oudere reizen van Dalton, G. Müller, Schwaner en Von Dewall door de jongere van Carl Bock 1879/80, en vooral door die van den heer Tromp, zooveel verderop en zooveel beter bekend geworden [2]).

Carl Bock drong niet enkel door tot den bovenloop (Mahakkam), maar bevoer ook den noordelijken zijtak (Klintjau) tot Longwai, onderzocht de streek der meren en bereikte door de Lawah, na een marsch van 5 dagen over land door boschwildernis, de Teweh en den Barito. — De verdienstelijke resident Tromp voer de Oeloe Mahakkam, zooals wij zeiden, niet alleen veel verder op dan Dalton (1828) [3]) en Von Dewall (1847), maar geeft ook een voortreffelijke beschrijving der rivier als waterweg en tevens van de politieke, economische en ethnographische toestanden aan hare oevers: hoe bijv. de streek bij Seboeloe een der weinige is, waar de politieke toestand geen bezwaar oplevert voor landbouwondernemingen (tabaksbouw); hoe boven dat Seboeloe, als bij den Kapoeas, de laatste heuvels verdwijnen en een vlak land de oevers vergezelt, en wel tot Melak; hoe voorbij den Klintjau-mond Kota Bangoe gelegen is, volgens Tromp de voornaamste plaats na Tengarong, met ca. 3000 inwoners; hoe te Moeara pahoeh de stoomboot met de sampan moest verwisseld worden, hoewel de rivier tot aan die plaats voor elke stoomboot, die over de bank voor de monding kan komen, bevaarbaar is en nergens minder dan 3 vaam [4]) diepte bezit. Daarna volgt tot Longlat de streek der watervallen. — Bovendien wordt over de beteekenis van menigen zijtak in die bovenlanden, als verbindingsweg met Serawak, den Barito en de rijken benoorden Koetei, nieuw licht geworpen en de sterkte der bevolking nagegaan.

Van de rivieren benoorden de Koetei, de *Berou* en de *Boeloengan*, waarnaar de daaraan gelegen rijken hun naam dragen, alsmede de *Sibawang* in Tidoeng reikt onze kennis nog niet ver. Dat zij, tusschen parallel loopende bergreeksen stroomende, voor een aanzienlijk deel kunnen bevaren worden, valt te vermoeden en wordt ook bevestigd door de weinige reizigers (Hageman en Von Dewall, Tijdschr. Bat. Gen. IV, p. 71 en 423) die ze leerden kennen of door de nieuwere opnamen der marine, die zich trouwens tot de mondingen en den benedenloop bepalen. Over de noordelijker, kleinere rivieren tusschen Batoe Tjinagat en de Sesajab-rivier hebben de onderzoekingen onzer marine sedert de plaatsbepalingen van Dr. Oudemans, den afstand van grond door den Sultan van Solok aan de HH. Overbeek en Dent en de grensregeling tusschen Britsch en Nederlandsch Borneo eenig meer licht geworpen. Vooral het artikel en de kaart van den verdienstelijken zeeofficier Lange [1]) stellen helder in het licht, welke vroegere zeeofficieren aan dat onderzoek deelnamen; h.e vele in de St. Lucia-baai en elders voor de kust gelegen eilanden door de vereenigde werking van rivier en getijden, van de kust zijn losgescheurd; hoe de bergketenen een richting van w., n.w. en z.z.o. vertoonen en de daartusschen gelegen rivieren (*Siboekoe*, *Batis*, *Tawao*, *Sambakong*) zich allen door geringe breedte, doch vrij groote diepte onderscheiden, zoodat schepen van 9 à 10 voet meer of minder ver de rivier op kunnen binnenvaren. Overigens zijn de oevers der rivieren slecht bevolkt, daar Soloksche zeeroovers de vroegere bewoners hebben doen verhuizen, en zijn boschproducten de eenige opbrengst van het land. Hoewel steenkolen niet schijnen te ontbreken, vormen deze landen wel een tegenstelling met het daaraan grenzende Britsch Borneo, welks wateren wij later zullen bespreken.

Na de uitvoerige bespreking der rivieren, wier gewicht voor Borneo wij vroeger hebben uiteengezet, resten ons nog twee punten, die Borneo's physische gesteldheid in het licht moeten stellen: het klimaat en de producten.

6. Wat het KLIMAAT betreft, dient men er op te letten, dat het eiland Borneo omgeven wordt door een zee, die bijna het geheele jaar door een gemiddelde temperatuur van boven de 28° C. bezit (Zie de door de Deutsche Seewarte uitgegeven Atlas „Indischer Ozean", kaart 6—9); dat het aan weerszijden van den evenaar is gelegen en boven het eiland een atmosfeer hangt, wier groote vochtigheid, door woud, rivier, overstrooming en regen ontstaan, evenzeer als de dwars over die verwarmde zee strijkende warme vochtige winden alleszins in staat zijn de nachtelijke uitstraling te belemmeren, de temperatuurswisselingen te verminderen en door condensatie van dien waterdamp (vorming van regen en dauw) veel latente warmte vrij te maken. Het spreekt dus vanzelf, dat vooral hooge en gelijkmatige warmte dit eiland kenmerkt en ook duidelijk spreekt uit de waarnemingen, voor zoover deze op Borneo verricht zijn. De gemiddelde temperatuur van het morgenuur ('s voorm. 6 uur) lag jaren achtereen in Bandjermasin tusschen 23° en 25° (23°.12 en 24°.52 C.), de gem. dagtemperatuur tusschen 27°.7 en 26°.7; de gem. jaartemperatuur bedroeg 27°.21. Hoewel soms bij de maandtemperaturen grootere verschillen worden opgemerkt (enkele maanden hebben een verschil van 10 à 12, hoogstens van 18 à 19 graad tusschen den hoogsten en laagsten thermometerstand [2]), blijven deze toch gering, vergeleken met die op hoogere breedten in het o. der continenten, die tot 60°, 70° en hooger stijgen. Ook zijn die afwijkingen slechts kort van duur. Hoezeer de hooge temperatuur der lucht zich het geheele jaar door gelijk blijft, wordt op afdoende wijze bewezen door kaart 10—14 van bovengenoemden Atlas, de luchttemperatuur boven Borneo voor de maanden Februari, Mei, Augustus en November voorstellende. Zij ligt steeds tusschen 25° en 27°.30 C.

1) Bijdr. T. L. en V. N.-I., IV (1856) en Tijdschr. Ind. T. L. en V., IV (1855).

2) Meded. uit Borneo, Tijdschr. Aardr. Gen., N. S., VII (1890), p. 728.

3) Papers on Borneo, Singapore Chronicle 1829—31.

4) Toch is de Mahakkam slechts 250 Eng. mijl bevaarbaar, de Kapoeas 400. Zie Tromp, p. 757.

1) J. F. M. Lange, Toelichting bij de kaart der kuststreek tusschen Batoe Tjinagat en Sesajab, Tijdschr. A. G. Dl. VII (1883), p. 70.

2) Zie Dr. Van Vliet's „Overzicht v. h. klimaat v. d. N.-I. Arch." (Tijdschr. A. G. 1894, p. 31).

Op Noord-Borneo (te Sandakan, Koedat, Gaja, Papar) schijnt de temperatuur iets hooger te zijn (bijv. te Koedat 28. 2). Overigens waren ook daar de verschillen tusschen de enkele maanden gering: 2 of 3 graden, en liepen maximum en minimum in die maanden slechts tot een getal van 6 of 7 graden uiteen.

Over de luchtdrukverdeeling en windrichting van Borneo valt weinig met zekerheid te zeggen, daar te dien opzichte slechts te Bandjermasin en te Sandakan eenige, nog alleszins onvoldoende waarnemingen gedaan zijn en men dus op Borneo de voor Ned. Indië in 't algemeen geldende wetten moet toepassen, zonder te weten, in hoeverre het groote eiland, vooral in het binnenland, een zelfstandig klimaatgebied kan vormen of welken invloed de naburige zeeën, meer bepaald de soms zeer warme Java-zee, op de naburige kust, meer in 't bijzonder op Banjermasin kan uitoefenen. Zeker is het, dat tusschen N. en N.-W.-Borneo te eener, en Z.O.-Borneo te anderer zij verschil in windrichting gedurende den loop des jaars kan opgemerkt worden. Te Bandjermasin overwegen de zuidenwinden, die gedurende eenige maanden (December—April) uit het westelijke kwadrant waaien: w.z.w. en z.w. en de overige maanden als z.o. passaat of als zuidelijke winden, met afwijking naar het o. optreden. In Engelsch-Borneo daarentegen en het n.w. van ons gebied overwegen de noordenwinden, die òf als n.o. passaat, òf als n.w. winden waaien [1]), terwijl de laatsten niet zelden optreden als z.w. In hoeverre, zoowel te Bandjermasin als in N.-Borneo, deze z.w. winden moeten verklaard worden als resp. uit hun koers gebrachte z.o. en n.w. winden; of wellicht Borneo en zijn naburige zeeën daarop van invloed zijn; dan wel of het Australische minimum de z.w. winden van Borneo teweegbrengt — moeten wij in het midden laten. Voor ons is het thans belangrijker te weten, dat voor Zuid-Borneo, even goed als voor Noord-Borneo, de uit het westelijke kwadrant waaiende winden regen aanbrengen. Voor de drie stations, in het n.w. op Nederlandsch gebied (Singkawang en Pontianak aan zee, Sintang binnenslands gelegen), valt op te merken, dat zij in de vier natte maanden, bij n.w.- of z.w. wind, c^a^ 50 % van den jaarlijks vallenden regen ontvangen, in de droge maanden Juni—October, bij z.o. wind, soms slechts 6 à 7%. Slechts als de zon haar hoogsten stand inneemt, wordt die regenmassa in den drogen tijd iets grooter. Overigens valt noch in N.W.-Borneo, noch in Z.O., de nabijheid van den evenaar met een meer gelijkmatigen regenval te bespeuren. Wat dit laatste deel betreft, de regen werd er gemeten op 6 stations. Te Moeara Teweh vielen bij n.w. moeson (Oct.—April) 169 cM., te Boentok 175, te Amoentai 172, te Barabai 159, te Pengaron 169, te Bandjermasin 154, terwijl van Oct.—April, bij z.o. moeson, op dezelfde plaatsen resp. slechts 125, 108, 84, 97, 90 en 85 cM. vielen. — Waarom deze stations bij n.w. moeson, en niet bij z.o., die toch, evenzeer als bij de Molukken en de Z. O.kust van Celebes, over zee strijkt, haar grootsten regenval hebben, valt even moeilijk te verklaren als de scherpe afscheiding van natte en droge helft des jaars in de onmiddellijke nabijheid van den evenaar. De verklaring dat zij aan de luw-zijde der oostelijke keten liggen en dus van den drogen z.o. passaat geen regen kunnen ontvangen, kan het feit nog niet ophelderen, dat de n.w., die toch ook, om deze stations te bereiken, over meer dan ééne keten moet gaan, deze als vochtige wind bereikt. Neemt men aan, dat de ketenen van Borneo niet hoog genoeg zijn of te weinig samenhangen om de winden tegen te houden en van hun vocht te berooven, dan geldt dit zeker evenzeer van de z.o. als van de z.w. en n. keten.

Dat in Engelsch Borneo de overzee strijkende n.o. passaat, vooral van Nov.—Febr., regen aanbrengt en de z.w. wind, Maart—Juni, droogte of liever: minder regen, laat zich gemakkelijk verklaren; en even gemakkelijk valt het in te zien, dat de oostkust te dien opzichte voor sommige maanden eenigszins van de westkust zal afwijken. — Ten slotte merken wij nog even op, dat de regenhoeveelheid in het n.w. niet onaanzienlijk meer bedraagt dan in het o. (resp. 3200—3800 mM. en 2400—2800). In Britsch-Borneo liep die hoeveelheid op de verschillende stations zeer uiteen: te Sandakan vielen gem. 's jaarl. 2211; te Koedat (1890) 1824, te Gaja 2993, te Papar 3398, te Limboeak 2604 [1]).

7. Wat de VOORTBRENGSELEN VAN HET PLANTEN- EN DIERENRIJK betreft, wij zullen deze in het algemeen overzicht slechts zeer kort bespreken. Immers, wat aangaat de natuurlijke verspreiding van plant en dier, zij zal door den vakman, in verband met die van andere eilanden van den Archipel, dienen beschreven te worden. En dit zal des te zorgvuldiger kunnen geschieden, daar de jongste expeditie voor de kennis der verspreiding van flora en fauna, vooral op de hellingen der vele bergen, die beklommen werden, ongetwijfeld nieuwe bouwstoffen heeft bijeengebracht. Wat de cultuurgewassen betreft, of de dieren, welke in het leven der bewoners van Borneo een belangrijke rol spelen, zij komen bij de behandeling der middelen van bestaan in de onderdeelen van het eiland van zelf ter sprake.

In dit algemeen overzicht merken wij dus slechts op, dat Borneo in het Austraal-Aziatisch gewest van Wallace, het Maleische gebied van Engler en het Indische Florenreich van Drude deze eigenaardige plaats inneemt, dat zijn westelijke helft tot het eerste deel van dat plantengebied behoort, waartoe ook Java, Sumatra, Bali en Lombok gerekend worden, terwijl het tweede gedeelte, vooral bezuiden c^a^ 4° N. B., met Celebes en Soembawa, den overgang vormt tot het meer oostelijk gelegen deel van den Archipel, wat in vruchtbaarheid en rijkdom van plantengroei bij het westelijk deel achterstaat. Dat de natuurlijke vruchtbaarheid, vooral der westelijke helft, groot moet zijn, kan uit dat, wat over het warm-

1) Zie Dr. Van Vliet, p. 47. Te Sandakan woeien in 1888 alle maanden de winden uit het n.w.; slechts in Juli uit het z.o.; in Januari geheel, in Aug., Sept. en Oct. gedeeltelijk uit het w.

1) Van Vliet, p. 76 en 77, en Handbook of Br. North-Borneo, Chapter V en Appendix-Meteorology. In chapter V worden behalve vele bijzonderheden over temperatuur, wind en regenval, ook deze onderwerpen behandeld: Peculiar Natural Phenomena; General Effects on Health; Prevalent Climatic Diseases; Epidemics; Nationalities and Diseases; Sanitory Precautions; Sanitaria.

vochtige klimaat, de vele rivieren met hare aanslibbingen, en de massa rottende plantaardige stoffen, welke den bodem bedekken, in het midden werd gebracht, gemakkelijk worden opgemaakt, terwijl tevens het gezegde over het bodemrelief en de geologische gesteldheid een groot verschil in dezen kan doen vermoeden. Op de alluviale en diluviale vlakten, op de tertiaire heuvels en de uit kalk- en zandsteen, graniet en eruptiefgesteenten bestaanden bergbodem, zal, in verband met den nederslag en de soms zoo sterk afspoelende tropische regens, een laag teelaarde gelegen zijn, zoowel verschillend van dikte als van bestanddeelen en vruchtbaarheid. Ook het meer of minder dichte woud heeft op die afspoeling grooten invloed. Van daar dan ook dat de plantkundigen, die het gewaagd hebben de verspreiding der planten op Borneo cartografisch voor te stellen, hun indeeling laten berusten op het verschil in relief, en die van het vlakke-, van het heuvel- en van het bergland onderscheiden. Overigens zal het op Borneo steeds moeilijk zijn te dien opzichte scherpe onderscheidingen te maken, daar die reliefvormen, zooals wij zagen, voortdurend in elkander overgaan. Ook valt het niet gemakkelijk van dat eiland de natuurlijke vegetatie en de cultuurgewassen afzonderlijk te behandelen, daar het bosch, wat zoozeer overweegt, vele producten oplevert, die in de behoeften van den inlander voorzien of voor de Europeesche markt waarde bezitten, en op Borneo zeker meer dan elders de kleine gedeelten, voor de cultuur van rijst, katoen, suikerriet, enz. afgezonderd, aan de boschstreken grenzen of door deze worden omzoomd.

In alle gedeelten van Borneo spelen die boschproducten de hoofdrol. Zij knoopen zich vooreerst vast aan de verschillende palmsoorten op de kust of in het binnenland, van welke bijv. op de stranden de *nipa fruticans* door haar bloemen honig, door haar vrucht voedsel verschaft, en wier bladstelen en bladeren schuttingen, daksparren, atap (bedekking der daken) en het materiaal voor zakken,. matten, zeilen en ander gereedschap leveren. De niboeng-palm, vooral bij de riviermondingen voorkomende, verschaft door zijn stam de niboeng-latten, het gewone bouwmateriaal der inboorlingen, door zijn kool of de nog niet ontwikkelde bladeren een gezocht voedsel; de sagopalm levert het bekende meel, dat de rijst kan vervangen of dat, in groote hoeveelheid uitgevoerd, een handelsartikel vormt; de aren- of gemoeti-palm den palmwijn (toewak), voorts een soort suiker en vezelstof, voor touw geschikt; de arekapalm noten, die met de betel worden gekauwd; de kokospalm of klapperboom voorziet schier alleen in alle behoeften van den inlander. Bovendien levert het woud het uitstekend harde en duurzame ijzerhout, wat op Borneo het djati-hout vervangt en dikwijls naar China wordt uitgevoerd; voorts (minstens nog 60) andere boomsoorten, die timmerhout of verschillende meubelhouten verschaffen; eindelijk veelvuldige harsen en gommen (kamfer, getah-pertja, gomelastiek, damar), oliën en plantaardige vetten (tengkawang); vezelstoffen, behalve van den gomoetipalm uit den bast van een boom (kapoewa of terap) verkregen, die tot voorschoten en hoofddoeken worden gebezigd. Voegt men daarbij de bamboe, de rotan of bindrotting, het drakenbloed of djernang (een roode verfstof), gambir, de wilde notemuskaat en de wilde kaneel of kassia — dan is voldoende gebleken, welk een rijkdom van producten de bosschen in Borneo opleveren, wier opsomming, laat staan beschrijving, geheele boeken zou vullen [1]).

Wat de eigenlijke cultuurgewassen betreft, moet men, vooral op Borneo, onderscheid maken tusschen die, welke het eiland zou kunnen opleveren, ook wel opgeleverd heeft en nog steeds voor een geringe hoeveelheid voortbrengt, en die, welke werkelijk eenige beteekenis voor de Europeesche markt bezitten. Dit geldt van de rijst, die op dit eiland van rivieren, meren en moerassen, natuurlijk veel voorkomt, doch toch dikwijls nog aangevoerd moet worden; van het suikerriet in Sambas en Montrado, van zóó goede kwaliteit, dat in 1857 van gouvernementswege een aanplant onder wetenschappelijk toezicht in de vallei van Pamangkat werd aangelegd, waarvan de rietstokken het volgend jaar als bibit naar Java werden gezonden — doch dat overigens nergens in groote hoeveelheid wordt geteeld; voorts van de katoen, die in zeer goede hoedanigheid in het wild groeit, aan de boorden der Negara-rivier in die hoeveelheid werd geteeld, dat soms een 4000 pikols konden worden uitgevoerd en door de Chineezen, even als de indigocultuur, sedert 1856 ook op de Westkust werd beproefd; van de koffie, wier teelt hoofdzakelijk sedert 1855 in Sambas en Montrado een hooger vlucht heeft genomen. Met Europeesche tabaksondernemingen werd sedert een paar jaren in Sambas begonnen en in de Oosterafdeeling bepaalde men zich tot proefnemingen; door de inlandsche bevolking werd ze hier en daar voor eigen behoeften aangeplant. Peperaanplantingen en die van voedingsgewassen buiten rijst geschieden hier en daar in kleine tuinen. — Wij komen op sommige dezer cultuurgewassen bij het bespreken der middelen van bestaan (landbouw en handel) nog terug en zullen daarbij dan ook de Europeesche cultuur-ondernemingen ter sprake brengen.

Wat Borneo's *fauna* betreft, wij zullen ons moeten bepalen tot het noemen van enkele dieren, welke voor het leven van den inlander in zooverre beteekenis hebben, dat zij handelsartikelen opleveren, terwijl wij over den veestapel bij de middelen van bestaan uitvoeriger zullen spreken. Het aanwijzen van het verschil van Borneo's fauna met die der overige eilanden, de beschrijving der vele eigenaardige diersoorten van het reusachtige eiland [2]) (apen, een kleine tijgersoort, het witte varken, de civetkat, het groote waterhert, wezels, otters, eekhoorntjes, eigenaardige vogels, reptielen, krokodillen, insecten) wordt, in overleg met de Redactie dezer Encyclopaedie, aan den dierkundige overgelaten.

---

1) De kortst samengevatte beschrijving levert prof. Veth in zijn „Westerafdeeling", Inleiding p. XX—XXIX. Uitvoeriger opgaven over teelt en gebruik, inlandsche en botanische benaming, enz., leveren Van Gorkom's „Indische Cultures", Filet's „Plantkundig Woordenboek", „de Beschrijvende Catalogus", uitgegeven door de Maatschappij van Nijverheid te Haarlem en Dr. O. Mohnicke's „Blicke auf das Pflanzen- und Thierleben in den Niederl. Malaierländern", Munster 1883. Zie ook de opsomming der „Nuttige planten" met korte opgave van het gebruik in Haak's „Plantenkunde", Samarang 1892.

2) Zie Veth, W. A. Inl. p. IX—XX.

De voornaamste handelsartikelen, welke het dierenrijk in Borneo oplevert, zijn de eetbare vogelnestjes der langs de kusten heen en weer vliegende zwaluwen, welke voor de beste van den Archipel worden gehouden; de wilde was der bijen; de bezoar, een steenachtige zelfstandigheid, zich vormende in de maag van sommige dieren, als geneesmiddel of als tegengif gebezigd en een voornaam artikel van binnen- en buitenlandschen handel; de tanden der olifanten, waar dan ook in Borneo aangetroffen; de reukstof, welke de civetkatten afzonderen (civet); de zenuwen der herten, een gezocht artikel in den handel met Java; de gezouten kuit van een in de rivieren voorkomenden visch (biawan), die als toespijs bij de rijst wordt gebezigd; de schildpadden en tripang in de zeëen; de pareloester, voor sommige gedeelten in het N. O. van Borneo op eenigen afstand van de kust aangetroffen; de parelmoeroester en de haaivinnen, de laatste als versterkend middel voor de Chineesche markt ingezameld, en eindelijk ontelbare soorten van rivier- en zeevisch.

8. Dat op Borneo velerlei DELFSTOFFEN aangetroffen zijn, viel te verwachten, daar op dit eiland, zooals uit de geologische beschrijving bleek, op verschillende plaatsen de sedimentaire gesteenten door eruptiefgesteenten werden doorbroken en ertsgangen gevormd werden. Welke die delfstoffen zijn, wordt reeds door Veth in zijne „Westerafdeeling" [1]) met vele bijzonderheden over de exploitatie van sommige daarvan, medegedeeld en vooral door Posewitz uitvoerig, ook cartographisch, in het licht gesteld. Op zijne „Karte der nutzbaren Mineraliën" worden de vindplaatsen van goud, diamanten, platina, koper, ijzer, kwikzilver, antimonium, lood, zout, petroleum, de eoceene en de jongere kolen aangewezen. Dat dus hier en daar eenige exploitatie door inlanders en Chineezen plaats heeft, spreekt vanzelf, terwijl ook enkele Europeesche maatschappijen in West- en Oost-Borneo met de ontginning van goudmijnen, diamantvelden en kolenmijnen bezig zijn of waren. Daarover zal bij de middelen van bestaan in de genoemde onderdeelen en ook bij Britsch-Borneo nader gesproken worden. Hier zij nog slechts opgemerkt, dat daardoor weder volkomen bevestigd wordt de meening, door den mijningenieur Dr. R. D. M. Verbeek en door Dr. Posewitz uitgesproken: dat de hoeveelheid dier delfstoffen dikwijls te gering is om tot ontginning over te gaan en dat die exploitatie ook met andere moeilijkheden (vooral slechte afvoerwegen, hooge opbrengst aan vorsten, concurrentie met elders gevestigde mijnen, enz.) gepaard gaat. De opbrengst van goud in West-Borneo bedroeg soms in 6 jaar slechts c^a^ 1½ millioen gulden; die der kolen van de mijnen Oranje-Nassau en Asahan of van Koetei resp. eenige honderden of duizenden ton [2]).

1) Inl., p. XXIX, en voorts Eerste Boek, Hfdst. II, IV en V (steenkolen a/d Kapoeas, mijnen in Landak, Mandor, Mampawa en Sambas) en Derde Boek, Hfdst. II en III (de Chineesche mijnvereenigingen en mijnontginningen).

2) Zie Verbeek's „Minéraux utiles qu'on trouve dans l'Archipel Indo-Neerlandais". Excurs. et Reconn. XIV, N° 32, Saigon 1890 en Posewitz „Borneo", p. 205, p. 285 en 87 (goudproductie van Borneo); p. 313 en 314 (verval en toekomst van den diamanthandel); p. 375—78 (kolenproductie en de slechte resultaten der mijnontginningen in 't algemeen). Zie over de kolen-exploitatie op Borneo ook Hooze's artikel in het Tijdschrift v. h. Aardr. Gen. 1892. In Schneiders' artikel „Die Südostabtheilung von Borneo" (Mitteil. 1894, p. 27) worden slechts onbewezen verwachtingen uitgesproken.

9. Wat Borneo's BEVOLKING betreft, daar de inlandsche, zooals gezegd, onder het hoofd Dajaks wordt behandeld en de vreemdelingen (Chineezen en andere vreemde Oosterlingen) ook weder voor den geheelen Archipel, zooals reeds met de Arabieren geschied is, afzonderlijk zullen worden besproken — is hiermede de physische beschrijving van het eiland Borneo voltooid. Daar wij ons voorstellen, dat die inlanders en vreemdelingen uit anthropologisch en ethnographisch oogpunt zullen worden geschetst, blijft slechts over de geographische behandeling, d. i. het aanwijzen van de dichtheid en verspreiding dier bevolking en van haar middelen van bestaan, waardoor nog menig punt in de beschrijving dier physische gesteldheid zal worden toegelicht en aangevuld. Ook zullen wij daarbij in de gelegenheid zijn, door behandeling der topografie, de ophooping der bevolking aan kust of rivier en in de mijndistricten nader te bespreken. Daarvoor is echter noodig de indeeling in Wester-Afdeeling, Zuider- en Oosterafdeeling en het niet-Nederlandsche gedeelte van Borneo, waar de toestanden volstrekt niet, als bij de physische gesteldheid, in hoofdzaak overeenkomen. Integendeel: zij verschillen zeer dikwijls. Vergelijking en verklaring zal daarom noodig zijn.

BORNEO'S WESTERAFDEELING. Stellen wij de *grootte* van het geheele eiland Borneo (met de daarbij behoorende eilanden), zooals het gelegen is tusschen 7° N. B. en 4°20′ Z. B., 108°53′ en 119°22′ O.L. Gr., op c^a^ 13825 □ geogr. mijlen (760.375 □ kilom.) [1]), dan komen daarvan voor het Nederlandsche gedeelte c^a^ 10.049 □ mijl (552.695 □ km.) en voor de Westerafdeeling c^a^ 2636 □ mijl (145.310 □ km.).

Hoe deze 2636^{885} over de verschillende landschappen der Westerafdeeling verdeeld zijn, blijkt het best uit de volgende tabel, ontleend aan de in de noot genoemde Berekening in het Kol. Verslag van 1894/95.

Wij moeten hierbij natuurlijk aannemen, dat het Topografisch Bureau alleszins betrouwbare „topographische en marinekaarten" (zie de noot

1) Wij komen tot dit eindcijfer door voor de Nederlandsche bezittingen het cijfer aan te nemen, dat in Bijl. A. N°. 3 van het Kol. Verslag 1894/95 wordt vastgesteld volgens de berekening van den vlakken inhoud, naar de bij het Top. Bureau te Batavia voorhanden topographische en marinekaarten. Voor Britsch-Borneo ontleenden wij de grootte aan Wagner's becijfering (Pet's. Mitt., Ergzhft 101, p. 130), die, naar aanleiding zijner eigene planimetrische berekeningen op de bij het Handbook for British Borneo gevoegde kaart van Walker en de in dat Handbook voorkomende opgaven, Britsch-Borneo op 3776 □ mijl (207.600 □ kil.) stelt. Wij achten de vroegere opgaven van Borneo's grootte, die van Melvill van Carnbée, Veth, De Hollander e. a. (12.962) te laag, doch kennen toch ook, om straks te vermelden reden, aan ons cijfer slechts een juistheid bij benadering toe.

Residentie Westerafdeeling van Borneo.

Landschap.	Vaste wal.	Voornaamste kleinere eil.	Te zamen.
Sambas. . . .	222^{150}	0^{373}	222^{523}
Mampawa . .	45^{593}	0^{130}	45^{723}
Landak. . . .	126^{001}	"	126^{001}
Pontianak . .	82^{555}	2^{521}	85^{076}
Koeboe. . . .	92^{408}	"	92^{408}
Simpang . . .	142^{941}	0^{015}	142^{956}
Soekadana . .	7^{732}	4^{661}	12^{393}
Matan	452^{395}	2^{305}	454^{700}
Sanggau . . .	143^{041}	"	143^{041}
Sekadau . . .	106^{047}	"	106^{047}
Tajan-Meliau.	91^{549}	"	91^{549}
Sintang. . . .	1114^{468}	"	1114^{468}
	2626^{880}	10^{005}	2636^{885}

beneden) te zijner beschikking had om den vlakken inhoud der genoemde landschappen te berekenen, daar in noot 7 van het genoemde verslag staat aangeteekend, dat, wat de Westerafdeeling betreft, de oppervlakte der verschillende inlandsche staten (anders dan bij de Z. en O. Afdeeling, waarover later) wèl berekend is, „aangezien de grenzen daarvan in de laatste jaren door opneming nauwkeurig zijn bepaald." Rest dan nog slechts de onzekerheid aangaande Simpang, waarbij staat aangeteekend, dat de „niet afzonderlijk genoemde landschappen Silat, Soehaid, Salimbau Piassa, Djongkoet en Boenoet „„waarschijnlijk"" daaronder begrepen zijn." — Wat de administratieve indeeling dezer landschappen betreft, kunnen wij hier nog slechts bijvoegen, dat de residentie Wester-Afdeeling sedert 1895 (St. 75) verdeeld is in de afdeelingen Sambas (gelijknamige hoofdplaats), Mampawa (gelijknamige hoofdplaats), Soengei Kakap (hoofdpl. Koewala Kakap), Soekadana (hoofdpl. Ketapan (Matan)), Pontianak en Ommelanden, (hoofdpl. Pontianak), Landak (Ngabang), Tajan (gelijkn. hoofdplaats), Sanggau en Sekadau (Sanggau) en Sintang (gelijkn. hoofdplaats). Voor de onderafdeelingen of districten moeten wij verwijzen naar den Regeeringsalmanak of naar de artikelen in deze Encyclopaedie, waarin die afdeelingen worden behandeld. Hetzelfde geldt van de daarbij behoorende eilanden, die soms 36 bedragen, en, ware het alleen om de ruimte, hier niet kunnen opgesomd worden.

De *dichtheid van bevolking* der Wester-afdeeling is voor de onderdeelen moeilijk nauwkeurig te bepalen. Toch schijnt het niet onmogelijk tot een gemiddeld cijfer te komen. Deelt men het gemiddelde cijfer uit de vroegere en latere opgaven (die van Melvill v. Carnbée,, Veth, Francis, De Hollander en die der Kol. Verslagen) door dat van den vlakte-inhoud der gewesten: een methode, die te zijner tijd ook reeds door Melvill Van Carnbée werd toegepast, dan verkrijgt men het achter het landschap gevoegde cijfer per □ kil. Dit is voor Pontianak en Soengei Kakap (3), Mampawa (5), Landak (3), Tajan en Meliau (1), Koeboe (0.20), Simpang (2), Soekadana (2), Matan (3), Sangau (3), Sekadau (1), Sintang (0.80), of voor 11 gewesten samen: 24 per □ kil., d. i. voor elk gem. $2^2/_{11}$. Letten wij er op, dat Wagner in zijne bovengenoemde berekening tot een resultaat komt van $2^3/_{10}$ en dat wij ook bij de opgaven van het jongste Kol. Verslag (grootte 2636; aantal inwoners 382.758) een gemiddelde dichtheid erlangen van ruim 100 per □ geogr. mijl, of van 2 per □ kil., dan mogen wij dit cijfer der gem. dichtheid van bevolking voor de afzonderlijke gewesten en voor de geheele afdeeling, als vrijwel betrouwbaar, aannemen [1]).

Hoe gering deze dichtheid moet genoemd worden, kan blijken uit een vergelijking met andere onderdeelen van den Archipel, die bijna zonder uitzondering dichter bevolkt zijn, om van het dichtbevolkte Java niet te spreken. De voornaamste oorzaken dier schrale bevolking zijn hier, zooals elders op Borneo, te zoeken in den betrekkelijk geringen invloed, door beschaafde rassen op den inboorling uitgeoefend, terwijl, omgekeerd, de Maleische, Arabische, Chineesche en Boegineesche kolonisten slechts het hunne er toe hebben bijgedragen om zich zelven te bevoordeelen en den inlander te benadeelen, zoolang dit niet door een Europeesch bestuur werd tegengegaan. Niet minder hebben tot die geringe bevolking medegewerkt: verwoestende oorlogen; zeeroof en het koppensnellen, oorzaken die, vooral vroeger, haar verderfelijken invloed deden gevoelen; ziekten en onzedelijke gewoonten, die het sterftecijfer verhoogden en dat der geboorten verminderden; het zwervende leven in de uitgestrekte wouden; feesten en gebruiken, die tot groote uitgaven en geringere welvaart leidden, e. a., zooals bij de ethnographische beschrijving der Dajaks nader in het licht zal dienen gesteld te worden, en door ons bij de middelen van bestaan nog voor een deel zal worden ter sprake gebracht.

Dat die bevolking zich op sommige plaatsen meer dan elders heeft geconcentreerd, ligt in den aard der zaak. Reeds de bovengenoemde cijfers wijzen op een verschil tusschen de bevolkter gedeelten benoorden den Kapoeas, waar de hooge, vruchtbare bodem zich tot andere cultures leent, of de mijnontginningen, door de Chineezen ter hand genomen, een iets dichtere bevolking in 't leven riepen — met de moerassige delta-landen van den Kapoeas of de daar bezuiden gelegen kuststaten. Van eigenlijke concentratie, van dichtere bevolking op bepaalde punten tengevolge van handel en industrie is echter nergens sprake. Er zijn slechts zeer enkele plaatsen, wier bevolking tot eenige duizenden stijgt, terwijl langs de rivieren, zooals wij zagen, bij de samenvloeiing van hoofdrivier en zijtak, of soms aan dien zijtak, kampongs zijn gelegen, die uit een grooter of kleiner aantal huizen bestaan en wier belang meest in de vestiging van een Europeesch ambtenaar is gelegen. Overigens werden die oevers slechts voor kleine gedeelten bewoond en bebouwd, wat vooral geldt van den benedenloop der kleinere rivieren van de zuidwestkust, of dáár, waar, vooral in vroegere jaren, de zeerooverij en de knevelarijen der Maleische en Arabische vorsten de Dajaks tot een verblijf hoogerop aan de rivier hebben gedwongen. De meeste dier vestigingen en hoofdsteden verkeeren nog daarenboven in verval en onderscheiden zich in niets van gewone, soms vuile en onaanzienlijke inlandsche kampongs.

Met het oog op het bovengezegde kunnen wij de *topographie* van Borneo's Westerafdeeling kort samenvatten. Tot die meer aanzienlijke plaatsen dienen gebracht te worden: *Pontianak*, aan een

1) Ook de Heer Kuyper komt in zijn artikel (Bijdr. v. h. Kon. Inst. v. T. L. en V., 1883) tot hetzelfde resultaat, nl. 2.6 per □ kil.

door de samenvloeiing met de Landak verbreed gedeelte van den Kapoeas gelegen, de hoofdzetel van het inlandsch bestuur, de verblijfplaats van den resident der Westerafdeeling, van een militaire bezetting en van het hoofd (den kapitein) der Chineezen. Om die reden van grootere gebouwen voorzien (magazijnen, pakhuizen, bureaux, de woningen der civiele ambtenaren, de moskee, de woning van den sultan), maakt zelfs deze hoofdplaats van het bestuur en de voornaamste zetel van den handel en het verkeer nog geenszins den indruk eener Europeesche of eener welvarende stad. Daartoe is trouwens ook het aantal inwoners te gering (ruim 8000, onder welke c^a^ 200 Europeanen, 3700 Inlanders, evenveel Chineezen en c^a^ 900 à 1000 Arabieren en vreemde Oosterlingen, die hunne eigen wijken bewonen). Voorts is het scheepvaartverkeer te onaanzienlijk en blijft ook het handelscijfer der geheele Westerafdeeling nog steeds te laag [1]). Steeg dit hooger en bepaalden zich de uitvoerartikelen tot iets anders dan boschproducten, dan zou dit der hoofdstad natuurlijk in de eerste plaats ten goede komen. Thans is die handel, zooals wij later zien zullen, hoofdzakelijk in handen der Chineezen.

Naast Pontianak kunnen nog als eenigszins meer bevolkte plaatsen genoemd worden: *Sambas*, aan de samenvloeiing van de Kleine Sambas en de Pangi, in hare bevolking (8 à 9000 Maleiers en een 1000tal Chineezen en Boegineezen), ook door haar bouwtrant en gebouwen (residentiehuis, bureaux, pakhuizen, moskee en dalem van den sultan) en door haar ambtenaarspersoneel en bevolking het meest met Pontianak overeenkomende; voorts *Montrado*, omstreeks acht uur van de kust in een vlakte gelegen, in de buurt der uitgegraven mijnen en van het daarvoor gebezigde reservoir of meer. Daar waren de thans ontbonden Kongsi's gevestigd, die er huizen in bezit hadden, waar het bestuur dier vereenigingen woonde en de leden vergaderden of die als raadzaal en tempel dienst deden, welke huizen thans door de regeering tot andere doeleinden werden ingericht. Nog altijd is de bevolking der stad, die in 1861 op 1700 zielen geschat werd, overwegend Chineesch en draagt zij zelve thans nog een Chineesch karakter, zooals vooral aan de markt te zien is, die uit twee nauwe, evenwijdig loopende hoofdstraten en eenige zijstraten bestaat, door handelaars en ambachtslieden bewoond wordt en omgeven is door onregelmatig opgeslagen woningen van landbouwers en tuiniers. De gedeeltelijk van hout en klei gebouwde huizen vormen met hunne overhangende daken overdekte gaanderijen, onder welke de koopwaren zijn uitgestald. Te Montrado zijn een controleur en een kapitein der Chineezen gevestigd.

Dit is insgelijks het geval te *Mampawa*, een plaatsje van circa 2400 zielen, overwegend Maleiers, doch die overigens, als de Chineezen te Montrado, van landbouw en handel leven. De erfelijke vorst (Panembahan) bezit er een dalem of een van klei opgetrokken paleis op een eilandje in de rivier, aan wier oevers Mampawa $1^1/_2$ mijl van het strand is gebouwd.

Te *Landak*, het Ngabang der inboorlingen, 5 dagen varens boven Pontianak aan de rivier de Landak gelegen, wonen dezelfde autoriteiten (de vorst in een planken huis), terwijl de stad 3 à 4000 inwoners heet te tellen. Eindelijk kan ook *Simpang*, in haar ligging reeds boven door ons beschreven, met hare circa 3000 zielen sterke bevolking, die eenigen handel drijft op Pontianak, Palembang, Riouw en Singapore, tot deze rubriek van eenigszins grootere plaatsen met een moskee, sultanswoning en verschillende wijken voor Europeanen, inlanders en Chineezen, gebracht worden.

Tot de tweede rubriek brengen wij de kleinere centra van bevolking, wier zielental beneden de duizend blijft en wier beteekenis of belang door een enkel woord kan en moet aangewezen worden. *Soekalanting*, aan het vereenigingspunt van Kapoeas en Boengoer, is vroeger door ons besproken; *Soengei Kakap*, de hoofdplaats der afdeeling van dien naam, is een aan de monding der Kakap door Chineezen en Boegineezen bewoonde kampong, standplaats van een controleur en door de ligging iets bezuiden den mond der rivier van Pontianak niet zonder beteekenis; *Mandor* dient, als hoofdplaats van het dusgenoemde Chineesche mijndistrikt en om de nabijheid der vruchtbare rijstvelden en der belangrijke mijnwerken van Kopian, genoemd te worden.

De kust bezuiden den Kapoeas vervolgende, hebben wij nog slechts *Soekadana*, soms nog Nieuw-Brussel geheeten, te noemen, vroeger een der machtigste plaatsen aan die Westkust, later een berucht zeerooversnest. Hoewel in 1837 tot vrijhaven verheven, heeft zij het toch niet verder dan tot 6 à 700 inwoners kunnen brengen. Er zijn daar een kleine bezetting en een posthouder gevestigd. *Matan*, de oude hoofdplaats van het Matansche rijk, is thans een vervallen kampong, wat evenzeer geldt van *Katapan* aan de monding der Pawanrivier.

Bezien wij ten slotte de plaatsen aan den Kapoeas, dan behooren zij allen tot de tweede rubriek. *Tajan*, 4 dagen varens boven Pontianak, ligt aan den mond der Tajan, is de zetel van een controleur en bergt in een 15tal woningen (die verscheidene families bevatten), eenige honderden inwoners. Te *Sanggau* aan de samenvloeiing van Sikajam en Kapoeas resideert een Panembahan en zijn een controleur en een kapitein der Chineezen gevestigd: wel een bewijs, dat deze plaats met circa 120 huizen, evenals het rijk met zijn landbouwende Dajaks, diamantgronden en goudwasscherijen, niet zonder gewicht is. Om diezelfde goudwasscherijen noemen wij *Soengei Ajah*, aan den rechteroever van den Kapoeas gelegen, in het rijk Sekadau aan de monding der Ajah, iets boven *Sekadau*, de hoofdplaats van dat rijk aan de monding der rivier van dien naam. Aan de vereeniging van Melawi en Kapoeas ligt *Sintang*, door het verblijf van den assistent-resident, andere ambtenaren en den kapitein-Chinees reeds geen onaanzienlijke plaats, die echter uit haar ligging aan den mond der zoo belangrijke Melawi en uit de beteekenis van het rijk Sintang en het district Melawi evenzeer groot gewicht ontleent. De vorst van Sintang heeft zijne woning te *Nanga Kajan*, aan de Melawi tegenover den mond der Kahajan gelegen; de controleur van het district te *Nanga Pinoh* aan de samenvloeiing der Pinoh met de Melawi. In de onderafdeeling Boven-Kapoeas vindt men *Smitau*, de zetel van een controleur, en *Silat* aan den linkeroever van den Kapoeas, *Sochaid*

1) De scheepvaartbeweging bedroeg de laatste jaren voor Pontianak circa 100.000 ton (de kustvaart er onder begrepen); het handelscijfer der Afdeeling ruim 4 millioen.

aan het riviertje van dien naam en *Selimbau* aan de samenvloeiing van Selimbau en Kapoeas; en voorts *Piassa*, *Djongkong* en *Boenoet*, allen aan den mond van evenzoo genoemde riviertjes gelegen. De twee eerstgenoemde hebben eenige beteekenis door haar goudwasscherijen en de aanwezigheid van steenkolen en alle overige als hoofdplaatsen van rijkjes, die denzelfden naam dragen en waar de vorsten (Pangeran of Raden geheeten) verblijf houden. Te Selimbau woont de controleur der onderafdeeling en heeft men ook vrij goede steenkolen. De meeste dier plaatsjes hebben 100 à 200 inwoners [1]). Boenoet is een belangrijke handels- en stapelplaats van boschproducten met een groot aantal Chineesche winkels, in een lange reeks naast elkander onder één dak geplaatst. Het wordt vrij geregeld door Chineesche stoombootjes, van Pontianak komende, bezocht (Bulletin n°. 12, p. 2). Van sommige der nog hoogerop aan de rivier of aan de zijtakken gelegen plaatsen geven de Heer Tromp of de leden der Borneo-expeditie soms een korte beschrijving. *Nanga Raoen* bijv. aan de Mandai bestaat uit 2 groote Dajakhuizen, waarvan het grootste, een geweldig gevaarte op 15 voet hooge palen boven den grond, 39 afzonderlijke woningen voor even zoovele families bevat. En van geen grooter beteekenis zijn: *Nanga Embalau* aan de monding der Embalau; *Klambis*, iets hooger de rivier op; *Poetoes Sibau* bij den mond, *Poelau* iets hooger op aan de Sibau-rivier, met 6 Dajaksche huizen; *Nanga Boengan* aan den mond en *Lyang Boeboe* hooger op aan de Boengan; *Poelau Madjang*, *Pangkalan Pesaja*, *Landjak* en *Nanga Badau* in het Danau- of meren-district (Batang Loepar), dicht bij het brongebied der rivier van dien naam.

Alleen Poetoes Sibau verdient, als hoofdplaats van den eigenlijken Boven-Kapoeas, door Tromp, ter onderscheiding, Oeloe Kapoeas genoemd, en als aanzienlijke handelsplaats, tot welke de vaartuigen van Maleiers en Chineezen mogen opvaren, afzonderlijke vermelding.

Bespraken wij tot dusver de dichtheid en verspreiding der bevolking in de Wester-afdeeling, waaraan de topographie [2]) werd vastgeknoopt, thans resten ons nog de *samenstelling der bevolking* en *de middelen van bestaan*.

Bij het nagaan der samenstelling blijkt terstond het gering aantal vreemdelingen tegenover dat der inlanders. Bedroeg het laatste, zooals wij zagen, ruim 380.000, dat der Europeanen beliep slechts 330; dat der Arabieren 1311; dat der andere vreemde Oosterlingen 372. Het cijfer der Chineezen stijgt natuurlijk iets hooger en bedroeg in 1894 34.000, dus c^a^ 10% der inlandsche. Samen bedraagt dat vreemde element echter, buiten de Chineezen, slechts c^a^ 2000 of 1/2 %.

Onderscheiden wij achtereenvolgens de bestaansmiddelen van Europeanen, inlanders en vreemde Oosterlingen, dan wordt van de eersten en de met dezen gelijkgestelden voor 93 het beroep of bedrijf opgegeven. Van deze zijn 68 personen in 's Lands dienst, door het gouvernement benoemd of gewezen landsdienaren. Van de overige 25 zijn slechts 2 handelaren; 11 zijn nijverheidsondernemers, oefenen ambachten voor eigen rekening uit of zijn geëmployeerden en werklieden, bij die Europeesche ondernemers in dienst (alle onder dat cijfer 11 begrepen); 12 zijn landbouw-industrieelen, eveneens mèt hunne administrateurs en verdere geëmployeerden. — Van de vreemde Oosterlingen werd voor 13.119 het beroep of bedrijf opgegeven. Van dezen waren 2044 handelaren; 4457 vonden hun bestaan in den landbouw, 341 waren visschers en varenden, 1093 leefden van den mijnbouw; 118 waren goud- en zilversmeden, 4130 ambachts- en handwerkslieden, onder welke ook aannemers, koelies enz. gerekend worden. Handel, landbouw en mijnontginning vormen dus naast het gewone ambacht de hoofdmiddelen van bestaan der vreemde Oosterlingen. — Van de 105.021 inlanders, van wie opgave van het beroep of bedrijf geschiedt, vinden niet minder dan 92.165 hun bestaan in den landbouw, zoodat naast dit overwegend aantal landbouwers nog slechts vermelding verdienen de 2130 hadji's, de 2276 handelaren (onder welke toko- en waronghouders, rondventers, wisselaren, geldschieters enz.), 1577 visschers en varenden en 3305 ambachts- en werklieden.

Werpen deze droge, maar onmisbare cijfers reeds heel wat licht over de middelen van bestaan der bevolking van Borneo's Westerafdeeling, zij worden verder toegelicht in het Rapport, door den resident Tromp over den economischen toestand van dat gewest uitgebracht, en waarin die middelen van bestaan worden besproken.

Wij ontleenen daaraan het volgende:

De Europeesche landbouw bepaalt zich voornamelijk tot den aanplant van tabak voor de Europeesche markt, die echter, tengevolge van weersgesteldheid, ongeschikt werkvolk en minder goed gekozen terrein, minder gunstige resultaten opleverde, hoewel daardoor toch nog een ton gouds onder de bevolking werd omgezet. De landbouwondernemingen in Sambas brachten het laatste jaar ruim 30.000 K.G. tabak op, die via Singapore naar Europa vervoerd werd. De Europeesche nijverheid bepaalde zich slechts tot de hoofdplaats Pontianak, waar een stoomhoutzagerij en oliefabriek werken, en voorts tot twee mijnondernemingen in Sambas, waarvan een nog in wording was en de gemaakte onkosten der andere, naar schatting, vier ton gouds beliepen, terwijl het verkregen goud *f* 7000 waarde bezat.

De inlandsche landbouw bepaalde zich hoofdzakelijk tot de cultuur van rijst, voedingsgewassen (djagoeng, oebi, cassave), tabak voor eigen behoefte, de pas begonnen pepercultuur in Pontianak en Ommelanden, Sambas, Montrado en Landak, eenige cultuur van suikerriet (in de beide eerstgenoemde streken en Soengei Kakap), die als bibit naar Java verzonden werd, de klapperteelt op

1) Van welke beteekenis die rijkjes zijn, blijke uit de bijzonderheden, door Tromp in het Tijdschr. v. h. Aardr. Gen. VII (1890), p. 745, daarvan medegedeeld: „de vorst van Soehaid is sedert eenige jaren op reis om handel te drijven, daar hij, naar zijn zeggen, in zijn rijk niet genoeg te eten had; Piasa, een paskwil van een rijk, waar de vorst, een paar jaar geleden, geen 10-tal menschen kon bijeenbrengen om bij de opneming zijner grenzen behulpzaam te zijn, en Djongkong niet veel beter dan het voorgaande".

2) Die door ons, uitsluitend met het oog op de verspreiding der bevolking, werd ter sprake gebracht. Nadere bijzonderheden, althans over de voornaamste plaatsen, dienen in afzonderlijke artikelen ter sprake te komen.

groote schaal, vooral nabij het zeestrand en op de eilanden, die van arenboomen in gedeelten van Sambas, Soekadana en Tajan en de sagoecultuur in Sambas. — In het algemeen luiden de berichten over dien landbouw niet zeer gunstig. Rijst moest van 1886—1890 telkens worden ingevoerd, soms tot een bedrag van 13 mill. KG. Verbetering in de cultuur werd niet waargenomen. De katoencultuur bleef, in weerwil van pogingen tot opbeuring, onbeduidend. Van ondernemingsgeest valt bij de inlandsche landbouwers nog weinig te bespeuren: gebrek aan geld staat de uitbreiding van den landbouw in den weg; de Chineezen steken hnn geld liever in den meer winstgevenden handel.

Wat de inlandsche *nijverheid* betreft, zij was voor het meerendeel huisnijverheid, naast het landbouwbedrijf, en bestaat te Pontianak, en vooral te Sambas, in het kleuren en weven van zijde, het maken van vlechtwerk (hoofddeksels, spijsdeksels en mandwerk), dat soms uitgevoerd werd; het smeden van ijzer voor landbouwwerktuigen; den bouw van schepen, die in het voornaamste middel van transport moeten voorzien; het graven van goud en diamant in de afdeelingen Landak, Sambas en Sintang, hoewel dit slechts geringe winsten afwerpt. — Dat ook de nijverheid voor verbetering vatbaar is, kan blijken uit de feiten, dat batikken in het geheel niet voorkomt (Javaansche of nagemaakte Europeesche batikgoederen worden ingevoerd); dat nergens geel koper- en ijzergieterijen of koperslagerijen, in weerwil der behoefte aan koperen voorwerpen, worden aangetroffen; dat de bevolking slechts weinig goud- en zilversmeden telt; dat huizenbouw, als afzonderlijk beroep, niet bestaat; dat aardewerk slechts te Singkawang wordt vervaardigd en eindelijk, dat zelfs de vermeerderde stoomvaart op den Kapoeas den ondernemingsgeest en de behoeften op het gebied der nijverheid niet hebben kunnen wekken. Ook de *visscherij*, als tak van nijverheid beschouwd en als hoofd- of nevenbedrijf uitgeoefend, gaat niet vooruit. De zeevisscherij in open zee of langs het strand dient voornamelijk voor eigen consumptie, soms voor uitvoer naar nabijgelegen plaatsen (die van haaivinnen en tripang van de Karimata-groep naar Pontianak en Java). De zoetwatervisscherij in meren, kreken en rivieren geschiedt door netten of door het bezigen van toeba en dynamietpatronen. Nuttige vischsoorten worden uitgeroeid, maar niet geteeld.

Dat deze minder gunstige toestand van landbouw en nijverheid op handel en scheepvaart moet terugwerken, spreekt van zelf. De eigenlijke *handel* is in handen van Chineezen, die hun goederen en kapitaal van Singapore betrekken en de produkten des lands daarheen uitvoeren. De Maleiers drijven kleinhandel. Met Java bestaan weinig relaties. Bij den opkoop der uitvoerartikelen (getah, gom, dammar, stofgoud, klappers, klapperolie, peper, rotan, sago, tengkawang) lijdt de bevolking dikwijls schade door de oneerlijke praktijken der opkoopers. „Bij den huidigen toestand van landbouw en nijverheid is van nieuwe producten van uit- of invoer geen sprake", zegt de resident Tromp, „ook niet na de vermeerderde stoomvaart op den Kapoeas of de in 1889 tot stand gebrachte geregelde communicatie tusschen Singapore en Sambas. Wat de *scheepvaart* betreft, over zee staat Pontianak in stoomvaartverbinding met Batavia, Singapore en Sambas; en voorts door schoeners en andere zeilvaartuigen met Sambas, Sampit, Bandjermasin, Billiton, Java, Singapore. De kleine scheepvaart langs de kusten en op de groote rivieren wordt gedreven met zeilvaartuigen (prauwen van verschillende soort, bandongs enz. Tusschen Pontianak, Tajan, Sangau, Sintang, en soms ook langs den Boven-Kapoeas, varen groote en kleine stoomschepen (barkassen), die overigens, zooals wij zagen, niet zelden in handen zijn van Chineezen en de inlandsche scheepvaart „een gevoeligen knak toebrachten, waarvan zij niet licht zal herstellen."

Het vervoer te land is zeer gering en bepaalt zich tot dat tusschen Montrado, Singkawang en Bengkajang (door draagkoelies, zelden door pikolpaarden). Te Sambas bezigen europeesche landbouwers sedert 1889 voor het eerst trek-ossen en paarden.

Na al het bovengezegde ligt het in den aard der zaak, dat bij het bespreken van den *economischen toestand* in dit gewest onderscheid moet gemaakt worden tusschen dien der Chineezen te eener en dien der Maleiers en Dajaks te anderer zij. De eersten gaan, voorzoover zij van landbouw leven, niet vooruit — doch, voorzoover van mijnontginning, bepaald achteruit. Alleen zij, die van handel bestaan, zooals het Chineesche kamp te Pontianak en de toenemende scheepvaart op den Kapoeas bewijzen, gaan vooruit. Van het toenemen in welvaart valt bij Maleiers en Dajaks in 't algemeen nog niet veel te bespeuren, wat aan hunne geringe behoeften en de gemakkelijkheid om in hun eerste behoeften te voorzien, het geven van kostbare feesten, het gebrek aan energie en de veranderlijkheid in de keuze van een beroep, het mislukken van den rijstoogst en andere reeds bovengenoemde oorzaken wordt toegeschreven. In Sambas openbaart zich bij de Maleiers vooruitgang, blijkende uit den aankoop van kleedingstukken, verbetering van woningen en het aanschaffen van europeesche meubels; elders gaan de eigenaren van klappertuinen (Arabieren, Maleiers en Boegineezen) insgelijks vooruit.

ZUIDER- EN OOSTER-AFDEELING.

Van de onderdeelen dezer residentie geeft Bijl. A van het Kol. Verslag van 1894/95 het volgende overzicht:

		Vaste wal.	Vóornaamste kleinere eil^{n}.	Te zamen.
Gouvernementsgebied 1).		3979^{520}	39^{418} (2)	4018^{938}
	Landschap.			
Afd. Koetei en de Noord-Oostkust	Boeloengan	959^{863}	21^{139} (3)	981^{002}
	Goenoeng Taboer	246^{521}	1^{063} (4)	247^{584}
	Sambalioeng	326^{516}	0^{214} (5)	326^{730}
	Koetei	1837^{970}	0^{118} (6)	1838^{038}
		7350^{390}	61^{932}	7412^{342}

1) Onder de cijfers betreffende het gouvernementsgebied „schijnen" de afdeeling Pasir en Tanah Boemboe en de afdeeling Sampit beiden begrepen te zijn, ofschoon daarvan ook deel uitmaken de leenrijken Pasir, Pegatan en Koesan en Kota Waringin (met Koemai en een deel van Djelei).

2) Betreft een 8-tal eilanden en eilandjes,

Een overzicht van de *staatkundige indeeling* der residentie en van de *bevolking* der onderdeelen geeft het Rapport van den resident Joekes (28 Febr. 1893).

1.	Afd.	Bandjermasin en Ommelanden.	54.377
2.	„	Martapoera	123.695
3.	„	Amoentai	364.190
4.	„	Doesoenlanden	47.000
5.	„	Bataklanden	37.196
6.	„	Sampit (zonder Kotawaringin)	25.000
		Kota Waringin	30.000
7.	„	Pasir en de Tanah Boemboe-landen:	
		a. Pasir	20.000
		b. Pegatan en Koesan	9.000
		c. Poeloe Laoet	4.300
		d. Tjenggal, Menoenggoel en Bangkalaän	2.500
		e. Sampanahan	500
		f. Tjantong	4.000
		g. Batoe Litjin	2.000
		h. Sebamban	250
8.	„	Koetei en de Noord-Oostkust van Borneo:	
		a. Koetei	90.000
		b. Sambalioeng	6.000
		c. Goenoeng Taboer	10.000
		d. Boeloengan	864,406

Blijkt uit deze cijfers reeds, hoezeer de absolute bevolking in de verschillende onderdeelen uiteenloopt, dit verschil komt nog duidelijker uit, als men, met behulp der vroegere opgaven betreffende de grootte der hier genoemde onderdeelen, de dichtheid dier bevolking voor de onderdeelen tracht te berekenen en te vergelijken. Hoewel de cijfers van de grootte der onderdeelen voor de Z.- en O.-afdeeling niet, als voor de W.-afdeeling, in het jongste K. V. worden opgegeven, en onder de oudere vele cijfers, bij schatting verkregen, worden aangetroffen, meenen wij toch in deze de afd. Martapoera, met circa 10 op den □ Kil., en Amoentai, met 33, met zekere gerustheid tegenover de andere te kunnen stellen, daar deze het niet verder brengen dan tot 2 (Pasir en Poeloe Laut), 1 à 2 (Kota Waringin, Sebamban, Koetei, Boeloengan), terwijl de overige, bijv. de Doesoenen Dajaklanden en andere onderdeelen van Zuid-Borneo of van het N.O. van ons gebied, voor meer dan een kilometer slechts één bewoner tellen. Voor geheel Z.- en O.Borneo verkregen wij dan ook een dichtheid van 2 à 3, die niet noemenswaard afwijkt van het cijfer 2, door Wagner verkregen, die daarbij het cijfer der bevolking van 1889 nl. 673.000 ten grondslag nam, door hem om de op p. 131, noot 16, van zijn werk opgegeven redenen tot 750.000 vermeerderd. Neemt men echter, met Joekes en het jongste Kol. Verslag, 864.000 aan, dan wordt het gemiddelde $2^1/_8$, wat dan ook tusschen 2 en 3 is gelegen. — Waarom Martapoera, Amoentai en Bandjermasin met Ommelanden zooveel dichter bevolkt zijn, blijkt reeds uit de korte beschrijving van het gewest, die Joekes terecht aan zijn „Rapport" doet voorafgaan. Terwijl in de genoemde afdeelingen „nagenoeg uitsluitend alle inlanders wonen, die welgesteld mogen heeten, zijn de Doesoenlanden alleen van economische beteekenis door de boschproducten, wat ook van de Dajaklanden geldt (stroom der Kahajan en Kapoeas). Van diezelfde geringe economische beteekenis is de afd. Sampit (stroomgebied der Mandawei, Sampit en Pemboean). De afd. Pasir en Tanah Boemboe-landen heeft nagenoeg altijd in een staat van wanorde verkeerd, zoowel wat de zelfbesturende landschappen betreft, als dáár, waar de hoofden door het gouvernement werden aangesteld. Ook Sambalioeng, Goenoeng Taboer en Boeloengan lijden aan een voortdurenden staat van anarchie of machteloosheid der sultans. Koetei schijnt door zijn natuurlijke gesteldheid en de prachtige waterwegen onder een goed bestuur voor groote ontwikkeling vatbaar." — Verklaart het bovenstaande reeds veel van de ongelijke dichtheid van bevolking, bij de bespreking der middelen van bestaan zal zij nog nader verklaard worden. Voor de geringe dichtheid der geheele afdeeling zullen wel dezelfde redenen bestaan als bij de Westerafdeeling genoemd werden.

Wat de concentratie der bevolking op bepaalde punten betreft, waaraan wij weder de *topographie* vastknoopen, ook in deze afdeeling onderscheiden wij de centra van grootere bevolking van die plaatsen, welke enkel als zetels van ambtenaren of hoofden, of door haar ligging aan zee of riviermond bekend zijn, doch overigens in haar zielental beneden de 1000 blijven.

Tot de eerste rekenen wij, om daarbij de richting z.w.—n.o. te volgen, *Nieuw-Kotawaringin* aan de Aroet, $1^1/_2$ mijl boven den mond der Kotawaringin, in Von Gaffron's dagen met c^a 2800 inwoners en de zetel van den vorst, terwijl de rijksbestierder verblijf houdt in *Oud-Kotawaringin*, 40 uren roeiens hoogerop aan de rivier van dien naam gelegen; *Bandjermasin*, volgens de opgave in den Regeeringsalmanak der laatste jaren met c^a 40.000 inwoners, onder wie ruim 400 Europeanen, 2000 Chineezen, 900 Arabieren en vreemde Oosterlingen en c^a 35.000 inlanders. Hoewel hier, als te Pontianak, de inlandsche rijksbestierder, de hoofden der vreemde Oosterlingen en het europeesch gezag gevestigd zijn, en hoewel zich de groot- en kleinhandel hier concentreeren, is de waarde der inlandsche producten te gering om een levendigen handel en een druk scheepvaartverkeer in het leven te roepen, en daarmede een grooter aantal bewoners een middel van bestaan te verschaffen. Behalve te Bandjermasin heeft zich ook nog te *Marabahan*, aan de monding der Bahan of Negara in Bekoempai gelegen, aanzienlijke handelplaats en hoofdplaats der afdeeling Doesoen en Dajaklanden, een niet onaanzienlijke bevolking van ca 5000 zielen geconcentreerd.

Belangrijke centra van bevolking zijn verder te zoeken in *Amoentai* en *Martapoera*. Te Amoentai, met c^a 6000 inwoners, is het civiele bestuur der afdeeling (de assistent-resident) gevestigd en ligt een bezetting; doch de meeste beteekenis ontleent de plaats aan den levendigen handel in de producten, uit de bovenlanden aangevoerd, en de talrijke aanplantingen, waarover later meer, zooals *Nagara* zich in diezelfde afdeeling door hare industrie, wapensmederijen en vervaardiging van prauwen onderscheidt. Te Mar-

———

waaronder voor de twee grootsten (Laut en Seboekoe) resp. 35^{005} en 3^{511}.

3) Betreft 11 tot het landschap behoorende eilanden, daaronder voor Sebitik (z. helft), voor Oost-Nanoekan en voor Tarakan resp. 4^{245}, 4^{218} en 5^{489}.

4) Betreft 3 daartoe behoorende eilanden.

5) Betreft het eiland Boedja.

6) Betreft het eiland Miang.

groote schaal, vooral nabij het zeestrand en op de eilanden, die van arenboomen in gedeelten van Sambas, Soekadana en Tajan en de sagoecultuur in Sambas. — In het algemeen luiden de berichten over dien landbouw niet zeer gunstig. Rijst moest van 1886—1890 telkens worden ingevoerd, soms tot een bedrag van 13 mill. KG. Verbetering in de cultuur werd niet waargenomen. De katoencultuur bleef, in weerwil van pogingen tot opbeuring, onbeduidend. Van ondernemingsgeest valt bij de inlandsche landbouwers nog weinig te bespeuren: gebrek aan geld staat de uitbreiding van den landbouw in den weg; de Chineezen steken hun geld liever in den meer winstgevenden handel.

Wat de inlandsche *nijverheid* betreft, zij was voor het meerendeel huisnijverheid, naast het landbouwbedrijf, en bestaat te Pontianak, en vooral te Sambas, in het kleuren en weven van zijde, het maken van vlechtwerk (hoofddeksels, spijsdeksels en mandwerk), dat soms uitgevoerd werd; het smeden van ijzer voor landbouwwerktuigen; den bouw van schepen, die in het voornaamste middel van transport moeten voorzien; het graven van goud en diamant in de afdeelingen Landak, Sambas en Sintang, hoewel dit slechts geringe winsten afwerpt. — Dat ook de nijverheid voor verbetering vatbaar is, kan blijken uit de feiten, dat batikken in het geheel niet voorkomt (Javaansche of nagemaakte Europeesche batikgoederen worden ingevoerd); dat nergens geel koper- en ijzergieterijen of koperslagerijen, in weerwil der behoefte aan koperen voorwerpen, worden aangetroffen; dat de bevolking slechts weinig goud- en zilversmeden telt; dat huizenbouw, als afzonderlijk beroep, niet bestaat; dat aardewerk slechts te Singkawang wordt vervaardigd en eindelijk, dat zelfs de vermeerderde stoomvaart op den Kapoeas den ondernemingsgeest en de behoeften op het gebied der nijverheid niet hebben kunnen wekken. Ook de *visscherij*, als tak van nijverheid beschouwd en als hoofd- of nevenbedrijf uitgeoefend, gaat niet vooruit. De zeevisscherij in open zee of langs het strand dient voornamelijk voor eigen consumptie, soms voor uitvoer naar nabijgelegen plaatsen (die van haaivinnen en tripang van de Karimata-groep naar Pontianak en Java). De zoetwatervisscherij in meren, kreken en rivieren geschiedt door netten of door het bezigen van toeba en dynamietpatronen. Nuttige vischsoorten worden uitgeroeid, maar niet geteeld.

Dat deze minder gunstige toestand van landbouw en nijverheid op handel en scheepvaart moet terugwerken, spreekt van zelf. De eigenlijke *handel* is in handen van Chineezen, die hun goederen en kapitaal van Singapore betrekken en de produkten des lands daarheen uitvoeren. De Maleiers drijven kleinhandel. Met Java bestaan weinig relaties. Bij den opkoop der uitvoerartikelen (getah, gom, dammar, stofgoud, klappers, klapperolie, peper, rotan, sago, tengkawang) lijdt de bevolking dikwijls schade door de oneerlijke praktijken der opkoopers. „Bij den huidigen toestand van landbouw en nijverheid is van nieuwe producten van uit- of invoer geen sprake", zegt de resident Tromp, „ook niet na de vermeerderde stoomvaart op den Kapoeas of de in 1889 tot stand gebrachte geregelde communicatie tusschen Singapore en Sambas. Wat de *scheepvaart* betreft, over zee staat Pontianak in stoomvaartverbinding met Batavia, Singapore en Sambas; en voorts door schoeners en andere zeilvaartuigen met Sambas, Sampit, Bandjermasin, Billiton, Java, Singapore. De kleine scheepvaart langs de kusten en op de groote rivieren wordt gedreven met zeilvaartuigen (prauwen van verschillende soort, bandongs enz. Tusschen Pontianak, Tajan, Sangau, Sintang, en soms ook langs den Boven-Kapoeas, varen groote en kleine stoomschepen (barkassen), die overigens, zooals wij zagen, niet zelden in handen zijn van Chineezen en de inlandsche scheepvaart „een gevoeligen knak toebrachten, waarvan zij niet licht zal herstellen."

Het vervoer te land is zeer gering en bepaalt zich tot dat tusschen Montrado, Singkawang en Bengkajang (door draagkoelies, zelden door pikolpaarden). Te Sambas bezigen europeesche landbouwers sedert 1889 voor het eerst trek-ossen en paarden.

Na al het bovengezegde ligt het in den aard der zaak, dat bij het bespreken van den *economischen toestand* in dit gewest onderscheid moet gemaakt worden tusschen dien der Chineezen te eener en dien der Maleiers en Dajaks te anderer zij. De eersten gaan, voorzoover zij van landbouw leven, niet vooruit — doch, voorzoover van mijnontginning, bepaald achteruit. Alleen zij, die van handel bestaan, zooals het Chineesche kamp te Pontianak en de toenemende scheepvaart op den Kapoeas bewijzen, gaan vooruit. Van het toenemen in welvaart valt bij Maleiers en Dajaks in 't algemeen nog niet veel te bespeuren, wat aan hunne geringe behoeften en de gemakkelijkheid om in hun eerste behoeften te voorzien, het geven van kostbare feesten, het gebrek aan energie en de veranderlijkheid in de keuze van een beroep, het mislukken van den rijstoogst en andere reeds bovengenoemde oorzaken wordt toegeschreven. In Sambas openbaart zich bij de Maleiers vooruitgang, blijkende uit den aankoop van kleedingstukken, verbetering van woningen en het aanschaffen van europeesche meubels; elders gaan de eigenaren van klappertuinen (Arabieren, Maleiers en Boegineezen) insgelijks vooruit.

ZUIDER- EN OOSTER-AFDEELING.

Van de onderdeelen dezer residentie geeft Bijl. A van het Kol. Verslag van 1894/95 het volgende overzicht:

		Vaste wal.	Vóórnaamste kleinere eil^{n}.	Te zamen.
Gouvernementsgebied [1]).		3979^{520}	39^{418} (2)	4018^{938}
	Landschap.			
Afd. Koetei en de Noord-Oostkust	Boeloengan	959^{863}	21^{139} (3)	981^{002}
	Goenoeng Taboer	246^{521}	1^{063} (4)	247^{584}
	Sambalioeng	326^{516}	0^{214} (5)	326^{730}
	Koetei	1837^{970}	0^{118} (6)	1838^{038}
		7350^{390}	61^{952}	7412^{342}

1) Onder de cijfers betreffende het gouvernementsgebied „schijnen" de afdeeling Pasir en Tanah Boemboe en de afdeeling Sampit beiden begrepen te zijn, ofschoon daarvan ook deel uitmaken de leenrijken Pasir, Pegatan en Koesan en Kota Waringin (met Koemai en een deel van Djelei).

2) Betreft een 8-tal eilanden en eilandjes,

Een overzicht van de *staatkundige indeeling* der residentie en van de *bevolking* der onderdeelen geeft het Rapport van den resident Joekes (28 Febr. 1893).

1.	Afd. Bandjermasin en Ommelanden.	54.377
2.	„ Martapoera	123.695
3.	„ Amoentai	364.190
4.	„ Doesoenlanden	47.000
5.	„ Bataklanden	37.196
6.	„ Sampit (zonder Kotawaringin) .	25.000
	Kota Waringin	30.000
7.	„ Pasir en de Tanah Boemboe-landen:	
	a. Pasir	20.000
	b. Pegatan en Koesan.	9.000
	c. Poeloe Laoet	4.300
	d. Tjenggal, Menoenggoel en Bangkalaän	2.500
	e. Sampanahan	500
	f. Tjantong	4.000
	g. Batoe Litjin	2.000
	h. Sebamban	250
8.	„ Koetei en de Noord-Oostkust van Borneo:	
	a. Koetei	90.000
	b. Sambalioeng	6.000
	c. Goenoeng Taboer	10.000
	d. Boeloengan	864,406

Blijkt uit deze cijfers reeds, hoezeer de absolute bevolking in de verschillende onderdeelen uiteenloopt, dit verschil komt nog duidelijker uit, als men, met behulp der vroegere opgaven betreffende de grootte der hier genoemde onderdeelen, de dichtheid dier bevolking voor de onderdeelen tracht te berekenen en te vergelijken. Hoewel de cijfers van de grootte der onderdeelen voor de Z.- en O.-afdeeling niet, als voor de W.-afdeeling, in het jongste K. V. worden opgegeven, en onder de oudere vele cijfers, bij schatting verkregen, worden aangetroffen, meenen wij toch in deze de afd. Martapoera, met circa 10 op den □ Kil., en Amoentai, met 33, met zekere gerustheid tegenover de andere te kunnen stellen, daar deze het niet verder brengen dan tot 2 (Pasir en Poeloe Laut), 1 à 2 (Kota Waringin, Sebamban, Koetei, Boeloengan), terwijl de overige, bijv. de Doesoenen Dajaklanden en andere onderdeelen van Zuid-Borneo of van het N.O. van ons gebied, voor meer dan een kilometer slechts één bewoner tellen. Voor geheel Z.- en O.Borneo verkregen wij dan ook een dichtheid van 2 à 3, die niet noemenswaard afwijkt van het cijfer 2, door Wagner verkregen, die daarbij het cijfer der bevolking van 1889 nl. 673.000 ten grondslag nam, door hem om de op p. 131, noot 16, van zijn werk opgegeven redenen tot 750.000 vermeerderd. Neemt men echter, met Joekes en het jongste Kol. Verslag, 864.000 aan, dan wordt het gemiddelde $2^1/_8$, wat dan ook tusschen 2 en 3 is gelegen. — Waarom Martapoera, Amoentai en Bandjermasin met Ommelanden zooveel dichter bevolkt zijn, blijkt reeds uit de korte beschrijving van het gewest, die Joekes terecht aan zijn „Rapport" doet voorafgaan. Terwijl in de genoemde afdeelingen „nagenoeg uitsluitend alle inlanders wonen, die welgesteld mogen heeten, zijn de Doesoenlanden alleen van economische beteekenis door de boschproducten, wat ook van de Dajaklanden geldt (stroom der Kahajan en Kapoeas). Van diezelfde geringe economische beteekenis is de afd. Sampit (stroomgebied der Mandawei, Sampit en Pemboean). De afd. Pasir en Tanah Boemboe-landen heeft nagenoeg altijd in een staat van wanorde verkeerd, zoowel wat de zelfbesturende landschappen betreft, als dáár, waar de hoofden door het gouvernement werden aangesteld. Ook Sambalioeng, Goenoeng Taboer en Boeloengan lijden aan een voortdurenden staat van anarchie of machteloosheid der sultans. Koetei schijnt door zijn natuurlijke gesteldheid en de prachtige waterwegen onder een goed bestuur voor groote ontwikkeling vatbaar." — Verklaart het bovenstaande reeds veel van de ongelijke dichtheid van bevolking, bij de bespreking der middelen van bestaan zal zij nog nader verklaard worden. Voor de geringe dichtheid der geheele afdeeling zullen wel dezelfde redenen bestaan als bij de Westerafdeeling genoemd werden.

Wat de concentratie der bevolking op bepaalde punten betreft, waaraan wij weder de *topographie* vastknoopen, ook in deze afdeeling onderscheiden wij de centra van grootere bevolking van die plaatsen, welke enkel als zetels van ambtenaren of hoofden, of door haar ligging aan zee of riviermond bekend zijn, doch overigens in haar zielental beneden de 1000 blijven.

Tot de eerste rekenen wij, om daarbij de richting z.w.—n.o. te volgen, *Nieuw-Kotawaringin* aan de Aroet, $1^1/_2$ mijl boven den mond der Kotawaringin, in Von Gaffron's dagen met c^a 2800 inwoners en de zetel van den vorst, terwijl de rijksbestierder verblijf houdt in *Oud-Kotawaringin*, 40 uren roeiens hoogerop aan de rivier van dien naam gelegen; *Bandjermasin*, volgens de opgave in den Regeeringsalmanak der laatste jaren met c^a 40.000 inwoners, onder wie ruim 400 Europeanen, 2000 Chineezen, 900 Arabieren en vreemde Oosterlingen en c^a 35.000 inlanders. Hoewel hier, als te Pontianak, de inlandsche rijksbestierder, de hoofden der vreemde Oosterlingen en het europeesch gezag gevestigd zijn, en hoewel zich de groot- en kleinhandel hier concentreeren, is de waarde der inlandsche producten te gering om een levendigen handel en een druk scheepvaartverkeer in het leven te roepen, en daarmede een grooter aantal bewoners een middel van bestaan te verschaffen. Behalve te Bandjermasin heeft zich ook nog te *Marabahan*, aan de monding der Bahan of Negara in Bekoempai gelegen, aanzienlijke handelplaats en hoofdplaats der afdeeling Doesoen en Dajaklanden, een niet onaanzienlijke bevolking van c_a 5000 zielen geconcentreerd.

Belangrijke centra van bevolking zijn verder te zoeken in *Amoentai* en *Martapoera*. Te Amoentai, met c^a 6000 inwoners, is het civiele bestuur der afdeeling (de assistent-resident) gevestigd en ligt een bezetting; doch de meeste beteekenis ontleent de plaats aan den levendigen handel in de producten, uit de bovenlanden aangevoerd, en de talrijke aanplantingen, waarover later meer, zooals *Nagara* zich in diezelfde afdeeling door hare industrie, wapensmederijen en vervaardiging van prauwen onderscheidt. Te Mar-

waaronder voor de twee grootsten (Laut en Seboekoe) resp. 35^{005} en 3^{577}.

3) Betreft 11 tot het landschap behoorende eilanden, daaronder voor Sebitik (z. helft), voor Oost-Nanoekan en voor Tarakan resp. 4^{245}, 4^{218} en 5^{489}.

4) Betreft 3 daartoe behoorende eilanden.

5) Betreft het eiland Boedja.

6) Betreft het eiland Miang.

tapoera, waar de sultan van het eens zoo machtige rijk Bandjermasin vroeger verblijf hield, doch dat thans in verval verkeert, woonden in Müller's dagen (1836) nog ca 5000 zielen. Hoe groot het cijfer thans moet geschat worden, is ons niet bekend. Ook de bevolking van *Samarinda*, 8 mijl van de kust aan de Koetei gelegen, wordt op vele duizenden (10.000) geschat, wat voor deze stapelplaats van den handel met Java, Celebes en Singapore, door vele Boegineezen en Chineezen bewoond, niet te hoog mag geacht worden. Ook de bevolking van het 6 mijlen boven Samarinda gelegen *Tengaroeng* aan de monding der kleine rivier van dien naam, de zetel van den Sultan, schijnt in den laatsten tijd snel toe te nemen en reeds tot 5 à 6000 gestegen te zijn.

Van de kleinere centra van bevolking kunnen wij slechts de voornaamste noemen, met korte aanwijzing van ligging en beteekenis.

Aan de rivier van dien naam ligt *Pemboean*, hoofdplaats van het district, doch 14 mijl van zee gelegen, met ca 400 inwoners; drie mijlen boven den mond der Sampit-rivier ligt de hoofdplaats der afdeeling van dien naam *Sampit*, met ca 500 inwoners en weinig beteekenenden handel. Een talrijker bevolking van Maleiers en Dajaks schijnt zich eenige mijlen hoogerop te *Tjempaga* en te *Semboeloe*, hoofdplaatsen van onderdistricten van dien naam, en te *Mendawai* (met de daartegen over gelegen kampong Melajoe dicht bij de monding der Mendawai te zoeken), gevestigd te hebben. Reeds in oudere opgaven wordt van ca 1000 zielen gesproken. — In de Dajaklanden hebben de verblijfplaatsen van door het gouvernement erkende districtshoofden (*Boentai* a/d Kahajan, *Pohon Batoe* of Opon Batoe a/d Boven Kahajan, *Palengkatan* of Palingkau in Koewala Kapoeas, *Kota Moeroh* in Kapoeas Oeloe, enz.) slechts een administratief belang, doch geen gewicht als centra van bevolking. In de afdeeling Martapoera moet nog genoemd worden *Pengaron*, naar de nabij gelegen steenkolen-mijnen, zoo als er ook bij het naburige *Asahan* worden aangetroffen, ook wel Oranje-Nassau geheeten. Op de Oostkust vermelden wij aan de rivier van Koesan *Praboekarta* of Bedawangan, als eenige plaats zonder groote beteekenis van Tanah Koesan en Pagatan; *Pasir* aan de rivier van dien naam, hoofd- en residentieplaats van het rijk, door zeer vele Boegineezen bewoond en dus met vrij levendigen handel; eindelijk *Sambalioeng*, *Goenoeng Taboer* en *Boeloengan*, wel zetels der sultans van de bovengenoemde rijken, maar daarom nog geenszins centra van groote bevolking. Even onaanzienlijk als de rijken zelve, wordt het aantal huisgezinnen, als bedragende 70, 60 of 50, opgegeven. Alleen bij Boeloengan wordt de bevolking op 1000, en soms daarboven, geschat.

Wat de *samenstelling der bevolking* van Borneo's Zuider- en Ooster-afdeeling betreft, tegenover de bovengenoemde 864.400 inlanders staan slechts 679 Europeanen (toch nog eens zooveel als in de Wester-afdeeling); 4211 Chineezen (dus het 1/8 deel van het cijfer ter westkust); ruim 1200 Arabieren en andere vreemde Oosterlingen, dus samen te nauwernood 7000 vreemdelingen tegenover een zooveel grooter aantal inlanders. De middelen van bestaan van dit geringe aantal vreemdelingen kunnen dus tegenover die der inlanders ook zooveel korter besproken worden.

Van de 679 Europeanen worden 189 naar hun beroep of bedrijf ingedeeld, en daarvan zijn 134 in 's Lands dienst, door het gouvernement aangesteld of gewezen landsdienaren; 20 handelaren, 21 nijverheidsondernemers en 15 landbouw-industrieelen: allen weder mèt hunne geëmployeerden en administrateurs.

Van de 6 à 7000 vreemdelingen wordt voor 1517 het beroep opgegeven, en onder deze zijn 659 handelaren (toko- en waronghouders, enz.); 150, die van landbouw, en slechts 94, die van mijnbouw leven. De beide laatstgenoemde cijfers bedroegen voor de Westerafdeeling resp. 4457 en 1093.

Van de inlanders wordt voor 164.807 het middel van bestaan opgegeven. Daarvan zijn weder niet minder dan 123.322 landbouwers; voorts 4608 hadjis, 5193 handelaren, 2076 veefokkers en veehandelaars, 5975 visschers en zeevarenden en 4741 ambachts- en handwerkslieden.

Ter toelichting der genoemde cijfers ontleenen wij ook hier weder aan het Verslag van den heer Joekes de volgende nadere bijzonderheden betreffende de *middelen van bestaan*. Dat de *europeesche landbouw* in dit gewest nog weinig beteekent, kan blijken uit de verklaring, in 1893 door den Resident afgelegd, dat „alle europeesche landbouw zich tot dusver bepaald heeft tot proefnemingen (tabakscultuur), waardoor, voor alle ondernemingen te zamen, een som van hoogstens *f* 50 à *f* 60.000 onder de bevolking werd omgezet. In het jongste Kol. Verslag 1894/95, p. 26, heet het „dat er van de europeesche tabaksondernemingen slechts ééne was, die goede zaken maakte."

Wat de *europeesche nijverheid* betreft: zij bepaalde zich tot de ontginning van steenkolen in Koetei door de Oost-Borneo Steenkolen Mij, die voor eenige jaren nog slechts een 20 à 30.000 ton produceerde en nog steeds de bewijzen moet leveren, dat zij een rendabele zaak kan worden; voorts tot een stoomhoutzagerij, eveneens in Koetei, die aan den ondernemer, een Engelschman, slechts een bescheiden bestaan opleverde; een ijsfabriek te Bandjermasin en een drukkerij voor kantoorbehoeften en de uitgaven van het Rhijnsche Zendelinggenootschap.

Daar het hoofdmiddel van bestaan voor den inlander in deze afdeeling ook weder de *landbouw* is en deze, volgens den resident, „nagenoeg synoniem is met rijstbouw", is het zaak over deze rijstcultuur eenige meerdere bijzonderheden mede te deelen.

De onderscheiding dier cultuur op ladangs en sawahs heeft hier een bijzondere beteekenis. De laatste cultuur heeft plaats in de laag gelegen streken van de afd. Amoentai en Martapoera. Voorts in Bandjermasin en Ommelanden, dus in de best bevolkte gedeelten. Door de periodieke overstroomingen is de productie, ook bij geringe zorg voor irrigatie en grondbewerking, toch niet zelden 250-voudig en kan van die streken uit naar de bovenlanden van Amoentai en naar Barito-, Kapoeas- en Kahajanstreken uitvoer plaats hebben, die voor handelaar en landbouwer een milde bron van inkomsten oplevert. De ladangs leveren minder goed product, met meer werk; de aanleg is zuivere roofbouw, voorziet niet in de behoefte, maakt (zooals voor de meeste staten der Oostkust) invoer van elders of uit Java noodzakelijk en noopt tevens tot tijdelijke verhuizingen voor de cultuur der steeds verder van de kampongs aangelegde

droge rijstvelden. — Op verbetering der cultuur op sawahs of ladangs valt nergens te wijzen.

De cultuur der voedingsgewassen is van weinig beteekenis, evenals die der oliegewassen na den invoer van petroleum. Het beste daarvan, de widjen (sesaamzaad), is, volgens den resident, alleszins de aandacht van het europeesche kapitaal waard. Van de verdere gewassen verdienen nog vermelding: de tabak, die in sommige districten (Doesoen Timoer, Tabalong, Balangan, Batang Alai, Laboean Amas en Amandit) wordt uitgevoerd, en als tweede gewas op ladangs of hoogere sawahs verbouwd. Tenzij in Laboean Amas, staat zij bij de Javaansche in kwaliteit achter. Katoen, kapok, curcama, mengkoedoe, indigo en peper worden hier en daar verbouwd (het laatstgenoemde gewas op Poeloe Laoet; de overige meest in de districten Amoentai, Balangan, Kloewa, Tabalong), doch meest uitsluitend voor eigen gebruik; van de palmsoorten (kokos-, aren-, sagopalmen) hebben zelden geregelde uitgebreide aanplantingen plaats; ook van suikerriet en koffie geschieden deze nog slechts op kleine schaal (het laatste in Martapoera en Amoentai). Door den sultan van Koetei is de aanplant van Liberia-koffie begonnen, doch overigens wordt de ondernemingsgeest van den landbouwer als gering beschreven en niet door goede voorbeelden opgewekt.

Even weinig is de *inlandsche nijverheid* ontwikkeld, tenzij in Negara, waar rijstbouw wegens de zeer lage ligging der landen onmogelijk is en de bevolking dus bijna uitsluitend uit handelaren en ambachtslieden bestaat. Ook te Martapoera vindt men fabriekjes en slijperijen van Kaapsche diamanten. Overal elders is alle industrie huiswerk en bijzaak. Zij bepaalt zich tot het weven, 't welk door den invoer van europeesche stoffen vermindert; het maken van vlechtwerk voor eigen gebruik; de ijzergieterij en smederij, koperslagerij, het smeden van goud en zilver en den scheepsbouw: alle in meer dan eene Maleische streek van het gewest, doch hoofdzakelijk te Negara uitgeoefend, vanwaar de producten der ijzergieterij en koperslagerij (bakken, kommen, schenkbladen, sirihdoozen) en der ijzersmederij (wapens, kapmessen voor den landbouw) naar Java en elders worden uitgevoerd. De scheepsbouw levert ijzerhouten riviervaartuigen, die te Negara te huis behooren, of, uit één grooten boomstam bestaande, te Patai worden vervaardigd. Te Bandjermasin en Mandawai bouwt men enkele *zee*waardige vaartuigjes. De diamantslijperij is bijna geheel teniet gegaan door daling der prijzen na ontdekking der Kaapsche mijnen. Goud wordt nog in meer dan eene streek gewasschen en in de afdeeling Amoentai somtijds nog in klompen aangetroffen. Ontginningen van steenkolen door inlanders hebben plaats in het Boven-Barito-gebied en het district Balangan, in Boeloengan en op Poeloe Laoet.

De *vischvangst* op zee vormt op de Oostkust het uitsluitend middel van bestaan voor de Badjo's, die, met eigen vaartuigen en netten visschende, de visch drogen, zouten, rooken en ook als trassi naar Java en Singapore uitvoeren. De tripangvisscherij ter Oostkust beteekent weinig; in Tanah Laoet zijn visschers, die tevens van landbouw leven. De zoetwatervisscherij wordt in dit gewest van rivieren en meren door bijna elken inlander uitgeoefend; visch is zoo goed als zijn eenig dierlijk voedsel.

De *inzameling van boschproducten*, hier vooral rotan, timmerhout, hars- en getahsoorten, plantenwas, reukhout, bijenwas, honig enz., geschiedt door de inlanders, die ze aan Maleische kooplui, vooral de bewoners der kampong Marabahan, voorts aan Chineezen, Arabieren of Europeanen ter hoofdplaats verkoopen.

Op het gebied der *veeteelt* vormt alleen de eendenfokkerij in Amoentai een belangrijken tak van nijverheid. Gezouten eieren worden in zeer groote hoeveelheden naar Java en Singapore uitgevoerd. Overigens is de veestapel in dit gewest van geen beteekenis; slechts in Tanah Laoet vindt men eenige runderen, paarden en karbouwen; varkens alleen in de Dajaksche streken.

Wat den *handel* betreft, slechts een enkele europeesche firma of handelaar te Bandjermasin, Poeloe Laoet en Berou gevestigd, neemt daaraan deel; in het binnenland bevindt zich geen europeesch handelaar. Daar wordt de boven beschreven tweedehandshandel hoofdzakelijk gedreven door de Bekompaiers, de kooplieden van Marabahan; daarna het meest door die van Bandjermasin, Negara, Amoentai en Kloewa. Het best georganiseerd is de handel in de Doesoenlanden, vanwaar ook voor een deel de boschproducten van het Boven-Koeteigebied worden uitgevoerd en waarheen de tweedehandshandelaar soms voor een waarde van *f* 10.000 aan lijnwaden, rijst, zout en kramerijen invoert. De handelsomzet in den Boven-Barito varieert van *f* 40—60.000 's maands.

Het *stoomvaartverkeer* op de kusten en de rivieren van deze afdeeling begint zich steeds uit te breiden. Volgens de dienstregeling der K. Paketvaart-Mij voor de eerste helft van 1895 worden ter Zuidkust door de booten dier Mij aangedaan: Sampit en Bandjermasin; ter Oostkust: Kota Baroe (Poeloe Laoet), Pasir, Samarinda, Berou en Boeloengan. Voorts vaart er een Chineesche boot eens in de drie maanden tusschen Singapore, Soerabaja en Bandjermasin heen en terug en de „Vidar" rechtstreeks van Singapore over Bandjermasin naar de Oostkust. Booten, onder Engelsche vlag van en naar Singapore varende, bezoeken de noordoostelijke landschappen; de Steenkolen-Mij „Oost-Borneo" vervoert haar kolen met eigen schip en chartert soms schepen van Singapore. Verder wordt met een rivierstoomertje door een viertal europeanen een transportdienst (hoofdz. sleepdienst) tusschen Bandjermasin, Amoentai en Martapoera onderhouden. Op de Koetei worden passagiers vervoerd door stoomvaartuigjes, in het bezit der sultansfamilie of van een Chinees. Overigens wordt de scheepvaart door grootere zeilschepen, schoeners, zeeprauwen (Madoereesche en Makassaarsche), de kustvaart insgelijks door zeeprauwen en tusschen Berou en Boeloengan door kleine stoombootjes onderhouden, die onder Engelsche vlag varen, doch aan een Arabier toebehooren. Op de oostkust neemt de stoomvaart door den grooteren uitvoer van boschprodukten steeds toe. Van landwegen, die overigens tusschen de hoofdplaats en Martapoera en in deze afdeeling en die van Amoentai alleen behoorlijk kunnen genoemd worden, maakt de handel in dit waterrijke land geen of weinig gebruik.

Daar wij boven reeds een en ander over den *economischen toestand* der onderdeelen van deze afdeeling hebben in het midden gebracht, merken wij hier nog slechts op, dat de welvaart na den val van het inlandsch zelfbestuur door grootere veiligheid en rechtszekerheid toenam. Hoofden,

grooten en rooverbenden maken het vervoer van producten op de rivieren niet meer tot een waagstuk. De grootste welvaart heerscht natuurlijk, wat uit het bovengezegde voldoende blijkt, in de afdeelingen, waar overvloedige landbouw, handel en industrie, zooals in Bekoempai, Margasari, Negara, Amoentai en Kloewa, samenwerken om, meer nog dan in Martapoera, in de Riams of op Poeloe Laoet, de bevolking te verrijken. Bij de Maleische bevolking staat overigens de zucht om met het oververdiende een reis naar Mekka te doen, wat alleen in 1892 door 652 personen geschiedde, de kapitaalvorming in den weg. Bij de Dajaks is de welvaart niet grooter dan voor 25 en 50 jaar. Hun onderlinge veeten, hun exploitatie door de Maleiers en hun afsluiting van het verkeer met beschaafde stammen verhinderen dien vooruitgang. In de zelfbesturende staten verrijken zich slechts de hoofden, die, naast eenige vreemde oosterlingen, den handel in handen hebben, terwijl het gros der bevolking slechts van het inzamelen der boschproducten leeft. Landbouw en vischvangst zijn hier als bijzaken te beschouwen; van industrie is geen sprake.

BRITSCH BORNEO. Niet zonder reden wordt tegenwoordig het niet-Nederlandsch gedeelte van dit eiland „Britsch" genoemd. Immers, de daar gevestigde British North Borneo Company, die volgens overeenkomst, in 1877 en 78 met de sultans van Broenei en Soeloe gesloten, het straks nader te bespreken grondbezit op N.-Borneo in eigendom verkreeg, is bij een Koninklijk Charter van 7 Nov. 1881 onder bescherming van de Britsche Kroon gesteld. Bij verdrag van 12 Mei 1888 werd dit Noord-Borneo tot een onafhankelijken staat verklaard, wiens bescherming Groot-Britannië op zich nam, terwijl het inwendige bestuur in handen der Compagnie bleef. Sedert 1881 werd het gebied ten koste van Broenei meermalen vergroot [1]) en werden bij het verdrag, den 7den Maart 1885 tusschen Spanje, Duitschland en Engeland gesloten, de Spaansche grenzen ten n. van Borneo zóó geregeld, dat de drie vroeger aan den sultan van Soeloe behoorende eilanden, Balambangan, Bangoei en Malawalai, aan de n. punt van Borneo gelegen, en voorts alle kleinere eilanden binnen een kring van 3 eng. mijlen van de kust, tot Britsch Borneo gerekend werden. Ook in het z.o. zouden de grenzen van dit gebied zonder voldoende waakzaamheid van het Nederlandsche Gouvernement, wellicht een nog grootere uitbreiding hebben ondergaan dan reeds plaats had. Thans zijn die grenzen bij verdrag van 20 Juni 1891 geregeld. Zij loopen tot 4° 10′ N.B. en kennen de Simengarisrivier en de zuidelijke helft van Sibitik aan Nederland toe [2]).

Wat het eiland Laboean betreft, ofschoon een kroonkolonie gebleven, werd toch het bestuur daarover aan de British North Borneo Company opgedragen. Het sultanaat Broenei verloor, evenals aan den oostelijken nabuur, niet onbelangrijke riviergedeelten en mijnen aan zijn westelijken, nl. rajah Charles Brooke, bestuurder van Serawak; waarvoor het, ter vergoeding, in 1888 den titel verkreeg van Independent Protected State, d. w. z. onder bescherming van Groot-Brittannië gesteld werd. Ook Serawak zelf verkeert thans in denzelfden toestand, onder denzelfden titel, al werd dan ook het bestuur over het sultanaat aan rajah Brooke en zijne opvolgers verzekerd [1]). Het niet-Nederlandsch gedeelte van Borneo staat dus geheel en al onder Britsch protectoraat.

Wat de *grootte en dichtheid van bevolking* der zoo juist genoemde onderdeelen betreft, uit de nauwkeurige, op de beste bronnen gebaseerde berekeningen van Wagner (Ergzhft 101, p. 130) blijkt voldoende, dat ook weder in Britsch-Borneo die dichtheid tusschen 2 en 3 moet gesteld worden, terwijl een vergelijking met vroegere opgaven in het licht stelt, hoe Broenei, tusschen Serawak en de Company in gelegen, in grootte is afgenomen. Wagner's tabel luidt aldus:

	□ kil.	Bevolking naar schatting.	op 1 □ kil.
Britsch N.-Borneo.	80.300	200.000	2.5
Eiland Laboean (Br. kroonkolonie) . .	78	6.015	75
Sultanaat Broenei. .	21.000	50.000	2.5
„ Serawak. .	106.200	320.000	3.
Samen	207.578	576.015	3

Wat de *physische gesteldheid* der hier genoemde rijken betreft, moeten wij naar de beschrijving van het geheele eiland verwijzen. Wij herinneren er slechts aan, dat de kusten vlak zijn en alleen op enkele punten door de uitloopers van een gebergte of zelfstandige hoogten eenig relief ontvangen en dat de bergketen, die de Nederlandsche bezittingen in het n. en n.w. begrenst (Molengraaff's „Boven-Kapoeas—ketengebergte"), de natuurlijke grens der Engelsche in het z. en z.o. vormt. Bij enkele inhammen op die kust en bij de riviermonden en rivieren, die tot dusver onbesproken bleven, staan wij een oogenblik stil.

Met voorbijgang van den Loendoer, voor de monding van een baar voorzien, waarboven slechts 3 voet water staat, en wiens oevers slecht bevolkt zijn, noemen wij de Serawak, een delta vormende, waarvan de Moeara Tabas als ingang dienst doet, en die tot boven Koetjing, dus 8 mijl, bevaarbaar is; de Sadona, voor vrij groote schepen bevaarbaar; de Batang Loepar, als waterweg met de Serawak gelijk staande en bijna geheel door vlakland stroomende, voor een aanzienlijk gedeelte

1) Wagner u. Supan, Ergzhft 101, p. 128.

2) Men zie de kaart, behoorende bij de Memorie van Toelichting betreffende het wetsontwerp, houdende bekrachtiging van bovengenoemd verdrag, waarop de grenzen, door de verschillende regeeringen en de Compagnie aangenomen, voorgesteld en ten slotte in de conventie omschreven, duidelijk doen zien, dat het gebied der Compagnie niet kleiner werd. Zie over de aanspraken van Nederland en dit verdrag: Versteeg, Tijdschr. A. G., 1888, p. 248, en 1889, p. 47; voorts V. d. Lith in de Gids van 1891.

1) Nadere bijzonderheden over een en ander, evenals over de geographie, bevolking, het klimaat, den handel, de producten, enz. vindt men in het Handbook of British North Borneo, London, Cloves and Son 1890.

te bevaren. De aanzienlijkste rivier is echter de Redjang, daar zij van den G. Loeang en den Madai ontspringende, een zeer ontwikkeld stroomgebied bezit, veel toevoer van water ontvangt en voor een aanzienlijk gedeelte bevaarbaar is. Van de overige rivieren van Serawak kan alleen de Bintoeloe nog vermeld worden, die wel een baar, waarboven 9 voet water, voor de monding heeft, doch in den regenmoeson toch nog door kustvaarders bezocht wordt. — Van Broenei's rivieren, de Baran en de Limbong, is de laatstgenoemde verreweg de belangrijkste om haar bevaarbaarheid en 6 meter diepen mond. Zij ontlast zich in de golf van Broenei, die bij de kust ondiep is, doch overigens van 3—20 vaam in diepte wisselt en waaraan de hoofdstad van het rijk gelegen is. In het n.o. deel van die golf ligt ook het eiland Laboean, dat, ruim 2 □ mijl groot, in 't n., op de heuvelachtige terreinen, weinig produceerende steenkolenvelden bezit, doch overigens effen en met bosch begroeid is. Aan de zuidkust ligt de beste der twee havens, Vittoria.

In Britsch-Borneo heeft men verscheidene bekende baaien: de Kimanis Bay, dicht bij de grenzen van Broenei; de Maroedoe- en Laboek-, de Ambong- en Gaya-Bay, de Koedat- en Mitfordharbor en de Sandakan Bay, alle aan de noordkust of Soeloe-zee, en de Darvel- en St. Lucia-baai aan de oostkust, ten n. der Nederlandsche bezittingen gelegen. Vooral de Sandakan-, Laboek-, en Maroedoe-baaien schijnen door haar diepte en beschermde binnenbaaien als ligplaatsen van schepen bruikbaar te zijn [1]). — Van de rivieren van het eigenlijke Britsch-Borneo (het n o. deel) is de Kinibatangan wel de voornaamste. Zij ontlast zich in de Sandakan-baai en vormt, volgens Hatton in zijn werk „New Ceylon" (door een uitvoerige rivierkaart en detailkaarten der havens opgehelderd), „een volmaakten waterweg van de oostkust tot in het hart van het land en die door kleine stoomschepen 200 eng. mijl ver opgevaren kan worden" (p. 61). Volgens de kaart, behoorende bij het artikel van Daly „Explorations in Br. Borneo (1883—87)", voorkomende in de Proc. der R. G. S. van '88, stroomt tusschen de genoemde rivier en de Darvelbaai nog de Segama, zoodat de Kinibatangan zich moeilijk, wat sommigen meenden, in de Darvelbaai kan ontlasten.

De producten van Britsch-Borneo komen bij de middelen van bestaan ter sprake.

Wat de *topographie* betreft, zij knoopt zich zeer beslist vast aan de tot dusver besproken baaien en riviermonden.

Aan de rivier *Serawak* ligt de plaats van dien naam, ook *Koetjing* geheeten, de zetel van den bovengenoemden rajah Charles Johnson Brooke, den neef van James Brooke, aan wien in 1841 het land door den sultan van Broenei tegen betaling van 6000 dollars, als aan een leenroerig vorst, werd afgestaan en die het door onderdrukking der zeeroover ij, door een regelmatig bestuur en vermeerdering der welvaart als een „happy and prosperous Colony" in 1868 aan zijn neef kon nalaten [2]). Koetjing telt thans meer dan 20.000 inwoners en zal ongetwijfeld nog steeds in zielental en welvaart toenemen.

1) In het Handbook vindt men van de Ambong- en Gaya-baai, Sandakan-, Koedat- en Mitford Harbor detail-kaarten.

2) New Ceylon, p. 36.

Aan de golf van Broenei, doch 14 mijl van zee, ligt de hoofdstad van het sultanaat *Broenei*, even als Sambas en Pontianak, met op palen gebouwde huizen aan weerszij van de rivier gelegen en met kanalen doorsneden, waarop het verkeer plaats heeft en markt gehouden wordt. Ook deze stad bezit wel 10.000 inwoners, zoo niet meer, die voor een groot deel op het water leven en een drukken handel drijven.

In het gebied der British North Borneo Company heeft men vestigingen te *Papar* aan het in 't z. w. stroomende riviertje van dien naam gelegen; te *Koedat* aan de Maroedoe-baai en te *Elapoera* aan de Sandakan-baai. Volgens de beschrijving van Daly (Proc. 1888, p. 24) staat in de baai niet minder dan 26 voet water en ligt de stad Elapoera zeer gezond aan den voet van steile rotsen, in een dal. De handel nam steeds toe, evenals de bevolking, die in 1888 reeds 5 à 6000 zielen bedroeg, onder welke 3000 Chineezen, 600 Maleiers, 300 Soeloes en 30 europeanen.

Wat de *middelen van bestaan* betreft, het spreekt van zelf, dat deze voor het binnenland met die van het overige Borneo overeenkomen. Het zijn inlandsche landbouw en het winnen van boschproducten, die aan de kustbewoners verkocht worden. Die kustbewoners vinden hun bestaan in een meer ontwikkelden landbouw van kultuurgewassen, ook voor de europeesche markt (peper, rijst, suikerriet, kamfer, tabak), doch niet minder in vischvangst en in een levendigen handel op Malaka, Singapore, Riouw, China, Pontianak en de Soeloe-eilanden, die, vooral van Serawak uit, zooveel mogelijk wordt beschermd en uitgebreid [1]).

Wij meenen ten slotte van den financieelen toestand en den vooruitgang van handel en scheepvaart in de landen der Britsche Noord-Borneo Company en van Serawak geen beter begrip te kunnen geven, dan door het ontleenen van twee tabellen aan de Statistical Abstracts for the several colonial and other Possessions etc. van 1895, p. 209 en 10, opgaven bevattende voor de jaren tusschen 1883 of 84 en 1890.

1) Voor het gebied der British N.-Borneo Company verwijzen wij nog eens met nadruk naar het Handbook of B. N. B., London, William Cloves & Sons 1890, waar, onder de hoofdstukken Trade and products, Minerals en Agriculture, nader worden besproken: de voortbrengselen van de zee (tripang, agar agar, parelmoerschelpen, parels, schildpadschalen en eieren, haaivinnen, sponsen, oesters); die van het woud (de gewone boschproducten: hout, rotan, vogelnestjes, getah pertja, gomelastiek, was, harsen, kamfer enz.); de delfstoffen (goud, kwikzilver, koper, tin, edelgesteenten) en de producten van den landbouw (tabak, suiker, peper, gambier, koffie, kapok, betelnoot, indigo, enz.). Onder de artikelen vaa uitvoer uit de havens van het gebied der Company zijn opgegeven voor een waarde van het daarachter staande cijfer in dollars gedurende zes maanden, eindigende 30 Juni 1889: vogelnestjes (35.193), getah pertja (10.588), gomelastiek (10.362), peper (8.429), rotan (52.169), hout (21.715), tabak (95.145), specie (45.068). De exploitatie der delfstoffen (goud aan de Segamah-rivier en kool in Broenei en bij de Maroedoe- en Sandakan-baai) schijnt ook hier op betere afvoerwegen te wachten. Zoo was het althans in 1890.

Het grondgebied, bestuurd door de Britsche N.-Borneo Company (daaronder begrepen Balambangan, Bangoei, Malawallai en de eilanden bovengenoemd).

Jaar.	Financiëele toestand.		Handel.		Specie.		Scheepvaart. (opgaven voor de haven van Sandakan)	
	Inkomsten. $	Uitgaven. $	Totaal v. d. invoer $	Totaal v.d. uitvoer $	Invoer van $	Uitvoervan $	Aangekom. Tonnen.	Uitgezeild Tonnen.
1884.	—	—	481.414	262.759	—	—	—	—
1885.	113.315	241.269	648.319	401.641	116.008	36.208	—	—
1886.	139.765	219.977	849.116	524.724	241.350	72.890	—	—
1887.	157.192	204.343	958.643	535.267	190.393	112.615	—	—
1888.	394.743	215.821	1.261.997	525.876	345.645	63.663	—	—
1889.	507.785	377.478	1.799.620	701.434	508.636	115.380	67.623	70.344
1890.	599.239 [1]	464.143 [2]	2.018.089	901.290	330.870	99.074	67.147	63.312
1891.	—	—	—	—	—	—	73.499	74.000

1) Onder de cijfers dezer kolom zijn begrepen de sommen, door landverkoop verkregen.
2) " " " " " " " " " besteed voor publieke werken.

Het grondgebied van Serawak.

Jaar.	Financiëele toestand.		Handel.		Schepen.	
	Inkomsten. $	Uitgaven. $	Invoer. $	Uitvoer. $	Aangekomen Tonnen.	Uitgezeild Tonnen.
1883.	271.118	270.752	1.128.046	123.650	17.547	18.208
1884.	276.269	289.292	1.076.668	1.113.340	20.083	20.539
1885.	315.265	321.887	1.202.083	1.157.299	20.934	21.628
1886.	346.662	319.240	1.178.343	1.232.635	23.561	24.585
1887.	350.814	366.541	1.259.367	1.408.841	17.934	16.676
1888.	361.615	341.482	1.300.284	1.508.020	26.872	28.124
1889.	400.891	352.265	1.494.313	1.779.103	35.929	36.664
1890.	413.113	362.779	1.477.873	1.700.142	34.751	36.861
1891.	417.124	417.487	1.602.075	1.939.884	35.794	36.674

Litteratuur over Borneo. De weinige uitvoerige werken over het eiland in zijn geheel of over aanzienlijke gedeelten (Schwaner's „Borneo", Veth's „Westerafdeeling", Posewitz' „Borneo") zijn boven reeds herhaaldelijk vermeld.

Wat de tijdschriftartikelen betreft, men vindt ze voor de verschillende afdeelingen uitvoerig vermeld achter het artikel „Borneo" in het „Aardrijkskundig en Statistisch Woordenboek", in het werk van Posewitz tot 1889, voor latere jaren in Müller's „Orientalische Bibliographie" en in de overzichten der litteratuur over Ned.-Indië, die om de een of twee jaar in het Tijdschrift van het Aardr. Genootschap voorkomen. Voorzoover deze artikelen en werken betrekking hebben op de *geographie* van Borneo, zijn vooral de nieuwere publicaties (die van Gerlach, Bock, Tromp, Buys, de leden der Borneo-expeditie e. a.) en elders ook die van oudere reizigers, als zij de nieuwste bronnen vormden (Von Gaffron, Von Dewall e. a.) in den tekst of in de noten vermeld. Ook voor Britsch-Borneo zijn de nieuwere publicaties (Daly, Hatton, Handbook of Br. Borneo) boven vollediger geciteerd.

Van de nieuwere kaarten werden de Topographische kaart der Westerafdeeling en de Zeekaarten op die wijze besproken, evenals die van Walther in het Handbook of British Borneo voor het noordoostelijk deel des eilands. Voor de Z.- en O.afdeeling moet naar de Zeekaarten, naar die van De Roy Van Zuydewijn en voorts naar de uitvoerigste atlassen (die van Stemfoort en Ten Siethoff, Melvill Van Carnbee en Versteeg of Dornseiffen) verwezen worden. Voor het geologisch

onderzoek en de geologisch opgenomen terreinen zij naar het Jaarboek van het Mijnwezen en de kaarten van het werk van Posewitz verwezen. Men zie voorts: A. Hartmann's pas verschenen „Repertorium op de litteratuur betreffende de Ned. Koloniën" enz., 's Grav. 1895, onder „Borneo", p. 17, 51, 71 enz. (C. M. K.)

Wat de GESCHIEDENIS VAN BORNEO betreft, zoo wordt daarvoor verwezen naar de artikels over de verschillende rijkjes en landschappen.

BORO-BOEDOER. Boeddhistische tempel, gelegen in de residentie Kedoe op Java en een der prachtigste overblijfselen der Hindoesche bouwkunst op dat eiland. De tempel is niet op, maar *om* den top van een heuvel gebouwd en vertoont zich als een veelhoekige pyramide van zwart grijzen steen (trachietlava), een chaos van koepels en naalden, van inspringende muren en uitspringend lijstwerk, door een koepel gekroond, wiens spits verloren is gegaan. Het geheel is terrasvormig gebouwd; een reeks van zes opklimmende muren verheft zich terrasgewijze en vormt een vier- of vijftal omgangen, wier ringmuren met 432 nissen versierd zijn, die evenveel beelden van Boeddha hebben bevat. Daarboven rijzen 3 kringvormige rijen van koepelvormige gebouwtjes, wier wanden met open ruiten als traliewerk zich verheffen en die, 72 in getal, elk met een zittend Boeddhabeeld voorzien waren. Hoogstwaarschijnlijk zijn het Dagobs: volgens de legende is de asch van Boeddha in kleine hoeveelheden door de geheele Boeddhistische wereld verspreid; waar eene Boeddha-gemeente deze asch of andere reliquiën bezat, werden zij in een urn of vaas onder een grafheuvel (stoepa) begraven. Een dergelijke grafheuvel van steen of door steenen gebouwen beveiligd, heet Dagob. De groote bovenste koepel, eveneens een Dagob, heeft denzelfden grondvorm als de kleine koepels, maar is geheel gesloten; in het midden bevindt zich een cirkelvormige kamer, die waarschijnlijk tot verblijf voor een Boeddha-beeld heeft gediend, dat echter in de diepte is nedergestort. Prachtig beeldhouwwerk, bas-relief, bedekt de buiten- en binnenzijden van elken muur en is met kwistige hand aangebracht, zoodat men het getal der beelden, die oorspronkelijk aanwezig waren, op 2000 gesteld heeft. Voor een deel zijn zij verdwenen of zwaar beschadigd; de overgeblevene geven echter een machtigen indruk van de hoogte, waarop de beeldende kunst op Java tijdens de Hindoe-periode gestaan heeft. Ongeveer 1885 werd door den heer IJzerman ontdekt, dat de voet van het monument vroeger een ander beloop had, en dat geweldige steenmassa's later als buiten-omgang werden opgestapeld, vermoedelijk om het gebouw te steunen. Door de zorgen der Jogja'sche Vereeniging voor Oudheidkunde zijn daar belangrijke beeldhouwwerken ontbloot.

Op last der Regeering werd door Dr. C. Leemans eene beschrijving van den tempel uitgegeven: Bôrô-boedoer op het eiland Java, Leiden 1873, met een afzonderlijken atlas van platen naar teekeningen door en onder toezicht van F. C. Wilsen, en fransche vertaling van A. G. Van Hamel. Door Van Kinsbergen en later door Cephas zijn fraaie photographiën van den Boro-boedoer of gedeelten er van genomen. Dr. R. D. M. Verbeek gaf in de Verhand. Bat. Gen. XLVI. bl. 145 vlg. een overzicht van de omvangrijke litteratuur over den tempel; terwijl J. Groneman in Ind. Gids 1887 I bl. 98 vlg., een aangenaam gestelde beschrijving van den tempel gaf.

BOROOLI. Tern. Zie TJARIOE.

BOS BUBALUS SONDAICUS, BOS SONDAICUS. Zie BUFFEL en BANTENG.

BOSCH (JOHANNES VAN DEN). Geboren te Herwijnen 2 Februari 1780 uit het huwelijk van J. Van den Bosch, geneesheer aldaar, en A. Poningh. Reeds op 17 jarigen leeftijd vertrok hij als luitenant der genie naar Batavia, werd daar op 6 febr. 1801 kapitein, aide-de-camp van den Gouv. Gen. Van Overstraten, onderscheidde zich door het ontwerpen van een plan tot verdediging van Batavia, werd daarna Majoor, aide-de-camp van G. G. Siberg (1804), Luitenant-Kolonel en adjudant-generaal van den Gouv. Gen. Wiese (1807) en werd 18 Mei 1808, bijna onmiddellijk na de optreding van Daendels, op zijn verzoek eervol uit den dienst ontslagen. Gehuwd met eene dochter van De Sandol Roy, brigadier en hoofd over de geheele Indische militie, deelde hij in de ongenade, waarin deze bij Daendels viel en moest binnen 24 uur Java verlaten; in Nov. 1810 vertrok hij naar Nederland en werd daar spoedig in hooge militaire betrekkingen geplaatst en o. a. 6 Nov. 1814 belast met de directie der Oost-Indische militaire zaken. Bovendien hield hij zich veel bezig met aangelegenheden van armenverzorging en stichtte o. a. de Maatschappij van Weldadigheid. Ook vestigde hij de aandacht van Koning Willem I op zich door de uitgave van een werk, getiteld: Ned. bezittingen in Azië, Amerika en Afrika, in derzelver toestand en aangelegenheid voor dit Rijk wijsgeerig, staathuishoudkundig en geographisch beschouwd. 's Grav. 1818, 2 dln met atlas. Toen dan ook, naar het oordeel van den Koning, de toestand der West-Indische koloniën onbevredigend bleek, werd V. d. Bosch derwaarts gezonden als Commissaris-Generaal, teneinde het bestuur aldaar op vasten voet te brengen (1827), van welke zending hij zich tot groote tevredenheid van den Koning wist te kwijten.

In Nederland teruggekeerd, werd hij aanstonds in eene voor Indië hoogst belangrijke aangelegenheid betrokken. Door den Comm.-Gen. Du Bus de Gisignies was een rapport ingediend, waarbij een stelsel van beheer voor Java was ontworpen, steunende op vrijen arbeid en uitgifte van woeste gronden aan particulieren (Zie BUS, DU ...), dat met warmte door den Minister van Koloniën Elout werd ondersteund. Deze stukken werden in handen van V. d. Bosch gesteld, die in een eerste rapport zijn gevoelen ontwikkelde, dat in het stelsel van Du Bus veel aanbevelenswaardigs was, maar toch reeds op het bezwaar van concurrentie met den, naar zijn oordeel goedkooperen slaven-arbeid wees. Met medewerking van Elout tot Luitenant-Generaal, Gouverneur-Generaal van Ned. Indië benoemd, bracht V. d. Bosch een nader rapport uit, waarin die bezwaren breeder werden uiteengezet en het nemen van een proef werd ontraden, ook met het oog op het verlangen van den Koning, dat Indië in staat zou worden gesteld de voor die kolonie opgenomen gelden met de interessen ten spoedigste af te lossen. Naar het oordeel, toen door V. d. Bosch uitgesproken, was het stelsel der Compagnie te verkiezen boven dat, door Du Bus voorgestaan. Ofschoon V. d. Bosch uitdrukkelijk aan Elout verklaarde, niet voornemens te zijn dwangarbeid van den inlander in te voeren, begreep

deze, dat de plannen van V. d. Bosch noodwendig daartoe moesten leiden, en nam zijn ontslag als Minister. V. d. Bosch kon dus ongehinderd zijne plannen in Indië ten uitvoer brengen; hij vertrok naar Indië, voorzien van eene instructie, waarin hem gelast werd de productie van voor de Europeesche markt geschikte gewassen op Java op te voeren tot minstens *f* 5 per hoofd der bevolking, en tevens met een Reg. reglement, dat nog met medewerking van Elout tot stand was gekomen en waarin van dwangarbeid geen sprake was.

De hoofdvrucht zijner werkzaamheid in Indië was de invoering van het beroemde Cultuurstelsel, waarover Zie aldaar. Geruimen tijd stuitte hij daarbij op tegenstand in den Raad van Indië, waarvan Merkus het hoofd was, en op de min of meer verborgen tegenwerking van de ambtenaren bij het binnenl. bestuur. Om deze te overwinnen, werd in de eerste plaats uitdrukkelijk geconstateerd, dat het nieuwe stelsel de volkomen goedkeuring van den Koning wegdroeg; bovendien werd hij 17 Jan. 1832 benoemd tot Commissaris-Generaal over Ned. Indië en met een uitgebreide macht bekleed, met het recht om verordeningen uit te vaardigen, zelfs strijdig met het Reg. regl. en alle maatregelen te treffen, die in den regel slechts door den Koning konden genomen worden. Eerst 27 Juni 1833 werd die waardigheid door hem aanvaard; J. C. Baud (Zie aldaar) was hem reeds den 23en Januari te voren als vice-president der Indische Regeering toegevoegd, en trad den 2en Juli d. a. v. als Gouverneur-Generaal ad interim op, terwijl V. d. Bosch nu alleen de waardigheid van Commissaris-Generaal bekleedde. Als zoodanig zorgde hij voor de consequente doorvoering van het door hem ontworpen stelsel; nadat hij de zekerheid verkregen had dat Baud in zijn geest werkzaam zou zijn, legde hij 31 Jan. 1834 ook die betrekking neder en vertrok naar Nederland, waar hij in Mei van dat jaar aankwam.

Ofschoon de invoering van het Cultuurstelsel stellig wel de belangrijkste aangelegenheid was, tijdens het bestuur van V. d. Bosch tot stand gekomen, hadden ook andere gewichtige gebeurtenissen onder zijne landvoogdij plaats. De opstand van Dipa Negara was bij zijne komst zoo goed als bedwongen: V. d. Bosch trok daarvan partij om de rijken van Soerakarta en Djokjakarta aanmerkelijk in te krimpen, door een groot deel daarvan bij het Gouvernementsgrondgebied in te lijven. (Zie VORSTENLANDEN en JAVA. GESCHIEDENIS VAN....) Dit alles kon geschieden zonder dat de rust in het uitgeputte Midden-Java werd verstoord; een kleine opstand van Chineezen, als arbeiders bij de cultures ingevoerd, werd gemakkelijk bedwongen, evenals een opstand in Benkoelen, waarbij de assist. res. Knoerle vermoord werd. Minder gelukkig was V. d. Bosch op Sumatra's Westkust, waar de oorlog met de Padri's (Zie PADRI), in 1832 schijnbaar geëindigd, in 1833 weder uitbarstte, en een aanval op Bondjol, door V. d. Bosch, die zelf op het tooneel van den strijd verscheen, gelast, geheel mislukte. Op de Oostkust van dat eiland werden betrekkingen met Djambi aangeknoopt en vergunning gegeven, eene sterkte te Moeara Kompeh op te richten. V. d. Bosch was overigens geen voorstander van spoedige uitbreiding van het Ned. gezag op de Buitenbezittingen: hij wilde vooral concentratie onzer krachten op Java en Sumatra. Door V. d. Bosch werd eindelijk een defensie-stelsel voor Java ontworpen en met de invoering daarvan een begin gemaakt; de geheele uitvoering daarvan heeft nimmer plaats gehad, daar de kosten te groot en de resultaten weinig bevredigend bleken.

In Nederland werd V. d. Bosch zeer spoedig (30 Mei 1834) na zijne aankomst tot Minister van Koloniën benoemd en zorgde hij, later vooral door Baud bijgestaan, voor de consequente ontwikkeling van het door hem ingevoerde stelsel. Ofschoon dat stelsel voor het moederland rijke vruchten afwierp, stegen de eischen, aan de Indische geldmiddelen gedaan, telkens hooger, en zag V. d. Bosch zich genoodzaakt tot herhaalde leeningen bij de Handelmaatschappij (Zie aldaar) over te gaan. Ofschoon de Tweede Kamer volle vertrouwen in zijn beleid toonde, wekte echter het beheer van de Nederlandsche financiën, door het kabinet, waarvan hij deel uitmaakte, gevoerd, meer en meer verzet, totdat eindelijk in 1839 een wetsvoorstel tot het leenen van 56 millioen gulden, waarbij de koloniën betrokken waren, door die Kamer werd verworpen. Dientengevolge trad V. d. Bosch op 31 Dec. 1839 als Minister van Koloniën af en werd, ter belooning voor de gewichtige diensten, door hem bewezen, tot graaf verheven, nadat hij reeds in 1835 tot baron geadeld was. Nog eenigen tijd genoot hij de hem verleende rust, tot hij den 28 Jan. 1844 op den huize Boschlust bij 's-Gravenhage overleed. Behalve het bovengenoemde boekwerk verscheen nog van zijne hand: Iets over de financieële aangelegenheden van het Rijk. 's Grav. 1840. — Onderzoek naar de beginselen, waaraan de bezuinigingen en hoogere belastingen behooren getoetst te worden. Met 2 vervolgen. 's Grav. 1843-1844, en na zijn dood: Mijne verrichtingen in Indië: Verslag van Z. Exc. den Comm.-Gen. over de jaren 1830—1833 enz. Amst. 1864.

BOSCHGEIT. Zie BERG-GEITANTILOOP.

BOSCHKOE. Zie BANTENG.

BOSCHVARKEN. Zie BAARDZWIJN.

BOSCHWEZEN. De uitgestrekte eilanden van den Nederlandsch-Indischen archipel zijn nog over een groot gedeelte hunner oppervlakte met bosschen overdekt. Die bosschen met hun rijke verscheidenheid van geboomte wachten meerendeels nog op een goed beheer, dat hunne instandhouding waarborgt en tot de inoogsting hunner talrijke nuttige producten leidt, of wel op de ontginnende hand, die ze zal vervangen door cultuur van landbouwgewassen, vooral van producten voor de europeesche markt. Deskundig personeel is sinds de tweede helft dezer eeuw slechts op Java over de bosschen aangesteld; op de Buitenbezittingen ontbrak daarover tot voor korten tijd nog elk bijzonder toezicht; eerst in 1894 is een boschdistrict Lampong—Palembang—Banka opgericht. Van een „boschwezen" kan dus alleen sprake zijn voor zooveel betreft Java (met Madoera), alwaar het boschbeheer ook werkelijk tot een tak van dienst is georganiseerd.

Aanvankelijk bepaalde de taak van het boschwezen zich uitsluitend tot de Djati-bosschen, tot het streven naar eene behoorlijke regeling hunner opbrengst en het geleidelijk herstel dier bosschen, die door het voormalig wanbeheer in ontredderden toestand zijn geraakt. De zorg ook voor de

bosschen, die andere boomsoorten dan djati bevatten en ter onderscheiding van de Djati-bosschen „Wildhout-bosschen" worden genoemd, dateert van veel lateren tijd.

Intusschen is voor het Boschwezen het beheer der over een groot deel van Java verspreide djatibosschen hoofdzaak gebleven, eene zorg, die zich grondt op de hooge waarde van hun hout (Zie DJATI).

Eeuwen lang waren de djatibosschen aan ruwe behandeling en schromelijke vernieling prijs gegeven, vooral in den tijd, toen de Oost-Indische Compagnie op Java haar gezag voerde. Eene maar eenigszins geregelde exploitatie had toen volstrekt niet plaats. De Compagnie zag in de djatibosschen slechts den grooten houtstapel, waarvan hare pakhuizen, gebouwen, werven en vaartuigen moesten worden gebouwd, loutere exploitatie dus, zonder dat iets werd gedaan om ze ook voor de toekomst in stand te houden. De djatibosschen deelden toen in het stelsel der contingenten, die door de inlandsche hoofden (de regenten) moesten worden opgebracht. Deze lieten de in den omtrek der bosschen gevestigde bevolking de houtwerken kappen, welke de Compagnie ter voorziening in hare velerlei behoeften noodig had. Daarvoor werden zooveel mogelijk de ingezetenen van bepaalde desa's afgezonderd, die zich geheel daaraan wijdden en dan van andere contingenten werden vrijgesteld. Het aankappen en het uitslepen der houtwerken werd blandong genoemd en de Javanen, die men daartoe in gedwongen dienst bezigde: blandongvolk. De eischen der Compagnie waren zeer hoog; voor elk regentschap of district was de hoeveelheid der te leveren houtwerken vastgesteld; eenig toezicht bij de houtvellingen bestond echter niet. De bevolking kapte, waar haar dit voor de levering het gemakkelijkst viel, en niemand bekommerde zich om de verwoestingen, die door zulk een ordeloozen aankap werden aangericht. Bovendien was aan Chineezen het kappen van hout voor de kustvaart toegestaan, hetgeen vooral plaats had in de daarvoor zoo gunstig gelegen djatibosschen van Rembang. Zulks bedroeg nog veel meer dan de hoeveelheid, welke aan de Compagnie geleverd werd. De kust was omzoomd met allerlei op Java gebouwde handelsvaartuigen en deze werden, zoowel als ruw timmerhout, dikwijls naar afgelegen markten verzonden om aldaar verkocht te worden.

De noodlottige gevolgen deden zich spoedig gevoelen. Was vroeger een groot deel der Noordkust van Java als het ware overdekt met kostbare djatibosschen, in de tweede helft der vorige eeuw waren de meest genaakbare bosschen reeds bijna geheel uitgeput. Het kappen en slepen moest al dieper en dieper landwaarts-in geschieden. Het hout-contingent werd daardoor hoe langer hoe drukkender voor de bevolking. Het blandongvolk en de veestapel verkeerden dan ook in den ellendigsten toestand. Daarentegen trokken de residenten uit de bosschen aanzienlijke inkomsten. Wel werd ook reeds op het laatst der vorige eeuw herhaaldelijk op het verval der djatibosschen gewezen, maar afdoende maatregelen om de verdere vernieling te stuiten werden niet genomen.

Toen op het einde der vorige eeuw de Nederlandsch-Oost-Indische Compagnie werd opgeheven en de koloniën bezittingen werden van den Staat, heeft de Regeering de djatibosschen, die niet eigendom van gemeenten of particulieren waren, tot Staatsdomein verklaard. Aanvankelijk bleven daarvan nog uitgesloten de djatibosschen in het toen nog zoo uitgestrekte rijk van den Soesoehoenan van Soerakarta en dat van den Sultan van Djokjakarta. Eerst onder het bestuur van den maarschalk Daendels werden vele verbeteringen ingevoerd. Hij bracht het beheer der bosschen op een geheel nieuwen voet en verbeterde daarbij het lot van het blandongvolk. De houtcontingenten der inlandsche hoofden werden afgeschaft, de administratie en het beheer der bosschen werd aan de residenten ontnomen en opgedragen aan een Inspecteur-generaal, bijgestaan door een secretaris en fiscaal, en onder zich hebbende een college van administratie, bestaande uit een president en vier leden, met een secretaris, tevens functie doende van fiskaal. De zetel dezer directie was te Semarang gevestigd. Aan ieder lid werd het beheer aangewezen van eenige boschdistricten, die te zamen een bosch-departement vormden. De leden voerden het bevel over de europeesche „boschgangers" of houtvesters, en over de tot die districten behoorende blandongs. Het door die regeling aan het gezag der residenten en regenten onttrokken blandong-volk ontving vrijdom van alle andere heerediensten, genoegzame rijstvelden, en gedurende hun verblijf op de kapplaatsen per man één katti rijst daags, eene bepaalde hoeveelheid zout en eene nauwgezette betaling voor de geleverde houtwerken volgens een bepaald tarief. Zij moesten echter het trekvee zelf leveren. De werkzaamheden in de bosschen, die van Februari tot November aanhielden, werden bij afwisseling door de helft van het blandongvolk verricht. De uitgekapte bosschen werden weder met djatipitten beplant en ook nieuwe djatibosschen werden aangelegd. Op den verkoop van djatihout werden zeer beperkende bepalingen gesteld. Particulieren konden bij het Gouvernement houtwerken koopen tegen bij tarief bepaalde prijzen. Andere gelegenheid om zich van het benoodigde hout te voorzien bestond er niet. Behalve talrijke kleinere verzamelplaatsen waren er houtstapelplaatsen te Soerabaja, Grissee, Rembang, Djoewana, Semarang, Pekalongan, Tegal, Cheribon en Indramajoe.

Wel had deze door Daendels tot stand gebrachte regeling van het Boschwezen ook hare gebreken, vooral om het omslachtig en kostbaar beheer en het al te ver gedreven monopoliestelsel, waaronder vooral de inlandsche scheepsbouw gebukt ging, maar door mildere bepalingen omtrent het verstrekken van hout en eenige vereenvoudiging in de administratie hadden de gebreken in deze inrichting der boschhuishouding allengs kunnen verminderd worden, en zou deze regeling dan tot eene geleidelijke verbetering der djatibosschen hebben geleid. Het daarop gevolgde Engelsche tusschenbestuur was echter het Boschwezen weder niet ten zegen. Raffles begreep nog meer voordeelen van de bosschen te moeten trekken. Hij vaardigde een nieuw reglement voor het Boschdepartement uit, waarbij het bestuur op veel spaarzamer voet werd ingericht. De betrekking van Inspecteur-Generaal en de administratie der houtbosschen met hare vier departementen werd ingetrokken en een Superintendent aangesteld, wiens functiën zich echter alleen bepaalden tot de aan djatibosschen zoo rijke residentie Rembang. In de overige residentiën werden de bosschen met de blandongs weder onder het bestuur der residenten gesteld. Er werd bepaald, dat men bij

voorkeur uit Rembang al het noodige hout zou trekken. Het blandongvolk ontving geene betaling meer, maar werd het loon voor kappen en slepen verrekend in mindering der verschuldigde landrente. De groote hoeveelheden hout op de stapelplaatsen werden tegen veel lagere prijzen van de hand gezet. Ook werd veel scheepstimmerhout naar Bengalen uitgevoerd. Voor personen, die zich met den scheepsbouw bezig hielden, werd het bekomen van het noodige hout gemakkelijker gemaakt, door hun te vergunnen dit in alle bosschen tot op 12 mijlen van het strand te vellen, tegen betaling van een klein gedeelte der waarde. Hierdoor werden die bosschen weder niet weinig gehavend. Tijdens het Engelsche tusschenbestuur gingen ook de djatibosschen in de rijken van Soerakarta en Djokjakarta op de Regeering over [1]).

Gaat men nu vervolgens de geschiedenis na van het beheer en de exploitatie der djatibosschen vanaf het jaar 1816, toen de koloniën weder overgingen aan den Nederlandschen Staat, zoo blijkt 't, dat de verschillende richtingen in ons koloniaal beheer gedurende den loop dezer eeuw nog langen tijd van grooten invloed bleven op de behandeling dier bosschen. Zag de Staat zich ten opzichte der djatibosschen voor eene moeielijke taak geplaatst, voor een onderwerp dat ten volle eene deskundige regeling vereischte en waarmede men uit den aard der zaak ook in het moederland weinig vertrouwd was, zoo valt 't toch niet te ontkennen, dat bijkomende omstandigheden maar al te zeer haar noodlottigen invloed op de djatibosschen deden gelden. Door de Commissarissen-Generaal werd in het jaar 1819 eene reorganisatie van het geheele Boschwezen ingevoerd, waarbij het algemeen beheer der bosschen werd opgedragen aan eene Directie der Houtbosschen, bestaande uit een directeur, twee inspecteurs en een secretaris, met het noodige ondergeschikte personeel. De betrekking van directeur der Houtbosschen was vereenigd met die van resident van Rembang, het voornaamste gewest der djatibosschen. Met het bijzonder beheer der bosschen werden, onder toezicht der directie, de residenten belast, die in de uitoefening van dit gedeelte hunner plichten op eene doelmatige wijze gebruik moesten maken van de aan hen ondergeschikte assistent-residenten en opzieners der landelijke inkomsten. In verscheidene residentiën werden nog europeesche boschopzieners, inlandsche boschhoofden, schrijvers en boschwachters aangesteld. Even als vroeger waren de blandongs verplicht bij afwisseling, gedurende acht maanden van het jaar, alle werkzaamheden in de bosschen te verrichten, waaronder ook het aanplanten en het maken van sleepwegen, alsmede de levering hunner buffels of andere trekdieren daartoe. Zij werden betaald door afstand van rentvrije rijstvelden, terwijl de kappers en slepers bovendien eene dagelijksche verstrekking van rijst en zout ontvingen. Later werd echter allengs weder landrente geheven, en daarvoor een karig dagloon in de plaats gesteld.

Deze regeling van het Boschbeheer had echter geen langdurig bestaan. De bezuinigingsmaatregelen, door het Opperbestuur in 1825 bevolen, deden den Commissaris-Generaal Du Bus de Gisignies de afzonderlijke Bosch-directie weder intrekken en hare archieven naar de algemeene bureaux te Batavia overbrengen. Het beheer en toezicht over de bosschen en stapelplaatsen werd aan de residenten opgedragen, aan wie daarvoor nog eenige mindere boschhoofden bleven toegevoegd, terwijl het algemeen beheer gerangschikt werd onder de attributen van den directeur van 's Lands producten en civiele magazijnen. In het jaar 1829 werd een reglement voor het beheer der bosschen, het aanplanten, voortkweeken en vellen van djatihout vastgesteld, waarbij o. a. voor het eerst perceelsgewijzen aankap werd voorgeschreven. Dit uitvoerig reglement, dat inderdaad veel goeds bevatte, kon echter weinig worden nageleefd, daar de hoofden van gewestelijk bestuur, reeds overladen met arbeid, ook de noodige kennis van zaken en voorlichting misten om over de boschwerkzaamheden behoorlijk het oog te houden. Zij beschouwden het beheer der bosschen als een lastpost, waaraan zij zich zoo weinig mogelijk lieten gelegen liggen.

Toen een jaar later, in 1830, de Gouverneur-Generaal Van den Bosch het stelsel van cultures invoerde, raakten de voor het boschbeheer vastgestelde bepalingen ook van zelf op den achtergrond. De opvolging van de meeste dier bepalingen was letterlijk onmogelijk tegenover de eischen van het cultuurstelsel. Met den meesten spoed moesten suikerfabrieken verrijzen, waarvoor verbazende hoeveelheden hout werden gekapt, zoowel voor het bouwen dier fabrieken met derzelver loodsen en woningen, als ter bekoming van het noodige brandhout. Ook de oprichting van vele indigo-fabrieken en later, vooral in Rembang, van tabaksondernemingen, droeg aanzienlijk tot de spoliatie der djatibosschen bij.

De belangrijke verdedigingswerken, welke tijdens en na den Java-oorlog werden gebouwd, benevens talrijke andere openbare werken vorderden ook ontzaglijke hoeveelheden hout, hetwelk, zonder behoorlijk toezicht, op verkwistende wijze werd geveld. Geheele bosschen verdwenen of werden althans zoodanig gehavend, dat zij voor geregelde houtvellingen niet meer in aanmerking konden komen. De bij het reglement van 1829 voorgeschreven perceelsgewijze aankap maakte overal plaats voor den aankap op eisch, waarbij in het wilde boomen werden geveld, waaruit men houtwerken van de aangegeven afmetingen dacht te bekomen. Bleek het dan, dat de gekapte boomen niet aan den gestelden eisch konden voldoen, zoo werden andere geveld, terwijl in andere gevallen weder zware boomen tot houtwerken van kleine

1) Aan den Prins Mangkoe Negara, in Soerakarta, is stilzwijgend het beheer, de exploitatie en het vruchtgebruik van de op zijne landen gelegene djatibosschen gelaten, hoewel rechtens de beschikking over het in die bosschen aanwezige hout der Regeering toekomt. De djatibosschen in de residentie Djokjakarta worden, niettegenstaande bij tractaat van 1812 aan de Regeering de beschikking over het in die bosschen aanwezige hout is voorbehouden, toch door den sultan beheerd en geëxploiteerd en geniet hij daarvan het vruchtgebruik, onder voorwaarde dat daaruit in de behoefte van het Gouvernement aan hout voor 's Lands werken, zoo in die residentie als in de naburige gewesten, zal worden voorzien. Dit werd aldus in het jaar 1849, door den toenmaligen Commissaris voor de Vorstenlanden Van Nes, geregeld.

afmetingen werden verkapt. Van ongeloofelijke afstanden moest allengs meer het hout worden aangevoerd.

In het jaar 1832 werd het beheer van en het toezicht over de bosschen gebracht onder den Directeur der cultures, waarna in het jaar 1836 de, toen onder dien hoofdambtenaar aangestelde, inspecteurs der cultures ook met het opzicht over de houtbosschen werden belast. Intusschen bleef het met de djati-bosschen even treurig gesteld. Het gouvernement stelde bepalingen vast en gelastte contrôle, maar de middelen van contrôle ontbraken.

Eindelijk begon de Regeering in te zien, dat geen middelen tot verbetering zouden baten, zoolang men deskundigen miste, die de noodige voorlichting konden geven en met de uitvoering belast werden. In het jaar 1849 werden voorloopig een paar Duitsche boschkundigen bij de djatibosschen in Rembang aangesteld, en vervolgens vanaf het jaar 1857 geregeld wetenschappelijk gevormde boschambtenaren uit Nederland gezonden. In het jaar 1858 werd een inspecteur voor het Boschwezen aangesteld.

Het oude blandongstelsel bleef nog geruimen tijd in werking. Het verval der djatibosschen had achtereenvolgens in vele residentiën opgehouden, maar in Rembang en, op veel kleiner schaal, in Madioen bleef het nog bestaan. Evenwel werd toch in de behandeling der djatibosschen veel verbetering gebracht. De houtvellingen werden zooveel mogelijk op eenige plaatsen geconcentreerd, geregelde perceelsgewijze aankap werd weder ingevoerd, de uitgekapte perceelen werden opnieuw met djati bezaaid, de sleepwegen werden verbeterd en nieuwe aangelegd, en vooral ook op de bewerking van het gevelde hout, dat hoofdzakelijk voor den scheepsbouw diende, goed toezicht gehouden. Op elke kapplaats waren een inlandsch boschhoofd, met den naam van demang blandong, en een paar boschwachters gevestigd. Later werden hieraan nog europeesche opzieners toegevoegd. De blandongwerkzaamheden in Rembang waren in twee tijdperken van het jaar verdeeld, namelijk het tijdperk van aankap, uitsleep en afvoer naar de rivieren, hetwelk aanhield van 1° Mei (somtijds 1° April) tot ultimo November, en het tijdperk van vlotten, tijdens den westmoeson, van December tot Maart of April. Het werkvolk werd op den ouden voet in dagloon betaald, namelijk aan een kapper 10 duiten ($8^1/_2$ centen), een span trekdieren 25 duiten (21 centen) en een ploeghoofd over 25 man of 25 span trekdieren 20 duiten ($16^1/_2$ centen). Bovendien genoot ieder hoofd, kapper en drijver van een span trekdieren daags $1^1/_4$ katti rijst en $^1/_{10}$ katti zout. Op elke geregelde kapplaats waren 100 tot 300 kappers en 100 tot 300, soms zelfs 400 spannen trekdieren werkzaam. Het werkvolk werd door de districtshoofden, dikwijls van zeer afgelegen streken, opgeroepen en om de vijftien dagen verwisseld, zoo voor het werk in de bosschen als voor het maken der vlotten. In de maand December begon het vlotten van het hout langs de onderscheidene rivieren naar de eigenlijke houtstapelplaatsen; zoo werd al het hout, dat naar de Solo-rivier en hare zijrivieren was gebracht, naar 's lands groote stapelplaats te Boenga, in de residentie Soerabaja, vervoerd. De vlotters ontvingen geen dagloon, maar eene bepaalde betaling en verstrekking van rijst en zout voor de geheele reis. De vlothoofden echter, genoten per dag 100 duiten ($83^1/_2$ centen). Vlotters en hoofden ontvingen bovendien nog eene premie, wanneer hunne vlotten behoorlijk overkwamen.

Er gingen intusschen gestadig meer stemmen op tegen het behoud van het blandongstelsel, al was de druk voor de bevolking ook niet meer zoo zwaar als voorheen. De meest drukkende diensten der blandongs bestonden nog in het leveren van trekdieren, die veel daaronder leden, en in het opkomen der koelies voor het samenstellen der houtvlotten in den tijd, dat de rijstvelden moesten bewerkt worden. Het daarbij door de Regeering zoo zeer gehandhaafde monopolie over het djatihout werkte ook zeer belemmerend op alle takken van nijverheid. Overal bestond gebrek aan hout. De Regeering kapte voor hare eigen behoeften, maar voor particulieren bestond geen middel om zich van het noodige hout te voorzien. Wel werden onderhands aan eenige personen zoogenaamde houtcontracten uitgegeven, houtvellingen die de gelegenheid moesten aanbieden om djatihout te kunnen verkrijgen, en tevens om bij te dragen in de behoeften voor 's Lands dienst, maar die contracten strekten toch hoofdzakelijk tot groot voordeel van de weinigen, die daarmede werden begunstigd. De particuliere nijverheid werd daarmede weinig of niet gebaat, het djatihout bleef zeer hoog in prijs.

Sedert jaren was intusschen een plan tot eene behoorlijke organisatie van het Boschwezen bij het Indisch bestuur in overweging en vond die aangelegenheid allengs ook een krachtigen steun bij het Opperbestuur. In het begin van het jaar 1860 werd aan eene commissie, bestaande uit een inspecteur van het Boschwezen, een inspecteur der cultures en een rechterlijk ambtenaar, opgedragen een reglement voor het beheer en de exploitatie der houtbosschen op Java en Madoera en al wat daarop betrekking heeft, te ontwerpen. Ongeveer tegelijkertijd werd door eene daarvoor aangewezen commissie begonnen met het opnemen en in kaart brengen der djatibosschen. Nog jaren verliepen echter alvorens werd beslist omtrent de vraag: Welke weg moest worden ingeslagen om de exploitatie der djatibosschen het meest te doen beantwoorden aan het belang van den Staat en de bevolking? Eindelijk, in 1864, besloot de Regeering, het stelsel van Staats-exploitatie der djatibosschen geheel te laten varen en daarvoor de particuliere ondernemingsgeest, met onbeperkte mededinging, in te roepen. In het jaar 1865 werd het nieuwe reglement voor het beheer en de exploitatie der houtbosschen van den Lande op Java en Madoera afgekondigd, waarbij de bosschen werden verdeeld in: 1e onder geregeld beheer gebrachte Djatibosschen, bestemd voor eene geregelde perceelsgewijze exploitatie, 2e niet onder geregeld beheer gebrachte djatibosschen, niet bestemd voor eene geregelde exploitatie, maar om te strekken ter voorziening in de plaatselijke behoeften aan hout voor den Lande en de inlandsche bevolking, en 3e wildhout-bosschen.

Op ultimo van het jaar 1865 hielden eindelijk de blandongdiensten geheel op. Daarmede was met een belangrijk overblijfsel van het Indische dwangstelsel gebroken.

In November van het jaar 1865 had te Rembang de eerste openbare aanbesteding plaats voor de exploitatie van twee djatibosch-perceelen, waarop geleidelijk meerdere volgden. In al die exploitatie-contracten werd eene geregelde perceelsge-

wijze velling bepaald en eene behoorlijke schoonmaak der uitgekapte perceelen voorgeschreven. Tijdens de exploitatie in blandongdienst waren steeds ter velling boschperceelen gekozen van goede hoedanigheid, waaruit eene belangrijke hoeveelheid hout kon worden verkregen. Alleen de goede djatibosschen werden gekapt, maar de schrale, meerendeels vroeger reeds uitgekapte bosschen bleven staan. De reorganisatie van 1865 moest ook hierin verandering brengen. De slechte bosschen moesten allengs weder in goede djatibosschen worden herschapen, en dit was alleen mogelijk door ze ook geregeld geheel leeg te kappen en op nieuw te beplanten. Daarom besteedde de Regeering ook zulke perceelen uit, die weinig anders dan brandhout opleverden.

De ervaring leerde intusschen, dat het reglement van 1865 nog vrij belangrijke gebreken bevatte. De daarin aangenomen splitsing tusschen wel- en niet onder geregeld beheer gebrachte djatibosschen bleek maar al te zeer tot den ondergang der laatsten te leiden. Voorts werd geklaagd over al te beperkende bepalingen omtrent de voorziening in de behoefte aan hout voor de inlandsche bevolking, zoo voor huisbouw als voor de inlandsche scheepvaart, gereedschappen, brandstof enz. Deze en nog meer andere gebreken en leemten leidden tot herziening van dat reglement, waarop bij besluit der Indische Regeering van 14 September 1874 (Indisch Staatsblad N° 110) een nieuw reglement werd vastgesteld, dat op den 1sten Mei van het jaar 1875 in werking trad en ook de tegenwoordige regeling van het Boschwezen beheerscht. Bij dit reglement zijn als hoofdbeginselen aangenomen:

1e de bosschen worden onderscheiden in djati- en wildhout-bosschen;

2e de djati-bosschen (met uitzondering van die in de Vorstenlanden, waarover de Regeering slechts eene beperkte beschikking heeft) staan alle onder geregeld beheer, de wildhout-bosschen gedeeltelijk;

3e de exploitatie der djati-bosschen geschiedt, zooals ook reeds in het reglement van 1865 was bepaald, door middel van de particuliere industrie op tweeërlei wijzen:

a. Met vrije beschikking over het hout door den ondernemer, tegen betaling van eene overeengekomen som; of

b. met levering van het hout aan het gouvernement, tegen betaling aan den ondernemer van een bepaald bedrag voor kap-, sleep- en vervoerloon per kubieken meter.

De toewijzing van een bosch ter exploitatie geschiedt na openbare inschrijving. Door de boschambtenaren worden minimumprijzen bepaald, beneden welke de bosschen niet worden afgestaan. Hoofdzaak is exploitatie volgens lett. *a*. Op den voet van lett. *b* geschiedt zulks alleen voor bijzondere doeleinden, hoofdzakelijk ten behoeve van het Departement der Marine, waarvoor dan ook slechts enkele contracten werden gesloten. Overigens voorziet de Regeering in de behoefte aan djatihout voor 's Lands dienst door aankoop bij de houtcontractanten volgens lett. *a* of wel door eigen aankap op kleinen voet.

De conceptvoorwaarden, waarop de exploitatie van 's lands djatibosschen op de volgens *a* aangegeven wijze geschiedt, volgens de laatste regeling vastgesteld bij Besluit der Indische Regeering van 30 Augustus 1887, zijn opgenomen in het Bijblad op het Staatsblad van Nederlandsch-Indië N° 4497. De duur dier exploitaties is, al naar gelang van de uitgestrektheid der boschperceelen en hunne hoedanigheid, zeer verschillend, tot een maximum van ongeveer tien jaren. Bij deze geregelde perceelsgewijze boschexploitaties worden de boomen gedurende den oostmoeson in de maanden Mei tot October of November, na 1 of 2 jaren tevoren te zijn doodgeringd, geveld en bewerkt en het hout uit het bosch verwijderd, waarna de uitgekapte en door de boschexploiteurs tevens schoongemaakte terreinen dadelijk in den daarop volgenden westmoeson door de boschambtenaren weder worden beplant. Het vellen en beslaan, in den regel bij aanneming, geschiedt algemeen nog met de gewone Javaansche bijl of wadong. De stammen worden meestal tot vierkante balken beslagen; soms echter ook, voor bepaalde doeleinden, slechts van de schors ontdaan, als rondhouten (dolken) gelaten. Het overige hout wordt tot verschillende kleine materialen bewerkt, zooals: planken, latten, karrenhout, ook kromhouten, spoordwarsliggers enz., zoomede van den afval brandhout, vooral voor de suikerfabrieken. Het zagen geschiedt algemeen uit de hand; stoomhoutzaagmolens, in vorige jaren hier en daar in gebruik, schijnen niet met voordeel te worden gebezigd. Het hout wordt eerst, door buffels of runderen, naar de voorloopige verzamelplaatsen langs den zoom van het bosch of de daarbinnen aangelegde transportwegen gesleept; het lichte hout wordt ook veel gedragen. Vandáár wordt het verder òf gesleept, òf op karren, mallejans of ander soort voertuigen vervoerd, hetzij rechtstreeks naar de débouché- of afvoerplaatsen, of wel naar de rivieren, spoorwegen enz., langs welke het naar de bestemmingsplaatsen wordt verzonden. Bij groote boschexploitaties van langen duur worden door vele ondernemers voor het vervoer railwegen aangelegd, waardoor belangrijke trekkrachten worden uitgespaard. Al naar gelang die banen over meer vlak terrein loopen, kunnen de wagens op de tramwegen zwaarder met hout worden beladen. Die hoeveelheid wisselt daardoor af tusschen 2 en 4 kubieke meters. De wagens worden meest door menschen voortbewogen, maar ook wel door buffels of runderen getrokken, vooral tegen eenigszins steile hellingen. Het transport langs de rivieren geschiedt in vlotten of prauwen, dat over zee in schepen.

Behalve de boschperceelen, die na de leegkapping op nieuw met bosch worden beplant, worden ook zoogenaamde afbakeningsperceelen ter velling aanbesteed, d. z. stukken bosch, die bij de grensregeling der djatibosschen uit het te behouden boschgebied wegvallen. Ook worden gedurig aanbestedingen gehouden voor het zuiveren van djatibosschen van het daarin aanwezige doodstaand en omverliggend hout. De bepalingen voor deze beiderlei exploitaties, laatstelijk vastgesteld bij Besluit van den Gouverneur-Generaal van 15 Februari 1889, zijn opgenomen in het Bijblad op het Staatsblad van Nederlandsch-Indië N° 4498. Bij het vigeerende boschreglement is ook de zorg voor de zoogenaamde wildhout-bosschen meer op den voorgrond getreden. Het reglement bevat voorts meer uitgebreide voorschriften tot instandhouding en waardevermeerdering der bosschen en van de gelegenheid voor de inlandsche bevolking en de particuliere nijverheid, om zich van het noodige hout te voorzien. Bij verschillende bepalingen werden achtereenvolgens wel eenige aanvullingen en wijzigingen in dit reglement gebracht, maar de hoofdbeginselen zijn gebleven

Bij het Koninklijk Besluit van 7 Juli 1875 (Indisch Staatsblad 1875 n° 216, gewijzigd en aangevuld bij Indisch Staatsblad 1881 n° 186) is een Straf- en Politiereglement voor het Boschwezen vastgesteld, waarbij gevangenis en geldboete tegen de overtreders is bedreigd.

Nadat bij de reorganisatie der Departementen van Algemeen bestuur, in het jaar 1866, de bosschen van de daarbij opgeheven directie der cultures waren gebracht onder het Departement van Binnenlandsch Bestuur, werd in het jaar 1869 eene bepaalde organisatie van het personeel bij het Boschwezen op Java en Madoera vastgesteld. Later achtereenvolgens nog eenigszins gewijzigd, bestaat dat personeel thans uit één inspecteur, dertien houtvesters en drie aspirant-houtvesters, Europeesche opzieners, benevens inlandsche mantri's-boschpolitie, boschwachters, schrijvers en oppassers. De mantri's en boschwachters, ondergeschikt aan het districtsbestuur, staan de desahoofden ter zijde in de uitoefening van het politie-toezicht in de djatibosschen. Voor het bovengenoemde boschdistrict Lampong—Palembang—Banka werd een houtvester met eenig hulppersoneel in dienst gesteld.

Het getal houtvesters grondt zich op de verdeeling van Java en Madoera in dertien boschdistricten. Die verdeeling, waarvan de residentiën Bantam en Batavia, welke geene oorspronkelijke djatibosschen bevatten, zijn uitgesloten, is vastgesteld bij St. 1885 n°. 34. Elk dezer boschdistricten staat onder het beheer van een houtvester; aan enkelen is een aspirant-houtvester toegevoegd.

De werkkring van het personeel bij het boschwezen is in het boschreglement van 1874 in algemeene trekken omschreven. De inspecteur is adviseur voor alle zaken, welke het Boschwezen betreffen. Hij staat aan het hoofd der Afdeeling Boschwezen van het Departement van Binnenlandsch Bestuur.

De taak der houtvesters, die feitelijk ondergeschikt zijn aan de betrokken residenten, maar de hun door den inspecteur van het Boschwezen gegeven bevelen en aanwijzingen van technischen aard hebben op te volgen, betreft in de eerste plaats de djatibosschen. Eene goede regeling van de opbrengst dier bosschen is de hoofdzaak van hun veelomvattenden werkkring. Zij bewerkstelligen eene behoorlijke inrichting dier bosschen, gegrond op hunne uitgestrektheid, de aanwezige houtmassa en den bijgroei van het hout, houden contrôle over de stipte naleving van de verplichtingen der houtcontractanten, waartoe ook de schoonmaak der jaarlijks uitgekapte perceelen behoort, zorgen voor eene behoorlijke wederbeplanting der leeggekapte terreinen, voor de periodieke uitdunning der nieuwe bosschen en voor een geleidelijk herstel — door raseering en nieuwe beplanting — van de djatibosschen, die onder het voormalige wanbeheer werden vernield. Het beplanten geschiedt in vrijwillige overeenkomsten met de bevolking, waarbij het deze ook vrijstaat voor eigen rekening en zonder ter zake landrente verschuldigd te zijn, tusschen het jonge houtplantsoen landbouwgewassen te telen.

In de tweede plaats wijdt het Boschwezen zich aan de zoogenaamde wildhoutbosschen, hoofdzakelijk in de hooge bergstreken, alwaar de aanwezigheid dier bosschen van hoog belang is voor een geregelden afloop van het regenwater en mitsdien voor de regelmatige bevloeiing der in het benedenland gelegen rijstvelden. Bij de Indische ordonnantie van 2 Juni 1890 (Indisch Staatsblad n° 115) zijn de grenzen voor boschbehoud en herbewouding in het gebergte over geheel Java vastgesteld. Van vele bergen, vooral op Midden-Java, is het boschgebied door 's menschen hand grootendeels verdwenen en worden aldaar nu geleidelijk weder nieuwe bosschen aangeplant. Behalve deze herbewouding om hydrographische redenen, worden door het Boschwezen ook, in eenige lagere streken, welke niet voor de cultuur van djatihout geschikt zijn, andere goede houtsoorten aangekweekt, hetzij van elders, of die ook in Java's bosschen voorkomen, welke later mede zullen strekken ter voorziening in de steeds toenemende behoefte aan hout. Ook worden sedert eenige jaren in enkele streken van West-Java caoutchouc- en getah-pertja-leverende boomsoorten door het Boschwezen aangeplant. Sinds het jaar 1889 is ook de zorg voor het planten van schaduwboomen langs de in heerendienst te onderhouden wegen aan het Boschwezen opgedragen.

De baten, door den Staat uit het Indische Boschwezen getrokken, loopen, door verschillende omstandigheden, jaarlijks nogal uiteen. Volgens de Koloniale Verslagen bedroegen gedurende het tijdperk van 1884—1888 gemiddeld:

de inkomsten	*f* 1.025.038	's jaars
de uitgaven	„ 554.053	„
dus een gemiddeld overschot van	*f* 470.985	„

en gedurende de jaren 1889—1893 gemiddeld:

de inkomsten	*f* 1.105.450	's jaars
de uitgaven	„ 556.770	„
dus een gemiddeld overschot van	*f* 548.680	„

C.

BOSSE. (PETER PHILIP VAN) Minister van Koloniën en Finantiën. Geboren te Amsterdam den 16den December 1809, was hij na zijne promotie werkzaam als secretaris van de commissie voor de Rijnvaart te Amsterdam, werd in 1845 benoemd tot referendaris aan het Ministerie van Finantiën, en trad reeds in 1848 op als hoofd van dat Ministerie, eerst (3 Juni 1848) tijdelijk, daarna als Minister (21 Nov. d. a. v.). In die betrekking, welke hij tot 19 April 1853, en dus ook gedurende het eerste Ministerie Thorbecke bekleedde, ontwikkelde hij eene buitengewone werkzaamheid; voor Indië waren daarbij vooral van belang de zoogen. scheepvaartwetten, omdat daarbij door de invoering van het reciprociteitsstelsel bij de bescherming der Ned. vlag voor het eerst inbreuk werd gemaakt op het beschermend stelsel in Indië (Zie IN- EN UITVOERRECHTEN). Ten gevolge der Aprilbeweging trad het Ministerie Thorbecke af; Van Bosse nam voor Rotterdam zitting in de Tweede Kamer, maar werd 18 Maart 1858 weder tot Minister van Finantiën benoemd. Ditmaal slechts voor korten tijd; de verwerping van de wetsvoorstellen omtrent den aanlag van spoorwegen noodzaakte het Ministerie tot aftreden (Febr. 1860); voor Zutfen gekozen, nam hij weder zitting in de Tweede Kamer tot 10 Febr. 1866, toen hij tot Minister van Finantiën benoemd werd in het Kabinet, dat na de aftreding van Thorbecke door Fransen v. d. Putte geformeerd werd. Zooals bekend is, had dit Ministerie slechts een kort bestaan, en werd 1 Juni 1866 door een ander vervangen. Nog eenmaal werd hij met de portefeuille van finantiën belast (3 Juni 1868), om deze voor goed, 5 Jan. 1871, af te geven. Daarna trad hij echter nog tweemalen als Minister van Koloniën op. Het eerst

van 4 Jan. 1871 tot 6 Juli 1872, gedurende welken tijd hij de herziening der in- en uitvoerrechten voorbereidde, doch die niet tot stand mocht brengen, en van 3 Nov. 1877 tot zijn dood op 21 Febr. 1879. Gedurende zijn laatste Ministerie ontwierp hij nog eene wettelijke regeling der Bijdrage, die met eenige wijziging door zijn opvolger werd overgenomen, maar niet is ingevoerd (Zie BIJDRAGE). Van Bosse nam een belangrijk aandeel in den strijd over de vaststelling der Ind. begrooting bij de wet door zijn opstel, geplaatst Bijdr. t. d. kennis van het staats-, prov. en gem. bestuur Dl. VI, bl. 99. Zie over Van Bosse een kort levensbericht in de Economist 1879 bl. 331.

BOT (IKAN). Maleische naam op Java en Madoera voor eene Platvisch-soort, *Hippoglossus crumei*.

BOTANISCHE LITTERATUUR VAN NEDERLANDSCH-INDIË. De botanische litteratuur van Nederlandsch-Indië staat tot die van Britsch-Indië in zulk een nauw verband, dat hare geschiedenis, ten minste voor de oudere perioden, als een geheel met deze moet worden opgevat. Want, ofschoon het goed doorzochte deel van beiden gescheiden is door landen als Birma en Malaka, omtrent wier flora in latere tijden alleen uitvoerige berichten zijn ontvangen: het aantal der in het wild groeiende en gekweekte gewassen, welke aan beiden gemeen zijn, is zoo groot, dat de meeste der werken, die over de Engelsch-Indische flora handelen, ook voor die van Nederlandsch-Indië van belang zijn en op later verschijnende werken over de laatste van onmiddellijken invloed zijn geweest. Beide landen behooren trouwens volgens de beginselen der plantengeographie tot hetzelfde flora-gebied.

Deze samenhang tusschen de botanische litteratuur van Nederlandsch en Britsch-Indië is het sterkst in de oudere werken, omdat daar de meer algemeen voorkomende wilde en ook de gekweekte gewassen in de eerste plaats besproken worden, en het zijn juist deze, die een groot verspreidingsgebied hebben. In zijn Flora Zeylanica, welke in het midden van de vorige eeuw verscheen, werd dan ook door Linnaeus beweerd, dat de planten van Ceylon, Java en Bengalen, dezelfde waren. Wij zijn derhalve verplicht de litteratuur der Indische flora in haar geheel te behandelen. Haar omvang is echter zoo groot, dat wij alleen die geschriften zullen bespreken, die voor de ontwikkeling onzer kennis der flora van beteekenis zijn geweest.

Vóór de tweede helft van de zeventiende eeuw was er van de Indische plantenwereld slechts weinig bekend. De eerste meer uitvoerige berichten vinden wij in Jacob Bontius' „Historiae naturalis et medicae Indiae Orientalis Libri sex", dat in G. Piso's werk „De Indiae Utriusque re naturali et medica" in 1658 werd uitgegeven. Men vindt daarin door Bontius, die arts op Java was, een 60-tal planten afgebeeld en beschreven, met vermelding van bijzonderheden omtrent geneeskracht en gebruik. Ofschoon de beschrijvingen niet zeer uitvoerig en de afbeeldingen niet zeer fraai zijn, is het niet moeilijk de planten te herkennen, waaronder b. v. de Doerian, de Papaja, de Blimbing, de Mangistan, de Mangga, de Kapokboom enz.

Een werk van veel meer waarde is Rheede Van Draakestein's: „Hortus Indicus Malabaricus," 12 vol. fol. 1678-1703. De schrijver hiervan had, in de hoedanigheid van Gouverneur van de kust van Malabar, van verscheidene inlandsche geleerden, zoo priesters als artsen, gegevens weten te verkrijgen omtrent de eigenschappen, het voorkomen, het gebruik en de inlandsche namen van de belangrijkste Indische boomen, heesters en kruiden, en met behulp van J. Casearius en anderen uit deze gegevens het werk samengesteld, dat door den Amsterdamschen hoogleeraar Jan Commelin van aanteekeningen was voorzien. Van het omvangrijke werk werd een Hollandsche uitgave begonnen, waarvan echter slechts één folio deel is verschenen, dat men soms als Casearius, „De Malabaarsche Kruithof" vermeld vindt. Ook werd een uittreksel ervan door Kasper Commelin, den neef en opvolger van Jan Commelin, onder den naam van „Flora Malabarica" in het licht gegeven.

Van het jaar 1630—1640 vertoefde op het eiland Ceylon de arts Paul Hermann, die bij zijn terugkeer in Europa te Leiden tot hoogleeraar in de medische wetenschappen werd aangesteld. Deze had gedurende zijn verblijf op het eiland een groot aantal planten verzameld en deze deels tot den aanleg van een eigen herbarium gebruikt, deels aan verschillende personen in Europa toegezonden. Te Leiden gaf hij beschrijvingen en afbeeldingen van de door hem waargenomen planten in het licht in verschillende werken, o. a. in „Catalogus Horti Academici Lugduno Batavi", 1687. Eerst na zijn dood, in 1695, verscheen een groot werk van zijne hand met 111 platen: „Paradisus Batavas" (1698). De uitgave hiervan geschiedde door William Sherard, die in 1717 nog een tweede werk van Hermann in het licht gaf: „Musaeum Zeylanicum". Hermann's verzameling leverde ook de bouwstoffen voor twee beroemde werken, vooreerst voor Johannes Burman's „Thesaurus Zeylanicus", een kwarto werk met 110 platen, dat in 1737 verscheen. Men vindt daarin, behalve de Ceylonsche planten van Hermann, ook die welke door zekeren Hertog naar den Amsterdamschen hortulanus Cornelis Vossius waren gezonden. Vervolgens een werk van Linnaeus, „Flora Zeylanica" geheeten en in 1748 uitgegeven. Dit berustte op een der door Hermann naar Europa gezonden Herbariën en kan derhalve, daar er al de gegevens uit de vorige geschriften in opgenomen zijn, als een vermeerderde en verbeterde uitgave van deze worden beschouwd. De nomenclatuur behoorde echter nog tot het eerste Linnaeaansche tijdperk, in zooverre dat men er de soortsdiagnoses als soortnamen in gebruikt vindt. Eene lijst van de planten van Hermann's herbarium, zooals deze volgens de tegenwoordige nomenclatuur gedetermineerd moeten worden, vindt men in het Journal of Botany van 1887.

Hadden de werken van Rheede en Burman meer betrekking op de flora van Engelsch Indië, speciaal voor de flora van Nederlandsch Indië werd omstreeks dienzelfden tijd een even uitvoerig werk samengesteld, dat, zooals Burman met recht opmerkt, aan Rheede's „Hortus Malabaricus" den palm der overwinning heeft ontrukt. Het is Rumphius' „Herbarium Amboinense". Als koopman op het eiland Amboina had G. E. Rumph, meer bekend onder zijn gelatiniseerden naam Rumphius, gelegenheid gevonden omtrent de aldaar voorkomende gewassen vele waarnemingen te doen, terwijl hij ze niet alleen uit het wild verzamelde, doch ook in zijn tuin kweekte. Bovendien stelde hij zich in relatie met personen in alle andere

deelen van den Indischen Archipel, van wie hij planten, producten en berichten omtrent deze ontving. Al deze gegevens legde hij neder in een groot werk van zes folio deelen, waarin wij van honderden planten nauwkeurige beschrijvingen, afbeeldingen en opgaven omtrent gebruik, inlandsche namen, geneeskrachtige eigenschappen enz. bijeenverzameld vinden. Niet ten onrechte worden ook aan Rumphius de eerenamen van Vader der Indische botanie en Plinius Indicus gegeven. Zijn manuscript, door hem aan de bestuurders der Oost-Indische Compagnie aangeboden, bleef langen tijd ongebruikt liggen, tot het in handen kwam van Johannes Burman, die het met vele aanteekeningen voorzien in het licht gaf. Het verscheen van 1741 tot 1750, (alleen het zevende of Supplementdeel in 1755), dus nog voor de invoering van de binominale nomenclatuur. Om die reden werden de door Rumphius gebruikte geslachts- en soortnamen niet door latere auteurs overgenomen en vindt men, ofschoon zijn werk door bijna alle schrijvers op het gebied der Indische flora voortdurend wordt geciteerd, zijn naam niet als auteursnaam achter de soortnamen uit die flora gevoegd. Eene poging van O. Kuntze om het jaar 1737 als aanvangsperiode der prioriteit te doen beschouwen, waardoor de Rumphiaansche namen weder in de plaats van de thans gebruikte zouden komen, heeft bij de meeste botanisten geen instemming gevonden. Zoowel door Burman in het werk zelf, als door latere schrijvers, zijn de benamingen van Rumphius met die van latere perioden in overeenstemming gebracht. De laatste Clavis op het Herbarium Amboinense is die van Hasskarl, in 1866 verschenen, waarin deze omtrent de Rumphiaansche planten niet alleen zijn eigen verklaringen geeft, maar ook die van alle andere schrijvers aanhaalt. Vooral belangrijk hierin zijn de hem schriftelijk medegedeelde opgaven van Teysmann, die in de Molukken had gereisd, en een aantal der onbekende planten van Rumphius tot hare Latijnsche benamingen had herleid, ofschoon daarvan echter nog vele twijfelachtig zijn gebleven.

In 1768 gaf de zoon van Burman, Nikolaas Laurens, een „Flora Indica" in het licht, berustende op de bekende Herbariën van Hermann, Hertog enz. en op verschillende verzamelingen in lateren tijd, uit Indië, onder anderen ook uit Java, hem toegezonden. Ofschoon het er ver van af was, dat het werk van den jongeren Burman een volledig overzicht van de Indische flora gaf, was de naam van „Flora Indica" wel in overeenstemming met den inhoud, inzooverre daarin de bekende soorten volgens een bepaald stelsel, het Linnaeaansche, waren opgesteld. Ook werd hier de binominale nomenclatuur gevolgd, zoodat verscheidene der soortnamen van den jongeren Burman nog in den tegenwoordigen tijd geldig zijn. Dat ze niet allen gebleven zijn, ligt niet in den vorm, doch in het feit dat Burman de door hem beschreven planten zooveel mogelijk tot de bekende geslachten trachtte te brengen, terwijl latere auteurs ze als soorten van nieuwe geslachten beschouwden. Deze verplaatsing der soorten van het eene geslacht naar het andere hangt samen met de wijzigingen, die de omvang der geslachten vooral in werken van algemeenen aard, ondervindt. In de geschiedenis der nomenclatuur van elke flora is de invloed dier algemeene werken voortdurend merkbaar. Aanvankelijk waren dit de „Systema's en Species" van Linnaeus, later de door zijne navolgers Willdenow en Sprengel bezorgde nieuwe edities, nog later de werken waarin De Candolle en Roemer en Schultes het geheele stysteem aan een herziening onderwierpen.

In 1788 begon de uitgave van een werk, dat ook voor de kennis van de Indische flora van hoog belang was, nl. Gaertner's „de Fructibus et Seminibus Plantarum". Terwijl vorige schrijvers zich veelal slechts tot taak stelden de planten zoover te beschrijven dat ze herkenbaar waren, gaf Gaertner nauwkeurige beschrijvingen van vruchten en zaden, onafhankelijk van de onderscheidingskenmerken. De uitgave eindigde eerst in 1805 na den dood van Gaertner. Het laatste deel werd samengesteld door zijn zoon.

Wat op het einde van de 18e eeuw over de flora van Java verscheen, was niet zeer belangrijk. Wij vermelden J. C. M. Rademacher's „Naamlijst der Planten, die gevonden worden op het eiland Java" (1780—1782), F. von Wurmb „De orde der palmboomen" (1779) en F. Noronha „Altingia excelsa" (1791) en „Relatio plantarum Javanensium etc." (1791). Hierbij voegen zich een paar kleinere stukken, onder presidium van den Zweedschen Hoogleeraar Thunberg geschreven naar aanleiding van materiaal, verzameld op diens reizen, waarop hij ook Java bezocht. Daartoe behoort ook eene „Florula Javanica" van Winberg en Widmark (1825). Deze bestaat echter alleen uit eene plantenlijst, zonder groeiplaatsen of andere gegevens, met eenige weinige beschrijvingen aan het eind. Onder dezen zijn er ook eenige van nieuwe soorten, door latere auteurs over het hoofd gezien.

Leschenault de la Tour, die van 1800 tot 1804 eene reis om de wereld deed, kwam ook op Java, Madoera en Timor, en bracht van daar een belangrijk herbarium mede. Verschillende aanteekeningen gaf hij hieromtrent in het licht in zijn reisbeschrijving „Relation abregée d'un voyage aux Indes Orientales" (Mém. du Mus. d'Hist. Nat. IX), terwijl hij aan enkele onderwerpen, o. a. den Oepasboom, *Antiaris toxicaria*, uitvoerige artikelen wijdde. Zijn herbarium, opgenomen in het Museum van Natuurlijke Historie te Parijs, leverde aldaar later de bouwstoffen voor de beschrijving van een aantal nieuwe soorten van Java en voor eene Flora van het eiland Timor.

Een dergelijke reis door Louis de Freycinet van 1817—1820 ondernomen, met de schepen *Uranie* en *la Physicienne*, waarop hij vergezeld was door Charles Gaudichaud als natuuronderzoeker, leverde aan dezen de bouwstoffen voor zijn „Botanique du Voyage autour du monde etc." (1826) een werk met 120 platen, waarin ook verscheidene planten van Nederlandsch-Indië, met name van Timor en het nabij Nieuw-Guinea gelegen eilandje Rawak, worden beschreven. Een latere reis van Gaudichaud op de corvet *la Bonite* leverde een niet minder rijk materiaal voor de wetenschap. De resultaten hiervan verschenen in 5 octavo deelen en een atlas met 156 platen van 1844—1866. Ook hierin komen een groot aantal Nederlandsch-Indische planten voor. Ook vindt men deze onder de planten verzameld door Lessone d'Urville op Duperrey's reis om de wereld met de corvet *ta Coquille* (1822—1825) welke o. a. Amboina aandeed. Het cryptogamische gedeelte hiervan werd beschreven door de verzamelaars, het phanerogamisch gedeelte door A. F. Brouginart.

In Engelsch-Indië werd op het laatst der vorige

eeuw door de stichting van den Botanischen tuin van Calcutta een periode van nauwgezet onderzoek der flora geopend. Het was voorafgegaan door hetgeen in het belang van de kennis dier flora door den Koerlander J. G. Koenig was gedaan. Deze, in 1768 in Indië gekomen als geneesheer bij de Deensche neerzettingen aldaar, had een groot aantal aanteekeningen en afbeeldingen van Indische planten vervaardigd. Een deel van deze aanteekeningen had hij gezonden naar den Zweedschen Hoogleeraar A. J. Retzius, die in zijn „Observationes botanicae" eene verhandeling van Koenig opnam, getiteld: „Descriptiones Monandrarum et Epidendrorum in India Orientali factae" (1779—1791). Het meeste materiaal kwam echter na zijn dood in 1785 in handen van William Roxburgh, die èn met de gegevens van Koenig èn met zijn eigen ontdekkingen en waarnemingen het groot folio werk met 300 platen „Roxburgh, Plants of the Coast of Coromandel" samenstelde, waarvan het eerste deel in 1795 verscheen en welks uitgave tot 1819 voortduurde. In 1820 begon de publicatie van een „Flora Indica" van denzelfden schrijver, die met het genoemde werk van zooveel belang werd geoordeeld, dat Roxburgh door de Engelschen voortaan de Vader van de Indische botanie werd genoemd. Het eerste deel werd vooreerst door geen tweede gevolgd, doch de bouwstoffen er voor waren voorhanden, want in 1832 verscheen door de zorg van Carey het geheele werk compleet in drie deelen, dus een herdruk van het eerste deel met de eerste uitgave van de beide andere. Wegens de belangrijkheid van het werk werd in 1874 door Clarke een herdruk van Carey's editie in het licht gegeven.

Een even groot werk met afbeeldingen uit de Indische flora als de hierboven genoemde prachtuitgave van Roxburgh, verscheen van 1830 tot 1832 van de hand van den Deen Nathaniel Wallich, Roxburgh's opvolger in het beheer van den Botanischen tuin van Calcutta. Dit folio werk, „Plantae Asiaticae Rariores", met 300 fraaie gekleurde platen, zou men als eene voortzetting van den arbeid van Roxburgh kunnen beschouwen.

Het is echter niet alleen om die reden, dat Wallich's naam in de werken over de Indische flora zoozeer op den voorgrond treedt, doch veel meer wegens de groote verzameling genummerde planten, door hem over verschillende botanische instellingen verdeeld. Deze verzamelingen, 7683 soorten bevattende, waren alle voorloopig gedetermineerd. Hierbij bevonden zich niet alleen veel nieuwe soorten, doch ook door overbrenging der soorten in andere geslachten, een aantal nieuwe soortnamen voor reeds bekende planten. Wegens de vrijgevige verspreiding dier verzamelingen heeft men de bekendmaking van deze namen als publicatie aangenomen, ofschoon daarbij geen beschrijving der genoemde soorten werd gegeven, zooals anders bij de publicatie van nieuwe soorten noodzakelijk wordt gerekend. De daarbij gegeven lijst, „A numerical list of dried specimens of plants in the East India Company's Museum, collected under the superintendency of Nathaniel Wallich etc. Londen 1828", kortweg als Wallich' „Catalogus" geciteerd, heeft derhalve voor de daarin genoemde soorten prioriteit op de werken van latere auteurs, waarin het eerst de beschrijvingen gegeven werden.

Terwijl dus de kennis van de Engelsch-Indische flora belangrijk vorderde, was ook die van Nederlandsch-Indië niet blijven stilstaan. De groote beweging voorwaarts kwam met de oprichting van 's Lands Plantentuin te Buitenzorg in 1817. Van den oprichter zelven, den Hoogleeraar C. G. C. Reinwardt, is gedurende diens leven weinig op botanisch gebied verschenen, ofschoon zijn levensbeschrijving door De Vriese aantoont, hoeveel hij tijdens zijn verblijf op Java gearbeid had. Wij vermelden echter zijn „Sylloge plantarum novarum", in de jaargangen 1825 en 1826 van de Regensburger Flora uitgegeven en zijne redevoering in de Berlijnsche Academie van Wetenschappen „Ueber den Character der Vegetation auf den Inseln des Indischen Archipels" (1828).

Zijn opvolger C. L. Blume, daarentegen, gaf kort na elkander een aantal hoogst belangrijke geschriften in het licht. De spoed, waarmede deze uitgave begon, bijna onmiddellijk nadat Blume het beheer van den tuin had overgenomen, geeft recht om te vermoeden dat een groot deel hiervan als nalatenschap van Reinwardt en diens één en twee jaar te voren overleden assistenten Kuhl en Van Hasselt moet worden beschouwd. Het eerste werk was „Catalogus van eenige der merkwaardigste gewassen, zoo in- en uitheemsche, te vinden in 's Lands Plantentuin te Buitenzorg" 1823. Vervolgens „Beschrijving van eenige gewassen, waargenomen op een tocht naar den Salak in 1822" (1823). „Bijdrage tot de kennis onzer Javaansche Eiken" (1825). „Over de gesteldheid van het gebergte Gedeh" (1825). „Korte Beschrijving van de Patma der Javanen" (1825). „Tabellen en platen voor de Javaansche Orchideeën" (1825). „Monographie der Indische pepersoorten" (1826). „Bijdragen tot de Flora van Nederlandsch Indië" (1825—1826). Het laatstgenoemde werk was voor de kennis der Indische flora van groot gewicht, daar er niet minder dan 150 nieuwe soorten in beschreven werden, waarvan verscheidene typen waren van nieuwe geslachten. Toen Blume in 1826 wegens ziekte Java moest verlaten, nam hij een groot deel van de door hem en zijne voorgangers verzamelde planten met zich mede. Het besluit der Regeering, deze verzamelingen te bestemmen tot het oprichten van een Rijks Herbarium, waarvan Blume tot Directeur werd benoemd, stelde hem in staat tot het doen van verdere nasporingen in de Indische flora. In vereeniging met J. B. Fisscher begon hij nu de bewerking van zijn materiaal voor de „Flora Javae", een foliowerk met 238 gekleurde platen, waarin van 1828 af een 11-tal families spoedig achter elkander volgden, terwijl inmiddels nog eenige kleinere werken van zijn hand verschenen. De uitgave der „Flora Javae" werd vervolgens afgebroken en vervangen door die van het werk „Rumphia", evenzeer in folio, uit 4 deelen met 200 meerendeels gekleurde platen bestaande. Deze uitgave duurde van 1835 tot 1848, toen er een werk in kleiner formaat voor in de plaats werd gesteld: „Museum Botanicum Lugduno-Batavum, waarin een reeks van beschrijvingen van nieuwe geslachten en soorten met teekeningen der analyses van de behandelde planten werden opgenomen. Eindelijk begon in 1858 eene nieuwe serie van de „Flora Javae", waarvan echter slechts één deel zou verschijnen, dat de *Orchidaceae* bevatte. Met deze familie had Blume zich reeds op Java bezig gehouden, terwijl later een deel van de door Kuhl en Van Hasselt verzamelde planten door Van Breda was bewerkt geworden, wiens „Genera et species *Orchidearum et Asclepidiarum*" in 1827 het licht had gezien.

Ofschoon Blume over een groot aantal aanteekeningen en afbeeldingen en over een uitgebreid herbarium te beschikken had, is het ter beoordeeling van zijn werken toch noodzakelijk in het oog te houden, dat vele zijner soortbeschrijvingen gemaakt zijn naar een betrekkelijk onvolledig materiaal, waarvan hij alleen droge exemplaren kende. Dit moge niet gelden voor sommige families uit de „Flora Javae" of de „Rumphia", waaromtrent hij op Java uitvoerige aanteekeningen in loco gemaakt en een groot aantal exemplaren had medegebracht: de gevallen, waarin hij slechts een enkel droog exemplaar voor zich heeft gehad, zijn volstrekt niet zeldzaam geweest. Ook is het wel eens voorgekomen, dat hij door combinatie van verschillende fragmenten soorten schiep, die in de natuur niet bestonden, of afwijkende vormen eener zelfde soort als nieuwe soorten beschreef. Voor een deel van de soorten in zijne „Bijdragen" beschreven, geldt deze opmerking evenzeer als voor die uit zijne andere werken, want ofschoon Blume deze tijdens zijn verblijf op Java samenstelde, berustte de inhoud hiervan toch vermoedelijk grootendeels op materiaal door Reinwardt, Kuhl en Van Hasselt verzameld. Als uitsluitend herbarium werk moet zijn „Museum Botanicum" gekenschetst worden, vooral ook omdat Blume voor de samenstelling daarvan meerendeels planten van anderen heeft gebruikt. Echter heeft het door de groote plantenkennis, die Blume toen had, en de uitgebreide verzameling vergelijkingsmateriaal, waartoe o. a. de collecties van Wallich behoorden, over welke hij toen kon beschikken, eene groote waarde.

Terwijl op Java het onderzoek der flora was begonnen, werden ook belangrijke ontdekkingen omtrent de flora van Sumatra gedaan. William Jack, een jonge Schot, die van het eind van 1818 tot 1822 den Gouverneur van dat eiland, Sir Stamford Raffles, op zijne tochten als arts en secretaris vergezelde, had aldaar een aantal merkwaardige planten gevonden en hiervan in de „Sumatran Mission Press" beschrijvingen gegeven; eenige er van werden ook in de „Transactions of Linn. Soc." bekend gemaakt. Door de wijze van publicatie waren echter zijn geschriften voor de meeste botanisten niet toegankelijk, waarom zij later herdrukt werden in Hooker's „Botanical Miscell. I" (1830—1831), Hooker's „Journal I" (1834) en Hooker's „Companion I" (1835). Een tweede herdruk verscheen in Calcutta „Journ. of Nat. Hist. IV" (1843). De geschriften van Jack, uitgegeven onder den titel van „Descriptions of Malayan Plants" waren de eerste eenigszins uitvoerige berichten over de flora van Sumatra. Er zijn eenige vroegere gegevens van Miller, die van 1770 tot 1772 Sumatra bezocht had en omtrent zijn reizen en de door hem waargenomen planten mededeelingen had gedaan in „Philos. Transact.", van 1778. Verder vindt men eenige planten van Sumatra beschreven in Retzius „Observationes botanicae". Onder de merkwaardige gewassen, welke Jack had gezien, was ook de *Rafflesia Arnoldi Br.*, door Jack *Rafflesia Titan* genaamd. Jack was niet de ontdekker van de plant, doch zijn voorganger Arnold, die in Maart 1818 op Sumatra aangekomen, reeds in Juli aldaar was overleden.

In het gevolg van sir Raffles werd aan den tocht op Sumatra ook deel genomen door een Engelschman, Thomas Horsfield, die reeds van 1802 af in Nederlandsch-Indië had gereisd en wel voornamelijk op Java en op Banka. Hij had een groot herbarium verzameld en een aantal aanteekeningen omtrent den plantengroei van Java gemaakt. Hij zelf heeft hierover slechts weinig in het licht gegeven. Wij vinden van zijne hand in de Verhandelingen van het Bataafsch Genootschap een klein stukje over de Medicinale Planten van Java, eene beschrijving van den Gatipboom (*Inocarpus edulis*), eene verhandeling over den Oepasboom, *Antaris toxicaria*, en eene beschrijving van *Crinum Asiaticum*. Het meerendeel zijner aanteekeningen echter diende met zijn planten als bouwstof voor het van 1838 tot 1852 door Bennett en Brown uitgegeven en met vele goede afbeeldingen versierde kwarto werk „Plantae Javanicae Rariores". Vooral voor het oostelijk deel van Java, waarvan toen nog weinig planten beschreven waren, is het werk van veel belang. Later werd Horsfield's herbarium door Miquel voor zijne flora gerevideerd, zoodat we in dat werk al de planten vermeld vinden, door Horsfield op Java en Banka verzameld, waaronder een aantal, die niet in het werk van Bennett en Brown voorkomen. Over het herbarium van Timor, bij gelegenheid van de reis van Leschenault de la Tour verzameld, werd in 1835 door Decaisne een verslag in het licht gegeven. Later werd op Timor door Spanoghe eene groote plantenverzameling bijeengebracht, waarover hij in Linnaea XV (1841) eene verhandeling uitgaf, onder den titel van „Prodromus Florae Timorensis". Voor de kennis van de flora van het eiland waren van niet minder belang de daar door Zippelius ontdekte planten. Zij leverden met die van Spanoghe aan Blume en Miquel het materiaal voor vele nieuwe soorten. Later werd door Forbes daar evenzeer een herbarium bijeengebracht, waarvan de inhoud vermeld wordt in Forbes „Wanderungen eines Naturforschers im Malaischen Archipel".

In opdracht van de Nederlandsche Regeering had van 1828 tot 1834 P. W. Korthals in verschillende deelen van den Archipel, nl. op Java, Sumatra en Borneo botanische onderzoekingstochten gedaan. Behalve een aantal kleinere geschriften zooals: „Aanteekeningen over eenige soorten van *Loranthus*", „Verhandeling over de op Java, Sumatra en Borneo verzamelde *Loranthaceae*", „Overzicht der *Magnoliaceae* en *Rubiaceae* van de N. O. I. Koloniën", „Observationes de *Naucleis Indicis*", „Opmerkingen over *Gnetum* en eenige *Conifeeren*", „Over het geslacht *Tupeia*", „Blik op de natuurlijke gesteldheid en vegetatie van een gedeelte van Sumatra", „Opmerkingen omtrent het geslacht *Nepenthes*", „*Tridia* en *Pellacalyx*, twee nieuwe plantengeslachten", „Aanteekeningen over *Paederia*", „Over het omhulsel van het stigma der *Scaevoleae* en *Goodeniaceae*", „Overzicht der *Sterculiaceae* en *Büttneraceae* van de N. O. I. bezittingen", waarbij zich een aantal geographische en ethnographische aanteekeningen voegden, die tusschen 1830 en 1848 verschenen, werden Korthals' resultaten nedergelegd in het deel „Botanie" van de „Verhandelingen over de Natuurlijke Geschiedenis der Nederl. O. I. Bezitt." door de Leden der Nat. Comm. Dit deel in 1839—1842 uitgegeven, bevat een nauwkeurige en uitvoerige behandeling van verscheidene families en is voorzien van een aantal fraaie, gekleurde platen, waarin niet alleen het voorkomen, doch ook de analyses van de karakteristieke deelen uitstekend zijn weergegeven.

Aan den wetenschappelijken arbeid in 's Lands

Plantentuin te Buitenzorg was door Blume's vertrek een einde gekomen. De hortulanus Zippelius, een man van groote verdiensten, die dezen ongetwijfeld op eene eervolle wijze zou voortgezet hebben, overleed kort daarna in 1828 op een reis naar Timor en Nieuw-Guinea. Zijne daar en vroeger op Java verzamelde planten werden later overgebracht naar 's Rijks Herbarium. Zij waren vergezeld van belangrijke aanteekeningen, waarvan zoowel Miquel als Blume gebruik gemaakt hebben in hunne geschriften bij de beschrijving van de door Zippelius ontdekte soorten. De planten van Nieuw-Guinea vooral waren van groot gewicht, omdat het de eerste waren, die van dat gebied bekend gemaakt werden.

Een uiterst vruchtbare periode van werkzaamheid begon aan 's Lands Plantentuin door de aanstelling van J. C. Hasskarl als assistent-hortulanus. Op voorstel van Diard belastte deze zich met de systematische rangschikking van den tuin, en tevens met de samenstelling van een catalogus op dezelfde wijze ingericht. In 1839 was deze catalogus gereed, doch eerst in 1844 kwam zij van de pers, nadat zij door Hasskarl met het oog op Endlicher's „Genera Plantarum", voor sommige families ten minste, geheel was omgewerkt. Behalve de lijst van de namen der in den tuin gekweekte gewassen, bevatte de catalogus een aantal beschrijvingen van nieuwe soorten. Toen Hasskarl in 1843 wegens herstel van gezondheid naar Holland terugkeerde, bewerkte hij aldaar volgens op Java naar levend materiaal gemaakte aanteekeningen zijn „Plantae Javanicae rariores" (1848), een reeks van nauwkeurige beschrijvingen van 400 Javaansche gewassen. Reeds vroeger had hij hierover een aantal belangrijke geschriften uitgegeven, o. a. „Plantarum rariorum Horti Bogoriensis Decades", „Adnotationes de plantis quibusdam Javanicis", „Papilionacearum quarundam Javanensium descriptio", alle in Tijdschr. v. Nat. Gesch. en Physiol., verder in de Regensburger Flora van 1842—1844, „Plantarum genera et species novae et reformatae Javenses", „Leguminosarum quarundam Javensium descriptiones novae aut emendatae", „Plantarum Javanicarum aut novarum aut minus cognitarum adumbrationes", eindelijk „Aanteekeningen over het nut door de bewoners van Java aan eenige planten van dat eiland toegeschreven" (1845). Het laatste is vooral van belang om het groote aantal inlandsche namen, door Hasskarl zelf van de inlanders vernomen. Het kon daarom als de basis beschouwd worden waarop Filet voortbouwde, toen deze zijn „Plantkundig Woordenboek" samenstelde. Met deze geschriften, de resultaten van zijn eerste en tweede verblijf op Java, was Hasskarl's werkzaamheid op het gebied der Indische Flora nog lang niet uitgeput. Zijn „Retzia sive Observationes botanicae quas de plantis horti Botanici Bogoriensis Annis 1855 et 1856 fecit", zijn Filices Javanicae" (1856), zijn „Hortus Bogoriensis descriptus sive Retziae editio nova" (1858) zijn de vruchten van zijn derde verblijf op Java. Na zijn terugkeer bewerkte hij o. a. sleutels op Rheede's „Hortus Malabaricus" en Rumphius' „Herbarium Amboinense", terwijl hij eene Monographie van de Indische „Commelinaceae" in 1870 in het licht zond. Hasskarl was een nauwkeurig opmerker en lette op een aantal details, welke door anderen overgeslagen werden; ook rekende hij de beschrijving van de anatomische kenmerken van de gewassen voor de volkomen kenschetsing hiervan noodzakelijk. Met de waarneming der levensverschijnselen der planten heeft hij zich alleen in het begin van zijn loopbaan bezig gehouden, nl. „Over de ontwikkeling der warmte in planten" (Verh. Bat. Gen. 1838). Toen Hasskarl Java verliet, bleef zijn herbarium te Buitenzorg achter; daar hij hiervan slechts weinig doubletten had uitgedeeld en te Buitenzorg een deel van zijne planten is verloren gegaan, zijn van verscheidene door hem beschreven soorten de authentieke exemplaren niet meer aanwezig.

De plaats, welke door Hasskarl aan den Plantentuin was bekleed, werd na zijn vertrek in 1843, niet weder vervuld. Eerst had men op zijn terugkeer gerekend. In 1846 keerde hij ook werkelijk terug, doch toen ontstond er een verschil tusschen hem en de regeering over den titel, waaronder hij zou werkzaam zijn, en als gevolg daarvan nam hij na eenige maanden zijn ontslag en keerde naar Europa terug. Ook nu werd er niet naar een opvolger van Hasskarl omgezien, doch een man zonder wetenschappelijke kennis als assistent van den hortulanus Teysmann aangesteld. Toch was er toen op Java iemand, die zeker de betrekking met eere zou vervuld hebben, nl. de Zwitser H. Zollinger. Deze had reeds door zijn „Observationes phytographicae praecipue genera et species nova nonnulla respicientes" (1844) en zijn „Opgave der planten gezien sedert een kort verblijf op Java" in 1845, de aandacht tot zich getrokken. Behalve door zijn publicaties, had Zollinger zich voor de kennis van de Indische flora vooral verdienstelijk gemaakt door het verdeelen van genummerde collecties der door hem verzamelde planten. Deze werden den Zwitserschen hoogleeraar A. Moritzi toegezonden, die Zollinger's determinaties en beschrijvingen controleerde en voor de verspreiding zorg droeg. Op deze collecties heeft betrekking Moritzi's „Systematisches Verzeichniss der von H. Zollinger in den Jahren 1842—1844 auf Java gesammelte Pflanzen" (1846). Zollinger's herbariën gaven stof aan een aantal onderzoekers voor belangrijke mededeelingen omtrent de Javaansche flora, o. a. aan den Rus Turcznaninow, die in „Animadversationes ad Catal. Herb. Univ. Charkow" (Bull. Soc. Imp. Moscou 1863) verscheidene nieuwe soorten van dat eiland beschreef.

Omstreeks denzelfden tijd en nog iets vroeger dan Zollinger, verzamelde op Java de arts Fr. W. Junghuhn. Van 1836 tot 1848 bracht hij op Java door, allen tijd die hem ten dienste stond wijdende aan wetenschappelijke onderzoekingen, waarbij de kennis der Indische flora een ruime plaats innam. Onder zijn talrijke geschriften vermelden wij „Praemissa in Floram Cryptogamicam Javae insulae" (1838), „Diagnoses et adumbrationes stirpium nonnullarum novarum vel minus cognitarum Florae Javae alpinae indigenarum" (1845), „Die Balanophoreae der Insel Java" (1841), „Physiognomie der toppen van de Flora der Javaansche bergen" (1845), „Die Battaländer auf Sumatra" (1847). Veel van wat hij in deze geschriften omtrent de flora van Java vermeldde, vinden wij terug in zijn beroemd werk „Java", waarvan in 1849 de eerste Nederlandsche uitgave verscheen, die in 1851 door een tweede werd gevolgd, terwijl in het volgende jaar een Duitsche vertaling door Hasskarl werd in het licht gegeven. Ofschoon Junghuhn ook verscheidene nieuwe soorten heeft beschreven, ondervond hij toch de bezwaren van

het werken in systematische richting zonder behoorlijk vergelijkingsmateriaal, waarom hij zijn uitgebreid herbarium ter bewerking in handen stelde van verschillende botanisten, wier arbeid uitgegeven werd in het van 1851 tot 1855 verschenen werk „Plantae Junghuhnianae". De geschriften van Junghuhn zijn vooral belangrijk om zijn schetsen van het karakter der vegetatie, in het weergeven waarvan hij een meester was. Hierin was Reinwardt hem voorgegaan met zijn „Character der Vegetation des Malaischen Archipels". Later heeft ook Zollinger zich hiermede bezig gehouden: „Ueber Pflanzenphysiognomik im Algemeinen und diejenige der Insel Java in's Besondere" (1855). In denzelfden geest vinden wij uit nog later tijd Karsten „Ueber die Mangrove Vegetation im Malaischen Archipel" (1890) en Schimper „Die Indo-Malaische Strandflora" (1891).

Ook de Leidsche Hoogleeraar De Vriese hield zich met de Indische flora bezig. Wat hij hierover in het licht gaf, verscheen grootendeels vóór zijn reis daarheen, zoodat het niet op eigen waarnemingen aan de levende Indische plantenwereld berust, tenzij voorzoover hij zijn materiaal vond in de kassen van den Leidschen Hortus, zooals voor zijn „Descriptions et figures de plantes nouvelles et rares du Jardin Botanique de Leyde," (1847—1851). Belangrijk zijn verder zijn „Illustrations d'Orchidées des Indes Orientales Neerlandaises" (1854). „Illustrations des Rafflesia Rochussenii et Patma" (1854). „Mémoire sur le Camphrier de Sumatra et Borneo" (1856). „De handel in getah pertja door den oorsprong van de stof toegelicht" (1856) en vooral zijn „Plantae Indiae Orientalis, quas exploravit" C. G. Reinwardt 1856-1857. Op zijn reis door Nederlandsch-Indië verzamelde hij op Java, Sumatra, Borneo, Celebes en de Molukken een rijk materiaal, waardoor Miquel later in staat gesteld werd in zijn Annales een aantal nieuwe soorten te beschrijven.

De in 1830 op Java gekomen hortulanus, J. E. Teysmann, had zich gedurende zijn verblijf aldaar een groote kennis omtrent de Indische flora weten eigen te maken en was omstreeks 1850 begonnen hieromtrent mededeelingen te doen. Meestal hadden zijn geschriften betrekking op door hem gedane reizen en de daarbij verzamelde planten, soms ook op planten, die van belang waren voor handel en industrie. In samenwerking met den adjunct-hortulanus Binnendijk, gaf hij van 1862 tot 1867 een aantal goede bebeschrijvingen van nieuwe soorten in het licht onder den titel van „Plantae novae in Horto Bogoriensi cultae." Een niet minder gewichtig werk was de nieuwe „Catalogus van 's Lands Plantentuin" (1866), ook door Teysmann en Binnendijk samengesteld.

In 1863 verscheen op Java een prachtwerk, tot de samenstelling waarvan de rijkdom van gewassen in 's Lands Plantentuin gelegenheid had gegeven: Bertha Hoola van Nooten, «Fleurs, fruits et feuillages choisies de la flore et de la pomone de l'île de Java", een groot folio werk met 41 zeer fraaie gekleurde platen, voorzien van bijschriften in het Fransch en Engelsch.

Een tijd lang werkte aan den Plantentuin een Duitscher S. Kurz, die onder den geleenden naam J. Amman als soldaat in Indië gekomen was en daar de aandacht op zich had gevestigd door „Eene opsomming der Vaatcryptogamen van het eiland Bangka", „Een korte schets der Flora van het eiland Bangka" en „Eenige kruidkundige mededeelingen in 1864 en 1865", eerst onder den geleenden naam, later onder zijn eigen naam in het „Nat. Tijdschr. v. Ned. Indië" verschenen. Van Buitenzorg vertrok hij naar Calcutta, waar hij in het „Journal of Asiatic Society" van 1869—1875 verscheidene wetenschappelijke mededeelingen deed, o. a. over planten van Nederlandsch Indië.

Ondertusschen had zich ook in Engelsch-Indië het materiaal van de kennis der flora vermeerderd. In 1834 was Robert Wight met G. A. Walker Arnott aan een „Prodromus Florae Peninsulae Orientalis" begonnen, waarvan echter slechts één deel verscheen. Vervolgens werden door Wight reeksen van teekeningen van Indische planten in het licht gegeven, vooreerst „Illustrations of Indian Botany" met 40 gekleurde platen (1831) en een werk van denzelfden naam uit 2 deelen, dat 203 gekleurde platen bevatte (1841—1850). Het omvangrijkste werk van dien aard is wel Wight's Icones plantarum Indiae Orientalis (1841—1850), en waarin de afbeeldingen van 2101 planten werden opgenomen. In 1874 verscheen eene voortzetting van dit werk met 300 platen, in het licht gegeven door Beddome. Zeer belangrijke gegevens omtrent de Indische flora bevatte de botanische nalatenschap van den arts William Griffith, die in 1845 in Malaka op jeugdigen leeftijd overleed. Zijn „Posthumous papers" o. a. de afbeeldingen van 661 planten bevattende, gewoonlijk als Griffith, „Icones Plantarum" geciteerd, werden van 1847 tot 1851 in het licht gegeven.

Zoo had zich gedurende vele jaren zoowel in Nederlandsch- als in Engelsch-Indië eene groote hoeveelheid waarnemingen omtrent de Indische flora opgehoopt. De Utrechtsche Hoogleeraar F. A. W. Miquel nam de taak op zich deze tot een geheel te vereenigen en eene flora van Nederlandsche Indië samen te stellen.

Miquel was geen vreemdeling op dit gebied. Vóór zijne Flora waren van zijne hand verschenen „Commentarii phytographici", waarin hij verschillende families aan een onderzoek had onderworpen (1838—1840), „Monographia Cycadearum" (1842), „Systema Piperacearum" (1843—1844), „Revisio critica Casuarinarum" (1840), „Analecta botanica Indica" (1850—1852) en de bewerking van een groot deel der families in de „Plantae Junghuhnianae. In 1855 begon hij de uitgave van zijn „Flora Indiae Batavae", die tot 1859 voortduurde. Dit is, trots de daaraan klevende gebreken, een der nuttigste werken, die over de Indische flora uitgegeven werden, vooral ook omdat Miquel er de geheele litteratuur voor had nagegaan en alle hierin vervatte gegevens, met aanwijzing van citaten, in zijn werk had opgenomen.

Miquel had zich echter niet tevreden gesteld de gegevens te verzamelen, welke de litteratuur hem aanbood, doch ook al de bouwstoffen zijner voorgangers, voorzoover die hem ten dienste stonden, aan een onderzoek onderworpen. Hij was er in geslaagd van de verzamelingen in 's Rijks-Herbarium authentiek materiaal van Blume, Kuhl en Van Hasselt, Zippelius, Korthals, Spanoghe enz. ter inzage te ontvangen. De Herbariën van Junghuhn, Reinwardt en Zollinger werden hem ter leen verstrekt. Ook Horsfield's Herbarium was hem ter bewerking toevertrouwd. Uit den Tuin van Buitenzorg waren hem talrijke doublet-

ten gezonden, waaronder een aantal, die door Hasskarl waren gedetermineerd en andere, die door Teysmann op zijne reizen waren verzameld. Al dit materiaal moest tot een geheel worden verwerkt. De inhoud van de werken der oudere schrijvers moest in overeenstemming worden gebracht met de nomenclatuur der geslachten in Endlicher's „Genera Plantarum," die toen meestal gevolgd werd, en met die der soorten van de bewerkte families in De Candolle's „Prodromus". Vervolgens moesten de opgaven in deze werken door nasporingen aan het herbarium-materiaal en vergelijking met de litteratuur en het herbarium van de Engelsch-Indische flora aan de kritiek worden getoetst. Deze omvangrijke arbeid werd door Miquel in uiterst korten tijd tot stand gebracht. Dat ze geenszins volledig was, lag in den aard der zaak. Reeds in 1862, dus bijna onmiddellijk na het verschijnen der Flora, volgde een Supplement: „de Flora van Sumatra", waarin hij 1300 nieuwe soorten beschreef. Deze soorten berustten voornamelijk op doubletten uit Buitenzorg, welke deels door Teysmann, deels door Van Diepenhorst waren verzameld.

Het onvolledige van zijn Flora werd aan Miquel nog duidelijker, toen hij als opvolger van Blume in 1862 de groote verzamelingen in 's Rijks Herbarium onder zijn beheer kreeg. Beter dan door de enkele ter leen ontvangen exemplaren kon hij uit het daar aanwezige ruime materiaal de bouwstoffen van de werken van Blume en Korthals leeren kennen, en hij maakte er een ruim gebruik van. In zijn Annales Musei Botanici Lugduno Batavi I—IV. (1863—1869) onderwierp hij een aantal families en geslachten aan een nauwkeurige herziening, waarbij hij zoowel naar het materiaal van Korthals, Zippelius, Forsten, als naar dat van De Vriese en Teysmann een aantal nieuwe soorten beschreef. Hij stelde de bewerking van de verzameling ook open voor andere botanisten, wier onderzoekingen evenzeer in de „Annales" werden bekend gemaakt. Zoo vinden wij daarin verhandelingen van Oudemans, De Boer, Schott, Mettenius, Hasskarl enz. Het voornaamste deel van den inhoud der vier folio deelen zijn evenwel van de hand van Miquel zelven. Na zijn dood werden nog een aantal manuscripten gevonden, die onder den naam van „Illustrations de la Flore de l'Archipel Indien" in 1871 in het licht werden gegeven.

Onder de leerlingen van Miquel waren er weinige, die zich op de kennis der Indische flora toelegden. Een tweetal dissertaties onder zijn toezicht geschreven hadden hierop betrekking, n. l. die van P. De Boer over de Indische Coniferae en die van R. H. C. C. Scheffer: „De Myrsinaceis". De laatsgenoemde zou voor de beoefening van de botanie in Indië een man van beteekenis worden, daar hij tot Directeur van 's Lands Plantentuin te Buitenzorg benoemd, in 1868 daarheen vertrok. Aanvankelijk publiceerde hij in 't „Nat. Tijdschr. v. Ned. Ind.", waarin men zijne belangrijke „Observationes phytographicae" vindt (1870—1873). Later richtte hij een eigen tijdschrift van 's Lands Plantentuin op: „Annales du Jardin Botanique de Buitenzorg", dat hij met eene „Opnoeming van de planten op N. Guinea door Teysmann verzameld" en met nog eenige andere verhandelingen opende, terwijl hij er tevens bijdragen van het overige personeel van den tuin, Teysmann, Binnendijk en Wigman in opnam. Bij zijn overlijden in 1880 liet hij nog vele aanteekeningen achter, welke in het 2e deel van de „Annales" een plaats vonden, gedeeltelijk (Reliquiae Schefferianae) omgewerkt door O. Beccari.

Deze, een Italiaansch reiziger, die van 1868 tot 1878 verschillende deelen van den Maleischen Archipel bezocht, was een der weinige buitenlandsche botanisten, die zich in die periode in Indië met de flora bezighielden. De resultaten zijner onderzoekingen deelde hij eerst mede in de eerste jaargangen van „Nuovo Giornale Botanico Italiano" (1868—1869), later in de drie deelen van zijn „Malesia" (1877—1890). Zijn eerste geschriften handelden uitsluitend over onderwerpen uit het gebied der systematische botanie. In het tweede deel echter bepaalt hij zich niet tot de beschrijving der planten, maar houdt hij zich vooral bezig met de verhouding van deze tot de dierenwereld, en wel tot de mieren. In dit opzicht behoort dus zijn werk tot de tegenwoordige periode van de botanische litteratuur, waarin naast de kennis der plantenvormen en zelfs meer dan deze, de inwendige bouw, de ontwikkelingsgeschiedenis en de levensverschijnselen der planten de aandacht der botanisten tot zich trekken. De systematische geschriften van Beccari zijn, evenals die van Scheffer, verschenen na de uitgave van het eerste stuk van Bentham en Hooker, „Genera- Plantarum", zoodat de beschrijving der families en geslachten in het herbarium te Kew (1868—1883), in overeenstemming zijn met de daarin voorkomende nomenclatuur, voor zoover zij zelven geen kritische wijzigingen daarin hebben aan de hand gedaan. Dit geldt niet voor de werken van Miquel. Behalve de laatste deelen der „Annales" behooren deze tot eene oudere periode. Deze bewerking van de „Genera Plantarum" had voor de flora van Nederlandsch-Indië vooral daarom veel beteekenis, omdat zoowel Blume als Miquel aan het herbarium te Kew talrijke doubletten hadden gezonden, zoodat eene herziening van het origineele materiaal der voornaamste schrijvers over de Indische flora er mede gepaard ging.

Had de „Genera Plantarum" belangrijke wijzigingen gebracht in de nomenclatuur en den omvang der geslachten, een even groote beteekenis voor de soorten kreeg de bewerking van de Engelsch-Indische flora door J. D. Hooker en zijne medehelpers. De uitgave van Hooker's „Flora of British India" werd in 1875 begonnen en is thans in 1895 der voltooiing nabij. Een vroegere poging om een dergelijke flora samen te stellen, door Hooker in samenwerking met Thomson ondernomen, had alleen tot de uitgave van een eerste deel geleid, dat in 1855 verscheen onder den titel van „Hooker and Thomson Flora Indica, being an systematical account of the plants of British India".

Gelijktijdig en later dan de „Genera Plantarum" werd in Frankrijk door Baillon een revisie der families en geslachten uitgegeven: „Histoire des Plantes" (1867—1894). Dit geïllustreerde werk is wegens de nauwkeurige beschrijvingen der geslachten van groot belang. De schrijver, die een deel van zijn waarnemingen ook nederlegde in de 12 jaargangen van zijn „Adanson" en in het „Bulletin de la Société Linnéenne de Paris" verschilt met de samenstellers der genoemde werken in de opvatting omtrent den omvang van vele geslachten en families, zoodat zich vaak de moei-

lijke vraag voordoet, welke der beide standaardwerken gevolgd moet worden. Dit geldt niet minder voor het sinds 1888 uitgegeven werk van Engler en Prantl: „Natürliche Pflanzenfamilien," waarin evenzeer alle geslachten zooveel mogelijk naar origineel materiaal aan eene revisie onderworpen worden en waar de opvattingen omtrent belangrijke punten dikwijls zoowel van die van Baillon als van die der Engelsche schrijvers afwijken. Behalve deze algemeene werken zijn voor de Indische flora steeds de monographiën over verschillende families te raadplegen, waarvan de meeste verschenen in de in 1873 gesloten serie van De Candolle's Prodromus en de daarop volgende „Monographiae Phanerogamarum", welke sinds 1878 de plaats van deze innam.

In Nederlandsch Indië was, na Scheffer, de systematische arbeid aan 's Lands Plantentuin overgenomen door W. Burck, die een tweetal monographiën van families in het licht zond, n. l. van de *Sapotaceae* en de *Dipterocarpaceae*, waarin hij verscheidene nieuwe soorten beschreef. Behalve de monographiën van Burck namen de Annales van Buitenzorg nog systematische bijdragen op van verschillende bezoekers van den tuin, zooals Solms Laubach, Karsten, Boerlage enz. Voor de flora van Java speciaal maakte zich verdienstelijk S. H. Koorders door zijn „Bijdragen tot de kennis van de Boomflora van Java" waarvan „de Lijst der geslachten van de Boschboomen van Java" in 1892 in het Nat. Tijdschr. van Ned. I. uitgegeven, het begin vormde. Weldra volgde zijn „Zakflora of Sleutel voor de geslachten en families der Woudboomen van Java" (1893) en zijn „Plantkundig Woordenboek van de Boomen van Java" (1894). Het laatste als „Mededeelingen van 's Lands Plantentuin" verschenen, bevatte eene revisie der inlandsche namen en hun verband met de wetenschappelijke benamingen.

Een meer uitgebreid „Plantkundig Woordenboek van Nederlandsch-Indië" was in 1876 verschenen en in 1888 met eenige aanvullingen herdrukt. Dit was van de hand van den officier van gezondheid G. J. Filet, die zich van 1855, toen hij zijn „Catalogus van den Botanischen tuin te Weltevreden" schreef, met de inlandsche namen had bezig gehouden. Daar het werk van Filet voor een groot deel berustte op gegevens aan de litteratuur ontleend, de schrijfwijze der inlandsche namen niet altijd juist was, de Latijnsche benamingen voor een groot deel verouderd en niet altijd betrouwbaar waren, was een revisie van dit werk naar eigen waarnemingen, door een man, die met de planten zelve bekend was en met medewerking van een taalkundige, die op de juiste schrijfwijze toezicht hield, ongetwijfeld een nuttige arbeid. Het „Woordenboek" van Koorders kan als een voorlooper van zulk een werk beschouwd worden, daar het alleen de boomflora van Java omvat en bij de Latijnsche benamingen niet verder gaat dan de geslachten. Behalve de genoemde geschriften leverde Koorders nog in samenwerking met Th. Valeton een herziening van de Javaansche boomen, behoorende tot een tiental families in de „Mededeelingen van 's Lands Plantentuin", uitgegeven onder den titel van „Bijdrage tot de kennis der Boomsoorten van Java".

Ook in Europa werd aan de Indische flora gearbeid. Van de hand van J. G. Boerlage verscheen „Handleiding tot de kennis der flora van Nederlandsch-Indië", eene uitvoerige beschrijving der families en geslachten van de Indische flora. De bewerking van de flora's van naburige landen leverde ook resultaten op voor die van Nederlandsch-Indië. Het onderzoek van de boschflora van Cochin-China door L. Pierre gaf dezen uitstekenden geleerde aanleiding het Indisch materiaal van een groot aantal families in 's Rijks Herbarium te bestudeeren, en zijn folio werk: „Flore Forestière de la Cochin-Chine", waarvan reeds een twintigtal afleveringen met 320 platen verschenen zijn, bevatten zoowel uitvoerige beschrijvingen als nauwkeurige teekeningen van verscheidene Indische planten. Het verband van de flora van Cochin-China met die van Indië was reeds lang bekend, daar in 1790 de Portugeesche Jesuitenpater Loureiro een Flora Cochin-Chinensis had uitgegeven, waarvan in 1793 door Willdenow eene nieuwe uitgave was bezorgd.

Ook over de flora van de Philippijnsche eilanden waren belangrijke werken verschenen. Het oudste was de „Flora" van den Augustijner Manuel Blanco (1837). Van dit kwarto werk zonder platen werd van 1877 tot 1890 een prachtuitgave in folio gegeven met platen en vele toevoegsels, onder toezicht van A. Naves en F. Villar, die tot dezelfde orde behoorden. De commissie voor het Boschwezen, onder leiding van S. Vidal y Soler, gaf in het licht „Sinopsis de Familias y Generos de Plantas lenosas de Filippinas" (1883), eene beschrijving der families en geslachten met de afbeeldingen der karakteristieke deelen, en „Revision de plantas vasculares de Filippinas" (1886), eene opgave van soorten met groeiplaatsen en beschrijving van nieuwe soorten.

Het eiland Borneo, waarvan de flora vooral bekend werd door de materialen, welke Korthals en later De Vriese, nog later Beccari van daar medebrachten, was wat het noordelijk gedeelte betrof, nog weinig doorzocht. Een belangrijke bijdrage hiertoe verscheen van de hand van O. Stapf (1894) „On the Flora of Mount Kinabulu in North Borneo" (Transact. Linn. Soc. IV).

Omtrent de flora van Nieuw-Guinea, aanvankelijk slechts bekend door onderzoekingen van de westelijke zijde, nl. door de tochten van Zippelius, Gaudichand, Teysmann, d'Albertis en Beccari, kwamen later ook berichten van Australië uit Ferd. v. Mueller „Descriptive Notes on Papuan Plants". Hierbij voegden zich eenige werken over de flora van het Duitsche grondgebied: Schumann und Hollrung „Die Flora van Kaiser Wilhelmsland (1889) en Warburg „Beiträge zur Kenntniss der Papuanischer Flora" (Engl. Bot. Jahrb. XIII).

Nog rest ons de vermelding van den wetenschappelijken arbeid van G. King, die in zijn „Annals of the Bot. Gard. of Calcutta" eenige geslachten en families aan een revisie onderwierp, ook van de Nederlandsch-Indische soorten, nl. de geslachten *Ficus*, *Artocarpus*, *Quercus*, *Myristica* en de familie der *Anonaceae*. De talrijke nauwkeurige afbeeldingen in deze monographiën en de zorgvuldige bewerking van zijn onderzoeksmateriaal, waarvan hij een groot deel levend tot zijn beschikking had, maken deze werken tot een onschatbaar materiaal voor de studie der behandelde geslachten. Een tweede uitgave van King, zijn „Materials for a Flora of the Malayan Penensula", in 1889 begonnen, is een werk van groote beteekenis voor de flora van Noord- en Midden-Sumatra, waar een groot deel der soorten gevon-

den wordt, welke King voor Malaka beschrijft. Van de flora van Malaka vond men wel gegevens in de „Flora of Brit. India", doch zij was nog niet afzonderlijk behandeld. Wel was zulks het geval met die van het aangrenzende Burma, waarover S. Kurz zijn „Forest Flora of British Burma" (1877) had geschreven.

De meeste behandelde werken hebben betrekking op de phanerogame Flora. De studie der Cryptogamen van Indië heeft van de vroegste perioden af minder beoefenaars gehad. Toch hebben vooral de hoogere Cryptogamen de aandacht van verschillende auteurs getrokken. Blume behandelde de varens in zijn „Enumeratio Plantarum Javae" (1827) en wijdde er een deel aan met 94 platen in zijn „Flora Javae". De Vriese gaf eene monographie uit van de *Marattiaceae* (1853). In Hookers „Species Filicum" (1846—1864) vinden we de bekende Javaansche varens alle geciteerd, terwijl in Miquels „Annales" door Mettenius, Miquel en Kuhn de Indische varens werden herzien. Later vinden wij nog bijdragen hierover van Burck, Cesati en Baker. De familie der *Hymenophyllaceae* vond eene bewerking in Van den Bosch „Hymenophyllaceae Javanicae" (1861) en „Synopsis Hymenophyllacearum" (1858—1861).

De weinige Indische *Equisetaceae* werden door Milde behandeld in zijne bewerking der groep in Miquels „Annales".

De *Lycopodiaceae* van Indië vindt men in „Plantae Junghuhnianae" bewerkt door A. Spring, de auteur van de bekende monographie der familie. Treub beschreef in „de Annales van Buitenzorg" eene nieuwe soort.

Voor de *Musci* van Nederlandsch-Indië heeft men de bryologische werken van Dozy en Molkenboer „Muscorum frondosorum novae species ex Archipelago Indico et Japonia (1844), „Musci frondosi inediti Archipelagi Indici" (1845—1847) en „Bryologia Javanica" (1855—1870). Het laatste, een werk met talrijke afbeeldingen werd na den dood der beide eerste bewerkers door C. L. Van de Sande Lacoste voltooid.

Van de *Hepaticae* bestaat een belangrijk werk van Van de Sande Lacoste „Synopsis Hepaticarum Javanicarum" (1856)

De *Lichenes* werden beschreven in „Plantae Junghuhnianae" door C. Montagne en R. B. Van den Bosch (1856), later nog door J. Müller Arg. in zijne „Lichenologische Beiträge" (Flora 1882).

Over de *Fungi* en *Algae* van Nederlandsch-Indië bestaan geen speciale werken, ofschoon een aantal soorten hiervan in meer algemeene werken voorkomen, en ook verscheidene bijdragen op dit gebied in botanische tijdschriften zijn verschenen.

In de „Annales" van Buitenzorg deelden Fischer en Solms Laubach waarnemingen mede over de levenswijze van eenige *Fungi*. Omtrent de *Hemileia vastatrix Berk. et Broome*, welke de bladeren der koffie teistert, bestaat eene uitgebreide litteratuur. Zie hierover bij KOFFIEBLADZIEKTE.

Over de *Algen* vindt men in de „Annales" mededeelingen van Leuduger-Fortmorel, Karsten, Mevr. Weber—Van Bosse, Wildeman, Reinhold enz.

De zooeven geciteerde geschriften over de *Algen* en *Fungi* kunnen meerendeels niet meer tot het gebied van de beschrijvende plantkunde gerekend worden, daar het vooral de levenswijze is, die hierin op den voorgrond treedt. Dit is in overeenstemming met het karakter van het grootste deel van de botanische litteratuur uit den laatsten tijd en een gevolg aan den eenen kant van de betere gelegenheid om waarnemingen te doen omtrent de levensverschijnselen, aan den anderen kant van de bezwaren, die thans aan onderzoekingen op systematisch gebied in den weg staan, omdat deze wegens den omvang van de litteratuur en de noodzakelijkheid van het bezit van een vergelijkingsmateriaal moeilijk anders dan aan botanische instellingen met een groote bibliotheek en een uitgebreid herbarium kunnen plaats hebben.

Hierbij komt nog, dat door al de nasporingen op het gebied der flora de voornaamste plantenvormen uit veel bezochte streken reeds zijn beschreven, zoodat het zoeken naar nieuwe vormen geenszins zulke zekere resultaten belooft als vroeger, terwijl de levensverschijnselen nog een ruim veld voor belangwekkende onderzoekingen aanbieden.

In dezelfde gunstige omstandigheden als de biologie verkeeren thans de studie van de plantenanatomie en van de ontwikkelingsgeschiedenis, en vandaar, dat zij thans in de botanische litteratuur zulk een belangrijke plaats innemen.

Met deze onderwerpen hielden zich zoowel in Europa als in Indië een zoo groot aantal personen bezig, dat wij verplicht zijn ons te beperken tot hen, die in Indië zelf onderzoekingen daaromtrent instelden. Een groot deel hiervan werd in de „Annales" van Buitenzorg uitgegeven.

Reeds zijn de waarnemingen vermeld van Beccari omtrent de beteekenis der mieren voor het leven van sommige planten; dezelfde kwestie behandelde Treub in zijn verhandelingen „Sur le Myrmecodia echinata Gaud", en „Nouvelles recherches sur le Myrmecodia de Java". Treub behandelde daarin de ontwikkelingsgeschiedenis van de merkwaardige knollen dezer plant, wier ontstaan men oorspronkelijk aan de werkzaamheid van mieren had toegeschreven. Ook door Burck werden waarnemingen gedaan omtrent de verhouding van de planten tot de mieren, de zoogenaamde myrmecophilie. De samenhang van den bouw der bloemen met de bestuiving door insecten werd door Burck in eenige zijner verhandelingen tot onderwerp van zijn onderzoekingen gekozen, en als belangrijk resultaat valt te vermelden, dat de zelfbestuiving door de meeste schrijvers als onvoordeelig voor de plant beschouwd, toch in de tropische natuur een zeer gewoon verschijnsel is. Door Treub werden waarnemingen gedaan omtrent merkwaardige vormingen bij sommige klimplanten, terwijl Went de wijze van klimmen van verscheidene soorten bestudeerde en de oorzaken naging, waardoor bodemplanten zich tot klimmende en epiphytische gewassen ontwikkelden, en Robinson den bouw en de ontwikkeling van den stengel van eenige klimplanten onderzocht. Hieraan sluiten zich aan de mededeelingen over merkwaardige vormen van epiphyten, door Karsten in de Molukken waargenomen. Zij wijzen op de groote verscheidenheid van de middelen, waardoor de plant in de tropische gewesten er in slaagt het eenmaal opgenomen water vast te houden. Van denzelfden aard waren de „Morphologische und Biologische Studien" van Goebel. Door Stahl werd het verband nagegaan tusschen den vorm der bladeren en den invloed van den vallenden regen. Costerus bestudeerde de werking van het licht in de tropen op de assimilatie der planten. Voor de kennis van het ontstaan en de werkzaamheid der stikstofverbindingen in de plant is

van beteekenis Treub's studie over de verspreiding, de verplaatsing en de rol van het blauwzuur in *Pangium edule Reinw.* Treub wijdde zijn aandacht vooral aan de ontwikkelingsgeschiedenis der tropische gewassen. Hij ging deze na bij de *Cycadaceae*, *Loranthaceae*, *Lycopodiaceae* en *Casuarinaceae*, waarbij hij tot de ontdekking kwam, dat laatstgenoemde plantengroep tusschen *Gymnospermen* en *Angiospermen* een zelfstandige plaats in het systeem inneemt. De ontwikkeling van de kiem bij *Tectona grandis L. f.* werd door Koorders onderzocht, terwijl Tschirch, Haberlandt en Voigt de ontwikkeling van andere zaden of vruchten tot onderwerp hunner studiën kozen.

Door Burck werden nasporingen gedaan omtrent de waarde van de anatomie als hulpmiddel ter onderscheiding van de gewassen. In deze richting was in Europa met goed gevolg reeds langen tijd gearbeid, o. a. door Radlkofer en Von Tieghem. Burck was de eerste, die in Indië deze methode in praktijk bracht, welke hem bij de *Dipterocarpaceae* tot goede resultaten leidde. Later werd dezelfde familie door Heim aan een vernieuwd onderzoek onderworpen.

Eykman, Greshoff, Boorsma hielden zich bezig met phytochemische onderzoekingen. Greshoff gaf in zijn Monographie der vischvergiften den weg aan, waarop men met vrucht naar uit een pharmacologisch oogpunt gewichtige stoffen zou kunnen zoeken.

Een afzonderlijke litteratuur kreeg het aanzijn door de oprichting van landbouwstations in Indië. In deze zijn vooral waarnemingen omtrent plantenziekten en de wijze om deze te bestrijden de behandelde onderwerpen. Men vindt er ook andere mededeelingen in, die in verband staan met cultuur en fabricage. Zie hierover bij PROEFSTATIONS.

Het spreekt van zelf dat in Indië, waar zoovele belangen zijn, die van de kennis der botanie nut kunnen trekken, ook een aantal populaire publicaties het licht heeft gezien. Hiervoor werd o. a. het „Tijdschrift voor Landbouw en Boschcultuur" van S. J. W. Van Nooten opgericht. Thans is het voornaamste orgaan op dit gebied het tijdschrift „Teysmannia", een uitgave, waarvoor de meeste bijdragen geleverd worden door het personeel van 's Lands Plantentuin. Hieraan sluiten de „Mededeelingen van 's Lands Plantentuin", eveneens voor een uitgebreider publiek bestemd, dan de zuiver wetenschappelijke „Annales".

Onder de werken, waarin de toepassing van de kennis der planten op den voorgrond staat, moet in de eerste plaats Filet's „Plantkundig Woordenboek" vermeld worden, daar het niet alleen een register is voor de inlandsche namen, doch ook een aantal gegevens bevat omtrent het gebruik. Hierbij moet tevens genoemd worden Hasskarl's „Aanteekeningen over het nut door de inlanders van Java aan sommige gewassen van dat eiland toegeschreven", waaruit vele opgaven van Filet afkomstig zijn. In vroeger en later tijd werden door een aantal geneeskundigen over de geneeskracht van Indische plantaardige producten mededeelingen gedaan. Deze zijn voor een groot deel bijeengevoegd in Van der Burg's „Geneesheer van Nederlandsch-Indië". Met de beschrijving van vele dier plantaardige producten hield A. G. Vorderman zich bezig.

Eene Encyclopædie van de Engelsch-Indische producten, Watt „Economic Products of India" (1889—1893) is wegens de vele ook in Nederlandsch-Indië voorkomende stoffen ook voor onze Koloniën van belang. Over „Planten van Nederlandsch-Indië, bruikbaar voor handel, nijverheid en geneeskunde" (1883) handelt een werk van A. H. Bisschop Grevelink, waarin in systematische orde de gegevens hieromtrent, meerendeels uit andere werken ontleend, zijn bijeenverzameld.

Van de hand van Greshoff is de uitgave begonnen van een kwarto werk met afbeeldingen naar de natuur, getiteld „Nuttige planten van Nederlandsch Indië", waarin de schrijver zich voorstelt volgens de methode van Rumphius een zoo volledig mogelijke monographie te leveren omtrent den bouw, de bestanddeelen en het gebruik van die gewassen, wier kennis voor de Indische maatschappij van belang wordt gerekend. Over „Indische Heil- und Nutzpflanzen und deren Cultur" werd door Tschirch een werk uitgegeven (1892), waarvoor hij de gegevens op zijn reis naar Ceylon, Singapore en Java had verzameld. De talrijke platen, welke het werk versieren, en betrekking hebben op het voorkomen, de cultuur en bereiding der behandelde planten, zijn ontleend aan door den schrijver zelf opgenomen photographiën en geven met de gedeeltelijk op eigen waarnemingen berustende mededeelingen omtrent de verschillende onderwerpen, een duidelijke voorstelling van de Indische producten.

Omtrent verscheidene producten vinden we uitgebreide mededeelingen in de afleveringen van den „Beschrijvenden Catalogus van het Koloniaal Museum te Haarlem", waar o. a. aan koffie, rijst, cacao, thee, tabak, houtsoorten enz. uitvoerige artikelen worden gewijd, terwijl voor dit doel door het genoemde Museum een afzonderlijke publicatie „Het Bulletin van het Koloniaal Museum" wordt uitgegeven. Een speciaal werk op dit gebied is Van Gorkom's „De Oost-Indische cultures" dat door een dergelijk werk van De Sturler was voorafgegaan, hetwelk echter voor een groot deel uit het Engelsch vertaald, niet als het eerstgenoemde geheel naar Nederlandsch-Indische toestanden was bewerkt.

Over „de Kina-cultuur in Azie" (1883) verscheen een uitstekend werk van Bernelot Moens.

Als algemeen botanisch werk voor Indië moet nog genoemd worden Haak's „Plantenkunde voor Nederlandsch-Indië", een handboek voor de botanie, bestemd voor de leerlingen aan de Indische onderwijs-inrichtingen.

De gegevens omtrent de geschiedenis der Indische botanie vindt men in Hooikaas „Repertorium op de Koloniale litteratuur" 1874—1880 en de voortzetting hiervan tot 1895 door Hartmann; Junghuhn „Java, zijn gedaante enz." (1853); Treub „Geschiedenis van 's Lands Plantentuin" en in het „Feestboek van 's Lands Plantentuin bij het 75-jarig bestaan" (1891).

BOTANISCHE TUIN. Er bestaat thans in Nederlandsch-Indië slechts ééne instelling, waaraan men dezen naam kan geven, n. l. 's Lands Plantentuin te Buitenzorg. Evenwel is deze niet de eenige, die sinds de vestiging der Nederlanders in den Maleischen Archipel aldaar werd opgericht. Zeker heeft toch de tuin van Rumphius op Ambon, waarin hij, om ze beschrijven, niet alleen de planten van dat eiland kweekte, maar ook een aantal andere, die hem van elders waren toegezonden, vooral in een tijd, toen er van systematische rangschikking geen sprake was, alle

aanspraak gehad op den naam van een botanischen tuin. Ook hadden verscheidene gouverneurs der Oost-Indische Compagnie fraaie tuinen, waarin planten, van heinde en ver bijeengebracht, werden gekweekt.

O. a. vermeldt Rumphius den tuin van den Gouverneur Camphuys op Edam, een der eilandjes in de nabijheid van Batavia. In het midden der 18e eeuw moet er een botanische tuin te Batavia zijn geweest, waarvan Kleinhof als directeur werd genoemd en vanwaar planten werden gezonden naar Linnaeus en den jongeren Burmann. In 1779 werd een botanische tuin aangelegd te Batavia door het Bataviaasch Genootschap, dat in 1791 voor hetzelfde doel een meer geschikt terrein kocht en aanlegde. Al deze tuinen zijn echter, de een voor de ander na, weder verdwenen, na slechts korten tijd teekenen van leven te hebben gegeven. Hetzelfde geldt voor den in 1850 door den officier van gezondheid G. Wassink aangelegden botanischen tuin bij het Groot Militair Hospitaal te Weltevreden. Deze had eene korte periode van bloei. In 1855 verscheen een catalogus van de hand van den officier van gezondheid G. J. Filet, getiteld: „De planten in „den Botanischen Tuin bij het Groot Militair Hos„pitaal te Weltevreden, hunne inlandsche namen, „groeiplaats en gebruik". Later evenwel verloor het terrein geheel het karakter van een botanischen tuin, ofschoon sommige zeldzame boomen er nog aan den vroegeren toestand herinneren.

De oprichting van 's Lands Plantentuin te Buitenzorg in 1817 onder leiding van den voormaligen Amsterdamschen Hoogleeraar, C. G. C. Reinwardt, die bij het overdragen van de Kolonie aan de Nederlandsche Regeering was opgetreden als Directeur tot de zaken van Landbouw, Kunsten en Wetenschappen, was een der maatregelen, door het nieuwe bewind genomen om de herwonnen Kolonie tot meerderen bloei te brengen. In den rijkdom van de Indische plantenwereld zag Reinwardt een bron van welvaart voor het land, en van de onderzoekingen, die van de oprichting van een botanischen tuin ongetwijfeld het gevolg zouden zijn, verwachtte hij belangrijke ontdekkingen van algemeen nut. De aanleg van den tuin, de overbrenging daarheen van een groot aantal op zijne reizen door Java verzamelde gewassen, de voorloopige bestemming daarvan, in welken arbeid hij werd bijgestaan door de beide talentvolle jonge natuuronderzoekers H. Kuhl en J. C. Van Hasselt, waren het werk van de eerste jaren van Reinwardts verblijf in Indië. Van Febr. 1821 tot Maart 1822 deed hij nog een belangrijke reis naar het oostelijk deel van den Archipel, waarvan de botanische oogst, voor zoover het levende planten en zaden betrof, aan den Tuin ten goede kwam. Hij vertrok hierop, Juni 1822, naar Nederland, het bestuur overdragend aan zijn adjunct, Dr. C. L. Blume, die, daar Reinwardt eene hoogere betrekking bekleedde, als de eerste directeur van 's Lands Plantentuin moet worden beschouwd. Reeds in 1823 gaf deze een catalogus van den Tuin in het licht, waarin 912 plantensoorten werden opgenoemd en sommige kort beschreven. Behalve den directeur, waren toen een teekenaar en twee hortulani, W. Kent en J. Hooper aan den Tuin verbonden, en stelde Blume zelfs nog de benoeming van een derden hortulanus, A. Zippelius, voor, die echter niet werd aangesteld, dan toen Kent benoemd werd tot adjunct-inspecteur van de koffiecultuur. De talrijkheid van het personeel en de groote werkzaamheid van Blume, die in zijn „Bijdragen tot de kennis der Flora van Nederlandsch-Indië", in 1825 en 1826 verschenen, honderde nieuwe soorten beschreef, stempelden de jaren van zijn bestuur als eene periode van grooten bloei, die echter van korten duur zou zijn. In 1826 moest Blume wegens gezondheidsredenen naar Europa terugkeeren. Zijn vertrek viel samen met de invoering van velerlei bezuinigingen in het beheer der kolonie. Ook 's Lands Plantentuin moest hierin deelen: het subsidie werd tot meer dan de helft ingekort en het personeel belangrijk verminderd. De betrekkingen van directeur en teekenaar werden ingetrokken, de beide hortulani bleven, doch in beginsel werd aangenomen, dat geen tweede zou worden benoemd als een der beide plaatsen openkwam. In Mei 1827 werd Zippelius tijdelijk aan den Tuin onttrokken en aan de Natuurkundige Commissie toegevoegd, voor eene reis naar Nieuw-Guinea en Timor. Hij keerde niet in zijne betrekking terug, daar hij in 1828 op het laatstgenoemde eiland overleed. De dood van dezen jongen man, wiens nagelaten verzamelingen en manuscripten hem doen kennen als zeer ervaren in de Indische plantenwereld, was een groot verlies voor den Tuin. Van nog meer nadeel voor dezen was het in 1827 genomen besluit, waarbij het eigen subsidie van den Tuin geheel werd ingetrokken en bepaald werd, dat de voor den Tuin noodzakelijke uitgaven bekostigd moesten worden uit de som, beschikbaar gesteld voor het onderhoud van het park en de gronden van het paleis. 's Lands Plantentuin had hiermede hare beteekenis als wetenschappelijke instelling geheel verloren. In 1830 ging Hooper wegens ziekte met verlof naar Europa en werd zijne plaats waargenomen door J. E. Teysmann, die, daar Hooper op reis naar Europa overleed, in het volgende jaar tot hortulanus werd benoemd. Gedurende de eerste jaren van diens beheer bleef de Tuin, wat hij sedert het vertrek van Blume geworden was, eene instelling van niet de minste wetenschappelijke beteekenis. In 1837 kwam hierin verandering door de aanstelling van J. K. Hasskarl tot assistent-hortulanus. Op voorstel van het lid der Natuurkundige Commissie Diard was besloten, dat voortaan in den Tuin alle boomen en heesters volgens de natuurlijke verwantschap zouden worden aangeplant, en het was aan Hasskarl, dat de leiding van dezen arbeid werd opgedragen, eene taak, welke door dezen, dank zij den energieken steun van Teysmann, in korten tijd werd tot stand gebracht, zoodat Hasskarl reeds na twee jaren het manuscript van een nieuwen catalogus van den Tuin aan den Gouverneur-Generaal kon aanbieden. Dit manuscript, door Hasskarl later nog belangrijk aangevuld en omgewerkt, werd eerst in 1844 gedrukt, nadat de schrijver wegens ziekte in 1843 Java had moeten verlaten. Hasskarl stond als man van kennis en wetenschap hoog boven Teysmann, die voor zijn vertrek naar Indië slechts tuinknecht was geweest. Om die reden was bij zijne aanstelling als assistent-hortulanus, om botsingen te voorkomen, bepaald, dat beiden onmiddellijk onder de bevelen van den intendant van het paleis zouden staan. Feitelijk werd dus 's Lands Plantentuin een onderdeel van het park van het paleis, een toestand, die eerst in 1868 met het optreden van Scheffer eindigde. In 1846 kwam Hasskarl voor

korten tijd in Indië terug, maar vroeg wegens verschil van meening omtrent den hem toekomenden titel spoedig zijn ontslag. Na het vertrek van Hasskarl werd Teysmann voor eenige maanden bijgestaan door een bekwaam Zwitsersch botanist, H. Zollinger, doch overigens bleef 's Lands Plantentuin van 1843 tot 1868 verstoken van de hulp van een wetenschappelijk gevormden botanicus. Evenwel had Teysmann gedurende zijne werkzaamheid als hortulanus een groote plantenkennis weten te verwerven en met den hem in 1850 toegevoegden assistent-hortulanus Simon Binnendijk — ook een gewezen tuinknecht, doch die van Prof. De Vriese onderricht had gehad in het determineeren en beschrijven der planten — wist hij niet alleen een aantal nieuwe gewassen in de Indische flora te ontdekken en te beschrijven (zie Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië o. a. T. XXIV—XXIX), doch slaagde hij zelfs in de samenstelling van een derden catalogus van den Tuin (1866). Uit dien catalogus, waarin als in alle gezamenlijke publicaties van Teysmann en Binnendijk, de laatste vooral het meeste werk had geleverd, bleek dat de Tuin nog evenals vroeger een grooten schat van zeldzame planten rijk was — een rijkdom, die door Teysmann's reizen in alle deelen van den Archipel sinds 1855 voortdurend vermeerderd werd.

In het jaar 1868 had een geheele reorganisatie van 's Lands Plantentuin plaats, door de benoeming van Dr. R. H. C. Scheffer tot directeur.

De instelling herkreeg hierbij tevens de onafhankelijkheid, die haar na Blume's vertrek was ontnomen. Scheffer stelde terstond alle middelen, die in zijn bereik waren in het werk, om den Tuin weder den rang van eene wetenschappelijke instelling te doen hernemen. Hij wist van de Regeering te verkrijgen, dat het gebouw van het mijnwezen werd aangewezen voor de inrichting van een museum, bibliotheek enz., en zette zich aan den arbeid om het rijke, gedurende zoovele jaren opgehoopte, zoowel levende als gedroogde, materiaal te bewerken. Zijn „Observationes phytographicae", in 1870 en 1873 in het Natuurkundig Tijdschrift van Nederlandsch-Indië (Vol XXXI en XXXII) uitgegeven, en het eerste deel der door hem in 1876 gestichte „Annales du Jardin Botanique de Buitenzorg" bevatten de vruchten van zijn werkzaamheid op botanisch gebied. Ook in andere opzichten trachtte hij nuttig te zijn voor de inrichting onder zijn beheer. De instelling van den Cultuurtuin te Tjikeumeuh en de oprichting aldaar van een Landbouwschool voor Europeesche ambtenaren en zoons van inlandsche hoofden, waren uitvloeisels van voorstellen van Scheffer. In 1869 werd aan Teysmann na een bijna 40-jarige werkzaamheid als hortulanus ontslag uit die betrekking verleend, doch tot 1876 zette hij zijne reizen in het belang van den Plantentuin voort. Binnendijk, die in zijne plaats tot hortulanus werd benoemd, bekleedde die betrekking tot aan zijn dood in 1883. Drie jaren te voren was reeds Scheffer aan den Tuin ontvallen. De talrijke werkzaamheden, die hij had op zich genomen, hadden zijn nog jeugdig gestel gesloopt. Hij had te veel van zijn krachten gevergd en overleed in 1880 aan een acute leverontsteking. Zijne plaats werd ingenomen door den tegenwoordigen Directeur Dr. M. Treub. Deze zette met den in het daarop volgende jaar benoemden adjunct-directeur Dr. W. Burck de uitgave der Annales krachtig voort. Dit tijdschrift, thans niet meer uitsluitend aan de systematische botanie gewijd, doch ook bijdragen bevattend uit elk ander gebied der botanische wetenschap, geraakte tot grooten bloei. Een tweede publicatie, Mededeelingen uit 's Lands Plantentuin te Buitenzorg, voor een ruimeren kring van lezers bestemd, werd naast de eerste opgericht, terwijl eene derde, Teysmannia, onder redactie van H. J. Wigman, Binnendijks opvolger, uitgegeven, en meer als een populair wetenschappelijk tijdschrift ingericht, grootendeels door bijdragen van het personeel van den Tuin werd gevuld. Dit personeel nam allengs toe door de oprichting van botanische, pharmacologische en agricultuurchemische laboratoria onder leiding van Dr. J. H. Janse, Dr. M. Greshoff en Dr. P. Van Romburgh. Deze maatregelen, gepaard met de instelling van een botanisch laboratorium voor de bezoekers van den Tuin, waarin aan botanici van elken landaard materiaal en hulpmiddelen voor hunne onderzoekingen ter beschikking werden gesteld en de bepaling, dat de directeur gemachtigd werd zich door particulieren bezoldigde natuuronderzoekers toe te voegen, voor het doen van onderzoekingen in het belang van den kolonialen landbouw, maakten de instelling tot een centraalstation voor botanische en landbouwkundige onderzoekingen. Omtrent de werkzaamheden in al die afdeelingen en laboratoriën verricht, vindt men alle gegevens in de jaarlijks verschijnende „Verslagen omtrent den Staat van 's Lands Plantentuin" te Buitenzorg, die tevens de wijzigingen bevatten in het personeel en verder alle bijzonderheden, de inrichting betreffende. De in 1892 uitgegeven feestpublicatie bij gelegenheid van het 75-jarig bestaan van den Tuin, tevens verslag voor 1891, was een omvangrijk geschrift, waarin alle gegevens omtrent de wording en ontwikkeling van den Tuin en den toestand en de inrichting der verschillende afdeelingen op het oogenblik der uitgave vereenigd waren. Hieruit en uit de volgende verslagen blijkt, dat de Tuin bestaat uit de volgende afdeelingen: 1e Afdeeling (Herbarium en Museum), 2e Afdeeling (Botanische Laboratoria), 3e Afdeeling (Cultuurtuin en Agricultuur-chemisch Laboratorium), 4e Afdeeling (Pharmacologisch Laboratorium, 5e Afdeeling (Botanische Tuin en Bergtuin te Tjibodas), 6e Afdeeling (Bureau, Bibliotheek en Photographisch Atelier), 7e Afdeeling (Voor onderzoek der Boschboomflora van Java), 8e Afdeeling (Voor onderzoekingen over Deli-Tabak).

De eerste Afdeeling bevat in het buiten den Tuin gelegen Museum, Kantor Batoe geheeten, het gedroogde- en spiritus-materiaal, deels afkomstig uit den Tuin, deels van de reizen in het belang van de inrichting door de ambtenaren en beambten ondernomen, deels door schenking en ruiling van andere instellingen of particulieren verkregen. De grondslag daartoe werd gelegd door Hasskarl gedurende zijn eerste verblijf op Java. Het door Reinwardt en Blume aangelegd Herbarium was toch grootendeels door hen zelf medegenomen, terwijl het overige in de periode van verwaarloozing vóór de komst van Hasskarl verloren was gegaan. Door de reizen van Teysmann werd het belangrijk vermeerderd en het zijn vooral de van diens collecties afgegeven doubletten, die het materiaal leverden voor de talrijke soorten, door Miquel beschreven vóór zijn Directeurschap van 's Rijks Herbarium. De chef dezer afdeeling is niet alleen belast met de zorg voor het Herbarium en

aanspraak gehad op den naam van een botanischen tuin. Ook hadden verscheidene gouverneurs der Oost-Indische Compagnie fraaie tuinen, waarin planten, van heinde en ver bijeengebracht, werden gekweekt.

O. a. vermeldt Rumphius den tuin van den Gouverneur Camphuys op Edam, een der eilandjes in de nabijheid van Batavia. In het midden der 18e eeuw moet er een botanische tuin te Batavia zijn geweest, waarvan Kleinhof als directeur werd genoemd en vanwaar planten werden gezonden naar Linnaeus en den jongeren Burmann. In 1779 werd een botanische tuin aangelegd te Batavia door het Bataviaasch Genootschap, dat in 1791 voor hetzelfde doel een meer geschikt terrein kocht en aanlegde. Al deze tuinen zijn echter, de een voor de ander na, weder verdwenen, na slechts korten tijd teekenen van leven te hebben gegeven. Hetzelfde geldt voor den in 1850 door den officier van gezondheid G. Wassink aangelegden botanischen tuin bij het Groot Militair Hospitaal te Weltevreden. Deze had eene korte periode van bloei. In 1855 verscheen een catalogus van de hand van den officier van gezondheid G. J. Filet, getiteld: „De planten in „den Botanischen Tuin bij het Groot Militair Hos„pitaal te Weltevreden, hunne inlandsche namen, „groeiplaats en gebruik". Later evenwel verloor het terrein geheel het karakter van een botanischen tuin, ofschoon sommige zeldzame boomen er nog aan den vroegeren toestand herinneren.

De oprichting van 's Lands Plantentuin te Buitenzorg in 1817 onder leiding van den voormaligen Amsterdamschen Hoogleeraar, C. G. C. Reinwardt, die bij het overdragen van de Kolonie aan de Nederlandsche Regeering was opgetreden als Directeur tot de zaken van Landbouw, Kunsten en Wetenschappen, was een der maatregelen, door het nieuwe bewind genomen om de herwonnen Kolonie tot meerderen bloei te brengen. In den rijkdom van de Indische plantenwereld zag Reinwardt een bron van welvaart voor het land, en van de onderzoekingen, die van de oprichting van een botanischen tuin ongetwijfeld het gevolg zouden zijn, verwachtte hij belangrijke ontdekkingen van algemeen nut. De aanleg van den tuin, de overbrenging daarheen van een groot aantal op zijne reizen door Java verzamelde gewassen, de voorloopige bestemming daarvan, in welken arbeid hij werd bijgestaan door de beide talentvolle jonge natuuronderzoekers H. Kuhl en J. C. Van Hasselt, waren het werk van de eerste jaren van Reinwardts verblijf in Indië. Van Febr. 1821 tot Maart 1822 deed hij nog een belangrijke reis naar het oostelijk deel van den Archipel, waarvan de botanische oogst, voor zoover het levende planten en zaden betrof, aan den Tuin ten goede kwam. Hij vertrok hierop, Juni 1822, naar Nederland, het bestuur overdragend aan zijn adjunct, Dr. C. L. Blume, die, daar Reinwardt eene hoogere betrekking bekleedde, als de eerste directeur van 's Lands Plantentuin moet worden beschouwd. Reeds in 1823 gaf deze een catalogus van den Tuin in het licht, waarin 912 plantensoorten werden opgenoemd en sommige kort beschreven. Behalve den directeur, waren toen een teekenaar en twee hortulani, W. Kent en J. Hooper aan den Tuin verbonden, en stelde Blume zelfs nog de benoeming van een derden hortulanus, A. Zippelius, voor, die echter niet werd aangesteld, dan toen Kent benoemd werd tot adjunct-inspecteur van de koffiecultuur. De talrijkheid van het personeel en de groote werkzaamheid van Blume, die in zijn „Bijdragen tot de kennis der Flora van Nederlandsch-Indië", in 1825 en 1826 verschenen, honderde nieuwe soorten beschreef, stempelden de jaren van zijn bestuur als eene periode van grooten bloei, die echter van korten duur zou zijn. In 1826 moest Blume wegens gezondheidsredenen naar Europa terugkeeren. Zijn vertrek viel samen met de invoering van velerlei bezuinigingen in het beheer der kolonie. Ook 's Lands Plantentuin moest hierin deelen: het subsidie werd tot meer dan de helft ingekort en het personeel belangrijk verminderd. De betrekkingen van directeur en teekenaar werden ingetrokken, de beide hortulani bleven, doch in beginsel werd aangenomen, dat geen tweede zou worden benoemd als een der beide plaatsen openkwam. In Mei 1827 werd Zippelius tijdelijk aan den Tuin onttrokken en aan de Natuurkundige Commissie toegevoegd, voor eene reis naar Nieuw-Guinea en Timor. Hij keerde niet in zijne betrekking terug, daar hij in 1828 op het laatstgenoemde eiland overleed. De dood van dezen jongen man, wiens nagelaten verzamelingen en manuscripten hem doen kennen als zeer ervaren in de Indische plantenwereld, was een groot verlies voor den Tuin. Van nog meer nadeel voor dezen was het in 1827 genomen besluit, waarbij het eigen subsidie van den Tuin geheel werd ingetrokken en bepaald werd, dat de voor den Tuin noodzakelijke uitgaven bekostigd moesten worden uit de som, beschikbaar gesteld voor het onderhoud van het park en de gronden van het paleis. 's Lands Plantentuin had hiermede hare beteekenis als wetenschappelijke instelling geheel verloren. In 1830 ging Hooper wegens ziekte met verlof naar Europa en werd zijne plaats waargenomen door J. E. Teysmann, die, daar Hooper op reis naar Europa overleed, in het volgende jaar tot hortulanus werd benoemd. Gedurende de eerste jaren van diens beheer bleef de Tuin, wat hij sedert het vertrek van Blume geworden was, eene instelling van niet de minste wetenschappelijke beteekenis. In 1837 kwam hierin verandering door de aanstelling van J. K. Hasskarl tot assistent-hortulanus. Op voorstel van het lid der Natuurkundige Commissie Diard was besloten, dat voortaan in den Tuin alle boomen en heesters volgens de natuurlijke verwantschap zouden worden aangeplant, en het was aan Hasskarl, dat de leiding van dezen arbeid werd opgedragen, eene taak, welke door dezen, dank zij den energieken steun van Teysmann, in korten tijd werd tot stand gebracht, zoodat Hasskarl reeds na twee jaren het munuscript van een nieuwen catalogus van den Tuin aan den Gouverneur-Generaal kon aanbieden. Dit manuscript, door Hasskarl later nog belangrijk aangevuld en omgewerkt, werd eerst in 1844 gedrukt, nadat de schrijver wegens ziekte in 1843 Java had moeten verlaten. Hasskarl stond als man van kennis en wetenschap hoog boven Teysmann, die voor zijn vertrek naar Indië slechts tuinknecht was geweest. Om die reden was bij zijne aanstelling als assistent-hortulanus, om botsingen te voorkomen, bepaald, dat beiden onmiddellijk onder de bevelen van den intendant van het paleis zouden staan. Feitelijk werd dus 's Lands Plantentuin een onderdeel van het park van het paleis, een toestand, die eerst in 1868 met het optreden van Scheffer eindigde. In 1846 kwam Hasskarl voor

korten tijd in Indië terug, maar vroeg wegens verschil van meening omtrent den hem toekomenden titel spoedig zijn ontslag. Na het vertrek van Hasskarl werd Teysmann voor eenige maanden bijgestaan door een bekwaam Zwitsersch botanist, H. Zollinger, doch overigens bleef 's Lands Plantentuin van 1843 tot 1868 verstoken van de hulp van een wetenschappelijk gevormden botanicus. Evenwel had Teysmann gedurende zijne werkzaamheid als hortulanus een groote plantenkennis weten te verwerven en met den hem in 1850 toegevoegden assistent-hortulanus Simon Binnendijk — ook een gewezen tuinknecht, doch die van Prof. De Vriese onderricht had gehad in het determineeren en beschrijven der planten — wist hij niet alleen een aantal nieuwe gewassen in de Indische flora te ontdekken en te beschrijven (zie Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië o. a. T. XXIV—XXIX), doch slaagde hij zelfs in de samenstelling van een derden catalogus van den Tuin (1866). Uit dien catalogus, waarin als in alle gezamenlijke publicaties van Teysmann en Binnendijk, de laatste vooral het meeste werk had geleverd, bleek dat de Tuin nog evenals vroeger een grooten schat van zeldzame planten rijk was — een rijkdom, die door Teysmann's reizen in alle deelen van den Archipel sinds 1855 voortdurend vermeerderd werd.

In het jaar 1868 had een geheele reorganisatie van 's Lands Plantentuin plaats, door de benoeming van Dr. R. H. C. Scheffer tot directeur.

De instelling herkreeg hierbij tevens de onafhankelijkheid, die haar na Blume's vertrek was ontnomen. Scheffer stelde terstond alle middelen, die in zijn bereik waren in het werk, om den Tuin weder den rang van eene wetenschappelijke instelling te doen hernemen. Hij wist van de Regeering te verkrijgen, dat het gebouw van het mijnwezen werd aangewezen voor de inrichting van een museum, bibliotheek enz., en zette zich aan den arbeid om het rijke, gedurende zoovele jaren opgehoopte, zoowel levende als gedroogde, materiaal te bewerken. Zijn „Observationes phytographicae", in 1870 en 1873 in het Natuurkundig Tijdschrift van Nederlandsch-Indië (Vol XXXI en XXXII) uitgegeven, en het eerste deel der door hem in 1876 gestichte „Annales du Jardin Botanique de Buitenzorg" bevatten de vruchten van zijn werkzaamheid op botanisch gebied. Ook in andere opzichten trachtte hij nuttig te zijn voor de inrichting onder zijn beheer. De instelling van den Cultuurtuin te Tjikeumeuh en de oprichting aldaar van een Landbouwschool voor Europeesche ambtenaren en zoons van inlandsche hoofden, waren uitvloeisels van voorstellen van Scheffer. In 1869 werd aan Teysmann na een bijna 40-jarige werkzaamheid als hortulanus ontslag uit die betrekking verleend, doch tot 1876 zette hij zijne reizen in het belang van den Plantentuin voort. Binnendijk, die in zijne plaats tot hortulanus werd benoemd, bekleedde die betrekking tot aan zijn dood in 1883. Drie jaren te voren was reeds Scheffer aan den Tuin ontvallen. De talrijke werkzaamheden, die hij had op zich genomen, hadden zijn nog jeugdig gestel gesloopt. Hij had te veel van zijn krachten gevergd en overleed in 1880 aan een acute leverontsteking. Zijne plaats werd ingenomen door den tegenwoordigen Directeur Dr. M. Treub. Deze zette met den in het daarop volgende jaar benoemden adjunct-directeur Dr. W. Burck de uitgave der Annales krachtig voort. Dit tijdschrift, thans niet meer uitsluitend aan de systematische botanie gewijd, doch ook bijdragen bevattend uit elk ander gebied der botanische wetenschap, geraakte tot grooten bloei. Een tweede publicatie, Mededeelingen uit 's Lands Plantentuin te Buitenzorg, voor een ruimeren kring van lezers bestemd, werd naast de eerste opgericht, terwijl eene derde, Teysmannia, onder redactie van H. J. Wigman, Binnendijks opvolger, uitgegeven, en meer als een populair wetenschappelijk tijdschrift ingericht, grootendeels door bijdragen van het personeel van den Tuin werd gevuld. Dit personeel nam allengs toe door de oprichting van botanische, pharmacologische en agricultuurchemische laboratoria onder leiding van Dr. J. H. Janse, Dr. M. Greshoff en Dr. P. Van Romburgh. Deze maatregelen, gepaard met de instelling van een botanisch laboratorium voor de bezoekers van den Tuin, waarin aan botanici van elken landaard materiaal en hulpmiddelen voor hunne onderzoekingen ter beschikking werden gesteld en de bepaling, dat de directeur gemachtigd werd zich door particulieren bezoldigde natuuronderzoekers toe te voegen, voor het doen van onderzoekingen in het belang van den kolonialen landbouw, maakten de instelling tot een centraalstation voor botanische en landbouwkundige onderzoekingen. Omtrent de werkzaamheden in al die afdeelingen en laboratoriën verricht, vindt men alle gegevens in de jaarlijks verschijnende „Verslagen omtrent den Staat van 's Lands Plantentuin" te Buitenzorg, die tevens de wijzigingen bevatten in het personeel en verder alle bijzonderheden, de inrichting betreffende. De in 1892 uitgegeven feestpublicatie bij gelegenheid van het 75-jarig bestaan van den Tuin, tevens verslag voor 1891, was een omvangrijk geschrift, waarin alle gegevens omtrent de wording en ontwikkeling van den Tuin en den toestand en de inrichting der verschillende afdeelingen op het oogenblik der uitgave vereenigd waren. Hieruit en uit de volgende verslagen blijkt, dat de Tuin bestaat uit de volgende afdeelingen: 1e Afdeeling (Herbarium en Museum), 2e Afdeeling (Botanische Laboratoria), 3e Afdeeling (Cultuurtuin en Agricultuur-chemisch Laboratorium), 4e Afdeeling (Pharmacologisch Laboratorium, 5e Afdeeling (Botanische Tuin en Bergtuin te Tjibodas), 6e Afdeeling (Bureau, Bibliotheek en Photographisch Atelier), 7e Afdeeling (Voor onderzoek der Boschboomflora van Java), 8e Afdeeling (Voor onderzoekingen over Deli-Tabak).

De eerste Afdeeling bevat in het buiten den Tuin gelegen Museum, Kantor Batoe geheeten, het gedroogde- en spiritus-materiaal, deels afkomstig uit den Tuin, deels van de reizen in het belang van de inrichting door de ambtenaren en beambten ondernomen, deels door schenking en ruiling van andere instellingen of particulieren verkregen. De grondslag daartoe werd gelegd door Hasskarl gedurende zijn eerste verblijf op Java. Het door Reinwardt en Blume aangelegd Herbarium was toch grootendeels door hen zelf medegenomen, terwijl het overige in de periode van verwaarloozing vóór de komst van Hasskarl verloren was gegaan. Door de reizen van Teysmann werd het belangrijk vermeerderd en het zijn vooral de van diens collecties afgegeven doubletten, die het materiaal leverden voor de talrijke soorten, door Miquel beschreven vóór zijn Directeurschap van 's Rijks Herbarium. De chef dezer afdeeling is niet alleen belast met de zorg voor het Herbarium en

het Museum, doch ook met het toezicht op de handhaving van de systematische rangschikking van den Tuin. De afdeeling stond van 1881 tot 1893 onder het beheer van Dr. W. Burck, die er zijne systematische monographiën en biologische verhandelingen uitwerkte, bleef toen eenigen tijd zonder chef na diens benoeming tot wetenschappelijk adviseur bij de koffiecultuur, terwijl thans op eene spoedige vervulling der betrekking weder uitzicht bestaat.

De tweede Afdeeling bestaat uit: *a.* Het Botanisch Station. *b.* Het Laboratorium van den Chef der Afdeeling. *c.* Het Laboratorium van den Landbouw-Zoöloog. De eerste sectie werd in 1885 opgericht en van dat jaar tot het eind van 1895 door een 50-tal personen bezocht, waarvan de meesten zich met botanische onderzoekingen bezighielden. Het belang dier onderzoekingen werd door verschillende Regeeringen en Instellingen in die mate erkend, dat door hen aan vele bezoekers voor het ondernemen der reis en het verblijf op Java een geldelijke steun werd verleend. Ten einde ook voor Nederlanders een ruimer gelegenheid tot het bezoeken van 's Lands Plantentuin open te stellen, werd op voorstel van Dr. Treub het Buitenzorg-Fonds opgericht, waardoor, met steun der Nederlandsche Regeering, om de twee jaren aan een Nederlander een subsidie voor dat doel wordt gegeven. De meestal in de „Annales" verschijnende verhandelingen der bezoekers bewijzen de waarde van deze instelling voor de wetenschap.

De tweede sectie van deze afdeeling werd in 1890 opgericht voor het onderzoek van plantenziekten. De Chef der afdeeling, Dr. J. H. Janse hield zich o. a. bezig met de serehziekte van het suikerriet en met de dadapziekte. De derde sectie, tin den loop van 1895 opgericht, is het Laboraorium van Dr. J. C. Koningsberger, die op kosten van particulieren is aangesteld als Landbouw-Zoöloog ter bestudeering van de levenswijze en de middelen ter bestrijding van de dieren, die aan de cultuur-gewassen schade veroorzaken. De gebouwen dezer afdeeling, in den tuin gelegen, zijn voorzien van gas- en waterleiding, van donkere vertrekken voor physiologische experimenten en voor photographie.

De derde Afdeeling, onder leiding van Dr. P. Van Romburgh, is te Tjikeumeuh op ongeveer een half uur afstand van den Tuin geplaatst. Zij bestaat ook uit 3 secties: *a.* de Cultuurtuin, reeds door Scheffer opgericht; deze dient vooreerst, tot het nemen van proeven met verschillende gewassen, ten einde na te gaan in hoeverre zij voor een cultuur in den archipel kunnen worden aanbevolen, en vervolgens tot het verkrijgen van materiaal — vruchten, zaden, stekken — dat voor eigen proefnemingen dient of voor het begin eener cultuur aan particulieren wordt verstrekt. Een aantal nuttige gewassen werd blijkens de jaarlijksche verslagen op deze wijze in den archipel ingevoerd. *b.* Het Agricultuur-Chemisch Laboratorium. De onderzoekingen verricht in dit gebouw, dat verrees nabij de plaats, waar vroeger de Landbouwschool stond, worden vooral ondernomen met het oog op de belangen van landbouw of industrie, zooals blijkt nit het onderzoek van geurige oliën opleverende grassen, van bladeren van getah-pertja boomen, van de asch der vruchten van Liberia koffie enz. *c.* de sectie voor Onderzoekingen in het belang der Theecultuur. Hier is de heer C. E. J. Loman werkzaam, die door particulieren voor het doen van chemische onderzoekingen speciaal met het oog op deze cultuur aan Dr. Van Romburgh als assistent is toegevoegd.

De vierde Afdeeling der Inrichting, het Pharmacologisch Laboratorium, achter het Museum gelegen, is bestemd voor onderzoekingen omtrent de pharmacologische krachten der planten. Door Dr. M. Greshoff werden hier verscheidene stoffen onderzocht en een reeks van verdere onderzoekingen, vooral van vischbedwelmende stoffen voorbereid, tot hij wegens gezondheidsredenen naar Europa moest terugkeeren en door Dr. W. G. Boorsma werd vervangen, die den arbeid voortzette.

De vijfde Afdeeling der Inrichting omvat den Botanischen Tuin zelf en den Bergtuin te Tjibodas. Zij staat onder leiding van den Hortulanus H. J. Wigman. De eerste heeft eene uitgestrektheid van 58 hectaren, waarvan 11 hectaren ingenomen worden door het voor korten tijd bij den Tuin getrokken terrein, aan de oostzijde gelegen tusschen twee armen van den Tjiliwong. Terwijl dit nog pas aangelegde gedeelte van uit de genoemde rivier wordt bevloeid, wordt het overige deel van den Tuin van water voorzien door een netwerk van kanalen, dat zijn oorsprong neemt in een grooten en een kleineren vijver, die voortdurend worden gevuld van uit den Tjibalok, een smalleren zijtak van den Tjiliwong, die het westelijk deel van den Tuin doorloopt. Het onderhoud van dit kanalenstelsel, waarvan de vruchtbaarheid des bodems afhankelijk is, vereischt veel zorg, daar voortdurend toezicht noodig is om te voorkomen, dat de kanalen in den oostmoeson geheel uitdrogen of door de hevige stortregens in den westmoeson hunne beddingen verleggen. Het terrein is grootendeels beplant met boomen of heesters, die in vakken zijn geplaatst, waarin zooveel mogelijk de soorten eener zelfde familie bijeen zijn gevoegd. Op deze wijze zijn in den Tuin ongeveer 9000 soorten, elk met twee exemplaren, vertegenwoordigd. Onder de talrijke wegen, die het terrein doorkruisen, heeft vooral de Kanarielaan, omzoomd door kolossale exemplaren van *Canarium commune L.*, tegen wier hooge stammen een groot aantal fraaie bladplanten, o. a. uit de families der *Araceae*, *Gnetaceae* en *Loganiaceae* zijn opgeleid, eene groote vermaardheid verkregen.

Het park van Tjibodas in de Preanger, op ongeveer 4500 voet boven de zee gelegen, bevat een aanplant van gewassen, die een koeler klimaat noodig hebben dan dat van Buitenzorg. Een deel van het oerbosch, in welks midden de bergtuin werd gesticht, behoort tot het terrein van dezen en wordt geheel en al in zijn oorspronkelijken toestand gelaten, zoodat de bezoekers van den tuin de oerwoudflora met hare eigenaardige levensverschijnselen in het onmiddellijk bereik hunner studiën hebben. Voor het doen van wetenschappelijke onderzoekingen bevat de direteurswoning, waarin de bezoekers meestal gastvrijheid genieten, vertrekken die voor laboratoria zijn ingericht.

De zesde Afdeeling, onder speciale leiding van den Directeur, omvat het Bureau, de Bibliotheek en het Photographisch Atelier. Van het Bureau gaat de correspondentie van de Inrichting uit en vervolgens de verzendingen, wier aantal, vooral met het oog op de verspreiding in den Archipel van nuttige gewassen, in den laatsten tijd zeer is toegenomen en voor 1893 meer dan 1000 bedroeg.

De Bibliotheek is, vooral nadat Dr. Treub als Directeur optrad, in alle richtingen uitgebreid, zoodat zij thans ongeveer 7000 deelen omvat. Zij is in het als Kantor Batoe bekende gebouw gevestigd, waarin zich ook het Museum bevindt. Het Bureau en het Photographisch Atelier zijn in de nabijheid van de botanische Laboratoria geplaatst. De hier werkzame teekenaar en photograaf C. Lang, die sinds 1871 aan den Tuin is verbonden, heeft een belangrijk aandeel geleverd tot de teekeningen en photographiën, die de verhandelingen der „Annales" vergezelden, den plattegrond van den Tuin op groote schaal in kaart gebracht en heeft photographische habitusbeelden vervaardigd van vele der merkwaardigste gewassen, welke in den Tuin worden aangetroffen.

De zevende Afdeeling (Voor het Onderzoek der Boschboomflora van Java) staat onder leiding van den heer S. H. Koorders, die met Dr. Th. Valeton het door hem verzamelde omvangrijke Herbarium bewerkt, dat het hoofdmateriaal moet vormen voor de kennis van Java's woudflora. Het Herbarium is geplaatst in een naast het Botanisch Museum gelegen gebouw.

De achtste Afdeeling (Voor onderzoekingen in verband met Deli-tabak) is evenals de beide secties, die aan de tweede en derde afdeeling werden toegevoegd, voor rekening van particulieren opgericht. Aan het hoofd staat Dr. J. Van Breda de Haan, door wien de botanische onderzoekingen worden verricht, terwijl zijn medewerker, Dr. Van Bijlert, met de scheikundige onderzoekingen is belast. Voor deze afdeeling is er, behalve een gebouw in den Tuin, ook nog een laboratorium in Deli.

Zoo wordt dus de taak van 's Lands Plantentuin als Centraal-station voor botanische onderzoekingen breed opgevat, breeder misschien dan die van eenige andere botanische instelling der wereld, en zeker wordt in de tropen nergens eene wetenschappelijke instelling van dien omvang aangetroffen. Behalve die van de particuliere proefstations kan men zeggen, dat alle botanische werkkrachten van Nederlandsch-Indië in 's Lands Plantentuin zijn geconcentreerd. Dit vormt eene tegenstelling met Engelsch-Indië, waar de botanische arbeid over meerdere instellingen is verdeeld. Men heeft daar drie botanische tuinen: te Seebpore bij Calcutta, te Peradenya op Ceylon en te Singapore. Vooral de eerste, die reeds op het eind der vorige eeuw werd opgericht en thans onder leiding van G. King, heeft een groote vermaardheid. Bovendien heeft men er nog vele botanische stations of proeftuinen van verschillenden aard en meer of minder beteekenis, zooals te Bangelore, Bombay, Cawnpore, Darjeeling, Madras, Malaka, Penang enz.

BOTH. (PIETER) Eerste Gouverneur-Generaal van Ned.-Indië, geb. te Amersfoort, zoon van Willem Both. Hij wordt vermeld als admiraal over schepen van de Nieuwe Brabandsche Comp., en maakte van 21 Dec. 1599—Oct. 1601 een reis naar Bantam en terug. Den 29sten Nov. 1609 werd hij door de Staten-Generaal tot Gouv.-Gen. aangesteld, vertrok 30 Jan. 1610 en kwam 19 Dec. van hetzelfde jaar te Bantam aan. Het grootste gedeelte van den tijd van zijn bestuur bracht hij in de Molukken door, waar hij het fort Mariko op Tidore op de Spanjaarden veroverde. In Aug. 1613 naar Java vertrokken, gaf hij reeds 6 Nov. 1614 het bewind aan Reynst over en vertrok 2 Jan. 1615 naar het vaderland, overleed echter bij een schipbreuk op de kust van Mauritius (Febr. d. a. v.) op welk eiland hij begraven is. Vgl. M. A. v. Rhede V. d. Kloot, De Gouv.-Gen. 's Grav. 1891 passim.

BOTHROPS. REPTILIA, OPHIDIA, *Viperidae*, *Crotalinae*. Zie OELAR.

BOTOR. JAV. en MAL.; KELONGKONG, BAT. MAL.; BOTORO en KARETA, MAK.; BIRARO, TERN. en MAL. MEN.; TONGAW en TOÖENGAW, ALF. MEN.; BIRORO, MAL. AMB.; BOTORO, SAL.; DJAÄT, SOEND. en BAT. MAL.

Psophocarpus tetragonolobus DC., Fam. *Leguminosae*, Onderfamilie *Papilionaceae*. In Indië algemeen gekweekte slingerplant met gevleugelde peulen. De bladeren en peulen worden als groente gegeten; ook de zaden, die men echter vooraf roostert. De zaden vormen de veel gebruikte inl. drogerij BOTOR of KEDAWOENG BOTOR.

BOTORO. MAK. en SAL. Zie BOTOR.

BOTRIOCEPHALUS. VERMES, PLATHELMINTHES, CESTODES. *Botriocephalidae*. Zie TJADJING.

BOTTJONRONGI. Bergtop in Mario-ri Wawo (Celebes), op 610 m. geschat.

BOTTO-LÈBOE. Bergtop in Mario-ri Wawo (Celebes), op 400 à 470 m. geschat.

BOTTO-PAKKA. Bergtop in Tanette (Celebes), op 860 m. geschat.

BOUEA. Zie GANDARIA.

BOUW. Zie BAHOE.

BOUWMATERIALEN. (INDISCHE) Onder de inheemsche bouwmaterialen is zeker het djatihout (Zie aldaar) het belangrijkste. Al de andere houtsoorten worden als bouwmateriaal „wild hout" genoemd. Daaronder komen, voor speciale doeleinden, voor: wali-koekoen (wagenboomen, assen, stampers), djamboe (steelen van gereedschappen, kromhouten), kesambie, sawoe, tamarinde, pellet (krisscheden), tekie (Japarasche meubelen), laloean, sono (-kimbang en -kling), als meubelhout gebruikt, evenals nangka, soeren, tjemara (ongeveer overeenkomende met ons dennenhout) enz. enz. Verder het op Borneo voorkomende ijzerhout, daar de plaats van djatihout innemende. (H. de Bruijn).

Voor tijdelijke werken zijn klapperstammen in gebruik (stijlen voor loodsen, noodbruggen, tijdelijke beschoeiingen en dammen). Van de andere Indische palmsoorten dient de arèn tot vervaardiging van dik bindgaren en touw (tali doek). Dit tali doek of idjoek (mal. gemoeti) vervaardigd uit de hoornachtige massa, die den arènstam omgeeft, vooral dáár, waar de bladstengels uitbotten, wordt zelfs als inlandsch ankertouw gebruikt. Op Sumatra worden van dat materiaal de zg. indjoekdaken gemaakt, welke, mits behoorlijk gelegd, een zeer langen levensduur hebben. Verder de niboengpalm, die zich door de hardheid van het buitendeel van den stam aanbeveelt voor stijlen, dakgoten en panlatten. De nipapalm (een strandpalm in brak water groeiend) heeft beteekenis door zijn bladeren, die als dakbedekking (atappen) gebruikt worden. Zij komen in den handel in boenkoes (bundels) van 25 stuks. Aan het breede bladeinde worden zij met gespleten rotan aan elkaar geregen. De nipabladeren worden aan de breede zijden en aan het midden om en over elkaar geregen tot kadjangmatten. In de Molukken wordt de sagopalm als bouwmateriaal gebruikt; de in tweeën gesplitste bast voor dakgoten, de bladeren voor atappen, de bladstengels tot gabba-gabba (bewanding van

huizen, kistjes etc.). Een andere dakbedekking is de atap-kirai, duurzamer doch duurder dan de nipa-atap. Veelvuldig is 't gebruik van alang-alang (rietgras, op Java veelvuldig voorkomende) op Sumatra ilalang geheeten, voor inlandsche daken. De dakbedekking met sirappen (houten plankjes) geraakt op den achtergrond. Omwandingen worden gemaakt van tikars of matwerk, boomschors, gevlochten of geklopte bamboe, enz.

Het meest verspreide inlandsche bouwmateriaal is de bamboe. De dikste soort, bamboe-bitoeng, 10 tot 18 M. hoog, is moeilijk meer in groote hoeveelheden te krijgen, daar de weinige overgebleven bosschen hoog in 't gebergte liggen. Verder de dunnere soorten: bamboe-andong, -doeri-, apoes of -tali enz.

Rotan wordt meer voor den uitvoer dan als bouwmateriaal verzameld. Wèl voor rotan-matten.

Natuurlijke steen. Als bouwmateriaal wordt gebruikt alle berg- en riviersteen; verder klipsteen (volgens Brocx en L. uit steengroeven aan den Madoerawal). Koraalsteen, gebroken van de riffen en eilandjes benoorden Java, wordt op de hoofdplaatsen veel voor fundeeringen gebruikt. Voor neuten en dorpels wordt veelal behakte riviersteen gebruikt. Met de kleinere stukken, de grootte van grint (krikil) hebbende, worden de wegen verhard. Te Padang wordt handel gedreven in verschillende soorten van natuurlijke steen, voorkomende op den Apenberg en het gebergte langs de Padangrivier. Zij werd gebruikt voor den bouw der kaaimuren langs de Padangrivier. De trachiet van het gebergte te Merak (Bantam) werd op groote schaal in groote brokken vervoerd naar T. Priok voor den bouw der havendammen. Voor de werken der Solo-vallei, waar duizenden M³ breuksteen benoodigd is, stelt men zich voor deze te ontginnen uit steengroeven.

Er zijn 3 soorten van Indische kalk: steenkalk, gebrand uit kalksteen of marmer, koraalkalk, gebrand uit klipsteen en koraal en penang- of siriekalk, gebrand uit schelpen. Siriekalk wordt bij bouwwerken alleen voor het aanwitten gebruikt. Vijf deelen koraalkalk kunnen gerekend worden in bindkracht overeen te komen met vier deelen steenkalk.

Portland-cement wordt uit Europa aangevoerd. Aanmaak in Indië slaagde tot heden niet voldoende.

Gebakken steenen, meestal minder hard dan de Hollandsche, worden veel vervaardigd. Het bakken geschiedt òf in permanente òf in veldovens. De fijngestampte baksteen doet onder den naam van roode cement in de metselspecie denzelfden dienst als de tras in Nederland. Overigens worden alle mogelijke Europeesche bouwmaterialen aangevoerd, vooral bij groote werken onder Europeesch beheer.

Litteratuur: H. de Bruyn, Bijdrage tot de kennis der bouwk. in N.-I. (met atlas) Batavia 1851; Brocx en Lakerveld, Handleiding voor bouwk. en industrieelen in N. O.-I. (met platen) 1866. Verder: Rapport der Mtsch. tot bevordering der Bouwk., over de Bouwk. op de Int. Kol. Tent. te Amsterdam (1883); Cretier, Indische bouwsteen, bijzonder Bataviasche baksteen, Tijdschr. K. Inst. v. Ing., Afd. Ned.-Indië. 1879/80; Hofland, Timmerhout op Borneo, Tijdschr. K. Inst. v. Ing., Afd. N.-Ind. 1881/82; Verdam, Cementoven te Menado, id. 1883/84; De Voogt, Vervaardiging van Portland-Cementtegels, id. 1888/89.

BOVI. Zie BABI.

BOWAJA of BOEAJA. Maleisch woord voor Krokodil; op West-Timor Besimnassi; op Rotti Beëies; op Solor Koboe; de Beadjoe-Dajaks op Borneo noemen hem Bedjai. *Crocodilus biporcatus* heet bij de Maleiers op Borneo Boeajataman, bij de Dajakkers Bedjai-rawen of Rawing; eene varieteit onderscheiden zij onder den naam Boeaja-kodok en Bedjai-Pakatak. Bij de Maleiers op Oost-Sumatra wordt dit dier Boaja genoemd; de variëteit Boaja-katak. *Gavialis Schlegelii* heet bij de Maleiers op Borneo Boeaja-sapit, bij de Beadjoe-Dajaks Bedjai-sampit, aan de meren van den Boven-Kapoeas Djoelaeng. Zie verder KROKODIL.

BOWERNO. Het meest oostelijke district van de afdeeling en het regentschap Bodjonegoro van de residentie Rembang, met gelijknamige hoofdplaats; het heeft een oppervlakte van 32.528,16 hectaren of bijna 6 □ geogr. mijl. Vroeger bloeide er de tabakskultuur, doch deze is er sedert jaren geheel teniet gegaan. Het voert echter veel padi en rijst uit langs de Solo-rivier naar Soerabaja, en gaat, wat den padi- en rijsthandel betreft, door de in aanleg zijner irrigatie van de Solo-vallei een nog schooner toekomst tegemoet.

BBABA KAMPONG. Naam in West-Sumatra voor een lijsterachtigen vogel, *Hemixus malaccensis.*

BRABANDSHOEDJE (POELOE OELER). Een begroeide klip in Straat Soenda nabij Anjer. De hollandsche naam, door de zeelieden daaraan gegeven, is evenals die van de nabijgelegen klip, het Toppershoedje, ontleend aan den vorm, waarin de klip zich op eenigen afstand vertoont; de inlandsche naam, die slangeneiland beteekent, wijst op het groot aantal slangen, dat op de klip huist.

BRABANT (DE). Zie DE BRABANT.

BRABA RIMBO. Collectiefnaam op Sumatra voor kleine Lijsters uit het geslacht *Pycnonotus.* Op Java heet *P. analis* Choechak en *P. bimaculatus* Choechak-goenoeng; eene andere naverwante soort *Trachycomus ochrocephalus*, heet op Java Choechak-rawa, op Sumatra Baro baro. in West-Sumatra Baroh-baroh of Berabah.

BRACHYPTERNUS. AVES, PICARIAE, SCANSORES, *Picidae*, *Picinae.* Zie TOEKKI.

BRACHYPTERYX. AVES, PASSERIFORMES, PASSERES, *Timeliidae*, *Thamnobiae.* Zie KETEK.

BRACHYSPATHA. Zie ATJOENG.

BRAGANTIA. Zie SINGAH DEPAH.

BRAHMA. Eig. in 't Sanskrit Brahmâ (nominatief van Brahman), is de naam van eene Indische godheid, het persoonlijk opgevatte verleden, en als zoodanig voorgesteld als schepper der wereld. Tot zijn meest kenmerkende bijnamen behooren Pitâmaha, d. i. Grootvader, en Swajambhoê, de uit zichzelf ontstane. In het Indische Pantheon is hij de eerste persoon der Trimoêrti, doch deze voorstelling is niet zeer oud.

BRAHMANEN, BRAHMANISME. Brahmanen is de naam der leden van den hoogsten stand, zgn. kaste, der Indische maatschappij. Zij maken sedert onheugelijke tijden den geestelijken adel van Indië uit, en zijn als zoodanig de bewaarders der gewijde oorkonden, de beoefenaars van alle wetenschappen, die met de heilige overlevering in verband staan, zooals taal- en dichtkunde, sterrenkunde, rechtsleer, zedekunde, enz. Alle Indische stelsels van godsdienst, die uitdrukkelijk of implicite het gezag der gewijde oorkonden, der Weda's, erkennen, is men gewoon onder de bena-

ming van Brahmanisme samen te vatten, in tegenstelling met andere godsdiensten, zooals het Boeddhisme en Djainisme, die het gezag der Weda's verwerpen. Uit de aanwezigheid van opschriften in West-Java (zie Verbeek, Oudheden van Java, N⁰. 13 en 14), alsook uit de inscripties gevonden in 't rijk van Koetei en het reisbericht van Fa Hian, blijkt dat het Brahmanisme reeds vóór den aanvang der Middeleeuwen tot den Indischen Archipel was doorgedrongen. Zie HINDOEISME. Tot de Brahmanistische stelsels behoort ook het Çiwaïsme. (Zie aldaar). H. K.

BRAJANGAN. Javaansche naam voor eenen leeuwrik-achtigen vogel, *Mirafra javanica*, is slechts bekend van Java en Borneo.

BRAMBANAN. (RUÏNE VAN) Zie PARAMBANAN.

BRANDES. (JAN LAURENS ANDRIES) Geb. te Rotterdam 13 Januari 1857, waar zijn vader Luthersch predikant was. Hij studeerde te Leiden en werd 3 Juni 1884 gepromoveerd tot doctor in de taal- en letterkunde van den Oost-Indischen Archipel op een Proefschrift „Bijdrage tot de vergelijkende klankleer der westersche afdeeling van de Maleisch-Polynesische taalfamilie." Benoemd tot wetenschappelijk ambtenaar voor de beoefening der Indische talen, vertrok hij in 1883 naar Indië; daar werd hij vooral belast met archaeologische onderzoekingen. Verscheidene hoogst belangrijke artikelen van taalkundigen aard en over de oudheden van Java zijn door hem gepubliceerd in het Tijdschr. van het Bat. Genootschap, van welk genootschap hij tevens bibliothecaris is. De catalogus der archaeologische verzameling van het Bat. Gen. door W. P. Groeneveldt bewerkt, is door hem met belangrijke aanteekeningen verrijkt.

BRANDEWIJN-BAAI. Baai aan de W.kust van Sumatra, bezuiden Padang, op 1⁰ Z. B. Deze benaming is, nadat aan die baai een punt was aangewezen om te dienen als afvoerhaven van de steenkolen van de Oembiliënvelden, en als aanvangspunt van den daarheen leidenden spoorweg, officieel veranderd in die van Koninginnebaai. (Zie KONINGINNE-BAAI).

BRANG-BRANG of BARANG-BARANG. Zie ANDJING-AYER.

BRANTAS- (RIVIER) of KEDIRI-RIVIER. Rivier, na de Solo-rivier de grootste van Java, ontspringt op de z. helling van den Ardjoeno, loopt door de vlakte langs de o. helling van den Kawi, in z. richting en neemt daar vele beken op, komende van den Kawi en van het gebergte o. van Pasaroean. Hiervan is de Lesti, van den Smeroe komende, de voornaamste. De Brantas stroomt nu in 't verlengde van de richting van de Lesti, van oost naar west, zuidelijk van den Kawi en den Kloet en noordelijk van den Goenoeng Kidoel, buigt zich om den Kloet heen noordwestwaarts en bereikt de vlakte van Kediri. Zij stuit tegen den voet van den Wilis en draait dan naar het noordnoordoosten; neemt links en rechts riviertjes op, komende van den Wilis en den Kloet, loopt langs de hoofdplaats Kediri en vormt een deel van de grensscheiding tusschen Kediri en Soerabaja (afd. Modjokarto). Na de samenvloeiing met de Kali Wadas, die water toevoert van den Pandan en het n.o. gedeelte van den Wilis, verandert ze weer plotseling van richting en loopt oostwaarts door de residentie Soerabaja, de grens vormende tusschen de afdeelingen Modjokerto en Soerabaja. De rivier stroomt nu door de zoogenaamde alluviale vlakte van de Kali Brantas, die, op het punt waar de westelijke grens van de res. Soerabaja overschreden wordt, slechts smal is, doch zich weldra verbreedt. Steeds in oostelijke richting stroomende, nadert de Brantas met haar hooge oevers op eenige plaatsen de uitloopers van het zuidelijk vulkanisch gebergte. Die hooge oevers sluiten met die van de affluenten op vele plaatsen rawah's in. Maar nu begint de deltavorming; en wel beneden de afdeelingshoofdplaats Modjokerto. Aan den linkeroever zendt zij op twee verschillende plaatsen takken uit, de Kedong Soro en de Gedah, die zich echter aan den voet van de noordelijk van de Brantasvlakte liggende kalkheuvelrij (de waterscheiding met de Solovallei) op nieuw vereenigen en gezamenlijk weer lager vallen in den noordelijken hoofdtak van de Brantas.

De Brantas scheidt zich nl. bij Melirip in twee takken, waarvan de n.waarts langs Soerabaja stroomende de Kali Mas, de o.waarts stroomende de Kali Porong wordt geheeten. Volgens de overlevering zou de eerstgenoemde in vroeger tijd de eenige monding zijn geweest, en zou de laatstgenoemde haar ontstaan daaraan te danken hebben, dat Raden Rachmat, ook Soenan Ngampel genoemd, († 1476) een kanaal zou hebben laten graven uit de Brantas, recht oostwaarts, terwijl in de n.waarts stroomende hoofdrivier een dam gelegd werd.

Wanneer dat waar is en die oosttak van de Brantas dus eenmaal of in het geheel niet bestaan heeft of de minst vermogende tak geweest is, terwijl de hoofdtak langs Soerabaja stroomde, dan is thans in elk geval de zaak omgekeerd. Waarschijnlijker echter is het dat de beide mondingen natuurlijk gevormd zijn en de o.waarts stroomende tak alleen door kanaliseering, misschien wel door Soenan Ngampel, de voornaamste mond werd, vooral ook nadat de n. tak, de Kali Mas, door een sluis bij den bovenmond te Melirip werd afgesloten, terwijl ook de bovenmonden van de Kedong Soro en de Gedah door sluizen beperkt zijn. De thans in uitvoering zijnde werken tot behoud van het vaarwater in het Oostgat van Soerabaja beoogen een nog grootere beperking van de langs Soerabaja, in dat vaarwater uitstroomende Kali Mas, die niet veel meer dan een scheepvaartkanaal zal worden, terwijl de Kali Porrong, oorspronkelijk voor irrigatie gegraven, althans gekanaliseerd en verbreed, nog meer zal worden verbreed en geschikt gemaakt tot den afvoer van nagenoeg al het water van de Brantas. De Kali Porong, ook Troesan geheeten nadert, z.z.o. stroomende, den Penanggoengan, vormt de grens tusschen de afd. Sidhoardjo (N.) en Modjokerto en vervolgens tusschen Sidhoardjo en de afdeeling Bangil (Pasoeroean) in n.n.o. richting, tot ze in zee valt. De delta tusschen Kali Mas en Kali Porong, behoorende grootendeels tot de afd. Sidhoardjo, is een van de best bevloeide streken van Java.

De Brantas heeft zeker een belangrijk aandeel gehad in de verbazende landaanwinning en aanslibbing in den historischen tijd waargenomen in Straat Madoera. De strandlijn aan den mond der Kali Mas te Soerabaja, verplaatst zich volgens Ing. I. L. Pierson elk jaar 7 M. zeewaarts, die van den mond van den Porongriviertak 15 tot 19 M. Het slibgehalte van de Brantas is 0.13⁰/₀, dat is slechts $^{2}/_{7}$ van het slibgehalte van de Solorivier. Maar de langzame alluviaalafzetting en bodemverhooging, door de Brantasrivier teweeggebracht,

is van tijd tot tijd afgewisseld met plotselinge afzetting van vaste stoffen, uitgeworpen door een van de werkzaamste vulkanen van Java, die in 't stroomgebied van de Brantas ligt: den Kloet, die in 1811, 1826, 1835, 1851, 1864, 1875, uitbarstte. De Brantas omslingert den Kloet in een halven cirkel, alle beken opnemend die van den Kloet afstroomen. Hij braakt niet alleen droge stoffen uit. Want het zijn vooral de beruchte modderbandjirs van den Kloet, die b.v. in 1875 een gedeelte van Blitar verwoestten, welke een ontzettende hoeveelheid slib in de Brantasrivier brengen. De overlevering, dat de mond van de Brantas vroeger bij Modjokerto lag (waar dan het oude Modjopahit aan zee zou hebben gelegen) werd door Junghuhn geloofwaardig geacht. Verbeek heeft echter opschriften uit den Hindoetijd gevonden, waaruit blijkt dat een nu nog bestaande desa bij een aan te wijzen bocht van de rivier (ver beneden Modjokerto) toen reeds bestond. Door die op onregelmatige tijden voorkomende Kloet-uitbarstingen, die millioenen M^3 vaste stof te gelijk in de Brantas werpen, is het trouwens niet te schatten, hoe lang het geduurd kan hebben vóór de „baai van Modjopahit" met vaste stoffen is opgevuld geworden.

De alluviale streek van de Brantas behoort tot de vruchtbaarste en dichtbevolkste streken van Java.

BRAS (POELOE). Eiland benoorden Atjeh, door de Cédar-passage van den vasten wal van Sumatra gescheiden, en tot het Gouv. van Atjeh en onderhoorigheden behoorende. Op de n. o.lijkste punt van het eiland aan den ingang van de Bengalen-passage, die het van Poeloe Weh scheidt, is in 1878 een vuurtoren gebouwd, die de Willemstoren genoemd is, en waarvan het licht veel bijbrengt tot de veiligheid van de vaart van Europa en Britsch-Indië op Malaka, Singapore, China en Japan, daar sedert de ontsteking van dat licht de ingang van de straat van Malaka goed kan worden verkend, en de meeste stoomschepen sedert den korteren weg door de Bengalen- en Malaka-passage nemen. (Vgk ATJEH).

BRASSICA. Zie SESAWI.

BRATA-JOEDA, of Brata-Joeda Djarwa is de naam van de Javaansche vertolking en bewerking van het oude en beroemde Kawi-gedicht (zie KAWI) Bharata-Joeddha, waarin de strijd wordt bezongen, die eeuwen geleden in Noord-Indië werd gevoerd om het bezit van het rijk en de stad Hastinápoera. Naar de voorstelling van den Javaan is die oorlog op Java gevoerd. „De namen van personen en plaatsen, die er in bezongen worden, zijn in de inlandsche aardrijkskunde overgenomen, en men weet op Java de voormalige ligging aan te wijzen van de voornaamste rijken, in de B.-J. vermeld. De helden van dat gedicht bekleeden vaste plaatsen in de stamlijsten der tegenwoordige vorstenhuizen; de geheele adel van Java telt hen onder zijne voorouders; hunne lotgevallen vóór en na den grooten strijd maken 't voornaamste onderwerp van de geliefkoosde schimmenspelen uit: met één woord, de B. J. is voor den Javaan van heden een wezenlijk deel van zijne vaderlandsche geschiedenis (Cohen Stuart)." De toevoeging Djarwa beteekent uitlegging, wel te verstaan van het Kawi of Oud-Javaansch. Van het oorspronkelijke dichtwerk Bh. J., dat is: de krijg der Bharata's, zijn er twee bewerkingen in het hedendaagsch Javaansch, de eene in oude of Kawi-maten, en de andere in de nieuwe maten, die zich van de eerste vooral onderscheiden door het rijm. Wat in het Sanskritsche epos Mahá-Bharata in Boek V—X uitvoerig wordt behandeld en bezongen, geeft de B. J, in een kort bestek van negen en zestig zangen, doorgaans van omstreeks twintig verzen (p a d a's). „Ten opzichte (van de behandeling der dichterlijke stof) hebben de omwerkers zich (veel) vrijheid veroorloofd. Sommige plaatsen, vooral uitvoerige schilderingen, zijn min of meer bekort, maar over het algemeen is de grondtekst in de omwerkingen aanmerkelijk uitgebreid, op eene wijze, die weinig getuigt van smaak en oordeel. Tegenover eene zekere klassieke kernachtigheid en eenvoudigheid in het Kawi-gedicht, staan flauwe breedsprakigheid, noodelooze herhalingen en zinledige omhaal van woorden in de omwerkingen. Niettemin is in sommige sterk uitkomende karakters, in menig levendig of roerend tafereel, in bekoorlijke beelden, nog veel te vinden, wat stof kan geven tot eene (min of meer) gunstige beoordeeling van het dichtwerk (C. S.)." Daaraan is de zeldzame eer te beurt gevallen van eene litterarisch-critische behandeling, die tot heden eenig is op het gebied van de Indonesische taalstudiën. Een der uitstekende leerlingen van Roorda, A. B. Cohen Stuart, in leven Ambtenaar voor de Javaansche taal en letterkunde te Soerakarta, gaf in 1860 in de Verh. v. h. B. G. v. K. en W. (Deel XXVII en XXVIII) eene critische uitgave van de B. J. met eene vertaling benevens eene Voorrede en eene Inleiding, welke alle getuigenis afleggen van 's mans groote kunde en van zijn liefde voor de B. J. Door zijne vertaling werd het werk van P. P. Roorda van Eysinga, De B. J. metrisch overgebracht (Leyden, by C. C. van der Hoek, 1849), in de schaduw gesteld en weldra geheel vergeten. Roorda zelf gaf in 1841 een klein boekje van 50 bladzijden onder den titel van: Proeve van Javaansche poëzie uit het Javaansche heldendicht de B. J. (Leeuwarden, G. T. N. Suringar).

BRAUW. (Jhr. CORNELIS ALBERT DE) Geboren 19 Dec. 1809 te Montfoort, vertrok hij als knaap naar Indië, werd aan de militaire school te Semarang tot luitenant der infanterie opgeleid (1822—1826), werd 1834 1e luit., 1836 kapitein, 1840 majoor en woonde na zijne benoeming tot luit.-kol. (1846) de eerste Balische expeditie bij. Bij de derde Balische expeditie onderscheidde hij zich zeer als chef van den staf. Nadat hij in 1850 den opstand in Bantam gedempt had, werd hij benoemd tot resident en mil. commandant in Palembang, waar door zijn toedoen ons bestuur in de binnenlanden op hechte grondslagen werd gevestigd. In 1852 tot kolonel en in 1855 tot gouv. van Celebes benoemd, werd hij in 1857 tot gen.-majoor bevorderd, en na zijn terugkeer van verlof in 1860 tot commandant der 2e mil. afdeel. van Java te Semarang, waar hij een dreigend oproer der vreemde Eur. soldaten gelukkig bedwong. Den 3den Aug. 1861 tot gouv. van Sum. Westk. benoemd, overleed hij reeds 21 Febr. 1862 te Padang.

BRAUW. (Jhr. Mr. WILLEM MAURITS DE) Geb. 24 Aug. 1838 te 's Gravenhage, promoveerde hij in de beide rechten te Utrecht 22 Jan. 1864 met een proefschrift: „De departementen van algemeen bestuur in Nederland sedert de omwenteling in 1795". Na eenigen tijd als advokaat werk-

zaam te zijn geweest, werd hij 7 Juli 1865 commies van Staat bij den Raad van State, Aug. 1867 commies bij het Dep. van Koloniën, waar hij de rangen van hoofdcommies (Juni 1871) en referendaris (Juli 1874) bekleedde, tot hij 1 April 1882 tot administrateur der gen. thesaurie bij het Dep. v. Fin. benoemd werd, welke betrekking hij op 1 Sept. d. a. v. voor die van Minister van Koloniën verwisselde. Het votum der Kamer over het in het begin van 1882 door den Gouv.-Gen gesloten verlengings-contract met de Billiton-Maatsch. gaf hem aanleiding zijn eervol ontslag te vragen, dat hem op 23 Febr. 1883 werd verleend. Den 16den Juni 1884 werd hij benoemd tot Commiss. des Konings in Zeeland, welke betrekking hij nog bekleedt. Gedurende zijn Ministerschap kwamen, behalve de Indische begrooting voor 1883, nog tot stand de wetten tot vaststelling der sloten der rekeningen van N.-Indië over 1867—1869 en werd het in 1883 bij de Wet goedgekeurde contract met de Handelsmaatschappij ontworpen en bij den Raad van State in behandeling gebracht.

BREBES. Afdeeling en regentschap van den residentie Tegal, met gelijknamige hoofdplaats, gelegen aan den rechteroever van de Kali Pamali. Deze afdeeling, die 205.633,87 hectaren of ruim 37 □ geogr. mijlen oppervlak heeft, vormt het westelijk deel van genoemd gewest, en wordt aan de westzijde door de Kali Losari van Cheribon, en aan de oostzijde door de Kali Gangsa van de afdeeling Tegal gescheiden. Het regentschap Brebes is verdeeld in de districten Brebes, Tandjoeng, Bandjarhardjo, Balapoelang, Boemidjawa, Boemiajoe en Salem. Er zijn ongeveer 850 bahoe's grond in erfpacht uitgegeven, terwijl in de vlakte veel suikerriet wordt aangeplant, en in het hooger gelegen gedeelte der afdeeling nog gouvernements-koffiekultuur gedreven wordt. Men vindt in deze afdeeling het particulier land Ketanggoengan, thans nog 3497 bahoe's groot, dat in 1813 door Raffles als een vrije gift aan den regent van Brebes werd geschonken, sedert gedeeltelijk door de Regeering werd teruggekocht, gedeeltelijk door verkoop in andere handen is overgegaan.

BRENGBRENG. Gebergte op Java, in het regentschap Tjiandjoer van de Preanger regentschappen. Het is door een lage keten met het Kendeng-gebergte verbonden, en loopt van den Patoeha zuidwestwaarts naar de Indische Zee. Het verheft zich niet hooger dan 2200 Meter boven de zee.

BRESSI. Javaansche naam voor eene vogelsoort, behoorende tot het geslacht *Irena*; *Irena crinigera*; op Sumatra Sikoerajo; de Maleische naam is Biang-kapoor; op Sumatra wordt *Irena cyanea* Brissi genoemd volgens v. Rosenberg.

BREUGEL. (JAN DE ROVERE VAN) Geboortig van 's Gravenhage, kwam hij in den loop van het jaar 1779 als assistent naar Batavia. Hij werd nog in datzelfde jaar tot den rang van onderkoopman, en in het volgende tot fiskaal bevorderd. Vandaar naar Bantam verplaatst, klom hij in 1782 tot „provisioneel" en daarna tot effectief koopman en administrateur in 's Compagnies' dienst op. Gedurende zijn verblijf te Bantam schreef Van Breugel zijne bekende „Bedenkingen omtrent den staat van Bantam in 1786", welke in de Bijdragen voor de T., L. en Vk. van Ned.-Indië, N. R. I, zijn openbaar gemaakt, en die, hoewel in menig opzicht minder juist, veel wetenswaardigs bevatten. In het voorjaar van 1788 vertrok Van Breugel naar Middelburg, waar hij zich metterwoon vestigde.

BRIEVENPOSTERIJ. Zie POST- en TELEGRAAFDIENST.

BRILSLANG. De bril- of hoed-slangen zijn echte gifslangen en gekenschetst door haar krachtigen bouw, een middelmatig langen staart, doch vooral door de eigenaardigheid dat zij den hals min of meer zijdelings kunnen uitzetten, hetwelk haar mogelijk is door middel van den bijzonderen vorm der halsribben, welke lang en bijkans recht zijn; de hals heeft dan het aanzien alsof aan elke zijde een breede platte schijf was aangebracht; bij gevechten tusschen deze slangen wordt de schijf verbazingwekkend breed, en stooten zij met de koppen geweldig tegen elkaar; bij het uitzetten van den hals komt dan een figuur te voorschijn, die veel op een knijpbril gelijkt. Bij de brilslangen van den Indischen Archipel is deze bril vooral bij de oude dieren minder duidelijk dan bij de eigenlijke brilslang van het vasteland van Indië. In het algemeen komen zij in uitwendigen vorm meer overeen met de niet giftige land- of Coluber-achtige slangen dan met de eigenlijke gifslangen. De brilslang van den Indischen Archipel (*Naja sputatrix*) is fraai donker zwartbruin met een blauwachtigen glans, op de onderdeelen en op den bovenkop iets lichter van kleur, de zijden van den kop zijn vaal steenrood; de jongen hebben op de bovenzijde van den hals een of twee groote lichte vlekken met een donkere vlek in het midden. Deze soort is nauw verwant aan de meer bekende brilslang van het vasteland van Indië en Ceylon, de zoogenaamde Kover-kapel of Slangengod, de Cobra de Capello der Portugeezen, en wordt door sommige dierkundigen dan ook genoemd *Naja tripudians var. sondaica*, doch werd reeds door den Hoogleeraar Reinwardt in het begin dezer eeuw afgescheiden onder den naam van sputatrix. In den Indischen Archipel komt de brilslang vrij algemeen voor en haar geliefdkoosd verblijf is langs de oevers der rivieren, op alleen met struiken begroeide vlakten, en in bewoonde streken op weilanden, in tuinen, zelfs in kelders en andere gedeelten van menschelijke woningen; op den dag komt zij slechts door honger gedreven te voorschijn, overigens verbergt zij zich gaarne in aard- en rots-holen, onder dikke op den grond liggende boomstammen en steenhoopen. Wordt zij vervolgd of dreigt er gevaar, dan verwijdert zij zich snel met sprongen of zwemt met groote snelheid over beken en rivieren, doch bij de vlucht over land is zij spoedig vermoeid. Om zich te verdedigen richt zij zich loodrecht naar boven, steunt met haar staart op den grond, zet den hals breed uit, richt hare oogen op den vijand met horizontaal geplaatsten kop, en werpt onder een vervaarlijk gesis, en het bovenlijf snel vooruit bewegende, een speekselachtig schuim op mensch of dier, dat haar vervolgt. Bij de dansen, de kunstverrichtingen en de goocheltoeren met deze slangen verricht, maakt men gewoonlijk geen gebruik van de bril- of andere gifslangen, doch meestal van niet-gifslangen, zooals Pythons of soorten van landslangen (Coluber), die evenwel toch, vooral de Pythons, als gifslangen beschouwd worden. Het voedsel der brilslangen bestaat hoofdzakelijk in vogels, kleine zoogdieren, zooals muizen, kikvorschen, hagedissen enz.

Op de Soenda-eilanden draagt deze brilslang verschillende namen; de jonge voorwerpen worden

door de Soendaneezen op Java genoemd orai-sindoek (lepelslang) naar den lepelvormig uitgezetten hals, en de oudere orai babie (varkenslang) naar de zwart blauwachtige kleur, welke overeenkomt met de kleur van het zoogenaamde Chineesche zwijn. In de Padangsche bovenlanden van Sumatra wordt zij door de Maleiers genoemd oelar bieloedakh (gifspuwende slang); bij de inboorlingen in de omstreken van Benkoelen op Sumatra is zij bekend onder de namen van oelar sendokh (lepelslang) en oelar matahârie (zonneslang). Op Borneo heet zij bij de Beadjoe Dajaks, hantiepeh poera (dorpslang); om reden zij gaarne in bewoonde streken en in woningen binnensluipt. Eene tweede soort van den Indischen Archipel (*Naj bungarus*) behoort onder de grootste soorten van gifslangen en wordt somtijds 3 m. 25 cm. lang. De oude dieren hebben de bovendeelen donker blauwachtig leikleurig zwart, de onderdeelen van eene licht blauwachtige leikleur; bovenkop en achterhals met vier citroengele dwarsbanden en een aantal licht rozenkleurige dwarsstreepen en kleine vlekken, welke vooral bij de jongen sterk geteekend zijn. Deze zeldzame soort werd in 1827 door Salomon Müller op Java ontdekt, in de residentie Krawang, en later in de westelijke kuststreken van Sumatra waargenomen.

BRINGIN. Mad. Zie BERINGIN.

BRISSI. Zie BRESSI.

BRLING. Zie SLING.

BROE. Maleische naam op Oost-Sumatra voor een Magot-aap, *Macacus nemestrinus*, ook Broeh of Broek genoemd; behalve op Sumatra wordt deze aap op Borneo gevonden. Twee andere soorten tot dit geslacht behoorende, *Macacus niger*, Dihé der Gorontaleezen, en *Macacus maurus* leven uitsluitend op Celebes. Andere *Macacus*-soorten komen op de eilanden van den O. I. Archipel niet voor.

BROEAN. Zie BEER.

BROEAUÉ. Zie LOEWAK.

BROEANG of BIROEANG. Maleische naam op Sumatra voor den Beer (Zie aldaar), *Ursus malayanus*, die ook op Borneo en het Indische vasteland gevonden wordt, doch de eenige soort is, die op de eilanden van den O. I. archipel voorkomt; bij de Bataks op Oost-Sumatra heet hij Kiboel.

BROECK. (PIETER VAN DEN) In 1575 te Antwerpen geboren, werd hij naar aanleiding van in Afrika betoonde geschiktheid voor den koophandel, op verzoek van den Gouv.-Gen. Reynst in 1613 als Raad van den Gouv.-Gen. naar Indië gezonden, legde op weg daarheen te Aden den grond tot een uitgebreiden handel; vertrok vandaar naar Bantam, werd door Coen naar de Molukken gezonden, nam daar deel aan de verovering van het kasteel op Poeloe Ay; vertrok daarna op last van Coen weder naar de Roode Zee, ankerde 13 Januari 1616 voor Mokka, waar hij een buitengewoon gunstig onthaal vond en hem veel eer werd bewezen. Van dezen tocht heeft hij een verhaal gegeven met een beschrijving van de geheele Turksche heerschappij in Europa, Azië en Egypte, die van zijn uitgebreide kennis getuigt. Op zijn terugreis naar Bantam deed hij Suratte aan, vestigde daar een kantoor, veroverde een Portugeesch fregat en vernieuwde het handelstractaat met Calcutta. Na nog een merkwaardige reis naar de Roode Zee volbracht te hebben, stichtte hij op last van Coen de loge te Djakatra. Weldra door de Engelschen ter zee en door de Javanen te land belegerd, werd hij door gebrek aan munitie gedwongen zich over te geven; tegen het verdrag in verraderlijk gevangen genomen, doch later op aandrang van Coen ontslagen (Zie DJAKATRA). Latere onderzoekingen (zie De Jonge, De opkomst van het Ned. gezag in O.-I. IV. bl. XCIV vlg.) hebben bewezen dat V. d. Broeck een veel minder heldhaftige rol speelde bij het beleg van Batavia, dan vroeger algemeen werd aangenomen. Van 1620—1626 verbleef hij te Suratte, keerde in 1629 te Batavia terug, vanwaar hij nog in hetzelfde jaar repratrieerde en in 1630 in het vaderland terugkwam. In 1640 en 1641 nam hij als Kommandeur deel aan het beleg van Malaka, en stierf in laatstgemeld jaar in het leger voor die stad.

BROEJOEK. Zie BANGSRING.

BROEH-SAMOENDI. Zie POECAN.

BROEK. Zie BROE.

BROENEI. Vroeger onafhankelijk, doch sedert 1888 onder het protectoraat van Engeland staand Sultanaat op de n.kust van Borneo, ook wel als Borneo Proper bekend, daar men veronderstelt dat het geheele eiland zijn naam aan dit rijk zou hebben ontleend, dat slechts door verbastering in Bornéo zou zijn veranderd. Het rijk Broenei met gelijknamige hoofdplaats aan de Broenei-baai wordt ingesloten door Serawak ten z. en Britsch Noord-Borneo ten n., terwijl het ten o. aan het Nederlandsch gedeelte van Borneo, en wel aan de Tidoengsche landen van de afdeeling Koetei van de Zuid- en Ooster-afdeeling van Borneo grenst, waarvan het door een bergrug gescheiden is. Ten n. wordt het bespoeld door de Chineesche Zee, die er de reeds vermelde Broenei-baai vormt. De Baram, de Limbang, aan welker mond de hoofdplaats Broenei ligt, en de Troesar zijn de voornaamste rivieren. (Vgk. BORNEO).

BROMO. (Grens van Pasoeroean en Probolinggo, Java). Deze is de eenige werkende vulkaantop van het Tenggergebergte (Zie aldaar) en wordt beschouwd door de Hindoesche Tenggereezen als de Heilige berg (Bromo = Bramah). Hij is de kleinste, laagste en noordelijkste van een complex van drie bergen: Widodaren, Segorowedi en Bromo, naast den meer zelfstandigen Batok, oprijzende uit de Dasar (Zie aldaar) of Zandzee, den ouden kraterbodem van het Tenggergebergte. De kraterrand van den Bromo ligt 2300 M. boven de zee en 200 M. boven de Dasar. De Bromokrater is trechtervormig, zijn bovenste, overal scherp toeloopende rand heeft een middellijn van 600 M.

De ligging, de gemakkelijke beklimbaarheid, de weinige verheffing van den Bromo boven de Zandzee, maken dat het vulkanisme van den Bromo meer bestudeerd is dan dat van eenigen anderen vulkaan op Java. In 1804 (Horsfield, V. B. G. VIII), herhaaldelijk tusschen 1815 en 1825, in 1829 (Jav. Ct. 19 Nov.) hadden uitbarstingen plaats. In 1835 echter kwam de Bromo geheel tot rust, hij stootte geen dampen meer uit, en 500 M. beneden den kraterrand ontstond op den bodem van den trechter een blauwachtig meer (Van Herwerden, Fritze en Junghuhn, zie Java II. 848). In 1841 begon dat meer groenachtig te worden, verspreidde een zwavelwaterstofreuk, en scheen te koken (Van Herwerden: over het Tengg. Geb. V. B. G. 1844 XX). In 1842 begon, na 4 jaar rust, de Bromo weer uit te barsten; het meer was verdwenen

(v. H.), en de kraterbodem was gerezen. In 1844 schatte Junghuhn den kraterbodem op 260 M. beneden den rand, het meer bleef verdwenen; maar in 1848 zag Dr. P. Bleeker (Fragmenten eener reis over Java, T. N. I. 1849) over den rand kijkende, dat opnieuw een meer aanwezig was, en schatte het niveau op slechts 130 M. beneden den rand. Men meende dus te mogen spreken van een periodiek meer. In 1856 had een aschregen plaats, die verhinderde van Tosari door de Zandzee naar Ngadisari te gaan (Javabode 20 Sept. '49). In 1858 werden asch en steenen uitgeworpen. Ook werkte hij in 1859 en 1865. In 1867, 1868 weer aschregens, eveneens in 1877. Belangrijke uitbarstingen hadden niet plaats. De opneming voor den topogr. dienst geschiedde in 1879. De krater werd bezocht en geologisch beschreven door Fennema in 1879 en 1885. Volgens F. (1885) ligt thans de kraterbodem 2115 M. boven de zee, of even hoog als de gem. hoogte van de Dasar. Die bodem heeft een middellijn van 210 M., het is een vlakte met onregelmatige kuilen, die na veel regen met water gevuld zijn. Tegen den n. o. wand ligt een diepe kolk, reeds door Junghuhn opgemerkt, een opening slechts een paar M. wijd, waaruit steeds stoom ontwijkt en waaromheen een eruptie-kegeltje van 10 M. hoogte met aschbekleeding zich ontwikkelde. Nog altijd hebben asch-erupties plaats.

Bronnen: Behalve de reeds opgenoemde: A. van Rijck, Berigt wegens de zeden en gewoonten der opgezetenen van den berg Brama (1785) V. B. G. D. VII, 2; Van Waey, Het offerfeest v. d. Bromo, T. v. N. I. 1875 I; Zollinger, in T. v. N. I. VIII, 1; Stöhr, der Vulkan Bromo (Petermanns Mitt. 1869); Id., der Vulk. Bromo, Zurich 1869; d'Almeida, Life in Java I; Hageman, Op den Tengger, T. v. N. I. 1870, D. I; Veth Java, Dl. III, p. 1019; R. Fennema, De vulkanen Semeroe en Lemongan, hierin: de Bromo, J. v. h. Mijnw. 1886, p. 41 e. v.; Dr. J. C. Costerus, in het T. „de Natuur" 1894, p. 4 e. v.

BRON. (MINERALE-, MODDER-, WARME-) De vulkanische gesteldheid van een groot deel van onzen Indischen archipel brengt mede, dat er een groot aantal minerale- modder- en warme bronnen gevonden worden, waarvan die op Java, alwaar het terrein geologisch het meest is onderzocht, het meest bekend zijn. Dr. Schneider vermeldde in 1881 reeds 89 minerale warme bronnen op dat eiland. De meesten zijn jodiumhoudend en worden door aan huidziekten, rheumatisme en syphillis lijdende personen bezocht: in Bantam heeft men er zelfs een paar, die van Tjipamas en van Tjibéok, beiden in het distr. Tjimanoek, afd. Pandeglang, waar vroeger van regeeringswege gebouwen voor verblijf voor dergelijke patienten waren opgericht en werden onderhouden, en waar die patienten door doctor's (djawa) onder toezicht van den met den gewestelijken civielen dienst belasten geneesheer werden behandeld. Later zijn echter die gebouwen in verval geraakt en heeft het geneeskundig toezicht van bestuurswege op die badplaatsen opgehouden, zoodat de patienten die ze nu nog bezoeken, aan zichzelven zijn overgelaten. Van de overige geneeskrachtige bronnen in onze Indische bezittingen worden er geen van regeeringswege, slechts zeer enkele door particulieren geregeld geëxploiteerd, hoewel herhaaldelijk de aandacht op dit onderwerp is gevestigd. Van het verzamelen van mineraal water uit Indische bronnen om het in den handel te brengen, is zelfs nooit ernstig sprake geweest: hoewel het zeker de moeite zou loonen te onderzoeken of zulks voor enkele bronnen niet met vermoedelijk gunstig financieel resultaat mogelijk zou zijn. De uitgebreide litteratuur over dit onderwerp bewijst wel, dat de deskundigen zich met ijver op het onderzoek naar de samenstelling van het minerale water en naar de geneeskracht daarvan hebben toegelegd, maar tevens dat de noodige ondernemingsgeest, om van de resultaten van die onderzoekingen practisch gebruik te maken, steeds heeft ontbroken.

Omtrent de meest bekende minerale bronnen volgen hier eenige bijzonderheden. De modderbronnen, gewoonlijk modderwellen of slijkvulkanen geheeten, zullen onder MODDERWELLEN afzonderlijk worden behandeld.

Behalve de reeds genoemde warme bronnen in Bantam zijn de meest bekende in West-Java: die te Gadok in Buitenzorg, op welke plaats, 330 m. boven de zee, vroeger een gezondheidsétablissement was, dat echter meer bezocht werd om het aangename klimaat, en omdat het aan den grooten weg gelegen, van Batavia uit gemakkelijk was te bereiken, dan om de geneeskracht der bronnen. Sedert door den aanleg van spoorwegen andere badplaatsen op Java ook gemakkelijk te bereiken zijn, is Gadok als herstellingsoord dan ook minder gezocht. Verder die te Tjipanas, nabij het daarnaar genoemde landhuis van den Gouverneur-Generaal aan de z.lijke helling van den Megamendoeng; die bij Garoet en die bij Tassik melaja, beiden in de Preanger regentschappen; de kokendheete bronnen bij Palimanan in Cheribon, waar het water met een temperatuur van 63.3° Celsius uit talrijke openingen stroomend opwelt, naar waterstofgas riekt en zoutachtig smaakt, welk water groote hoeveelheden kalkspaath en kalktuf afzet, en eveneens in Cheribon de warme bronnen bij Koeningan. Op Midden-Java zijn vooral bekend de warme bronnen nabij Pelantoengan in het w.lijkst gedeelte van de residentie Semarang op 693 m. hoog gelegen aan de hellingen van den Goenoeng Prahoe. De later weerlegde meening, dat die bronnen een groote hoeveelheid jodium bevatten, was oorzaak dat er vanwege het militair département in 1842—1844 een gezondheidsétablissement werd opgericht, waar zelfs melaatschen ter genezing werden opgenomen. In 1854 werd het établissement door Dr. Mandt, die het van den aanvang af bestuurd had, van de regeering overgenomen, en sedert is het in particuliere exploitatie gebleven. Het district Selokaton, waarin Pelantoengan ligt, is rijk aan minerale bronnen; behalve de reeds genoemde heeft men die bij Gebangan en Asinan, beide sterk jodiumhoudend. In Soerakarta treft men minerale, zoo koude als warme, op zonderlinge wijze naast elkander opwellende bronnen aan op een klein plekje Pablengan geheeten, nabij de desa Metéséh, 2½ paal z.w. van Karang Pandan. Van deze bronnen van het meest verschillend mineraal gehalte wordt door inlanders en indo-europeanen, ten wier behoeve verblijfplaatsen zijn opgericht, veel gebruik gemaakt. Op Oost-Java is vooral de residentie Soerabaja rijk aan warme bronnen, vooral op de hellingen van het Ardjoena-gebergte. Op Celebes zijn de meest bekende warme bronnen die tusschen Tompaso en Langowa in de Minahasa, ten getale van niet minder dan 66.

Voor verdere bijzonderheden, zoo omtrent de hier genoemde als de niet genoemde minerale en warme bronnen, Zie op de plaatsnamen en op VULKANISCHE VERSCHIJNSELEN.

Litteratuur: Dr. F. Schneider, Geografische verspreiding der minerale bronnen in den O.-I. archipel, Tijdschr. v. h. Aardr. Gen. Bijbl. n°. 7, 1881; Id., Ind. Gids 1881. I. bl. 345; Junghuhn, Modderwellen op Java, T. v. Ned.-Ind. 1845. II; Bleeker, Modderwellen te Koewoe (Grobogan, Semarang), T. v. Ned.-Ind. 1850 I bl. 33; Id., Modderwellen te Poeloengan en Kalanganjer (Soerabaja) T. v. Ned.-Ind. 1849 II bl. 22 en Nat. T. v. N. I. XXIX en XX; Id. op Poeloe Kambing, id. I en XXII; Id. op Poeloe Semauw I, Rembang XVI, Rotti XXVIII.

Beschrijvingen en analyses van minerale, resp. warme bronnen op Java, vindt men bij Junghuhn, in T. v. N.-I. 1842 II; Id. Java, Dl. II—IV Verder in nagenoeg elken jaargang van het Nat. Tijdschr. v. Ned.-Indië en in het Jaarb. van het Mijnwezen, afd. Scheikundige onderzoekingen; Mr. W. H. du Cloux, Bijdr. tot de beantwoording der vraag of het mogelijk zoude zijn de op Java aanwezige zoutbronnen productief te maken. Nat. T. v.N.-I. XXVI, 410.

BRONANG-BRONANG (IKAN). Collectiefnaam op Java voor Chirurgyns, visschen behoorende tot de *Amphacanthi*: de tot de Ledervisschen behoorende *Amphacanthus dorsalis* heet op Timor Ikan pahat.

BRONBEEK. Koloniaal militair invalidenhuis, nabij Arnhem, in wezen geroepen bij Kon. besluit van 31 Oct. 1862 n° 86. Daarin worden blijkens reglement, te vinden in de Jav. Courant van 25 Febr. 1863 n° 16, zooveel de ruimte toelaat, opgenomen gegageerden van de Koloniale landmacht, aan wie het gagement is toegekend ter zake van: 1° verwonding of verminking in den strijd bekomen of veroorzaakt door gevorderde of bevolen diensten; 2° langdurige, d. i. 40-jarigen dienst, mits de gegageerde den leeftijd van 55 jaren hebbe bereikt. Er kunnen in speciaal omschreven gevallen ook nog gegageerden in worden opgenomen, die niet in de twee genoemde categoriën vallen. Zie J. C. J. Smits, Gedenkboek v. h. Kol. mil. Invalidenhuis Bronbeek, Arnhem 1881.

BROODBOOM, BROODVRUCHT. Zie KALOEWIH.

BROOGA. Zie AJAM.

BROOKE. (SIR JAMES) Stichter van het rijk van Serawak op Borneo, geboren in een voorstad van Benares, 29 April 1803, waar zijn vader ambtenaar in dienst der Britsche Compagnie was. Op zijn 12de jaar naar Engeland gezonden, trad hij 4 jaar later als luitenant in dienst bij het Bengaalsche leger, werd in den oorlog met Birmah gewond (1825) en verliet daarop den Indischen dienst. In 1835 werd hij door den dood van zijn vader in staat gesteld zelfstandig op te treden en met een eigen schip den Indischen Archipel te bezoeken, ten einde daar betrekkingen met Indische volken en vorsten aan te knoopen, zeker wel met de bedoeling de christelijke beschaving te verspreiden, maar ongetwijfeld ook met den wensch om den Engelschen invloed in die streken te verhoogen. Te Celebes gelukte hem dit niet; des te beter slaagde hij op Borneo. Het bestuur te Batavia bemoeide zich weinig met de Nederlandsche belangen op dat eiland, had zelfs zijne ambtenaren aldaar gelast zich niet met de inwendige zaken te bemoeien en hun verboden, zich naar de binnenlanden te begeven. Toen Brooke in 1839 en 1840 op Borneo vertoefde, waren de Dajaks te Serawak in opstand tegen den Sultan van Broenei; de Nederlandsche ambtenaren waren gedwongen zich van inmenging te onthouden, en toen Brooke zijn hulp aanbood, werd deze gretig aangenomen. De verleende hulp werd beloond eerst door den afstand der inkomsten van Serawak, en in 1841 door de erkenning van Brooke als leenvorst van Broenei over Serawak, later als onafhankelijk vorst. Een geregeld bestuur werd te Serawak door Radja Brooke gevestigd; orde en veiligheid gehandhaafd en met behulp der Engelsche marine de zeerooverij met kracht tegengegaan. In 1846 gelukte het hem het eiland Laboean, aan den mond der Broenei-rivier, voor Engeland te verkrijgen, dat daarop als kolendepôt grooten prijs stelde; hij werd bij een bezoek aan Engeland (1847) in den adelstand verheven en tot Gouverneur van Laboean en tot Consul-Generaal benoemd. Hiermede had hij het toppunt van zijn fortuin bereikt. Een kruistocht tegen zeeroovers van Seriboes en Sekaran werd met zoodanige strengheid door hem gevoerd, dat hij zelfs in het Parlement van noodelooze wreedheid werd beschuldigd; ofschoon hij zich tegen die aanvallen met kracht verdedigde, werd hij van de betrekking van Consul-Generaal ontheven, en in 1857 brak onder de Chineezen te Serawak een hevig oproer uit, waarbij zijn huis en verdere bezittingen vernield werden. Hierdoor moedeloos geworden, keerde Brooke in 1858 naar Engeland terug, nadat hij het bestuur aan een zijner neven, kapitein Brooke had toevertrouwd. Daar trachtte hij, wiens fortuin geheel verloren was gegaan en wiens gezondheid door eene beroerte veel geleden had, onderhandelingen met het Gouvernement aan te knoopen, opdat dit het bestuur over Serawak van hem zou overnemen tegen geldelijke schadeloosstelling. Dit mislukte echter, evenals andere dergelijke onderhandelingen met andere regeeringen; een nationale inschrijving stelde hem echter in staat zijne laatste levensjaren op een klein landgoed, Burrator, bij Dartmoor door te brengen, waar hij den 11den Juni 1868 overleed. In 1862 vertrok hij nog eenmaal naar Serawak, waar zijn neef tegenover hem een vijandige houding had aangenomen, maar bij zijne komst alle verzet opgaf en door een anderen neef van Brooke, Charles Johnson, die den naam Brooke aannam, vervangen werd.

Zie over hem: Gertrude L. Jacob, The Raja of Serawak. London 1876. 2 dln; Spenser St. John. The life of Sir J. Brooke. Edinb. en London 1879; H. Keppel, The expedition to Borneo of H. M. S. Dido. London 1846. 2 dln; R. Mundy, Narrative of events in Borneo and Celebes. Lond. 1848. 2 dln; H. Keppel, A visit to the Indian Archipelago in H. M. S. Maeander. London 1853. 2 dln; The private letters of Sir J. Brooke ed. bij J. C. Templer. London 1853. 3 dln; Steyn Parvé, De handelingen van Sir J. Brooke op Borneo. Haarlem 1859.

BROSOT. Regentschap in Djokjakarta met gelijknamige hoofdplaats, gelegen aan den rechter (westelijken) oever van de Progo, en dus behoorende tot de z. g. Koelon-Progo (vgk. DJOKJAKARTA).

BROUWER. (HENDRIK) Zoon van J. J. Brouwer, burgemeester van Leiden en raad ter admiraliteit te Amsterdam en C. D. Coppier, werd omstreeks 1588 geboren. Hij ging in 1606 naar

Indië, doch repatrieerde spoedig, om echter in 1610 als kommandeur van 3 schepen opnieuw daarheen te trekken. In 1613 deed hij een tocht, op welken hij den grond legde voor onzen handel met Siam. In datzelfde jaar werd hij naar Holland opontboden, waar hij 15 jaar den post bekleedde van bewindhebber der O. I. Maatschappij ter kamere Amsterdam. In 1632 met een zending vanwege de Comp. naar Londen gegaan zijnde, om geschillen tusschen haar en de Engelsche Maatschappij uit den weg te ruimen, kwam hij vandaar terug onder beschuldiging van Engelsche zijde van kwade trouw; maar dat men hier weinig geloof aan die beschuldiging sloeg, blijkt uit zijne benoeming voor 3 jaar tot Gouv.-Gen. van N.-I., werwaarts hij in 1632 vertrok, in 't bezit van een lastbrief van Prins Maurits en der vergadering van Zeventienen en van eene hoogst belangrijke instructie voorzien. Hij legde zijn ambt neder den 1sten Jan. 1636, en kwam te Amsterdam, waar men zwarigheden maakte om hem opnieuw als bewindhebber aan te stellen. Brouwer zag toen van een herbenoeming af. Hij werd later door de W. I. Comp. naar Amerika gezonden (1641); en overleed den 7den Aug. 1643 bij Karel Mappa (Chili). — Eene beschrijving van zijne reis naar Chili verscheen in 1646.

BROUWER-STRAAT. Zeestraat, waarvan de Inlandsche naam is Selat Pandjang. Zij scheidt het eiland Bengkalis en de tot dezelfde groep behoorende zuidelijker gelegen eilanden, vroeger ook wel aangeduid met den algemeenen naam van Brouwers-eilanden, van den vasten wal van Sumatra. De n.lijke ingang tusschen dien vasten wal en de n.lijkste punt van het eiland Bengkalis ligt op ongeveer 102° O.L. en 1° 35′ N.B. Het z.lijk uiteinde, even n.lijk van de monding van de Kampar-rivier ligt op ongeveer 103° O.L. en 0° 40′ N.B. Behalve verscheidene kleinere rivieren, loopt de Siak-rivier in deze straat uit, waarvan de doorgaande breedte ongeveer 5 mijlen is. De bodem bestaat uit moddergrond, daar deze straat, evenals die welke de Brouwers-eilanden van elkander scheidt, eigenlijk slechts een geul is in het daar zoo breede alluvium van Sumatra's Oostkust. De Brouwerstraat met de nabij liggende Zeestraten vormen het middelpunt van de in die streken zooveel vertier en welwaart aanbrengende troeboek-visscherij. (Zie TROEBOEK).

BROUWERS-EILANDEN. Een groep vrij groote in straat Malaka gelegen eilanden, slechts door de niet breede Brouwerstraat van de Oostkust van Sumatra gescheiden. (Vgk. BENGKALIS).

BROUSSONETIA. Zie GLOEGA.

BRUCE. (GEORGE ISAAC) Geboren te Deventer 9 Mei 1803, uit het huwelijk van S. J. Bruce en C. Schimmelpenninck, studeerde te Leiden van 1823 tot 21 Juni 1827, toen hij tot doctor in de beide rechten werd bevorderd. Na zijne promotie vestigde hij zich als advocaat te 's Gravenhage, woonde als 2e luit. den 10-daagschen veldtocht bij, werd 16 Sept. 1838 tot officier van justitie bij de rechtbank te Zwolle benoemd en in Oct. 1839 tot lid der Tweede Kamer gekozen. Daar behoorde hij tot de gematigd liberale partij (hij stemde o. a. voor het behandelen der voorstellen tot herziening der grondwet in 1844), nam weldra eene invloedrijke stelling in, en werd in Oct. 1845 tot voorzitter der Kamer gekozen. Den 1sten Nov. 1847 tot Gouverneur van Overijssel benoemd, stond hij tot 24 Oct. 1850 aan het hoofd dier provincie; op 10 Sept. van dat jaar werd hem de waardigheid van Gouv.-Generaal opgedragen, die hij echter niet heeft aanvaard, daar hij reeds den 30sten Dec. 1850, voor zijn vertrek naar Indië, aan boord der Sumatra overleed.

BRUCEA. Zie BIDJI MAKASSAR.

BRUGUIERA. Zie BAKOE.

BRUINKOLEN. Zie STEENKOLEN.

BRUMUND. (JAN FREDERIK GERRIT) Geboren 29 Aug. 1814 te Amsterdam, waar hij aanvankelijk aan het Athenaeum studeerde, terwijl hij later de Utrechtsche Hoogeschool bezocht en 7 Aug. 1839 tot den predikdienst in de Hervormde Kerk werd toegelaten. In 1840 werd hij tot predikant voor den dienst in Ned. Indië aangesteld; zijn eerste standplaats was Soerakarta (Juli 1841) vanwaar hij naar Amboina verplaatst werd (1842). Daar verloor hij vrouw en kind; door hevige koortsen uitgeput, verzocht hij verlof naar Java, werd daar, na korten tijd te Rembang werkzaam te zijn geweest, weder te Soerakarta geplaatst (1846), vervolgens te Soerabaja (1851), en te Batavia (1854). In 1857 met verlof naar Nederland teruggekeerd, kwam hij in 1859 in Indië terug, werd in dat jaar reizend predikant te Pontianak, tot hij in Aug. 1860 weder te Batavia geplaatst werd. Den 17den Mei 1862 werd hij op verzoek eervol ontslagen.

Brumund had zich tijdens zijn predikambt, behalve door zijn dienstwerk en zijne bemoeiing met de Christelijke zending, verdienstelijk gemaakt door tal van kleinere en grootere opstellen in het Tijdschrift v. N. Indië (o. a. een opstel over de taal der Aroe-eilanden 1844) en vooral door de uitgave van een werk, waarvan de deelen op onbepaalde tijden naar de gebleken behoeften zouden verschijnen. Van deze „Indiana" zagen 2 dln. het licht, die vooral betrekking hebben op oudheidkundige onderzoekingen, reisherinneringen, zedeschetsen in den vorm van novellen, en stukken betrekkelijk kerk en zending. Door de eerstgenoemde uitgave was zijn geschiktheid voor oudheidkundige onderzoekingen gebleken; in 1857 werd hem door de Regeering opgedragen eene beschrijving te maken van den tempel van Boroboedoer, die echter niet werd uitgegeven, maar door Dr. Leemans voor zijn werk over dien tempel is benuttigd. Na zijn ontslag als predikant werd Brumund in commissie gesteld om eene kritische beschrijving der Hindoe-oudheden op Java te vervaardigen; op een reis, daartoe ondernomen, overleed hij 12 Maart 1863 te Malang. De resultaten van dat onderzoek zijn neergelegd in de Verhandl. v. h. Bat. Gen. Dl. XXXIII. Behalve de genoemde werken schreef hij o. a. Berichten omtrent de Evangelisatie van Java, Amst. 1854, Het volksonderwijs onder de Javanen, Bat. 1857 en Schetsen eener mailreize van Batavia naar Maastricht, Amst. 1862. Ook door de bevordering van wetenschap en onderwijs in Indië, te Soerabaja ook als Directeur van 't Nut van 't Algemeen, te Batavia als bestuurder van het Bat. Gen. v. K. en Wetensch. heeft Brumund zich zeer onderscheiden. Zie over hem P. J. Veth, Ontdekkers en onderzoekers, Leiden 1884 (gewijzigde uitg. van de biographie in de Levensberichten der Mij van Letterk., waar ook een lijst zijner geschriften is opgenomen).

BRUYNIA. Zie BUIDELDIEREN.

BUBALUS. MAMMALIA, RUMINANTIA, BOVIDAE. Zie KARBO.

BUBALUS MINDORENSIS. Zie BANDOGO-TOETOE.

BUBO. AVES, ACCIPITRES, STRIGES, BUBONIDAE, BUBONINAE. Zie DJAMPOEK.

BUBULCUS. AVES, GRALLAE, ARDEIDAE. ARDEINAE. Zie BANGOH.

BUBUTU. Zie BUIDELDIEREN.

BUCEROS. AVES, PICARIAE, BUCEROTES, BUCEROTIDAE, BUCORACINAE. Zie ANGGANG en RANGKOK.

BUCHANGA. AVES, PASSERIFORMES, PASSERES, DICRURIDAE. Zie SAWEH.

BUDDINGH. (STEVEN ADRIAAN) Geboren 25 Maart 1811 te Kage bij Leiden, waar zijn vader, gehuwd met C. E. Caspers, predikant was. Hij studeerde te Leiden in de godgeleerdheid, werd 4 Oct. 1832 proponent en 21 Sept. 1833 doctor in de theologie, en vertrok in datzelfde jaar als huisleeraar naar Indië. Daar gelukte het hem zich van die voor hem niet passende betrekking te ontslaan; hij werd 25 Juni 1834 tot hulpprediker te Batavia, spoedig daarna tot predikant aldaar benoemd. Hij bleef dit, tot hem in 1850 een verlof naar Nederland werd toegestaan; gedurende zijn verblijf te Batavia was hij bovendien in verschillende wetenschappelijke en andere betrekkingen werkzaam, en vond de gelegenheid reizen over Java te doen, en kennis van Indië te verwerven. Dit laatste was op veel grootere schaal het geval door de opdracht, hem in 1851 gegeven, om eene algemeene inspectie over de kerken en het schoolwezen in Ned.-Indië te houden, waarvan hij zich van 1852—1857 kweet en waarbij hij een groot gedeelte van den archipel bezocht. In dat laatste jaar verzocht en kreeg hij ontslag als predikant, keerde naar Nederland terug, waar hij achtereenvolgens te Delft, Velp en Arnhem zich vestigde en den 29sten Juli 1869 te Katwijk, waar hij zich tijdelijk ophield, overleed.

Behalve vele geschriften van godsdienstigen en philantrophischen inhoud, schreef Buddingh over Indische onderwerpen in tijdschriften en jaarboekjes, met name in het door hem gestichte „Indisch archief", waarvan slechts 4 deelen verschenen, en een groot werk in 3 deelen: Nederlandsch Oost-Indië, reizen enz. Rott. 1857, de vrucht van de inspectie-reis, door hem gedaan.

Zie zijne biographie door D. Buddingh in de Levensberichten der Mij v. Letterkunde 1870, met opgave zijner geschriften.

BUFFEL-ANTILOOP. Zie BANDOGO-TOETOE.

BUFFEL. Onder de tamme soorten van runderen, die in den Indischen archipel zijn ingevoerd, is de buffel de meest verspreide en algemeenste soort; hij verschilt zoowel van den wilden buffel van het vasteland van Indië, als van den tammen of huis-buffel der meer gematigde streken van Azië en van de tamme buffels, die in Italië, Griekenland en Egypte leven. Zeer merkwaardig is de geschiedenis van de verspreiding der buffels over de aarde.

De buffel van den Indischen archipel draagt op de meeste eilanden den naam van karbouw, karbau of karbo, op Madoera Karboei, op Bali Kabo, op Celebes Lambar (bij de Makassaren), terwijl deze dieren door de Dajaks worden genoemd Hadangan, door de Bandjereezen Krewan, door de Boegineezen Todong. In de zoölogische stelsels wordt hij onderscheiden onder den naam van *Bos bubalus sondaïcus s. Bos bubalus var. sondaïcus.* Hij stamt af van den wilden buffel van Hindostan of Arni, die reeds in overoude tijden op het vasteland van Indië is getemd en, naar men wel eens beweerd heeft, ook met beroep op eene Javaansche overlevering, te gelijkertijd met den rijstbouw, ongeveer in de helft der middeleeuwen op Java ingevoerd werd, terwijl men hem tegenwoordig behalve in den Indischen archipel, in geheel Achter-Indië, de Philippijnsche eilanden, China, Abyssinië en Egypte aantreft. In Europa daarentegen werd hij niet vroeger dan door Alexander den Groote en in Italië en Griekenland eerst in de 6de eeuw onzer tijdrekening als huisdier ingevoerd. De buffel is voor den inlander, vooral waar de rijstcultuur op sawah's wordt gedreven, ontegenzeggelijk het nuttigste en onmisbaarste dier. Hoewel in enkele streken, voornamelijk op zandgronden, ook runderen, sapi's, voor den ploeg en voor de vrachtkarren worden gespannen, en wel voornamelijk op Oost-Java en Madoera, is op kleigronden de buffel, die met zijn log, zwaar lichaam bij voorkeur in vochtige, modderachtige gronden leeft en werkt, onmisbaar, daar het zwakkere rund daar niet op zijn plaats zou zijn, omdat het noch de kracht zou hebben den ploeg of de kar door de zware modder te trekken, noch er tegen zou kunnen uren lang tot over den buik in het water of de modder te ploeteren. De buffel wentelt zich gaarne in de modder, die op de huid opdrogende een soort harnas vormt, dat hem over dag tegen de felle zonnestralen, en 's nachts tegen de steken van insecten beschermt. Het aantal buffels op de verschillende eilanden van den Indischen archipel is zeer groot. Zoo waren er bijv. in 1841 op Java, met uitzondering van de residentiën Batavia, Soerakarta en Djokjokarta, 1.324.623 buffels, op Java en Madoera in 1880 2.398.500 en in 1892 2.652.657 stuks.

De buffel is zeer dun behaard, doch het uiteinde van den staart is voorzien van een zwaren haarkwast, en op de kruin van zijn kop bevindt zich een dikke haarbos. De hoofdkleur van het dier is donker geelachtig-grauw, min of meer in het blauwachtig-zwarte trekkende, terwijl de onderste helft der pooten wit is. Evenwel worden ook witgekleurde voorwerpen in den Indischen archipel aangetroffen, bij wie de huid gewoonlijk roodachtig wit is, spaarzaam bedekt met wit of geelwit haar; de oogen zijn rood als bij de echte albino's. Het vleesch der donkergekleurde buffels wordt met smaak gegeten en is zelfs zeer gezocht, doch dat der witte voorwerpen is veel minder in aanzien; zelfs vele der Indische bewoners eten dit zeer ongaarne of zelfs in het geheel niet, omdat zij meenen dat het vleesch der witte buffels zeer ongezond is en een huidziekte, welke uit grootere en kleinere witte vlekken bestaat, teweegbrengt. De horens der buffels ontwikkelen zich bij sommige voorwerpen tot een buitengewone lengte. Verwilderde kudden komen in den Indischen archipel vaak voor; doch oorspronkelijk wilde buffels nimmer. Deze verwilderde troepen bevatten soms maar weinige, gewoonlijk niet meer dan 15—20 dieren. Die verwilderde voorwerpen worden door de Maleiers Karbau djâlang en door de Soendaneezen Moending djarah genoemd. Eerst tusschen het 5de en 6de jaar is de karbouw geschikt voor de voortplanting.

BUIDELDIEREN. Deze zoogdieren hebben hun naam te danken aan een soort van zak of

buidel, welke zich aan den onderbuik der moeder bevindt; de jongen worden zeer korten tijd na de bevruchting geboren, bevinden zich dan in eenen nog hoogst onvolmaakten staat, en worden, volgens de meening van nauwkeurige waarnemers, door de moeder dadelijk daarna met den bek opgenomen en geplaatst in den buidel, en aan de zich binnen dien buidel bevindende tepels als het ware vastgehecht. Het jong blijft aan den tepel verbonden, omdat het dezen in de kleine ronde mondopening opneemt, terwijl daarna de punt van den tepel in de mondholte knopvormig opzwelt, waardoor het jong dien niet meer kan loslaten en op deze wijze daaraan blijft hangen. Deze buidel is voorzien van twee zoogenaamde buidelbeenderen, welke aan de schaambeenderen verbonden zijn en, hetgeen zeer opmerkenswaardig is, zich ook bij de mannetjes bevinden, hoewel deze geen buidel bezitten; de openingen der genitalia en der urineorganen bevinden zich in het beneden uiteinde van het darmkanaal, en de uitwendige genitalia der mannetjes zijn, indien men deze vergelijkt met de gewone wijze van plaatsing, juist in omgekeerden stand.

Opmerkelijk is het, dat volgens de onderzoekingen van natuurkundige reizigers, geheel verschillende soorten van buideldieren, die ook een geheel verschillende levenswijze hebben, hetzij op den grond, hetzij op boomen levende, nesten maken, waarin de jongen van de geboorte af door hen grootgebracht worden. In den Indischen archipel komen een groot aantal geslachten en soorten van buideldieren voor, zooals op Celebes, de Molukken, Timor, Nieuw-Guinea, de Papoe-eilanden, de Aroe-eilanden, Nieuw-Ierland, enz. en opmerkenswaardig is het, dat in de laatste jaren aldaar verscheidene geheel onbekende soorten zijn ontdekt en het vermoeden mag neergeschreven worden, dat op de onderzoekingsreizen van dierkundigen in de minder of geheel onbekende streken van den archipel dit feit zich herhalen zal.

De zoogenaamde buidelratten (*Phascogale*) zijn niet grooter dan onze gewone rat en niet kleiner dan onze huismuis; zij hebben aan elken poot vijf teenen, welke behalve aan den duim, waaraan de nagel geheel en al ontbreekt, met kromme en scherpe nagels voorzien zijn. Zij vertegenwoordigen als het ware de spitsmuizen onder de buideldieren. Bij voorkeur houden zij zich op den grond op, doch sommigen klimmen zeer behendig. Hun voedsel bestaat uit insekten, kleine vogels en andere diertjes; ze worden ook als zeer gevaarlijke vijanden voor de tamme vogels beschouwd. Onder de buidelrat-soorten bevinden zich enkele, waarvan de wijfjes geen eigenlijken buidel bezitten; bij dezen zijn dan acht in een kring geplaatste tepels, aanwezig. De snuit is puntig, de staart naakt, met uitzondering van dun geplante lange haren op de bovenzijde en zeer korte haren op de onderzijde. Tot de soorten van den Indischen archipel behooren de geheel zwarte buidelrat (*Phascogale melas*) van de Tritonbaai op de westkust van Nieuw-Guinea; zij leeft op den grond in de bosschen, zoekt hoofdzakelijk des nachts haar voedsel en wordt door de Papoea's insinsie genaamd; de veelkleurige buidelrat (*Phascogale Thorbeckiana*) wier kop, hals, pooten, stuit en staart roodbruin van kleur zijn, de bovendeelen en de zijden van het lichaam bruingrijs afgebroken door zwarte overlangsche strepen; de bruinrosse buidelrat (*Myoictis Wallacei*) van de Aroe-eilanden; de langstaartachtige buidelrat (*Antechinus longicaudatus*) van de grootte eener jonge rat, met een spitsmuisachtigen kop en een echten, met zeer kort haar voorzienen rattenstaart, welke echter veel langer is dan het lichaam, dat van boven donkergrijs en van onderen witachtig van kleur is. Zij bewoont evenzeer de Aroe-eilanden.

De buidel-hazen (*Perameles*) worden aldus genoemd wegens eene zekere uitwendige overeenkomst met de hazen door de lange achterpooten, welke de voorpooten aanmerkelijk in lengte overtreffen, en door de lange puntige ooren. Merkwaardig is de ongelijke ontwikkeling van hun 5-tal teenen; want de 2 buitenste teenen hunner voorpooten zijn buitengewoon klein en van een klein nageltje voorzien, terwijl aan de achterpooten de binnenste en de buitenste teen den vorm hebben van een kort stompje, de 4de teen zeer groot is en de 2de en 3de teen geheel zijn aaneengegroeid. Op de noordkust van N.-Guinea, op een der Papoe-eilanden, n. l. Waigeoe en op de Aroë-eilanden, leeft een buidelhaas (*Perameles sive Echimipera Doreyanus*), van ongeveer anderhalven voet lengte met een zeer kort staartje, de bovendeelen rosachtig bruin, de onderdeelen witachtig van kleur. Boven op het lichaam zijn de haren stekelachtig, lansvormig, afgeplat en gegroefd. Zij vervaardigt een bolvormig nest uit gras, waarin de jongen bij afwezigheid der moeder verscholen liggen.

Tot eene andere groep van buideldieren behooren de roofbuideldieren en daaronder de zoogenaamde buidelmarters (*Dasyurus*), die eenige uitwendige overeenkomst met marters en civetkatten hebben. Hun lichaam en staart is zeer ruig, en eerstgenoemde is met groote lichtkleurige vlekken voorzien; aan de voorpooten bevinden zich vijf en aan de achterpooten vier teenen. Zij bereiken de grootte van een gewone huiskat, voeden zich met zoogdieren, vogels en visschen, ook met kleine doode dieren, en brengen 4 tot 8 jongen tegelijk ter wereld. De witgevlekte buidelmarter (*Dasyurus albopunctatus*) leeft op Nieuw-Guinea op het Arfakgebergte. De staart is met zeer korte haren bedekt; het geheele dier is donkerbruin van kleur met talrijke kleine witte vlekken voorzien, met uitzondering van den staart. De overige soorten leven allen in Australië. Tot de groep der klimmende buideldieren behooren de zoogenaamde koeskoes (*Phalangista s. Cuscus*); deze zijn over een groot gedeelte van den Indischen archipel verspreid en waargenomen op Celebes, Amboina, Timor, de Soela-eilanden oostelijk tot Nieuw-Ierland, het eiland Boeroe, Nieuw-Guinea, de Aroe-eilanden, het eiland Salawati enz. De koeskoes hebben een langen grijpstaart, welke voor een grooter of kleiner gedeelte onbehaard en bijzonder geschikt is tot klimmen, en welke zij met groote behendigheid rondom de takken weten te slingeren. Zij zijn echte nachtdieren van de grootte eener gewone kat, leven voortdurend op boomen en voeden zich met vruchten, bladeren en bloesems, doch schijnen ook liefhebsters te zijn van kleine vogeltjes en zoogdieren en vooral van vogelhersens. Traag van aard, langzaam en voorzichtig in hunne bewegingen, brengen zij den dag al slapende door, geheel en al in elkaar gerold, verschuilen zich bij voorkeur tusschen groen en takken, ten gevolge waarvan zij niet gemakkelijk in het oog vallen;

bij het nemen van voedsel houden zij het met de voorpooten vast, zitten rechtop evenals de eekhoorntjes en brengen het langzaam en zeker naar den mond; slechts om op den grond een of ander voedsel te gaan zoeken, verlaten zij haar zit- of slaapplaatsen en dalen uit de boomen voorzichtig neer, of klimmen in verschillende richtingen, om met behendigheid, niettegenstaande haar aangeboren traagheid, vruchten of kleine diertjes te grijpen. In gevangenschap kunnen zij zeer goed in 't leven gehouden worden met plantaardig voedsel, brood, melk, vruchten en een weinig vleesch.

Op Celebes leven 2 soorten van beerachtige koeskoes (*Phalangista ursina en Ph. celebensis*) met haar dikke vacht en buitengewoon ruige haarmassa, van boven zwart, van onderen ros van kleur. *Phal. ursina* wordt op Celebes door de inboorlingen genaamd bubutu, en wordt aldaar in strikken gevangen en met smaak genuttigd. Deze soort komt vrij algemeen in de bosschen voor.

Een andere soort, gekenschetst door hare gevlekte wolachtige vacht en een tusschen de oogen uitgeholden schedel, waaraan haar naam ontleend is, *Phalangista cavifrons* (wordt ook nog genoemd *orientalis*). De jongen en de oude wijfjes zijn bruinachtig van kleur, oude mannetjes worden evenwel dikwijls geheel wit; bij de voorwerpen van Ceram en Amboina komt dit wit worden geregeld voor, doch bij voorwerpen dezer soort, die andere eilanden bewonen, zijn zoowel de mannetjes als de wijfjes min of meer gevlekt met allerlei verschil in teekening. Volgens latere waarnemingen zouden die witte voorwerpen bepaalde albino's zijn, die op alle localiteiten voorkomen, alwaar deze soort van koeskoes leeft, hetgeen evenwel moeilijk aan te nemen is, aangezien albino's bij elke diersoort een uitzondering zijn en nooit talrijk voorkomen, behalve door kunstmatige behandeling, in welke kunst onder anderen men in Japan zeer ver gevorderd is. *Phal. cavifrons* heet in Ceram en Amboina koesoe tigha; en de witte voorwerpen heeten in Amboina koesoe poeti. Deze soort komt op Amboina in buitengewone menigte voor en is eene lekkernij voor de inboorlingen. In Mei en Juni zijn deze dieren zóó vet, dat het gebeurt, mocht er een uit de boomen op den grond vallen na een doodelijk schot, dat de huid scheurt; evenwel moet men hierbij in aanmerking nemen, dat deze huid zeer dun is. Gedurende die aanzienlijke vetvorming voeden de koeskoes zich hoofdzakelijk met de rijpe vruchten van de *Durio zibethinus*. De Ambonezen voeden zich in dien tijd bijna geheel met die vruchten en het vleesch der vette koeskoes. Europeanen gebruiken het nooit. De inboorlingen vangen deze dieren met groote behendigheid, waartoe zij de boomen beklimmen tot aan de plek, waar het dier geheel ineengerold met den langen staart rondom het lijf gewonden, op een tak zit, grijpen het plotseling en houden het vast, totdat zij zich weder op den grond bevinden. In den boom rustig slapende, doen zij geheel en al denken aan een kat. Niettegenstaande hare zeer langzame bewegingen, zijn zij moeilijk dood te schieten, ten gevolge harer taaiheid en dikke vacht; dit vreemde feit is evenwel zoo waar, dat het meermalen voorgekomen is, dat een schot in haar huid doorgedrongen was, en zelfs de wervelkolom en de hersenen ernstig verwond waren, terwijl het dier nog uren lang daarna in het leven bleef. Deze soort is zeer algemeen verspreid in het grootste gedeelte van den Indischen archipel en als bepaald aldaar waargenomen of gevangen, worden aangegeven: Amboina, Banda, Banka, Batjan, Boeroe, Ceram, Goram, Guebéh, Halmaheira, Jobie, Misool, Morotaï, Obi, Salawati, Soela-bessie, Soek, Timor, Wonoembaai.

Eene andere soort is de gevlekte koeskoes (*Phalangista maculata*) die ook allerlei verscheidenheden van kleur aanbiedt; zij is ook bedekt met wolachtig haar, doch kenmerkt zich vooral doordat haar schedel tusschen de oogen bol is, juist het tegenovergestelde der vorige vermelde soort. De mannetjes zijn witachtig met zeer groote zwarte vlekken; de wijfjes daarentegen geheel anders van kleur en als eene andere soort beschouwd, en beschreven onder den naam van *Phalangista chrysorrhos*; deze zijn grijs, op den stuit en den staart donkergeel, van onderen wit, en aan weerszijden van den romp door eene zwarte overlangsche streep afgebroken; daarenboven brengen de verschillende eilanden, die door deze soort bewoond worden, verschillend gekleurde voorwerpen voort; zoo zijn bijv. de eenvoudig gekleurde wijfjes meer in 't bijzonder aan Amboina, Ceram en Boeroe eigen, terwijl zeer fraai gekleurde voorwerpen, die geel of ros of helder roodbruin van kleur zijn, op de de Papoe-eilanden leven. Ook op Nieuw-Guinea en de Aroe-eilanden wordt deze soort aangetroffen. Zij is niet minder verspreid dan de vorige soort en komt evenals deze op allerlei grootere en kleinere eilanden voor; zoo heeft men haar waargenomen van af de Saleier-eilanden tot aan de Echiquier-eilanden en het Dufour-eiland en van Waigeoe tot in Noord-Australië, Kaap York enz. De inboorlingen van Nieuw-Guinea noemen deze dieren inggairun en inggeinoe, in Andai heeten zij medunga, in Jobie midungien, in Misool kahpa, in Amboina pontai en koesoe nela, op de Saleier-eilanden tjempaoesan, op de Aroe-eilanden wangal en op de Kei-eilanden muder of medar. Op de Aroe-eilanden en op Nieuw-Guinea leeft nog een andere soort, beschreven onder den naam van *Dactylopsila trivirgata*, gekenschetst door een afwijkend gevormden, platten staart; het dier is geheel en al wit van kleur met eenige zwarte vlekken en drie breede zwarte strepen langs de bovendeelen en de zijden. Het eiland Salawati wordt weder door eene verschillende soort (*Pseudochirus Bernsteinii*) bewoond. De schedel is tusschen de oogen uitgehold, evenals bij de hiervoor vermelde soort, *Phalangista orientalis;* de 2 binnenteenen zijn zoodanig geplaatst, dat het dier dit tweetal tegenover de 3 andere teenen kan buigen; haar staart is voor het grootste gedeelte met korte, op de huid dicht aaneensluitende haren bedekt, het lichaam is van boven lichtbruin van kleur met een groote zwartbruine streep op den kop en aan elke zijde der ooren. Van het genoemde genus *Pseudochirus* zijn nog twee soorten ontdekt; de eene is op het gebergte Arfak in Nieuw-Guinea gevonden, beschreven onder den naam van *Pseudochirus Albertisii*, verwant aan *Ps. Bernsteinii*, doch krachtiger van bouw, met langer en meer wolachtig haar en een breede donkerkleurige streep over den rug; de andere, evenzeer het gebergte Arfak bewonende, is van dezelfde grootte als *Ps. Bernsteinii*, doch donkerder van kleur en zonder die streep over den rug, en beschreven onder den naam van *Pseudochirus Schlegelii*.

Zeer merkwaardige dieren zijn de vliegende koeskoes (*Petaurus*), die Nieuw-Guinea, de Papoe en de Aroe-eilanden en het eiland Halmaheira bewonen. Haar naam is ontleend aan den eigenaardigen vorm harer huid, welke verlengd is tusschen de zijden van het lichaam en tusschen de voor- en achterpooten en een soort van vliegscherm vormt, waarmede zij, evenals de vliegende maki's (zie bl. 3) en de vliegende eekhoorns schuins van boven naar beneden van den eenen tot den anderen boom op vrij groote afstanden kunnen vooruitkomen, in andere woorden verbazend groote luchtsprongen kunnen maken en gedurende het springen van richting veranderen. Door verschillende vroegere en latere waarnemingen is de juistheid van dit feit bevestigd.

Het genoemde vliegscherm heeft het aanzien van een sterk en behaard vlies; de staart dezer dieren is over de geheele lengte voorzien van haren en volstrekt niet ingericht om daarmede te klimmen of te grijpen. De soort van den Indischen archipel (*Petaurus ariel*) is in de groote bosschen van Nieuw-Guinea, Halmaheira en Batjan waargenomen. Het diertje is zeer klein met groote, uitpuilende, glinsterende oogen en breede, puntig toeloopende ooren, waardoor het een eigenaardige physionomie heeft; de huid is zeer zacht en fluweelachtig, en de kleur van het lichaam van boven bruinachtig, van onderen rosachtig; het vliegscherm is witgerand. Door Bernstein is op Halmaheira een vader, moeder en jong aangetroffen, die in een hollen kokosnoot verblijf hielden; hoogstwaarschijnlijk was de noot afgevallen, door de ouders uitgehold en het jong daarin geboren. In gevangenschap hebben zij herhaaldelijk voortgeteeld, onder anderen in de diergaarde te Keulen; zij brachten gewoonlijk twee jongen ter wereld, die door de moeder zorgvuldig verpleegd, doch ten spoedigste van de andere koeskoes dezer soort werden verwijderd om niet gedood te worden. De ouden werden gevoed met melk en brood en een weinig vleesch. In den natuurstaat voeden zij zich hoofdzakelijk met bladknoppen, zoete vruchten, insekten en kleine vogeltjes. In Australië en Tasmanië leven een aantal soorten verwant aan de hierbovenvermelde groepen van buideldieren, sommige niet grooter dan de gewone huismuis.

De eigenlijke Kengoero's (*Macropus* en *Halmaturus*) in het dagelijksche leven gewoonlijk doch zeer onjuist met den naam van springhazen bestempeld, bieden onder de buideldieren eigenaardige afwijkingen aan. De voorpooten zijn buitengewoon kort, de achterpooten, welke geheel ingericht zijn tot het maken van verbazende sprongen, daarentegen ongemeen lang; aan de achterpooten zijn slechts vier teenen aanwezig, aangezien de duim ontbreekt; zeer opmerkelijk is de vorm van den 1sten en 2den teen, welke buitengewoon verlengd en te zamengegroeid zijn tot één enkelen teen en toch twee nagels bezitten; de 3de en 4de nagel zijn daarentegen zeer ontwikkeld en met groote hoefvormige nagels gewapend, en vooral de 3de teen is verbazend dik en krachtig. Aan de voorpooten zijn vijf gelijkvormige teenen met stevige kromme nagels aanwezig. Haar snuit is dik en langwerpig, de ooren hebben den vorm van bladen, de staart is buitengewoon lang. De kengoeroe's zijn plantenetende dieren, die het voedsel, voornamelijk bladeren en gras, herkauwen evenals de overige herkauwende zoogdieren en ook, gelijk deze, een zoogenaamde samengestelde maag bezitten. Met uitzondering van de in den Indischen archipel voorkomende boomkengoeroe's, leven zij steeds op den grond. Gewoonlijk zijn de wijfjes kleiner dan de mannetjes, zwakker van bouw en lichter van kleur, en de voorpooten der wijfjes zijn gewoonlijk een vierde kleiner dan die der mannetjes, evenwel biedt dit verschil dikwijls individueele afwijkingen aan. Bij het springen gebruiken zij den staart als een balanceerstok; met het lichaam in horizontale richting uitgestrekt, de voorpooten ingetrokken en de staart achterwaarts uitgestoken; bij het zitten op de achterpooten in geheele rust, hetgeen hare gewone houding is, gebruiken zij den staart als een steun voor het lichaam; bij uitzondering loopen zij op vier pooten, doch dit gaat haar moeilijk en slechts langzaam af. Haar kracht in de achterpooten is ontzettend, zij kunnen dan ook verbazend verre sprongen maken en zich geweldig verdedigen door middel van achteruit trappen; hare zeer sterke nagels daarbij gevoegd is het natuurlijk, dat zij gevaarlijke wonden kunnen toebrengen. Het eenige middel om deze dieren vast te houden, is ze te grijpen bij de basis van den staart, hoog van den grond te tillen en dan zoo ver mogelijk van zich af te houden; wordt dit verzuimd, dan trapt de kengoeroe gemakkelijk door de kleederen heen den buik open. In gevangen staat worden zij dikwijls zeer tam; van nature bezitten zij een zachten doch schuwen aard; en heeft angst of vrees ze eenmaal aangegrepen, dan springen zij zich dood tegen hekken of andere voorwerpen. Door jagers (die intusschen sedert de laatste jaren druk bezig zijn met de kengoeroe's, evenals zoovele andere diersoorten, uit te roeien) en door natuurkundigen en andere reizigers is waargenomen, dat de wijfjes, hoe ernstig ook gekwetst, in geval zij een jong in den buidel hebben, dit meesleepen, totdat zij geheel uitgeput het niet meer kunnen dragen; dan zetten zij zich neder, halen het jong met haar voorpooten uit den zak en trachten dan nog te ontsnappen; houdt de vervolging om de eene of andere reden op, dan keeren zij in de grootste overhaasting en al hare overgebleven krachten verzamelende naar het jong terug; zijn zij echter doodelijk getroffen, dan denken zij altijd het laatst aan haar jong, en voordat zij sterven, nemen zij het nog uit den buidel en leggen het op een zooveel mogelijk veilige plaats neder.

De wijfjes hebben een volkomen ontwikkelden, met de opening naar voren gekeerden buidel, waarin zich vier tepels bevinden; zij brengen telkens slechts één jong ter wereld en het is merkwaardig te zien, hoe het jong, als het zoover ontwikkeld is, dat het zich goed kan bewegen, uit den buidel kruipt of door de moeder met de voorpooten er uit gelicht wordt; het jong verblijft evenwel zeer lang in den zak, in de eerste maanden van zijn bestaan komt het er zelfs nooit uit. Daarna ziet men de moeder rondspringen of zitten, terwijl het jong met zijn kleinen puntigen snuit boven den rand van den buidel uitkijkt. Is het zóó groot geworden, dat het dikwijls, vooral op den dag, zich buiten den buidel bevindt, dan wipt het jong bij het minste gevaar of bij het zien van een hem onbekend voorwerp dadelijk weer in den zak om zich te verbergen, en dan hangen kop en achterpooten buiten den buidel. De Inlanders eten de kengoeroes gaarne; het vleesch is bijzonder aangenaam van smaak.

Op de Aroe-eilanden en op het eiland Groot-Key leeft een grijsachtig bruingekleurde soort met een witte streep ter zijde van den kop, en een groote witte vlek op de dijen. Zij bereikt de grootte van een gewonen haas. Deze diersoort werd reeds in 1712 door een Nederlander, C. De Bruyn, ontdekt, afgebeeld en beschreven onder den naam van Filander in zijn werk: „Reizen over Moskovië door Perzië en Indië in 1714, te Amsterdam verschenen". Zij was de eerst ontdekte kengoeroe-soort. De Bruyn zag voorwerpen er van in vrijheid tusschen konijnen rondloopen in den tuin van den Gouverneur-Generaal te Weltevreden bij Batavia. Dezelfde soort werd door Valentijn in 1726 in zijn werk „Omstandig verhaal in Amboina enz." onder denzelfden naam beschreven naar voorwerpen, afkomstig van de Aroe-eilanden. Valentijn zegt, dat door de bewoners der Aroe-eilanden, dit dier aijir wordt genoemd, en van daar soms levend naar Amboina gebracht en door de Amboineezen koesoe-aroe genoemd wordt, tengevolge van eenige overeenkomst met den koeskoes, wegens het bezitten van een buidel, en bij de Maleiers onder den naam van pelandok-aroe bekend is. Een harer inlandsche namen is ook Pelandoe en in de wetenschap wordt zij nu genoemd *Macropus Brunii*. Lang daarna werd aan de westkust van Nieuw-Guinea een andere evenzeer op den grond levende kengoeroe-soort door den Nederlandschen reiziger Dr. Salomon Müller, in 1829 ontdekt, door hem verkeerdelijk *Dorcopsis Brunii* genoemd en met de voorgaande verward, en aangezien van 1712 tot 1865 de eigenlijke pelandoe niet meer werd waargenomen, meende men en bleef men steeds gelooven, dat de in 1712 ontdekte kengoeroe teruggevonden was in de op Nieuw-Guinea levende soort, totdat eindelijk de wetenschappelijke reiziger, evenzeer in dienst der Nederlandsche regeering, C. B. H. Baron von Rosenberg, op zijn reis in 1865, de oude soort van 1712 weder ontdekte en een serie voorwerpen verzamelde, waarmede dan ook deze gedurende meer dan anderhalve eeuw bestaan hebbende verwarring een einde nam. In den laatsten tijd zou een 2de soort, aan deze verwant, op Nieuw-Guinea ontdekt zijn; zij werd beschreven onder den naam van *Macropus papuensis*. De hierboven genoemde door Sal. Müller ontdekte en door hem en H. Schlegel met het dier van 1712 verwarde soort, wordt door de Papoea's in het district Lobo aan de westkust van Nieuw-Guinea fanei genoemd, bewoont niet slechts dit eiland, maar ook het eiland Salawati en wordt nu door de zoölogen genoemd *Dorcopsis Mülleri*, is boven op het lichaam purperbruin van kleur, op de onderdeelen en ter zijde van den buik wit; zij is grooter dan een haas; haar staart is op het laatste vierde gedeelte onbehaard, roetzwart gekleurd met vleeschkleurigen punt; haar voedsel bestaat uit bananen, wilde vijgen en andere vruchten, uit kruidachtige planten en soms ook uit gras en boombladeren. Aan de zuidoostkust van Nieuw-Guinea komt een tweede soort van dit geslacht voor, genaamd *Dorcopsis luctuosa*, donker aschkleurig bruin met een zilverkleurigen glans, en de basis der haren zuiver wit, evenals de kin, keel en borst, welke daarenboven voorzien zijn van twee aschkleurige strepen; boven op den kop bevindt zich een zilverwitte vlek; de pooten zwartachtig, doch de voorpooten van binnen wit. Het is nog twijfelachtig tot welke soort de door Lesson vermelde kengoeroe, die op de noordoostkust van Nieuw-Guinea bij de inboorlingen aldaar genaamd is podin of, volgens Quoy et Gaimaird, kopenn, behoort.

Het grootste getal der talrijke land-kengoeroe-soorten bewoont Tasmanië (ook genaamd Van Diemensland) en Australië.

De boom-kengoeroe's (*Dendrolagus*) zijn ware dagdieren, die slechts Nieuw-Guinea bewonen, met uitzondering van eene soort van Noordelijk Queensland, *Dendrolagus Lumholtzi* genoemd. Deze zonderlinge dieren onderscheiden zich van alle overige soorten van kengoeroe's door hare levenswijze, aangezien zij zich steeds op boomen ophouden en met groote behendigheid daarin klauteren. Zij zijn van middelbare grootte, ongeveer als een haas en, bestemd om op boomen te leven, zijn hare voorpooten veel grooter en krachtiger en hare achterpooten korter dan van de overige kengoeroe's; de voorvoeten zijn van onderen tot aan het gewricht toe onbehaard en deze naakte huid is, evenals het geheele naakte ondervlak der achtervoeten, in schubachtige velden verdeeld; de voetwortel is korter; de nagels zijn sterker gekromd dan gewoonlijk, van onderen uitgehold en aan de punt afgerond, die der voorpooten veel grooter; de staart langer en krachtiger, overal gelijkmatig behaard en dus veel meer geschikt om bij het klauteren het dier in evenwicht te houden dan bij het zitten en springen te ondersteunen; bij het klauteren klampen zij zich evenals de eekhoorns met hare sterke kromme nagels in de schors der boomen vast en brengen telkens twee pooten, nam. één voor- en één achterpoot gelijktijdig vooruit; bij het afdalen evenwel laten zij zich als de katten schuins achterwaarts naar beneden glijden, terwijl de staart steeds vrij naar onderen hangt en bij het loopen over dunne takken tot balanceerstok dient. Hare buidels bieden geen verschil in vorm aan met die der land-kengoeroe's. Zij hebben tamelijk lang stug haar, een korten, dikken, stompen snuit en korte ooren. Bij de eene soort, *Dendrolagus ursinus*) is het haar op de bovendeelen, aan de zijden van het lichaam, op den staart en de pooten, lang, recht en stug, doch op den kop en aan de onderdeelen veel korter en meer wolachtig; boven op den rug en achter de schouders vormen de haren een soort van kring, vanwaar het naar alle zijden als uit een middelpunt, straalvormig uitloopt. De hoofdkleur dezer soort is bruinachtig, in het purperroode trekkende of glanzend zwart, terwijl de kop, onderdeelen van den romp en binnenzijde der pooten vaal lichtbruin zijn, in het roestkleurige overgaande; de haren der ooren en van den staart zijn roodbruin. Deze soort wordt in het district Lobo door de Papoea's genoemd wangoerie en is niet zeldzaam in de groote, meer landwaarts gelegen bergbosschen, alwaar zij zich het liefst in de toppen van hooge boomen ophoudt; hare bewegingen zijn langzaam zoowel in de boomen als op den grond, hoewel zij daar bij uitzondering komt en dan op hare vier pooten rondhuppelt. Zij neemt het voedsel tot zich even als de eekhoorns, dat in plantaardig voedsel en in vruchten bestaat. De enkele in gevangenschap gehouden voorwerpen waren zeer mak en werden gaarne geliefkoosd. Het vleesch der boomkengoeroe is goed van smaak. Zij maakt een soort van nest in de boomen; de Papoea's vangen haar soms door mid-

del van strikken aan de opening eener holte van den boom geplaatst, waarin zij haar leger heeft gemaakt. Eene 2de soort van boomkengoeroe, de wakera der Papoea's in het district Lobo (*Dendrolagus inustus*), komt in vele opzichten overeen met de andere soort, doch is iets grooter en verschillend van kleur, want de haren zijn slechts van den wortel tot op het midden zwartachtig en aan de punten vuil geelachtig wit; deze lichte kleur is op de pooten en de onderzijde van het lichaam de hoofdtint en gaat op den kop in het bruinachtige over. Hare levenswijze is in alle opzichten gelijk aan die der wangoerie. Bij eene 3de soort van Zuidoostelijk Nieuw-Guinea, *Dendrolagus Dorianus*, zijn de rugharen geheel naar voren gericht.

Tot de buideldieren wordt nog een groep van dieren gebracht, allerbelangrijkst door hare afwijkende vormen, zoowel uitwendig als inwendig, door hare levenswijze, hare wijze van voortplanting enz.; zij worden vogelbekdieren of eierleggende zoogdieren genoemd. Uit een zoö-geographisch oogpunt is het zeer belangrijk, dat er op Nieuw-Guinea ook soorten van deze groep van buideldieren voorkomen; immers zijn zij de eerste vogelbekdieren, die buiten de grenzen van het Australische vasteland ontdekt werden. Er zijn twee zeer verschillende vormen bekend, de eend- of water-vogelbekdieren (*Ornithorhynchus*) en de land- of stekel- of egel-vogelbekdieren (*Echidna*). Zij zijn vooral gekenschetst door haar geheel afwijkende wijze van voortplanting, nl. door eieren; vervolgens door een volkomen gemis aan tanden en een geheel en al onbehaarden bek, die eenige overeenkomst heeft met een vogelbek. Hare korte pooten zijn voorzien van 5 teenen met krachtige nagels, waarmede zij hare holen graven, want allen leven in door haar zelven gemaakte holen; de vogelbekdieren hebben daarenboven tusschen de teenen nog zwemvliezen, welke ze tot uitstekend goede zwemmers maken, doch natuurlijk bij de stekel-vogelbekdieren, als echte landdieren, geheel ontbreken. Aan de achterpooten hebben de mannetjes een doorboorde spoor; in die spoor stort zich een vocht uit, dat door een op de dij liggende klier afgescheiden wordt; zij gebruiken evenwel die spoor nooit als een wapen ter verdediging; bij de wijfjes is slechts een kuiltje op die plaats aanwezig; de staart is zeer kort, de oogen zijn klein; geheel en al ontbreken uitwendige ooren, tepels en een eigenlijke buidel, in de plaats waarvan slechts een soort van zak of huidplooi aanwezig is. De inwendige genitalia der wijfjes naderen veel meer het type der vogels en kruipende dieren dan dat der zoogdieren; alleen de eierstok komt tot ontwikkeling en zij hebben slechts één opening naar buiten voor drekstoffen, voor de urine en de eieren; de hersenen komen overeen met die der vogels en terwijl de lichaamstemperatuur bij de zoogdieren gewoonlijk 36° à 40° bedraagt, heeft men bij *Echidna* slechts 26,5° à 34° en bij *Ornithorhynchus* 24,8° waargenomen. Evenals bij vogels en hagedisachtige dieren heeft het geraamte een dubbel sleutelbeen. Het eendvogelbekdier legt twee eieren, het stekel-vogelbekdier een ei. Deze eieren bestaan uit een zeer grooten dooier, omgeven door eene witte stevige en buigzame schaal. Het ei zou 3 cm. breed en 2 cm. lang zijn; een andere meting van een ei van het eendvogelbekdier gaf een lengte van 3,7 cm. en een breedte van 2cm.; van een ei van een stekelvogelbekdier 1½—2 cm. grootte. Het wordt gelegd, als het zoover tot ontwikkeling is gekomen als een hoenderkuiken dat 38 uren oud is. De eieren worden vervolgens uitgebroed in een soort van zak aan het onderlijf van het moederdier; die zak wordt gevormd door eene huidplooi, die met het inwendige organisme van het wijfje niet in verband staat. Die huidplooi is bij het stekel-vogelbekdier slechts ruim 1 dm. lang en zou alleen gedurende den tijd der voortteeling zichtbaar zijn. Ten gevolge van de zeer kleine ruimte, welke die huidplooi aanbiedt, kan deze slechts den kop en de voorste ledematen van het ééne jong, dat dit dier voortbrengt, bevatten, doch wordt het jonge dier overigens nog door het haar aan den buik der moeder beschut. Met volkomen zekerheid is evenwel nog niet waargenomen wat er nu verder geschiedt; want indien het ei geheel in dien zak uitgebroed wordt, hoe kan het in dat geval daarin voortdurend blijven zonder er uit te vallen; of wordt het ei door de moeder uitgebroed in het nest evenals bij een vogel? en is het jong eenmaal uit het ei gekropen, blijft dit jong dan nog in dien kleinen zak, waarin evenwel slechts plaats is voor den kop en de voorste ledematen, of blijft het nog een zekeren tijd in het nest, totdat het de moeder kan volgen? Bij het eend-vogelbekdier is de verklaring nog moeilijker, omdat dit twee eieren legt. Zoowel de stekel- als de eend-vogelbekdieren bezitten goed ontwikkelde melkklieren, doch aangezien bij haar de tepels ontbreken, wordt door de eend-vogelbekdieren volgens sommige waarnemers, de melk door de moeder in den bek der jongen of op het water gespoten en dan door de jongen opgeslorpt; volgens anderen stooten de jongen met hun bek aan de borst der moeder en slorpen dan de melk van het water op, terwijl de jongen trouw hunne moeder achterna zwemmen. Bij de stekel-vogelbekdieren, die steeds op het land leven, zou de moeder het uitvloeien der melk uit de zogklieren bevorderen door het drukken der jongen met de voorpootjes op die klier. De stekel-vogelbekdieren hebben een dunnen rol- en kokervormigen bek, eindigende in een stompe punt, waarin zich een nauwe mondopening bevindt met een lange, dunne, wormvormige, bruinkleurige tong; die tong is voorzien van een kleverige stof, waaraan de mieren blijven vastgehecht, die het dier uit de nesten graaft. Het lichaam der stekel-vogelbekdieren is geheel bezet met stekels, welke op de bovendeelen van het lichaam en het staartje, tusschen het dichtgeplante vilt, waarmede de huid bedekt is, uitkomen. Hun voedsel bestaat behalve uit mieren, uit andere insekten.

In den Indischen archipel komen twee verschillende vormen van stekel-vogelbekdieren voor; van de eigenlijke stekel-vogelbekdieren leeft er eene soort (*Echidna Lawesi*) op het zuid-oostelijk gedeelte van Nieuw-Guinea, die het meest verwant is aan de Australische soort van Midden- en Noord-Queensland (*Echidna acanthion*). De andere vorm heeft men onderscheiden onder den naam van *Proëchidna* en nog onder andere namen beschreven, zooals *Tachyglossus*, *Acanthoglossus*, *Bruynia*, en wordt ook op Nieuw-Guinea aangetroffen; en in den laatsten tijd heeft men verscheidene soorten of rassen ontdekt, zooals *Proëchidna Bruynii*, *Pro. villosissima* en *Pro. leucocephala* van het Arfak-gebergte; *Proëchidna Novaeguineae* van het Finisterre-gebergte; *Proëchidna*

nigro-oculeata van het Charles-Louis-gebergte, die veel grooter en krachtiger is dan de overige soorten, kortere voeten heeft en wier lichaam bedekt is met lange dun geplante haren en talrijke lange en dikke hoornzwarte stekels, terwijl de pooten bijna geheel onbehaard zijn en de staart lang en krachtig is. Daarentegen zijn *Proëchidna Bruynii* en verwante soorten bedekt met dicht staande wolachtig bruine haren en een klein aantal wijd van elkaar geplaatste dunne korte stekels van een zuiverwitte kleur, terwijl de staart slechts kort is. Nog een andere afwijkende soort, genaamd *Acrobates pulchellus*, is waargenomen op een der kleine eilanden van het noorden van Nieuw-Guinea; deze is verwant aan *Acrobates pygmaeus* van N. Z. Wales. De bovengenoemde soort, *Proëchidna Bruynii*, is ongeveer 1 voet lang, geheel bruin van kleur, en werd waargenomen en gevangen in de bergen van Karonis in het noordelijk gedeelte van Nieuw-Guinea. Het dier wordt aldaar door de inboorlingen nokdiak genoemd, door hen met honden gejaagd, zijne holen uitgegraven en met smaak gegeten.

BUIDELHAZEN, -MARTERS, -RATTEN. Zie BUIDELDIEREN.

BUITENBEZITTINGEN. Naam, die in het spraakgebruik gegeven wordt aan alle eilanden van den Indischen Archipel, niet behoorende tot Java en Madoera.

BUITENZORG. Zuidelijke afdeeling van de residentie Batavia, vroeger, tot 1866 een op zichzelf staande assistent-residentie. De afdeeling die een oppervlak heeft van 374.903.26 hectaren of ruim 68 □ geogr. mijlen, is verdeeld in 6 districten, met name: Buitenzorg, Tjibinong, Paroeng, Leuwiliang, Jasinga en Tjibaroesa. Deze afdeeling wordt in het zuiden, waar zij aan de residentie Preanger Regentschappen grenst, van deze gescheiden door een bergketen, waarin zich, beginnende van het w. de volgende toppen verheffen: de Halimoen, de Salak, de Gedé, de Pangérango en de Mégamendoeng. De geheele afdeeling bestaat dan ook uit de n.lijke hellingen van dat gebergte en de daartusschen gelegen valleien, waardoor van het w. te beginnen de volgende, allen in de afdeeling ontspringende rivieren in n.lijke richting stroomen, nl. de Tjidoerian, gedeeltelijk de grens van de afdeeling met Bantam vormende, de Tjimentjiri, de Tjidani, die langs de hoofdplaats Buitenzorg stroomt, de Angké, de grootendeels gekanaliseerde Tjiliwong, de rivier van Bekasi en de Tji Béët, zijrivier van de Tjitaroem.

De afdeeling bestaat, behalve uit het Gouvernementsdomein Bloeboer, geheel uit particuliere landerijen, waarop hoofdzakelijk koffie, kina, thee, suikerriet en padie, maar ook notenmuskaat, kruidnagelen en peper worden geteeld, terwijl enkelen ook kalk en vogelnestjes opleveren. De meeste dier landen zijn in handen van Europeanen, enkele in die van Chineezen. De gezamenlijke verpondingswaarde dier landerijen bedroeg ult. 1894 *f* 16.691.150.—.

BUITENZORG. Hoofdplaats van de afdeeling van dien naam, en zetel van den Gouv.-Gen., die hier zijn gewone verblijfplaats heeft en gewoonlijk slechts eenmaal 's maands voor enkele dagen naar Batavia gaat. Sedert 1873 door een spoorweg met Batavia verbonden, is het 265 meter boven de oppervlakte der zee gelegen, om zijn uitmuntend klimaat en prachtige omgeving beroemde Buitenzorg in de latere jaren snel in ontwikkeling vooruitgegaan, vooral ook door de overbrenging van verschillende Gouvernements-bureaux van het warme en minder gezonde Batavia naar het koele, gezonde en daarom meer tot werken geschikte Buitenzorg; met name de Algemeene Secretarie, die in 1885 naar Buitenzorg werd overgebracht, het hoofdbureau van het Mijnwezen, en de directie der Staatsspoorwegen. Te midden van een prachtig park, dat met den wereldberoemden botanischen tuin een geheel uitmaakt, ligt het paleis van den Gouv.-Gen., dat, hoewel slechts één verdieping hebbende, door zijn breed front en sierlijke lijnen een goeden indruk maakt. Het is gesticht op de plaats van het kasteel, door Van Imhoff gebouwd, in 1809 door Daendels vergroot en in 1819 door Van der Capellen herbouwd. Dit oude paleis, dat twee verdiepingen had, werd den 11den October 1834 door eene aardbeving vernield.

Verder vindt men er een gesticht ter verpleging van krankzinnigen, zoo Europeanen als inlanders, dat op zeer ruimen schaal naar de nieuwere eischen der wetenschap is ingericht, en de uitgestrekte ateliers van de Westerlijnen der Staatsspoorwegen. Er is een uitgestrekte Chineesche kamp, bezuiden den botanischen tuin aan den grooten postweg naar de Preanger gelegen, waarin veel vertier heerscht; terwijl tijdens de tweemaal 's jaars gehouden races op de prachtige renbaan even buiten de hoofdplaats, die plaats door de drukte van prachtige europeesche equipages en toiletten, en Chineezen en inlanders in kleurige kleeding en met veelvervige zonneschermen een zeer woeligen, en vooral bij helderen zonneschijn, schitterenden aanblik aanbiedt.

Buitenzorg, waarvan de inlandsche benaming B o g o r is, zou eenigen tijd de zetel geweest zijn van de vorsten van het rijk van Padjadjaran. In de buurt dezer plaats ligt Batoe Toelis, door zijne oudheden bekend.

Het heeft zijn latere ontwikkeling te danken aan de omstandigheid, dat in Augustus 1745 aan Van Imhoff een gedeelte van Kampong Baroe werd afgestaan, — door hem Buitenzorg genaamd — onder voorwaarde dat deze gift geschiedde aan hem Gouverneur-Generaal en zijne opvolgers, onder verplichting het landgoed niet te vervreemden. Die bepaling werd echter door het Opperbestuur ingetrokken. Toen het later bleek dat de erfgenamen van Van Imhoff niet in staat waren het landgoed te beheeren werd het in vollen eigendom aan den Gouver-Generaal Mossel afgestaan, terwijl het van toen af geregeld van den eenen landvoogd op den anderen overging tot Daendels toe, welk gebruik zelfs bij het optreden van Alting als Gouv.-Gen. in 1780 tot wet was verheven, en waardoor Buitenzorg de residentie der Gouvs.-Gen. is geworden, wat het tot nu toe is gebleven. Daendels liet zich eerst het landgoed Buitenzorg door de hooge Regeering in vollen eigendom afstaan, en verkocht daarna dat landgoed, (dat bijna de geheele tegenwoordige assistent-residentie van dien naam met uitzondering van het landgoed Dépok omvatte, en waaraan hij het aan Bantam ontnomen district Djasinga, dat hij aan zich zelf als belooning voor de annexatie van Bantam had ten geschenke gegeven, toevoegde), bij gedeelten aan particulieren; terwijl het paleis met omgeving en met de meubelen door het Gouvernement werd teruggekocht en aan den Gouv.-Gen. ter bewoning werd afgestaan.

BURG. (CORNELIS LEENDERT V. D.) Geb.

te Gorinchem den 25sten Febr. 1840, werd hij 1 Juli 1860 benoemd tot Off. van gezondheid 3e kl., promoveerde 17 Dec. 1860 te Heidelberg tot Med., chir. et art. obstetr. doctor en 28 Jan. 1861 te Utrecht tot Med. doctor. Den 1sten Juli 1861 te Batavia aangekomen, werd hij Febr. 1862 benoemd tot leeraar aan de school ter opleiding van inl. geneeskundigen, welke betrekking hij tot Dec. 1868, sedert 23 Jan. 1865 als Off. v. gez. 2e kl., vervulde. Den 23sten Dec. 1868 eervol op verzoek uit den milit. dienst ontslagen, vestigde hij zich als particulier geneesheer te Batavia, vertrok 16 April 1886 naar Europa en is thans geneesheer-directeur der geneesk. Bad-inrichting te Laag Soeren. V. d. Burg bekleedde in Indië verscheidene wetenschappelijke betrekkingen, zooals die van secretaris der Vereeniging tot bevordering der geneesk. wetensch. in N.-I., van dirig. lid, later voorzitter der Kon. Nat. Vereen., en correspondent der Kon. Acad. v. Wet. Hij schreef: Overzicht v. d. gesch. en de werkzaamh. der Vereen. t. bev. der geneesk. wetensch. in N.-I. enz. Batavia 1877; Proeve van een overzicht der in N.-I. uitgeg. geneesk. boeken en der verhand. over geneesk. onderw. Bat. 1877; Indische spruw. Bat. 1880 (Vert. in het Duitsch, Fransch en Engelsch); De geneesheer in Ned.-Ind. Dl. I (vert. in het Duitsch) Bat. 1882, Tweede druk 1883; Dl. III, 1885; Dl. II 1887; Opleiding van geneesk. voor N.-Indië door Si Benteng. Leiden 1889; Behandeling in Europa van zieken komende uit het heete klimaat. Leiden—Bat. 1890, 2e dr. 1891; Het verleenen van geneesk. hulp, voornamelijk aan Inl., zooveel mogelijk met inl. hulpmiddelen. Eene handleiding voor planters, opzichters, controleurs enz. Amst. 1894; Persoonlijke gezondheidsleer voor Eur., die naar N.I. gaan of daar wonen. Amst. 1895. Voorts schreef hij nog opstellen over geneesk. of natuurk. onderwerpen in tal van tijdschriften en dagbladen.

BURGERAVONDSCHOOL TE SOERABAJA. Deze school was oorspronkelijk verbonden aan de H. B. S. te Soerabaja (Stbl. 1877 n° 153), doch werd met den aanvang van den cursus 1885/86 daarvan gescheiden, en onder een afzonderlijke commissie van toezicht gesteld, (Stbl. 1885 n° 60). Zij is bestemd voor jongelieden, die, na lager onderwijs te hebben genoten, de nadere vorming verlangen, welke voor ondergeschikte betrekkingen van technischen en industrieelen aard wordt vereischt. Het reglement van de school is opgenomen in Bijblad n° 4037.

BURGERLIJKE STAND. Deze instelling, bestemd om op te leveren schriftelijke bewijzen van geboorten, huwelijken en sterfgevallen, is in Ned.-Indië eerst in 1828 ingevoerd. Vóór dien tijd werden die bewijzen voornamelijk geput uit de doop- en trouwboeken der kerkelijke gemeenten en uit de sterflijsten der doodgravers, welke later overgebracht zijn naar de griffiën der Raden van justitie, waar de griffiers uitsluitend bevoegd zijn daarvan uittreksels te geven, behoudens in Timor, waar zij door den ambt. v. d. burg. stand te Koepang bewaard worden, die dezelfde bevoegdheid heeft als elders de griffiers. Bij St. 1828 n° 50 werd het eerste reglement op het houden van registers van den burg. stand ingevoerd, dat voor Christenen en Joden, Europeanen zoowel als inlanders gold. Zij werden in dubbel gehouden, waarvan het een is overgebracht naar de griffiën der Raden van justitie, het andere is blijven berusten in de archieven der gouverneurs en residenten. Art. 4 en 5 van het in 1848 ingevoerde Burg. Wetboek schreef de invoering voor van een burgerlijken stand voor Europeanen en met hen gelijkgestelde personen. Het reglement op het houden van registers van den burgerlijken stand 1849 S. 45, (vgl. St. 1851, 64; 1852, 6; 1854, 40; 1855, 27; 1856, 43; 1864, 28; 1867, 3, 24; 1869, 13; 1870, 110; 1873, 45 en Bijbl. nos 214, 960, 1231, 1232, 1460, 2242, 2486, 2692, 2912, 3216, 4603) dat het reglement van 1828 verving, is dan ook alleen toepasselijk op de Europeesche en daarmede gelijkgestelde bevolking, zoodat het niet *ipso jure* op inlandsche Christenen toepasselijk is. Met het houden der registers zijn belast ambtenaren van den burg. stand, verdeeld in gewone a. v. d. b. s., die voortdurend tot de waarneming van het ambt verplicht zijn, en buitengewone, bestemd om de eersten te vervangen bij opkomende verhindering. Met de betrekking van a. v. d. b. s. zijn hoofdzakelijk belast de gew. secretarissen, en buiten de hoofdplaatsen de ass.-res. en andere ambtenaren, die met het dagelijksch burgerlijk gezag in eene afdeeling of onderafdeeling belast zijn. Op sommige plaatsen zijn bepaalde beambten daarvoor door den Gouv.-Gen. aangewezen, of kunnen zij bij noodzakelijkheid, onder nadere goedkeuring van den Gouv.-Gen., door de hoogste gewestelijke gezaghebbers worden aangewezen. Over hunne werkzaamheden zie het bovengenoemde reglement van 1849; voor misdrijven en misslagen als zoodanig door hen begaan art. 132—135, 256 Wetb. Strf. voor Eur., art. 257 inl. Strfwtb. art. 28, 29 Regl. 1849, art. 82, 99 B. W. en 867 vlg. Rgl. Burg. rechtsv. Van de acten van huwelijksaangiften en afkondigingen worden door hen enkelvoudige registers gehouden; van die van geboorten, huwelijken en sterfgevallen registers in duplo, waarvan het dubbel na verloop van elk jaar naar de griffie van den Raad van justitie wordt overgebracht, waar zij door den ambtenaar van het openbaar min. moeten worden onderzocht. De registers zijn openbaar; de griffiers en ambt. v. d. b. s. zijn verplicht daarvan op verzoek uittreksels te geven, welke, behoorlijk opgemaakt en gelegaliseerd, in en buiten rechten geloofwaardig zijn tot op het oogenblik, dat de valschheid daarvan in rechten zal zijn beweerd.

Voor de inlanders en met hen gelijkgestelden bestaat de burgerlijke stand niet als algemeene regeling; de wenschelijkheid der invoering van die instelling voor de inlanders op Java en Madoera wordt betoogd in Ind. Gids 1892. II. bl. 1171. Wanneer echter een inlander of inlandsche met eene Europeesche of Europeaan een huwelijk aangaat, moeten hij of zij zich aan de burgerlijke wetgeving voor Europeanen, en ook aan de bepalingen van het reglem. op den burg. stand onderwerpen. Voorts werden bij publ. van 1 Dec. 1851 (St. 70) eenige bepalingen gemaakt op het voltrekken van huwelijken van inlandsche Christenen in de Moluksche eilanden (thans de gewesten Amboina, Menado en Ternate), terwijl S. 1861, 34 een regl. vaststelde voor de inl. Christenen aldaar op het aangaan van huwelijken, zoo onderling als met Europeanen en hun afstammelingen, dat bij S. 1874, 63 toepasselijk is verklaard op de inl. Christenen in de res. Timor en onderh. Daarbij wordt, wat huwelijken aangaat, de functie van ambt. v. d. b. s. opgedragen aan den

ambtenaar, belast met het civiel bestuur van de woonplaats van een der partijen. Nadat de aangifte voor het huwelijk heeft plaats gehad, geeft hij daarvan een bewijsstuk, met verlof aan den bevoegden leeraar of schoolmeester om van den kansel afkondiging te doen, die van stuiting terstond aan dien ambtenaar kennis moet geven. Deze beslist na ingewonnen advies van regent of districtshoofd in het hoogste ressort; hij spreekt ook de huwelijksvoltrekking uit. Overigens zijn de inl. Christenen in de Moluksche eilanden bevoegd zich te onderwerpen aan het regl. van 1849, waartoe de ambten. v. d. b. s. hen moeten toelaten. Voor inl. Christenen te Tegoe en Depok bepaalt S. 1840, 2, dat van geboorten, huwelijken en sterfgevallen in elke plaats door twee, door het plaats. bestuur aangewezen personen, ieder afzonderlijk, lijsten moeten worden gehouden, waarvan elk half jaar afschriften aan dat bestuur moeten worden ingediend, ten einde dan te worden gedeponeerd en geregistreerd. Hun werd vrijgelaten zich aan het Regl. op den burg. stand te onderwerpen. Eindelijk bepaalt S. 1864, 142 (goedgek. Kon. Besl. S. 1865, 69), — waarbij uitdrukkelijk het recht der Inl. Christenen is erkend om zich aan het Regl. op den burg. stand te onderwerpen, — dat de hoofden van gew. en plaats. bestuur bevoegd zijn om personen aan te wijzen tot het houden van registers der geboorten, huwelijken, echtscheidingen (S. 1885, 185) en sterfgevallen onder de inl. Christenen, waarvan elk half jaar afschrift moet worden ingediend bij het plaats. bestuur, om daar te worden bewaard.

In de dorpen, met name op Java, worden door dorpshoofden vaak aanteekeningen gehouden van de veranderingen onder de bevolking. Deze, die alle legale kracht missen, kunnen echter niet tot de instelling van den burg. stand worden gerekend.

BURGERS. In het Maleisch ORANG BORGOR, worden in de Molukken genoemd de afstammelingen van inlanders, die in vroeger tijd, wegens het verrichten van bepaalde diensten, door de O. I. Compagnie vrijgesteld werden van de betaling van belasting en de aan de overige bevolking opgelegde heerendiensten. Thans vormen zij de kern der in de residentiën Menado, Ternate, Amboina en Timor aanwezige schutterijen en zijn verder van alle andere lasten vrij. Zij achten zich daarom verheven boven de gewone inlanders en onder de Christen-burgers zijn reeds velen met Europeanen gelijkgesteld.

BURGH. (JOHANNES ROBBERT VAN DER) Geboortig van Leiden, kwam hij in 1760 naar Indië, en werd vóór het einde van dat jaar aangesteld tot provisioneel assistent bij de Generale Secretarie te Batavia. Vijf jaren later reeds opgeklommen tot onderkoopman en in 1769 tot koopman, werd hij in deze laatste kwaliteit geroepen tot de bediening van Eersten Secretaris van Gouverneur-Generaal en Raden. Hij vervulde die betrekking van 1769 tot 1771, als wanneer hem de post van Gouverneur en Directeur van Java's N.O.kust werd opgedragen. Als zoodanig de opvolger van een Harting en Van Ossenbergh, behoorde hij met dezen tot Java's bekwaamste en verdienstelijkste gouverneurs. Van der Burgh bracht in de bekende „Akten van Verband" der inlandsche regenten belangrijke wijzigingen, waardoor ook de verhuur van desa's aan Chineezen verboden werd; gelijk hij in 't algemeen den indrang dezer natie op Java tegenging op eene wijze, die zijnen opvolger ter navolging werd aanbevolen. Hij leidde, gedeeltelijk in persoon, de onderdrukking van den opstand van 1771 en nam maatregelen, opdat deze op menschelijke wijze geschiedde. Door den gezaghebber van den Oosthoek Luzac daarin bijgestaan, organiseerde hij het bestuur in de kortelings onder het gezag der Compagnie gebrachte gewesten Balambangan, Loemadjang, Malang en Ngantang. De verdeeling der landen van den Soesoehoenan en den Sultan, welke in 1755 voorloopig en oppervlakkig had plaats gehad, leidde voortdurend tot hoog loopende moeilijkheden. Dit gewichtig onderwerp werd door Van der Burgh's bemiddeling geregeld bij een contract tusschen de genoemde vorsten, dat den 26sten April 1774 gesloten werd, en dat in het XIe Deel der „Opkomst van het Nederl. gezag in O.-Indië" is opgenomen. Behalve herhaalde blijken der goedkeuring van de Hooge Regeering, ontving Van der Burgh in 1779 uit het moederland zijne benoeming tot Raad Extr. van Indië. Nadat hij met het begin van het daaropvolgende jaar zitting in den Raad te Batavia genomen had, overleed hij aldaar den 20sten Augustus 1781.

BUS DE GISIGNIES. (LEONARD PIERRE JOSEPH, BURGGRAAF DU) Geboren 1 Maart 1780 op het kasteel van Dottignies (Oost-Vlaanderen), uit het huwelijk van P. I. J. du Bus en M. T. B. Vuylsteke. In 1802 in dienst van het Fransche keizerrijk getreden, zag hij zich spoedig na de oprichting van het Koninkrijk der Nederlanden tot hooge betrekkingen geroepen: Lid (1815) en voorzitter (1818) van de Tweede Kamer, Gouverneur van Antwerpen (1820) en van Zuid-Brabant (1823) tot hij 10 Aug. 1825 benoemd werd tot Commissaris-Generaal des Konings in Ned.-Indië, ten einde in het vereenigd belang van Ned. en Ned.-Indië al datgene te verrichten, wat door Z. M. op de plaats zelve zou kunnen verricht worden. Als een der eerste aanleidingen tot zijne zending werd beschouwd het niet nakomen door Van der Capellen van het Reg. regl., door Comm. gen. in 1818 vastgesteld; Du Bus werd aanbevolen, den bestaanden toestand te handhaven, met zoodanige wijzigingen als hem noodig toescheen. Du Bus ontleende aan zijne opdracht de bevoegdheid om een nieuw Reg. regl. vast te stellen (1827 St. 89), dat echter niet werd bekrachtigd en slechts korten tijd gold. Behalve het instellen van bezuinigingen, noodig door het kostbaar bestuur van Van der Capellen, en die door Du Bus met vaste hand werden ingevoerd, had hij in opdracht een onderzoek te doen naar de verschillende stelsels van bestuur, door de voorafgaande landvoogden gevolgd. De vrucht van dat onderzoek was het beroemd rapport van 1 Mei 1827 (te vinden o. a. bij Steyn Parvé: „Het koloniaal monopolie-stelsel .... nader toegelicht", Zalt-Bommel 1851), waarin hij zich een voorstander betoont van ontwikkeling van Java door uitgifte op groote schaal in erfpacht van woeste gronden aan particulieren (Zie CULTUURSTELSEL en AGRARISCHE WET), en dat verscheidene hervormingen aangeeft, die eerst veel later zijn ingevoerd. Ten gevolge toch van het optreden van V. d. Bosch werden deze voorstellen buiten beschikking gehouden.

Tijdens zijn bestuur werd de opstand van Dipa Negara (Zie VORSTENLANDEN en JAVA. GESCHIEDENIS VAN) bedwongen, gelukte het de

rust op Sumatra's Westkust te bewaren, die door de botsingen met de Padri's (Zie aldaar) was in gevaar gebracht, werd Matan onderworpen en het sultanaat van Soekadana (West-Borneo) ingesteld en Tanette op Zuid-Celebes getuchtigd. Eene poging om op Nieuw-Guinea vasten voet te krijgen door de oprichting van het fort Du Bus mislukte ten gevolge van het klimaat. Tot de talrijke bezuinigingen door Du Bus ingevoerd, werd hij in staat gesteld door de groote macht, hem gegeven, zoodat hij de eerste 3 jaren geheel alleen bestuurde en de Hooge Regeering eerst in Febr. 1828 gemachtigd werd de dagelijksche zaken zonder zijne machtigingen af te doen. Daar hij ook in militaire zaken, met name in het voeren van den oorlog tegen Dipa Negara, voor bezuinigingen streed, kwam hij in botsing met den legerbevelhebber, Luit.-Gouv.-Gen. De Kock; hij was echter verstandig genoeg om aan diens inzichten toe te geven waar het de leiding der operatiën gold. Eene belangrijke hervorming van het muntwezen kwam onder het bestuur van Du Bus in Indië tot stand; bovenal legde hij zich toe op de ontwikkeling van den landbouw op Java, waartoe proeven met de invoering van verscheidene cultures: thee, kaneel, kruidnagels, peper, katoen, moerbeziën, nopal en cochenille, genomen werden. De intrekking der landverhuur in de Vorstenlanden door V. d. Capellen werd door hem opgeheven, en evenzoo belemmeringen voor de vestiging van Europeanen op Java.

Den 16[den] Jan. 1830 legde Du Bus zijne waardigheid neder en keerde naar Nederland terug. Hij overleed 31 Mei 1849 op het kasteel van Oostmalle (provincie Antwerpen).

Zie over zijn bestuur: Jhr. Mr. H. v. d. Wijck, De Ned. O.-I. bezittingen onder het bestuur van den Komm.-gen. Du Bus de Gisignies. 's Grav. 1866. Hand. van het Ind. Gen. 1854, bl. 132; M. A. v. Rhede V. d. Kloot, De Gouv.-Gen. en Comm.-Gen. 's Grav. 1891 passim.

BUTEA. Zie PLASA.

BUTHUS. ARTICULATA, INSECTA, ARACHNOIDEA, ARTHROGASTRA, *Scorpionidae*, *Androctoninae*. Zie KETOENGGENG.

BUTORIDES. AVES, GRALLAE, *Ardeidae*, *Ardeinae*. Zie BAMBANGAN.

BUTRERON. AVES, COLUMBAE, *Treronidae*, *Treroninae*. Zie KATE.

BUYSKES. (ARNOLD ADRIAAN) Geboren te Enkhuizen 21 Jan. 1771, zoon van P. Buyskes, burgemeester van Enkhuizen en A. A. Jordens. In 1783 trad hij als adelborst in zeedienst, bezocht herhaalde malen Indië, waar hij o. a. in 1802 belast werd als gecommitteerde der Ind. regeering de Molukken van de Engelschen over te nemen. Bij de zeemacht bekleedde hij verscheidene hooge betrekkingen, tot hij als Schout bij nacht en aide de camp van koning Lodewijk in 1807 benoemd werd tot bevelhebber der zeemacht in Indië en als Luit.-Gouv.-Gen. belast werd, om, als Daendels niet in Indië mocht zijn aangekomen, het bestuur van Wiese over te nemen. In Indië gekomen vond hij de vloot geheel vernietigd; hem viel dus de moeilijke taak ten deel om, door den bouw van kleine schepen, zooveel mogelijk in dat gemis te voorzien. Benoemd tot vice-pres. van den Raad van Indië, kreeg hij als Luit.-Gouv.-Gen. bovendien het bevel over de troepen onder Batavia behoorende en aanvaardde in Dec. 1808 het bevel over de zee- en landmacht te Soerabaja, waar hij ook den aanleg der versterkingen aldaar bevorderde. Verschil met Daendels noopte hem zijn ontslag te verzoeken (Oct. 1809); het schip, waarmede hij uit Indië vertrok, werd door de Engelschen vermeesterd en Buyskes geraakte in krijgsgevangenschap. Daaruit ontslagen, werd hij weder als Schout bij nacht in actieven (Franschen) zeedienst geplaatst.

Na het herstel van Nederland's onafhankelijkheid werd Buyskes benoemd tot kommandant van een naar O.-Indië bestemd eskader, tevens tot Commissaris-Generaal met Elout en V. d. Capellen, en met hen belast het bestuur van Indië uit handen der Engelschen over te nemen (20 Nov. 1814). Het duurde echter tot Oct. 1815 vóór hij naar Indië vertrok; 26 April 1816 kwam hij in Batavia aan en aanvaardde met zijne medecommissarissen 19 Aug. d. a. v. het bestuur. Bij het uitbarsten van een opstand in de Molukken werd Buyskes derwaarts gezonden (1817) om daar het souvereine gezag uit te oefenen en het noodige te verrichten tot herstel der rust. Dit gelukte hem volkomen; in April 1818 keerde hij weder naar Batavia terug. Als lid der Hooge Commissie hield B. zich vooral bezig met het beheer der marine-zaken. Na de aftreding dier Commissie (16 Jan. 1819) vertrok hij naar het vaderland, leed op de terugreis schipbreuk, maar werd gered, en kwam in Nov. 1819 in Nederland aan. Daarna was Buyskes, die in 1827 tot vice-admiraal werd benoemd, nog werkzaam in verschillende commissiën voor de marine en 's lands verdediging; hij overleed 23 Jan. 1838 op den huize Valkenbosch onder Loosduinen. Zie Van Rhede V. d. Kloot, De Gouv.-Gen. enz. 's Grav. 1891 passim.

BWOOL (BOEOL). Rijkje in het noordwestelijk gedeelte van het noordelijk schiereiland van Celebes, zich uitstrekkende van Tontoli tot Kaidipan, ten zuiden grenzende aan Gorontalo en ten noorden aan de zee, en behoorende tot de residentie Menado. Met uitzondering der mondingen van enkele rivieren, is het geheele terrein zeer bergachtig en vormt ongeveer in het midden een hoogvlakte, waarop sommige toppen tot een hoogte van 1000—1800 m. boven de zee uitsteken en die allen met uitgestrekte dichte bosschen bedekt zijn. Van hier af stroomen tal van grootere en kleinere rivieren in noordelijke en noordoostelijke richting zeewaarts. Hoewel de bodem zeer vruchtbaar mag heeten, wordt het hoogland echter niet voor den teelt landbouw benuttigd, daar de nederzettingen der bevolking slechts in de nabijheid der kust worden aangetroffen en ontginningen tot den omtrek daarvan zijn beperkt. Wegen of bruggen zijn nergens aanwezig en zelfs de paden naar de padievelden of goudmijnen zijn gewoonlijk dicht begroeid en moeilijk begaanbaar.

Het geheele aantal zielen zal ± 6000 bedragen, waaronder vele vreemdelingen, als Gorontaleezen, Kailiërs, Mandaren en Boegineezen; de eersten zich onledig houdende met het delven van goud uit kwartslagen en rivierbeddingen, de laatsten met de vischvangst en den handel. Het verkregen goud ruilen de handelaren tegen opium en lijnwaden in en wordt over Djoenggala naar Singapore uitgevoerd. De eigenlijke bevolking houdt zich hoofdzakelijk bezig met den landbouw en meer bijzonder met de teelt van padie en katoen, ofschoon als dagelijksch voedsel nagenoeg uitsluitend sagoe dient, welke alom in overvloed voorkomt. Van de vele deugdzame houtsoorten in de

onmetelijke wouden wordt weinig of geen partij getrokken. De bevolking belijdt den Islam en komt, wat zeden en gebruiken betreft, op sommige afwijkingen na met de Gorontaleezen overeen. Als bijzonderheid kan o. a. gelden de gewoonte van het afplatten des schedels, op kinderen een paar weken na de geboorte door middel van houten plankjes toegepast, hetgeen beweerd wordt te geschieden met het doel om aan het hoofd een schooneren vorm te geven.

Het rijkje wordt verdeeld in vier districten, genaamd Biaro, Talaki, Tongon en Boenobagoe en bestuurd door een radja, bijgestaan door mindere hoofden met de titels hoekoem, kapita laoet, president en marsaolé. Hunne inkomsten bestaan in een hoofdelijke belasting van *f* 2 tot *f* 3 per huisgezin, de ontvangst van een deel van den rijstoogst en der vischvangst en hulp bij de bewerking hunner tuinen of voor huiselijke diensten; zij beschikken somwijlen zeer willekeurig over de eigendommen en krachten der bevolking.

Boeol was van oudsher onderworpen aan de O.-I. Compagnie, die er een fort bezat en bij verschillende gelegenheden contracten met de hoofden sloot, waarbij o. m. ook de levering van goud werd bedongen. Het laatste contract dagteekent van 13 December 1890; hierbij is de aan het gouvernement te betalen schatting op *f* 1000 's jaars vastgesteld. Sedert medio 1893 is, bij wijze van tijdelijken maatregel, voorloopig voor den tijd van drie jaren, ter hoofdplaats Boeol, voor de aanraking met de zelfbesturende landschappen aan de noordkust, ondergeschikt aan den resident van Menado, een controleur gevestigd.

Litteratuur: Riedel, het landschap Boeol, in Tijdschr. Batav. Gen., Dl. XVIII. bl. 189 en Internat. Arch. f. Ethn., Bd. VI. S. 190.

BIJ. Onder de eigenlijke bijen, die ook in den Indischen archipel vertegenwoordigd zijn en alwaar ook een kunstmatige bijenteelt, evenals bij ons bestaat met gezellige samenleving, soms in vele duizendtallen bijeen, heeft men mannetjes, de zoogenaamde hommel-bijen, één wijfje, de zoogenaamde koningin, anderen die noch tot de eene, noch tot de andere behooren, en bekend zijn onder den naam van geslachtlooze of werkbijen; bij dezen vindt men grootere voorwerpen, wier taak het is voedsel aan te brengen, en kleinere die de maskers moeten verzorgen, in een woord, de geheele huishouding besturen.

Volgens de waarnemingen van dierkundigen zouden in de tropische gewesten, behalve de bovengenoemde verschillende rubrieken eener kolonie, nog wuifbijen voorkomen; gedurende de warmste gedeelten van het jaar zouden eenige bijen bij den ingang van korf of nest aan de achterste pooten gaan hangen, ten einde door voortdurend met de vleugels te waaien, de lucht daar binnen koel te doen blijven; van tijd tot tijd lossen andere bijen dezen af; zelfs meent men, dat steeds een rij van bijen op de wacht gaat staan om toe te zien, en te beletten dat de wuifbijen luieren.

Over het ontstaan van de bijencellen der zoogenaamde waskoeken zijn vele meeningen geuit; sommigen meenden daarin te vinden een bewijs van aangeboren verstand of zelfs van aangeboren mathematisch genie der bijen. Anderen hebben de oorspronkelijke weeke wasmassa vergeleken bij zeepsop, waaruit luchtbellen gevormd worden, welke, zich aan elkaar sluitende, zekere bepaalde symmetrische figuren aannemen; daaruit, in verband met de lichaamsgedaante der bijen zelve, laten zich de vormen der bijencellen als eene natuurnoodwendigheid en als enkel het product van mechanische wetten afleiden. Ook de vorm der papiercellen der wespen, die oorspronkelijk een weeke pap zijn geweest, laat zich op deze wijze verklaren en werd aangevoerd tot staving van bovenstaande bewering. Uitgemaakt is het feit, dat in het maaksel der bijenraten het vraagstuk is opgelost, hoe met de geringste hoeveelheid was, het getal cellen waaruit deze raten zijn samengesteld, kan worden opgebouwd.

Over geheel Java bestaat, naar men verzekert, een ruwe bijencultuur. Op West-Java is een soort van bijenkorven in gebruik, welke uit een rond stuk hout bestaan, onverschillig van welke houtsoort, 1½ à 2 voet lang en ½ à 1 voet dik; dit hout wordt over de geheele lengte in 2 gelijke deelen gekloofd en daarna uitgehold, waarna de beide stukken weder aan elkaar bevestigd worden. De openingen aan beide zijden worden met een plankje gesloten, maar aan een der zijden wordt daarin een gat gemaakt, ten einde de bijen daardoor zouden kunnen binnenkomen. Zulk een korf, paroengpoeng geheeten, wordt ledig in de bosschen opgehangen en blijkt het, dat een bijenzwerm zich daarin gevestigd heeft, dadelijk des avonds naar de kampong overgebracht en tegen den pagger achter de woning of onder het afdak opgehangen. De gewone tamme of korf-bij van Java zoude behooren tot de soort genaamd *Apis indica*, de tawon glodog der Javanen; eene andere soort, die ook wel in korven gevangen en gehouden wordt, heet tawon dowan en zoude *Apis dorsata* zijn. Laatstgenoemde soort is groot en wespvormig, terwijl *Apis indica* kleiner is dan onze gewone honingbij. Op Sumatra in de Lampongsche districten, alwaar de bijen evenals op Java in het algemeen tawon heeten, onderscheidt men 5 soorten onder de namen van wani, halinowang, gegala, gegala broeang en kela rawai. Alleen van de twee eerstgenoemden is de honing en de was door hoeveelheid en hoedanigheid waard om ze in te zamelen. Op Sumatra heeten in het Maleisch de bijen lebah of labah. In Midden-Sumatra is de algemeene naam labah rajô en wordt daarmede waarschijnlijk *Apis dorsata* aangeduid. In de Palembangsche binnenlanden worden ook twee bijensoorten onderscheiden, waarvan de honing en de was wordt ingezameld, en deze heeten aldaar repoo of niwan, en madoe of medoe, hoogstwaarschijnlijk ook weder op *Apis dorsata* en *Apis indica* toepasselijk. Op Borneo komen twee soorten van bijen voor, waarvan de honing en de was door de inboorlingen ingezameld wordt en door hen onderscheiden onder de namen van Lanyeh en Noeang (hoogstwaarschijnlijk ook *Apis dorsata* en *indica*). Behalve op Java wordt, zoover bekend is, op de andere eilanden van den Indischen archipel geen eigenlijke bijencultuur aangetroffen. In sommige streken wordt wel is waar eenige zorg gedragen voor het schoon houden der boomen, waarin de bijen nestelen, of staketsels gemaakt rondom boomen, waarin zich vele bijennesten bevinden, of boomstammen met doorntakken omwonden, ten einde het vernielen der nesten door tijgers, beren of andere roofdieren te voorkomen. Over het algemeen worden in verschillende streken van den Indischen archipel honing en was op dezelfde wijze ingezameld. A. L. Van Hasselt zegt in zijne „Volksbeschrij-

ving van Midden-Sumatra", dat aldaar de Maleier de bijenteelt niet kent en dus geene korven heeft, en evenwel vrij nauwkeurig weet, waar de wilde bijen (làbah rajo) hare nesten (sarang làbah) bouwen; deze diertjes kiezen daarvoor in de bosschen bijna uitsluitend hooge boomen met een gladden fijnen bast, waarvan de takken nagenoeg horizontaal gegroeid zijn en waarop zich zelden of nooit parasitische planten bevinden. De boomen, waaraan de bijennesten hangen (sialang) zijn slechts in klein aantal in de wildernis aanwezig; somtijds hangen er wel 30 tot 40 nesten aan de takken van één boom, waarvan de laagste toch nog wel 30 tot 50 m. boven den grond is; deze nesten zijn zeer groot, meer dan 1 m. breed, ruim $1/2$ m. hoog en 3 cm. dik. In December, Januari en Februari worden de was en de honing ingezameld; bepaalde personen houden zich daarmede bezig onder de leiding van een zoogenaamden bijen-baas (toekang labah); een aantal gereedschappen is daarbij noodig: een zware houten hamer, een aantal puntige bamboepennen, eenige fakkels van si-djangkang-bast, een schopje van potei-bilalang-hout, een kegelvormige mand uit boomschors en rotan vervaardigd, en een touw, dat ruim 40 m. lang is. Niet vóór 7 uur des avonds wordt met de expeditie aangevangen, want het moet geheel donker zijn, opdat de bijen, die zich alleen des nachts op het nest bevinden, de menschen niet zouden bemerken en aanvallen. Een ander gevaar dreigt juist bij dit late uur, omdat, naar men meent, de tijgers gaarne rondsluipen nabij de bijenboomen, terwijl zij azen op de honing, welke door het afbreken van een tak door de honinginzamelaars of door een honingbeer op den grond valt. Rondom den boom worden gras, onkruid, struiken en kleine boomen weggehakt. Met de bamboepennen in den boom te slaan, deze te verbinden met lianen, welke weder met reepen van rotan-bast worden vastgebonden, wordt als het ware een ladder met zeer wijd van elkaar staande sporten gevormd. Tot vlak nabij de nesten wordt de ladder opgebouwd; deze gereed zijnde, wordt een olielampje aangestoken, het formulier gepreveld, de fakkels ontstoken, liedjes geneuried, met de fakkels langs het nest heen en weer gezwaaid ten einde onder het zingen van een vers de bijen over te halen tegelijk met de nedervallende vonken naar beneden te vliegen; men blijft zwaaien en zingen juist zoo lang achtereen totdat alle bijen van het nest verdreven zijn, slaat dan met één slag van het schopje het nest uit den boom, en eindigt daarmede eerst als alle nesten afgeslagen zijn. Vindt de inzamelaar een nest dat honing bevat, dan heft hij een lied aan, waarmede hij te kennen geeft dat de mand met het lange rôtan-touw er aan vastgemaakt, naar boven geheschen moet worden; het nest valt in de mand, en beneden gekomen, wordt de honing in bamboe-kokers gegoten, het afscheidslied gezongen, en de bijenboom aan de zorg der boschgeesten aanbevolen, en dan uit de nesten den volgenden dag de was weggenomen en bereid; tot dat einde kookt men de nesten, nadat de zuivere was er afgenomen is, in een groote ijzeren pan met water, dat door middel van een zeef van het vuil wordt ontdaan; dan wordt er weder water bijgevoegd en de was tot ballen of cylinders gekneed. Door bijvoeging van pisang en andere vreemde stoffen, wordt de was vervalscht, de hoeveelheid vermeerderd en in lange cylindervormige staven in den handel gebracht. De honing wordt als geneesmiddel gebruikt of eenvoudig opgegeten; ze is even zoet, dunner en geuriger dan die van de tamme bijen in Europa.

De stam der Koeboe's, die een zwervend leven leidt in de maagdelijke wouden van Midden-Sumatra, houdt zich somwijlen ook bezig met honing en was in te zamelen, grootendeels op dezelfde wijze en onder het nakomen der zelfde ceremoniën. Op Oost-Java bestaat ook een ruwe bijenkultuur; de lotjo'k- of lotjoq-, of glodog-bijen worden door het strooien van suiker gelokt in een stuk van een boomstam, dat hier of daar in een boom is opgehangen en tot het beoogde doel is uitgehold en waarin een sleufje is opengelaten in de beide helften tot ingang voor de bijen; ook deze inlanders hebben nagenoeg dezelfde bijgeloovige begrippen en nemen genoegzaam dezelfde ceremoniën in acht, doch hechten nog meer aan kleinigheden; zooals bij het plaatsen van deze soort van bijënhuisjes letten zij vooreerst nauwkeurig hoe de nerf van het versche hout loopt; precies in die richting moet ook het toekomstige bijenverblijf opgehangen worden, want zij gelooven vast, dat ingeval hetgeen aan den boom boven was, zich nu beneden bevond of omgekeerd, geen enkele bij in het huisje zou kruipen; vervolgens moet het opgehangen worden in de richting van het Oosten naar het Westen, want de bijen willen alleén aan de noord- en de zuidzijde binnen komen; werden de bijen genoodzaakt aan de westzijde naar binnen te gaan, dan zouden zij zoodanig ontstemd worden, dat zij iedereen die haar nabij komt, woedend zouden aanvallen en steken. Is na verloop van twee of drie maanden het bijenverblijf gevuld met honing en was, en wil de inzamelaar zijne handen daarin steken, dan zorgt hij er voor, als het avond is, dit aan de oostzijde te doen, waardoor de bijen zeer handelbaar zijn; als het ochtend is aan de westzijde, doch bij voorkeur aan de noord- en zuidzijde, omdat geen dezer beider richtingen iets met op- of ondergang der zon te maken hebben; de inzamelaar behoeft dan nergens op te letten dan op den tijd; doch in elk geval is de volle maan onmisbaar bij het uithalen van honing en was, en voordat een inlander daartoe overgaat, vast hij gedurende vier en twintig uren, besmeert zijn geheele lichaam met het vocht van een sirih-pruim, wapent zich met een lont in de hand, neemt een strootje in den mond en prevelt een tooverformule, zooals Soemmoem, boekmoem, om, om paoem lajar dji oen of nga ta ba ga ma nja ja dja pa la wa sa ta da ka ra na ha; welke tooverformule door hem van een inlandschen leeraar tegen een hoogen prijs gekocht en voor niemand verstaanbaar is. Vindt de inlander volle honingraten, dan knijpt hij ze uit, terwijl de minder volle door hem uitgekookt worden ten behoeve van de was; de jonge bijen roostert hij en eet ze als een lekkernij bij de rijst.

De wilde bijen maken hare nesten in zeer verschillende boomsoorten, waarvan verscheidene soorten met zekerheid bekend zijn, doch van vele nog moeilijk de juiste soortnaam is op te geven. In verschillende streken worden op zulke bijenboomen afzonderlijke bezitrechten uitgeoefend, afgescheiden van die, welke rusten op den grond, waarin de boomen staan. Van de honing en was heeft slechts laatstgenoemde in de Maleische landen groote handelswaarde. Timor brengt belangrijke hoeveelheden in den handel. De honing wordt

gaarne door de inlanders gegeten. *Apis indica* brengt honing in groote hoeveelheid voort; deze is dun en flauw van smaak; *Apis dorsata* maakt weinig honing, maar de aangename smaak kan gelijkgesteld worden met die van onze gewone honingbij. Een groot aantal soorten bijen komt op de verschillende eilanden voor; als op Celebes en Borneo levende wordt nog vermeld *Apis nigrocincta* met zwarte ringen, en alleen op Borneo *Apis floralis*, welke beide soorten in min of meer tammen toestand ook op Java zouden voorkomen. Op Celebes komt een zeer groote soort voor, *Apis zonata*, geheel zwart van kleur, met smalle witte strepen rondom de segmenten van het achterlijf.

De meermalen gemaakte plannen om onze gewone honingbij (*Apis mellifica*) in te voeren op Java en daarmede ook de bijenteelt uit te oefenen, zijn nog niet tot verwezenlijking gekomen. De bijenkultuur heeft niet alleen plaats met de echte bijensoorten, doch ook met andere aan haar verwante bijen, die niet tot het geslacht *Apis* doch tot *Trigona* behooren: zoo leeft *Trigona minuta* op Java in den wilden staat in holen en gaten van kalkrotsen, en vervaardigt de was in onregelmatige raten, gelijkende op poreuse lavaslakken en in cellen voor de jongen; de ratenwas is zwartachtig van kleur en week. Deze soort wordt door de Javaansche bergbewoners Selemprang genoemd en leeft bijv. in het regentschap Soekapoera gezellig met hen in de woningen, voor welk doel genoemde bergbewoners een soort van bijenkorven onder het dak hunner woningen ophangen, zonder gevaar van gestoken te worden, omdat de Selemprangs niet van een angel voorzien zijn. Deze korven worden uit bamboe vervaardigd, de was is zwartachtig van kleur en wordt gebruikt bij het batikken van kleedjes. Eene andere soort (*Trigona vidua*) wordt ook op Java aangetroffen, enz.

De zoogenaamde houtbijen worden in het Maleisch genoemd Koembang en Kumbang, en zijn groote, zwarte, op hommels gelijkende insekten; een der meest bekende en algemeen verspreide soorten is *Xylocopa morio*, die zich veel ophoudt in woningen, ten einde in droge balken en planken van zachte houtsoorten, zooals laurierhout, gaten te boren. Op Halmaheira, Batjan, Ternate, Timor-laut komt een andere soort voor (*Xylocopa coronata*). Het geslacht *Xylocopa* telt een aantal soorten, die voorkomen in den Indischen archipel, en vooral in den laatsten tijd zijn een aantal nieuwe soorten beschreven, die voorkomen op Banka, de Aroe-eilanden, het eiland Xulla of Soela Bessi, de Obi-eilanden, Solor, Celebes, Sumatra en Java, Soembawa, enz. onder de namen van *myops*, *aruana* en *nigroplagiata*, *tricolor*, *combinata*, *leucocephala*, *Smithii*, *splendidipennis* en *incompleta*, *assimilis* enz.

De woudbijen hebben meer afwijkende vormen, leven niet gezellig en hebben geene zoogenaamde geslachtloozen. Zij zijn bekend onder de namen van *Andrena*, *Steganomus* enz.; zij hebben dan ook door haar uitwendigen vorm meer overeenkomst met de wespen en zijn ruim verspreid over den Indischen archipel.

BIJBELGENOOTSCHAP, BIJBELVERTALINGEN. Toen de Zend. H. Sundermann van het Rijnsche Zend.gen. eene overzetting van een deel van het N. Test. aan het Bestuur van het Bijbelgen. aanbood, om die te laten drukken, vermeldde hij het feit, dat een inlander verklaard had: „wij moeten u op uw woord gelooven; boe„ken, waarin wij wat gij verkondigt, kunnen na„lezen, hebben wij niet." Het is van zijne oprichting in 1814 af het streven van het Bijbelgen. geweest aan het rechtmatig verlangen van dezen bekeerling uit de heidenen te gemoet te komen en te voorzien in de behoefte van den zendeling zelven, die geroepen is aan elk inlander het Evangelie in zijn eigen taal te verkondigen, en zich daarbij geheel naar hunne bevatting en wijze van voorstelling moet regelen. Nagaande wat ook in vroeger tijd is gedaan tot verkrijging van Bijbelvertalingen in elke taal, die in den archipel wordt gesproken [1]), beginnen wij met het Maleisch.

Maleisch. Het eerst is gedrukt in deze taal het Evang. van Mattheus, vertaald door Ds. A. C. Ruil in 1612, in 1638 herdrukt met het Evang. van Marcus, door ordre van de Bewindhebbers der O. I. Compagnie te Amsterdam, waar, mede op hun last, in 1651 de vier Evangeliën en de Handel. der Apostelen, vertaald door Ds. I. Heurnius, ter perse zijn gelegd. (In 1677 is deze vertaling overgedrukt te Oxford). Het geheele N. Test., vertaald door Ds. R. Brouwerius, is in 1668, mede op kosten van de Heeren XVII, te Amsterdam gedrukt.

De eigenlijke overzetter van den Bijbel, O. en N. Test. in het Maleisch was Melchior Leidekker, predikant te Batavia van 1678 tot zijn dood in 1701. Uit eigen beweging met die vertaling begonnen, kreeg hij in 1692 een formeele opdracht daartoe van den kerkeraad te Batavia: hij had bij zijn dood die van het O. Test. voltooid, en was met het N. Test. gevorderd tot den brief aan de Ephesiers. Zijn werk werd voortgezet door Ds. P. Van der Vorm, die met Ds. A. Brandts, E. C. Ninaber en G. H. Werndly behoorde tot de commissie van revisie, mede in 1692 door den kerkeraad benoemd. In 1729 was de arbeid voltooid, en vertrok laatstgenoemde met den pred. C. G. Seruijs naar Nederland, om aldaar den druk te bezorgen, die in 1733 was afgeloopen (Amsterdam, Gebr. Wetstein). Deze druk was met Latijnsch karakter; in 1758 werd er een te Batavia met arabische letter, op order en kosten van den Gouv.-Generaal Jacob Mossels, uitgegeven onder toezicht van de pred. J. M. Mohr en H. P. van de Werth.

Van Werndly verscheen in 1735 eene vertaling der Psalmen, in 1736 eene Maleische spraakkunst even als de zooeven vermelde Bijbelvertalingen, te Amsterdam gedrukt op kosten van de Heeren Bewindhebbers der O. I. Maatschappije.

Het eerste wat het Bijbelgen. in 1814 deed was te zorgen voor een herdruk der vertaling van Leidekker, en in 1816 liet ook het Britsch en Buitenlandsch Bijbelgen. er vijfduizend exemplaren van drukken, en zond die aan den zend. Kam te te Amboina. In 1820 verscheen een nieuwe druk bij Enschedé onder toezicht van Prof. J. Willmet.

Daar deze overzetting niet kon dienen voor de Maleisch sprekenden op Java, werd te Soerabaja eene nieuwe vertaling gemaakt in de daar gebruikelijke Maleische spreektaal, die, door Ds. Lenting en den zendeling Medhurst nagezien en verbeterd, aldaar gedrukt is.

Ongenoemden hebben later eene vertaling opgesteld van de Psalmen, die, door Prof. P. J.

[1]) Op last van Heeren XVII zijn ook Cingaleesche, Malabaarsche, Tamilische en Arabische vertalingen uitgegeven.

Veth herzien, in 1846 hier te lande is gedrukt op kosten van het Bijbelgen.

Er bleef behoefte bestaan aan eene vertaling in zuiver Maleisch: het Bijbelgen., dit erkennende, belastte in 1863 den zend. van de Doopsg. Ver. H. C. Klinkert, die als zendeling reeds een vertaling van den Bijbel had vervaardigd — zie hieronder — met het maken eener nieuwe vertaling en gelastte hem zich daartoe naar Riouw te begeven, om de taal, welke geacht wordt daar het zuiverst gesproken te worden, te gaan bestudeeren: na tweejarig verblijf aldaar ving hij met de vertaling van het N. Test. aan, in Nederland ten uitvoer gebracht, waar die in 1878 van de pers kwam, die van het O. Test. in 1879. Het eerste is in 1888 herdrukt met latijnsche, in 1889 met arab. letter. In 1887 is ook een editie met deze letter van het O. Test. verschenen. Eene afzonderlijke vertaling van het boek Genesis van zijne hand was al in 1868, van het Evang. van Mattheus in 1871 verschenen. Het bestuur van het Bijbelgen. stelde zich voor, dat deze vertaling overal zou kunnen gebruikt worden, maar — terwijl in de streken, waar het Maleisch de volkstaal is, nog geen zendingsposten zijn — blijft men in de Molukken nog steeds de voorkeur geven aan de oude vertaling van Leidekker, waaraan ook oudere lieden in de Minahasa zich houden, hoewel daar anders algemeen die van Klinkert gebruikt wordt. Van de vertaling van het N. Test. door Leidekker heeft het Bijbelgen. in 1893 weder 3000 exemplaren in romeinsch letterschrift laten drukken. Dit Gen. heeft ook eene editie met arab. letter van deze vertaling uitgegeven.

Van de Soerab. vertaling des Bijbels is in 1862 een herdruk bezorgd door het Ned. O. Ind. Bijbel- en Zendel.gen. dat na het herstel van ons gezag, een onder Raffles opgericht genootschap verving, eerst hulpgenootschap van het Ned. Zendel.gen., doch sedert 1847 zelfstandig. Het gaat ook nu nog voort in 't bijzonder de zend. van dat Gen. te steunen.

Van het Evang. van Lucas in die Soerab. vertaling liet het Bijbelgen. in 1892 eene afzonderlijke uitgave het licht zien, herzien door den Heer Klinkert. Deze had, voordat hij in dienst trad van het Bijbelgen. te Semarang gevestigd, eene vertaling van het N. Test. gemaakt in het plaatselijk Maleisch van die streek, die in 1862 aldaar is gedrukt. Op voorstel van den zend. van het Ned. Zendel.gen. W. Hoezoo zijn in 1885 van die vertaling weder tweeduizend exemplaren gedrukt op kosten van het Bijbelgen. Ook is door dat Gen. van de vertaling des Bijbels door Klinkert, eene editie uitgegeven met arabisch karakter, in sierlijken Maleischen trant, waarin aan het begin en slot van elk hoofdstuk, smaakvolle arabesken zijn aangebracht ontworpen door Klinkert zelven. Die uitgaaf is te Leiden bij de firma Trap in 1889 verschenen.

Vertalingen van het Evang. van Lucas en dat van Johannes in het Hoog- en Laag Maleisch — vermoedelijk overgenomen, het eerste uit die van Leidekker, het laatste uit de Soerab. vertaling, zijn in 1869 en later gedrukt op de pers, door eenige Schotsche dames gezonden aan Ds. King, pred. van de vrije Schotsche kerk te Meester Cornelis, met de opdracht die Evangeliën voor hare rekening te doen drukken in alle talen, waarin men ze had vertaald of nog kon vertalen (Zie hieronder). De Vereen. tot verspreiding van Maleische christel. lectuur te Batavia bezorgde een herdruk van het boekje „Tapsir Mattioes", oorspronkelijk opgesteld voor de gemeente te Depok door den zend. Medhurst, omstreeks 1830, mitsgaders een afzonderlijke uitgave van de Psalmen „Mazmoer Daoed", en van de spreuken van Salomo „Amtzal atau pengadjaran Soeltan Soleiman", benevens een psalm en gezangboek „kitab Mazmoer dan Njanjian" voor gebruik bij de godsdienstoefeningen; dit laatste is in 1885 te Leiden gedrukt.

Javaansch. De eerste vertaling van den Bijbel in die taal is gemaakt door den zend. G. Brückner, die in 1814 op Java kwam; zij werd in 1829 gedrukt op kosten van het Britsch- en Buitenl. Bijbelgen. en van het reeds vermelde Ned. O. Ind. Zend.- en Bijbelgen.

Van dezen voorarbeid is gebruik gemaakt door J. F. C. Gericke, die in 1827 als afgevaardigde van het Bijbelgen. naar Java vertrok, eerst een Bijbelsch leesboek in 2×52 lessen samenstelde en daarna eene vertaling van het N. en O. Test. Het N. Test. werd onder toezicht van Gericke zelf en van Prof. T. Roorda in 1848 in Nederland gedrukt.

Nadat in 1855 ook het O. Test. was afgedrukt, volgde alras een nieuw bewerkte vertaling van het N. Test., welke in 1859, herzien door Prof. Roorda, ter perse werd gelegd. Dr. Gericke had reeds eene afzonderlijk verschenen uitgaaf bezorgd van het Evang. van Marcus en van het boek der Psalmen.

De zend. Ph. Bieger, vroeger van de Geref. Z. V., thans van het Ned. Zendel.gen., heeft een vertaling geleverd van het Evang. van Mattheus, die in 1885 in Nederland is gedrukt.

De zend. P. Jansz van de Doopsgez. Z. V., deed aan het Bijbelgen. het voorstel den Bijbel op nieuw te vertalen in 1884, en leverde tevens eene vertaling van het Evang. van Lucas. Inmiddels bleek hetzelfde Evangelie reeds gedrukt te zijn voor rekening van het Britsch-Gen., in welks dienst hij daarop getreden is, met opdracht den geheelen Bijbel te vertalen. Dat werk heeft hij mogen ten einde brengen, daarbij telkens de bewoordingen van zijn tekst ten toets brengende aan het gehoor van inlanders in Soerakarta, waar hij zich tot dat doel had gevestigd. In Modjowarno wordt deze vertaling bij voorkeur door de inlanders gebruikt. In 1895 is een door Jansz gereviseerde herdruk met grootere letter van het N. Test. ter perse gelegd, weder op kosten van het Britsch-Gen., dat den heer Jansz. tot buitenlandsch eerelid heeft benoemd.

Het Bijbelsch leesboek van Gericke is opnieuw bewerkt door zend. W. Hoezoo van het Ned. Zendel.gen. en met platen van W. Steelink Jr. uitgegeven door het Bijbelgen. in 1887, in 1894 herdrukt; het is op Java voor ƒ 0.50 verkrijgbaar. Van zend. Hoezoo is ook door het Ned. Zendel.-gen. uitgegeven een „Jav. Bijbelgids", waarin de volgorde der Bijbelboeken, alsmede de beknopte inhoud der hoofdstukken van het N. Test. is vermeld.

Met subsidie van het Bijbelgen. zijn ook uitgegeven door het Ned. Zendel.gen. „de Geschiedenissen van het O. Test." door den zend. van dat Gen., thans hoogleeraar te Delft, C. Poensen, in 1881 te Rotterdam gedrukt. Van zijne hand is ook verschenen de „serat woewoelang Christen", een vraagboekje, in 1884, en Kidoeng, liederenbundel, jongste uitgaaf 1893.

Van den zend. P. A. Jansz. Pzn, mede van de Doopsgez. Z. V. is in 1894 een liederenbundel verschenen, „Kidoeng kasoekman", uitgegeven door die Z. V.

Ten slotte moet nog melding worden gemaakt van eene vertaling van den brief aan de Romeinen in het Javaansch, dat in Bandjermasin gesproken wordt, door een onbekende, in '61 aldaar gedrukt.

Soendaneesch. De zend. der Ned. Z. V. S. Coolsma, trad den 1en Juli 1873 in dienst van het Bijbelgen., met de opdracht het N. Test. in het Soend. over te brengen, welke taak hij in 1876 had volbracht. In 1877 verscheen het N. Test. met latijnsch karakter, en het Evang. van Lucas afzonderlijk met arabisch karakter. In 1886 kwam eene vertaling van het O. Test. van zijne hand gereed.

De geheele Bijbel in het Soend. met lat. letter verscheen in 1891; in 1895 het Evangelie van Johannes met arab. letter, en het plan is nog meer Bijbelboeken, in de eerste plaats de Hand. der Apostelen, die de zend. van de Ned. Z. V., A. De Haan voor de pers gereed heeft gemaakt, met arab. letter uit te geven. (Zie BIJBELVERSPREIDING).

Madoereesch. Wijlen Dr. I. P. Esser, die als zend. van het Java-comité in Oost-Java werkzaam is geweest, heeft, hier te lande teruggekeerd, met medewerking van Prof. A. C. Vreede, de Evang. en de Hand. der Apostelen in het Madoereesch overgebracht, die, voor rekening van het Bijbelgen., in 1890 zijn gedrukt.

Bataksch. In 1847 benoemde het bestuur van het Bijbelgen. den Heer H. Neubronner Van der Tuuk tot zijn afgevaardigde ter vertaling des Bijbels in de taal van de Batak's, die een eigen letterschrift bezitten en eenige geschriften. In 1851 ving die geleerde zijn arbeid aan, in 1858 werden gedeelten van het O. en N. Test. gedrukt.

Van het O. Test. zijn door hem vertaald Genesis en Exodus, van het N. Test. de Evang. en de Hand. der Apostelen, maar de thans in de Bataklanden gevestigde zendelingen van het Rijnsche Gen. gebruiken die vertalingen niet, hoewel de taalkundige arbeid van Dr. Van der Tuuk hoog door hen gewaardeerd wordt en zij er hun voordeel mee doen. In 1876 werd het Bijbelgen. door het Rijnsche Zendel.gen. aangezoeht eene vertaling van het N. Test. door den zend. L. Nommensen te bekostigen. Voordat inlichtingen, ter zake gevraagd, hier te lande ontvangen waren, was dezelfde vertaling al ter perse gelegd door het Britsche Gen.

Eene vertaling van het Evang. van Marcus in het dialect van Sipirok Angkola — meer zuidelijk gelegen landschappen — door den Zend. van het Java-comité I. Dammerboer werd in 1878 gedrukt voor rekening van het Bijbelgen.

In 1879 is een vertaling van het geheele N. Test. van den zend. van het Rijnsche Gen. Leipoldt in hetzelfde dialect, uitgegeven op kosten van het Britsche Gen. In 1886 gaf het Bijbelgen. eene bijdrage voor de uitgave van een leesboek over de geschiedenis van 't O. Test. in deze taal.

Niassisch. Het geheele N. Test., naar de vertaling van den zendeling H. Sundermann, aan wien van 1880 af subsidie werd gegeven door het Bijbelgen., is in 1891 gedrukt bij de firma Brill te Leiden.

Dajaksch. De eerste vertaling van het N. Test., tevens het eerste boek, dat in die taal geschreven is, door de zendelingen I. F. Becker en A. Hardeland, werd in 1846 gedrukt te Elberfeld op kosten van het Britsch Gen. In 1850 kreeg Hardeland de opdracht van het Bijbelgen. het O. Test. over te brengen in het Dajaksch. Nadat hij die taak in 1856 had volbracht, onderwierp hij de geheele Bijbelvertaling aan eene herziening, te rade gaande met zijne helpers en andere, ook heidensche, Dajaks. In het jaar 1858 kwam de druk van den geheelen Bijbel gereed. Deze vertaling is in het Olo-ngadjoe dialect. Het Bijbelgen. heeft in 1890 den zend. F. E. Bracches belast met de herziening van H.'s vertaling, die zal worden herdrukt.

Makasaarsch en Boegineesch. In 1848 vertrok de heer B. F. Matthes als afgevaardigde van het Ned. Bijbelgen. naar Indië, ten einde die talen te bestudeeren, om er later de H. Schrift in over te brengen. Van het boek Genesis werd in 1866 eene Boeg. vertaling te Makasser en in 1872 eene in 't Mak. te Amsterdam gedrukt; eerst in 1888 verscheen het geheele N. Test. aldaar in beide talen.

In 1890 kwam weder in beide talen, een vertaling uit van het „Bijbelsch leesboek" in 2×52 lessen met dezelfde platen, die in de Jav. uitgave van Hoezoo zijn opgenomen.

In 't zelfde jaar kwamen uit: de spreuken van Salomo in 't Mak. en in 1891 in 't Boeg.; desgelijks een vertaling van de Psalmen en in 1892 van het boek Exodus in beide talen; in 1893 van de Boeken van Samuel, en van de Boeken der Koningen; in 1894 evenzoo van de Profetiën van Jesaja, het boek Josua en de Richteren. Eene vertaling in beide talen van het boek Job is ter perse, en de overzetting van Leviticus, Numeri en Deutronomium onder handen.

Bareetaal. In 1894 is Dr. N. Adriani naar Midden-Celebes vertrokken, met opdracht den Bijbel in die taal over te brengen.

Alfoersch. In 1891 is het Bijbelgen. er toe overgegaan om de vertaling van den Bijbel op te dragen aan den hulpprediker I. A. F. Schwarz, die geacht wordt daarvoor de aangewezen man te zijn, als grondig kenner van het Tompakewasch dialect, dat in de geheele afdeeling Amoerang en in twee districten van de afdeeling Tondano wordt gesproken door een bevolking van ± 40.000.

Sangireesch. Voor de inlandsche Christenen op het eiland Tagoelandang is door den zend. I. F. Kelling het Evang. van Johannes vertaald, dat gedrukt is in 1877 met subsidie van het Bijbelgen. Later is het geheele N. T. van denzelfden vertaler gedrukt op kosten van het Britsche Gen. — Mej. Cl. Steller maakt zich sedert 1888 verdienstelijk met het samenstellen van betere vertalingen van gedeelten van het N. Test.; aanvankelijk had dit plaats onder toezicht van Prof. Kern. De vier Evang. zijn door de zorg van het Bijbelgen. in druk verschenen. Ook van het Bijbelsch leesboek, den kleinen catechismus van Luther en den Heidelbergschen Catechismus maakte zij vertalingen.

Rotineesch. De Rotineesche onderwijzer Johannes Fanggidaej heeft het Evang. van Lucas in die taal overgebracht, hetwelk door het Bijbelgen. zal worden gedrukt ten behoeve van de Rotineesche Christenen op het eiland Rotti zelf en op Timor. Van de zeven dialecten, die bij de Rotineezen bekend zijn, is dat van Termanoe gekozen.

Noefoorsch. Dit is een van de dialecten van de taal der Papoea's, onder wie de zendelingen der Utrechtsche Z. V. arbeiden.

Eene vertaling van het Evang. van Marcus door zend. I. G. Geissler verscheen in 1871; in 1875 van het boek Genesis door zend. Rinnooy; in 1878, eene van het Evang. van Lucas, en in 1881 van het Evang. van Mattheus, beiden door zend. J. L. Van Hasselt. In 1883 is uitgegeven eene vertaling van de Hand. der Apostelen door zend. W. L. Jens, in hetzelfde jaar eene van het Evang. van Johannes door L. J. Van Hasselt en W. L. Jens. Al deze uitgaven hebben plaats gehad voor rekening van de Utrechtsche Z. V.

In 1885 is een veel verbeterde druk verschenen van de vertaling van het Evang. van Marcus voor rekening van het Bijbelgen. Eene vertaling van het eerste boek van Samuël door zend. G. L. Bink is gedrukt op de drukkerij van den zend. W. H. Woelders, destijds te Anday.

Het Bijbelgen. heeft door de uitgave van taalkundige werken op te dragen aan de afgevaardigden, en middellijk door de vele geschriften van die mannen zeer veel gedaan tot bevordering van de kennis in Indische talen en volken: zie de opgaven bij de namen van die afgevaardigden. Voor den aankoop voor handschriften in Indische talen heeft het ongeveer *f* 300,000 besteed.

Voornaamste bronnen: Jaarverslagen en Handelingen der Alg. vergaderingen van het Ned. Bijbelgen. „Het Ned. Bijbelgen. in zijn aard en werkzaamheid geschetst", in 1877 door dat Gen. uitgegeven. De „Ned. Ind. Bijbelvertalingen" door S. Coolsma in de Macedoniër 1883 afl. 8, 9 en 10.

BIJBELVERSPREIDING. Het Bijbelgen. heeft een Reglement vastgesteld voor de Bijbelverspreiding in Ned. Indië: deze geschiedt door agenten, die depôt's beheeren en zich hulpdepôthouders mogen toevoegen.

Het vervoer van Bijbels over zee heeft kosteloos plaats met de booten van de Kon. Ned. Paketvaartmaatschappij. Voor Oost-Indië geldt een afzonderlijke prijslijst, waarop de Europeesche uitgaven met 20% verhooging voorkomen, terwijl voor Indische bijzondere, bij voorkeur lage prijzen kunnen worden en ook zijn vastgesteld op voorstel van de agenten. Van hunne werkzaamheid als zoodanig zijn echter geen groote uitkomsten te vermelden noch te verwachten, — enkele, vooral het depôt te Semarang uitgezonderd —, daar hun tijd als predikanten en zendelingen al te veel bezet is, om van Bijbelverspreiding op zich zelve veel werk te kunnen maken.

Welkom is hun dan ook de hulp, geboden door de agenten van het Britsch Gen., die zich geheel daaraan kunnen wijden, — zooals op de Zendingsconferentie in 1892 te Batavia en Depok gehouden, bij motie is verklaard, — tot steun en ook tot voorbereiding van het werk der Evangelisatie.

Toen de Ned. Z. V. haren eersten zendeling naar Bantam zou zenden en van dat voornemen kennis gaf aan den resident J. A. Velders, antwoordde deze, dat voor zendingsarbeid de weg was gebaand door de colportage van een duizendtal exemplaren van het Evang. van Lucas (vert. Coolsma met arab. letter). In de Preanger heeft de zend. Alkema sedert 1894 den arbeid met goeden uitslag ter hand genomen.

De heer Haffenden van het Britsch Gen., hoofdagent, is gevestigd te Singapore en heeft onder zich vier agenten, de heeren Hurst Boram te Batavia, Penninga te Malang, Turdy te Padang en Irsing te Bandjermasin.

De heer Haffenden, in Europa vertoevende, heeft met den Heer Paull, Secretaris van het Britsch Gen., in October 1893 een bezoek gebracht aan heeren bestuurders van het Bijbelgen., ten einde te onderhandelen over „de behartiging van de wederzijdsche belangen in Insulinde". De laatsten hebben zich bereid verklaard Bijbeluitgaven tegen verminderden prijs te verstrekken, vooral van afzonderlijke Bijbelboeken, die het meest aftrek vinden bij inlanders en Chineezen.

Nog onlangs zijn een zeer groot aantal exemplaren geleverd van de zooeven genoemde vertaling van het Evang. van Lucas met arab. letter — het eerst in '77 afzonderlijk gedrukt als geschikt ter verspreiding, op advies van den heer Coolsma — zoomede van hetzelfde Evang. in het Dajaksch. Over het algemeen zijn de resultaten van de werkzaamheid der Britsche agenten hoegenaamd niet in evenredigheid met de daaraan besteede kosten, die in de laatste jaren ± *f* 45.000 's jaars bedroegen.

De verspreiding van Bijbels, zoo Hollandsche als Indische, wordt ook behartigd door het voormelde O. Ind. Bijbel- en Zendelinggenootschap te Batavia, dat de renten van een legaat van *f* 20.000 daarvoor gebruikt en ook, zooals gemeld is, tot ondersteuning van den arbeid van het Ned. Zendel.gen.

BIJBLAD OP HET STAATSBLAD VAN NED.-INDIË. Terwijl in het Staatsblad van Ned.-Indië worden opgenomen alle algemeene verordeningen, en deze daardoor verbindende kracht erlangen, bevat het Bijblad eene verzameling van ambtelijke voorschriften, aanschrijvingen, circulaires, beslissingen enz. van den Gouv.-Gen. en andere hooge autoriteiten, die het voor de ambtenaren in de eerste plaats, maar vaak ook voor het publiek van groot belang is te leeren kennen. Het heeft geen officiëel karakter, dan alleen in zooverre, dat het geredigeerd wordt door hoofdambtenaren aan de Algemeene Secretarie, waardoor voldoende waarborg voor de juistheid der afgedrukte stukken gegeven wordt. Jaarlijks verschijnen een of meer deelen. Van de eerste 6 jaargangen is in 1865 te Batavia eene systematische en verkorte omwerking verschenen.

BIJDRAGE. Onder deze benaming verstaat men de uitkeering, die jaarlijks uit de Ned.-Indische middelen aan het moederland wordt, of liever werd verstrekt tot bestrijding van 's Rijks uitgaven, en die volgens de Indische Comptabiliteitswet (art. 4) op het eerste hoofdstuk der begrooting van uitgaven van Ned.-Indië moet worden uitgetrokken. Terwijl in de eerste tijden van het herstel van het Ned. gezag in Indië de inkomsten van Indië bijna geheel voor de kolonie werden aangewend, veranderde dit allengskens sedert 1830. Het financiëel bestuur van V. d. Capellen was met een deficit geëindigd; om daarin te voorzien werd eene leening gesloten, en ten einde de aflossing en rente daarvan te verzekeren, werd gestreefd naar verhooging der productiviteit van Java, waartoe ook het Cultuurstelsel moest dienen. Toen dit groote geldelijke voordeelen begon af te werpen, werden de eischen, aan Indië gesteld, steeds hooger en werd veel meer aan het moederland uitgekeerd, dan tot betaling van aflossing en rente noodig was. Op de kolonie werden bij de wetten van 24 April 1836, gevolgd door die van 11 Maart 1837, 27 Maart 1838 en 22 Dec. 1838 verschillende schulden gelegd, die zouden zijn aangegaan ten behoeve van Ned.-Indië, doch waarvan de

meesten voor geheel andere doeleinden waren gemaakt, o. a. ter betaling van België's aandeel in de Nederlandsche schuld, die gedurende den oorlog door dat land niet werden gekweten (zie De Waal, Aanteek. over kol. politiek, II, bl. 139. Staatk. en Staathuishk. jaarboekje 1860, bl. 224). De renten van die schulden, tot een bedrag van ƒ 9.800.000, werden jaarlijks als „vaste bijdrage" van Indië aan Nederland uitgetrokken; eerst bij de begrooting van 1865 werd door den Min. Betz met die zienswijze gebroken en sedert niet meer onderscheid gemaakt tusschen vaste en andere bijdragen. Te recht, daar een groot gedeelte dier schuld niets met Indië te maken had en Indië bovendien veel meer aan Nederland had opgebracht, dan die schuld bedroeg (zie N. P. v. d. Berg, Debet of credit? 3e dr. Bat. 1885).

Praktisch verschil had dit echter niet voor Indië. Terwijl vroeger, nevens de vaste bijdrage, nog het batig slot van den dienst van Indië's remise-rekening jaarlijks aan het moederland werd uitgekeerd, werd ook daarna alles, wat op den dienst werd overgehouden, voor Nederland beschikbaar gesteld, ten einde daaruit uitgaven van het moederland (aanleg van spoorwegen enz.) te bestrijden. In beginsel werd door de Comptabiliteitswet daarin weinig veranderd. Vóór de invoering dier wet was de bijdrage de sluitpost der remise-rekening; te beginnen met 1867 werd zij berekend op de geraamde sluitpost der begrooting, zoodat voor 1867—1869 als bijdrage geraamd werd het voordeelig verschil tusschen ontvangsten en uitgaven.

In de praktijk werd echter die geraamde bijdrage niet uitgekeerd, daar eerst de begrooting moest worden afgesloten en daarna het werkelijk voordeelig verschil tusschen verkregen ontvangsten en gedane uitgaven als bijdrage aan het moederland kon worden uitgekeerd. Niet onaanzienlijk zijn dan ook vaak de verschillen tusschen de geraamde en werkelijke bijdragen, zooals blijkt uit het volgende staatje (M. v. Toel. Begr. 1895):

Geraamd in de begrooting	Uitgekeerd aan het moederland
1867 .. ƒ 16.231.789,63	ƒ 14.856.334.63
1868 .. „ 11.305.869	„ 10.771.359.39
1869 .. „ 15.312.731	„ 10.000.000
1870 .. „ 10.457.749	„ 10.107.749
1871 .. „ 10.649.287	„ 10.299.287
1872 .. „ 10.745.586	„ 15.892.827 [1])
1873 .. „ 10.427.695	„ 10.427.695
1874 .. „ 10.544.579	„ 10.544.579
1875 .. „ 10.111.685	„ 10.111.685
1876 .. „ 10.850.455	——
1877 .. „ 9.974.872	——

De minister De Waal wilde voor de begrooting van 1870 slechts een vaste bijdrage van ƒ 10.000.000 ramen; het mogelijke overschot zou ter beschikking zijn van den wetgever. Zijne bedoeling daarbij was, dat overschot hoofdzakelijk te bestemmen voor Indië, en het cijfer der bijdrage allengs te verminderen tot zoodanig bedrag, als noodig kon gerekend worden om aan het Rijk terug te betalen de uitgaven, welke het in 't betrokken jaar voor Indië doen zou. Een amendement werd echter aangenomen, dat de strekking had om het karakter der bijdrage als sluitpost der begrooting te handhaven.

Bij de toenemende eischen, die een beter bestuur in Indië — later ook de oorlog in Atjeh — aan de financiën der kolonie stelden, moest men reeds in 1873, om den sluitpost op de begrooting te brengen, aan de Indische middelen gelden van vroegere diensten beschikbaar toevoegen (ƒ 1.880.000); evenzoo in 1874 (ƒ 2.420.000), 1875 (ƒ 3.070.000); voor 1876 werden ƒ 8.064.000 en voor 1877 ƒ 10.550.000 uit overschotten van vorige dienstjaren aan de begrooting toegevoegd, om den sluitpost daarop te kunnen brengen. Maar over die beide jaren kon geene bijdrage worden uitgekeerd; zelfs werd van de aan de Indische middelen over 1877 toegevoegde overschotten ƒ 5.043.365 teruggenomen, om de begrooting over 1878 zonder nadeelig saldo te doen sluiten. De begrooting over 1879 sloot met een deficit; de bijdrage verschijnt voortaan slechts als memoriepost, d. w. z. dat daarvoor geen gelden worden aangewezen, maar de post toch ter wille van het beginsel, in de Comptabiliteitswet opgenomen, wordt uitgetrokken.

Ofschoon de Bijdrage dus sedert jaren niet meer is uitgekeerd, zijn echter juist in de laatste jaren herhaaldelijk pogingen aangewend om het vraagstuk der Bijdrage op vaste wijze te regelen. Daartoe strekte een voorstel van den Minister Van Bosse, aanvankelijk gedaan bij de begrooting voor 1879, maar later gewijzigd bij een wetsontwerp 23 Nov. 1878 ingediend (Hand. Staten-Gen. 1878/79 n°. 76). Het voorstel gaat uit van het beginsel, dat de som der Bijdrage zich moet regelen naar het bedrag, waarmede de Staatsbegrooting kan gerekend worden belast te zijn ten behoeve van Ned.-Indië. Daartoe werd als restitutiepost eene som van 6 millioen uitgetrokken; na den dood van Van Bosse werd dit bedrag door Van Rees op 4 millioen gebracht, nu weder onder de benaming „bijdrage aan de middelen tot dekking van 's Rijks uitgaven". Dit ontwerp kwam niet in behandeling. De Minister Van Goltstein diende een nieuw ontwerp in (Hand. St.-Gen. 1879/80 n°. 167), waarbij eene vaste bijdrage van 2 millioen (marine-onkosten) werd voorgesteld, en eene wisselende tot een maximum van 6 millioen, voortkomende uit mogelijke overschotten, die dan voor de helft aan Nederland, voor de andere helft aan Indië zouden komen. Het wetsontwerp werd den 18den Nov. 1880 verworpen. Hetzelfde lot wedervoer een ontwerp door het kamerlid W. K. Van Dedem ingediend in de zitting 1883/84 (Bijl. n°. 230). In de eerste redactie werd het zuivere restitutie-stelsel gehandhaafd; alle uitgaven op de Staatsbegrooting voor Ned.-Indië gedaan, zouden moeten worden teruggegeven; zoo zij niet konden worden berekend, dan na schatting. Geene uitkeeringen zouden overigens aan het moederland uit de Indische baten mogen worden gedaan behalve voor rentebelasting voor en aflossing van Indische leeningen. Later (2e Zitting 1884/5 n°. 62) werd door hem voorloopig een vaste bijdrage van 4 millioen voorgesteld, zoolang geene vaste regeling der restitutie zou zijn vastgesteld, d. w. z. het bedrag der restitutie nog niet berekend was. Het ontwerp werd verworpen in de zitting van 21 Mei 1885. Een ontwerp door den Min. Sprenger Van

1) Waaronder ƒ 5.497.241 wegens uitkeering van het ingehouden gedeelte der bijdragen over 1868 en 1869. De heer Van Bevervoorden t. O. geeft dan ook slechts op ƒ 10.395.586.

Eijk ingediend (1887/8 n°. 75) bleef ten gevolge van zijn aftreden buiten behandeling. Daarbij werd voorgesteld een som van 4 millioen als vaste bijdrage uit te trekken; over eventueele overschotten op de Ind. diensten zou bij de wet ten bate van Ned.-Indië worden beschikt. Een laatste poging, om het beginsel uit te maken werd gedaan door den Min. Van Dedem, die bij het wetsontwerp tot wijziging der Comptabiliteitswet (1 Sept. 1892) voorstelde die wet zoo te wijzigen, dat er van geene bijdrage meer sprake zou zijn, maar op de begrooting van Indië vergoedingen zouden worden uitgetrokken aan het Rijk voor uitgaven in het belang van Ned.-Indië, welke ten laste der Staatsbegrooting komen. Daar dit voorstel echter door zijn opvolger, den Min. Bergsma, is ingetrokken, blijft de bestaande toestand gehandhaafd en moet jaarlijks, zij het slechts als memorie-post, de Bijdrage op de Indische begrooting worden uitgetrokken.

Zie: L. H. J. F. Van Bevervoorden tot Oldemeule, De financiëele verhouding van Ned. tot Ned.-Indië. Utr. 1895.

BIJSLAG. Aldus wordt genoemd de vergoeding, welke de bevolking, ingedeeld bij de verplichte Gouv. koffie-cultuur, ontvangt voor werkzaamheden te verrichten gedurende den tijd, dat de jonge boomen nog geene vruchten afwerpen. Zie KOFFIE-CULTUUR.

C [1]).

CACAO. In meerdere inl. talen SOKLAT of TJOKLAT. Het zaad van een kleinen boom uit de familie der *Sterculiaceae*, *Theobroma Cacao L.*, die in de bosschen van de Amazone- en Orinocorivier in tropisch Amerika tot op eene hoogte van 400 meter in het wild voorkomt, doch thans overal tusschen de keerkringen wordt gekweekt. In Nederlandsch-Indië bereikt de boom een hoogte van 8—10 meter, maar dikwijls laat men hem niet hooger worden dan 3—4 meter, omdat anders de inzameling der vruchten bezwaarlijk wordt. De stam is meestal laag en verdeelt zich spoedig in drie à vier dikke takken. Deze zijn bezet met afwisselende groote, kort gesteelde bladeren, die aanvankelijk roodachtig zijn en later helder groen worden. Uit zijknoppen aan den stam en de takken komen de kleine, rooskleurige, lang en dun gesteelde bloemen in bundels te voorschijn. De rijpe vruchten, geel of rood gekleurd, zijn langwerpig, 15—25 cM. lang, 7—10 cM. dik en met 10 langsribben voorzien. De vruchtwand, in verschen toestand vleezig of lederachtig, wordt bij droging zeer hard. In het midden bevinden zich de zaden in 5 loodrechte reeksen, van 30 tot 60 in getal, door een vruchtmoes omgeven, dat een groote hoeveelheid suikerhoudend vruchtsap bevat. De zaden zijn 2—3 cM. lang, langwerpig, aan beide kanten afgerond en omgeven door eene bruine of roodachtige zaadhuid, waarvan de buitenlaag papierachtig, de binnenlaag dun en vliezig is en in talrijke plooien tusschen de lobben van de diep ingesneden en in elkander grijpende zaadlobben doordringt, die uit een witachtige of lichtbruine, vleezige en vettige zelfstandigheid bestaan. Ofschoon in Suriname het vruchtsap gedronken wordt en ook tot bereiding van een soort van azijn en een soort van spiritus wordt gebruikt, zijn toch alleen de zaden handelsartikel, daar hieruit de belangrijke producten, cacao-poeder en cacao-boter, verkregen worden. Bij de cultuur is het dan ook slechts te doen om de voortbrenging van een groote hoeveelheid zaad van goede hoedanigheid. De vermenigvuldiging geschiedt door zaden. Meestal worden deze in kweekbedden gezaaid en de jonge plantjes na 6 of 7 maanden overgeplant. Men plaatst ze dan op afstanden van 4,5 meter van elkander onder schaduwboomen, waartoe soms, evenals voor de koffie, *Dadap* gebezigd wordt, doch waarvoor ook *Abbizzia Moluccana*, *Cedrela serrulata* of *Pithecolobium Saman* dienst doen. De cacao-boomen moeten op stelselmatige wijze gesnoeid worden. Soms houdt men ze op één stam, doch meestal laat men zich vrij laag eenige dikke takken ontwikkelen. Daartoe worden de stammen getopt, eene handelwijze waardoor tevens beschadiging der knoppen bij het afplukken der vruchten wordt voorkomen. Steeds moeten slingerplanten en parasieten verwijderd en de grond behoorlijk schoon gehouden worden. Vooral is het van belang de afgevallen, niet tot ontwikkeling gekomen, zwart geworden vruchten te verzamelen en te verbranden, daar deze de kiemen van allerlei ziekten bevatten en aanleiding geven tot de ontwikkeling van zekere insecten, behoorende tot het geslacht *Capsidae* of *Reduviidae*, waardoor nagenoeg alle boomen in het oosten van den archipel worden aangedaan. Na 4 of 5 jaar begint de boom te bloeien, doch eerst na 10 of 12 jaar levert hij een oogst van beteekenis. Slechts weinige van de bloemen ontwikkelen zich tot vrucht. Het gemiddeld aantal vruchten, dat van een boom verkregen wordt, bedraagt 20 à 30. Evenwel kan een boom in gunstige omstandigheden 300 à 400 vruchten 's jaars geven. Daar de boomen het geheele jaar door bloeien en eerst 5 à 6 maanden na den bloei de vruchten rijp zijn, kunnen deze niet alle op denzelfden tijd worden geoogst. Toch zijn er, evenals bij de koffie, perioden waarin een groot deel der vruchten gelijktijdig rijp is. Dan kan een handig arbeider 80—120 kilo zaad daags inzamelen. De vruchten worden daarbij van den steel gebroken of gesneden en vervolgens stuk geslagen of opengesneden, terwijl de zaden met de hand van het moes worden afgestroopt. In West-Indië wordt het vruchtsap in flesschen verzameld, in Nederlandsch-Indië niet; de vruchthulsels worden als meststof gebezigd. Door Bartelink wordt aangeraden om de geplukte vruchten niet onmiddellijk open te breken, doch eerst eenige dagen op hoopen te laten liggen; daardoor zou een deel van het vruchtsap in het zaad trekken en dit verbeteren. Ook zouden de dus behandelde zaden het meest geschikt zijn voor de vermenigvuldiging. Na het plukken zijn de zaden omgeven door een

1) Woorden, niet onder *C* aangetroffen, zoeke men onder *K*.

slijmerig omhulsel. Om dit te verwijderen laat men ze eerst eenige dagen op hoopen liggen en gisten (in Ambon na overgieting met kokend water). Daarna worden zij gewasschen en door zon- of kunstwarmte gedroogd. Soms vervangt men dit laatste proces door wrijven met asch en drogen in de lucht. Na 2 à 3 maanden is de cacao voor verzending gereed en wordt zij meestal in balen verscheept.

De cultuur vau de cacao dateert in Amerika reeds van de oudste tijden. Toen de Spanjaarden Mexico ontdekten, vonden zij daar ook de uit de zaden bereide drank Chocolatl (van Choco = Cacao en latl = water) in hoog aanzien bij de inboorlingen, die de boonen als betaalmiddel gebruikten. In de 17e eeuw werd de cacao naar Oost-Indië overgebracht. In Menado werden de eerste boomen geplant en vandaar verspreidde de cultuur zich langzamerhand naar de omliggende eilanden. Evenwel heeft ze niet voor den laatsten tijd eenige uitbreiding gekregen en is zelfs nu nog de aanvoer uit Nederlandsch-Indië niet van groote beteekenis voor den wereldhandel. In Menado zelve is de opbrengst, behalve in de eerste jaren, steeds onbeduidend gebleven; men vindt voor 1892 en 1893 3 en 2 pikols als oogst opgegeven. Van meer beteekenis is de cultuur op het eiland Ambon, waarheen zij omtreeks de 2e helft der 18e eeuw werd overgebracht. Daar houdt ook de bevolking zich met het planten van cacao bezig. Het aantal der boomen in 1893 door de bevolking aldaar onderhouden, werd op 50.000 geschat. De oogst bedroeg dat jaar 321 pikols ter waarde van *f* 12.840. Men vindt verder vele cacao-boomen op de erven der bewoners van Zuid-Ceram, waar zij in 1893 23 pikols opbrachten, en op Bali, vanwaar in dat jaar 100 pikols ter markt werden gebracht. Ook van Ternate en Halmahéra komt cacao in den handel. Omtrent Borneo vindt men geen opgaven. In den Riouw-Archipel en op Sumatra in Deli werd de aanplant beproefd, doch tot dusverre nog niet met gunstig gevolg. Op Java echter heeft de cultuur een vrij groote uitbreiding gekregen, die vooral in de laatste jaren zeer is toegenomen. In 1891 en 1892 werden toch van daar niet minder dan 6.260 en 5.500 pikols cacao uitgevoerd. Niettegenstaande de cacao-cultuur, vooral onder den invloed der weersgesteldheid aan groote wisselingen onderhevig is, kan men toch in den laatsten tijd een belangrijken vooruitgang bemerken, zooals blijkt uit de volgende opgaven uit de Koloniale Verslagen omtrent den uitvoer uit Nederlandsch-Indië in 11 op elkander volgende jaren 1883, 1666; 1884, 1583; 1885, 1933; 1886, 2800; 1887, 1000; 1888, 1933; 1889, 3066; 1890, 4500; 1891, 6800; 1892, 6350; 1893, 9010 pikols. Het grootste gedeelte hiervan, nl. bijna al de Java-cacao, gaat naar Nederland, waar zij voor de bereiding van bonbons en chocolade zeer gewild is. In het oostelijk deel van den archipel echter wordt de cacao door handelaars uit Manilla opgekocht en daarheen verscheept.

Het grootste gedeelte van de cacao uit den handel dient tot bereiding van het poeder van denzelfden naam. Daartoe worden de zaden geroosterd en met machines gebroken, waarbij de schillen loslaten, vervolgens gemalen, verwarmd en geperst. Bij het laatste proces wordt een vet verkregen, de cacao-boter, dat als bijproduct een groote waarde heeft, ja volgens Van Gorkom zelfs als hoofdproduct zou mogen gelden. In de geschilde zaden is hiervan 45 à 55 % aanwezig, doch slechts 30 % ongeveer wordt er uit verwijderd, het overige blijft in het cacao-poeder. Hierin vindt men verder nog eiwitstoffen, zetmeel, een alkaloid Theobromin, waaraan de cacao vooral haar bitteren smaak ontleent, aschbestanddeelen, waaronder vele phosphaten en water. De cacaoboter is een vet, dat bij 20° tot 30° Celsius vloeibaar wordt en het voordeel heeft dat het aan de lucht blootgesteld niet ranzig wordt. Hieraan ontleent het een veelvuldige toepassing in de geneeskunde. Ook wordt het gebruikt bij de bereiding van bonbons.

Men kweekt in Indië twee variëteiten, die met gele èn die met roode vruchten. De laatste, ook Caracas-soort genoemd, groeit sneller en levert een overvloediger product. Behalve deze variëteiten van *Theobroma Cacao L.* wordt ook van eenige andere soorten van het geslacht cacao verkregen. In 's Lands Plantentuin heeft men proeven genomen met *Theobroma bicolor H. B. K.* Het product is echter van geringe hoedanigheid.

CACATUA. AVES, PSITTACI, *Cacatuidae*, *Cacatuinae*. Zie CATALA.

CACHELOT. Een zeer groot en krachtig zoogdier, dat verwant is aan de dolfijnen, met uitzondering van het hooge noorden in alle zeeën van onzen aardbol voorkomt, en niet zelden waargenomen is in de zeeën van het oostelijk gedeelte van onzen Indischen archipel. Dit dier wordt veelal, hoewel ten onrechte, potvisch genoemd en is bij de Engelschen en Anglo-Amerikanen bekend onder den naam van Spermaceti-whale. Door vele dierkundigen wordt slechts ééne soort aangenomen, *Physeter macrocephalus*, anderen onderscheiden vier soorten: de cylinder-cachelot (*Phys. cylindricus*), de snuit-cachelot (*Phys. microps*), de bult-cachelot (*Phys. trumpo*) en de hoekige cachelot (*Phys. polycyphus*), welke laatste vorm ook de Indische zoude zijn. Deze diersoort bereikt eene lengte van ongeveer 19 meter en zwemt met zulk eene snelheid, dat ze een snelvarende stoomboot kan bijhouden. Zij heeft een zeer stompen, van voren en van achteren even dikken kop, een derde der geheele lengte van het dier innemende. De neusgaten of zoogenaamde spuitgaten bevinden zich van voren op de bovenkaak, welke veel langer is dan de onderkaak, zoodat de eigenlijke mondopening geheel aan de onderzijde van den kop ligt; in de bovenkaak zijn geene tanden, in de zeer smalle voorste helft der onderkaak zijn omstreeks 27 dikke kegelvormige tanden. Zij is voorzien van zeer kleine borstvinnen, terwijl de rugvin driehoekig, dikwijls knobbelachtig van vorm is. Als handelsdier was vooral vroeger de Cachelot zeer gewild; in den kop bevindt zich een groot aantal gangen en cellen, gevuld met eene vloeibare, vette zelfstandigheid, welke, zoodra ze aan de lucht is blootgesteld, stolt en dan de zoogenaamde spermaceti of walschot levert, voornamelijk gebruikt tot het vervaardigen van de spermacetikaarsen; in de ingewanden is eene eigenaardige stof aanwezig, in den handel bekend onder den naam van ambre gris, dat gebruikt wordt als parfumerie bij allerlei toilet-benoodigdheden en vooral in Nederlandsch-Indië zeer in gebruik is; het zou zijn oorsprong hebben uit de inktvisschen, welke het hoofdvoedsel van den Cachelot uitmaken; eindelijk vertegenwoordigt de hoeveelheid spek, welke dit dier oplevert, een groote waarde. In groote

scholen vereenigd leven de Cachelotten in honderdtallen bijeen, gewoonlijk evenwel de wijfjes afgescheiden van de mannetjes en de jongen; zij zijn slechts gevaarlijk als zij vervolgd worden. Het aantal, jaarlijks gevangen, wordt intusschen steeds kleiner, ten gevolge van het onophoudelijke jacht maken op deze dieren; ook in de Indische zeeën worden zij tegenwoordig veel zeldzamer waargenomen.

CACOMANTIS. AVES, PICARIAE, COCCYGES, *Cuculidae*, *Cuculinae*. Zie SIPITOEH.

CAERDEN. (PAULUS VAN) Hij was kapitein op een der schepen die in 1599 onder Pieter Both naar O.-Indië zeilden, raakte echter van hem af, kwam met de *Nederland* en de *Vereenigde Landen* 6 Aug. 1600 op de reede van Bantam, vanwaar hij naar Priaman, Tikoe, Pasaman en Atjeh verzeilde om peper te laden. Op laatstgenoemde plaats verloste hij Frederik Houtman uit zijn gevangenis, waarna hij over Bantam repatrieerde. Na in 1603 nog met een vloot in Indië te zijn geweest, werd hij in 1606 door bewindhebberen naar Mozambique gezonden, om het op de Portugeezen te veroveren, waarin hij niet slaagde. Hij tastte hen ook te Goa, Calicoet en Punto Gale op Ceilon aan, doch eveneens zonder succes. Hij veroverde echter het eiland Makian in de Molukken op de Portugeezen (1609). 1 Juni 1610 werd hij tot Gouverneur der Molukken aangesteld, waar hij tot in 1611 het bestuur heeft gevoerd. Hij werd tweemaal door de Spanjaarden gevangen genomen, doch beide keeren spoedig tegen andere krijgsgevangenen uitgewisseld.

CAESALPINIA. Zie BOENGA MERAK, KELITJI, PETA PETA en SETJANG.

CAESIO. PISCES, ACANTHOPTERYGII, *Pristipomatidae*. Zie SOELIH.

CAJANUS. Zie KATJANG IRIS.

CALAMARIA. REPTILIA, OPHIDIA, *Colubridae*, *Colubrinae*. Zie Oelar.

CALAMUS. Zie DJERNANG.

CALANDRA. ARTICULATA, INSECTA, COLEOPTERA, *Curculionidae*, *Calandrinae*. Zie SABETA.

CALLICARPA. Zie KATOEMPANG.

CALOENAS. AVES, COLUMBAE, *Peristeridae*, *Caloenadinae*. Zie DOENEJ.

CALOPHYLLUM. Zie NJAMPLOENG.

CALORHAMPHUS. AVES, PICARIAE, SCANSORES, *Capitonidae*. Zie CHODOK.

CALORNIS. AVES, PASSERIFORMES, PASSERES, *Sturnidae*, *Sturninae*. Zie SLING en TANGGO-LIPPO.

CALOTES. REPTILIA, LACERTILIA, *Agamidae*. Zie BOENGLON.

CALOTROPIS. Zie BADOERI.

CALYPTOMENA. AVES, PASSERIFORMES, PASSERES, *Eurylaemidae*, *Calyptomeninae*. Zie BOERONG-TAMPO-PINANG.

CAMPHUYS. (JOANNES) Gouverneur-Generaal van Ned.-Indië. Geb. te Haarlem 18 Juli 1634, ging hij, na eerst leerling bij een zilversmid te Amsterdam te zijn geweest, in 1654 als assistent in dienst der O.-I. Cie naar Indië, doorliep daar verscheidene lagere betrekkingen, tot hij in 1670 opperkoopman, in 1671, 1673 en 1675 opperhoofd in Japan werd. In de daartusschen liggende jaren was hij lid in den Raad v. Justitie te Batavia, in 1677 secretaris der Hooge Regeering en president van het college van weesmeesters, in 1678 Raad extra-ordinair en in 1681 Raad ordinair van Ned.-Indië. Na den dood van Speelman werd hij 11 Jan. 1684 door den Raad v. Indië tot provisioneel Gouv.-Gen. gekozen, naar men zegt, omdat eenige andere leden, begeerig zelf dat ambt te verwerven, op hem stemden die, naar zij meenden, niet in aanmerking kwam. Zijne verhouding tegenover den Raad was dan ook geruimen tijd niet van de beste, zoo zelfs, dat hij de zittingen niet meer bijwoonde, maar de besluiten van den Raad niet uitvoerde, wanneer hij het daarmede niet eens was. Den 17den Dec. 1690 werd hij op herhaald verzoek ontslagen en legde zijne betrekking 24 Sept. 1691 neder; hij bleef op zijne buitenplaats bij Batavia wonen, waar hij 18 Juli 1695 overleed. Zijn bestuur werd niet gekenmerkt door belangrijke gebeurtenissen; wij vermelden slechts den opstand van Soerapati op Java, het tractaat met Bantam van 17 April 1684 en de vestiging der Engelschen te Benkoelen. Door hem werd eene belangrijke memorie over Jakatra geschreven, die te vinden is bij Valentijn, Oud en Nieuw O.-I., IV. bl. 421 vlg.

CANANGA. Zie KANANGA.

CANARIUM. Zie DAMAR LAOET en KANARI.

CANIS. MAMMALIA, CARNIVORA, FERAE, *Canidae*. Zie OESANG-ESANG.

CANNABIS. Zie GANDJA.

CANTER VISSCHER. (JACOBUS) Geboren te Harlingen, kwam hij 1716 te Batavia, bezocht Sumatra's westkust, was van 1717 tot 1723 predikant te Cochin op de kust van Malabar, en werd in 1725 in diezelfde betrekking te Batavia geplaatst, eerst bij de Portugeesche gemeente, later ook bij de Hollandsche. Hij overleed er 1736. Zijn naam is bekend door de Malabaarsche brieven, behelzende eene nauwkeurige beschrijving van de kust van Malabaar, Leeuw. 1743. Zie C. A. L. v. T. de Bruijn, Biogr. woordenb. van O.-I. predikanten passim.

CAOUTCHOUC. Het caoutchouc of gomelastiek (Latijn *Gummi elasticum*, Hoogduitsch *Federharz*, Engelsch *India rubber*) is het eerst bekend geworden door een Spanjaard, Antonio Herrera, in 1625 gestorven, die bij de beschrijving van de tweede reis van Columbus verhaalt, dat de inboorlingen op Haïti met ballen speelden, welke uit het gedroogde sap eener plant waren bereid. Latere berichten vindt men opgegeven door Juan de Torquemada (1615), die ook den naam van den boom vermeldt; door den Franschen plantkundige De la Condamine na zijn terugkeer uit Zuid-Amerika in 1736, door Fresneau in 1751, door Aublet, Howison, W. Roxburgh omstreeks denzelfden tijd; Priestley, de bekende Engelsche scheikundige, beval het in 1770 het eerste aan tot het wegnemen van potloodstrepen en tot 1820 bleef dit bijna de eenige toepassing. Toen men de chemische eigenschappen leerde kennen, nam het gebruik meer en meer toe, vooral toen het in 1836 gelukte klein gesneden caoutchouc door sterk kneden onder zachte verwarming tot ééne massa te vereenigen, en nog meer toen de Amerikaan Goodyear in 1839 door middel van zwavel het zoogenaamde *vulcaniseeren* uitvond.

Het caoutchouc is aanwezig in het melksap van een zeer groot aantal planten, echter niet altijd in zulk eene hoeveelheid, dat men het daaruit afscheidt. Men treft die boomen aan in Amerika, voornamelijk in Brazilië, Guyana en Centraal-

Amerika, in West-Afrika, in Australië, in O. Indië en wel voornamelijk op de eilanden Java, Sumatra en Borneo.

De planten, welke haar opleveren en in onze bezittingen worden aangetroffen, zijn de volgende: *Urostigma elasticum Miq.* (*Ficus elastica Nois. Roxb.*) in het Maleisch Karet of Karet tapok en in het Soendaneesch Kolèlet genoemd, *Urostigma Karet Miq.* (*Ficus elastica Bl.*), *Urostigma Vogelii Miq.* in West-Afrika inheemsch, *Urostigma religiosum Gasp.* (*Ficus religiosa L.*), in het Soendaneesch Benet Keladja, in Voor-Indië inheemsch en bij Batavia geplant, *Urostigma altissimum Miq.* (*Ficus altissima Bl.*) Kiara djinkan Soend. (zie E. Chapel, Le caoutchouc et le gutta-percha), *Artocarpus elastica.* Rwdt., in het Soendaneesch Boenda of Buda, *Urceola elastica Roxb.* op de eilanden van den O. I. archipel en veel voorkomende op Borneo, *Wellughbeia firma Bl.* op Java en Sumatra, *Chilocarpus costatus Miq.* op Sumatra. De cultuur van de Karet is zeer gemakkelijk; zoowel door zaden als door stekken laat hij zich vermenigvuldigen. Men behoeft geen schaduw te geven en bij een geregelden aanplant kan men, bij behoorlijke snoeiing, de boomen op een afstand van 7 à 8 M. plaatsen. Bij Soebang treft men aanplantingen aan, die in geregelde exploitatie zijn. Om het caoutchouc te verkrijgen, maakt men daar gebruik van een concaaf geslepen bijltje, waarmede men ondiepe insnijdingen in den boom maakt; onder den boom legt men eenige pisangbladeren, om de nedervallende druppels van het melksap op te vangen. Het meeste stolt aan den stam en wordt na eenige uren met een scherp stukje bamboe verwijderd en in den vorm van reepen door de werklieden afgeleverd, waarna men er ballen van maakt. Het oogsten van een pikol kost daar ongeveer *f* 25. Niet altijd echter gaat men zoo zuinig te werk; op de beschrevene wijze kunnen de boomen later opnieuw caoutchouc opleveren, maar op vele plaatsen in Indië worden de boomen door de inboorlingen omgehakt, in stukken gezaagd en de uitvloeiende melk in vaten opgevangen. De quantiteit, die een volwassen boom kan opleveren, is zeer verschillend: men vindt opgaven, dat omgekapte boomen 2 à 3 K. G., andere 20 à 30 K. G. kunnen opleveren; volgens O' Bryen (Handbook of commercial products, Indian section N° 25) kan een groote boom met drie of vier stammen bij de eerste insnijding 94 à 100 K. G., bij de tweede maal slechts 60 K. G., bij de derde maal 30 K. G. en in het vierde jaar niets opleveren. Bij proeven die men in 's lands plantentuin te Buitenzorg heeft genomen, was de productie steeds veel geringer.

De uitvoer van caoutchouc van Java is gering; men schat de geheele quantiteit op hoogstens 300 pikol per jaar.

Het caoutchouc van Sumatra komt voornamelijk van de Lampongsche districten en van Benkoelen. In de Lampongsche districten treft men het in alle afdeelingen der residentie aan; in enkele streken onderscheidt men Karèt kajoe en Karèt bait. Deze beide soorten zijn klimplanten, die zich langs andere boomen omhoog werken. Zoodra zij zekere dikte verkregen hebben, schieten zij luchtwortels, waaruit nieuwe stammen groeien, welke na 17 jaar den omvang hebben van een volwassen klapperboom. Hier velt men de boomen niet, maar tapt ze af door het maken van wigvormige insnijdingen in den bast.

Op Borneo zijn de voornaamste plaatsen van productie: Sarawak, Sambas, Pontianak, Boeloengan, Laboean, Bandjermasin, Pasir en Koetei.

Samenstelling en eigenschappen. Het hoofdbestanddeel van het handels-caoutchouc is een koolwaterstof, waaraan men de formule $C_4 H_7$ toekent, dat waarschijnlijk een mengsel is van verschillende koolwaterstoffen; het gedroogde lichaam heeft echter een andere samenstelling dan de oorspronkelijke melk, die door den invloed van lucht en licht ééne groote verandering heeft ondergaan. Het is verschillend van kleur; soms is het zwart door het roet van het vuur, waarboven het gedroogd is; meestal is het bruin, soms nog lichter en in volkomen zuiveren toestand is het bijna wit. Zijne meest kenmerkende eigenschap is zijne elasticiteit; op 20° is die het grootst, beneden 10° wordt het harder en op 0° gelijkt het op leder en heeft het zijn elasticiteit geheel verloren. Bij verwarming wordt het zachter en kleverig en eindelijk smelt het. Bij droge distillatie levert het een vloeibaar lichaam op, caoutchouc-olie genoemd, dat als oplossingsmiddel van caoutchouc kan dienen en uit verschillende koolwaterstoffen bestaat. Koud noch warm water oefenen op het caoutchouc eene oplossende werking uit, in alcohol is het evenmin oplosbaar, daarentegen wel in aether, benzine, zwavelkoolstof, terpentijnolie, lavendelolie, de genoemde caoutchouc-olie en in sommige teeroliën. Door verdunde zuren en basen wordt het weinig aangetast.

Toepassingen. Nadat het door snijden, kneeden en uitspoelen met water volkomen gezuiverd is van houtvezeltjes, zand en andere aanhangende stoffen, gebruikt men het voor allerlei doeleinden. De belangrijkste toepassing is voorzeker in gevulcaniseerden toestand, welken toestand men verkrijgt door het caoutchouc met zwavel te verhitten op 130 tot 140° gedurende 30 à 40 minuten. Eene doorsnede kleeft dan niet meer aan elkaar, de elasticiteit is sterk vermeerderd en blijft op een lagere temperatuur bestaan. Men gebruikt het dan als draden, platen, banden, voor buizen voor gas- en waterleiding, drijfriemen, wielbanden voor velocipèdes, buffers voor spoor- en tramwagens, tochtbanden, biljardbanden, hoefbeslag, vloermatten, deurproppen, ballen, speelgoed, gaszakken, wind- en waterkussens, veeren voor rijtuigen en deuren, drukwalsen voor lithographie en de gewone drukkerij, kleurwalsen voor tapijtdrukkerij, radeergom, waterdichte weefsels (schoenen, enz.), stempels, tandenborstels enz.

Als men de verhitting met zwavel doet plaats grijpen op eene hoogere temperatuur, 150 tot 160°, dan verkrijgt men een geheel ander product, gewoonlijk eboniet genoemd, ook wel eburiet, kunstivoor, hoorngom enz. Platen van eboniet kunnen door vijlen, draaien, zagen enz. evenals hoorn bewerkt worden; uit die platen maakt men kammen, baleinen voor parapluies, schalen, kannen, heften voor messen, pennehouders, chirurgische artikelen, blanchetten voor corsetten, armbanden, linialen, teekenhaken enz. Moeten de voorwerpen een of meermalen gebogen worden, dan kan het eboniet in warm water worden week gemaakt en dan daaraan de gewenschte vorm worden gegeven. Eene belangrijke toepassing is voor gebitten, waarvoor men 44 d. caoutchouc, 23 d. zwavel en 23 d. cinnaber gebruikt. Daar het door wrijven sterk electrisch wordt, is

het in gebruik voor schijven van electriseermachines en is het tevens een uitstekende isolator voor telegraphische geleidingen.

Statistiek. Volgens het laatste regeeringsverslag van in- en uitvoer van N.-I. in 1893 uitgegeven, is in 1892 uitgevoerd voor eene waarde van *f* 79.346, waarvan *f* 38.092 naar Nederland en *f* 41.254 naar andere landen; de prijs was gemiddeld *f* 2 per KG. In 1893 bedroeg de totale uitvoer *f* 235.462 waarvan *f* 20.024 naar Nederland en het overige naar andere landen. De grootste handel heeft plaats in Groot-Brittannië en Ierland; in 1893 werd daar ingevoerd 293.373 cwts. voor eene waarde van £ 3.330.418 en in 1894 303.156 cwts. voor eene waarde van £ 3.279.147; de waarde der vervaardigde en uitgevoerde artikelen van caoutchouc bedroeg in 1893 £ 1.185.597 en in 1894 £ 1.154.632.

Litteratuur: Handbook of commercial products. Indian section N°. 25; E. Chapel, Le caoutchouc et la gutta-percha; The India Rubber and Guttapercha trades Journal; Catalogus Koloniaal Museum te Haarlem.

CAPELLEN. (GODERT ALEXANDER GERARD PHILIP BARON VAN DER) Commissaris-Generaal en Gouverneur-Generaal over Ned.-Indië, geboren te Utrecht 15 Dec. 1778, zoon van A. P. v. d. Capellen en M. Taets van Amerongen. Te Utrecht in 1803 bevorderd tot doctor in de beide rechten, trad hij nog in hetzelfde jaar in staatsdienst als secr. der dep. rekenkamer van Utrecht, steeg tot secretaris-generaal bij dat dep. (10 Dec. 1807), werd kort daarna (Febr. 1808) benoemd tot landdrost van Oost-Friesland, 22 Dec. 1808 Staatsraad en 27 Mei 1809 Minister van eeredienst en binnenl. zaken, welke betrekking hij 31 Dec. 1810 nederlegde. Gedurende de Fransche overheersching bleef hij buiten den staatsdienst; na het herstel onzer onafhankelijkheid werd hij 17 Dec. 1813 Comm.-gen. in het dep. der Zuiderzee, 6 April 1814 Secretaris van Staat voor de zaken van koophandel en koloniën en 7 Mei d. a. v. Commissaris van den Souv. Vorst bij het provisioneel gouvernement generaal van België. Toen tot de overneming der koloniën uit handen der Engelschen besloten was, maakte V. d. Capellen deel uit der Hooge Commissie, die met die taak belast werd, en werd hij met Elout en Buyskes tot Commissaris-Generaal benoemd en tevens hem de betrekking van Gouv.-Generaal opgedragen, belast met het dagelijksch bestuur en met de uitvoering der organisatiën door de Comm.-Gen. ontworpen. Tusschen die benoeming (22 Sept. 1814) en zijn vertrek naar Indië verstreek echter een geruime tijd; in dien tusschentijd was hij Secretaris van Staat voor de Belgische provinciën en buitengewoon gevolmachtigde op het congres te Weenen, en verkreeg hij den titel van Secretaris van Staat. Op 19 Aug. 1816 aanvaardde de Hooge Commissie het bewind, dat zij 16 Jan. 1819 nederlegde, waarna V. d. Capellen nog tot 1 Jan. 1826 als Gouverneur-Generaal alleen het bestuur voerde.

Was het bewind der Comm.-Gen. vooral belangrijk door de maatregelen, getroffen voor de overneming der bezittingen, het vaststellen van een nieuw Reg.-regl., het ontwerpen en invoeren der verschillende organisatiën, noodig voor de nieuwe orde van zaken (Zie COMMISSARIS-GENERAAL), het bestuur van den Gouv.-Gen. V. d. Capellen werd in de eerste plaats gekenmerkt door tal van oorlogen, in de verschillende deelen van Ned.-Indië gevoerd. Op Java brak tijdens zijn bestuur de opstand van Dipa Negara uit; op Sumatra werden herhaalde expeditiën tegen Palembang gezonden, die eindigden met de inlijving van dat sultanaat, en werd de strijd met de Padri's aangebonden. Op Borneo werd met de Chineezen op de Westkust strijd gevoerd, terwijl ook op Zuid-Celebes tegen Boni, Tanette en Soepa moest worden geageerd. Deze oorlogen en niet minder de kostbare administratie, door V. d. Capellen ingevoerd, putten de beschikbare middelen uit, zoodat de Gouv.-Gen. zich genoodzaakt zag, eene leening met het huis Palmer en Cy te Calcutta te sluiten, ten einde in de behoeften van den dienst te voorzien, die echter door den Koning niet werd goedgekeurd. Gedurende het verblijf zijner mede-commissarissen bestond tusschen hen en V. d. Capellen groote overeenstemming omtrent de voornaamste beginselen van bestuur; ten opzichte echter van de uitgifte van woeste gronden aan particulieren verschilde V. d. Capellen van Elout, die daarvan groot voorstander was. Na het vertrek van dezen geraakte V. d. Capellen meer en meer onder den invloed van hen, die de toelating van particulieren vijandig gezind waren, en beschouwde hij Java als een kostbaar domein des Konings en den particulieren ondernemer als een parasiet, slechts levende ten koste van den inlander. Vandaar zijne maatregelen tegen de vestiging van ondernemers in de binnenlanden (Zie CULTUURSTELSEL) en tot het tegengaan van de landverhuur in de Vorstenlanden (Zie LANDVERHUUR IN DE VORSTENLANDEN). Het verbod tot invoer en verkoop van opium in de Preanger werd door V. d. Capellen uitgevaardigd op voorstel van zijnen broeder, den resident van dat gewest. Van hoog belang was de reis, door V. d. Capellen naar Celebes en de Molukken in 1824 ondernomen, omdat zij tot uitgangspunt diende voor het vernieuwen van het Bongaaisch contract en de weldadige hervormingen, door hem in de Molukken (Zie aldaar) ingevoerd. Voorts herinneren wij aan de maatregelen door hem genomen ter versterking van den invloed van het inlandsch bestuur op Java (Zie BESTUUR bl. 188). Eindelijk vermelden wij nog zijne weigering om gevolg te geven aan een verzoek van den Minister Elout, om aan de Handelmaatschappij den oogst der Preanger af te staan (Zie HANDEL-MAATSCHAPPIJ), en de maatregelen, door hem op advies van Reinwardt en V. d. Vinne in het belang van onderwijs en wetenschap genomen. Ook de uitvoering van het tractaat van 17 Maart 1824 met Engeland tot ruil van grondgebied enz. gesloten, had onder V. d. Capellen plaats.

Na zijne terugkomst in Nederland (11 Juni 1826) werden aan V. d. Capellen nog verscheidene eervolle bedieningen opgedragen, zooals die van President-Curator der Hoogeschool te Utrecht, en vertegenwoordigde hij den Koning bij de troonsopvolging van Koningin Victoria, doch in eigenlijken staatsdienst is hij niet meer getreden. De laatste jaren van zijn leven bracht hij door op den huize Vollenhoven aan De Bilt, waar hij 10 April 1848 overleed.

Een overzicht van verscheidene geschriften over V. d. Capellen is te vinden bij V. Rhede v. d. Kloot, De Gouv.-Generaal enz. 's Grav. 1891 passim, waaruit wij alleen vermelden J. A. Spengler, De N. O.-I. Bezitt. onder het bestuur van den Gouv.-Gen. V. d. Capellen, 1e ged. Utr. 1863.

CAPELLEN. (FORT VAN DER) Hoofdplaats van de afdeeling Tanah Datar van de res. Padangsche Bovenlanden. Deze versterking, die na den Padri-oorlog gebouwd is, ligt even bewesten Pager-roejoeng bij de desa Batoe Sangkar, op een hoogte van 458 voet boven den zeespiegel.

CAPRICORNIS. MAMMALIA, RUMINANTIA, *Antilopidae*. Zie KAMBING-OETAN.

CAPRICORNIS SUMATRENSIS. Zie BERGGEITANTILOOP.

CAPRIMULGUS. AVES, PICARIAE, CORACIAE, *Caprimulgidae*, *Caprimulginae*. Zie CHABA-WONNO.

CAPSICUM. Zie LOMBOK RAWIT en TJABÉ.

CARANGOIDES. PISCES, ACANTHOPTERYGII, *Carangidae*, *Carangina*. Zie SELAR.

CARANX. PISCES, ACANTHOPTERYGII, *Carangidae*, *Carangina*. Zie SELAR.

CARAPA. Zie KIRA-KIRA.

CARCHARIAS. PISCES, PLAGIOSTOMATA, SELACHOIDEI, *Carchariidae*, *Carchariina*. Zie TJOETJOET.

CARCINEUTES. AVES, PICARIAE, HALCYONES, *Alcedinidae*, *Daceloninae*. Zie TENGKE.

CARDAMOM. Zie KARDAMOENGGOE.

CARDIOSPERMUM. Zie HAREUGA.

CARDIUM. MOLLUSCA, GASTROPODA, LAMELLIBRANCHIATA, *Cardiaceidae*. Zie KERANG.

CARICA. Zie PAPAJA.

CARON. (FRANÇOYS) Geboren 1600 te Brussel trad hij in dienst bij de O.-I. Comp. en ging als koksmaat naar Japan, waar hij van het schip wegliep (1619) en in het land bleef. Na verschillende betrekkingen, o. a. die van opperhoofd te Japan, bekleed te hebben, werd hij directeur-generaal van den handel; in 1652 werd hij op zijn verzoek ontslagen, nadat hij ter verantwoording in Holland was terruggekomen. Later trad hij in Fransche dienst en vergezelde de expeditie tegen Ceylon onder de la Haye, die door de kloekheid van Van Goens mislukte (1672). Ook hier ter verantwoording geroepen leed hij schipbreuk bij de Portugeesche kust (1673), waarbij hij omkwam. Hij schreef: Beschrijvinghe van het machtigh koningrijk Japan, gesteld door F. Caron. Amst. 1650.

CARPENTIER (PIETER DE). Gouverneur-Generaal, werd omstreeks 1588 te Antwerpen geboren, studeerde te Leiden in 1603 en vertrok in 1616 als opperkoopman naar Indië, waar hij in 1619 raad extra-ordinair en directeur-generaal werd en in 1620 lid van den Raad van defensie te Djakatra. Den 8sten Sept. 1622 door HH. XVII tot Gouv.-Gen. benoemd, werd hij 23 Jan. 1623 door den Raad v. Indië tot opvolger van Coen gekozen, en aanvaardde 1 Febr. 1623 het gezag, dat hij 30 Sept. 1627 weder nederlegde. In Nederl. teruggekeerd, werd hij 1628 Bewindhebber der O. I. Cie en in 1629 en 1632 als gevolmachtigde der Cie naar Engeland gezonden, om geschillen met dat Rijk te beëindigen. Hij overleed te Amsterdam 5 Sept. 1659. Voorvallen van belang gedurende zijn bestuur waren vooral de zoogen. Amboneesche moord, en ontdekkingen in Australië gedaan.

CARPOPHAGA. AVES, COLUMBAE, *Treronidae*, *Carpophaginae*. Zie PAGAM.

CARTHAMUS. Zie KASOEMBA.

CARUM. Zie DJINTEN.

CASSAVE. Zie OEBI KAJOE.

CASSIA. Zie DJOEWAR, KAJOE DOELANG, KATÈPENG en TENGGOELI.

CASSYTA. Zie TALI POETRI.

CASTANEA. Zie SANINTEN.

CASTANOPSIS. Zie SANINTEN en SARANGAN.

CASTILLOA ELASTICA *Cerv.* Fam. *Urticaceae*. Onderfamilie *Artocarpeae*. Boom van Centraal Amerika op Java gekweekt, wegens het caoutchouc leverende melksap.

CASUARINA. Zie TJAMARA.

CASUARIUS. AVES, STRUTHIONES, *Casuariidae*, *Casuariinae*. Zie KOEDARI.

CATALA. Eene Kaketoe van Celebes, *Cacatua sulphurea*. Op de Aroe-eilanden heet *Cacatua triton* Goeri en op Goram Kataloe; op Ternate heet zij Katalla; te Doreh Manggeras, te Hatam Hanjoka, op Ansoes Karaboea, op Andai Oepoëet, op Sorong Warija, in de Humboldtsbaai Jalla. De naam Kaketoe is aan haar geluid ontleend. Zij leven gezellig in vluchten van honderd tot duizend stuks, leggen witte eieren in boomen rotsholten en voeden zich met bollen, granen en zaden.

CEBLEPYRIS. AVES, PASSERIFORMES, PASSERES, *Campophagidae*. Zie KEPODANG-SOENGOE.

CEDAR-PASSAGE. Zeestraat tusschen den vasten wal van Sumatra en Poeloe Nasi besar, benoorden de N. W. punt van Sumatra. Het z.lijk deel dezer passage tusschen den vasten wal en de eilandjes Poeloe Kelapa of Boenta, Poeloe Batoe en Poeloe Angkasa wordt Suratte-passage genoemd.

CEDRELA. Zie SOERÈN.

CELEBES. Evenals bij Borneo, kunnen en moeten ook weder bij dit eiland de ontdekkingsgeschiedenis en de beschrijving der physische gesteldheid van het geheele eiland voorafgaan, om daarna de onderdeelen naar hun bevolking (dichtheid en middelen van bestaan), de politieke indeeling en de verschillende toestanden in de Noordelijke en in de Zuidelijke helft te kunnen bespreken en vergelijken [1]).

1. ONTDEKKINGSGESCHIEDENIS. Wij moeten in het midden laten, of de naam Celebes van inlandschen oorsprong is, „IJzereiland" beteekent en met een *S* moet beginnen; dan wel, of het woord van Portugeeschen oorsprong, ontstaan is uit Si labih of labeh en dan „het eiland of de eilanden daarboven" zou beteekenen, naar een aanwijzing, door inlanders van de ligging aan de Portugeezen gegeven.

Zooveel is echter zeker, dat het eiland in de oudheid en in de middeleeuwen, ook door Aziatische reizigers, minder bezocht werd dan de eilanden Java en Sumatra of de groep der Molukken (die tengevolge hunner producten zooveel eerder en beter bekend raakten), en dat wij aan de Portugeezen de eerste meer of minder uitvoerige en geloofwaardige berichten te danken hebben. Hoe gering dat verkeer van Celebes met Azië geweest is, kan blijken uit de omstandigheid, dat de Portugeesche reizigers en geschiedschrijvers Odoardo Barbosa of Balbosa, Joao Barros, Diogo de Cauto e. a. tegen het midden der 16e eeuw van geen

---

1) Daarbij komen dan ook weder, als bij Borneo, de grootte, de ligging en de noodige statistische gegevens, op het geheele eiland betrekking hebbende, ter sprake.

Mohammedaansche gebruiken melding maken [1]) en zelfs de Engelschen en de Nederlanders er bij hunne komst de inlanders nog niet tot den islam bekeerd aantroffen [1]). Deze werd eerst ruim 100 jaar later dan op Java en verscheidene eeuwen later dan op Sumatra door een deel der bevolking van Zuid Celebes beleden. Hoewel die bevolking wel met Maleiers en Javanen in aanraking kwam, schijnt dit met de bewoners van Oost-Azië of met de Arabieren minder het geval geweest te zijn of niet te onzer kennis te zijn gekomen. —

Daar wij ook weder bij Celebes onder ontdekkingsgeschiedenis het wetenschappelijk onderzoek van het eiland verstaan, kunnen wij het tijdperk der Compagnie overslaan. Wat men tijdens de heerschappij van dat lichaam en tegen het einde der achttiende eeuw door oorlogen en het aanknoopen van enkele handelsbetrekkingen er van was te weten gekomen, kan blijken uit de kaarten, tegen het einde der 18de eeuw verschenen, die aan Celebes een nog zeer misvormden omtrek geven, en uit de beschrijvingen van Valentijn [2]), Radermacher [3]), Huysers [4]) e. a., die natuurlijk thans slechts een historische waarde bezitten of een denkbeeld kunnen geven van de uitgebreidheid der nederzettingen en van de uitoefening van 's Compagnies gezag [5]).

De ontdekkingsgeschiedenis van Celebes in onze eeuw had een ander verloop dan elders. Vooreerst breidde zich ons gezag niet over zoo geheel nieuwe terreinen uit als op Borneo of Sumatra, wat daar gewoonlijk met een aanzienlijke vermeerdering onzer geographische kennis, door militaire expedities of reizen van civiele ambtenaren verkregen, gepaard ging.

Wel hadden, vooral in Zuid-Celebes, belangrijke krijgstochten plaats (de Bonische expeditie), doch, in 't algemeen beschouwd, kan beweerd worden, dat ons gezag in deze eeuw op Celebes meer bevestigd dan uitgebreid werd. Van daar dan ook, dat het wetenschappelijk onderzoek op dit eiland, van enkele uitzonderingen afgezien, eerst in de tweede helft dezer eeuw van meer beteekenis wordt, meer ter hand wordt genomen door zendelingen en enkele wetenschappelijk gevormde ambtenaren dan door militairen, terwijl ook de mijningenieur en geoloog eerst laat, en dan slechts voor enkele terreinen, hunne medewerking verleenen. Eindelijk moeten wij nog doen opmerken, dat voor Celebes, nog zeldzamer dan voor Sumatra of Borneo, sprake is van reizen, die zich uitstrekken over verschillende helften of over verschillende schiereilanden, even weinig als van wetenschappelijke beschrijvingen, die het geheele eiland omvatten, tenzij men daartoe Van der Hart's „Reize rondom het eiland Celebes" [1]) zou willen brengen, die, hoe verdienstelijk ook, zich slechts tot de kust uitstrekt.

Bespreken wij na deze opmerkingen de afzonderlijke helften, dan wordt voor de Noordelijke het wetenschappelijk onderzoek ingeleid door de reizen van Reinwardt [2]), Bleeker [3]), van Spreeuwenberg [4]) en Bickmore [5]), natuuronderzoekers, die zich ook elders voor het onderzoek van den archipel verdienstelijk maakten. Daarop volgen voor dit gedeelte de reizen van von Rosenberg [6]), die zich hoofdzakelijk over Gorontalo, Kwandang, Bone en de bocht van Tomini uitstrekken; die van Riedel [7]), wiens beschrijvingen zich met zeer verschillende, minder bekende gewesten dier Afdeeling (Bwool, Limoeto, Bone, Boalemo, enz.) bezighouden; Graafland's uitmuntende, op eigen waarnemingen steunende beschrijving van de Minahasa (Rotterdam 1867); de Clercq's [8]) nauwkeurige schilderingen, vooral op ethnographisch terrein, van het Rano-i-apo gebied bij Amoerang en van de residentie Menado, die tot talrijke verbeteringen in Prof. De Hollander's „Handleiding" en in het „Aardrijkskundig en Statistisch Woordenboek" aanleiding gaven; de onderzoekingen van dezen en van de zendelingen Schwarz, Wilken, Ulfers en De Lange [9]) in het toen nog veel onbekender gebied van Bolang Mongondo en der Rano-i-apo; Dr. A. B. Meyer's [10]) beschrijving van de Minahasa en van Musschenbroek's [11]) kaar-

---

1) Zie v. d. Lith, Ned. O. Indië, I, p. 425. Enkele Mohammedaansche vreemdelingen troffen de Portugeezen reeds aan bij hun bezoek te Gowa; eerst in het begin der zeventiende eeuw (1606 en 1610) namen resp. de vorst van Gowa en die van Wadjo den islam aan en schijnt deze zich onder de Boegineezen en Makassaren te hebben verspreid.

2) Valentijn, O. en N. O. Indië, Dordr. 1726; N. Celebes I*b*, p. 4, 59, 69, 267, 973, 383, 396; II*b*, p. 97; Z. Celebes I*b*, p. 208, 266 seqq, 301; III*b*, p. 128.

3) J. C. M. Radermacher, Korte Beschrijving van het eiland Celebes. (Verh. Bat. Gen. IV Dl., p. 199).

4) A. Huysers, Beknopte Beschrijving der O. I. Etablissementen, Amst. 1792.

5) Men zie voor de oudere litteratuur: Millies', Proeve eener bibliographie over het eiland Celebes, Aardr. en Stat. Wdbk, sub voce Celebes.

1) Reize rondom het eiland Celebes en naar eenige Moluksche eilanden (1850), 's Hage 1883, (Uitgave van Kon. Inst. v. T. L. en V.) 2) Reinwardt's Reis naar het o. deel van den Ind. archipel (1821) Amst. 1858 (Uitgave K. I. v. T. L. en V. door W. H. De Vriese). 3) Reis door de Minahassa, Bat. 1856. 4) Een blik op de Minahassa (Tijdschr. v. N. I. 1845, IV, p. 167). 5) Travels in the East Indian Archipelago, Londen 1868, vert. De Hollander 1873. 6) Zie der Mal. Archipel, II, p. 223—280. 7) Tijdschr. Bat. Gen. XVIII, p. 458 (Minahassa in 1825); ib., p. 189 (Bwool); ib. XIX, p. 555 (Tomini-landen); ib., p. 45 (bovengen. gewesten). 8) T. N. I. 1870, II, p. 89, 405; 1871, II, p. 23, 26, 219, 306, 323, 369, 424; 1873, I, p. 249, resp. over de Minahasa, over Menado, naar aanleiding van het 17de hoofdstuk van Veth—Wallace's Insulinde en over de namen der districten en negorijen van Amoerang; voorts over verbeteringen op De Hollander's Handleien het bovengenoemde Woordenboek, het reisverhaal van Reinwardt, het strand der Minahasa, enz. Een schets van het landschap Bolang Mongondo vindt men in het T. Aardr. Gen. VII, p. 116, die van het z.w. deel der Minahasa in het T. Bat Gen. XIX, p. 521, der rijkjes op de Noordkust in de Med. van het Ned. Zend. Gen. XX (1876, p. 144). 9) Med. Ned. Zend. Gen. XI (1867), p. 1 en 125, XII (1868), p. 1, XX (1876), p. 145. 10) Samml. wiss. Vorträge (Virchow und Holtzendorff, Hft 262, Berlin 1876. 11) T. Aardr. Gen. IV,

ten en toelichtende Nota's over de Tomini-bocht en de residentie Menado, alsmede zijne voordrachten over de fauna, de producten en den handel van N.-Celebes, welke studiën van dezen oud-resident wel aanleiding gaven tot polemiek op cartographisch gebied [1]), doch die ten slotte der kennis van Noord-Celebes niet weinig ten goede kwamen.

Een nieuw tijdperk werd in onze dagen geopend, toen de geoloog prof. Martin (1883) [2]) zijne meening over de geologie of de gesteenten van Celebes kortelijk uitsprak, waarop wij later terugkomen; toen de ingenieur Van Schelle [3]) het terrein der Sumelatta (district Kwandang) voor het eerst geologisch en mineralogisch onderzocht (1889); toen prof. Wichmann [4]) zijne studiën over bodemgesteldheid, en in verband daarmede het ontstaan der meren, ook tot het door hem niet bezochte Noord-Celebes uitstrekte, Sidney Hickson zijne omzwervingen door het schiereiland verrichtte (Tijdschr. Aardr. Gen. 1884, p. 131), de assistent-resident van Hoëvell [5]) zijne grondige onderzoekingen over Gorontalo, Moeton en de staatjes aan de bocht van Tomini, welke hij herhaaldelijk bezocht, publiceerde en toelichtte en toen, last not least, de gebroeders Sarasin [6]) het nog zoo weinig bekende gedeelte tusschen de Minahasa en Gorontalo, het brongebied der Bone-rivier, den weg tusschen Bwool en de golf van Tomini en dien van de golf van Boni over het Posso-meer naar deze golf bereisden. Op al deze onderzoekingen komen wij later terug.

Voor de zuidelijke helft leverden de heeren Perelaer [7]) en Van Staden ten Brink [8]) door de beschrijving der Bonische expeditie belangrijke bijdragen, niet enkel tot de krijgsgeschiedenis, maar ook tot de geographie, althans de militaire, terwijl de hoogstverdienstelijke Matthes [9]) niet slechts de ethnographie bestudeerde en op het gebied van taal- en letterkunde belangrijke bijdragen leverde, maar ook de kennis der land- en volkenkunde, zooals deze tot dusver door prof. De Hollander met zijne gewone nauwgezetheid in zijn Handleiding voor dit deel van Celebes was geregistreerd, kon aanvullen. Nadat daarop de HH. Van Hasselt [1]), Ligtvoet [2]), Engelhard [3]), Bakkers [4]), Wiggers [5]) en Gersen [6]) hunne meer beperkte bijdragen tot de kennis van Bangkala, Boeton, Saleyer, Boni, Kadjang en de Noorderdistricten hadden geleverd, bereisden de HH. Weber en Wichmann [7]) een deel van Midden-Celebes en van het zuidelijk schiereiland zoo grondig en bestudeerden het zoo veelzijdig, dat over de geologie en de geographie in meer dan één opzicht een nieuw licht opging, terwijl de gouverneur van Celebes, de door zijn reizen op Nieuw-Guinea zoo bekende van Braam Morris [8]), zoowel over Loehoe als over het bondgenootschap Masenrempoeloe, naar aanleiding der daarmede gesloten contracten, zeer wetenswaardige bijzonderheden over deze staatjes mededeelde.

Voor het oostelijk deel van het eiland werden enkele kustgedeelten, nl. de Vosmaer- of Kendaribaai, Tomboekoe en Banggaai, door de HH. van der Hart, Vosmaer [9]), Matthijssen [10]) en Bosscher meer of minder nauwkeurig beschreven, terwijl het binnenland (de rivier en het meer van Posso) behalve door de bovengenoemde vreemdelingen, de gebr. Sarasin, reeds vroeger, naar aanleiding van den in 1854 gehouden krijgstocht tegen Tomini, voorts door de natuuronderzoekers Meyer, Rosenberg en Van Musschenbroek [11]) en in onze dagen door den zendeling Kruyt [12]) ter sprake kwamen. — Wat de Marine en de Topographische Dienst voor dit eiland verrichtten, treedt bij de opgave der kaarten van zelf in het licht.

93, 163, 322. 1) Opmerkingen van de HH. Mac. Leod. en Moeth, Tijdschr. A. G., V., p. 23 en 26. Antwoord van Van Musschenbroek, V, p. 29. 2) Bijdr. v. h. Inst. voor T. L. en V. Afzonderlijke uitgave ter gelegenheid van het 6e Orient. congres. 3) Jaarb. v. h. Mijnw. 1889, p. 3, 39 en II, p. 133, resp. over de goudaderen bij Sumelatta, de goudvindplaatsen in de afd. Gorontalo en de geol. gesteldheid van een deel dier afdeeling. 4) Die Binnenseen von Celebes, Pet's Mitteil. 1893, p. 225, 253 en 277. 5) Tijdschr. Bat. Gen. XXXV, I, 18, 37 (Todjo, Posso, Saoesoe); (Tijdschr. Aardr. Gen. VIII (1891), p. 26 (Gorontalo); ib. IX (1892), p. 349 (Moeton); ib. X. (1893), p. 64 (Bijschrift kaart Tomini-bocht, tevens beschrijving Todjo en Parigi). 6) Reiseberichte aus Celebes von Paul und Fritz Sarasin, Zeitschr. der Ges. f. Erdk. XXIX (1894), p. 351 (Menado-Gorontalo) en 385 (Bonerivier); ib. XXX (1895), p. 226 (Boeool-Golf v. Tomini); ib. p. 311 (G. v. Boni-G. v. Tomini) 7) De Bonische expeditie enz., Leiden 1872. 8) Zuid-Celebes, Utrecht 1884. 9) Zie over dezen reiziger, zijne verdiensten en publicaties Tijdschr. Aardr. Gen. I. (1875), p. 311, II, p. 372 en III, p. 267. Voorts over zijne bovengenoemde aanvullingen Bijdr. v. h. Inst., Reeks III, VII, p. 1 en Rks IV, I, p. 528. 1) Onderafdeeling Bangkala geographisch en ethnol. geschetst, Tijdschr Aardr. gen. IV (1ste Serie), p. 362 2) Beschrijving en geschiedenis van Boeton, Bijdr. v. h. Inst. Reeks IV, II. p. 1. 3) Geogr., ethnogr. en natuurkundige beschrijving van Saleyer, Bijdr., Reeks IV, VIII, p. 263 en Pet's Mitt. 1886, p. 193. 4) Het leenvorstendom Boni, Tijdschr. Bat. Gen. XV (1866), p. 1. 5) Schets van het regentschap Kadjang id. XXXVI, 1893, p. 247. 6) Gersen, Topograph. schets van de bergregentschappen der Noorderdistricten, Tijdschr. Bat. gen. XVI, p. 352. 7) Tijdschr. Aardr. Gen. 1889, p. 454 en 1890, p. 907. 8) Het landschap Loehoe enz. Tijdschr. Bat. Gen. XXXII, p. 498, en Beschrijving van de landschappen Moewa, Doerie enz. (bondgen. Masenrempoeloe. T. Bat. Gen. XXXVI, p. 152. 9) Korte beschrijving van het Z.O. Schiereiland van Celebes, in het bijzonder v. d. Vosmaers-baai of van Kendari, Verh. Bat. Gen. XVII, Bat. 1839. 10) Schetsen van de rijken van Tamboekoe en Banggaai, Tijdschr. Bat. Gen. 1854, II, p. 63 en 90. Zie ook: Beccari's Reis van Makasser naar Kendari (Brief van Beccari, met aanteekeningen door P. J. Veth) Tijdschr. Aardr. Gen., I, p. 199. 11) Bedoelde krijgstocht werd beschreven in den Mil. Spectator 3de Serie, 1e Dl., p. 527 (Breda 1856); de latere onderzoekingen zijn vermeld in het artikel „Het meer van Posso" Tijdschr. Aardr. Gen. 1ste Serie, VII (1883), p. 154 en in de vroeger vermelde artikelen van v. Musschenbroek, van Hoëvell en Wichmann. 12) Die van Kruyt vindt men in de Med. v. h. Ned. Zend. Gen. XXV (1892), p. 225, XXVI (1892),

2. Schets van het ontstaan. Het spreekt wel van zelf, dat men bij 't bespreken der wordingsgeschiedenis of van de algemeen geologische gesteldheid van een eiland, dat nog eerst zoo weinig en voor enkele gedeelten geologisch onderzocht is, de grootste voorzichtigheid moet betrachten. Afgezien van enkele bijdragen, vroeger door de HH. Bik [1]), Schreuder [2]), Van Dijk [3]) en De Groot [4]) tot de kennis der goudmijnen van Gorontalo, de kolen van Maros, Makasser en der Noorderdistricten geleverd, waardoor tevens de kennis der carbonische, tertiaire en vulcanische gesteenten in Z. en N. Celebes eenigszins werd vermeerderd, danken wij ten slotte onze voorstellingen van het ontstaan van Celebes, hoe onvolledig dan ook, aan de korte beschrijving van prof. Martin en de uitvoeriger berichten der HH. Van Schelle, Wichmann en Sarasin. De eerste [5]) uitte in 1883, toen de Heer Verbeek [6]) in zijne overzichten der geologische gesteldheid van onzen archipel het eiland nog onbesproken liet en het op zijne kaarten, als te dien opzichte volslagen onbekend, voorstelde, reeds het niet onwaarschijnlijke vermoeden, dat Celebes in zijne gesteenten met de overige groote Soenda-eilanden, althans met Borneo, zou overeenstemmen, wat hij uit de aanwezigheid van dezelfde oudere gesteenten (sedimentaire en eruptieve: gneiss, kwartsieten, oude leien, graniet en syeniet), die van tertiaire en jongere eruptiefgesteenten en van de gewone recente vormingen, op het eiland zelf of op de naburige eilanden, opmaakte.

Voorzoover het eiland later van bevoegde zijde bereisd en beschreven werd (de zoo juist genoemde HH. Van Schelle, Wichmann en de gebr. Sarasin), is dit vermoeden niet weersproken. Volgens de voorstelling van Van Schelle vormt graniet de kern van het door hem bezochte gedeelte van het eiland en wordt dit door kwarts, porfier en diabaas doorbroken: het eerste zich in geringe massa's, het tweede zich in grootere partijen als dijken vertoonende, of met eenige uitbreiding in horizontale richting. Verder spreekt hij van jong tertiaire afzettingen (zandsteen, klei-zandsteen, kalksteen, enz.), in rustige zeeboezems gevormd, meestal horizontaal gelegen, met een laagje alluvium bedekt, tegen het graniet liggend; van andesiet, op enkele plaatsen en waarschijnlijk alleen als gangen in oude spleten aan den dag gekomen, en van grovere zandsteenen en conglomeraten, als afzettingen aan oudere kustlijnen van het schiereiland. Eindelijk vermeldt hij de gewone nieuwe en nieuwste vormingen, nl. de oudere alluviale rivierafzettingen (zand, gruis, rolsteenen), het jongere zee- en rivieralluvium, wat bijna geheel den bodem der grootere vlakten vormt, de koraalriffen langs de kust en meer plaatselijk recenten kalksteen, kalktuffen, kalksinters, als afzetting uit bronnen, die kiezelzuur of kalk in oplossing houden.

Hoewel prof. Wichmann opmerkt, dat er tusschen Borneo's en Celebes' geologischen bouw belangrijke punten van verschil bestaan en het laatste volstrekt geen „abgemagertes Borneo" mag genoemd worden, — wat hij uit het verschil in den loop der rivieren, in reliefvormen, in diepte der naburige zeeën en in den ouderdom en het ontstaan der bergketenen bewijst — vindt men toch in zijne beschrijving van verschillende door hem bereisde terreinen, doch vooral bij zijne profielen van Pare Pare naar Palima en van Palos naar Toboli dezelfde oudere gesteenten (granieten, diorieten, lei enz.) vermeld, deels gebergten vormende „stark gefaltet und vielfach verworfen", deels op het strand en in de rivierbeddingen als blokken en Gerölle (gruis) voorkomende. Elders worden zandsteen en kalksteen uit verschillende tijdperken van het tertiaire tijdvak vermeld (mioceen en neogeen), door eruptiefgesteenten (andesiet) doorbroken, terwijl natuurlijk op de jongere formaties meermalen wordt gewezen. Vooral bij de piek van Bonthain (en daarin ligt zeker niet het minst het belangrijke van Prof. Wichmann's onderzoek) worden lavastroomen, tuflagen en tal van sporen eener vulcanische werkzaamheid aangetoond. Daar wij later nog meermalen op dit onderzoek zullen terugkomen en het bovenstaande bevestigd zullen zien, gaan wij thans tot dat der gebroeders Sarasin over.

Bij het bespreken der gebergten tusschen de Minahasa en Gorontalo, nl. het Mongondogebergte, de Hoentoek Boeloedawa en het Bonegebergte, wordt het eerste gequalificeerd als „der südwestliche Abschluss des das Nordostende der Halbinsel bildenden vulkanischen Gebietes", wat de reizigers, daar zij het gebergte of plateau zelf niet bezoeken konden, uit de „gewaltige Massen von Basalt", die de Dumoga meevoerde, opmaakten. De Hoentoek Boeloedawa vormt een uit de oudste gesteenten bestaand massief „den nordöstlichen Vorposten des westwärts von der Dumoga beginnenden Ursteingebietes".

Van het Bone-gebergte wordt verzekerd, dat een wit-grijs graniet de kern vormt, doch dat aan den voet en op de hoogte van dit massief de overblijfselen „einer ursprünglich um den granitenen Kern sich legenden, wohl geschichteten Gneissschale" werd aangetroffen.

Op reis van Bwool naar de golf van Tomini maakten de reizigers kennis met de later te bespreken Matinang- en Oleïdoeketen. De eerste bestond uit oude eruptiefgesteenten, de tweede daarentegen uit dezelfde „rote Thonschiefer", die men ook reeds in Mongondo had aangetroffen. Den ouderdom daarvan vermochten de reizigers nog niet op te geven, doch men mocht aannemen, dat de oude eruptiefgesteenten van de Matinangketen deze leien doorbroken hebben en voorts de Oleïdoeketen en de zuidelijk daarvan gelegen heuvelrijen geplooid. Benoorden de eerstgenoemde keten schijnen de roode kleileien in de diepte gezonken te zijn. — Ook weder voor deze gedeelten van Celebes dus oude leigesteenten, door eruptiefgesteenten doorbroken. Jonge vulkanen werden in dit gedeelte niet aangetroffen. Ook het gebergte, dat zij, om het meer Posso te bereiken, op hun reis door Centraal-Celebes van de golf van Boni naar die van Tomini moesten overschrijden, en dat zich langs het meer noordwaarts uitstrekt, wordt beschreven als bestaande uit kristallijne gesteenten, zeer rijk aan kwartsen. Vulkanen werden ook hier weder niet aangetroffen.

---

p. 369, XXVII (1893), p. 1 en 101. 1) Tijdschr. v. N. I., VII, (1845) II, p. 90. 2) Nat. Tijdschr. v. N. I. VII (1854), p. 388. 3) Id. XV (1858), p. 149. 4) Id. XXVI (1864), p. 115. 5) Tijdschr. Aardr. Gen. I., p. 290; Aanteekeningen over de eilanden v. d. I. A., Amst. 1881 en Catalogus der Tentoonstelling te Amsterdam, Leiden 1883. 6) Bijdr. Inst. 1883 (Afz. Uitgave).

Tot zoover over de bestanddeelen van Celebes, die in de opgaven der verschillende schrijvers niet zóózeer uiteenloopen, of wij kunnen de overeenkomst met andere groote Soenda-eilanden opmerken. Evenals bij dezen, weinig of geen gesteenten uit het mesozoïsche tijdperk, doch overigens dezelfde sedimentaire gesteenten, door oudere en jongere eruptiefgesteenten doorbroken; dezelfde jongere formaties; hier en daar zelfs nog werkende vulkanen. — In hoeverre sommige gedeelten van het eiland vroeger door vulkanische en andere krachten gewijzigd zijn: geplooid of opgericht en elders ingestort; in hoeverre de verschillende schiereilanden, die Celebes vormen, van jongeren of ouderen datum zijn en reeds oorspronkelijk een geheel hebben uitgemaakt of uit geïsoleerde eilanden hebben bestaan [1]), die eerst later onderling en met de kern van het eiland zijn vereenigd, wagen wij niet te beslissen. Wij wijzen er alleen op, dat prof. Wichmann onze aandacht vestigt op een rij van vulkanen, die zich langs een scheur van Mindanao over de Sangi-eilanden, door de Minahasa en Bolang Mongondo tot de Bolio hoetoe uitstrekt, om zich van daar naar de Tomini-bocht te wenden, en voorts op een andere scheur of vulkanenrij, die zich van Mindanao over de Nanoesa-eilanden, Halmaheira en eenige vulcanische eilanden der Molukken uitstrekt. Hij kent aan deze een grooten invloed toe op de overeenkomst in vorm tusschen Celebes en Halmaheira en verder op de uitwendige gedaante van eerstgenoemd eiland en zijn bouw. Geweldige verschuivingen zouden „Hohlformen" hebben doen ontstaan, die licht kunnen werpen over de wordingsgeschiedenis van het merkwaardige eiland, en, voorzoover zij met zoetwater gevuld zijn, later bij de meren ter sprake komen. Voorts laat zich, zooals wij reeds zagen, in Noord-Celebes een jonger terrein met overwegend vulcanische gesteenten onderscheiden van het meer westelijk gelegen met zijn oude granietgesteenten [2]). — Ook over de wordingsgeschiedenis van Zuid-Celebes deelt prof. Wichmann ons zijne denkbeelden mede, als hij, bij 't bespreken van de meren Sidenreng en Tempe en het bodemrelief in dat deel van het eiland, uiteenzet, hoe Zuid-Celebes, oorspronkelijk uit verschillende eilanden bestaande (zooals er nu nog in de nabijheid worden aangetroffen), later door opheffing tegen het eind van het neogene tijdperk als één schiereiland met de kern van het eiland werd vereenigd, door vulkanen en vouwing nog vele terreinswijzigingen onderging en door alluviale vormingen vergroot werd. Hierop en op de transgressies der zee, in de noordelijke zoowel als in de zuidelijke helft, komen wij later bij het bespreken van het relief van den bodem en de meren terug.

3. RELIEF VAN DEN BODEM. Even weinig als Celebes allerwege geologisch onderzocht werd, is dit ten opzichte van het bodemrelief of der orographische gesteldheid het geval. Vandaar dan ook dat de voorstelling van dat relief op de verschillende kaarten zoozeer uiteenloopt en dat de beschrijving voor het geheele eiland zich meestal bepaalt tot het aannemen van een „centraal bergland of een knoop, waarvan dan verder ketenen naar de verschillende schiereilanden uitgaan of waarin zich de ketenen dier schiereilanden vereenigen". Natuurlijk zal eerst een nauwkeurig onderzoek van dit Centraal-Celebes, het minst bekende gedeelte van het eiland, kunnen in het licht stellen, in hoeverre zelfs deze onbepaalde voorstelling wel geheel juist is; of dat zij enkel aan den vorm van het eiland is ontleend. Wat voorts de onderdeelen betreft, de kennis daarvan laat, zooals door den heer Van Vliet reeds is aangetoond [1]), niet minder te wenschen over en het zal dus slechts mogelijk zijn het bodemrelief dáár iets uitvoeriger en nauwkeuriger in het licht te stellen, waar bevoegde reizigers op het terrein werkzaam waren. Dit was het geval in de Minahasa; op het terrein, ten w. daarvan gelegen, tot en met het stroomgebied der Bone-rivier; in enkele gedeelten bewesten dat stroomgebied (Kwandang, Bwool); voor Centraal-Celebes, ter hoogte van het terrein Palos-Parigi; òp de landengte, die de golf van Tomini van die van Boni scheidt en door de rivier en het meer van Posso wordt ingenomen; eindelijk, in geheel Zuid-Celebes. Wat de Minahasa betreft, zij wordt ingenomen door een deel der hoogvlakte, die zich op meer dan één terrein van het noordelijk schiereiland vertoont, met verschillende hellingen de kust nadert of soms kleine ruimten voor kustvlakten overlaat en voor sommige gedeelten in den ketenvorm overgaat. Overigens laten zich, vooral met het oog op den geologischen bouw, naar de voorstelling van Wichmann, voor de Minahasa nog 3 onderdeelen onderscheiden: het noordelijk deel, in 't z. door de rivieren van Kema en Menado begrensd, is waarschijnlijk geheel van vulcanischen oorsprong, bezit in den G. Kalabat een werkzamen vulkaan, tevens den hoogsten berg van N.-Celebes (2018,8 m.) en telt bovendien nog twee andere vulkanen, die niet uitgestorven zijn, de Doewan Soedara en Batoe Angoes. Het tweede deel wordt in 't z. begrensd door de rivieren Rano Wangko en Melompar. Hier speelt de hoogvlakte, waarop het meer van Tondano gelegen is, een hoofdrol. In 't o. helt deze steil, met het Lembean-gebergte, in de richting der Molukkenzee [2]). Aan den z., z.o. en w. rand van de hoogvlakte, zooals trouwens ook nog in het midden daarvan, vooral aan den westoever van het meer, vertoonen zich weder vulkanen, zoodat de geheele hoogvlakte daardoor in kleinere onderdeelen verdeeld wordt, bijv. die van den noordvoet van den G. Tamboesoe langs den noord-

1) De gebr. Sarasin (Z. f. E. 1894, p. 400) zeggen daarover het volgende: „Die von uns festgestellte Tiefenlinie Bolang-Malibagu dürfte ebenso, wie noch ein paar andere den Nordarm von Celebes durchquerende Absenkungen, bedeutsam sein im Hinblick auf den in geologisch-historischer Vergangenheit möglicherweise stattgehabten Zerfall des Nordarmes von Celebes in eine Kette einzelner Inseln, ein Umstand, worauf wir in der definitiven Publikation näher einzugehen versuchen wollen".

2) „Im grossen ganzen dürfte" zeggen de gebr. Sarasin (Zeitschr. f. Erdk. 1894, p. 400), „die von uns durchschnittene Abtiefung des Landes in der Richtung Bolang-Malibagu die westliche Grenze des Vulkanismus darstellen".

1) De verticale ligging en geologische bouw van Celebes, Tijdschr. v. Geschiedenis, Land- en Volkenk., 9de Jaarg., 4e en 5e Afl.

2) Het gebergte, dat als waterscheiding dienst doet, is een gem. 850 m. hooge andesietrug, met toppen, die tot 1000 à 1100 m. reiken.

oever van het meer naar het Lembean-gebergte; of tusschen den noordoever en den waterval van Tonsea; die bezuiden het meer tusschen de dorpen Kakas en Posso, e. a. Het zuidelijk deel der Minahasa, begrensd door de rivieren Poigar en Toegoeloe en het Bolang Mongondo-plateau, heeft in 't n.w. nog vulkanen, maar wordt aan de z.w. kust door tertiaire kalk- en zandsteenen ingenomen.

Werden de hoogvlakten van Mongondo, de daarop ontspringende Poigar en het meer Iloloi reeds bekend door de verdienstelijke reis der zendelingen Schwarz en Lange, toen zij van Popo over de westelijke zijtakjes van de Rano i Apo en langs den grooteren zijtak dier rivier, de Mojondak, Popo Mongondo bereikten — een geheel nieuw licht viel op die hoogvlakte en al het ten w. daarvan gelegen bergland tot en met het Bonegebergte door de reis der gebroeders Sarasin. Zij trokken toch in o.-w. richting dwars over het genoemde plateau, volgden daarop de Ongkag, een der armen van de Lombagin, en leerden daardoor de trouwens reeds meer bereisde vlakte van Mongondo kennen, tusschen dat plateau en het nog onbekende Mongondo-gebergte gelegen. Door het volgen der Dumoga, den anderen arm der Lombagin, en het passeeren der waterscheiding tusschen deze rivier en de Malibagoe der zuidkust, doorkruisten zij het schiereiland langs een inzakking tusschen het pasgenoemde Mongondogebergte in het o., de Hoentoek Baloedawa-keten en het Bone-gebergte met zijn nog onbekende zuidelijke uitloopers in het w., terwijl zij eindelijk van het w. uit langs de Bone-rivier dat Bonegebergte binnendrongen om z.o.waarts langs de Pangean de zuidkust weder te bereiken.

Wij zullen over ieder der hier-genoemde terreinen en reliefvormen kortelijk een en ander mededeelen. Het plateau van Mongondo of dat van de Poigar, omdat deze rivier er uit een nog onbezocht meer (Dano?) op ontspringt, werd bezuiden de route Schwarz—Lange van Karoa uit (265 m.) langs een boschweg, die allengskens tot 510 à 950 m. steeg, beklommen. Het had een gem. hoogte van 1000 m., vertoonde aan den zuidelijken rand eenige groote vulkanen, van welke een, naar ingewonnen berichten, nog zwak werkzaam is en die met andere vulkanen het plateau van Poigar „durch Aufschüttung dürften gebildet haben". „Een vette bodem, goede besproeiing en een heerlijk gematigd klimaat kenmerken de hoogvlakte van een gunstige zijde. Zij ligt echter in haar volle uitgestrektheid nog zonder eenige bebouwing en met het dichtste oerwoud bedekt". Over de rivier en de meren der vlakte spreken wij later, even als over de Lombagin, die, uit de Ongkag en Dumoga ontstaande, de vlakte van Mongondo besproeit. Slechts dit zij nog opgemerkt, dat, naar de meening der gebroeders Sarasin, de inzakking of het bekken tusschen de drie bovengenoemde massieven nog in het jongst voorbijgegane geologische tijdperk zoo goed als zeker door de zee bedekt moet zijn geweest.

Wat nu de drie massieven betreft, het Mongondo-gebergte (wel te onderscheiden van het plateau van dien naam), ten z.o. der Dumoga gelegen, werd niet door de reizigers bezocht, doch op grond van bazaltblokken, welke de Dumoga meevoerde en die van dat gebergte afkomstig moeten zijn, houden zij het voor vulcanisch, en wel, zooals wij zagen, den z.w. uithoek (Abschlusz) vormende van het vulcanisch terrein, dat het n.o. deel van het schiereiland vormt. Het tweede massief, ten n.w. der genoemde rivier, die het in een grooten boog omstroomt (de inboorlingen noemen het Hoentoek Boeloe dawa), wordt door de reizigers beschreven als uit de alleroudste gesteenten bestaande en den reeds bovengenoemden n.o. voorpost vormende van het bewesten de Dumoga beginnende oergesteente. Het Bone-gebergte eindelijk, ten z. der Hoentoek Boeloedawa gelegen en daarvan gescheiden door het zadelvormige land Bintaoena, wordt beschreven als hoog, met zijn domvormige toppen tot 14 à 1500 m. en nog hooger reikende, en voorts als zeer uitgestrekt, waarschijnlijk met de onderzochte kustgebergten in het z.w. en in het w. (benoorden de Bone-rivier) in verbinding staande. Het vormt dus, naar hunne opvatting, een bergknoop, het eigenlijke centrum van het breede deel des schiereilands tusschen Gorontalo en Doeloedoea, het brongebied der belangrijkste daar stroomende rivieren. De kern van het gebergte vormt (zie boven) een witgrijs graniet, doch aan den voet en op de hoogte bespeurde men ook de overblijfselen van een goed gelaagde gneisschaal, oorspronkelijk om die kern heen gelegen, doch thans op de meeste plaatsen verweerd en verteerd (abgewittert).

Van het terrein bewesten het zoo juist beschrevene bezitten wij een minder gedetailleerde kennis. De hh. Riedel en Von Rosenberg deden hunne beschrijvingen niet door kaarten vergezeld gaan; de heer Van Hoëvell kenmerkt zelf zijne kaarten als schetsen, bij wier samenstelling, althans van die der districten rondom de hoofdplaats Gorontalo, op vele plaatsen van meetketting, boussole en aneroïde-barometer gebruik gemaakt is, doch die later waarschijnlijk blijken zullen voor verbetering vatbaar te zullen zijn [1]).

Volgens de beschrijving van Riedel en de cartografische voorstelling van Van Hoëvell, heeft men voor dit gedeelte, van Bwool te beginnen, in 't n. een 2000 m. hooge bergketen, evenwijdig met de kust loopende, benoorden Pagoejama hoogteruggen vormende, zich in de vlakte van Bawangio en Mongondo verliezende. Een tweede keten loopt langs de zuidkust, nog een 1000 m. hoog, hier en daar met breede dalkloven doorsneden, waardoor het water van het binnenland zijn uitweg vindt. Het terrein tusschen deze n. en z. keten is wel geaccidenteerd, doch de door vele dalen doorsneden ruggen bereiken geen grootere

---

1) Als de heer Van Hoëvell verder hoopt, dat zijne kaarten een duidelijke geographische voorstelling geven en de beschrijvingen van Von Rosenberg en Riedel beter kunnen doen volgen, gelooven wij dat dit voor de bergteekening of de voorstelling der reliefvormen slechts dàn het geval kan zijn, als de bovenbedoelde waarnemingen met boussole en aneroïde-barometer zich verder hadden kunnen uitstrekken en ook in het bergland (van kaart 1) verricht werden, doch niet, omgekeerd, het bergland naar de beschrijving van genoemde heeren ingeschetst werd. Zeker is het, dat voor de door de gebr. Sarasin bereisde gedeelten tusschen Van Hoëvell's en de door dezen gegeven schetskaarten geen overeenstemming te brengen is. Wie de juistere voorstelling gaf, zal moeten blijken, als ook hier topographische opneming en triangulatie aan de beurt komen.

hoogte dan 600 m. Men onderscheidt tusschen die ketenen en ruggen de vlakten van Pagoejama, Gorontalo en Bawangio, wier vruchtbaarheid door Riedel zeer wordt geroemd. Werkende vulkanen werden niet aangetroffen, wel minerale bronnen.

Vergelijkt men met deze orographische schets de algemeen geologische beschrijving, welke Prof. Wichmann bij het bespreken van het Limbottomeer van het daar omheen gelegen terrein geeft, dan komt diens voorstelling van het terrein vrijwel met de boven gegevene overeen. Bewesten de Minahasa hebben, naar zijne meening (fig. 4), het n. gebergte, dat van Kwandang, en het z.lijke, dat van Gorontalo, vroeger samengehangen; zij werden gescheiden door een breuk in o.—w. richting. De verzonken gedeelten van het bergstelsel worden thans door de vlakte van Limbotto ingenomen; doch vroeger had de zee door een 450 m. breede breuk in het z. gebergte, waardoor thans nog de rivier van Gorontalo stroomt, toegang tot die inzakking, welke langzamerhand door de aanslibbing van zee en rivieren werd opgevuld en door de genoemde rivier afgewaterd. Ook Wichmann neemt dus een noordelijk en zuidelijk gebergte aan, die als horsten zijn blijven staan, terwijl het daartusschen gelegen terrein als „Grabensenkung" veel lager is gelegen en, behoudens enkele hoogere, er boven uitstekende gedeelten, een vlakte vormt.

Wat het westelijk deel van het laatst besproken terrein betreft (Bwool), daar waar de richting van het schiereiland van o.—w. in n.—z. overgaat, het werd, als door de gebroeders Sarasin bereisd, reeds boven met het oog op zijn geologischen bouw, door ons vermeld. Wij voegen hier slechts bij, dat de vroeger genoemde ketenen, Matinang en Oleïdoe, resp. 2000 en 1100 m. hoog, de waterscheiding vormden tusschen de kleinere Bontoela-rivier der noord- en de grootere Boetaia-Daä der zuidkust en dat de eerstgenoemde keten schijnt samen te hangen met, of althans in dezelfde richting te loopen als de kustketen bij Palele, waar, onder leiding van Dr. H. Siber, goudaders, in het eruptief gesteente aangetroffen, ontgonnen worden. — Ook verdient het zeer onze aandacht, dat de reizigers te Bwool en op hun reis naar de zuidkust voor dit deel van Celebes een geheel andere flora en fauna dan in de Minahasa aantroffen, een verschijnsel, dat, daar geen verschil in klimaat bestaat, slechts uit de geologische geschiedenis van Celebes kan verklaard worden.

Van het terrein tusschen de Palos-baai en de golf van Tomini geven het reeds bovengenoemde profiel en de beschrijving van Wichmann, behalve een geologisch, ook een orographisch beeld, waaruit opnieuw de nauwe samenhang tusschen de reliefvormen en de geologische gesteldheid in het licht treedt. Over een laag alluviaal strand en door een nauw rivierdal, beiden bezaaid met brokken en gruis van graniet, gneiss en kristallijne leien wordt Bomba bereikt (150 m.), terwijl naburige bergen tot 2 à 300 m. stijgen. Verder gaat de reis over een terrein van zandsteen en kwarts conglomeraat, terwijl zich ook graniet vertoont, naar Lora, van waar af zich het eigenlijke sterk geplooide gebergte, uit kristallijne lei bestaande, tot grootere hoogten (Samboso 745, hoogste punt 890 m.) verheft. Op dat hoogste punt is dan ook de waterscheiding gelegen tusschen de Laurarivier der oost- en de Towaeli der westkust. Naar de zijde der golf van Tomini helt het gebergte veel steiler en zet zich de oude lei tot bijna aan de kust voort. Zandsteen en conglomeraat, die bij de westkust den overgang vormen, ook wat de hoogte betreft, ontbreken dus aan de oostzij dier waterscheiding. — Nog zij voor dit terrein opgemerkt, dat de heer Wichmann (p. 982) ons verzekert, dat men van Palos uit, in den zuidelijken hoek der baai van dien naam gelegen, in z.z.o. richting in een breede, diepe dalvlakte ziet, eenerzijds gevormd door een bergketen, die zich uit den centralen knoop in het noordelijke schiereiland van Celebes voortzet, anderzijds door de bergrij, die, uit het binnenland komende, parallel loopt met den linkeroever van de baai van Palos en bij K. Palos eindigt. Het laatstgenoemde gebergte bestaat uit tertiaire eruptief-gesteenten en sedimenten.

Komt dus hier vooreerst het centrale gebergte ter sprake, dit geschiedt andermaal in het verhaal der derde reis van de gebr. Sarasin, grootendeels weder door terreinen loopende, vroeger door geen Europeaan betreden.

Ten n. van Borau, aan de golf van Boni, waar de reis begon, vertoonde zich de „Tampoke Stock", welks voornaamste top in den vorm van een koepel of dom de hoogte bereikt van c^a^ 1500 m. (dus als de hoogste kruinen van Schwarzwald en Vogeezen). Uit het eentonige kleed van hout, waarmede hij bedekt is, schitteren eenige helwitte rotswanden te voorschijn; ver in 't n.o. vertoonen zich reusachtig op elkaar gestapelde bergen van opmerkelijken vorm. De Tampoke staat dus niet geïsoleerd, maar is een in verdiepingen boven elkaar gelegen zuidelijke uitlooper van het gebergte, dat zich door Centraal-Celebes uitstrekt. Door, langs en over verschillende rivieren (Borau, Saloeanna en de zijtakken van de Kalaëna), waarin telkens rolsteenen en gruis van aloude formatie, bijv. groensteen, lei en kwarts, werden aangetroffen, begon men van de Kalaëna-vlakte (60 m.) allengskens in het Kalaëna-dal te stijgen (200 m.). Dit dal verlatende, besteeg men een bergrug (Tanoemboe) van 600 m. en kwam door dicht bosch: „het begin van het groote woud, 't welk de keten van Centraal-Celebes met haar voorbergen bedekt en dat we nu in 3 dagen niet zouden verlaten". Langs een steilen weg, met blokken van aan kwarts rijk oergesteente bezaaid, beklom men die voorbergen (1180 m.) en zag toen de veeltoppige hoofdketen voor zich, de Takale kadjo. Reeds den volgenden dag bereikte men langs een steil, nauw pad, steeds te midden van blauwzwarte, harde, kristallijne, aan kwarts rijke gesteenten, den kam van c^a^ 1670 m., waarboven de toppen nog iets uitstaken. Daarmede was ook de waterscheiding bereikt tusschen de golf van Boni en Tomini, wat de reizigers wel te recht „ein für unsere Reise bedeutenden Umstand" noemen. Daar lag een met bosch en velden bedekte vlakte voor hen en tevens het meer van Posso (waarover later), dat vroeger zich verder naar 't z. moet uitgestrekt hebben. De bergrug, dien men overgetrokken was, zette zich ten w. van het meer in een keten voort, die bijna overal even hoog was en gelijkelijk met hout bedekt bleef[1]). De oostoever bestond uit lager, tamelijk goed bebouwd

1) Naar het z.o. zou zich de overgetrokken keten waarschijnlijk in het z.o. schiereiland van Celebes voortzetten.

heuvelland; ver in 't n. van het meer vertoonden zich de hooge pieken of bergen van Bada.

Tot zoover dit van de hoogte genoten panorama.

Afdalende tot 900 en 500 m., bereikte men door de vlakte bezuiden het meer en over de zijtakken van de Kodina, die zich in het Posso-meer ontlast, dit waterbekken, voer of roeide langs den oostelijken oever en bereikte bewesten de Posso-rivier, die van het meer naar de Tomini-bocht stroomt, het einde der reis.

Het gebergte, ten w. dier route gelegen, wordt niet nader beschreven en op de kaart het hooge, niet bezochte bergland der To Napo Toradja's genoemd.

Wat Zuid-Celebes betreft, van de zuidelijke helft tot de meren Tempe en Sidenreng is de orographische bouw deze. Meer of minder parallel met Str. Makasser en Str. Boni loopen twee ketenen, van welke de 1ste verreweg belangrijker is, de waterscheiding vormt, meestal 1000 m. hoog is en in de piek van Maros 1300 m. bereikt. In 't z. vereenigt zich deze keten met den 3075 hoogen Lompo Batang (Piek van Bonthain), een kolossaal vulcanisch massief, even groot als de Etna; noordwaarts loopt zij door de Noorderdistricten, Tanette, Baroe, Soppeng, Sidenreng, om in Alietta te eindigen of zich in n.o. richting met het massief van Latibodjong te vereenigen.

De genoemde keten grenst niet aan Str. Makasser, maar tusschen haar en de kust ligt een kustzoom van 12—15 kil. breedte, uit zee-alluvium bestaande en geschikt voor rijstcultuur. De oostelijke keten begint ten N.W. van Balang Nipa, wordt spoedig heuvelrij en vereenigt zich N.waarts insgelijks met den Latibodjong. Het door beide ketenen begrensde bekken wordt door de Walannaë doorstroomd, die zich in het meer van Sidenreng ontlast, waarop wij later terugkomen.

Tot zoover deze algemeene schets van Zuid-Celebes. Tot de kennis der onderdeelen in het z.w. en z.o. leverden de heeren Gersen, Wiggers en Van Hasselt eenige bijdragen en voor de gewesten, benoorden de genoemde meren gelegen, het reeds bovengenoemde Masenrempoeloe en Loehoe, de heer Van Braam Morris. Daar zij echter het algemeen orographische beeld van Zuid-Celebes te weinig toelichten of uitbreiden, kunnen wij er hier beneden slechts even terloops melding van maken [1]) en gaan dus over tot de

4. Rivieren en meren, die wij zooveel mogelijk in samenhang zullen bespreken.

Voor de Minahasa vermelden wij het meer van Tondano, dat zich door de rivier van dien naam ontlast. De laatste loopt van het dorp

---

1) Voor de bergregentschappen der Noorderdistricten merkt de heer Gersen op, dat men er verscheidene bergen vindt, die meestal zeer steil oploopen, zich onder allerlei gedaanten voordoen, door ruggen aan elkander zijn verbonden en zoodoende ketens vormen, die in allerlei richting voortloopen en valleien vormen. Zij verheffen zich naar gissing van 3—5000 voet boven de zee, zijn meestal zeer rijk aan bronnen en in de kleine en hoofdvalleien doorsneden van rivieren.

Voor het regentschap Kadjang deelt de heer Wiggers mede, dat van de Tiro-rivier N.waarts tot de monding van de Lolisang door het geheele regentschap een heuvelreeks loopt van slechts 3-500', terwijl de hoogste toppen een hoogte van 6-700' bereiken.

De onderafdeeling Bangkala is, volgens den heer Van Hasselt, een glooiend terrein. Van de Gowasche en N. Binamoesche grenzen (resp. 3500' en 2500') in het n.o. en o. daalt het terrein in z.w. richting snel tot ca 1500' en minder, bereikt in den tafelberg Sinaloe nog ca 900', doch verliest zich overigens in een heuvelland van 250 à 150' en eindelijk in een vlakte (die van Nassara, Alloe en Bangkala). Al de genoemde hoogten zijn slechts bij gissing bepaald.

Van de onderdeelen of landschappen van Masenrempoeloe geeft Van Braam Morris telkens een korte, maar zaakrijke orographische beschrijving. Maiwa is heuvel- en bergachtig. De gem. hoogte der toppen is tusschen de 3 en 7000 Rijnl. voet. Doerie is zeer bergachtig: vlakten van eenige uitgestrektheid zijn er niet. De voornaamste toppen (Bampapoewang en Bantie) zijn, naar schatting, 8000; de hoogte der andere varieert van 5000-1500. Zij bevatten delfstoffen: koper en goud (te Mankoegoe); olie, wellicht petroleum (in Baroko). Een geologisch onderzoek is in het belang van land en volk zeer gewenscht.

In het „zwaar bergachtige" Kasso zijn de toppen van 1500-5000 vt hoog. Van Batoelappa geldt hetzelfde. Alleen langs de kusten ligt een vrij uitgestrekt vlak terrein. De toppen liggen tusschen 1500-4000. In Mietta heeft men twee bergketenen van eenige beteekenis, beide op ± 800' geschat. In Soeppa is slechts één bergketen van dezelfde hoogte. Die van Sawietto zijn ± 4000' hoog, doch wordt aan o.- en w.zijde door laag en vlak land, voor rijst- en djagong-cultuur geschikt, omgeven. Loehoe heet een bij uitstek bergachtig land: ten z. en w. verheft zich de Latibodjong (10.000' tophoogte), ten N. het centraal-gebergte van Celebes met nog hoogere toppen, ten N.O. dat van Oessoe Tamori en Taboengkoe, ten O. het gebergte van Lelewaoe en Mengkoka. Van deze hooge gebergten gaan takken naar de kust. Zij zijn zwaar met bosch begroeid, zonder huizen of tuinen. Vlakland wordt alleen langs de w. en n.w.kust aangetroffen.

De Heer Van Hoëvell geeft aan het binnenland der aan de bocht van Tomini gelegen rijkjes hoogten van 6-8000' en wijst (Tijdschr. Bat. Gen. 1891, p. 6) op het verschil in helling tusschen de bergen van Todjo, die vooral in het meer westelijk deel zacht glooien en gelegenheid te over aanbieden voor het planten van verschillende gewassen — en die van het naburige Parigi en Mooeton, die veel moeilijker te bebouwen zijn.

Voor Zuid-Celebes (met uitzondering van het rijk Gowa) dus voor de gouvernementslanden, de leenroerige en de bondgenootschappelijke landen (voor de onderdeelen dier landen zie men de Staatk. indeeling onder het Gouv. Celebes en Onderhoorigheden) alsmede voor Saleier verwijzen wij naar de kaart van Zuid-Celebes 1 : 200000 (Topogr. Inrichting te 's-Gravenhage), waarop de gesteldheid van den bodem met zijn vlakke en berg-sawahs, moerassen, bosschen, koffietuinen enz. worden voor oogen gesteld.

Tonsea lama af, waar zij uit het meer komt, tot de monding bij Menado, 34½(?) km. lang (hemelsbreedte 22), over de hoogvlakte, stroomt ongehoord snel (hoogte-verschil tusschen de genoemde punten 692 m.), vertoont in haren loop bij Tonsea lama een waterval van ca 100 m. hoogte en wordt in haren benedenloop door het opnemen van vele beken wel breeder en dieper, maar blijft toch slechts voor een klein gedeelte van dien benedenloop voor lichte prauwen bevaarbaar. Wat het meer betreft (oppervl. 46.21 □ kil.; hoogte 692 m.; diepte in 't N. 4.8—6.9, in 't Z. 14.6-19.5 m.), het is, volgens Prof. Wichmann, geen kratermeer, wat de gedaante reeds uitwijst, maar een afgedamd meer (Abdämmungs-See). Tot dat afdammen hebben de vulkanen in het z.z.w. en w. der hoogvlakte medegewerkt, even als het Lambean-gebergte in het O. Volgens denzelfden hoogleeraar gaat het meer zijn drooglegging te gemoet, als de rivier door middel van den genoemden waterval de kloof verdiept en het meer nadert. Bovendien verhoogt zich de bodem van het meer door den aanvoer van gruis en puin, terwijl de waterspiegel zich niet verhoogen kan. Misschien zal de mensch dit proces versnellen en dit met water bedekte deel der hoogvlakte in vruchtbaren bouwgrond veranderen.

Een tweede rivier in de Minahasa, de Rano-i-Apo, met haar brongebied het bovenbesproken plateau van Bolang Mongondo naderende, ontlast zich wel met breeden mond in de golf van Amoerang, maar is ook slechts voor een klein gedeelte boven dien mond bevaarbaar. Bij Karoa, waar zij de Monjondok opneemt (zie reis Schwarz en Lange), heeft het terrein reeds een hoogte van 265 m. Haar brongebied a/d oostelijke helling van het genoemde plateau ligt, volgens de bepaling der gebr. Sarasin, ter hoogte van 510 m.

De Poigar ontsprong, zooals wij zagen, uit een nog onbekend meer op het Bolang-Mongondo plateau, stroomt daarover van z.o. naar n.w., wordt gevoed door het water van de kleine meren Mokobang en Ilaloi en vormt na 't verlaten van het plateau de grens tusschen Mongondo en Minahasa in het N.W., even als de Boejat in het Z.O. Daar, waar zij door de gebr. Sarasin gepasseerd werd, midden op het plateau, wordt zij als „reissend dahin rauschend" beschreven. Als waterweg is zij niet bruikbaar.

Van de beide bronarmen der Lombagin is de bedding der Ongkag, door de vruchtbare en dichtbevolkte Mongondovlakte stroomende, dikwijls zeer eng, als van een kloof (canon), doch de Dumagin heet weder „voll rauschend dahin strömend" en voor bamboevlotten en prauwen „weithin befahrbar." Daar zij in de boven beschreven inzakking tusschen de verschillende bergmassieven stroomt en door talrijke zijtakken gevoed wordt, laat zich dit zeker voor verscheidene gedeelten, vooral bij Dumoga besar, waar de rivier breed was, aannemen. Ook zij echter heeft gedeelten, die door diepe, nauwe kloven stroomen, bijv. iets boven Solog, waar die massieven van weerszijden de rivier naderen.

De rivieren, welke tusschen Mongondo en Gorontalo naar de zuidkust stroomen (Malibagoe, Totoya of Pangean en Taloedaä), hebben vooreerst, als van deze massieven of van hunne uitloopers komende, een groot verval en moeten zich verder door het kustgebergte heenwerken, zoodat zij op meer dan eene plaats haar bed zeer vernauwen en om al die redenen als waterwegen geen dienst doen, wat verder westelijk met de Pagoejama en Taloediti, volgens Riedel (p. 55), tot op een aanmerkelijken afstand van den mond wel het geval schijnt te zijn, althans voor bamboe-vlotten (heita) en kleine prauwen (bolotoe). Ook de rivier van Bone, die in het Bone-massief ontspringt en in o.w.-richting stroomt om zich bij Gorontalo te ontlasten, moet haren weg zoeken tusschen het hooge bergland, dat van de n.- en z.kust hare bedding nadert. Slechts een klein gedeelte van den benedenloop stroomt door de vlakte: weldra stijgt het terrein tot 3 à 500 meter, terwijl het brongebied der rivier, even als hare zijtakken Monoti en Boelowa, in het hart van het Bonegebergte gelegen zijn en in canons of in vochtige, woudrijke kloven stroomen.

In dezelfde opening van het kustgebergte, waar zich bij Gorontalo de Bone ontlast, heeft ook de Bolango of Tapa hare monding, die door een kanaal met het meer van Limbotto in verbinding is gebracht. Dit meer heeft den vorm van een rechthoek (op zijn langst 11, op zijn breedst 6½ km., bij den hoogsten waterstand 69 □ kil.), is grooter dan dat van Tondano, doch veel ondieper (gem. 2 m.), zoodat het dan ook slechts voor ondiepgaande vaartuigen te bevaren is en moerassige oevers bezit. In verband met het vroeger gezegde over het ontstaan der vlakte van Limbotto, laat het zich verklaren, dat prof. Wichmann dit meer beschouwt als een ondiepe depressie in de vlakte, een weldra verdwijnend overblijfsel der vroegere zeebedekking.

In het koningrijk Bwool vormt de Matinangketen de waterscheiding tusschen de kleine rivieren der noordkust (Bontoela en Matinang) en de naar het zuiden stroomende Boetaio-Daä, in den middenloop Nangkahoeloe geheeten, die uit het o. een niet onaanzienlijken zijtak, de Boehoe, opneemt, wellicht van den vroeger genoemden Palele Stock of groep ontspringende, en van het Westen de Taloe diti en Molango, allen nog onvoldoende bekend. Tusschen de Matinang en Oleïdoe keten passeerden de gebr. Sarasin een naar 't W. stroomende rivier, die met de Molango kan samenhangen, maar zich ook elders ontlasten. — De hoofdrivier (Boetaio-Daä), in haar bovenloop eng en smal, was van het dorp Randangan af voor booten bevaarbaar, heeft wel kleine versnellingen en vele krommingen in haren loop, maar verbreedt zich tevens tot 15 en 80 m. en vertoont huizen en tuinen aan de oevers.

Tot zoover de rivieren en meren van Noord-Celebes.

Voor *Zuid*-Celebes onderscheiden wij, als bij de beschrijving der reliefvormen, het gedeelte bezuiden en benoorden de meren Tempe en Sidenreng.

Het zuidelijk deel, het boven omschreven vruchtbare bekken, tusschen de kustketenen gelegen, wordt doorstroomd door de Wallannaë, voor kleine booten bevaarbaar. Na 't opnemen der Assoempatoerivier verkrijgt dit rivierbekken een breedte van 25 kil. Tegenover Tempe in Wadj... ontlast zich de Walannaë in de Tjenrana. Deze voor middelmatige vaartuigen bevaarbare 100—150 m. breede rivier, hoogstens 5 m. diep en met een snelheid van 70 cm. in de seconde, vermag in den regentijd, ook als zij vèr buiten hare oevers treedt, de gevallen regenmassa niet af te voeren, zoodat de Wallannaë, depressies opzoekende voor haar over-

tollig water, het bekken van Tempe overstroomt. Dit meer is dus in zijne grenzen van de overstroomingen der rivier afhankelijk en behoort tot die klasse van meren, welke de Duitschers „Hochfluths-Seen" noemen, zooals er in China en ook elders op Celebes worden aangetroffen. Bovendien ontvangt het meer Tempe veel van het water van het meer Sidenreng, waarmede het door de La Sassangriwoe in verbinding staat. Dit laatstgenoemde meer ontvangt veel water van de rivieren, die, van den Latibodjong ontspringende, in omgekeerde richting als de Walannaë, die van z.-n. stroomt, zich naar het *Z.* begeven. Daar de uit het z. komende krachtige Wallannaë de uit het n. komende wateren opstuwt, die een deel van hun slib aan den noordrand van het Tempe meer neerlegden, werd hier een dam gevormd, die het vroeger samenhangende bekken van Tempe en Sidenreng scheidt en allengskens den bodem van het Tempe-meer ophoogt. In regenarme jaren droogt het bijna geheel uit, in natte of in den regentijd, neemt het steeds grootere afmetingen aan. Zooals gezegd, houdt de La Sassingriwoe nog de verbinding tusschen beide meren in stand. Behalve deze neemt het meer van Tempe nog de Belawa en Tasiloeloe op, welke zich in dat meer vereenigen en als Menralang verder stroomen. Bij het verlaten van het meer wordt deze Tjenrana genoemd. Bij het dringen door het oostelijke kustgebergte van zandsteen maakt deze rivier, evenals andere rivieren der oostkust, een kniebocht naar het o.

Van de rivieren benoorden de genoemde meren zijn de Sadang, de Djenemadja en de rivier van Posso de merkwaardigste.

Van de eerste met hare vele zijtakken geeft de Heer Van Braam Morris ons eene beschrijving. Volgens zijne voorstelling storten de rivieren van het landschap Maiwa (zie het boven besproken Masenrempoeloe) zich nog in het meer Sidenreng, doch behooren die van Doerie en der overige landschappen tot het stroomstelsel der Sadang (groote rivier), die, in het Toradja-gebergte ontspringende, bij de plaats Tabang, Sadang Tabang, bij Maloewa S. Maloewa heet. In z.w. richting langs Enrekang, Kassa, Batoelappa stroomende, stort zij haar water gedeeltelijk bij Boengieng, gedeeltelijk bij Djamboer in str. Makasser uit. De zijtakken van Doerie (Walida, Boenoe, Pondjieng e.a.) zijn in den westmoeson zeer gevaarlijk, daar zij bij den minsten regen buiten hunne oevers treden, het omliggende land onder water zetten en de communicatie dagen achtereen stremmen.

De zijtak Kassa in het landschap van dien naam, evenals de overige rivieren van dat gewest, Lika en Radjang, die op den berg Watoe ontspringen, hebben, als middel van gemeenschap, evenmin beteekenis. Hetzelfde geldt van de rivieren van Batoelappa en de Boengieng, den zijtak van de Sadang; voorts van die van Alietta, die ook voor den landbouw geen belang hebben, daar zij in den oostmoeson bijna geen water bevatten en die van Sawietto, allen weder zijtakken van de Sadang. Slechts enkele, nl. drie, zijn voor inlandsche prauwen van geringen diepgang van hare monding af $^1/_2$ paal bevaarbaar; de overigen slechts voor sampangs. Trouwens de Sadang zelve is, ook bij hoogen waterstand, van hare monding af slechts een paal voor inlandsche prauwen, doch tot Enrekang, een afstand van ± 15 paal, voor sampans bevaarbaar.

De Djenemadja, tot dusver op vele kaarten als zijtak der Sadang geteekend, kan dit, volgens de nieuwere onderzoekingen der HH. Weber en Wichmann, moeilijk zijn. De Djenemadja wordt beschreven als breed en ver opwaarts voor inlandsche vaartuigen te bevaren, en dus als een geheel andere rivier dan de kortere Sadang, die in den o.moeson dikwijls uitdroogt. De Enrekang wordt dan, altijd volgens de voorstelling der heeren Weber en Wichmann, ook niet als een zijtak van de Sadang, maar als de bovenloop of als een zijrivier van de Djenemadja beschouwd.

Wat de rivier en het meer van Posso betreft, uit de voorlaatste berichten daarover van de HH. Kruyt en Wichmann kan blijken, hoeveel onzekers ten opzichte van beiden nog na de berichten van Bleeker, Van Musschenbroek, Von Rosenberg, Van Hoëvell, Meyer e. a. was blijven bestaan. Ligging, grootte, hoogte, afwatering, ontstaan (kratermeer of niet; aard der gesteenten in de omgeving): alles was onvoldoende bekend, en wat men er nog van wist, berustte grootendeels op berichten van inlanders.

Ook over dit meer verspreidde de reis der gebr. Sarasin veel nieuw licht.

Vooreerst bleek reeds uit het bovengegeven reisverhaal, dat de Kodina niet uit het meer stroomt, zooals sommigen meenden (Mitt. 1893, p. 259, noot), maar er in, en dat de Kalaëna, door de bergketen ten z.o. van het meer daarvan gescheiden, zich in de golf van Boni ontlast. Van het meer zelf deelen de reizigers mede, dat het, zooals het daar lag, door bergen ingesloten, met wit schuimende golven tegen de oevers slaande, aan de grootste meren van Zwitserland herinnerde. De hoogte boven de zee bedroeg 500 m. Verder deelen zij mede, dat het aan den westoever de delta vormende Kaya opneemt en daarenboven een menigte van beken; dat het rijk is aan kreeften, visschen, weekdieren en op één km. afstand van den oostoever reeds een diepte van 86 m. bezat, met zooveel golfslag, dat een der vaartuigen omsloeg. De lengteas van z.z.o.—n.n.w. was 40 km., de grootste breedte bedroeg 15. Het meer van Genève, zonder het Petit Lac is 50 km. lang en even breed als dat van Posso. In 't n.o., bij het uitstroomen der Posso, vertoont het zich nauwer, als een trechter. De westoever wordt door een landtong in tweeën verdeeld; de oostoever vertoont vele voorsprongen en kleine bochten. In het midden werd op 312 m. geen bodem gepeild; in den trechter waren de diepten veel geringer: van 17 tot 50 en 66 m.

Naar de meening der gebr. Sarasin, is het meer van Posso volstrekt geen kratermeer. „Uit alles, wat wij mededeelden", zeggen zij, „blijkt voldoende, dat het geen kraterbekken is, maar dat het veeleer een tectonische scheur van groote diepte opvult. Het gebergte, dat wij overtrokken en dat zich verder naar 't n. om het meer heen voortzet, is niet van vulcanischen aard, maar bestaat uit kristallijne gesteenten, zeer rijk aan kwarts. Vulkanen troffen wij nergens aan".

Wat eindelijk de Posso betreft, de eenige rivier, die uit het meer stroomt, zij is daar ter plaatse zoo breed als de Aar bij Bern; de snelheid is gering; het water is kristalhelder en levert heerlijk drinkwater [1]).

---

1) Uit het bovenstaande blijkt dus, dat de

Tot zoover de beschrijving van rivieren en meren [1]). Van de beide oostelijke schiereilanden pen is de oro-hydrographische gesteldheid van het binnenland te onbekend, om daarvan in dit overzicht bepaalde gegevens te kunnen mededeelen. Zij zijn zelfs te nauwernood in hun omtrekken en kustgesteldheid voldoende bekend [1]).

Knoopen wij ten slotte aan de beschrijving des bodems die der KUSTEN vast.

5. Hoewel Celebes bijna geheel door bergketenen wordt ingenomen, zoodat het weinig meer dan een geraamte vertoont (vandaar de vroegere naam „abgemagertes Borneo" en zijn overeenkomst met Halmaheira), is het er toch verre van af, dat het op vele plaatsen die diepe, ruime, veilige bochten vertoont, welke dikwijls aan steile kusten worden gevonden (door de Duitschers „Einbruchshäfen" genoemd) en waarvan Melbourne of Rio Janeiro zulke goede voorbeelden leveren. Beziet men een diepte-kaart der zeeëen van den I. archipel wat nauwkeuriger, dan zijn de diepten in de inhammen (Golf van Tomini, Boni, enz.) soms zeer aanzienlijk, doch zij nemen naar de kust toe snel af en ten slotte ligt dus ook Celebes op een onderzeesch plateau, op verre na niet zoo breed als dat, waarop Borneo en de meer westelijk gelegen groote Soenda-eilanden gelegen zijn, maar soms toch nog zóó uitgestrekt, dat vele der naburige eilandengroepen er door met het hoofdeiland verbonden worden (Saleyer, Boeton, Soela-eilanden, Sangi-groep, enz.). Bestond van Celebes een hoogte-kaart, dan zou men daarop kunnen zien, dat het gebergte zich wel meermalen langs de kust uitstrekt, op sommige punten door de uitloopers der gebergten hoogere gedeelten vormende; doch meestal vertoonen zich toch langs de kust jongere vormingen, zooals wij die op het Noordelijk schiereiland volgens de beschrijving van Van Schelle konden aanwijzen, hetzij dan tertiaire vormingen of allu-

---

meening van den heer Van Hoëvell, Tijdschr. Bat. Gen. XXXV (1891), p. 19, dat het Possomeer „ongetwijfeld een kratermeer" is, door de gebr. Sarasin niet wordt gedeeld. — Overigens deelt de heer v. H. over de Posso-rivier, die genoemde reizigers op hun weg naar de n.kust rechts lieten liggen, nog deze bijzonderheden mede: De Tomasa-rivier is de eenige zijtak van beteekenis, zich aan den rechteroever der Posso ontlastende en bij zijne samenvloeiing 40 m. breed. Zij is voor kleine blotto's (uitgeholde boomstammen) 15 paal stroomopwaarts bevaarbaar. Het opvaren der hoofdrivier wordt door den snellen stroom zeer bemoeilijkt en is slechts mogelijk voor 6½ m. lange en 40 cm. breede blotto's, waarin een man niet dan met moeite kan zitten. Een tocht met een kleine vlet, waarin 8 man op de korte riemen, moest na 8 uur worden opgegeven. Voor zeer kleine blotto's blijft de rivier bevaarbaar tot Tomasa (1½ dag roeiens). Hoogerop is zij een aaneenschakeling van kleine watervallen en begint ook de bedding sterker te klimmen. (Zie verder over meer en rivier: Wichmann en Kruyt, in de vroeger genoemde publicaties).

1) Het spreekt van zelt dat wij, met de beschikbare ruimte te rade gaande, hier slechts de voornaamste meren ter sprake kunnen brengen, voorzoover zij met meer of minder aanzienlijke rivieren in verbinding staan. Wij doen dit des te eerder, daar allen door prof. Wichmann, met nauwkeurige opgave der bronnen, besproken worden. Enkele laten wij hier nog volgen. Behalve het door ons genoemde meer van Tondano worden daar voor de Minahasa nog vermeld het meer van Linou, ¾ uur ten o. van het dorp Lahendong, welks bekken door een ouden krater gevormd wordt. De krater van den Goenoeng Sempoe wordt door de Rano Assem gevuld, volgens Reinwardt het schoonste en grootste kratermeer wat hij in den Archipel aantrof. In het w. van het n. schiereiland, onder 121° O.L. liggen de meren van Bolano, twee afzonderlijke bekkens vormende, door de rivier Bolang verbonden. Het zuidelijkste is door een rivier van 60—80 m. met de golf van Tomini verbonden en is een kustlagune met brak water; het noordelijkste is met zoet water gevuld. — Het meer Lindoe, op sommige kaarten ben. dat van Posso aan de Tomini-bocht gelegen, is, zoo het bestaat, nog te weinig bekend om er nadere bijzonderheden van mede te deelen. Hetzelfde geldt tennaastenbij van de meren Toe Eppè en Matanna in het O. van Celebes, naar hooren zeggen ongeveer onder 121°10′ O.L. en resp. onder 1°55′ en 2°55′ Z.B. gelegen, doch, wat grootte en vorm betreft, al even weinig bekend als ten opzichte hunner juiste ligging. In het z.o. schiereiland in het vorstendom Laiwoei ligt het meer A. Opa (oppervl. 16.5 □ km.), ook Poriala of Zwart meer geheeten. Door de rivier Karaeng ontlast zich het meer Kariangoeng (ca 56 □ km.) of liever: dat van Oesa in de golf van Mandar, terwijl het meer van Alietta, vroeger door de Sadang doorstroomd, thans, nadat deze samenhang verbroken is, tot de helft van zijn oorspronkelijke grootte (113 □ km.) is ingekrom-

---

Onder het afdrukken dezer verschijnt Dr. Riedel's artikel: „Het meer van Poso en de Binnenseen" van N.- en Centraal-Selebes" (Met 4 kaarten) Ind. Gids, Dec. 1895, p. 1724. Daarin worden verschillende meeningen van prof. Wichmann betreffende den geologischen bouw der Minahasa; het aantal, den omvang en de beteekenis der meren, de spelling der namen, alsmede de juistheid zijner kaarten en profielen bestreden. Wij kunnen daarop thans slechts de aandacht vestigen, zonder er nader op in te gaan.

1) Bosscher en Matthijsen deelen van de bodemgesteldheid weinig mede. Van Bangaai bezochten zij alleen de negorij Mandono gedurende eenigen tijd, en de met moeite verkregen berichten noemen zij hoogst onvolledig. Van Tomboekoe wordt medegedeeld, dat het binnenland geheel bezet is met bergen, „middelmatig van hoogte, zonder eenig ander uitstekend punt dan de berg van Tokala. Het binnenland schijnt voornamelijk van eene kalkformatie te zijn; vandaar het barre en onvruchtbare aanzien, dat Celebes van den oostkant vertoont" (Tijdschr. Bat. Gen. II., p. 67). Van der Hart (p. 60) deelt mede uit berichten, van inboorlingen ontvangen, dat het binnenland, hoewel zeer bergachtig en met uitgebreide bosschen bezet, vele uitgestrekte vruchtbare vlakten moet bezitten, die door vele rivieren en stroomen van water voorzien worden, welke niet hoogop bevaarbaar zijn en niet diep genoeg voor den afvoer van producten.

viale afzettingen van rivier en zee, niet onvruchtbaar en niet de minst bevolkte gedeelten van het eiland. Ook voor de westelijke keten van het zuidelijk schiereiland ligt een breede, rijkelijk besproeide, vruchtbare kustzoom, zooals wij later zien zullen.

Vormen deze kuststrooken dus den overgang tusschen het bergland en de ondiepe zeeën, dan volgt reeds daaruit, dat de kusten van Celebes voor belangrijke gedeelten minder goed te naderen zijn dan de genoemde kustdeelen van Australië of Zuid-Amerika [1]). Daarbij komt, dat de diepere insnijdingen der kust slechts dàn goede havens kunnen leveren, als zij door landtongen of eilanden tegen de op die gedeelten der kust heerschende moesons beschermd worden, voldoende diepte bezitten en de zich daar ontlastende rivier geen bank of baar voor de monding heeft gevormd, wat dikwijls wel het geval is. Daarom zijn bijv. de baai of reede van Likoepang in het n. van het n.o.lijkste deel des eilands, de golf van Amoerang, van Palos en die van Pare Pare, als beschut door eilanden, of omdat zij diep landinwaarts loopen, binnenbochten vormen en door schiereilanden beschermd worden — veiliger ankerplaatsen dan bijv. de baai van Menado of die van Tanawangka, iets ten z. daarvan: beide voor den westenwind geheel openliggende. Datzelfde geldt van de baai van Tontoli, van de golf van Mandar (3°30′ Z. B.), die wel ruim, doch voor den z.w.moeson niet beschermd is; of de reede van Boeloekoempa, waar slechts 3 vaam water staat; of eindelijk de reede van Kema, die, aan de zuidkust van het noordelijk schiereiland gelegen, omgekeerd, bij westmoeson veilig, daarentegen bij oostmoeson aan hooge zeeën blootgesteld moet heeten. Dat verscheidene dezer havens dan ook van geen groote beteekenis zijn en het aantal grootere handelsplaatsen zich tot drie beperkt (Makasser, Gorontalo, Menado) blijkt voldoende uit de cijfers der scheepvaart-beweging, waarover bij de topographie nader zal gesproken worden. Daarbij zal dan ook worden opgegeven, welke dier kustplaatsen geregeld door stoombooten worden aangedaan en welke hare beteekenis is voor den handel. De verschillende rijken en rijkjes, op die kust gelegen, komen bij de staatkundige indeeling in behandeling.

6. Klimaat. Letten wij er op, dat Celebes, in zijn noordelijke helft door den evenaar doorsneden, overal dicht bij dien evenaar is gelegen en dat de warm vochtige winden tot dit diep ingesneden eiland allerwege vrijen toegang hebben, dan valt het niet te verwonderen, dat de temperatuur het geheele jaar door hoog moet zijn en dat op de kaarten van den Indischen Oceaan, door de Deutsche Seewarte te Hamburg uitgegeven, het eiland in zijn geheel nimmer in een gordel beneden de 25° C. komt te liggen, doch verscheidene maanden voor belangrijke gedeelten tusschen dien van 25° en 27½° of geheel in dien van 27½. Dat vooral aan de kusten die temperatuur iets hooger kan stijgen dan in het binnenland, vooral op de hooge bergmassieven, ligt in den aard der zaak en wordt door de enkele waarnemingen, te dien opzichte in de kustplaatsen en bergstreken gedaan, volkomen bevestigd, zonder dat daarom het klimaat van het eiland (juist tengevolge der toegankelijkheid voor de zeewinden en de in 't algemeen hooge ligging) wegens die hooge temperatuur als ongunstig mag beschreven worden. Het tegendeel schijnt het geval te zijn [1]). Overigens zullen hier de wisselingen van het klimaat, de klimaat-uitersten, zeker nog geringer zijn en minder uiteenloopen dan op het meer continentale Borneo of in het binnenland van Sumatra. Ook deze gelijkmatigheid van klimaat van maand tot maand en overdag wordt door die enkele waarnemingen en den bovengenoemden Atlas in het licht gesteld.

Volgens Baron Van Hoëvell wijst de thermometer des morgens te Gorontalo in den oostmoeson (Juli—October) nog beneden 70° F. aan en overdag zelden meer dan 85°. In den westmoeson en in de kenteringsmaanden is de temperatuur iets hooger. Voor het gedeelte, door den heer Van Schelle onderzocht, werd het maximum der temperatuur uit 99 waarnemingen bepaald op 29° 25′ C., het minimum op 22° 60; de uitersten waren van het maximum 26° en 32°, voor het minimum 21° en 24°, het laatste berekend uit 101 waarnemingen. Op de hooge bergketenen (Bone-gebergte en die van Bwool) daalde de temperatuur, vooral 's nachts, tot 19, 15 en 12 à 13. Ook op de reis naar het meer Posso vermelden de gebr. Sarasin in het bergland temperaturen van 13° C. en 12.5.

Voor den regenval bestaan andere toestanden op het noordelijk dan op het zuidelijk schiereiland.

Bij het noordelijke, dat even benoorden den evenaar is gelegen en waar dus de moesons minder krachtig en langdurig optreden, zijn de regens gelijkmatiger over het jaar verdeeld, doch valt minder regen dan op het zuidelijk schiereiland, waar de zenithale regens minder, de n.w. moeson des te krachtiger zijn invloed doet gevoelen. De grootste gem. jaarlijksche hoeveelheid op het 1ste bedraagt voor de noordkust 25 à 2600 mm.; op het laatste stijgt dit voor de westkust tot 3900 à 4000. Terwijl op het n. schiereiland de drogere helft van het jaar in regenhoeveelheid en aantal regendagen bij de nattere slechts eenigszins ten achter staat, is dit verschil voor de zuidelijke helft veel grooter. Om ook dit door een enkel cijfer te bewijzen: te Menado viel in de laatste jaren gem. ruim 2600 mm. regen. Hoewel de hoeveelheid in de maanden Juni tot en met September steeds het minste bedroeg, was zij toch altijd nog 429 mm. Te Gorontalo waren de genoemde cijfers resp. 1175 en 220, te Kema 1388 en 365. Daarentegen vielen te Pankadjene op de westkust van het zuidelijk schiereiland gem. jaarlijks 3952 mm. en daarvan in de vier genoemde droge maanden slechts 299. Te Makasser waren de genoemde cijfers 3161 en 228. Op de laatstgenoemde plaatsen vielen in November en September soms niet meer dan gem. 28 à 26, ja dan 16 à 12 mm. per maand, terwijl deze cijfers op het noordelijk

1) Een en ander wordt volkomen bevestigd door de zeekaarten (waarover later meer). Zij vertoonen in de nabijheid der kust en vóór of in de mondingen der rivieren meestal geringe diepten, zachte modder, zand, modder met zand en steenen, enz.

1) Tenzij daar, waar, als te Gorontalo plaatselijke oorzaken medewerken, of als ter westkust tusschen Maros en Mandar, waar schadelijke winden een tijdlang hun invloed doen gevoelen.

schiereiland voor Menado niet lager dan tot 66, voor Kema dan 53, voor Gorontalo dan tot 35 daalden.

Bezien wij thans de beide schiereilanden afzonderlijk, dan valt voor het noordelijke op te merken, dat de zuidkust gemiddeld jaarlijks slechts 1400 mm. regen opvangt, de noordkust daarentegen 2600. Vooral in het oosten staat de zuidkust bij de noordkust achter (Menado 3120, Kema 1630). De verklaring van dit verschijnsel is hierin te zoeken, dat de n.w. moeson, op de n.kust regenwind, aan de zuidkust op de luwzijde van het gebergte veel van zijn vocht heeft verloren en dat de z.o. moeson dit verlies niet kan vergoeden, daar hij benoorden Seram, waar hij reeds een keten passeerde, over een betrekkelijk te klein gedeelte vrije zee strijkt om veel vocht te kunnen meevoeren. Dat de noordkust in het w. iets minder regenrijk is, en dus ook het verschil met de z.kust iets minder, wordt door sommigen verklaard uit het feit, dat bijv. Menado meer dan Tontoli voor overzee strijkende winden toegankelijk is, dewijl voor laatstgenoemde plaats het n.o. van Borneo met zijn hooge bergen in den weg treedt.

Bij Zuid-Celebes valt op te merken, dat de westmoeson aan de westkust dáárom zoo beslist en krachtig optreedt en veel regen medevoert, dewijl hij door het meer nabijzijnde en ten z. van 't schiereiland gelegen luchtdruk-minimum in de noordelijke helft van Nieuw-Holland wordt aangetrokken en door zijn tocht over de lange, warme Java-zee tusschen Borneo in 't n., Java en de Kleine Soendaeilanden in 't z., van n.w. in w. overgaat en dus, rijkelijk met waterdamp beladen, loodrecht op de westkust van Celebes waait. Van de soms 4000 mm. regen, die ter westkust (Pangkadjene) vallen, komt dan ook voor de maanden van dien n.w. moeson, December—Maart, niet minder dan 76 %, voor alle overige maanden slechts 24 % van den regenval neer. In Januari alleen viel somtijds 25 % van dien regen, in Aug. en Sept. te zamen 1½ %. Natuurlijk zijn de toestanden ter z.- en o.kust anders. Op de zuidkust (te Bonthain) valt vooreerst veel minder regen (1340 mm.) en is de massa gelijkmatiger over het geheele jaar verdeeld. Van die 1340 komen voor de zes maanden van den n.w. moeson 675, voor de overige 665. Op de z.o.kust is (als te Amboina) de z.o. de regenwind en daartegen de n.w. de droge. Vandaar dat van Nov.—April te Bikeroe tijdens den n.w. moeson 1428, tijdens den z.o. 1708 mm. neerkomen van de 3136, die er gem. jaarlijks, naar de waarnemingen gedurende een tijdperk van ca 10 jaren verricht, gevallen zijn.

Wat de windrichting boven Celebes betreft, wij hebben reeds kunnen zien, hoe, zoowel in het noordelijk als in het zuidelijk schiereiland, n.w. met z.o. afwisselen en hoe de n.w. van koers veranderde, van n.w. in w. overging. Datzelfde zal wel met dezen wind het geval zijn tusschen Borneo en Celebes, waarbij hij een meer noordelijke richting moet aannemen, of met den z.o., als hij tusschen de zuidelijke schiereilanden in zuid, en tusschen de o.lijke in oost overgaat. Voorts valt op te merken, dat de n.w. moeson, oorspronkelijk n.o. passaat, doch over den evenaar getrokken, in n.w. overgaande, benoorden dien evenaar nog dikwijls uit den n. en n.o. hoek zal waaien, terwijl, omgekeerd, de z.o. passaat, over den evenaar getrokken, voor het uiterste n. van Celebes, doch ook elders, in z.w. zal overgaan. Vandaar dat in Straat Makasser in April, en van Mei—October en ook nog wel in November, n.o. winden waaien; dat bijv. te Bonthain, naast z.o., zoovele maanden (Juni—Oct.) door o. en n.o. worden gekenmerkt, en voor die plaats in Januari en December, naast w., ook z.w. winden staan opgeteekend [1]). In den atlas van den Indischen Oceaan (Tab. 22) worden voor Celebes vier windgebieden onderscheiden: de n.kust met de Minahasa: in Januari zwakke n.n.o., Juli zwakke z.z.w.; de westkust, behalve die van het z. schiereiland: Januari zwakke noord en Juli zwakke z.z.o.; de z.w.-, z.- en z.o.kust van dat schiereiland: Jan. w.n.w. en Juli zwakke z.z.o.; eindelijk de overige deelen van het geheele eiland: Jan. zwakke n w., Juli zwakke z.o. Hoe weinig overigens de gegevens nog aanwezig zijn om een en ander meer in bijzonderheden op te geven, kan daaruit blijken, dat op de volgende kaarten in genoemden atlas, welke de menigvuldigheid der winden in verschillende maanden voor oogen stellen, van Celebes slechts het uiterste z.w. geteekend is, voor welk deel ook wij dan slechts eenige cijfers, die de percentsgewijze verhouding der winden aanwijzen, hebben kunnen opgeven.

7. Producten. Even als bij Borneo, zullen de flora en fauna van Celebes door den vakman besproken worden en zal door dezen worden uitgemaakt, welke plaats het eiland in het Indische plantenrijk, het Austraal-Aziatische gewest of de Maleische provincie inneemt. Letten wij onzerzijds, met het oog op de middelen van bestaan of de behoeften van den inlander en de producten voor de Europeesche markt, meer uitsluitend op de cultuurgewassen, dan dienen wij vooraf op te merken, dat Celebes, als gelegen tusschen 115° en 125° O. L., een terrein vormt, waar de rijst wel minder voorkomt en van mindere qualiteit is dan op de eilanden bewesten eerstgenoemden meridiaan, maar toch altijd nog in grootere hoeveelheid dan beoosten laatstgenoemden lengtecirkel, waar sago en miloe het hoofdvoedsel vormen. Natuurlijk zullen die rijstbouw, evenals alle overige inlandsche producten en cultuurgewassen, voor de onderdeelen wel zeer afhankelijk zijn van regenval, bodemgesteldheid en de aanwezigheid van rivieren, en dus zeer uiteenloopen. Met het oog daarop zij er hier aan herinnerd, dat de vlakten, met uitzondering der vroeger beschrevene van N.- en Z.-Celebes (die van Mongondo, Dumoga, Limbotto, het Walannaë-bekken en die langs de kusten) betrekkelijk zeldzaam zijn en dus Celebes, vooral in het midden, tot de halfkoele bergstreek en de hoogere berggewesten of hoogvlakten, die tot 4000' stijgen, moet gerekend worden. Eindelijk zij opgemerkt, dat de wouden op dit eiland, hoewel in vele opzichten verschillende van die der naar 't w. gelegen eilanden, welke, in 't algemeen gesproken, meer regen opvangen — dat die wouden toch weder daarin met die der westelijke helft overeenkomen, dat zij tal van boschproducten opleveren, waarvan sommige zelfs voor de Europeesche markt geen geringe beteekenis bezitten en onder de belangrijkste uitvoerartikelen moeten meegerekend worden. Hoewel wij later bij de middelen van bestaan hierop terug komen, kan het zaak zijn reeds nu te vermelden, dat van

1) Van Vliet, Overzicht v. h. klimaat enz., T. A. G. 1894, p. 52.

de waarde van den algemeenen uitvoer voor de residentie Menado, ca een millioen bedragende, ca *f* 400.000 kwamen voor gom en gutta, *f* 180.000 voor rotting, om niet te spreken van copra, notemuskaat en hout, die samen nog ruim *f* 200.000 bedroegen.

Voor Celebes en onderhoorigheden bedroeg het cijfer van den uitvoer van gom en gutta ca $1\frac{1}{3}$ millioen, die van copra, rotting, notemuskaat en hout samen ruim *f* 700.000.

Hebben wij hiermede reeds eenige der voornaamste boschproducten opgenoemd, wij voegen daaraan toe, als overgang tot de cultuur-gewassen, de kokos-, sago- en arèn-palmen, die, met het oog op den wijn, de suiker, de sago en het voor touw (gemoeti) gebezigde boschhaar, ook opzettelijk aangekweekt worden; suikerriet in Makasser en de Zuider-districten; katoen, vooral in de afdeeling Gorontalo, doch ook op vele andere plaatsen, later bij de inlandsche nijverheid (katoenspinnerij en weverij) nader te bespreken; turksch koren (miloe of djagoeng), vooral in de Minahasa en Gorontalo; cacao, sedert 1826 in de residentie Menado ingevoerd, doch niet overal geslaagd; tabak van zeer goede hoedanigheid en voor een waarde van ca *f* 30.000 onder de uitvoerartikelen van de res. Menado genoemd, ook in de z. en n. districten (vooral in het regentschap Pankadjene) tot eigen verbruik verbouwd; indigo en spaansche peper, aardvruchten en groenten. De in de Minahasa verplichte teelt van koffie, welke dan tegen bepaalde prijzen aan het gouvernement moet worden geleverd, bedroeg in de laatste vijf jaren (1891—1895) 4.114, 7.257, 3.703, 900 en 1.500 pikols (61.76 kil.) [1]).

Van de dieren, die insgelijks bij de middelen van bestaan nader ter sprake komen, kunnen wij hier slechts vermelden: de paarden, die, vooral vroeger, te Makasser een belangrijk artikel van uitvoer vormden; de buffels, die zoowel voor ploegals voor slachtvee dienen; de overige runderen, schapen, geiten en varkens; onder de insecten de bijen, en van de bewoners der zee, behalve de tallooze vischsoorten, de tripang, de pareloesters en de schildpadden. Onder de uitvoerartikelen van Celebes staat schildpad voor een som van ruim *f* 140.000 vermeld, voor Menado van *f* 29.000. De uitvoer van huiden bedroeg resp. *f* 77.000 en *f* 24.000.

Over de delfstoffen werd reeds boven met een enkel woord gesproken. Op meer dan eene plaats is sprake geweest van goud-exploitatie, doch juist uit de beschrijving van den nauwkeurigsten onderzoeker Van Schelle blijkt, dat zoowel bij de Sumelatta (distr. Kwandang) aan de helling van de Boliohoetoe als op de zeven goudvindplaatsen in de afd. Gorontalo, de exploitatie der goudvoerende aders en ook van andere terreinen aan geen geringe moeilijkheden het hoofd zou hebben te bieden. Er is telkens sprake van terreinen, die te weinig goud ter verwassching zouden opleveren; van onbeduidende hoeveelheden van eenigszins goudhoudend alluvium; van noodzakelijk dieper onderzoek der aders; van verlaten mijnputten en bergwerken. — De bruikbaarheid der steenkolen, bij Maros en in de noorderdistricten gegraven, niet in carbonische, maar in jongere, waarschijnlijk oud-tertiaire gesteenten aangetroffen, schijnt na het onderzoek van Schreuder, Van Dijk en De Groot, op goede gronden betwijfeld te mogen worden. Voorts zijn zij in veel te geringe hoeveelheid aanwezig [1]). Ook de exploitatie van het ijzer ter oostkust of van het tin en koper, dat volgens sommigen op verscheidene plaatsen wordt aangetroffen (het laatste vèr beneden het Bangka-tin staande [2]), zal, althans door Europeanen, nog wel niet in de naaste toekomst liggen. Voor zoover de inlander delfstoffen ontgint, komen wij daarop bij de bevolking terug.

8. Bevolking. Daar deze uit anthropologisch en ethnographisch oogpunt afzonderlijk wordt besproken of reeds besproken is, blijft voor de geographische behandeling over: de staatkundige indeeling, zooals deze bij den inlander bestaat of door den Europeeschen bestuurder is geregeld; de dichtheid of verspreiding der bevolking en de concentratie op verschillende punten (topographie); de middelen van bestaan, waardoor nog veel van het bovenstaande zal worden toegelicht en waaruit de meer of minder groote welvaart der bevolking kan worden opgemaakt. Daar de toestanden op het noordelijk schiereiland (Residentie Menado) soms zeer verschilt met die op het zuidelijke (Gouvernement Celebes en Onderhoorigheden), behandelen wij beide deelen afzonderlijk, daarbij naar vermogen vergelijkende en verklarende.

Residentie Menado. De opgaven betreffende de grootte van het geheele eiland, zooals het tusschen 1°46′ N. B. en 5°42′ Z. B., 118°45′ en 125°15′ O. L. Gr. is gelegen, verschillen natuurlijk, naarmate men zich òf uitsluitend tot het hoofdeiland bepaalt; òf daarbij de naburige eilanden berekent; òf ook nog de westhelft van Flores en het eiland Soembawa met bijbehoorende eilanden, die, zooals bekend, staatkundig tot het Gouv. Celebes en Onderhoorigheden gerekend worden, daaraan toevoegt.

De berekening van Melvill van Carnbée, overgenomen door prof. De Hollander e. a. (3294 □ mijl), heeft op het hoofdeiland zonder naburige eilanden betrekking (Land. en Volkenk., II, p. 175); die van prof. Wagner (3665) op hoofd- en naburige eilanden, doch zonder Flores en Soembawa (Bevölk. der Erde, p. 135). Beide opgaven schijnen ons vrij juist. Immers, volgens de „Berekening van den vlakken inhoud naar de bij het „Topographisch Bureau te Batavia voorhanden „topographische en marine-kaarten" (Kol. Versl. 1894/95), komen voor de residentie Menado 1043^{101} □ mijl, waarvan 60^{229} voor naburige eilanden; voor het gouvernement Celebes en Onderhoorigheden 2333^{289}, waarvan 535^{276} voor de eilanden en eindelijk voor het onder Ternate behoorende Banggaai en Tomboekoe 650^{219}, waarvan 172^{711} voor de eilanden. Voor het eigenlijke Celebes resten dus 3258^{394}, als men nl. van het geheele bedrag (4026^{609}) 768^{215} voor de eilanden aftrekt. Laat men, met Wagner, Flores, Soembawa en de bij deze behoorende kleine eilanden buiten berekening, dan moet van dit geheele bedrag 358^{850} afgetrokken worden en rest dus 3667^{759}, wat slechts 2 à 3 □ mijl van Wagner's opgave verschilt.

1) Van den Berg, The financial and economical condition of N. I. The Hague 1895, p. 12.

1) In Hooze's Overzicht der voorn. kolenvelden v. d. Ind. Arch. T. A. G. 1892, p. 129, worden die van Celebes in het geheel niet genoemd.

2) De Hollander, Land- en Volkenkunde, II. p. 193.

Houden wij ons aan de Regeeringsopgaven in het Koloniaal Verslag 1894/95, Bijl. A., N°. 3, dan komen van bovengenoemde 4026^{609} 1043^{101} voor de Residentie Menado, die aldus nader verdeeld zijn.

Gewesten.	Vaste wal.	Voorn. kleinere eilanden.	Te zamen.
Afdeelingen der Minahasa	84^{961}	44^{334} [1])	129^{295}
Staatjes langs de Noordkust van Celebes, westwaarts v. de Minahasa . . . Afd. Gorontalo overig deel der n.lijke landtong van Celebes en verdere kuststreken aan de golf van Tomini.	897^{911}	15^{895} [2])	913^{806}
Totalen voor de residentie Menado.	982^{872}	60^{229}	1043^{101} [3])

Daar de grootte voor de verschillende afdeelingen der hiergenoemde gewesten „niet afzonderlijk berekend" en „niet geleverd" konde worden, achtten wij het niet geraden tot de vroegere opgaven terug te keeren, wat voor het inzicht der grootte slechts verwarring kan stichten. Voor zoover noodig om de dichtheid van bevolking te kunnen berekenen, zullen later nog eenige opgaven volgen.

Verdeelt men de bovengenoemde gewesten der Residentie Menado nog nader (Staatsblad 1864, n° 128, Regeerings-almanak 1895), dan worden tot de Minahasa of het zoogenaamd bondgenootschap van Menado gerekend, behalve de Minahasa zelve in beperkten zin, de westelijk gelegen rijkjes Bolang Mongondo, Bolang Oeki, Bintaoena, Bolang Itam, Kaidipan en Bwool alsmede de Sangi- en Talauer-eilanden, omvattende de rijkjes Siouw, Kandar, Taroena, Manganitoe, Taboekan en Tagoelandang.

De Minahasa is verdeeld in 5 afdeelingen als:

Menado met 4 districten (Bantik, Menado, Kakaskassenroe en Tomboriri.

Kema met 2 districten (Tonsea en Maoembi).

Tondano met 5 districten (Tondano Toulian, T. Toulimambot, Kakas Rembokken, Langowen en Tomohon Sarongsong).

Amoerang met 5 districten (Sonder, Kawangkoan, Tompasso, Tombassian en Romoön).

Belang met 2 districten (Tonsawang, Passan Ratahan Ponosakan).

De afd. Gorontalo bestaat uit het rechtstreeksche gebied, de landschappen langs de bocht van Tomini en de eilandjes in die baai. Het rechtstreeksche gebied wordt verdeeld in de districten Kota, Telaga, Kabila, Tape, Bone (waartoe ook de voormalige marsaolehschappen Soewawa en Bintaoena behooren) Boalemo en Pagoeat, te zamen vormende de onderafdeeling Gorontalo, en Tibawa, Batoe doa, Pagoejawan en Kwandang, te zamen vormende de onderafdeeling Limbotto (Stbld 1889, n° 94 en 256).

Dichtheid van bevolking. Kon de grootte der afdeelingen niet afzonderlijk berekend worden, dan is reeds daardoor de relatieve dichtheid of die per □ mijl (kilometer), welke door deeling van het cijfer der absolute bevolking door dat der grootte verkregen wordt, moeilijk op te geven. Daarbij komt, dat het cijfer dier absolute bevolking alles behalve vaststaat. Zooals de Kolon. Verslagen uitdrukkelijk opgeven, is het verkregen uit cijfers, „als tamelijk nauwkeurig te beschouwen", „bij benadering verkregen" en „op louter gissing berustende". Een derde bezwaar is dat men, vooral in de oudere opgaven, niet altijd opgegeven vindt, of en welke der naburige eilanden mede gerekend zijn en verder hebben die verschillende afdeelingen en terreinen, bijv. dat van Gorontalo, al of niet onder rechtstreeksch bestuur van het gouvernement staande, in verschillende tijden een zeer verschillenden omvang bezeten, zoodat cijfers van grootte en bevolking, vooral uit vroegere dagen, bij vergelijking moeilijk dienst kunnen doen. In de Koloniale Verslagen verschillen die cijfers soms bij eenige jaren tusschenruimte vrij aanzienlijk.

Bepalen wij ons dus alleen bij de gewesten, waarvan in de Regeeringsverslagen de cijfers der bevolking worden opgegeven, dan blijft nog onzekerheid genoeg bestaan. Terwijl Melvill van Carnbée in 1849, prof. De Hollander in 1884 en prof. Wagner in 1891 de geheele bevolking van Celebes op $1^1/_2$ millioen schatten, komen de Kol. Verslagen der laatste jaren (1895/96) voor 1892 tot een totaal van 1.993,000 en voor 1893 van 2.003,979, wat dus ca 600 per □ geogr. mijl of 10 à 11 per □ kilom. aanwijst, terwijl Wagner tot het resultaat 7.5 per □ kil. is gekomen: een resultaat, dat bijzonder de aandacht verdient, daar het met dat van het Kol. Verslag (in aanmerking genomen het hoogere bedrag van $^1/_2$ millioen voor de absolute bevolking), wat de globale dichtheid betreft, niet in strijd is. Of dat half millioen meer uit die Regeeringsverslagen voldoende is verklaard (tenzij men het aan het toenemen der bevolking sedert 1849 wil toeschrijven), moeten wij in het midden laten. Voor dat geval is Wagner's cijfer voor 1891 zeker te laag [1]).

1) Hiervan voor Groot-Sangi en 14 andere der Sangi-groep 19^{132}; voor het eiland Karakelang en 6 andere der Talaut- en Nanoesa-groepen 22^{084} en 26 dichter bij de Minahasa gelegen, niet tot bepaalde groepen te brengen, 3^{068}.

2) Namelijk 15^{323} voor 9 eilanden uitmakende de Togean- of Schildpad-eilanden in de golf van Tomini en 0.572 voor 3 eilandjes op de noordkust van Celebes ten O. van de baai van Kwandang.

3) Bij het ter perse gaan dezer Tabel, ontleend aan het Kol. Verslag 1894/95, ontvangen wij de „Tabel van de resultaten eener, met behulp van den planimeter verrichte meting van den vlakken inhoud der Ned. bezittingen in O. I.", Batavia 1895, een zeer belangrijke publicatie, door den heer Timmerman nader grondig besproken in het Tijdschr. Aardr. Gen. 1895, p. 778. De totalen verschillen zeer weinig. Het bij ons genoemde cijfer 1043^{101} is in genoemde Tabel 1043^2.

1) Hij zegt daarover slechts het volgende: „Wir gelangen schliesslich (d. i., hoewel hij zich niet bij Melvill v. Carnbée aansluit) jedoch zu $1^1/_2$ Million infolge der verbürgten Zahlen für den Norden".

Voor de thans door ons te bespreken afdeelingenhelft (Minahasa en Gorontalo) ons insgelijks aan de Regeeringscijfers houdende, verkrijgen wij voor het eerstgenoemde gewest (129 □ mijl) met een bevolking van 306.415 dus een dichtheid van ruim 2300 op de □ mijl of van 42 op den □ kil.: een cijfer, wat al weder niet veel van dat van Wagner afwijkt, wanneer men uit zijne cijfers voor de Minahasa (29), de Sangi-eilanden (92) [1]) en de Talauer-groep (5), dus samen 126, het gemiddelde neemt, wat dan juist 42 bedraagt.

Deelen wij voor de afdeeling Gorontalo het door de Regeering genoemde cijfer 246.386 door dat der grootte (zie Tabel) 913, dan verkrijgen wij 269 per □ mijl of 4 à 5 per □ kil., terwijl Wagner voor die afdeeling de vorstendommen aan de noordkust, de landstreken langs de bocht van Tomini en de daar gelegen eilanden tot het cijfer 5 komt, waarbij hij zeer terecht, behalve met de Kol. verslagen (1890), met de opgaven van Van Hoëvell is terade gegaan. Wij merken voorts op, dat de afdeeling Gorontalo vrij wat minder dicht dan de Minahasa bevolkt schijnt te zijn [2]). — Wij eindigen hiermede het bespreken der dichtheid voor deze helft van Celebes. Enkele cijfers der absolute bevolking zullen nog ter sprake komen bij het bespreken der afzonderlijke rijkjes of van de plaatsen, waar zich in deze helft de bevolking bij voorkeur heeft geconcentreerd.

De topographie. Verdeelen wij de residentie naar de terreinen, waar zich de bevolking het meest concentreert, dan is dit het geval in de Minahassa; aan de kust en in de vlakten tusschen deze en de n.w. grens der residentie Menado; langs de west- en zuidkust der Tominibocht. In verband met de geringe bruikbaarheid der rivieren als waterwegen laat het zich verklaren, dat de bevolking zich aan deze, tenzij soms aan de monding of in de vlakten, minder heeft opgehoopt.

Voor de Minahasa komen aan de kust in aanmerking Likoepang, de hoofdplaats van het district, aan de straat en den linkeroever der rivier van dien naam in het uiterste n.o. van het schiereiland gelegen. Het is, in weerwil der nabijheid van de volkrijke Sangi-eilanden en zijne zoutpannen, ten gevolge der zandbanken voor de kust, toch een onbeduidende plaats. Hetzelfde geldt ten naastenbij van alle kustplaatsjes buiten Menado, zoowel ter noord- als ter zuidkust. Tonowangko, beter Tombariri, is de hoofdplaats van dat district en ligt aan de monding van de Ranowangko, in weerwil van den naam „groot water", toch een zeer onbelangrijk riviertje. Hoewel een vriendelijk plaatsje, als zoovele in de Minahasa, is het toch niets dan een vrij groote negorij, met een bergachtig, schaars bevolkt achterland.

Amoerang, dicht bij den mond van de Rano i Apo, „den stroom der vaderen", maar toch (zie boven) vrij onbruikbaar, wordt, in weerwil van de vrij talrijke bevolking, in 1884 op 3000 geschat, en hoewel hoofdplaats der afdeeling Amoerang en zetel van een controleur, toch terecht als een schoon en net aangelegd dorp of als een door rechte straten doorsneden belangrijke negorij beschreven. Hoewel door de booten der Ind. Paketvaartmij aangedaan, is de scheepvaartbeweging (kustvaart) er te nauwernood 1000 ton.

Niet veel beter is het met de plaatsen ter zuidkust gesteld. Belang aan de golf van dien naam is weinig meer dan een visschersdorp met bijna geen scheepvaartverkeer, terwijl de beteekenis van Kema reeds door de verplaatsing van den controleur naar Ajermadidi en door het feit, dat het door de Paketvaartmij niet wordt aangedaan, in het licht wordt gesteld. Hoewel, vroeger althans, door een 2000 zielen bewoond (1884) en als verblijfplaats der zendelingen bekend, heeft het, ofschoon ook thans nog door goede wegen met Menado en Tondano verbonden, zijne beteekenis als havenstad, als voorhaven van Menado, zoo het die ooit heeft bezeten (de scheepvaartbeweging bedroeg c. 3000 ton), door den vooruitgang van Menado verloren. Ook het bezoek der walvischvaarders, die er kwamen om ververschingen in te nemen, heeft sedert 10 jaren opgehouden. In hoeverre de aanleg van een spoorweg naar Menado voor beide plaatsen, in verband met de door Sidney J. Hickson gemaakte opmerkingen [1]), van belang zou zijn, wagen wij niet te beslissen [2]).

Dat zich dus alle verkeer meer en meer op Menado concentreert, volgt uit het bovenstaande van zelf, al kan men de plaats dan ook niet altijd even gemakkelijk bereiken. Reeds als hoofdplaats der residentie, als voornaamste verblijfplaats der zendelingen, door hare hoewel geringe bezetting en door het aanzienlijk aantal harer inwoners, neemt zij een bijzondere plaats in en vertoont meer het karakter eener stad. Het aantal inwoners bedroeg de laatste jaren 9382 (vroeger 4 à 6000), onder welke ca 500 Europeanen, 2228 Chineezen onder hun kapitein en luitenant en 190 Arabieren en vreemde Oosterlingen. Zoowel dit groote aantal niet-inlanders als de kantoren, winkels en pakhuizen, bewijzen de beteekenis als handelsplaats. Het handelscijfer ca f 2 millioen en dat der scheepvaartbeweging ca 200.000 ton, waarvan 50.000 voor de kustvaart, zijn daarmede in overeenstemming. In hoeverre die cijfers door verbetering der lichten en lichters, het leggen van boeien, het plaatsen van vuurtorens, het opnemen der kust nog zouden kunnen toenemen en Menado

1) Immers in het Kol. Versl. 1894/95 werd onder het toen genoemd cijfer van 301.167 dat der bevolking van de Sangi, en wel als tamelijk nauwkeurig te beschouwen, voor een bedrag van 227.167 begrepen. Het cijfer van Wagner (92) is te laag, als men deze 227.167 door dat der grootte van de Sangi-eilanden alleen (19 □ mijl) deelt. Het bedraagt dan 11.956 per □ mijl of 217 per □ kil. Het is echter volkomen juist, als men het deelt door het geheele bedrag der eilanden (44 □ mijl). Het bedraagt dan 5163 per □ mijl of ruim 92 per □ kil.

2) Naar het K. V. 1894/95 mededeelt, is het cijfer der Minahasa met 24000 verhoogd, dat van Gorontalo daarmede verlaagd, omdat de staatjes ter noordkust van Celebes, waarmede de assistent-resident van Gorontalo geen bemoeienis heeft, thans natuurlijk niet meer onder Gorontalo, maar onder de Minahasa zijn gebracht. Ook werd de bevolking der Tomini-bocht, vroeger op 197.000 geschat, thans slechts op 153.000 geraamd. Overigens kwamen voor de rechtstreeks onder Europeesch bestuur staande gedeelten der afd. Gorontalo hooger cijfers (88000, in plaats van 78.000 in 1885).

1) Tijdschr. Aardr. Gen. N. S., Dl. IV, M. U. A., p. 154.

2) Volgens prof. V. d. Lith N. O. I., p. 346, schijnt die behoefte niet groot.

voor den handel met China en Australië een eerste handelsplaats worden (Hickson, p. 154 en 55) laten wij voorloopig in het midden.

Bespraken wij tot dusver de kust der Minahasa, natuurlijk concentreert zich ook in het binnenland van dat vruchtbare, met goede wegen voorziene gewest een talrijke bevolking, die, door verdienstelijke zendelingen voor een groot deel tot het Christendom bekeerd en tegelijk daarmede aan werkzaamheid gewend werd. Dat meer regelmatige van hun leven spiegelt zich af in de menigte van nette, soms zeer volkrijke en welvarende negorijen, die met haar rechte straten, door heg en tuin omgeven, in 't groen en rozen gelegen huizen, haar markten of pleinen en loges of pasangrahans, kerkjes en scholen, naar de beschrijving van Reinhardt, Bleeker, Graafland e. a. te oordeelen, een zeer aangenamen indruk moeten maken. Natuurlijk zullen zij het talrijkst in de nabijheid van het meer Tondano worden aangetroffen, waar landbouw en visscherij beiden middelen van bestaan vormen, doch ook op eenigen afstand daarvan is het aantal dier negorijen op het terrein, wat Bleeker met Java in miniatuur vergelijkt en dat zeer vruchtbaar is, nog zeer groot. De voornaamste dier negorijen, welke wij hier slechts met een enkel woord kunnen beschrijven, zijn Lotta bezuiden Menado op den weg naar en in de buurt van den berg Lokon met een vergezicht op den Klabat; Tomohon, hoofdplaats van het district van dien naam, de type der boven omschreven dorpen, waar zich talrijke wegen naar verschillende deelen der Minahasa kruisen. Ook bevinden zich daar een meisjesschool voor dochters van inlandsche hoofden en andere aanzienlijke inlanders, een inrichting tot opleiding van inlandsche godsdienstleeraars en in de buurt een kweekschool voor inlandsche genootschapsonderwijzers. Voorts noemen wij: Tondano, aan de rivier en dicht bij den noordelijken oever van het meer van dien naam gelegen, weder uit twee afzonderlijke negorijen bestaande, volgens sommigen de fraaiste en grootste negorij van de Minahasa, met niet minder dan 12.000 bewoners, onder welke 10.000 Christenen. Door de betrekkelijk hooge ligging der plaats, 600 m. boven zee-niveau, heeft men natuurlijk een prachtig uitzicht op het meer en de naburige bergen. Ditzelfde geldt weder van Sonder, dat ruim 550 m. hoog ligt, c. 2000 bewoners telt en als hoofdplaats van het district, doch ook door den waterval van Tjintep in de buurt groote bekendheid heeft verkregen. Het reeds boven genoemde Kakas aan den zuidoever van het meer gelegen en het ten z.w. daarvan te zoeken Langowan (766 m.) tellen weder niet minder dan 3000 zielen. Het eerste is vooral door zijne koffiekultuur bekend, het tweede door de nabijheid van den Sepoetan en het groote aantal heete bronnen, die nog eens weder het vulcanisch karakter der streek bewijzen en, naar de meening van Dr. Schneider (Van der Lith, p. 349), aanleiding zouden kunnen geven tot de oprichting van een bad-établissement. Dit zoude, wat het klimaat der streek betreft (koel en niet vochtig) niet bij die van Java behoeven achter te staan. Na bloote vermelding van Bailang ten n. van Menado, Rotohan ten n. van Belang, Tompasso en Kawangkoan bij de juist genoemde bronnen gelegen, die enkel als hoofdplaatsen van districten moeten genoemd worden, verlaten wij de Minahasa.

Het tweede terrein, waar zich in de residentie Menado de bevolking concentreert, is bewesten de Minahasa tot en met Bwool en Tomini te zoeken in de bij de reliefvormen nader omschreven vlakten van Mongondo, Limbotto, Pogoejama en Baoelemo of in de rivierdalen en aan de kust. Natuurlijk hoopt zich die bevolking het sterkst op te Gorontalo, waar de hoofdzetel van het bestuur is gevestigd. Wel wordt de ligging, vooral in den n.w. moeson, als minder gezond beschreven en veroorzaken de aldaar samenkomende rivieren Bolango en Bone dikwijls overstroomingen, zoodat verscheidene wijken der groote negorij onder water komen te staan; ook laat de reede veel te wenschen over, wat betreft de felle winden en den steenachtigen of elders modderigen bodem, waardoor vele ankers verloren gaan; doch in weerwil van dit alles is Gorontalo toch geen onbelangrijke handelsplaats, met een levendige scheepvaartbeweging, en zou het, naar de meening van Van Hoëvell, na Makasser de belangrijkste havenplaats in het oosten van den archipel kunnen worden [1]). Het groot aantal vreemde handelaars (Chineezen, Arabieren, Boegineezen), aldaar gevestigd, het snelle toenemen van het handelscijfer (1856 c. ƒ 35.000, in de laatste jaren c. ƒ 2.500.000), de scheepvaartbeweging (mèt de kustvaart c. 60.000 ton), waaraan stoombooten van Singapore, mailstoomers en groote Europeesche zeilschepen, herhaaldelijk naar Gorontalo gecharterd en vandaar rechtstreeks naar Europa vertrokken, deelnemen, is met die meening niet in strijd. Bij dit Gorontalo staan alle verdere plaatsen verre in beteekenis achter, al concentreert zich de bevolking daar ook iets meer dan in het gebergte in de niet bijzonder vruchtbare vlakten. Dit heeft, volgens Van Hoëvell, p. 32, daarin zijn grond, dat de radja's de bevolking daartoe hebben gedwongen, ten einde ze gemakkelijker te kunnen uitzuigen en omdat de verhuizing naar de wellicht voor koffiecultuur geschikte berghellingen met den aanleg van kostbare wegen zou moeten gepaard gaan of andere bezwaren zou opleveren [2]).

Bespreken wij die vlakten en plaatsen in de richting van w. naar o., dan hebben wij te noemen in de dichtbevolkte vlakte van Mongondo, of liever in die der boven beschreven Ongkag en Dumogan, samen den Lombagin vormende, Bolang Mongondo aan de noordkust en iets ten o. der monding van de Lombagin gelegen, herhaaldelijk door Europeesche reizigers (Schwarz, Wilken, De Lange, De Clercq, Riedel en de gebroeders Sarasin) bezocht en door allen, hoewel zetel van verschillende inlandsche bestuurders, toch als onaanzienlijke plaats van 30 à 40 huizen en ruim 1000 inwoners beschreven; voorts Popo, Pontadong, Biga, doch vooral Kottaban-

---

1) Van Hoëvell, T. Aard. Gen. VIII (1891), p. 43.

2) Een overzicht der bevolking van de verschillende districten in de onderafdeeling Gorontalo en Limbotto geeft Van Hoëvell, p. 33. De totalen zijn voor de districten van Gorontalo Kota 17.842, Telaga 14.982, Kabila 8.394, Tapa 8.477, Bone, Soewawa en Bintaoena samen 6.453, Baoelemo 3.123, Pogoeat 1.958, geheele onderafdeeling 61.229; voor de districten van Limbotto Tibawa 7.649, Baloedaä 4.245, Pagoeama 2.889, Kwandang 4.379, Atinggola 708. Totaal voor de onderafdeeling 19.870. Totaal generaal voor beide onderafdeelingen 81.099.

gon, allen in het hart der vlakte tusschen het hooge plateau van Poigar en het nog onbereisde Mongondogebergte in het bovenstroomgebied der Ongkag gelegen. Het eerste, een dorp, bestond, volgens de gebroeders Sarasin, thans uit 20 huizen, op palen gebouwd en te zamen door een bamboesheg omgeven; Pontodong kenmerkte zich door iets grootere huizen; het dorp Biga telde er twee, en Kottabangon, volgens de genoemde reizigers „Hauptort der Kulturhochebene von Mongondo", waar de radja soms verblijf houdt, vormt, volgens vroegere beschrijvingen, een negorij van 32 huizen. In het dal of de vlakte der Dumoga liggen de dorpen Dumoga besar en Dumoga ketjil (Groot- en Klein-Dumoga), waarvan het eerste beschreven wordt als een groot, zindelijk, welvarend dorp, zelfs uit twee deelen (opper- en beneden-Dumoga) bestaande, die ieder twee rijen van solied gebouwde huizen vormen. Het verkeer met dit dorp schijnt zeer levendig te zijn, daar de radja van Mongondo vier prauwen ter voortdurende beschikking van de bewoners en verdere bezoekers had gesteld, om daarmede over de Dumoga te gaan. Klein-Dumoga en ook het meer westelijk gelegen Doeloedoeo, van waar uit de gebr. Sarasin te vergeefs beproefden om tot de Bonegroep door te dringen, worden beschreven als veel kleiner en onaanzienlijker. Voor dit gedeelte van Celebes, moeten ook nog vermeld worden Bolang Oeki, de hoofdplaats van het ten w. van Mongondo en het daarvan afhankelijk rijkje van dien naam aan de noordkust gelegen, doch volgens de kaart der gebr. Sarasin, zich ook over een gedeelte der zuidkust uitstrekkende: daar, waar de Malibagoe, waaraan het dorpje van dien naam, zich in zee stort. Dat de goudgraverijen aan de noordkust in Bolang Oeki en in het naburige Bintaoena met het dorp (123° 37' O. L.) van dien naam, welke vooral tegen het midden dezer eeuw, de bevolking bezig hielden, niet in staat zijn geweest de welvaart en het aantal dier bevolking te verhoogen, kan blijken uit het gering aantal zielen, dat voor die rijkjes in hun geheel (450 en 5 à 600) wordt opgegeven.

Daar het aan de vlakte van Mongondo grenzende gedeelte van N.-Celebes tot de vlakte van Limbotto beoosten Gorontalo door massieven of ketenen wordt ingenomen en het Bone-dal buiten de hoofdplaats Bone hooger op slechts enkele dorpen telt, vallen hier aan de Noordkust nog alleen Bolang Itam, Attingola en Kaidipan te vermelden, allen hoofdplaatsen of zetels van radja's en rijksgrooten der staatjes van dien naam, maar overigens zonder eenige beteekenis en meestal door 4 à 500 inwoners bewoond.

Dat zelfde geldt (met uitzondering van de bovengenoemde vlakten van Pogoejama, Bawangio, Baoelemo enz., en met uitzondering vooral ook van de naaste omgeving van het Lembotto-meer) van het gedeelte bewesten Gorontalo tot en met Tomini, waar wij de plaatsen dan ook het meest aan de kust te zoeken hebben.

Voor de noordkust is dat het geval met Kwandang, eigenlijk Moloö geheeten, waar reeds in de dagen der Compagnie, blijkens de ruïnes van een fort, een vestiging bestond en het gouvernement ook thans nog een steenkolenloods heeft geplaatst. De baai levert dan ook een goede ankerplaats op, zelfs voor grootere vaartuigen, en de handel, die er gedreven wordt, is niet onbelangrijk. De booten der Indische Paketvaart Mij doen de plaats aan. — Voorts moeten aan de noordkust nog vermeld worden Sumelatta, waarover bij de delfstoffen gesproken werd, ten w. van Kwandang gelegen, en Bwool, de hoofdplaats van het rijk van dien naam, een niet onbelangrijke negorij, bewoond door vele Arabieren en Boegineezen en met een niet onaanzienlijken handel. Het ligt aan de monding der Bwool in een door bergen omsloten vlakte, die, vooral dicht bij den mond, moerassig is en aan overstroomingen blootgesteld. De plaats zelve bestaat grootendeels (Sarasin, p. 227) uit meestal zeer groote, met eigenaardige gevels versierde huizen, die op palen gebouwd zijn.

Aan of bij de zuidkust liggen de hoofdplaatsen der rijkjes, naar welke de boven genoemde vlakten haar naam dragen, bijv. Tilamoeta of Tilioetan, de hoofdplaats van Baoelemo, Pagoeat, de zetel van het rijkje van dien naam, waar vroeger een controleur gevestigd was en Moeton, de hoofdplaats van het evenzoo genoemde landschap, maar overigens een onbelangrijke negorij (van c. 400 zielen in 12 verspreide huizen), waar de radja in een armoedige bamboezen hut verblijf houdt. Ook moeten nog vermeld worden Toeladenggi, 2 uur roeiens stroomopwaarts aan een voor groote prauwen bevaarbaar riviertje, 5 Eng. mijl bew. Moeton gelegen, bestaande uit ± 30 vrij groote, goed gebouwde huizen, door ± 300 zielen bewoond, door aanplantingen van cacao, sago en klappers omgeven en met goudgraverijen (te Tapa) aan de bovenrivier. Het bij de meren van dien naam gelegen Bolano ligt 9 Eng. mijl ten w. van Toeladenggi, doch is moeilijk te bereiken en telt met naburige gehuchten c. 1000, uitsluitend Boegineesche bewoners. De schepen moeten er 1500 meter uit den wal blijven.

Zooals gezegd, concentreert zich de bevolking iets dichter bij het meer van Limbotto in de plaatsjes Limbotto, Boea, Bolila, alle in de buurt daarvan en dus iets ten w. van Gorontalo gelegen. Vooral aan den n. en oostoever en aan de gekanaliseerde Bolango en den benedenloop der Bone vertoont Van Hoëvell's kaart vele kampongs. — Hebben wij voor dit gedeelte van Celebes soms ook bij de kleinere plaatsen een oogenblik moeten stilstaan om den aard dier plaatsen en het karakter der concentratie in het licht te stellen [1]), dit moet ook weder het geval zijn bij de west- en zuidkust der Tominibocht.

Westwaarts van het boven beschreven Bolano ligt op ca 15 uur afstand van Moeton Tomini, dat aan de bocht zijn naam gaf, waar reeds in de dagen der Compagnie een benting stond, dat veel verkeer met Gorontalo onderhield en nog onderhoudt, waar men op 300 m. afstand in 25 vaam kan ankeren en in welks nabijheid (van het gehucht Woja uit) een weg van ± 36 uur gaans dwars over het gebergte naar Dondo aan de n.w.-

---

1) De belangstellende lezer zal hebben opgemerkt, dat het ons bij de behandeling der topographie, als bij Borneo, minder te doen is om de eigenlijke plaatsbeschrijving van grootere of kleinere negorijen, die bijna of geen merkwaardigs bezitten en allen onderling overeenkomen, dan wel om in het licht te stellen, waar en waarom de bevolking zich op bepaalde punten meer of minder heeft geconcentreerd. De bespreking der middelen van bestaan vult het gezegde nog aan.

kust voert. Die weg moet, naar berichten der inlanders, beter zijn dan de verbinding Parigi-Palos. De gezamenlijke bevolking van Tomini wordt op 1500 zielen geschat. Ten z.w. van Tomini ligt de onbeduidende negorij Palasa, met naburige vestigingen slechts 50 huisgezinnen of 250 zielen tellende. De steile zeebodem biedt nergens veiligen ankergrond en hevige valwinden kunnen er heerschen. Belangrijker is Tinombo, ten z.z.w. van Palasa, waar men op ± 1½ kabellengte in 23 vaam kan ankeren, dat met naburige gehuchten 180 huisgezinnen of 900 zielen telt en van waaruit, over Tomini, tabak naar Dondo wordt gevoerd en tegen lijnwaden en opium ingeruild. Die tabak wordt in het binnenland door bergbewonende Alfoeren, door Van Hoëvell op 10000 geschat, verbouwd en maakt Tinombo tot de grootste handelsplaats van geheel Moeton. De zuidelijkste negorij van Moeton, ± 5 palen van de kust gelegen, telt slechts 500 zielen en heet Sidowan. Tusschen deze en het thans te bespreken Parigi liggen nog eenige negorijen (Sigenti, Kasimbar, Toriboeloe en Amfibaboe), met naburige gehuchten of vestigingen resp. 975, 850, 750 en 700 zielen tellende, doch van welke verder niets te vermelden valt dan dat zij noch tot Moeton, noch tot Parigi behooren, maar een bondgenootschap vormen en beweren onder Mandar Tjenrana te staan [1]).

Onder de verder zuidelijk en oostelijk om de Tomini-bocht gelegen rijkjes Parigi, Saoesoe, Sigi, Posso en Todjo neemt Parigi verreweg de eerste plaats in. De hoofdplaats van dat rijk, aan den mond van een riviertje (0° 48′ Z. B.) gelegen, is als stapelplaats van den handel met Palos en als residentie van den radja en de voornaamste hoofden, goed bevolkt. In het naburige Saoesoe, voor stoom- en zeilschepen moeilijk te naderen, doch in het bezit van een baai (die van Tamboe), volgens Van Hoëvell (Tijdschr. Bat. Gen., p. 38) de beste van de geheele Tomini-bocht, vindt men desalniettemin slechts zeer weinig eigenlijke kampongs, waarvan geen enkele aan het strand ligt. Aldaar bevinden zich slechts kleine tijdelijke vestigingen voor de zoutbereiding, uit 2 of 3 huizen bestaande. Van de binnenlands gelegen kampongs is thans residentie Watoenondjoe, 3 palen ten n.w. van de baai van Tamboe, uit 30 huizen en even zoovele rijstschuren bestaande, met een bevolking van 450 zielen. De andere genoemde kampongs (Malamsapoea en Tambarana) tellen er resp. slechts 365 en 225 en de bevolking van het geheele rijkje stijgt niet hooger dan 1250. In het rijk Posso liggen de vestigingen meer landwaarts in aan de rivier of het meer van dien naam en zijn vroeger door ons besproken. Het wordt door Van Hoëvell sterk bevolkt genoemd. Meer dan 50 kampongs zijn bij name bekend en een der talrijkste stammen, die der Tolage, wordt alleen reeds op 25 à 30000 zielen geschat. In het laatstgenoemde rijkje Todjo zijn alleen de negorijen Taliboi en Bongka eenigszins belangrijk; de andere vestigingen bestaan zelden uit meer dan 8 à 10 huizen, terwijl het zielental van 30—100 varieert. Van de nog oostelijker gelegen rijken of staatjes, die de golf van Tolo of Tomaka omringen en tot de residentie Ternate behooren, kunnen wij, èn om deze reden en bij totaal gemis van nieuwere gegevens, geene bijzonderheden, wat de dichtheid of concentratie der bevolking betreft, mededeelen [1]).

Na het bespreken der dichtheid van bevolking en hare concentratie op bepaalde punten, resten ons nog de samenstelling en haar middelen van bestaan. Stellen wij het aantal inlanders in de Minahasa (zie boven, p. 329) en in Gorontalo, resp. ruim 300000 en 246000, tegenover dat der Europeanen, Chineezen, Arabieren en andere vreemde Oosterlingen, dan blijkt weder terstond, hoezeer bij die samenstelling de inlander in aantal overweegt. Immers, in de Minahasa zijn 911 Europeanen, 3243 Chineezen, 238 Arabieren en 1 vreemde Oosterling, dus samen slechts 4493 vreemdelingen. In Gorontalo bedroegen deze cijfers resp. 80, 345 en 117 (andere vreemde oosterlingen waren niet aanwezig), te zamen dus slechts 542 vreemdelingen. Terwijl in de Minahasa het vreemde element nog het 60ste of 70ste gedeelte der bevolking bedroeg, is dit in Gorontalo slechts het 450ste.

Aan deze samenstelling laat zich weder het best de statistiek der middelen van bestaan vastknoopen.

In de Minahasa waren (K. V. 1894/95) van de 911 Europeanen 453 van het mannelijk geslacht en van 186 wordt het beroep opgegeven. Daarvan waren 63 in 's lands burgerlijken dienst en door het Gouvernement bezoldigd (onder dezen 5 zendelingen, die een toelage uit 's lands kas genoten) en 6 personen door dat gouvernement benoemd of toegelaten, maar niet bezoldigd. Voorts waren onder hen 21 handelaren, 3 nijverheidsondernemers, 39 landbouwindustrieelen, 39 beoefenaars van een bedrijf, niet onder de vorigen te brengen, en 15 gepensionneerden. Onder het geringe cijfer dier handelaren en industrieelen zijn nog de geëmployeerden en Europeesche werklui begrepen. In Gorontalo behoorden van de 80 Europeanen 49 tot het mannelijk geslacht, van welke voor 31 het beroep wordt opgegeven. Daarvan waren 10 in 's lands dienst en 4 gepensionneerd; 13 waren handelaren, 4 nijverheidsondernemers, doch landbouwindustrieelen werden onder hen niet aangetroffen, wat met de Minahasa dus wel een verschil maakt.

Hoezeer bij de overige vreemdelingen (Ara-

1) Voor den staatkundigen toestand der besproken kust verwijzen wij naar Van Hoëvell's artikel en de daarover door prof. V. d. Lith medegedeelde bijzonderheden (Ned. O. I., Celebes, resid. Menado, p. 331 en verv.). Men zie ook de tabel, p. 338.

1) Volgens de oudere berichten van Matthysen, Bosscher en Van der Hart zouden in de vijf dorpen van het eiland Banggaai 700 zielen wonen, in de 4 negorijen van Peling 6000 zielen; voor de landschappen op het vasteland Banggaai (Balante, Boealemo, Saloean, Loeinan), weinig meer dan bij name bekend, ontbreken de opgaven. Het onderdeel Bentoei of Mondona aan de zuidkust van Banggaai tegenover het eiland Peling bevatte, volgens Bosscher, in 1852 9843 zielen. In Temboekoe ligt in het district Temboekoe de hoofdstad van denzelfden naam, een plaats van 1400 zielen, met een goede haven in den w.-moeson. Volgens de Ind. Gids van 1883, II, p. 524 is de hoofdplaats het iets zuidelijker gelegen Seketta of Sekita, waar een levendige handel in damar de welvaart verhoogt.

bieren, Chineezen, enz.) de handel als middel van bestaan overweegt, kan blijken uit het feit dat van de 714, van welke voor de Minahasa het beroep wordt opgegeven, niet minder dan 120 onder de rubriek handelaren (waaronder toko-, waronghouders, rondventers, wisselaren, geldschieters, enz.) gebracht zijn. Voor Gorontalo waren deze cijfers resp. 174 en 112. In de Minahasa moeten naast deze handelaren nog 17 pachters van 's lands middelen, 19 visschers en zeevarenden en 12 goud- en zilversmeden vermeld worden.

Wat de inlanders betreft, van de 42.600, wier beroep voor de Minahasa wordt opgegeven, zijn weder niet minder dan 31.232, dus 3/4 genoemd onder hen, die hun bestaan vinden in het landbouwbedrijf. Daarbij komen dan 2515 veefokkers en veehandelaars, 1898 houders van vischvijvers, 1431 visschers en varenden, 557 wagen- en karrenvoerders. In Gorontalo zijn van de 20.099, wier beroep wordt opgegeven, weder 13188 landbouwers of ruim 3/5. Buiten deze komen nog in aanmerking 1056 handelaars (in de Minahasa slechts 225) 1583 visschers en varenden, 332 veefokkers. Kan men uit deze cijfers reeds eenig verschil opmaken tusschen de bestaansmiddelen in Gorontalo en in de Minahasa, op een nog grooter verschil zullen zij ons wijzen tusschen Menado en het zuidelijk deel van het eiland Celebes en Onderhoorigheden, waarop wij later terugkomen. Thans zij nog slechts opgemerkt, dat bij Menado zeker de hoofdverdiensten der bevolking door landbouw, veeteelt, visscherij en het vrachtgoederenverkeer verkregen worden.

Wij zullen deze middelen van bestaan dan ook wat uitvoeriger bespreken en ontleenen de bijzonderheden daarover, behalve aan de reeds genoemde werken [1]) hoofdzakelijk aan het verslag van den resident E. J. Jellesma over den economischen toestand van Menado, in Januari 1893 ingediend. Natuurlijk zullen wij ons tot het voornaamste moeten bepalen.

De Europeesche landbouw werd in Menado, meer bepaald in de Minahasa, vertegenwoordigd door vijf particuliere koffieondernemingen, die door ongunstige weersgesteldheid (ongelijk verdeelde warmte en regen, hevige winden in den regenmoeson) en bladziekte weinig produceerden. De Moluksche Handelsvennootschap wil op twee kleine eilandjes aan de n.w.-kust der Minahasa copra winnen. Behalve de bovengenoemde bezwaren, levert ook het gebrek aan werkkrachten moeilijkheden op, daar zoowel de Minahasers als de van elders gekomen werklieden (Sangireezen, Talaureezen, Gorontaleezen) zich, met het oog op hun rijstvelden, slechts voor kort verbinden, of na eenig geld gespaard te hebben, in het huwelijk treden, naar hun land terugkeeren en de loonen doen stijgen. Het kapitaal, door Europeesche landbouwondernemingen in de Minahasa onder de inlandsche ingezetenen gebracht, wordt jaarlijks op *f* 250.000 geschat.

De inlandsche landbouw bestaat hoofdzakelijk in de bewerking van natte en droge rijstvelden en miloetuinen, en in de strandstreken, hier en daar in aanplantingen van producten voor de Europeesche markt, voorn. specerijen en tabak. Van gouvernementswege worden in het belang van dien inlandschen landbouw verschillende maatregelen genomen, wat betreft de werktuigen (den ploeg), de waterverdeeling, bemesting, den wisselbouw, de herschepping van ladangs in sawahs. Gunstig werkt ook het persoonlijk- of familiebezit der bewerkers, waardoor deze meer hart voor den grond hebben. Natuurlijk worden buiten de rijst nog andere voedingsgewassen verbouwd (katjang, oebi, boonen, erwten, uien, aardappelen, de roode djarak), doch wij vestigen liever de aandacht op de tabakscultuur, die, vooral in Kema, een bron van volksinkomsten levert. De Menadotabakmij en de firma Dircks te Menado geven gratis goed tabakszaad. Ook te Amoerang is een onderneming gesticht voor eigen aanplant en een derde onderneming ten o. der Klabat is begonnen. Alleen van de tabak heeft uitvoer buiten de Minahasa plaats.

Voorts vindt men vele aanplantingen van klappers, en van den arèn- of gemoeti-palm, die den volksdrank (sagoweer) en touw levert. Ook notemuskaattuinen treft men aan, voornamelijk in de laag gelegen streken der afd. Kema, Menado en Tondano. Met de cultuur van kruidnagelboomen is men nog minder goed bekend, doch aanplantingen van spaansche peper zijn menigvuldiger en het product komt op alle pasars voor. De cultuur van koffie of Manillahennip wordt overwogen.

Tegenover den landbouw treden veeteelt en nijverheid op den achtergrond. Blijkt dit reeds uit de bovengenoemde cijfers, hier zij er nog bijgevoegd, dat alleen sapi's en paarden, voor den landbouw en, als trekdieren, voor karren en bendis gebezigd, in grooter aantal voorkomen. Slechts zelden worden door hoofden paardenstoeterijen onderhouden en hengsten van Makassaarsch, Sandelwoodsch of Kajelisch ras ter verbetering van het inlandsch ras ingevoerd. Varkens teelt men zeer veel aan en zij worden beter verzorgd dan vroeger; kippen vindt men overal en eveneens eenden, inzonderheid bij het meer van Tondano en de grootere rivieren.

Zoowel de Europeesche nijverheid als die der vreemde Oosterlingen en de inlandsche nijverheid zijn van geringe beteekenis. In de geheele Minahasa wordt geen enkele tak der eerstgenoemde in eenigszins belangrijke mate uitgeoefend; van de vreemde oosterlingen nemen slechts eenigen het bedrijf van smid, timmerman of metselaar als bij-ambacht ter hand en de inlandsche nijverheid staat, zooals reeds elders aangetoond werd, op zeer lagen trap: zij bepaalt zich tot vlechten, meubelmakerij, het bouwen van huizen, het maken van karren en wagentjes. Batikken is in de Minahasa onbekend; de goud- en zilversmeden zijn vreemdelingen; ijzersmeden en pottebakkers zijn gering in aantal of komen in enkele districten voor; van eigenlijken scheepsbouw is geen sprake.

De visscherij wordt meer ter hand genomen door Gorontaleezen, Sangireezen en Talaureezen dan door de Minahasers. Langs de kust gebruikt men staketsels (sero's) of men bedwelmt den visch; elders wordt met prauwen en netten gevischt. De zoetwatervisscherij heeft plaats in de meren Tondono en Linou of in de groote rivieren, ook heeft men hier en daar vijvers aangelegd, doch het geheele bedrijf levert een niet al te ruim bestaan op en uitvoer van visch heeft in het geheel niet plaats.

Dat de handel alleen te Menado groothandel mocht heeten, is reeds boven aangetoond. Voor

1) Vooral in de reeds herhaaldelijk vermelde artikelen van den heer Van Hoëvell betreffende Gorontalo, Moeton en de staatjes aan de Tomini-bocht vindt men te dien opzichte de meeste bijzonderheden.

den Europeeschen handelaar doen Arabieren en Chineezen dienst als tusschenpersoon. Sommige drijven eigen zaken en zijn dan op de hoofdplaatsen der afdeelingen gevestigd of zij reizen, te Menado gevestigd, de pasars in de binnenlanden af. In enkele afdeelingen (Menado, Tondano, Amoerang) handelen ook inlanders met een klein kapitaaltje of als tusschenpersonen voor Arabieren en Chineezen, met wie zij moeilijk kunnen concurreeren. De kleinhandel is afhankelijk van den gouvernements-koffieoogst en van den toestand der wegen, die verbetert, zoodat de transportkosten minder, de concurrentie grooter wordt. Daar de vrachtkarren te weinig kunnen laden, soms schaarsch zijn en toch het eenige middel van vervoer vormen, zouden spoorwegen, vooral in de Minahasa, veel tot de ontwikkeling der streek kunnen bijbrengen.

Over de scheepvaart werd boven reeds gesproken. Daar de Minahaser slechts op zee gaat om visch te vangen en de inlandsche scheepvaart zich beperkt tot het verkeer met schoeners tusschen Menado, Belang, Amoerang, de Sangir-Talauer-eilanden en de zuidelijke staatjes, kan deze slechts van geringe beteekenis zijn. — Nogmaals blijkt dus uit deze beschrijving, wat de resident ook uitdrukkelijk in zijn verslag doet uitkomen, dat de hoofdverdiensten verkregen worden door „de producten van den landbouw, de visscherij en het vrachtgoederenverkeer". De economische toestand, wat wel vooral van de Minahasa zal gelden, wordt over het algemeen gunstig genoemd, hetgeen nader uit het bezit van eigen huis en erf, het aandeel in sawah- en tegalgronden, de zindelijke huizen en erven, de meubelen, karren en trekdieren, den afkeer der Minahasers om hun land te verlaten of als militair dienst te nemen, de afwezigheid van bedelaars, enz. wordt toegelicht. Het vrij drukkende der persoonlijke diensten in de minst bevolkte streken en de vele feesten, die kapitaalvorming beletten, zijn de keerzijde der medaille.

HET GOUVERNEMENT CELEBES EN ONDERHOORIGHEDEN. Zooals het zich ten n. tot en met het landschap Tontoli en ten n.o. tot en met het landschap Lawoei uitstrekt, bestaat het uit deze drie hoofddeelen:

I. De gouvernementslanden met *a* de afdeeling Makasser met een onderafdeeling Tello Parangloë (hoofdplaats Tello), verdeeld in de districten Bira Biringkanaja en Montjongloë, *b* afd. Noorderdistricten (hoofdpl. Maros): Maros of eerste pachtdistrict, Pangkadjene of 2de, Segeri of 3de pachtdistrict en de Bergregentschappen; *c* afd. Zuiderdistricten (hoofdpl. Bonthain): Bonthain of Bantaëng, Binamoe, Boeloekoemba; *d* afd. Oosterdistricten (hoofdpl. Balangnipa): Balangnipa, Bikeroe, Kadjang; *e* afd. Takalar (hoofdpl. Takalar): Takalar Bangkala; *f* afd. Saleijer: het eiland Saleijer; *g* afd. Palosbaai.

II. Leenroerige landen: Boni met Onderhoorigheid, Lamoeroe en Tanette met Onderhoorigheid Lipoekasi.

III. Bondgenootschappelijke landen: Gowa, Barroe, Laïkang, Soppeng, Adja Tapparang, bestaande uit de rijken Sidenreng, Soeppa, Sawietto, Rappang en Alitta, Mandar (bestaande uit de rijken Balangnipa, Madjene, Pambawoeang, Tjenrana, Tappalang en Mamoedjoe en Binoewang), Kaili (bestaande uit de rijken Palos of Paloe, Towaëli, Donggala, Sigi, Dolo en Belomaroe), Tontoli of Toli Toli, Loewoe, Laiwoei of Kandari, Boetoeng of Boeton (met de op den vasten wal gelegen landschappen Polejang en Roembija), Bima (waaronder W.-Flores of Mangerai), Soembawa, Dompoe Sanggar, Wadjo en Masinrimpoeloe (bestaande uit de rijken Maïwa, Doeri, Batoelappa en Kassa).

Wat de grootte der onderdeelen betreft, voor zoover opgegeven, zij blijkt het beste uit de volgende tabel:

Gewesten enz.		Vaste wal.	Voornaamste kleine eilanden.	Te zamen.
Gouvernementsgebied	Afd. Makasser	2^{088}	1^{082} 1)	3^{770}
	„ Noorderdistricten	36^{414}	0^{010} 2)	36^{424}
	„ Zuiderdistricten	27^{146}	—	27^{146}
	„ Takalar	13^{973}	0^{603}	14^{576}
	„ Oosterdistricten	27^{245}	0^{159}	27^{404}
	„ Saleijer	„	13^{770} 3)	13^{770}
		106^{866}	16^{224}	123^{090}
Leenstaten	Boni (met Lamoeroe)	86^{252} 4)	0^{080}	86^{332}
	Tanette	10^{100}	—	10^{100}
		96^{352}	0^{080}	96^{432}
Bondgenootschappelijke landen 5)		1594^{795}	518^{972} 6)	2113^{767}
Totalen voor het gouvernement Celebes en Onderhoorigheden.		1798^{013}	535^{276}	2333^{289} 7)

DICHTHEID VAN BEVOLKING. Let men er op dat de Koloniale Verslagen voor geheel Celebes en Onderhoorigheden slechts één cijfer opgeven (ca $1\frac{1}{2}$ millioen) en dat van dat cijfer 981.700 berusten op loutere gissing en 84.000 bij benadering zijn verkregen, terwijl slechts 385.000 als

1) 3 eilandjes van de Spermunde-, 17 van de Postiljon- en 18 van de Paternostergroep.

2) Koeri Besar onder Maros.

3) Voor Saleijer 12^{024}, de rest voor kleinere eilanden en de Tijgergroep.

4) Voor de onderhoorigheid Lamoeroe 15^{708}.

5) De grootte der afzonderlijke landschappen kon uit de voorhanden gegevens niet berekend worden. Onder het uitgetrokken totaal zijn, naar het schijnt, ook de weinig bekende (onafhankelijke) Toradja-landen in Centraal-Celebes begrepen.

6) Hiervan komen voor het westelijk deel van Flores 86^{175}, voor Poeloe Rindjai en 6 kleinere eilandjes bij W.-Flores 4^{996}; voor Soembawa 241^{238}; voor 97 daarom heen gelegen eilanden 26^{441}; voor Boeton 76^{744}, Moena 52^{853}, Kaboena 15^{6}.

7) Vergelijkt men met deze opgaven, ontleend aan het Kol. Versl. 1894/95, de opgaven, voorkomende in de bovengenoemde „Tabel van de resultaten" enz., dan zijn de verschillen weder uiterst gering. Het door ons opgegeven totaal 2333^{289} bedraagt aldaar 2333^{4}. Zie ook de Mededeeling van den heer Timmerman, Tijdschr. A. G. 1895, p. 789 en 90.

tamelijk nauwkeurig kunnen worden aangemerkt — dan wordt opgave der relatieve dichtheid van bevolking zeer moeilijk. De bedoelde tamelijk nauwkeurige cijfers hebben alleen betrekking op het rechtstreeksche gouvernementsgebied; de bij benadering verkregene op de leenrijken Boni en Tanette, de gegiste op de bondgenootschappelijke rijken, zonder dat kan blijken, voor hoeveel ieder afzonderlijk in de gissing is begrepen en niet „met zekerheid kan gezegd worden, of daarbij „ook op Soembawa en op West-Flores is gerekend". Deelt men, om althans nog tot eenig resultaat te komen, het cijfer der grootte (2333) van het besproken gouvernement op de genoemde 1½ millioen, dan verkrijgt men een gemiddelde dichtheid van ruim 600 op de □ mijl of 11 op den □ kilometer, wat niet in strijd is met de becijferingen van Wagner, die, zonder zijne bronnen op te geven, voor de leen- en bondgenootschappelijke rijken een gem. dichtheid van 6 per □ kil. verkrijgt, doch voor het gewest Celebes in engeren zin, nl. Makasser met de Z.-, O.- en N. districten alsmede Gowa daarentegen ook veel hoogere cijfers, nl. 50 en 40. Neemt men daarbij in aanmerking, dat de staten met 6 per □ kil. een oppervlakte van bijna 1700 der bovengenoemde 2333 □ mijl beslaan en de dichter bevolkte dus een veel geringer gedeelte, dan zal aan het gem. cijfer 10 à 11 eenig grooter vertrouwen kunnen geschonken worden. — In dichtheid staat Zuid-Celebes dus zeer bij de Minahasa ten achter, al zijn dan ook sommige gedeelten, vooral de eigenlijke gouvernementslanden, dichter bevolkt dan de afdeeling Gorontalo [1]). Dit laatste treedt nog nader in het licht bij de behandeling der

Topographie. Troffen wij in de res. Menado, vooral in de Minahasa, de bevolking dikwijls opgehoopt in de vlakte, bij de meren of langs de rivieren, in Zuid-Celebes liggen bijna zonder uitzondering de meeste plaatsen, met het oog op handel en scheepvaart of de visscherij, aan of dicht bij het strand en aan de riviermonding, zoodat dan ook de groote verkeersweg, die de voornaamste plaatsen in het z. o., z. en z. w. van het zuidelijk schiereiland vereenigt, de kust houdt of zich slechts weinig daarvan verwijdert. Ook de bergachtige gesteldheid van het binnenland gaf daartoe aanleiding, tenzij ook hier weder het rivierdal of het meer de concentratie mogelijk maakte.

Beginnen wij onze aanwijzing der plaatsen met de westkust, om langs de zuid- en oostkust voort te gaan en met het oostelijk schiereiland en de daarbij gelegen eilanden te eindigen, dan hebben wij in het uiterste n.w. te vermelden: Toli toli of Tontoli, de hoofdplaats van het rijkje van dien naam en aan een door eenige eilandjes gedekten inham gelegen, waar de daar verblijfhoudende Boegineezen, in de Kampong baroe gevestigd, eenigen handel drijven; in welks nabijheid, te Laboean Dedeh, een gouvernementssteenkolendepôt en een posthouder zijn gevestigd en dat door de booten der Paketvaartmij wordt aangedaan. Van meer beteekenis is Palos door de verbinding met Parigi. Het is aan een schoone en diepe baai gelegen, waar vlak bij 't strand nog 180 v. diepte staat, terwijl overal elders baren voor de riviermondingen worden aangetroffen. Ook wordt de plaats door kloeke zeelui, handelaren en ambachtslui bewoond en drijft zij een levendigen handel. Voorts is zij de zetel van den radja en telt een bevolking van ruim 2000 zielen [1]). Aan de westzijde van den ingang van de baai van Palos ligt Donggala, de hoofdplaats van het landschap van dien naam en insgelijks een levendigen handel drijvende. Ten z.w. daarvan ligt Towaeli, de hoofdplaats van het evenzoo genoemde landschap en meer zuidelijk Kajeli, aan een riviertje van dien naam. Wij passeeren de Mandarbocht en de monding der Sadang, doch maken van de gelegenheid gebruik om hier het bericht in te lasschen van een gedeeltelijk mislukte reis der gebr. Sarasin [2]), die van deze bocht uit in Z.W. Centraal-Celebes hadden willen doordringen, om het zich daar bevindende meer Oesa (niet Kariangoeng) te onderzoeken. Ofschoon door den vorst van Enrekang beleefd, maar stellig teruggewezen en op de terugreis naar de kust uitgeleid, waren de reizigers toch nog in de gelegenheid uit de verte de hooge „aan Pilatus en Rigi herinnerende bergen te zien, welke het meer omringen". Het bestaan van een tweede meer kwamen zij uit berichten van inlanders te weten. Het land, zooals zij het te zien kregen, beschrijven zij als buitengewoon schoon, zeer bergachtig, daarbij bijna zonder bosch, veel meer met gras begroeid, zoodat zich overal schoone vergezichten openden. — Om echter tot onze topographie terug te keeren: bezuiden de bocht van Mandar tegenover het meer Tempe, ligt aan de Westkust Pare Pare in een trechtervormigen inham, van waaruit een weg naar het binnenland en langs het meer van Tempe loopt. Ook hier wordt weder eenige handel gedreven door Boegineezen uit Wadjo en andere vreemde Oosterlingen. Ook houdt de rijksbestierder van Sidenreng, waartoe het behoort, hier verblijf; doch, in weerwil van dit alles, bestaat de plaats grootendeels uit bamboezen hutten, op palen gebouwd en onregelmatig geplaatst, zoodat het geheel, als zoovele Boegineesche vestigingen, een vuil, onbehagelijk voorkomen heeft. Geen wonder dat de booten der Paketvaartmij er weinig lading vinden (Wichmann, p. 933). Verder liggen hier aan de kust nog eenige plaatsjes in de buurt van Pare Pare, aan of bij de baai, bijv. Soeppa en voorts dichter bij de Sadang of daaraan, bijv. Alitto en Sawitto, die verder geen merkwaardigs hebben dan dat zij hoofdplaatsjes zijn van rijkjes van dien naam. Hetzelfde geldt van Barroe en Padaëlo, de hoofdplaats van Tanette, op eenigen afstand van de kust, terwijl de hoofdstad van Soppeng hier, als bij uitzondering diep in het binnenland gelegen, moet vermeld worden. Zij draagt den naam Watang- of Watassoppeng.

Den grooten weg volgende, die bezuiden Tanette op eenigen afstand van de moerassige kust met de tallooze kleine riviertjes aangelegd is, hebben wij vooreerst Segeri te noemen, de hoofdplaats der onderafdeeling van dien naam en standplaats van een controleur, met een kleine van Makasser uit

1) Het verdient zeker onze aandacht, dat de gedeelten van Celebes, waar het Nederlandsche bestuur of de zendelingen hun invloed het krachtigst deden gelden, zeer in dichtheid verschillen, d. i. veel dichter bevolkt zijn dan die, waar dat niet geval is. In de laatstgenoemde gedeelten daalt het cijfer meermalen tot 3, 2 en 1 op den □ kilometer.

1) Wichmann, T. A. Gen. N. S. VII, p. 982.
2) Verh. der G. f. E. 1895, p. 627.

daar gedetacheerde bezetting en een gouvernementsschool voor inlanders. Dat alles geldt ook van het niet minder belangrijke Pangkadjene, de belangrijkste plaats, ruim twee uur van de kust gelegen, aan den benedenloop van een rivier van denzelfden naam, die op de noordelijke helling van de piek van Maros ontspringt. Dit Maros ligt vijf uren van de kust aan een rivier de Maros, die in het bergdistrict Laboewadja ontspringt, doch wegens den waterval bij Bantimoeroeng en wegens de baar of bank voor de monding bij het bevaren moeilijkheden oplevert. De vloed moest, volgens prof. Wichmann, worden afgewacht om over die baar te kunnen komen, en eerst na een vaart van acht uren werd het plaatsje bereikt, dat, als hoofdplaats der afdeeling, als zetel van het bestuur en den landraad, niet zonder beteekenis is en door een weg met de Bergregentschappen in verbinding staat [1]). Na 't passeeren van Parang Lowe en Tallo, de tegenwoordige en vroegere hoofdplaats van het voormalige Tallo, thans tot de afdeeling Makasser behoorende, bereiken wij bij de plaats van dien naam weder de kust.

Makasser heeft niet enkel beteekenis voor Zuid-Celebes, omdat zich eigenlijk op deze plaats hoofdzakelijk het geheele verkeer ter westkust concentreert, maar zij is ook een der belangrijkste havensteden van den Archipel, vooral voor het oostelijk deel van Insulinde. De van nature, tenzij soms in den w.-moeson, goede reede is door een havenhoofd, steigers en vuurtorens nog verbeterd, terwijl door het verstandige besluit, reeds in 1846 genomen, om haar als vrijhaven te verklaren, de handel snel toenam. Het handelscijfer, in 1832 nog eerst 1 1/2 millioen bedragende, was in 1857 reeds tot 9, in 1865 tot 12, in de laatste jaren tot 15 millioen gulden gestegen. Zooals in alle levendige havenplaatsen, is het vreemdelingenverkeer, wat door prof. Wichman, p. 922, zoo goed wordt beschreven, er zeer druk. Volgens de opgaven in het Kol. Verslag 1894/95, nog eens nauwkeurig herzien, waren onder de bewoners van Makasser (17.925) 940 Europeanen, 2618 Chineezen, 168 Arabieren en 52 andere vreemde Oosterlingen (22 Bengaleezen en 30 Klingaleezen). Doch ook onder de 14.169 inlanders bevinden zich nog vele van elders gekomen Maleiers, Boegineezen en Endeneezen (Flores), waartoe handel en scheepvaart natuurlijk aanleiding geven. Dat hier van groothandel sprake kan zijn, mag men opmaken uit het bovengenoemde handelscijfer, wat wel hoofdzakelijk op Makasser betrekking zal hebben, en uit den aard der in- en uitgevoerde artikelen, waarvan voor de eerste c. *f* 3.500.000 voor manufacturen staan opgegeven en voor de laatste, buiten de gewone boschproducten, ruim 4 millioen voor den uitvoer van koffie. Het cijfer der scheepvaartbeweging bedroeg 60.000 ton, doch daarenboven 200.000 ton voor de kustvaart, waaruit kan blijken, dat, behalve de vaart van Makasser uit op Singapore en Batavia, op Sumatra, de Molukken, Nieuw-Guinea en andere deelen van den Archipel of op China, ook het verkeer met vele kustplaatsen van het eiland van groote beteekenis is. Voegt men hierbij, dat, behalve handel en scheepvaart, ook vischvangst en industrie (waarover later) middelen van bestaan vormen en dat Makasser, als zetel van den gouverneur, van 2 assistent-residenten en vele andere ambtenaren, belast met justitie en onderwijs, ook door de bezetting, een aanzienlijke Europeesche kern onder hare bewoners telt, waarvan de stad het kenmerk draagt, dan meenen wij hare beteekenis voldoende in het licht gesteld te hebben [1]).

Bezuiden Makasser hebben wij Gowa te zoeken, welks praalgraven slechts voorbijgegane grootheid aanwijzen, doch dat thans een vervallen uiterlijk vertoont; Galesong of Glissong, reeds in de zuiderdistricten gelegen, districtshoofdplaats, en, zooals de meeste kustplaatsjes, voor vischvangst en zeevaart niet zonder belang, waartoe de geschikte haven aanleiding geeft. Dicht bij de kust en aan of bij den grooten weg, eveneens in die zuiderdistricten, zijn voorts gelegen Sanrabone en Takalar of Takalara, het eerste aan een riviertje Djamada gelegen en de hoofdstad van een voormalig rijkje van dien naam; het tweede districtshoofdplaats en zetel van een controleur. Aan de zuidkust, weder aan den grooten weg, ligt Alloe in het vroeger door ons genoemde Bangkala, de zetel van een aspirant-controleur en door hare ligging aan de kust van meer beteekenis dan de voormalige hoofdplaats Bangkala. Geheel hetzelfde geldt van Djeneponto in de onderafdeeling (ook wel Binamoe geheeten) en aan een rivier van dien naam, altijd nog in de zuiderdistricten; doch van veel grooter beteekenis is Bonthain of Bantaëng aan de baai van dien naam en aan den grooten weg gelegen, hoofdplaats der geheele afdeeling, zetel van een assistent-resident, met 3 à 4000 inwoners, onder welke een 100 Chineezen en afstammelingen van Europeanen. Daar de baai een veilige ligplaats voor schepen in 4 tot 8 vaam water aanbiedt, wordt er door inlandsche prauwen een vrij levendige handel met Makasser en Saleier gedreven. Ook wordt er koffie uitgevoerd, die hooger op in het gebergte groeit, terwijl in de vlakke landen van het vruchtbare gewest rijst verbouwd en druiven gekweekt worden. Natuurlijk heeft men van hieruit het beste gezicht op de piek van Bonthain, die het best bestegen wordt van het kleine plaatsje Loka of Lokka uit, dat, 7 kil. van Bonthain verwijderd, ter hoogte van c. 1150 m. gelegen, om die hooge ligging, het gezond klimaat en de schoone omgeving als luchtkuuroord dienst zou kunnen doen.

Ook weder in de oosterdistricten vallen eenige plaatsen te vermelden. Vooreerst Boelekoempa in de onderafdeeling van dien naam, de oude hoofdplaats van het gewest, zetel van een landraad, standplaats van een controleur, met meer dan 3000 zielen, onder wie een zestigtal afstammelingen van Europeanen. Daar de monding der rivier Teko, waaraan het ligt, niet gemakkelijk te bereiken is, omdat een breede zandbank vaartuigen van eenigen diepgang belet nabij den wal te komen en de reede in den westmoeson gevaarlijk is, is de handel van minder beteekenis en bestaan de bewoners meest van landbouw en visscherij. Aan de westkust van het driehoekige schiereiland, dat den overgang vormt tusschen

1) Eene uitvoerige beschrijving van het plaatsje zelve met de naburige merkwaardigheden (waterval en kalkrotsen), die niet op onzen weg ligt, vindt men bij Bosman, Eigen Haard 1885 en bij Prof. V. d. Lith, Ned. O. I., p. 323 en verv.

1) Nadere bijzonderheden over den tegenwoordigen toestand vindt men bij Wichmann t. a. p. en bij V. d. Lith, p. 519 en 20.

zuid- en oostkust (en dus aan de westzijde van de Birangkekebaai) ligt Lemo Lemo, waar de omstreeks 1000 zielen tellende bevolking woont, die hoofdzakelijk haar bestaan vindt in het bouwen van vaartuigen, die in geheel Zuid-Celebes bekend zijn. Aanleiding daartoe gaf ongetwijfeld de omstandigheid, dat de kalkachtige bodem, waaruit de bewoners ook kalk branden, zich moeilijk tot landbouw leent, terwijl daarentegen het aan de oostkust van het schiereiland gelegen Tiro geschikt hout voor den scheepsbouw levert. Ook Bira, zuidelijker dan Tiro aan die oostkust gelegen, moest met haar vrij talrijke bevolking wegens den onvruchtbaren grond in handel en nijverheid haar bestaan vinden. — Iets noordelijker ligt nog aan de kust Kadjang, de hoofdplaats der onderafdeeling van dien naam, waartoe alle het laatst besproken plaatsen behooren en waar dan ook een controleur gevestigd is. Volgen wij thans echter van Boelekoemba uit weder den gewonen grooten weg, dan bereiken wij, altijd in dezelfde Oosterdistricten, over Bikeroe, Balangnipa, iets noordelijker aan de oostkust gelegen. Terwijl van het binnenlands gelegen Bikeroe slechts kan medegedeeld worden, dat het, als hoofdplaats der onderafdeeling, standplaats is van een controleur en een school voor inlanders bezit, is de kustplaats Balang Nipa weder veel aanzienlijker, hoofdplaats der geheele afdeeling, standplaats van een assistent-resident, zetel van den landraad, met een bezetting van 75 man. Hoewel een half uur van de kust aan de Tangkarivier gelegen, is het door een reeds in 1861 aangelegden weg met die kust verbonden en het drijft dan ook een vrij levendigen kusthandel met andere kustplaatsen aan de golf van Boni en met Makasser. Het wordt door de booten der Paketvaartmij aangedaan. Van dit Balangnipa voert een kustweg naar de hoofdstad van het eens zoo machtige Bonerijk. Die hoofdstad Bone of Watampone, een mijl van de kust gelegen, is thans een onbelangrijke plaats. Talrijker is de bevolking in Badjowa, wat aan de monding van het riviertje, waaraan ook Bone ligt, te zoeken is en waar de bevolking in een niet onbelangrijken handel en in visscherij haar bestaan vindt. De weg zet zich voort tot Tjenrana aan den mond der rivier, die wij reeds leerden kennen, terwijl eindelijk op die oostkust ook nog gelegen is Palopo, de hoofdstad van Loewoe, insgelijks door de booten der Paketvaartmij aangedaan, door Van Braam Morris [1]) en nog onlangs door de gebr. Sarasin bezocht, en beschreven als een belangrijke handelsplaats. Volgens Van Braam Morris bestaat de hoofdplaats Palopo uit 22 kampongs, te zamen 507 huizen bevattende, die, ieder bewoond door 20 personen (bij raming genomen), een bevolking van 10.140 zielen geven. Uit de beschrijving der gebr. Sarasin ontvangen wij wel den indruk van een zeer groot, verspreid liggend dorp van huizen, boomgaarden enz., doch tevens van een Boegineesche, d. i. vuile plaats. Palopo, heet het daar (Z. f. Erdk 1895, p. 313) „ist ein kleines Venedig im Kot". Dicht daarbij houdt het gebied der Boegineezen en van den Islam op en begint dat der Toradja's [1]). Ook in dat opzicht is Palopo dus een merkwaardige plaats en veel belangrijker dan de overige hoofdsteden van de zich over de westkust van het zuidoostelijk schiereiland uitstrekkende onderdeelen van Loewoe (Oesoe, Lelewaoe en Mengkoka) waarvan de beide eersten denzelfden naam dragen als die onderdeelen, nl. Oesoe en Lelewaoe, doch de derde Pasaloi wordt genoemd. Het mocht ons niet gelukken over deze plaatsen eenige nadere bijzonderheden te vinden. Ook verder vertoont dit zuidoostelijk schiereiland nog slechts ééne belangrijke plaats: Kendari in Laiwoea aan de oostkust, wel een vorname handelsplaats, maar toch een onaanzienlijke kampong, bestaande uit een honderdtal houten, op hooge stijlen gebouwde hutten, die bij dagelijkschen vloed geheel in het water staan. Ten slotte vermelden wij nog Boeton of Boliyo, de hoofdplaats van de Boetongroep op het eiland van dien naam, aan de z.w.-kust gelegen, doch een half uur van zee, wel een vrij groote plaats en zetel van den vorst, doch in beteekenis verre achterstaande bij de hoofdplaats van Saleier, dat met het zuidelijk schiereiland in oorsprong en gesteldheid overeenkomt, zooals de Boeton-groep met het zuidoostelijke. Daar Saleier dichter bevolkt is en de reede der havenplaats voor schepen van 4 m. diepte toegankelijk, is de handel veel levendiger. Beide

1) Tijdschr. Bat. Gen. XXII (1889), p. 499. Het maakt volgens v. B. M. met omstreken onder de algemeene benaming Wara een afzonderlijk deel van Loewoe uit.

1) Bij de topographie van het meer binnenlands gelegen gedeelte benoorden het meer van Sidenreng (Wadjo, Adja Tapparang en Masenrempoeloe) kunnen wij, met het oog op de beschikbare ruimte en het belang der plaatsen, slechts een oogenblik stilstaan. In Wadjo knoopen zich alle meer aanzienlijke (betrekkelijk) plaatsen, bijv. Ako tengang, Kera, Bariko vast aan kustriviertjes van denzelfden naam. Tossora, de zetel van het bestuur, ligt dicht bij de Tjenrana, waaraan nog verschillende andere plaatsjes gelegen zijn, bijv. Lagoesi, de voornaamste plaats van het tot Wadjo behoorende Pamana. Verder liggen verschillende plaatsjes aan den oostoever van het meer Tempe, bijv. Tempe, waarnaar dit meer den naam draagt, terwijl de hoofdplaats van Adja Tapparang, nl. Tete-adji, of Sidenreng, de hoofdplaats van het rijk van dien naam, op de kaart van Stemfoort en Ten Siethoff en volgens prof. De Hollander (L. en V., II, p. 305) aan de noordkust van het meer Sidenreng gelegen, door prof. Wichmann bewesten het meer worden geplaatst, daarentegen Watan-Sidenreng aan den noordoever. (Zie kaart II, Tijdschr. Aardr. Gen. 1890). — Over de topographie der onderdeelen van Masenrempoeloe (toen: Maiwa, Doerie, Kassa, Batoelappa, Alitta, Soeppa en Sawietto) deelt Van Braam Morris in zooverre eenige bijzonderheden mede, dat hij telkens voor ieder dezer rijkjes de hoofdstad noemt, meest van denzelfden naam, soms het aantal huizen der verschillende kampongs opgeeft en daarnaar de bewoners raamt; eindelijk, dat hij de plaatsen noemt, waar de meeste handel gedreven en pasar gehouden wordt. Men vindt deze opgaven in het Tijdschr. Bat. Gen. XXXVI (1892), p. 152—219. Ook voor de middelen van bestaan moeten wij nog eens nadrukkelijk de aandacht op deze hoogst zaakrijke en belangrijke artikelen vestigen, waarin nu eens ook de geographische beschrijving tot haar recht komt.

plaatsen, Boeton of dan liever Boea Boea, aan zee gelegen, en Saleier worden echter door de booten der Paketvaartmij aangedaan.

SAMENSTELLING DER BEVOLKING EN MIDDELEN VAN BESTAAN. Gaan wij weder, als bij Menado, de samenstelling der bevolking na, om daaraan de statistiek der beroepsbezigheden vast te kunnen knoopen, dan worden de 1.450.000 bewoners van het gouv. Celebes en Onderhoorigheden aldus verdeeld: Het aantal Europeanen bedraagt 1506, dat der Chineezen 3821, dat der Arabieren 496, dat der andere vreemde Oosterlingen 3. Ook hier weder treden dus deze 5 à 6000 vreemdelingen tegenover den inlander geheel op den achtergrond. Van de genoemde Europeanen waren 706 van het mannelijk geslacht en voor 438 wordt het beroep opgegeven. Als overal in den Archipel, was bijna weder de helft, (240) dezer Europeanen in dienst van het gouvernement, door de Regeering benoemd of gepensionneerd; van de overigen waren 92 handelaren, 41 nijverheidsondernemers, beiden met hunne geëmployeerden en Europeesche werklieden, en slechts 6 landbouwindustrieelen. Van 57 werd het beroep niet opgegeven. (K. V. 1894/95).

Van de 2773 mannelijke Chineezen en Arabieren wordt voor 1712 het beroep vermeld. Van deze waren 315 pachters en onderpachters van 's lands middelen, 438 ambachts- en handwerkslieden en 718 handelaars, onder welke weder warong- en tokohouders, rondventers, wisselaars, geldschieters enz., zoodat ook hier weder de handelaar sterk op den voorgrond treedt. — Van de inlanders wordt voor 122.914 het beroep opgegeven. Natuurlijk is van dit cijfer weder het aanzienlijkste gedeelte gebracht onder de rubriek van hen, „die hun bestaan in den landbouw vinden", nl. 82.338; doch overigens moet het opvallen, hoevelen van de overblijvende 40.000 door handel, scheepvaart, scheepsbouw, nijverheid en ambachten hun bestaan vinden. Dit blijkt het best uit de volgende tabel, die nog sterk spreekt, ook wanneer men het grooter aantal inlanders, van welke voor Celebes en Onderhoorigheden het beroep wordt opgegeven, tegenover dat van de Minahasa en Gorontalo bij de vergelijking in aanmerking neemt.

	Handelaren.	Visschers en varenden.	Zoutmakers.	Scheepsbouwers.
Gouv. Celebes en onderh.	6753	13.419	604	248
Minahasa	225	1431	27	—
Gorontalo	1055	1583	107	—

	goud- en zilversmeden.	wapensmeden.	blauwververs.	andere ambachten.
Gouv. Celebes en onderh.	653	138	226	6375
Minahasa	42	—	—	149
Gorontalo	37	29	36	1532

De genoemde cijfers en de daaruit sprekende feiten kloppen volkomen met de opmerkingen, door den gouverneur Van Braam Morris, den grondigen kenner van het door hem bestuurde gewest, in zijn rapport over de bestaansmiddelen der bewoners en den economischen toestand van dat gewest d.d. April 1892 gemaakt. Wel worden door den landbouw rijst, djagoeng en de gewone voedingsgewassen verkregen en naast deze klappers, tabak, kapas, kapok, suikerriet, indigo, oliegewassen en koffie, doch die landbouw schijnt slechts in de behoeften van den inlander, en nog geenszins volkomen, te voorzien. De rijst moest als gewoonlijk van Bali, Java en Singapore worden ingevoerd en alleen de Noorderdistricten en de bondgenootschappelijke rijken Soppeng en Sidenreng leveren in gewone omstandigheden iets meer op dan voor de behoeften van de bevolking noodig is. Van de andere gewassen heeft alleen uitvoer van koffie en copra naar Java, Singapore en ook rechtstreeks naar Europa plaats: de overige dienen tot eigen consumptie der bevolking. De ondernemingsgeest der landbouwers wordt zeer luttel genoemd, alhoewel het heerschende individueele grondbezit de ontwikkeling van den landbouw geenszins in den weg stond, omdat de landbouwer meestal met eigen kapitaal werkte. Van Europeesche landbouwondernemingen wordt in het verslag geen melding gemaakt.

Het fokken van vee of de handel daarin schijnt in het gouv. Celebes niet velen een bestaan te verschaffen. In de beroepstabel worden slechts 175 genoemd (Minahasa 255, Menado 332). Het rapport vermeldt dat karbouwen en runderen toenemen, doch dat dit met de paarden niet het geval is wegens weinige belangstelling, onoordeelkundige fokkerij en gering toezicht. Uitvoer van vee heeft niet plaats, alleen van paarden, doch niet veel, slechts bij een of twee stuks tegelijk: geheel anders dan op Soembawa, waar zij bij honderden worden uitgevoerd. Voorts worden in het rapport voor sommige onderdeelen, geiten, varkens (als fokvee bij de heidensche Toradja's en bij de inheemsche bevolking van het z.o. schiereiland aanwezig) en de eendenteelt in de Noorderdistricten nog even ter sprake gebracht.

Tegenover landbouw en veeteelt nemen inlandsche nijverheid, visscherij, handel en scheepvaart een zeer aanzienlijke plaats in. Terwijl de Europeesche nijverheid zich tot de hoofdplaats Makasser en tot een fabriek van ijs en minerale wateren, een ijzersmederij, een steenbakkerij en het distilleeren van welriekende oliën beperkt — wordt de inlandsche nijverheid, wat wel verschilt met die van Menado, voor verschillende onderdeelen geroemd. De Mandarsche sarongs zijn beroemd in den Archipel en worden naar Java, Sumatra, Borneo en Singapore in aanzienlijke hoeveelheden uitgevoerd; ook die van Saleier, Bira en de Noorderdistricten hebben een goeden naam en zijn fijn van weefsel; die van Boeton (de van ouds bekende Boetonsche kleedjes) zijn wel zeer ruw bewerkt en grof van grondstof, maar sterk; wedangs (lijkkleeden) worden overal vervaardigd en in voorraad gehouden. Ook in Madjene (Mandar) en in de Kaïlische rijken worden zeer gewilde zijden sarongs en broeken geweven. De zij hiervoor, van Singapore of Makasser aangevoerd, wordt dikwijls met goud- en zilverdraad samengeweven. In vlechtwerk uit bamboe, rotan en de bladeren van lontar en koewala-palm, heeft men

in Loewoe, doch vooral in Boni, een bewonderenswaardige vaardigheid verkregen: het werk wordt wegens de fijnheid, de kleuren en patronen ten zeerste geroemd en gekocht. De beste zilveren goudsmeden vindt men te Makasser, Goa, Boni en Mandar en vooral op Soembawa. De ijzersmeden leggen zich hoofdzakelijk toe op het vervaardigen van landbouwwerktuigen en wapenen. Worden de eerste verdrongen door Europeesch fabrikaat, van de laatste (hakmessen, krissen, klewangs) heeft uitvoer plaats van Loewoe, Laiwoei en Mandar naar andere deelen van Celebes en andere eilanden van den Archipel. Ook op het gebied van houtsnijwerk worden voorwerpen vervaardigd (kleerenkisten, nokken van huizen, achterstevens voor prauwen), die werkelijk van smaak getuigen, terwijl te Maros, Makasser, Pangkadjene, Takalar, Palos en Boni velen hun bestaan vinden in het pottenbakken. Over den scheepsbouw in Kadjang (Lemo-Lemo, Ara, Bira) is reeds gesproken. Er worden inlandsche vaartuigen, zoowel handels- als grootere visschersprauwen, gebouwd. De grootste en fraaiste timmerwerven vindt men echter in het rijk van Pambaoewang (Mandar), waar het grootste deel der bevolking van den scheepsbouw bestaat. Prauwen van 4 à 5 meter zijn geen zeldzaamheid. Ook te Makasser en in Tontoli, in Loewoe en aan de Palosbaai vindt men enkele werven, evenals op Boeton en het z.o. Schiereiland.

Naast nijverheid levert visscherij een voorname bron van inkomsten. Zij geschiedt meestal met eigen netten, tenzij bij de tripangvisscherij. Het aantal visschers van beroep is bijna even groot als van hen, die het als nevenbedrijf bij den landbouw ter hand nemen. Van loeré (roode vischjes) en ook van andere soorten, gedroogd of gezouten, heeft uitvoer plaats. Zeevischvijvers, aan het strand of in zoutwatermoerassen aangelegd, vindt men overal. De tripangvisscherij wordt onderscheiden in kleine, zooals zij op de naburige eilanden-groepen of baaien (Mandar, Paré Paré) en groote, zooals zij verderweg bij Australië, Nieuw-Guinea of de Aroe-eilanden worden uitgeoefend.

Over den handel en de scheepvaart is bij meer dan eene kustplaats reeds het een en ander in het midden gebracht.

Hier zij er nog slechts aan toegevoegd, dat, volgens het rapport van Van Braam Morris, te Makasser 5 groote handelshuizen zijn gevestigd, die zoowel naar Europa als naar Singapore uitvoeren en bij wie Chineezen, Mandareezen en Boegineezen zich voorzien.

Een dezer Europeesche handelaars heeft sago, afkomstig van het z.o. schiereiland en daar bereid, voor de Europeesche markt uitgevoerd. Verder zijn de voornaamste uitvoerartikelen koffie, gomcopal en dammar, rottan, copra, paarlemoer en andere schelpen, vogelhuiden, koe- en karbouwhuiden, horens, was, sandelhout en wortel, schildpadschalen, specerijen, kajoepoetih-olie, tripang, uien, katjang idjoe, bingkoedoe en sago. De koffie komt uit de gouvernementslanden en de rijken Goa en Loewoe. Ingevoerd worden manufacturen, ijzerwaren, petroleum, provisiën en dranken, aarde- en glaswerk, porcelein, cement, verfwaren, teer, koperwerk, zeep en opium (van Singapore). De vermeerderde stoomgelegenheid te Makasser, de betere en vermeerderde wegen, bijv. die van Tjambo naar Maros, werken gunstig op den handel, de vrachtprijzen en de cultuur van koffie. Waar nog geen goede karrewegen zijn of het vervoer niet te water langs de lange kustlijn geschiedt, heeft dit plaats per koelie of pikolpaard.

Bij 't bespreken van den economischen toestand doet de gouverneur de weinige beschaving, de luiheid en den geringen ondernemingsgeest der bewoners, hun hardnekkig vasthouden aan oude zeden en gewoonten, hun hartstocht voor het spel uitkomen. Overigens wijst hij er op, hoe, in overeenstemming met het bovengezegde, naast landbouw, ook vischvangst, prauwvaart en verschillende takken van inlandsche industrie soms vrij belangrijke inkomsten doen trekken [1]).

Litteratuur. De opgave der litteratuur is geschied in de noten, gevoegd bij de ontdekkingsgeschiedenis en de beschrijving der physische gesteldheid des eilands. Nogmaals zij herinnerd aan de bibliographie van Millies in het Aardr. en Stat. Woordenboek van Celebes en gewezen op Hartmann's „Repertorium", 's Hage 1895, p. 22, 53, 58 en 71. Het loopt tot 1893. Voor de atlassen zie men het gezegde onder Borneo. Van de kaarten werden besproken de Topographische kaart van Zuid-Celebes; die van Graafland, Van Musschenbroek, Van Hoëvell, de gebr. Sarasin, Wichmann en Van Schelle voor Noord-Celebes. Een afzonderlijke kaart (chromo-lithographie 1 : 100.000, in 4 bladen) werd door het Topogr. Bureau van de Minahasa gegeven en van Makasser (photo-litogr. 1 :20.000, één blad). Van de zeekaarten verdienen vermelding: Str. Makasser bl. I en II, 1 : 1.000.000; Vaarwater ben. Makasser tot Kekean 1 : 50.000; Westkust van Celebes van Kekean tot Pare Pare (1 : 50.000); reede van Makasser (1 : 20.000); Zuidwestkust v. Celebes 1 : 100.000; Oostkust van Celebes, bl. I en II, 1 : 1.000.000; plannen van ankerplaatsen op de N.-kust van Celebes, Sangi- en Talauer-eilanden en N.W.kust van Celebes 1 : 300.000. C. M. K.

Wat de Geschiedenis van Celebes betreft, zoo wordt daarvoor verwezen naar de artikels over de verschillende rijkjes en landschappen.

---

1) Voor de jongste berichten over de middelen van bestaan en den economischen toestand van Menado zoowel als Celebes en Onderhoorigheden, verwijzen wij naar het Kol. Verslag 1895/96 p. 26 en verv. De padioogst viel in Celebes en Onderhoorigheden weder niet gunstig uit voor de Noorderdistricten; de koffiepluk slaagde beter in de Z.- en O.districten: door de grootere productie en betere prijzen der koffie was de handel levendiger. Slechts in de N.-districten (afd. Bergregentschappen) ging de koffiecultuur zóó achteruit, dat van een oogst geen sprake meer is. De tabakscultuur leverde in de O.districten ook betere uitkomsten op dan in de N.districten. De uitvoer van boschproducten uit verschillende vorstenrijken naar Makasser en Singapore bleef belangrijk.

Voor de bezitters van koffieplantsoenen in Menado was 1894 een bijzonder slecht jaar. Van de Liberia-koffie wordt meer heil verwacht. De aanplantingen nemen toe. De cultuur van tabak in de Minahasa was niet onbevredigend, maar Java- en Balitabak wordt ingevoerd en heeten de cultuur te benadeelen. In plaats van de achteruitgaande notencultuur legt men zich meer toe op die van klappers, waarvoor klimaat en bodem in de Minahasa geschikter schijnen.

CELEBES EN ONDERHOORIGHEDEN. (GOUVERNEMENT VAN) De grondslag van het Nederl. gezag in dit gewest is gevestigd bij het Bongaaisch contract van 1667, waarbij de suprematie van het rijk van Makasser (Gowa), die zich over het grootste gedeelte van Zuid-Celebes uitstrekte, werd vernietigd, en de Compagnie optrad als hoofd van een bondgenootschap, waaraan de voornaamste landschappen van het tegenwoordig Gouvernement van Celebes en Onderhoorigheden deelnamen. — Ingevolge dat contract verwierf de Compagnie ook rechtstreeksch gebied op Celebes: art. 20 bepaalde dat aan haar werden afgestaan om daarover naar welgevallen te beschikken, de landen van af Boeloe-Boeloe tot aan Toratea en van daar tot aan Bongaai. — Het afgestaan gebied omvatte de districten, die in art. 1 van het bij de publicatie van Stbl. 1824 N° 31*a* vastgestelde reglement op de administratie der politie in het Gouv. van Celebes als het onmiddellijk gebied van dat Gouv. zijn aangeduid, nl. het district Makasser en de daarbij behoorende eilanden, de Zuiderdistricten, de Noorderdistricten en Boelekomba en Bantaëng. — Art. 1 van die publicatie bepaalt dat het Gouv. van Celebes zal bestaan uit de thans daaronder behoorende landen en eilanden van Celebes, mitsgaders de eilanden Boeton, Saleyer en andere, Soembawa daaronder begrepen, en dat mitsdien genoemd Gouv. zich zal uitstrekken over het geheele z.lijk gedeelte van het eiland Celebes, ten n.w. tot en met de bocht van Kajéli of Palos (Palos en de omliggende rijkjes daaronder begrepen) en ten n.o. tot de landen en eilanden bezuiden Kaap Valsch of Tali-abo gelegen en onder de residentie Ternate ressorteerende. Deze omschrijving heeft, wat de n.lijke grens betreft, een wijziging ondergaan door de toevoeging aan het Gouv. van Celebes en Onderhoorigheden van het landschap Tontoli of Toli-Toli, dat vroeger onder Menado ressorteerde (Stbl. 1858 N°. 55).

Naar gelang van de verhouding tot het N. I. Gouvernement worden de binnen de grenzen van Celebes en O. gelegen landen onderscheiden, in: het rechtstreeksch gebied van het Gouvernement, de leenroerige landen en de z. g. bondgenootschappelijke landen.

Het Gouvernementsgebied is verdeeld in de Afdeelingen Makasser, Noorder-districten, Zuider-districten, Ooster-districten, Saleier en Palos-baai; allen met de daartoe behoorende eilanden. — In 1856 werd Tello ingelijfd en aan de afdeeling Makasser toegevoegd. In 1861 werden de door Boni afgestane landen Sindjai, Kadjang en Oud-Boelekomba ingelijfd, en vereenigd met de afdeeling Ooster-districten. — In 1863 werden de landschappen Binamoe en Bangkala ingelijfd bij de afdeeling Zuider-districten. In 1867 werd Sanraboni daarbij ingelijfd. — Saleier werd bij het Bongaaisch contract aan Makasser ontnomen en aan den Sultan van Ternate teruggegeven, die het in 1683 in vollen eigendom aan de Compagnie afstond. — In 1861 werden de eertijds aan Boni in leen afgestane, doch in 1860 aan het Gouv. teruggegeven eilanden Bonerate en Kalao aan de afdeeling Saleier toegevoegd. — In 1875 is voor die eilanden, alsmede voor het naburig eiland Tanah Djampea een posthouder toegestaan. — Tot het rechtstreeksch gebied van Celebes en O. behooren nog eenige eilanden-groepen, nl. de Spermunde archipel, de Noordwachter-groep, de Postillon-eilanden, en de Groote en de Kleine Paternoster-eilanden, die tot de afdeeling Makasser worden gerekend te behooren.

De leenroerige landen zijn Boni (Boné) met de onderhoorigheid Lamoeroe, en Tanette met de onderhoorigheid Lipoekasi. Art. 4 van het in 1824 vernieuwde Bongaaisch contract bepaalt, dat de vorsten van Gowa en Boni als oudste leden van het bondgenootschap zouden worden beschouwd. Als voorwaarde werd echter gesteld dat Boni binnen 2 maanden na het sluiten van het contract daartoe zou toetreden; het bleef echter geruimen tijd een vijandelijke houding aannemen, zoodat het eerst in 1838 tot het contract toetrad. Na de 2e Bonische expeditie in 1859 werd Boni met het daaraan onderhoorige Lamoeroe tot leenstaat teruggebracht (vgk. BONI). — Tanette behoorde tot de oudste bondgenooten der Compagnie. De vijandelijkheden na het herstel van het Nederlandsch gezag leidden in 1824 tot een expeditie tegen Tanette, welke de afzetting van den bestuurder La Patoea tengevolge had. In 1827 werd hij in zijn waardigheid hersteld, doch nadat in 1840 opnieuw een expeditie tegen hem was ondernomen, werd hij voor goed vervangen door een ander bestuurder, aan wien het landschap bij tractaat van 17 Juli 1841 in leen werd afgestaan.

De Bondgenootschappelijke landen zijn genoemd onder het hoofd: BONDGENOOTSCHAPPELIJKE LANDEN.

CELEBES-ZEE. Met deze benaming duidt men aan dat gedeelte van de Austraal-Aziatische Middellandsche Zee, dat begrepen is tusschen het eiland Borneo ten w., de Soeloe-eilanden en het tot de Filippijnen behoorende eiland Magindanao ten n., de Sangi- en Talauer-eilanden ten o. en het eiland Celebes ten z.

CELOSIA. Zie ILÈR.

CELTIS. Zie KAJOE TAHI.

CENTROPUS. AVES, PICARIAE, COCCYGES, *Cuculidae*, *Centropodinae*. Zie BOEBOET.

CENTROTUS ANCHORAGO. Zie CICADEN.

CERAM of SERANG. Eiland in de Banda-zee, ten noorden van Ambon en de Oeliasers, tusschen 127° 51′ en 131° O. L. en 2° 46′ en 3° 51′ Z. B. gelegen, en behoorende tot de residentie Amboina. De grootte bedraagt 311,5 □ geogr. mijlen. De noordkust loopt hier en daar steil in zee af en vormt ongeveer in het midden van het eiland een inham, als de baai van Sawai bekend; aan de lagere zuidkust worden drie groote baaien aangetroffen, die van Piroe in het westen, de Elpapoeti-baai in het midden en oostelijker die van Toeloeti; aan de noordoostkust is de baai van Waroe de eenige, waar schepen kunnen ankeren. Op meerdere plaatsen wordt het naderen der kust door koraalriffen en zandplaten bemoeilijkt en de zuidwestelijkste punt bestaat uit een groot schiereiland, Hoamohel of soms Klein-Ceram genoemd, dat door een smalle landtong met het hoofdeiland is verbonden.

Van oost naar west wordt Ceram doorsneden door een breede bergketen, onder den naam van Loemoeöete bekend, welke zich, op enkele vlakkere gedeelten na, in talrijke vertakkingen naar velerlei richtingen somwijlen tot dicht aan de kust voortzet en waarvan enkele toppen, als de Hoalo, Menanggalé en Manséla, nabij Toeloeti, eene hoogte van ± 2500 m. bereiken; schier overal is dat gebergte met dicht bosch be-

groeid, slechts nu en dan door breede grasvelden afgewisseld. Meerdere rivieren stroomen hiervan noord- en zuidwaarts naar zee; tot de voornaamste worden gerekend: de Roeata en Tala, die zich in de Elpapoeti-baai ontlasten, de Sapoeléwa aan de noordkust en de Eti, welke in de Piroe-baai valt; zij zijn uitsluitend in den regenmoeson en dan voor kleine prauwen, veelal niet ver van de monding, bevaarbaar. Wegen ontbreken geheel; de gemeenschap van de kustbewoners met die van het binnenland heeft langs min of meer begaanbare voetpaden plaats en tusschen de aan het strand gelegen negorijen steeds over zee. Het klimaat is gezond, sommige moerassige en kuststreken uitgezonderd, en de temperatuur wordt gematigd door de geregelde land- en zeewinden. De zuidoostmoeson, die van Mei tot September waait, brengt regen in het zuidelijk deel en droogte aan de noordkust, alwaar de regentijd van November tot Maart duurt.

Administratief wordt het eiland verdeeld in vier groote afdeelingen: Kairatoe of West-Ceram, Wahai of het noordelijk deel van Midden-Ceram, Amahei of het zuidelijk deel van Midden-Ceram en Waroe of Oost-Ceram; drie dezer staan onder het toezicht van posthouders, terwijl te Wahai eene kleine militaire bezetting ligt, waarvan de luitenant-kommandant met het civiel gezag is belast; allen zijn rechtstreeks ondergeschikt aan den resident van Amboina. De sterkte der bevolking is nog zeer onzeker. Na het ontstaan der afdeelingen in 1882 zijn hieromtrent gegevens verzameld, die een totaal van ± 12.000 Christenen (het meest in Amahei en Kairatoe) en van ± 16.000 Mohammedanen (vooral in Waroe) bedragen; maar omtrent de heidenen of Alfoeren, in het bijzonder die welke het binnenland bewonen, loopen de cijfers van 10.000 tot 60.000 uiteen. Het bestuur wordt uitgeoefend door regenten met de op de Ambonsche eilanden gebruikelijke titels, of wel door plaatselijke hoofden, als l a t o e en m a k a h i t i a ä. Ten bate der Christenen zijn aan de zuidkust eenige inlandsche scholen, met Amboneezen als onderwijzers, opgericht, benevens hulppredikers te Loki en Amahei geplaatst; maar zoowel deze als de Mohammedanen hebben zich met vreemdelingen sterk vermengd. De dorpen (h è n a of p è n a), welke aan het strand eenigszins met de Ambonsche negorijen overeenkomen, zijn dieper het land in bij voorkeur op hoogten of in de nabijheid van stroomend water aangelegd en worden in oorlogstijd door palissadeeringen van bamboe beschermd. De huizen zijn ongeregeld gebouwd om een open plein, alwaar een offersteen zich bevindt, en overal zijn een bailéo- en pamali-huis, waarin de kakianfeesten gevierd worden. In de mohammedaansche en christendorpen worden mesdjid's en school- en kerkgebouwen aangetroffen.

De Alfoeren zijn krachtig gebouwd, maar mager van gestalte en lichtbruin van kleur; zij dragen het haar lang en bevestigen dit met een wrong op het hoofd of binden het samen met een hoofddoek. Hunne gewone kleeding bestaat uit schaamgordels van boomschors of katoen, welke om de heupen worden gedragen en een stuk lijnwaad, dat gedeeltelijk het bovenlijf bedekt; voorts sieraden als: haarkammen, halssnoeren, arm- en vingerringen, benevens een sirihtasch. De mannen gaan steeds gewapend en zijn zeer naijverig op hunne vrijheid en onafhankelijkheid, maar behalve het koppensnellen, kenmerken zij zich zelden door andere ondeugden; hunne vrouwen behandelen zij goed. Men onderscheidt de bevolking in adellijken (hoofden en afstammelingen dezer), gewone lieden en slaven; de laatsten meestal vreemdelingen, en wel in grooter aantal op Nieuw-Guinea geroofd.

Zij vormen twee groote stammen: de o e l i- of p a t a s i w a in het westelijk deel en de o e l i- of p a t a l i m a in het oostelijk, herkenbaar aan de plaatsing van den offersteen in het dorp, die bij de patasiwa aan de zeezijde en bij de anderen aan de landzijde ligt. Voor de eersten is het getal 9, voor de laatsten het getal 5 heilig. Tusschen deze beiden heerscht eene scherpe afscheiding, vermoedelijk dagteekenende van den tijd, toen de strijd tusschen de Moluksche rijken Ternate en Tidore naar hier werd overgebracht en de patasiwa zich voor Ternate verklaarden. Onder dezen is alleen het koppensnellen in zwang en uitsluitend bij hen vindt men het bekende k a k i a n-verbond (Zie aldaar), welks leden zich door bepaalde teekens in den vorm van getatoueerde figuren op voorhoofd, borst, bovenarm of dij onderscheiden. Naar hunne bewering moet in het midden des eilands op een geheim gehouden plek een waringin-boom met drie takken staan, die door priesters wordt bewaakt en als symbool geldt van het verbond der bewoners van de drie rivieren Eti, Tala en Sapoeléwa. Volgens de aloude gebruiken worden alle onderlinge geschillen beslist door een raad, s a n i r i, die bij belangrijke aangelegenheden tot groote volksverzamelingen aangroeit en waarvan de aanzienlijksten bij de drie genoemde rivieren als leiders optreden. Het is een soort veemgericht, dat het recht heeft tot het opleggen van boeten en zelfs de doodstraf kan uitspreken; intusschen heeft elk dorp, als gezegd, een eigen, zelfstandig bestuur.

De patalima zijn veel minder ruw dan hunne westelijke naburen; het koppensnellen komt bij hen niet voor en zij, die eenigen invloed kunnen doen gelden, treden onder verschillende titels als hoofden op, die met de oudsten, waar noodig, het bestuur uitoefenen.

De taal is gesplitst in tal van dialecten, vaak zoo uiteenloopend, dat niet ver van elkaar verwijderd wonenden soms een geheel ander dialect spreken; in de stranddorpen zijn die nog met naburige talen en het Maleisch vermengd, maar van laatstgenoemde taal is doorgaans de kennis zeer gering.

Het godsdienstig geloof is bepaald tot de vereering der zielen van afgestorvenen (n i t o e) en de vrees voor kwade geesten. Alle onverklaarbare verschijnselen worden aan hunne inwerking toegeschreven en vandaar den grooten invloed der priesters (m a o w è n), die het pamali opleggen en de noodige offers tot verzoening der vertoornde geesten voorschrijven. Uit angst voor noodlottige gevolgen zal geen Alfoer het wagen zich hieraan te onttrekken. Als eene bijzonderheid van de patasiwa verdient nog vermelding het zg. p é l a, hetwelk voor de dorpen, waartusschen het bestaat, de verplichting tot wederzijdsche hulp der bewoners medebrengt.

De voornaamste voortbrengselen zijn: sagoe, timmerhout, muskaatnoten, damar en andere boschproducten. De nijverheid staat nog op een lagen trap en de handel, die vooral door vreemdelingen met inlandsche vaartuigen gedreven wordt, is meerendeels ruilhandel.

De kustlanden van Ceram stonden gedeeltelijk reeds vroeg onder vreemden invloed. Voor 1400 waren reeds vreemde hoofden, misschien van Djiloloschen oorsprong, te Loehoe gevestigd; in 1465 vestigden Ternataansche grooten zich te Noniali en Lisabata op de n.w.kust; vandaar uit trachtten de Ternatanen hunnen invloed uit te breiden, 't geen hun in zoover gelukte, dat in 1650 Loehoe door den djoegoegoe Loulata onder Ternate werd gebracht. In het volgende jaar echter werden de rechten van Ternate op de Comp. overgedragen. Deze had reeds vroeger den alleenhandel in specerijen op Hoamowel en elders verkregen; vóór 1630 waren al de nagelboomen daar reeds uitgeroeid. Het verzet der bevolking, door Makassaren en Ternatanen aangestookt, werd in 1653 door de Vlamingh v. Oudshoorn geheel bedwongen (Zie MOLUKKEN. GESCHIEDENIS). Van dat tijdperk dagteekent de inmenging der Comp. op de kusten van West-Ceram; in 1647 waren de landen om de Elpapoetih-baai reeds door Ternate afgestaan, 't geen den overgang van vele inlanders tot het Christendom ten gevolge had. In 1653 kwamen ook de kusten van Oost-Ceram onder haar gezag; de invloed der Tidoreezen in die streken werd door een contract, in 1801 met het Britsch bestuur gesloten, gefnuikt. De toestand der inl. bevolking was onder het monopolie-stelsel der Comp. diep ellendig; eerst onder V. d. Capellen werd een einde gemaakt aan de uitroeiing der nagelboomen en de vrije aanplant toegestaan, zonder dat het gelukte de bevolking tot welstand te brengen. De Wemale (heidenen), bewoners der binnenlanden, met wie het Eur. bestuur niet in aanraking komt, blijven volgens den heer Riedel in de overtuiging voortleven, dat de strandbewoners, door de Nederlanders gesteund, hen mogen onderdrukken, berooven en plunderen. Die strandbewoners bedienen zich van allerlei middelen om het Eur. bestuur te misleiden en de binnenlandsche stammen in een slecht daglicht te plaatsen. Enkele expeditiën, in den lateren tijd naar de binnenlanden gezonden om de in verzet gekomen dorpen te tuchtigen, waren volgens denzelfden schrijver het gevolg van misleiding van de zijde der strandradja's, en bereikten niet het beoogde doel. Zij waren o. a. die van Paulohi in 1858; van Waisamoe Kairatoe onder lt.-kol. De Brabant in 1860: van Marhoeroe onder lt.-kol. Jalink; van Kaibobo in 1865 en volgende jaren onder lt.-kol. Strengnaerts en in 1875 onder kap. Schulze.

Litteratuur: Meerdere bijzonderheden in de werken van Van der Crab, De Mol. eil. Bat. 1856; Ludeking, Schets v. d. res. Amboina. 's Grav. 1868; Van Hoëvell, Ambon. Dordr. 1875 en Martin, Reisen i. d. Molukken. Leiden 1894; voorts Riedel, De sluik- en kroesharige rassen, 's Grav. 1888 bl. 86 en W. G. Boot, Korte schets v. h. eil. Ceram in Tijdschr. Aardr. Gen., 2e serie, Dl. X.

CERAM-LAOET of SERANG-LAO. Eilandengroep ten zuidoosten van het eiland Ceram gelegen, tusschen 130° 50′ en 131° 18′ O. L. op ongeveer 3° 52′ Z. B., waarvan de grootste, Kefing, Gisser of Geser, Maär, Kiliwaroe en Ceram-laoet heeten en welke met de Goram- en Matabelagroepen ééne afdeeling vormen onder een posthouder, die op Gisser gevestigd en ondergeschikt is aan den assistent-resident van Banda. De gezamenlijke grootte zal naar gissing 6 à 7 □ geogr. mijlen zijn. De oppervlakte van Ceram-Laoet bedraagt 3125 hect. of nog geen halve geogr. mijl.

Al deze eilanden zijn laag en begroeide koraalriffen of van kalkformatie; rivieren vindt men er niet, wel beekjes, die in den oostmoeson meestal droog vallen. Als voornaamste voortbrengselen van den grond worden opgegeven: sagoe, suikerriet, aardvruchten, kokosnoten en enkele houtsoorten. De meeste negorijen liggen op de vlakten langs de kust en zijn in den laatsten tijd regelmatiger aangelegd; ook aan het bouwen der huizen wordt meer zorg besteed. De bevolking bedraagt ongeveer 6000 zielen, die allen den islam belijden en getrouw de voorschriften van den profeet volgen, ofschoon nog vele oude gebruiken zijn behouden. Zij spreken dezelfde taal als in Oost-Ceram en staan onder hoofden met de titels van radja, orang kaja, majoor en kapitan. Hoofdzakelijk houden zij zich bezig met de vischvangst en voorts met het vervaardigen van prauwen en het smeden van parangs, terwijl de vrouwen in het weven van sarongs uitmunten. Er zijn vele slaven, vooral van N.-Guinea ingevoerd, die voor huiselijken arbeid gebezigd worden. De handel is grootendeels in handen van Boegineezen, Chineezen en Arabieren en onder de artikelen van uitvoer bekleedt tripang de eerste plaats. Zie Riedel, De sluik- en kroesharige rassen tusschen Celebes en Papua, blz. 146 vlg.

CERBERA. Zie BINTARO.

CERCOCEBUS. MAMMALIA, SIMIAE, *Cercocebidae.* Zie MONJET.

CERCOPITHECUS CYNAMOLGOS. Zie AAP.

CERIOPS. Zie BAKOE.

CERVULUS. MAMMALIA, RUMINANTIA, *Cervidae.* Zie KIDANG.

CEYCOPSIS. AVES, PICARIAE, HALCYONES, *Alcedinidae*, *Daceloninae.* Zie BOEA-BOEAA.

CEYX. AVES, PICARIAE, HALCYONES, *Alcedinidae*, *Daceloninae.* Zie CHOECHACK-OERANG en RADJA-OEDANG.

CHABA-WONNO [1]) (TJABAK-WONO). Naam op Java voor eene Geitemelker-soort, *Podargus javanensis.* Aldaar heet *Caprimulgus affinis*, eene andere Geitemelker, Chaba (Tjabak); op Billiton, Kolong; op Sumatra, Babérek. *Caprimulgus europaens* op Sumatra, Sang-Sagan. Op Celebes heet weder eene andere soort, *Lyncornis macropterus*, Toelio. *Podargus papuensis* en *ocellatus* en de zeldzame *Rhamphomantis megarhynchus* worden op de Aroe-eilanden Gonggaboel genoemd. Eene andere op de Aroe-eilanden levende, *Aegotheles Wallacei*, heet aldaar Toetarwaroe. *Caprimulgus concretus* op Billiton evenals *affinis* bekend onder den naam Kolong.

CHAETODON. PISCES, ACANTHOPTERYGII, *Squamipinnes*, *Chaetodontina.* Zie KETTANG-KETTANG.

CHAETURA. AVES, PICARIAE, CORACIAE, *Cypselidae*, *Chaeturinae.* Zie LAJANG.

1) Bij de artikelen, welke de systematische namen der dieren bevatten, heeft de redactie de spelling van den schrijver onveranderd behouden, daar al deze artikelen met de daarbij behoorende verwijzingen één geheel uitmaken. Waar dit echter noodig scheen, en bekend was, is de Nederlandsche uitspraak tusschen haakjes er bijgevoegd, zooals bij het bovenstaande woord; het aldus gespelde woord zal ook later worden opgenomen, met verwijzing naar het oorspronkelijk artikel.

CHALCOPHAPS. AVES, COLUMBAE, *Peristeridae*, *Phabinae*. Zie POONAI en DELIMOE.

CHALCOSTETHA. AVES, PASSERIFORMES, PASSERES, *Nectariniidae*. Zie BOERONG-KOEMBANG.

CHAMA. MOLLUSCA, LAMELLIBRANCHIATA, TETRABRANCHIA, *Chamidae*. Zie BIAKODOK.

CHANDA (TJANDA). Zie AMPOK.

CHANGA (TJANGAK). Collectiefwoord op Java voor groote Reigers: Changa-(Tjangak-)awoe, *Ardea cinerea;* Changa-oeloe, *Ardea purpurea*. Koentoel is een Javaansch collectiefwoord voor Egret-reigers; *Ardea affinis* Koentoel-chilik (tjilik). Blekko (Blekkok) is op Java een collectiefnaam van Ralreigers: Blekko (Blekkok-)ireng, *Ardea speciosa*. Op Sumatra heet *Ardea javanica*, Boerong-poechong (poetjoeng).

CHANOS. PISCES, PHYSOSTOMI, *Clupeidae*, *Chanina*. Zie BANDANG.

CHAPTIA. AVES, PASSERIFORMES, PASSERES, *Dicruridae*. Zie HENDENGO-MOITOMO.

CHARADRIUS. AVES, GRALLAE, *Charadriadae*, *Charadrinae*. Zie TRENDASAN.

CHARLES-LOUIS GEBERGTE. Bergketen in het zuiden van het Nederlandsch gedeelte van Nieuw-Guinea, zich van ongeveer 135° O. L. in oostelijke richting uitstrekkende en verder oostwaarts overgaande in het zoogenaamde Sneeuwgebergte. Ofschoon diep in het binnenland gelegen en nimmer onderzocht, werden de voornaamste toppen door d'Urville, die het gebergte uit zee waarnam en er dezen naam aan gaf, op een hoogte van 4000 tot 8000 voet geschat.

CHATOËSSUS. PISCES, PHYSOSTOMI, *Clupeidae*, *Chatoëssina*. Zie BELO.

CHAULIODES. Zie NETVLEUGELIGEN.

CHAULIODUS. Zie ZALM.

CHAVICA. Zie SIRIH.

CHECHAP (TJETJEP). Zie MANOEK.

CHEKITOET (TJEKITOET) of **BENTEOT.** Javaansche namen voor een Kraai-achtigen vogel, *Crypsirhina varians*.

CHELONIA. REPTILIA, CHELONIA, *Chelonidee*. Zie KATONG.

CHENGINGING (TJENGINGING). Zie BOERONG-POODING.

CHENTA. Zie SRI-GOENTING.

CHETOO (TJETO?). Javaansche naam van een Lijsterachtige vogel, *Aegithina scapularus*, die slechts op Java schijnt voor te komen.

CHÉRIBON (verkeerde, maar door langdurig gebruik geijkte, en ook internationaal geworden spelling, die volgens de afleiding behoort te zijn TJIREBON). Dit gewest aan de n.kust van Java gelegen, is het meest o.lijke van West-Java. Het heeft met inbegrip van het administratief tot dit gewest behoorende Boompjes-eiland, dat 188 hectaren groot is, een oppervlak van 678.926,79 hectaren of 123,3 □ geogr. mijlen, en had ult. 1893 een bevolking van 1.490,172 zielen, w. o. 881 Europeanen, 19,808 Chineezen, 1842 Arabieren en andere vreemde Oosterlingen en 1.467,641 inlanders. Deze laatsten spreken grootendeels Soendaasch, maar aan de kust is het Javaansch reeds de overheerschende taal, daar hier de grens ligt van het Soendasche en het Javasche taalgebied, als welke grens gewoonlijk de Losari wordt aangenomen, het riviertje, dat de grens vormt tusschen Chéribon en Tegal.

Het gewest wordt ten n. bespoeld door de Java-zee. De kust loopt van het w. komende, eerst in o.lijke richting tot aan den hoek van Indramajoe, waar de kustlijn zich ombuigt en zich in ongeveer z.o.lijke richting voortzet tot aan de grens van Tegal. Ten w. wordt het gewest begrensd door Krawang, ten z. door de Preanger-Regentschappen en ten o. door Banjoemas en Tegal. Het n.w.lijk gedeelte van het gewest, de afdeeling Indramajoe, is laag en vlak, in het n., voornamelijk nabij de grens met Krawang zelfs zeer moerassig. Het is een alluvium, gevormd door de aanslibbingen van de Tji-manoek, die uit de Preanger-Regentschappen komende, met verschillende mondingen bij den hoek van Indramajoe in zee valt, en van eenige kleinere meer w.lijk gelegen rivieren. Ook verder o.lijk is het kustland meest vlak, maar ongeveer in het midden van de residentie verheft zich de Tjiremaï (gewoonlijk Tjermai genoemd) tot een hoogte van 3070 m. — Z.lijker, nabij de grens met de Preanger-Regentschappen, en de grens tusschen de afdeelingen Madjalengka en Galoeh vormende, verheft zich de bergrug Tjakraboewana, waarop de Tji-tandoeï ontspringt, welke rivier in haar boven- en middenloop de grens vormt tusschen de residentie Chéribon (afdeeling Galoeh) en de Preanger-regentschappen (afdeelingen Tassik-malaja en Soekapoera) en in haar benedenloop tusschen laatstgenoemd gewest en Banjoemas. Nog z.lijker dan de Tjakraboewana verheft zich in het z.w. van de afdeeling Galoeh de Sawal tot een hoogte van 1761 m. De z.lijke afdeeling Galoeh wordt van het overige deel van het gewest gescheiden door den Goenoeng Kendeng, die zich van den meergenoemden Tjakraboewana in o.lijke richting naar Tegal voortzet. Behalve de reeds genoemde rivieren de Tji-manoek, de Tji-tandoeï en de Losari, de twee eersten met talrijke zijrivieren, wordt het gewest niet door belangrijke rivieren doorstroomd, hoewel het zeer waterrijk is, en tal van kleinere rivieren, gedeeltelijk van de n.lijke hellingen van den in de Preanger Regentschappen liggenden Tampomas, maar grootendeels op den Tjiremai ontspringende, het gewest doorstroomen. Het in de afdeeling Galoeh tusschen de hellingen van den Tjakraboewana en den Sawal liggende meer van Pendjaloe is om zijn schoonheid beroemd.

Het gewest wordt administratief verdeeld in de afdeelingen Indramajoe, Chéribon, Madjalengka, Koeningan en Galoeh, allen uit de overeenkomstige regentschappen bestaande en met gelijknamige hoofdplaatsen, behalve het laatstgenoemde, dat Tjiamis tot hoofdplaats heeft.

De groote postweg, die bij Karang samboeng aan de aldaar niet overbrugde Tjimanoek uit de Preanger-Regentschappen komt, loopt in o.lijke richting naar de hoofdplaats Chéribon, en van daar langs de kust naar de grens van Tegal. De spoorweg Batavia-Tjilatjap doorsnijdt voor een klein deel het uiterste z.-lijk gedeelte van dit gewest, en heeft een station te Tjiamis. Een stoomtramverbinding van de hoofdplaats Chéribon over Tegal en Pekalongan met Semarang is in aanleg. Door den Staat zal een spoorweg gebouwd en geëxploiteerd worden van de hoofdplaats Chéribon naar Karang sambang. Tot het gewest behoort nog het reeds genoemde Boompjes-eiland of Poeloe Rakit, gelegen op 5°56'15' Z.B. en 108°22'37" O.L. (Plaatsbepaling van den aan den z.kant van het eiland geplaatsten vuurtoren) n. 15° o. van den

hoek van Indramajoe, 18 zeemijlen uit den wal.

In de afdeeling Indramajoe worden aangetroffen de groote particuliere rijstlanden Indramajoe west en Kandanghaoer, respectievelijk 75,000 en 182,240 baoe's groot en met een bevolking van 70,221 en 70,296 zielen. (Vgl. PARTICULIERE LANDERIJEN).

In het district Sindanglaoet van de afdeeling Chéribon zijn 300 baoe's grond in erfpacht uitgegeven (het perceel Blender) welke benuttigd worden voor den teelt van suikerriet, terwijl buitendien in de afdeeling Cheribon 16 en in de afdeeling Madjalengka twee ondernemingen in vrijwillige overeenkomsten met de bevolking suikerriet planten. In de z.lijke afdeelingen treft men nog Gouvernements koffiecultuur aan. (A. J. S.)

GESCHIEDENIS. Uit de nederzetting van een Arabier onder handeldrijvende Javanen, gevestigd langs de noordkust der tegenwoordige residentie Chéribon, ontstond eene moslemsche gemeente, van welke wij mogen aannemen dat zij zich spoedig uitbreidde. Deze Arabier, Sjeikh Noeroe'ddin Ibrahim ibn Maulana Israïl genaamd, ook wel Soenan Goenoeng-Djati geheeten, was de stamvader van een geslacht van ijveraars voor de verbreiding van den Islam en het is niet onwaarschijnlijk, dat het een zijner zonen was, Hasanoe'ddin, die omstreeks 1527 de ontluikende handelsstad Bantam voor den Islam veroverde en de stichter werd der mohammedaansche dynastie, welke over Noord-Bantam en de kusten van Zuid-Sumatra heeft geheerscht. Beiden, Bantam en Chéribon, waren de bondgenooten der mohammedaansche Soenans, die na 1478 Radèn Patah van Demak en zijn opvolgers als hun wereldlijk hoofd erkenden. Na de ontbinding van het rijkje van Demak (1546) werd die band verbroken [1]) en, terwijl de handelsplaats Chéribon onbeduidend bleef, kreeg Bantam, vooral na de bezoeken van Nederlandsche en Engelsche kooplieden na 1596, meer beteekenis. Chéribon werd in 1625, of reeds vroeger, leenplichtig aan Mataram, in 1632 feitelijk vasal. Een zijner panembahans, Girilaja, verzwakte het rijkje nog meer door het gebied te verdeelen onder twee zijner zonen, pangéran Martawidjaja (de latere sultan Sepoeh) en pangéran Kartawidjaja (de latere sultan Anom). Deze waren bovendien gehouden een derden zoon, pangéran Wangsakarta of Gòdong (de latere panembahan), een vast getal huisgezinnen tot apanage te schenken. — De beide eerstgenoemden verbleven, hetzij als gijzelaars dan wel als staatsgevangenen, te Karta, toen deze hoofdplaats van het Mataramsche rijk door opstandelingen onder Troenadjaja en anderen werd ingenomen en verwoest (1677). Zij hadden reeds vroeger, bedekt, de zijde van den opstand gekozen en werden nu, eerst door tusschenkomst van Troenadjaja, daarna van den vorst van Bantam, naar hun land teruggevoerd. Deze, de bekende Aboe'l-fatah, bewoog hen tot vijandelijkheden tegen Mataram en middellijk tegen de N. O.-I. Compagnie. Het was de aanleiding tot de vijandelijkheden tusschen Bantam en de Compagnie, welke met den ondergang van Aboe'l-fatah eindigden. Gedurende den oorlog met Bantam werd Chéribon in 1680 door troepen, daartoe van Batavia afgezonden, bezet. De drie vorstenzonen [1]) sloten daarop, 4 Januari 1681, een contract met de Indische regeering, dat tot in 't begin dezer eeuw in de hoofdzaken geen verandering meer heeft ondergaan. — Tegen belofte van bescherming door de Compagnie [2]), zullen de prinsen zijn hare trouwe bondgenooten, welke geen andere beschermheeren erkennen. Zij beloven de Compagnie met krijgsvolk bij te staan in tijd van nood en beloven ook geen natiën, met de Compagnie in oorlog, in hun land toe te laten, zij mogen niet zelfstandig oorlog of vrede maken, zij mogen geen forten of vastigheden aanleggen in hun eigen gebied. Daarentegen is de Compagnie bevoegd hare vijanden onder 't gebied van Chéribon, hetzij te water of te land, aan te tasten. De handel wordt aan passen gebonden; de vaart der ingezetenen bovendien beperkt. De Compagnie heeft verder het recht ter hoofdplaats Chéribon een loge te bouwen; zij geniet tolvrijheid door het geheele gebied; zij verkrijgt het monopolie van den invoer van opium en alle soorten van kleeden, dat van den uitvoer van peper en, als het noodig mocht zijn, ook van rijst, hout en suiker „of iets anders".

Het contract hield nog de vreemde bepaling, die echter den toestand van het oogenblik juist teruggeeft: de prinsen blijven, onverminderd de vriendschap met de Compagnie, de trouwe bondgenooten van den Soenan van Mataram. De Cheribonsche prinsen, eenmaal onder de bescherming der Nederlanders, waren ongezind ook de leenmannen van Mataram te blijven, maar Mangkoerat I wilde de vroegere verhoudingen niet prijs geven. De spanning hierdoor, en door andere verwikkelingen, ontstaan, vond hare ruwe ontknooping in den moord op den gezant der Compagnie, den kapitein Tak, binnen Karta in 1686 gepleegd, en de halve oorlog met Mataram, gevolg van deze gebeurtenis, werd beëindigd door het contract, met den nieuwen beschermeling der Compagnie (Poeger of Pakoeboewana I) gesloten, waarbij deze o. a. erkende dat de landen, prinsen en volkeren van Chéribon waren vrije landen, etc., waarop hij noch zijne opvolgers in 't minste te pretendeeren hadden (1705). — Intusschen had „het prinsdom" Gebang [3]) zich onder de bescherming der Compagnie geplaatst in 1689; ook het regentschap Indramajoe (Dermajoe) omstreeks denzelfden tijd of wat later; hetzelfde deden in 1690 de regenten der bergstreken bezuiden Chéribon, deel uitmakende van de tegenwoordige Preanger. — Met de afbakening der grenzen, als gevolg van

1) Dit wordt tot zekere hoogte bevestigd door eene mededeeling in de memorie van den resident van Chéribon, Armenault, dat met de successie van den panembahan Ratoe, achterkleinzoon van Soenan Goenoengdjati, het gezag „de gedaante kreeg van een koningsheerschappij". Mag men op de gegevens der geslachtslijst, door Armenault medegedeeld, vertrouwen, dan zou het jaar van de vestiging van S. Goenoengdjati liggen tusschen 1445 en 1490. Van Deventer, Opkomst, II, 181.

1) Ook aan den jongste werd door de Indische regeering aandeel in de regeering gegeven. Hij had, toen de beide oudsten te Karta verbleven, het bestuur over Chéribon gevoerd en werd geacht meer dan de anderen op de hand der Nederlanders te zijn.

2) Met den bouw van een Ned. fortje ter hoofdplaats Chéribon werd in 1686 begonnen.

3) De hoofdplaats lag op 6 paal afstand westelijk van Losari aan de noordkust.

het tusschen de Compagnie en Mataran gesloten contract van 1705, ontstond de residentie Chéribon. Deze omvatte tot het jaar 1809: *a.* het regentschap Indramajoe; *b.* het prinsdom Gebang; — om deze beiden heen: *c.* de Sultanslanden [1]), beslaande de tegenwoordige partikuliere landerijen Kandanghaoer en Indramajoe en de tegenwoordige regentschappen Chéribon, Madjalengka en Koeningan; *d.* de Chéribonsche Preanger en wel 1⁰. Galoeh, d. i. de „door elkaar gestrengelde" landschappen Oetama, Tjiamis en Imbanegara, 2⁰. Limbangan en 3⁰. Soekapoera [2]). Galoeh strekte zich toenmaals tot de zuidkust van Java uit en omvatte het oostelijk deel van het tegenwoordige Soekapoera, geheel Noesakambangan en een gedeelte der distrikten Dajaloehoer en Pegadingan van het regentschap Tjilatjap. Daendels splitste in lateren tijd de residentie, welke uit twee zoo van elkaar verschillende landstreken bestond, in twee deelen: de noordelijke prefecture, bestaande uit de Sultanslanden, Indramajoe en Gebang en de zuidelijke, welke Limbangan, Soekapoera en Galoeh omvatte (2 Feb. 1809). Deze laatste prefecture (landdrostambt) werd bij besluit van 20 Juni 1810 gevoegd bij het landdrostambt der Djakatrasche en Preanger Bovenlanden [3]). Waarschijnlijk is bij deze gelegenheid of iets later een uitzondering gemaakt voor het tegenwoordige regentschap Galoeh, dat bij Chéribon is gebleven [4]).

In de wijze, waarop de regeering der Sultanslanden onder de verschillende vorsten was verdeeld, is herhaaldelijk verandering gebracht. Alleen de voornaamste dezer zullen hier worden genoemd. Reeds bij het contract van 1681 was afgeweken van de voorschriften van Girilaja, doordien de jongste zoon Wangsakarta aandeel kreeg in de regeering, even als zijne oudere broeders, zij het dan onder den titel van panembahan. Toen in 1697 Martawidjaja (Sultan Sepoeh) overleed, werd zijn gebied gesplitst in twee even groote deelen, bestemd voor 1⁰. den oudsten zoon en 2⁰. diens jongeren broeder, pangéran aria Chéribon. Er bleven sedert in dien beperkten kring twee geslachten, het huis van Sepoeh en dat van Chéribon naast elkaar voortleven. Toen echter in 1768 een der Sultans uit laatstgenoemd huis (n⁰. 4) door de Indische regeering wegens knevelarij werd afgezet, wees zij de dorpen, waarover hij tot nog toe het bestuur had gevoerd, aan den toenmaals regeerenden Sultan Sepoeh (n⁰. 6) toe, waarmede men in dezen tak tot den toestand van vóór 1697 terugkeerde. Toen eindelijk in 1773 de panembahan (de vijfde van zijn geslacht) overleed zonder een zoon na te laten, werd zijn gebied verdeeld onder de huizen van Sepoeh en Anom, welke toestand is blijven voortduren, behoudens eene geringe wijziging gedurende de jaren 1807 tot 1809.

De Sultanslanden hebben meer dan eenig gedeelte van Java geleden onder den druk van de zware eischen, waartoe de Indische regeering zich ingevolge het contract van 1681 gerechtigd achtte en die onder het bedorven bestuur der Compagnie nog ten behoeve harer dienaren werden verzwaard. Van bijna ieder produkt der onbeduidende inlandsche landbouwnijverheid was de uitvoer verboden; de resident kocht deze produkten dan tegen zeer lage prijzen. Ten opzichte van sommige artikelen, als de indigo en de garens, was de hoeveelheid vastgesteld, die ieder jaar moest geleverd worden. Voorwerpen van verplichte leverantie waren verder: rijst, hout, koffie, groene katjang en afwisselend ook peper, staartpeper, kurkuma, kardamom, pinangnoten, zijde, arak, kàjer, gemoeti. Heeredienstem werden gevorderd, zelfs ten behoeve van werkzaamheden op de hoofdplaats Batavia. Op groote schaal werden verder désa's aan Chineezen verhuurd, wat in zich sloot de beschikking over den tijd en den bouwgrond der bevolking door onbarmhartige pachters. De eerste sporen van dit gebruik zijn in Cheribon na te wijzen uit mededeelingen over de jaren 1708 en 1729; de resident van Nijvenheim trachtte kort na 1771 het kwaad, dat der bevolking werd aangedaan, te beperken, door 't verhuren van meer dan de helft der rijstvelden van een désa te verbieden, maar zijn opvolger, de koopman Mom (1776-1778), achtte dit verbod niet na te leven. Weldra zaten de Chineezen overal. Het volk, bovenmate gedrukt, kwam bij een slechten oogst aan den rand van hongersnood; een gedeelte daarvan ging dan aan 't rooven en maakte daarmee het rustig gedeelte der bevolking 't leven nog meer bezwarend. Gebrek aan gezond voedsel deed bij de massa volksziekten ontstaan, die een enkele maal bij de ouderwetsche pest worden vergeleken. Mededeelingen omtrent misgewassen, volksverloop, hongersnood, epidemiën en algemeene onveiligheid, — afzonderlijk dan wel gecombineerd, — bezitten wij uit de jaren 1719, 1721, 1729, 1756, 1757, 1759, 1773, 1775, 1776, 1792 en 1805. Eindelijk kwam het volk van Chéribon in opstand onder een partijhoofd, Mirsa genaamd; de opstand, gericht in de eerste plaats tegen de Chineezen, maar ook tegen het bestuur der Sultans en dat der Compagnie, werd onderdrukt (1778). Maar reeds in 1793 werd het volk weder onrustig; het maakte plaatselijk opstand in 1796 en algemeen in 1802, terwijl de zwakke Indische regeering van dien tijd buiten staat was dien gewapenderhand te onder-

1) Het wordt verkieslijk geacht deze uitdrukking te gebruiken, omdat zij burgerrecht heeft verkregen. De beide oudste prinsen van Chéribon hadden onder meer van den Sultan van Bantam den titel van Sultan ontvangen. Bij de eerste aanraking met de Nederlanders erkenden zij gaarne van dezen hoogeren titel afstand te doen; zij herhaalden hunne bereidverklaring bij eene regeling van 1686; toch bleef de titel van Sultan na dien tijd in gebruik.

2) Gedurende een korten tijd, van 1758 tot 1765, behoorden tot de Chéribonsche Préanger ook de regentschappen Soemedang en Parakanmoentjang, die overigens tot de Bataviasche Préanger behoorden en daarmede onder het toezicht van Gouverneur-generaal en raden van Indië stonden.

3) Op deze wijs ontstond, toen van de Bataviasche Préanger nog het landdrostambt Krawang werd afgescheiden (besluit 2 Maart 1811) de tegenwoordige residentie der Préanger regentschappen.

4) Het besluit van 20 Juni 1810 spreekt van Limbangan, Soekapoera en Galoeh; Daendels in zijn Staat, enz., blz. 58 zegt dat Galoeh eenigen tijd „op zich zelven" is gebleven, omdat het voornemen bestond dit landschap (met Tjiaoer-wétan in Banjoemas) af te staan aan den Sultan van Djocdjakarta, in ruil voor andere gewesten. Van den ruilslag kwam, zooals men weet, niets.

drukken. Eindelijk slaagde daarin de Gouverneur van Java's noordoostkust, Nicolaus Engelhard, hoofdzakelijk door overreding. De leiders der beweging, Sidoeng, Arisim, Soewasa en anderen kwamen in onderwerping (1806). Als gevolg van de toezeggingen van Engelhard en de latere maatregelen van Daendels werd aan de Chineezen het verblijf in het binnenland ontzegd, de verhuur van désa's en ook het nemen van pandelingen verboden. De contingenten werden beperkt tot de heffing van een vaste hoeveelheid rijst en de opbrengst van een vaste som geld door de Sultans. De leverantiën werden beperkt tot die der koffie en der kapas. Maar daar de som der lasten niet verminderde, bleef, hoewel geleidelijk afnemende, het verzet voortduren onder de volkshoofden Kjaï Koeloer (of Loehoer) en Drahman (1808), later in 1811 en '12 onder bagoes Rangga of Rangin, in 1816 onder bagoes Sanda, in 1818 onder bagoes Serit en een dorpshoofd, Nairim genaamd. — Tot de grieven van het volk had ook behoord het op zijde schuiven in de regeering van het huis Anom (1798) van den oudsten zoon, uit eene gelijkgradige vrouw geboren en Kanoman geheeten. Daendels gaf, min of meer tegen zijne overtuiging, aan dezen prins aandeel in de regeering en wees hem dorpen toe in het westelijk gedeelte der Sultanslanden (1808). Reeds in 1810 kwam de maarschalk op den maatregel terug. — Aan den wensch van het volk, dat het geheele Sultansbestuur mocht worden afgeschaft, al vroeger geuit in 1768 en met nadruk herhaald in 1806, voldeed Daendels gedeeltelijk door de macht der Sultans te besnoeien, hen terugbrengende tot ambtenaren van den koning van Holland, in alles den resident ondergeschikt. De daaropvolgende Engelsche regeering voldeed aan dien wensch geheel, door de beide Sultans in 1813 en 1815 te pensionneeren. In hunne plaats kwamen regenten; en een heffing, zooveel mogelijk van een vaste som door de désa op te brengen en in verhouding staande tot de uitgestrektheid enz. harer bebouwde velden, trad in de plaats der vroegere contingenten en verplichte leverantiën.

De invoering van het zoogenaamde stelsel der cultures leidde in 't laatst van 1830 in de regentschappen Chéribon en Madjalengka tot verzet der bevolking. De gevolgen waren, onder meer andere, een belangwekkende pennestrijd tusschen den Gouverneur-generaal Van den Bosch en het raadslid P. Merkus en de verbanning naar Banda van het hoofd der ontevredenen, Sanggreg of bagoes Bongso en een tweetal zijner medestanders. — In 1844 en 1848, toen in verscheidene gedeelten van Java het rijstgewas niet slaagde, heerschte in Chéribon hongersnood. De bevolking echter bleef na 1818, het op zich zelf staand geval van 1830 uitgezonderd, rustig, — in scherpe tegenstelling met hetgeen vroeger was gebeurd.

Bronnen: De Jonge en M. L. van Deventer, Opkomst v. h. Ned. gezag in O. I., deel 7 tot 13; M. L. van Deventer, Het Ned. gezag over Java e. o. sedert 1811, deel 1; S. van Deventer, Bijdragen tot de kennis v. h. landelijk stelsel op Java; Realia, register op de gen. resolutiën v. h. kasteel Batavia, 1632—1805. — Het rapport van N. Engelhard in Indisch archief, 1850; Daendels, Staat der N. O. I. bezittingen; Tijdschrift v. N. I., 1863, 2, 148; J. A. Van den Broek, De Chéribonsche opstand van 1806, Tijdspiegel 1891, 3, 368.

(J. A. v. D. B.)

CHÉRIBON. De afdeeling, tevens het regentschap Cheribon vormt het n.o.lijk deel van het gewest van dien naam, en wordt grootendeels gevormd door de n.lijke en n.o.lijke hellingen en uitloopers van den Tjermai, die zich verheft op de z.lijke grens van die afdeeling, waar zij met de afdeelingen Madjalengka en Koeningan samenkomt, en uit het alluvium van de van dien berg stroomende rivieren. Zij heeft een oppervlakte van 128,545,61 hectaren of 23,35 □ Geogr. mijlen, en is verdeeld in acht districten, met name Chéribon, Mandirantjan, Beber, Sindanglaoet, Losari, Ploembon, Gegesik-lor en Palimanan, waarvan de drie eersten de controle-afdeeling Chéribon, de beide volgende de controle-afdeeling Sindang laoet, en de drie laatstgenoemden de controle-afdeeling Ploembon vormen. De grond is zeer vruchtbaar, zoodat daarop al spoedig een aantal suikerfabrieken verrezen, en het Chéribonsche suikerriet geruimen tijd een uitstekenden naam had. Ook de padie-kultuur levert er uitstekende resultaten.

In het district Palimanan, op welks hoofdplaats tot voor korten tijd een fort met hospitaal was, vindt men het kalkgebergte Goenoeng Kromong, en belangrijke minerale bronnen en andere vulkanische verschijnselen. (Zie PALIMANAN).

CHÉRIBON. Hoofdplaats van het gelijknamige gewest, afdeeling, regentschap en district. Gelegen aan het Noorderstrand van Java, heeft deze plaats een door het beloop der kust in den w.moeson veilige open reede, die geregeld door de stoomschepen der Paketvaart-maatschappij wordt aangedaan, en waar ook andere stoomschepen de producten van het n.o.deel van het gewest, voornamelijk suiker en koffie, komen laden. De plaats zelve is (Vgk CHÉRIBON, GESCHIEDENIS) zeer oud en vertoont in haar bouworde, nauwe en onregelmatige wegen, en morsige, bekrompen Europeesche, Chineesche en Arabische wijken daarvan de duidelijkste sporen. Zij is dan ook zeer ongezond, welk euvel niet verminderd wordt door de onvoldoende afwatering en daardoor ontstaande aanslibbing van het riviertje Tjirebon (Garnalen-rivier,) waaraan de plaats en het gewest hun naam te danken hebben, zoodat een stoombaggermolen voortdurend aan het werk moet worden gehouden om de vaargeul open te houden. Dat havenkanaal is een 18 m. breede gegraven geul van 277 m. lengte, besloten tusschen wanden van koraalsteen op een door kaden beschutte landtong, welke echter tot groot ongerief van den handel, behalve dat zij niet de noodige ruimte aanbiedt, door de modder van de daarin mondende rivier slechts met groote inspanning op behoorlijke diepte gehouden kan worden. De ongezondheid van de plaats is ook oorzaak dat het residentiehuis gebouwd is op 2 palen afstands benoorden de stad, nabij de desa Tangkil; men heeft vandaar een prachtig uitzicht op den Tjermai; het is door een prachtige tamarindelaan met de zee verbonden.

In de mede tot de hoofdplaats behoorende desa Astana vindt men op een kleinen heuvel vlak aan het strand, de beroemde Goenoeng Djati, het graf van Chéribon's stichter, den Soenan Goenoeng Djati dat in zeer vervallen toestand verkeert, maar nog steeds in hooge eere gehouden wordt.

De afstammelingen der oude Sultans van Chéribon, de Sultan Sepoeh en de Sultan Anom, heb-

ben ieder hun afzonderlijke kraton, waarvan die van eerstgenoemde de voornaamste is; de andere is kleiner maar op dezelfde wijze ingericht; in beiden vindt men het kunstmatige grotwerk, dat een liefhebberij van bijna alle Indische vorsten schijnt te zijn. Van nog geringere beteekenis is de, ook wel kraton genoemde woning van den ten onrechte wel Sultan genoemden pangeran Aria Cheribon, afstammeling van den bovengemelden derden vorstenzoon. De beide Sultans genieten ieder van het Gouv. *f* 18.000 's jaars als inkomen en *f* 1110 als schadeloosstelling voor het gemis van heerendienstplichtigen.

De belangrijke uitvoer van suiker en koffie en de aanwezigheid van een groot aantal Chineezen, Arabieren en andere vreemde Oosterlingen, die zich hoofdzakelijk met den handel en kleine industriën bezig houden, geven aan de hoofdplaats een levendig en na de in de latere jaren aangebrachte verbeteringen en verfraaiingen, een welvarend uitzien. Op 2 palen afstands van Chéribon in z.z.w.waartsche richting ligt aan den weg naar Koeningan bij de desa Soenja Ragi een lustverblijf van Sultan Sepoeh, dat om zijn grillige bouworde, een aaneenschakeling van nagebootst grotwerk, met kunstmatige stalaktieten, mythologische monsters, Hindoe-tempeltjes in baksteen, Chineesche en Japansche bloempotten en versieringen, vertrekjes bekleed met tichels van Delftsch aardewerk, enz. dikwijls door vreemdelingen wordt bezocht.

CHEROELING (TJEROELING). Zie CHIBOEGAN.

CHESS (TJISS). Javaansche naam voor eene Honingvogelsoort, *Nectarinia affinis*, op Sumatra Sintar; andere soorten zijn *N. longirostris*, Prit andoen, op Sumatra Siap jantoeng en Pidjantong; *N. javanica*, Prit-gantil; *N. pectoralis*, Sri-ganti, op Sumatra Boerong koembang; *N. eximia*, Plichikembang.

CHIBIA. AVES, PASSERIFORMES, *Passeres*, *Dicruridae*. Zie HENDENGO-MOITOMO.

CHIBOEGAN (TJIBOENGAN). Javaansche naam voor een Plevier-vogel, *Pluvialis varius*; eene andere soort *Pluvialis fulvus* heet Troele, op Sumatra Cheroeling (Tjeroeling) en op de Kei-eilanden Woalkwal, een collectief-naam tevens voor alle kleine Strandloopers.

CHICHAK (TJITJAK)-**TERBANG.** Maleische naam voor de overal voorkomende zoogenaamde Vliegende hagedissen, *Draco*-soorten. Door hun groot valscherm daartoe in staat gesteld, kunnen zij enorme sprongen maken van den eenen boom op den anderen. Zij voeden zich met kleine insecten en zijn den mensch volkomen onschadelijk.

CHICHINGO (TJINTJINGO)-**GALENG.** Zie OEWIS.

CHICHOHAN (TJITJOHAN). Zie KETEK.

CHIGLET (TJIGLET). Javaansche naam voor eene Snijdervogelsoort, *Orthotomus sepium*, op West-Sumatra Pipi-dantjiang; eene andere soort *O. cineraceus* heet op Sumatra bij de Maleiers Soriti. Zij maken hun nest tusschen boombladeren, die zij met draden aanéén naaien.

CHINEESCHE DUIVEL. Karbouw-visch, Joosje en Zeekoe zijn de namen van een soort van klipvisch uit de Moluksche Zee, de Ikan Karbau hitam manis van Valentijn (*Taurichthys varius*). Haar vorm is zeer eigenaardig; het lichaam is bij de 1ste rugvin zeer hoog, het bovenste gedeelte van haar kop springt aan het einde naar voren en vormt op deze wijze een grooten knobbel; boven elk oog bevindt zich een krachtige doorn.

CHINEESCHE TOLKEN en **CHINEESCHE ZAKEN. (AMBTENAREN VOOR DE)** Zie TOLK.

CHINEESCHE ZEE. Met deze benaming duidt men aan dat gedeelte van de Austraal-Aziatische Middellandsche Zee, dat de kusten van Achter-Indië en China bespoelt. Zij wordt onderscheiden in twee gedeelten, door het eiland Formosa van elkander gescheiden, nl. de Chineesche Oostzee (Tung Hai) tusschen China en de z.lijke Japansche eilanden, welk gedeelte door haar ligging buiten ons bestek van behandeling valt, en de Chineesche Zuidzee (Nan Hai). Deze laatste wordt ten n. begrensd door de z.kust van China en Formosa, ten o. door de Philippijnsche eilanden en Borneo, ten w. door Achter-Indië en een deel van Sumatra; terwijl zij in het z. door de Bangka-, Gaspar- en Karimata-Straten in verbinding staat met de Java-Zee. Van onzen Indischen archipel liggen alle tot de res. Riouw behoorende eilanden en overigens slechts eenige kleine eilandjes onder de kust van Borneo in die Chineesche Zuidzee, door ons gewoonlijk Chineesche Zee genoemd.

CHINEEZEN. Onder dezen naam worden in den N. I. Archipel niet alleen de volbloed-inboorlingen van het Chineesche rijk aangeduid, die zich daar gevestigd hebben, doch ook hunne al dan niet met inlandsch bloed vermengde afstammelingen, voor zoover dezen de samenleving met hunne rasgenooten niet hebben vaarwel gezegd om, met loslating van hunne voorouderlijke zeden en gebruiken, in de inlandsche bevolking op te gaan.

De respectieve getalsterkte van beide klassen is onmogelijk in cijfervorm weer te geven, daar van overheidswege geen statistieken op dit punt worden gehouden. Vast staat het echter, dat op Java de laatstgenoemde categorie, d. w. z. die der zoogenaamde peranakan's, verreweg talrijker is dan de andere, welker leden worden aangeduid als sin-kheh, een Chineesch woord, dat letterlijk „nieuwe gast" of „nieuwe vreemdeling" beteekent, ja dat zij deze misschien wel meer dan tien malen in getalsterkte overtreft. Iets dergelijks is het geval in de Chineesche districten der Westerafdeeling van Borneo en in verschillende havenplaatsen der Buitenbezittingen; doch er zijn ook enkele oorden aan te wijzen, waar het onvermengde Chineesche bloed bepaald de overhand heeft.

Aangezien zoo goed als nimmer de Chineesche vrouw haar vaderland verlaat, en zulks van oudsher het geval is geweest, zijn de peranakan's, op zeer weinig uitzonderingen na, geboren óf uit zuiver inlandsche vrouwen, of, veel vaker nog, uit vrouwen van gemengd Chineesch en inlandsch bloed. Dat de meesten buitendien uit vaders van gemengd bloed zijn gesproten, volgt vanzelf uit het feit, dat in de meeste streken de sin-kheh's numeriek sterk in de minderheid zijn.

In physieke kracht staat de peranakan ver bij den sin-kheh achter. Voor bijna allen zwaren arbeid, als het graven en uitsmelten van tin op Bangka en Blitong, het planten en bewerken van tabak op Sumatra's Oostkust, enz., wordt dan ook de sinkheh gebezigd en zoo goed als nimmer door den Europeeschen ondernemer aan het wer-

ven van werkkrachten onder de peranakan's gedacht. Zoo zijn ook de smeden, timmerlieden, meubelmakers en beoefenaars van soortgelijke ambachten, die veel lichaamskracht vereischen, bijna alom in den Archipel in hoofdzaak sin-kheh's.

Niettegenstaande de Chineesche bevolking in den archipel dus grootendeels is ontstaan uit voorouders, die van geslacht tot geslacht op vreemden bodem leefden en langs den weg van huwelijk of concubinaat inlandsch bloed in zich opnamen, heeft zij haar eigenaardig vreemd cachet tot op groote hoogte behouden. Zoo viert zij de hoofdgebeurtenissen in den cyclus van het huiselijk leven, als huwelijk [1]) en kindergeboorte, met inachtneming van de vaderlandsche zeden. Van hare voornaamste der vaste jaarlijksche feesten [2]), als Nieuwjaar, het Gravenfeest en de Voedingfeesten der afgestorvenen in de zevende maand, valt hetzelfde te zeggen, zoo ook van de lijkbezorging [3]) en den gravenbouw. Ook worden hare woningen, met name die der welgestelden, vaak volgens echt Chineesche methode gebouwd en ingericht. Vooral op godsdienstig terrein valt onder de Chineezen in den Archipel op weinig te wijzen, hetgeen niet uit China afkomstig is. Evengoed als in dit rijk, is voor hen de vereering der overledenen de hoeksteen van het godsdienstleven. Hunne godheden zijn die van het vaderland en worden, evenals ginds, in dorps- of wijktempels, alsmede in ieders woning, ter aanroeping en vereering opgesteld. Als de voornaamste noemen wij: de locale goden van den grond, ook bekleed met de functiën van goden des rijkdoms; Kwan-yin of de Boeddhistische Awalokitêçwara; Kwan-ti, god des oorlogs en des koophandels [4]). In de verhouding der kinderen tot de ouders en die der vrouwen tot haren echtgenoot, alsmede in de denkbeelden omtrent de vader- en moederrechten, voeren in den Archipel de van oudsher in China geheerscht hebbende opvattingen trouw den boventoon, d. w. z. het is alles op sterk geprononceerd patriarchaat geschoeid. Alleen op het stuk van kleedij wordt het vaderland niet meer getrouw nagevolgd, want hetgeen in den Archipel voor Chineesche kleedij doorgaat is — ceremoniekostuum uitgezonderd — alles behalve Chineesch. Zuiver vaderlandsch is echter de gewoonte der mannen om zich het hoofd, met uitzondering van de kruin, te laten kaal scheren en den bekenden haarstaart te dragen.

Die gehechtheid aan de voorouderlijke gebruiken is niet uitsluitend toe te schrijven aan de bijna spreekwoordelijke behoudzucht van het Chineesche volk, een behoudzucht die met den eerbied voor de vaderen en de godsdienstige vereering der overledenen ten nauwste samenhangt. Zij is veel meer nog gegrond op een grenzenloos ontzag voor de geschreven oorkonden der oudheid, waarop de voornaamste instellingen en gebruiken des Chineeschen levens zijn gebaseerd. Natuurlijk gaat dit ontzag hand aan hand met slecht verholen minachting voor alles wat niet aan die bronnen is ontleend, en staat dus het overnemen van zeden en gebruiken van den inlander dubbel in den weg.

De kennis hunner eigenaardige vaderlandsche spreektaal hebben de peranakan's niet verloren, een verschijnsel dat aan doorloopend verkeer met nieuwelingen is toe te schrijven. Doch zoowel uitspraak als zinconstructie laten bij de meesten hunner veel te wenschen over, en wel wegens den invloed der inlandsche talen, die op alle eilanden onder de Chineesche vrouwen het hoofdvoertuig der gedachte zijn, om niet te zeggen bijna uitsluitend worden gesproken; van de moeders op de kinderen overgeplant, weet elkeen in den regel met groote vaardigheid met de landstaal om te springen. Slechts weinige vrouwen der betere kringen verstaan meer van het Chineesch dan enkele woorden en zinnen. De verminking van het Chineesch door de peranakan's laat zich vrij wel vergelijken bij die van het Hollandsch door den Indo-Europeaan. Voor slechts weinigen hunner echter is Chineesch absoluut onverstaanbaar.

Veel treuriger is het onder de Chineezen van den archipel gesteld met de kennis hunner geschreven taal. Vaardigheid in het lezen en in den omgang met het schrijfpenseel is slechts het deel van zeer weinige bevoorrechten, die met vrucht konden profiteeren van het schoolonderwijs, hier en daar door geletterde nieuwelingen gegeven, of van hen die, uit welgestelde familie gesproten, zulk onderricht konden genieten in kleinen kring. Bepaald tot het doel op- en ingerichte schoollokalen zijn, evenals in China, onbekend [1]).

Handel is voor de Chineezen het hoofdmiddel van bestaan. Nevens de Arabieren, spelen zij de rol van onmisbare tusschenhand, die de goederen, door den Europeeschen groothandel geïmporteerd, bij de inlanders ter markt brengt, gedeeltelijk door tusschenkomst van reizende marskramers (k e l o n g's), die den kooplustigen inlander weten op te sporen tot in de verste dorpen, waar hun de toegang niet van overheidswege wordt ontzegd. De lijnwaadhandel vooral speelt hier een rol. Aanzienlijke kapitalen worden door dien tusschenhandel bijeengegaard, voornamelijk in de groote havenplaatsen met een talrijke, koopkrachtige bevolking in den rug. Niet onbelangrijk is ook in verschillende havenplaatsen de directe handel op China, Achter-Indië en Singapore.

Het kapitaalbezit heeft menig Chinees in staat gesteld zich, al dan niet in compagnieschap met anderen, grondeigendom te verwerven. Particuliere Chineesche landerijen vindt men hoofdzakelijk in de residentie Batavia, met name in de Ommelanden, Tangeran en Meester Cornelis. Ettelijke suikerfabrieken op Java zijn mede Chineesch eigendom. Veelal zijn het ook Chineezen, die optreden als pachters van het recht tot verkoop van opium in het klein; trouwens, hiervoor wordt niet alleen aanzienlijk kapitaal vereischt, maar ook energie

1) Young, het Huwelijk der Chineezen te Padang, in Ind. Gids van 1884.

2) Beschreven door De Groot, in de Verhandelingen van het Bat. Gen., deel 42, „Jaarlijksche Feesten en Gebruiken der Emoy Chineezen." Zie ook „De Feestdagen der Chineezen", door T s h o à T s o e - k o à n, naar den maleischen tekst bewerkt door Young en gepubliceerd in het Tijdschrift Bat. Gen. Dl. 27, bl. 560.

3) Zie De Groot, „De Lijkbezorging der Emoy Chineezen", in de Bijdragen voor Indische Taal- Land- en Volkenkunde, 5e Volgreeks VII.

4) Zie hierover nader de „Jaarlijksche Feesten en Gebruiken der Emoy Chineezen".

1) Zie: Albrecht, „Het Schoolonderwijs onder de Chineezen op Java", in het Tijdschrift v. het Bat. Gen. XXV.

en organisatietalent, waarover andere bevolkingselementen niet, of in veel geringer mate, te beschikken hebben. Ook de pacht van het recht tot het houden van pandhuizen en dobbeltafels en het slachten van varkens is in den regel in Chineesche handen.

Hoofdaanleiding tot emigratie uit China is de aldaar heerschende armoede, die tot op groote hoogte samenhangt met de onveiligheid van kapitaalbezit en daaruit voortvloeiende onmogelijkheid om nijverheidsondernemingen op eenigszins aanzienlijken voet tot stand te brengen. De vraag naar werkkrachten is er bijgevolg van luttel beteekenis en het arbeidsloon laag; daarentegen is dit in de overzeesche gewesten, vergelijkenderwijze gesproken, zeer hoog, en verlokt dus jaarlijks duizenden individuen tot emigratie. Inderdaad worden zoogoed als alle emigranten geleverd door de armste klassen. De meesten zwermen uit met het vaste voornemen weer naar hun vaderland terug te keeren, zoodra zij eenig spaargeld zullen hebben bijeengegaard, en komen, zoo hun dit gelukt, dit voornemen vrij getrouw na. Een tweede reden tot emigratie is de onvruchtbaarheid des bodems in de provinciën, van waaruit zij bij uitsluiting plaats grijpt, nl. Foehkiën en Kwangtoeng; dat deze tot overloopens toe met bevolking zouden gevuld zijn, is een fabel [1]).

Reeds verscheidene eeuwen vóór onze vestiging in den Archipel schijnen de Chineezen daarmede verkeer te hebben onderhouden. De pelgrim Fahhiën, die, na over land naar Indië te zijn gereisd, via Ceylon in 414 Java bezocht, trof daar geene landgenooten aan; doch berichten omtrent dit eiland in de Chineesche geschiedboeken wijzen op eene redelijke bekendheid daarmede in de achtste en negende eeuw [2]). Zonder twijfel waren de eerste kolonisten op Java lieden uit de provincie Foehkiën, en wel uit het departement Tsjang-tsjoe, want nog op den huidigen dag draagt de taal der Java-Chineezen al de eigendommelijkheden in zich, die het dialect dier streek kenmerken. Inderdaad was de hoofdplaats van dit landschap in de middeleeuwen een der groote brandpunten van China's verkeer met overzeesche gewesten. Tegenwoordig echter strekt zich het emigratiegebied veel noordelijker uit en wel over de departementen Tsuen-tsjoe, Hing-hwa en Yoeng-tsjhoen; zelfs zijn in de laatste jaren vele bewoners van het nog noordelijker departement Foeh-tshing aan de emigratie gaan deelnemen en mag als uiterste noordelijke grens der landverhuizing worden aangenomen de zuidelijke waterscheiding langs het bekken der Min-rivier, die beneden de provinciale hoofdstad Foeh-tsjoe (Fuhchow) in zee vloeit. Zonder twijfel komt die latere uitzetting van het emigratiegebied grootendeels op rekening van de uitbreiding van het stoomvaartverkeer met de overzeesche gewesten, de toeneming der vraag naar arbeidskrachten aldaar en de ontwikkeling van nijverheid en handel, die er voortdurend den Chineezen ruimere kansen boden om zich tot welvaart op te werken.

Verreweg de meeste landverhuizers uit Foehkiën — of Hokkiën, volgens hunne eigene uitspraak van den naam der provincie — gaan scheep in de havenplaats Emoy, de eenige in dat gedeelte van China, die voor buitenlandschen handel en stoomvaart geopend is en dus rechtstreeksch verkeer met overzeesche streken onderhoudt. Zoogoed als alle Chineezen, die men op Java vindt, zijn Foehkiënneezen; ook in den Riouw-Lingga archipel en de meeste handelsplaatsen van beteekenis op de Buitenbezittingen hebben zij, wat aantal betreft, de overhand op hunne rasgenooten uit andere oorden van China afkomstig.

Onder deze verdienen in de eerste plaats vermelding de zoogenaamde Hakka's — ook wel Kheh-Chineezen geheeten, dewijl Kheh de uitspraak van het woord Hak in de taal der Foehkiënneezen en der na te noemen Chineezen van Tsjao-tsjoe is. Zij zijn hoofdzakelijk afkomstig uit het departement Kia-ying, gelegen in het noorden der provincie Kwangtoeng, doch buitendien ook uit de ten noorden daaraan grenzende departementen Ting-tsjoe en Loeng-yen, die het zuidwestelijk gedeelte der provincie Foehkiën vormen; eindelijk komen er, doch op minder talrijke schaal, uit de westelijk van Kia-ying gelegen gewesten. De Hakka's trekken vooral naar de Chineesche districten in de Westerafdeeling van Borneo, naar Bangka, Billiton en Deli; ook treft men hen in zeer kleinen getale in de groote hoofdplaatsen van Java aan, nl. als smids, timmerlieden, meubel- en wagenmakers, en beoefenaars van soortgelijke zware ambachten. In de laatste tientallen van jaren is hun aantal meer en meer op den achtergrond getreden bij dat der emigranten uit het departement Tsjao-tsjoe en de westwaarts hiervan liggende kustdistricten Hai-foeng en Loeh-foeng. Men kent deze lieden in den Archipel vooral als Tio-tsioe Chineezen, naar de uitspraak van den naam van gezegd departement in hun eigen taal, of ook wel als Swatow-Chineezen, naar de haven Swatow, de eenige in Tsjao-tsjoe, die voor buitenlandsche scheepvaart is geopend en waar dus bijna alle landverhuizers uit die streken zich inschepen. Eindelijk noemt men hen vaak Hok-lo's, een naam, die op hunne enge verwantschap met de Hokkiënneezen wijst, tegen wier woonplaats Tsjao-tsjoe grenst, en wier taal maar weinig van de hunne verschilt. Veel sterker wijkt beider taal af van die der Hakka's. Inderdaad is laatstgenoemde voor hen volkomen onverstaanbaar, tenzij zij haar hebben aangeleerd; zij is dan ook zeer nauw aan de talen van noordelijk China verwant.

De Tsjao-tsjoe Chineezen zijn sterk in de Westerafdeeling van Borneo vertegenwoordigd. Ook vindt men hen in grooten getale onder de mijnwerkers op Bangka en Billiton; doch vooral zijn zij talrijk in Deli, waar zij bij de tabakscultuur als planters en arbeiders zeer gezocht zijn en om hunne kracht en werkzaamheid ver boven de andere Chineesche elementen staan aangeschreven. De stoomvaart, in 1888 tot directen aanvoer van arbeiders uit China naar Sumatra's Oostkust in het leven geroepen, heeft dan ook Swatow als uitgangspunt.

De afgodische gehechtheid der Chineezen aan hunne voorvaderlijke zeden en gebruiken heeft niet kunnen beletten, dat hunne samenleving in den archipel een en ander van haar oorspronkelijk karakter verloren heeft. Nauwe aanraking met

1) Zie hieromtrent De Groot, in de Verhandelingen van het Indisch Genootschap van 13 Maart 1894: „Heeft bezorgdheid voor overgrooten toevloed van Chineezen naar onze Koloniën recht van bestaan?"

2) Men raadplege Groeneveldt, „Notes on the Malay Archipelago and Malacca, compiled from Chinese Sources", in de Verhandel. van het Bat. Gen. XXXIX.

het inlandsch element, en vooral de innige vermenging met inlandsch bloed, heeft veel daarin gewijzigd, maar toch de groote hoofdbeginselen van het familieleven vrij wel ongerept laten voortbestaan. Zij komen in hoofdzaak neder op het volgende.

De vaderlijke macht is zoogoed als onbeperkt. Een vader kan zijne kinderen aan anderen afstaan naar welbehagen, en slechts ten aanzien van zijne zoons is hij hierin door het gewoonterecht eenigszins aan banden gelegd, aangezien dit eischt, dat hij er minstens één zal overhouden om de vereering der voorouders te blijven waarnemen. Het geldt namelijk als een misdaad tegen den onbeperkten eerbied, zijnen ouders en grootouders verschuldigd, niet te zorgen voor een afstammeling die hun zielen offeranden kan brengen, en hen dus in het andere leven onafgebroken kan laven met spijs en drank, en van kleeding en andere onmisbare benoodigdheden voorzien. De zucht om ook later zelf in het schimmenrijk in een talrijken kring van familieleden te leven en er dus macht, invloed en aanzien te genieten, is mede oorzaak dat niemand zich lichtvaardig van zijne zoons ontdoet, tenzij om hen aan zijn eigen broeders, aan de zoons van vader's broeders, de kleinzoons der broeders van zijn grootvader enz. in adoptie af te staan.

Voor dochters gelden deze beperkende overwegingen niet. Zij toch kunnen op de eeuwige instandhouding van den eeredienst der vaderen geen invloed uitoefenen, daar zij door het huwelijk in een anderen stam worden geabsorbeerd en dus voor de familie verloren gaan. Vandaar dat zij in China, vooral onder de lagere volksklassen, in grooten getale bij de geboorte worden omgebracht, of als slavinnen verkocht worden wanneer zij de moederlijke zorgen kunnen ontberen. Zulke stelselmatige kindermoord heerscht in N.-I. niet, doch het verhandelen van dochters komt er ongetwijfeld veelvuldig voor, al is het onder het mom van „fosterage" of concubine-huwelijk.

Als natuurlijk gevolg van de onbeperkte vadermacht, heeft het kind zich geheel en al te beschouwen als een slaaf of slavin zijns vaders, als zijn onbeperkt eigendom. Het is dus absolute onderwerping schuldig aan zijn wil en bevelen. Deze onderwerping, die de bewoners van Foehkiën en Tsjao-tsjoe met den naam van hào bestempelen, geldt bij alle Chineezen, zoowel in als buiten hun vaderland, als hoogste plicht des menschen. In China zelf is zij zulks ook in de oogen van wetgever en bestuur; geen deugd, waarop daar te lande door wijsgeeren en zedeleeraars hoogeren nadruk is gelegd. Als nevenzaken omvat zij toewijding jegens de ouders, liefde en hulpbetoon; doch de groote hoofdzaak in de hào is stipte onderworpenheid. Zij moet door elk kind even sterk voor zijne moeder als voor zijn vader in acht genomen worden, en vader- en moederrechten zijn dus, van het standpunt des kinds bezien, even groot. Maar op hare beurt heeft de huisvrouw tegenover haren echtgenoot dezelfde mate van onderworpenheid te betrachten als het kind; immers is zij evengoed zijn eigendom en slavin, dewijl zij bij het huwelijk is gekocht (zie lager). Bijgevolg zinkt haar wil ten aanzien der kinderen, of van wat ook, bij dien van den huisvader in het niet en staan dus de moederlijke rechten, van het standpunt der ouders bezien, in geenen deele met de vaderlijke gelijk.

De zoons worden in China geacht zich nooit dan in de hoogste noodzakelijkheid van de familie af te scheiden, noch vóór hun huwelijk, noch daarna. Bijgevolg groeit het gezin aldaar geleidelijk aan tot een clan of tsók; de meeste dorpen zijn door één tsók bewoond; grootere, alsmede de steden, door meerdere. Uit tsók's zijn in den loop der eeuwen stammen, zg. tsong's ontstaan, die over geheel China verbreid kunnen zijn en dus, in theorie, elk zijn te beschouwen als een aantal verstrooide tsók's uit denzelfden stamvader gesproten. Die stammen worden door speciale namen, zg. sèng's, onderscheiden, waarvan er in China slechts eenige honderdtallen worden aangetroffen. Op Java zijn vooral de stammen Lîm, Lí, Oêing, Tân en Tèng sterk vertegenwoordigd. Ieder individu bezit een naam, gevormd uit den sèng waarachter zijn persoonlijke naam wordt gevoegd. De sèng wordt steeds van den vader op de kinderen overgeplant en kenschetst dus de afstamming in de mannelijke lijn.

In N.-I. bezit de samenleving in tsók's volstrekt niet zulke sterk geprononceerde vormen als in China het geval is. Maar in de grootere Chineesche nederzettingen is zij aldaar toch gemakkelijk naspeurbaar; men zal daar nl. vaak bevinden, dat personen, die denzelfden stamnaam dragen, in grooten getale in dezelfde straat, buurt of wijk bijeenwonen. Dikwerf speelt er dit clan-wezen een belangrijke rol, doordien het de vorming van handelsvereenigingen, pacht-kongsi's, en zelfs zg. geheime genootschappen zeer in de hand werkt.

Exogamie is, zoowel in China als in N.-I., de hoogste huwelijkswet. Een vrouw te huwen uit denzelfden stam, of, wat hetzelfde zeggen wil, die denzelfden sèng draagt, is bloedschande, en wordt door de rijkswetten in China gestraft met zestig slagen met den langen stok, en gedwongen scheiding. Bij de totstandkoming van elk huwelijk speelt natuurlijk de onbeperkte ouderlijke macht de hoofdrol; het zijn nl. de ouders, die bepalen met welke vrouw hun zoon, met welken man hunne dochter de echtverbintenis zal aangaan. Iedereen laat zich bij het uithuwelijken van zijn zoon of dochter bijstaan door tusschenpersonen, die de onderhandelingen leiden en als zaakgelastigden optreden. Bijna altijd wordt door de ouders van den bruidegom aan die van de bruid een huwelijksgift betaald, die in werkelijkheid de rol van koopsom speelt, doch ook wel als een vergoeding voor de overdracht der ouderlijke macht over de bruid wordt aangemerkt. Slechts bij huwelijken van weduwnaars en weduwen wordt aan den vrijen wil der trouwenden zelf min of meer speelruimte gelaten.

Bij wellicht geene natie ter wereld treedt de zucht om vele zoons te hebben sterker op den voorgrond dan bij de Chineezen. Hij, die zich in het bezit van een groot aantal mannelijke afstammelingen kan verheugen wordt niet alleen, zooals boven is aangestipt, in de andere wereld een persoon van positie en invloed, maar loopt ook geen gevaar aldaar, door honger en koude geteisterd, rond te dolen, dewijl niemand hem offers brengt. Geen wonder dan ook, dat in den regel iedereen, die de weelde bekostigen kan, naast zijn hoofdvrouw een of meer bijvrouwen huwt. Deze zijn hunnen echtgenoot dezelfde mate van onderworpenheid verschuldigd als de hoofdvrouw; trouwens, zij zijn evengoed zijn eigendom, aangezien ook bij hun huwelijk een koopsom wordt uitge-

keerd; zij worden echter niet, zooals de hoofdvrouw, met een volledig ceremoniëel getrouwd. In China heerscht de gewoonte, meisjes reeds als kinderen op te koopen, vervolgens in de familie als slavinnen groot te brengen, en ten slotte aan de zoons van den huize als bijzitten ten huwelijk te schenken. Ook geeft menigeen, die zijne dochter als hoofdvrouw uithuwt, haar zulk een slavin met den uitzet mede, niet slechts om haar als dienaresse in de vermoeienissen van het huiselijk leven ter zijde te staan, maar voornamelijk om het aantal kinderen in de familie te vermeerderen met de vruchten harer eigen lendenen, door den gemeenschappelijken echtgenoot verwekt. Deze gebruiken leven ook in sterke mate voort onder de Chineezen in den archipel. De kinderen van bijvrouwen staan in de familie-hierarchie op ééne lijn met de kinderen van de hoofdvrouw, en moeten dus aan de hoofdvrouw volkomen dezelfde mate van hào betoonen als aan de moeder die hen baarde; feitelijk dus is de hoofdvrouw hun aller eigenares.

Behalve door de patriarchale en matriarchale macht, wordt het Chineesche familieverband beheerscht door een beginsel, hetwelk in het geschreven wetboek van China in dezen vorm staat uitgedrukt: „Zoolang zijn vader of moeder leeft, heeft het kind geen eigendom". Ook in N. I. wordt de rechtsgeldigheid van dit beginsel, hetwelk trouwens rechtstreeks verband houdt met de leer der hào, algemeen door de Chineesche bevolking onderschreven. Een man behoort derhalve met zijn vrouw, zijne bijvrouwen en kinderen, ja alles wat het zijne is, in absoluut eigendom zijnen vader toe, zelfs aan diens vader of grootvader; in werkelijkheid is dus de patriarch van de clan de eenige eigenaar van alles, de persoonlijkheid waarin zich de oppermacht over lijf en goed van allen concentreert. Hiervan is het noodzakelijk gevolg: 1e, dat hoofd- en bijvrouwen dezelfde mate van hào tegenover hunne schoonouders hebben in acht te nemen als de man zelf met wien zij zijn gehuwd; 2e dat ieder man zedelijk verplicht is zich van zijn hoofd- of bijvrouw te ontdoen indien zij niet in den smaak zijner ouders valt; 3e dat geen vrouw ooit echtscheiding kan eischen, dewijl haar wil niet slechts door dien haars mans, maar ook door dien van zijne ouders en grootouders volkomen wordt te niet gedaan.

Het scheidingsrecht berust dus uitsluitend aan de zijde des mans, maar is geenszins onbeperkt. De geschreven wet in China schrijft voor, dat het ten aanzien van de hoofdvrouw slechts kan worden uitgeoefend indien een of meer van zeven uitdrukkelijk genoemde redenen aanwezig zijn; buitendien somt dat wetboek drie gevallen op, waarin scheiding van de hoofdvrouw bepaald verboden is. Doch op de Chineesche maatschappij in de Koloniën zijn die bepalingen van weinig invloed. Scheiding van de hoofdvrouw komt daar, evenals in China, betrekkelijk zeldzaam voor, en bijzitten worden zoo goed als nimmer weggedaan, indien zij aan een of meer zoons het leven geschonken hebben.

De verplichting om minstens één zoon na te laten ten behoeve van den offerdienst der vaderen, maakt voor elk gezin, waarin geen zoons het levenslicht aanschouwden, adoptie onvermijdelijk. Steeds moet de geadopteerde stamhouder zijn een broederszoon des huisvaders, of, bij ontstentenis, een kleinzoon van des huisvaders vadersbroeder, of indien zulk een kind ontbreekt of niet kan worden afgestaan, een achterkleinzoon van grootvaders broeder, en zoo verder, altijd gerekend in de mannelijke liniën. Nooit dus kan men iemand van een anderen stamnaam tot stamhouder aannemen. Mocht iemand overlijden zonder zoons na te laten, of zonder een stamhouder te hebben geadopteerd, dan eischen de familiewetten dat de leden van de clan er een voor hem aannemen en in hoedanigheid van stamhouder installeeren.

Worden de grondwetten van het familieleven behoorlijk nageleefd, dan is er steeds mannelijk oir aanwezig om de nalatenschap over te nemen, en kunnen er nimmer erfquaesties ontstaan. Eerste regel van het erfrecht, rechtstreeks voortvloeiend uit het patriarchaal beginsel en de begrippen omtrent den eeredienst der vaderen, is, dat de zoons de erfenis deelen, en een aangenomen stamhouder optreedt als erfgenaam, als ware hij een eigen zoon. Dochters zijn van de erfenis uitgesloten, daar zij na haar huwelijk geen deel meer van de familie uitmaken en, nog ongehuwd zijnde, bestemd zijn om uit de familie te treden. Goederen kunnen dus langs den weg van erflating nooit naar een anderen stam verhuizen, en dus wordt verhoed dat de overleden voorouders in hunne onbeperkte rechten op de vruchten van het familiegoed, die hun in den vorm van offers behooren te worden toebedeeld, verkort worden.

Het erfrecht staat, evengoed als het gansche familieleven, onder de suprematie van het beginsel, dat het kind van niets eigenaar kan zijn zoolang zijn vader of moeder leven. In den grond kan dus alleen hij erflater zijn, wiens ouders en grootouders van vaderskant het tijdelijke hebben verwisseld met het eeuwige, en heeft de hoofdvrouw bij het afsterven haars echtgenoots het recht de nalatenschap in bezit te nemen en te beheeren, zoolang haar zulks behaagt, ook zonder met den leeftijd harer zoons rekening te houden. Als weduwe is dus de hoofdvrouw opperste machthebbende en voogdes over de kinderen haars mans, ook van die, welke door hem bij andere vrouwen verwekt zijn. Sterft de hoofdvrouw, dan gaan hare rechten op de kinderen der bijvrouwen onverkort op dezen zelf over. In den regel wordt dan een hunner door den huisvader tot hoofdvrouw verheven. En na diens dood krijgt elke bijvrouw het recht de erfportiën harer zoons in bezit te nemen en te behouden, zoolang zij wil.

De meeste Chineezen in Ned.-Indië (totaal [1]) 443.945, waaronder van het mannelijk geslacht 290.449) bevinden zich op Java (248.484 waaronder 135.222 van het mannel. geslacht). In de res. Batavia waren aanwezig 80.551, Chéribon 19.984, Semarang 19.999, Japara 11.196, Rembang 16.252, Soerabaja 18.871. In de overige gewesten op Java was hun getal beneden 10.000. Op Sumatra's Oostkust bevonden zich, bij benadering gerekend, 66.072 (waaronder 63.174 van het mannel. geslacht), Riouw, eveneens bij benadering, 20.094 (17.764 mannel. gesl.), Bangka 28.363 (20.173 mannel. gesl.), Billiton 11.862 (10.150 mannel. gesl.), Westerafd. Borneo 34.631 (20.553 mannel. gesl.). Op de overige Buitenbez. was hun getal beneden 10.000.

---

1) Deze cijfers, ontleend aan het Kol. Verslag over 1895, hebben betrekking op het einde van 1893. In sommige Buitenbez. zijn zij slechts bij benadering op te geven; voor Bali omvatten zij slechts de Gouv.ts-landen.

Naar de beroepen en bedrijven waren zij verdeeld als volgt (het eerste cijfer heeft betrekking op Java en Madoera, het tweede op de Buitenbezittingen): Hoofden der bevolking en ambtenaren of beambten 198 en 273; Hoofden van desa's en kampongs 372 en 226; Aangestelde of erkende geestelijken 28 en 28; Hadji's 3 (alleen Buitenbezittingen); Onderwijzers in den godsdienst 46 en 16, op particuliere scholen 168 en 159; Chineesche dokters 241 en 198; Gepension. hoofden, ambtenaren enz. 3 en 12; Pachters van 's lands middelen en hunne geëmploieerden 3321 en 1590; Houders van pandhuizen 1566 en 176; Handelaren 26.713 en 12.177; Personen bij den landbouw hun bestaan vindende 4336 en 59.321 [1]); Eigenaren van vischvijvers 275 en 20; Veefokkers en veehandelaars 1053 en 229; Visschers en zeevarenden 262 en 5909; Zoutmakers 1 (Celebes); Wagenvoerders en verhuurders 1273 en 135; Personen die hun bestaan vinden in den scheepsbouw 45 en 238; in den mijnbouw 22.868 (alleen Buitenbez., t. w. 11.446 Bangka, 9474 Billiton, 1043 Westerafd. Borneo); Goud- en zilversmeden 104 en 588; Wapensmeden 90 en 222; Meubelmaker 1180 en 628; Pajoengmakers 34 en 19; Blauwververs 637 en 104; Muzikanten enz. 92 en 1117; Ambachtslieden 10.514 en 18.130; Huisbedienden 977 en 1359; andere bedrijven 1836 en 5788.

CHIOENG (TJIOENG). Javaansche naam voor eene Lijsterachtige vogel, *Myiophoneus flavirostris*, op Sumatra Tiong ajer. Zij bewoont bergwouden en leeft van vruchten.

CHIRICHIT (TJIRITJIT). Zie MANOEK.

CHIROCENTRUS. PISCES, PHYSOSTOMI, *Chirocentridae*. Zie PARANG.

CHIRURGIJN. Zie LEDERVISCH.

CHITO (TJITO). Zie OELAH-OELAH-DAHOEN.

CHLORANTHUS. Zie KRAS TOELANG.

CHLOROPSIS. AVES, PASSERIFORMES, PASSERES, *Timeliidae*, *Brachypodiinae*. Zie OELAH-OELAH-DAHOEN en TIMAI-TINGGIH.

CHODOK (TJODOK). Javaansche naam voor eene Bucco-soort, *Chotorhea javensis*. Engkoe is aldaar de naam van eene vogelsoort uit een verwant geslacht, *Xantholaema rosea*; Troentoeng heet *Xantholaema australis*. Eene andere soort van Sumatra en Borneo, *Calorhamphus fuliginosus*, heet Ampis, op West-Sumatra Pije-pije.

CHOECHAK (TJOETJAK). Zie BRABA RIMBO.

CHOECHACK (TJOETJAK)-**OERANG.** Javaansch woord voor *Ceyx tridactyla*, een IJsvogel, op Sumatra BINTI-ABANG.

CHOELE (TJOELE). Zie TOEHOE.

CHORINEMUS. PISCES, ACANTHOPTERYGII, *Carangidae*, *Carangina*. Zie TALANG.

CHOTORHEA. AVES, PICARIAE, SCANSORES, *Capitonidae*. Zie CHODOK.

CHOWEYAN (TJOWÉAN). Zie TRINIL.

CHRET (TJERET). Zie OPIOR-OPIOR.

CHRISTENEN. (INLANDSCHE) Vóór de afkondiging van het Reg.-Regl. van 1855 waren de inlanders, die het Christendom hadden aangenomen, volgens de wet gelijk gesteld met Europeanen ten aanzien van het privaat- en op Java ook van het strafrecht en de rechtsbedeeling, publiekrechtelijk werden zij evenwel als niet-Christen Inlanders behandeld. Bij Art. 109 Reg.-Regl. werd niet alleen het laatste bestendigd, maar de geheele rechtstoestand bleef voor den Christen-inlander feitelijk dezelfde als voor de anderen. (Zie VERDEELING DER BEWONERS VAN NED.-INDIË).

Van de bevoegdheid, den Gouv.-Gen. bij de laatste alinea toegekend, om uitzonderingen te maken op de in dat artikel gestelde regels, is alleen gebruik gemaakt ten behoeve van de individuen, die niet alleen den Christelijken godsdienst belijden, maar geheel als Nederlander levende (St. 1883 n°. 192) dan ook geheel met Europeanen worden gelijk gesteld; maar de eenvoudige dorpeling — en daaruit bestaat het gros der Inlandsche Christenen — bleef, zooals de heer Mr. L. W. C. Van den Berg het uitdrukt: „een „wezen, dat bijna geen stap kan doen op zijn „levensweg, zonder over rechtskwestiën te struike„len: zijne afstamming, zijn huwelijk, zijn vermo„gen, zijn erfrecht, alles hangt te zijnen aanzien „in de lucht".

Slechts enkele regelingen zijn getroffen, z. a. tot invoering van eenvoudige geboorte-, sterfte- en huwelijksregisters. Dit geschiedde het eerst in 1651 voor Amboina, welke bepalingen in werking zijn gebleven ook na de invoering van de registers van den Burgerlijken stand voor Europeanen in Indië, waarvan de inlandsche Christ. in Amboina, Menado, Timor en andere eilanden buiten Java in 1835, St. n°. 43 werden vrijgesteld, even als die van Depok en Toegoe in 1840 (St. n°. 2). (Zie BURGERLIJKE STAND).

In 1861 St. n°. 38, is vastgesteld het nog in de res. Amboina, Menado en Timor vigeerende Reglement voor de Inlandsche Christenen op het aangaan van huwelijken zoo onderling als met Europeanen of hunne afstammelingen. In het laatste geval kan de man, die tot de inlandsche bevolking behoort, zich onderwerpen aan de geheele Europeesche wetgeving voor het burgerlijk en handelsrecht; de vrouw wordt door haar huwelijk van rechtswege onderworpen aan de voorschriften van het recht, welke voor haren man verbindend zijn [1]).

Welke de rechtsgevolgen zijn van het huwelijk als beide echtgenooten inlanders zijn, blijft onzeker. Dit is ook het geval ten aanzien van huwelijken gesloten voor hen, die, ingevolge de in 1864 Stbl. n°. 142, aangevuld in 1885 Stbl. 185, afgekondigde bepalingen, door de hoofden van gewestelijk of plaatselijk bestuur belast worden met het houden van registers van den burg. stand onder de inlandsche Christenen; dit zijn de zendelingen die overal als ambtenaren van dezen burg. stand fungeeren; in Amboina, Menado en Timor zijn het de inlandsche leeraars of onderwijzers.

Bij art. 3 van het strafwetboek voor Europeanen, St. 1866 n°. 55, zijn de inlandsche Chris-

1) Van welke 42.688 Oostk. Sumatra (hoofdzakelijk koelis), 11.050 Riouw en Onderh. en 4799 Westerafd. Borneo.

1) In de Kol. verslagen wordt jaarlijks opgegeven hoeveel huwelijken er gesloten zijn tusschen Europ. en inl. in geheel Nederl. Indië. In 1894 zijn er 85 gesloten door Europ. mannen met inl. vrouwen, waarvan 49 Christenen waren. Enkele gevallen deden zich voor van huwelijken van Europ. vrouwen met inl. Christenmannen, in 1890 : 3, in 1891 : 1, in 1893 : 2, meest te Semarang.

tenen uitgezonderd, terwijl het strafwetboek voor inlanders, St. 1872 n°. 85, op hen toepasselijk is verklaard, zoolang daaromtrent niet nader zal zijn voorzien.

De inl. Christenen staan te recht voor dezelfde rechtbanken, als de niet-Christenen, maar, waar het reglement op de Regt. Org. en de reglementen voor de rechtspleging op de Buitenbezittingen de tegenwoordigheid van adviseurs ter terechtzitting en hunne raadpleging voorschrijven, zijn die bepalingen niet toepasselijk, wanneer een Christen verweerder of beklaagde is, St. 1891 n°. 230.

De inl. hoofden, die als leden van rechtbanken fungeeren, zijn in den regel niet-Christen, behalve in Menado en Amboina; en ten einde aan de Christenen in de onderafd. Sipirok (Tapanoeli) meer rechtszekerheid te verschaffen, is onlangs bepaald, dat onder de inl. hoofden, die daarin zitting hebben, twee kamponghoofden moeten zijn, die den Christ. godsdienst belijden (St. 1894 n°. 239). Op Java kunnen Christenen de functie van rechter niet bekleeden, tengevolge van de toepassing, welke aan art. 124 van het Reg.-Regl. — welke bepaling toch eigenlijk alleen de regenten betreft — tot nu toe is gegeven. Geen inl. Christen is daar benoembaar tot bestuurshoofd, van welken rang ook, in strijd derhalve met art. 119 Reg.-Regl., dat aan ieder volkomen vrijheid van belijdenis verzekert [1]).

Bij den Javaan heerscht dan ook de meening, dat de regeering niet wil, dat een hoofd Christen wordt. Alleen onder de desahoofden vindt men vele Christenen in Soerabaja, in de desa's, waar de meeste ingezetenen van die belijdenis zijn. Dit komt ook voor in vele kampongs van de res. Tapanoeli op Sumatra, terwijl in Menado in de meeste landschappen alle hoofden zonder uitzondering Christen zijn, en in Amboina de hoofden van de Christennegorijen, daar van ouds afgescheiden van die der Mohammedanen.

De Ned. Ind. Zendingsbond, die zich reeds verscheidene malen tot de Regeering heeft gewend in het belang der inl. Christenen, richtte in '83 tot Haar het verzoek een eedsformulier voor hen vast te stellen, maar ook deze zaak liet men ongeregeld.

Welke averechtsche politiek men in vroeger tijd heeft toegepast, blijkt ook hieruit, dat art. 123 Reg.-Regl. voorschrijft, dat alle Christenleeraars, priesters en zendelingen eene bijzondere toelating behoeven om hun dienstwerk in eenig bepaald gedeelte van Ned. Indië te mogen verrichten, terwijl volgens art. 124 de Mohammedaansche priesters wel onder toezicht staan van de vorsten, regenten en hoofden, maar de niet officieel erkende predikers van den Islam, waaronder juist zoovele ons gezag vijandige rustverstoorders gevonden worden, zich vrijelijk mogen vestigen waar zij willen en aanhangers werven voor elke secte [2]).

1) Benoeming van een inl. Christen tot dokter djawa komt voor, de voordracht van een onberispelijk en bekwaam inl. Christen tot ass. wedono II klasse werd teruggezonden, „omdat de voorgedragene Christen was." Zie Med. Ned. Zend.gen. XXXIV, Pag. 398.

2) Hierbij zij echter aangeteekend, dat meermalen Moslemsche en andere geestdrijvers, die een nieuwe leer predikten, bij wijze van politiemaatregel werden verwijderd uit het gewest waar zij zich ophielden, terwijl hun elders een woonplaats werd aangewezen.

Het is ook in strijd met de vrijheid van godsdienst, wanneer een inlandsch Christen gedwongen wordt op zon- of feestdagen heeren- of desadienst te praesteeren, in stede van hem zijn beurt, — zooals veelal geschiedt — op een anderen dag te laten waarnemen. Deze en andere vexatiën, dikwerf alleen uit zucht tot vervolging niet alleen van hoogere en lagere hoofden, maar ook van desagenooten, plachten vroeger veel voor te komen, maar die staat van zaken is aanmerkelijk verbeterd sedert de ambtenaren, van wie vroeger zelfs enkelen meeheulden, den duidelijken wil van de Regeering ter zake aan de bevolking bekend hebben gemaakt, ingevolge aanschrijvingen der Ind. Regeering, vooral op aanbeveling van den Minister Keuchenius, terwijl zij ook zelven door de feiten overtuigd zijn geworden van de zegenrijke gevolgen der zending voor de bevolking.

De bevoegdheid om zich vrijwillig te onderwerpen aan het voor de Europ. geldend burgerlijk en handelsrecht — gesteld dat die bij art. 75 Reg.-Regl. in 't algemeen en niet uitsluitend voor enkele gevallen aan inlanders is toegekend, — heeft geene waarde voor menschen, die niets weten en niets begrijpen van dat recht en genoeg gezond verstand hebben, om zich niet te wagen aan iets wat zij niet kennen. De Regeering moet zelve de regeling van den rechtstoestand der inlanders, in het bijzonder van de inlandsche Christenen, ter hand nemen. Reeds in 1874 werd daaromtrent eene opdracht gedaan aan den Dir. van Justitie, maar het bleef bij een ontwerp. In 1887 heeft de Ned. Ind. Juristenvereeniging zich uitgesproken, dat die regeling als een onafwijsbaren eisch moet worden beschouwd; nader is hierop aangedrongen door Mr. L. W. C. Van den Berg in de Gids 1890 Dl. IV, bl. 67, waarin hij betoogt, ook op staatkundige gronden, dat het Ind. gouvernement tegenover den Islam verplicht is te zorgen, dat zijne onderdanen bij overgang tot het Christendom, zonder dat die daardoor bevorderd wordt, voldoende bescherming genieten en niet langer behoeven te verkeeren in de nu bestaande rechtsonzekerheid, waardoor de uitbreiding van het Christendom wordt tegengegaan. Daarop is in 1891 de Gouv.-Gen. door den Minister Van Dedem uitgenoodigd de regeling van dien rechtstoestand zoo spoedig mogelijk ter hand te doen nemen. De uit Indië ingekomen voorstellen zijn in 1892 in handen gesteld van de intusschen hier te lande benoemde Staatscommissie tot herziening van de Indische wetgeving op privaatrechtelijk gebied, welke onlangs hare voorstellen heeft ingediend aan den Minister.

Bronnen: Hand. der Ned. Ind. Juristenvereeniging 1887, Mr. L. W. C. Van den Berg, Het kruis tegenover de halve maan in de Gids Oct. 1890; Mr. F. C. Hekmeyer, De rechtstoestand der Inl. Christenen in Ned. Indië, Utrecht 1892; Themis LIV bl. 330 vg., Mr. C. F. S. in Ind. Gids 1892, bl. 1532. Zie ook Verslag der derde Zendingsconferentie 1883 C. Poensen, De evangelisatie op Java Med. Ned. Zendgen. XXXIV blz. 391; Mr. J. de Louter, Ind. tolk 31 Mei 1894.

W. B. B.

CHRISTENGEMEENTEN. Onder de Bijlagen van het Kol. Verslag van het jaar 1891 en volgende vindt men deze: Statistische en andere opgaven betreffende de Europeesche en Inlandsche Christengemeenten in Ned.-Indië; waaronder de zendingsge-

meenten, de laatste heeft betrekking op 1893. De eerste rubriek bevat de Protestantsche gemeenten, de tweede de Katholieke statiën.

Tot de Prot. kerk of kerken behooren allen, die in Ned.-Indië of andere landen erkend zijn als leden van Prot. kerkgenootschappen, en niet uitdrukkelijk verklaard hebben zich van de Ind.-Prot. kerk af te scheiden.

Buiten die kerk is er te Batavia en te Soerabaja eene gemeente van de Ver. Geref. Kerken in Nederland. Ook is te Batavia eene Britsch Prot. gemeente.

In de bedoelde Bijlage vindt men de totalen Prot. in elke kerkelijke afdeeling met de namen der standplaatsen van de predikanten, waarvan er toen 35 in functie waren.

Een volledig overzicht van het zielental, het aantal lidmaten en van hen, die in dat jaar aangenomen en gedoopt zijn, zoomede van de kerkelijk ingezegende huwelijken en van de catechizanten, geeft het in 1895 voor het eerst te Batavia ter Landsdrukkerij verschenen Algemeen verslag betreffende den godsdienstigen en zedelijken toestand der Prot. gemeenten in Ned.-Indië in 1893. Volgens dat verslag bedroeg het zielental 47.553, waarvan op Java, met inbegrip van de Lampongs, Bali en Lombok, 35.976; op de Buitenbez. 11.559.

Onder deze cijfers zijn ook begrepen de Europeesche militairen, voor de behartiging van wier geestelijke belangen in de garnizoenen te Ambarawa, te Malang en op het eiland Lombok oud-zendelingen onder toezicht van de betrokken predikanten zijn aangesteld door het Gouvernement, ook een aan de pupillenschool te Gombong. Hetzelfde werk wordt sints lang verricht te Batavia door een zendeling van het Java-comité, te Padang en te Bandjermasin door twee zendelingen van het Rijnsche Gen.; sedert een paar jaar te Magelang door een voor particuliere rekening uit Ned. uitgezonden zendeling, en te Fort de Kock door een zend. van de Ver. v. d. evangelisatie onder mil. in Ned.-Indië, welke ook een zendeling van de Neuk. Z. V., die een Mil. Tehuis in Salatiga beheert, daarin steunt.

Het zielental Europeanen op de Kath. statiën beliep volgens voormelde Bijl. ult. 1893: 20.554, waarvan 16.281 op Java en Madoera en 4.273 op de Buitenbezittingen, waarbij dienst deden 9 pastoors, 7 onderpastoors en 9 hulppriesters (onbezoldigd).

Het aantal in Ned.-Indië gevestigde Armenische Christenen bedroeg in het geheel ult. 1893: 64 zielen, meest allen op de drie groote hoofdplaatsen van Java, zij hebben alleen op Batavia een kerkgebouw en een geestelijke.

Van de Prot. inl. Christenen waren er op Java 2.370 gevestigd op plaatsen waar Europeesche gemeenten zijn, waarvan zij kerkelijk een deel uitmaken. Hun aantal was van eenige beteekenis te Batavia, Ambarawa, Banjoebiroe, Djokjakarta, Soerakarta, Soerabaja en vooral op Magelang; voorts waren er op Kota Radja 438 en te Padang 46; voor het meerendeel militairen uit Amboina en Menado. Ook zijn daaronder vele Amboneezen als klerken in dienst van het Gouvernement of van particulieren. Ten behoeve van de Christen-militairen zijn te Magelang, Soerabaja en Kota Radja godsdienstleeraars uit Amboina aangesteld onder toezicht van de predikanten aldaar. Op Batavia waren ook 57 inl. christenen, lidm. van de Europ. gemeente, hierboven vermeld, van de Ger. kerken; desgelijks op Soerabaja 54.

Tot de Prot. kerken worden ook gerekend de inl. Christengemeenten, die er al in den Compagniestijd toe behoorden, te Depok en te Toegoe, res. Batavia; de eerste had in 1893: 692, die te Toegoe 130 zielen, bediend door één hulpprediker.

De herderlijke zorg voor de Christengemeenten in het oude Gouv. van de Molukken, waartoe ook Menado gerekend werd, heeft het Ned. Zendgen. op zich genomen in de eerste helft van deze eeuw, en door zijne zendelingen is het Christendom in de Minahasa zoo uitgebreid, dat dit landschap thans bijna geheel gekerstend is, evenals dat reeds bijna twee eeuwen met Ambon en de Oeliasers het geval is; maar toen dat Gen. niet meer in staat bleek zooveel zendelingen te onderhouden, zijn in 1870 alle gemeenten in de Minahasa gebracht tot de gevestigde kerk, en de zendelingen onder den naam van hulppredikers daarbij aangesteld. De inl. gemeente ter hoofdplaats Menado, onder den pred., telde in 1893: 4.436 zielen, in 't geheel beliep het zielental Prot. inl. christenen in de Minahasa volgens het Alg. verslag 135.070 [1]) onder één predikant, 10 hulppredikers, 66 inl. leeraars en een groot aantal godsdienstonderwijzers. De pred. van Menado had ook de gemeente Gorontalo met 300 lidmaten te bezoeken.

Het zielental Prot. inl. christenen in de res. Amboina bedroeg in 1893: 66.039, onder wie 4.267 ter hoofdplaats Amboina onder twee en te Banda 817 onder één pred. aldaar; wijders 55.677 op Ambon, de Oeliasers en het eiland Ceram, en 4.123 op de Zuidwester- en Aroe-eil., allen behoorende tot gem., waarbij hulppred. zijn aangesteld; voorts zijn nog te vermelden 935 zielen op de Dammer-, Babber- en Tenimber-eil., waar eerst in den jongsten tijd gemeenten zijn gesticht, of opnieuw gesticht, die nog niet tot het ressort van een later aan te stellen hulppred. behooren. Daar zijn nu voorloopig godsdienstonderwijzers uit Ambon geplaatst en deze gemeenten worden, evenals de anderen, door een der pred. te Amboina op de jaarlijksche rondreis bezocht.

Er waren in 1893 in de res. Amboina 3 pred., 11 hulppred., 37 inl. leeraars en een zeer groot aantal godsdienstond. De inl. leeraars voor de res. Amboina worden opgeleid in eene kweekschool ter hoofdplaats, die voor de Minahasa in een dergelijke school te Tomohon; zij staan onder een hulppred., die wordt bijgestaan door inl. onderwijzers.

Op de hoofdplaats Ternate en het eiland Batjan waren in 1893: 833 inl. Christenen onder één hulppred. met één inl. leeraar; op Timor op den vasten wal en op het eiland Roti 11.583, onder 2 hulppred., 3 inl. leeraars en eenige godsdienstonderwijzers.

Hoewel in de voormelde Bijl. onder de Zendingsgemeenten gerangschikt, behooren de gemeenten op de Sangi- en Talauer-eil., die ook reeds in den Compagniestijd zijn gesticht, feitelijk tot de gevestigde kerk; de zend. op die eilanden bekomen eene toelage uit 's lands kas, en staan onder het toezicht van den pred. van Menado, die de posten jaarlijks moet bezoeken; het aantal

1) Volgens de Med. Ned. Zendgen. XXXIX bl. 92 waren er ult. 1893: 136.441 Evangel. en 4.188 Kath. Inl. Christenen in de Minahasa, 5.944 Mohammedanen en nog 10.158 Heidenen.

lidmaten van die gemeenten bedroeg volgens de laatste opgaven 3.653.

Tot de Kath. kerkelijke statiën voor Europeanen behooren ook op Java 435 inl. christenen en even zooveel op de Buitenbezittingen, waaronder vele militairen te Ambarawa, Magelang, Padang en Kota Radja; op Soengeislan en Singkawang waren het meerendeels Chineesche bekeerlingen. Tot de gevestigde gem. van inl. christenen worden gerekend die in Menado, volgens de voormelde Bijl. met 4.590 zielen, een pastoor en een hulppriester, en die op het eiland Flores en de bijliggende eil. met 19.472 zielen, 2 pastoors, 4 onderp. en 6 hulppriesters.

Van de Zendingsgemeenten pleegt in de Bijl. niet het zielental, maar alleen dat van de lidmaten te worden opgegeven [1]). Ter hoofdplaats Batavia had het Java-comité in 1893: 147 lidm., waaronder 43 Chineezen, onder 2 zendelingen.

De Ned. Z. V. had in de res. Batavia 557 lidm., onder wie 19 Chineezen in Buitenzorg, in Krawang 49 lidm., in de Preanger 203, en in Cheribon 249, onder wie ook enkele Chineezen, onder 8 zend., waarvan één in Bantam, die pas zijne taak had aangevangen. De andere zend. hadden te zamen 13 erkende inl. hulpzendelingen.

De Ned. Ger. Z. V. — thans zending van de Ger. kerken — had in Tegal 286, in Pekalongan 168, in Banjoemas 265, in Kedoe 578, in Bagelèn en Djokjakarta een niet vermeld aantal lidm., alles onder 2 zend., waarvan echter één aan het hoofd staat eener kweekschool van inl. onderwijzers; sedert is er één zend. bijgekomen. Deze Z. V. heeft ook een zend.-arts, te Djokjakarta gevestigd.

Een zend. van het Ned. Zend.gen. is sedert een reeks van jaren ter hoofdplaats Semarang gevestigd; hij had aldaar in 1893 eene gemeente van 77 en in Japara eene van 34 lidm., in elke gem. 2 hulpzendelingen.

In Semarang en Rembang zijn gevestigd zend. van de Neukirchen of Salatiga-zending, vroeger ook van de Ermelosche Zend.gem.; in eerstgemeld gewest waren in 1893: 558 lidm. onder 2 zend. en 3 hulpzend., in Rembang 13 onder één zend. en 3 hulpzendelingen.

In de res. Japara had de Doopsgezinde Z. V. 213 lidm., 3 zend. en 6 hulpzendelingen.

Verreweg de talrijkste en grootste gem. op Java zijn die van het Ned. Zend.gen. in Soerabaja; er waren in 1893: 3.684 lidm. onder 2 zend., in Pasoeroean is er één met 786, in Kediri één met 671 en in Madioen één met 145 lidm. In Soerabaja werden de zend. bijgestaan door 6, in Pasoeroean door 7 hulpzend., en een groot aantal onderwijzers. Aan het ziekenhuis te Modjowarno is thans een zend.-arts verbonden, ook in Pasoeroean is een ziekeninrichting.

In Besoeki heeft het Java-comité 2 zend., in de Bijl. niet vermeld; het aantal lidmaten was in 1893 nog gering.

Op Sum. Westkust hadden de gemeenten, gesticht door de zend. van het Rijnsche Zend.gen., dat zijn hoofdzetel te Barmen heeft en een comité te Amsterdam, in de res. Tapanoeli een steeds toenemend aantal lidm. In 1893 waren er 19.817 onder 22 zend., waarvan één aan het hoofd van het Seminarie voor inl. leeraars en onderwijzers te Pansoer na Pitoe.

Op het eiland Nias waren 875 lidm. onder 8 zend. van hetzelfde Gen. en ter hoofdplaats Padang één zend., dezelfde welke arbeidt onder Eur. mil., die 45 lidm. had, meest allen afkomstig van Nias.

Het Java-comité heeft één zend. in de afd. Mandeling en Angkola met 150 lidm., de Doopsgez. Z. V. 2 zend., mede aldaar, met 53 lidm. en het Luthersch Zend.gen. één zend. op Poeloe Tello, met 34 lidm.

Op Sum. Oostkust heeft het Ned. Zend.gen. in de Bovenlanden van Deli één zend., aanvankelijk met een klein getal volgelingen, hij wordt bijgestaan door eenige helpers uit de Minahasa. Van deze missie worden de kosten gedragen door den heer J. T. Cremer en andere eigenaars van tabaksondernemingen aldaar.

In de Z.- en O.afd. van Borneo had het Rijnsche Zend.gen. 1.429 lidm., de meesten te Kwala Kapoeas, onder 12 zendelingen.

Op Celebes had het Ned. Zend.gen. een zendingspost te Limboto in het landschap Gorontalo, en een in het binnenland achter de bocht van Tomini te Poso, met 2 zend. die hun arbeid pas waren begonnen. (Zie BIJBELGENOOTSCHAP).

In de res. Amboina had de Utrechtsche Z. V. — die in 1895 haren eersten zend. naar het Gouv. van Celebes heeft afgevaardigd, — op het eiland Boeroe in 't geheel 46 lidm. en 2 zend. met 3 hulpzend. en in de res. Ternate op het eiland Halmaheira insgelijks 2 zend., het getal lidm. is niet vermeld; wijders op de Noordkust van Nieuw-Guinea 88 lidm. onder 6 zendelingen.

In de res. Timor heeft het Ned. Zend.gen. een zendingspost op het eiland Savoe, met een vrij groot, niet vermeld aantal lidm.; eerst in 1895 kon er weer een zend. worden geplaatst. Op het eiland Soemba zijn 2 zend. van de Ger. Kerken, er waren in 1893: 76 lidm.

De Inl. Hulpzend., hierboven vermeld — de Bijl. bevat geene opgaven van hun aantal bij het Rijnsche Zend.gen. — zijn de bij Gouv. besluit erkende helpers van de zend., hoofden van de filiaalgemeenten; zij die alleen onderwijs geven behoeven geen toelating. Voor de opleiding van de hulpzend. en onderwijzers zorgden vroeger de Zend.gen. zelven; zoo heeft het Ned. Zend.gen. eene school daarvoor te Modjowarna, doch sedert de oprichting van het Seminarie te Depok in 1879 zendt het Rijnsche Gen. derwaarts jongelingen uit Borneo en uit de Bataklanden, hoewel het daar een eigen kweekschool heeft — zie boven — en van het eiland Nias. Ook de zend. van eenige andere Z. V. zenden jongelieden naar dat Seminarie; aan het hoofd daarvan staat een oud-zend. van het Rijnsche gen., bijgestaan door een hoofdonderwijzer uit Ned.

Zendingsposten van de Kath. Kerk waren in 1893 in de res. Bengkoelen, een met 31 zielen onder den hulppriester van Padang, in de Wester-afd. van Borneo, een met 40 onder 2 missionarissen, thans onder één. In de res. Amboina was het zendingswerk pas aangevangen op het eiland Ceram door een onderpastoor; thans zijn er 2 geestelijken; op de Kei-eilanden waren 157 zielen

1) In het model Statistiek voor zendingsgemeenten, dat de oudzend. N. D. Schuurmans in 1892 heeft toegezonden aan alle zend. en hulppred., wordt het zielental van die gem. onderscheiden in aankomelingen, gedoopten en leden. Zie Ned. Zendingstijdschrift IVde Jaarg. bl. 158.

onder 2 mission., in de res. Timor 1345 in de afd. Beloe op Timor zelf, en op het eiland Soemba 700 zielen, op beide posten waren 2 missionnarissen.

Het voormelde Alg. Verslag geeft ten aanzien van de Europeesche Prot. gem. de volgende mededeelingen: De godsdienstoefeningen werden in vele gemeenten geregeld bijgewoond, vooral bij bevestiging van lidmaten, op kerkelijke feestdagen en oudejaarsavond. De avondmaalsviering had in de meeste gemeenten plaats op Goeden Vrijdag. Op zeer vele plaatsen is geen kerkgebouw, men vergadert dan in eene school of ander lokaal, anders in een particuliere ruime woning; die vergaderplaatsen dienen in den regel tevens voor de godsdienstoefeningen van de Kath., die ook dikwerf door Prot. worden bijgewoond, en omgekeerd.

Godsdienstonderwijs wordt door de pred. gegeven op hunne standplaatsen elke week, in de buitengem. slechts enkele malen in het jaar; in geval zich daar personen bevinden, die voldoende kunde en geschiktheid bezitten en daartoe roeping gevoelen, worden zij, op voorstel van den betrokken kerkeraad, met het geven van dat onderwijs belast, waarvoor zij een toelage uit 's lands kas ontvangen. In alle garnizoenen werd godsdienst-onderwijs gegeven aan militairen, die nog geen belijdenis hadden afgelegd. Te Batavia is een Christelijk Milit. Tehuis, gesteund door den Milit.-Bond en zendingsvrienden in Nederland, dat geregeld bezocht wordt door een der zend. van het Java-comité. Te Salatiga, Magelang, Malang, Padang en Fort de Kock hebben de daar gevestigde zend. hunne woningen zoo ingericht, dat zij er de militairen ontvangen, op Meester Cornelis en te Kota Radja doen het de pred., die daar als veldpredikers fungeeren, op de laatste plaats is ook een klein Milit. Tehuis; daar en te Fort de Kock zijn ook kleine bibliotheken met stichtelijke en andere lectuur voor de soldaten. In Buitenzorg hield de pred. toespraken in de kazerne van algemeene zedelijke strekking, die de militairen van het garnizoen vrijwillig bijwoonden, dit geschiedde ook te Fort de Kock door den zendeling. De hospitalen en gevangenissen werden geregeld door pred. of zend. bezocht, godsdienstonderwijs werd ook gegeven in de Parapatan-, Djati- en Diakoniegestichten te Batavia, waar weezen en verwaarloosde kinderen worden opgenomen, in het laatste ook oude lieden. Te Semarang is een Prot. weeshuis, tevens inrichting voor lager onderwijs en een Oudemannenhuis, te Soerabaja, een Prot. weeshuis voor meisjes, in de jongensweezeninrichting aldaar worden ook vele Prot. kinderen opgenomen. De meeste gemeenten zijn in het bezit van een kerk- en een diakoniefonds; de gem. te Soerabaja heeft een bijzonder weeshuisfonds. De zedelijkheid is in vergelijking met vroeger verbeterd, maar concubinaat met inl. vrouwen komt nog veel voor.

Op de hoofdplaatsen gaat de toenemende armoede veelal gepaard met zedelijken achteruitgang, vooral onder de Indo-Europeanen: dit heeft te Semarang aanleiding gegeven tot het oprichten van eene vereeniging voor de opleiding van verwaarloosde knapen (zie SOERIA SOEMIRAT); aan het hoofd staat de pred. Dr. W. Van Lingen, die thans een landbouwkolonie voor hetzelfde doel wil oprichten. Te Batavia is sedert 1887 eene vereeniging voor de oprichting en instandhouding van Christelijke scholen, die eerst een school voor lager onderwijs heeft gesticht en later ook eene kostschool voor meisjes, waar meer uitgebreid lager onderwijs wordt gegeven, ook aan een groot aantal internen uit geheel Ned. Indië.

Even als de Prot. worden de Kath. gem., gelegen in de kerkel. statiën, geregeld bezocht door de respectieve geestelijken, die ook in de buitengemeenten personen mogen aanstellen welke Christelijk onderwijs geven, die daarvoor een toelage ontvangen uit 's lands kas. Die geestelijken betoonen zeer grooten dienstijver, vooral ook in de garnizoensplaatsen, waar zij vertrouwelijk met de milit. omgaan, hun allerlei kleine diensten bewijzen, dagelijks de zieken in de hospitalen bezoeken en meegaan ter begrafenis; alzoo maken zij zich zeer populair, ook onder Prot., en nemen de gelegenheid waar tot het maken van propaganda. In gevechten, zooals onlangs op Lombok, ziet men hen vooraan, gereed stervenden en gewonden te bedienen en bij te staan.

De Kath. hebben gestichten tevens kostscholen voor meisjes te Batavia; daar zijn er twee van de zusters Ursulinen, die ook te Soerabaja zulk een inrichting hebben, welke, even als die van de zusters Franciscanessen te Semarang, bezocht worden door leerlingen uit geheel Ned. Indie, terwijl de armeren daar en in de weeshuizen te Semarang en te Soerabaja een toevluchtsoord vinden, waar ook lager onderwijs wordt gegeven. Te Padang is een gesticht van de zusters van Liefde. Alleen te Soerabaja is een school van geestelijke broeders.

Over den godsdienstigen en zedelijken toestand van de inl. Christengem., zie EVANGELISATIE en ZENDING. De verhouding van de Prot. en Kathol. kerken tot de regeering vindt men hieronder beschreven. Zie EEREDIENST.

Bronnen: Behalve de Kol. verslagen, de Regeeringsalmanakken van Ned. Indië en het voormelde Alg. verslag van het Prot. kerkbestuur, zie de Med. Ned. Zendgen. en de Maandberichten van dat Gen., Jaarverslag van de Doopsgez. Z. V.; Orgaan van het Java-comité en dito van de Ned. Z. V.; de Berichten der Utrechtsche Z. V.; het Tijdschrift van het Rijnsche Zend.gen.; Berichten der Salatigazending en Ermelosch Zendingsblad; de Heidenbode, Zend.blad Ger. Kerken; het Ned. Zend. Tijdschrift uitg. door het Comité van Ned. Zendingsconferentiën red. P. v. Wijk; de Macedoniër, red. H. Dijkstra; voorts Zur Statistik der Evang. Mission von D. R. Grundemann, getrokken uit het Alg. Missionszeitschrift von D. Warneck. Zie ook het Maandschrift: de Katholieke Missiën. W. B. B.

CHRYSOPHLEGMA. AVES, PICARIAE, SCANSORES, *Picidae*, *Picinae*. Zie TOEKKI.

CHTHONOBDELLA. Zie BLOEDZUIGER.

CHIJS (Mr. JACOBUS ANNE VAN DER). Geb. te Leiden 1 Juni 1831, zoon van P. O. v. d. Chys, studeerde te Leiden, promoveerde daar in de rechten 1856, en deed daarna te Delft examen voor O. I. ambtenaar. Hij vertrok in 1857 naar Indië, werd benoemd tot commies, later tot referendaris ter Alg. Secretarie, was daarna als inspecteur bij het inlandsch onderwijs werkzaam en werd 28 Jan. 1892 tot landsarchivaris benoemd, na geruimen tijd tijdelijk werkzaam te zijn geweest met het classificeeren enz. van het Oud-archief. Door zijne zorg zagen belangrijke stukken uit dat archief het licht, zooals: Inventaris van 's lands archief te Batavia (1602—1816)

Bat. 1882. Ned.-Ind. plakaatboek, waarvan 14 dln loopende tot 1808 zijn verschenen, en Daghregister, gehouden in 't Casteel Batavia. Voorts schreef hij: Geschied. der stichting der Vereen. O. I. Comp. Leid. 1856, 2e dr. 1857. De Nederlanders te Jakatra. Amst. 1860. De Lat. scholen van 1642 en 1666, alsmede het Seminarium van 1745 te Bat. 1860. Neerlands streven tot openstelling van Japan voor den wereldhandel, Amst. 1867. De munten van Ned. Indië (met Netscher) in Verhand. Bat. Gen. XXXI. 1864. Bijdr. t. d. geschied. van het inl. onderwijs in Ned. Indië. Proeve eener Nederl. Ind. bibliographie (1659—1870) 1875, vermeerderd uitgeg. in Verh. Bat. Gen. XXXIX 1880. Voorts verschillende artikelen vooral over de gesch. van Ned. Indië in Tijdschr. v. h. Bat. Gen. enz.

CICADA. ARTICULATA, INSECTA, HEMIPTERA, *Cicadidae*. Zie GARÈNG.

CICADEN. Viervleugelige insecten, van welke de voorste vleugels soms lederachtig en fraai gekleurd, soms alle vier doorschijnend en duidelijk geaderd zijn. Een aantal soorten leven in den Indischen archipel. De zoogenaamde zingcicaden, Riang-riang, ontleenen haar naam aan een eigenaardig gevormd orgaan, een soort van muziekinstrument, geplaatst in het achterlijf en waarmede deze dieren een knarsend en sissend getjirp voortbrengen. Door duizenden Cicaden gezongen, ontstaat een eentonig, doch schel en sterk gegons. Genoemd muziekinstrument is gevormd door 2 driehoekige holten, aan de achterzijde van den 1sten ring van het achterlijf gelegen, door plaatjes overdekt, terwijl aan de binnenzijde zich een geplooid trommelvlies bevindt, dat door een spier min of meer gespannen wordt; tengevolge van het uitzetten en samentrekken van het achterlijf komt deze spier in werking en wordt het trommelvlies in eene trillende beweging gebracht; op deze wijze nu zou het zingen der Cicaden ontstaan, dat eenige overeenkomst heeft met het gezang onzer krekels. De wijfjes zijn voorzien van een zaagvormigen legangel, waarmede zij gaten in de boomen boren, ten einde daarin eieren te leggen. De Cicaden houden zich steeds in de boomen op, doch de jongen (maskers) klimmen, zoodra zij uit de eieren gekropen zijn, naar beneden, gaan onder den grond om te zuigen aan de wortels der boomen en vertoeven daarin zoo lang, totdat zij in pop (nimf) veranderen. De zingcicaden hebben de sprieten voorzien van 7 leden en bezitten 3 nevenoogen. Op Java komt een groote zeer fraai gekleurde soort voor (*Cicada rhaphideuta*).

Bij de Spring-cicaden daarentegen ontbreekt bovenbeschreven muziekinstrument en zijn de pooten geheel en al tot springen ingericht; de ondoorschijnende vleugels zijn gewoonlijk fraai gekleurd. Sommige soorten hebben het borststuk voorzien van verschillende zonderlinge aanhangsels, zoodat dit met den kop de vreemdste, soms gedrochtelijke figuren vormt; zoo is bij eene soort van Java (*Membracis s. Centrotus anchorago*) de geheele kop bedekt door het voorste gedeelte van het borststuk en vertoont te zamen 2 groote, zijdelings naar achteren gekromde horens. Andere soorten tot de genera *Flata en Poeciloptera* behoorende, hebben breede vleugels en schoongekleurde voorvleugels; de *Flata maculata*, witachtig van kleur met donkere vlekken, is over een groot gedeelte van den Indischen archipel verbreid, evenals nog merkwaardiger insecten, de zoogenaamde lantaarndragers (*Fulgora*) met allerzonderlingst gevormde koppen, waarvan het voorhoofd, blaas- of steelvormig verlengd is en aan het uiteinde voorzien van een naar boven gebogen knopje.

De naam van lantaarndrager is ontleend aan eene vermaarde Amerikaansche soort, waarvan men vroeger ten onrechte beweerde dat de kop een lichtgevend werktuig was en vooral des nachts licht verspreidde.

CICINNURUS. AVES, PASSERIFORMES, PASSERES, *Paradiseidae*, *Paradiseinae*. Zie GOBGOBI.

CICONIA. AVES, GRALLAE, *Ciconiidae*, *Ciconiinae*. Zie BANGOE.

CIDARITES. ECHINODERMATA, DESMOSTICHA. *Cidaridae*. Zie BABI-LAOET.

CINNAMOMUM. Zie KOELIT LAWAN en SINTOK.

CINNYRIS. AVES, PASSERIFORMES, PASSERES, *Nectariniidae*. Zie MANOEK.

CIRCUS. AVES, ACCIPITRES, FALCONES, *Falconidae*, *Accipitrinae*. Zie ANGGA-ANGGA.

CISSA. AVES, PASSERIFORMES, PASSERES, *Corvidae*, *Corvinae*. Zie LAJONGAN.

CISSAMPELOS. Zie AREUJ TJAMTJAOEH.

CISSUS. Zie LAKOEM.

CITRULLUS. Zie SEMANGKA.

CITRUS. Zie DJEROEK.

CITTOCINCLA. AVES, PASSERIFORMES, PASSERES. *Timeliidae*, *Thamnobiae*. Zie MOERAY-BATOE en MOEREI.

CIVETKAT. Verscheidene soorten van dit genus leven in den Indischen archipel, komen ongeveer in grootte overeen met onze huiskat, hebben een slank lichaam, een langen kop en een geringden zeer langen staart. Onder den staart bevindt zich een dubbele klierzak, waarin een vocht wordt afgescheiden, dat een sterke muscusreuk verspreidt. De eigenlijke Indische Civetkat (*Viverra rasse sive Viverricula indica*) is grijs van kleur met zwarte strepen en wordt op Java, Sumatra en Borneo aangetroffen. Eene andere soort, algemeen bekend onder den naam van Zibetkat of Muscuskat (*Viverra zibetha*) bewoont de Soenda-eilanden en Ceram, is veel grooter en haar lichaam is versierd met een aantal zwarte vlekken en strepen; zij klimt met groote vlugheid op de boomen om vogels te bemachtigen, doch voedt zich ook met kleine zoogdieren en zelfs met visschen, die zij langs de oevers der rivieren met groote behendigheid vangt. Op Borneo leeft een zeer fraai gekleurde soort, de zebra-civetkat (*Viverra Boiei*), die door de dierkundigen ook beschreven is onder de namen van *Viverra Derbyi*, *Hemigalus zebra*, *Paradoxurus Derbianus* en *Par. zebra*. Op den rug vindt men 5 groote zwarte dwarsstrepen, boven op den hals 2 lengtestrepen, op het overige gedeelte van het lichaam 7 donkerbruine dwarsbanden en aan het bovengedeelte van den staart onregelmatige dwarsbanden; de hoofdkleur van het geheele dier is vaal geelachtig bruin met witte punten aan de haren. Op Sumatra, Borneo, Amboina en Celebes leeft de fijn gevlekte Civetkat (*Viverra tangalunga*), de kleinste dezer verschillende soorten; het lichaam is bedekt met kleine vlekken, en boven op den staart is een doorloopende streep, terwijl deze voorzien is van een aantal onregelmatig geplaatste ringen, welke

alleen op de onderste helft van den staart gescheiden zijn. Eene zeer merkwaardige soort van Civetkat, die zich door hare buitengewoon slanke vormen onderscheidt, is de Linsang (*Prionodon s. Viverra gracilis*), bij de Soendaneezen bekend onder den naam van Matjan-Tjongkok en door hen beschouwd als een kleine tijgersoort, vooral ten gevolge van haar wilden en moedigen aard en hare uitwendige overeenkomst met den panter. Hare zachte en zeer fijne rugharen zijn bedekt met vlekken, welke in verhouding van het kleine dier buitengewoon groot zijn; achter op het lichaam gaan deze over in dwarsbanden en op de zijden vloeien de vlekken ineen tot breede doorloopende strepen, waardoor een zeer eigenaardige teekening ontstaat.

Van de hieropgenoemde soorten geeft de zibetkat de meeste muscus en wordt in Oost-Indië nog steeds handel in deze stof gedreven, die als parfum en als opwekkend middel veelvuldig wordt gebruikt.

ÇIWAISME. Eene hoofdsecte van 't Hindoeïsme, zoo genoemd omdat zij Çiwa (d. i. de goedgunstige) of Mahâdewa (d. i. de groote god) vereert als Opperwezen, Parameçwara (d. i. opperheer), uit wien alles ontstaat, door wien alles onderhouden wordt en die aan alles een einde maakt. Dit leerstuk omtrent het wezen der godheid is vermengd met verschillende mythische verhalen en voorstellingen van de oude Indische goden Roedra, Agni en Waroena, en, in overeenstemming met den geest van 't Hindoeïsme, ruimt het stelsel zelfs eene plaats in voor goddelijke en halfgoddelijke wezens, die tot een anderen kring van het Pantheon behooren, zoodat eene gelijktijdige vereering van Çiwa en Wisjnoe, of van de Trimoërti, niet tot de zeldzaamheden behoort. Het is trouwens eene leerstelling der Hindoes dat Çiwa, Wisjnoe en Brahma, gelijk ook alle andere godenfiguren, slechts verschillende openbaringen zijn van één en hetzelfde allerhoogste wezen. Wanneer Çiwa plastisch beschreven of in beeld gebracht wordt, stelt men hem gewoonlijk voor als een in diep gepeins verzonken Wijze. Vandaar dat hij bestempeld wordt als Djagad-goeroe, Meester der wereld, eene benaming, die te herkennen is in Bha*t*âra Goeroe (Zie aldaar), zijn meest verbreide titel voorheen in den Indischen archipel. Beschouwt men hem als den almachtigen vernieler van al het tijdelijk bestaande, dan wordt hij voorgesteld als de Tijdgod, Mahâkâla. Soms wordt hij afgebeeld als androgyn met zijne vrouwelijke wederhelft, Çakti of energie, nl. Doergâ of Pârwati. De meest gewone vorm echter waaronder hij vereerd wordt, bestaat in een symbool, de Lingga, het zinnebeeld van bevruchtende, levenwekkende kracht. Evenals bij de Boeddhisten Stoêpas of Dagobs, waarmede de Lingga uiterlijk overeenkomst vertoont, deels afzonderlijk deels binnen heiligdommen opgericht zijn, zoo is het ook met de symbolen van Çiwa. De vereering van Dagobs, zoowel als van Lingga's gaat terug tot een tijdperk, toen er noch Boeddha-, noch Çiwa-beelden vereerd werden. Met de godsdienstige vereering van Çiwa gaat gepaard die van Doergâ, in hoofdzaak eene verpersoonlijking van Moeder Natuur, wier wezen evenwel zoo veelzijdig is, dat zij een tal van kenmerkende namen bezit, gelijk trouwens ook het geval is met haren gemaal. Verder genieten hooge vereering andere wezens die in de nabijheid van den oppergod gedacht worden: Ga*n*eça, de god der geleerdheid; Nandi, de stier van Çiwa; Skanda of Kârttikeja, de oorlogsgod. — Er zijn verschillende secten en monnikorden van Çiwaïeten of Çaiwa's, zooals de benaming in 't Sanskrit luidt. Zij onderscheiden zich uiterlijk en in de hoofdpunten der geloofsleer weinig van elkander, wanneer men buiten rekening laat eenige als Çiwaïetisch beschouwde esoterische secten van Çâkta's of vereerders van 't vrouwelijk principe, die eenige namen en symbolen aan het Çiwaïsme ontleend hebben. Hoe het Çiwaïsme zich uit den ouderen Wedischen godsdienst ontwikkeld heeft, en wanneer het als afzonderlijke secte is opgetreden, ligt nog grootendeels in 't duister, maar zóóveel is zeker dat er eenige eeuwen v. Chr. reeds Çiwaietische monnikorden bestonden, en het is onder den invloed van monnikorden of geestelijke broederschappen, dat in Indië de secteverschillen een vasten vorm hebben aangenomen. De bewijzen van Çiwa-vereering in Noordwestelijk Indië en daaraan grenzende streken in de eerste eeuw onzer jaartelling, en de onmiskenbare invloed van 't Çiwaïsme op de ontwikkeling van 't Mahâjânisme, den meest verbreiden vorm van 't Boeddhisme, zijn voldoende om een denkbeeld te geven van de groote beteekenis der secte in een groot gedeelte van Indië reeds vóór het middeleeuwsche tijdperk. Wat den Indischen archipel betreft, strekt de inscriptie van Tjanggal van Çaka 654, waarbij de oprichting van een Lingga door koning Sandjaja verheerlijkt wordt, tot bewijs dat het Çiwaïsme in Kedoe beleden werd. Spoedig daarop treedt in Midden-Java het Mahâjânisme op, en gedurende ettelijke eeuwen vinden wij beide godsdienststelsels als gelijkberechtigd naast elkaar. Bij plechtige gelegenheden, zooals de kroning van een vorst, waren beide gezinten vertegenwoordigd en spraken geestelijken van de Çaiwa's en Sogata's den zegen uit. Javaansche dichters der 11de eeuw laten de Çaiwa- en Sogata-geestelijken zelfs optreden bij gebeurtenissen in de grijze oudheid, zoodat zij geen besef hadden dat het in Indië ooit anders geweest was. De Mahâyânistische dichter van den Soetasoma toont wijsgeerig aan, dat Boeddha en Çiwa eigenlijk één en hetzelfde wezen zijn. Een Javaansch vorst der 13de eeuw draagt den veelzeggenden naam van Çiwa-Boeddha. Dit alles, alsmede de bouw- en beeldwerken te Prambanan en elders, bewijst dat er op Java tusschen beide godsdienststelsels een zeker syncretisme bestond, ten minste in sommige streken. Niettemin waren er heiligdommen, die uitsluitend Boeddhistisch waren, zooals van den Boro-boedoer, Kalasan, Mendoet, terwijl de overblijfselen van Lingga's, Nandi's, Doergâ-beelden en Ga*n*eça's kenmerkend zijn voor 't Çiwaïsme. Tegen 't einde der middeleeuwen hebben beide gezinten op Java het veld moeten ruimen voor den Islâm en een toevlucht gevonden op Bali, waar nog heden ten dage het Çiwaïsme heerscht en ook nog eenige Boeddhisten gevonden worden. Er zijn sporen, dat ook op Sumatra en andere eilanden van Indonesië de vereering van Bha*t*ara Goeroe ingang heeft gevonden. Bij de Bataks is Batara Goeroe de naam van den opperste der bovengoden; zoo ook is bij de Dajaks Mahatara, eene verbastering van Bha*t*âra, de hoogste god. De Tagalogs op de Filippijnen vereerden eertijds als hoogsten god Bathala Maykapal, d. i. God de Formeerder, welke benaming zonder twijfel op Çiwa doelt, al betee-

kent Bathala in 't algemeen eene hoogere godheid, gelijk in 't Oudjavaansch en in 't Makassaarsch. Het woord Bha*tt*âra, waaruit Bha*t*âra, Batara, ontstond, is een bij uitstek Çiwaietische term, zoodat zekere Çaiwa-monniken dan ook Bha*tt*âraka's heeten.

Litteratuur: Over de leerstellingen en de mythologie der Çiwaïeten zie: A. Barth, The Religions of India, p. 196—217; Th. Foulkes, The elements of the Saiva philosophy (Madras 1863); Catechism of the Saiva Religion (ib. 1863); Kittel, Ueber den Ursprung des Lingakultus; vgl. Indian Antiquary IV, 211; V, 183; Sarwadarçana-Sangraha 74—112; Colebrooke, Mâhes'varas and Pâs'upatas (in meer dan ééne uitgave van diens Essays); H. H. Wilson, Works I, 188—238; W. Wilkins, Hindu Mythology 218—282; Ch. Coleman, The Mythology of the Hindus, 62—111; Dewîmâhâtmya, uitg. door Poley met eene Latijnsche vertaling (1831). Over de vermenging van Çiwaïsme en Boeddhisme op Java, zie Kern, Versl. Meded. Kon. Akad. Lett. D. V, 3de serie, 8—43; eene beschrijving van voorwerpen betrekking hebbende op Çiwaïetischen eeredienst komt voor in Groeneveldt en Brandes, Catalogus der Archeologische verzameling van het Bataviaasch Genootschap, passim; vermelding van Çiwa- en Doergâbeelden, Lingga's, Nandi's en Ga*n*eça's in Verbeek, Oudheden van Java, passim. Over de Çiwaïeten op Bali zie R. Friederich, De Oesana Bali, T. v. N.-I. IXe jg. III, 245; Voorloopig verslag van het eiland Bali (Verh. Bat. Gen. Dl. XXIII); Over een Lingga aan de Boven-Melawie (Borneo) door Kühr, Bijdr. t. t. l. en vlk. 6e Ser. bl. 78. (H. K.)

CLARIAS. PISCES, PHYSOSTOMI, *Siluridae*, *Clariina*. Zie LIMPOK.

CLAUSENA. Zie DAOEN BIDJITAH.

CLAUSILIA. Zie GASTEROPODEN.

CLEERENS. (JOHANNES BAPTISTA) Geboren te Antwerpen 27 Aug. 1785, trad hij in 1807 in dienst bij de cavalerie, woonde de veldtochten in Spanje en Rusland bij en werd in 1814 tot onderinspecteur der militaire administratie benoemd. In dien rang vertrok hij naar Indië, waar hij als Luit. Kolonel de zesde mobile colonne in den oorlog tegen Dipa Negara aanvoerde. In 1826 tot Kolonel en in 1829 tevens tot Adjudant van den Luit. Gouv.-Gen. de Kock bevorderd, nam hij deel aan de onderhandelingen, die tot de onderwerping van Dipa Negara leidden. Na afloop van den Java-oorlog keerde hij naar Europa terug, was in 1831 Chef van den staf der eerste divisie-infanterie van het leger te velde, en richtte later een afzonderlijk jagerscorps op. In 1835 tot Gen.-Maj. titulair bevorderd begaf hij zich weder naar Indië, en werd in 1846 tot Gouverneur der Molukken benoemd, in welke betrekking hij den 15en April 1850 te Ambon overleed.

CLERCQ. (FREDERIK SIGISMUND ALEXANDER DE) Geboren 7 April 1842 te Zutphen. Na voorafgegane opleiding aan de Kweekschool voor Militaire Geneeskundigen te Utrecht 27 Juli 1863 aangesteld tot Officier van Gezondheid bij het leger in Indië, ging hij aldaar spoedig in burgerlijken dienst over en werd in Maart 1866 benoemd tot controleur in de residentie Menado, in 1872 adjunct-inspecteur van het inlandsch onderwijs, als hoedanig hij achtereenvolgens werkzaam was in de Molukken, Sumatra en Oost-Java, om in April 1877 tot inspecteur bij dien tak van dienst te worden bevorderd. In 1882 verkreeg hij een tweejarig verlof wegens ziekte en werd na terugkomst in December 1884 benoemd tot resident van Ternate en in Augustus 1888 in dienzelfden rang overgeplaatst naar Riouw, om in Mei 1890 's lands dienst met pensioen te verlaten. Behalve verschillende opstellen op geographisch, ethnologisch en linguïstisch gebied in het Tijdschr. v. h. Batav. Gen. v. K. en W., de Bijdragen v. h. Kon. Instituut, De Indische Gids, het Tijdschr. v. h. Aardr. Gen., het Tijdschr. v. Ned. Indië, de Cosmos v. G. Cora en het Intern. Archiv f. Ethnographie, zijn als afzonderlijke werken van hem verschenen: Het Maleisch der Molukken; — Bijdragen tot de kennis der residentie Ternate; — en, met medewerking van I. D. E. Schmeltz, Ethnographische beschrijving der West- en Noordkust van Nederl. Nieuw-Guinea.

CLERODENDRON. Zie KEMBANG BOEGANG.

CLIFFORD. (Jhr. Mr. GERARD GEORGE) Geboren te Amsterdam 16 Februari 1779, zoon van George Clifford en Maria Kuysten van Hoesten. Hij studeerde te Leiden, waar hij 22 Febr. 1802 tot doctor in de rechten bevorderd werd. Te Amsterdam als advokaat gevestigd werd hij daar tot Thesaurier benoemd; in 1824 werd hij tot lid der Tweede Kamer gekozen en 4 Oct. 1830 benoemd tot Minister ad interim van Waterstaat, nationale nijverheid en koloniën, 1 Oct. 1831 tot Minister a. i. van nationale nijverheid en koloniën. Op 1 Jan. 1834 werd hij in die betrekking vervangen door Mr. A. Brocx, Secret.-Generaal, als waarnemend Minister, 30 Mei d. a. v. door V. d. Bosch. Tot Minister van Staat en Lid der Eerste Kamer benoemd, bekleedde Jhr. Clifford tot 7 Maart 1847 die waardigheden; op dien dag overleed hij op zijn buitenverblijf bij Arnhem.

CLINOGYNE. Zie BANGBANG.

CLITORIA. Zie TELANG.

CLOON. (DIRCK of THEODOOR VAN) Gouverneur-Generaal. Geboren te Batavia omstreeks 1688, zoon van P. J. Van Cloon, burgemeester van Schiedam, schepen te Batavia in 1695. Hij promoveerde te Leiden in de rechten den 1sten April 1707, vertrok in Nov. 1719 als opperkoopman naar Indië, werd 1720 opperhoofd te Negapatnam, in 1723 Gouv. van Coromandel, 1724 Raad-extraordinair, 1730 Raad-ordinair van N. Indië. Den 9 Oct. 1731 werd hij door HH. XVII tot Gouv.-Gen. benoemd, aanvaardde dat ambt 28 Mei 1732, doch vroeg reeds 20 Dec. 1733 zijn ontslag. Den 10 Maart 1735 overleed hij op zijn landhuis bij Batavia. Zijn bestuur kenmerkte zich niet door belangrijke gebeurtenissen: alleen zij vermeld dat 8 Nov. 1733 een contract met den Soesoehoenan en 9 Dec. een ander met den Sultan van Bantam gesloten werd.

CLUPALAUSA. PISCES, PHYSOSTOMI, *Clupeidae*, *Clupeina*. Zie BOELAN-BOELAN.

CLUPEA. PISCES, PHYSOSTOMI, *Clupeidae*, *Clupeina*. Zie TEMBANG.

CLUYSENAER. (JACOBUS LEONARDUS) Geb. te Breda 11 Mei 1843. Hij verwierf een diploma als civiel-ingenieur aan de Delftsche Academie in Juni 1863, trad 1 Nov. van dat jaar in dienst als opzichter 5e klasse bij den aanleg der staatsspoorwegen, werd in 1865 opzichter 3e klasse, enkele maanden later adjunct-inspecteur en van 1 Jan. tot medio 1866 waarn. sectie-ingenieur. In die betrekkingen nam hij o. a. een werkzaam aandeel in de voorbereiding en het ontwerpen der

brug over het Holl. diep. Hij verliet den staatsdienst op 1 Sept. 1869, werd leeraar a. d. H. Burgerschool te Breda, en in 1873 benoemd tot ingenieur, chef der opname op Sumatra ten behoeve van het ontwerpen van spoorwegen op Sum. Westk. en den afvoer der Ombiliën-kolen. Omstreeks Mei 1876 van die betrekking ontheven, trad hij in hetzelfde jaar op als leeraar aan de Kon. Mil. Akad. te Breda, werd 1 Juli 1879 hoofd-ingen. bij de Mij tot Expl. van Staatsspoorwegen, in 1882 secretaris en 1 Nov. 1889 directeur-generaal dier Mij, tevens van 1 Dec. 1890 directeur der Ned. Centraal-spoorwegmij. In het jaar 1888 was hij gedurende korten tijd (Jan.—Oct.) directeur van de Ned. Zuid-Afrik. Spoorwegmij, aan de pogingen tot oprichting waaraan hij ijverig deel nam.

Zijne voornaamste werken zijn: Rapport over den aanleg van een spoorweg ter verbinding van de Ombiliën-kolenvelden op Sumatra met de Indische Zee. (Met kaarten en teekeningen). Uitgegeven door het Dep. v. Kol. 1876; Rapport over den aanleg van spoorwegen in de Padangsche Bovenlanden. (Met kaarten en lengteprofiel). Uitgeg. door het Dep. v. Kol. 1878; Het hellend vlak van Aqudio en de stangenbanen. Rapport over de waarde en bruikbaarheid dezer stelsels bij den aanleg van een spoorweg ter verbinding van de Ombiliënkolenvelden op Sumatra met de Indische Zee. (Met teekeningen). Uitgeg. door het Dep. van Kol. 1878; Nota over spoorwegaanleg in Midden Sumatra. Uitgeg. door het Dep. v. Kol. 1884. Voorts verscheidene artikelen in De Tijd, Tijdschr. v. h. Aardr. Gen., Werken van het Instit. van Ingenieurs en het Weekblad de Ingenieur.

COBRA DE CAPELLO. Zie BRILSLANG.

COCA. *Erythroxylon Coca Lam.*, Fam. *Linaceae.* Heester uit Z.-Amerika, daar sinds oude tijden gekweekt ter wille der verdoovende bladeren. Op Java is de cultuur dezer plant ingevoerd, toen het uit de coca-bladeren bereide alcaloïde cocaïne voor de geneeskundige praktijk van waarde werd. De in W. Java gekweekte soort is *Erythroxylon Coca Lam., var. Spruceanum Burck.* De jonge bladeren dezer Java-coca, die tegenwoordig geregeld en op vrij groote schaal wordt uitgevoerd, bevatten een buitengewoon hoog alcaloïdgehalte, deels cocaïne, deels andere ecgonine-verbindingen. Een dezer, tropacocaïne, wordt evenals cocaïne in de oogheelkunst aangewend.

COCCINIA. Zie PAPASAN.

COCCULUS LAURIFOLIUS *DC.* Fam. *Menispermaceae.* Zoowel in Japan als in Engelsch-Indië voorkomende slingerplant, die ook wel op Java is aangetroffen, doch waarschijnlijk in gekweekten toestand. De bast bevat een als curare werkend alcaloïde (coclaurine).

COCCYSTES. AVES, PICARIAE, COCCYGES, *Cuculidae*, *Cuculinae.* Zie INAN-INAN.

COCHENILLE. *Coccus cacti.* Insekt, van de grootte en gedaante van een wandluis en wit van kleur maar dat, gedood, een schoone purperroode verfstof oplevert. Naar men heeft uitgerekend zouden 70.000 insekten noodig zijn voor het leveren van een Amst. pond cochenille, die gebruikt wordt voor de bereiding van sommige verven. Het diertje leeft op de de nopalplant, een soort van cactus. De teelt van het cochenille-diertje werd op Java onder Du Bus beproefd; in 1828 werden heimelijk uit Cadix door den Spanjaard Bisch een tal dier insekten naar Java overgebracht, die echter onder weg op twee na stierven. Door een gelukkigen inval van De Serrière (zie diens werkje: Mijne loopbaan in Indië, Zwolle 1849, Bijl. XI) werden de jongen daarvan in het leven behouden, door ze bij de geboorte op de jonge uitspruitsels der nopal over te brengen. De teelt werd op het Gouv. landbouw-établissement te Krawang en ook op enkele particuliere landerijen voortgezet, en wekte aanvankelijk gunstige verwachtingen op, zoodat in 1855, 142.787 Amst. ponden verkregen werd, waarvan 72.886 A. p. aan het Gouv. werden geleverd. Van Gouv.wege werd de teelt vooral gedreven door veroordeelden in het strafétablissement te Soekaradja (Banjoewangi); in 1862 werden verkregen 3.064 A. p., in 1863, 8.872, in 1864, 12.074, in 1865, 18.127. De Gouv.-cultuur leverde echter geene voordeelen op, en kostte meer dan de opbrengst, zoodat zij in 1865 werden ingetrokken. Voor zoover ons bekend is wordt ook door particulieren geen werk meer gemaakt van de cochenille-teelt.

COCHIUS. (FRANS DAVID) Geb. 17 Dec. 1787 te Valburg (Gelderland). Hij nam in Oct. 1804 dienst als élève der genie, werd in Aug. 1808 luit.-surnumerair, in Juli 1809 luit.-ingenieur, trad in Dec. 1810 in Franschen dienst en nam als kapitein b/d staf der genie deel aan de gevechten bij Katzbach, Leipzig — waar hij licht gewond werd — en Hanau. In Aug. 1814 weder als 1e luit.-ing. ingedeeld bij het Nederl. leger, werd hij tot kapt.-ing. benoemd voor het Indische leger. Na eerst bij Quatre-bras gevochten te hebben, vertrok hij 16 Oct. 1815 naar Java. Hij werd majoor-ing. in Aug. 1817, luit.-kol.-ing. Febr. 1821 en kol.-ing. Dec. 1825. Als luit.-kol. command. der genie maakte hij de 2e expeditie naar Palembang mede (1821). In 1825 trad hij met veel beleid op bij het begin van den Java-oorlog, drie malen aproviandeerde hij het belegerde Djokjakarta, nam in Juni 1826 Plered in, vervolgde Dipa Negara tot Diko, streed bij Kalitan, Djali-anom, Djokjakarta en Pasir Gedé enz. en bleef tot aan het einde van dien oorlog te velde (1830). In Febr. 1831 werd hij generaal-majoor titulair, in Sept. 1835 commandant van het Indische leger. Als Commissaris van het Gouvernement ter W.-kust van Sumatra herstelde hij den goeden geest onder de troepen aldaar en veroverde Bondjol den 16den Aug. 1837, waar het op te richten fort naar hem genoemd werd. In April 1839 werd hij generaal-majoor effectief, en in Nov. 1843 luitenant-generaal. Op 1 Jan. 1848 werd hij als legercommandant eervol gepensionneerd, en overleed den 1sten Mei 1876 te Rijswijk.

COCHIUS. (FORT GENERAAL) Reduit op Java, in het w.lijk gedeelte van Bagelen, nabij de grens van Banjoemas, en in de onmiddellijke nabijheid van de desa Gombong. Oorspronkelijk door den generaal, die er zijn naam aan gegeven heeft, bestemd voor een groote versterking, die niet alleen als een bolwerk en bedreiging tegen de Javasche Vorstenlanden moest dienen, maar zelfs als hoofdstelling en laatste wijkplaats ingeval van binnen- of buitenlandschen oorlog, is het onvoltooid gebleven, en is er later de Pupillenschool (Zie op dat woord) in gevestigd. Om strategische redenen, in verband met de uitnemende gezondheid van het klimaat, is de aandacht van enkelen zelfs op deze plaats gevallen, om er den hoofdzetel van het Nederl.-Indisch bestuur te vestigen.

COCOS. Zie KALAPA.

COCOS-EILANDEN, ook KEELING-EILANDEN genaamd. Een groep van 33 eilanden, gelegen in de Indische Zee in een rechte lijn vóór Straat Soenda, tusschen 12° en 13° Z. B. en op 96° 53′ O. L. Kapitein Keeling heet ze in 1689 ontdekt te hebben, hoewel ze reeds op kaarten van 1680 te vinden zijn. Zij bleven tot 1823 onbewoond, in welk jaar een Engelschman, Alexander Hare, zich met eenige Maleische huisgezinnen op een dier eilanden, Rijst-eiland, vestigde. In 1825 vond kapitein Ross op een der andere eilanden, Poeloe Tikoes, een haven, die hij Port Albion noemde. Hare vertrok kort na de komst van Ross, die er bleef, en even als later zijn zoon, hoofd van de nederzetting werd. Niettegenstaande deze Engelsche nederzettingen werden de Cocos-eilanden als een Nederlandsche bezitting beschouwd, totdat ze in April 1857 door kapitein Granvelle Freemantle namens Hare Britsche Majesteit in bezit werden genomen. Ze voeren kokosnoten, pompoenen, meloenen, maïs, visch, schildpadden en tripang uit.

Litteratuur: H. O. Forbes, Notes on the Keeling- or Cocos-islands, with map. Pr. R. Geog. Soc. London 1879, p. ~~177~~ 816

CODIAEUM. Zie KATOMAS.

CODIFICATIE. Zie RECHTSWEZEN (afdeeling Wetboeken).

COELIGA-KAKA. Zie BOEDENG.

COEN. (JAN PIETERSZOON) De grondvester der Nederlandsche macht in den Indischen archipel werd geboren te Hoorn den 8sten Januari 1587, begaf zich in het belang van eene opleiding voor den handel in 1601 naar Rome, waar hij tot 1607 werkzaam was op het kantoor van Justus Pescatore. In dat laatste jaar ging hij als onderkoopman in dienst der Compagnie naar Indië, deed in 1612 als opperkoopman een tweede reis derwaarts, en werd daar in Oct. 1613 aangesteld tot boekhouder-generaal van alle kantoren en tot president van de kantoren te Bantam en Djakatra, in 1614 tot directeur-generaal van alle kantoren en president van de kantoren te Bantam en Djakatra en 25 Oct. 1617 tot Gouverneur-Generaal. Ten gevolge van oneenigheden met Bantam was, als tegenwicht tegen dat rijk, in 1610 eene factorie te Djakatra gesticht, maar toen ook de pangeran of regent van dat rijkje niet te vertrouwen scheen, bepaalde Coen in 1618 dat daar een fort zou gesticht worden. Trots den tegenstand van Djakatra en later ook van de Engelschen werd dit plan volvoerd; Coen zag zich echter genoodzaakt, na een onbeslisten slag tegen de overmachtige Engelsche vloot, naar de Molukken te gaan om versterking te zoeken (Januari 1619); gedurende zijne afwezigheid had de bezetting van het fort zich te verdedigen zoowel tegen Djakatranen en Engelschen als later tegen de Bantammers (Zie BATAVIA). In Mei 1619 kwam Coen weder voor Djakatra, nadat hij eerst nog Djapara verbrand had, waar de Nederlanders, die er verblijf hielden, in 1618 vermoord waren. Het gelukte hem zonder veel moeite het fort te ontzetten en op de plaats van het verwoeste Djakatra werd door hem de hoofdstad van Ned.-Indië, Batavia gesticht. Het bestuur en rechtswezen in het voor de Compagnie verworven gebied, Batavia en ommelanden, werd door hem op uitmuntende wijze georganiseerd; de voornaamste daarop betrekking hebbende verordeningen vindt men bij V. d. Chijs, Placaatboek van Ned.-Indië, Dl. I bl. 56. In 1621 vertrok Coen naar de Banda-eilanden, waar de bevolking, niettegenstaande de met de Comp. gesloten contracten, hare producten aan de Engelschen leverde; na korten strijd werden die eilanden tot onderwerping gebracht en de bevolking deels gedood, deels naar andere gedeelten van den archipel overgebracht. Den 1sten Febr. 1623 legde Coen het bestuur neder; in het vaderland teruggekeerd werd hij daar met groote eer ontvangen, tot bewindhebber benoemd en 3 Oct. 1624 opnieuw tot Gouv.-Generaal aangesteld. De Engelschen, die in hem hun krachtigsten tegenstander zagen, trachtten zijn vertrek te belemmeren; zelfs werd hem door de Staten-Gen. het bevel gegeven, niet naar Indië te vertrekken. Desniettegenstaande vertrok Coen incognito en kwam in 1627 te Batavia aan, waar hij 30 Sept. weder als Gouv.-Gen. optrad. Zijn komst was als het ware het sein voor de Engelschen om Batavia te verlaten, en hun hoofdkwartier te Bantam te vestigen. Gedurende den korten tijd dat hij het bestuur voor de tweede maal voerde, werd Batavia tweemaal door een krijgsmacht uit Mataram, doch te vergeefs, belegerd; gedurende het tweede beleg overleed Coen (21 Sept. 1629), die door het vernielen der magazijnen van den vijand dezen zoozeer had verlamd, dat hij weldra onverrichter zake moest aftrekken.

Coen heeft door zijn krachtig beleid en groote talenten als krijgsoverste alle aanspraak op den eernaam van grondvester van het Nederlandsch gezag in Indië, en toonde ook als bestuurder groote talenten van organisatie. Door hem werd een plan tot het overbrengen van Europeanen als kolonisten naar Indië ontworpen; een reglement op den handel naar Indië van zijne hand was reeds door de HH. XVII goedgekeurd, maar werd ten gevolge van het verzet der aandeelhouders in de Comp. niet ingevoerd. Ook hierin moet de ruime blik en het onafhankelijke oordeel van Coen worden gewaardeerd, die het meermalen waagde, zijn gevoelen tegen dat der HH. XVII te stellen. Jammer maar dat deze groote eigenschappen werden verduisterd door zijne groote strengheid tegenover de inlanders, die soms, zooals op de Banda-eilanden, in wreedheid ontaardde, en die slechts verschoond kan worden door zijne overtuiging, dat hij bovenal de Comp. moest dienen en door de geheel andere beschouwing toen over den inlander voorgestaan dan die, welke thans de heerschende is.

Zie voor geschriften, over Coen handelende, Van Rheden V. d. Kloot, De Gouvs.-Gen. enz. 's Grav. 1891 passim.

COHEN STUART. (ABRAHAM BENJAMIN) Geb. te 's Gravenhage 17 Maart 1825, werd hij in 1842 aan de Hoogeschool te Leiden ingeschreven; maar moest weldra naar Delft vertrekken om het radicaal voor O. I. ambtenaar te verkrijgen, dat hem in 1846 ten deel viel. Op raad zijner leermeesters zocht hij in Indië niet in de administratie te treden, maar wijdde hij zich aan wetenschappelijke studiën, waartoe hij door de Regeering in staat werd gesteld, die hem in 1847 toevoegde aan de HH. Winter en Wilkens te Soerakarta, ter verlichting van hunne werkzaamheden voor de vertaling van wettelijke verorden. in het Mal. en Javaansch. In 1851 bepaalde een Gouv. besluit, dat hij zich te Soerakarta zou blijven ophouden tot voortzetting zijner studiën in

de Javaansche en Kawi-talen. Daar bleef hij tot 1860, toen hij tot herstel van gezondheid naar Nederland vertrok. In 1862 in Indië teruggekeerd, vestigde hij zich te Batavia, waar hij door de Regeering met verschillende werkzaamheden van taalkundigen aard werd belast en o.a. een advies gaf over de transcriptie van plaatsnamen ten behoeve van topographische kaarten van Java (Bijdr. t. t. l. en vlk. VI. bl. 7. VII bl. 228). Ook het Bat. Gen. van k. en wet. riep herhaaldelijk zijne voorlichting in. Belangrijke adviezen van hem zijn gepubliceerd: over de uitgave van het Jav. woordenboek van Winter en Wilkens (Not. B. G. 1 Febr. 1866 II. n.) en ter waarschuwing tegen overdreven verwachting van het licht, dat zou kunnen geput worden uit de taalkennis der hedendaagsche Balineezen (Not. B. G. 15 Mei 1866 n°. II. h.). In het laatst van 1871 zag Cohen Stuart zich verplicht weder verlof aan te vragen, dat herhaaldelijk verlengd werd, ook omdat hij te Leiden hulpmiddelen vond voor zijne studie der Kawi-oorkonden, die hij te Batavia zou hebben moeten missen. In Nov. keerde hij naar Indië terug, en overleed te Batavia 6 Febr. 1876. Zijne voornaamste werken zijn: De geschiedenis van baron Sakendher, Indisch Archief. 1850 en 1851. — Maleische Vertaling van de Algemeene Bepalingen van Wetgeving, van de twee eerste hoofdstukken van het Regl. Recht org. en van het Regl. op de uitoefening der Politie, enz. Batavia, 1853. 2e druk 1856. — Brata Joeda of de strijd der Bhârata's. Verh. van het Bat. Genootschap, 1860, dln XXVII en XXVIII. — De Kawioorkonden (onvoltooid) 2 deelen, Leiden 1875. Voorts een opstel over de Javaansche tijdrekening, in het Tijdschr. v. Ned. Ind. 1850, dl. I. blz. 215—324. — Van 1854 tot 1872 redigeerde Cohen Stuart den Javaanschen almanak, Semarang, V. Dorp & C°. — Van 1861 tot 1870 in den Regeerings-almanak voor N.-I. opstellen over de Javaansch-Mohamedaansche tijdrekening. — Eindelijk zijn kleinere, maar belangrijke stukken van zijne hand te vinden in het Tijdschr. v. h. Bat. Gen., VII, 342; XX, 151 en 195—218; VI, 37—56; XII, 1—116; XIV, 189—211; XV, 286—292; XVI, 189; XVII, 548; XIX, 154, 270, 296 en 540; XVIII, 89—117 enz. Dan in de Bijdragen t. t. l. en vlk., 1862, 2e reeks, dl. VI, 145 en 280; VII, 169; 1873, 3e reeks, dl. VII, 275, 285; 1875, 3e reeks, dl. X, 163. — Een „Eeuwigdurende Kalender" verscheen in 1875 te Leiden.

COIX. Zie DJALI WATOE.

COLEUS. Zie DILAM, KEMBILI en MIANA.

COLLOCALIA. AVES, PICARIAE, CORACIAE, *Cypselidae*, *Chaeturinae*. Zie LAWET.

COLOCASIA. Zie KELADI.

COMATULA. ECHINODERMATA. CRINOIDEA. Zie BOELOE-AYAM.

COMITÉ TOT DE ZAKEN VAN DEN OOST-INDISCHEN HANDEL EN BEZITTINGEN. Zie COMPAGNIE. (OOST-INDISCHE)

COMMERSONIA. Zie TOTARA.

COMMISSARIS-GENERAAL. In het algemeen gesproken de titel van een of meerdere hoogste bestuurders van Ned.-Indië, met buitengewone macht bekleed en geplaatst boven de regeering van Indië, aan het hoofd waarvan in gewone tijden de Gouv.-Generaal gesteld is. De eerste Commissaris-Generaal R. Van Goens jr., Dec. 1678 door HH. XVII benoemd tot Commissaris-Generaal over geheel Ned. Indië, schijnt echter die macht niet bezeten te hebben; althans lezen wij dat de regeering van Ned. Indië, niet genegen hem zijne Commissie te laten vervolgen, hem in 1680 allerlei andere betrekkingen aanbood. Hij sloeg deze wel van de hand, maar vroeg en verkreeg reeds 20 Sept. van dat jaar zijn ontslag. F. L. Bent werd toen 23 Oct. 1680 tot Comm.-Gen. over alle kantoren van Indië benoemd, maar eerst door ongesteldheid, later door den dood (1682) verhinderd die functie uit te oefenen. Jhr. H. A. Van Reede tot Drakenstein, in 1684 benoemd tot Comm.-Gen., werd wel met groote macht bekleed, maar deze strekte zich niet over geheel Indië uit, daar zijne instructie hem de taak oplegde: „de kantoren in Bengalen, op de kust van Choromandel, op Ceylon, Malabar, Soeratte en aan de Kaap te visiteeren, alle frauden, mesusen, malversatiën te ontdekken, zoodanige redressen te beramen en in te voeren als noodig zouden zijn, niet alleen de schuldigen, maar de verdachte ambtenaren te ontslaan en met hunne stukken en informatiën naar Nederland op te zenden." Vóór hij zijn taak ten einde had gebracht, overleed hij in Dec. 1691. Meer overeenkomende met de gewone beteekenis van de betrekking van Comm.-Gen. was de zending, opgedragen aan S. C. Nederburgh en S. H. Frijkenius. Ten gevolge van den geldelijken achteruitgang der O. I. Comp. was het noodig geworden, hervormingen en bezuinigingen in de Indische administratie te brengen, en deze taak werd toevertrouwd aan een Hooge Commissie, waarvan beide heeren lid waren, terwijl hun in Indië als medecommissarissen zouden worden toegevoegd de Gouv.-Gen. Alting en H. v. Stockum; de laatste overleed echter, voordat hij die betrekking kon aanvaarden. Ofschoon V. d. Graaff als zijn plaatsvervanger door de bewindhebbers was aangewezen, werd de schoonzoon van Alting, J. Siberg 14 Dec. 1793 tot Comm.-Gen. benoemd. Daarmede kwam de Hooge Commissie, die in Dec. 1793 optrad, geheel onder den invloed der toen in Indië heerschende familie-regeering, 't geen er niet op verbeterde, toen zij zich in 1795 met de Hooge Regeering tot een „gecombineerde vergadering" vereenigde. Den 28sten Sept. 1799 werd de Commissie ontbonden. Na het optreden van den Raadpensionaris Schimmelpenninck werden C. H. Van Grasveld en Mr. C. T. Elout benoemd tot Commissarissen Gen. voor de invoering van een nieuwe wijze van bestier der Ind. regeering, justitie en handel, de eerste tevens tot Gouv.-Gen. (11 Nov. 1805). Te Nieuw-York aangekomen, werd de Commissie echter door Kon. Lodewijk teruggeroepen (20 Juni 1806). Bij besl. van 22 Sept. 1814 werden C. T. Elout en G. A. G. P. Baron v. d. Capellen benoemd tot Commiss.-Gen. de laatste tevens tot Gouv.-Gen., ten einde de Indische bezittingen van de Engelschen over te nemen, aan wien bij Besl. van 20 Nov. 1814 A. A. Buyskes als Comm. Gen. werd toegevoegd. Zij waren belast om zoodanige organisatiën in te voeren als noodig geoordeeld werden en kregen een Reg. regl. mede, dat zij mochten wijzigen waar het bleek niet in overeenstemming te zijn met bestaande toestanden, waarin zij aanleiding vonden een nieuw Reg. regl. te vervaardigen en af te kondigen. Den 16 Jan. 1819 trad de Hooge Commissie af. Daarna werden nog Du Bus de Gisignies (10 Aug. 1825) en J. Van den Bosch (17 Jan. 1832) tot Comm.-Gen. benoemd, die deze

betrekking respectievelijk tot 16 Jan. 1830 en 31 Jan. 1834 vervulden.

Nu het Regeerings-reglement bij de wet is vastgesteld, kan geen Comm.-Gen. in den eigenlijken zin van het woord, — d. w. z. met buitengewone macht bekleed, zooals de Koning ter plaatse zou kunnen uitoefenen en alleen door zijne instructie gebonden, — meer worden uitgezonden en evenmin een zoodanig bestuurder aan het hoofd der Indische regeering worden geplaatst, daar art. 1 R. R. voorschrijft dat de regeering over Ned.-Indië wordt uitgeoefend door een Gouv.-Gen. en gebiedt dat ieder, die zich in Indië bevindt, den Gouv.-Gen. als des Konings vertegenwoordiger erkennen en hem als zoodanig eerbiedigen en gehoorzamen moet. Een artikel, oorspronkelijk door de Regeering voorgesteld, luidende: „het onderzoeken of regelen van bepaalde zaken in N. Indië kan door den Koning worden opgedragen aan één of meer buitengewone gevolmachtigden, den titel voerende van Comm.-Gen." werd dan ook verworpen. Toch kunnen Comm.-Gen. thans worden gezonden, wanneer een wet de Koningin daartoe machtigt en hunne macht daarbij tevens wordt geregeld, of staat het der Koningin vrij desverkiezende zelfstandig eenen Comm.-Gen. te zenden, die echter de ondergeschikte van den Gouv.-Gen. zou zijn en wiens staatsbezoldiging op de begrooting zou moeten uitgetrokken en door de wetg. macht goedgekeurd worden.

COMMUNAAL BEZIT. Zie GROND. (RECHTEN OP DEN)

COMPAGNIE. (OOST-INDISCHE) De gunstige ligging tusschen de Oost- en Middellandsche zeeën, tusschen Engeland en Duitschland, maakten de Nederlanden reeds vroeg tot een marktplaats, waar de kooplieden van verschillende streken van Europa elkander ontmoetten, waar de handelsartikelen van velerlei oorden werden aangebracht. Oók de waren van het verre Oosten, die in de Middeleeuwen over Alexandrië of Constantinopel naar de havens der Middellandsche zee, en van daar naar de Zuid-Nederlandsche koopsteden werden vervoerd, om van hier uit de meer noordelijke streken van Europa te bereiken. Toen de Portugeezen langs de Kaap de Goede Hoop Indië hadden bezeild en zijne kostbare specerijen over zee naar Lissabon brachten, kwamen ook deze in Midden-Europa slechts langs de Nederlanden, vooral via Antwerpen. Aan de eigenlijke scheepvaart deden de bewoners der Zuidelijke Nederlanden echter weinig mee: deze waren tevreden, wanneer de vreemdeling op hunne markten kwam koopen en verkoopen, en lieten de scheepvaart over aan de Italianen en Spanjaarden ter eene zijde, aan de Hanse-steden aan den anderen kant.

Daarentegen dankten onze noordelijke streken, Holland en Zeeland in de eerste plaats, reeds in de Middeleeuwen, vooral echter bij 't verval der Hanse, hare welvaart voornamelijk aan eigen scheepvaart op het noorden, maar ook op het zuiden van Europa; al waren de voordeelen, veroorzaakt door het verkeeren van vreemde kooplieden op deze markten, niet zonder gewicht. De opstand tegen Spanje belette niet, dat de Hollandsche en Zeeuwsche kooplieden (nu versterkt met zoovele ondernemende mannen, welke, verdreven door de rampen des oorlogs, die al spoedig vooral op het Zuiden drukten, van dáár naar het Noorden waren getrokken), voortgingen met het brengen, in hun eigen schepen, van de producten dezer streken en van het graan vooral der Oostzee-landen naar het Iberisch schiereiland, om van daar terug te keeren met de voortbrengselen dier oorden, maar ook en niet het minst met die van Indië. De regenten der opgestane gewesten begrepen zeer goed, dat de welvaart hunner medeburgers en van hen zelven afhing van de vraag, of Nederland kon blijven de marktplaats van Europa, waar de koopwaren van alle streken ten verkoope konden worden aangeboden, en of de Nederlanders konden blijven de vrachtvaarders van Europa. Spanjaarden en Portugeezen hadden zich in de laatste tientallen van jaren te veel met den handel op Amerika en Azië bemoeid, om zelf zooveel als vroeger de stevens hunner schepen naar hier te wenden: vandaar de toenemende vaart der Nederlanders op hunne landen. Nu moest men echter voorkomen, dat door den oorlog onze kooplieden van die vaart afgehouden werden en dat daardoor de handelaars van het noorden van Europa, welke de zuidelijke handelsartikelen, ook de specerijen van Indië, door onze schepen uit Spanje en Portugal aangebracht, door onze tusschenkomst betrokken, gedwongen werden, zelf naar het zuidwesten van Europa te zeilen. Daarom werden, niettegenstaande den tegenstand van velen, die daarin slechts voorziening in 's vijands behoeften zagen ter wille van eigen winzucht, aan die vaart op 's vijands land door de regenten geen hinderpalen in den weg gelegd, met uitzondering van enkele maanden in Leicesters periode. Ook Spanje, dat sedert 1580 Portugal en zijne koloniën overheerde, begreep, dat het den toevoer der door de Nederlandsche schepen aangebrachte goederen niet kon ontberen en liet in de eerste jaren na het verzet, althans oogluikend, de vaart dier schepen op zijne havens toe, zonder ernstige hinderpalen daaraan in den weg te leggen. Vooral echter sedert 1585, in welk jaar plotseling beslag werd gelegd op alle Nederlandsche schepen, welke zich in die havens bevonden, kregen de bezwaren, verbonden aan den handel dáárheen, een ernstig karakter. Deze onverstandige politiek heeft zich gewroken: de beheerscher van Spanje en Portugal heeft, door aan de vaart daarheen wezenlijk gevaar voor hen te verbinden, de opstandelingen gedwongen, zelf de streken op te zoeken, wier producten zij noodig hadden, maar tot dusver uit Zuidwest-Europa hadden kunnen bekomen. Hunnen vijanden ten trots en ten spijt gingen de Nederlanders varen op Brazilië, knoopten zij rechtstreeksche handelsbetrekkingen aan met de inboorlingen van Afrika's westkust, sloegen zij wegen in, waarlangs zij in Indië zelf hun aandeel aan zijn producten hoopten te bekomen. Over de pogingen, om dat wonderland langs het noorden van Europa te bereiken — de schrik voor de Spaansch-Portugeesche macht in 't Oosten zat er nog in — zij hier gezwegen: zij mislukten, terwijl de route om de Kaap de Goede Hoop de Nederlanders in het beloofde land zou brengen.

Overhaast ging men met het bezeilen van dezen weg niet te werk: men trachtte zich eerst de noodige gegevens en inlichtingen te verschaffen. De bekende predikant Petrus Plancius zorgde voor het reproduceeren van Spaansche en Portugeesche zeekaarten; men won inlichtingen in bij Nederlanders (en er waren er vele), die Portugal hadden bezocht of zelf in Indië hadden vertoefd onder 't Portugeesch-Spaansch bestuur of op Portugeesch-Spaansche schepen, waaronder Jan Huygen Van Linschoten, bekend door zijn „Itinerario" (1595—1596); eenige

Amsterdamsche kooplieden zonden in 1592 een langenoot, vermoedelijk Cornelis De Houtman, naar Lissabon, om in 't geheim gegevens te verzamelen. Zóó toegerust, kon men er aan denken, den tocht te ondernemen, zonder te groote gevaren te loopen. In 1594 reeds vereenigden zich negen „poorters ende coopluyden tot Amsterdam" tot een „gemeene compagnie" om eenige schepen uit te rusten naar Indië, waarbij men in de eerste plaats het oog had gevestigd op Java. Den 2 April 1595 gingen 3 grootere schepen en één jacht, bemand met een 250 koppen, door deze compagnie uitgerust, bij Texel in zee. Men bereikte den 5 Juni 1596 het eiland Engano ten westen van Sumatra, het eerste punt in den Maleischen Archipel, waar een Nederlandsch schip ten anker heeft gelegen, en kwam den 23 dier maand vóór Bantam aan. De betrekkingen tusschen Nederland en den Maleischen archipel waren aangeknoopt. Den 14 Augustus 1597 kwamen 3 van de 4 schepen in Texel terug; en ofschoon door allerlei oorzaken (onbekendheid met het vaarwater en met de handelsaangelegenheden, onbekendheid met het klimaat en zijne eischen en de daardoor veroorzaakte groote sterfte, slechte leiding der aanvoerders, enz.) de uitslag van dezen eersten tocht niet schitterend was, werd toch de overgebleven bemanning met teekenen van vreugde te Amsterdam ontvangen: immers de weg naar het Oosten was voor de Nederlanders gebaand; het ontzag voor de Spaansch-Portugeesche macht in die verre landen en de vrees voor de gevolgen harer tegenwerking, waren, door wat de Nederlanders dáár hadden gezien, aanmerkelijk verminderd.

Over de inrichting dezer eerste reederij op Oost-Indië, de Compagnie van verre, is niet veel bekend. Een geschiedenis heeft zij bijna niet gehad, daar zij al spoedig met een andere samensmolt. Haar kapitaal was *f* 290,000 groot, geheel in de onderneming gestoken, waarvan één ton gouds in koopwaren en gereed geld voor den handel in Indië. Behalve het negental „bewindhebbers", namen verschillende andere „participanten" deel in dit kapitaal. Ook ieder lid der bemanning van de schepen werd aandeelhebber; zij toch moesten ieder minstens twee maanden hunner gage laten staan als aandeel in het kapitaal, en werden ten opzichte hiervan als gewone participanten beschouwd. Hoe de verhouding van dezen was tot de bewindhebbers (ook genoemd de „principale reeders" of „'t collegie": blijkbaar het bestuur) blijkt niet voldoende. Het schijnt, dat hun niet de minste contrôle op de handelingen van die heeren was toegekend. Uitdrukkelijk was hun verboden, rekening en verantwoording van de bewindhebbers te vragen: zij moesten geduld hebben tot de uit Indië te verwachten goederen waren verkocht en dan nog „tevreden zijn met al zoodanige verclaringhe als bij 't collegium zall worden gedaen". Recht op verkoop van hun aandeel in de eventueele winst aan anderen dan aan bewindhebbers of medeparticipanten was den deelnemers aan de reis ontzegd, in zooverre de bewindhebbers steeds hadden recht van voorkoop of van „benaderinghe". Particuliere handel was den schepelingen en allen anderen deelhebbers aan de reis ten stelligste verboden. De compagnie was een zuivere handelsvereeniging: uitdrukkelijk werd door de Regeering verboden (een beginsel, dat al spoedig werd verlaten), dat de door die compagnie uitgeruste schepen op hun tocht geweld zouden gebruiken tegen wie dan ook; slechts wanneer zij werden aangevallen, mochten zij defensief optreden. De Regeering, overtuigd van het groote belang der zaak, moedigde de onderneming aan. Zij verleende haar faciliteiten in 't verkrijgen van geschut, enz., stond haar vrijdom van in- en uitgaande rechten toe; de schepen kregen van Maurits als Admiraal-Generaal der Unie een z.g. artikelbrief mede (inhoudende instructies voor scheepsoverheden en scheepsvolk, de voorwaarden van indiensttreding enz. en het model voor die, welke de geoctroyeerde Oost-Indische Compagnie placht mede te geven) en van hem, als stadhouder, brieven van voorspraak aan Indische vorsten. Maar de Regeering onthield zich beslist van eenige rechtstreeksche deelneming aan geheel de onderneming. Wèl werden de hierboven genoemde bepalingen omtrent de verhouding der schepelingen, in hunne hoedanigheid van participanten, tot het „collegium" in den artikelbrief van 16 Januari 1595 opgenomen, waardoor deze bepalingen een officieële sanctie verkregen.

Hoe ook de uitslag van den eersten tocht naar Indië langs den weg om de Kaap ook moge geweest zijn, ontmoedigend heeft hij niet gewerkt op de bewindhebbers der Compagnie van Verre. Onmiddellijk werden weder 6 schepen door haar uitgerust. Maar ook bij andere kooplieden was de ondernemingsgeest opgewekt. Den 16den Januari 1598 toch werden door de Staten-Generaal en door de Staten van Holland eenige voorrechten geschonken (mits zij zich verbond tot het uitbrengen van rapporten over hare bevindingen in Indië, „gelicke alle andere compagnien naer Oost-Indiën reysende") aan eene Nieuwe Compagnie van de vaerte op Oost-Indiën tot Amsterdam, welke dadelijk 3 schepen ging uitrusten. Reeds zeer spoedig echter werden deze beide reederijen tot éne vereenigd, bekend als de Oude Compagnie. Ook omtrent hare inrichting weet men weinig: wèl staat vast, dat ook hier onderscheid werd gemaakt tusschen „bewindhebbers" (bestuur) en andere deelnemers. Deze laatsten hadden geen aandeel in de Compagnie op eigen naam, maar slechts als „participanten" in het aandeel, dat op naam van dezen of genen bewindhebber in de onderneming was geboekt, door dezen „met syne participanten" was ingebracht. De bewindhebbers verdeelden onderling de werkzaamheden: zóó had men „gecommitteerde van die comenschap" (coopmanschap), „vanden wtrustynghe der schepen", van de „monsteringh" van het scheepsvolk, van de „vercopinge", enz. In 1598 werden aangesteld een gesalarieerde „boeckhouder ende schrijver vande Compagnie" en een „cassier en collegant". Een oprichterskapitaal van ruim *f* 750,000 werd door de Compagnie bijeengebracht en aan doorzettingsvermogen heeft het haar niet ontbroken: van 1598—1601 gingen vier expedities van haar uit en het kapitaal, door haar in de reederij gestoken, klom tot $1^1/_2$ millioen gulden. De Staten-Generaal en Maurits toonden nog hunne belangstelling door de schepen te voorzien van aanbevelingsbrieven aan inlandsche potentaten, terwijl ook overigens de Regeering weder het hare deed tot het verschaffen van geschut en ammunitie.

Al spoedig kwamen nieuwe concurrenten ten tooneele. In Juli 1599 kwamen 4 schepen met een aanzienlijke lading in het vaderland terug en den 28sten Augustus van dat jaar wendden zich een viertal kooplieden te Amsterdam tot de Staten-Generaal met het verzoek, hun zekere voorrechten

toe te staan voor den handel op de „Coninchrycken van China". De Oude Compagnie vreesde en terecht, dat de vaart op China slechts één der doeleinden was van deze rijke, zg. Nieuwe Brabantsche Compagnie (onder leiding van den bekenden Izaäk Lemaire) en dat zij ook andere streken van Azië wenschte te bezoeken. De Staten-Generaal, welke reeds lang hadden ingezien, dat de onderlinge concurrentie den Nederlandschen handel in het verre Oosten schadelijk zou kunnen worden, en niet gretig op de plannen dezer nieuwe Compagnie ingingen, eindigden toch met de gevraagde voorrechten toe te staan, onder de uitdrukkelijke mits echter, dat de Brabantsche Compagnie „precyse" op China zou varen en nergens elders. Hun voorbeeld, werd door de Staten van Holland gevolgd. Reeds in 1599 wendden de schepen dezer Compagnie de stevens naar Indië. In ditzelfde jaar is ook sprake van die gemeene coopluyden van de steden van Alcmaer, Hoorn, Enckhuysen ende generalyck residerende in West-Vriesland ende Noorderquartieren, welke „van meeninghe" waren, „die eylanden van Java, Sumatra, Molluccen oft Philippinen te frequenteeren". Wat er van deze combinatie is geworden, blijkt niet; vermoedelijk hebben de deelnemers daarin zich aangesloten bij de Oost-Indische Compagnie te Amsterdam, onder pressie der stedelijke regeering op het eind van 1600 ontstaan uit de vereeniging der Oude en der Brabantsche compagnieën. Deze aldus tot stand gebrachte compagnie bestond weder uit bewindhebbers (bestuur) en geldschieters, maar overigens weet men bijna niets van hare inrichting. Op één punt onderscheidde zij zich echter beslist van hare voorgangsters, dat zij zich nl. mocht verheugen in een soort monopolie, inzooverre de stedelijke regeering te Amsterdam „alle toerustingen, dewelcke buyten de voorschreven gecombineerde compagniën bij ofte van wege eenige poorters, inwoonders ofte uytheemschen, alhier ter stede, bij de hand genomen ende in het werck gestelt soude mogen werden", verbood. Ook steunde de Amsterdamsche regeering in andere opzichten deze compagnie, financiëel en moreel.

De lust, Oost-Indië te bevaren, blijft echter niet tot Noord-Holland beperkt. Ook in Rotterdam vereenigden zich in de laatste jaren der 16de eeuw eenige kooplieden tot vennootschappen, welke ten doel hadden, langs anderen weg Oost-Indië te bereiken vooral door de Straat van Magelhaens. Eéne er van liep te niet zonder eenig resultaat van beteekenis; de andere stond reeds in 1598 in nauwe betrekking tot een soortgelijk gezelschap te Amsterdam, uit welke combinatie later de zg. Magellaansche Compagnie ontstond, vooral bekend geworden door hare processen met de beroemde geoctrooieerde Oost-Indische Compagnie in zake het door de laatste ook tegenover hare Magellaansche zuster volgehouden monopolie op den handel van Nederland uit met de streken beoosten de Kaap de Goede Hoop. Voor de geschiedenis der ontwikkeling van Nederland als koloniale mogendheid heeft de niet volledig gekende historie dezer Rotterdamsche en Magellaansche compagnieën geen groote waarde. Wèl dient nog vermeld, dat te Rotterdam buiten de bovengenoemde nog een Oost-Indische Compagnie bestond, welks „bewindhebbers" in October 1601 vruchtelooze onderhandelingen tot samensmelting voerden met de „bewindhebbers" der Oost-Indische Compagnie te Delft. Deze laatste was in elk geval vóór October 1601 opgericht, maar trad reeds in het volgende jaar tot de vermaarde geoctroyeerde Compagnie toe. Wat hare inrichting betreft, bekend is, dat ook zij een gesalarieerden „boeckhouder" aanstelde.

In Zeeland had men evenmin stilgezeten. Onmiddellijk na de terugkomst der eerste Amsterdamsche vloot in Augustus 1597 verrezen in dit gewest twee Compagnieën voor de vaart op Oost-Indië. De eene werd opgericht te Veere onder leiding van den bekenden Balthazar De Moucheron, welke nog in 1597 en het volgend jaar privileges en hulp in geschut en ammunitie verkregen van de Staten-Generaal en de Staten van Zeeland. De Moucheron had groote plannen en vroeg van de Staten-Generaal, zonder succes trouwens, nog in 1600, toen reeds een deel zijner vennooten hem was afgevallen, een octrooi van alleenhandel „op sekere nyeuwe havenen in vrempde landen gelegen". De groote meerderheid der vennooten (De Moucheron zelf b. v. deed niet mee) sloot zich later aan bij de andere Zeeuwsche vennootschap, welke in 1598 te Middelburg verrees en zich eveneens mocht verheugen in den steun der Staten-Generaal en der Staten van Zeeland. Over de inrichting van beide compagnieën is overigens niets bekend. Toen in 1600 de Middelburgsche bezig was met het uitrusten harer tweede vloot, had de bovenbedoelde vereeniging plaats met het grootste deel der vennooten van de Compagnie van Veere.

Zoo had men dus in den tijd, waarin de regeering dezer landen ernstige pogingen deed, om de nadeelige gevolgen der groote concurrentie tusschen al deze handelscorporaties af te wenden, behalve enkele combinaties, die niet in de vermaarde O. I. C. zijn opgelost, te Amsterdam de Compagnie, welke in 1600 uit de vereeniging van enkele kleinere was ontstaan; in Rotterdam een O. I. C.; eveneens te Delft; in Zeeland de Middelburgsche Compagnie, versterkt met een aantal vroegere mede-firmanten van De Moucheron. Van 1595 tot aan de oprichting der geoctrooieerde O. I. C. brachten de kooplieden dezer landen niet minder dan ruim 60 schepen in de vaart naar Oost-Indië. Getuigt het groot aantal reederijen aan den eenen kant van den ondernemingsgeest dier dagen, het leverde aan de andere zijde nadeelen op, niet te onderschatten. De onderlinge concurrentie, die niet altijd op loyale wijze werd gevoerd en soms in vijandelijkheden ontaardde, „tot der landen groote oneere ende oock tot schade der kooplieden", in elk geval in Indië de prijzen der oostersche producten aanzienlijk deed stijgen; het gevaar hetwelk daardoor geloopen werd, dat de handelsondernemingen, wel verre van tot voordeel van het land te gedijen, integendeel elkander in den grond boorden (zij zeilden „malcanderen de schoenen van de voeten en het geld uit den buidel") en daardoor het voordeel tot een minimum reduceerden; de noodzakelijkheid om een éénheid van belang te kunnen overstellen tegen de Aziatische vorsten en volkeren en tegen de buitenlandsche concurrenten in Azië, d. w. z. vooral tegen de vijandelijke gecombineerde Spaansch-Portugeesche macht, dit alles deed de vraag rijzen, of het beginsel van vrije concurrentie, in theorie wèlluidend, en in deze streken voorgestaan, in dit geval niet door de prak-

tijk werd veroordeeld. Dat de regenten der Republiek die vraag zich hebben voorgelegd, pleit voor hun praktischen blik, die niet in blinde vooringenomenheid met eenmaal aangenomen denkbeelden, vergat zich te richten op de eischen van de praktijk, den toestand van het oogenblik. Reeds dadelijk, toen zich naast de Oude Amsterdamsche Compagnie andere vereenigingen vestigden, maakte bovenbedoelde vraag een punt van overweging uit. In het begin bepaalden de regenten, stedelijke en gewestelijke, en de Staten-Generaal zich tot raadgevingen, tot wenken, tot het geven van leiddraden, zonder dwang. Maar in 1600 gelukte het de Amsterdamsche regeering te geraken tot het vormen eener combinatie, tot welke toetraden de bestaande Amsterdamsche vennootschappen en vermoedelijk ook de Westfriesche. Om verdere concurrentie binnen hunne stad den kop in te drukken, verleenden de Amsterdamsche regenten — het bleek reeds boven — aan deze Compagnie een soort monopolie. In hetzelfde jaar begonnen de combinatieplannen vasten voet te krijgen ook in de Staten van Holland. Van Oldenbarneveld werd de ziel van de éénheidsplannen. Gemakkelijk ging het niet. Wèl waren er onder de Bewindhebbers, welke het nut eener combinatie inzagen, maar de verscheidenheid der belangen maakte het moeilijk, die tot één te brengen. De beraadslagingen duurden lang. Den 17den Mei 1601 werd door de genoemde Staten besloten, de zaak in de Staten-Generaal aan de orde te brengen, terwijl in principe werd aangenomen vereeniging van al de compagnieën door één monopolie-octrooi voor eenige jaren; vergunning tot het verrichten van handelingen van souvereiniteit in Indië (tractaten sluiten, sterkten bouwen): alles „met ordre en authoriteit van deze landen, hetzij op naam van de Staten-Generaal, hetzij op naam van Z. Exc." De Staten van Holland en Oldenbarneveld hadden daarbij niet alleen het oog op de Amsterdamsche of zelfs alleen op de in Holland gevestigde vereenigingen; ook die van Middelburg wenschten zij te zien opgenomen; tegen den zin echter der Amsterdamsche Compagnie, welke het monopolie voor zich alleen vroeg, desnoods vereenigd met andere Hollandsche kooplieden. Den 6den November 1601 begonnen de beraadslagingen in de Staten-Generaal en een paar weken later in de samenkomsten der door Hunne Hoog Mogenden bijeengeroepen bewindhebbers van alle compagnieën in Holland en Zeeland. Het zou te ver voeren, hier eene, zij het ook beknopte, beschrijving te geven van den loop der discussies, waarbij eigenbelang dikwijls vóórzat ten nadeele van het algemeen. Genoeg zij het, dat den 20sten Maart 1602 de Staten-Generaal een octrooi verleenden aan de bekende combinatie: de Generale Nederlandsche Geoctroyeerde Oost-Indische Compagnie trad op dien dag in de geschiedenis van ons vaderland op.

Dit octrooi, hetwelk met enkele wijzigingen tot den val der Compagnie haar grondwet is gebleven (het werd verlengd met het jaar 1623, 1647, 1673, 1700, 1741, 1742, 1743, 1755, 1775, 1777, 1796, 1798), moet als grondslag worden genomen, waar het, zooals hier, geldt, een schets te geven van de inrichting der Compagnie hier te lande [1]). Het spreekt wel van zelf, dat niet alle bepalingen van het uit 46 artikelen bestaande octrooi en de uitvloeisels daarvan uitvoerig kunnen worden besproken en dus ook, dat onze schets niet in bijzonderheden kan treden. De hoofdlijnen kunnen slechts worden aangegeven.

De Oost-Indische Compagnie doet eenigermate denken aan onze tegenwoordige naamlooze vennootschappen, zonder echter, waar het een nauwkeurige definieering zoude gelden, in elk opzicht onder die rubriek te kunnen worden gerangschikt. Het bedrag van het oprichterskapitaal was niet vooruit bepaald geworden. Elk inwoner der Republiek kon bij de oprichting der Compagnie binnen den daarvoor bepaalden termijn actiën in dat kapitaal nemen, „met soo weynige ende veele penningen, als het henluyden sal gelieven", waaruit volgt, dat ook de hoegrootheid der aandeelen niet vooruit was bepaald. Werd er voor meer kapitaal ingeschreven, „dan die navigatie wel soude vereyschen", dan werden de inschrijvingen boven de *f* 30.000 pro rato parte verminderd (art. 10, 11). Er werd voor ongeveer 6½ millioen ingeteekend, over de verschillende Kamers, waarin de bestuurderen der Compagnie zitting hadden, verdeeld, in ronde cijfers, als volgt: Amsterdam ruim *f* 3.670.000, Middelburg (Zeeland) *f* 1.300.000, Delft *f* 469.000, Rotterdam *f* 173.000, Hoorn *f* 267.000, Enkhuizen *f* 540.000. De bepalingen, gemaakt omtrent het terugnemen van hunne aandeelen door de participanten en onderlinge afrekeningen, die het karakter van overgangsbepalingen dragen (artt. 7, 8, 9), bespreken wij niet verder, omdat zij hoegenaamd geen invloed op den loop der zaken hebben uitgeoefend. De aandeelen waren al spoedig zeer gezocht door de hooge dividenden, welke reeds binnenkort werden uitbetaald. Ergerlijke speculatiën en windhandel kwamen door de groote onzekerheid omtrent de hoegrootheid der te verwachten dividenden niet lang na de oprichting der Compagnie in zwang en herhaalde verbodsbepalingen vermochten dit kwaad niet te stuiten. Reeds in 1622 bereikten de aandeelen een koers van 300 %; in 1720 stegen zij tot 1260, in de 2de helft der 18e eeuw stonden zij op circa 750 %. Zelfs in het ongeluksjaar 1672 konden zij nog 250 halen en in 1781, toen reeds bekend mocht worden geheeten, dat de zaken der vennootschap niet al te best marcheerden, konden zij zich nog een oogenblik op 215 % handhaven. De directeuren der Compagnie, de zg. Bewindhebbers, welke inzagen, dat het crediet der vennootschap voor een deel zoude worden afgemeten naar den koers harer aandeelen en verder, dat deze weder afhing van de hoegrootheid der dividenden, zochten de laatste hoog op te drijven, zelfs indien voor de uitbetaling daarvan geld moest worden opgenomen, één der oorzaken van den grooten schuldenlast der Compagnie in lateren tijd. De Bewindhebbers bepaalden het dividendenpercentage geheel naar eigen goedvinden (slechts wilde art. 17 van het octrooi, dat men tot de „wijtdeelinge" zou overgaan, „alsser van de retouren vyff ten hondert in casse" was), zonder in 't minste de aandeelhouders daarin te kennen. En dezen bekommerden zich ook weinig om den loop der zaken, ten minste niet dan, wanneer zij tevreden werden gesteld door hooge dividenden. Ook de zucht dus, om de aandeelhouders, welke, in de eerste jaren althans, den Bewindhebbers het leven lastig maakten, den mond te stoppen, leidde de laatsten tot kunstmatige opdrijving der dividenden. Maar daaruit volgt omgekeerd, dat

1) Over de inrichting in Indië zie men het artikel INDIË. (ADMINISTRATIE DER COMPAGNIE IN)

juist daardoor voor ons de hoegrootheid der dividenden geen toetssteen kan zijn ter bepaling van den bloei der Compagnie. Pas in 1610 begon de eerste dividenden-uitkeering; in dat jaar werd besloten tot twee uitkeeringen tot een gezamenlijk bedrag van 132½ %. In 1611 werden 30 % uitbetaald in muskaatnoten. Het duurde nu tot 1619, dat weder tot een uitkeering werd besloten: 37½%. Van dat jaar af werd tamelijk getrouw elk jaar dividend uitbetaald; van 1690—1782, het laatste jaar, waarin zulks geschiedde, zeer geregeld. Het hoogste dividend, dat na 1610 werd uitbetaald, was dat in 1688, nl. twee uitkeeringen, samen van 66⅔ %, waartegenover staat, dat in 1689 niets werd uitgekeerd; 1642 had gegeven 50 %, enz. Het kleinste, dat van 12½ %, werd herhaaldelijk genoten, o. a. steeds van 1771—1782. In 't geheel werd in de 198 jaren, waarin de Compagnie bestond, ruim 3.600 % genoten, dus ruim 18 % per jaar. Meest werden de dividenden uitbetaald in contanten; in de eerste veertig jaren van het bestaan der Compagnie ook dikwijls in specerijen; soms in obligatiën, wanneer de Bewindhebbers besloten tot het uitkeeren van dividenden, zonder de middelen te bezitten, waaruit die uitkeeringen te doen.

Reeds is meermalen gesproken van de **Bewindhebbers**, bij wie de leiding der zaken berustte, en tevens van de **Kamers**, waarin zij zitting hadden: Amsterdam, Middelburg (Zeeland) en de vier kleine Kamers: Delft, Rotterdam, Hoorn en Enkhuizen; alle plaatsen, waar compagnieën voor de vaart op Oost-Indië gevestigd of geweest waren, toen de geoctrooieerde O.-I. Compagnie werd opgericht. Om de bestuurders (bewindhebbers) dier vroegere reederijen niet voor het hoofd te stooten, werd bepaald (art. 18—23) dat „de respective Cameren bedient" zouden worden „bij de jegenwoordige Bewinthebbers (73 in getal) maar tevens (art. 24, 25) dat in geval van dood of ontslag het getal dier waardigheidsbekleeders zoude verminderen, tenzij de betreffende Kamer goed vond anders te besluiten; en wel tot 20 voor de Kamer Amsterdam, 12 voor Zeeland, tot 7 voor ieder der kleine Kamers (60 in getal). Ontstond een vacature, dan moesten de Bewindhebbers der Kamer, waarin die vacature plaats vond, binnen een bepaalden tijd een drietal formeeren, en dit ter electie aanbieden aan de Staten van hun gewest „off den ghenen bij henluyden daertoe te committeren". Reeds spoedig werd deze electie overgelaten aan de Burgemeesters der steden waarin de Kamers gevestigd waren, meestal zelven Bewindhebbers; en hiermede was de familieregeering, de oligarchie, in het bestuur der Compagnie ingeslopen.

Een poging, bij de eerste verlenging van het octrooi beproefd, om de macht der Bewindhebbers te breken, door in het octrooi hun mandaat aan een vasten termijn te binden, werd bekroond, in zooverre het nieuwe octrooi van 1623 werkelijk een dergelijken termijn inhield, nl. van 3 jaren, na welken tijd de Bewindhebbers volgens vaste roosters in de verschillende Kamers aftraden, beginnende met 1 Januari 1623, datum van den ingang van het verlengde octrooi. Ontstond een dergelijke periodieke vacature, dan werden de aandeelhouders (al spoedig ontstond een kiezersteelt) der Kamer die het gold, bijeengeroepen (het octrooi van 1647 bepaalde, dat de voorziening in een vacature moest plaats hebben binnen 3 maanden na het openvallen) tot verkiezing van een zeker, (nader door den Stadhouder te bepalen) aantal hoofdparticipanten. Dezen en Bewindhebbers gingen dan over tot de keuze van een drietal uit genoemde hoofdaandeelhouders en uit vroegere Bewindhebbers, welke reeds minstens 3 jaren buiten funçtie geweest waren. De toevoeging, dat de afgetreden dignitarissen na 3 jaren herkiesbaar waren, terwijl zij, die om andere redenen aftraden of die gestorven waren, gerekend werden onder de periodiek afgetredenen, hetgeen de zetelvastheid bevorderde, ontnam aan die bepaling veel van hare waarde. Al spoedig werd aan deze voorschriften ook al niet meer de hand gehouden en de aandeelhouders klaagden niet, omdat hooge dividenden hun den mond stopten. Gewoonlijk bleven de heeren dan ook levenslang aan, indien zij ten minste de vereischten bleven behouden.

Welke waren die vereischten? In de eerste plaats (art. 28, de eenige bepaling van het octrooi, dat van die vereischten spreekt) moest een aandeelhouder, om tot Bewindhebber te kunnen worden gekozen, aandeelen hebben tot een geheel vrij en onbelast bedrag van minstens 1000 pond Vlaamsch (*f* 6.000); tenzij hij gekozen werd in de Kamers Hoorn of Enkhuizen (de Kamers van het Noorderkwartier), wanneer *f* 3.000 voldoende waren; een gunstige beschikking, in 't midden der 17e eeuw ook uitgebreid tot de Kamers op de Maas, Rotterdam en Delft. Niet in het octrooi voorgeschreven, maar later vastgesteld, was een leeftijd van 25 jaren. Te nauwe bloedverwantschap kon een beletsel wezen op grond eener bepaling in de vernieuwing van het octrooi van 1623 en daaruit voortgevloeide nadere bepalingen. Ook werden in 1681 alle publieke ambten onvereenigbaar verklaard met het Bewindhebberschap in de Kamer Amsterdam voor de ééne helft der Bewindhebbers, met het oog op de vele bezigheden, aan het waarnemen der plichten van Bewindhebber verbonden.

Vóór hunne in-functie-treding legden de Bewindhebbers een ambtseed af, dat zij de op hen rustende ambtsplichten trouw en eerlijk zouden nakomen, zonder den een der aandeelhouders boven den anderen te bevoordeelen (art. 27). Onder die plichten, welke in het algemeen het besturen der vennootschap omvatten, traden op den voorgrond het uitrusten der schepen met al den aankleve van dien „ende andere dingen den handel betreffende" (art. 3), b. v. het regelen der verkoopingen van de specerijen, enz., welke met de „retourvloten" uit Indië werden aangebracht. Daarnaast stonden een aantal huishoudelijke bezigheden. Al deze werkzaamheden veroorzaakten een niet gering tijdverlies en groote moeiten: vandaar dat hun vacatiën (art. 5) en provisiën werden uitgekeerd, welke hunne betrekking tot eene winstgevende konden maken. Art. 29 van het oorspronkelijk octrooi stond den gezamenlijken Bewindhebbers 1 % toe van de kosten der uitreedingen en eveneens 1% van de opbrengsten der retouren, zonder dat provisiën voor andere financiëele handelingen door hen zouden mogen worden in rekening gebracht (art. 30). Reeds spoedig na het oprichten der Compagnie rezen ernstige klachten over de misbruiken, welke deze regeling van het honoreeren der diensten, door de Bewindhebbers aan haar bewezen, met zich sleepten. Zij werden beschuldigd, de kosten hooger op te drijven en het bedrag der retouren hooger te taxeeren dan de werkelijkheid was, alleen om eigen zak te smeren.

Bij de eerste verlenging van het octrooi, in 1623, werd dan ook de 1 % provisie beperkt tot de netto opbrengst der retouren en de buitgemaakte goederen, zonder dat de uitreedingen naar Indië of iets anders in rekening mochten worden gebracht. De tweede verlenging, die van 1647, deed de provisiën geheel vervallen; in plaats daarvan werden vaste bezoldigingen vastgesteld; voor de Bewindhebbers in de Kamer Amsterdam ieder *f* 3.100, voor die in de Kamer Zeeland *f* 2.600, voor die in de andere kleine Kamers *f* 1.200. Naast de gelegenheid tot het plegen der bovengenoemde misbruiken, stonden voor de bestuurders der Compagnie nog een aantal andere wegen open, langs welke zij zich op onrechtmatige wijze konden verrijken. En dat in den loop der jaren vele en velerlei bepalingen noodig bleken om die wegen af te sluiten, wijst er op, dat zij wel degelijk bewandeld werden. Zoo werd den Bewindhebbers bij het octrooi van 1623 uitdrukkelijk verboden, iets aan de Compagnie te verkoopen of te leveren, terwijl tevens hunne deelneming aan het koopen van Compagnie's specerijen bij die gelegenheid aan eenige bepalingen werd onderworpen, welke het gevaar van knoeierijen bij onderhandsche verkoopingen konden verminderen. Bij verschillende artikelen van het octrooi was verder geregeld hunne financiëele aansprakelijkheid, die, wat de gevolgen hunner ambtsplichten betrof, niet verder reikte dan hun aandeel in 't gemeenschappelijk kapitaal; eveneens hunne aansprakelijkheid voor een enkelen comptabelen ambtenaar, evenals andere titularissen door hen aan te stellen en uit eigen beurs te bezoldigen (artt. 31, 32, 33, 42). Bij de latere uitbreiding der operaties van de Compagnie en de daarmede gepaard gaande uitbreiding van het corps ambtenaren, kwam in dit laatste een algeheele wijziging en werden al de ambtenaren, door de Bewindhebbers aangesteld, door de Compagnie betaald.

Met een enkele uitzondering werden alle ambtenaren en beambten, welke der Compagnie hunne diensten in Nederland [1]) praesteerden, niet benoemd door al de Kamers gezamenlijk, maar door iedere Kamer afzonderlijk; elke Kamer had haar eigen personeel. Hieruit alleen zou reeds volgen, dat iedere Kamer eene zekere zelfstandigheid bezat. En inderdaad, die zelfstandigheid bestond en was zéér groot, zóó groot zelfs, dat men soms geneigd is, meer te denken aan eene combinatie van een zestal zelfstandige lichamen, die zich tot één doel hadden vereenigd, dan aan één geconsolideerd handelslichaam, dat zijne kantoren op verschillende plaatsen had gevestigd. Artikel 1 van het oorspronkelijk octrooi regelde het aandeel, dat elk der Kamers in de uitrustingen der vennootschap zoude toekomen: Amsterdam $^1/_2$, Zeeland $^1/_4$, de Kamers op de Maas samen $^1/_8$, die van 't Noorderkwartier samen eveneens $^1/_8$. Werd hieraan niet bij de uitreeding voldaan, en gewoonlijk geschiedde dit niet om redenen van praktijk, dan werd bij een volgende uitreeding met deze omstandigheid rekening gehouden en op die wijze de verhouding hersteld. De schepen nu, welke door één der Kamers werden uitgerust, moesten in Indië ten behoeve van diezelfde Kamer worden gecargeerd, en zoo mogelijk, in de haven dierzelfde Kamer binnenloopen; in elk geval moest hun opbrengst ten voordeele dierzelfde Kamer worden verkocht of op andere wijze besteed (art. 12). Dat de Kamers tot wederzijdsche hulppraestatie gehouden waren, ingeval een Kamer gebrek aan specerijen had, waarvan een harer zusteren overvloed bezat, werd in artikel 13 bepaald, en dat een dergelijke bepaling noodig was, bewijst alweder het karakter van zelfstandigheid, aan de Kamers toegekend. Ook de verplichtingen der Kamers, elkander op de hoogte te houden van haren financiëelen toestand (art. 14), toont, dat er een band was tusschen die Kamers, maar ook dat het eenheidsbeginsel niet sterk aan den dag trad: het geleek meer een verevening van met elkander in financiëele betrekking staande kantoren, dan de regeling der financiën van één groot lichaam.

Maar dit alles toont ook, dat er een band bestond, dat er zaken van algemeenen aard waren, die niet de afzonderlijke Kamers elk voor zich golden, maar die allen te zamen betroffen en dus gemeenschappelijke regeling behoefden. Die behoefte aan gemeenschappelijke regeling, die zich in den loop der jaren steeds meer deed gevoelen, bracht met zich mede de behoefte aan een zeker centraal bestuur, dat reeds dadelijk bij het octrooi van 1602 werd in 't leven geroepen en bekend staat als de Heeren Zeventien. Deze vormden geen permanent lichaam; integendeel, voor elke vergadering, tot welke de Zeventien bewindhebbers werden opgeroepen, had opnieuw de keuze der Gedeputeerden plaats door de Bewindhebbers der verschillende Kamers: Amsterdam zond er 8, Zeeland 4, Rotterdam 1, Delft 1, Hoorn 1, Enkhuizen 1, terwijl de 17de persoon werd afgevaardigd òf door de Kamer Zeeland òf door een der kleine Kamers (art. 2).

Volgens het octrooi van 1602 (art. 2) zouden deze Gedeputeerden samen komen „soo dickwils het van noode wesen sal"; in de praktijk had dit meestal tweemaal per jaar plaats: in de lente en in den herfst. Tusschentijdsche vergaderingen waren niet zeldzaam, maar daarvoor nam men dikwijls toevlucht tot de z. g. Kleine Zeventien, uit een geringer aantal afgevaardigden bestaande en spoedeischende zaken behandelende. In deze vergaderingen der XVII werden de algemeene aangelegenheden der Compagnie behandeld: „wanneer men sall equipperen, met hoe veele schepen, waermen die sal seynden, ende andere dingen den handel betreffende" (art. 3). De besluiten, door haar betreffende algemeene aangelegenheden genomen, waren bindend voor de verschillende Kamers. Niet altijd waren deze laatste echter geneigd, aan de bevelen van het centraal bestuur te voldoen; onderling wantrouwen, onderlinge ijverzucht, later onmacht, waren dikwijls zoovele factoren, die den goeden gang der zaken belemmerden en soms met moeite uit den weg werden geruimd. Gelukkig was een tegenwicht tegen deze bezwaren gelegen in het overwicht, door de machtige Kamer Amsterdam uitgeoefend. De Heeren XVII trokken buitendien langzamerhand steeds meer zaken binnen den kring hunner bemoeiingen, door steeds voort te gaan met reglementeeren in het belang der eenheidsidee. De punten van behandeling of van beschrijving, zooals zij gewoonlijk werden genoemd, werden vooruit aan de verschillende Kamers bekend gemaakt door de z. g. presidee-

1) Wat die in Indië betreft, zie daarover het artikel INDIË. (ADMINISTRATIE DER COMPAGNIE IN)

rende Kamer, d. w. z. door de Kamer, in wier stad de vergadering der XVII zou plaats vinden. Deze eer viel alleen te beurt aan Amsterdam en Middelburg. In eerstgenoemde plaats gedurende de eerste zes jaren achtereenvolgens; daarna twee jaren achtereen in Middelburg (art. 4) en zoo vervolgens. In het laatste geval was het, dat de Kamer Zeeland den zeventienden afgevaardigde mocht afvaardigen. Naast de onderwerpen, welke voorkomen onder de punten der beschrijving, werden ook andere behandeld, die staande de vergadering aan de orde werden gebracht, de z. g. „voorvallende zaken". Zeer dikwijls gebeurde het, — nu eens om het gewicht der onderwerpen, dan weer uit zucht tot traineeren, omdat men tegen een beslissing opzag, een enkele maal uit een zucht tot obstructionisme, omdat een der Kamers nadeel voor haar zelve zag in de beslissing, die de meerderheid van plan was te nemen, — zeer dikwijls gebeurde het, dat de afgevaardigden, of een of meer onder hen ruggespraak wenschten met hunne committenten, hetgeen meestal verschuiving tot een volgende nieuwe bijeenroeping ten gevolge had. Op die wijze werkte de toch reeds zoo logge regeermachine al zeer langzaam. Kon het verschil onder de Heeren XVII, „'t Collegie", niet beslist worden, dan ontleenden de Staten-Generaal aan art. 6 van het octrooi het recht tot inmenging. Nu heeft steeds bij de Bewindhebbers het streven geheerscht, de regenten der Republiek qua tales buiten hunne zaken te houden en dit was inderdaad voor hen een prikkel, om hunne vuile wasch binnenshuis te wasschen en daarmede soms meer spoed te maken, dan zij zelf wel wilden; maar de inmenging der Staten-Generaal bleek soms beslist noodig, en als deze hun recht op die inmenging lieten gelden (dikwijls deden zij het zeker niet!), dan hebben de Bewindhebbers zich daartegen nooit durven verzetten.

Naast de gewone Bewindhebbers had men nog extraordinaire, welke door sommige steden in Holland, door de Ridderschap van dit gewest en door de provincies Gelderland, Utrecht, Friesland, Overijsel en Groningen werden aangesteld en met leede oogen door hunne „ordinaire" collega's werden geduld. Het denkbeeld, genoemde steden en gewesten het recht tot het afvaardigden van deze dwarskijkers te geven, wortelde in de artikels 15 en 16 van het octrooi, maar het duurde tot het midden der 17de eeuw, tot 1647, toen de tweede verlenging van het octrooi tot stand kwam na veel strijd, dat het denkbeeld geheel tot uitvoering kwam. Groot gewicht kon door deze categorie van directeuren niet in de schaal worden gelegd: verspreid over de verschillende Kamers, was hun aantal te gering, om invloed uit te oefenen. In het midden der 18de eeuw, tengevolge der gebeurtenissen van 1748, werd aan den Stadhouder de waardigheid verleend van Opperbewindhebber. Als zoodanig liet Willem IV b. v. zich vertegenwoordigen in de vergadering der XVII door zijne Representanten. Het spreekt van zelf, dat een niet geringe invloed door den Opperbewindhebber kon worden uitgeoefend, ook, omdat aan hem de aanstelling der Bewindhebbers toekwam uit een drietal, door de afzonderlijke Kamers aan hem aangeboden, en de benoeming van de hooge ambtenaren der Compagnie uit een aanbeveling van den kant der Bewindhebbers. Maar Willem IV leefde te kort om veel invloed te hebben kunnen uitoefenen en het aandeel, door Willem V in de leiding der zaken genomen, treedt vooral aan den dag bij de maatregelen, in de laatste jaren der 18de eeuw genomen om den val der Compagnie te voorkomen.

Behalve deze dwarskijkers bestond er nog een college, dat was ingesteld om toezicht te houden op de verrichtingen der Bewindhebbers, vooral in financiëele aangelegenheden. Het waren de Beëedigde Hoofdparticipanten, een deel van wier functiën reeds boven werd vermeld. Deze instelling dagteekent van de eerste verlenging van het octrooi voor 1623. Artikel 14 van het oorspronkelijk octrooi schreef bepalingen voor omtrent het afleggen van rekening en verantwoording door de Bewindhebbers, o. a. dat „de generale rekeninge na thien jaren, zal geschieden in topenbaer, mits datter alvooren billetten sullen worden aengeslagen om elcken een te waerschouwen, die over d'auditie derselver zal begeren te commen". Deze verantwoording nu had steeds geen plaats gevonden en dit, gevoegd bij andere klachten door de participanten geuit omtrent financiëele knoeierijen, welke door de Bewindhebbers zouden gepleegd zijn, gaf aanleiding tot verschillende bepalingen, door de Staten-Generaal in het octrooi van 1623 aangebracht, waaronder de instelling der Beëedigde Hoofdparticipanten belangrijk had kunnen worden. Had *kunnen* worden.... Maar zij zijn meestal in 't zog der Bewindhebbers meegegaan en de participanten keken later weinig meer naar de verrichtingen van de bestuurders der vennootschap om, als zij maar goede dividenden ontvingen. Hoe dit zij, de hoofdparticipanten bestonden en een der eerste rechten, hun toegekend, was, zitting te nemen bij het afleggen der „generale rekeningen van haare (der Compagnie) administratie" in tegenstelling met de rekening en verantwoording, door de Kamers onderling aan elkander en aan de XVII af te leggen, waartoe de Bewindhebbers in 1623 en 1647 opnieuw uitdrukkelijk werden verplicht. Dit afleggen van rekening zou sedert de verlenging van 1647 elke 4 jaren moeten geschieden ten overstaan ook van afgevaardigden uit de Staten-Generaal. Ieder actiehouder der Compagnie mocht er bij tegenwoordig zijn, maar slechts de hoofdparticipanten hadden stem in 't kapittel. Deze waardigheidsbekleeders (de *Beëedigde* hoofdparticipanten) werden gekozen uit die onder de deelhebbers, welke evenveel aandeelen bezaten als voor het Bewindhebberschap zelven werd vereischt, en in 't algemeen den naam Hoofdparticipanten droegen. Zij werden gekozen door de participanten ten getale van 9: uit de Kamer Amsterdam 4, uit Zeeland 2, en 3 uit de kleine Kamers. Zij mochten ook tegenwoordig zijn bij de jaarlijksche rekening en verantwoording door de Kamers onderling af te leggen, bij het opmaken van den jaarlijkschen Staat der Compagnie; zij moesten door de Bewindhebbers worden gehoord in alle belangrijke voorvallende zaken, waartoe zij zitting verkregen in de vergaderingen der XVII, zij traden volgens vasten rooster af, zonder dadelijk herkiesbaar te zijn, en waren ook aan dezelfde restricties, b. v. van koop en verkoop van en aan de Compagnie, onderworpen, welke de handelingen der Bewindhebbers beperkten. In 1647 werd hun een vast traktement toegekend van *f* 200.— 's jaars. Hun werkzaamheid had nuttig voor de

Compagnie kunnen zijn; maar zij hebben weinig sporen van hunne werkzaamheid achtergelaten, zoodat de geschiedenis van het bestaan en de lotgevallen van hun college hier niet verder behoeven te worden nagegaan.

De werkzaamheden, welke in 't belang der Compagnie moesten worden verricht, kunnen het best worden gekend, door te wijzen op de Commissies, welke tot verdeeling dier werkzaamheden werden gecreëerd en op de ambtenaren, welke den Bewindhebbers in hunne taak ter zijde stonden. Natuurlijk kunnen we niet elke wijziging, welke in den loop der jaren in dit alles plaats greep, bespreken en evenmin al die commissies, al die ambtenaren noemen. Wij gaan de voornaamste na en die nog slechts op een bepaald tijdstip, circa 1794. Dit tijdstip kiezen we, omdat toen het aantal commissies en beambten het grootst was, steeds vermeerderd als het was geworden door de toenemende ingewikkeldheid van de operatiën der Compagnie en van hare bestuursinrichting, en tevens, omdat het gelegenheid geeft, een terugblik op sommige onderdeelen dier inrichting te werpen. De meeste namen der hier te bespreken commissies en ambtenaren geven duidelijk genoeg hunnen werkkring te kennen, zoodat wij kunnen volstaan met ze te noemen; bij enkele andere zal een aanteekening of uitweiding noodzakelijk zijn.

De Bewindhebbers der Kamer Amsterdam verdeelden zich in vijf afdeelingen, die in den loop der jaren de naam „departementen" ontvingen; dat „tot de Equipagie", „tot den Ontvangst", „tot het Pakhuis", ook wel genoemd „van de Commercie", „tot de Rekenkamer" en eindelijk het zg. „Vijfde departement" of „Departement tot de Indische Zaken", hetwelk belast was met de regeling van zaken van algemeenen aard en wier werkkring dus dient besproken bij dien der commissies van algemeen bestuur. Het voorzitterschap van deze Kamer verwisselde maandelijks. Vier Beëedigde Hoofdparticipanten, in die dagen niet meer door al de deelhebbers, maar alleen door al de Hoofdparticipanten gekozen, stonden Bewindhebbers ter zijde, maar hadden geene zitting in de permanente Departementen, evenmin in de verdere Commissiën of Besognes, die „tot de Financiën", „tot den Bouw", ook genoemd „tot het opzigt van 's Comp. residentiehuis in Amsterdam", enz. Een groote staf van ambtenaren werd door de Kamer Amsterdam aangesteld. Op het „Comptoir van den Opperboeckhouder" had men behalve dezen waardigheidsbekleeder zelf, een drietal „boekhouders"; in de „ontfangkamer" een „kassier", een „boekhouder" enz.; op het „soldijkantoor" 5 boekhouders; op het „liquidatiecomptoir" 3 boekhouders, enz.; in den „apothekerswinkel" één doctor, enz.; op het „klerkencomptoir, de secretarie of schrijfcomptoir" een aantal schrijvers; op het „comptoir van het pakhuis" 4 boekhouders, 2 pakhuismeesters, enz.; in „het vijfde departement" 2 boekhouders en het noodige klerkenpersoneel. Verder had men een chartermeester of bibliothecaris, opzichters der magazijnen, examinateurs der stuurlieden en der verdere scheepsofficieren, boekhouders voor de monstering van het scheepsvolk, verschillende makelaars en keurders der aangebrachte waren en der aan de schepen te verstrekken provisiën, equipagemeesters, stuwagemeesters, opzichters der smeden en scheepstimmerlieden, agenten op Texel, op het Vlie, op den Helder, een advocaat, een procureur, een boekdrukker en een kaartemaker, enz. enz. Ongeveer 1794 was het aantal der „gequalificeerde" ambtenaren en beambten (het lagere beambten-personeel en het werkvolk daaronder niet begrepen), welke door de Kamer Amsterdam werden bezoldigd, gestegen tot 97. Met enkele verschillen was in de overige Kamers de verdeeling der werkzaamheden onder de Bewindhebbers onderling en de functie der ambtenaren en beambten gelijk aan die der Kamer Amsterdam, al bracht natuurlijk het verschil in belangrijkheid dier Kamers mede meerdere eenvoudigheid in de bestuursinrichting. De Kamer Zeeland had drie departementen, dat der „Koopmanschap", der „Equipagie" en der „Thesaurie"; benoemde buitendien Commissarissen „van de Processen" en „over de Charterkamer"; had een college van „Rekenmeesteren" aangesteld en telde 55 gequalificeerde ambtenaren en beambten. De Kamer Delft bezoldigde er 16, de Kamer Rotterdam 18, de Kamer Hoorn 18, de Kamer Enkhuizen 19.

Ook het algemeen bestuur der Compagnie betrof zoo vele en velerlei aangelegenheden, dat het niet te verwonderen is, dat niet alleen de Heeren XVII ter voorbereiding en adviseering zich in verschillende commissiën splitsten, maar ook, dat naast de XVII nog andere Bewindhebbers werden afgevaardigd ter behartiging van onderdeelen der regeertaak. De meeste, niet alle, der aldus gevormde commissiën, waren niet permanent, maar werden steeds bij elke nieuwe opgeroepen bijeenkomst der XVII opnieuw gekozen; hare samenstelling maakte steeds een of meer der punten van beschrijving uit. Sommige dier commissiën keerden geregeld weder, andere waren slechts commissiën ad hoc. In de meeste er van hadden ook Beëedigde hoofdparticipanten zitting. Wij noemen er van de «Ordinaire besognes", welke de dagelijksche zaken zonder groot gewicht voorbereidden, de „Commissie tot het formeeren van den eisch der retouren" uit Indië, „tot de visitatie der boeken" van financiëelen aard in de verschillende Kamers om de éénheid in het houden dier boeken te bevorderen, „tot het sluiten der boeken en het opmaken van den jaarlijkschen staat (balans) hier te lande", welke sedert 1680 gewoonlijk den 15den Mei werd opgemaakt, „tot het arresteeren der vierjarige rekening" van den financiëelen toestand der Compagnie in haar geheel, „tot de secrete zaken of het bezorgen der retourvloot", tot „de directe vaart en handel op China", welke commissie sedert 1755 bestond, tot „de huijshoudinge van 's Comp. logement te 's Gravenhage", „tot de correspondentie met Commissarissen-Generaal", welke in 1791 waren benoemd tot het instellen aan de Kaap de Goede Hoop en in Indië van een enquête omtrent en het aanbrengen van verbeteringen in de toestanden dáár. Een „permanente commissie tot de directie en administratie van de verkoopingen der jaarlijksche retouren" werd in 1791 ingesteld en wèl — het pleit niet voor het vertrouwen, hetwelk de toenmalige Bewindhebbers als zoodanig genoten — op initiatief der Staatscommissie, welke — het zal straks blijken — in 1790 was ingesteld, om te trachten te redden wat er van de zaken der Compagnie nog te redden viel. Deze staatsbemoeiing deed zich ook gelden ten opzichte eener andere commissie, welke, als een der be-

langrijkste, hier met een enkel woord dient te worden besproken. In het tweede kwart der 17de eeuw reeds begonnen de werkzaamheden, welke het algemeen bestuur der Compagnie medebracht, zóó groot te worden, dat men naar middelen omzag, om het werk der Heeren XVII te verlichten, hetgeen tevens de zaken vlugger kon doen marcheeren. Een der tijdroovendste werkzaamheden was het lezen der brieven en stukken uit Indië, welke langzamerhand een respectabelen omvang verkregen en steeds uitgebreider werden, naarmate het arbeidsveld der Compagnie in het Oosten in omvang toenam, en het concipieeren van de antwoorden daarop. In het midden der 17de eeuw nu werd besloten, deze werkzaamheden op te dragen aan een bijzondere commissie buiten de XVII, welke oorspronkelijk bestond uit twee bewindhebbers der Kamer Amsterdam, één uit Zeeland, één uit ieder der kleine Kamers en één der Beëedigde hoofdparticipanten. Later werden verschillende wijzigingen aangebracht in de samenstelling dezer zg. Haagsche besognes; wij zullen die echter voorbijgaan. Slechts dient hier te worden gewezen op het hoogst belangrijke van den werkkring dezer commissie: immers het concipieeren van de antwoorden op de correspondentie uit Indië, nog voordat het hoofdbestuur die correspondentie had gelezen, bracht uit den aard der zaak mede, dat de leden der commissie, door in die antwoorden hunne meening over de toestanden in Indië, over het gehoorzamen door de Indische autoriteiten aan de bevelen der Bewindhebbers, over de wijze waarop hunne denkbeelden over de in het Oosten te volgen staatkunde dáár werden in praktijk gebracht, aan Gouverneur-Generaal en verdere autoriteiten te kennen gaven en daardoor implicite adviezen, zoo al geen voorstellen, ten opzichte van de in Indië te volgen gedragslijn aan de Bewindhebbers indienden. Deze inrichting bleef bijna tot het einde der Compagnie stand houden. Maar in 1786 had op aandrang van Holland, nadat reeds andere pogingen, om van regeeringswege toezicht op de Compagnie uit te oefenen, waren in 't werk gesteld, een vermeerdering van het aantal Bewindhebbers plaats, welke, bestaande uit ervaren kooplieden, in tegenstelling met de meeste andere Bewindhebbers, die gewoonlijk meer aan Regeering, dan aan Koophandel waren gaan doen, bij de Kamer Amsterdam werden gevoegd als het z.g. „Vijfde Departement" of het „Departement tot de Indische Zaken". Terwijl nu aan de Haagsche besognes wel werd overgelaten het lezen der Indische brieven, werd het Vijfde Departement echter belast met het beantwoorden daarvan, het doen van voorstellen omtrent de bestuursinrichting daar, omtrent de staatkunde, dáár te volgen, omtrent de maatregelen in het belang onzer stelling dáár te nemen, enz. enz. De Staten-Generaal, gerugsteund door de Staten van Holland, dreven dit door en benoemden reeds in 1786 vier der nieuwe bewindhebbers in overleg met Holland. Maar Kamer en provincie Zeeland weigerden toe te treden en pas later geschiedde dit. In 1790 nam dit departement den naam aan van „Preparatoir besogne".

Wat de ambtenaren van het algemeen bestuur der Compagnie betreft, slechts zeer weinig titularissen zijn daaronder te rekenen. Behalve eenige advokaten en een procureur ter behartiging van 's Compagnies zaken van rechtskundigen aard, en agenten in verschillende plaatsen van het buitenland, treft men aan een paar ambtenaren „over de directie van Comp's posterijen" en de Eerste en Tweede Advocaten der Compagnie met het benoodigde klerkenpersoneel. Een ambtenaar, belast met de regeling en boekhouding der algemeene financiën der Compagnie, had men niet. In 1615 werd de betrekking van Generaalboekhouder afgeschaft. De beide „Advocaten", hier de plaats bekleedende welke elders door Secretarissen of Griffiers werd waargenomen, hadden een zeer gewichtigen werkkring. Vooral de Eerste Advocaat: en deze kon daardoor een man van veel invloed zijn. Oorspronkelijk had de Compagnie slechts één „minister" van dien naam, en zijn ambt werd in 1614 gecrëeerd. Hij woonde de vergaderingen der XVII bij, redigeerde hunne besluiten en de notulen, las de aan hen gerichte brieven en concipieerde de antwoorden daarop. In de meeste commissiën van eenig gewicht had hij zitting en een raadgevende stem. Zijn zetel was in de Kamer Amsterdam, welker Bewindhebbers, evenals de Heeren XVII, hij met raad en daad moest terzijde staan. De toenemende omvang zijner werkzaamheden dwong al spoedig tot de aanstelling van een jongeren collega, den z. g. Tweeden Advocaat.

Na deze uiteenzetting van de bestuursinrichting der Compagnie, dienen nog twee belangrijke punten te worden aangeroerd: de verhouding der vennootschap tot den Staat en de beginselen, welke de politiek der Compagnie hebben geleid. Ook deze beide aangelegenheden vinden haar uitgangspunt in het octrooi, maar zij dienen te dezer plaatse op verschillende wijze te worden behandeld. Terwijl het eerste punt inderdaad geheel binnen het kader van dit artikel valt, kunnen de beginselen, welke de gedragslijn der Compagnie hebben bepaald, slechts voor een gering deel besproken worden in een artikel, gewijd aan de lotgevallen der Compagnie hier te lande. Immers, het in praktijk brengen dier beginselen kon slechts geschieden in het Oosten zelf.

Het octrooi, welks artikel 7 den duur der Compagnie bepaalde op 21 jaren, een termijn, later steeds met een aantal jaren verlengd, bevatte in art. 34 en 35 de bepalingen, welke het meest hebben bijgedragen tot den bloei der Compagnie, maar welke tevens de kiemen van verderf in zich bevatten, die het handelslichaam hebben gesloopt en het een roemloozen dood deden sterven. Art. 34 schiep voor de Compagnie een monopolie tegenover geheel het Nederlandsche volk; art. 35 gaf haar Souvereiniteitsrechten, maakte haar tot een mogendheid. „Ende op dat" — zoo luidde art. 34 — „het voornemen van deze vereenichde Compaignie met meerder vrucht uytgevoert mach wordden, tot welstandt deser Geunieerde Provincien, conservatie ende augmentatie van neringe, mitsgaders tot proffijt van de Compaignie, soo hebben wij (de Staten-Generaal) „die voorsz. Compaignie geoctroyeerd ende geaccordeert, octroyeeren, ende accorderen mits desen, dat niemandt van wat conditie off qualiteyt die sy, anders dan die van de voorz. Compaignie, wyt dese Vereenichde Provinciën sal mogen varen binnen den tijt van een ende twintich jaren eerstcommende, beginnende metten desen jaere XVIc ende twee incluys, beoosten de Cape bonne Esperance, ofte deur de Strate van Magellanes, op die verbeurte

van die schepen ende goederen", behoudens een enkele overgangsbepaling, voor de geschiedenis der Compagnie zonder gewicht. Dit artikel van het octrooi heeft der Compagnie zeker in den beginne een grooten voorspoed gegeven, omdat het althans den Nederlanders zelf, welke niet in de Compagnie deelden, elke gelegenheid tot nadeelige concurrentie ontnam. Uitnemend in de dagen, toen de handel der Compagnie in het Oosten nog een teere plant was, die diende gesteund, opdat zij niet omkwame in den strijd om het bestaan; noodlottig in de dagen van later, toen die handel in dien strijd had overwonnen; immers het monopolie werd toen het zenuwverslappende rustbed, hetwelk alle energie aan de Compagnie ontnam, althans die energie verslapte. Met hand en tand heeft de Compagnie gedurende den tijd van haar bestaan vastgehouden aan dat verkregen recht, in hare oogen zoo begeerlijk, omdat het haar het verkrijgen van groote winsten zoo gemakkelijk maakte. En de oppositie, welke, vooral bij den strijd over de verlenging van het octrooi in 1644—1647, zich tegen dat monopolie liet hooren, was niet krachtig genoeg, om bestand te zijn tegen de macht der belanghebbenden, onder wie zoovele regenten der republiek, of tegen den twijfel der onpartijdigen, die niet wisten, wat te doen, indien het monopolie zou zijn vervallen, nu de Oost-Indische Compagnie reeds zoo machtige hulpmiddelen in het Oosten bezat, dat andere private personen of vennootschappen niet tegen die Compagnie zouden zijn opgewassen, zonder dezelfde staatshulp, welke men toch niet aan anderen zou kunnen verleenen, wanneer men die eens aan de oude Compagnie had ontnomen. Men heeft het monopolie tegenover de bewoners der Republiek nagenoeg steeds gelaten, zooals het eens was verleend.

Daarnaast schiep zich de Compagnie zelve een ander monopolie in het Oosten door privilege-verbonden met inlandsche vorsten en volkeren en door het uitsluiten van vreemdelingen uit den handel in streken, welke de Compagnie zich gaandeweg veroverde. Bevoegdheid tot het sluiten van contracten en het maken van veroveringen, enz. ontleenden zij aan art. 35 van het octrooi, hetwelk aldus luidde: „Item dat die vande voorsz. Compagnie sullen vermogen beoosten de Cape van bonne Esperance, mitsgaders in ende deur de enghte van Magellanes, mette Princen ende Potentaten verbintenissen ende contracten te maken opten naem vande Staten Generael der Vereenichde Nederlanden, ofte hooge Overicheyt derselver, mitsgaders aldaer eenige forteressen, ende versekertheden te bouwen, gouverneurs, volck van oorloge, ende officiers van justitie, ende tot andere nodelycke diensten, tot conservatie vande plaetsen, onderhoudinge van goede ordre, politie ende justitie, eensamentlyck tot voorderinge vande neringe, te stellen". De vertegenwoordigers der Compagnie in Indië hebben niet nagelaten, van deze bevoegdheid gebruik te maken, daarin gesteund door de Bewindhebbers, dikwijls met meerderen of minderen tegenzin. Immers deze hebben niet altijd de politiek dier vertegenwoordigers kunnen goedvinden en legden zich, met enkele loffelijke uitzonderingen, bijna altijd slechts de vraag voor, welk oogenblikkelijk voordeel te wachten was van deze of gene handeling van hunne representanten in Indië, en dat, terwijl deze onder de leiding van Coen, Van Diemen, Maetsuycker en anderen in den bloeitijd der Compagnie, in het Oosten een wereldrijk hebben gesticht en, wat de werkelijk bekwame vertegenwoordigers betrof, ook inderdaad hunne plannen zoo inrichtten, dat zij gemunt waren op de vervulling van een dergelijk grootsch droombeeld, maar die daarbij niet steeds konden vragen, of de handelingen, welke hunne staatkunde hun als noodzakelijk voorschreef, altijd genade vonden in de oogen hunner „meesters" in Europa, wier politiek zich gewoonlijk bepaalde tot de vraag: hoe te komen aan de hoogst mogelijke dividenden met de minst mogelijke onkosten. Bewindhebbers hebben bijna altijd slechts voorgestaan een koopmanspolitiek. Dit was in den aanvang natuurlijk, maar werd te veroordeelen, toen de Compagnie in het Oosten een Staat was geworden. De Gouverneurs-Generaal te Batavia en hunne medestanders moesten een staatkunde volgen van veel grootere strekking; zij hebben zich als bestuurders van een rijk, van een mogendheid, gevoeld. Wèl heeft bij al wat zij deden ten grondslag gelegen, dat zij de vertegenwoordigers eener handelscorporatie waren en dit was al weder natuurlijk; zij hebben zich echter op dien grondslag niet blind getuurd, maar daarop een schitterend gebouw opgetrokken. De oorzaken van den bloei der Compagnie zijn dan ook niet te zoeken in de handelingen der Bewindhebbers hier te lande; zij zijn te zoeken in de politiek, in Indië gevolgd en in de eerste plaats in het streven van de Gouverneurs-Generaal, om, zij het dan ook met handels- en monopolie-wenschen als punten van uitgang, te geraken tot, zooals Van Diemen het eens noemde, „de dominatie van Orienten". De strijd om daartoe te geraken maakte Nederland in Indië groot en het monopolie in Indië heeft nooit nadeelig voor de belangen der Compagnie gewerkt, zoolang het moest worden veroverd, evenmin later nog, toen het met hand en tand moest verdedigd worden. Ook in Indië werkten de monopolierechten pas noodlottig, toen de onzen die rechten zóó veilig en zeker bezaten of meenden te bezitten, dat geen krachtsinspanning meer noodig was, om die te behouden. Toen strekten zij ook hier tot een rustbed, hetwelk zóó ontzenuwend werkte, dat alle kracht geweken bleek te zijn, toen gevaren van buiten dreigden en ziekten het lichaam van binnen teisterden. Onder die ziekten is de gevaarlijkste gebleken de twee-éénheid van koopman en souverein, in de Compagnie belichaamd. Steeds, en dit van den aanvang af, waren de handelsbelangen de grondslag van alle handelingen der Compagnie en nooit mag voor een billijke beoordeeling van wat zij heeft gedaan uit het oog worden verloren, dat dit zoo natuurlijk mogelijk moet worden geheeten: de Oost-Indische Compagnie was in de eerste plaats koopman. Maar de groote fout van de Bewindhebbers vooral, van de meeste grootwaardigheidsbekleeders der Compagnie in 't Oosten in niet zoo sterke mate, was deze, dat zij, toen later, na fellen strijd en een roemvol uit het strijdperk treden, de plichten, die op hen als souverein waren gaan rusten, niet hebben weten in overeenstemming te brengen met het verlangen, om als koopman voordeel te trekken uit het kapitaal, door hen in die grootsche onderneming gestoken; zij hebben aan den koopman en aan den souverein niet de plaatsen weten te geven, die aan ieder van beiden toekwam. En de koopman heeft het geheel van den souverein gewonnen, in zooverre de Compagnie,

waar zij eenmaal haar overwicht voldoende had gevestigd, hare macht in de allereerste plaats heeft gebruikt om zooveel mogelijk handelswinsten te behalen zoo goedkoop mogelijk. Deze onverstandige politiek heeft zich gewroken: zij bracht met zich mede groote onkosten aan administratie, aan forten, garnizoenen, aan scheepsmacht, zonder dat hier de bevolking door een wel geordend regeersysteem, dat ook met hàre belangen, met hàre welvaart rekening hield, in staat werd gesteld in die kosten te deelen; zonder dat elders die kosten konden worden verminderd, doordat de bevolking, verzoend met de politiek der Compagnie, deze er toe kon doen besluiten, hare weermiddelen en daarmede hare groote lasten te verminderen. Gestadig daarentegen namen deze in omvang toe; koloniaal bezit bleek de olievlek op het papier te zijn, die zich uitbreidt zoolang er nog eenige kracht in zit.

Dit was één der redenen van den ongunstigen financieelen toestand der Compagnie, toen op het laatst der 18de eeuw de krach kwam. De bekrompen koopmansgeest had den Oosterling uitgezogen; de uitgezogen Oosterling, niet bij machte voldoende bij te dragen tot de regeerkosten, had de volle zwaarte daarvan doen drukken op de schouders der Compagnie. De winsten van den koopman werden voor een goed deel opgeslokt door de kosten door den souverein gemaakt. Natuurlijk werkten andere oorzaken mede: de concurrentie van andere natiën, vooral der Engelschen; ontrouw van ambtenaren van elken rang, vooral ook de onvoorzichtige financiëele politiek der Bewindhebbers. Het oorspronkelijk inlegkapitaal was niet groot in vergelijking met den omvang der operatiën van de Compagnie, en dit kapitaal is nooit vergroot geworden. De Bewindhebbers hebben bijna altijd van geleend geld geleefd en gewerkt. De winsten, die er gemaakt werden na aftrek der dividenden aan de aandeelhouders, hebben zeer lang die directeuren in staat gesteld de renten van het geleende geld te betalen, zelfs tot aflossing over te gaan. Maar daartegenover staat weder, dat menigmaal dividenden werden uitbetaald, zonder dat contant geld bij gebrek aan overwinsten aanwezig was, in den vorm van obligaties, waardoor een aanzienlijke vlottende schuld ontstond. Zóó werd de schuldenlast steeds grooter en leefde de Compagnie sedert het midden der 18de eeuw alleen op haar crediet: oude schulden delgend door grootere nieuwe te maken. En uiterlijk bleef de toestand goed schijnen. Daar brak in 1780 de zeeoorlog met Engeland uit: geen retouren kwamen in het vaderland, geen opbrengst der koopwaar gaf gereed geld om rente te betalen of eenige aflossing te doen, het crediet verdween met een tooverslag. Alleen de tusschenkomst van den Staat redde de Compagnie van een faillissement, reeds toen.

Het is sedert 1781, toen de doodstrijd der Compagnie een aanvang nam, dat de regenten der Republiek meer op den voorgrond traden. Tusschen den tijd der vaststelling van het octrooi en dit jaar was de staatsbemoeiing in Compagnie's zaken al zeer luttel. Toch waren er in het octrooi verschillende bepalingen opgenomen, welke de Regenten, hadden zij gewild, gelegenheid genoeg hadden kunnen verschaffen in te grijpen, waar zij dit noodig vonden, daargelaten nog, dat bij elke vernieuwing van dat octrooi zij gelegenheid hadden hunne voorwaarden te stellen. Zij hebben er zeer weinig gebruik van gemaakt: slechts de nieuwe octrooien van 1623 en 1647 getuigen van eenige bemoeiing hunnerzijds. Een deel der Regenten wilde geene wijzigingen, omdat zij zelven als hoofdaandeelhouders in de Compagnie geïnteresseerd waren; een ander deel durfde geen ingrijpende veranderingen door te drijven, toen de Compagnie zich eenmaal had opgewerkt tot een lichaam, waarmede rekening moest worden gehouden, omdat men niet de gevolgen kon overzien van die wijzigingen. En de landprovinciën, van wie vooral de oppositie kon worden verwacht tegen de voorrechten der Compagnie, omdat zij veel, veel minder dan Holland en Zeeland in de directe en indirecte voordeelen, welke deze aanbracht, deelden, waren niet opgewassen tegen Hollands invloed, vooral niet, wanneer die invloed gesteund werd door dien van Zeeland. Dit waren zoovele redenen voor de onthouding der Regenten. Hadden zij zich, waar noodig, ernstig gemengd in de zaken der Compagnie, geen twijfel, of deze zou zich die inmenging hebben getroost, zij het dan ook noode. Want in de enkele gevallen, dat de Staten-Generaal hun recht lieten gelden, heeft de Compagnie dat recht niet ontkend. Wèl heeft zij steeds getracht, zoo veel mogelijk de Regeering der Republiek buiten hare zaken te houden. En de aanzienlijke financiëele voordeelen, welke de Staat trok van de Compagnie, vormden den gouden mantel, welke de tekortkomingen bedekte.

Reeds hebben wij enkele bepalingen van het octrooi vermeld, waarin de rechten der Staten-Generaal tegenover de Compagnie werden omschreven. De volgende zijn daaraan nog toe te voegen. Art. 35 vorderde een eed van trouw van de hoofdambtenaren der Compagnie in Indië aan de Staten-Generaal, een voorschrift, waarvan al zeer spoedig is afgeweken; schreef voor een recht op een soort van hooger beroep van ontslagen hooge ambtenaren in Indië op de Staten-Generaal; gelastte den Bewindhebbers van veranderingen in dat hooge ambtenaarspersoneel aan de Staten-Generaal kennis te geven. Art. 37 gaf den Staat aandeel in de buitgelden van door de Compagnie veroverde schepen en goederen van „Spangien, Portugael ofte andere vijanden". Art. 40 gaf blijk van staatsbemoeiing, door voor te schrijven, „dat de specerien vande Compagnie sullen worden vercocht op eenderley gewichte, in swaerte als dat van Amstelredam". Art. 44 regelde het recognitiegeld, door de Compagnie aan den Staat voor het verleenen van het octrooi te betalen, op „de somme van vyff ende twintich duysent ponden, tot veertich grooten Vlaems t stuck", een som, door de Generaliteit als haar aandeel in te brengen in het oprichterskapitaal, (bij de vernieuwingen van het octrooi in 1647 had de Compagnie opnieuw de som te betalen van 1½ millioen gulden), terwijl eindelijk art. 45 aan de commandeurs der retourvloten gelastte, mondelinge en des noodig schriftelijke rapporten uit te brengen aan de Staten-Generaal „van het succes van hunne reyze". Daarentegen stond de Staat, behalve de groote voorrechten reeds genoemd, nog toe de belofte, dat geene verhooging zoude plaats hebben van de in- en uitgaande rechten op de producten uit Indië aangebracht, benevens andere voordeelen van financiëelen aard (art. 38, 41); de zekerheid, dat men de Compagnie niet tegen haren wil kon dwingen tot hulp in schepen en ammunitie aan den Staat (art. 39), enz. enz. (art. 36, 43).

Zooals reeds is gezegd, heeft de Staat zich weinig met de zaken der Compagnie ingelaten, voordat de nood dier vennootschap hem tot inmenging dwong. In Januari 1781 reeds vroeg de Kamer Amsterdam aan de Staten van Holland uitstel van betaling van renten en aflossing. Zij verkreeg dat uitstel, maar — haar crediet en dat der Compagnie was verdwenen en geld was voor het eens zoo machtige en uiterlijk soliede handelslichaam slechts te verkrijgen onder garantie van den Staat. En de toestand werd steeds erger. De Engelsche zeeoorlog veroorzaakte der Compagnie zoo groote verliezen, aan ladingen, schepen en grondgebied, dat men gerust kan aannemen, dat haar daardoor den genadeslag werd toegebracht. Steeds werd hulp aan de Staten van Holland en de Staten-Generaal gevraagd en meer of minder schoorvoetend, soms onder hevige oppositie, verleend, misschien omdat men den val der Compagnie niet durfde toelaten. Maar de Regeering wilde — het bleek reeds boven — meer toezicht van haren kant. Vooral de Staatscommissie tot de zaken der Oost-Indische Compagnie, in 1790 ingesteld, en bestaande uit 4 leden door de Staten van Holland en 2 leden door de Staten van Zeeland, allen in overleg met den beschermer der Compagnie, Willem V, te benoemen, deed wat zij kon om verbeteringen aan te brengen; maar het was te laat. Op het eind van 1793 had de Compagnie niet meer het noodige om de zaken aan den gang te houden, terwijl een tekort van ruim 112 millioen gulden te haren laste was. Een schuldenlast, in den aanvang van 1796 reeds geklommen tot bijna 120 millioen.

Toen deze schuldenstaat der Compagnie werd opgemaakt, was een algeheele verandering in haar bestuur gekomen. Deze verandering hing samen met de bekende staatkundige gebeurtenissen in 1794 en 1795. Den 24sten December 1795 werd besloten het bestuur der Compagnie af te schaffen. Dit werd vervangen door een Committee tot de zaken van den Oost-Indischen handel en bezittingen, welk lichaam den 1 Maart 1796 in functie trad. Het bestond uit 28 personen, van Staatswege aangesteld (uit Holland 17, uit Zeeland 6, uit ieder der vijf andere provinciën één lid), en zitting houdende te Amsterdam, waar het werd bijgestaan door een Secretaris, een Advocaat-fiscaal, een Visitateur-generaal en een Ontvanger-generaal, allen door de Staten-Generaal aan te stellen. De afzonderlijke Kamers vervielen. In Middelburg bleef een administratiekantoor, terwijl in de andere plaatsen, waar Kamers zitting hadden gehad, kantoren, ter verevening der zaken vooral, bleven gevestigd. De administratie werd belangrijk vereenvoudigd. In naam bleef de Compagnie bestaan en was er slechts sprake van een verandering in het bestuur, in het bewind; inderdaad was de Compagnie opgeheven en waren bestuur en leiding der koloniale aangelegenheden geheel in handen van den Staat gekomen. Voor de geschiedenis der Compagnie is het Comité van niet genoeg belang geweest, om hier zijne inrichting in bijzonderheden mede te deelen. Feitelijk waren de leden van het Comité, die heetten in de plaats getreden te zijn der vroegere Bewindhebbers, vertegenwoordigers van het bestuur der Bataafsche Republiek, zonder een eigenlijk zelfstandig beheer te kunnen voeren. Feitelijk was de leiding der koloniale aangelegenheden een tak van Staatszorg niet alleen, maar ook van Staatsdienst geworden. De Staatsregeling van 1798 werkte dit beginsel verder uit en daarbij werd geheel de Oost-Indische Compagnie met hare baten en schulden door de Bataafsche Republiek overgenomen. Een Raad der Aziatische bezittingen en etablissementen zou de leiding hebben der koloniale aangelegenheden. Deze trad in 1800 in functie en daarmede had geheel de vroeger zoo bloeiende Compagnie opgehouden te bestaan, wettelijk zoowel als feitelijk.

Litteratuur: R. Fruin, Tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog, 1588—1598. (Vierde en laatste druk, 's Gravenhage, M. Nijhoff, 1889), Hoofdstuk XIII; P. A. Tiele, De Europeërs in den Maleischen Archipel, V, VI. (Bijdragen tot de taal- land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië, vierde volgreeks, 6e en 8e deel, 1882 en 1884); J. K. J. De Jonge, De opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië. Vooral dl. I en II ('s Gravenhage en Amsterdam, 1862—1864); J. A. Van der Chijs, Geschiedenis der stichting van de Vereenigde O. I. Compagnie. Tweede druk (Leyden, Engels, 1857); G. C. Klerk de Reus, Geschichtlicher Ueberblick der administrativen, rechtlichen und finanziellen Entwicklung der Niederländsch-Ostindischen Compagnie (Batavia, 's Hage, 1894); J. E. Heeres, Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederlanders in den Maleischen Archipel, III. ('s Gravenhage, Nijhoff, 1895). Inleiding. G. J. A. Van Berckel, Bijdrage tot de geschiedenis van het Europeesch opperbestuur over Nederlandsch-Indië 1780—1806. (Leiden, Van Doesburgh, 1880).

Verder een aantal afzonderlijke werken en bijdragen in tijdschriften en de bronnen, in bovengenoemde werken vermeld. (J. E. H.)

COMPAGNIEËN voor de vaart op Oost-Indië, bestaan hebbende vóór de Oost-Indische Compagnie. Zie COMPAGNIE. (OOST-INDISCHE)

COMPTABELEN, COMPTABILITEIT. Nadat bij de grondwetsherziening van 1848 bepaald was, dat de wet de wijze van beheer en verantwoording der koloniale geldmiddelen zou regelen (art. 60), werden door den Minister Pahud in 1855 en door den Minister Rochussen in 1858 wetsontwerpen ingediend, om aan dit voorschrift te voldoen. Zij werden echter niet tot wet verheven; gelukkiger was de Minister Fransen v. d. Putte met zijn wetsontwerp, dat in Sept. 1863 werd ingediend en afgekondigd is als de wet van 23 April 1864 S. 106, later gewijzigd bij de wetten van: 23 April 1880 S. 116; 30 Dec. 1882, S. 1883 n°. 33; en 13 Juli 1895 S. 191, en aangevuld bij de wet van 28 Juni 1881 S. 194. De tekst der wet met al de wijzigingen en aanvullingen is opgenomen in Stbl. 1895, 225. Zie verder de Kon. Besl. 1866 S. 158; 1875, 23, 24, 25, 64; 1880 198; 1882 264; en de ordonn. S. 1873 235, en S. 1877, 114. Bijbl. 2911.

Het hoofdbeginsel, in die wet nedergelegd, is uitgedrukt in de bepaling dat de begrooting voor N. I. jaarlijks bij wet of wetten zou worden vastgesteld. Die begrooting is dan ook het richtsnoer voor het geheele beheer en de verantwoording. Zie BEGROOTING [1]).

---

1) Bij de wet van 13 Juli 1895 zijn ook enkele wijzigingen gebracht in de vroeger medegedeelde bepalingen omtrent de begrooting. Zoo is thans (art. 29) uitdrukkelijk bepaald

De ambtenaren, met het beheer belast, zijn verdeeld in ordonnateurs en comptabelen. De eersten zijn bevoegd tot het aangaan van schulden voor den lande, het beoordeelen der vorderingen, — gewoonlijk verevenen genoemd, — en het betaalbaar stellen, d. w. z. machtigen of gelasten van de comptabelen om eene vordering aan den lande te voldoen. Betalingen worden door hen niet gedaan; dit is de taak van de comptabelen, die belast zijn met het ontvangen, bewaren of beheeren en uitbetalen of uitgeven van 's lands gelden of goederen; de laatsten voor zoover zij in 's lands magazijnen of andere bewaarplaatsen voorhanden zijn. Voor eene betaling moeten dus twee autoriteiten samenwerken, die elkander als het ware controleeren; als regel geldt dan ook dat een ordonnateur niet tevens mag zijn comptabel. Van deze bepaling kan echter in bijzondere gevallen worden afgeweken.

De ordonnateurs hebben eenen zelfstandigen werkkring, en kunnen, opzettelijk of door verzuim, den lande groote schade berokkenen. Ten einde daartegen te waken zijn de volgende bepalingen gemaakt. In de eerste plaats moeten zij zich houden binnen de perken der begrooting (art. 83 Cw.); hebben zij over meer beschikt, dan waarvoor hun een crediet is geopend, dan moet dat meerdere voor het afsluiten van den dienst weder in 's lands kas worden overgestort. Bovendien zijn zij, evenals alle landsdienaren welke, zonder ter zake comptabel te zijn, door onrechtmatige handelingen of door het nalaten van de zorg, waartoe zij gehouden zijn, middellijk of onmiddellijk den lande schade toebrengen, verplicht die schade te vergoeden. De wijze van vervolging der ordonn. is geregeld bij Kon. Besl. S. 1880, 198. Wanneer de Algemeene Rekenkamer eene mededeeling doet, die zou kunnen leiden tot het opleggen eener schadeloosstelling of de Gouv.-Gen. uit eigen hoofde daartoe termen vindt, gaat de landvoogd na of door den lande werkelijk schade is geleden en of dit het gevolg is van plichtverzuim. Indien dit het geval mocht zijn, wordt daarvan mededeeling gedaan aan de betrokken persoon, zijne erfgenamen of rechtverkrijgenden met mededeeling der gronden en van het bedrag der schadeloosstelling die van hen gevorderd wordt, en wordt hun een termijn gegeven ter schriftelijke verdediging. De Gouv.-Gen. beslist, den Raad v. Indië gehoord. Van deze beslissing kan de betrokken persoon binnen 30 dagen in hooger beroep komen. Daar de vorderingen tot schadevergoeding in deze eerst verjaren door verloop van 2 jaar na de afkondiging der wet, houdende vaststelling van het slot der kol. rekening betreffende het betrokken dienstjaar, kan het gebeuren, dat een ambtenaar geruimen tijd na zijne pensionneering en in Nederland daarvoor aangesproken wordt; dat het hem dan vaak uiterst moeilijk zal vallen zich nog te verantwoorden, behoeft geen betoog.

Als ordonnateurs treden op 1° de hoofden der Departementen van Algemeen Bestuur (Zie aldaar); 2° de hoofden van gewestelijk bestuur — met uitsluiting van den rest. van Batavia, doch met inbegrip der residenten der Padangsche bovenlanden en van Tapanoeli, — de intendanten of onderintendanten der mil. administratie, dan wel andere mil. autoriteiten, door den chef van het Departem. van oorlog aangewezen, en de officieren of ambten., tot de marine behoorende, daartoe door den chef van het Departement van marine aangewezen. Zij allen zijn, als gedelegeerden van den Gouv.-Gen. en onder zijne nadere goedkeuring bevoegd tot handelingen, die uitgaven ten laste van den lande tengevolge hebben en tot het beoordeelen, verevenen en betaalbaarstellen van vorderingen ten laste van den lande. Doch in de wijze, waarop zij van die bevoegdheid gebruik kunnen maken, bestaat groot verschil tusschen de sub 1° en 2° genoemden. De eerstgenoemden zijn, behoudens de gevallen waarin hunne bevoegdheid voortvloeit uit algemeene of bijzondere regelingen of uit bevelen of machtigingen van den Gouv.-Gen., bevoegd tot handelingen, die het doen van uitgaven tengevolge hebben: *a* wanneer deze *f* 5000 niet te boven gaan en niet komen ten laste van een begrootingspost van onvoorziene uitgaven en de bevoegdheid niet bij speciale regeling door den Gouv.-Gen. is beperkt, en *b* bovendien, indien de tijd of de omstandigheden het vragen eener machtiging van den Gouv.-Gen. niet toelaten. De hoofden van gew. bestuur enz. daarentegen hebben die bevoegdheid slechts, — behoudens de gevallen als bovengenoemd, en behoudens bevelen of machtigingen van de hoofden der departem., — wanneer die handelingen zoo weinig uitstel gedoogen, dat een landsbelang met benadeeling wordt bedreigd door het uitstel, noodzakelijk voortvloeiende uit het vragen van machtiging, terwijl hunne bevoegdheid beperkt is tot maatregelen, die dadelijk voorziening vereischen. Terstond, — als een vermoedelijk geldelijk bedrag van *f* 500 of meer er bij betrokken

---

dat af- en overschrijving van en op afdeel., onderafd. en artt. plaats mag hebben onder nadere goedkeuring van de macht die de afd. onderafd. en artt. heeft vastgesteld, — kan de begrooting ook overschreden worden voor aanmaak van producten (art. 27); — is uitdrukkelijk verstaan (art. 31) dat de Gouv.-Gen. alleen dan bevoegd is, credieten boven de begrooting te openen wanneer eene verhooging der begrooting onvermijdelijk is, en de gelegenheid tot tijdige verhooging bij de wet niet bestaat; — en moeten thans ook door de wet worden geregeld de bestemming van de voordeelige sloten en de voorziening in de dekking van de nadeelige sloten der koloniale rekeningen; voor de eerste maal over een tijdvak van 25 jaren, vervolgens over tijdvakken van hoogstens 10 jaren (art. 74). Volgens art. 13 eindelijk blijft de dienst van het jaar ook tot 31 Maart van het volgende jaar open om de goederen te verschepen, wanneer dit niet vóór den laatsten December van het jaar heeft plaats gehad volgens verklaring van het hoofd der administratie, tengevolge van omstandigheden in die verklaring vermeld; en voor afrekening met mijnkongsies op Bangka. Voorts heeft dezelfde wet in het medegedeelde over de Belastingen (bl. 157) wijziging gebracht door de bepaling te doen vervallen, dat afschaffing of wijziging eener belasting niet in werking treden dan met den aanvang van een nieuw dienstjaar en in stede daarvan te bepalen, dat regelingen, strekkende tot invoering, verhooging, verlaging of afschaffing van belastingen of tot opheffing van eenig ander middel van inkomst, niet in werking treden, voordat bij de begrooting daarop gerekend is.

is zelfs zooveel mogelijk bij telegraaf, — wordt bericht gezonden aan het betrokken departem. van alg. bestuur, wanneer van die bevoegdheid door de onder 2° genoemden is gebruik gemaakt.

Voorts hebben deze ordonnateurs de bevoegdheid tot het beoordeelen en verevenen, mitsgaders het betaalbaarstellen van vorderingen ten laste van den lande, en kunnen die bevoegdheid binnen zekere grens (de hoofden v. gew. best. alleen het teekenen van betaalbaarstellingen) onder hunne verantwoordelijkheid aan anderen opdragen. Daarbij moeten zij natuurlijk in de eerste plaats nagaan of de vordering op zich zelve gerechtvaardigd is, — of de levering b. v. heeft plaats gehad, en niet meer dan het verschuldigde in rekening wordt gebracht, — maar bovendien ook of de aard en de vorm der bescheiden, door de schuldeischers overgelegd, voldoen aan de bepalingen der koloniale ordonnantie, die dat punt regelt. Ook zullen zij zich hebben te overtuigen of de vorderingen niet verjaard zijn, 't geen het geval is met rekeningen, welke niet zijn ingediend binnen den tijd van 18 maanden na de opening van het dienstjaar. De gewone termijnen van verjaring gelden daarentegen voor alle vorderingen, welker verevening niet afhankelijk is van eene voorafgaande oplevering van stukken, zooals traktementen enz., en van alle verevende vorderingen, waarvoor mandaten of ordonnantiën zijn afgegeven. De hoofden van gew. bestuur, enz. hebben de besproken bevoegdheid alleen voor zoover het geldt vorderingen, die niet vóór de betaling aan het onderzoek der Algemeene Rekenkamer onderworpen zijn; overigens kan slechts vier vijfden van het in rekening gebracht bedrag terstond betaalbaar worden gesteld.

In Ned. Indië volgt men nl. een zoogen. gemengd stelsel bij het onderzoek door de Algemeene Rekenkamer. Volgens het zoogen. preventief stelsel toch moeten *alle* vorderingen vóór de betaling door dat staatscollege worden onderzocht, waardoor groote zekerheid tegen misslagen wordt gegeven, maar waarbij vooral in een uitgestrekt gebied als Ned. Indië, met minder snelle communicatie-middelen, groote bezwaren kunnen worden ondervonden. Daardoor gaat toch veel tijd verloren, te meer omdat den ordonnateurs gelegenheid gegeven moet worden, zich tegen de bedenkingen der Alg. Rekenkamer te verdedigen, wat veel heen en weer geschrijf vereischt, waardoor de schuldeischers renteverlies lijden, 't geen vaak weder op den Staat verhaald wordt. Het repressief stelsel daarentegen geeft den ordonnateurs het recht op eigen gezag betaalbaarstellingen te bevelen, en laat de vorderingen in den regel eerst daarna door de Alg. Rekenkamer onderzoeken; wanneer daarbij misslagen zijn begaan, komt dit ten laste van den ordonnateur, die zich weder op den schuldeischer kan verhalen. Dit stelsel eischt bij den ordonnateur groote nauwgezetheid en een bekwaam hulppersoneel, en dit laatste is voor de meeste ordonnateurs in Ned. Indië niet beschikbaar. Vandaar het gemengde stelsel; minder belangrijke vorderingen, waarbij geen groot gevaar voor misslagen bestaat, worden betaalbaar gesteld vóór het onderzoek bij de Alg. Rekenkamer, — bij andere moet dit onderzoek aan de betaling voorafgaan. Vóór 1895 waren in het algemeen gesproken, de vorderingen, welker verevening, — d. w. z. verklaring, dat betaald kan worden, — afhankelijk was van eene voorafgaande inlevering van stukken, aan dat voorafgaand onderzoek onderworpen. D. w. z. dat wanneer uit stukken, b. v. een contract van aanneming, declaraties van reiskosten enz. eerst moest blijken, hoeveel betaald moest worden, het voorafgaand onderzoek noodig was, maar dat bij vaste posten, b. v. traktementen, waarbij minder gevaar voor vergissingen bestaat, dat onderzoek na de verevening plaats greep. Doch daar het voorafgaand onderzoek, zooals wij zagen, dikwijls groot tijdverlies tengevolge heeft, werd de Gouv. in 1886 (St. 132) gemachtigd uitzonderingen te maken op den gestelden regel, wat het voorafgaand onderzoek betreft. Bij de herziening der wet in 1895 is bepaald, dat de Gouv.-Gen. aanwijst in welke gevallen een voorafgaand onderzoek gevorderd wordt, terwijl hij tevens voor elk artikel der begrooting het maximum van het bedrag aangeeft, dat zonder zulk een onderzoek betaald kan worden, waarvan aan de Alg. Rekenkamer bericht moet worden gezonden. Het onderzoek bij dat college is bloot formeel; het gaat alleen na of de betrokken post der begrooting toereikend is; of de aard der uitgave met de omschrijving van dien post overeenkomt; geene vermenging van fondsen over verschillende dienstjaren of afdeelingen der begrooting zou plaats hebben; en of de bewijsstukken, door de schuldeischers overgelegd, in den voorgeschreven vorm zijn. Ten einde dit alles te kunnen nagaan, moet bij de betaalbaarstelling het artikel der begrooting worden opgegeven, waarop zij betrekking heeft. Het spreekt van zelf, dat hierbij groote nauwkeurigheid noodig is, omdat het anders gemakkelijk zou zijn door eene betaling op een ander artikel te brengen (affecteeren), dan waarop het tehuis behoort, de begrooting te overschrijden, wanneer b. v. het eene artikel reeds uitgeput was, maar op het andere nog gelden beschikbaar zijn. Niet altijd is het gemakkelijk dit punt te beslissen en vaak rijzen ten dien opzichte verschillen tusschen ordonnateurs en Algem. Rekenkamer. Het staat den hoofden der Departem. van Algem. Bestuur vrij, niettegenstaande de bedenkingen van de Algem. Rekenkamer, de betalingen toch te bevelen, doch dan zijn zij voor de gevolgen aansprakelijk. Door de bepaling, dat de ordonnateurs terstond viervijfden kunnen voldoen — en door het voorschrift, dat de Gouv.-Gen. per artikel het bedrag aanwijst, dat zonder voorafgaand onderzoek betaald kan worden, is het bezwaar van tijdverlies aanmerkelijk verzacht. De betaalbaarstellingen (lastgevingen tot betaling aan de comptabelen) worden ordonnantiën genaamd, wanneer zij van de hoofden der Departementen van Algem. bestuur afkomstig zijn, en kunnen op alle landskassen worden afgegeven; die der hoofden van gew. bestuur enz. heeten mandaten en worden alleen op de landskassen van het betrokken gewest afgegeven. De ordonnateurs houden voorts toezicht op de inning van hetgeen aan den lande verschuldigd is; van een en ander, uitgaven zoowel als ontvangsten, wordt mededeeling gedaan aan de Algemeene Rekenkamer (zie aldaar), die het oppertoezicht over het beheer van 's lands geld en goed uitoefent.

De uitbetaling op de ordonnantiën en mandaten geschiedt door de comptabelen, die met het beheer van 's landskassen belast zijn, hoofdzakelijk de algemeene ontvangers en andere ambtenaren die, krachtens hunne betrekking, 's landskassen houden. (Zie KASBEHEER). Zij hebben zich

daarbij te overtuigen of deze stukken niet reeds vervallen zijn, 't geen het geval is als zij niet zijn aangeboden binnen den termijn voor de afsluiting der begrooting bepaald; of zij in den voorgeschreven vorm zijn, door den betrokken ordonnateur of zijn wettigen vervanger geteekend zijn en of het „voldaan" door den rechthebbende gesteld is. Behalve de genoemde ambtenaren zijn nog verschillende ambtenaren comptabel (rekenplichtig); zooals boven gezegd is, moeten toch alle collegiën of personen met het ontvangen, bewaren of uitkeeren van 's lands geld of goed belast, op gestelde tijden rekening en verantwoording van hun beheer afleggen. De Gouv.-Gen. kan echter vrijstelling verleenen van de verplichting tot het afleggen van de rekening aan hen die, terwijl zij andere functiën vervullen, tevens dienst doen als tusschenpersoon tusschen het publiek en de ontvangers van 's lands middelen. De rekening wordt ingezonden aan de Algem. Rekenkamer op de termijnen, en met de noodige stukken volgens modellen door den Gouv.-Generaal vast te stellen. Wanneer de comptabelen daarin achterlijk zijn, wordt hun door het betrokken hoofd van het Departement een nieuwen termijn gesteld: bij verdere nalatigheid wordt de rekening ex officio opgemaakt door een ambtenaar, door den Gouv.-Gen. aan te wijzen, terwijl van het verzuim aan de Alg. Rekenkamer kennis wordt gegeven, die den nalatigen comptabele eene boete kan opleggen. De rekening wordt onderzocht door eene afdeeling der Alg. Rekenkamer, Tafel genaamd; heeft deze tegen de rekening geen bezwaren, dan wordt zij goedgekeurd en het slot daarvan vastgesteld. Bestaan echter tegen de rekening bezwaren, dan wordt zij aan den comptabele teruggezonden met opgave der aanmerkingen, die ook aan het hoofd van het betrokken Departement worden medegedeeld. Binnen den door de Alg. Rekenk. gestelden termijn kan de comptabele zich verantwoorden; doet hij dit niet, dan neemt de Kamer een besluit. Dient hij echter zijne bedenkingen in, dan worden die door dezelfde Tafel onderzocht; komt deze niet op hare meening terug, dan kan de comptabele herziening aanvragen. Daarbij nemen andere leden der Rekenkamer aan het onderzoek deel, dan die welke de beslissing hebben voorgedragen; de eindbeslissing wordt door de Kamer in vereenigde zitting genomen. Elke vaststelling van een slot van rekening en elke goedkeuring eener rekening geschiedt ten aanzien van een comptabele, met inning van gelden belast, onder voorbehoud van het recht van navordering. Treedt een comptabele af, dan wordt hij eerst van verantwoordelijkheid ontslagen door een bewijs van décharge, afgegeven door de Algemeene Rekenkamer, dat niet verleend wordt, dan nadat door de verklaring van het betrokken hoofd van het Departement of op andere wettige wijze is gebleken, dat het geconstateerde saldo is gestort of overgegeven, en bij hen, die belast zijn met inning van gelden na verklaring dat de verificatie is afgeloopen en geene vordering op den comptabele meer bestaat.

Wanneer een comptabele onder curateele gesteld wordt, voortvluchtig is, of overlijdt, wordt eveneens eene rekening ex officio opgemaakt en aan den curator, erfgenaam of rechtverkrijgende medegedeeld, met recht de noodige bescheiden in te zien. Deze zijn bevoegd bezwaren te doen gelden; daarna, of na het verstrijken van den daartoe gestelden termijn, beslist de Alg. Rekenkamer in vereenigde zitting, zonder eenige verdere voorziening. De erfgenamen enz. zijn van aansprakelijkheid ontslagen, wanneer 3 jaren zijn verloopen sedert den dood van den comptabele, zonder dat aan hen de rekening ex officio is medegedeeld, of na het verstrijken van den termijn voor het indienen der bedenkingen gesteld, zonder dat de rekening is vastgesteld.

De besluiten der Rekenkamer kunnen ten allen tijde worden herzien, ook na afgifte van het bewijs van décharge, wanneer zij zijn genomen op grond van stukken, die later blijken valsch te zijn. De besluiten, ter vaststelling van het slot van rekening van een comptabele, alsmede die, waarbij eene boete wordt opgelegd, worden uitgevaardigd in Naam des Konings (der Koningin) en hebben dezelfde kracht en worden op dezelfde wijze ten uitvoer gelegd als rechterlijke vonnissen. De Gouv.-Gen. zorgt voor de invordering daarvan. Hij heeft echter het recht van kwijtschelding der boeten na gehoord advies der Alg. Rekenkamer. De comptabele is dus verplicht in 's lands kas te storten de som, die naar het oordeel der Alg. Rekenkamer door hem verschuldigd is, hetzij als boete, hetzij als tekort in de door hem gevoerde administratie. Is hij daarin nalatig, dan worden in de eerste plaats aangesproken zijne inkomsten en een eventueel door hem gestelden borgtocht, die strekt ter vergoeding van schade aan den lande berokkend door verzuim, misslag, overtreding of misdrijf. De Gouv.-Gen. bepaalt nl. welke comptabelen tot het stellen van borgtocht verplicht zijn; deze moet in den regel zakelijk zijn, d. w. z. bestaande in geld of geldswaarden, welke laatste in door de bevoegde autoriteit aangewezen effecten of hypotheken kunnen bestaan. Inlandsche ambtenaren kunnen echter volstaan met 2 persoonlijke borgen; datzelfde is ook het geval met Eur. ambt., niet in staat zakelijken borgtocht te stellen, doch dan wordt jaarlijks op hun traktement een gedeelte ingehouden tot het vormen van eenen zakelijken borgtocht. Het reglement op het stellen van borgtochten is te vinden in St. 1866 n°. 98, gewijzigd en aangevuld bij St. 1867 n°s 67, 127, 132, 138, 143 en 170; 1868 n°s 40*a*, 46, 101 en 121; 1869 n°. 14; 1870 n°s 78 en 102; 1871 n°s 4 en 5; 1872 n°s 68, 100 en 157; 1873 n°s 30, 46, 82, 124, 173 en 255; 1875 n°s 95, 108, 196, 208 en 266, 1876 n°s 115 en 306; 1877 n°s 27, 75, 80, 126 en 207; 1878 n°s 57 en 150; 1879 n°s 135, 218 en 331; 1880 n°s 41, 65 en 109; 1881 n°s 143, 183, 221*a* en 229; 1882 n°s 13, 160 en 184; 1883 n°s 44, 72, 186 en 205; 1885 n°s 134 en 200 en 1886 n°. 248. Zie ook Gouv. besluit van 7 October 1881 n°. 80, 19 Januari 1882 n°. 8 en 25 Juli 1885 n° 2/*c* en St. 1884 n°. 54; 1886 n°s 118 en 187 en 1887 n°. 1). Voorts St. 1858 n°. 114; 1872 n°. 68; 1884 n°. 157; 1885 n°. 213; 1887 n°. 21; 1888 n°. 15; 1890 n°s 49, 50, 70 en 81; 1891 n°s 63 en 176 en 1892 n°s 93 en 151, zoomede Bijbl. n°s 521, 2054, 2058, 2064, 2938, 3119, 3143, 3255 en 3542 en Gouv. besl. van 23 Juni 1889 n°. 6, St. 1893 n°s 38, 201, 209 en 221 en St. 1894 n°. 133. De borgtocht is onvervreemdbaar, totdat de comptabele van zijne verantwoording ontslagen wordt. Is de borgtocht niet voldoende, dan wordt het meerdere dat door den comptabele verschuldigd is ingevorderd op de wijze, voorgeschreven voor de invor-

dering der directe belastingen, ten slotte door verkoop van de bezittingen van den comptabele. Daar het kan voorkomen, dat het proces bij de Alg. Rekenkamer te lang duren zou om de noodige waarborgen voor den lande te verschaffen, is bepaald dat door autoriteiten, door den Gouv.-Gen. aangewezen, aan comptabelen voorloopig, behoudens bekrachtiging der Rekenkamer, vergoedingen kunnen worden opgelegd.

Ten slotte vermelden wij hier nog eenige bepalingen der Comptabiliteitswet, in het belang van een ordelijk beheer gegeven. Geene sommen mogen van de begrooting worden afgeschreven tot kwijting van vorderingen, die eerst later kunnen blijken. Voorschotten mogen echter worden verleend aan aannemers of leveranciers en, in de gevallen door de Koningin of den Gouv.-Generaal te bepalen, op traktementen, wachtgelden enz. Zoo kunnen ook sommen ter goeder rekening (ter latere definitieve afrekening) binnen de grenzen der begrooting verstrekt worden tot het doen van betalingen aan land- en zeemacht of andere onderwerpen van huishoudelijk beheer, door de Koningin of den Gouv.-Gen. aangewezen. Producten van den grond of van de nijverheid, voor 's lands rekening geteeld of voortgebracht, en niet bestemd om van Gouvernementswege in het klein aan de bevolking te worden gedebiteerd of aan Departem. van algem. bestuur te worden verstrekt, alsmede goederen in natura aan den lande opgebracht, moeten in het openbaar worden verkocht, behoudens machtiging van de Koningin of den Gouv.-Gen. tot onderhandschen verkoop in 's landsbelang. Bruikbare goederen voor 's landsdienst bestemd, mogen niet verkocht worden, behalve voorwerpen om dringende redenen aan derden of tot uitvoering van Gouvernementswerken aan aannemers af te staan of te verkoopen. Andere roerende goederen, eigendom van den Staat, waarvan de verkoop in 's lands belang wenschelijk is, moeten in het openbaar worden verkocht, tenzij de Koningin of de Gouv.-Generaal, of namens dezen de hoofden der departementen van algemeen bestuur machtiging of last geven tot onderhandschen verkoop. Goederen, het eigendom van den lande, mogen niet worden verpand of beleend, met uitzondering van Gouvernementsproducten wanneer dit om dringende redenen de voorkeur verdient boven verkoop. Kwijtscheldingen van vorderingen, den lande aankomende, geheel of gedeeltelijk, kan alleen worden verleend bij de wet, wanneer het bedrag der vordering grooter is dan *f* 10.000; daar beneden door de Koningin in Nederland of den Gouv.-Gen., de laatste na advies van den Raad van Indië en der Alg. Rekenkamer. Geschillen over vorderingen kunnen door de Koningin in Ned. of den Gouv.-Gen. in Indië door dading worden beëindigd, wanneer het onderwerp in geschil geene hoogere geldswaarde heeft dan *f* 10.000; dadingen over geschillen van hoogere geldswaarden moeten worden bekrachtigd door de wet. Eindelijk zij nog vermeld, dat geene leeningen mogen worden gesloten ten laste of onder waarborg van Ned. Indië, dan uit kracht der wet.

Litteratuur. P. H. v. d. Kemp. De administratie der geldmiddelen van Ned.-Indië. Amst. 1881—1883. Mossel en Gonggrijp, Aant. omtrent werking en toepassing der Ind. Comptabiliteitswet, Bat. 1871. E. de Waal, Aant. over Kol. onderwerpen 's Grav. 1867 II. Bachiene in Tijdschr. v. N. T. 1872 I.

CONGER. PISCES, PHYSOSTOMI, *Muraenidae*, *Anguillina*. Zie RAMANG.

CONGER TALABOU. Zie AAL.

CONOPHALLUS. Zie ATJOENG

CONSIGNATIE-CONTRACTEN. De in Nederlandsch-Indië meest gebruikelijke vorm voor geldverstrekkingen ten behoeve van cultuur- en andere ondernemingen, is de algemeen onder den naam van consignatie-contract bekende overeenkomst, waarbij de geldschieter zich verbindt tot het verstrekken, binnen zekere grenzen, van de gelden, die de ondernemer tot verzekering van den geregelden gang van zaken op zijne onderneming behoeft, terwijl deze daarentegen de verplichting op zich neemt om aan den geldschieter het te verkrijgen product ten verkoop af te leveren, ten einde met de opbrengst er van de voorgeschoten gelden plus de verschuldigde rente en commissie te verrekenen. Dergelijke overeenkomsten plegen voor een of meer oogstjaren gesloten te worden en houden in den regel de bepalingen in,

dat de producten, zoodra zij voor verzending gereed zijn, voor rekening en risico van den ondernemer zullen worden afgevoerd naar de door den geldschieter aan te wijzen pakhuizen op de afscheepsplaats, om aldaar onder zijn macht te worden gebracht en alleen aan hem tot onderpand te strekken voor de verleende voorschotten; blijvende de producten intusschen tot aan den verkoop of afscheep opgeschuurd voor rekening van den ondernemer, die van zijn kant afstand doet van het recht om zijn product te verkoopen of onderhandelingen over den verkoop te voeren;

dat over de voorgeschoten gelden eene tusschen beide partijen overeengekomen rente (in den regel 7½ % in het jaar, doch nu laatstelijk in vele gevallen op 6% teruggebracht) zal worden in rekening gebracht, terwijl de commissie van verkoop veelal 2½ % van het brutoprovenu bedraagt, met dien verstande, dat bij verzending der producten naar elders voor rekening van den ondernemer voor die commissie van verkoop eene commissie van expeditie ad 1% over de Indische factuurwaarde in de plaats treedt, en de verkoop buiten Nederlandsch-Indië met een commissie van 3% van het bruto-rendement met inbegrip van het delcredere belast wordt;

dat bij afscheep van het product voor rekening van den ondernemer daartegen door den geldschieter bij wijze van anticipatie tot een zeker bedrag wissels zullen worden getrokken, met het provenu waarvan, na aftrek van 1% makelaarscourtage, de rekening van den ondernemer gecrediteerd wordt, en eindelijk

dat de geldschieter voor rekening van den ondernemer de assurantie bezorgt tegen brand, zoolang de producten ter afscheepsplaats liggen opgeschuurd, en tegen zeerisico, ingeval de producten voor rekening van den ondernemer naar een andere haven ten verkoop geconsigneerd worden.

In de meeste voor meer dan één oogstjaar gesloten consignatie-contracten kwam vroeger het beding voor, dat, wanneer bij sluiting der rekening een debetsaldo ten bate van den ondernemer overbleef, dat saldo met eene overboekingscommissie van 1½ % zou belast worden. Van dit beding hebben de meeste cultuurbanken en credietinstellingen afstand gedaan, maar sedert

bij Kon. Besluit van 24 Jan. 1886 n°. 22 (Stbl. n°. 57) de zaak van het oogstverband (Zie aldaar) geregeld werd, wordt tegenwoordig in de consignatie-contracten veelal de bepaling opgenomen, dat de te velde staande oogst insgelijks aan den geldschieter tot waarborg strekken zal voor de nakoming der verplichtingen van den geldopnemer.

CONSIGNATIE-STELSEL. (HET) Door mr. P. Myer in zijn levensschets van Jean Chrétien Baud volkomen terecht een belangrijk ingrediënt van het koloniaal systeem genoemd (bl. 405), vormt het met het door Van den Bosch in het leven geroepen cultuur-stelsel (Zie aldaar) één geheel, en had ten doel om de als vrucht van het cultuurstelsel in handen van het Gouvernement gekomen producten voor Gouvernements-rekening naar Nederland ten verkoop te doen zenden door tusschenkomst van de te dezer zake als agent en commissionnair der Regeering optredende Nederlandsche Handelmaatschappij. Was het door Van den Bosch ingevoerde cultuur-stelsel grootendeels ontleend aan de inrichtingen der vroegere Oost-Indische Compagnie, ook het consignatie-stelsel was een terugkeer tot de toestanden van vroeger, waarmede bij de weder inbezitneming der kolonie uit handen van het Britsch tusschenbestuur voor goed scheen gebroken, want met betrekking tot de aan den lande geleverde producten was in den lastbrief, verstrekt aan de bij besluit van den souvereinen vorst van 26 November 1814 benoemde commissarissen-generaal van Nederlandsch-Indië, bepaald, dat die producten „zooveel mogelijk in Indië zelf verkocht en betaald zouden worden, en eerst dan voor rekening van den lande naar Nederland zouden mogen worden vervoerd, bijaldien in Indië zelf geen behoorlijke prijzen mochten kunnen worden bedongen". In verband hiermede ontwikkelde zich in de jaren, volgende op het herstel van het Nederlandsch gezag in Indië, een levendig handelsverkeer aldaar, dat intusschen voor een goed deel ten bate kwam van de in Indië gevestigde vreemde handelshuizen. Vooral de Engelschen genoten van dien handel op Java voordeelen, welke, zooals Van den Bosch zich in het Verslag zijner verrichtingen in Indië uitdrukt, (Bijdr. t. t. l. en vlk. N. reeks VII bl. 381) „den nationalen handel geheel dreigden uit te sluiten", 't geen hem „de noodzakelijkheid deed inzien om, wilde men deze belangrijke bezittingen niet nutteloos voor het moederland doen worden, de zoo overwegende vreemde mededinging te beperken". Ter bereiking van dit doel was een terugkeer tot het handelsstelsel der O. I. Compagnie het zijns inziens van zelf voor de hand liggende middel. De ter beschikking der Indische Regeering komende producten moesten aan de Indische markt worden onttrokken, en zij het al niet met eigen schepen, zooals dit ten tijde der Compagnie het geval was, dan toch voor Regeerings rekening met in te huren schepen naar Nederland worden verzonden, om aldaar publiek te worden verkocht. Daardoor, om andermaal de eigen woorden van Van den Bosch in zijn boven aangehaald verslag (bl. 448) te bezigen, „zouden aan onze scheepvaart al die voordeelen worden verschaft, welke de handel op Indië kon opleveren, en aan het moederland tevens al die handelsvoordeelen, welke op de artikelen, in Indië vallende, in Europa konden worden behaald".

Maar de ten uitvoerlegging van dit plan vereischte ruimer kasmiddelen, dan waarover de Regeering toenmaals kon beschikken. De overvoer en de verkoop der producten op de Nederlandsche markt toch had tengevolge, dat de opbrengst er van niet meer kon genoten worden in hetzelfde jaar waarin zij werden geoogst, zooals bij dadelijke realisatie in Indië zelf wel het geval zou geweest zijn. Een tijdsverloop van een à twee jaren was met het in Indië weder beschikbaar komen van het provenu der in Nederland te verkoopen producten gemoeid; maar inmiddels moest in de behoeften van den dienst in Indië worden voorzien. De uitgaven, die op Java alleen door het Gouvernement moesten worden gedaan, bedroegen jaarlijks gemiddeld *f* 15 millioen. Voor den tijd van twee jaren zou dus een voorschot van c. 30 millioen worden vereischt, waartoe de Nederlandsche schatkist buiten staat was. Op andere wijze moest daarin worden voorzien, en zoo kwam men er toe de hulp in te roepen van de Nederl. Handelmaatschappij, die, krachtens de ter zake tusschen haar en de Regeering aangegane overeenkomst, de Indische producten met Nederlandsche schepen naar Nederland zou overvoeren, die aldaar doen verkoopen en aan Java de noodige gelden voor den dienst aldaar vereischt, zou toevoeren. Die gelden zouden tegelijk bij de ontvangst der producten worden gestort, voor zoover die voor de behoeften in Indië noodig waren, terwijl het overige aan het Departement van Koloniën hier te lande zou worden uitgekeerd. (Mr. H. W. Tydeman, De Nederlandsche Handelmaatschappij. Amsterdam, 1867; bl. 273).

Naarmate nu telken jare de hoeveelheid der over te voeren producten vermeerderde, groeide ook de schuld van het Nederlandsche Gouvernement jegens de Handelmaatschappij aan, om in den loop van het jaar 1839 tot ongeveer *f* 40 millioen te stijgen, maar de uiteenzetting van de zeer ingewikkelde verhoudingen, die de ter zake van den afscheep en den verkoop der producten gesloten contracten van consignatie tusschen partijen deden ontstaan, behoort tehuis in de geschiedenis der Handelmaatschappij, aan welke instelling later een afzonderlijk artikel zal gewijd worden. Alleen zij hier nog aangeteekend, dat de met de Regeering gesloten overeenkomsten voor de Handelmaatschappij zeer voordeelig waren. Zij genoot goede rente voor de voorgeschoten gelden, en wist hooge commissieloonen te bedingen, zoodat in 1835 niet alleen aan den Koning konden worden terugbetaald de bij de oprichting der maatschappij aan hare deelhebbers gegarandeerde en dienovereenkomstig ook voorgeschoten renten ad ruim *f* 3.680.000; maar ook voor het eerst eene uitkeering van dividend aan de aandeelhouders kon plaats hebben, die sedert dien tijd geregeld is voortgezet.

Het ligt voor de hand, dat de in Indië gevestigde handelshuizen den nieuwen koers, dien Van den Bosch met betrekking tot de tegeldemaking van de aan den lande geleverde producten meende te moeten inslaan, met leede oogen gade sloegen; en nu moge het eigenbelang daarbij een niet te miskennen drijfveer geweest zijn [1]), het is

1) Van den Bosch ontzag zich niet om over de tegenstanders van zijne maatregelen het volgende neder te schrijven in het Verslag van zijne verrichtingen, bl. 451: „Het zijn niet onze brave gezeten kooplieden, die zich over dezen

voor geen tegenspraak vatbaar, dat de in praktijk brenging van het consignatie-stelsel de algemeene belangen van land en volk in veel opzichten geschaad heeft, zooals bereids in herinnering werd gebracht in het aan de Javasche Bank gewijde artikel, bl. 104 en 105 hiervoren. De reeds zoo gebrekkige toestand van het muntwezen in Indië werd er nog aanmerkelijk door verergerd, en de onttrekking van de stapelproducten van Java aan de Indische markt is zeer zeker een van de voorname oorzaken geweest van de in 1841 aangevangen financieele crisis, die het bestaan der Javasche Bank zelf een tijd lang zeer ernstig bedreigd heeft.

Hier te lande daarentegen vonden de door Van den Bosch getroffen regelingen schier onverdeelde instemming; hetgeen intusschen niet belette, dat de ingewikkelde financieele aanrakingen en verhoudingen tusschen Regeering en Maatschappij, die er het gevolg van waren, en de geheimzinnigheid, waarmede de wezenlijke staat van zaken verborgen werd gehouden, reeds spoedig tot ernstige bedenkingen aanleiding gaven. Zelfs de wettigheid der gesloten overeenkomsten werd in den boezem der Volksvertegenwoordiging betwist, want al mocht, gelijk bij de behandeling der wet op de middelen in de zitting der Tweede Kamer van 1840/41 werd opgemerkt, de Koning het Opperbestuur der Koloniën in handen hebben, dit bracht voor het Koloniaal bestuur nog de bevoegdheid niet mede tot het sluiten van contracten, die met de belangen der Nederlandsche financiën in het nauwste verband stonden.

Om aan allen twijfel in dit opzicht een eind te maken, en de zaak voor den vervolge op gewenschten voet te brengen, werden op voorstel van drie leden der Tweede Kamer de reeds gesloten contracten door de Wetgevende Macht bekrachtigd, en toen dan ook in 1849 door de Regeering eene hernieuwde overeenkomst met de Handelmaatschappij werd gesloten (gedagteekend 2/3 Juni) stond het beding van goedkeuring der voorwaarden door de Wetgevende Macht daarbij zeer bepaald op den voorgrond. In hoofdzaak kwamen die voorwaarden hierop neder, dat de Handelmaatschappij als restant van het door den Staat aan haar verschuldigde bedrag eene vordering van *f* 10.000.000 op de Regeering zou behouden, die niet opeischbaar zou zijn voor ult. December 1874, doch door den Staat ten allen tijde geheel of gedeeltelijk zou mogen worden afgelost. Als waarborg van hare vordering werd aan de Maatschappij de consignatie van alle Indische producten verzekerd tot ult. December 1854, ook al mocht vóór dat tijdstip tot geheele aflossing der *f* 10 millioen worden overgegaan, terwijl voorts bepaald werd, dat voor zoover na geheele aflossing met het consigneeren der Gouv. producten naar Nederland werd voortgegaan, die consignatie in elk geval door tusschenkomst der Maatschappij geschieden zou. De door haar in rekening te brengen rente werd vastgesteld op 4% in het jaar, terwijl haar voor het te gelde maken der producten, het gewone delcredere er onder begrepen, een commissieloon van $2^3/_4$% werd toegekend [1]), met eene vaste uitkeering bovendien van *f* 148.000 in het jaar voor de bemoeiingen van hare Factory te Batavia.

maatregel zullen beklagen, maar mogelijk een aantal schuimers en politieke tinnegieters, die alleen handel drijven in koffiehuizen, welke dezen maatregel gispen, of wel eenige anderen, die geheel iets anders bedoelen dan zij voorgeven".

Bij de wet van 14 September 1849 (Ned. Stbl. n°. 42) werd deze overeenkomst bekrachtigd, evenals dit bij de wet van 22 December 1853 (Ned. Stbl. n°. 129) het geval was met de gewijzigde overeenkomst van 21/22 Juli van dat jaar, die van den kant der Regeering de verbintenis inhield van tot ult. December 1874 geen Indische producten naar Nederland te doen aanvoeren, zonder daartoe de tusschenkomst van de Handelmaatschappij te bezigen, doch haar daarentegen vrijheid liet om van de aan den lande geleverde koffie en suiker eene hoeveelheid van 200.000 pikols koffie en 150.000 pikols suiker in Indië zelf aan de markt te brengen. De voorwaarden, waarop voor den verkoop in Nederland van de tusschenkomst der Nederl. Handelmaatschappij zou worden gebruik gemaakt, werden bij die gelegenheid tevens niet onbelangrijk in het voordeel van den Staat gewijzigd, want de door de Maatschappij in rekening te brengen rente over het aan den Staat verleende doorloopende voorschot van *f* 10 millioen werd van 4% teruggebracht op $3^1/_2$% in het jaar, terwijl het commissieloon voor 1854 op $2^1/_4$% en voor de volgende jaren op 2% werd vastgesteld, met eene vaste uitkeering van *f* 140.000 ten behoeve van hare Factory.

Met 1 Januari 1873 werd het voorschot van *f* 10 millioen door den Staat terugbetaald, en hiermede was dus aan alle aanspraken der Maatschappij jegens den Staat voor goed een eind gemaakt. Toch bleef krachtens de met 1 Januari 1875 in werking getreden nieuwe overeenkomst van 28 Maart 1873, die bij de wet van 17 Juni daaraanvolgende (Stbl. n°. 88) werd goedgekeurd, de consignatie der producten, indien en voor zoo verre die hier te lande zouden worden verkocht, aan de Maatschappij gewaarborgd tot ult. December 1879 (met stilzwijgende verlenging van dien termijn voor een nieuw tijdvak van vijf jaren, indien niet anders zou worden besloten); maar ter verzekering der getrouwe nakoming der bij de overeenkomst aanvaarde verplichtingen, zou door de Maatschappij een onderpand van *f* 5.000.000 bij de Nederlandsche Bank moeten worden nedergelegd, terwijl zij zich voorts eene nieuwe reductie van het commissieloon moest laten welgevallen over het te verkoopen tin (namelijk van 2 op $1^1/_2$ percent), en van 50 percent of *f* 70.000 op de tegemoetkoming aan de Factory, uit aanmerking, dat de Gouvernements consignatie van suiker, in verband met de in 1870 ingevoerde nieuwe suikerregeling, waarbij het verkregen product geheel ter vrije beschikking van de met het Gouvernement in contract staande ondernemers verbleef, had opgehouden, evenals dit ook het geval was met de specerijen.

Deze overeenkomst bleef ongewijzigd van kracht tot ult. December 1884, toen zij vervangen werd door de met 1 Januari 1885 in werking getreden nieuwe overeenkomst van 30 Maart 1883, die bij de wet van 12 Juni daaraanvolgende (Ned. Stbl. n°. 67)

1) In de vroegere, door de Wetgevende Macht bekrachtigde overeenkomst van 23 Juli 1840 was de rente vastgesteld op 5% in het jaar, en het commissieloon op 4% van de zoogenaamde producten 1e en 2e klasse, en op 3% voor de producten 3e klasse.

was bekrachtigd, onder uitdrukkelijke bepaling evenwel, dat de overeenkomst van Regeeringswege uiterlijk op 30 December 1887 zou moeten worden opgezegd, indien niet vóór dien dag eene nieuwe wettelijke bekrachtiging zou zijn verkregen, zooals sedert tot tweemalen toe geschied is bij de wetten van 5 November 1887 (Ned. Stbl. n°. 182) en 23 Juni 1893 (Ned. Stbl. n°. 113), krachtens welke laatste wet de overeenkomst bestendigd is tot ultimo December 1899. Mocht na dat tijdstip geen voortzetting van de bestaande verhouding tusschen Regeering en Maatschappij meer verlangd worden, dan moet de overeenkomst uiterlijk op 30 December 1897 door den Minister van Koloniën worden opgezegd.

Bij de overeenkomst van 30 Maart 1883, die in hoofdzaak den grondslag is blijven uitmaken van de sedert gesloten nieuwe overeenkomsten, heeft de Regeering zich andermaal eene belangrijke vermindering van commissieloon bedongen. Voor koffie en kinabast mag namelijk in stede van 2 pct. van de bruto-opbrengst slechts 1½ pct. commissieloon worden in rekening gebracht, en bovendien heeft de Maatschappij afstand moeten doen van de extrabetaling van *f* 70.000 's jaars, die haar laatstelijk voor de werkzaamheden harer Factory waren toegekend. Van zijn kant heeft de Staat zich alleen verbonden om, zoolang de Handelmaatschappij aan hare verplichtingen voldoet, zich van geene andere tusschenpersonen voor de aan haar opgedragen werkzaamheden te bedienen. Eventueele geschillen tusschen partijen zullen door scheidslieden worden beslist.

Vonden, zooals boven reeds gezegd werd, de door Van den Bosch getroffen wijzigingen met betrekking tot de te gelde making op de Nederlandsche markt van de in Indië ter beschikking der Regeering komende producten hier te lande schier onverdeelde instemming, gaandeweg begon zich hier en daar verzet te openbaren, eerst tegen de in veler oog ongerechtvaardigde bevoordeeling van de Handelmaatschappij — („men oordeelde de aan de Handelmaatschappij toegekende voordeelen, provisie, enz. veel te hoog, in één woord, men beschouwde de contracten met haar gesloten als nadeelig voor het Rijk", zoo heette het o. a. in het Verslag van de Centrale afdeeling der Tweede Kamer over de wet op de Middelen voor 1841 [1]) — maar van lieverlede werd ook tegen de beginselen van het consignatie-stelsel door sommigen een strijd aangebonden, die gedurende vele jaren achtereen een levendige polemiek tusschen de bewonderaars en de bestrijders van den overvoer der Indische producten naar Nederland voor rekening der Regeering in het leven riep. Een krachtigen steun vonden deze laatsten in het optreden van de Kamers van Koophandel te Amsterdam en te Rotterdam, die in 1868 het oogenblik gekomen achtten om bij de Regeering aan te dringen op eene niet onbeduidende vermeerdering van den verkoop van Gouvernementsproducten in Nederlandsch-Indië, en zulks vooral met het oog op het niet te miskennen verband tusschen den verkoop dier producten en den loop van zaken op de Indische geldmarkt, voor zoover de voorziening in het zoogenaamd tekort der Indische administratie daarbij betrokken is. Aan dat optreden van de officieele vertegenwoordiging van Nederland's eerste koopsteden viel warme instemming, doch heftige bestrijding tevens ten deel; maar met verwijzing naar de op het vraagstuk betrekking hebbende litteratuur, zooals die te vinden is in de Repertoria van J. C. Hooykaas en A. Hartmann, behoeft er hier niet verder bij te worden stilgestaan, daar de vroeger over het consignatie-stelsel gevoerde strijd zijn gewicht grootendeels heeft verloren, nu de toestanden op dit gebied zoo geheel van aard veranderd zijn.

Van hare in 1853 bedongen bevoegdheid, namelijk om een gedeelte van de in hare handen komende suiker op Java te verkoopen, heeft de Regeering partij getrokken door in 1857 een begin te maken met het in veiling brengen aldaar van 60.000 p. suiker, welk quantum sedert tot 250.000 p. jaarlijks werd uitgebreid, tot dat in 1872 de Gouvernements suikerveilingen van zelf gestaakt werden, omdat de nieuwe suikerregeling aan de op contract met het Gouvernement werkende fabrikanten de volle vrije beschikking over hun geheele product waarborgde.

De aan den lande geleverde Sumatrakoffie is van oudsher te Padang in publieke veiling te gelde gemaakt, en heeft dus nooit een deel van de naar Nederland geconsigneerde Gouvern. koffie uitgemaakt. Alleen met de Java- en de Menado-koffie is dit voor de geheele ter beschikking van den lande komende hoeveelheid het geval geweest, tot dat in 1862 eene hoeveelheid van 50.000 p. Java-koffie door het Gouvernement in veiling werd gebracht, waarmede sedert tot eene hoeveelheid van 100.000 pik. 's jaars geregeld is voortgegaan. Nu in de laatste jaren de productie van de Gouvernements koffietuinen gemiddeld niet veel meer dan 300.000 pik. in het jaar bedraagt, wordt dus slechts een paar maal honderd duizend pikols Gouv. koffie door de nog steeds gebruikelijke consignatie naar Nederland aan de Indische markt onttrokken, hetgeen te minder bezwaar kan opleveren, nu de particuliere koffiecultuur in 1894 reeds meer dan 500.000 pik. heeft opgeleverd.

Daar in Indië eene markt voor kinabast, wegens de bijzondere eischen, die het verkoopen van het artikel met zich brengt, niet bestaanbaar is, zal dit product wel altijd voor Gouv. rekening naar Nederland ten verkoop moeten verzonden worden, zoolang ten minste het Gouv. zich niet geheel aan zijne bemoeiingen met de kinacultuur onttrekt; maar zeer denkbaar is het, dat met betrekking tot het aan den lande toebehoorende Bangka-tin vroeger of later aan plaatselijken verkoop in Indië boven den overvoer naar Nederland de voorkeur zal worden geschonken, want de periodieke veilingen der Billiton-Maatschappij leveren het afdoende bewijs, dat aan den coulanten afzet van het in Indië aan de markt te brengen tin niet behoeft te worden getwijfeld. N. P. v. d. B.

CONSTRUCTIE-WINKEL. Vermoedelijk reeds op kleinere schaal ontstaan in den Compagniestijd of tijdens de oorlogen tusschen Frankrijk en Engeland omstreeks 1800, toen er bijna geen communicatie tusschen Java en het moederland bestond, en dus de behoefte aan een dergelijke inrichting op Java zeer groot moet zijn geweest, wordt de Constructie-winkel officieel het eerst vermeld in de resolutie van 19 Sept. 1833 n° 4 (Stbl. 57). Daarbij werd bepaald dat 's Lands Constructie-winkel te Soerabaja niet meer bij de boeken als een lastpost zou worden verhandeld, maar de kosten dier inrichting zouden worden gedragen

1) E. de Waal, Nederlandsch-Indië in de Staten-Generaal; 's Gravenhage, 1861; III, bl. 63.

door de Departementen en Administratiën, tot wier gerief de Constructie-winkel strekt en alzoo werkzaam is, in evenredigheid met het nut, dat door ieder Departement van die inrichting werd getrokken. De repartitie van die kosten moest volgens die resolutie jaarlijks worden geregeld in gemeen overleg door den Directeur-Generaal van Financiën, den President der Algemeene Rekenkamer, den Directeur van 's Lands producten en magazijnen, den Inspecteur Chef van de Militaire administratie en den Hoofdadministrateur der Marine. Bij die resolutie werd ook een reglement voor den Constructie-winkel vastgesteld, waarbij o. a. werd bepaald, dat die inrichting zou behooren tot het civiel Departement, en het personeel werd vastgesteld, dat onder het oppertoezicht van een Commissie van Superintendentie, die in onmiddellijke betrekking zou staan tot den Directeur van 's Lands producten en civiele magazijnen, aan die inrichting zou werkzaam zijn.

Dit bleef zoo, totdat bij Stbl. 1850 n°. 28 bepaald werd, dat bedoelde inrichting zal zijn een militair établissement, behoorende tot het wapen der artillerie, en den naam zal dragen van artillerie-constructie-winkel, en dat die zal gevestigd worden ter plaatse, waar zich destijds bevond de fabriek van stoom- en andere werktuigen, genaamd Phoenix, te Soerabaja.

Bij Stbl. 1875 n°. 66, later aangevuld en gewijzigd bij de Stbl. 1875 n°s 106 en 163 en 1880 n°. 119, werd een reglement voor die inrichting vastgesteld, waarbij o. a. bepaald werd dat de artillerie-constructie-winkel bestemd is tot het voortbrengen van oorlogsbehoeften in het algemeen en van artillerie-materiaal in het bijzonder; doch dat, wanneer de omstandigheden zulks toelaten, die inrichting ook voor andere departementen en ook voor particulieren kan werken; voor de laatstgenoemden echter niet, dan nadat daartoe door den kommandant van het leger machtiging is verleend.

Aan den Constructie-winkel zijn tal van zeer bekwame ambachtslieden gevormd, waarvan velen na ommekomst van hun dienstverband op Soerabaja gevestigd zijn gebleven, zoodat die inrichting, welke een goeden naam heeft voor de soliede uitvoering van het daar gemaakte, ook ruimschoots heeft bijgedragen tot den bloei van Soerabaja door het daar gevestigd zijn van vele industriën, die elders op Java ontbreken, of wel er niet op die schaal uitgeoefend worden.

CONTINENTALE GRENS. Zie GRENS.

CONTINGENTEN. Dit waren ten tijde van de O. I. Compagnie de jaarlijksche leveringen van bepaalde hoeveelheden producten van overeengekomen soorten, door de regenten van de door Mataram aan de Compagnie afgestane landen te leveren. Deze contingenten, die dus in hoofdzaak de inkomsten waren, welke de Compagnie van die landen trok, werden niet met groote gestrengheid en zelfs niet altijd geregeld ingevorderd; maar waren evenwel, daar de Compagnie zich niet inliet met de wijze waarop de regenten aan die producten kwamen, toch dikwijls een grooten druk voor de bevolking. In het bedrag van die Contingenten werd dikwijls verandering gebracht, en het is daarom niet gemakkelijk na te gaan wat de opbrengst daarvan op een bepaald tijdstip was. Uit een memorie, door den Gouverneur van Java's Noord-Oostkust Van Overstraaten voor zijn opvolger gesteld, blijkt dat in 1795 de gezamenlijke opbrengst van de Contingenten in dat Gouvernement bedroeg: 5524 kojan's rijst, waarvan 1148 om niet, het overige voor nog geen *f* 20 de kojan; verder 371 pikols katoenen garens, 12$^3/_4$ pikols was, 2 pikols staartpeper, 93 pikols indigo, 39.500 kannen klapperolie, 800 kannen katjangolie en 9300 stuks djati-balken, alles voor het kleiner deel om niet, voor het grooter deel tegen lage prijzen. Behalve deze Contingenten had men de wel daarvan te onderscheiden verplichte leverantiën, n.l. van den geheelen oogst van zekere producten, als koffie en andere. Hoewel Daendels reeds in 1808 een poging deed om het Contingenten-stelsel geheel of gedeeltelijk af te schaffen, — o. a. trok hij de levering van indigo en katoenen garens in, — en dat te vervangen door een geregelde belasting in geld, zoo was het Raffles, die in 1813 door de invoering van het landrentenstelsel aan het heffen van Contingenten een einde maakte.

CONTRACTEN MET INLANDSCHE VORSTEN EN VOLKEN. Indië is verdeeld in tweeërlei gebied: het direct Gouv. grondgebied en de streken waar het recht van zelfbestuur aan de inlandsche vorsten en volken gelaten is, en waar de algemeene verordeningen slechts in zoo ver toepasselijk zijn als met dat recht bestaanbaar is (art. 27 Reg. Regl.). De verhouding tusschen het Gouv. en die vorsten en volken wordt gekend uit de Contracten, tusschen beide partijen gesloten. Reeds bij hare oprichting verkreeg de O. I. Compagnie het recht „mette Princen ende Potentaten verbindtenissen ende contracten te maken optenaem van de Staten-Generaal ofte Hooge Overichheyt aldaer". In de meeste instructiën der Gouv. Gen. komen ten dien opzichte geene nadere bepalingen voor; art. 45 en 46 der Instr. van 1617 geeft den Gouv. Generaal en Raden de bevoegdheid om met inachtneming van voorzichtigheid en discretie met de Aziatische potentaten zoodanige alliantiën te sluiten en betrekkingen aan te knoopen als zij in het belang der Compagnie noodig zouden oordeelen. Tal van Contracten werden door de Hooge Regeering gesloten; voor een deel beoogden zij hoofdzakelijk zich den alleenhandel of andere handelsvoordeelen te verzekeren, maar toen de Compagnie ook meer en meer als Souverein optrad, sloot zij vele Contracten ten einde hare vestiging te doen erkennen, Opperhoogheid te verkrijgen en de wederzijdsche verhouding te regelen. Vele van die Contracten vindt men bij de Jonge: „De opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië", maar deze tractaten zijn meerendeels vervallen omdat, wat Java betreft, het gansche eiland, met uitzondering der Vorstenlanden (waar voornamelijk gelden de tractaten in of na 1830 gesloten) onder direct Gouv. bestuur staat, terwijl in verreweg de meeste Buitenbezittingen de oude Contracten door nieuwe vervangen zijn. Zie voor deze contracten: VERDRAGEN DER OOST-INDISCHE COMPAGNIE.

Ook na den val der Compagnie behield de Indische Regeering bevoegdheid contracten te sluiten (Zie art. 10, 11 Instr. Gouv. Generaal 1807, art. 14, 15 Reg. Reglement 1815, art. 24, 25 Reg. Regl. 1818, art. 24, 25, 31, 32, 68 Reg. Regl. 1827 en art. 27, 28, 64, 65 Reg. Regl. 1830). Art. 44 van het thans geldende Reg. Regl. geeft den Gouv. Gen. de bevoegdheid om, met inachtneming van 's Konings bevelen, oorlog te verklaren aan en vrede- en andere verdragen te maken met Indische vor-

sten en volken. Deze bepaling heeft aanleiding gegeven tot eene belangrijke gedachtenwisseling over de vraag of deze bevoegdheid, den Gouv. Generaal toegekend, al dan niet door art. 59 Grondwet beperkt wordt, waarvan een overzicht is gegeven door H. G. Derx, Bijdrage tot de verklaring van art. 59 Grondwet, Leiden 1892. Aan den eenen kant staat Mr. J. T. Buys. De Grondwet III, 97, die beweert, dat de woorden der Grondwet: „De Koning sluit en bekrachtigt alle verdragen met vreemde Mogendheden" ook op Indische vorsten en volken betrekking hebben „voor zoover deze nog niet op eenigerlei wijze aan ons gezag onderworpen en dus niet langer onafhankelijk zijn". Daaruit vloeit ook voort dat verdragen, met zoodanige vorsten en volken gesloten en die wijziging van het grondgebied van den Staat (d. i. het Rijk en de Koloniën en bezittingen) inhouden, aan het Rijk geldige verplichtingen opleggen of eenige andere bepaling, wettelijke rechten betreffende, inhouden, volgens hetzelfde art. der Grondwet niet bekrachtigd kunnen worden dan na door de Staten-Generaal te zijn goedgekeurd (behoudens de uitzondering in de laatste alinea van het art. gemaakt). Tegen deze uitlegging, die de Wetgevende Macht voortaan over elke uitbreiding van grondgebied in Ned.-Indië zou laten beslissen, is vooral opgekomen Jhr. Mr. W. M. de Brauw in Bijdr. tot de kennis van het Staats-, Provinciaal- en Gemeente-bestuur XXX (1889) bl. 259, die de Indische vorsten en volken niet onder de Mogendheden wil rangschikken en van oordeel is, dat de Gouv. Generaal zijne bevoegdheid in deze ontleent aan de bepaling van het Reg. Reglement, en dat de bevelen welke de Koning hem dienaangaande geven kan, een gevolg zijn van 's Konings grondwettelijk opperbestuur over 's Rijks bezittingen, doch niet van 's Konings macht tot het sluiten en bekrachtigen van verdragen met vreemde Mogendheden. Hoewel het minder wenschelijk rekenende, dat voor elke uitbreiding van grondgebied de tusschenkomst der Staten-Generaal vereischt wordt, zijn wij meer geneigd met Mr. Buys mede te gaan; wij merken voorts op, dat voor nadere Contracten met vorsten of volken, die reeds bij contract de Souvereiniteit van Nederland erkend hebben, geene bekrachtiging door de Staten-Generaal noodig schijnt, daar die vorsten en volken, als hebbende de Souvereiniteit verloren, geene Mogendheden zijn. Contracten waarbij eene nieuwe vestiging van Nederland op een der eilanden in den Ind. Archipel wordt daargesteld, behoeven de bekrachtiging des Konings (art. 63 Reg. Reglement). Terwijl art. 44 Reg. Regl. voorschrijft dat van den inhoud der verdragen met Ind. vorsten en volken door den Koning slechts mededeeling gedaan wordt aan de beide Kamers der Staten-Generaal, „wanneer Hij oordeelt dat het belang en de zekerheid van het Rijk en van Ned.-Indië zulks toelaten", bepaalt art. 3 van het tractaat met Engeland van 17 Maart 1824 dat van alle verbintenissen, door Engeland of Nederland met eenige inlandsche Regeering in de Oostersche zeeën aan te gaan, mededeeling aan de andere Mogendheid zal worden gedaan, zoodat dus het voorbehoud van art. 44 daar ontbreekt, wat niet zonder gevaar schijnt. Eene eigenaardige opvatting van dat art. 3 werd door onze Regeering gehuldigd, toen zij een Contract, in 1850 met Boeloengan gesloten, niet aan Engeland mededeelde, omdat het artikel de mededeeling niet zou vorderen van die Contracten welke strekten tot bevestiging van rechten, vroeger reeds verkregen. Over de gevolgen daarvan zie P. A. Van der Lith, Gids 1891 IV, bl. 470. Eindelijk merken wij op dat de woorden „Indische vorsten en volken", hoewel ook Voor- en Achter-Indië omvattende, toch wel tot den Indischen archipel zullen moeten beperkt worden. Over staatkundige aangelegenheden correspondeeren de hoofden van gewestelijk bestuur direct met den Gouv. Generaal (art. 17 alinea 2, Instructie S. 1867, 114); Bijbl. 1967 bepaalt verder dat waar het bestaande gewone toestanden geldt, maatregelen of voorstellen betreffende de aanraking met Inl. vorsten en volken staan ter beoordeeling van den directeur van binnenlandsch bestuur; maar dat, zoodra het buitengewone rechten geldt, — d. i. wanneer rechten op gesloten verdragen gegrondvest, worden betwist hetzij van onze zijde, hetzij van die der tegenpartij, dan wel door handelingen dreigen miskend te worden, of wel dat daarin en in de daarop gegronde bestaande toestanden verandering gewenscht wordt, — de beoordeeling en leiding in de eerste plaats aan den Gouverneur-Generaal behooren.

De inhoud dier Contracten is natuurlijk zeer verschillend, naar de mate van de betrekkingen welke wij met die vorsten en volken onderhouden. Allen hebben echter één trek gemeen: erkenning van de Nederlandsche Souvereiniteit; in de bondgenootschappelijke landen volgens het Bongaaisch tractaat vervangen door belofte van altoosdurenden vrede, vriend- en bondgenootschap. Waar de Indische Regeering voor de eerste maal een dergelijk Contract sluit, bedingt zij bovendien dikwijls niet meer dan de belofte van het inlandsch bestuur, geen briefwisseling met andere inlandsche vorsten te zullen onderhouden, zee- en strandroof benevens slavenhandel te zullen beletten en geene vreemdelingen zonder toestemming van het Nederlandsch bestuur te zullen toelaten; zij verbindt zich echter van haren kant meermalen, zich niet met het inlandsch bestuur en rechtspleging te zullen inlaten (Zie o. a. Contract met Basjaroedin, leenvorst van Serdang, 16 Aug. 1862, Bijbl. Ned. Staatscourant 1870—71 bl. 767). Uit eene nauwere aanraking der beide elementen ontwikkelen zich dikwijls nadere voorwaarden (die soms ook reeds bij de eerste aanraking worden opgelegd); dan wordt overeengekomen dat Europeesche en Oostersche vreemdelingen, met inbegrip van vreemde inlanders, onder het onmiddellijk gezag van het Europeesch bestuur geplaatst en aan de inlandsche rechtspraak onttrokken zullen zijn; dan neemt de inlandsche vorst de verplichting op zich, onderwijs en nijverheid te bevorderen, de koepokinenting voor te staan, Nederlandsche muntspeciën toe te laten, het pandelingschap te weren en de slavernij afteschaffen enz. Soms wordt een deel der inkomsten van het land, — met name de inkomende en uitgaande rechten, — tegen schadeloosstelling aan den vorst door de Indische Regeering aan zich getrokken; wordt de rechtspraak, ook over inlanders, onder Europeesche controle geplaatst, en zelfs het inlandsch bestuur onder Europeeschen invloed gesteld. Menigmaal blijft zoodoende niet meer over dan de schijn van zelfstandigheid die eindelijk soms, tengevolge eener inlijving, zooals onlangs te Lombok, verdwijnt, ofschoon erkend moet worden dat de Regeering niet dan ongaarne daartoe overgaat. Zie voor een uitvoerig Contract o. a. dat met Balangnipa, Bijbl. Ned. Staatscou-

rant 1873—74 n°. 16. Soms worden bij of na eene inlijving nog bijzondere Contracten gesloten, of proclamaties uitgevaardigd, waarbij bijzondere rechten aan de bevolking werden gewaarborgd, zooals o. a. het plakaat Pandjang (Zie aldaar) voor een gedeelte der Padangsche bovenlanden. Zie ook J. Boudewijnse, De Contracten met inlandsche vorsten. Tijdspiegel 1895, en voor de Contracten met de Vorstenlanden op Java, P. W. Filet. De vorsten op Java en de Ned. Indische Regeering. 's Grav. 1895.

De eerste mededeeling van de gesloten Contracten naar aanleiding van art. 44 Reg. Reglement had plaats in het zittingjaar 1857—1858 en is in alle volgende zittingen voortgezet [1]), eerst alleen voor de leden der Kamer, later, in de zitting 1861—62, ook voor het publiek. Eenige jaren later werden de verdragen ingezonden met nota's van toelichting, die, aanvankelijk ook alleen voor de leden gedrukt, in de zitting 1869—70 tegelijk met de verdragen publiek werden gemaakt.

Hieronder volgt eene volledige opgaaf van alle aan de Staten-Generaal ingezonden verdragen, acten van verband enz., in geografische orde gerangschikt.

JAVA.

Soerakarta. Acte van verband van Pakoe Boewona Senopatie Ingalogo Abdur Rachman Sayidin Panoto Gomo IX als Soesoehoenan van Soerakarta, van 27 Januari 1862. (Zitting 1864—1865 n°. 21). — Akte van verband van pangeran Adipati Ario Praboe Prang Wedono als hoofd van het Mangkoe Negorosch gebied in Soerakarta, van 5 Sept. 1881. (Zitting 1882—1883 n°. 140). — Verklaring van 25 Maart 1893, en acte van verband van 30 Maart 1893, van den Soesoehoenan Pakoe Boewono X van Soerakarta. (Zitting 1893—1894 n°. 127). — Verklaringen afgelegd door den Soesoehoenan van Soerakarta, 31 Juli 1890 en 25 Mei 1891, tot bescherming van telegraafverbindingen en tot vaststelling van eenige bepalingen omtrent mijnontginning. (Zitting 1891—1892 n°. 106).

Djokjakarta. Verklaring en acte van verband van Sultan Hamangkoe Boewono VII van Djokjokarta van 7 Aug. 1877. (Zitting 1878—79 n°. 71). — Verklaring en acte van verband van het nieuw opgetreden hoofd van het Pakoe-Alamsche huis, van 4 Oct. 1878. (Zitting 1879—1880 n°. 86). — Suppletoir-contract met den Sultan van Djokjokarta, van 14 Juli 1888. (Zitting 1889—1890 n°. 103). — Verklaring afgelegd door den Sultan van Djokjokarta, van 26 Juni 1888, omtrent de bescherming van telegraafverbindingen. (Zitting 1890—1891 n°. 112).

Men ziet hieruit dat voor het eerst in de zitting 1864—1865 een met den vorst van Soerakarta aangegane acte van verband is gepubliceerd. Van de zijde der Kamer was de vraag gedaan of er bezwaar bestond tot mededeeling van de overeenkomsten gesloten met de vorsten van Soerakarta en Djokjakarta. Doch het antwoord was dat de Regeering de overeenkomsten met de vorsten van Java en Madoera niet wilde begrijpen onder de indertijd ter kennisse van de Staten-Generaal gebrachte contracten.

1) Reeds vroeger, in het zittingjaar 1849—50, was onder de mededeelingen betreffende de koloniën aan de Staten-Generaal overgelegd de overeenkomst van Juli 1849 door den luit.-kol. Van Swieten en den keizer van de eilanden Bali en Lombok, vorst van Klonkong, gesloten.

Inmiddels was door den heer M. L. Van Deventer bij de uitgave van het 1e deel van „Het Ned. gezag over Java en Onderhoorigheden sedert 1811" ten deele in die leemte voorzien. Daarin vindt men afgedrukt de contracten met den Soesoehoenan en den Sultan van Dec. 1811 en Augustus 1812. En die mededeelingen zijn aangevuld door den heer P. W. Filet, in zijn boven aangehaald proefschrift, die daarin opgeeft den tekst der contracten van 1813, 1823, 1826, 1830, 1831, 1833, 1851, 1854 en 1855. Voorts zijn bij S. 1847 n°. 30, 1874 n°. 209 gepubliceerd overeenkomsten met den Soesoehoenan omtrent justitie en politie. Zie ook S. 1880 n°. 18.

SUMATRA.

Sumatra's Westkust. Verklaring van 29 April 1874, acte van erkenning van 27 Oct. 1874, verklaring van 5 Oct. 1882 afgelegd door den radja van Troemon, waarbij de verhouding van dat landschap tot het Gouvernement is geregeld, benevens acte van 10 Maart 1883 betreffende den afstand aan het Gouvernement van de inkomsten uit opium in Troemon. (Zitting 1883—1884 n°. 133). — Acte van verklaring en bevestiging van Iskander Moeda, radja van het landschap Troemon, van 6 Oct. 1884. (Zitting 1885—1886 n°. 110). — Verklaring, afgelegd door den radja van Troemon, van 22 Juli 1888, omtrent de bescherming van telegraafverbindingen. (Zitting 1890—1891 n°. 112). — Verklaring, afgelegd door den radja van Troemon, van 8 Mei 1889, tot het tegengaan van den in- en uitvoer van oorlogsbehoeften. (Zitting 1890—1891 n°. 112).

Atjeh. Overeenkomst van vrede, vriendschap en handel met den Sultan van Atjeh, van 30 Maart 1857. (Zitting 1857—1858 n°. 35). — Verklaringen of akten tot regeling der verhouding van de Atjehsche onderhoorigheden tot het Nederlandsch-Indisch gouvernement, door verschillende Atjehsche hoofden, afgelegd in de jaren 1874—1876 en in de jaren 1876—1884. (Zitting 1885—1886 n°. 110).

Westkust van Atjeh. Verklaring en acte van bevestiging van den bestuurder van het rijk Tampat Toean, 19 Januari 1891. (Zitting 1891—1892 n°. 106). — Verklaring en akte van erkenning en bevestiging afgelegd door en uitgereikt aan den radja van het landschap Manging en Baoeëh, 9 Mei 1893. (Zitting 1894—1895 n°. 110). — Verklaring en akte van erkenning en bevestiging afgelegd door en uitgereikt aan den radja van de landschappen Soewak, Tangan-Tangan-Tjoet, Tangan-Tangan-Rajoet en Lok-Pahoe-Noord, 9 Mei 1893. (Zitting 1894—1895 n°. 110). — Verklaring en acte van bevestiging van den kedjoeroean van het landschap Malaboeh en onderhoorigheden, van 5—7 Februari 1890. (Zitting 1890—1891 n° 112). — Verklaring en acte van erkenning en bevestiging van den kedjoeroean van het landschap Malaboeh, van 23 Maart 1891. (Zitting 1891—1892 n°. 106). — Verklaring en acte van erkenning en bevestiging van den Hoeloebalang van het rijk Rigas, van 27 April 1885. (Zitting 1886—1887 n°. 101).

Noordkust van Atjeh. Verklaring en acte van erkenning en bevestiging van den Hoeloebalang van het landschap IX moekim Gighen, van 2 Januari 1886. (Zitting 1886—1887 n°. 101). — Verklaring en akte van erkenning en bevestiging afgelegd door en uitgereikt aan den oeloebalang

der III Moekims Megoi en de Moekim Bambi, 3 Mei 1893. (Zitting 1894—1895 n° 110). — Verklaring en acte van bevestiging van den hoeloebalang van het landschap Samalanga, van 23 Aug. 1886. (Zitting 1887—1888 n°. 67).

Oostkust van Atjeh. Verklaring en acte van erkenning en bevestiging afgelegd door en uitgereikt aan den hoeloebalang van het landschap Kroeng-Pasei (Gedong), 29 Mei 1893. (Zitting 1894—1895 n°. 110). — Verklaring en acte van erkenning en bevestiging van den hoeloebalang van Kerti, van 19 April 1887. (Zitting 1888—1889 n°. 76). — Verklaring en acte van bevestiging• van den hoeloebalang van het landschap Kerti, van 17 Augustus 1891. (Zitting 1893—1894 n°. 127). — Verklaring van den hoeloebalang van het landschap Edi Besar, van 19 April 1887. (Zitting 1888—1889 n°. 76). — Verklaring en acte van erkenning en bevestiging van den nieuw opgetreden oeloebalang van het landschap Edi Pesar, van 4 Februari 1895. (Zitting 1895—1896 n°. 110). — Verklaring van den hoeloebalang van het landschap Pedawa besar, van 19 April 1887. (Zitting 1888—1889 n°. 76). — Verklaring van 28 Maart 1891 en acte van bevestiging van 15 April 1891 van den hoeloebalang van Langsar. (Zitting 1891—1892 n°. 106). — Verklaring en acte van erkenning en bevestiging van den oeloebalang van het landschap Simpang Olim, van 4 Februari 1895. (Zitting 1895—1896 n°. 110). — Verklaring en acte van erkenning en bevestiging van den oeloebalang van het landschap Tjoenda, van 4 Februari 1895. (Zitting 1895—1896 n°. 110).

Oostkust van Sumatra. Verklaringen in Juni, Juli en Augustus 1889 afgelegd door inlandsche bestuurders in de residentie Oostkust van Sumatra, betreffende de uitoefening van het havenbeheer en de havenpolitie en de bescherming van telegraafverbindingen. (Zitting 1890—1891 n°. 112). — Verklaringen, in Nov. 1890—Januari 1891 afgelegd door inlandsche bestuurders in de residentie Oostkust van Sumatra, betreffende mijnontginning, in- en uitvoer van oorlogsbehoeften en politieke verwijdering. (Zitting 1891—1892 n°. 106). — Acte van erkenning van sultan Mahmoed Ibnoe sultan Osman Perkasa Alam als sultan van het landschap Delli, met verklaring, van 22 Aug. 1862. (Zitting 1865—1866 n°. 117). — Nadere uitlegging van art. 7 van bovenbedoelde verklaring, 5 Maart 1863. (Zitting 1865—1866 n°. 117). — Acte met den vorst van Deli van 6 Oct. 1865 omtrent de regeling van de grenzen van het rijk van Deli en Onderhoorigheden. (Zitting 1870—1871 n°. 15). — Suppletoire verklaring van den sultan van Delli, van 10 Nov 1872. (Zitting 1875—1876 n°. 82). — Suppletoir contract met den sultan en de rijksgrooten van Deli, van 14 Nov. 1875, omtrent den afstand van het recht tot inning van belastingen en heffingen aan het N.-I. gouvernement. (Zitting 1876—1877 n°. 101). — Acte van verband en van bevestiging van Maämoenarasjid Perkara Alam Sjah, als sultan van Deli, van 29 Juli 1876. (Zitting 1878—1879 n°. 71). — Contract met den vorst van Deli en Onderhoorigheden, van 30 Oct. 1883. (Zitting 1885—1886 n°. 110). — Acte van erkenning en bevestiging en verklaring van Indradi Radja Amir als radja over het landschap Langkat, Poeloe Kampei en Tamiang, van 21 Oct. 1865 en 9 Januari 1869. (Zitting 1870—1871 n°. 15). — Contract met den vorst en de rijksgrooten van Langkat, van 28 Nov. 1876, omtrent den afstand van het recht tot inning van belastingen en heffingen aan het N.-I. gouvernement. (Zitting 1879—1880 n°. 86). — Acte van 19 Februari 1878 betreffende de overdracht aan het Nederlandsch-Indisch gouvernement van alle rechten door den pangeran van Langkat uitgeoefend op de landschappen aan den rechteroever der Tamiang-rivier. (Zitting 1879—1880 n°. 86). — Acte van verband en acte van erkenning en bevestiging afgelegd door en uitgereikt aan den radja van Langkat en Onderhoorigheden, 23 Mei 1893. (Zitting 1894—1895 n°. 110). — Acte van erkenning van sultan Basjar Oedin als sultan van het landschap Serdang en Onderhoorigheden, met verklaring van 16 Aug. 1862. (Zitting 1865—1866 n°. 117). — Verklaring van den vorst van Serdang, sultan Wassar Oedin, dat tot zijn gebied behooren de landschappen Serdang en Pabaoengan, 6 Oct. 1865. (Zitting 1865—1866 n°. 117). — Acte van erkenning en bevestiging en verklaring van Basjar Oedin als sultan van Serdang, 6 Oct. 1865. (Zitting 1870—1871 n°. 15). — Contract met den sultan en de rijksgrooten van Serdang, van 1 Nov. 1876, omtrent den afstand van het recht tot inning van belastingen en heffingen aan het N.-I. gouvernement. (Zitting 1879—1880 n°. 86). — Acte van verband en van bevestiging van den radja van Serdang, van 29 Januari 1887. (Zitting 1889—1890 n°. 103). — Overeenkomsten met de hoofden der Tamiangsche landschappen betreffende de heffing van in- en uitvoerrechten aan de Tamiang-rivier en hare zijtakken, van 31 Dec. 1877. (Zitting 1879—1880 n°. 86). — Contract met den vorst en de hoofden van Tamiang, van 30 April 1884. (Zitting 1885—1886 n°. 110). — Contract betreffende de overneming van belastingen in het landschap Padang, van 5 Maart 1885. (Zitting 1885—1886 n°. 110). — Contract betreffende de overneming van belastingen in het landschap Bedagei, van 15 Dec. 1884. (Zitting 1885—1886 n°. 110). — Contract met de hoofden van het landschap Batoe Bara betreffende de overneming van belastingen, van 31 Mei 1884. (Zitting 1885—1886 n°. 110). — Verklaring van erkenning van Nederlands souvereiniteit, afgelegd door den radja van Siantar, van 16 Sept. 1888. (Zitting 1890—1891 n°. 112). — Verklaring van erkenning van Nederlands souvereiniteit, afgelegd door den radja van het landschap Tandjoeng Kassan, van 23 Februari 1888. (Zitting 1890—1891 n°. 112). — Acte van verband en van bevestiging van den radja van Koealoe, van 25 Maart 1886 en contract betreffende de overneming van belastingen in Koealoe, van 20 Aug. 1885. (Zitting 1886—1887 n°. 101). — Acte van verband en van bevestiging bij de herstelling van het vroegere inlandsch bestuur in Assahan, van 25 Maart 1886. (Zitting 1886—1887 n°. 101). — Acte van verband van 6 Oct. 1888, suppletoire acte van verband van 15 Maart 1890 en acte van bevestiging van 6 Oct. 1888, van den radja van Assahan. (Zitting 1890—1891 n°. 112). — Acte van erkenning van sultan Moestafa, als vorst van Kota Pinang, van 2 October 1864. (Zitting 1865—1866 n°. 117). — Suppletoircontract met den Yang Di Pertoean en de rijksgrooten van Kotta Pinang, van 21 Nov. 1875, omtrent den afstand van het recht tot inning van belastingen en heffingen aan het N. I. gouvernement. (Zitting 1876—1877 n°. 101). — Acte van

verband en van bevestiging van den vorst van Kota Pinang, van 4 Sept. 1872 en 6 Oct. 1873. (Zitting 1879—1880 n°. 86). — Suppletoire verklaring van den bestuurder van Kota Pinang, van 28 Mei 1880, waarbij de Europeanen en de met hen gelijkgestelden in dat landschap als directe onderdanen van het gouvernement zijn erkend. (Zitting 1881—1882 n°. 100). — Contract met den vorst van Kota Pinang, van 7 Januari 1884. (Zitting 1885—1886 n°. 110). — Acte van erkenning van soetan Abdulla als soetan van het landschap Panei, met verklaring van 11 Aug. 1862. (Zitting 1865—1866 n°. 117). — Nadere uitlegging van art. 7 der verklaring van 11 Aug. 1862, afgelegd door soetan Abdulla, van 23 Maart 1863. (Zitting 1865—1866 n°. 117). — Suppletoir-contract met den soetan en de rijksgrooten van Panei, van 21 Nov. 1875, omtrent den afstand van het recht tot inning van belastingen en heffingen aan het N. I. gouvernement. (Zitting 1876—1877 n°. 101). — Acte van erkenning van soetan Moesa als soetan van het landschap Bila, met verklaring, van 11 Aug. 1862. (Zitting 1865—1866 n°. 117).— Verklaring van het hoofd van het landschap Bila, van 7 Januari 1865. (Zitting 1866—1867 n°. 54).— Suppletoir-contract met den soetan en de rijksgrooten van Bila, van 21 November 1875, omtrent den afstand van het recht tot inning van belastingen en heffingen aan het N. I. gouvernement. (Zitting 1876—1877 n°. 101). — Contract betreffende de overneming van belastingen in Tanah-Poetih, van 23 Juni 1884. (Zitting 1885—1886 n°. 110). — Contract met den sultan van Siak Srie Indrapoera, van 1 Febr. 1858. (Zitting 1858—1859 n°. 22). — Suppletoire overeenkomst met den sultan van Siak Srie Indrapoera en Onderhoorigheden, van 28 Maart 1863. (Zitting 1864—1865 n°. 21). — Acte van bevestiging uitgereikt aan en beëedigde verklaring afgelegd door den nieuw opgetreden sultan van Siak Sri Indrapoera, van 18 Maart 1865. (Zitting 1866—1867 n°. 54). — Suppletoire overeenkomst met den sultan en de rijksgrooten van Siak en Onderhoorigheden, van 26 Juli 1873, waarbij het eiland Bengkalis aan het gouvernement van N. I. wordt afgestaan tegen eene jaarlijksche vergoeding van *f* 8000 aan den sultan. (Zitting 1874—1875 n°. 71). — Suppletoir-contract met den sultan en de rijksgrooten van Siak Sri Indrapoera, van 4 Nov. 1875 omtrent den afstand van het recht tot inning van belastingen en heffingen aan het N. I. gouvernement. (Zitting 1876—1877 n°. 101). — Contract met den sultan van Siak Sri Indrapoera en Onderhoorigheden, van 3 Dec. 1883, tot wijziging en aanvulling van het contract van 1 Februari 1858. (Zitting 1885—1886 n°. 110). — Contract met den sultan van Siak Sri Indrapoera, van 23 Juni 1884, betreffende de opheffing van de suprematie van Siak over de kustlandschappen van Panei af tot en met Tamiang. (Zitting 1885—1886 n°. 110). — Acte van verband en van erkenning en bevestiging, gepasseerd naar aanleiding van de plaats gehad hebbende bestuursverwisseling in Siak Srie Indrapoera, 25 Oct. 1890. (Zitting 1891—1892 n°. 106). — Contract met den sultan en rijksgrooten van het rijk Siak Srie Indrapoera, van 15 Oct. 1890. (Zitting 1893—1894 n°. 127). — Contract met den vorst en de rijksgrooten van Poeloe Lawan, van 4 Februari 1879. (Zitting 1882—1883 n°. 140). — Contract met den vorst en de rijksgrooten van Poeloe Lawan, van 23 Oct. 1882, waarbij het gouvernement overneemt het recht tot het heffen van belastingen. (Zitting 1883—1884 n°. 133). — Contract met den vorst van Poeloe Lawan, van 1 Maart 1885, tot aanvulling van het contract van 4 Febr. 1879. (Zitting 1885—1886 n°. 110). — Verklaring van erkenning van Nederlands souvereiniteit, afgelegd door den vorst van het rijk Rokan Ampat Kotta, van 15 Maart 1888. (Zitting 1890—1891 n°. 112). — Verklaring van erkenning van souvereiniteit, afgelegd door den bestuurder van het Battaksch landschap Tanah Djawa, 20 Juli 1888. (Zitting 1891—1892 n°. 106).

Lingga, Riouw en Onderhoorigheden. Contract met den sultan en de rijksgrooten van het rijk van Lingga, Riouw en Onderhoorigheden, van 1 Dec. 1857. (Zitting 1858—1859 n°. 23). — Wijziging van het contract van 1 Dec. 1857, tot nadere aanwijzing van de landen en eilanden, uitmakende het gebied van het rijk van Lingga, Riouw en Onderhoorigheden, van 19 Aug. 1864. (Zitting 1865—1866 n°. 117). — Overeenkomst met den sultan en de rijksgrooten van Lingga, Riouw en Onderhoorigheden, van 30 Sept. 1868. (Zitting 1870—1871 n°. 15). — Suppletoir contract met den sultan van Lingga-Riouw, van 17 Oct. 1881. (Zitting 1882—1883 n°. 140). — Acten van verband en van bevestiging van radja Abdoel Rachman als sultan in het rijk van Lingga, Riouw en Onderhoorigheden, van 22 Dec. 1884. (Zitting 1885—1886 n°. 110). — Suppletoir contract met Lingga, Riouw en Onderhoorigheden van 11 Januari 1887. (Zitting 1887—1888 n°. 67). — Suppletoir contract met den sultan van Lingga, Riouw en Onderhoorigheden, van 26 Januari 1888. (Zitting 1888—1889 n°. 76). — Overeenkomst met den soetan van het rijk van Indragiri en zijne rijksgrooten, van 14 Juli 1858. (Zitting 1859—1860 n°. 55). — Acte van verband en van bevestiging van radja Hoessin, soetan van Indragiri, van 6 Sept. 1877. (Zitting 1878—1879 n°. 71). — Suppletoir contract met Indragiri, van 6 Sept. 1877. (Zitting 1878—1879 n°. 71). — Acte van verband en van bevestiging van den soetan van Indragiri, van 8 Aug. 1885. (Zitting 1886—1887 n°. 101). — Suppletoir contract met den soetan van Indragiri, van 22 Mei 1887. (Zitting 1888—1889 n°. 76). — Suppletoir contract met den soetan van Indragiri, van 21 Maart 1892. (Zitting 1892—1893 n°. 104).

Djambi. Contract met den sultan, den pangeran ratoe en de rijksgrooten van Djambi en Onderhoorigheden, van 2 Nov. 1858. (Zitting 1859—60 n°. 55). — Suppletoire overeenkomst met den sultan, den pangeran ratoe en de rijksgrooten van Djambi, 4 Aug. 1873. (Zitting 1874—1875 n°. 71). — Suppletoire overeenkomst met den sultan en de rijksgrooten van Djambi, van 28 Maart 1876. (Zitting 1876—1877 n°. 101). — Overeenkomst met den sultan, den pangeran ratoe en de rijksgrooten van Djambi, van 13 Juli 1880, betreffende den afstand van het opiummonopolie aan het gouvernement. (Zitting 1881—1882 n°. 100). — Overeenkomst met den sultan, den pangeran ratoe en de mantries van Djambi, van 2 Mei 1882. Akte van erkenning en bevestiging van pangeran ratoe Marta Ningrat als sultan en akte van bevestiging van pangeran Soerio als pangeran ratoe van Djambi, 2 Mei 1882. (Zitting 1883—1884 n°. 133). — Acte van verband en van erkenning en bevestiging van

den sultan van Djambi, van 7 Oct. 1886. (Zitting 1887—1888 n°. 67.) — Contract met den sultan, pangeran ratoe en rijksgrooten van Djambi en Onderhoorigheden, van 28 Mei 1888. (Zitting 1888—1889 n°. 76).

BORNEO.

Westerafdeeling van Borneo. Contract met den sultan en de rijksgrooten van Sambas, van 23 Aug. 1877 en suppletoir contract met den sultan en de rijksgrooten van Sambas, van 29 Juli 1879. (Zitting 1880—1881 n°. 87). — Verklaring van eerbied, gehoorzaamheid en hulp van den panembahan van het rijk Mampawa, van 26 Januari 1861. (Zitting 1861—1862 n°. 66). — Verbeterde verklaring van 26 Januari 1861. (Zitting 1864—1865 n°. 21). — Overeenkomst met de panembahan van Mampawah, van 14 Januari 1866. (Zitting 1869—1870 n°. 27). — Suppletoir contract met den vorst van Mampawa, van 19 Sept. 1880. (Zitting 1882—1883 n°. 140). — Contract met den radja en de rijksgrooten van Pontianak. (Zitting 1857—1858 n°. 35). — Acte van bevestiging en van verband van Sjarief Yoesoef Pangeran Ratoe Pakoe Negara als sultan van Pontianak, van 3 Maart 1873. (Zitting 1875—1876 n°. 82). — Contract met den sultan en de rijksgrooten van Pontianak, van 18 Aug. 1879. (Zitting 1881—1882 n°. 100). — Acte van verband en van bevestiging van den nieuw opgetreden bestuurder van Pontianak, van 18 Maart 1895. (Zitting 1895—1896 n°. 110). — Contract met den heer van Koeboe, Sjarif Hasan bin al Mearchoem Sjarif Abdoel Rachman al Ydroes, van 27 Juli 1870. (Zitting 1871—1872 n°. 9.) — Suppletoir contract met den vorst van Koeboe, van 21 Oct. 1880. (Zitting 1882—1883 n°. 140). — Overeenkomst met den panumbahan van Simpang, van 5 Juli 1861. (Zitting 1864—1865 n°. 21). — Acte van bevestiging en van verband van Goesti Pandji, als vorst van Simpang, van 26 Sept. 1874. (Zitting 1875—1876 n°. 82). — Contract met den panembahan en de grooten van Simpang, van 18 Juni 1881. (Zitting 1882—1883 n° 140). — Suppletoir contract met den radja van Simpang, van 30 April 1888. (Zitting 1888—1889 n° 76). — Overeenkomst met den panumbahan van Soekadana, van 4 Juli 1861. (Zitting 1864—1865 n°. 21). — Acte van verband en van bevestiging van Tongkoe Poetra, panembahan van Soekadana, van 17 Juli 1878. (Zitting 1879—1880 n°. 86). — Contract met den panembahan en de rijksgrooten van Soekadana, van 3 Dec. 1881. (Zitting 1882—1883 n°. 140). — Suppletoir contract met den radja van Soekadana, van 27 April 1888. (Zitting 1888—1889 n°. 76). — Overeenkomst met den panembahan van Matan, van 5 Juli 1861. (Zitting 1864—1865 n°. 21). — Suppletoir contract met den panembahan van Matan, van 16 Juni 1881. (Zitting 1882—1883 n°. 140). — Suppletoir contract met den radja van Matan, van 28 April 1888. (Zitting 1888—1889 n°. 76). — Contract met den vorst van Landak, van 7/17 Juli 1859. (Zitting 1859—1860 n°. 55). — Acte van verband en van bevestiging van pangeran Mangkoe Boemi, waarnemend vorst van Landak, van 2 Dec. 1874. (Zitting 1877—1878 n°. 100). — Acte van verband en van bevestiging van den panembahan van Landak, van 30 Juni 1881. (Zitting 1881—1882 n°. 100). — Contract met den waarnemenden panembahan en de landsgrooten van Landak, van 5 Juli 1883. (Zitting 1884—1885 n°. 76). — Acte van bevestiging en van verband van pangeran Ratoe Pakoe Negara als vorst van Tajan, van 2 Juni 1874. (Zitting 1875—1876 n°. 82). — Acte van verband en van bevestiging van den panembahan van Tajan. (Zitting 1880—1881 n°. 87). — Contract met den panembahan en de mantries van Tajan, van 22 Febr. 1883. (Zitting 1883—1884 n°. 133). — Acte van verband en van bevestiging van den radja van Tajan-Meliouw, van 26 Februari 1890. (Zitting 1890—1891 n°. 112). — Contract met den pangeran Ratoe Anom Pakoe Negara als nieuw opgetreden vorst van het rijk van Meliouw, van 26 Oct. 1869. (Zitting 1871—1872 n°. 9). — Suppletoir contract met den vorst van Meliouw, van 15 Maart 1881. (Zitting 1882—1883 n°. 140).— Acte van verband en van bevestiging van den bestuurder van Meliouw, van 7 Januari 1886. (Zitting 1886—1887 n°. 101). — Contract met den radja van Meliouw, van 7 Juli 1887. (Zitting 1888—1889 n°. 76). — Suppletoir contract met den vorst van Sangau en rijksgrooten, van 15 Febr. 1860. (Zitting 1860—1861 n°. 71). — Acte van verband en van bevestiging van panembahan hadji Sleman Sri Kasoema, vorst van Sanggouw, van 26 Juni 1876. (Zitting 1878—1879 n°. 71). — Contract met den radja en de mantries van Sanggouw, van 4 Maart 1882. (Zitting 1883—1884 n°. 133). — Contract met den panembahan Mohamad Kesoema Negara bin sultan Anom als vorst van Sekadouw, van 25 Oct. 1869. (Zitting 1871—1872 n°. 9). — Suppletoir contract met den radja van Sekadouw, van 7 Febr. 1881. (Zitting 1882—1883 n°. 140). — Suppletoir contract met den radja van Sintang, van 25 Dec. 1880. (Zitting 1882—1883 n°. 140). — Acte van verband en van bevestiging van den radja van Sintang, van 30 September 1889. (Zitting 1890—1891 n°. 112). — Contract met den radja en de mantries van Silat, van 25 Febr. 1882. (Zitting 1882—1883 n°. 140). — Acte van verband en van bevestiging van den radja van Silat, van 19 Juni 1888. (Zitting 1889—1890 n°. 103). — Acte van verband en van bevestiging van den bestuurder van Soehaid, van 24 April 1880. (Zitting 1881—1882 n°. 100). — Contract met den radja en de mantries van Soehaid, van 7 Juni 1883. (Zitting 1883—1884 n°. 133). — Acte van verband en van bevestiging van den panembahan van Saiimbouw, van 23 Oct. 1878. (Zitting 1879—1880 n°. 86). — Contract met den radja en de mantries van Salimbouw, van 28 Febr. 1882. (Zitting 1882—1883 n°. 140). — Contract met den vorst van Piassa, van 8 April 1858. (Zitting 1859—1860 n°. 55). — Suppletoir contract met den radja van Piassa, van 23 April 1880. (Zitting 1882—1883 n°. 140). — Contract met den vorst van Djonkong, van 7 April 1858. (Zitting 1859—1860 n°. 55). — Acte van verband en van bevestiging van pangeran Soleman Soeria Negara, vorst van Djongkong, van 23 Juni 1876. (Zitting 1877—1878 n°. 100). — Contract met den radja en de mantries van Djongkong, van 23 Maart 1882. (Zitting 1882—1883 n°. 140). — Acte van verband en van bevestiging van Abang Tella, vorst van Boenoet, van 27 Januari 1877. (Zitting 1879—1880 n°. 86). — Contract met den radja en de mantries van Boenoet, van 8 Dec. 1881. (Zitting 1882—1883 n°. 140). — Acte van verband en van bevestiging van den radja van

Boenoet, van 13 Januari 1886. (Zitting 1886—1887 n°. 101).

Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. Acte van verband en van bevestiging van pangeran Ratoe Anoem Kasoema Yoeda, leenvorst van Kota Waringin, van 11 Mei 1876. (Zitting 1877—78 n°. 100). — Contract met den vorst en de rijksgrooten van Kotta Waringin, van 26 Oct. 1878. (Zitting 1879—80 n°. 86). — Contract met den sultan en de rijksgrooten van Koetei, van 17 Juli 1863. (Zitting 1864—1865 n°. 21). — Acte van verband en van bevestiging van Molana Mohamad Kahar Oedin, vorst van Boeloengan, van 2 Juni 1878 en contract met den sultan en de rijksgrooten van Boeloengan, van 2 Juni 1878. (Zitting 1879—1880 n°. 86). — Acte van verband en van bevestiging van den vorst van Boeloengan, van 14 Dec. 1889. (Zitting 1890—1891 n°. 112). — Beschrijving van de grenzen van het landschap Boeloengan en opgave van de daaronder behoorende eilanden, verklaring van 19 Juni 1893. (Zitting 1894—1895 n°. 110). — Suppletoir contract met den vorst en de landsgrooten van Boeloengan van 19 Juni 1893, betreffende den afstand aan het gouvernement van het recht tot het verleenen van vergunningen tot het doen van mijnbouwkundige opsporingen en van concessiën tot mijnontginning. (Zitting 1894—1895 n°. 110). — Suppletoir contract met den sultan en de rijksgrooten van Boeloengan, van 11 Juli 1894, omtrent overdracht van de in- en uitvoerrechten en pachten tegen uitkeering van schadeloosstelling. (Zitting 1895—1896 n°. 110). — Acte van verband en van bevestiging van Datoe Maharadja Denda Hassan Oedin, sultan van Goenoeng Taboer, van 21 Mei 1878 en contract met den sultan en de rijksgrooten van Goenoeng Taboer, van 21 Mei 1878. (Zitting 1879—1880 n°. 86). — Acte van verband en van bevestiging van den bestuurder van Goenoeng Taboer, van 23 Juni 1893. (Zitting 1894—1895 n°. 110). — Acte van bevestiging en van verband van Mohamad Adil Djalal Oedin, vorst van Sambalioeng, van 15 Sept. 1873. (Zitting 1875—1876 n°. 82). — Contract met den sultan en de rijksgrooten van Sambalioeng, van 6 Juni 1878. (Zitting 1879—1880 n°. 86). — Acte van verband en van bevestiging van den nieuw opgetreden sultan van Sambalioeng, van 30 Nov. 1882. (Zitting 1883—1884 n°. 133). — Contract met den sultan van Passir, van 22 Juni 1862. (Zitting 1864—1865 n°. 21). — Suppletoir contract met den sultan van Passir, van 23 Febr. 1863, tot wijziging en aanvulling van artt. 20, 21 en 22 van het contract van 22 Juni 1862. (Zitting 1864—1865 n°. 21). — Acte van verband en van bevestiging van sultan Sepoeh Adil Chalifatoel Moeminin als vorst van Pasir, van 18 Nov. 1875. (Zitting 1877—1878 n°. 100). — Acten van verband en van bevestiging van den vorst van Pasir, van 14 Febr. 1888. (Zitting 1889—1890 n°. 103). — Contract met den sultan en de grooten van Pasir, van 3 December 1889. (Zitting 1890—1891 n°. 112). — Overeenkomst met de vorstin van Pegatan en Koesan, van 13 November 1875 en acte van bevestiging en van verband van Daeng Makaoe als vorstin van Pegatan en Koesan, van 12 Nov. 1875. (Zitting 1876—1877 n°. 101). — Acte van verband en van bevestiging van den bestuurder van Pegatan en Koesan, van 7 Juni 1893. (Zitting 1894—1895 n°. 110).

MENADO.

Rijkjes langs de Noordkust van Celebes. Overeenkomst met den radja benevens de rijksgrooten van Bolang Mongondo, van 8 Sept. 1858. (Zitting 1859—1860 n°. 55). — Acte van bevestiging van Johannis Manuel Manoppo als radja van Bolang Mongondo, van 15 Juli 1864. (Zitting 1865—1866 n°. 117). — Acte van verband en van bevestiging van den radja van Bolang Mongondo, 1 Juli 1893. (Zitting 1894—1895 n°. 110).— Overeenkomst met den radja en de rijksgrooten van Bolango Uki, van 1 November 1856. (Zitting 1857—1858 n°. 35). — Acte van bevestiging van den vorst van Bolang-Oekie, van 30 April 1868. (Zitting 1869—70 n°. 27). — Overeenkomst met den radja en de rijksgrooten van Bintaoena of Bintaüna, van 24 Sept. 1857. (Zitting 1858—1859 n°. 23). — Acte van bevestiging en beëedigde verklaring van den vorst van Bintaoena, van 15 Sept. 1866. (Zitting 1869—70 n°. 27). — Overeenkomst met den radja en de rijksgrooten van Bolang Itang, van 24 Augustus 1857. (Zitting 1858—1859 n°. 23). — Suppletoire overeenkomst met den radja en de rijksgrooten van Bolang Itang, van 19 September 1859. (Zitting 1860—1861 n°. 71). — Acte van verband en van bevestiging van Ali Padir Ponto, radja van Bolang Itang, van 7 Oct. 1875. (Zitting 1878—1879 n°. 71). — Overeenkomst met den radja en de rijksgrooten van Kaydipang, 21 April 1855. (Zitting 1857—1858 n°. 35). — Suppletoire overeenkomst met den radjah en de rijksgrooten van Kaydipang, van 18 Juni 1860. (Zitting 1861—1862 n°. 66). — Acte van bevestiging van Mohamad Noerdin Korompoet, prins van Diets Korompoet, als radjah van Kaydipang, van 18 Juni 1860. (Zitting 1861—1862 n°. 66). — Acte van bevestiging uitgereikt aan en verklaring afgelegd door prins Gongalak Korompoet bij zijn optreden als radja van het landschap Kaydipang, van 23 Oct. 1865. (Zitting 1866—1867 n°. 54). — Overeenkomst met den radja benevens de rijksgrooten van Bwool, van 15 Aug. 1858. (Zitting 1859—1860 n°. 55). — Acte van bevestiging van Teroengkoe, ook genaamd Mohamad Siradjoedin, als radja van Bwool, van 31 Aug. 1864. (Zitting 1865—1866 n°. 117). — Contract met den radja van Bwool, van 13 Dec. 1890 en acte van verband en van bevestiging van den nieuwen bestuurder van dat landschap, van 13 Dec. 1890. (Zitting 1891—1892 n°. 106).

Sangi- en Talauereilanden. Overeenkomst met den radja en de rijksgrooten van Siauw, van 8 Juni 1863. (Zitting 1864—1865 n°. 21). — Contract met den radja van Siauw, van 11 Dec. 1884 en 26 Nov. 1885. (Zitting 1889—1890 n°. 103). — Suppletoir contract met Siauw van 28 September 1894, omtrent de heffing van in- en uitvoerrechten door het N.-I. gouvernement. (Zitting 1895—1896 n°. 110). — Overeenkomst met den radja en de rijksgrooten van Kandhar, van 16 Sept. 1862. (Zitting 1865—1866 n°. 117). — Acte van bevestiging van Daniel Petrus Janis als radja van Kandhar, van 16 Sept. 1862. (Zitting 1865—1866 n°. 117). — Contract met den radja van Kandhar, van 24 Nov. 1885. (Zitting 1889—1890 n°. 103). — Suppletoir contract met den radja van Kandhar, van 17 Oct. 1890. (Zitting 1891—1892 n°. 106). — Suppletoir contract met Kandhar, van 28 Sept. 1894, omtrent de heffing van in- en uitvoerrechten door het N.-I. gouvernement. (Zitting 1895—1896 n°. 110). — Acte van verband en van be-

vestiging van den opgetreden vorst van Taroena, Egenos Lorens Tamarol Rasoebala, onder den naam en titel van radja Rasoebala, van 31 Dec. 1880. (Zitting 1883—1884 n°. 133). — Contract met den radja van Taroena, van 24 Nov. 1885. (Zitting 1889—1890 n°. 103). — Suppletoir contract met den radja van Taroena, van 17 Oct. 1890. (Zitting 1891—1892 n°. 106). — Suppletoir contract met Taroena, van 28 September 1894, omtrent de heffing van in- en uitvoerrechten door het N.-I. gouvernement. (Zitting 1895—1896 n°. 110). — Overeenkomst met den radja en de rijksgrooten van Manganitoe, van 15 Januari 1866. (Zitting 1866—1867 n°. 54). — Acte van bevestiging uitgereikt aan en verklaring afgelegd door Manuel Mocodompis als radja van Manganitoe, van 15 Januari 1866. (Zitting 1866—1867 n°. 54). — Suppletoir contract met Manganitoe van 28 Sept. 1894, omtrent de heffing van in- en uitvoerrechten door het N.-I. gouvernement. (Zitting 1895—1896 n°. 110). — Overeenkomst met den radja en de rijksgrooten van Taboekan, van 19 Juli 1865. (Zitting 1866—1867 n°. 54). — Suppletoir contract met Taboekan, van 28 Sept. 1894, omtrent de heffing van in- en uitvoerrechten door het N.-I. gouvernement. (Zitting 1895—1896 n°. 110). — Overeenkomst met den radja en de rijksgrooten van Tagoelandang, van 12 Nov. 1860. (Zitting 1864—1865 n°. 21). — Acte van verband en van bevestiging van Christijan Mattheosz, radja van Tagoelandang, van 6 Aug. 1875. (Zitting 1878—1879 n°. 71). — Contract met den radja van Tagoelandang, van 24 Nov. 1885 en acten van verband en van bevestiging van den radja van Tagoelandang, van 28 Nov. 1885. (Zitting 1889—1890 n°. 103). — Suppletoir contract met den radja van Tagoelandang, van 17 Oct. 1890. (Zitting 1891—1892 n°. 106). — Suppletoir contract met Tagoelandang, van 28 Sept. 1894, omtrent de heffing van in- en uitvoerrechten door het N.-I. gouvernement. (Zitting 1895—1896 n°. 110).

Landschappen in de baai van Tomini. Overeenkomst met den radja en de rijksgrooten van Parigi, van 24 Maart 1863. (Zitting 1865—1866 n°. 117). — Contract met de vorstin en de rijksgrooten van Saoesoe, van 17 Aug. 1888. (Zitting 1889—1890 n°. 103). — Contract met de radja's in het landschap Poso, van 4 Aug. 1888. (Zitting 1889—1890 n°. 103). — Contract met den radja van Todjo, van 11 December 1887. (Zitting 1888—1889 n°. 76).

CELEBES EN ONDERHOORIGHEDEN.

Suppletoire regelingen in October 1888—Mei 1890 met inlandsche bestuurders van landschappen, behoorende tot het gouvernement van Celebes en Onderhoorigheden aangegaan tot het tegengaan van den in- en uitvoer van oorlogsbehoeften. (Zitting 1890—1891 n°. 112). — Suppletoire contracten in Maart 1887—Mei 1889 met inlandsche bestuurders van landschappen, behoorende tot het gouvernement Celebes en Onderhoorigheden gesloten ten behoeve van de bescherming van telegraafverbindingen. (Zitting 1890—1891 n°. 112).

Zuiderdistricten. Contract met de vorstin en de hadat van Binamoe, van 10 Febr. 1862. (Zitting 1864—1865 n°. 21).

Oosterdistricten. Overeenkomst met de vorstin en den hadat van Sanraboni, van 11 Juli 1860. (Zitting 1860—1861 n°. 71). — Contract met den vorst en de hadat van Bangkala, van 10 Febr. 1862. (Zitting 1864—1865 n°. 21). — Acte van bevestiging en van verband van Kaitjil Molokoe als radja van Tomboekoe, van 18 Sept. 1873. (Zitting 1874—1875 n°. 71). — Acte van verband en van bevestiging van den radja van Tomboekoe, van 28 Mei 1884 en contract regelende de verhouding tusschen den radja van Tomboekoe en den sultan van Ternate. (Zitting 1885—1886 n°. 110).

Leenroerige landen. Contract met den vorst en de hadat van het rijk van Boni, van 13 Febr. 1860. (Zitting 1860—1861 n°. 71). — Manifest aan het volk van Boni en de vorsten van het eiland Celebes. (Zitting 1861—1862 n°. 103). — Overeenkomst met den leenvorst en den hadat van Boni, tot vaststelling der grenzen tusschen dat rijk en de afdeeling Sindjay of Sandjay, van 15 Nov. 1860. (Zitting 1861—1862 n°. 66). — Overeenkomst met den leenvorst van Boni, regelende de grensscheiding tusschen dat leenrijk en de omliggende gouvernementslanden en inlandsche rijken, van 12 Maart 1868. (Zitting 1869—1870 n°. 27). — Acte van verband en bevestiging van Banri Aroe Timoeroeng als leenvorstin van Boni, van 15 Juni 1872 en suppletoir contract van 16 Juni 1872, tot aanvulling en wijziging van het contract van 13 Februari 1860. (Zitting 1873—1874 n°. 16). — Verklaring en acte van bevestiging van den hadat van Boni verkozen tot leenvorst van Boni, van 15 April 1895. (Zitting 1895—1896 n°. 110). — Acte van bevestiging van de leenvorstin van Tanette J. Olé, gesloten 8 Sept. 1856. (Zitting 1857—1858 n°. 35). — Manifest van 10 Sept. 1856, waarbij Latjombong vervallen wordt verklaard van het leen der landschappen Tjinakko en Atanja Kadjang (onderhoorige landschappen van Tanette). (Zitting 1857—1858 n°. 35). — Contract met de vorstinnen en de hadats van Tanette en Barroe, tot vaststelling der grenzen dier twee rijken en tot regeling van het recht van doorvoer onderling, van 24/26 Juni 1861. (Zitting 1861—1862 n°. 66). — Contract met de vorstin van Tanette, van 29 Februari 1868. (Zitting 1869—70 n°. 27). — Suppletoir contract met de bestuurders en de hadat van Tanette, van 23 Dec. 1888. (Zitting 1892—1893 n°. 104).

Bondgenootschappelijke landen. Contract met den vorst en den hadat van Goa, tot regeling der grenzen tusschen dat Rijk en het Gouvernementsgebied der afdeeling Sindjay of Sandjay, van 24 Dec. 1860. (Zitting 1861—1862 n°. 66). — Contract en acte van bevestiging van den bestuurder en de landsgrooten van Gowa, van 26 October 1894. (Zitting 1895—1896 n°. 110). — Contract met de vorstin en de hadat van Barroe van 28 Sept. 1887 en acte van bevestiging van de vorstin van Barroe, van 28 Sept. 1887. (Zitting 1888—1889 n°. 76). — Contract met de vorstin en de hadat van Laykan, van 10 Febr. 1862. (Zitting 1864—1865 n°. 21). — Contract met den bestuurder en de grooten van Laikang van 19 November 1879 en acte van verband en van bevestiging van J. Tikola als bestuurder van Laikang, van 19 Nov. 1879. (Zitting 1881—1882 n°. 100). — Contract met den koning en de hadat van het rijk van Soppeng, van 4 Februari 1860. (Zitting 1860—1861 n°. 71). — Contract met den vorst en de hadat van Sidenreng, met acte betreffende de verhouding van Pare Pare tot het Nederlandsch gezag, van 28 Oct. 1886 en verklaring en acte van bevestiging van den vorst

van Sidenreng, van 28 October 1886. (Zitting 1888—1889 n°. 76). — Suppletoir-contract met den bestuurder en de hadat van Sidenreng, van 4 Dec. 1888. (Zitting 1892—1893 n°. 104). — Contract met de bestuurster en de hadat van Soeppa, van 18 Juli 1890. (Zitting 1892—1893 n°. 104). — Contract met den bestuurder van Sawitto, van 30 Oct. 1890. (Zitting 1892—1893 n°. 104). — Contract met den vorst en de hadat van Rappang, van 11 Sept. 1887 en acte van aanstelling van den vorst van Rappang, van 28 Oct. 1886. (Zitting 1888—1889 n°. 76). — Suppletoir-contract met den bestuurder en de hadat van Rapang, van 4 Dec. 1888. (Zitting 1892—1893 n°. 104). — Contract met de bestuurster van Alietta, van 10 Juli 1890. (Zitting 1892—1893 n°. 104). — Overeenkomst met den vorst en de hadat van Balanipa, van 6 Dec. 1862. (Zitting 1864—1865 n°. 21). — Contract met Manawari, vorst van Balangnipa, van 17 Aug. 1870. (Zitting 1871—1872 n°. 9). — Acte van bevestiging van Manawari als vorst van het rijk van Balangnipa, van 28 Januari 1873 en overeenkomst met dien vorst gesloten op denzelfden datum. (Zitting 1873—1874 n°. 16). — Overeenkomst met den vorst en de hadat van Madjene, van 14 October 1862. (Zitting 1864—1865 n°. 21). — Overeenkomst met den vorst van Madjene, van 14 Dec. 1867. (Zitting 1869—1870 n°. 27). — Acte van bevestiging en van verband van Sangkilang als vorst van Madjene, van 2 Dec. 1874. (Zitting 1875—1876 n°. 82). — Contract met den bestuurder en de hadat van Madjene en akte van bevestiging van den nieuwen bestuurder, 20 Aug. 1892. (Zitting 1894—1895 n°. 110). — Overeenkomst met den vorst en de hadat van Pamboang van 14 Oct. 1862. (Zitting 1864—1865 n°. 21). — Overeenkomst met den vorst van Pambaoewang, van 29 Augustus 1868. (Zitting 1870—1871 n°. 15). — Contract met den bestuurder en de hadat van Pambaoewang en acte van bevestiging en verklaring van de nieuwe bestuurster, 31 October 1892. (Zitting 1894—1895 n°. 110). — Overeenkomst met den vorst en de hadat van Tjinrana, van 14 Oct. 1862. (Zitting 1864—1865 n°. 21). — Contract met den bestuurder en de hadat van Tjenrana en acte van verklaring en bevestiging van de nieuwe bestuurster, van 31 October 1892. (Zitting 1894—1895 n°. 110). — Overeenkomst met den vorst en de hadat van Tapalang, van 31 Oct. 1862. (Zitting 1864—1865 n°. 21). — Overeenkomst met den vorst van Tappalang, van 3 Febr. 1868. (Zitting 1869—1870 n°. 27). — Contract met den bestuurder en de hadat van Tappalang en acte van bevestiging van den nieuwen bestuurder, van 31 Oct. 1892. (Zitting 1894—1895 n°. 110). — Overeenkomst met den vorst en de hadat van Mamoedjoe, van 31 Oct. 1862. (Zitting 1864—1865 n°. 21). — Verklaring van den vorst van Mamoedjoe, van 31 Oct. 1862. (Ztting 1864—1865 n°. 21). — Overeenkomst met den vorst en de hadat van Binoang, van 14 Oct. 1862. (Zitting 1864—1865 n°. 21). — Contract met den bestuurder en de hadat van Binoewang, van 2 Oct. 1888 en acte van bevestiging van den nieuwen bestuurder van Binoewang, van 2 Oct. 1888. (Zitting 1890—1891 n°. 112). — Contract met den vorst en de hadat van Palos, van 1 Mei 1888 en acte van bevestiging van den vorst van Palos, van 1 Mei 1888. (Zitting 1889—1890 n°. 103, 1891—1892 n°. 106). — Contract met den vorst en de hadat van Towaëli, van 26 Juni 1888 en acte van bevestiging van den vorst van Towaëli, van 26 Juni 1888. (Zitting 1890—1891 n°. 112). — Contract met den vorst en de hadat van Donggala, van 2 Mei 1888 en acte van bevestiging van den vorst van Donggala, van 2 Mei 1888. (Zitting 1889—1890 n°. 103, 1891—1892 n°. 106). — Verklaring van den bestuurder en de hadat van het landschap Sigi, 9 Aug. 1891. (Zitting 1893—1894 n°. 127). — Verklaring van den bestuurder en de hadat van het landschap Dolo Rindaoe, 14 Aug. 1891. (Zitting 1893—1894 n°. 127). — Verklaring van den bestuurder en de hadat van het landschap Belomaroe, 8 Aug. 1891. (Zitting 1893—1894 n°. 127). — Tractaat met den radja en de hadat van Tontolie, van 5 Juli 1858. (Zitting 1859—1860 n°. 55). — Acte van bevestiging van den vorst van Tontoli, van 14 Dec. 1867. (Zitting 1869—1870 n°. 27). — Contract met den vorst en de hadat van Loewoe, van 16 Sept. 1861. (Zitting 1864—1865 n°. 21). — Contract met den vorst en de hadat van Loehoe, van 15 Sept. 1887 en acte van bevestiging van den vorst van Loehoe, van 4 Oct. 1888. — (Zitting 1889—1890 n°. 103). — Tractaat met den radja en de hadat van Kandarie, genaamd de eerste Lamango, en de laatsten Batoeangan (sapatie), Malaka (adjunct-kapitan), Lapalewo (poengawa), uitmakende de hadat van het rijk Laiwoei, van 13 April 1858. (Zitting 1859—1860 n°. 55). — Acte van verband en van bevestiging van den radja van Laiwoei, van 15 Mei 1880. (Zitting 1881—1882 n°. 100). — Contract met den radja en de hadat van Laiwoei, van 21 Dec. 1885. (Zitting 1887—1888 n°. 67). — Overeenkomst met den sultan en de rijksgrooten van Boeton, van 28 Aug. 1873 en acte van bevestiging van Mohamad Saleh tot sultan van Boeton. (Zitting 1874—1875 n°. 71). — Acten van verband en van bevestiging van den sultan van Boeton, van 18 Juli 1887. (Zitting 1888—1889 n°. 76). — Tractaat met den sultan en de rijksgrooten van Bima, van 19 November 1857. (Zitting 1858—1859 n°. 23). — Acte van bevestiging van Abdoe-l-Azies als sultan van Bima, onder de voogdij van Moehammad Saleh Boemi-Loema-Rasanaë, van 27 Juli 1869. (Zitting 1870—1871 n°. 15). — Verklaring en acte van bevestiging van den sultan van Bima, van 30 Oct. 1885. (Zitting 1886—1887 n°. 101). — Contract met den sultan en de grooten van Bima, van 20 Oct. 1886. (Zitting 1888—1889 n°. 76). — Tractaat met den sultan en de rijksgrooten van Sumbawa, van 2 Augustus 1858. (Zitting 1859—1860 n°. 55). — Overeenkomst met den sultan en de rijksgrooten van Sumbawa, van 27 Februari 1875. (Zitting 1876—1877 n°. 101). — Verklaring en acte van bevestiging van den sultan van Sumbawa, van 18 Oct. 1885. (Zitting 1886—1887 n°. 101). — Tractaat met den radja en de rijksgrooten van Dompo, van 17 Augustus 1858. (Zitting 1859—1860 n°. 55). — Acte van bevestiging van den radja van Dompo, Abdullah, van 3 Juni 1871. (Zitting 1872—1873 n°. 22). — Contract met den sultan en de grooten van Dompo, van 21 Oct. 1886 en verklaring en acte van bevestiging van den sultan van Dompo, van 21 Oct. 1886. (Zitting 1888—1889 n°. 76). — Tractaat met den vorst en de rijksgrooten van Sanggar, van 14 Augustus 1858. (Zitting 1859—1860 n°. 55). — Acte van bevestiging en verklaring van La-Kamena Daeng Andjong als vorst

van Sanggar, van 26 Juli 1869. (Zitting 1870—1871 n°. 15). — Contract met den aroe matowa en de hadat van Wadjo, van 8 Nov. 1888. (Zitting 1889—1890 n°. 103). — Acte van verband en van bevestiging van den nieuwen hoofdvorst van Wadjo, van 16 Februari 1892. (Zitting 1892—1893 n°. 104). — Contract met den bestuurder en de hadat van Maiwa, van 8 Sept. 1890. (Zitting 1892—1893 n°. 104). — Contract met den bestuurder en de hadat van Doerie, van 30 Sept. 1890. (Zitting 1892—1893 n°. 104). — Contract met de bestuurster en de hadat van Batoelappa, van 23 November 1890. (Zitting 1892—1893 n°. 104). — Contract met den bestuurder en de hadat van Kassa, van 23 Nov. 1890. (Zitting 1892—1893 n°. 104).

TERNATE.

Acte van optreding en verbintenis van Mohamad Arsad als sultan van Ternate, vän 30 Mei 1861. (Zitting 1864—1865 n°. 21). — Overeenkomst met den sultan en de rijksgrooten van Ternate en onderhoorigheden, zonder dagteekening maar gesloten in Juni 1862. (Zitting 1864—1865 n°. 21). — Aanvulling der overeenkomst 26 Sept. 1861. (Zitting 1864—1865 n°. 21). — Suppletoire overeenkomst met den sultan en de rijksgrooten van Ternate, van 9 Juni 1873, betreffende de afbakening der wederzijdsche rechtsmacht, opgenomen in de artt. 18 en 19 der met den sultan en de rijksgrooten van Ternate bestaande overeenkomst. (Zitting 1874—1875 n°. 71). — Acte van verband en van bevestiging van den sultan van Ternate, van 20 Oct. 1879. (Zitting 1880—1881 n°. 87). — Contract met den sultan en de landsgrooten van Ternate, van 30 Oct. 1880. (Zitting 1881—1882 n°. 100). — Suppletoire regeling 21 Maart 1889 met Ternate aangegaan tot bescherming van telegraafverbindingen. (Zitting 1890—1891 n°. 112). — Suppletoire regeling, 5 Juli 1889, met Ternate aangegaan tot het tegengaan van den in- en uitvoer van oorlogsbehoeften. (Zitting 1890—1891 n°. 112). — Suppletoire overeenkomst met den sultan en de rijksgrooten van Ternate, van 20 Juli 1893, betreffende den afstand aan het gouvernement van het recht tot het verleenen van vergunningen tot het doen van mijnbouwkundige opsporingen en van concessien tot mijnontginning. (Zitting 1894—1895 n°. 110).

TIDORE.

Overeenkomst met den sultan en de rijksgrooten van Tidore en Onderhoorigheden, van 25 Sept. 1860. (Zitting 1861—1862 n°. 66). — Aanvulling der overeenkomst, 24 Sept. 1861. (Zitting 1864—1865 n°. 21). — Overeenkomst met den sultan en de rijksgrooten van Tidore, van 26 Maart 1872. (Zitting 1874—1875 n°. 71). — Suppletoir contract met den sultan en de rijksgrooten van Tidore, van 1 Juli 1879. (Zitting 1880—1881 n°. 87). — Suppletoire regeling, 18 Februari 1889, met Tidore aangegaan tot bescherming van telegraafverbindingen (zitting 1890—1891 n°. 112). — Suppletoire regeling 5 Juli 1889, met Tidore aangegaan tot het tegengaan van den in- en uitvoer van oorlogsbehoeften (zitting 1890—1891 n°. 112). — Acten van verband en van bevestiging van den nieuwen sultan van Tidore, van 30 Juni 1894. (Zitting 1895—1896 n°. 110).

BATJAN.

Acte van optreding van Prins Mohamad Sadek als sultan van Badjan, van 14 Mei 1862. (Zitting 1864—1865 n°. 21). — Overeenkomst met den sultan en de rijksgrooten van Batjan, van 13 Oct. 1864. (Zitting 1865—1866 n°. 117). — Suppletoire overeenkomst met den sultan en de rijksgrooten van Batjan, van 17 Augustus 1873, betreffende de afbakening der wederzijdsche rechtsmacht, opgenomen in de artt. 18 en 19 der met den sultan en de rijksgrooten van Batjan bestaande overeenkomst. (Zitting 1874—1875 n°. 71). — Suppletoir contract met den sultan en de rijksgrooten van Batjan, van 14 Aug. 1878. (Zitting 1879—1880 n°. 86).

TIMOR EN ONDERHOORIGHEDEN.

Acte van bevestiging van Manas Dian als radja (Koepang), van 13 Nov. 1858. (Zitting 1859—1860 n°. 55). — Acte van bevestiging van Manoh Arnoldus als radja Amabie, van 20 Aug. 1860. (Zitting 1861—1862 n°. 66). — Acte van bevestiging van Nai Ote Kale, als radja Manoebait, van 16 Mei 1861. (Zitting 1861—1862 n°. 66). — Acte van bevestiging van Maloh Manok als radja (Amfoang) van 13 November 1858. (Zitting 1859—1860 n°. 55). — Acte van bevestiging van Aning Tabelah als fettor (Timoe, regentschap Amfoang), van 13 Nov. 1858. (Zitting 1859—1860 n°. 55). — Acte van bevestiging van Poh Bakkie als fettor (Lello Goama, regentschap Amfoang) van 13 Nov. 1858. (Zitting 1859—1860 n°. 55). — Acte van bevestiging van Sanoe Manoh als radja Amfoang van 3 Sept. 1859. (Zitting 1860—1861 n°. 71). — Acte van bevestiging van Nai Abie Neno Fonfanoe, als fettor Amfoeang, van 3 Sept. 1859. (Zitting 1860—1861 n°. 71). — Acte van bevestiging van den radja van Lidak, van 15 Juli 1858. (Zitting 1859—1860 n°. 55). — Acte van bevestiging van Koh Kleo als fettor Djenillo, van 15 Mei 1860. (Zitting 1860—1861 n°. 71). — Verbeterde acte van bevestiging, van 15 Mei 1860. (Zitting 1864—1865 n°. 21). — Acte van bevestiging van Ambesa Laianak als fettor (Termanoh, eiland Rottie) van 2 Dec. 1858. (Zitting 1859—1860 n°. 55). — Acte van bevestiging van Michel Kelnana als radja Termanoe (Rottie), van 16 Oct. 1860. (Zitting 1861—1862 n°. 66). — Acte van bevestiging van Jissak Manoeboeloe als radjah Korbaffo (Rottie) van 16 Oct. 1860. (Zitting 1861—1862 n°. 66). — Acte van bevestiging van Lakamola Lode als fettor (Dioe, eiland Rottie) van 2 Dec. 1858. (Zitting 1859—1860 n°. 55). — Acte van bevestiging van Detan Manovy als radja (Dioe, eiland Rottie) van 2 Dec. 1858. (Zitting 1859—1860 n°. 55). — Acte van bevestiging van Jacobis Sakarias, als radja Lohle (Rottie), van 16 Oct. 1860. (Zitting 1861—1862 n°. 66). — Acte van bevestiging van Palus Mesak, als radja Thie (Rottie) van 16 Oct. 1860. (Zitting 1861—62 n°. 66). — Acte van bevestiging van Soleman Palus, als fettor Lole (Rottie) van 16 Oct. 1860. (Zitting 1861—1862 n° 66). — Acte van bevestiging van Manoefe Batoek, als fettor Thie (Rottie) van 16 Oct. 1860. (Zitting 1861—1862 n°. 66). — Acte van bevestiging van Adoe Toenga als radja Denka (Rottie) van 25 Oct. 1859. (Zitting 1860—1861 n°. 71). — Contract met de verschillende regenten en onderregenten op het eiland Savoe, sorteerende onder de res. Timor, van 23

Juni 1860. (Zitting 1861—1862 n°. 66). — Acte van bevestiging van Ama Dima Talo als radja Seba (Savoe), van 4 April 1860. (Zitting 1860—1861 n°. 71). — Acte van bevestiging van Ama Sina Sarie als fettor Liaë (Savoe) van 4 April 1860. (Zitting 1860—1861 n°. 71). — Acte van bevesting van Ama Lay Daga als radja Timoe (Savoe), van 4 April 1860. (Zitting 1860—1861 n°. 71). — Acte van bevestiging van Ama Dila Radja als fettor Timoe (Savoe) van 4 April 1860. (Zitting 1860—1861 n°. 71). — Acte van bevestiging van Ama Bakie Bela als radja Liaë (Savoe) van 4 April 1860. (Zitting 1860—1861 n°. 71). — Acte van bevestiging van Don Gaspar als radja van Larentoeka, van 28 Juni 1861. (Zitting 1864—1865 n°. 21). — Contract met singhadjies op de Solor-eilanden en den radja van Larantoeka, van 28 Juni 1861. (Zitting 1864—1865 n°. 21). — Acte van bevestiging van Kidin Sieko, als singhadja van Lawaijang, van 21 Nov. 1860. (Zitting 1861—1862 n°. 66). — Acte van bevestiging van Keneng Radja Halla als radja van Lamakera, van 29 Juni 1861. (Zitting 1865—1866 n°. 117). — Contract met de verschillende regenten en onderregenten op het eiland Soemba (Sandelhout), ressorteerende onder de res. Timor, van 20 Juni 1860. (Zitting 1861—1862 n°. 66). — Contract met den radja en de rijksgrooten van Ende op het eiland Floris, van 16 April 1861. (Zitting 1864—65 n°. 21). — Acte van bevestiging van Adi als radja van Lamahala, van 26 Dec. 1861. (Zitting 1864—1865 n°. 21). — Acte van bevestiging van den radja van Rioeng, van 17 Nov. 1890. (Zitting 1891—1892 n°. 106).

BALI EN LOMBOK.

Overeenkomst met den vorst van Mataram, thans alleenheerscher over het eiland Salaparang (Lombok) en Onderhoorigheden, 7 Juni 1843. (Zitting 1894, Verslag Eerste Kamer blz. 21—22). — Overeenkomst met den keizer van de eilanden Bali en Lombok, vorst van Klonkong, van 13 Juli 1849, waarbij verklaard wordt dat het rijk van Klonkong een gedeelte uitmaakt van N. I. en gevolgelijk als zoodanig geplaatst is onder de heerschappij van Nederland. (Mededeelingen betreffende de kolonien, zitting 1849—1850, bijlage V). — Overeenkomst met den vorst van het rijk van Karang-Asam op het eiland Bali, van 21 Juli 1849. (Zitting 1894—1895 2e Kamer B. n°. 177 blz. 9—10). — Acte van wederafstand van het rijk van Djembrana door den verdreven vorst Goesti Poetoe Ngoerah, 17 December 1855. (Zitting 1857—1858 n°. 35). — Acte van afstand van het rijk van Beliling door den vorst van Banglie, 1 Januari 1854. (Zitting 1857—1858 n°. 35). — Acte van bevestiging van goesti Alit Ngoerah, als radja over het landschap Dén Pesar (Badoeng) van 2 Sept. 1861. (Zitting 1864—1865 n°. 21). — Acte van bevestiging van goesti Gede Ngoerah den Pasar als vorst van Badong, van 7 Sept. 1864. (Zitting 1865—1866 n°. 117). — Acte van bevestiging en van verband van Dewa G'de Tangkeban als vorst van Bangli, van 3 September 1875. (Zitting 1876—1877 n°. 101). — Acte van verband en van erkenning en bevestiging van den radja van Bangli, van 16 Aug. 1881. (Zitting 1882—1883 n°. 140). — Overeenkomst betreffende de grensregeling tusschen de afdeeling Boeleleng en het rijk Bangli, van 8 Januari 1884. (Zitting 1884—1885 n°. 76). — Acte van verband en van erkenning en bevestiging van de radja's van Bedong, van 15 Dec. 1890. (Zitting 1891—1892 n°. 106). — Acte van verband en van erkenning en bevestiging van den radja van Bangli, van 11 November 1893. (Zitting 1894—1895 n°. 110). — Acte van verband en van erkenning en bevestiging van den radja van Gianjar, van 20 November 1893. (Zitting 1894—1895 n°. 110).

NB. Op bl. 384 is uitgevallen achter S. 1867. 114 (regel 11 van boven): gewijzigd bij St. 1876. 57. Zie verder DEPARTEMENTEN VAN ALGEMEEN BESTUUR.

CONTRACTEN MET VAN ELDERS AANGEVOERDE WERKLIEDEN. Zie KOELIE.

CONTRACTEN TUSSCHEN INLANDERS EN NIET-INLANDERS. Zie OVEREENKOMSTEN.

CONTROLEUR BIJ HET BINNENL. BESTUUR. Zie BESTUUR bl. 188.

CONVERSIE. Onder deze benaming verstaat men in de Indische administratie de verwisseling van huur in erfpacht en de verwisseling van den aard van het inlandsche grondbezit, hetzij van communaal in individueel bezit, hetzij van individueel bezit in agrarischen eigendom. Over het eerste en laatste onderwerp is gehandeld onder AGRARISCHE WET bl. 15; hier valt dus slechts te spreken over de conversie van communaal in individueel bezit. Zooals onder GROND (RECHTEN OP DEN) nader zal worden uiteengezet, wordt een groot gedeelte van den grond op Java niet door een individu bezeten, maar in bezit gehouden door de gemeente, die de gronden voor korteren of langeren tijd aan een, door de gewoonte bepaald deel der ingezetenen in gebruik afstaat, waarna de velden weder opnieuw worden verdeeld. De bezwaren, aan dat soort van bezit verbonden, werden reeds vroeg ondervonden; Du Bus schreef daaraan den gebrekkigen economischen toestand van Java voor een groot gedeelte toe. De eerste poging van regeeringswege tot opheffing van dat bezit werd gedaan in het ontwerp eener Cultuurwet van Fransen V. d. Putte, 't geen in art. 9 de bepaling inhield dat de gronden verdeeld moesten worden wanneer de meerderheid der deelgerechtigden dit verlangde. Het ontwerp werd echter niet tot wet verheven; de agrarische wet bevatte geene bepaling voor de conversie van communaal in individueel bezit. Volgens het oordeel van den Minister De Waal moest dit aan den tijd en de vrije verkiezing der gemeenten worden overgelaten. De wet verbood echter de conversie niet; overeenkomstig de meening, door de Regeering in 1874 uitgesproken, kwamen dan ook vrijwillig enkele conversies tot stand, gewoonlijk hierin bestaande dat de verdeeling der velden minder dikwijls plaats vond. Zij was er reeds op bedacht regels te stellen, aan welke de inl. gemeenten zich moesten houden, wanneer zij tot conversie wilden overgaan, toen in datzelfde jaar eene gebeurtenis plaats greep, van grooten invloed op het vraagstuk van de regeling der conversie. De Gouv.-Gen. Loudon droeg den Algemeenen Secretaris Levysohn Norman op, een plaatselijk onderzoek in te stellen naar de werking der agrarische verordeningen, en van gedachten te wisselen over het bij de Regeering aanhangige vraagstuk der conversie. In October kwamen in Nederland berichten, dat een aantal desa's, in de streken van Midden-Java door dien ambtenaar bezocht, tot conversie waren overge-

gaan. Het Opperbestuur achtte dit het gevolg van bemoeiingen der ambtenaren en verzocht bij telegram den Gouv.-Gen. de reis van L. Norman te doen staken. De Regeering ging nu nauwkeurig na, hoe die conversies gewerkt hadden, en stelde daartoe bij circulaire v. d. Dir. binnenl. bestuur van 1 Juni 1878 vragen aan de residenten, die met de antwoorden gevoegd zijn als Bijl. L. L. L. bij het Kolon. Verslag van 1880. De resultaten, waartoe zij kwam, zijn nedergelegd in eene circulaire van 15 Aug. 1880, Bijbl. n°. 3593. Volgens dat stuk bracht de inlandsche bevolking nergens uit eigen beweging conversie tot stand, d. w. z. ging zij nergens in eens van communaal tot individueel bezit over. De vroeger besproken conversies werden dan ook genoemd „in meerdere of mindere mate door het bestuur geprovoceerd"; de bevolking bevond zich daardoor in eenen toestand, die haar knelde en stond herhaaldelijk voor vragen, die haar in verlegenheid brachten. Het oude verband tusschen grondbezit en dienstprestatie, belastingplicht en familie- en erfrecht bestond niet meer; de bevolking, geheel verbijsterd, wist dikwijls niets beters te doen, dan maar weer tot het oude communaal bezit terug te keeren. Aan regeling van de conversie scheen dus geen behoefte te bestaan, daar de bevolking toch niet uit eigen verkiezing converteerde; wilde men regelen, dan zou men het geheele onderwerp moeten regelen, maar dit was nauw verbonden met plaatselijke aangelegenheden, waarbij het inlandsch recht betrokken was, dat aan de inmenging van het Gouv. als wetgever, moet onttrokken blijven. De taak der Regeering, die geen aandrang voor noch tegen conversie behoort uit te oefenen, had zich dus slechts te bepalen tot het, voor zooveel mogelijk, uit den weg ruimen der hinderpalen, die tegen vrijwillige conversie mochten bestaan. Deze circulaire, die uit het oog verloor, dat juist gemis aan regeling van de gevolgen der conversie het hoofdbezwaar tegen vrijwillige conversie was, werd getroffen door een votum der Tweede Kamer, op 3 Mei 1882 uitgebracht, waarbij verklaard werd, dat zij belemmerend zou werken op de vrije uitoefening van het recht der inlandsche bevolking op Java en Madoera om voor haar grondbezit den vorm te verkiezen, dien zij zelve wil en dat dus spoedig eene verordening behoorde te worden uitgevaardigd, waarbij dat recht erkend werd en bevestigd en de uitoefening mogelijk werd gemaakt en geregeld. Eene zoodanige verord. verscheen in den vorm van een Kon. Besl. (St. 1885, 102) ter regeling van conversie van communaal bezit van bouwlanden op Java en Madoera in erfelijk individueel bezit. Zij gaat uit van het beginsel, dat de bevolking vrij moet zijn den vorm van bezit te kiezen, dien zij verlangt, en dat alleen de wijze van conversie door de Regeering moet worden geregeld. De hoofdbepalingen dier verordening zijn de volgende:

Om eene conversie te kunnen bewerkstelligen moeten minstens drie vierden der deelgerechtigden die verandering verlangen en de wijze van verandering goedkeuren, en moet elk gerechtigde een aandeel in individueel bezit verkrijgen. Bovendien moet een gedeelte der velden worden gereserveerd ten behoeve der dorpsbestuurders, en wel tot eene niet kleinere oppervlakte dan vóór de conversie, tenzij de resident dit toelaat omdat hij die uitgestrektheid te groot acht. Er moet ook op worden gerekend, dat aan de dorpsbestuurders persoonlijk velden worden toebedeeld, opdat zij gronden zullen bezitten nadat zij afgetreden zijn. Dit alles wordt aan het initiatief der desa en aan onderlinge schikking der deelgerechtigden overgelaten. Zijn deze hiermede gereed, dan wordt van hun voornemen tòt conversie kennis gegeven aan den resident, die eene commissie benoemt, uit minstens één Europ. en één inl. lid bestaande, welke moet onderzoeken of aan de bovengenoemde eischen is voldaan. Zij maakt bekend, wanneer zij in de desa zal komen en roept belanghebbenden op om hunne bezwaren in te brengen. Van het gehouden onderzoek wordt procesverbaal opgemaakt, waarin ook de geopperde bezwaren worden vermeld. Blijkt het daaruit den resident, dat aan de door de verordening gestelde eischen voldaan is, dan verklaart hij dat de conversie tot stand is gekomen; in het tegenovergestelde geval wordt aan de desa mededeeling gedaan der bezwaren en moet, zoo zij conversie wil, de zaak van meet af aan weder begonnen worden. Van het besluit, dat tot bewijs strekt van de tot stand gebrachte conversie, alsmede van het proces-verbaal van onderzoek wordt eene vertaling in de landstaal uitgereikt aan het districts- of onderdistrictshoofd en aan het desahoofd, dat genoemde stukken moet bewaren.

Zooals men ziet, is bij deze verordening wel de wijze bepaald, waarop de conversie tot stand komt, maar zijn geenszins de gevolgen dier verwisseling geregeld, noch de hinderpalen uit den weg geruimd, die de bestaande toestanden, met name de heerendiensten, aan de conversie in den weg stellen. De bepalingen van het Kon. Besl. van 1885 zijn dan ook meerendeels een doode letter gebleven; blijkens het kol. Verslag over 1894 kwamen in de jaren 1890—1894 geene conversies tot stand, terwijl ook vóór dien tijd slechts zelden van de gelegenheid tot conversie was gebruik gemaakt, ja, vaak maakte het individueel bezit, door conversie verkregen, weder voor een anderen bezitsvorm plaats. Van de 49 desa's, die sedert 1880 tot conversie zijn overgegaan, bleef slechts bij 15 (7 in Tegal en 8 in Bagelen) de nieuwe bezitsvorm zuiver in stand. Van den aanvang af schijnen de overige desa's, die converteerden, de bedoeling der conversie niet te hebben begrepen of keerden zij om verschillende redenen tot een anderen bezitsvorm terug; vaak tot communaal bezit met vaste aandeelen. In de desa's, die vóór 1880 converteerden, zijn de belanghebbenden reeds spoedig tot het communaal bezit teruggekeerd.

CONYZA. Zie BELOENTAS.

COOLSMA. (SIERK) Geb. te Leeuwarden, 26 Jan. 1840. Naar Java vertrokken als Zendeling der Nederl. Zendingsvereeniging te Rotterdam op 13 Dec. 1864, arbeidde hij eerst te Tjiandjoer tot ultimo 1868 en daarop te Buitenzorg tot Juli 1873. Nog te Tjiandjoer zijnde, schreef hij eenige tractaatjes in het Soendaneesch, die in Nederland werden gedrukt. In 1871 verscheen van hem in die taal eene vertaling der Evangeliën van Lucas en Johannes (Meester-Cornelis, Zendingspers), welk boekje in 1875 werd herdrukt. In 1872 gaf hij uit een bundeltje school- en kerkliederen (op dezelfde drukkerij), waarvan een herdruk verscheen in 1873. In dit jaar verscheen ook zijne „Handleiding bij de beoefening der Soendan. taal" (Batavia, H. M. v. Dorp & Co). Juli 1873 ging hij over in dienst van het Ned. Bijbelgenootschap, ter vertaling van het N. Testament in het Soendaneesch. Nadat dit werk in

1876 volbracht was te Soemedang, keerde hij naar Nederland terug om toezicht op het drukken te houden. In 1878 werd hem opgedragen de vertaling des Ouden Testaments in het Soendaneesch. In 1879 verschenen van hem „Twaalf voorlezingen over West-Java" (Rotterdam D. v. Sijn & Zoon). In 1884 volgde zijn Soendaneesch-Hollandsch Woordenboek (Leiden A. W. Sijthoff). Na de vertaling van het O. T. ten einde gebracht te hebben in 1886, keerde hij naar Java terug, waar hij te Bandoeng zijn O. T. voor de pers gereed maakte en zijn N. T. aan eene herziening onderwierp. Deze arbeid kwam gereed in 1889, waarop hij andermaal repatrieerde. De geheele Bijbel verscheen in 1891. In 1893 volgde van hem een Kerkboekje voor de Soendan. Christenen. Sedert zijn terugkomst uit Indië in Aug. 1889 is hij geplaatst aan het hoofd van het Zendingshuis der Nederl. Zendingsvereeniging, welke betrekking hij ook reeds van 1878—1886 bekleedde.

COPRA. Zie KALAPA.

COPSYCHUS. AVES, PASSERIFORMES, *Passeres*, *Timeliidae*, *Thamnobiae*. Zie MOERAY-BATOE.

CORACIAS. AVES, PICARIAE, *Coraciae*, *Coraciidae*, *Coraciinae*. Zie LOENGGOEN-GEOE.

CORANA. Naam op Hattam, N. Guinea, voor een Paradijsvogel, *Parotia sefilata*. Eene verwante vorm, *Lophorina superba*, heet te Hattam *Nidda*.

CORCHORUS. Zie JUTE.

CORDES. (JAN WILLEM HUGO) Geb. te Amsterdam 23 Oct. 1836. Na zijne opleiding te hebben genoten aan de landhuishoudk. school te Groningen en de Polytechnische school (afd. Forst Schüle) te Carlsruhe, werd hij 6 Aug. 1857 aangesteld tot ambt. voor den dienst van het Boschwezen in Ned. Indië. In 1865 werd hem een onderzoek opgedragen naar den toestand der bosschen in het Gouv. v. Sum. Westkust en de daarin voorkomende timmerhoutsoorten. Bij de organisatie van het Boschwezen werd hij 8 Nov. 1869 benoemd tot houtvester der 1e klasse; in die betrekkingen was hij vooral in Rembang en Semarang werkzaam. Den 29en Juli 1877 benoemd tot Inspecteur van het Boschwezen, bleef hij in dien rang als chef van de afdeel. Boschwezen van het Dep. van Binnenl. bestuur werkzaam tot April 1887, toen hij met verlof naar Nederland vertrok, waarna hem bij Kon. Besl. van 16 Febr. 1890 op verzoek eervol ontslag uit den Indischen dienst werd verleend. Hij schreef, behalve verschillende werken, niet rechtstreeks op Indië betrekking hebbende: „De djati-bosschen op Java, hun natuurlijke verspreiding, geschiedenis en exploitatie. Bat. 1881 en talrijke artikelen in Tijdschr. v. Nijv. en Landb. in N. Indië 1866. Tijdschr. der Ned. Mij tot bevord. v. nijverheid 1874, 1875, 1889, 1890. Natuurk. T. v. Ned. Indië XXVI. T. v. h. Aardr. Gen. 1875. Ind. Mercuur. 1888. Ind. Gids 1889, 1890, 1892.

CORDIA. Zie KENDAL.

CORDYLINE. Zie HANDJOEWANG.

CORIANDRUM. Zie KATOEMBAR.

CORNETS DE GROOT VAN KRAAIJENBURG. (Jhr. JOHAN PIETER) Geb. te Groningen 6 April 1808 werd hij, na verschillende betrekkingen in Indië bekleed te hebben, in 1836 Algemeen Secretaris, in 1842 Secretaris-Generaal bij het Min. v. Kol. en was van 1848 tot 1851 lid van den Raad van Indië. Den 9en Jan. 1861 tot Min. van Kol. benoemd, trad hij 14 Maart d. a. v. weder af en werd in 1862 tot Lid van den Raad van State benoemd, welke betrekking hij vervulde tot zijn overlijden te 's Gravenhage den 23en Juli 1878. Hij schreef o. a.: Over het beheer onzer koloniën, 's Grav. 1862. Aanteek. op het wetsontw. tot vastst. van het Regl. op het beleid der Reg. in N. I. 's Grav. 1853 en met T. J. Willer, Het eiland Boeroe, Amst. 1858. Voorts nog verschillende bijdragen in Hand. en Ber. betr. het Zeewezen 1847. Handel. van het Ind. Gen. 1854—1859 (o. a. levensberichten en bijdragen over de kolonisatie-kwestie, het stelsel van deportatie en het ontstaan van het gemeen overleg tusschen reg. en Staten-Gen. ten aanzien der Koloniën) en de Kol. Jaarboeken 1862.

CORONE. AVES, PASSERIFORMES, *Passeres*, *Corvidae*, *Corvinae*. Zie ENCA.

CORVINA. PISCES, ACANTHOPTERYGII, *Sclaenidae*. Zie GIGI-DJARAN.

CORYDON. AVES, PASSERIFORMES, *Passeres*, *Eurylaemidae*, *Eurylaeminae*. Zie PIPI-LOEREJAN.

CORYPHA. Zie GEBANG.

COSTUS. Zie PATJING.

COTURNIX. AVES, GALLINAE, *Tetraonidae*, *Perdicinae*. Zie BILOE-BILOELOE.

COUSCOUS. (KOESKOES). Zie KOESSOE EN BUIDELDIEREN.

COUVADE. Aldus noemt men het „in het kraambed liggen der mannen in stede van de moeder". Deze gewoonte, die o. a. in Béarn in Frankrijk bestond, — van waar ook de naam afkomstig is, — schijnt ook in den Indischen archipel bestaan te hebben. Van de Alfoeren op Boeroe toch verhaalt Schouten (ongev. 1660) dat de vrouw terstond na de bevalling naar de rivier gaat om met het kind te baden en dan weder haar gewoon bedrijf ter hand neemt, maar dat de vader, als kraamheer zich „seer behagelijk en als siekelijk weet aan te stellen en laat hem wel mooytjens koesteren... En ondertussen moet de zwakke vrouw aan 't werk, voor desen kraamheer wat lekkers toe te maken". V. d. Hagt verhaalt nog in 1850 iets dergelijks van deze Alfoeren, ongeveer met dezelfde woorden als Schouten, 't geen het vermoeden doet ontstaan, dat hij dezen heeft nageschreven; latere onderzoekers vermelden niets meer van die gewoonte. Prof. Wilken vermeldt tal van volkeren van het Polynesische ras, waar de vader zich vóór, gedurende, of na de bevalling van verscheidene zaken onthouden moet of enkele handelingen niet mag verrichten. Zoo bij de bewoners der Oeliasers, de Tagela's (Philippijnen), de Olo Ngadjoe (Borneo) en de Niasers vóór de bevalling; de bevolking op Letti en Kisser, de Bahau-Dajaks, de Dajaks van Sanggam en de Orang benoewa van Malaka na de bevalling; bij de Land-Dajaks van Serawak zoowel vóór als na de bevalling. Op de Timor Laoet-eilanden en bij de stammen van Bontok (Noord-Luson, Philippijnen) is volgens hem niets daarvan overgebleven dan de gewoonte, dat de vader het kind dragen en verzorgen moet en de bezoeken ontvangt, terwijl de moeder den gewonen veldarbeid verricht. Prof. Wilken brengt de Couvade in verband met den oorspronkelijken natuurtoestand, waarbij de mensch in echtelooze gemeenschap leefde en het vaderschap geen band met het kind deed ontstaan. Toen die betrekking zich allengs ontwikkelde, moest die, als zijnde niet zooals het

moederschap, een gemakkelijk waar te nemen feit, als het ware door een symbool worden uitgedrukt, en vandaar het nabootsen van het kraambed, evenals het zich onthouden van vele zaken gedurende de zwangerschap, gelijk de moeder dit moest doen. Eerst later, toen de oorsprong van het begrip reeds verloren gegaan was, kreeg de meening wortel, dat die onthouding bij den vader, evenals bij de moeder, voor het welzijn van het kind noodig was. Zie hierover en meer andere verklaringen dier gewoonten Wilken in Bijdr. t. t. l. en vlk. Ve Ser. Dl. IV, bl. 250.

CRACTICUS. AVES, PASSERIFORMES, *Passeres*, *Laniidae*, *Gymnorhininae*. Zie WAKLOLAN.

CRANORRHINUS. AVES, PICARIAE, *Bucerotes*, *Bucerotidae*, *Bucoracinae*. Zie AHLO.

CRAWFURD (JOHN). Geb. 13 Aug. 1783, op het eiland Islay, studeerde hij van 1799 tot 1803 in de medicijnen te Edinburg, en werd in dat jaar als militair geneesheer bij het Britsch-Indisch leger aangesteld, in welke betrekking hij 5 jaar in de N.-westelijke provinciën werkzaam was. In 1808 naar Penang overgeplaatst, legde hij zich op de studie van het Maleische volk en de Maleische taal toe en werd door Lord Minto uitgekozen om de expeditie tegen Java mede te maken. Van 1811 tot het herstel van het Ned. gezag in Indië bekleedde Crawfurd verschillende hooge betrekkingen in het bestuur op Java; de kennis en ervaring, daarin verkregen, benuttigde hij voor het schrijven van zijne belangrijke History of the Indian Archipelago, 1820, vertaald in het Nederl. onder den titel: De Indische archipel, Haarlem 1823.

Behalve andere werken, niet op Ned.-Indië betrekking hebbende, schreef hij nog A Grammar and Dictionary of the Malay Language, 2 dln 1852, en A Descriptive Dictionary of the Indian Islands and Adjacent Countries 1856. Na zijn vertrek uit Java werd hij door den Gouv.-Gen., de markies van Hastings als afgezant naar Cochin-China en Siam afgevaardigd; in 1823 volgde hij Sir S. Raffles als Gouverneur van Singapore op. Na daar 3 jaar werkzaam geweest te zijn, werd Crawfurd als „Commissioner" van Pegu aangesteld en tegen het einde van 1826 als afgezant door Lord Amherst naar Burmah gezonden. Na afloop dier zending keerde hij naar Engeland terug, waar hij zich met oostersche studiën bezig hield. Hij overleed 11 Mei 1868 te South-Kensington.

CRAYRACION. PISCES, PLECTOGNATHI, GYMNODONTES, *Tetrodontina*, *Tetrodon*. Zie BANTAL.

CREDIETINSTELLINGEN. De behoefte aan een in zijne verschillende vertakkingen goed georganiseerd credietwezen kon zich in Nederlandsch-Indië uit den aard der zaak eerst werkelijk doen gevoelen, toen de tijden achter den rug waren, waarin het door de Oost-Indische Compagnie gehandhaafde en door de in hare plaats getreden Nederlandsche regeering ten deele weder opgevatte monopoliestelsel aan elke gezonde ontwikkeling van den particulieren ondernemingsgeest op het gebied van handel, nijverheid en landbouw in den weg stond. Algeheele uitsluiting van het particuliere element op dat gebied was zelfs aan de Compagnie niet mogelijk geweest, en evenmin vermocht het uit het cultuurstelsel voortgevloeide staats-consignatiestelsel den particulieren handel, die onder het Engelsche tusschenbestuur, en in de eerste jaren na het herstel van het Nederlandsch gezag eene betrekkelijk niet onbelangrijke vlucht had genomen, geheel te fnuiken. Maar het Gouvernement bleef toch de spil, waarom alles zich bewoog. Tot omstreeks het midden van deze eeuw deed zich in Indië een stelsel van staats-albemoeiing gelden, zeer nabij komende aan het ideaal, dat tegenwoordig aan velen ook met betrekking tot de westersche samenleving voor den geest staat. Het Gouvernement was meester van het meerendeel der producten, die Java althans voor den uitvoer naar de Europeesche markten opleverde; het liet die producten voor zijne rekening door tusschenkomst van de Nederlandsche Handelmaatschappij naar Nederland ten verkoop zenden; voor zoover ter verwerking dier producten de tusschenkomst van ondernemers-contractanten noodig was, verstrekte het Gouvernement het hiervoor benoodigde bedrijfskapitaal in den vorm van soms renteloozе voorschotten, en op den stand van het arbeidsloon oefende het een overwegenden invloed uit door de wijze, waarop het de bezitters van cultuurcontracten aan werkvolk placht te helpen.

Zoolang die staat van zaken voortduurde, konden het steeds van bescheiden omvang blijvend handelsverkeer, en de daarmede verband houdende belangen, zich tevreden stellen met de crediethulp, die de in 1828 opgerichte Javasche Bank aanbood; maar toen, door het veldwinnen van milder begrippen, en ook als een gevolg van het in 1845 aangevangen herstel van het vroeger diep bedorven muntwezen, dat verkeer gaandeweg in beteekenis toenam, kon de Javasche Bank alleen niet meer tegemoet komen aan de ondersteuning, waarop de handel en de landbouwnijverheid in hun gemeenschappelijk belang aanspraak meenden te mogen maken. De belangen van beide takken van bedrijf toch waren aanvankelijk, en gedurende vele jaren, zoo goed als één, want de toenmaals op Java gevestigde handelshuizen bepaalden hunne operatiën niet tot het van de hand zetten van invoerartikelen, en het inkoopen van uitvoerproducten; maar waren voor het meerendeel, wat de exporthuizen althans betreft, tevens de geldschieters, de bankiers, die aan de particuliere landbouwondernemingen het bedrijfskapitaal verschaften, dat voor den geregelden gang van zaken noodig was.

Niet alleen intusschen om het kweeken van rente over de te dier zake verstrekte kapitalen was het den aldus als geldschieters optredenden handelshuizen te doen; veeleer stond de bedoeling er bij op den voorgrond om zich zoodoende de voorkeur te verzekeren op het beschikbaar komend product en zich ten behoeve van hunne handelsoperatiën daarvan meester te maken; — en hoe moeilijk het voor anderen was om aan de handelshuizen, die krachtens contract met de eigenaars van landbouwondernemingen de consignatie van het product in handen hadden, dat product uit de handen te breken, ondervond o. a. de Factorij der Nederlandsche Handelmaatschappij, toen zij omstreeks 1855 onder het presidium van den heer W. Poolman zich een krachtdadig aandeel in den productenhandel trachtte te verzekeren. Om een deel van de ten uitvoer beschikbaar komende suiker en koffie meester te worden, moest zij dikwerf prijzen aanleggen buiten alle verhouding tot de eigenlijke marktwaarde. Op dien voet

kon zij natuurlijk niet blijven voortwerken, en zoo kwam ook de Factorij er toe om door het sluiten van consignatie-contracten eene min of meer aanzienlijke hoeveelheid product aan zich te verbinden.

Het ligt voor de hand, dat zij haren werkkring in die richting slechts kon uitbreiden door billijker voorwaarden aan te bieden, dan waaraan de landbouwindustrieelen bij het sluiten van consignatie-contracten met geldschietende handelshuizen tot dusver gewend waren; en het ligt evenzeer voor de hand, dat het optreden van de Factorij als geldschietster voor landelijke ondernemingen met leede oogen werd aangezien door de firma's, die zich dientengevolge een deel van hare relatiën zagen ontvallen. Tot veel verbittering over en weer gaf de zaak indertijd aanleiding; maar de Factorij is op den eenmaal ingeslagen weg blijven voortgaan, met dien verstande evenwel, dat de aard van haar bedrijf zich gaandeweg geheel heeft gewijzigd, in zooverre zij namelijk reeds sedert vele jaren geen producten meer voor eigen rekening overneemt of inkoopt, maar alles ter beschikking stelt van den particulieren uitvoerhandel, door het aan haar verbonden product bij voorkeur in Indië aan de markt te brengen. In elk geval is en blijft de Factorij der Nederlandsche Handelmaatschappij, na de in 1870 ten val gekomen Oost-Indische Maatschappij van Administratie en Lijfrente, de eerste credietinstelling, die hare kapitaalkracht ten behoeve van particuliere landbouwondernemingen in Indië rechtstreeks heeft beschikbaar gesteld, want de Javasche Bank kon, zooals trouwens in den aard der zaak lag, ten deze slechts indirect behulpzaam wezen door het verleenen van crediet aan de handelshuizen met die ondernemingen in betrekking staande, en hare pogingen om de particuliere industrie te steunen, zag de Factorij spoedig met een gunstigen uitslag bekroond, want omstreeks 1860 stond zij reeds in betrekking met 16 suikerfabrieken, 4 koffieondernemingen, 2 tabaks- en 2 cochenilleondernemingen.

De trapsgewijze loslating van het monopoliestelsel, waarop de in 1857 voor het eerst in toepassing gebrachte verkoop op Java van een deel der aan den lande geleverde producten eene in hare gevolgen zeer gewichtige inbreuk maakte [1]), deed voor het verkeer in het algemeen behoeften geboren worden, waaraan voor een deel werd tegemoet gekomen door de oprichting in datzelfde jaar van de Nederlandsch-Indische Escompto-Maatschappij, die zich blijkens haar in de maand Augustus uitgegeven prospectus ten doel stelde om door het in déposito nemen van kapitalen tegen eene vaste rente, de haar aldus in leen toe te vertrouwen gelden weder uit te leenen aan handel en nijverheid, onder waarborg van haar voor datzelfde doel mede aan te wenden maatschappelijk kapitaal van *f* 1 millioen, waarvan aanvankelijk slechts de helft in 500 volgefourneerde aandeelen van *f* 1000.— elk werd uitgegeven [2]).

Naast de Javasche Bank als geprivilegieerde circulatiebank trad dus de Escompto-Maatschappij als particuliere depositobank op; maar bij de vlucht, die het particuliere handelsverkeer gaandeweg nam, bleken beider middelen eerlang onvoldoende om aan de toenemende eischen van het verkeer het hoofd te kunnen bieden, hetgeen intusschen anders zou hebben kunnen zijn, indien de bepalingen, waaraan de Javasche Bank met betrekking tot de émissie van hare biljetten gebonden was, hare operatiekracht niet totaal verlamd hadden, zooals hiervoor op bl. 107 in het aan de Javasche Bank gewijde artikel werd aangetoond.

Onder de werking echter van den toenmaligen staat van zaken ontwikkelde zich van lieverlede een toestand van spanning op de Indische geldmarkt, die in 1862 tot een zeer ernstige crisis leidde, over den aard en de oorzaken waarvan indertijd een zeer warme strijd gevoerd is.

In een door den gezamenlijken handel van Batavia bij request van 18 October 1862 aan den Gouverneur-Generaal aangeboden nota kwam namelijk ook de bewering voor [1]), dat de heerschende geldschaarschte, die tot zooveel bezorgdheid aanleiding gaf, een minder ernstig karakter zou hebben gehad, indien Java in het bezit ware geweest van eene muntinrichting, want, dus luidde de redeneering, „te Singapore is nagenoeg ieder bedrag aan wissels te plaatsen tegen betaling van dollars, die herwaarts overgevoerd en in wettig betaalmiddel hermunt, de circulatie bevorderen en het handelskapitaal vermeerderen zou." Tegen deze bewering nu werd met nadruk verzet aangeteekend in eene in November 1862 te Batavia verschenen brochure B e s c h o u w i n g e n o v e r d e n g e l d s o m l o o p i n N e d e r l a n d s c h - I n d i ë, die de verdediging ten doel had van de stelling, dat de abnormale toestanden van de geldmarkt, waarover de handel zich bezorgd maakte, met het al of niet aanwezig zijn op Java van eene muntinrichting niets hoegenaamd hadden te maken, en dat de vestiging van eene munt op Java voor de Regeering slechts eene nuttelooze geldverspilling zijn zoude, terwijl daaruit voor het algemeen of voor den handel in het bijzonder nooit eenig gerief zou kunnen voortspruiten.

De voorstanders van het denkbeeld dat eene munt op Java onmisbaar was „ook tot instandhouding en geregelde werking van een goed muntwezen" [2]), gaven zich echter door de onder-

1) In 1857 maakte de Regeering voor het eerst gebruik van hare bevoegdheid om in Indië suiker te verkoopen. De toen door haar in publieke veiling gebrachte hoeveelheid bedroeg 60.000 pikols, die dooreen voor *f* 18¼ per pikol voor N°. 18 verkocht werden.

2) In 1862 werd het gestorte kapitaal van de N.-I. Escompto-Maatschappij tot *f* 760.000, in 1866 tot *f* 1.000.000, in 1892 tot *f* 2.000.000 en nu onlangs tot *f* 3.000.000 opgevoerd.

1) „Als oorzaken der heerschende geldschaarschte" dus heette het in die Nota, „mogen worden genoemd:

„1°. duurte der levensmiddelen, met name van de rijst; 2°. stremming van den invoerhandel, tengevolge van de omstandigheid, dat wegens de hooge rijstprijzen de inlandsche bevolking hare behoefte en neiging tot aankoop van lijnwaden en kleederen binnen de engst mogelijke grenzen heeft teruggedrongen; 3°. uitbreiding aan de teelt van uitvoerproducten gegeven; 4°. grooter verkoop van Gouvern. producten op Java; en 5°. het alles beheerschende gebrek aan beschikbaar handelskapitaal".

2) Het is op grond van deze overweging, dat bereids in Mei 1862, dus vóór het ontstaan van de crisis, die zich in de laatste

vonden tegenspraak niet gewonnen. Een scherpe, en soms heftige polemiek was er het gevolg van, eene polemiek, die niet beperkt bleef tot de pers in Indië, maar waaraan ook mannen van gezag in Nederland deel namen. Zoodoende kreeg de quaestie, die de gemoederen in Indië verdeeld hield, in Nederland meerdere bekendheid dan anders misschien het geval zou zijn geweest, en niet onwaarschijnlijk heeft dit er toe bijgedragen om hier te lande het inzicht te doen veldwinnen, dat in Indië voor krachtig georganiseerde credietinstellingen nog een ruim veld ter bearbeiding open lag.

Hoe dit zij, in de eerste helft van 1863 kwamen schier gelijktijdig verschillende plannen tot rijpheid, die allen in meerdere of mindere mate ten doel hadden om „het kwaad te verhelpen" voortvloeiende uit „gebrek aan het in Indië voor handel en nijverheid benoodigde kapitaal", zooals in herinnering werd gebracht in het eerste jaarverslag van eene der uit dien aandrang geboren nieuwe credietinstellingen [1]).

De eerste in de rij was de Nederlandsch-Indische Handelsbank te Amsterdam, wier statuten bij Kon. besluit van 13 Juni 1863 werden goedgekeurd, terwijl bij Kon. besluit van 28 Juni de goedkeuring volgde van de te Rotterdam opgerichte Rotterdamsche Bank en bij Kon. besluit van 27 Juli werd bewilligd in de oprichting van de Internationale Crediet- & Handelsvereeniging „Rotterdam", die ook daar ter plaatse haar hoofdzetel hebben zou. Bij al deze instellingen stond het voornemen op den voorgrond om bij voorkeur in Indië haar arbeidsveld te zoeken door middel van daar op te richten filiaalkantoren of agentschappen; maar nog voor zij in dit opzicht een van allen handelend konden optreden, had reeds een der in het Oosten opereerende Engelsche wisselbanken, de Chartered Bank of India, Australia and China in den loop van 1863 een eigen agentschap te Batavia gevestigd.

Hiermede werd werkelijk in eene sedert lang gevoelde behoefte voorzien. Van oudsher had de wisselhandel in Ned.-Indië zich gekenmerkt door een karakter van huiselijkheid, dat aan de handelsbeweging niet schaadde, zoolang zij binnen betrekkelijk enge grenzen beperkt bleef, maar waarvan het ongerief spoedig gevoeld werd, toen door het aan de markt komen van meer particulier product andere eischen zich deden gelden. Toen werd de tusschenkomst onmisbaar van instellingen, die, opereerende op de wijze als dit elders gebruikelijk was, aan den exporteur de gelegenheid aanboden om de wissels, die tegen verscheepte producten, of voor andere doeleinden te trekken waren, van de hand te zetten, in plaats van zooals vroeger er zelf nemers voor te moeten zoeken onder de importeurs, die voor grooter of kleiner bedragen remises te maken hadden. Het vroeger op Java onbekende systeem van credietwissels en documentaire wissels kwam daarbij als vanzelf in zwang, en de importeurs gewenden er zich spoedig aan om voor de bedragen die zij te remitteeren hadden, niet meer ter markt te gaan bij de exporteurs, wier wissels bij de banken plaatsing vonden, maar om zich te bedienen van het papier, dat die banken in elk verlangd bedrag verkrijgbaar stelden door hare eigen afgiften op het buitenland.

Op dien tak van credietoperatiën zijn ook de in Nederland nieuw opgerichte instellingen zich van den aanvang af gaan toeleggen; maar het blijft te betreuren, dat zij daarbij ontrouw zijn geworden aan het beginsel, dat bij de in de omliggende koloniën opereerende Engelsche wisselbanken en met name ook bij het te Batavia gevestigde agentschap van de Chartered Bank of India, Australia and China, steeds werd gehandhaafd, om het zoogenaamde „pig on pork and pork on pig" papier, het papier door het agentschap in Indië afgegeven op het eigen hoofdkantoor in Europa, papier derhalve dat door het accept van het betrokken kantoor geen meerdere waarde krijgt, streng te weren. Ware in dit opzicht van den beginne af het goede voorbeeld van de Engelsche zusterinstellingen gevolgd, dan zou later veel onheil voorkomen zijn; maar men meende niet te mogen onderdoen voor de Nederlandsche Handelmaatschappij, die zich van oudsher rechtstreeks door hare Factorij in Indië liet betrekken, en ook de omstandigheid, dat het Gouvernement van wisseltrekking op langen termijn als credietmiddel gebruik maakte, sterkte èn de Handelsbank, èn de Rotterdamsche Bank, èn de Internationale in hare opvatting, dat zij zonder bezwaar met haar wisselbedrijf denzelfden weg konden inslaan.

Intusschen bleef de wisselhandel voor het meerendeel der nieuw opgerichte credietinstellingen, die allen in de eerste helft van 1864 hare operatiën op Java aanvingen [1]) min of meer bij-

---

maanden van dat jaar openbaarde, door den Gouv.-Generaal Sloet Van de Beele een voorstel aan het Opperbestuur was ingediend om tot de vestiging van eene munt op Java over te gaan.

1) Verslag van het verhandelde in de algemeene vergadering van deelhebbers in de Rotterdamsche Bank, gehouden op Woensdag 30 Maart 1864; bl. 5. In het van 18 Juni 1863 gedagteekend prospectus van de Nederlandsch Indische Handelsbank werd er op gewezen, dat „de voorname oorzaak van de ongunstige verhouding, die tusschen de productieve kracht, den in- en uitvoerhandel en de geldelijke hulpbronnen onzer koloniën bestond, gezocht moest worden in de omstandigheid, dat het credietstelsel op Java geen gelijken tred had gehouden met den verbazenden vooruitgang der productie en de waarde der uitvoerartikelen; dat de hoeveelheid producten door het Gouvernement in de kolonie ten verkoop aangeboden in de laatste jaren eene belangrijke vermeerdering had ondergaan; en dat de Regeering sedert 1860 terughield de voorschotten, vroeger tot een bedrag van 4 à 5 millioen gulden jaarlijks aan de suikerfabrikanten verleend, waardoor dus ook deze som aan den geldsomloop werd onttrokken".

1) De N. I. Handelsbank werd van den aanvang af op Java vertegenwoordigd door een eigen hoofdagentschap, waarbij elke inmenging van reeds bestaande handelshuizen was uitgesloten. De Rotterdamsche Bank daarentegen droeg de behartiging van hare belangen op aan een Hoofdagentschap onder directie van de firma Dümmler & Co. en een haar ter zijde staanden mede-directeur, terwijl de Internationale voor hare vertegenwoordiging de keuze vestigde op de deelgenooten van de te Sema-

zaak. Alleen de Rotterdamsche Bank scheen zich aanvankelijk, zoo niet uitsluitend dan toch bij voorkeur, met eigenlijke bankierszaken te zullen bezighouden, een gedragslijn, waarvan intusschen reeds spoedig werd afgeweken; maar bij de Handelsbank stond van den aanvang af het verstrekken van voorschotten aan cultuurondernemingen tegen consignatie van het product op den voorgrond, en terwijl de Internationale in deze richting insgelijks werkzaam was niet alleen, doch het tevens geraden achtte voor eigen rekening dergelijke zaken, en met name tabaksondernemingen te exploiteeren, stelde zij zich nog meer bepaald ten doel het drijven van handel zoowel in invoerartikelen, meer speciaal manufacturen, als in producten, op welk gebied zij een niet te minachten mededingster voor den particulieren handel werd.

Op het eenmaal door haar ingenomen terrein bleven de nieuwe credietinstellingen met min of meer afwisselend geluk werkzaam; maar van de betaling van leergeld bleven zij geen van allen verschoond, zooals blijken kan uit onderstaand overzicht van de geldelijke uitkomsten harer operatiën gedurende de eerste tien jaren van haar bestaan, waarbij in het oog moet worden gehouden, dat die uitkomsten wel hoofdzakelijk,

---

rang gevestigde firma Van Maanen & Co., die te dier gelegenheid in liquidatie trad, en wier zaken van dat oogenblik af voor rekening der Internationale werden voortgezet.

maar toch niet geheel het gevolg zijn van operatiën in Indië, want zij omvatten ook de winsten en verliezen op de operatiën van de respectieve hoofdkantoren in Nederland.

Dat in onderstaand overzicht de opgaven voor de Rotterdamsche Bank niet verder loopen dan het jaar 1871 vindt zijne verklaring in de omstandigheid, dat de geleden verliezen op de in Indië aangeknoopte relatiën het hoofdbestuur reeds in den loop van 1870 het besluit hadden doen nemen „om de noodige maatregelen voor te bereiden ten einde de in landelijke en industrieele ondernemingen op Java vastgelegde gelden weder voor de zaken der Bank beschikbaar te maken": het daarbij betreurende, zooals in het verslag over genoemd jaar, bl. 7. verklaard werd, „dat de gelden der Bank ooit voor transactiën als die, waarop de verliezen betrekking hadden, gebezigd waren". Een tijd lang bleef het nog een punt van beraad uitmaken, of de zaken door eene reorganisatie van het Hoofdagentschap te Batavia op een beteren voet zouden kunnen gebracht worden; maar toen gaandeweg bleek, dat bij de voorgeschreven liquidatie der op cultuurgebied aangeknoopte relatiën de eene teleurstelling op de andere volgde, aarzelde de Directie niet langer om aan de deelhebbers de definitieve opheffing van het hoofdagentschap voor te stellen, waartoe in hunne algemeene vergadering van 8 Mei 1872 dan ook besloten werd. Het lag daarbij echter niet in de bedoeling om zich geheel aan de Indische zaken te onttrekken. „Toen

JAREN.	NED. IND. HANDELSBANK.						ROTTERDAMSCHE BANK.						INTERN. Cr. & Hvg „ROTTERDAM"					
Boekjaren.	Gestort Kap.	Bruto Winst.	Onkosten.	Verliezen.	Netto Winst.	Dividend.	Gestort Kap.	Bruto Winst.	Onkosten.	Verliezen.	Netto Winst.	Dividend.	Gestort Kapt.	Bruto Winst.	Onkosten.	Verliezen.	Netto Winst.	Dividend.
1863/64	1.500	216	89	27	99	6^{21}	2.125	215	61	56	98	4^{23}	1.001	162	55	65	43	$3^{1}/_{2}$
1865	3.000	323	140	17	166	5^{39}	2.500	489	110	29	351	10	1.500	284	40	110	133	$7^{1}/_{3}$
1866	3.925	492	151	79	261	6^{24}	3.997	607	133	132	342	7^{65}	2.000	259	38	119	103	5
1867	6.000	598	155	132	311	5^{13}	3.997	418	128	86	204	5^{08}	2.500	524	168	968	—613	—
1868	6.000	741	169	208	365	$5^{8}/_{10}$	3.836	471	135	530	—157	—	2.500	409	173	1.054	—818	—
1869	6.000	583	151	177	255	$4^{1}/_{5}$	3.836	392	123	268	2	—	2.500	484	183	1.089	—787	—
1870	6.000	695	164	308	223	$3^{7}/_{10}$	3.836	493	97	319	77	$1^{6}/_{10}$	1.250	413	175	230	9	—
1871	6.000	620	174	206	240	4	3.836	557	117	195	245	5	1.250	509	224	83	202	$11^{6}/_{10}$
1872	6.000	1.005	180	243	582	$8^{1}/_{2}$							1.250	618	237	134	247	13^{76}
1873	6.000	841	187	180	473	7							1.250	1.050	339	197	514	26^{40}

(N.B. Onder het hoofd onkosten zijn te samen gevoegd de eigenlijke kantooronkosten (salarissen van directeuren, agenten en beambten etc.), de oprichtingskosten, de afschrijvingen op kantoorlokalen en pakhuizen in eigendom bezeten en op meubilair, en eindelijk het aan den lande verschuldigde patent over het dividend. Het Hoofd verliezen omvat alle afschrijvingen ter zake van kwade schuld en oninbare posten. De uitgetrokken geldsommen stellen allen duizendtallen voor, dus 1.500 gelijk aan 1.500.000).

wij", dus leest men in het verslag der Directie over 1872, „met het oog op de eischen, die aan de Rotterdamsche Bank in verschillende richting werden gesteld, moesten kiezen, of het zwaartepunt onzer operatiën in Indië of in Europa liggen moest en wij meenden tot het laatste te moeten besluiten, hebben wij toch nooit uit het oog verloren, dat wij onze taak slechts gedeeltelijk zouden vervullen, wanneer wij ons niet handhaafden als bemiddelaars van den handel tusschen Nederland en zijne koloniën en naar onze beste krachten er toe bijdroegen om dien te bevorderen", welk doel „wij gelooven, voldoende daardoor bereikt te hebben, dat wij met de Chartered Bank of India, Australia and China eene overeenkomst hebben aangegaan, welke ons na geheele opheffing van ons hoofdagentschap in staat zal stellen aan onze vrienden dezelfde handelsfaciliteiten in Indië te verschaffen, als toen wij daar zelf waren gevestigd".

Die faciliteiten golden uit den aard der zaak alleen de met het handelsbedrijf samenhangende wisseltransactiën, waarmede de Chartered Bank zich zoo goed als uitsluitend bezighield, even als de Chartered Mercantile Bank of India, London and China, die aan hare in Britsch-Indië, the Straits, China en Japan gevestigde agentschappen ook een eigen kantoor te Batavia toevoegde, dat in den loop van 1872 geopend werd.

Terwijl alzoo de Rotterdamsche Bank in Indië van het tooneel verdween, slaagde de Internationale Crediet- en Handelsvereeniging „Rotterdam" er in om, zij het ook met opoffering van de helft van haar maatschappelijk kapitaal, dat in 1870 van het oorspronkelijk cijfer van *f* 2.500.000 op *f* 1.250.000 werd teruggebracht, zich staande te houden, en hare relatiën gaandeweg uit te breiden, en dit laatste was in niet mindere mate het geval met de N. I. Handelsbank, die in verband hiermede haar gestort kapitaal van *f* 6 millioen in 1876 verdubbelde en dus tot *f* 12 millioen opvoerde, na bereids in 1874 eene obligatieleening van *f* 3 millioen te hebben gesloten, waaraan in 1881 eene nieuwe leening tot gelijk bedrag werd toegevoegd [1]), zoodat hare eigene middelen op dat tijdstip *f* 18 millioen gulden zouden hebben bedragen, indien op de leening van 1874 niet bereids p. m. *f* 510.000.— afbetaald ware geworden.

De voorspoed waarin de Handelsbank zich toenmaals mocht verheugen, is ongetwijfeld de naaste aanleiding geweest tot de oprichting van de Koloniale Bank, waartoe in Januari 1881 te Amsterdam het plan gevormd werd. Volgens het toen uitgegeven prospectus waren „sedert 1863 hier te lande geen groote maatschappijen tot stand gekomen, die het hoofddoel hebben hare kapitalen voor den landbouw en de nijverheid op Java beschikbaar te stellen", en daar nu de ervaring geleerd had, dat aan „de vele aanvragen om geldelijke medewerking" ten behoeve van landbouwondernemers in Indië „niet kon worden voldaan", terwijl „de suikercultuur weldra groote kapitalen noodig zal hebben, zoodra over weinige jaren de tusschenkomst der regeering bij den aanplant geheel ophoudt," achtten de ontwerpers het oogenblik gekomen om door de oprichting van eene nieuwe credietinstelling „aan de Nederlandsche koloniën die middelen te verzekeren, welke deze behoeven om de steeds toenemende productie te bestendigen en te vergrooten".

Aan den gewenschten bijval van den kant van het publiek ontbrak het niet, want bij de inschrijving op de eerste serie van het kapitaal der Koloniale Bank ad *f* 5 millioen werd dat bedrag ruim volteekend, zoodat slechts 75 percent aan de inschrijvers kon worden gegund.

Maar aan de schoone verwachtingen, waarmede men zich bij de oprichting dezer nieuwe cultuurbank meende te mogen vleien, werd door den loop der omstandigheden reeds spoedig de bodem ingeslagen. Terwijl toch het dividend van 1½ percent over het eerste boekjaar op 5 percent over het tweede boekjaar had kunnen bepaald worden, kon over het derde boekjaar niet slechts in het geheel geen dividend worden uitgekeerd, maar geraakte de Koloniale Bank eerlang in hoogst ernstige moeilijkheden onder den invloed van de crisis, die in de laatste helft van het jaar 1884 losbrak, en die ook het bestaan van andere instellingen een oogenblik in wezenlijk gevaar bracht. Schier van den aanvang af was het jaar 1884 een jaar van aanhoudende spanning in de Indische handelswereld, die ten slotte tot verwikkelingen leidde, waardoor het samengesteld organisme van verkeer en crediet een tijdlang in nijpend gevaar werd gebracht.

Reeds in de laatste maanden van 1883 deed de toen ingetreden daling van de producten-prijzen, en met name van de suiker, het hoofdproduct van Java's particulieren uitvoerhandel, den verderen loop van zaken met zekere bezorgdheid te gemoet zien. Het kon niet anders of schromelijke verliezen stonden het deel te worden van de koopers van suiker uit den oogst van 1883, waarvoor op levering prijzen betaald waren, die, verband houdende met de aanvankelijk gekoesterde verwachtingen omtrent een min of meer belangrijk deficit in de suikerproductie, zoo in Europa zelf als in de koloniën [1]), ten slotte buiten alle verhouding stonden tot de teruglopende waarde van het artikel op de Europeesche markten, en nog was dan ook de tweede maand van het nieuw ingetreden jaar 1884 niet ten einde, of reeds hadden twee van Java's oudste en voornaamste exporthuizen, tengevolge van de op hunne suikerinkoopen geleden verliezen, zich genoodzaakt gezien hunne betalingen te staken, en hunne zaken in handen van crediteuren over te geven.

Het hierdoor opgewekte wantrouwen vond gaandeweg nieuw voedsel in de steeds verder teruglopende suikerprijzen. Alle omzet werd er door verlamd, en eerlang begon het product uit den nieuwen oogst binnen te komen, zonder dat daarvan iets op levering had kunnen verkocht worden. Wel kwamen van de eerst afgevoerde suiker

1) Ter algemeene vergadering van 1 Juni 1881 werd de Directie der N. I. Handelsbank gemachtigd tot het aangaan eener 4 percents geldleening van *f* 6.000.000, waarvan de helft dadelijk plaatsing vond, maar de andere helft voorloopig in portefeuille werd gehouden.

1) „Nooit is er een jaar geëindigd met zulk eene verbazend groote suikerproductie als in 1883, en zelden is er een jaar voorbijgegaan, waarin zooveel inkt en papier zijn verknoeid om de wereld aan het vooruitzicht op deficits te doen gelooven, als datzelfde jaar 1883" (De Economist van Mr. J. L. De Bruyn Kops, 1884 I, bladz. 211).

enkele afdoeningen tot stand op de basis van *f* 11, later van *f* 10 en eindelijk van *f* 9½ à *f* 9 per pikol voor n°. 14; maar die afdoeningen bepaalden zich tot slechts enkele betrekkelijk weinig beduidende partijen, en uit gebrek aan gegadigden aan den eenen kant, en uit onwil van de zijde van fabrikanten om genoegen te nemen met de steeds lager loopende biedingen, stonden de zaken weldra geheel stil. Eene verzending naar Europa voor eigen rekening van fabrikanten bleef de eenige uitweg om hun product te kunnen te gelde maken, en deze omstandigheid vermeerderde in niet geringe mate de moeilijkheden, die niet alleen voor de fabrikanten zelven, maar in nog meerdere mate voor hunne geldschieters uit de zoo geduchte waardevermindering van het artikel voortvloeiden.

Tegenover de prijzen, waartoe de suikeroogsten van de vorige jaren op Java steeds grif waren te plaatsen geweest, bedroeg die waardevermindering in doorslag minstens *f* 5 per pikol, en over de p. m. 5½ millioen pikols suiker, die uit den oogst van 1884 voor den uitvoer beschikbaar kwamen, deed dit prijsverschil dus een geldswaardig bedrag van *f* 25 à *f* 30 millioen minder terugvloeien in handen van de geldkantoren en de credietinstellingen, met wier geldelijken steun de suikerindustrie op Java toenmaals bijna zonder uitzondering werd gedreven.

Maar de toestand werd nog aanmerkelijk verergerd door de onmogelijkheid om zelfs tot den verlaagden prijs plaatselijk te kunnen verkoopen en door de hieruit voortvloeiende noodzakelijkheid om de suikers, naarmate zij voor den afscheep gereed kwamen, ten verkoop naar Europa te consigneeren. Wel kon krachtens de ter zake geopende Europeesche bankierscredieten in den regel tegen het geconsigneerde product worden getrokken, maar slechts voor een gedeelte van de factuurswaarde, niet meer dan 75 of hoogstens 80 pct., en zoodoende kwam een bedrag van nog ruim *f* 10 millioen meer aan de beschikking van geldschieters te ontvallen dan bij een plaatselijken verkoop het geval zou zijn geweest.

Dat dit stoornis, en groote stoornis, brengen moest in den gewonen loop van zaken en in de wijze van werken van de in Indië opereerende credietinstellingen, wier belangen zoo nauw met die van de landbouwnijverheid in het algemeen en van de suikerindustrie in het bijzonder waren saamgeweven, ligt voor de hand, maar toch zouden de gevolgen voor haar en anderen niet zóó ernstig zijn geworden, indien zij niet in de voorafgegane jaren door den drang der omstandigheden er toe gebracht en dikwerf er toe gedwongen waren geweest om een grooter deel van hare eigene middelen in hypothecaire en andere voorschotten op langen termijn te immobiliseeren, dan in verband met de eensklaps zoo gewijzigde tijdsomstandigheden gewenscht kon zijn.

Hierin vooral ligt de naaste oorzaak van de ernstige moeilijkheden, waarmede zij in steeds toenemende mate te kampen kregen.

Een te groot bedrag van het kapitaal, dat vlottend had moeten blijven, was in verschillende richtingen vastgelegd, en welke gevaren hieruit op een gegeven oogenblik konden geboren worden, had de in Mei 1884 voorgevallen stagnatie van de „Oriental Bank Corporation", voor nog weinige jaren een van de meest gevierde en best geaccrediteerde wisselbanken in de naburige Engelsche bezittingen, duidelijk gemaakt.

Ofschoon de operatiën van deze bankinstelling in Nederlandsch-Indië nooit van veel beteekenis waren, stond haar naam op Java jaren achtereen even goed bekend als die van de Bank van Engeland zelf, en het kon niet anders of de val van de „Oriental" moest een indruk teweegbrengen uitermate schadelijk voor het crediet, tot dusverre door instellingen als de Nederlandsch-Indische Handelsbank, de Koloniale Bank enz. steeds onverzwakt genoten.

Waar een wissel- en cultuurbank als de „Oriental", die over een gestort kapitaal van *f* 18 millioen beschikte en nog een gelijk bedrag van hare deelhebbers kon opvorderen, ten gevolge van verliezen met landelijke ondernemingen in Ceylon en Mauritius geleden, was bezweken, moest het crediet van de op Java opereerende bankinstellingen, nauw betrokken als zij waren bij zoovele suikerondernemingen, noodwendig op de spraak komen, en zulks juist op een oogenblik, dat voor hare geregelde werking een ongestoord gebruik van het crediet op denzelfden voet van vroeger een onafwijsbare eisch werd.

Het partijtrekken van haar wisselcrediet, door middel van wissels van de agentschappen op Java op zes maanden na dato getrokken op de hoofdkantoren in Nederland, om tegen verval te worden gedekt door remises in wissels van anderen of in producten, had hierbij steeds op den voorgrond gestaan; doch reeds spoedig liet het zich aanzien dat op dit middel tot fondsmaking op den duur niet meer te rekenen viel, en deze overweging bracht er de Nederlandsch-Indische Handelsbank toe om in September eene poging te wagen ter versterking van haar eigen middelen, door het aan de markt brengen van de tweede nog ongeplaatste helft van de in Juni 1881 door hare deelhebbers geauthoriseerde vierpercents-obligatieleening van *f* 6 millioen, eene poging welke echter mislukte, want van de aangeboden *f* 2.954.000 tegen een koers van uitgifte van 94½ pct vond tenauwernood een bedrag van *f* 500/m. nemers.

Het bekend worden van dezen uitslag oefende zoowel in Indië als op de Nederlandsche geldmarkt een allerongunstigsten invloed uit, en van dat oogenblik af begon het wantrouwen in de stabiliteit van de Nederlandsch-Indische Handelsbank en van hare zusterinstelling, de Koloniale Bank, verhoudingen aan te nemen, die inderdaad verontrustend werden.

Aan het plaatsen van wissels op het hoofdkantoor te Amsterdam viel voor de agentschappen op Java weldra in het geheel niet meer te denken, en terwijl men zoodoende aan den eenen kant verstoken bleef van de middelen, die voor den geregelden gang der zaken zoo dringend noodig waren, had men aan den anderen kant het hoofd te bieden aan de opeischingen van in deposito gegeven gelden, die juist thans minder dan ooit konden gemist worden.

Het wantrouwen, door het mislukken van de obligatieleening van de Handelsbank teweeggebracht, strekte zich ook schier op hetzelfde oogenblik tot de Koloniale Bank uit. Beider aandeelen liepen op de Amsterdamsche beurs bijna dagelijks in waarde achteruit; en voor beiden werd de toestand feitelijk onhoudbaar, toen in het begin van November andermaal één van de sedert vele jaren op Java gevestigde handelshuizen onder den druk der omstandigheden bezweek, en het bekend

werd dat de Handelsbank voor een zeer belangrijk bedrag bij deze déconfiture was betrokken.

Reeds weinige dagen na deze gebeurtenis, die het wantrouwen ten top voerde, en vooral in de kringen buiten den handel tot allerlei geruchten omtrent andere handelshuizen en geldkantoren aanleiding gaf, zag het bestuur van de Koloniale Bank zich in de treurige noodzakelijkheid gebracht om surséance van betaling aan te vragen, en onder den indruk van die noodlottige gebeurtenis scheen ook met betrekking tot de Handelsbank het ergste nabij. Maar vóór men nog den tijd had gehad zich in hun vollen omvang rekenschap te geven van de heillooze gevolgen die voor het algemeen verkeer uit eene staking van betaling van de Handelsbank noodwendig zouden zijn voortgevloeid, werd die ramp gelukkigerwijze afgewend door het slagen van een op het juiste oogenblik tot stand gebracht plan van een zestal invloedrijke mannen op de Amsterdamsche beurs, in hoofdzaak hierop nederkomende, dat onder den naam van „Nederlandsch-Indische Landbouw-Maatschappij" een nieuwe vennootschap zou worden opgericht met een aandeelenkapitaal van *f* 9.000.000, dat geheel het eigendom zou zijn van de Nederlandsche-Indische Handelsbank, tegen inbreng harerzijds in de nieuwe Maatschappij van haar aandeel in en hare uitstaande vorderingen op diverse cultuurondernemingen in Indië tot een bedrag van *f* 12.800.000. Onder waarborg voorts van haar aandeelenkapitaal zou de nieuwe vennootschap aangaan eene leening van *f* 9.000.000, rentende vijf percent, met een aandeel in de jaarlijksche winst der vennootschap en toen de ter zake uitgeschreven leening, dank zij de onbekrompen medewerking die van alle kanten werd ondervonden, binnen eenige dagen was volteekend, kon de toestand grootendeels als gered beschouwd worden, want de Handelsbank werd er door in staat gesteld om in Nederland eer te blijven doen aan hare loopende wissel-obligo's en andere engagementen, en in Indië voort te gaan met het verstrekken van werkkapitaal ten behoeve van de met haar in verbinding staande cultuurondernemingen.

Voor den verderen loop der zaken was het gelukken van de leening der nieuwe Landbouw-Maatschappij beslissend. Ware de uitslag een andere geweest, en had dientengevolge ook de Handelsbank niet kunnen staande blijven, voorzeker zouden de pogingen om de Koloniale Bank weder op de been te brengen onvruchtbaar zijn gebleven, en zou het ten slotte ook onmogelijk zijn geweest om eene bevredigende schikking tot stand te brengen ten behoeve van de firma Dorrepaal & C°. te Semarang, die voor het gaande houden harer zaken, waarmede het voortbestaan van een honderdtal verschillende cultuurondernemingen in Midden-Java, en meer bijzonder in de Vorstenlanden, gemoeid was, insgelijks eene aanzienlijke vermeerdering van eigen middelen bleek noodig te hebben, nu haar door den loop der omstandigheden het gebruik ontviel van de credietmiddelen, waarop zij vooral in de laatste jaren steeds gesteund had. Het bewustzijn, dat door de getroffen maatregelen het behoud van de Handelsbank verzekerd was, leidde tot eene heilzame ontspanning, die het vertrouwen weer langzamerhand deed herleven, en toen, nog vóór het jaar 1884 ten einde liep, ook de zekerheid was verkregen dat de Koloniale Bank door de toevloeiing van nieuw kapitaal in staat was gesteld hare betalingen te hervatten en de zaken voort te zetten, en dat door overgang van de firma Dorrepaal & C°, in eene naamlooze vennootschap onder den naam van „Dorrepaalsche Bank der Vorstenlanden" ook met haar bedrijf, waarvan zooveler bestaan afhankelijk was, ongestoord kon worden voortgegaan, toen kon men zich gelukkig rekenen, voorshands althans, ontsnapt te zijn aan een gevaar, dat als een dreigend en onheilspellend onweder niet alleen aan den handel en de nijverheid, maar aan het geheele maatschappelijke verkeer van Indië een tijdlang boven het hoofd heeft gehangen.

Immers wanneer het tot eene uitbarsting ware gekomen, zouden onvermijdelijk voor ettelijke millioenen aan onbetaalde wissels, door de agentschappen van de Handelsbank en de Koloniale Bank op hare hoofdkantoren in Nederland afgegeven, met protest zijn teruggezonden om rembours te erlangen van de nemers, voor het meerendeel importhuizen, waarvan vele onmogelijk de middelen beschikbaar konden hebben om aan eene dergelijke onverwachte verplichting het hoofd te bieden. Zoodoende zouden meerdere firma's onvermijdelijk in den val van beide bankinstellingen zijn medegesleept, en bij het nauwe verband dat tusschen de verschillende handelshuizen onderling en den in Indië gevestigden tweedehandshandel bestaat, had die val licht het begin kunnen worden van eene algemeene catastrophe, waardoor ook anderen, die zelfs niet rechtstreeks bij die instellingen waren betrokken, hadden kunnen te gronde gaan.

Maar hierbij ware het niet gebleven.

Ook het bestaan van tal van landbouw- en nijverheidsondernemingen zou in de hartader zijn aangetast, want de val der credietinstellingen, met wier behulp zij werkten, zou voor nagenoeg allen tot een onmiddellijken stilstand van bedrijf hebben moeten leiden, een stilstand die voor het meerendeel zeker met volslagen ondergang zou hebben gelijk gestaan.

Een en ander had ten slotte eene maatschappelijke ontbinding kunnen na zich sleepen, waaruit voor den Staat zelven de grootste politieke en financiëele moeilijkheden zouden zijn kunnen voortspruiten; maar ter elfder ure is, gelijk boven werd uiteengezet, het dreigend gevaar gelukkig afgewend, dank zij de doeltreffende maatregelen in Nederland genomen om den opgestoken storm te bezweren, toen het bleek dat in Indië zelf de middelen ontbraken om op afdoende wijze hulp te kunnen verleenen, en dank ook vooral aan den tijdelijken steun, dien de in gevaar verkeerende credietinstellingen bij de Javasche Bank hebben gevonden, zooals op bl. 108 hiervoor reeds in bijzonderheden is uiteengezet.

De naweeën der doorworstelde crisis deden zich intusschen nog herhaaldelijk gevoelen. Zoo ontstonden door de in Januari 1886 voorgevallen stagnatie van de hier te lande gevestigde commanditaire vennootschap Lens & Bergsma ernstige moeilijkheden voor de Soerabaiasche Bank en Handelsvereeniging De Rijk, Groskamp & Co., die in 1882 te Soerabaja was opgericht ter overneming en voortzetting van de zaken der firma A. W. De Rijk & Co., en wier arbeidsveld hoofdzakelijk bestond in het exploiteeren van cultuurondernemingen voor eigen rekening, en het verschaffen van werkkapitaal ten behoeve van

ondernemingen aan derden toebehoorende. Door den val van het huis Lens & Bergsma zag de nog jeugdige Soerabajasche credietinstelling niet alleen „haar eigen bestaan", maar ook, „dat van vele aan haar verbonden bloeiende ondernemingen bedreigd"; maar door eene schikking met hare crediteuren, die, voor zooverre zij houders waren van wissels door de Vereeniging op de firma Lens & Bergsma afgegeven, genoegen namen met eene omzetting hunner vorderingen in obligatiën eener tegen pari uit te geven 5 percents obligatieleening van *f* 1 millioen, kon zij „aan al hare verplichtingen voldoen" en „daardoor het voortbestaan in de toekomst der vennootschap verzekerd achten". (Verslag over boekjaar 1885, bl. 7). In den loop van 1886 werd de zetel der Vereeniging overgebracht van Soerabaja naar Amsterdam, wijl de ondervinding geleerd had, dat de gewijzigde omstandigheden die verplaatsing raadzaam maakten, en sedert breidden hare operatiën zich geleidelijk uit, totdat met ingang van 1 Januari 1892 de commanditaire vennootschap werd ontbonden en hare zaken en relatiën werden overgenomen door de zich als naamlooze vennootschap geconstitueerd hebbende Soerabaiasche Bank- en Handelsvereeniging, wier statuten bij besluit van 27 September 1892 de Koninklijke bewilliging erlangden. Haar maatschappelijk kapitaal bedraagt thans *f* 4.000.000 ten volle gestort, terwijl van de uitgegeven obligatieleeningen onder ult. December 1894 nog *f* 1.970.000 uitstond.

De uit de crisis van 1884 geboren Dorrepaalsche Bank der Vorstenlanden, opgericht bij acte van 10 December 1884 met een maatschappelijk kapitaal van *f* 8.000.000 had slechts een zeer kortstondig bestaan, want reeds in 1888 loste zij zich op in de Cultuurmaatschappij der Vorstenlanden (maatschappelijk kapitaal *f* 10.265.000, bestaande voor *f* 2.000.000 uit preferente, en voor *f* 8.265.000 uit gewone aandeelen), die als cultuurbank hare werkzaamheden ook buiten het gebied der beide Vorstenlanden Soerakarta en Djokjakarta is gaan uitbreiden door het sluiten van consignatiecontracten met verschillende landbouwondernemingen, bij voorkeur suikerfabrieken.

De N.-I. Handelsbank daarentegen, wier maatschappelijk kapitaal bij de tot stand gekomen reorganisatie van *f* 12.000.000 op *f* 7.200.000 werd teruggebracht, heeft zich van laatstbedoeld arbeidsveld zoo goed als geheel teruggetrokken, sedert hare relatiën met landelijke ondernemingen op den boven omschreven voet grootendeels door de Nederlandsch-Indische Landbouw-Maatschappij zijn overgenomen, en deze te midden der crisis van 1884 nieuw opgetreden instelling heeft zich van den aanvang af meer toegelegd op het verkrijgen van goede resultaten van de overgenomen relaties, dan op het aanknoopen van nieuwe.

Een gelijksoortige gedragslijn is in hoofdzaak ook gevolgd door de Internationale Crediet- en Handelsvereeniging Rotterdam, die aan de crisis van 1884 met beter gevolg het hoofd heeft weten te bieden dan de N.-I. Handelsbank en de Koloniale Bank, want haar maatschappelijk kapitaal van *f* 5.000.000 bleef ongedeerd, en eene in December 1884 ter versterking van hare eigene middelen uitgegeven 6-percents obligatie-leening van *f* 2.500.000 (die in 1889 in eene $4^1/_2$-percents leening werd geconverteerd) vond zonder bezwaar plaatsing, hetgeen ook het geval is geweest met de 4-percents obligatieleening van *f* 1.500.000 in Mei 1885 uitgegeven door de bij acte van 23 December 1878 opgerichte Handelsvereeniging Amsterdam, waarin de zaken van de firma's Van Beek Reineke & Co. te Batavia en Wille Gans & Co. te Soerabaja zich oplosten, en waarbij het drijven van handel in het algemeen, zoowel voor eigen rekening als in commissie op den voorgrond stond, doch die tevens als eigenlijke cultuurbank optrad door het verschaffen van bedrijfskapitaal aan suikerfabrikanten en koffieondernemingen.

Al de op dit oogenblik in N.-I. opereerende credietinstellingen, voor zoover zij zich niet uitsluitend met eigenlijke bankzaken onledig houden, zooals dit het geval is met de Javasche Bank, de Nederlandsch-Indische Escompto-Maatschappij, en de agentschappen van de Chartered Bank of India, Australia and China, en van de Hongkong and Shanghai Banking Corporation [1]), hebben dus een min of meer gemengd karakter, dat o. a. bij de operatiën van de Factory der Nederlandsche Handel-Maatschappij zich zeer sterk doet gelden, want terwijl zij het gewone bankbedrijf in ruimen zin uitoefent door hare kapitalen aan te wenden voor disconteeringen, beleeningen, wisseloperatiën enz., neemt zij tevens in de rij der cultuurbanken een van de voornaamste plaatsen in. Onder de overige credietinstellingen zijn er die insgelijks van bankierszaken werk maken, en andere weder die ook voor eigen rekening goederenhandel drijven, maar in tegenstelling met de zoo even genoemde instellingen, van wier werkkring elke rechtstreeksche aanraking met landelijke en industrieele ondernemingen is uitgesloten, is het zwartepunt van de operatiën der overige credietinstellingen juist in die aanraking gelegen, en kunnen zij dus worden gerangschikt onder de eigenlijke c u l t u u r b a n k e n, van den tegenwoordigen omvang van wier operaties als zoodanig het onderstaand overzicht van het aantal ondernemingen, ten behoeve waarvan fondsen verstrekt worden, eenig denkbeeld geven kan. (NB. De cijfers omvatten zoowel de aan de verschillende cultuurbanken respectievelijk in eigendom toebehoorende ondernemingen, als de aan derden toebehoorende, met wie zij krachtens consignatie-contracten in relatie staan):

	Suikerfabrieken.	Koffieondernemingen.	Diverse andere ondern.
Ned. Handel-Maatschappij	24	8	6
Ned.-Indische Handelsbank	—	2	15
Ned.-Indische Landbouw-Maatschappij	25	13	6
Internationale Crediet- en Handelsvereeniging Rotterdam	11	19	25
Handelsvereeniging Amsterdam	7	9	1
Koloniale Bank	13	30	21
Soerabaiasche Bank- en Handelsvereeniging. . .	14	55	7
Cultuur-Maatschappij der Vorstenlanden	21	15	21
	115	151	102

1) De te Hongkong gevestigde Hongkong and Shanghai Banking Corporation opende in

NEDERLANDSCH-INDISCHE HANDELSBANK.

Boekjaren.	Gestort maatschappelijk Kapitaal.	Obligatie-Leeningen.	Bruto Winst.	Dienst Obligatie-Leening.	Onkosten.	Verliezen.	Netto Winst.	Dividend.
1874	6000	1592	1146	22	207	188	729	10
1875	6000	2937	1328	90	248	90	900	12
1876	12000	2871	1779	148	295	49	1287	9
1877	12000	2802	1793	145	292	438	918	6^{64}
1878	12000	2730	1785	142	328	370	945	7
1879	12000	2654	2255	138	352	510	1255	$8\frac{4}{5}$
1880	12000	2574	2010	135	329	737	809	$6\frac{1}{5}$
1881	12000	5490	2117	202	345	684	886	6^{64}
1882	12000	5402	2118	247	326	652	893	$6\frac{7}{10}$
1883	12000	5292	2350	242	316	1002	790	$6\frac{1}{10}$
1884	12000	5475	2149	242	319	6389	−4801	—
1885	7200	5349	916	244	254	264	154	$2\frac{3}{15}$
1886	7200	5223	583	238	238	319	−212	—
1887	7200	5090	832	232	203	289	108	$1\frac{1}{2}$
1888	7200	4940	899	226	211	174	288	4
1889	7200	4866	1225	229	265	82	649	$7\frac{1}{2}$
1890	7200	4576	1097	241	251	119	486	$5\frac{1}{3}$
1891	7200	4560	862	199	236	133	294	4
1892	7200	4562	1095	214	264	64	553	$6\frac{1}{3}$
1893	7200	4487	1251	215	258	319	459	5
1894	7200	4446	747	179	214	353	1	—

NEDERLANDSCH-INDISCHE LANDBOUWMAATSCHAPPIJ.

Boekjaren.	Gestort maatschappelijk Kapitaal.	Obligatie-Leeningen.	Bruto Winst.	Dienst Obligatie-Leening.	Onkosten.	Verliezen.	Netto Winst.	Dividend.
1874								
1875								
1876								
1877								
1878								
1879								
1880								
1881								
1882								
1883								
1884								
1885	9000	9000	1517	470	105	796	146	1^{62}
1886	9000	8910	1290	448	79	838	−75	—
1887	9000	8816	1445	443	82	683	237	$2\frac{5}{8}$
1888	9000	8717	1303	438	80	494	291	3^{23}
1889	9000	8613	1432	433	105	309	585	6
1890	9000	8504	1455	428	115	523	389	$4\frac{3}{10}$
1891	9000	8390	1117	422	105	339	251	$2\frac{2}{3}$
1892	9000	8270	1174	417	92	453	212	$2\frac{3}{10}$
1893	9000	8144	1626	410	99	670	447	$4\frac{9}{10}$
1894	9000	8012	1365	404	88	872	1	—

INTERNATIONALE CREDIET- & HANDELSVEREENIGING „ROTTERDAM".

Boekjaren.	Gestort maatschappelijk Kapitaal.	Obligatie-Leeningen.	Bruto Winst.	Dienst Obligatie-Leening.	Onkosten.	Verliezen.	Netto Winst.	Dividend.
1874	1250		955		309	224	421	22
1875	1250		936		293	302	341	18
1876	2500		929		301	265	362	$11\frac{3}{10}$
1877	2500		1274		296	751	227	$7\frac{6}{10}$
1878	2500		901		292	457	151	$5\frac{6}{10}$
1879	2500		949		348	296	306	$9\frac{6}{10}$
1880	2500		1088		359	469	260	$8\frac{4}{10}$
1881	4622		1238		371	517	349	$9\frac{3}{10}$
1882	5000		1423		422	434	567	$9\frac{3}{10}$
1883	5000		1337		347	661	328	6
1884	5000	675	1452	13	342	993	104	2
1885	5000	2500	1505	13	295	1033	164	$3\frac{3}{10}$
1886	5000	2500	1443	13	308	958	165	$3\frac{3}{10}$
1887	5000	2500	1315	13	325	775	202	4
1888	5000	2500	1415	13	345	830	227	$4\frac{4}{10}$
1889	5000	2500	1154	13	346	574	221	$4\frac{4}{10}$
1890	5000	2401	1204	13	346	623	222	$4\frac{4}{10}$
1891	5000	2301	1168	13	323	611	221	$4\frac{4}{10}$
1892	5000	2201	1151	13	333	582	224	$4\frac{4}{10}$
1893	5000	2101	1235	13	321	679	223	$4\frac{4}{10}$
1894	5000	2003	1147	13	322	610	203	4

CULTUUR-MAATSCHAPPIJ DER VORSTENLANDEN.

Boekjaren.	Gestort maatschappelijk Kapitaal.	Obligatie-Leeningen.	Bruto Winst.	Dienst Obligatie-Leening.	Onkosten.	Verliezen.	Netto Winst.	Dividend.
1874								
1875								
1876								
1877								
1878								
1879								
1880								
1881								
1882								
1883								
1884								
1885								
1886								
1887								
1888	2000 pref. 8265 gew.		749		162	130	457	8 % pref. 3 „ gew.
1889	2000 pref. 8265 gew.		634		190	100	344	7 „ pref. 2 „ gew.
1890	2000 pref. 8265 gew.		651		185	68	398	$7\frac{1}{2}$ „ pref. $2\frac{1}{2}$ „ gew.
1891	2000 pref. 8265 gew.		866		196	40	630	$9\frac{1}{2}$ „ pref. $4\frac{1}{2}$ „ gew.
1892	2000 pref. 8265 gew.		848		202	70	575	9 „ pref. 4 „ gew.
1893	2000 pref. 8265 gew.		943		206	49	688	10 „ pref. 5 „ gew.
1894	2000 pref. 8265 gew.		663		214	334	115	5 „ pref.

SOERABAYASCHE BANK- & HANDELSVEREENIGING DE RIJK, GROSKAMP & Co.

Boekjaren.	Gestort maatschappelijk Kapitaal.	Obligatie-Leeningen.	Bruto Winst.	Dienst obligatie Leening.	Onkosten.	Verliezen.	Netto Winst.	Dividend.
1874								
1875								
1876								
1877								
1878								
1879								
1880								
1881								
1882	900		62		30	—	32	3
1883	1000		159		43	17	99	$7\frac{4}{10}$
1884	1000		139		50	38	51	5
1885	1000		165		57	82	26	—
1886	1000	900	159		72	57	30	$5\frac{1}{2}$
1887	1000	979	215		78	86	51	5
1888	1000	957	276		87	89	100	7 aand. $\frac{3}{4}$ obl.
1889	1000	938	323		92	105	127	8 aand. $1\frac{1}{8}$ obl.
1890	1000	917	293		100	118	75	6 aand. $\frac{4}{25}$ obl.
1891	1000	890	357		102	153	102	7 aand. $\frac{3}{4}$ obl.
1892	2000	2000	535	3	152	225	156	7 aand. $\frac{665}{1000}$ obl.
1893	2000	1986	364	3	125	171	65	3
1894	2000	1970	525	3	127	326	69	4

HANDELSVEREENIGING AMSTERDAM.

Boekjaren.	Gestort maatschappelijk Kapitaal.	Obligatie-Leeningen.	Bruto Winst.	Dienst Obligatie Leening.	Onkosten.	Verliezen.	Netto Winst.	Dividend.
1874								
1875								
1876								
1877								
1878								
1879	1250		490		214	120	155	9
1880	1250		532		182	168	187	10
1881	2500		545		170	140	235	7
1882	2500		336		161	135	40	$1\frac{1}{2}$
1883	2500		642		207	80	355	9
1884	2500		630	20	202	165	243	5
1885	2500	970	515	7	199	286	22	—
1886	2500	1011	534	4	184	345	1	—
1887	2500	1468	641	15	218	110	303	8
1888	2500	1451	725	9	231	110	375	$9\frac{1}{2}$
1889	2500	1433	693	9	239	52	393	10
1890	2500	1418	611	9	224	89	288	8
1891	2500	2401	637	9	214	91	322	$8\frac{1}{2}$
1892	3500	2351	807	11	243	301	252	6
1893	3500	2303	716	11	223	189	292	$6\frac{1}{2}$
1894	3500	2756	860	21	236	348	255	6

KOLONIALE BANK.

Boekjaren.	Gestort maatschappelijk Kapitaal.	Obligatie-Leeningen.	Bruto Winst.	Dienst Obligatie Leening & onk. surséance.	Onkosten.	Verliezen.	Netto Winst.	Dividend.	BOEKJAREN DER KOLONIALE BANK.
1882	5000		269		173		96	$1\frac{1}{2}$	1881/2
1883	5000		555		167	72	316	5	1882/3
1884	5000		744		179	2	562	—	1883/4
1885	5000	5000	716	43	191	481	1	—	1884/5
1886	5000	5000	739		146	591	2	—	1885/6
1887	5000	4951	702		145	665	—108	—	1886/7
1888	5000	4901	603		155	531	— 83	—	1887/8
1889	5000	4842	818		242	775	—204	—	1888/9
1890	5000	3790	531		151	475	— 95	—	1890
1891	5000	3723	578		152	348	78	$4\frac{1}{2}$ pref. aand.	1891
1892	5000	3659	638		176	184	279	5	1892
1893	5000	3592	458		184	50	223	5 pref. aand. $3\frac{1}{2}$ gew. aand.	1893
1894	5000	3522	426		164	282	— 21	—	1894

Wat ten slotte de geldelijke resultaten van de in N.-I. opereerende credietinstellingen betreft, wordt verwezen naar voorgaanden staat [1]), die zich voor de N.-I. Handelsbank en de Internationale Crediet- en Handelsvereeniging Rotterdam aansluit bij de boven voorkomende opgaaf over de jaren 1864/1873, en ten opzichte waarvan alleen nog valt aan te teekenen, dat de Nederlandsche Handelmaatschappij en de Nederlandsch-Indische Escompto-Maatschappij daarop niet voorkomen, omdat beide instellingen later afzonderlijk zullen worden besproken (Zie HANDELMAATSCHAPPIJ (NEDERLANDSCHE) en ESCOMPTO-MAATSCHAPPIJ (NEDERLANDSCH-INDISCHE), even als dit bereids met de Javasche Bank op bl. 103—111 hiervoor geschied is.

(N. P. v. D. B.)

Voor de inlandsche bevolking bestaan als credietinstelling de PANDHUIZEN en de LOEMBOENGS MISKIN (Zie aldaar). In eene redevoering, den 4den Februari 1896 in het Ind. Genootschap gehouden, betoogde de Heer Fokkens de noodzakelijkheid om, ten behoeve van den inlandschen landbouw van staatswege of onder staatstoezicht op te richten HYPOTHEEKBANKEN, tevens SPAARKASSEN. (Zie op beide woorden).

CREMER. (JACOB THEODOOR) Geboren te Zwolle den 30sten Juni 1847 was hij aanvankelijk te Arnhem en te Rotterdam werkzaam om den handel te leeren kennen, tot hij, na welgeslaagd vergelijkend examen bij de Ned. Handelmaatschappij eerst in haren dienst te Amsterdam, en in 1868 te Batavia bij hare factory, in 1870 voor korten tijd bij haar agentschap te Singapore geplaatst werd. In 1871 tot hoofdadministrateur der Deli-maatschappij benoemd, nam hij een krachtig aandeel aan de reusachtige ontwikkeling dier maatschappij; de ervaring opgedaan op eene reis, in 1875 naar China voor emigratie-aangelegenheden ondernomen, was de oorzaak dat hij zich, naar aanleiding van de motie, door de Tweede Kamer aangenomen om art. 2 n°. 27 van het politiereglement voor inlanders op te heffen (Zie OVEREENKOMSTEN) tot dat staatslichaam wendde om de noodzakelijkheid aan te toonen eener bijzondere regeling der werkovereenkomsten, daar waar met immigranten gewerkt wordt. (Zie: Een woord uit Deli tot de Tweede Kamer der Stat. Gen. door J. T. Cremer). Deze stap, benevens een verzoekschrift aan de Regeering, hadden ten gevolge dat eene wettelijke regeling der werkcontracten thans op de meeste Buitenbezittingen tot stand is gekomen. In 1877 in Nederland teruggekeerd om propaganda te maken voor de Deli-maatschappij, keerde hij in 1878 weder in zijne vorige betrekking naar Deli terug; in 1881 zag hij zich genoodzaakt wegens gezondheidsredenen naar het moederland terug te keeren, waar hij plannen voorbereidde tot spoorweg-aanleg in Deli, welke hij nog in hetzelfde jaar naar Deli overbracht en die met het beste gevolg werden bekroond. In 1883 weder naar Nederland vertrokken werd hij directeur, later commissaris dier spoorwegmaatschappij, werkte in 1884 door de oprichting der Ned.-Indische landbouwmaatschappij mede om een einde te maken aan de toen bestaande crisis (Zie CREDIETINSTELLINGEN bl. 401) en werd datzelfde jaar te Amsterdam tot lid der Tweede Kamer gekozen, welke betrekking hij nog bekleedt. Bovendien is hij medebestuurder van tal van maatschappijen in Indië en Nederland, terwijl hij in 1894 de Ned. scheepsbouwmaatschappij oprichtte. In 1887 keerde hij voor korten tijd naar Deli terug, waar hij o. a. de laatste sectie van den Deli-spoorweg opende, en reisde over Java, Sumatra, China, Japan en Amerika naar Nederland terug. Van zijne hand verschenen belangrijke artikelen over Deli in Eigen Haard 1888, 1889, 1890.

CRETINISME. Zie STRUMA.

CRINUM. Zie BAKOENG.

CROCODILUS. REPTILIA, EMYDOSAURIA, *Crocodilidae.* Zie BOWAJA.

CROOCKEWIT Hzn. (Dr. JOHAN HENDRIK) Geboren te Amsterdam 15 Nov. 1823 behaalde hij in 1849 den titel van doctor in de philosophie aan de Hoogeschool te Utrecht, en vertrok in datzelfde jaar naar Indië, waar hij benoemd werd tot ambtenaar belast met natuurkundige onderzoekingen. Onder ongunstige omstandigheden werd hij in 1851 geheel alleen belast met een onderzoek naar tinerts op Billiton, en kwam tot het resultaat, dat het eiland geen tinerts in zijn bodem bevatte (Zie zijn: Banka, Malakka en Billiton, 's Grav. 1852), welk gevoelen door de geschiedenis is weersproken. Vervolgens werd hij belast met een onderzoek betreffende de steenkolenlagen in Borneo, alwaar hij eenige jaren verbleef. Van daar teruggekeerd trof hem de ramp, dat hij op reis van Soerabaja naar Batavia bij een schipbreuk zijne belangrijke verzameling natuurkundige en ethnografische voorwerpen verloor; vervolgens werd hij belast met eene wetenschappelijke zending naar de Molukken, en voornamelijk Nieuw-Guinea. In 1859 met verlof naar Nederland vertrokken, keerde hij het volgende jaar naar Indië terug, werd achtereenvolgens assist.-res. van Solok, Priaman en te Padang, en eindelijk resident van Bangka, uit welke laatste betrekking hij in 1871 op verzoek eervol werd ontslagen. Hij overleed te Nijmegen in Juni 1880.

CROSSOCHEILUS. PISCES, PHYSOSTOMI, *Cyprinidae, Cyprinina.* Zie PAWÈH.

CROTALARIA. Zie GIRING LANDAK.

CROTON. Zie TJERAKÈN.

CRYPSIRHINA. AVES, PASSERIFORMES, PASSERES, *Corvidae, Corvinae.* Zie CHEKITOET.

CRYPTONYX. AVES, GALLINAE, ALECTOROPODES, *Phasianidae.* Zie ROELOEL.

CUBEBA. Zie KOEMOEKOES.

CUCULUS. AVES, PICARIAE, COCCYGES, *Cuculidae, Cuculinae.* Zie PANGANG-KAKO.

1884 een eigen agentschap te Batavia, dat tot heden in stand bleef, maar daarentegen is het agentschap van de Chartered Mercantile Bank of India, London and China bij de in 1892 plaats gehad hebbende reorganisatie dezer instelling en hare herschepping in de Mercantile Bank of India Limited opgeheven, en droeg deze laatste de behartiging van hare belangen op aan de firma Maclaine Watson & Co. te Batavia, die sedert als hare agenten zijn blijven fungeeren.

1) De in dien staat vermelde geldelijke bedragen stellen allen duizendtallen voor (dus 6.000 gelijk 6.000.000), en ter voorkoming van onjuiste gevolgtrekkingen zij er de aandacht op gevestigd, dat onder de „verliezen" ook begrepen zijn de bij de afsluiting der winst- en verliesrekeningen aangehouden reserves ter dekking van eventueel later af te schrijven verliezen.

CUCUMIS. Zie TIMOEN.

CUCURBITA. Zie LABOE.

CULTUURBANKEN. Zie CREDIETINSTELLINGEN.

CULTUUR-MAATSCHAPPIJEN. Het ontstaan van Cultuur-maatschappijen, van naamlooze vennootschappen op aandeelen, die zich de exploitatie van cultuur- en landelijke ondernemingen in Nederlandsch-Indië ten doel stellen, dagteekent eerst van de laatste twintig jaren. In het als bijlaag X aan het Koloniaal Verslag van 1874 toegevoegd Overzicht van de geldmarkt van Java in 1873 en de drie voorafgaande jaren (samengesteld door den toenmaligen President der Javasche Bank Van den Berg) leest men te dier zake o. a. het volgende:

„Van het tot stand komen van nieuwe industrieele ondernemingen, of van het exploiteeren op uitgebreide schaal van reeds bestaande ondernemingen, door middel van maatschappijen op aandeelen, zoo als dit niet alleen in Europa, maar zelfs in Britsch-Indië algemeen gebruikelijk is, verneemt men hier nooit iets, en opvallend is het zeker, dat — terwijl in Nederland tal van reederijen, katoenspinnerijen, beetwortelsuikerfabrieken enz. enz., op actiën verrezen zijn, en Britsch-Indië b. v. niet minder dan 46 verschillende maatschappijen telt, die de cultuur van thee ten doel hebben — in Nederlandsch-Indië tot dusver geene enkele maatschappij bestaat, die zich op de uitoefening van eenigen specialen tak van het landbouwbedrijf toelegt. Behalve de prauwenveeren en de assurantie-maatschappijen, heeft men hier zoo goed als geene naamlooze vennootschappen op actiën, en hetgeen op industrieel en landbouwkundig gebied in het leven wordt geroepen, is bijna uitsluitend de vrucht van het door de ondernemers ingebrachte eigen kapitaal, en van de financieele hulp, die inrichtingen, zoo als de Handelmaatschappij, de Handelsbank, de Escompto-Maatschappij enz., gewoon zijn als geldschieters te verleenen.

„Dat op het hier bedoelde gebied in de toekomst nog veel te doen is, behoeft tenauwernood opmerking. Onder goed en kundig beheer hebben weloverlegde landbouwondernemingen op Java eene bijna zekere kans op welslagen, en voor geheel nieuwe ondernemingen schijnt het zelfs veel aanbevelenswaardiger om over eigen, door associatie bijeen te brengen, kapitalen te beschikken, dan van den aanvang af gebukt te gaan onder de interesten op de kapitalen, die men van derden in leen moet nemen. Het schijnt echter, dat de toestanden op Java zich nog aanmerkelijk zullen moeten wijzigen, vóór men in den hier aangegeven zin toenemende ontwikkeling verwachten mag. De agrarische regelingen, en meer bepaald het door velen zeer gebrekkig geachte recht van erfpacht, genieten geen vertrouwen, en het zou dus minst genomen gewaagd zijn om zich groote illusiën te maken van de vruchten, die van de exploitatie van Java's rijken bodem door middel van particuliere landbouwondernemingen, steunende op de kapitalen, die hier langzamerhand worden overgegaard, kunnen verwacht worden".

Het valt niet te ontkennen, dat de sedert opgedane ervaring deze eenigermate pessimistische verwachting heeft gelogenstraft, want, terwijl de agrarische regelingen, waarvan in bovenstaande aanhaling sprake is, in hoofdzaak onveranderd zijn gebleven (alleen met betrekking tot den aan den lande te betalen canon over in erfpacht afgestane woeste gronden zijn de oorspronkelijke bepalingen in meer vrijgevigen zin gewijzigd; Zie AGRARISCHE WET), zijn gaandeweg, zoowel hier te lande als in Indië zelf tal van aandeelenmaatschappijen tot stand gekomen, met het doel om de exploitatie van reeds bestaande ondernemingen in Indië voort te zetten, of nieuwe ondermingen in het leven te roepen.

De oudste in de rij is de in 1870 te Amsterdam opgerichte Deli-maatschappij (Zie aldaar). Eenige jaren later, in 1875, kwam te Batavia de Deli—Batavia-maatschappij tot stand, en in 1879 volgde de oprichting te Amsterdam van de Amsterdam—Deli-Compagnie. Voor Java intusschen bleef de in bovenstaande aanhaling geschetste toestand ongewijzigd voortbestaan tot het jaar 1874, toen te Semarang de Maatschappij Poendoeng ter voortzetting der exploitatie van de in de residentie Djokjakarta gelegen suikerfabriek van dien naam gevormd werd, maar verscheidene jaren verliepen er vóór dit voorbeeld op eenigszins uitgebreide schaal navolging vond, hetgeen zich ten deele verklaren laat door de gemakkelijkheid, waarmede het voor reeds bestaande of voor nieuwe ondernemingen benoodigd kapitaal veelal verkrijgbaar was bij het meerendeel der in Indië opereerende credietinstellingen (Zie aldaar), en ook bij enkele particuliere handelshuizen. Maar in dit opzicht bracht de crisis van 1884 een volslagen ommekeer van zaken te weeg. Voor de vroegere vrijgevigheid trad groote terughoudendheid in de plaats, en wie toen voor de voortzetting of de totstandkoming van landelijke ondernemingen kapitaal behoefde, moest ter verkrijging er van een anderen weg inslaan door het groote publiek in de zaak te interesseeren, en met veler medewerking de fondsen bijeen te brengen, die vroeger door het sluiten van consignatie-contracten (Zie aldaar) verkregen werden. Het vormen van naamlooze vennootschappen met beperkte aansprakelijkheid van de deelhebbers was het van zelf aangewezen middel, en van dien tijd af begint het aantal van dergelijke maatschappijen dan ook gestadig toe te nemen, niet alleen in Indië zelf, maar in nog veel ruimer mate hier te lande, waar juist tengevolge van de crisis van 1884 de aandacht van het geldbeleggend publiek meer dan vroeger zich op Indische zaken gevestigd had. Voor zoover uit de ter zake beschikbare gegevens is kunnen worden nagegaan, bedraagt het aantal cultuurmaatschappijen, wier zetel in Nederland is gevestigd 64, en dat van de in Indië gevestigde maatschappijen 163, dus te zamen 227, die volgenderwijze kunnen gesplitst worden: *a.* Koffiecultuurmaatschappijen: aantal 94, maatschappelijk kapitaal *f* 30.088.000; *b.* Suikercultuurmaatschappijen: aantal 31, maatschappelijk kap. *f* 30.689.000; *c.* Tabakcultuurmaatschappijen: aantal 24, maatschappelijk kapitaal *f* 35.050.000; *d.* Theecultuurmaatschappijen: aantal 7, maatschappelijk kapitaal *f* 2.210.000; *e.* Kinacultuurmaatschappijen: aantal 12, maatschappelijk kapitaal *f* 2.925.000; *f.* Diverse cultuurmaatschappijen (die meer dan één cultuur drijven): aantal 59, maatschappelijk kapitaal *f* 29.837.000; te zamen als boven 227 cultuurmaatschappijen met een gezamenlijk maatschappelijk kapitaal van *f* 122.799.000, dat grootendeels in zijn geheel gestort is, of door inbreng van bestaande ondernemingen geacht kan worden gestort te zijn, terwijl door 42 maatschappijen obligatieleeningen zijn uitgegeven, waarvan het gezamenlijk nog uitstaand bedrag *f* 13.498.000 beloopt.

Onder deze cijfers zijn *niet* begrepen de kapitalen en obligatieleeningen van de in Indië opereerende credietinstellingen, die aldaar als cultuurbanken werkzaam zijn, zooals in het artikel CREDIETINSTELLINGEN is uiteengezet.

(N. P. v. d. B.).

CULTUURPAPIER. In vele consignatie-contracten (Zie aldaar) pleegt de bepaling te worden opgenomen, dat de geldopnemer zich verbindt om voor de hem voorgeschoten bedragen promessen af te geven aan de order van den geldschieter betaalbaar na ommekomst van een tusschen partijen overeen te komen termijn aan het in het stuk te vermelden domicilie. Dit papier, niet uit eigenlijke handelstransactiën, uit transactiën van koop en verkoop ontsproten, is in Indië bekend onder den naam van cultuurpapier, en neemt in het verkeer aldaar ongeveer gelijke plaats in als het in Nederland gebruikelijke credietpapier, over den aard en de beteekenis waarvan in de verslagen der Nederlandsche Bank meermalen werd uitgewijd. Door de disconteering van de aldus aan zijne order uitgestelde planters-promessen kan de geldschieter zich weder het gebruik verschaffen van de uitgeschoten gelden; maar met het ter disconteering toelaten van dergelijk papier is de Javasche Bank in den regel steeds zeer terughoudend geweest. Alleen bij uitzondering, en met het vaste beding, dat onder geen voorwaarde renouvellement zou mogen plaats hebben, werd het nu en dan door haar aangenomen, om redenen omstandig uiteengezet in een over de quaestie handelend opstel, dat onder het opschrift Cultuurpapier en Credietpapier werd opgenomen in het Algemeen Dagblad van Nederl.-Indië van 23 December 1884.

CULTUURSTELSEL. Na de overneming onzer bezittingen uit handen der Engelschen overwogen Commissarissen-generaal welke de meest geschikte middelen waren om den landbouw op Java te ontwikkelen, ook in de richting van aankweeking van producten voor de Europeesche markt geschikt, ten einde daardoor voor den Nederlandschen handel en de scheepvaart op Indië, die in treurigen toestand verkeerden, nieuwe bronnen van welvaart te openen. Naar het oordeel van Elout verdiende het uitgeven van woeste gronden aan particulieren in de eerste plaats daartoe in aanmerking te komen; Van der Capellen was reeds als Comm.-gen. daartoe weinig gezind, en toen hij als Gouv.-Gen. alleen het bewind voerde, kreeg eene richting de overhand, die den particulieren ondernemer als een gevaarlijk element op Java beschouwde en dezen zooveel mogelijk trachtte te weren. Zoo werd door hem den 9den Jan. 1821 (St. 5) een besluit genomen, waarbij het aan particulieren verboden werd om, zonder speciale vergunning van het plaatselijk bestuur, op eenigen afstand van de gewone verblijfplaatsen der residenten pakhuizen of handels-établissementen te vestigen; een maatregel, die tot doel had, de opkoopers der door de bevolking geteelde koffie, waarover zij de vrije beschikking had, uit de binnenlanden te weren. Naar het oordeel van Van der Capellen toch trachtten die opkoopers den inlander zijne producten op slinksche wijze tegen geringen prijs afhandig te maken en moest hun getal daarom tot een enkele hier en daar in de binnenlanden beperkt worden. De straf op het overtreden van dat voorschrift was „zoodanige arbitraire dispositie als de Regeering in elk geval oorbaar zou achten"; deze trad dan ook in sommige gevallen zeer ruw op, maar in stede dat deze bepaling goed werkte, was de bevolking aan het goedvinden van enkele personen overgelaten en bleef zij weinig voor hare producten trekken. Du Bus de Gisignies, gezonden om een onderzoek in te stellen naar de beide stelsels door Elout en Van der Capellen gevolgd, bracht aan den Koning een hoogst belangrijk rapport uit (1 Mei 1827, te vinden bij Steyn Parvé „Het Kolon. monopoliestelsel, nader toegelicht", Zalt-Bommel 1851). De administratie van Van der Capellen had met een deficit gesloten; de Koning had eene leening voor Indië aangegaan onder waarborg van Nederland en verlangde, dat Indië genoeg zou opbrengen om rentebetaling en aflossing dier schuld te verzekeren, en tevens zou bijbrengen tot voeding van handel en scheepvaart van het moederland. Naar het oordeel van Du Bus zou dat op den tot dusver gevolgden weg niet doenlijk zijn. Het totaal van den uitvoer van Java bedroeg, naar zijne berekening, veel minder dan dat van den invoer en verminderde voortdurend, terwijl die uitvoer voor een groot gedeelte nog het resultaat was van de verplichte, slechts in schijn vrije koffiecultuur. Daardoor dreigde Java een lastpost voor den Staat te worden, en was het noodig naar middelen om te zien, ten einde de productie te verhoogen. Dit kon niet geschieden door de bevolking aan haar zelve over te laten; zij bezat geen kapitaal om cultures op groote schaal te beginnen, en het overheerschende kleine grondbezit leende zich evenmin daartoe. Zelfs de rijstcultuur, door haar voornamelijk gedreven, zou zich dan niet anders ontwikkelen dan door toeneming der bevolking, die echter slechts zooveel gronden zou ontginnen als voor hare eigen behoefte noodzakelijk was. Liet men de bevolking derhalve aan haar zelve over, zoo zou zij blijven gelijk zij was: millioenen pachters van te kleine stukjes grond, elk voor zich voedsel bouwende, rijst en anders niet, tegen de verdiensten van een daglooner, verterende wat zijn stukje grond hem gaf en de belasting hem liet; eene bevolking, die aan het Gouv. een gedeelte van haren oogst zou geven, maar aan den handel niets leveren of er aan slijten; zonder ontwikkeling, onbekend met en onvermogend tot genietingen van het leven en zonder nut voor het moederland. Naar het oordeel van Du Bus moest men daarom Europeesch kapitaal en Europeesche kennis te hulp roepen, niet door naast den kleinen inlandschen landbouwer kleine Europeesche pachters te zetten, maar door aan Europeanen op onbekrompen voet woeste gronden te verschaffen en dat liefst in de nabijheid van welbebouwde en vooral ruim bevolkte streken, ten einde hen in de gelegenheid te stellen arbeiders te huren.

Bij den Minister Elout vond dit rapport, dat geheel met zijne zienswijze strookte, een gunstig onthaal. Hij bood het den Koning aan met een overeenkomstig advies (13 Mei 1828. Steyn Parvé bl. 243) tegelijk met een ontwerp Kon. Besl. tot het uitgeven van woeste gronden in erfpacht. De Koning stelde het rapport in handen van Van den Bosch, die in eene Nota (Steyn Parvé bl. 274) zich over het algemeen met dat voorstel vereenigde, maar toch reeds de vrees uitdrukte dat de vrije arbeid op Java niet zou kunnen concurreeren met den toen nog in verscheidene landen bestaanden slavenarbeid. Hij achtte het echter van hoog belang, een proef met het stelsel te

nemen, onder leiding van iemand, genegen in den geest van het stelsel te werken en met de macht alle tegenwerking te breken. Op voordracht van Elout werd Van den Bosch tot Gouv.-Gen. benoemd; met zijne medewerking werd het Reg. Regl. van 1830 vastgesteld, dat in de artt. 108 en 109 bevordering van landbouw en nijverheid door uitgifte van woeste gronden en door vrijen arbeid nastreefde. In een nieuw advies (6 Maart 1829, Steyn Parvé bl. 294) stelde Van den Bosch zich echter op een ander standpunt; de bezwaren tegen het stelsel van Du Bus werden breed uitgemeten en hij aarzelde niet om het oude stelsel der Comp. of der geforceerde cultuur aan te bevelen, mits gezuiverd van alles, wat een gebrekkig bestuur over den inlander daaraan had toegevoegd. Had men, zoo meende hij, dit onpartijdig onderzocht, dan zou men bij den afnemenden staat van welvaart op Java en het dalen der productie daarin een middel van herstel hebben gevonden en ingezien, dat het in zijne beginselen rechtvaardiger, in zijne strekking voor Java en het moederland heilzamer en voor den Javaan voordeeliger zou zijn dan eenig ander stelsel, dat van vrije beschikking over den arbeid niet uitgezonderd. Hij stelde voor den Javaan, tegen vrijstelling van de belasting op de rijstvelden (landrente), benevens eene kleine belooning, op te leggen de levering van eenig product, 66 dagen arbeids in het jaar vorderende. Waar nadere bewerking van het product noodig was, zou het aan Europeesche fabrikanten moeten worden geleverd, onder voorwaarde daarvoor eene billijke huur te voldoen. Directe voordeelen voor het Gouvernement zouden daaruit niet voortvloeien, doch de balans van den handel zou hersteld en de productie met millioenen vermeerderd worden.

Waarschijnlijk was de reden, waarom Van den Bosch, meer nog dan te voren, bezwaar maakte tegen het invoeren van het stelsel van Du Bus, — behalve in den aandrang der Handelmaatschappij, die spoedige vermeerdering van productie op Java verlangde, — wel gelegen in den wensch te voldoen aan 's Konings verlangen naar aflossing en rentebetaling van de Indische schulden. Met terzijdestelling toch van commercieele en politieke beschouwingen en alleen wegens de geldelijke ongelegenheden vereenigde de Koning zich met het stelsel van Van den Bosch. Dwang stond daarbij in den aanvang niet op den voorgrond; noch in de instructie van Van den Bosch, noch in het Reg. Regl. kwam eenige bepaling voor, die dit beoogde; zelfs verklaarde Van den Bosch zich nog later in een rapport aan den Raad van Indië tegen dwangarbeid, die alleen moest worden toegepast, als het doel op geene andere wijze te verkrijgen was. In een rapport aan den Min. v. Kol. van 10 Oct. 1830 wordt dan ook slechts voorgesteld den Staat in plaats van den ondernemer te doen optreden, en de residenten met de dorpshoofden te laten contracteeren om suikerriet of indigo tegen bepaalde prijzen, onder vrijstelling van landrente te telen en met Europeesche ondernemers, om de producten tegen die prijzen over te nemen en daarvoor aan het Gouv. suiker of indigo te leveren. Elout zag echter in op welk hellend vlak men zich ging begeven, en verzocht en verkreeg zijn ontslag, niettegenstaande Van den Bosch verklaarde, geenszins het voornemen te hebben het beginsel van vrijen handel en vrije beschikking af te schaffen. Vgl. B(etz) „Het koloniaal vraagstuk" in T. v. Ned. Indië, 1868, I, bl. 1, 97.

De hoofdbeginselen van zijn stelsel, het beroemde cultuurstelsel, werden door Van den Bosch zelf in de zoogenaamde Zakelijke extracten (St. 1834 n°. 22) op de volgende wijze uiteengezet: Uitgaande van het beginsel, dat de Souverein eigenaar van den grond is, en als zoodanig recht heeft op een zeker aandeel van den oogst, — of een daaraan evenredige opbrengst in geld, de zoogenaamde landrente (Zie aldaar), — dat volgens hem het twee-vijfde gedeelte mocht bedragen, wilde hij in stede daarvan de bevolking der desa's overhalen contracten te sluiten om een-vijfde van hare rijstvelden af te staan en dat gedeelte te beplanten met gewassen, voor de Europeesche markt geschikt en geen meerderen arbeid vorderende dan de rijstcultuur. De producten dier teelt zouden aan het Gouv. moeten worden geleverd, terwijl de meerdere waarde, die 't product bij taxatie boven de verschuldigde landrente zou blijken te vertegenwoordigen, ten bate van de desa, en de misgewassen, niet door gebrek aan ijver veroorzaakt, ten laste van den Staat zouden komen. Wanneer het gewas tot rijpheid zou zijn gekomen, zou de verplichting der bevolking van de desa geëindigd zijn, en verdere arbeid zooveel mogelijk door afzonderlijke overeenkomsten moeten worden geregeld.

Van dit stelsel, op zich zelf niet onbillijk en in overeenstemming met de inlandsche instellingen, doch het bezwaar opleverende, dat de Staat de risico ging op zich nemen van een landbouwondernemer in het groot, en dat alle particulier initiatief moest verstikken, schijnt Van den Bosch vooral vermeerdering der productieve kracht van de Javaansche bevolking gehoopt te hebben. Daardoor zouden niet alleen scheepvaart en handel worden bevoordeeld, maar ook zou de bevolking, beter dan te voren betaald, meerdere behoeften leeren kennen, waaruit weder eene grootere opbrengst der belastingen zou voortvloeien. Daaruit verwachtte hij een overschot der Indische middelen, dat ten bate van Nederland zou kunnen worden aangewend; het overzenden der verkregen producten zou een gemakkelijk middel zijn om dit naar het moederland over te maken.

Misschien zou dit stelsel, voorzichtig en in volle vrijheid toegepast, tot die resultaten hebben geleid, — misschien ook den ontwerper groote teleurstellingen hebben opgeleverd; gezwegen nog van de moeilijkheid volkomen vrijheid te bewaren bij het sluiten van contracten tusschen de inlandsche bevolking en den Staat. Maar het mocht niet worden toegepast, zooals het in de „Zakelijke contracten" was omschreven. De politieke gebeurtenissen in Europa, — met name de opstand van België, — stelden steeds hoogere eischen aan de schatkist, en om die te bevredigen moest de productie van Java steeds hooger worden opgevoerd en moesten spoedig millioenen uit Indië worden verkregen. En daartoe was het aanvankelijk voorgestelde stelsel niet in staat; bij deszelfs beoordeeling worde dan ook niet vergeten dat politieke omstandigheden niet toelieten het zoo in te voeren als oorspronkelijk werd voorgedragen. Van elk der hoofdbeginselen, door Van den Bosch op den voorgrond gesteld, werd in de praktijk afgeweken. In stede van het sluiten van contracten met de bevolking der desa's, kwamen bevelen van hoogerhand aan de hoofden dier dorpen. Over een veel

grooter deel der velden dan het een-vijfde werd beschikt, ja soms werden alle velden van eene desa in beslag genomen, waar het wenschelijk werd geoordeeld aaneengeschakelde plantages te bekomen, en hare bevolking moest zich dan maar met die van andere dorpen verstaan om gronden voor de rijstcultuur te bekomen, zoolang totdat zij, na het einde van den Gouvernementsoogst, hare gronden terug bekwam, wanneer weder de velden van andere desa's door het bestuur in gebruik werden genomen. Landrente werd vaak geheven èn van de gronden, voor de Gouv. cultures gebezigd èn van de overgehouden rijstvelden; wel kreeg de bevolking dan een zoogenaamd plantloon, dat echter ongeëvenredigd was aan de bestede moeite en tijd, ja in sommige gevallen een ware bespotting mocht heeten, zooals bij de indigo-cultuur in Pekalongan, waar de planter in het gunstigste geval *f* 4,50 per hoofd voor 6 maanden arbeid ontving, en zelfs soms niets, wanneer hij na langen arbeid nog geld voor zaad-indigo schuldig bleek te zijn. De meerdere waarde der geleverde producten boven de verschuldigde landrente werd niet betaald. Op deze wijze verkreeg de Regeering tegen lagen prijs de grondstof van de bevolking. Voor de bewerking van sommige producten, zooals suiker en indigo, was fabriekmatige bearbeiding noodig; daarvoor werd gezorgd hetzij direct door de Regeering zelve, die fabrieken oprichtte, waar de bevolking het verkregen product moest bewerken, hetzij door tusschenkomst van particulieren, die vaak door de Regeering door voorschotten in staat werden gesteld, fabrieken op te richten en te exploiteeren en dan aan het Gouvernement het product geheel of gedeeltelijk, op contractueel vastgestelde voorwaarden moesten leveren. Ook het werk voor het oogsten en in de fabriek werd vaak in gedwongen arbeid verricht.

In den aanvang ondervond de invoering van het stelsel in Indië, — waar men zelfs geloofde dat het slechts tijdelijk zou werken en met Van den Bosch zou verdwijnen, — geen geringen tegenstand, zelfs in den Raad van Indië, waar Merkus het hoofd der oppositie was. Ook de ambtenaren, die aan hunne bestuursplichten werden onttrokken, om zich vooral aan die cultures te wijden, waren weinig met het stelsel ingenomen. Die tegenstand werd echter gebroken, toen het uit de benoeming van Van den Bosch tot Commissaris-generaal bleek, dat het stelsel 's Konings volle toestemming had verworven, en door de niet herbenoeming van Merkus tot lid van den Raad van Indië een „waarschuwend voorbeeld" was gesteld. Op allerlei wijzen werd voorts de ijver der ambtenaren in het belang der cultures geprikkeld; de benoeming in 1832 van een Directeur der cultures gaf eenheid van leiding, terwijl de invoering van de cultuur-procenten het geldelijk belang der Europeesche en inlandsche ambtenaren en hoofden verbond aan de opvoering der productie. Deze bestonden toch in eene percentsgewijze belooning van de besturende ambtenaren, afwisselende naar de hoeveelheid der producten, door de onder hun gezag staande bevolking opgebracht, waardoor o. a. de residenten van sommige gewesten, met name van Pasoeroean, een ongeëvenredigd hoog inkomen genoten. (Voor de Europeesche ambtenaren zijn zij in 1866 (St. 6) afgeschaft). De inlandsche hoofden werden bovendien door toekenning van ambtelijk landbezit en, wat de regenten betreft, door de toezegging van erfelijkheid hunner betrekking in hunne familie, voor de Regeering gewonnen. De ambtenaren, Europeesche zoowel als inlandsche, wier geldelijk belang en bevordering bij de handhaving en uitbreiding der Gouv. cultures nauw betrokken waren, werkten weldra ijverig mede tot handhaving en uitbreiding dier cultures en na korten tijd waren tal van Gouv. cultures ingevoerd, met name die der indigo, suiker, peper, tabak, cochenille, thee en kaneel [1]). De Gouv. koffiecultuur, die grootendeels op woeste gronden en niet speciaal op de velden der inlanders gedreven wordt, en reeds vóór Van den Bosch slechts schijnbaar vrij was, behoort eigenlijk niet tot het cultuurstelsel; over hare geschiedenis zal in het artikel KOFFIECULTUUR worden gehandeld.

Uit Nederland werden de eischen steeds hooger gesteld; waarschijnlijk voor een deel wel tengevolge van de schitterende resultaten, door Van den Bosch als Gouv.-Gen. van het cultuurstelsel in het vooruitzicht gesteld en die hij als Minister van Koloniën tot elken prijs moest verwezenlijken. De hem opvolgende landvoogden Baud, De Eerens en zelfs Merkus offerden alles op aan het verkrijgen der batige saldo's, die bij den slechten toestand der Ned. schatkist en het volhardingssysteem tegenover België meer en meer een levensbehoefte voor Nederland werden, zoodat men terecht kon zeggen dat Indië de kurk was, waarop het moederland dreef. Doch dit werd niet bereikt dan ten koste van ongehoorde opofferingen der inlandsche bevolking. Bij de indigo-cultuur, die wel den zwaarsten druk uitoefende, werd de bevolking soms weken lang ver van hare woningen op de velden aan het werk gesteld en verplicht daar te blijven, zoodat, volgens hare uitdrukking „trouwen, bevallen, sterven, alles op de indigo-velden geschiedde". Bij deze cultuur, evenals bij de suikercultuur, drukte het bezwaar sterk, dat de Regeering over de velden der bevolking moest beschikken, en dat, tengevolge van den wisselbouw, die noodig was om uitputting der gronden te voorkomen, telkens verder gelegen velden in beslag moesten worden genomen. Bij andere cultures, zooals de thee-, kaneel- en koffie-cultuur was dit het geval niet; de tabaks-cultuur werd bij wijze van tweede gewas verbouwd, zoodat de bevolking van hare velden nog een rijstoogst kon verkrijgen, terwijl de overige cultures slechts hier en daar en niet op groote schaal werden ingevoerd, en dus slechts plaatselijk drukten. Maar bijna overal bestond het bezwaar, dat de bevolking slecht beloond werd en bij bijna alle cultures, naar het verkregen product. Dit was vooral dàn vaak een groote onbillijkheid, wanneer het product nog eene fabriekmatige bewerking moest ondergaan, zooals bij de indigo en de suiker, die door particulieren, in contract met het Gouv. werkende, bezorgd werd. Werkten dezen met gebrekkige hulpmiddelen, zoodat er b. v. weinig suiker uit het suikerriet geperst werd, dan ontving ook de bevolking een uiterst gering loon; bij de koffie-cultuur gebeurde het wel, dat een tuin op ongeschikten grond werd aangelegd, en de boomen geene vruchten droegen, zoodat de bevolking voor jaren lange werkzaamheid geene betaling genoot. Zij verkeerde dus vaak in den dubbelen toestand van daglooner en ondernemer;

---

1) Over de lotgevallen dezer Gouv. cultures zal, voor zooveel noodig, bij de beschrijving der verschillende cultures gehandeld worden.

d. w. z. dat zij als daglooner werd betaald, maar tevens de risico van den ondernemer bij het niet slagen van het product moest deelen, zonder in de voordeelen van het welslagen in belangrijke mate te deelen. Voor de indigo-cultuur trachtte men dit bezwaar gedeeltelijk op te heffen, door kleine fabriekjes op te richten, waar de inlander het product zelf bereidde, maar ook dit gaf op den duur weinig resultaten. En eindelijk leverden verscheidene cultures aan het Gouv. in stede van voordeel, nadeelige saldo's op, 't zij ten gevolge van de kostbaarheid van het verkregen product, 't zij door de weinige zorg, welke door de ondernemers, die groote sommen bij wijze van voorschotten verkregen, aan de bewerking besteed werd en de gebrekkige middelen voor de fabricage, door hen gebezigd.

In de eerste jaren na de invoering ondervond het cultuurstelsel hier te lande bijna onverdeelden bijval. Men kende hier den waren toestand op Java niet en zag alleen de voordeelen, die het stelsel voor het moederland afwierp: de batige saldo's, aan de Ned. schatkist uitgekeerd, en de herleving van handel en scheepvaart, ten gevolge van de overzending van het grootste deel der producten uit Java, door middel der Handelmaatschappij (Zie aldaar en CONSIGNATIE-STELSEL) om in Nederland te worden verkocht, waardoor hier eene groote koloniale markt ontstond, doch ten koste van die te Batavia, welke van haar voornaamste waren werd beroofd. Wel wekten enkele geschriften, — met name de brochures „Kort overzigt der fin. resultaten van 't stelsel van cultures" en vooral „Blik op 't bestuur van N.-I. onder den Gouv.-Gen. Van den Bosch", — beiden aan Merkus toegeschreven 1) — bij sommigen twijfel op aan de goede werking van het stelsel, maar over het algemeen meende men hier te lande dat het weldadig was voor Indië zoowel als voor Nederland, tot de ramp van Demak en Grobogan een schel licht wierp op de Indische toestanden. De toenemende cultuur- en heerendiensten lieten der bevolking geen tijd genoeg voor hare eigene cultures; de beschikking over de gronden voor de Gouv. cultures namen te veel velden der bevolking in beslag, zoodat hier en daar zelfs gebrek werd geleden, dat in de genoemde streken, waar de rijstoogst grootendeels van den regen afhing, tot hongersnood overging (1848), dien het gewestelijk bestuur niet had weten te voorkomen. De Gouv.-Gen. Rochussen, die op eene reis in 1847 reeds had bemerkt, dat er overdrijving bij de Gouv. cultures bestond, maar tevens moest ondervinden dat zijne vermaningen geen ingang vonden bij de residenten, die den waren staat van zaken niet wilden zien, trachtte door inkrimping van de indigo-cultuur en door het uitvaardigen van de circulaires van 18 Juni 1847 en 15 Sept. 1848 (Zie Rochussen, Toelichting en verdediging, 's Grav. 1853 bl. 128) den ambtenaren meerdere zorg in te boezemen voor de eigen cultures der bevolking. De grootste aandrang tot verbetering kwam echter uit het moederland. Daar had de tijding van de ramp van Demak en Grobogan de oogen doen opengaan en het niet zonder overdrijving, maar met groote warmte geschreven werk van Vitalis (De invoering, werking en gebreken van 't stelsel van cultures, Zalt-Bommel 1851) geen gering opzien gebaard. Maar vooral oefende het optreden van Van Hoëvell in de Tweede Kamer, die met groote kennis en welsprekendheid de feilen van het bestaande stelsel blootlegde, grooten invloed uit op het vormen eener partij in en buiten de Vertegenwoordiging, die aanvankelijk het bestaande stelsel van bestuur van gebreken wilde zuiveren, doch spoedig daarvoor andere beginselen in de plaats wilde stellen. Dit bleek bij de behandeling van het Regeeringsreglement, toen de Regeering aanvankelijk geene bepalingen omtrent het cultuurstelsel wilde opnemen, maar aan den aandrang der Tweede Kamer moest toegeven, waardoor het bekende artikel 56 ontstond, dat tot verschillende uitleggingen aanleiding heeft gegeven (zie o. a. D. Van Twist in de Bijdr. t. d. kennis van Staats-, Prov.- en Gemeentebestuur, IX bl. 1), maar thans het grootste gedeelte van zijn belangrijkheid verloren heeft. Onder het bestuur van den Gouv.-Gen. Sloet Van den Beele werden, in samenwerking met den Minister Fransen Van der Putte, de meeste Gouv. cultures opgeheven, deels wegens de minder gunstige financiëele uitkomsten, deels ter verlichting van den druk van den inlander, zoodat bij het einde van zijn bestuur slechts een tweetal dwangcultures, de koffie- en suikercultuur, waren overgebleven. Dezelfde Minister wendde in 1865 eene poging aan om voor deze beide cultures eenige regels bij de wet te stellen; het wetsontwerp ter „Vaststelling der grondslagen, waarop ondernemingen van landbouw en nijverheid in Ned.-Indië kunnen worden vastgesteld", dat den 2den October van dat jaar bij de Tweede Kamer werd ingediend, en gewoonlijk als de Cultuurwet van F. Van der Putte wordt aangehaald, bevatte, behalve bepalingen omtrent de rechten op den grond van den inlander, het aangaan van overeenkomsten met dezen, en het uitgeven van woeste gronden aan particulieren, ook ettelijke voorschriften omtrent de overgebleven Gouv. dwang-cultures. Ten gevolge echter van de intrekking van het ontwerp (Zie AGRARISCHE WET) bleef dit onderwerp rusten, totdat het den Minister De Waal gelukte de zoogen. suikerwet (wet van 21 Juli 1870 tot wijziging der artt. 56 en 60 Reg. Regl.) tot stand te brengen, waardoor de Gouv. suikercultuur, na een tijdperk van trapsgewijze vermindering van de beschikking over de gronden van den inlander, na den aanplant van 1890 ophield te bestaan. (Zie SUIKER). Hiermede verviel het cultuurstelsel; de Gouv. koffiecultuur wordt echter nog steeds in gedwongen arbeid gedreven, zooals in het artikel KOFFIE nader zal worden toegelicht.

Litteratuur: N. G. Pierson, Het cultuurstelsel, Amst. 1868 en Koloniale politiek, Amst. 1877; Van Soest, Geschiedenis van het cultuurstelsel, Rott. 1869/71, 3 dln.; S. Van Deventer, Bijdr. t. d. kennis van het landel. stelsel op Java, Zalt-Bommel 1865, 3 dln. met Alphab. overzigt van J. Boudewijnse, 's Hage 1868.

CUON. MAMMALIA, CARNIVORA, FERAE, *Canidae*. Zie ADJAKH.

CURCUMA. Zie KOENJIT en KOENJIT PADI.

CYBIUM. PISCES, ACANTHOPTERYGII, *Scombridae*, *Scombrina*. Zie LEMADING en TENGIRI.

CYCAS. Zie PAKOE ADJI.

CYCLOCHEILICHTHYS. PISCES, PHY-

1) Zie echter J. De Bosch Kemper, Gesch. van Nederland na 1830, II. 163. Een tegenschrift werd uitgegeven door N. v. Elten: Iets over den voorgaanden en tegenwoordigen toestand van Java.

SOSTOMI, *Cyprinidae*, *Cyprinina*. Zie PAWÈH.

CYCLOSTOMA. Zie GASTEROPODEN.

CYLICODAPHNE. Zie TANGKALLAK.

CYMBORHYNCHUS. AVES, PASSERIFORMES, PASSERES, *Eurylaemidae*, *Eurylaeminae*. Zie PIPI-LOEREJAN.

CYNOGALE. MAMMALIA, CARNIVORA, FERAE, *Viverridae*. Zie BOMPRANG en ANDJING-AYER.

CYNOGALE BENETTII. Zie PALMROLMARTERS en POTAMOPHILUS BARBATUS.

CYNOMETRA. Zie NAM-NAM.

CYNOPITHECUS NIGER en **NIGRESCENS.** Zie BAVIAAN.

CYNOPTERUS. MAMMALIA, CHIROPTERA, MEGACHIROPTERA, *Pteropodidae*, *Pteropi*. Zie AWAB.

CYPHOMANDRA. Zie TERONG BLANDA.

CYPRAEA. Zie PORCELEINHOORNS.

CYRENE. Zie NAJADEN.

D.

DACTYLOPSILA. MAMMALIA, MARSUPIALIA, *Diprotodontia*, *Phalangeridae*, *Phalangerinae*. Zie LADI.

DACTYLOPSILA TRIVIRGATA. Zie BUIDELDIEREN.

DACTYLOPTERA ORIENTALIS. Een vischsoort uit den Indischen Archipel. Zie ZEEHANEN.

DADAH. MAD. Zie DADAP.

DADAP. JAV. en SOEND.; DADAH, MAD.; DEDAP, MAL.; DAPDAP, BATT.; ÈNÈHO, ENGG.; MADJANANG of BOENGA RARA, MAK.; GALALA, TERN. en MAL. MOL.; DAPDAP of RAPRAP, ALF. MEN.; OEKÈN, MOÖE, LAKIN, KÉRÉ, KÉLÉ of KOLA, ALF. AMB.; DÈRÈK, BANDA; LOLOF, N. G. 4 R.; ARIOE, AMB. KAM.

Algemeene benaming voor *Erythrina*-soorten, behoorende tot de Fam. *Leguminosae*, onderfamilie *Papilonaceae* en waarmede gewoonlijk de soort wordt bedoeld, die in eenige streek het meest voorkomt, als *E. Hypaphorus Boerl.* op Java; *E. picta L.* in de Molukken. De andere soorten worden nader onderscheiden, als DADAP BONG, JAV. voor *E. euodiphylla Hassk.*; D. RI, Jav. voor *E. Hypaphorus var. armata Miq.*; D. SEREP, JAV. en KANE, MAK. voor *E. ovalifolia Roxb.*; GALALA BANGAH, TERN. voor *E. Hypaphorus var. inermis Miq.* enz.

Alle soorten worden als schaduwboomen geplant, vooral in koffieplantsoenen, omdat zij snel groeien en den grond het minst uitputten, niettegenstaande in den drogen moeson de bladeren afvallen. In de laatste jaren worden zij geteisterd door de dadap-ziekte, welke volgens onderzoek van Dr. J. M. Janse te Buitenzorg, door bacteriën veroorzaakt wordt. De takken bezigt men wel als stutten voor slingerplanten. In sommige streken worden van enkele soorten de bladeren als groente gegeten en hier en daar is het spint een geneesmiddel tegen den beet van visschen. De Javaansche *Erythrina* bevat een merkwaardig alcaloïde (hypaphorine), in groote hoeveelheid uit het gewone dadapzaad te bereiden. De soort *E. Broteroi Hassk.* houdt in den bast het giftige erythrinine. Beide Erythrina-alcaloïden zijn door Prof. Plugge te Groningen physiologisch onderzocht.

DADAP BONG. JAV.; DADAP RI, JAV.; DADAP SEREP, JAV. Zie DADAP.

DADELHOORNS. (*Oliva*) Hoorns van welke een aantal soorten in den Indischen archipel voorkomen, die in helder water op zandgrond leven en met groote snelheid al kruipende zich kunnen voortbewegen. In de Moluksche zee komt onder anderen *Oliva maura* voor met hare met geel en zwart geschakeerde glanzende bruine kleur; *Ol. erythrostoma*, waarvan de geheele hoorn wit en bruin gemarmerd is met een hoogrooden mond. De naam is ontleend aan de overeenkomst met de Oost-Indische vruchten, de dadels.

DAENDELS. (Mr. HERMAN WILLEM) Geb. te Hattem 21 Oct. 1762, uit het huwelijk van Mr. B. J. Daendels, Burgemeester van Hattem en J. C. Tulleken. Na zijn studiën in de rechten te Harderwijk volbracht te hebben met eene promotie op 10 April 1783, sloot hij zich bij de patriotten aan, werd in 1788 genoodzaakt naar Frankrijk te vluchten, trad in 1792 in Franschen dienst en maakte als brigade-generaal den veldtocht mede, die de verovering der Republiek der Vereen. Gewesten ten gevolge had. In 1795 tot Luitenant-Generaal in dienst der Bataafsche republiek benoemd, was hij de voornaamste aanlegger van de omwenteling, die den 22en Januari 1798 tot het optreden van het uitvoerend Bewind leidde, maar bewerkte kort daarna (10 Juni 1798) een tweede omwenteling, door het Vertegenwoordigend Lichaam gewapenderhand te overvallen. Aan het afweren van den inval van een Engelsch-Russisch leger in Noord-Holland (1799), nam Daendels een groot aandeel. In 1802 vestigde hij zich op de hem door het Staatsbewind geschonken gronden in het Heerderdal, om deze in cultuur te brengen. In 1806 werd hij benoemd tot staatsraad in buitengewonen dienst en opperbevelhebber van de afdeeling van het Hollandsche leger, op de grenzen van de Eems gestationneerd. Als zoodanig veroverde hij Oost-Friesland en werd daarna tot Gouverneur dier provincie benoemd (Oct. 1806). In hetzelfde jaar werden hem verschillende militaire betrekkingen opgedragen; den 28en Jan. 1807 werd hij benoemd tot Gouv.-Generaal van Indië en Opperbevelhebber van 's Konings land- en zeemacht aldaar, terwijl hem in Febr. d. a. v. den rang van Maarschalk van Holland werd toegekend. Ten einde de Engelschen te ontkomen, reisde hij onder den naam v. Vlierden over Parijs, Lissabon en de Kanarische eilanden naar Java; den 5en Jan. 1808 kwam hij te Batavia aan en trad 14 Jan. d. a. v. als Gouv.-Generaal op. Met krachtige hand werd het bestuur door hem gevoerd en aan menig misbruik een eind gemaakt, zonder iemand of iets te ontzien, want de oud-patriot was, zoodra hem de macht in handen werd gegeven, een echt despoot geworden, die zich weinig meer om de revolutionnaire beginselen bekommerde. De zware eischen gesteld aan den Sultan van Bantam voor levering van werklieden aan de versterkingen aan de Meeu-

wenbaai, deden dezen tot verzet overgaan, dat zwaar werd gestraft door eene expeditie onder Daendels, gevolgd door de afzetting van den Sultan, de ter doodbrenging van diens Rijksbestierder en de inlijving van een gedeelte van Bantam, weldra door een nieuwe inlijving gevolgd, toen ook de opvolger van dien Sultan den Gouv.-Gen. niet kon voldoen en eveneens werd afgezet. Zijne maatregelen in Cheribon zijn vroeger behandeld (zie CHERIBON). Het Gouv. van Java's Noordoostkust werd door hem opgeheven, en de functie van Gouverneur aldaar, onder genot van de daaraan verbonden emolumenten, door hem tijdelijk waargenomen. Het vernederend ceremonieel voor de residenten aan de vorstenhoven op Java werd door hem afgeschaft; de den Europeanen vijandig gezinde Sultan van Djokjakarta, Sepoeh, werd na eene expeditie onder Daendels, waarbij de Kraton werd ingenomen, afgezet en met Soerakarta en Djokjakarta een voor ons voordeelig contract gesloten, dat echter bij de aftreding van Daendels nog niet was uitgevoerd. Onder zijn bestuur eindelijk gingen de Molukken verloren en werd onze nederzetting op Bandjermasin ingetrokken.

In de administratie voerde Daendels verschillende hervormingen in, waartoe hij in staat werd gesteld door de groote macht, hem bij zijne aanstelling gegeven, daar hij gemachtigd werd de Regeering (Raad v. Indië) te ontbinden, en nieuwe leden van dien Raad aan te stellen en zelfs, zooals de Min. v. Kol. hem schreef: „hier, zoo immer, de middelen geoordeeld zouden worden door het doel gerechtvaardigd te zijn". De groote wilskracht, door hem betoond, die echter niet zelden in dwingelandij en soms zelfs in wreedheid overging, was wel geschikt het aanzien van het Europeesch bestuur, dat onder de vorige landvoogden veel geleden had, te herstellen; de naam alleen van den „donderenden Maarschalk" was vaak voldoende om een eind te maken aan alle verzet en de ambtenaren en inl. hoofden tot de uiterste krachtsinspanning te nopen. Van blijvende waarde waren de hervormingen, door hem in het Binnenlandsch Bestuur en rechtswezen aangebracht; de aanleg van den grooten weg op Java, ofschoon schatten gelds en niet weinige menschenlevens kostende, bewees veel nut, daar dientengevolge de reis van het eene eiland tot het andere, die te voren 40 dagen vorderde, tot 6 á 7 dagen werd teruggebracht. Door Daendels werd een begin gemaakt met de afschaffing van de contingenten en verplichte leverantiën, vroeger door de regenten op te brengen; daarentegen werd aan de Gouv.-koffiecultuur een zeer groote uitbreiding gegeven en de bevolking verplicht het product onmiddellijk aan de regeeringsbeambten te leveren, terwijl ook het Boschwezen door hem gereorganiseerd werd. De verhuur van dorpen werd door hem verboden; de heerendiensten voor de Eur. ambtenaren werden beperkt, maar weder ruimschoots geëischt voor den arbeid aan wegen enz. en voor de koffiecultuur. Het financie-wezen bleef ook onder zijn bestuur in treurigen toestand, zoodat hij zich op allerlei wijze geld moest trachten te verschaffen, o. a. door den verkoop van groote landstreken in Tangerang en Krawang en geheel Besoekie met Pamanoekan en Probolinggo; alsmede door het uitgeven van papieren geld en zelfs door het doen van buitengewone heffingen, zooals het zich toeëigenen van gelden van uitlandigen tegen verband der producten, in de magazijnen aanwezig. Uit het moederland kon geen hulp worden verleend; de handel van Java was door den oorlog met Engeland geheel verloopen, zoodat Daendels wel op allerlei wijzen zich in financieele zaken moest trachten te redden. Ditzelfde geldt ook van het krijgswezen, dat door Daendels zooveel mogelijk hervormd werd; echter zonder gunstig resultaat, zooals bleek bij den inval der Engelschen na zijn vertrek. Een uitmuntende maatregel was de bepaling, dat de ambtenaren, die tijdens de Compagnie geringe bezoldigingen genoten, en grootendeels van bijverdiensten, vaak niet op de eerlijkste wijze verkregen, moesten leven, behoorlijk zouden worden betaald; zware straffen werden echter bedreigd tegen de ambtenaren die 's lands gelden ontvreemdden. Voor zijn eigen belangen zorgde Daendels op eigenaardige wijze, door zich het landgoed Buitenzorg door de Regeering in vollen eigendom te laten afstaan (waartegen hij van het tijdelijk bezit van Weltevreden afzag), en dat met een buitensporige winst weder te verkoopen, — gedeeltelijk weder aan den lande, — waartoe hij enkele bepalingen, in het belang der bevolking dier landen genomen, introk.

Reeds in 1809 had Daendels herhaaldelijk zijn ontslag gevraagd. Na de inlijving van het Koninkrijk Holland werd hem dit door Keizer Napoleon verleend, en legde Daendels diensvolgens op 16 Mei 1811 het bewind neder. Na zijn terugkomst in Europa werd hij tot divisie-generaal in het Fransche leger benoemd, maakte het begin van den veldtocht naar Rusland mede, doch werd reeds Oct. 1812 tot bevelhebber der Poolsche vesting Modlin benoemd. Na den val van Napoleon werd hij 27 Juli 1815 tot Gouv.-Gen. der Ned. bezittingen ter kust van Guinea benoemd en overleed te St. George del Mina den 2en Mei 1818. In 1814 deed hij te 's Grav. het licht zien zijn „Memorie over den Staat der Ned. O. I. bezittingen 1808—1811", 4 dln., waarin hij de daden van zijn bestuur heeft toegelicht en verdedigd. Zij werden aan een scherpe kritiek onderworpen door N. Engelhardt. Overzigt van den Staat der N. O. I. bezittingen, 's Grav. 1816 en in Brieven betreffende het bestuur der koloniën Amst. 1816. Vgl. ook: Brief, inhoudende eenige onpartijdige aanmerkingen op den Staat, 's Grav. 1815.

Zie over Daendels: J. Mendels, Herman Willem Daendels, vóór zijne bevordering tot Gouv.-Gen. 's Grav. 1890. D. J. Baron Mackay. De handhaving van het Ned. gezag en de hervorming van het rechtswezen onder het bestuur van den G.-G. Daendels. 's Grav. 1861. De opkomst v. h. Ned. gezag in O. Indië door De Jonge en Van Deventer. Dl. XIII, 's Grav. 1888.

DAËNG. Boegineesche en Makasaarsche adellijke titel, voor personen tot de voorname familiën des lands, maar niet tot die der vorsten en regenten behoorende.

DAFTAR. Officiëel gebruikt voor de inlandsche benaming van „kohier", b. v.: daftar padjeg fäal (kohier der bedrijfsbelasting). Het is een Perzisch woord, dat beteekent: lijst, register, boek, catalogus, journaal.

DAGBLADEN. Zie DRUKPERS.

DAGM-DAGM. Collectiefnaam op West-Sumatra voor Bucco's, behoorende tot de geslachten *Megalaema* en *Mesobucco*, b. v.: Dagm-dagm gedang, *Megalaema chrysopogon; Dagm-dagm ketjil, Meso-*

bucco Duvauceli. De Maleiers op Oost-Sumatra noemen *Megalaema chrysopogon*, Lopang; terwijl deze vogel op West-Sumatra Takoeh-belangan genoemd wordt. Andere soorten zijn aldaar: *Megalaema pyrolopha* of Lewajen, een naam ook gegeven aan *Dendrocitta occipitalis* en *Phoenicophaës erythrognathus;* voorts *Megalaema flavigula* of Tagoh-tagoh. *Megalaema viridis* heet op Java Koekoek, naar zijn stemgeluid; hij wordt aldaar in kooien gehouden, met bananen gevoed en als lekkernij gegeten.

DAGOB. Volgens de legende is de asch van Boeddha in kleine hoeveelheden door de geheele Boeddhistische wereld verspreid. Waar een Boeddhistische gemeente werd opgericht en men deze asch of andere reliquieën bezat, werden zij in een urn of vaas onder een grafheuvel begraven. Zulk een grafheuvel van steen of door steenen muren of gebouwen beveiligd en bijeengehouden noemt men dagob. De Boroboedoer is b. v. zulk een dagob.

DAGOE. Zie PIKER.

DAGVLINDERS. (*Papiliones s. Lepidoptera diurna*). Zijn buitengewoon talrijk in geslachten en soorten vertegenwoordigd in den Indischen Archipel. Zie VLINDERS.

DAHA. Hindoerijk op Java, waarvan de zetel waarschijnlijk tusschen Ponorogo en Madioen geweest is, althans vindt men daar nog een paar desa's van dien naam, en de vermoedelijke overblijfselen van den kraton, een oude begraafplaats met twee bij de bevolking in hoog aanzien staande graven en badplaats uit den Hindoetijd en vele overblijfselen van beeldwerk. Men meent dat het rijk zich uitstrekte over het o.lijk deel van Madioen en over Kediri. Het rijk zou in de negende eeuw onzer jaartelling zijn gesticht door den beroemden vorst Djajabaja, die den scepter van de vorsten van Ngastina geërfd, en aan wiens hof de Kawi-litteratuur haar hoogsten bloei bereikt zou hebben.

Litteratuur. H. Hoepermans, Het Hindoerijk van Doho. In T. v. h. Bat. Gen. XXI. 146. Vgk. Veth, Java II, bladz. 105 vv.

DAHAK. Zie BABI.

DAHÉNGORAH. MAL. MEN. en ook TERN. Zie KATOMAS.

DAI of **DAIK.** Hoofdplaats van de afdeeling Lingga der residentie Riouw en Onderhoorigheden, welke haren naam ontleent aan de rivier, die niet ver van daar in zee stort. Het is de zetel van den Sultan van het rijk Riouw-Lingga, wiens paleis in de nabijheid der woningen van de Maleische grooten gelegen is, waaraan zich de Chineesche wijk aansluit, hier door een hoofd met den titel van kapitein bestuurd. De plaats in haar geheel heeft een vervallen aanzien en er is weinig vertier. De woning van den assistent-resident bevindt zich op een half uur afstands te Tandjoeng Boeton aan zee, zijnde dit voor grootere schepen de beste ankerplaats, ofschoon kleinere vaartuigen bij hoog water de rivier kunnen opvaren.

DAIRAT PEDIR. BOVENLANDEN VAN PÉDIR. Aldus worden genoemd de staatjes aan den bovenloop van de Pedir-rivier (Kroeng Pédir), in Atjeh; hun uitgestrektheid en aantal is niet bekend. De bewoners schijnen echter krijgshaftig, en sluiten zich dikwijls aan bij de Gajoe's, met wie zij nauw verwant zijn, tot rooftochten in het omliggend gebied.

DAIRI. In het n. Sumatraansch boven- of binnenland. In meer beperkten zin wordt met dezen naam bestempeld een landstreek in het hoogland tusschen Singkel en het Toba-meer, en wordt de daar wonende stam der Batak's daarnaar Daïriers of Daïri-Bataks genoemd. (Vgk. BATAKS).

DAJA. Staatje aan de W.kust van Atjeh, met gelijknamige hoofdplaats aan de monding van de zich in de Daja-baai uitstortende Daja-rivier, de n.lijke uitwatering van de Kroeng-Lambesoi. Dit rijkje zou vroeger een vasalstaat van Pédir geweest, maar door Sultan Ibrahim, vorst van Atjeh, in 1522 op den vorst van Pédir veroverd zijn.

DAJAKLANDEN. Afdeeling van de residentie Z. en O. afdeeling van Borneo, zich uitstrekkende langs de Kahajan of Groote Dajak-rivier en de Kapoeas Moeroeng of Kleine Dajak-rivier. De afdeeling omvat de districten Groote Dajak, — bestaande uit de onderdistricten Beneden-, Midden- en Boven Kahajan, Roengan en Manoehing, — en Kleine Dajak, bestaande uit de onderdistricten Beneden-, Midden- en Boven Kapoeas. De hoofdplaats Kwala Kapoeas is gelegen aan de Kleine Dajak-rivier, ter plaatse waar die zich vereenigt met de Andjaman of Poeloe Petak, arm van de Barito. Ook staat die hoofdplaats door een gegraven kanaal in rechtstreeksche communicatie met Bandjermasin.

DAJAK-RIVIER (GROOTE) of **KAHAJAN.** Rivier in de Z. en O. afdeeling van Borneo. (Zie BORNEO bl. 247).

DAJAK-RIVIER (KLEINE) of **KAPOEAS MOEROENG.** Rivier in de Z. en O. afdeeling van Borneo. (Zie BORNEO bl. 247).

DAJAKS. Dajak is de collectief naam (door de Engelschen Dyak uitgesproken) waarmede, volgens de tegenwoordig daaraan gehechte beteekenis, de in de binnenlanden van Borneo zoowel als in de kuststreken van dit eiland woonachtige stammen worden aangeduid, in tegenstelling van de Maleiers, die zich langs de kusten en hoofdstroomen hebben nedergezet. Waar en op welken tijd de naam Dajak is ontstaan, werd tot op heden niet voldoende opgehelderd; aangezien deze echter conventionneel geworden is, zal Dajak eenvoudigheidshalve doorloopend gebezigd worden. Men houde daarbij echter in het oog, dat de stammen, die wij gewoon zijn Dajaks te noemen, zichzelf geenszins met dezen naam bestempelen, noch dien ter aanduiding van stamgenooten aanwenden. Naar zijn afkomst gevraagd, zal de Dajak de rivier waaraan hij woont, den stam of de familie waartoe hij behoort, opgeven. De Dajaks zijn stam- en taalverwant met den westelijken tak van het Maleisch-Polynesische ras, dat ook de overige eilanden van den Indischen Archipel bevolkt heeft, waren evenwel reeds op Borneo gevestigd, voordat de eigenlijk gezegde Maleiers, de Chineezen en Hindoe-Javanen gedeelten van dit eiland in bezit namen en hen van de kusten verdreven, waardoor zij gedwongen werden dieper landwaarts in een woonplaats te gaan zoeken. Geenszins zijn de Dajaks echter als autochthonen te beschouwen, integendeel ook hun bakermat moet, gelijk die der overige Malayo-Polynesiërs in Achter-Indië gezocht worden, dat zij verlieten om zich op Borneo, en naar het schijnt, ook op Formosa metterwoon te vestigen. Oorspronkelijk schijnen de Dajaks nomaden geweest te zijn, doch, met uitzondering van enkele stammen, van lieverlede hun zwervend leven tegen het betrekken van vaste woonplaatsen

verwisseld te hebben, vooral daar, waar vreemde overheersching hun een minder bedreigd bestaan verzekerde. Vandaar, dat in de kuststreken nagenoeg geen zwervende stammen meer aangetroffen worden, eensdeels ten gevolge van de uitbreiding van het Nederlandsch en Engelsch gezag, anderdeels door den invloed der Maleiers; slechts in het nagenoeg ontoegankelijke, centrale gedeelte worden tegenwoordig nog zwervende stammen gevonden. Hieruit volgt, dat de Dajaks in zwervende en sedentaire verdeeld kunnen worden. Het aantal der eerstgenoemden is gering; zij kunnen tot twee hoofdstammen teruggebracht worden, de Poenans en de Ot. De Poenans, meer ontwikkeld dan de Ot, vindt men in het centrale bergland verspreid. Zij zijn verdeeld in verschillende stammen, als: voor de Z.- en O.afd. in Poh-ngai, die aan de Rata in Koetei wonen, Boekat, Lisoem, Kohi, Logat en Hapoet, die in het stroomgebied der Pajang-, Medang-, Merak-, Paré-, Lèn- en Belajan-rivieren gevestigd. In de Westerafd. vindt men: de Poenans langs de Mandai en Kaso, de Bekatan (eveneens Poenans) in de Oeloe Kapoeas enz. Wegens hun wantrouwenden aard waren de Poenans immer zeer berucht. In mindere mate geldt dit voor de Ot, die echter eenmaal aangevallen, geenszins te verachten tegenstanders zijn. Hun gebied wordt omsloten door de bergen, die de oostelijke en zuidelijke waterscheiding vormen; zij zelf leven verspreid in het noordelijke Siang langs de bronnen van de Lahei, Torop, Marawei, Tahoedjan en Osoh en aan de overzijde tot de Oeloe Mahakam, waar zij met de Bahau in aanraking komen. Laatstgenoemde stam, die meer en meer een beschavenden invloed op de Ot uitoefent en ook wel naar een onderdeel Pari genoemd wordt, vormt één groot stammencomplex, waartoe ook de Ma-Soeling, Kajan en Penhing behooren, zoomede de Modang langs de Kelintjau- en Telèn-rivieren, de Kenja aan den bovenloop der Kajan-rivier, de Segai en Kelai van Berau, de Kajan van de Baram in Serawak en andere, die naar luid der berichten, in vroeger tijd uit het land van Poh-Kedjin zouden gekomen zijn. Bezuiden de Mahakam, in Koetei, leven de Toendjoeng, Benoewa en Bentian, die gezamenlijk eveneens een eigen stam vormen, de Tering, de Temaha, Mahakam en Djinawai enz. benoorden deze de Hoerei aan de Merak, de Longwai en andere (zie Tromp, S. W., Reis naar de Bovenlanden van Koetei, in: Tijdschr. v. h. Bat. Gen. XXXII, blz. 273). De landstreek, die de Oeloe Mahakam van Borneo's Westerafdeeling scheidt, wordt hoofdzakelijk bewoond door Penhing en Poenans, die echter ook aan gene zijde van de waterscheiding, die de grens van Koetei en Borneo's Westerafdeeling uitmaakt, gevonden worden; zoo ook is dit met de Kajan voornoemd het geval. De laatsten, aan de Mendalam gevestigd, zijn stamgenooten van en zeer bevriend met die van Koetei, terwijl de Boengan, tot den stam der Poenans behoorend, het gezag der hoofden van den gelijknamigen stam aan de Sepoetan erkennen. De Kapoeas stroomafwaarts gaande, treft men na enkele Penhing-kampongs voorbij gegaan te zijn, vervolgens de Taman aan, die zich voor aborigines uitgeven, doch door de Kajans als vreemdelingen worden beschouwd. De resident Tromp neemt aan, dat ook zij uit Poh-Kedjin afkomstig zijn, gelijk het Bahau stam-complex. Aan de Samboes, een zijtak der Mendalem en zoo ook in de geheele Oeloe Kapoeas, huizen de zoo gevreesde Boekat, Poenans, verwant met de Boekat van Koetei. Meer naar het westen toe, beneden Poetoes Sibau zijn, behalve vestigingen der Taman en Kajan, ook Kantoek nederzettingen gelegen. Vroeger bevond het gebied der laatsten zich aan de Ampanang, doch zij werden van daar door de Batang Loepar verdreven, die zelf ten noorden van het merengebied, voor zoover zij op Nederlandsch grondgebied en in het zuiden van Serawak, voor zooverre zij onder Britsche heerschappij staan, huisvesten. Niet onvermeld mag blijven, dat ook aan de Boven-Mandai en Boven-Kergiau Poenans gevonden worden en in de omgeving der Embaloe de Bekatan. De westelijke naburen der Batang Loepar zijn de Ketoengau-Dajaks en de Dajaks van Sanggau, die voornamelijk aan den hoofdstroom en de zijtakken van de Sekajam leven, verdeeld in Poenti, Mangkiang, Sekargoeng enz. en langs de noordergrens de Songkong, Tawang en Piangeh. Aan de samenvloeiing der Sidin- en Pawan-rivieren vertoeven de Dajaks van Sidin, die met hunne stamgenooten van Teibong de bevolking der oostelijke streken van Sambas uitmaken. Meer naar het zuiden vestigden zich de Tajan- en Meliau-Dajaks, in Sekadau vindt men Dajaksche dorpen langs de rivier van dien naam en meer oostwaarts, de Melawi voorbij, de Seberoeang Dajaks, wier verwanten de Rambai, rechts van de Kapoeas, oorspronkelijk tusschen de Gandal en Sentabei woonachtig, door de Batang Loepar naar de Katoengau verdreven werden. Het bronnengebied der Melawi benevens de Boven-Mandai, Kalis, Mentebah, Soesoek en Tebaoeng wordt bevolkt door de Oeloe-Ajer, dezelfde stam die in de Zuider- en Ooster-afdeeling Ot Danom heet. Wederkeerig noemen deze stammen elkander neven, doch spreken verschillende dialekten. De Oeloe Ajer spreekt bijv. van Melawi, Rasawi enz. de Ot Danom noemt deze rivieren Melahoi, Rasahoi enz. In het Westen grenst het gebied der Oeloe Ajer aan de nederzettingen der Kapeng Dajaks (Dajak mata hari hidoep = oostelijke dajaks) van Matan en Bejak in het zuiden aan dat der Olo Ngadjoe, in het Oosten aan dat der Orang Doesoen en in het Noorden aan dat der Siang- en Moeroeng-Dajaks. In Simpang vindt men verder de belangrijke stam der Dajak mata hari mati = westelijke Dajaks, die aan de verschillende districten, waarin zij gevestigd zijn, hunnen naam ontleenen. In de Zuider- en Oosterafdeeling verdienen verder nog genoemd te worden de Maanjaan en Lowangon langs de boorden der Karau- en Patai-rivieren en de Tahajan, Anga Ngamet en Boroi langs die der Teweh. Noord-Borneo strekt den Boeloedoepie tot verblijfplaats, van welken stam de Iraan aan de Darvelbaai een onderdeel uitmaken en de Toenboenwa een tot de groote familie der Doesoen- of Zondajaks behoorenden stam. Serawak en Broenai herbergen de uitgebreide familie der Zee- en Land-Dajaks in tal van stammen gesplitst, en aan hare zuidergrenzen, Batang Loepar, Kajan, Penhing en anderen, behoorende tot de reeds vroeger genoemde familiën van dien naam. Met dit overzicht der verschillende stammen zij hier volstaan; gebrek aan voldoende gegevens noopt tot bekorting.

De Dajak is van middelmatige gestalte, doch goed gebouwd en in het algemeen flink gespierd, eigenschappen, die hem tot arbeiden en het maken van vermoeiende tochten te water, zoowel als langs de onherbergzame paden der binnenlanden bijzon-

der geschikt doen zijn. De schoonheid zijner lichaamsvormen, zijne handigheid, kracht en taaiheid zijn grooter en zijne huidkleur wordt door het verblijf in de wouden lichter, naarmate hij verder van de kuststreken verwijderd woont. Het hoofdhaar is zwart en sluik; kroesharige Dajaks komen niet voor noch gestaarte, evenmin herbergen Borneo's wildernissen zoogenaamde Negrito's. Psychisch staat de Dajak ver boven den Maleier en in physieke kracht munt hij evenzeer boven dezen uit. Hetzelfde geldt voor zijn aanleg en maatschappelijke deugden, die, jammer genoeg bij die stammen, welke onder Maleischen invloed kwamen, zeer geleden hebben en dit wel tengevolge van knevelarij, spoliatie en niet het minst onder den invloed van den Islam. Ter plaatse evenwel waar de Dajak nog onbeperkt heerscht, zij het dan ook dat hij in naam onderworpen is, bleef hij eerlijk, trouw aan zijn eenmaal gegeven woord, gastvrij en hulpvaardig. Echter is hij zorgeloos en traag en bovendien in hooge mate twistziek; procedeeren is zijn lust. Daartegenover echter staat, dat de omgang tusschen man en vrouw, ouders en kinderen en omgekeerd, zoo ook die van familieleden onderling van groote liefde en veel verdraagzaamheid getuigt, terwijl de positie der gehuwde vrouw oneindig veel gunstiger is, dan die harer Maleische zusteren. De Dajaksche vrouw speelt in het huiselijke en maatschappelijke leven geenszins een ondergeschikte rol, integendeel, zij is zelfs van de regeering, voor zoover daarvan bij de Dajaks sprake kan zijn, niet uitgesloten. Lafheid en bloeddorst, den Dajak zoo dikwijls verweten, zijn hem, afgemeten naar den trap van beschaving waarop hij staat, vreemd. Veeleer is hij onversaagd te noemen en, alhoewel hij zijn vijand bij voorkeur uit een hinderlaag bespringt, schroomt hij den strijd in het open veld niet, gelijk verschillende feiten bewijzen. Verder is hij matig, alleen bij feestelijke gelegenheden gaat hij zich aan spijs en drank te buiten.

Omtrent de talen der Dajaks is het moeilijk, bij gebrek aan voldoende gegevens dienaangaande, in een klassificatie der verschillende dialekten te treden. Vast staat evenwel dat, hoe menigvuldig en verscheiden deze ook mogen zijn, alle tot den westerschen tak der Maleisch-Polynesische taalfamilie behooren en tevens dat het aantal verschillende tongvallen naar verhouding tot de uitgestrektheid van Borneo aanmerkelijk is. Eensdeels spruit dit voort uit de omstandigheid, dat de Dajaks geen letterschrift bezitten, anderdeels uit hunne zucht om zooveel mogelijk stams- of familiesgewijs afgezonderd te wonen, waardoor iedere groep, zelfs iedere afdeeling in haar spraak eigenaardige afwijkingen vertoont, nu eens zeer belangrijke, dan weder geringe. Vele dier taaltakjes, patois zoude men ze kunnen noemen, zijn echter tot eenige dialekten terug te brengen, waarvan dat der Olo Ngadjoe- of Biadjoe-dajaks der Zuider- en Oosterafdeeling het best bekend is, dank zij de grondige studiën van den Rhijnschen zendeling Dr. Aug. Hardeland. Deze geleerde gaf eene spraakkunst, een woordenboek en eene vertaling des Bijbels, de laatste in het Poeloe petaksch in het licht en deelde tevens bijzonderheden mede omtrent het Mangkatipsch, het Mantangaisch en Kahajansch, tongvallen met elkander nauw verwant. Eene poging om eenige dialekten in onderling verband te beschouwen, deed Den Hamer, die daartoe het Lowanganscb, Maanjansch, Siangsch en Tidoengsch met het Olo Ngadjoesch vergeleek, terwijl reeds vroeger door Robidé Van der Aa een lijstje van Long waische, door Brooke een opgave van langs de Embaloe gesproken en door Burns een vocabularium van 854 Kajansche woorden, [d. w. z. door de bewoners van de oevers der Redjang- en Bintoeloe-rivieren gebezigd,] werd uitgegeven. Voegt men hierbij nog enkele woordenreeksen door verschillende reizigers verstrekt, dan zal het duidelijk zijn, dat, aangezien dit nagenoeg alles is, dat bekend werd, voorshands de middelen ontbreken om tot de beoordeeling van het karakter der Dajaksche talen en hare verhouding tot die van de overige eilanden van den Indischen archipel te kunnen overgaan. Het dialect der Olo Ngadjoe, dit dient volledigheidshalve nog vermeld te worden, bezit behalve de dagelijksche omgangstaal eene heilige of geestentaal, basa sangiang, van welke de priesters en priesteressen zich bij godsdienstige plechtigheden, ziekte-bezweringen, doodenfeesten enz. bedienen en die ook gebezigd wordt tot het zingenderwijs voordragen van verhalen, sangen, waarin de daden der goden verheerlijkt worden en ook wel dierfabelen worden gereciteerd. Deze basa sangiang bevat naast vele woorden van dagelijksch gebruik tal van Maleische, naar de Dajaksche uitspraak gewijzigd, en zoo ook verouderde, waarvan nog slechts enkelen de beteekenis kennen. De liturgieën, in deze taal gezongen, heeten augh balian; de hoofdpriester of hoofdpriesteres upo = stam geheeten, draagt daarbij een zin voor, die door zijne helpers of hare helpsters in koor, onder begeleiding van trommelspel wordt herhaald. De inhoud bestaat uit beelden en dichterlijke vergelijkingen ter aanroeping van goden, geesten enz., terwijl hunne poezie zich van het proza slechts door een soort van rythmus en een eigenaardig parallelisme onderscheidt. De verhalen sansanan, gelijkenissen tanding, strikvragen tingkes en raadsels leläi, waarmede de Olo Ngadjoe zich den nacht aan het maken van vlechtwerk gewijd, kort, zijn echter steeds in de gewone taal vervat, doch tot de versjes dindang, korte twee- of vierregelige rijmpjes, niet ongelijk aan de pantoen der Maleiers en Javanen, waarmede hij zich vermaakt, bezigt hij bij voorkeur het Maleisch.

Bij de keuze van zijn dagelijksch voedsel is de Dajak niet kieskeurig, noch wordt door hem tot de bereiding daarvan veel keukengerei gebezigd. Gewoonlijk, althans in de binnenlanden, bestaat het laatste nagenoeg uitsluitend uit eenig vaatwerk van bamboe, waarin de rijst, de sago of de aardvruchten en groenten worden gekookt; geïmporteerd vaatwerk, als ijzeren pannen en dergelijke, vindt men slechts in de benedenstreken. Tijdens den maaltijd, zoo die binnenshuis wordt gehouden, scharen de dischgenooten zich hurkend, met onder het lichaam gekruiste beenen of ook wel op houten blokken gezeten, rond de in hun midden op een mat of schotel opgetaste spijs, waarvan ieder zich naar believen bedient. Een boomblad, veeltijds een blad der *Dalenia speciosa*, dient tot bord, de hand tot eetgereedschap. Het onmisbare zout bevindt zich tot algemeen gebruik in een bak of mandje in de nabijheid van het hoofdgerecht, zoo ook het vleesch of de visch, indien de huisvrouw een van beide schaft. De toespijs bestaat uit palmkool, varenblad, jonge rotan, bamboeuitspruitsels enz. Gedurende den maaltijd wordt zelden gedronken, wel daarna en

tevens worden mond en handen gereinigd, waartoe het benoodigde water in bamboekokers of uitgeholde kalebassen gereed gehouden wordt. Bij feesten, offerplechtigheden, begrafenissen enz. wordt echter buitensporig veel gedronken zoowel van palmwijn (toeak) als van eigengemaakte arak, en gegeten tot oververzadiging toe. Behalve deze opwekkende middelen kennen de Dajaks met uitzondering van enkele Kajanstammen het gebruik van de betelpruim, zoomede dat van tabak, die zoowel gekauwd als gerookt wordt. Tot dit laatste doel rollen zij de tabak òf in pisangbladeren òf vullen er hunne dikwijls niet onsierlijk gesneden pijpen mede, waarbij zij zich vuur verschaffen door middel van een vuurslag van staal of bamboe en steen, soms ook, gelijk langs de noordkust, met behulp van de vuurpomp. Ten slotte zij nog vermeld, dat ook eetbare aarde als stimulans gebezigd wordt. Een der stammen langs de Koeteirivier zou er zelfs aan verslaafd wezen. Opium gebruiken de Dajaks echter niet.

De gewone kleeding van de mannelijke Dajaks bestaat uit een lendendoek van geklopten boombast of katoen en soms ook, vooral bij slecht weder uit een buis van hetzelfde materiaal vervaardigd; hunne versierselen uit gevlochten ringen van bamboe of rotan om armen en beenen, ook wel met toevoeging van oorsieraden. Die hunner vrouwen uit een kort, nauwsluitend lendenkleed en baadje en naar gelang van den welstand harer echtgenooten, uit minder of meer kostbare sieraden, als oorhangers, halssnoeren, arm- en polsbanden en beensieraden. Ter bedekking van het hoofd worden groote van rotan gevlochten hoeden gebezigd, ook wel mutsjes, de eerste vooral ter beschutting tegen de zonnestralen. Het haar, door de vrouwen steeds lang gedragen, wordt in een wrong opgenomen, zoo ook door de mannen, met uitzondering van die der stammen, bij welke de gewoonte bestaat om het haar te snijden, gelijk bij de Batang Loepar e. a. Enkele, gelijk de Olo Ngadjoe bezigen een soort van haarband, ten minste die der bovenlanden, aangezien de bewoners der kuststreken, evenals dit elders op Borneo het geval is, meer en meer neiging vertoonen om hun oorspronkelijk gewaad tegen de kleederdracht der Maleiers te verwisselen. De tanden worden bij nagenoeg alle stammen gevijld en daarna zwart gekleurd. Bij de Olo Ngadjoe worden bovendien nog dikwijls gouden stiftjes van een knopje voorzien tusschen de tanden geplaatst, terwijl de Batang Loepar van den Boekit Pan de snijtanden in koperen of gouden hulsjes verbergen (Zie over den oorsprong van dit gebruik TANDENVIJLEN). Naast het tandenvijlen moet het tatoeëeren(Zie TATOEËEREN), het beprikken der huid met verschillende figuren, vermeld worden, dat eensdeels ter versiering, anderdeels ter onderscheiding van de verschillende stammen onderling wordt aangebracht. Zoo kenmerken de Olo Ngadjoe zich bijv. door een blauwen driehoek op iedere kuit, de Ot Danoms zich door een zwarte schijf op hetzelfde lichaamsdeel enz. Algemeen bestaat dit gebruik op Borneo, slechts de Bekatans schijnen zich nimmer getatoeeerd te hebben, terwijl het bij vele stammen der benedenlanden in onbruik is geraakt. Sommige stammen vinden een eenigszins afgeplatten schedel bijzonder fraai, gelijk de Milanau, aan de gelijknamige rivier, een zijtak van de Baram, in Serawak woonachtig, en vervormen daartoe het hoofd der kinderen door dit met behulp van een daartoe uitsluitend gebezigd plankje eenigermate plat te drukken. Is de gewone kleeding van de Dajak uiterst eenvoudig, anders is zijn gewaad bij feestelijke gelegenheden. Alsdan tooit hij zich met fraai geweven gordels en baadjes, de laatste gelijk de sarongs der vrouwen niet zelden met kralen bestikt, zooals bij de Taman-dajaks en tal van sieraden, die meestentijds een groote mate van goeden smaak verraden en van een niet te miskennen kunstgevoel getuigen. Op gelijksoortige wijze worden alsdan ook de kinderen, die anders veeltijds naakt gaan, opgetooid.

De woningen der Dajaks in de ontoegankelijke binnenlanden der Z.- en O.afd. staan steeds op zichzelf, meestal op een minder gemakkelijk te genaken plaats aan of nabij den oever van een riviertje. Een zware, veeltijds ijzerhouten palisadeering, omringt ze geheel, in welke slechts een kleine opening gelaten is, die gemakkelijk kan afgesloten worden. Het huis zelf, in den regel in den vorm van een rechthoekig parallellogram gebouwd, rust op ± 3 M. hooge palen en is met houten pannen, palmblad, gras of stukken nipahblad bedekt, terwijl de omwanding uit vlechtwerk of planken, de vloer uit nibong-latten of bamboe bestaat. Inwendig is de woning verdeeld in één lang vertrek, dat zich over de geheele lengte van het huis uitstrekt, het algemeene verblijf, daarachter zijn de slaapkamertjes aangebracht, tot rustplaats der verschillende gehuwde paren, die gemeenschappelijk het huis bewonen. Onder het huis, dat langs een trap bereikt wordt, die soms op een soort verandah leidt, soms ook direct toegang tot het gemeenschappelijk vertrek verleent, bevinden zich bergplaatsen en de verblijven der varkens en het pluimvee. Soms staan bij de woning nog enkele voorraadschuren en lijkenhuisjes en is voor die, welke aan de groote rivier zijn gebouwd, een vlot aangebracht, dat tot aanlegplaats dient en waarop men wel eens een badhuisje aantreft. In de benedenlanden, waar geen eeuwigdurende veeten den Dajak nopen zijne woning tevens een blokhuis te doen zijn, hebben de meeste stammen zich reeds in dorpen vereenigd, wier huizen, alhoewel de palisadeering ontbreekt, veeltijds nog den alouden bouwtrant te aanschouwen geven. De zwervende stammen, die geen vaste woonplaatsen hebben, gelijk de Olo Ot en Poenans, verblijven in hutten zoowel op den beganen grond, als in boomen opgericht. Van versiering der woning wordt weinig werk gemaakt, huisraad bevat zij slechts luttel. Mat- en mandewerk, kookgereedschap, enkele landbouwwerktuigen, wapenen en veeltijds een of meer heilige potten zijn gewoonlijk het eenige wat zich daarin bevindt. De verlichting geschiedt des avonds door middel van het haardvuur, dat op de stookplaatsen, meestentijds in het gemeenschappelijk vertrek aangebracht, brandt, of wel met behulp van harsfakkels, des daags echter door het daglicht, voor zoover dit door de deuren en openingen, die in de wanden zijn uitgesneden, kan binnendringen. Rond de woning staan gemeenlijk een aantal palen, sommige met snijwerk versierd, andere glad, waarover later meer.

Van de jacht wordt door de Dajaks weinig werk gemaakt, hetgeen evenwel niet wegneemt, dat ieder dier, dat in den val loopt of hetwelk binnen het bereik van zijn blaasroer of lans komt, wordt nedergelegd en als welkome buit

verorberd. Slechts bij uitzondering begeven zij zich op de jacht en dan vergezeld door honden, die zij zeer goed daartoe weten af te richten. Soms ook worden drijfjachten gehouden voornamelijk op herten en wilde varkens, die naar een met strikken afgezet terrein worden opgedreven en na daarin geloopen te zijn, door hen, die daarbij de wacht houden, worden afgemaakt. Bijzondere vermelding verdient evenwel de bijenjacht ter verkrijging van honig en was, die bij ongunstig weder des nachts wordt uitgeoefend. Is de Dajak een weinig hartstochtelijk jager, visscher daarentegen is hij bij uitnemendheid. Met hengels, verschillende soorten van netten en fuiken, weet hij zich de begeerde visch te verschaffen; zoo ook is hem het bedwelmen van de visch door het water met toeba (*Derris elliptica*) te vergiftigen bekend, waarbij de visch met harpoenen, schepnetten en korven wordt bemachtigd.

De landbouw staat bij de Dajaks nog op zeer lagen trap en meer dan ieder gezin voor zijne dagelijksche behoeften noodig heeft, wordt zelden aangeplant. Mislukt de oogst, dan staat hongersnood met al de gevolgen van dien voor de deur. Een tot akker geschikt stuk boschgrond wordt eenvoudig van het struikgewas en daarop groeiende hout ontdaan door dit om te hakken en, voor zoover dit gaat, te verbranden, waarna de asch bij wijze van mest over het veld wordt uitgespreid. Daarna wordt een klein wachthuisje er op gebouwd ter bescherming van het gewas tegen viervoetige roovers en vogels. Bij de meeste stammen wordt de rijst op de aldus verkregen lichting eenvoudig uitgezaaid, bij die der benedenlanden met rijstplantjes, op houtvlotten in de rivier eenigermate tot ontwikkeling gebracht, bepoot. Begint de rijst te rijpen, dan vangt tevens de oogst aan en het geheele veld wordt in eens afgesneden, onverschillig of alle aren tot volkomen rijpheid zijn gekomen. Daarna wordt de rijst gestampt en zonder het stroo in de daarvoor bestemde bergplaatsen opgeborgen. Als tweede gewas worden knolvruchten, maïs, boontjes enz. aangeplant. Bij de woning is dikwijls nog een tuintje aangelegd, waarin een weinig suikerriet, betel, Spaansche peper enz. wordt gekweekt. De bosschen leveren klappernoten, palmwijn, de reeds vroeger genoemde groenten en zoo ook de materialen tot het onderhoud en den bouw der woning noodzakelijk, de grondstoffen voor het vlechten, de kleurmiddelen enz. De bosschen zijn communaal bezit, zoo ook is dit de grond; ieder is gerechtigd boschproducten in te zamelen of een akker aan te leggen waar hem zulks goeddunkt. Ten teeken van inbezitneming van een boom of een stuk grond wordt daarin of daarop een teeken aangebracht, waardoor zij onschendbaar worden. Zoolang de akker bebouwd wordt, blijft hij eigendom van den ontginner of de ontginners; wordt hij verlaten, dan komt hij weder het algemeen ten goede. Landeigendom noch dorpsgronden zijn in de binnenlanden bekend. Het landbouwgereedschap bestaat uit bijlen, dissels, pootstokken, rijstoogstmesjes, wannen, zeven enz. De vogel- en dierenverschrikkers bestaan uit verschillende geraasmakende toestellen, die door de bewakers van het veld of door den wind in beweging worden gebracht. Het tijdstip, waarop met het aanleggen der velden moet aangevangen worden, bepaalt de Dajak door middel van den stand van eenige sterrebeelden, ook wel naar het uitloopen van wild groeiende planten.

Aangaande de Dajaksche nijverheid moet aanstonds medegedeeld worden, dat die in vrij hooge mate ontwikkeld is, alhoewel hare producten slechts onder het volk afnemers vinden. Werklieden van beroep kent de Dajak niet, ieder is smid, timmerman, graveur enz. op zijn tijd; iedere vrouw kent het weven, verven en spinnen. Niettemin trekken de patronen van haar vlechtwerk en weefsels, der borduursels in kralen, wegens hunne sierlijke lijnen-combinaties in hooge mate de aandacht. De koemboe (shawls) der Kantoek, de kralenbaadjes der Tamans, de snijwerken der Ot Danom, Batang Loepar Siangers enz., zelfs die der Poenans niet uitgezonderd, pleiten voor groote bedrevenheid in het hanteeren van weefspoel en mes. Weet men hierbij, dat een patroon nimmer wordt gecopiëerd, doch steeds uit het hoofd vervaardigd, zoodat een weefsel bijvoorbeeld in al zijn onderdeelen van lijnen en kleurenmengeling, haar, die het zal vervaardigen, volkomen helder voor den geest moet staan vóor dat het gekleurd en opgezet wordt, dan kan het duidelijk worden, dat ook de Dajaks in dit opzicht geboren kunstenaars zijn. Hunne houwers munten uit door deugdzaamheid en soliditeit, evenzoo de lans- en blaasroerpunten, die in de bovenlanden veelal uit eigen gewonnen ijzer worden gesmeed. Het meest blijkt evenwel hun kunstvaardigheid bij het maken van blaasroeren, waardoor de Pari-stammen vooral vermaardheid hebben gekregen. Houdt men het wapen vertikaal, dan is de ziel gebogen, horizontaal daarentegen recht. Bij het boren is dus met de zwaarte van de punt, die er aan bevestigd wordt, rekening gehouden en deze wel zoo juist berekend in verhouding tot de buigzaamheid van het tot het roer gebezigde hout, dat de kromming der ziel grooter is naarmate het hout buigzamer of het ijzer zwaarder is. Naast de bewerking van het ijzer verstaat de Dajak ook de goud- en zilversmidskunst; bij het vervaardigen van zilveren sieraden bezigt hij voornamelijk ingevoerd, gemunt zilver, doch het benoodigde goud verkrijgt hij door wassching. Edelsteenen worden zelden tot sieraad gebezigd; alleen agaat tot lange, dunne, pijpvormige, van facetten voorziene kralen geslepen, zijn in gebruik.

Handeldrijven doen de zwervende stammen nagenoeg niet, de sedentaire in geringe mate. Vroeger bestond de handel in de binnenlanden in ruiling, aangezien geld aldaar nog niet gangbaar was. Stammen aan verkeerswegen wonend, hebben echter de waarde van het geld van lieverlede op prijs leeren stellen, zonder echter door de zucht naar het bezit daarvan tevens te worden beheerscht. Uitvoerhandel bestaat nagenoeg niet, de invoer is van luttele beteekenis. Anders is dit echter in de benedenlanden, waar de handel vrij levendig mag genoemd worden, voornamelijk in boschprodukten als rotan, timmerhout, getah pertja en vlechtwerken. Het vervoer van eerstgenoemde artikelen heeft te water plaats op groote vlotten van bruikbaar hout, zoodat lading en vaartuig beiden te gelde gemaakt worden. Veel profijt trekt de Dajak uit dien handel evenwel niet, aangezien het verdiende geld, dikwijls ten koste van veel inspanning en maanden-lange tochten om de gewenschte boschproducten te verzamelen en af te voeren, verkregen, veeltijds in enkele dagen wordt verteerd. Daar, waar het vervoer te water onmogelijk wordt, houdt de handel geheel op en heeft het vervoer slechts in manden, door dragers met een band om het voorhoofd geslagen, plaats.

De wapenen bestaan in een zwaard in de Zuider- en Oosterafdeeling, gewoonlijk van een stomphoekig, driehoekig lemmer voorzien of, gelijk in de Westerafdeeling, nu eens sabelvormig zooals bij de Batang Loepar, dan weder in het midden hoekig gebogen gelijk bij de Kantoek, en ook wel bladvormig van gedaante. De greep is gewoonlijk haakvormig, veeltijds van hertshoorn en met snijwerk en bundels menschen- of ander haar versierd, doch ook knop- en kruisvormig. Steeds behoordt bij het zwaard een houten scheede, aan welke in de Z. en O. afd. een passant van nipahblad of dierenhuid bevestigd is ter opname van een klein gebogen mes met langen houten steel, dat gebezigd wordt zoowel om de gesnelde koppen van het vleesch te ontdoen, als voor andere doeleinden. Verder bezigt de Dajak een blaasroer, dat tevens als lans kan dienen en daartoe van een ijzeren punt bij wijze van bajonet aangebracht, voorzien is; tevens bevindt zich aan het boveneinde een korrel. Uit dit blaasroer worden met ipoh of siren vergiftigde pijltjes geblazen, die in een koker rechts van het lichaam in den gordel gehaakt, worden medegedragen. Deze gordel dient tevens tot medevoering van de tondeldoos, het gifpotje en een kalabasje voor de vlierdopjes, die aan het ondereinde van het pijltje, om dit in het blaasroer te doen passen, gestoken worden. Ter bescherming van het lichaam bezigt de Dajak een baadje van gewatteerde stof of dierenhuid, soms ook een soort van kolder van touwwerk gevlochten en een veeltijds met gedrochtelijke figuren beschilderd houten schild, alsmede een hoofddeksel van rotan gevlochten met vederen en een mom-aangezicht versierd. Bevinden zich onder deze vederen de staartvederen van den rhinoceros-vogel, dan is dit, althans in de binnenlanden, een teeken dat de drager van het hoofddeksel een kop heeft gesneld. Draagbare vuurwapenen en geschut, vroeger zeldzaam onder de Dajaks, zijn sedert de laatste vijftig jaren meer en meer onder hen bekend geworden, doch zij zijn in 't algemeen gesproken slechte schutters. Hunne wijze van oorlogvoeren bestaat zelden uit ontmoetingen in het open veld, daarentegen nagenoeg altijd uit overrompelingen. De Dajak voert bij voorkeur de guerilla, zelfs als hij, gelijk somtijds — voorheen meer dan thans — geschiedt, in groote troepen ten strijde trekt. Versterkingen worden zelden aangelegd, daar ieder huis reeds een soort van fort vormt; een directe aanval daarop wordt evenwel liefst vermeden. Gewoonlijk bepaalt de aanvaller er zich toe, hen die zich ver van de woning begeven te overvallen, neder te sabelen, den kop te snellen en, zoo hem de kans daartoe gunstig is, de bewoners te overrompelen. Aanvallen in massa van vijandige partijen op elkander zijn uitzondering, ofschoon onze krijgsgeschiedenis kan getuigen, dat de Dajaks, eenmaal daartoe overgegaan, een niet te minachten vijand zijn. Oorlogen ontstaan tengevolge van twisten, die slechts met het zwaard in de vuist kunnen worden berecht, het niet betalen van schulden, de zucht naar slaven en als gevolg van het koppensnellen. Dit laatste gebruik, in de benedenlanden nagenoeg geheel verdwenen, doch in de binnenlanden nog gehuldigd, heeft een tweeledig doel. In de eerste plaats geschiedt het koppensnellen bij wijze van doodenoffer, ten tweede om krijgsroem te verwerven en daardoor in aanzien te stijgen. De schedels tot het eerste doel buitgemaakt, worden op het graf van den overledene nedergelegd, opdat de zielen der verslagenen hen in het hiernamaals als dienstbaren zullen vergezellen; die welke tot het laatste doel worden buitgemaakt, bewaart men echter in de woning, waar zij tevens als beschermende fetissen dienst doen. Bij sommige stammen worden zij geheel gereinigd en boven het haardvuur gerookt, bij andere door middel van getah pertja, waarmede men de trekken des vermoorden tracht na te bootsen, tot portretten vervormd. Ook wel belegt men de schedels met bladtin of versiert ze met graveerwerk en palmbladeren, niet zelden ook worden zij gedeeltelijk met drakenbloed rood gekleurd. (Zie verder KOPPENSNELLEN). Eenige stammen, zooals de Tering in Koetei, de Paikering der Z. en O. afd. zijn behalve koppensnellers, kannibalen, gelijk de Djonkang langs de Sekajam en de Kajan dat voorheen waren.

Voor zoover de Dajaks onder rechtstreeksch bestuur zijn gebracht of wel onder het gezag van Maleische vorsten ressorteeren, bevinden zij zich onder oppertoezicht van daartoe aangestelde hoofden; in de binnenlanden evenwel, waar het Nederl. gezag slechts in naam bestaat en ook de Maleier niets te zeggen heeft, is noch staat noch maatschappij. Ieder huisgezin heeft zijn eigen hoofd, soms van het vrouwelijk geslacht, waarvan de invloed echter gering is. Alleen in tijden van oorlog, wanneer de nood de weerbare mannen van een stam dwingt zich te verzamelen, wordt hun, die door individueele kracht en intellectueele eigenschappen uitmunten, wel eens de opperste leiding toevertrouwd, doch hun gezag eindigt zoodra de vrede gesloten is. De titel, dien het hoofd des gezins voert, is amei, vader, of toea, oudste. Moeilijk is diens taak niet, daar onder de bewoners van hetzelfde huis de meest mogelijke eendracht heerscht. Tusschen de gezinnen van verschillende woningen rijzen daarentegen herhaaldelijk geschillen. Kunnen de oudsten van weerskanten de zaak niet schikken, dan roepen zij eenige neutrale collega's te hulp om gezamenlijk tot een oplossing te geraken en uitspraak te doen. Kan alsdan de moeilijkheid nog niet uit den weg geruimd worden, dan wordt tot een godsoordeel overgegaan, dat naar het gelang der zaak verschilt. Hetzelfde geschiedt, wanneer misdrijven gepleegd zijn en de vermoederlijke dader zijn schuld blijft ontkennen. Bij processen van weinig beteekenis, worden twee duiten, waarvan er een blank geschuurd is, in een bak met troebel gemaakt water geworpen. Partijen moeten ieder een duit daaruit grijpen. Die de blank geschuurde trekt, wordt in het gelijk gesteld, de andere wordt beboet. Gewichtige aangelegenheden kunnen alleen door een soort van duel uitgemaakt worden. Klager en verweerder worden daartoe tot onder de armen in een kooi gesloten en moeten op een gegeven teeken met een lans naar elkaar werpen. Hij die getroffen wordt, verliest. Op gelijke wijze worden het waterordalium, de vuurproef en andere ordalia toegepast. Weigert iemand zich aan een godsoordeel te onderwerpen, dan wordt hij, zoo hij aangeklaagd is, per se als schuldig aan het hem ten laste gelegde beschouwd; zoo hij aanklager is, wordt hem zijn eisch ontzegd. Wanneer het recht zijn loop heeft gehad, zoo ook wanneer een oorlog door den vrede geëindigd is, heeft niet zelden een met eenige ceremoniën gepaard gaande plechtige verzoening van partijen plaats, waarbij vroeger slaven werden geslacht, thans meestal een offerfeest plaats heeft,

waarbij een karbouw in de plaats van den slaaf treedt. Gewoonlijk eindigt de plechtigheid met een eed, waarin zij, die aanleiding mochten geven tot het schenden der gesloten overeenkomst, zichzelf en hun nageslacht vervloeken. Personen sluiten dikwijls vriendschap met elkaar, door elkanders bloed te drinken of dit tegelijk met de sirihpruim tot zich te nemen en elkander daarbij eeuwigdurende trouw te beloven. De straffen bestaan in vermogens-, dood- en vrijheidstraffen. De eerste worden het meest opgelegd en bestaan in boeten en schadeloosstellingen, de tweede worden hoofdzakelijk voltrokken door verdrinking in een met steenen bezwaarden korf aan hen, die zich aan de goede zeden vergrepen hebben, de derde aan krijgsgevangenen en hun, die hunne schulden niet kunnen betalen, opgelegd. Eerstgenoemden worden slaaf, laatstgenoemden pandeling, d. i. tijdelijk dienstbaar aan hun schuldeischer. De pandeling werkt uitsluitend voor zijn meester, die hem voedt, kleedt en onderhoudt, doch het $^1/_{10}$ gedeelte van de door hem behaalde winst behoort uit te keeren. Hierdoor is de pandeling in staat, wat de slaaf nimmer kan doen, zich mettertijd vrij te koopen. Zelden geschiedt dit evenwel, daar hij veeltijds de zuinigheid mist om het aldus verdiende te bewaren, doch niet minder, wijl het uitkeeren van het hem toekomende veeltijds met knevelarij gepaard gaat. In het wezen der zaak staan slavernij en pandelingschap bij de Dajaks vrijwel gelijk. Heeft intusschen een pandeling de noodige middelen vergaard om zich vrij te koopen, dan behoort hij een feest te geven ter viering zijner loskooping en is hij gehouden van woonplaats te veranderen. In de onder rechtstreeksch bestuur gebrachte landen is de slavernij afgeschaft; in de binnenlanden bestaat zij echter nog.

Het huwelijk bij de meeste stammen reeds individueel, is bij enkele, o. a. eenige der Olo Ot en der Westerafdeeling nog communaal, terwijl enkele stammen slechts exogame, de meeste daarentegen slechts endogame echtverbintenissen aangaan. Exogame huwelijken zijn bij de stammen der Westerafdeeling en van Noord-Borneo regel, endogame bij de Olo Ngadjoe, Ot Danom en andere der Zuider- en Oosterafdeeling het meest in zwang. In beide gevallen is de man hoofd des gezins, doch bij overlijden van dezen treedt ook wel de vrouw als zoodanig op. Geen huwelijk komt tot stand zonder behulp van bemiddelaars en zonder het betalen van een bruidschat door den bruidegom aan de ouders der bruid, zelfs dan wanneer de laatste geschaakt is. Dit komt o. a. bij de Olo Ngadjoe wel voor, indien de jongeling en het meisje het eens geworden zijn, doch tegenkanting der ouders vreezen, en zoo ook, wanneer een man een meisje of een meisje een man door list dwingt een huwelijk aan te gaan. Veelwijverij, hoewel geoorloofd, komt zelden voor uithoofde van de hooge daaraan verbonden kosten; veelmannerij bestaat, zoover bekend, slechts bij de Dajaks van Sidin. Knapen en meisjes tot den huwbaren leeftijd gekomen, zijn in hunne keuze geheel vrij, althans waar de endogamie bestaat, doch voegen zich daarbij veelal naar de wenschen hunner ouders. Geenszins is dit het geval bij kinderhuwelijken, waarbij de kinderen reeds in hunne jeugd, zelfs wel voor zij geboren zijn, aan elkander worden verloofd, en evenmin is hiervan sprake bij echtverbintenissen, welke tusschen kinderen en volwassenen gesloten worden. De voltrekking der kinderhuwelijken heeft plaats, wanneer beiden den huwbaren leeftijd hebben bereikt, die van kinderen met volwassenen in naam soms direct doch met de daad, wanneer het kind den behoorlijken leeftijd daartoe is ingetreden. De omgang der jongelieden van beiderlei seksen is zeer vrij, mits zich geen gevolgen daarvan vertoonen, daar alsdan de schuldigen streng worden gestraft gelijk zij, die zich aan echtbreuk en overspel schuldig maken en daarop betrapt worden. De voltrekking des huwelijks heeft steeds met eenige plechtigheid plaats, waarbij het toekomstige echtpaar gewoonlijk met bloed bestreken wordt van een daartoe geslacht hoen of varken en samen eet of betel gebruikt, ten blijke der vereeniging.

De bepalingen bij het aangaan van een huwelijk geldend, regelen tevens het erfrecht. Waar de exogamie gepaard aan het patriarchaal huwelijk bestaat, treedt de vrouw geheel uit haar eigen stamverband om tot dat van haren man te gaan behooren, wiens rechtmatig bezit zij geworden is, wijl hij haar heeft gekocht. De vrouw derhalve tot de eigendommen van den man behoorend, heeft geen eigen bezit, dus ook niets na te laten en evenmin iets te ontvangen, daar zij deel van den boedel uitmaakt. Anders is dit evenwel waar de endogamie bestaat; daar erft de weduwe de helft van het vermogen haars mans, terwijl de bruidschat mede haar ten goede komt, een en ander verminderd met de kosten, die de uitvaart van den man na zich sleept. Bij overlijden der vrouw vervalt de bruidschat aan haren vader, haar bezitting echter aan den weduwnaar. Wat de kinderen betreft, deze erven bij endogame-huwelijken gelijkelijk de te verdeelen erfenis, bij exogame, patriarchale, zijn echter de dochters van de erfenis uitgesloten. In dit laatste geval is, zoo beide ouders komen te overlijden en nog minderjarige kinderen nalaten, gewoonlijk een oom van vaderszijde hun voogd, in het eerste een broeder van moederszijde of van den vader. Echtscheidingen komen bij exogame, patriarchale huwelijken zelden, bij endogame echter in meerdere mate voor. Onvruchtbaarheid, schending der echtelijke trouw enz. geven daartoe aanleiding.

Staat een echtpaar oudervreugde te wachten, dan zijn verschillende zaken voor de toekomstige ouders verboden. Bij de Olo Ngadjoe bijv. mogen zij een maand voor de geboorte van het kind geen vuur aanmaken, daar het kind alsdan gevlekt ter wereld zou komen, geenerlei vruchten eten, daar het kind alsdan aan buikziekten lijden zal, enz. Verder heeft de aanstaande moeder zich in acht te nemen voor de lagen der pontianak, geesten van in het kraambed gestorven vrouwen, die er vooral op uit zijn zwangeren leed te berokkenen, en tal van andere geesten, die haar in deze periode kwaad willen doen. Evenzoo moeten tijdens de bevalling verschillende voorzorgsmaatregelen genomen worden om den goeden afloop daarvan te verzekeren, alsook daarna, opdat het moeder en kind wel ga, waartoe o. a. bij de Dajaks van Serawak de vader zich behoort te gedragen als ware hij de kraamvrouw, terwijl moeder en kind naar de rivier gaan om te baden. Worden tweelingen geboren, dan wordt dit veeltijds als een ongunstig teeken beschouwd, gelijk bij de Dajaks van Matan, Simpang en Soekadana, namelijk zoo zij van verschillend geslacht zijn. De knaap wordt dan als slaaf weggeschonken. Zijn zij van dezelfde kunne, dan is dit evenwel

een gunstig teeken. Kunstmatige afdrijving der vrucht wordt veelvuldig toegepast en zoowel door uitwendige manipulaties als inwendige middelen bewerkstelligd. De naam, die het kind zal krijgen, wordt gewoonlijk aan de beslissing van het lot overgelaten, door de moeder bijv. een stokje uit een kom met rijst te laten trekken, die verschillende staafjes bevat, welke vooraf door de mannelijke bloedverwanten zijn benoemd. Heeft zij gekozen, dan wordt deze naam plechtig aan het kind gegeven, en dit met bloed op verschillende plaatsen des lichaams bestreken, waarna de vroedvrouw en de vader het op de armen nemen en drie keeren ter aarde neigen. Aldus geschiedt het ten minste bij de Zee-Dajaks van Noord-Borneo; elders bestaan daaromtrent andere gebruiken. Later wisselen de Dajaks wel eens van naam, vooral in tijden van tegenspoed, om de geesten, die dezen veroorzaken, te misleiden. Veeltijds nemen de ouders ook den naam van hun eersteling aan met voorvoeging van de inlandsche benamingen voor vader of moeder.

De besnijdenis als oorspronkelijke instelling komt bij de binnenlandsche stammen der Zuider- en Oosterafdeeling voor door middel van afklemming der voorhuid. Op een lijn met dit gebruik is te stellen het doorboren van den eikel der mannelijke roede, dat door enkele stammen van Koetei, Boeloengan, Berau en der Kajans in praktijk wordt gebracht. Door de opening steken zij een koperen of zilveren staafje ter verhooging der geslachtsdrift hunner vrouwen tijdens het echtelijk samenzijn. Bij sommige bewoners der Kahajan wordt tot dit doel een koperen ring gebezigd.

De lijkbezorging der Dajaks geschiedt op verschillende manieren. Enkele stammen van Noord-Borneo plaatsen het stoffelijk overschot hunner afgestorvenen eenvoudig op boomen, of passen, gelijk de Ot Danom, de Land-Dajaks van Serawak en die van Sidin, crematie toe. Bij de Olo Ot, de Poenans en Bekatans daarentegen wordt een boom gedeeltelijk ontschorscht, daarna uitgehold en het lijk in de aldus verkregen opening geplaatst. Daarna wordt de schors over het gat bevestigd, groeit weder vast en vormt aldus een levende doodkist. Enkele stammen aan de boven-Kapoeas mummifieeren de lijken door middel van berooking; de overige plaatsen ze in een voorloopige doodkist, die soms begraven wordt om, als de vleeschdeelen vergaan zijn, de beenderen in een familiegraf bij te zetten. Verschillende plechtigheden gaan daarmede gepaard, waarbij tal van klaagsters optreden om den doode te verheerlijken en te beweenen. Aangezien groote kosten met de viering van het doodenfeest gepaard gaan, wordt dit veeltijds eerst jaren na het overlijden van den persoon, te wiens eere het geschiedt, gevierd; ook wel wacht men tot meerdere lijken bijgezet moeten worden, om de uitvaart des te grootscher te kunnen doen zijn. Bij de Olo Ngadjoe en Ot Danom heet het doodenfeest, dat meestal zeven dagen duurt t i w a, waarbij veel gegeten en gedronken wordt en de priesterschap optreedt om de ziel van den overledene de reis naar het zielenland gemakkelijk te maken. Tal van zaken worden daarbij den doode medegegeven, opdat de zielen daarvan hem in het hiernamaals dienstbaar zullen zijn; ook worden tot hetzelfde doel, althans in de binnenlanden, slaven geslacht en ter nagedachtenis van den doode de vroeger genoemde palen opgericht. Dit hiernamaals denken de Olo Ngadjoe zich als een eiland in de wolkenzee, de Ot Danom zich als op den Boekit raja gelegen, terwijl andere stammen weder andere bergen als zoodanig noemen.

De rouwtijd duurt van den dag des verscheidens tot na de viering van het doodenfeest. Het rouwgewaad bestaat in witte of zwarte kleederen en hoofdzakelijk uit het afleggen of, zoo dit onmogelijk is, anders in het onzichtbaar maken der dagelijksche sieraden, om de ziel van den overledene de gelegenheid te ontnemen zijne nagelaten betrekkingen te herkennen en hun het leven lastig te maken, wanneer zij de viering van het doodenfeest te lang uitstellen. Het eindigen van den rouw wordt met eenig ceremonieel gevierd, o. a. een plechtige onderdompeling in het water om allen, die bij het sterfgeval betrokken waren en dientengevolge onrein werden, te zuiveren, zoodat zij tot hunne dagelijksche bezigheden kunnen terugkeeren.

Merkwaardige physische verschijnselen, die zich veelvuldig onder de Dajaks voordoen, zijn in de eerste plaats bij die der Westerafdeeling het voorkomen van albinisme en kropgezwellen, waarmede vooral die der Melawi, met name de Oeloe Ajer behept zijn, en verder huidziekten, waaronder de k o e r a p of schubziekte de voornaamste is. Onder de ziekten van het bloed verdient syphilis, die meer in de Zuider- en Oosterafdeeling dan in de Westerafdeeling voorkomt, vermeld te worden, en onder de acute ziekten: pokken, dysenterie, cholera en koortsen. Het ambt van geneesheer wordt in de Zuider- en Oosterafdeeling uitgeoefend door de b a l i a n s en b a s i r s, in Noord-Borneo door m a n a n g s, in de Westerafdeeling door lieden, die als geneeskundigen zekere vermaardheid genieten. Als uitwendige middelen bezigen deze artsen massage, aderlating, doch vooral bezweringen, als inwendige medicijnen enkele kruiden en dierlijke producten.

Vermaken doen de Dajaks zich met muziek, dans, verhalen en raadsels. Hunne muziekinstrumenten bestaan uit gongs, trommen, schudinstrumenten, klarinetten, fluiten en violen met twee snaren. Afzonderlijke vermelding verdient de neusfluit, die voornamelijk bij de Poenans gevonden wordt en bij de Oeloe Ajer als speeltuig, uitsluitend voor de vrouwen, in gebruik is. De dansen onderscheiden zich in rei- en cirkeldansen, waarbij op de maat van trom of viool handen en voeten rhytmisch bewogen worden. Soms ook in pantomimes, aan den krijg en de jacht ontleend, waarbij veel spierkracht ontwikkeld wordt en die zich door een juiste voorstelling van de scène, die nagebootst wordt, onderscheiden. De beeldende kunsten der Dajaks vertoonen veel oorspronkelijkheid en hare voortbrengselen munten dikwijls uit door een zekere bekoorlijkheid, voor zoover het de ornamentiek betreft; het weergeven van voorwerpen uit de natuur is echter veeltijds gebrekkig.

Voor zoover de Dajaks geen vreemde, d. i. Mohammedaansche of Christelijke jaartelling bezigen, kennen zij geen eigenlijk gezegde tijdrekening, noch een verdeeling van het jaar in maanden en weken. De jaargetijden bepalen zij in hoofdzaak naar den stand van het gewas. De tijdstippen van den dag regelen zij naar den stand der zon, die van den nacht naar de maan en het hanengekraai, korte tijdsverloopen worden aangeduid met den duur, die voor het verrichten van de een of andere bezigheid vereischt wordt.

Verbodsbepalingen kennen de Dajaks vele, die

onderscheiden kunnen worden in zaken, ongeoorloofd altijd en onder alle omstandigheden, gelijk het noemen van zijn eigen naam: heet bijv. een Olo Ngadjoe bintang = ster, of is dit met een zijner familieleden het geval, dan mag hij het woord maan niet gebruiken, doch behoort in stede daarvan pariama te zeggen; in zaken, ongeoorloofd op zekere tijden bij bepaalde gelegenheden, gelijk wij die bij de behandeling der geboortegebruiken leerden kennen en in op bepaalde plaatsen verboden handelingen, als het bestijgen van zekere bergen, het maken van gedruisch op bepaalde plekken enz., wijl men daardoor de geesten, die er huizen, verstoort.

De godsdienst der Dajaks is een animistische; ieder voorwerp, levend of levenloos, kennen zij een ziel toe. De zielen van levenlooze voorwerpen, zoowel als die van menschen en dieren, kunnen tijdelijk of voor goed hun verblijfplaats verlaten. Heeft dit bij den mensch plaats gehad en keert zijn ziel niet terug, wijl zij daarin verhinderd wordt, dan wordt de mensch ziek; blijft zij voorgoed weg, dan sterft hij en gaat de ziel, omdat het doodenfeest heeft plaats gehad, naar het zielenland, vanwaar zij nimmer terugkeert. Voor dat het doodenfeest heeft plaats gehad, wordt de nog op aarde vertoevende ziel, wegens hare boosaardigheid zeer gevreesd, daarna bekommert men zich weinig meer om haar. Het tegendeel is echter met de tallooze geesten het geval, waarmede de Dajak zich zijne omgeving bevolkt denkt. Aan hun hoofd staat een schepper, die geacht wordt in den hemel te vertoeven, goedaardig is en derhalve slechts in geringe mate wordt gehuldigd. Zijn naam wordt door de verschillende stammen verschillend opgegeven: de Olo Ngadjoe noemen hem Hatala of Mahatara, de Zee-Dajaks Djiwata enz. Onder hem staan verschillende categoriën van lucht-, water-, bosch- en andere geesten, deels goede deels kwade, welke laatste de grootste vereering genieten, wijl epidemiën, misgewas en andere rampen aan hunnen invloed toegeschreven worden.

De eeredienst der Dajaks van de Zuider- en Oosterafdeeling openbaart zich in de eerste plaats in shamanisme, uitgeoefend zoowel door mannen als vrouwen, balian en basir genoemd, die door goedaardige luchtgeesten, sangiang, bezield worden, en de wenschen van dezen in de basa sangiang aan het menschdom kenbaar maken. Tevens vervullen deze personen de rol van priesters en priesteressen, zoomede die van publieke mannen en vrouwen. In Noord-Borneo en in de Westerafdeeling ontbreken deze. In eerstgenoemd gebied vindt men daarentegen de manang, duivelbanner, theoloog en dokter tegelijk; in de Westerafdeeling geen bepaalde met deze werkzaamheden belaste personen. Verder uit zich de eeredienst in offeranden, waarbij tal van dieren worden geslacht en voorheen niet zelden slaven en pandelingen een gelijk lot ondergingen en een menigte spijzen wordt opgedischt. Het essentieele gedeelte dezer offers komt den geesten ten goede, het substantieele den offeraars. Gebouwen als tempels, bidplaatsen enz. kennen de Dajaks niet. Het offer wordt of in de woning of in daartoe opgeslagen loodsen gebracht. Een afzonderlijke plaats in den godsdienst der Dajaks neemt de tooverij in, welke men door het gebruik van amuletten en voorbehoedmiddelen tracht te ontgaan. De amuletten en toovermiddelen bestaan uit allerhande voorwerpen, die wegens hunne vermeende kracht geluk kunnen aanbrengen of onheil afweren. De kostbaarste hieronder zijn gesnelde koppen, doch niet het minst de heilige potten, die de Dajak in mannelijke en vrouwelijke onderscheidt. Wegens hunne bovennatuurlijke afkomst, — zij zouden namelijk van goddelijken oorsprong zijn, — kent men de in hen huizende ziel groote kracht toe, zoowel ter bescherming tegen ziekten als tot voorkoming van misgewas enz. Niet minder waarde hecht de Dajak aan de kunst om de toekomst te voorspellen, door het raadplegen van uitwendige teekenen, als: het geschreeuw van zekere vogels, het toevallig ontmoeten van slangen enz. en het raadplegen der ingewanden van tot dit doel geslachte dieren. Zonder de voorteekens geraadpleegd te hebben, zal hij niets ondernemen.'

Ten slotte verdienen nog de kosmologische verschijnselen vermelding. Aardbevingen worden toegeschreven aan een slang, die de aarde draagt en deze, wanneer zij zich beweegt, doet trillen, maansverduisteringen aan een boozen geest, die de maan gevangen houdt, het avondrood aan in zee spelende groote slangen. C. M. P.

Voornaamste bronnen. Agassis, F., Un voyage à Bornéo (Sambas) Ouest Bornéo in: Bull. Soc. géogr. de Lyon, XI, 543; Antoine, Ch., Borneo; in: Bull. de la Soc. de géogr. de l'Est 1882—1883, blz. 84; Bakker, H. P. A., Het rijk Sanggau; in: Tijdschr. Bat. Gen. v. K. en W. XXIX, blz. 353; Bangert C., Verslag der reis in de binnenwaarts gelegen streken van Doeson Ilir; in: Tijdschr. v. h. Bat. Gen. v. K. en W. dl. IX, blz. 134; Becker, F. J., Reis van Poelo petak naar de binnenlanden van Borneo langs de Kapoeas-rivier; in Ind. Archief IV, blz. 318; 421; Berckel, J. M., Iets over de Dajaks van Melintan en Njawan; in Tijdschr. v. h. Bat. Gen. v. K. en W. XXVI, blz. 423; Bock, C., Reizen in Zuid- en Oost-Borneo; Boyle, Adventures among the Dayks; Breitenstein, H., Aus Borneo, in: Mitt. geogr. Gesellsch. in Wien, 28, blz. 193; Brooke Lord, The natives of Borneo, in: Journ. Anthropol. Institute XXI, blz. 471; Burns, R., The Kayans of the North-West of Borneo; in: Journ. of the Indian Archipelago, III, blz. 138; Burns, R., A Vocabulary of the Kayan language; in Journ. of the Indian Archipelago III, blz. 182; Crocker, W., Notes on Sarawak and Northern Borneo; in: Proc. Roy. Geogr. Soc. 1881 blz. 14; Crocker, W. M., Ethnological objects from Borneo, in: Journ. Anthropol. Institute XV, blz. 424; Daly, D. D., Explorations in British North-Borneo, 1883—1887, in Proc. Roy. Geogr. Soc. X, blz. 1; Dalrymple, A., The Tawaran and Putatan rivers; in: Journ. of the Straits Branch of the Roy. Asiatic Soc. I, N°. 13; Daveland, L., Borneo; in: Bull. de la Soc. Franco. Hisp. Port. de Toulouse IV, blz. 113; Dewall, H. von, Dagelijksche Aanteekeningen van den Civielen gezaghebber van Koetei en de Oostkust van Borneo; in: Ind. Archief, III, blz. 442. De Wall, H. von en Weddik, A. L., Beknopt overzicht van het rijk Koetei op Borneo, in Ind. Archief, IV, blz. 78, 105; Dewall, H. von, Matan, Simpang, Soekadana, de Karimata-eilanden en Koeboe, in Tijdschr. v. h. Bat. Gen. v. K. en W. XI, blz. 1—147; Francis, E., Herinneringen uit het leven van een Indisch Ambtenaar, II, blz. 230; Gerlach, L. W. C., Reis naar het meergebied van

den Kapoeas in Borneo's Westerafdeeling, in: Bijdr. T. L. en Vk. van Ned. Indië, 1881, blz. 285; Grabowsky, F., Das Distrikt Duson Timor in Südost-Borneo und seine Bewohner, in: Ausland 1884, blz. 444 en 469; Grabowsky, F., Das Tätowiren bei den Oloh Ngadjus und Ot Danoms in Südost Borneo; in: Ausland 1885, N°. 8; Grabowsky, F., Der Tod, das Begräbniss, das Tiwah oder Todtenfest und Ideen über das Jenseits der Dajaken, in: Intern. Archiv. für Ethnographie II, blz. 177; Grabowsky F., Die Olo Lowangan; in Ausland 1888, blz. 69; Grabowsky, F., Die Theogonie der Dajaken auf Borneo, in: Intern. Archiv. für Ethnographie V, blz. 116; Grabowsky, F., Familie, Verwandschaft und Freundschaft bei den Olo Ngadju in Südost Borneo, in: Bijdr. T.- L.- en Vk. v. Ned. Indië 1890, blz. 463; Grabowsky, F., Ueber seine Reisen in Südost-Borneo; in: Verhand. der Gesellsch. für Erdkunde zu Berlin, XI, blz. 419; Grabowsky, F., Ueber die djawets oder heilige Töpfe der Oloh Ngadju om Südost-Borneo, in: Zeitschr. für Ethnologie, XVII, blz. 121; Grabowsky, F., Ueber Aüsserangen geistigen Lebens bei den Olo Ngadjau in Sudöst Borneo; in: Bijdr. T.- L.- en Vk. v. Ned. Indië XXXVII, blz. 498; Grabowsky, F. Negara ein Industrie Centrum in Südost Borneo, in: Globus LV, blz. 6; Grabowsky, F., Die Orang bukit oder Bergmenschen von Mindai in Südost-Borneo, in: Ausland 1886, N°. 40, 42; Halewijn, M. H. Iets over de Dajaks van Bandjermassing, in: Verh. Bat. Gen. v. K. en W., XXIII, blz. 279; Hamer, C. den, Iets over tatoueeren of toetang bij de Biadjoestammen in de Z.-O. afd. van Borneo, in: Tijdschr. v. h. Bat. Gen. v. K. en W. XXX, blz. 451; Hamer, C. den, Proeve eener vergelijkende woordenlijst van zes in de Z. en O. afd. van Borneo voorkomende taaltakken, in: Tijdschr. v. h. Bat. Gen. v. K. en W., XXXII, blz. 455; Hardeland, A., Versuch einer Grammatik der Dajackschen Sprache; Hardeland, A., Dajacksch Deutsches Wörterbuch; Hein, A. R., Die bildenden Künste bei den Dajacks auf Borneo; Hendrichs, Bootreisen auf dem Katingan in Süd-Borneo, in: Mitt. Geog. Gesellsch. in Jena, VI, blz. 93; Hendriks, A., Iets over de wapenfabrikatie op Borneo, in: Verh. Bat. Gen. v. K. en W. XVIII, blz. 1; Hornaday, Two years in the jungle; Hose, C., Journey upto Baram-rivier to Mount Dulith and the Highlands of Borneo, in: Geogr. Journ. I, blz. 193; Hunnius, Beschrijving eener reis naar de Boven-Kapoeas, in Geneesk. Tijdschr. v. Nederl. Indië, X, blz. 148; Hupe, C., Korte verhandeling over den godsdienst, zeden enz. der Dajakkers, in: Tijdschr. v. Nederl. Indië, VIII 3, blz. 127; Keppel, D., Expedition to Borneo of H. M. Dido; Kessel, O. von, Reiseskizzen des Borneo, in: Ausland 1858; Kessel, O. von, Statistieke aanteekeningen omtrent het het stroomgebied der Kapoeas, in: Ind. Archief I 2, blz. 165—204; Kater, C., De Dajaks van Sidin, in Tijdschr. v. h. Bat. Gen. v. K. en W., XVI, blz. 183; Kater, C., Iets over de bij de Dajaks in de Westerafdeeling van Borneo zoo gezochte tempajans of tadjau's, in Tijdschr. v. h. Bat. Gen. v. K. en W. XVI, blz. 438; Kater, C., Uitrusting van een Dajak ter Westerafdeeling van Borneo die uit snellen gaat, beschrijving van Wan Masjehoer, in: Tijdschr. v. h. Bat. Gen. v. K. en W. XXIV, blz. 234; Little, R. M., Report on a journey from Turuan to Kian, Province Keppel and ascent of Kina balu mountain Borneo; in: Scottish geogr. Magazine III, blz. 609—625; Lijnden, N. T. v., Aanteekeningen over de landen van het stroomgebied der Kapoeas, in Natuurk. tijdschr. v. Ned. Indië II, blz. 537—636; Low, H. Serawak, its inhabitants and productions; Maks, H. G., Reis langs de Kahajan in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, in: Tijdschr. v. h. Bat. Gen. v. K. en W. VI, blz. 6; Maks, H. G., Reis naar de Kapoeas en Kahajan in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, in: Tijdschr. v. h. Bat. Gen. v. K. en W. X, blz. 466; Masthoff, E. B., Aanteekeningen omtrent de onderafdeeling Tabalong en Kloewa, in de Z.- en O. Afd. van Borneo, in Indische Gids 1888, blz. 231; Mayne, R. C., Summary of explorations in British North Borneo, in: Proc. Royal Geogr. Society, X, blz. 134; Meyer, J. J., de Tanahlaoet, in Tijdschr. v. h. Bat. Gen. v. K. en W. XIV, blz. 381; Michielsen, W. J. M. Verslag einer reis door de bovendistricten der Sampit en Katingan-rivieren, in: Tijdschr. v. h. Bat. Gen. v. K. en W. XXVIII, blz. 1; Montano, A., Mission scientifique à Luçon, Mindanao, Soulou et Bornéo; in Bull de la Soc. de Geogr. de l'Est, 1883, blz. 261; Muller, S., Reizen en Onderzoekingen in de Ind. Archipel, I, blz. 129—326; Muller, S., Reis in de zuidelijke gedeelten van Borneo, in Verh. d. Nat. Gesch. der Ned. Overzeesche bezittingen, afd. Land- en Volkenkunde, blz. 321—446; Noel Denison, Jottings made during a tour amongst the Land Djaks of Upper Sarawak during the year 1874; Perelaer, M. F. H., Ethnographische beschrijving der Dajaks; Perham, J. A., A Sea Dejak tradition of the Deluge, in Journ. of the Straits Branch of the Roy. Asiatic Society, 1880, blz. 289; Perham, J. A., Petara, or Sea Dejak gods; in: Journ. of the Straits Branch of the Roy. Asiatic Society, 1881, blz. 144; Perham, J., A Sea Dyak religion, in Journ. of the Straits Branch of the Roy. Asiatic Society 1882, blz. 93; Piton, A., Un voyage a Borneo, Revue Maritime XCVII, blz. 66; Potharst, H. W. C., Bijdrage tot de kennis der Afdeeling Groote Dajak, in: Tijdschr. Bat. Gen. v. K. en W., XIV, blz. 324; Prehn Wiese R. C. von, Aanteekeningen omtrent de Westerafdeeling van Borneo, in: Tijdschr. v. h. Bat. Gen. v. K. en W. X, blz. 104; Pryer, On the natives of British North-Borneo, in Journ. Anthropol. Ind. of Gr. Britain and Ireland, 1886, blz. 75, Schaank, S. H., Iets over de Dajaksche sterrekunde, in: Tijdschr. v. h. Bat. Gen. v. K. en W., XXXII, blz. 435; Schwaner, C. A. L. H., Borneo; Skertchly, S. B. J., On Firemaking in Borneo; in Journ. Anthrop. Inst. XIX, blz. 445; Spencer, St. John, Life in the forests of the far East; Tromp, J. C. E., het Rambai en Sekoeang Dajaks, in: Tijdschr. Bat. Gen v. K. en W. XXV, blz. 108; Tromp, S. W., een Dajaksch feest beschreven en toegelicht; in Bijdr. T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, XXXIX, blz. 27; Tromp, S. W., Uit de Salasila van Koetei (aanteekeningen), in: Bijdr. T. L. en Vk. v. Nederl. Indië 1889 blz. 1; Tromp, S. W., De kleeding eener Dajaksche vrouw, in: Intern. Archiv. für Ethnographie, III, blz. 1; Tromp, S. W., Een reis naar de bovenlanden van Koetei, in: Tijdschr. v. h. Bat. Gen. v. K. en W., XXXII, blz. 273; Tromp, S. W., Mededeelingen uit Borneo, in verslag van de zestigste alg. verg. v. h. Kon. Ned. Aardrijksk. Gen. gehouden op 21 Juni

1890; Veth, Borneo's Westerafdeeling en de in dat werk geciteerde bronnen. Mededeelingen der leden van de jongste Borneo-expeditie.

DAJAKSCH. De taal der Ngadjoe- of Biadjoe-Dajaks behoort met al de verschillende Dajaksche tongvallen tot de Maleische taalfamilie (Zie ATJEHSCH). Zij is uitsluitend eene spreektaal, in gebruik bij de stammen: Mangkatip, Doeson, Poelopetak, Mantangai, Kapoeas, Kahaian, Sihong en Patai, en verwant met, maar verschillende van de gouwspraak der Olo Ot, noordelijk en noordoostelijk, en van die der stammen Katingan en Sampit westelijk van de Olo Ngadjoe woonachtig. Onder de Rijnsche zendelingen, die reeds tientallen van jaren hunne beste krachten hebben gewijd aan de verbreiding van het Christendom bij de Ngadjoe-Dajaks, heeft August Hardeland eene eereplaats ingenomen, daar hij de eerste is geweest, die door zijne geschriften de studie van het Dajaksch voor anderen mogelijk heeft gemaakt. Zijne Spraakkunst: Versuch einer Grammatik der Dajackschen Sprache, Amsterdam, Fr. Muller, 1858, is meer een bewijs van goeden wil, dan van geschiktheid om den overweldigenden rijkdom der Dajaksche taalwetten op eenvoudige en wetenschappelijke wijze den lezer voor oogen te stellen. Maar om den wille van zijn Woordenboek: Dajacksch—Deutsches Wörterbuch, in 1859 bij genoemden uitgever verschenen, vergeeft men hem gaarne al de gebreken van zijne Spraakkunst. In den rijken voorraad van zinnen en uitdrukkingen, door H. uit den mond des volks opgevangen, en in de ethnographische mededeelingen ligt de groote beteekenis van dit Woordenboek. Het bevat, benevens den thans gebruikelijken woordenschat, de basa Sangiang, of taal der schutsgeesten, zijnde woorden en woordvormen, gebruikelijk in de augh balian, formulieren, overgeleverd van geslacht op geslacht en opgezongen of opgedreund bij offer- en doodenfeesten en bij bezweringen. Zie nog DAJAKS bl. 414.

DAJALOEHOER. Thans de naam van het n.w.lijkste district van de afdeeling en het regentschap Tjilatjap, residentie Banjoemas, 47.843 hectaren of bijna 9 □ Geogr. mijlen groot. Tegenwoordig is Wanaredja de districtshoofdplaats.

Vroeger duidde de naam Dajaloehoer, (eig. „Dajeuh loehoer", Soend.) hooggelegen hoofdplaats, residentie, een van Banjoemas geheel afgescheiden, aan den Soesoehoenan behoorend landschap aan, in omvang ongeveer gelijkstaande met de tegenwoordige districten Dajaloehoer, Madjenang en Pegadingan. Het tegenwoordige district is door de Tjidjolang van het Cheribonsche regentschap Galoeh, en door het Kendeng-gebergte van het Cheribonsche regentschap Koeningan gescheiden, terwijl de grens met de Preanger-regentschappen gevormd wordt door de Tjitandoei, waarvan de genoemde Tjidjolang een zijrivier is. Het n. deel is bergachtig, boschrijk en woest, en gaat in het z. over in laag en zelfs moerassig land, daar de ten n. van de Tjikawoeng (ook een zijrivier van de Tjitandoei) gelegen rawah Gedé, waaruit zich de 113 m. hooge heuvel Pasir Lereng verheft, gedeeltelijk in dit district ligt.

DALANG. Vertooner van de wajang (Zie aldaar) en voorlezer bij de hofdansen (Zie DANSEN).

DALBERGIA. Zie SANA KELING.

D'ALBERTIS. (LUIGI MARIA) Geboren 21 Nov. 1841 te Voltri, vergezelde hij in 1860 Garribaldi naar Sicilië, legde zich op de studie der natuurwetenschappen toe, en deed van 1870—1877 verscheidene reizen naar Nieuw-Guinea, waar hij o. a. de Fly-rivier ontdekte en haar met een stoombootje opvoer. Zijne ervaringen zijn beschreven in La nueva Guinea. Ciò che feci et ciò che vidi. Engelsche uitgave: New Guinea, what I did and what I saw. London 1880.

DALEM. Vorst, vorstelijk, ook de woning van vorsten of andere grooten.

DALIMA. SOEND., JAV., MAK. en andere talen; DELIMA, MAL.; GANGSALAN, dorp-JAV., DILIMENE, AMB. KIS.

Punica Granatum L. Fam. *Myrtaceae.* Lage boom, in Perzië wild voorkomend, doch van daar over een groot deel van de oude wereld tot zelfs in de gematigde luchtstreek verspreid, meestal gekweekt.

Het sappig omhulsel rondom de zaden wordt veel gegeten. De schors van den wortel is als middel tegen den lintworm algemeen in gebruik: men kan deze altijd versch krijgen. Uit de gedroogde schil der rijpe vruchten wordt met azijn van den arèn-palm de inlandsche schrijfinkt bereid. Vooral de bast van den granaatappel met witte bloem (delima poeti) dient als lintwormmiddel gekozen te worden, daar hij het grootste gehalte aan alcaloïde (pelletierine) bevat.

DALIMA-SERIKAJA. MAL. Zie SRIKAJA.

DALOE. ALF. HALM., zie ARÈN BOEROE. Zie SIRIH.

DALOE-DALOE. Plaats op Sumatra, aan de rivier Sosa, linker-zijrivier van de Rokan-Kanan, gelegen in het landschap Temboesi, behoorende tot het onafhankelijk gebied van den radja van Kota Inten. De Toeankoe van Temboesi had hier een sterkte, waar hij zich zelfs na den val van Bondjol in 1837 staande hield, totdat den 29sten December 1838 die sterkte door de onzen werd overrompeld, waarmede het laatste verzet van de Padri's geëindigd was.

DALOEWANG. JAV. en SOEND. Zie GLOEGA.

DAMAR. Onder damar, dat de Maleische naam is van hars, verstaat men in O. Indië allerlei harssoorten van de meest verschillende boomen, doch vooral van Damara-soorten afkomstig. Meestal vloeien die harsen vrijwillig uit den stam en gewoonlijk in zeer groote hoeveelheid; slechts enkele malen is het noodig insnijdingen te maken, zoo als dit wel op Sumatra geschiedt. Alleen in Tarobangie in de Lampongs onderscheidt men zestien damarsoorten. De type als het ware van alle soorten is de damar-poetih, afkomstig van *Damara alba Rumph.* en andere soorten van boomen aan onze pijnboomen verwant; de damarpoetih draagt ook den naam van damar-Matakoetjing (katoogenhars). Op Nieuw-Zeeland treft men veel de *D. Australis Lambert* aan, die de zoogenaamde Kaurihars levert, welke ten noorden van Auckland in groote hoeveelheid op den bodem wordt aangetroffen, meermalen in stukken van meer dan 150 K.G.

Eigenschappen. De gemeenschappelijke kenmerken zijn de volgende: Als zij in de lucht hard geworden is, bevat zij weinig of geen aetherische olie; zij is wit of eenigszins geel van kleur, amorph, doorschijnend en tamelijk hard. Van de copalsoorten onderscheiden zich de damars door grootere oplosbaarheid in aether, chloroform, benzol, zwavelkoolstof, aetherische en vette oliën; zij zijn slechts gedeeltelijk oplosbaar in alcohol, ijsazijn, amylalcohol en petroleum-aether. *Toe-*

passingen. Zij dient voornamelijk tot het maken van vernissen; in chloroform opgelost tot het afsluiten van microscopische praeparaten. In Indië gebruikt men haar o. a. bij het batikken en voor flambouwen. *Uitvoer*. De uitvoer uit N.-Indië bedroeg in 1894: 1.897.547 Kg. ter waarde van *f* 1.138.538.

DAMAR ENDE. Mal. Tim. Zie DJARAK KOESTA.

DAMAR LAOET. Deze hars is afkomstig van eene soort van *Canarium L.* Fam. *Burseraceae*, welke, is niet na te gaan. De meeste soorten in het geslacht leveren hars en van verscheidene wordt deze tot het een of ander doel gebezigd. Zoo komt Damar galla galla of Damar hitam van *Canarium rostratum Zipp.* en *C. longiflorum Zipp.*, twee boomen van de Molukken, waar de hars dienst doet voor het breeuwen van prauwen en fakkels.

DAMASCEEREN. Een bijzonder soort van ijzer, uit Loewoe op Celebes afkomstig, en pamor (mengmetaal) genoemd, wordt wel gebruikt om, met ander ijzer vermengd, wapenen te damasceeren. Daartoe worden zij ingewreven met een mengsel van arsenicum en limoensap, dat aan het gewone ijzer een effen bruinzwarte kleur geeft, maar aan het pamor, dat er als aderen doorheen loopt, een zilverachtig witte tint mededeelt.

DAMMER (DAMA). Eilandje in de Bandazee, op ongeveer 6°30' Z. B., en met de eilandjes Teon, Nila, Seroea en de Lucipara- of Schildpadeilanden uitmakende de onderafdeeling van dien naam, behoorende tot de afdeeling Aroe-, Kei-, Tenimber- en Zuidwestereilanden der residentie Amboina. De kust is voor een groot deel door riffen omgeven en heeft aan de zuidoostzijde een diepen inham, als baai van Solat bekend, waarin de hoofdnegerij Woeloer is gelegen, die tevens de standplaats van den posthouder is. De vulkanische gesteldheid van den bodem blijkt uit de aanwezigheid van den altijd rookenden berg Woearlili en tal van solfataren.

Er zijn in het geheel negen dorpen, op de toppen van heuvels gebouwd en door steenen ringmuren omgeven. De bevolking zal ± 1700 zielen bedragen, die twee verschillende talen spreken en geen anderen godsdienst kennen dan de vereering der zielen hunner afgestorvenen. Zij staan onder hoofden met den titel van orang kaja of kapita, die evenwel weinig gezag hebben. Van den landbouw wordt nog al werk gemaakt, hoofdzakelijk door aanplanting van maïs en aardvruchten, welke met sagoe het hoofdvoedsel vormen. De handel is van weinig beteekenis.

Litteratuur. Riedel, De sluikharige rassen tusschen Celebes en Papoea, blz. 462 vlg.

DAMPAR. Vorstelijke zetel, in den vorm van een groote vierkante tabouret met 4 pooten, gewoonlijk van goud of verguld, terwijl de zitting van rood fluweel is; ook een tafel op zeer korte pooten, waaraan Javanen, op den grond gezeten, plegen te schrijven. Op inlandsche scholen en bij inlandsche ambtenaren op Java is de dampar veelvuldig in gebruik.

DAMPIER-STRAAT. Straat tusschen de Papoesche eilanden Jèf Njè of Mios Mansar en Batan Ta, naar een bij het eerste gelegen eilandje door de inboorlingen straat Wai genoemd. Van de West komende, wordt door schepen gewoonlijk deze straat gevolgd om de noordkust van Nieuw-Guinea te bereiken.

DANA. Amb. Aroe. Zie BOETOEN.

DANAIS. Zie VLINDERS en DAGVLINDERS.

DANAS. Soend. Zie NANAS.

DANAU. Mal. woord, beteekent meer. Als Danau of Meerengebied zijn dan ook uitgestrekte watervlakten bekend, door groote rivieren op Borneo gevormd; eigenaardig is het, dat zij grootendeels een verbazend uitgestrekt bosch vormen van struikgewas en kolossaal hooge boomen, terwijl hunne diepte bij gewonen waterstand 2—13 vadem bedraagt. Naar men zegt, drukken de wouden door hunne zwaarte den drassigen bodem neder, die overstroomd wordt; de boomen sterven dan en de grond rijst weder omhoog. In den regentijd beslaan zij een geweldigen omvang; in de andere maanden loopen zij gedeeltelijk droog en kan men dan de riviertjes, die er doorloopen, duidelijk onderscheiden. Zoodanige danau's zijn o. a. in het gebied der Kapoeas de D. Seriang; in dat der Barito de D. Kalahei, Medara, Pamingir en Babei; in dat der Mahakkam de D. Semajang, Terpatong en Djempang.

DANAU DI ATAS. Kratermeer, z.o. van den Talang, waarvan de waterspiegel 1531 m. boven den zeespiegel ligt. De uitwatering van dit meer, dat in de onderafdeeling Alahan Pandjang (afdeeling XIII en IX Kota's van de Padangsche Bovenlanden) gelegen is, vormt de Goemanti, een zijrivier van de Batang Hari. Het meer heeft een lengte van 6430 m. op een breedte van 3840 m. en een gemiddelde diepte van 44 m.

DANAU DI BAWAH. Kratermeer o.z.o. van den Talang, van welk meer de waterspiegel 1464 m. boven den zeespiegel ligt. De uitwatering van dit in de onderafdeeling Alahan Pandjang (afdeeling XIII en IX Kota's van de Padangsche Bovenlanden) gelegen meer is de Selajoe, die zich ten z. van Solok met de Soebang vereenigt, welke zich in het meer van Singkara stort. Het meer heeft een lengte van 5660 m. op een breedte van 3030 m., terwijl de grootste diepte 1309 m. bedraagt.

DANAU DI TALANG. Kratermeertje op de z.o.lijke helling van den Talang, waarvan de waterspiegel 1674 m. boven den zeespiegel ligt. Het meer heeft een lengte van 1950 m. op een breedte van 1050 m. Het ligt in de onderafdeeling Alahan Pandjang van de afdeeljng XIII en IX Kota's van de Padangsche Bovenlanden.

DANAU KÈTÈK. Kratermeertje van geringen omvang, bewesten de Danau di Talang.

DANDANG-AYER. Naam op Sumatra van een Slangenhalsvogel, *Plotus melanogaster*; op Celebes heet hij Dondohoeloe.

DANEI. Landschap op Sumatra's oostkust, naar de rivier van dien naam aldus geheeten en behoorende tot de afdeeling Batam der residentie Riouw. Het staat onder het beheer van den vertegenwoordiger van het inlandsch zelfbestuur te Soelit.

DANGILA. Naam van verschillende vischsoorten uit den Indischen archipel. Zie de inlandsche namen Lamba, Luma, Millem en Nólem.

DANGKO, DANGKON. Zie BANDOGO TOETOE.

DANO of DANOE. Algemeene titel van mannelijke vorstentelgen in de residentie Ternate.

DANO. Vermoedelijk verbastering van het Mal. woord Danau. Kratermeer in het district Tjiomas van de afdeeling Pandeglang van de residentie Bantam. Gelegen aan den n.w.lijken voet van den Karang en aan de n. en w.zijde begrensd door het Anjersche gebergte. Het wordt beschouwd als

de ingezonken kraterbodem van een vulkaan, waarvan de Karang in zijn tegenwoordige gedaante slechts het overblijfsel zou zijn. De Dano, d. w. z. het meer of moeras, was vroeger veel grooter, maar in 1835 heeft de Regeering een groot deel van het meer drooggelegd door verlaging van den z. g. dorpel, waarover het overtollige water zich met een loodrechten val van 40 voet hoogte (deze waterval heet Tjoeroeg Betong) in de rivier van Pasang Teneng stort, de uitwatering van de Dano, die op ongeveer 8 paal bezuiden Anjer in Straat Soenda uitloopt. Daardoor konden sawahs worden aangelegd en kon bovendien nog een groot deel van het meer in den drogen moeson als sawah rawah worden beplant. Het n.w.lijk deel van het meer, waarin zich een slijkvulkaan bevindt, en dat door tal van krokodillen is bevolkt, is echter zeer diep. De oevers zijn daar bedekt met dichte bosschen van ingasboomen.

DANOE RADJA. Zie DIAMANT.

DANSEN. In het algemeen gesproken, en behoudens later te vermelden uitzonderingen, wordt in den Indischen archipel het dansen uitsluitend door vrouwen beoefend en bestaat het hoofdzakelijk in het aannemen van zekere standen, het verrichten van in den regel langzame lichaamsbewegingen en verdraaiingen van lendenen, armen en handen, terwijl de voeten weinig gebruikt worden. Die bewegingen, in de oogen van den Europeaan vaak weinig bevallig, zijn dikwijls hoekig en steeds volgens van oudsher overgeleverde gewoonte; in den regel gaan zij met zang (Zie aldaar) gepaard.

Op Java wordt de dans voornamelijk door vrouwen verricht, die daarvan haar beroep maken, of wel in de Vorstenlanden door aanzienlijke meisjes, aan den persoon van den vorst verbonden; in de Preanger wordt de taak van danseres ook wel vervuld door vrouwen uit de desa, die daarvan geen beroep maken en een eerbaar leven leiden. Dit laatste is niet het geval met de danseressen van beroep, ronggeng of talèdèk genoemd, die in den regel tevens prostituées zijn; vrouwen, die van haren man wenschen te scheiden, kunnen dit bewerken door als ronggeng op te treden. Den slendang vóór den mond met beide handen uitbreidende, stooten of schreeuwen deze danseressen hare liederen, die meestal van zeer dubbelzinnigen aard zijn, uit, soms niet of bijna niet verstaanbaar door den doek, die haren mond bedekt; eene gewoonte, welke in de Gouv.landen door de étiquette wordt voorgeschreven, doch in de Vorstenlanden niet bestaat. Haar dansen, tandak, dat geheel aan het beschreven model beantwoordt, stelt sommige zaken zeer plastisch voor, zooals een kip, die eieren legt enz. Niet zelden nemen ook mannen, door de ronggeng daartoe uitgenoodigd, aan den dans deel; nu en dan treden ook mannen als publieke dansers op, die eveneens ronggeng of talèdèk, ook wel beksa worden genoemd. Bij de topeng babakkan, een soort van straattooneel, (zie TOONEEL) dansen twee of meer gemaskerden onder begeleiding van trom en bekkens, en zingen daarbij liedjes. De ronggeng treedt ook vaak op bij wajang-voorstellingen om de pauzen daarbij aan te vullen.

Ook in de Vorstenlanden, met name in Djokjakarta, worden dergelijke ronggengs aangetroffen, die aan den vorst verbonden zijn, in eenen afzonderlijke kampong onder een eigen hoofd of loerah wonen en eene vaste bezoldiging genieten. Deze kampongs zijn tevens bordeelen; desniettegenstaande genieten deze ronggengs eenig aanzien en worden niet zoo geminacht als gewone publieke vrouwen. Dit is voor een deel wel het gevolg van hare hoogere ontwikkeling, maar tevens zien sommigen daarin een gevolg van de verwantschap, die tusschen deze ronggengs en de vroegere Hindoesche tempeldienaressen zou bestaan, voor welke laatsten de kunst hoofdzaak, de prostitutie bijzaak of zelfs privilege was.

Geheel andere personen zijn de serimpi's en bedaja's in de Vorstenlanden. Met die namen worden danseressen aangewezen, uit de aanzienlijkste vrouwen van den kraton gekozen met uitzondering van de dochters van den vorst, en waarover zie J. Groneman, In den Kedaton te Jogjakarta, Leiden 1888. Zij behooren als het ware tot het corps de ballet van den vorst, dat te Djokjakarta uit 30 à 40 meisjes van hooge geboorte bestaat, die zelden ouder dan 17 jaar zijn en in den regel eerst op haar 13de of 14de jaar kunnen optreden. Knapen van hooge geboorte behooren ook daartoe. De namen duiden eigenlijk bepaalde dansen aan; de serimpi-dans wordt slechts door 4, in een enkel geval door 5 vrouwen verricht, nooit door mannen; de bedajadansen kunnen echter ook door als vrouwen verkleede mannen worden opgevoerd, waarbij negen danseressen of dansers optreden, die even zoovele nimfen van Ratoe Kidoel, de vorstin van het Zuiden, voorstellen. De dans bestaat in bewegingen van alle lichaamsdeelen, zelfs van vingers en teenen, naar vaste regels, die het karakter der handeling, welke wordt voorgesteld, moeten uitdrukken; degenen, die aan den dans deelnemen, spreken niet, maar worden door de gamelan en een koor van zangers en zangeressen begeleid, terwijl de dalang, de vertooner van de wajang, de inleiding tot het op te voeren stuk voorleest. De danseressen en dansers zijn prachtig uitgedost; hun tooi verandert naar mate van het verhaal dat zij voorstellen. Een viertal vrouwelijke beambten begeleidt de danseressen om onmiddellijk alle schade te herstellen, die gedurende den dans aan het toilet wordt toegebracht. Zulke dansen worden nooit dan in het bijzijn van den vorst opgevoerd, en zelden buiten den kraton; bij de officieele feesten (nieuwjaar en verjaardag der Koningin) komen de danseressen mede in het gevolg van den vorst om die feesten met een dans te openen. Sommige regenten bezitten ook een corps danseressen en dansers, maar mogen niet meer dan zeven hunner laten optreden.

Op de Buitenbezittingen heeft men danseressen van beroep in Palembang, waar zij pelandok (dwerghertje) genoemd worden; verder de padjoge's bij de Makassaren en Boegineezen (bl. 222), en de djogeds op Bali (bl. 90). In verschillende streken van den archipel zijn dansen in zwang, waarbij mannen en vrouwen gezamenlijk zich bewegen, met of zonder gezang, maar waarbij toch nooit, zooals bij ons, mannen en vrouwen zich paarsgewijze omvatten, daar dit als onwelvoegelijk beschouwd wordt. Elders, zooals bij de Beloneezen op Timor, dansen weder uitsluitend de vrouwen. Het menari op de Westkust van Sumatra (zie MALEIERS) wordt gewoonlijk door meisjes gedanst, maar aan eene soort van dien dans, de menari bedil of geweren-dans, nemen ook wel jonge mannen deel. Vaak vereenigen bij deze Maleiers, de Lampongers, Redjangers en Alfoeren van de

Minahasa en Boeroe jongens en meisjes zich 's avonds om elkander toe te zingen of te dansen. Ook bij de Timoreezen dansen mannen en vrouwen vaak te zamen, elkander bij de kleederen vasthoudende, langzaam in een kring zich bewegende. Het maramba is eene rijdans in de Minahasa gebruikelijk, waaraan een groot getal personen deelneemt, die in lange rijen achter elkander gaan staan, met de rechterhand op den rechterschouder van den voorman geleund, om vervolgens zingend op een zekere maat in een kring rond te loopen, steeds met den rechtervoet stampende. Iets dergelijks is de lego der Alfoeren van Boeroe, die alleen door mannen gedanst wordt, welke in een kring gaan staan en op de maat der muziek aanvankelijk langzaam en met kleine pasjes, later weder vooruit en achteruit gaan, steeds met den rechtervoet het eerst. Bij de Atjehers worden sedatti's, dansjongens, aangehouden, die in alle lichaamsbewegingen onderricht worden, welke bij inlandsche dansen vereischt worden en tevens voor tegennatuurlijke ontucht worden gebruikt. Krijgsdansen worden bij verschillende volkeren door gewapende mannen van den archipel verricht, zooals het tjakelele in de Molukken; bij plechtige gelegenheden wordt aldaar en in de Minahasa de kabesaran opgevoerd, een krijgsdans, door verscheidene, fraai uitgedoste personen uitgevoerd, die zich in 2 rijen scharen en dan een soort spiegelgevecht houden.

DANSOENA, DANSOENA KAJOE, D. POETI, D. ROENDANG. ALF. MEN. Zie BAWANG.

DANSOT. ALF. MEN. Zie DOEKOE.

DANTO. Zie RANGKOK.

DAO. Eilandje in de Timor-zee, ten zuidwesten van het eiland Rotti, ongeveer 1 □ mijl groot. De grond is niet zeer vruchtbaar en levert behalve maïs weinig op. Het geheele getal zielen zal ongeveer 1500 bedragen, voor een deel woonachtig op het dicht in de nabijheid gelegen eilandje Doö, en in zeden en gewoonten overeenkomende met de Rotineezen. De mannelijke bevolking staat bekend als bijzonder bedreven in het smeden van goud, dat het voornaamste middel van bestaan uitmaakt, daar velen met de door hen vervaardigde sieraden de omliggende eilanden afreizen en hunne waren voor voedingsmiddelen en lijnwaden verruilen.

DAOE of DOOE TERIS. Zie BAKOE.

DAOEN. Maleisch woord, dat blad beteekent, en vaak bij namen van planten gevoegd wordt.

DAOEN BIDJITAH. SOEND. *Clausena excavata Burm.* Fam. *Rutaceae.* Zeer na verwant is *Cookia punctata Retz.* Boomen van Engelsch- en Nederl. Indië. De aromatische bladeren zijn als inlandsch geneesmiddel in gebruik.

DAOEN GARIDA. MAL. TIM. Zie KATOMAS.

DAOEN GATEL of DJELATANG. MAL.; LATENG, JAV.; LALATANG, MAK. en BOEG.; ALTJALTJAL, BATT.; SOSORO, TERN. en MAL. MEN.; PAWENG en LANA, ALF. MEN.

Fleurya interrupta Gaud. Fam. *Urticaceae.* Op de brandnetels gelijkend kruid met afwisselende bladeren, in geheel Z.-Azië voorkomend. De bladeren dienen als huidprikkel.

DAOEN GONTO. MAL. MEN. Zie DAOEN SEKENTOET.

DAOEN HATI-HATI. MAL. Zie DILAM.

DAOEN KAK. MAL. TIM. Zie AWAR-AWAR.

DAOEN KAKI KOEDA. MAL. Zie ANTANAN.

DAOEN KOEPANG-KOEPANG. MAL. MOL. Zie KATÈPÈNG.

DAOEN KOERAP. MAL. Zie KATÈPÈNG.

DAOEN LANDAK. MAL.; LANDEP, JAV. *Barleria Prionitis L.* Fam. *Acanthaceae.* Doornachtige heester met gele bloemen, in tropisch Azië en Afrika voorkomende. Zij wordt veel tot omheiningen gebezigd; de bladeren geven met kalk fijngewreven een inlandsch middel tegen hoofdpijn.

DAOEN MANGKOK. MAL.; MANGKO-MANGKO, MAK.; DAOEN PAPÉDA, MAL. MOL.; GOERABATI of RAOE PARORO, TERN.; MANGKOEDOENG, ALF. MEN.

Panax cochleatum, DC. = *Nothopanax cochleatum, Miq.*, Fam. *Araliaceae.* Molukken. De jonge bladeren worden als groente gegeten en te Ternate wel op builen en gezwollen deelen gelegd. Andere *Panax*-soorten zijn in het Maleisch bekend als tapak soelaiman of toetoep boemi.

DAOEN MENIRAN. *Phyllanthus Niruri L.* (incl. *P. Urinaria Willd.*) Fam. *Euphorbiaceae.* In de tropische gewesten verspreid kruid. De bitterstofhoudende bladeren worden als diuretisch en (met temoelawak) als koortswerend geneesmiddel aangewend.

DAOEN PAPÉDA. MAL. MOL. Zie DAOEN MANGKOK.

DAOEN PATAH TOELANG. MAL. Zie PATAH TOELANG.

DAOEN PERAWAS (DAOEN TERAWAS). MAL. De gedroogde aromatische bladeren van verschillende *Lauraceae* der geslachten *Cinnamomum Bl.*, *Tetranthera Jacq.* en *Litsea Lam.*, die als inl. drogerij bekend zijn.

DAOEN POETRI. MAL. *Mussaenda frondosa L.* Fam. *Rubiaceae.* Klimmende heester der bergstreken van Java, kenbaar aan een groot zilverwit kelkblad, dat reeds op verren afstand zichtbaar is. Het sap uit de bladeren wordt somwijlen als medicijn gebruikt, de bast bevat saponine.

DAOEN PRANSMAN. MAL. Zie AJAPANA.

DAOEN SEDJOEK. MAL. Zie BOENTIRI.

DAOEN SEKENTOET. MAL. AREUJ KAHITOETAN, SOEND.; DAOEN GONTO, MAL. MEN.; ROEKOET of DOEKOET NE ANGKO, ALF. MEN.; HAOE ÉTOET, ALF. AMB.; HOEËTOET RAOEI, ALF. AMB.

Lasianthus purpureus Bl. Fam. *Rubiaceae.* Niet alleen deze doch ook andere soorten van dit geslacht, als ook van *Saprosma Bl.* en *Paederia L.* worden door de inlanders met de genoemde namen aangewezen wegens den stank der in de hand fijngewreven bladeren; de inlanders eten die echter als groente.

DAOEN SONA MAKI. In de inl. geneeskunst de senne-blaadjes (afkomstig van *Cassia angustifolia*), die uit Eng. Indië worden ingevoerd en veel als laxans dienen.

DAOEN TIDOER-TIDOERAN. MAL.; DJOEKOET BORANG SOEND.

Mimosa pudica L. Fam. *Leguminosae*, onderfamilie *Papilionaceae.* Uit tropisch Amerika afkomstig, in alle warme gewesten verwilderd, kruid. Het kruidje-roer-mij-niet. Aan de bladeren wordt door de inlanders een slaapwekkende kracht toegekend; de wortels zouden impotentia veroorzaken; beide omdat men op naieve wijze, volgens de zoogen. signaturenleer, verband zoekt tusschen den vorm der plant, i. e. de slapende of spoedig slap nederhangende blaadjes, en hare eigenschappen.

DAOENA. Alf. Men.; DAOENA KOERAMBER, Alf. Men. Zie SIRIH.

DAON. Soend. Zie NIPAH.

DAPDAP. Batt. en Alf. Men. Zie DADAP.

DAPHNIPHYLLUM. Zie MENTJENA.

DARA-LAOET. Zie BOEROENG-DARA-LAHOET.

DARAM. Groep van eenige eilandjes, op de zeekaarten als Valsche Pisangs aangegeven en gelegen ten zuidoosten van het Papoesche eiland Misol, halverwege de westkust van Nieuw-Guinea.

DARAT (ORANG). Zie BILLITONNEEZEN en BANGKANEEZEN.

DARÉ. Mak. Zie DJAMBOE MONJET.

DARINGO. Jav.; DJARINGAOE, Soend.; DJERINGAU, M.; DERINGOE, Bat. Mal.; DJARIJANGAU, Menangk.; DJARADO of SALIMBATOEK, Bat.; DJARIANGO, Bandj.; KARÉJANGO, Mak.; GANOEAK, Tim.; DARINGOE, Mal. Amb.; DJANGOE, Bal.; DJERINGE, Atjeh.

Acorus Calamus L. var. *terrestris Engl.*, Fam. *Araceae*. De soort is in de geheele oude wereld verspreid. Deze variëteit komt alleen in Zuid- en Zuidoost-Azië voor. Komt geheel overeen met kalmus-wortel.

DARINGOE. Mal. Amb. Zie DARINGO.

DARIS of DERIS. Naam op Java voor de Kerkuil, *Strix flammea*; de Maleische naam is Serrák; eene andere soort, *Strix castanota*, heet aldaar Blo-watoe. Op Sumatra worden de *Strix*-soorten aangeduid met een collectiefnaam, Boerong-hantoo, Boeroeng-hantoe, Lang malam of Pongo bij de Maleiers; Toohook bij de inboorlingen.

DASAR. Onder deze benaming verstaat men eene kale en dorre vlakte, ook Zandzee genaamd, op den top van het Tenggergebergte ter hoogte van 2080 tot 2150 m. gelegen, die de oorspronkelijke kraterbodem van dat gebergte was, en waarin zich een vijftal bergen verheffen, van welke de Bromo nog werkende is. De cirkelvormige vlakte, van n.—z. 7000 m. en van o.—w. 9200 m. lang, wordt door den kraterrand geheel ingesloten. Zie TENGGER.

DASOEN. Menangk. Zie BAWANG.

DASOON. Desa in Rembang, gelegen aan den mond van de rivier van Lasem. Vroeger zeer welvarend, doordien er tal van inlandsche scheepstimmerwerven gevestigd waren, welke tak van nijverheid echter door de beperkende bepalingen op het kappen van djatihout in de latere tijden veel van haar belang verloren heeft. Er is nog een Europeesche scheepsbouw-onderneming gevestigd, waar vroeger tal van Gouvernementsvaartuigen gebouwd, en zelfs marineschepen en dokken gerepareerd werden, wat thans meest op de Gouvernementswerven geschiedt.

DASYURUS ALBOPUNCTATUS. Zie BUIDELDIEREN.

DATI. Op de eilanden Ambon, de Oeliasers en Zuid-Ceram duidt men met dit woord aan de afdeelingen (familiën of geslachten), waarin het echte negerijvolk is onderscheiden, en dat, als samenhangende met het landbezit, medebrengt het onvervreemdbaar erfelijk vruchtgebruik door bepaalde gezinnen en hunne verwanten van de gronden, welke aldaar met sagoebosschen begroeid zijn, en waarvan de opbrengst niet aan de gezamenlijke negerijbewoners ten goede komt, maar die in vroeger tijden onder de dati's verdeeld werd en sedert wordt beschouwd als aan hen uitsluitend toe te behooren. Alleen bij uitsterving van alle leden wordt de grond eigendom der gemeente of negerij. Die gronden worden dan ook door de rechthebbenden (anak- of toeloeng-dati) gemeenschappelijk geëxploiteerd onder toezicht van een hoofd (kapala dati), wiens betrekking erfelijk is en die daarvoor een grooter aandeel in de opbrengst geniet. Ten tijde der O.-I. Compagnie werd de bevolking gedwongen een deel dier gronden voor de teelt van specerijen af te staan, doch later zijn deze weder aan de oorspronkelijke bezitters teruggegeven. Daar uitsluitend inboorlingen leden der dati en dus deelgenooten van de genoemde gronden kunnen zijn, zoo worden ook zij als de eenige belastingschuldigen aangemerkt en mogen vreemdelingen nimmer de voordeelen der dati-gronden (doesoen dati) genieten, of wel de lasten dragen.

DATJIN. Chineesch. Een unster of weegstok, het bij inlanders en vreemde oosterlingen meest voorkomende weegwerktuig. Ook een pikoel, een gewicht van 100 kati's.

DATNIA. *Datnia argentea* is een visch, die in de zee en in de mondingen der rivieren op Java, Sumatra en Amboina waargenomen is. De Maleiers noemen hem Krot-krot en de Javanen Otottoh. Hij sluit zich bij de baarsachtige visschen aan en kenmerkt zich door groote krachtige stekels op de aars- en rugvin en door zijne fraaie zilverkleur. Een 2de soort is *D. cancellata* uit de rivieren van Celebes. Op Borneo leven in de rivieren twee verwante soorten, *Datnioides polota* en *microlepis*.

DATOE. Bocht aan de nw.kust van Borneo, zich uitstrekkende van 109° 40′ tot 111° 15′ OL. en gelegen tusschen Kaap Datoe (grens van het Nederlandsche gebied en dat van Serawak op 2° 5′ 24″ NB.) en Kaap Sirik 2° 44′ NB. In deze bocht, die dus omzoomd wordt door het gebied van Serawak, storten zich de rivier van Serawak, de Sadong, de Batang Loepar, de Sariboe, de Kaloeka en de Redjang uit.

DATOE, DATOEK, DATOEQ. Is ook de benaming voor een hoofd in verscheidene streken, door Maleiers bewoond, en tevens de benaming voor eene gemeente of kampong in het landschap Singkel (Sumatra).

DATURA. Zie KATJOEBOENG.

DAWIT of GOGO-STITE. Javaansche naam voor eene vogelsoort, *Timalia pileata*. Men zou dezen vogel den Indischen Miervogel kunnen noemen; hij leeft, aan de rivieroevers en in moerassen, van mieren, haften en larven.

DAWIT. Zie BOEROENG-POEDING.

DAWOEAN. Hoofdplaats van het district Adiarsa van de res. Krawang.

DAWON BAMBOE (IKAN). Zie TALANG (IKAN).

DE BRABANT. (DESIRÉ LAMBERT) Geb. te Luik 10 Nov. 1815. Als kind vertrok De Brabant met zijn vader, die officier was, naar Indië, werd reeds 1828 benoemd tot kadet, en onderscheidde zich in 1834 als kadet-sergeant in de Lampongs. In 1836 tot 2e-luitenant aangesteld, doorliep hij de rangen van 1e-luit. (1839), kapitein (1845) en majoor (1852). In dien rang onderscheidde hij zich bij den strijd op Borneo's Westkust (1854—1855); als luitenant-kolonel (1855) voerde hij eene expeditie in 1858 en 1860 op

Ceram aan, werd 1861 tot kolonel benoemd en in 1868 als chef eener expeditie tegen Bali uitgezonden, die met volledig succes werd bekroond. In 1871 tot generaal-majoor benoemd, werd hij in 1872 gepensionneerd en overleed 3 Aug. 1875 te Buitenzorg.

DECAPODEN. Onder dezen naam worden twee afdeelingen der Schaaldieren of *Crustaceeën* onderscheiden, nl. de *Decapoda brachyura* of krabachtige dieren en de *Decapoda macroura* of kreeftachtige dieren, waarvan talrijke soorten in den Indischen archipel voorkomen. Zie KRABBEN en KREEFTEN.

DECENTRALISATIE. Met betrekking tot Ned.-Indië wordt onder dezen term, in het algemeen gesproken, verstaan een geheel van maatregelen, die genomen zouden kunnen worden om het beheer over die kolonie, minder dan thans het geval is, uitsluitend aan het Opperbestuur in Nederland, aan het in Buitenzorg en Batavia zetelend gezag en aan de hoofden van gewestelijk bestuur over te laten, en hieraan ook lagere organen te laten medewerken, zooveel mogelijk met behulp van niet-ambtelijke elementen, terwijl daarbij ook vaak eene andere verdeeling van de bevoegdheden, thans aan de eerstgenoemde autoriteiten opgedragen, beoogd wordt. Eene dergelijke organisatie is in groote trekken o. a. aangegeven en besproken door Mr. J. P. Van Bosse (Gids, December 1875), later uitvoeriger door Mr. J. De Louter (Verslagen der vergad. v. h. Ind. Genootschap, 1888, bl. 118). Voor zooverre het geldt voorstellen, geopperd ten einde de inmenging der Wetgevende macht en van het Opperbestuur in te krimpen, wordt daarover gehandeld onder OPPERBESTUUR; eene voorgestelde reorganisatie van den RAAD VAN INDIË komt bij dat artikel ter sprake, terwijl onder DEPARTEMENTEN VAN ALGEMEEN BESTUUR gesproken is over de meerdere zelfstandigheid, aan de directeuren dier departementen toe te kennen. Hier worden dus alleen behandeld de in den laatsten tijd herhaaldelijk aan de orde gestelde plannen tot decentralisatie van het gewestelijk bestuur, waarop vaak uitsluitend de benaming decentralisatie wordt toegepast.

Zooals vroeger (blz. 186) werd medegedeeld, is dat bestuur in hooge mate gecentraliseerd. Met uitzondering der kleine inlandsche gemeenten, die vaak een groote mate van zelfbestuur bezitten, is alles, wat op gewestelijk en plaatselijk beheer betrekking heeft, saamgetrokken in handen van het hoofd van gewestelijk bestuur, door ambtenaren bijgestaan, terwijl de uitgaven voor bevordering van gewestelijke en plaatselijke belangen, voor zooverre deze van bestuurswege plaats heeft, uit de staatsinkomsten bestreden worden. Zelfs te Batavia, waar tijdens de Compagnie een plaatselijk bestuur bestond, de Bank van schepenen, voor een groot deel uit burgers samengesteld, is sedert de opheffing in 1819 van de magistratuur, de resident, bijgestaan door ambtelijk personeel, geheel met de zorg voor de plaatselijke belangen belast.

Aan dezen staat van zaken zijn ongetwijfeld groote bezwaren verbonden. De veelheid en het gewicht der belangen, aan de gewestelijke bestuurders toevertrouwd, verhinderen hen vaak, die allen behoorlijk te behartigen, terwijl het ook een groot bezwaar voor de ontwikkeling der gewesten en groote plaatsen genoemd mag worden, dat alle daarop betrekkelijke uitgaven uit 's lands schatkist moeten bestreden worden, waarin ook alle inkomsten in gemeenten of gewesten in geld voor den publieken dienst ontvangen, moeten gestort worden. De afzonderlijke kassen te Batavia, Semarang, Soerabaja, Palembang en Makasser vroeger bestaande, om daaruit uitgaven in het belang der openbare orde en reinheid te bestrijden, zijn toch in 1872 opgeheven, omdat zij, uit 's lands inkomsten gevoed, niet overeen waren te brengen met de Comptabiliteits-wet die in art. 27 bepaalde, dat geene uitgaven boven of buiten de begrooting mogen plaats hebben. Naar het oordeel van verscheidene bevoegde beoordeelaars kan veel van het goede, door de Ned. provinciale en gemeentewetten in het moederland gewrocht, door soortgelijke regelingen in Ned. Indië worden verkregen, en zal de deelneming van de ambtelooze burgers aan bestuur van gewest of plaats de algemeene belangstelling in publieke zaken, ten nutte van het bestuur, verhoogen en meer gelegenheid geven aan andere en frisschere inzichten zich te doen gelden, dan bij een uitsluitend ambtelijk beheer te verwachten is, evenals zulks in Britsch-Indië het geval is geweest, waarover men zie Verkerk Pistorius en Van der Lith, Het Britsch-Indisch beheer. 's Grav. 1876, en Mr. J. De Louter, Decentralisatie in Britsch-Indië. Gids 1887, bl. 24, 237 en Eene Britsch-Indische Gemeentewet. Indische Gids 1890, I. blz. 1041.

Aan den anderen kant echter verzuimden de tegenstanders niet op te merken, dat de geheele organisatie van het bestuur in Ned. Indië berust op absoluut gezag, en dat een verzwakking daarvan, zelfs bij het gewestelijk bestuur, tegenover de inlanders hare hoogst bedenkelijke zijde heeft, en dat het uiterst moeilijk zal zijn het noodige en bekwame personeel voor de gewenschte Raden te verkrijgen, daar er slechts weinige ambtelooze burgers in Indië zullen worden gevonden, die tijd, neiging en geschiktheid daarvoor bezitten. Daarbij merkten zij op dat deze nog grootendeels slechts tijdelijk verblijvende ingezetenen zijn, die geen duurzaam belang bij het welzijn van gewest of plaats hebben, waardoor de, ook in het moederland gebleken lust tot verbetering, zonder met beschikbare middelen te rade te gaan, in hooge mate zal worden opgewekt, tot groot gevaar voor de finantiën van gewest en gemeente. En meenen de voorstanders van decentralisatie een waarborg tegen dat bezwaar te zien in de bevoegdheid van contrôle, aan hooger gezag toe te kennen, dan zien hunne tegenstanders daarin een nieuw, niet gering element voor botsing en wrijving, waaruit ontevredenheid ontstaan zal, die zich vaak in oppositie „quand même" zal openbaren. Waar in Nederland gemeenteraden en prov. Staten veel goeds hebben gesticht, schijnt dat vooral hieraan te danken, dat zij als vertegenwoordigers door belanghebbenden gekozen zijn, terwijl in Indië daarentegen, met het oog op inlanders en oostersche vreemdelingen, groote bezwaren bestaan, en dezen toch in de op te richten Raden zullen moeten worden toegelaten, wil men aan het Europeesch element niet een onbillijk groot overwicht geven. En waar men spreekt van het toelaten van ambtenaren in die Raden, daar vraagt menig bestuurs-ambtenaar zich af, of deze, voor zooverre zij tot het binnenl. bestuur behooren, wel de stelling van onafhankelijke raadsleden kunnen

innemen, terwijl zij in den regel de ondergeschikten van het hoofd van gew. bestuur zijn, en of het, bij de vaak gebleken tweespalt tusschen de ambtenaren van het binnenl. bestuur en die tot andere diensttakken behoorende, wel geraden zou zijn deze laatsten tot controleurs van die hoofden te maken. Eindelijk wijst men op de groote moeilijkheid, eigen fondsen voor gewesten en plaatsen te verkrijgen, die voor de gemeenten in Britsch-Indië veelal uit plaatselijke accijnsen bestaan, welke groote bezwaren medebrengen en vaak in de zoo uitgestrekte plaatsen van Ned. Indië als Batavia zeer moeilijk zouden zijn in te voeren. De afstand van sommige bronnen van Rijksinkomsten wordt daarom aanbevolen; een niet geringe vrees bestaat dan echter bij velen, dat de geheele maatregel, tot den invoer waarvan in Indië geen drang wordt uitgeoefend, op den duur tot aanmerkelijke verzwaring van lasten aanleiding zal geven.

Deze overwegingen schijnen niet sterk genoeg om het nemen van een proef te ontraden, daar waar kans van slagen bestaat; krachtig genoeg echter om zich te hoeden voor het algemeen invoeren van een dergelijke organisatie, terwijl het zeker aanbeveling verdient voorloopig aan de raden slechts een raadgevend karakter te verleenen, waardoor de ambtelooze wereld of bijzondere ambtelijke elementen (ingenieurs b. v.) zich kunnen laten hooren, terwijl toch het eindbesluit aan het hoofd van gew. bestuur zou moeten worden opgedragen.

Reeds sedert betrekkelijk geruimen tijd is dit vraagstuk voor Indië aanhangig, zooals is uiteengezet door Mr. E. H. Bergsma. Plaatsel. en gewest. raden in Ned.-Indië, Amst. 1895. Vooral in 1878 werd het aan de orde gesteld door de benoeming eener Commissie in Indië, belast met het onderzoek van het denkbeeld van gew. en plaatsel. raden. Zij bracht een zeer ongunstig rapport uit, dat echter grootendeels wel onder den invloed zal hebben gestaan van de ontstemming, toen in Indië heerschende door de invoering van nieuwe belastingen en van de meening, dat de geheele zaak er op aangelegd was afzonderlijke belastingen voor plaatsel. en gewest. behoeften te verkrijgen om Indië in staat te stellen, batige saldo's aan Nederland uit te keeren. Onder den Min. Keuchenius werd de zaak opnieuw aangevat en den Heer A. W. P. Verkerk Pistorius, — die verzocht en verkreeg dat hem Mr. P. A. Van der Lith zou worden toegevoegd — opgedragen, een schets te ontwerpen voor de organisatie van gewestelijke en plaatselijke raden. Een opstel in de Vragen des tijds (1893, II. bl. 173) gaf zijne inzichten weder; reeds vroeger had de oud-resident C. C. L. Van Coeverden (Zelfbestuur in Ned.-Indië, Leiden 1888) een schema voor gemeentelijke en gewest. raden gepubliceerd; terwijl Mr. H. O. Van der Linden aan de Regeering in 1874 aanbood een ontwerp Gemeente-verorden. voor Banda samentestellen, terwijl in 1877 door den Heer T. C. L. Wijnmalen een debat over de invoering van gemeente-instellingen in Indië in de Vergad. van het Ind. Gen. van 23 Jan. 1877 was ingeleid. De zaak trad in eene nieuwe phase tengevolge van de indiening door den Minister Van Dedem op 2 Nov. 1893 van een tweetal wetsontwerpen; een tot wijziging van het Reg.-Regl. (toevoeging van een nieuw artikel 68a, tengevolge waarvan het mogelijk zou worden, gewestel. of plaatsel. raden in te stellen) en tot wijziging van art. 1 Compt.-wet, opdat gewest. en plaatsel. geldmiddelen zouden kunnen gevormd worden, onder afzonderlijk beheer en verantwoording. Als Bijlage werd aan de wetsontwerpen toegevoegd een ontwerp van eene algem. verord., waarbij die organisatie nader werd uitgewerkt. De instelling dier raden zou facultatief zijn; de leden zouden door den Gouv.-Gen. voor hoogstens één vierde buiten den Staatsdienst worden benoemd, en vooral ten opzichte van de vaststelling der begrootingen, het vaststellen van verordeningen nopens belangen van gewesten of onderdeelen van gewesten eene vrij uitgebreide macht bezitten, onderworpen echter aan de bekrachtiging van den Gouv.-Gen. Na het aftreden van den Min. V. Dedem werden de ontwerpen door zijn opvolger, Mr. Bergsma niet weder ingediend; zij zijn echter belangrijk als eerste poging om het zoo gewichtig vraagstuk der gewestelijke decentralisatie op te lossen, en zullen als zoodanig zeker vruchten dragen.

Zie over eene proeve met Eur. gemeente-instellingen op Sumatra's Oostkust: Ind. Gids 1894, II. bl. 1693.

DECHOE. Javaansche naam voor eene Tapuitsoort, *Saxicola fruticola.*

DECORATIËN. Zie ONDERSCHEIDINGEN.

DEDAP. MAL. Zie DADAP.

DEDEM. (Mr. WILLEM KAREL BARON VAN) Geb. 6 Juli 1839 op den huize Vosbergen bij Heerde, uit het huwelijk van W. K. J. B^n v. Dedem, luit.-gen. en A. P. C. bar^esse Sloet tot Hagensdorp. Hij werd als student in de rechten te Leiden in Sept. 1856 ingeschreven en promoveerde aldaar 19 Jan. 1861 op een proefschrift: Iets over de intrekking der recepissen uitgeg. krachtens de public. v. d. G.-G. van 4 Febr. 1846 St. 3. Sedert 1859 studeerde hij te Delft voor O. I. ambt., deed in 1861 daar zijn eindexamen en werd 16 Aug. 1861 benoemd tot ambt. 1^e kl. voor den burg. dienst in Ned.-Indië. Bij besl. van 6 Mei 1862 ter beschikking van den algemeenen secretaris gesteld, vroeg hij nog in hetzelfde jaar zijn ontslag uit 's landsdienst, dat hij 22 Nov. verkreeg tegelijk met zijne benoeming tot advokaat en procur. bij den Raad van Just. te Semarang, welke functiën hij tot 1873 bekleedde, met eene tusschenpoos van enkele maanden, in 1869 in Europa doorgebracht. In 1873 in Nederland teruggekeerd, vestigde hij zich aanvankelijk in 's Gravenhage, tot hij in 1875 tot burgemeester van Hoorn werd benoemd; met die betrekking vereenigde hij het lidmaatschap van den Raad en der Prov. Staten (17 Febr. 1880). In Juli 1880 werd hij voor het kiesdistrict Hoorn tot lid der Tweede Kamer gekozen, waar hij zich vooral op koloniaal gebied zeer onderscheidde, o. a. ook door de indiening van een wetsontwerp tot regeling van de fin. verhouding van Nederland en Ned.-Indië, dat echter verworpen werd, (zie BIJDRAGE), terwijl hij met de HH. Van Gennep en Mees het initiatief nam tot de indiening van een wetsontwerp om de suikerondernemingen van drukkende lasten te ontheffen. Bij het optreden van het Ministerie V. Tienhoven—Tak v. Poortvliet werd aan Van Dedem de portefeuille van Koloniën toevertrouwd, (20 Aug. 1891) die hij 4 Mei 1894 nederlegde, na de verwerping van het wetsvoorstel ter regeling van het kiesrecht. Belangrijke wetsontwerpen werden

tijdens zijn Ministerie ingediend en aangenomen, zooals tot aanleg van spoorwegen, tot goedkeuring van overeenkomsten met de Ned. mailvaartondernemingen en met de Ned. handelsmij; tot bevloeiing van de Solo-vallei; tot invoering der opium-regie op Madoera enz. Vermelding verdient ook het wetsontwerp ter goedkeuring eener overeenkomst met de Billiton-Mij, nadat een soortgelijk ontwerp, van het vorige kabinet afkomstig, ook op zijn advies als Minister verworpen was. Nog meerdere zeer belangrijke wetsontwerpen werden door hem voorbereid en ingediend, zooals die tot regeling van mijnontginningen in Ned. Indië, ter afschaffing van het uitvoerrecht op de suiker in Ned.-Indië en tot wijziging van het Reg.-Regl. van Ned.-Indië en van de Comptabiliteits-wet, met het doel een aanvang te maken met de decentralisatie van het Indische bestuur. Zij werden echter niet door zijn opvolger overgenomen; wel was dit het geval met een wetsontwerp tot wijziging der comptabiliteit, dat in 1895 werd aangenomen, echter met weglating der bepaling, betrekking hebbende op de regeling van de fin. verhouding tusschen Ned. en Ned.-Indië. Nadat V. Dedem als Minister was afgetreden, vatte hij het voornemen op, een reis door Britsch-Indië, Siam en Ned.-Indië te maken; hij mocht dit echter niet ten uitvoer leggen, daar hij, door hevige koortsen overvallen, te Calcutta den 2den April 1895 overleed.

Van Dedem heeft menigmaal belangrijke koloniale vraagstukken toegelicht, o. a. in de Gids 1875 en in het Indisch Genootschap, waarvan hij geruimen tijd voorzitter was, en in het Kol. Congres in 1883 te Amsterdam gehouden. De toen door hem uitgesproken rede over belastingen voor inlanders, is te vinden in Rapport sur les Congrès par D. J. Jitta 2e partie. Questions coloniales, Amst. 1884. Als burgemeester van Hoorn had hij een groot aandeel in de oprichting en later bij de onthulling van het standbeeld van J. P. Coen.

Zie over hem J. T. Cremer in Eigen Haard, 1895, bl. 229, en Brieven uit Ned.-Indië van Mr. W. K. Bar. v. Dedem uitgeg. door Mr. N. G. Pierson, Gids, Sept. en Oct. 1895.

DEDENOEM. Naam op de Aroe-eilanden aan een Vliegenvanger, *Microeca flavovirescens*, gegeven, bovendien aldaar een collectiefnaam voor allerhande kleine vogelsoorten.

DEDES. Zie RASSE.

DEDI. ALF. MEN. Zie KANARI.

DEDITIRAN. Zie MOESANG.

DEGEMI. Inlandsche benaming van den Zuigvisch, Zie DEMI.

DÉHÉ PODO. TERN. (of DOË PODO, TIDOR.), Kaap aan de westkust van het eiland Halmaheira, welke aan die zijde de grensscheiding vormt tusschen het gebied van de sultans van Ternate en Tidore. In officieele stukken wordt deze naam gewoonlijk tot Djaipopa verbasterd.

DELEGATIE. Landsdienaren op eene vaste maandelijksche bezoldiging, ressorteerende onder departementen van algemeen burgerlijk bestuur en het Dep. van Marine, zoomede gepensionneerden mogen een gedeelte, hoogstens de helft, van hunne bezoldiging, hun wachtgeld, non-activiteitstraktement of pensioen naar Nederland overmaken (delegeeren). Zie St. 1878 n°. 92, Bijbl. 1726, 1195, 1385, 2530 en 3960.

DELFT. Zie OPLEIDING V. AMBTENAREN.

DELI. Afdeeling der residentie Oostkust van Sumatra, met de residentie-hoofdplaats Medan tot hoofdplaats en bevattende de onderafdeelingen Medan, Laboean Deli, Boven Langkat of Timbang Langkat, Beneden Langkat, Serdang, Tamiang benevens Padang en Bedagei. Het omvat de landschappen Padang, Bedagei, Pebaoengan, Serdang, Denai, Pertjoet, Deli, Langkat en de Tamiangsche landschappen. De afdeeling grenst ten z. aan de afdeeling Asahan, ten n. aan Atjeh en Onderhoorigheden, volgens de grens nader bij Gouv. besl. van 17 Oct. 1881 n°. 5 vastgesteld (zie H. v. Anrooy, T. v. h. Aardr. Gen. 2e Serie I. Meer uitgebr. art. bl. 325), ten o. aan de Straat van Malaka, terwijl de afdeeling ten w. aan het gebied der onafhankelijke Toba- en Karo-Bataks grenst, zonder dat het mogelijk is, daar de juiste grenzen op te geven. De afdeeling wordt grootendeels ingenomen door de alluviale kustvlakte, van 20 tot 25 km. breed, en naar het z. toe begrensd door een vulkanisch gebergte, waarin de vulkanen Si Baja en Simanaboen verrijzen, dat in de ongev. 4000 voet hooge bergplateau's van het noordelijk Toba- en Karo-gebied overgaat. Tal van rivieren doorkruisen die vlakte, deels van vrij aanzienlijken omvang (Zie SUMATRA), die groote massa's slijk en zand medevoeren, waardoor zij vaak aan de monding banken vormen, en ook door het geringe verloop der vlakte, voor groote vaartuigen onbevaarbaar zijn. Ten einde het vervoer der groote menigte tabak, hier verbouwd, te vergemakkelijken, is sedert 1883 een spoorweg van den mond der Deli-rivier over Laboean Deli en Medan naar Deli Toewa aangelegd; van Medan gaan 2 bijbanen, een door het gebied van de Langkat en een door Serdang, terwijl ook ettelijke stoomtrams zijn aangelegd. De vruchtbare slib, uit de binnenlanden aangevoerd en de groote rijkdom aan water deden dáár, waar de grond zich achter den lagen, vaak overstroomden kustzoom verheft, groote wouden ontstaan, die een lossen, humusrijken en uiterst vruchtbaren bodem vormden, welke voor de tabakscultuur bij uitnemendheid geschikt bleek, die hier dan ook verreweg de beste resultaten oplevert. Volgens de mededeelingen van Dr. B. Hagen (T. v. h. Aardr. Gen. 2e Ser. VII. bl. 9) begint de regentijd in Deli in Augustus en eindigt in Januari, terwijl ook in den drogen tijd nog een aanzienlijke hoeveelheid regen valt; de winden zijn er uitsluitend land- en zeewinden, zonder dat er van moeson sprake is. Heftige stormen en wervelwinden zijn niet zeldzaam, vooral in Langkat; de gemiddelde temperatuur wordt door hem op 26° 7′ C. gesteld. Men vindt eene uitvoerige beschrijving der planten- en dierenwereld te Deli bij denzelfden schrijver bl. 18 vlg. Voor verdere bijzonderheden omtrent de afdeeling, Zie OOSTKUST VAN SUMATRA en bij de beschrijving der verschillende landschappen, die zij bevat.

Het rijkje Deli, dat de onderafdeelingen Medan en Laboean Deli, benevens een gedeelte der onderafdeeling Boven-Langkat beslaat, strekt zich uit langs straat Malaka van de monding der Karang-Gading rivier tot die der Soengei Toean. De grens met Langkat werd Nov. 1872 vastgesteld als: de Karang-Gading rivier stroomopwaarts, voorts de Loeboe Dalem stroomopwaarts tot aan een bekenden Sialang-boom, genaamd Naga-Berendam, en van deze een rechte lijn naar de Kwala Mentjirim, ter plaatse waar de S. Men-

tjirim in de Bingei-rivier stort, terwijl later, om aan een strijd tusschen Langkat en Deli een einde te maken, de S. Mentjirim tot het bovenste deel der grens verklaard werd. Met Serdang werd de grens in 1882 (Gouv. besl. 15 Mei n°. 2) bepaald als van zee uit de monding der S. Toean stroomopwaarts, tot waar zij zich vereenigt met de Batang Koewis, en deze rivier stroomopwaarts tot haren oorsprong; terwijl later binnenlands van den oorsprong der B. Koewis als de grens werd aangenomen de waterscheiding tusschen de Seroewei- en Bloemei-rivieren (Heymans v. Anrooij t. a. p. bl. 317). Bovendien ressorteeren de landschappen Padang en Bedagei, o. van Serdang gelegen, onder Deli, doch worden door hun eigen hoofden, datoeks, zelfstandig bestuurd. Het rijkje Deli wordt hoofdzakelijk gevormd door het stroomgebied der rivieren Hampéran Perak, Soengei Laboean en Pertjoet en bevat het directe Sultansgebied, benevens de landschappen Hampéran Perak (Sapoeloeh doewa Kotta), Soenggal (Serbanjaman), Soekapiring (Kampong bahroe) en Delisch Senembah (aan den bovenloop der Pertjoet-rivier, van welk landschap een gedeelte na den dood van den laatsten bestuurder bij Gouv. besl. van 15 Mei 1882 aan Deli, een ander deel aan Serdang is toegewezen). Het landschap Pertjoet maakt geen deel van eigenlijk Deli uit; de Kedjoeroean, die het bestuurt, verkeert in denzelfden toestand als de datoeks van Padang en Bedagei.

Het direct grondgebied van Deli wordt onmiddellijk onder den Sultan door kamponghoofden bestuurd; de overige landschappen staan onder Maleische hoofden, datoeks, wier waardigheid in hunne familie erfelijk is, ofschoon zij titel en ambtszegel van den Sultan verkrijgen. In hunne landschappen oefenen zij bestuur en rechtspleging uit en genieten de inkomsten uit belastingen of aan overtreders opgelegde boeten. Tot hun gebied behoort een Bataksch district, afgescheiden van dat door de Maleiers bewoond, waar de bevolking door hare eigen hoofden volgens hare instellingen bestuurd wordt, terwijl de datoek er het opium- en zout-monopolie heeft. In zaken van algemeen belang, of waarbij meerdere Bataksche kampongs betrokken zijn, wordt wel de bemiddeling van den datoek ingeroepen. Het deel der bevolking, dat onder de datoeks staat, vormt de kaëmpat soekoe (de vier stammen). Misschien heeft oorspronkelijk inderdaad eene zoodanige stamverdeeling bestaan; thans wordt echter door soekoe, zooals ook wel elders het geval is, in plaats van de volksverdeeling, eene territoriale aangegeven, zoodat die uitdrukking thans daar gelijk aan landschap of district is. Zooals uit het bovenstaande blijkt, bestaat de bevolking uit Bataks en Maleiers, die de hoofdtrekken hunner stammen gemeen hebben. Voor zoover landbouw en nijverheid betreft, zullen onder OOSTKUST VAN SUMATRA nadere bijzonderheden worden medegedeeld.

Deli wordt reeds in 1613 als onderhoorigheid van Atjeh vermeld; herhaalde malen trachtte het echter zich daarvan los te maken, 't geen in 1669 gelukte. In 1780 werd het echter door Siak onderworpen; de vorst van Deli, te voren Panglima, kreeg in 1814 van zijn landheer den titel van Sultan. Maar in 1854 gelukte het Atjeh zijne oude aanspraken op Deli weder te doen gelden en het tot leenrijk te maken; ten gevolge van het tractaat, in 1858 tusschen Nederland en Siak gesloten, werden de staatjes aan de oostkust als onderhoorigheden van laatstgenoemd rijk erkend en in 1862 bezocht de resident van Riouw ook Deli, om dit tot de erkenning van de heerschappij van Siak over te halen. De vorst, Sultan Mahmoed Perkasa Alam, onderwierp zich aan de souvereiniteit van Nederland, maar weigerde Siak als zijn leenheer te erkennen; den 22sten Aug. werd hem toen eene acte uitgereikt, waarbij hij verklaarde, eenigermate op den voet van gelijkheid met Siak verbonden te zijn, waarmede dat rijk zich tevreden stelde. De vorst betoonde zich een bij uitnemendheid getrouw vasal van Nederland; toen de Sultan van Serdang in 1865 door eene expeditie getuchtigd was, werd Deli beloond door het herstel in zijne oude rechten en den afstand van Pertjoet, Denai, Bedagei en Padang. Weldra had nu, nog onder het bestuur van denzelfden vorst, de vestiging van Europeesche ondernemers en de ontwikkeling der tabakscultuur plaats, waarvoor de vorst op groote schaal gronden afstond, aanvankelijk kosteloos, later tegen betaling van grondhuur. Deze vestiging wierp voor Deli, dat eene groote ontwikkeling te gemoet ging, belangrijke voordeelen af; toch verzette zich daartegen eene partij in Soenggal onder eenige Maleische hoofden, die waarschijnlijk naijverig waren op de groote voordeelen, welke de Sultan van de ondernemers trok, en naar onafhankelijkheid streefden om daarin te kunnen deelen. Eene expeditie in Mei 1872 onder kap. Koops behaalde aanvankelijk eenige voordeelen, maar moest, toen de ontevredenen zich versterkt hadden, onverrichter zake terugtrekken, zoodat eene tweede expeditie onder luit.-kol. Von Hombrecht derwaarts moest vertrekken, die evenmin afdoende resultaten verkreeg. Eene versterking onder maj. Van Stuwe, die den vorigen aanvoerder, welke gewond was, verving (Sept.), was gelukkiger; reeds 23 Oct. was alle verzet ten einde, en werden de weerspannige hoofden verwijderd. Na dien tijd bleef, behoudens enkele ongeregeldheden in Senembah, — het gevolg van den naijver van den vorst van Serdang, — de rust ongestoord, ook na het overlijden van Sultan Mahmoed Perkasa Alam (25 Oct. 1873), die zich steeds een verlicht vorst en vriend van Nederland en der particuliere industrie betoonde, en in zijn zoon, den thans besturenden Sultan Ma'amoem al Rasjid Perkasa Alam Sjah een waardig opvolger gevonden heeft (7 Dec. 1876). In hooge mate is door de ontwikkeling der cultuur de welvaart van Deli verhoogd; 107.970 bouws van 500 ☐ Rijnl. roeden zijn thans aan 46 ondernemingen uitgegeven. De voornaamste plaatsen in Deli zijn Belawan, het aanvangspunt van den spoorweg en daardoor de afvoerhaven van Deli, Langkat en Serdang; de oude hoofdplaats van het rijk, Laboean Deli, thans de standplaats van een controleur, te midden van bosschen en sawahs gelegen; de bloeiende hoofdplaats Medan; en Deli toewan, dat te midden der tabaksplantages gelegen is.

Zie over Deli: P. J. Veth, Het landschap Deli in T. v. h. Aardr. Gen. II, bl. 152, 197; J. T. Cremer, Delische Schetsen in Eigen Haard 1888, bl. 534, 558; 1889, bl. 56, 261; 1890, bl. 564, 587, 675.

DELI. (RIVIER VAN) Zie SOENGEI LABOEAN.

DELI-MAATSCHAPPIJ. De aanleiding tot de oprichting dezer oudste der Indische cultuur-

maatschappijen gaf een onderzoek door een tabaksplanter op Java, de Heer J. Nienhuys, ingesteld naar de geschiktheid der Delische gronden voor de tabakscultuur. Door een Arabier waren aan een Bataviasche handelsfirma groote voorspiegelingen gedaan van de voordeelen, die eene vestiging te Deli zou kunnen opleveren; ofschoon deze ijdel bleken, werd door een onderzoek de zekerheid verkregen dat de Sultan ondernemers welwillend zou ontvangen en bijstaan, en werd door eene vestiging van den Heer Nienhuys vaste voet in Deli gezet. Toen de eerste resultaten zijner onderneming gunstig bleken, werd Nienhuys vooral door den Heer J. W. Jansen krachtig gesteund, aan wiens initiatief de oprichting der Deli-maatschappij — waarbij hij van den aanvang af tot heden als Directeur optrad — voornamelijk te danken is. Ten gevolge van den bijstand der Handelmij konden reeds in 1869 uitgestrekte gronden in Deli verkregen worden en werd 28 Oct. met die Mij de overeenkomst gesloten tot oprichting der Deli-mij, ingaande op 1 Nov. 1869, waarvan de statuten werden goedgekeurd bij acte van 12 Jan. 1870. Zeer spoedig breidde de Mij haren werkkring uit; het kapitaal, aanvankelijk op *f* 300.000 vastgesteld, waarvan de helft door de Handelmij was gefourneerd, werd in 1875 op *f* 500.000, in 1876 op *f* 800.000, in 1878 op 2 millioen en in 1889 op 4 millioen gebracht, terwijl het reservekapitaal, dat bijna 4½ millioen bedraagt, volgens de statuten op 6 millioen gebracht kan worden. Zij begon met een grondbezit van ongev. 10.000 bouws, dat thans tot het tienvoudige is geklommen, verdeeld over Deli en sedert 1880 ook over Langkat (de onderneming te Serdang moest opgegeven worden) met 21 ondernemingen, die elk haar administrateur en 4 tot 6 assistenten heeft. Aan het hoofd van het personeel te Deli staat een hoofdadministrateur te Medan, door 2 inspecteurs en een secretaris bijgestaan; het Europeesch personeel aan de Mij verbonden, is ruim 160 personen groot. Een aantal van 16.000 vaste werklieden is in haren dienst, terwijl daarenboven een aanzienlijk getal Bataks en Maleiers tijdelijk diensten verrichten. Over de moeilijkheden, ondervonden om goede werkkrachten te krijgen en onder tucht te houden Zie KOELIE.

De grootsche resultaten, door de Deli-mij verkregen, zijn uitsluitend aan de tabakscultuur te danken; de aanvankelijk gedreven muskaatnoten- en klappercultuur gaf geene voordeelen, en moest spoedig worden opgegeven, terwijl ook proeven met andere cultures evenmin slaagden. Een denkbeeld van de ontwikkeling dier cultuur geeft het volgende staatje, waarin tevens mededeelingen over de verschillende geldelijke resultaten voorkomen, en dat ontleend is aan het verslag over het 25jarig tijdvak van het bestuur der Mij, met aanvulling over 1894, die de Heer J. T. Cremer welwillend mededeelde.

De in dit staatje genoemde hoeveelheid tabak werd geheel op de Amsterdamsche markt geleverd, en kwam dus den Ned. handel ten goede; bovendien belastte de Mij zich van den aanvang af met den verkoop op die markt van het product van andere plaatsen en het verleenen van voorschotten daarop, zoodat door hare tusschenkomst bovendien eene groote hoeveelheid tabak te Amsterdam werd aangebracht: in 1871, 160 pakken; in 1874, 629; in 1875, 2.261; in 1878 bijna 14.000; in 1891, 71.000; in 1893, ten gevolge der tabakscrisis slechts 37.652.

Een gedeelte van hare aanzienlijke winsten heeft de Mij afgezonderd voor het personeel bij haar in dienst, met name voor pensioen voor hare assistenten, het oprichten van hospitalen voor de Europeesche beambten en voor de inlandsche werklieden, en voor ruime bijdragen voor het Immigranten-asyl (Zie MEDAN). De Deli-spoorweg eindelijk is aan haar initiatief te danken, daar zij de concessie voor den aanleg en exploitatie, in 1881 verkregen, kosteloos aan de Delispoorwegmij heeft afgestaan. Het geheele verleden der Mij is het sterkst sprekend bewijs van de groote ontwikkeling, waarvoor sommige deelen van den Indischen archipel door invoering der particuliere industrie, onder gunstige omstandigheden werkende, vatbaar zijn.

Oogst-jaar.	Aantal pakken (ongev. 158½ Kg.)	Totale waarde in 1000 gld.	Tot. Div. in 1000 gulden.	Dividend op aandeel van *f* 1000.
1870 . .	1.315	270	60	200
1871 . .	1.788	350	103	330
1872 . .	3.015	650	210	} 1.300 } 60
1873 . .	3.575	1.050	350	70
1874 . .	4.499	1.000	400	800
1875 . .	5.191	1.350	455	910
1876 . .	7.950	1.820	565	1.130
1877 . .	9.519	1.850	180	225
1878 . .	11.971	2.450	758	379
1879 . .	13.749	2.700	664	332
1880 . .	16.339	3.150	746	373
1881 . .	21.187	4.520	1.300	650
1882 . .	23.373	5.700	2.020	1.010
1883 . .	21.683	4.900	1.554	777
1884 . .	26.281	6.400	2.150	1.075
1885 . .	24.798	6.300	2.170	1.085
1886 . .	24.013	6.500	2.196	1.098
1887 . .	20.509	4.200	904	452
1888 . .	27.583	5.900	1.408	352
1889 . .	31.427	9.260	3.172	793
1890 . .	49.952	6.460	[1])	—
1891 . .	49.314	8.180	1.152	288
1892 . .	43.701	8.900	2.056	514
1893 . .	52.759	12.800	4.272	1.068
1894 . .	56.655	11.056	3.600	

DELI. POELOE (KLAPPER-EILAND). Eiland van geringe grootte, gelegen in den Indischen oceaan op 7° Z.B. en 105° 32′ O.L. bezuiden en niet ver van de kust van Bantam, tot welk gewest het administratief behoort. Het is onbewoond, maar de bevolking van een paar stranddesa's van de afdeeling Tjaringin, die niet betwiste rechten op de productie van het eiland uitoefenen, begeven zich er een paar maal 's jaars heen om de klappers te plukken van de kokosboomen, waarmede het geheele eiland is overdekt.

DELIMA. MAL. Zie DALIMA.

DELIMOE of GLIMOEKAN. Javaansche namen voor eene Duifsoort, *Chalcophaps indica*; op Billiton Limbokan, bij de Maleiers op Sumatra Poonai tanna, bij de inboorlingen Limoo-an, bij de Ma-

1) In dat jaar werd geen winst behaald, maar *f* 359.000 verloren.

leiers op Oost-Sumatra Poenej tanah. *Chalcophaps chrysochlora* heet Toeht op de Kei-eilanden en op Koor.

DELING. Hoog-Jav. Zie BAMBOE.

DELISPOORWEG-MAATSCHAPPIJ. Zie SPOORWEGEN.

DELOENDOENG. Javaansche naam van eene Linsang-soort, *Prionodon gracilis*; bij de Soendaneezen op Java Matjan-tjongkok. De Linsang is eene Civet-kat van buitengewoon slanke gedaante.

DELPHINUS. BIDENS, DALEI, LEUCORHAMPHOS, LONGIROSTRIS, MELAS, MICROPTERUS, PHOCAENOIDES en SOWERBYENSIS. Zie DOLFIJN.

DELPHINUS. MAMMALIA, CETACEA, *Delphinidae*. Zie IKAN-LOEMBA-LOEMBA.

DEMAK. Afdeeling en regentschap van de Residentie Semarang met een oppervlakte van 97127.65 hectaren of ruim 17.6 □ geogr. mijlen, bevattende 4 districten, nl. Demak, Wedoeng, Manggar en Samboeng. De gelijknamige hoofdplaats ligt aan de Toentang, niet zeer ver van hare uitwatering, en daarom wordt die rivier in haar benedenloop ook wel rivier van Demak genoemd. De hoofdplaats van Demak is een der historisch meest merkwaardige plaatsen van Java, daar zij vroeger de zetel was van vorsten, die in de 15e en 16e eeuw grooten invloed hadden op het lot van Midden- en zelfs van Oost-Java.

Deze hoofdplaats ligt aan den tramweg, die Semarang met Djoewana verbindt. Van Demak loopt een tak van dien tramweg in z.o.lijke richting over Poerwodadi naar Blora en naar Goendih (in aansluiting met den spoorweg Semarang-Vorstenlanden). Bovendien is die hoofdplaats met Semarang verbonden door een scheepvaart- en irrigatie-kanaal, dat gevoed wordt uit de Sérang-rivier en de Toentang, en in 1808 werd aangelegd, hoofdzakelijk tot draineering van het lagere deel van het regentschap Demak. Dat kanaal bewijst, hoewel het slechts in den West-moeson voor kleine vaartuigen geschikt is, veel dienst aan den binnenlandschen handel, voornamelijk door de hoofdplaats Semarang van padie, rijst en andere veldgewassen en vruchten te voorzien.

Van den ouden luister van Demak, die echter door de vroegere geschiedschrijvers in navolging van de Javaansche overleveringen erg overdreven is voorgesteld, is weinig meer over. De beroemde Messigit, het werk naar men zegt van radèn Patah, omstreeks 1468 voltooid, is in 1845 verbouwd, en heeft van den ouden bouw slechts eenige met snijwerk versierde pilaren over. Van het oude Vorstenverblijf, waarvan men alleen de plaats weet aan te wijzen, is geen spoor meer over. Alleen de graven van de drie bekende vorsten van Demak, Panembahan Djimboen, Pangéran Sabrang Lor en Pangéran Trenggono worden nog in de nabijheid der messigit aangewezen.

In het laatste gedeelte der 15e eeuw, omstreeks het jaar 1478, vernietigden de mohammedaansche Soenans, langs de noordkust van Java gevestigd, het Hindoe-Javaansche rijk van Madjapaït, in de residentie Soerabaja gelegen. Hun aanvoerder in dien strijd was een Javaansch hoofd van Demak, de bekende radèn Patah en, volgens de overlevering, een zoon of kleinzoon van den laatsten vorst van Madjapaït. Waarschijnlijk erkenden na dien de kleine mohammedaansche staatjes langs de kust tot Soerabaja ingesloten den vorst van Demak als hun wereldlijk hoofd. Omstreeks 1546 trachtten de mohammedaansche vorsten langs de noordkust, onder aanvoering van dien van Demak, het Hindoe-Javaansche Pasoeroean voor den Islam te veroveren. Zij slaagden daarin niet. De pangéran van Demak, de 2e of 3e na radèn Patah, kwam om het leven en men mag aannemen, dat onder de beroeringen, toenmaals ontstaan, het oppergezag van Demak feitelijk verloren ging. In 1602 trof de nederlandsche admiraal Jacob van Heemskerck den pangéran van Demak aan, in een oorlog gewikkeld met het zich meer en meer uitbreidende Mataram. De hoofdplaats werd weinige jaren daarna, 1604, veroverd en het landschap maakte sedert dien een deel uit van het uitgestrekte Javaansche rijk van het midden. In 1746 werd het direct gebied der N. O. I. Compagnie, na 1800 van het N.-I. gouvernement. — Gedurende 1848/49 heerschten in een groot gedeelte van Midden-Java, met de regentschappen Demak en Grobogan tot centrum, rijstgebrek en hongersnood, die aan de namen dezer beide regentschappen eene treurige vermaardheid hebben verleend.

Binnen de grenzen van Demak liggen een tiental dorpen, welke met het hoofddorp, Kadilangoe of Adilangoe genaamd, tot 1883 onder het gezag hebben gestaan van opvolgende „geestelijke pangéran's", allen afstammende van een der apostelen van den Islam, den Soenan Kalidjaga. In dat jaar werd aan het afzonderlijk bestuur en de afzonderlijke politiemacht dezer pangéran's een einde gemaakt en behielden zij alleen de inkomsten der van ondsher aan hun geslacht afgestane désa's.

Bronnen. Veth, Java II; De Jonge, Opkomst Ned. gezag II, 268 v., 510 v., XI, 429; L. W. C. Van den Berg, Inl. rangen en titels op Java en Madoera, 73; Van Soest, Cultuurstelsel III, 217.

DEMANG. Zoowel een ambtelijke titel als een ambtelijk praedicaat. Als ambtelijke titel wordt demang gebezigd voor districtshoofd in de residenties Lampongsche districten, Banka, Bantam, Batavia en op de particuliere landerijen in de residentie Krawang, en voor onder-districtshoofd in een deel der residentie Djokjakarta. Als ambtelijk praedicaat wordt de titel van demang door het Gouvernement toegekend aan hoofden beneden den rang van regent. In Soerakarta geldt demang als praedicaat voor inlandsche ambtenaren beneden den rang van mantri en voor dorpshoofden. In Banjoemas voeren de hoofden der groote perdikandesa's den titel van demang.

DEMI. Naam welke te Batavia gegeven wordt aan eene vischsoort, die in een groot gedeelte van den Indischen archipel, zoowel in zee als in de mondingen der rivieren voorkomt en bekend is als zuigvisch. Zij kenmerkt zich door een zuigschijf boven op den kop tot aan het begin van den rug; deze schijf is elliptisch van vorm en zeer plat, terwijl zich op het midden een uitstekende rand bevindt, waaruit aan elke zijde gewoonlijk een 12tal dwarsplaatjes in schuinsche richting geplaatst en van haakjes voorzien zijn, welke zich bewegen evenals de latjes van een zonneblind. Met deze zuigschijf hechten zich de dieren vast aan andere visschen, aan schepen en zelfs aan rotsen. Overigens is het geheele lichaam bedekt met zeer kleine schubben. De Indische soort (*Echeneis naucrates*) heeft een zeer lang en smal lichaam, is grijsachtig blauw van kleur met groote zwarte vlekken. Op Bantam

wordt deze vischsoort Degemi, op Bintang Gemi en op Singapore Guddimi genoemd.

DEMIEGRETTA. AVES, GRALLAE, *Ardeidae, Ardeinae.* Zie BANGOH.

DEMMENI. (HENRY) Geb. 5 Sept. 1830 te Mühlhausen, trad hij 8 Sept. 1848 bij het Kolon. werfdepôt te Harderwijk in dienst, kwam in Indië in April 1849, nam deel aan de krijgsbedrijven in 1851 en 1852 in het Palembangsche en werd 18 Febr. 1856 tot 2en luit. benoemd. Bevorderd tot 1en luit. op 19 Oct. 1859, werd hij 12 April 1866 kapitein, 16 Sept. 1874 majoor, 17 Febr. 1877 luit.-kol., 10 Mei 1883 kolonel en 10 Mei 1886 generaal-majoor. Als officier woonde hij de krijgsbedrijven in Deli van 1874 tot 1877 bij, en was de eerste maanden van 1879 plaatselijk kommand. te Semarang, daarna (1879—1883) mil.-kommand. te Amboina en Ternate. Vooral onderscheidde Demmeni zich te Atjeh, waar hij in 1877 en 1878, en later tot zijn dood werkzaam was, sedert 1883 als militaire kommand., sedert Aug. 1884 als civiel- en militair-gouverneur, in welke betrekking hij met de meeste energie en volkomen succes de concentratie onzer stelling voorbereidde, leidde en ten uitvoer bracht. Slechts eenmaal gedurende zijn ganschen diensttijd verliet hij Indië met verlof; op zijne terugkomst naar Indië bedwong hij eene muiterij aan boord van het stoomschip Tromp, toen dit in de Roode Zee gestrand was. Demmeni overleed 13 Dec. 1886; eene beschrijving van zijne groote persoonlijkheid, ontleend aan het Bat. Handelsblad, wordt gegeven T. v. Ned.-Indië 1887, I. bl. 71.

DEMPO. Hoogste vulkaan van Zuid-Sumatra, in de Pasoemah-landen, en op 3167 m. geschat. De vulkaan, van boven geheel kaal, is nog werkzaam; in de laatste jaren schijnt die werkzaamheid zich te bepalen tot enkele fumarolen op den top. Van den kant van Bandar gezien heeft hij een fraaien kegeltop, van het z. of n.o. gezien een meer breeden vorm met verschillende toppen; van Tandjoeng Sakti zijn 3 toppen zichtbaar: de Ringis, de Merapi, en de het meest zuidelijk gelegen Dempo. Het geschiktste uitgangspunt voor de beklimming van den vulkaan is de doesoen Goenoeng Agoeng, 1080 m. hoog op de z.o. helling gelegen.

DEMPO LELET. JAV. *Glochidion rubrum Bl. = Phyllanthus diversifolius Mull. Arg.* Fam. *Euphorbiaceae.* Heester in geheel Zuid-Azië voorkomend. Een aftreksel der bladen wordt als geneesmiddel gebruikt, o. a. bij influenza.

DEMPOE. Straat in den Riouw-Lingga archipel, tusschen de eilanden Galang en Abang Besar. Bij de regeling hunner inkomsten is door den Sultan en den Jangdipertoean moeda overeengekomen, dat die van de bezuiden deze straat gelegen eilanden aan eerstgenoemde en die van de noordelijke eilanden aan den laatste zullen ten deel vallen.

DENAI. Landschap, ook wel Danei genoemd, gelegen aan de oostkust van Sumatra, midden in Serdang, behoorde vroeger tot dat rijk, werd daarvan in 1865 afgenomen en aan den vorst van Deli gegeven. Voortdurend bleef het een bron van twisten tusschen Deli en Serdang, totdat in 1882 het vroegere landschap Senembah tusschen beide rijken verdeeld werd, waarbij de Sultan van Deli, tegen eenige door hem behaalde voordeelen, er in toestemde zijn rechten op Denai af te staan, dat toen bij Serdang werd ingelijfd. Het bleef evenwel onder het bestuur zijner vroegere hoofden, die onder een Datoek gesteld zijn.

DÈNDÈNG. Gedroogd en gewoonlijk met kruiden toebereid, in dunne plakken gesneden vleesch.

DÈNDÈNG-HARI. Gebergte op de grens van Buitenzorg, de Preanger en Krawang. Het bereikt zijne grootste hoogte in den Goenoeng Sanggaboewana (1297 m.), op de z. grens van de Tegalwaroelanden. Op dezen bergtop ontspringt de Tjiomas, zijrivier der Tjibeët.

DENDROCITTA. AVES, PASSERIFORMES, PASSERES, *Corvidae, Corvinae.* Zie DAGMDAGM en TANKEROEL.

DENDROCYGNA. AVES, ANSERES, *Anatidae, Anatinae.* Zie MELIWIS en EEND.

DENDROLAGUS. MAMMALIA, MARSUPIALIA, DIPROTODONTIA, *Macropodidae, Macropodinae.* Zie NIAI-GEROOM.

DENDROLAGUS INUSTUS, LUMHOLTZI en **URSINUS.** Zie BUIDELDIEREN.

DENDROPHIS (Boomslangen). Zie SLANGEN.

DENEN IN DEN MALEISCHEN ARCHIPEL. (DE) Onder de Europeesche concurrenten, welke der Nederlandsche Oost-Indische Compagnie onrustige oogenblikken hebben bezorgd, behooren ook de Denen, die, nadat eene in 1616 geoctroyeerde Deensche O.-I. Compagnie, waarin vele Hollanders deelnamen, in 1618 de vaart op Azië was begonnen onder leiding o. a. van Roland Crape (naar men wil, een Nederlander van geboorte), zich vooral op de kust van Koromandel, waar zij in 1620 het fort Dansborg bij Trankebar bouwden, hadden genesteld, maar al spoedig hun oog ook op andere streken van Azië, daaronder op het Maleische eilandenrijk, richtteden. Wèl hebben hunne verrichtingen dáár geen spoor achtergelaten en bepaalden deze zich alleen tot handelsoperatiën; wèl waren ook deze niet van groot gewicht, maar in een encyclopaedie, aan den archipel gewijd, mag van de faits et gestes dezer Europeanen (welke wij, bij gebreke van voldoende betrouwbare bescheiden, niet in staat zijn met zooveel zekerheid te beschrijven als wij wel wenschten) niet geheel worden gezwegen.

In de eerste helft van 1625 kwam hun schip „de Waterhond” te Makasser, op aansporing van een Nederlander en gelokt door „de stercke lucht van de giroffel naegelen”, die dáár vooral van de Ambonsche kwartieren werden aangebracht. Dit vaartuig was voor een goed deel bemand met Nederlanders, zoodat er — zooals Gouv.-Gen. en Raden zich uitdrukten — even goed Nederlandsch werd gesproken als in Nederland zelf. Trouwens, steeds hebben een groot aantal onzer landgenooten der Deensche Compagnie gediend, soms in aanzienlijke betrekkingen. De sultan van Makasser, wien deze nieuwe handelaren zeer welkom waren, daar hij de vruchten plukte van het openstellen van zijn haven voor de vreemde kooplieden, ontving de Denen zeer goed. Zij lieten eenigen der hunnen in Makasser achter en verkregen nog datzelfde jaar vergunning, een „loge” voor zich in te richten. Van dien tijd af werd geregeld deze stad door Deensche schepen bezocht en deze vaart leverde zulke winsten, door den hoogen prijs voor de nagelen door hen gemaakt op Indië's vaste kust, dat een tijdlang reeds daarmede alleen de onkosten hunner bezetting en verderen omslag op Trankebar konden worden bestreden. Vandaar de pogingen der Nederlandsche Compagnie om door het zg.

„kladden" met de nagelen (willekeurige prijsverlaging), deze concurrenten van de bank te schuiven.

Maar bij Makasser bleef het niet. In 1626 trachten de Denen handelsbetrekkingen aan te knoopen met Bandjermasin, met Matlan (?) en met Soekadana, op welke laatstgenoemde plaats zij eenigen der hunnen achterlieten, om daar een factorij te stichten; in 1638 trachten zij met Solor en Timor handelsbetrekkingen aan te knoopen, maar deze pogingen, welke weinig resultaten opleverden, waren niet van zoo ernstigen aard, als die om vasten voet te Bantam te krijgen. Deze stad, een tusschenstation op de vaart tusschen Trankebar en Makasser, zag minstens reeds in 1638 een Deensche factorij binnen hare grenzen verrijzen. Ook op Japara en Rembang werd door deze Europeanen gehandeld.

Eveneens lokten Sumatra en het Maleische schiereiland hen aan. In 1633 verscheen een Deensch schip in Atjeh en stichtte er een factorij; later trachtten zij handelsbetrekkingen aan te knoopen met Sumatra's Westkust, terwijl Kedah, op het Maleische schiereiland, de Deensche vlag sedert 1641 in zijn haven zag wapperen.

Al deze pogingen echter beoogden alleen, althans leidden slechts tot handelsbetrekkingen; politieken invloed hebben de Denen nooit bezeten. Toch waren zij in de oogen der bestuurders van de Nederlandsche Oost-Indische Compagnie zoo al geen gevaarlijke, dan toch lastige concurrenten en vooral in de eerste jaren, sedert hunne komst in den archipel werden zij met leede oogen door deze machthebbers aangezien. Op Makasser kochten zij in ruil voor de door hen aangevoerde manufacturen van Indië's vaste kust de nagelen op, welke in strijd met de monopoliecontracten door den sluikhandel uit Ambon dáár waren aangevoerd en de Nederlandsche autoriteiten zagen, zoowel hier als elders, in de ambtenaren der Deensche Compagnie de mannen, die mèt de Engelschen, mèt de Spanjaarden en Portugeezen, inlandsche vorsten, grooten en volken tegen hen ophitsten. Ofschoon uiterlijk de verhouding gewoonlijk goed was, bleven botsingen niet uit. In 1638 werd op last van Van Diemen bij Malaka een Deensch schip door de daar gestationneerde Nederlandsche bezettingsvloot aangehouden en daaruit gelicht een brief, door den toenmaligen Deenschen president Barend Pessaert, vroeger in dienst onzer O.-I. C., geschreven aan den Spaanschen gouverneur in Manila, waarin hij zijne diensten aanbood om Spaansch Ternate via Makasser van levensmiddelen te voorzien. Protesten tegen die aanhouding baatten niet. Steeds werden verder maatregelen genomen, om de vaart der Denen te beletten op dat gedeelte van Sumatra's Westkust, hetwelk onder Atjeh behoorde en waar de Nederlanders privilegies in den handel bezaten, waardoor o. a. andere Europeanen daarvan waren uitgesloten. Uitdrukkelijk werd den Nederlandschen scheepshoofden dáár aangeschreven, dat zij desnoods met geweld den Denen dáár den handel moesten trachten te beletten. Ook werd na de verovering van Malaka in 1641 de handel der Denen door de straat van dien naam bemoeilijkt, doordat soms tol van hunne schepen door de Nederlanders werd geheven; een ander maal werden, wanneer uit patria gewezen werd op moeilijkheden die uit die tolheffing in Europa zouden kunnen voortvloeien, toch hunne schepen aan een onderzoek naar contrabande of vijanden onderworpen.

Maar grootere vijanden dan in de Nederlandsche Oost-Indische Compagnie hadden de Denen in hen zelven. Gingen in 't eerst de handelsoperatiën naar wensch, in het moederland zelf werd, ten gevolge van allerlei omstandigheden, ook van die buiten de schuld der directeuren van de Compagnie, weinig energie getoond; de financiëele toestand was niet schitterend; voor een voldoend aantal althans goed uitgeruste schepen werd niet gezorgd. Dit alles liet niet na, zijn terugwerking te doen gevoelen ook op hen, die in Azië zelf de leiding der zaken hadden. Ontmoedigd door den geringen steun, hun van Denemarken uit verleend, wisten zij niet het hoofd te bieden aan de vele bezwaren, die zij op hun weg ontmoetten. Ook op de ambtenaren van lageren rang en op het scheepsvolk oefende dit zijn werking uit. Zij verloren het vertrouwen op hunne chefs, werden mismoedig en daardoor ongeschikt, om de uitvoerders te wezen van wat men hun opdroeg. Reeds in 1630, nog onder de leiding van Roland Crape, was de toestand zoo treurig „door de cleene middelen en quaet beleijt wt Denemarcken", dat zij waren „tot de wterste extremiteijt gebracht om alles te moeten verlaten". Wel kwam het niet tot een uitvoering, maar ook de latere jaren onder de leiding van Barend Pessaert, die in 1636 Crape opvolgde, waren, niettegenstaande de handelswinsten, welke vooral Makasser schijnt te hebben opgeleverd, allesbehalve jaren van voorspoed. Pessaert zelf werd in Masulipatam voor schulden gegijzeld; Deensche schepen werden gebruikt door „Moorsche" kooplui om hunne waren naar Atjeh te brengen en het geld ontbrak bijna tot betaling der tollen in dat rijk. In 1644 werd zelfs het plan opgevat, Bantam geheel te verlaten. In 1645 was ook te Makasser de toestand der Denen zeer treurig. Met recht noemden de onzen deze hunne concurrenten dan ook „dat onmachtigh volck". Men wierp de schuld op Pessaert zelf en hij werd vervangen door Willem Leyel, een Deen, die lange jaren de Nederlandsche Oost-Indische Compagnie had gediend, in 1639 naar Indië werd afgezonden, en pas in 1643 na allerlei avonturen Trankebar bereikte. Hij nam de leiding der Deensche aangelegenheden in het Oosten op zich en bezocht in het laatst van 1645 en in het begin van 't volgende jaar Bantam en Makasser. Een tijdlang scheen onder hem de toestand te zullen verbeteren. In 't westen van Azië hield hij den naam der Denen op. Bantam en Makasser behielden de Deensche factorijen, maar in Kedah bleek hij op den duur niet bestand tegen de bezwaren, welke de Nederlandsche handelspolitiek hem daar in den weg legde. Al spoedig echter had ook hij weder te worstelen met de veronachtzaming van 's Compagnies belangen van den kant van het moederland en met de gevolgen, die ook nu weder deze veronachtzaming met zich sleepte: in 1648 werd hij op grond van allerlei beschuldigingen door zijn eigen mannen gevangen genomen. Paul Hanssen, de chef der Deensche factorij op Makasser verkreeg daarna de leiding, maar stierf na een slecht beheer, vermoedelijk in 1655. Hij werd in dat jaar ten minste opgevolgd door Eskild Anderssen, die beter voor zijn taak berekend schijnt te zijn geweest en ook den handel op den Maleischen archipel aanhield, maar van ondersteuning van de zijde van het moederland blijkt weder niets tot het jaar 1669, toen hulp uit Denemarken werd gezonden onder Siwert Adelaer, die in 1670 een verdrag van vriendschap

met Bantam sloot. Maar de Nederlanders maakten steeds meer voortgang en dit beteekende tevens terugdringen hunner Europeesche concurrenten. De bekende gebeurtenissen van 1667 tot 1669 in Makasser, van 1682 in Bantam gaven den genadeslag aan de commerciëele betrekkingen van Denemarken met het Maleische eilandenrijk. Zij stierven weldra geheel uit, ook die welke vóór en na nog met Atjeh zijn onderhouden.

Litteratuur (behalve de bekende Nederlandsche koloniaal-geschiedkundige werken): D. J., Indes Orientales, Compagnie des .... en Danemark (in de Encyclopédie ou dictionnaire raisonné (sic!) des sciences, des arts et des métiers par une Société de gens de lettres, VIII, Neufchastel MDCCLXV); J. H. Schlegel, Sammlung zur Dänischen Geschichte (Kopenhagen, 1771—1776), passim; B. G. Niebuhr, Einige Nachrichten über Wilhelm Leyel und der Dänisch-Ost-indischen Handel unter seinen Verwaltung (Nachgelassene Schriften nichtphilologischen Inhalts, Hamburg, Perthes, (1842), s. 387—399). J. E. H.

DENGEN. Zie ANDJING-AJER.

DENKÈNG. Linker-zijrivier van de Solo-rivier, die vroeger ten onrechte wel eens als de bovenloop van die rivier is aangemerkt. Zij ontspringt op de z.lijke hellingen van den Merapi, wordt door verschillende van de z.o.lijke hellingen van dien berg afstroomende riviertjes gevoed, waardoor zij bijna al het water van de afdeeling Klaten, het vruchtbaarste deel van het vroegere landschap Padjang, afvoert, en stort zich bezuiden Soerakarta in de Bengawan of Solo-rivier.

DENTEX. PISCES, ACANTHOPTERYGII, *Pristipomatidae*. Zie KRISI-BALI en ZEEBRASEM.

DENTOELA. Zie PELLOENG.

DEPA. Lengtemaat op Java, vadem, eigenlijk de lengte van de borst en de beide uitgestrekte armen, op ongev. 1.7 m. gesteld. Onderdeelen zijn: de hasta, een vierde depa ± 0,42 m, en de kilan of halve hasta ongev. 0.21 m.

DEPARTEMENTEN VAN ALGEMEEN BESTUUR. Evenals in Nederland onder de Ministeriën, is het administratief beheer in Nederl.-Indië verdeeld onder verschillende Departementen. Van dezen staat het Departement van oorlog onder de leiding van den Commandant van het leger en chef van het Dep. van oorlog (Zie LEGER), het Departement van Marine onder die van den Commandant der Zeemacht en chef van het Dep. van Marine (Zie ZEEMACHT), terwijl de overige departementen, gezamenlijk die van het burgerlijk bestuur genoemd, geplaatst zijn onder hoofdambtenaren, die den titel voeren van Directeur en een tractement genieten van *f* 24.000 's jaars.

Tijdens de Compagnie was den Gouv.-Generaal voor het beheer toegevoegd de Directeur-generaal van den handel, — de eerste persoon na den landvoogd, — die een tweetal opperkooplieden en den boekhouder-generaal onder zich had (Zie INDIË. ADMIN. DER CIE IN). Daendels stelde een Administreur-generaal aan, die de eigenlijke beheerder der financiën was, en door wiens aanstelling het ambt van Directeur-generaal zoo goed als overbodig werd. Hem waren vier administrateurs toegevoegd, terwijl de door Daendels opgerichte Algemeene Rekenkamer met de contrôle belast was. Tijdens het Engelsche tusschenbestuur was administratie en toezicht in één hand vereenigd; de Algemeene Rekenkamer werd opgeheven en een accountant-general aangesteld, die met de zorg voor de algemeene boeken belast was en wien twee sub-accountants waren toegevoegd. Een Revenue-Committee, waarvan de werkkring niet vast omschreven werd, was met contrôle en administratie belast, terwijl de landelijke inkomsten direct onder den Luitenant-Gouverneur stonden.

Bij het herstel van het Ned. gezag werd de Algemeene Rekenkamer weder in het leven geroepen, terwijl de Comm.-gen. tevens een Raad van financiën instelde, uit pres., vice-pres., zes leden en secretaris bestaande (S. 1816. 3), aan wie de administratie en directie der financiën, met al wat daarop betrekking had, was opgedragen. Bij ontstentenis van een Raad van Indië werd dikwijls het advies van dien Raad van financiën ingewonnen, welke tot de invoering van het Reg. Regl. van 1818 bleef fungeeren. Toen werd het algemeen bestuur der domeinen, gelden, goederen, inkomsten en uitgaven, onder het oppergezag van den Gouv.-Gen. opgedragen aan een hoofddirecteur van financiën, aan wien 4 Raden van financiën werden toegevoegd, ieder belast met een onbepaald gedeelte der werkzaamheden, benevens een secretaris. Eene aanwijzing der werkzaamheden was bevat in de instructie voor den hoofddir. en Raden (S. 1819. 15); de hoofddirecteur was belast met de uitvoering van de besluiten der vergaderingen, door hem met de Raden minstens tweemaal 's weeks gehouden en met de verdeeling der werkzaamheden, daaruit voor elk Raadslid voortvloeiende. Onder Du Bus werd op deze organisatie bezuinigd (S. 1826, 63) en in stede van aan de Hoofddirectie, het algemeene beheer van de financiën onder het oppergezag van het Hoofd des Bestuurs opgedragen aan een Directeur-generaal van financiën, wien behalve een secretaris, twee ambtenaren werden toegevoegd: een directeur voor 's lands middelen en domeinen en een directeur voor 's lands producten en civiele magazijnen, die even als de Dir.-gen. ieder hunne eigen attributen hadden. Bij hunne instructie (S. 1827, 19) werd aan den Directeur-gen. een groot overwicht gegeven. Hij belegde de vergaderingen van den Raad dier directeuren, wanneer hij dit in het belang van het Gouv. noodig oordeelde; daarin werd alles behandeld, wat niet op grond van bestaande bepalingen kon worden afgedaan, en wat strekken moest voor het vermeerderen van 's lands inkomsten. Bij de invoering van het cultuurstelsel werd een directeur der cultures aangesteld (S. 1832, 15), die spoedig een grooten invloed verwierf; bij het veld winnen van mildere inzichten omtrent de Regeeringstaak werd een directeur aangesteld van waterstaat en 's lands openbare werken, niet onder militair beheer staande (S. 1854. 100).

Was bij de hierboven besproken organisatiën aan een der hoofdambtenaren eene zekere macht boven de anderen toegevoegd, zoo veranderde zulks bij de invoering van het Reg.-Regl. van 1854, daar dit (art. 64) bepaalde, dat de verschillende takken van het algemeen burgerl. bestuur, onder de bevelen en het oppertoezicht van den Gouv.-Gen., zouden beheerd worden door directeuren, wier getal, werkkring en bevoegdheid door den Koning bepaald zouden worden. De betrekking van Directeur-generaal werd dus opgeheven en aan het hoofd van het dep. van financiën een directeur gesteld. Een geheel nieuwe organisatie was het gevolg van de aanneming der Compta-

biliteits-wet; deze bepaalde toch, dat elk hoofdstuk der begrooting van uitgaven zou verdeeld zijn in afdeelingen door de wet vastgesteld, ieder niet meer dan één onderdeel van het algemeen bestuur omvattende, zoodat het getal en de werkkring der departementen voortaan bij de wet bekrachtigd moeten worden. De nieuwe organisatie kreeg haar beslag in 1866 (S. 127); toen werden ingesteld de departementen van binnenlandsch bestuur; van onderwijs, eeredienst en nijverheid; van burgerlijke openbare werken; en van financiën, eene organisatie, welke uiting gaf aan de veranderde inzichten omtrent de taak, op de Regeering rustende. In 1870 (S. 42) werd een vijfde departement, dat van justitie, opgericht 't welk door den Minister De Waal werd voorgesteld als noodzakelijk in het belang der wetgeving en om de taak van den procureur-generaal, als raadsman der Regeering in rechtszaken, te verlichten.

De takken van dienst, aan de departementen opgedragen zijn:

1°. *Depart. van justitie* (S. 1870. 42, 1874. 302, in verb. m. art. 6. S. 1866. 127, art. 10. 28. S. 1881. 199, 1893. 305). Het personeel der rechterlijke macht, met uitzondering v. d. Presᵗ. v. h. Hooggerechtshof; advokaten en procureurs; deurwaarders; notarissen; tolken en translateurs; weeskamers; boedelkamers; toelating van vreemdelingen; verwijdering van personen uit geheel N.-Indië of uit een bepaald gedeelte daarvan en de aanwijzing van bepaalde verblijfplaatsen; het onderzoek der door de hoofden van gew. bestuur ontworpen reglementen en keuren van politie; het gevangeniswezen; de statistiek der rechtsbedeeling en der gevangenen; voorlichting van den Gouv.-Gen. in zake van gratie, amnestie, abolitie en dispensatie, voor zooveel rechtszaken betreft, verzoeken om naamsverandering, wettiging, handlichting en derg.; verzoeken betreffende rechtspersoonlijkheid van naaml. vennootschappen; verzoeken om gelijkstelling met Eur.; verzoeken omtrent naturalisatie; burgerl., handels- en strafwetgeving en alle daarmede en in het algemeen met het rechtswezen in verband staande verorden.; buitenl. dagvaardingen en rogatoire commissiën; strandvonderij; slavernij en pandelingschap; legalisatiën; uitlevering van vreemdelingen; toezicht op de drukpers en op het recht van vereeniging en vergadering; uitbrengen van rechtskundig advies in alle zaken, waarover dit door den Gouv.-Gen. wordt verlangd. Personeel: 1 secr. *f* 9.600 (met periodieke traktementsverhooging tot en met *f* 12.000), 2 referendarissen *f* 7.200, 3 hoofdcomm. *f* 5.400, 3 eerste comm. *f* 3.600, 3 tweede *f* 2.640, 2 derde comm. *f* 1.800, alsmede klerken en minder personeel.

Depart. van binnenl. bestuur. Inrichting en werking van het binnenl. bestuur (gewest. en plaats. bestuur); aanraking met inl. vorsten en grooten; de openbare orde (toezicht op de naleving van gew. en plaats. verord.); gewest. communicatie en politie-vaartuigen; schutterijen en inl. korpsen, niet rechtstreeks tot het leger behoorende; maatregelen tegen zeerooverij en zorg voor uit handen van zeeroovers geredde personen; visscherijen; uitroeiing van tijgers en krokodillen; de landbouw; veeteelt; bosschen; heerendiensten; landelijke inkomsten; verzameling van statistieke gegevens, met uitzondering van die, door meting verkregen; kadaster; agrarische aangelegenheden; ontvangst, bewaring, verkoop en verzending van 's lands producten; beheer van 's lands civiele pakhuizen; middelen van vervoer en gemeenschap; toezicht op landverhuizers; uitvoering van bouwwerken van eenvoudige constructie; onderhoud en herstelling van pilaren, gediend hebbende voor de triangulatie van Java. Personeel: 1 secr., 3 referend., 5 hoofdcomm., 8 eerste, 9 tweede en 8 derde commiezen, benevens klerken en minder personeel.

Dep. van onderwijs enz. Het onderwijs; de eeredienst; landsdrukkerij; Javasche Cour.; kunsten en wetenschappen, en bevordering van de uitgave van nuttige boeken; burgerlijke geneeskundige dienst; godshuizen en andere instellingen van weldadigheid; nijverheid (waaronder ook loterijen); mijnbouw; zout. Personeel: 1 secr., 1 refer., 3 hoofdcomm., 3 eerste, 4 tweede en 8 derde comm. en klerken enz.

Dep. der burg. openb. werken. Waterstaat, wegen en 's lands burg. openb. werken; oprichten, herstellen en onderhouden der gebouwen voor de kustverlichting en van de overige, onder het Dep. v. Marine behoorende gebouwen; post- en telegraafdienst; spoor- en tramwegen en stoomwezen. Personeel: 1 secr., 1 refer., 2 hoofdcomm., 5 eerste, 7 tweede en 10 derde comm. en klerken enz.

Dep. van financiën. Belastingen en middelen, verpacht of niet, voor zooverre zij niet tot een ander dep. behooren; vendu-kantoren; zeebrieven en jaarpassen; muntwezen; begrooting en kol. rekening, voor zoover het niet de werkzaamheden geldt, tot een bepaald departement behoorende; administratie en de voorziening in de behoeften van 's lands kassen; borgstelling van comptabele ambtenaren; algemeen toezicht over de ontvangsten en uitgaven en de behoorlijke inning der inkomsten, alsmede over de ontvangsten en uitgaven voor rekening van derden; samenstelling van het verslag van den handel en de scheepvaart. Personeel: 1 secr., 2 refer., 5 hoofdcomm., 6 eerste, 12 tweede, 16 derde comm. benevens klerken enz. Voorts behooren tot den werkkring van elk dep. de aanschaffing van het benoodigde voor 's lands dienst, voor zooveel het departement betreft en de comptabiliteit en de kosten van het departement.

Tegen deze organisatie zijn meermalen bezwaren gemaakt, en is o. a. gewezen op de vreemde samenvoeging der takken van beheer, aan het dep. van onderwijs opgedragen, die waarschijnlijk het gevolg is geweest van de overweging, dat andere departementen reeds met werk waren overladen, terwijl de zorg voor onderwijs en eeredienst, aan het betrokken dep. toevertrouwd, nog wel gelegenheid zou overlaten om andere, overigens zeer uiteenloopende belangen te behartigen. Maar vooral is herhaalde malen aangedrongen op de oprichting van een dep. voor de Buitenbezittingen, ten einde de zoo veelvuldige en belangrijke onderwerpen, die bezittingen rakende, te doen behandelen door personen, met plaatselijke kennis toegerust, beter dan dit schijnt te kunnen geschieden met de thans bestaande organisatie, waarbij gevaar bestaat dat hoofdzakelijk de belangen van Java gekend en derhalve ook het best bevorderd worden. Zie De Waal, Aanteek. over Kol. onderw. Dl. III (XIe stuk) bl. 158. Dit denkbeeld scheen in 1870 der verwezenlijking nabij, toen op de Ind. begrooting een crediet van *f* 50.000 werd uitgetrokken voor eene betere taakverdeeling onder de departementen, die echter niet tot stand is gekomen. In de zitting van de 2e Kamer van 23 Nov. 1892 werd door den heer L. Norman aangedrongen op de

opheffing van het dep. van onderwijs en de oprichting van een dep. voor politieke zaken; aan dit denkbeeld is evenmin gevolg gegeven.

Een ander, niet zelden gehoord bezwaar, geldt de weinige zelfstandigheid, aan de directeuren gegeven. Men heeft hen wel eens met Ministers vergeleken, en in zooverre terecht, dat zij, even als deze, beheerders zijn van groote groepen van onderwerpen, tot de algemeene administratie behoorende. Maar behalve dat aan de directeuren natuurlijk geene parlementaire werkzaamheden zijn opgedragen en de eigenaardige ministerieele verantwoordelijkheid voor hen niet bestaat, missen zij ook den zelfstandigen werkkring der Ministers; zij zijn gewone ambtenaren en als zoodanig ondergeschikt aan den Gouv.-Gen., die hen benoemt en ontslaat en voor hun beheer verantwoordelijk is. En nu wordt er niet zelden over geklaagd, dat de geheele bestuursinrichting in Indië er toe strekt, om de zelfstandigheid der directeuren nog te verminderen, ten gevolge van den uitgebreiden werkkring der Algemeene Secretarie en van het optreden van den Raad van Indië. Dit laatste college, zoo wordt vaak beweerd, belemmert de samenwerking van Gouv.-Gen. en directeuren; de verplichting, om het advies van dien Raad in te winnen, werkt verlammend op het gevoel van zelfstandigheid en verantwoordelijkheid van de directeuren, dat alleen dan tot zijn recht zou komen, wanneer voor elke belangrijke bestuursdaad, onder algemeene leiding van den landvoogd, die voor het algemeene regeeringsbeleid verantwoordelijk blijft, een bepaald persoon aansprakelijk kon worden gesteld, die zooveel mogelijk zelfstandig optreedt, maar wiens geheele reputatie en ambtelijke toekomst daarbij dan ook in volle mate betrokken zijn. En wat de Algemeene Secretarie betreft, zoo wordt meermalen beweerd, dat de invloed van dit kabinet van den Gouv.-Gen. zoo overmatig groot is geworden, dat het alle zelfstandigheid der directeuren verlamt, wier voorstellen aan de scherpe kritiek der ambten. van dat bureau worden onderworpen; — een invloed, die aanmerkelijk wordt versterkt door den dagelijkschen omgang tusschen Landvoogd en Algemeenen secretaris, beiden te Buitenzorg gevestigd, terwijl de directeuren te Batavia wonen. Een meermalen uitgesproken ver strekkend denkbeeld tot verbetering in deze betreft eene reorganisatie van den Raad van Indië, in dien zin dat deze, volgens Britsch-Indisch model, uit de directeuren zou zijn samengesteld en waarover Zie RAAD VAN INDIË; minder ver ging het wetsvoorstel van 1 Nov. 1893 (Bijbl. Staatsbl. 1893/94. 104), door den Minister Van Dedem ingediend, en waarbij, volgens de Memorie van toelichting, vooral beoogd werd bevordering van eene persoonlijke samenwerking tusschen Gouv.-Gen. en directeuren, en directeuren onderling, ook door meerdere raadpleging van den Raad van directeuren [1]). Daartoe moest ook strekken eene verandering in art. 65 R.-R., dat thans alleen spreekt van een Raad der directeuren van de departementen van burgerl. beheer, terwijl ook de toetreding der hoofden van land- en zeemacht tot dien Raad van zeer groot belang zou zijn. Eindelijk zou de benaming Algemeene secretaris uit het R.-R. vervallen, ten einde den werkkring van de Algemeene Secretarie meer tot de bescheiden rol van een Kabinet van den Gouv.-Gen. te doen naderen. Het wetsvoorstel is niet in openbare behandeling gekomen; het hangt echter van den Landvoogd af, meerdere samenwerking met de directeuren, afzonderlijk of vereenigd, te plegen en daardoor hunne stelling te versterken, iets dat zeer noodzakelijk schijnt. Daarnevens kan door toevoeging van bekwaam personeel aan de directeuren hun grootere kracht worden gegeven dan zij thans bezitten, waartoe echter de vooruitzichten van de ambten. bij de departementen behooren te worden verbeterd, daar deze niet in verhouding staan tot die der ambtenaren bij de Algemeene Secretarie, 't geen natuurlijk aan dat lichaam groote kracht verleent, maar in gelijke mate de departementen ten schade komt.

De verhouding tusschen directeuren en hoofden van gew. bestuur is eene zeer eigenaardige, die niet zonder moeilijkheden is. Ofschoon ambtelijk boven de hoofden v. gew. best. geplaatst, zijn de directeuren toch niet hunne superieuren, daar eerstgenoemde niet direct onder hunne bevelen gesteld zijn; toch hebben zij het recht hun aanschrijvingen of wenken te doen toekomen. In art. 15 der instructie voor de hoofden v. gew. best. was voorgeschreven, dat deze ten aanzien der takken van algemeen bestuur, over welke het beheer is opgedragen aan de directeuren, zorgen moesten voor de richtige uitvoering der algem. verordeningen en bevelen van den Gouv.-Gen., overeenkomstig de deswege bestaande bepalingen en de bevelen der directeuren, terwijl daarenboven was bepaald dat zij aan de aanschrijvingen der directeuren met nauwgezetheid en gepasten spoed moesten voldoen. Doch bij St. 1876. 57 werd de laatste bepaling ingetrokken, en is de eerstgenoemde verplichting in zooverre gewijzigd dat die richtige uitvoering plaats heeft overeenkomstig de deswege bestaande bepalingen en de aanwijzingen der directeuren, behoudens de bevoegdheid der h. v. g. b. om, zoo zich daartegen gewichtige bedenkingen verzetten, de uitspraak van den Gouv.-Gen. interoepen. Zij zijn echter nog steeds verplicht van alle belangrijke voorvallen, — behoudens staatkundige aangelegenheden, — ook aan de directeuren mededeeling te doen; wat hunne correspondentie betreft schrijft Bijbl. 3043 voor, dat zij brieven en voorstellen over zaken, welke ter kennis der Regeering moeten komen of eene beschikking der Regeering vereischen, zullen richten aan den Gouv.-Gen., doch dat deze, — behalve die, betreffende staatkundige en andere aangelegenheden, welke niet vallen binnen den kring der bevoegdheid van het algemeen bestuur, — moeten ingezonden worden door tusschenkomst van de betrokken hoofden dier departementen. En in Bijbl. 3044 wordt te kennen gegeven, dat de directeuren de brieven der h. v. g. b., aan den Gouv.-Gen. gericht, niet onmiddellijk moeten doorzenden, maar hunne consideratiën en advies daarbij behooren te voegen. Uit dit alles blijkt dat de hoofden der departementen, ofschoon geenszins chefs der hoofden van gew. bestuur, echter, behoudens de bepaald uitgezonderde onderwerpen, — met name staatkundige aangelegenheden, — toch als de ver-

1) Voor de weinige samenwerking, thans tusschen de directeuren bestaande, schijnt inderdaad karakteristiek het feit, dat hun in het algemeen de beschikkingen van den Gouv.-Gen. niet in afschrift, maar bij extract worden medegedeeld, zoodat elk hunner daarvan slechts kennis draagt voor zoover men oordeelt, dat zijn departement daarbij betrokken is.

trouwde tusschenpersonen tusschen hen en den Gouv.-Gen. moeten worden beschouwd, die volkomen op de hoogte moeten worden gehouden van den gang der zaken, tot hun departement behoorende, ja zelfs bevoegd zijn den hoofden v. gew. best. voorschriften te geven, behoudens de bevoegdheid der laatstgenoemden, zich op den Landvoogd te beroepen.

Eindelijk zij nog opgemerkt dat, volgens art. 6, sub 2° Rglt. op de Rechtsvordering, dagvaardingen en alle andere exploiten, ten aanzien der Reg. van N.-I. als vertegenwoordigende den lande, gedaan moeten worden aan den persoon of ter woonplaats van het hoofd van het betrokken departement; terwijl een arrest Hoog Gerechtshof (Regt in Indië LXV bl. 224) aanneemt dat de vraag, waar de Regeering gevestigd is, afhankelijk is van de vraag, waar de directeuren van algem. burg. beheer gevestigd zijn.

DÈPOK. Thans een station van den spoorweg van Batavia naar Buitenzorg, is een van de drie landen, Dèpok, Mampang en Karang, gelegen aan beide zijden van de Tjiliwong, welke de Directeur Generaal van Finantiën, later Raad van Indië C. Chastelein in 1705 van de O. I. Compagnie in eigendom kreeg — voor 700 Rds —, en bij testamentaire beschikking van 13 Maart 1714 vermaakte aan zijne daarbij „vrijgegeven „lijfeigenen ten eeuwigen dage in gemeen bezit „en gebruijck, zonder dat zij te samen, ofte iemand „van haer in 't besonder het gem. land zullen „mogen verkoopen, vervreemden, verpanden of „cedeeren" — welke beschikking bij Resolutie des Casteels Batavia op 24 Julij 1714 bekrachtigd, — alles onder voorwaarde, dat zij, die geene Christenen waren, binnen twee jaren het Christendom zouden aannemen en dan slechts met één vrouw huwen. Het testament bevat ook de bepaling, dat geen Chinees zich op het land mag vestigen, en dat daar geen amfioen mag worden verkocht. Die vrijgelaten slaven, afkomstig van Bali, Celebes, Timor enz. p. m. 120 in getal, kregen ook nog twee kralen met koeien, ongeveer 300 stuks, twee gamelanspellen, 50 speren met zilver beslag en ieder gezin 16 Rds. aan geld.

De eigenaren van de landen Dèpok zijn thans ruim 500 zielen [1]) sterk: er wonen bovendien 3000 inlanders, mohammedanen, als opgezetenen op het land in negen kampong's en ± 80 Europeanen. Als hoofd van de landen Dèpok fungeert een djoeragan, aangesteld door den assistent-resident van Buitenzorg, op voordracht van den raad van beheer, die bestaat uit vijf leden, benoemd bij meerderheid van stemmen door de stemgerechtigden, zijnde alle meerderjarige deelgerechtigden, ook de weduwen. Die raad vergadert maandelijks in het raadhuis, koempoelan geheeten: de leden worden bezoldigd; een en ander volgens een Reglement, in 1871 op verzoek van de Depokkers gemaakt door den advocaat Mr. H. Klein te Batavia. De Depokkers brengen van het padigewas een tiende op in natura, de Moh. opgezetenen een vijfde; dezen zijn ook verplicht een van de zeven dagen op te komen voor het verrichten van heerendiensten aan de wegen, duikers, waterleidingen, enz. maar zij kunnen dat afkoopen voor 20 cents per dag, die gestort worden in de kas van de landen. Daarin komen ook de huurpenningen van de aan Europeanen verhuurde erven en woningen, van eene pannenbakkerij en van de gebouwen die gebruikt worden voor de openbare lagere school — voor kinderen van Europeanen — en de Depoksche school, sedert 1873 eene gouvernementsinrichting, voor de kinderen der Depokkers, waarvan ook enkele kinderen van Moh. gebruik maken; het onderwijs wordt in het Hollandsch gegeven.

Te Dèpok is ook het in 1879 geopende Seminarie voor de opleiding van inlanders tot evangelisten.

Bronnen: N. Bat. Statuten uitgegeven door Mr. I. A. van der Chijs, VIII pag. 645; „Het regt in Ned. Indië" Deel III (1850) pag. 202 vlg. waar men het in dato 16 Februarij 1850 uitgesproken arrest vindt van het Hooggerechtshof van Ned. Indië in zake de vordering, ingesteld tegen de eigenaren van de landen Depok door nakomelingen van den Heer Chastelein, bewerende, dat genen volgens Oud Holl. recht slechts een vruchtgebruik toekwam, dat geëindigd zou zijn 1 Augustus 1814; Tijdschr. v. h. Bat. Gen. Dl. III bl. 76. „De Herv. Kerk in Ned. O. Indië" door C. A. L. Van Troostenburg de Bruijn, 1884 bl. 20. Zie voorts Veth, Java II, 532, en Buddingh, „Ned. Oost-Indië" I, bl. 51; N. Graafland, Depok, eene ethnographische studie; in de „Med. Ned. Zendelinggenootschap 1891 bl. 1 en „Schetsen uit Insulinde" door E. Nijland bl. 33. W. B. B.

DEPOT VAN LEERMIDDELEN. Zie ONDERWIJS.

DÈRÈK. BANDA. Zie DADAP.

DERINGOE. BAT., MAL. Zie DARINGO.

DERIS. Zie DARIS.

DERKOEKOE. Zie DERO.

DERKOEKOE-SOPA. Zie OEPAN.

DERMAGA (DRAMAGA). Particulier land in de afdeeling Buitenzorg, bekend om zijne Liberiakoffieaanplantingen, die langen tijd tot de fraaiste en meest vruchtdragende van geheel Java behoorden.

DERMARADJA. District van de afdeeling en het regentschap Soemedang van de residentie Preanger-regentschappen, met een oppervlakte van 20.008 hectaren of ruim 3.6 □ geogr. mijl. De gelijknamige hoofdplaats ligt aan den postweg van Soemedang naar Melambong op ruim 300 m. boven den zeespiegel. Er waren ult° 1894, 313 bahoe's grond in erfpacht uitgegeven voor de cultuur van thee. Men vindt er ook Gouv. koffieaanplantingen.

DERMAWANGI. District van de afdeeling en het regentschap Soemedang van de residentie Preanger-regentschappen, met een oppervlakte van 20.883 hectaren of bijna 3.8 □ geogr. mijl. De gelijknamige hoofdplaats is gelegen aan de Tjiloetoeng, rechterzijrivier van de Tjimanoek, welke eerstgenoemde rivier de grens van dit district met de Cheribonsche afdeeling Madjalengka vormt. Men vindt in dit district Gouv. koffiecultuur.

1) In de Bijl. CC. Kol. Verslag 1893 is voor Dèpok en Toegoe één cijfer opgegeven: dit is hieraan toe te schrijven, dat beide Christengemeenten, hoezeer op grooten afstand van elkander, — Toegoe ligt vlak bij Batavia aan de kust — steeds denzelfden godsdienstleeraar hebben gehad sedert 1834. Beiden bestaan uit volkplanters; te Toegoe wonen afstammelingen van Portugeesche kleurlingen, die in den Compagniestijd derwaarts overgebracht, van Roomsch-Katholiek Gereformeerd zijn geworden. (Zie TOEGOE).

DERO. District van de afdeeling en het regentschap Ngawi van de residentie Madioen, met een oppervlakte van 27484 hectaren of ongeveer 5 □ geogr. mijlen. Het districtshoofd is gevestigd te Padas.

DERO of **DERKOEKOE.** Javaansche naam voor een Tortelduif, *Turtur tigrinus*, die op Billiton Tekoekoer, bij de Maleiers op Sumatra Terkookoe genoemd wordt, op West- en Oost-Sumatra Balam heet en op Celebes Boeloehoeo. Poetoer, Javaansch voor *Turtur risorius*; Poeter-genni is *Turtur bitorquatus*, doch op Sumatra Koekoer. Eene soort van een aanverwant geslacht, *Geopelia Striata* heet op Java Perkoetoet (dial. Berkoetoet), op Oost-Sumatra Mrbo en op West-Sumatra bij de Maleiers Katitiran. *Geopelia Maugei* heet op Koor en de Kei-eilanden Siklat.

DERRIS. Zie TOEBA.

DERSONO. Bergrib van de Andjasmara-keten. Zie KLOET.

DERTIEN KOTA'S. Landschap op Sumatra, res. Padangsche bovenlanden, maakt een deel uit van de afdeeling XIII en IX Kota's. Het bevat de larassen Pasimpei (negoriën Pasimpei-Doerian, Tarong en Loeboe Gedang, Loeboe Malaka en Djapan, en Bedar Alam) en Abei (negoriën Moeara Eikor en Telaha, Abei en Doeson Tengah).

DERTIEN EN NEGEN KOTA'S. Afdeeling van de residentie Padangsche bovenlanden, Sumatra, aan het hoofd waarvan een assistent-resident gesteld is, die zijn verblijfplaats te Solok heeft. Zij wordt voor een deel bevochtigd door de Selajoe; hare oostelijke districten staan in verband met de rivier van Djambi, daar een der takken van deze rivier, de Batang Hari, in Alahan Pandjang ontspringt. De afdeeling bevat de onderafdeelingen Solok met 11 larassen, Soepajang met 2 larassen, Alahan Pandjang met één laras en de negoriën Lolo en Soerian, en Moeara Laboeh met de landschappen Soengei Pagoe en XIII Kota's.

DESA, DESA-HOOFD, DESA-BESTUUR. Desa is de benaming voor de gemeentelijke eenheid in verreweg het grootste gedeelte van Java, bestaande uit de desa in engeren zin (het hoofddorp) met hare gehuchten of buurtschappen (ampéan, doekoehan of tjantilan), hare bouwvelden en c. q. de administratief onder haar ressorteerende vischvijvers, bosschen en woeste gronden. De uitgestrektheid van zulk een desagebied is zeer verschillend; gewoonlijk zijn de desa's in de berg- en andere weinig bevolkte streken het grootst, in de vlakten, vooral in dicht bevolkte streken, het kleinst. Men treft slechts een klein aantal desa's zonder bouw- of andere gronden aan, waarvan het gebied dus tot de bebouwde kom der gemeente, de desa in engeren zin, is beperkt. Zulke desa's worden in de vorstenlanden Karang kopèk genoemd. Men telt op Java en Madoera (Batavia en de Vorstenlanden uitgezonderd) volgens den Regeeringsalmanak van 1895, ongeveer 30.000 desa's. Die streken worden bewoond door 21.237.031 inl., van welk getal echter 409.216 op de hoofdplaatsen wonen, die wel niet onder de desa's zullen zijn medegeteld, zoodat die desa's door 20.827.815 inl. bewoond zijn, 't geen een gemiddeld cijfer van 609 bewoners voor elke desa geeft. Voor sommige desa's zal dit getal niet onaanzienlijk hooger zijn, terwijl natuurlijk in andere veel minder bewoners worden aangetroffen. Het getal der desa's wordt telkens gewijzigd door samenvoeging of splitsing om politieke of administratieve redenen, soms ook op verzoek van de betrokken bevolking. Regelen daaromtrent voor Java en Madoera, met uitzondering der Vorstenlanden, zijn gegeven in de Bijbl. n°. 3398, 3834, 4013, 4396, 4435 en 4436. Volgens deze regelen zijn de residenten tot die handelingen bevoegd, doch is de machtiging der Regeering daartoe noodig, indien de meerderheid der bevolking met den maatregel geen genoegen neemt. In dit artikel wordt uitsluitend gesproken over de desa's in de Gouv. landen; voor de dorpen in Soerakarta en Djokjakarta, Zie VORSTENLANDEN; voor de dorpen in de Preanger, Zie PREANGER REGENTSCHAPPEN.

De desa in engeren zin (het dorp), is op Java en Madoera meestal eene agglomeratie van erven, op elk van welk één of meer woningen gevonden worden met bijbehoorende stallingen, veekralen, rijstschuren en verdere bijgebouwtjes, elk erf door een meer of minder goed onderhouden levende heg of pagger van gevlochten bamboe of ander staketsel omringd. Deze verzameling van erven wordt door een of meer hoofdwegen of paden doorsneden en geheel door een enkele of dubbele buitenheg van levend gewas, gevlochten bamboe of ander staketsel omgeven, in welke heg zich een, twee of meer met die paden correspondeerende openingen bevinden, die door een beweegbare deur kunnen gesloten worden en gewoonlijk des nachts, soms ook over dag worden bewaakt. Daarom zijn die toegangen gewoonlijk overdekt en van verhoogde zit- of rustplaatsen voorzien, welke ook dienen om er bij het bezoek van hooge gasten de gamelan of angklong met hunne bespelers op te plaatsen. De meeste desa's bevatten een langgar of bedehuis, tevens dienende tot school en als nachtverblijf voor doortrekkende jonggezellen; slechts enkele grootere desa's hebben een messigit; in West-Java treft men ook wel een aloen-aloen met een balé desa aan. De begraafplaats, op hooge en drooggelegen gronden aangelegd, is in den regel te herkennen door den met groote witte, sterk riekende bloemen prijkende kambodja, die in den bloeitijd bladerloos is, en aan de houten paaltjes, die met eene kleine verhevenheid van den grond de plaats aanwijzen, waar een lijk begraven ligt.

De desa is het middenpunt van het Javaansche volksleven, waaruit tal van draden gaan, die de bewoners samenbinden. Vooral is dit het geval, waar het communaal bezit heerscht, doch ook bij ander landbezit zijn de desabewoners nauw aan elkander verbonden. Is hunne solidariteit al niet zoo sterk, als b.v. bij de Maleiers der Padangsche bovenlanden, zoo vindt men daarvan toch sporen in de bepalingen der Javaansche wetten, die de desa aansprakelijk stelt voor de veiligheid van daar verblijvende vreemdelingen, mits dezen zekere bepalingen nakomen en o. a. bij het desahoofd hunnen intrek nemen, terwijl in dat geval de van hem gestolen goederen door de desa moeten worden vergoed. Eene zekere mate van solidariteit bestaat zelfs tusschen de desa en hare montjapat of kawan-gangsal, d. w. z. de vier oost, west, zuid en noord daarbij gelegen desa's en zelfs tusschen de desa en hare montja-gangsal of -lima, d. w. z. de vier op de montja-pat volgende desa's. Deze zijn toch volgens dezelfde wetten gehouden, in geval van rustverstoring enz., wanneer zij door het slaan op de rijstblokken gewaarschuwd worden, elkander bij te staan. In vele desa's zelve is

de atoeran sinoman of arisan eene uiting van dat gemeenschapsgevoel; deze is eene vereeniging van ingezetenen, waaraan gewoonlijk de deelgerechtigden in de velden en hunne vrouwen moeten deelnemen, en bestemd om bij buitengewone omstandigheden, zooals huwelijken en sterfgevallen, de middelen te verschaffen om de feesten te vieren of plechtigheden te verrichten, die de adat voorschrijft. Daartoe maken zij de toebereidselen voor de huwelijksfeesten, het begeleiden van den bruigom, het bedienen der feestgenooten; bij het begraven der lijken maken zij de lijkbaar. De huwbare meisjes helpen door het stampen van de rijst en het bereiden der spijzen, terwijl de huwbare jongens, die nog niet in den echt zijn getreden, behulpzaam zijn bij den arbeid en het brandhout aandragen. De vereeniging is in het bezit van voorwerpen, die bij de plechtigheden en feesten noodig zijn, zooals de groote serviesen, zitmatjes enz.; de gelden daarvoor noodig, verkrijgen zij uit de boeten van de leden die, opgeroepen, niet komen of hunne taak maar half verrichten of uit heffingen van den bruigom, wanneer deze uit eene andere desa afkomstig is. Bij algemeene desa-feesten is deelneming voor de deelgerechtigden in de velden verplicht; wanneer deze b. v. wegens gemoedsbezwaren, omdat zij Christenen zijn, weigeren daaraan deel te nemen, dan geeft dat grooten aanstoot en is het zelfs voorgekomen, dat het aandeel in de velden den betrokkene werd ontnomen. De desa's hebben eigen regelingen, waarin bepalingen omtrent gemeente-aangelegenheden voorkomen; verscheidene dezer hebben een eigen strafstelsel, — geheel afgescheiden van, en werkende naast de bepalingen van het strafrecht bij algemeene verord. omschreven, — waarbij boeten, vervulling van extra heerendiensten en zelfs eerestraffen eene hoofdrol spelen en dat vaak meer dan onze wetten kwaad te keer gaat. (Vgl. Ind. Gids. 1891, II. 1905 vlg.).

De werkkring der desa is eene tweeledige en omvat zoowel de zorg voor hare inwendige belangen als het vervullen der verplichtingen, haar door den Staat in zijn belang opgedragen, zooals de zorg voor de politie, voor het innen van verschillende belastingen, voor het verrichten der opgelegde cultuur- en heerendiensten enz. Maar zelfs in die gevallen wordt een groot deel der taak aan het eigen beleid der desa overgelaten, zooals bij de landrente de repartitie van de belasting onder de desa-bewoners en de verdeeling der werkzaamheden onder de cultuur- en heerendienstplichtigen. De desa-zorg voor de politie, voor zoóverre de Staat zich daarmede inlaat, bestaat vooral in het stellen der noodige wachten (gardoes), heerendiensten waartoe de dienstplichtigen beurtelings moeten uitkomen; de regeling daarvan wordt weder aan de desa overgelaten. Maar nevens deze onderwerpen van staatszorg zijn er nog tal van onderwerpen, die tot de inwendige aangelegenheden der desa behooren en door haar geregeld worden; zij vallen voor een goed deel onder het gebied van het privaatrecht, tengevolge van het sterke verband, dat in de desa tusschen grondbezit en belasting- en dienstplicht bestaat. Zoo is de verdeeling van den grond onder de deelhebbers in desa's met communaal grondbezit geheel aan de desa overgelaten en staat zelfs in verscheidene streken het erfrecht onder den invloed van gemeente-regelingen. Het onderwijs, voor zooverre dat in de langar gegeven wordt, is geheel desa-zaak en staat buiten de bemoeiing van den Staat; de zorg voor politie in de desa wordt haar overgelaten, (behoudens het niet-overschrijden van een van overheidswege vastgesteld maximum voor het aantal uittekomen personen), terwijl ook datgene, wat op het gebied der desa ligt, zooals gemeentewegen, door middel van hare eigen bewoners tot stand komt en onderhouden wordt. Eindelijk behoort ook tot de onderwerpen van de zorgen der desa datgene, wat op het gebied der eeredienst ligt, zooals de zorg voor de langar, het onderhoud van den desa-geestelijke, de viering der gemeenschappelijke offerfeesten enz.

Tegenover al deze bemoeiingen der desa betracht de Regeering een politiek van onthouding. Art. 71 Reg.-Rgl. bepaalt uitdrukkelijk, dat aan de inl. gemeenten de regeling harer huishoudelijke belangen gelaten wordt. Toch behelst datzelfde art. een tweetal uitzonderingen; waar die eigen regeling niet overeenkomt met de volksinstellingen of met verkregen rechten, — zooals op de particuliere landerijen, — wordt zij niet ingevoerd. Voorts moet die eigen regeling in acht nemen de verordeningen van den Gouv.-Gen. of het gewestelijk gezag uitgegaan. Door deze laatste bepaling wordt natuurlijk groote macht gegeven om op het desa-gebied in te grijpen, zooals o. a. tijdens het cultuurstelsel in ruime mate gedaan werd. Over het algemeen gesproken kan men echter verklaren, dat het streven bestaat om de zelfstandigheid der gemeenten te handhaven. Toch is soms een ingrijpen gewenscht of noodzakelijk, zooals dat bij de laatste regeling der heerendiensten (zie aldaar) geschied is, toen in het belang der bevolking de diensten voor de desa verminderd werden, en onder contrôle van het hoofd van gew. bestuur geplaatst werden.

De bevolking eener desa bestaat uit verschillende bestanddeelen. Het voornaamste element vormen zij, die een huis met erf bezitten en deelgerechtigden zijn in de rijstvelden, hetzij zij aandeel hebben in de gemeentevelden, hetzij zij gronden in individueel bezit houden. Uit hen worden ook de bestuurders van het dorp gekozen; daarentegen hebben zij ook de landrente te betalen en moeten de diensten verrichten, aan de gemeente opgelegd. Zij zijn onder verschillende namen bekend; de meest gewone zijn gogol of sikep. Onder hen vindt men nog soms min of meer een groot verschil, zooals in Soerabaja, waar de gogol ing ngarep tegenover den gogol ing boeri de voorkeur heeft bij het uitkiezen der gronden, maar daarentegen het zwaarste aandeel in de heerendiensten draagt. Men heeft ook de satengah (halve) gogol, die slechts de helft van een aandeel verkrijgen, met een evenredig aandeel in de heerendiensten; soms vindt men personen, die om het andere jaar gogol zijn, ten einde van de diensten uit te rusten. Voorts vindt men in de desa ook nog personen, die geen aandeel in de velden hebben, maar door het werken bij anderen hun levensonderhoud verdienen, doch dan ook in den regel van de heerendiensten bevrijd zijn, of in mindere mate daarin deelen. Vaak worden zij onder de benaming „orang menoempang" samengevat, maar ook onder hen vindt men weder verschillende standen, die meer of minder groote lasten dragen. In Tegal, waar zij ook wong pondok genoemd worden, kunnen zij b. v. in 3 klassen verdeeld worden. De orang pondok rajat zijn daar personen, die bij iemand inwonen, door

dezen met vrouw en kinderen gevoed en gekleed worden, tegen verplichting met hun huisgezin al het werk te verrichten, dat hun wordt opgedragen, en ook de voordeelen daarvan aan den huisheer af te staan. Meestal zijn zij kinderen of andere bloedverwanten van dezen en worden beschouwd tot zijn gezin te behooren. De orang pondok slosor, soempel of tèmpèl wonen eveneens met hun gezin bij iemand in tegen verplichting de van hen verlangde werkzaamheden te verrichten. Terwijl ook zij meestal bloedverwanten van den huisheer zijn, verkeeren zij niet in zulk eene geheel afhankelijke stelling als de rajat; zij helpen den huisheer in het verrichten van zijne diensten, in den arbeid op de velden en voor het onderhoud van erf en woning, indien er geen rajats zijn, of deze verhinderd zijn om dien arbeid te verrichten, of de huisheer daarin verhinderd is, of het werk niet af kan. Op die werkdagen krijgen de pondoks meestal voedsel van den huisheer; dit is ook het geval als zij zelf geen gelegenheid hebben wat te verdienen. Wat zij of hunne kinderen in vrijen arbeid of door handel verdienen, mogen zij behouden. De wong pondok karang of margasari bewonen een afzonderlijk, meestal eigen huis op eens anders erf en krijgen soms een gedeelte van dat erf in gebruik, alles tegen verplichting om eenig werk te verrichten, maar moeten geheel voor hun eigen onderhoud zorgen. In Soerabaja vindt men weer een onderscheid in anggoerans, eigenaren van een erf; menoempangs, eigenaars van een huis op het erf van een ander; koempoelans of rangkeppans, gehuwden die bij anderen inwonen en sinomans, ongehuwde jongens onder de veertien jaar. Over geheel Java vindt men voorts in grootere desa's eenige personen, die een ambacht uitoefenen, maar wanneer de tijd daarvoor is aangebroken, gewoonlijk even goed als de anderen aan den veldarbeid deelnemen.

Aan het hoofd der desa staat het dorpsbestuur, dat volgens art. 71 Reg.-regl, door de gemeente verkozen wordt, met hetzelfde voorbehoud als boven omtrent de regeling harer huishoudelijke belangen gemaakt is. De voornaamste persoon is daarin ongetwijfeld het dorpshoofd, dat in verscheidene deelen van Java verschillende titels voert, zooals bekel, djaro, koewoe, loerah, petinggi en in den regel door de deelgerechtigden in de velden met inachtneming van den adat verkozen wordt. In hoeverre dat recht van vrije keuze tijdens de Comp. algemeen bestond en geëerbiedigd werd, moet worden daargelaten; (vgl. C. J. Hasselman, T. v. h. binnenl. best. V, bl. 88; C. A. Rosemeyer, Ibid. bl. 177; F. K. Overduyn, Ibid. VIII, bl. 70). Daendels spreekt van hen als klein-mantri's en schijnt het voornemen gehad te hebben hunne aanstelling aan het bestuur te trekken. Raffles vestigde voor het eerst de aandacht op het feit, dat òf de voornaamste òf de gezamenlijke leden eener desa het recht hadden jaarlijks of om de 3 jaar een hoofd te kiezen. Hij handhaafde dat recht der bevolking; het door hem ingevoerde landrentestelsel berustte voor een groot deel op de medewerking dier hoofden. Comm.-Gen. handhaafden dit stelsel (S. 1818. 14), maakten hen tot hoofden der politie in de desa (art. 2 Regl. op de admin. der policie enz. onder de inl. S. 1819, 20), en stelden enkel regels vast voor hunne verkiezing (S. 1819, 13). Deze werden in 1878 (S. 47) door veel uitvoeriger bepalingen vervangen, die nog gelden. Diensvolgens wordt binnen een maand na het openvallen der betrekking van desahoofd, door het districtshoofd na overleg met den controleur, eene bijeenkomst belegd, waartoe alle kiesgerechtigden worden opgeroepen en welke gehouden moet worden ten overstaan eener commissie, uit den controleur en het districts- of onderdistrictshoofd bestaande, en binnen den kring der gemeente, tenzij het hoofd van gew. bestuur de vergadering elders laat bijeenkomen, wat om gewichtige redenen, doch nooit buiten het onderdistrict, geschieden mag. De verkiezing geschiedt bij volstrekte meerderheid van stemmen; wordt deze bij de eerste keuze niet verkregen dan moet eene nieuwe verkiezing onverwijld plaats hebben, waarbij hij de verkozene is, die de meeste stemmen krijgt. Bij staking van stemmen wordt hij als gekozen beschouwd, die naar het oordeel der commissie de meeste waarborgen aanbiedt. Van de verkiezing wordt procesverbaal opgemaakt en dit aan het hoofd van gew. best. gezonden die, den regent gehoord, binnen een maand over de goedkeuring beslist. Die goedkeuring mag slechts worden geweigerd, wanneer het blijkt dat de verkiezing plaats had tegen de bepalingen der verordening, als de gekozene aan het gebruik van opium verslaafd is of wegens slecht gedrag, dan wel door ziels- of lichaamsgebreken voor de betrekking ongeschikt is, wegens wangedrag als dorpshoofd of uit 's landsdienst is ontslagen, of gevangenis, ten arbeid stelling aan de openbare werken of wel zwaardere straffen heeft ondergaan. Die laatste bepaling kan de keuze meer dan noodig is, bemoeilijken, daar vooral de ten arbeid stelling kan worden opgelegd voor feiten, die een weinig ernstig karakter dragen, en de betrekking van dorpshoofd in verscheidene dorpen weinig wordt begeerd. Is de verkiezing goedgekeurd, dan wordt daarvan aan den gekozene een bewijs uitgereikt; wordt zij niet goedgekeurd, dan wordt binnen 14 dagen eene nieuwe verkiezing gehouden (of binnen 14 dagen na de poeasa of vasten, als de verkiezing binnen dien tijd zou vallen); de stemmen, dan uitgebracht op hem, wiens verkiezing niet was goedgekeurd, worden van onwaarde verklaard. Het ontslag van een desahoofd moet geschieden bij gemotiveerd besluit van het hoofd van gew. best.; het kan eervol en niet eervol zijn. Bij het instellen van eene strafvervolging tegen een hoofd wordt dit geschorst. Voor eene beschrijving eener zoodanige verkiezing en van de intrigues, daarbij vaak door de partijen in de desa aangewend om hun candidaat te doen zegevieren, en de voordeelen te trekken van het bestuur door een dorpshoofd tot hunne partij behoorende zie P. A. Van der Lith, Volks-alman. van de Maatsch. tot Nut van 't Algem. 1876. A. P. Stoorvogel, Ind. Gids, 1889, I. bl. 889; C. Poensen, Med. Ned. Zend. XXXVII, bl. 242. Sedert geruimen tijd is een herziening van het Reglement, dat in de praktijk weinig schijnt te voldoen, aanhangig. Het Reglement is niet toepasselijk op de desa's, waar het recht van verkiezing niet bestaat; uitdrukkelijk worden daartoe gebracht de perdikan-desa's en die uitsluitend bestemd ter bewaking van heilige plaatsen in Banjoemas, Bagelen, Madioen en Kediri, wier hoofden door den Gouv.-Gen. worden benoemd. Zie DESA'S (VRIJE). Het recht van vrije keuze, dat de inl. bevolking ongetwijfeld zekere waarborgen tegen willekeur van hooger bestuur verschaft, maar waarvan de

beteekenis vaak zeer is overdreven, moet door den Gouv.-Gen. worden gehandhaafd tegen alle inbreuken van wien ook.

Het desahoofd heeft een dubbelen werkkring; hij is vertegenwoordiger der desa, welker belangen hij moet behartigen en tevens in vele gevallen agent van den Staat, die hem verscheidene werkzaamheden opdraagt, zooals de zorg voor de verdeeling van de landrente over de deelgerechtigden in de velden en de inning daarvan, alsmede de inning van andere belastingen, zooals die op het bedrijf en het hoofdgeld in stede der heerendiensten geheven. Hij waakt voor de orde en rust in het dorp, is met de handhaving eener goede politie belast, en moet de bevelen ten uitvoer leggen die hem door het hooger gezag, zooveel mogelijk door tusschenkomst van het inl. bestuur, worden gegeven en die op allerlei bestuursaangelegenheden betrekking hebben, zooals cultures, heerendiensten enz. De voordeelen aan de betrekking van desahoofd verbonden bestaat hoofdzakelijk in ambtelijk landbezit, waarop hij in verreweg de meeste dorpen aanspraak heeft, met name dáár, waar communaal bezit bestaat; in recht op heerendiensten der bevolking, in een aandeel in de belastingen, door hem geïnd en, waar de Gouv. koffiecultuur bestaat, in cultuurprocenten. Soms heeft hij nog andere inkomsten, zooals een aandeel in de djakat en pitrah; eene vaste bezoldiging geniet het hoofd echter niet. Het spreekt van zelf dat die inkomsten in de verschillende desa's zeer verschillen; er zijn desahoofden, die meer dan *f* 300 's maands verdienen, terwijl de inkomsten van anderen zeer gering zijn. Ook in de verdere samenstelling van het desabestuur bestaat vaak plaatselijk verschil. Gewoonlijk staat aan het hoofd een raad ter zijde, bestaande uit minstens vier leden. Zij zijn de kami toewa, de plaatsvervanger van het hoofd, niet zelden later zijn opvolger; de kabajan, die de dienstplichtigen tot den arbeid oproept en hunne werkzaamheden regelt, hen tot het betalen der landrente aanmaant en de bevelen van het hoofd aan den kleinen man overbrengt; de tjarik of djoeroetoelis, de schrijver, die belast is met het aanhouden van verschillende registers en soms de werkzaamheden van het hoofd met betrekking tot de landrente waarneemt [1]); en eindelijk de dorpspriester, wien vaak politiediensten en andere werkzaamheden, zooals het toezicht op de vaccinatie, worden opgedragen. Zij worden in den regel door het desahoofd benoemd. In verscheidene desa's heeft men nog de kapetengan, wien de zorg voor de politie is toevertrouwd, of ook de djogobojo, die belast is met het opsporen van diefstallen en vaak gekozen wordt, omdat hij zelf in geen goeden naam staat en dus de dieven kent, terwijl hij zich door een vloekeed verbinden moet niet in de desa te zullen stelen, noch er gestolen goed te zullen helen. Wanneer een desa gehuchten bevat, staan deze onder eigen hoofden, die aan het desahoofd ondergeschikt zijn. Maar behalve deze bestuurders vindt men in vele dorpen nog personen, aan wie geene bepaalde werkzaamheden zijn opgedragen, maar die door rijkdom, familiebetrekkingen of vroegere bedieningen in het desabestuur eene bijzondere stelling innemen en in zooverre tot dat bestuur gerekend worden, dat zij vrijgesteld zijn van heerendiensten en ambtelijk landbezit ontvangen, welke voordeelen gewoonlijk aan het ambt van dorpsbestuurder verbonden zijn. Hun aantal is soms zoo groot, dat zij door de hun toegekende voorrechten een zwaren druk voor de overige dorpsbewoners zijn. Er waren dorpen, waar meer dan een vierde, soms de helft der sawah-bewerkers zoo begunstigd werden; in eene desa is het zelfs voorgekomen, dat het bestuur uit 19 leden bestond, terwijl er maar 6 heerendienstplichtigen overbleven. Volgens den Heer Holle bedraagt het getal der leden van het desabestuur gemiddeld 6,8 per desa; in de verschillende gewesten loopt dit gemiddeld uiteen van 3,6 tot 12,4. Ofschoon de Regeering zich zoo weinig mogelijk met de organisatie van het desa-bestuur inlaat, heeft zij echter bij de jongste bepalingen op het stuk der heerendiensten aan het bestuur de vrijheid gegeven het getal der desa-bestuurders, die recht hebben op dienstplichtigen, waar dit noodig scheen, in te krimpen [1]). Die hoofden worden vaak in regeeringsstukken door de benaming „oudsten en hoofden" aangeduid; in sommige streken is echter aan de oudsten in jaren zekeren invloed toegekend, terwijl elders door de verklaring „hier zijn geen oudsten", werd aangeduid dat de oudsten niets meer te zeggen hadden dan de overigen.

Volgens de opgave van den Heer Holle zijn op Java en Madoera ongeveer 32.000 desa-hoofden, 31.000 desa-schrijvers en 222.000 leden van het desa-bestuur of beambten.

Zie over het dorpsbestuur Bijl. N. van het Kol. Verslag van 1877. Mr. S. C. H. Nederburgh T. v. Ned. Indië 1877, I. bl. 401; S. Gelpke, Ind. Gids, 1879 II, bl. 136; v. Oosterzee, Ind. Gids, 1882, II, bl. 389; Esche, Ind. Gids, 1891, II. bl. 1321; T. v. h. binnenl. bestuur III, 227; K. F. Holle, T. v. h. binnenl. best. VI, 275, 354.

DESA'S. (VRIJE) Zoo noemt men de desa's, geheel of gedeeltelijk vrijgesteld van het opbrengen van belastingen en het verrichten van heerendiensten voor het Gouv. Officieel worden zij wel perdikan-desa's genaamd, die echter slechts een bepaalde soort der vrije desa's uitmaken nlk. zulke desa's, waarvan de gronden door vroegere Javaansche vorsten geschonken werden aan bepaald aangewezen personen met hunne afstammelingen, gewoonlijk onder de voorwaarde om een godsdienstschool te onderhouden of voor de bewaking van bepaalde graven zorg te dragen. De bevolking werd vrijgesteld van belastingen en heerendiensten aan den vorst, maar moest deze aan den begiftigde opbrengen en presteeren. De naam perdikan wordt in verband gebracht met het Sanskr. Maharddhika, dat Sieur, Meester, ook een heer, Mijnheer beteekent, en in het oud-Javaansche Râmâyana als geestelijke, monnik

1) In 5.313 desa's werden, blijkens opgave van den Heer Holle, geene schrijvers gevonden; daarentegen in 4.429 meer dan één. Sommige desatjariks kunnen niet schrijven, en werden waarschijnlijk aangesteld om in het bezit van ambtsvelden te komen.

1) Reeds vroeger werden door den resident Sollewijn Gelpke in Cheribon, waar het euvel het grootst was, 9.599 bestuurders opgeruimd, waardoor 19.370 bouws vrij kwamen. In 1888 werd voor Kedoe, en later voor de meeste andere gewesten, bepaald, dat de desabestuurders gekozen en ontslagen worden door het desahoofd, in overleg met de kiesgerechtigden, onder nadere bekrachtiging van het districtshoofd.

gebruikt wordt. Voorts vallen onder de vrije desa's nog 1°. de midjen-desa's, waarbij geen schenking van grond plaats had, maar aan een bepaald persoon of eene bepaalde familie de vruchten en inkomsten eener desa werden afgestaan. De begiftigden, meestal prinsen en gunstelingen, mochten dan uit de desa volk trekken voor huisdiensten of gevolg en de belastingen voor zich behouden. Bij hun overlijden keerde de desa gewoonlijk tot den vorst terug, tenzij hunne kinderen geen middel van bestaan hadden. De benaming wordt in verband gebracht met het Jav. widji, midjen „iets alleen doen", dus desa's die op zichzelf staan of wel door één persoon genoten worden. 2°. Pakoentjen desa's, vrijgesteld van belastingen en heerendiensten, onder verplichting zorg te dragen voor het onderhoud van zekere godsdienstige instelling (moskee, school voor moslemsch onderwijs) of voor het onderhoud en bewaken van graven van heiligen, vorsten en grooten. Soms werden gronden ten behoeve dier instellingen en graven afgezonderd en personen aangewezen om die te bewerken en uit de opbrengst daarvan de instelling of de graven te onderhouden, tegen vrijdom van heerendiensten en belastingen. Schenking van grond aan een bepaald persoon had niet plaats; het opleggen van dienst lag ten grondslag aan de schenking. Pakoentjen, afgeleid van koentji, sleutel, beteekent sleutelbewaarder: in het Javaansch van Soerakarta wordt meer de term djoeroekoentji gebruikt. 3°. Kepoetian-desa's, — aldus genoemd naar de wong poetihan, (witte menschen of geestelijken, in tegenstelling van wong abangan, roode menschen, ongodsdienstigen) — zijn de vrije desa's, waaraan eene godsdienstige instelling verbonden is; zij kunnen dus zoo wel perdikan- als pakoentjen-desa's zijn.

Het getal dier vrije desa's op Java en Madoera, met uitzondering der Vorstenlanden, wordt door F. Fokkens (T. v. h. Bat. Gen. XXXI, bl. 477) op 244 gesteld: de meesten in de residentiën Bagelen, Banjoemas en Madioen, die met Kediri tot de Montjanegarasche landen behoorden, welke in 1830 bij het Gouv. gebied werden ingelijfd. Terwijl aan de vrije desa's in de overige Gouv. landen reeds bij S. 1819 n°. 5 art. 26 vrijstelling van landrente was gewaarborgd, bleven ook de toen verkregen desa's hunne voorrechten houden, waarvan gewoonlijk in eene vergadering aan de betrokken desa's mededeeling werd gedaan, terwijl dan tevens verklaard werd, dat het de wensch van het Gouvernement was, dat de gebruiken van het Javaansche hof zouden worden gevolgd. Bij resolutie van 24 Mei 1836 n°. 12 werd dit nader vastgesteld, en bepaald dat bij overlijden van hoofden of bezitters de betrokken autoriteiten eene voordracht moesten doen in de eerste plaats uit de zoons of andere afstammelingen van den overledene en bij ontstentenis van dezen, uit de naaste bloedverwanten of de aanzienlijkste geestelijken. Bij St. 1853 n°. 77 werden deze desa's nogmaals uitdrukkelijk vrijgesteld van alle belastingen; ook bij de invoering van het directe bestuur in de verschillende deelen van Madoera werden de rechten der vrije desa's erkend. Bij het reglement eindelijk op de verkiezingen der desa-hoofden (S. 1878 n°. 47) is bepaald, dat de hoofden der vrije desa's in de vier bovengenoemde residentiën door den Gouv.-Gen. worden aangesteld en ontslagen.

De voorrechten, aan de vrije desa's verleend, gaven aanleiding tot misbruiken, met name tot vrijstellingen waarvoor geen reden te vinden was. In 1873 werd daarom een onderzoek ingesteld naar den oorsprong der vrijstellingen en de uitgestrektheid gronds, oorspronkelijk vastgesteld; na afloop daarvan werd bij Bijbl. 4027 en 4028 een register der vrije desa's vastgesteld, waarin geene nieuwe in- of afschrijvingen mogen plaats vinden zonder uitdrukkelijke machtiging der Regeering. Dit register werd herzien in 1887 en opnieuw vastgesteld bij Gouv. besl. van 13 Sept. van dat jaar n°. 3 (Bijbl. 4738).

Zie over de vrije desa's het bovengenoemd opstel van F. Fokkens, waarin ook de vraag behandeld wordt, of deze instelling uit het Moslemsche recht te verklaren zij, dan wel als een overblijfsel uit het Hindoeïsme moet beschouwd worden. Verdere bijzonderheden treft men ook aan bij Mr. L. W. C. Van den Berg, T. v. h. Bat. Gen. XXVII, bl 40 vlg.

DEVENTER. (MARINUS LODEWIJK VAN) Geboren 10 Maart 1832 te 's Gravenhage uit het huwelijk van J. A. Van Deventer en L. W. Kiehl. Na de Latijnsche school bezocht te hebben werd hij 1848 als 2e klerk aan het Min. v. Buitenl. Zaken geplaatst, doorliep de daarop volgende rangen en werd 1872 tot hoofdcommies aangesteld. In 1875 (18 Febr.) werd hij benoemd tot Consul-Generaal voor Brazilië en de La Platastaten, later alleen voor Brazilië, uit welke betrekking hij echter reeds 12 Juni 1879 op zijn verzoek eervol ontslagen werd. Uit Brazilië teruggekeerd vestigde hij zich eerst te 's Grav., later te Prinsenhage bij Breda, en wijdde zich daar vooral aan de studie van de geschiedenis van Ned.-Indië. Op dat gebied bewerkte hij de laatste deelen (VIII—X) van de Opkomst van het Ned. gezag over Java van J. K. J. De Jonge; — verder Geschiedenis der Nederlanders op Java, 2 dln. Haarlem 1886—'87, en Het Ned. gezag over Java en Onderhoorigheden sedert 1811. 's Grav., waarvan slechtshet eerste deel is verschenen (1891). Ook bezorgde hij de Fransche vertaling van het werk van Van Delden Laërne, Brazilië en Java. Verslag over de koffiecultuur in Amerika, Azië en Afrika. Ongeveer gelijktijdig met de uitgave van „Het Nederl. gezag over Java", vatte hij het plan op, eene uitvoerige Encyclopaedie van Ned.-Indië samen te stellen; hij mocht dit echter niet uitvoeren, daar hij den 22en Jan. 1892 overleed, nog vóór dat de voorbereidende maatregelen hun beslag hadden gekregen.

Zie: Levensbericht van M. L. Van Deventer door P. A. Van der Lith in de Levensberichten van de Mij v. Letterk. 1895.

DEVENTER Jszn. (SALOMON VAN) Geb. 24 Febr. 1816 te Zwolle uit het huwelijk van Mr. J. S. v. Deventer en L. J. Kruseman. Aanvankelijk voor den zeedienst aan de Kweekschool voor de Zeevaart in Amsterdam opgeleid, zag hij zich door zwakke gezondheid genoodzaakt, als surnumerair adjunct-commies bij het provinciaal bestuur van Overijsel in dienst te treden. Bij de geringe vooruitzichten op bevordering in die betrekking vertrok hij in 1839 naar Indië, werd daar aanvankelijk als klerk bij de directie der middelen en domeinen aangesteld, klom achtereenvolgens tot 3e en 2e commies bij die directie, en werd 31 April 1842 benoemd tot redacteur der Javasche Courant (welke betrekking hij reeds

vroeger tijdelijk had waargenomen), later, 1844, tot hoofdcommies bij het depart. der prod. en civ. magazijnen. In 1849 werd hij benoemd tot secretaris der residentie Pasoeroean, welke betrekking hij in 1857 met die van ass.-res. van Buitenzorg verwisselde. Twee jaar later (9 Febr. 1859) werd Van Deventer bevorderd tot inspecteur van financiën, doch reeds 18 Oct. van dat jaar belast met de waarneming der functiën van res. van Banjoemas, op 14 Juli 1860 gevolgd door eene definitieve benoeming in die betrekking. Tot herstel van gezondheid vertrok hij 1862 naar Nederland; daar werd hem 13 Juli 1863 de taak opgedragen om de officieele bescheiden, tot de invoering van het landrente- en cultuurstelsel betrekking hebbende, te verzamelen en te ordenen; de vrucht daarvan was het bekende werk: Bijdragen tot de kennis van het landelijk stelsel op Java, in 3 deelen te Zalt-Bommel verschenen. Tengevolge van het aftreden van den Minister Fransen v. d. Putte werd de uitgave niet verder voortgezet. V. Deventer keerde naar Indië terug, werd 15 November 1866 resident van Pasoeroean, 20 April 1868 res. van Soerabaja en 19 Juli 1873 lid in den Raad van Ned.-Indië. In 1876 verkreeg hij met ingang van 6 April op verzoek eervol ontslag uit 's landsdienst, keerde voor korten tijd naar Nederland terug, hield van 1878 tot 1881 verblijf te Weltevreden bij Batavia, maar keerde in 1881 weder naar Nederland terug en vestigde zich te 's Gravenhage, waar hij 3 Maart 1891 overleed. V. Deventer beoefende met voorliefde de dichtkunst: in de lijst zijner geschriften, gevoegd bij zijne Levensschets door Mr. T. H. der Kinderen (Levensberichten der Mij van Letterkunde 1891, bl. 287), worden ook verscheidene novellen en andere opstellen vermeld, op Indië betrekking hebbende. Van belang is zijn levensbericht van Mr. P. Myer in de Levensberichten der genoemde Mij 1884.

DEWA. Sanskriet woord, dat met zijne afleidingen in verscheidene talen van den Indischen archipel is overgegaan, en eene bovennatuurlijke macht, een godheid, goddelijk wezen beteekent. De vrouwelijke benaming Dewi wordt, behalve voor goddelijke wezens zooals Dewi Sri, de godin der rijst, ook gebruikt als betiteling vóór eigennamen van vorstinnen en vrouwen van hoogen rang in de oudheid. De vorm dewata wordt eveneens voor goddelijke wezens in de Javaansche litteratuur gebruikt; met den verbasterden vorm debatà of dibata duidt de Batak zijne goden, voornamelijk de bovengoden aan (Zie BATAKS bl. 134).

Dewa eindelijk is ook de titel, waardoor de Ksatria's op Bali onderscheiden worden (Zie BALIËRS bl. 89). De titel Dewa agoeng komt aan den vorst van Kloengkoeng op Bali toe.

DEWALL. (VON) Zie WALL. (VON DE)

DEWANG. Zie DULES.

DEYKERHOFF. (CHRISTOFFEL) Geb. 8 Juni 1840 te 's Gravenhage, deed in Aug. 1857 met goed gevolg zijn examen voor cadet bij de Kon. Mil. Acad. te Breda, werd 10 Juni 1861 benoemd tot 2den luitenant bij het wapen der inf. in O.-I. en vertrok 15 Sept. naar Batavia. Reeds in Nov. 1862 maakte hij eene expeditie mede naar Mandar, in 1863 naar de Toradjalanden en in 1873—1874 als kapitein, waartoe hij in 1873 benoemd was, de 2de expeditie naar Atjeh; in 1874 ontving hij het ridderkruis der Mil. Willemsorde 4e klasse. Den 8sten April 1881 tot majoor bevorderd, mocht hij in 1883 den dank der Regeering verwerven ter zake van den bijstand door hem verleend bij gelegenheid der ramp door de vulkanische uitbarsting op het eiland Krakatau op 26 en 27 Aug. 1883 teweeggebracht, en de medewerking van hem ondervonden bij de uitvoering der maatregelen tot leniging harer gevolgen. Van 15 Maart 1885 tot 2 Nov. d. a. v. trad hij op als wd. chef van den Generalen staf, terwijl hij in Sept. van dat jaar bevorderd werd tot luitenant-kolonel, in welken rang hij den Nederl. Leeuw verkreeg en zijne benoeming tot Milit. comm. van de W.afd. van Borneo. Als zoodanig maakte hij zich zeer verdienstelijk, hetgeen hem de eeresabel deed verwerven speciaal voor betoonde dapperheid ter zake van zijn gedrag bij de krijgsverrichtingen tegen de Tebidah-Dajaks. Inmiddels in 1891 tot kolonel bevorderd, werd hij in 1892 Mil. comm. in Atjeh en Onderh. en belast met de waarneming der betrekking van Gouverneur van dat gewest, met bepaling dat hij voorschreven functiën zou uitoefenen onder den titel van Civiel en Militair Gouverneur van Atjeh en Onderh. In die betrekking bleef hij gehandhaafd, toen hij 12 Jan. 1893 bevorderd werd tot generaal-majoor. Den 16den April 1895 werd hem het ridderkruis 3e klasse Mil. Willemsorde toegekend. Omtrent zijne verrichtingen als Gouverneur van Atjeh, zie men onder ATJEH.

DIACOPE. PISCES, ACANTHOPTERYGII, *Percidae*, *Serranina.* Zie TANDA-TANDA.

DIADEMA. Zie ZEE-EGELS en ZEE-KLITTEN.

DIAGRAMMA. PISCES, ACANTHOPTERYGII. *Pristipomatidae.* Zie GIGI-DJARAN en OMBERVISSCHEN.

DIALIUM. Zie KRANDJI.

DIAMANT. De diamant behoort met den robijn tot de kostbaarste edelsteenen die tot nogtoe bekend zijn. Zijne groote waarde ontleent hij, behalve aan zijne betrekkelijke zeldzaamheid, aan eene reeks uitstekende physische eigenschappen. Zijne buitengewone hardheid — hij is de hardste delfstof — zijn sterk lichtbrekingsvermogen en groote kleurdispersie kenmerken hem bijzonder. De laatste eigenschap is de oorzaak van dat eigenaardig kleurenspel, dat de geslepen steenen toonen. Hij is buitendien meestal doorschijnend en kleurloos, dikwerf echter ook gekleurd, vooral geelachtig. Het zeldzaamst en kostbaarst zijn die van een blauwachtige kleur. Het specifiek gewicht wisselt van 3,5—3,53.

Scheikundig beschouwd bestaat hij uit zeer zuivere koolstof. In de natuur wordt de diamant gekristalliseerd gevonden en wel behoort hij tot het regelmatig kristal-systeem. Parallel aan het octaëdervlak laat de diamant zich volkomen zuiver kloven. Van deze eigenschap wordt bij het slijpen dikwerf gebruik gemaakt. De groote steenen krijgen namelijk veelal den zoogenaamden „brillantenslijpvorm", en hierbij gaat men van den octaëder uit. Bij dezen vorm is het getal der gelijke facetten 4 of een veelvoud van 4. Bij de „roset", een andere slijpvorm, bedraagt dit getal 6. „Ruiten" noemt men de kleine steentjes of schilfers, waaraan men, niet naar een bepaald systeem, facetten slijpt. Tafelsteenen eindelijk zijn octaëders met een sterk afgestompten hoek, een oude wijze van slijpen.

Behalve als zuivere kristallen komt de diamant ook nog voor als zoogenaamd „boord", in kogeltjes met radiaire structuur, en als zoogenaamd

„carbonado", een zwarte, kristallijne, op cokes gelijkende massa. Deze beide soorten zijn echter in het gebied, waarmede wij ons hebben bezig te houden, niet bekend.

De diamant wordt bijna uitsluitend gevonden op secundaire ligplaatsen, d. i. in het door de rivieren uit de bergen medegevoerde gruis van verbrokkeld gesteente. Hij komt echter ook in onverplaatst gesteente voor, bijv. in het itakolumiet van Brazilië, een leiachtige kwartszandsteen. De oudste vindplaatsen liggen in Engelsch-Indië; hij is echter later ook in Brazilië, Noord-Amerika, Kaapland, Australië, Ural en Borneo gevonden. Het laatstgenoemde eiland is het eenige van Ned. Oost-Indië dat deze kostbare delfstof oplevert; het maakt een aanzienlijk deel van de natuurlijke producten van dit land uit. Oorspronkelijk slechts in de Wester-afdeeling bekend, werd de diamant later ook in de overige deelen van dit eiland gevonden. De eerste nederzetting van Europeanen in het noordwestelijk deel van dit eiland was het gevolg van het voorkomen van deze edelgesteenten. Eene kaart, welke de plaatsen aangeeft, waar diamanten gevonden worden, vindt men bij Posewitz, Borneo (Berlin 1889) [1]).

Op het geheele eiland zijn tot heden nergens de diamanten op de oorspronkelijke ligplaats gevonden, maar steeds in de losse gronden, en dan slechts los, d. i. zonder het moergesteente. Horner nam in zijn „Verslag over een geolog. onderzoek van het zuid-oostelijke gedeelte van Borneo" 1837 (Verhand. v. h. Bat. Gen. XVII, bl. 87) aan, dat de blauw- of zwartachtige delfstof (Batoe Tatimahan of Batoe Parak Intan bij de inlanders), die altijd met diamant gevonden wordt, vroeger als kwarts aangeduid werd en thans als korund bekend staat, het moedergesteente van den diamant zou zijn, terwijl hij de driekante indrukken in de Batoe Tatimahan als afdrukken van diamant-octaëdervlakken verklaarde, en deze delfstof als gangvorming beschouwde. Verbeek en Everwijn daarentegen zochten zijn oorsprong uit de kristallijne gesteenten af te leiden. De diamanthoudende laag bestaat gewoonlijk, wanneer men uit hetgeen hierover bekend is, een algemeen besluit trekken mag, uit een bruinachtig gekleurde zanderige klei, die in dikte zeer afwisselt. In plaats hiervan kan ook een conglomeraat van kwartsijzersteen voorkomen. Daaronder volgt dan, hoogstens 2 m. dik, de uit kwarts, dioriet, syeniet en andere steenen samengestelde, diamanthoudende rollaag. De ondergrond hiervan vormt alsdan de zoogenaamde „doode aarde", de min of meer verweerde, onverplaatste steen. De ouderdom dezer lagen schijnt in de meeste gevallen diluviaal te zijn; behalve de diamanten, die thans nog in het rivierzand gevonden worden, kan echter ook een deel tot het alluviale tijdperk gebracht worden.

De diamantindustrie werd aanvankelijk slechts door inlanders uitgeoefend. Zij wasschen ze òf direct uit het rivierzand òf zij boren gaten tot op de diamantlaag en brengen de kostbare aarde in korven naar boven. De groote steenen worden er dan eerst uitgezocht, de overige in platte schotels (doelangs) gedaan en, vermengd met water, onder schudden en snel ronddraaien, naar de zwaarte gescheiden, waardoor het lichte zand weggespoeld wordt. Wat er overblijft onderzoekt men dan eerst en ziet of er diamanten in voorkomen, en dan wordt het opnieuw gewasschen. Het in het midden van den schotel geconcentreerde metaalachtige zand („Poeja" der inlanders) bestaat uit magneetijzer en goud (meestal ook een weinig platina), welke mineralen steeds tegelijk met den diamant gevonden worden.

Het grove zand wordt ook wel in zeven van bamboe gewasschen, eerst in schepzeven (angkatan) en dan in verschillende waschzeven (ajak); ten slotte wordt het alsdan overgeblevene als boven in de doelang behandeld.

De werkzame en handige Chineezen, die door de vorsten, welke op het productief maken van hun monopolie bedacht waren, in het land geroepen werden, volgen een eenigszins andere methode. Zij leggen houten trapvormige waterleidingen aan en storten bovenaan de diamanthoudende aarde daarin uit. De daarop gebrachte waterstroom scheidt de delfstoffen naar korrelgrootte en specifiek gewicht van elkander af. Het fijnere gruis wordt dan in de „doelangs" verder uitgewasschen. Door de werkzaamheid der Chineezen steeg de productie aanvankelijk niet onaanzienlijk. Maar ook hier bracht, evenals bij de inlanders, het door de vorsten toegepaste afpersingssysteem al spoedig achteruitgang. De Chineezen gaven dit werk weldra bijna geheel op en hielden zich met het meer winstgevende goudwasschen bezig, zoodat alleen de inlanders deze industrie nog beoefenden.

In den laatsten tijd zijn eenige Europeesche maatschappijen opgericht, met het doel diamanten te winnen. Zij hebben genoegzaam kapitaal en machines, zoodat men hopen mag, dat binnen niet te langen tijd, de productie van deze belangrijke delfstof een nieuwe vlucht zal nemen.

Betrouwbare, statistische gegevens over den omvang en de waarde van het aanwinnen van diamanten bestaan niet, daar de Regeering daarover geene juiste opgave kan verkrijgen. Een paar approximatieve schattingen mogen, om een beeld daarvan te geven, hier volgen:

1738 werden uitgevoerd voor 8—12 millioen gulden; 1836 (uit Zuidoost- en West-Borneo) voor 110.000 gulden; 1841 voor slechts 56.000 gulden. Van dat tijdstip af is de uitvoer afwisselend hooger geworden.

De inlanders geven verschillende namen aan de diamanten. Alle ruwe heeten „podi", de geslepene „intan", zeldzame fleschgroene „intan katja hitam", de diamantziel, een buitengewoon harde, niet te slijpen soort „boentat intan", de octaëder „intan medjadi", de zeer gezochte blauwachtige „intan ajer-laut" (zeewater), de uiterst zeldzame roode „radja intan" (koning), de bruingekleurde „intan menjak".

Een deel der diamanten wordt dadelijk, zooals bekend is, met diamantpoeder, op Borneo geslepen. De waarde der diamanten wordt, afgezien van de kleur en de helderheid, steeds gemeten naar het overal gebruikelijke karaat (ongeveer 200 mg.). De prijs daarvoor wisselt af; een algemeen geldige formule bestaat niet. — Wat eindelijk de grootte der op Borneo gevonden diamanten betreft, zoo moet men aannemen, dat er geen boven 100 karaat met zekerheid bekend zijn. De grootste schijnt tot heden de bij Goenoeng Lawak (Zuid-Borneo) gevondene te zijn, met 77 karaat. De fabelachtig groote, naar men beweerde 367 karaat zware „Danau Radja", die vroeger tot binnenlandsche onlusten heeft aanleiding gegeven,

1) Zie daar ook de litteratuur over de diamanten uit Nederlandsch Oost-Indië.

is, na zaakkundig onderzoek, gebleken gewoon bergkristal te zijn. P. G K.

DIAMANTEN. (PACHT VOOR HET GRAVEN VAN) Zie BELASTINGEN bl. 171.

DIAMANTPUNT. Oostelijke punt van de n.-kust van Atjeh, gelegen op 5° 16′ 32″ N.B. en 97° 30′ 49″ O.L.

DICAEUM. AVES, PASSERIFORMES, PASSERES, *Dicaeidae*. Zie KAHOHO en HONIGVOGELS.

DICHOCEROS. AVES, PICARIAE, BUCEROTES, *Bucerotidae*, *Bucoracinae*. Zie INGGANGPAPAN.

DICHOPSIS. Zie BALAM.

DICHROSTACHYS. Zie EPOENG.

DICKSONIA. Zie PAKOE TIHANG.

DICRURUS. AVES, PASSERIFORMES, PASSERES, *Dicruridae*. Zie SAWEH.

Deze naam is gegeven aan vogelsoorten, die Java, Sumatra, Borneo en andere eilanden van den Indischen archipel bewonen en zich kenmerken door hare zonderling gevormde verlengde staartpennen; de staart, welke overigens niet langer is dan het geheele lichaam, is aan het uiteinde ingesneden, terwijl de buitenste staartpen breed of liervormig verlengd en buitenwaarts naar boven omgekruld is, of bij andere soorten de punten der negen andere pennen in lange draden met een langwerpige vlag aan het einde uitloopen. Deze vogels zijn ongeveer zoo groot als lijsters, bedekt met harde vederen en glanzig groenzwart gekleurd. Zij vliegen gewoonlijk laag bij den grond, houden zich steeds in het kreupelhout op, voeden zich met insekten en kleine hagedissen. Des avonds, als de duisternis reeds ingevallen is, ziet men deze vogels in gezelschap van de geitenmelkers of nachtzwaluwen jacht maken op de Termiten, welke zij met groote behendigheid in de vlucht vangen. Zij zijn oorlogzuchtig van aard en verjagen de vogels die in hunne nabijheid komen. Een ondiep, schotelvormig, zeer doorzichtig nest vervaardigen zij op boomen, laag bij den grond. Door de inlanders in de Padangsche Bovenlanden wordt eene soort (*Dicrurus s. Edolius remifer*) Koeajang, en *Dicr. paradiseus* en *Dicr. cineraceus* aldaar Saweh genoemd; bij eene andere soort (*Dicr. retifer*) zijn de staartpennen zeer fraai gedraaid en bij *Dicr. brachyphorus*, die slechts op Borneo waargenomen is, zijn de verlengde pennen iets korter. Verscheidene andere soorten bewonen den Indischen archipel.

DIEMEN. (ANTHONY VAN) Geboren te Culemborg 1593, uit het huwelijk van B. Van Diemen, burgemeester dier plaats, en E. Hoevenaar. In 1616 was A. Van Diemen koopman te Amsterdam, zonder echter succes in zijne zaken te hebben, daar wij in een brief van HH. XVII van 10 April 1618 lezen, dat hij na gefailleerd te hebben, onder valschen naam als soldaat naar Indië vertrok. In 1619 trad hij daar in 's Compagnie's dienst, eerst als klerk; in 1623 werd hij tot opperkoopman aangesteld, en was reeds in April 1626 Raad van Indië, terwijl hij waarschijnlijk in 1629 als Directeur-Generaal van den handel optrad. In 1630 of 1631 vertrok hij als commandeur eener retourvloot naar Nederland en keerde in 1633 naar Indië terug. Daar werd hij weder in zijne vorige betrekking hersteld; in hetzelfde jaar was hij door HH. XVII als vervanger van den Gouv.-Gen. Brouwer aangewezen. In 1636 trad hij als landvoogd op, welke betrekking hij vervulde tot hij 19 April 1645 te Batavia overleed. Zijn naam is vooral verbonden aan de demping van den opstand in de Molukken, waartoe hij zich tweemalen derwaarts begaf, en aan de invoering van het bekende wetboek „de Bataviasche Statuten". Tijdens zijn bestuur werd Malaka op de Portugeezen veroverd, met die natie krijg gevoerd op Ceylon, door een wapenstilstand in 1644 besloten, en de handel op Japan voor alle andere volken behalve Nederland gesloten, terwijl een groot deel van Australië (o. a. Van Diemensland) werd ontdekt. Een Latijnsche school werd door hem te Batavia opgericht en een tweetal kerken, waaronder de Hollandsche of kruiskerk, te dier plaatse door hem gesticht.

Zie over hem de geschriften, aangehaald bij Van Reede Van der Kloot, De Gouv.-Gen., waarbij nog te raadplegen J. A. Van der Chijs, T. v. h. Bat. Gen. XXX bl. 596.

DIËNG. Vulkanisch gebergte van Midden-Java, op de grenzen van de gewesten Semarang, Kedoe, Banjoemas, Bagelen en Pekalongan, en eene voortzetting van de centraalketen van Java, die daar in een hoog gebergte overgaat, dat zich van den Prahoe tot den Sindara uitstrekt, naar het n. met eene vrij sterke helling in Pekalongan eindigt en zuidwaarts gelijkmatig in de vlakte van Banjoemas verloopt. De hoogste kam van het Diëng-gebergte, de Prahoe, verheft zich tot ruim 2.500 m. Het gebergte heeft zijne bekendheid vooral te danken aan het plateau van den Diëng, dat een gedeelte uitmaakt van den kraterbodem van den ingestorten vulkaan, van welks rand een vijftal bergtoppen, — de Goenoeng Djimat, Prahoe, Sradja, Bisma en Nagasari, — de overblijfselen zijn, terwijl zich binnen dien rand de Pager Kandang, de Pangonan en de Pakoewadja als eruptiekegels verheffen. De kraterbodem binnen den rand is door later uitgeworpen stoffen voor een groot gedeelte overdekt. Het Diëng-plateau, aan den o. voet van den Pangonan gelegen, is nog overgebleven; het is een kale, boomlooze, en waar zij niet te moerassig is, met gras begroeide, peervormige vlakte, ongeveer 2.050 m. boven zee, waarvan de grootste lengte 1.800 m., de grootste breedte, — daar, waar de pasangrahan ligt, — 800 m. bedraagt, terwijl hare geheele oppervlakte op 150 bouws geschat is. De oorspronkelijke kraterbodem moet vroeger, vóór de oprichting der Hindoe-tempels op het plateau, 2 m. lager geweest zijn; hij werd later opgehoogd door kleideeltjes, door riviertjes medegevoerd, misschien ook door uitgeworpen vulkanische asch. De waterafvoer werd daardoor bemoeilijkt; reeds in den tijd toen het plateau door Hindoe's bewoond werd, is een afvoerkanaal van de Ardjoena-tempels n.westelijk naar den bovenloop der vallei Dolok gegraven. Ook thans is het middengedeelte van het plateau moerassig; toen de voet der Ardjoena-tempels in 1864 zou worden ontbloot, moest een kanaal naar het meertje Baleh kambang gegraven worden om het overtollige water te verwijderen. Op het plateau ligt het hoogste dorp van Java, Semboengan (2.078 m.), waar veel haarolie bereid wordt uit de zaden van den gândapoera. Op het plateau worden tabak, kool en uien gekweekt, die uitstekend gedijen.

Zijne groote bekendheid heeft het Diëng-plateau vooral te danken aan de belangrijke Hindoemonumenten, die er zijn aangetroffen en waarover Zie OUDHEDEN. Zij bestaan behalve uit

tal van beelden en beschreven steenen, welke echter grootendeels naar elders zijn overgebracht, uit verschillende tempels, tjandi's, van welke verscheidene echter zijn ingestort, anderen, met name de vijf Ardjoena-tempels en de Tjandi Bima of Werkodara, tot de schoonste bouwwerken van Java behooren. Merkwaardig zijn ook een drietal, thans zeer vervallen trappen uit den Hindoetijd afkomstig, die naar het plateau leiden; een uit Pekalongan over Deles en Sigemplong, een uit Bagelen van Kali lawang naar het meer Tjebong, en een derde van het meer Tjebong verder naar het plateau. Bovendien vindt men er nog verscheidene fondamenten van gebouwen op het plateau; uit dit alles heeft men opgemaakt, dat hier vroeger een heilige priesterstad, het „Benares van het oosten", zou geweest zijn, die echter door eene vulkanische uitbarsting zou vernietigd zijn (Veth, Java, II, 52).

Ook wegens zijne vulkanische verschijnselen is de Diëng bekend. Daartoe behoort de Pakaraman, ook wel doodenvallei genoemd, een zoogen. stikvallei of mofette, op de z. helling van den G. Djimat, waar zich van tijd tot tijd koolzuurgas ontwikkelt, vroeger in voldoende mate om kleine dieren te dooden, terwijl het thans niets anders is als een groote open kuil, uit welks bodem af en toe wat van dat gas opstijgt. De Tjandra di moeka, ook als Kawah Dringa bekend, ten w. van den G. Dringga gelegen, is eene solfatara, in den vorm van eene opening van eenige voeten in doorsnede, waaruit aanhoudend witte dampen met hevig geraas opstijgen. In de onmiddellijke nabijheid daarvan vindt men eenige gaten met kokend, geelwit gekleurd water. Dergelijke solfatara's vindt men aan den zuidelijken voet van den G. Pangonan, van welke de Kawah Kidang, vaak ook Tjondra di moeka genaamd, de grootste en werkzaamste is. Het terrein schijnt in de nabijheid geheel door kokende zwavelpoelen ondermijnd te zijn, zoodat bij een bezoek groote voorzichtigheid betracht moet worden. Tal van grootere en kleinere meertjes worden op of bij het plateau aangetroffen. De Telaga (meer) leri is eene vereeniging van ziedende beeken en warme bronnen en van het water, dat van den oostwaarts gelegen Pager kandang en de overige omliggende bergen afvloeit; het water er van is witachtig gekleurd en hier en daar met kleine dicht begroeide eilandjes bedekt, terwijl het aan den oostelijken oever zoo heet is, dat men er eieren in koken kan. De Telaga werna, ten w. van de door het moerassig gedeelte van het plateau stroomende Kali toelis gelegen, prijkt met witte, gele, groene en blauwe kleuren, terwijl de Soemoer djolo toendo, dicht bij den Kawah Dringa gelegen, een grooten, diepen put gelijkt, waar eveneens kleuren zouden kunnen worden opgemerkt die niet, zooals in den Telaga werna naast elkander schitteren, maar elkander geregeld opvolgen. De Heer Verwijk heeft, niettegenstaande herhaalde bezoeken, die kleurveranderingen nooit opgemerkt. Een bijzonder liefelijken indruk maakt de Telaga tjebong, in de onmiddellijke nabijheid van Semboengan gelegen.

Het Diëng-plateau is meermalen aangeprezen als geschikt herstellingsoord, uitsluitend echter in den oostmoeson, daar het er in het natte jaargetijde mistig en guur is. In den oostmoeson heerscht er eene droge, versterkende koude; terwijl de temperatuur er zelden hooger dan 65° F. stijgt, is het 's ochtends vroeg of tegen den avond geene zeldzaamheid dat de thermometer tot 35° à 40° F. valt, en vriest het er zelfs na sommige zeer koude nachten. De opwekkende frischheid heeft gunstigen invloed op de daar vertoevende menschen en dieren; de Diëng-hond is onmiddellijk te herkennen aan zijne langharige, wollen vacht en fraaien pluimstaart. Om plannen voor een sanatorium mogelijk te maken, zou de toegang tot het plateau echter veel moeten worden vergemakkelijkt; gewoonlijk wordt de tocht thans gemaakt van Wonosobo (Bagelen) naar Garoeng per as ($5^1/_2$ palen) en van daar te paard naar het plateau ($9^3/_4$ palen). Zij wordt ook wel gemaakt van Bandjar negara (Banjoemas) over Karang kobar (14 palen) en Batoer (10 palen).

Zie R. D. M. Verbeek, Verh. v. h. Bat. Gen. XLVI, bl. 121 en de daar opgegeven litteratuur; C. J. Hasselman, T. v. h. binnenl. best. IV, 228; F. C. Heynen, in Onze Wachter, 1877; N. A. T. Arriëns, Nat. tijdschr. v. N.-I. XXVIII; J. J. Verwijk, T. v. h. Bat. Gen. XXXV, 215; Kaarten in T. v. h. Aardr. Gen. II, 357 en bij het opstel van J. J. Verwijk.

DIERENGEVECHTEN. Onder de volksvermaken in den Indischen archipel nemen de dierengevechten een eerste plaats in.

De tijgergevechten komen speciaal op Java voor en behooren tot de echt-Javaansche feesten. In de Vorstenlanden en ook bij vele regenten in de Gouvernementslanden wordt de bevolking er tijdens de garebegs vrij geregeld op onthaald. Op de aloen-aloen vóór den kraton of vóór den dalem van den regent worden in eene omheinde ruimte een tijger en een buffel losgelaten en door allerlei middelen tegen elkander opgehitst en tot een strijd gedwongen, waarin de buffel gewoonlijk overwinnaar blijft; of wel er wordt een tijger losgelaten in een door twee rijen met lansen gewapende Javanen gevormden kring, waaruit het dier niet kan ontkomen dan door een sprong over de lansen heen, hetgeen het in den regel met den dood bekoopt (rampok). Bij dergelijke gelegenheden hebben ook veelal gevechten plaats van wilde zwijnen met bokken en rammen. Laatstgenoemde dieren krijgen dan ijzeren platen met scherpe punten voor den kop, terwijl een tafeltje op vier pooten in de omheinde ruimte wordt geplaatst om hen een veilig toevluchtsoord aan te bieden.

Stierengevechten zijn op Madoera zeer in zwang. Twee stieren worden tegen elkaar opgehitst, waarbij veelal gebruik gemaakt wordt van een koe, om hen in minnenijd en zoo tot vechtlust te doen ontvlammen. Het gevecht wordt geleid door de eigenaren, die met het losse touw in de hand achter de dieren loopen, en bestaat in het trachten om elkaar achteruit te dringen. Zoodra een stier wegloopt is het pleit beslist. Bloedig zijn deze gevechten niet, ten minste niet voor de dieren, wel soms voor de eigenaren, die uit nijd en afgunst elkander vaak leelijk toetakelen (J. L. van Gennep, de Madoereezen, Ind. Gids, Febr. 1895). Ook bij de Atjehers komen stierengevechten voor.

Duiven- kwartels- en djangkrik's-gevechten behooren op Java en ook elders, zooals bij de Bataks en de Atjehers, tot de geliefkoosde volksspelen; tot de onschuldige behooren zij evenwel niet, want zij dienen in den regel om weddenschappen aan te gaan.

Hanengevechten vooral worden hiertoe gebezigd; men treft ze op Java, op Bali, Sumatra,

Borneo, Celebes, ja door den geheelen archipel aan als het volksvermaak bij uitnemendheid. Voor den Maleier ter Sumatra's Westkust is het laten vechten van hanen (menjaboeng) en het daarbij aangaan van zware weddenschappen de aangenaamste bezigheid. Hij heeft voor dat vermaak opzettelijk aangelegde vechtbanen (gelanggang) waar zich de liefhebbers uit den omtrek verzamelen. De houder van de baan verschaft den speler huisvesting en voedsel tegen genot van een deel in de sommen, die verspeeld worden. Aan de pooten der hanen worden kunstsporen (tadji) in den vorm van een lancet vastgemaakt, waardoor het gevecht spoediger beslist is. (Van der Lith, Ned. O.-Indië).

DIHE. Zie BROE.

DIKIR. Verbastering van het Arabische dsikr, herinnering, vermelding, verhaal, gewoonlijk gebruikt in den zin van dsikr Allah, „vermelding van Allah", en als zoodanig het middenpunt vormende van bijna alle ascetische oefeningen, en bestaande in het voortdurend uitroepen van den naam van Allah, of van de geloofsbelijdenis of dergelijke korte uitroepingen, waarin steeds de naam van Allah voorkomt. De dsikr vormt het hoofdbestanddeel van de devoties der GEESTELIJKE BROEDERSCHAPPEN; daarover zal nader onder dat artikel gehandeld worden.

DIKKE STARREPEN. (*Rostellaria curvirostris.*) In de verzamelingen de naam van een zeehoorn uit den Indischen archipel. Zie VLEUGELHOORNS en STROMBUS.

DILAM en DAOEN HATI-HATI. MAL.; DILEM, JAV.

Coleus atropurpureus Bnth. Fam. *Labiatae.* Welriekend kruid, dat van Malaka tot de Philippijnen en op de eilanden in de Stille Zuidzee voorkomt. De geurige bladeren worden tot wering van insekten tusschen de kleederen gelegd.

DILEM. SOEND. MAL. *Pogostemon Patchouli Pell.* Fam. *Labiatae.* In Indië gekweekt kruid, afkomstig van de Philippijnen De bladeren van deze soort en van *P. comosus Miq.* dienen als geneesmiddel en leveren Patchouly-olie.

DILEM. JAV. Zie DILAM.

DILIMENE. AMB. KIS. Zie DALIMA.

DILLENIA. Zie SEMPOER.

DINDINGO. Zie BOEA-BOEA.

DIODON. Naam van Zeevisschen uit den Indischen Archipel. Zie Egel- en Kogelvisschen.

DIOPATRA. Naam van een Eunice-soort uit de Moluksche Zee. Zie RINGWORMEN.

DIOSCOREA. Zie GADOENG en OEBI.

DIOSPYROS. Zie ARANG, KAKI en LOLIN.

DIPA NEGARA. Pangéran Anta Wiria, later meer als pangéran Dipa Negara bekend, waarschijnlijk omstr. 1785 geboren, was de zoon van den Sultan van Djokjakarta, Amangkoe Boewana III, en gesproten uit het huwelijk van dezen vorst met eene vrouw van mindere afkomst en daardoor volgens de adat niet tot den troon geroepen. Hij stond zijnen vader bij, toen deze zich tegen de aanslagen van diens vader, Sultan Sepoeh, onder de bescherming der Engelschen stelde; bij die gelegenheid schijnt hem het vooruitzicht te zijn geopend eenmaal op den troon van Djokja te komen. Na den dood van Amangkoe B. III en diens zoon Djarot werd echter niet Dipa Negara, maar de minderjarige zoon van Sultan Djarot als Sultan erkend; Dipa Negara schijnt daardoor zeer te zijn gegriefd, en voelde zich ten hoogste gekrenkt door zijne benoeming tot voogd van den vorst. In zijn jeugd had hij zich te Tegal redja, waar hij zich gewoonlijk ophield, onder den invloed zijner overgrootmoeder aan godsdienstige beschouwingen overgegeven; visioenen en zwerftochten deden zijn godsdienstigen zin tot fanatisme overslaan, maar hadden ook het gevolg, dat hij door vele inlanders als den door Allah geroepen leidsman beschouwd werd, waartoe hij ook door voorspellingen schijnt te zijn opgewekt. Daarbij kwamen de zedeloosheid in den kraton, de groote lasten waaronder de bevolking gebukt ging, de aanmatigingen van den Rijksbestierder, waardoor de vijandige zin van Dipa Negara tegen het Eur. bestuur werd aangewakkerd, terwijl de vertegenwoordigers van dat bestuur te Djokja groote zorgeloosheid aan den dag legden. De laatste stoot aan zijne vijandige voornemens werd gegeven door het doen aanleggen van een weg te Tegal redja zonder zijne voorkennis; een groot getal zijner aanhangers verzamelde zich op het gerucht, dat de resident zich van Dipa Negara wilde meester maken, en toen deze, na eerst getracht te hebben den pangeran vrijwillig naar Djokja te doen vertrekken, krachtig wilde optreden, trof een gewapende aanslag geen doel, daar Dipa Negara ontvluchtte. Hiermede was een begin gemaakt aan den oorlog die Java van 1825—1830 teisterde, en door Dipa Negara, met behulp van Ali bassa Prawira Dirdja (Sentot) en Kjai Madja met afwisselend geluk werd gevoerd. (Zie JAVA. GESCHIEDENIS). Eindelijk door de meeste zijner volgelingen verlaten, knoopte Dipa Negara, die den titel van Sultan had aangenomen, onderhandelingen aan met kol. Cleerens, welke leidden tot zijn komst eerst te Minoreh, daarna bij den Luit.-Generaal De Kock te Magelang (Maart 1830). Bij de aankomst van Dipa Negara te dier plaatse was de vasten aangebroken, en konden geene verdere onderhandelingen worden gevoerd; eene steeds aangroeiende menigte verzamelde zich om den prins, en De Kock besloot door de gevangenneming van Dipa Negara een einde aan den strijd te maken, daarbij, naar het voorkomt, misbruik makende van het vertrouwen, door den pangéran in de Nederlanders gesteld. Bij de beoordeeling van dit feit moet echter in aanmerking worden genomen de omstandigheid dat Dipa Negara door zijne overdreven eischen de onderhandelingen slechts scheen te willen rekken, dat hij zijn tegenstand toch niet met hoop op goeden uitslag had kunnen volhouden toen hij onderhandelingen met Cleerens aanknoopte, en dat zich eene groote menigte volgelingen om hem tijdens de onderhandelingen had geschaard. (Vgl. E. B. Kielstra, Gids 1885, II. 407; J. P. Schoemaker, Ind. Mil. Tijdschr. 1893, I. bl. 407, 474). Naar Batavia overgebracht, werd Dipa Negara eerst naar Menado, vervolgens naar Makasser verbannen, waar hij in 1855 overleed. Zie P. J. Louw, De Java-oorlog, Bat. 's Hage 1894, I. bl. 85 en de daar aangehaalde geschriften.

DIPHYLLODES. AVES, PASSERIFORMES, PASSERES, *Paradiseidae*, *Paradiseinae.* Zie AROENG.

DIPLOCHEILICHTHYS. Genus-naam van Karperachtige visschen uit den Indischen archipel. Zie KARPERS.

DIPLOPRION BIFASCIATUM. Naam van een zeldzaam voorkomende baarsachtige zeevischsoort die, hoewel overal zeldzaam, waargenomen

is op Java, Celebes, Amboina, Batoe, Bintang en Timor. Zij is lichtgeel van kleur met 2 breede bruine dwarsbanden over het geheele lichaam.

DIPSAS. REPTILIA, OPHIDIA, *Colubridae*, *Dipsadinae*. Zie OELER.

DIRK DE VRIES-BAAI. Westelijk gedeelte van de Penandjong-baai.

DISPENSATIE. De bevoegdheid om in een bijzonder geval bepaald aangewezen personen te ontheffen van eene verplichting, door eene algemeen verbindende verordening opgelegd (verleenen van dispensatie), is voor Ned.-Indië geregeld door art. 53 van het Reg.Regl. Dit geeft den Gouverneur-Generaal de bevoegdheid, dispensatie te verleenen in de gevallen, bij de algemeene verordeningen (wetten, Kon. besluiten, ordonnantiën) omschreven, waardoor men wel zal hebben te verstaan, dat de wetgever de bijzondere artikelen of onderdeelen van artikelen, waarvan dispensatie mag worden verleend, moet aanwijzen (Mr. J. T. Buys. De grondwet, Arnhem 1883, I. bl. 286). Waar de wetgever (Wetgevende macht, Koning, Gouv.-Gen. in overeenstemming met den Raad van Indië) aldus zelf het recht tot dispensatie verleent, is de Gouv.-Gen. niet aan het advies van den Raad van Indië gebonden, wanneer hij dispensatie wil verleenen; hij is echter wel verplicht, waar het rechtszaken geldt, het advies van het Hoog-Gerechtshof in te winnen. Slechts in de bovengenoemde gevallen kan de Gouv.-Gen. dispensatie geven van bepalingen van een wet of Kon. besluit. Bovendien is hij bevoegd, ook naar de uitdrukkelijke bepaling van art. 53 Reg.-Regl., om in overeenstemming met den Raad van Indië dispensatie te geven van de voorschriften eener ordonnantie, in de gevallen daarbij niet vermeld. Deze bepaling is slechts een uitvloeisel van het beginsel, dat de macht, welke eene bepaling stelt, altijd bevoegd is zelve van dien regel dispensatie te verleenen. Het genoemd artikel verbindt daaraan echter de verplichting het advies van het Hooggerechtshof in te winnen.

Bovendien is, ook weder krachtens genoemd beginsel, de wetgevende macht bevoegd, dispensatie te verleenen van de bepalingen eener wet. Doch bovendien verleent art. 69 der Grondwet (welke sedert de herziening in 1887 eene betere redactie bevat dan die, in het Reg.-Regl. aangenomen, welke aan de in 1848 herziene grondwet is ontleend) aan de Koningin het recht dispensatie te verleenen van wetsbepalingen, wanneer de wet daartoe machtigt, welke bij het verleenen dier machtiging de bepalingen der wet moet noemen, waarover de bevoegdheid tot dispensatie zich uitstrekt, terwijl Haar het recht tot dispensatie van algemeene maatregelen van inwendig bestuur slechts dan is toegekend, wanneer Zij zich de bevoegdheid daartoe bij den maatregel uitdrukkelijk heeft voorbehouden.

DISSEMURUS. AVES, PASSERIFORMES, PASSERES, *Dicruridae*. Zie SAWEH en SRIGOENTING.

DISTRICTSBESTUUR, DISTRICTSHOOFD. Zie BESTUUR.

DISTRICTSGERECHT. Zie RECHTSWEZEN.

DITTELASMA. Zie LERAK.

DIVI-DIVI. *Caesalpinia coriaria Willd.* Fam. *Leguminosae*. West-Indische boom, wiens peulen het bekende looimiddel divi-divi geven. Op Java proefsgewijze aangeplant (o.a. in Bantam en de Preanger).

DJAÄR. Zijrivier van de Patai in de onderafdeeling Bekoempai van de res. Borneo's Z.- en O.afd.

DJABAKOTA. District van de afdeeling en het regentschap Soerabaja van de gelijknamige residentie, met een oppervlakte van 10603.96 hectaren of bijna 2 ☐ geogr. mijl, met Djemoer als zetel van het districtsbestuur.

DJABOENG. District van de afdeeling en het regentschap Modjokerto van de residentie Soerabaja met een oppervlakte van 60431.28 hectaren of bijna 11 ☐ geogr. mijlen. Het district vormt tevens een contrôle-afdeeling. De standplaats van den controleur B. B. en van het districtshoofd is Djatiredjo. Er waren Ult⁰. 1894, 5270 bahoe's grond in erfpacht uitgegeven voor de teelt van koffie.

DJABOENG. Onderdistrict van het district Kraksaän van de afdeeling en residentie Probolinggo. Nabij de gelijknamige onderdistrictshoofdplaats vindt men de Tjandi Djaboeng, een Hindoetempel van gebakken steen op hoogen voet, waarvan echter de steenen trap verdwenen is. Deze tjandi heeft een koepelvormig dak, is 50 à 60 voet hoog, en heeft mooie kroonlijsten en fraai beitelwerk op de wanden. Vlak daarbij was vroeger een kleinere tempel, thans niet meer dan een steenhoop. Beide zijn afgebeeld op bl. 62 van Raffles. Vgk. Veth, Java, II blz. 108 vv.

DJACON GIGI. Zie GIGI DJARAN.

DJADAM. De Socotrynsche aloë, (afkomstig van *Aloë Perryi Baker*, Fam. *Liliaceae*) op Java als drogerij ingevoerd van Bombay.

DJAE. Jav. Zie ALIJA.

DJAGA-MONJET. Wijk van de hoofdplaats Batavia, aldus (apenwacht) genoemd naar de apenkolonie, die zich hier ophield, vóór den bouw van de schans, die door Daendels werd opgericht. Deze wijk, waarin zich het cavalerie-kampement bevindt, wordt ten o. door den weg van Rijswijk naar Tanabang, en ten w. door de rivier Krokot begrensd.

DJAGARAGA. Plaats in Djembrana (Bali) niet ver van de kust, bekend als hoofdpunt van actie tijdens de expeditiën in 1848 en 1849. Zie BALI bl. 85.

DJAGOENG. Jav., Mad. en Mal.; DJAGONG, Soend.; BIRALE, Mak.; BARALE, Boeg.; MILOE, Mal. Men.; TANDÉ, TAINDÉ of TALENDÉ, Alf. Men.; BINTÉ, Goront.; KASTÉLAH, Tern.; TARIGI, N. G. 4 R.; TOIGOE, Bol. Mong.; TERAI DJAWA, Saw.; BISKOETOE, Boer.; ASLAÄR, Amb. Kei.; HETAKRAË, Amb. Wet.; KALÉOEKOE, Amb. Kis.; OITÉLA, Amb. Aroe.; SELAROE, Amb. Ten.; WETRAÄ, Amb. Serm.; WEHERAOL, Amb. Bab.

Zea Mays Linn. Fam. *Gramineae*. De maïsplant, van Zuid-Amerika afkomstig, wordt in Indië algemeen gekweekt en naar gelang van plaatselijke gewoonten aan de witte, gele, roode of paarse soorten de voorkeur gegeven. In meerdere streken dient maïs als bijkomend voedsel en vindt men aanplantingen van niet te grooten omvang op de erven, rondom de woningen, of op een gedeelte der afgeoogste rijstvelden; het laatste op uitgebreider schaal in de Bataklanden. In het oostelijk deel van den Ind. archipel wordt vrij algemeen maïs verbouwd en o. a. in de Minahasa, op de droge rijstvelden, soms een paar maanden vóór het zaaien der padie uitgepoot, of wel, als deze twee blaadjes heeft, er

tusschen geplant, op min of meer grootere tusschenruimten van gemiddeld één vadem lengte.

De groeitijd verschilt van 100—130 dagen, en om als voedsel te dienen, worden de korrels afgepeld en, fijn gemalen of gestampt, gekookt of geroosterd gegeten; hetgeen evenwel ook wel plaats heeft met de geheele vrucht-aren. Waar padie verbouwd wordt, dient de maïs meer om te voorzien in gebrek aan rijst en beschouwt de bevolking het gebruik als een bewijs van armoede: men voedert er dan hoofdzakelijk de varkens en paarden mede.

Een aftreksel van de stelen en onrijpe kolven dient als diureticum.

DJAGONG. Soend. Zie DJAGOENG.

DJAHÈ. Soend. Zie ALIJA.

DJAHI. Lamp. Pam. Zie ALIJA.

DJAHIK. Lamp. Ab. Zie ALIJA.

DJAILOLO. District op de westkust van het noordelijk schiereiland van het eiland Halmaheira (Halmahéra) ten noorden van het district Sidangoli, waarvan het gescheiden is door het bij Kaap Golaoe in zee vallende riviertje Taoeroe Itji, en behoorende tot het sultanaat Ternate. Het bestaat uit twee moslemsche en twee alfoersche kampongs. De eersten onder een Kimalaha, de anderen onder eigen hoofden. Vanwege den Sultan is er een Oetoesan en een Alferes. De Mohamedanen leven van de vischvangst en het naaien van dekriet voor dakbedekking: de Alfoeren planten padie, maïs, pisang en wat aardvruchten tot eigen gebruik. In het zuidelijk gedeelte houden zich veel Ternataansche dano's op, die zich erneeren met het kloppen van sagoe. Vroeger schijnt het een onafhankelijk staatje te zijn geweest, en van daar dat het geheele eiland Halmaheira op vele kaarten aldus (of als Djilolo, Gilolo) wordt aangeduid. Tegenwoordig is het een der kleinste districten, slecht bevolkt en met weinig handel.

DJAIPOPA. Zie DÉHÉPODO.

DJAJA KOESOEMA. Zie WIDJAJA KOESOEMA.

DJAJANG-SEKAR. Onder dezen naam werden door Daendels detachementen cavalerie opgericht, waarvan de manschappen geworven werden uit de zoons van inlandsche hoofden. Diende die oprichting dus eenerzijds om aan die jongelingen, die door hun geboorte niet tot den landbouwers-, ambachts- of werkmansstand behoorden, en voor wie in den ambtenaarsstand geen plaats was, en die dus óf ten laste hunner familie komen dan wel een nutteloos, dus gevaarlijk element in de inlandsche maatschappij worden zouden, aan een carrière te helpen, anderzijds werd daardoor een corps maréchaussée gevormd, dat in onrustige tijden nuttige politiediensten kon bewijzen en in het tekort aan beschikbare militairen kon tegemoet komen. Deze Djajang-sekars, als bestemd voor gewestelijken dienst, werden onder de bevelen van de residenten geplaatst om tot handhaving der openbare rust en orde behulpzaam te zijn. Veel dienst schijnen zij echter niet bewezen te hebben, want nergens vonden wij daarvan vermelding gemaakt. In 1874 werden de nog bestaande detachementen bij het Regiment O. I. Cavalerie ingelijfd en onder militair beheer gebracht.

DJAKAT. Verbastering van het Arabische Zakat. Zie aldaar.

DJAKATRA (JAKATRA, DJAJAKARTA, XACATARA). Naam van een weinig beduidende handelsplaats, gelegen aan den rechter- en linkeroever der Tjiliwoeng, daar, waar de rivier in de Java-zee uitmondt, waarvan het geheel of een gedeelte op 30 Mei 1619 door de krijgsbenden der Nederlandsche O.-I. Compagnie onder aanvoering van den Gouverneur-Generaal Coen verwoest werd, om plaats te maken voor eene nederzetting der Nederlanders, tevens zetel hunner regeering in Indië: Batavia.

Het plaatsje, waarschijnlijk een nederzetting van mohammedaansche Javanen van Djepara-Demak, moet wat vroeger ontstaan zijn dan die andere kolonie van Djepara-Demak, Bantam. Immers reeds in 1522 sloten de Portugeezen met het hoofd van Djakatra op de plaats zelve een contract. Op het tijdstip, dat onze Nederlandsche reizigers haar voor het eerst bezochten, was de plaats ondergeschikt aan Bantam. Het hoofd, dat te Djakatra gezag voerde en aan wien de Nederlanders den titel van koning gaven, stond in de verhouding van leenman tot den (toenmaals minderjarigen) vorst van Bantam. Als bewijs kan dienen, dat bij gelegenheid van de besnijdenis van den jongen vorst van Bantam in 1605 het hoofd van Djakatra even als de overige vasallen ter hoofdplaats zijne opwachting maakte. Ook mochten, ten minste in de eerste tijden na 1596, er te Djakatra geen goederen worden verkocht, gelost of verscheept, zijnde dit voorrecht, — een soort van stapelrecht — voor de stad Bantam gereserveerd. Maar gedurende de halve regeeringloosheid, die in Bantam vooral na 1596 heerschte, werd Djakatra de plaats waar Nederlanders en later ook de Engelschen, hunne provisiën (voornamelijk arak) inkochten. Bantam, dat tot nog toe voor deze streken het monopolie van den invoer en den uitvoer van de peper had bezeten, moest al spoedig de daaraan verbonden winsten deelen met Djakatra. Wat later, 1610, werd er, op grond, van den regent van Djakatra gekocht, eene Nederlandsche loge of factory gebouwd en kort daarop (1614) vestigden zich daar ook de dienaren der Engelsche Oost-Indische Compagnie. De vestiging der Engelschen bleef onbeduidend, die der Nederlanders kreeg meer en meer beteekenis. De reede van Djakatra was niet zoo geschikt als die van Bantam, maar de inlandsche autoriteiten waren meer welwillend en zoo werd geleidelijk Djakatra in toenemende mate door Nederlandsche schepen bezocht. In 1618 was Djakatra feitelijk het rendez-vous van de schepen der Ned. O.-I. Comp., geheel volgens de aanwijzingen door Jacques l'Hermite de Jonge reeds in 1612 bij zijne „Corte Remonstrantie" gegeven.

Bekend is het hoe de Gouverneur-Generaal Coen in de, naar zijne meening, hachelijke tijdsomstandigheden de aanleiding vond om de gebouwen der factory te versterken. Den 22sten October 1618 vonden Gouv.-Gen. en Raad van Indië goed terzelfder plaatse een „volkomen fort" op te werpen en te Djakatra den zetel der N.-I. regeering te vestigen. Deze wederrechtelijke daad lokte later maatregelen van tegenweer uit van de zijde van den regent van Djakatra. Gedurende den strijd, die nu ontbrandde (23 Dec. 1618) en waarbij de Engelschen in den aanvang den regent van Djakatra ondersteunden, om hem even spoedig los te laten, werd laatstgenoemde door een Bantamschen toemenggoeng van de regeering ontzet (2 Febr. 1619) en met zijne bloedverwanten en volgelingen naar Tanarah gevoerd; toen reeds ver-

liet een groot gedeelte van de oorspronkelijke bewoners de plaats. Sedert dien werden de verlaten versterkingen bezet door Bantamsche krijgslieden. Ook deze werden zonder veel moeite en met gering verlies aan menschenlevens op den reeds vroeger genoemden datum van 30 Mei 1619 verjaagd, bij welke gelegenheid de plaats werd vernield.

Eene gravure, welke een betrouwbare voorstelling geeft van het voorkomen der plaats in het jaar 1607, is opgenomen in het verzamelwerk „Begin en Voortgang v. d. V. N. G. O.-I. C., 2e deel, 1646, Schipvaert onder den admiraal C. Matelief", blz. 52. Reeds in 1596 wordt melding gemaakt van een houten heining die de stad omgaf; deze wordt in 1607 een steenen muur genoemd. In 1618 kwamen hier nog bij de (onbeduidende) versterkingen, die de regent aan den noordkant van Djakatra maakte tot vlak in de nabijheid van het Hollandsche fortje. Het aantal huizen was volgens eene opgaaf van 1596: 3000; wat vrijwel overeenkomt met eene opgaaf van het aantal der weerbare mannen, in het reisverhaal van Matelief voorkomende tot het cijfer van 4.000. Beide opgaven komen echter mij voor nog te hoog te zijn.

Op tweeërlei wijs is de plaats, waar het voornaamste gedeelte van de kampoeng Djakatra lag, vrij nauwkeurig te bepalen. Op een schetskaartje, haast dadelijk na de gebeurtenissen van 1618/19 vervaardigd en in de verzameling van het Rijksarchief geregistreerd onder „Portefeuille V, uit de memoriën en beschrijvingen van algemeen bestuur", is het punt aangewezen waar „de stadt Jacatra" gelegen had. Bij vergelijking met latere kaarten der stad Batavia blijkt dit punt te liggen op ongeveer 500 meter ten nw. van het (latere) stadhuis.

Wat de tweede wijs betreft. Den 19den Maart 1620 besloot de Indische regeering, voor het geval dat de dienaren der Engelsche Compagnie een versterking wilden bouwen op het kort geleden veroverde gebied, zulks hun niet toe te staan. Alleen een pakhuis zouden zij mogen bouwen en daartoe zou hun dan worden aangeboden „een bequame plaetse op de markt, daer voor desen de stadt van den Koning gestaen had". Toen op 3 Juni 1620 de Engelschen, geheel als de Indische regeering dat verwacht had, verzochten de plaats te mogen in beslag nemen vlak tegenover het oude Nederlandsche fortje [1]), daar waar hunne loge tot in het laatst van 1618 had gestaan, werd dit verzoek hun geweigerd. Een tweede verzoek om te mogen bouwen op een plaats binnen een musketschot afstand van het geprojecteerde nieuwe kasteel, werd hun eveneens beleefd ontzegd. Tegelijk werd hun een stuk grond aangeboden „omtrent een steenworp verder de rivier op gelegen". Waarschijnlijk hebben zij daar inderdaad hunne factory gebouwd. Op een schetskaart van het jaar 1623, afgedrukt tegenover bladz. 362 van het Tijdschr. v. h. Bat. Gen. deel 25, 1879, en waarvan de oorspronkelijke teekening op de akademische bibliotheek te Leiden berust, komt „het quartier der Engelse" voor juist op de plaats volgens de hierboven geschetste omslachtige wijs bepaald, en waar volgens de schetskaart van 1619 de kampong Djakatra lag.

1) Dit fortje is geleidelijk vervangen door een grooter fort, ongeveer negenmaal zoo groot: het bekende kasteel van Batavia. Dit laatste was in 1628 nog niet voltooid.

Volgens den Heer Brumund werd het Engelsche huis tijdens het beleg van 1628 gesloopt; op de plaats kwam later de Binnen-Portugeesche kerk en bevonden zich in 1860 op diezelfde ruimte de kantoren van de firma's Van Ommeren Rueb, Cores De Vries en Roselje. Genoemde kerk lag op ± 400 meter ten nw. van het (nog bestaande) stadhuis [1]). (J. A. v. D. B.)

DJAKATRA (JAKATRA). Is ook de naam van een der buitenforten, met eenige andere, als Antjol, Noordwijk, Rijswijk, de Vijfhoek en Angké, dienende tot bescherming van den naasten omtrek der stad Batavia. Het lag op ongeveer 2000 meter ten z.o. van den zuidoosthoek der oude stad. Een plattegrond-teekening is te vinden op bl. 112 van J. W. Heydt „Geographisch- und topographischer Schauplatz von Africa und Ost-Indiën", 1744.

Bronnen: J. G. F. Brumund, Een en ander van het oude Batavia, Tijdschr. v. h. Bat. Gen. 25, 1879, blz. 362; Mr. J. A. Van der Chijs, Het laatste overblijfsel van Djakatra, id. bl. 460; Mr. J. A. Van der Chijs, De Nederlanders te Jakatra, 1860; Begin en Voortgang, 1646. De Jonge, Opkomst, deel 4 en 5. (J. A. v. D. B.)

DJAKSA. Inlandsche fiscaal. Zie RECHTSWEZEN.

DJALI WATOE. JAV.; HADJELI of HADJÈRÈ en HANDJELI of HANDJÈRÈ, SOEND.; DJELAI BATOE, MAL.

Coix Lacryma Linn. Fam. *Gramineae.* In geheel Indië zoowel wild als gekweekt voorkomend. De pitten, bij ons als „Jobstranen" bekend, waarmede kinderen spelen, heeten in het Jav. djali of djagoeng djali. Op Java dienen ze nog om bidsnoeren van te maken of tot guirlandes bij inlandsche feesten en in sommige gevallen als geneesmiddel.

DJALITRI. SOEND. Zie GENITRI.

DJAMBANGAN. Een 3020 M. hoogen bergtop in het Ajeg-Ajeg-Djambangan-gebergte. (Zie AJEG-AJEG-DJAMBANGAN-GEBERGTE).

DJAMBE. SOEND. en JAV. Zie PINANG.

DJAMBEAN. District van de afdeeling en het regentschap Kediri van de gelijknamige residentie, met een oppervlakte van 42.484,76 hectaren of bijna 8 □ geogr. mijlen. De standplaats van het districtshoofd is Poerwakerta. Er waren ult. 1894 14.652 bahoes gronden in erfpacht uitgegeven, welke alle voor de teelt van koffie werden benuttigd.

DJAMBÉË. ATJEH. Zie DJAMBOE.

DJAMBELAN. MAL.; DJOEWET, JAV. en BAL.; OEBAR, ook MAL.; RAPO-RAPO DJAWA, MAK.; DJAMBOELAN, DJAMBOLAN of WAWA OE LINGÈN, ALF. MEN.

Eugenia Jambolana Lam. = *Syzygium Jambolanum DC.* Fam. *Myrtaceae.* Door geheel Indië verspreid van de vlakte tot een hoogte van 4 à 5000 voet, zoowel gekweekt als wild. De vruchten wor-

1) Voor de gissing, welke de heer Mr. J. A. Van der Chijs in zijn artikel „het laatste overblijfsel, enz." maakt, als zoude een toren, die indertijd op het gebied der kampoeng Klinting stond en waarvan in 1844 nog de fundamenten over waren, een van de verdedigingswerken van het oude Djakatra zijn geweest, bestaat m. i. weinig grond. Djakatra strekte zich niet zoo ver zuidelijk uit, zooals ook blijkt uit een kaart van 1629 (Leupe, Inventaris der Kaarten, Rijksarchief 1e ged. 1867 n°. 1179).

den rijp en onrijp met zout gegeten; de bast gebruikt men voor het tanen van vischnetten. De zaden en bast worden nu in Europa gebezigd als geneesmiddel tegen suikerziekte.

DJAMBI. Landschap, behoorende tot de residentie Palembang, inzooverre nl. dat de resident „toezicht houdt op de zaken van het rijk Djambi, waarvan het bestuur onder het oppergezag der Nederlandsche Regeering is overgelaten aan den inlandschen vorst". Het bestaat uit twee deelen: 1°. het Gouvernementsgebied, dat is het terrein van onze vestigingen, en 2°. het „leenrijk van Djambi en Onderhoorigheden".

Het behoort tot de minst bekende gedeelten van het eiland Sumatra. De Sumatra-expeditie, in 1877—1878 door het Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap uitgezonden, heeft voor 't eerst zekere berichten omtrent de binnenlanden van Djambi kunnen verstrekken, doch daar haar onderzoek zich bijna uitsluitend heeft moeten bepalen tot de groote rivieren, is nog veel in 't duister gebleven.

Het landschap is gelegen aan de oostkust van Midden-Sumatra. De grenzen, die aan de landzijde niet overal nauwkeurig kunnen worden aangewezen, zijn: ten n. de landschappen, bekend onder den naam Rantau di Baroeh of Batang Hari-districten, de afdeeling Indragiri van de residentie Riouw, en de Berhalastraat, die de noordkust scheidt van het eiland Berhala; ten oosten de zee van Borneo en de res. Palembang; ten zuiden dezelfde res.; ten westen de onafhankelijke landschappen Soengei Tenang, Serampei en Korintji. Het tegenover de Koewala Berba gelegen eilandje Berba, en het iets noordelijker gelegen Berhala (volgens de legenden de bakermat van het Djambische vorstengeslacht) behooren ook tot Djambi.

De oppervlakte wordt geschat op 883 □ g. m. (met inbegrip van de aan Boven-Djambi grenzende onafhankelijke of nog niet regelmatig onder ons beheer gebrachte streken) en de bevolking op 76.000 zielen. De kustlijn is weinig ontwikkeld. De eenige insnijdingen zijn die, gevormd door de breede uitmonding van de Soengei Tongkal, en de twee voornaamste uitmondingen van de Djambi-rivier.

Het rijk wordt bijna geheel ingenomen door het stroomgebied van de Batang Hari en de Soengei Tongkal. Het is dus vlak land, dat van de kust uiterst langzaam oploopt, tot diep het land in moerassig, en in de bovenlanden hier en daar afgewisseld door heuvels, die zich niet hooger dan 20 à 30 M. verheffen.

Van west naar oost gaande vindt men de volgende rivieren: de Soengei Tongkal met twee linkerzijrivieren, de Soengei Asem en de Soengei Roemahan, en één rechterzijrivier de Soengei Itam; tot waar zij de Roemahan opneemt, is de S. Tongkal opgevaren door het gouvernementsstoomschip Boni; de S. Batara, de S. Mandahara en verder oostelijk de Koewala Nioer en de Koewala Berba, de twee voornaamste uitmondingen van de Batang Hari of rivier van Djambi (Zie BATANG HARI).

De plaatsen, die melding verdienen, zijn vooreerst onze posten: 1°. De hoofdplaats Djambi aan den rechteroever van de B. Hari, even vóór zij de S. Kompeh opneemt, waar een bezetting ligt onder een kapitein-commandant, en waar de politieke agent is gevestigd. De bevolking bedroeg (tijdens de Sumatra-expeditie) 264 inlanders. In het daartegenover liggende Petjinan, eigenlijk een bank, die bij lagen waterstand droogvalt, wonen 80 Chineezen onder een luitenant. 2°. Moewara Kompeh aan de S. Kompeh, waar deze zich weer met de Djambi-rivier vereenigt, de standplaats van den ontvanger der in- en uitvoerrechten, met een bevolking van 130 inlanders en 5 Chineezen. Er is ook een gouvernementskolenstation. 3°. Moewara Saba aan de K. Nioer, waar een opziener van de in- en uitvoerrechten, is gevestigd. Bevolking 190 inlanders en 39 Chineezen. De grenzen van de vestigingen Djambi en Saba zijn vastgesteld bij Staatsblad 1888 n°. 159. 4°. Moewara Simpang of Berba aan de K. Berba. 5°. Moewara Tongkal aan de Tongkal, waar ook een opziener van de in- en uitvoerrechten is gevestigd.

Verder zijn nog van belang Telok Tengah, een halven dag stoomens boven Djambi, waar de Sultan woont; Telok Poea nabij de uitmonding van de Tabir in de B. Hari, waar de kroonprins woont, en Telok Rendah, nabij de uitmonding van de Ketalo in de B. Hari, de woonplaats van Sultan Taha (zie beneden).

GESCHIEDENIS. Volgens de oudste berichten was Djambi een leenrijk van Madjapahit, ontstaan uit Javaansche volkplantingen, over Palembang daar gekomen. Later moet het de suprematie van het rijk van Menangkabau hebben erkend.

Vooral met het doel om zich in den handel meer onafhankelijk te maken van Bantam, richtte de O.-I. C. in 1616 te Djambi een kantoor op, dat zij tot 1696 onafgebroken handhaafde, en dat belangrijk was om den handel in peper en verschillende boschproducten. In 1643 werd het eerste contract met den Vorst gesloten; in 1687 kon de O.-I. C. hem aan zich verplichten door op zijn verzoek om hulp een aanval van den Radja van Djohor en den Sultan van Palembang af te wenden.

Niet altijd echter was de verhouding zoo vriendschappelijk; dat blijkt o. a. uit den moord op het hoofd der factory in 1690. De toenmalige vorst Ingalaga, de eerste, die den Sultanstitel voerde, werd gevangen genomen en zijn zoon Kjai Gedé op den troon geplaatst. Onder Kjai Gedé's opvolger in 1696 werd de verhouding met de O.-I. C. zóó gespannen, dat het kantoor werd opgebroken.

In 1707 gaf de Sultan blijk de relaties weer te willen aanknoopen door een gezantschap aan den G.-G.; het kantoor werd hersteld en te Moewara Kompeh een sterkte opgericht. Deze sterkte werd in 1724, vermoedelijk tengevolge van een opstand tegen de Nederlanders, weer verlaten. Voorzoover bekend is, kwamen zij er niet vóór 1833 terug. Omtrent hetgeen tusschen 1724 en 1833 gebeurd is in Djambi ontbreken ons stellige berichten. De macht van de Sultans schijnt vooral verzwakt te zijn onder Mahmoed Mahoedin, die ± 1812 aan de regeering kwam. Het gezag was feitelijk in handen van diens vrouw, die door haar wreed en tiranniek bestuur de bevolking tot opstand dreef.

De Sultan moest uit de hoofdplaats vluchten, en alleen met hulp van zijn broeder, die in de bovenlanden veel invloed had, kreeg hij het gezag weer in handen.

Zijn opvolger Mohammed Facharoedin vroeg in 1833 den Nederlanders hulp tegen zeeroovers, die zich van den mond der Djambi-rivier hadden meester gemaakt. Die hulp werd verleend en de zeeroovers door onze marine verdreven. In 't

zelfde jaar echter deed de Sultan met eenige uitgeweken Palembangsche grooten een inval in het Palembangsche district Rawas. De G.-G. Van den Bosch greep deze gelegenheid aan om ons gezag op Sumatra uit te breiden, en zond een expeditie om de onruststokers te verjagen. Dat gelukte; en in 1833 en 1834 sloot Michiels contracten met Facharoedin, waarbij deze onze souvereiniteit erkende, heffing van in- en uitvoerrechten en invoering van zoutmonopolie toestond, een en ander tegen vergoeding van een jaargeld van *f* 8000.— aan Sultan en kroonprins samen uit te keeren. Te Moewara Kompeh werd weer een versterking gebouwd met een Europeesch gezaghebber en te Saba werd een inlandsch posthouder gevestigd.

Daar Engeland bezwaar maakte tegen de uitbreiding op Sumatra's Oostkust, werd in 1841 gelast de vestigingen benoorden Palembang in te trekken. De Indische Regeering gaf aan dien last voor Moewara Kompeh geen gevolg, op verzoek van den toenmaligen Sultan Nazar Oedin. Deze toch zocht steun bij de Nederlanders tegen zijn neef Raden Tabong, die in de bovenlanden grooten invloed had.

Toen in 1855 Nazaroedin werd opgevolgd door Taha Safi Oedin (Taha), verlangde de Regeering vernieuwing van het contract. De nieuwe Sultan was daartoe niet gezind, en liet den resident van Palembang tot twee keer onverrichter zake terugkeeren. Er werd toen (1858) een expeditie gezonden van 600 man troepen en 4 oorlogsstoomers onder Lange en Courier dit Dubekart. Na een hevig gevecht werd de kraton genomen, en de Sultan vluchtte naar het binnenland. Zijn oom Ahmad Nazaroedin werd tot Sultan aangesteld, en met dezen en den kroonprins werd een nieuw contract gesloten, waarbij nog eens uitdrukkelijk gestipuleerd werd, dat Djambi deel uitmaakt van Nederlandsch-Indië en aan den Sultan in leen gegeven wordt.

Een nieuwe en belangrijke bepaling was, dat ter hoofdplaats Djambi een ambtenaar of officier (politiek agent) zou geplaatst worden onder de bevelen van den resident van Palembang, om te waken voor de nakoming van het contract en „den Sultan als raadgever en leidsman terzijde te staan." Voor de eerste maal werd met die functie belast de kapitein-commandant van de compagnie infanterie, die nu te Djambi werd gelegerd.

Eenige jaren lang vernam men nu niets van rustverstoring in Djambi. In 1868 werd dan ook de bezetting van Moewara Kompeh ingetrokken en die van Djambi verminderd. In 1875 werd de betrekking van politiek agent aan een controleur opgedragen. De oude Sultan Taha had echter in de bovenlanden nog de macht in handen, en belemmerde den uitvoer naar de benedenlanden. Het was vooral in 1877—78, toen de Sumatra-expeditie de onrustige elementen wakker maakte, dat die invloed van Taha bleek. De moeilijkheden, die de expeditie ondervond, en die zóó ernstig werden, dat Van Hasselt en Veth het Djambisch gebied moesten ontvluchten, gingen uit van Taha en zijn aanhangers. Het garnizoen van Djambi werd dan ook in 1879 weer versterkt.

Sultan Fazaroedin overleed in 1881 en werd opgevolgd door Mohammed Mahiloedin, terwijl een broer van Taha kroonprins werd. De nieuwe Sultan sloot in 1882 een nieuw contract, dat in hoofdzaak gelijk was aan het contract van 1858. De vergoedingen aan Sultan en kroonprins uit te keeren bedragen *f* 12000.— 's jaars voor de in- en uitvoerrechten en *f* 4000.— voor het opiummonopolie, dat in 1880 werd ingevoerd. De Sultan mag buiten de hoofdplaats wonen, doch moet éénmaal in de 3 maanden ter hoofdplaats komen om de belangen van zijn rijk met den politieken agent te bespreken.

In April 1885 overleed Sultan Mahiloedin. Daar de kroonprins niet geneigd was om het Sultanaat te aanvaarden, werd het bestuur voorloopig aan een commissie opgedragen. Onder dit voorloopig bestuur was het in Djambi alles behalve rustig. In Mei werden 3 Europeanen in de Societeit te Djambi door 2 hadjies overvallen; één, de officier van gezondheid gedood, één officier en één ambtenaar ernstig gewond, de officier doodelijk. Er was militair vertoon noodig om de daders uitgeleverd te krijgen. In October van 't zelfde jaar deed een gewapende bende een aanval op onze versterking, die gelukkig werd afgeslagen. Een gewapende kruisboot te Moewara Saba werd overrompeld, en niet dan na een hevig gevecht heroverd. Of en in hoeverre Taha dan wel de kroonprins in een en ander de hand had, bleef voorloopig onverklaard. In Juli 1886 echter kwam de laatste uit eigen beweging ter hoofdplaats, en een conferentie met den resident en de rijksgrooten had tengevolge, dat hij het Sultanaat aanvaardde als Sultan Ahmad Dzaïnoedin, terwijl een zevenjarige zoon van Taha kroonprins werd. In 1888 sloot hij een nieuw contract, gelijkluidend met dat van 1882.

De koloniale verslagen van 1888 en volgende jaren spreken van een steeds goede verhouding tot den Sultan; van vermeerdering van zijn invloed, en zelfs van blijken van goede gezindheid, door Taha betoond. Staat dan het feit, dat op 7 April 1895 plaats had, geheel op zichzelf? Of is het een waarschuwing om de zaken in Djambi nog niet al te zeer te vertrouwen? Dat is nog niet opgehelderd.

Op dien dag nl. kwam een gewapend Djambiër onder 't roepen van den heiligen oorlogskreet het erf van den postcommandant binnenloopen, verwondde dien commandant ernstig, terwijl de mede daar aanwezige controleur een lichte kwetsuur bekwam. De dader bezweek aan de wonden, die hem in de worsteling waren toegebracht.

Bestuur. Ofschoon altijd gesproken wordt van het rijk en den Sultan van Djambi, zijn er eigenlijk al sinds 1858 twee Sultans: de door de Indische Regeering aangestelde, en de in dat jaar gevluchte Sultan Taha, die ieder hun eigen gebied hebben; terwijl de pangéran ratoe, troonopvolger en rijksbestuurder tevens, ook in een deel van het rijk zelfstandig gezag uitoefent. Beide Sultans worden in het bestuur bijgestaan door een raad van rijksgrooten. „Gebied hebben" en „gezag uitoefenen" is echter ook wel wat veel gezegd. Buiten hun naaste omgeving is de invloed der Sultans zeer gering; de plaatselijke hoofden hebben daar de macht in handen. De Sultans worden met veel eerbewijzen ontvangen, maar aan hun bevelen stoort men zich niet erg.

In de streek langs den benedenloop der Batang Hari schijnen geen tusschenpersonen te zijn tusschen de Sultans en de hoofden der dorpen of doesoens. Deze hoofden heeten panghoeloe doe-

soen; hun helper en plaatsvervanger pemangkoe doesoen. Het gedeelte van Djambi, dat langs de Tembesi en haar zijtakken is gelegen, bestaat uit verschillende landschappen, die meestal den naam dragen van de rivieren, die er door loopen, zooals Limoen, Batang Asei, Marangin en andere.

Daar staat aan het hoofd van het bestuur een vertegenwoordiger van één der beide Sultans, ook weer bijgestaan door een raad, die vaak meer te zeggen heeft dan de vertegenwoordiger zelf. Daaronder staan dan de doensoenhoofden.

Zooals hiervoor reeds is vermeld, staat den door de regeering aangestelden Sultan een politiek agent als „raadgever en leidsman" ter zijde.

BEVOLKING. Het is niet zeker, of wij in de Koeboestammen, die in Palembang en Djambi hier en daar verspreid wonen, de oorspronkelijke bevolking van deze streken moeten zien. Van de echte Koeboes, die een zwervend leven leiden, is weinig bekend, daar zij de aanraking met Europeanen vermijden. Sommige groepen echter hebben vaste woonplaatsen gekozen en nemen langzamerhand taal, zeden en gewoonten, en ook den godsdienst (Islam) van de omliggende doesoens over.

De dorpen, in wier gebied zij zich gevestigd hebben, verplichten de Koeboes om de boschproducten tegen lagen prijs aan hen af te staan. Voor dien ruilhandel is één persoon, djenang genaamd, door de doesoengenooten aangewezen.

Behalve deze Koeboes, wier reeds gering aantal nog steeds afneemt, bestaat de bevolking van Djambi uit kolonisten. De bewoners der benedenlanden zijn van min of meer zuivere Javaansche afkomst. In Limoen, Batang Asei, Marangin en Pangkalan Djamboe wonen Menangkabausche Maleiers, daar gekomen van de Padangsche Bovenlanden; terwijl de streek van de Tembesi-rivier bevolkt is van uit Rawas onder Palembang.

Van zeden en gebruiken, die de bevolking van Djambi onderscheiden van hun stamgenooten, is niets bekend. Hier zij dus alleen aangeteekend, dat zij allen Mohammedanen zijn, in de bovenlanden Menangkabausch Maleisch spreken; in de benedenlanden dezelfde taal, sterk met Javaansch vermengd.

Wat het grondbezit aangaat: in de streken, die direct onder het Sultansbestuur staan, heeft elke doesoen de beschikking over een aangewezen gedeelte van den onbebouwden grond. De rest is kroondomein. In het Menangkabausch gedeelte zal het vermoedelijk volgens de Menangkabausche instellingen geregeld zijn.

De grond is zeer vruchtbaar; het voornaamste gewas is de rijst, die zoo goed als uitsluitend op droge velden, ladangs, wordt geteeld. Verder in de bovenlanden gambir en in de omstreken van Djambi een weinig tabak, die van zeer goede kwaliteit moet zijn, en waarvan de cultuur toeneemt. De pepercultuur, die de O. I. C. naar Djambi lokte, is geheel tenietgegaan.

Een ander zeer belangrijk middel van bestaan is de inzameling van boschproducten, als: harsen, waaronder vooral benzoë, was, honig, rotan, getah pertja enz. In een waterrijk land als Djambi is ook de vischvangst van groote beteekenis, zoowel in de rivieren als aan de zeekust.

Daar zoo goed als alle rivieren van Midden-Sumatra stofgoud meevoeren, wordt ook in Djambi, en wel door vrouwen, het goudwasschen beoefend. De veeteelt mag al geen middel van bestaan genoemd kunnen worden, toch vindt men hier en daar vrij groote kudden vee in het bezit van één persoon. Het zijn karbouwen en koeien; paarden komen zeer weinig voor. De uitvoer aan huiden bedroeg in 1878 ± *f* 12.000.

De handel is nog al van belang. In 1878 bedroeg in Moewara Kompeh de invoer *f* 265.000, de uitvoer *f* 182.000. Het transport heeft bijna uitsluitend met prauwen plaats. In het maken dier vaartuigen zijn de Djambiërs nog zeer achterlijk.

Bronnen: De inleiding (door P. J. Veth) van: De vestiging en uitbreiding der Nederlanders ter Westkust van Sumatra door Ridder de Stuers; Midden-Sumatra. Reizen en Onderzoekingen der Sumatra-Expeditie; E. de Waal. Onze Indische Financiën, Deel VII; De opkomst van het Nederl. gezag in O. I. door P. A. Tiele, 2de en 3de deel door Mr. J. E. Heeres. (J. E. B.)

DJAMBI. Zetel van den in het rijk van dien naam geplaatsten politieken agent, vertegenwoordiger van den resident van Palembang bij den Sultan, gewoonlijk een controleur 1e klasse bij het Binnenlandsch Bestuur. De plaats is aan beide oevers der Djambi-rivier gelegen, aan welker rechteroever de Europeesche nederzetting zich uitstrekt, uit een tiental woningen bestaande, op een eenigszins hooggelegen terrein opgetrokken in de buurt der benting en van de vroegere sociëteit, die na den moord in 1885 in een versterkt huis veranderd is. Een tweetal inlandsche kampongs liggen op denzelfden oever; bij een der laatsten, Solok geheeten, vindt men Hindoesche oudheden. Aan de overzijde van de hier ongeveer 300 m. breede rivier is een groote inlandsche kampong opgetrokken. De woningen der inlanders zijn of op palen gebouwd of vlothuizen. De strook grond, waarop de hoofdplaats ligt, heet Tanah Pileh. Zie Coenen in Eigen Haard 1886.

DJAMBI. MAL. PAL. Zie PINANG.

DJAMBOE. District van de afdeeling en het regentschap Poerwakerta van de residentie Banjoemas, met een oppervlak van 23.891,4 hectaren of 4,3 □ geogr. mijlen. De standplaats van het districtshoofd is Djatilawang.

DJAMBOE. Plaats in het district Leuwiliang, afdeeling Buitenzorg, nabij de Bantamsche grens, vindplaats van een beschreven steen met inscriptie en afdrukken van 2 voetzolen. Zie OUDHEDEN.

DJAMBOE. JAV., SOEND., MAL., MAD. en MAK.; DJAMPOE, BOEG.; GORA, TERN. en MAL. MEN.; MANILGOK, N. G. 4 R.; BOEWA MALAKA, BOET.; DJAMBÉÉ, ATJEH; MOMOK-MOMOK, ENGG.

Algemeene benamingen voor soorten uit de sectie Jambosa van het geslacht *Eugenia* L. Fam. *Myrtaceae.* Deze sectie is voornamelijk gekenmerkt door groote bloemen en meestal eetbare vruchten, die in grootte wisselen tusschen die van een kers en van een grooten appel en door de Europeanen gewoonlijk Jamboe genoemd worden. In Nederlandsch Indië, vooral op Java, is deze sectie door talrijke soorten vertegenwoordigd en een groot aantal daarvan wordt gekweekt. Hiervan zijn de voornaamste *E. aquea Burm.* = *Jambosa aquea Rumph.*, Mal. Dj. ajer, Jav. Dj. wèr; Mad., Dj. ir; Mak., Dj. djené; Boet. boewa malaka oewe; *E. Jambos L.* = *J. vulgaris DC.*, Mal., Dj. ajer mawar; Jav., Dj. klompok aroem; Alf. Amb., Sapia; Amb. Kam., Salapia;

E. Malaccensis L. = *J. domestica Rumph.*, Bat. Mal., Dj. bol; Soend., Dj. boöl; Mak., Dj kalongkong; *E. cauliflora* = *J. cauliflora* (met witte vruchten), Soend. en Alf. Men., Koepa; Bol. Mong., Kokoepa; id. (met roode vruchten), Alf. Men., Kempes; enz.

De vruchten worden algemeen gegeten, de bladeren en schors dienen op vele plaatsen voor allerlei geneeskundige doeleinden.

DJAMBOE AJER; **DJ. AJER MAWAR**, Mal. Zie DJAMBOE.

DJAMBOE BIDJI. Bat. Mal.; BIJAWAS, Mal.; KLOETOEK, Jav. en Soend.; DJAMBOE-PARATOEGALA, Mak.; GAWAJAH, Tern.; GOJAWAS, Mal. Mol.; KOJAWAS, Alf. Men.; KEDJAWAS, Mal. Tim.

Psidium Guajava L. Fam. *Myrtaceae.* Boom van tropisch Amerika, in Ned. Indië gekweekt en verwilderd.

De vruchten worden rauw en gestoofd gegeten; de jonge loten zijn, met andere plantendeelen vermengd, een inlandsch middel tegen buikpijn. In den laatsten tijd worden de gedroogde djamboe-bladeren ook in Europa aangewend bij acute gastro-enteritis.

DJAMBOE BOL. Bat. Mal.; **DJ. BOOL**, Soend., Zie DJAMBOE.

DJAMBOE DIPA. Bandj. Zie DJAMBOE MONJET.

DJAMBOE DJENÉ. Mak. Zie DJAMBOE.

DJAMBOE-GEBERGTE. Bergrug, die den Oengaran met den Télemaja, den n.w.lijken voorberg van den Merbaboe verbindt, en alzoo Kedoe van den dalketel van Ambarawa scheidt. De groote postweg van Ambarawa naar Magelang loopt over dit gebergte, waarvan de hoogste toppen geen 1000 m. bereiken.

DJAMBOE IR. Mad. Zie DJAMBOE.

DJAMBOE KADJAU. Mal. Zie DJAMBOE MONJET.

DJAMBOE KALONGKONG. Mak.; **DJ. KLOMPOK AROEM**, Jav. Zie DJAMBOE.

DJAMBOE MASONG. Mak.; **DJ. MÈDÈ**, Soend.; **DJ. MÉTÉ**, Jav. Zie DJAMBOE MONJET.

DJAMBOE MONJÈT. vulg. Mal.; GADJOES of DJAMBOE KADJAU, Mal.; DJAMBOE MÉTÉ, Jav.; DJAMBOE MÈDÈ, Soend.; DJAMBOE MASONG of DARÉ, Mak.; BOEWAH JAKIS, Tern. en Mal. Men.; WOJAKIS, Alf. Men.; DJAMBOE DIPA, Bandj.

Anacardium occidentale L. Fam. *Anacardiaceae.* Boom van Z. Amerika, die echter sinds lang ook in de tropische gewesten der oude wereld algemeen wordt gekweekt.

De stam bevat gom en de vruchtschil een scherpe stof (cardol); de op appels gelijkende gezwollen vruchtstelen worden gegeten, zoo ook de gepelde zaden. De jonge bladen worden als lalap-lalap gebruikt; fijngewreven dienen zij als (reduceerend) middel bij sommige huidziekten.

DJAMBOE PARATOEGALA. Mak. Zie DJAMBOE BIDJI.

DJAMBOE WÈR. Jav. Zie DJAMBOE.

DJAMBOELAN. Alf. Men. Zie DJAMBELAN.

DJAMOEDJOE. Soend., en KI MERAK, Soend. (*Podocarpus spec.*). Boomen die een uitmuntend, vast en duurzaam timmerhout opleveren. Djamoedjoe behoort tot de hoogste en zwaarste boomen in de bosschen, tot de reuzen van het woud. Hij groeit het menigvuldigst op de bergen der residentie Preanger-regentschappen op Java, boven eene hoogte van duizend meters, maar ook op West-Sumatra, alwaar hij, in de Padangsche bovenlanden, den naam van A m b o draagt. Niet alleen voor huisbouw, maar ook voor de vervaardiging van meubelen is het djamoedjoe-hout geschikt. De hooge, dikke stammen leveren balken van groote afmetingen. Zie verder KI POETRI.

DJAMOER en **SOENG.** Jav.; SOEPA en SOEOENG, Soend.; TJENDAWAN, Mal.; GANGANG, Mak.

Algemeene benaming voor paddestoelen. Sommige inl. soorten geven smakelijke gerechten, als Djamoer barat, Dj. dedak, Dj. pala enz.; andere zijn als drogerijen bekend, als Djamoer koeping de gedroogde zwam (*Exidia purpurascens Jungh.*); Dj. meira of Dj. bromo (id. *Polyporus sanguineus L.*) en Dj. rimpes (het vruchtlichaam van *Lycoperdon giganteum Batsch.*). Onze kennis van Indische fungi is nog zeer onvolledig.

DJAMPANG. Soend.; PADANG, Batt.

Eleusine Indica Gaertn. Fam. *Gramineae.* Een grassoort, die in alle warme gewesten wordt aangetroffen, meestal in gekweekten toestand; in Nederl. Indië ook wild.

Dit gras is een zeer geschikt voeder voor paarden en buffels.

DJAMPANG-KOELON. District van de afdeeling Soekaboemi, regentschap Tjiandjoer, van de residentie Preanger-regentschappen, met een oppervlakte van 138.562,94 hectaren of ruim 25 □ geogr. mijlen. De standplaats van het districtshoofd is Tjitjoeroeg.

DJAMPANG-TENGAH. District van de afdeeling Soekaboemi, regentschap Tjiandjoer, van de residentie Preanger-regentschappen, met een oppervlakte van 109.900.2 hectaren of bijna 20 □ geogr. mijlen. De standplaats van het districtshoofd, tevens standplaats van den controleur van de contrôle-afdeeling Lengkong, is Njalindoeng.

DJAMPANG-WETAN. District van de afdeeling en het regentschap Tjiandjoer van de residentie Preanger-regenischappen, met een oppervlak van 89757.89 hectaren of 16.3 □ geogr. mijlen. De standplaats van het districtshoofd is Soekanegara, tevens standplaats van den controleur van de contrôle-afdeeling van dezen naam.

DJAMPOE. Boeg. Zie DJAMBOE.

DJAMPOEK. Naam op West-Sumatra voor een groote Horen-uil, *Bubo orientalis.*

DJANGGOEL. Zie PANOA.

DJANGKANG. KEPOEH. Jav. *Sterculia foetida L.* Fam. *Sterculiaceae.* Hooge boom, in geheel Indië.

Hout voor pakkisten. Vruchten als inl. drogerij (boea kepoeh of boea djangkang). De bloemen rieken zeer onaangenaam (verg. bij kajoe tahi).

DJANGKRIK. Zie KREKEL.

DJANGOE. Bal. Zie DARINGO.

DJANGTONG. Zie MANOEK.

DJANOER of **OESAR.** Soend. Zie AKAR WANGI.

DJANTOENG. Zie OELAH-OELAH-DAHOEN.

DJANTOENG. Inlandsche naam in de Padangsche bovenlanden van een vogelsoort, *Iora s. Aegithina viridis s. scapularis*, die ook op Borneo voorkomt, en tot de Timalia's behoort.

DJAPAN. Vroegere naam van een landschap, ongeveer overeenkomende met het tegenwoordige regentschap Modjokerto.

DJAPOE. (IKAN) Zie BELIS.

DJAPOENGAN. SOEND. *Siegesbeckia orientalis L.* Fam. *Compositae.* Een in alle warme landen vrij algemeen kruid, dat zekere vermaardheid als geneesmiddel bezit.

DJARADO. BAT. Zie DARINGO.

DJARAK. MAL., SOEND. en JAV.; KALIKI ook SOEND. (voor *var. ruber*); DOELANG, BATT.; TANGANG-TANGANG DJARA, MAK.; KARANGÉJAN of SOLO WALANDA, ALF. MEN.; BALATJAI RORIHA, TERN.; ÉSIRATOE, KAMAHOE of PATI-MARAL, ALF. AMB.

Ricinus communis L. Fam. *Euphorbiaceae.* Eene soort met talrijke vaak als soorten beschreven variëteiten, sinds langen tijd overal, vooral in de oude wereld gekweekt; volgens sommigen in tropisch Azië, volgens anderen in sub-tropisch Afrika tehuis behoorend.

Uit de zaden wordt olie bereid, die in de bergstreken de kokosolie als lampolie vervangt; ze worden daartoe ontbolsterd, fijn gestampt, met water geperst en gekookt, tot al het water verdampt is. Aan de productie der medicinale „castorolie", een belangrijk handelsartikel, neemt Java nog weinig deel. Te Kediri is thans echter eene fabriek, die deze olie zoowel voor technisch gebruik (machine-olie) als voor medicijn (zg. c o l d d r a w n o i l) levert.

DJARAK BOEDEG. JAV. Zie DJARAK KOESTA.

DJARAK KOESTA. Vulg. MAL.; DJARAK PAGER, MAL.; DJARAK TJINA of DJARAK BOEDEG, JAV.; BALATJAI, MAL. MEN.; BALATJAI HISAH, TERN.; DAMAR ENDE, MAL. TIM.; SAKÉTA, ALF. MEN.; TANGANG-TANGANG KALI, MAK.; BINTALO, GORONT.

Jatropha Curcas L. Fam. *Euphorbiaceae.* Uit tropisch Amerika afkomstig, in tropisch Azië veel gekweekt.

Dient veel tot omheining van dorpen en woonhuizen. Een aftreksel der schors is een middel tegen spruw. De uit de zaden bereide olie werkt zeer sterk purgeerend: inlanders nemen als ontlastingsmiddel slechts een klein stukje van het zaad.

DJARAK PAGER. MAL.; DJ. TJINA, JAV. Zie DJARAK KOESTA.

DJARIANGO. BANDJ. Zie DARINGO.

DJARIJANGAU. MENANGK. Zie DARINGO.

DJARINGOE. SOEND. Zie DARINGO.

DJARO. Naam in Bantam gegeven aan het desa-hoofd.

DJARONG. SOEND.; MODJAR, JAV.; SENTAGI, MAL.; BAMA, SOELA.

Plumbago rosea L. Fam. *Plumbaginaceae.* In Zuid-Azië algemeen gekweekte sierplant met karmijnroode bloemen. De wortel is sterk blaartrekkend en bevat plumbagine. Verschillende andere planten zijn op Java onder den naam djarong bekend.

DJASINGA. Het meest w.lijke district van de afdeeling Buitenzorg, grenzende aan Bantam, tot welk rijk het behoorde, tot het in 1808 door Daendels bij het Gouvernementsgebied werd ingelijfd. De gelijknamige districtshoofdplaats ligt aan de Tji-doerian. Het district bestaat geheel uit particuliere landerijen, welke hoofdzakelijk dienen voor de cultuur van padi, koffie, thee en kina. Daendels was oorspronkelijk van plan zichzelven dit district ten geschenke aan te bieden als belooning voor de annexatie van Bantam; maar toen die handelwijze in Holland door de Regeering werd afgekeurd, moest hij daarvan afzien en werd het als zoo vele andere landen in dien tijd publiek verkocht.

DJATAKÈ. SOEND., BUITZ. Zie GANDARIA.

DJATI. District van de afdeeling en het regentschap Pasoeroean van de gelijknamige residentie, behoorende tot de contrôle-afdeeling Grati. Het heeft een oppervlakte van 8650,72 hectaren of ruim 1½ □ geogr. mijlen. De standplaats van het districtshoofd is Ngoling.

DJATI. Wijk van Batavia, gelegen op den heuvel bezuiden Tanahbang. Hier bevond zich vroeger het z. g. Djati-gesticht, een gesticht voor verlaten kinderen, sedert naar Rijswijk verplaatst. (Zie LIEFDADIGHEIDS-INSTELLINGEN).

DJATI. MAL. JAV. SOEND. MAK. en BOEG.

Tectona grandis Lf. Fam. *Verbenaceae.* De boom, die het bekende Djati-hout oplevert, dat in den handel meer algemeen bekend is onder de benaming van T e a k, welken naam de boom in Britsch-Indië draagt, vanwaar dit hout in groote hoeveelheid naar Europeesche havens, vooral naar Engeland, wordt uitgevoerd. In Nederlandsch-Indië groeit het djati-hout hoofdzakelijk op Java en overigens slechts op Madoera, de Kangean-eilanden, Bali en Soembawa. Het djati-hout dat, vooral ook om zijn menigvuldig voorkomen, op Java, in Indië het werkhout bij uitnemendheid is, vindt om zijne uitstekende eigenschappen eene veelzijdige toepassing, zoowel voor den scheepsbouw als voor waterstaats- en spoorwegwerken, huisbouw en vele andere doeleinden. Het is op Java ook het meest algemeene meubelhout. Het djati-hout wordt in vastheid, sterkte en duurzaamheid door weinig houtsoorten geëvenaard en laat zich gemakkelijk bewerken. Het heeft een betrekkelijk gering specifiek gewicht van ongeveer 0,680, waardoor het zich gemakkelijk te water, in vlotten, langs de rivieren laat vervoeren en overtreft in draagvermogen alle Europeesche houtsoorten. Goed uitgedroogd djati-hout krimpt en scheurt bijna niet, om welke reden het zoo bijzonder geschikt is voor dekplanken op de schepen. Beter nog dan eikenhout wederstaat het de afwisselende invloeden van elk klimaat. Het is tamelijk donkerbruin van kleur, op de dwarse doorsnede eenigszins kastanjebruin, op de lengtedoorsnede iets lichter, meer koffiebruin. De inlanders op Java onderscheiden verschillende variëteiten van djati-hout: Dj. s o e n g o e (hoornachtige djati, de beste van allen), Dj. m i n j a k (olieachtige djati), Dj. k a p o e r (kalkdjati) e. a., die zich gronden op de dichtheid, zwaarte, kleur enz. en het gevolg schijnen te zijn van plaatselijke verschillen in de geaardheid van den grond. Die kenmerken zijn echter zeer onstandvastig en gaan veelal zóó onmerkbaar in elkander over, dat het dikwijls moeilijk valt de genoemde variëteiten van elkander te onderscheiden. De djati-boomen bereiken geen bijzondere lengte. Deze wisselt voor volwassen stammen, tot aan de uiterste spits, af tusschen 30 en ruim 40 meters. In verhouding tot de lengte bereiken de boomen echter eene vrij aanzienlijke dikte.

De bosschen, welke dit hout bevatten, bestaan bijna uitsluitend uit djati-boomen; slechts weinige andere boomsoorten, — allen met hout van mindere waarde, — komen er in zeer geringe hoeveelheid in voor. De djati-bosschen vormen uitgestrekte wouden en verleenen door hun eentonig uiterlijk aan vele landschappen een bijzonder ka-

rakter. Op Java zijn de djati-bosschen vooral verspreid over het midden en oosten van het eiland. In de bergachtige vulkanische streken van West-Java beslaan zij slechts een zeer beperkt gebied. Het droge, heete, minder ongestadige klimaat van Oost-Java begunstigt meer hun groei dan de vochtige atmosfeer der bergstreken. In verticale richting heeft de djati-boom slechts een tamelijk beperkt gebied. Eene hoogte van 650 meters boven de oppervlakte der zee kan op Java wel als de hoogste grens der djati-bosschen worden aangenomen. Het djati-hout groeit op Midden- en Oost-Java vooral op de lage neptunische formaties, bij voorkeur op een eenigszins heuvelachtig terrein, zooals het lage kalkgebergte, dat zich uitstrekt van den oostelijken voet van het Oengarangebergte tot in de residentie Soerabaja en grootendeels met djati-bosschen overdekt is. Voorheen was Java nog over een veel grooter gedeelte dan thans met djati-bosschen bezet. Overal is het zichtbaar hoe het voormalige verband dier bosschen verbroken is, vooral langs de rivieren en in de nabijheid der noordkust. Volgens de laatste opmetingen, waarvan opgave werd gedaan in het Koloniaal Verslag van 1894, bedroeg toen de uitgestrektheid der djati-bosschen op Java, op ultimo 1893 653.942 hectaren. Verreweg de grootste uitgestrektheid beslaan zij in de residentie Rembang, met ruim 286.000 hectaren. In afdalende reeks volgen daarop de residentiën Madioen, Semarang, Soerabaja, Kediri, Japara. De overige residentiën bevatten slechts weinig, eenigen in 't geheel geen oorspronkelijk djati-bosch.

De uitvoer van djati-hout uit Nederlandsch-Indië is betrekkelijk nog zeer gering. Voor hout van op de Europeesche markten verlangde lengteafmetingen kan uit Java, alwaar lang hout ook vast in prijs is, bezwaarlijk geconcurreerd worden met het teak-(djati-)hout, dat in groote hoeveelheid tegen betrekkelijk lage prijzen uit Britsch-Indië naar Engeland wordt vervoerd en van dáár ook in Nederland wordt verkocht. Zie voorts over de Djati-bosschen het artikel BOSCHWEZEN.

Betreffende de litteratuur over „Boschwezen" en „Djati" staat bovenaan het uitvoerige werk van den toenmaligen Inspecteur van het Boschwezen in Nederlandsch-Indië J. W. H. Cordes: De Djati-bosschen op Java, hun natuur, verspreiding, geschiedenis en exploitatie, Batavia 1881. In dit werk vindt men ook opgave van wat tot op dat tijdstip over het Indische Boschwezen en het Djati-hout in verschillende tijdschriften verschenen was. Van lateren tijd dateeren: W. Buurman, De Djati-cultuur, in Tijdschrift voor Nijverheid en Landbouw in Nederlandsch-Indië, jaarg. 1881; J. W. H. Cordes, Over Oost-Indische houtsoorten en den handel in Djati-(Teak-)hout, in De Indische Mercuur van 12 Mei 1888; S. H. Koorders, De Kiemontwikkeling van *Tectona grandis Lf.* (Djati), in Natuurkundig Tijdschrift van Nederlandsch-Indië, Dl. LI, 1891; A. E. J. Bruinsma, Het Boschwezen in Nederlandsch-Indië, in de Indische Gids 1894, benevens beschouwingen daarover van J. W. H. Cordes in het December-nummer 1894 van dat tijdschrift. Voorts bevat de Regeerings-Almanak van Nederlandsch-Indië telkenjare eene beknopte opgave der administratieve bepalingen, die op het Boschwezen betrekking hebben. C.

DJATI BLANDA. Mal. *Guazuma tomentosa H. B. et K.* Fam. *Sterculiaceae.* Amerikaansche boom, op Java veel gekweekt. Hout voor kruit-fabricatie gezocht.

DJATI NANGOR. Uitgestrekt theeland in de afdeeling Soemedang (Preanger regentschappen) ter grootte van 1.367 bahoes.

DJATIROGO. District van de afdeeling en het regentschap Toeban van de residentie Rembang, met gelijknamige districtshoofdplaats, tevens standplaats van den controleur der contrôle-afdeeling van dien naam. Het district heeft een oppervlakte van 30.564,8 hectaren of ruim 5½ □ geogr. mijlen. Men vindt er uitgestrekte djati-bosschen. De vroeger daar gebloeid hebbende tabakscultuur is te niet gegaan.

DJATIWANGI. District van de afdeeling en het regentschap Madjalengka van de residentie Chéribon, met gelijknamige districtshoofdplaats en een oppervlakte van 22.577,91 hectaren of 4,1 □ geogr. mijlen.

DJAWA. Benaming in Sanskrit-litteratuur en in Arabische reisverhalen voorkomende voor een eiland, dat zoowel Java als Sumatra kan geweest zijn. Zie JAVA en SUMATRA.

DJAWÈR. Soend. Zie MIANA.

DJAWÈR KOTOK. Soend. Zie ILÈR.

DJEBENG. District van de afdeeling en het regentschap Ponorogo van de residentie Madioen, met een oppervlakte van 17.325,55 hectaren of ruim 3,1 □ geogr. mijlen. De standplaats van het districtshoofd is Slahoeng.

DJEBOES. District op Banka. Zie aldaar.

DJEDOENG. Tempelruïne aan den voet van den Penanggoengan, omstreeks vijf palen o. van Madjasari. Op het binnenplein bevindt zich een vrij goed bewaard Boeddha-beeld. Vgk. Veth II, bl. 124; Domis, Oosterling II, 95; Brumund, Indiana II, 256; Junghuhn, T. v. N.-I. VI, 2. 378. De hoofdpoort is afgebeeld in de 1ste afl. van het onvoltooide derde deel van de Reis van Van Hoëvell.

DJELAI BATOE. Mal. Zie DJALI WATOE.

DJELATANG. Mal. Zie DAOEN GATEL.

DJELEI. Rivier, uitwaterende aan de z.kust van Borneo, en de grens vormende tusschen de residentiën Westerafdeeling en Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. Het landschap Djelei behoort, voor zoo ver het aan den linkeroever van de rivier van dien naam gelegen is, tot het leenplichtige rijk Kota Waringin.

DJELER. Inlandsche naam, dien de Maleiers en Soendaneezen geven aan een vischsoort (*Nemacheilus s. Cobitis fasciatus*) uit de rivieren en meren van Java en Sumatra. Zij behoort tot de zoogenaamde Modderkruipers, met een langwerpig rolvormig lichaam, met buitengewoon kleine schubben bedekt, leeft bij voorkeur in modderachtige gedeelten van de rivier en wordt in de Padangsche Bovenlanden genoemd Selariën en Silarian.

DJELOEWANG. Mal. Zie GLOEGA.

DJELOK TOENDA. Ruïne aan de w.lijke helling van den Penanggoengan, vermoedelijk een begraafplaats, verbrandingsplaats van de vorsten van Djenggala. Op den achterwand vindt men drie kolossale karakters uitgehouwen, waarin men het jaartal 772, overeenkomende met 850 van onze jaartelling, heeft meenen te herkennen. Vgk. Veth, II, bl. 120 vv. Ook Domis, Oosterling, II, 94; Junghuhn in T. v. N.-I. VI, 1. 377; Van Hoëvell, Reis, II, 197 en Brumund, Indiana, II, 217.

DJEMBER. Afdeeling van de res. Besoeki met gelijknamige hoofdplaats; was vroeger een deel

van de afdeeling Bondowoso, waarvan ze in 1883 gescheiden werd. Het inlandsch bestuur wordt er gevoerd door een patih, die in naam onder den regent van Bondowoso staat. De afdeeling, welke eene oppervlakte heeft van 328.496,56 hectaren of ongev. 60 □ geogr. mijlen, bestaat uit de districten Djember, Soekokerto, Tanggoel en Poeger en uit één contrôle-afdeeling: Djember. De particuliere industrie is er zeer ontwikkeld. Men vindt er 51 koffieondernemingen, welke gedreven worden op ± 18.400 bahoes in erfpacht uitgegeven grond, 37 tabaksondernemingen en 7 ondernemingen voor den aanplant van suikerrietbibit.

Djember is vooral bekend geworden door den strijd in 1891 en 1892 gevoerd tusschen oud- en nieuw-tabakkers, een strijd, die aanleiding gaf tot ongewone handelingen, zoowel van de zijde van het bestuur als van de zijde der ondernemers, en die duidelijk de groote leemten in de toen bestaande bepalingen op de verhuur van gronden van inlanders en niet-inlanders aan het licht deed komen.

DJEMBRANA (DJAMBRANA). Een der acht landschappen op Bali, evenals Boelèlèng onder rechtstreeksch gezag van het Indisch Gouvernement geplaatst. Het ligt in den zuidwestelijken hoek van het eiland, grenzende ten noorden aan Boelèlèng en ten oosten aan Tabanan, waarvan het door de rivier Poelakan gescheiden is. De bevolking is over het geheel dun gezaaid, doch breidt zich in de laatste jaren gaandeweg uit. Dank zij het door ons ingevoerd bestuur, neemt ook hier de volkswelvaart zichtbaar toe en bestaat er uitzicht dat de uitgestrekte bosschen en wildernissen, die men hier vindt, langzamerhand zullen ontgonnen worden.

Administratief is de afdeeling Djembrana, bestuurd door een controleur, verdeeld in drie districten, Negara, Mendojo en Djembrana, die elk een inlandsch beambte met den titel van Poenggawa, aan het hoofd hebben.

De voornaamste plaatsen in dit landschap zijn: Negara, de hoofdplaats en zetel van den controleur, op ongeveer vier palen afstand van de kust, aan de rivier Djo-gading. Loloan, voornaamste handelsplaats, één paal zuidelijker, aan dezelfde rivier gelegen. Djembrana, de oude hoofdplaats, oostwaarts van Negara. Ten noordwesten van Negara, dicht bij Straat Bali en in de onmiddellijke nabijheid van de rivier Sangéangedé, is sedert jaren eene particuliere landbouwonderneming, Tjandi-kesoema geheeten, gevestigd, welke echter slechts matig aan de verwachtingen van den Europeeschen eigenaar beantwoordt.

DJEMPA. Atjeh. Zie TJAMPAKA.

DJENAR. District van de afdeeling en het regentschap Koetoardjo van de residentie Bagelen, met een oppervlak van 9.688,67 hectaren of ruim 1³/₄ □ geogr. mijlen. De standplaats van het districtshoofd is Poerwodadi.

DJENGAL. Naam bij de Soendaneezen voor eene vischsoort, behoorende tot de valachtige visschen, welke familie gekenmerkt is door een volkomen gemis aan schubben en een zeer harden met beenplaten bedekten kop, een groote vetvin op den staart en zeer zware baarddraden aan den hoek van den bek. Deze soort (*Pimelodus gymnocephalus s. Glyptosternon platypogon*) is bruin van kleur met gele vlekken; men treft haar menigvuldig aan in de rivieren van Java en Sumatra; in Batavia wordt zij Leleh-goenoeng en Pitang genoemd. Eene andere soort van val heet Djogoripo bij de Javanen (*Pimelodus s. Acrochordonichthys rugosus*); zij leeft in de rivieren van Java en Sumatra. Doekang betoel heet op Palembang en Keteng op Madoera een valsoort, die in de rivieren en in de brakke wateren van Java, Sumatra en Borneo voorkomt (*Pimelodus pectinidens s. Ketengus typus*).

DJENGALA. Volgens de legende vroeger een machtig rijk op Java, waarvan de zetel gezocht zou moeten worden in Sidoardjo, in welke afdeeling men nu nog vier districten met den naam Djenggolo aantreft. (Vgk. JAVA GESCHIEDENIS).

DJENGGOLO I, II, III en IV. Vier districten van de afdeeling en het regentschap Sidoardjo van de residentie Soerabaja, respectievelijk met Gedangan, Gabahan, Krian en Taman als standplaatsen der districtshoofden.

DJENGKOL. Jav. en Soend.; DJERING, Mal. *Pithecolobium lobatum Benth.* Fam. *Leguminosae*, onderfamilie *Mimoseae*. Gewoonlijk, doch ten onrechte, wordt voor djengkol als stamplant vermeld *Pithecolobium bigeminum* (= *Albizzia lucida Benth.*), een boom welks deelen vergiftige eigenschappen hebben, daar zij een saponineachtig alkaloïde bevatten. De jonge bladeren van djengkol worden als groente gegeten en de stinkende zaden zijn een geliefde (maar niet geheel onschadelijke) toespijs der inlanders. Zij worden als zoodanig genuttigd of wel na kieming (bèwèk) of in koekjes (keripik djengkol). Overmatig gebruik geeft aanleiding tot sakit djengkolan, eene nierontsteking. De gekneusde schillen der peulen dienen tot wassching van het hoofdhaar.

DJENILOE. Staatje op het eiland Timor, behoorende tot de onderafdeeling Beloe der afdeeling Timor van de gelijknamige residentie.

DJENITRI. Jav. Zie GENITRI.

DJENOE. District van de afdeeling en het regentschap Toeban van de residentie Rembang, met gelijknamige districtshoofdplaats, en een oppervlakte van 23.294 hectaren of 4,2 □ geogr. mijlen.

DJENOE. Soend. en Jav. Zie TOEBA.

DJEPON. District van de afdeeling en het regentschap Blora van de residentie Rembang, met gelijknamige districtshoofdplaats, en een oppervlakte van 35.401,96 hectaren of bijna 6¹/₂ □ geogr. mijlen. Men vindt er uitgestrekte djatibosschen.

DJERAM. Hoog-Jav. Zie DJEROEK.

DJERDJIT. (IKAN) Zie BELANAK.

DJERING. Mal. Zie DJENGKOL.

DJERINGAU. M.; DJERINGE, Atjeh. Zie DARINGO.

DJERNANG. Mal.

Calamus (*Daemonorops*) *Draco Willd.* Fam. *Palmeae.* Slingerpalm van Sumatra en Borneo. De roode hars op de vruchten levert eene soort „drakenbloed", vroeger als geneesmiddel, thans nog als verfstof voor vernis en politoer gebruikelijk. Deze en andere soorten van hetzelfde geslacht geven het rotan of „Spaansch riet".

DJEROEK. Mal., Soend. en Laag-Jav.; DJERAM, Hoog-Jav.; OENTÉ, Batt.; LIMAOE, Menangk. en Bandj.; LÉMO, Mak., Boeg. en Tern.; LÉMON, Mal. Mol.; ANGGRA, N. G. Noemf.; MOENTÉ, Alf. Men.; LIMOE, Bol. Mong.; OESI, MOESI, AMOESI, AOESI of AHOESI, Alf. Amb.; MOENTIR of KEROET, Atjeh.; MAKOLONA, Boet.

Algemeene benaming van *Citrus*-soorten, behoorende tot de Fam. der *Rutaceae*. Talrijke soorten en variëteiten worden in geheel Indië gekweekt. Omtrent de vraag wat als variëteiten, wat als soorten te beschouwen is, loopen de meeningen nog al uiteen. Terwijl sommige auteurs voor geheel tropisch Azië slechts 5 soorten aannemen, vindt men er niet minder dan 18 in Miquel's Flora. Tot de meest bekende soorten behooren:

Citrus Aurantium L., Dj. tjina, Mal.; Dj. amis, Soend.; L. boelaëng, Mak.; M. pola of M. tombol, Alf. Men.;

C. macracantha Hassk., Dj. manis, Mal.; L. manis, Mal. Mol.; K. manih, Atjeh; M. patani, Boet.;

C. Limonellus Hassk. var. *amblycarpa Hassk.*, Dj. lèmò, Soend.; L. djawah, Tern.; M. dedamoed of M. nanamoer, Alf. Men.; Oe., A., of M. Halawan, Alf. Amb;

Citrus Bergamia Risso, Dj. kebo, Jav.; L. kambong, Mak.; L. kabi, Tern.; L. boetaka im bembè, Bol. Mong.; Oe., A. of M. wokoe of tahoei, Alf. Amb.;

C. Limonellus Hassk. var. *oxycarpa Hassk.*, Dj. nipis, Soend.; Dj. petjel, Jav.; L. kapasa, Mak.; L. tjoei, Mal. Men.; M. kojawas, Alf. Men.; L. soei, Bol. Mong.; M. nipi, Boet.; L. pinagarah, Tern.; Oe., A., of M. binsi of bintji, Alf. Amb.;

C. decumana L., Dj. matjan of Dj. goeloeng, Jav.; L. kaloekoe, Mak.; M. kasoembà, Alf. Men.;

C. Papeda Miq., Dj. poeroet, Soend.; Oe. moenghoer, Batt.; L. poeroe, Mak.; L. djobatai, Tern.; M. kereng, Alf. Men.; Oe., A. of M. lepia, Alf. Amb.; L. papéda, Mal. Mol.;

C. Limetta Risso, Dj. hondjè, Soend.; L. popontoeën, Bol. Mong.; L. titígilah, Tern.; Oe., A. of M. kanaroe of mètèn, Alf. Amb.

Behalve deze vindt men in den Catalogus van 's Lands Plantentuin (laatste uitgave 1866) nog de volgende soorten en variëteiten van Nederl.-Indië:

C. amara Hassk., D. limo; D. pos.

C. Aurantium L. var. *limettiformis*, D. djepoen sedang; var. *macrocarpa*, D. djepoen besar; var. *microcarpa*, D. djepoen ketjil, D. ragi, D. banten.

C. crassa Hassk., Dj. hondjèh gedèh; var. *fr. oblongis*, D. hondjè; var. *Sumatra*, Lemon gantong; var. *Amboina*, Lemon soesoe.

C. decumana L., verschillende variëteiten onder de namen D. bali, D. bali-poetih, D. delima, D. djamblang, D. mana lagi, D. ojod, D. pandan, D. gedogan.

C. grandis Hassk. var. *sphaerocarpa*, D. asam besar; var. *oblonga*, D. asam pandjang.

C. nobilis Lour. var. *chrysocarpa*, D. tjohplok; var. *melanocarpa*, D. hideung.

C. obversa Hassk., D. balik.

C. ovata Hassk., D. tandjong poera.

C. Papaya Hassk., D. papaja.

C. pyriformis Hassk., D. kendi besar; var. *minor*, D. kendi ketjil.

C. sarcodactylis Sieb., D. tangan.

Van nagenoeg alle soorten worden de vruchten gegeten; sommige dienen als uitwendig geneesmiddel of met andere bestanddeelen vermengd tot wassching van het hoofdhaar. Het sap wordt veel gevoegd bij verfstoffen en de schillen worden soms geconfijt, tot gebruik bij inlandsche gebakken.

DJETIS. District van de afdeeling en het regentschap Temanggoeng van de residentie Kedoe. De zetel van het districtsbestuur is Temanggoeng. Het district heeft een oppervlakte van 15.402,17 hectaren of nog geen 3 □ geogr. mijlen.

DJEUNGDJING. Soend.; SENGON, Jav.

Albizzia stipulata Boiv. Fam. *Leguminosae*, onderfamilie *Mimoseae*. Boom van tropisch en sub-tropisch Azië. Schaduwboom in koffietuinen.

DJEUNGDJING LAOET. Soend.; SENGON LAOET, SENGON SABRANG, Jav.

Albizzia Moluccana Miq. Snelgroeiende boom, afkomstig van Banda; op Java veel gebruikt als schaduwboom en uiterst geschikt voor gemengde herbossching. Hout voor theekisten.

DJIJOR. Batt. Zie DJOEWAR.

DJIKO. Ternataansch woord (en uit deze taal in het Maleisch der Molukken overgenomen) voor bocht of inham, op Halmaheira wel voor district gebezigd, naar de altijd in een bocht gelegen plaats, waar de hoofdkampongs vereenigd zijn.

DJIMAT. Verbastering van het Arab. 'azimat, dat amulet, talisman beteekent. Zie AMULET bl. 33.

DJINA. Amb. Aroe. Zie BOETOEN.

DJINAHA of DJENAHA. Zie BAMBANGAN.

DJINAHAH. (IKAN) Zie TANDA-TANDA. (IKAN)

DJINTAN. Mal.; DJINTEN, Jav. en Soend.

Carum Carvi L., Fam. *Umbelliferae*. Eenjarig gewas uit Europa, dat in Nederl.-Indië hier en daar wordt gekweekt. De vruchtjes, karwijzaad, worden als specerij in vele bereidingen gedaan. In de inl. drogerijen is Djinten item het zaad van *Nigella sativa Sibth.* (zwarte komijn) en Djinten poetih de vruchtjes van *Cuminum cyminum L.* (gewone komijn).

DJIPANG. Vroegere naam van een landschap, ongeveer overeenkomende met het tegenwoordige regentschap Bodjonegoro en het zuidelijk deel van Blora. Bij de verdeeling van het rijk van Demak werd de jongste zoon van Pangéran Trenggana, genaamd Raden Penangsang, hoofd van Djipang met den titel van Adipati. Zijn gebied werd later door verovering bij het rijk van Padjang gevoegd. (Vgk. JAVA. Geschiedenis).

DJIR. Zie BANGOH.

DJIRANGAN. (GOENONG) Zie BOEDENG.

DJODJI. Zie DUIF.

DJODJIE. Zie KATE.

DJOEDJOEGAN. Waterval in het riviertje Nglirip in het district Singgahan van de afdeeling Toeban van de residentie Rembang. De val heeft een loodrechte hoogte van 100 à 120 voet.

DJOEDJOER. Maleische benaming voor de koopsom der vrouw, die aan hare ouders door den bruidegom geschonken wordt. Over het djoedjoer-huwelijk zal gehandeld worden bij de beschrijving der MALEIERS.

DJOEK. Atjeh. Zie ARÈN.

DJOEKOE. Lamp. Zie ROEMPOET.

DJOEKOET. Soend. Zie ROEMPOET.

DJOEKOET BORANG. Soend. Zie DAOEN TIDOER-TIDOERAN.

DJOEKOET PAJIJAS of DJOEKOET PALIJAS. Soend.

Pogonatherum saccharoideum Beauv. Fam. *Gramineae*. In tropisch Azië algemeen voorkomende grassoort. De bladeren worden in de Soendalanden veel boven de huisdeur gestoken als een middel om kwade geesten (djoerig) te verdrijven.

DJOELANG. Zie GOGE.

DJOELOE DJOELOE DAUN. Zie TIMAITINGGIH.

DJOELOENG. Zie BOWAJA.

DJOELONG-DJOELONG. (IKAN) Zie BANSEH.

DJOENAI. Zie DOENEJ.

DJOENDJOENG LAUT lees DJEUNGDJING LAOET. Zie aldaar.

DJOENG. Vlaktemaat op Java, gelijk aan 4 bahoes of 2000 □ Rijnl. roeden. Onderdeelen zijn: de kikil, groot 2 bahoes; de bahoe; de oepit of halve bahoe; de iring of vierde; de idoe of achtste; en de ketjrit of zestiende bahoe.

DJOERAGAN. Door geheel Indië gebruikelijke titel voor gezagvoerders van grootere of kleinere inlandsche vaartuigen. In het Soendaneesch heeft dit woord nog de beteekenis van heer of gebieder.

DJOEROE KOENTJI. Sleutelbewaarder. Bewaker van een vorstelijke begraafplaats of heilige plaats, van een warme bron, badplaats enz.

DJOEROE TOELIS. Schrijver bij bestuursambtenaren, desabestuur enz.

DJOES. LAMP. Zie BOEWAH NONA.

DJOEWAL. Zie PAWÈH.

DJOEWAL GADÈ. Benaming voor de overeenkomst van koop met recht van wederinkoop.

DJOEWANA. Afdeeling en regentschap van de residentie Japara, met gelijknamige hoofdplaats. Deze afdeeling, die zich langs de o. en n.o.kust van de residentie uitstrekt, is 46.490,97 hectaren of bijna 8½ □ geogr. mijlen groot, en verdeeld in de districten Djoewana, Mantoop en Mergotoehoe. De hoofdplaats, vroeger een vrij belangrijke handelsplaats, is gelegen aan den mond van de rivier van Djoewana, de uitwatering van de Rawah Besar, welke rivier daar ter plaatse een belangrijke breedte heeft. Djoewana is het eindpunt van den stoomtramweg Semarang—Djoewana.

DJOEWAR. MAL.; DJIJOR, BATT. *Cassia Siamea Lam.* = *C. florida Vahl.*, Fam. *Leguminosae*, onderfamilie *Papilionaceae*. Niet zeer hooge boomen met eindelingsche pluimen van heldergele bloemen; in Nederl.- en Engelsch-Indië voorkomend. Eene goede houtsoort, voor allerlei timmerwerk geschikt. Op Sumatra inheemsch, wordt deze boom thans op Java in groote hoeveelheid aangeplant, vooral om zijn snellen groei, waardoor hij zich uitstekend eigent tot voorloopige beplanting van wegen, alwaar hij spoedig schaduw geeft. In zijn bloeitijd is hij met talrijke fraai gele bloemen behangen. De boomen worden echter niet hoog, hoogstens 14 meter, en worden daarom veelal andere soorten langs de wegen er tusschen geplant, vooral Tamarinde- en Kanariboomen, om later, wanneer deze genoeg zijn opgeschoten, de Djoewar's te vervangen. Niettegenstaande zijn bijzonder snellen wasdom is het hout van de Djoewar uiterst zwaar, hard en sterk en wordt daarom op Sumatra ook tot de zoogenaamde ijzerhouten (kajoe besi) gerekend. Het jonge hout is licht-bruin met zwarte strepen, het rijpe fraai donker, bijna effen zwart van kleur. Het hout is bij den huisbouw zeer geschikt voor stijlen.

DJOEWET. JAV. en BAL. Zie DJAMBELAN.

DJOGO. Zeer goed bewaard gebleven tjandi in de nabijheid van Toempang (res. Pasoeroean). Zie OUDHEDEN.

DJOGOBOJO. Lid van het desabestuur op Java. Zie DESA bl. 443.

DJOGO-RIPO. Inlandsche naam van eene vischsoort. Zie DJENGAL.

DJOGOROGO. District van de afdeeling en het regentschap Ngawi, residentie Madioen, met gelijknamige districtshoofdplaats en een oppervlakte van 22.658,45 hectaren of 4,1 □ geogr. mijlen.

DJOJOMOETRI. JAV. Zie BATARA.

DJOKJAKARTA. (NGAJOGJOKARTO). Dit gewest, in het midden van het eiland Java aan de Zuidkust gelegen, maakt met de residentie Soerakarta de zoogenaamde Vorstenlanden uit. Het heeft eene oppervlakte van 56.5 □ geogr. mijlen en had ultimo 1893 een bevolking van 803.833 zielen, waarvan 2161 Europeanen, 3970 Chineezen, 225 Arabieren en andere vreemde Oosterlingen en 797.477 inlanders. Het grenst ten W. aan Bagelen, ten N. aan Kedoe en Soerakarta, ten O. aan Soerakarta en ten Z. aan de Indische zee. De westelijke grens is een lijn, welke van den mond der kali Bogowonto n.n.o.-waarts gaat tot aan de grens van Kedoe; de noordwestelijke is de Kali Krasak, welke op de G. Merapi ontspringt en in de Kali Progo valt, verder de Kali Progo van dit punt van samenvloeiing n.waarts tot even voorbij de desa Klangon en vandaar een lijn, die langs een bergrug westwaarts gaat, tot waar zij de grens van Bagelen ontmoet; de noordoostelijke is eene lijn, welke van den top van den G. Merapi zuidwaarts afdaalt tot bij Prambanan, en zich dan oostwaarts wendt langs den noordelijken voet van den G. Kidoel; de oostelijke eene lijn, welke van den G. Gambar zuidwaarts naar de kust loopt.

Het land is zeer bergachtig, alleen het zuidelijk gedeelte tusschen de Kali Progo en de Kali Opak is vlak. Het n. en w. deel wordt hoofdzakelijk gevormd door de zuidelijke helling en uitloopers van den Merapi, den werkzamen vulkaan van 2866 m. hoogte, die aan zijn top drie gewesten vereenigt, nl. Djokjakarta, Soerakarta en Kedoe. Het o. deel bestaat uit heuvelland en hoogvlakte van den G. Kidoel en den G. Sewoe, — Duizendgebergte — het uitgestrekte kalkgebergte van Java, dus genaamd naar de ontelbare halfkogelvormige toppen, welke zich daarop verheffen.

De Kali Progo, die in de residentie Kedoe op de n.o. helling van den G. Sindoro ontspringt, en de Kali Opak, die haar oorsprong heeft op de zuidelijke helling van den Merapi in de residentie Djokjakarta, geven met hare talrijke zijrivieren, van welken van de K. Progo, de K. Krasak en van de K. Opak, de K. Ojo de voornaamste zijn, groote vruchtbaarheid, vooral aan het middenste gedeelte van het gewest. De menigte daar voorkomende suiker- en indigo-ondernemingen, (39 indigo- en 16 suikerfabrieken) en de uitgebreide rijstcultuur zijn het bewijs van den rijkdom des bodems, een rijkdom, waarvan door aanleg van kostbare waterwerken ter verkrijging eener juiste waterverdeeling op vele ondernemingen zooveel mogelijk partij is getrokken.

Het westelijk deel der residentie (bewesten de K. Progo) is beduidend minder vruchtbaar (slechts 2 indigo-ondernemingen en 1 suikerfabriek komen hier voor), het oostelijk deel (ten oosten van de K. Opak) bestaat hoofdzakelijk uit schrale kalkgronden en is zoo goed als verstoken van water; het is zeer onvruchtbaar en schaarsch bevolkt, ondernemingen van landbouw treft men daar niet aan.

Ook aan delfstoffen ontbreekt het der residentie Djokjakarta niet. Bij Nangoelan en G. Kidoel zijn uitgestrekte steenkolenlagen; het Zuidergebergte kent kostbare marmersoorten, terwijl bij Kalasan en Sorogedoeg reeds in oude tijden met succes goudgravingen werden verricht.

In een door de natuur zoo rijk gezegend land zou men een groote mate van welvaart bij de inlandsche bevolking kunnen verwachten; men

zou er die ook ongetwijfeld aantreffen, ware het niet dat die welvaart te kampen had met tal van invloeden, die haar tegengaan, storend op hare ontwikkeling werken. De weinige contrôle op de handelingen van vorstelijke afstammelingen en hun nasleep, op die van onvoldoend bezoldigde inlandsche ambtenaren en hoofden, maakt dat een zekere voorspoed voor den kleinen man vaak meer lasten dan lusten aanbrengt. Verslaafdheid aan opium, een euvel, dat vrij algemeen bij grooten en kleinen, bij aanzienlijken en geringen wordt aangetroffen, zoomede de woeker, waarmede nagenoeg alle vreemde Oosterlingen, in de residentie woonachtig, een ruim bestaan vinden, maken allen vooruitgang in gegoedheid tot eene onmogelijkheid. De drukkende heerendiensten, die den desaman o. a. verplichten om bij garebegs en andere feestelijke gelegenheden voor dagen naar de hoofdplaats te trekken, aldaar diensten voor den vorst of diens ambtenaren te presteeren, waarbij zij zelven in hun onderhoud moeten voorzien, dragen niet minder het hunne er toe bij om welvaart tegen te houden en de inlandsche bevolking slechts een armoedig bestaan te doen leiden.

De landbouw is het bedrijf waarmede de bevolking zich bezighoudt. Alleen op de hoofdplaats oefenen de inlanders nog verschillende ambachten en beroepen uit, waarover hieronder nader zal worden gesproken. Aan de zuidkust vinden velen een sober bestaan met zoutwinning, hetgeen mogelijk is omdat het Gouvernements-zoutmonopolie zich niet uitstrekt tot de Vorstenlanden en de Sultan die industrie geheel vrij laat. Behalve eene geringe recognitie aan den apenage-houder betaalt de inlander voor dat bedrijf geen belasting. Op zeer primitieve wijze heeft die zoutwinning plaats; gedeeltelijk geschiedt zij onder den invloed der zonnewarmte, gedeeltelijk door zieding boven het vuur.

Het gewest bestaat uit het leenroerig eigen gebied van den Sultan, zooals dat na het einde van den laatsten Javaschen oorlog is afgebakend, het grondgebied van den zg. onafhankelijken Prins Pakoe Alam en twee enclaves, behoorende tot Soerakarta: Ngawen en Imogiri. Volgens den Regeeringsalmanak telt het Sultansgebied 10 regentschappen als: hoofdplaats, Sleeman, Kalasan, Bantoel, Goenoeng Kidoel, Nanggoelan, Kalibawang, Sentolo, Pengasih, Brossot of Adikarto; het Pakoe Alamsgebied één regentschap: Karang Kemoening. Volgens de kaart van den Heer G. J. Oudemans, door hem als controleur, toegevoegd aan den resident van Djokjakarta, in 1892 van dat gewest vervaardigd, bestaat het Sultansgebied uit 9 regentschappen, nl.: hoofdplaats, Sleman, Kalasan, Bantoel, Goenoeng Kidoel, Nanggoelan, Kalibawang, Sentolo en Pengasih en het Pakoealamsgebied uit één regentschap: Adikarta. De regentschappen Kalasan, Bantoel en Sleman vormen het gebied bekend onder den naam van Mataram, de regentschappen Kalibawang, Nanggoelan, Sentolo, Pengasih en Adikarta het gebied, bekend onder den naam Koelon-Progo.

De verkeersmiddelen zijn: De Staatsspoorweg (smal spoor), die de hoofdplaats met Poerworedjo, Bandong, Buitenzorg en Batavia verbindt en de Ned. Ind. spoorweg (breed spoor), die zulks doet met Solo en Semarang; verder een wegennet, dat voornamelijk de communicatie daarstelt tusschen de hoofdplaats Djokjakarta en de hoofdplaatsen der verschillende regentschappen en die der aangrenzende gewesten. De wegen zijn, in vergelijking van vroeger, in zeer goeden staat, dank zij een bestuursmaatregel van de laatste jaren, nl. om het onderhoud in vrijen arbeid te doen geschieden. Het geld daartoe wordt opgebracht zoowel door de inlandsche als door de niet-inlandsche bevolking; een koeli betaalt *f* 0.25 's maands.

Rivieren worden niet als verkeersmiddelen gebruikt; zij zijn alle onbevaarbaar, met uitzondering van de Kali Opak aan hare monding.

Als voornaamste en als merkwaardige plaatsen in het gewest kunnen genoemd worden, behalve Djokjakarta, de van de verschillende regentschappen gelijknamige hoofdplaatsen, met uitzondering van Bendoengan en Wonosari, de hoofdplaatsen der regentschappen Adikarta en Goenoeng Kidoel.

Verder: Tempel, grensdesa aan den grooten weg naar Magelang.

Imogiri, ongeveer 10 palen zuidw. van Djokjakarta gelegen, de gemeenschappelijke begraafplaats van bijna alle vorsten van Soerakarta en Djokjakarta, door ambtenaren (Raden Toemenggoeng) van beide vorsten bewaakt. Zij is gelegen op een bergrug, dien men langs 360 steenen treden beklimt. De begraafplaats is in vakken afgedeeld, die tevens terrassen vormen, elk vak omringd door een muur met in 't midden een ingang, die met een stevige djati-houten deur is gesloten. De vakken tusschen de graven zijn beplant met kruidnagel- en muskaatboomen. Eenige jongere vorsten liggen begraven in het tot de hoofdplaats behoorende Pasar-gedé, de plek, waar de eerste regeeringszetel van het rijk van Mataram is geweest. Ook deze begraafplaats ressorteert gedeeltelijk onder Solo en wordt bewaakt door ambtenaren (amat dalem) van beide vorsten.

Selarong, eene desa niet ver van de regentschapshoofdplaats Bantoel, ongeveer 7 palen zuidwestwaarts van Djokja gelegen, bekend door een daar voorkomende grot, „Goewa Setjang" genaamd, die volgens sommigen Dipa Negara tot verblijfplaats heeft gediend, volgens anderen door hem gebezigd werd als bidplaats, terwijl hij op een dikken platten zwarten steen, op eenigen afstand van de grot voorkomende, de „ambarmaja" geheeten, placht te zitten mijmeren.

Aan de zuidkust zijn verschillende merkwaardige grotten, waaronder die van Njahi Loro Kidoel, recht zuidwaarts van Djokja gelegen, en die van Rongkob, in den z.o. hoek van het gewest, de voornaamste en bekendste zijn, de eerste als plaats waar de Mataramsche vorsten raad en omgang kwamen zoeken met de beschermgodin Lorokidoel, de laatste als plaats waar de eetbare vogelnestjes met zooveel moeite en levensgevaar worden ingezameld.

Overblijfselen van min of meer goed bewaarde Hindoetempels worden in menigte in de residentie Djokjakarta aangetroffen, meest in den omtrek van Kalasan en van het tot Soerakarta behoorende Prambanan. De voornaamste zijn: de Tjandi Sewoe, Tj. Koelon, Tj. Prambanan, Tj. Sari, Tj. Kalibening, Tj. Idjo, Tj. Abang.

Op eenigen afstand zuidwaarts van Prambanan vindt men in een bosch de overblijfsels van het paleis van den Hindoevorst Radja Baka.

(Zie omtrent Hindoetempels, enz. onder OUDHEDEN, omtrent Geschiedenis, Bestuur, Landverhuur en Rechtspraak, onder VORSTENLANDEN.

Bronnen. Veth, Java III; De Hollander, Land- en Volkenkunde; Filet, De vorsten op Java. Kaart met toelichting van de res. Djokdj. van G. J. Oudemans en H. Van Bockel.

DJOKJAKARTA. Hoofdplaats van het gelijknamige gewest, ligt op 7°48'13" Z. B. en 110°21'46" O. L. aan den z.z.w. voet van den Merapi op den rechteroever der Opak, 360' boven de oppervlakte der zee. Zij is de zetel van den Sultan, den Resident en Prins Pakoe Alam. De stad bestaat uit een oud en een nieuw gedeelte; het oude wordt gevormd door eene aaneenschakeling van kampongs (waaronder de Chineesche wijk) in welker midden het ouderwetsche fort Rustenburg voorkomt met daaromheen breede fraaie beschaduwde wegen, waaraan het residentiehuis, het nieuwe Societeitsgebouw, de protestantsche kerk, het hotel Centrum en tal van Europeesche woningen gelegen zijn. Langs lanen en straten, die op den ringweg aan de achterzijde van het fort uitkomen, zet de Europeesche wijk zich voort. Aan de vóórzijde, waar bijzonder fraaie exemplaren van waringins de aandacht trekken, voert een weg rechts langs het hotel binnen één à twee minuten naar het terrein van den kraton, links door de Chineesche wijk naar het nieuwe gedeelte van de stad, Toegoe genaamd. Daar vindt men het nieuwe spoorwegstation (het andere, Lempoejangan genaamd, ligt in de oude stad) en een hotel van dien naam, zoomede eenige fraaie lanen met Europeesche woningen.

Djokjakarta telt eene bevolking (einde 1893) van ruim 58.000 zielen, waaronder 1849 Europeanen; 3245 Chineezen; 125 Arabieren en andere vreemde Oosterlingen en 52.958 inlanders. De laatsten, voorzoover zij des Sultans onderdanen zijn, kunnen verdeeld worden in twee klassen: *a.* den adel, de ambtenaren en de geestelijkheid; *b.* de burgerij. De eerste klasse wordt onderscheiden in vijf afdeelingen of golongans, nl. 1°. de kadipatèn, de echte prinsen en afstammelingen van den bloede, staande onder den Pangéran Adipati Anom of kroonprins; 2°. de kamisepoehan, de onechte leden der vorstelijke familie, staande onder den Pangéran Kamisepoeh, den oudsten echten broeder van den vorst; 3°. de kepatian, ambtenaren van verschillenden rang, staande onder den Raden Adipati of rijksbestierder; 4°. de pradjoeritan, de krijgslieden en hunne familien, staande onder bevel van het hoofd van de lijfwacht des Sultans; 5°. de panghoelon of geestelijkheid, staande onder den panghoeloe of opperpriester; 6°. eene afdeeling, die in den eigenlijken kraton haar verblijf houdt, nl. de kapoetren, de vrouwen, bijwijven, vrouwelijke bloedverwanten en de kleine kinderen van den vorst, staande onder een vrouwelijk opperhoofd, dat den titel voert van Sedah-mirah met den rang van Adipati.

De vreemde Oosterlingen, Chineezen, Arabieren en Bengaleezen wonen vereenigd in één wijk, nl. de Chineesche wijk. Zij staan onder het onmiddellijk toezicht van het Europeesch bestuur, dat zijne bevelen den Chineezen doet geworden door hunne hoofden, kapitein, luitenant en wijkmeesters. Als eene bijzonderheid zij hier vermeld, dat de beide eersten in Djokdja een pajoeng als onderscheidingsteeken mogen voeren, en wel de kapitein die van een boepati najoko, de luitenant die van een boepati anom. Het recht daartoe wordt hun met toestemming van den Sultan bij elke benoeming door den resident verleend.

Het merkwaardigste van Djokja is de kraton, eene uitgestrektheid van meer dan een uur gaans in omtrek, als het ware een stad op zichzelve met gebouwen, pleinen, wegen en kampongs, in welker midden het eigenlijk verblijf van den Sultan gelegen is en die binnen hare muren een bevolking van ± 15.000 menschen bevat. De kraton werd kort na het ontstaan van het Djokjasche rijk (1755) in 1760 gebouwd, tegelijkertijd met het fort Rustenburg, dat met zijn geschut de Javaansche vesting geheel bestrijkt. Hij beslaat een langwerpig vierkant van 3600 voet lengte en 2400 breedte, dat ingesloten is door muren van 14 voet hoogte en tot 15 voet dikte; aan de vier hoeken zijn bastions met wachttorens. Rondom den geheelen muur, met uitzondering van den hoofdingang, loopt een smalle gracht; van binnen is een aarden wal aangebracht, waarop hier en daar een vernageld stuk geschut van oud model is geplant. Binnen dezen ringmuur bevinden zich onderscheidene pleinen en min of meer vervallen gebouwen, door hooge muren en poorten van elkander gescheiden. In het midden is de Probojoso of Dalem, de eigenlijke woning van den Sultan, met een rijk met zwaar verguldsel en fijn snijwerk versierde pendopo met marmeren vloer, de Bangsal Kentjono geheeten, waar Z. H. bij recepties en feesten zijne gasten ontvangt; achter de pendopo is de eetzaal, een lange open gaanderij, die een 300-tal gasten bevatten kan. Vóór de Probojoso, door eenige ruimten, muren en poorten gescheiden, welke laatste bewaakt worden successievelijk door de vrouwelijke lijfwacht (binnenste poort Sri Menganti), die onder het afzonderlijke bestuur staat van eene njai Toemenggoeng (een hooggeplaatste vrouwelijke beambte), door de Europeesche lijfwacht en door inlandsche schildwachten, is de Sittinggil, een overdekte verhevenheid met een vooruitspringend gedeelte, de Bangsal witono, waarop de Sultan zich bij groote feestelijkheden aan den volke vertoont. Vóór den Sitinggil, strekt zich de Aloen Aloen uit, het forum van den kraton, een groote kale zandvlakte, aan de kanten beplant met waringinboomen, in den vorm van zonneschermen gesnoeid, terwijl in het midden twee groote exemplaren dier boomen staan, van steenen omheiningen voorzien.

In het zuidelijk deel van den kraton komen de woningen voor van de pradjoerits, de vorstelijke lijfwacht, eenige duizend man sterk, die men bij feestelijke gelegenheden in de potsierlijkste uniformen ziet defileeren. Sommigen zijn gewapend met vuursteengeweren, anderen met pieken, zwaarden en schilden, weer anderen eenvoudig met krissen. In het oostelijk deel wonen de werklieden, onderdanen van den Sultan, ambtenaren, die zich alleen ten zijnen behoeve met verschillende ambachten en bedrijven bezighouden. Men vindt hier goud- en ijzersmeden, vervaardigers van muziekinstrumenten, timmerlieden, metselaars, zwaardvegers, beeldhouwers, pajongmakers, vervaardigers van wajangpoppen, batikkers, enz.; de meesten toonen groote vaardigheid in hun vak, sommigen een waar talent.

Binnen den omtrek des kratons ligt het thans zeer vervallen waterkasteel (Tamansari en Tamanledok), een voormalig vorstelijk lustoord op een door kunst gevormd eilandje met onder water doorloopende gemetselde toegangen. Het kasteel werd in 1758 gebouwd op last van den eersten

Sultan van Djokjakarta, Amangkoe Boewono I, door den regent Kjahi toemenggoeng Mangoen di Poero, met hulp van een door hem van Batavia medegebrachten Boeginees, loerah Dawelingi. Mangoen di Poero had Batavia tweemalen bezocht om er Europeesche motieven voor zijn bouwplannen op te doen. Bijna alle gebouwen hebben daaraan een overwegend westersch karakter te danken en zijn uit baksteen opgemetseld. Het geheel is niet veel meer dan eene ruïne, waarvan nog maar enkele gedeelten, zooals met roode vloersteenen geplaveide vijvers, poortgebouwen, het hoofdgebouw op het Kenongo-eiland en de daarheen leidende gangen met hare lichttorens, tamelijk goed bewaard zijn gebleven.

Bronnen: Veth, Java III, bl. 618; De Hollander, Land- en Volkenkunde I, bl. 313; H. C. Rogge, De kraton van Djokja, Volksalmanak van 't Nut v. het Algem. 1873, bl. 49; J. Groneman, Het waterkasteel te Jogjokarta, Tijdschr. voor Ind. T. L. en Vk. deel XXX, bl. 412.

DJOLAWI. Jav. Zie KATAPANG.

DJOLOK BESAR en **DJOLOK KETJIL.** Twee staatjes aan de oostkust van Atjeh, Noord-Sumatra, behoorende tot het gewest Atjeh en Onderhoorigheden; het landschap Boeging en Bagoh is eene onderhoorigheid van Djolok besar.

DJOLONG-DJOLONG. Zie BANSEH.

DJOLO TOENDA. Vulcanisch meertje, voor de beschrijving waarvan zie DIËNG bl. 448.

DJOMBANG. Afdeeling van de res. Soerabaja met gelijknamige hoofdplaats; was vroeger een deel van de afdeeling Modjokerto, waarvan ze het w.lijkste deel uitmaakte, en in 1881 werd gescheiden. Het inlandsch bestuur wordt er gevoerd door een patih, die in naam onder den regent van Modjokerto staat. De afdeeling, die een oppervlak heeft van 92.239,56 hectaren of ruim 16³/₄ ☐ geogr. mijlen, bestaat uit de districten Modjoredjo, Modjoagoeng en Modjodadi, en is verdeeld in twee contrôle-afdeelingen: Djombang en Plosso. De w.lijke en n.lijke grens wordt gevormd door de Brantas, die de afdeeling van Kediri en van de afdeeling Lamongan scheidt. In het vlakke n.lijk gedeelte, dat door de spoorlijn van Soerabaja naar Soerakarta wordt doorsneden, is de suikerrietcultuur de overheerschende; men vindt er 13 suikerfabrieken. In het z.lijk, bergachtig gedeelte wordt nog Gouv. koffiecultuur gedreven.

DJOMPO. Ouden van dagen of gebrekkigen, niet in staat om heerendiensten te verrichten. In de gewestelijke heerendienst-regelingen op Java zijn ze overal onder de vrijgestelden opgenomen.

DJONGKONG. Maleisch staatje aan de beide oevers der Bovenkapoeas, Borneo's westerafdeeling, afdeeling Sintang. Het wordt bewoond door eene zeer geringe bevolking, in 1876 op 250 zielen gesteld, die door eenen radja, den titel van pangéran voerende, bestuurd wordt; thans wordt het gezag, gedurende de minderjarigheid van den vorst, uitgeoefend door eene commissie van rijksgrooten (mantri's). Eerst in 1858 werd met Djongkong een contract gesloten (Gedrukte stukken 2e Kamer 1859/60 LV); toen in 1823 de res. Hartmann de Kapoeas opvoer om met de in dat stroomgebied gelegen rijken contracten te sluiten, werd Djongkong, als van te weinig belang, voorbijgegaan; eveneens in 1855 door den Gouv.-Commissaris Mr. Prins, daar men niet wist, of het wel zelfstandig was. De grenzen van Djongkong zijn in het contract van 23 Maart 1882 voorloopig omschreven.

DJONO. (MODDERWELLEN VAN) In de enclave Selo, behoorende aan den Soesoehoenan van Soerakarta, doch gelegen in de residentie Semarang, komen bij de desa Djono modderwellen voor, die veel ziltig water opwerpen, waaruit door de inlanders keukenzout bereid wordt.

DJOTANG. Soend.

Spilanthes Acmella L. Fam. *Compositae.* Tusschen de keerkringen algemeen voorkomend kruid. De sterk aromatische bladeren veroorzaken bij het kauwen speekselvloed. Het A. B. C. kruid (*Abcdaria*") van Rumphius.

DOBBELSPELEN. Zie BELASTINGEN bl. 159 en 161 en SPELEN.

DOBERA. Naam op de Aroe-eilanden voor een vogel, *Phonygama Keraudreni*, door sommigen tot de Paradijsvogels gerekend. Een verwante vorm, *Manucodia atra* heet Kan op de Aroe-eilanden; de huid van dezen vogel komt in den handel voor onder den naam Boeroeng-mati-hitam, „zwarte doode vogel", algemeenen naam voor zwarte Paradijsvogels.

DOBO. Belangrijke handelsplaats, gelegen aan de noordoostelijke punt van het tot de Aroegroep behoorende eiland Wamar, gedurende den westmoeson het vereenigingspunt van tal van inlandsche handelaren uit het oosten van den archipel, vanwaar de voortbrengselen van Nieuw-Guinea en omliggende eilanden door Chineezen, Boegineezen en Makassaren voornamelijk naar Makasser worden uitgevoerd. Er bevindt zich ook een gouvernements-steenkolenloods. Eene nauwkeurige beschrijving van Dobo in den drukken tijd wordt aangetroffen in Wallace, Insulinde, vertaald door Prof. P. J. Veth, II, blz. 294 vlg.

Dobo is de hoofdplaats van de onderafdeeling Aroe-eilanden der tot de residentie Amboina behoorende afdeeling Aroe-, Kei-, Tenimber en Zuidwestereilanden, tevens standplaats van den posthouder.

DOBOTABOE. Soend. Zie NIBOENG.

DODINGA. District op het noordelijk schiereiland van het eiland Halmaheira, behoorende tot het sultanaat Ternate en de grens vormende tusschen dit en het gebied van den Sultan van Tidore. Behalve de hoofdnegorij aan de westkust zijn er nog eenige kampongs, waar, naast de eigen bewoners, zich lieden van Maba, Ternatanen en Alfoeren van Toebaroe hebben nedergezet, die in hun onderhoud voorzien door het kloppen van sagoe en de vischvangst. Aan het oosterstrand wonen te Bobané Igo veel zoogenaamde Orang Gorap. Het districtshoofd heeft den titel van Kimelaha en vanwege den Sultan zijn er een Oetoesan, een schrijver en eenige soldaten geplaatst. De hoofdplaats ligt in een diepe bocht aan de westkust en vandaar gaat een weg naar de bocht van Kaoe, door handelaren veel gevolgd ter vermijding eener langere reis om de Noord. Ten tijden der O. I. Cie was hier een fort, waarvan de ruïne nog zichtbaar is.

DOEA BLAS KOTA. Zie TWAALF KOTA'S.

DOEA SOEDARA of de **TWEE GEBROEDERS.** Een 4260 vt hoogen, tweetoppigen berg, gelegen in het district Tonsea der Minahasa van de residentie Menado, noordoostwaarts van den Klabat. Naar men beweert, is de berg een uitgebrande vulkaan.

DOEDI. Alf. Men. Zie KATOMAS.

DOEDOEHOE. Zie BANGOH.

DOEHOET. BAT. Zie ROEMPOET.

DOEJONG. Dit zeedier (*Halicore dujong s. indica*) ook Dugong genoemd, is de Parampoean laoet (zeewijf) der Maleiers; het kwam vroeger algemeen in den Indischen archipel voor; tegenwoordig is het daar, evenals in de meeste streken van den aardbol, bijna uitgeroeid en wordt slechts aan de kusten van Nieuw-Guinea, Celebes en voornamelijk in de Molukken waargenomen. De doejongs vertoonen zich slechts 's nachts, van tijd tot tijd een diep geluid doende hooren en komen gedurende den dag niet te voorschijn; in 't algemeen houden zij zich in diepe plaatsen in de nabijheid van het land op en gaan zelden ver zeewaarts in. Hun vleesch, dat het aanzien heeft van kalfsvleesch, is wit, zacht, saprijk en tranig, doch wordt met smaak door verschillende inlanders, Mohamedanen zoowel als Papoea's, gegeten. Hun vet wordt verzameld, en van de beenderen wel snijwerk vervaardigd; handelaren van Banda koopen veel van het oogvocht van de Doejongs, dat als liefdedrank een zekeren naam heeft. Zij zijn groote zeedieren, de bovenzijde van het lichaam is donker blauwachtig grijs en de onderzijde wit van kleur. Hun voedsel bestaat uit zeeplanten. De fabelachtige dieren, de meerminnen of sirenen, danken hoogstwaarschijnlijk haar ontstaan aan den eigenaardigen vorm der Doejongs met haren ronden kop en hare in twee lappen verdeelde staartvin; kunstmatig vervaardigde meerminnen werden vooral voorheen zoowel in onze Oost-Indische Koloniën als in Europa als groote zeldzaamheden vertoond.

DOEJONG. Zie RIOE.

DOEKANG BETOEL. Inlandsche naam van eene vischsoort. Zie DJENGAL.

DOEKENHUIF en **PAPIER-NAUTILUS.** Namen van de schelp eener soort van weekdieren, de zoogenaamde Argonauten, die in de Moluksche zee leven en tot de Poelpen behooren. Het dier heeft 8 armen met 2 rijen van zuignapjes; de wijfjes zijn groot, bezitten zeer lange armen, waarvan de twee bovenste van een groot schijfvormig vlies voorzien zijn, terwijl de dunne, zeer breekbare, platte, dwarsgeribte, helder witte schelp geene afdeelingen (kamers) bevat; bij de mannetjes ontbreken de schelp en de armvliezen geheel en al en het geheele dier is slechts weinige centimeters groot. Genoemde vliezen hebben den vorm van een zeil; is het dier in rust, dan zijn ze rondom den buitenrand der schelp geslagen; zwemt het dier, dan worden ze niet, zooals men veelal meent, als een zeil, doch gelijk de andere armen, als roeispanen gebruikt, welke beweging de Argonauten steeds achterwaarts verrichten; de voortbeweging heeft plaats door het spuiten van het water uit de mantelholte door den zoogenaamden trechter naar buiten. Bij het mannetje is de derde arm der linkerzijde grooter dan zijne overige armen en deze dient als paringsorgaan; bij de paring, waarin deze dieren elkaar met de uitgespreide vangarmen omvatten, scheurt deze arm af en komt daarna te liggen in de mantelholte van het wijfje; vroeger meende men dat dit voorwerp een soort van ingewandsworm was en werd het beschreven onder den naam van *Hectocotylus;* deze paringsarm is langer en dikker dan de overige armen en loopt uit in een langen draad, bezit inwendig een groote blaas, waarin de uit de geslachtsopening gekomen spermatophoren opgenomen worden, waarschijnlijk door een opening in de rugzijde; uit deze blaas loopt een kanaal door de geheele lengte van den arm tot in genoemden dunnen einddraad, welke dan als roede dienst doet. De wetenschappelijke naam dezer Moluksche zeedieren is *Argonauta tuberculata.*

DOEKOE. LANGSEP, KOKOSAN en PIDJETAN, JAV.; DOEKOEH en PISITAN, SOEND.: PIDJITAN, LANGSAT of LANSAT, MAL., LANGSA, MAL. MOL.; LASA, TERN.; LASOT, LANSOT of DANSOT, ALF. MEN.; LANTAT, BOL. MONG.; LAHAT, LASAT, LASATOL, LASAOL of LASETE, ALF. AMB.; LANGSEB, MAD.

Lansium domesticum Jack, Fam. *Meliaceae* Boom waarschijnlijk in den Maleischen archipel tehuis behoorend; in Zuid-Azië algemeen gekweekt.

De zuurachtig-zoete vruchten worden gegeten, waarbij men zorg moet dragen dat de bittere schil wordt verwijderd; ook de zaden zijn zeer bitter. De schil der vruchten wordt, gedroogd en fijn gestampt, bij reukwerk gevoegd. Volgens Tjondra Negara is doekoe de zoetste soort met dikste schil, langsep rinsser met dunner schil en voorkomende in trossen van 10—40 vruchten, kokosan het sappigst met zeer dunne schil en voorkomende in trossen van ongeveer 100 vruchten.

DOEKOEH. SOEND. Zie DOEKOE.

DOEKOEHWRINGIN. District van de afdeeling en het regentschap Tegal van de gelijknamige residentie. Oppervlakte 8960,02 hect.

DOEKOEN. Inlandsche geneeskundige; bij de Tenggereezen ook benaming voor een priester. Zie GENEESKUNDIGEN. (INLANDSCHE)

DOEKOET. ALF. MEN. Zie ROEMPOET.

DOEKOET NE ANGKO. ALF. MEN. Zie DAOEN SEKENTOET.

DOEL. BOL. MONG. Zie DOERÈN.

DOELA. District van de kleine Kei-groep, behoorende tot de afdeeling Aroe-, Kei-, Tenimber- en Zuidwestereilanden der residentie Amboina, gelegen op de westkust van het eiland Noehoetawoen, met gelijknamige hoofdplaats, door de inboorlingen gewoonlijk als Doe aangeduid. De bevolking was vroeger heidensch, maar is thans voor een groot deel tot den Islam overgegaan. Doela is vooral bekend door den houthandel, welke er met voordeel wordt gedreven.

DOELANG. Zie DIAMANT.

DOELANG. BAT. Zie DJARAK.

DOEMOET. ALF. MEN. Zie LOEMOET.

DOEMPIAS. ALF. MEN. Zie BELIMBING.

DOENEJ of **DJOENAI.** Naam op West-Sumatra voor eene groote Duif-soort, *Caloenas nicobarica*; op Poeloe Lima, Boeroeng djoenai; op de Keieilanden Boeroeng-mas geheeten.

DOEÖE. NIAS. Zie ROEMPOET.

DOEPA. Wierook, veelal gemaakt van welriekende hars- of gomsoorten (vooral menjan).

DOË PODO. Zie DÉHÉ PODO.

DOERANAA. AMB. GOR. Zie DOERÈN.

DOERÈN. JAV. en BAT. MAL.; KADOE, SOEND.; DOERIAN, MAL.; TAROETOENG, BATT.; DOERIJANG, MAK. en MAL. MOL., DOERIAN of LOERIAN, ALF. MEN.; DOEL, BOL. MONG.; DOERIN, MAD.; TOERÈN, TORIAN of TORANE, ALF. AMB.; DOERANAÄ, AMB. GOR.

Algemeene naam voor soorten van het geslacht *Durio L.* en meer bepaald voor *D. Zibethinus*

D. C., Fam. *Sterculiaceae*. Hooge boom, voornamelijk in den Maleischen archipel tehuis behoorend. Volgens Beccari bevat het geslacht 14 Ned. Ind. soorten, vooral op Borneo en Sumatra voorkomende en meestal als Doerèn met een toevoegsel onderscheiden. Zoo noemt men *D. carinatus Mast.*, Doerèn boeroeng; *D. conicus Becc.*, Doerèn isang, *D. testudinaria Becc.*, Doerèn kakura. De laatste soort is vooral daarom merkwaardig, omdat de vruchten niet zooals bij de andere soorten aan de takken, maar onder aan den stam nabij de wortels worden aangetroffen.

De meest gewilde soorten zijn: een met geel vruchtvleesch en groote pitten (D. siteroeboek, Jav. D. tembaga of D. gadjah, Mal.) en een met wit vruchtvleesch en kleine pitten (D. seketan, Jav., K. ganggaèng, Soend.; D. tenggajoen, Mal. t. siténi-manoek, Batt.). In weerwil van den onaangenamen knoflook-achtigen reuk en eigenaardigen smaak eten inlanders en indo-europeanen, en niet zelden Europeanen, de vruchten gaarne. Zij hebben eenen ovalen vorm en de grootte van een kinderhoofd, en zijn met een eivormige massa van zacht, roomkleurig vleesch gevuld, waarvan de smaak vergeleken wordt met die van eene rijke, boterachtige vlade, sterk met amandelen gekruid. Ook de pitten worden gekookt, van de schil ontdaan, gedroogd en gebraden en zoo bij de rijst genuttigd. In de wouden der Batak-landen komt de boom in groote menigte in het wild voor. De doerian van Oost-Borneo is *Lahia Kutejensis Hassk.*

DOERÈN SEKETAN. Jav., D. SITEROEBOEK, Jav. Zie DOEREN.

DOERGA. Eene Indische godin en de gemalin van Çiwa, in wier wezen, even als in dat van haar gemaal, de eigenschappen van verschillende mythologische figuren tot een niet geheel harmonisch geheel vereenigd zijn. Hare veelzijdigheid spiegelt zich af in de menigte van hare namen. Bij hare vereerders heet zij Dewî, de Godin; als Oemâ of Pârvatî is zij de dochter van den Himâlaya en de trouwe gade van Çiwa, van waar ook haar bijnaam Satî, d. i. de brave vrouw. Als de strijdbare godin die den Buffel-demon, Mahisjâsoera, eene verpersoonlijking van 't nachtelijk duister, overwint, is zij Doergâ, de ongenaakbare; als Kâlî, de zwarte, of Tjandâ of Tjandî, de wreede, Bhairawî, de verschrikkelijke, Karâlâ, de gruwelijke, is zij de vrouwelijke tegenhanger van Çiwa als Kâla of Bhairawa, in zijne rol van vernieler. Van haar overige namen zij nog vermeld Gaurî, de blanke, dat als synoniem mag beschouwd worden met Oemâ, lichtglans; verder Ambikâ, d. i. Moederlief, en Aditi, de wereldmoeder. Van 't naturalistisch standpunt beschouwd, is zij zoowel het licht dat bij zijn opkomst de wereld openbaart, als de wereld der verschijnselen, de zichtbare natuur zelve, die wederom met de aarde en wat deze voortbrengt vereenzelvigd wordt. Doch hetzelfde licht dat bij zijn opkomst de wereld te voorschijn toovert, hult ze bij zijn verdwijnen ook in 't nachtelijk donker en in de schaduwen des doods, en dezelfde natuur, die zoo vriendelijk kan wezen, is op haar tijd ook wreed. In 't latere mystiek-esoterische Tantrisme is Doergâ de Çakti, d. i. 't vrouwelijk principe van Çiwa. Het groote feest van de godin is de Doergâ-Poedjâ, dat in September en vooral in Bengalen met grooten luister gevierd wordt. Bij de oude Javanen werd Doergâ naast Çiwa hoogelijk vereerd, zooals o. a. blijkt uit de beelden die men van haar op verschillende plaatsen van 't eiland gevonden heeft. De hedendaagsche Javanen bestempelen Doergâbeelden met den naam van Lara Djonggrang. Op Bali duurt hare vereering nog heden ten dage voort.

Litteratuur: A. Weber, Indische Studien, II, bl. 186 vgg.; J. Muir, Original Sanskrit texts, IV, bl. 420 vgg.; A. Barth, The Religions of India, bl. 165; Devîmâhâtmya (in 't Mârkandeya-Purâna); Vans Kennedy, Hindu Mythology, bl. 329 vgg.; W. J. Wilkins, Hindu Mythology, bl. 238—266; H. H. Wilson, Works, I, bl. 245, 252 vgg.; Pratâpa Chandra Ghosha, Dûrgâ Pûjâ; Veth, Java, I. 2e dr., bl. 85; Verbeek, Oudheden van Java, onder Nos 154, 190, 198, 334, 356, 372, 389, 579, 606, 620; Groeneveldt, Catalogus der Archaelogische Verzameling van het Bataviaasch Genootschap, *passim*. H. K.

DOERIAN. Mal. en Alf. Men.; D. GADJAK, Mal.; D. TEMBAGA, Mal.; D. TENGGAJOEN, Mal. Zie DOERÈN.

DOERIAN-STRAAT. Deze straat, ten o. van Sumatra gelegen, loopt, volgens de opmerking van den Heer J. G. Schot (Ind. Gids 1882, II. 27) niet alleen tusschen Moro en Salar, maar ook tusschen het eerstgenoemde eiland en den vasten wal van Sumatra, zoodat zij door de Salar-, Sandam en Doerei-groepen in vier vaarwaters gesplitst wordt, waarvan het noordelijkste, tusschen Moro en Salar het breedste is en het meest gebruikt wordt. De vaarwaters tusschen de Salar-, Sandam- en Doereigroepen en den wal van Sumatra zijn echter breed en diep genoeg om door de algemeene scheepvaart gebruikt te worden; dat tusschen Salar en Sandam is het slechtste, dat tusschen Doerei en Sumatra het beste van de drie vaarwaters.

DOERIE. Landschap op Celebes, behoorende tot het bondgenootschap Masenrempoeloe, naar schatting groot ongev. 200 □ palen, grenzende ten n. aan Toradja, ten o. aan Maïwa, ten z. aan Enrekang en ten w. aan Lette. Het is verdeeld in drie landschappen: Maloewa of Anggeradja, Tobanga en Bontobatoe. De voornaamste rivieren, die in den westmoeson bij den minsten regen het omliggende land onder water zetten en alle communicatie beletten, zijn: Sadang (groote rivier) Maloewa, S. Bontobatoe; Salo (kleine rivier) Walida, S. Boenoe, S. Pondjieng, S. Sosso, S. Pasarang en S. Kanan. Het landschap is zeer bergachtig, en zonder vlakten van beteekenis; de Bampapoewang en Banti hebben eene hoogte van ongev. 8000 voet, terwijl nog tal van andere bergtoppen van 1500 tot 5000 voet verrijzen. Het zuidelijk gedeelte is rotsachtig en weinig begroeid; overigens bestaat de bodem uit klei- en boschgrond, en wordt er veel woud gevonden, dat goed timmerhout oplevert. De bevolking, die naar schatting ongev. 20.000 zielen bedraagt, onder welke ± 2000 vreemdelingen, die zich in geregelde kampongs hebben nedergezet om koffie op te koopen, behoort tot de ruwste en onbeschaafdste Boegineesche bergbewoners; over het algemeen is ook op haar toepasselijk wat in het artikel BOEGINEEZEN is medegedeeld. Het bestuur over elk district werd vroeger door een Aroeng uitgeoefend; in 1890 was er echter slechts een vorst in Maloewa, terwijl in Tobanga en Bontobatoe, na het overlijden van de bestuurders, ongev. 4 jaar te voren, het gezag door den ada of pabitjara werd waargenomen. De Aroeng van Maloewa, die eveneens een pabitjara naast zich heeft,

behandelt de buitenlandsche aangelegenheden van geheel Doerie. In elk landschap vindt men een rijksraad of hadat, waarvan de leden door den vorst, in overeenstemming met de overige hoofden, worden aangesteld en ontslagen. Overigens wordt Doerie bestuurd door hoofden van lili of vasalstaten, die in hun gebied het recht van zelfbestuur hebben; mindere hoofden zijn de kamponghoofden, matowa of taoe towa, door het volk gekozen en door den vorst aangesteld, die slechts voor de uitvoering der bevelen van den vorst of hadat hebben te zorgen. De rechtspleging berust bij den pabitjara. De straffen zijn boeten, verbeurdverklaring en veroordeeling tot slavernij; hoogst zelden de doodstraf. De geestelijkheid bestaat uit een kali te Maloewa en een imam in de beide overige landschappen, ieder met hunne bidals of katibs; zelden wordt echter hun hulp ingeroepen, daar huwelijken of echtscheidingen zonder tusschenkomst van den geestelijke plaats kunnen vinden. Een huwelijk is reeds gesloten, als de ouders der bruid de sagoeweer, die de bruigom medebrengt, opdrinken. Bij echtscheidingen verdeelen de gehuwden de goederen naar goedvinden; de kinderen voegen zich bij wien zij willen. Slavernij bestaat op vrij groote schaal; de slaven, die vaak vrije lieden zijn, welke door prinsen en voornamen geroofd werden, worden niet zelden naar Adjatapparang en Wadjo uitgevoerd. Het contract, in 1890 met Doerie gesloten, verplicht echter het bestuur menschenroof, slavenhandel en in- en uitvoer van slaven tegen te gaan. De voornaamste bestaansmiddelen der bevolking zijn landbouw, — vooral van djagong, padi (niet voldoende voor de behoefte), tabak enz., — en veeteelt, waaraan veel zorg wordt besteed. De nijverheid dient slechts om in eigen behoeften te voorzien, zooals door het maken van wapenen, het vlechten van matjes enz., het bereiden van arènsuiker en sagoeweer, terwijl ook op een enkele plaats stofgoud verzameld wordt. Koffie wordt vooral in Tobango en Boentoe Batoe gecultiveerd, waar een gunstige oogst op ongev. 10.000 pikols geschat wordt, die tegen *f* 30 de pikol aan vreemde opkoopers verkocht wordt; nevens koffie is arènsuiker het voornaamste uitvoerartikel. De handel is geheel in handen van vreemde handelaren uit Sidenreng en Rappang. (Zie Van Braam Morris. T. v. h. Bat. Gen. XXXVI. bl. 164).

DOERIJANG. Mak. en Mal. Mol. Zie DOERÈN.

DOERIN. Mad. Zie DOERÈN.

DOERWEYR. Zie BAMBANGAN.

DOESOEN (DOESON). Hoog-Javaansch en Maleisch voor desa, dorp. Op de Ambonsche eilanden worden de gronden, met sagoebosschen begroeid, aan de dati's toekomende, doesoen dati genoemd (Zie DATI). Wanneer die gronden, ten gevolge van het uitsterven eener dati, aan de negarie vervallen heeten zij doesoen linjap; de negarie kan deze dan zelf exploiteeren of haar aan een andere dati afstaan. Wat andere gronden aldaar betreft, zoo heeft ieder lid eener negarie het recht, de woeste gronden, tot haar gebied behoorende, te ontginnen. Hij verkrijgt dan het individueel gebruiksrecht dier gronden, doesoen tatanaman (aanplantingsgrond); bij overlijden gaat dat gebruiksrecht op de erfgenamen over; die gronden worden dan doesoen poesaka. Wordt het gebruiksrecht aan anderen overgedragen, wat geoorloofd is, dan noemt men die gronden doesoen babalian, koopgrond; ook deze gaan bij erfenis over en worden dus weder doesoen poesaka.

DOESOEN. Naam der Barito over een gedeelte van haren bovenloop.

DOESOENLANDEN. Afdeeling van de residentie Z.- en O.afdeeling van Borneo, zich uitstrekkende langs den bovenloop der Barito, en omvattende de districten Boven-Doesoen (bestaande uit de onderdistricten Laoeng en Siang Moeroeng), Midden-Doesoen met het onderdistrict Montalat, Beneden-Doesoen, Oost-Doesoen en Mangkatib, de drie laatste vereenigd tot een onderafdeeling met Boentok tot hoofdplaats. De hoofdplaats van de geheele afdeeling is Moeara Téweh, gelegen ter plaatse waar de Téweh zich in de Barito stort.

DOEWIWI. Collectief-naam op Celebes voor Eenden-soorten. *Anas radjah* heet op Andai, N. Guinea, Oemoekiea. Zij maakt haar nest in onderaardsche holen, doch begeeft zich buiten den broedtijd naar moerassige zeeoevers, waar zij van kleine zeedieren leeft. *Anas querquedula* wordt op West-Sumatra Ondèn genoemd.

DOEWONG. Zie ELECTROIDES.

DOKOELAMO. Kampong aan het meer van Galela op Noord-Halmaheira, alwaar een zendeling van de Utrechtsche zendingvereeniging is gevestigd en nabij zijne woning een kerk- en schoolgebouw heeft opgericht.

DOKTERVISSCHEN. Zie LEDERVISSCHEN.

DOKTOR DJAWA. Zie GENEESKUNDIGEN. (INLANDSCHE)

DOLABELLA. Naam eener familie van Zeeslakken uit de Moluksche Zee. Zie ZEEHAZEN.

DOLFIJNEN. Walvischachtige zoogdieren, die in alle zeeën van den aardbol voorkomen, boven op den kop twee spuitgaten (neusgaten) bezitten, welke tot op de helft der lengte vereenigd zijn en van buiten door twee kleppen zich kunnen sluiten en wier kaken voorzien zijn van kegelvormige tanden. In de Indische zee zijn hoofdzakelijk vier soorten van dolfijnen waargenomen. De eene is de Indische Bruinvisch, geheel zwart van kleur, zonder rugvin, met een stompen bek, verwant aan onzen gewonen Bruinvisch (*Delphinus phocaenoïdes s. Delphinapterus melas*); de tweede soort, de witte dolfijn, heeft een puntigen bek, de rugvin ontbreekt evenzeer, doch zij is geheel wit van kleur met een zwarte zadelvormige vlek op den rug (*Delphinus leucorhamphus*); de derde soort is de langbek-dolfijn (*Delphinus longirostris*) met 55—60 tanden in elke kaak, de vierde is een in vorm afwijkende soort, wier kaken met uitzondering van een of twee groote tanden, in het midden der onderkaak geplaatst, geheel en al zonder tanden zijn, naar men meent, ten gevolge van het uitvallen, als de dieren zich nog in zeer jeugdigen toestand bevinden; haar snuit is buitengewoon smal en puntig. Sommige dierkundigen beweren dat er van dezen vorm meerdere met elkaar overeenkomende soorten voorkomen; deze ontvingen de namen van *Delphinus s. Ziphius bidens*, *micropterus*, *Dalei* en *Sowerbyensis*. Eene geregelde jacht wordt in de Indische zee niet op deze dieren gemaakt.

DOLFIJNTJES. (*Delphinula*). Aldus worden genoemd soorten van Zeehoorns, van welke verscheidene in den Indischen archipel voorkomen en waarvan de hoorn min of meer schijfvormig is met hoekige, zeer ruwe windingen. Een der soorten is purperachtig van kleur, groen en bruin

gemarmerd en heeft groote en kleine getakte knobbels langs de windingen; vandaar haar naam in de Oost-Indische *Conchyliën*-verzamelingen: het getakte dolfijntje (*Delphinula laciniata*).

DOLFIJNVISSCHEN. Deze visschen leven in troepen bijeen in de zeeën van den Indischen archipel en worden door de zeelieden dolfijnen genoemd, ten gevolge van hare gewoonte om groote sprongen uit het water te maken, met het doel andere springende visschen te bemachtigen. Merkwaardig is bij een zeer langwerpig lichaam een zoo hooggewelfd voorhoofd, dat dit met den bek een loodrechte lijn uitmaakt. De Dolfijnvisschen zijn groote dieren, de meeste soorten zeer fraai van kleur, groen en donkerblauw. Bij Celebes komen twee soorten voor: *Coryphaena scomberoides* en *C. chrysurus*; bij Amboina *Cor. s. Lampugus fasciolatus*. Verwant aan deze soorten zijn de zoogenaamde Schijfvisschen (*Pteraclis ocellata*) met hare buitengewoon ontwikkelde rug- en aarsvin; eerstgenoemde loopt van de staartvin tot op den bek, laatstgenoemde van den staart tot aan de keel en als zij beide vinnen geheel en al uitspreiden, dan heeft het lichaam den zonderlingen vorm van een schijf. Zij bewonen hoofdzakelijk de Indische zee, doch komen zeldzaam voor.

DOLICHOS. Zie KEKARA.

DOLO. Landschap, gelegen aan de westkust van Celebes, in de landstreek onder den algemeenen naam Kaïli (Kajeli) bekend en onder het Gouv. van Celebes en Onderhoorigheden ressorteerende. Het bestaat uit twee, van elkander geheel onafhankelijke deelen, Dolo-rindaoe en Dolo-kaleké, van welke het laatste landschap het voornaamste is. In 1890 is het door een plaatselijk onderzoek gebleken, dat Dolo-rindaoe niet, zooals men vroeger meende, een onderdeel van Palos uitmaakte, maar onder een zelfstandig bestuur stond. Dit leidde tot pogingen om ook met de beide deelen van Dolo een contract te sluiten, waarbij de souvereiniteit van Nederland erkend werd; met Dolo-rindaoe is dit in 1891 gelukt; voor zoover bekend is, hebben die pogingen voor het andere landschap nog geene resultaten opgeleverd. Het bestuur over Dolo-rindaoe wordt door een bestuurder en een hadat gevoerd. Zie KAILI.

DOLOK. Bataksche benaming voor berg.

DOLOK of SI PIROK. Benaming van een landschap, behoorende tot de afdeeling Mandeling en Angkola (res. Tapanoeli), met 3 koeria's of districten: Si pirok, Baringin en Prau Sorat.

DOMAS. (KAWA) Veelbezochte krater van den G. Tangkoeban Prahoe.

DOMEI. Het gebied van den panghoeloe van Domei, langs de o.kust van Sumatra ten n.w. van de monding der Siakrivier van Tandjong Balei, tot waar de stroom zich in zee splitst om gedeeltelijk den mond van de Rokan, gedeeltelijk straat Roepat in te loopen, wordt bijna geheel beheerd ten voordeele van den Datoe Laksamana van Boekit Batoe, en thans ook gewoonlijk het gebied van dat hoofd genoemd. T. Bat. Gen. XXX bl. 299.

DOMIS. (HENDRIK JACOB) Geboren te Alkmaar 10 Juli 1782 uit het huwelijk van J. W. Domis, burgemeester aldaar en G. C. Kloek. Nadat pogingen om te 's Gravenhage in eene betrekking geplaatst te worden, niet geslaagd waren, vertrok hij 25 Febr. 1806 als klerk naar Indië, werd 1808 onderkoopman en gewoon klerk op de Secretarie, 28 Mei 1808 waarnemend secretaris bij den inspecteur.gen. der koffietuinen, en later door den Gouv.-Gen. Janssens belast met de waarneming van de zaken in de binnenlanden van Tjeribon, en onder het Engelsche tusschenbestuur super-intendent der koffiecultuur, fiscaal over de houtbosschen en thesaurier te Semarang. Na het herstel van het Ned. gezag werd hij in allerlei betrekkingen geplaatst: ontvanger der ink. en uitg. rechten te Semarang (1816), ass.-res. aldaar (1817), omgaand rechter te Semarang (1818) en weinige dagen daarna lid in den Raad van Justitie aldaar. Na in 1819 de betrekking van inspecteur van financiën bekleed te hebben, werd hij reeds het volgende jaar waarnemend res. van Semarang en 9 Juli 1822 definitief in die waardigheid bevestigd, waarin hij tijdens den opstand van Dipa Negara groote diensten bewees. In 1827 werd hij op zijn verzoek, in dezelfde betrekking te Pasoeroean geplaatst en in 1831 tot res. van Soerabaja benoemd. In 1834 ging hij met verlof naar Nederland, doch keerde niet meer naar Indië terug, daar hij ontslag uit 's lands dienst vroeg en verkreeg en zich te Brummen vestigde, waar hij 7 Mei 1842 overleed. Van zijne hand verschenen twee, voor dien tijd belangrijke geschriften: Reis over het eiland Java, 1829 en De residentie Pasoeroean, 1829, beide, evenals een Hollandsch en Javaansch woordenboek, gedrukt op een drukkerijtje, dat hij in eigendom bezat. „De residentie Pasoeroean" werd in 1836 te 's Grav. herdrukt. Bovendien verschenen opstellen van zijn hand in Verh. Bat. Gen. 1825, 1830 en de Oosterling I, II.

DOMPO. (DOMPOE). Rijkje op Soembawa, grenzende ten n. aan Sanggar en de Javazee, ten o. aan Bima, ten w. aan het rijk Soembawa en de baai van Saleh, ten z. aan den Indischen oceaan; de eilandjes Kawangko, Poeloe Poeloe, Poeloe Sora en Satonda worden er toe gerekend. Het staat onder een vorst, die den titel voert van Sultan en wien een hadat of rijksraad ter zijde staat, bestaande uit den Radja bitjara of rijksbestierder en rijksgrooten: de Sabandar, Djeneli's en Boemis, en die den vorst verkiest. De bevolking van Dompo heeft groote overeenkomst met die van het aangrenzende Bima (Zie aldaar). Voor geographische bijzonderheden Zie SOEMBAWA. Even als de andere rijkjes op dat eiland werd Dompo in het begin der 17e eeuw door Gowa (Makasser) onderworpen; het Bongaaisch contract maakte aan die verhouding een einde, daar Dompo toen onder de bondgenootschappelijke landen werd opgenomen, waartoe het nog steeds behoort. Op dien voet werden in 1765, 1858 en 1886 contracten met Dompo gesloten; redenen tot ontevredenheid wegens overtreding dier contracten heeft het rijkje slechts zelden gegeven, misschien wel ten gevolge van de geringheid zijner bevolking, die op 3000—6000 zielen geschat is.

DOMPO. (BOCHT VAN) Deze inham, ook bocht van Sanggar geheeten, ligt aan de n.kust van het eiland Soembawa.

DONAN. (TJI) Kustrivier, die bij Tjilatjap, res. Banjoemas, uitmondt en daar een breede diepe haven vormt.

DONAX. Naam van zeeschelpen uit den Indischen archipel, die driezijdig zijn, waarvan het slot aan de eene schelp van 2 en aan de andere schelp van 1 tand is voorzien. In de Oost-Indische Conchyliën-verzamelingen zijn zij bekend onder den naam van Matten-schelpen. *Donax scrotum* is een fraai gekleurde groote soort.

DONDA. (DONDO). Kaap aan de n.w.kust van Celebes, gevormd door den gelijknamigen berg, die op 2900 m. geschat is. Eene gelijknamige plaats, daar gelegen en tot het rijkje Tontoli behoorende, is voor den handel niet onbelangrijk, dewijl een weg van ongev. 36 uur gaans dwars over het gebergte van daar naar Woja in Tomini loopt, welke beter zou zijn dan de zuidelijker verbinding tusschen Parigi en Palos; veel paarden en Tinombo-tabak worden van Tomini naar Dondo gebracht en daar tegen lijnwaden en opium ingeruild.

DONDOHOELOE. Zie DANDANG-AYER.

DONGGALA. Landschap, gelegen aan de westkust van Celebes, in de landstreek onder den algemeenen naam Kaïli (Kajeli) bekend en onder het Gouv. van Celebes en Ond. ressorteerende. Grenzen zijn ten n. Tontoli, Towaeli en de zee; ten o. Parigi (resid. Menado) en de zee; ten z. Towaeli en Palos; ten w. de zee. Het bevat 15 districten; voorts behooren daartoe de eilandjes Tosale, Towale en Kabonga, in en voor de bocht van Tamboe gelegen. De bevolking, die op 3000 zielen geschat wordt, bestaat in de kuststreken hoofdzakelijk uit Boegineezen, in de binnenlanden uit Alfoeren; zij wordt door een vorst met een rijksraad, hadat, bestuurd. De gelijknamige hoofdplaats ligt aan de westzijde der baai van Palos en drijft een niet onbelangrijken handel. Zie verder KAILI.

DOO. Zie BOEA-BOEA.

DOODENDAL of -VALLEI. Aldus worden mofetten genoemd, vaak niet meer dan groote kuilen, waaruit koolzuur opstijgt; in den regel echter slechts in zoo geringe hoeveelheid, dat het alleen voor kleine dieren gevaarlijk is. Vroeger schijnt op sommige dier plaatsen zich meer koolzuur te hebben verzameld, zoodat het verblijf er voor grootere dieren, soms zelfs voor menschen gevaarlijk was. Bekende doodendalen zijn de Padjagalan of slachtplaats, in de buurt van Garoet (Preanger regentschappen), een smal plekje van bleekgrijze, geelachtige kleur, waar men in den regel thans slechts de lijken van insecten vindt, en de Pakaraman, waarover Zie DIENG bl. 448.

DOODKISTEN. (DE) Aldus wordt naar zijn vorm, op eenigen afstand uit zee gezien gelijkende op twee doodkisten, door de zeevarenden genoemd het kalkgebergte, dat zich niet ver van de n.kust van de afdeeling Sedajoe in Soerabaja van w. naar o. uitstrekt, en als verkenning dient voor het invaren van den Trechter (n.lijke ingang van de straat van Madoera).

DOODKISTEN-BERG. Naam, op de kaarten gegeven aan een niet zeer hoogen berg op de noordkust van Nieuw-Guinea, in het binnenland niet heel ver van den oostelijken ingang der Geelvinkbaai achter Waropèn gelegen, maar overigens niet nader bekend.

DOOPSGEZINDE VEREENIGING. Ver. tot bevordering der Evangelieverbreiding in de Ned. Overzeesche bezittingen. Deze Zending-Vereeniging is opgericht in 1847 te Amsterdam: zij heeft drie zendelingen op Java, res. Japara en twee op Sumatra, res. Tapanoeli, afd. Mandeling en Angkola. Zie CHRISTENGEMEENTEN en ZENDING.

DOOPVONT, WIJWATER-SCHELP, VADER NOACHS-SCHELP en BÉNITIER. Namen van de grootste soort aller schelpen en ontleend aan het gebruik dezer reuzenschelpen in kerken, als doopvonten en wijwaterbakken, sedert oude tijden in zwang; men heeft voorwerpen gevonden in de Indische en Moluksche zee, die 250 kilo zwaar en $1^1/_2$ meter lang waren. Op het zoogen. Indische huis te Amsterdam was er een uit de Moluksche zee, meer dan 400 pond wegende, en algemeen bekend. De boven- en onderschelp zijn van gelijken vorm en buitengewoon dik, het slot is van zeer zware schuinsch staande tanden voorzien, welke zeer ongelijk van grootte zijn, en de beide sluitspieren liggen zoo dicht bij elkaar, dat aan elke schelp slechts één indruksel aanwezig is. De grootste soort is *Tridacne gigas*; een kleinere is *Trid. squamosa*, geelachtig van kleur met verscheidene, gewoonlijk een zestal, rijen rechtopstaande hooge ribben. Een andere, aan *Tridacne* verwante soort is *Hippopus maculatus*, met hooge roodgevlekte ribben. In aanzienlijke diepten worden deze schelpen gevischt.

DOORNKIEVIT. (*Lobivanellus s. Chettusia*). Zie KIEVITEN.

DORCOPSIS. MAMMALIA, MARSUPIALIA, DIPROTODONTIA, *Macropodidae*, *Macropodinae*. Zie PODIN.

DORCOPSIS BRUNII, LUCTUOSA en MÜLLERI. Zie BUIDELDIEREN.

DORÉ. MAD. Zie BAMBOE.

DORÉ. Kuststreek aan den westelijken ingang der Geelvinkbaai in Nieuw-Guinea, waar de zee een kleinen inham vormt, welke een goede ankerplaats aanbiedt, als zijnde aan de zeezijde nog beschut door de eilandjes Manasbari en Noesmapi. De bevolking behoort tot den stam der Noemforen, evenals die van het eilandje Manasbari, en is verdeeld over zeven kampongs, waarin twee zendelingen van het Utrechtsch Zendingsgenootschap verblijf houden en ook eenige inlandsche handelaren hun woonplaats hebben. Aan den vasten wal is een steenkolendepôt. Op Noesmapi begraven de Papoea's uit den omtrek hunne dooden. De baai is de gewone aanlegplaats der de noordkust bereizende inl. handelaren en wordt sedert 1890 door de booten der Paketvaartmaatschappij geregeld aangedaan.

DORIS. Naam eener familie van in de zee levende naakte slakken (d. i. zonder hoorn) met vrijstaande, intrekbare, bladvormige kieuwen, welke op het midden van het achterste gedeelte van den rug geplaatst zijn; voor op den rug en aan den mond bevinden zich 4 voelers. Zij houden zich vooral langs de kusten op en zijn betere kruipers dan zwemmers. Verscheidene soorten bewonen den Indischen archipel, velen zijn ongemeen fraai gekleurd; aan de kusten van Java vindt men *Doris leucosticta*, gekenmerkt door een aantal huidaanhangsels, welke het dier kan uiten intrekken; zij is van boven roodbruin, van onder geelbruin van kleur, terwijl de huidaanhangsels en een aantal kleine en groote vlekjes witgekleurd zijn. Langs de kust van Nieuw-Guinea leeft *Doris magnifica*, geheel wit van kleur met zwarte streepjes; de sprieten, kieuwen en de randen van den mantel en voet zijn hoogrood.

DORO. District van de afdeeling en het regentschap Pekalongan van de gelijknamige residentie.

DOROFOE. TERN. Zie LABOE.

DOROWATI. Hoogste top van het Wilisgebergte (2581 m.). Zie Beklimming van den Dorowati door F. Fokkens, T. v. h. Bat. Gen. XXX bl. 558.

DOUWES DEKKER. (EDUARD) Zoon van

Eduard Douwes Dekker, koopvaardijkapitein en Sietske Eeltjes Klein, werd den 2den Maart 1820 te Amsterdam geboren. Hij werd aanvankelijk opgeleid voor den handel, totdat zijn vader hem in 1838 medenam naar Oost-Indië, om aldaar zijn geluk in den staatsdienst te beproeven. Den 6den Januari 1839 zette hij voet aan wal te Batavia. Zijne pogingen om op de Gouvernementsbureaux een plaatsje te krijgen, werden in Januari 1840 beloond met zijne benoeming tot tweeden commies bij de Algemeene Rekenkamer. Twee jaar later werd hij geplaatst ter Westkust van Sumatra als controleur der tweede klasse; dit bleef hij tot Januari 1846, toen hij op wachtgeld kwam en ter beschikking werd gesteld van den resident van Krawang, in afwachting van wederplaatsing. Den 10den April d. a. v. trouwde hij te Tjiandjoer met Everdine Herberte, baronesse van Wijnbergen; in Mei van datzelfde jaar werd hij herplaatst als commies op het residentiekantoor van Bagelen, waarna hij in October 1848 benoemd werd tot secretaris van de residentie Menado. Bij Koninklijk Besluit van 17 December d. a. v. n°. 41 werd de Gouverneur-Generaal gemachtigd hem te beschouwen als bezittende het radikaal van Indisch ambtenaar. October 1851 zag hij zich benoemd tot assist.-resident en magistraat te Amboina, welke betrekking hij vervulde tot 2 Aug. 1852, toen hem een tweejarig verlof naar Europa werd verleend tot herstel van gezondheid. Twee en een half jaar bleef hij met verlof, zonder dat hij in eenig opzicht de bijzondere opmerkzaamheid trok. Op Java teruggekomen, werd hij 4 Jan. 1856 benoemd tot assist.-resident van Lebak. Nog maar eenige weken op zijn nieuwe standplaats, meende hij den regent te moeten aanklagen wegens het gebruiken van meer pantjens dan hem wettig waren toegekend (24 Febr.). Daar de resident niet dadelijk in zijn voorstellen, o. a. om den regent naar Serang te dirigeeren, ten einde te voorkomen dat die hoofdambtenaar op een ter zake in te stellen onderzoek zou kunnen influenceeren, wilde treden, en zijn voorbarig optreden afkeurde, wendde D. D. zich reeds den 29sten Februari tot den Gouv.-Gen. Duymaer Van Twist met het verzoek, om den resident van Bantam te gelasten de handelingen in zake de aanklacht tegen den regent van den assist.-resident van Lebak goed te keuren, of wel den laatste ter verantwoording te roepen. Als antwoord hierop ontving hij bij besluit van 23 Maart 1856 n°. 34 zijne eervolle ontheffing van de verdere vervulling zijner betrekking en den last om aan den resident van Bantam alsnog al zoodanige openingen en mededeelingen te doen met betrekking tot de door hem beweerde onrechtmatige handelingen van het inlandsch bestuur in Lebak, als waartoe hij in staat was. Tevens werd hij voorloopig belast met de waarneming der betrekking van assist.-resident van Ngawi. In eene kabinets-missive werd het besluit nader toegelicht, hem de ernstige ontevredenheid van den Gouv.-Gen. betuigd en medegedeeld dat, uit aanmerking van de gunstige rapporten vroeger omtrent hem ontvangen, de Gouv.-Gen. in het voorgevallene geen reden wilde vinden om hem het uitzicht op eene wederplaatsing bij het Binnenl. Bestuur te benemen. Daarom had de Gouv.-Gen. hem voorloopig belast met de waarneming der betrekking van assist.-resident van Ngawi, en zou het van zijne verdere handelingen in die betrekking geheel afhangen, of hij bij het Binnenl. Bestuur zou kunnen geplaatst blijven.

D. D. meende na zulk eene behandeling niet langer in dienst te kunnen blijven en vroeg, niettegenstaande hij nog niet in de termen viel van pensioen, den 29sten Maart eervol ontslag uit 's lands dienst, hetgeen hem bij besluit van den 4den April werd verleend.

In het begin van 1857 vertrok hij naar Holland en nam daar zijn welversneden pen ter hand om zijne grieven bloot te leggen, Nederland te wijzen op den volgens hem rotten toestand in N.-I. en tevens in zijn levensonderhoud te voorzien. In 1860 debuteerde hij onder den beteekenisvollen pseudoniem Multatuli met „Max Havelaar of de koffieveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij", en ontpopte zich daarmede als genie, als schrijver van den eersten rang. In hetzelfde jaar verscheen van zijn hand „Indrukken van den dag", hetwelk in 1861 gevolgd werd door „Minnebrieven", in 1862 door „Wijs mij de plaats, waar ik gezaaid heb" en „Over vrijen arbeid in Ned.-Indië", en in 1863 door „De bruid daarboven". In 1867 verscheen: „Een en ander naar aanleidng van J. Bosscha's Pruissen en Nederland", in 1871 „Duizend en eenige hoofdstukken over specialiteiten", in 1873 „Millioenenstudiën", van 1870—1877 „Ideeën". Van al deze werken zagen vele herdrukken het licht.

Douwes Dekker heeft zijn levensdoel: een politiek persoon te worden, om op die wijze niet alleen met de pen, maar ook met het woord en de daad voor Indië te kunnen strijden, nooit bereikt; dit berokkende hem veel verdriet en vervulde hem met bitterheid en is een der oorzaken geweest, dat hij zich in later jaren in het buitenland ging vestigen, eerst te Wiesbaden en vervolgens te Nieder-Ingelheim, waar hij 19 Februari 1887 overleed.

Over Douwes Dekker verscheen eene zeer omvangrijke litteratuur: de enkele lijst zelfs dier geschriften zou te groot zijn om haar in de Encyclopædie op te nemen. Van bijzonder belang zijn „Zijne Brieven", uitgeg. door Mevrouw D. D., waarvan tot heden 8 dln. verschenen en „Tine. Brieven van Mevr. D. D.—Van Wijnbergen", uitg. door Dr. J. Pee. Van den Max Havelaar verscheen eene Fransche vertaling door Nieuwenhuys in 1876, eene Engelsche door Nahuys in 1868 en eene Duitsche door Glaser.

DOWAJA. Zie BANGOH.

DRAADKLIMVISCH. Zie KLIMVISSCHEN en OSPHROMENUS.

DRAADVISSCHEN. Worden aldus genoemd, omdat ze onder de borstvinnen zich vrij bewegende stralen bezitten, waarvan het aantal en de lengte verschilt; deze aanhangsels, hare uitpuilende oogen en een neusachtig verlengde bek geven aan deze dieren een zonderling aanzien. Zij bewonen de zee, doch in sommige tijden van het jaar leven zij in scholen; vele soorten zwemmen dan de rivieren op, gewoonlijk tot dáár waar de vloed eindigt. Eene soort, de veeldradige (*Polynemus multifilis*) komt alleen op Borneo voor, heeft 14 draden, welke veel langer dan het lichaam zijn. Zeer algemeen in den geheelen Indischen archipel is een soort met korte draden (*Pol. plebejus*), op Madoera, Soembal, te Batavia Koeroe, bij de Javanen Kesoembang, op Batjan Idoeng-lamak genoemd. Een 4-dradige soort (*Polynemus tetradactylus*) heet evenzoo Koeroe te

Batavia, doch Tikoes-tikoes op Amboina, Lalaut op Bantam, Baling en Kesoembang bij de Javanen, Latjeh op Madoera, Koerau-poetih op Bintang, Oempoea op Batjan; 2 soorten met 6 draden van Java en Sumatra (*Pol. sextarius* en *hexanemus*) worden ook te Batavia Koeroe genoemd, evenals een 7-dradige soort (*P. heptadactylus*) en 3 andere soorten, allen eveneens op Java en Sumatra waargenomen (*P. diagrammicus*, *melanochir* en *tridactylus*). Op Cheribon wordt *P. heptadactylus*, Laos genoemd. Op Java, Madoera, Bintang en Banka komt zoowel in de zee als in het brakke water *P. indicus* voor; deze heet op Bintang, Koerauhitam en te Batavia Koero-laoet. Eene uitsluitende in zee levende soort (*P. kuru*) draagt op het eiland Saparoea den naam van Maloet-tikoes en op Amboina Soemalahat, en werd ook waargenomen op Halmaheira en Ternate. Nog verschillende soorten komen in den Indischen archipel voor. Bij de visschers algemeen bekend, worden de draadvisschen als voedsel zeer op prijs gesteld.

DRAAK, DRACO. De draken zijn reptiliën, die tot de Agama-achtige Saurers behooren, in talrijke soorten in den Indischen archipel voorkomen en vooral merkwaardig zijn door een soort van uitgespannen valscherm, waarmede ze al zwevende door de lucht groote sprongen maken, steeds in eene hellende richting van tak tot tak en van den eenen boom tot den anderen. Het valscherm is uitgespannen tusschen de pooten, welke evenwel onderling geheel vrij zijn, vormt aan elke zijde van het lichaam een vlak in de gedaante van een halven cirkel, is geheel en al met de huid bedekt en heeft tot steun de 5 of 6 eerste paren zoogenaamde valsche ribben. Tengevolge van dit valscherm, van een grooten zak onder de keel met kleinere zakjes aan iedere zijde daarneven, bij de mannetjes veel sterker ontwikkeld dan bij de wijfjes, van zeer slanke pootjes, van een buitengewoon dunnen en langen staart, van een hooggewelfden kop en een halskam, van zijdelings staande oogen en zeer fraaie kleuren, gewoonlijk bruin of groen met gele of roode vlekken en strepen, vallen de diertjes zeer in het oog en zijn dan ook algemeen bekend bij inboorlingen en Europeanen. Een der grootste soorten, *Draco fimbriatus*, leeft in de bergbosschen van Java en Sumatra. Twee aan elkaar verwante, geheel groengekleurde soorten zijn *Dr. viridis s. fuscus* van de Soenda-eilanden en *Dr. timoriensis* van Timor. Op Amboina en Ceram leeft een soort (*Dr. lineatus*) bij welke het trommelvlies geheel met schubben is bedekt; een gewone soort op Sumatra is *Dr. volans*; op de Soenda-eilanden leeft *Dr. haematopogon*, bij welke de keelzak geel van kleur is met een groote vlek in het midden der zak. Op Celebes komt weder een andere soort voor. Met den naam van draken werden reeds in zeer oude tijden allerlei fabelachtige schrikwekkende dieren bestempeld; de hierbovenvermelde draken, geheel onschuldige diertjes, bewonen slechts het zuidoostelijk gedeelte van Azië en zouden eerst in Europa bekend zijn geworden na de ontdekking van Achter-Indië.

DRACO. REPTILIA, LACERTILIA, *Agamidae*. Zie CHICHACK-TERBANG.

DRACO FIMBRIATUS, HAEMATOPOGON, LINEATUS, TIMORIENSIS, VIRIDIS en **VOLANS.** Zie DRAAK.

DRAGONDERS(LIJFWACHTEN).ZieLEGER.

DRAKENBLOED. Er worden vele planten opgegeven, die het drakenbloed zouden opleveren, waarvan de voornaamste is de *Calamus Draco W.*, behoorende tot de zoogenaamde Rotan-palmen; in het Maleisch wordt deze slingerplant Djernang genoemd en aangetroffen te Palembang, Djambi en Priaman, voorts op Java, Borneo en waarschijnlijk op vele der overige Soendaeilanden. De schalen der vruchten zijn in rijpen toestand bedekt met eene roode hars, die in zoo groote mate aanwezig is, dat de schalen nauwelijks meer te zien zijn. De hars wordt verzameld door de vruchten in een zak te kloppen, de schalen en andere deelen der vrucht worden dan verwijderd en de hars zacht verwarmd, zoodat zij week en tot stukken of ballen gekneed wordt. Deze palm levert de beste soort. Een tweede soort komt van *Dracaena Draco L.*, die echter niet in O.-Indië inheemsch is, maar wel op de Canarische eilanden; de hars vloeit daar uit de boomen of wordt daaruit door insnijding verkregen.

Eigenschappen. De hars is rood van kleur, zeer oplosbaar in de gewone oplossingsmiddelen van harsen, zooals alcohol enz., in aether weinig oplosbaar. Het heeft een zoeten, tevens eenigszins scherpen smaak, smelt op ongeveer 120° C., onder ontwikkeling van dampen van benzoëzuur. *Toepassingen.* Kleurmiddel voor pleisters en tandpoeder en in de nijverheid kleurmiddel van vernis. *Uitvoer.* De uitvoer uit N.-Indië bedroeg in 1894 30.973 Kg., ter waarde van *f* 46.459.

Litteratuur: Leunis, Synopsis der Pflanzenkunde en Catal. Kol. Mus. te Haarlem.

DREPANE. PISCES, ACANTHOPTERYGII, *Squamipinnes Chaetodontina.* Zie KETTANG-KETTANG en KLIPVISSCHEN.

DREPANIS. Zie HONIGVOGELS.

DRIGOEL. Javaansche naam van het mannetje van een Snipkwartel, *Turnix pugnax*; het wijfje heet Gomma. De Javanen laten deze vogels met elkander vechten, terwijl ieder op zijn vogel wedt, wat vaak op onderlingen strijd uitloopt. Op West- en Oost-Sumatra heet deze vogel Poejo en wordt, evenals eene andere kleinere soort, Poejo padang, *Excalfactoria chinensis*, door de Maleiers aldaar tot vechten afgericht.

DRINGO. Solfatara, op den Diëng gelegen. Zie aldaar.

DRINGOE. District van de afdeeling en het regentschap Probolinggo van de gelijknamige residentie.

DRINKWATER. In een tropisch klimaat, zooals dat van Indië, hangt 't grootendeels af van het drinkwater of de gezondheidstoestand al of niet gunstig is. Sedert Batavia en Semarang voorzien zijn van artesische putten, is de gezondheidstoestand op die plaatsen aanmerkelijk verbeterd, komen epidemieën vooral te Batavia bijna niet meer, of met minder hevig karakter voor. Soerabaja, waar geen artesische putten konden geboord worden, en de groote menigte zich behelpen moet met rivier- en putwater, terwijl slechts een klein deel der bevolking zich het vrij dure Pasoeroeansche bronwater (Poeroetwater) kan aanschaffen, is nog altijd het broeinest van de cholera en andere epidemische ziekten en zal dit wel zoolang blijven, totdat in de drinkwatervoorziening radicale verbetering zal zijn gekomen.

Op plaatsen waar geen artesische putten zijn, drinkt men behalve water uit rivieren of uit min

of meer diep gegraven putten, ook wel regenwater, dat in den westmoeson in groote bakken wordt opgevangen. In sommige plaatsen, zooals Rembang, waar geen rivierwater is en putwater brak en ziltig smaakt, zijn van gouvernementswege groote overdekte steenen waterreservoirs opgericht ter verzameling van regenwater, waaruit gedurende den oostmoeson onder toezicht gratis water aan de ingezetenen wordt verstrekt.

In de bergstreken heeft men het heerlijke frissche bronwater, dat, zoo het niet uit een bepaalde bron komt, maar meer uit de rotsen sijpelt, wordt opgevangen in een horizontaal op den rotswand aangebracht stuk bamboe, waaruit het dan in een dun straaltje te voorschijn komt (pantjoeran).

Men filtreert het drinkwater gewoonlijk in leksteenen, d. z. uit tufsteen (padas, wadas) gesneden konische vaten, die in een houten geraamte hangen. Men vult ze met water, dat er doorheen lekt in een daaronder staanden aarden pot. Ook stelt men zich vaak tevreden met het eenvoudig laten bezinken van het water in groote aarden vaten, „tampajan" geheeten.

Op de meeste plaatsen in Indië koelt men het drinkwater af met ijs, dat fabriekmatig bereid wordt, of wel men doet het in gendi's (een soort steenen kruiken), die men des nachts buiten plaatst.

In het Nat. Tijdschr. v. N.-I. vindt men vele chemische analyses van drinkwater; ook in deel XV en XVI van het Gen. Tijdschr. v. N.-I. Zie verder De Vos; Indische bouw-hygiëne, en over het drinkwater te Batavia: de monographie van Bernelot Moens in T. t. bev. geneesk. wetensch. in N.-I. 1872.

DRUIF. Aan druiventeelt wordt in Indië weinig gedaan, niettegenstaande de druif er zelfs op strandplaatsen groeit en draagt; vooral in het gebergte op eene hoogte van 2000' gedijt zij zeer goed. De vruchten zijn in den regel klein van stuk en veelal zuur. Dit schijnt echter te moeten worden toegeschreven aan slechte cultuur en minder goede behandeling. Proeven met de in andere tropische landen, zooals Perzië, Arabië en Egypte voorkomende druivensoort, zouden ongetwijfeld veel kans van slagen hebben.

DRUIPSTEENGROTTEN. Merkwaardige druipsteengrotten worden gevonden op het eiland Noesakembangan aan de zuidkust van Java, nl. Patmo en Widjojokoesoemo en op het eiland Kangéan, ten oosten van Madoera, de Goewa Konèng en de Goewa Peteng; verder bij Pajakombo en bij Boea in de Padangsche bovenlanden, bij Rantau boedjoer in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, op Amboina in het gebergte Soja de Batoe Lobang.

DRUKKERIJ. (LANDS) Zie LANDSDRUKKERIJ.

DRUKPERS. Wettelijke voorschriften betrekkelijk het toezicht op de drukpers in Ned.-Indië werden het eerst in art. 110 Reg. Regl. gegeven. Te voren werd de behoefte daaraan zelfs door het meest autocratische bestuur niet gevoeld, omdat een scherpe contrôle, ook zonder zulke bepalingen, gemakkelijk kon worden uitgeoefend. Aan toezicht op werken, van buiten Ned.-Indië ingevoerd, bestond geene behoefte, omdat men zich zelfs in het moederland weinig met koloniale aangelegenheden bezig hield en zoo ooit, dan hoogst zelden iets in Ned.-Indië werd binnengevoerd, dat in de oogen van het bestuur voor orde en rust aldaar gevaarlijk kon worden geacht. Toch werd een enkele maal van de buitenlandsche pers, met name van die te Singapore, gebruik gemaakt, wanneer men iets wilde openbaar maken, dat in Ned.-Indië niet kon worden gedrukt. Wat de drukpers in Indië betreft, zoo stond deze geheel onder den invloed der Regeering, die nog in 1847 aan het Bat. Gen. v. K. en W. te kennen gaf, dat het in N.-Indië „niet aan ieder geoorloofd was zijne gedachten en gevoelens te openbaren, zonder eenig voorafgaand verlof daartoe noodig te hebben". Bij de schaarschte der drukpersen in Indië, waarover zie hier beneden, kon gemakkelijk een streng toezicht worden uitgeoefend en gezorgd worden, dat niets het licht zag, wat der Regeering onaangenaam was, zoodat zelfs de uitgave van het Tijdschrift van Ned.-Indië aanvankelijk niet anders mocht geschieden, dan met uitsluiting van artikelen over persoonlijke en Gouvernements-aangelegenheden.

Na 1848 ontwikkelde zich echter ook in dit opzicht het intellectueele leven in Indië; bij het vaststellen van het Reg. Regl. meende de Regeering dan ook dat het noodig was, regels te stellen voor het toezicht op de drukpers. Volgens art. 110 moet dit bij algemeene verordening worden geregeld, en wel zoodanig, dat in Nederland gedrukte stukken onbelemmerd moeten worden toegelaten, behoudens ieders verantwoordelijkheid, volgens regels bij algem. verord. te stellen, terwijl het door de drukpers openbaren van gedachten of gevoelens en het toelaten van elders dan in Nederland gedrukte stukken geene andere belemmering mogen ondervinden dan tot verzekering der openbare orde gevorderd wordt.

Het hing natuurlijk van die algemeene verordening af, in welken geest deze, op zich zelf aanbevelenswaardige beginselen, zouden worden uitgewerkt. Het Kon. besl. van 8 April 1856, St. n°. 74 (vgl. St. 1856 n°. 75), dat deze materie regelde, kan echter niet van groote vrijgevigheid beschuldigd worden; het vermocht de censuur niet in te voeren, maar trachtte toch door preventieve zoowel als door repressieve middelen alle „uitspattingen van de pers" zooveel mogelijk te voorkomen. Ieder is verantwoordelijk voor wat hij schrijft, drukt, uitgeeft, verkoopt of verspreidt; de aanwijzing van den drukker ontslaat echter den verkooper, den uitgever en den verspreider, — en die van den schrijver den drukker, in beide gevallen met het voorbehoud, dat drukker of schrijver in Ned.-Indië justitiabel is. Elk drukwerk moet voorzien zijn van den naam en de woonplaats van den drukker en den uitgever; van alles, wat in Ned.-Indië gedrukt of uitgegeven wordt, — behalve wanneer het werk in Nederland gedrukt is, — moet de drukker of uitgever, vóór de uitgifte een door hem onderteekend exemplaar inzenden aan het hoofd van het plaatselijk bestuur, den officier van justitie en den algemeenen secretaris. Voor tijdschriften, dag- en weekbladen daaronder begrepen, werd bepaald dat op elk nummer de naam en woonplaats van den drukker moet worden vermeld; dat met uitzondering van in Nederland gedrukte tijdschriften, een exemplaar 2 uren vóór de uitgifte moet zijn afgegeven aan het hoofd v. h. plaats. best., en dat, behoudens dispensatie door den Gouv.-Gen., elk artikel, 't welk geene bloote nieuwstijding of aankondiging bevat, door den schrijver moet worden onderteekend. De onderteekende beantwoording van persoonlijke aanvallen, gispingen of beoordeelingen moet in het

eerstvolgend nummer of de eerstvolgende aflevering na het inkomen daarvan kosteloos in het tijdschrift, waarin deze verschenen, worden opgenomen; bedraagt dat antwoord echter meer dan het dubbele van het oorspronkelijke artikel, dan kan voor het meerdere, vorafgaande betaling worden gevorderd. Het reglement bevat voorts verscheidene bepalingen omtrent de strafbaarheid van misdrijven en overtredingen door middel der drukpers begaan; o. a. wordt bepaald, dat hij, die zich door middel van eenig te koop of tentoongesteld, verkocht of verspreid drukwerk schuldig maakt aan eenig misdrijf of overtreding, niet alleen gestraft wordt met dezelfde straffen, die bij het in Ned.-Indië geldende strafrecht tegen zoodanig misdrijf of overtreding zijn bedreigd, — maar dat de rechter bevoegd is om in dit geval het maximum der bedreigde straf met een derde te verhoogen. Opzetting tot het begaan van misdrijven of overtredingen door middel der drukpers wordt als medeplichtigheid gestraft.

De straffen bij het regl. bedreigd zijn gevangenis, boete, benevens beslag en verbeurdverklaring van het betrokken drukwerk. Tot zekerheid voor de betaling van eventueel opteleggen boete moet iedere drukker, uitgever of handelaar in drukwerken een borgtocht stellen van *f* 200—*f* 5000, waarvan het bedrag door het plaatselijk bestuur bepaald wordt, terwijl de Gouv.-Gen. dien borgtocht binnen de gestelde grens vermeerderen of verminderen kan. In overeenstemming met den Raad van Indië kan de Gouv.-Gen. in het belang der openbare rust en orde bij een met redenen omkleed besluit, de uitoefening der genoemde beroepen aan een bepaald persoon verbieden en het gebouw, waar het beroep wordt uitgeoefend, doen sluiten. Dezelfde bevoegdheid heeft de Gouv.-Gen. wanneer de plaats, waar het beroep wordt uitgeoefend, hem blijkt daartoe ongeschikt te zijn; in dit geval kan eene vergoeding der werkelijk geleden schade gegeven worden. Vervolgingen op grond van dit Regl. worden berecht door de Raden van justitie; zij kunnen worden aangevangen met de inbeslagneming van het aangeklaagde drukwerk, terwijl bij het verleenen van rechtsingang tevens de sluiting der winkels, bergplaatsen of drukkerij kan worden gelast. Eindelijk zij nog vermeld, dat openlijke oproepingen en uitnoodigingen om bij te dragen tot de betaling van geldboeten of gerechtskosten, verbeurd wegens drukpersdelicten, verboden zijn. Zie Schill, Acad. proeve over de drukpers in Indië, 1863.

Deze strenge bepalingen gaven aanleiding tot scherpe kritiek, o. a. in de Staten-Generaal, ofschoon een voorstel om de Tweede Kamer te doen verklaren dat althans voor de regeling, bedoeld in al. 2 art. 110 Reg. Regl. behoefte aan eene wet bestond, in de Zitting van 3 Mei 1857 werd verworpen. Reeds voor dat de afkondiging van de verordening hier bekend was, had de Hr. Nijgh een Ontwerp van een regl. op de drukwerken in Ned.-Indië uitgegeven met eene Memorie van Toelichting en een brief van Thorbecke, die het stuk een „gewrocht der duisternis" noemde en betwijfelde of het wel echt kon zijn. Het bleek echter, dat het volkomen overeenstemde met het afgekondigde Kon. besluit. Een der gevolgen dier vrij algemeene afkeuring was zeker wel de zoogen. authentieke interpretatie, bij ordonnantie van 22 Juni 1858 (St. n°. 73) gegeven, waarbij de bepalingen van het reglement voor de buiten Ned.-Indië gedrukte werken deels verzacht, deels van kracht beroofd werden en voor het plegen in eenig drukwerk van de in enkele artikelen van het Regl. vermelde misdrijven het kwaad- of boosaardig opzet vereischt werd. Toch bleven voor de Regeering, die bovendien het recht van uitzetting en interneering ter harer beschikking had en daarvan enkele malen bij drukpersdelicten gebruik heeft gemaakt, middelen genoeg over om eventueele „uitspattingen der pers" tegen te gaan. Misschien is het echter juist de strengheid dier bepalingen geweest, welke gemaakt heeft, dat zij zelden zijn toegepast, waardoor zij op een scherp zwaard geleken, dat echter zooveel mogelijk in de scheede werd gehouden. Zij zijn dan ook geene ernstige hinderpaal geweest voor de ontwikkeling der drukpers in Indië, die in de praktijk eene groote mate van vrijheid geniet.

Het eerste spoor eener drukkerij in Nederlandsch-Indië vinden wij eerst in 1668. Moge Nieuhoff in zijne „Zee- en Lantreise" ook melden, dat zekere K. Pijl in 1659 te Batavia een „Tijtboek" zou hebben uitgegeven, van dezen Almanak, of wat het anders moge geweest zijn, kennen wij niets dan dit enkele bericht. Den 9den Juni 1668 sloten de „Gecommitteerden wegens de Compagnie", P. A. Overtwater en M. Van den Brouck, een contract met den „boekbinder" H. Brandt betreffende de oprichting eener drukkerij, waartoe de Compagnie letters en andere benoodigdheden zou leveren. Censor der drukkerij was Mr. Pieter Pauw. Met zekeren Bruining geassocieerd, drukte hij ordonnantiën, placaten, eenige contracten met inlandsche vorsten, de Catechismus van S. Danckaerts (volgens „Valentijn, Ambonsche zaken) enz. enz. In 1671 werd er een nieuw contract gesloten met P. Walbergen, H. Voskens en Aern. Camp. Later, in 1674 tot 1688, drukten te Batavia Johannes en A. Van der Eede. In 1692 werd Abr. Van Riebeek censor der drukkerij, die aan J. De Vries overging, totdat zij in 1699 in het bezit kwam van den predikant L. Loderus. Zeer bloeiend was die „Compagnies- en Stadsdrukkerij" niet en talloos waren de klachten over Loderus. Toch drukte men er in de eerste jaren der 18e eeuw de Maleische woordenboeken van Wiltens en Danckaerts, Van Haex, Houtman, Heurnius e. a. In het algemeen was de Compagnie der drukkerij niet zeer gezind. Toen in 1712 de eisch om een nieuwe drukkerij naar Patria gezonden was, antwoordden de HH. XVII, dat zij van oordeel waren, dat het oprichten dier drukkerij „voor de Compagnie niet dienstig" zou zijn. In 1744, den 7den Aug., zien wij de eerste „Bataviasche Nouvelles" verschijnen, het eerste nieuwsblad in Ned.-Indië. Als drukkers, tijdens de 18e eeuw, van de veelal zeer onbeteekenende drukwerken, noemen wij nog H. Mulder, F. Tetsch, L. Dominicus, E. Heemen en P. Van Geemen. Veelal verschenen de drukwerken zonder naam.

In het begin der 19e eeuw werd er zeer over Dominicus geklaagd. De drukkerij ging dan ook over aan C. Niemands Verdriet en later, in 1812, aan A. H. Hubbard, die onder het bestuur van T. S. Raffles „the Government press" beheerde. Van dien tijd af is er sprake van de L a n d s d r u k k e r i j, waarvan de inrichting volgens een Reglement wordt geregeld en waarover zie aldaar.

In 1835 verkreeg de directeur der Landsdrukkerij, Brest Van Kempen, vergunning om voor eigen rekening wetenschappelijke en letterkundige

boeken verkrijgbaar te stellen, en stichtte alzoo den eersten (officieelen) boekhandel in Indië; waarna, in 1839, de heeren Cijfveer & Co. zich te Batavia vestigden, welke zaak onder verschillende firma's, laatstelijk Lange & Co., tot 1869 bestond, toen zij met de firma Bruining & Wijt samensmolt. Sedert dien tijd nam de drukpers grooter vlucht en kan menig Nederl.-Indisch drukwerk zich met Europeesche drukvoortbrengselen meten.

Buiten Batavia volgden als drukplaatsen op Java, eerst in 1837 Semarang, in 1854 Soerabaja, zoo men de werkjes, die de heer Domis op die plaatsen op zijne particuliere drukkerij deed vervaardigen, niet medetelt. Verder had Pasoeroean in 1856, Soerakarta in 1854 eene drukkerij. Buiten Java ontstonden er geregelde drukkerijen te Padang in 1859; te Makasser in 1858; veel later te Medan (Deli); terwijl er nog tijdelijk drukkerijen bestonden te Bandjermasin, Poeloe-Petah (die van den geleerden A. Hardeland), Tomohon, Tondano, Ambon en Timor-Koepang (die van G. Heymering, grootendeels in dienst van het Nederl. Zendelinggenootschap). Blijkens het Kol. Verslag over 1894 waren 42 drukkerijen in Ned.-Indië in werking.

Wat de nieuwsbladen betreft, zoo is het oudste dezer de bovengenoemde „Bataviasche Nouvelles", die van 1744—1746 werden uitgegeven. Van 1776 tot 1809 verscheen het „Vendunieuws". Daendels liet in 1810 en 1811 een officieel nieuwsblad de „Bataviasche Courant" verschijnen, die in 1812 door de „Java Government Gazette" werd vervangen. Na het herstel van het Ned. gezag werd in 1817 de „Bataviasche Courant" weder in het leven geroepen. Sedert 1828 echter verschijnt het officieele nieuwsblad onder den naam van „Javasche Courant". Van de particuliere nieuwsbladen verscheen in 1827 het „Batav. Advertentieblad", in 1829 het „Ned.-Ind. Handelsblad"; beiden bleven echter slechts korten tijd in het leven. De eerste der thans nog bestaande nieuwsbladen was de „Soerabaja Courant" (1837). In Semarang verscheen eerst sedert 1845 het „Sam. Advertentieblad", sedert 1863 als „Locomotief" uitgegeven; te Batavia kwam eerst in 1851 het „Bat. Advertentieblad" uit, in 1852 door de „Javabode" vervangen, waarnevens weldra (1857) het „Bat. Handelsblad" verscheen. Vooral sedert 1858 ontwikkelde de periodieke pers in Indië zich in hooge mate. Blijkens de Reg. almanak voor 1896 verschijnen thans in Indië 17 periodieke geschriften die jaarlijks uitkomen, 5 maandelijks, 3 tweemaal 's maands, 6 weekbladen en 14 die op ongezette tijden uitkomen, benevens 8 dagbladen, 12 couranten 2 en 3 maal 's weeks verschijnende en bovendien 13 couranten in de Jav. of Mal. taal.

Zie voor uitvoeriger geschiedkundige aanteekeningen: J. A. Van der Chijs, Proeve eener Nederl.-Indische bibliographie (1659—1870) in Verhand. Bat. Gen. Dl. XXXVII (1875). Met Suppl. en Verbeter. (1879) en de artt. daarover in Bijdr. t. t. l. en vlk. X bl. 401 (Dr. T. C. L. Wijnmalen) en Bibliogr. adversaria, III bl. 43; H. Prange, in Catalogus der afd. Ned. Koloniën van de internat. tentoonst. te Amsterdam. Leiden 1888, III bl. 255.

DRYMOPHILA. Zie VLIEGENVANGER.

DRYOBALANOPS. Zie SIMAR BANTAJAN.

DRYOPHIS. REPTILIA, OPHIDIA, *Colubridae*, *Dipsadinae*. Zie OELER.

DUBOIS. (MARIE EUGÈNE FRANÇOIS THOMAS) Geb. te Eisden, prov. Limburg, 28 Januari 1858, studeerde te Amsterdam in de geneeskunde en werd daar in 1881 benoemd tot leeraar in de plastische anatomie aan 's Rijks kunstnijverheidschool en normaalschool voor teekenonderwijzers, te gelijkertijd tot assistent aan het anatomisch laboratorium en in 1886 tot lector in de anatomie aan de stedelijke universiteit. Einde 1887 ging hij als off. van gez. naar Ned.-Ind., in de hoop daar gelegenheid te vinden tot palaeo-zoölogische nasporingen. De wenschelijkheid van een onderzoek naar de diluviale en tertiaire zoogdierfauna van den Ind. archipel toonde hij aan in een opstel in het „Nat. Tijdschr. v. Ned.-Indië, 1888. Op zijne standplaats Pajakombo in de Padangsche bovenlanden begon hij de grotten te doorzoeken, en de daarbij verkregen resultaten gaven der Regeering aanleiding hem in 1889 uitsluitend te belasten met dergelijke onderzoekingen. Aanvankelijk werden deze verricht in de grotten van het Ngalau Sariboe-gebergte en van de omstreken van het meer van Singkarah op Sumatra. In 1890 werd het onderzoek voortgezet op Java, met Toeloeng Agoeng als uitgangspunt. Dubois verzamelde op laatstgenoemd eiland, behalve in grotten, ook in een aantal andere vindplaatsen van fossielen, uitgaande van die, welke reeds Raden Saleh, Junghuhn e. a. als zoodanig hadden aangeduid, (wier vondsten door K. Martin beschreven waren), van 1890 tot 1895 eene zeer groote hoeveelheid vertebratenresten. Deze hebben tot twee verschillende fauna's behoord. De eerste, uitsluitend in holen gevonden, komt zoover reeds was na te gaan overeen met de holenfauna van Sumatra, geheel uit nog levende soorten bestaande. De tweede en veel belangrijker fauna, die hoofdzakelijk in vulkanische tuflagen van de Kendengheuvels aan de noordelijke grenzen van Madioen en Kediri gevonden wordt, is veel ouder en toont verwantschap met de neotertiaire en pleistocene faunen van Voor-Indië. Een der vondsten van Dubois heeft reeds tot veel geschrijf aanleiding gegeven: in 1891 en 1892 ontdekte hij te Trinil (afd. Ngawi, res. Madioen) eenige resten (schedelkap, dijbeen en 2 kiezen) van een menschachtig zoogdier, door hem *Pithecanthropus erectus* genoemd, en als een overgangsvorm tusschen de mensch-apen en den mensch beschouwd. Hoewel de belangrijkheid dezer vondst terstond algemeen erkend werd, is men nog niet tot eenstemmigheid gekomen over de juiste plaats, die aan deze merkwaardige skeletresten in het zoölogisch systeem is aantewijzen; sommige geleerden willen in *Pithecanthropus* een hoogontwikkelde en buitengewoon groote gibbonachtige aap zien, andere een aapachtige mensch (microcephaal); de meeste bestreden Dubois' opvatting, als zoude hier een ontbrekende schakel in de ontwikkelingsgeschiedenis van den mensch aan den dag zijn gekomen. In den laatsten tijd begint deze echter meer en meer ingang te vinden, (vergel. o. a. L. Manouvrier, Le *Pithecanthropus* et la théorie transformiste, in „Revue Scientifique" du 7 Mars 1896). In 1895 bezocht Dubois in het belang zijner palaeontologische studiën Eng.-Indië, bepaaldelijk het museum te Calcutta en de Siwalik-heuvels, voor hetzelfde doel toeft hij thans in Europa. Op het jongste zoöl. congres te Leiden, en later in vakkringen te Brussel, Parijs, Dublin, Edinburg, Londen, Berlijn en Jena, verdedigde hij zijne opvatting van *Pithecanthropus*.

Geschriften: Zur Morphologie des Larynxs (Anat. Anzeiger 1886); Over de wenschelijkheid van een onderzoek naar de diluviale fauna van Ned.-Indië (Nat. Tijdschr. v. N.-I. 1888); Mededeelingen betreffende het palaeontologisch onderzoek van Sumatra en Java (Verslagen v. h. Mijnwezen in N.-Indië, 1889—1895); *Pithecanthropus erectus*, eine menschenaehnliche Uebergangsform aus Java (Landsdrukkerij, Batavia 1894); Näheres über den *Pithecanthropus* (Internat. Monatschr. f. Anat. u. Phys. Bd. XIII, 1896); On *Pithecanthropus erectus*, a transitorial form between Man and the Apes (Scient. Trans. Roy. Dublin Soc. Vol. VI, sér. 2); *Pithecanthropus erectus*, betrachtet als eine wirkliche Uebergangsform und als Stammform des Menschen (Verhandl. Berliner anthrop. Gesellschaft, 1895); *Pithecanthropus erectus*, eine Stammform des Menschen (Anat. Anzeiger 1896); De klimaten der voorwereld en de geschiedenis der zon (Batavia 1891). Van laatstgenoemd geschrift verscheen in 1893 te Leipzig eene Duitsche en in 1895 te Londen eene Engelsche bewerking.

DUCULA BASILICA, CINERACEA en **LACERNULATA.** Zie DUIF.

DUGONG. Zie DOEJONG.

DUIF. De familie der duiven is buitengewoon rijk vertegenwoordigd in den Indischen archipel; zij verschillen in grootte van een gewone leeuwerik tot een fazant of gans. De Kroonduiven, Kroonvogels of Goura's behooren tot de grootste soorten; deze vogels zwerven in kleine troepen door het bosch, leven bij voorkeur op den grond, voeden zich met beziën, zaden en granen, komen in levenswijze overeen met de gewone boschfazant (*Phasianus colchicus*) en zijn zeer gemakkelijk te bemachtigen; de inboorlingen eten haar vleesch met graagte. Deze duiven vervaardigen een zeer eenvoudig nest, samengesteld uit los op elkaar liggende takjes, evenals onze wilde tortelduiven, in boomen laag boven den grond en gewoonlijk slechts één ei bevattende. De geheele bovenkop is versierd met een hoog opstaande kuif, welke uit zeer zachte vederen met losse alleenstaande draden bestaat. Zij hebben als het ware afgeronde vleugels, zeer krachtige hooge pooten en een zwaar en forsch lichaam. De Kroonduiven worden slechts in den Indischen archipel aangetroffen. De gewone soort was reeds in de 17[de] eeuw bekend; hoogstwaarschijnlijk is zij door den bekenden Dampier in 1699 ontdekt, werd eerst verkeerdelijk *Columbus coronatus*, daarna *Goura coronata* genoemd; zij komt zeer algemeen voor op de vaste kust van N.westelijk Guinea, Misool, Salawati en Waigeoe; zij is grijsblauw van kleur met purperbruine voorvleugels en een breeden witten band over de groote vleugeldekvederen. Eene tweede soort, ontdekt door De Stuers, naar men meende in Djailolo, en het eerst beschreven onder den naam van *Lophyrus Victoria* door Fraser in 1844, is de zoogenaamde Kant- of Victoria-Kroonduif (*Goura Victoriae s. de Stuersii*); zij is iets kleiner dan *Goura coronata*, geheel grijsblauw met uitzondering van den krop en de borst, welke purperkleurig zijn; de vederen der kuif hebben aan de punt witte oogvormige vlekken, veel overeenkomst aanbiedende met kant; de band over de vleugels is licht grijsblauw en roodbruin van kleur. Men meende, dat deze twee soorten de mannetjes en de wijfjes waren van één en dezelfde soort, te meer omdat in den Zoölogischen tuin te Londen uit de paring van een mannelijke *G. coronata* en een wijfje *G. Victoriae* een jong werd geboren. In lateren tijd werden telkens groote hoeveelheden Kroonduiven, zoowel levend als in huiden, voor den veerenhandel naar Europa overgezonden en de juiste woonplaatsen bekend. *G. Victoriae* is alleen waargenomen in de groote Geelvinksbaai, op de eilanden Kordo, Soëk of Sowek en Jobi ten noorden van N.-Guinea. Gedurende zeer langen tijd waren slechts deze twee soorten onderscheiden; doch in nieuwere tijden heeft men gemeend, dat er verscheidene rassen of soorten dezer merkwaardige vogels bestaan. *Goura comata* werd als een verscheidenheid van *Goura coronata* beschreven, afkomstig van de westkust van Nieuw-Guinea. *Goura coronata minor* werden kleinere voorwerpen genoemd, die in Misool waargenomen zijn. Op Sorrong (Nieuw-Guinea tegenover Salawati), op Waigeoe en op Misool zijn verscheidenheden opgemerkt met zwarten onderbuik, andere, die de zijden van den kop, de keel, het midden van de krop en verder de geheele onderzijde van het lichaam gitzwart hadden. *Goura Scheepmakeri* is een zeer eigenaardige vorm als het ware tusschen *G. coronata* en *Victoriae* instaande; in grootte en de fraaie purperkleur van de geheele onderzijde van het lichaam is ze gelijk aan *Victoriae*, doch de kuifvederen zijn als die van *coronata*; deze soort zou afkomstig zijn van het Yule-eiland. Verwant aan *G. Scheepmakeri* is *G. Albertisi*, van het oostelijk gedeelte van Nieuw-Guinea en vooral van de Fly-rivier, terwijl *G. Sclateri* in Midden-Nieuw-Guinea en nabij de Fly- en Katau-rivieren zoude voorkomen. Van de Humboldt-baai en van Duitsch-Nieuw-Guinea zou *G. Beccarii* afkomstig zijn. Een kleine, zeer eigenaardig gekleurde soort van het Arfak-gebergte is beschreven onder den naam van *Goura cinerea*. Op Doreh en op Andaï (ten zuiden van Doreh) worden de Kroonduiven door de inboorlingen Mambroek en aan de zuidwestkust van Nieuw-Guinea Titie genoemd. Te betreuren is het dat deze prachtige vogels, de reuzen onder de duiven, ten behoeve van den veerenhandel in zulk een groote hoeveelheid worden gevangen en uitgevoerd, dat langzamerhand de uitroeiing plaats heeft.

Aan de Kroonduiven sluiten zich eenige groote duivensoorten (*Otidiphaps*) aan; zij bereiken ongeveer de grootte van een fazant en hebben ook veel overeenkomst, zoowel in den vorm als in hare gewoonten met deze vogels, dragen een hangende kuif op den kop en zijn met schitterende kleuren getooid, waarbij purpere en geelbruine tinten de hoofdrol spelen en sterk afsteken bij een geheel zwarten staart, een koraalrooden bek en wijnkleurige pooten; zij zijn aangetroffen op verschillende plaatsen in de nabijheid der zee, zooals Doreh, Andaï, Batanta, Misool, het Arfakgebergte enz. Zij zijn schuw, maken een geluid dat overeenkomt met dat der Kroonduiven en Loophoenders (*Megapodius*), loopen en verbergen zich met groote snelheid, houden zich bij voorkeur in lage struiken op, voeden zich met worteltjes van planten en land-conchyliën, en dragen haar staart bij het loopen als een waaier uitgespreid. Haar vleesch is voortreffelijk van smaak. Men heeft vier soorten onderscheiden; de gewone en oudstbekende soort is *Otidiphaps nobilis* van het Noordwestelijke Nieuw-Guinea; later ontdekte men een aan haar verwante soort in het zuidelijk gedeelte van Nieuw-Guinea op het gebergte „Owen

Stanley", die *Otid. regalis* werd genoemd; zuid-oostelijk Nieuw-Guinea wordt bewoond door *Otid. cervicalis* en op het eiland Fergusson, een van de Dentrecasteaux-eilandengroep, nabij de uiterste oostelijke grens van Nieuw-Guinea, werd op 2000 voet hoogte in het gebergte een vierde soort ontdekt (*Otid. insularis*); haar geroep klinkt als Ké-ooo luid in de hooge bergen.

De Nicobarduif (*Caloenas nicobarica*), waargenomen op Nieuw-Guinea, de Geelvink-eilanden, Salawati, Misool, Halmaheira en Ceram, terwijl zij op de Kei-eilanden reeds uitgeroeid is, kenmerkt zich door smalle buitengewoon verlengde vederen op den hals, op het voorste gedeelte van den rug of mantel en op de vleugels; zij is geheel metaalgroen met den prachtigsten gouden weerschijn, de oude vogels hebben een witten staart, de jongen een groenachtig zwarten (*Caloenas Gouldiae*).

De zoogenaamde Muskaatduiven of *Muskadivora* zijn groote duivensoorten, die in bosschen leven en hoog in de boomen met groote vlugheid over de takken loopen of daaraan hangen en zich met allerlei boomvruchten voeden; een eigenaardig kenmerk dezer duiven is het opzwellen van de naakte huid van den bek in den paartijd, waardoor een kogelvormige knobbel gevormd wordt. In den Indischen archipel komen meer dan 40 hoofdsoorten van Muskaatduiven voor met hare bijsoorten, rassen enz. Een zeer algemeen op Java, Sumatra, Borneo, Soembawa, Flores en Banda voorkomende soort (*Carpophaga aenea*) is witachtig grijs, terwijl de nek purperachtig, de rug, vleugels en staart blauwachtg bronsgroen en de onderzijde van den staart roodbruin gekleurd zijn; op Java leeft zij bij voorkeur op de steile met bosschen begroeide toppen van het gebergte, alwaar men haar op steenen in de beken ziet rusten; zij voedt zich met boomvruchten en bij gebrek daarvan met boombladen. In Midden-Sumatra wordt ze genoemd Pagam en Pergam en in groote menigte door de inboorlingen gegeten, die haar veelvuldig in kooien houden onder het overstekende dak hunner woningen. Verwant aan deze soort is *Carpophaga Geelvinkiana* van de Geelvinkbaai. Eene andere soort *Carp. badia s. capistrata* van Midden-Sumatra, heet aldaar Pagam (evenals de vorige soort), Lampattoe en Pergam Kalaboe; wordt evenals *C. aenea* door de Maleiers in kooien gehouden en met smaak gegeten. Eene minder groote soort is een violetgrauwe duif van Java (*C. s. Ducula lacernulata*) met lichtblauwen kop en bronskleurige vleugels, staart en rug. Op de zuidwestkust van Nieuw-Guinea, op Waigeoe, Rawak, Salawati en de Aroe-eilanden leven zeer groote fraai gekleurde muskaatduiven, op Andaï, Oeraas en op Doreh, Maismon door de inboorlingen genoemd. Door een der Nederlandsche reizigers werd een nest dezer soort gevonden, dat op een tak ongeveer 10 voeten boven het watervlak en uit ruwe en los samengevoegde takjes gemaakt was, met 2 gladschalige witte 6,2 cm. lange eieren; bij deze duifsoort, *Carpophaga s. Zonoenas pinon* genoemd, is de hoofdkleur van het lichaam purpergrauw, vleugels en staart zijn blauwgrauw, de schouderveeren zwart, de buik is roodbruin, een band op den staart en een zoom rondom den snavel zijn spierwit. Het eiland Jobi wordt bewoond door een aan *Carp. pinon* verwante soort (*C. Westermanni s. pinan jobiensis*). De zoogenaamde Keizersduif (*C. s. Ducula basilica*) bewoont Djailolo, heeft kop, hals en krop grijsachtig rose met lichtgrijsblauwen hals en roestkleurige borst en buik; de vleugels en de rug zijn bronsgroen met gouden weerschijn en de staart is blauwzwart met een grijzen dwarsband. Een groote fraai gekleurde soort met langen staart (*C. s. Hemiphaga Forsteni*) bewoont Celebes; zij is van boven bronsgroen met gelen en roodbruinen weerschijn, van onderen witachtig en de staart voorzien van een witten dwarsband. Bijna geheel witte of grijze soorten zijn over den geheelen Indischen archipel verspreid, zooals *Carp. bicolor*, *littoralis*, *luctuosa* en de op Sumatra en Borneo zeldzaam waargenomen *C. grisea*. Twee soorten van Nieuw-Guinea, van de Kei-, de Aroe- en andere naburige eilanden zijn voorzien van een groote rose vlek op den nek (*Carp. s. Globicera tumida* en *Carp. concinna s. roseinucha*); op Celebes leeft *Carp. Paulina* met een roode vlek op den nek; op Samoa een grijze soort (*Carp. pacifica*, ook genaamd *microcera*, *Tarrali* en *Sundevallii*); en op Timor, Flores, de Kei-eilanden, Halmaheira, Makasser *Carp. rosacea*; een grijskleurige soort met zwarten kop en hals komt slechts voor op Halmaheira en Boeroe (*C. perspicillata*) en *C. neglecta* alleen op Ceram en Amboina. Een fraaie wijnkleurige soort bewoont Timor (*C. s. Ducula cineracea*). In de Geelvinksbaai, op Nieuw-Guinea en de Aroe-eilanden leeft *Carpophaga s. Zonoenas zoeae*, met purper-bruinroode vleugels. Eene soort met een zwarten halsband en een donker purperkleurige borst en buik is *Carp. s. Zonoenas Mülleri* van Nieuw-Guinea en de Aroe-eilanden. De zeer fraai gekleurde *Carp. s. Zonoenas rufigaster*, van boven koperrood, van onderen roodbruin met een blauwachtig purperen staart, bewoont de Papoea-eilanden, het westelijk Nieuw-Guinea en Jobi. Eene soort, die op Nieuw-Guinea, Banda en Amboina voorkomt (*Carp. s. Globicera myristicivora*) wordt op Doreh genoemd, Waimoir en Kaimsir. Op de Kei-eilanden worden door de inboorlingen *Carp. bicolor*, *luctuosa* en *melanura* Walor en *Carp. rosacea* Taroet genoemd.

De Papegaaiduiven, ook Vruchtenduiven, Vinago en Treron genoemd, hebben een krachtigen bek, leven op boomen en voeden zich hoofdzakelijk met vruchten; de hoofdkleur is bij alle soorten geelachtig groen, doch de onderzijde der vleugels is grijs; bij de volwassen mannetjes van vele soorten zijn de mantel en het bovenste gedeelte der vleugels grijsachtig purper-roodbruin; de vleugelpennen zijn zwart. Er zijn meer dan 40 soorten papegaaiduiven in den Indischen archipel bekend. Eene geelgroene soort met grijsachtig purperkleurigen rug en grijzen staart, niet grooter dan een gewone tortelduif, bewoont Java, Sumatra, Celebes, Soela en Sangi, is zeer algemeen over geheel Java verspreid en voedt zich hoofdzakelijk met wilde vijgen, zóódat ze tengevolge van haar groot aantal dikwijls groote schade aanricht. Deze soort wordt genoemd *Vinago javanica sive griseicauda*; eene tweede soort, *Vinago aromatica*, komt alleen op het eiland Boeroe voor en onderscheidt zich door een kaneelkleurige onderzijde van den staart bij de mannetjes en witachtige onderzijde met groene fijne zigzagbanden bij de wijfjes; verwant aan deze duiven is *Vinago nasica* van Sumatra, Borneo en Banka, die in Midden-Sumatra „Poenei" heet;

men vindt haar in kooien bij de Maleiers onder het overstekende dak hunner woningen. Op Borneo leeft *Vin. cinnamomea s. fulvicollis* met geelachtig bruinroode vederen. Eene andere groene soort van Java (*Vin. s. Osmetreron vernans s. purpurea*) heeft een grijsachtig purperen hals met een geelroode keel, wordt in Midden-Sumatra evenals *V. nasica* „Poenei", doch ook Kara bitjan en Djodjie genoemd. Een kleine soort (*Vinago olax*) eveneens van Java, heeft een licht blauwgrijzen kop met een purperbruinen rug en roodgele keel. *Vinago psittacea* van Timor en Samoa is geelgroen met een witten staart. *Vinago s. Sphenura oxyura* van Java heeft een langen wigvormigen staart, is geelachtig olijfgroen met gele onderzijde van den staart. Eene zeer groote soort (*Vinago s. Butreron Capellei*) van Java, even groot als de gewone woudduif met een buitengewoon krachtigen dikken bek, is groen met roodachtig gele keel en roodbruine onderzijde van den staart. Bij eene andere aan de Papegaaiduiven verwante groep, genaamd *Ptilopus* en *Ptilinopus* is de hoofdkleur min of meer helder groen, soms donker blauwgrijs, zelden effen geel; bij vele soorten is die hoofdkleur door roode vlekken verfraaid en de eerste vleugelpen aan het uiteinde meer of minder versmald. Eene zeer kleine groene soort (*Ptilopus s. Jotreron nanus*), nauwelijks de grootte hebbende van een gewone spreeuw, met eenen zeer korten aan de onderzijde geelgekleurden staart bewoont Nieuw-Guinea. Op Amboina leeft *Ptilopus s. Jotreron viridis*, voorzien van een grooten purperkleurigen vlek op de keel. Zeer algemeen op Java is *Ptilopus s. Jotreron melanocephalus* met lichtgrijzen kop en hals, zwarten nek, de onderzijde van den staart hooggeel en het uiteinde purperrood. Timor wordt bewoond door eene soort (*Pt. cinctus*) met eenen witten kop, hals en keel, terwijl de gewone kenschetsende groene kleur dezer soorten slechts op den buik aanwezig is. Eene zeer snel vliegende fraai gekleurde duif is *Ptilopus s. Lamprotreron porphyreus* van Java, groen met purperrooden kop en hals en een breeden witten band over de keel; twee andere soorten met purperrooden bovenkop zijn *Pt. Ewingii* van Timor en Flores en *Pt. coronulatus* van Nieuw-Guinea en de Aroe-eilanden; terwijl *Ptilopus s. Thouarsitreron diadematus* van Banda, en van de Kei-eilanden, alwaar ze genoemd wordt Oedar, een grijsachtigen bovenkop heeft, en *Pt. monachus* een grijsachtigen blauwen bovenkop en groote borstvlek en een oranjerooden buik; zij komt voor op Halmaheira, Ternate, Batjan enz. Een bronsgroene soort is *Pt. s. Megaloprepia perlatus* van Nieuw-Guinea, versierd met rosekleurige druppelvormige vlekken op den rug en de vleugels. Op Celebes leeft *Pt. gularis* met kastanjebruinen buik. Eene zeer fraaie gekleurde soort bewoont Nieuw-Guinea en de Aroe-eilanden (*Ptilopus pulchellus*); de kop is karmijnrood, het lichaam van boven geheel groen, een breede purperroode band loopt over de borst, de buik is geel, nabij en onder den staart zijn alle vederen saffraangeel. Op Sumatra en Borneo leeft *Ptil. s. Rhamphiculus jambu*, van boven groen, van onderen wit, met een purperrood voorhoofd en keel; wordt in Midden-Sumatra genoemd Katoekeanda en Poenei jamboe.

De Tortelduiven zijn talrijk vertegenwoordigd in verschillende geslachten en soorten over den geheelen Indischen archipel en kenmerken zich door sierlijke vormen en een zeer kleinen kop. Allen nestelen op boomen en voeden zich bijna geheel met granen en zaden. Onder de tortelduiven spelen de zoogenaamde vechtduiven een groote rol, de gevlekte of Pareltortel (*Turtur tigrinus s. chinensis*) en de gestreepte tortel, Boeroeng perkoetoet Jav., (*Geopelia striata s. malaccensis* en *G. Maugei*). Op Java heet eerstgenoemde soort Tikoekoer, in Midden-Sumatra, Balam en de *Geopelia striata*, Ketiran, Katiran en Katitiran. Op de Kei-eilanden heet *G. Maugei*, Siklohat. Door de Maleiers worden deze duiven voortdurend gevangen; bijna in elke woning hangen een of meer kooien. Deze van nature makke en zachte duifjes zijn zeer geschikt tot de dressuur; de Maleiers zijn dikwijls uren achtereen bezig ze tot den strijd af te richten en allerlei kunstjes te leeren; een door hen geliefkoosde bezigheid is met de duif in de kooi hier of daar op den weg te gaan zitten en te wachten totdat de doffer, die uitgevlogen is, ten gevolge van het roepen van het wijfje, weder in de kooi teruggekeerd is. De kooien voor de ketirans zijn vervaardigd van hout, bamboe, klapperbladnerven en van rotan, en gedekt met een er bovenop genaaide lap katoen; altijd zonder deurtje, maar in plaats daarvan vier beweegbare middelstijltjes die op en neer geschoven kunnen worden. Aan de uitwerpselen dezer duiven is bij de Maleiers het bijgeloof verbonden, dat deze in goud kunnen veranderen, zoodat onder aan de kooien een stuk katoen is opgehangen, waarin ze met zorg verzameld worden. De Javanen herkennen de goede perkoetoets aan bijzondere kenteekenen en een vogel, welke deze bezit en de vereischte tonen voortbrengt, heeft groote waarde, soms wel *f* 1000, daar hij zijn bezitter allerlei zegeningen aanbrengt; ja er zijn er die gelooven, dat dit diertje, 100 jaar oud geworden, dagelijks een gouden ei legt. De gestreepte tortels, die vooral in dichte bosschen zeer algemeen zijn, worden op Sumatra door de Bataks in strikken of met lijmstokken gevangen, doch vooraf een reeds mak geworden vogel als lokduif in een kooi opgehangen en boomvruchten hier en daar neergelegd. Met duizendtallen worden beide soorten gevangen, vooral de Tikoekoers, naar de kustplaatsen ter verkoop gebracht en van daar naar Europa verzonden, of door de inboorlingen gegeten en door hen en de Europeanen in den geheelen Indischen archipel in kooien gehouden. De Tikoekoers komen zoowel op Java, Sumatra en Borneo voor, als op Banka, Soembawa, Timor, Flores, Celebes, Halmaheira en Amboina. Op Ternate zouden ze niet oorspronkelijk gewoond hebben, doch in het wild ingevoerd zijn. Op Java vindt men haar overal in bosschen, velden, wegen, in de onmiddellijke nabijheid der woningen; zij nestelen op lage horizontaal liggende boomtakken, soms op kokospalmen. Hoewel deze soort op de verschillende eilanden, door haar bewoond, allerlei afwijkingen in kleur vertoonen, is de hals altijd voorzien van een zwarten band met een aantal witte of lichtkleurige vlekjes. De Ketirans komen zeer algemeen voor op Java, zelfs in dorpen en steden, zij zijn ook waargenomen op Borneo, Banka en Lombok; deze soort is niet veel grooter dan een vuist, de vederen zijn grijs in verschillende schakeeringen en sierlijk geschulpt, de buik is wit en om den hals loopen fijne zwarte kringen; zij leeft bij voorkeur op den grond om de zaden te zoeken welke haar hoofdvoedsel uitmaken. De

tweebandige tortelduif (*Turtur bitorquatus*) bewoont Java, Timor, Flores en Soembawa en onderscheidt zich door een zwarten en witten band op den nek; zij is grijsachtig wijnrood. Ook deze soort wordt op Java in tammen staat gehouden. Algemeen wordt ze gevonden op de bouwlanden en nabij de woningen, voedt zich gaarne met rijst en granen en wordt dan ook in de rijstvelden in groote hoeveelheden aangetroffen. Een zeer kleine tortelsoort is *Turtur humilis*, die in den Indischen archipel slechts op Halmaheira aangetroffen is; de mannetjes dezer soort zijn roodbruin met een grijskleurigen kop, de wijfjes grijsachtig bruin.

De Kaneelduiven zijn tortelduiven met lange, breede, uitgespreide staarten. Een roodbruine soort, waarvan rug, vleugels en staart met dicht op elkaar liggende golfvormige dwarse streepjes van een donkerder kleur zijn voorzien (*Macropygia leptogrammica*) bewoont de hooge boschrijke rotsen op Java, voedt zich met zaden en vooral met onrijpe peperkorrels; in de pepertuinen gedragen zich deze duiven dan ook als echte dieven. Het vleesch dezer vogels, dat gaarne gegeten wordt, heeft ten gevolge van het vele gebruik dezer peperkorrels een aangenamen smaak. Deze soort leeft niet in troepen, doch steeds een mannetje en wijfje bijeen. Op Java vindt men nog een kleinere roestkleurige soort (*Macropygia ruficeps*) met donkere kastanjebruine vleugels en staart; eene soort geheel met zwarte breede strepen voorzien, bewoont de eilanden Timor, Wetter en Letti (*Macropygia magna*); andere hebben nekvederen met een metaalglanzigen weerschijn, zooals *Macr. tenuirostris* van Java, die, volwassen zijnde, geheel schitterend roodbruin zijn, terwijl de jongen op de bovendeelen met zwarte banden voorzien zijn, en *Macr. turtur*, waarvan de metaalglans dan bronskleurig groen, dan purper schijnt en verspreid is over een groot gedeelte van den Indischen archipel. Aan de Kaneelduiven zijn eenige soorten verwant, wier staart evenzeer lang, breed en uitgespreid, doch wier lichaam wit en bruinrood gekleurd is, daarentegen de jonge vogels geheel bruin zijn. Bij *Macropygia Reinwardtii s. Reinwardtoena typica* van Halmaheira, Ceram, Boeroe, de Papoea-eilanden, Nieuw-Guinea en de Geelvinksbaai, is de hoofdkleur blauwachtig wit, de rug en staart zijn bruinrood, de vleugels zwartachtig; bij twee andere soorten, *Macropygia manadensis* van Celebes en Soela en *Macrop. modesta* van Timor en Wetter is de hoofdkleur leikleurig met groenen metaalglans en witten kop.

De Patrijsduiven zijn groote vogels, gedrongen van vorm, voorzien van een langen krachtigen bek en een vleugelspiegel met metaalglanzigen weerschijn: *Henicophaps albifrons* met een zuiver wit voorhoofd van Nieuw-Guinea en de Papoea-eilanden; *Phlegoenas rufigula*, van boven purperbruinrood en van onderen wit en geel gekleurd, evenzeer van Nieuw-Guinea; *Phlegoenas tristigmata*, eene zeldzame soort van Celebes, van boven olijfbruin met een stroogeel voorhoofd en groote borstvlek; voorts een afwijkende soort, die alleen op het eiland Wetter ten noordoosten van Timor leeft (*Leptopila Hoedtii*) en evenals bij vele soorten van *Ptilopus*, de eerste slagpen aan beide vleugels versmald heeft, terwijl het mannetje van onderen witachtig, van boven roodbruin met metaalglans op de vleugels, het wijfje daarentegen roestkleurig en roodbruin gekleurd is.

In een groot gedeelte van den Indischen archipel komen fraaie bronsgroene duiven voor; de zoogenaamde Javaansche bronsgroene duif (*Chalcophaps indica*), zeer algemeen op Java en in groote hoeveelheid aldaar gevangen en naar Europa dood en levend verzonden, heeft het lichaam van onderen purpergrauw, van boven bronsgroen met een wit voorhoofd, een blauwgrijzen hals en twee witte dwarsbanden op den rug en een witte schoudervlek; eene andere soort (*Chalcophaps Stephani*) is slechts op Celebes, Nieuw-Guinea en de Papoea-eilanden waargenomen. *Chalcophaps indica* wordt in de Padangsche bovenlanden Poeneitanah en op de Kei-eilanden Menfat genoemd.

Onder de levende Javaansche tortelduiven, die naar Europa verzonden worden, komen meermalen eigenaardig gekleurde voorwerpen voor, die bastaarden schijnen te zijn van de Parel-tortels (*Turtur tigrinus*) en de tamme Hollandsche lachtortels (*Turtur risorius domesticus*), die men in Indië even als in Holland in kooien vindt.

De Postduiven, die zoovele en goede diensten bewijzen, worden in onze Oost-Indische koloniën in de laatste jaren al meer en meer aangetroffen, vooral nu het gebleken is, dat ze het heete klimaat zeer goed verdragen, over zee evengoed als over land dienst kunnen doen en volstrekt niet onderhevig zijn aan zeeziekte. Sedert 1887 is tusschen Java en Sumatra een geregelde postduivendienst ingericht en in verschillende gedeelten van den archipel komt deze meer en meer in zwang.

DUITEN. Zie MUNTWEZEN.

DUIVELSKLAUW. (*Pterocera chiragra*). Uit de Moluksche zee. Zie STROMBUS en VLEUGELHOORN.

DUIVEL-ZEESCORPIOENVISSCHEN. Zie SCORPIOENVISSCHEN.

DUIVENEILAND. (POELOE TABOEAN). Eiland gelegen voor den n. ingang van straat Bali, met een lichttoren.

DUIZEND-EILANDEN. Eilandengroep in de Javazee, ten n.n.w. van de baai van Batavia, en zich uitstrekkende tusschen 106° 31′ en 106° 53′ O.L. en 5° 34′ en 5° 43′ Z.B. Sommige van deze kleine lage eilandjes, waarvan enkele niet meer dan koraalrotsen en zandbanken zijn, worden bewoond. De voortbrengselen van deze eilanden, die administratief tot de residentie Batavia gerekend worden, en van de omliggende en tusschenliggende zee, voornamelijk bestaande in agar-agar, sipoet, tripang, koraalsteen, visch, karet en hout, zijn door het Gouvernement verpacht. Zie BELASTINGEN bl. 160.

DUIZEND-GEBERGTE of GOENOENG SEWOE. Het uitgestrektste kalkgebergte van Java, gelegen in de res. Djokjakarta.

DUIZENDPOOTEN of MYRIAPODEN. Ongevleugelde gelede dieren, die in verschillende vormen in den Indischen archipel voorkomen en in volwassen staat steeds voorzien zijn van een meer of minder groot aantal, soms vijftig, paren pooten, terwijl de jonge dieren slechts drie paren bezitten. Het borststuk bestaat uit een gelijkmatige rij van ringen, welke evenzoo bij de jonge dieren in veel minder aantal aanwezig zijn. Naarmate de dieren ouder worden, vermeerdert het getal pooten en ringen. Bij voorkeur komen zij des nachts te voorschijn; over dag vindt men ze onder mos, steenen, boomschors of allerlei planten. De meeste soorten bewegen zich zeer snel en loopen voor- en achterwaarts. Op Java

zijn de duizendpooten algemeen bekend onder den naam van Klabang en vele soorten zijn zeer gevreesd, wegens het vergiftige vocht dat ze in de wonden brengen; het tweede paar pooten heeft een holle of doorboorde nagel, waarin een giftklier uitkomt; al knijpende storten ze dan dat vocht in de gemaakte wonden, welke pijnlijk zijn en dikwijls gevaarlijk worden, vooral in tropische gewesten. Bij het vangen van voedsel, bestaande uit insecten en andere kleine dieren, en uit zelfverdediging tegen menschen of dieren, gebruiken zij deze knijpers als geduchte wapens. De gewone soort van Java heet *Scolopendra javanica*; eene zeer groote soort *Scolopendra de Haanii*. Zeer verschillende groote giftige soorten worden met den naam van *Scolopendra morsitans* aangeduid. De zoogenaamde millioenpooten (*Chilognatha* of *Julidae*) hebben de eigenschap zich met den kop naar binnen, zoowel als ze in rust zijn of als er gevaar dreigt, geheel en al op te rollen, en in elken ring een blaasje te bezitten, waarin een kleverig en scherp zuur-stinkend vocht afgescheiden wordt, dat op de huid een alleronaangenaamste uitwerking heeft. Bij voorkeur voeden ze zich met plantenstoffen, of allerlei diertjes zooals wormen, kleine weekdieren enz. Ook groote soorten leven op Java, zooals *Julus s. Spirotreptus javanicus*. Op Nieuw-Guinea komt een soort voor, die een aanzienlijke lengte bereikt en het lichaam voorzien heeft van verscheidene rijen van stekels, allen in de lengte geplaatst en genaamd is *Julus s. Spirobolus spinosus*. Andere soorten, de eigenlijke oprollers, hebben een eirond lichaam, dat van boven gewelfd en van onderen plat en uit ringen samengesteld is; deze kunnen zich geheel en al oprollen even als pissebedden en worden dan ook dikwijls met elkaar verward; ze zien er dan als kleine kogeltjes uit en worden in dien toestand dikwijls onder steenen gevonden. Eene Javaansche soort (*Glomeris s. Sphaeropaeus insignis*) draagt een eironde verhevenheid van ± 50 oogen ter weerszijden van den kop.

DUIZEND-TEMPELS of TJANDI SEWOE. Zie OUDHEDEN.

DULAURIER. (EDOUARD) Fransch orientalist, geb. 1807 te Toulouse, die zich aanvankelijk op het Coptisch en oud-Egyptisch toelegde, maar zich later ook naam verwierf door de studie van het Maleisch. Tot de beoefening dier taal en van het Javaansch werd hij opgewekt door een tweetal reizen naar Londen, op last zijner regeering ondernomen (1838. 1840), waarbij hij kennis maakte met belangrijke verzamelingen Jav. en Mal. handschriften. In 1841 werd hem vergunning gegeven, een leergang in het Mal. en Jav. te openen aan de Ecole des langues orientales vivantes te Parijs; bij ordonnantie van 2 Sept. 1844 werd die leerstoel voor goed aan die School verbonden. Van de hand van Dulaurier zagen, met betrekking tot de beide genoemde talen het licht: Mémoires, lettres et rapports sur les cours de langues m. et j. Paris 1843. Institutions maritimes de l'archipel d'Asie, texte et trad. (in Pandessus. Collect. des lois maritimes en afzonderlijk Paris 1845). Lettres et pièces diplomatiques écrites en malay 1er fasc. Par. 1845. — Collection des principales chroniques malaies Paris 1849. — Chronique du royaume d'Atcheh. Journ. as. 1839, II. — Catalogue des manuscr. mal. appart. à la Société Asiat. de Londres ibid. 1840, II. — Liste des pays qui relevaient de l'empire de Madjapahit. ibid. 1846, I. — Description de l'arch. d'Asie par Ibn Batouta trad. de l'arabe. ibid. 1847, I. — Recherches sur la législation malaye in Nouvelles annales des voyages 1849. I. II. IV. — Voyage d'Abd Allah Abd el kader de Singapore à Kalantan. ibid, 1850, I. In Februari 1862 verwisselde hij het onderwijs in het Jav. en Mal. met dat in het Armenisch. Voor de beide eerstgenoemde talen werd hij opgevolgd door den abt Favre, aanvankelijk als „chargé de cours", sedert 5 April 1864 als Hoogleeraar. Dulaurier overleed 21 Dec. 1881.

DULES. Is de naam aan vischsoorten gegeven, die eenige overeenkomst hebben met de Baarsachtige visschen en algemeen voorkomen in de rivieren van den Indischen archipel. Eene soort, *Dules maculatus* heet op Menado, Kissa; op Amboina worden twee andere soorten Tjiptjip (*D. maculatus* en *D. s. Centropomus rupestris*) genoemd. Op Batjan dragen beide soorten de namen van Godidi ajer tawar en eerstgenoemde ook nog Dewang en Ariwangan.

DURIO. Zie DOERÈN.

DURVEN. (Mr. DIEDERIK) Gedoopt te Delft 13 Sept 1676, zoon van Mr. P. Durven en Y. van den Mierop. Hij studeerde te Leiden en promoveerde 19 Juli 1702, werd 1704 advokaat bij de Kamer Delft der O. I. Comp., in 1705 benoemd tot lid in den Raad van Justitie te Batavia, waar hij 1706 aankwam. In 1720 tot Raad extraordinair van N. Indië benoemd, werd hij in die kwaliteit in 1722 en 1723 met soldaten en bergwerkers naar de goud- en zilvermijnen in het Parang-gebergte (res. Krawang) gedirigeerd om aldaar het werk „onder zijne oogen en directie te doen geschieden" (zie Fokkens, Goud- en Zilvermijnen op Java). In laatstgenoemd jaar werd hij pres. van het Coll. van heemraden, en in 1724 president van den Raad van Justitie. Reeds in Sept. van hetzelfde jaar door HH. XVII uit die betrekking ontslagen, werd hij tot Raad-ordinair van Ned. Indië benoemd en 1 Juni 1729 verkozen tot provisioneel Gouv.-Generaal en trad als zoodanig 1 Juni 1729 op. Zijn bestuur duurde slechts korten tijd; de HH. XVII, ontevreden over den gang der zaken in Indië, ontsloegen hem 9 Oct. 1731, stelden hem buiten dienst en gage en riepen hem met nog drie leden der Hooge Regeering terug. Diensvolgens trad Durven 28 Mei 1732 als landvoogd af en keerde naar het vaderland terug, waar hij 26 Febr. 1740 overleed.

DUYMAER VAN TWIST. (Mr. ALBERTUS JACOBUS) Geb. 20 Februari 1809 te Deventer, uit het huwelijk van Mr. A. J. Duymaer van Twist en J. v. Loghem. Na eerst te Deventer, daarna te Leiden in de rechten gestudeerd te hebben, promoveerde hij 20 Oct. 1832 en zette zich als advokaat te Deventer neder, waar hij 19 Maart 1835 tot procureur bij de rechtbank benoemd werd. Den 6en Juli 1843 tot lid der Tweede Kamer gekozen, nam hij die betrekking onafgebroken waar, tot hij 21 Jan. 1851 tot Gouverneur-Generaal van Ned.-Indië werd aangesteld, nadat hij kort te voren (12 Oct. 1850) tot voorzitter der Kamer benoemd was. Zijn bestuur was in veel opzichten weldadig voor Indië; vooral door de opheffing der zoogen. passerpacht werden de lasten der inlandsche bevolking op Java in hooge mate verlicht, terwijl ook tijdens zijn bestuur door de openstelling van havens in de

Molukken een einde werd gemaakt aan het stelsel van afsluiting, sedert het bestuur der Compagnie op die eilanden toegepast. Onlusten op Ceram, Banka, Palembang en de Lampongs werden tijdens zijn bestuur bedwongen, en met de Chineezen op Borneo's westkust een strijd aangevangen, die eerst onder zijn opvolger geheel beeindigd werd. Verschillende belangrijke maatregelen werden door hem genomen of voorbereid, van welke wij slechts vermelden de hervorming in de opiumpacht, in 1854 aangebracht. Herhaalde malen overtuigde hij zich door reizen van den toestand op Java en sommige Buitenbezittingen; vooral was in dit opzicht van belang de reis door hem in de Molukken en de Minahasa gedaan (1855). De vertraagde vaststelling van het lang verwachte Regeerings-reglement, dat eerst op 1 Mei 1855 in werking trad, en de weinige overeenstemming, welke tusschen hem en den Min. v. Koloniën Pahud bestond, beletten dat Indië alle vruchten trok, die van het bestuur van den bekwamen man konden worden verwacht. De toestand zijner gezondheid dwong hem zijn ontslag te vragen, dat hem 21 Nov. 1855 werd verleend, waarop hij 22 Mei d. a. v. het bestuur nederlegde en naar het moederland vertrok. Daar werd hij in Amsterdam tot lid der Tweede Kamer gekozen (1858); slechts tot 1862 nam hij daarin zitting, daar hij toen voor eene herkiezing bedankte. Doch reeds in 1865 werd hij door de Staten van Zuid-Holland tot lid der Eerste Kamer gekozen, waar hij, evenals te voren in den anderen tak der volksvertegenwoordiging, een hoogst invloedrijke stelling innam, tot hij Oct. 1881 zijn ontslag indiende, daar het klimmen der jaren hem belette die taak verder zóo waartenemen, als hij meende dat zijn plicht was. De laatste jaren van zijn leven bracht hij in stille werkzaamheid op zijn buitengoed Nieuw-Rande bij Deventer door; daar overleed op 1 Dec. 1887 de man, die om zijne groote bekwaamheden, niet minder dan wegens zijn edel gemoed, door alle partijen ten hoogste werd gewaardeerd. Aan vele inrichtingen in het belang van Indië en Nederland, gaf hij krachtigen steun; zijne adviezen in de Staten-Generaal kunnen vaak als modellen van logischen en kalmen betoogtrant dienen. Van verschillende, door hem geschreven artikelen moeten hier, als voor Indië van belang worden vermeld: Art. 56 v. h. Regl. op het beleid der Reg. in N.-I. in Bijdr. t. d. kennis van staats- prov.- en gemeentebestuur IX, bl. 1 en Aant. op de artt. 53, 73 en 89 der Grondwet in hetzelfde Tijdschr. XV, bl. 266.

Zie over hem Mr. P. A. Van der Lith, Levensschets van A. J. Duymaer Van Twist in de Levensber. der Mij der Ned. Letterk. 1891, bl. 1.

DWANGARBEID, DWANGARBEIDERS. Zie STRAFSTELSEL.

DWARS IN DEN WEG of POELOE SANGÉAN. Eiland, administratief behoorende tot de res. Bantam, en gelegen midden in het nauwste gedeelte van Straat Soenda op 5° 58' Z.B. en 105° 54' 30" O.L. Het verheft zich slechts tot een hoogte van ruim 30 m. en is onbewoond. Echter treft men op een enkele plaats eenige sawah's aan, die door Lampongers, welke zich gedurende den bouw- en oogsttijd daar tijdelijk vestigen of af en toe ophouden, worden bewerkt. Overigens is het eiland met geboomte bedekt.

DYSOXYLON. Zie KI-HADJI, MARANGINAN en PINGKO.

DZOE'L KARNAIN. Onder dezen naam, die „de met twee hoorns toegeruste" beteekent, wordt in den Koran, S. XVIII. 82 vlg., een door Allah met macht bekleeden persoon aangeduid, die de aarde doortrok tot waar de zon ondergaat en tot waar zij opgaat, goddelooze volken strafte, en door wien de ijzeren muur, tegen Jadjoed en Madjoedj, — twee aan het uiterst der aarde wonende heidensche volken, — werd opgetrokken, welke dienen moet om hunne invallen te keer te gaan, maar die tegen den dag der opstanding hen niet meer zal kunnen tegenhouden. Door sommige Moslemsche geleerden wordt hij als een profeet beschouwd; over het algemeen wordt hij door de uitleggers van den Koran voor Alexander den Groote gehouden, die hem beschouwen als den verbreider van de leer der eenheid Gods in de door hem veroverde landen. Zie Th. Nöldeke, Beitr. z. Gesch. d. Alexander-Romans, Denkschr. Kais. Akad. d. Wiss. in Wien, phil. hist. Cl. 1190. Anderen zien in hem een oud-Arabisch vorst. Voor den Indischen archipel is deze legende van belang, omdat de Maleische kronieken, de Sedjara Melajoe, van hem spreken als van den stamvader van de vorsten van het rijk van Malaka. Een drietal afstammelingen toch van Dzoe'l Karnain zouden zich naar Sumatra begeven hebben; een hunner, Sri tri Boewana, stichtte Singapoera en werd de grondvester van het Maleische rijk, dat zich langs de westkust van Achter-Indië uitstrekte en ook den Riouw-Lingga archipel tot zijn gebied rekende. Een graf op den Boekit Lama, bij Palembang, wordt zelfs beschouwd als de rustplaats van Dzoe'l Karnain zelf; het bestaat uit een vervallen hut, waarin een hoop aarde, tusschen vier planken besloten, en met eenige baksteenen belegd; een viertal steenhoopen, op een rij geplaatst, zouden de graven van zijne volgelingen bevatten.

E.

EBBENHOUT. Handelsnaam voor verschillende vaste donkere houtsoorten, bepaaldelijk het zwarte kernhout van *Diospyros*. Zie ARANG.

ECK. (RUTGER VAN) Geb. 15 April 1842 te Driel bij Zalt-Bommel. In 1864 vertrok hij, als zendeling-leeraar der Utrechtsche zendingvereeniging naar Indië, vertoefde tot 1866 op Java om zich, met het oog op de studie van het Balineesch in het Javaansch te bekwamen, en vestigde zich in dat jaar als zendeling op Bali. Reeds het volgende jaar moest hij wegens ongesteldheid naar Nederland vertrekken; in 1868 vertrok hij opnieuw naar Bali, maar was in 1875 wegens zwakke gezondheid weder genoodzaakt naar Nederland terugtekeeren. In datzelfde jaar werd hij te Utrecht aangesteld tot docent aan de Kweekschool voor zendelingen; in 1877 werd hij benoemd tot leeraar in de Maleische taal en de

land- en volkenkunde aan de Kon. mil. akademie te Breda, terwijl hij in 1886 met den titel van lector tot Hoofd van onderwijs in de letterkundige vakken aan die Inrichting werd aangesteld. Hij schreef: Eerste proeve van een Holl.-Balineesch woordenboek, Utr. 1876; Handleiding bij de beoefening van de Balineesche taal, Utr. 1874; Losse opmerkingen over het Balineesch, Congresnummer der Bijdr. v. h. Inst. 1883; Tekst en vertaling van de Megantakà, Verhand. v. h. Bat. Gen. v. K. en W. XXXVIII; Bagoes Hoembará, Balineesch gedicht, Tekst en Ned. vertal. met aant. Bijdr. t. t. l. en vlk. 3e volgr. XI; Beknopt leerboek der geschiedenis, staats-inrichting en land- en volkenk. van N. O.-Indië, Breda 1885; Beknopte spraakkunst van het Maleisch benevens opstellen, samenspraken en woordenboekje, 2e druk, Breda 1886. Voorts bewerkte hij de zesde druk van De Hollander's Handleiding bij de beoefen. der Mal. taal- en letterkunde Breda 1893, en de vijfde druk van De Hollander's Handleiding bij de beoefening van de Land- en volkenkunde van Ned. Oost-Indië, 1e dl. Breda 1895. Verscheidene opstellen van zijne hand over het eiland Bali, de gesch. der vestiging van het Ned. gezag in Indië, de bevolking van Indië, het Menangkabausch-Maleisch enz., verschenen in T. v. N.-Indië, T. v. h. Bat. Gen., de Ind. Gids enz.

ECHENEIS. PISCES, ACANTHOPTERYGII, *Scombridae*, *Scombrina*. Zie GENOI.

ECHIDNA ACANTHION en **LAWESI.** Zie BUIDELDIEREN.

ECHINOCARPUS. Zie KI SIGOEN.

ECHIMIPERA DOREYANUS. Zie BUIDELDIEREN.

ECLECTUS. AVES, PSITTACI. *Psittacidae*, *Palaeornithinae*. Zie AULIHA.

EDAM. (DAMAR BESAR). Een der Duizend-eilanden, behoorende tot de res. Batavia. Vroeger was hier een lijnbaan, waar veroordeelden te werk werden gesteld; de Gouv.-Gen. Camphuis en Van Hoorn hadden er een Japanschen lusthof met tuin.

EDI BESAR of **EDI RAJOET.** Het belangrijkste staatje van Atjeh's o.kust, ressorteerende onder het Gouv. van Atjeh en Ond. Door zijne gunstige ligging voor den handel heeft het zich binnen zeer korten tijd krachtig ontwikkeld en behoort het thans, hoewel een der kleinste, tot de welvarendste landschappen van die streek. Ontstaan uit Paseische nederzettingen, is het van nog jonge dagteekening, hoogstens 60 jaar oud. Van het begin der stichting af in onmin levende met den Sultan van Atjeh en bevreesd het onderspit te delven, zocht de radja van Edi bescherming bij het Ned.-Ind. Gouvernement en bood reeds in 1869 zijne onderwerping aan, die toen, tengevolge van het tractaat met Atjeh van 1857, niet kon worden aangenomen (Zie ATJEH). In 1873 werd er de Nederlandsche vlag geheschen en een militaire bezetting gelegd. Tot 1887 bleef betrekkelijk alles rustig en hadden wij alleen enkele kleine aanvallen van Atjehers af te slaan; in 1888 echter hadden verschillende aanvallen plaats, welke in 1889 eene expeditie noodzakelijk maakten, die de rust binnen korten tijd herstelde.

Het gebied van Edi ligt tusschen dat van Edi tjoet en Pedawa besar en grenst in het binnenland, d. i. ten zw., aan de Gajoelanden. De rivier van Edi, die niet ver van de kust ontspringt, verdeelt het landschap in twee schier gelijke deelen. Van de monding tot ongeveer een uur roeiens stroomopwaarts heeft zij voldoende diepte en breedte voor vaartuigen van 50 kojans.

De bevolking, bestaande uit lieden van Pasei, Pedir en andere plaatsen van Atjeh, telt ongeveer 8.000 zielen, die gedurende den peperoogst aangroeien tot 15.000.

Ter hoofdplaats Edi resideeren de radja en de controleur, die onder den assistent-resident van Noord- en Oostkust staan. De radja wordt in zijn bestuur bijgestaan door vier oudsten, de ketoea ampat geheeten, die hij gehouden is in belangrijke aangelegenheden te raadplegen en die het recht hebben hem af te zetten. Ook de sjahbander, die met de handelszaken belast is, maakt deel uit van het bestuur.

De inkomsten van vorst en rijksgrooten vloeien hoofdzakelijk voort uit de pepercultuur en zijn vrij aanzienlijk (jaarlijksche peperproductie ongev. 40.000 picols). Chineezen van Penang koopen de peper op tegen rijst, opium, lijnwaden, aardewerk, ijzer, goud en specie.

EDI KETJIL of **EDI TJOET.** Staatje aan de O.kust van Atjeh, met gelijknamige hoofdplaats, ressorteerende onder het Gouv. van Atjeh en Ond. Het ligt tusschen Edi besar en het staatje Djoelok. De bevolking is klein, slechts 1.200 zielen, en de peperopbrengst onbeduidend, ongeveer 1.800 picols. Evenals Edi besar is ook dit staatje 60 jaren geleden ontstaan uit Paseische nederzettingen. De vorst leefde lang in vijandschap met den radja van Edi besar en was derhalve aanvankelijk even afkeerig van ons gezag als Groot Edi zich ons genegen betoonde. Door eene tuchtiging, die hij in 1874 van onze zeemacht onderging, werd hij echter tot inkeer en tot erkenning der Nederlandsche souvereiniteit gebracht.

Bronnen voor Edi besar en Edi ketjil: Tijdschrift v. h. Ned. Aardr. Gen. I bl. 4 en II bl. 235; Bruinsma, Onze versterking in het landschap Edi, 1890.

ÉDIBOETOE. ALF. AMB. Zie ALANG-ALANG.

EDOLIUS. AVES, PASSERIFORMES, PASSERES, *Dicruridae*. Zie SRI-GOENTING en DICRURUS.

EECKE. (JOHANNES WILLEM FREDERIK JOSEPH VAN) Geb. te Djokjakarta 23 April 1860, overleden te Batavia 24 April 1895. In 1885 kwam hij, na gedane medische studiën te Utrecht en Weenen, als officier van gezondheid in Indië terug; in 1887 stelde hij, als arts aan het beri-beri gesticht te Buitenzorg, een zelfstandig onderzoek in naar het wezen en de oorzaak dier ziekte. Bij de oprichting van het laboratorium voor pathol. anatomie en bacteriologie te Batavia, werd hij tot onder-directeur dier instelling benoemd. Van Eecke heeft aldaar een aantal ziektekundige onderzoekingen verricht, die gepubliceerd werden in de jaarverslagen van genoemd laboratorium (Zie Geneesk. Tijdschr. v. Ned.-Indië Dl. XXIX—XXXV). Bekend zijn o. a. zijne nasporingen over Septichaemia haemorrhagica, eene den Indischen veestapel teisterende besmettelijke ziekte, die vroeger ten onrechte met veepest geïdentificeerd was.

EED. Aan de aflegging eener verklaring, onder aanroeping der Goddelijke macht, wordt ook in de Nederl.-Indische wetgeving groote waarde gehecht. Vroeger zelfs in zoo hooge mate, dat bij St. 1818 n°. 60 van allen, die zich op Java wilden vestigen, een eed van trouw werd afgenomen

aan den Koning en den Gouv.-Gen., en van gehoorzaamheid aan de wetten en reglementen, welke verplichting bij S. 1834 n°. 3 gehandhaafd bleef. Zelfs werd dit voorschrift behouden in het eerste wetsontwerp tot vaststelling van het Reg. regl. (art. 95); het werd echter bij de eind-redactie niet opgenomen; daar echter, in geval van oorlog of opstand de Gouv.-Gen. alle maatregelen kan nemen, die hij in het belang van het Rijk en van Ned.-Indië noodzakelijk acht, kan hij, zooals de Regeering bij de behandeling van het Reg. Regl. uitdrukkelijk deed uitkomen, alsdan van allen, die in Ned.-Indië gevestigd zijn, een zoodanigen eed afnemen.

Een groot deel van hen, die in 's lands dienst geplaatst worden, zijn tot het afleggen van een eed verplicht. Van alle Europeesche ambtenaren, den rang bekleedende van commies of daarboven (ook van de ambt. ter beschikking B. 2898) wordt afgenomen een eed van trouw en een eed van geheimhouding, die ook kan worden afgenomen van mindere geëmploieerden, indien de chefs der administratie, bij welke zij werkzaam zijn, dit noodig oordeelen. Voorts wordt van alle ambtenaren, boven den rang van commies, (met inbegrip der contr. bij het Binnenl. Best.) een eed van zuivering afgenomen. Ambtenaren, voor wie eene instructie bestaat, die zij bij de aanvaarding hunner betrekking beëedigen, zijn des onverminderd verplicht ook de eeden van trouw en geheimhouding af te leggen. Geen ambtenaar wordt toegelaten tot de aanvaarding zijner bediening en het genot der daaraan verbonden bezoldiging (tijdelijke tewerkstelling uitgezonderd, Bijbl. 2834), vóór dat hij de gevorderde eeden heeft afgelegd; treedt hij in de uitoefening zijner bediening zonder die verplichting te hebben vervuld, dan kan hij worden vervolgd en gestraft met eene boete van *f* 8—*f* 75 (art. 136 Wtb. v. Strafr.). Van het afleggen van den eed wordt proces-verbaal opgemaakt in duplo; een exemplaar wordt gezonden aan het betrokken depart., het andere blijft bewaard in het archief van het residentie-bureau. Bij bevordering of verplaatsing kan de ambtenaar volstaan met eene schriftelijke verklaring in duplo, dat hij ook in zijne nieuwe betrekking aanneemt en belooft, zich naar den eenmaal afgelegden eed te gedragen. Formulieren van eeden voor tal van ambtenaren vindt men in verschillende verordeningen, zooals voor Gouv.-Gen., Lt.-Gouv.-Gen. en vice-pres. en leden van den Raad van Indië in het Reg. Regl. artt. 5, 6, 11; voor Eur. recht. ambt. art. 13 Regl. Recht. Organ.; voor residenten S. 1867 n°. 114 art. 5 enz. Voor de formulieren der eeden van trouw, geheimhouding en zuivering zie S. 1827 n°. 115, vgl. S. 1857 n°. 7 en S 1882 n°. 219. Wat inl. ambt. betreft, zoo leggen regenten en patihs ten overstaan van den res. in het openbaar en op plechtige wijze den ambtseed af, en moeten de processen-verbaal hunner eedsaflegging van hun zegel voorzien zijn; de patihs kunnen den ambtseed ook afleggen ten overstaan van het hoofd van plaats. bestuur en den regent, S. 1861 n°. 70, 1867 n°. 114, 1882 n°. 110. Voor districtshoofden, onderdistrictshoofden enz. zie S. 1867 n°. 114, 1882 n°. 110, 1879 n°. 351, 1886 n°. 137. Bijbl. 2260, 3550. Voor leden van inl. rechtb., hoofdpanghoeloe's, hoofddjaksa's enz. art. 113, 114 Regl. Recht. Org. Voor inl. comptabelen S. 1866 n°. 150.

Wat rechtszaken betreft, zoo bepaalt art. 14 der Alg. Bep. van Wetgev., dat de eedsaflegging, waar die hetzij in, hetzij buiten rechten gevorderd wordt, geschiedt overeenkomstig de godsdienstige wetten en gebruiken van elken bijzonderen landaard of gezindte; wanneer deze meer dan éene wijze van eedsaflegging als verbindend erkennen staat het, voor zoover het den gerechtelijken eed betreft, ter beslissing van den rechter op welke dier wijzen de eed zal worden afgelegd. Vgl. art. 415 Rgl. Strafv. en art. 420 Inl. regl. — Art. 375 Rgl. Strafv. en art. 289 Inl. regl., benevens de daarmede correspondeerende artikelen der regl. op de uitoefening der justitie in de Buitenbez. schrijven voor, dat elke getuigenis met eede gesterkt en afgelegd moet worden overeenkomstig de vormen, bij die reglementen voorgeschreven.

Deze bepalingen geven aanleiding tot niet geringe moeilijkheden, waarover zie J. H. W. B. Visser, Eenige opmerkingen over eeden in den N.-I. archipel, Diss. Leiden 1893 en de daar aangehaalde litteratuur. Ofschoon de Moslemsche wet (fiqh) wel den eed ook in rechtszaken kent, wordt deze niet uitgesproken ter bekrachtiging van afgelegde getuigenissen, maar is hij een op zichzelf staand bewijsmiddel, waardoor bij gebreke aan getuigenbewijs, de gedaagde of beklaagde zich kan vrijwaren of, wanneer deze weigert den eed afteleggen, de eischer zijn zaak kan winnen. De Moslemsche eed is, volgens den algemeen in den archipel gevolgden Sjafeïtischen ritus, de bevestiging eener verklaring of gelofte door de aanroeping van Allah; hij mag echter worden verzwaard door de toevoeging van een of meer der eigenschappen van Allah, door den eed op den Koran, door aflegging op eene bepaalde plaats, gewoonlijk in de moskee bij het preekgestoelte, en op Vrijdag na het middaggebed, of tijdens de maand Ramadhân en op den dag van het groote feest bij het einde der vasten. Bijzondere eeden zijn de liân, ter versterking eener beschuldiging van overspel door den echtgenoot tegen zijne echtgenoote ingebracht, wanneer hij geen vier mannelijke getuigen ter bevestiging zijner beschuldiging kan aanvoeren, en de vijftigvoudige eed, die afgelegd wordt in geval van beschuldiging van moord en doodslag, wanneer er zware vermoedens zijn, dat de klacht terecht wordt ingebracht, en die afgelegd wordt door de bloedverwanten van den verslagene, welke bloedwraak of bloedgeld kunnen eischen. Deze beide eeden komen echter, voor zoover bekend is, niet in den archipel voor. De gewone wijze van eedsaflegging door de Moslemen in den archipel, althans daar waar in Naam der Koningin recht wordt gesproken, is die op den Koran, met aanroeping van den naam van Allah; echter niet, zooals elders wel geschiedt, door het leggen van de hand op dat heilige boek, maar ten overstaan van den priester, die den Koran boven het hoofd van den eedsaflegger houdt, terwijl deze Allah's naam aanroept. Bekend is het, dat menige inlander zich tegen de gevolgen van een meineed meent te kunnen vrijwaren door in zijn hoofddoek of hoofdhaar een amulet te verbergen, wanneer hij dien eed moet afleggen.

Ook in het inlandsch recht, onafhankelijk van Moslemsche instellingen, is de eed in rechtszaken bekend, die eveneens aan den gedaagde of beklaagde wordt opgelegd, en waarover zie Wilken, Feestnummer Kon. Inst. t. l. en vlk. 1883 bl. 134. De gewone eedsaflegging bestaat hierin, dat de

persoon, die den eed aflegt, eene verwensching over zich zelf uitspreekt wanneer hij valschelijk getuigt of verklaart, en dit door de een of andere handeling zinnebeeldig voorstelt, zooals door het afsnijden van den kop van een kikvorsch (Bataks), of van een zwarte kip (Dajaks), door het uitgieten van een weinig water als symbool van zijn bloed enz. Meestal wordt bij de eedsaflegging, vooral in het oosten van den archipel, water gedronken, waarin voorwerpen gelegd zijn, die eene zinnebeeldige voorstelling geven van de rampen, die den meineedige zullen treffen. In verscheidene streken van den archipel wordt dan ook van „eed drinken" gesproken. Elders wordt bij de aarde een eed afgelegd, waarbij men den grond met de hand aanraakt, of ook wel op heilige graven. Bij de Menangkabausche Maleiers, de Redjangers en de Bataks is ook de eed in het bijzijn der familie bekend, waarbij deze zich als het ware voor de gevolgen van den eed aansprakelijk stelt, en vaak allerlei straffen in geval van meineed ook over die familie worden ingeroepen. Bij de Balineezen eindelijk moet hij, die bij een rechtszaak in het gelijk gesteld wordt, een zuiveringseed afleggen, waarbij hij een, naarmate van de belangrijkheid der zaak, min of meer groot getal eedhelpers moet medebrengen, die onder eede moeten verklaren, dat zij den betrokkene als geloofwaardig persoon beschouwen.

Vooral wat de Chineezen betreft bestaat groote moeilijkheid bij de toepassing der bovenvermelde wetsartikels, en wel omdat door bevoegde beoordeelaars is aangetoond, dat de gebruikelijke wijze van eedsaflegging geen waarborgen voor de waarheid van het verklaarde aanbiedt. De gewone wijze van eedsaflegging bij geringe zaken, in het afslaan van den kop van een kip bestaande, schijnt volkomen nutteloos te zijn; de groote eed in den tempel ten overstaan van eene godheid schijnt daarom vaak van weinig beteekenis, omdat hij alleen dan voor de meerderheid der Chineezen geldend is, wanneer de aanwezige afgodsbeelden, afbeeldsels der voorouders, zielmaterie bevatten, en dit niet gemakkelijk is nategaan. Volgens het oordeel van Dr. J. J. M. De Groot (Visser, t. a. p. bl. 71) zouden beide eeden het best door een eed bij den Hemel, vereerd in Sjang-ti, den eersten keizer, vervangen kunnen worden. Sedert de laatste jaren is bij enkele landraden de wijze van eedsaflegging door het afslaan van den kop van een kip vervangen door het branden van eenige offerstokjes op een daartoe ingericht altaartje onder opzegging van een eedsformulier en het aanroepen van de zielen der afgestorvene voorouders.

EEDEN. (FREDERIK WILLEM VAN) Geb. te Haarlem 26 October 1829. In 1859 opgetreden als algemeen secretaris der Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid, welk ambt hij thans nog vervult. Van Eeden heeft zich door eene breede opvatting van dezen werkkring zeer verdienstelijk gemaakt, en zich vooral ook aan koloniale vraagstukken gewijd. Zijne bemoeiingen in die richting golden in het bijzonder het op het Paviljoen te Haarlem gevestigde KOLONIAAL MUSEUM (zie aldaar), dat hij van den beginne af (1871) als directeur heeft beheerd, en allengs tot zekeren bloei wist te brengen. De jaarverslagen en bulletins dezer instelling bevatten vele bijdragen van zijne hand, ook bewerkte hij twee deelen van den beschrijvenden catalogus, nl. 1. „Houtsoorten van Nederl. Oost-Indië, tevens beschrijving der meest bekende boomen van den Ned.-Ind. Archipel en hunne waarde voor de huishouding", en 2. „Plantaardige Vezelstoffen, tevens overzicht van de meest bekende gewassen in de Nederl. koloniën en andere gewesten, waarvan vezelstoffen kunnen verkregen worden". Onderwerpen, door Van Eeden met voorliefde behandeld, zijn o. a. het zoeken en aanwijzen van nieuwe cultures en débouchés voor Indische producten, de oprichting van een planten- en cultuur-tuin in Suriname en de vestiging eener natuurkundige commissie aldaar enz. Onlangs heeft hij in een vlugschrift, getiteld: „De roeping van den Nederlandschen botanicus", de schromelijke verwaarloozing van het floristisch onderzoek onzer koloniën gewraakt. Hier te lande verdedigde hij de invoering van het slöjd-onderwijs op de scholen, en trachtte hij de oude volkshuisvlijt weder te verlevendigen. Van Eeden heeft zich voorts doen kennen als een ijverig en smaakvol beoefenaar der Nederlandsche flora; zeer verspreid is o. a. zijn geschrift „Onkruid, Botanische wandelingen". Hij is sedert 1868 redacteur van het bereids in den jare 1800 aangevangen en onafgebroken voortgezette standaardwerk „Flora Batava", dat door hem van Dl. XIII reeds tot XX (tafel 1585) is gebracht.

ÈËFO. Engg. Zie NIBOENG.

EEKHOORN. Deze dieren behooren tot de knaagdieren; hebben een langen en zeer zwaar behaarden staart, waarvan de haren bij de meeste soorten in twee reien verdeeld zijn; voeden zich hoofdzakelijk met boomvruchten en plantenwortels; bewonen bij voorkeur bosschen, terwijl slechts weinige soorten op den grond leven. In den Indischen archipel vindt men zoowel de eigenlijke als de vliegende eekhorens en van beide groepen een groot aantal soorten. Albino's en witachtige voorwerpen komen van sommige soorten enkele malen voor; zij worden door de inboorlingen hoog gewaardeerd en tegen hooge prijzen verkocht. Verschillende soorten van de eigenlijke eekhoorns (*Sciurus*), in het algemeen Toepei en Toepai door de Maleiers genoemd, worden door de kinderen tot vermaak gehouden; zij zijn den geheelen dag te zamen en de diertjes worden buitengewoon mak. Als vernielers der klappers en andere aanplantingen van vruchtboomen worden meerdere soorten, zooals *Sciurus bicolor*, *vittatus* en *nigrovittatus* door de Maleiers in strikken gevangen of met pijltjes, waaraan dikwijls op het achtereinde stukjes merg van timbarau-riet zijn gestoken, uit blaaspijpen of blaasroeren gedood of verjaagd. De eekhoorn-soorten worden in zeer verschillende localiteiten aangetroffen, vooral afhankelijk van haar geliefkoosd voedsel; eenige voeden zich met de harde gedeelten der rijpe kokosnoten, leven in de tuinen der woningen en nabij de dorpen, terwijl andere soorten, die zich met vruchten voeden, de hooge bosschen bewonen, evenwel zonder in het gebergte de zoogenaamde streek der vijgen te overschrijden. Opmerkelijk is ook de geographische verspreiding der eekhoorns, aangezien vele soorten van den Indischen archipel ook in China en op het vasteland van Azië voorkomen, vooral in Siam, Malakka enz.; zoo leven in het zuidoostelijke gedeelte van China en op Sumatra twee eekhoornsoorten (*Sciurus hippurus* en *vittatus*); bewoont *Sc. nigro-*

vittatus Java, Sumatra, Borneo, Malakka en China; komt *Sciurus modestus* op Sumatra, Borneo en China voor en *Sc. bicolor* op Java, Sumatra, Malakka, Siam, enz. *Sc. nigrovittatus s. Sc. plantani* is van boven olijfbruin van kleur, van onderen grauw of geelbruin; de zijden van het lichaam zijn met een zwarte of een gele lengtestreep voorzien; zij is in den archipel de meest algemeen voorkomende soort; is vooral op Java, Sumatra en Borneo zeer talrijk, doch op de meeste groote westelijke eilanden aanwezig; leeft van het zeestrand tot in de hoogste door menschen bewoonde gedeelten der binnenlanden; in alle boomrijke tuinen en dorpen vooral menigvuldig, evenals in oude koffieplantages tot op eene hoogte van 4—5000 voet boven de zee. Zij zijn zeer schadelijke dieren, daar zij zich bij voorkeur voeden met de witte olierijke bestanddeelen der kokosnoten en de djamboe-, pisang- en manga-soorten, evenzeer met het vleesch en de zaden van de nangka-, doerian-, djenkol- en petej-vruchten; op Java heet zij bij de Soendaneezen, Badjing, bij de Maleiers op Sumatra, Toepei Kalapa (Kokos-eekhoorn) en bij de Banjereezen en Dajaks in Zuid-Borneo, Toepei. Eene zeer fraaie soort is *Sc. bicolor*, reeds door Sparrmann in 1778 beschreven; bij de Soendaneezen, Badjing djaralang, bij de Maleiers op de westkust van Sumatra, Toepei djandjang genoemd; leeft in de bosschen zoowel op de vlakten als op de bergen tot op 4000 voet hoogte; is op Java niet algemeen, doch op Sumatra in de lage en moerassige strandbosschen zeer menigvuldig; vertoeft bij voorkeur in de kronen van groote met vruchten overladen boomen, vooral in de vijgeboomen, van wier vruchten zij een groote liefhebster en vernielster is, evenals van de pisang en van de rijpe koffievruchten, waarvan het zoete buitenbekleedsel geheel en al afgegeten wordt. Zij maakt bij ontvluchting in schuinsche richting verbazend groote sprongen van 20 en meer voeten van den eenen boom op den anderen; een ander middel om te ontkomen is het zich verbergen achter een dikken tak, zoodanig dat van het dier alleen zichtbaar is een klein gedeelte van den rug of het puntje van den staart, terwijl zij in die houding uren achtereen blijven zitten; worden zij plotseling overvallen of nadert hun eenig gevaar, dan bewegen ze den staart al trillende op en neer en laten een zeer eigenaardig ratelend geluid hooren; deze soort is tweekleurig, van boven zwart, van onderen geel, doch vertoont bij de verschillende voorwerpen allerlei schakeeringen en overgangen van vaalgeel, bruingeel en bruin tot zwart; de wangen, keel, borst, buik en binnenzijde der pooten okergeel, grijsachtig wit en goudgeel. *Sciurus vittatus* is een der weinige soorten, die ook gaarne dicht nabij den grond in het kreupelhout zich ophoudt; van boven olijfbruin van kleur met gele spikkels; van onderen bruinrood, een witte en een zwarte streep ter zijde van het lichaam; leeft op Sumatra en Borneo. In de bergachtige bosschen dezer eilanden komt ook voor *Sc. modestus s. tenuis*, op Sumatra zeer menigvuldig, doch op Borneo zeldzaam; het lichaam van boven gekleurd als de vorige soort, doch van onderen geelachtig wit of lichtgrijs. Op Borneo leeft eene soort, die de Dajaks met graagte eten na ze op het vuur geroosterd te hebben; zij maken dan ook zeer veel jacht op haar in de bosschen, en noemen haar Mengkas (bij de Biadjoes) en Marauw (langs de rivier Doesoen); komt nimmer op de bergen voor; deze soort (*Sc. ephippium*) is van boven bruinzwart, van onderen geelachtig wit. Op Borneo leeft nog *Sc. Rafflesii s. Prevostii*, algemeen in de waterrijke vlakke streken of zoogenaamde lage boschlanden en wordt bij de Dajaks, Mandiewoi genoemd; zij is van boven gitzwart, geel op de zijden van het lichaam en kastanjebruin van onderen; de staart is bruin, terwijl de zijden van den kop en den hals, de buitenzijde der armen, dijën en pooten en twee lengtestrepen ter zijde van het lichaam wit zijn, afgescheiden door een zwarte streep tusschen het kastanjebruin en die witte streep; een eigenaardig kenmerk dezer soort is, dat sommige voorwerpen roode, andere zwarte voeten hebben. Geheel aan deze soort verwante eekhoorns komen op andere eilanden voor; deze bijsoorten zijn beschreven onder de namen van *Sc. Prevostii sumatranus s. Rafflesii s. redimitus* van Sumatra, *Sc. Prevostii bangkanus* van Banka, *Sc. Prevostii* en *Sc. Rafflesii* var. *borneoensis* van Borneo. Nog verscheidene soorten zijn in de laatste jaren op Borneo ontdekt, die, zoover men weet, slechts op dat eiland voorkomen, nl. *Sc. atricapillus*, *Preyeri*, *Brookei*, *Lowi*, *Jentinki*, *Hosei*, *Everetti*, *Steerei* en een kleine bruine soort (*Sc. Whiteheadi*) met lange puntige witte ooren, op den Kinabaloe in Noord-Borneo, aldaar Mantok genoemd; eindelijk *Sc. laticaudatus*, gekenmerkt door een zeer langen en spitsen kop, geelachtig bruin op de bovenzijde van het lichaam, de onderzijde lichter van kleur. *Sc. melanotis* en *insignis* behooren onder de weinige soorten, die altijd nabij of op den grond, doch nimmer op boomen leven; komen beiden op de Soenda-eilanden voor; *Sc. melanotis* is zeer klein, olijfkleurig, met een witte streep van af de punt van den snuit tot aan de zijde van den hals; de voorwerpen van Sumatra en Borneo hebben een roodgekleurden buik; *Sc. insignis* heeft drie overlangsche strepen midden op den rug en voedt zich vooral met aromatische vruchten, ook met kevers en insekten-larven. Bij de Soendaneezen, Boe-oet, bij de Maleiers aan de Westkust van Sumatra, Toepei tanah en Bokkol genoemd; *Sc. melanotis* heet bij de Dajaks in Zuid-Borneo, Pietik en bij de Banjereezen, Kekek. Op Sumatra komt nog eene soort (*Sc. hypoleucos*) in het gebergte op de kronen van hooge vijge- en andere vruchtboomen voor, die vaal roestkleurig is met witten snuit en *Sc. hippuris*, van boven zwart met grijsgele spikkels, van onderen bruinrood, algemeen in de groote bosschen der hooge bergen Merapi en Singalang. Op Celebes leven *Sc. rubriventer* met zwartbehaarde ooren en een zwarten met roodbruine ringen voorzienen staart, *Sc. leucomus*, van boven olijfbruin, van onderen roestkleurig en roodbruin, achter elk oor een groote witte vlek en een driekleurigen staart; de grijze *Sc. murinus*, van boven muisgrijs, van onderen aschgrijs; *Sc. Weberi*, nog kort geleden ontdekt; *Sc. erythromelas* en *Sc. erythrogenys*; al deze soorten vindt men slechts op Celebes, terwijl *Sc. notatus*, bij wie de geheele onderzijde van het lichaam rood gekleurd is, behalve op dat eiland ook op de Soenda-eilanden, Banka en de Saleier-eilanden voorkomt. Op Sjau (Sangi-eilanden) leeft *Sc. Rosenbergii* en op Noesa-Kambangan *Sc. Diardii*. Eene soort verwant aan *Sc. nigrovittatus* is *Sc. (Rhithrosciurus) mycrotis*, die de Saleier-eilanden bewoont en aldaar Kalabien genoemd wordt. Op de Soenda-eilanden vindt men

nog *Sc. albiceps* met breede zwarte en smalle oranje banden aan den staart en *Sc. soricinus*, die tevens Banka bewoont. Tot Sumatra en Borneo beperkt is een zeer kleine soort (*Sc. exilis*) met een korten staart, en het lichaam van boven olijfbruin gekleurd met fijne geelachtige spikkels. De vliegende eekhoorns (*Pteromys*) zijn echte nachtdieren en houden zich bij voorkeur in hoogliggende bosschen op, slapen gedurende den dag en maken hunne groote nesten gaarne in boomgaten; zijn zij in beweging, dan zweven zij van den eenen boom tot den anderen met horizontaal uitgespreide ledematen in schuinsche richting; dit zweven of vliegen geschiedt met behulp van vliezen tusschen de voor- en achterpooten, langs de zijden van den hals tot aan de voorpooten en bij de groote soorten ook tusschen de achterpooten en den staart uitgespannen; het meest ontwikkelde dezer vliezen is dat ter zijde van het lichaam en heeft tot steun een sterke pees, welke aan den handwortel vastgehecht is; deze vliezen zijn slechts een verlenging der huid, waarvan de beide binnenzijden vlak tegen elkâar liggen; het geheel vormt als het ware een valscherm, waarmede deze dieren zeer groote sprongen maken; bij het zweven, vliegen of springen maken zij volstrekt geen geruisch, doch als zij zich tegen een boomstam neerzetten, doen zij dit met zulk een kracht, dat dit des nachts, als het overal stil is, op tamelijk verren afstand kan gehoord worden. Op Java komen twee soorten voor (*Pteromys elegans* en *nitidus*) die aldaar door de Soendaneezen, Bieloek en Boloek worden genoemd; laatstgenoemde is de grootste der twee soorten, heeft den geheelen rug zwart en grijs gemarmerd, de kop is bruinrood, de pooten, de bovenzijde der vleugelachtige huidvliezen en stuit roodbruin, de staart roetzwart, de keel geelachtig rood, de borst en het benedenlijf bruinachtig roestkleurig; dit fraai gekleurde dier leeft in groote bosschen van het zeestrand af tot 4 à 5000 voet hoogte in het gebergte op de Soenda-eilanden, terwijl *Pt. elegans* alleen op Java voorkomt en zwart van kleur is met wit gemarmerden rug. Op Borneo leeft nog *Pt. phaeomelas.* Bij een andere groep van kleine vliegende eekhorens (*Sciuropterus*) ontbreekt gedeeltelijk het huidvlies tusschen de achterpooten en den staart, overigens is het vliegtoestel evenals bij *Pteromys*; de staart is kort, plat en lansvormig. Op Java en Sumatra wordt *Sciuropterus sagitta* aangetroffen; bovendeelen zijn zwart, geelbruin en helder roestkleurig geschakeerd en de staart aan de onderzijde met zulke korte achterwaarts staande haren voorzien, dat hij uitgehold schijnt te zijn; deze eekhoorns komen in dorpen en tuinen op kokospalmen voor, en aangezien zij zeer verlekkerd zijn op kokosvruchten, doen zij veel schade, wegens hare gewoonte om kleine ronde gaten te knagen in halfrijpe kokosnoten, welke dan leegloopen en spoedig afvallen; in dergelijke noten brengen ze dikwijls den dag al slapende door en rollen zich als een bal ineen. Eene andere kleine soort (*Sciuropterus setosus*) leeft op Sumatra en Borneo; een groote soort (*Sciur. Hageni*) en de platstaart-vliegende eekhoorn (*Sciur. platyurus*), die den buitengewoon platten staart van boven en van onderen tweereiig behaard heeft, worden beiden slechts op Sumatra aangetroffen. Op het eiland Billiton leeft de kleine *Sciur. Vordermanni* en op Banka *Sciur. aurantiacus.* Op Borneo komen verscheidene soorten voor, *Sciur. Horsfieldii s. Davisoni*, *pulverulentus*, *genibarbis*, *lepidus* en de zwartpootige *nigripes*. *Sciuropt. sagitta* wordt door de inboorlingen van Bantam, Entjang-entjang genoemd.

EËN MAW. Amb. Kei. Zie OEBI DJAWA.

EEND. In den Indischen archipel, vooral in de Molukken en op Nieuw-Guinea wordt de Radjah-eend (*Tadorna radjah s. leucomelas*) aangetroffen; zij is wit met een bruinen band over de borst en heeft lange pooten; leeft evenals de gewone bergeend in onderaardsche holen, voedt zich met de wortels van biezen; gaat de moerassige zeeoevers bewonen, zoodra de broedtijd voorbij is en voedt zich daar met kleine zeedieren; op Andai (Nieuw-Guinea) noemen de inboorlingen haar Oemoekia. De talingen heeten in Midden-Sumatra, Onden; aan het geluid dat door haar wordt voortgebracht op eene gerekte, vragende en eentonige wijze, is de naam van Koew-wauoew ontleend; zij roepen telkens slechts eenmaal, dat vooral des nachts ver door het bosch klinkt, zijn dan voor een korten tijd stil; op de meren van Sumatra zijn zij algemeen.

De zomertaling (*Querquedula circia*) is ook op Java en Celebes waargenomen; vroeger beschreven als een van de Europeesche zomertaling verschillende soort, en genoemd *Querquedula humeralis*, wegens de roodgekleurde onderzijde van het lichaam ten gevolge van het voortdurend verblijf in ijzerhoudend water. Aan deze soort sluiten zich aan *Anas gibberifrons* en *Anas muta*, die voorkomen op Celebes, Timor en Flores, en wier kop en hals met een groot aantal zwarte spikkels voorzien zijn. Op Java komt nog voor een chocoladekleurige eend met witte vlekjes op den rug en aan de onderzijde van het lichaam (*Anas scutulata s. Casarca leucoptera*).

Zomertalingen en wilde eenden (*Anas superciliosa s. Mülleri*) op Java en Timor waargenomen, worden door de inboorlingen en Europeanen als siervogels gehouden, evenals tamme eenden, die door de Maleiers, Aiëk genoemd worden, doch veel minder dan hoenders en in tegenstelling van dezen worden ze slechts zelden gegeten. De zoogenaamde Maleische tamme eenden hebben in den regel een veel langeren hals en meer naar achteren staande pooten. De Turksche of Kaapsche of Muskuseend (*Cairina moschata*), die afkomstig is van tropisch Amerika en reeds door Columbus aldaar in tammen staat werd aangetroffen, is over een groot gedeelte van den aardbol verspreid en komt ook zeer menigvuldig in den Indischen archipel voor; de huid rondom de oogen en den bek is geheel naakt en rood van kleur; in allerlei kleuren en in verschillende grootte komen zij voor, tot aan de grootte van een kleine gans; bij de tamme voorwerpen speelt de witte kleur de hoofdrol, bij de wilde is nooit wit aanwezig.

Twee kleine soorten (*Nettapus*) kenmerken zich door een zeer kleinen bek en zeer korte pooten; de eene (*Nett. coromandelianus*) van Borneo heeft de bovendeelen en vleugels met purperbruinen en groenen metallieken glans; daaraan verwant is *Nett. pulchellus* van Amboina; bij de wijfjes van beide soorten ontbreken de schitterende kleuren; hare levenswijze is als die der duikeenden.

De Boomeenden (*Dendrocygna*) hebben tamelijk lange pooten en de teenen, vooral de middelteen, zijn zeer lang, waardoor zij zich gemak-

kelijk op takken kunnen neerzetten; zij zijn zoo groot als de gewone wilde eend en leggen eieren gelijk aan die der ganzen. *Dendrocygna vagans s. arcuata vagans* en *arcuata Gouldii* leeft op Celebes, de Molukken en de Kei-eilanden, alwaar zij Lerlelat heet; op Java komt zij zelden voor; zij is van boven bruinzwart, van onderen roodachtig ros. *Dendr. arcuata s. javanica* is verwant aan de vorige soort, doch leeft slechts op Java; zij is geelbruin en donkerbruin, de rug met zwarte vlekken, de voorvleugels roodbruin. Zij broedt in moerassen; in Midden-Sumatra wordt zij genoemd Meliwis. *Dendr. guttata* heeft ter zijde van den kop en hals een groote menigte witachtige vlekken op een grijzen grond, en op de zijden van het lichaam groote witte ronde vlekken bij oude vogels, en lansvormige vlekken bij de jongen; komt op Celebes en de Molukken voor.

Gezouten eendeneieren worden in Indië veel gegeten als toespijs bij de rijst. Het zouten geschiedt door de eieren eenige dagen in zout water (water met keukenzout) te laten liggen. Te Grati in de res. Pasoeroean leggen de inlanders de eieren der wilde eenden, die in grooten getale aan het meer van dien naam voorkomen, in het ziltige slijk der vischvijvers.

EENDENMOSSEL. Een Kreeftdier of *Crustacee*. Deze dieren behooren oorspronkelijk in de warme zeeën thuis, doch hechten zich vast, gewoonlijk in groote hoopen dicht bijeen, aan allerlei doode en levende voorwerpen, zooals schepen, rotsen, klippen, steenen, palen, flesschen, wier, drijfhout, of aan dieren, bijv. schildpadden, haaien, kreeften, schelpen van weekdieren, groote *Crustaceëen*, zeeslangen, walvisschen; ze worden op die wijze in alle richtingen heengevoerd, komen dan ook in alle zeeën voor en worden veelvuldig op het strand geworpen; eenmaal zich vastgehecht hebbende kunnen zij vrijwillig niet weder loskomen. Het lichaam dezer dieren is door een lederachtigen zak of mantel omsloten, gesteund door een kalkachtige schaal, welke in alle opzichten gelijkt op de gewone mosselschelp; uit dien mantel komen pooten of tegen elkaar gekrulde armen, welke altijd in beweging zijn ten behoeve der ademhaling en het vangen van allerlei zeediertjes, die dan aan de haren dezer armen als aan een zeef blijven hangen; aan het boveneinde van den zak is een lange steel bevestigd; de mannelijke en vrouwelijke voortteelingsorganen zijn op hetzelfde dier vereenigd. De gewone soort van den Indischen archipel is *Anatifa laevis s. Lepas s. Pentalasmis anatifera*, bij wie de steel zoo dik is als een menschenvinger; andere soorten zijn *Pollicipes mitella*, vooral talrijk in de Indische en *Poll. imbricatus* in de Moluksche zee, merkwaardig door hare gelijkenis met een nog niet geopende bloem.

EERA. Amb. Tern. Zie SAGOE.

EEREDIENST. De Staat der Vereenigde Nederlanden beschouwde het regelen van den godsdienst als een deel van zijne attributen. In de bezittingen in Azië ging die taak over op de O. Ind. Compagnie: zij omvatte het vaststellen van kerkelijke verordeningen, de aanstelling en plaatsing van predikanten, krankbezoekers en schoolmeesters, — het toezicht door Kerkeraadsleden op het onderwijs uitgeoefend is in 1778 op bijzondere daartoe aangestelde scholarchen overgegaan, — zoomede het doen houden van registers van geboorten, sterfgevallen en huwelijken. Volgens Titel II der „Statuten van Batavia” mocht „binnen de voorschreven landpalen geen andere godsdienst gepleegd, veelmin geleerd of voortgeplant worden dan de Gereformeerde Christelijke religie”. N. Ind. plakkaatboek I. 474. In 1743 werd evenwel aan de Lutherschen vrije uitoefening van den godsdienst toegekend.

Aangezien het voorschrift van de kerkeorde van 1623, dat elk jaar samenkomsten van een predikant en een ouderling uit iederen kerkeraad in Indië zoude plaats hebben, onuitvoerbaar was, koos het gouvernement den kerkeraad van Batavia, om door dezen aan andere gemeenten zijn wil kenbaar te maken, en liet hem de voordracht doen tot plaatsing van aangekomen predikanten, en, hoewel hij geen erkend gezag had, verleende die kerkeraad zijn tusschenkomst voor de opzending van brieven aan de Regeering en de classes in het vaderland.

Op last der Bewindhebbers werden van 1631 af de vergaderingen van de kerkeraden bijgewoond door commissarissen politiek, die zorgen moesten dat gene „meewerkten tot het welvaren der Compagnie en het profijt der participanten.”

In 1653 werd bepaald, dat alle aankomende en afgaande brieven naar de kerken in patria te hunner kennis zouden worden gebracht; de laatsten werden aan de goedkeuring van den Gouv.-Gen. onderworpen, en door hem verzonden. De belangen der Indische kerken werden in het vaderland behartigd door de classes van de steden, waar kamers van de O. I. Comp. waren gevestigd, in de eerste plaats die van Amsterdam; zij wezen enkele leden aan, die als „gedeputeerden tot de Indische zaken” de Bewindhebbers hadden voor te lichten aangaande personen die zich aanboden voor den kerkedienst in Indië; deze werden, na aanstelling, door de classes ingezegend.

Nadat de O. I. Comp. had opgehouden te bestaan, bleef de Staat het bestuur voeren over de kerkelijke zaken in Indië.

Voorloopig in 1815, definitief in 1820 werd door den Koning eene commissie benoemd tot de zaken der Prot. Kerken in Oost en West-Indië, welke te 's Hage vergadert, waar de voorzitter en secretaris moeten gevestigd zijn: van de zeven leden zijn vijf predikanten. Hare taak is bij het K. B. van 7 December 1820 aldus omschreven: „het inzegenen van de voor de Indische kerk aangestelde predikanten, die zij, als er vacaturen in Indië zijn, bij oproeping uitnoodigt en, na ingewonnen adviezen, ter benoeming voordraagt, — wijders moet zij: zendelingen en godsdienstonderwijzers examineeren en inzegenen; ook het houden van correspondentie met de Bijbel- en Zendelinggenootschappen en met de collegiën belast met het bestuur der onderscheidene Prot. Kerkgenootschappen hier te lande is haar opgedragen; ook het houden van toezicht op de studenten, die voornemens zijn zich aan den dienst der Indische kerken te wijden”.

Bij Art. 8 van dat K. B. werd den Min. van Koloniën opgedragen verordeningen ter organisatie van de Ind. Kerken aan de goedkeuring des Konings te onderwerpen. Hieraan is eerst voldaan bij de K. B. van 11 Dec. 1835 en 28 Oct. 1840, opgenomen in St. 1844 n°. 34; het eerste bevat de regeling van het aantal en de bezoldiging van de geestelijken van de Prot. en Kath. Kerken, het laatste een Reglement op het bestuur der Prot. Kerk in Ned.-Indië.

Art. I van beide K. B. bevat, evenals het aangehaalde K. B. van 1815, de bepaling: allen die, in Indië of andere landen tot ledematen van Prot. Kerkgenootschappen aangenomen of alleen gedoopt, in Indië gevestigd zijn, behooren rechtens tot de Prot. Kerk. Diensvolgens is in 1854 de Luthersche gemeente te Batavia met de Hervormde vereenigd.

Door die bepaling is derhalve de Prot. Kerk als de eenige in Ned.-Indië en als een zelfstandige kerk geproclameerd. Het verband met de Kerkgenootschappen in het moederland moet dus geacht worden te zijn opgeheven; het bestaat nu alleen nog hierin dat de Secretaris van de Hervormde en die van de Evang. Luthersche Synode, zoomede die van het Provinciaal kerkbestuur van Zuid-Holland leden zijn van de, door den Koning benoemde, commissie te 's Hage, die om de twee jaren eenige mededeelingen omtrent den toestand vaa de Prot. Kerken in O. en W. Indië, getrokken uit de bij haar uit Indië ontvangen verslagen, inzendt aan de Synode van de Herv. Kerk, welke op kosten van deze worden gedrukt. Van het Alg. Reglement voor de Herv. kerk luidt het 4e artikel: „De belangen der Oost- en West-Ind. kerken zijn een voorwerp van aanhoudende zorg van de Synode. De betrekking van deze kerken tot de Synode wordt nader geregeld, intusschen wordt zij onderhouden door tusschenkomst van den secretaris der Synode als lid der commissie tot de zaken der Prot. kerken in Ned. Indië". Deze bepaling is eerst in werking getreden in 1874; vóór dien tijd had een afgevaardigde der Commissie zitting in de Synode.

Art. 122 van het Reg.-Reglement van 1854 bevat deze bepaling: „In de bestaande inrichting „en het bestuur der Christelijke kerkgenootschap„pen wordt geen verandering gebracht, dan met „wederzijdsch goedvinden van den Koning en het „bestuur van het betrokken kerkgenootschap".

De onderhandelingen door Min. van Bosse in 1871 geopend over geheele opheffing der bemoeiing van den Staat met de Ind. kerken, waarop o. a. bij de behandeling der Ind. begrooting in 1868 was aangedrongen, leidden tot geen resultaat. Naar aanleiding van het bekende schrijven van Min. Keuchenius aan de Synode (1889), werd aan de Ind. kerkeraden de vraag gericht, of zij eene meer zelfstandige organisatie verlangden met verandering der Prot. kerk in eene afdeeling van de Herv. kerk; de meerderheid wenschte alleen eenige wijzigingen te zien gebracht in de bestaande organisatie.

Gedeeltelijk tegemoetkomende aan die wenschen, zond Gouv.-Gen. Pijnacker Hordijk daarop aan het kerkbestuur een voorstel, met welks strekking dit college zich echter niet geheel kon vereenigen. De bij art. 122 gevorderde overeenstemming was dus alweer niet verkregen. Gouv.-Gen. Van der Wijck, in dat artikel een onoverkomelijk beletsel ziende voor het totstandbrengen van gewenschte en noodige hervormingen, gaf in overweging het te doen vervallen. Hiertegen bestonden echter bij Min. Bergsma principieele bedenkingen. (Kol. Versl. 1895, bl. 138).

Ook door de commissie te 's Hage is, wanneer de voorstellen ter zake in hare handen werden gesteld, herhaaldelijk op hervorming aangedrongen, vooral op herstel van het verband met de kerkbesturen in het moederland, als te verkiezen boven geheele zelfstandigheid der Indische kerk bij opheffing van alle Staatsbemoeienis. De in Indië gevestigde leden van Gereformeerde kerken, zich niet willende aansluiten bij de Prot. kerk, hebben te Batavia en te Soerabaja eigen gemeenten gesticht, aan welke in 1892 en 1893 rechtspersoonlijkheid is toegekend volgens St. 1870 n°. 64, evenals in 1880 aan de Armenische gemeente op Java, en in 1885 aan de Britsch Prot. gemeente te Batavia.

Het bestuur der Prot. kerk wordt, in verband met de Commissie te 's Hage, onder het toezicht van den Gouv.-Gen., uitgeoefend door een kerkbestuur en door de kerkeraden van de plaatselijke gemeenten. Het kerkbestuur bestaat uit een lid van den Raad van Indië of een aanzienlijk lid van de Prot. gem. te Batavia als president, de predikanten van Batavia en drie notabele leden van de Prot. kerk in de hoofdstad.

Dit bestuur correspondeert onmiddellijk met het gouvernement, de kerkeraden met het kerkbestuur; de correspondentie van het kerkbestuur met de Commissie te 's Hage geschiedt, onder cachet volant, door het intermediair van den Gouv.-Generaal.

Het kerkbestuur is belast met de zorg voor de algemeene belangen der Prot. kerk, houdt toezicht en oefent kerkelijke tucht over predikanten en andere leden van de kerkeraden volgens het bij St. 1854 n°. 37 gearresteerde Reglement; de kerkeraden oefenen het opzicht uit over de leden hunner gem. Het kerkbestuur heeft in 1875 voorschriften vastgesteld omtrent het beheer der middelen van de gemeenten („Verzameling van de verordeningen betreffende de Prot. kerken in Ned.-Indië." Batavia 1885, blz. 36), en bij circulaire van 25 Oct. 1880 regelen voor het aanvragen van toelagen uit 's lands kas voor het geven van godsdienstonderwijs (Ibid blz 50, ook te vinden onder de Bijl. van het „Alg. verslag van den godsd. en zedel. toestand der Prot. gem. in Ned.-Indië in 1893). Het biedt jaarlijks aan den Gouv.-Gen. een verslag aan van den godsdienstigen en zedelijken toestand der gem., getrokken uit de verslagen van de kerkeraden, waarvoor in 1893 een zeer uitvoerige leiddraad door het kerkbestuur is vastgesteld. Het Alg. verslag over 1893 is ter Landsdrukkerij verschenen. (Zie CHRISTENGEMEENTEN). Voor de benoeming van ouderlingen en diakenen moest tot in 1854 goedkeuring gevraagd worden van de regeering, daarna van de gewestelijke autoriteiten; bij St. 1864 n°. 69 is ook die verplichting opgeheven.

Het kerkbestuur doet de voordrachten voor de plaatsing van de door den Koning benoemde predikanten en hulppredikers, en voor hunne verplaatsing in Indië, ook ter aanwijzing van de pred., die als veldpredikers fungeeren, het tijdelijk optreden van hulppred. en zendelingen als waarnemende pred., en de plaatsing van godsdienstonderwijzers ten behoeve van militairen en minvermogenden die, onder toezicht van den betrokken pred. werkzaam, geen sacramenten toedienen.

De betrekking van veldprediker in 1862, en die van hulppred. bij de Europ. gem. in 1864 gecrëeerd, is ingetrokken bij K. B. van 1 Aug. 1886 (St. 1887 n°. 28). Daarbij is het aantal predikanten nader vastgesteld op 39, waarvan 23 op Java en Madoera. Zij die te Batavia, Semarang en Soerabaja hunne standplaats hebben, genieten een bezoldiging van *f* 500, de overigen van *f* 400, met drie periodieke verhoogingen van *f* 150 en

f 100 's maands en huishuur-indemniteit, alles volgens St. 1864 n°. 68.

Tegelijkertijd (Bijblad n°. 4395) zijn hunne standplaatsen opnieuw vastgesteld met bepaling van het ressort, dat zij geregeld hebben te bereizen om de buitengemeenten te bezoeken. Latere wijzigingen zijn opgenomen in Bijl. A van het „Alg. verslag betreffende den toestand der Prot. gem. in Ned.-Indië" in 1893. Batavia 1895.

De bij St. 1870 n°. 71 voor het eerst benoemde hulppred. bij de inl. Christengem., — die daardoor tot het ressort der Prot. kerk zijn gebracht — worden in Nederland opgeleid in de zendingshuizen van het Ned. Zendel. Gen., de Ned. Z. V. en de Utrechtsche Z. V., en, na afgelegd examen voor de commissie te 's Hage, ingezegend en benoemd. De Regeering vergoedt de opleidingskosten. Hun getal kan worden uitgebreid naar behoefte; thans zijn er 25. Eenigen hunner zijn in het bijzonder belast met de opleiding van de inl. leeraars, die in het ressort van elken hulppred. worden aangesteld, als hulpzendelingen voor het geven van onderwijs, en als opzieners van de buitengemeenten. St. 1870 n°. 125 bevat het „Reglement op het hulppredikerschap en het inl. leeraarsambt" aangevuld in Bijblad 3786. (Zie ook CHRISTENGEMEENTEN). De hulppredikers bekomen een tractement van *f* 150, met periodieke verhooging tot *f* 270 's maands en huishuur-indemniteit.

De voorwaarden van uitzending voor de predikanten zijn vastgesteld bij St. 1864, n°. 68, voor de hulppred. bij St. 1874, n°. 250; ook de voet waarop de laatsten, als zendel. in Indië aanwezig, kunnen worden aangesteld.

Voor pred. en hulppred. gelden de voor burgerlijke ambtenaren vastgestelde bepalingen omtrent reis- en verblijfkosten, het weduwen- en weezenfonds, de verloven en pensioenen, met dien verstande, dat de eersten, na tien jaren, pensioen kunnen erlangen. Geen van die bepalingen is van toepassing op de volgens St. 1889 n°. 170 aan te stellen personen, die niet als ambtenaren worden beschouwd; zij genieten alleen eene toelage, die niet hooger kan zijn dan *f* 250 's maands. Bij uitzending uit Nederland, — die in 1896 voor het eerst zal plaats hebben, — komt hun overtocht ten laste van de Ind. begrooting, en voor de opleiding wordt aan de Zend. Vereen. een zekere som uitgekeerd.

Van het bovenvermelde K. B. van 11 Dec. 1835 bevat art. 13 de bepaling, dat de standplaats of bestemming door het Indisch bestuur zou worden aangewezen, zoowel van de Roomsch kath. als van de Prot. leeraars of geestelijken, die door den Koning waren benoemd. Nadat de in 1845 door den Paus tot bisschop benoemde pastoor J. Groof wegens eigenmachtige handelingen in strijd met die bepaling, uit Ned.-Indie was verwijderd, (Zie J. J. Rochussen. Toelichting en verded. 's Grav. 1853, bl. 85) werd toch in dit conflict toegegeven en bij het in 1847 met den Paus gesloten concordaat bepaald, dat de Roomsch kath. geestelijken, nadat de Koning hun het radikaal zou hebben verleend, om voor den kerkelijken dienst in Ned. te worden uitgezonden, door den bisschop zouden worden benoemd, met kennisgeving aan de Regeering, die dan het betrokken hoofd van gewestelijk bestuur aanschrijft den benoemde in zijn rang te erkennen en in het genot te stellen van de burgerlijke voordeelen aan die geestelijke bediening verbonden, als de benoemde behoort tot het uit 's lands kas bezoldigd personeel. Dit bestaat volgens K. B. van 25 Dec. 1855 (St. 1856, n°. 21) uit den kerkvoogd van het vicariaat van Batavia en 9 geestelijken van den tweeden rang, wier getal successievelijk uitgebreid, thans 22 bedraagt. Bovendien zijn er niet bezoldigde geestelijken die, mede voorzien van hetzelfde radikaal, zijn uitgezonden, voor wie eveneens erkenning en toelating wordt gevraagd van den Gouv.-Gen. Bij overgang in eene bezoldigde betrekking krijgen dezen de gratificatie ter tegemoetkoming in de kosten van vestiging, die aan de anderen bij aankomst in Indië wordt uitbetaald, terwijl zij in het genot treden van de tractementen vastgesteld bij het aangehaald K. B. en dat van 25 Mei 1864 (St. n°. 130). Deze bedragen voor den geestelijke van den eersten rang *f* 500, voor die van den tweeden rang *f* 350 's maands, met periodieke verhoogingen en huishuur-indemniteit. Al deze geestelijken hebben na tien jaren dienst aanspraak op pensioen, ook zijn de bepalingen omtrent reis- en verblijfkosten, en op de verloven op hen toepasselijk.

Bij K. B. van 6 Februari 1892 (St. n°. 100), zijn erkend kath. geestelijken van den derden rang, gekozen uit de in Ned.-Indië buiten bezwaar van den lande aanwezige hulppriesters, die belast worden met de godsdienstige zorg van gem., uitsluitend of hoofdzakelijk bestaande uit inlanders of daarmee gelijkgestelden. Zij genieten een bezoldiging van *f* 150 's maands en huishuurindemniteit, ook zijn op hen de bepalingen betreffende reis- en verblijfkosten en de binnenl. verloven van toepassing, maar zij hebben aanspraak op pensioen noch op buitenl. verlof. Deze geestelijken kunnen overgaan in den tweeden rang en omgekeerd.

In 1829 zijn opgericht te Batavia, Semarang en Soerabaja commissiën tot ondersteuning van behoeftige christenen, samengesteld uit twee leden van de Prot.-, twee leden van de Roomsch kath. en één lid van de Luthersche geloofsbelijdenis, met de respectieve residenten als voorzitters, bijgestaan door een secretaris. Bij St. 1864, n°. 46 is de werkkring dier commissiën aldus geregeld: die te Batavia strekt zich uit over de res. Bantam, Batavia, Krawang, de Preanger Reg. en Cheribon; die te Semarang over de res. van Midden-Java en die te Soerabaja over de res. Kediri, Soerabaja, Pasoeroean, Besoeki en Madoera.

Te haren behoeve wordt geheven één per mille van alle openbare verkoopingen, verpachtingen en van de loterijen. Op de Buitenbez. wordt het één per mille op dezelfde wijze besteed; in de gewesten, waar geen diaconie-armen gevonden worden, gaan die gelden naar plaatsen waar de behoefte het grootst is (Bijblad n°. 598).

Tot de middelen der voormelde commissiën behooren ook de giften, die door ambtenaren van den burgerl. stand worden gecollecteerd bij aangifte of voltrekking van huwelijken; wijders kunnen zij een beroep doen op de particuliere liefdadigheid (Bijblad n°. 352).

Bronnen: P. Hofstede, O. I. kerkzaken 1779; J. F. G. Brumund, Bijdragen tot de geschiedenis der kerk van Batavia in het Tijdschr. Bat. Gen. Deel XIII bl. 1 en 74; C. A. L. Van Troostenburg de Bruijn, de Herv. kerk in Ned. Indië 1884; G. W. Uhlenbeck, Bijdrage tot de geschiedenis der verhouding tusschen den Staat en de Christ. kerkgenootschappen in Ned. O. Indië

1887; S. A. Buddingh, Proeve eener chron.-hist. schets van de lotgevallen der Prot. kerk in N. O.-I. van 1615—1851. Arnhem 1851; C. A. L. v. T. de Bruyn, Biogr. woordenboek v. O.-I. predikanten, Nijmegen 1893; en voorts de Kol. Versl., de Meded. omtrent den toestand der Prot. kerken in Ned. O. en W. Indië van de commissie te 's Hage, het voormeld Alg. verslag van 1893, (Batavia 1895), en de Hand. van de Alg. Synode der Herv. kerk Bijl. D. 1872, bl. 1—4; 1873, bl. 1—4; 1875, bl. 1, 2, 8, 9; 1876 bl. 3; 1889, bl. 264 en bl. 349. W. B. B.

EERENS. (DOMINIQUE JACQUES DE) Geb. te Alkmaar 17 Maart 1781 uit het huwelijk van P. P. Eerens en J. Cramer, trad hij 15 April 1798 als soldaat in dienst, woonde in 1799 den veldtocht in Noord-Holland bij, nam in 1800 en 1801 als cadet deel aan de krijgsbedrijven in Duitschland en werd, wegens zijn moedig gedrag 6 Febr. 1801 tot 2e luit. benoemd. Spoedig klom hij in verschillende graden bij het Bataafsche en Hollandsche leger op (1e luit. 23 Sept. 1806, kap. 20 Mei 1807, luit.-kol. 25 Aug. 1809), was na de inlijving lid der commissie om Hollands belangen te Parijs te behartigen, en werd 3 Oct. 1810 chef de bataillon bij de Fransche garde. Den 5den Mei 1812 tot ridder van het Fransche keizerrijk benoemd, werd hij 12 Nov. 1812 te Smolensk adjud.-commandant (kolonel) bij den generalen staf en 16 Jan. 1813 chef van den gen. staf der cavalerie van het 10e corps. Den 2den Jan. 1814 verliet De Eerens, die bij het beleg van Dantzig krijgsgevangen gemaakt was, den Franschen dienst om den 29sten d. a. v. als luit.-kol. in Nederl. dienst over te gaan; 30 April 1814 werd hij in den rang van kol. hersteld en 21 April 1815 tot gen.-majoor benoemd. Van 1803—1815 woonde De Eerens tien veldtochten bij, waaronder in Pruisen, Spanje, Portugal, Rusland en Frankrijk. Als generaal-officier werd hij met verschillende militaire commissiën belast; den 20sten Dec. 1826 werd hij luit.-gen., tevens inspecteur-gen. der cavalerie, 7 Juli 1829 comm. der 3e divisie infanterie en 25 Dec. d. a. v. directeur-generaal van oorlog. In die betrekking was hij werkzaam gedurende den strijd met België, tot hij 5 Sept. 1834 de benoeming ontving tot Luit.-Gouv.-Gen. over Ned.-Indië. Den 22sten Febr. 1835 te Batavia aangekomen, nam De Eerens 5 Maart 1835 als zoodanig zitting in den Raad van Indië en aanvaardde, na het aftreden van Baud, den 29sten Febr. 1836 het ambt van Gouv.-Generaal, welke betrekking hij vervulde, tot hij 30 Mei 1840 te Buitenzorg overleed.

Het bestuur van De Eerens, die weinig zelfstandigheid aan den dag kon leggen en hoofdzakelijk belast was de inzichten van Van den Bosch ten uitvoer te brengen, werd vooral gekenmerkt door de zorg, voor de uitbreiding der Gouv. cultures gedragen. Door de vermeestering van Bondjol werden de Padri-oorlogen beëindigd, en daarna het Ned. gezag op de Westkust van Sumatra tot Singkel uitgebreid. Onder de belangrijke gebeurtenissen tijdens zijn bestuur mogen voorts worden vermeld: de overeenkomst met den Sultan van Lingga gesloten tot wering van zeeroof, de toetreding van Boni tot het vernieuwd Bongaaisch contract, de oprichting van het Tijdschrift voor Ned. Indië en de afkondiging van een nieuw Reg.-Reglement op 26 Sept. 1836.

Zie over De Eerens: T. v. Ned. Indië 1840 bl. 73.

EERSTE PUNT (JAVA'S) of TANDJOENG KOELON KAAP. Java's uiterste punt in het westen met lichttoren.

ÈF. Plaatselijke uitspraak van het door de bewoners van het Gebied der vier Radja's in Nieuw-Guinea gebruikelijke jèf, dat eiland beteekent. Beide woorden worden dikwerf weggelaten, maar zijn somwijlen onafscheidelijk met het hoofdwoord verbonden.

EGA. Het noordelijkste der aan de westkust van Nieuw-Guinea bezuiden de Maccluergolf gelegen eilandjes, met de kampong Ati-Ati, alwaar de radja van dat landschap verblijf houdt.

EGELVISCH. Zie KOGELVISCH.

EIAWAWA. Zie ATOEDI.

EIERDOOIER. (*Natica*). Een hoorn, die in alle zeeën van den Indischen archipel voorkomt en eirond van vorm is. De dieren leggen de eieren bij hoopen bijeen; zulk een klomp eieren is door slijm omgeven, welke langzamerhand verhardt en dan gelijkt op een hoornachtigen polypstok of korstkoraal, die vroeger als een *Flustra*-soort beschouwd werd. In de Moluksche zee komen voor: *Nat. albumen*, lichtbruin en *Nat. mammilla* zuiver porceleinwit van kleur.

EIEREN. Zie EEND.

EIGENDOM. Zie GROND. (RECHTEN OP DEN)

EIHOORN. Zeer verwant aan de porceleinhoorns (*Cypraea*). In den Indischen archipel komen onder anderen voor de witte porceleinhoorn (*Ovula oviformis*), geheel wit en gelijkende op een groot kippenei en de Wever-spoel (*Ovula vulva*) waarvan de hoorn aan beide zijden in een langen steel uitloopt, zeer gewilde Oostindische hoorns voor de *Conchyliën*-verzamelingen.

EKOR KOENING (IKAN). Zie SOELIH (IKAN).

EKOR KOETJING. Mal.; BOENTOET KOETJING, Bat. Mal.; LOFITI, Tern.

Acalypha hispida Burm., Fam. *Euphorbiaceae.* Een kruidachtige plant, wegens de groote bladeren en fraaie purperen vrouwelijke bloemaren in Indië veel gekweekt. De bloemen van deze sierplant worden in aftreksel bij hoest toegediend. Een variëteit is in het Mal. als ékor toepai bekend.

EKSTER. Tot de eksterachtige vogels behooren verschillende geslachten en soorten, die den Indischen archipel bewonen. *Pica torquata s. caledonica* van Celebes is geheel blauwzwart behalve een witten hals en krop. Op Sumatra leven fraai gekleurde boomeksters met twee zeer lange middelste staartpennen, met donker purperbruinen kop, witten en grijzen nek, zwarte vleugels en staart, overigens het geheele lichaam roestkleurig (*Dendrocitta occipitalis*). Hieraan zijn verwant eenige zwarte en grijze vogelsoorten (*Glaucopis*); op Sumatra leeft *Gl. leucoptera* met een langen staart en een kuif en *Gl. s. Temnurus aterrima* van Borneo, beide soorten zwart van kleur. Op Java is zeer algemeen *Glauc. s. Crypsirina varians*, donker bronsgroen van kleur met twee breede en omgekrulde midden-staartpennen. Deze vogel is voortdurend in beweging; steeds op vechten belust vliegt hij van den eenen kokospalm op den anderen. Op Java en Sumatra komen groen- en blauwgekleurde vogels voor met rooden bek en roode pooten, *Kitta* of *Cissa* genoemd; op Sumatra leven twee soorten (*Kitta venatoria* en *minor*); eerstgenoemde is witachtig groenblauw; haar staart is groen, zwart en wit, een fluweel-

zwarte streep loopt langs de onderzijde der kuif. *Kitta thalassina* is gekleurd als de vorige soort, doch haar staart is zeer kort; zij leeft in de bergen van Java, langs de oevers der bergstroomen, aan steile rotswanden en laat dáár haar hard stemgeluid hooren.

ELACATE. PISCES, ACANTHOPTERYGII, *Scombridae*, *Scombrina*. Zie BOENTOET-KARBAU, GABOES-LAOET en MAKREEL.

ELAEIS GUINEENSIS JACQ. De Afrikaansche oliepalm; op Java dikwijls, maar nergens in groote hoeveelheid, gekweekt. Toch verdient de cultuur dezer nuttige plant, die in de Indische lage landen voortreffelijk gedijt, alle aanbeveling.

ELAEOCARPUS. Zie GENITRI.

ÉLAN. ALF. AMB. Zie OEBI.

ELAPS. REPTILIA, OPHIDIA, *Colubridae*, *Elapinae*. Zie OELAR.

ELAT. Hoofdplaats van de onderafdeeling Groot-Kei der tot de residentie Amboina behoorende afdeeling Aroe-, Kei-, Tenimber- en Zuidwestereilanden, gelegen ongeveer in het midden aan de westkust van het eiland Noehoe-Joet, tevens standplaats van den posthouder. Zoowel hier als in de op hetzelfde eiland gelegen negorij Éli hebben zich de vroeger uit Banda verjaagde bewoners gevestigd, die in den laatsten tijd bijna allen tot den Islam zijn overgegaan. Het is voornamelijk hier en te Eli, dat de vrouwen zich met de vervaardiging van aarden potten bezig houden.

ELEMI. Naam voor verschillende geurige balsems uit de familie der *Burseraceae*, die in de geneeskunst gebruikt worden. De Oost-Indische of Manila-elemi is getah kenari.

ELEOTRIS. PISCES, ACANTHOPTERYGII, *Gobiidae*, *Gobiina*. Zie GABOES-LAOET.

ELEOTRIODES MURALIS. Een zeevisch, die zich aansluit aan de grondels (*Gobius*), op Menado, Keboe-niki, op Laboean, Niki en op Batjan, Doewong en Niki genoemd wordt. Zij is waargenomen op Amboina, Timor, Celebes, Batjan, Goram en Ceram.

ELEPHANTIASIS. Deze naam wordt in wetenschappelijken zin voor twee verschillende ziekten gebezigd nl. 1°. voor eene constitutioneele ziekte, de gewone melaatschheid (lepra), wanneer men spreekt van Grieksche, Syrische, Amerikaansche, Tyrische en Surinaamsche elephantiasis en 2°. voor eene huidziekte, die gewoonlijk Arabische elephantiasis genoemd wordt. Er heerscht evenwel eene groote verwarring in de namen der beide ziektevormen. Hoewel in het begin der 17e eeuw door Leonicenus en Varandaeus de lepra en de elephantiasis goed van elkaar onderscheiden zijn, is de verwarring der namen (waarvan er meer dan een honderdtal bestaan) nog steeds niet verdwenen, waartoe zeker het feit bijdraagt, dat ze in ongeveer 6 procent der zieken tegelijk voorkomen bij denzelfden persoon. Wij zullen hier alleen spreken over de tweede der bedoelde aandoeningen, dus over de eigenlijke elephantiasis der Arabieren, omdat deze alleen in heete landen (Indische archipel, Voor-Indië, Arabië en aangrenzende landen, Afrika en Centraal-Amerika) voorkomt, terwijl lepra over de geheele aarde wordt waargenomen. De Nederlanders noemen de ziekte wel olifantshuid of olifantsbeen (ook roosbeen van Suriname). De inlanders gebruiken de namen boedoeg en oentoet, terwijl ook wel kaki gadjah gehoord wordt.

De ziekte komt onder de inlanders tamelijk veelvuldig voor. Zij is gekenmerkt door eene belangrijke verdikking van de huid en vermeerderden groei van het onderhuidsche celweefsel, waardoor de aangedane lichaamsdeelen een grooteren, somtijds monsterachtigen omvang verkrijgen en ook wel eigenaardige aanhangsels van de huid ontstaan. De zeer verdikte, niet meer verschuifbare huid en de daaronder gelegene weefsels veranderen in eene dichte, vaste, spekachtige, bloedarme zelfstandigheid, waaruit bij insnijding een lymphe-achtige vloeistof te voorschijn treedt. De oorzaken zijn onbekend. Men weet wel, dat voorafgaande herhaalde ontstekingen der huid de ziekte gemakkelijker doen ontstaan, maar niet, of die tot de aandoening zelf moeten gerekend worden. Sommigen beweren, dat een parasitische worm (*Filaria sanguinis*), die in het bloed voorkomt, als oorzaak moet beschouwd worden; daar dat dier in de maag der muskieten kan blijven leven en zich voortplanten, zou de ziekte door muskieten overgebracht kunnen worden; zelfs beweert men, dat elephantiasis dezelfde geographische verspreiding heeft als de muskieten. Anderen houden erfelijkheid voor meer waarschijnlijk en ontkennen de besmettelijkheid.

De donker gekleurde menschenrassen zijn er gevoeliger voor dan de licht gekleurde; kinderen krijgen zelden elephantiasis. Het meest komt de aandoening voor aan het onderbeen (olifantsbeen), daarna aan den balzak, de borsten, de uitwendige vrouwelijke geslachtsdeelen, de penis, de clitoris, de armen en het aangezicht. Meestal bestaat bij het begin der ziekte koorts, waarbij de huid roosachtig ontstoken is; deze verschijnselen herhalen zich eenige malen en de huid wordt, na elken aanval, vaster, terwijl de omvang van het aangedane deel toeneemt. Een enkele maal gaat afschilfering der huid en het vormen van zweren vooraf. Somtijds is er pijn bij de verdere ontwikkeling, waarbij dan wat koorts optreedt, maar die verschijnselen ontbreken ook wel. De lijders ondervinden dan alleen last door de zwaarte van het gezwel of door moeilijkheid bij de beweging. De zwelling van den balzak of van andere deelen bereikt gewoonlijk een belangrijken omvang en de zwaarte van 20—40 kilogram van dergelijke gezwellen is meermalen waargenomen. De ziekte kan vele jaren bestaan en veroorzaakt soms den dood door uitputting. Regelmatige en methodische drukverbanden kunnen in het begin der ziekte eenig nut doen; anders is operatief ingrijpen noodig, waardoor dikwijls uitstekende gevolgen worden verkregen. Eene goede teekening van olifantsbeen vindt men reeds in Van Linschoten's „Iterinarium". C. L. V. D. B.

ELEPHAS. MAMMALIA, PACHYDERMATA, *Elephantidae*. Zie GADJAH.

ELETTARIA. Zie KARDAMOENGGOE en TEPOES.

ELEUSINE. Zie DJAMPANG.

ELLA. SOEND.

Amomum gracile Bl. Fam. *Zingiberaceae*. Overblijvende plant. De vruchtjes (boeah ella) zijn als inl. drogerij in gebruik.

ELLO. Linker en voornaamste zijrivier van de Progo (Java), ontspringt ten zuiden van den Oengaran, doorloopt het dal van Kadoe in z.westelijke richting, tot zij zich bij Mendoet met de Progo vereenigt.

ELOPS. PISCES, PHYSOSTOMI, *Clupeidae*, *Elopina*. Zie BANDANG en BELIS.

ELOUT. (Mr. CORNELIS THEODORUS) Zoon van C. P. Elout, schepen, thesaurier en hoofd-

officier van Haarlem en van S. S. Van Orsoy, geb. te Haarlem, 22 Maart 1767. Den 1sten Sept. 1783 als student te Leiden ingeschreven, promoveerde hij 21 Juni 1788, zette zich als advocaat te Amsterdam neder, werd achtereenvolgens Schout-crimineel van Texel (1795), Raad in den Hove van Holland en Zeeland (1796), lid in de Commissie tot samenstelling van een civiel en crimineel wetboek (1799), lid van het departementaal gerechtshof van de Texel (1799), en procureur-generaal bij het nationaal gerechtshof (1802). Na reeds door den Aziatischen Raad te zijn voorgedragen voor de betrekking van Gouv.-Gen., werd hij door den raadpensionnaris Schimmelpenninck benoemd tot lid der Hooge Commissie, bestemd om naar Indië te vertrekken voor de invoering aldaar van eene nieuwe wijze van bestier der regeering, justitie en handel, maar mocht zijne bestemming niet bereiken, daar hij op reis in Amerika met zijn ambtgenoot Van Grasveld door koning Lodewijk Napoleon werd teruggeroepen. In het vaderland teruggekeerd werd hij 1807 lid van de commissie voor de samenstelling van een crimineel wetboek en 1808 lid van den Staatsraad. In 1810 maakte hij deel uit van de commissie belast om te Parijs Holland's belangen te behartigen; na de inlijving zette hij zich als advokaat te Den Haag neder, en bleef ambteloos tot het herstel onzer onafhankelijkheid. Toen werd hij in Dec. 1813 benoemd tot lid der Commissie voor het ontwerpen der staatsregeling en (6 April 1814) lid van den Raad van State, welke betrekking hij reeds in Sept. d. a. v. verwisselde voor die van Staatsraad i. b. d. en Commissaris-generaal over Ned.-Indië, ten einde met Van der Capellen en Buyskes Ned.-Indië uit handen der Engelschen over te nemen. In Indië nam hij ijverig deel aan de reorganisatie van het bestuur; terwijl in het algemeen over de voornaamste punten van beheer eenstemmigheid tusschen Comm.-gen. bestond, verschilde hij met Van der Capellen in zienswijze omtrent het gewichtige punt: de uitgifte van woeste gronden aan particulieren, waarvan hij groot voorstander was. Na de ontbinding der Hooge Commissie keerde Elout 16 Febr. 1819 naar Nederland terug, leed onder weg schipbreuk, en vond bij zijne terugkomst (29 Nov. 1819) zijne benoeming tot lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, die hij echter niet aannam. In 1820 benoemd tot plenipotentiaris des Konings om te Londen te onderhandelen over geschillen, tusschen Engeland en Nederland ontstaan bij de overneming der Ned. bezittingen in 1816, had hij een groot aandeel in de voorbereiding van het tractaat van 17 Maart 1824; hij woonde echter de laatste onderhandelingen niet bij, daar hij 1 Mei 1821 tot Minister van financiën benoemd werd, en 30 Maart 1824 als Minister voor de nation. nijverheid en de koloniën optrad, sedert 5 April 1825 als Minister voor de marine en de koloniën. In deze laatste betrekking betoonde hij zich een ijverig voorstander van de voorstellen van Du Bus tot het uitgeven van woeste gronden op Java aan Europeesche ondernemers; het verschil van meening, dat daaromtrent tusschen hem en den tot Gouv.-Gen. benoemden staatsman Van den Bosch bleek te bestaan (Zie CULTUURSTELSEL bl. 408), leidde tot de indiening van zijn verzoek tot ontslag dat hem, met ingang van 1 Oct., op 6 Sept. 1829 werd verleend, met behoud van den rang en den titel van Minister van Staat. Daarna leefde Elout nog eenige jaren te 's Gravenhage, waar hij 3 Mei 1841 overleed. Uit de nagelaten papieren van Elout zijn zeer gewichtige bijdragen tot de geschiedenis van Ned.-Indië gepubliceerd. Zij zijn: Bijdragen t. d. kennis v. h. kolon. beheer, 's Grav. 1851; Bijdragen t. d. geschied. v. h. kolon. beheer, 's Grav. 1861; Bijdr. t. d. gesch. der onderhand. met Engeland betreffende de overzeesche bezittingen 1820—1824, 's Grav. 1863; Bijdr. betrekkel. kolon. e. a. aangelegenheden i. d. Raad v. State behandeld, 's Grav. 1874.

ELOUT. (CORNELIS PIETER JACOB) Zoon van den bovengenoemde en H. J. Van Eijbergen, geb. te Haarlem 26 Nov. 1795. Aanvankelijk bestemd voor de studie in de rechten, begaf Elout zich in 1812 naar Leiden, doch liet die studie varen, daar besloten werd dat hij zijn vader, na diens benoeming tot Commiss.-gen., naar Indië zou vergezellen. Toen de terugkomst van Napoleon het vertrek der Hooge Commissie aanvankelijk verhinderde, trad hij als vrijwilliger in dienst, en woonde als eerste luit.-adjud. den veldtocht van 1815 bij; als kapitein vergezelde hij in 1816 zijn vader bij diens vertrek naar Indië. Daar nam hij deel aan de krijgsbedrijven in Tjeribon tot demping van een opstand, aldaar uitgebroken (1818), en aan de beide expeditiën tegen Palembang in 1819 en 1821 uitgezonden. In den tijd tusschen de beide expeditiën verloopen, werd Elout (Oct. 1820) als Gouv. secretaris aan het hoofd gesteld van het pas aan de Algemeene secretarie ingestelde Depart. voor de inlandsche zaken, dat ten doel had het beoefenen der inl. talen door opzettelijk benoemde élèves, het brengen op een geregelden voet der briefwisseling met de inl. vorsten, het onderhandelen met de afgezanten, het verrichten van zendingen bij de vorsten, het vertalen van publicatiën en reglementen en het samenstellen en uitgeven van taalkundige werken. In die betrekking belastte hij zich met de omwerking en vertaling in het Fransch en Nederlandsch van de Mal. spraakkunst en het Mal. woordenboek van Marsden, en maakte den tijd van zijn verlof naar Nederland ten nutte om de uitgave dier werken te Haarlem bij Enschedé te bezorgen. In dien tusschentijd werd hij ook toegevoegd aan den Ned. gezant te Londen Mr. R. R. Falck, bij het voeren der onderhandelingen, die geleid hebben tot het sluiten van het tractaat van 17 Maart 1824. In 1825 in Indië teruggekeerd, nam Elout als majoor deel aan de krijgsbedrijven op Java tegen Dipa Negara, tot hij in Januari 1827 tot resident van Riouw werd aangesteld, in welke betrekking hij het Ned. gezag op de Karimon-eilanden herstelde en een contract sloot met den Sultan van Riouw-Lingga, ter regeling van diens verhouding tot het Ned. Gouv., ten gevolge van het bovengenoemd tractaat. Na in Juni tot luit.-kol. bevorderd te zijn, werd Elout in 1830 aangesteld tot resident en militair kommandant ter Westkust van Sumatra; daar volgde hij een veel krachtiger politiek dan door zijn voorgangers De Stuers en Mac Gillavry was gehuldigd (Zie PADRI'S), waardoor de strijd opnieuw ontbrandde, die tot de onderwerping der Padri's in 1832 leidde, welke echter spoedig door een nieuwen opstand gevolgd werd, dien Elout niet geheel heeft kunnen bedwingen. Bij bijzondere promotie tot kolonel bevorderd, werd hij toen naar Java overgeplaatst, waar hem het bevel werd toevertrouwd over eene expeditie naar de Lampongs, die met succes bekroond werd. In 1837 vertrok hij opnieuw met verlof naar

Nederland; bij zijn terugkomst op Java (1839) verkreeg hij met den honor. rang van generaal-majoor zitting in den Raad van Indië. Ten gevolge zijner geschokte gezondheid zag hij zich reeds in 1842 verplicht naar Nederland terug te keeren; hij overleed spoedig daarna in September 1843.

ELOUT VAN SOETERWOUDE. (Jhr. Mr. WILLEM CORNELIS ALEXANDER) Geb. te 's Gravenhage 30 Dec. 1848, kleinzoon van den Comm.-gen. en zoon van Jhr. Mr. P. J. Elout Van Soeterwoude en Jonkvr. W. L. Van Loon, promoveerde hij te Leiden in de rechten (1874) en werd terstond na zijn promotie aangesteld tot adj.-commies bij het Min. v. Kol. Nadat hij in 1882 uit die betrekking op zijn verzoek was ontslagen, ondernam hij in 1882—1883 een reis naar West-Indië, naar aanleiding waarvan hij schreef de brochure „Onze West" en een Gidsartikel „De Surinaamsche goudvelden". In 1886—1888 deed hij een reis naar Ned.- en Britsch-Indië; diep doordrongen van het onberekenbare nadeel, dat het gebruik van opium den inlander berokkende, schreef hij „De opiumvloek" en richtte de Anti-opiumbond op, waarvan hij secret.-penningmeester en redacteur van het tijdschrift is. Bovendien schreef hij enkele artikelen over Indische onderwerpen.

ÈLPAPOETI. Baai aan de zuidkust van het eiland Ceram, aan welker oostelijken ingang de negorij Amahei is gelegen.

EMANG (IKAN). Zie RAMANG.

EMBATJANG. Menangk. Zie KAWÈNI.

EMBELIA. Zie KETJEMBONG.

EMBERIZA. Zie GORSEN.

ÈMÈS. Soend. Zie BLOESTROE.

EMES. Zie BANGSRING.

EMIGRATIE. Zie KOELIES.

EMMAHAVEN. Kunstwerk in de Koninginnebaai, vroeger Brandewijnbaai genoemd, in 1892 tot stand gebracht in het belang der exploitatie van de Ombilien-kolenvelden. Een spoorlijn verbindt de haven met die velden en met de hoofdplaats Padang.

EMPELAM. Mal. Zie MANGGA.

ÈMPOENG. Vulkaan in het district Kakaskasen der Minahasa van Menado, 4744 voet hoog; langs de helling van dezen berg loopt de groote weg van Menado naar Tomohon. In de landstaal worden met dat woord voorvaderen aangeduid, wien bij de offerfeesten goddelijke eer werd bewezen.

EMYS. Zie SCHILDPAD.

ENAU. Mal. Zie ARÈN.

ENCA. Javaansche naam voor eene Krombekkraaisoort, *Corone enca*; op Sumatra Ga-ga of Gagak. Eene andere soort, *Corone orru*, heet op Misool Moegegé.

ENDEH of ZUID-FLORES. Onderafdeeling van de tot de residentie Timor behoorende afdeeling Soemba, bevattende de landschappen Endeh, Dona, Kéo, Roka, Langa, Noetoekao, Waroaré, Orokaro en Olibari, en staande onder het beheer van een posthouder, die te Endeh gevestigd is.

ÈNDEH. Staatje op de zuidkust van het eiland Flores, gelegen aan de gelijknamige baai, en als eenige belangrijke handelsstreek op dit groote eiland als het voornaamste der tot de onderafdeeling van dien naam behoorende landschappen aangemerkt. Het bevat aan den vasten wal een twintigtal strandkampongs, die zich langs de westkust van een door de bergen Poei en Ija gevormd schiereiland uitstrekken, benevens vele nederzettingen in het gebergte, waarvan zelfs de namen nog onvolledig bekend zijn. In de kampong Amboegaga, gewoonlijk Endeh geheeten, woont de posthouder en deze plaats wordt geregeld eens in de maand door de booten der Koninklijke Paketvaartmaatschappij aangedaan. Aan het hoofd staat een radja, die op het in de baai liggende eilandje Noesa Endeh in de kampong Réko-Réko verblijf houdt, alwaar de oorspronkelijke bevolking zich aanvankelijk ophield om zich later naar de kust te verplaatsen. De kamponghoofden voeren den titel van ata ngae en de bevolking, gevormd door vermenging met bewoners der naburige eilanden en Makasaren of Boegineezen, wordt geschat op ± 15.000 zielen, die allen den Islam hebben omhelsd, ofschoon de bergbewoners, omtrent wie men nagenoeg niets weet, heidenen zijn gebleven. De landbouw bepaalt zich hoofdzakelijk tot den aanplant van maïs en wordt uitsluitend uitgeoefend door slaven, die meerendeels van het eiland Soemba stammen. Van de in ontzaglijke menigte aanwezige kokospalmen vinden de vruchten, na gedroogd en gerookt te zijn, op Soemba grooten aftrek en worden copra en olie in aanzienlijke hoeveelheid naar Makasser en Singapore uitgevoerd. De door slavinnen geweven lijnwaden zijn in den Timor-archipel zeer gezocht. Rijst wordt van Bali ingevoerd. Het hoofdbedrijf is derhalve het drijven van handel en velen hebben daardoor niet geringe verdiensten.

Litteratuur: S. Roos, Iets over Endeh, Tijdschr. Bat. Gen., Dl. XXIV en A. Wichmann, Tijdschr. Aardr. Gen., 2e serie, Dl. VIII, blz. 218 vlg.

ENDJOENG. Staatje in Noord-Sumatra, ressorteerende onder het Gouv. van Atjeh en Onderh.

ENDOGAMIE. Zie HUWELIJK.

ENDONG. Jav. Zie ANDONG.

ÈNÈHÉ. Engg. Zie SEMPOER.

ENÈHO. Engg. Zie DADAP.

ENGANO. Eilanden-groep, gelegen in den Indischen oceaan, bij de Westkust van Sumatra, tusschen 102° 7′ 41″ en 102° 23′ 3″ O.L. en 5° 18′ en 5° 30′ 30″ Z.B., eene oppervlakte van 23 □ g. m. beslaande, en administratief behoorende tot de afdeeling Benkoelen der gelijknamige residentie. De groep bestaat uit het hoofdeiland, Kèfoe Kaikoekka of Eloppo, en zes kleinere, onbewoonde eilandjes: Kèfoe Kaik, K. Karakoewa, K. Adoewe, K. Kaoeperoe, K. Kaperoeroe en K. Kokkie. Er werden in 1888 13 landschappen (karoriee) gevonden, die door duidelijke grenzen van elkaar gescheiden zijn en gezamenlijk 50 kampongs (kaoedara) bevatten. De groep is bijna geheel door riffen omgeven, waarin zich enkele openingen bevinden, waardoor men de eilanden kan naderen. Terwijl de kleine eilanden vlak zijn, vindt men op het hoofdeiland een bergketen, van n.w. naar z.o., doorgaans niet hooger dan 600 voet, doch op enkele plaatsen tot 1000 à 1200 voet zich verheffende. Tal van kleine riviertjes en beken doorstroomen het hoofdeiland, die bijna allen op het gebergte ontspringen; slechts enkele komen voort uit de moerassen, die vooral langs de zuidkust gevonden worden. De eilanden zijn dicht begroeid met zwaar geboomte, waaronder tal van boomen, die uitmuntend timmerhout opleveren. Het verkeer over land tusschen de kampongs geschiedt langs het strand of langs zeer

smalle primitieve wegen door de wildernis, dan wel met een sampan over de riffen, wat alleen bij hoog water geschieden kan. Onder de cultuurgewassen zijn vooral de kokospalmen van belang; van 1865 tot 1870 werd door den Heer Francis een aanplanting op Adoewe aangelegd, om kokosolie te bereiden, welke onderneming echter is opgegeven. De planten- en dierenwereld der groep heeft groote overeenkomst met die van Sumatra; het wilde zwijn is echter, behalve de vogels, het eenige wild dat Engano oplevert.

De inlandsche bevolking die, na aftrek van 44 vreemdelingen (Chineezen, Bantammers, Batavianen en Maleiers), in 1885 870 en in 1893 slechts 697 zielen bedroeg, werd in 1862 nog op 3000 gesteld; hare vermindering wordt toegeschreven aan verschillende ziekten, de gewoonte de vrucht af te drijven, en de vele en onophoudelijke oorlogen, tusschen de verschillende landschappen gevoerd. Volgens eene overlevering van Chineezen afstammende, zijn de Enganeezen vrij behaard, hebben eene roodbruine huidskleur, de vrouwen lichter dan de mannen, met gitzwart, glimmend, min of meer gekroesd haar. De oogen staan eenigszins schuin in het hoofd, het voorhoofd is rond, de kaken zijn breed en de mond is groot, met dunne lippen en witte tanden. De mannen gaan gewoonlijk geheel naakt, of enkel van den schaamgordel voorzien, terwijl een hoofddeksel van bamboe of rotan hun hoofd bedekt. Somtijds dragen zij een band om het voorhoofd, uit een boomblad bestaande, nu en dan met veeren versierd. Bij buitengewone gelegenheden dragen zij de Maleische kleeding. De vrouwen, die niet lang geleden slechts den schaamgordel droegen, dragen thans om het middel een kort kleedje en hebben ook het bovenlijf bedekt. Bij sommige gelegenheden dragen zij de nationale kleeding, een kleed om het middel, een buikgordel van verschillende glaskoralen samengesteld en een haarsieraad, zijnde een cylindrisch ornament van hout, op welks bovenvlak een beeld in kruipende houding is voorgesteld, met tal van kleine gaten voorzien waarin dunne bamboes, versierd met vederen. Het ornament wordt op den wrong aan het achterhoofd bevestigd en vastgehouden door twee bamboezen haarspelden. Een halsband met een plaatje van paarlemoer en oor- en vingerringen versieren dan de vrouwen.

De bevolking is thans in zes soekoes of stammen verdeeld, die aanvankelijk vier in getal waren; zij wonen door elkander, alleen het landschap Beoewe is door leden van één soekoe bewoond. Iedere soekoe in een landschap heeft haar eigen hoofd, wien alleen de leden gehoorzaamheid verschuldigd zijn en dat de belangen der soekoe behartigt. Bij het huwelijk bestaan geene formaliteiten; bruid en bruigom geven echter aan de wederzijdsche ouders geschenken in glaskoralen, kapmessen en lansen bestaande. Het huwelijk met meer dan twee vrouwen tegelijk is niet toegelaten; daarentegen zijn de echtscheidingen met wederzijdsch goedvinden der echtgenooten veelvuldig; elk hunner krijgt dan, als er geene kinderen verwekt zijn, een gelijk aandeel in de goederen bij huwelijk aangebracht en staande huwelijk verkregen, terwijl, als er kinderen zijn, de goederen gelijkelijk onder hen en de ouders verdeeld worden. Behalve met zijne moeder en zijne zuster staat het den Enganees vrij te huwen met wie hij wil, in of buiten zijne soekoe, ofschoon het eerste zelden voorkomt. Moet eene vrouw bevallen, dan wordt zij naar het bosch of eene eenzame plaats gebracht en wacht zij in zittende houding de verlossing af, waarbij doekoens hare hulp verleenen, 't geen echter vaak op zulk eene ruwe wijze geschiedt, dat menigeen daaronder bezwijkt. Dit schijnt een der redenen te zijn van den afkeer, dien de Enganeesche vrouwen voor het krijgen van kinderen hebben. Dooden worden naakt begraven; de lijken van hen, die aan eene besmettelijke ziekte gestorven zijn, worden in het bosch weggeworpen, terwijl vrouwen, in het kraambed gestorven, in een matje gewikkeld in het bosch begraven worden; lijkjes van kinderen beneden de drie maanden oud worden verbrand. Sterft iemand zonder kinderen na te laten, dan wordt de nalatenschap gelijkelijk verdeeld tusschen de weduwe of den weduwnaar en de moeder, zusters en broeders van den overledene (nooit aan den vader); bij ontstentenis van erfgenamen vervalt hun aandeel aan de leden der soekoe van den overledene. Zijn er kinderen, dan wordt de erfenis gelijkelijk onder hen, den weduwnaar of de weduwe aan den eenen kant en de erfgenamen aan den anderen kant verdeeld, en vervalt dit laatste aandeel, bij ontstentenis van erfgenamen, aan de soekoe. Zijn er twee weduwen, dan krijgt ieder een gelijk aandeel in de haar toegewezen portie.

Merkwaardig zijn de echt Enganeesche woningen (kakario), die er uitzien als een op ongev. 10 vt hooge palen geplaatsten bijenkorf van bamboe en rotan; de eenige opening is een rond gat, door eene lijst omgeven, juist zoo groot, dat men er zich met moeite door heen kan wringen, en waartoe men langs een trap opklimt, uit een boomstam bestaande waarin treden gekapt zijn. Eenige voeten beneden de woning is een ronde plaats ter bewaring van huisraad enz. Er worden echter ook gewone Maleische huizen aangetroffen, hetzij op den grond, hetzij op palen opgetrokken; bij de kakario's vindt men niet zelden nog een langwerpig vertrek op palen, dat voor het ontvangen van gasten enz. dient. Gewoonlijk betrekt elk gezin een eigen woning; vaak woont echter de man bij de familie der vrouw in; de kinderen, uit het huwelijk verwekt, behooren tot het geslacht der vrouw en zijn haar eigendom.

De godsdienstige begrippen der Enganeezen bestaan in het geloof aan goede en booze geesten, die door offermalen vereerd worden; over de feesten, en met name het doodenfeest, zie Helfrich; alleen bij dit laatste feest wordt een dans uitgevoerd, die zeer eentonig is en in een langzaam heen- en weer bewegen van het lichaam bestaat, door een soort gezang begeleid. Ook bij het voordragen van pantoens wordt gezongen; het eenig muziek-instrument, bij hen in gebruik, is een instrumentje van bamboe of metaal, dat tusschen de tanden wordt gestoken en waaruit dan klanken worden voortgebracht.

De bestaansmiddelen zijn vooral landbouw, die op lagen trap staat, en hoofdzakelijk in de teelt van keladi, birah en pisang bestaat, — jacht op wilde varkens en vogels, en visscherij. De nijverheid bepaalt zich tot het vervaardigen van voorwerpen voor eigen behoeften: woningen, sampans, wapenen, met name het nationale wapen, de lange lans of werpspies met koperen of ijzeren punten, van vele weerhaken voorzien. Parangs en golloks worden van buiten ingevoerd; de handel bestaat geheel uit ruilhandel van klappers,

touwwerk, planken en rotan tegen kleedingstukken, spiegeltjes, glaskoralen, tabak enz.

Wat het grondbezit betreft, zoo heeft elke soekoe in iedere kaoedara haar eigen aandeel, 't geen kennelijk van dat der andere is afgescheiden; in die gronden hebben de leden der soekoe ook een gelijk aandeel, dat bij erfenis overgaat. De gronden echter, die door de soekoe als erfgenaam verkregen worden, komen in gemeenschappelijk bezit van al hare leden. Als eene kaoedara verloopt, komen hare gronden aan het landschap en wel in communaal bezit. De eenige straffen eindelijk, welke op Engano worden toegepast, bestaan in boeten, die door de lijdende partij of hare bloedverwanten den overtreder worden opgelegd en ten haren bate komen; worden zij niet betaald, dan ontstaan gewoonlijk vijandelijkheden.

Engano, (Mal. Poeloe telandjang, eiland der naakten) dat naar een Portugeesch woord, dat bedrog, misleiding, teleurstelling beteekent, aldus zou genoemd zijn, was het eerste eiland dat de Nederl. zeevaarders in den archipel ontdekten. Van tijd tot tijd werd het door Nederl., Engelschen enz. bezocht, doch tot eene vestiging op het eiland is het, behoudens de bovenvermelde nederzetting van den Hr. Francis, niet gekomen. Ten gevolge van het stranden van een Engelsch schip werd Engano in 1853 door Z. M. schoener Sylph aangedaan (T. v. h. Bat. Gen. III); sedert dien tijd is het eiland herhaaldelijk door onze ambtenaren bezocht, zooals in 1868 door den Heer Pruys V. d. Hoeven, ten einde plunderingen te straffen, of geschillen bij te leggen.

Zie: O. L. Helfrich, De eilandengroep Engano, met schetskaart in T. v. h. Aardr. Gen. 2e Ser. V. Meer uitg. artt. bl. 272 en voor een overzicht der litteratuur Dr. A. C. Oudemans, Engano in T. v. h. Aardr. Gen. 2e Ser. VI. Meer uitg. artt. bl. 109.

Woordenlijsten der Enganeesche taal zijn medegedeeld door J. A. C. Oudemans, T. Bat. Gen. XXV bl. 484 en O. L. Helfrich en J. A. J. C. Pieters, T. Bat. Gen. XXXIV bl. 539, XXXV bl. 228.

ENGELHARD. (NICOLAAS) Was in het laatst der vorige eeuw eerst Raad en toen Directeur-Generaal van Ned.-Indië en later Gouverneur en Directeur van Java's N.O.kust. In beide betrekkingen maakte hij zich zeer verdienstelijk. Toen de Engelschen in 1800 een aanval op Java beproefden en reeds vele inlanders van Marende of Tandjong Priok zich onder hunne bescherming hadden gesteld, trok Engelhard met een afdeeling troepen derwaarts en wist de afvalligen weder tot gehoorzaamheid aan het Nederlandsch bestuur te doen terugkeeren.

Daendels ontbond spoedig na zijn komst in Indië het Gouvernement van Java's N.O.kust en verdeelde het in residenties, toen prefecturen genoemd. Dit heeft Engelhard hem nooit kunnen vergeven. In een werk van zijn hand, getiteld: „Bericht van den staat der Ned. O.-I. Bezittingen, onder het bestuur van den Gouv.-Gen. Herman Willem Daendels, ter betere kennis en waardeering van 's mans willekeurig en gewelddadig bewind" ('s Hage en Amst. 1816), hetwelk eene wederlegging was van de bekende Memorie, die Daendels tot verdediging van zijn bestuur had uitgegeven, heeft hij zich weten te wreken.

Litteratuur: Biogr. Woordb. der Nederl. van A. J. Van der Aa; Van Kampen, Gesch. der N. O.-I. bezitt. deel III bl. 388; Feenstra, Beschrijving van de Ned. Overz. bezitt. bl. 280.

ENGELHARDTIA. Zie KI-OEDJAN.

ENGELSCHEN IN DEN MALEISCHEN ARCHIPEL. (DE) — Engelschen hebben vóór de Nederlanders den Indischen Archipel bezocht (Drake, Cavendish, Lancaster, 1577, 1586, 1591), zooals zij ook vóór hen een geregelde vaart onderhielden op Rusland (Witte zee), de kust van Guinea, een gedeelte van Amerika. Maar daartoe bepaalt, op dit gebied, zich hunne prioriteit. De Noord-Nederlanders, verrijkt met de kennis en 't kapitaal der uitgeweken Vlamingen (1585), stonden maatschappelijk hooger; de strijd met Spanje maakte het verdringen van Spanjaarden en Portugeezen een nationale zaak; het buit maken van Portugeesche rijk geladen vaartuigen gaf een flinke bate, die de Engelschen moesten missen; in sommige gedeelten van Azië (Ternate, Japan, enz.) konden de Nederlanders met het grootste recht ter wereld zich voorstellen als de erfvijanden van het Catholicisme, zooals zich dat toenmaals uitte. Bovenal waren de Nederlandsche regeerders van dien tijd bijna zonder uitzondering kooplieden, bekend met hetgeen de handel behoeft, later voor 't grootste gedeelte belanghebbenden bij de uitdeelingen, die het door hen gestichte bevoorrechte handelslichaam ieder jaar moest doen.

Vergelijking tusschen het lot der Engelsche en der Nederlandsche handelscompagniën. Zoo varen dan ook de Nederlanders het eerst op Oost-Indië, terwijl de kapitalen van verscheidene hunner in een Compagnie zijn vereenigd (1595, Compagnie van verre met negen aandeelhouders) en de risico en het avontuur dus wordt verdeeld; de Engelschen volgen dat voorbeeld eerst in 1600. Maar de vereeniging die toen ontstond, „the Governor and Company of Merchants of London, trading to the East-Indies", was niet, zoo als dikwijls gemeend wordt, een lichaam, dat alle krachten der Engelschen vereenigde, als de in 1602 opgerichte Vereenigde Geoctroyeerde Nederlandsche Oost-Indische Compagnie dat deed, met eene inrichting, die, wat het gezag binnen de landpalen der Republiek betrof, haar voortbestaan voor een reeks van jaren (zooals later bleek, ruim $1^3/_4$ eeuw) waarborgde. Het Nederlandsch kapitaal, in één massa of generale beurs gebracht, bleef tot den einde toe ongewijzigd, zoodanig dat, de onkosten in Nederland en uitdeelingen van het bedrag der verkoopingen afgetrokken, dat geld bij het restant van het werkkapitaal gevoegd, weer voor volgende uitrustingen werd besteed en in den altijd werkenden „meulen van negotie" werd gestopt. De Engelsche kooplieden daarentegen verbonden zich voor één reis, niet meer. Voor iedere nu volgende uitrusting werd weer geld bij elkaar gebracht, met het gevolg dat juist in Indië, waar dat toenmaals zoo noodig was, Engelschen tegen Engelschen, hetzelfde lichaam in naam dienende, concurreerden. Eerst in 1612 werd besloten niet meer op 't einde van iedere reis af te rekenen, maar toch geschiedde de vereeniging voor een niet langer tijdperk dan een van vier jaar, — waarop dan een nieuwe inschrijving volgde.... tot een andere Compagnie, onder een of ander voorwendsel opgericht, het monopolie der bestaande maatschappij zoodanig bedreigde, dat het beter werd geacht de „jongere zuster" in de lusten en lasten van het huishou-

den te doen deelen. Want dit is, in den geest dier tijden, een ander natuurlijk gevolg van een regeering als de Engelschen toenmaals hadden: de begunstigde Engelsche maatschappij bleef nooit onaangevochten en veel steunde de regeering haar niet. Er worden klachten tegen haar ingebracht, waarover, en terecht, een Nederlandsch koopman van dien tijd de schouders zoude ophalen: dat het handelslichaam edele metalen uitvoerde (1623); soms werd, als de Engelsche zijdewevers klaagden, het dragen van calicots en stukwerken uit Indië aan de Engelsche ingezetenen verboden (1681, 1697, 1698, 1721), enz. De regeering der eerste Stuarts (1603—1650) trok verder niet altijd zoo beslist en met talent voor de E. O. I. Comp. partij als de Nederlandsche dat voor de V. N. O. I. C. deed. Bovenal had de Engelsche Compagnie te lijden van de mededinging van „interlopers", waaronder er waren, die weinig of niets ontzagen, soms zeeroof pleegden en den naam der Engelschen in discrediet brachten.

Interlopers. De korte opsomming dezer mededingers geeft een vrij voldoende kennis van de geschiedenis dier handelsmaatschappijen in Engeland zelf en doet ook zien dat, minstens tot 1702, het monopolie voor de vaart op Indië niet dan zeer gebrekkig beschermd werd. Koning Jacobus verleende reeds zoo vroeg als in 1604 licentie aan Edward Michelborne om handel te drijven op alle plaatsen, waar „the Governor etc." nog geen relatiën bezaten. Deze eerste interloper plunderde o. a. Chineesche jonken. In 1618 gaf Zijne Majesteit letters patent aan Sir James Cunningham voor den handel van Schotland op Indië en den Levant: de vergunning zou worden ingetrokken, als vriend Cunningham schadeloosstelling ontving, gelijk geschiedde. Koning Karel verleende (1635) aan Sir William Courteen charter voor 5 jaar, welk charter verlengd werd tot deze vereeniging in 1649 den naam aannam van „Assada Merchants" — Assada is de naam van een eiland bij Madagaskar, waar de compagnie van Courteen zeide een vestiging te willen maken, — en het Parlement eindigde met de inschrijving te bevelen voor eene maatschappij, die alles zou omvatten, wat op dat gebied in Engeland bestond: „the United Joint Stock". Haast dadelijk daarop verklaarde de Protector den geheelen handel vrij gedurende een tijdvak van drie jaar; iedereen deed nu mee en de Indische waren werden zoo goedkoop, dat de Engelschen ze met succes zelfs te Amsterdam verkochten. Ook deze „merchant adventurers" werden in 1657 in de bestaande maatschappij opgenomen. Eerst in 1661 kwam de handel op Indië in een eenigzins regelmatigen toestand met de belofte, dat de Kroon voor 't vervolg het charter der Compagnie niet zoude intrekken als zij niet drie jaar te voren was gewaarschuwd. Maar toch stierf het ras der interlopers niet uit; behalve Skinner e. a. uit een vroegeren tijd (1660), vertoonden zich er velen, meestal in Indië uitgerust (1686). Pas was, na geschil met het Engelsche Parlement, aan de maatschappij een nieuw charter verleend en waren aan haar nieuwe voorschriften gegeven, of het Schotsche Parlement machtigde den Souverein in zijne hoedanigheid van Koning van Schotland een Schotsche maatschappij samen te stellen, wier charter eerst eenige jaren later op vertoogen der Engelsche Compagnie en die van de regeering van andere Staten werd ingetrokken. En toen in 1698 Engelsche kooplieden aan het Lagerhuis geld ter leen boden, onder voorwaarde den uitsluitenden handel te verkrijgen, werd dat aangenomen; kreeg de Oude Compagnie de bevoegdheid nog handel te drijven tot medio 1701 en werd de nieuwe erkend onder den naam van „the English Company trading to the East Indies". Op verlangen van den Koning vereenigde zich deze met de reeds bestaande (ter onderscheiding „the London" genaamd) tot „the United Company of Merchants trading to the East-Indies" (1702—8). Het is deze maatschappij, wier charter sedert herhaaldelijk verlengd werd en tot 1857 heeft bestaan, welke sedert geen nieuwe, oorspronkelijk vijandige, elementen heeft opgenomen. „The United" van 1702 was eerst in dat jaar op dàt punt even sterk als de Geüniëerde van 1602.

Verrichtingen der Engelschen in den archipel. De geschiedenis der Engelsche Cie, die telkens een verlengstuk kreeg, maar van wier voortbestaan (tot 1702) hare dienaren en het publiek nooit zoo zeker waren als dat in Nederland 't geval was, is, wat den archipel aangaat, minstens tot 1734, er eene van voortdurend worstelen tegen de Nederlanders, van machteloos toezien en van kleingeestig kwaad stoken en lasteren, waarbij, als er dan conflict ontstond, de inlander het gelag moest betalen. Want van den aanvang af varen Nederlanders en Engelschen met hetzelfde doel: het koopen, zoo billijk mogelijk, van peper, kruidnagelen en muskaatnoten. Maar de Nederlanders vermeesterden spoedig forten op de Portugeezen of op 't gebied der inlandsche republieken of rijken (1605 Victoria, 1606 Tidor, 1609 Nassau, Batavia 1618 enz.), de inlanders, van deze maritieme stations uit, dringende tot het nakomen der met de N. O.-I. Cie. gesloten overeenkomsten. De Engelsche schepen voeren terzelfder tijd in den archipel van Banda, van Ambon, de noordelijke Molukken rond. Hunne gezagvoerders sloten een enkele overeenkomst met de weinige dorpen, die nog niet aan de Nederlanders verbonden waren, en brachten vele der andere in de verleiding de voor de inlanders zoo verderfelijke Nederlandsche contracten te verbreken. Dan werden de schepen der Engelschen genomen; eindelijk verklaarde de directeur-generaal Coen de Molukken voor de schepen der Engelschen gesloten (11 Jan. 1616) en, terwijl te Bantam en te Djakatra reeds hoogloopende oneenigheden waren ontstaan, werd door een sterke vloot der Engelsche Cie onder Pring, Dale en Parker in 't laatst van 1618 de archipel binnen gezeild en wraak genomen over datgene wat op Banda den Engelschen was wedervaren. Voor het eerst moesten de Nederlandsche schepen, toenmaals voor Djakatra en bij Onrust liggende, de wijk nemen voor een Engelsche vloot. Vreemd genoeg heeft deze Engelsche uitrusting zeer weinig verricht. Hare schepen werden tot kleine afdeelingen samengevoegd. De Gouverneur-Generaal Coen, met overmacht van schepen in het westen van den archipel terugkomende, vond gelegenheid op de plaats van het oude Djakatra den zetel van het Nederlandsch bestuur te vestigen, om een gedeelte der Engelsche schepen te Patani en te Tikoe te doen vermeesteren, toen, gansch onverwacht, 27 Maart 1620, in Indië de tijding ontvangen werd, dat de beide elkaar zoo vijandige handelsgezelschappen, op 't verlangen der wederzijdsche regeeringen in Europa, tot een vereenigde actie in Indië besloten hadden.

De vereeniging der Nederlandsche en Engelsche Compagniën van 1619. De vereeniging, waarover van 1613 af in Europa beraadslaagd was geworden en die nuttig had kunnen werken, indien niet van den aanvang af den Engelschen groote voordeelen waren toegekend, waartegen zij maar een gering gedeelte der lasten konden dragen, heeft niet langer dan tot 1623/4 geduurd. Het doel was de macht der Compagniën in (gewapende) schepen te vereenigen, voornamelijk ten einde China te dwingen zijne havens te openen, wat voor een winstgevenden handel op Japan dringend noodig was, andere vorsten, voornamelijk in den archipel, er toe te brengen de tollen te verlagen, — terwijl de concurrentie, die tot vijandelijkheden had gevoerd, nu geen reden van bestaan meer zou hebben. In vaste verhouding werd de oogst der peper in 't westen van den archipel en die der specerijen in 't oosten verdeeld. Maar de Engelschen bezaten nergens eigen gebied; zij moesten te Batavia en te Victoria onder Nederlandsche jurisdictie zich vestigen, waar tegenover maar één voordeel stond, dat zij de gelegenheid kregen factors te plaatsen daar waar zij vroeger niet hadden mogen komen of verjaagd waren geworden, te Hitoe, Larike, Loehoe en Kambèlo. En aan het bevechten der Portugeezen en Spanjaarden en het nemen der Chineesche jonken, waarvoor beiden een gelijk aandeel in schepen hadden te leveren, deden de Engelschen maar weinig mede. Daarentegen wist Coen het gezag, dat de Engelschen vóór 1620 in den archipel van Banda, op Lontor en Roen hadden weten te verkrijgen, voor hen waardeloos te maken door 't veroveren van Lontor en het verwoesten van Roen, zoodat een schamele versterking, die zij nog van vroeger bezaten, — hun koninklijk fort, als Coen het schamper noemde, — op Nailaka ten n. van Roen door de Engelschen moest worden verlaten (1622). Bantam, waarmede de Engelschen één lijn hadden kunnen trekken, bleef door de Nederlanders geblokkeerd; handelsvoordeelen werden haast niet behaald. Uit Japan en de noordelijke Molukken hadden, onder meer, zij zich reeds teruggetrokken; zelfs deelde hun president in 't begin van 1623 het voornemen aan de Indische regeering mede om ook de Engelsche factors uit den archipel van Amboina terug te roepen, toen juist dáár, in Amboina, een samenzwering werd ontdekt, die door de dienaren der Engelsche Compagnie was gesmeed om zich meester te maken van het kasteel Victoria. Bij vonnis van den Nederlandschen raad van 't kasteel werden alle Engelschen, op twee na, en eenige Japansche soldaten, in 't geval betrokken, ter dood veroordeeld, welk vonnis kort daarna op de plaats zelf werd voltrokken. Er is, naar 't mij voorkomt, hier sprake van een samenzwering en niet van een poging der Nederlanders om zich door een gerechtelijken moord van hunne „geveinsde vrienden" te ontdoen, voorgevende dat zij tegen het heil van den Nederlandschen staat in Indië hadden geconspireerd. Het bewijs noch van het een noch van het ander is echter tot nog toe te leveren, hoofdzakelijk omdat de verklaringen der beklaagden door toepassing der pijnbank zijn verkregen. Maar het verbond met de Engelschen was daarmede feitelijk te niet gedaan.

Geschillen tusschen de Engelsche en Nederlandsche regeering. In Europa gaf, wat de Engelschen toen en nu nog noemen, de Ambonsche moord aanleiding tot de heftigste vertoogen van de zijde der Engelsche regeering bij die der Republiek. De laatste wist met groot talent de beslissing op de lange baan te schuiven en de toenemende moeilijkheden der regeering in Engeland, eindigende met burgeroorlog en de onthoofding van Karel I (1649), hielpen haar daarbij. Echter de zaak was daarmee niet van de baan. Toen de burgerij stem kreeg in het bestuur, eischte de Engelsche Compagnie schavergoeding ten behoeve der erfgenamen van de Ambonsche slachtoffers voor het leed in Ambon ondervonden, ten behoeve der Engelsche Compagnie voor het nadeel daar en elders, waar hare schepen waren genomen, haar toegebracht; zij eischte Roen terug en bij het einde van den eersten Engelschen zee-oorlog (vrede Westminster 1654), werd het grootste gedeelte dezer eischen den Engelschen toegewezen. Van het eiland Roen, dat inderdaad reeds lang waardeloos was, namen de Engelschen eerst in 1665 bezit. Toen de Ned. gouverneur van Banda intusschen vernam, dat er wederom oorlog was ontstaan (2e Eng. zee-oorlog 1665/7), maakte hij zich dadelijk van Roen meester en bij den vrede van Breda (1667) werd de V. N. O.-I. Cie in het feitelijk bezit bevestigd. — Men zoude onbillijk zijn wanneer men de beide Engelsche oorlogen en die, welke de Engelschen van 1672/74 voerden, uitsluitend aan de gevolgen toeschreef van hetgeen in 1621 op Lontor en in 1623 op Ambon was voorgevallen, maar het is zeker dat die oorlogen, uit handelsnijd ontstaan, niet zoo hardnekkig zouden zijn gevoerd, ware de haat van het Engelsche volk niet kunstmatig aangewakkerd en had de Nederlandsche regeering van dien tijd de gevoeligheid der burgerij beter weten te ontzien [1]).

De Engelschen na 1623. Wat Indië betreft: de Engelschen brachten, na het in Europa uitgesproken voornemen tot ontbinding (2 Nov. 1624), den hoofdzetel van hun bestuur van Batavia over naar het eiland Lagoendi (Poelau Goendi) in Straat Soenda (11 Dec. 1624), waar zij meenden een Anti-Batavia te kunnen stichten. Groote sterfte onder het volk verzwakte haast dadelijk de veerkracht der nederzetting. Al in Mei 1625 moesten hunne hoofden aan de Indische regeering de vergunning afbidden om weer te Batavia te mogen komen wonen. Eindelijk brachten zij den hoofdzetel over naar Bantam (1628), waar zij gebleven zijn tot 1682.

De Engelschen uit Makassar verdreven. In de nu volgende jaren verzekerden de Nederlanders zich van het monopolie der kruidnagelen in den archipel van Amboina. Gedurende de „Ambonsche oorlogen" (1625 tot 56), met groote wreedheid dáár en in de noordelijke Molukken, enz. gevoerd, ontwikkelde zich de inlandsche handelsstad Makassar, waar zich Engelsche en Deensche factors vestigden, ook enkele Portugeezen en Spanjaarden. Tot omstreeks 1643 kochten zij daar tegen

1) „Toen, na en tijdens de zeeoorlogen met „Engeland, een worsteling met Frankrijk volgde „die een halve eeuw duurde en toen de Repu- „bliek Engeland kreeg als mededinger ter zee, „moest Nederland het verliezen. In het begin „der 18e eeuw toonde het sporen van verval; „bij den vrede van Utrecht (1713) legde de Re- „publiek de wapens neder, indedaad overwin- „nend maar fataal buiten staat iets meer te doen". Seeley, Expansion of England, blz. 93.

stijgende prijzen kruidnagelen, die door inlandsche jonken van Menangkabau [1]), door Maleiers, of wel door Makassaren werden aangebracht. Toen raakte het langzamerhand gedaan. Steeds was op de jonken, uit Makasser gezonden, door de Ned. schepen gekruist. Tegelijk werden de vestingen der Makassaren in Hoamohel en Hitoe en die van de eigen bewoners van het land verwoest. Al in 1641 hadden de Denen, desperaat, Makasser verlaten, maar zij kwamen terug. Geen Makassaar wilde ten slotte meer naar Ambon varen (1645); zij „schrikten als zij den naam maar hoorden noemen". Daarop scheen het een oogenblik dat Tidor een tweede Ambon zou worden (1644): ook daar werden kruisers heengezonden, die de Makassaarsche vaartuigen namen. Eindelijk, na 1650, het moordjaar, begon de stelselmatige verwoesting van Hoamohel, enz., waardoor, zelfs als de Ambonees den moed had gehad te „smokkelen", de Nederlanders bij hem die neiging geheel konden onderdrukken. In een deel der Molukken was de kruidnagelboom uitgeroeid; een ander deel was ontvolkt; in een klein resteerend gedeelte onder 't bereik van 't Nederlandsche geschut werd aan de dienaren der Comp. de kruidnagel geleverd tegen vaste, zeer lage prijzen. Toch was nog de vaart der Makassaren op Goram, Ceramlaoet en Ceram (Sérang), zooals o. a. De Vlaming klaagde, niet eens gesloten en, toen omstreeks 1660 er uitzicht was op vrede met Portugal, moest „een eindbeslissing worden verkregen" en begon de strijd met Makasser, die in 1669 beëindigd werd. Gedurende dezen oorlog, met hulp van Boni gevoerd, werd bij het Bongaaisch contract de vaart der Makassaren beperkt, en aan Portugeezen en *Engelschen het verblijf te Makasser ontzegd* (1667). Als sedert dien de Nederlanders met opoffering van groote kosten op het voor hen zoo ondankbare schiereiland van Zuid-Celebes bleven, was dat alleen om te verhoeden dat daar, onder aansporing van 't kapitaal der buitenlanders, de inlandsche handel op Amboina zou herleven.

Ook uit Atjeh. Atjeh had een oogenblik kunnen meenen dat het Voor-Indië (voornamelijk Soerat) met den archipel zou kunnen verbinden en den inlandschen handel, zooals die gedreven werd vóór 1500, zou kunnen doen herleven. Het bezat de peper van de Westkust van Sumatra en de tin o. a. van Pérak. Engelschen, zoowel van de E. O.I. Comp. als die van de Comp. van Courteen waren er gevestigd. Doch de Nederlanders kregen van de Atjehsche regeering de bevoegdheid op die Westkust, te Tikoe, Priaman, Salida en op 't Maleische Schiereiland, te Pérak, vreemdelingen (Engelschen, bewoners van Soerat, zg. Mooren enz.) den handel te beletten. Na den moord op de Nederlanders te Pérak werd (1656, 1657) de reede van Atjeh geblokkeerd. Het vredes-tractaat van 1659 verbood aan anderen dan de dienaren der N. O.-I. Comp. den handel op Atjeh en zijne vasalstaten. Ten overvloede werden, toen weder de oorlog uitbrak, de Atjehers uit Tikoe verdreven en vestigden de Nederlanders hunne kantoren op Padang (hoofdkantoor sedert 1668), op Tjingko, te Tikoe, Priaman en te Baroes.

Eveneens uit Bantam. Toen werd Bantam het centrum van den weinig beteekenenden inlandschen handel, die naast het monopolie der Nederlanders in den archipel nog bestaanbaar was. Er verzamelden zich daar naast de Engelschen, die er sedert 1628 verbleven, ook af en toe Denen, Franschen, Portugeezen. De Bantammers dreven handel op Perzië, Soerat, Mocha, de kust van Koromandel, Bengalen, enz. Bantam werd groot en weelderig en Batavia droogde uit. In den twist, die tusschen Sultan Agoeng en zijn zoon Kahar of Hadji ontstond, trokken de Nederlanders partij voor den laatsten, terwijl de vreemdelingen, ook de weinige Engelschen ter hoofdplaats aanwezig, dat voor Agoeng deden. Hadji won, krachtig geholpen door de troepen en schepen der N. O. I. Comp., het pleit en de Nederlanders werden beloond met een contract van uitsluitende levering der Bantamsche peper tegen een vasten lagen prijs. Bij het contract van 1680—1682, eerst geteekend in 1684, werd aan de Engelschen voor goed het verblijf binnen Bantam ontzegd.

Vestiging der Engelschen op Benkoelen. Gedurende korten tijd verbleef er nu geen Engelschman in den archipel. Immers de vestiging op Djambi, aan Bantam ondergeschikt, hadden zij eveneens opgegeven [1]). Maar slechts voor korten tijd. In 1685 verzochten hoofden van Priaman, die in Atjeh Engelschen ontmoetten, eene nederzetting der E. Comp. in hun land. Die vestiging kwam tot stand, doch heeft nooit veel beteekend. Maar terwijl deze hoofden, naar Madras medegenomen voor het teekenen van het contract daar verbleven, kwam er ook het aanzoek van hoofden uit Benkoelen, aan den Bantamschen Sultan onderworpen. Onder voorwendsel dat Sultan Agoeng het recht daartoe had verleend, vestigde de Engelsche Compagnie zich nu nog dáár, te Selebar (Pasar silèbar), York Fort stichtende, en te Mandjoeta (Indrapoera, 1684). De Nederlanders, Sultan Hadji ter wille, bestreden hen niet direct, maar zonden (1686) vloten onder Klaerbout en de Ronde (de Rande?) naar den Jang di Pertoean (Radèn Sakti), zich noemende hoofd van de Menangkabauers (Maningcabers), die aan Bantam de gehoorzaamheid had opgezegd, de N. O. I. Comp. bestreed en partij voor de Engelschen van Benkoelen had getrokken [2]). In 1714—20 werd de hoofdzetel verlegd naar een punt 3 mijl verwijderd van York Fort, alwaar zij het fort Marlborough bouwden, dat tot 1825 de zetel is gebleven der Eng. op deze kust. De plaatsen, waar de inlandsche hoofden zich door overeenkomsten gebonden achtten de peper aan de E. O. I. Comp. te leveren en waar ook in den regel Engelsche compagnies-dienaren gevestigd waren, zijn, behalve de bovengenoemde: Mokomoko (fort Anna) 1717, Bantal 1700, Ipoe (Aypoor), Seblat 1697, Ketaoen 1697, Lais, allen ten n. v. 't fort Marlborough. In 1733—1734 vestigde de E. O. I. Comp. zich te Saloema, Taloe, Pring,

1) Men heeft — anders dan in den Portugeeschen tijd — bij den naam Maningcabers niet te denken aan bewoners van 't Maleische schiereiland.

1) Ik weet niet juist het jaar aan te geven, waarin dat geschiedde. Onbeduidende kantoren hebben in de 17e eeuw de Eng. nog gehad te Soekadana, 1613—22 en nog eens omstreeks 1699, verder te Djapara en te Bandjermasin.

2) Zijne macht werd gebroken bij een ontmoeting in 't laatst van 1686 of 't begin van 1687 bij het dorp Bakom aan de rivier van Toeloengbawang. Zie over het verder lot van dezen avonturier: Marsden, History of Sumatra, second edition, 1784, blz. 274.

Alas, Pino, Mana; in ± 1745 te Poelau Pisang (Krohi), van waaruit betrekkingen werden aangeknoopt met de hoofden in de Lampongs, over den Vlakken hoek (Sileboe) naar Borne (Broenai?) en Semangka. Bovendien werden, op grooten afstand van 't eigenlijke Benkoelen, ten n. van de verspreide posten der Nederlanders, te zamen de Westkust van Sumatra uitmakende, nog door de E. O. I. Comp. bezet de posten Tapanoeli (1752), op een klein eiland in het binnenste gedeelte der baai en Pontjang-ketjil genoemd en het onbeduidende Natal (1752). De Engelsche nederzettingen op de kust van Sumatra bleven tot 1763 (?) onderhoorig aan Madras, werden toen een onafhankelijk presidentschap, maar, bij de toenemende verliezen, besloot het Hof van Directeuren in 1801 bezuinigingen in te voeren en op verscheidene plaatsen de ondergeschikte factors (residenten) te supprimeeren. De titularissen kwamen in het presidentschap van Madras te dienen, terwijl het gewest administratief onder Bengalen werd geplaatst. — De regelingen der E. O. I. Comp. waren in Benkoelen nagenoeg dezelfde als die der N. O. I. Comp.: iets vrijgeviger in zooverre zoowel hare dienaren als anderen bevoegd waren handel te drijven en dat de uitvoer van slechts één artikel (de peper) aan ieder behalve aan de E. O. I. Comp. verboden was. Maar in hare uitwerking waren zij dezelfde als de Hollandsche; na eenigen tijd verminderde de productie, zoodat het artikel overal en in overvloed en tegen lage prijzen kon worden gekocht, waar geen Engelsche compagnies-dienaren gevestigd waren, bij voorbeeld door Amerikanen in het gebied van Atjeh. Wat aan Benkoelen zijn beteekenis gaf was, dat van daar uit door Engelsche particulieren in Straat Soenda en langs de noordkust van Java en Madoera en de zuidkust van Borneo en misschien ook die van Java stukgoederen, oorlogstuig en vooral opium konden worden te koop geboden, van welk laatste artikel, vooral na 1757 de prijs belangrijk lager kon worden gesteld dan wanneer het uit Nederlandsche handen kwam.

Andere vestigingen in den archipel vóór 1811. Behalve op de hier boven genoemde punten hebben Engelschen zich nog nedergezet: op last der Engelsche Comp. (de concurrente der Londensche, zie bl. 495) in 1700 te Bandjermasin en in 1704 te Poelau Kondor (Kandara). Wat Bandjermasin betreft, de N.-I. regeering meende bij het contract van 1707, met Pakoeboewana I van Mataram gesloten, tegen indring van westersche vreemdelingen, voornamelijk Engelschen, te moeten waken, wat geschiedde bij het vaststellen van een ampliatie op art. 9 van het contract van 1705, waarmede het doel, reeds in 1685 beoogd, maar door het sneuvelen van kapitein Tak toen verijdeld, eindelijk werd bereikt. Maar de zorg was overbodig; de Engelschen hielpen, zooals Coen zou gezegd hebben, er zichzelven uit: zij werden in datzelfde jaar 1707, kort nadat zij vergunning hadden bekomen (1704) een versterking te bouwen, door de inlanders aangevallen. Hunne verliezen waren zóó groot dat, met achterlating van vele waarden, de overlevenden niet dan met moeite zich op hunne schepen konden bergen. — Het eiland Kondor ligt op de uiterste grenzen van den Maleischen archipel; het wordt hier voornamelijk genoemd, omdat het, als vroeger Patani in handen der Nederlanders, — en lang vóór dien Kandara, — door de natuur was aangewezen als maritiem station op den weg tusschen China en Indië, en dat vooral, wanneer gebruik werd gemaakt van den landweg over het Maleische Schiereiland uit Ligor, Sanggora of Patani. De Engelsche Comp. vestigde zich daar in 1701; een gift in 1704 van den koning van Anam verleende aan de vestiging een zekere waarde, maar een oproer onder de Makassaarsche soldaten, in dienst van het handelslichaam, dwong de Engelschen weder de plaats te verlaten, die overigens, volgens de schets, door Milburn, II, 445 daarvan gegeven, bijzonder weinig aantrekkelijks had. — Een vestiging te Pasir, op de oostkust van Borneo, toenmaals een belangrijke inlandsche handelsplaats, werd in 1772 beproefd, maar ook weer dadelijk opgegeven. — Toen werd het gewaagd op het eiland Balambangan (1773), in 't n. van Borneo, op 't gebied van den Sultan van Soeloe, die daar een groote strook land afstond. Haast dadelijk daaróp werden de Engelsche troepen, voornamelijk Boegineezen, en de weinige kolonisten in 1775 door bewoners van Soeloe (zeeroovers?) verjaagd. In 1803 nogmaals beproefd, bleek de vestiging op Balambangan waardeloos (men denke aan den oorlogstoestand in Europa) en werd zij andermaal verlaten.

Prioriteit der Engelschen na 1734. Voor de geschiedenis der Engelschen in den archipel zijn de jaren 1624 tot 1684 die van voortdurende eb, van 1684 tot 1734 die van dood tij, van 1734 tot 1814 die van aanhoudenden vloed. Dan komt er weer kentering. In laatstgenoemd jaar geeft de Engelsche kroon aan den Souvereinen vorst der Nederlanden de bezittingen terug in de laatste jaren na 1795 en 1803 op de Nederlanders veroverd.

Wat de Engelschen, met hunne gebrekkige organisatie in Europa, al vrij spoedig sterk maakte tegen de toen nog zoo machtige N. O.-I. Comp. was het feit dat zeer vroeg — in 1660 — aan landgenooten en anderen, bewoners van de vestigingen der E. O.-I. Comp. in Indië, de bevoegdheid werd gegeven om, binnen zekere, niet nauwe, grenzen, handel voor eigen rekening te drijven, mits geen artikelen zendende uit Indië naar Engeland en omgekeerd. De handel in Indië was vrij. De Nederlandsche Compagnie, in 't gebied der toenmaals nog rijke en machtige potentaten in Voor-Indië gevestigd, naast zich hebbende de haast even talrijke vestigingen der Engelsche Comp., had van dien tijd af te strijden tegen particulieren, Engelschen, Hindoe's, Amerikanen, enz. die het logge lichaam, dat volgens vaste regels moest werken, wilde het niet dadelijk ten onder gaan, te vlug af waren. De gebeurtenissen, kort na 1750 voorgevallen, brachten in handen der Engelschen het opium. En de lijnwaden (piece goods) kon sedert geruimen tijd iedereen bij de inlandsche handelaars goedkoop inslaan, zonder dat, als vroeger, er factorijen noodig waren om den inlandschen wever en verver enz. te beschermen, hem geld voor te schieten en door machtsvertoon hem tot nakoming zijner verplichtingen te dwingen. De factorijen in Voor-Indië hadden, terwijl ook de welvaart op 't vasteland van Azië en in den Maleischen archipel verminderde, hare belangrijkheid verloren.

Oorlog met de Nederlandsche republiek van 1781—1784. Het beteekende dus niet zoo veel, toen in den oorlog, die tusschen Engeland en Nederland ontstond, als gevolg van den Amerikaanschen vrijheidsoorlog, de factorijen van Bengalen en de kantoren en vestingen op de kust

van Koromandel verloren gingen. Iets meer indruk zal het wellicht hebben gemaakt, dat ook de Nederlandsche posten op de Westkust van Sumatra aan eenige Engelsche Compagniesschepen werden overgegeven. Bij den vrede van 1784 gaven de Engelschen de veroverde posten terug, met uitzondering van het kasteel Nagapatnam. Ook werd overeengekomen, dat de Nederlanders geen hinder zouden toebrengen aan de vaart der Engelschen „in de Oostersche zeëen", — waarmede eenvoudig de toen reeds geldende regelen werden bevestigd. Wat erger was — voor de N. O.-I. Comp. — de desolate toestand van hare verdedigingsmiddelen was aan iedereen duidelijk geworden. Tegelijk was met 't jaar 1781 de periode der grenzelooze verwarring aangevangen, waarin de N. O.-I. Comp. grootscheeps alles aanhield, niet bezuinigde, haast geen inkomsten had, de kosten dekte met nieuwe leeningen. In dien tijd streed de Engelsche O.-I. Comp. met succes op den vasten wal van Voor-Indië, vermengden hare verrichtingen en belangen zich meer en meer met die van het Engelsche gouvernement en werd het strijden, ook in Indië, tegen de Franschen een nationale zaak, die aan het anders niet zoo gewilde handelslichaam den steun verzekerde van het Engelsche volk.

Oorlog van Engeland met de Bataafsche Republiek, enz., 1795—1811. In den oorlog tusschen Engeland en de Bataafsche Republiek, in 1795 aangevangen, had de N. O.-I. Comp., die maar luttele hulp kreeg van den Staat der Nederlanden (lands-eskaders of smaldeelen, Lucas, Dekker, Hartsinck) te strijden tegen de Engelsche marine, de schepen der Engelsche Comp. en werd haar bovendien afbreuk gedaan door Engelsche of Engelsch-Indische kustvaarders (country service). Aan de tusschenkomst van een dezer laatsten, kapitein Light, had de Engelsche Comp. al van vroeger reeds haar établissement op Poelau-pinang (Prince of Wales island) te danken (1786), welke vestiging spoedig haar nut voor den handel op den archipel èn als station èn als werf zoodanig bewees, dat in 1805 het aantal dienaren belangrijk werd vermeerderd en onder het bestuur van een gouverneur met een grooten staf dienaren werd geplaatst. Nu in 1795, 96, 97 en 1801 gingen verloren, behalve de Nederlandsche forten en kantoren in Voor-Indië en Ceilon, ook de eenige kolonie van beteekenis die de Nederlanders ooit in het oostelijk halfrond hebben gehad: die der Kaap de Goede Hoop. In den archipel: Malaka, de posten ter Sumatra's Westkust, de Molukken, Timor. Bij den vrede van Amiens (1802) kreeg het Ned. Gouvernement, dat in de plaats der oude Nederlandsche Comp. was getreden, de veroverde plaatsen en landstreken terug, uitgezonderd Ceilon. Toen, ter zake van Malta(!), er haast dadelijk daarop weder oorlog uitbrak tusschen Engeland en Frankrijk en zijne bondgenooten, gingen de nederzettingen verloren waarvan de Nederlanders, ingevolge de bepalingen van 't tractaat van Amiens, in 1803 hadden bezit genomen, namelijk de Kaap de Goede Hoop (1806), de Molukken (1810), — eindelijk in 1811 Java en Onderhoorigheden. De 4 Engelsche gewesten, allen onderhoorig aan den G.-G. en raad van Calcutta, waarin dientengevolge de Maleische archipel administratief verdeeld was, zijn: *a*, 1795: het fort Marlborough en ond., d. i. de geheele Westkust van Sumatra; *b*, 1795: Malaka en ond., d. i. het Engelsche Poelau Pinang en ond. en het vroegere Nederlandsche Malaka en ond.; *c*, 1810: de Molukken en *d*, 1811: Java en ond. Onder deze is het gouvernement van Java en ond. verreweg 't belangrijkste. Van de andere wordt hier gezwegen; onvermeld blijft ook het bestuur, wat later van Raffles in Benkoelen zelf, 1818/25. Daar de posten ter Westkust van Borneo en Bandjermasin reeds vroeger (1791 en 1809) door de Nederlanders waren verlaten geworden, zoo bestond het Java en ond. van dien tijd aanvankelijk uit Palèmbang, Makasser en Timor. In den Engelschen tijd werden nog Pontianak bezet en Bandjermasin. Militaire expeditiën werden gezonden naar Palèmbang, Djokjakarta, Boelèleng en Boni. De laatsten brachten der Eng. Comp. geen blijvend nut, maar, als gevolg van de overwinning op Palèmbang behaald (1812), werden Banka en Billiton afgestaan; van die, op Djokjakarta (en middellijk ook Solo) behaald, werd het direct grondgebied der Engelsche Comp. vermeerderd met Kadoe, Grobogan, Zuid-Rembang, Zuid-Soerabaja en Patjitan. Verder werd een einde gemaakt aan het (reeds zeer onbeteekenend) gezag van een schijn-Sultan in Zuid-Bantam, van de twee Sultans in Noord-Cheribon en werden de gedeelten van Besoeki en Probolinggo, kort te voren aan Chineezen verkocht, in den boezem van het domein teruggebracht (resumptie). Het bestuur over Java en ond. van den Luitenant-gouverneur Raffles, 1811—begin '16, was, behalve door de vermeerdering van den Europeeschen invloed in de inlandsche rijken, de uitbreiding van het direct gebied, de vermeerdering der handelsposten, voor de bewoners, vooral van Java, van de grootste beteekenis. Slechts een tweetal maatregelen worden hier genoemd. De zeer gebrekkig werkende belasting op het gebruik van bouwvelden door den inlander werd verbeterd: er werd voor 't minst getracht naar nauwkeurigheid en vastheid in het bedrag der grondbelasting; het muntwezen, dat sedert vele tientallen van jaren in verwarring was geweest, overvoerd door nagenoeg waardeloos papier en minwaardig kopergeld, kwam in den Engelschen tijd in orde.

De Restauratie. Na het herstel onzer onafhankelijkheid en geheel in den gedachtengang, die bij de Restauratie vóórzat, werden bij de Conventie van Londen van 13 Aug. 1814 door zijne Britsche Majesteit aan den Souvereinen Vorst der Vereenigde Nederlanden de bezittingen enz. teruggegeven, die Nederland bezat op 1 Januari 1803. Hiervan werden uitgezonderd de Kaapkolonie, een gedeelte van Guiana in Z.-Amerika, terwijl omtrent Banka, in 1812 door Palèmbang aan de E. O.-I. Comp. afgestaan, werd bepaald dat Nederland het zoude ontvangen in ruil voor het fort Kochin en onderhoorigheden (de kust van Malabar). Aan het nieuwe koninkrijk schonk Engeland bovendien een bedrag tot een maximum van 6 millioen pond sterling — later bleek dat met 61 millioen gulden Nederland geholpen was — welk bedrag geacht werd te zullen worden gegeven in compensatie van den afstand van de Kaapkolonie en het tegenwoordige Engelsch Guiana. Het heeft lang geduurd eer de verschillende Engelsche autoriteiten het onsamenhangend complex van handelsfactoryen en bezittingen aan de Nederlandsche gemachtigden overgaven. Om te beginnen, doordien Napoleon, van Elba ontsnapt, weer den krijg tegen de verbonden mogendheden begon, welke in de vlakte van Waterloo (18 Juni 1815) ten nadeele van het 1e Fransche keizerrijk werd beslist. De zending van Nederlandsche troepen naar Java vond,

onder meer, daardoor vertraging, zoodat eerst op 19 Augustus 1816 op de hoofdplaats van N.-I., te Batavia, de Nederlandsche vlag de Engelsche verving. Ook, doordien de nieuwe Nederlandsche regeering over niet veel middelen kon beschikken — Nederland was arm en had niet voor niet Fransche vrienden te logeeren gehad — en dewijl de dienaren der Engelsche Comp., de een meer de ander minder, niet dan ongaarne de beslissing der Kroon volgden, welke, naar zij meenden, te veel had weggeschonken. Deze meeningen, bij enkelen maar half uitgesproken, vonden een ervaren tolk in den meest bekwamen politicus, in die streken gevestigd, die de Nederlanders haatte als weinig Engelschen voor en na hem, Raffles. In 1818, na zijne terugroeping uit het Luitenant-gouverneurschap van Java (1816) en na een kort verblijf in Europa, te Marlborough geplaatst als Luitenant-gouverneur (persoonlijke titel) van Benkoelen, ving Raffles zijne machinatiën tegen de N.-I. regeering aan. Gouv.-Gen. en raad van Bengalen, aanvankelijk weinig vertrouwen stellende in Raffles, lieten ten slotte door hem zich overtuigen, dat de Ned. kol. regeering en de Ned. Gouv.-Gen. Van der Capellen bij de uitlegging der conventie van 1814 niet redelijk handelden. Het oude koloniale systeem, dat de belangen der bezittingen en koloniën geheel ondergeschikt maakte aan die van het moederland en dat voor den archipel zijn voornaamste uiting had gevonden in het sluiten van de havens der inlanders ten voordeele van die der Nederlanders, het weren van westersche vreemdelingen en het bederven van den eigen handel en scheepvaart dier inlanders, was in 1818 niet meer toe te passen. Wat de zeevaart der Engelschen in den archipel betreft, was het stelsel begraven bij den vrede van Parijs van 1784, en de macht zou overigens aan de Nederlanders hebben ontbroken om het ten opzichte der westersche natiën toe te passen. Maar het behoorde nog tot de koloniale politiek van alle Europeesche natiën, Nederlanders, Engelschen, enz. om de industrie, den handel, de scheepvaart van het zoogenaamde moederland te bevoordeelen ten koste van de bewoners der (koloniën of) bezittingen. Het geschiedde door de voortbrengselen der vreemde westersche natiën bij invoer in het koloniaal gebied hoogere invoerrechten te doen betalen dan die van ingezetenen in het moederland, welke rechten dan nog op hooger cijfers werden bepaald wanneer het schip, dat de goederen aanvoerde, onder vreemde vlag voer, etc. De N.-I. regeering van dien tijd was in den aanvang niet protectionistisch gezind; hare tarieven waren matig; in geen der in den laatsten tijd met inlandsche vorsten gesloten traktaten had zij uitsluiting van den handel der westersche vreemdelingen bedongen. Maar na eenigen tijd kwam diezelfde N.-I. regeering wèl in die verkeerde richting en het is nog de vraag of dat niet half onbewust is geschied als reactie op de later te noemen vijandige daden van Raffles. Hij gaf voor, — en 't was een vreemd mengsel van waarheid en dichting, van billijkheidsgevoel en van vroom bedrog, — dat de Nederlanders het oude staatkundig overwicht in den archipel weer wilden herkrijgen, dat zij reeds meester waren van den toegang tot den archipel en van den weg naar China en Japan door 't bezit van de kusten van Straat Soenda en dat zij over dien anderen handelsweg ook zouden kunnen beschikken, als zij Malaka uit handen der Engelsche autoriteiten zouden hebben ontvangen. Gansch ten onrechte had, zoo betoogde hij, op schrift, naar rechts en links, de Kroon zooveel aan de Nederlanders geschonken en het zoude dwaasheid zijn de Conventie van 1814 tegen de kleingeestige opvatting der N. I. autoriteiten in vrijgevigen zin uit te leggen.

Raffles. R. eischte voor de E. O. I. Comp. een gedeelte der tegenwoordige Lampongs, een maritiem station verlangende in de Katoembajan-baai (Caloombyan harbour), ver buiten de oude grenzen, aan de z.o. punt der Semangka-baai, meenende daar een „winkeltje" te kunnen openen, dat met succes tegen de Nederlanders zou concurreeren. Het oude idee van het stichten van een Anti-Batavia, als in 1624—5. Hij vertraagde de overgaaf van Padang (Juni 1818) en, toen de Ned. commissaris onverrichterzake was teruggekeerd, haastte R. zich om de Padangsche Bovenlanden te bereizen (Juli 1818) en om met de hoofden des lands overeenkomsten te sluiten, die, waren zij bekrachtigd geworden, een latere overgaaf van Padang (zij is 22 Mei 1819 geschied) waardeloos voor de Nederlanden zou hebben gemaakt. Hij greep in de zaken van Palèmbang (Juni 1818), de Nederlanders beschuldigende van 't bemoeilijken van den engelschgezinden Sultan Najamoedin, en was de oorzaak van een reeks verwikkelingen, die het toenmaals nog teêre Ned. gezag in de waagschaal stelden en eerst met de militaire expeditie van 1821 en de latere afschaffing van het sultansbestuur (1825) eindigden. Hij protesteerde tegen het bezetten door de Ned. autoriteiten van het eiland Billiton, met het sustenu dat in 1812 wèl bezit der Engelsche Compagnie waren geworden Banka en Billiton, maar dat bij de Conventie van Aug. 1814 niet meer dan Banka was geruild tegen de vroegere Ned. vestigingen op de kust van Malabar. Zijne verrichtingen, uitgezonderd het protest in zake Billiton, door de hoogere autoriteit, den G.-G. en raad van Bengalen, afgekeurd zijnde, voelde R. zich verplicht in persoon naar Calcutta te reizen (Sept. 1818). Hij was daar zoo gelukkig den G.-G. Hastings, aanvankelijk zeer tegen hem ingenomen, de overtuiging te geven, dat de dierste belangen der Engelsche natie zouden worden geschaad, wanneer de dienaren der Engelsche Comp. werkeloos bleven. Er was geen vrees voor, want, afgescheiden van hetgeen in de korte spanne tijds door R. was verricht, had de gouverneur van Poelau Pinang, de kolonel Bannerman, reeds den resident van Malaka Farquehar in commissie gezonden om de Maleische vorsten in de buurt door contracten aan de E. O. I. Comp. te verbinden, Deze was niet geslaagd in Pontianak, wèl echter te Riouw en te Siak. R. ontving nu ten overvloede zijne benoeming tot agent van den G.-G. en raad van Bengalen, gedeeltelijk op zijde schuivende de autoriteit van den gouverneur van Poelau Pinang en ongeacht hetgeen deze en de kolonel Farquehar reeds hadden verricht. Het denkbeeld van 't verkrijgen of uitbreiden van souvereiniteitsrechten op Sumatra werd losgelaten; Straat Soenda mochten de Nederlanders behouden, maar, wat straat Malaka betreft, moesten de Engelschen zich de beide uitgangen zooveel mogelijk verzekeren. In Atjeh sloten R. en zijn ambtgenoot Coombs, een gansch andere taktiek volgende dan die, welke de autoriteiten van Poelau Pinang tot nog toe had beziggehouden, een contract, 24

April 1819, met den Sultan Alaoedin Djohor Alam Sjah, voor wien partij werd gekozen tegen een „overweldiger". Onder belofte van bescherming, kreeg de E. O. I. Comp. het recht van handel te drijven op de havens van A., een vertegenwoordiger ter hoofdplaats te doen wonen, terwijl — let wel — het den onderdanen van eenige Europeesche macht en zoo ook allen Amerikanen verboden zou zijn op 't gebied van Atjeh te verblijven. Ook zouden door Atjeh met andere mogendheden geen overeenkomsten worden gesloten, buiten de toestemming van de Engelsche Regeering.

Singapoera. Voor de vestiging in het z. o. was aanvankelijk aan Riouw gedacht, maar dáár was „de bot vergald", toen de Maleische Sultan, ongeacht het kort te voren met Farquehar (Aug. 1818) gesloten contract, in November van hetzelfde jaar met den Ned. vice-admiraal Wolterbeek een tractaat sloot, dat de oude betrekkingen van 1784 weder aanknoopte en waarbij de Sultan zich onder de bescherming van den Nederlandschen Staat plaatste. Gebruik makende van de ondervinding door Farquehar opgedaan, sloeg toen de Engelsche Compagnie zich neder op het eiland Singapoera (Feb. 1819), waar een der rijksgrooten van het Maleische rijk van Riouw-Lingga- Djohor- Pahang, de toemenggoeng namelijk van Djohor, eene kleine strook lands afstond, terwijl, op zijn aanraden, ook een der zonen van den in 1812 overleden Sultan Mahmoed en Toengkoe Hoesin genaamd, die als ambteloos burger te Riouw leefde, naar Singapoera werd gelokt, door de Engelschen tot Sultan werd uitgeroepen en tot een dergelijke cessie, als de toemenggoeng van Djohor had gedaan, werd overgehaald. Niemand zal thans nog dezen roof, ten nadeele van den leenman van Nederland gepleegd, willen verdedigen. Hij is het best te kenmerken met de eigen woorden van den Engelschen minister Canning, die vrij uit durfde spreken, toen Engeland zeker was Singapoera te zullen behouden, en hij, nadat er zooveel was voorgevallen, nog de schijnvertooning ten beste gaf van tegen het Engelsche parlement den afstand door Nederland te verdedigen. „Men verwacht misschien van mij dat ik den aard van onze aanspraken op deze bezitting zal duidelijk maken. Daar feiten en documenten noodig zijn om aanspraken te bewijzen, zoo was ik voor mij ten stelligste de meening toegedaan, dat wij onzen eigendoms-titel niet met deugdelijke bewijzen kunnen staven. Maar daar alle (dergelijke) titels in de Oost niet zoo scherp begrensd en nauwkeurig zijn, meende ik (toch ook), dat wij zeer verkeerd zouden handelen, door op dit bijzonder geval de algemeene beginselen van Europeesche politiek toe te passen, of eenig hoogdichterlijk gevoelen van moraliteit". Nu, — dáárvoor behoefde Canning niet bang te zijn: dàt verlangde het Engelsche parlement niet van den Engelschen minister. In de nieuwe stad, de eerste welke in de 19e eeuw in het „oude Oosten" werd gesticht, het ware Anti-Batavia, dat de Engelschen precies twee eeuwen na Batavia vestigden, stroomden inlandsche handelaars, meer nog Chineezen, toe. Rechten werden er niet geheven, naar herkomst, tonnen-inhoud, nationaliteit, enz. — ten behoeve der statistiek, welke een zeer schoone zaak is, — werd niet gevraagd. Op het zeer geringe voorbehoud, dat de E. O. I. Comp. voor de nederzetting van Engelschen en vreemdelingen gewoon was te maken, werd met voordacht niet gelet. Raffles was, haast tot in 't dolle, vrijgevig, zoodat, als vroeger Benkoelen doch met beter resultaat, Singapoera handen vol geld kostte aan de aandeelhouders der Comp., maar dadelijk bleek alles waard te zijn voor den Engelschen handel, verbindende Engeland, of wel Voor-Indië met den Indischen archipel, Achter-Indië en China en omgekeerd. Van die groote beduidenis is Singapoera gebleven, ook toen later, zij het altijd nog matige, belastingen van de bewoners zijn gevorderd. Iedere andere plaats, die kanten uit, in Engelsche handen zou echter eveneens zijn gaan bloeien: de Engelsche industrie, voor zijne stukwerken, wapens, ijzerwaren enz. en de administratie van Bengalen voor het opium hadden behoefte aan een handelsplaats, waar behalve Chineezen ook bewoners van inlandsche staten die artikelen en ook andere goedkoop konden inslaan en daardoor ook de artikelen van hun land, benzoin, pinangnoten, peper, specerijen, metalen, rotan, boschproducten tegen loonende prijzen van de hand konden zetten. De bewoners van de inlandsche staten in den omtrek hebben bij de stichting van Singapoera inderdaad veel voordeel gehad. Ten slotte heeft de Nederlandsche regeering het beginsel van bescherming bij 't uitschrijven van ink. en ultg. rechten in Nederland, later ook (1872) in Indië volledig laten varen, aldus „in vervulling brengende" de profetie reeds op 14 April 1818 nedergeschreven toen Raffles nog over een vrijhaven „ergens in de buurt van Bintang" dacht: „wij zouden daar met „succes kunnen rivaliseeren tegen de Hollanders. „Zij zouden òf verplicht worden een meer vrij„gevig handelssysteem te gaan volgen, of wel „het moeten aanzien dat de handel zich onder „de Britsche vlag verzamelde. In beide gevallen „zou ons doel bereikt zijn". Inderdaad een juiste redeneering: echter, als in 't geval van Gibraltar, Hongkong, enz. die van een vriend, welke aan een ander zijn feilen toont en tegelijk bij die bravigheid nog geducht voordeel heeft.

Tractaat tusschen Engeland en Nederland van 1824. Thans volge de vermelding van het tractaat, door Engeland met Nederland gesloten, dat aan de hangende kwestiën, voor een gedeelte hier opgenoemd en door de gebrekkige uitvoering der slecht gestelde conventie van 1814 ontstaan, een einde heeft gemaakt en met 't behoud van Singapoera onder de Engelsche vlag, — want dat bleef voor de Engelschen de hoofdzaak, — aan de Engelsche bezittingen in den archipel den vorm en de beteekenis heeft gegeven, die zij thans hebben. Bij deze overeenkomst ziet Nederland af van het doen van vertoogen tegen het bezetten door Engelsche onderdanen van Singapoera en staat het af zijne factoryen in Voor-Indië, die aan de golf van Kambaja (Soerat), op de kust van Koromandel en in Bengalen; bovendien Malaka en onderhoorigheden. Engeland ziet af van vertoogen tegen het bezetten door Nederlandsche agenten van Billiton, het staat af het fort Marlborough en ond. (d. i. Benkoelen, Natal en Tapanoeli) en vermindert zijne geldelijke vorderingen, ontstaan bij het overnemen der verschillende posten sedert 1816, van ongeveer 350.000 p. st. tot 100.000 p. st. Terwijl handelingen van „ondergeschikte agenten"(Raffles), als tot nog toe hebben plaats gevonden, door Engeland worden afgekeurd, belooft Nederland geen factoryen te stichten of tractaten te sluiten met inland-

sche vorsten enz. op 't Maleische schiereiland; Engeland belooft nagenoeg hetzelfde ten opzichte van het eiland Sumatra en de (met name daar genoemde) eilanden van den Riouw-Lingga-archipel, ten z. van het eiland Singapoera gelegen. De contracteerende partijen laten in Voor-Indië, Ceilon en den Indischen archipel elkaars onderdanen toe op den voet der meest begunstigde natie, zullen geen hooge differentiëele rechten heffen, die deze belofte zouden kunnen krachteloos maken en de grenzen van ieders differentiëel tarief worden aangewezen. Engeland stemt er in toe, dat de archipel der Molukken gesloten blijft voor de zeevaart en handel zijner onderdanen (aldus gedeeltelijk terugkomend op het recht in 1784 bedongen) en daar de E. O.-I. Comp. in 1819 een traktaat had gesloten met Atjeh dat met het begrip van „elkaar-in-den-archipel-niet-uitsluiten" in een der artikelen nedergelegd, streed, zoo belooft Engeland dat traktaat zoo spoedig mogelijk te doen wijzigen in een eenvoudige overeenkomst van de gastvrije ontvangst van Engelsche schepen en onderdanen in de haven van Atjeh. Tegelijk hopen de Eng. gevolmachtigden, dat de Ned. Regeering de voorzieningen, die het traktaat van 1819 gaf, welke de algemeene belangen der Europeanen in de Oostersche zeëen moesten bevorderen, zou in zekerheid stellen, zonder vijandige maatregelen omtrent den Koning van Atjeh te nemen [1]).

De Engelschen in den Indischen archipel na 1824. De geschiedenis der Engelschen in den archipel splitst zich na 1824, in *a*, die van de verwikkelingen met Nederland na 1824, geleid hebbende tot een wijziging van het traktaat en eindelijk tot den Atjeh-oorlog, *b*, die van de wording der Straits settlements en *c*, die van de vestiging van het Engelsch gezag in te voren niet of zelden bezochte streken, bij welke gelegenheden, zij het onbewust, het Nederlandsch gebied in den archipel meer en meer wordt ingesloten en niet meer zoo als vroeger zich haast in de ruimte verliest. Laatstgenoemde geschiedenis heeft betrekking op de Kokos-eilanden, op Noord-Borneo en op Zuidoost Nieuw-Guinea.

Het Sumatra-traktaat. De verkeerde meening van de meeste der Nederlandsche staatslieden en van enkele Nederlandsche bestuurders in Indië, dat Nederland in gezag, invloed, inkomsten zoude winnen wanneer het zijn gebied over Atjeh had uitgebreid, de vreemde positie waarin Atjeh kwam, quasi-beschermd door Engeland, de haat der Atjehers, in latenten vorm steeds aanwezig tegen den christen-westerling, maar 't meest tegen den Nederlander, aangewakkerd toen Nederland zijn gebied en invloed uitbreidde ten koste van Atjeh — eindelijk de gebrekkige regeling der N.-I. tarieven van in- en uitvoer, welke al spoedig spanning deden ontstaan tusschen Engeland en Nederland en tusschen Nederland en Atjeh, waarbij Engeland de vriend heette te zijn van den eenigen zuiver-islamitischen staat in den archipel, reeds van 1500 het bolwerk van den Islam: dat alles heeft voor een reeks van jaren de politiek van Nederland op Sumatra beheerscht en eindelijk gevoerd tot het sluiten, in 1871, van het zg. Sumatra-traktaat. Toen Engeland eindelijk bereid bleek af te zien van de reserve, bij het traktaat van 1824 gemaakt ten opzichte van het Atjehsche rijk, was er veel in die streken veranderd. De haven van Atjeh was meer in 't groote handelsverkeer gekomen, lag meer dan vroeger, aan den Ocean-highway, die de Engelschen zoo gaarne als hun eigendom wenschen te beschouwen, sedert zij tallooze vestigingen, werven, dokken, kolen-dépôts, maritieme stations, enz. langs dien weg, Southampton—Hongkong, bezitten. Eindelijk werd het Suezkanaal geopend, al had Engeland nooit aan de mogelijkheid geloofd — men ziet zelden iets dat men niet zien wil — en kwam Atjeh, dat tot nog toe langs de Kaap op zeer grooten afstand lag van de Europeesche havens, op eenmaal in den stroom der westersche politiek. Als Atjeh, steun zoekende bij of in conflict rakende met bijv. Frankrijk of Rusland of Amerika, de gelegenheid gaf op dien handelsweg een der Engelschen vijandige macht te doen vestigen, was voor Engeland veel van 't genot van de vreemde bepaling van 1824 bedorven. En Nederland, reeds lang op den weg van het vrijhandelsstelsel, moesten de Engelsche handelaars in de Straits, in Manchester, enz., zoowel als het kabinet van St. James veel liever als aanstaande heerscher in Atjeh zien, dan eenige der andere mogendheden, waarvan nog maar weinigen de protectie van eigen industrie, eigen scheepvaart en eigen handel hadden laten varen, welke weinigen nog bovendien de neiging vertoonden datzelfde vrijhandelssysteem geleidelijk prijs te geven, zooals ook inderdaad later geschied is. Engeland was dus niet onbaatzuchtig, toen het Atjeh aan Nederland overliet om daarmede te handelen naar welgevallen — als Atjeh dat ook wilde — en Nederland gaf schijnbaar niet veel weg, toen het (ten overvloede, want in 1872 werd voor geheel N.-I. het differentiëel tarief afgeschaft) beloofde, dat het in Siak e. o. (in 1859 leenrijk van Ned. geworden) en in alle veroveringen die het op Sumatra nog zou maken, den Britschen handel geheel op denzelfden voet zoude behandelen als die der eigen onderdanen. Er was maar één maar, — met een massa kleintjes er om heen. Ieder dezer telde. De Ned. regeering wilde niet begrijpen, dat Atjeh zich van dat oogenblik ten strijde zou rusten en zorgde weinig voor een voldoende marine, voor een goed leger. Toen het scheen dat de oorlog onvermijdelijk was, zagen de Indische autoriteiten niet in dat de Atjehers met overmacht moesten worden gedwongen in

---

1) Ik weerhoud mij van uitvoerige beschouwingen omtrent het contract, in 1819 door de E. O.-I. Comp. met Atjeh en het traktaat in 1824 door de Eng. regeering met Nederland gesloten, en de gevolgen, die verkeerd inzicht van opvolgende Nederlandsche regeeringen heeft gehad, tot de spanning zoo groot werd geacht, dat de Atjeh-oorlog moest ontstaan. Alleen wijs ik, zij het terloops, op de zeer onjuiste redeneering der Eng. gevolmachtigden, dat het Atjeh-contract van 1819 enkele voorzieningen bevatte, die bevorderlijk zouden zijn aan de algemeene belangen van de Europeanen, in de Oostersche zeëen gevestigd. Dat moet betrekking hebben op de bevoegdheid, der Engelsche Comp. bij dat traktaat verzekerd, om — met uitsluiting van anderen — een vertegenwoordiger (resident) aan het hof van Atjeh te plaatsen. Aan Engelschen kon, als alles wilde medeloopen, dergelijke bepaling eenig voordeel verzekeren: aan andere Westerlingen en Amerikanen echter niet. Toch gaven de Ned. gemachtigden deze valsche premisse dadelijk toe.

hunne vernedering te berusten. De Atjeher werd door ons gedrag en door inblazingen onzer „geveinsde vrienden" in de meening gebracht (alsof het nog noodig ware!) dat, als hij maar volhield, hij onze troepen en ambtenaren wel zou dwingen weg te gaan — voor goed. En, als de inlander, bewoner van den archipel, niet begrijpt, dat beiden, Nederland en Atjeh, zijn beetgenomen door het altijd zeer trouwhartige en onbaatzuchtige Albion, dan kunnen de Nederlanders moeilijk van Atjeh weg, — wat anders wèl in hun belang zou zijn, — omdat de indruk daarvan eene te nadeelige zou wezen. Prestige is ook iets.

Noord-Borneo. Uit de meest heterogene bestanddeelen samengesteld, heeft zich op de noordkust van Borneo en van het Nederlandsch gebied gescheiden door den bergketen, die bij kaap Datoe in 't westen aanvangt, een Engelsche bezitting gevormd, aan welke thans alleen nog die naam ontbreekt. Het blijkt de meer en meer gebruikelijke weg om particulieren of corporatiën (maatschappijen op aandeelen) het grove werk te laten doen, om later, als zij slagen dan wel moeilijkheden krijgen, hun in 't openbaar den steun der Engelsche regeering te verleenen.

Serawak. Lang vóór de Engelsche regeering dezen niet-koninklijken weg volgde, heeft sir James Brooke zijn rijkje in het westen van het rijk van Broenai gesticht. Hij wist de vriendschap van den radja-moeda te winnen (1839), werd radja van Serawak en politiek agent namens Engeland bij den Sultan (1840), terwijl twee jaar later de Sultan de overdracht van 't gebied van Serawak aan Brooke teekende [1]).

Broenai. In 't conflict dat nu ontstond tusschen de Engelsche zeemacht en Broenai in zake zeeroof, beschoot de Eng. s. b. n. Cochrane de hoofdplaats Broenai (1845) en werd het eiland Laboean aan Engeland afgestaan (1846), terwijl bij traktaat van 27 Mei 1847 de Sultan zich verbond geen gebied aan een andere mogendheid af te staan buiten de toestemming van Hare Britsche Majesteit. Laboean voldeed niet en Serawak gaf aan Radja Brooke niet de voordeelen, die hij zich daarvan had voorgesteld, ook niet aan zijn neef, die hem na eenigen tijd als radja verving.

British North Borneo Company. Intusschen was ongeveer gelijktijdig met de opkomst der tabakscultuur in Deli en aangrenzende streken uit een concessie, die oorspronkelijk verleend was aan den Amerikaanschen consul te Broenai en overgedragen op den Amerikaanschen koopman Torrey, de American Trading Society ontstaan, die in November 1866 bij acte van den Sultan groote rechten op een uitgestrekt gebied in Noord-Borneo verkreeg. Na vele lotswisselingen wisten de heeren Von Overbeck en Dent, houders van de concessie der meergenoemde A. Trading Society, deze rechten door den Sultan van Broenai te doen bevestigen en uitbreiden. Eerstgenoemde kreeg (1877) van Broenai de volle souvereiniteit over Noord-Borneo van de Kimanis aan de westkust tot de Siboekoe aan de oostkust en van den Sultan van Soeloe (1878) afstand van al diens rechten op de noordoostkust van Borneo, van de Pandasjan tot de Siboekoe. Toen Spanje, leenheer van Soeloe, de geldigheid dezer cessiën betwistte, was het gevolg van een langdurigen diplomatieken strijd, dat de Spaansche regeering — doch alleen tegenover Engeland — o. a. (1885) afzag van alle aanspraken op de souvereiniteit over het vaste land van Borneo, de streek in gebruik bij de intusschen (1882) gevormde British North-Borneo Company. Aan deze was (1881) door de Engelsche regeering een charter verleend, „met macht over leven en dood over de bewoners, met al de absolute rechten van eigendom, die de Sultans van Broenai en Soeloe ieder voor zich hadden over den grond dezer landstreken, enz. enz." Meer nog: in 1888 (31 Oct.) werd bekend gemaakt, dat de Engelsche regeering het protectoraat had aanvaard over Serawak, Broenai en het gebied der British North-Borneo Company, waarvan kort daarop de officieele mededeeling werd gedaan aan de Nederlandsche regeering. Geschillen, die tusschen laatstgenoemde handelsvereeniging en de regeering van Nederlandsch-Indië waren gerezen over de grens tusschen haar territoir en dat van den Sultan van Boeloengan, leenman van Nederland, hebben geleid tot onderhandelingen tusschen Nederland en Engeland. Als gevolg van dien werd in 1891 die grens voor het betwistte deel gesteld op 4° 10′ en verder westelijk op naar een punt op 4° 20′ N.B. en 117° O.L., om daarna de oude niet nauwkeurig omschreven grens, zijnde de waterscheiding tot aan Kaap Datoe, in het noordwesten, te volgen.

Engelsch Nieuw-Guinea. Het zooveel mogelijk beslag leggen op gebieden, waar nog geen Europeesch gezag is gevestigd, een hebbelijkheid, voornamelijk der Engelschen, het meest onverholen van dien kant geuit bij de publicatie van Seeley's „the Expansion of England (1886)" heeft, waarschijnlijk als reactie, gevolg gehad dat ook Duitschland over zee naar terrein is gaan uitzien, waar de Duitscher, als hij eenmaal zijn land verlaat, de zeden en gewoonten van het vaderland kan terugvinden. De rol, die Sjaalman (Max Havelaar, 2e druk bl. 39) aan Frankrijk gaarne zag toebedeeld, heeft na Sédan Duitschland, zooveel nog mogelijk was, op zich genomen, in Afrika, in de Stille Zuidzee en ook in het uiterste oosten van den Indischen archipel, op Nieuw-Guinea. Engeland, onder pressie van zijne Australische koloniën, heeft nagenoeg gelijktijdig zijn gezag geproclameerd (1888) over het resteerende zuidoostelijk deel van Nieuw-Guinea, in het noorden begrensd door het gebied van Duitschland, in het westen door dat hetwelk Nederland in 1826 voor zich heeft gereserveerd tot ongeveer 141° O.L. Bij traktaat, den 16den Mei 1895 tusschen Ned. en Gr. Br. en I. gesloten, is de grensscheiding tusschen beider gebied vastgesteld te beginnen bij een punt in het midden van de monding der Bensbach-rivier op ongeveer 141° 1′ 47″9 O.L. van Gr. recht noordelijk op tot aan het punt van snijding met de Fly-rivier, om de bedding van deze rivier te volgen tot aan den 141° O.L. De meridiaan van 141° O.L. blijft dan verder de grens tot het punt waar het Ned., het Britsch en het Duitsch gebied elkaar ontmoeten.

Behalve de uitbreiding van 't gebied der Engelsche kroon over geheel 't Maleische schiereiland tot aan de Maleische landstreken onder Siam, op Singapoera, in Noord-Borneo en Zuidoost-Nieuw-

1) Van Murray en Wilson wordt hier niets gezegd, omdat hunne verrichtingen geen uitbreiding van Engelschen invloed tot gevolg hadden. Ook van King en van den goedgezinden Engelschman in de Vorstenlanden (1825—30), Stavers.

Guinea, op de Christmas- en Kokos-eilanden, heeft Engeland buiten den archipel ook Hongkong bezet (1841) en heeft het anglo-saksische ras koloniën gesticht op Australië (voornamelijk 1829—1859). De beteekenis in de naaste toekomst van laatstgenoemden is haast niet te schatten. Het is een geluk geweest, zegt ergens een Engelsch schrijver, dat de Engelschen min of meer onbewust hunne kolonisatie hebben gericht op landstreken, liggende in een gematigd klimaat, waar de westerling van geslacht tot geslacht kan blijven leven. Hoe dan ook: zij bezitten Australië, dat een steeds talrijker aantal afstammelingen van Engelschen kan voeden. Onze Oost is op die wijs [1]) door een gordel Engelsch gebied omgeven. Van „uitbreiding in de ruimte", gesteld dat de Nederlanders daartoe genegen waren, is thans geen sprake meer, zooals tot voor kort geleden men dat nog wèl kon doen.

Wat het Maleische Schiereiland betreft, liggen de lotgevallen der Engelschen buiten het bestek der Encyclopaedie. Geconstateerd worde hier echter, dat sedert 1867 de annexatie-politiek der Engelschen aldaar aanvangt en dat met Pérak, Salangor en Soengei-oedjoeng en de vroegere vasalstaten van Riouw-Lingga, Djohor, Moear en Pahang het zuidelijk deel van Tanah Melajoe geheel onder hun invloed staat.

Litteratuur: De Jonge en van Deventer, Opkomst Ned. gezag Java, dl. 2, 3, 4, 8, 9, 10, 12; Van Deventer, Ned. gezag over Java e. o. sedert 1811, 1e dl.; Tiele en Heeres, Opkomst Ned. gezag over de Buitenbez. dl. 1, 2. 3; W. Milburn, Oriental Commerce, 2 dln., 1813; E. de Waal, Onze indische financiën, dl. 1, 6 en 7, 1876—84; H. D. Levyssohn Norman, De britsche heerschappij over Java e. o., 1857; Memoir of Raffles by his widow, 1830; I. H. J. Hoek, Het herstel van het Ned. gezag over Java e. o., 1862, 2 dln.; C. M. Smulders, Gesch. en verklaring van het traktaat 17 Maart 1824, 1856; E. Netscher, De Nederlanders in Djohor en Siak, 1870; J. J. Rochussen, Verdediging van de rechten van Nederland met betrekking tot het tractaat van 1824, 1836; P. J. Elout van Soeterwoude, Bijdr. tot de gesch. der onderhandelingen met Engeland betr. de Overzeesche bez. in 1820—4, 1863; J. E. de Sturler, Het grondgebied van N. I. in verband met de tractaten met Spanje, Engeland en Portugal, 1881; L. J. P. J. Jeekel, Het Sumatratractaat, 1881; Steyn Parvé, De nederzetting der Engelschen in Straat Malaka, T. v. N. I. 1867; J. Cameron, Our tropical possessions in Malayan India, 1865; P. Benson Maxwell, Our Malay Conquests, 1878; De Kokos-eilanden, T. v. N. I. 1857, 157, 264, 314; Verh. Bat. Gen. K. en W. 13e deel; Verh. en Berichten betrekkelijk het Zeewezen van Tindal en Swart, IVe dl., 1e st.; P. A. van der Lith, Het Noord-Borneo tractaat, Gids, Dec. 1891; J. R. Seeley, The Expansion of England, 1886. J. A. v. d. B.

ENGKOE. Zie CHODOK

ENGRAULIS. PISCES, PHYSOSTOMI, *Clupeidae*, *Engraulina*. Zie BELIS.

ENHALUS. Zie LAMOEN.

ENIBOENG. MAL. Zie NIBOENG.

ENIM. Deel der controle-afdeeling Ogan oeloe en Enim, behoorende tot de afdeeling Komering en Ogan oeloe, Enim en de Ranau-districten, in de residentie Palembang. Ook zijrivier van de Lamatang; aan beider samenvloeiing ligt Moeara Enim, de standplaats van den controleur van Lematang Ilir.

ENKHUIZEN. (DAMAR KETJIL). Een der Duizendeilanden, behoorende tot de res. Batavia.

ENTADA. Zie TJARIOE.

ENTJANG-ENTJANG. Zie KECHOEBOE en EEKHOORN.

EOS. AVES, PSITTACI, *Loriidae*. Zie LELOEI.

EPHEMERIDAE. ARTICULATA, INSECTA, ORTHOPTERA, *Ephemeridae*. Zie LADOE.

EPIBULUS INSIDIATOR. Zie LIPVISSCHEN.

EPIDEMIEËN of VOLKSZIEKTEN. Onder dezen naam worden in Indië gewoonlijk bedoeld de ziekten, die zich bij een grooter aantal personen tegelijk voordoen dan in den regel het geval is. In de officiëele berichten in de Javasche Courant enz. omtrent voorgekomen ziekten, moet men dus onder volksziekten verstaan het epidemisch optreden van de eene of andere ziekte. De ziekten, die altijd in meer of mindere mate in eene landstreek voorkomen, heeten endemische ziekten. Daaronder kan men voor Indië rekenen: malaria (moeraskoortsen en hare gevolgen), cholera, beriberi, dysenterie, enz. Komen deze ziekten bij een groot aantal menschen tegelijk voor, dan spreekt men van een epidemisch optreden. Evenwel kunnen ook andere ziekten epidemisch voorkomen, terwijl men die gewoonlijk niet waarneemt, zoodat ze niet tot de endemische ziekten gerekend kunnen worden. Onder deze behooren bijv. pokken, mazelen, griep (influenza), typhus enz. Er kunnen dus epidemieën zijn van besmettelijke, maar ook van niet-besmettelijke ziekten. Wanneer een geneeskundige een lijder aan eene besmettelijke ziekte waarneemt, moet hij binnen 24 uren daarvan kennis geven aan het hoofd van het plaatselijk bestuur. Het gebeurt evenwel niet zelden, dat eene ziekte heerschend optreedt, zonder dat een geneeskundige daarvan kennis draagt; dan moeten de verschillende inlandsche en Europeesche ambtenaren daarvan kennis geven aan hunne chefs, die de maatregelen kunnen nemen, welke de bepalingen hun voorschrijven of toestaan.

De maatregelen, die door den Staat tegen het heerschen eener ziekte in het algemeen kunnen genomen worden, zijn van tweeërlei aard. Vooreerst kunnen er zijn, die het uitbreken eener epidemie voorkomen, en ten tweede die, welke de uitbreiding eener bestaande epidemie tegengaan. Over beide wordt met eenige woorden gesproken in het artikel GEZONDHEIDSLEER, maar thans zullen nog enkele wettelijke voorschriften daaromtrent worden nagegaan. Eene der middelen om het ontstaan te voorkomen is de quarantaine, d. w. z. het beletten van den invoer eener ziekte van buiten af, bijv. door schepen of door vervoer van personen en goederen over land. Voor N.-I. bevat de quarantaine-ordonnantie alleen bepalingen voor schepen. Zij is met het oog op de omstandigheid, dat men handel en scheepvaart zoo

1) Ik zwijg, in dit verband, van de oudere nederzettingen der Spanjaarden en Portugeezen, van die der Duitschers op N.-Guinea, zoo even aangeroerd en van die der Franschen in Achter-Indië (Kambodja, Anam, Tonkin). Siam is thans de eenige inlandsche staat in die buurt, dagreizen in den omtrek ver, welke zijne onafhankelijkheid nog bezit.

weinig mogelijk wilde belemmeren, zeer mild. Nadat in Indië voortdurend van het maken van bepalingen omtrent quarantaine was afgezien, omdat er in zulk een groote groep eilanden toch niet de hand aan zou kunnen gehouden worden, kwam in 1868 een besluit met eenige voorschriften omtrent schepen, die van Mauritius kwamen, omdat daar toen de gele koorts heerschte. Die voorschriften werden slecht of niet opgevolgd, wat ten gevolge had, dat den 4den Aug. 1871 (St. n°. 109) de eerste quarantaine-ordonnantie werd gegeven. Toen in 1873 op verschillende plaatsen in Indië cholera uitbrak, bleek de toepassing der ordonnantie niet uitvoerbaar en, toen in 1874 de pest te Mekka heerschte, was het gevolg der ingewonnen adviezen, dat besloten werd alle quarantaine-maatregelen af te schaffen. Het Opperbestuur keurde dat besluit evenwel af en zoo ontstond een tweede quarantaine-ordonnantie van 21 Febr. 1879 (St. n°. 99 en 100, aangevuld en gewijzigd 5 Juni 1882 St. n°. 157 en 6 Maart 1887 St. n°. 53), die evenwel ook nog vele bezwaren opleverde. Eindelijk werd in 1891 eene derde quarantaine-ordonnantie gemaakt, gebaseerd op de Nederlandsche wetgeving, maar hier en daar met het oog op Indische toestanden gewijzigd, en deze werd 11 Febr. 1892 St. n°. 44 ingevoerd; tevens werd 11 Febr. 1892 St. n°. 46 eene Instructie voor den quarantaine-dokter vastgesteld, die ook met de Nederlandsche wet overeenstemt, maar voor de Indische toestanden is gewijzigd.

Ter voorkoming en beteugeling van epidemieën in Ned.-Indië is voorts de Ordonnantie van 11 Febr. 1892 (St. n°. 45) gegeven. Daarbij is de Nederlandsche wet tegen besmettelijke ziekten van 1892 als voorbeeld genomen, met de voor Indië noodige wijzigingen. Dat daarin terecht over „epidemieën" wordt gesproken en niet over „besmettelijke ziekten" blijkt uit het boven gezegde omtrent heerschende ziekten. De voorschriften in die ordonnantie gegeven worden gecompleteerd door het Ontsmettings-Reglement voor Ned.-Indië van 19 Febr. 1892.

De bijzondere bepalingen in deze drie hoofdordonnantiën gegeven kunnen hier niet worden herhaald. De geheele geschiedenis dier wetgeving en de wetgeving zelf vindt men uitgebreid beschreven en toegelicht in P. H. Van der Kemp: De quarantaine- en epidemie-voorschriften in Nederlandsch-Indië.

De ziekten, die meermalen epidemisch in N.-I. optreden, zijn vooreerst de malaria-aandoeningen, die overal voortdurend voorkomen, maar zich nu en dan met groote uitgebreidheid voordoen en dan als koorts-epidemieën worden bestempeld. Onder zulk eene koorts-epidemie komen dan alle vormen van malaria-aandoeningen voor en treden altijd de tusschenpoozende en lichtere remitteerende koortsen op den voórgrond. Onder dat uitgebreide optreden is de invloed van malaria bij alle andere ziekten en zelfs bij chirurgische aandoeningen (verwondingen, beenbreuken enz.) bemerkbaar. Zoowel de locale uitbreiding als de hevigheid der ziektegevallen verschilt in de onderscheidene epidemiën zeer; dit is ook het geval met de sterfte. Soms verloopen de ziektegevallen eenvoudig als min of meer hevige koorts, somtijds vindt men epidemiën met belangrijke complicatiën, die dan bij vele lijders tegelijk voorkomen.

Cholera, die in vele gedeelten van den Indischen archipel ook als endemisch (inheemsch) kan worden beschouwd, neemt nu en dan eene epidemische uitbreiding aan. Het is dikwijls zeer moeilijk de oorzaken van het eerste optreden te vinden en even moeilijk om te bepalen, waarom eene epidemie eindigt. In eene cholera-epidemie zijn altijd zeer veel menschen ziek door de lichtere vormen dier ziekte en maakt de cholera-vrees, dat velen zich ziek voelen, zonder het bepaald te zijn. De eerste goed bekende cholera-epidemie had in N.-I. in 1818 plaats en was toen uit Britsch-Indië overgebracht. Vóór 1817 is omtrent cholera asiatica niets met zekerheid bekend, al vinden wij den naam reeds door Bontius gebruikt (zie J. Semmelink: Geschiedenis der cholera in O.-I. vóór 1817).

Dysenterie kwam vroeger veel meer algemeen voor dan in de laatste twintig jaren. Er zijn nu en dan epidemiën van waargenomen, maar het epidemisch optreden is meer gewoon in koelere streken dan in het heete klimaat. Pokken en mazelen komen somtijds epidemisch voor; de eerste, na de geregelde invoering der vaccine, veel minder dan vroeger; mazel-epidemieën hebben weinig beteekenis en verloopen veel milder dan in Europa, wat ook met kinkhoest het geval is. Roodvonk komt in N.-I. niet voor. Knokkelkoorts (Zie aldaar) heeft een paar malen hevig in Indië geheerscht; van typhus-epidemieën is maar zelden melding gemaakt. Diphterie treedt somtijds eenigszins epidemisch op, maar komt veel meer sporadisch voor. Griep (influenza) heeft, bij haar laatste optreden over bijna de geheele aarde, ook den Indischen archipel niet gespaard.

Beri-beri is herhaalde malen epidemisch waargenomen, vooral in het leger. Reeds kort na onze vestiging in Indië werd zij opgemerkt, want 18 Juli 1611 schreef de Gouv.-Gen. P. Both, uit het kasteel Nassau te Banda, dat beri-beri onder de onzen „regeerde". Van werkelijk epidemisch optreden is eerst sprake in de laatste helft dezer eeuw, want in 1845 wordt beri-beri nog eene „meer zeldzame ziekte" genoemd (Nat. en Gen. Arch. v. N.-I. III, 430). Vooral te Atjeh is het leger buitengewoon door beri-beri geteisterd, waarbij het aantal zieken in 1885 en 1886 tot meer dan 36 en 34 % der legersterkte bedroeg (Zie Van der Burg, Ned. Tijdschr. v. Gen. 1896, I, bl. 83). Als eigenlijke volksziekte treedt beri-beri maar zeer zelden op; bijna altijd zijn soldaten, bewoners van weeshuizen, gevangenen, dwangarbeiders, koelies op plantages enz. de meest aangetasten. Zie overigens BERI-BERI bl. 180.

Enkele malen zijn plaatselijke epidemieën van oogziekten (vooral conjunctivitis) waargenomen, o. a. onder de pupillen te Gombong en te Ngawi.

Epidemieën van stijfkramp bij pasgeborenen werden enkele malen gezien o. a. te Makasser.

Van verschillende epidemieën kan men beschrijvingen vinden in het Gen. Tijdschr. v. N.-I.

C. L. v. d. B.

EPIMACHUS. AVES, PASSERIFORMES, PASSERES, *Paradiseidae*, *Epimachinae*. Zie MANISAP.

EPOENG. Jav.; PEUËUNG, Soend. Heester op Java. Vermoedelijk *Dichrostachys nutans Bth.* Fam. *Leguminosae*, onderfamilie *Mimoseae*.

Het hout dient voor roeiriemen en wordt in het algemeen voor pennen aan vaartuigen gebezigd.

ÈPOKÈJAK. Engg. Zie KELADI.

EQUULA. PISCES, ACANTHOPTERYGII,

Carangidae, *Carangina*. Zie KAREH en ZONNEVISSCHEN.

ERBERFELD. (PIETER) Zoon van een Bataviaasch burger, Duitscher van afkomst, bij een inlandsche vrouw, en een vermogend man, die door het uitdeelen van koperen plaatjes als talisman zich een aanhang wist te verwerven, waarbij vooral een Javaan, Kartadrya, zijn voornaamste steun was. Hij smeedde een komplot om alle Europeanen uit den weg te ruimen, zich met den titel van Toewan-Goesti aan het hoofd der stad Batavia te plaatsen, terwijl Kartadrya met den titel van Radèn de Ommelanden zou beheeren. Vele inlanders waren in het komplot gewikkeld (naar men wil ongeveer 17.000) en men vermoedde uitgebreide vertakkingen in het binnenland, zelfs in Oost-Java door vereeniging met de partij der zonen van Soerapati. Op Nieuwjaarsdag 1722 zou het reeds lang beraamde plan worden uitgevoerd, toen kort vóór dien tijd de Gouverneur-Generaal daarvan onderricht werd; de voornaamste aanleggers werden gevangen genomen en in het geheel 49 personen ter dood gebracht. Het huis van Erberfeld werd gesloopt, met verbod om de plek, die van opschriften in verschillende talen werd voorzien, weer te bebouwen, terwijl den 24sten April van dat jaar een dankdag voor de bewaring der stad werd gehouden. Thans nog vindt men aan de oostzijde van den weg van Jakatra in een hoogen witten tuinmuur een grooten blauwen steen, boven welken tot schandmerk een doodshoofd, waardoor een ijzeren pen steekt, geplaatst is. Naast dien schedel ligt een driepondskogel op den muur en op gezegden zerk leest men: „Uit een verfoeyelijke gedagtenisse teegen den gestraften Landverrader Pieter Erberfeld sal niemant vermoogen te deeser Plaatse te Bouwen, Timmeren, Metselen of te Planten nu often ten Eewigen Daage. Batavia den 14 April A°. 1722".

Bronnen: T. v. h. Bat. Gen. XIX, bl. 270; M. D. Teenstra, Beknopte beschrijving der Nederl. Overz. Bezitt. bl. 116, 127, 265.

ERFELIJK INDIVIDUEEL BEZIT. Zie GROND (RECHTEN OP DEN), AGRARISCHE WET en CONVERSIE.

ERFPACHT. Zie AGRARISCHE WET en GROND, (RECHTEN OP DEN)

ERFSTUKKEN. Zie POESAKA en RIJKSSIERADEN.

ERI. ALF. AMB. Zie ALANG-ALANG.

ERING. Zie ALAP.

ERIOBOTRYA. (PHOTINIA) JAPONICA LINDL. Fam. *Rosaceae*. De Japansche mispel of Loquat, in de bergstreken van Java aangeplant ter wille der gele vruchten, die in vorm en smaak aan pruimen herinneren.

ERIODENDRON. Zie KAPOEK.

ERIOGLOSSUM. Zie KI LALAJOE.

ÈROBA. ENGG. Zie NJAMPLOENG.

EROE. MAL. Zie TJAMARA.

ÉROEHOETOEI. ALF. AMB. Zie ALANG-ALANG.

ERYTHRINA. Zie DADAP.

ERYTHROXYLON. Zie COCA.

ERYTHRURA. AVES, PASSERIFORMES, PASSERES, *Ploceidae*, *Viduinae*. Zie TARAHAN.

ESAU. Zie ORAI-TANEH.

ESCOMPTO-MAATSCHAPPIJ. (NEDERLANDSCH-INDISCHE). De Nederlandsch-Indische Escompto-Maatschappij, de eerste en tot dusver de eenige in Indië opereerende credietinstelling, die ook aldaar haar hoofdzetel heeft, werd opgericht bij acte van den 22 Augustus 1857, terwijl bij besluit van den Gouverneur-Generaal van den 5 November van dat jaar n°. 22 de bewilliging der Regeering tot hare in werking brenging verleend werd. Zij had, volgens art. 2 harer statuten, ten doel: 1°. om aan handel en nijverheid kapitaal in leen te verstrekken, en 2°. om daartoe, behalve haar eigen kapitaal, in leen te nemen en aan te wenden zóódanige fondsen als welke in Nederlandsch-Indië, uit gebrek aan gelegenheid tot uitzetting op hypotheek of andere zekere wijze, renteloos liggen, en die aan haar, onder waarborg van haar volgefourneerd kapitaal, tot matige rente in leen zullen worden gegeven; — en volgens art. 12 zou de werkkring der Maatschappij bestaan, 1°. in het escompteeren van solied handelspapier, vendu-acceptatiën en Gouvernements geordonnanceerde wissels; 2°. het beleenen van effecten, goud en zilver, edelgesteenten, koopmanschappen en schuldbrieven; 3°. voorschot geven op specie en handel in goud en zilver, gemunt of ongemunt; en 4°. wisselhandel en uitvoer van specie; terwijl voorts zou kunnen worden overgegaan tot het waarnemen van kassierszaken, en tot al datgene wat, binnen den werkkring der Maatschappij, zal kunnen strekken tot bevordering van haar belang en dat van den handel en de nijverheid. Uitgesloten werden bij hetzelfde art. 12, 1°. het koopen of beleenen van eigen actiën; 2°. handel in producten of goederen, en 3°. het uitzetten van gelden op hypotheek van vaste goederen, dan alleen voor het te vormen reservefonds. Ook hield art. 12 nog de bepaling in, dat tot het doen harer operatiën de Maatschappij zou aanwenden, eerstens haar eigen kapitaal en voorts de fondsen, die zij tegen hare opzegbare obligatiën in rekening-courant, en verder tegen vaste rente en voor een bepaalden tijd, ter harer beschikking zal erlangen; terwijl art. 13 eenige voorzieningen bevatte voor het geval de Regeering de door de Escompto-Maatschappij uit te geven obligatiën mocht toelaten als borgstelling van ambtenaren, officieren en anderen, en als tijdelijke geldbelegging voor Regeeringsfondsen en collegiën, in welken geest bij Gouv. besluit van 29 September 1857 eene gunstige beschikking was genomen, die bij Gouv. besluit van 11 April 1859 nog verdere uitbreiding erlangde.

Het maatschappelijk kapitaal werd bij art. 3 der statuten vastgesteld op *f* 1.000.000, waarvan echter, bij de eerste in werking treding, slechts de helft of *f* 500.000 werd uitgegeven, verdeeld in 500 actiën van *f* 1000 ieder, die ten volle geplaatst werden.

Behoudens eenige wijzigingen van ondergeschikten aard bleven de statuten onveranderd tot 1878, toen bij Gouv. besluit van 12 October n°. 5 bewilliging werd verleend om aan de in art. 12 sub 1 tot 4 omschreven operatiën toe te voegen de bevoegdheid tot het beleggen van gelden in hypotheek op vaste goederen en solide staatspapieren, voorzoover naar het oordeel der directie voor de overige operatiën in dat artikel vermeld geene voldoende gelegenheid mocht bestaan. Sedert werden in 1887 nog enkele wijzigingen in de statuten aangebracht, in hoofdzaak de samenstelling van het bestuur rakende, terwijl tevens de bepaling er in werd opgenomen, dat het reservefonds niet voor aanvulling van dividend zou mogen

Boekjaar.	Maatschappelijk Kapitaal.	Bruto Winst.	Onkosten.	Verliezen en bijdragen voor het Reservefonds.	Netto Winst.	Dividend.	Reservefonds.
1858	500	?	?	?	?	nihil	2.8
1859	500	63	17	5	41	8¼	4.9
1860	500	60	18	2	40	8	7.—
1861	500	?	?	7	41	8¼	9.2
1862	759	?	?	?	?	8¼	12.—
1863	760	121	32	30	59	7¾	20.—
1864	760	119	34	20	65	8½	27.5
1865	764	145	35	26	84	10	50.—
1866	1000	202	42	75	85	8½	72.—
1867	1000	178	45	35	98	10	85.—
1868	1000	143	46	140	—43	4 (*a*)	11.6
1869	1000	135	48	46	41	4	13.7
1870	1000	158	54	24	80	7¾	24.7
1871	1000	162	57	13	92	9	30.—
1872	1000	187	55	30	102	10	55.—
1873	1000	174	57	25	92	9	61.—
1874	1000	203	57	40	106	10½	67.8
1875	1000	211	57	22	132	13	80.—
1876	1000	233	61	30	142	14	110.—
1877	1000	266	40	310	—84	nihil	26.1
1878	1000	121	63	17	41	4	33.—
1879	1000	156	61	24	71	7	43.—
1880	1000	164	60	29	75	7½	48.—
1881	1000	169	70	19	80	8	63.—
1882	1000	197	76	33	88	8½	85.—
1883	1000	210	80	54	76	7½	96.—
1884	1000	215	80	60	75	7½	108.—
1885	1000	203	76	52	75	7½	127.—
1886	1000	153	65	41	47	7½ (*b*)	99.—
1887	1000	136	63	30	43	4	102.—
1888	1000	168	68	61	40	4	112.—
1889	1000	254	79	112	63	6	115.—
1890	1000	242	85	87	70	7	121.—
1891	1000	354	118	156	80	8	153.—
1892	1500	408	141	124	142	14¼	300.—
1893	2000	567	192	261	112	7½	500.—
1894	2000	677	200	316	161	8	550.—
1895	2000	571	212	208	151	7½	153.— (*c*)

a) Door overschrijving van *f* 73.371 uit het reservefonds.

b) Door overschrijving van *f* 28.320 uit het reservefonds.

c) In Augustus 1895 werd besloten om het maatschappelijk kapitaal uit te breiden tot *f* 3 millioen, met ingang van 1 Januari 1896 en hiertoe in de eerste plaats *f* 500,000.— van de reserve op kapitaalrekening over te schrijven.

worden aangesproken, wanneer het dientengevolge beneden *f* 150.000 zou dalen.

Door uitgifte van nieuwe aandeelen in de jaren 1862/65 werd het gestorte maatschappelijke kapitaal opgevoerd tot het in de oorspronkelijke statuten genoemde bedrag van *f* 1.000.000, en met dit kapitaal bleef de maatschappij voortwerken tot 1893, toen in de algemeene vergadering van 23 September besloten werd om het kapitaal door uitgifte van nieuwe aandeelen op te voeren tot *f* 2.000.000, terwijl twee jaren later, krachtens besluit der algemeene vergadering van 3 Augustus 1895, tot eene verdere uitbreiding van het kapitaal met *f* 1.000.000 werd overgegaan, zoodat het volgestort maatschappelijk kapitaal thans *f* 3.000.000 bedraagt.

Ten behoeve van hare operatiën beschikt de Escompto-Maatschappij verder over de haar in deposito toevertrouwde gelden, die bedroegen op ultimo December 1857 *f* 15.000; 1860 *f* 380.000; 1865 *f* 1.016.000; 1870 *f* 1.955.000; 1875 *f* 3.242.000; 1880 *f* 2.408.000; 1885 *f* 2.893.000; 1890 *f* 3.943.000; 1895 *f* 6.046.000, terwijl aan obligatiën en deposito's voor borgtochten van ambtenaren uitgegeven was voor een bedrag van (op ultimo December) 1860 *f* 326.000; 1865 *f* 389.000; 1870 *f* 691.000; 1875 *f* 824.000; 1880 *f* 903.000; 1885 *f* 954.000; 1890 *f* 741.000; 1895 *f* 560.000. Met behulp van de dus ter harer beschikking staande fondsen werden de operatiën geleidelijk voortgezet, om in de laatste vijf jaren eene zeer belangrijke uitbreiding te erlangen, waartoe het besluit der Directie om zich, naast de bankzaken van uitsluitend localen aard, waartoe men zich aanvankelijk had beperkt, ook toe te leggen op den buitenlandschen wisselhandel, voornamelijk den stoot heeft gegeven. In verband hiermede werden relatiën aangeknoopt met bankinstellingen en bankiers hier te lande en elders, en werd nu laatstelijk overgegaan tot de oprichting van een eigen zelfstandig agentschap te Amsterdam, dat met 1°. Januari 1896 in werking is getreden.

Van de uitkomsten der operatiën sedert de oprichting der Maatschappij geeft vorenstaande staat een zoo volledig mogelijk overzicht. Er blijkt uit, dat gevoelige verliezen der Escompto-Maatschappij niet zijn gespaard gebleven; maar over het algemeen heeft zij niet ongunstig gewerkt, want over de 38 jaren van haar bestaan kon aan deelhebbers dooréén een dividend van $7^6/_{10}$ percent worden uitgekeerd. Onder de gevolgen van de crisis van 1884 (Zie CREDIETINSTELLINGEN) heeft de Escompto-Maatschappij minder geleden dan de overige in Indië opereerende particuliere credietinstellingen, omdat geldverstrekkingen op groote schaal aan landelijke ondernemingen van haren werkkring bleven uitgesloten. De eenige post van dien aard in hare boeken betrof eene hypothecaire vordering op een koffieland, die ten laste van boekjaar 1890 met een verliessaldo van *f* 86.527 is moeten vereffend worden.

Over de in 1861 door de Escompto-Maatschappij in omloop gebrachte biljetten aan toonder van *f* 5 en *f* $2^1/_2$ zij verwezen naar hetgeen hierover gezegd is in het artikel BANK (JAVASCHE), bl. 110. (N. P. v. D. B.)

ESÉHI. AMB. WET. Zie KAMOENING.

ÉSIRATOE. ALF. AMB. Zie DJARAK.

ESNE. AMB. KIS. Zie NANAS.

ESO. JAV. Zie MENINDJAU.

ESSENCE DE NIAOULI. Onder dezen naam wordt kajoepoeti-olie van N. Caledonië, gestookt uit *Melaleuca viridiflora*, in den handel gebracht. Zij bezit geen voordeelen boven de Indische soort.

ÉTA-ÉTA. ALF. AMB. Zie KEMIRI.

ETHNOGRAPHISCHE MUSEA. Wij vermelden hier slechts de zoodanigen, die met het oog op de studie der volkenkunde van Nederl.-Indië van belang zijn.

In de eerste plaats verdient genoemd te worden het Museum van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen te Batavia, hetwelk reeds in 1868, toen de eerste catalogus der ethnologische verzameling werd gepubliceerd, rijke schatten bevatte. Sedert is die verzameling belangrijk uitgebreid, gedeeltelijk tengevolge van schenkingen der ambtenaren bij het Binnenlandsch Bestuur, gedeeltelijk tengevolge daarvan dat door het Nederl.-Indisch Gouvernement aan deze instelling de eerste keuze wordt gegund van voorwerpen die óf buit zijn gemaakt, óf verbeurd verklaard zijn en, voorzoover nog niet aanwezig, ter bewaring worden afgestaan. Tengevolge daarvan bevat dit Museum, zooals van zelf spreekt, tal van voorwerpen, die in geen Europeesch museum aanwezig zijn, zoo b. v. de rijkssierraden van de vroegere onafhankelijke en gaandeweg onder rechtstreeksch bestuur gekomen rijkjes, enz. — Van de aanwinsten wordt geregeld in de Notulen van het Bataviaasch Genootschap eene korte opsomming gegeven, waaraan soms eene, door de schenkers vervaardigde min of meer uitvoerige beschrijving is toegevoegd. Van den catalogus, die tal van belangrijke gegevens omtrent het gebruik, het doel en de herkomst der voorwerpen, zoomede beschrijvingen der verschillende takken van inlandsche nijverheid op Java enz. enz. bevat, is de laatste, vierde druk in 1885 uitgegeven. In 1894 verscheen hierop een supplement, hetwelk bijna even omvangrijk als de catalogus zelf is, en waaruit blijkt dat het getal van gecatalogiseerde nommers in dat jaar tot meer dan 7000 was geklommen. — Met de ethnologie der hedendaagsche bewoners van Indonesië staat de archaeologie in nauw verband en het komt ons daarom gepast voor, dat er ook van de Archaeologische verzameling van genoemd Genootschap hier gesproken worde. Ze bevat volgens den laatsten, uitstekend bewerkten, beredeneerden catalogus, die in het jaar 1887 verscheen, meer dan 1850 nummers van voorwerpen uit metaal en steen.

Van de Europeesche musea noemen wij het eerst die in Nederland. — Het Rijks-Ethnographisch Museum te Leiden, is uit het in 1837 gestichte „Rijks Japansch Museum Von Siebold" voortgesproten en heeft, vooral sedert het jaar 1880, met het oog op de Ethnographie van Nederl.-Indië eene belangrijke uitbreiding ondergaan, zoodat het hiervoor in de reeks der zusterinstellingen van Europa, over 't geheel, de eerste plaats inneemt. Bijzonder goed zijn Java, enkele der kleinere Soenda-Eilanden, Sumatra, Borneo, Celebes en Nieuw-Guinea vertegenwoordigd; in de laatste jaren werd hieraan eene belangrijke verzameling van de Philippijnen toegevoegd. Van voor de volkenkunde grondleggende verzamelingen vinden wij hier die van Salomon Müller, Dr. Korthals, Dr. B. F. Matthes en F. S. A. de Clercq, alsmede die der expeditie van de Aetna in 1858, der expeditie door Midden-Sumatra, uitgezonden door het Aardrijksk. Ge-

nootschap en de door Prof. M. Weber en Dr. H. ten Kate op hunne reizen bijeengebrachte. Benevens de publicaties over deze verzamelingen (Verhandelingen over de natuurl. Geschiedenis der Nederl. overzeesche bezittingen: Land- en Volkenkunde door Salomon Müller. Leiden 1839—1849. — Dr. B. F. Matthes: Ethn. Atlas der Makassaren. Amsterdam 1874. — Dr. B. F. Matthes: Over de Bissoes. Amsterdam 1872. — F. S. A. de Clercq en J. D. E. Schmeltz, Ethnogr. Beschrijving van de West- en Noordkust van Nederl. Nieuw-Guinea. — Nieuw-Guinea, ethnographisch en natuurkundig onderzocht en beschreven in 1858. Amsterdam 1862. — A. L. Van Hasselt, Ethn. Atlas van Midden-Sumatra. Leiden 1880) moge nog op de volgende over andere gedeelten van den Museum-inhoud gewezen worden. Dr. L. Serrurier, Versuch einer Systematik der Neu Guinea Pfeile. Int. Arch. f. Ethn. I, p. 1. — S. W. Tromp, Mededeelingen omtrent Mandaus, Ibid. I, p. 22. — O. L. Helfrich, W. B. Winter en D. M. J. Schiff: Het Hasan-Hosein- of Taboetfeest te Benkoelen. Ibid. I, p. 191. — S. W. Tromp, De kleeding eener Dajaksche vrouw, Ibid. III, p. 1. — G. W. W. C. Baron van Hoëvell, Bijdragen tot de ethnographie van den Indischen Archipel. Ibid. III, pag. 184. — J. D. E. Schmeltz, Indonesische Prunkwaffen. Ibid. III, p. 85. — Dr. Jul. Jacobs, De Badoej's. Ibid. IV, p. 151. — J. D. E. Schmeltz, Beiträge zur Ethnographie von Borneo, I. Ibid. III, p. 238. II. Ibid. V. p. 232. — Dr. H. Ten Kate, Beiträge zur Ethnographie der Timor Gruppe, I. Ibid. VII, p. 242 en II. Ibid. VIII, p. 1. — J. D. E. Schmeltz, Beiträge zur Ethnographie von Neu-Guinea I—III, Ibid. VIII, p. 153 en IV—V. Ibid. VIII, p. 238. — De rangschikking der voorwerpen geschiedt volgens een, door den tegenwoordigen directeur Mr. L. Serrurier opgesteld systeem van twaalf groepen in de opstijgende volgorde, met de voeding beginnende en met den godsdienst en de wetenschap eindigende, waardoor een zeer gemakkelijk overzicht wordt verkregen. Voor den Catalogus is het systeem gevolgd hetwelk ook in het Britsch Museum reeds sedert lang is toegepast; voor ieder voorwerp is, overeenkomstig hetzelfde genommerd briefje, voorhanden, eene korte omschrijving van het voorwerp benevens eene teekening en, voorzoover mogelijk, verwijzingen naar de bestaande litteratuur bevattende. Het plan bestaat, zoodra een nieuw gebouw zal zijn gesticht, het voorhanden materiaal te verdeelen over eene voor het publiek toegankelijke verzameling, eene zoogenoemde „Schausammlung", en eene tweede, alle voorwerpen bevattende, die slechts voor den vakman als middel voor de vergelijkende studie van waarde zijn. Ter verduidelijking der kleederdrachten zijn reeds, of zullen in de verschillende afdeelingen gekleede beelden worden geplaatst. Met het oog hierop is ook de verzameling gekleede poppen, Indische kleederdrachten voorstellende, in 1893 te Batavia tentoongesteld en door dames in Nederl. Indië aan H. M. de Koningin aangeboden, die tengevolge van H. M. beschikking bij het Museum werd gedeponeerd, van bijzondere waarde. — Sedert 1880 is aan het Museum eene anthropologische afdeeling toegevoegd, bevattende schedels, skeletten, monsters van haren, afgietsels en photographien van inboorlingen; bijzonder rijk is deze aan schedels uit de Bataklanden en van de Philippijnen.

Het Ethnographisch Museum van het Koninkl. Zoölog. Genootschap „Natura Artis Magistra" te Amsterdam, is sedert eene reeks van jaren, vereenigd met de collecties die aan de Nederl. Koloniale Vereeniging toebehooren, in een opzettelijk daarvoor gesticht gebouw tentoongesteld. Reeds vroeger niet zonder belang voor de ethnographische studie, is deze verzameling, vooral sedert de Koloniale Tentoonstelling in 1883 te Amsterdam heeft plaats gehad, belangrijk uitgebreid. Van verzamelingen die bijzondere aandacht verdienen, noemen wij hier de door den zendeling Van Asselt bijeengebrachte voorwerpen, meestal op godsdienst en bijgeloof betrekking hebbende, van de Bataks (Zie Catal. der Kolon. Tentoonst. Amsterdam 1883 2de Groep p. 325), alsmede een aantal door Van der Tuuk aan dat Genootschap ten geschenke gegeven wichelboeken op boombast, enz. (Zie Nederlandsch Koloniaal Centraalblad 1895. p. 85). — Eenige jaren geleden werden aan dit Museum nog toegevoegd de verzamelingen bijeengebracht door de, vanwege het Koninkl. Nederl. Aardrijksk. Genootschap uitgezonden, expeditie naar de Kei-Eilanden. (C. M. Pleyte Wzn., Ethnogr. Atlas van de Zuidwester en Zuidooster-Eilanden. Leiden 1893).

De Indische Instelling te Delft bezit eene ethnographische verzameling die gedeeltelijk in de collegezalen, gedeeltelijk in afzonderlijke lokalen is tentoongesteld. Ook deze is vooral sedert 1883 gestadig en belangrijk uitgebreid, gedeeltelijk door de aanwinsten van de Koloniale Tentoonstelling te Amsterdam, gedeeltelijk tengevolge der belangstelling, betoond door vroegere studenten aan genoemde instelling. Vooral bevat deze verzameling vele merkwaardige voorwerpen van de Bataks, van Celebes en van Nederlandsch Nieuw-Guinea. In 1888 verscheen een catalogus dezer verzameling die echter slechts eene dorre opsomming der, tot op dat tijdstip aanwezige voorwerpen met de opgaven omtrent de herkomst bevat.

Het Koloniaal Museum te Haarlem bezit eveneens eene ethnographische verzameling, die alhoewel ze uit den aard der zaak niet zeer omvangrijk is, toch hier of daar voorwerpen bevat, die bij het bestudeeren der ethnographie van Nederl. Indië niet mogen worden voorbijgegaan. De sedert eenigen tijd onder redactie van Dr. M. Greshoff door dit Museum als Extra-Bulletin uitgegeven publicatie „Nuttige Planten" (Int. Arch. für Ethnogr. VIII, p. 44) waarvan tot nog toe twee afleveringen zijn verschenen, bevat talrijke gegevens met het oog op de rol, die de planten in het leven van den inboorling van Nederl. Indië spelen.

Te Rotterdam werd een aantal jaren geleden door het Stedelijk Bestuur in het Jachtclub-Gebouw een Museum voor Land- en Volkenkunde opgericht. Dit is vooral daarom merkwaardig, dewijl hier de verzamelingen, toebehoorende aan het Nederlandsch Zendelinggenootschap zijn tentoongesteld, waarvan te zijner tijd een zeer goed bewerkte Catalogus werd gepubliceerd (Catalogus van voorwerpen en modellen van Oostelijk Java, de Minahasa, enz. Rotterdam 1874) en die een noemenswaardig aantal voorwerpen bevatten, getuigende van lang vervlogen toestanden in Nederlandsch Indië, vooral in de Minahasa.

Het Overijselsch Genootschap tot ont-

wikkeling van Provinciale Welvaart te Zwolle bezit in zijn Museum ook eene, wel is waar kleine, maar toch tal van merkwaardige oudere exemplaren bevattende ethnogr. afdeeling, waarvan een door J. D. E. Schmeltz bewerkte, beredeneerde catalogus in 1892 is verschenen.

Het Rijnsche Zendings-Genootschap te Barmen bezit eene verzameling van voorwerpen, die door de, op verschillende plaatsen werkzaam zijnde zendelingen van dat genootschap bijeengebracht en in eenige lokalen van het Zendelingshuis tentoongesteld zijn. Uit Nederl. Indië vindt men er, benevens een aantal voorwerpen van Nias, vooral belangrijke verzamelingen uit Zuid-Oost-Borneo en uit de Bataklanden, waarvan in 1888 een beredeneerde catalogus is verschenen.

Te Basel bestaan twee ethnographische verzamelingen. De eene in het Zendingshuis, de andere, aan de Universiteit toebehoorende, in het Universiteitsgebouw. De eerste is zeer goed gerangschikt en vooral belangrijk met het oog op de studie der religieuse beschouwingen der natuurvolkeren. Uit Nederl. Indië bevat deze verzameling, waarvan eveneens in 1888 een beschrijvende catalogus is verschenen, voorwerpen van de Dajaks op Borneo. — De andere aan de Universiteit toebehoorende verzameling bevatte tot voor korten tijd bijna niets wat voor de studie der ethnographie van Nederl. Indië van belang is. Thans echter worden bij deze verzameling ingelijfd de voorwerpen door de gebroeders Sarasin op hunne reizen in Indië en meer speciaal op Celebes bijeengebracht.

Het Koninklijk Museum voor Volkenkunde te Berlijn, tot nog toe het eenige in Europa hetwelk in een opzettelijk daarvoor gesticht gebouw is gehuisvest, telt onder zijne rijke schatten, het spreekt van zelf, ook omvangrijke verzamelingen uit Nederl.-Indië. De voorwerpen, speciaal die der Indische afdeeling (zie: Int. Arch. f. Ethnographie II blz. 59) zijn zeer doelmatig gerangschikt, en aangezien in de ruime, goed verlichte zalen geen overbodige versiering door schilder- of beeldhouwwerk de aandacht van den bezoeker trekt, blijft deze uitsluitend op de voorwerpen gevestigd. Van het tentoonstellen van modellen van huizen enz. van buitengewoon grooten omvang, of wel in natuurlijke grootte, heeft men zich hier op weinige uitzonderingen na onthouden, en o. i. terecht, aangezien de eischen van ruimte, dagelijks bij een ethnographisch museum grooter wordende, zich zelfs hier reeds doen gevoelen en omdat men van een klein goed bewerkt model hetzelfde kan leeren, als wat van een voorwerp in natuurlijke grootte of van een model van buitengewone grootte te leeren valt. Een uitstekend bewerkte gids, waarvan in 1895 de 6e druk verscheen, vergemakkelijkt, in verband met eene voorbeeldige etiketteering der voorwerpen, vooral in de Indische afdeeling, met over de afdeeling verdeelde gekleede beelden en met, ter orienteering dienende, aan de kasten bevestigde schetskaartjes, het bestudeeren der voorwerpen ook voor den minder ingewijde. Bovendien worden door de aan het Museum verbonden wetenschappelijke ambtenaren geregeld colleges over bijzondere onderwerpen, ook over anthropologie, als ook van tijd tot tijd openbare voorlezingen gehouden. — Vooral zijn Sumatra, Borneo en, tengevolge der reis van Adriaan Jacobsen, op last van het „Ethnologische Hülfscomité", enkele der kleine Soenda-Eilanden, en de kleinere Moluksche eilanden uitstekend vertegenwoordigd. Van de Philippijnen bezit het Museum omvangrijke verzamelingen, dank zij de goede zorgen van den thans overleden Dr. Schadenberg, en wat de volkeren van het schiereiland Malaka aangaat, die aan de inboorlingen van Indonesië stamverwant zijn, vindt men in dit Museum thans wel de beste verzameling, die in Europa bestaat, tengevolge der eveneens op last van het „Ethnologische Hülfscomité" ondernomen reizen van Hrolph Vaughan Stevens. Van publicaties der ambtenaren van het Museum, op ons onderwerp betrekking hebbende, noemen wij o. m. de volgende: Dr. F. W. K. Müller, Beschreibung einer von G. Meissner zusammengestellten Batak-sammlung (Veröff. Kgl. M. f. Vlkk. III.) — Materialien zur Kenntniss der wilden Stämme auf der Halbinsel Malâka von H. V. Stevens, veröffentlicht von A. Grünwedel (Veröff. K. M. f. V, II, p. 81 ff. en III, p. 95 ff. — A. Grünwedel: Ueber die Zaubermuster der Orang Semang. Ztschrft. für Ethnol. 1893 p. 71 ff. — Talrijke kortere mededeelingen met betrekking tot de volkenkunde van Ned.-Indië zijn in de „Verhandlungen der Berliner anthropologischen Gesellschaft" opgenomen.

Het Stedelijk Museum te Bremen, waarvoor in het jaar 1895 een nieuw gebouw in gaanderij-stijl, met een groote overdekte cour in het midden, is opgericht, bezit in zijne, eerst sedert betrekkelijk korten tijd bestaande, ethnographische afdeeling slechts weinig voorwerpen uit Nederl. Indië. Onder de in de overdekte cour tentoongestelde beeldengroepen is een Bataksch huis met bijbehoorende gebouwen, beelden enz. van belang. Eveneens zijn de Bataks in de verzameling zelf het best vertegenwoordigd.

De Ethnographische afdeeling van het National Museum te Buda-Pesth is bijzonder rijk aan voorwerpen uit de Molukken, de Soendaeilanden en van een aantal stammen op Borneo; meest allen verzameld door den thans overleden directeur, Johan von Xantus, op diens reizen in Indië.

Aan het Koninklijk Zoölogisch Museum te Dresden werd door den tegenwoordigen directeur, Dr. A. B. Meyer, reeds spoedig na diens benoeming, nu ongeveer 25 jaren geleden, eene ethnographische afdeeling toegevoegd, waaraan alle ethnographische voorwerpen, tot dat tijdstip in andere koninkl. verzamelingen aanwezig, werden afgestaan. Voor het bestudeeren der volkenkunde van den Indischen archipel is dit Museum in den loop der jaren van bijzonder groot belang geworden, aangezien er, tengevolge van schenkingen, o. m. van wijlen den Generaal van het N. I. leger, Von Schierbrandt, van den vroegeren resident Dr. J. G. F. Riedel en anderen, uitgebreidde verzamelingen van Java, Celebes en de naburige kleinere eilanden, de Molukken, Soenda-eilanden en de kleine eilanden der residentie Ambon, alsmede van Nieuw-Guinea worden gevonden. Eveneens zeer goed zijn ook in dit Museum, door Dr. Schadenberg's mildheid, de Philippijnen vertegenwoordigd. De voorwerpen zijn zeer aanschouwelijk, in geographische volgorde, in vitrines of kasten, meestal geheel uit ijzer en glas bestaande, gerangschikt in de goed verlichte zalen van een gedeelte van den „Zwinger". Een maatregel die zeer toe te juichen is, werd hier genomen; namelijk de tentoonstelling van verge-

lijkende verzamelingen, zoo b. v. eene van sieraden uit schelpen vervaardigd, eene andere van staatsiewapens enz. Aan de ethnographische verzameling sluit zich aan de anthropologische, bijzonder rijk aan schedels van Nieuw-Guinea, afkomstig van de reis van den Directeur naar dat eiland, doch die ook een belangrijk getal schedels, haarmonsters enz. van andere eilanden, tot den Maleischen archipel behoorende, bevat. De Gids vormt een gedeelte van den „Führer durch die Königl. Kunstsammlungen" en vestigt steeds de aandacht van den bezoeker op het meest merkwaardige. Herhaaldelijk hebben voorwerpen uit dit Museum tot wetenschappelijke publicaties gediend die, òf in de „Abhandlungen und Berichte aus dem Königl. Zoölogischen en Anthropologischen Museum" (Dr. A. B. Meyer, Ueber künstlich deformirte Schädel von Borneo und Mindanao; — Ueber hundertfünfunddreissig Papua Schädel. — Dr. M. Uhle, Ueber die ethnologische Bedeutung der Malayischen Zahnfeilung, etc.) òf in de „Publicationen aus dem Königl. Ethnographischen Museum" (A. B. Meyer, Bilderschriften des Ostind. Archipels und der Südsee; — Alterthümer aus dem Ostind. Archipel; — Die Philippinen I en II; Dr. M. Uhle, Holz- und Bambusgeräthe van Nord-West Neu-Guinea etc. etc.) zijn verschenen.

Het Ethnographisch-Anthropologisch Museum der Universiteit te Florence, onder directie van Prof. P. Mantegazza staande, bezat tot voor korten tijd slechts weinige voorwerpen uit Nederl. Indië (Java, Borneo, Ambon) afkomstig. Het is echter eenige jaren geleden in 't bezit gekomen van de door Dr. E. Modigliani bijeengebrachte en door hem in zijn werk (Un viaggio a Nias) beschreven verzameling van voorwerpen van Nias, die, alhoewel enkele te Leiden niet aanwezige stukken bevattende, toch, wat het getal betreft, door de alhier aanwezige verzameling wordt overtroffen. Aan dit Museum zullen ook waarschijnlijk worden toegevoegd de, door denzelfden heer op eene latere reis onder de Bataks en op het eiland Engano bijeengebrachte verzamelingen. Van Nieuw-Guinea bezit het Museum een groot gedeelte der door den reiziger Beccari bijeengebrachte voorwerpen, waaronder ook interessante stukken uit de Humboldt-baai (P. Mantegazza, Studii sulla Nuova Guinea. Firenze, 1877).

Het Museum voor Volkenkunde te Hamburg, in de bovenste verdieping van het nieuwe, gelijk dat te Bremen in gaanderij-stijl opgetrokken gebouw van het Museum voor Natuurl. Historie gevestigd, bezit een aantal voorwerpen van verschillende eilanden van den Maleischen archipel en hieronder een gedeelte der verzamelingen, die door den reiziger Grabowsky in het Zuid-Oosten van Borneo werden bijeengebracht, alsmede eene reeks van antieke Indische wapens.

Het Koninklijk ethnographisch Museum te Kopenhagen, met het Museum te Leiden de oudste instelling van dien aard, bezit, naar den in 1881 verschenen gids te oordeelen, eene zeer goede verzameling voorwerpen van de meeste eilanden van den Indischen archipel en van de Philippijnen.

Ook het Museum voor Volkenkunde te Leipzig bezit belangrijke verzamelingen uit Nederl. Indië, meest alle als geschenk aan deze instelling gegeven. Aangezien eerst in de laatste twee jaren voor dit Museum een gebouw is gesticht en met de etaleering der, tot nog toe in kisten verpakte voorwerpen, in geheel uit ijzer en glas bestaande kasten binnen ruime, van overbodigen sieraad vrije zalen, in het najaar van 1895 werd begonnen, zijn nauwkeurige mededeelingen omtrent de herkomst der voorwerpen thans nog onmogelijk. Wetenschappelijke publicaties aangaande de ethnographie van Nederl. Indië zijn tot nog toe noch van dit, noch van het Museum te Hamburg uitgegeven.

Te Londen komt het eerst het Britsch Museum in aanmerking. De voorwerpen uit Nederl. Indië nemen er geen voorname plaats in, doch men vindt er veel merkwaardigs van Borneo, Celebes, Nieuw-Guinea en, last not least, al de typische exemplaren die voor het werk van Raffles hebben gediend. Over enkele groepen der voorwerpen, vooral van Borneo, zijn mededeelingen te vinden in het „Journal of the Anthropological Institute". De Gids vormt een gedeelte van de „Guide to the Exhibition Galleries of the British Museum". Voor ieder voorwerp bestaat een afzonderlijk briefje in den „Zettelcatalogus", waarop alle beschikbare gegevens aangaande, en eene teekening van het betreffende voorwerp te vinden zijn, en die Catalogus wordt aan dengene, die er ten behoeve van studiën komt, ter inzage verstrekt, waardoor het bestudeeren der voorwerpen zeer gemakkelijk valt. De etaleering is in geographische volgorde geschied, vitrines en kasten zijn van hout en glas vervaardigd. De zalen zijn goed, en gedeeltelijk van boven, verlicht.

In het South Kensington Museum te Londen vindt de bezoeker in de Aziatische afdeeling enkele wapens, sieraden en wajang-poppen van Java, terwijl in het Museum of Economic Botany in Kew-Gardens de rol, welke de planten in het leven der inboorlingen van Nederl. Indië vervullen door een groot aantal voorbeelden op uitmuntende wijze wordt toegelicht. De etiketteering is hier boven allen lof verheven; door teekeningen, photographieën, enz. worden vele der voorbeelden nader toegelicht en een zeer goed geschreven gids kan den bezoeker als uitnemende leiddraad bij zijne studië dienen.

Het Koninkl. Ethnographisch Museum te München bezit belangrijke verzamelingen van de Bataks; van Z. O.-Borneo (gesnelde schedels), van Celebes (een aantal prachtige krissen), van Java (o. a. wajangfiguren) en vooral van het eiland Bali eene reeks prachtig bewerkte houten goden- en Singhabeelden.

Het Pitt-Rivers-Museum te Oxford mag hier niet voorbijgegaan worden, alhoewel men hier slechts betrekkelijk weinig uit Ned.-Indië vindt. De voorwerpen zijn hier echter soortsgewijs gerangschikt, zoodat men in de gelegenheid is gesteld in vele gevallen de ontwikkeling van een ornament of van een voorwerp, van den eenvoudigsten tot den meest ontwikkelden vorm na te gaan. In dit opzicht is dit Museum eenig.

Te Parijs bevindt zich in het Musée de Marine in het Louvre ook eene belangrijke ethnographische verzameling, die eene reeks van voorwerpen uit Nederl. Indië bevat, waaronder menig van lang vervlogen toestanden getuigend exemplaar. De voorwerpen zijn gedeeltelijk in kasten, gedeeltelijk in tropheeën in het vrije gearrangeerd, zonder eenig leidend systeem. Een gids voor dit Museum bestaat niet; de herkomst der voorwerpen is op de etiketten vermeld. —

In het eigenlijke Ethnographische Museum in het Trocadero-Palais neemt de afdeeling Nederl. Indië slechts een ondergeschikte plaats in. Het best zijn Java (o. a. door een aantal antieke steenen beelden) Z.O.-Borneo en een aantal der kleinere, tot de residentie Ambon behoorende eilanden vertegenwoordigd. Van de Philippijnen bezit het Museum eveneens eene reeks van voorwerpen, waarvan vooral de vondsten uit begrafenisholen afkomstig merkwaardig zijn. Een gids bestaat ook voor dit Museum niet. — Het nabijgelegen Musée Guimet, oorspronkelijk slechts aan de studie der godsdiensten, thans echter aan de geheele ethnographie van Oost-Azië gewijd, moet hier insgelijks genoemd worden en wel niet alleen hierom, dewijl het enkele uit den Maleischen archipel afkomstige godenbeelden enz. bezit, maar om de prachtige verzameling die door den heer De Groot op zijne reis in China voor rekening van den heer Guimet werd aangekocht en die, zooals geen tweede, ons een helder en duidelijk denkbeeld geeft van de godsdienstbegrippen en het maatschappelijk leven der Chineezen, waarvan eene kennisneming voor den beoefenaar der ethnographie van Nederl. Indië ons, met het oog op de Chineezen in den archipel, noodzakelijk voorkomt. Tentoonstelling, etiketteering en gids van dit Museum zijn voorbeeldig te noemen. — In het Musée d'Artillerie in het Invaliden-Palais vindt men een aantal krissen, lansen enz., meestal z. g. pronkwapens uit ouderen tijd van verschillende eilanden van den Indischen archipel. Ook voor dit Museum is een uitstekende beredeneerde gids verschenen, waarheen op de voorwerpen geplakte nommers verwijzen.

Omtrent den inhoud van het Ethnogr. Museum der Keizerlijke Academie van Wetenschappen te St. Petersburg, hetwelk naar ons medegedeeld werd, eveneens voorwerpen uit Nederl. Indië bevat, staan ons geen nadere gegevens ter beschikking. Naar wij vernemen zal dit Museum eene nieuwe rangschikking ondergaan.

Het Ethnographisch Museum te Rome bezit eene prachtige verzameling van Nieuw-Guinea, de uitkomsten van de reizen van d'Albertis en Loria bevattende, waarover in het bekende werk van den eerste en in Prof. Colini's verslag over de verzameling van den laatste nadere bijzonderheden zijn te vinden. Van andere eilanden, tot Indonesië behoorende, is in het Museum slechts eene kleine verzameling van wapens, meestal van Java afkomstig, aanwezig.

Het Ethnogr. Museum te Stockholm vormt eene afdeeling van het Museum der Academie van Wetenschappen. Het is vooral tengevolge der reis van het fregat Vanadis met voorwerpen uit den Maleischen Archipel, meer speciaal van Java en Bali en van de Philippijnen verrijkt. Een kort overzicht van den inhoud is door Dr. Hjalmar Stolpe gepubliceerd (Ymer 1895, blz. 132 en vlg.)

Het Keizerl. Koninkl. Naturhistorische Hofmuseum te Weenen, hetwelk in een, 1881 voltooid, grootsch gebouw is gevestigd, bevat ook eene anthropol.-ethnographische afdeeling. De ruime, goed verlichte zalen zijn met schilder- en beeldhouwwerk tot overmaat versierd, zoodat het oog van den bezoeker daardoor soms meer dan door de voorwerpen wordt aangetrokken. De verzamelingen zijn in zeer doelmatige kasten geëtaleerd en het bestuur is hier reeds met eene scheiding tusschen die voorwerpen, die ter tentoonstelling voor het publiek, voor de „Schausammlung" dienen en die, welke alleen voor den man van het vak, wegens de migratie enz. van belang zijn, begonnen. De tentoongestelde voorwerpen zijn in geographische volgorde gerangschikt; de overige in laden enz. geborgen. De gids vormt een gedeelte van den „Allgemeiner Führer durch das K. K. Naturhistorische Hofmuseum" die hier en daar met illustraties is versierd. Uit Nederl.-Indië noemen wij voorwerpen van Java (o. a. de 1883 in Amsterdam tentoongestelde verzameling antieke wapens van den heer J. A. Dieduksman, aan het Museum ten geschenke gegeven); van Bali, Sumatra (vooral voorwerpen van de Bataks), van Borneo (o. a. een schedeltrophee), Celebes, de kleine Soenda-eilanden, Molukken en Nieuw-Guinea. Als eene vrucht die deze verzameling reeds voor de wetenschap heeft gedragen vermelden wij het uitmuntende werk van Prof. A. R. Hein: Die bildenden Künste der Dajaks auf Borneo; alsmede de studiën van Dr. W. Hein, over de Ornamentiek der Dajaks.

J. D. E. SCH.

ETJÈNG. SOEND.; WÉWÉHAN, JAV.; BIJAH-BIJAH, BAL.; BELA-BELA en BIJA-BIJA, MAL. *Monochoria vaginalis Presl.* Fam. *Pontederiaceae.* Kleine waterplant, algemeen op de rijstvelden voorkomend, door geheel tropisch Azië verspreid. De wortel wordt bij lever- en borstaandoeningen als inlandsch geneesmiddel aangewend en ook bij tandpijn gekauwd.

ÉTOE. ALF. AMB., GOR. Zie KELADI.

EUCALYPTUS. Australische boomen uit de familie der *Myrtaceae*, waarvan de meest bekende soort de koortsboom of *blue gum tree*, *E. globulus Labill.*, is. Slechts enkele zijn voor den aanplant op Java bruikbaar, bepaaldelijk *E. alba Reinw.* van Timor, die in de lage landen goed gedijt en *E. pilularis Sw.*, die voor het koele bergklimaat geschikt schijnt.

EUCHEUMA. Zie AGAR-AGAR.

EUCHLAENA (REANA) LUXURIANS DUR. Fam. *Gramineae.*

Teosinté-gras van Guatemala, als uitstekend veevoeder op Java gekweekt.

EUCHRESTA. Zie PRONODJIWO.

EUCICHLA. AVES, PASSERIFORMES, PASSERES, *Pittidae.* Zie SINTAU.

EUDYNAMIS. AVES, PICARIAE, COCCYGES, *Cuculidae*, *Cuculinae.* Zie TAHOE en KOEKOEK.

EUGENIA. Zie DJAMBELAN, DJAMBOE, GANGGO en SALAM.

EULABES. Zie GRACULA.

EUPATORIUM. Zie AJAPANA.

EUPETES. Naam van op kwikstaarten gelijkende vogels, die evenwel grooter zijn, afgeronde vleugels en een breeden afgeronden staart hebben, met een zonderling gevormd plat, ovaal en naar voren zeer verlengd voorhoofd en hooge pooten. Op Sumatra leeft *Eupetes macrocercus* zoo groot als een zwarte lijster, vuurroodachtig geelbruin, keel en achterkop bruinrood. Op Nieuw-Guinea leven twee soorten, *Eup. ajax*, van boven bruin, van onderen ros en *Eup. coerulescens*, grijsblauw met een witte keel.

EUPHORBIA. Zie NANANKÄAN en PATAH TOELANG.

EUPLOCAMUS. AVES, GALLINAE, *Phasianidae*, *Phasianinae.* Zie BLEIANG en FAZANT.

EURIH. Soend. Zie ALANG-ALANG.

EUROPEANEN. Het aantal Europeanen en met hen gelijkgestelden in Ned.-Indië, met uitzondering van het personeel van leger en vloot, bedroeg ultimo 1893: 60.260, waaronder 48.649 woonachtig op Java en Madoera en 11.611 op de Buitenbezittingen. Zij komen verspreid voor over de verschillende deelen van den archipel en in samenwoning van meer dan 1000 slechts op de hoofdplaatsen, Batavia (9.017), Semarang (3.781), Soerabaja (6.403), Djokjakarta (1.849), Soerakarta (1.112) en Padang (1.636). Van de 60.260 Europeanen zijn er 47.623 in N.-I. geboren en 12.637 daarbuiten; tot de laatsten behooren 9.828 Nederlanders, 1.180 Duitschers, 265 Engelschen, 269 Belgen, 224 Franschen, 70 Oostenrijkers, 162 Afrikanen, 64 Armenianen en 575 van verschillende andere landen (Zie BEVOLKING). Welke personen staatsrechtelijk en privaatrechtelijk tot de Europeanen en met hen gelijkgestelden behooren, zal worden uiteengezet onder VERDEELING DER BEWONERS VAN N.-I.

De Europeanen zijn voor het meerendeel personen in 's lands burgerlijken dienst (6.868, waaronder ook gewezen landsdienaren), landbouw-industrieelen (4.907, waaronder ook admin. en geëmpl.), handelaren (2.010, waaronder geëmpl.) en nijverheidondernemers, zoomede zij die een ambacht voor eigen rekening uitoefenen (1.753, waaronder geëmpl. en werklieden). De eerste categorie treft men overal aan, zoowel op de hoofdplaatsen als in de binnenlanden, de tweede speciaal in de binnenlanden, de derde en vierde mede op de hoofdplaatsen. Landbouw-industrieelen zijn hoofdzakelijk eigenaren of huurders van particuliere landerijen (voornamelijk West-Java en Celebes), suiker-, cacao-, kina-, indigo- en theeplanters (Java), koffieplanters (Java, Sum. Wk., Palembang, Minahasa), tabaksplanters (O.-Java, O.kust Sum., Palembang, W.-Borneo) en perkeniers (Banda, Amboina). Nijverheidondernemers, ongerekend de ambachtslieden, komen slechts in bescheiden getal voor. Ook ambachten, uitgezonderd die van kleermaker en kapper, worden weinig door Europeanen uitgeoefend, het meest nog te Soerabaja, waar gewezen ambachtslieden van den constructiewinkel veelal een eigen bedrijf beginnen. Dat men in Indië zoo weinig Europeesche ambachtslieden ziet, is toe te schrijven aan de voorkeur, die Indische jongelui aan den ambtenaarsstand geven. Voor de mindere Europeanen is een karig bezoldigd baantje van klerk op een departements- of residentiebureau begeerlijker dan een beroep van timmerman, smid of metselaar.

De levenswijze der Europeanen in Indië verschilt met die der Europeanen in het moederland. Men woont in opene, luchtige huizen, gewoonlijk ver van elkaar gebouwd en voorzien van vóór- en achtererf. Zonder verdieping bestaan ze uit vóór-, binnen- en achtergaanderij met slaap- en zitkamers aan weerskanten en achter twee rijen bijgebouwen door een overdekten gang met het hoofdgebouw verbonden, bevattende bediendenkamers, provisiekamers, badkamer en latrine, wagenkamer en paardenstal. Grootere huizen hebben dubbele binnen- en achtergalerijen, ook wel eens een verdieping, doch het algemeen voorkomend type is het hier beschrevene. De muren zijn van buiten en van binnen wit gepleisterd, aan den buitenkant van onderen veelal voorzien van een zwarten rand van koolteer. De vloeren zijn van marmer, van blauwe of roode steenen of van grijs of gekleurd portland cement en worden veelal belegd met losse rotanmatten. Met jalousiën, zeilen en krees weet men der zon het binnendringen der huizen te beletten. Het voorerf, de trappen en ook dikwijls de voorgalerij worden versierd met groote staande wit of rose bekalkte bloempotten.

De dagelijksche kleeding der mannen bestaat gemeenlijk uit witte pantalon en wit kort jasje, meestal Attilamodel, of wel een zwart jasje (colbert) van mohair of lustre, en een helmhoed of een toedoeng van inlandsch maaksel; van de vrouwen uit sarong en kabaai of uit de gewone Europeesche kleeding. Het avondtoilet verschilt niet van dat van Europa, de warme zwartlakensche lange jas speelt daarbij een hoofdrol [1]. Als hoofddeksel draagt men des avonds een laag zwart hoedje. De Europeesche hooge hoed wordt in Indië alleen gedragen door hoogwaardigheidsbekleeders: hoofdambtenaren, hoofdofficieren in politiek, aanzienlijken van den handelsstand. Mindere personen ziet men nooit met een dergelijk hoofddeksel getooid.

Over het algemeen leven de Europeanen, in tegenstelling met een twintigtal jaren geleden, tegenwoordig sober en matig. Gewerkt wordt er in Indië zeer veel, meer wellicht dan in het moederland. De bureauambtenaren zijn des morgens ten 8 ure reeds op het bureau present en blijven er tot 3 ure des middags; die door vlijt en ijver vooruit willen komen, gaan niet vóór 5 à 6 ure naar huis en werken daar dan nog gedurende een groot deel van den avond. De personen van den handel gaan des ochtends om 9 ure naar de stad en komen er niet voor 5 à 6 ure vandaan. Op suikerfabrieken en op landelijke ondernemingen gunt men zich in den drukken tijd nauwelijks rust en is het dikwijls werken dag en nacht. Van het traditionneele middagslaapje wordt dan ook lang niet zoo algemeen gebruik gemaakt als men in Europa wel denkt; ook het overmatig bitteren en kaartspelen, waarvoor Indië vroeger als het ware berucht was, komt thans veel minder voor. Men leeft vrij kalm en zuinig, staat vroeg op (6 uur), en gaat vroeg naar bed (11 uur). Zeer zelden wordt deze regel door partijen en festiviteiten onderbroken. Reinheid en voeding worden beter verzorgd dan in Europa; de Europeaan baadt zich twee malen daags, gebruikt des morgens een stevig ontbijt met vleesch en eieren, om één uur de rijsttafel, bestaande uit rijst met kerry, verschillende min of meer sterk gepeperde eier- en vleeschspijzen, biefstuk, aardappelen, groenten en vruchten, om vijf uur thee en om acht à negen uur een volledige Europeesche middagtafel.

EURYALE. ECHINODERMATA, OPHIURIDAE, *Euryalidae.* Zie BOELOE-AYAM.

EURYCOMA. Zie BIDARA LAOET.

EURYLAEMUS of EURYLAIMUS. AVES, PASSERIFORMES, PASSERES, *Eurylaemidae*, *Eurylaeminae.* Zie PIPI-LOEREJAN.

Naam van zeer fraai gekleurde vogels met een zeer grooten kop en een aan den wortel buitengewoon breeden met groote borstelharen voorzienen bek, waardoor zij den naam dragen van hapvogels. Zij zijn boschbewoners en beminnen de

1) Vreemd is het dat in een land, waar zooveel besmettelijke ziekten voorkomen, men op hoofdplaatsen geneesheeren veelal een dergelijk kleedingstuk ziet dragen bij het bezoeken hunner patienten.

nabijheid van het water. Sumatra en Borneo worden bewoond door *Euryl. sumatranus s. corydon*, de grootste der bekende soorten, met een buitengewoon breeden, sterk gekromden, met S.vormige randen voorzienen bovenbek, zwart van kleur met een licht bruin keelschild, het midden van den rug geelrood; de bek en de naakte huid rondom de oogen zijn hoog karmijnrood, welke schitterende kleur na den dood geheel verdwijnt. Deze merkwaardige kleursverandering heeft bij *Euryl. Horsfieldii*, *Euryl. nasutus s. macrorhynchus* en *Euryl. psittacinus* enz. ook plaats; de bek, bij het leven glanzend wasachtig grasgroen, verliest na den dood die schitterende kleur, deze verandert in lichtblauw, daarna in donkerblauw en 2 dagen later in zwart. Op de Soenda-eilanden komt *Eur. javanicus s. Horsfieldii* voor; zij is van boven zwart met gele vlekken, en de staart is zwart met een witten band; de overige lichaamsdeelen zijn grijspurperkleurig; zij bewoont de moerassige bosschen aan de oevers van rivieren en meren en voedt zich met insekten, wormen enz. *Eur. cucullatus s. ochromelas* bewoont Sumatra, is van onderen rosekleurig en citroengeel; de zoogenaamde maanhapvogel (*Eur. lunatus*) aldus genoemd naar een witten halve-maanvormigen band aan elke zijde van den hals, is van boven roodbruin, van onderen blauwgrijs met zwarte, in het midden blauwe vleugels. *Eur. Dalhousiae s. psittacinus* van Sumatra is groen met blauwen staart, zwarten bovenkop, blauwe kruin, een citroengele keel en twee vlekken achter de oogen. Op Nieuw-Guinea leeft een blauwzwarte soort met purperrooden stuit en onderbuik (*Eur. Blainvillei*) en op Sumatra en Borneo *Eur. macrorhynchus s. nasutus*, van onderen purperrood, bovendeelen, kin en een band over den krop zwart met witte schouders en blauwen bek. Deze vogels zoo in 't oog vallende door hunne prachtige vederentooi, zijn daarenboven merkwaardig door hun nestbouw; *Eur javanicus* en *Eur. nasutus* vervaardigen een zeer groot nest samengesteld uit bladeren, plantenvezels en worteltjes in den vorm van een afgeplatten kogel op een boven het water hangenden boomtak; de ingang is aan een der zijden met groote zorg gemaakt. Oengeh tampalano is de inlandsche naam in Midden-Sumatra van *Eur. sumatranus* en *Eur. macrorhynchus* en Toeroenan oedjan van *Eur. ochromelas*. In groote hoeveelheden worden zij geschoten ten behoeve van den veerenhandel, vooral in de laatste jaren.

EURYSTOMUS. AVES, PICARIAE, CORACIAE, *Coraciidae*, *Coraciinae*. Zie LARTAN en SCHARRELAAR.

EUSIDEROXYLON. Zie BELIAN.

EVANGELISATIE. Uit de Instructie van den Gouv.-Gen. en Raden van 1609 en later blijkt dat de „bevordering der bekeering van onchristenen" hun ten plicht werd gesteld. Er bestond ook ten aanzien van dit punt eenheid van den staat met de kerk, de predikanten, en zij alleen, bijgestaan zoo mogelijk door schoolmeesters, moesten als zendelingen optreden.

Leverde de oprichting van een kweekschool tot opleiding van predikanten voor Indië bestemd te Leiden in 1622 het bewijs, dat men de noodzakelijkheid inzag eener bijzondere opleiding voor de Evangelieprediking onder de Mohammedanen en heidenen [1]), die school werd al in 1633 opgeheven en de studie der inlandsche talen, in Indië zelf aan te leeren, bepaalde zich bij het gros der pred. tot het Maleisch, de kusttaal van den Ind. archipel en het Portugeesch, dat in de vroegere bezittingen der Portug. door hunne bekeerlingen en afstammelingen werd gesproken, die onder het gezag der O. I. C. in de Herv. kerk waren overgebracht en waarvan er zoovelen zich te Batavia hadden gevestigd, dat daar van 1634 af tot in deze eeuw bij de Portugeesche en de Maleische gemeenten in het bijzonder eenige pred. waren aangesteld [1]).

Het Maleisch [2]) is ook in de Molukken kerk- en schooltaal geworden: het beoefenen der landstalen leverde groot bezwaar wegens het verschil in dialect [3]) en het ontbrak den pred. in den regel aan tijd en gelegenheid zich aan de evangelieprediking onder de inl. bevolking te wijden; ook werden zij gedurig verplaatst [4]). De overgang tot het Christendom of tot het Protestantisme bij de bekeerlingen van de Portugeezen had meestal plaats in massa, zonder behoorlijke voorbereiding; de pastorale arbeid der meeste pred. moest zich bepalen tot schaarsche en korte bezoekreizen in de gemeenten buitenaf, waarbij dan zeer velen gedoopt en velen tot lidmaten aangenomen werden, na oppervlakkig onderzoek [5]).

Het niet bijwonen der godsdienstoefeningen werd op de Ambonsche eil. tot in 1689 met boete getraft; aan kinderen die de scholen bezochten, werd rijst uitgedeeld [6]).

Het onderwijs op de scholen was hoogst gebrekkig, en bepaalde zich tot oefening in de Mal. taal, en het van buiten leeren van den catechismus [7]). Ook onder Ternate, in Menado en op de Sangi- en Talauer eil. werd bij bezoekreizen van pred. de doop bediend aan honderden tegelijk [8]).

Het onvermijdelijk gevolg van deze wijze van werken was, dat afgoderij en bijgeloof in allerlei vorm bleef bestaan bij de Christenen evenzeer als bij de Mohammedanen; ook ten aanzien van het doopwater, het avondmaalsbrood en van de briefjes als doopbewijzen uitgereikt, heerschten allerlei bijgeloovigheden [9]). Dat het zedelijk gehalte van deze Christenen op laag peil bleef,

---

1) Zie de Instellingen, ordinantiën en wetten van het college der studenten enz. bij J. C. Neurdenburg, Geschiedenis tegenover kritiek bl. 48. 1) In 1678 waren er drie voor elke gem. In 1816 is de Portug. gem. met de Mal. vereenigd en deze later in de Prot. kerk opgenomen, maar er wordt nog steeds in Batavia ook door de pred. in het Maleisch gepreekt. 2) Zie over het Maleisch van den Bijbel van Leydekker, Med. Ned. Zend.gen. II. bl. 305 en De Geschiedenis der Christ. kerk in Nederland 1869, bl. 527. 3) Zie de Macedoniër X, bl. 102; C. W. W. C. Baron van Hoëvell, Ambon en de Oeliasers, bl. 93. 4) Zie de redenen in De geschiedenis der Christ. kerk in Nederland, II, bl. 520. 5) Ingeval de pred. de taal verstond, de meesten waren „ontaalkundig". Zie Tijdschr. v. Ned.-Indië 1857, II. bl. 267. 6) Bij wijze van schadeloosstelling voor de ouders Med. N. Zend.gen. XXVI, bl. 252. 7) De Macedoniër X, bl. 103 en C. A. L. Van Troostenburg de Bruijn, de Herv. kerk, bl. 538. 8) Zie „Med. N. Zend.gen. X, bl. 199 en Van Tr. de Bruijn Op. cit. bl. 487. 9) Ook de armenbus in de kerk was een voorwerp van vereering; de daarbij gezworen eed werd boven

wekt te minder verwondering, daar het gedrag zoowel van de regeering als van vele ambtenaren en zelfs van enkele predikanten [1]) volkomen in strijd was met de Christelijke leer [2]).

Het tot Christen maken of Christianiseeren, zooals de Zend. Schuurmans de in den Compagnie's tijd gevolgde manier aanduidt [3]), had ook een staatkundig motief, blijkens het schrijven van Gouv.-Gen. en Raden in 1626, waarin zij verklaren dat men „alzoo den weerzin van de inwoon„ders tegen ons gezag beter zou kunnen overwin„nen" [4]). De Heer Chasteleijn laat zich over de door hem met het land Depok begiftigde vrijgelaten slaven aldus uit: „De religie kan men met „een goed oogmerk wel op een politieke leest „schoeien; door mijne lijfeigenen tot het Chris„tendom te brengen mag ik boven den plicht „van den Christen profiteeren, daar zij en de „Mahometanen nu een innerlijken afkeer van el„kander hebben [5]). (Zie DEPOK).

In 1774 schreef de Holl. maatschappij van wetenschappen te Haarlem deze prijsvraag uit: „welke zijn de beste middelen om de ware en „zuivere leer van het Evangelie onder de bewo„ners der koloniën meer te bevestigen en voort „te planten?" In twee van de ingekomen antwoorden, die van de predikanten P. Hofstede en J. van Nuys Klinkenberg, wordt het denkbeeld van kerkelijke missiën voorgestaan, het derde, van den koopman C. Van Vollenhoven, wijst den later gevolgden weg aan: de oprichting van een zelfstandig genootschap tot bereiking van het voorschreven doel [6]).

In 1797 werd te Rotterdam het eerste Ned. Zend.genootschap opgericht. De wijze van werken van die en van later opgerichte vereenigingen, die pleegt aangeduid te worden door het woord: evangelisatie, is systematisch uiteengezet door wijlen J. C. Neurdenburg in zijne in 1879 uitgegeven „Proeve eener handleiding bij het bespreken der zendingwetenschap" [7]). Bij de jongste regeling van het hooger onderwijs is, op voorstel van de Synode der Herv. Kerk, onder de studievakken opgenomen: „De geschiedenis der zending".

Aan de evangelisatie worden de volgende hoofdvereischten gesteld.

a. Het doel moet zijn: niet de volken te bewegen hun godsdienst met den Christelijken te verwisselen, maar „de voortplanting en bevordering van het ware Christendom in de harten der menschen" door mannen van karakter en volkomen toewijding, die het Evangelie verkondigen overeenkomstig de behoeften van diegenen, tot wie zij gezonden worden [1]).

De taak van den zendeling laat zich tezamenvatten in het woord: opvoeding [2]).

b. Daartoe is noodig kennis van de taal, de godsdienstige denkbeelden en van de zeden en gewoonten van het volk waar hij gaat arbeiden [3]), aanvankelijk het best te verkrijgen door opleiding in een zendings- of zendelingenhuis, waar een man aan het hoofd staat, die grondige kennis bezit van land en volk op het zendingsveld der vereeniging.

c. De zendeling moet worden bijgestaan in den zendingsarbeid door inl. helpers, die beter dan hij in staat zijn aan hunne landgenooten de waarheid te verkondigen zooals zij die verstaan [4]).

d. De school moet als de hoeksteen van het zendingswerk worden beschouwd, en het onderwijs moet in de eerste plaats de godsdienstige, doch tevens de algemeene ontwikkeling der jeugd ten doel hebben [5]). Op de school moet, even als in de kerk, de landstaal worden gebruikt.

e. Bij de stichting van inl. Christengem. moet rekening gehouden worden met den heerschenden godsdienst en met de maatschappelijke toestanden op het zendingsveld der vereeniging.

Alleen de zending van de Gereformeerden is een kerkelijk Prot. missie; de Doopsgezinde en Evang.-Luthersche Z. V., hoewel de leden allen tot de genoemde kerkgen. behooren, zijn het niet [6]).

De betrekking tusschen het bestuur en den zendeling moet zijn innig persoonlijk, bij kerkelijke missiën dreigt zij officieel te worden. Ook moet geen kerkelijke belijdenisvorm aan de bekeerlingen worden opgelegd [7]).

Terwijl de zend. overal in den archipel prediken in de landstalen, tot wier kennis het Bijbelgen. zoo krachtig heeft medegewerkt, is men zich in de Minahasa van het Maleisch blijven bedienen om het groot verschil van dialecten, waaruit eerst thans eene keuze is gedaan voor

anderen als heilig aangemerkt. 1) Zie: De geschiedenis der Christ. kerk in Nederland, II. pag. 528. 2) Zie vooral J. G. F. Riedel, De sluik- en kroesharige rassen tusschen Celebes en Papoea, bl. 34; op het eind der vorige eeuw was de bevolking van Amboina tot armoede gebracht en met twee-derden verminderd. 3) Zie 47ste Verslag der Doopsgez. Z. V. bl. 50. 4) De Macedoniër, X. bl. 88. 5) Zie: Chasteleijn en de Stichting der Christengem. van Depok, door J. Beukhof in het Zendingstijdschrift 1895, bl. 201. Het oordeel van den Heer N. Graafland over het christelijk gehalte van die gem. vindt men in Med. Z.-Gen. XXXV, bl. 1. 6) Zie ook J. C. Neurdenburg, op cit. bl. 121. 7) Zie ook: Med. N. Zend.gen. XX, bl. 437 en XXI, bl. 69 en 220; waarin wordt behandeld het werk van E. Buss, die Christliche Mission, ihre principielle Berechtigung und praktische Durchführung, bekroonde prijsvraag van het Haagsch Gen. tot verdediging der Christ. Godsdienst, Leiden 1876. 1) Zie de grondbepalingen van het Ned. Zend.gen. in Med. N. Zend.gen. XXI, bl. 74. Zie ook: De oorsprong, de grondslag en de methode der zending, door N. Graafland in Med. N. Zend.gen. VII, bl. 264. 2) Zie de rede voor den Heer C. Poensen in Med. N. Zendgen. XXXVII, bl. 283. 3) Art. 1 van de aan de Kerke-orde van 1643 toegevoegde: Middelen om de bekeering der heidenen te bevorderen, schrijft voor: „een iegelijke natie na haar begrip en „verstand te onderwijzen in de fundamenten „der Christ. religie in de taal welke de heide„nen verstaan". Zie Van Troostenburg de Bruijn, op cit. bl. 399. 4) Zie Gedenkschrift bij gelegenheid van het 25jarig bestaan der Ned. Z.-V. bl. 89. 5) Med. N. Zend.gen. VIII, bl. 286 en Gedenkschrift Ned. Z.-V. bl. 71. 6) In het artikel CHRISTENGEMEENTEN had behooren te zijn melding gemaakt van het Evang. Luthersche Zend.gen., dat één zend. heeft op Poelo Tello (Sum. Westkust) zie in voce. 7) Zie de rede van J. C. Neurdenburg naar aanleiding van de Missions Studiën und Kritiken van Dr. R. Grundemann, Med. N. Zend.gen. XXXVIII,

een vertaling van den Bijbel (Zie BIJBELGENOOTSCHAP), en waarin ook reeds schoolboekjes zijn overgebracht [1]). Met opleiding van inlanders tot evangeliepredikers, tevens onderwijzers, was daar reeds een aanvang gemaakt door de Zend. Riedel en Schwarz; later is de opleiding gesplitst, en men heeft daar nu afzonderlijke kweekscholen voor inl. leeraars en onderwijzers. Op Java was door zend. Jellesma eene nog bestaande kweekschool voor hulpzendelingen opgericht, waaruit uitnemende helpers zijn voortgekomen [2]). Ook in Pasoeroean heeft zoodanige opleiding plaats.

In 1878 is te Depok het door wijlen J. A. Schuurman met de daartoe in het vaderland ruim verstrekte fondsen gestichte Seminarie voor inl. hulpzendelingen geopend, waar de zend. uit den geheelen archipel kweekelingen kunnen heenzenden, die als voorgangers en tevens tot onderwijzers worden opgeleid door den oudzend. van het Rijnsche Z.-G. Ph. Hennemann, als Director, bijgestaan door den hoofdonderwijzer D. Iken. Het onderwijs wordt gegeven in het Maleisch [3]).

De Bataks, die deze school hebben doorloopen, worden verder opgeleid op het Seminarie te Pantjoer na Pitoe op Sumatra van het Rijnsche Z.-G., dat ook op het eiland Nias en op Borneo kleine Seminariën heeft. Ook de Gereformeerden hebben er een, de Keucheniusschool genoemd, in de res. Bagelen.

De zendingscholen zullen later afzonderlijk worden besproken (zie ZENDING) hier zij er alleen op gewezen dat de Ind. regeering veel beter zou gedaan hebben door aan de talrijke Christelijke scholen in de Minahasa en in Amboina steun te geven, dan door daarnaast, zooals sedert 1878 is geschied, neutrale scholen op te richten, waardoor de aldaar zoo gewenschte eenheid van school en kerk werd verbroken [4]). De Christ. scholen zijn intusschen in stand gebleven en vele onderwijzers aan de gouvernementsscholen geven godsdienst-onderwijs, als helpers, in hun vrijen tijd.

Onder de nog heidensche Alfoeren in de Minahasa heeft het Christendom zich, toen het eenmaal post had gevat, met groote snelheid uitgebreid. Sedert is nagenoeg de geheele bevolking gekerstend en de maatschappelijke toestand heeft zich daarnaar gewijzigd [5]). Hetzelfde heeft plaats gevonden in de Bataklanden in die streken, waar de Islam der zending niet reeds voor was geweest. Op Java en overal elders, waar de Islam heerscht, kan de christen-inlander niet als burger in de gemeenschap blijven verkeeren; men legt hem plichten op die hij moeilijk meer kan volbrengen. (Zie CHRISTENEN. (INL.)

Daarom werd al ras naar vestiging buiten die gemeenschap uitgezien, en zoo heeft de stichting van de thans zoo bloeiende Christengem. in het binnenland van Soerabaja op nieuw ontgonnen gronden plaats gegrepen, ook in Pasoeroean, doch op kleiner schaal, evenals op enkele plaatsen in Midden-Java, waar de Zend. van Neukirchen werken in de afd. Salatiga.

In Japara zijn voor dat doel aan de Doopsgez. Z.-V., in de Preanger Reg. aan de Ned Z.-V. gronden in erfpacht afgestaan; daar heeft men het in de hand Mohammedanen al of niet toe te laten; op het terrein der vrije volksontginningen kunnen zij niet geheel geweerd worden. In Cheribon is onder bestuur van zend. Verhoeven een Christenvestiging tot stand gekomen op meerendeels ontgonnen, gekochte en gehuurde gronden [1]).

Als landbouwkoloniën in het binnenland kunnen de inl. Christengem. zich het best ontwikkelen; op de hoofdplaatsen zijn de verspreide elementen moeilijk saam te houden, zooals de ervaring op de groote hoofdplaatsen van Java en te Tjandjoer heeft geleerd [2]). Men heeft daar ook altijd met tegenwerking van talrijke Moh. geestelijken en van sommige hoofden te kampen.

Eenige kennis van geneeskunde komt den zend. zeer te stade, zoowel om hulp te kunnen verleenen aan lijdenden als om vertrouwen te winnen en zoo den weg te banen voor zijne prediking [3]), Van de eerste vestiging in de Minahasa hebben de zend. medicijnen uitgereikt, later hebben zend. genees- heel- en verloskundige studiën gemaakt, zooals A. Kruyt te Modjowarno en de zend. van Neukirchen en nu zijn er ook zend.-artsen (zie CHRISTENGEMEENTEN). Tot het opvoedingswerk van den zend. in ruimen zin behoort ook aanwijzing van de beste middelen van bestaan en tot verhooging der welvaart; de beheerder van een erfpachtsland doet dit van zelf; maar ieder zend. kan hierin veel doen, waarvan voorbeelden zullen worden medegedeeld, ook ten aanzien van alles wat tot zelfstandige ontwikkeling kan leiden (Zie ZENDING).

Werd in vroeger tijd de kerstening van inlanders als plicht der regeering beschouwd, in deze eeuw bepaalde zij zich tot de toelating van zend. die in nog geheel heidensche streken zonder bedenken werd verleend, maar daar, waar de geheele of het grootste deel van de bevolking Mohammedaansch is, liet men die afhangen van het advies van Europeesche en inlandsche bestuurshoofden, waarbij de vrees voor rustverstoring, dikwerf als motief aangevoerd om vijandige gezindheid van de

bl. 186. 1) Med. N. Zend.gen. III, bl. 40; VI, bl. 55, XVI, bl. 162. 2) Zie Med. N. Zend.gen. X, bl. 100, waar van een hunner, Paulus Tosari, door zend. Kruyt gezegd wordt: „in stede van kennis bij te brengen, die meestal „ongebruikt blijft liggen in het hoofd zijner „leerlingen, tracht hij de voornaamste punten „van het onderwijs in den godsdienst in ver„band te brengen met de gevoelens van ieders „hart, zoo min mogelijk mededeelende, zooveel „mogelijk henzelven tot spreken uitlokkende". 3) Over de wijze van opleiding zijn alle zend. in Ned. Indië vooraf geraadpleegd. Zie voorts Med. N. Zend.gen. XV, bl. 28 en 167 en de jaarverslagen, die het Cent. comité voor de oprichting en instandhouding van het Seminarie publiceert, vooral die van 1892—1894, waarvan het eerste van de hand van D. Iken. 4) Med. N. Zend.gen. VIII, bl. 378. 5) Zie Med. N. Zend.gen. XXVI, bl. 258. Ten einde te beletten dat Christenen op Zondag worden opgeroepen voor negerij-diensten, bepaalde de res. van Menado in 1847, dat alle inl. des Zondags daarvan vrij zouden zijn. Med. N. Zend. VII, bl. 278.

1) Zie Landontginning en Evangelisatie op Java door P. Jansz. 1874 en Neerlandsch Zendingstijdschrift, II, bl. 43 en IV, bl. 16. 2) Zie Gedenkschrift N. Z.-V. bl. 74—79. 3) Zie Med. N. Zend.-gen. IV, bl. 7 en XII, bl. 93, 250 en 312, waar de zend. I. Kruijt eene lijst geeft van namen van ziek-

laatsten te bedekken [1]) ook te Buitenzorg meestal den doorslag gaf.

Dat er met Christen te worden eer noch voordeel te behalen is [2]) — ook de zend. zelven oefenen geen gezag uit — geeft de zekerheid, dat zij, die toetreden, het oprecht meenen; het pleit dus voor de volharding der zend. en de kracht der waarheid, dat het getal Christenen op Java nochtans zoo is toegenomen, daarbij gelet op het feit dat vele Europeanen tot de tegenstanders behooren in woord en voorbeeld.

De gedragslijn van de regeering tegenover de zending is echter sedert vele jaren, in den laatsten tijd vooral, aanmerkelijk gewijzigd. Min. Bergsma verklaarde: „de groote voordeelen per-„soonlijk te kennen, die de Christianiseering voor „de inlanders zelven heeft ook voor de bevesti-„ging van ons gezag, waarom z. i. de regeering „aan de bevordering van het Christendom, zonder „rechtstreeksche inmenging, hare voortdurende „aandacht behoort te schenken" [3]). Van betere gezindheid der hoofden zijn voorbeelden te vermelden [4]).

Op de in 1888 te Amsterdam gehouden Alg. Ned. Zendingsconferentie, waar de meeste Prot. Z.-V. vertegenwoordigd waren, werd besloten aan de regeering mede te deelen, dat die Vereen. „zich „verbonden hadden, elkanders arbeidsveld te eer-„biedigen, en, waar een genootschap den arbeid „heeft aangevangen, geen aanvrage tot vestiging „van een zend. aan de regeering te richten, dan „in overleg met dit genootschap".

De Regeering is gewoon in dien geest te handelen, maar heeft er zich steeds van onthouden aan de verschillende godsdienstige gezindheden bepaalde gedeelten van Ned.-Indië aan te wijzen, waar zij, met uitsluiting van andere, bevoegd zouden zijn te arbeiden [5]). In de Minahasa, waar ter wille van gepasporteerde militairen, die elders tot het katholicisme waren overgegaan, in 1885 vestiging van Kath. geestelijken te midden van de Prot. gem. aldaar is toegestaan, treden de moeilijkheden, die daarvan het gevolg zijn, aan het licht [6]).

In onderscheiding met de Prot. is de Roomsch-Kath. missie zuiver kerkelijk, wat meer zegt, de Roomsche kerk heeft in Ned.-Indië een apostolisch vicariaat in partibus infidelium, alle geestelijken behooren tot de missie, hoewel slechts enkelen den naam van missionnarissen dragen en allen verrichten zendingswerk onder inlanders, wanneer zij er plaatselijk toe in de gelegenheid zijn [7]) maar zooals uit het artikel CHRISTENGEMEENTEN blijkt, is het grootste zendingsveld der Kathol. op Flores onder de heidenen; daar even als op Timor hebben zij het door de Portugeezen in de 17de eeuw begonnen werk opgevat [1]), zij volgen dezelfde methode, en beginnen meestal met het doopen van kinderen van nog heidensche ouders [2]), deze kinderen worden dan later onderwezen en de volwassenen meteen tot de ontvangst van het doopsel voorbereid.

De catechismus, in de landstaal overgebracht, wordt van buiten geleerd [3]); het Maleisch dient daar ook algemeen als voertuig bij de prediking. De geestelijken bedienen zich ook van inl. hulpzendelingen [4]), zij beijveren zich zeer van de inl. goede ambachtslieden te maken, en zetten allen tot arbeidzaamheid aan [5]).

Bronnen. Buiten de aangehaalde, J. Craandijk, het Ned. Zendelinggen. in zijn willen en werken. 1869; S. Coolsma, Twaalf voorlezingen over West-Java, 1881 en Dr. E. T. Kruijf, Geschiedenis van het Ned. Zend.gen. en zijne zendingsposten, 1893—1894 en: Het goed recht der Evangel. Zending, 1895. W. B. B.

EWAB. Zie KEI-EILANDEN.

EXCALFACTORIA. AVES, GALLINAE, ALECTOROPODES, *Phasianidae.* Zie POEJO.

EXCOECARIA. Zie KAJOE KOEDA.

EXOCOETUS. PISCES, PHYSOSTOMI, *Scombresocidae.* Zie WALANG (IKAN).

EXOGAMIE. Zie HUWELIJK.

EIJKMAN, CHRISTIAAN. Geb. te Nijkerk 11 Augustus 1858. Hij studeerde te Amsterdam en is daar tot doctor in de geneesk. gepromoveerd. In 1883 werd hij tot off. v. gez. bij het Ind. leger benoemd; eenige jaren later tot herstel van gezondheid naar Europa teruggekomen, maakte hij zich deze gelegenheid te nutte tot het bestudeeren der bacteriologische techniek onder Koch's leiding. In 1887 nam hij deel aan de werkzaamheden der commissie voor het onderzoek naar den aard en de oorzaak der beri-beri, en toen de leden dier commissie, Dr. C. A. Pekelharing en Dr. C. Winkler, naar Europa terugkeerden, werd Eijkman met de leiding van het voortgezet onderzoek in Indië belast. 15 Jan. 1888 werd hij uit den milit. geneesk. dienst ontslagen en geroepen tot zijne tegenwoordige betrekking: directeur van het laboratorium voor pathologische anatomie en bacteriologie te Weltevreden. Deze instelling is door Eijkman, — ge-

ten bij de Javanen. 1) Zie Evangelisatie op Java door W. Hoezoo, Med. N. Zend.gen. IX, bl. 1. 2) Wèl schimp en spot; zoo wordt den Christen-Javaan nagezegd: mèloe londo = hij volgt de Hollanders, mèloe kapir = hij volgt de onbesnedenen, of meleboe londo = hij is is een Hollander geworden. Zie Med. N. Zend.-gen. IX, bl. 34 en XIV, bl. 133. 3) Zie Handel. der Tweede Kamer van 16 November 1894. 4) Med. N. Zend.gen. XXXI, bl. 170 en XXXVII, bl. 182. 5) Zie K. V. 1889, bl. 129. Van Katholieke zijde wordt het niettemin zoo voorgesteld. Zie b. v. De K. M. 1893—1894, bl. 67. 6) Med. N. Zend.gen. XXXI, bl. 196. 7) Zoo zijn in 1888 te Semarang door pastoor P. Keijzer 53 Menadoreezen, Ambonezen en Afrikanen, protestanten en heidenen, in de Roomsche kerk opgenomen. De K. M. 1890—1891, bl. 69. 1) De K. M., bl. 181; volgens overlevering zou ook Xaverius hier in de XVIe eeuw even als in Amboina en Menado, bekeerlingen hebben gemaakt. 2) De K. M. 1890—1891 bl. 162, in eenige dagen 780 kinderen gedoopt als „begin der missie". Id. 1893—1894 bl. 2, 700 kinderen. Id. 1894—1895, bl. 20, bij eerste komst waren 5 gedoopt, na anderhalve maand allen beneden zeven à acht jaar oud. Id. 1895—1896, bij eerste bezoek aan wal op Nieuw-Guinea 73 kinderen gedoopt; dat is het begin geweest van de nieuwe missie aldaar, waarvan had behooren melding te zijn gemaakt in het art. CHRISTENGEMEENTEN. 3) De K. M. 1892—1893, bl. 214 en 1894—1895, bl. 116, 4) Een Breve van Paus Leo XIII van 24 Juni 1893 gelast de oprichting van Seminariën voor priesters uit de inlanders. Zie K. M. 1893—1894, bl. 97—99 en 187. 5) De K. M. 1893—1894, bl. 185—188.

steund door den onderdirecteur van Eecke (zie aldaar) en verscheidene tijdelijke laboranten, als Godefroy, Stratz, Van der Scheer, Grijns — gemaakt tot een belangrijk centrum voor medische onderzoekingen in de tropen, gelijk de uitvoerige jaarverslagen, die sedert de oprichting geregeld zijn verschenen in het Gen. Tijdschr. v. Ned.-Indië, ten duidelijkste uitwijzen. In deze verslagen zijn alle resultaten van Eijkman's nasporingen gepubliceerd; zij betreffen o. a. beri-beri, cholera asiatica, lepra, de z. g. tropische anaemie, de stofwisseling en de bloedmenging in de tropen, enz. Sedert 1888 is Eijkman ook werkzaam als directeur der school voor inlandsche geneeskundigen (docters djawa); voor zijne leerlingen schreef hij in 1893 eene „Physiologie van den mensch" en richtte hij het „Tijdschrift voor inl. geneeskundigen" op. In 1896 keerde hij andermaal naar Europa terug.

F.

FABRIEKSNIJVERHEID. Zie NIJVERHEID.

FACTORY. Zie HANDELMAATSCHAPPIJ.

FAFAG. Kuststreek met gelijknamige baai aan de noordkust van het Papoesche eiland Waigéoe; langs een voetpad bestaat er gemeenschap met de binnenzee of Tip Wagé.

FAGRAEA. Zie TEMBESOE.

FALCK. (Mr. ANTON REINHARD) Geb. te Utrecht 19 Maart 1777 uit het huwelijk van O. W. Falck, van de Kaap de Goede Hoop, sedert 1786 bewindhebber der O. I. Comp., met E. A. Bergh. Na in 1793 aan het Athenaeum te Amsterdam, waar zijne ouders toen gevestigd waren, als student in de rechten te zijn ingeschreven, promoveerde hij te Leiden 26 Juni 1799 en werd bij het Hof van Holland als advokaat beëedigd; in 1801 werd hij lid der municipaliteit te Amsterdam en in 1802 secretaris van legatie aan het Spaansche Hof. In 1806 werd hij aangesteld tot chef de division bij het dep. van buitenl. zaken, in 1808 tot Commissaris voor de koloniën, later tot Secretaris-Generaal bij het ministerie voor marine en koloniën. Na de inlijving van het Kon. Holland bij Frankrijk vestigde Falck zich als advokaat te Amsterdam, en nam in 1813 in groote mate deel aan de gebeurtenissen, die geleid hebben tot het herkrijgen onzer onafhankelijkheid. Bij het aanvaarden der Souvereiniteit door Willem I tot Secretaris van Staat benoemd, werd Falck den 19den Maart 1818 aangesteld tot Minister voor onderwijs, nationale nijverheid en de koloniën. Terwijl hij deze functiën waarnam, werd hij in 1819 naar Weenen gezonden om mede te werken tot de vaststelling van de acte van het Weener congres, (Mei 1820) en in Oct. 1823 naar Londen afgevaardigd, om den Ned. gezant aldaar, Baron Fagel, bij te staan in de onderhandelingen, die geleid hebben tot het sluiten van het tractaat van 17 Maart 1824. Daarna werd hij benoemd tot Ambassadeur te Londen; in 1832 keerde hij naar Nederland terug, en werd in 1839 benoemd tot gezant te Brussel, waar hij 16 Maart 1843 overleed. Zijne „Brieven" (1795—1843) zijn in 1857 uitgegeven.

FALCO. AVES, ACCIPITRES, FALCONES, *Falconidae*, *Falconinae*. Zie ALAP-ALAP en ANGKAL-ANGKAL.

FAM-EILANDEN. Groep van eilandjes ten zuidwesten van het Papoesche eiland Waigéoe, op vele kaarten abusievelijk als Tamian-eilanden aangegeven.

FANASA. AMB. AROE. Zie KAMOENING.

FANEAM. Zie ATOEDA.

FANEI. Zie PODIN en BUIDELDIEREN.

FAOE. Zie GÉBÉ.

FARKIA. N. G. 4 R. NOEMF. Zie OEBI.

FASCIOLARIA TRAPEZIUM. Zie GASTEROPODEN.

FAZANT. Eigenlijke fazanten zijn niet vertegenwoordigd in den Indischen archipel; deze leven op het vasteland van Indië, in China en Japan; slechts een afwijkende vorm komt in onze koloniën voor, de zoogenaamde hoenderfazanten (*Euplocamus*), welke daarenboven alleen waargenomen zijn in Sumatra en Borneo; zij komen in vorm overeen met de hoenders, doch missen de vleezige aanhangsels aan den kop en de keel, daarentegen is de huid aan de zijden van den kop geheel naakt, de staartveêren zijn niet verlengd. Op Sumatra en Borneo leven de vuurrug-hoenderfazanten; de voorwerpen van Sumatra, beschreven onder de namen van *Euplocamus ignitus*, *macartneyi* en *sumatrensis*, zijn purperblauw, het middengedeelte van den rug is glanzig vuurrood, de borst bruinrood, de twee middelste staartpennen zijn rosachtig; de zijden van het lichaam licht kastanjebruin geschakeerd met purperzwart; bij de voorwerpen van Borneo (*Eupl. nobilis*) is de onderzijde van het lichaam kastanjebruin en zijn de twee middelste staartpennen reekleurig. De mannetjes hebben een hooge pluim op den kop; bij de wijfjes ontbreekt deze geheel en haar lichaam is van boven bruin, van onderen wit met bruine vlekken. In Serawak wordt *Eupl. nobilis* door de inboorlingen genoemd Sempidan. Op Sumatra en Borneo leven ook de rosstaart-hoenderfazanten; de voorwerpen van Sumatra en Malaka (*Eupl. erythrophthalmus*) zijn zwartblauw, voorrug en vleugels zwart met witte dwarslijnen, de achterrug bruinrood, de staart ros; bij de voorwerpen van Borneo (*Eupl. pyronotus*) is de onderzijde van het lichaam met witte pijlvormige strepen voorzien, door de inboorlingen van Serawak genoemd Singgier. Zoowel de vuurrug- als de rosstaart-hoenderfazanten bewonen de hooge bergen.

FELIS. MAMMALIA, CARNIVORA, FERAE, *Felidae*. Zie MATJAN.

FENDALL. (JOHN) Geb. te Londen 9 Oct. 1762 trad hij in 1779 in dienst der Britsche Oost-Indische Compagnie, vervulde verschillende betrekkingen in haren dienst in Indië en werd, na van een verlof uit Europa teruggekeerd te zijn, in 1816 als opvolger van Raffles tot Luit.-Gouv.-Generaal van Java en Ond. benoemd. Deze betrekking werd slechts korten tijd, van 11 Maart tot 19 Aug. 1816, door hem waargenomen; zijne voornaamste werk-

zaamheid bepaalde zich dan ook tot het regelen van de overneming van het bestuur door de Nederl. Comm.-Gen. Naar Britsch-Indië teruggekeerd werd hij daar nog tot verschillende hooge betrekkingen benoemd o. a. tot lid in den Raad van Indië (1820) en president van den Board of trade (1824). Hij overleed 10 Nov. 1825 te Calcutta.

FENNEMA. (REINDER) Ontving zijne opleiding aan de Polytechnische school en werd in 1874 ter beschikking gesteld van den Gouv.-Gen. om te worden benoemd tot ingenieur der 3e klasse bij het mijnwezen daar te lande. In April van dat jaar tot die betrekking benoemd, werd hij in Juli d. a. v. geplaatst ter Sumatra's Westkust. In 1877 werd hij ingenieur der 2e klasse, in 1885 ingenieur der 1e klasse en in 1893 hoofdingenieur bij het mijnwezen in N.-I. Het grootste gedeelte van zijn diensttijd was hij op Sumatra en op Java werkzaam bij de geologische opneming van die eilanden. Ook is hij ter o.kust van Sumatra belast geweest met een onderzoek naar artesisch water en petroleum; voornamelijk aan hem is het te danken dat de Langkat-petroleumbronnen flink in ontginning zijn gekomen. Aan de geologische beschrijving van Sumatra's w.kust en van Java had hij een werkzaam aandeel, getuige hetgeen daaromtrent van zijn hand het licht zag, nl.: Topographische en geologische beschrijving van het Noordelijk gedeelte van Sumatra's Westkust met geologische kaart. Jaarb. v. h. Mijnwezen 1887; De vulkanen Semeroe en Lemongan. Met kaarten en teekeningen. Jaarb. v. h. Mijnwezen 1886; Geologische beschrijving van Java en Madoera. Met atlas in folio. Amsterdam 1896. Van R. D. M. Verbeek en R. Fennema. (Thans ter perse).

FENOE. Zie SCHILDPADDEN.

FERNATAR. Zie AMISJAK.

FERONIA. Zie KAWISTA.

FERULA. Zie INGGOE.

FÉTÉ-FÉTÉ. TERN. Zie BAKOENG.

FÉTISISME. Een uitvloeisel van het vroeger besproken animisme is het verrichten van handelingen, die ten doel hebben de geesten, aan menschen, dieren of andere voorwerpen (fétis) gebonden, werkzaam te doen zijn ter afwering van onheil of het verspreiden van geluk. Eigenaardig is het voor het fétisisme, dat vaak zeer eenvoudige voorwerp (steen b. v.) niet, zooals amuletten en andere toovermiddelen gerekend wordt als zijnde eene bemiddeling tusschen menschen en geesten, doch als de geest zelf. Het woord fétisisme zou afgeleid zijn van het Portugeesche feitiçao, tooverij. Bij onderscheidene volkeren van den Indischen archipel worden fétis vereerd; in het artikel HEIDENDOM en voorts bij de behandeling der verschillende volkeren worden daarvan voorbeelden bijgebracht.

FIALARANG. Zie FILARANG.

FIBRAUREA. Zie KAJOE KOENJIT.

FICUS. Zie AMPELAS, ARA, AWAR-AWAR, BERINGIN, KIARA, KONDANG, OEJAH-OEJAHAN.

FILANDER. Zie BUIDELDIEREN.

FILARANG. Staatje op het eiland Timor, behoorende tot de onderafdeeling Béloe der afdeeling Timor van de gelijknamige residentie. Het is gesplitst in twee landschappen, aan welker hoofd afzonderlijke Radja's staan, en in deze moet veel kopererts gevonden worden. In vele handboeken is de naam minder juist Fialarang opgegeven.

FIMBRISTYLIS. Zie MÈNDONG.

FINANTIËN. Zie BEGROOTING VOOR NED. INDIË, BIJDRAGE, COMPTABELEN, DEPARTEMENTEN VAN ALGEMEEN BESTUUR en KASBEHEER.

FINSCH. (Dr. OTTO) Duitsch reiziger en ornitholoog, geb. 8 Aug. 1839 te Warmbrunn (Silesië). Na eerst voor den koopmansstand bestemd te zijn, wijdde hij zich aan natuurwetenschappelijke studiën, ondernam 1858 reizen in Turkije, de Balkan enz., werd in 1860 assistent aan het Museum voor Nat. historie te Leiden en in 1864 directeur van het natuur-historisch en ethnol. museum te Bremen. Hij werd vooral bekend door zijne tochten naar de Zuidzee-eilanden en het oost. deel van Nieuw-Guinea (1879—1882 en 1884—1885); de laatste tocht leidde tot de vestiging van het Duitsche protectoraat over een deel van laatstgenoemd eiland. Van de door hem bijeengebrachte uitgebreide ethnologische verzameling werd het deel, dat op N.-Guinea betrekking heeft, het eigendom van het Museum f. Völkenk. te Berlijn; het werd, meerendeels van afbeeldingen voorzien, beschreven in de Annal. d. K. K. naturhist. Hofmuseums te Weenen (1888 en 1891) benevens in een Ethnol. Atlas, Typen aus der Steinzeit Neu-Guinea's, Leipzig 1888. Van zijn bezoek aan de Humboldtsbaai worden uitvoerige berichten gevonden in zijne Samoa-fahrten Leipz. 1888, waarbij de bovengen. atlas behoort. Met betrekking tot den Ind. archipel zagen nog van hem het licht: Neu-Guinea und seine Bewohner, Bremen 1865; Die Papegeien, 2 Bde. Leiden 1867—1869; Anthrop. Ergebnisse einer Reise i. d. Südsee u. d. Malaiischen Archipel 1879—1882 (Zeitschr. f. Ethnogr. Berlin 1883 Suppl.); Tättowierung u. Ziernarben in Melanesiën (in W. Joest, Tättowieren Berl. 1887) en verscheidene artikelen over kleeding, huisbouw enz. op de zuidoostkust van N.-Guinea, Weenen 1886, 1887. Finsch, die ook eene verzameling gipsmaskers van bewoners der Zuidzee-eilanden en van den Ind. archipel bijeenbracht, heeft zich na zijne laatste reis te Bremen gevestigd.

FISTULARIA. Zie FLUITBEKVISCH.

FITAKO. TERN. Zie NJAMPLOENG.

FLACOURTIA. Zie LOBI-LOBI.

FLAGELLARIA. Zie OWAR.

FLAMBOYANT. Onder dezen naam is bij de Europeanen in Indië bekend een sierboom met schitterend-roode bloemen: *Poinciana regia Boj.*, Fam. *Leguminosae.*

FLATA MACULATA. Zie CICADEN.

FLEURYA. Zie DAOEN GATEL.

FLORES. 1. NAAM en ONTDEKKINGSGESCHIEDENIS. Hoewel bij oudere schrijvers verschillende namen voor dit eiland voorkomen, bijv. Ilha Grande (het grootere eiland, in tegenoverstelling van het daarbij gelegen kleinere Endeh) of Ilha de Larantuca (naar het oostelijk deel van Flores); hoewel het ook nog aan andere onderdeelen, bijv. Manggerai of Endeh, zijn naam heeft ontleend, werd toch reeds op de oudste Portugeesche kaarten aan kaap Tandjong Boenga, de noordoostelijkste punt, de door vertaling verkregen naam Cabo de Flores (bloemenkaap) geschonken. Later werd deze benaming, hetzij dan het eerst door de Portugeezen, hetzij door een Hollander, Hendrik Brouwer (1636), van deze kaap op het geheele eiland overgedragen.

Bij de ontdekkingsgeschiedenis of het weten-

schappelijk onderzoek van Flores kunnen verschillende tijdperken worden aangenomen. Tijdens de heerschappij der Portugeezen en die der Compagnie bepaalden zich de aanrakingen met het eiland tot het aandoen van enkele punten, de vestiging van enkele missies of het stichten van eenige forten. Zij hadden meestal op de Zuid- of Oostkust (Sikka, Endeh, Braai, Larantoeka), en wel in de 16e en 17e eeuw, plaats.

Hoe gering onze kennis, gedurende dit tijdperk van Flores verkregen, moet genoemd worden, kan blijken uit de hoogst gebrekkige beschrijvingen van het eiland, voorkomende bij Valentijn [1]), Radermacher [2]), Roorda van Eysinga [3]) en Temminck [4]); voorts uit de niet minder gebrekkige kaarten van het eiland, welks omtrekken het eerst op de kaart van Mulder, in 1869 op het Hydrographisch Bureau te Batavia samengesteld, behoorlijk werden teruggegeven en eindelijk uit het feit, dat de vraag, door Brumund [5]) in de „Indiana" gesteld: „Wat weten wij van Flores, zijn kusten en binnenlanden?" volgens prof. Veth [6]) ook nog in 1855 „hare beschamende kracht had behouden". Intusschen was in het tweede tijdperk, van het begin dezer eeuw tot 1855, die kennis door de onderzoekingen en opnemingen der HH. Van Lijnden [7]), Junghuhn [8]), Zollinger [9]), Freiss [10]), Brumund, Francis [11]), Van de Velde [12]) e. a. toch niet onaanzienlijk vermeerderd, zooals het best kan blijken juist uit dat artikel van den Heer Veth zelven, die daarin op zijn gewone nauwkeurige wijze de van Flores verkregen kennis heeft geregistreerd. — Hoezeer deze nog weder in het derde tijdperk (1855—1876) door de berichten van Buddingh [13]), Vosmaer [14]), Kluppel [15]) en Heynen [16]), door de opnamen van Mulder en Visser [17]) en door de expeditie naar de golf van Rioem [18]) was toegenomen, wordt duidelijk uit een tweede artikel van genoemden hoogleeraar „Geographische aanteekeningen betreffende het eiland Flores" [19]), verrijkt met een kaart, waardoor die van Mulder werd verbeterd en aangevuld. — In het laatste tijdperk (1876—1896) verkreeg men van menig onderdeel van het eiland een uitvoeriger en grondiger kennis. De Heer Roos [20]) gaf berichten over Endeh; de Heer Riedel [21]) beschreef het gedeelte tusschen Sikka en Manggarai; de civiele gezaghebber Kleian [22]) deed zijn voetreizen in het n. o. deel van het eiland en stelde zijn onderzoekingen in over tinertshoudende gronden in het binnenland; de natuuronderzoekers Colfs [23]) en Jacobsen [24]) bezochten West- en Midden-Flores en de mijningenieur van Schelle [25]) alsmede de Noord-Flores expeditie [26]) verhoogden de topographische en geologische kennis van verschillende gedeelten der noord- en zuidkust.

De door het K. N. Aardr. Genootschap uitgeruste wetenschappelijke expeditie der H. H. Wichmann en Weber [27]) had ten gevolge dat vooreerst het grootste deel der Noordkust en belangrijke gedeelten der Zuidkust werden omgezeild; dat verscheidene baaien, kampongs, naburige eilanden werden bezocht, bij de kust gelegen bergtoppen beklommen of beschreven en het eiland op de twee smalste gedeelten (tusschen Maumeri en Sikka, tusschen de baai van Hadding en Okka) doorkruist. Doch tevens danken wij aan die expeditie uitvoeriger geologische details dan de mijningenieur van Schelle alleen voor het door hem bezochte gedeelte vermocht te geven, terwijl de Heer Weber het zoölogisch en ethnographisch onderzoek ter hand nam. Van bijzonder geographisch belang is de door den Heer Wichmann bij zijn Verslag gevoegde kaart: te meer, omdat hij in zijne „Begleitworte zur Karte" niet enkel het bewijs levert de beste bronnen bij de samenstelling te hebben gebruikt, maar ook de op vroegere kaarten aangebrachte veranderingen toelicht. — Daar het bovengenoemde Verslag in 1890 verscheen, heeft hij, tenzij slechts even in zijne „Zusätze und Berichtigungen" [28]), geen gebruik kunnen maken van de sedert over Flores verschenen, uit geographisch oogpunt niet onbelangrijke publicaties der HH. Kleian, Hoedt [29]) en Meerburg [30]). De aan den heer R. Van den Broek door het Geographisch Genootschap verleende opdracht om in het O. des eilands opnemingen te doen, heeft tot een bezoek en tot opmetingen geleid, wier resultaten tot dusver niet bij het Bestuur dier Vereeniging in dien vorm zijn ingekomen, dat zij voor publicatie geschikt waren.

Beziet men de zoo juist genoemde beste kaarten en de jongste, door den Hydrographischen Dienst gepubliceerd, dan blijven ook nu nog enkele kustgedeelten onvoldoende bekend, terwijl verreweg het grootste deel van het binnenland als terra incognita moet worden geteekend. Zondert men Oost-Flores aan gene zij van den 122sten meridiaan en de door Colfs en Meerburg bezochte terreinen in West-Flores uit, dan weten wij ook nu nog zeer weinig van het binnenland. Wij zullen dus in onze beschrijving wel het hoofdgewicht moeten leggen op de kusten, om daarna van het bodemrelief en de rivieren, het klimaat en de producten slechts in zóóverre melding te maken, als deze voor de aan de kust grenzende gedeelten en enkele terreinen van het binnenland bekend zijn. Hetzelfde geldt voor de staatkundige indeeling, de dichtheid van bevolking, de middelen van bestaan en de topographie.

2. De Kust. Bij de Westkust, die zich op de jongste kaarten als een steile of terrasvormig naar de Goenong Sosa, G. Belonbakar en Mandjaga oploopende kust vertoont, wordt het zuidwestelijk en noordwestelijk deel door baaien en eilanden vergezeld. Het zuidwestelijk deel, door de oude opname van Dalrymple (1792) nog het best bekend, wordt ingesneden door de Aligator-baai en vergezeld door het West-eiland en het Zadeleiland; het noord-westelijk deel wordt ingenomen door de Badjak-baai, waar in vroegeren tijd de zeeroovers op de voorbijgaande schepen loerden. Overigens wordt dit deel door een tallooze menigte van riffen en kleine eilandjes vergezeld. Beide deelen worden vereenigd door straat Molo, gevormd door de westkust en het daarvoor gelegen eiland Rindja, dat op de jongste kaarten zooveel beter wordt voorgesteld dan vroeger. Wat de straat betreft, hoewel zij reeds voorkwam op de kaart van Jacob Swart (1848), stelden latere kaarten en atlassen ze nog dikwijls voor als inham van het toen nog niet als eiland, maar als deel van Flores geteekende Rindja. Eerst door de reis der „Celebes" (1855), door Buddingh meegemaakt en beschreven, werd meer algemeen bekend, hoe het daarmede gesteld was en hoe vooral ook de noordelijke toegang tot die straat tal van kleine eilandjes en riffen bevat, dicht bij elkaar gelegen en met een doolhof van straten en straatjes. Naar die beschrijving ging er een zoo felle strooming door straat Molo, dat de „Celebes" haast niet meer naar het roer luisterde.

Midden in de straat lag een zeer klein eiland (Wichmann's Toeko Hoesalo), waardoor twee passages ontstonden: de oostelijke van twee scheepslengten, de westelijke van één. — De jongste opname dier straat Molo is, voorzoover ons bekend, van luitenant J. Haremaker met de „Madoera" in 1886 en 1887.

Voor de noordkust bezit de westelijke helft vrij zeker het karakter, wat Wichmann, p. 193, aan een groot deel der noordkust toekent (stellig tot voorbij Reo), nl. dit, dat zich daarlangs een lage, met bosch begroeide keten van heuvelen vertoont, waarachter zich dan nog weder 2—3 langzaam stijgende, met dwarsdalen doorsneden ketenen verheffen. Ook Freiss spreekt van een gebergte, dat het lage strand van de binnenlandsche vruchtbare plateaux scheidt, terwijl op de manuscriptkaart van den Heer Ecoma Verstege (zie daarover Wichmann, p. 276), het gebergte op meer dan een punt de kust nadert. Ook met de beschrijving der onderdeelen, de beter bekende of opgenomen baaien (Terang, Bari, Reo) en het iets beoosten laatstgenoemde baai gelegen kustgedeelte, is deze algemeene karakteristiek der kust niet in strijd.

Voor de golf van Terang vermeldt Wichmann (p. 192) uitdrukkelijk de bergen, die ze omgaven, en de „Staffelaufsatzen" of terrasvormige hoogten; bij de golf van Bari vertoonden zich, vooral in het O. en Z., steilhellende kalksteenrotsen (Wichmann, p. 192) en ook de kaart van Ecoma Verstege vermeldt in het bijschrift „een steilen kalkheuvel met bosschen begroeid"; voor de baai van Reo verzekert Hoedt, p. 284, dat een bergrug zich tot dicht bij het strand uitstrekt, terwijl eindelijk Meerburg uitdrukkelijk verklaart, dat men, langs de noordkust van Manggerai varende, evenmin als voor de westkust in straat Molo, de geringste vlakte bespeurt".

Of de kust beoosten Manggerai en Potta tot de baai van Geliting dit karakter behoudt, zouden wij niet wagen te beslissen. Op de kaart van Wichmann, die overigens dit vrij onbekende gedeelte op grooten afstand voorbij voer, worden het kustgebergte of de kustterrassen minder hooggeteekend; volgens Veth (T. N. I., p. 159—161) verdwijnen te Potta aanvankelijk de bergen en is aan de Gomon-baai het strand laag en modderachtig, bij vloed steeds onder water staande; ook nog oostelijker wisselen steile met zandige en lage stranden af; beoosten de golf van Mauwari „loopt langs het strand een breede strook zand, waarachter zich een duinige grond verheft"; Hoedt (p. 292) vermeldt ten z. van de baai van Sohokolitang een groote uitgestrekte vlakte, slechts in 't o. door lage kalksteenheuvels ingesloten; op de kaart van Verstege worden slechts twee steilere kustgedeelten aangewezen (bezuiden Roesa Radja en bewesten de baai van Geliting); op geene kaart vonden wij voor dit gedeelte bepaalde bergtoppen of vulkanen geteekend, die zoo dikwijls elders op Flores aan de kust een steil karakter verleenen.

Geheel anders wordt de kust beoosten 122 O.L. beschreven. De diep ingesneden, steile baaien van Bari en Reo, waarop wij later bij de topographie terugkomen, maken plaats voor een golf, die zich als een reuzenschelp uitbreidt zonder begroeide rotsen, rifkalk en de deze bedekkende conglomeraten. Doch den uitersten rand dezer baai van Geliting, die naar 't binnenland langzaam in hoogte toeneemt, vergezelt een rij van vulkanen, onder welke alleen de werkzame Egong, de hoogste van allen, de tweetoppige G. Kokker, de meer zuidelijk gelegen Dobo of Iliang, door een zadel van den Kokker gescheiden, en in 't zw. de Kiman Boleng kunnen vermeld worden. — En wat van de baai van Geliting geldt, is ook van toepassing op de Celebes-baai of Baai van Hadding, die door de merkwaardig verloopende kust van N.O.-Flores wordt ingesloten. Zich eerst in noordoostelijke, daarna in noordwestelijke en eindelijk in zuidwestelijke richting uitstrekkende, verleent die kust aan de slechts in 't w. geopende baai een bijna cirkelvormigen omtrek. De baai zelve wordt allerwege op eenigen afstand van de kust door hoogere of lagere bergtoppen, van welke wij slechts den G. Delang kunnen vermelden, vergezeld. De beteekenis dezer door een voetpad met de golf van Okka aan de oostkust verbonden Haddingbaai springt vanzelf in 't oog.

Nog een enkel woord over de eilanden, die de noordkust op grooteren of kleineren afstand vergezellen.

Iets beoosten de baai van Terang vertoont zich het bijna geheel begroeide eiland Longso, waar het naakte kalkgesteente slechts op enkele plaatsen uit het groen te voorschijn treedt; tegenover de Mauwari-baai ligt het grootere eiland Poeloe Paloweh of Roesa Radja, door een enkelen berg van ruim 800 m. hoogte gevormd en van welks top scherpe ribben naar het strand loopen, tusschen welke breedere of smallere dalkloven, op wier hellingen de nuttige lontarpalm groeit, gelegen zijn. Overigens loopen de hoogtebepalingen van den berg zeer uiteen: van 600—2911 voet. Volgens Wichmann (p. 196; zie verder p. 197, noot) geschiedde aan boord van het stoomschip „Sperwer", waarop hij voer, door kapitein Meyer een hoogtebepaling van 865,6 m. Daarbij berustte natuurlijk de afstandsbepaling op schatting. Door Brumund, p. 130, wordt het eiland, dat met zijn eeuwig groene piek prachtig uit de rollende golven omhoog rijst, als schoon beschreven, doch er staat een levendige branding op het hooge strand. — In n.o. richting van Paloweh ligt het eiland Linquette, dat denzelfden vorm bezit, maar kleiner en lager is. Ten n.o. van de baai van Geliting liggen Groot- en Klein-Bastaard, het eerste, even als Roesa Radja, uit vast gesteente bestaande met een door geen krater gekroonden top, het tweede laag, heuvelachtig, door riffen omgeven. Iets oostelijker ligt P. Wadjo, door een kolonie van Wadjoreezen bevolkt en het onbewoonde P. Babi (Zwijneneiland), een steil uit het water omhoog rijzende, geheel met bosch begroeide berg van ca. 200 m. hoogte. Op sommige kaarten heet dit eiland ook Oost-Bastaard. De straat, tusschen Flores en de genoemde eilanden gelegen en ook Bastaard-Straat geheeten, is 2 kilometer breed. In n.w. richting daarvan, dus tusschen Linquette en Groot-Bastaard, liggen de West- en Oost-Doffer eilanden, door een rif onderling vereenigd.

De oostkust van Flores wordt gevormd door twee veel diepere insnijdingen dan in de westkust worden aangetroffen: de boven reeds genoemde baai van Okka en die van Konga. Wordt de eerste ingesloten door hooge bergen (Ilimandiri, Leworoh en Kabalelo), in de laatste vertoont zich een vlakte aan de kust, door vele kleine rivieren doorstroomd. Volgens Wichmann (p. 270) is zij de

eenige „derartige Fläche, welche Flores überhaupt besitzt". Zij zou zich tot rijstbouw leenen. Wat de zeestraat betreft, tusschen de oostkust van Flores en de eilanden Adonara en Solor gelegen, het is wellicht beter (wat ook op de kaarten van Wichmann, Ecoma Verstege en de meeste nieuwere kaarten geschiedt) aan het noordelijk deel den naam Flores-Straat en aan het zuidelijk dien van Straat Lobetobi te geven, naar het landschap en den vulkaan van dien naam. Overigens zij opgemerkt dat, volgens Wichmann (p. 255), Lobetobi, Kabalelo en Ilimandiri in ééne lijn gelegen zijn, en wel aan de randen van een door Straat-Flores gevormde spleet of scheur. Bij de hier geuite meening zal men dan echter Straat-Flores niet uitsluitend als het noordelijk deel dier zeestraat hebben op te vatten. — Ten slotte zij opgemerkt, dat wij ook weder in deze zeestraten dezelfde snelle, doch veranderlijke zeestrooming opmerken als bij Flores' westkust. Volgens Van de Velde (Gezichten van N.-I., p. 29) voer men met snelle strooming de noordelijke straat binnen, doch deze hield bij de piek van Larantoeka op, omdat de wind door die piek onderschept werd. Wichmann (p. 270) vermeldt in de Flores-Straat een naar 't n. gerichten stroom, die het schip naar 't n. deed afdrijven; doch tegen 5 uur trad een kentering in en nam de strooming een zuidelijker loop. Volgens dien hoogleeraar gaat dag op dag door de zeestraten der Kleine Soenda-eilanden een stroom van gem. 5—6 knoopen per uur, nu eens van 't n.—z., dan in omgekeerde richting verloopende.

Wat de zuidkust betreft, het karakter wat de Lobetobi aan het eerste deel dier kust verleent, nl. steil en weinig ingesneden, behoudt zij ook verder, althans tot het vooruitstekende schiereiland, dat de golf van Endeh in het o. begrenst. Van die geringe insnijdingen geeft de golf van Woekoer het beste voorbeeld. Binnen die ondiepe bochten ontstaan dan door 't afknagen der zee bij hevige branding nog weder kleine insnijdingen, welke door vooruitstekende kapen, gevormd uit gesteenten, die beter weerstand konden bieden, begrensd worden. Van ter zijde gezien, schuift zich de eene insnijding op de wijze van coulissen achter de andere. Verschillende bergtoppen naderen ook hier weder de kust, van welke wij alleen de G. Dobo, G. Hala, G. Djelleh, G. Pama en G. Moleh vermelden kunnen. De scherpe ribben, waarmede sommige dezer bergen, bijv. tusschen Sikka en Lela, zich tot het strand voortzetten en daar plotseling steil eindigen, doen denken aan schuin opgezette, vredig naast elkaar geplaatste doodkisten. — Op het bovengenoemde schiereiland beoosten de golf van Endeh liggen de onafgebroken rookende G. Ija of Api, de G. Roodja en de G. Poeï (Medja) achter elkander. De golf van Endeh is niet enkel de schoonste baai van Flores, maar ook historisch en in vele andere opzichten zeer merkwaardig. In vorm en kustgesteldheid doet zij denken aan die van Geliting en Hadding. De beteekenis dier golf wordt verhoogd door het in het midden gelegen eiland Endeh, waarop zich, zooals wij later zien zullen, het verkeer niet minder gericht heeft dan op de baai zelve en dat de prauwen, die de in 't o. der baai gelegen kampongs Braai en Amboegaga of Endeh bezoeken, bij n.w. wind beschermt. Van het overig gedeelte der zuidkust zijn wij na de berichten van Baars (1838), in manuscript aan Prof. Veth afgestaan, en van Freiss (1860) weinig meer te weten gekomen. Het gedeelte beoosten de baai van Endeh, wat de heer Wichmann bevoer (p. 229—35) en op welke hij enkele kampongs aandeed, vertoonde weder kleine bochten en onbelangrijke rivieren, alsmede bergen, die de kust naderen; doch bewesten de kleine baai van Aimereh schijnt zich een vlakkere kust uit te strekken, waar de mondingen van de rivieren Nanga Tili, Borro, Ramo en Leleh kleine inhammen vormen, aan welke men den naam van baaien heeft gegeven. Slechts daar, waar de G. Todo de kust nadert en Noesa Sigo (Toreneiland) voor de kust gelegen is, ontmoet men tusschen de Nanga Leleh en Ramo een steiler gedeelte.

2. BODEMRELIEF. Dat deze voor het geheele eiland moeilijk zal kunnen beschreven worden, heeft reeds kunnen blijken uit de ontdekkingsgeschiedenis. Er zij hier nogmaals op gewezen, dat ook op de nieuwste kaarten het binnenland van West- en Midden-Flores als witte plek voorkomt en slechts voor sommige kustgedeelten kan aangetoond worden, hoe het bergland zich, van nabij of uit de verte gezien, vertoont. Van de vroeger genoemde reizigers drongen alleen Freiss en Heynen op enkele punten tot het binnenland door; op de smalste gedeelten van het eiland kozen de HH. Jacobsen, Weber en Wichmann hun route van de n.- naar de zuidkust; na dezen maakten Kleian en Meerburg hun reizen door een klein gedeelte resp. van Oost- en West-Flores [1]).

Volgens den Heer Freiss „is het geheele eiland waarschijnlijk één gebergte: van de westzijde naar het o. tot aan den vulkaan Rokka loopt over het midden van Flores een zeer hooge bergrug, waarin hier en daar enkele bergpassen. Waarschijnlijk loopt die bergrug wel tot dicht bij de oostpunt door. In het midden van het eiland kon ik er de hoogte niet van zien, dewijl de kruin met wolken bedekt was. Van den bergrug loopen kleinere bergruggen naar het z. en denkelijk ook wel naar het n., die steile voorgebergten in zee vormen, waartusschen lagere en hoogere bergvlakten gelegen zijn". — Deze voorstelling wordt door de berichten der andere onderzoekers niet tegengesproken, zoodat men mag aannemen, dat zich in het midden van Flores ketenen, ruggen, ribben en hoogvlakten uitstrekken. Daaruit, d. i. uit dien ketenvorm, treedt dan nog eens weder, evenals uit de aanwezigheid van vulkanen, de overeenkomst met de overige Soenda-eilanden in het licht, waarop reeds vroeger werd gewezen (Tijdschr. Aardr. Gen. 1888) en die Prof. Martin ook uit de gesteenten van het eiland meende te mogen opmaken.

---

1) De onder Van Schelle staande expeditie (1889), dicht bij de baai van Aimereh geland, marcheerde een tijdlang langs het strand en trachtte den pas tusschen G. Rokka en het Langga-gebergte te bereiken, doch moest terugkeeren. Toen in n.o. richting trekkende, werd de expeditie bij Watoe Loko overvallen. De troepen, die in 1890 de Aimereh-baai bezetten, hebben den 1400 m. hoogen Sei-Kengeh-pas overschreden en later verschillende hoogten leeren kennen, o. a. de Lebi-Saga met een krater van 125 m. middellijn en 30 m. diepte, alsmede den 1710 m. hoogen Wolo Mereh. — Ook dus beoosten het door Meerburg bereisde terrein worden groote hoogten aangetroffen.

Dat wij overigens van Flores gesteenten en geologischen bouw nog minder afweten dan van zijn orographische gesteldheid, blijkt eveneens uit de ontdekkingsgeschiedenis. Door Van Schelle en Wichmann worden slechts enkele terreinen te dien opzichte uitvoeriger beschreven, terwijl de oudere berichten, als van niet-geologen afkomstig, daarover slechts weinige en niet altijd vertrouwbare bijzonderheden mededeelen. Uit hetgeen bekend is valt op te maken, dat naast kalksteen oudere en betrekkelijk jongere eruptief-gesteenten op Flores, evenmin als op de westelijker Groote en Kleine Soenda-eilanden, ontbreken. Dat ook de jongste vulkanische formaties en werkzame vulkanen aanwezig zijn, leert ons Veth's kaart, die op de zuidkust de G. Rokka, de G. Keo of Omboeoe Romba, de G. Api en Lobetobi als vulkanen aanwijst. Hun hoogte wordt volgens Mulder en Crawfurd (Veth, p. 182) resp. op 2000, 2800, 500 en 2263 m. bepaald of geschat. De reiziger Freiss bespreekt verschillende zuiver kegelvormige vulkanen, met grooteren en kleineren krater, waarvan sommigen nog werken en die van Endeh altijd zwaar rookt: „hij is kaal en verbrand en een smidsschoorsteen gelijk, met een grooten krater, welke den berg reeds voor een groot deel heeft verslonden". Pastoor Heynen wijst in Oost-Flores op „een groot aantal vulkanen, in kort bestek bij elkander gelegen, en meent dat de kern van dat eiland veelal uit vulkanisch graniet of trachiet bestaat, overdekt door een laag asch onder den invloed van lucht en regen tot een onvruchtbare aardlaag gevormd" (p. 34). Volgens Wichmann (p. 217) rookt de Ija onophoudelijk en vertoont hij een krater met afgebroken randen, op de hellingen lava, tufgesteenten, zwavel en zwavelbronnen. Ook de G. Poeï (405 m.) bezat een goed bewaard gebleven krater van 230 m., welks rand en bekkenvormige bodem thans als tuingrond met ananas, bananen, katjang en lontarpalmen beplant werden, hoewel de vulkaan waarschijnlijk in 1671 nog werkzaam was (p. 222, noot).

Ook uit den G. Keo stegen onophoudelijk rookzuilen omhoog (p. 228). De G. Api, van wien alleen in deze eeuw vijf erupties (1844, 1867, 1868, 1871 en 1882) bekend zijn, werd door Wichmann tot een hoogte van 242 m. beklommen, waarbij tuffen en lapilli, doch geen lavagesteenten werden opgemerkt en de noordelijke kraterrand zich als een steil afgebroken rotspunt vertoonde (p. 237). Van den Lobetobi, die alleen in 1869 tot driemalen toe naburige akkers en tuinen met zijn steenen en asch bedekte, en, steeds rookende, op 15 mijlen afstands zichtbaar is, hadden vroegere schrijvers reeds tal van bijzonderheden medegedeeld. Wichmann (p. 274) bespreekt nog nader den hoofdkegel, Lakilaki (de man), met breeden afgeplatten krater, reeds voor een groot deel verweerd (afgetragen), met vele solfataren, en de Parampoewan (de vrouw), vlak daarbij gelegen, en door Wichmann als parasitische kegel beschouwd. Hij is iets lager (2170 m.), slanker van vorm, met goed bewaard gebleven krater, waaruit insgelijks rookkolommen omhoog stijgen.

Ook in vulkanische werkzaamheid komt Flores dus met de naburige eilanden overeen, waarop reeds door Junghuhn werd gewezen.

3. DE RIVIEREN. Dat wij in onze beschrijving moeilijk, als bij Borneo en Celebes, de rivieren in haren geheelen loop kunnen vervolgen, behoeft wel geen betoog. In de breedere gedeelten van het eiland (West- en Midden-Flores) bleef van die rivieren alles onbekend, tenzij de monding en aangrenzende gedeelten. In het oostelijke, smaller gedeelte heeft men, tenzij beoosten de baai van Geliting, slechts weinig ontwikkelde rivieren. Daar wij de mondingen dier rivieren, bijv. die van de Bari, Reo, Potta, Maumeri, Konga, aan de n.- en o.kust gelegen, evenals die van de zuidkust (Nanga Leleh, Ramo, Borro e. a.) van zelf bij de topographie ter sprake moeten brengen, wijzen wij er hier nog slechts op, dat Meerburg voor West-Flores tusschen de bovengenoemde uitloopers of ribben „ravijnen" vermeldt, waardoor zich bergstroomen met zeer groot verval naar noord- en zuidkust spoeden. Aan de noordkust vereenigen zij zich 3 à 4 uur gaans ten z. van Reo voor dat gedeelte tot de rivier van dien naam, zich door de kloof van Reo een weg naar zee banende. Juist aan die bergstroomen dankt genoemde rivier haar diepte en bevaarbaarheid, waarover later meer.

4. KLIMAAT. Van Flores' luchtgesteldheid kunnen, bij gemis van geregelde waarnemingen, moeilijk vele bijzonderheden medegedeeld worden. In 't algemeen wordt de temperatuur gesteld tusschen 80 en 90 Fahrenheit (25 à 27 Celsius). Op de kaarten in den Atlas van den Indischen Oceaan, uitgegeven door de Deutsche Seewarte te Hamburg, ligt het eiland het geheele jaar door ingesloten door de isothermen, die van 25—27,5 uiteenloopen. Natuurlijk stond de thermometer in de hoogere gedeelten en bij nacht lager. Zij daalde tot 21°, 17° en 15° C. Intusschen wordt door verschillende schrijvers op veranderlijkheid dier temperatuur, vooral aan de kusten, gewezen, wat voor dit door de zee soms diep ingesneden eiland niet vreemd mag heeten en nog nader uit de op de soms zeer heete stranden plotseling opkomende onweders verklaard wordt. Die veranderlijkheid levert voor de gezondheid nadeelige gevolgen op. Betreffende den regenval zijn op dit eiland geen waarnemingen gedaan. Toch mag men niet zonder grond vermoeden, dat de moesons hier moeten heerschen als op Java. Dat de bergketen in het midden des eilands op dien regenval bij n.w. en z.o. moeson een grooten invloed zal uitoefenen en dat aan weerszijden dier bergen in de verschillende helften des jaars een nog al uiteenloopende regenmassa zal vallen, mogen wij eveneens gerust aannemen. Overigens zal die massa niet bijzonder groot zijn. Mogen wij te dien opzichte een gevolgtrekking maken uit den toestand op Bali en Bima (Soembawa), dan zal deze ruim 1 m. (11 à 1200 mm.) jaarlijks bedragen en zal er meer regen bij n.w. dan bij z.o. moeson vallen, wat voor Oost-Java en dit deel van den archipel in het algemeen het geval is. Volgens de studiën van Dr. Blink over de windrichting bij de Kleine Soenda-eilanden heerschen in Januari en Februari overwegend n.w. winden, wisselen deze van April tot Mei met z.o. af, heerschen van Mei—October uitsluitend z.o. en wisselen deze in November en December weder met n.w. af: een voorstelling, die geheel overeenstemt met die, in bovengenoemden Atlas van den Indischen Oceaan voorkomende.

Uit de beschrijving van West-Flores door Meerburg blijkt, dat daar het gewone klimaat van het Indische bergland heerscht; perioden van 2 of 3 maanden droogte, zooals elders, zijn er echter onbekend. Wat de moesons betreft, schijnt in al het land ten n. van de Potja Lika en op het meer-

malen genoemde plateau van Roete de gewone natte en droge moeson van Java's noordkust te heerschen; dus droogte van half April—einde October en regen in den overigen tijd; maar het zuidelijk deel heeft zijn regentijd van half April—einde October, wanneer de z.o. passaat waait. Voor dit deel van Flores bevestigen Meerburg's waarnemingen dus de boven uitgesproken meening.

5. PRODUCTEN. Daar deze op zich zelve onbelangrijk zijn en nader bij de middelen van bestaan worden besproken, vermelden wij hier alleen, dat in de dagen der Compagnie behalve slaven, slechts wilde kaneel en sapanhout uitvoerartikelen vormden en ook thans dezelfde producten van het plantenrijk, benevens sapanhout, klapperolie, kapas en gemoetitouw vermeld worden. Tot haar eigen onderhoud verbouwt de bevolking eenige rijst, doch vooral djagoeng, gerst en aardvruchten en plant zij kokos-, lontar- en pisangboomen. Indigo wordt als verfstof gebezigd. Onder de producten van het dierenrijk worden buffels, koeien, paarden, varkens, geiten, hoenders en andere dieren genoemd. Vogelnestjes, karet, tripang, haaivinnen en eenig ambergris dienen daarnaast voor de kust vermeld. Of het delfstoffenrijk naast ijzer, zwavel, puimsteen en salpeter, ook tin levert, blijft nog steeds de vraag. Hoe menigvuldig de berichten over de aanwezigheid van dat metaal mogen zijn, tot dusver is het er niet aangetroffen, en zeker niet in eene hoeveelheid om aan exploitatie te denken, zooals trouwens geen der genoemde producten in die hoeveelheid wordt aangetroffen om den groothandel te lokken.

Hiermede is de physische gesteldheid van het eiland besproken en gaan wij over tot

6. DE BEVOLKING. Hierbij komen ter sprake de door deze aan het land gegeven staatkundige indeeling, de dichtheid van bevolking, de topographie en de middelen van bestaan.

Staatkundige indeeling. De grootte van het eiland Flores, gelegen tusschen 119° 44′ en 123° 7′ O.L. Gr., 8° 5′ en 9° 1′ Z.B., vroeger op 252 en 300, nog vroeger zelfs op 422 □ geogr. mijlen bepaald, wordt in de jongste regeeringspublicaties op 275^{570} berekend. Daarvan komen voor het westelijk deel, behoorende tot de bondgenootschappelijke landen van het gouvernement Celebes 86^{175} en voor Midden- en Oost-Flores, behoorende tot de afd. Larantoeka en Onderhoorigheden (resid. Timor en Onderh.) 189^{395}. De grens der westelijke helft loopt van Potta aan de noordkust tot de reeds meermalen genoemde Nanga Rama aan de zuidkust. Zooals bekend, erkennen de staten van dat gedeelte, Manggarai geheeten, de suzereiniteit van den sultan van Bima op Soembawa, dat tot het gouv. Celebes behoort. Vandaar dat ook West-Flores tot dit gouvernement wordt gerekend. Alleen in Midden- en Oost-Flores, zooals gezegd, tot de residentie Timor behoorende, bevinden zich Europeesche ambtenaren, en wel een civiel gezaghebber te Larantoeka, onder wien een posthouder te Maumeri werkzaam is. Zij hebben de noordkust tot Potta, de oostkust en de zuidkust tot Kaap Paga onder hun bestuur. De zuidkust van die kaap tot de grens van Manggarai staat onder het beheer van den posthouder te Amboegaga (Endeh), die ondergeschikt is aan den gezaghebber te Soemba. Deze maatregel is getroffen met het oog op de handelsbetrekkingen tusschen Endeh en Soemba en de kolonie van Endehneezen, op dat eiland gesticht. — In hoeverre de genoemde helften nog nader onderverdeeld worden, m. a. w. welke inlandsche staten zich daar bevinden en hoever het gezag hunner radja's reikt, is moeilijk bepaald op te geven. De regeeringsalmanak vermeldt enkel voor Endeh of Zuid-Flores de landschappen Endeh, Dona, Keo, Roka, Langa, Noetoekaoe, Woroare, Orokaro en Olibari. Overigens is, volgens Wichmann, die in den jongsten tijd het grootste deel van het eiland bezocht, en die daarbij verklaart dat de toestanden, vooral in het binnenland, wel vooreerst zoo blijven zullen, de volgende politieke indeeling aan te nemen. Het kustgebied in 't n.o. van Flores staat onder de erkende heerschappij van den radja van Adonara; op die over het overige gedeelte van Oost-Flores maakt de radja van Larantoeka aanspraak. Volgens dezen is de Nanga Hala de grensrivier in het w.; volgens den radja van Sikka was dit de Nanga Geteh. Op de oostkust gaat het gezag van dien radja van Larantoeka ongeveer tot Nobo. Op de noordkust erkent alleen het van tijd tot tijd bezochte Wailamoe diens heerschappij. Het Lobetobi-gebied is zelfstandig. De bergbewoners aldaar erkennen slechts den radja van Lobetobi, doch weten niets af, noch van de compagnie, noch van den radja van Larantoeka. Het terrein tusschen de baaien van Geliting in 't n. en Paga in 't z. staat onder den radja van Sikka; slechts de te Geliting gevestigde Boegineezen en Makassaren erkennen dat gezag niet. Het kleine gebied van Paga heeft een eigen radja, en van daar tot Endeh wonen aan de kust en in het binnenland geheel onafhankelijke bergstammen. Over kampongs aan de baai van Endeh, het eiland van dien naam en eenige dorpen in het binnenland oefent de radja van Endeh zijn schijngezag uit, terwijl meer westelijk in Keo en waarschijnlijk ook in Rokka elk kamponghoofd zelfstandig is en geen gemeenschappelijk bestuurder erkend wordt. In Manggarai erkennen te Bari, Reo en Potta de kamponghoofden of radja's het gezag van den sultan van Bima, doch de overige landschappen staan onder schatplichtige vorsten, die den titel Daloe voeren, waarachter de naam van het door hen bestuurde landschap. In het gedeelte der noordkust tusschen Manggarai en de golf van Geliting, meer bepaald te Rioem en Towa, erkennen de radja en dorpshoofden nog steeds het gezag van den radja van Gowa (Z.-Celebes), hoewel deze daarop geen aanspraak mag doen gelden.

Over de dichtheid van bevolking op Flores kan niets met zekerheid worden medegedeeld. Het oude cijfer van Melvill Van Carnbee (250.000) voor de geheele bevolking, bij gissing verkregen, en ook door Wagner in zijn „Bevölkerung der Erde" (1891) overgenomen, bezit natuurlijk volstrekt geen waarde, terwijl voor de onderdeelen bij gemis van de kennis der grenzen en bij het ontbreken van alle opgaven over de meeste kampongs, tenzij soms over het aantal huizen waaruit zij bestaan, elke berekening, zelfs elke redelijke gissing onmogelijk is. Wij kunnen dus slechts bij de topographie aanwijzen, waar en waarom zich de bevolking op enkele gedeelten der kust iets meer dan elders schijnt te hebben geconcentreerd.

Topographie. Terwijl zich op de steile, lastige westkust slechts enkele kampongs vertoonen, bijv. Linteh aan straat Molo en Badjak aan de golf van dien naam, bezit de noordkust dieper ingesneden baaien en veiliger riviermonden, ter-

wijl ook de gunstige ligging dier noordkust tegenover Zuid-Celebes tot de vestiging van meer kampongs, dikwijls door vreemdelingen bewoond, aanleiding heeft gegeven. — Zoo vestigden zich aan de veilige baai van Bari in 1847 door toedoen der Indische Regeering een 200 Bimaneezen, hoofdzakelijk om de van dien schuilhoek uit gedreven zeerooverij tegen te gaan. Overigens schijnt die vestiging niet tot bloei geraakt te zijn. Reeds Zollinger beschrijft ze als een verzameling ellendige hutten, een half uur van het strand gelegen, dewijl dat strand geen zoet water opleverde. Het fort of de benting was in verval geraakt. De naburige heuvelen en ook de oevers der rivier in de nabijheid leenden zich niet tot den rijstbouw, enkel tot die van eenig djagong. Volgens Wichmann (p. 192) lagen op het strand 2 vervallen hutten en bestond het dorp uit 12 hutten, die in erbarmelijken toestand verkeerden. Van fort of benting geen spoor meer. — De rivier van Reo bezit, volgens Hoedt (p. 284), bij de monding 6 voet diepte, welke ze behoudt tot Reo, waar ze 5 vaam water heeft. Volgens dezen kan de rivier te allen tijde opgevaren worden. Volgens Wichmann ligt voor de monding een zich ophoogende baar en een slibbank, die den loop der rivier bij de monding wijzigt. Een halfuur roeiens boven den mond aan den linkeroever ligt de kampong, die ca. 200 huizen telt; bij velen dezer staat nog een huisje voor het bergen van zout, wat de bergbewoners koopen. Aan de rivieroevers en benoorden Reo werden rijstvelden, tuinen en een vischrijke vijver opgemerkt, waar zich ook talrijke wilde eendvogels ophouden. Volgens Meerburg (Dagboek, p. 117) telt Reo ongeveer 600 zielen, oorspronkelijk Bimaneezen. Potto, waar insgelijks een kolonie van Bimaneezen gevestigd is, heeft, volgens Hoedt (p. 290), weder een zeer vervallen en vuil uiterlijk. Het telt ca. 150 huizen, die alle zeer bouwvallig zijn; zelfs de missigit miste het dak. Ook moet de plaats ongezond zijn: koortsen en buikziekten komen er dikwijls voor. Ten o. en z. ziet men zeer uitgebreide rijstvelden. Op de kaart van Ecoma Verstege staat aangeteekend, dat de zich daar ontlastende rivier ijzer en goud afvoert; volgens Veth (T. v. N.-I., p. 159), die zijne berichten aan Brumund en Van Lijnden ontleent, draagt zij den naam „IJzer-rivier" en voert inderdaad ijzer en goud af. Zij moet ver opwaarts nog voor prauwen bevaarbaar wezen en schijnt de voornaamste rivier der noordkust te zijn. Op Wichmann's kaart komt zij in 't geheel niet voor en de meening, dat deze rivier met die van Reo verwisseld werd, blijft nog steeds niet uitgesloten. Op Hoedt's vraag, waar de Kali Besi stroomde, werd hem geantwoord, dat men geen rivier van dien naam kende (p. 292); Colfs, p. 85, verklaart uitdrukkelijk dat er geen rivier stroomt. — Tusschen Potta en de baai van Rioem wijst Hoedt nog op de baai van Sohoko litang (Schildpaddenbaai) of Nanga Omboe (vischvijver). Ten z. daarvan ligt een uitgestrekte vlakte, die zich tot rijstbouw zou kunnen leenen, doch onbebouwd en onbewoond is, slechts karet, zout en visch in de vijvers leverende. Talrijke wilde eendvogels houden er zich op. De baai van Rioem leende zich met hare riffen, klippen en rotsige eilandjes, vroeger althans, uitstekend tot zeerooverij. Daarom werd de kampong Rioem in 1858 verbrand en verwoest, doch zij schijnt sedert weder opgebouwd te zijn. Dicht hierbij, te Toreng, landde de expeditie van 1890, die kort daarop oostelijker bij de Nanga Loleh aan land ging. — In het verder oostelijk gelegen land, Towa, door Kleian (p. 529) als dor en droog beschreven, en verder langs de kust tot de golf van Geliting, een gedeelte, dat weinig bekend is, vindt men slechts zeer onaanzienlijke kampongs: Toto, Lola kotta, Mauwari, Mausambi en Dondo aan de baaien van dien naam. Eerst in de golf van Geliting zijn Maumeri en Geliting van meer beteekenis. De eerstgenoemde plaats, ook wel Klein-Sikka geheeten, waar reeds voor 300 jaar de Dominikanen werkzaam waren en thans een posthouder en een station der katholieke missie gevestigd zijn, bestaat uit een vereeniging van 4 kampongs. Volgens Kleian bestaat zij uit 90 huizen en telt ca. 400 bewoners. In de buurt worden veel tamarindeboomen geteeld, wier vrucht aan Makassaarsche handelaren wordt verkocht. Volgens Wichmann heeft die handel weinig te beteekenen, is in handen van Makassaren en verplaatst hij zich naar Geliting, een Boegineesche volkplanting en de voornaamste stapelplaats van den door Vosmaer nader beschreven handel. Daaraan nemen op den passar te Geliting ook de bergvolken, die den avond te voren op reis gaan, deel. Zij brengen kapas, tabak, ananas en tamarinde ter markt. Ook de bewoners der naburige kustplaatsen en eilanden bezoeken die markt. Overigens is Geliting „ein echter und rechter Strandkampong, womit Alles gesagt ist" (Wichmann, p. 207). Volgens Kleian (p. 511) telt zij ca. 200 zielen, die van handel en vischvangst bestaan. Aan de baai van Hadding ligt de kampong Rian Para, die, volgens denzelfden schrijver, uit 5 huizen bestaat (p. 489). —

Aan de oostkust knoopt zich de topographie vast aan Straat Flores en voorts aan de baaien van Okka en Konga. Aan de genoemde straat ligt Posto, oorspronkelijk door de Portugeezen aangelegd; vandaar de naam. Het beheerscht de 2 km. breede Floresstraat. Sedert 20 April 1859 (het verdrag van Lissabon) gingen de Portugeesche bezittingen op Flores (Sikka, Paga, Larantoeka) aan Nederland over en werd te Posto een fort gesticht, welks bezetting echter in 1868 werd opgeheven. De katholieke missie ontwikkelt hier een groote werkzaamheid (Heynen, p. 68) zich ter plaatse openbarende door kerken en inrichtingen van onderwijs voor 150 jonge inlanders. Onder de talrijke kampongs bezuiden Posto neemt Larantoeka een bijzondere plaats in door het in 1879 gestichte klooster van Franciskaner nonnen, die de vrouwelijke inlanders opleiden. Konga, aan de vlakte van dien naam, wordt door Kleian (p. 498) een vrij groote kampong geheeten, bestaande uit een 40tal huizen, een R. K. kerk en een paar kapellen. De katholieke bevolking leeft uitsluitend van den aanmaak van zout, het bakken van aarden potten en de vischvangst; de opbrengst van een en ander wordt tegen rijst, djagong, tabak en was van de bergbewoners verruild. De vlakte achter de kampong, hoewel voor sawahteelt geschikt, is met hoog opgeschoten riet begroeid, doch wordt om plaatselijke bezwaren niet bebouwd.

Op de zuidkust concentreert zich de bevolking iets dichter te Sikka en Endeh. Het eerste levert verder weer niets merkwaardigs op dan dat de radja er verblijf houdt, dat het reeds in de 16e eeuw als station der missie van de Domi-

nikanen vermeld wordt en ook thans nog een katholieke kerk bezit. Zooals gezegd is, wordt van daar uit over Kotting, uit 60 huizen bestaande, gemeenschap met de baai van Geliting onderhouden. Kleian (p. 525) noemt de kampong groot en sterk bevolkt: er staan wel 70 groote huizen, waarin meer dan ééne familie verblijf houdt. Hij schat het aantal zielen op wel 800. Van meer beteekenis is Endeh, dat uit een vereeniging van 20 kampongs bestaat, ieder door een hoofd bestuurd, terwijl kust en eiland onder een radja staan. De uit vermenging van inlanders met Makassaren en Boegineezen ontstane bevolking laat den bodem voor de maïscultuur door slaven behandelen, door slavinnen katoen weven, doch houdt zelve zich met den aanplant van kokospalmen, vischvangst en handel bezig, die door Wichmann voor 15.000 zielen op ca. ƒ 100.000 wordt geschat. Die handel, welke met Singapore, Bali en vooral met Soemba plaats heeft, is dus ten slotte niet zeer belangrijk en komt slechts weinigen ten goede. Vele mannen verhuren zich dan ook als roeiers op prauwen, doen niets of bestelen de bergbewoners. Nadere bijzonderheden over dit gedeelte van Flores vindt men bij Roos en bij Riedel. De laatste schatte de bevolking van Endeh, Dona ten o., en Keo en Rokka ten w. daarvan gelegen tot Manggarai, gezamenlijk op 18.275 zielen, een schatting, die vrij wel met de opgaven van Roos en Wichmann overeenstemt. — Over de kampongs in Manggarai, welke Meerburg op zijne route leerde kennen, deelt hij deze bijzonderheden mede, dat zij op of om den uitersten rand van bergribben gebouwd zijn en uit 2, 3, 4, 7 of 9 huizen bestaan. Het hoogste cijfer der bevolking, door hem genoemd, bedroeg 250. Ook de plaatsen aan de zuidkust Boro en Nanga Ramo zijn van zeer geringe beteekenis. —

De middelen van bestaan der bevolking aan de kust zijn bij de behandeling der topographie als van zelve ter sprake gekomen: handel, visscherij, het winnen van zout, scheep- en prauwvaart; soms, als de kustvlakte er zich toe leende, verbouw van djagong, aanplant van palmen en andere veldgewassen. De middelen van bestaan der bergbewoners van Manggarai worden door Meerburg in zijne Beschrijving (p. 476—80) vrij uitvoerig vermeld; en daar deze beschrijving ook wel geheel of gedeeltelijk voor Midden- en Oost-Flores op de bergbewoners van toepassing zal zijn, willen wij daaraan ten slotte een en ander ontleenen. Tuinen voor den verbouw van djagong, het voornaamste voortbrengsel van den landbouw, worden het geheele land door aangetroffen, voor het weren van wilde zwijnen en ander gedierte met paggers van dood hout of in het z. met stevige muren van opeengestapelde steenen afgesloten. Wegens den roofbouw ontbreekt in het midden alle boomgroei, tenzij op de hellingen van ravijnen en op de toppen der bergen. De niet bebouwde bodem is bedekt met alang-alang en riet. Lang gras wordt ieder jaar afgebrand; de djagong wordt geplant op het terrein, dat eenige jaren braak lag. In het n., tusschen de kampongs Koi en Tjiba, vindt men tuinen van bergpadi (wadja). De rijst is rood van kleur, van geen bijzondere kwaliteit en dient slechts, evenals de djagong, tot eigen verbruik. Sawahbouw wordt enkel rondom Reo gedreven. De ploeg is niet in gebruik: slechts bijlen, koevoeten met ijzeren punt en hakmessen. Andere veldgewassen zijn een soort vrucht tusschen djagong en rijst in; kapas voor 't weven van eigen kleeding; indigo en koffie in zeer geringe hoeveelheid. Vruchten zijn schaarsch: de manggistan ontbreekt; een aardbezie zonder geur of smaak wordt in Midden-Manggarai aangetroffen.

Van de bovengenoemde producten van het dierenrijk (paarden, karbouwen, geiten, varkens) loopen de eersten meestal in vrijheid rond: van verzorging is geen sprake. Zelden halen zij de gewenschte hoogte van vier voet. Zij zijn goede bergbeklimmers, maar voldoen minder in de vlakte. De meeste zijn bijeen op het plateau van Roete. Zij doen geen dienst als lastdieren, maar worden door de daloes en onder-daloes bereden. Ook aan het niet groote aantal karbouwen wordt geen zorg besteed: zij worden zelfs niet gehoed, doch zijn even goedaardig als die van Soembawa. Zij worden door 't gemis van sawahbouw slechts tot het sleepen van bamboe of zware balken gebezigd. Varkens worden tot eigen gebruik geteeld en goed onderhouden; bokken en geiten houdt men tot eigen gebruik, voor den uitvoer of om ze bij feesten te slachten. Hun aantal is gering: 3 of 4 stuks per kampong. Het pluimgedierte omvat enkel hoenders. — De nijverheid bepaalt zich tot de vervaardiging van kleederen en het eenvoudigste huisraad; weeftoestel en spinnewiel komen overeen met die van Zuid-Celebes. Grondstoffen zijn kapas, rotan, bamboe, hout, klapperdoppen, het vlas der rameh (voor fuiken), hoornen van herten en andere dieren voor de vervaardiging van sieraden. Metalen worden niet bewerkt; zelfs het smeden van parangs is onbekend. De kunst van pottebakken en het vervaardigen van gemoetitouw wordt ook hier aangetroffen. Geen voorwerpen van nijverheid worden uitgevoerd. De handel voorziet in de behoefte aan zout en is ruilhandel. Geld is in Manggarai geheel onbekend; ook fijnere stoffen voor kleeding worden tegen djagong, paarden, karbouwen of geiten, kapas of indigo ingeruild. Naar het binnenland toe wordt de ruilhandel steeds minder, daar de bewoners de moslimsche knevelaars der kust vreezen en in hun behoeften voorzien: slechts wapenen, geweren en lansen en jenever worden ingevoerd, maar bij zeer geringe hoeveelheden. Chineezen en Arabieren wagen zich tot nog toe niet in het land. Pasars zijn in het binnenland niet bekend.

Litteratuur: Deze wordt zooveel mogelijk opgegeven in verband met en in de volgorde der reizen en werken, zooals deze in de ontdekkingsgeschiedenis van Flores voorkomen. 1) Valentijn, O. en N. O. Indië, III, 2, p. 117 en 133. — 2) J. C. M. Radermacher, Korte beschrijving van het eiland Celebes en de eilanden Floris enz., Rott. 1786. — 3) Roorda v. Eysinga, Aardr. v. N.-I., p. 301—4, en Land- en Volk. II, p. 49—51. — 4) Temminck, Coup d'oeil enz., III, p. 193—95. — 5) Brumund, Indiana, I, p. 121—140. — 6) Veth, Het eiland Flores, Tijdschr. v. N.-I. 1855, II, p. 153. — 7) Van Lijnden, Bijdrage tot de kennis van Solor en omliggende eilanden, Nat. Tijdschr. v. N.-I., II, p. 317, 329. — 8) Junghuhn, Java, III, p. 1265. — 9) Zollinger, Verslag eener reis naar Bima en naar eenige plaatsen op Flores etc., Verh. Bat. Gen. XXIII, p. 12—17. — 10) Freiss, Indier, 1852, 5de Art. en later Reizen naar Mangarai enz. Tijdschr. Bat. Gen. IX, 1860, p. 443—531. — 11) Francis, Herinneringen uit den levensloop van een Ind. ambtenaar, Bat. 1856,

II, p. 135, 142, 163, 183 en 190. — 12) Van de Velde, Gezichten v. N.-I., p. 29. — 13) Buddingh, Reizen, III, p. 332 en 279. — 14) Vosmaer, Bericht omtrent de kampong Geliting, Tijdschr. Bat. Gen. Dl. XI (1862). — 15) Kluppel, De Solor-eilanden, waarin over Larentoeka, item XX (1873). — 16) Heynen, Het christendom op het eiland Flores, Studiën op godsd., wetensch. en letterk. gebied, VIII, 1876, 's Hert. — 17) J. W. Visser, Baai van Rioem trigonometrisch opgenomen (Manuscript) 1861. — 18) Schets van de expeditie in de baai van Rioem, Verh. en Ber. aang. h. zeewezen, Amst. 1861, Pl. IV. — 19) Veth, Geogr. aanteekeningen enz. Tijdschr. Aardr. Gen. I (1876), p. 180—87. — 20) Roos, Iets over Endeh, Tijdschr. Bat. Gen. XXIV (1877) p. 481—532. — 21) Riedel, The island of Flores, Rev. col. intern. 1886, I, p. 243. — 22) Kleian, Voetreis over het o. deel van Flores, Tijdschr. Bat. Gen. XXXIV, 1891, p. 485. — 23) Vorderman, Het journaal van Albert Colfs, Bat. 1888. — 24) Jacobsen, Reisen im O.I. Archipel, Pet's Mitt. 1890, p. 103. — 25) Van Schelle, Verslag van het onderzoek naar het voorkomen van tinertshoudende gronden op Flores, Bat. 1890. — 26) Midden-Flores, Terrein van actie der N. Flores-expeditie 1 : 500.000, Bijv. v. d. Locomotief N°. 225 Samarang 27 Sept. 1890 en Ind. Milit. Tijdschrift 1893, II. — 27) Wichmann, Bericht über eine 1888—89 ausgeführte Reise etc. Tijdschr. Aardr. Gen. N. S. Dl. VIII (1891), p. 188—294. — 28) Id. dl. IX, p. 273. — 29) Hoedt, Verslag der reis naar de noordkust van W.-Flores, Tijdschr. Bat. Gen. XXXVI (1893) p. 281. — 30) Meerburg, Proeve eener beschrijving van land en volk van Midden-Manggarai, Tijdschr. Bat. Gen. XXXIV (1891), p. 434, en Dagboek dier reis, item XXXV (1892), p. 113.

Behalve de in den tekst reeds vermelde kaarten noemen wij hier nog de door het Hydr. Bureau te Batavia en te 's Hage uitgegeven kaarten der Kleine Soenda-eilanden, 1 : 500.000 bl. III; der eilanden en vaarwaters beoosten Java, 1 : 100.000; de Plannen en Ankerplaatsen op Soemba, Flores, enz. Blad II. Men zie verder vooral Wichmann's „Begleitworte zur Karte", die onder de „Litteratur" verscheidene hem ten gebruike afgestane manuscriptkaarten vermeldt. C. M. K.

FLORES. (BEWONERS VAN) Onze ethnographische kennis van Flores bepaalt zich hoofdzakelijk tot die der kuststreken. Men zie dienaangaande onder: ENDEH, LARANTOEKA, MANGGARAI en FLORES, bl. 525. Omtrent de bevolking van Midden-Flores is weinig bekend. Ten westen van den G. Keo onderscheidt men drie stammen: de Rokka's, de Langga's en de Wogo's, die nauw aan elkaâr verwant zijn; ten oosten van dat gebergte komen een groot aantal stammen voor, die verschillende namen dragen naar de gebergten, waar zij zich ophouden. Die stammen worden bestuurd door oudsten of familiehoofden, ook wel door een opperhoofd, dat als zoodanig gekozen wordt. In het diepste binnenland wonen die volkeren in de bosschen, bij voorkeur in kleine verspreide, op palen staande woningen met hooge daken, meer naar de kust toe in vrij groote kampongs, die op moeilijk toegankelijke plaatsen worden gebouwd. Waar de toegang gemakkelijk is wordt deze nog afgesloten door een palissadeering of hoogen muur. Deze kampongs zijn bevolkt door een groot aantal varkens en honden. De lieden voorzien in hun onderhoud door de jacht en den landbouw. Zij planten rijst, djagoeng, katjang, oebi, pisang, klapper en katoen. De huidskleur der bewoners van de binnenlanden van Flores is lichtbruin, door onzindelijkheid echter veelal donkerder getint. Zij zijn getooid met een grooten dos van zwaar gekroesd (ook wel golvend) haar, die op het hoofd wordt samengebonden tot een bos, welke meestal recht overeind staat. Hunne kleeding is zeer primitief en bestaat voor de mannen gewoonlijk slechts uit een gordel van geklopten boombast, of uit een sarong, die even over de knie reikt, en voor de vrouwen uit een lange sarong, die aan het boveneinde gedeeltelijk is toegestikt met openingen voor hoofd en armen; zij zitten daardoor als in een zak, die langs de schouders tot de knie valt. Als versierselen dragen zij oor-, vinger-, arm- en enkelringen van tin, koper, zilver, goud of koraal. Hunne wapenen zijn klewangs, boog en pijlen, lansen en ook wel geweren. Zij hebben eenigen godsdienst; zij offeren aan den grooten geest, die in de zon verblijf houdt en aan een vrouwelijk wezen, dat in de aarde woont, zoomede aan tal van geesten van afgestorvenen, die in groote boomen, steenen, bergen en rivieren huizen. Bij de kampongs treft men kleine bede- of offerhuisjes aan, bestaande uit een houten stijl, aan den voet omringd met steenen, en dikwijls met fraai snijwerk versierd, waarop een kegelvormig dak van alang-alang. Hieronder hangen eenige halve klapperdoppen, die tot het opnemen van de offers bestemd schijnen te zijn.

Litteratuur: J. G. T. Riedel, The island of Flores, Rev. Colon. intern. Janvier 1886; Dr. Max Weber, Ethnogr. Notizen über Flores und Celebes. Intern. Arch. f. Ethnogr. (Suppl.) 1890; Van Schelle, Bijl. Jav. Cour. 4 Febr. 1890.

FLÜCKIGER. (FRIEDRICH AUGUST) Beroemd pharmacognost, geb. 15 Mei 1828 te Langenthal, gest. 11 Dec. 1894 te Bern. Zijne geschriften zijn ook voor de kennis der plantaardige handelsproducten van Ned.-Indië van veel beteekenis, bepaaldelijk de „Pharmacographia, a history of the principal drugs of vegetable origin 1879", 2nd ed., (in samenwerking met D. Hanbury), en „Lehrbuch der Pharmakognosie des Pflanzenreiches, 3te ausg., 1891."

FLUITBEKVISCH (FISTULARIA). Naam van vischsoorten uit de zeeën der heete streken met een zeer verlengden snuit, welke aan het uiteinde door de mondopening doorboord is, overeenkomende in vorm met den bek der naaldvisschen. In de Moluksche zee komt voor *Fist. s. Aulostomus chinensis*, geheel roodgekleurd met bruine vlekken en witte strepen, en een zeer lang lichaam.

FOEA. BOER. Zie PINANG.

FOEAT. BOER. Zie PISANG.

FOEDI. AMB. WAT. Zie PISANG.

FOEHR. Naam op de Kei-eilanden van een Honigzuiger, *Philemon plumigenis*; op de Aroe-eilanden heet *Philemon novae-guineae*, Wakoe: de Maleische zeelui noemen hem Boerong-siang (Morgenvogel), een naam, dien hij ook op Nieuw-Guinea draagt.

FOEHT. Zie DELIMOE.

FOELIE. Zie NOTENMUSKAAT.

FOENAI. Zie FONAI.

FOENICULUM. Zie ADAS.

FOERKABEL. Zie SAMBER-GALENG.

FOFOKI. Tern. Zie TÉRONG.

FOKI-FOKI. Mal. Men. Zie TÉRONG.

FOKKENS. (FOKKO) Werd in 1874, na zijne studiën te Delft volbracht en als ambten. ter beschikking korten tijd aan de Algemeene Seretarie gewerkt te hebben, benoemd tot adspirant-controleur op Java. In Maart 1877 ontving hij zijne bevordering tot controleur der 2de en in October 1885 tot controleur der 1ste klasse. In laatstgenoemde kwaliteit werd hij door de Regeering belast met de samenstelling van een register betreffende de vrijstellingen, genoten door de bevolking der z. g. vrije desa's en de diensten en leveringen, waartoe zij verplicht is. Ernstig kwam hij in 1885 op tegen de schromelijke opdrijving der landrente, waartoe het onderzoek onder leiding van Dr. Sollewijn Gelpke aanleiding gaf, en wist de Regeering van het verkeerde hiervan te overtuigen en haar voor een milderen geest te winnen. In 1888 werd hij als controleur toegevoegd aan den hoofdinspecteur, Mr. H. Kuneman, teneinde onder diens leiding met de controleurs Van Gennep en Heyting in de residentie Kedoe een aanvang te maken met een onderzoek naar de diensten, waartoe de inl. bevolking op Java en Madoera verplicht was. Na afloop van het onderzoek in genoemd gewest in 1889, werd hij, als inspecteur van cultures, met de verdere leiding ervan belast. In vier jaren tijds bracht hij het onderzoek voor alle gewesten van Java en Madoera ten einde en mocht hij de resultaten ervan in den vorm van gewestelijke heerendienstregelingen achtereenvolgens in het Staatsblad zien geplaatst. In Augustus 1893 werd hij daarop met rang en titel van resident belast met de voortzetting van het door het Raadslid W. P. Groeneveldt aangevangen onderzoek naar den economischen toestand der vreemde Oosterlingen op Java en Madoera. Zijn rapport hieromtrent diende hij in September 1894 in en vroeg daarop een eenjarig verlof naar Europa wegens langdurigen dienst. In Europa werd hij door den Minister van koloniën aan diens departement werkzaam gesteld.

Van zijne hand verschenen in het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap: De Priesterschool te Tegalsari (deel XIV, bl. 318); Beklimming van den Dorowati (deel XXX, blz. 588); Vrije desa's op Java en Madoera deel XXXI, blz. 477; In het Tijdschrift van B. B.: Individueele landrente in de residentie Krawang (1888); Afzonderlijk: Goud- en Zilvermijnen op Java (1886); De Controleur op Java en Madoera, memorandum ten behoeve van de ambtenaren bij het Binnenl. Bestuur (1888); Herziening van het Reglement op de Particuliere landerijen bewesten de Tjimanoek (1889); Landrente-onderzoek op Java (1896). Verder hield hij in Februari 1896 in het Indisch Genootschap te 's Gravenhage eene redevoering over „Inlandsch landbouwcrediet op Java".

FONAI of FOENAI. Staatje aan de zuidpunt van het eiland Timor, behoorende tot de onderafdeeling Koepang der afdeeling Timor van de residentie van dien naam. De Radja woont in het zuidoosten van het Gouvernements-grondgebied rondom de hoofdplaats. In den Regeeringsalmanak voor Nederlandsch-Indië wordt het als Fonai aangeduid.

FORBES. (HENRY O.) Engelsch natuurkundige, die in 1878—1883 den O.-I. archipel bereisde, in 't bijzonder Java, Sumatra, Timor en Timorlaut, en daar botanische onderzoekingen deed. De uitkomsten zijner onderzoekingen legde hij neer in: A naturalist's wanderings in the Eastern Archipelago (London 1885); Three months exploration in the Tenimber Islands or Timorlaut (Proceedings of the R. Geogr. Society 1884 n°. 113—129); Progress of an expedition to New-Guinea (Proceedings 1886).

FORMICIDAE. ARTICULATA, INSECTA, HYMENOPTERA. Zie SEMOET.

FORT DE KOCK. Zie BOEKIT TINGGI.

FOSSO. Feesten, ter eere van de geesten, door de Alfoeren van de Minahasa en elders gegeven. Voor bijzonderheden zie MINAHASA.

FOURCROYA GIGANTEA VENT. Fam. *Amaryllidaceae.*

De Mauritiushennep, in Indië als vezelplant proefsgewijze ingevoerd.

FRAMBOESIA TROPICA. (Jav. PATÈK). Eene besmettelijke huidziekte, die zich uit door ontsteking, ettervorming en woekering der huidpapillen. De ziekte was reeds aan Bontius bekend, die haar onder den naam „d'Amboynsche pocken" beschrijft. Zij komt alleen in tropische landen voor en is in al die landen onder verschillende namen bekend. Ontstaan door rechtstreeksche besmetting duurt zij van 2 maanden tot 8 of meer jaren. Zij begint onder koortsverschijnselen, waarna aan enkele gedeelten der huid een uitslag ontstaat, die op kleine puistjes gelijkt, welke grooter worden en dan eenigszins als frambozen er uit zien. De Maleische naam te Benkoelen is nambi, soms wordt kada daarvoor gebruikt; overigens worden ook de Maleische namen poeroe, boba, babintoe, doedoeg en salempara gebezigd. Indien de aandoening aan de voetzolen voorkomt (soms ook aan de handpalmen) heet zij in het Javaansch boeboel, in het Mal. noemboe. Bij het openbreken der gezwellen vindt men daarin een ruwe, bolle kern ter grootte van een erwt of een okkernoot, die wel poenah wordt genoemd. De nablijvende litteekens geven somtijds aanleiding tot afzichtelijke verkrommingen.

Volgens sommigen gaat framboesia altijd vooraf aan eene eigenaardige ziekte der voetzolen en soms der handpalmen, die den naam blah draagt. Daarbij is de opperhuid gebarsten en vertoont kloven en scheuren, die aanleiding geven tot ettering. De ziekte staat niet met syphilis in verband, hoewel de verschijnselen aan de voetzolen daaraan zouden kunnen doen denken. De inlanders behandelen patèk altijd met sulphas cupri (troesi), waarvan zij met bedak of met sirihkalk een papje maken, dat op de gezwellen wordt gelegd en daarop blijft kleven; gewoonlijk heeft die behandeling goede gevolgen, evenals somtijds het bedekken der zweren met een gekauwde sirihpruim. Ook de Europ. geneesheeren gebruiken bijtende middelen uitwendig, maar laten dikwijls eene kuur met inwendige middelen daarbij maken.

Ter voorkoming der ziekte moeten de lijders als besmettelijk beschouwd en geïsoleerd worden. (NB. Op Ceylon laat men de kinderen rijst eten van een bord, waarvan een lijder aan patèk kort te voren gegeten heeft. Die kinderen krijgen gewoonlijk de ziekte in hevigen graad, maar zouden er later minder gevoelig voor zijn. Een soort van inenting dus).

Litteratuur. Gen. Tijdschr. v. N. I. II. 144, 244, 314; V. 781; X, 445; XII, 274; XXVIII, 117; XXIX, 70; XXX, 33: Charlouis, Vierteljahrsschr. f. Dermatologie u. Syphilis 1881).

C. L. v. d. B.

FRANCIS. (EMANUEL) Geb. 7 Maart 1798 uit Engelsche ouders te Alapé bij Cochin (kust van Malabar), trad hij vroegtijdig in Britschen zeedienst, dien hij echter tengevolge van de stranding van zijn schip in 1815 verliet om in burgerlijken dienst hij het Engelsche bestuur te Bantam als klerk overtegaan. Bij de overneming der bezittingen in den archipel trad hij in Nederlandschen dienst, werd in 1818 assistent bij het revenue depart. en in 1819 commies bij de hoofdinspectie van financiën. Weldra werd hij voor verschillende zendingen gebezigd en in 1821 aan den Commissaris voor Borneo, in 1823 aan dien voor Palembang en Billiton en in 1824 aan dien voor Makasser toegevoegd, en verwierf zich daardoor eene uitgebreide kennis der Buitenbezittingen. Op Java was hij van 1822—1823 werkzaam als opziener 1ste klasse der landel. inkomsten te Pandeglang (Bantam) en, na in 1825 benoemd te zijn als ass.-res. te Padang, van 1826—1828 assistent-res. te Bantam. Daarna werd hij weder in de Buitenbez. geplaatst; in 1826 als assist.-res. te Benkoelen, in 1831 als Commissaris voor Timor en in 1832 voor Borneo's Westkust, in 1833 als adjunct-commissaris voor de Buitenbez. Als resident van Sumatra's westkust (1834—1837) was hij getuige van de laatste worsteling der Padri's; daarbij kwam hij herhaalde malen in botsing met het militair gezag, tengevolge van zijne meening dat de burgerlijke bestuurders zelfs in oorlogszaken de leiding niet geheel aan die macht behoorden over te laten. Naar Java overgeplaatst, werd hij 1838 res. van Rembang, in 1839 res. van Madioen, uit welke betrekking hij tengevolge van een verlof naar Nederland eervol ontslagen werd. Na zijne terugkomst werd Francis in 1846 Commissaris voor Menado, in 1848 inspecteur van financiën en verliet in 1851 's lands dienst om als president der Javasche bank optetreden. De functiën, aan dien post verbonden, werden 12 jaar door hem vervuld; daarna keerde hij naar Nederland terug, waar hij 3 Sept. 1880 te Delft overleed. Het Djati-gesticht te Batavia dankt zijn ontstaan aan het initiatief van Francis.

Van zijn hand zagen het licht o. a. de belangrijke „Herinneringen uit den levensloop van een Indisch ambtenaar", 3 dln. Bat. 1856 en „De Regeeringsbeginselen van Ned.-Indië, getoetst aan de behoefte van Moederland en Kol." Leiden 1864.

FRANCOLINUS en **FRANKOLIJN.** Zie PATRIJS.

FRANJEPOOT. Behoort tot de strandloopers, doch de voorteenen zijn aan beide zijden voorzien van een lobvormig vlies; merkwaardig is zijne gewoonte om al zwemmende het voedsel te zoeken, dikwijls zeer ver in zee te zwemmen en de paring in het water te verrichten. In den Ind. archipel leven 2 soorten (*Phalaropus hyperboreus s. moluccensis* en *Phal. fulicarius s. australis*). Eerstgenoemde soort met een bijzonder fijnen bek komt op den doortrek algemeen in de Molukken voor.

FRANSCHEN IN DEN MALEISCHEN ARCHIPEL. (DE) In de eerste helft der 16de eeuw leefde in Dieppe de bekende reeder Jean Ango, die zijnen ondernemingsgeest toonde o. a. door het aanknoopen van handelsbetrekkingen met het Oosten. Misschien is hij door andere landgenooten in dezen voorafgegaan; er wordt althans gewaagd van vroegere pogingen. Maar dat hij met anderen tot dat doel schepen uitrustte, staat vast. Koning Frans I nam deel in de kosten, aan de expeditie verbonden, en toonde daardoor met de daad zijn minachting voor de pauselijke bul, die in de nieuwe werelden de grenslijn trok tusschen Spanje's gebied en dat van Portugal, zooals hij het eens in woorden deed, toen hij naar de clausule in Adams testament vroeg, waaraan zijne broeders van 't Iberisch schiereiland het recht ontleenden, de nieuwe wereld onder elkander te verdeelen. Drie schepen vertrokken in 1527 uit Dieppe naar Azië, gedeeltelijk onder leiding van Portugeezen. Twee dier vaartuigen zagen den Maleischen archipel niet. Het derde schijnt Sumatra te hebben bereikt, waar het zou zijn gestrand en het scheepsvolk vermoord. De berichten zijn echter verward en tegenstrijdig. Meer zekerheid hebben wij omtrent een anderen tocht, eveneens van Dieppe uit ondernomen, en ook met medewerking van Ango. Twee schepen, onder leiding der gebroeders Jean en Raoul Parmentier, maar onder voorlichting van een Portugees, vertrokken van daar in Maart of April 1529. In October bereikte men Sumatra's Westkust. Tikoe werd bezocht, Indrapoera aangedaan. Ziekten met veelvuldigen doodelijken afloop onder 't scheepsvolk (de beide Parmentiers stierven), weinig resultaten van de pogingen om handelsbetrekkingen aan te knoopen, leidden tot het besluit terug te keeren en den 22sten Januari 1530 werden de stevens weder naar het vaderland gewend, dat behouden werd bereikt.

Lang zou het duren, voordat een Fransche vlag opnieuw in den Maleischen archipel werd ontplooid. Wel werden in den tusschentijd Fransche schepen uitgerust naar andere landen buiten Europa, maar pas in Mei 1601 verlieten opnieuw twee schepen voor rekening van eenige reeders van Saint-Malo, Laval en Vitré, een Fransche haven, ditmaal Saint-Malo, met bestemming naar de eilandenzee, en wèl naar Atjeh. Beide bodems hadden mannen aan boord, die beschrijvingen van dezen tocht hebben gegeven, nl. François Martin van Vitré en François Pyrard van Laval. Hollandsche en Engelsche zeelieden bevonden zich aan boord der schepen, welke stonden onder de leiding van Michel Frotet de la Bardelière et François Grou du Clos-neuf, die beide onderweg stierven. Een der bodems, de Corbin, verongelukte in Juli 1602 bij de Maldiven en Pyrard, die de reis met dit schip medemaakte, beschreef zijne lotgevallen op die eilandengroep en elders in Azië. De Croissant, het andere schip, bereikte in Juli 1602 Atjeh; de bemanning werd beleefd ontvangen, handelsbetrekkingen werden aangeknoopt. In November werd de terugreis aanvaard, de Croissant verongelukte bij de Spaansche kust, de bemanning werd gered door Nederlandsche schepen.

Niet lang na deze niet schitterend geslaagde expeditie werd den 1sten Juni 1604 een Fransche Oost-Indische Compagnie opgericht, waaraan door Nederlanders in ruime mate werd deelgenomen. Het duurde echter jaren en niet, dan nadat in 1615 eene reorganisatie dier Compagnie had plaats gevonden, door daaraan nieuwe krachten toe te voegen, dat een scheepstocht naar Indië werd ondernomen. Hoogstwaarschijnlijk toch zijn twee van de vier Fransche schepen, welke in 1617 de Nederlanders in Bantam kwamen verontrusten, door deze combinatie uitgezonden. Zij waren in 1616 uit de haven van Dieppe zeil ge-

gaan onder bevel van Charles De Nets en Augustin De Beaulieu. In Februari 1617 kwamen zij voor Bantam, waar de Nederlandsche autoriteiten onmiddellijk en met goed succes hunne landgenooten, welke op die schepen dienst deden, trachtten in handen te krijgen, op grond van de bepalingen der Staten-Generaal, welke het in dienst treden onzer landgenooten ten behoeve van de vaart op Oost-Indië bij vreemden verbood. Deze maatregel was uitdrukkelijk door de Bewindhebbers, welke op de hoogte waren van deze onderneming, aan hunne vertegenwoordigers in 't Oosten gelast. Den Franschen werd door den Pangéran een loge te Bantam ingeruimd, maar hunne handelsoperatiën gelukten niet zeer goed, oneenig als zij onder elkander waren en onbekend met de commercieele toestanden dáár. Toch dekte de lading van het ééne schip, dat in Frankrijk terug kwam (het andere werd verkocht) de kosten van den tocht. Niemand van deze expeditie bleef te Bantam achter.

Dit schip had nog niet den Maleischen archipel verlaten, toen de beide andere bodems, waarvan hierboven sprake was, Java bereikten. Deze waren voor rekening eener (der?) combinatie te Saint-Malo uitgerust, hadden via Koromandel het Maleische eilandenrijk bereikt, in Atjeh peper opgekocht en Malaka aangedaan. Aan hun hoofd stond, daar de Fransche bevelhebbers waren overleden, een Nederlander, Hans De Decker, een der vele landgenooten, die ook weder aan deze expeditie deel hadden genomen. Ook nu werden deze door de Nederlandsche autoriteiten te Bantam van de schepen gelicht. Deze laatste gingen echter nu veel verder: een der schepen werd aangehouden en later verbeurd verklaard. Dit geschiedde op grond, dat het schip elders in Azië zeeroof had gepleegd onder Nederlandsche vlag. Maar de bedoeling was, daardoor den Franschen te beletten, met Bantam handel te drijven. In Europa is hierover heel wat te doen geweest en onze O. I. Compagnie moest een aanmerkelijke som als schadevergoeding betalen. Het tweede schip was gelukkiger en keerde met een lading naar zijn land terug. Een factorij werd te Bantam gesticht.

In Frankrijk liet men zich door al deze bezwaren niet van de vaart op den archipel afschrikken. Reeds in October 1619 verlieten drie schepen, te Dieppe uitgerust, de haven van Honfleur onder bevel van Augustin De Beaulieu, die een beschrijving van den tocht heeft gegeven, en Robert Gravé. Ook deze expeditie had met veel bezwaren te kampen. Na gezamenlijk de Kaap de Goede Hoop te hebben gedoubleerd, scheidden de schepen van elkander; Gravé zette met één schip koers naar Bantam, De Beaulieu met de twee andere naar Koromandel, waar hij een lading voor Atjeh wilde innemen. In Juli 1620 kwam Gravé bij Sumatra in de nabijheid van Tikoe. Het volk was echter zoo door ziekten verzwakt, dat het schip niet meer kon worden bestuurd en Tikoe niet bereikt. Slechts een vierde van de bemanning was in leven, toen deze bodem, door een Nederlandsch vaartuig opgebracht, te Bantam aankwam. Onmiddellijk werd het weder vrijgelaten door den Raad van Defensie der vereenigde Engelschen en Nederlanders, die toen met de vloot van defensie Bantam blokkeerden. Ja, Gravé kreeg verlof, naar Bantam te gaan en daar de peper tot een vooraf vastgestelden prijs op te koopen, mits hij twee derden van het gekochte aan de Nederlanders en Engelschen afstond. Versterkt door een der andere Fransche schepen, door Beaulieu hem toegezonden, ging Gravé naar Bantam, waar hij met toestemming van den Pangéran een huis bouwde. Hij hield zich echter niet aan de overeenkomst met zijne Europeesche concurrenten gesloten, en toen hij, na peper te hebben opgekocht, met zijn ééne schip (het andere moest hij wegens geldgebrek verkoopen) wilde vertrekken, werd dit op last van den Raad van Defensie in beslag genomen. Het geraakte later in brand. Ook deze handeling liet niet na, hare terugwerking in Europa te doen gevoelen. Gravé vertrok met de overgeblevenen der zijnen naar Atjeh, waar hij De Beaulieu ontmoette.

Deze had Tikoe, dat toen onder Atjeh stond, in December 1620 bereikt. Hier werd hem geen handel toegestaan. Hij zond een der schepen nu naar Bantam en vertrok zelf naar Atjeh, waar hij in 't begin van 1621 aankwam. De Sultan wilde dezen hunnen concurrent als troef uitspelen tegen de Nederlanders en Engelschen, maar de peper stond hij hem daarom niet goedkooper af dan aan dezen en de handel in Tikoe werd hem niet ingeruimd. De Beaulieu zag dan ook geen voordeel in zijn verblijf op Atjeh, waar zijn volk door uitspattingen zeer verzwakte, en beproefde zijn geluk op 't Maleische schiereiland. Te vergeefs. In Atjeh teruggekeerd, vond hij daar Gravé op een Engelsch schip, gereed naar Europa te vertrekken. Thans verkreeg hij van den Sultan van Atjeh verlof, te Tikoe handel te drijven. In Januari 1622 had hij daar zijne lading vol en spoedig keerde hij naar Frankrijk terug. Maar de Compagnie was ontmoedigd.

De factorij daarentegen van Saint-Malo te Bantam breidde hare betrekkingen uit. Zij knoopte die aan met Atjeh, met Djambi, met Djapara, Makasser, enz. Ook andere pogingen om met den archipel in handelsbetrekkingen te blijven, schijnen van Frankrijk uit te zijn ondernomen. Er is weinig zekers van bekend. Alleen schijnt als vaststaand te mogen worden aangenomen, dat met al deze en de vroegere pogingen slechts werd beoogd het bevorderen van commercieele relatiën, en dat niet aan het vestigen van staatkundigen invloed schijnt te zijn gedacht. Van 1622 tot minstens 1631 vindt men Franschen handelende op Makasser, later treft men hen nog aan in Atjeh, in 1682 worden ook zij tengevolge der bekende gebeurtenissen uit Bantam verdreven, waar zij nog een factorij hadden. De koloniale geschiedenis van Frankrijk echter heeft zich weinig bezig te houden met het Maleische eilandenrijk: hare belangrijkste bladzijden zijn geschreven in Vóór-Indië en op de eilanden beoosten Afrika. Wèl heeft Lodewijk XIV, voorgelicht door Nederlanders, groote plannen gehad op de Ambongroep en op Banda, op een station op Banka, maar het is bij plannen gebleven en in den archipel heeft de Nederlandsche Oost-Indische Compagnie, na de eerste mislukte pogingen, boven besproken, weinig te lijden gehad van de concurrentie der Franschen. Alleen de betrekkingen, welke François Caron, eens directeur-generaal van de Nederlandsche O. I. C., later gedurende enkele jaren de leider der Fransche aangelegenheden in het Oosten, ongeveer 1670 met Atjeh, Bantam, Makasser, enz. trachtte te onderhouden, dienen hier

aangestipt. Wat in de eerste helft der 18de eeuw werd beraamd, handelsbetrekkingen met Atjeh en een vestiging op Nieuw-Guinea, was van weinig gewicht of liep op niets uit. Het gelukte echter den Franschen, de kruidnagelen en de muskaatnoot over te planten naar Mauritius, met welk doel in 1754, 1769 en 1771 van dat eiland uit naar het Oosten van den Maleischen archipel schepen werden gezonden. Maar de belangrijkste tochten, waarop Fransche schepen den Maleischen archipel aandeden, zijn de bekende ontdekkingsreizen, in de laatste helft der 18de eeuw, waaraan namen zijn verbonden als die van Bougainville, Entrecasteaux, enz. enz. Het bezoek in 1783 der vloot van den admiraal De Suffren als bondgenoot der O. I. C. was een gebeurtenis, die geenerlei inbreuk maakte op onze belangen en had niet tot doel betrekkingen van welken aard ook met de bewoners van den archipel aan te knoopen. Dit te beschrijven behoort niet tot het bestek van dit artikel, zoomin als het verhaal van wat in de Napoleontische periode en wat daaraan vooraf is gegaan, de Franschen op Java hebben verricht en verzuimd te verrichten.

Litteratuur. Behalve de bekende Nederlandsche koloniaal-geschiedkundige werken en de dáár aangehaalde litteratuur P. Bonnassieux. Les grandes compagnies de commerce (Paris, Plon, Nourrit, 1892), p. 253 ss.; D. Macpherson, History of the European commerce with India (London, Longman, enz. 1812), p. 254 ss.; P. Gaffarel. Les colonies françaises (Paris, Germer Baillière, 1880); F. Magon de Saint-Elier. Tableaux historiques, politiques en pittoresques de l'Ile de France I (Port-Louis, 1839) p. 120, s. 167—172; H. Castonnet des Fosses. L'Inde française avant Dupleix (Paris, Angers, 1887); Léon Guérin. Les navigateurs français (Paris, Belin-Leprieur et Moryot 1847). J. E. H.

FRANSEN VAN DE PUTTE. Zie PUTTE. (FRANSEN VAN DE)

FRAXINUS JAVANICA BOERL. Fam. *Oleaceae.* De gedroogde bladeren van dezen boom, die in Besoeki poelen of selaton heet, worden aldaar als onschadelijk opium-surrogaat gerookt.

FREGATA. AVES, ANSERES, *Procellaridae, Procellariae.* Zie BIENTAJONG.

FREGATVOGEL (FREGATA S. TACHYPETES). Heeft buitengewoon lange vleugels en een zeer langen diep gevorkten staart, zeer kleine pooten, bewoont rotsachtige kuststreken en wordt dikwijls zeer ver in zee aangetroffen, vliegt verbazend hoog en lang, doch zwemt nooit, zou zelfs zich nooit in het water begeven, doch valt dikwijls vermoeid op schepen neer, vooral bij hevige stormen. De kleine Fregatvogel (*Freg. minor s. ariël*) bewoont de Moluksche zee, is groenzwart met een gelen keelzak. De groote soort (*Freg. aquila*) wordt in den geheelen Indischen archipel nu en dan aangetroffen. Deze vogels voeden zich met allerlei zeedieren en met den buit van andere vogels, dien zij zoo lang vervolgen, dat deze hun voedsel uitspuwen, hetgeen de Fregatvogels onder het vallen weder opvangen.

FRIEDERICH. (R. H. Th.) Duitscher van geboorte, had zich aan de hoogescholen te Berlijn en Bonn in de Semitische talen, doch ook in het Sanskriet geoefend. Zijn vurige wensch was zijne studiën in Indië zelf en vooral in den Indischen archipel voort te zetten. Eigen middelen ontbraken hem echter, waarom hij zich wendde tot den hoogleeraar Taco Roorda te Delft (1844) en diens bemiddeling inriep om in eene wetenschappelijke betrekking door het Gouvernement naar Indië te worden gezonden. Toen hij daarop ten antwoord kreeg dat hiertoe weinig vooruitzicht bestond, besloot hij dienst te nemen en koloniaal te worden. Door voorspraak werd hij reeds in Nederland tot onderofficier bevorderd en in Indië door bemoeiing van het Bataviaasch Genootschap bij het leger voor memorie gevoerd en als adjunct-bibliothecaris bij het Genootschap aangesteld. Het Genootschap droeg hem verschillende zendingen over Java en naar Bali op; vooral de laatste zending leverde gewichtige resultaten op. Nadat hij in 1863 van verlof uit Europa was teruggekeerd, werd hem door de Regeering eene bijzondere commissie opgedragen tot het opsporen, afteekenen en bekend maken van opschriften en andere historische monumenten. Daartoe reisde hij over Java en een deel van Sumatra; hoogst gewichtige ontdekkingen, vooral van epigrafischen aard, waren daarvan het gevolg, zoodat hij reeds in Sept. 1870 in het bezit was van afdrukken in papier mâché van meer dan 70 beschreven steenen. De slechte toestand zijner gezondheid maakte hem echter ongeschikt voor meerdere werkzaamheden; hij bleef achterlijk in het indienen der verslagen van zijne werkzaamheid en werd in Febr. 1869 eervol uit 's lands dienst ontslagen. Het door hem bijeengebrachte materiaal, in het Museum van het Bat. Gen. v. K. en W. bewaard, heeft reeds tot zeer belangrijke studiën aanleiding gegeven. Van hem verschenen: Verklaring van inscriptiën op gouden ringen van Java en van eenige symbolen op de ringen, Tijdschr. Bat. Gen. II 1856, 471; Hindoe-oudheden aan de grens van Bantam en het district Sadjna, afd. Lebak, Tijdschr. Bat. Gen. III 1855, 32; Beschrijving van een metalen Çiwabeeld, in 1855 gevonden in de desa Tekarran in de res. Soerakarta, Tijdschr. Bat. Gen. VIII, 3e, S. II, 1859, 72; Verklaring van 7 platen, voorstellende de vereerde goden en godinnen van Bali, T. v. N.-I. 1849; Aanteekeningen over de hoofdtempels van Kadoe en Djokjakarta, Tijdschr. Bat. Gen. XIX, bl. 441, XXIII, bl. 361; Over de omgeving van het Oengarangeb. Tijdschr. Bat. Gen. XIX, bl. 501; Rapport over oudheidkundige reizen gedaan op Java, Tijdschr. Bat. Gen. XXIII, bl. 42; Verslag aangaande oudheden op den G. Segara in Tegal, Not. B. G. XIX, bl. 119—121.

Zie Verh. Bat. Gen. XXI, 1846—1847 1e ged. 101.

FROMBERG. (P. F. H.) Den 19den Febr. 1811 te Amsterdam geboren, werd hij opgeleid voor de pharmacie en bracht eenige jaren als civiel-apotheker in zijn geboorteplaats door. Voor zijn naar kennis dorstenden geest was deze werkkring echter te bekrompen en, alhoewel reeds gehuwd zijnde, liet hij zijne betrekking varen, toog naar Utrecht en deed zich inschrijven als student in de wis- en natuurkunde. Na zijn candidaats-examen gedaan te hebben, vertrok hij als assistent van den Hoogleeraar Johnston, agricultuur-chemist, naar Edinburg, onderscheidde zich daar, en keerde na drie jaren naar Utrecht terug, alwaar hij in 1847 den graad van doctor in de Wis- en Natuurkunde haalde. De toenmalige Minister van Koloniën, Baud, zond hem daarop als agricultuur-chemist der Indische regeering naar Java. Te Buitenzorg richtte hij een landbouw-scheikundig laboratorium in en deed in den hem aangewezen werkkring,

die de bearbeiding omvatte van een nagenoeg onontgonnen terrein, tal van onderzoekingen, waarvan hij de resultaten in druk deed verschijnen. Zoo schreef hij o. a. over den invloed der houtbosschen op het klimaat, over de cultuur van suikerriet, over proeven met suikerrietsap in verband met de fabrikatie, over cassave, koffie, soerenbast. In het „Indisch Archief" 1850 publiceerde hij een artikel „Over het nut der droogmaking van gronden in tropische landen" en in het „Tijdschrift voor N.-I." 1850 2e deel, „Over het nut der bemesting van rijstvelden en over de noodzakelijkheid tot verbeteringen in vele takken van cultuur op Java". Te midden zijner belangrijke werkzaamheden stierf hij te Buitenzorg in 1858. (Nat. tijdschr. N. I. XVI. 393.

FRYKENIUS. (SIMON HENDRIK) Geboren uit het huwelijk van L. B. Frykenius, raad, schepen en burgemeester te Wijk bij Duurstede met A. C. Rademaker, gedoopt te Utrecht 28 Maart 1747. In 1776 was hij luit. bij het College ter admiraliteit te Amsterdam, en 17 Nov. 1777 kapitein ter zee bij de admiraliteit van West-Friesland en het Noorderkwartier, en later luit.-kol. en kap. t. zee ten dienste der Republiek. Den 23sten Mei 1791 werd hij met Mr. Nederburgh benoemd tot Commissaris-generaal over alle Compagnie's bezittingen in Indië en van de Kaap de Goede Hoop, en tot commandant en chef van 's Lands en Compagnie's navale macht in Indië [1]). In Nov. 1793 te Batavia aangekomen, aanvaardde de commissie spoedig hare taak; weldra kwam Nederburgh echter geheel onder den invloed der toen te Batavia overheerschende familieregeering van Alting en Siberg, en Frykenius was niet krachtig genoeg om zich daartegen met goed gevolg te verzetten. Reeds in Dec. 1795 verzocht hij zijn ontslag; voordat hij dit echter verkreeg, overleed hij 6 Juni 1797 te Batavia.

FULGORA. Zie CICADEN.

FUSUS ACUTUS, LONGISSIMUS en **PROBOSCIDIFORMIS.** Zie GASTEROPODEN.

1) In de secrete resol. der XVII dd. 24 Mei 1791 is geïnsereerd de missive van den Prins v. Oranje dd. 23 Mei 1791, houdende de benoeming van Nederburgh, Frykenius, Alting en Van Stockum tot CC.-GG. De daarop gevolgde aanstelling door HH. XVII dagteekent van 27 Mei 1791. Reeds 31 Mei werd dit naar Indië bericht. Hunne commissie en instructie dagteekenen van 19 Aug. 1791.

(Mededeeling van Mr. J. E. Heeres).

G.

GAAI. Behoort tot de kraaiachtige vogels; onrustig, schuw en nieuwsgierig van aard maken zij allerlei zonderlinge bewegingen, voeden zich met velerlei zaden en vruchten, met jonge of zieke vogels en met vogeleieren; op Java leeft eene zwarte soort (*Lophocitta galericulata*) voorzien van een kuif met lange puntige veeren en twee zeer lange breede middenvederen; op Sumatra en Borneo komt een roodachtig geelbruine soort (*Loph. histrionica s. rufula*) voor; beide soorten hebben een groote witte vlek in den hals; *Lophocitta ardesiaca* bewoont slechts Sumatra.

GAÄNÉ. District op het zuidelijk schiereiland van het eiland Halmahéra, behoorende tot het sultanaat Ternate. Men vindt er twee nederzettingen, één aan de westkust, bekend als Gaäné di dalam en één aan de oostkust, met name Gaäné di loewar, beiden door een bergpad verbonden. De bevolking is meerendeels mohammedaansch, afkomstig van de omliggende eilanden en staat onder een Sangadji, die door tusschenkomst van den Sangadji van Ngofakiaha op Makian de bevelen van den Sultan ontvangt. Het is in de tot dit district behoorende wouden, dat nog vele goede houtsoorten worden gevonden, die bij levering van materialen door den Sultan aan het Ned. Ind. Gouvernement worden gekapt en naar Ternate vervoerd.

GAAT. Zie TOYANG.

GABA. Zie RIJST.

GABA-GABA. Hoofdnerven der bladeren van den Sago-palm, die door stevigheid uitmunten en gebruikt worden voor het vervaardigen van wanden, zolders, soms ook van vloeren.

GABELENTZ. (HANS GEORG CONON VON DER) Geb. 16 Maart 1840 te Poschwitsch bij Altenburg, studeerde hij te Leipzig en Jena in de rechten en bekleedde verschillende rechterlijke betrekkingen, doch legde zich vooral toe op de studie van het Chineesch, Nieuw-Zeelandsch enz. en werd in 1878 buitengewoon Hoogleeraar in de Oost-Aziatische talen te Leipzig, in 1889 in de Oost-Aziatische talen en algemeene taalwetenschap te Berlijn. Hij overleed aldaar 12 Dec. 1893.

Behalve verschillende geschriften over het Chineesch enz. die van zijne hand verschenen, gaf hij met Dr. A. B. Meyer uit: Beiträge zur Kenntnis der Melanesische Sprache, Abhandl. Sachs. Gesellsch. der Wiss. 1882 en schreef hij Handbuch z. Aufnahme fremder Sprache, 1892.

Hij was de zoon van H. C. VON DER GABELENTZ, geb. 13 Oct. 1807 te Altenburg, eveneens groot kenner van het Chineesch, de schrijver van Untersuchungen ueber die Melanesische Sprache (1860—1863), een beroemd taalkundige, die naar men zegt 80 talen kende, en tevens als lid der parlementen te Frankfort en Erfurt en als Minister-president in Altenburg in 1848 en volgende jaren eene politieke rol speelde. In zijne „Beiträge zur Sprachenkunde" 1852 vindt men een spraakkunst van het Dajaksch. Hij overleed 3 Sept. 1874 op zijn landgoed Lemnitz bij Triptis.

GABOES. MAL., JAV. en SOEND.; POELAI ook MAL.; BASOENG, MENANGK.; ALIAG, N. G. 4 R.; POLAJ, MAD.

Alstonia scholaris R. Br., Fam. *Apocynaceae.* Kleine boom, welke in geheel Z. Azië voorkomt. Waarschijnlijk worden ook verwante soorten met deze namen aangewezen. Het zachte, veerkrachtige hout gebruiken de inlanders om messen op te slijpen; het kan op school de leien vervangen. De bittere alkaloïdhoudende bast is als Dita-bast

bekend en wordt als koortswerend en wormdrijvend middel aangewend.

GABOES LAOET. (IKAN) Maleische naam op Java voor eene Slaper-visch-soort, *Eleotris ophiocephalus*; ook voor eene Stekel-makreel-soort, *Elacate hexacantha*.

Gaboes laoet heet bij de Maleiers en Geboe op Amboina een vischsoort, die op Boeroe, Timor en Amboina voorkomt (*Eleotris Hoedtii*); op Tjilatlap wordt *Eleotris ophicephalus* „Balong" genoemd; in Midden-Sumatra komt *El. cyprinoïdes* voor. Deze vischsoorten hebben veel overeenkomst met de Grondels (Gobius).

GADING. District van de afdeeling Kraksaän en het regentschap en de residentie Probolinggo met eene oppervlakte van 49796,96 hectaren. Ter gelijknamige hoofdplaats resideert de controleur der controle-afdeeling Gading. Het is een vrij belangrijk gouvernementskoffiedistrict; ook een particuliere onderneming voor koffie komt er voor, zoomede een suikerfabriek.

GADIS. Zie BATANG GADIS.

GADJAH. Maleische naam voor Olifant (Zie aldaar) *Elephas sumatranus*.

GADJAH MATI. Onder deze benaming (doode olifanten) worden personen begrepen, die in de Vorstenlanden op Java tehuis behooren, en o. a. in Djokjakarta zekere diensten voor het hof aldaar praesteeren, speciaal het vervaardigen van rijzweepen en stalgereedschappen. In het Jav. wetboek Nawala pradata (art. XXIV) worden zij te zamen genoemd met de Kalangs en Pinggirs en voor hen, evenals voor de Pinggirs, bepaald dat in huwelijkskwesties „de vrouw boven den man zal worden getrokken".

GADJI. (IKAN) Zie GIGI DJARAN. (IKAN)

GADJOES. MAL. Zie DJAMBOE MONJET.

GADOENG. JAV. MAL. en SOEND.; SIKAPA, MAK.

Dioscorea hirsuta Bl. Fam. *Dioscoreaceae*. Knoldragende slingerplant met gestekelden stengel en driedeelige bladeren, op Java en de Molukken in het wild voorkomend. De knollen worden wel als noodvoedsel gebezigd, maar zijn zeer scherp, tenzij vooraf door kalkwater gezuiverd. De inl. drogerij Gadoeng tjina is de wortelstok van *Smilax China L.* Beide soorten worden in Indië gebruikt in de z. g. Gadoeng-kuur tegen syphilis.

GADOG of **GINTOENG.** SOEND.; TINGKOM, ATJEH.

Bisschofia Javanica Bl. Fam. *Euphorbiaceae*. Een 30—40 voet hooge boom, die zoowel in Engelsch- als in Nederl.-Indië voorkomt en ook op de eilanden van de Stille Zuidzee wordt aangetroffen. Het hout is zeer geschikt voor huisbouw en wordt niet door insekten aangetast; de zure vruchten zijn niet eetbaar.

GADOK. Herstellingsoord boven Buitenzorg op eene hoogte van 1000'. Men vindt er een warme bron met koolzuurhoudend water.

GAFI. Zie GOERAH-ITJI.

GAG. Zie GÉBÉ.

GAGA. Zie RIJSTCULTUUR.

GA-GA. Zie ENCA.

GAGAH. Naam bij de Maleiers voor een Raaf, *Corvus corax*.

GAGAK. Zie ENCA.

GAGAK. Een der toppen van den G. Salak op de grens van Buitenzorg en de Preangerregentschappen, 6760' hoog.

GAGANG-BAYEM. Javaansche naam voor eene Stelt-kluit-soort, *Himantopus candidus*; op Celebes heet *Himantopus leucocephalus*, Lilimo.

GAHÉ. NIAS. Zie PISANG.

GAHOE. Zie JOWAN-BONDOL.

GAJAHAN. Javaansche naam voor de Regenwulp, *Numenius phaeopus*; op de Aroe-eilanden heet hij Golgal, op Goram Koelileka. Op Sumatra heet *Numenius longirostris*, Terok.

GAJAM. MAL., SOEND. en JAV.; GATEP. BAT. MAL. en BAL.; ANGKAËNG, MAK.; AKAËNG, BOEG.; HATÉ BOSOEAH, TERN.; GAMA, AMB. WAT.; GATÈT, ook SOEND.

Inocarpus edulis, L., Fam. *Leguminosae*, onderfamilie *Papilionaceae*. Een boom met éénzadige, meer met een steenvrucht dan met een peul overeenkomende, vruchten. In geheel Nederl.-Indië gekweekt, waarschijnlijk op de Molukken tehuis behoorend.

De geurige bloemen zijn zeer gezocht; de voedzame zaden worden hier en daar toebereid gegeten.

GAJAM. Naam van verschillende zeevischsoorten behoorende tot de Klipvisschen (*Chaetodontes*), zooals *Heniochus macrolepidotus* en *H. monoceros*, voorkomende nabij de meeste eilanden van den Ind. archipel; *Zanclus s. Chaetodon cornutus*, ook genaamd Trompetter en Speervisch. Deze visschen, op de markten voorkomende evenals vele andere Klipvischsoorten, worden als bijzonder lekker van smaak geroemd.

GAJOE. (ORANG) De Gajoe's wonen in de bovenlanden der Atjehsche kuststaatjes. Hun gebied is ten N. begrensd door Pedir, Gighen, Ajerlaboe, Endjoeng, Merdoe, Samalangan, Pasangan en Telok Semawei, ten o. door de Paseistreek, Edi, Perlak, Langsar en door de tot de residentie Oostkust van Sumatra behoorende landschappen Tamiang en Langkat, ten z. door de Alaslanden en het rijk van Kloewat, ten w. door Blang Pedir, Tripah en Malaboeh. De landstreek is in drie groote rijken verdeeld: Lingga, Boekit en Patiambang, door kedjoeroeans (vorsten) bestuurd. Te Patiambang is nog een kedjoeroean dagang, die geen direkt gebied heeft, doch onder wien handelaren en vreemdelingen ressorteeren. Aan hem moeten de in- en uitvoerrechten worden voldaan, terwijl hij uit kracht van zijn ambt alle handelsquaesties beslecht. De Gajoe's beschouwen zich als de oorspronkelijke bevolking van Noord-Sumatra en zeggen aan de Bataks verwant te zijn. Zij hebben het Atjehsch oppergezag erkend. Het zijn Mohammedanen, evenwel meer in naam dan in werkelijkheid; aan het vervullen hunner godsdienstplichten zijn zij niet bijzonder gehecht. Hunne woningen gelijken op die der Bataks. De landbouw is bij de Gajoe's vrij goed ontwikkeld; rijst wordt er geplant op geïrrigeerde velden en tabak verbouwd op groote schaal.

Litteratuur: Van Langen, T. Aardr. Gen. dl. V (1881) bl. 34; Ind. Gids 1881, II, 142; P. J. Veth, T. Aardr. Gen. II (1877) bl. 30.

GALA-GALA. MAL. TIM. Zie TOERI.

GALAK KARANG. Is de naam van een zeevisch die op Java en Celebes voorkomt (*Naseus Vlamingii*); *Naseus lituratus* is bekend onder den naam van Leervisch en *N. brevirostris* onder dien van Eenhoorn.

GALALA. TERN. en MAL. MOL. Zie DADAP.

GALALA BANGAH. TERN. Zie DADAP.

GALAR. Zie NAAMGEVING.

GALÉJASA. TERN. Zie LENGKOEWAS.

GALÉLA. District aan de noordoostkust van

het noordelijk schiereiland van het eiland Halmaheira, iets bezuiden den berg Mamoeja aan het district Tobélo grenzende, en behoorende tot het sultanaat Ternate. Hierin liggen vele meren, waarvan Aké Lalamo het grootste is. Aan het strand wonen alleen Mohammedanen, in een hoofdnegorij en meerdere kleine nederzettingen verspreid; terwijl de Alfoeren verdeeld zijn over tien kampongs, rondom dat meer gelegen en door een voetpad onderling verbonden. Behalve de plaatselijke hoofden of Sangadji's is er vanwege den Sultan een Oetoesan geplaatst. Te Dokoe Lamo en Soah Konorah aan het meer zijn zendelingen van de Utrechtsche Zendingsvereeniging werkzaam. De strandbewoners planten veel maïs aan; de Alfoeren houden zich bezig met het verbouwen van padie en kloppen van sagoe. De hoofdkampong is tevens de standplaats van den Posthouder voor Noord-Halmaheira.

GALELAREESCH. Met het Ternataansch, het Tidoreesch, het Tobeloreesch en eenige tongvallen van Halmaheira vormt het Galelareesch een zeer eigenaardige taalgroep, die gevoegelijk de Ternataansche kan worden genoemd. Zij is scherp onderscheiden van alle andere Indonesische talen, met inbegrip van de Papoeasche gouwspraken. De verschillen zijn zoo menigvuldig en diep ingrijpend, dat men soms, zegt Kern, den twijfel in zich voelt oprijzen of deze groep wel tot den Indonesischen taalstam behoort. Reeds in een zeer ver verleden moet zich de groep van alle overige verwanten hebben afgescheiden, en de leden hebben zich ontwikkeld, terwijl zij eeuwen lang buiten aanraking bleven met de overige stammen der Molukken en de andere volken van den archipel. Later kwamen zij in aanraking met Boegineezen, Makassaren, Maleiers en Javanen, van welke volken zij eenige woorden overnamen. Hoe uiteenloopend echter de wegen mogen geweest zijn, door de Ternataansche groep en door andere nader of verder verwante groepen afgelegd, het Galelareesch en het Ternataansch zijn Indonesische talen. Dat blijkt vooral uit de vergelijkende studie van de voornaamwoorden en van de werkwoordsvervoeging. Reeds werd er in het artikel BIMANEESCH op gewezen, dat in de Ternataansche groep bij de vervoeging een voornaamwoord wordt samengekoppeld met een verbalen stam. Omtrent het Galelareesch moet daaraan nog worden toegevoegd, dat die taal eene tweeledige samenkoppeling kent, en wel eene gewone of intransitieve, en eene objectieve of transitieve, al naarmate gehandeld wordt over den persoon, die de werking verricht of die in een toestand verkeert, dan wel over het voorwerp van de werking. Voor „ik ga" zegt men: ngohi totàgi, maar voor „ik sla den hond": o kàso tangàpo. Zoowel to als ta beteekent „ik", maar de vorm met ta komt overeen met het Javaansch takgitik, dat is: „ik sla hem".

Bronnen: Beknopte Spraakkunst van de Galillareesche Taal, door M. J. Van Baarda. Utrecht, Kemink en Zoon, 1891; Dr. H. Kern, Opmerkingen over 't Galelareesch naar aanleiding der Beknopte Spraakkunst van M. J. van Baarda, in Bijdr. t. t. l. en vlk. Ve Ser. dl. 6 en 7, 1891 en 1892, en Woordenwisseling in het Galelareesch, aldaar dl. 8, 1893. Woordenlijst. Galelareesch—Hollandsch. Door M. J. Van Baarda. 's Gravenhage, M. Nijhoff, 1895; Fabelen, verhalen en overleveringen der Galelareezen. Bijeenverzameld door H. Van Dijken en vertaald door M. J. Van Baarda, Bijdr. t. t. l. en vlk. VIe Ser. dl. 1, 1895.

GALEOPITHECUS. MAMMALIA, SIMIAE, *Prosimiae*, *Galeopithecidae*. Zie TANDO.

GALEOPITHECUS VOLANS. Zie AAP.

GALESONG. Regentschap, behoorende tot de onderafdeeling Takalar (Takallare), afdeeling Noorderdistricten, Gouvernement Celebes en Onderhoorigheden. Ook de naam van een districtshoofdplaats in dat regentschap aan de kust westwaarts van Manoedjoe gelegen, met een goede haven. Vischvangst en zeevaart zijn er de hoofdbedrijven der bevolking.

GALÉWO. Naam op vele kaarten gegeven aan de straat tusschen den vasten wal van Nieuw-Guinea en het eiland Salawati, bij de inboorlingen bekend voor den noordelijken ingang onder de namen van Straat Sakaboe en straat Sorong en voor den westelijken ingang onder dien van straat Kalobolol, naar aldaar gelegen eilandjes. De meest nauwkeurige opnemingen dezer straat hadden plaats door de Italiaansche en Duitsche oorlogschepen Vettor Pisani en Gazelle en kaarten daarvan zijn te vinden in den Cosmos van Guido Cora, deel III en in de Annales der Hydrographie v. d. Kaiserl. Admiralität 1876.

GALLICHTHYS. PISCES, ACANTHOPTERYGII, *Carangidae*, *Carangina*. Zie KWEEROMBEE.

GALINGGANG. BAT. Zie KATÈPÈNG.

GALINGGEM. SOEND. Zie KASOEMBA KELING.

GALITJI. MAL. MEN. Zie KELITJI.

GALLINAGO. AVES, GRALLAE, *Scolopacidae*, *Scolopacinae*. Zie BAKI-KETE en TEKKEN.

GALLINULA. AVES, GRALLAE, *Gallinulidae*, *Gallinulinae*. Zie BOELOE-ITO en BOERENG.

GALLUS. AVES, GALLINAE, *Phasianidae*. Zie AJAM.

GALOBA. MAL. MOL.; GOLOBAH, KOESI, TERN.; KATIMBANG, MAK.

Alpinia gigantea Bl., Fam. *Scitamineae*. Hooge bebladerde stengels, van wier top een tros van met gekleurde schutbladen bedekte roode bloemen omlaag hangt. Komt voor in de Molukken en op Celebes.

De bladeren dienen soms om gekookte rijst in te verpakken.

GALOEH. Zuidelijkste afdeeling van de residentie Cheribon, ten o. gescheiden door de Tji Dolang van de res. Banjoemas, ten z. en w. door de Tjitandoei van de res. Preanger-regentschappen. De afdeeling, 112412 hectaren groot, is verdeeld in twee contrôle-afd.: Tjiamis en Pendjaloe en vier districten: Tjiamis, Rantja, Pendjaloe, Kawali. De hoofdplaats der afdeeling is Tjiamis; die der contrôle-afd. Pendjaloe: Kawali, bekend wegens de daar op de groote begraafplaats Astana gedé voorkomende beschreven steenen met Kawi-inscriptiën. Het meer van Pendjaloe, gelegen op een verbindingsjuk van den G. Tjendana (1177) en den G. Sawal (1761) met een fraai begroeid eiland, is de fraaiste en meest bezochte plek der afdeeling.

Galoeh maakte vroeger deel uit van de Preanger-regentschappen. De bevolking is er geheel Soendaneesch; kleeding, adat en desa-regelingen komen nog in in alles met die van de Preanger overeen.

GALOENGGOENG. Werkzame vulkaan van 2229 M. hoogte op de grens der afdeelingen

Limbangan en Tasikmalaja in de residentie Preangerregentschappen.

GALOGA. BAT. Zie GLAGA.

GAMBRENG. Javaansch woord voor een Tor, ook Kwangwoeng.

GAM LAMO of GAMOE LAMO. Ruïne van een vroegere sterkte aan de zuidwestkust van het eiland Ternate, eerst door de Portugeezen en later door de Spanjaarden bezet. Het woord beteekent in het Ternataansch zooveel als groote negorij en wordt in oudere geschiedverhalen minder juist gamma lama geschreven.

GAMA. AMB. WAT. Zie GAJAM.

GAMAN. Eiland aan het zuidwestelijk deel van het Papoesche eiland Waigéoe grenzende en daarvan door straat Kaboei gescheiden. De bodem is heuvelachtig en bestaat hoofdzakelijk uit kalksteen en opgeheven koraal, die zich aan den zeekant in den vorm van uitgevreten rotsen vertoont. Aan de zuidkust wordt een kampong aangetroffen. Op vele kaarten wordt de naam ten onrechte Gamien geschreven.

GAMASI. MAK. Zie KALOEWIH.

GAMBANG. Zie GAMELAN.

GAMBAS. JAV.; GEMBAS, MAL.; KALAJAR, SOEND.

Thladiantha cordifolia Cogn. = *Luffa cordifolia Bl.*, Fam. *Cucurbitaceae.* Kruid van Java en Sumatra. Dezelfde naam schijnt door inlanders aan meerdere planten derzelfde familie te worden gegeven, o. a. aan *Trichosanthes.*

GAMBILI. DAJ. Zie KEMBILI.

GAMBIR. MAL., JAV. en SOEND.

Uncaria Gambir Roxb. Fam. *Rubiaceae.* Slingerplant van Sumatra, elders in Ned.-Indië gekweekt. Uit de bladeren kookt men een catechinehoudend extract, gambir genaamd, dat bij het sirih-kauwen gebruikt wordt en een belangrijk indisch handelsartikel uitmaakt. In Europa dient gambir als looistof en samentrekkend geneesmiddel, en is daar als (gele) *catechu* bekend. De naam catechu komt echter ook toe aan het voor soortgelijke doeleinden dienende extract uit het kernhout van *Acacia catechu Willd.* (bruine of cutchcatechu). De arengpalm levert geenszins catechu, zooals de naam *Areca catechu L.* zou doen vermoeden.

De gambir-cultuur wordt gedreven in sommige streken van het Gouv. van Sum. Westkust (uitvoer te Padang in 1894, waar het product tegen *f* 25 à *f* 30 per pikol verhandeld werd, 5904 pik.), in zeer enkele gedeelten van Benkoelen (uitvoer ruim 24 pik.) en Palembang; voorts in de afdeeling Sambas, (Westerafd. Borneo) waar het product hoofdzakelijk dient voor gebruik binnen het gewest, (van Singkawang werden binnen het tolgebied verscheept 1370 pik.), ofschoon ook uitvoer naar Singapore (60 pik.) en Java plaats had (prijs te Sambas 16 doll. per pikol), en Banka, waar de cultuur zich zeer uitbreidt (1892: 3.595.900 heesters, kokerijen 12, productie 2220 pik.; 1893: 6.502.150, 32, 2197; 1894: 10.245.200, 44, 4911). De uitvoer van Banka-gambir (hoofdzakelijk naar Java en Palembang), bedroeg in die jaren 845, 1763 en 2842 pikol; gemiddelde prijs *f* 23 per pikol (in 1893 *f* 30 prima kwaliteit). Op Billiton wordt de cultuur van Gouv. wege aangemoedigd. De hoofdzetel der gambir-cultuur is echter de Riouw-Lingga-archipel, waar de uitvoer in 1893 bedroeg 95.712, in 1894 103.116 pikols (volgens handelsstatistiek 101.700 en 116.500 pik.) tegen gemiddelde prijzen van 13,50, 12,25, 11 en 9,50 dollars per pikol. De cultuur wordt hetzij door de inl. bevolking, hetzij, en vooral in genoemden archipel, door Chineezen uitgeoefend; in Sambas produceerde eene Europeesche onderneming (Lorrong) 60 pik. Op Java heerschte vroeger de meening, dat de gambir-cultuur verboden was, waarschijnlijk omdat de Regeering bij het uitgeven van enkele woeste gronden in huur die cultuur verbood, met het doel haar onder de Javanen aan te moedigen. In 1862 (St. n°. 145) werd dit verbod echter ingetrokken en uitdrukkelijk verklaard, dat die cultuur aan ieder vrijstond; zij heeft zich daar echter, ofschoon een tijd lang in Buitenzorg en Krawang gedreven, niet in beduidende mate ontwikkeld. Zie P. J. Veth, T. v. N.-Indië, 1867, I, 456; II, 98; 1868, II, 363.

De cultuur en bereiding der gambir door Chineezen heeft op de volgende wijze plaats. Nadat de boschgrond opengehakt is, worden terstond de zaadbeddingen aangelegd; daarna worden plantkuilen op 5 à 6 voet afstand van elkander gemaakt, waarin de jonge plantjes uit de zaadbeddingen worden overgebracht en door bedekking met takjes tegen de felle hitte beschut. Na drie, soms reeds na twee jaar, is de plant sterk genoeg om van de jonge twijgjes beroofd te worden, die met blad en al worden afgesneden en in een bak (tampat menoeroet) gedaan, die van klei gemaakt en ongev. 3 meter lang en breed is. Hij wordt aan den bovenrand bedekt met dikke planken of balken, waarop de afgesneden gambir gestapeld wordt; de bladeren, die van de twijgen worden afgestroopt, worden in den bak gedaan, en blijven daar, tot ze in de kookpan worden overgebracht. Een oven, uit klei vervaardigd, is voorzien van twee groote ijzeren pannen (kawah); in de eene, die boven het vuur staat, wordt de gambir gekookt; de tweede pan dient als voorwarmer en als waschvat voor voorwerpen, die nog gambir bevatten. Terwijl het water kookt, worden de bladeren gestampt met een vierpuntigen stamper (pengoendjang); om de bladeren te keeren en ze zóó gelijkelijk in het kokende water te brengen gebruikt men een met drie kromme punten voorzienen tjedok. Na de eerste koking worden de bladeren door een zeefschep (tangok) in een hellende goot (saloh) geworpen, waarvan het lager einde boven de kookpan ligt, zoodat van het afdruppelende water niets verloren gaat. De reeds gekookte bladeren worden nogmaals gekookt en in de saloh gewasschen tot er geen bruin vocht meer afvloeit. Het door koken verkregen geelbruine vocht wordt na indamping in houten emmers (tong) gedaan om te stollen; ten einde een gelijkmatige pap te verkrijgen wordt de vloeistof, bij het begin van het stollen, met de hand, waarin een rond stukje hout als kneedplank, gekneed (ramas). Daarna wordt het reeds dikke vocht bewaard, hetzij in de houten emmers, hetzij in een langwerpig vierkanten bak, waarvan de omwanding kan opengeslagen worden; goede soort is geel of bruingeel van kleur, minder goede soorten zijn donker gekleurd. Is de gambir nu vast genoeg geworden, dan wordt zij gesneden; de goede in kleine kuben van 2 à 3 centimeters, de zwarte ruw bewerkte in groote, onregelmatige brokken, en zoo in den handel gebracht. Hier en daar, vooral in het zuiden der Padangsche bovenlanden, worden de bladeren eenvoudig aan het gisten gebracht, geperst en gedroogd. Ofschoon de gambir-

plant gedurende 20 à 25 jaar gesneden kan worden, verlaten de Chineezen gewoonlijk reeds na 10 à 12 jaar de ingenomen gronden, waarschijnlijk omdat er dan gebrek aan brandhout in de buurt begint te komen.

GAMBIR OETAN. Twee planten worden onder dien naam op Java als artsenij tegen malaria aangewend, nl. de bladeren van *Jasminum glabriusculum Bl.* Fam. *Oleaceae*, en de bast en bladeren van *Ficus Ribes Reinw.* Fam. *Artocarpaceae.* Eerstgenoemde bevatten eene bitterstof, laatstgenoemde een looizuur.

GAMBIRI. Bat. Zie KEMIRI.

GAMELAN. De Gamelan is het Javaansche orkest, eene verzameling muziekinstrumenten, die bij verschillende feesten en plechtigheden bespeeld worden. Naar den toonaard, waarin de instrumenten gesteld zijn, onderscheidt men de gamelan in G. salendro, met heldere en hooge tonen, door den Javaan veelal met den klank van glas vergeleken, de G. pèlog, met lagere tonen, volgens den inlander als de klank van metaal, en de G. miring; de laatste is eigenlijk geen gamelan in een afzonderlijken toon gesteld, doch een salendro met afwijkende (miring) stemming, nl. met geringe verhooging van een der vijf tonen en alleen nog maar bij een paar instrumenten.

De instrumenten, waaruit de gamelan bestaat, zijn: strijk-, blaas-, tokkel- en slaginstrumenten, of, gerekend naar de plaats, die zij in het orkest innemen: melodie-, begeleidings- en basinstrumenten.

Tot de strijkinstrumenten behoort de rebab, een tweesnarige viool, die gewoonlijk de melodie inleidt en door den orkestmeester (loerah genong) bespeeld wordt; tot de blaasinstrumenten behooren de soeling of fluit en somtijds de selompret, een soort van trompet; tot de tokkelinstrumenten de kendang en de ketipoeng, kegelvormige trommen, waaraan de speler verschillende doffe tonen ontlokt door met de rechterhand of met de palm of de vingers daarvan het groote, en met de linkerhand het kleinere vel te bewerken, terwijl hij de trom òf in zijn schoot houdt of op haar houten schraag vóór zich legt; verder de tjelempoeng, een soort van liggende harp, die met de nagels der beide duimen bespeeld wordt, terwijl de onder de geelkoperen snaren geschoven vingers de tonen dempen; tot de slaginstrumenten, die met taboeh's, hamertjes of met katoen of touw omwikkelde stokjes, geslagen worden, behooren: 1°. de bonang's, metalen ketels, die met de opening benedenwaarts op koorden liggen in een op vier pooten rustend houten raam (rantjakan), en met taboeh's (in iedere hand van den speler één) bespeeld worden op een aan den bovenkant aangebrachte halfbolvormige welving, pentjoe genaamd. Is het orkest in salendro gestemd, dan is er een bonang in, bestaande uit twee rijen van vijf ketels; is het gestemd in pèlog, een bonang, bestaande uit twee rijen van zeven ketels; 2°. de saron's, een soort glaspiano's met zes à zeven metalen toetsen van links naar rechts in grootte afnemende, die in pennen op de randen van langwerpige houten bakken (grobogan) rusten en met één taboeh bespeeld worden; bij een kompleete gamelan salendro zijn de sarons vier in getal; 3°. de gambang's, twee in getal, een met houten klankstaven (G. kajoe) en een met metalen klankstaven (G. gongso), instrumenten gelijkende op de saron's, doch met grootere klankstaven; de G. kajoe wordt met twee taboeh's, de G. gongso met één taboeh bespeeld; 4°. de gender's, bestaande uit platte korte klankstaven, die als de schakels van een halsketting op katoenen koorden rusten, welke aan een raam zijn bevestigd, dat op hooge pooten (rantjakan) rust. Onder elke klankstaaf is een bamboekoker aangebracht, die als zangbodem dienst doet. Bij een gamelan salendro van eenig belang behooren drie gender's, bij den gamelan pèlog zes. Zij worden met twee taboeh's bespeeld. 5°. de gong's, metalen bekkens met op het midden een halfbolvormige welving (pentjoe), hangende aan een schraag (gajor); gewoonlijk komen twee gongs van gelijke grootte aan één schraag voor of één groote gong en een kleinere, kempoel genaamd; 6°. de kenong en de ketoek, een groot en een klein bonangvormig bekken, elk afzonderlijk rustende op twee gekruiste koorden in een eenvoudig vierkant raam op korte pooten; 7°. de rodjeh, ketjer en tjeloering, licht gewelfde dunne klankschijven of metalen schaaltjes, die aan een koord om den hals der spelers hangen of op een niet uitgeholde grobogan bevestigd zijn; ze zijn niet algemeen in gebruik; 8°. de bedoeg, een groote houten trom, hangende in een raamwerk; 9°. de kempjang, bestaande uit bonangvormige ketels, die evenals de bonangs in koorden rusten in een houten raam of bak; 10°. de bendé's en de bèri, klankbekkens, hangende in een kleine gajor, de bèri zonder pentjoe.

De hier genoemde strijk-, blaas- en tokkelinstrumenten en de slaginstrumenten, onder 1°, 2°, 3° en 4° vermeld, zijn de melodie-instrumenten, de overige de begeleidings- en basinstrumenten.

Een volledige gamelan vordert omstreeks 24 spelers (nijogo), die bij of met hunne instrumenten op den grond zitten. Een dergelijk vol orkest komt echter, behalve aan de hoven in de Vorstenlanden, weinig op Java voor. Men behelpt zich in den regel met iets minder volledigs; dat minder volledige is evenwel niet altijd behelpen, want ook de gelegenheid bepaalt welke soort en welk aantal instrumenten het orkest bevatten moet. Zoo vereischen plechtige gelegenheden en het vertoonen der wajang poerwo een meer volledig orkest; maaltijden, optochten en het vertoonen eener mindere soort wajang een geringer aantal instrumenten.

Vooral aan het hof van Djokjakarta heeft de gamelanmuziek eene groote ontwikkeling bereikt en worden de instrumenten, die veelal een hoogen ouderdom hebben, zeer in eere gehouden. De oudste, en als poesoko de eerste van alle, is de salendro, die den naam draagt van kangdjeng kjahi moenggang, wiens geschiedenis tot in de Hindoeperiode opklimt, daarop volgen de pèlogs kangdjeng kjahi Goentoer madoe, die gezegd wordt uit het rijk van Demak afkomstig te zijn en kjahi nogo en de salendro's: kjahi soerak en kjahi kodok ngorèk. Deze orkesten met nog eenige andere hebben steeds een vaste taak te vervullen.

Litteratuur: J. Groneman en J. P. N. Land, De gamelan te Djokjokarto, Verh. Kon. Akad. v. Wet. (Lett.) Dl. XIX; D. de Lange, Over Jav. muziek, Tijds. Aardr. Gen. IV, bl. 160—161; Mededeel. Zend.-Gen. Dl. XVI, bl. 75; Ind. Gids 1889, I, bl. 278 en 1890, I, bl. 785—787.

GAMIEN. Zie GAMAN.

GAMKONORAH. District op de westkust van het noordelijk schiereiland van het eiland Halmaheira, ten noorden van het district Sawoe, waarmede een rots aan den voet van den berg Oön ma-Kië de grens vormt, en behoorende tot het sultanaat Ternate. Men vindt er twee moslemsche kampongs met een Sangadji als districtshoofd, terwijl de Alfoeren verspreid langs de kust in kleine hutten wonen. Vanwege den Sultan is er een Oetoesan geplaatst. Tot dit district behoort ook de negorij Iboe, gelegen aan de oevers van het gelijknamige riviertje, alwaar zich eenige Makasaren van Ternate hebben gevestigd, die in den omtrek wat padi, koffie en cacao planten. Op den berg van dien naam wonen in dit district de zoogenaamde Alfoeren van Toebaroe, waarvan velen zich in het district Sidangoli en zuidelijker nabij Pajaë hebben gevestigd.

GAMMA LAMA. Zie GAM LAMO en TERNATE.

GAMMOER. (MORMOLYCE PHYLLODES) Zie LOOPKEVER.

GAMPANG. Straat ten O. van Sumatra in den Riouw Archipel tusschen de eilanden Gampang en Batam.

GAMPING. Bekende kalkrots in Djokjakarta.

GAMPRET. (IKAN) Collectiefnaam op Java voor soorten van Vleugelklipvisschen, *Platax*.

GANAS. SOEND. Zie NANAS.

GANDAPOERA. MAL.; BOENGA KASATOERI, MAK.

Hibiscus Abelmoschus L., Fam. *Malvaceae*. In bijna alle tropische gewesten gekweekt.

Levert het welriekend muskuszaad, als inl. drogerij ook waron geheeten. Niet te verwarren met de Javaansche gondopoero. (Zie aldaar).

GANDARASSI. Zie KELAJANG.

GANDARIA. MAL. en SOEND.; GONDARIA, JAV.; BETES of WETES, ALF. MEN.; DJATAKÈ, SOEND. BUITZG.

Bouea macrophylla Griff. = B. Gandaria Bl. Fam. *Anacardiaceae*. In Z. Azië veel gekweekt; zoowel in Malaka als in Nederl. Indië wild.

De jonge vruchten worden in zout gelegd en vormen dan een aangename toespijs; het hout is zeer geschikt voor de vervaardiging van gereedschappen.

GANDAROESA. MAL.; HANDAROESA, SOEND.; GONDAROSA, JAV.; PAREMPASA, MAK.; SANGHIL of SISANGHIL, BAT.; SISANGKIL, MAND.; PAHOELI, ALF. MEN.

Justicia Gendarussa L. = Gendarussa vulgaris Nees., Fam. *Acanthaceae*. In geheel Z. Azië gekweekt, misschien in Nederl. Indië tehuis behoorend.

De bladeren worden wel als laxans toegediend en uitwendig bij kneuzingen aangewend.

GANDASOELI. MAL.; GANDASOLI, SOEND. Soorten van het geslacht *Hedychium*, *Koenig*, Fam. *Scitamineae*, onderfamilie *Zingiberaceae*. Verscheidene hiervan komen op Java voor, b. v. *H. coronarium Koenig*, *H. simile Bl.*, *H. Hasseltii Bl.*, *H. Roxburghii Bl.*, *H. lingulatum Hassk.* Op Sumatra heeft men *H. Sumatranum Bl.* en *H. coronarium Koenig*. Laatstgenoemde soort is ook in Engelsch-Indië de meest algemeene.

De welriekende witte of gele bloemen worden door inlandsche vrouwen in het haar gedragen.

GANDASOLI. District van de residentie Krawang met eene oppervlakte van 36098.96 hectaren of ongeveer 6,6 □ geogr. mijlen. Het behoorde vroeger tot de Preanger-regentschappen en werd in 1885 bij Krawang gevoegd. In het district komt het Paranggebergte voor, uit een geologisch oogpunt beschouwd een der merkwaardigste rotsmassa's van Java, bekend door de goud- en zilvermijnontginningen, welke de O. I. Compagnie in 1722 daar begon (zie Fokkens, Goud- en Zilvermijnen op Java, 1886).

GANDASOLI. SOEND. Zie GANDASOELI.

GANDATERI. MAL. Zie GENITRI.

GANDJA. MAL.; GENDJÉ of GINDJÉ, JAV.; GENDJIH, MAD.

Cannabis sativa L., Fam. *Urticaceae*, onderfamilie *Cannabineae*. De hennep, kruid van Centraal-Azië, in bijna alle tropische en gematigde gewesten gekweekt.

De jonge bladen worden in Indië, met tabak gemengd, gerookt. De hennep, en bepaaldelijk de in tropische gewesten geteelde plant, heeft bedwelmende eigenschappen en wordt in Azië en Afrika door minstens tweehonderd millioen menschen verbruikt, op verschillende wijzen toebereid tot gevaarlijke genotmiddelen (in Eng. Indië bhang, ganja, churrus en vooral hasjisj Zie BANG). Men zegt, dat het Fransche woord assassin afgeleid is van hasjisjin, hasjisj-eter. In de geneeskunst wordt een extract van Indische hennep gebruikt als narcoticum.

GANDJENG. MAK. Zie SIRIH.

GANDOEM. JAV. en MAL.

Triticum vulgare L. Fam. *Gramineae*. Europeesch graangewas.

De gewone tarwe wordt op Java hier en daar aangeplant.

GANDOLA BODAS. SOEND.; GENDOLA POETIH, BAT. MAL.

Soort of soorten van het geslacht *Basella L.* Fam. *Chenopodiaceae*. Verschillende vormen, als soorten of als variëteiten te beschouwen, worden gekweekt, zooals *B. rubra L.*, *B. alba L.*, *B. lucida L.* en *B. cordifolia Lam.* Alle behooren tehuis in Indië, China en Japan. De bladeren van deze *Basella*-soorten worden als groente gegeten. De bessen van *B. rubra L.* (G. beureum, Soend. en G. merah, Bat. Mal.) gebruikt men tot roodkleuring van gebak.

GANEÇA of GANAPATI, d. i. „beheerscher der scharen" (in engeren zin: der Gana genoemde dienaarschaar van Çiwa) is de Indische god der wijsheid en van 't kloek beleid, die in de mythologie de oudste zoon van Çiwa en Pârwatî heet. Hij is de god, die alle hindernissen bij een arbeid, hetzij van stoffelijken of van geestelijken aard, uit den weg ruimt, en daarom eischt het vroom gebruik, dat men bij den aanvang van een werk, en vóór den aanhef van een geschrift hem hulde brengt. Daarom wordt hij dan ook genoemd Winâjaka, d. i. „uit-den-weg-ruimer" (van hindernissen) en „leidsman", Wighnadjit, „overwinnaar van hindernissen", Wighneça, „beheerscher van hindernissen", en met andere synonieme namen bestempeld. Hij wordt afgebeeld met een olifantsnuit met één tand (vandaar zijn bijnaam Ekadanta, eentandig), dikbuikig en vergezeld van een rat, het in alle sluiphoeken doordringende dier, of daarop rijdende. Gewoonlijk stelt men hem voor als vierarmig, doch ook wel als twee-, zes- of achtarmig. Meermalen vertoont zijn hoofdtooisel de halve maan en een doodshoofd, en zijn voorhoofd een derde oog, alle attributen van Çiwa, die trouwens ook zelf den bijnaam van Ganeça draagt

Ofschoon Ganeça dus tot den kring der Çiwaietische wezens behoort, en, volgens de meening der Indiërs, meer inzonderheid een god der Çoêdra's is, wordt hij door alle Hindoesche secten en kasten vereerd. Van de vereering, welke hij ook op Java gedurende het Hindoetijdperk genoot, getuigen de talrijke beelden van hem allerwege op 't eiland gevonden. Vgl. het artikel ÇIWA en ÇIWAIETEN.

Litteratuur: H. H. Wilson, Work I, pp. 2, 20, 148, 175; W. J. Wilkins, Hindu Mythology, pp. Chap. VIII; W. P. Groeneveldt, Catalogus der Archeol. Verzam. van het Batav. Gen. blz. 54—63; vgl. R. D. M. Verbeek, Oudheden van Java, Nos 46, 51, 61, 320, 336, 356, 389, 609, 620.

GANÉMOE. Mal. Men. Zie MENINDJAU.

GANGANG. Mak. Zie DJAMOER.

GANGGO. *Eugenia* (*Syzygium*) *avene Miq.* Fam. *Myrtaceae.* Boom van West-Sumatra.

GANGSALAN. Dorp-Jav. Zie DALIMA.

GANITRI. Soend. Zie GENITRI.

GANOEAK. Tim. Zie DARINGO.

GANTANG. Zoowel inhoudsmaat als gewicht. De maat telt 8.5766 liter, het gewicht is gelijk aan 10 katti's in West- en Midden-Java en aan 5 katti's in Oost-Java.

GANTARANG. District van de onderafdeeling Boeloekoemba, afdeeling Oosterdistricten, Gouv. Celebes en Onderh.

GANTI. Inl. drogerij; de wortel van *Ligusticum acutilobium Sieb. et Zucc.*, Fam. *Umbelliferae*, die van Japan en Shanghai op Java wordt ingevoerd.

GANTI-ALOH. Zie KEPODANG.

GANTOENGAN. District van de contrôle-afdeeling Protjot, afdeeling, regentschap en residentie Tegal, beslaat eene oppervlakte van 18.522,92 hectaren. Het is een koffiedistrict, evenwel als zoodanig van weinig belang.

GAOL. Bat. Zie PISANG.

GAPI. Oude naam van het eiland Ternate, ook nu bij deftige toespraken nog wel gebezigd.

GARAMA KOESOE. Tern. Zie SERÉ.

GARANGAN. Javaansche naam voor een *Ichneumon*, *Herpestes javanicus.*

GARANTANG KEKE. Plaats, in Zuid Celebes ongev. 3 uur van Bantaeng gelegen, en bekend door de groote feesten, jaarlijks ter eere van Karaëng Lowe (Zie BOEGINEEZEN) gegeven, en werwaarts men dan van uit alle streken van Zuid-Celebes bijeenkomt en zich met hanengevechten, dobbelen enz. vermaakt.

GARCINIA. Zie ASAM SÉLONG, MANGGIS en SIBAROEWAS.

GAREBEG. Met dezen naam bestempelen de Javanen de drie jaarlijksche groote Moslimsche feesten Maulid, Id'oel fitr en Id'oel Qorbàn. Zij spreken van garebeg moeloed, garebeg poeasa en garebeg besar.

De garebeg moeloed heeft plaats op den 12den dag van de derde maand „Moeloed"; het is de viering van Mohammed's geboorte. Er hebben dan bijeenkomsten plaats in de moskeëen tot het verrichten van de dikir moeloed. Behalve in de Vorstenlanden wordt van dit feest buitenaf al zeer weinig waargenomen. Dit is ook het geval met de garebeg besar (in de Soendalanden lebaran hadji geheeten), het groote- of offerfeest, dat gevierd wordt op den 10den dag van de twaalfde maand „Besar", als de Mekkagangers offeren op de plek, waar Abraham zijn zoon ter slachting wilde leiden. De tehuisgeblevenen brengen dan op dien dag ook hun offer in den vorm van een sedekah en verzamelen zich in de moskee tot gemeenschappelijk gebed, gevolgd door het aanhooren eener preek. Het feest wordt voorafgegaan door vasten op den 9den dag, wanneer de bedevaartgangers op Arafat staan.

De garebeg poeasa (in de Soendalanden lebaran en op Sumatra hariraja geheeten), het z. g. kleine feest, is op Java en Sumatra het meest beteekenende. Het valt op den 1sten dag der maand „Sawal"; het einde der vasten wordt er mede gevierd. Ieder is blij dat de vasten zijn afgeloopen; men baadt zich, reinigt zich het hoofd, trekt zijn beste, in den regel nieuwe kleeren aan en brengt over en weer bezoeken om elkaar geluk te wenschen. Evenals bij de id'oel qorbàn is bij de id'oel fitr door de moslemsche wet voorgeschreven het bijwonen van een preek, gevolgd door een gemeenschappelijk gebed in de moskee. Voorts behoort bij deze gelegenheid de zakát pitrah te worden gegeven, waarover Zie ZAKAT. Voor den inlander is het 't feest bij uitnemendheid, daarvoor heeft hij alles over en eenige weken van te voren tracht hij „coûte que coûte" aan geld te komen. Dat zijn de gouden dagen voor den woekerhandel, en voor de ronselaars van contractanten voor Deli en elders.

Alhoewel de garebeg poeasa geen nieuwjaarsfeest is, wenschen de Europeanen den inlanders op dien dag ten onrechte meestal een „slamat taoen baroe" toe. Ook officiëel wordt dit feest op Java gevierd. De regent met de hem ondergeschikte ambtenaren, die reeds des morgens vroeg den inlandschen chef hun hormat zijn komen betuigen door het geven van den voetkus en, na met hem een dienst in de moskee hebben bijgewoond, gaan, gekleed in groot kostuum, tegen 10 ure in optocht naar het residentiehuis, waar zij ontvangen worden door den resident (assistent-resident) en de Europeesche ambtenaren, die eveneens in galatenue zijn gestoken. De regent geeft den resident (assistent-resident) kennis van het afloopen der vasten, waarna hij de mededeeling ontvangt, dat die hoofdambtenaar en de andere heeren straks in de kaboepaten zullen komen om de inlandsche ambtenaren te feliciteeren. In optocht gaat daarop de inlandsche ambtenaarsstoet weder naar de regentswoning terug om de Europeanen af te wachten, die kort daarna verschijnen. De resident houdt een aanspraak, waarin hij alle inlandsche ambtenaren geluk wenscht, de regent antwoordt en met kanongebulder en inlandsche spelen op de aloen-aloen eindigt deze officiëele plechtigheid.

In de Vorstenlanden worden alle drie genoemde feesten met bijzondere plechtigheid gevierd. Op den morgen van den feestdag begeven zich de hooge inlandsche ambtenaren naar den aloen-aloen met gevolg, vaandels en muziekinstrumenten, welke daar in orde worden opgesteld. Reeds zes dagen te voren heeft bij de Garebeg Moeloed dagelijks de gamelan sekaten binnen den ringmuur van de groote moskee gespeeld, terwijl op den avond van den 11den al de priesters uit het vorstelijk gebied zich in die moskee hebben vereenigd voor de dikir moeloed en de vorst zelf met gevolg in de moskee een bidstond (tebiran) heeft bijgewoond. Bij de garebeg poeasa hebben te voren sedekahs plaats gehad op den aloen-aloen tegen zonsondergang, op den 21sten der maand Ramelan door den vorst, op den 23sten door den kroonprins, op den 25sten door de

overige prinsen, op den 27sten door den Raden Adipati en op den 29sten door de Toemenggoengs. Bij de garebeg besar hebben vooraf geen bijzondere plechtigheden plaats gehad. Op den feestdag zelf, wanneer de hooge inlandsche ambtenaren zich op den aloen-aloen verzamelen, stellen zich binnen den kraton de kratontroepen en pradjoerits-korpsen van den vorst op vóór de bangsal kentjana, de groote troonzaal. Hofwagens met vier paarden bespannen worden naar den resident gezonden om dezen hoofdambtenaar en zijn gevolg daarmede naar den kraton over te brengen. Bij den resident hebben zich inmiddels verzameld de Europeesche ambtenaren in groot kostuum, het hoofd van het Mangkoenegarasche (Pakoe Alamsche) huis met al zijn prinsen en officieren, den kommandant van het Hollandsche garnizoen met zijn kapiteins en luitenants, allen in groot tenue, de hoofden der Chineezen in gala, landhuurders en verdere burgers in rok, welke personen daarop allen met den resident naar den kraton rijden; de wagen, waarin deze hoofdambtenaar gezeten is, wordt geëscorteerd door dragonders. De vorst heeft zich middelerwijl in galadracht in de bangsal kentjana neergezet op een gouden tabouret; bij het binnenkomen zijner gasten staat hij op en gaat hen tot aan den rand van de pendopo tegemoet. De resident gaat zitten op een fraai bewerkten en gedrapeerden stoel links van den vorst, de andere Europeesche autoriteiten nemen plaats op stoelen een weinig schuinslinks van den resident, de kroonprins, de broeders, ooms en oudooms van den vorst op stoelen schuinsrechts van den vorst. Nadat men eenigen tijd gezeten heeft, volgt de begroeting door de Nederlandsche autoriteiten van de vorstin, kangdjeng ratoe mas, waartoe de resident met aan den rechterarm den vorst, den militairen kommandant en den assistent-resident der hoofdplaats zich naar de marmeren vóór-pendopó van de vrouwenwijk begeven. Dit bezoek duurt maar kort; spoedig keert men in de bangsal kentjana terug en begeeft zich vandaar in optocht naar den sitinggil, waar de troepen van den vorst geschaard staan, die vervolgens eerst geregeld marcheerende, dan al dansende (tandak) voor den vorst defileeren. Tegelijkertijd worden bergen offerspijzen, bestaande uit rijst, gebak en andere lekkernijen, in kegelvormige manden en in een soort bloemenkorven, goenoengans of pareden's genaamd, naar den aloen-aloen gedragen, waar zij met salvo's van de pradjoerits en met 19 saluutschoten van de wallen van het fort ontvangen worden. De rijksbestuurder wordt nu door den vorst gelast de spijzen naar de moskee te geleiden, ze door den hoofdpengoeloe te doen zegenen en ze daarna onder de rechthebbenden, dat zijn de kroonprins, de onafhankelijke prins, eenige der andere prinsen en de boepati's najoko te verdeelen. Is dit afgeloopen, dan begeven allen zich naar het residentiehuis, waar de vorst wordt ontvangen met 19 saluutschoten van het fort en het feest besloten wordt met een maaltijd en het drinken van twaalf officiëele toasten.

Met eenige kleine wijzigingen worden alle garebegs op de hier vermelde wijze in de Vorstenlanden gevierd.

Litteratuur: J. Groneman, De Garebegs te Ngajogyakarta, 's Grav. 1895; Van Delden Laërne, Ind. Gids 1887, I, bl.

GARÈNG. Javaansche naam voor Zing-*Cicaden*, *Cicada*-soorten. In Sambas, Borneo, heeten zij Pengas, elders Walang-sangat, Talinsangi. Op Java en Sumatra worden eenige Kape, ook Kapiding en Pinding genoemd.

GARING. ALF. MEN. Zie KAMOENING en PAWEH.

GARINGGING. BATT. Zie GIRING LANDAK.

GARNAAL. Op Java komt algemeen eene soort voor (*Palaemon carcinus*) welke merkwaardig is door de buitengewone grootte van het 2de paar schaarpooten, dat geheel met doornen bedekt en aanmerkelijk langer is dan het lichaam van het dier.

GAROE. Mal., ook AGILA (*Aquilaria Agallocha*). De boom, die het zoogenaamde Aloë-hout, *Lignum Agallochum*, oplevert. Hij groeit op Sumatra en Borneo en zeldzaam ook op West-Java. Het harde, fijne hout bevat eene welriekende hars en wordt daarom in Indië voor reukwerk gebruikt. Om zijne samentrekkende eigenschappen vindt het Aloë-hout ook eenige toepassing in de geneeskunde.

GAROET. Hoofdplaats der afdeeling Limbangan, residentie Preangerregentschappen. Het is een der fraaist gelegene plaatsjes van Java met een heerlijk klimaat (hoogte 2130') en prachtige omstreken, het geliefkoosde luftkurort van de Bataviasche wereld, die er in den Oostmoeson talrijk vertegenwoordigd is en zich vermaakt met het doen van uitstapjes naar den Tjikorai, den Papandajan, naar Telagabodas, het meer van Bagendit, enz. Garoet is een welvarende afdeeling met goed produceerende sawahs, met gouv. koffietuinen, en met 6 erfpachtsperceelen (thee, kina en koffie), waartoe behoort het bekende landgoed Waspada van wijlen den adviseur honorair K. T. Holle. Als merkwaardige desa's in deze afdeeling verdienen vermelding Tji Ella en Tjiboeroei, in de nabijheid van Waspada op de helling van den Tjikorai in het district Panembong gelegen. Langen tijd verkeerden zij in een reuk van groote heiligheid en waren voor Europeanen ontoegankelijk vanwege daar voorkomende poesaka's, heilige voorwerpen, die zorgvuldig in doozen door een djoeroekoentji werden bewaard. De ontoegankelijkheid dier desa's voor Europeanen is opgeheven, doch de vereering voor die voorwerpen is nog niet uitgedoofd. Vooral die van Tjiboeroei zijn zeer merkwaardig. Zij bestaan grootendeels uit eene verzameling van 13 oude ongeschonden met gitzwarten inkt op reepen nipahblad geschreven handschriften in de kawitaal; ze handelen over Boeddhistische theologie en zedeleer.

GARRULAX. AVES, PASSERIFORMES, PASSERES, *Timeliidae*, *Crateropodes*. Zie BALIGOH.

GASIP. Kleine zijtak van de Siakrivier, ongev. 3 uur stoomens boven de hoofdplaats Siak in die rivier vallende, zeer smal en vol boomstammen, zoodat zij slechts met kleine, platboomde vaartuigen bevaren kan worden. Zij wordt hier vermeld, omdat aan hare oevers het voormalige rijk Gasip gelegen was, dat op het eind der 16e eeuw gesticht zou zijn, doch reeds spoedig, in het begin der 17e eeuw, ophield te bestaan. Van Rijn v. Alkemade, T. Aardr. Gen. 2e Ser. II, bl. 218. De overblijfselen van dat rijk, en van Kota Merangei, de verblijfplaats van den vorst, liggen nog aan den linkeroever. Het land tusschen de Gasip en de Pendanan staat onder den Batin Gasip; de bewoners hebben zich echter geheel naar het binnenland teruggetrokken, zoodat die streek zoo goed als verlaten is. H. v. Anrooy, T. Bat. Gen. XXX, 292.

GASPARSTRAAT. Straat tusschen de eilanden Banka en Billiton.

GASTEROPODEN. Ook voet-slakdieren, buikpootige weekdieren en *Podocochli* genoemd; eene onderafdeeling der *Cochli* of *Univalven*, in het dagelijksch leven hoorns genoemd, in tegenstelling van de schelpen of *Bivalven*. In den Indischen archipel leven een verbazende menigte soorten der *Univalven*. De Gasteropoden zijn bedekt met eene lederachtige slijmerige huid; zij bewegen zich door een zoogenaamden voet, welke uit een dikke spierschijf, aan de onderzijde van het dier geplaatst, bestaat, en zoowel bij het kruipen als bij het zwemmen dienst doet; zijn de dieren geheel in rust, dan zitten ze als het ware op dien voet; aan den kop bevinden zich 2 oogen en 2 of 4 voelers; zij ademen door kieuwen of door longen en leven in het zoete water, in de zee of op het land. De meeste dezer soorten zijn nachtdieren, voeden zich met allerlei diertjes, boren gaten in de hoorns of in de schelpen van andere soorten en eten het daarin levende dier, ook knagen ze aan de polypstokken om de polypen te bemachtigen; weder anderen voeden zich met planten. Hare kaken bestaan uit hoornplaten of harde randen of uit een op de mondholte gelegen zeer hard blad; haar tong is gewapend met harde dwarsplaten of met lange punten. Door een en ander zijn zij in staat zeer harde voorwerpen af te knagen; genoemde tong vormt een eigenaardig orgaan, dat door sterke spieren in beweging gebracht, in den vorm van een tromp of snuit uitgestoken kan worden. Het grootste aantal der Gasteropoden behoort tot de zoogenaamde hoorns, die vooral in de vorige en in de eerste helft dezer eeuw aanleiding gaven tot het verzamelen en handel drijven in voorwerpen uit Oost-Indië afkomstig en naar gelang van de zeldzaamheid, de fraaie kleuren en de verwonderlijke vormen, tot het verkoopen aan de bezitters van collectiën tegen allerlei, soms verbazend hooge, prijzen.

De bewoners der hoorns kunnen deze sluiten, nadat ze zich geheel teruggetrokken hebben, door middel van een deksel; deze deksels of zoogenaamde schulpluikjes (*opercula*) werden reeds in den ouden tijd in Indië in de reukwerken gebruikt; bij sommige soorten uit den Ind. archipel zijn ze rond, zooals bij de maanhoorns en de tollen (*Turbo* en *Trochus*) en onder de namen van Venus- of Zeenavels bekend. Onder de, op enkele soorten na, uitsluitend in zee levende Gasteropoden, bereiken velen een aanmerkelijke grootte en zwaarte, zooals de vleugelhoorns, die tengevolge van den zonderlingen vorm van haren voet niet kunnen kruipen en zich met kleine sprongen voortbewegen; de buitenrand der hoorns is verbreed tot een vleugel. De Duivelsklauw (*Pterocera chiragra*) uit de Moluksche zee, is wit met bruin en de buitenrand is voorzien van een aantal lange vingervormige uitsteeksels; *Pteroc. multipes* is bruin met donkere zigzag-strepen. Een in den Indischen archipel algemeen voorkomende soort is *Strombus lentiginosus*, wit van kleur, ros en zwart gemarmerd. Het geslacht der Vogelbekhoorns (*Rostellaria*) bevat een zeer zeldzame soort uit de Moluksche zee, oranjewit van kleur (*Rost. fusus s. rectirostris*) en een bruine soort uit den Ind. archipel (*Rost. curvirostris*), de zoogenaamde Dikke Starrepen. De Purperhoorns zijn aldus genoemd omdat men vroeger ten onrechte meende dat de zoo beroemde purperkleur uit deze dieren werd vervaardigd, terwijl oudtijds die purperkleur uit de dieren der zoogenaamde stekelhoorns en wel uit twee soorten (*Murex brandaris* en *M. trunculus* uit de Middellandsche zee) werd bereid; deze hoorns zijn eirond; eene soort (*Purpura persica*) uit de Moluksche zee is donker grijsbruin. Tot de Boorhoorns (*Terebra*) behoort de Marlpriem der verzamelaars (*T. maculata*) uit de Moluksche zee, wit met bruine vlekken. Tot de Kinkhoorns (*Buccinum*) behoort het zoogenoemde Moedervlekje, bruinachtig wit met fijne bruine dwarslijntjes (*Bucc. glans*). De Stekelhoorns (*Murex*) hebben een schroefvormig gedraaide hoorn met stekels op 3 doorgaande lengte-rijen geplaatst; twee soorten uit de Moluksche zee zijn *Murex ramosus s. inflatus* en *M. cornutus*, eerstgenoemde heeft getakte stekels, de andere gelijkt op een met groote stekels voorziene knods. Aan deze sluit zich de Bruine Pad der Conchyologen (*Ranella crumena*), een lichtkleurige soort met donkerbruine op dwarsrijen geplaatste vlekjes en twee doorgaande rijen knobbels, in een groot gedeelte van den Indischen archipel verspreid. Van de Trompethorens (*Triton s. Tritonium*) komen verscheidene soorten in den Ind. archipel voor, zooals *Tr. pilearis*, *Tr. tritonis* enz. Sommige soorten met een peervormigen hoorn bereiken ook een aanzienlijke grootte; *Turbinella rapa* geheel wit en *Turb. cornigera* wit met zwartbruine vlekken en voorzien van dikke doornen, beiden uit de Moluksche zee. De Spilhoorns (*Fusus*) zijn zeer lang van vorm met vele puntige windingen; *F. probosciformis* is een groote, dikke, bruine hoorn uit de Moluksche zee, die door de inboorlingen, evenals de eigenlijke Trompethoorns of Triton's op de schepen als trompetten worden gebruikt; ook van deze soort is bij hen het afslijpen der opperhuid van den hoorn gebruikelijk, waarna ze fraai oranjeachtig wit wordt en meer waarde heeft dan in den normalen vorm. *F. acutus* is evenzoo van de Moluksche zee en een groote witte soort (*F. longissimus*) bewoont verschillende gedeelten van den Ind. archipel, doch voornamelijk de Indische zee. Andere soorten hebben een eironden vorm met vele verschillend liggende ribbetjes (*Cancellaria*); een der zeldzaamste hoorns in de verzamelingen is de Bordestrap met schroefvormige windingen en vuil wit van kleur (*Canc. trigonostoma*). De Bandspil (*Fasciolaria trapezium*) evenals de vorige soort uit de Moluksche zee, is verwant aan de spilhoorns, bruin van kleur met vele lengtevlekken, dwarslijnen en knobbels op den hoorn. De Torenhoorns (*Cerithium*), aldus genoemd naar den vorm der hoorns, leven zoowel in zee als in het brakke water en aan de mondingen der rivieren en zijn ware planteneters; in de Molukken komt de Zeeton (*Cerithium s. Potamides palustre*) voor. Onder den naam van Trommelschroeven (*Turritella*) worden soorten in de Moluksche zee aangetroffen, die een groot aantal windingen bezitten en ten gevolge van vele ribben nog veel grooter in aantal schijnen te zijn; een lichtbruine soort is *Turr. terebra*. Van de Toothoorns of Tooten zijn meer dan 300 soorten bekend, waarvan een zeer groot aantal in den Indischen archipel voorkomen en waaronder zeer zeldzame soorten, die vooral in vroegeren tijd voor zeer hooge prijzen werden verkocht; de hoorns hebben een eigenaardigen vorm, als het ware opgerold, terwijl de windingen een

omgekeerden kegel vormen; deze dieren bewegen zich zelden en leven diep in de zee. Zeer zeldzame soorten uit de Molukken zijn: *Conus gloria maris*, zeer puntig van vorm en geheel bedekt met een fraai wit en lichtbruin mozaïek; *C. cedo nulli* (ik zwicht voor geene) is geelbruin, wit gemarmerd met rijen van witte strepen; in de vorige eeuw was er slechts één voorwerp bekend en aanwezig in de verzameling van den Heer Lyonnet te 's-Gravenhage en werd zoo hoog geschat, dat men in het werk van Seba hare lotgevallen beschreven vindt. Verbazende sommen werden voor dit voorwerp geboden, allerlei pogingen aangewend om uit de groote diepte der Moluksche zee meerdere te verkrijgen; zij droeg verschillende namen, zooals de Opperste der admiralen, de Koning van het Zuidland, omdat men eerst meende dat ze in de Zuidzee voorkwam. *C. cervus* met witte en vaalbruine kleuren; de gele Hartetoot (*C. nobilis*), bruingeel met witte gemarmerde vlekken; de Goudlaken-toot (*C. textilis*); de Admiraal-toot (*C. amiralis*); de Oranje admiraal-toot (*C. aurantiacus*), nu nog 50—100 gulden waard; de Italiaansche vloer (*C. tessellatus*), een zeer fraaie soort met roode vlekken, nog immer van groote waarde; de Kroontoot (*C. imperialis*) enz. De zeldzaamste aller Conchyliën is een zeer groote hoorn, in de Moluksche zee gevischt en in 1859 voor het eerst naar Holland overgebracht; zij bevindt zich in het Museum der Rotterdamsche Diergaarde, is in het Tijdschrift der Nederl. Dierk. Vereen. beschreven en afgebeeld (zie Dl. IV (1879) en Dl. VI (1882—85) door den Conchyoloog Schepman. Dit voorwerp is een unicum, waarvoor 1200 gulden is geboden; in fossielen toestand zijn er talrijke soorten bekend, in 1885 reeds 1156 soorten uit de tertiaire formatie. Men meende dat dit genus uitgestorven was, maar van de levende zijn slechts nu, behalve de bovengenoemde soort (*Pleurotomaria Rumphii*), nog 3 soorten bekend geworden: *Pleurotomaria Quoyana* nabij het eiland Barbados op 120 vademen diepte gevischt, *Pleur. Adansoniana* van *Guadeloupe* en het eiland Tobago en *Pleur. Beyrichii* van Japan; van alle soorten te zamen zijn 14 exemplaren bekend. *Pleur. Rumphii* is witachtig geel, van boven met oranjekleurige tot bijna karmijnroode en lichtviolette vlammen, welke vooral op de laatste winding zeer fraai zijn; verwant aan *Pleur. Adansoniana* is deze de grootste der vier soorten. Bij meer volledige kennis der diepzeefauna zullen waarschijnlijk meerdere voorwerpen gevonden worden; de Moluksche visschers zouden zeer voordeelige vangsten kunnen doen. Bij de Porceleinhoorns, ook Kliphoorns en de kleine soorten, Katjes genoemd, is de mantel zeer breed en kan door het dier over den hoorn heengeslagen worden; de hoorn is bijzonder glad en glanzend, vandaar dat allerlei voorwerpen en sieraden daarvan vervaardigd worden. Zeer zeldzame soorten vindt men in dit genus; de dubbele Argus (*Cypraea argus*) uit de Moluksche zee is paarsachtig grijs met 2 breede vuilwitte dwarsbanden en vele kleine bruine oogvormige vlekjes; de getijgerde Kliphoorn (*Cypr. tigris*) is zeer gemeen in de Moluksche zee en gekleurd met een groot aantal bruine panter-vlekken; de gebandeerde of gele Mol (*Cypr. talpa*) wordt door de inboorlingen van den Indischen archipel gebruikt tot het polijsten der pisangbladeren; een kleine soort uit de Moluksche zee (*Cypr. moneta*) is de Kauri, Cowri of Condaga, in Indië en ook in Afrika als munt gebruikt.

Aan *Cypraea* sluit zich het Hoenderei (*Ovula oviformis*); is zeer algemeen op Amboina en het Ceramsche strand (zie EIHOORN). De Myterhoorns hebben hun naam ontleend aan eene meer of mindere overeenkomst in vorm met een bisschopsmuts; zij kenmerken zich ook door hun langen tromp, langer dan het geheele lichaam van het dier. De eigenlijke bisschopsmijter is glanzend wit met lichtroode dwarsbanden (*Mitra episcopalis*) uit de Moluksche zee, evenals *Mitra pontificalis*; de Pausekroon (*Mitra papalis*) is wit met roode en purperkleurige vlekken, gelijk het gewaad der hooge geestelijkheid; het bovengedeelte of de top van den hoorn komt overeen met de pauselijke kroon. Inlanders eten deze dieren gaarne; deze moeten echter op gloeiende kolen gebraden worden om eetbaar te zijn; bij hun leven zijn zij berucht wegens het kunnen toebrengen van gevaarlijke venijnige steken met hun langen snuit of tromp. Groote fraai gekleurde exemplaren golden voorheen tot 200 gulden en worden nu nog duur betaald; een in de Moluksche zee overal talrijk voorkomende soort is de Bandpen (*Mitra vulpecula*), bij wie de grondkleur lichtrood is met leikleurige dwarsbanden, doch vele afwijkingen in kleur vertoont. De Kaskethoorns (*Cassis*) zijn groote zeehoorns, die nabij het strand leven en zich zeer behendig in het zand ingraven; een vuilwitte soort met een oranjebruine mond (*Cassis madagascariensis*) leeft in de Molukken. Verschillende soorten van Vathoorns (*Dolium*) bewonen den Ind. archipel; *D. perdix* is vaalbruin met witte zig-zag lijnen. De Harphoorns zijn eivormig, met evenwijdig loopende ribben; *Harpa nobilis* uit de Moluksche zee is grijsachtig rose met roodachtige en bruine strepen en vlekken. De bel- of olie-hoorns (*Harpa*) worden door de Amboneezen gebruikt tot het afscheppen der olie bij het koken der klapper- of kokosnoten, een zeer oud gebruik. Een hoogst zeldzame soort is de Oranjevlag (*Voluta vexillum*); de geheele hoorn heeft roode windingen, is nog zeer zeldzaam, doch werd in de vorige eeuw met meerdere honderden guldens betaald; slechts 6 voorwerpen waren in Europa aanwezig, 3 in Parijs, 2 in Engeland en 1 in Nederland in de beroemde verzameling van den Heer Vincent; deze soort wordt op Ceylon aangetroffen, doch zou ook in den Ind. archipel voorkomen. De gekroonde Tepelbak (*Voluta aethiopica*) is geheel glad, lichtchocoladekleurig bewoont evenals de Varkenssnuit of Vledermuis (*V. vespertilio*) de Moluksche zee, en is bruinachtig wit met bruine zigzagstrepen en voorzien van vele puntige knobbels. Het geslacht der Tollen (*Trochus*) is ook rijk vertegenwoordigd in den Ind. archipel; de hoorn is schroefvormig gedraaid, min of meer kegelvormig en het deksel heeft vele windingen; de Moorsche tempel (*Trochus pagodalis*) is algemeen verspreid en *Tr. maximus s. niloticus* alleen in de Molukken voorkomende, draagt den zonderlingen naam van Bagijnendrol, is geheel wit van kleur, doch puperbruin gemarmerd; de Perspectief- of Wervelhoorn (*Solarium perspectivum*) is plat, bruinachtig wit met bruine en witte dwarsbanden en heeft een zeer eigenaardigen vorm, is zeer gezocht in de verzamelingen, en komt evenals twee zeer fraaigekleurde soorten (*Sol. maximum* en *Sol. trochleare*) in de Moluksche zee

voor. Tot de Maanhorens (*Turbo*) behooren vooral die voorwerpen, welke door het voorzichtig afslijpen der opperhuid geheel en al van paarlemoer schijnen te zijn, terwijl de hoorn aan de binnenzijde glinstert als zilver of paarlemoer en dan als natuurlijk gevormde prachthoorns tegen hooge prijzen in onze Oost-Indische koloniën verkocht wordt; de Goudmond (*Turbo chrysostomus*) uit de Moluksche zee heeft de hoorn groenachtig van kleur en bruinachtig gemarmerd met een goudgelen mond; *Turbo marmoratus s. olearius*, de Slangenvelhoorn, is groen met bruine vlekken en gemarmerd en evenals twee andere zeehoorns (*T. sarmaticus* en *T. petholatus*) uit de Molukken afkomstig. De Ambonsche of echte Wenteltrap (*Scalaria pretiosa*) is wit van kleur, behoort tot de zeldzaamste soorten, heeft nog een waarde van 150 à 200 gulden; geheel ongeschonden groote exemplaren, die bijzonder helder van kleur waren, werden vroeger verkocht voor 1000 gulden; zij blijft zeldzaam, omdat inboorlingen der Molukken deze hoorns onder hunne heilige sieraden opnemen en wijl ze waarschijnlijk slechts in de diepe zee voorkomen; eene zeer fraaie soort is *Scal. Pallasii*. In de rivieren van Java en Celebes komen de genera *Neritina* en *Clithon* voor; op Celebes leeft *Neritina labiosa* en in den Ind. archipel andere soorten, die zich aansluiten aan de *Natica's* (zie EIERDOOIER). Onder den naam van Schuithoorns (*Navicella*) vindt men evenzeer in zoet water schuit- of lepelvormige soorten. De Klaphoorns hebben een schotelvormig konischen hoorn; deze zeedieren hechten zich vast aan de planten, waarop zij het geheele leven doorbrengen, zonder zich ooit vrij te maken; de Hongaarsche muts (*Pileopsis s. Capulus hungaricus*) heeft de binnenzijde van den hoorn fraai rozerood en bewoont de Molukken, evenals een geheel witte soort (*Crepidula porcellana*) en een lichtbruine soort, zeer afgeplat van vorm (*Cryptostoma s. Sigaretus haliotideus*). Het Vischhuifje of Lamshoorntje is *Calyptraea equestris*. Zeer eigenaardig gevormde groote hoorns zijn de Zeeooren (*Haliotis*); de hoorn is oor- of schotelvormig en de rand voorzien van een rij op gelijke afstanden geplaatste gaatjes; draadvormige huidaanhangsels, welke zich bevinden tusschen de franjes van den mantel, gaan door deze gaten heen; die franjes vertoonen meestal zeer fraaie kleuren. Bij de meeste soorten is het dier grooter dan de hoorn, die van binnen den meest schitterenden paarlemoerglans met alle kleuren van den regenboog vertoont; vandaar dat ze gebruikt worden tot het vervaardigen van allerlei met paarlemoer ingelegde sieraden. *Haliotus asininus* is het Oost-Indische ezelsoor of Malabaarsche oor; leeft op rotsen. Een zeer zonderlinge soort uit de Molukken is *Magilus antiquus*, waarvan de hoorn, hoewel zeer dik zijnde, glasachtig en doorschijnend is, wit van kleur, eivormig, voorzien van verscheidene windingen en gebogen aan den top. Bij *Vermetus* of de Buishoorns vormt de hoorn een lange van onderen puntig uitloopende buis, meestal gedraaid in den vorm van een kurketrekker; bij de eigenlijke Buishoorns is de hoorn van binnen rond, door tusschenschotten in afdeelingen van verschillende grootte gesplitst; in de laatste dezer kamers leeft het dier, dat zijne woning niet verlaten kan. In onnoemelijke hoeveelheden leven deze dieren bijeen, vastgehecht aan rotsen, steenkoralen, sponsen; deze buizen, die door elkaar liggen, vormen te zamen een soort van trottoir rondom de in zee gelegen kalkrotsen, dat bijna geheel waterpas ligt met de oppervlakte der zee, overal bijna even breed is en als het ware al de bochten en kronkelingen van den oever volgt, ondiepten aanvult en op deze wijze een glad en goed begaanbaar pad vormt en er uitziet als witachtig cement. Aan de Buishoorns sluit zich het genus *Siliquaria*; deze dieren worden aangetroffen in de diepe zee nabij Borneo en Amboina; *Siliq. muricata* heeft getande ribben en de hoorn is geheel en al spiraalvormig gedraaid. Een aantal soorten van Gasteropoden, de landhoorns, leven gewoonlijk op boomen en planten, hoogst zelden in het water, hebben twee groote voelhoorns met de oogen aan het uiteinde; de meeste soorten hebben een spiraalvormig gedraaiden hoorn en de dieren een gedraaid lichaam. Een geslacht, zeer talrijk in soorten, is dat der Boomhorens (*Helix*), die daarom merkwaardig zijn, omdat zij in de droge, heete, evenals in de koude gewesten een winterslaap houden; gedurende dien tijd sluiten ze haar hoorn met een dun vliesje of met een kalkachtig zeer breekbaar deksel, dat bij het eindigen van den winterslaap wegvalt. Op Java komt *Helix striolata* en *H. citrina* voor, licht citroengeel van kleur; *Helix s. Helicarion sumatrana* van Sumatra leeft op den grond in het kreupelhout; in de Molukken vindt men groote soorten, zooals *H. lampas* en *pyrostoma*. De Tijgerhoorns zijn fraai gestreepte of gevlamde hoorns; sommige soorten brengen levende jongen ter wereld, andere leggen zeer groote eieren, soms zoo groot als een duivenei; de Zebrahoorn (*Bulimus zebra*) leeft op Java; de gele Topslak (*Bul. citrinus*) is citroengeel met bruine overlangsche vlammen en over den Ind. archipel verspreid; eene zwavelgele soort van Java is *Bul. Winteri*. De hoorns van een ander genus hebben een peervormigen, geplooiden, getanden of van dwarsbandjes voorzienen mond, op de spil aan de voorlaatste winding bevindt zich een kalkschijfje op een elastiek steeltje bevestigd, dat, zoodra het dier zich in den hoorn terugtrekt, dezen als een deksel sluit; wegens deze eigenaardigheid is aan dit geslacht den naam *Clausilia* gegeven. Een zeer algemeen op Java voorkomende soort is *Cl. javana*, donkerbruin van kleur. Het geslacht *Auricula* bestaat grootendeels uit groote soorten, op vochtige plaatsen levende; op Java, Nieuw-Guinea en Timor komt het Mydasoor (*Auricula mydae*) voor, een der grootste soorten, bruin van kleur; aan deze soort is verwant het Judasoor (*Auricula judae*), doch zij is kleiner, de hoorn gladder, kastanjebruin en rose van kleur; een fraaie soort van Java is bruin gemarmerd (*Auricula (Scarabus) scarabaea s. imbrium*). Andere soorten hebben een cirkelvormige opening aan den hoorn, leven altijd op het land, komen overeen in vorm met de gewone boomslakken; op Java treft men aan *Cyclostoma variegatum*, bruin gekleurd met witte dwarse zig-zag-strepen. Van de Moerashoorns, die levendbarend zijn, en waarvan de hoorn tolvormig of konisch eivormig is, vindt men op Celebes en Borneo een soort, die op de laatste winding drie dwarsribben heeft en *Paludina tricarinata s. costata* heet; andere moerashoorns (*Melania*) hebben een dikken, langwerpigen, puntigen hoorn met een eironde opening, meestal zwart van kleur; op de Soenda-eilanden zijn ze buitengewoon menigvuldig verspreid in alle rivieren, zooals *Mel. amarula* en *Mel. testidu-*

naria. De Modderhoorns (*Limnaeus*) leven in stilstaand brak- of zoetwater; de hoorn is zeer dun, doorschijnend en zonder operculum; deze dieren leggen geleiachtige eieren in groote hoeveelheden bijeen, welke een langwerpig geheel vormen en door hen aan waterplanten worden vastgehecht; *Limn. javanicus* komt menigvuldig in de sawahs van Sumatra voor. Het genus *Ampullaria* bevat soorten, die door longen en inwendige kieuwen ademen; *Ampull. ampullacea* van Sumatra heet aldaar Kalamboewai. Tot de *Gasteropoden* behooren nog een aantal slakdieren, die een zeer eenvoudige schaal hebben, geheel of gedeeltelijk in den mantel verborgen en schotel- of schijfvormig zijn, of bij wie de hoorn geheel en al ontbreekt; de meeste soorten leven in zee of op het land, doch hoogst zelden in het zoete water. Zij dragen den naam van naakte slakken (*Limaces*); de eigenlijke naakte slakken hebben den hoorn geheel onder den mantel verborgen en in den Ind. archipel vindt men soorten van het geslacht *Vaginulus*. Zeer merkwaardige daaraan verwante soorten, de Strandslakken (*Oncidium s. Onchidium s. Peronia*) ademen door longen en uitwendige boomachtig getakte kieuwen, leven aan het zeestrand afwisselend in en buiten het zeewater, soms in brakwater en in rivieren of op het land, klimmen dan tegen het riet of andere waterplanten op; *Onc. Peronii* en *Onc. punctatus* bewonen Java. In de zee leven nog verschillende vormen van slakken, zooals *Pleurobranchus Peronii* en *Umbrella indica* met vedervormige kieuwen; vervolgens de Schotelslakken, Bonnetjes, Patelles, Bénis, Bénicles, Limpets genoemd met bladvormige kieuwen en een konisch schotelvormigen hoorn, welke het geheele dier bedekt en over het lichaam uitsteekt; met haren voet zuigen zij zich zoo vast aan de rotsen, dat ze slechts met geweld er af te scheuren zijn. In de Moluksche zee leeft een witte met zwart gemarmerde soort (*Patella saccharina*). Verder de Zeepissebedden (*Chiton* en *Chitonella*) met een uit een aantal bewegelijke stukken bestaande schaal en de Zeehazen (*Aplysia* en *Dolabella*) die haar naam te danken hebben aan den vorm van twee voelers, min of meer op hazenooren gelijkende, terwijl de huid aan weerszijden van het lichaam een grooten vleugelvormigen lap vormt; het voedsel dezer dieren bestaat uit zeewier. In de Moluksche zee vindt men *Dolabella Rumphii*, groenachtig met bruine vlekken en een groot aantal franjeachtige aanhangsels aan de huid. Het Kievits-ei (*Bulla ampulla*) leeft in de Moluksche zee en is bruin gemarmerd. Zeer fraai gekleurde soorten bewonen den Ind. archipel langs de kuststreken (Zie DORIS). Soorten met kieuwen in den vorm van fijne draadjes (*Phyllidia*), waarvan eene soort geheel groen van kleur is met zwarte strepen (*Phyll. aeruginosa*); een 2de soort (*Glaucus atlanticus s. hexapterygius*), purper of blauwachtig gekleurd is, zich voedende met kwallen (*Porpita*), terwijl fraai gekleurde soorten geheel zonder kieuwen (*Aeolis s. Eolis*) en *Placobranchus Hasseltii* fraai geelgroen met vele donkergroene, gegolfde, overlangsche strepen, evenals de voornoemde soorten langs de kusten van Java gevonden worden. In de Molukken wordt een zeer eigendommelijke vorm van zeeslakken aangetroffen, genaamd Vinvoet-slakken of *Heteropoden*, met een langwerpig en doorschijnend lichaam, zwemmende met de buikvlakte en den voet van het lichaam naar boven, terwijl de voet den vorm heeft van een schijfvormig vleezig aanhangsel of vin; een der hiertoe behoorende soorten is bekend onder den naam van Glas-nautilus (*Carinaria vitrea*) waarvan in het begin dezer eeuw (1802) in de Europeesche verzamelingen slechts 3 of 4 voorwerpen aanwezig waren. De waarde was zoo hoog gesteld, dat een voorwerp werd verkocht voor 3000 francs; ze is nog altijd zeldzaam, buitengewoon breekbaar, doorschijnend als glas, melkachtig en paarlemoerachtig van kleur, overeenkomende in vorm met een phrygische muts, waarvan de top omgebogen is. Andere soorten zijn zonder voet, kieuwen en vin, bewonen de Moluksche zee en andere gedeelten van den Ind. archipel (*Phyllirhoë amboinensis*, *Timoriena firoloïdes*, *Monophora cylindrica*) enz.

GATEP. BAT. MAL. en BAL. Zie GAJAM.

GATEP PAIT. MAL. *Samadera Indica*, *Gaertn.* Fam. *Simarubaceae*. Boom van Zuid-Azië.

De zeer bittere zaden, welke eene quassineachtige stof bevatten, dienen als inl. geneesmiddel. Het gebruik is tegenwoordig gering.

GATÈT. ook SOEND. Zie GAJAM.

GATJA. ATJEH. Zie PATJAR.

GAULTHERIA. Zie GONDOPOERO.

GAVIALIS. REPTILIA, EMYDOSAURIA, *Crocodilidae*. Zie BOWAJA en KROKODIL.

GAWAJAH. TERN. Zie DJAMBOE BIDJI.

GAWANG. MAL. TIM. Zie GEBANG.

GAYAM. (IKAN) Zie KETTANG-KETTANG. (IKAN)

GAZZA. Naam van een genus van zeevisschen, algemeen in den Ind. archipel voorkomende, nauw verwant aan het geslacht *Equula*. *Gaza equulaeformis*, *G. minuta* en *G. tapeinosoma* heeten bij de Maleiers te Batavia „Peperrek-gigi", op Menado „Biti" en op Bantam „Bobondol".

GAZZOLA. — AVES, PASSERIFORMES, PASSERES, *Corvidae*, *Corvinae*. Zie WOKA-WOKA.

GEBANG. JAV. en SOEND.; BOGOR, ook JAV.; GAWANG, MAL. TIM.

Corypha umbraculifera L., Fam. *Palmae*. Hooge palm met waaiervormige bladeren, die vele jaren tot ontwikkeling noodig heeft, dan aan den top een enorme bloempluim voortbrengt en sterft wanneer zich hieruit de vruchten ontwikkeld hebben. In den Maleischen archipel, vooral op Java, doch ook op Ceylon en aan de kust van Malabar voorkomend.

Van het hout vervaardigt men gereedschappen en ook trommen; de bladeren dienen tot dekking van huizen en voor vlechtwerk; uit de bladstelen wordt eene soort touw bereid; de jonge top wordt als groente gegeten; van de rijpe vruchten maakt men bidkransen.

GEBANGAN. Bekende jodiumhoudende bron te Pelantoengan, res. Semarang. Zie PELANTOENGAN.

GÉBÉ. Eiland ten oosten van het eiland Halmahéra, onder den evenaar tusschen 129° 18′ en 129°40′ O. L. gelegen, behoorende tot het sultanaat Tidore; het heeft zijn grootste lengte in een richting van noordwest naar zuidoost. Daar de ankerplaats tusschen de zuid-westkust en het eilandje Faoe volkomen veilig is, nemen schepen, die door de Djailolo-Passage naar China oversteken, hier wel-drinkwater in. De bevolking is geheel mohammedaansch en verschilt in uiterlijk niet van die van Patani, waarmede zij veel aanraking heeft. Aan de noordoostkust zijn eenige kampongs,

waaronder Katjepi de voornaamste is, omdat daar de Sangadji woont; de inboorlingen leven van de vischvangst en leggen kleine tuinen aan; vooral pinang komt er veel voor en wordt naar Westelijk Nieuw-Guinea uitgevoerd. Aangezien bevelen van den Sultan aan de Papoesche hoofden via Weda, Patani en Gébé deze bereiken, heeft men aan den Sangadji van dit eiland een suprematie over N. Guinea toegekend, welke feitelijk niet bestaat. Faoe en het zuidoostelijker gelegen Gag zijn beiden onbewoond; op het laatste komen veel sagoepalmen voor, door zeevarenden uit de omstreken nabij een riviertje aan de noordoostkust bij gebrek aan voedsel wel geklopt. Voor de vangst van tripang gaan lieden van Gébé wel naar de Mapia-eilanden.

GEBOORTEN. (GEBRUIKEN BIJ) Terwijl bij de behandeling der verschillende volksstammen voor zooveel noodig de gebruiken bij zwangerschap en bevalling meer in bijzonderheden zullen besproken worden, bevat dit artikel slechts eene aanwijzing van enkele meer algemeen verspreide gebruiken, zonder in bijzonderheden aftedalen, waarvoor wordt verwezen naar een opstel van C. M. Pleyte in Bijdr. t. t. l. en vlk. Ve volgr. VII, bl. 573.

Reeds tijdens de zwangerschap moeten bij vele volksstammen van den Indischen archipel offers worden gebracht, bijzondere plechtigheden worden verricht en door den adat omschreven bepalingen worden nagekomen ten einde de goden of geesten gunstig te stemmen en onheilen van de zwangere vrouw en de vrucht afteweren. Deze laatsten dreigen vooral van den kant van zekere geesten, zooals de algemeen bekende pontianaks, ook onder andere namen, b. v. te Atjeh als boerong, bekend, vrouwen in het kraambed gestorven en die er op uit zijn bevallingen te doen mislukken en de kraamvrouwen te dooden. Daartegen beveiligt de zwangere zich door allerlei middelen, wortelen, messen, ijzer, talismans enz., of door hetzij 's avonds het huis niet te verlaten, hetzij in het geheel niet uit te gaan. Ook zijn bij bijna alle volkeren van den archipel en de met hen verwante stammen een menigte van verbodsbepalingen bekend, die nagekomen moeten worden, wil het kind of de moeder niet aan allerlei gevaren blootstaan, waaronder ook het verbod valt om bepaalde spijzen te nuttigen. Daartegenover staat weder de vrijheid, bij vele stammen aan de vrouw gegeven, om allerlei, zelfs de vreemdste spijzen te eten, wanneer zij daarin den „trek" (pica) hebben, die vele zwangere vrouwen eigen is. De vroeger besproken „couvade" (Zie aldaar) kent dergelijke verbodsbepalingen ook voor den aanstaanden vader.

Offers worden bij verschillende volkeren van den archipel gedurende de zwangerschap, meest op bepaalde maanden gebracht. Bij de Javanen geschiedt dit in de verschillende maanden van de 3de maand af; het meest gewichtige offer echter valt in de 7de maand, omdat de zwangere dan het meest aan den invloed der booze geesten is blootgesteld. In Atjeh heeft in de 4de en 6de maand een plechtig bezoek van de moeder des echtgenoots plaats. Bij Boegineezen en Makassaren heeft in de 7de of 8ste maand het vroeger (bl. 218) besproken feest plaats, waarbij de buikband geschud wordt; bij de Menangkabausche Maleiers wordt in de 5de of 6de maand een feestmaal gegeven, waarbij een aan de moskee verbonden persoon een doa uitspreekt. In Kauer (Benkoelen) wordt op den 13den, 14den en 15den van de 6de maand de vrouw bewierookt, terwijl bij de Noord-Niassers in de 4de maand een offer aan den geest van de trap of den toegang van het huis gebracht wordt. Alleen van de bewoners der Kleine Soenda-eilanden vinden wij geene melding van ceremoniën tijdens de zwangerschap, met uitzondering van Roti, waar zij, vooral bij eerste zwangerschap, zeer menigvuldig zijn. De behandeling der zwangere vrouwen vóór de bevalling is zeer verschillend; masseeren komt echter vrij algemeen voor, baden en inwrijven der zwangeren is op verschillende eilanden in gebruik, terwijl het dragen van een buikband bij beschaafde volkeren meer algemeen is, doch ook bij de Orang benoewa van Malaka en de Badoejs gebruikelijk is.

Wat de bevalling betreft, zoo zijn de gebruiken daarbij zoo afwijkend, dat daarvoor naar de beschrijving der verschillende volkeren moet verwezen worden. Toch zij hier nog vermeld dat, terwijl in het algemeen de bevalling in de echtelijke woning plaats heeft, bij verscheidene stammen (Enganeezen, Alfoeren van West-Ceram, bewoners van Boeroe, de Kei-, Tenimber- en Timorlaoeteilanden, Babar-archipel, Kisser, Wetter, Romang, Dammer, Teoen, Nila, Seroea) de vrouw daartoe naar het strand of het bosch moet gaan; in enkele der genoemde eilanden wordt de bevalling op een prauw in zee afgewacht. Sommige stammen op Ceram en Nieuw-Guinea en de Savoeneezen richten een hutje op, waar de bevalling moet geschieden. De behandeling der kraamvrouw is over het algemeen zeer primitief, waarvan menige vrouw het slachtoffer wordt en waartegen sommige gebruiken weinig vermogen, zooals de gewoonte in Atjeh dat de man 7 malen over den buik der barende heenstapt, of de tegenwoordigheid van den man, die op Java vereischt wordt of na diens dood zijne vervanging door een rijststamper, welks éène einde met een hoofddoek omwonden is. Vermelding verdient nog de gewoonte bij verschillende stammen in den Ind. archipel, en in Achter-Indië bestaande, om de vrouw na de bevalling eenige dagen boven een vuur als het ware te roosteren; misschien oorspronkelijk met de bedoeling, de booze geesten afteweren.

GEBROEDERS. (DE TWEE) Zie DOEA SOEDARA en SINDORO.

GECINUS. — AVES, PICARIAE, SCANSORES, *Picidae*, *Picinae*. Zie TOEKKI.

GEDANG. Soend. en Lamp. Zie PAPAJA en PISANG.

GEDASSE. Zie SIPITOEH.

GEDE. Een der uitgestrektste vulkanische kegelbergen van Java, op de grens van Buitenzorg en de Preanger regentschappen gelegen, tot op eene hoogte van 3500' bebouwd en daarboven met dicht woud bedekt. Hij bestaat uit verschillende vulkanen, nl. de Pangerango, een uitgebrande vulkaan van 8150', uit wiens krater zich heeft opgeheven de Mandalawang, een steile dicht begroeide kegel van 9326' hoogte, die door een bergrug Pasir Alang geheeten, verbonden is met den Gedé in engeren zin, een nog werkzame vulkaan van 9230' hoogte.

GEDOENG TAWON. District van het regentschap en de afdeeling Keboemen, residentie Bagelen, met eene oppervlakte van 8916,94 hectaren.

GEDOEWO. Zie PAGAM.

GEDONG. Landschap behoorende tot de Oostkust van Atjeh, Gouv. van Atjeh en Onderh.

GEDONG. Steenen gebouw. Gewoonlijk de benaming van het residentie- of assistent-residentiehuis.

GEDONG BATOE. Tjandi, voorkomende op den berg Demarang, residentie Semarang. Zie OUDHEDEN.

GEDONG KEBO. Naam van het kampement ter hoofdplaats Poerworedjo, residentie Bagelen.

GEELVINKBAAI. Groote baai aan de noordkust van Nieuw-Guinea, die bij eene breedte van ongeveer 60 mijlen een diepte van ruim 40 mijlen heeft en naar de doorkruising met het fregat „De Geelvinck" in 1705 dien naam ontving. Van haren westelijken ingang of kaap Mamorisbari dringt zij tot ongeveer $3^1/_2°$ Z. B. in het land en strekt zich oostwaarts tot kaap d'Urville, aan de monding der Mambèramo, uit; terwijl zij tal van grootere en kleinere eilanden bevat, waaronder de Schouten-eilanden en Japèn de voornaamste zijn, die haar naar het noorden gedeeltelijk voor de deining van den Grooten Oceaan beschutten. De westkust is meerendeels steil en hoog en bestaat uit een massief gebergte, dat zich ver binnenwaarts voortzet; maar de ooskust is laag en vlak met zeer enkele heuvelachtige verheffingen en deze heeft dan ook in tegenstelling met de eerste de grootste rivieren, welke over een aanzienlijk deel van haren loop bevaarbaar zijn. Behalve aan haar zuidkust vindt men overal aan het strand nederzettingen van Papoea's, waaronder die der Noemforen en van Waropèn het talrijkst zijn.

GEELVINKBAAI. (KLEINE) Naam, op vele kaarten gegeven aan een kleinen inham op de noordkust van Nieuw-Guinea, iets bewesten de eigenlijke Geelvinkbaai. Bij inlandsche handelaren en de Papoea's is die inham bekend onder den naam van Saoe-Béba, d. i. „groote of ruime ankerplaats". Eene goede opneming dezer baai is te vinden op de kaart der noordkust van N. Guinea in Bijdragen Kon. Instit., 4e volgr. Dl. X.

GEEN. (JOSEPH JACOBUS BARON VAN) Geb. te Gent 1 Sept. 1773, uit het huwelijk van A. Van Geen en J. Lietz. In 1789 werd hij kadet bij de jagers van Dumonceau, in dienst van de Staten van Brabant, die tegen het Oostenrijksche Gouv. in verzet waren. Na het mislukken van den opstand trad hij in 1791 als vrijwilliger in Franschen dienst, werd 1792 bevorderd tot 2en luit., in 1793 tot 1en luit., woonde de veldtochten in Vlaanderen en Holland bij en trad daarna in dienst der Bataafsche republiek. In 1796 nam hij deel aan den veldtocht in Duitschland en nadat hij in 1797 tot kapitein bevorderd was, aan de verdediging van Noord-Holland tegen den inval der Engelschen, woonde de veldtochten van 1805 en 1806 bij als kommandant van een bataljon jagers, werd in 1807 tot luit.-kol. bevorderd en overgeplaatst bij de garde en had als kolonel (1808) aandeel in den veldtocht in Zeeland van 1809. Na de inlijving van Holland onderscheidde hij zich tijdens de krijgstochten in Spanje; na het herstel onzer onafhankelijkheid trad hij als kolonel, — spoedig (1815) als generaal-majoor, — in Ned. dienst, en werd na den slag bij Waterloo, Ridder Mil. W. O. 3e kl. en kommandant van Namen.

In Juli 1820 vertrok hij naar Indië, waar hij 7 Aug. werd aangesteld tot kommand. der infanterie en cavalerie, en in 1824 als eerste commissaris en bevelhebber de expeditie tegen Boni, Soepa en Tanette aanvoerde. Terstond na het einde van die expeditie vertrok hij naar Java, waar de opstand van Dipa Negara was uitgebroken, en onderscheidde zich ook daar in hooge mate, na reeds op Java tot Luit.-Gen. te zijn bevorderd, zoodat hij, bij zijne terugkomst in Nederland, benoemd werd tot kommandeur der M. W. O. en tot kommandant van het 6e groot mil. kommando. Bij het uitbreken van den Belgischen opstand stelde hij Namen in staat van beleg, werd opperbevelhebber van het mobile leger, in 1831 bevelhebber der eerste divisie en in Maart van dat jaar met den titel Baron in den adelstand verheven. Daarna nam hij deel aan den tiendaagschen veldtocht, waarvoor hij tot kommandeur in de orde van den Ned. Leeuw werd benoemd, trok zich in 1841 uit den actieven dienst terug, doch werd nog tot adjud. in buitengew. dienst en in 1845 tot generaal der infanterie benoemd. Van Geen overleed 10 Nov. 1846 op Veldzigt bij Rijswijk.

Zijn zoon M. Baron V. Geen, die zijnen vader naar Indië vergezelde en de krijgstochten te Palembang, Sum.-Westk., Boni en Java (1820—1827) bijwoonde, liet een journaal na, waarvan gedeelten, op Indië betrekkelijk, door G. C. Klerck de Reus in Tijdspiegel 1885 zijn gepubliceerd.

GEEP. Zie SNOEK.

GEESTELIJKE BROEDERSCHAPPEN. Deze zijn een uiting van de mystiek, die zich reeds vroeg in den Islam een baan brak, doch weldra, deels onder den invloed van Perzen en Indiërs, op een dwaalweg geraakte, tot allerlei uitspattingen aanleiding gaf, zelfs den Islam vijandige leerstellingen opnam en tot panthéisme voerde, zoodat zij, die daarin den hoogsten trap, de zekerheid, hadden bereikt, beweerden een deel der godheid uit te maken, en wel nog zich van de in den Islam geijkte termen bedienden, maar inderdaad alle godsdiensten met gelijke minachting beschouwden. Slechts betrekkelijk weinigen weken zoo ver af; toch werd zelfs door de min of meer orthodoxe mystieken of soefi's, — aldus genaamd naar het kleed van wol (soef), dat zij droegen, — veel in den Islam gebracht, dat daarin niet tehuis behoort, o. a. het kloosterleven en de monniken-orden der derwisjen, die afstand moeten doen van alle wereldsche zaken en van aalmoezen moeten leven, en op hun beurt vele vreemde zaken in den Islam invoerden, zooals de bekende derwisj-dansen met de daaraan verbonden buitensporigheden.

Maar nevens die min of meer on-Moslemsche mystiek is er eene, die op den bodem van den Islam staat en die tot den beroemden leeraar Ghazali kan worden teruggebracht. Zij heeft geenszins ten doel, hare beoefenaars tot den rang van een godheid te verheffen, maar wel om zich Allah welgevallig te maken door een godsdienstig leven, ook door het verrichten van meerdere godsdienstoefeningen, dan voorgeschreven is, o. a. door gebeden, door een bepaald persoon geleerd, die in hooge gunst bij Allah staat. Daarbij moet zij zich streng aan den Islam houden, want elke mystiek, die de wet in bepaalde gevallen opheft of nieuwe dogmen leert, is verkeerd; de ware taçawwoef (mystiek) „voert hem, die door wet en geloofsleer reeds geestelijk voorbereid is, over tal van trappen door volmaakte gehoorzaamheid jegens en kennis van Allah tot den levendigen God

zelf!" Daartoe is een vroom leven noodig, het volgen in alles van de voorschriften van den Islam en het nalaten van alles, wat door de wet verboden of ontraden is; — met een rein hart en niet uit ijdelheid of roembejag. Maar daarbij behoort eene geestelijke opleiding, gepaard met buitengewone godsdienstoefeningen, vasten, waken en dikirs (dsikrs); de laatste niet alleen met den mond maar met het hart, zóó, dat alle wereldsche gedachten teruggedrongen worden door het aanhoudend denken aan Allah. Doch dit alles kan niet goed verkregen worden dan langs den bepaalden weg (tariqa), onder eenen sjeich of leidsman (moersjid) zonder wien de hoogste trap niet bereikt kan worden en waartoe men zich in eene broederschap of orde, eveneens tariqa genaamd, laat opnemen. Bij de dsikr behoort men zich de tegenwoordigheid van Allah in 't eigen hart voor te stellen; dit is voor de beginners moeilijk, die zich dus vergenoegen moeten, den sjeich in het hart zich voor te stellen om daardoor tot Allah te komen. Reeds daardoor verwerft de leidsman een grooten invloed op den nieuweling; het is dus van het grootste belang dat men voorzichtig zij in de keuze van de tariqa, waarbij de orthodoxie van den sjeich den doorslag moet geven. De sjeich moet strikt rechtzinnig zijn, een hoog punt in den godsdienst bereikt hebben, en wat vorming betreft, in rechte lijn afstammen van een der hoofdsjeichs der orde, liefst van den stichter zelf. Daartoe dient zijn geestelijke stamboom, de silsilah, die aantoont, hoe het mondelinge geheimnisvolle onderwijs van den stichter der orde van mond tot mond tot hem gekomen is, telkens met de opdracht nieuwelingen te vormen, en die bewijst, dat hij den geest van dien stichter met zich omdraagt. Van dien stichter gaat de silsilah weder op een der vrienden van den profeet en zoo door Mohammed tot Allah. Zoodanige orden of broederschappen zijn er verscheidene, die genoemd worden naar den naam van den stichter, alleen of met bijvoeging van hunnen stam of van den naam der plaats hunner afkomst, terwijl elke tariqa een of twee der namen aanneemt, waarmede Allah genoemd en geprezen wordt. Wat de nakoming der wet en de geloofsleer betreft moeten zij op den bodem van den Islam staan, behooren dus in dat opzicht één te zijn; alleen door nakoming der wet toch is de zegen der tariqa te verkrijgen. Maar voor het overige heeft elke broederschap hare eigen leefregels en oefeningen, die echter weder essentieel niet van elkander onderscheiden zijn.

Hij, die zich in eene tariqa laat opnemen, behoort eigenlijk bekwaam te zijn in de kennis der wet en der geloofsleer; van deze voorwaarde wordt echter maar al te vaak afgeweken, daar de sjeichs niet zelden door een groot getal volgelingen geldelijke voordeelen en vermeerdering van macht zoeken te verkrijgen, terwijl ook andere geloovigen dit niet ongaarne zien, omdat daardoor velen voor de zaak van den Islam gewonnen worden en door de oefeningen tot de gemeente komen, van welke zij anders verwijderd zouden blijven, en de bekeerlingen zich trouwer dan te voren aan de voorschriften der wet houden. Na de voorloopige bekeeringen nemen de nieuwelingen aan de oefeningen deel en ontvangen het onderwijs van den sjeich of van dien hem vervangt. Velen gaan niet verder, doch zijn reeds daardoor alleen vrome Moslemen geworden die, ook buiten Mekka, zich aan elkander sluiten en onder vervangers (chalifah) van den sjeich de oefeningen voortzetten. Meerder ontwikkelden gaan verder en gaan eindelijk het verbond met den sjeich aan, waardoor zij zich verbinden niets gewichtigs zonder zijne toestemming te ondernemen en zich aan bepaalde levensregelen onderwerpen. In vele orden moeten allen, ook de minder gevorderden, een eed van gehoorzaamheid aan den sjeich afleggen, waardoor zij zich in zijne handen stellen als „lijken in die van den wasscher". Wel wordt in de meeste tariqa's gelegenheid gegeven de dsikirs medetemaken zonder zulk eene verbintenis aantegaan, en zijn zelfs sommigen lid van meerdere broederschappen; dit wordt echter niet als het ware beschouwd, daar het verbond met den sjeich over de eeuwigheid beslist, waarvan de verbreking den vloek van Allah ten gevolge heeft.

Van de strenge eischen, die de theorie aan de tariqa's stelt, wordt in de praktijk maar al te zeer afgeweken. Weinige sjeichs voldoen aan de gestelde vereischten; het stipt naleven der wet, gepaard aan strenge zedelijkheid en het zich onafgebroken verdiepen in Allah wordt niet meer zoo op den voorgrond gesteld; ook onervarenen worden bij duizenden opgenomen, ook door de chalifahs in verschillende streken, die allerlei personen aannemen, van welke zij offervaardigheid verwachten. Ofschoon de orden geen politiek programma hebben en zich afkeerig moeten betoonen van de zaken dezer wereld, is thans dikwijls het tegendeel het geval, en worden zij niet zelden een middel van exploitatie der eenvoudigen, die tot hen toetreden, zoodat er vaak groote concurrentie bestaat tusschen de sjeichs, zelfs van dezelfde orde, die elkander dan van allerlei kwaads betichten. In den grooten invloed der sjeichs en hunne vervangers en in de opwekking van het godsdienstig leven ligt de beteekenis der tariqa's. Daargelaten nog de exploitatie harer leden ligt in die beide elementen ook het groote gevaar der broederschappen voor Europeesche koloniën met Moslemsche bevolking, zelfs van die, welke alleen de bevordering van den godsdienstigen zin harer leden ten doel hebben, daar zij vaak brandstof ophoopen, die bij gunstige gelegenheid in vlammen opgaat, zooals o. a. in Algerië het geval was, waar de broederschap der Senoesi's der regeering tal van gevaren heeft berokkend. Ook in Ned.-Indië hebben de broederschappen hare vertakkingen: de aldaar meest bekende zijn de tariqa (tarèkat) Naksji bandijah (naar den sjeich Baha oeddin al Naksjibandi), Kadirijah (Abdoel kadir al Djailani), Sadilijah, Satarijah, Ripa'ijah en een aantal andere kleine of gemengde, die van dezen zouden zijn afgeleid. Ook daar wordt door de werkelijk bekwame goeroe's (leeraren) geleerd, dat slechts hij, die de wetenschap der kitabs of van de wet volkomen bezit en naar die wetenschap handelt, rijp is voor de ware tarèkat, en langs den weg van kennis en naleving der geboden van Allah tot de ma'ripat (volle kennis van Allah) en de hakèkat (de diepste waarheid) kan opklimmen door voortdurende studie, vroomheid en reiniging des harten, gepaard aan buitengewone oefeningen, zooals dsikirs en den strijd tegen verkeerde handelingen en gedachten. Maar ook daar wordt niet zelden de tarèkat gegeven nagenoeg aan een ieder, die haar wil ontvangen; dikwijls op zeer eenvoudige en gemakkelijke wijze, b. v. door het laten opzeggen van enkele Arabische formules, het op-

leggen van de verplichting om de dagelijksche gebeden te doen en een zeker getal dsikrs dagelijks op te zeggen en het afleggen van den Arabischen bengat, het verbond met den goeroe, die de tarèkat leert, vaak zonder dat de bekeerling de strekking daarvan begrijpt. Dit wordt aanbevolen door de overweging, dat de opneming in de tarèkat het beste middel is, om hem tot de geregelde vervulling der godsdienstplichten overtehalen. Het spreekt echter van zelf, dat menigeen in het onderricht veel verder gaat en dat van tijd tot tijd, zelfs door de orthodoxe tarèkat, het zaad van het fanatisme rijkelijk wordt uitgestrooid. In dit opzicht heeft ook het verblijf in Mekka, den hoofdzetel der broederschappen, vaak een ongunstige uitwerking; doch ook aan de talloos velen, die Arabië nooit bezochten, wordt de leer der tariqa gebracht door de chalifah's en goeroe's, welke de sjeichs in den archipel hebben aangesteld. Behalve deze, min of meer orthodoxe tariqa's, worden in den archipel nog andere beoefend, die ten doel hebben om wereldlijke voordeelen te verkrijgen: geneeskrachtige formules, gezegend huwelijk, gunst van grooten en voornamen, of ook wel geheimzinnige middelen om zalig te worden, b. v. het kennen van eene diepzinnige formule, de onthouding van bepaalde zaken, gedurende zeker tijdsverloop enz., die tot de ilmoe's (Zie aldaar) naderen, en soms in volslagen miskenning der voorschriften van den Islam overgaan. Maar ook zijn er anderen, die zich uitgeven als goeroe's der ware tarèkats en geschriften vervaardigen naar de echte boeken der soefi's, terwijl zij den inhoud daarvan vermengen „met wat zij dienstig achten om domme menschen vertrouwen in hen te doen stellen en hen tot hunne volgelingen te maken ter wille van de geschenken, die zij van de adepten (ichwan, chalidi) bekomen en van den invloed, dien zij aldus verkrijgen". Het is een der groote verdiensten van den adviseur-honorair voor Arabische zaken Sajid Oesman ibn Abdoellah, dat hij deze valsche tarèkats krachtig te keer gaat. Zie over hem en de tariqa's in het algemeen: Dr. C. Snouck Hurgronje, Een Arabisch bondgenoot der N.-I. Regeering, Med. N. Zend. XXXI, 41 en Mekka II, bl. 277 vlg.; Van de Wall, T. Bat. Gen. XXXV, 223. Voorts over de Devotie der Naksji bendijah, Mr. L. W. C. v. d. Berg, T. Bat. Gen. XXVIII, 158 en K. F. Holle, Ibid. XXXI, bl. 67.

GEESTELIJKEN. In dit artikel worden uitsluitend de geestelijken behandeld, die bij Moslemsche volken in Ned.-Indië hunne diensten verrichten; voor de overigen Zie EEREDIENST en HEIDENDOM, terwijl voor détails, voor zoover noodig, verwezen wordt naar de beschrijving van de verschillende volkeren.

De Islam kent geene priesters of geestelijken, die sacramenten bedienen, offers brengen en een eigen stand vormen. Voorganger in het gebed, imâm, kan ieder mannelijke Moslem zijn, die bekend is met de voorschriften van den Islam en voornamelijk met die, op het gebed betrekking hebbende, en aan bepaalde vereischten voldoet van goed gedrag (adilat), goede spraak enz.; eene bepaalde opleiding daarvoor is niet noodig, evenmin als er van wijding van een imâm sprake is. Waar Moslemen buiten een moskee zich tot het gebed vereenigen, wijzen zij hun voorganger aan; aan de moskeeën zijn echter in den regel personen verbonden, die daar betrekkingen bekleeden, en gewoonlijk door den nâzir of administrateur der moskee benoemd worden. Deze beambten bekleeden die bedieningen vaak als bijbetrekking, hebben geene belangrijke inkomsten en nemen als zoodanig geene stelling in, welke hen met geestelijken gelijk stelt of hun bijzonderen invloed op de geloovigen verzekert, wat wel het geval is met personen, die in bijzondere reputatie van heiligheid staan, of door groote geleerdheid uitmunten, zooals de Sjeichs enz. der Geestelijke broederschappen (zie aldaar), derwisjen, marabouts enz. De bedoelde moskee-beambten zijn: de imâm of voorganger bij het gebed, de chatib, die belast is met het uitspreken der preeken, uitgesproken bij de Vrijdag- en feest-çalâts, — 't geen echter soms ook door den imâm gedaan wordt — de móaddzin of hij die de gemeente tot het gebed oproept, — en voorts nog een min of meer groot aantal anderen, zooals de moeqim die de iqamat (de aankondiging dat het gebed begint) uitspreekt, moballigh's, portiers e. a.

In landen als Ned. Indië, waar de Islam allengs is doorgedrongen, is echter, volgens de zóó juiste opmerkingen van Dr. C. Snouck Hurgronje (Ind. Gids 1884, I. 415), de stelling der moskeebeambten een andere. „Waar geene stadhouders, qadhi's, amils, moskee-directeuren van elders gekomen, sommige zaken althans plotseling en radicaal hervormen, daar blijft veel bij het oude, niet alleen uit onwil en gehechtheid aan oude volkseigenaardigheden, maar uit onkunde en onmacht.... In zulke omstandigheden wordt... de voorganger in de godsdienstoefeningen tevens de vraagbaak der geloovigen in al die zaken, waarover de jonge gemeente dadelijk ingelicht moet zijn. Hier spreekt het van zelf, dat de imâm tevens administrateur is van de voor de gewijde doeleinden afgezonderde goederen, even natuurlijk als dat hij de zakât, die geen ambtenaar komt innen, inzamelt en naar zijn beste weten beheert en verdeelt. Hij is de aangewezen raadsman bij het huwelijk en al wat daarmee samenhangt, tevens, voor zoover zulks met de bestaande toestanden niet te zeer strijdt, het erfrecht. En wanneer vorsten ten slotte hun zegel zullen drukken op de langzaam, maar zeker tot stand gekomen bekeering, dan is het alweder natuurlijk, dat zij met de eigenaardige positie der imâms in hunne landen rekening te houden en hiervan partij te trekken hebben. Eene radicale hervorming van de rechtspraak is zonder krachtigen stoot van buiten a priori niet te verwachten. Maar eene contrôle der bestaande rechtspraak, ja allengs haar gedeeltelijk overgaan in handen van den Islâm, wordt een eisch des tijds."

In de Gouvernementslanden op Java en Madoera (voor de Vorstenlanden zie aldaar) hangt de organisatie der geestelijkheid samen met de administratieve indeeling, van bestuurswege ingevoerd. Op de hoofdplaatsen der afdeelingen, waarin een gewest verdeeld is, vindt men pengoeloe's[1]) van welke een, in de hoofdplaats der residentie gevestigd, den titel van hoofdpengoeloe draagt. Ofschoon zij vaak Arabische namen voeren, zijn zij in den regel van Javaansche afkomst, doch hebben niet zelden de bedevaart naar Mekka verricht. In den regel zijn op elke hoofdplaats

1) Hier en daar ook de titel van mindere geestelijken.

der residentie 2 pengoeloe's, van welke een door den Gouv.-Gen. benoemd en ontslagen wordt, als adviseur bij de rechtbanken optreedt, de getuigen beëedigt enz. en daarvoor een klein traktement geniet, en ook wel pengoeloe landraad genoemd wordt. De andere, die de moskee pengoeloe is (pengoeloe hakim, mesdjid of kawin) fungeert als pengoeloe kaboepaten bij den regentsraad. De laatste is de hoofdgeestelijke van het regentschap en kan als imâm bij het gebed voorgaan, ofschoon dit slechts zelden gebeurt, daar zulks, even als het uitspreken van de preek, meestal aan andere personen, aan de moskee verbonden, wordt overgelaten. (In de stad Batavia is de hoofd-pengoeloe geen imâm, omdat daar districtsmoskeeën zijn; de daarbij aangestelde geestelijke draagt den titel van imâm). De pengoeloe mesdjid verleent zijn bijstand bij het sluiten van huwelijken, heeft de administratie over de moskeekas, waar deze aanwezig is, en over hetgeen als zakát geïnd wordt. Ook in de andere regentschappen, buiten die waarin de hoofdplaats der residentie gelegen is, zijn vaak 2 pengoeloe's, van welke een, de pengoeloe landraad, door den resident benoemd en ontslagen wordt en de andere, de pengoeloe imâm, door den regent wordt aangesteld en ontslagen en geen traktement van Gouv.wege geniet. Wat hierboven van den pengoeloe mesdjid gezegd is, geldt ook voor den pengoeloe imâm. Voor de werkzaamheden, aan den pengoeloe landraad bij de rechtspraak opgedragen zie aldaar; voor de rechtspraak aan de geestelijken opgedragen Zie PRIESTERRADEN. Op de districtshoofdplaatsen worden de pengoeloes vervangen door naibs of wakils, doorgaans door den regent, op voordracht van den pengoeloe benoemd en van eene instructie voorzien. Zij worden ook wel op die hoofdplaatsen van het district gevonden, waar geene moskeeën zijn.

Aan de pengoeloe's en naïb's zijn een min of meer groot getal ondergeschikten toegevoegd: niet zelden een chalifah, zijn vervanger in allerlei functiën, voorts ketibs, die soms de preek houden, maar dikwijls met het voorgaan bij de gebeden belast zijn, of de oproeping tot het gebed (adan, adsán) doen; modin's, die gewoonlijk, maar niet altijd de adan afroepen, en daarbij op de bedoeg (trom) slaan; merbots, een soort van koster; bowwâb's, portiers enz. Gewoonlijk wonen deze personen met hunne gezinnen te zamen in de kaoeman, een wijk in de buurt der moskee gelegen, en waar zich vaak ook andere personen nederzetten, zooals santris enz. die zich min of meer aan een godsdienstig leven wijden en ook wel eene kleine tegemoetkoming ontvangen, waartegen zij zorgen moeten bij den Vrijdagsdienst op te komen, opdat het vereischte getal van 40 mannelijke inwoners daarbij aanwezig zij.

In de desa vindt men den dorpsgeestelijke, gewoonlijk lid van het dorpsbestuur en als zoodanig door het dorpshoofd benoemd, en die oorspronkelijk wel de handlanger geweest zal zijn van de imams der mesdjids voor plaatsen, niet in het bereik van dezer onmiddellijk toezicht gelegen. De namen toch, door hen in verschillende streken gedragen, modin, merbot, kaoem, kajjim, bilál (in Bantam ook pengoeloe) duiden toch ambten aan, in en aan de moskee uitgeoefend, kalipah kenschetst hen als vervangers van den pengoeloe, de naam pekih (faqieh) plaatst hen op eene lijn met beambten die op huwelijken enz. het noodige toezicht houden, terwijl de naam 'amil (Preanger) hen doet kennen als inners der zakát, die, waar de opbrengst belangrijk is, gewoonlijk onder de contrôle van den pengoeloe staan. In vele streken dragen zij ook den naam lebé. In den loop der tijden zijn in verscheidene streken de dorpspriesters min of meer onafhankelijk van de moskee-geestelijken geworden; toch is dit lang niet overal het geval en doet de invloed der laatstgenoemden zich in niet geringe, tegenwoordig vaak stijgende mate gevoelen, zoodat deze zich hier en daar hunne benoeming hebben aangematigd, een min of meer groot deel der door hen geinde zakát ontvangen en hen strenger aan de nakoming der plichten van den Moslemschen godsdienst houden. Over het algemeen is de desa-geestelijke echter een gewoon desaman, die wel is waar iets meer van de voorschriften van den Islam weet, dan de meeste desa-bewoners, maar overigens zich in weinig van hen onderscheidt, ook in hun bijgeloof deelt, en dan ook vaak voorgaat in de min of meer heidensch gekleurde offer- en andere feesten (sedekah's, zie aldaar), die in de desa gevierd worden, en waarbij zij de een of andere spreuk, dowa, uitspreken, waarin weliswaar Mohammed en zijne helpers geprezen worden, maar tevens ook niet zelden heidensche godheden en geesten worden aangeroepen. Verschillende zijn de functiën, aan deze dorpsgeestelijken opgedragen, die ook door het Europeesch gezag als lid van het desa-bestuur niet zelden met allerlei werkzaamheden belast worden. Van bestuurswege wordt hun o. a. opgedragen de zorg voor de geregelde opkomst van hen, die gevaccineerd en gerevaccineerd moeten worden. Zij behooren verder de bevolking tot het gebed op te roepen, en gaan bij dat gebed voor, wanneer zich eenigen in het dorpsbedehuis, de langar vereenigen, — vergezellen bij het sluiten van een huwelijk den bruidegom en den wali der bruid naar den naib of pengoeloe, ten einde dezen intelichten of er geene bezwaren tegen den echt bestaan, verrichten het gebed bij de dooden en vergezellen deze naar hunne laatste rustplaats, assisteeren, zooals boven gezegd is, bij de desafeesten en bij die, door de desa-bewoners gegeven, wanneer daaraan een godsdienstig karakter gegeven moet worden, zijn vaak belast met de zorg voor de waterleidingen, slachten het vee en zijn ook wel met het geven van onderwijs belast, d. w. z. dat zij in de langar de kinderen, wier ouders dit verlangen, les geven in het lezen van den koran, soms ook in de allereerste beginselen van den Islam. Maar niet altijd zijn zij het, die deze werkzaamheden verrichten; soms is het een andere kjahi die als goeroe (leeraar) in de desa, ook wel nevens den desa-geestelijke, fungeert, terwijl bij de genoemde feesten enz. ook wel anderen assisteeren, die in den roep van groote geleerdheid of vroomheid staan. Met name doen dit vaak santri's, onder welke benaming eigenlijk zij verstaan worden, die een opleiding aan een pesantren (zie aldaar) hebben ontvangen en daar kennis van de Moslemsche wet hebben opgedaan, maar waaronder ook wel personen begrepen worden, die een godsdienstig leven leiden, zonder dat zij een bepaalde inrichting hebben bezocht. Tusschen deze „ambtelooze of leerarende wetgeleerden" en de officieele geestelijkheid bestaat niet zelden vijandelijke verhouding, en dit niet alleen op Java, maar ook elders. De inkomsten

der desa-geestelijken bestaan uit 't geen zij uit den hun afgestanen grond betrekken, waarop zij nevens vrijstelling van persoonlijke diensten als lid van het desa-bestuur in sommige streken van Java recht hebben, — verder uit de zakát en pitrah die door de desa-bewoners aan hen wordt opgebracht, en die zij dan gedeeltelijk voor zich behouden; gewoonlijk is de verdeeling deze, dat de dorpspriester $1/_4$, de districtspengoeloe $1/_4$ en de hoofdpengoeloe $1/_2$ ontvangt. Het komt echter ook wel voor dat een deel der zakát en pitrah aan anderen, goeroe's of santri's enz., gegeven wordt, wanneer de betrokken desa-bewoners dezen boven den desa-geestelijke stellen. Ook ontvangen zij belooningen voor hunne werkzaamheden bij het slachten van vee, bij de offer- en andere feesten en bij de begrafenissen, ook wel in huwelijks- en scheidingszaken; voorts kleine geschenken voor het geven van onderwijs. De inkomsten der moskee-geestelijkheid bestaan, behalve in het traktement van den pengoeloe-landraad, in het aandeel dat zij uit de zakát en pitrah geniet, andere liefdegaven, soms ook bidgelden, en voorts vooral belooningen bij boedelscheidingen en bij andere beslissingen aangaande huwelijks- en erfrecht, die haar zijn opgedragen. De pengoeloe is beheerder der moskeekas, die dient voor onderhoud van gebouwen, geringe bezoldigingen voor hoogere en lagere geestelijken, terwijl het overschot aan Gode welgevallige doeleinden moet worden besteed. Over eene zorgvuldige administratie valt niet altijd te roemen.

Eene bepaalde opleiding is voor geen der genoemde geestelijken een vereischte. Wel hebben de meeste hooge pengoeloe's en naibs een pesantren bezocht en daar een min of meer groote kennis van de voorschriften van den Islam opgedaan, en hebben enkele zelfs in Mekka die kennis vermeerderd, maar ook zonder dit alles kunnen zij tot geestelijke worden aangesteld. In de desa is dit in het geheel geen vereischte en wordt niet zelden een door vroomheid bekend desabewoner als geestelijke aangesteld, met voorbijgang van anderen, die de pesantren wel hebben bezocht.

Zie Mr. L. W. C. v. d. Berg. De Moh. geestelijkheid en de geestelijke goederen op Java en Mad. (2e uitg. van zijn artikel in Tijdschr. Bat. Gen. XXVII). Dr. A. W. T. Juynboll. Bijdr. t. t. l. en vlk. IVe Ser. VI, 262 en Dr. C. S. Hurgronje Ibid. bl. 357. Over de inkomsten der geestelijken zie Arminius. Ind. Gids. 1889 II. bl. 1501, 1652. Vgl. Ibid. 1894 II. bl. 1143.

Belangrijk is de toestand in vele streken der Padangsche bovenlanden, omdat men daar een onderscheid kent tusschen de eigenlijke moskeebeambten en tusschen den geestelijke, die deel uitmaakt van het soekoe-verband. De eerstgenoemden, wier ambt erfelijk is wanneer er onder de erfgenamen een geschikt persoon is te vinden, zijn de I m a m, K a t î b en B i l á l (aldus genaamd naar den eersten moaddzin, een vrijgelaten slaaf van Mohammed), terwijl ook mindere beambten, zooals orang siak, aan de moskee van de negari verbonden zijn. Deze staan buiten het negari-bestuur, fungeeren niet bij huwelijken en sterfgevallen noch hebben opdracht tot het geven van godsdienstig onderricht, al doen zij dit niet zelden, en moeten zelf in hun onderhoud voorzien, doch krijgen soms een aandeel in de zakát. Bovendien worden de orang alim, pakië en labai, die zich op de kennis van de voorschriften van den Islam toeleggen, eenigszins tot de geestelijken gerekend; sommige personen kunnen ook na het geven van feesten als imám en katîb worden erkend, doch met den bijnaam „hadat". Het onderwijs van de pesantren op Java wordt in de Padangsche bovenlanden vervangen door dat in de S o e r a u (zie aldaar); het eerste onderricht wordt gewoonlijk door den een of anderen fakir gegeven, die daarvoor kleine belooningen ontvangt. De soekoe-geestelijke daarentegen is de m a l i m, die deel uitmaakt van het Soekoe-bestuur (zie SOEKOE), in de aangelegenheden van den adat en ook in godsdienstige zaken adviseert en vóór de hervorming van het rechtswezen op Sumatra's Westkust met verschillende werkzaamheden bij de rechtspraak belast was. Hij is tegenwoordig bij huwelijken en begrafenissen, waarbij hij kleine geschenken ontvangt, heeft de zorg voor de waterleidingen ten behoeve der rijstvelden en int de zakát, waarvoor hij recht op zeker aandeel heeft. Voor het overige is hij, evenals de bovengenoemde moskeebeambten, landbouwer, en trekt zijne voornaamste inkomsten uit zijne velden. Zie Verkerk Pistorius. Studiën over de inl. huishouding in de Pad. bovenl. Zalt-Bommel 1871 en Résumé v. h. onderzoek n. d. regten op onbebouwde gronden in Sumatra, Bat. 1872. In Palembang, waar de geestelijkheid eenigszins op Javaansche leest geschoeid is, vindt men meerdere centralisatie; het hoofd der geestelijkheid in de geheele residentie is de Pangéran panghoeloe ter hoofdplaats, die weliswaar geen bemoeienis heeft met den dagelijkschen gang van zaken, maar bij geschillen over aangelegenheden, met den godsdienst in verband staande, meestal een beslissende stem heeft. In de districten vindt men een lebeh-penghoeloe en in elke doesoen een katib, door de bevolking gekozen en daarna van bestuurswege bevestigd. Het examen voor den hoofdpenghoeloe, vroeger van hen geëischt, is althans in Rawas a geschaft; evenals in 1873 diens aandeel in de pitrah. Daar zijn van de mindere geestelijken alleen de imáms erkend; modins en biláls zijn er door de atoeran kaoeman in de binnenlanden verboden. (T. Binn. Best. III, 307).

In Atjeh vindt men hetzelfde moskee-personeel als o. a. op Sumatra's westkust: de i m e u m (imám), h a t i b (chatib) en b i l e u ë (bilal). De eerstgenoemde moet niet verward worden met de imeums, die aan het hoofd der moekim staan, en aanvankelijk wel met de moskee in nauw verband hebben gestaan en een grootendeels godsdienstige taak te vervullen hadden, maar thans adathoofden zonder eenig godsdienstig karakter zijn, terwijl de imeum's der moskeeën aan dat ambt geenerlei invloed ontleenen. Bij het bedehuis van het dorp (gampong), de meunathah, behoort de t e u n g k o e; deze titel duidt in het algemeen aan hen, die zich op den godsdienst toeleggen en wordt gebruikt zoowel voor den l e u b è, de Atjehsche santri die, al is het ook zonder studie, zijne godsdienstplichten eenigszins getrouw waarneemt, den hadji, den malém, die iets van de rechtsboeken (kitabs) verstaat, den além, die behoorlijk gestudeerd heeft, den oelama, die als autoriteit geldt op het gebied van godsdienstige wet en leer, en den sajjid, afstammeling van Mohammed, terwijl hij ook toegepast wordt op vrouwen en mannen, die elementair godsdienstonderwijs geven en op de kali's, de godsdienstige rechters. De

hier bedoelde teungkoe behoort voor te gaan in het gebed, voor de meunathah te zorgen, is in de vastenmaand een onontbeerlijk persoon o. a. om dan den traweh-dienst te leiden, geeft soms onderwijs, assisteert bij huwelijken en sterfgevallen enz. Zijn inkomsten bestaan uit een aandeel in de zakát en pitrah, alsmede uit geschenken bij huwelijken enz. terwijl hij ook door godsdienstonderwijs en door bezweringen bij ramp en ziekte zijn inkomsten kan verhoogen. Dit ambt is in den regel erfelijk; studie in de rangkang (de Atjehsche pesantren) is ook voor deze betrekking of die aan een moskee niet noodig, ja zelfs nog minder dan op Java, wijl de erfelijkheid der ambten er als regel geldt. Tusschen de genoemden en de malem's en oelema's die in den regel „diep neerzien op de aan Mammon verkochte bekleeders der dusgenoemde geestelijke ambten", bestaat vaak ook in Atjeh eene vijandelijke verhouding; de laatsten ontvangen van de bevolking eer en ontzag, ook geschenken en godsdienstige maaltijden, terwijl zij de teungkoe's meunathah en kali's slechts vreest om hunnen invloed op zaken van eigendom en familieleven. Zie Dr. C. Snouck Hurgronje. De Atjehers.

Bij de Boegineezen en Makassaren duidt de titel, door het hoofd der „geestelijkheid" gedragen, op het onafscheidelijk verband tusschen godsdienst en rechtspraak. In ieder rijk toch op Zuid-Celebes is een kâli (qadhi), die het beheer heeft over alles, wat den godsdienst betreft, en recht spreekt over alle zaken, die tot de sara (sjarat) behooren d. w. z. in alles wat met het geloof samenhangt, in huwelijkszaken, echtscheidingen, overspel, schaking enz.; bij de huwelijken assisteert, gebeden op de graven verricht en aan vorsten en aanzienlijken onderwijs geeft, en voorgaat in het gemeenschappelijk gebed. Hun zijn toegevoegd: kâtté's (chatib), bilâla's (Boeg.) of bidalá's (Mak.), mókkeng's of moeking's (moeqim), âmelé's, soort van boden, en dotja's of kosters. Nevens dezen worden ook personen aangetroffen, die zich op de studie der wet toeleggen en als goeroe onderwijs geven; zij schijnen echter niet dien invloed uit te oefenen, welke dergelijke personen op Java en Sumatra bezitten, 't geen meer het geval is met de vroeger (bl. 208) vermelde Bissoe's.

In de Maleische landen van de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo eindelijk staat aan het hoofd der geestelijken een mufti, en in ieder district een districts-pengoeloe, die weer hun wakil pengoeloe's, benevens bilál's, chatib's en kaoem's onder zich hebben.

Art. 124 Reg. regl. plaatst de priesters der inlanders, die het Christendom niet belijden, onder het oppertoezicht der vorsten, regenten en hoofden, voor zooveel betreft den godsdienst, dien elk hunner belijdt; deze zorgen, dat door de priesters niets worde ondernomen strijdig met het Reg. regl. en de door of uit naam van den Gouv.-Gen. uitgevaardigde verordeningen. De regenten op Java zijn bovendien door hunne instructie (art. 17 St. 1867. 114) gehouden te waken, dat niemand ongerechtigd een geestelijken titel draagt.

GEGALA. Zie BIJ.

GEGERBINTANG. Bergketen op de grens van Buitenzorg en de Preanger regentschappen, zich uitstrekkende tusschen den Pangerango en den Megamendoeng. Met laatstgenoemde toppen omsluit het voor een deel het 2600′ hooge plateau van Tjiseroa.

GEGESIK-LOR. District van de contrôle-afdeeling Ploemba, afdeeling en regentschap en residentie Cheribon, beslaat eene oppervlakte van 20.768,74 hectaren. Er komt één suikerfabriek voor.

GEHOE TOMON. Boer. Zie KELADI.

GEIT. (WILDE) Zie BERG-GEITANTILOOP.

GEITENMELKER. Naam van onderling zeer afwijkend gevormde vogels, die door hun uiterlijk aan de gierzwaluwen en door hunne nachtelijke levenswijze en volstrekt onhoorbare vlucht en hunne sombere kleuren aan de uilen doen denken. Sommige soorten hebben vooral in den paartijd dezelfde eigenaardige gewoonten om als de uilen te blazen bij angst of boosheid of in kalmen toestand een snorrend geluid voort te brengen; van daar hunne benamingen, zooals nachtzwaluwen, dagslapers, nachtratels. Hun bek is zeer klein, doch de opening is muilachtig verwijd en tot voorbij de oogen gespleten; aan den wortel van den bek bevinden zich verbazend groote baardvederen; de kop is hartvormig van boven en zeer plat van voren; de vleugels zijn lang en de pooten zeer kort. Zij voeden zich met allerlei insekten, doch vangen hoofdzakelijk groote nachtvlinders, steeds laag langs den grond vliegende; bewonen om die reden bij voorkeur open gedeelten van bosschen. Over dag liggen zij op horizontale boomtakken of plat op den grond en dikwijls in de brandende zon. Vele soorten kunnen een ongemeen sterk geluid voortbrengen; des nachts is dan hun helderklinkende stem op grooten afstand hoorbaar. Eigenaardig is ook het feit dat zij bij lage of zeer hooge temperatuur zoo vast slapen, dat men ze soms met de hand van een tak kan afnemen, waarna ze dan langzamerhand wakker worden. Merkwaardig zijn ook hunne onvolkomen nesten, die slechts bestaan uit eenige losse takjes op een boomtak of zonder eenig nest in rotskloven of boomholen, zelfs losweg op den grond bij elkaar neergelegd zijn, terwijl de vogels, zoodra de jongen zijn uitgekomen, kalm op een tak in de nabijheid gaan zitten. De eieren dezer vogels zijn op een enkele uitzondering na langwerpig zuiver elliptisch. Onder het genus *Podargus s. Batrachostomus* worden de grootste soorten aangetroffen; bij dezen is de mondopening ongemeen wijd. Bij de soort van Nieuw-Guinea (*Batr. papuensis*) zijn de vederen bedekt met een aantal groote witte en lichtgrijze vlekken. Tot dit genus behooren ook kleinere soorten zooals *Batrach. javanensis s. cornutus*, niet grooter dan een lijster; zij leeft op Java in de donkere holen der lavabedden aan den voet der vulkanen, bij voorkeur als deze nog door boomen belommerd zijn; haar schel helder geluid klinkt als tjafan; zij komt ook voor op Sumatra en Borneo. *Batrach. auritus* van de grootte eener torteldui bewoont Sumatra; *Batr. parvulus* alleen Borneo. *Batrach. crinifrons* die slechts op Djilolo gevonden wordt, kenmerkt zich door zeer verlengde losse opstaande haren boven den bek. *Aegotheles Wallacei* van de Aroe-eilanden behoort tot de kleinere soorten met ronden uilachtigen kop. Op Java, Sumatra en Billiton vindt men de Tjoetschoer (benaming ontleend aan het sterke geluid dat hij vooral bij maneschijn laat hooren) (*Caprimulgus affinis*); hij maakt des avonds en des nachts op lichtgevende insekten en op termiten voortdurend jacht, is zeer algemeen, en komt al jagende tot in de steden.

Op Java en Sumatra komt ook *Capr. macrurus* voor en op Borneo en Billiton *Capr. concretus*, zeer donker van kleur met een geelwitte keelvlek. Eenige soorten hebben de zijvederen van het achterhoofd verlengd, waardoor zij min of meer gelijkenis vertoonen met de hoorn- of ooruilen; daartoe behooren *Caprim. Temminckii* van Sumatra en Borneo, die zeer donker van kleur is met een witten band rondom den nek en eene groote soort van Celebes (*Caprim. s. Lyncornis macropterus*).

GEKKO. REPTILIA, LACERTILIA, *Gecconidae*. Zie TOKÉ.

De gekko's (klanknabootsende naam) of toké's zijn een soort groote hagedissen, die veel in de huizen voorkomen en zich vooral des avonds aan muren en plafonds bezig houden met het vangen en verorberen van gevleugelde en ongevleugelde insecten. Zij hebben 5 teenen, schijfvormig verbreed en van onderen met scherpe dwarsblaadjes of met bewegelijke bladvormige evenwijdige huidplooitjes of kleine wratjes voorzien, welke door spiertjes worden bewogen, waarmede zij de minste oneffenheden kunnen vastgrijpen; een der nieuwe zoölogen meent dat het moeilijke vraagstuk, hoe deze diertjes tegen de gladste voorwerpen (met uitzondering alleen van zuiver schoon spiegelglas) kunnen opkruipen, opgelost is, als men aanneemt dat bij de Gekko's door middel van genoemde bewegelijke huidplooitjes, kleine luchtledige ruimten tusschen de teenvlakten en het vlak waarop zij kruipen ontstaan, waardoor de atmospherische druk de teenen tegen dat vlak zal aanpersen. De alom verspreide meening dat deze klimkunst haar ontstaan te danken heeft aan een kleefstof, welke aan de zoolvlakte afgescheiden wordt, is volkomen onjuist; die zoolvlakte is daarentegen geheel droog en fluweelachtig zacht.

Hun minder aangenaam uiterlijk, nl. dat van een krokodil in miniatuur, hunne vlugge bewegingen, het zich dikwerf plotseling laten vallen en het zich dan krampachtig vastklemmen, doen deze om het vangen van insecten zeer nuttige, geheel onschadelijke diertjes bij vele Europeanen en inlanders in een slechten reuk staan. Hunne groote, glanzende en vooruitstekende oogen, grooten kop, breeden bek, die ze bij gevaar of angst wijd opensperren en vooral het doordringende geluid, dat zij met tusschenpoozen van eenige minuten, tien- à twintigmaal achtereen doen hooren, steeds langzamer en slepender, totdat het in een dof gesnork wegsterft, dragen er niet minder toe bij om afkeer en afschuw op te wekken. Gewoonlijk vangt men ze door hun wat tabak op een stok bevestigd onder den neus te houden, ze raken daardoor bedwelmd en laten zich op den grond vallen. Veel komt het bijgeloof voor dat de toké's giftig zouden zijn; dit bijgeloof vindt men reeds in zeer oude boeken medegedeeld; o. a. verhaalt Bontius dat in 't hospitaal te Batavia over de borst van een matroos een toké gekropen was en overal een brandvlek achterliet, welke hevige ettering veroorzaakte en eindigde met geheele afsterving dezer plekken; dat vergif zou zich in de kleefstof der teenen bevinden. Ook het speeksel wordt als zeer vergiftig beschouwd; men meent dat het speeksel, gemengd in een of anderen drank, huiduitslag teweegbrengt en hiervan zouden Indische gifmengers gebruik maken om de schoonheid van jonge vrouwen te vernietigen. Behalve de huizen bewonen de gekko's boomen, rotsen of vertoeven immer op den grond, en komen vooral als de duisternis invalt te voorschijn, koesteren zich evenwel gaarne in de zon, doch zijn bij regenachtig weder zelden zichtbaar. Vele soorten hebben beschermende kleuren; zoo vindt men grijsgrauwe soorten tegen de balken der woningen, groene soorten tusschen het gras, tegen de boomen of tegen de paggers van levend hout, waardoor zij zeer moeielijk te onderscheiden zijn. Ze loopen zoo verbazend snel, dat het schijnt alsof ze aan een touwtje vastgemaakt zijn en dan in eens met een ruk naar een opening worden voortgetrokken en plotseling verdwenen zijn. Evenals de Kameleons kunnen zij de kleur hunner huid veranderen, hoewel niet zoo snel. De geluiden, door de Gekko's voortgebracht, zijn zeer sterk en zij zouden de eenigen onder de kruipende dieren zijn, die een goed ontwikkeld stemorgaan hebben. De Javanen tellen het aantal keeren dat een Gekko achter elkâar hetzelfde geluid doet hooren en meenen, dat bepaalde voorspellingen hiermede aangeduid worden. Een ander bijgeloof der inboorlingen is dat, ingeval een toké zich in iemands huid vasthecht juist op het oogenblik dat een donderslag valt, het dier nooit meer loslaat. Onderling vechten zij hevig als nijdige dieren; de broze staart breekt gemakkelijk af, doch het herstellingsvermogen is bij hen groot. Een aantal soorten bewoont den Ind. archipel. Een zeer algemeen verspreide soort is *Gecko guttatus s. verus*. Op Sumatra vindt men *Gymnodactylus pulchellus*, *Hemidactylus s. Peripia Peronii* en *Platydactylus s. Ptychozoon homalocephalon*; deze laatste soort is voorzien van huidplooien ter zijde van den kop, langs het lichaam en de ledematen, welke als valscherm dienst doen en het dier in staat stellen zich min of meer vliegende te bewegen. *Spathodactylus mutilatus* is voorzien van zilverkleurige vlekjes en bruine dwarsstreepjes op den rug; de duim en de vijfde teen zijn slechts rudimentair aanwezig, bewoont evenzeer Sumatra.

GELAM. Jav. en Mal.; BAROE GALANG, Mak.

Melaleuca Leucadendron, *L.*, Fam. *Myrtaceae*. Boom, van Malaka tot Australië verspreid. In Ned.-Indië op alle eilanden, doch op sommige misschien alleen gekweekt; het meest voorkomend in de Molukken, waar o. a. op Ceram en Boeroe sommige bergen er geheel mede bedekt zijn. Men vereenigt onder den naam *M. Leucadendron L.* thans meerdere soorten, door vroegere auteurs onderscheiden. Hiervan is *M. Leucadendron L.* gekenmerkt door onbehaarde bloemaren, *M. Cajeputi Roxb.* en *M. minor Sm.* door viltachtig behaarde bloemaren. De eerste komt in het geheele verspreidingsgebied voor, de tweede zou meer in het oostelijk, de derde meer in het westelijk deel van den archipel gevonden worden. Alleen *M. Cajeputi Roxb.* is degeen waarvan in het groot de Kajoepoeti-olie bereid wordt. Alle deelen van dezen boom, vooral de bladeren en vruchten, zijn rijk aan een eigenaardige bleekgroene vluchtige olie (*oleum cajuputi*), die daaruit door destillatie verkregen wordt en als handelsartikel en geneesmiddel sedert lang bekend is. In het bijzonder heeft de bereiding plaats te Kajeli op Boeroe, maar door lieden van de Soela-eilanden afkomstig en niet door de bewoners zelven. De bast dient vaak tot het breeuwen van prauwen. De inlandsche drogerij gelam of bolong-bolong be-

staat uit de vruchtjes van *M. minor Sm.* en komt van Billiton en Palembang.

GELAM TIKOES. MAL. Zie NASIK-NASIK.

GELANG. SOEND. en MAL.; KROKOT, JAV. en BAT. MAL.; GELANG TANA, MAK.

Portulaca oleracea L. Fam. *Portulacaceae.* In tropisch Azië tehuis behoorend, doch in alle warme en gematigde gewesten gekweekt kruid. Het wordt als groente (postelein) gegeten.

GELANG TANA. MAK. Zie GÉLANG.

GELATIK. Zie GLADIK.

GELD. Zie MUNTWEZEN.

GELÈNGGANG. MAL. Zie KATÈPÈNG.

GELIDIUM. Zie AGAR-AGAR.

GELOMO. Zie GERRES.

GEMBAS. SOEND. en MAL. Zie GAMBAS.

GEMBER. De gedroogde of geconfijte wortelstok van *Zingiber officinale Rosc.* Fam. *Zingiberaceae*; eene plant in alle tropische landen gekweekt. Handelssoorten zijn de Jamaica, Bengaalsche, Cochinchina, W.-Afrikaansche (Sierra Leone) en Queensland-gember. Ingemaakte (met suiker geconfijte) gember wordt van China en Eng.-Indië aangevoerd en schijnt ook uit den wortelstok van *Alpinia Galanga Willd.* vervaardigd te worden. Java neemt aan den uitvoer van gember geen deel; de plant heet in het Soendaneesch Djahé bener.

GEMBILI. JAV. Zie KEMBILI.

GEMBOLO. JAV.; PENAWAR, MAL.

Luffa cylindrica Roem., Fam. *Cucurbitaceae.* Algemeen gekweekt in de keerkringslanden, waarschijnlijk in Z.-Azië tehuis behoorend. Zie bij BLOESTROE.

GEMEENTEDIENSTEN. Zie HEERENDIENSTEN.

GEMENGGENG. District van de contrôle-afdeeling Kertosono, afdeeling en regentschap Berbek, residentie Kediri, beslaat eene oppervlakte van 18.265,48 hectaren.

GEMI. Zie DEMI.

GEMOETI. Zie AREN.

GEMOETOE en **GEMOETOE-KARANG.** Naam bij de Maleiers te Batavia van eetbare zeevisschen (*Heliases*), behoorende tot de Juffervisschen (*Pomacentroidei*), waargenomen in den geheelen Ind. archipel (*Hel. frenatus* en *H. cinerascens*). Eerstgenoemde soort en *H. ternatensis* heeten op Ternate Ngomihidjoe.

GEMPENG. District van de afdeeling en het regentschap Bangil, residentie Pasoeroean, beslaat eene oppervlakte van 10.340,28 hectaren, telt twee suikerfabrieken.

GEMPOL. District van de contrôle-afdeeling Kasri, afdeeling en regentschap Bangil, residentie Pasoeroean, beslaat eene oppervlakte van 8.328,68 hectaren, telt twee suikerfabrieken en een indigo-onderneming.

GENDARUSSA. Zie GANDAROESA.

GENDING. District van de afdeeling Kraksäan, regentschap en residentie Probolinggo, met eene oppervlakte van 9.594,36 hectaren. Ter gelijknamige hoofdplaats resideert de controleur der contrôle-afdeeling Gending. Twee suikerfabrieken komen er voor. — Ook de naam van een onaangenamen sterken oostewind te Probolinggo.

GENDINGAN. District van de contrôle-afdeeling Ngrambee, afdeeling en regentschap Ngawi, residentie Madioen, met eene oppervlakte van 139.924,4 hectaren.

GENDITERI. MAL. Zie GENITRI.

GENDJÉ. JAV. Zie GANDJA.

GENDJIH. MAD. Zie GANDJA.

GENDOLA POETIH. BAT. MAL. Zie GANDOLA BODAS.

GENEESKUNDIGEN, (EUROPEESCHE) GENEESKUNDIGE DIENST, GENEESKUNDIGE COMMISSIËN.

Geneeskundigen. (Europeesche) De hoofdbepalingen, waaronder Europeesche geneeskundigen in Ned. Indië de geneeskundige praktijk mogen uitoefenen, zijn te vinden in het Reglement op den Burg. Gen. Dienst in Ned. Ind. (Staatsblad 1882 n°. 97). Daaruit blijkt, dat ieder, die tot uitoefening van de geneeskunst in haren vollen omvang, of van de tandheelkunst, of van de artsenijbereidkunst als apotheker of apothekersbediende, of van de verloskunst als vroedvrouw, in Nederland, volgens de dáár bestaande bepalingen, bevoegd is, die bevoegdheid ook in Ned.-Indië heeft (art. 15). Niemand mag evenwel de hier genoemde praktijken uitoefenen, zonder daartoe ingevolge machtiging van den Gouv.-Gen. eene akte van toelating te hebben ontvangen van den Directeur van onderwijs, eeredienst en nijverheid (art. 43).

Verder hebben de off. v. Gez. in actieven dienst, of eervol uit den dienst ontslagen, de bevoegdheid de genees- en heelkunst uitteoefenen, en mogen zij de verloskunst uitoefenen, indien zij een diploma als verloskundige bezitten. De milit. apothekers in actieven dienst, of eervol uit den dienst ontslagen, mogen de artsenij-bereidkunst uitoefenen (art. 16). Ook kan in Indië de titel van arts, tandmeester, apotheker, apothekersbediende en vroedvrouw, met bevoegdheid die ambten uitteoefenen, verkregen worden door het afleggen van examens, die overeenkomen met die, welke voor dezelfde betrekkingen in Nederland zijn vastgesteld; daarbij behoeven de reeds in Nederland met goed gevolg afgelegde examens niet te worden herhaald (art. 18 en volgg.).

De in Ned. Indië afgelegde examens, die tweemalen 's jaars kunnen plaats hebben, geven alleen rechten voor Ned. Indië en niet voor Nederland. Die examens zijn geregeld bij G. Besl. 15 Sept. 1882 n°. 17, waaruit o. a. blijkt, dat zij in den regel worden afgenomen in de Nederlandsche taal (doch voor vreemdelingen ook mogen plaats vinden in het Hoogduitsch, Fransch of Engelsch) door eene commissie te Batavia. Na afgelegd artsexamen heeft men recht om den titel arts (uitsluitend voor N.-I.) te voeren. De titel van Doctor mag alleen gevoerd worden door hen, die dien titel aan een Nederlandsche Universiteit verwierven of wier buitenlandsch diploma door eene Nederlandsche Universiteit, krachtens art. 8 der wet van 12 Maart 1818 (Ned. Staatsbl. n°. 16) is erkend (art. 44).

De examens voor apothekersbediende en voor vroedvrouw zijn geregeld bij G. B. 13 Febr. 1883 n°. 10, terwijl het G. B. van 20 Juni 1885 n°. 2/c de voorwaarden regelt om te worden ingeschreven als leerling-vroedvrouw.

Als er geen apotheek op de plaats is gevestigd, mogen de geneeskundigen geneesmiddelen leveren; dat mogen zij, in spoed vereischende gevallen, bij hunne eerste visite overal doen. (art. 49).

Hoewel het hier bedoelde Reglement bepaalt, dat de geneeskundige en artsenijbereidkundige praktijk alleen door bevoegden mag worden uitgeoefend, is die uitoefening feitelijk vrij voor

iedereen. Dit is een gevolg van de moeilijkheid, waarin de wetgever verkeerde, die rekening wilde houden met het feit, dat vele Europeanen of met hen gelijkgestelden zich zoo gaarne door personen laten behandelen, die voorgeven of meenen iets van geneeskunde te weten.

Burgerlijke geneeskundige dienst. Het geneeskundig Staatstoezicht is opgedragen, onder oppertoezicht van den Direct. van Ond., Eered. en Nijverheid aan: 1°. den chef over den Gen. Dienst, bijgestaan door den Dirig. en somtijds door den eerstaanwezigen Off. v. G.; 2°. den Inspecteur over den Burgerl. Gen. Dienst; 3°. de hoofden van gewest. en plaatselijk Bestuur; 4°. Geneeskundige Raden.

De Inspecteur over den Burg. Gen. Dienst is ondergeschikt aan den Chef; hij mag geene praktijk uitoefenen.

Verder zijn geneeskundige ambtenaren de stedelijke geneesheeren. Die stadsgeneesheeren zijn gevestigd te Batavia (Staatsbl. 1875, n°. 46), te Semarang en te Soerabaja (Staatsbl. 1875, n°. 235). Hun werkkring is in genoemde Staatsbladen geregeld en hunne verhouding tot verschillende autoriteiten bij G. B. 7 Nov. 1882 n°. 27. De plaatselijke geneeskundige dienst wordt uitgeoefend door geneesheeren, die daartoe uit Nederland worden gezonden of in Ned. Indië worden benoemd. Zij behooren eenigszins, maar niet geheel, tot de ambtenaren. Zij moeten namelijk de voorschriften van de verschillende bepalingen op den burgerlijken geneeskundigen dienst opvolgen, de behoeftigen, gevangenen en bannelingen — soms ook de militairen — ter plaatse hunner vestiging behandelen en in de afdeeling waar zij gevestigd zijn, het toezicht houden over de vaccine en bij het uitbreken van epidemische ziekten in het belang der inlandsche bevolking de noodige reizen doen. Daarvoor ontvangen zij met hun wettig gezin vrije reiskosten naar de plaats hunner vestiging (bij vertrek uit Nederland onder verbinding voor vijf jaren een gratificatie), een maandelijksche toelage en vrije dienstreizen overeenkomstig de algemeene bepalingen. Zij hebben geen recht op verloven naar Europa wegens ziekte, noch pensioen voor zichzelven of hunne weduwen en weezen. Eigenlijk sluit dus de Regeering met hen een abonnement voor de bovengenoemde werkzaamheden. Zij moeten zich vestigen op de plaats door de Regeering aangewezen; dat zijn gewoonlijk plaatsen, waar geen Off. v. Gez. gevestigd zijn, terwijl overigens op alle plaatsen, waar geen civiele geneesheeren zijn, de burg. geneesk. dienst is opgedragen aan Offic. v. Gezondheid.

Geneeskundige raden zijn gevestigd op de drie hoofdplaatsen van Java, maar kunnen ook elders worden ingesteld. De leden worden voor drie jaren benoemd, zij zijn de Dir. Off. v. Gez.; de stadsgeneesheeren; een gelijk getal particuliere geneesheeren en een of twee apothekers.

(Zie: Dr. C. L. v. d. Burg, Kantteekeningen op het Regl. op de Burg. Gen. Dienst in N. I.; Batav. Handelsbl. 5, 6 en 8 Mei 1882; en over den werkkring der Europeesche geneesheeren: Dr. C. L. v. d. Burg, De geneesheer in N. I. Deel I; C. J. de Freytag, Recueil voor den burgel. geneesk. dienst in Ned. Indië; P. H. v. d. Kemp, De quarantaine- en epidemie-voorschriften in Ned. Indië. Titel I.).

Militair geneeskundige dienst. Deze wordt uitgeoefend door officieren van gezondheid en militaire apothekers, terwijl somtijds die dienst wordt opgedragen aan civiele geneesheeren.

Van de officieren van gezondheid, die thans in het leger dienst doen, zijn velen tot die betrekking opgeleid aan 's Rijks Kweekschool voor milit. geneesk. te Utrecht, hebben anderen hunne opleiding ontvangen als militair student te Amsterdam, zijn weder anderen gevormd tot arts en daarna benoemd tot Off. v. Gez. (met eene toelage gedurende hun studietijd of een gratificatie bij hunne benoeming) (Kon. Besl, 18 April 1878 en 7 Maart 1881), terwijl enkelen tot geneeskundigen buiten Nederland zijn gevormd en, na een aanvullingsexamen, tot mil. geneesk. benoemd zijn.

De milit. apoth. ontvangen hunne opleiding te Utrecht (pharmaceutische kweekelingen) onder toezicht van een der hoogleeraren aan de Universiteit aldaar. De bepalingen voor die opleiding zijn te vinden in het Kon. Besl. 15 Mei 1883 n°. 24.

Alle officieren van den Mil. gen. dienst krijgen bij hunne benoeming den rang van 1sten Luitenant in het Leger, met den titel Off. v. Gez. 2e kl. of Mil. apoth. 2e kl. Zij kunnen tot hoogere rangen benoemd worden, indien zij in Nederland of in Ned. Indië het praktische arts-examen of het praktische apothekers-examen hebben afgelegd, of wel voldaan hebben aan speciale examens, die daarmede overeenkomen en waarvan de programma's door den Gouv. Gen. zijn vastgesteld.

De rangen van onder af opklimmende zijn: Off. v. Gez. of Milit. Apotheker 2e klasse (1e Luit.) en 1e klasse (Kapitein); Dirig. off. v. gez. of Dirig. milit. apoth. 2e kl. (Majoor) en 1e klasse (Overste) benevens een Chef (Kolonel), die altijd Off. v. Gez. is.

Ook dan wanneer er geen vacatures in hoogeren rang bestaan, worden Off. v. Gez. der 2e kl. na acht jaren en Milit. apoth. 2e kl. na tien jaren goeden dienst benoemd tot 1ste kl. Zoo worden ook de Dirig. Off. v. Gez. en Mil. Apoth. 2e kl. na vier jaren Dirig. 1ste kl.

De Officieren van den Milit. gen. dienst hebben het recht tot uitoefening van burgerpraktijk. Zij moeten op vele plaatsen den burgerlijken geneesk. dienst uitoefenen, terwijl die geheele dienst toch onder toezicht staat van den Chef en de Dirig. Off. v. Gez. Tengevolge daarvan hebben alle militaire geneesk. en apoth. daarvoor eene vaste maandelijksche toelage, onverschillig of zij dien dienst verrichten of niet. De Chef ontvangt *f* 300; de dirig. Off. v. Gez. *f* 100; de dirig. Apoth. 1e kl. en de overige Off. v. Gez. *f* 50 's maands.

Aan de Off. v. d. Gen. Dienst wordt door den Legerkommandant hunne standplaats aangewezen, op voordracht van den Chef. Hunne werkzaamheden zijn bij afzonderlijke voorschriften bepaald.

Geneeskundige Commissiën. Er zijn drie soorten van commissiën, die gewoonlijk onder deze benaming worden bedoeld. De eene is gevestigd te 's Gravenhage en ingesteld bij Kon. Besluit van 24 Febr. 1893 n°. 23 als Commissie voor het geneeskundig onderzoek van aan den dienst in de Koloniën verbonden of daarvoor bestemd personeel. Alle ambtenaren, die voor de eerste maal naar de koloniën zullen gezonden worden, moeten eerst door die Comm. worden goedgekeurd. Verder moeten alle ambtenaren en officieren, die met verlof wegens ziekte in Europa zijn, voor die Comm. verschijnen, wanneer zij naar de koloniën

willen terugkeeren. Bij Kon. Besl. van 9 April 1894 n°. 32 is verder bepaald, dat deze Comm. beslist bij verschil van meening tusschen de keurende Off. v. Gez. omtrent de geschiktheid voor den dienst in de koloniën van den zich daarvoor aanmeldenden of daarvoor verbonden persoon. Wordt door den belanghebbende, die door een Off. v. Gez. is afgekeurd voor den kolonialen dienst, herkeuring gevraagd, dan geschiedt die ook door deze Commissie met beslissend gevolg. Deze beide laatste gevallen hebben voornamelijk betrekking op engagementen te Harderwijk en bij de koloniale reserve. De Commissie bestaat uit gep. Off. v. Gez., en Off. v. Gez. die met verlof in Nederland zijn; altijd dus uit militaire geneeskundigen, die in Indië ondervinding hebben opgedaan.

De beide andere Geneesk. Comm. hebben haren werkkring in Indië. De eene reeks commissiën bestaat uit Off. v. Gez. in de hoofdplaatsen gevestigd, en daarvoor verschijnen alle militairen, voor wie het nuttig of noodig geacht wordt, dat zij naar Europa gaan wegens ziekte of die moeten worden afgekeurd.

De andere Geneesk. Commissiën zijn ingesteld bij Gouv. Besl. van 24 Maart 1885 n°. 9 (Ind. Staatsbl. n°. 70). Deze zijn werkzaam te Batavia, Semarang, Soerabaja, Padang en Makasser, — en, wanneer in de volgende plaatsen 3 geneesheeren zijn, ook te Buitenzorg, Willem I, Djokjakarta, Soerakarta, Malang en Kota Radja, — alleen voor ambtenaren, die in aanmerking komen voor een verlof wegens ziekte naar Europa. In die commissiën hebben afwisselend alle burgerlijke en militaire geneesheeren zitting. Indien ambtenaren te ver van de genoemde hoofdplaatsen af wonen om daarheen te gaan of als hun toestand een spoed-certificaat noodig maakt, kan een verlof wegens ziekte ook worden gegeven op grond eener verklaring door één geneesheer afgegeven. Voor verloven wegens ziekte in Indië zelf door te brengen, is het verschijnen voor de Gen. Comm. niet noodig.

Er zijn, terecht, geene bepaalde ziekten of gebreken genoemd, die aanleiding geven tot afkeuren of tot het adviseeren voor verlof naar Europa, evenmin is dat het geval voor vertrek van of eventueelen terugkeer naar Indië. Alleen voor militairen bestaat een keuringsreglement, maar de toepassing wordt aan de Commissiën zelf overgelaten. C. L. v. D. B.

GENEESKUNDIGEN. (INLANDSCHE) Onder dezen naam moet men onderscheid maken tusschen de personen, die de zoogenaamde inlandsche geneeskunde uitoefenen, en hen, die eene opleiding tot geneeskundige in Europeeschen zin hebben gehad.

De eerste worden op Java gewoonlijk doekoen genoemd; de tweede hebben, als zij de daartoe noodige examens hebben afgelegd, den naam doktor djawa.

De doekoen's (Zie ook HEIDENDOM) op Java zijn meestal vrouwen, ofschoon somtijds ook mannen als zoodanig optreden. Zij worden gewoonlijk destemeer vertrouwd, naar mate zij ouder zijn. Hunne hulp wordt zoowel bij ziekten als bij bevallingen ingeroepen en bovendien houden zij zich bezig met enkele bijgeloovige handelingen, zooals het bezorgen van djimat's, het uitleggen van droomen, het aanwijzen van schuldigen bij diefstal, het uitzoeken van padi pengantèn bij den rijstoogst enz. Vele doekoens ontleenen hun aanzien aan het bezit van krachtige rapal's of tooverspreuken en spook- en ziekteverdrijvende poesaka's, waarmede zij ten gerieve van het volk werken; vaak treden zij op als voorgangers bij offerfeesten. Niet zelden worden zij geraadpleegd over de middelen om veel kinderen te krijgen of om het krijgen van kinderen te voorkomen, terwijl soms het afvijlen der tanden door een doekoen plaats heeft. Ook pidjit en oeroet behooren tot hun werkkring. Alle ziekten worden door hen in koude en heete verdeeld en de geneesmiddelen daarnaar gekozen. De kennis dier geneesmiddelen hebben de doekoen's zich zelven toegekend of zij hebben die verkregen door overlevering.

In het algemeen kan men zeggen, dat zij van heelkunde (chirurgie) geen begrip hebben. De verschillende aandoeningen, die daartoe worden gerekend (zooals beenbreuken, ontwrichtingen, ingewandsbreuken enz.), worden met uit- en inwendige middelen behandeld, maar bijna nooit door operatiën, verbanden en dergelijke. Eigenlijke operaties doen de doekoen's niet. Men kan, met eenigen goeden wil, de besnijdenis onder de operatiën rekenen, maar die wordt in den regel door geestelijken of soms en gedeeltelijk door de personen zelf gedaan. Een enkele maal gebeurt het, dat een zieke een vinger, hand of voet, die lang ziek was en hem hindert, eenvoudig afhakt, wat desnoods ook als eene operatie kan worden aangezien. Wonden of zweren worden met plantaardige pappen (tapèk) of met een doekje bedekt, terwijl in sommige streken wel troesi (zwavelzuur koper) uitwendig wordt gebezigd.

Als oorzaken tot het onstaan van ziekten vindt men bij de verschillende volkeren in den Ind.-archipel verscheidene denkbeelden, die zich laten terugbrengen tot de drie volgende hoofdgroepen: 1e aan den invloed van geesten (zie o. a. Gen. Tijdschr. v. N. I. X. 215 en XXII 243); 2°. aan winden, die zich in het lichaam hebben gevormd en zich daar verplaatsen; 3°. aan wormen. (Zie o. a. Gen. Tijdschr. v. N. I. IX. 1).

De geneesmiddelen worden in verschen en in gedroogden toestand gebruikt, hoewel door de zieken zelf gewoonlijk aan de versche de voorkeur wordt gegeven. De doekoen's hebben daarvan een voorraad voorhanden, terwijl niet zelden bij gegoede Javanen een soort van huisapotheek wordt gevonden, die den naam botekkan draagt. De vormen, waaronder de geneesmiddelen worden toegediend zijn de volgende: als versche kruiden, alleen of onder elkaar gemengd, somtijds met water fijn gewreven, zoodat er een pap ontstaat, die uit- of inwendig wordt gebruikt. Dat fijnwrijven geschiedt tusschen steenen, waarvan de eene een langwerpig vierkanten, de andere een meestal cilindrischen vorm heeft (batoe pipisan). Somtijds wordt zulk een pap uitgeperst en het vocht gebezigd. Vele kruiden worden met koud of warm water afgetrokken; andere worden gekookt en dan het afgegoten vocht gebezigd; daarbij wordt hoogst zelden gefiltreerd; meestal wordt aangeraden het vocht een nacht in den dauw te laten staan. Vele bladeren of bloemen worden eenvoudig tusschen de vingers gekneed, zoodat zij zacht worden en dan op wonden enz. gelegd. Onder de geneesmiddelen, die veel worden gebruikt, ook ter voorkoming van ziek-

ten, bekleeden de djamoe's eene groote plaats. Het zijn zeer samengestelde mengsels, die op verschillende wijzen bereid, worden ingenomen, waarbij niet zelden water wordt gebezigd, dat in een reuk van heiligheid staat. Zulke djamoe's worden toegediend aan kraamvrouwen, aan zieken, maar ook aan gezonden om een goede kleur te houden, sterk te worden, mager te worden enz.

Op grond der reeds genoemde verdeeling der ziekten in koude en heete, worden ook de geneesmiddelen in die twee rubrieken verdeeld, maar het komt niet zelden voor, dat de eene doekoen een middel warm noemt, dat door een ander onder de koude wordt gerangschikt.

Behalve de geneesmiddelen, die de doekoen's in voorraad hebben, koopen zij die ook bij den toekang rempa-rempa, dien men drogist zou kunnen noemen. Deze zijn niet zelden Chineezen (te Batavia alleen Chineezen), die hunnen voorraad bij inlanders opkoopen of dien krijgen uit Arabië, Britsch-Indië, China en ook wel van Europeesche handelaren.

De kruiden, die door inlanders (toekang akar-akar) worden gezocht, worden aan die drogisten geleverd of op de passers verkocht.

Verder zijn er nog vrouwen, die klaargemaakte geneesmiddelen verkoopen en daarmede langs de huizen gaan; zij hebben vooral verschillende djamoe's te koop.

Nu moet worden opgemerkt, dat het gebruik van geneesmiddelen niet steeds op dezelfde wijze plaats vindt, hoewel de verschillende manieren als inlandsche geneeskunde worden beschouwd. De inlanders gebruiken, zonder steeds den raad der doekoen's in te roepen, vele versche plantendeelen als geneesmiddel, die men inlandsche huismiddeltjes zou kunnen noemen; de doekoen's gebruiken zeer samengestelde recepten, waarin vele gedroogde kruiden voorkomen; de Indo-Europeesche vrouwen, die zich met het behandelen van zieken bezighouden, bezigen de beide genoemde manieren, maar bovendien Europeesche huismiddeltjes en geneesmiddelen.

De bepaling der hoeveelheid van de te gebruiken geneesmiddelen geschiedt op ongeveer dezelfde wijze als bij de volksgeneeskunst en de oude pharmacie in Europa, zooals: een handgreep; een vingergreep; ter lengte van een vinger of van een vingerlid (waarbij steeds de hand eener inlandsche vrouw wordt bedoeld); het gewicht van een oude duit, een reaal, een of meer bidji saga (de roode zaadjes, waarvan men rekent, dat er 13 even zwaar zijn als een duit); ter grootte van een kemiri of een lerèk, van een kippekop; somtijds wordt het aantal schijfjes genoemd enz. (Bijzonderheden daaromtrent in het boek van Njonja van Blokland).

De doekoen's zijn geheel vrij in de uitoefening hunner kunst. De wet voorziet daarin, want in het Regl. op den Burg. geneesk. Dienst in N. I. (Staatsbl. 1882 n°. 97) is in art. 41 bepaald: „het verleenen van geneeskundigen bijstand, door verstrekking van inlandsche genees- „middelen tegen zoogenaamde ziekten van het „land is geene uitoefening der geneeskunst". Daar nu de wet niet aangeeft wat inlandsche geneesmiddelen zijn, noch wat verstaan moet worden onder zoogenaamde ziekten van het land, mag iedereen, dus ook de doekoen's, geneeskundige praktijk uitoefenen. Ook mogen zij geneesmiddelen leveren, want volgens art. 83 van datzelfde reglement wordt „de verkoop van Chineesche en zoogenaamde inlandsche geneesmiddelen" niet als uitoefening der artsenijbereidkunst aangemerkt.

Litteratuur: o. a. Veth, Java I, 326, 485, 524; Crawford, Hist. of the Ind. Archipelago I, 328; Olivier, Land- en zeetochten I, 140; Tijdschr. v. N. I. 1869 II, 375; 1870 I, 278—332; M. Greshoff, Eerste verslag v. h. onderzoek naar de plantenst. in N. I. 2; Vorderman, Kritische beschouwingen enz. 1886; V. d. Burg, De geneesh. in Ned. Ind. I en III; njonja Blokland, Doekoen djawa, oetawa kitab dari roepa-roepa obat" enz. 1886; Gen. Tijdschr. v. N. I. X, 215, XXII, 243, XXXIV, 269.

De doktors djawa zijn inlandsche geneeskundigen, die, na opgeleid te zijn aan de School voor inlandsche geneeskundigen te Batavia en daar het eindexamen met goed gevolg te hebben afgelegd, van Gouvernementswege het recht hebben verkregen met den titel van „doktor djawa" de geneeskundige praktijk uit te oefenen. Op een traktement van *f* 50 's maands met vier verhoogingen van *f* 10 's maands, telkens na vijf jaar trouwen dienst en behoorlijke plichtsbetrachting, wordt den doktors djawa zooveel mogelijk een werkkring aangewezen binnen het gewest, vanwaar zij herkomstig zijn, nadat zij, gedurende twee jaren of zooveel korter of langer als de belangen van den dienst medebrengen, werkzaam zijn geweest aan de groote ziekengestichten of wel onder onmiddellijk toezicht van een Europeesch geneesheer. Van landswege ontvangen zij ten gebruike de noodige instrumenten en, zoo zij elders dan bij een zieken inrichting worden geplaatst, ook een gevulde medicijnkist.

Zij hebben een rang gelijk aan dien van assistent-wedana der 1ste klasse en kunnen desverkiezende de staatsie en het gevolg voeren als voor dezen is vastgesteld.

De doktors djawa zijn nuttige leden der Inrandsche maatschappij. De ondervinding heeft reeds geleerd, dat uit hen praktisch zeer bruikbare geneesheeren zijn te vormen, die aan ziekeninrichtingen voor inlanders bij epidemieën, bij ongelukken en in alles, wat de geneeskundige politie betreft, goede diensten kunnen bewijzen. Ook voor de gewone praktijk zijn zij zeer bruikbaar en, alhoewel het meerendeel der inlandsche bevolking bij ziekte de hulp van doekoens prefereert, worden de doktors djawa toch meer en meer, vooral door inlandsche hoofden en ambtenaren, geraadpleegd. Op ult° 1894 waren 115 doktors djawa in Gouv. dienst. (Zie Stbl. 1875 n°. 264 en 267; Stbl. 1883 n°. 232; Stbl. 1892 n°. 251).

De opleiding der doktors djawa van regeeringswege had plaats, volgens een plan, ontworpen door Dr. W. Bosch, met medewerking van Dr. G. Wassink, en tengevolge van een Gouv. Besl. van 2 Jan. 1849 n°. 22, waarbij besloten werd tot het opnemen van 30 leerlingen aan eene School voor inl. geneeskundigen te Batavia. Eerst in 1851 werd met het onderwijs begonnen, dat aan het Groot Milit. Hospitaal te Weltevreden gegeven werd, aanvankelijk aan 13 leerlingen, allen van Java afkomstig, voornamelijk met het doel, goede vaccinateurs te vormen. Doch in datzelfde jaar werd reeds machtiging verleend, den leerlingen eene geregelde, meer wetenschappelijke opleiding te geven, en in een cursus, over 2 jaar verdeeld, onderwijs gegeven in tal van vakken,

voor den geneeskundige noodzakelijk. De resultaten van dat onderwijs, dat in het Maleisch gegeven moest worden, waren weinig bevredigend; de leerlingen moesten zich tot dictaten-studie bepalen en konden zich, bij gebrek aan litteratuur, niet alleen niet verder ontwikkelen, maar gingen achteruit en verleerden het geleerde. Aanvankelijk werden de doktors djawa bijna uitsluitend als vaccinateurs gebezigd en kregen in die betrekking traktement, maar daardoor hadden zij een zoo uitgebreiden werkkring, dat aan de uitoefening van de genees- en heelkundige praktijk niet gedacht kon worden. Zij, die geen vaccinateur werden, werden geplaatst aan de burgerlijke ziekengestichten, onder toezicht van Eur. geneeskundigen, terwijl zij tevens hulp verleenden, als die door de bevolking gevraagd werd en in geval van epidemieën naar de desa's gezonden werden. Later werd de leertijd op 3 jaar gebracht, maar tevens het getal der vakken langzamerhand uitgebreid en tot 29 gebracht, waarvan echter gelukkig enkele niet werden onderwezen. In 1867 werd een heftige pennetwist over de resultaten, door de school opgeleverd, gevoerd tusschen den toenmaligen chef der school E. P. Tombrink en den vroegeren leeraar J. Alken [1]), benevens eenige ongenoemden (Java-Bode, 15 Mei en 25 Mei 1867 en Ned. Tijdschr. v. Gen. 1868 I, 529). Na herhaald aandringen werd in 1875 (St. 264, 265) eene betere organisatie verkregen en de school, die onder onmiddellijk toezicht van den chef van den gen. dienst geplaatst werd, verdeeld in 2 afdeelingen: eene voorbereidende en eene geneeskundige; de eerste met een leergang van 2, zoo noodig 3 jaren, de tweede van 5, hoogstens 6 jaren, terwijl het geheele verblijf aan de beide afdeelingen niet langer dan 8 jaar mag duren. Op de eerste afdeeling worden inlanders toegelaten op een leeftijd van 12—16 jaren; op de tweede zij, die een voldoend examen hebben afgelegd in de vakken, op de voorbereidende school onderwezen, — o. a. het Nederlandsch — en die 16—20 jaar oud zijn. De leerlingen ontvangen toelagen, die bij St. 1876, 325 op *f* 18 en *f* 20 's maands gesteld zijn; in 1880 (St. 160) werd de studietijd aan de voorbereidende school op 3 jaren gebracht, en het maximum van het verblijf aan de school op 9 jaar gesteld. In 1883 (St. 11) werd het aantal leeraren voor de geneeskundige afdeeling op 7 bepaald; in 1887 werd op voorstel van Prof. Pekelharing bepaald dat de Directeur en de Onderdirecteur van het Pathol. laboratorium in diezelfde betrekkingen aan de school werkzaam zouden zijn (St. 1888, 17). Daardoor en door St. 1890, 119 heeft het onderwijzend personeel meer vastheid gekregen, wat het onderwijs ten goede komt. In de laatste jaren is ook eene polykliniek aan de school verbonden, die uitstekend als middel van onderwijs voldoet. Voor verschillende leervakken zijn afzonderlijke handleidingen ten dienste der leerlingen door de leeraren der school geschreven; voor de overige worden door hen, die thans allen in het Nederl. geschreven werken kunnen verstaan, bekende leerboeken gebruikt; terwijl ook sedert 1893 een Tijdschrift voor inl. geneeskundigen wordt uitgegeven, dat kosteloos aan de doktors djawa verstrekt wordt.

De kosten der school, die op ult[o] 1894 75 leerlingen telde (van welke 27 in de voorbereidende afdeeling) bedroegen gemiddeld *f* 40.000 's jaars. Men wil thans trachten de voorbereidende school te doen vervallen, ook door eene bepaling van Jan. 1896, dat de Direct. van Ond., E. en N. bij wijze van proef jaarlijks 30 inl. jongens van 6—8 jaren gratis kan toelaten tot de openbare lagere scholen voor Eur. op Java en Mad.; eene uitbreiding van een besluit van 1891 om 8 dergelijke jongens op de Eur. lagere scholen kosteloos op de Buitenbez. toetelaten. De school, die gevestigd is naast het Mil. Hospitaal te Weltevreden, dat tevens materiaal voor het onderwijs levert, telt 1 Directeur, 1 Onder-directeur, 4 Off. v. Gezondh. en 1 milit. Apotheker als leeraren, benevens 2 leeraren voor de voorbereidende school.

Inlandsche vroedvrouwen met Europeesche opleiding.

Gedurende eenige jaren bestond er te Batavia ook eene school ter opleiding van inlandsche vrouwen tot vroedvrouw. (St. 1850, 3; 1851, 23; 1852, 5). Het onderwijs werd gegeven door eene Stadsvroedvrouw, onder toezicht van den Dirig. Off. v. Gez.. De examens werden afgenomen door eene Commissie, telken jare daartoe door den Chef van den Geneeskundigen dienst benoemd. Zij, die aan het examen hadden voldaan, werden naar hare woonplaatsen teruggezonden en mochten daar of elders, waar zij wenschten, de verloskundige praktijk, als vroedvrouw, uitoefenen. Die meestal jonge vrouwen vielen niet in den smaak der inlandsche bevolking, omdat de kraamvrouwen liever door doekoen's werden geholpen. Zij vonden dus geen verdiensten, waarom de Regeering haar met eene toelage van *f* 10 's maands steunde. Daar zij hadden leeren lezen en schrijven en eenige verdere beschaving hadden opgedaan, vielen zij dikwijls in den smaak van Europeesche ambtenaren en officieren of particulieren en werden dan concubine. De Regeering heeft eindelijk moeten besluiten om die school op te heffen, daar het beoogde doel er niet mede bereikt werd. (St. 1875, 28). Thans zijn nog 16 inl. vroedvrouwen, afkomstig van de school, werkzaam.

Bij St. 1891, 3 is bepaald, dat bij wijze van proef de opleiding van inlandsche vroedvrouwen zal plaats hebben door Europeesche geneeskundigen. Voorloopig kunnen, volgens dat Gouv. Besluit aan 9 Europeesche geneeskundigen (van wie zoo mogelijk 6 op Java en 3 op de Buitenbezittingen) geschikte inlandsche vrouwen worden toegevoegd tot een gezamenlijk getal van hoogstens 18, om te worden opgeleid tot inlandsche vroedvrouwen. Aan iederen geneeskundige wordt voor den duur der opleiding, zijnde 2, hoogstens 3 jaren, toegekend eene toelage van *f* 25 's maands voor iedere leerlinge, ter bestrijding der kosten van voeding en huisvesting, terwijl hij voor iedere inlandsche vrouw, die na afgelegd examen geschikt wordt geoordeeld om als inlandsche vroedvrouw op te treden, voor zijn onderwijs eene gratificatie van *f* 1000 ontvangt. Aan dit examen hebben thans reeds 11 inl. vrouwen voldaan.

(C. L. v. d. B.).

GENEESMIDDELEN. Over de bereiding en toediening van inlandsche geneesmiddelen is reeds

---

1) Zie ook de Mededeelingen door hem gedaan aan het Ind. Genootsch., die 28 Febr. 1882 ter sprake zijn gekomen. Evenals steller dezes acht hij de Maleiers en de bewoners der Minahasa geschikter dan de Javanen.

een en ander medegedeeld in het artikel over GENEESKUNDIGEN (INL.). Voorts zijn in deze Encyclopædie alle meer belangrijke medicijnen kortelijk beschreven, elk onder den eigen naam of onder dien van de plant of het dier, waaraan zij ontleend zijn. Biographische aanteekeningen en lijsten der geschriften van de voornaamste onderzoekers op dit gebied, zijn mede in dit werk opgenomen. Hier vinden dus nog slechts eenige algemeene beschouwingen over Indische geneesmiddelen eene plaats.

De voorziening met Europeesche medicijnen geschiedt in Indië van gouvernementswege uit 's Rijks Magazijn van Geneesmiddelen te Batavia, dat al de militaire apotheken voedt, en van particuliere zijde door de civiele apotheken of door directe ontbieding uit Europa. In sommige Indische toko's vindt men voorts eene rijke keuze kwakzalversmiddelen en zg. spécialité's. Over het algemeen is tegenwoordig de hoedanigheid der geneesmiddelen in de apotheken van Indië goed; vroeger echter waren klachten algemeen en Waitz beweert, dat in zijn tijd (1830) de helft der medicijnen ontbrak of bedorven was. Evenwel laat ook thans nog de tijdige verstrekking van medicijnen, vooral in afgelegen plaatsen, veel te wenschen over. Bepaaldelijk geldt dit voor het allerbelangrijkste geneesmiddel in de tropen: de kinine. Ofschoon het verbruik van kinine in het bovengenoemd centraaldepôt in de laatste 10 jaren van 800 tot 2000 Kg. per jaar is gestegen, kan men nog geenszins zeggen, dat nu voldoende in de behoefte wordt voorzien. Zelfs te Batavia hunkert de zieke inlander nog vaak te vergeefs naar kinine. Pillen, uit het groot militair hospitaal ontvreemd, zijn daar op de pasar een gewild en duur handelsartikel. Naast kinine (obat demam) zijn nog eenige andere medicijnen bij de inlanders gezocht, zoo ricinusolie (minjak kastroli), santoninekoekjes (obat tjatjing), jodoform (obat koening), laudanum en Bleeker's drank enz.; ook gelden ledige medicijnfleschjes allerwegen als zeer begeerlijke aanwinsten van de Europeesche beschaving.

Over het algemeen evenwel legt de inlander meer terughouding aan den dag bij zijne appréciatie der Europeesche medicijnen, dan de Europeaan in Indië pleegt te doen bij de beoordeeling der inlandsche obat. De meest fantastische verhalen van wonderbaarlijke genezingen door deze, worden grif geloofd en men is daarbij steeds direct bereid, alle kritiek te laten varen. Veelal geldt echter van de toediening der inlandsche medicijnen nu nog, wat eertijds met eenig recht ook van onze artsenijleer werd beweerd, nl. dat zij was de kunst, om kwalen, die men niet kende, te genezen door „stoffen, waarvan men weinig wist, te brengen in een lichaam, waarvan men nog minder wist". Immers is de kennis van den bouw en de verrichtingen van het menschelijk lichaam zelfs bij den besten Javaanschen doekoen minimaal; zijn geneesmiddelsysteem is nog de oude leer van het „koud" en „warm" (panas en dingin) en bij de toepassing zijner medicijnen hecht hij meer aan het rigoureus uitwendig gebruik van smeersels en pappen, dan aan eene goed gedoseerde inwendige toediening — ofschoon, opvallend genoeg, de diaetetiek zeer in eere is, en de verbodsbepalingen, om in deze of gene ziekte dit of dat te eten, legio zijn.

Bij de inlandsche medicijnen speelt voorts het bijgeloof eene groote rol. In het bijzonder uit zich dit als de zg. signaturen- en transmigratieleer, die beide ook in de geneeskunst van andere volken aantewijzen zijn, en eertijds mede de beginselen waren van de pharmacologische wetenschap in Europa.

De signaturenleer neemt aan, dat aan den bijzonderen vorm, de kleur enz. van een natuurvoortbrengsel te zien kan zijn, tegen welke ziekte het dienstig is; dus dat de medicijnen, zooals de natuur ons die aanbiedt, door de wijze beschikking van den Schepper voorzien zijn van een duidelijk leesbaar signatuur. De hier volgende voorbeelden van dit bijgeloof zijn ontleend aan een opstel van den als onderzoeker der Indische artsenijen wel bekenden geneeskundigen inspecteur te Batavia, A. G. Vorderman. Zoo heet de bloedroode zwamsoort djamoer mérah aangewezen als middel tegen bloedstortingen; de gele wortelstok temoe lawak als middel tegen geelzucht, het roode kernhout setjang tegen bloeddiarrhœa; het aan de windzijde der woudboomen welig groeiend baardmos rasoek angin tegen flatulentie enz.

De transmigratieleer neemt aan, dat sommige genees- of toovermiddelen het vermogen bezitten om werkzaam te zijn door overgang hunner zichtbare eigenschappen in het lichaam van den gebruiker, met het gevolg dat diezelfde eigenschap zich ook daar gaat openbaren. Zoo wordt de zwakke sterk en tot het dragen van zware lasten in staat, als hij eet van de stevige vezelachtige stengels van het plantje sidagori lelaki; de uitwerpselen van dysenterielijders zullen normaal worden, als patiënt de naar faeces riekende daoen kesemboekan (kentoet) eet; kinderen zullen rustig slapen als een takje van daoen tidoer-tidoeran onder het hoofdkussen ligt, enz. Ook aan het dierenrijk worden dergelijke transmigratie-middelen ontleend: ronggengs, die zich schor geschreeuwd hebben, eten sondariwormen, omdat deze een hoog geluid plegen te maken; de tjitjak geldt als middel tegen lepra om zijn regeneratie-vermogen van huid en staart. Vele inlandsche schoonheidsmiddelen, aphrodisiaca en toovermiddelen (goena-goena) staan met ditzelfde geloof aan signatuur en transmigratie in verband.

Groote geneeskracht wordt voorts toegekend aan het op ritueele wijze bespuwen, belezen en bezweren der zieke deelen, ten einde den ziektedaemon aldus uittedrijven. Ook heeft men te denken aan de psychische invloeden bij de toediening der medicijnen, aan de rol der suggestie — en er is reden om aantenemen, dat die rol bij oostersche volken bijzonder groot is. Juist het feit, dat volgens den inlander vele medicijnen eerst door bovennatuurlijken invloed hunne waarde krijgen, verklaart, waarom zoo vele stoffen uit het dagelijksche leven als geneesmiddel worden gebruikt, bijv. rijst, pisang, peper, tabak, gember, sirih en sirihkalk, klapperolie enz. Voorts gelden de planten als bezielde wezens, met veranderlijke wilsuitingen ten opzichte der menschen. Het zal dus duidelijk zijn, dat de Indische medicijnen niet zoo maar dadelijk geschikt zijn om door den Europeeschen medicus aan het ziekbed toegepast te worden; wie zulks verlangt, gaat de geneeskunst als proefondervindelijke wetenschap prijsgeven voor blinde empirie. Er moet dus eene zorgvuldige triage voorafgaan, zoo mogelijk eene,

die op intieme kennis van taal, land en volk berust, maar in ieder geval is noodig: een onderzoek langs den weg der analyse en der physiologische proefneming. Dat de inlandsche medicijnen zulks verdienen, is buiten twijfel. Neemt men de dikke schil van bijgeloof weg, dan blijft nog over een niet te verwerpen kern van goede waarneming en aloude ervaring. Ook vergete men niet, dat de Indische geneesmiddelen in hoofdzaak ontleend zijn aan diezelfde tropische flora, die ons reeds tal van kostelijke artsenijen heeft verschaft en die in haren onuitputtelijken rijkdom nog een overvloed van werkzame plantenstoffen bezit. Aan de meeste Indische geneesmiddelen uit het dierenrijk daarentegen, wordt in dezen tijd weinig waarde gehecht, sedert men de overeenkomstige producten uit de Europeesche apotheken reeds lang als waardeloos heeft leeren verwerpen. De belangstelling, die thans weder aan het onderzoek der Indische plantaardige artsenijen wordt geschonken, is alleszins te verdedigen; alleen is dit nu geworden een phytochemisch onderzoek, eene analyse der Indische planten elk afzonderlijk, meer dan eene studie der Indische artsenijmengsels. Men wil leeren, wat de natuur ons aanbiedt, niet wat de poespas der doekoens is. Trouwens, de gewone inlander pleegt de planten uit zijne omgeving op zeer eenvoudige wijze toetepassen, en alleen de lieden van professie maken gebruik van gecompliceerde recepten, gelijk zulks ook de vele Indo-europeesche dames doen, die in geneeskunst liefhebberen.

Behalve het gebruik van versche plantendeelen door de kamponglieden, is er in Indië ook een bloeiende en belangrijke handel in drogerijen. Op de hoofdplaatsen is deze meest in handen van Chineesche drogisten (toekang rempa-rempa), die hun simplicia gedeeltelijk van elders uit den archipel ontvangen, of wel aan de deur opkoopen van kruidenzoekers. Arabieren en Mooren, die op hunne handelstochten geregeld Britsch-Indië bezoeken, leveren saffraan, mastik, aloë, galnoten enz.; uit China komen steranijs, chinawortel, costuswortel enz., terwijl Europeesche importfirma's hen voorzien van minerale stoffen als zwavel, aluin, loodchromaat enz. De inventaris van een dergelijken drogerij-winkel te Batavia, die onlangs op zaakkundige wijze door A. G. Vorderman is opgemaakt (Gen. Tijdschr. v. N.-Ind. 1894, Deel XXXIV) telt 130 middelen. De voor Europa het meest belovende medicijnen heeft men echter niet dáár te zoeken, maar onder de tallooze Indische gewassen, die bijna alle ook eenigerlei toepassing als medicijn vinden. Voor het onderzoek van deze is in 1888 te Buitenzorg een Chemisch-pharmacologisch laboratorium opgericht, waarin eerst door Dr. M. Greshoff en thans door Dr. W. G. Boorsma phytochemische studiën zijn ingesteld. Hunne resultaten zijn als „Mededeelingen uit 's lands plantentuin" gepubliceerd; deze hebben in Nederland reeds aanleiding gegeven tot een aantal gedétailleerde onderzoekingen over Indische plantenstoffen, bepaaldelijk in de pharmaceutische laboratoria van Prof. P. C. Plugge te Groningen en H. Wefers Bettink te Utrecht. „Het is vooral de studie der inlandsche geneeskrachtige gewassen, een gebied waarop wel eens gegrasduind is, — schrijft Vorderman t. a. p. — die sedert de oprichting van het Buitenzorgsche laboratorium resultaten heeft opgeleverd, welke inderdaad bemoedigend zijn voor de toekomst".

Aan dit résumé moge een overzicht toegevoegd worden der litteraire hulpmiddelen bij de studie der inlandsche medicijnen. Voor het milieu dezer studie wordt natuurlijk geëischt eenige kennis van den stand der volksgeneeskunst in Ned.-Indië. Een afzonderlijk werk over dit onderwerp bezitten wij helaas nog niet. Men moet de gegevens verzamelen uit een zeer groot aantal tijdschriften en boekwerken. Inderdaad is daarin echter reeds zéér veel en zéér kostbaar materiaal opgehoopt, dat slechts op den medicus-ethnoloog wacht, die het tot één geheel verwerken wil. Ter algemeene orienteering kan intusschen reeds het in 1893 verschenen werk dienen van Dr. M. Bartels „Die Medicin der Naturvölker, Ethnologische Beiträge zur Urgeschichte der Medicin", in welk boek ook eenige hoofdstukken aan de artsenijleer zijn gewijd. Onder de reizigers in Ned.-Indië, die met voorliefde in hunne werken aanteekeningen over de volksgeneeskunst verzamelden, noemen wij o. a. E. W. A. Lüdeking (Amboina), A. L. van Hasselt (Midden-Sumatra), J. Jacobs (Bali, Atjeh), C. Snouck Hurgronje (Atjeh), E. Modigliani (Nias, Engano), J. G. F. Riedel (Molukken).

Tal van opmerkingen over inl. geneesmiddelen uit de praktijk der Europeesche artsen, alsmede chemische analyses door militaire apothekers (meest uit de school van wijlen G. J. Mulder), vindt men voorts in het „Gen. Tijdschr. v. Ned.-Ind." (1853 tot heden), dat in den laatsten tijd wordt aangevuld door het veelbelovend „Tijdschr. v. inl. geneeskundigen". In Nederland is thans begonnen te verschijnen een tijdschrift „Janus, Archives internationales pour l'histoire de la médecine et la géographie médicale", dat ook de Indische volksgeneeskunst en volksmedicijnleer wil behandelen.

Eene volledige verzameling van Bataviaasche drogerijen, deels door Vorderman, deels door Boorsma e. a. bijeengebracht, is aanwezig in het Koloniaal Museum te Haarlem. In de geschriften, door deze instelling uitgegeven (beschrijvende catalogus, bulletin en extra-bulletin, jaarverslag), vindt men verschillende bijdragen tot de kennis der Indische geneesmiddelen. Een aantal voorwerpen, middellijk of onmiddellijk met de inlandsche geneeskunst verband houdend, zijn geborgen in 's Rijks Ethnographisch Museum te Leiden.

De beschrijvingen der Indische geneeskrachtige planten en hare gebruikelijke deelen moet men grootendeels samenlezen uit de BOTANISCHE LITTERATUUR van vroeger en later tijd; er zij hier dus verwezen naar het uitvoerig opstel dienaangaande in deze Encyclopædie voorkomend. Het aloude standaardwerk op pharmacognostisch gebied is het „Amboinsch Kruidboek" van Rumphius, een boek, dat ons den oogst heeft gegeven van een lang en ongestoord leven, geheel gewijd aan de eenvoudige en zuivere waarneming der Indische natuur. Toen Reinwardt, de stichter van den Buitenzorgschen plantentuin, in 1815 naar Java toog, gaf de beroemde natuurphilosoof L. Oken hem een programma van natuurkundige werkzaamheden in Indië mede, en ving dit aldus aan: „Vor Allem ist Rumpf an Ort und Stelle und Stück für Stück nachzusammeln und nachzubeobachten!" Nog heden mag men, ook voor de beschrijvende geneesmiddelleer, deze taak den Indischen natuurvorscher voor oogen houden, want vele hedendaagsche geschriften over dit onderwerp staan verre achter bij Rumphius, wiens uitgebreide en veelzijdige

kennis zelden is overtroffen, en wiens folianten maar al te vaak eerst uit de tweede of derde hand worden geraadpleegd. Natuurlijk zijn Rumphius' opgaven vaak verouderd, maar in hoofdzaak geven zij toch nog de som van nuttige kennis weder, waarover de inlander beschikt ten opzichte der planten en haar gebruik.

Eerst in het begin dezer eeuw, bij de herleving van het natuuronderzoek in Indië, is men weder begonnen nieuwe kennis van inl. geneesmiddelen te verwerven. In de vele geschriften van C. L. Blume (en later in die van J. K. Hasskarl, J. E. Teysmann en G. J. Filet) vindt men dienaangaande tal van aanteekeningen.

Een der eerste monographiën over Ind. medicijnen verscheen in 1816, nl. een opstel van Th. Horsfield, „Short account of the medicinal plants of Java" (Verh. Bat. Gen. Dl. VIII). Horsfield noemt een aantal middelen die ook nu nog in eere zijn: widara pait, poelé pandak, pranadjiwa, lerak, kendal, kèlor, tjinteka (*Plumbago*), kajoe sana, patjè, penggaga, daoen meniran, kalitji, karangéan, gandapoera, kras toelang, koewalot (*Brucea*), gajam, djolawe, djankange, e.a. De lezer vindt deze en de andere hier te noemen artsenijen in deze Encyclopædie. Deels ontleende Horsfield zijne gegevens aan Rumphius, deels aan berichten der inlanders.

Van meer ervaringswaarde nog was een werkje van den Semarangschen geneesheer F. A. C. Waitz, in 1829 te Amsterdam uitgegeven: „Praktische waarnemingen over eenige Javaansche geneesmiddelen, welke niet alleen vele uitheemsche medicamenten, die thans nog van Europa naar Java moeten worden overgezonden, kunnen vervangen, maar dezelve ook tegen eenige ziekten, op het eiland Java heerschende, in werkzaamheid overtreffen". Dr. Waitz behandelt uitvoerig eenige inlandsche middelen, welke hij in zijne praktijk als deugdelijk had leeren kennen: daoen bintaro als purgans, onrijpe ananas en daoen lagoendi als diuretica, djepana, semboeng en daoen selasih als diaphoretica, bloentas, poelasari, sintok en masoi als aromatica, kajoe tai als nervinum, ketjoeboeng en sirih als narcotica, antawali en koelit poelé als amara, soerèn („een goddelijke bast, waarmede ik het geluk gehad heb eenige mijner natuurgenooten het leven te redden"), kajoe timor, koelit boeah manggis, akar djamboe bidji, bongol bas en daoen soekoedjaram als adstringentia, daoen waroe („in plaats van onze meestal beschimmelde en van wormen doorknaagde borstkruiden"), bidji selasih en kenari als emollientia, andol-andol (de Indische Spaansche vlieg *Mylabris Cichorii*) als vesicatorium, daoen kemadoeh als irritans. Voorts noemt Waitz een 90-tal Europeesche simplicia die op Java algemeen verkrijgbaar zijn, bijv. uit het delfstoffenrijk roode en gele zwavelarsenik (warangan mérah en koening), salpeter (sendawa), krijt (kapoer blanda), kopersulfaat (troesi), ferrosulfaat (toenjoen), zwavel (walirag), aluin (tawas) enz.

In de volgende decenniën dezer eeuw zijn voortdurend nieuwe gegevens over inl. geneesmiddelen bijeengebracht, die, als gezegd, deels nog verspreid zijn in botanische werken en reisverhalen. Uit den laatsten tijd noemen wij het bekende werk van Dr. C. L. Van der Burg, „De geneesheer in Ned.-Indië", waarvan het derde en minst geslaagde deel de „Maleria medica" behandelt, maar vooral ook de kleinere, doch zeer waardevolle, geschriften van A. G. Vorderman, bepaaldelijk diens „Kritische beschouwingen" (1886), de reeds geciteerde „Javaansche geneesmiddelen" (1894) en vele opstellen in Indische tijdschriften, o. a. in „Teysmannia".

Van belang voor de kennis der Indische geneesmiddelen is ook, hetgeen in naburige gewesten op dit gebied wordt aangetroffen. Van het vasteland is oudtijds naar de Indische eilanden een goed deel der artsenijkennis gekomen en nog heden voorziet het den archipel van tal van drogerijen. De zeer uitgebreide litteratuur over dit onderwerp in Britsch-Indië is onlangs op voortreffelijke wijze samengevat in een uitvoerig werk van Dymock, Warden en Hooper: „Pharmacographia Indica, a history of the principal drugs of vegetable origin met with in British India, 1890—93". Dit boek, dat bewerkt is op de wijze van een bekend standaardwerk voor geneesmiddelen in het algemeen, nl. Flückiger en Hanbury's „Pharmacographia", geeft volledige botanische, chemische, medische, historische en commercieele informatie over een groot aantal medicijnen en maakt de raadpleging van oudere werken veelal overbodig, vooral indien men er naast raadpleegt: Watt, „A dictionary of the economic products of India", die mede in 1893 gereed gekomen is. Nog verscheen in 1896 te Calcutta een werk van Kanny Lall Dey: „The indigenous drugs of India", terwijl eene Britsch-Indische staatscommissie thans bezig is, gegevens over inlandsche medicijnen te verzamelen en eene nieuwe uitgave voor te bereiden der „Pharmacopoeia of India", in 1868 uitgegeven. Voor Cochinchina vindt men eenige gegevens over geneesmiddelen in de werken van Loureiro en van Pierre.

Het nauwst echter sluit zich bij onzen Ned.-Indischen plantaardigen artsenijschat aan die van het schiereiland Malaka, welke, te oordeelen naar de opsomming van 138 stuks, onlangs door den Engelschen pharmacognost E. M. Holmes gegeven, uit middelen bestaat, welke bijna alle ook op Java bekend zijn, zij het ook deels onder andere namen. Zoo bijv. heet boenga lawang te Batavia de vrucht van *Cinnamomum Parthenoxylon Meissn*„ te Singapore die van *Illicium majus Hook.* Andere afwijkende artsenijnamen uit dit gebied zijn bijv. nog boeah roekem (*Sphaerocarya*), tahi ajam (*Calendula*), gadoeng oetan (*Muldera*), nasi-nasi (*Eugenia*), semboeng (*Elephantopus*), die alle in Ned.-Indië aan geheel andere gewassen gegeven worden.

Over de nuttige aanwending van planten der Filippijnsche eilanden vindt men vele gegevens in de groote uitgave van Blanco „Flora de Filipinas", bepaaldelijk in het geschrift „Libro de medecinas y declarac. de las virtudes", door Mercado, dat in Deel IV van genoemd werk voorkomt. In 1892 verscheen nog te Madrid het werk „Plantas medicinales de Filipinas", door T. H. Pardo de Tavera, dat een goed overzicht van den Filippijnschen artsenijschat geeft. Bedoelde berichten verdienden uit het Spaansch in onze taal overgebracht te worden, als vormende eene zeer bruikbare aanvulling op de gegevens uit den Ind. archipel. Want ook de contrôle der inland-

sche namen en aanwendingen, in Malaka aan de eene zijde en in de Filippijnen aan de andere zijde, is een niet te verwerpen hulpmiddel bij het aanwijzen der Indische medicinale planten.

Nog is voor de kennis der inlandsche medicijnen van waarde die der Chineesche geneesmiddelen, door de aloude en nog steeds onverminderd voortdurende innige relaties tusschen China en den Indischen archipel. De meest bekende Europeesche geschriften over Chineesche geneesmiddelen zijn D. Hanbury's „Notes on Chinese Materia Medica" (in zijne „Science Papers", 1876), voorts F. Porter Smith, „Contributions towards the materia medica and natural history of China" (1871), alsmede E. Bretschneider, „Botanicon Sinicum" (I, 1881; II, 1893).

Vorderman publiceerde in 1889 een opstel over de ook op Java gebruikelijke Chineesche behandelingswijze van keeldiphtheritis, en deelde bij die gelegenheid eenige bijzonderheden mede over de Chineesche geneesmiddelen en apotheken in Ned.-Indië. Eene nadere studie van deze blijft echter nog te doen.

Zie voorts over geneesmiddelen, behalve de reeds geciteerde opstellen uit deze Encyclopædie, nog de artikelen PHARMACIE, PLANTENNAMEN, PLANTLORE en VERGIFTEN.

GENITERI. Mal. Zie GENITRI.

GENITRI of DJENITRI. Jav.; GANITRI of DJALITRI, Soend.; GENITERI, GANDATERI of GENDITERI, Mal.

Elaeocarpus Ganitrus Roxb. = *E. angustifolius Bl.* Fam. *Tiliaceae*. Boom van Engelsch en Nederl.-Indië; veel aangeplant.

Het hout is geschikt voor huisbouw; de vruchten ter grootte van een kers zijn eetbaar en de harde ronde kernen worden gebezigd voor halssnoeren en bidkransen. Zie ook MADJA KANI.

GENNEP. (JAN VAN) Geboren te Rotterdam 14 Febr. 1830, uit het huwelijk van Mr. A. Van Gennep, vice-pres. van de arrond.-rechtbank aldaar en E. Van Assendelft De Coningh. In Sept. 1849 als student in de rechten te Leiden ingeschreven promoveerde hij aldaar 25 Juni 1853 tot doctor in de beide rechten en verkreeg 28 Juni 1854 het radicaal voor ambt. 1e klasse voor N.-Indië te Delft, waar hij sedert Sept. 1852 studeerde. Den 17den Sept. 1854 benoemd tot ambt. 1e klasse voor N.-Indië kwam hij in 1855 in Indië aan, bekleedde korten tijd de betrekking van lid in den landraad der stad en voorsteden van Batavia, maar kreeg meer lust in de advokatuur, vroeg en ontving ontslag uit zijne betrekking, werd eerst (23 Sept. 1856) tot advokaat en procureur te Soerabaja, daarna (27 Jan. 1857) te Batavia benoemd. Ofschoon een drukke praktijk uitoefenende, toonde hij voortdurend groote belangstelling in de openbare zaak; daarvan getuigden o. a. de oprichting met den notaris te Batavia J. H. Kleyn van het Ind. Weekbl. v. h. recht (Juli 1863), en het rapport door hem als secretaris eener commissie uit de Handelsvereeniging te Batavia uitgebracht over het wetsontwerp op den in-, uit- en doorvoer in N.-Indië. In verscheidene betrekkingen was hij te Batavia in het algemeen belang werkzaam, o. a. als secretaris van de Kamer van Koophandel en curator van het gymn. Willem III, waar hij van Sept. 1865 tot Juli 1866 de betrekking van leeraar in de stat., de staathuishoudkunde en het Ned. staatsrecht tijdelijk waargenomen had. Van Juli 1866 tot Juli 1868 trad hij op als redacteur van de Javabode. In 1869 naar Nederland vertrokken, vertoefde hij daar tot 1871, maar zag zich in 1873 wegens gezondheidsredenen genoodzaakt, voor goed naar het vaderland terug te keeren, waar hij zich eerst te Dordrecht, sedert 1875 te Rotterdam vestigde. Sints bekleedde hij verschillende openbare betrekkingen, waarvan wij hier slechts vermelden die van lid van den gemeenteraad en wethouder van financiën te Rotterdam, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (9 Oct. 1878—1888 en sedert 12 Mei 1894) en van de Eerste Kamer der St.-Gen. (1888—1894), en lid en voorzitter eener Staatscommissie, belast met het doen van voorstellen met betrekking tot de wetgev. v. N.-I. op privaatrechtelijk gebied (5 Aug. 1892), terwijl hij bovendien als Commissaris van verschillende nijverheids- of handelsondernemingen optrad. Hij werd 10 Mei 1889 benoemd tot Ridder in de orde van den Ned. Leeuw. Sedert 1894 is Mr. Van Gennep te 's Hage gevestigd.

Veel werd door hem gepubliceerd in tijdschriften en dagbladen; voordrachten werden door hem gehouden in het Ind. Genootschap over het onderwijs in N.-Indië en over de financ. verhouding tusschen Indië en het moederland (22 Febr. 1876). Van zijne hand verscheen nog: Nederland en Indië, eene financieele beschouwing, Rott. 1883, hoofdzakelijk ten doel hebbende om tegenover dreigende tekorten op de Staats- en Ind. begrootingen op de lichtzijden van den toestand te wijzen en te waarschuwen om niet in reactionnaire maatregelen, maar in doelmatige hervormingen in Indië, waaronder financieele decentralisatie met voorliefde werd behandeld en aanbevolen, heil te zoeken. Als Indisch journalist en specialiteit in de Stat.-Gen. heeft hij steeds voor Indië de liberale staatkunde voorgestaan, met meer geavanceerde denkbeelden dan, bij zijne eerste benoeming tot lid der Tweede Kamer, door sommigen aan zijne constituenten ten aanzien van Indië werd toegeschreven. Een Open Brief van Mr. N. P. Van den Berg aan zijn adres Bat. 1878, daarop doelende, heeft indertijd tot eenige polemiek in de pers aanleiding gegeven.

GENOI (IKAN). Naam op Bali eener wijd verbreide Zuigvisch-soort, *Echeneis naucrates*.

GENOOTSCHAPPEN. (Zie ook KONGSI).

Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Dit genootschap, het eerste van dien aard dat door eene Europeesche natie in hare koloniën of overzeesche bezittingen werd gevestigd, werd opgericht 24 April 1778. Blijkens het Voorbericht voor het eerste deel der werken van het Genootschap, dat van zijn oorsprong verslag geeft, is het Bataviaasch Genootschap eene dochter van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem. Bij gelegenheid van het 25jarig bestaan dier Maatschappij, 21 Mei 1777, werd het plan gevormd tot oprichting van een oeconomischen tak van die Maatschappij, ook in de overzeesche gewesten. Maar dit denkbeeld heeft men reeds terstond laten varen. „De verre afstand van Europa — dus leest men in bedoeld Voorbericht — en de uitgebreidheid der bezittingen, kantoren en residentiën der Oost-Indische Compagnie, op de vaste kusten van Azië en op de eilanden, vorderden, dat men die instelling van den oeconomischen tak in een afzonderlijk Genootschap veranderde, om er in de oeconomie van ons Nederlandsch-

Indië de beste en aangenaamste vruchten van te plukken en tevens, als 't ware, geheel Nederlandsch-Indië tot de belangen der Hollandsche maatschappij op de geschiktste wijze over te halen".

Als oprichters en eerste bestuursleden van het thans zelfstandig optredend Genootschap staan bekend: directeur: J. C. M. Rademacher, raad extra-ordinair van N.-I.; dirigeerende leden: Mr. Jacob de Meyer, Josua van Iperen, J. Hooyman, S. Bartlo, Mr. W. van Hogendorp, H. N. Laclé, Jacobus Van der Steege, Mr. Egbert Blomhert, Mr. P. Gevers en secretaris F. baron von Wurmb.

De oprichters stelden zich voor in de eerste plaats binnen den kring van des Genootschaps onderzoekingen te bevatten alle onderwerpen, die zouden kunnen strekken ten nutte van landbouw, koophandel en de bijzondere welvaart van Nederlandsch-Indië, verder de bevordering van alle kunsten en wetenschappen, en zij zouden gretig alles ontvangen „wat betrekking heeft op de natuurlijke historie, de oudheden, zeden en gewoonten der Indische volken". Uitdrukkelijk werd in het vastgestelde programma verklaard dat het Genootschap geheel en al buiten den kring zijner onderzoekingen sluit „alle berichten, die de Oost-Indische Compagnie eenigszins zouden mogen aangaan".

In 1878 heeft het Genootschap zijn honderdjarig bestaan gevierd, bij welke gelegenheid is uitgegeven een door den toenmaligen voorzitter, Mr. T. H. der Kinderen, bewerkt Gedenkboek, waarin de lotgevallen van het Genootschap uitvoerig zijn vermeld.

Evenals alle dergelijke instellingen heeft ook dit Genootschap met afwisselend geluk gearbeid. Het heeft tijden van groote werkzaamheid, maar ook tijden van indommeling gekend. O. a. het tijdvak dat aan het Engelsche tusschenbestuur voorafging, kenmerkte zich voor het Genootschap door een staat van kwijning en verval, waaruit het werd opgeheven door Raffles, een warm vriend van letteren en wetenschappen, die doordrongen was van de noodzakelijkheid om de kennis van de Oostersche volken uit te breiden. Door de samenwerking van Raffles met zijne letterkundige vrienden Horsfield, Mackenzie, Leyden, Crawfurd en anderen was echter de Nederlandsche wetenschap genoegzaam geheel uit het Genootschap verdrongen, zoodat de beide onder het Engelsche tusschenbestuur uitgegeven deelen der Verhandelingen geen noemenswaardige bijdragen van Nederlandschen oorsprong bevatten. Door den schok, welke het vertrek der Engelsche leden had veroorzaakt, was het Genootschap schier geheel ineengezakt, maar door de belangstelling van den Gouverneur-Generaal Van der Capellen werd het tot een nieuw leven gewekt. Het bestuur van den Commissaris-Generaal Du Bus kenmerkte zich door bezuiniging bij uitnemendheid en van daar ook een stilstand in de werkzaamheden des Genootschaps van 1826—1830. Onder het protectoraat van den nieuwen Gouverneur-Generaal J. Van den Bosch ziet men de belangstelling in den arbeid van het Genootschap weer ontwaken. Bijzonder gunstig echter was het tijdvak na 1843 te noemen, omdat hetgeen het Genootschap sedert dat jaar in het licht heeft gegeven, ver overtreft hetgeen de vroegere jaren hadden opgeleverd. Het nieuwe leven, waarmede het Genootschap werd bezield, was voor een groot deel te danken aan Dr. W. R. Baron Van Hoëvell.

Het Genootschap heeft dadelijk na zijn ontstaan de uitgave ondernomen van Verhandelingen. Daarvan zijn tot 1895 verschenen 50 deelen. Van het Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde, waarvan de uitgaaf in 1853 aanving, zijn verschenen 39 deelen en van de Notulen, in 1857 aangevangen, 33 deelen. Tevens zijn uitgegeven: Catalogus der bibliotheek met vervolgen; Catalogus der ethnologische verzameling; Catalogus der numismatische afdeeling; Catalogus der archaeologische verzameling; Verslag van eene verzameling Maleische, Arabische, Javaansche en andere handschriften; Codicum arabicorum; Lijst van land-, zee-, rivier-, wind-, storm- en andere kaarten.

Blijkens de Indische begrooting ontvangt het Bataviaasch Genootschap jaarlijks een subsidie van het Gouvernement van *f* 9000.

Koninklijk Instituut voor de taal-land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië. Het Instituut, dat zijn ontstaan voornamelijk te danken heeft aan het krachtig initiatief van J. C. Baud, werd in 1851 te Delft opgericht. Later werd de zetel naar 's Gravenhage overgebracht.

Het doel is de bevordering van de taal-, land- en volkenkunde van 's Rijks overzeesche bezittingen en koloniën, door: *a* te verzamelen wat daarover in druk bestaat of in handschrift te bekomen is; *b* door het uitgeven van Bijdragen en door het uitgeven, of ondersteunen der uitgave van afzonderlijke werken; *c* door het stellen van vragen ter beantwoording en door het aanmoedigen van verdienstelijke ondernemingen; *d* door het onderhouden van betrekkingen met andere wetenschappelijke instellingen en personen in en buiten Europa.

Door aankoop en door ruiling bezit het Instituut eene jaarlijks in belangrijkheid toenemende bibliotheek, met die van het beneden te noemen Indisch Genootschap in hetzelfde gebouw gevestigd; elk lid van een der beide vereenigingen heeft recht van toegang tot beider boekverzamelingen.

Van de Bijdragen verscheen in 1896 het 46e deel (2e deel der 6e volgreeks). De afzonderlijke werken dragen geen afzonderlijk cijfer, maar bedragen reeds een vrij aanzienlijk aantal; men vindt daaronder fraaie plaatwerken, uitgaven van belangrijke handschriften, uitkomsten van onderzoekingsreizen, op kosten van, of met geldelijke ondersteuning van het Instituut ondernomen, woordenboeken enz. De leden ontvangen de Bijdragen kosteloos en, in den regel, voor zoover zij ze verlangen de afzonderlijke werken voor de helft van den handelsprijs. De contributie der leden bedraagt *f* 12 's jaars.

Het Instituut wordt in Indië vertegenwoordigd door twee Commissarissen, aan wie jaarlijks ten laste der Indische geldmiddelen eene som van *f* 600 wordt uitgekeerd „voor het copieeren der aan het Instituut af te stane, voor openbaarmaking geschikt geachte bescheiden uit de Indische archieven". De Regeering heeft overigens den arbeid van het Instituut veelvuldig gesteund, door geldelijke bijdragen voor op zijn initiatief ondernomen onderzoekingsreizen en door subsidiën voor de uitgaaf van werken die anders de financiën der instelling te zeer zouden bezwaren.

Indisch Genootschap. Dit Genootschap werd 26 Mei 1854 opgericht. In afwijking met

het eenige jaren te voren tot stand gekomen Koninklijk Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië, dat een zuiver wetenschappelijk karakter droeg, was het doel van het Genootschap gelegenheid te geven tot beoefening en bespreking van economisch-politische onderwerpen. Dit was wel van den aanvang af doel en strekking, maar deze zijn eerst duidelijk omschreven door de reglementswijziging van 1861, waardoor art. 1 aldus werd veranderd: „Het doel van het Indisch Genootschap is de bevordering van het gemeenschappelijk belang, dat de Nederlandsche koloniën en bezittingen aan het moederland verbindt. Dit gemeenschappelijk belang ziet het Genootschap in de stoffelijke, maatschappelijke en intellectueele ontwikkeling dier koloniën en bezittingen door Nederlandsch kapitaal en Nederlandsche krachten, onder bescherming van een liberaal Nederlandsch Gouvernement".

Van de Handelingen van het Genootschap verschenen van 1854—1861 zeven octavo deeltjes, die, behalve verslagen van gehouden vergaderingen, ook tal van biografiën bevatten van personen, die met Indië in betrekking hadden gestaan. Deze uitgaaf werd in 1861 veranderd in eene geregelde openbaarmaking van de stenografisch opgeteekende verslagen der algemeene vergaderingen, die vrij geregeld maandelijks plaats hadden.

Terstond bij de oprichting van het Genootschap werd gestreefd tot het verzamelen van eene koloniale bibliotheek, waarvan de eerste catalogus verscheen in 1856, die opgevolgd werd door eene nieuwe beschrijving van 1864, welke plaats maakte voor eene systematische bewerking, in 1869 in het licht gegeven.

Het veertigjarig bestaan van het Genootschap werd 26 Mei 1894 herdacht, bij welke gelegenheid de in 1861 ópgetreden secretaris van het Genootschap, de heer J. Boudewijnse, de herinneringsrede hield.

Het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, gevestigd te Amsterdam, werd in 1873 opgericht en trachtte van den beginne af aan, naast andere Zustervereenigingen, bij zijn werkzaamheid een belangrijke plaats aan het onderzoek van N. O.-Indië interuimen. Dit bleek zoowel uit de keuze van den voorzitter, prof. P. J. Veth, als bij de vaststelling der Statuten, waarbij het eigenlijk aardrijkskundig onderzoek der Koloniën als hoofddoel werd gesteld.

Langs verschillende wegen heeft men dat doel trachten te bereiken.

Reeds op de eerste bijeenkomst werd besloten den Minister van Koloniën te verzoeken aan de expeditie naar Atjeh wetenschappelijke mannen toetevoegen. Kort daarop begonnen de langdurige bemoeiingen des genootschaps om de kennis van Nieuw-Guinea te vermeerderen en werd de onderzoekingstocht naar Midden-Sumatra voorbereid, die in 1877 tot uitvoering kwam. Later werden de onderzoekingen op de Keygroep door den Heer H. O. W. Planten, op Celebes, Flores en elders van Prof. Wichmann en de reizen van Dr. H. ten Kate door het genootschap bekostigd, gesteund of door aanvragen om subsidie bij de Regeering in de hand gewerkt. Voorts richtte het reeds kort na zijn ontstaan aan ambtenaren in de Koloniën een aantal vragen tot leiding van het onderzoek der door hen bestuurde gewesten en noodigde hen uit de resultaten van dat onderzoek in het Tijdschrift van de Vereeniging te publiceeren. De Indische hydrographie, cartographie en de geographische dienst werden in het Tijdschrift en ter Algemeene Vergadering meermalen ter sprake gebracht; de belangen van het Ethnographisch Museum te Leiden, dat den beoefenaars der Indische land- en volkenkunde belangrijke diensten kan bewijzen, werden naar vermogen behartigd; ook over de triangulatie van Sumatra werden adressen tot de Regeering gericht; reizigers en geleerden, die Indië voor hunne studiën bezochten, werden bij de Indische regeering en ambtenaren aanbevolen; vraagpunten, op kolonisatie en emigratie betrekking hebbende, werden door deskundigen ingeleid en besproken. Dat het Tijdschrift dezer Vereeniging dus vele oorspronkelijke bijdragen en kaarten over Ned.-Indië kon publiceeren, volgt uit het bovenstaande van zelf.

Ook onder de latere voorzitters, de HH. Versteeg en Kan, stond het onderzoek van N.-Indië steeds bovenaan op de agenda der werkzaamheden van het Genootschap en trachtte men door het steunen van reizigers, het aanknoopen van verbindingen met Indië, het houden van voordrachten, de regeling der schrijfwijze van de Indische plaatsnamen, het bespreken der litteratuur over N.-Indië enz., de kennis dier Koloniën te verspreiden en belangstelling daarvoor optewekken.

Het Genootschap geeft uit een Tijdschrift, waarvan verschenen de eerste serie, bevattende VII deelen (1876—1883) en de tweede serie, waarvan de eerste 6 deelen (1884—1889) verdeeld waren in „Verslagen en aardrijkskundige mededeelingen" en „Meer uitgebreide artikelen". In de volgende deelen (Augustus 1896 verscheen deel XIII, aflev. 4) is deze splitsing niet doorgevoerd. Bovendien verschenen van 1876—1883 nog III deelen Bijbladen.

Commissie en Maatschappij tot bevordering van het natuurkundig onderzoek der Nederlandsche koloniën. In 1888 kwam op initiatief van Dr. Treub, den directeur van 's lands plantentuin te Batavia, eene Commissie tot stand tot bevordering van het natuurkundig onderzoek in de Nederlandsche koloniën. Deze Commissie, samengesteld uit eene Nederlandsche en eene Indische afdeeling, stelde bij hare oprichting op den voorgrond, dat zij zelve geen gelden voor het door haar beoogde doel zou bijeenbrengen. Eventueele aanvragen om geldelijken steun bij de Regeering of bij particulieren, ten bate van een onderdeel van natuuronderzoek in de koloniën, zouden behooren te geschieden ten name van de vereeniging of den persoon, die zoodanig onderzoek ondernam; de Commissie als zoodanig zou daarbij alleen bemiddelend optreden; zij zou dus een bloot adviseerend karakter hebben. Deze gedragslijn werd gevolgd toen, op initiatief van de Indische afdeeling, aan Dr. J. F. Van Bemmelen werd opgedragen een zoölogisch onderzoek in te stellen aan de zuidkust van de Preanger en toen Dr. A. A. W. Hubrecht, op initiatief van de Koninklijke natuurkundige Vereeniging te Batavia, door een Rijkssubsidie zich in staat gesteld zag tot het doen van een embryologisch onderzoek op de Groote Soenda-eilanden.

Dr. L. Serrurier, de directeur van het ethnografisch museum te Leiden, gaf in 1889 aan de werkzaamheid dezer Commissie eene belangrijke uitbreiding door het initiatief te nemen tot de stichting eener Maatschappij, die een gelijksoortig doel nastreeft als de bovenvermelde Commissie en die bij hare oprichting samenwerking met die

Commissie in hare statuten schreef. Deze omschrijven het doel der Maatschappij aldus: De Maatschappij stelt zich ten doel de uitbreiding der kennis van land en volk in de overzeesche bezittingen en koloniën van Nederland, zoowel met het oog op de belangen der wetenschap, als op die van landbouw en nijverheid. De Maatschappij beweegt zich meer bepaaldelijk op het gebied der zoölogie, botanie, geologie, anthropologie en ethnographie en vervult hare taak: 1°. door het toekennen van geldelijke hulp aan Nederlandsche of in Nederlandschen dienst staande natuuronderzoekers; 2°. door het verleenen van steun aan bovenbedoelde personen, bij hunne voorbereidende studiën, of het verstrekken van instrumenten voor hun onderzoek noodig; 3°. door het subsidieeren en verspreiden van gedrukte mededeelingen; 4°. door het toekennen, zoo daartoe aanleiding is, om de drie jaren van eene gouden medaille, ter waarde van hoogstens *f* 300, onder den naam van Valentijn-medaille, aan hem, die door persoonlijk onderzoek in loco de belangrijkste bijdrage geleverd heeft tot de natuurkundige of technische kennis van de Nederlandsche koloniën, of van een deel daarvan; 5°. door alleen of in vereeniging met de genoemde Commissie, bij de Regeering of bij Genootschappen al zoodanige adviezen of verzoeken in te dienen, als aan het natuurkundig of technisch onderzoek van de Nederlandsche koloniën kunnen geacht worden bevorderlijk te zijn.

Deze Maatschappij, die in afwijking van de Commissie, het bijeenbrengen van fondsen op zich nam, slaagde er in een groep van belangstellende mannen bereid te vinden om door rentelooze voorschotten, giften in eens of jaarlijksche bijdragen een kapitaal te vormen, waaruit reeds aan verschillende wetenschappelijke reizigers en natuuronderzoekers geldelijke ondersteuning verleend is. De belangrijkste arbeid door de Maatschappij ondernomen en ondersteund is de in 1894 aangevangen Nederlandsche expeditie naar Midden-Borneo, waaromtrent men belangrijke bijzonderheden vermeld vindt in het Koloniaal Verslag van 1895, blz. 133.

Koninklijke natuurkundige Vereeniging in Nederlandsch-Indië. Deze Vereeniging werd opgericht 19 Juli 1850 en als zedelijk lichaam erkend bij de besluiten van 3 Maart 1853 n°. 11 en 11 September 1861 n°. 22. Haar zetel is te Batavia gevestigd. Zij stelt zich ten doel de bevordering der natuurkundige wetenschappen in den uitgebreidsten zin. Een gewijzigd reglement is goedgekeurd bij koloniale ordonnantie van 16 Juni 1871, Indisch Staatsblad n°. 89 en van 17 Mei 1888, Indisch Staatsblad n°. 93. De Vereeniging bezit een museum en eene boekerij. Zij geeft een tijdschrift uit, waarvan 52 deelen zijn verschenen. De Vereeniging ontvangt uit de Indische begrooting een jaarlijksche subsidie van *f* 2000.

Vereeniging tot bevordering der geneeskundige wetenschappen in Nederlandsch-Indië. Deze Vereeniging is als zedelijk lichaam erkend bij besluit van 2 Maart 1852 n°. 10. Gewijzigde reglementen zijn goedgekeurd bij ordonnantie van 10 Sept. 1870, Indisch Staatsblad n°. 120 en 8 Mei 1889, Indisch Staatsblad n°. 105. De Vereeniging geeft een tijdschrift uit, waarvan het 35e deel is verschenen. De Vereeniging ontvangt een subsidie uit de Indische begrooting van *f* 2000.

Nederlandsch-Indische maatschappij van nijverheid en landbouw. Deze Maatschappij, waarvan de zetel te Batavia is gevestigd, is in 1853 opgericht. Zij stelt zich ten doel de bevordering van nijverheid en landbouw in Nederlandsch-Indië. Dit doel tracht zij te bereiken door: *a* alle met nijverheid en landbouw in verband staande zaken in behandeling te nemen, waaromtrent haar advies wordt gevraagd; *b* de uitgifte van een tijdschrift en de notulen harer vergaderingen; *c* de uitgifte van afzonderlijke verhandelingen; *d* het uitschrijven van prijsvragen.

Van het Tijdschrift verscheen in 1895 het 51e deel.

Sedert eenige jaren bestaat te Amsterdam van deze Maatschappij eene Nederlandsche afdeeling. Deze stelt zich ten doel de nijverheid en den landbouw van N.-I. in den meest uitgestrekten zin te bevorderen, hetzij door tusschenkomst van de Maatschappij te Batavia, hetzij zelfstandig.

De middelen, welke de afdeeling tot bereiking van haar doel aanwendt, zijn voordrachten en debatten in algemeene en bestuursvergaderingen, het bespreken van de algemeene en bijzondere belangen van nijverheid, landbouw en handel en van al wat daarop invloed uitoefent, zoowel met Regeeringspersonen als met anderen, het indienen ter zake van vertoogen aan de Regeering en de Volksvertegenwoordiging.

Van de handelingen der afdeeling wordt verslag gedaan in het te Batavia verschijnende tijdschrift der Maatschappij.

Afdeeling Nederlandsch-Indië van het Koninklijk Instituut van ingenieurs. Het Koninklijk Instituut van ingenieurs te 's Gravenhage, waarvan de oprichting bij Koninklijk besluit van 4 Februari 1848 n°. 81 werd goedgekeurd, heeft ten doel: de bevordering der wetenschap en kunst van den ingenieur in den uitgestrektsten zin. Van dit Instituut heeft vroeger bestaan de „afdeeling Oostelijk Java", die onder Von Dentzsch en De Bruyn en in 1869 en 1870 door het initiatief van den toenmaligen voorzitter Ermeling vele bewijzen van werkzaamheid en leven gegeven heeft. Die afdeeling was later gaan kwijnen en werd met ontbinding bedreigd. De hoofdingenieur H. De Bruyn [1]) was van oordeel dat het bestaan eener Indische afdeeling van groot belang was voor het Instituut en voor zijne in Indië gevestigde leden. Hij riep daarom, den 21sten Februari 1875, de te Batavia aanwezige leden te zamen, en gaf dezen in overweging, ter vervanging van de „afdeeling Oostelijk Java" te Batavia eene afdeeling „Nederlandsch-Indië" op te richten. Dit voorstel werd met instemming begroet en de afdeeling kwam in dat jaar tot stand.

Deze afdeeling is te Batavia gevestigd en dient tot bevordering van het streven des Instituuts. Zij dient daartoe in de eerste plaats als administratief tusschenpersoon voor den raad in Nederland en de in Indië verblijf houdende leden; zij werkt verder zooveel mogelijk mede tot de beoefening der wetenschap en kunst van den ingenieur.

Op onbepaalde tijden verschijnt een tijdschrift der afdeeling, bevattende de notulen der vergaderingen met daarbij behoorende stukken, en verhandelingen en mededeelingen van technischen aard, voor den Indischen ingenieur van belang.

Vereeniging tot bevordering der vee-

1) Men vindt eene uitvoerige levensschets van De Bruyn, van de hand van den heer Kielstra, in Tijdschrift van het Kon. Inst. van Ingenieurs 1886—1887, 2e afl.

artsenijkunde in Nederlandsch-Indië. De statuten dezer Vereeniging zijn goedgekeurd bij ordonnantie van 30 Juni 1886, Indisch Staatsblad n°. 130, gewijzigd bij Indisch Staatsblad 1887 n°. 206. De Vereeniging ontvangt een subsidie uit de Indische begrooting van *f* 800.

Fonds tot bevordering van het Inlandsch onderwijs. Indertijd werd in Nederland opgericht de Maatschappij tot nut van den Javaan, die de taak van het Nut van het algemeen in Indië zou vervullen. Toen het bleek dat deze Maatschappij tot niets leidde, werden de gelden gemaakt tot een fonds ter bevordering van het inlandsch onderwijs in N.-I. Dit fonds kwam onder beheer van eene permanente commissie. De renten strekken sedert 1 Januari 1884 ten voordeele van de dag- en kostschool voor meisjes in de Minahasa.

GENUËEZEN IN DEN MALEISCHEN ARCHIPEL. (DE) Ook Genua heeft getracht, in den Maleischen Archipel als concurrent der Nederlandsche Oost-Indische Compagnie op te treden. In 1647 was daar kapitaal bijeengebracht, grootendeels door Nederlandsche kooplieden, te Amsterdam en te Genua verblijf houdende, waarvoor te Zaandam twee schepen werden gebouwd, die in October van dat jaar bij Texel zeilreê lagen. De Bewindhebbers onzer O.-I. C. waarschuwden Gouverneur-Generaal en Raden, wat hun te wachten stond, en gelastten hun, indien Nederlanders aan boord van die schepen in Indië mochten worden aangetroffen, deze daaruit te lichten, krachtens de bepalingen door de Staten-Generaal op dit punt gemaakt; terwijl hun tevens werd aangeschreven, die schepen niet toe te laten in de streken in ons bezit of in handelsplaatsen, waarmede wij monopolie-contracten hadden gesloten.

In Maart 1649 kwamen de schepen na een moeitevolle reis aan de Westkust van Sumatra. Zij deden Tikoe, Priaman en Salida aan, heschen de Nederlandsche vlag en de inlanders, op die schepen zoovele Nederlanders ziende en daaronder personen, welke reeds vroeger daar met de schepen der O.-I. C. waren geweest, zagen die bodems voor Nederlandsche aan. De scheepshoofden trachtten hier handel te drijven, ginds roofden en plunderden zij inlandsche vaartuigen. Dit baarde groote onrust onder de bevolking niet alleen, maar ook bij de Atjehsche regeering, waaronder de door de schepen bezochte gedeelten van Sumatra's Westkust behoorden. Op die kust werden op verschillende plaatsen versterkingen tegen de vermeende Nederlandsche schepen opgeworpen en in Atjeh werden om deze en andere redenen de Nederlandsche resident en zijne ondergeschikten zóó zorgvuldig bewaakt, dat het aan gevangenschap deed denken. Niet zònder moeite werd later èn op de Westkust èn in Atjeh het wantrouwen tegen de Nederlanders, door deze hun niet te wijten handelingen opgewekt, weggenomen.

Inmiddels waren de beide schepen 15 April in Straat Soenda aangekomen. Hier werden zij opgewacht door Nederlandsche jachten en naar Batavia opgebracht. Het bleek, dat twee-derden der bemanning Nederlanders waren, daaronder de „commandeur" en meest al de scheepsofficieren en handelscommiezen. Zij werden van de schepen gelicht en de meerderheid ging in dienst onzer O.-I. C. over. De niet-Nederlanders werden daarop, evenals de schepen, in vrijheid gesteld, maar het verzoek der op die bodems aanwezige Genueesche edellieden, welke hulp verzochten, nu zij te zwak van volk waren geworden, om den terugtocht te aanvaarden, werd afgeslagen. Ten slotte moesten zij de schepen verkoopen en gingen hoofden en bemanning als passagiers op de bodems der Compagnie terug naar Europa. De onderneming was geheel te niet geloopen, en de vrees van de bestuurders der O.-I. C., dat de Genueezen vasten voet zouden krijgen, ook op Macao en in Japan, was weggenomen. Toch werd de houding van Gouverneur-Generaal en Raden tegenover de Nederlandsche schepelingen door de Bewindhebbers afgekeurd; zij hadden „verkeerde barmherticheijt gebruijckt, ende al te slap geprocedeert". Op die wijze zoude het den „ondercruijpers van Compagnies handel noijt aan volck gebreecken". Het blijkt echter niet, dat de Genueezen ooit weder daartoe pogingen hebben in 't werk gesteld.

Litteratuur: N. P. Van den Berg, De Oost-Indische Compagnie der Edelen van Genua (1648—1649) in het T. v. h. Bat. Gen., XXIV, bl. 442—474; J. E. Heeres, Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederlanders in den Maleischen Archipel, III, bl. LIV, 459, 463 vv., 490, 494, 499.

J. E. H.

GEOCARCINUS. ARTICULATA, CRUSTACEA, DECAPODA, BRACHYURA, *Geocarcinidae.* Zie JOEJOE.

GEOFFROYUS. AVES, PSITTACI, *Psittacidae, Psittacinae.* Zie KEILILIR.

GEOLOGIE. Vindt de lezer in het artikel „Aardkunde" eenige mededeelingen over de geschiedenis van het geologisch onderzoek in Nederlandsch Indië, in dit artikel zullen de uitkomsten van dit onderzoek worden medegedeeld.

Wanneer voor eene Encyclopædie, die zich niet tot vakgeleerden, doch tot het groote publiek richt, een kort opstel over de geologie eener landstreek gevraagd wordt, dan zal het streven moeten zijn, in algemeene trekken hare geologische geschiedenis te schetsen. Is nu deze taak reeds eene zeer moeilijke ten opzichte van een land, welks bodem grondig onderzocht is en waar de betrekking der verschillende aardlagen tot elkander volkomen duidelijk is geworden, hoeveel te meer geldt dit voor een gebied, waar men nog telkens op leemten stuit, die voorloopig nog niet kunnen worden aangevuld.

Wanneer ik hier slechts aanstip, dat de ontdekking van een oud grondgebergte op Java door den mijningenieur Fennema, dat het aantoonen eener krijtformatie op Borneo door den Hoogleeraar K. Martin en de aanwijzing van Jura- en Triasgesteenten op Rotti door Prof. A. Wichmann eerst uit de laatste jaren van het geologisch onderzoek dezer belangrijke eilandengroep dagteekent, en er bijvoeg, dat de meeningen omtrent den ouderdom van talrijke vormingen — zelfs van die, welke een voldoend aantal goed bewaarde fossiele overblijfselen hebben opgeleverd — nog zeer uiteenloopen, dan is hiermede in het licht gesteld, hoe weinig wij nog van de geologie dezer verwijderde streken weten.

Dank zij echter de ijverige nasporingen en opnemingen der mijningenieurs, waaronder in de eerste plaats de bekwame hoofdingenieur Dr. R. D. M. Verbeek moet genoemd worden, dank zij verder den onvermoeiden studiën van de Hoogleeraren Martin, Wichmann en Molengraaff, die niet alleen in het studeervertrek menig moeilijk probleem tot oplossing wisten te brengen, doch zich

zelfs ontberingen en gevaren hebben getroost om in de geheimen der aardkorst op geologisch nog zoo goed als onbekende eilanden door te dringen; dank zij verder den studiën van vele buitenlandsche geleerden, als O. Boettger, Ferd. Roemer, H. B. Geinitz, Th. Posewitz enz., is onze kennis van de geologie van Nederlandsch-Indië in de laatste jaren met reuzenschreden vooruit gegaan.

Hoewel wij in vergelijking met de geologisch goed bekende deelen van Europa slechts in het begin zijn van onze kennis, toch zal het reeds mogelijk zijn, uit de vele gegevens een algemeen beeld te ontwerpen van de wordingsgeschiedenis van deze merkwaardige eilandengroep, welker grondige studie wegens haren grooten rijkdom aan nuttige delfstoffen van zoo overgroot belang is.

Daar bij de behandeling der afzonderlijke eilanden, waarvan reeds Borneo en Celebes verschenen zijn, in verband met de geographische gesteldheid, de topografie en, voor zoover dit noodig bleek, ook in korte trekken de geologische bouw geschetst is, zoo heb ik hier aan eene stratigraphische behandeling de voorkeur gegeven en zal ik dus, te beginnen met de oudste geologische vormingen in den Indischen archipel, de voornaamste gesteenten bespreken, welke in de opeenvolgende tijdperken in dit gebied tot ontwikkeling zijn gekomen, en trachten daaruit een beeld van de ontwikkelingsgeschiedenis dezer eilandengroep af te leiden.

Reeds toen Richthofen in 1861 verklaarde, dat nog geen enkele formatie in den Indischen archipel met zekerheid bepaald en nog geen enkel gesteente nauwkeurig onderzocht was, voorspelde hij, dat vele der aantrekkelijkste vragen, de geologische geschiedenis der landen gedurende de laatste perioden betreffende, hier zóó veel uitzicht geven op eene bevredigende oplossing als nauwelijks elders.

Hem, die de omvangrijke geologische litteratuur van Nederlandsch-Indië van de laatste jaren doorbladert, zullen dan ook telkens die aangename rustpunten treffen, waarin, naar aanleiding van de verspreiding van gesteenten op verschillende eilanden of van in de aardlagen gevonden overblijfselen van dieren en planten, hypothesen worden afgeleid aangaande geographische en klimatologische toestanden, in welke dit gebied in verschillende perioden der aardgeschiedenis verkeerd heeft.

Tot het optrekken van het gebouw, dat de geoloog zich als einddoel gesteld heeft, nl. eene geschiedenis te leveren van de aarde en hare bewoners, zal de natuurvorscher vooral in dit gebied nog velerlei bouwstoffen kunnen bijeenbrengen.

Bij de geologische studie eener landstreek tracht men zich in de eerste plaats een overzicht te verschaffen van de verschillende vormingen, die aan de oppervlakte ontwikkeld zijn en zich van het onderlinge verband der aardlagen — van hare betrekking tot elkander — rekenschap te geven. De vraag rijst dan als van zelf op: welke lagen moeten als de oudste van dit gebied beschouwd worden?

In een bergland, gelijk een groot deel van het Nederlandsch-Indische grondgebied, zal men zich tot dat doel in de eerste plaats in de rivierdalen moeten begeven, om in de doorsneden, welke door de uitschurende werking van het water teweeggebracht zijn, de opeenvolging der aardlagen na te sporen en het bovenliggende jongere van het onderliggende oudere te onderscheiden. Vooral op die plaatsen zal men tevens met de menigvuldige verschillen betreffende de ligging der lagen bekend kunnen worden: in de steil overeind staande lagen zal men de van ligging veranderde, oorspronkelijk horizontaal gelaagde vormingen herkennen, terwijl de ligging met betrekking tot andere niet van plaats veranderde lagen kan leeren, wanneer, d. w. z. in welke periode der aardgeschiedenis, de oprichting heeft plaats gehad.

Op de eilanden van den Indischen archipel nu, met hunnen tropischen plantengroei, waar de berghellingen doorgaans met dicht oerwoud bedekt zijn en waar eene zoodanige studie daardoor zeer bemoeilijkt wordt, ja dikwijls zelfs onmogelijk is; waar bovendien het binnenland vaak moeilijk te bereiken en op vele eilanden nog ten eenenmale onbekend is — daar zal men echter uit eene studie der rolsteenen, die de rivieren van uit hooger liggende plaatsen aanvoeren, veelal de formatiën kunnen leeren kennen, die aan de vorming der gebergten deelnemen. Zoo is dikwijls de ontwikkeling van deze of gene formatie op een bepaald punt van den archipel alleen uit een onderzoek der rolsteenbeddingen aan de oevers der stroomen afgeleid kunnen worden en moeten wij ons omtrent hare stratigraphische betrekkingen slechts tot gissingen bepalen.

Deze opmerking geldt reeds dadelijk voor: **De oudste vormingen in N.-I., het zoogenaamde oude Schiefergebergte.**

Door het personeel van het Mijnwezen werd van 1874—79 eene gedetailleerde topographische en geologische opneming gedaan van een deel van Sumatra's Westkust, wier uitkomsten door Verbeek in 1883 werden medegedeeld in een werk, getiteld „Topographische en geologische beschrijving van Sumatra's Westkust". In 1881 deelde dezelfde schrijver onder den titel „Topographische en geologische beschrijving van Zuid-Sumatra", de uitkomsten mede van zijnen onderzoekingstocht in de residentiën Benkoelen, Palembang en de Lampongsche districten, terwijl vier jaren later, in 1887, de mijningenieur Fennema eene topographische en geologische beschrijving van het noordelijk deel van Sumatra's Westkust gaf, zich aansluitende aan het eerstgenoemde werk van Verbeek.

Deze opnemingen hebben de groote verbreiding van een oud schiefergebergte op Sumatra leeren kennen. In de Padangsche Bovenlanden zijn het hoofdzakelijk kleileien en kwartsieten, welke, nevens grauwacken, chloriet- en talklei dit oude gebergte samenstellen. In het n. deel van Sumatra's Westkust, waar ook vaste kiezellei en glimmerlei veel voorkomt, beslaat dit oude gebergte een groot deel der door Fennema samengestelde kaart, op andere plaatsen vormt het kleine uit de jonge vulkanische producten en het diluvium uitstekende topjes. Dat dit oude gebergte, hetwelk in den Si-Doa-Doa zijne grootste hoogte (1460 m.) bereikt, de basis vormt, waarop alle jongere formaties van dit eiland rusten, blijkt uit de opeenvolging, die men in de dalen van een aantal rivieren heeft kunnen opteekenen. Vele riviertjes, die door het diluvium haren weg naar zee nemen, hebben hare bedding tot op de oude schiefers ingegraven. In het dal van de Pokon werden van boven naar beneden opgeteekend: diluvium, eoceene zandsteen en conglomeraten, graniet en eindelijk oude leisteen.

Een grootere verspreiding heeft dit oude gebergte in Zuid-Sumatra, waar het op talrijke plaatsen aan de oppervlakte komt. In het n. deel van Palembang wisselt met de kleilei een dikke kalksteenbank af, die dus tot dezelfde oude formatie moet gerekend worden, doch evenmin versteeningen bevat. In de nabijheid van Telok Betong komen grijze kiezelleien zonder versteeningen voor, die wellicht tot dezelfde vorming behooren.

Zoowel in West- als in Zuid-Sumatra treden in verbinding met dit oude schiefergebergte granieten, kwartsporfier en somwijlen diorieten op. Veelal zijn deze granieten jonger dan de oude schieferformatie. Graniet komt bijv. in een lijn, die van het z.o. naar het n.w. van Padang tot Sidempoean kan getrokken worden, in lange, soms smalle reeksen aan de oppervlakte. Aan de baai van Anjer bangies, dicht achter het plaatsje van dien naam ligt een geïsoleerde granietmassa in koepelvormige, ruim 200 m. hooge heuvels.

Dezelfde oude schieferformatie nu wordt, weder in verbinding met granieten, op de eilanden tot de residentie Riouw behoorende aangetroffen, evenals op Banka en Billiton. Wat het eerste dezer beide eilanden betreft, zoo treft men volgens Posewitz [1]) als oudste vormingen veelal zeer gestoorde kristallijne schiefergesteenten aan, die door graniet doorbroken worden, dat tot 700 m. hooge bergtoppen of ketens vormt. Een jongeren ouderdom schrijft men toe aan de zandsteenen, leisteenen en conglomeraten, die een heuvelachtig laagland tusschen de granieten en hunne leisteenomwalling vormen en die hier en daar nog in den vorm van schollen het graniet bedekken.

Ook op Billiton, voor welk eiland het werk van den mijningenieur C. De Groot de voornaamste bron is, neemt een uit kwartsieten, zandsteenen, grauwacken en kleilei samengesteld oud gebergte eene zeer groote oppervlakte in, waardoor granieten heengebroken zijn, die ongeveer het vierde deel van het eiland beslaan en die de zooeven genoemde gesteenten opgetild, geplooid, gebogen en ze in zijne nabijheid sterk gemetamorfoseerd hebben. Daar ook op enkele eilanden in de Straat Soenda dezelfde kiezelleien voorkomen, welke op den vasten wal van Sumatra gevonden worden (o. a. bij Telok Betong) was het niet waarschijnlijk, dat het oude schiefergebergte op Java zou ontbreken. Het was Fennema, die ons daarmede het eerst bekend heeft gemaakt [2]) en aantoonde dat de talklei, glimmerlei en andere kristallijne schiefergesteenten van het Zuid-Serajoegebergte (op de grens van de residentiën Bagelen en Banjoemas) niet, zooals Junghuhn meende, onmerkbaar in de tertiaire gesteenten overgaan en dus niet als gemetamorfoseerde tertiaire gesteenten mogen beschouwd worden. Ook deze leien bevatten geene versteeningen, doch talrijke kwartsaderen en kwartsporfiergangen en gelijken dus geheel op de bovenbeschreven vormingen van Sumatra.

Ook ten z. van Djasinga, ten w. van Buitenzorg komt kiezellei voor en verder kwartsdioriet, dat veel overeenkomt met de jongere diorieten van Sumatra, nl. met die, welke waarschijnlijk na de afzetting van den kolenkalk tot eruptie zijn gekomen. Aan een gedeelte van de Sumatraansche diorieten, die nl. overgangen tot graniet vertoonen, kent men echter een grooteren ouderdom toe. Graniet is op Java als vast gesteente niet bekend; het vermoeden, dat ook deze gesteenten in den ondergrond van dit eiland voorkomen en later door de hier zoo verspreide tertiaire afzettingen bedekt zijn geworden, wordt daardoor bevestigd, dat van Java graniet-rolsteenen bekend zijn en dat Zirkel bewezen heeft, dat de zandsteenen van de Tji-Taroemkloof van graniet afkomstige kwartskorrels bevatten.

1) Die Zinninseln im Indischen Oceane (Mitt. a. d. Jahrb. d. K. Ung. geol. Anstalt. Bd. 7).

2) Verbeek en Fennema, Nieuwe geologische ontdekkingen op Java. (Jaarb. v. h Mijnw. X, 1, Amsterdam 1881).

Ook op Borneo bestaat het oudste gebergte uit kristallijne schiefers in verbinding met graniet en syeniet; de eerste zijn voornamelijk glimmer-, hoornblende- en kiezelschiefers. Deze gesteenten komen echter niet overal even verspreid voor; zoo schijnen zij bijv. in het z.o. van het eiland op den achtergrond te treden, doch in het westelijk gedeelte, waar zij goud bevatten, sterk ontwikkeld te zijn. Molengraaff, die van zijne belangrijke onderzoekingsreis door Centraal-Borneo [1]) grootendeels nog slechts orographische uitkomsten heeft medegedeeld, vond in het gebied van de Boven-Kapoeas een zich tot 1900 m. verheffend sterk geplooid gebergte, dat grootendeels uit leisteen is opgebouwd.

Volgens Posewitz [2]) bestaat de n.o. spits van Borneo in de hoogste punten uit graniet en syeniet, omgeven door kristallijne schiefers. De 1000 voet hooge bergrug boven de plaats Limoe bestaat uit graniet, terwijl een verweerd leiachtig gesteente voor kristallijne lei wordt verklaard.

Ook op Celebes komt het oude gebergte voor, dat behalve uit gneiss, uit glimmer- en kiezellei bestaat in verbinding met graniet en syeniet. In Centraal-Celebes is het aangetoond door eene verzameling gesteenten, door Prof. Max Weber medegebracht. In Zuid-Celebes zijn kristallijne schiefers als rolsteenen in de bedding der rivieren gevonden. In de bedding der Pankadjene en in de alluviale lagen aan de w. helling van het nabij de plaats van gelijken naam zich verheffende kalksteengebergte vindt men kwartsiet-, gneiss- en glimmerschiefer-rolsteenen. Ook stroomopwaarts komen deze steenen voor, zoodat het volgens Wichmann waarschijnlijk is, dat kleine deelen van Zuid-Celebes vóór de afzetting der tertiaire lagen als eilanden uit de zee te voorschijn kwamen. De samenhang met het oude gebergte van Centraal-Celebes was toen reeds verbroken.

Ook door de gebroeders Sarasin, wier reizen door Prof. C. M. Kan in het artikel CELEBES reeds besproken zijn, is op Celebes kristallijne schiefer op talrijke plaatsen aangetoond. De Oleidoe vormt een uit ouden rooden leisteen samengestelde, geplooide keten, terwijl zich ook in de gebergten bij het Posomeer kristallijne schiefer vertoonde. Hetzelfde, wat Wichmann voor Z.-Celebes aanneemt, is volgens hen ook voor N.-Celebes waarschijnlijk, welke arm uit een rij afzonderlijke eilanden kan bestaan hebben, wier vereeniging tot één schiereiland eerst uit de laatste afdeeling van het tertiaire tijdvak dagteekent. Granieten schijnen een

1) Die niederländische Expedition nach Zentral-Borneo in den Jahren 1893 und 1894 (Peterm. Mitt. 1895, Heft 9).

2) „Borneo". Entdeckungsreisen und Untersuchungen etc. Friedländer und Sohn. Berlin 1889.

grooter aandeel aan de vorming der gebergten van Celebes te nemen. Een ongeveer 400 m. hooge granietrug stelt bijv. het kustgebergte van den n.o. uitlooper van Celebes samen, terwijl hier een centraal-gebergte van graniet toppen van 1300 m. vormt. De gebroeders Sarasin vonden ook het Bone-gebergte uit graniet samengesteld, dikwijls door een gneissschaal omgeven.

Ook van Timor wordt het oude schiefergebergte vermeld; de berg Lakân in Fialarang bijv. bestaat uit amphiboliet, een kristallijn leigesteente en behoort tot een rug, die zich nog ver oostwaarts uitstrekt en zich volgens Wichmann waarschijnlijk over de eilanden Kisser, Letti en Babber tot Boeroe vervolgen laat. Op laatstgenoemd eiland, zoowel als op andere eilanden der Molukken, als Ceram en Ambon (Leitimor) nemen volgens Martin de oude schiefergesteenten in verbinding met graniet een belangrijk aandeel aan de samenstelling der gebergten, terwijl eindelijk uit kleilei, kwartsiet en kwartsporfier bestaande rolsteenen uit de Bari-rivier op Flores door Wichmann, en glimmerschiefer en kwartsietschiefer op twee punten van het eiland Koer (een der Kei-eilanden) door Martin vermeld worden.

Uit dit overzicht blijkt dus, dat op de meeste eilanden van den Indischen archipel, die geologisch maar eenigszins bekend zijn, eene oude schieferformatie in verbinding met granietgesteenten het oudste gebergte vormt. Op de meeste eilanden, zooals op Java, Celebes enz. komt dit oude gebergte nog slechts op enkele geïsoleerde punten aan de oppervlakte en is het grootendeels door latere vormingen, hetzij door sedimentaire gesteenten, hetzij door vulkanische producten bedekt geworden; op andere, zooals op Sumatra, Billiton en eenige eilanden der Molukken komt het nog over aanzienlijke uitgestrektheden aan de oppervlakte.

Zeer moeielijk is het, de hier in het kort besproken gesteenten eene plaats in de rij der verschillende formatiën aan te wijzen. Zeker is het, dat de hier voorloopig onder ééne rubriek behandelde vormingen verschillende tijdperken der aardgeschiedenis vertegenwoordigen. Dat de meeningen omtrent den ouderdom van het zoogenaamde „oude schiefergebergte" zoozeer uiteenloopen, is dan ook niet te verwonderen. Waar de oude gesteenten den vloer van de kolenkalk vormen — de oudste met zekerheid bepaalde sedimenten in den archipel — zal ons toch nog eene keuze tusschen den devonischen, den silurischen, of wel tusschen een der afdeelingen van het Archaeische tijdvak overblijven. Waar het schiefergebergte echter niet in verband met kolenkalk optreedt, zal zelfs een nog jongere ouderdom mogelijk kunnen zijn. Voor sommige punten in den archipel is dit dan ook reeds uitgemaakt, o. a. voor sommige schiefers van West-Borneo, die Martin als mesosoische vormingen herkend heeft (zie verder). Fennema onderscheidt op Sumatra twee leivormingen, nl. eene oudere met talrijke kwartsgangen, die niet zelden een gering goudgehalte heeft en in de silurische of devonische periode tot afzetting is gekomen (Z.-Sumatra) en een jongere, hoofdzakelijk uit mergel- en kiezelschiefer gevormd, die concordant door kolenkalk bedekt wordt, geen kwartsgangen bevat en in den aanvang van het steenkooltijdvak, in de Culmperiode ontstaan is (Padangsche Bovenlanden). De Groot neemt voor het oude gebergte van Billiton een devonischen ouderdom aan, terwijl Wichmann en Martin de door hen op Celebes, Timor, de Molukken en het eiland Koer beschreven oude leisteenen tot het oudste tijdvak der aardgeschiedenis, tot het Archaeische tijdvak rekenen.

Hoewel dus omtrent de hier besproken gesteenten nog veel duisters blijft bestaan, is zooveel zeker, dat enkele deelen van den Indischen archipel een zeer hoogen ouderdom bezitten en reeds vóór het einde van het Palaeozoïsche tijdvak boven den zeespiegel werden opgeheven. De aan het einde van dit tijdvak gevormde sedimenten immers hebben zich op dit eerste land niet kunnen afzetten en zien wij elders, o. a. in West-Sumatra, de oude schiefers en granieten discordant overdekken.

De Permische formatie. Wanneer wij met het oog op de beschikbare ruimte de reeds genoemde Culmleien van West-Sumatra, wier vorming volgens Verbeek en Fennema — èn wegens het materiaal, waaruit zij veelal zijn opgebouwd (verweeringsproducten van graniet) èn wegens het innig verband met de jongere diabaasgesteenten — uit het begin van het steenkooltijdperk dagteekent, hier verder buiten bespreking laten, dan worden de hier bedoelde en de eenige met zekerheid als palaeozoisch bepaalde sedimenten in den Indischen archipel door de vorming vertegenwoordigd, die ik reeds enkele malen met den naam van kolenkalk heb aangeduid.

Het eerst is deze formatie op Timor bekend geworden, waar F. Schneider in het dal van de Ajer Mati uit een groenen, zandigen kalksteen een aantal versteeningen verzamelde, die door Beyrich uitvoerig werden beschreven en die als kolenkalkversteeningen werden herkend. Later leverde K. Martin ook eene bijdrage tot de kennis dezer merkwaardige sedimenten, en kwam deze schrijver aangaande de plaats, die zij in het geologisch systeem innemen, tot een overeenkomstig resultaat. Wichmann beschrijft ze als lensvormige, met roode trochietenkalk afwisselende tusschenvoegingen in kleilei en dichten plaatvormigen kalksteen.

Ook ten o. van Koepang, in het dal van de Oisain, komt crinoidenkalksteen voor, terwijl in Fialarang op de boven besproken oude schiefers, dichte plaatvormige kalksteenen, trochietenkalksteen en zandsteen volgen, welke Wichmann tot dezelfde periode rekent.

Aan de zuidkust van het z.w. schiereiland liggen de lagen dezer formatie nagenoeg horizontaal, in de omgeving van Koepang, dus aan de n.kust, daarentegen zijn zij veelvuldig gestoord.

Ook in den ondergrond van het eiland Rotti schijnen deze gesteenten ontwikkeld te zijn, daar zij er als uitwerpselen der slijkvulkanen door Wichmann zijn aangetoond.

Het door Wichmann op Timor verzamelde materiaal nu heeft Dr. A. Rothpletz te München onlangs bewerkt en deze schrijver komt, afwijkend van de vorige onderzoekers tot het resultaat, dat het geheele zooeven genoemde complex van lagen niet tot de kolenformatie, doch tot de jongere, permische formatie behoort. Door vergelijking met uit andere landen bekende versteeningen toonde R. aan, dat Timor met de onderste kolenkalk eene geringe, met de bovenste kolenkalk een grootere en met de permische formatie de grootste verwantschap vertoont.

Terwijl W.-Europa, waar tusschen de kolenkalk

en de permische periode een tijd is geweest, gedurende welke zeeafzettingen slechts zeer plaatselijk ontstonden (steenkoolperiode), eene scheiding tusschen de beide zeefaunen tot geene moeilijkheden heeft aanleiding gegeven, zal een zoodanige scheiding in een gebied, waar eene zoodanige afbreking niet heeft plaats gehad, zoo niet onmogelijk, dan toch verre van gemakkelijk zijn — alweer een van de vele voorbeelden, waaruit men kan leeren, dat de grenzen tusschen de verschillende formatiën slechts het gevolg zijn van stilstanden in de vorming van sedimenten.

Van Sumatra werden het eerst door Verbeek kolenkalkversteeningen beschreven, welke later door F. Roemer en ook door H. Woodward aan een nauwkeurig onderzoek onderworpen werden. Op dit eiland is deze formatie slechts in het westelijk gedeelte ontwikkeld. In de Padangsche Bovenlanden rusten deze lagen op mergel- en kiezelschiefers, die voor Culmlagen worden gehouden en dus niet tot de oude schieferformatie gerekend worden.

In het noordelijk deel van West-Sumatra komt de kolenkalk volgens Fennema in langgestrekte, hooge, bijna onbeklimbare muren voor, wier eigenaardige vorm reeds van verre de aandacht trekt.

Rothpletz heeft zich in zijne aangehaalde verhandeling niet over de Sumatraansche kolenkalk uitgelaten; de geringe verwantschap echter, die zijne fauna met die van Timor vertoont, en welke niet grooter is, dan die welke zij ieder afzonderlijk met de Europeesche kolenkalk bezit, maakt het niet onwaarschijnlijk, dat de beide fossiele faunen verschillende afdeelingen vertegenwoordigen van een lange periode, die met de vorming van de Europeesche kolenkalk begon en een einde nam, toen in dat werelddeel de permische lagen tot afzetting waren gekomen.

Met deze hypothese zijn de meeningen omtrent den eruptietijd der diabaasgesteenten, die zoowel in West-Sumatra als op Timor in verbinding met de hier besproken afzettingen optreden en de voornaamste oorzaak zijn geweest van hare oprichting boven den zeespiegel — in Z.-Sumatra o. a., waar de kolenkalk niet aan de oppervlakte gevonden is, ontbreekt diabaas evenzoo — geenszins in strijd.

De diabaaserupties schijnen nl. reeds in het begin der Culmperiode een aanvang te hebben genomen, daar Fennema de groene leien van Poeloe-Pandjang uit diabaastuffen ontstaan denkt, en tot na de afzetting van de kolenkalk te hebben voortgeduurd, hetgeen uit het voorkomen van diabaasgangen in graniet, culmschiefers en in kolenkalk (z. deel van Sumatra's Westkust) gebleken is (Verbeek).

Hoewel de diabaasgesteenten nergens in zulke uitgestrekte terreinen aan den dag komen als die der oudste eruptieve groep (granieten enz.) en meer plaatselijk optreden, toch nemen zij hier en daar (Padangsche Bovenlanden) in ruime mate aan de gebergtevorming deel.

Zijn dus de deels als kolenkalk, deels als permische afzettingen bepaalde vormingen meer uit een palaeontologisch oogpunt van gewicht, en hebben zij slechts in geringe mate tot den opbouw van den Nederlandsch-Indischen bodem bijgedragen, ook van de Mesozoïsche afzettingen schijnt dit gezegd te kunnen worden, voor zoover onze kennis ten minste rijkt.

Het Mesozoïsche tijdvak. — *a.* De Trias- en Juraformatie. Reeds in 1865 heeft Beyrich een Ammoniet- en twee Atomodesma-soorten uit Timor vermeld. Daar Ammonieten echter ook in lagen worden gevonden, die echte carbonische en permische fossielen insluiten, zoo konden deze overblijfselen nog niet het overtuigende bewijs leveren voor het voorkomen eener mesozoïsche formatie op dat eiland.

In 1880 kon Verbeek dan ook nog verklaren, dat, afgezien van de waarschijnlijke mesozoïsche lagen op Timor, mesozoïsche vormingen in den Indischen archipel ontbreken.

De ontdekking van Trias- en Juralagen op Rotti en Timor hebben wij aan Wichmann te danken, die in de jaren 1888 en 1889 deze eilanden bezocht.

Het eiland Rotti is in hoofdzaak door Triaskalksteen opgebouwd, die een in de lengterichting het eiland doorsnijdenden bergrug vormt, en door meer of minder uitgestrekte neogeene afzettingen bedekt of omgeven is.

Waar geen koraalkalk is afgezet, komt overal de triaskalksteen, die op zandsteen zonder versteeningen rust, te voorschijn. Volgens Rothpletz, die het door Wichmann verzamelde materiaal bewerkte, bevat deze kalksteen echte vertegenwoordigers der bovenste trias en gelijkt veel op de triaskalken van Sicilië.

Door vergelijking met de trias van andere landen maakt R. de gevolgtrekking, dat gedurende de triasperiode een ontzaglijk zeebekken bestond, dat Europa en Oost-Indië bedekte en welks fauna geen betrekking had tot de triasfauna van N.-Zeeland, N.-Caledonië en Japan.

Ook op Timor is kort geleden triaskalksteen aangetoond. Wichmann ontving nl. van Dr. H. ten Kate een door hem uit de rivier Halimea in Fialarang verzamelden Halobienkalksteen, die volkomen met de triaskalk van Rotti overeenstemt.

Ook Juragesteenten waren vóór Wichmann's reis in den Indischen archipel nog niet bekend. W. was nu zoo gelukkig onder het materiaal, dat de slijkvulkanen in het o. van Rotti uitwerpen, gesteenten met typische Jura-versteeningen aan te treffen. Het waren voornamelijk voortreffelijk bewaarde Ammonieten en Belemnieten, die verschillende étages van de Jura-formatie vertegenwoordigen.

De aanwezigheid van twee Europeesche vormen en van een uit de Jura van de Himalaya bekende soort bewijst, dat de Jura-zee van Rotti door middel van die van laatstgenoemd gebergte met de Europeesche in verbinding stond. In verband met hetgeen zooeven omtrent de permische en triaslagen werd medegedeeld, toonen deze soorten eene groote bestendigheid aan, niet alleen wat betreft de uitbreiding, doch ook wat aangaat de faunen der zee gedurende zoo lange tijdperken.

Ook in n.-Boeroe is het voorkomen van Juralagen zeer waarschijnlijk. Volgens Martin treft men er Belemnieten- en Aptychen-houdende kalksteenen aan, die vermoedelijk eene hoogzeevorming vertegenwoordigen van de bovenste Jura.

Voegen wij nu hier nog bij dat Martin, Fr. Vogel en P. G. Krause de aanwezigheid in West-Borneo van Jura-afzettingen (Lias en witte Jura) aangetoond hebben [1]), dan blijkt het dus, dat wij voor het Juratijdvak in dit gebied een geheel andere verdeeling van land en water moeten aannemen, dan

---

1) Zie Band V van de „Sammlungen des Geologischen Reichs-Museums in Leiden".

Neumayer ons door een kaartje in zijne „Erdgeschichte" heeft voorgesteld [1]).

b. Krijtformatie. Toen ik in mijn in 1885 verschenen proefschrift, getiteld „het karakter van de Nederlandsch-Indische tertiaire fauna" een kort overzicht gaf van den geologischen bouw der eilanden van den Indischen archipel, en met een enkel woord melding maakte van eenige uit West-Borneo afkomstige versteeningen, aan welke H. B. Geinitz wegens de verwantschap, die zij met bekende soorten uit het krijt van Europa bezitten, voorloopig een gelijken ouderdom heeft toegeschreven, liet ik er in een noot op volgen: „eerst dan zal „het echter bewezen zijn, dat wij hier met eene „krijtformatie te doen hebben, wanneer het ge„bleken is, dat de maatstaf, welke men bij de „ouderdomsbepaling van Europeesche krijtlagen „bezigt, ook voor die van tropische streken gel„dig is".

Zekerheid omtrent het voorkomen van krijtlagen in den Indischen archipel heeft eerst K. Martin in 1888 gebracht, die uit Martapoera (z.o. Borneo) Ammonieten, Rudisten en vele Nerineën beschreef, die de groote verwantschap deden kennen met de bekende tot het jongste krijt behoorende Gosaulagen in Duitschland. De meeste versteeningen hebben de mergels van de Soengei Assahan en de Soengei Liman Goeloeng opgeleverd, terwijl ook uit de conglomeraten aan de Soengei Djarikan een aantal soorten afkomstig zijn.

Niet alleen uit de fauna en uit den toestand, waarin zij is overgeleverd, doch ook uit het petrographisch karakter der lagen blijkt, dat de afzetting zeer nabij de kust heeft plaats gehad. Aan de Soengei Liman Goeloeng daarentegen zijn donkergrijze, zandige glimmermergels ontwikkeld, die ook wegens de overblijfsels, welke zij insluiten, op dieper water wijzen en volgens Martin tot de Nulliporenstreek, misschien ook tot de streek der Diepzeekoralen behooren. Laatstgenoemde lagen houdt Martin voor aequivalent met de tot het bovenste krijt behoorende Arrialoor-groep van Voor-Indië.

Door vergelijking met Europeesche en Amerikaansche krijtlagen komt M. tot het besluit, dat de tegenwoordige geographische verspreiding der verschillende familiën en geslachten der tweeschalige weekdieren reeds duidelijk in de krijtperiode aangeduid was. „In de jongere krijtpe„riode bestond een samenhangende zeeprovincie, „die zich van Zuid-Afrika, door Indië tot aan „Jesso en Sacchalin vervolgen laat. Aan de z. en „o. grens van het Afrikaansch-Aziatische vaste„land laat zich vermoedelijk de langzame ontwik„keling der Indopacifische zeeprovincie en hare „inkrimping tot het tegenwoordige gebied sedert „de jongere krijtperiode schrede voor schrede „vervolgen".

Ook in het westelijk deel van Borneo schijnt het krijt volgens Martin eene groote verspreiding te hebben. Behalve de boven reeds genoemde, door Geinitz vermelde krijtvormen, zijn het vooral Orbitolinen, die aan de Seberoeang en aan de Bojan voorkomen en het bewijs van een daar ontwikkeld krijtgebergte (hoogstwaarschijnlijk Cenomane vormingen) hebben geleverd. Ook op Java hebben Verbeek en Martin het voorkomen van krijt met zeer groote waarschijnlijkheid aangetoond.

Wanneer ik ten slotte nog de aandacht vestig op het door Martin beschreven fragment van een Ichthyosaurus van het eiland Ceram en vermeld dat deze schrijver geneigd is ook dit overblijfsel tot het krijt te rekenen, omdat deze reptielen in Indië, Australië en op Nieuw-Zeeland, zooals schijnt, overal in krijtlagen gevonden zijn, dan mogen wij ook voor de krijtformatie in den Indischen archipel een grootere verspreiding aannemen dan tot hiertoe bekend is.

Heeft dus ook in het mesozoische tijdvak door drooglegging van de daarin gevormde sedimenten eene vergrooting van het landoppervlak plaats gevonden, deze aanwas is echter gering geweest vergeleken bij hetgeen ons de volgende periode, de tertiaire periode in dit gebied gebracht heeft.

De Tertiaire formatie. Deze formatie beslaat verreweg de grootste oppervlakte in den Indischen archipel. Zij vormt niet alleen het grootste gedeelte van den Javaanschen bodem en een zeer groot deel van dien van Sumatra en Borneo, doch komt ook op de andere grootere eilanden meer of minder verspreid voor. Hij, die eenige der in de laatste jaren verschenen geschriften over het Nederlandsch-Indische tertiair ter hand neemt, zal spoedig tot de overtuiging komen, dat er betreffende deze jongere sedimenten van dit gebied nog eene groote verwarring heerscht, en hij zal zich dan als vanzelf de vraag stellen, waaraan deze verwarring toe te schrijven is. Verschillende oorzaken zal hij dan voor dit feit aangeteekend vinden: 1°. mag de bepaling van tertiaire afzettingen in de tropen niet naar den in Europa aangenomen maatstaf — naar het procent aan met levende soorten overeenkomende vormen — geschieden, omdat de fauna, die in gematigde landen in het begin der tertiaire periode nog een tropisch karakter bezat en dus in dit tijdperk zeer groote veranderingen ondergaan heeft, voordat de tegenwoordige toestand bereikt was, zich in Nederlandsch-Indië slechts naar weinig veranderde levensomstandigheden heeft behoeven te voegen. 2°. zijn van sommige vindplaatsen slechts een gering aantal soorten bekend of de overblijfselen ons in een zeer slecht bewaarden toestand overgeleverd, zoodat een rijker palaeontologisch materiaal het procent aan levende vormen aanmerkelijk kan doen veranderen en 3°. heeft men wegens de tot hiertoe nog gebrekkige kennis der stratigraphische betrekkingen der verschillende lagen in dit gebied veelal slechts de fossiele overblijfselen voor eene ouderdomsbepaling kunnen bezigen en bij ontoereikend palaeontologisch materiaal zelfs de eigenschappen van het gesteente (de petrographische eigenschappen) te hulp geroepen.

Hoewel in de laatste jaren menige onzekerheid opgehelderd is en wij door de rijke verzameling versteeningen, die door Verbeek, Fennema en anderen met het oogmerk eener geologische karteering van Java bijeengebracht is en nauwkeurig volgens de lagen, gescheiden door Martin, bestudeerd wordt, spoedig een vaste basis ter vergelijking zullen hebben, toch zie ik mij nog, evenals in 1885, genoodzaakt, het tertiair van ieder eiland afzonderlijk te behandelen.

1. Sumatra. Boven werden reeds eenige belangrijke geschriften over de geologie van dit eiland genoemd. Behalve op deze en op talrijke verslagen van de Mijningenieurs, in het Jaarboek van het Mijnwezen verschenen, vestig ik hier in het bijzonder de aandacht op het fraaie werk

1) Deel II blz. 336.

van O. Boettger, die de fossiele weekdieren uit de tertiaire lagen van Sumatra heeft bewerkt [1]) en voor hetwelk Verbeek eene inleiding heeft geschreven, die ik hier als leiddraad zal kiezen.

Uitgaande van de onderstelling, dat de drie afdeelingen, die men in het Europeesche tertiair gewoon is te onderscheiden, nl. de eoceene, de mioceene en de plioceene formatie, ook hier zullen ontwikkeld zijn, heeft men getracht, deze afdeelingen ook in Nederlandsch-Indië weêr te vinden.

Volgens Verbeek is de oudste afdeeling of het eoceen in West-Sumatra sterk ontwikkeld en kunnen hier vier étages onderscheiden worden, étage I, II, III en IV.

De onderste étage (I) wordt de Breccien-étage genoemd en bestaat uit breccien, welker materiaal evenals dat der zandsteenen, die er mede afwisselen, van kolenkalk en van syenieten en granieten afkomstig is. Deze zandsteenen wisselen weder met mergelleien af, welke belangrijk zijn, omdat zij eene menigte vischoverblijfselen hebben opgeleverd, die door W. van der Marck en A. Gunther onderzocht zijn, benevens een aantal planten, welke Oswald Heer beschreven heeft. Omtrent den ouderdom dezer overblijfselen werden door deze schrijvers verschillende meeningen uitgesproken.

In West-Sumatra, nl. bij Boekit-Kandoeng en Loerah Tambang is deze étage door in dunne lagen gescheiden kalken vertegenwoordigd, welke tusschen zandsteenen optreden en slecht bewaarde versteeningen bevatten.

Tertiaire zandsteenen met koollagen, die van weinig beteekenis zijn, heeft Fennema van de baai van Tapanoeli beschreven. Volgens dezen schrijver bezit deze étage bezuiden de rivier Batang-Taroe een veel grootere uitgestrektheid en komen de zandsteenen zeer veel overeen met die van de etages I en II van het Oembiliën-terrein, vooral met laatstgenoemde étage. Daar de zandsteenen van beide étages in dit deel van Sumatra moeilijk te scheiden zijn, heeft Fennema op zijne fraaie kaart alle zandsteenen met één kleur aangegeven.

Ook in het o. deel van Sumatra's Westkust, o. a. ten o. van Sipirok komen zandsteenen op enkele punten aan den dag, die onmiddellijk op het oude schiefergebergte rusten. Deze geïsoleerde zandsteenpartijen bewijzen volgens Fennema, dat deze vorming aan den n. rand der kaart met die aan de z.o.-zijde en daardoor met het eoceene terrein van de Oembiliën hebben samengehangen. Het tusschenliggend gebergte is voor een deel door jongere producten bedekt, voor een deel door erosie verwijderd. In Zuid-Sumatra wordt deze étage aan de Sepoeti-rivier aangetroffen, doch hierin zijn geene fossielen gevonden.

Meestal concordant op de vorige ligt in West-Sumatra de tweede étage (II), welke uit zandsteen, kleigesteenten, koollagen en koollei bestaat. De dikte dezer koollagen doet vermoeden, dat zij ontstaan zijn uit planten, die op de plaats zelve groeiden en wel op kleigrond, welke nu als leigesteente den vloer der koolbeddingen vormt.

1) Die Tertiaerformation von Sumatra und ihre Thier reste (Palaeontographica Suppl. III, Liefg. 8 und 9 en Bnd. 30, Heft 2, Cassel 1880 en 1883 en Jaarb. v. h. Mijnw. X, 2 en XII, 1881 en 1883).

Deze koollagen, die in het Oembiliën-terrein zeer sterk ontwikkeld zijn, zijn ten n. van Fort de Kock van weinig beteekenis. In Zuid-Sumatra schijnt deze etage te ontbreken.

De derde étage (III) bestaat uit mergelgesteenten, welke als eene zeeformatie moeten worden opgevat, daar men er verscheidene over het algemeen slecht bewaarde overblijfselen van zeedieren in gevonden heeft, die door Boettger beschreven zijn. Zij is in West-Sumatra ontwikkeld en wel bij het dorp Auer, aan de rivier Sinamar gelegen, waar zij onder het diluvium te voorschijn treedt. In het n. deel van Sumatra's Westkust beschrijft Fennema zachte mergelgesteenten, die hij voorloopig tot deze etage rekent, hoewel zij niet volkomen met de mergelzandsteenen aan de Oembiliën overeenstemmen.

De vierde of bovenste étage (IV) eindelijk is een kalkformatie, welke behalve zeer veel koralen, weekdieren en zeeappels eene groote menigte Orbitoïden (éencellige dieren met een poreuse kalkschaal) bevat, waarom dit gesteente ook wel Orbitoïden-kalksteen wordt genoemd. Deze étage is zoowel in West- als in Zuid-Sumatra ontwikkeld en uit haar zijn de meeste tertiaire fossielen van dit eiland beschreven.

In West-Sumatra is zij ontwikkeld bij Batoe-Mendjoeloer in onderafd. Kotta VII van de Padangsche Bovenlanden, waar zij de derde étage bedekt en bij Soeliki, ook in de Padangsche bovenlanden gelegen. In Zuid-Sumatra bij Batoe-Radja aan de Ogan-rivier in de Residentie Palembang.

Reeds in 1881 heeft Martin voor deze étages III en IV van Verbeek een mioceenen ouderdom aangenomen. Eerstgenoemde schrijver beschreef nl. van Tandjoeng Ampaloe (étage III) een aantal weekdieren, die tot een gelijkstelling met mioceene lagen noodzaakten.

Bij deze meening heeft nu ook Verbeek zich onlangs aangesloten [1]) wegens een aantal overwegingen, wier opsomming hier te veel plaatsruimte zou vorderen. Van belang is het nog te vermelden, dat de mergels van étage III discordant op de zandsteenen met kolen (étage II) rusten, hetgeen voor een jongeren ouderdom van eerstgenoemde étage pleit.

Eoceene afzettingen (étage I en II) bezitten dus op Sumatra eene belangrijke ontwikkeling. Uit hare fauna blijkt, dat de grens tegenover het krijt en het bovenliggende mioceen niet altijd scherp te trekken is.

Ook het mioceen komt gelijk het voorafgaande leerde, op Sumatra zeer verspreid voor; enkele punten mogen nog hier vermeld worden.

De kalksteen van den bergrug Poangang-Ngareh en van Ahoer worden wegens de orbitoïden met spatelvormige kamers, die wel in de mioceene lagen van Java en Nias voorkomen, doch nog niet in eoceene lagen gevonden zijn, door Verbeek tot het mioceen gebracht.

In Zuid-Sumatra komt mioceen nog aan de Kamoemoe-rivier voor (Residentie Benkoelen); deze vorming bestaat hier uit grijze, zandige mergelgesteenten, waartusschen een kalkmergellaag ligt, uit welke Boettger een groot aantal schelpdieren beschreven heeft. De mergels in de nabijheid van Kroë (zelfde Residentie) rekent B. ook tot het

1) Natuurkundig Tijdschrift van N. I. Deel LI, 1892 blz. 135.

mioceen en evenzoo gelijke gesteenten bij Loeboeq-Lintang (onderafd. Seloema, Benkoelen) waar zij een groot aantal exemplaren van een Eburna-soort bevatten en waarom zij Eburna-mergels worden genoemd. Dit gesteente komt op vele plaatsen van genoemde Residentie voor, is echter bijna overal door diluvium bedekt, en schijnt ook op enkele plaatsen in de Residentie Palembang te zijn aangetroffen.

Wanneer wij de op een paar geïsoleerde punten van het n. deel van Sumatra's Westkust aan den dag komende, in water afgezette puimsteentuffen niet mederekenen, en die door Fennema voorloopig tot het plioceen gerekend worden, dan zijn op Sumatra geene plioceene afzettingen bekend. —

De in de voorafgaande bladzijden gegeven korte beschrijving der op Sumatra ontwikkelde formatiën heeft dus geleerd, dat gedurende het geheele mesozoïsche tijdvak een groot deel van dit eiland vast land was, en dat ook geen kristallijne gesteenten tot uitbarsting zijn gekomen. Het oude gebergte is gedurende dit lange tijdvak aan de verweering en de erodeerende werking van lucht en water blootgesteld geweest. Groote massa's zijn weggevoerd en het oude gebergte moet aanzienlijk in omvang zijn afgenomen. Dat het dus zeer moeilijk zal zijn, na te gaan, in hoever dit oude gebergte van Sumatra met overeenkomstige gesteenten op Banka, in de Wester-Afdeeling van Borneo en op Java heeft samengehangen, behoeft geen nader betoog.

2. Java. Dit eiland verschilt in een geologisch opzicht vooral daardoor van Sumatra, dat in dit laatste, vooral in de Padangsche Bovenlanden, meer oude gesteenten en minder tertiaire lagen aan de oppervlakte komen, terwijl de Javaansche bodem, nevens de vulkanen, voor het grootste gedeelte door tertiaire afzettingen wordt gevormd.

Bij het samenstellen van een kort overzicht dezer formatie stuiten we vooral ten opzichte van dit eiland op groote bezwaren. De vraag, tot welke étage eene bepaalde afzetting behoort, vinden we toch bij de verschillende schrijvers dikwijls zóó verschillend beantwoord, dat het vooralsnog zeer moeilijk is, de verspreiding der verschillende étages over het eiland in korte trekken aan te geven. Wat door den een als eoceen bepaald is, brengt de ander tot het mioceen; wat langen tijd als oligoceen heeft gegolden, wordt nu voor mioceen verklaard. Al deze tegenstrijdigheden zijn voornamelijk hieraan te wijten, dat bij de gebrekkige kennis van de stratigraphische betrekking der lagen op Java de ouderdomsbepaling veelal slechts naar de fossielen kon geschieden, hetgeen in de tropen vooral voor jongere formaties om de boven reeds genoemde redenen een zeer gevaarlijk hulpmiddel is. Een ander maal werden de, met de tertiaire sedimenten veelvuldig in verbinding voorkomende vulkanische gesteenten, de andesieten, voor eene ouderdomsbepaling gebezigd, in plaats van den ouderdom van het eruptie-product uit de fossielen af te leiden.

Terwijl nu reeds H. M. Jenkins in 1863 den grond gelegd had tot de kennis der Javaansche versteeningen, hebben we het toch voornamelijk aan de even schoone als belangwekkende studiën van K. Martin te danken, dat het tertiair van geen der eilanden van den Indischen archipel zóó grondig bekend is als dat van Java.

In 1879 en 1880 verscheen van dezen schrijver de met zeer schoone afbeeldingen voorziene beschrijving der door Junghuhn op Java verzamelde versteeningen [1]), die voor het meerendeel uit de mioceene afzettingen van West Java afkomstig zijn.

Bijna gelijktijdig gaf Verbeek, die ook zeer veel tot de kennis van het Javaansche tertiair heeft bijgedragen, in zijne op bladz. 570 genoemde inleiding, eene opsomming van de tertiaire vormingen op dit eiland, waarin de ontwikkeling van eoceene lagen op een aantal punten wordt vermeld, die met de etages II en III van Sumatra worden vergeleken.

Bij het mioceen, waartoe ook Verbeek het meerendeel der Javaansche tertiaire vormingen brengt, vermeldt deze schrijver ook de in Djokjakarta ontwikkelde en door Van Dijk beschreven mergels. Ik haal hier deze mergels als voorbeeld aan van de verschillende ouderdomsbepalingen, waartoe men in Ned.-Indië zonder eene nauwkeurige stratigraphische kennis komen kan. Eerst werden deze lagen wegens hunnen rijkdom aan nummulieten tot het eoceen gerekend, toen het bleek, dat deze fossielen ook in het mioceen van den Indischen archipel voorkomen. Aannemende dat de andesiet-erupties in Indië eerst na afloop der eoceene periode begonnen zijn, bepaalde Verbeek deze mergels, wegens hunne ligging op andesiettuffen, als mioceen. Later werden door Dr. Boettger een aantal schelpdieren uit deze mergels beschreven, waaruit een oligoceene ouderdom werd afgeleid. Kort daarop beschreef Martin van dezelfde vindplaats in Djokjakarta een aantal fossielen, die eene groote overeenkomst bleken te vertoonen met verscheidene uit het mioceen van West-Java bekende vormen, en die deze schrijver wegens het procent aan levende soorten, hoewel zij plaatselijk talrijke nummulieten insluiten, tot het mioceen rekent. Eindelijk bespreekt Verbeek deze mergels nogmaals in een opstel in het Natuurk. Tijdschr. v. N.-I. Jaargang 1892 [2]) en komt op grond van het karakter der in deze lagen voorkomende orbitoïden tot het besluit, dat deze mergels even scherp van de oud-mioceene als van de eoceene formatie gescheiden zijn, zoodat de oude bepaling van Boettger, die deze lagen voor oligoceen hield, weder tot haar recht zou komen.

Zien wij dus uit dit voorbeeld, hoe de meeningen omtrent den ouderdom der N.-I. tertiaire afzettingen zich telkens wijzigen kunnen, wanneer een rijker palaeontologisch materiaal wordt aangeboden en andere diergroepen bestudeerd worden; leeren wij er verder uit, dat versteeningen (nummulieten) die voor een bepaalde afdeeling van het Europeesche tertiair leidend zijn, voor tropische tertiaire vormingen als zoodanig niet gebezigd kunnen worden — zooveel kan toch met zekerheid uit het groot aantal geschriften over het Javaansche tertiair worden afgeleid, dat aan de vorming dezer op dit eiland zoo verspreide formatie zoowel door eoceene, als door mioceene en plioceene afzettingen wordt deelgenomen.

Uit de latere publicaties van Martin en Verbeek leiden wij voor het Javaansche tertiair het volgende schema af:

Eoceene lagen schijnen op Java weinig ver-

---

1) Die Tertiaerschichten auf Java. Leiden 1879—1880.

2) Voorloopig bericht over nummulieten, orbitoïden en alveolinen van Java, en over den ouderdom der gesteenten waarin zij optreden.

spreid voor te komen [1]); in West- en Midden-Java zijn zij slechts in 6 terreinen van beperkte uitgestrektheid gevonden. In 3 van die terreinen liggen deze afzettingen discordant op „de oude schiefers", die hier wellicht tot de krijtformatie zullen behooren. Deze eoceene lagen, die op haar beurt weder door mioceene afzettingen, meestal ook in discordante ligging, bedekt worden, bestaan uit mergels, kalksteenen, kwartszandsteenen, en conglomeraten, en eindelijk uit breccien van schiefer-, kwarts- en diabaasstukken, door een kalkcement verbonden. Deze lagen hebben nog geen duidelijk herkenbare schelpdieren opgeleverd, doch bevatten een onnoemelijk aantal nummulieten, orbitoïden en alveolinen. Deze overblijfselen bleken daarom van gewicht te zijn, omdat alveolinen nog nimmer in mioceene lagen van Java gevonden zijn, en omdat de orbitoïden zich door gewichtige eigenschappen van de uit mioceene afzettingen bekende orbitoïden onderscheiden. Verbeek vermeldt deze oudste afdeeling van het tertiair o. a. van Bagelen en Solo, van Z.-Bantam, van de Tjiletoek-baai (Preanger-Regentschappen) en uit den omtrek van Soekaboemi.

Als belangrijk vermeld ik nog, dat met de eoceene zandsteenen meestal, evenals op Sumatra en Borneo, steenkoollagen afwisselen. Als geologisch jonger, doch tevens ouder dan Martin's oud-mioceen, beschouwt Verbeek de mergels van Djokjakarta.

Het mioceen bezit op Java een zeer groote verspreiding. Het rust in West-Java volgens Verbeek overal op andesiet. Het eerst, in het oud-mioceen, schijnen zich de grove breccien en conglomeraten gevormd te hebben, daarna in het middel- en jongmioceen de fijnere zandsteenen en mergels, die nog kleine brokstukjes dezer andesieten insluiten. Uit deze formatie is de rijke verzameling versteeningen afkomstig, die Junghuhn op W.-Java verzamelde en door Martin zóó nauwkeurig beschreven werd, nl. van de Goenoeng Sela. Later werden dezelfde afzettingen door Martin te Selatjau, tusschen Tjilintoeng en Angsana, ten n. en z. van Njaliendroeng in de Preanger Regentschappen aangetoond. Al deze tot het jong-mioceen gebrachte lagen liggen midden in het Javaansche bergland (die van laatstgenoemd punt 910 m. boven den zeespiegel) of in ieder geval in het gebergte, nog ver van de zeekust verwijderd. Tot het oud-mioceen rekent Martin o. a. de kalksteenen van Goea ten z. van Radjamandala en de klei- en mergelgesteenten van Grissee, die een hoogte van 747 m. bereiken.

Ook de jongste afdeeling van het tertiair, het plioceen, neemt een groot aandeel aan den opbouw van Java. Deze afdeeling is volgens Martin o. a. bij Sonde in de residentie Madioen in de Menengtengkloof ten z.o. van Cheribon en andere plaatsen ontwikkeld en heeft ook een aantal door het Mijnwezen verzamelde en door Martin beschreven overblijfsels van olifanten (Mastodonten en Stegodonten) opgeleverd, eene fauna, die hoewel eigen karaktertrekken vertoonende, aan de bekende Sivalische fauna van Voor-Indië herinnert.

Uit plioceene lagen schijnt ook een deel der door Eug. Dubois met zooveel ijver op Java verzamelde fossielen afkomstig te zijn. Met groote belangstelling worden nadere mededeelingen van dezen schrijver over zijne interessante vondsten tegemoet gezien.

Eindelijk heeft men te Batavia op groote diepte (74—92 m.) onder kwartaire vormingen plioceene afzettingen aangeboord, wier fauna door Martin zeer nauwkeurig beschreven werd in de „Sammlungen des geologischen Reichsmuseums in Leiden", een werk, dat met ondersteuning van het Ministerie van Koloniën wordt uitgegeven, en waarin wij zoovele belangrijke mededeelingen over de geologie en palaeontologie van N.-I. gepubliceerd vinden.

Leeren wij uit de genoemde boringen het belangrijke aandeel kennen, dat de tertiaire formatie aan den opbouw van den Javaanschen bodem heeft, tevens zien wij, hoe de oudere tertiaire vormingen, die het eerst om en op het oudere gebergte afgezet zijn en die wij dus over het algemeen meer in het binnenland aantreffen, naar de kust gaande onder de later in die periode gevormde afzettingen wegschieten.

Voor eene vergelijking met reeds bekende tertiaire lagen zijn deze boringen daarom zoo belangrijk geweest, omdat zij de tot hiertoe gebrekkige stratigraphische gegevens eenigszins konden vervangen.

De kaarteering van Java, die nu onlangs voltooid is en ten dienste waarvan eene menigte fossielen, stratigraphisch gerangschikt, werden verzameld, zullen de vele onzekerheden, die nog ten opzichte van het tertiair van N.-I. bestaan, zeker doen verdwijnen, nu K. Martin zich met de studie dezer versteeningen ijverig bezig houdt, en de uitkomsten nederlegt in een werk, dat eveneens met ondersteuning van het Ministerie van Koloniën wordt uitgegeven [1]).

Het is misschien hier de plaats met grooten lof te gewagen van de geologische kaart van Java, het schoone werk van de verdienstelijke mijningenieurs Dr. Verbeek en R. Fennema. Dit reuzenwerk, verneemt Prof. Kan [2]) van Verbeek, zal bestaan uit 26 bladen op een schaal van 1 : 200.000, een overzichtskaart in twee bladen, op een schaal van 1 : 500.000 en 22 bladen, bevattende detailkaarten op grooter schaal, profielen, schetsteekeningen enz. De tekst zal twee dikke deelen vormen en geïllustreerd worden door 25 lichtdrukken van geologisch belangrijke punten. —

Daar het doel dezer bladzijden is, in hoofdtrekken den tegenwoordigen stand onzer kennis van de geologische samenstelling van N.-I. weêr te geven en onmogelijk een bronnenstudie kan zijn voor hem, die over de op elk eiland ontwikkelde formatiën meer wenscht te weten, zoo zal ik ten opzichte van het tertiair der overige eilanden van den archipel met het oog op de plaatsruimte kort moeten zijn.

3. Borneo. Ook de bodem van dit eiland bestaat voor een groot deel uit tertiaire afzettingen, over wier ouderdom nog verschil van gevoelen bestaat. De slechte staat, waarin de meeste versteeningen uit deze formatie zijn overgeleverd, is voor een deel hiervan de oorzaak.

Eoceene lagen, uit welke Boettger een aantal schelpdieren, Prof. K. Von Fritsch de koralen,

1) Zie het reeds genoemde art. van Verbeek in Nat. Tijdschr. N.-I. 1892.

1) Die Fossiliën von Java. Auf Grund einer Sammlung von Dr. R. D. M. Verbeek, Leiden 1891—1895.

2) Zie „Tijdschr. Aardr. Gen." Jaarg. 1896 blz. 133.

zeeappels en schaaldieren, en Verbeek de nummulieten beschreven heeft, schijnen op dit eiland een groote ontwikkeling te bezitten.

Verbeek heeft in het eoceen 3 étages onderscheiden, die concordant op elkander volgen, die hij α, β en γ noemt, en welke respectievelijk met de etages II, III en IV van Sumatra worden gelijkgesteld. De étage α beschrijft Verbeek als een zand- en kleisteenformatie, die koollagen bevat, welke bij Pengaron van gouvernementswege ontgonnen worden. De étages β en γ bestaan voornamelijk uit mergels en kalksteenen, welke laatste een menigte nummulieten bevatten, en de door Boettger beschreven slecht bewaarde schelpdieren hebben opgeleverd. Later (in het zooeven geciteerd opstel) heeft Verbeek deze gelijkstelling met de genoemde tertiaire lagen van Sumatra weder ingetrokken, en wegens de discordante ligging van étage III, op en tegen de uit zandsteenen met kolen gevormde étage IV, en ook om andere redenen, de étages III en IV tot het mioceen gebracht (Zie blz. 570).

Dat echter ook op Borneo mioceene gesteenten voorkomen heeft Martin aangetoond, die hier karakteristieke mioceene vormen van Java terugvond.

4. Celebes. Tusschen en om het, hier en daar geïsoleerd optredende, oudere gebergte van dit eiland zijn tertiaire lagen tot afzetting gekomen, die later door opheffing boven den zeespiegel zoowel in n.- als in z.-Celebes eene vereeniging dezer grondgebergtestukken tot één schiereiland tot stand brachten. Nu eens zijn het zandsteen- en conglomeraatbanken, die tusschen de leisteen- en granietuitloopers worden aangetroffen (n.o. uitloopers) dan weder zijn het in dichten kalksteen veranderde koraalriffen, die tegen het oudere gebergte worden aangetroffen. In de Minahasa werden dezelfde Orbitoïdenkalken aangetoond, die ook op Sumatra, Borneo en Java gevonden zijn, terwijl ook het voorkomen van plioceene zandsteenlagen op grond der fossielen kon worden bewezen.

Tot deze laatste moeten de tusschen Gorontalo en Limbotto ontwikkelde kleihoudende zandsteenlagen gerekend worden, die volgens Van Schelle in een zeeboezem zijn afgezet, welks verbinding met de open zee slechts zeer onvolkomen was. Van dezen zeeboezem zou het meer van Limbotto een laatst overblijfsel zijn. Onder deze categorie der door afdamming gevormde meeren, wil echter Wichmann, van wiens hand wij een zeer belangrijk opstel over de meeren van Celebes bezitten [1]), het meer van Limbotto niet rangschikken.

Dat in het tertiaire tijdvak het oude gebergte een aanzienlijke uitschuring heeft ondergaan, bewijzen o. a. de uit fijngewreven materiaal van kristallijnen leisteen gevormde zandsteenen in het o. van Tempe.

In de voorgaande bladzijden heb ik getracht, den lezer eenige hoofdfeiten betreffende het tertiair van de groote Soenda-eilanden Sumatra, Java, Borneo en Celebes mede te deelen. Uit de rijke litteratuur over de overige eilanden, waar de groote verspreiding van tertiaire afzettingen is aangetoond, als Nias, de Batoe-eilanden, Madoera, Banka en Billiton, Amboina, de Molukken, de Kei-eilanden, Timor, Flores en Nieuw-Guinea, kan ik slechts het volgende aanstippen.

Nias, over welk eiland wij een belangrijk werk van Verbeek bezitten, bestaat uit een aaneenschakeling van heuvels, aan wier vorming de tertiaire formatie een groot aandeel heeft. De versteeningen, die uit deze vormingen, welke een voortzetting zijn van die van Sumatra, beschreven zijn, zijn deels uit mioceene, deels uit plioceene afzettingen afkomstig.

Ook op de Batoe-eilanden ten Z. van Nias, is eene tertiaire formatie ontwikkeld, die als eene voortzetting van die der Padangsche Bovenlanden beschouwd moet worden.

Ook van Java strekken zich de tertiaire vormingen nog verder over de omliggende eilanden uit. Uit Madoera werden karakteristieke versteeningen, reeds uit het mioceen van Java bekend, beschreven, terwijl er eveneens de koraalkalk en ook gesteenten werden aangetroffen, die met tertiaire kalken van Djokjakarta, Semarang en Kediri overeenkomen.

De tertiaire formatie, die ook op Timor een groote verspreiding heeft, vormt er een breeden, ver in het binnenste van het eiland doordringenden gordel om de oudere formaties en verheft zich op enkele punten tot een hoogte van 4000—5000 voet boven den zeespiegel.

Konden eenige lagen door de gesteenten, die zij bevatten, met oud-mioceene lagen van Java en Sumatra gelijkgesteld worden, ook plioceene afzettingen werden door Martin, nl. in Fialarang aangetoond, die met het plioceen onder n.w. Java worden gelijkgesteld. Ook deze fauna schijnt in een tamelijk afgesloten zeebekken geleefd te hebben.

Niet zonder gewicht is de nummulieten-kalksteen met Alveolinen, die hier en daar op Timor voorkomt en die door Wichmann tot het eoceen gebracht wordt. Deze alveolinen-kalken spelen in de oostelijke deelen van den Indischen archipel een groote rol. Zij zijn bijv. op Groot-Kei gevonden, waar zij zich tot een hoogte van 2000 voet verheffen en bijna alle toppen bedekken, en waar zij evenals op Nieuw-Guinea en Soëk zand bevatten, dat van oude kristallijne gesteenten afkomstig is. Deze kalksteenen, die zich door hunne buitengewone eentonigheid en hunne groote dikte van de tertiaire kalken uit de westelijke deelen van den archipel onderscheiden, moeten wegens hunne ligging met betrekking tot de mioceene orbitoïden-kalken en in verband met de genoemde gesteente-bestanddeelen tot de oudste der in dit gebied ontwikkelde tertiaire vormingen gerekend worden.

Alveolina schijnt dus een voor deze oud-tertiaire afzettingen karakteristiek geslacht te zijn, een vermoeden, dat zooeven reeds ten opzichte van Java werd uitgesproken.

Het weinige, wat ik uit de rijke litteratuur over het tertiair van N. I. heb kunnen vermelden, is, naar ik meen, voldoende, om den lezer eenig begrip te geven van de veranderingen, die in dit gebied gedurende deze periode hebben plaats gehad.

De groote verspreiding der tertiaire afzettingen in den I. A. leert, dat de zee in deze periode een zeer groot gebied in deze eilandenwereld heeft bedekt. Door opheffing dezer sedimenten verrezen aanzienlijke gebergtemassaas uit den oce-

1) Die Binnenseen von Celebes. (Peterm. Mitt. 1893. Heft X, XI u. XII).

aan, die de reeds aanwezige oudere kernen dezer eilandengroep vergrootten; vele tot nu toe geïsoleerde eilanden werden daardoor met elkander vereenigd, gelijk ons uit de geologie van Celebes gebleken is, terwijl ook tijdelijke verbindingen tusschen de verschillende eilanden met het vaste land tot stand konden komen, waardoor de voorouders der hedendaagsche zoogdieren van den archipel zich over de eilanden konden verspreiden (Sivalische dierenwereld). Het voorkomen van den Indischen olifant in de jongere lagen van Banka bewijst echter, en ook de studie der plioceene lagen van Java kan ons leeren, dat deze verbindingen in de jongst verloopen tijden wêer werden opgeheven.

Daar deze drooglegging — waarvoor men de uitdrukking negatieve strandverschuiving bezigt, hetzij dat eene daling van de zee of wel een werkelijke opheffing van het land de oorzaak is — reeds aan het einde van den eoceentijd of in het begin van het mioceen begonnen is, zoo hebben zich de jongere tertiaire lagen om de oudere afgezet. De oudere afzettingen treffen wij dan ook meestal in het gebergte aan, de jongere meer aan de grens van het bergland of nabij de zeekust.

Dat het bedrag dezer negatieve strandverschuiving zeer aanzienlijk is geweest, kunnen de jongmioceene lagen van Njaliendroeng op Java leeren, die zich 910 M. boven den zeespiegel verheffen en bewijst de ligging van de nu tot het mioceen gebrachte, vierde eoceene étage van Verbeek in de Padangsche bovenlanden, waar deze vormingen in den berg Loeaq Dalan eene hoogte van 1088 M. bereiken.

Daar het materiaal der verschillende afdeelingen steeds aan oudere vormingen ontleend werd, zoo is het aantoonen van uit oude kristallijne gesteenten afkomstig zand in de oudste, als eoceen bepaalde afzettingen verklaarbaar.

Eerst waren het veelal strandvormingen, als conglomeraten, breccien en zandsteenen, daarna fijnere bestanddeelen, als mergels en kalksteenen, die in de tertiaire zee bezonken.

Ook van andesiet afkomstige brokstukjes vinden wij dikwijls in de tertiaire sedimenten ingesloten en daar deze in de oudste tertiaire afzettingen schijnen te ontbreken en het mioceen op talrijke punten op andesiet rust, zoo schijnen de andesiet-erupties aan het einde van den eoceentijd een aanvang te hebben genomen. —

Deze andesieten worden in verbinding met tertiaire vormingen op talrijke eilanden, als op Sumatra, Borneo, Celebes, Nieuw-Guinea, Soëk, Kei-eilanden en Timor aangetroffen, en nemen zelfs dikwijls aan de bergvorming een belangrijk aandeel.

Op Sumatra geschiedden deze erupties langs een lange spleet, wier richting met de lengteas van dit eiland (N.W.—Z.O.) samenvalt, bij den Vlakken hoek begon en zich tot aan Atjeh uitstrekte. Deze augiet-andesieten vormen dus lange bergruggen en treden niet in vulkaanvorm op.

Deze oudere andesieten moeten als analoog aan onze tegenwoordige vulkaanreeksen beschouwd worden, waarvan alle losse producten en daarmede elk spoor van kratervorm, zijn weggespoeld. Ook op Borneo hadden na de vorming der als bovenste eoceen bepaalde afzettingen erupties van augiet-andesiet plaats, die tot het ontstaan van korte of lange heuvelreeksen aanleiding gaven, waarvan de afgeronde toppen een hoogte van ongeveer 100—200 voet bereiken.

Molengraaff trof andesiet-kegels op verscheidene punten van dit gebied aan. In het vulkaangebied ten w. van het stroomgebied van den Seberoeang en den Embahoe, besteeg hij o. a. den Boekit Ampan, een geweldigen, steilen, bijna naakten andesietkegel, terwijl vulkanische tuffen, door de erosie reeds in hooge mate aangegrepen en gespleten, een aan toppen rijk gebergte bleken samen te stellen, dat het Mandeidal van dat van Soeroek scheidt, en door Molengraaff met den naam van „Müllergebergte" gedoopt is. Een aantal in deze tuffen, gedeeltelijk op primaire ligplaats gevonden, plantenoverblijfselen, zullen een ouderdomsbepaling dezer vorming waarschijnlijk mogelijk maken.

Ook op Celebes neemt andesiet aan de gebergtevorming deel; met basalt vormt andesiet bijv. de hoofdkam van een der beide z. Celebes doorsnijdende bergketenen, welksr gedaante met het tegenwoordige eiland Saleyer overeenkomt, (Wichmann).

Op Java treedt augiet-andesiet als een voornaam bestanddeel van jongere tertiaire gesteenten op, evenals, gelijk wij boven zagen, op Nieuw-Guinea, Soëk, Timor en ook op Flores, dat grootendeels uit vulkanisch materiaal is opgebouwd.

In den jongeren tertiairtijd schijnen slechts kleinere erupties van andesieten, voornamelijk van hoornblende-andesieten en basalten te hebben plaats gehad, terwijl de opbouw der groote vulkanen eerst in den allerjongsten tertiairtijd, misschien zelfs aan het einde der tertiaire periode een aanvang nam.

De hoofdmassa der groote vulkaankegels is niet ouder dan diluviaal, zoodat er geen scherpe scheiding bestaat tusschen de oudere andesieten en de vulkanen.

Deze laatste zullen echter wegens de uitgebreidheid van het onderwerp beter afzonderlijk behandeld worden.

Ik meen nu de hoofdpunten te hebben aangestipt, waaruit de belangrijke veranderingen kunnen blijken, welke de Oost-Indische eilanden gedurende den tertiairen tijd hebben ondergaan. Een enkel woord over de faunistische veranderingen moge nu nog een plaats vinden. Naar aanleiding van de ouderdomsbepaling der tertiaire afzettingen werden de redenen reeds ter sprake gebracht, waarom eene vergelijking van N. I. tertiaire afzettingen met het Europeesche tertiair met zeer groote omzichtigheid moet geschieden en kwamen wij tot het besluit, dat eene ouderdomsbepaling van tropische tertiaire lagen niet volgens Europeeschen maatstaf mag geschieden. Daar het klimaat sedert de krijtperiode in dit gebied geen groote veranderingen ondergaan kan hebben, zullen wij een langzamen overgang van de eoceene in de hedendaagsche fauna mogen verwachten; de grenzen tusschen de verschillende tertiaire afzettingen zullen hier veel moeilijker te trekken zijn dan in het tertiair van Europa, en het hier gevormde procent aan levende vormen zal ons geheel in den steek laten. De bewijzen voor de veranderlijkheid der soorten zullen daarom bij eene studie van de N. I. tertiaire fauna in grooten getale verwacht kunnen worden.

Daar ik reeds in mijn proefschrift de voor-

naamste uitkomsten dezer vergelijkende studie — een onderwerp, dat door Martin met zooveel voorliefde in zijne geschriften behandeld wordt — heb medegedeeld, zal ik hier slechts op enkele punten de aandacht vestigen.

De tertiaire fauna van N. I. is in alle opzichten de voorloopster van die, welke nog tegenwoordig in de omringende zeeën leeft. Alle nog levende soorten behooren tot dit faunistische gebied; doch ook de verwantschapsbetrekkingen wijzen bijna uitsluitend op dezelfde zeeprovincie, op de zoogenaamde Indopacifische provincie. De N. I. tertiaire fauna komt met die van Europa nagenoeg geheel overeen, wat de geslachten, doch niet wat de soorten betreft.

Onder de versteeningen vinden wij variëteiten van levende soorten beschreven, terwijl andere vormen, niettegenstaande de groote verwantschap met levende soorten, toch als nieuwe soorten moesten bepaald worden. Hier en daar kon zelfs in het tertiair (bij de diepe boringen van West-Java) de langzame verandering der soorten vervolgd worden, begunstigd door bijna niet veranderde levensomstandigheden sedert het begin der tertiaire periode.

Deze groote verschillen, welke tijdens de vorming van het Europeesche en het N. I. tertiair geheerscht hebben, zijn het, die bij de geringe kennis van de stratigraphische betrekking der tertiaire lagen in den Indischen archipel als de voornaamste oorzaken beschouwd moeten worden van de vele onzekerheden, welke er nog aangaande laatstgenoemde vormingen bestaan.

Kwartaire vormingen. — Er blijft ons nu nog over, met een enkel woord over de laatste geologische veranderingen in den Indischen archipel te spreken. Hoewel uit de litteratuur over de jongere vormingen de kwartaire en tertiaire formaties dikwijls moeilijk uit elkander te houden zijn, toch kan op eenige algemeene verschijnselen de aandacht gevestigd worden.

De aanzienlijke negatieve strandverschuiving, die reeds in het mioceen een aanvang nam, heeft sedert dien tijd tot in het jongste geologische tijdperk onafgebroken voortgeduurd, hetgeen de recente schelpoverblijfselen op aanzienlijke hoogte dikwijls ver in het binnenland bewijzen en de rifkalken kunnen leeren, die op vele eilanden de oudere vormingen omzoomen en zeker niet ouder dan diluviaal zijn.

Deze drooggelegde koraalriffen treden in het algemeen aan de kusten der oostelijke eilanden op en worden in de vlakke kuststreken der Groote Soenda-eilanden door schelpbanken of door afzettingen vervangen, waarin versteeningen geheel ontbreken. Eene verklaring voor deze verschillen is gemakkelijk te geven. De groote eilanden doen aanzienlijke rivieren ontstaan, die groote hoeveelheden slib naar de zee afvoeren, waardoor de zeebodem op die plaatsen gaandeweg opgehoogd en het leven der koraaldieren onmogelijk gemaakt wordt.

Het grootste deel van Sumatra wordt door kwartaire vormingen ingenomen. Van de tegenwoordige n.o.-kust dringen zij diep het binnenland in, terwijl de grens van het Padangsche Hoogland naar het o. ongeveer met die der kwartaire zeebedekking samenvalt. In het n. deel van West-Sumatra treft men langs de kust tot eene hoogte van ± 200M. boven de zee horizontale banken aan, die nu eens uit fijn materiaal, dan weder uit grove conglomeraten zijn samengesteld, en de plaats innemen van het Europeesche diluvium. De tijd harer vorming valt gedeeltelijk samen met dien, waarin de groote vulkanen werden opgebouwd.

Meermalen heeft in deze periode de vulkanische werkzaamheid aanleiding gegeven tot afsluiting en opstuwing van aanzienlijke watermassa's waarin afzettingen bezonken, die ons een blik doen werpen in het jongste verleden van dit eiland.

Op Java treffen wij aan de Noord-kust een breede strook post-tertiaire sedimenten aan, die, gelijk artesische putten hebben geleerd, overblijfselen der hedendaagsche fauna bevatten en een aanzienlijke dikte bereiken. In Oost-Java strekken deze afzettingen zich langs de rivieren diep in het land uit en bedekken de laagten tusschen het tertiaire heuvelland. Ook op Banka en Billiton hebben kwartaire vormingen eene groote verspreiding en bevatten het zoogenaamde stroomtinerts, dat somtijds de schalen der weekdieren, die er in voorkomen, opvult.

Deze voorbeelden zouden nog met veel andere kunnen worden aangevuld. Ik zou nog op Borneo kunnen wijzen, waar een aan goud, platina en diamanten rijk diluviaal-gebergte bekend is, en waar op sommige plaatsen 100 M. boven den tegenwoordigen zeespiegel duidelijke sporen van de werking der golven aan een aantal eruptieve gesteenten is waar te nemen; de groote verspreiding van kwartaire vormingen zou ik nog kunnen vermelden, welke door Wichmann op Celebes aangetoond is; op de losse weekdierschalen kunnen wijzen, die nog in de naburige zeeën leven, en somtijds diep in het binnenland worden aangetroffen (Saleyer); op strandlijnen en jonge rolsteenbanken met fragmenten van recente weekdieren op aanzienlijke hoogte boven den tegenwoordigen zeespiegel en op zooveel andere merkwaardige verschijnselen, die de aanzienlijke negatieve strandverschuiving bewijzen, die het jongste tijdvak heeft gekenmerkt. Doch niet het minst zijn het de oude koraalriffen in het oostelijk deel van den archipel, die eene verplaatsing der kustlijn naar beneden aantoonen. Aan de voet der n. helling van het kustgebergte van n.o. Celebes vindt men koraalkalk; op de eilandengroep van Klein Kei spelen deze koraalkalken, in verbinding met schelpbanken een groote rol.

Eene studie dezer oude riffen leert ons, zegt Martin in zijne belangrijke rede [1]) „hoe in den „loop van het kwartaire tijdvak nieuwe eilanden „ontstaan of reeds aanwezige, maar oorspronkelijk „gescheiden eilanden door drooggelegde riffen met „elkander in verbinding traden, terwijl wederom „bij andere landmassa's enkel veelvuldige veran„deringen der kustlijnen tot stand kwamen".

Doch zelfs nog uit den tijd, dat de mensch deze eilanden bewoonde, zijn teekenen eener aanzienlijke negatieve strandverschuiving voorhanden. Op Klein Kei treft men nl. aan loodrecht naar zee afvallende rotsen zoogenaamd beeldenschrift aan, zóó hoog, dat de mensch de beschreven plaatsen niet bereiken kan. En zoo komen wij dan tot het besluit, dat de eilanden van den Indischen Archipel eerst in den Posttertiairtijd hunnen tegenwoordigen vorm hebben aangenomen.

H. van Cappelle.

1) Uit het jongste geologische verleden der Nederlandsche koloniën in Oost en West. Leiden 1896.

GEOPELIA. AVES, COLUMBAE, *Peristeridae*, *Geopeliinae*. Zie DERO.

GEOPELIA MALACCENSIS en STRIATA. Zie DUIF.

GERECHTEN. Zie RECHTSWEZEN.

GERECHTSHOF. (HOOG en HOOG MILITAIR) Zie RECHTSWEZEN.

GEREPENG. ATJEH. Zie LABAN.

GERICKE. (JOHAN FRIEDRICH CARL) Duitsch taalkundige, die door zijne studiën over het Javaansch groote diensten bewees. Geboren omstreeks 1800 kwam hij in 1827 op Java, als afgevaardigde van het Ned. Bijbelgenootschap, en werd in 1832 verbonden aan het Javaansch Instituut te Soerakarta, bestemd voor de opleiding van burgerlijke ambtenaren (Zie OPLEIDING VAN AMBTENAREN), waaraan hij zich echter in 1837 onttrok. In 1839 was hij met verlof in Nederland, maakte daar kennis met zijn lateren leerling en medewerker Van der Vlis, en vertrok met hem weder naar Java; in 1847 was hij echter weder, en ditmaal voor goed, in Europa teruggekeerd. Als erkenning zijner verdiensten voor de studie der Javaansche taal, werd hij in 1842 benoemd tot Ridder Ned. Leeuw en in 1843 honoris causa te Groningen tot Doctor in de letteren bevorderd Hij overleed 15 Jan. 1857 te Dusseldorp, waarheen hij wegens zijne geschokte gezondheid zich had teruggetrokken. Hij schreef: Eerste gronden der Javaansche taal benevens Jav. leer- en leesboek 1831. (Het daarvoor hem door het Gouv. uitgekeerde honorarium van *f* 5000 stond hij af voor den bouw eener kerk te Soerakarta). Schoolboekje ten behoeve der Jav. jeugd 1839. Jav. tabellen. Leesboek voor de Javanen (stukken uit het Oude en N. Testament) 1841. Jav. Nederl. woordenboek (uitgegeven door T. Roorda, latere uitgaven bezorgd door T. Roorda en A. C. Vreede) 1847; en gaf uit de Jav. spraakkunst van A. D. Cornets de Groot, die verscheen als XVe deel van de Verhand. v. h. Bat. Gen. v. K. en W. Batavia 1833. Ook voor de vertaling van den Bijbel in het Javaansch bewees Gericke groote diensten, waarover Zie BIJBELGENOOTSCHAP bl. 305.

GERONGGANG. MAL.; KOEDA-KOEDA, Mak.; KAJOE DJARAN, JAV.; KADJOE DJARAN, MAD.

Odina gummifera Bl., Fam. *Anacardiaceae*. Boom van Java, als eene variëteit beschouwd van de in geheel tropisch Azië voorkomende *O. Wodier Roxb.* Het lichte hout wordt gespleten en dient tot vlechtwerk; de bladeren en jonge uitspruitsels worden als groente gegeten; de boom is rijk aan gom.

GERRES. PISCES, ACANTHOPTERYGII PHARYNGOGNATHI, *Gerridae*. Zie KAPAS-KAPAS.

Naam van een genus van visschen, die in den Ind. archipel in zee- en brakwater leven en behooren tot de *Spari* of Zeebrasems, vischsoorten, bij de inboorlingen zeer in trek. Zeer algemeen is *Gerres filamentosus*, een soort waarvan de rugvin versierd is met een lang draadvormig aanhangsel; bij de Maleiers te Batavia, op Bintang en in de Molukken wordt deze soort evenals *G. abbreviatus*, *G. acinaces*, *G. macracanthus* en andere daaraan verwante soorten „Kapas-kapas" genoemd, bij de Soendaneezen „Babintong", op Batjan „Kapasbesar" en „Bagabaganian". *Gerres oyena* heet bij de Javanen „Terontong", „Gelomo" en „Dodok"; *G. poetie* en *Pentaprion gerreoides* heeten bij de Maleiers te Batavia „Hajam". Laatstgenoemde soort is slechts op Java, Sumatra en Celebes waargenomen.

GESER. Zie GISSER.

GESSER. Zie TANGGO-LIPPO.

GETAH ADJAK. Inlandsche drogerij. Op stukjes rotan gestreken harsige stof, vermoedelijk van *Ardisia fuliginosa Bl.*, Fam. *Myrsinaceae*. Middel bij huidziekten.

GETAH PERTJA (GUTTA-PERCHA). Dit lichaam, waarmede men in Europa in 1843 bekend gemaakt werd door een Schot, Dr. William Montgomery, komt in samenstelling en in sommige eigenschappen sterk overeen met caoutchouc. Evenals dit is het een melksap van verschillende boomen, welke voornamelijk groeien of gegroeid hebben op het eiland Singapore, op Sumatra en Java, in de Z.- en O.-afdeeling van Borneo, op Banka en op eenige kleine eilanden in den Indischen archipel, voorts nog in Cochinchina, Cambodja en Hindostan. Ook Amerika en Afrika leveren gutta-percha, maar in geringe hoeveelheid. Toen men bekend werd met de belangrijke eigenschappen, nam het gebruik weldra spoedig toe, zooals uit de volgende opgaven blijkt: in 1844 werd uit Singapore 100 Kg. uitgevoerd, in 1845 10.140, in 1846 321.840 en in 1848 reeds 720.000 Kg. Volgens Chapel (Le caoutchouc et la gutta-percha) had de grootste productie plaats in 1882, namelijk 4.630.000 Kg. waarvan in Engeland werden ingevoerd 3.705.000 Kg. en in 1890 bedroegen deze quantiteiten 3.900.000 en 3.120.000 Kg. De zoo verbazend toenemende aftrek had ten gevolge, dat men zich niet vergenoegde met insnijdingen in de boomen te maken, doch de boomen omhakte, het melksap liet uitvloeien en niet voor nieuwen aanwas zorg droeg. De wasdom van millioenen boomen werd daardoor in korten tijd vernietigd. Gelukkig dat men is gaan inzien, dat een product van zoo groote waarde gevaar liep geheel en al te verdwijnen, zoodat de verschillende gouvernementen bedacht zijn om de cultuur van nieuwe boomen te bevorderen.

Afkomst. De plant, die in 1843 de gutta-percha opleverde, bleef onbekend tot in 1848, toen het den Engelschen reiziger Thos. Lobb gelukte haar op het eiland Singapore te vinden. Gedroogde blad- en bloemdragende takken van dezen boom werden gezonden aan den bekenden plantkundige Hooker te Kew, die de plant beschreef en haar den naam van *Isonandra Gutta* gaf. Het bleek echter spoedig, dat er een groot verschil bestaat in de qualiteit der gutta-percha, die in den handel voorkomt, zoodat er twijfel ontstond of het handelsproduct wel steeds van denzelfden boom afkomstig zou zijn. Het is dan ook werkelijk gebleken, dat er verscheidene boomen zijn, die de gutta-percha van den handel opleveren. Het nieuwste onderzoek is verricht door Dr. W. Burck, toenmaals adj.-directeur van 's Lands Plantentuin te Buitenzorg. Alle *Sapotaceae* leveren bij de insnijding in hare basten een melkachtig sap op, dat meer of min identisch is met de eigenlijke gutta-percha, maar het zijn slechts de soorten van het geslacht *Dichopsis* (*Palaquium*), de *Payena Leerii*, de *Bassia palida* en de *Isonandra pulchra*, die door de inzamelaars worden geëxploiteerd. Burck vermeldt zelfs 22 soorten van *Dichopsis*. Uit een industrieel oogpunt komen slechts in aanmerking: *Palaquium Gutta*, *oblongifolium*, *Borneense*, *Treubii*, *parvifolium* en de *Payena Leerii*. De voornaamste soorten, die men

in onze bezittingen aantreft, worden aldus genoemd: 1°. Njatoe Balam Tembaga (*Palaquium oblongifolium Burck*) in de Padangsche Bovenlanden, 2°. N. B. Bringin op Sumatra, Banka, Malaka; andere Njatoe Balamsoorten leveren producten van minder qualiteit op. Vele gutta-perchasoorten zijn hoogstwaarschijnlijk mengsels van gutta, van verschillende boomen afkomstig.

Inzameling. Zooals reeds gemeld is, worden de boomen omgehakt; de inlanders gaan gewoonlijk ten getale van drie of vier naar het bosch, vellen de boomen, welke dik genoeg zijn, met de bijl en maken dan met een kapmes ringen tot op het hout op afstanden van drie tot vijf decimeter van elkaâr. Het melksap verzamelt zich weldra in de ringen, hetwelk met een ijzeren werktuig wordt uitgeschrapt; men verkrijgt dan een product, dat met schors- en bastdeeltjes verontreinigd is. Er gaat door de ruwe wijze van inzameling zeer veel melksap verloren. Het melksap ondergaat bij de inlanders een zuiveringsproces. Is het sap bij de thuiskomst van den inlander nog vloeibaar, zooals dit met de Getah Balam Bringin het geval is, dan wordt het boven een vuur zacht verwarmd, zoodat het spoedig vast wordt. De andere soorten zijn dikker en stollen na korten tijd van zelf. Men verwijdert nu de grootere stukjes hout met de hand en kneedt de rest in warm water. De quantiteit door één boom opgeleverd, verschilt zeer veel volgens de verschillende opgaven. Dr. Burck schat de gemiddelde opbrengst van een volwassen (ongeveer 25 jaar ouden) Njatoe Balam Tembaga op 625 gram en meent dat men door insnijding, zonder den boom te vellen, ruim het dubbele gewicht kan verkrijgen. Zullen de guttaboomen door de tegenwoordige exploitatie niet geheel worden uitgeroeid, dan zal het dringend noodzakelijk zijn, dat zij van Regeeringswege in cultuur worden gebracht en de cultuur onder de leiding van een deskundige gesteld worde.

Samenstelling en eigenschappen. Volgens Payen bestaat zij uit drie verschillende lichamen, waaraan hij de namen gutta, alban en fluavile geeft; Oudemans heeft daarvan de samenstelling bepaald en beschouwt de beide laatste als oxydatie-producten der gutta, die zuurstofvrij is en in formule zou samengesteld zijn als $C_{20} H_{32}$ of $C_5 H_8$. De gutta-percha van den handel doet zich voor als eene droge, roodachtige massa, die steeds verontreinigd en in zuiveren toestand bijna wit is. Zij is een slechte geleider van warmte en van electriciteit; door wrijven wordt zij sterk electrisch en in drogen toestand isoleert zij even goed als schellak, waarop een harer belangrijkste toepassingen berust, namelijk het omkleeden van telegraafdraden voor onderzeesche kabels. Op de gewone temperatuur is zij taai en weinig veerkrachtig, maar tusschen 50 en 60° is zij zoo elastisch, dat men haar kan uitrekken tot buizen, draden, banden en haar allerlei vormen kan geven. In water is zij onoplosbaar, daarentegen gemakkelijk oplosbaar in chloroform en in zwavelkoolstof en bij zachte verwarming ook in benzine, vluchtige koolwaterstoffen enz.

Het zuiveren. Daartoe wordt zij machinaal in stukken gesneden, dan in warm water gedompeld om de onreinheden af te scheiden en sterk gekneed om de lucht uit te drijven.

Toepassingen. Hoewel het vulcaniseeren (Zie CAOUTCHOUC) ook op de gutta-percha wordt toegepast, worden de meeste voorwerpen direct uit de gezuiverde gutta-percha verkregen. Hoe groot dit aantal is, blijkt uit de verschillende voorwerpen, waarvoor Goadyear indertijd patent heeft aangevraagd, daar dit aantal minstens 180 bedraagt. Zooals reeds gezegd is, worden er daarenboven buizen van gemaakt, in gebruik voor zuigers van pompen, hevels, gehoorbuizen enz.; platen voor drijfriemen en schoenzolen, bekleedingsmiddelen van telegraafdraden, kunstmatige gebitten, matrijzen in de galvano-plastiek, enz.

GETIH OERIP. Jav. Zie PATAH TOELANG.

GEVANGENIS. Zie STRAFSTELSEL.

GEWESTELIJK BESTUUR. Zie BESTUUR.

GEWICHTEN. Zie MATEN en GEWICHTEN.

GEWOONTE-RECHT. Zie ADAT.

GEY VAN PITTIUS. (ADRIAAN RUDOLPH WILLEM) Geboren 13 Aug. 1838 te 's Gravenhage uit het huwelijk van A. R. W. Gey Van Pittius en G. J. M. Losterman, legde hij 1857 het officiers-examen af voor het wapen der artillerie, en vertrok naar Indië, waar hij spoedig bij het deelnemen aan de expeditie tegen Palembang uitblonk en ridder 4e kl. M. W. werd. In 1859 werd hij benoemd tot 1sten luit., in 1866 tot kapitein; in dien rang was hij langen tijd werkzaam aan het Dep. van oorlog, totdat hij in 1873 benoemd werd tot kapitein-adjudant van den kommandant van het leger. Later bij den generalen staf overgeplaatst werd G. Van Pittius in 1875 benoemd tot majoor en geplaatst bij het hoofdbureau van dien staf; in 1878 overgeplaatst als chef van den staf in Atjeh, nam hij deel aan de krijgstochten tegen de XXII en XXVI Moekims (1878—1879) en werd in April 1880 ridder 3e klasse M. W. en bij keuze luit. kol. Gedurende een tweejarig verlof in Nederland tot kolonel (1884) en adjud. in buit. dienst des Konings benoemd, werd hij bij zijne terugkomst in Indië chef van den generalen staf, sedert 1887 als Generaal-majoor, terwijl hij 2 Febr. 1893 tot Luit.-gen., kommandant van het leger benoemd werd. In die betrekking bereidde hij de expeditie tegen Lombok voor; wegens het aandeel, dat G. Van Pittius hieraan nam, en wegens zijn aandeel in de leiding dier expeditie te Batavia werd hij tot kommandeur Ned. Leeuw bevorderd. Na zijn ontslag uit den dienst, 2 Mei 1895, vestigde G. Van Pittius zich te 's Gravenhage, waar hij reeds 16 Januari 1896 overleed.

GEZAGHEBBERS. (CIVIELE) Op de Buitenbezittingen staan aan het hoofd van enkele afdeelingen en onderafdeelingen civiele gezaghebbers, ambtenaren op een traktement van *f* 150 tot *f* 250 's maands. Zoo heeft men ter Sumatra's Westkust een civielen gezaghebber aan het hoofd der Batoe-eilanden, staande onder den controleur van Ajer Bangis (Pad. Bovenlanden); in het Gouvernement Celebes en Onderhoorigheden een civielen gezaghebber als chef der afdeeling Bima, één als chef der afdeeling Tontoli, één als chef der afdeeling Palosbaai (Donggala), alle drie staande direct onder den Gouverneur; in de residentie Amboina een civielen gezaghebber als chef der afdeeling Wahaai, staande direct onder den resident en in de residentie Timor en onderhoorigheden een civielen gezaghebber als chef der afdeeling Rotti en Savoe, één als chef der afdeeling Larantoeka en Onderhoorigheden en één als chef der afdeeling Soemba en onderhoorigheden, alle drie staande direct onder den resident.

GEZONDHEIDSETABLISSEMENTEN. Men kan deze inrichtingen in Indië onderscheiden in officiëele en niet-officiëele. De eerste genieten eene subsidie van Regeeringswege en zijn verplicht steeds een bepaald aantal plaatsen tegen verlaagd tarief voor gouvernementslijders open te houden; de laatste zijn geheel van particulieren aard. De gesubsidiëerde etablissementen komen voor te Soekaboemi en te Sindanglaja, beide in de residentie Preanger, de eerste op de afdeelingshoofdplaats Soekaboemi 2100', de tweede in de afdeeling Tjiandjoer op 3200' hoogte, dicht bij het buitenverblijf van den Gouv.-Gen. Tjipanas en bij de standplaats van den controleur van Patjet. Ook de etablissementen te Poespa en te Tosari, gelegen in de res. Pasoeroean, respectievelijk op 1990' en 5300' hoogte, zullen eene subsidie verkrijgen, zoodra ten genoege van den gewestelijken eerstaanwezend officier van gezondheid in de 3[de] afdeeling op Java door den eigenaar de noodige ruimte zal zijn aangewezen.

Verdere niet-gesubsidieerde etablissementen treft men op Java aan te Gadok tusschen Batavia en Buitenzorg op 1000' hoogte, te Bandong (Tegallega) op 2100' en te Pelantoengan in de residentie Semarang op 2000'. Op Sumatra, te Oeloe limau manis in de Padangsche Bovenlanden.

GEZONDHEIDSLEER. (HYGIËNE) Er is in de laatste jaren beweerd, dat er geene afzonderlijke leer om de gezondheid in het heete klimaat te bewaren bestaat, omdat de algemeene regelen dier leer ook dáár van toepassing zijn. Zoo in het algemeen gesproken is daarin wel eenige waarheid, maar de omstandigheden waaronder de mensch in het heete klimaat leeft, zijn zoo geheel verschillend van die in de gematigde luchtstreek, dat er wel degelijk sprake kan zijn van eene afzonderlijke gezondheidsleer voor de heete luchtstreek. En in die heete luchtstreek neemt de Oost-Indische archipel eene afzonderlijke en belangrijke plaats is.

Wat den gezondheidstoestand der bevolking van dien archipel betreft en de maatregelen, die noodig zijn om de gezondheid te bewaren, moet er onderscheid gemaakt worden tusschen Aziaten en Europeanen. De kleurlingen nemen, bij deze beschouwingen, eene plaats tusschen deze beiden in, maar naderen in het algemeen meer tot de eersten, omdat zij inboorlingen zijn.

Hoe wenschelijk het ook zou zijn, indien door Aziaten (waaronder tevens de Chineezen kunnen gerekend worden) persoonlijke voorzorgen tot behoud hunner gezondheid werden genomen, zoo is daarvan evenwel niet veel sprake, omdat bijgeloof en onkunde onder hen zoo ingeworteld heerschen, dat het thans nog niet mogelijk is hen goede begrippen omtrent gezondheidsleer te doen deelachtig worden.

De mogelijkheid om hygiënische maatregelen en kennis der gezondsheidsleer bij de inlanders ingang te doen vinden, is meermalen besproken. Zelfs is voor ongeveer een vijftiental jaren aan den Off. v. Gez. N. P. Van der Stok opgedragen een leerboek der gezondheidsleer voor inlanders te vervaardigen, dat in het Javaansch, Maleisch en Soendasch zou vertaald worden. Het manuscript, in het Nederlandsch, berust nog in de Gouvernements archieven, maar is nooit uitgegeven.

De hygiënische maatregelen, die de inlanders nemen, zijn vooral vastgesteld in de Mahomedaansche rechtsboeken en Van der Stok heeft daarop gewezen in eene redevoering, die hij hield op het Congres voor hygiëne en demographie in 's Gravenhage in 1884 (Gen. Tijdschr. v. N.-I. XXV, blz. 156). Vele in die boeken voorkomende voorschriften zouden gebruikt kunnen worden, om gezondheidsmaatregelen eene meer uitgebreide toepassing te geven. De onreine spijzen, volgens de Mohammedaansche wet, zijn in den regel ook weinig gezonde spijzen. Het onderhouden der gezondheid wordt zeer bepaald voorgeschreven. De baden en het wasschen van het lichaam worden in bijzonderheden voorgeschreven of aanbevolen, wel is waar als godsdienstige handeling, maar toch met hygiënische gevolgen. Daaronder behooren o. a.: het wasschen van den anus na defaecatie met water of, als dat ontbreekt, met zand, het spoelen van den mond, het gebruik van tandenstokers, wasschingen tusschen de teenen, het baden naar bepaalde regelen, zoodat het minstens een kwartier duurt enz. En die reiniging is onder zoovele verschillende omstandigheden, als godsdienstig gebruik, noodig, dat daardoor vanzelf goede gevolgen voor de gezondheid ontstaan. Zeer nuttig is o. a. ook de bepaling, dat water, dat door de zon warm is geworden, onrein is, omdat in het heete klimaat het water zoo spoedig bederft. In rivieren mag geen vuilnis worden geworpen; wijn en alkohol zijn verboden. Al deze en vele andere bepalingen en voorschriften uit den Mohammedaanschen godsdienst zouden gebruikt kunnen worden als grondslagen voor eene hygiëne voor inlanders. We zien evenwel in Ned.-Indië, dat die nuttige voorschriften evenmin stipt worden opgevolgd als zoovele andere wetten, die het Mohammedaansche geloof bezit. Bovendien zijn vele inlanders geen Mohammedanen.

Zoodra eene grootere beschaving onder de inlanders haren invloed zal hebben doen gevoelen, zullen ook hygiënische voorschriften bij hen met goed gevolg kunnen gegeven worden.

Ofschoon de Armeniërs ook onder de Aziaten zouden gerekend kunnen worden, geven hunne opvoeding en leefwijze het recht hen onder de Europeanen te rangschikken.

De hygiënische maatregelen, die in het belang der geheele bevolking kunnen genomen worden, behooren voornamelijk uit te gaan van de Regeering, terwijl plaatselijk, vooral op groote ondernemingen, veel goeds kan verricht worden door eigenaren of beheerders.

De zorg, die de overheid voor de gezondheid der inwoners kan dragen, beperkt zich voornamelijk tot het afweren van epidemiën en het tegengaan van besmettelijke ziekten; tot de zorg voor goed drinkwater, voor het oprichten en onderhouden van goede wegen, van openbare werken en van gebouwen, die tot huisvesting van vele personen moeten dienen, zooals ziekenhuizen, gevangenissen, kazernen, enz.; eindelijk tot den behoorlijken afvoer van faecaliën.

Aan al die eischen kan echter de Regeering niet overal voldoen en dan treedt de persoonlijke hygiëne op den voorgrond.

Wat het voorkomen en afweren van epidemiën en van besmettelijke ziekten betreft, kan gezegd worden, dat het voldoen aan de overige gestelde eischen daartoe veel kan bijdragen (Zie EPIDEMIËN).

Tegen malaria (moeraskoortsen) zijn geen bepaalde voorschriften in de wet gegeven. De maatregelen, die ter voorkoming of ter vermindering

dezer ziekte door de Regeering kunnen genomen worden, zijn bekend en worden hier en daar locaal toegepast. Daaronder behooren o. a. het behoud van bosschen, het aanplanten van hoog opgaande boomen, het draineeren van den bodem, de zorg dat er geen stilstaande poelen zijn, die kunnen uitdrogen, het aanplanten van gewassen, die veel water aan den bodem onttrekken. Al schijnt er eenige tegenspraak in de beide laatstgenoemde maatregelen, toch is dat niet het geval, want het ontstaan van malaria wordt in de hand gewerkt door het uitdrogen van een vochtigen bodem en door zulk een bodem zelve. Daarom is draineeren goed, maar moeten vochtige gronden en moerassen liefst tot ferme vijvers met veel water worden vervormd. Wanneer kleine rawah's in de eigendommen van landheeren voorkomen, zullen deze verstandig handelen door die tot diepere vijvers te vervormen en zorg te dragen, dat door behoorlijken aanvoer van water geene uitdroging plaats vindt.

Tot de planten, die veel water aan den grond onttrekken, behooren o. a. toeri, klampis, pisang, boenga matahari (de zonnebloem) en de *Eucalyptus globulus*. De aanplant van laatstgenoemden boom gelukt alleen in hooge streken.

Bij het werken in den grond ontstaan bijna altijd moeraskoortsen. Daarom moet de bodem vooraf worden gedraineerd en zorg worden gedragen, dat er geen poelen ontstaan. Bij het omkappen van bosschen behooren daarin eerst ferme doorgangen te worden gemaakt, zoodat de wind er gemakkeijk door kan strijken.

Bij den natten rijstbouw zijn de omstandigheden zeer gunstig voor het ontstaan van malaria; daarom is streng toezicht op de behoorlijke afwatering met goede irrigatie dringend noodig, vooral wanneer Europeanen in de nabijheid der rijstvelden wonen. De ondervinding leert namelijk, dat zij er meer onder lijden dan de inlanders; bovendien is het niet te ontkennen, dat een spoedig verbouwen van palawidja en de snelle groei van onkruid veel van de nadeelen wegnemen.

In streken, waar moeraskoortsen heerschen, is het van belang, romdom de woonhuizen of rondom een kampong ringslooten te graven, die een behoorlijke afwatering hebben en bamboe als omheining te planten aan de zijde, vanwaar de meest heerschende winden komen.

De oorzaken tot het ontstaan van beri-beri zijn nog te weinig bekend, om met zekerheid eenige maatregelen tegen de uitbreiding dier ziekte te kunnen aanbevelen.

De Regeering behoort te zorgen, dat er behoorlijke gelegenheden bestaan tot afzondering van zieken, die voor hunne omgeving besmettend kunnen zijn, vooral als hunne ziekten van langen duur zijn, zooals bijv. *lepra*, *framboesia* (patek) enz. De noodzakelijkheid van goed drinkwater is door de Regeering reeds lang erkend en op vele plaatsen voorzien daarin Artesische putten. Waar die niet bestaan of de boringen geene goede resultaten opleverden, is het voor grootere plaatsen wenschelijk, dat behoorlijke waterleidingen worden aangelegd en moeten op kleinere plaatsen of voor enkele huizen maatregelen worden genomen, die straks bij de persoonlijke gezondheidsleer ter sprake komen. Dat het maken en onderhouden van goede wegen en openbare werken veel kan bijdragen om den algemeenen gezondheidstoestand te verbeteren of goed te doen blijven, behoeft wel geen nader betoog.

Ziekenhuizen, kazernen, gevangenissen en dergelijke inrichtingen, waarin vele personen bij elkaar verblijf houden, moeten wel aan de eischen der algemeene gezondheidsleer voldoen, maar bovendien zijn ingericht met het oog op de bijzondere omstandigheden, die land en klimaat medebrengen. In het algemeen kan men zeggen, dat voor zulke gebouwen, evenals voor alle bewoonde huizen in Indië, de hoofdzaak is het dak. Het dak moet beschutten tegen regen en zonneschijn. Van de verschillende materialen, die voor dakbedekking worden gebezigd, is het van belang die te kiezen, welke het geringste verschil in temperatuur gedurende den dag en den nacht doen ontstaan. Daartoe komen, volgens de onderzoekingen van Radersma (Gen. Tijdschr. v. N.-I XXXIII, 596). het meest in aanmerking kadjang, atap, pannen en sirappen, waarbij eene niet te groote helling van het dak aanbeveling verdient. Het aanbrengen van een plafond is zeer goed. Tusschen de stijlen (van steen, hout, ijzer, bamboe enz.) waarop het dak steunt, worden muren aangebracht, waarvan het materiaal verschilt, naarmate van het doel, waartoe het gebouw zal worden gebezigd. In elk geval behoort in ieder lokaal goede luchtverversching te kunnen plaats vinden. Voor ziekenhuizen zou het zeker zeer aantebevelen zijn de stijlen enz., om het zoo eens te noemen het geraamte van het gebouw, te vervaardigen van ijzer en de omwandingen van goedkoop en licht materiaal, dat gemakkelijk vernieuwd kan worden, wanneer het oude wordt verbrand. De eischen voor hospitalen van permanenten aard zijn o. a. beschreven door Van der Elst en Walland (Gen. Tijdschr. v. N.-I. XIX. 157), door De Vos (Indische bouwhygiëne, 1892, blz. 148) en in verschillende opstellen in het Tijdschrift der Afd. Ned.-Indië van het Koninkl. Instituut van Ingenieurs. Die eischen kunnen hier niet allen worden opgegeven, maar betreffen, behalve het reeds gezegde, vooral behoorlijken waterafvoer, reinheid en gemakkelijke desinfectie, benevens ruimte en ventilatie. Bij het bespreken der woningen in het algemeen komen vanzelf nog eenige onderwerpen in aanmerking, die ook op deze gebouwen van toepassing zijn.

De afvoer van faecaliën, in ruimen zin, laat in geheel Ned.-Indië veel te wenschen over, zelfs in de groote steden. Het behoeft wel nauwelijks betoog, dat de algemeene gezondheidstoestand belangrijk zou verbeteren, indien deze zaak goed kon geregeld worden. Maar zelfs indien het mogelijk ware de inlanders te dwingen steeds gebruik te maken van latrines — en dus de rivieren niet te verontreinigen — dan zou de aanleg van behoorlijke riolen enz. de financiëele draagkracht der Regeering en der bevolking verre te boven gaan.

Een belangrijke maatregel, door de Regeering te nemen in het belang der algemeene gezondheid zou zijn, wanneer goede bepalingen gemaakt konden worden op den verkoop van vergiftige stoffen, die thans al te gemakkelijk op pasar's enz. verkrijgbaar zijn. Ook zou de mogelijkheid om levensmiddelen te doen keuren zijn aan te bevelen.

De persoonlijke maatregelen om de gezondheid te bewaren zijn voornamelijk uitvoerbaar door Europeanen, al zullen deze verstandig handelen door zooveel mogelijk de toepassing er van door inlanders in de hand te werken.

Zonder in nadere bijzonderheden te treden over den invloed, dien het land en het klimaat, zoowel als de Indische maatschappij op den gezondheidstoestand uitoefenen, worden hier de voornaamste maatregelen om de gezondheid te bewaren opgesomd.

Als woonplaats zijn de hoog gelegen streken te verkiezen. In het algemeen kan gezegd worden, dat de laag gelegen plaatsen, dus de kustplaatsen, ongezonder zijn dan die, welke meer in het binnenland en hooger gelegen zijn. Uit eene statistiek over dertig jaren blijkt, dat percentsgewijze in de kustplaatsen bijna tweemaal zooveel personen sterven als in de plaatsen binnen 's lands gelegen.

Als men de vrije keus heeft, is het wenschelijk, dat de woning gelegen zij in een hoog, zandachtig terrein of op een grind- of rotsbodem. Ook bouwland (behalve rijstlanden) is meestal gezond. De nabijheid van stilstaand water, van sawah's, van kerkhoven, van dicht ineengegroeid laag hout en van langzaam stroomende rivieren is nadeelig. Boschgrond mag niet binnen een jaar, nadat de boomen gekapt zijn en het terrein is schoon gemaakt, bebouwd worden.

Wat het hoofdgebouw betreft, is het wenschelijk, dat de voor- en achterzijde van het huis zooveel mogelijk naar noord en zuid zijn gericht, omdat de zon dan in alle kamers kan schijnen en de land- en zeewinden door het huis kunnen geleid worden. De inwerking der zonnestralen is noodig, maar mag niet zoo lang plaats vinden, dat de kamers te warm worden. In steenen huizen mag de zon langer schijnen dan in die van hout of van bamboe, welke daarom een breed afdak of galerijen moeten hebben. De slaapkamers kieze men aan de oostzijde van het huis. Glazen ramen zijn niet noodig, jaloezieën wel. De laatste moeten van ongeveer 8 à 9 uur 's morgens tot 4 à 5 uur des namiddags gesloten blijven. Alle kamers, die licht en lucht uit de tweede hand ontvangen, zijn ongezond en mogen nooit als slaapvertrekken gebezigd worden. De beste wijze om een huis te bouwen is dat hoog uit den grond te doen op houten of steenen pilaren van één à twee meter hoogte; steenen vloeren (vooral van marmer of Escauzijnsche steenen) zijn de beste; ook is Portlandcement daarvoor bruikbaar; houten vloeren moeten aan de onderzijde geteerd en aan de bovenzijde geverfd zijn. Vlakke, met weinig versierselen voorziene en met kalk gewitte muren zijn de beste. Plafonds van goed droog hout zijn aantebevelen; die van matwerk met papier beplakt en dan gewit zijn niet zoo goed, omdat zij te veel stof loslaten. Deuren en vensters moeten zoo groot mogelijk genomen worden en tegenover elkaar zijn geplaatst. Het is een groot voordeel, wanneer om het geheele huis eene schuin afloopende gecementeerde stoep is aangebracht, waarlangs het regenwater kan wegloopen; in alle geval moet de grond tegen het huis aan iets verhoogd en vast aangestampt zijn.

De bediendenkamers moeten ruim zijn en het dak moet aan de achterzijde niet onmiddelijk op den muur rusten. In de keukens behoort een wasemkap boven de stookplaatsen te zijn aangebracht. In de badkamers zijn gemetselde, goed gecementeerde waterbakken te verkiezen boven houten kuipen. De stallen en privaten moeten terzijde van het hoofdgebouw staan en niet daar tegenover.

De huizen moeten met groote tusschenruimten van elkaâr worden gebouwd, waarbij beplanting met hooge boomen aan de oost- en westzijde moet worden vermeden. In streken, waar veel slangen voorkomen, is het nuttig ganzen te houden, omdat de slangen dan verdwijnen.

Tapijten, zware overgordijnen, meubelen met fluweel, enz. verdienen afkeuring; rotanvlechtwerk is voor stoelen, kanapee's enz. het best. Groote, ijzeren ledikanten zijn beter dan die van hout. Voor de vulling van matrassen en kussens is kapok het best.

Ten opzichte van de voeding zal men verstandig doen met de gewoonten van het land rekening te houden. De gewone leefwijze nl. ontbijt met eieren en vleesch tusschen 7 en 8 ure, rijsttafel of een maaltijd met vleesch om 12 à 1 ure, thee ten ongeveer 5 ure en Europeesche tafel ten $7^1/_2$ à 8 ure, voldoet aan de eischen.

De levensmiddelen bederven spoedig, vooral als zij zijn toebereid voor gebruik, omdat er voortdurend een zoo hooge warmtegraad heerscht en de lucht altijd zeer vochtig is. IJskasten en ijskisten verdienen aanbeveling, terwijl beschutting tegen mieren en vliegen noodzakelijk is.

De algemeene regelen der voedingsleer gelden ook voor Indië. Zij behoeven hier niet herhaald te worden, maar enkele bijzonderheden komen voor bespreking in aanmerking. Onvoorwaardelijke afkeuring verdient de voeding uitsluitend met plantaardigen kost, omdat daarvan te groote hoeveelheden moeten gebruikt worden en het spijsverteringstoestel, dat in het heete klimaat tot de zwakke lichaamsdeelen behoort, daardoor te veel werk verrichten moet. Daar de eetlust niet zelden verminderd is, is het gewenscht dat er eenige luxe in de voeding bestaan kan, waardoor gemakkelijk een voldoende hoeveelheid voedsel wordt gebruikt. Het vleesch moet aan de eischen voldoen, die uit de gezondheidsleer in het algemeen bekend worden geacht. Bussen (blikken) met vleesch mogen geene uitzettingen vertoonen en moeten met den vinger nergens ingedrukt kunnen worden, van binnen mag het blik niet verkleurd zijn en het vleesch moet er frisch uitzien en niet onaangenaam rieken. Voortdurend gebruik van zulk geconserveerd vleesch is afteraden. Dèndèng is een goed, gemakkelijk verteerbaar voedsel. Petis daging, een strooperig extract van vleesch, is als voedsel bruikbaar, mits in niet groote hoeveelheid genomen.

De vogels, vooral de kippen, leveren een goed verteerbaar vleesch. Eieren zijn in alle vormen van bereiding, dus ook als gezouten eieren, aan te bevelen. De voedingswaarde van eetbare vogelnestjes is gering.

Er is veel en goede visch in Indië. Al staat de voedingswaarde van visch iets lager dan die van vleesch, zoo is die toch zeer voldoende. Onder de visschen komen er eenige voor, die bekend zijn als vergiftig of waarvan dat wordt vermoed. Deze zijn ikan boental, i. pangontor, i. krapoe, i. kodokh, i. mérah bateh, i. tambang (simako, sinkaret), i. doerei. De ikan bandang mag niet gegeten worden, als er eenige stoornis in de spijsvertering of wat koorts bestaat. Gedroogde visch moet versch zijn en kan dan gerust worden gegeten, evenals visch in zuur. Troeboek houdt vele voedingsstoffen. Bij het eten van Makassaarsche roode vischjes verdient het aanbeveling de roode saus, waarin

zij voorkomen niet mede te verorberen, omdat de ang khak, die bij de bereiding gebruikt wordt, somtijds arsenik bevat. Kroepoek ikan is voedzaam en gemakkelijk verteerbaar. Trasi, kelatjan en tempaja verdienen geen aanbeveling, omdat die bereidingen op gedeeltelijke verrotting berusten. Petis ikan is bruikbaar in kleine hoeveelheden. Oesters, garnalen, kepiting en redjoengan, kroepoek, petis en trasi oedang zijn goede voedingsmiddelen.

Rijst alleen is niet voldoende voor voeding, maar met vleesch, visch en groenten te zamen gebruikt zeer nuttig. Sago is een tamelijk goed voedingsmiddel. Pisang bevat veel voedingstof. Van de vruchten zijn in het algemeen gemakkelijk verteerbaar: de djeroek-soorten, djamboesoorten, papaja, boewah nona, sarikaja, sawo, sawo manila, doerian, manggis, mangga, ramboetan, kapoelasan, laboe ajar en samangka. Moeilijk verteerbaar zijn: sala-k, kanari, katapang, ananas, zuurzak, nam nam, granaatappels, belimbing, soekoen, nangka, tjampedak, tèrèp, doekoe, langsak en djenkol. Roedjak is aftekeuren als voedingsmiddel. Voor het gebruik van groenten gelden de algemeene regelen. Het matige gebruik van tjabé is aan te bevelen, terwijl vele der andere specerijen voor volwassenen in aanmerking komen. Het inlandsche (gouvernements-) zout is bruikbaar. Van de inlandsche en Chineesche gebakjes (koewé) zijn de rood- of oranjekleurige niet altijd te vertrouwen, omdat zij arsenik kunnen bevatten.

Goed drinkwater is noodig; waar geen helder drinkwater is te krijgen, is het gebruik van leksteenen (batoe saringan) met een laag houtskool en kiezelsteentjes er in aan te bevelen. Het gebruik van ijs tot afkoeling van dranken kan geen kwaad, maar liefst moeten geen stukken ijs in de dranken worden gedaan. Gendi's zijn zeer goed ter afkoeling. Koffie, thee en chocolade zijn, in niet te groote hoeveelheden gebruikt, als onschuldige dranken te beschouwen. Het gebruik van alkoholhoudende dranken is nadeelig voor gezonde menschen in het heete klimaat. Men moest alleen alcoholica gebruiken op geneeskundig voorschrift. Ook de inlandsche alkoholhoudende dranken (toewak kras, soeri, arak, brem enz.) zijn aftekeuren.

De samenstelling der maaltijden laat in vele gezinnen te wenschen over, omdat er te weinig eiwit en vet bij voorkomt. Vooral als men genoodzaakt is veel rijst te gebruiken, moet er gezorgd worden, dat daarbij voldoende vleesch of visch verstrekt wordt.

Onder de keukengereedschappen verdienen de inlandsche zeven (kalo of ajakan) de aandacht, omdat die gemaakt zijn van gespleten bamboe, waarvan de vezels licht loslaten en zich met het voedsel kunnen vermengen.

De beste kleeding is dun flanel voor onderkleeding en wit katoen voor bovenkleederen. Flanel is noodig voor hen, die veel in de open lucht moeten werken of veel op reis zijn. Met het oog op de weinige resistentie van het darmkanaal is het dragen van bretels aantebevelen, omdat drukking om het middel den bloedsomloop moeilijker maakt. Groote kurken hoeden met wit katoen of witte zijde bekleed zijn de beste, terwijl ook een toedoeng goede diensten bewijzen kan. Een couvrenuque is in de buitenlucht goed, anders is het gebruik van een pajong noodig. Als er noodzakelijkheid bestaat 's nachts buiten te verblijven, moeten wollen kleederen gedragen worden.

Het is noodig elken dag minstens eenmaal te baden; slechts enkele menschen kunnen daar niet tegen. Het gewone schepbad (siram) is voldoende, waarbij ook het hoofd behoort nat gemaakt te worden. De beste tijd om te baden is 's morgens eenigen tijd na het verlaten van het bed en 's middags tegen 5 à 6 uren. Het baden in de rivieren is in het algemeen aftekeuren, omdat het rivierwater te onzuiver is; ook sawahwater verdient geene aanbeveling. Zulk onzuiver water moet eerst goed bezinken en worden afgegoten of door talidoeg worden gefiltreerd. Het gebruik van zeebaden op de koele uren van den dag kan geen kwaad. Tjèbok (wasschen van den anus) is een uitstekende gewoonte en kramas (hoofdwassching), van tijd tot tijd aangewend, heel goed. Het voortdurende gebruik van bedak is nadeelig voor de huid en dus voor de gezondheid, omdat de openingen der zweetklieren daardoor verstopt worden.

Regelmatige lichaamsbeweging — vooral wandelen op de koele uren van den dag, dus 's morgens voor 8 ure en 's avonds na 5 ure, — is noodig tot behoud der gezondheid. Het wandelen kan worden vervangen door paardrijden, wielrijden, gymnastische oefeningen, cricket, croquet, kegelen, football en roeien, mits niet overdreven. Biljarten behoort onder de gezonde bewegingen, evenals dansen zonder te groote inspanning.

Voor de passieve bewegingen is het toeren in een rijtuig de hoofdzaak. Op reis komen bovendien in aanmerking het vervoer per tandoe (draagstoel), per stoomboot en per spoortrein; die laatsten leveren dezelfde voor- en nadeelen op als overal; voor eene ferme luchtverversching moet daarbij worden gezorgd. De tandoe is nooit te verkiezen, maar soms onvermijdelijk.

Een slaap van 8 à 9 uren is noodig. Deze kan, zonder nadeel, verdeeld worden in een korten middagslaap gedurende een of twee uren en een langeren slaap in den nacht. Wie een middagslaap, gedurende de heetste uren van den dag, kan nemen, doet daaraan verstandig.

Het werken, vooral lichamelijk arbeiden, moet op de heete middaguren en gedurende den nacht worden nagelaten. Ook geestelijke arbeid mag niet al te lang des avonds worden voortgezet. Nu en dan ferm moe worden kan geen kwaad, maar men vermijde eene elken dag terugkeerende vermoeidheid. Van 's morgens 9 tot 's middags 4 ure werke men niet in de open lucht, tenzij een enkele maal, als er goede voorzorgen genomen zijn voor beschaduwing. Het werken in den grond is, in het algemeen, voor Europeanen nadeelig.

Er is geen bezwaar tegen om zich, na groote vermoeienissen, eens te laten pidjit (knijpmassage) of oeroet (wrijfmassage), mits daarvan geen gewoonte gemaakt worde.

Bij het heerschen van besmettelijke ziekten kunnen ook persoonlijke maatregelen genomen worden om de besmetting tegen te gaan. Behalve die, welke door de overheid ter ontsmetting van gebouwen, tot het onschadelijk maken van stoffen van den lijder afkomstig of met hem in aanraking geweest enz. worden voorgeschreven, is het vermijden van besmette woningen een hoofdzaak. Verder zal men voorzichtig doen bij het heerschen

eener epidemie de raadgevingen op te volgen, die dan gewoonlijk door geneesheeren ter voorkoming van de heerschende ziekte worden gegeven.

Litteratuur: Dr. J. Bontius, De conservanda valetudine, 1658; Id., De Diaeta Sanorum, 1642; Id., de Oost- en West-Indische Waranda (uitgegeven door J. ten Hoorn), 1694. — J. Mossel, Aanmerkingen over Batavia's gesteldheid, 1753; Kort bericht voor de zeevarende der kleine vaart, op wat wijse de gezondheid te bewaren enz. 1794. — W. M. Keuchenius, Over de oorzaken der zedert 60 jaaren, toegenomen ongezondheid van Batavia, en over de middelen van herstel, 1812. — G. Heymering, Opmerkingen over acclimatisatie, 1846; Over de gezondheid en gelegenheid van Salatiga (Verh. Bat. Gen. v. K. en W. VI. 1792); Bedenkingen tegen en wering van kolonisatie op Java (Tijdschr. v. N.-I. 1842); Invloed der berglucht op Europeanen (id. 1843); Over den invloed van het klimaat van Indië op het gestel van den Europeaan door Dr. C. Swaving (id. 1844, 45, 46); Iets over acclimatisatie door F. Junghuhn (Ind. Mag. 1844); Gezondheid of ongezondheid van Batavia (id.); Iets over de ongezondheid van het eiland Onrust (id.); Een woord over acclimatisatie door S. L. Heijmann (id. 1846). — Dr. C. Swaving, De invloed van Java's klimaat op den gezonden Europeaan enz. (Ind. Arch. 1849). — X., De invloed van het klimaat op menschenrassen (Mil. Tijdschr. 1876); De invloed van den natten rijstbouw op den plaatselijken gezondheidstoestand door E. B. Kielstra (Tijdschr. v. h. Kon. Instit. v. Ing. Afd. Ned.-Ind. 1874—1876). — In het Gen. Tijdschr. voor N.-I. komen o. a. voor opstellen over invloeden van het tropisch klimaat (VI. 725, XV. 519); over meel (VI. 253); peulvruchten (IX. 850); melk (I. 76, XII. 535, XIII. 270, XVIII. 262); rijst (II. 429); drinkwater (VI. 607, XV. 275, XVIII. 376, XVI. 764); kolonisatie (XVI. 757); luchtbederf in openbare gebouwen (XIV. 607); acclimatisatie (XXI. 81, XXII. 238, XXVIII. 276); baden (XXIV. 97, 99); algemeene hygiëne (XVI. 547, XVII. 338, XXV. 156); ijs (XXVI. 252, XXVIII. 143) en vele andere. — Dr. Verweij, De acclimatatie van Nederl. in Indië, 1863. — Dr. J. P. Dozy, Geneesk. Gids voor Ned.-Indië, 1e afd. 1892. — Dr. F. A. C. Waitz, De ziekten der kinderen in heete gewesten, 1e deel 1875. — Van den Heuvell, De leefregel der kinderen in heete gewesten. — Prof. B. J. Stokvis, De invloed der tropische gewesten op den mensch, 1894. — R. A. Van Sandick, Kolonisatie van Eur. in de tropen (Vragen des tijds, 1894). — Dr. Swart Abrahams, Vaderland en Moederland (Tijdspiegel, 1894). — J. F. Niemeyer, De Germanen tusschen de tropen (Ind. Gids, 1894). — Corn. de Groot, Emigratie uit Nederl. naar N. O.-I. (Notul. Alg. Verg. Ind. Gen. 17 Dec. 1872, 11 Febr. 1873). — Dr. C. L. Van der Burg, Kolonisatie van Nederl. in Nederl. O.-I. (id. 13 Dec. 1887). — L. F. Praeger, Indische studiën, 1863. — Dr. C. Swaving, De oorzaken en gevolgen der ongezondheid van eenige gevangenissen op Java, 1865; Id., Batavia's sanitaire geschiedenis onder het bestuur van de O.-I. Maatschappij (Ned. Tijdschr. v. Gen. 1878). — Dr. C. L. Van der Burg, De geneesheer in Ned.-Indië, Deel I 2e dr. 1883; Id., Gezondheidsmaatregelen in den choleratijd (Bat. Handelsbl. 6 Oct. 1881); Id., Iets over den invloed der akklimatatie op het ontstaan van ziekten (Feestbundel Donders-jubileum, Ned. Tijdschr. v. Gen. bl. 15, 1888); Id., De geschiktheid van tropische hooglanden tot vestiging van Europeanen (Ned. Mil. Gen. Arch. 1891, blz. 376); Id., To what extent are Tropical Altitudes adapted for Settlements by Europeans (Transact. 7th Int. Congr. of Hyg. and Demographie, Londen 1891, Vol. X, 170); Id., Persoonlijke gezondheidsleer voor Europeanen, die naar Ned.-Indië gaan of daar wonen, 1895. — G. W. F. De Vos, Indische Bouw-hygiène, 1892.

C. L. v. D. B.

GIANJAR (GYANJER). Een tot 1883 zelfstandig rijkje op Bali. In dat jaar werd het bij overeenkomst gevoegd bij Kloengkoeng om daarmede uit te maken één rijk met den Dewa-agoeng van Kloengkoeng als bestuurder. Zie KLOENGKOENG.

GIBBON. Zie AAP.

GIERST. Naam voor verschillende graangewassen met groote eetbare korrels; zoowel in de gematigde als warme gewesten gekweekt. De gewone gierst (millet) is *Panicum miliaceum L.*; de Italiaansche gierst (mohar) is *P. Italicum L.*; de bloedgierst is *P. sanguinale L.*; de paarlgierst is *P. spicatum L.*; de mannagierst is *Glyceria fluitans R.Br.*; de Duitsche gierst (Borstenhirse) is *Setaria Germanica Rth.*; de sorghogierst (kafferkoren, durrha) is *Sorghum vulgare Pers.*; de Chineesche gierst (zg. Chineesch suikerriet) is *Sorghum saccharatum Pers.*; de Afrikaansche gierst is *Andropogon Sorghum L.* Alle deze worden voor voedsel gebruikt, als zoodanig en als grutten of als meel; voorts ter bereiding van alcoholische dranken. In het Oosten heeft oudtijds *Sorghum vulgare* eene zéér groote rol als volksvoedsel gespeeld, gelijk thans nog in vele streken van Eng.-Indië het geval is (inl. naam juár). Van de andere gierstsoorten wordt op Java vooral *P. Italicum* onder den naam Djawawoet voor vogelvoer gekweekt. Het planten van gierst op de sawah's tusschen de rijst in, gelijk soms op Java plaats heeft, zou een uitvloeisel zijn der transmigratieleer: met de bedoeling, dat de eigenschap van deze om hoog uittegroeien en een groot aantal korrels voorttebrengen, op de padi overga, zoodat ook hare halmen hoog zullen groeien en de aren goed gevuld zullen zijn.

GIERZWALUW. Naam van zwaluwachtige vogels met buitengewoon lange zeisvormige vleugels, waarin zich tien groote slagpennen bevinden; terwijl bij vele soorten de staartpennen in scherpe punten eindigen. Ten gevolge van een kleinen bek, groote mondopening, groote diepliggende oogen, korte doch krachtige pooten, voorzien van kromme, scherpe nagels, hebben deze vogels een zeer in het oog vallend uiterlijk. Zij vliegen uitstekend goed en bijzonder snel, bijna den geheelen dag achtereen hoog in de lucht, steeds insekten vangende, komen nooit uit eigen beweging op den vlakken grond, kunnen daarop niet loopen, slechts als het ware schuivende zich voortbewegen, doch nooit daarvan opvliegen. In den Indischen archipel komen vele soorten voor; de meest gewone zijn die, welke de bekende eetbare vogelnestjes vervaardigen. Deze nestjes vindt men tegen de wanden der rotsen, zeer dicht bijeen; zij bestaan uit fijn zeewier, voornamelijk *Gelidium corneum*, plantenvezels, zooals kapok (*Gossampinus alba*), palmdraden, brokjes van *Equisetum*-soorten, boommos (*Lichen*) enz., vermengd met het speek-

sel der vogels; of de nestjes zijn vervaardigd uit het speeksel, vermengd met toevallig daartusschen gekomen kleine voorwerpen, zooals veertjes, welke bij het telkens vliegen tegen den rotswand aan het versch aangebrachte speeksel blijven kleven en soms tengevolge van het persen van het speeksel uit de klieren een kleine wond doen ontstaan, waaruit enkele bloeddruppels te voorschijn komen, welke dan de roode vlekjes aan de nestjes veroorzaken, ook vindt men overblijfsels van insecten, kleine stukjes zeewier enz. Deze beide vormen van nestjes worden de onechte of valsche genoemd, kenbaar aan de meer bruinachtige, in 't algemeen donkerder kleur, terwijl de echte eetbare vogelnestjes geheel en al uit speeksel, cubilose genoemd, zijn samengesteld. De makers dezer nesten zijn de *Salanganes*, *Collocalia nidifica s. fuciphaga*, op Java genoemd Koesappi, en *Collocalia esculenta*, op Java genaamd Boerong walet; deze soort is zeer klein, niet grooter dan een sijsje, van boven donkerbruin, van onderen donkergrijs, op den buik met witte schakeeringen. *Collocalia nidifica* is ongeveer van de grootte onzer huiszwaluw (*Hirundo urbica*), van boven donkerbruin, van onderen bruingrijs. Die eetbare vogelnestjes, welke spoedig gedurende het vervaardigen drogen en dan een soort van taaie gelei of vischlijm vormen, zijn eigenlijk zonder smaak of geur; ze hebben den vorm van een in 't midden doorgesneden half napvormig schoteltje. De vogels plaatsen deze nesten altijd in diepe holen, ten einde het nat worden te voorkomen, daar ze in dat geval opzwellen en dus onbruikbaar als broednesten zouden worden. Vele duizenden vogels broeden bijeen. De nestjes zijn grooter en kleiner; de grootere, diepere worden door de wijfjes met veêren uit haar lichaam getrokken bekleed en tot het uitbroeden van een 3 of 4 tal eieren gebruikt; de kleinere, meer ondiepe en smallere nestjes worden door de mannetjes bewoond. De wijze, waarop die nestjes ontstaan, is als volgt: in den aanvang vliegt de vogel een tien- tot twaalftal keeren tegen het uitgekozen plekje aan den rotswand, zich niet meer verwijderende dan op eenige meters afstand en kleeft dan telkens eenig speeksel daartegen aan met de punt van de tong, in den vorm van een breede halfcirkelvormige streep; is dit geheel droog en verhard, hetgeen spoedig plaats heeft, dan brengt hij er een aantal dergelijke randen tegen aan, doch zoodanig dat, terwijl elke nieuwe laag aan de binnenvlakte wordt aangebracht, deze telkens over de vorige laag heensteekt, waardoor de rand steeds dun en scherp blijft, doch de eerst aangelegde gedeelten steeds dikker worden. De eigenaardige golfachtige dwarsstrepen in de nesten zichtbaar, ontstaan tengevolge van het zich vastklampen van den vogel aan het nestje naarmate het grooter wordt, die daarna het speeksel aanbrengende, zijn kop steeds heen en weer beweegt langs den rand van het reeds hard geworden gedeelte. De groote hoeveelheid speeksel wordt afgescheiden door de ondertongsklieren, welke gedurende den broedtijd zich tot twee groote gezwellen uitzetten, doch als de nestbouw gereed is, reeds bij het eierleggen opdrogen en niet grooter zijn dan dergelijke klieren bij andere vogels; het speeksel verzamelt zich in het voorste gedeelte van den bek, in de nabijheid van de uitvoerbuis van die ondertongsklier, heeft de meeste overeenkomst met arabische gom en is even als deze zoo dik en taai dat men het in lange draden uit den bek van den vogel kan trekken; brengt men het uiteinde van zulk een slijmdraad op de punt van een houtje en draait dit langzaam in de rondte, zoo kan men op deze wijze de geheele massa van de op dat oogenblik voorhanden hoeveelheid speeksel uit den bek en uit de uitvoerbuizen van de klier trekken; aan de lucht gekomen droogt het snel op en is dan precies de zelfstandigheid, waaruit het nest gevormd is. Door proeven bij deze zwaluwsoort in gevangenschap is gebleken, dat bij sterke voeding de speekselklieren geducht opzwellen en voortdurend zeer veel speeksel afscheiden, daarentegen bij weinig of bij geheel gebrek aan voedsel zeer weinig speeksel voorhanden is; in het 1e geval ontstaan de mooiste, grootste, beste, zoogenaamde eerste kwaliteit eetbare vogelnesten. Zie verder VOGELNESTEN. De Koesappi maakt haar nest aan minder ontoegankelijke plaatsen dan de Boerong-walet. Beide soorten zijn waargenomen op Java, Sumatra, Borneo, de Molukken, op de Kei-eilanden enz. De levenswijze der *Salanganen* is merkwaardig; zij vliegen langs de Javaansche kusten in het rondspattende schuim der branding heen en weer en zoeken dáár haar voedsel, bestaande in insecten en wormpjes; hare vlucht is pijlsnel, zelfs bij volkomen duisternis in en uit de nauwste spleten; hare nesten zijn altijd regelmatig in de rotsholen gebouwd, welke zich aan den oever bevinden; de bodem dezer rotsholen is gewoonlijk met zeewater bedekt, de ingang nauw, met de eb open, met den vloed door iedere aanrollende golf geheel gesloten; op de oogenblikken dat de golf nadert of terugrolt vliegt nu de zwaluw uit en in. Bij uitzondering worden de rotsholen, die ver verwijderd zijn van de zee, ook door de *Salanganes* bewoond. Sommige soorten van Gierzwaluwen zijn gekenmerkt door krachtige staartpennen met doornachtige punten, waarmede de vogels zich vastklampen aan loodrechte rotswanden; zij leven op Java, Sumatra en Borneo. Twee dezer (*Acanthyllis giganteus* en *Ac. coracinus*) zijn zwart, doch bij eerstgenoemde is de staart geheel wit aan de onderzijde en bij laatstgenoemde geheel wit op de bovenzijde. Grootere soorten van Gierzwaluwen uit den Ind. archipel zijn voorzien van een diep gevorkten staart en fraaie kleuren, zooals *Dendrochelidon mystaceus*, van Nieuw-Guinea, Celebes en Amboina, zoo groot als een spreeuw, met blauwzwarten bovenkop, vleugels en staart, met witte vederen op de schouders en rondom den kop en met zeer lange witte knevels; de olijfbruine Gierzwaluw van Sumatra en Borneo (*Dendrochelidon comatus*) en de Lajanlajan, een groenachtige soort met roodbruine wangen en buitengewoon langen gevorkten staart van Java en Sumatra (*Dendrochelidon longipennis s. klecho*). De nesten dezer laatste soort komen in vorm overeen met de eetbare vogelnesten, doch de bijzonder dunne wanden zijn gevormd uit de veêren van den vogel en kleine stukjes van een of andere soort van *Lichen* (boommos), alles te zamengekleefd door speeksel; het nest zelf is ook aan een boomtak vastgekleefd met speeksel, doch is zoo klein, dat de vogel eigenlijk op den horizontaal liggenden boomtak zit en slechts met den buik het ei bedekt en uitbroedt; voor den-handel hebben deze nesten geene waarde.

GIFAL. AMB. AROE. Zie KELADI.

GIFTBOOM. Is *Antiaris toxicaria Lesch.* Zie ANTJAR.

GIGANTOCHLOA. Zie BAMBOE.

GIGHEN. Staatje aan de Noordkust van Atjeh, met Soewit sama Indra, Kamala, Kampong bahroe, Paleuh en Kloempang Paijong de machtige federatie van Gighen of Gigien uitmakende, aan het hoofd waarvan de hoeloebalang van Gighen staat met den titel van Toekoe Bintara Kemangan. De koewala Segli scheidt Gighen van Pedir, aan de monding ligt de kampong Pakan Lama, waar een deel der bevolking zich bezig houdt met zout maken. Wij hebben er een benteng (Segli) vlak aan zee met een civiel etablissement; twee controleurs zijn er voor de politieke aanrakingen. De benteng ligt noch op Pedirsch noch op Gighensch gebied, maar op tanah waqf, z. g. Sultansgrond. In het gebergte komt de kampong Tamseh voor. Evenals in alle kuststaatjes van Atjeh is er ook in Gighen een belangrijke uitvoer van peper. Zie mede ATJEH NOORDKUST.

GIGHEN (KOEWALA). De uitmonding eener uitgestrekte lagune aan de Noordkust van Atjeh, die vroeger vermoedelijk in verbinding is geweest met de Atjehrivier. Meer oostwaarts is nog een klein riviertje, dat den naam draagt van Gighen.

GIGI DJARAN (IKAN) of DJACON GIGI. Ombervisschen uit het geslacht *Otolithus*. Op Java en Timor heet een Ombervisch uit het geslacht *Corvina*, *C. semiluctuosa*, Ikan samgee of samgèh; die uit het geslacht *Lobotes* of Baarsombervisch heeten op Java en Billiton Ikan kakap of I. kakap batoe; *Diagramma punctatum* Ikan gadji, *D. crassispinum* I. bibir tebel op Java; *Pristipoma*-soorten Ikan krotkrot op Java; *Latilus upenoides* I. goerisi mèrah op Java en Billiton, op Billiton ook I. krissi.

GILGIL (GÈLGÈL). Oude hoofdplaats van Kloengkoeng (Bali) aan de Jèh-haha of Vijgenrivier; vroeger het middenpunt van Bali, thans een onbeduidend dorp.

GILIBOAN of DUIVENEILAND. Zie DUIVENEILAND.

GILLESPIE. (SIR ROBBERT ROLLO) Geboren te Comber (graafschap Down, Engeland) 21 Januari 1766, trad in 1783 als cornet in krijgsdienst, welken hij bijna moest verlaten, wegens een duel, waarin hij zijn tegenstander doodelijk trof. Tengevolge van de gunstige uitspraak der jury bleef hij echter voor den dienst bewaard, en onderscheidde zich in den oorlog van 1794 tot den vrede van Amiëns herhaaldelijk in de West-Indiën, later in Britsch-Indië, waar hij o. a. een opstand der Sepoys te Vellore dempte en de cavalerie en bereden artillerie in den oorlog tegen Runjeet Singh aanvoerde. In 1811 commandeerde hij met den rang van brigadier-generaal de voorhoede van het leger onder Sir S. Auchmuty, dat uit Britsch-Indië gezonden werd om Java te vermeesteren en voerde den beslissenden aanval tegen de verdedigingswerken te Mr. Cornelis aan. Na de verovering van Java werd hij benoemd tot opperbevelhebber der Engelsche troepen aldaar; in die betrekking stond hij aan het hoofd eener expeditie tegen Palembang, die eindigde in de afzetting van den Sultan aldaar (1812) en voerde, bijna onmiddellijk na zijne terugkomst van dien tocht, de Engelschen tegen Djokjakarta aan, dat veroverd werd, terwijl de Sultan van dat rijk eveneens werd afgezet. Met den Luit.-Gouv. Raffles geraakte hij in onmin, daar hij tegen deze zware beschuldigingen bij de Directeuren der Eng. Cie inbracht. Spoedig daarna (1812) legde Gillespie, die den rang van majoor-generaal verkregen had, het bevel over de krijgsmacht op Java neder en vertrok naar Britsch-Indië, waar hij met het commando te Meerut belast werd. Hij nam als zoodanig deel aan den oorlog tegen Nepaul en sneuvelde 31 Oct. 1814 bij een aanval op het fort te Kalunga bij Deyra Dhoon in de Himalaya's. Zie Memoir of Sir R. R. Gillespie, London 1816 en Thorn. Conquest of Java, London 1816.

GILOLO. Zie DJAILOLO.

GINDJÉ. JAV. Zie GANDJA.

GINDOL. Zie KOEDA-AYER.

GINGELLY. Handelsnaam van twee soorten oliezaad, nl. van *Sesamum Indicum DC.* (til-, lenga-, bennézaad, Zie WIDJEN) en *Guizotia oleifera DC.* (Nigerzaad).

GINTOENG. SOEND. Zie GADOG.

GIRI. Naam van een heuvel op drie palen afstand van Gresik gelegen, bevattende het heilige graf van Raden Pakoe of Soesoehoenan Giri, een leerling van Malik Ibrahim, die meer nog dan zijn leermeester tot de verspreiding van den Islam op Java heeft toegebracht. Giri is ook bekend als de zetel der Pangéran's Giri, de zoogen. priestervorsten, die een soort van geestelijk gezag schijnen te hebben uitgeoefend, langen tijd de vorsten van Mataram weerstonden, totdat de laatste hunner in 1680 met bijna alle leden van zijn geslacht op bevel van Soesoeh. Amangkoe Boewana II werd omgebracht.

GIRING LANDAK. JAV.; KAKATJANGAN, SOEND.; GARINGGING, BAT.

Crotalaria retusa L., Fam. *Leguminosae*, onderfamilie *Papilionaceae*.

Een half-heester in tropisch Azië algemeen, ook in tropisch Amerika en Afrika voorkomende, doch daar waarschijnlijk ingevoerd; wegens de gele bloemen op Java in tuinen gekweekt. De bladeren geven een weinig indigo; die van *C. striata L.* bevatten een giftig alkaloïde.

GIRGOEDEI. Zie BALIGOH.

GIRGOEDEI ITAM. Zie BALIGOH.

GISSER of GÈSER. Hoofdplaats van de onderafdeeling Ceram-Laoet met Goram der assistent-residentie Banda, gelegen aan den noordoostelijken hoek van het gelijknamige eiland, tevens standplaats van den posthouder. Sedert 1883 is er voor rekening der handelaars een overdekte marktplaats opgericht, waar kleinhandel wordt gedreven. In 1882 werd de bevolking van het eiland Gisser op 306 zielen geschat.

GLADAG. In de Vorstenlanden op Java gebruikelijke benaming van de plaats buiten de Noorderpoort van de aloen-aloen vóór de kraton, waar de transportmiddelen (lastdragers, vrachtpaarden en karren) voor den dienst van den vorst geleverd moeten worden; ook in de Gouvts.landen verzamelplaats voor de koeli's op plaatsen langs de groote wegen. Gladag-paard beteekent eigenl. een paard voor den dienst van den vorst; in de Gouvts.landen een paard voor het postwezen en Gouvts. diensten geleverd en aan de gladags gereed staande, meer bepaaldelijk een bediendenpaard, ook wel een knol, van waar de bekende scheldnaam gladakker afkomstig schijnt te zijn, die ook aan den Javaanschen kamponghond gegeven wordt.

GLADIK. Naam op West-Sumatra voor den rijstvogel. Zie aldaar.

GLAGA en GLAGAH, Mal. en Jav.; GALOGA, Bat.; KASO, Soend.; KIPO-KIPO, Engg.; KANO-KANO, Tern. en Mal. Men.; TÉBOE-TÉBOE, Mal. Amb.; TATÉBOE, Mal. Tim.; HEPOE en TIBOE, Goront.

Saccharum spontaneum L., Fam. *Gramineae*. Een hoog gras, veel op suikerriet gelijkende (daarom ook wel wild suikerriet genaamd), doch smaller van blad, dat met de alang-alang, waar het vaak ver boven uitsteekt, op dorre gronden opschiet. Wordt wel tot dekking van huizen gebezigd, terwijl men de jonge spruiten als groente eet. Ook andere hooge grassen duidt men met deze benamingen aan.

GLAGA. (IKAN) Maleische naam op Java voor Roodvischjes, *Apogon*-soorten. Zij worden in groote menigte verzameld en gezouten bij de rijsttafel genuttigd.

GLAGAH. Mal. en Jav. Zie GLAGA.

GLANDANG. Naam van een lid van het desabestuur in West-Java, wien de zorg voor de politie is toevertrouwd.

GLAREOLA. AVES, GRALLAE, *Glareolidae*, *Glareolinae*. Zie TRE.

GLAS-NAUTILUS. Zie GASTEROPODEN.

GLATE. Zie BANDA.

GLATE-WINGKO. Javaansche naam voor eene Meessoort, *Parus atriceps*.

GLATIK of GELATIK. Zie RIJSTVOGEL.

GLAUCOPIS ATERRIMA, LEUCOPTERA en **VARIANS.** Zie EKSTER.

GLAUCUS ATLANTICUS en **HEXAPTERYGIUS.** Zie GASTEROPODEN.

GLÉ. Atjehsch voor heuvel, maar schijnt in het bijzonder gebruikt te worden voor een begroeide heuvelreeks en dus ook voor een kloof, zooals Glé kambing, Geitenkloof; Glé raja, de groote kloof.

GLIMOEKAN. Zie DELIMOE.

GLISONG. Naam, vaak gegeven aan het regentschap en de plaats Galesong. Zie aldaar.

GLOBICERA MYRISTICIVORA en **TUMIDA.** Zie DUIF.

GLOCHIDION. Zie DEMPO LELET, KATOEMBA, MAREHWEH AWEHWEH en PLILAK.

GLODOG. Zie BIJ.

GLOEGA. Mal., Jav. en Soend.; SAEH, ook Soend.; ALIM, Bat.; OEMAJO, Alf.

Broussonetia papyrifera Vent., Fam. *Urticaceae*, onderfamilie *Artocarpeae*. Boom van China en Japan, alsmede in den Maleischen archipel. Uit den bast worden kleedingstukken en inlandsch papier (djeloewang, Mal.; daloewang, Jav. en Soend.) bereid.

Over de gloegoe-cultuur en de bereiding van het z. g. Javaansche papier, zie Not. Bat. Gen. XVI (1878), bl. XVIII. De vervaardiging door de Alfoeren van groote vellen van dezen geklopten boombast foeja, is beschreven in Tijdschr. Bat. Gen. XXXV 27. 18.

GLOEGOER. Landschap in Midden-Sumatra, aan den bovenloop der Kampar-Kanan gelegen. Het bestaat uit 2 deelen: Gloegoer III Kota di ilir (Beneden-Gloegoer), en Gloegoer III Kota di moedik (Boven-Gloegoer), gewoonlijk Moeara genaamd. Het eerste is Juni 1881 op verzoek der bevolking bij het Gouvts.gebied ingelijfd; het telde toen eene bevolking van ongev. 500 zielen over 3 negorijen verdeeld. Het maakt thans een deel uit van de onderafdeeling Pangkalan Kota Baroe en XII Kota kampar, afdeeling L Kota, residentie Padangsche bovenlanden. Het ook thans nog onafhankelijke gedeelte Gloegoer III Kota di moedik telde in 1881 vijf negorijen, met nog geen 600 inwoners. De maatschappelijke instellingen der bevolking wijken niet af van de zuiver Maleische; goede koffiegronden komen in het landschap voor. Zie E. Th. Van Delden, T. Bat. Gen. XXVII, bl. 128, 166.

GLOMERIS. Zie DUIZENDPOOTEN.

GLONGGONG. District van de afdeeling en het regentschap Pati, residentie Japara, met eene uitgestrektheid van 119,60,44 hectaren.

GLORIOSA. Zie KEMBANG SOENGSANG.

GLUTA. Zie RENGAS.

GLYCINE. Zie KATJANG KADELÉ.

GLYCYPHILA. AVES, PASSERIFORMES, PASSERES, *Meliphagidae*, *Meliphaginae*. Zie MATAFALLAN.

GLYPHIDODON. PISCES, ACANTHOPTERYGII PHARYNGOGNATHI, *Pomacentridae*. Zie KATOENKO.

GLYPTOSTERNON PLATYPOGON. Zie DJENGAL.

GLYPTOTHORAX. PISCES, PHYSOSTOMI, *Siluridae*, *Bagarina*. Zie LIMPOK.

GLYPTOTHORAX PLATYPOGONIDES. Zie SILOEKAH.

GNAFTI. Zie HARING.

GNATHANODON. Naam van zeevisschen over een groot gedeelte van den Indischen archipel verspreid, behoorende tot de zoogenaamde horsmakreelen (*Carangoidei*). *Gnathanodon s. Caranx speciosus* heet bij de Maleiers te Batavia Koeweh, bij de Javanen Badong, op Ternate Bobara pottong pottong en op Bintang Daing blang. Het lichaam is voorzien van vijf donkergekleurde dwarsbanden.

GNETUM. Zie MENINDJAU.

GOA. Zie GOWA.

GOALAL. Zie TIKOES.

GOAR. Zie ALANG.

GOBGOBI. Naam op de Aroe- en Papoe-eilanden voor een Paradijsvogel, *Cicinnurus regius*, in den handel Boeroeng-mati-keppeng; heet op Doreh, N.-Guinea, Mamberik en op Andai Oeën.

GOBIUS. PISCES, ACANTHOPTERYGII, *Gobiidae*, *Gobiina*. Zie LAPIK.

Naam van een genus van kleine vischsoorten, die zeer algemeen voorkomen in den geheelen Indischen archipel, zoowel in de zee als in de rivieren of in beiden afwisselend, ook in brak water. Zij zijn in groote hoeveelheid op de markten aanwezig; het grootste aantal soorten is bij de inlanders onder verschillende namen bekend en alle worden als voedsel gebruikt. Dit genus is gekenmerkt door de geheel of gedeeltelijk aaneengegroeide buikvinnen in den vorm van een trechter. Op Soerabaja worden *Gobius Bontii*, *chlorostigma*, *chlorostigmatoïdes*, *cyanomos*, *modestus*, *oligolepis*, *pleurostigma*, *phaiomelas*, *Temminckii* en *xanthozona*, *Oxyurichthys microlepis* en *tentacularis*, met den naam van Poentang onderscheiden; op Java heeten Bossok, Bobossok en Tengoeling de soorten *Gobius caninus*, *giuris* en *kokius*; te Bantaëng *G. caninus* en *criniger* Bilir; op Java *G. celebius s. fusiformis* Lamoetjang; bij de Maleiers te Batavia *G. gastrospilos*, *gymnocephalus* en *polyophthalmus* Blodok; in Semarang en Pasoeroean *G. giurius* en *poëcilosoma* Bloso; op Madoera *G. giuris* en *kokius* Tongoeloba, Kodjol en Djamboedoer; in Banjoemas *G. grammepomus* Boso; in Bagelen *G. grammepomus* Kadangan en Poeso; op Amboina, Laboean en Batjan *G.*

grammepomus Geboes; op Laboean en Batjan *G. interstinctus* Kaboos, op Amboina Geboes en op Batjan Baloekoe; op Bintang *G. puntangoides* Bloekang; in Bantam *G. tambujon* Tamboejon; in Bantam *G. kokius* en *Oxyurichthys* Belosso en *microlepis* Belosso; in Benkoelen *G. kokius* Koeang. Fraaie soorten zijn de Juffer-grondels (*Gobius elegans* en *Gobius histrio*) beiden van Java en *Sicydium cynocephalum* uit de rivieren van Celebes met een schotelvormige aaneengegroeide buikvin.

GODIDI AJER TAWAR. Zie DULES.

GODIHO. TERN. Zie KATOMAS.

GODONG INGGOE. JAV. Zie AROEDA.

GODSDIENST. Bijzonderheden omtrent de godsdienstige begrippen der volkeren van den Indischen archipel vindt men, behalve in de artikelen aan de voornaamste dier volkeren gewijd, onder de rubrieken: CHRISTENEN (INLANDSCHE), CHRISTENGEMEENTEN, HEIDENDOM en MOHAMMEDANISME.

GODSDIENSTIGE WETTEN, INSTELLINGEN EN GEBRUIKEN. Zie RECHTSWEZEN en INLANDSCHE WETTEN.

GODSGERICHTEN, GODSOORDEELEN. In de meeste streken van den Indischen archipel, waar over de bevolking door rechters uit haar midden volgens hare eigene instellingen recht gesproken wordt, zijn Godsgerichten in zwang, welke dienen moeten om in twijfelachtige gevallen, — civielrechtelijke zoowel als strafrechtelijke, — eene beslissing te geven; bij die allen ligt ongetwijfeld het denkbeeld ten grondslag dat hoogere machten op deze wijze het recht tegen het onrecht zullen helpen zegevieren. Zie HEIDENDOM. Blijkens oude Cheribonsche wetten (Regt in Indië III, 155) was oudtijds op Java de waterproef (silem) in zwang, waarbij in 't algemeen gesproken, hij de zaak verloor die, binnen zekere tijdruimte, het eerst boven water kwam. In de wetten van Djohor wordt zoowel van de water- als van de vuurproef gewag gemaakt; bij de Maleiers van den Riouw-Lingga archipel schijnt de waterproef onder den naam Soempah menjelam voor te komen. Zij wordt ook gevonden bij de bewoners van de Ogan- en Kikimstreken, in de residentie Palembang en bij de Lampongers, waar zij ook silem of hoekoem silem heet, bij de Niassers, bij Dajakstammen van de Z.O. afd. v. Borneo (onder den naam teser), bij die der W. afd., en bij de Land-Dajaks van Serawak, bij de Alfoeren van Halmahera (toem) en in den Ceramlaoet- en Goram-archipel en bij Papoesche stammen op Nieuw-Guinea; vroeger ook bij de Alfoeren der Minahasa (matilalem). Bij de Niassers wordt aangenomen, dat de geest van het water den schuldige naar boven duwt. Plaatsvervanging wordt veelal toegelaten (bij de Dajaks der W. afd. zelfs door duikers van beroep); in de Kikim en Ogan schijnt het de regel te zijn, dat anderen de proef verrichten evenals in de Lampongs, waar twee jongelingen te water gaan, die ieder een latje dragen, waarop „ik ben niet schuldig" of „gij zijt schuldig" geschreven staat; naar gelang een van deze het eerst boven komt wordt de beklaagde vrijgesproken of veroordeeld. In den regel moeten beide partijen, (in strafzaken dus ook beschuldiger en beschuldigde) zich te water begeven; bij de Niassers komt het echter voor, dat alleen de beklaagde onder water duikt en veroordeeld wordt, als hij binnen een zekeren tijd boven komt.

Ook de vuurproef is in verschillende vormen bekend. Van den Atjehschen Sultan Iskander Tsani (gest. 1640) wordt verhaald, dat hij de met den Islam strijdige Godsgerichten verbood, bestaande in het dompelen van de hand in kokende olie en het likken van gloeiend ijzer. Het steken van de hand in kokend water, om er eenig voorwerp uit te halen, komt als Godsoordeel voor bij de Papoea's, de Lampongers, en de Dajaks der W. en der Z.O. afd. (koengkat); vroeger ook bij de Alfoeren der Minahasa. Het insteken van den wijsvinger in gesmolten hars is als Godsoordeel bekend bij de Dajaks der Z.O. afd. (hasoedi); het droppelen van gesmolten lood op de met een doek omwonden vlakke hand bij de Papoea's en de Alfoeren van Boeroe; het houden van een klein gloeiend aanbeeld in de hand bij de Dajaks der W. afd., en het bestrijken van de tong met een gloeiend ijzer bij de Lampongers, enz. Hij, die geen brandwonden of blaren heeft, wordt voor onschuldig gehouden. Op Wetter bestaat als vuurproef het halen door den beschuldigde van een ei uit kokend water, of het houden van gloeiende kolen door beide partijen in de rechterhand. Tweegevechten worden ook als Godsgerichten erkend; b.v. bij de Dajaks door het elkander toewerpen van gepunte bamboestokken door partijen die tot de borst in kokers van niboenglatten geplaatst zijn (pagalanggang); op Nias met messen tusschen een zwanger meisje, of haren vertegenwoordiger en hem, dien zij als haren verleider aanwijst, en bij de Bataks door het schieten naar elkander door partijen, die ieder op een der uiteinde van een rotan gaan staan (marhotang-hotang). Ook in de veelvuldig voorkomende oorlogen tusschen verschillende stammen of dorpen heeft men wel eens een soort van Godsgericht willen zien.

Ook op andere wijze wordt de schuld of onschuld op de proef gesteld. Op Nias laat men den beschuldigde met den mond zoeken naar een stuk gewicht dat verborgen wordt in water, door asch troebel gemaakt; vindt hij het, dan blijkt zijn onschuld. Bij de Dajaks der Z.O. afd. worden soms twee muntstukjes, waarvan het eene blank geschuurd, het andere zwart gemaakt is, in door asch troebel geworden water geworpen; diegene der twee partijen, welke de blanke munt grijpt, heeft het geding gewonnen. Bij de Dajaks wordt ook wel de overwinnaar bij een wedloop in het gelijk gesteld. Wanneer bij de Makassaren verscheidene personen van hetzelfde misdrijf verdacht worden, worden deze wel genoodzaakt een grooten bal gekookte, koude en zeer droge rijst zonder drinken door te slikken; die dit niet of slechts met groote moeite doen kan, wordt voor schuldig gehouden. Ook bij de Bataks komt het slikken van rijst als Godsoordeel voor, eveneens op Wetter waar, volgens Riedel, de partijen rijst moeten kauwen en hij de verliezende partij is, wiens rijst niet met speeksel vermengd is. Op hetzelfde eiland moeten partijen soms het schraapsel van een soort hout dat jeukte veroorzaakt, in den mond nemen, of ook wel Spaansche peper; die dit het langst kan volhouden is de overwinnaar. Eindelijk wordt ook een geding beslist door bewegingen van een levende kip, zooals bij de Niassers en de Lampongers of zooals bij de Bataks en Dajaks door de stuiptrekkingen van een kip, die geslacht wordt. Vgl. Wilken, Feestnommer v. h. Kon. Inst. v. T. L. en Vlk.-kunde bl. 141 vlg.

GOEBOEG. Contrôle-afdeeling, ressorteerende onder de afdeeling Semarang, met Kedong-Djatie tot hoofdplaats. De afdeeling bestaat uit de districten Singen-kidoel, Singen-lor en Grogol. (Zie onder die namen).

GOEDEI BINNANG. Zie BALIGOH.

GOEF. N. G. 4 R. Zie BAMBOE.

GOEGOER GOENOENG. Benaming op Java voor het gezamenlijk uitkomen van alle werkbare mannen bij rampen van Hooger Hand.

GOELALAHE. Zie KEPODANG.

GOEMANTI. Belangrijke zijtak der Batang Hari. Zie aldaar.

GOEMBOELANAI. Tid. Born. Zie NIBOENG.

GOEMITIR. Bal. Zie TAHI AJAM.

GOENDIH. Bekend station aan den spoorweg Semarang—Solo, van waaruit tramlijnen loopen naar Poerwodadi en Demak en naar Wirosari en Blora.

GOENDOER. Bat. Zie KOENDOER.

GOENG of GANGSA. Rivier op Java, residentie Tegal, op de grens der regentschappen Brebes en Tegal.

GOENI. Mal. Naam van de jute-plant (*Corchorus*), zoowel als van de grove weefsels, zakken en balen, die van de jute-vezel gemaakt worden. In laatstgenoemde beteekenis wordt het woord het meest gebruikt. In het Engelsch heeten Calcutta gunnies de balen van jute (*Corchorus*), en Bombay & Madras gunnies die van sunnhennip (*Crotalaria*). Zie voorts JUTE.

GOENOENG. 1°. Javaansch voor berg; de bergnamen, met Goenoeng samengesteld, zoeke men op het hoofdwoord, zooals Goenoeng Api onder API. 2°. Titel van de regenten in Soerakarta, belast met het bestuur van de districten buiten de hoofdplaats. Zie SOERAKARTA.

GOENOENG. (ORANG), of ORANG BOEKIT. Veelvuldig voorkomende benaming voor in het gebergte wonende stammen, ter onderscheiding van de aan de kusten wonende. Zie o.a. BANKANEEZEN.

GOENOENG KENDENG. Onder dezen naam komen in de residentie Soerabaja drie districten voor, nl. 1°. district van het regentschap en de afdeeling Soerabaia, met eene oppervlakte van 32.003,44 hectaren; 2°. district van het regentschap en de afdeeling Grissee met eene oppervlakte van 17.642,4 hectaren; 3°. district van het regentschap en de afdeeling Lamongan met eene oppervlakte van 21.627,84 hectaren.

GOENOENG KENTJANA. Contrôle-afdeeling met gelijknamige hoofdplaats, behoorende tot de afdeeling Lebak, residentie Bantam, en bestaande uit de districten Paroengkoedjang en Tjilangkahan. (Zie onder die namen).

GOENOENG KIDOEL. (Zuidergebergte). Naam van het neptunische gebergte, dat de grensscheiding vormt tusschen de afdeeling Wonogiri der residentie Soerakarta en het regentschap Goenoeng kidoel van de residentie Djokjakarta.

GOENOENG PARANG. District van het regentschap Tjiandjoer en van de afdeeling Soekaboemi, res. Preanger regentschappen, met eene oppervlakte van 421.709,091 hectaren. Het is een gouvernements koffiedistrict en telt 25 particuliere ondernemingen, nl. 10 voor de veeteelt, 4 voor de teelt van groenten, 4 voor kina en 7 voor thee.

Omtrent den berg Parang zie men onder dien naam.

GOENOENG SARI. Naam van eene Europeesche buurt ter hoofdplaats Batavia, zoomede die van een kanaal aldaar, dat het water uit de Tjiliwong afleidt.

GOENOENG SEWOE. Zie DUIZENDGEBERGTE.

GOENOENG SITOLI. District met gelijknamige hoofdplaats op het eiland Nias. Ter hoofdplaats resideert de controleur, die met het burgerlijk beheer van de onderafdeeling Nias, behoorende tot de afdeeling Si Boga, residentie Tapanoeli, belast is.

GOENOENG TABOER. Landschap, gelegen in het noordelijk gedeelte der Ned. bezittingen op Borneo's oostkust, in 1878 geschat op 240 □ geogr. mijlen, bewoond door ongev. 20.000 inwoners, door een Sultan en rijksgrooten bestuurd. De grenzen met Sambalioeng zijn: de rivier Koeran, van hare zuidelijkste monding (Moeara Pantei), tot de vereeniging der rivieren Segeh en Kelaih, en vandaar westelijk landwaarts in, de waterscheiding tusschen deze twee rivieren langs de bergketens Majan en Belajar; en met Boeloengan: van het zeestrand naar binnen 's lands de rivier Karangtiegau, van hare monding tot haren oorsprong, voorts Batoe Beoekkier en den berg Palpakh. Een 17tal eilanden worden tot het rijk gerekend. De vorst heeft het recht zekere heffingen te eischen van de Dajaksche bevolking, onder welke de Bassaps (bewoners der bovenstreken) en Badjaoes in het bijzonder genoemd worden.

Goenoeng taboer vormde vroeger met Sambalioeng, vereenigd naar het schijnt met Boeloengan, het rijk van Berou; in 1787 werden die landen door Bandjermasin aan de O.-I. Cie afgestaan; 3 Jan. 1817, 13 Sept. 1823 en 4 Mei 1826 werd die afstand bevestigd. Nadat Boeloengan zich van Berou had afgescheiden volgde, onder den zevenden Sultan van Berou, door toedoen van Radja Alam, een kleinzoon van den vorigen Sultan, Sambalioeng dat voorbeeld. Toen Radja Alam in 1834 door eene Ned. expeditie getuchtigd werd, werd ook de Sultan van Goenoeng taboer bezocht, die de souvereiniteit van Nederland erkende en Berou in beheer ontving, terwijl in 1844 Sembalioeng (dat in 1837 nog beschouwd werd als vasal van den opperheer van Berou, den Sultan van Goenoeng taboer), Goenoeng taboer en Boeloengan als op zichzelf staande rijken erkend werden. In 1850 werden met de vorsten der drie landschappen gelijkluidende contracten gesloten, waarbij hun die landen in leen werden afgestaan. Voor litteratuur Zie BEROU.

GOENS. (RYCKLOF VAN) Geboren te Rees (Hertogdom Kleef) den 24sten Juni 1619 uit het huwelijk van V. B. Van Goens en Hillegond Jacobsdr. Met zijne ouders (zijn vader, eerst cornet der kurassiers in dienst van de Staten-Gen., was later commandant over de soldaten der O.-I. Comp. te Batavia) vertrok hij in 1628 naar Indië, waar hij 10 Juli 1629 te Batavia aankwam. Reeds zeer jong (9 Mei 1631) werd hij in dienst van den Gouv. aldaar naar de kust van Coromandel gezonden; in 1634 werd hij assistent te Batavia, daarna (1639) onderkoopman en (1642) koopman in dienst der Comp. op de hoofdplaats. In 1644 werd hij als opperhoofd naar Palembang gezonden om de Sultans van Djambi en van Djohor te begroeten; ook later werd hij herhaalde malen voor gezantschappen gebruikt, zooals in 1648, 1650, 1651, 1652 en 1654 naar den Soesoehoenan van Mataram (de eerste maal om met dien vorst

vrede te sluiten), in 1647 naar Djambi, in 1649 als gezant naar den Koning van Siam. In 1645 was Van Goens opperkoopman, opperhoofd van het soldijkantoor te Batavia, in 1646 commissaris van huwelijks- en kleine zaken aldaar. Als commandeur over vier schepen bracht hij in 1649 twee Genueesche schepen op, werd hetzelfde jaar lid in den Raad van justitie, in 1650 opperkoopman van het kasteel Batavia, in 1651 eerste opperkoopman aldaar, in 1653 geassumeerd lid van den Raad van Indië en in hetzelfde jaar president van de Weeskamer te Batavia. Den 20sten Sept. 1653 werd hij als commissaris en commandeur over de vloot aan het hoofd eener expeditie naar Ceylon gesteld (sedert 1654 als raad extra-ordinair van Indië), veroverde een aantal Portugeesche schepen en behaalde eene overwinning dicht bij Goa (Voor-Indië) op vijf Portugeesche galjoenen. In 1655 keerde hij naar het moederland terug, doch vertrok in het volgende jaar weder naar Indië, waar hij in 1657 aankwam en terstond tot commissaris, super-intendent, admiraal en veldoverste over de kusten van Indië, Coromandel, Ceylon enz. werd aangesteld. In 1658 veroverde hij op de Portugeezen Tutecoryn, Manaar en Jafnapatnam, werd in 1659 als commissaris en Raad van Indië naar Ceylon gezonden en in 1660 tot gouverneur van dat eiland benoemd. Weldra (1661) tot opperbevelhebber der krijgsmacht tegen de Portugeezen benoemd, onderscheidde hij zich roemrijk door de verovering van Coulang (1661) en Cranganoor (1662), de verovering van Cochin (1663), na een eerste vergeefsch beleg (1662), de vermeestering van het rijkje Porca en als superintendent, admiraal en veldoverste door zijne zege over de Fransche vloot onder de la Haye en de verovering van St. Thomé op de Franschen. Den 20sten Juli 1675 werd Van Goens benoemd tot eersten Raad en Directeur-Generaal en volgde 4 Jan. 1678 Maetsuycker als Gouv.-Generaal op. Zijn bestuur werd gekenmerkt door de voortzetting en beëindiging van den opstand van Troena Djaja op Java, de onderwerping van den Panembahan van Giri (Grissee), den oorlog in Bantam tusschen Sultan Tirtajasa en diens zoon Sultan Hadji, een contract met Cheribon en de verovering van Ternate. Na herhaaldelijk daarom verzocht te hebben, verkreeg Van Goens den 25sten Nov. 1680 zijn ontslag als Gouv.-Gen., trad 25 Nov. 1681 af, en stierf te Amsterdam den 14den Nov. 1682, nog geen drie maanden na zijn terugkeer. Verschillende Memoriën van de hand van Van Goens zijn afgedrukt in de Bijdr. t. t. l. en vlk Dl. IV.

De zoon van dezen Gouv.-Generaal en van J. Rosegaard, RYCKLOF VAN GOENS Jr., geb. te Batavia 11 Juni 1642, werd, na reeds in 1656 als assistent in dienst der Comp. te zijn getreden, en verschillende betrekkingen bij die Maatschappij te hebben bekleed (onderkoopman te Batavia 1660, lid in den Raad v. just. te Colombo 1662, koopman en landdrost te Ceylon 1663, raad extraordinair 1670, gouverneur van Ceylon 1675) in Dec. 1678 door HH. XVII benoemd tot Commissaris-generaal over geheel Indië. De regeering te Batavia was echter niet geneigd, hem die commissie te laten vervolgen; na de betrekking van superintendent, admiraal en veldoverste in de Molukken, die hem in stede daarvan werd aangeboden, van de hand te hebben gewezen, werd hij op zijn verzoek ontslagen, vertrok naar Nederland, waar hij in 1684 tot raad ordinair benoemd werd. In 1685 naar Indië teruggekeerd, werd hij pres. van het college van schepenen te Batavia en overleed 15 Mei 1687 op de terugreis naar het moederland.

GOENTING. Zie KETOENGGENG.

GOENTOER. Werkzame vulkaan in de afdeeling Tjitjalengka, residentie Preangerregentschappen, de scheiding uitmakende tusschen het plateau van Garoet en de vlakte van Lèlès. Hij verheft zich tot eene hoogte van 6700' en is van den voet tot den top geheel kaal en bedekt met veelsoortige lava.

GOERABATI. TERN. Zie DAOEN MANGKOK.

GOERAK. Naam op Goram voor eene Papegaaisoort, *Tanygnathus megalorhynchus*. Op Sumatra heet *Tanygnathus Mülleri*, Kéké.

GOERAMI. Naam bij de Maleiers van een vischsoort (*Osphromenus olfax s. goerami*) uit de rivieren van Java, Sumatra, Borneo en Madoera, die behoort tot de zoogenaamde draad-klimvisschen, meer dan 10 kilo zwaar wordt, en vermaard is in geheel Oost-Indië als een der smakelijkste visschen, niettegenstaande zij zich behalve met waterplanten ook met menschelijke uitwerpselen voeden. De 1e weeke straal der buikvinnen is tot een lange draad verlengd en de visch is roodachtig bruin van kleur.

GOERATJI. TERN. Zie KOENJIT.

GOERATJI KARABANGAH. TERN. Zie KOENJIT PADI.

GOERI. Zie ÇATALA.

GOERISI MÈRAH. (IKAN) Zie GIGI DJARAN. (IKAN)

GOEROE. Sanskriet woord dat leeraar, leermeester beteekent. In verschillende talen van den archipel is dit woord in die beteekenis overgenomen, voornamelijk voor leeraar in den godsdienst, ook der Moslemsche wet, doch eveneens voor leeraar van toovermiddelen en tooverspreuken, om langs bovennatuurlijken weg iets te verkrijgen.

GOEROEAH-PING. Eenige kampong op de Kajoa-eilanden, gelegen aan de zuidwestkust van het eiland Kajoa en bewoond door ± 200 zielen, onder een sangadji, wien een Ternataansche oetoesan ter zijde staat. Door een uitgestrekt rif wordt de ankerplaats tegen het bij deining of wind opdringende zeewater geheel beschut.

GOESAN. Zie HARING.

GOESTI. Op Bali thans nog de gewone titel van hen, die behooren tot de kaste der Wesja's (Zie BALIËRS bl. 89). In het Javaansch beschouwt men het woord als een Krama inggilvorm van Bendoro (heer, gebieder). De Preanger regenten, enkele regenten uit oude regentengeslachten op Java, de echte zoons van den Sultan van Djokjakarta en de raden's ardjeuk op Madoera voeren „goesti" als eeretitel. „Kangdjeng Goesti" heeten de titulaire Sultans van Bantam en Cheribon en de echte zoons van den Soesoehoenan van Soerakarta en allen, die de titels van Panembahan of Pangéran Adipati voeren. De echte dochters van den Soesoehoenan van Soerakarta en van den Sultan van Djokjakarta voeren na haar huwelijk den eeretitel omgekeerd, nl. Goesti Kangdjeng. Mr. L. W. C. van den Berg, De Inl. rangen en titels op Java en Madoera, blz. 4 en 84.

GOEWA of **GOWA.** Sanskriet woord, dat grot, hol, spelonk beteekent, en vaak ter onderscheiding met andere woorden verbonden wordt, zooals Goewa oepas (giftgrot), welke benaming gegeven wordt aan de Pakaraman, eene mofette op den Diëng. (Zie aldaar).

GOEWAË. Tern. Zie MANGGA.

GOEWO. Javaansche naam voor een Nachtreiger, *Nycticorax nycticorax*.

GOF. N. G. 4 R. Zie BAMBOE.

GOFASA. Tern. en Mal. Men.; BOLAT, Bol. Mong.; PASA, N. G. 4 R.; KATONDENG, Mak.; PASAL of PASAR, Alf. Amb.

Vitex Cofassus Rwdt., Fam. *Verbenaceae*. Hooge boom, in de Molukken en op Celebes voorkomende. Het hout is bijzonder geschikt voor huis- en scheepsbouw.

GOGE of BOBOSAN. Javaansche namen voor een Neushoornvogel, *Rhytidoceros undulatus*; de Soendaneezen op Java noemen hem Djoelang, de Maleiers op Oost-Sumatra Nerisa; op Sumatra ook Poesaran.

GOGOK. Zie TOKÉ.

GOGOL. In een gedeelte van Midden- en Oost-Java worden de landbouwers, onverschillig of zij grond in communaal dan wel in individueel bezit hebben, gogol genoemd. Zij maken de kern der desabevolking uit. Op hen rusten de meeste lasten, wat heeren- en gemeentediensten, belastingen en cultuurdiensten betreft, terwijl zij daarentegen ook het genot hebben van de meeste lusten, zooals een aandeel in de communale sawahs, het recht om het hoofd en de bestuursleden der desa te verkiezen, die ook meestal uit hen worden gekozen. Zij worden onderscheiden in gogol ing ngarep, gogol tengah en gogol ing boeri, al naar de plaats, die zij bij de volgorde, voor het uitkiezen der aandeelen in die communale velden tijdens de periodieke verdeeling innemen. Ook worden zij wel onderscheiden in gogol kentjeng en gogol setengah kentjeng, vol en nietvol heerendienstplichtigen. Zie DESA en HEERENDIENSTEN.

GOGO-STITE. Zie BOEROENG-POEDING.

GOHL. Naam op de Aroe-eilanden aan eene Kraaisoort, *Macrocorax fuscicapillus* gegeven.

GOJAWAS. Mal. Mol. Zie DJAMBOE BIDJI.

GOLDBERG. (Jhr. JOHANNES) Geb. tusschen 1760 en 1765, was vóór de omwenteling van 1795 te Amsterdam assuradeur en speelde, tot volksrepresentant der provincie Holland benoemd, een belangrijke rol op het staatstooneel. Onder de regeering van koning Lodewijk was hij Staatsraad en werd hij tot belangrijke zendingen gebezigd. Na de herstelling van onze onafhankelijkheid benoemde de Souvereine Vorst hem tot Departementschef van Koophandel en Koloniën in de plaats van Van der Capellen. Na de ineensmelting van genoemd departement met dat van Nijverheid en Marine in 1818, werd Goldberg tot Staatsraad benoemd en door den Koning in den adelstand verheven. Hij overleed in 1828.

GOLGAL. Zie GAJAHAN.

GOLOBAH KOESI. Tern. Zie GALOBA.

GOLONGAN. Jav. Beteekent „tot een groep vereenigd". Voor het verrichten van heerendiensten vereenigen zich vaak de dienstplichtigen uit eene desa tot bepaalde groepen, die elk het verrichten van een vast gedeelte van het te doene werk op zich nemen. Zulk een groep heet golongan. Oók worden zoo genoemd de vijf groote afdeelingen, waarin de Javaansche maatschappij in de Vorstenlanden verdeeld is (Zie DJOKJAKARTA).

GOLTSTEIN. (Baron WILLEM VAN) Geb. op 13 Mei 1831 te Hamburg, waar zijn vader Nederlandsch Minister-Resident was, uit het huwelijk van H. R. W. Baron van Goltstein met E. von Hildebrandt. In Mei 1847 werd hij na het staatsexamen toegelaten tot de Hoogeschool, en studeerde eerst twee jaren te Bonn, later te Utrecht, waar hij in December 1854 tot doctor in de rechten promoveerde. In Maart 1855 werd hij benoemd tot commies van staat bij het Departement van Buitenlandsche Zaken, waar hij eenige jaren later chef van het kabinet van den Minister werd. In Januari 1861 vroeg hij zijn ontslag. In 1864 tot lid der Tweede Kamer in het district Hoorn gekozen, werd hij in 1871 niet herkozen, maar in Maart 1872 door de Provinciale Staten van Utrecht, ter vervanging van wijlen zijn oom Mr. J. K. Baron van Goltstein, in de Eerste Kamer gebracht. In den zomer van 1874 door het kiesdistrict Amersfoort weder tot lid der Tweede Kamer gekozen, werd hij echter, alvorens den eed te hebben afgelegd, met de portefeuille van Koloniën in het tweede Ministerie Heemskerk belast. Deze taak, op 24 Aug. 1874 aanvaard, legde Baron van Goltstein op 1 September 1876 neder na de verwerping door de Tweede Kamer van het wetsontwerp van zijn ambtgenoot van Oorlog, Jhr. Klerck, tot verhooging der weerbaarheid van het Nederlandsche volk, o. a. door vermeerdering van het cijfer der militie. In Augustus 1879 ten tweeden male tot Minister van Koloniën door den Koning, op voordracht van Graaf van Lynden van Sandenburg, benoemd, vroeg hij in 1882 zijn ontslag, na aanneming door de Tweede Kamer eener motie, welke zijn maatregelen ter zake van het verkrijgen van individueel eigendom door de inlandsche bevolking veroordeelde. Op 1 September 1882 werd hij door Jhr. De Brauw vervangen.

Sedert dien tijd tot 1893 heeft Baron Van Goltstein uitsluitend getracht het algemeen belang als lid en dikwerf als voorzitter van bijzondere vereenigingen te bevorderen en zich niet op politiek terrein begeven. Hij werd meer dan eens tot voorzitter der Nederlandsche Maatschappij voor Tuinbouw en Plantkunde gekozen en nam een levendig aandeel aan het tot stand komen der Maatschappij tot bevordering van het Natuurkundig onderzoek in de Nederlandsche koloniën en bezittingen, waarvan hij de eerste jaren voorzitter was. Ook verschenen soms in de Gids en afzonderlijk geschriften van zijne hand, over de Indische comptabiliteitswet en andere onderwerpen. Aan het tot stand komen der Indische staatsspoorwegen en van de haven van Tandjok Priok is zijn naam als Minister verbonden.

Door den Koning tot lid van den Raad van Voogdij over H.D. dochter benoemd, werd Baron Van Goltstein na het overlijden van Jhr. Van Reenen tot voorzitter van dien Raad benoemd en noode nam hij in November 1893 de hem door de toenmalige Regeering aangeboden betrekking aan van Nederlandsch Gezant te Londen, welke hij sedert 1 Febr. 1894 vervult.

GOMBONG. District van het regentschap en de afdeeling Karanganjar, residentie Bagelen. Met eene oppervlakte van 16.434,77 hectaren.

Hoofdplaats van genoemd district en van de gelijknamige contrôle-afdeeling met eene militaire school, waar jongens van Europeesche afkomst, in N.-I. geboren of gevestigd, worden opgeleid voor den krijgsdienst, de zg. pupillenschool, gevestigd in de onvoltooide sterkte, fort Generaal Cochius genaamd. Zie hierover onder LEGER.

GOMBONG. Naam op Amboina van eene zeevisch (*Auxis thynnoides*) aldaar en op Ternate waargenomen, behoorende tot de Thonijnvisschen.

GOMBORA (KOMBAROE). Eilandje in de Moesi of rivier van Palembang, ter plaatse waar deze de Peladjoe opneemt, ongev. een mijl beneden de hoofdplaats. Het is bekend door de wapenfeiten, in 1819 en in 1821 door de Nederlanders aldaar gepleegd. Zie PALEMBANG.

GOM-ELASTIEK. Zie CAOUTCHOUC.

GOMMA. Zie DRIGOEL.

GOMOE. TERN. en MAL. MEN. Zie KALOEWIH.

GOMPHRENA. Zie ADAS-ADASAN.

GOMSOORTEN. Gommen zijn stoffen, die in de plant door omzetting (vergomming) van de celwanden gevormd worden. Zij vloeien uit den bast der gomleverende boomen of heesters naar buiten, indien deze ingesneden of anderszins verwond wordt; veelal schijnt de gomvorming bij de plant een ziekteproces te zijn, dat eerst door infectie met bepaalde fungi in gang wordt gebracht. In water zijn gommen óf oplosbaar òf sterk zwellende, hetgeen in beide gevallen tot het ontstaan van eene slijmige vloeistof (*mucilago*) aanleiding geeft; in alcohol is gom onoplosbaar. In den handel noemt men ook eenige harsen zeer ten onrechte gom, en spreekt men bijv. van gom-copal, -elemi, -damar enz. Harsen zijn echter steeds onoplosbaar in water en oplosbaar in alcohol. Tusschen gommen en harsen staan de gomharsen, d. z. ingedroogde melksappen, als myrrha, duivelsdrek enz., die beide stoffen (gom en hars) bevatten.

De belangrijkste echte gom is de Arabische gom, die van eenige *Acacia*-soorten uit het Nijlen uit het Senegal-gebied komt, alsmede de Tragacanth gom, die door *Astragalus*-soorten uit Voor-Azië en Perzië geleverd wordt. Eerstgenoemde gom lost in water geheel op en bevat hoofdzakelijk arabine (arabinezure kalk), laatstgenoemde zwelt in water alleen en bestaat uit bassorine. In Ned.-Indië komen deze gommen niet voor, maar er zijn daar eenige andere gewassen, die gomachtige producten geven, welke met de Arabische gom of met de tragacanth-gom min of meer overeenkomen. In de tien laatste jaren is er vaak gebrek aan echte Arabische gom geweest, en dit heeft bij den handel meer belangstelling voor gomsoorten uit andere gewesten gewekt. Ook al staan deze bij de Arabische soort achter, toch weet de industrie, die enorme hoeveelheden gom verbruikt in de ververijen, papierfabrieken enz., ze nuttig aantewenden. Zoo wordt de gom van *Acacia*-soorten uit Z.-Amerika (Para gom), Z.-Afrika (Kaapsche gom) en Australië (Wattle gom) aangebracht, en voert Engelsch-Indië, bepaaldelijk Bombay, ieder jaar voor een aanzienlijk bedrag aan „Oost-Indische gom" uit, o. a. in 1889 voor $2^1/_2$ mill. Rs. In onze overzeesche gewesten is deze industrie nog vrijwel onbekend, hoewel vooral het Kol. Museum te Haarlem er bij herhaling de aandacht op gevestigd heeft. Hier volgt een overzicht van Indische gomleverende gewassen, gerangschikt in drie groepen, nl. I met in water helder oplosbare (arabine-achtige), II in water gedeeltelijk, troebel, oplosbare en III in water onoplosbare gommen (bassorine-achtige).

I. *Acacia Farnesiana* e. a.; *Anogeissus latifolia*; *Feronia Elephantum*; *Melia Azadirachta*; *Pithecolobium dulce* e. a.; *Prosopis spicigera*.

II. *Anacardium occidentale*; *Bauhinia variegata* e. a.; *Calophyllum sp. div.*; *Odina Wodier*.

III. *Acacia leucophlaea* e. a.; *Albizzia procera* e. a.; *Aleurites Moluccana*; *Cochlospermum Gossypium*; *Spondias mangifera*; *Sterculia sp. div.*; *Terminalia Belerica* e. a.

GONDANG. JAV. Zie KONDANG.

GONDANGLEGI. District van het regentschap en de afdeeling Malang, residentie Pasoeroean, met eene oppervlakte van 56.395,84 hectaren. Het is een gouvernementskoffiedistrict, telt 31 koffieondernemingen, 1 indigo-onderneming en 2 suikerfabrieken.

GONDARIA. JAV. Zie GANDARIA.

GONDAROSA. JAV. Zie GANDAROESA.

GONDOPOERO. JAV.; TJANTIGI WANGI, SOEND.

Gaultheria punctata Bl., Fam. *Ericaceae*. Kleine heester van het Javaansche hooggebergte. Uit deze plant en eene verwante soort, *G. leucocarpa Bl.*, wordt de echte gondopoero-olie gestookt, die als geneesmiddel en parfum bekend is. Deze olie (Javaansche „Wintergreen-oil") bestaat uit methylsalicylaat en kan dienen ter bereiding van natuurlijk salicylzuur, dat in de geneeskunde soms verkozen wordt boven kunstmatig salicylzuur (uit carbolzuur verkregen).

GONG. Zie GAMELAN.

GONG. (IKAN TJOETJOET) Zie TJOETJOET (IKAN).

GONGGABOEL. Zie CHABA-WONNO.

GONGGRIJP. (JUSTUS RINIA PETRUS FRANÇOIS) Geb. te Wisch (Gelderland) 7 Febr. 1827, uit een oud Friesch geslacht, van moeders kant uit de familie Van Son. Voor den dienst als predikant bestemd, ontving hij aanvankelijk zijne opleiding aan eene kostschool van zijn oudoom Lahusen te Bremen, en bezocht de Latijnsche school te Wageningen. Na het onderwijs daar gevolgd te hebben bood hij in 1845 zijne diensten aan bij het Ned. Zendel.gen. te Rotterdam, en werd, na geördend te zijn tot het leeraarsambt, in Juli 1849 uitgezonden met bestemming naar Timor. De zending daar werd echter opgeheven; nadat hij te Depok een jaar gewacht had op eene nadere bestemming, werd hij tot regent van het Prot. weeshuis te Semarang benoemd, en maakte zich o. a. ook verdienstelijk door het nemen van het initiatief tot oprichting van de spaarbank aldaar, de eerste die in Ned.-Indië gesticht werd. In 1854 werd hij benoemd tot leeraar der Christengemeenten te Depok en Toegoe; in 1864 in het vaderland teruggekeerd, ontving hij eene aanstelling als leeraar (sedert 1872 als Hoogleeraar) in het Maleisch aan de toen opgerichte Gemeente-inrichting voor de opleiding van O.-I. ambtenaren te Delft. Daar was hij de eerste, die in Nederland openbaar onderwijs gaf in een der inlandsche talen buiten het Maleisch en Javaansch, daar hij eenen cursus opende in het Soendaasch, en daardoor de studie dier taal in hooge mate bevorderde. In 1889 werd hij benoemd tot Ridder Ned. Leeuw.

Het eerste geschrift door G. uitgegeven was een Maleisch leesboek voor het catechetisch onderwijs. Daarna volgden: Bagej bagej tjeritera (1859, Batavia, vertaald in het Mandaïlingsch), een leesboekje in de Maleische volkstaal, zooals die te Batavia het best verstaan wordt; de Hikajat dhoeloe kala, verhalen uit het Oude testament, 1860; een rekenboek in het Maleisch, ingericht voor aanschouwelijk onderwijs; een vertaling van de Contes et fables de Bidpaï et de Lokman, onder

den titel Dalang in 1866 in 2 dln. verschenen, en later, in stede van een herdruk van dit werk, eene uitgave van de Kalila dan Damina, 1876. Eindelijk noemen wij nog de Seratoes tjeritera (1869, 2e druk 1874), vertellingen in navolging der bekende Honderdtallen van Schmidt.

GONOSTOMA. Zie HARING.

GORA. Tern. en Mal. Men. Zie DJAMBOE.

GORAITJI. (GOERAH ITJI) Groep van verschillende eilandjes, ten westen van het eiland Kajoa, behoorende tot het sultanaat Ternate. Zij staan onder den sangadji van Ngofakiaha op Makian, die van wege den Sultan met het toezicht is belast en zijn ter plaatse onder afzonderlijke benamingen bekend. Op enkele worden door lieden van Makian tuinen aangelegd, op andere vindt men aanplantingen van kokos- en sagoepalmen en op Gafi vogelnestklippen, die echter weinig product opleveren.

GORAKA. Mal. Men. en Tern. Zie ALIJA.

GORAM-EILANDEN (ook GOROM of GORONG). Eilandengroep ten zuidoosten van de Ceram-Laoet-eilanden, gelegen tusschen 3° 56′ en 4° 13′ Z.B. en 131° 19′ en 131° 35′ O.L., staande onder het beheer van den posthouder te Gisser. De voornaamste zijn: Goram, Soeroeaki en Manoewoko, allen min of meer bergachtig en bekend door vele deugdzame houtsoorten, welke er in voldoende hoeveelheid worden aangetroffen. De bevolking is ruim 6000 zielen sterk, allen Mohammedanen, die staan onder hoofden met den titel van radja of orang-kaja en veel handel drijven op de omliggende eilanden, terwijl de vrouwen door het weven van kleedjes uitmunten. De gezamenlijke grootte zal ruim 6 □ mijlen zijn. Uitvoerige bijzonderheden zijn te vinden bij Riedel, De sluik- en kroesharige rassen blz. 146—187.

GORANGGARENG. District van de afdeeling en het regentschap Magetan, residentie Madioen, met eene uitgestrektheid van 9.512,11 hectaren. Er komt één suikerfabriek voor.

GORDONIA. Zie BANGKA.

GORGONIA. COELENTERATA, CNIDARIA, ANTHOZOA, *Octactinia*, *Gorgonidae*. Zie SASAPPO.

GORITA-KARANG. Zie KAKI-AYAM.

GORKOM. (KAREL WESSEL VAN) Geb. 22 Augustus 1835 te Zutphen, waar zijn vader hoofd eener school was. Na afgelegd examen voor kweekeling voor den pharmaceutischen dienst in Ned.-Indië werd hij 23 Juli 1851 als zoodanig benoemd; bij besluit van 7 Juli 1855 werd hij aangesteld tot mil. apotheker 3e klasse bij het leger aldaar. Tezelfder tijd werd den Hoogleeraar G. J. Mulder, die belast was met het toezicht op de opleiding der kweekelingen voor den pharm. dienst, de aanwijzing gevraagd van een scheikundige ter beschikking voor de op Java ingevoerde kinacultuur; Van Gorkom werd door hem aanbevolen en bereidde zich voor tot dien werkkring te Leiden en te Utrecht onder leiding der Hoogleeraren Blume, De Vriese en Mulder. Te Batavia gekomen (1856) werd hij echter terstond aan het Groot Militair Hospitaal geplaatst, terwijl de plaats van deskundige voor de kinacultuur door Dr. J. E. De Vrij werd ingenomen. Den 21sten Juni 1857 werd Van Gorkom op verzoek uit den mil. dienst ontslagen en benoemd tot 2den assistent bij het landbouw-scheikundig laboratorium te Buitenzorg; na de opheffing dier inrichting (1860) werd hij ter beschikking van den Directeur der cultures gesteld en als waarnemend controleur in de contrôle-afdeeling Djatiraga (Rembang) geplaatst. Den 9den April 1861 werd hij benoemd tot controleur 3e klasse, nadat bij Kon. besl. verklaard was dat hij geacht werd in het bezit te zijn van het radikaal van Ind. ambtenaar 2e klasse. Den 31sten Dec. 1863 werd hij benoemd tot secretaris bij de enquête naar de gouv. koffiecultuur onder leiding van den resident Steinmetz; in Maart 1864 werd hem geheel onverwacht opgedragen om onverwijld naar de Preanger te vertrekken, om daar wegens ziekte van Dr. Junghuhn het beheer der kinacultuur over te nemen. In Aug. 1864 werd hij definitief tot leider dier cultuur benoemd, sedert 25 Dec. 1872 met den titel van Directeur. Bij besluit van 14 Maart 1875 volgde zijne benoeming tot Hoofdinspecteur der rijst- en suikercultuur, het landelijk stelsel en al wat daartoe behoort; in 1878 vertrok hij met verlof naar Nederland, en verzocht en verkreeg den 28sten Juni 1880 zijn eervol ontslag uit 's lands dienst. Te Baarn gevestigd was Van Gorkom, behalve door zijne geschriften, nog werkzaam in het belang van Indië, door het geven van conferenties aan de Rijks landbouwschool te Wageningen over Indische economie en cultures, door zijn lidmaatschap van de staatscommissie voor de gouv. koffiecultuur en door zijne medewerking aan den Catalogus van de afdeeling Koloniën der tentoonstelling te Amsterdam in 1883. Van Gorkom is sedert 1885 schoolopziener in het arrondissement Amersfoort, sedert 1874 Ridder Ned. Leeuw en lid van verscheidene geleerde genootschappen, o. a. correspondent der Kon. Akad. v. Wetenschappen. In 1886 werd hij te Utrecht honoris causa tot Doctor pharmaciae bevorderd.

Van zijne talrijke geschriften noemen wij: De O.-I. cultures in betrekking tot landbouw en nijverheid 1881, 2e druk 1884, supplement 1891; Gids voor de Controleurs op Java en Mad. Bat. 1878, 2e druk 1896. Behalve de hoofdartikelen over Ind. aangelegenheden in het Nieuws van den Dag, die hij gedurende elf jaar wekelijks schreef, behandelde hij Indische onderwerpen uitvoerig in de Gids, Vragen des Tijds, Indische Gids; is sints 12 jaren medewerker aan de Indische Mercuur, en leverde ook opstellen in Eigen Haard. Meer wetenschappelijke verhandelingen verschenen in 1858, Scheikundig onderzoek van Tengkallak; 1859, De Gambier en eenige andere looistoffen; 1859, De Wiedjin- of Sesamum-olie; 1859, De wortel der Morinda citrifolia. Als meest belangrijke algemeene bijdragen van zijne hand in N. I. T. v. Ldb. en Nijv. mogen gelden: 1866, Java's toekomst in Java's landbouw; 1866, Gedwongen arbeid en cultures; 1870, De Gouvts. koffiecultuur, een denkbeeld ter harer hervorming; 1870, Een blik in de bouwbare aarde; 1871, Kolonisatie in N. I.; 1874, Een woord over de ontwouding van Java ter ontginning van gronden; 1877, Eenige opmerkingen nopens de suikerindustrie op Java; 1877, Historische schets der suikerindustrie op Java; 1878, Normaalregelen voor den aanplant en het onderhoud der suikerriet-aanplantingen volgens Reynoso (op last der regeering). In Ned. Gids: De landrente op Java, 1879; Ind. Gids: Het water op Java in betrekking tot den landbouw, 1879; Vragen des Tijds, 1878, 1879: De toepassing en werking der suikerwet en Verhuring van gronden op Java door Inlanders aan niet-Inlanders.

GOROE, GOROEA, GOROEII. Zie HARDER.

GORO-GORO. TERN. Zie BINTARO.

GOROM en **GORONG.** Zie GORAM-EILANDEN.

GORONTALO. Westelijk deel van het noordelijk schiereiland van Celebes, behoorende tot de residentie Menado, en zich uitstrekkende langs de Bocht van Tomini, van af de rivier Taloedaä of de grens met het rijkje Bolang-Mongondo tot aan Tandjoeng Api of de grens met het Ternataansche rijkje Bangaai, staande onder het beheer van een assistent-resident, ondergeschikt aan den resident van Menado. Met uitzondering van de zelfbesturende staatjes Moöeton, Parigi, Poso, Saoesoe en Todjo, waarover een tijdelijk te Poso gevestigde controleur het toezicht heeft, zijn al de vroegere rijkjes in 1889 onder rechtstreeksch bestuur gebracht [1]) en in twee onderafdeelingen, Gorontalo en Limboto, verdeeld, die worden beheerd door controleurs; de eerste bestaande uit 7 en de tweede uit 5 districten, onder districtshoofden met den titel van marsaoli, die van gouvernementswege bezoldiging genieten, evenals de onderdistrictshoofden of walaäpoeloe en de districtsschrijvers. Andere wijzigingen, als het gevolg dezer reorganisatie, zijn de heffing eener hoofdelijke belasting van *f* 5 per jaar van alle mannelijke personen, die den leeftijd van 18 jaren bereikt hebben en de regeling der heerendiensten; terwijl de bevolking is gelaten in het genot harer eigen rechtspleging, behalve waar het halszaken betreft. De eigenlijke bevolking der twee genoemde afdeelingen bedroeg onder ultimo December 1890 voor Gorontalo 61.229 en voor Limboto 19.870 of in het geheel 81.099 zielen en woont over meerdere kampongs verspreid, welker hoofden den titel voeren van taoedaä en bijgestaan worden door kapala dapoer of hoofden van huisgezinnen. Het geheele zielental der zelfbesturende staatjes is niet met zekerheid aan te geven en wordt geschat op ruim 100.000, waaronder vele Boegineezen, Mandaren en andere vreemdelingen.

De landbouw staat nog op een lage trap; verbouwd worden rijst, maïs, klappers, katoen en tabak; sagoe komt veel voor in de moerassige kuststreken en wordt bij gebrek aan maïs gegeten. In de bosschen wordt uitstekend timmerhout gevonden, benevens gom, copal, rotan, verfhout en was, waarin druk handel wordt gedreven. De paarden zijn klein, doch goede telgangers, en die van gekruist Parigisch ras worden voor de beste gehouden. Als takken van nijverheid verdienen vermelding het weven van kleedjes, het vervaardigen van grove rotanmatten, het vlechten van hoeden en doozen en het maken van bultzakken van kapok, die alom tegen lage prijzen te bekomen is.

1) De 5 Gorontalo-rijken (limalopahalaä of 5 gebroeders) waren: Gorontalo of Holontalo met 5 marsaolehschappen, Limbotto of Limoeto met 4 mars., Boné met 3 mars., Baoelemo of Boalemo en Atinggola of Andegile. In 1677 werden de Holontalosche landen door den Sultan van Ternate aan de Cie. afgestaan; in 1681 werden die streken door den Gouv. der Molukken, Padtbrugge, gedwongen, de souvereiniteit der Cie. te erkennen. Zij werden den 6den Juli 1889 in overleg met de hoofden bij het directe Gouvts.gebied ingelijfd; toen waren reeds sedert 30 jaren buiten den rijksbestierder (djoegoegoe) ter hoofdplaats, geene radja's of andere rijksgrooten meer in functie.

Uit het oogpunt van mijnbouw kan Gorontalo wellicht later belangrijk worden. Er bestaat gegrond vermoeden, dat meerdere gebergten ertsafzettingen van goud en andere metalen bevatten en dat vele rivieren stofgoud medevoeren. Te Soemalata in het Boliohoetoe-gebergte en in het district Pagoeat werden de mijnen vroeger in heerendienst bewerkt, gedeeltelijk ten einde te voldoen aan de verplichte goudleverantie aan het Gouvernement; maar dit heeft thans opgehouden, en nu is geen inlander in staat de noodige werkkrachten bijeen te brengen tot het graven van nieuwe of het in orde brengen der oude putten.

De mohammedaansche godsdienst is de overheerschende; het groot aantal priesters, dat op kosten der bevolking leefde, is in den laatsten tijd eenigszins beperkt, maar door toenemende deelneming aan de bedevaart wordt het getal hadji's telkens grooter. De taal bestaat uit verschillende dialecten, doch deze komen genoegzaam overeen om op de meeste kustplaatsen voldoende te worden verstaan.

Litteratuur: J. G. F. Riedel, De landschappen Holontalo, Limoeto, enz. in Tijdschr. Bat. Gen., Deel ~~XVII~~ XIII; Van Hoëvell, De assistent-residentie Gorontalo in Tijdschr. Aardr. Gen., Deel VIII, 2e serie.

Over het Holontalosch verschenen verscheidene bijdragen van J. G. F. Riedel (T. Bat. Gen. XVII. 270, XXI. 209; T. v. Ned.-Indië 1871, II. 161; Bijdr. t. t. l. en vlk. IVe Reek, X. bl. 495), benevens Joest, Zur Holontalo-sprache. Berlin 1883.

GORONTALO. Onderafdeeling van de gelijknamige assistent-residentie der residentie Menado, onder het bestuur van een controleur, die ter hoofdplaats Gorontalo gevestigd is. Zij bestaat uit de districten: Kota, Telaga, Kabila, Tapa, Boné, Boalémo en Pagoeat.

GORONTALO. Hoofdplaats van de tot de residentie Menado behoorende assistent-residentie van dien naam, gelegen aan de zuidkust van het noordelijk schiereiland van Celebes, aan de samenvloeiing der rivieren Bone en Bolango. Behalve de tot het district Kota gerekend wordende Gorontaleezen, wonen er 71 Europeanen, 246 Chineezen, 32 Arabieren, 63 Boegineezen en 266 Christeninlanders uit de Minahasa. In het midden der plaats ligt het fort Nassau, waarin een detachement militairen van het garnizoens-bataljon van Celebes en Onderhoorigheden onder het kommando van een luitenant, en niet ver van daar de woning van den assistent-resident en de gouvernementsscholen. De reede is niet van de beste, maar toch is de handel in de laatste jaren aanzienlijk toegenomen. In 1856 bedroeg de invoer *f* 9.862 en de uitvoer een waarde van *f* 25.004, welke cijfers in 1886 tot *f* 1.382.312 en *f* 1.359.667 gestegen waren: de artikelen van invoer zijn hoofdzakelijk lijnwaden en koperwerk, terwijl werden uitgevoerd: gom-copal, rotan, verfhout, was, copra, schildpad en schelpen. De plaats heeft veel van bandjirs te lijden; de Boegineesche en Chineesche wijken, zoomede de kampongs, door inl. Christenen bewoond, staan minstens eens in het jaar dagen lang onder water. In den westmoeson heerschen er veel koortsen; gedurende den oostmoeson, van Mei tot October, is het hier de gezondste tijd. De temperatuur is niet hoog en wordt vooral getemperd door de zuid- en zuidoostenwinden.

GORSEN. Daar geene *Emberiza's* (gorsvogels) in den Indischen archipel voorkomen, — wel o. a.

op het vaste land van Indië, — had dit woord niet op bl. 492 moeten worden opgenomen.

GOSSYPIUM. Zie KATOEN.

GOTANNA en **GOTANNAH.** Namen van zeevisschen algemeen voorkomende in den Ind. archipel, die voorzien zijn van doornachtige stekels op den staart, de rug- en de aarsvin, met een eenigszins eirond doch zijdelings samengedrukt lichaam en die zich met zeewier en andere planten voeden. Zij behooren tot de zoogenaamde Chirurgijn-visschen (*Amphacanthi*) en tot het genus *Acanthurus*. Op Menado wordt *Ac. Ruppellii* „Gotanna" genoemd, op Ternate, Menado en Laboean *Ac. matoides*; te Batavia heet laatstgenoemde soort en *Ac. mata* „Aboetanah", terwijl deze op Waigeoe „Barienne" genoemd wordt. *Ac. pentazona* en *Ac. tricostegus* heeten te Batavia „Bronangbronang". Zij worden, evenals de meeste visschen, die zich met zeewier en andere planten voeden, als voedsel zeer op prijs gesteld.

GOUD. Het goud is, niettegenstaande zijne kostbaarheid, eene delfstof, die op aarde, hoezeer in geringe hoeveelheid toch in vrij groote verspreiding gevonden wordt. Het wordt in de natuur als element aangetroffen, wel is waar nooit zuiver, maar altijd met een zeker gehalte aan zilver of geringe hoeveelheden van andere metalen. Het goud kristalliseert in vormen van het regulaire stelsel, komt echter niet alleen in regelmatige kristallen, maar eveneens in dendritische blik-, tand-, haar- en mosachtige vormen voor. Zijn hooge waarde als edel metaal in het kunstambacht ontleent het aan zijne groote lenigheid en uitzetbaarheid, aan zijnen schoonen metaalglans, verbonden met de fraaie gele kleur, aan zijn weerstandsvermogen tegen zuren, zijne gemakkelijke smeltbaarheid en zijn hoog specifiek gewicht.

Het goud wordt in de natuur op verschillende ligplaatsen aangetroffen, die men in 4 verschillende groepen kan verdeelen:

1°. „Massale" ligplaatsen, waarbij het goud onregelmatig in kleine gedeelten in een kristallijn gesteente (b.v. graniet, serpentijn) optreedt.

2°. Gangen in vulkanisch gesteente.

3°. Kwartsgangen in het schiefergebergte.

4°. Goudhoudende losse gronden (Seifen).

Van deze ligplaatsen zijn de drie eerstgenoemde primair, de vierde secundair, hetgeen zeggen wil, dat in het laatste geval het goud van zijne oorspronkelijke ligplaats is weggevoerd.

Onder de primaire ligplaatsen zijn de kwartsgangen de voornaamste, maar de kwarts wordt niet enkel in gangen aangetroffen, doch ook in snoeren, lensen of kleine aderen. Bijna altijd komt het goud met zwavelkies samen voor en dikwerf is het nauw daarmee verbonden, hetgeen voor zijne afscheiding uit oplossing pleit. De zoogenaamde Seifen behooren zoowel tot de alluviale als tot de diluviale rivierafzettingen, waarin het metaal door verbrijzeling der onverplaatste rotsen onder medewerking van het water is geraakt, zoodat het in deze afzettingen meestal als kleine korreltjes of stof, minder vaak in den vorm van grootere stukken of van blik wordt gevonden. Evenals op de geheele aarde, is het goud ook in Nederlandsch-Indië ver verspreid, maar daar nergens in belangrijke hoeveelheden. Tot nu toe zijn ten minste in Insulinde slechts weinige plaatsen bekend geworden, waar het door technici ingesteld onderzoek niet al dadelijk tot een ongunstig resultaat heeft geleid. En ook op deze weinige plaatsen kon men voor een groot succes niet instaan.

Dat het voorkomen van goud in den archipel reeds in oude tijden bekend was, blijkt uit verschillende berichten. Prof. Kern heeft (Bijdr. t. t. l. en vlk. IIIe reeks IV, 644) gewichtige redenen aangevoerd om Sumatra voor het goud-eiland Suwarna-dwîpa van de Kathâsarit sâgara te houden; ook het nabijgelegen Nias gold, blijkens de Arabische reisverhalen voor goudrijk (zie P. A. Van der Lith, Merveilles de l'Inde, bl. 246 en in Actes du 8e Congres int. des Orientalistes à Stockholm et Christiania, 1892—1893), terwijl de Portugeezen het „goudeiland" vaak gezocht hebben ongeveer ter plaatse van Nias en zelfs in 1520 eene expeditie zonden naar eenige goudrijke eilanden, ten z.w. van Sumatra gelegen. Ook de naam van den vulkaan Ophir op Sumatra herinnert nog heden aan het fabelachtige goudland der ouden, hetgeen door dezen hier in het verre Oosten werd gezocht. Java werd in het Hindoetijdvak eveneens voor een goudeiland gehouden (zie Kern, Bijdr. t. t. l. en vlk. IVe reeks, X, 126); in eene Sanskriet-inscriptie van 654 Çaka (732 n. C.) wordt Java rijk aan goudmijnen genoemd, terwijl in de Ramayana gelezen wordt: „Doorzoekt zorgvuldig Jawa dwîpa dat met 7 koningrijken prijkt, het goud- en zilvereiland, rijk aan goudmijnen".

Het voorkomen van goud heeft dan ook reeds voor de komst der Europeanen de Chineezen aangelokt, die vooral in de zoogenaamde Chineesche districten (Westerafdeeling van Borneo) welke zeker wel de rijkste goudvelden van den geheelen archipel bevatten, werkzaam waren. Een van de oudste, zoo niet de alleroudste door Europeanen aangelegde mijn, is die door de O.-I. Cie. te Tambang Salida (Sumatra's Westkust) (Zie SALIDA) aangelegd. Deze legde ook mijnen aan op Java in het Parang-gebergte (Krawang) en op Celebes bij Makasser.

Wat het voorkomen van het goud aangaat, zoo geldt, hetgeen boven is gezegd, ook voor Nederlandsch-Indië. Op primaire ligplaats komt het bijna altijd in kwarts voor, dat zoogenaamde „lager", gangen, snoeren of nesten in de kristallijne schiefers en in oude eruptiefgesteenten vormt. De ongelijkmatige verdeeling van het goud in dit gesteente levert bij de ontginning groote moeilijkheden op, omdat daardoor berekeningen onmogelijk worden. Dergelijke aderen en snoeren treden op Banka in zandsteen, in West Borneo (Melassan) in kleilei op, bovendien in dezelfde streek in het gebied van de Soengei Tabenian in serpentijn en bij Tambang Salida in augiet-andesiet. Het goud komt in deze gangen nu eens als gedegen metaal, onregelmatig verdeeld in de kwartsmassa voor, dan weer in verbinding met andere mineralen (zwavel- en koperkies). Een andere wijze van voorkomen is van Patente op Celebes bekend, alwaar een goudhoudende granietgang in eene andere soort van graniet optreedt. Fijn verdeeld in een „massig" gesteente wordt goud o. a. in gabbro en dioriet aan de boven Sikajam (West-Borneo) aangetroffen en in kleilei in de Chineesche districten. Volgens Hooze moet ook het goud der losse gronden van Tanah Laut vooral uit serpentijn, glimmer- en chlorietschiefer afkomstig zijn.

Op secundaire ligplaats komt het goud in den archipel zoowel in alluviale als in diluviale afzettingen voor. Bij de diluviale vormingen (Seifen in engeren zin) kan men weer berg- en dal-Seifen onderscheiden. In de eerstgenoemde is het metaal

op de plaats zelve uit het verweeringsgruis van het ganggesteente opeengehoopt, in het laatstgenoemde van alle kanten door het water bijeengespoeld. In dit geval komt het goud meestal in grint- of conglomerataachtige, soms ook in zandige lagen voor. Fijn magneetijzerzand, dat vaak ook kleine korreltjes van platina bevat, wordt zeer dikwijls samen met het edel metaal daarin aangetroffen, en eveneens bevatten deze lagen diamant. Ook aan eenige plaatsen van de kust vindt men goud, hetgeen door de rivieren werd medegevoerd en daarna door de golven der zee geschift en bijeengespoeld wordt (Banka).

De ontginning geschiedt met enkele uitzonderingen uitsluitend door inboorlingen en Chineezen, aangezien tot nu toe de mijnbouw op groote schaal door Europeesche maatschappijen met het noodige kapitaal en met machines, door de ongelijkmatige verspreiding van het goud en zijne geringe hoeveelheid op de genoemde ligplaatsen werd belet. Het is nog niet uittemaken of hierin in de toekomst verandering zal komen en of eene meer systematische ontginning der losse gronden tot eene grootere productie zal leiden. Sedert eenige jaren zijn in deze richting pogingen ondernomen. Voor eigenlijke mijnbouw ook naar goud moet concessie der Regeering worden verkregen, waarvoor zekere pachtsom betaald moet worden. Zie over een en ander MIJNBOUW. Het graven van goud zonder dergelijke concessiën is op Borneo onderworpen aan eene belasting, waarover Zie BELASTINGEN bl. 163.

De inlanders, die zich bijna uitsluitend er toe bepalen om het goud door slibben der losse gronden te ontginnen, maken zich, evenals de Chineezen, meer of minder aan roofbouw schuldig, tengevolge van den onvoldoenden toestand hunner hulpmiddelen. De meest primitieve methode is wel bij de Timoreezen in gebruik, die groote uitgeholde steenen in goudhoudende beken leggen en zoodoende het goud verzamelen, dat zich daarin samen met fijn gruis uit het daarover vloeiende water afzet. Onmiddellijk uit het rivierzand wordt het ook uitsluitend door inboorlingen met behulp van ondiepe, kegelvormige houten schotels (doelangs) uitgewasschen. [Zie hierover ook Diamant]. Overigens is de soort der ontginning door inboorlingen en Chineezen in hoofdzaak dezelfde. Uit beken, waarvan het water wordt opgestuwd of uit kunstmatig aangelegde reservoirs leidt men het water in de mijn, waar men putjes heeft gemaakt, die tot aan de ertslaag reiken en waaruit men nu het gesteente ophaalt, ten einde het in de smalle maar diepe waterleidingen te storten en aldaar te laten slibben, of men verwijdert de gronden boven de ertslaag en leidt alsdan het water direct in de goudhoudende aarde. Aan het stroomende water is het nu overgelaten, om de goudhoudende ertsen te wasschen en ruw te sorteeren, waarna de grootere blokken en stukken gesteente er uitgezocht worden. Het fijnere gruis, hetgeen in de kanalen en bekkens opgehoopt wordt, pleegt men nu na verloop van eenige maanden uit te graven en voorloopig door middel van zeven verder te schiften, waarna het wasschen met behulp der doelangs plaats heeft.

De Chineezen hebben ook dikwerf getracht de aderen van de onverplaatste rotsen te ontginnen, maar wegens hunne ontoereikende mijnbouwkundige kennis moesten zij er zich altijd toe beperken om het meer of minder verweerde en dientengevolge met weinig moeite te ontginnen gedeelte dezer gangen te bewerken. Zij zijn evenmin in staat de onderaardsche gangen met voldoende zekerheid met hout te bekleeden als het grondwater te bedwingen; ook zijn hunne werktuigen niet toereikend om goud uit het vaste gesteente te ontginnen.

De bewerking van het uit een gang gewonnen erts geschiedt, volgens Van Schelle, op Celebes op de volgende wijze: Het in manden naar boven gebrachte erts wordt voorloopig met behulp van hamers stuk geslagen en daarna klein gestampt. Voor dit doel maakt men gebruik van vierkante houten kisten, wier bodem uit harde platte steen bestaat. Het erts wordt daarin door middel van een steen met houten steel klein gestampt en het zoo verkregen gruis met het overige reeds aanwezige, fijnere gruis tusschen twee steenen gemalen, die in een houten raam liggen. Daarna heeft het uitwasschen plaats.

Terwijl de inlanders meestal ieder voor zich zelf werken, hebben zich bij de Chineezen maatschappijen gevormd, de zoogenoemde kongsis, die voor gemeenschappelijke rekening en bij bepaalde verdeeling van arbeid de ontginning der terreinen ondernemen [1]).

Eenigszins betrouwbare opgaven omtrent de goud-productie bezitten wij alleen van Borneo. Volgens P. J. Veth werd in 1848 uit Nederlandsch Borneo voor *f* 1,348,810 aan stofgoud (*f* 1,288,530 uit de Westerafdeeling en *f* 60,280 uit de Zuid- en Oostee-afdeeling) uitgevoerd. De uitvoer uit de Chineesche districten bedroeg volgens Van Schelle in de jaren 1875—1880 *f* 1,266,328. De goudwaarde bedroeg in 1887 per kilo *f* 1331. Volgens de Kol. Versl., die echter waarschijnlijk te lage cijfers bevatten, omdat de goudwinners wegens de bedrijfsbelasting hunne winsten zooveel mogelijk geheim houden, was de in de W.afd. van Borneo gewonnen hoeveelheid van 1890/1894, 62, 94, 98, 136 en 112 kg. In Tanah Laut 1893, 135 thail; in 1894, 135 th. Het gehalte der goudgronden in Tanah Laut berekent Hooze op 1 karaat per □ meter en ½ karaat per kubiekmeter van de geheel losse gronden; men kan uit deze cijfers ongeveer de in aanmerking komende factoren beoordeelen.

Het grootste gedeelte van het verkregen goud wordt zeker wel uitgevoerd, meestal naar Singapore (uit W.afd. van Borneo in 1893 voor *f* 38.750, in 1894 voor *f* 26.500); een kleiner gedeelte blijft in het land en dient als ruilmiddel of wordt voor sieraden enz. verwerkt.

Ten slotte mogen hier nog de benamingen plaats vinden, die de inlanders voor de bij de goudontginning in aanmerking komende voorwerpen gebruiken. De melkwitte afgerolde kwartsstukken (batoe blangoi) worden (aan de Westkust van Sumatra) als gewone begeleiders van het goud kawan amas genoemd; ook de ijzerglans (batoe katjang katjang) geldt als zoodanig. Naar de kleur noemen de inboorlingen in Tanah Laut: geel (zilverrijk) goud, mas moeda (jong goud) en rood (koperrijk) goud, mas toewa (oud goud). De ertshoudende laag wordt kaksa genoemd, de daarboven liggende karangan, de daaronder liggende napal. Als gewicht voor het goud maakt men gebruik van de thail gelijk aan 2 Spaansche matten of 0,054090 kg.

---

1) Meer uitvoerige opgaven hieromtrent en over de goudproductie op Borneo kan men vinden bij Posewitz: Borneo, Berlin 1889.

GOUDBERG. Naam, gegeven aan den Selawa djanten, een berg op 1726 m. geschat, in Atjeh gelegen.

GOUDMOND. Zie GASTEROPODEN.

GOURA. AVES, COLUMBAE, *Columbae*, *Gouridae*. Zie MAMBROEK en DUIF.

GOUVERNEUR. Ambtstitel der hoofden van gewestelijk bestuur over Atjeh en onderh., Sumatra's westkust en Celebes en onderh. Zie BESTUUR bl. 185.

GOUVERNEUR-GENERAAL. Aan het hoofd van het centraal-bestuur in Indië staat een Gouverneur-Generaal, die in naam der Koningin de Regeering uitoefent over de koloniën en bezittingen van het Rijk in Azië op den voet en onder de bepalingen van het Regeerings-reglement. Art. 1 R. R. De instelling dier hooge waardigheid dagteekent van 27 Nov. 1609, toen de eerste Gouverneur-Generaal, P. Both, door de Staten-Generaal benoemd werd, ten einde eenheid in het bestuur in Indië te verkrijgen, in stede van de verdeeldheid, die het gevolg was van de zelfstandigheid, aan de verschillende vlootvoogden te voren toegekend. Sedert dien tijd stond steeds een Gouverneur-Generaal aan het hoofd der Regeering, behoudens korte tusschenpoozen, gedurende welke een of meer Commissarissen-Generaal het bestuur voerden, of wel, tijdens het Engelsche tusschenbestuur, een Lieutenant-Governor met het bewind belast was. Een lijst der algemeene landvoogden, aan het einde van dit artikel geplaatst, vermeldt den duur van hun bestuur.

De Gouverneur-Generaal wordt benoemd en ontslagen door de Koningin, op voordracht van den Ministerraad. De eenige eischen, door het Regeeringsreglement (art. 2) voor die benoeming gesteld, zijn dat de betrokken persoon Nederlander zij en den leeftijd van 30 jaren vervuld hebbe. Uit de benoemingen sedert een reeks van jaren blijkt, dat het Opperbestuur daarbij in aanmerking neemt verdiensten in den Rijksdienst zoowel als die in Nederlandsch-Indië verworven. Pleit voor het laatste de grootere ondervinding, in kolonialen dienst verworven en de kennis van het ambtelijk personeel in Indië, zoo kan het echter vaak verkieslijk zijn iemand tot Gouv.-Generaal te benoemen, die in wijderen kring ervaring heeft opgedaan, een ruimer standpunt kan innemen en los is van persoonlijke invloeden, die in eene kolonie vaak zoo sterk zich doen gelden. Voorts mag geene bloedverwantschap bestaan tot den vierden graad ingesloten, tusschen den Gouv.-Gen. en den Luitenant-Gouv.-Gen., den vice-pres. of de overige leden van den Raad van Indië, noch tusschen hem en de secretarissen van het Gouvernement (artt. 8, 18 R.R.); — dit alles, ten einde eene familie-regeering te voorkomen, die onder de Compagnie maar te dikwijls werd aangetroffen, zooals tijdens het bestuur van Alting, en onder dat van Van Outhoorn. De dochter van laatstgenoemde was gehuwd met den Directeur-Generaal Van Hoorn; toen Van Outhoorn genoodzaakt werd zijn ambt nederteleggen, daar HH. XVII deze nauwe betrekking tusschen de beide hoogste personen in Indië afkeurden, werd hij door Van Hoorn opgevolgd, die in den beginne vaak met den nieuwen Dir.-Gen. Van Riebeek overhoop lag, doch na het overlijden zijner vrouw de dochter van dezen huwde, en dus in dezelfde nauwe betrekking tot den Dir.-Gen. geraakte, die in zijn voorganger zoozeer was afgekeurd. Geraakt de Gouv.-Gen. na zijne benoeming in den verboden graad van zwagerschap, dan kan hij zijne bediening niet behouden zonder vergunning der Koningin. De zwagerschap houdt echter op door het overlijden der vrouw, die haar veroorzaakte.

Ten einde strijd van belangen te voorkomen, mag de Gouv.-Gen. rechtstreeks noch zijdelings deelhebber zijn in, noch borg voor eenige onderneming, ten grondslag hebbende eene met de Ind. Regeering om winst of voordeel aangegane overeenkomst, b. v. contract van aanneming; geene schuldvordering ten laste van Ned.-Indië koopen (wel deze bezitten); noch deel hebben, rechtstreeks of zijdelings, in ondernemingen van handel en scheepvaart in Ned.-Indië gevestigd, noch aldaar eigenaar of huurder van landerijen zijn. Art. 3 R.R. Alvorens zijne betrekking te aanvaarden moet de Gouv.-Gen., hetzij in handen der Koningin, hetzij op Hare machtiging, in eene vergadering van den Raad van Indië, aangevuld met de hoogste ambtenaren te Batavia, een eed afleggen, waarvan het formulier te vinden is in art. 5 R.R.; — hij is de eenige ambtenaar in Indië, die een eed van getrouwheid aan de Grondwet moet afleggen.

De Gouv.-Gen., die zonder de machtiging der Koningin zijne waardigheid niet mag nederleggen, noch Ned.-Indië verlaten, houdt gewoonlijk zijn verblijf te Buitenzorg, waar in zijne huisvesting op 's lands kosten voorzien wordt, terwijl tevens het landhuis te Tjipanas ten zijnen dienste staat, benevens het hôtel te Rijswijk, wanneer hij te Batavia vertoeft. Voor eene reis naar de Buitenbezittingen behoeft de Gouverneur-Generaal de machtiging der Koningin; reizen op Java kan hij op eigen gezag ondernemen, ofschoon volgens een besluit van het Opperbestuur van Juni 1869 de rondreis over dat eiland, die vroeger gewoonlijk door den landvoogd eenmaal gedurende zijn bestuur plaats had, niet meer gedaan mag worden. De jaarwedde van den Gouv.-Gen. bedraagt *f* 132.000; voor reiskosten is bovendien *f* 37.000 's jaars uitgetrokken.

Het bestuur van den Gouv.-Gen. (waarover Zie BESTUUR bl. 185) wordt door hem uitgeoefend overeenkomstig de bepalingen van het R.R. en de bevelen en aanwijzingen hem door de Koningin of namens Haar door den Minister van Koloniën gegeven, waarover Zie MINISTERIE VAN KOLONIËN. Het belangrijkste dier bevelen is de instructie, hem gegeven, welke echter geheim is, ofschoon van tijd tot tijd enkele bepalingen of wijzigingen daarvan publiek gemaakt zijn. Hij is met opzicht tot de uitoefening zijner waardigheid verantwoordelijk aan de Koningin, aan Wie hij, in den regel wel door tusschenkomst van den Minister van Koloniën, mededeeling geeft of rekenschap aflegt van zijne bestuursdaden, voor zooverre deze daartoe belangrijk genoeg zijn; voor sommige handelingen is dergelijke mededeeling aan het Opperbestuur uitdrukkelijk in het R.R. voorgeschreven (Zie o. a. art. 35, 45, 46, 92) of wel verondersteld (zie o. a. art. 21—24, 44, 56, 57, 59, 129). Dit kan leiden tot uitdrukkelijke goedkeuring door het Opperbestuur, stilzwijgende berusting, afkeuring met of zonder last tot het, zoo mogelijk, ongedaan maken van den genomen maatregel, terugroeping van den Gouv.-Gen. en zelfs tot strafrechtelijke vervolging, die ook van de Tweede Kamer der Staten-Generaal kan uitgaan. De politieke strafrechtelijke verantwoordelijkheid, —

want daarvan is hier alleen sprake, dewijl de Gouv.-Gen. voor het plegen van niet politieke misdrijven en overtredingen aan de gewone strafwet onderworpen is, — wordt omschreven in de artt. 37 en 38 R.R. Hij is toch strafbaar 1°. wanneer hij uitvoering geeft of doet geven aan Kon. besluiten of beschikkingen, niet voorzien van de vereischte mede-onderteekening van een der hoofden der ministerieele departementen, en zelfs wanneer dit wel het geval mocht zijn, indien die uitvoering hem niet door den Minister van Koloniën is opgedragen, daar deze verantwoordelijk is voor het beleid der Indische regeering; 2°. wanneer hij opzettelijk nalaat of zelfs maar grovelijk verzuimt, uitvoering te geven of te doen geven aan voorschriften van het R.R., van andere voor Ned.-Indië verbindende algemeene verordeningen, en aan Kon. besluiten of beschikkingen en aan gesloten verdragen, voor zoover die uitvoering door den Minister van Koloniën aan hem is opgedragen; 3°. wanneer hij beschikkingen neemt of bevelen geeft, waardoor hij wist of weten moest, dat bepalingen van het R.R., van andere voor Ned.-Indië verbindende wetten of algemeene verordeningen of van gesloten verdragen worden geschonden. Ofschoon het R.R. hem in die gevallen strafbaar stelt, is het echter zeer de vraag, of de Gouv.-Gen. dan wel gestraft kan worden. Immers art. 39 R.R. verwijst daartoe naar de straffen, bedreigd bij de wet, regelende de verantwoordelijkheid van de Ministers tegen de daarbij omschreven misdrijven; sedert de invoering van het nieuwe strafwetboek voor Nederland zijn echter de artikelen der laatstgenoemde wet, welke strafbepalingen inhouden, vervallen, zoodat er thans geene straffen in die wet meer bedreigd zijn. Wel is waar zijn tegen de Ministers, wat hunne politieke verantwoordelijkheid betreft, in het genoemde strafwetboek straffen bedreigd; deze kunnen echter niet tegen den Gouv.-Gen. worden ingeroepen, daar zij niet bedreigd zijn bij de wet, regelende de verantwoordelijkheid der Ministers, en in het strafrecht geene uitbreidende uitlegging geoorloofd schijnt, maar het betrekkelijk wetsartikel letterlijk moet worden opgevat. Zie in dien geest Mr. P. A. Van der Lith, Weekbl. v. h. regt n°. 5254, 5258, waartegen echter Mr. A. A. De Vries, Ibid. n°. 5255, 5259. Doch zelfs wanneer men de toepasselijkheid van het strafwetboek in deze aanneemt, werd wel betwijfeld of de Gouv.-Gen. strafbaar is, wanneer hij Kon. besluiten of beschikkingen uitvoert of daaraan uitvoering doet geven, terwijl die uitvoering hem niet door den Min. v. Kol. is opgedragen, daar een Minister in zulk een geval nimmer strafbaar kan zijn. De vervolging van den Gouv.-Gen. geschiedt volgens de Wet op de Min. verantwoordelijkheid (art. 301 Ned. Wetb. v. Strafvorder.); in geval van vervolging legt de Gouv.-Gen., op ontvangen bevel vanwege de Koningin, het bestuur neder in handen van zijn opvolger.

De financiëele politieke verantwoordelijkheid van den Gouv.-Gen. is tot nog toe niet geregeld. Privaatrechtelijk is hij even als ieder ander verantwoordelijk; vorderingen tegen hem moeten, volgens art. 98 R.R., voor het Hooggerechtshof worden ingebracht, dat oordeelt over alle rechtsvorderingen, waarin de Gouv.-Gen. als gedaagde wordt aangesproken, met uitzondering echter van de zakelijke rechtsvorderingen, waarin de Gouv.-Gen. met alle andere Europeanen gelijkgesteld is. In strafzaken staat de Gouv.-Gen. in Nederland terecht: wegens ambtsmisdrijven voor den Hoogen Raad, wegens andere misdrijven of overtredingen ter plaatse, waar de zetel der Regeering in Nederland is gevestigd (waarschijnlijk dus 's Gravenhage, ofschoon geen wettelijke bepaling dit uitmaakt) voor den rechter die, naar de Nederl. wetgeving, bevoegd is over de zaak te oordeelen (art. 101 R.R.).

In geval van ziekte of afwezigheid van den Gouv.-Gen. kan deze het dagelijksch beleid der zaken opdragen 1°. aan den Luit.-Gouv.-Gen., 2°. bij ontstentenis van dezen aan den vice-pres. van den Raad van Indië en 3°. als deze niet aanwezig is, aan het oudste lid van den Raad van Indië. De waardigheid van landvoogd blijft dan echter bij den Gouv.-Gen. berusten, die voor het beleid der regeering verantwoordelijk blijft en de wijze, waarop dat dagelijksch beleid zal worden waargenomen, zelf kan regelen (art. 13 R.R.). Is de waardigheid van Gouv.-Gen. echter opengevallen, en de benoeming van zijn opvolger niet geschied of als deze niet in Indië is of wel verhinderd wordt de betrekking dadelijk te aanvaarden, gelijk ook wanneer de Gouv.-Gen. volgens de bepalingen van art. 17 R.R. wegens krankzinnigheid van de uitoefening zijner waardigheid ontheven is, dan treden als waarnemend Gouv.-Gen., met al zijne rechten en verplichtingen op 1°. de Luit.-Gouv.-Gen., 2°. de door de Koningin benoemde vice-president van den Raad van Indië (dus niet het lid van den Raad van Indië, tijdelijk de betrekking van vice-pres. waarnemende), en 3°. bij afwezigheid of ontstentenis van dezen een lid van den Raad van Indië, daartoe aangewezen in eene vergadering, samengesteld uit de leden van den Raad benevens de hoogste staatsdienaars te Batavia, zooals is aangegeven in art. 15 R.R.

Onderstaande lijst bevat de namen der Gouverneurs-Generaal die het bestuur over Ned.-Indië hebben gevoerd. Voor hunne levensschets zie op de verschillende namen; voor nadere bijzonderheden M. A. Van Rhede Van der Kloot, De Gouverneurs-Generaal en Commissarissen-Generaal van Ned.-Indië, 1610—1888, Historisch genealogisch beschreven, 's Grav. 1891.

Pieter Both	1610—1614
Gerrit Reijnst	1614—1615
Laurens Reaal	1615—1619
Jan Pietersz. Coen	1619—1623
Pieter Carpentier	1623—1627
Jan Pietersz. Coen	1627—1629
Jacques Specx	1629—1632
Hendrik Brouwer	1632—1636
Antonie Van Diemen	1636—1645
Cornelis Van der Lijn	1645—1650
Carel Reiniersz	1650—1653
Mr. Joan Maetsuyker	1653—1678
Rijcklof Van Goens	1678—1681
Cornelis Janszoon Speelman	1681—1684
Johannes Camphuijs	1684—1691
Willem Van Outhoorn	1691—1704
Joan Van Hoorn	1704—1709
Abraham Van Riebeeck	1709—1713
Christoffel Van Swol	1713—1718
Hendrik Zwaardecroon	1718—1725
Mattheus De Haan	1725—1729
Mr. Diederik Durven	1729—1732
Dirk Van Cloon	1732—1735
Abraham Patras	1735—1737
Adriaan Valckenier	1737—1741
Johannes Thedens	1741—1743

Gustaaf Willem Baron Van Imhoff	1743—1750
Jacob Mossel	1750—1761
Petrus Albertus Van der Parra	1761—1775
Jeremias Van Riemsdijk	1775—1777
Reinier de Klerk	1777—1780
Mr. Willem Arnold Alting	1780—1796
Mr. Pieter Gerardus Van Overstraten	1796—1801
Johannes Siberg	1801—1804
Albertus Henricus Wiese	1804—1808
Charles Henri Van Grasveld (benoemd 1807, doch op reis naar Java teruggeroepen)	
Mr. Herman Willem Daendels	1808—1811
Jan Willem Janssens	1811
Engelsch tusschenbestuur. Lord Minto	1811
Engelsch tusschenbestuur. Thomas Stamford Raffles (Luitenant-gouverneur)	1811—1816
Engelsch tusschenbestuur. John Fendall (Luitenant-gouverneur)	1816
Godert Alexander Gerard Philip Baron Van der Capellen	1816—1826
Hendrik Merkus De Kock (Luit.-Gouv.-Gen.)	1826—1830
Johannes Graaf Van den Bosch	1830—1833
Jean Chrétien Baud (waarnemend)	1833—1836
Dominique Jacques De Eerens	1836—1840
Carel Sirardus Willem Graaf Van Hogendorp (waarnemend)	1840—1841
Mr. Pieter Merkus (waarnemend)	1841—1843
Mr. Pieter Merkus	1843—1844
Jhr. Joan Cornelis Reijnst (waarnemend)	1844—1845
Jan Jacob Rochussen	1845—1851
Mr. George Isaac Bruce (overleden voor zijn vertrek)	
Mr. Albertus Jacob Duijmaer Van Twist	1851—1856
Charles Ferdinand Pahud	1856—1861
Mr. Arij Prins (waarnemend)	1861
Mr. Ludolf Anne Jan Wilt Baron Sloet Van de Beele	1861—1866
Mr. Arij Prins (waarnemend)	1866
Mr. Pieter Mijer	1866—1872
Mr. James Loudon	1872—1875
Mr. Johan Willem Van Lansberge	1875—1881
Frederik s' Jacob	1881—1884
Otto Van Rees	1884—1888
Mr. Cornelis Pijnacker Hordijk	1888—1893
Jhr. Carel Herman Aart Van der Wijck	1893.

GOWA. Dit landschap, een der bondgenootschappelijke landen in het Gouv. Celebes en Onderh., is het overblijfsel van het voormalige beroemde rijk van Makasser, dat in het begin der 17e eeuw over een deel van het eiland en verscheidene streken daarbuiten supprematie uitoefende [1]). Vroeger was het rijk herhaaldelijk in onmin met andere staatjes op Zuid-Celebes geweest; zoo vindt men vermeld dat op het eind der 16e eeuw tusschen Boni, Wadjo en Sopeng een verbond tegen Gowa gesloten werd, genaamd „het in den grond planten van steenen te Timoerang of het verbond der drie voorname staten van Celebes". Een veertigtal jaren later brak een strijd uit tusschen Wadjo, vereenigd met Gowa en Loewoe, die ten gevolge had, dat Boni geheel onder de macht van Gowa geraakte (zie Van der Lith, Ned. Oost-Indië I 513). Onder Sultan Hasan oeddin (1653) kwam Gowa in botsing met de Compagnie, daar deze vorst de bewoners der Molukken tegen haar bijstond, Boeton vermeesterde en hare bezetting aldaar verdreef, en betrekkingen met den Soesoehoenan van Mataram (Java) aanknoopte, die ons gezag ernstig bedreigden. Onder Van Dam en Truitman werd in 1660 een Portugeesche vloot voor Makasser verslagen (de Portugeezen hadden zich reeds in de 16e eeuw op Gowa'sch grondgebied gevestigd, spoedig gevolgd door Engelschen, Denen en Nederlanders, 1607), de sterkte Panakoke vermeesterd, Samboepo vernield en de vorst tot een vrede gedwongen, waarbij Panakoke aan de Compagnie werd afgestaan. De plundering van Nederlandsche vaartuigen gaf aanleiding tot eene tweede expeditie onder Speelman, die met behulp van den Sopengschen prins Aroe Palaka het leger der Makassaren op Boeton versloeg (1667), Makasser veroverde en het verdrag sloot, dat onder den naam van Bongaaisch contract (Zie aldaar) bekend is. Gowa gaf bovendien de heerschappij op over Boni en andere onderworpen landen, en stond aan de Compagnie een gedeelte van zijn gebied af, terwijl in 1669 wegens het afloopen van Ned. schepen de sterkte Samboepo aan den vorst ontnomen, en het contract verscherpt werd. Gowa bleef daarna in ondergeschikte verhouding tot het Nederl. gezag, ook na de vernieuwing van het Bongaaisch contract in 1824. In de 18de eeuw was het rijkje meer en meer in verval geraakt; in 1739 verdreven de Boniërs den vorst en belegerden ons fort te Makasser, doch werden weldra verslagen en verjaagd, terwijl in 1776 de vorst door eene oproerige partij verdreven, doch met onze hulp weder in zijn gezag hersteld werd. Het laatste contract met Gowa gesloten (1894) dat een einde maakte aan de eenigszins bijzondere positie door Gowa tegenover het Gouv. ingenomen, regelt thans, ofschoon niet in alle opzichten overeenkomende met de voor de andere rijkjes met zelfbestuur op Celebes gesloten contracten, de verhouding tot het Gouv. op voldoende wijze.

Gowa, dat eene oppervlakte van 880 vierk. palen beslaat met eene bevolking, die op 60.000 zielen geschat wordt, is, behalve aan den zeekant, geheel ingesloten door Gouv. gebied en wordt begrensd door de volgende onderafdeelingen: ten n. Tello Parangloë (afd. Makasser), Maros en Bergregentschappen (afd. Noorderdistricten) en Balangnipa (afd. Oosterdistricten); ten o. door Bikeroe (Oosterdistricten) en Boelecomba (Zuiderdistricten); ten z. door Bonthain en Binamoe (Zuiderdistricten) en Bangkala en Takalar (afd. Takalar); ten w. door het overige gedeelte der afdeeling Takalar en de afd. Makasser en het hiertusschen liggend gebied door Straat Makasser. Het bevat 20 landschappen en de enclaves in Gouv. gebied: Sodkiang (tusschen Maros en Tello), Aroengkeke en Boengieng (in Binamoe) en Parasangang baroe (in Takalar). De bevolking, die uit Makassaren bestaat, wordt bestuurd door een vorst en een hadat of rijksraad, Baté Salapanga (9 vaandels) genoemd, uit 9 kiesheeren of rijksgrooten bestaande. De toestand der bevolking, die veel te lijden heeft onder de afpersingen dier grooten en van de overige aanzienlijken, is weinig benijdenswaardig in vergelijking met die van de inwoners der Gouv.landen; door tusschenkomst van het Gouv. zijn echter enkele verbeteringen ingevoerd, zoals afschaffing van het koffie-monopolie ten behoeve

1) Een overblijfsel daarvan vindt men nog in de erkenning van de oppermacht van Gowa door den Radja en de dorpshoofden van Rioem en Towa (Flores), hoewel dat rijk daarop geen aanspraak meer mag doen gelden.

van den vorst, dat vervangen is door een uitvoerrecht van *f* 10—*f* 15 p. pikol, benevens de verpachting van de dobbelspelen en van den verkoop van opium en sagoeweer, ten behoeve der grooten, die vroeger, elk in zijn gebied, daarop rechten hieven, wat tot vele geschillen aanleiding gaf.

Een der leden van den hadat is uit Sodkiang afkomstig; tegen eene inlijving dier enclave bij het Gouv.gebied verzet zich dus de traditie van het rijk. — Sodkiang, dat weder eene Gouv.enclave bevat, de vroegere Tellosche kampong Talang toeboeng (in 1856 ingelijfd en ongev. $^1/_3$ □ paal groot), was nu eens grooter, dan weder kleiner en vaak het onderwerp van politieke onderhandelingen met Gowa, totdat in deze eeuw daaraan een eind kwam door de toekenning van het gebied aan dat rijkje.

De gelijknamige hoofdplaats van Gowa, op 5 paal van fort Rotterdam (Makasser) gelegen, is een vervallen plaatsje aan den grooten weg te midden van laag gelegen bouwlanden. Eenige met weinig zorg onderhouden praalgraven worden hier gevonden.

GRAAFLAND (NICOLAAS). Geb. te Rotterdam, werd hij in 1846 op 19 jarigen leeftijd opgenomen onder de kweekelingen van het Ned. Zendelinggen. aldaar, en in Aug. 1849 als zendeling uitgezonden naar de Minahasa, waar hij in 1850 zijn werk te Sonder begon en er al zeer spoedig een kweekschool voor inl. onderwijzers oprichtte, die in 1854 naar Tanawangko verplaatst werd. Tot 1883 bleef hij directeur dier school; toen ging hij in Gouvts. dienst over en werd adj.-inspecteur bij het inl. onderwijs, eerst te Ambon, later te Tondano. In 1895 verzocht en verkreeg hij eervol ontslag, en vestigde zich te Depok, waar hij thans nog werkzaam is.

Ten behoeve van het inlandsch onderwijs werden door hem een aantal Mal. lees- en leerboeken (sommigen tot viermaal herdrukt) kaarten (o. a. een kaart der Minahasa) en andere hulpmiddelen geleverd; belangrijk is ook het door hem uitgegeven werk: De Minahassa. Rott. 1867, 2 dln. Gedurende 13 jaar was hij redacteur van het in de Minahasa nog uitkomende blad de Tjahaja Syang.

GRACULA. AVES, PASSERIFORMES, PASSERES, *Sturnidae*, *Sturninae*. Zie BEO.

De soorten van dit genus, ook *Eulabes* genoemd, zijn algemeen bekend onder den volksnaam Beo. Alle zijn krachtig gebouwd, met een ineengedrongen lichaam en een grooten dikken kop, terwijl de meeste soorten voorzien zijn van naakte gele huidlellen aan weerszijden van het achterhoofd, welke naar voren tot aan het oog reiken en doorloopen tot op de kruin van den kop, benevens een naakte huid onder het oog. Met uitzondering van twee soorten zijn zij geheel blauw- of groen-zwart gekleurd met een witten spiegel op de vleugels. De meest gewone soort is de Javaansche Beo (*Gracula javanensis*) ook op Sumatra, Borneo, Banka en de Nicobar-eilanden voorkomende. Bij de Maleiers en de Europeanen in den Indischen archipel en evenzeer in de Europeesche Diergaarden worden ze veelvuldig gehouden wegens haar groot talent om woorden uit te spreken en klanken na te bootsen, waarbij ze ook dikwijls een zeer welluidend gefluit doen hooren. De Maleiers voeden de Beo's hoofdzakelijk met de vruchten van *Carica papaja*. Een dwaas en algemeen verspreid bijgeloof is, dat de Beo's bij het zien van bloed doodvallen; het is waarschijnlijk ontleend aan het feit, dat deze vogels in gevangenschap, zoowel in Indië als elders, hoewel zeer gezond schijnende, plotseling sterven. Er wordt veel handel in deze vogels gedreven. *Gracula javanensis* leeft in rotskloven, en haar gewoon stemgeluid klinkt als „schihoen"; zij voedt zich met insekten, larven en vruchten, heeft groote achterhoofd- of neklellen en de bek is vuil ponceau-rood met citroengele punt. Op Soembawa leeft *Gr. venerata*, bij wie de kam van het middelste paar huidlellen aan het achterhoofd in 3 lappen verdeeld is. Op de westkust van Nieuw-Guinea, de Papoe- en de Aroe-eilanden leeft *Gracula s. Mino Dumontii*, bij welke soort de lellen ontbreken, doch de kop aan beide zijden geheel naakt is, de buik citroengeel, de dekveeren van den staart wit en de pooten oranjegeel zijn. Aan de noordwestkust van Nieuw-Guinea leeft een zeer mooi gekleurde soort (*Gr. pectoralis*) met een hooggelen hals, krop, buik en stuit en bij wie slechts de huid achter het oog kaal is.

GRACULUS. AVES, ANSERES, *Pelecanidae*, *Graculinae*. Zie PECHOECK.

GRAF. Zooals bij de bespreking der verschillende volksstammen in Ned.-Indië, voor zooveel noodig, in bijzonderheden zal worden aangegeven, (zie ook OVERLIJDEN), worden bij verscheidene dier stammen de lijken niet begraven maar op een eenzame plek in de wildernis nedergelegd of verbrand, soms ook wel tot mummies uitgedroogd, en deze dan hetzij bewaard, hetzij, zooals bij de Dajaks der Boven-Kapoeas, in boomschors gewikkeld en onder een boom begraven. Bij de Olo Ot, Poenans en Manketans van Borneo en bij sommige Timoreezen worden de lijken in een te voren uitgeholden boom gedaan; de opening wordt dan zorgvuldig gesloten zóó, dat van buiten af daarvan niets zichtbaar is; wanneer de boom blijft leven, wordt de geschonden plaats na eenigen tijd geheel met schors bedekt. Bij de Alfoeren der Minahasa werden de lijken vroeger in hurkende houding bijgezet in steenen potten (waroega) of in graven van steen (timboekar, tiwoekar); de pot werd daarna gedeeltelijk om en achter de woonhuizen, (later op bevel van het bestuur buiten de dorpen) in den grond gegraven, en een steenen deksel er op geplaatst.

Waar de lijken begraven worden geschiedt dit vaak, zonder dat van een doodkist gebruik wordt gemaakt. Bij vele heidensche volkeren worden zij in hurkende houding in het graf geplaatst, zooals bij de bewoners der Zuid-Ooster en Zuid-Westereilanden en van Ceram; de Mangaraeërs (West-Flores) en de Doöe Donggo of Orang Goenoeng te Bima; en bij de stammen aan de Doreh-baai (N. Guinea) waar de knieën der lijken tegen de borst gebonden worden, evenals bij de Arfakkers (N. Guinea). Bij dezen wordt om het lijk nog een soort van traliehuisje gemaakt, dat met bladeren bedekt en dan begraven wordt. Bij de Soembaneezen en de Orang lom (Banka) wordt het lijk in lijnwaad gewikkeld, in hurkende houding gebracht, zoodat de voetzolen der opgetrokken beenen den bodem raken, de knieën, waarop de ellebogen rusten, tegen de borst drukken, terwijl de handen tegen kin en wangen zijn aangedrukt. In die houding wordt het in een ronden kuil, in den vorm van een waterput, neergelaten. De priesters der Karo-Bataks worden in dezelfde houding begraven. Bij de Alfoeren van Tombockoe worden de lijken in hurkende houding in

kisten gedaan, waarvan de naden goed dicht gemaakt zijn, en onder het huis van den naasten bloedverwant begraven. Wanneer men rekent, dat het vleesch geheel vergaan zal zijn, wordt de kist geopend en het gebeente, waaraan groote tooverkracht wordt toegekend, onder de betrekkingen verdeeld. De Dajaks der Zuider- en O. afdeeling van Borneo, met name de Olo Ngadjoe, maken ook van een doodkist gebruik; na het dodenfeest worden de lijken er uit genomen en in een ijzerhouten, fraai versierde kist (sandoeng) overgebracht, die den vorm van een huisje op palen heeft, in het bosch geplaatst is en verscheidene lijken kan bevatten. Bij verschillende volkeren worden den doode allerlei voorwerpen, — eetwaren, kleederen, wapens enz., — in het graf medegegeven.

De Moslemsche wet schrijft het begraven der dooden voor; bij de Mohammedanen in den archipel is dit dan ook algemeen het gebruik. Doodkisten die de wet alleen dan verlangt, wanneer de grond zeer week is, zijn ook daar niet algemeen in gebruik; zelfs wanneer van een doodkist gebruik gemaakt wordt, is het wenschelijk dat de aarde de laatste rustplaats zij en doet men b. v. in de Vorstenlanden op Java, waar vaak kisten worden gebruikt, (elders ook als de lijken op verren afstand vervoerd moeten worden), aarde op den bodem daarvan, evenals bij de Boegineezen en Makassaren, waar een kist gebezigd wordt als, b. v. ten gevolge van afwezigheid van betrekkingen, de begrafenis moet worden uitgesteld, welke kist dan met aarde wordt aangevuld. Kisten worden wel gebruikt om de lijken naar de begraafplaats te brengen. In Atjeh daarentegen worden slechts slaven en doodarmen zonder kist begraven; voor anderen worden doodkisten gemaakt, waarvan de bodem echter niet van planken is, maar van rotan of van met rotan saamgebonden bladsteelen van klappers, om de aanraking van het lijk met de aarde mogelijk te maken.

De Islam leert dat de dooden in het graf door twee doodsengelen naar hun geloof en levenswandel zullen ondervraagd worden, de dooden behooren zich daartoe te kunnen oprichten. Gewoonlijk wordt een graf daartoe op een der volgende wijzen ingericht: Ter zijde, op den bodem van den grooten, vierkanten kuil, die gegraven wordt, maakt men een zijgang, de eigenlijke grafgrot, waarin het lijk gelegd wordt, zoodanig dat de in het graf geworpen aarde dit van ter zijde en niet van boven bedekt. Is de grond echter te los om, zelfs met behulp van planken, een zijgang te maken, dan graaft men midden in den bodem van den vierkanten kuil over de geheele lengte daarvan een diepe gleuf, waarin de doode wordt neergelegd. Bij de meeste Moslemen in den archipel wordt een van beide wijzen gevolgd. Daarbij wordt gezorgd dat het aangezicht, dat gedeeltelijk ontbloot wordt om de wang den bodem te doen aanraken, naar den kant van Mekka gekeerd ligt. Ballen van klei worden wel gebruikt, om het lijk in de goede richting te houden. Bij de Javanen wordt vaak tegen het lijk een afschutsel (karas) geplaatst, zóó hoog boven het lijk gesteld, dat dit zich kan oprichten; als het in een kist begraven is, die niet zoo ruim is om dit te veroorloven, dan wordt het deksel van de kist genomen en de karas op de vereischte hoogte gesteld. Bij de Atjehers wordt het graf boven de kist geheel met aarde gevuld; bij de Boegineezen en Makassaren wordt, wanneer niet van een kist gebruik gemaakt is, tegen den rug van het lijk een zware plank gelegd, die de geheele lengte van het graf beslaat, zoodat dit geheel gesloten is en er geen aarde op het lijk kan vallen. Soms wordt ook bij hen een grafkuil als bij ons, gegraven en dan een langwerpig houten deksel op het lijk geplaatst.

De Islam keurt het oprichten van graftomben enz. af; de graven moeten met den grond gelijk en volgens de school van Sjafi'i plat zijn. Voor gewone inlanders wordt dit voorschrift in den regel vrij wel gevolgd; de graven worden gewoonlijk slechts door eene kleine verhevenheid van aarde aangewezen, waar een of twee paaltjes uitsteken. Maar bij aanzienlijken en vorsten wordt dikwijls van dien regel afgeweken, zoowel buiten als in den archipel. Op Java worden voor grooten wel grafteekenen opgericht, bestaande uit langwerpige stukken steen of hout, soms met lof- en bloemwerk versierd, die op elkaar gestapeld worden, of uit een liggend houten middenstuk tusschen platte, rechtopstaande zijstukken (tengger) aan de uiteinden; voor een man hebben deze tenggers een spitse verhevenheid, voor eene vrouw zijn zij vlak en gegleufd. Het geheel is besloten binnen een vierkant raam van op den kant staande planken. De Menangkabausche Maleiers plaatsen boven de bovenvermelden zijgang (liang lahat) een kleinen heuvel (tanah badan), waarboven een hemel van wit katoen op vier staken gespannen wordt, soms met vlaggetjes versierd, terwijl later op de tanah badan een bed van riviersteenen geplaatst wordt. Dikwijls bouwt men boven de graven van aanzienlijken een afdak, soms een huisje. In Atjeh worden de graven der aanzienlijken altijd iets hooger gemaakt dan die van geringen; de boven de oppervlakte van den grond uitstekende ophooging rondt men eenigszins af. Eenigen tijd na de begrafenis worden dan op het graf een tweetal steenen geplaatst, vaak sierlijk behouwen, en die door hun vorm aangeven of een vrouw of wel een man daar begraven ligt; in Boegineesche en Makassaarsche rijken wordt dit wel aangegeven door het getal der paaltjes. Vaak worden bloemdragende planten op de begraafplaatsen gekweekt; op Java zijn daarvoor gebruikelijk de andjoewang (*calodracon Jacquinii*) en vooral de kambodja (*plumeria acutifolia*) wier wijd uiteenstaande en gebogen takken in den bloeitijd bladerloos doch met welriekende witte bloemen voorzien zijn. Vrij algemeen worden de graven op bepaalde dagen na het overlijden, tot den 100sten of 1000sten dag toe door bloedverwanten en vrienden bezocht en dan gebeden opgezonden, vaak ook offeranden gebracht. Bovendien worden, althans op Java, in den regel in de 8ste maand van het Mohammedaansche jaar, (Sja'ban, Arwah of Roewah) offeranden gebracht en de graven gereinigd en opgeknapt.

Verscheidene graven genieten den naam van bijzondere heiligheid, wegens den persoon (vorsten, aanzienlijken, heiligen, voorouders, niet eens altijd Moslemen) die daar begraven ligt, en worden niet zelden druk bezocht en met offeranden geëerd, terwijl eeden, op die graven afgelegd, als bijzonder bindend beschouwd worden. Verscheidene dezer hebben eigen inkomsten uit gronden, daarvoor afgezonderd (zie DESA'S. (VRIJE) bl. 444). Op Java vindt men een aantal zoodanige kramat's, waarvan verscheidene echter slechts

van plaatselijk belang zijn. Meer algemeen vereerd worden in de eerste plaats de graven der invoerders van den Islam (walî) op Java; t. w. in Cheribon van Sjech ibn Maulana op den heuvel Goenoeng djati, nabij de desa Astana; in Pekalongan van Sjech Baloe Matis in de desa Wanabadra, distr. Bandar Sidajoe; in Semarang van Soenan Kalidjaga te Kadilangoe en van Raden Pateh en zijne beide zonen te Demak; in Japara van Soenoen Koedoes te Koedoes en van Soenan Moeria Pada in het Moeria-gebergte, regentsch. Koedoes; in Rembang van Soenan Bonang te Bonang wetan distr. Binangoen; en in Soerabaja van Soenan Giri op den heuvel Giri te Grissee en van Soenan Ngampel te Ngampel, district Kota, Soerabaja. Te Bantam wordt, op het kerkhof achter de moskee, waar ook de Sultans begraven zijn, het graf gevonden van Hasan oeddin, den eersten prediker van den Islam aldaar; in Batavia, bij de moskee Loear Batang aan de monding der groote rivier [1]) het graf van een heilige Aidroes, waar zelfs Chineezen en Indo-Europeanen offers brengen, die wel op eene waarde van *f* 6000 's jaars zijn geschat.

Het graf van Soenan Mangkoerat, een der slechtste vorsten van Mataram, in 1677 gestorven, en waarvoor de desa Pasaréan (Tegal, distr. Krandon) is afgezonderd, wordt nog gestadig vereerd; een achttal desa's in Banjoemas (distr. Tjahjana), Makam genaamd, moeten verscheidene kramats onderhouden, vooral dat van Pangéran Djamboe Karang, het laatste hoofd aldaar vóór de invoering van den Islam. Eindelijk wordt ook nog het graf van Njahi Gedé Djenting, de grootmoeder van den Soesoehoenan Pakoe Boewana IV in de desa Wedi Groedjoeggan (res. Bagelen, district Kedoeng Tawon) als bijzonder heilig gerekend, zoomede dat van Kjahi Agoeng in de desa Tegalsari (afd. Ponorogo, res. Madioen). Graven van de vorsten van Soerakarta en Djokjakarta worden gevonden te Selo, een enclave in Grobogan (res. Semarang) en te Imogiri en Pasar gedé in Djokjakarta. Ook in de Buitenbezittingen worden verscheidene, min of meer heilige graven gevonden; daaronder noemen wij te Atjeh de graven van den invoerder van den Islam in Groot-Atjeh, Tengkoe Sjech Abdoe'l Raoef, nabij Radja Bedil, 's vorsten geweerpakhuis, en het graf van Tengkoe Endjoeng in den kampong Pelanggahan, waar Atjehsche hoofden, die zich aan ons gezag onderwerpen, den eed van getrouwheid afleggen; Hindoegraven te Lima Kaoem (Pad. bovenlanden), door de Bovenlanders zeer vereerd; het zoogen. graf van Dzoe'l Karnain op den Boekit Lama bij Palembang, en de begraafplaats der Sultans van Pontianak, Batoe Lajang, waar de grafstede van den stichter van het rijk met bedevaarten geëerd wordt.

GRAMMISTES. Naam van zeevisschen, behoorende tot de *Grammisteoideï*. De streepbaars (*Grammistes orientalis*) wier geheele lichaam met lichtkleurige lengtestrepen voorzien is, bewoont het grootste gedeelte van den Indischen archipel, terwijl *Gr. punctatus* slechts op Amboina waargenomen is; beide soorten, evenals de verwante baarsachtige visschen, leveren een goede spijs.

1) Volgens art. 56 Instr. Boedelkamers (St. 1828, 46) leggen Mohammedanen te Batavia den eed af „aan het zoogen. heilige graf buiten den boom dan wel in de inl. Masigiets".

GRANAATAPPEL. Zie DALIMA.

GRAPTOPHYLLUM. Zie ANDONG.

GRAS. (ALS VEEVOEDER). De grasvegetatie in Indië bestaat, daar waar zij onderzocht is, in hoofdzaak uit de volgende soorten: alang-alang (*Imperata arundinacea*), oedoelan (*Hymenachne interrupta*), roempoet kebo (*Dactyloctenium Aegyptiacum*), djampang koeda (*Eleusine Indica*), roempoet palias (*Pogonantherum crinitum*), roempoet memerakan (*Echinochloa stagnina*). Tal van andere soorten zijn er, deels nog slechts onder inlandsche namen bekend, aangezien de botanische studie der grassen in Indië weinig beoefend is. Hare waarde als voeder is zeer ongelijk. Als voedzaam voor paarden gelden o. a. kasoeran (*Isachne miliacea*), roempoet malele (*Panicum limnaceum*), roempoet bengala (*Paspalum mollicomum*), grintingan of kakawatan e. a.; schadelijk zijn lampoejangan, roempoet pait en vele grassen der rawahvegetatie. In de Indische „Veeartsenijkundige Bladen" vindt men eene serie geïllustreerde opstellen over Javaansche grassen en hunne bruikbaarheid, door den paardenarts H. Mars; in hetzelfde tijdschrift (Dl. X) is de uitvoerbaarheid der oprichting van Indische grassfarms, voor de cultuur der beste Indische grassen, door A. M. Vermast uiteengezet. Bij gebrek aan versch gras maakt men in Indië, bijv. voor de voeding der troepenpaarden en muilezels op expeditie, ook gebruik van hooi, dat op Java gewonnen of wel uit Australië aangevoerd wordt.

GRASHUIS. (Mr. GERHARDUS JAN) Geb. te Groningen 14 Nov. 1835, ging hij in 1859 in dienst van de Nederlandsche Zendingsvereeniging naar Indië, en werd door deze geplaatst in de Preanger ter beoefening van het Soendaasch. In 1868 onderwierp hij zich met succes aan het Groot-ambtenaarsexamen; na eenigen tijd bij het binnenl. bestuur op Java gediend te hebben, werd hij in 1873 werkzaam gesteld bij de Rijks-instelling voor Onderwijs in de Taal-, Land- en Volkenkunde van N.-I. te Leiden en als privaat-docent belast met het onderwijs in het Soendaasch; 16 Dec. 1875 promoveerde hij daar tot Dr. in de rechten. In 1877 werd hij benoemd tot lector in de Soendasche taal aan de Rijksuniversiteit te Leiden, en tevens tot leeraar, later tot lector, aan de thans opgeheven Leidsche Gemeente-instelling tot opleiding van O.-I. ambtenaren. In September 1896 werd hij tijdelijk geplaatst aan de Rijkslandbouwschool te Wageningen om onderwijs te geven in de Staatsinstellingen, de Land- en Volkenkunde van N.-I. en in het Maleisch.

Van zijne hand verschenen bij A. W. Sijthoff te Leiden een stel Soendaasche leerboeken, getiteld: de Soendaneesche Tolk, 1e druk in 1873, 2e druk in 1879; Soendaneesch leesboek met Inleiding en Aanteekeningen in 1874 en Zedeleer naar Ghazzâli, Soendaneesche tekst met Inl. en Aant., mede in 1874; Soendaneesche Bloemlezing, 1e deel in 1881, een 2e in 1891; Handleiding voor het aanleeren van het Soendaneesche letterschrift in 1882; Bijdrage tot de kennis van het Soendaneesch in 1891. Verder in 1893 eene vergelijkende uitgave van de Regeerings-Reglementen van N.-I., benevens het Charter van Nederburgh.

GRASOLIËN. Sommige grassen zijn welriekend. De „reukgrassen" (*Anthoxanthum* en *Hierochloa*) danken den geur aan cumarine. Andere, bepaaldelijk de Indische soorten van het geslacht

Andropogon, bevatten grasoliën, waarvan sommige belangrijke handelsartikelen zijn.

Andropogon citratus DC. (*Sereh* m.). Uit de bladen stookt men „Lemongrass-oil" („Indische verbena- of melissa-olie"), die in Europa en Amerika gebruikt wordt bij de vervaardiging van toiletzeep en eau-de-cologne. Het hoofdbestanddeel is „citral". Uitvoer 1500 kg. per jaar, van Ceylon en Singapore.

A. muricatus Retz. (Akar wangi). Uit de wortels stookt men 0,1—0,8 pct. der kostbare „Cuscus-oil" („Vetiver-olie"), die in de parfumerie gebruikt wordt.

A. Schoenanthus L. Het versche gras geeft 1/3 pct. „Geraniumgrass-oil" („Palma rosa-olie", „Roussa-olie", „Turksche geranium-olie", „Gembergrasolie"), die vroeger over Constantinopel als „echte" rozenolie in den handel kwam en thans direct van Bombay naar Londen en Hamburg wordt verscheept, verpakt in vertind koperen vaten van ruim 100 kg. inhoud. Uitvoer van Bombay ongeveer 20.000 kg. per jaar à *f* 10 per kg. Het hoofdbestanddeel is „geraniol". De olie wordt, als alle grasoliën, reeds op de plaats van productie vervalscht, met cocosolie, aardnootolie, terpentijnolie, benzine, petroleum en gurjunbalsem.

A. Nardus L. = *A. Iwarancusa Roxb.* (Roempoet sereh wangi m.). De versche bladen leveren 1 pct. „Citronella-oil" (Citroengrasolie). Men kan van het gras, dat op Java welig tiert, drie- en meermalen 's jaars oogsten. De olie is verreweg de belangrijkste van alle grasoliën, zij dient veel bij de zeepbereiding (voor zg. „honigzeep"). De bestanddeelen zijn „citronellon", „campheen" en „geraniol". Uitvoer van Colombo in 1895: 537.000 kg. (!) à *f* 2,50 per kg.

A. laniger Desf. Dit gras was oudtijds in de pharmacie als *Herba schoenanthi* en *Juncus odoratus* bekend. Het versche kruid geeft 1 pct. olie, die als hoofdbestanddeel „phellandreen" bevat.

In Ned.-Indië bezit de grasolie-industrie nog lang niet de beteekenis, die zij in Eng.-Indië heeft. Dr. Van Romburgh te Buitenzorg geeft zich veel moeite haar op Java te bevorderen.

GRASVELD. (CHARLES HENRI VAN) Geb. te 's Gravenhage 19 Sept. 1766, zoon van N. Van Grasveld en A. T. Van Brekelencam. Na te Leiden in de geneeskunde te hebben gestudeerd, vestigde hij zich in 1792 als medicinae doctor te Nijmegen, doch nam spoedig deel aan de politieke gebeurtenissen, daar hij in 1795 door Gelderland ter Staatsvergadering werd afgevaardigd. Hij vertegenwoordigde de Bataafsche republiek in Juni 1798 op het Congres te Rastadt, werd in dezelfde maand secretaris van het Intermédiair Bestuur dier Republiek, 14 Dec. 1801 minister plenipotentiaris aan het Hof van Portugal en 11 Nov. 1805 benoemd tot Commissaris-Generaal, tevens Gouv.-Gen. van Bataafsch Indiën, tevens Luitenant-Generaal in dienst der Republiek. Met zijn mede-commissaris Elout naar Indië vertrokken, werd hij echter voor hij de kolonie bereikte, door Koning Lodewijk Napoleon teruggeroepen; in 1823 werd hij lid van het Amortisatie-syndicaat en lid, later voorzitter, van de permanente commissie, belast met het dagelijksch beheer van dat Syndicaat, en bleef dit tot de opheffing daarvan op 31 Dec. 1840. Hij overleed te 's Hertogenbosch op 26 Mei 1841.

GRATI. District van het regentschap Pasoeroean in het gewest van dien naam met eene oppervlakte van 6.979,12 hectaren. Eén suikerfabriek komt er voor. Bij de districtshoofdplaats en standplaats van den controleur is het meer van Grati gelegen, Ranoe Klindoengan geheeten, bekend om de groote hoeveelheden eendeneieren die er gevonden worden, waarvan het zouten een bepaalde industrie uitmaakt. (Zie EEND).

GRAUCALUS. AVES, PASSERIFORMES, PASSERES, *Campophagidae*. Zie KEPODANG-SOENGOE.

GREGES OTTOT. Inlandsche drogerij, de stengels van *Equisetum debile Roxb.* en *E. virgatum Bl.*

GREH. Zie HARDER.

GRENS, GRENZEN. Het voornemen bestond onder dit hoofd de grenslijn van Wallace en de zoogen. Continentale grens te bespreken. Daar de eerste echter vooral op zoölogische gegevens berust en juist dezer dagen o. a. door Kükenthal Im Mal. Archipel, Frankfort a/M. 1896 en den Beierschen reiziger Fruhstorfer op dat gebied nieuwe en gewichtige mededeelingen zijn gedaan of toegezegd, die twijfel aan de conclusiën van Wallace, nog meer dan nu reeds het geval is, schijnen te rechtvaardigen, zal over een en ander gehandeld worden onder WALLACE (GRENSLIJN VAN).

Voor staatkundige grenzen zie GRONDGEBIED.

GRENSPLANTEN. Indien de grenzen van koffie- of thee-tuinen niet worden gevormd door wegen, ravijnen, enz. en ook, indien men een tuin in deelen van bekende grootte wil verdeelen, pleegt men van zg. „grensplanten" gebruik te maken, die door de kleur van bloemen of bladeren reeds van verre zichtbaar moeten zijn. Als zoodanig dienen op Java o. a. Kembang sepatoe (*Hibiscus*), demong (*Graptophyllum*), andong (*Calodracon*) enz.

GRESHOFF. (MAURITS) Geb. te 's Gravenhage 11 October 1862, studeerde natuurwetenschap en pharmacie te Utrecht en te Jena; werd aan laatstgenoemde universiteit tot phil. doct. bevorderd, terwijl hij hier te lande zijne pharmaceutische studiën volbracht. In 1887 vertrok hij als milit. apoth. 2de kl. Ind. Leger naar Java. In het hospitaal te Batavia verrichtte hij onderzoekingen van Bataviaasch drinkwater en ijs, van veldfilters, van verbandstoffen enz. In 1888 werd hem op last van den Min. van Kol. opgedragen „een onderzoek in te stellen naar de plantenstoffen „van Ned.-Indië, in het bijzonder met het oog „op hare beteekenis voor de geneeskunst". Voor dit onderzoek werd bij 's lands plantentuin te Buitenzorg een chemisch-pharmacologisch laboratorium opgericht, dat bij de reorganisatie van den tuin in 1890 als de vierde afdeeling werd aangeduid. (Zie BOTANISCHE TUIN). Aan Greshoff komt de verdienste toe, den grondslag gelegd te hebben van het stelselmatig onderzoek der Indische plantenstoffen. Hij ontdekte niet alleen in Indische gewassen een groot aantal alkaloïden en andere heroïsche bestanddeelen, maar wist zijne onderzoekingen ook nuttig te maken voor de vergelijkende phytochemie en voor de planten-physiologie, o. a. door zijne medewerking aan G. Karsten's studie der ademwortels van *Rhizophoren* en M. Treub's studie over het blauwzuur in *Pangium*. In 1892 werd Greshoff tot herstel van gezondheid naar Europa gezonden, waar hij zijne studiën voortzette. In 1895 verliet hij 's lands dienst en werd toen aangesteld tot scheikundige

van het koloniaal museum te Haarlem. In 1896 werd hij tevens onderdirecteur dezer instelling en bedankte hij voor het hem aangeboden hoogleeraarsambt in de pharmacognosie te Amsterdam.

Geschriften: Chemische Studien über den Hopfen, Diss. 1887; Eerste verslag van het onderzoek naar de plantenstoffen van Ned.-Indië, Bat. 1890; Phytochemische rapporten in de Verslagen van 's lands plantentuin 1888—92; Planten en plantenstoffen, Bat. 1891 (Gedanken über Pflanzenkräfte und phytochemische Verwandtschaft, Berlin 1893); Beschrijving der giftige en bedwelmende planten bij de vischvangst in gebruik, Bat. 1893; Indische nuttige planten, Amst. 1894—....; Voorts opstellen in Teysmannia, Ind. Mercuur, Album der Natuur en in verschillende vaktijdschriften.

GREVE. (WILLEM HENDRIK DE) Geb. te Franeker den 15den April 1840. Zoon van Mr. F. De Greve, president van den Hoogen Raad der Nederlanden en van E. J. W. Sluiter. Na zijne studiën aan de Kon. Akademie te Delft te hebben voltooid werd hij Dec. 1861 benoemd tot aspirant-ingenieur bij het mijnwezen in Ned.-Indië en terstond na zijne aankomst te Batavia in 1862 geplaatst bij het hoofdbureau voor het mijnwezen te Buitenzorg, waar hij o. a. het mineralen-kabinet opnieuw classificeerde en doelmatig indeelde. Als ingenieur 3e klasse (1863) werd hij in 1864 op Banka geplaatst, om bij de onderzoekingen naar den delfstoffelijken rijkdom van dat eiland werkzaam te zijn; ofschoon hij reeds in 1865 weder bij het hoofdbureau te Buitenzorg werd aangesteld, droegen zijne werkzaamheden op Banka niet weinig bij om de tinproductie aldaar voor vele jaren te schragen. Te Buitenzorg ontwierp hij een plan voor eene topografische, geognostische en mijnbouwkundige opneming der Padangsche bovenlanden; aan De Greve, die tot ingenieur 2e klasse was bevorderd, werd de leiding dier opneming toevertrouwd (1866), waartoe hij zich te Fort De Kock vestigde. Behalve met onderzoekingen naar vindplaatsen van kopererts en, hield De Greve zich voornamelijk bezig met onderzoekingen van het terrein oostelijk van het meer van Singkarah, waarvan de voornaamste vrucht de ontdekking was van de bekende Ombilien-steenkolenvelden. Hij ontwierp een plan tot een transportstelsel voor die bovenlanden, met het doel den afvoer der kolen naar de o.kust langs de rivier van Indragiri (Kwantan) mogelijk te maken. Hem werd opgedragen een onderzoek in te stellen naar de uitvoerbaarheid dier plannen; op een tocht dientengevolge ondernomen verdronk hij (October 1872) in de genoemde rivier bij Soeriangedang. Een monument te zijner eere is te Padang opgericht. Zie over hem P. H. Van Diest, Jaarb. v. h. Mijnwezen in N.-I. 1872 II, bl. 226.

GREVILLEA ROBUSTA Fam. *Proteaceae.* Boom uit Australië, daar als Silver oak bekend; in Indië soms gekweekt als schaduwboom in koffietuinen.

GRISSEE. (GRESIK, GARSIK, DROOGLAND) assistent-residentie op Java, residentie Soerabaja, bestaande uit één regentschap en één controle-afdeeling van dien naam en uit drie districten: Grissee, Bengawandjero en Goenoeng Kendeng (Zie onder die namen).

GRISSEE. District in het regentschap en de afdeeling Grissee, residentie Soerabaja met eene oppervlakte van 16330,76 hectaren.

GRISSEE. (GRESIK of TANDES) Hoofdplaats der assistent-residentie Grissee, residentie Soerabaja, gelegen aan de Straat Madoera en aan den grooten weg langs Java's Noordkust. Het is een vervallen plaatsje, dat veel handel en scheepvaart gekend heeft, doch thans op zijn vroeger veel bezochte reede slechts enkele kustvaarders (kusters) telt. Hier landde en vestigde zich de eerste verkondiger van den Islam Maulana Malik Ibrahim. Zijn goed onderhouden praalgraf wordt er nog zeer in eere gehouden.

GROBOGAN. Regentschap en afdeeling van de residentie Semarang, bestaande uit de contrôle-afdeelingen Poerwodadi en Wirosari en de districten Poerwodadi, Grobogan, Wirosari en Kradenan (Zie onder die namen). De afdeeling is grootendeels vlak en telt uitgestrekte djatibosschen. Ondernemingen van landbouw komen er niet voor, wel zes ondernemingen voor den houtaankap. De hoofdplaats Poerwodadi is door een tramlijn verbonden met Demak en Semarang, met Blora (Rembang) en met Goendih, een station van den spoorweg Semarang—Vorstenlanden. De contrôle-afdeeling Wirosari telt vele merkwaardige natuurverschijnselen; in het lage kalkgebergte aan de noordelijke grens komen zeer fraaie druipsteengrotten voor met helder witte stalactieten; voorts in het district Kradenan, de modderwellen (bledoeg) van Koewoe. Dicht bij de in de vlakte gelegen desa van dien naam is een nagenoeg cirkelvormig convex terrein van ongeveer een halven paal in doorsnede, uit blauwe of loodkleurige weeke modder bestaande, die voortdurend in beweging is en zich op verschillende plaatsen, voornamelijk echter op twee, om de 20 à 30 seconden verheft tot een meter hoogte en dan met een doffen knal uiteenspat, waarbij het als witte damp doorbrekende gas de modder tot op eene hoogte van 16 à 20 voet opwerpt, welke daarna hoorbaar op de vloeibare massa terugkletst. Het terrein, welks convexiteit ongeveer 10 voet boven het omliggende landschap bedraagt, wordt voortdurend vochtig gehouden door doorbrekende en doorsijpelende gassen en water en biedt slechts een uiterst zwakken steun voor den voet aan, zoodat het aan den omtrek alleen met behulp van daarop gelegde bamboezen horden, en meer naar het midden, inzonderheid bij de hoofdpunten van eruptie, in het geheel niet kan betreden worden. De in de hoogte geworpen modder is die der oppervlakte en komt niet uit de diepte; uitgestooten worden slechts damp, gassen en water. Dit water is ziltig en bevat eenige percenten zout. Hiervan hebben de inboorlingen sedert onheugelijke tijden gebruik weten te maken. Zij vangen dit water op in putten, of wel, waar te weinig water bijpelt, graven zij er naar en brengen het vervoleens op een raamwerk van halve bamboes met se holle zijde naar boven gekeerd en laten het gaar door de zonnewarmte verdampen. Het zout dlijft als een korst in de bamboezen achter, wordt dr uitgeschrapt en op de omliggende pasars verkocht. Buiten de afdeeling Grobogan mag het niet vervoerd worden, wel echter naar de residentie Soerakarta. Het Gouvernement heft van dit zout een cijns ten bedrage van ongeveer een vijfde zijner waarde, naar den laatsten plaatselijken marktprijs berekend.

Plekken, waar ziltig water opwelt, komen in de afdeeling Grobogan meer voor, o. a. in de tot

Soerakarta behoorende enclave Selo bij de desa Djono. Ook daaruit wordt door de inlanders keukenzout bereid.

Grobogan heeft zekere vermaardheid gekregen door den hongersnood, welkë er, evenals in Demak, in 1848/49 heerschte. (Zie CULTUURSTELSEL bl. 410).

GROENEVELDT. (W. P.), Ontving zijne opleiding te Leiden als kweekeling voor de Chineesche en Japansche taal en werd in 1861 ter beschikking gesteld van den Gouverneur-Generaal van Ned. Indië om zich verder te bekwamen voor tolk in genoemde talen. Eerst te Amoy en daarna in het binnenland van Canton voltooide hij zijne studiën in de Chineesche taal, waarop hij in Augustus 1864 in 's Lands dienst werd opgenomen en zijne benoeming ontving tot tolk voor de Chineesche taal te Pontianak; zes jaar later werd hij overgeplaatst naar Padang, in 1872 naar China als secretaris-tolk bij den Consul-Generaal en eindelijk in 1874 naar Batavia. Drie jaar later (Aug. 1877) werd hij benoemd tot referendaris bij het Dep. van O. E. en N., in April 1881 tot secretaris en in April 1887 tot directeur van dat departement. In Juli 1889 werd hij lid in den Raad van N. I., als hoedanig de Regeering hem eene zending opdroeg naar Fransch Indo-China ten einde een onderzoek in te stellen naar de inrichting en de werking van het in Cochin-China bestaand stelsel van opium-regie terwijl hij in Augustus 1892 belast werd met een onderzoek naar den economischen toestand der Vreemde Oosterl. op Java en Madoera. In Mei 1893 werd hij bevorderd tot vice-president van den Raad van N.-I., welk ambt hij bekleedde tot 5 Juli 1895, toen hij op zijn verzoek eervol uit 's Lands dienst werd ontslagen.

Van zijne hand verschenen: (met R. J. de St. Aulaire) A manuel of Chinese Running-Handwriting, especially as it is used in Japan, 1861; Notes on the Malay Archipelago and Malacca, compiled from Chinese sources, Verh. Bat. Gen. XXXIX. Gezamenlijk met Dr. Brandes gaf hij uit: Catalogus der archaeologische verzameling van het Bataviaasch Genootschap; van zijn onderzoek in Cochin-China bracht hij een hoogst belangrijk rapport uit: Het opium-monopolie in FranschIndo-China, hetwelk van Regeeringswege in druk verscheen.

GROGOL. District van de afdeeling en het regentschap Semarang (contrôle afdeeling Goeboeg) residentie van dien naam, met eene uitgestrektheid van 13528,17 hectaren.

GROND, (RECHTEN OP DEN) GRONDBEZIT. De aard van de rechten, welke in Ned.-Indië door de inboorlingen op den grond worden uitgeoefend, hangt nauw samen met het gebruik, dat van den grond voor bebouwing gemaakt wordt.

In den beginne was de cultuur nomadisch, de grond werd voor een zeker tijdsverloop, hoogstens drie jaren, bebouwd, en, nadat hij was uitgeput, verlaten, om na eenigen tijd van braakligging weder in bebouwing te worden genomen: in dezen primitieven toestand was de bevolking genoopt niet alleen van bouwveld maar ook, als de gronden in den omtrek geheel waren uitgeput, van woonplaats te verwisselen.

Dien toestand vond men in Zuid-Bantam nog in het midden van deze eeuw [1]): ook nu nog wordt daar, en overal waar geen sawah's kunnen worden aangelegd, en de landbouwer niet door aanleg van terrassen zorgt de bouwkruin te beschermen, en alzoo voortduur der vruchtbaarheid te verzekeren, nog steeds roofbouw gedreven, ook op Java en Madoera, niettegenstaande de overtreders worden gestraft [1]).

Bij het in 1872 en latere jaren ingesteld onderzoek in de Buitenbezittingen, bleek dat in de Bataklanden, — buiten Mandailing — nog voorkwam het heen en weer trekken van geheele kampongs, terwijl in het Noordelijk deel van de Lampongs, het Westen van Palembang, het binnenland van Borneo en ook in de bergstreken van de Z. en O. districten van het Gouvernement van Celebes, om van de res. Ternate en Timor maar niet te gewagen, alle gronden, na twee of drie jaren beplant te zijn geweest, werden verlaten, zoodat het bezit niet werd gehandhaafd. Toch geldt ook daar, evenals in den geheelen archipel, zelfs onder de Papoea's op Nieuw-Guinea, de regel: dat elk ontginner door den aanleg van bouwgrond uit eigen beweging daarop een persoonlijk recht krijgt, dat bij voortdurend gebruik van dien grond, op zijne erfgenamen overgaat [2]). Dit recht kan hij handhaven zoolang er teekenen van bebouwing aanwezig zijn. Het door hem gezaaide en geplante [3]) blijft zijn eigendom, ook dan als de grond, waarop het staat, met zijn goedvinden door een ander in

1) Zie „Eindr. van het onderzoek naar de rechten van den Inl. op den grond op Java en Madoera" II Bijl. B van de hand van wijleu A. J. Spaan. 1) Ingevolge de bepaling van Art. 8 van Stbld 1874 n°. 79, na 1 Juli 1896 volgens die van art. 7, St. 1896 n°. 44; voor het gewest Menado zie art. 8, St. 1879 n°. 89 (vervangen sedert 1 Sept. 1896 door St. 1896 n°. 107, art. 7) en voor het eiland Bengkalis S. 1889 n°. 63, art. 7. Zie „Eindr." III blz. 156. 2) Zie J. G. T. Riedel, „Les idées spécifiques du droit de propriété foncière chez les Indonésiens" T'oung Pao I bl. 277/96. Zie voorts wat Java en Madoera betreft, „Eindr." I bl. 2 en 3, II bl. 287 en de „Résumé's van het onderzoek naar de rechten, welke op de onbebouwde gronden worden uitgeoefend in de gouvernementslanden op Sumatra (Landsdrukkerij 1872), op het eiland Banka (1872) Billiton (1876), de Wester Afd. van Borneo (1876), de Z. en O. Afd. van Borneo (1876), in het gouv. Celebes en onderh. (1875), Menado (1876), Amboina (1875), Timor (1877), Boelèleng en Djambrana op het eiland Bali (1889). Voor Atjeh, zie „De Atjehers" door C. Snouck Hurgronje I bl. 308/10. In „De Britsche heerschappij over Java en onderhoorigheden" bl. 227 wijst Mr. H. D. Levyssohn Norman er op, dat het woord, hetwelk in de uit het Arabisch vertaalde Kitab Toehpah Art. 214 gebruikt is voor: „ontginnen" eigenl. bet. levend maken t. w. [illegible] 3) Aanplantingen van opgaand geboomte worden op Java algemeen aangeduid met het woord kitri = teeken van inbezitneming. Dat dit woord van ouds hiervoor werd gebezigd, blijkt uit de aanhaling uit de Soerja Ngalam in Mr. L. W. C. van de Berg's „Het eigendomsrecht van den staat op den grond op Java en Madoera" in Bijdr. t. t. l. en vlk. Ve

gebruik is genomen [1]). Maar voortdurend gebruik van den grond is eerst mogelijk geworden bij den aanleg van waterwerken en van de daaruit regelmatig bevloeide velden. Zoo kon de landbouw zich ook gestadig ontwikkelen, en kreeg de grond niet alleen waarde als voorwerp van bezit, maar ook van geregelde belastingheffing: de ontginner heeft op die wijze belang gekregen bij de handhaving van zijn recht [2]); allereerst als waarborg dat de arbeid en de kosten besteed aan het graven eener leiding, zullen worden vergoed. Om zijn recht te kunnen handhaven moet de ontginner vooraf zekere formaliteiten vervullen om op wettige wijze als zoodanig te worden erkend: dit geschiedt na verkregen vergunning tot ontginning van het bevoegd gezag, soms voorafgegaan door huldegiften aan hoofden en gepaard met gebed en offermaal, voorts door het plaatsen van merkteekens ter afbakening van het stuk grond, bestemd voor den aanleg van sawah's, ook wel van het daarbij behoorende waterwerk. Het geschiedt ook bij gronden, die niet worden bevloeid en toch voor blijvend gebruik bestemd [3]). Een op deze wijze verkregen stuk grond heet op Java jasan = wat van of aan den grond gemaakt is door eigen arbeid, in het westen van Java ook banda, en met een rechtsterm aan het Moh. recht ontleend: milik [4]), in de Maleische landen van Sum. Westkust hak bermilik ook wel harta bernanpoenja, in de Minahasa pasini. Van het ontstaan van persoonlijk en erfelijk recht op den grond op andere wijze dan door eigen ontginning is nergens gebleken.

Dit recht van den ontginner is echter overal beklemd in dat van den stam, of waar de stammen tot rijken zijn vereenigd, dat van den Vorst, en, waar ons rechtstreeksch gezag is gevestigd, in dat van het Gouvernement als Souverein [5]) op Java gemeenlijk aangeduid met het woord negara of negoro [6]).

De kring, waarbinnen de verwisseling van bouwgrond in vroeger tijd plaats had, omvatte landstreken zoo groot als de tegenwoordige districten: nadat de aanleggers van sawah's zich op bepaalde plaatsen hadden gevestigd en rechten op den grond door familiën en individuën waren verkregen, bleef toch de eenheid van stam bestaan, zoodat de eenmaal met onderling goedvinden vastgestelde grenzen tegenover andere stammen gehandhaafd bleven, en binnen het grondgebied van elken stam de leden alleen blijvende rechten op den grond konden verwerven en lieden van buiten af aldaar slechts tijdelijk grond mochten bebouwen, veelal met de verplichting tot opbrengst van een recognitie of huur [1]), tenzij zij zich voor goed wilden vestigen en op zich nemen dezelfde verplichtingen als de ingezetenen, in de eerste plaats ten aanzien van den dienstplicht, te vervullen.

De hier beschreven verhouding van stammen onderling die, gelijk hieronder zal blijken, nog vrij algemeen in de Buitenbezittingen wordt aangetroffen, bleek op Java bij het onderzoek in 1868 te bestaan tusschen de ingezetenen van de eene desa met die van andere desa's: geheel woeste streken in Bantam, Pasoeroean en Banjoewangi uitgezonderd, werden alle onbebouwde gronden gerekend tot het gebied van bepaalde desa's te behooren [2]).

In Cheribon en geheel Midden-Java was voortdurend bezit van bouwgrond beperkt tot lieden uit de desa, en, waar de aanleg van droge velden vergund werd, moest recognitie worden betaald; zelfs kwam dit voor bij ontginning op het gebied van een ander gehucht in dezelfde desa [3]).

Die recognitie was ook verschuldigd bij het nemen van voortbrengselen van woeste gronden tenzij die, zooals met houtgewas, inzonderheid vruchtboomen, dikwerf het geval was, gereserveerd bleven voor de desalieden [4]).

Er waren evenwel desa's, waar lieden uit den omtrek met ingezetenen werden gelijk gesteld [5]). Dit was ook het geval in eenige desa's aan de kust van Soerabaja en Pasoeroean, waar zij, die in hetzelfde district woonden, vischvijvers mochten aanleggen [6]).

Als aandeelhebbers in het gemeentelijk bezit werden in vele desa's zij, die uit de nabuurschap gekomen waren, na korter termijn van vestiging in de desa toegelaten dan anderen, doch slechts in enkele desa's konden alleen zij, die uit de desa zelve afkomstig waren, aandeelen bekomen [7]).

---

reeks VI blz. 23. 1) Zie „Eindr." I bl. 183/6. 2) Zie de reeds aangehaalde Bijl. B van „Eindr." II. 3) Uit „Eindr." II Bijl. B blz. 23 blijkt, dat in West-Java de aanleg van tegal's en tipar's voor blijvend gebruik eerst heeft plaats gehad na invoering der natte rijstcultuur. 4) In Bantam en Krawang onderscheidde men woesten en bebouwden grond als haqoellah = van God en haqoeladami = van den mensch. Zie „Eindr." II blz. 13 en 26. In Kediri werd haqoellah ook gebezigd ter aanduiding van „Allah, als eigenaar van allen grond, die macht van beschikken aan de negoro heeft overgedragen." Zie „Eindr." III blz. 149. 5) In de Padangsche Bovenlanden, de Bataklanden en de Minahasa, waar het Gouvernement niet in de plaats is getreden van Vorsten, is die souvereiniteit in zoover beperkt, dat, alvorens beschikt wordt over onontgonnen grond voor de uitgifte in erfpacht, de volkshoofden worden geraadpleegd, om zich van hunne medewerking te verzekeren (Stbld 1891 n°. 5). Over de bijzondere verhouding van de Minahasa van ouds tot het Nederl. gezag zie Ind. Gids 1892 blz. 2027; en het artikel van C. E. van Kesteren I. G. 1893, blz. 34. 6) Op Midden-Java pleegt de inlander den door hem bezeten grond gadoehan te noemen om aan te duiden, dat de grond hem door den Souverein slechts in gebruik is gegeven. Het gewone woord voor bezitting is gadahan van gadah dat, in onderscheiding met gadoeh, gemeenlijk aanduidt dat de bezitter recht heeft op de bezitting als zijn eigen. Zie ook Mr. L. W. C. van den Berg op. cit. blz. 7. 1) De eerste heet op Java mesi of pamesi, de laatste penglandja, in Palembang séwa boemi, op Bali oepeti. Zie voor Java „Eindr." III blz. 141 en 142. 2) „Eindr." III blz. 135 en 136. 3) „Eindr." III blz. 138 tot 41. 4) „Eindr." III blz. 142 en 3. 5) Ook in Bantam en de Preanger zoomede in Pasoeroean en Besoeki „Eindr." III blz. 145. 6) „Eindr." III blz. 139. 7) Meestal was, om den druk der cultuurdiensten te verlichten, de regeling zoo gewijzigd, dat lieden uit andere desa's aandeelen konden bekomen, zoodra zij eenigen tijd in een desa gevestigd waren. „Eindr." I blz. 63: in vele desa's van Pasoeroean werden zelfs lieden, in andere desa's gevestigd, mits in

Hoe de toestand van het grondbezit op Java geworden is zoo als die daar nu bestaat, zal hieronder worden beschreven; hier wordt alleen het volgende vermeld betreffende verkoop en verpanding van ind. bezeten grond op Java.

Vererving en verkoop van sawah's waren op Midden-Java en in Probolinggo in den regel beperkt tot desagenooten [1].

Verkoop van grond werd in een aantal desa's als verboden beschouwd, omdat de grond aan de negoro behoort [2]) of als in strijd met ouderplicht dan wel met de desaregelingen betreffende dienstplichtigheid, en kwam dus weinig voor [3]). In enkele desa's hadden de ingezetenen bij verkoop de voorkeur [4]). Dikwerf is verklaard dat bij verkoop van erven het de aanplantingen zijn die worden overgedragen, niet de grond, en bij bouwgrond en vischvijvers, dat de koopprijs de vergoeding was van de aan aanleg besteede kosten [5]). Bij geldgebrek verkoos men den grond in gebruik af te staan aan een schuldeischer, met het recht dien ten allen tijde te kunnen lossen — ook de erfgenamen. Dit contract, gadé, meestal gadéginadé, in Bantam ook djoewal of djoewal bli sanda of gadé, op Bawéan steeds sanda geheeten [6]) werd veelvuldig aangegaan in Bantam, Batavia [7]), Krawang en Cheribon, ook in de Preanger, en daar kwam het voor, dat een termijn werd bepaald, wanneer, bij niet aflossing der schuld, het recht op den grond op den pandnemer zoude overgaan [8]). Gedurige verhooging van de schuld, die alzoo de waarde van den grond nabij kwam, leidde tot verkoop; was de pandnemer niet tot verhooging genegen, dan had overdracht van den grond plaats met vernieuwing van het contract aan een anderen schuldeischer [9]): deze heeft tot vergoeding van zijn geleend geld de baten van den grond, doch hij betaalt ook de belasting.

In Bantam [10]) werd het contract ook wel zoo aangegaan, dat door het vruchtgebruik de schuld gerekend werd, na een zeker aantal jaren, te zijn afgelost: dit geschiedde ook in de Preanger, maar bij overeenkomst van huur en verhuur: deze was ook de gewone vorm in Soerabaja bij vischvijvers. Bij dit contract blijft de belasting voor rekening

---

de nabuurschap, toegelaten als aandeelhebbers, om de rietvelden beplant te krijgen. „Eindr." III blz. 75. 1) Ook in enkele desa's van de Preanger en overal in Pasoeroean wat verkoop betreft „Eindr." I blz. 19 en 46. 2) „Eindr." I blz. 45 en 46. „Eindr." I blz. 47 en 197. 3) „Eindr." I Bijl. C en F. 4) „Eindr." I blz. 46. 5) Zie „Eindr." I bl. 47, 164 en 197. 6) Zie „Eindr." I blz. 51, en Résumé Bantam blz. 113. Over den aard van dit contract zie Dr. G. A. Wilken, „Het pandrecht bij de volken van den Ind. Archipel" 1888 blz. 38. 7) Zie Dr. P. J. Veth, „De verpanding van akkers op Java" in Tijds. N. I. 1869 II blz. 81. 8) „Eindr." II Bijl. O.O. 9) „Eindr." I blz. 53. 10) Bij het sluiten van pandcontracten, evenals bij verkoop van grond en verdeeling der onroerende goederen onder de erfgenamen bij uitersten wil waren in Bantam de oudsten dikwerf officiëele getuigen; elders op Java hadden zij toezicht op de verdeeling der sawah's in gemeentelijk bezit, en als scheidslieden alle grondquestiën uit te maken. „Eindr." III bl. 222, 231, 3, 5 en 6.

van den verhuurder [1]). Verhuur aan inlanders voor één oogst van bouwgrond kwam zelden voor — zie hieronder — maar afstand in bewerking tegen uitkeering van een deel van den oogst door den bewerker, minder naarmate hij zelf meer in de kosten draagt en het vee levert, waren overal gebruikelijk [2]).

In de *Maleische landen op Sum. Westkust* hadden de verschillende soekoe's, die zich successievelijk binnen het grondgebied der negri's hebben gevestigd, daar hunne erfelijk bezeten gronden, de onbebouwde behoorden aan de negri's [3]). Zij werden verklaard te zijn: „Haqoel-„lah, doch door Allah ter beschikking gesteld „van de panghoeloe negri, die gehouden zijn „ze in hun geheel voor de nakomelingen te „bewaren."

Bij inzameling van producten op die gronden werd de betaling van een zeer hooge recognitie gevorderd van lieden uit een andere negri. Verkoop van grond door de eene negri aan de andere, hoewel bij de hadat [4]) verboden, had enkele malen plaats gehad.

Wat de erfelijk bezeten gronden betreft, deze behoorden, voor zoover het harta poesaka waren, aan de familie, senènèk, in onverdeeld bezit: zij werden door den oudsten oom van moederszijde in gebruik gegeven aan de vrouwelijke leden der familie; van de door de mannen persoonlijk verworven goederen, harta pentjarian, kwam gewoonlijk de helft aan de kinderen, het overige aan de kemanakan. Verkoop van de gronden der familie kwam zeer zelden voor, alleen wegens schulden van een lid, of voor de bedevaart; de ingezetenen van de negri hadden dan de voorkeur: verkoop van grond aan een vreemde kon alleen plaats hebben als hij overging in de familie aan wie die grond behoorde, en met betaling eener huldegift isi hadat, maar hij kreeg daardoor geen recht op de harta poesaka.

Verpanding, gadé of sanda, was zeer gewoon. Ook de erfgenamen van den pandgever hebben steeds recht van lossing: tot meer zekerheid gaf de pandnemer dikwerf jaarlijks een kleine som aan den pandgever, als erkenning van diens recht. Uitgifte van bouwgrond in bewerking tegen de helft of een derde van den oogst kwam veel voor, meest aan vreemden.

In de *Bataklanden* zijn, binnen de grenzen der koeria's = districten, verschillende marga's gevestigd; het koeriahoofd kon alleen vergunning geven tot ontginning op woeste gronden = roebaton, aan lieden buiten de koeria slechts tijdelijk, het kamponghoofd gaf vergunning aan zijne eigene lieden op de reeds te voren ontgonnen gronden = arangan. Bij inzameling van de voortbrengselen op woesten grond moest elk ingezetene recognitie betalen aan het koeriahoofd, als zij bestemd waren om er mee te handelen, een vreemde, ook als het was voor eigen gebruik.

Afstand van grond door de eene koeria aan de andere werd in strijd geacht met de hadat;

---

1) „Eindr." I blz. 56 en 201. 2) „Eindr." I blz. 57 en 128. 3) Zie G. A. Wilken, „Over de verwantschap en het huwelijks- en erfrecht bij de volken van het Maleische ras" (Ind. Gids 1883) blz. 10. 4) In het Noorden van Sumatra met een h geschreven.

tijdelijke afstand, hetzij aan kampongs, hetzij aan individuën niet tot de koeria behoorende, kwam voor, waarbij steeds de betaling van recognitie verplicht was; maar grond, waar sawah's konden worden aangelegd, mocht alleen afgestaan worden aan een vreemde, als hij zich in de kampong kwam vestigen, in welk geval hij blijvend recht verkreeg ook op anderen door hem ontgonnen grond. In het verkoopen van grond zag men schande, en daar ieder grond kon ontginnen, zouden er ook geen koopers zijn. Verpanden en verhuren kwam alleen voor bij hen, die verhinderd waren zelven hunne gronden te bewerken.

In *Benkoelen* werden alle onbebouwde gronden gerekend tot eene of andere marga te behooren: bewoners van andere marga's konden gronden ontginnen met betaling van een kleinen huurschat [1]): bleven zij daar wonen, dan moesten zij in de heerendiensten deelen. Voortdurend recht op den grond kon alleen bestaan bij aanleg van sawah's en die was uitzondering: verkoop kwam niet voor.

In de *Lampongs* vond men, behalve de zoo nauwkeurig mogelijk aangegeven marga- en kamponggronden, aan de grenzen met Benkoelen en Palembang en hier en daar elders nog uitgestrekte woeste gronden, die gerekend werden te behooren tot de gezamenlijke marga's, welke daaraan grensden. Bij vestiging van een nieuwe kampong op den grond eener andere marga moesten de oudsten der marga gehoord worden. Een vreemde, die zich verbond in alle lasten te deelen, kon zich vrijelijk vestigen, en werd geheel met een kampongbewoner gelijk gesteld ten aanzien van grondgebruik; ook vele bewoners van den overwal op Java en lieden uit Palembang hebben hiervan gebruik gemaakt; sawahvelden en stukken woeste grond zijn aan hen verkocht, in 't gemeen waren vele gronden bij koop overgegaan in de zuidelijke afdeelingen. Erfelijk bezit was overal in de Lampongs regel: door verkoop ging het recht van de marga op den grond te niet. Groot Lagoendi en omliggende eilanden zijn vroeger door den Sultan van Bantam afgestaan aan een Bantamsch hoofd; Krakatau, Seboeloe en Sebesi aan een ander: het recht hunner nakomelingen is door de regeering erkend.

In *Palembang* zijn niet alleen de grenzen van de marga's maar ook van de doesoen's overal aangewezen. De vaststelling der grenzen eener marga in vroeger tijd hing samen met de aansprakelijkheid voor misdaden op haar grondgebied gepleegd. De vroegere Sultan's werden als opperheeren van den grond aangemerkt, het recht van beschikken, ook op de eilanden Banka en Billiton, over de gronden waar tin wordt gevonden, is eerst op het Engelsche, later op ons gouvernement overgegaan.

In de res. Palembang werden geen gronden voor den aanleg van sawah's aan ingezetenen van andere marga's afgestaan, tenzij zij zich vestigden; bij afstand van grond ter bebouwing als droog veld werd huurschat betaald [2]), in de Pasoemahlanden en Lematangoeloe moest de ontginner de heerendiensten mee verrichten; in laatstgenoemde afdeeling mochten de boschproducten alleen door kampongbewoners worden ingezameld, elders was het aan lieden van andere kampongs geoorloofd, doch alleen voor eigen gebruik. Van sawah's en aanplantingen van vruchtboomen werd verklaard dat zij verkocht, verhuurd en verpand mochten worden, doch niet vermeld dat het plaats had.

In het rijk van *Djambi* werden de grenzen der kampongs bepaald naar gelang der behoefte voor bebouwing, de daarbuiten gelegen gronden werden als tanah radja = domein van den Vorst, beschouwd.

Op het eiland *Banka* moesten personen uit een ander district een tiende van het product opbrengen aan de bewoners van de naastbijgelegen kampong, tenzij zij zich bereid verklaarden te deelen in de door dezen te praesteeren diensten, hetwelk ook in Art. 49 van Stbld 1854 n°. 59 als voorwaarde is gesteld bij vestiging van vreemden in een kampong.

Op het eiland *Billiton* werden droge velden aangelegd en natuurproducten verzameld met inachtneming van de voor de districten en kampongs aangenomen grenzen, daarbuiten met vergunning van de hoofden, met uitzondering evenwel van alle gronden waar tinerts wordt aangetroffen, welker ontginning aan de Billitonmaatschappij is voorbehouden ingevolge contract met het gouvernement.

In *Atjeh* behoort de in de bovenlanden nog uitgestrekte woeste grond niet tot een bepaalde moekim of kampong; de ontginning is er vrij, alleen voor vestiging op het gebied van een anderen hoeloebalang is vergunning noodig. Door aanleg van tuinen en natte rijstvelden = oemong worden erfelijke rechten = milé (mil'k) op den grond verkregen, welke het kampongbestuur moet handhaven. Inbreuk daarop werd gemaakt door hoeloebalang's die, doorgaans uit wraak, wel eens rijstvelden in den ban deden om ze zich op die wijze toe te eigenen.

Bij verdeeling der nalatenschap onder de erfgenamen bij het leven, die het meest voorkwam, bracht het gebruik mee de sawah's aan de zonen, de huizen aan de dochters te geven.

Verkoop van sawah's, tuinen en erven kwam voor; daarbij hadden de bezitters van aangrenzende gronden het recht van naasting tegen den door een ander geboden prijs.

Op den grond ter weerszijden van de Atjehrivier tot eene breedte van zeven vademen handhaafde de Sultan bijzondere rechten; de onderdanen mochten er wel planten en bouwen, maar konden zich den grond niet toeëigenen: deze heet tanoh radja [1]).

Op *Borneo* behooren de onbebouwde gronden in de kuststreken, waar ook sawah's zijn aangelegd, tot een district of kampong, in de Maleische Staten in de W. afd. was het de Vorst des lands, als door het Opperwezen met het hoogste gezag bekleed, bij de onafhankelijke Dajak's het hoofd van den stam, die recht had er over te beschikken; aan bewoners van naburige rijken werd door die hoofden vergund ladang's te bebouwen en

1) Die zonder vergunning ontgint of geen huur betaalt, wordt vervolgd wegens boschdiefstal volgens Art. 12 van de „Oendang Oendang *Simboer Tjahaja*", uitgegeven door Mr. L. W. C. van den Berg Bijdr. T. L. V. Kon. Inst. Deel XLIII blz. 329. 2) Bij niet nakoming van dit gebruik werd gehandeld evenals in Bengkoelen. Zie Art. 27 van de Simboer Tjahaja op. cit. blz. 87. 1) Zie Dr. C. Snouck Hurgronje op. cit. blz. 120/1.

boschproducten in te zamelen, dikwerf wegens verleende hulp tegen vijanden. Bij inzameling van producten als handelsartikelen in de Vorstenrijken werd een tiende gedeelte als belasting opgebracht.

Dit werd ook gevorderd in enkele onderafdeelingen van Martapoera, en in de Doesoenlanden door personen, die tot een andere kampong of boeboehan — familie bij de Dajak's — behoorden. Bij inzameling van producten werden steeds onaangeroerd gelaten de door de ontdekkers gemerkte boomen, geschikt voor het verzamelen van was.

Voor inlanders wordt het recht om goud en diamanten te graven in beide afd. door het gouvernement verpacht.

In de W. afd. werden klappertuinen, die daar steeds in grooter uitgestrektheid aangelegd en erfelijk bezeten worden, dikwijls verkocht en verpand; van verkoop en verpanding van tuinen of van sawah's in de Z. en O. afd. zijn geen gevallen bekend gesteld.

In het gouv. van *Celebes en Onderh.* werd alle grond gerekend te behooren tot bepaalde kampongs, behalve in de onderafd. Balangnipa en Bikeroe behoorende tot de O. districten, waar de grenzen meer of minder nauwkeurig bepaald waren, naar gelang de landbouw op hoogeren of lageren trap van ontwikkeling stond.

Aan bewoners van andere kampong's werd ontginning en inzameling van producten vergund door de hoofden der kampongs, soms met raadpleging van de oudsten, en, als de uitgestrektheid groot was, geschiedde het met voorkennis van de regenten; dezen hadden in de N. en Z. districten jachtterreinen = ongko, die een onderdeel uitmaakten van het ornament = ambtelijk landbezit, waartoe ook vele rijstvelden behoorden. Op die jachtterreinen mocht niemand kappen noch ontginnen zonder hunne goedkeuring en met verplichting een tiende op te brengen. Aan de adellijke geslachten behoorden nog vele gronden, die als poesaka in het familiebezit gebleven waren, dat vroeger algemeen bestond; allengs is door verdeeling onder de erfgenamen en bij nieuwen aanleg individuëel bezit regel geworden. Erfelijk recht op grond werd in Binamoe en Bangkala — Z. districten — en op Saleijer gehandhaafd niet alleen op sawah's, maar op alle gronden zonder uitzondering. Overal in het gouv. van Celebes ging door het niet praesteeren van de daarop rustende heerendiensten, en bij verhuizing, het recht op den grond verloren, hetgeen het geval was met vele velden in de N. districten, welke in gebruik plegen te worden afgestaan aan hen, die den dienstplicht op zich nemen — zie hieronder. Bij elken overgang van grond wordt door de districtshoofden de kasoewijang = daarop rustende dienstplicht bepaald. Schenking, verpanding en verhuur van grond is vrij, verkoop niet gebruikelijk: verpanding van sawah's, koffie-, sirih- en klappertuinen kwam dikwerf voor, soms ook van vischvijvers. — Over de particuliere landerijen zie hieronder.

In de *Minahasa* behoorden alle onbebouwde gronden tot een der pekasaän's, waarin dat landschap is verdeeld, meestal overeenstemmende met de administratieve indeeling in districten. De gronden, die nog aan de pekasaän behoorden, heetten kalakeran = gemeen. Om daarover, doch steeds tijdelijk, te beschikken voor ontginning, was voor den bewoner van een ander district en voor niet-inlanders de toestemming noodig van de awoeh = bestierende huisvaders, die mede getuigen waren bij verkoop aan vreemden, en alle questiën over grondbezit moesten uitmaken [1]). Ontginners oefenden erfelijk recht uit, niet alleen op sawah's maar ook op droge gronden, die velen met regelmatige braakligging bebouwden: ook zij die uit een ander district verhuisden, konden door ontginning erfelijk recht verkrijgen. De aldus bezeten gronden, pasini of pahasini, behoorden aan familiën en individuën. Verkoop noch verpanding kwam voor. Over de regeling van het ontginningsrecht en verhuur — zie hieronder.

Op *Ambon en de Oeliasers* zijn het de negori's, onder welke, met geringe uitzondering, alle gronden sorteeren; binnen de negori's hebben de dati's = groepen van familiën — voor de belastingen aansprakelijk — hunne doesoen's of tuinen van sago- en andere boomen in erfelijk bezit; dit is regel, erfelijk bezit van individuën uitzondering.

Vergunning tot ontginning wordt daar gegeven door den kepala èwang, aangesteld om ook het inzamelen der vruchten van in het veld groeiende vruchtboomen te regelen, waarop de gezamenlijke negorijbewoners recht hebben.

Daartoe waakt hij, dat de sasi d. i. het verbod om zekere met een merk voorziene vruchtboomen te plukken, geplaatst op last van den regent met toestemming van den regentsraad — zie Stbld 1824 n°. 19*a* Art. 71 — niet overtreden wordt, en dat er geen sagoboomen omgehakt worden, die nog niet klopbaar zijn.

In de afd. Amboina waren negori's die een deel harer tanah èwang verhuurden. Er waren ook vele voorbeelden daar, op de Oeliasers en op Ceram van afstand van woeste gronden aan andere negori's ten gebruike, waarbij tevens een pelah = verbond gesloten werd; de grond bleef echter opeischbaar.

Op de Ambonsche eil. konden de burgers, evenmin als vreemdelingen van elders afkomstig, aandeel verkrijgen in de dati doesoen's, daarentegen werden alle gewone negorijlieden, op die eilanden geboren, die zich in een andere negori vestigden met vergunning — Stbld 1824 n°. 19*a* Art. 73 —, ingedeeld als toelong dati, waardoor zij dezelfde rechten kregen als de oorspronkelijke bewoners, op den grond.

Op *Boeroe*, waar alle gronden tot het gebied eener bepaalde fenna behooren, kwam het ook voor, dat onbebouwde gronden aan fenna's van een andere foegmolin = federatie, werden afgestaan, steeds met de verplichting de rahe koton een deel van den oogst te betalen, dat ook individuën, aan wie ontginning en tijdelijke vestiging was toegestaan, evenals de bewoners van andere eilanden, hadden te voldoen.

Verkoop van doesoen's mocht alleen plaats hebben aan leden van dezelfde fenna; dit gebeurde hoogst zelden; verpanding, gadé, was gebruikelijk. Zij kwam ook voor op de Ambonsche eilanden.

Op Soemba en Alor is de radja heer van den grond; elders in de res. *Timor* behooren de onbebouwde gronden aan de kampong's, ook wel aan stammen en familiën.

---

1) Zie J. F. G. Riedel op. cit. blz. 284 vg. en G. A. Wilken, „Het landbezit in de Minahasa, Med. Ned. Zendg. XVII blz. 107.

Op Timor betaalden de ontginners uit een ander landschap eene recognitie in geld.

Op *Bali*, met name in Boelèlèng en Djembrana, die onder ons gezag zijn gebracht, heerscht het begrip dat de grond met zijn natuurlijke begroeiing en vruchtbaarheid aan de goden behoort; de mensch heeft recht op de daarop door hem geplante gewassen en op het voordeel van de door zijn arbeid, vooral bij bevloeiing, zoo aanmerkelijk verhoogde vruchtbaarheid van den grond, dat de oorspronkelijke waarde daarbij niet in aanmerking komt. Over onbebouwde gronden, die nog niet tot een desa behoorden, kon de souverein beschikken in het belang der bevolking. Alle andere onbebouwde gronden waren in het bezit van de desavereenigingen = sekaha desa, waartoe nagenoeg alle gezinshoofden behoorden onder leiding harer oudste leden.

De natuurvoortbrengselen mochten ook door lieden uit andere desa's vrijelijk genomen worden, mits die in overvloed aanwezig waren, anders was vergunning en het betalen van oepeti een vereischte. Voor ontginning was vergunning noodig, die gevraagd werd van de leden der sekaha desa; voor den aanleg van sawah's had overleg plaats in alle desa's, op wier gebied die aanleg en die van het waterwerk plaats zoude hebben; daarvoor werd dan een sekaha soebak opgericht, zoodra vergunning was verleend door den hoofdsedahan, die heeft na te gaan of door dien aanleg geen verkregen rechten worden verkort. Nadat met gezamenlijke krachten of kosten de leiding was gegraven, werden de te irrigeeren gronden onder de leden verdeeld; het hoofd van de soebak, die de gemeenschappelijke belangen bleef behartigen, bewaarde de lontarbladen, waarop de naam, woonplaats en uitgestrektheid van ieders bezit geschreven zijn [1]). Verkoop van sawah's, die dikwerf voorkwam, pleegt ook op die bladen te worden aangeteekend, nadat, volgens Stbld 1881 n°. 228, de verkoop, op vertoon van een schriftelijke vergunning van den betrokken poenggawa, door den controleur geregistreerd is. Dit geschiedt ook met verpanding, welk contract nggadéang heet, wanneer het bezit van den grond in handen van den geldschieter overgaat, of megadé lajar, als de schuldenaar alleen zijn grond verbindt tot zekerheid van een schuld.

Op Bali is aanvankelijk familiebezit regel geweest, om aldus aan de leden welgesteldheid te verzekeren, maar door verkoop en verpanding is dit verbrokkeld, en zoo is individuëel bezit thans regel geworden.

Onder het Vorstenbestuur waren de poenggawa's op Bali hoofden van hoorigen in verschillende desa's verspreid wonende; onder ons bestuur vormt het gebied van elken poenggawa een territoriaal geheel.

1) Zie over de soebakvereenigingen, die met de waterschappen in ons land kunnen worden vergeleken: „De rijstcultuur op Bali", door F. A. Liefrinck „Ind. Gids" 1886 blz. 1033, 1213, 1557, en 1887 I blz. 17, 181, 364 en 515. In het „Tijds. van het Bat. Gen." Deel XXIII bl. 161/257 vindt men vertalingen van de Kerta sima desa en de Kerta sima soebak, met inleidingen van R. van Eck en F. A. Liefrinck; Hoofdstuk VII van de laatste bevat bepalingen betreffende de uitwijzing van geschillen tusschen eigenaars van sawah's.

Een dergelijke hervorming heeft ook op Java plaats gevonden, waar de agrarische toestand de hieronder beschrevene wijzigingen in deze eeuw heeft ondergaan. Oorspronkelijk was de desa, zooals thans het kleinste dorp wordt genoemd, een landschap in onverdeeld bezit van de landbouwers. Toen dezen sawah's hadden aangelegd en een vaste woonplaats gekregen, was niet de plaats van vestiging, maar het hoofd, waaraan zij belasting betaalden, de band die hen vereenigde; de hoorigen van verschillende hoofden woonden bijeen, maar hunne gronden lagen verspreid door elkander [1]), welke toestand nu nog in de Vorstenlanden van Java en de perdikandesa's van Tjahjana in Banjoemas bestaat, en bij het onderzoek in 1868 ook nog in andere desa's werd aangetroffen op gouvernementsgrond [2]). Betere indeeling en afronding van het gebied van elk regentschap en district en van elke desa, door Raffles bevolen, is allengs onder ons gezag tot stand gekomen, zoodat nu elke desa eene zelfstandige gemeente met aaneengesloten gebied vormt, terwijl de uitoefening van hare rechten als gemeente en van hare leden individuëel op den grond, die onder het vorstenbestuur niet gewaarborgd was, bij Koloniale Ordonnantiën is bevestigd en geregeld (Zie DESA). Ten aanzien van het gebruik van de onontgonnen gronden, welke gerekend worden tot eene desa te behooren, hebben, zooals reeds hierboven is gemeld, de ingezetenen de voorkeur voor de ontginning en de inzameling van natuurvoortbrengselen, inzonderheid van het houtgewas, mits geen onder beheer van het gouvt. gebrachte djati- of wildhoutbosschen (Zie BOSCHWEZEN). Zij mogen die gronden ook benuttigen om er hun vee te laten weiden, en, waar grond, daarvoor geschikt, schaarsch is, pleegt een plaats te worden aangewezen als gemeene weide, die dikwerf met de lieden uit andere naburige desa's gemeenschappelijk wordt gebruikt: die plaats is dan voor ontginning gesloten [3]).

De tot eene desa behoorende ontgonnen gronden worden onderscheiden [4]) in: *a.* grond voor eigen blijvend gebruik ontgonnen t. w. bewaterbare rijstvelden, droge zg. tegalvelden, tuinen, boomgaarden, vischvijvers en nipahbosschen [5]), *b.* woonerven; *c.* desawegen; *d.* begraafplaatsen; *e.* gewijde gronden; *f.* erven van moskeeën; *g.* pleinen en openbare plaatsen.

De pleinen, wegen en begraafplaatsen worden als gemeentegrond aangemerkt met uitzondering

1) Zie „Eindr." II, blz. 306. In de Nota van den Heer W. T. van Andel („Eindr." II Bijl. M) wordt hierop gewezen, als bewijs dat het recht van den ontginner op elke plek gevestigd bleef, die door hem persoonlijk was ontgonnen. 2) Zie „Eindr." III pag. 130 en de vele voorbeelden vermeld in de Bijlage N van dat gedeelte. Door den Heer P. J. Kooreman is een recent voorbeeld vermeld van koffieplanters in Bonthain (Celebes), die zich bleven beschouwen als hoorigen van de hoofden der streek waar zij van daan kwamen. „Ind. Gids" 1883 II blz. 145. 3) Zie „Eindr." III blz. 145 en 159. 4) Zie Art. 2 van St. 1879 n°. 74. 5) Ook de zoutpannen kunnen genoemd worden, doch men vindt die, sedert de zoutaanmaak voor het monopolie der Regeering tot Madoera is beperkt, als het meest geschikte terrein, alleen daar.

van de graven die aan bepaalde familiën behooren [1]).

Tot de gewijde gronden — meerendeels grafplaatsen die vereerd en bewaakt worden, — behooren geheele desa's en onderdeelen van desa's, allen vermeld in het van die gronden, als geheel of gedeeltelijk vrij van belasting, in 1887 gearresteerde register [2]). Zie DESA'S (VRIJE).

De wooneryen, in den regel beplant en omheind, worden algemeen erf. ind. bezeten, behalve in vele desa's van Bantam, allen van Banjoewangi, en enkele elders op Java, waar de woningen zonder afscheiding naast elkander staan op gemeen bezeten gronden [3]).

Het recht van individuën of familien op het erf is echter — vooral op Midden-Java in vele gewesten — ondergeschikt aan het recht van het desabestuur, om, ter vorming van nieuwe erven, over een gedeelte er van te beschikken [4]) en overal waar comm. bezit bestaat, met dienstpraestatie verbonden aan het bezit van het erf, afhankelijk van desaregelingen, die veelal den verkoop geheel of aan lieden van elders uitsluiten — zie hierboven — en het recht tot splitsing beperken [5]). Ook was daar, blijkens het meervermelde Eindres., algemeen het bezit van meer dan één erf verboden, tenzij voor elk erf dienst werd gepraesteerd. Weduwen mochten het bezit van het erf in den regel behouden totdat een der minderjarige kinderen dienstplichtig werd.

In de streken waar alleen erf. ind. bezit werd gevonden, werd het recht tot verdeelen van het erf onder de kinderen onbelemmerd uitgeoefend, maar gewoonlijk ging het in zijn geheel over op één van de erfgenamen, daar het anders te klein zou worden; de dochters hadden de voorkeur in Besoeki en ook elders hier en daar [6]). Het bleef ook wel in onverdeeld bezit van de erfgenamen [7]).

De tuinen en boomgaarden zijn overal in erf. ind. bezit.

Wat de sawah's en tegalvelden betreft verschilt de aard van het gebruiksrecht aanmerkelijk op Midden-Java met dien in het Westelijk en Oostelijk gedeelte: in Bantam, de Preanger Reg., Batavia, Krawang, en het reg. Indramajoe zijn, met uitzondering van de op last van de Vorsten of regenten in vroeger tijd aangelegde sawahs — waarvan het gebruik nu evenwel meestal aan het erf. ind. bezit is gelijk geworden, — alle bouwgronden in erf. ind. bezit. Dit is ook het geval met het eiland Bawéan (Soerabaja), en de residentiën Madoera, Probolinggo en Besoeki: in beide laatstgenoemde gewesten komt nog een weinig comm. bezit met vaste aandeelen voor in desa's die vroeger bij de verplichte suikercultuur waren ingedeeld. De bouwgrond in erf. ind. bezit in de genoemde gewesten is van geslacht op geslacht

1) Zie „Eindr." III blz. 162. 2) Opgenomen in Bijblad n°. 4027, ook afzonderlijk verkrijgbaar ter Landsdrukkerij. Zie F. Fokkens, De vrije desa's op Java en Madoera in Tijds. Bat. Gen. XXXI blz. 495, en „Eindr." III blz. 31—3, waar van een aantal dier desa's de zeer verschillende staat van het grondbezit is beschreven. 3) Zie „Eindr". I blz. 169—175. 4) Zie „Eindr." I bl. 142. 5) Zie „Eindr." I bl. 144—6, 151 en 163. 6) „Eindr." I bl. 151. 7) Dan plegen alleen de vruchtboomen te worden verdeeld. „Eindr." I bl. 153.

overgegaan, of door aanleg persoonlijk verworven: overdracht heeft gewoonlijk plaats bij het leven aan de kinderen, meestal bij hun trouwen, aan vreemden alleen bij ontstentenis van bloedverwanten. Heeft geen beschikking bij het leven plaats gehad, dan worden de gronden toegewezen in een familieraad bij minnelijke schikking. Bij de verdeeling pleegt het Moh. recht niet te worden opgevolgd als in strijd met het gewoonterecht, en als zeer lastig, waar de nalatenschap hoofdzakelijk bestaat in grond en voorwerpen.

Waar geen verdeeling mogelijk was kreeg, blijkens het Eindres., de oudste zoon of het oudste kind den grond; in enkele streken hadden de dochters de voorkeur [1]): het kwam ook veel voor dat de grond onverdeeld bleef en om beurten werd bebouwd [2]). Bij verdeeling van nagelaten gronden trachtte men versnippering te voorkomen; toch kwamen zeer kleine grondstukken in de Preanger nog al voor: ophooping van bezit in enkele handen was uitzondering [3]). Geschillen over bezitrecht werden meestal uitgemaakt onder de desalieden zelven; de beste waarborg van het recht ligt in de handhaving onderling [4]): beslissing van den Landraad werd zelden gevraagd, daar de leden geen kennis hebben van de plaatselijke toestanden, en schriftelijke bewijsmiddelen in den regel niet voorhanden zijn [5]).

Bij het onbeheerd raken van gronden werden zij aan een familielid of vreemde in bewerking gegeven, maar opvordering door den rechthebbende kon ten allen tijde geschieden, daar bij het inlandsch grondrecht geen termijn van verjaring bekend is [6]).

In Cheribon, met uitzondering van Indramajoe, geheel Midden-Java, behalve Rembang waar het ind. bezit de overhand heeft, en in Pasoeroean is het communaal bezit het heerschende, waarbij aan hen, die als gerechtigden zijn toegelaten — ook zonen en schoonzonen van deelhebbers bij voorkeur, doch niet krachtens erfrecht, — een aandeel in de sawah's in gebruik wordt gegeven òf zoolang zij dienstplichtig zijn: t. w. in die desa's, waar vastheid van aandeelen zonder verwisseling is aangenomen, òf voor één jaar of langer, naarmate bij plaatselijke regeling een korter of langer termijn is vastgesteld, waarna een nieuwe verdeeling en verwisseling van bebouwers of alleen de laatste plaats heeft daar, waar in de verdeeling zelve geen verandering meer wordt gebracht. Periodieke verdeeling is nog regel in Japara, Rembang en Soerabaja en in de meeste desa's van Madioen

1) In de Preanger vooral in Soemedang, ook in het reg. Brebes. „Eindr." I bl. 35 en II Bijl. OO. 2) „Eindr." I bl. 36. 3) „Eindr." II Bijl. OO. Op Bawéan was de verbrokkeling het sterkst. Zie „Eindr." I Bijl. B. 4) „Eindr." II bl. 343. Zie ook „Eindr." II bl. 46, waar ook melding is gemaakt van het Gouv.besluit van 13 April 1866 n°. 13, waarbij bepaald is da de beslissing van quaesties over bezitrecht door den Landraad moet geschieden: te voren was de Priesterraad daarin de rechter (Bijblad n°. 1835). 5) „Eindr." II bl. 344 en 345. Alleen in een gedeelte der Preanger waren in 1868 behoorlijke registers aangelegd van bouwgronden; nu het landrentekadaster is voltooid in die residentie, zal het tot grondslag kunnen dienen voor goede registers van eigenaren. 6) „Eindr." I bl. 45 en II bl. 16 en 45.

en Kediri: er zijn in die gewesten ook nog desa's waar meer dan één klasse van aandeelhebbers wordt gevonden, de tweede heeft kleiner aandeel met minder dienstplicht; men treft ook desa's aan met drie klassen, de derde met nog kleiner aandeel.

Naast het comm. bezit wordt overal erf. ind. bezit van sawah's en tegalvelden aangetroffen, dat dagteekent van vóór 1874, meerendeels nieuw ontgonnen, vooral nadat het daardoor te verkrijgen duurzaam recht sedert de Proclamatie van St. 1866 n°. 80, werd erkend; later met inachtneming van de bepalingen der ontginningsordonnantie (St. 1874 n°. 76) en eindelijk ontstaan door conversie, waar erf. ind. bezit van de daarbij verdeelde sawah's heeft stand gehouden.

Het recht van de jasa-bezitters op Midden-Java is meestal beperkt, zoowel wat den overgang als de uitgestrektheid betreft, door desa-regelingen en bovendien blootgesteld aan spoliatie van den kant der deelgerechtigden in het comm. bezit. Zie hieronder..

Volgens de jongste in 1892 verzamelde gegevens was de verhouding in uitgestrektheid voor het comm. tot het erf. ind. bezit in de 14 gewesten, waar gemengd bezit bestaat: 66% tot 33½% ruim [1]). Over geheel Java en Madoera is de verhouding zoo, dat het ind. bezit 48,64% van het totaal beloopt [2]).

Tot de tuinen behooren ook de vrijwillig aangelegde koffietuinen: op de op hoog gezag geplante tuinen heeft de bevolking slechts een recht van bearbeiding [3]).

Onder de hierbovengenoemde gronden zijn niet begrepen de vischvijvers en nipahbosschen, alle, met uitzondering van de zoetwater-vijvers in de Preanger, aan het strand gelegen: deze zijn bijna alle in erf. ind. bezit; in Soerabaja zijn de vischvijvers bezittingen van hooge waarde [4]).

Uit het overzicht in het Tweede gedeelte van het Eindresumé blijkt, hoe de staat van het grondbezit op Java den invloed heeft ondergaan van het stelsel van belastingheffing. Die heffing had onder het Vorstenbestuur plaats door hoofden, die de belastingen voor het Rijk hadden in te vorderen, en als loon de opbrengst genoten van de domein-sawah's = sawah negara, ook wel boemi loenggoeh geheeten, welke overal op Java het eerst zijn aangelegd en wel op last van de Vorsten of hunne vertegenwoordigers, ook voor hun persoonlijk onderhoud [5]).

Toen echter door de gestadige inkrimping van hun gebied de inkomsten der Vorsten van Midden Java en van hunne rijksgrooten sterk waren verminderd, en de domeingronden niet voldoende waren voor hun apanage's, werden aldaar de meest-

1) Een gering percent blijft voor den bijzonderen rechtstoestand b. v. in de vrije desa's. 2) Zie K. V. 1893 blz. 93 en 94, de Bijl. U en de naar de daarin opgenomen gegevens gemaakte kaart van K. F. Holle, aantoonende, districtsgewijs, in kleuren, den aard van het grondbezit, als Bijl. gevoegd bij het K. V. van 1895. 3) Zie „Eindr." II blz. 335—8 en de Bijl. F. van het Rapport der Staatscommissie voor de koffiecultuur blz. 86. 4) Zie „Eindr." I Bijl. F. 5) Zie voor Bantam: Resumé van Bantam blz. 144/58; en „Eindr." II blz. 2/6 en III blz. 1, voor de Preanger II blz. 32/5, voor Midden-Java II blz. 295 en III blz. 10/3, voor Madoera I blz. 275/6 en III blz. 19/21.

biedenden tot belastingheffers aangesteld met het gevolg, dat deze evenzoo handelden met de bewerkers van de gronden, zonder zich te bekreunen om verkregen rechten — indien zij dat al te voren deden; — de bekel's zijn op die wijze pachters, hunne hoorigen onderpachters geworden. De toestand in de tegenwoordige Vorstenlanden is door dezelfde omstandigheden zoo geworden, dat thans de Vorsten daar als de eenige rechthebbenden op den grond worden beschouwd; de rechten door ontginning verkregen zijn te niet gegaan, terwijl zij, die nu ontginnen, alleen maar bij overeenkomst eenige rechten kunnen verkrijgen [1]). Zie VORSTENLANDEN.

Evenals in de Vorstenlanden, is ook in de gedurende de vorige eeuw onder ons gezag gekomen strandregentschappen van Midden-Java het erf. ind. bezit, althans in de vlakte, te niet gegaan, doch op andere wijze. Bij de van ouds te praesteeren diensten kwamen de gestadig vermeerderende vorderingen van heeren- en cultuurdiensten ten behoeve der Compagnie en, met toepassing van den onder de Vorsten geldenden regel, dat alle diensten in land worden bezoldigd, werd alle „voordeelgevende" grond als domeingrond behandeld en aan de dienstdoende desalieden in gebruik gegeven als vergoeding voor hun werk, even als het apanage, toegekend aan de talrijke opzieners met het toezicht daarop belast [2]).

Zoo zijn daar niet meer de grondbezitters belastingschuldigen, maar de dienstplichtigen zijn de rechthebbenden op de sawah's en van zeer vele tegalvelden geworden [3]).

Bij gelijken dienstplicht moest ook het loon gelijk zijn en zoo werden, zonder op de herkomst te letten, alle gronden gelijk verdeeld. Dit stelsel van belasting, dat geheel verschilde van het belastingstelsel in de oude Vorstenlanden, waar ieder een lap grond bebouwde, overeenkomstig zijn middelen [4]) is, na de invoering van ons rechtstreeksch gezag, bij de toepassing van het landelijk stelsel allereerst, en later bij dat van de cultures op geheel Midden-Java als bestuursregeling gehandhaafd en uitgebreid [5]).

1) Zie „Eindr." III Bijl. B pag. 66. Uit Art. 44 — in de vertaling Art. 42 — van de Angger Sepoeloeh in zijn geheel aangehaald door J. F. G. Brumund „Het landbezit op Java". Tijds. van N. I. 1859 I blz. 47, blijkt, dat het recht van den ontginner vroeger in Soerakarta bij voortdurende bebouwing als zoodanig werd erkend, en, naar het wettelijk voorschrift van dat artikel, in rechten kon worden gehandhaafd. Eene gelijke bepaling bevat Art. 60 van de Angger Goenoeng. Zie Mr. H. D. Levyssohn Norman op. cit. bl. 228. 2) Zie „Eindr." II blz. 296 en 7. de Bijl. II, NN, en III blz. 36/8. Onder de Vorsten werden luttel diensten voor het Rijk gepraesteerd en men liet daarbij steeds de bevolking òf padjeg in geld betalen òf diensten praesteeren. Onder de Compagnie zijn de laatsten als een algemeene belasting opgelegd aan alle bezitters van voordeelgevende gronden. „Eindr." II blz. 346. III blz. 8 en 39. 3) Zie „Eindr." I blz. 64 (noot III) II Bijl. II blz. 134 en Bijl. KK blz. 148. 4) Zie „Eindr. blz. 104 en 125. Zie ook H. I. Tydeman. Was het grondbezit op Java oorspronkelijk communaal of individuëel 1872. 5) Zie „Eindr." II, blz. 304, 308 en 350.

Ging het recht der ontginners en hunne rechtverkrijgers te niet, ook door verlating, omdat het zijn waarde verloren had tengevolge van overbelasting in arbeid, evenals in de vroegere Vorstenlanden door opdrijving van andere belastingen [1]), het werd ook vrijwillig prijs gegeven door de gezamenlijke grondbezitters, die in de toepassing van het stelsel: gelijke baten tegenover gelijke lasten, de eenige oplossing zagen van een billijken omslag der belastingen [2]).

Het is die gemeenschapszin, die de Javanen, in onderscheiding van de Soendaneezen en Madoereezen, kenmerkt, en zoo verbindt, als kontjo = kameraden — zoals zij elkander noemen —, dat de bezitters van eigen grond bereid waren daarvan af te staan aan hen, die alleen hun werkkracht konden geven tot het mede praesteeren van de aan de desa opgelegde diensten. Waar de grond verlaten was en dus het recht van den ontginner vervallen, moest die in het gemeentelijk bezit overgaan. In zoover was de afstand van alle gronden eener desa aan de gezamenlijke desalieden door het Gouv. — zooals die plaats had bij het landelijke stelsel — een maatregel van orde, die aan de bestaande verwarring en willekeur een einde maakte. Gemeentelijk bezit bestond ook vroeger zoo als het tijdens het onderzoek op Midden-Java in vele desa's [3]) en ook elders [4]) werd aangetroffen, bij droge velden, waarvan aan ieder werkbaar ingezetene een stuk bouwgrond voor korter of langer tijd werd toegewezen ter bebouwing.

Toewijzing van aandeelen ter bewerking geschiedde ook van ouds bij de sawah negara in heerendienst aangelegd [5]) en bij aanleg op last onder ons gezag. Vrijwillig aangelegde sawah's in desa's, waar het recht van den ontginner, na de algemeene invoering van het gemeen bezit op Midden-Java, zich toch niet verder uitstrekte dan tot een gebruik voor enkele jaren — evenals bij de sawah negara, waarmede zij ook in naam werden gelijkgesteld [6]) —, kwamen alzoo ook in communaal bezit [7]).

Deze gevallen uitgezonderd, heeft de aanleg van sawah's, gelijk hierboven is aangetoond, overal in den archipel geleid tot bevestiging van het erfelijk individueel bezit, waar het al bestond of tot eerste vestiging daarvan; in de landschappen Boelèlèng en Djembrana op Bali, waar de geschiedenis van het grondbezit, door den Heer F. A. Liefrinck beschreven, geleidelijke ontwikkeling doet aanschouwen van primitieve tot intensieve cultuur, waar de Hindoesche traditiën nog sterker voortleven, dan op Java, en de leden van soebak's zich uit eigen beweging vereenigen voor den gemeenschappelijken aanleg en het onderhoud van waterwerken, is door den aanleg van sawah's — met enkele uitzonderingen [1]) — het recht van den ontginner voor goed verzekerd en daarom getroosten zich de aanleggers steeds grooter kosten [2]). Dit geschiedt ook op Java, vooral in Bantam en de Preanger, waar tal van kleine waterwerken door malim = deskundigen, zijn aangelegd, die als aannemers optreden, en er een beroep van maken.

Op Madoera waren oorspronkelijk, behalve de op last aangelegde sawah's voor het onderhoud der Vorsten en de overal verspreide stukken domeingrond, die aan ambtenaren in gebruik werden gegeven, alle bouwgronden in ind. erf. bezit; door het uitgeven van desa's in apanage aan pachters, waaronder Chineezen en Arabieren, en door overbelasting in 't algemeen gingen de rechten van vele bezitters verloren, die meestal naar Oost-Java emigreerden. — Toen Soemenep onder ons gezag werd gebracht, waren daar alle sawah's zonder uitzondering tot domeingrond gemaakt [3]). Van comm. bezit is op Madoera geen spoor gevonden: de poging van onze ambtenaren om het op Java bestaande comm. bezit in Pamekasan in te voeren, stuitte af op den onwil der bevolking [4]).

Zooals hierboven vermeld is, plegen in het Gouv. van Celebes de verlaten velden in vruchtgebruik te worden afgestaan aan hen, die het daarop rustend dienstbetoon aanvaarden [5]) en vindt men dus ook daar een soort van communaal bezit. Vele van deze velden waren, — even als vroeger op Java gebeurde, — getrokken bij de ornaments- d. z. ambtsvelden, van de hoofden.

Wat op Java nog van het ambtelijk bezit der Inl. ambtenaren overig was, is in 1867 (Stbld n°. 122) afgeschaft, later ook op Madoera, waar het thans alleen nog bestaat bij de gronden van ontslagen officieren, onderofficieren en minderen der barisan's [6]).

Ten aanzien van het gebruik van ambtsvelden door de leden van het desabestuur in de gouv.-

1) Zie „Eindr." II, blz. 30 en Bijl. O. Zie ook Mr. N. G. Pierson, Leerboek der Staathuishoudkunde II blz. 314. 2) Zie „Eindr." II, blz. 305 noot *c*. Zie voorts hoe de gang van zaken is geweest in Banjoemas (101) en Semarang (143). 3) Zie „Eindr." I, blz. 130 en 131. Zoo vond men in eene desa in de Preanger, nauwkeurig beschreven in het „Tijdschr. Bat. Gen." Deel X, bl. 259—290, (1861) bij de sawah's die in ind. bezit waren, of tjarik = ambtelijk bezit, tegalvelden in desa-bezit. 4) B. v. in de Minahasa „Med. Ned. Zendg." XVII, blz. 127 en op Bali in de „Bijdrage tot de kennis van het eiland Bali" door F. A. Liefrinck (Tijds. Bat. Gen. Deel XXXIII) blz. 161—169 en 186. 5) Zie „Eindr." I, blz. 107 vgg. en „Eindr." II, blz. 306. 6) Zie „Eindr." II, blz. 349. 7) Zie „Eindr." II, blz. 308—309. Zie hierboven.

1) De eenige uitzondering in Boelèlèng aangetroffen was eene desa van zeer ouden datum, waar de sawah's steeds in gemeen bezit geweest zijn, doch gemeenschappelijk waren aangelegd. F. A. Liefrinck, „Tijds. Bat. Gen." Dl. XXXIII blz. 171—172. Er is daar ook eene desa, waar de sawah's door uitsterven der rechthebbenden in gemeen bezit zijn gekomen. Ibid. blz. 169. 2) F. A. Liefrinck, „Tijds. Bat. Gen." op. cit. blz. 188—96 en Ind. Gids '87 I, blz. 366—8, waar gezegd wordt: hoe volmaakter de cultuur, hoe sterker zich de rechten van de individuën doen gelden. Daar is ook melding gemaakt van domeinsawah's en ambtsvelden, die, evenals op Java, op hooger last waren aangelegd, of op andere wijze ontstaan. 3) Zie „Eindr." III Bijl. Db: vele gronden waren eenvoudig door den Vorst genaast. 4) Zie „Eindr." II blz. 277. 5) Sawah kasoewijang genoemd. Zie P. J. Kooreman, „De feitelijke toestand in het gouv. van Celebes en ond.", Ind. Gids 1883 II, blz. 62. 6) Zie „Eindr." II, blz. 277 en III, blz. 20 en Ind. besl. 4 April 1891 n°. 12

landen van Java en Madoera, zijn in 1888 en daarna gewestelijke regelingen getroffen [1]).

Het beginsel, — gehandhaafd bij K. B. van 9 April 1870, — dat alle grond, waarop niet door anderen recht van eigendom is bewezen, domein is van den Staat, was reeds uitgesproken in het Ind. Besl. van 22 Jan. 1853 (Bijblad n°. 182): als uitvloeisel daarvan is verordend bij St. 1861 n°. 45 dat alle grond door niet-inlanders zonder wettigen titel geoccupeerd, zou worden teruggenomen [2]), tenzij alsnog een titel wierd aangevraagd. Voor Java en Madoera afgekondigd, is het toegepast op de hoofdplaats van Benkoelen bij St. 1863 n°. 160; op die van Palembang bij St. 1875 n°. 199^b, op de res. Amboina bij St. 1878 n°. 281, op de Minahasa bij St. 1879 n°. 279. Hoewel herhaaldelijk de tusschenkomst van den rechter is ingeroepen, was het doel nog niet overal bereikt; in 1894 bleek, dat er in Cheribon 1082 onwettig geöccupeerde perceelen waren [3]). Daaraan zal voor goed een einde worden gemaakt door de kadastrale opmeting, die in 1885 is begonnen [4]).

Behalve de erven op de hoofdplaatsen worden in vollen eigendom bezeten de part. landerijen op Java en Celebes, afgestaan door de Compagnie, Daendels, Raffles en Du Bus, zoomede de specerijperken op Banda.

Van het in 1865 door den heer Fransen Van de Putte ingediende ontwerp tot regeling der agrar. aangelegenheden op Java, is Art. 1 verworpen, omdat het in strijd werd geacht met het rechtsbegrip van den inlander zelven, — zooals het hierboven is omschreven, — hem den eigendom toe te kennen op den erf. ind. door hem bezeten grond De Agrar. wet en het K. B. tot uitvoering daarvan zijn wel daarmee in overeenstemming (AGRAR. WET). Het hierboven aangehaalde Art. 1 van dat K. B. St. 1870 n°. 118, aanvankelijk voor Java en Madoera vastgesteld [5]), is bij St. 1875 n°. 199^a toepasselijk verklaard op de Buitenbezittingen, tenzij waar zelfbestuur aan inl. vorsten en volken is gelaten (Art. 27 R.R.). Volgens Art. 2 van dat K. B. zouden de rechten der inl. bevolking op den grond bij algemeene verordening worden omschreven, maar naar het oordeel van de daartoe gecommitteerden was er in de begrippen van de bevolking te groot plaatselijk verschil om die te kunnen codificeeren.

Art. 2 is daarop ingetrokken bij K. B. 1873 n°. 19 (Stbld '74 n°. 78) even als art. 6, dat den Gouv.-Gen. opdroeg voor elke inl. gemeente aan te wijzen de tot haar behoorende gronden. Ter opvolging van datzelfde K. B. zijn bij St. 1874

1) Zie „Eindr." III, blz. 303. 2) Zie Mr. J. A. Nederburgh, Het Staatsdomein op Java, blz. 94. 3) Zie Bijblad 5039 (vgl. B. 3729, 4352, 4736, 4871, 5036 en 5037). 4) Volgens K. V. 1896 bl. 97 waren op Java in 1895, Besoeki en Soerakarta onder handen, voorts de hoofdplaats Tandjong Pinang, en alle perceelen op gouv.tsgebied in de res. Riouw. 5) Over het recht op den grond van den Staat op Java en Madoera, zie behalve Mr. A. J. Nederburgh, (*op. cit.*) het eerste hoofdstuk van Mr. H. C. Pennink, „Het Reglement van 28 Febr. 1836 n°. 19, Gron. '85; Mr. J. Sibenius Trip, „Het Recht in Ned.-Indië" XLVI, blz. 1—38, en het reeds aangehaalde artikel van Mr. L. W. C. Van den Berg, „Bijdr. Kon. Inst." Deel XL.

n°. 79 de voorwaarden bepaald, gewijzigd bij St. 1896 n°. 44 [1]), waarop het recht van erf. ind. bezit kan worden gevestigd op grond, deel uitmakende van het Staatsdomein, dat zijn de gronden, die niet als gemeene weide of uit eenigen anderen hoofde tot de dorpen behooren. Zie hierboven.

Gelijke bepalingen zijn vastgesteld voor Menado bij St. 1879 n°. 89, gew. 1896 n°. 107.

Al wat ligt buiten de tot de dorpen behoorende gronden wordt alzoo gerekend tot het zoogenaamd vrije staatsdomein [2]), zoodat de vergunning tot gebruik daarvan, na vaststelling van die ordonnantiën, alleen toekomt aan de daarin genoemde ambtenaren [3]).

Tegen de bij art. 3 van het Kon. Besl. St. 1870 118 verordende uitreiking van schriftelijke titels aan de rechthebbenden, bleek vooral dit overwegend bezwaar te bestaan, dat een gerechtelijk onderzoek daaraan zou moeten voorafgaan, en dan kon evengoed een titel van agrarischen eigendom worden uitgereikt [4]).

Art. 3 is daarom ingetrokken bij K. B. 16 April 1872 n°. 28 (St. n°. 116) tevens bevattende de bepalingen omtrent de vervanging van het inl. erf. indiv. grondbezit door eigendom (St. 1872 n°. 117. Zie AGRAR. WET).

De beperkingen aan dien eigendom verbonden, die er voor den inlander de eigenlijke waarde aan ontnemen [5]), de formaliteiten bij uitwijzing en de kosten bij overschrijving — die ook meestal achterwege blijft, — worden als redenen vermeld waarom het getal aanvragen zoo beperkt bleef [6]). Het was nog het grootst in streken, waar de ontginners daarin het middel vonden zich te vrijwaren tegen het overbrengen hunner gronden in het comm. bezit door de aandeelhebbers, die er steeds op uit zijn het fonds van de dienstplichtigen te vergrooten, al zijn thans de diensten aanmerkelijk verlicht [7]). Ten einde het ind. bezit „vast te leggen", werd in 1889 door den Dir. van B. Bestuur, Mr. H. Kuneman, de opmeting van alle jasa- en poesoko-velden opgedragen aan de ambtenaren van het kadaster in de tien gewesten, waar de kaarten der Stat. Opn. worden bijgehouden [8]).

Het bleek echter in 1893, dat nog steeds inbreuken plaats hadden op het recht der ontginners [9]).

1) De termijn waarbinnen ontginning moet voltooid zijn, wordt van de omstandigheden afhankelijk gesteld; overdracht der vergunning is uitgesloten. 2) De onderscheiding in vrij en onvrij staatsdomein is door wijlen Mr. H. D. L. Levyssohn Norman gemaakt in zijn „Ontwerp eener Alg. verordening tot uitvoering van Art. 62 R.R. („Rapport over de Agrar. aangelegenheden", Batavia 1875). Zie ook Mr. J. A. Nederburgh, *op. cit.* bl. 74. 3) Zie in „Eindr." III, bl. 149, de verklaringen, volgens welke het desahoofd, als dat vergunning verleende, handelde als bewaarder der woeste gronden en vertegenwoordiger van den Vorst. 4) Zie „Eindr." III, bl. 172 en A. Mijer, op cit. bl. 43—6. 5) Het volle eigendomsrecht wordt door den inl. op Java aangeduid als mateng, d. w. z. waaraan niets ontbreekt. 6) Van 1872—94 zijn 5681 bouws ruim toegewezen. Zie K. V. '96 bl. 88. 7) Zie „Eindr." III, blz. 167. 8) Zie K. V. 1892, blz. 79. 9) Zie de aanschrijving aan de Europ. en Inl. ambtenaren, dd. 20 Oct. 1893 (Bijblad n°. 4911).

Dit zou ook beter gewaarborgd zijn bij formeele toekenning van dat recht van bestuurswege, na voltooiïng der ontginning, overeenkomstig Art. 7 der ontg.-ordonnantie van 1874, en art. 4 van 1896 [1]).

Van de haar bij K. B. toegekende gelegenheid om haar gemeen in indiv. bezit te veranderen (Zie onder CONVERSIE) heeft de bevolking slechts bij uitzondering gebruik gemaakt, in de eerste plaats omdat volgens haar begrip het recht op de gronden in comm. bezit niet toekomt aan de actueele aandeelhebbers, maar aan allen die het nu zijn of later toegelaten worden [2]). Bovendien kan alleen door de verdeeling geen nieuw recht op den grond ontstaan, en het jasa-recht is het eenige erf. ind. recht op den grond, dat de inlander kent en erkent.

Waar eene verdeeling tot stand gekomen en bekrachtigd was, bleef dan ook het desaverband de uitoefening van het persoonlijk recht beheerschen, en zoodra er door erfovergang ongelijkheid was of zou ontstaan in de waarde der aandeelen, verkoos men meestal tot het oude stelsel: gelijke baten met gelijke lasten, terug te keeren.

Bij het aannemen der conversie is het ontstaan van ongelijkheid in uitgestrektheid en waarde van den bouwgrond onvermijdelijk, en dan is een billijke verdeeling van de op dien grond rustende lasten onuitvoerbaar in het oog der bevolking [3]), die bovendien weet, hoe er in desa's met ind. en comm. bezit naast elkaar altijd door getwist wordt over de verdeeling der diensten, en afgeschrikt wordt door het voorbeeld van dienstweigering door bezitters van grootere perceelen, aan wie bij desaregeling een zwaardere taak was opgelegd [4]).

In een aantal desa's in Bagelen is het bezit van meer dan één aandeel in de communale velden toegelaten, mits voor elk aandeel een diensttaak wordt vervuld, een vaste progressie derhalve in bezit en diensttaak [5]).

Dit kan alleen geschieden wanneer de aandeelen in dezelfde hand blijven. Deze vastheid van aandeelen, — wel te onderscheiden van de vaststelling van het getal aandeelen, om verdere versnippering te voorkomen, — is in de meeste desa's van Cheribon, Tegal, Semarang en Pasoeroean, in bijna alle van Banjoemas en in alle desa's met comm. bezit in Bagelen, Kedoe en Probolinggo [6]) aangenomen. De jaarlijksche verwisseling, die oorspronkelijk een gevolg was van de toepassing van den regel: gelijke baten met gelijke lasten, omdat ieder dan op zijn beurt een stuk kreeg in de beste gronden, erkende de bevolking zelve bij het onderzoek in '68 als hoogst nadeelig voor goede bearbeiding van den grond, en, waar zij niet behoefde behouden te blijven ten gerieve der cultures, — zooals nu nog het geval is, waar de velden voor vrijwillige beplanting met suikerriet moeten verwisseld worden [1]), — gaat men er allengs meer toe over vastheid van bezit aan te nemen. Sedert de afkondiging der Agrar. wet en ook door de bespreking van de conversie door Eur. en inl. ambtenaren in de desa, is bij de bevolking het bewustzijn ontwaakt of versterkt, dat zij hare eigen regelingen mag maken ten aanzien van het bestaande grondbezit.

In 1885 was reeds in vele desa's van Kedoe en Rembang erfelijke overgang van de aandeelen regel, doch met behoud van de gelijkheid en van het desaverband [2]).

In hun recht op de tot de desa behoorende gronden worden de gebruikers beschermd door de bepalingen op de onteigening ten algemeenen nutte, St. 1864 n°. 6; bij gebreke van minnelijke schikking wordt het bedrag der schadeloosstelling met opvolging van Art. 3 der Agr. wet door den rechter vastgesteld [3]).

Niet dan bij volstrekte noodzakelijkheid mag ten behoeve van de Gouv. koffiecultuur over ontgonnen gronden worden beschikt [4]). Ook bij afbakening van de bosschen, die onder Gouv. beheer worden gebracht, worden de rechten en belangen der inl. bevolking behartigd [5]). Tot bescherming van het gebruiksrecht der inlanders strekt voorts de bepaling van St. 1875 n°. 179, dat dit recht niet vatbaar is voor vervreemding aan niet-inlanders, zelfs niet bij executorialen verkoop. Alleen mag, wanneer de inlander verklaart van zijn recht af te zien tegen behoorlijke schadeloosstelling [6]), zoodat de grond terugkeert tot het Staatsdomein, de Gouv.-Generaal gebruik maken van de bevoegdheid hem bij Art. 8 der Agr. wet in verband met Art. 62 R. R., toegekend, om gronden, niet grooter dan tien bouws, ter uitbreiding van bestaande samenwoningen van Europeanen en vreemde oosterlingen op de hoofdplaatsen en voor inrichtingen van nijverheid in het binnenland, te verkoopen. Op dezelfde wijze kunnen aan hen, die woeste gronden in erfpacht bekomen van het Gouv., afgestaan worden kleine stukjes reeds ontgonnen grond, die in het aangevraagde perceel geënclaveerd liggen [7]). Voor dat doel mogen ook de agrar. eigenaars, na daartoe verleende vergunning van den Gouv.-Gen., hunne gronden tot tien bouws als maximum, verkoopen, volgens Art. 19 van St. 1872 n°. 117. Ingeval gronden voor inrichtingen van nijverheid, naar het zich laat aanzien, slechts tijdelijk benoodigd zijn, worden zij afgestaan met

---

1) Zie daarover G. J. Oudemans, „Tijds. B. Bestuur" II, blz. 213 vlg. 2) Zie „Eindr." III, blz. 181 noot *c* en blz. 347 waar ook zijn aangehaald uit het „Rapport over het stelsel van kolonisatie" blz. 30 van Du Bus, de woorden: „zij hebben niet meer dan een uitsluitend recht van bearbeiding". 3) Zie K. V. 1892 blz. en Mr. W. K. Bar. van Dedem, De agrarische kwestie op Java blz. 32. 4) Zie H. E. B. Smalhausen, Voorstel tot afschaffing der heerendiensten blz. 61. 5) Zie „Eindr." III blz. 107 en Tijdschrift voor het Binn. Bestuur 1887, Afd. IV, blz. 202, waar voorbeelden genoemd worden van bezitters van 10 aandeelen. De heerendienstregeling voor Bagelen bij St. 1890 n°. 162, herzien bij St. 1895 n°. 180 is daarmede in overeenstemming gebracht. (Zie HEERENDIENSTEN). 6) Volgens Bijl. U van het K. V. van 1893 bestond in '92 vastheid van aandeelen in 13201 van de 23473 desa's met comm. of gemengd bezit. In Besoeki was het bezit van de comm. sawah's geheel gelijk geworden met dat van de erf. bezetene.

1) Zie K. V. 1893 blz. 82. 2) K. V. 1885. blz. 75. „Tijds. B. Bestuur" III, blz. 94. Zie ook M. P. Koorevaar, „Een vastere vorm van grondbezit voor de inlanders op Java, zonder conversie in erf. ind. bezit", Ind. Gids 1891 II, blz. 2173. 3) Zie ook Bijblad n°. 4555. 4) Bijblad n°. 2909. 5) Bijblad n°. 4498. 6) Dat de regeering ook hiervoor zorg draagt blijkt uit K. V. 1895 blz. 112. 7) Bijblad n°. 3864, en A. Myer op cit. blz. 554—83.

recht van opstal voor hoogstens dertig jaren, ook niet meer dan tien bouws. (Zie St. 1872 n°. 124 en 1875 n°. 180).

Voor den afstand van gronden, die in gemeentelijk bezit zijn, in eigendom of met recht van opstal, zijn bijzondere voorschriften gegeven [1]).

Bij uitzondering kunnen inl., gevestigd op de hoofdplaatsen van residentiën, ass. residentiën of binnen andere plaatsen, die er voor in aanmerking komen, op aanvrage vollen eigendom verkrijgen op hunne erf. ind. bezeten woonerven [2]) en die dus ook vervreemden aan wie zij willen. Het gedurig verkeer met Europeanen en vreemde oosterlingen op hoofdplaatsen maakte eenheid van recht, althans van het grondrecht, een vereischte.

Het recht der opgezetenen van de particuliere landerijen bewesten de rivier Tjimanoek, het eerst wettelijk erkend door Daendels [3]) is bij St. 1836 n°. 19 gewaarborgd: oneigenlijk als erfpachtsrecht aangeduid, is het gelijk aan het jasa-recht op de gouvtslanden, het kan evenwel vervreemd worden aan niet-inlanders, opgezetenen van die landen [4]). Verzekering van het recht der opgezetenen van de landerijen beoosten Tjimanoek bleek niet noodig [5]), evenmin van die der particuliere landerijen op Celebes [6]). (Zie PARTICULIERE LANDERIJEN).

Verhuur van grond door inlanders aan niet-inlanders, in den regel van bouwgrond voor cultures, is volgens Art. 5 der Agrar. wet geoorloofd: zij werd geregeld voor Java en Madoera bij St. 1871 n°. 163, aangevuld St. 1879 n°. 209, 1894 n°. 52, 64; thans vervangen door St. 1895 n°. 247.

Grond in agr. eigendom bezeten mag voor twintig achtereenvolgende jaren worden verhuurd, die in erf. ind. bezit of in comm. bezit met vaste aandeelen voor goed verdeeld voor twaalf, die in comm. bezit met afwisseling van bebouwers voor het tijdvak der beschikking door den deelhebber, doch in geen geval langer dan vijf jaren; ook is de verhuring in dit geval gebonden aan de instemming van twee derden van de deelgerechtigden, in den tot de gemeente behoorenden grond; ambtsvelden mogen niet langer dan één jaar worden verhuurd, telkens te verlengen voor een gelijk tijdvak. De registratie van de overeenkomsten van verhuur aan niet-inl. is verplicht, op straffe van geldboete door de laatsten te betalen. Registratie kan geweigerd worden o. a. wanneer de gezamenlijke uitgestrektheid van de in een desa gedurende een jaar door niet-inl. in gebruik te nemen gronden meer bedraagt dan een derde van de tot die desa behoorende gronden, en dit niet in overeenstemming wordt geacht met de belangen van de bevolking. De verhuring van grond op hoog gezag of vrijwillig met koffieboomen beplant is verboden [1]). (Zie OVEREENKOMSTEN).

Afzonderlijke regelingen nopens de verhuring van grond door inl. aan niet-inl. zijn vastgesteld: voor de Minahasa bij St. 1877 n°. 127, voor Amboina bij St. 1880 n°. 217, voor de Lampongsche districten bij St. 1885 n°. 45, en voor de Z. en O. Afd. van Borneo bij St. 1888 n°. 198.

Tenzij tot vestiging op hoofdplaatsen en oprichting van fabrieken in het binnenland, is afstand van grond in eigendom door het Gouv. aan wien ook bij Art. 62 R. R. verboden, niet alleen van reeds door de inheemsche bevolking ontgonnen gronden, zooals die in vroeger tijd bij de zoog. part. landerijen heeft plaats gehad, maar ook van niet ontgonnen grond „omdat „daardoor de rechten van die bevolking, niet al„leen van de aanwezige maar ook in de toekomst „voor uitbreiding zouden worden gekrenkt" [2]) geheel in overeenstemming derhalve met de hierboven vermelde volksbegrippen.

Dat verbod is gehandhaafd bij de Agrar. wet [3]), waarbij alleen uitgifte in erfpacht is toegestaan voor den tijd van 75 jaren; die in huur volgens St. 1856 n°. 64 voor 20 jaren of korter kan ook nog plaats hebben. (Zie AGRAR. WET).

Voor uitgifte in huur of erfpacht noch voor ontginning mogen gebezigd worden die gedeelten van het Staatsdomein, welke door het Gouv. zelf worden geëxploiteerd voor den aanplant van djatihout op Java [4]), en van koffie op Java, in het Gouvt. van Sumatra's Westkust en in Menado (Zie AGRAR. WET, BOSCHWEZEN en KOFFIECULTUUR. GOUV.).

Tot het domein, dat het Gouv. zelf in beheer heeft genomen, behooren ook de vogelnestgrotten op Java en in Benkoelen, die in exploitatie voor bepaalde termijnen worden afgestaan, zoomede de vindplaatsen van schildpadeieren aan het zuiderzeestrand van de Preanger en de rawa's in de res. Krawang, die voor een bepaalden termijn in het openbaar verhuurd worden. In het gouv. van Celebes zijn tot het domein behoorende vischvijvers, die plegen te worden verpacht [5]).

De huur en verhuur van gronden in Soerakarta en Djokjakarta is het laatst geregeld bij St. 1884 n°. 9 gew. St. 1891 255, waarbij ook de belangen der opgezetenen beter dan vroeger zijn beschermd [6]). (Zie VORSTENLANDEN).

---

1) Bijblad n°. 3865. 2) In dat geval wordt evenals aan niet-inlanders de grond aan hen verkocht, waardoor, ook naar het inlandsch rechtsbegrip, alle rechten die het gouvernement op den grond uitoefent, op den verkrijger overgaan. Zie „Eindr." III, bl. 169 en Bijblad n°. 2824 en 3465. 3) Zie C. H. F. Riesz „Het Recht in N. I." LVII, bl. 259—75. 4) Zie het reeds aangehaalde artikel van Mr. Sibenius Trip. Het Recht in N. I. XLVI. 5) Zie St. 1880 n°. 150 en Mr. H. van Dissel's Rapport opgenomen in Tijdschr. van Landbouw en Nijverheid. Deel XXII blz. 337. 6) Zie Mr. H. van Dissel: „De part. land. in het gewest Celebes", Batavia 1885.

1) Bij de jongste ordonnantie op den verhuur aan niet-inl. is door de Regeering een zeer uitvoerige toelichting gepubliceerd, waarin o. a. ook de geschiedenis der verhuring van geheele desa's aan particulieren in de vorige eeuw in zwang, en die van de overeenkomsten met hoofden en oudsten van de desa, bij St. 1863 n°. 152 verboden, doch in 1891 weer te berde gebracht, is beschreven. 2) Zie de M. v. T. op het R. R. Art. 62. 3) Zie Mr. N. G. Pierson op cit. bl. 344. 4) Volgens Bijblad n°. 4060 mag geen ontginning plaats hebben in bosschen in West-Java gelegen op meer dan 5000, in Midden- en Oost-Java op meer dan 4000 Rijnl. voeten boven den zeespiegel. 5) In Tello en Kampong djawa, in de afdeeling Makasser. 6) Sedert is in 1891 door den Soesoehoenan van Solo verplichte verlenging der overeenkomsten telkens voor tien jaar toegestaan, door den Sultan van Djokjo slechts ver-

Voor den afstand van gronden door de Vorsten in rijken met zelfbestuur aan Europ. landbouwondernemers is in 1892 een algemeen model gearresteerd [1]) en de betrokken hoofden van gewesten zijn gemachtigd om de op dien voet geschoeide concessiën goed te keuren.

Het recht tot exploitatie van den ondergrond, in onderscheiding met het inlandsche rechtsbegrip [2]) geheel afgescheiden van het recht op den bovengrond, overeenkomstig het bepaalde bij Art. 9 laatste alinea der Agrar. wet, wordt na overleg met de rechthebbenden, toegestaan aan concessionnarissen tot mijnontginning volgens St. 1873 n°. 217ª. (Zie voorts MIJNBOUW).

Bronnen behalve de aangehaalde: Nota's van de residenten van Djokjakarta en Soerakarta, C. P. Brest Van Kempen en F. N. Nieuwenhuijzen, betrekkelijk de landsverhuur, enz. K. V. 1860, Bijl. Y en Z. — S. Van Deventer, Bijdragen tot de kennis van het Landel. stelsel op Java, I, blz. 175—235 en II, blz. 236—307, 1865 en 1866. — Ontwerp van wet tot vaststelling der grondslagen waarop ondernemingen van landbouw en nijverheid in N.-I. kunnen worden gevestigd met de Hand. van de regeering en der Staten-Generaal, 1866. — Rapporten betreffende een in de verschillende gewesten van Java en op Madoera ingesteld onderzoek naar de aanspraken der inl. bevolking op onontgonnen gronden in 1868 aan de Tweede Kamer aangeboden door Min. Hasselman. Zie T. N.-I. 1869 II, blz. 11. — A. W. Verkerk Pistorius, Het Mal. gezin en het erfrecht in de Pad. Bovenlanden, T. N.-I. 1869 II, blz. 172. — Mr. C. Van Heukelom, De Agrarische wet en hare uitvoering, T. N.-I. 1871 I, blz. 171. — Mr. J. W. S. Van der Aa, Wat is de rechtsgrond van den regel dat alle woeste gronden behooren tot het domein? Het Recht in N.-I. deel XXV, blz. 67—1875. — E. De Laveleye, De la propriété et de ses formes primitives, Chap. IV, Paris 1877 en de vertaling van dit werk door Dr. K. Bücher, Das Ureigenthum, Leipzig 1879. — Mr. S. C. H. Nederburgh, De onmondigheid van den Javaan ten aanzien van het grondbezit (Ind. St. 1872, n°. 117 art. 19), T. N.-I. 1878 blz. 1. — Mr. W. P. Scheuer, Het grondbezit in de Germaansche Mark en de Javaansche desa, 1885. — Mr. J. Barlagen Bussemaker, Iets over het landbezit van den Inlander in Ned.-Indië, 1887. — Mr. G. D. Willinck, De grondrechten bij de volken van den O.-I. Archipel, 1891. — Mr. J. De Louter, Handl. tot de kennis van het Staats- en Admin. Recht van N.-I., vierde uitgave 1895, blz. 365—403 en 580—617. Mr. W. B. B.

GRONDGEBIED VAN NEDERLANDSCH-INDIË. Het grondgebied van Ned.-Indië bestaat uit de landstreken, vroeger door de O. I. Comp., daarna door den Nederl. Staat verkregen, door verovering, door occupatie (vestiging van gezag waar dit vroeger niet bestond), of tengevolge van volkenrechtelijke overeenkomsten, gesloten hetzij met andere Europeesche mogendheden (tractaten), hetzij met inl. vorsten of volkeren (gewoonlijk contracten genoemd, zie aldaar). Gezwegen van de tractaten van Münster (1648), van Utrecht (1713—14) en St. Ildefonso (tusschen Spanje en Frankrijk, waartoe wij in 1797 toetraden), die voor den tegenwoordigen toestand van weinig meer dan historische beteekenis zijn en waarbij geen bepaalde grensscheiding werd aangegeven (het „uti possidetis", de feitelijk bestaande toestand werd in art. 5 van het tractaat van Münster aangenomen) zijn de rijken, waarmede wij dergelijke tractaten hebben aangegaan, Groot-Brittanië en Portugal. De bepalingen daaruit, op het grondgebied betrekking hebbende, worden hieronder medegedeeld; voor verdere bijzonderheden zie ENGELSCHEN, PORTUGEEZEN, VERDRAGEN.

Nadat, na den val van Napoleon, bij het tractaat van Parijs van 31 Mei 1814 in beginsel was besloten, dat Nederland zijn Koloniën zou terugkrijgen („Zweden staat Guadeloupe aan Frankrijk af en ontvangt daarvoor schadeloosstelling in Hollandsche koloniën") werd die teruggave geregeld bij de Conventie van Londen van 13 Aug. 1814, gesloten tusschen Ned. en Groot-Brittannië, waarbij als grondslag werd aangenomen de staat van zaken op 1 Jan. 1803 (na den vrede van Amiens), behoudens den afstand van de Kaap de Goede Hoop en eenige W. I. Koloniën en den ruil van Cochin en onderh. tegen Banka, dat aan Ned. werd toegekend. Deze conventie leidde echter tot vele geschillen tusschen de beide partijen, waaronder ook enkele van territorialen aard, die niet konden worden opgelost, noch door de conventie van Rijswijk (23 Juli 1816), noch bij de suppletoire conventie van 24 Juni 1817, daar zij in het moederland moesten worden beslist. Het tractaat van 17 Maart 1824 te Londen gesloten (St. 1825, 19) had ten doel deze op te lossen; daarbij stond Nederland af al zijne établissementen, factorijen en bezittingen op het vaste land van Indië, benevens de stad en vesting van Malaka met hare onderhoorigheden, verbond het zich nimmer op het schiereiland van Malaka een kantoor te zullen oprichten of tractaten te zullen sluiten met vorsten, opperhoofden of staten, daar gevestigd, en zag af van alle vertoogen tegen het bezetten van het eiland Singapore door de Engelschen. Daartegen stond Engeland af de factory van fort Marlborough (Benkoelen) en alle bezittingen op het eiland Sumatra, beloofde dat op dat eiland geen Britsch kantoor zou worden gevestigd, noch eenig tractaat onder Britsch gezag gesloten worden met eenige der inlandsche vorsten, opperhoofden of staten, op dat eiland gevestigd, en zag af van alle vertoogen tegen het bezetten van het eiland Billiton en deszelfs onderhoorigheden door de agenten van het Ned. Gouv. Engeland, nam voorts de verplichting op zich om geen kantoor op te richten op de Karimoneilanden, Batam, Bintang, Linggin (alles in den Riouw Linga archipel) of op eenige der andere eilanden, liggende ten Z. van straat Singapore en beloofde met derzelver opperhoofden geene tractaten onder Britsch gezag te sluiten.

Ofschoon hierdoor geen eigenlijke grensregeling tusschen Britsch en Ned. gebied tot stand was gekomen, meenden de contracteerende Mogendheden, dat het tractaat van 1824 de wederzijdsche „sfeer van actie" voldoende omschreef. Dit bleek eene illusie; weldra rezen er geschillen over de

lenging voor tien jaren voor eens. Zie v. K. „Ind. Gids" 1893 I, blz. 431, waar wordt aangehaald Mr. W. K. Van Dedem, Iets over den regtstoestand der ldb.- en nijv.-ondernem. in Soer. en Djocj., Sam. 1867 (ook in I. W. v. h. R. 1866). 1) Bijbl. n°. 4770. 2) Zie b. v. „Resumé van het onderzoek, onbebouwde gronden Sum. Westkust, Mal. landen", blz. 28.

vraag, of het haar geoorloofd was, zich op nog niet bezet terrein te vestigen, en dit wel met betrekking tot Sumatra en Borneo. Op het eerstgenoemd eiland hadden wij ons gezag aan de oostkust eerst uitgebreid, later gedeeltelijk op grond van de vertoogen van Engeland in 1841 weder ingekrompen (Zie De Waal Ind. financiën I. 39, 63), maar sedert 1857 weder aanmerkelijk vergroot. Aan de vernieuwde vertoogen daartegen, van Engelsche zijde ingebracht, werd een einde gemaakt door het tractaat van 's Gravenhage van 2 Nov. 1871 (St. 1872. 94), waarbij Engeland afzag van alle vertoogen tegen de uitbreiding van het Ned. gezag in eenig gedeelte van Sumatra. Tegelijkertijd werd aan Ned. de vrije hand gegeven tegenover Atjeh, daar Engeland afzag van het voorbehoud, voorkomende in de nota's der Eng. en Ned. gevolmachtigden, gevoegd bij het tractaat van 1824, waarin de laatstgenoemden o. a. de verzekering hadden gegeven, dat de betrekkingen tusschen Ned. en Atjeh zóó zouden worden geregeld dat het laatste rijk, zonder iets van zijne onafhankelijkheid te verliezen, den zeevaarder en handelaar die voortdurende zekerheid zou aanbieden, welke er niet scheen te kunnen worden gehandhaafd zonder gematigde uitoefening van Europeeschen invloed.

Ook met opzicht tot Borneo rezen herhaalde malen twisten over de vraag, of Engeland daar posten mocht vestigen, het eerst na de vestiging van Brooke te Serawak, later vooral toen de British N. Borneo Cy, die in 1881 een charter van de Engelsche kroon verkreeg, uitgestrekte landstreken op dat eiland had verworven, welke in Mei 1888 onder protectoraat van Engeland werden geplaatst, waarop in Juni en Sept. van datzelfde jaar Serawak en Broenei dat voorbeeld volgden. De toen aangeknoopte onderhandelingen leidden tot het sluiten van het tractaat van Londen van 20 Juni 1891 (S. 1892, 211), waarbij bepaald wordt dat de grens tusschen het Engelsch en Nederlandsch gebied op Borneo aanvangt op de O.kust van dat eiland op 4°10' N. breedte, daarna w. vervolgd wordt en in eene w. n. w. richting verder loopt tusschen de Simengaris en Soedang-rivieren tot het punt waar de meridiaan van 117° O. lengte de paralel 4°20' n. breedte snijdt, met het doel om de Simengaris-rivier tot het Ned. grondgebied te doen behooren. Westwaarts volgt de grenslijn die paralel, tot zij het hoogste punt bereikt van de bergketen, welke op die paralel de waterscheiding vormt van de rivieren, die naar de N.W.kust en die welke naar de O.kust van Borneo afstroomen, met dien verstande dat, in geval de Simengaris of eenige andere rivier welke ten Z. van 4°10' n.breedte in zee valt, na opneming de gestelde grenslijn blijkt te overschrijden binnen een afstand van 5 geogr. mijlen, de lijn zoodanig zal gewijzigd worden, dat zulke kleine gedeelten of bochten van rivieren in het Ned. grondgebied worden ingesloten; eene gelijke concessie wordt door Ned. gedaan ten aanzien van eenige rivier, welke uitmondt benoorden 4°10' op het gebied der Britsche N. Borneo Mij, doch Zuidw. de grenslijn overschrijdt. Van het hoogste punt van genoemde bergketen tot Tandjong Datoe aan de W.kust van Borneo volgt de grenslijn de waterscheiding der rivieren, afstroomende naar de n. w. en w. kusten benoorden Tandjong datoe, en van die, welke afstroomen naar de w.kust bezuiden Tandjong datoe, de z.kust en de o.k. bezuiden 4°10' n. breedte. Die grenslijn wordt oostelijk van 4°10' n. br. doorgetrokken over het eiland Sebitik; het gedeelte benoorden die paralel behoort aan de Britsche N. Borneo Mij, ten Z. aan Nederland. — Deze omschrijving van de grenslijn is slechts eene globale; hare juiste ligging zal later in onderling overleg worden aangewezen op de tijdstippen, die de beide Regeeringen daarvoor geschikt zullen oordeelen.

Ook op N. Guinea is thans de grens van het Nederl. gebied bij tractaat vastgesteld. Reeds in 1828 had de Ind. regeering bij besluit van 24 Aug. verklaard dat het n.w. gedeelte van dat eiland als onderhoorigheid v. Ternate tot het Ned. Indisch grondgebied behoorde, en die verklaring 30 Juli 1848 herhaald, ditmaal met een eenigszins andere grenslijn, dan in 1828 getrokken was (Bijdr. t. t. l. en vlk. N. volgr. V. 193), en wel hoofdzakelijk door een rechte lijn, getrokken van Kaap Bonpland (140°17' O. L.) op de N.kust tot 141° O. L. op de Z. kust. In een tractaat, in Maart 1885 tusschen Duitschland en Engeland gesloten (Reichsanzeiger 23 Juni 1885) werd die grenslijn erkend; nog nader in den Schutzbrief van 17 Mei 1885 aan de N. Guinea Kompagnie door Keizer Wilhelm I gegeven. Dit geschiedde, zonder dat Ned. daarbij partij was. Den 16den Mei 1895 is echter tusschen Engeland en Ned. een tractaat gesloten (St. 1895, 220, 221), waarbij bepaald is, dat de grens tusschen beider bezittingen op dat eiland begint op de Z.kust in het midden van de monding der Bensbach-rivier (ongev. 141°1'47"9) O. L. verder n.waarts langs den meridiaan, die door het midden dier monding loopt tot aan het snijpunt daarvan met de Fly-rivier, van daar langs den „Thalweg" dier rivier tot aan 141° O. L., welke graad vervolgens de grens vormt tot aan het snijpunt der grenzen der Ned. en Britsche en Duitsche bezittingen.

Herhaalde twisten tusschen rijkjes, die op Timor hetzij het Ned., hetzij het Portugeesche oppergezag erkenden, (P. J. Veth, Timor, Gids 1855) leidden tot het sluiten van een traktaat tusschen Nederl. en Portugal, gesloten te Lissabon 20 April 1859 (St. 1860, 101) waarbij het wederzijdsch koloniaal bezit in den archipel werd geregeld. Timor niet medegerekend werden alle eilanden in den Solor-Timor archipel aan Ned. toegekend, met uitzondering van Poeloe Kambing, waarover Portugal's souvereiniteit erkend werd. Wat Timor betreft, werden ten n. de grenzen, die Cova van Juanilo en ten z. die, welke Suai van Lakecune scheiden als grens erkend en voorts de grenzen der inl. staatjes, die tusschen die punten gelegen waren, als die der beide Mogendheden aangenomen, met dien verstande dat zooveel mogelijk de staten ten o. daarvan gelegen (Cova, Balibo, Lamakitu, Tafakay of Takay, Tatumea, Lanken, Dacolo, Tamine Eulalang (Eulaleng) en Suai onder Portugeesch oppergezag, en die ten W. daarvan (Juanilo, Silawang, Fialarang (Fialara), Lamaksanulu, Lamakanée, Naitimu (Nartimo), Manden, Dirma, Lakecune) onder Ned. Souvereiniteit kwamen. Enkele enclaves vallen echter buiten die lijn; Maucatar of Caluninène bleef Nederl., Oi koussi (met inbegrip van Ambenu overal waar daar de Port. vlag geheschen was en Noimuti) bleef Portugeesch. — Doch ook dit tractaat heeft geen einde gemaakt aan alle geschillen; herhaalde malen zijn er botsingen voorgekomen, vooral tengevolge van het behoud der enclaves, en om deze te beëindigen

werd 10 Juni 1893 te Lissabon een nieuw tractaat gesloten, (Stbl. 1894, 185), waarbij verklaard is, dat er aanleiding bestaat om eene duidelijker en nauwkeuriger grensbepaling op Timor tot stand te brengen en de enclaves te doen vervallen. Eene commissie van deskundigen zal benoemd worden om ten dien opzichte de noodige voorstellen te doen. Zie A. Heyman. De Timor-tractaten Leiden 1895 en Riedel. Ind. Gids, 1895, 901.

In sommige der genoemde tractaten komen nog enkele bepalingen voor, op het grondgebied van N.-Indië betrekking hebbende. Zoo bepaalt het tractaat van 17 Maart 1824 dat zonder machtiging van hunne respectieve Gouv.ten geen der officieren of agenten van Engeland of Nederland een nieuw kantoor in de Oostersche zeeën zal oprichten, en dat geen der landen in de artt. 8—12 vermeld immer aan eenige andere Mogendheid zal mogen worden overgedragen; worden zij verlaten, dan gaan de rechten der eene partij onmiddellijk op de andere over. In eene verklaring gevoegd bij het tractaat met Portugal van 1893 hebben de beide partijen elkander een recht van voorkeur toegekend in geval van geheelen of gedeeltelijken afstand van haar grondgebied of van hare souvereiniteitsrechten in den archipel van Timor en Solor, op voorwaarden die gelijk zijn aan of een equivalent vormen met de voorwaarden, die door anderen zullen zijn aangeboden. Geschillen ten dezen opzichte, gelijk ten aanzien harer betrekkingen in dien archipel of ten aanzien der uitlegging van het tractaat, zullen door eene commissie van scheidslieden moeten beslist worden.

Door de genoemde tractaten is dus slechts op enkele eilanden van den Ind. archipel eene, min of meer voldoende, grensscheiding vastgesteld of ten minste voorbereid. Zij geldt natuurlijk absoluut voor de contracteerende partijen; tegenover andere Mogendheden slechts in zooverre, als zij een rechtsvermoeden geeft dat het aldus omschreven gebied tot Ned.-Indië behoort. Doch om dat feit volkenrechtelijk geheel buiten twijfel te stellen moet, — evenals trouwens ten opzichte van de overige eilanden, — kunnen worden aangetoond, dat Nederland daarop door verovering, occupatie of overeenkomst een volkenrechtelijken titel bezit, gepaard aan feitelijke machtsuitoefening. Dit is niet altijd even gemakkelijk te bewijzen. Berusten die rechten op occupatie, dan staat men voor de vaak betwiste vraag, of die toegelaten is tegenover landen met inlandsche bestuursorganisatie of uitsluitend te pas komt tegenover wilde, zwervende stammen zonder erkend staatsgezag. Steunen zij op verovering of overeenkomsten, — die beiden dit gemeen hebben, dat zij slechts die aanspraken doen overgaan, welke de inl. staat kon doen gelden, — dan heeft men te maken met het eigenaardige feit, dat die aanspraken vaak zeer weinig scherp omschreven zijn (zie P. A. Van der Lith, Het Noord-Borneo-tractaat, Gids 1891), want het inlandsch bestuur, dat het land heeft afgestaan of daaruit werd verdreven, verkeerde vaak zelf in onzekerheid omtrent de uitgestrektheid van zijn gebied; dikwijls is het alleen aan de kusten gevestigd, maar maakt toch aanspraken op min of meer belangrijke gedeelten van het aangrenzende binnenland, niet zelden krachtens beweringen, die in het Eur. volkenrecht weinig gewicht in de schaal leggen. Dat binnenland wordt hier en daar bewoond door zwervende stammen, die geen bepaald grondgebied als het hunne erkennen, maar toch onder het gezag van een inl. staat staan, — meestal alleen door de uitoefening van het recht van belastingheffing geldig gemaakt. De rechten, die Ned. uitoefent, zijn in niet weinige gevallen slechts die van een opperleenheer, en worden door een inl. vorst als tusschenpersoon uitgeoefend, zooals b. v. op Nieuw-Guinea, de daarbij gelegen eilanden en den Waigeoe-Misool archipel, die tot het rijk van den Sultan van Tidore, onzen leenman, behooren.

Zoolang nu de betrekkingen van de Ned. regeering in dergelijke landen zich bepalen tot de aanraking met inl. staten, zijn de bezwaren van dien toestand niet drukkend; anders echter wordt het, wanneer zij met andere Europeesche staten te doen heeft. In de eerste plaats natuurlijk dan, wanneer er sprake van is, dat eene vreemde mogendheid zich op dat gebied wil vestigen; dit kan alleen voorkomen worden als Nederland kan aantoonen, op het begeerde gebied volkenrechtelijke geldige rechten te bezitten, en tevens daar macht te kunnen uitoefenen. Maar ook indien zulke plannen niet bestaan, dan is het nog van groot belang, te weten hoever haar gebied zich uitstrekt, omdat zij aansprakelijk is voor alle volkenrechtelijke overtredingen, die daar voorkomen. De tijden zijn toch voorbij toen b. v. in Indië door de vloten der Eng. en Ned. Compagnie zeeslagen konden worden geleverd, terwijl de beide moederlanden in vollen vrede waren.

Het zou nu zeker zeer wenschelijk zijn, indien eene volkomen juiste omschrijving van dat grondgebied van Gouv.tswege kon gegeven worden, zooals reeds door Baud verlangd werd, naar aanleiding van de tuchtiging van het ons behoorend eiland Galam door Engelsche schepen. Zij is echter nog niet beproefd geworden; het Reg. regl. houdt zulk eene omschrijving niet in. Terecht naar het schijnt (anders de Sturler, Het grondgebied van N.-I., 1881), daar zij of te globaal zou zijn en niets zeggen, of in eenen uitvoerigen catalogus van landen zou moeten vervallen, en dan gevaar opleveren dat een of ander gedeelte zou worden overgeslagen. In de richting door Baud aangeprezen, om onze titels, waar die twijfelachtig waren, te bevestigen, is sedert veel gedaan; op de groote eilanden vooral is, waar dit mogelijk was, gestreefd naar het brengen der kuststreken onder ons oppergezag (zoo stelde in 1873 de onderwerping van Palalawan de geheele kust van Sumatra onder onze heerschappij), zoodat de toegang tot de binnenlanden voor vreemde machten is afgesloten.

Dat binnen het grondgebied van Ned.-Indië groot verschil van rechtstoestand bestaat, tengevolge van het recht van zelfbestuur aan tal van staatjes en volkeren gelaten, is reeds medegedeeld onder CONTRACTEN bl. 382 (waar ook de vraag besproken is of wijziging van het Ned.-Ind. grondgebied steeds door een wet moet worden bekrachtigd) en BONDGENOOTSCHAPPELIJKE LANDEN. Ook daarbij doet zich van tijd tot tijd het gemis eener juiste grensscheiding gevoelen, o. a. bij de rechtsbedeeling, omdat het daarbij vaak van overwegend belang is te weten, of een feit zich op direkt Gouv. grondgebied, of op dat vàn een inl. rijk heeft voorgedaan.

Het Ned.-Indisch grondgebied is verdeeld in gewesten; de indeeling daarvan geschiedt door de Koningin. De onderverdeeling in regentschap-

pen, afdeelingen, districten en onderdistricten is aan den Gouv.-Gen. voorbehouden. Volgens de laatste opgave bedroeg de oppervlakte van dat gebied 34.786,1 □ geogr. mijlen.

Volkenrechtelijk behoort tot het gebied van Ned.-Indië ook nog eene strook zee langs de kust (de zoogen. „ligne de respect"); — vroeger gewoonlijk aangenomen zoover het geschut kon dragen, thans algemeen gesteld op 3 Eng. mijlen gerekend van de laagste ebbelinie. Ook voor Ned.-Indië wordt die regel gewoonlijk gevolgd, (o. a. in het bekende vonnis over de Costa Ricka Packet en in S. 1879, 216, art. 3; 224, art. 2). Meer en meer echter wordt er op aangedrongen, bij het thans veel verder reikende geschut, die strook op 5 à 6 Eng. zeemijlen te stellen, zooals o. a. bij St. 1883, 171 werd aangenomen, ten einde het opiumsmokkelen tegen te gaan. Daar aan de toekenning van de strook zee niet alleen rechten, maar ook verplichtingen voor den betrokken staat verbonden zijn (o. a. handhaving der politie, waken tegen schennis der neutraliteit) zou eene dergelijke uitbreiding ook voor Indië niet zonder gewicht zijn. Bij de „ligne de respect" komt ook de vraag te pas, in hoeverre deze toepasselijk is op zeestraten, loopende tusschen landen tot Ned.-Indië behoorende en die, hoezeer niet breeder dan 6 Eng. zeemijlen, toch den doorgang vormen tusschen vrije zeeën, en dus een internationalen zeeweg uitmaken. Naar het oordeel der Regeering moet zij ook daar in acht genomen worden en is dus straat Bali geheel Ned.-Indisch territoir.

GRONDVERHUUR. Zie GROND (RECHTEN OP DEN) en OVEREENKOMSTEN.

GRONEMAN. (ISAAC) Geboren 15 Aug. 1832 te Zutfen, ontving hij eene opleiding tot genees-, heel- en verloskundige, als hoedanig hij zich te Vorden vestigde. In 1858 toog hij naar Java, was eerst civiel geneesheer te Bandong, later te Djokjakarta, waar hij spoedig lijfarts van den Sultan werd, welke betrekking hij nog vervult. Hij maakte zich zeer verdienstelijk door de bevordering van oudheidkundige onderzoekingen op Java en bij de oprichting der Archaeologische Vereeniging te Djokjakarta, waarover Zie OUDHEDEN, en schreef onder meer: Bladen uit het dagboek van een Ind. geneesheer, Gron. 1874; Indische schetsen, 2 dl. Zutf. 1875; Waar of onwaar? Nieuwe Ind. schetsen, 2 dln. Dordr. 1879; Vorstenlandsche toestanden, Dordr. 1882; Eene ketjoegeschiedenis, Dordr. 1887; Gedaanteverandering van den G. Merapi, T. Aardr. Gen. II, bl. 203; Javaansche tooneeldansen, T. Ind. Aardr. Gen. 1e afl. 3, bl. 22; De besnijdenis van den kroonprins van Jogjakarta, Bijdr. t. t. l. en vlk. 5e reeks dl. V bl. 427; Een avond bij den Rijksbestuurder van Jogjakarta, Intern. Arch. f. Ethnogr. III (1890) S. 175; De gamelan te Jogjakarta, Vh. K. Akad. v. W. (Lett.) Dl. XIX, vgl. Versl. en Meded. K. Ak. v. W. (Lett.) 3e Rks. VI bl. 201; De Sekaten te Jogjakarta, Eigen Haard 1888, bl. 466; De garebegs te Ngajogyokarto uitg. door het Kon. Inst. v. T. L. en Vk. v. N.-I. 1895.

GROOT. (Dr. JAN JACOB MARIA DE) Geb. te Schiedam 1854, studeerde hij te Leiden voor tolk voor de Chineesche taal, en trad in 1878, na een verblijf in China ter voltooiing zijner studiën, in Indischen dienst. Van 1886 tot 1890 werd hij voor de 2e maal met eene zending in China belast ten einde de taal en gebruiken der Chineezen te bestudeeren in die streken van het Hemelsche Rijk, waaruit de emigratie naar den Indischen archipel hoofdzakelijk plaats heeft; gedurende dit verblijf bracht hij o. a. de vrije, rechtstreeksche emigratie van Chineezen naar Sumatra's oostkust tot stand. In 1891 werd hij benoemd tot Hoogleeraar in de land- en volkenk. v. d. Indischen arch. aan de Rijksuniversiteit te Leiden; sedert 1892 is hij lid der Kon. Akad. v. Wet. Hij schreef, behalve verschillende kleinere artikelen: Jaarlijksche feesten en gebruiken van de Emoy-Chineezen, Verhand. v. h. Bat. Gen. Dl. XLII (1881); eene Fransche vermeerd. vertal. vormt Tome XI van de Annales du Musée Guimet; Het Kongsi-wezen van Borneo, 's Grav. 1885. Le Code du Mahâyâna en Chine, Verh. Kon. Akad. v. Wet. Afd. Letterk. 1893; The religious system of China, Leiden, waarvan tot heden 2 deelen (1892, 1894) verschenen zijn.

GROOT VAN EMBDEN. (CORNELIS DE) Geb. 23 Maart 1817 te Delft uit het huwelijk van C. De Groot Van Embden en Deliana Van Embden, trad hij in 1833 als volontair in krijgsdienst, om voor officier te worden opgeleid. In 1840 nam hij echter zijn ontslag, toen de gelegenheid tot opleiding voor officier bij het leger werd afgesloten, werd 1843 student aan de Kon. Acad. te Delft, deed in 1846 eindexamen en werd tot ingenieur bij den Indischen dienst benoemd. In 1847 werd hij voorloopig, in 1848 definitief belast met de opleiding van de élèves voor het mijnwezen in Indië; na een 2jarig verblijf in Engeland vertrok hij in 1850 als mijningenieur 2e klasse, chef van het mijnwezen naar Indië, waar hij in 1853 tot ingen. 1e klasse en in 1861 tot hoofdingenieur benoemd werd. Het grootste gedeelte van den Ind. archipel werd door hem bereisd; verdienstelijk maakte hij zich ook bij het dempen van den opstand bij de mijn Oranje-Nassau (Banjermasin). Na 1 Jan. 1866 te zijn gepensionneerd vertegenwoordigde hij tot April 1871 de Billiton-Mij. in Indië. In Nederland teruggekeerd was hij ijverig werkzaam in het belang van Indië, o. a. als voorzitter van het Ind. Genootschap, en maakte tweemaal een reis naar Amerika, eens naar Afrika, voor mijnbouwkundige onderzoekingen. De Groot Van Embden, die zich ook zeer onderscheidde door zijne onderzoekingen naar den tinrijkdom van verscheidene eilanden van den Ind. archipel, en 19 Sept. 1861 tot Ridder Nederl. Leeuw was benoemd, overleed 7 Juni 1896. Hij was een der oprichters van de Natuurkundige Vereeniging in Ned.-Indië.

Van de geschriften van De Groot Van Embden vermelden wij: Herinneringen aan Blitong, 's Grav. 1887, — en tal van opstellen over mijnbouwaangelegenheden in het Jaarb. v. h. Mijnwezen en 't Nat. Tijdschr. v. N.-I.; benevens voordrachten in het Ind. Gen. (De emigratie uit Ned. naar Ned. O.-Indië, 17 Dec. 1872 en 11 Febr. 1873, de Ind. mijnwetgeving, 23 Dec. 1879, de Billiton-concessie, 19 Dec. 1882).

GROOT-KEI. Zie KEI-EILANDEN.

GRYLLOTALPA. ARTICULATA, INSECTA, ORTHOPTERA, *Gryllidae.* Zie ANDJING-TANA.

GRYLLUS. ARTICULATA, INSECTA, ORTHOPTERA, *Gryllidae.* Zie WALANG.

GRYSOPHRYS. PISCES, ACANTHOPTERYGII PHARYNGOGNATHI, *Gerridae.* Zie KAPAS-KAPAS.

GUATTERIA. Zie TAPIS.

GUAVA (GOJAVE, GOEAJAVA) In verschillende talen naam voor vruchtboomen van het geslacht *Psidium.* Zie DJAMBOE BIDJI.

GUAZUMA. Zie DJATI BLANDA.

GUDDIMI. Inlandsche naam van den Zuigvisch. Zie DEMI.

GUILANDINA. Zie KELITJI.

GUMMI ELASTICUM. Zie CAOUTCHOUC.

GUMMI PLASTICUM. Zie GETAH PERTJA.

GURJUN-BALSEM. Balsem die uit den stam van verschillende soorten van het geslacht *Dipterocarpus* vloeit, en voornamelijk uit Eng.-Indië wordt aangevoerd. Wordt gebruikt bij de bereiding van lakken en vernissen, als geneesmiddel tegen huidziekten (elephantiasis), en ter vervalsching van copaiva-balsem. *Dipterocarpus*-balsems zijn in den handel ook als „Wood-oil" bekend.

GUTTEGOM. (*Gummi-resina gutti* of *cambogia*). Het ingedroogde melksap van *Garcinia Morella Desr.*, een boom van het vasteland van Indië, op Java alleen als zeldzame vruchtboom bekend (zie ASAM SELONG), doch vermoedelijk wèl in andere deelen van den Ind. archipel in het wild groeiend, daar hij ook in de Philippijnen voorkomt. De gutti is als geel melksap in alle deelen van dezen boom (gelijk ook in eenige andere *Garcinia*-soorten) aanwezig; zij wordt hoofdzakelijk gewonnen door, na insnijdingen in den bast, het sap optevangen in bamboekokers en deze daarna bij het vuur te zetten, tot de inhoud is ingedroogd. Voor inférieure soorten schraapt men de ingedroogde gomhars van de boomen af, of kookt men de bladeren en vruchtschillen uit. De waar komt in den handel voor als rollen of koeken, roodgeel van kleur, groen bestoven, ondoorschijnend, op de breuk schelpachtig. Zij lost grootendeels op in alcohol of aether en bestaat voor ongeveer 80 pct. uit hars en 20 pct. uit gom. Vroeger werd guttegom veel als drasticum in de geneeskunst gebruikt, maar daar het eene al te scherpe stof is, geschiedt dit nu bijna niet meer, soms nog in kwakzalversmiddelen en in de vétérinaire praktijk. Belangrijker is guttegom als verfstof, ook als kleurmiddel voor vernissen enz.

Guttegom is het eerst naar Europa gebracht door admiraal Jacob Van Neck. Clusius beschreef in 1603 het nieuwe product onder den Maleisch-Javaanschen naam Ghitta jemou (Getah djamoe), het werd spoedig als artsenij populair. Aanvankelijk werd gutti aangevoerd van onze handelsfactory Patani in oostelijk Malaka, later direct van Cambodja. Nog heden is dit het productieland der handelswaar, die van Kampok naar Bangkok of naar Saigon-Singapore verscheept wordt. Uit den Ind. archipel is somwijlen een weinig guttegom aangevoerd van Borneo (Laboean) en van de Molukken, afkomst onbekend.

GYMNASIUM WILLEM III werd opgericht te Batavia in 1860 en was aanvankelijk bestemd tot vorming voor Hooger onderwijs en tot opleiding tot maatschappelijke betrekkingen en mitsdien in twee afdeelingen verdeeld. Onvoldoende resultaten leidden tot eene reorganisatie in 1867, waarbij eene nauwe aansluiting bij de wet van 2 Mei 1863, Ned. St. 50 regelende het middelbaar onderwijs in Nederland, werd beoogd en de afd. voor classieke studiën plaats maakte voor eene afdeeling voor de taal- land en volkenkunde van N. I. In 1879 werd de instelling belangrijk vereenvoudigd door de opheffing van het internaat. Thans is het gymnasium gesplitst in twee deelen, waarin de afdeeling A volkomen overeenkomt met eene Nederl. hoogere burgerschool met 5 jarigen cursus, terwijl de afd. B. in een thans driejarigen cursus bestemd is tot opleiding van Inlandsche ambtenaren. Zie OPLEIDING VAN AMBTENAREN. Aan het hoofd der inrichting staat een directeur, het onderwijs wordt gegeven door leeraren, allen door den G. G. benoemd. Een college van curatoren, bijgestaan door een secretaris, is met bestuur en toezicht belast.

GYMNEMA. Indisch plantengeslacht uit de familie der *Asclepidiaceae*. Eene Engelsch-Indische soort, in sommige warme landen gekweekt, *G. sylvestre R. Br.*, is in de laatste jaren beroemd geworden, daar zij een beginsel (gymnema-zuur) bevat, dat de mondholte een tijdlang ongevoelig maakt voor smaakindrukken; in de geneeskunst wordt deze stof gebruikt tegen parageusiën. Eene andere soort, *G. latifolium Wall.*, bevat amygdaline.

GYMNURA. Naam van zoogdieren behoorende tot de spitsmuisachtige dieren. De gewone soort, de Spitsrat of *Gymnura Rafflesii* van Sumatra, is een hoogst zonderling dier, dat uitwendige overeenkomst heeft met de Amerikaansche buideldieren, bijv. met *Didelphis Azarae*, ongeveer 2 voet lang is en het aanzien heeft van een zeer groote rat met langen snuit; zijn lange staart is geheel naakt en met schubben bedekt, terwijl het lichaam voorzien is van korte zachte wolachtige haren, waartusschen zich lange harde borstels bevinden. De kleur van het dier is zwart, een gedeelte der schouders en het uiteinde van den staart zijn wit. Op Borneo leeft *G. alba s. candida*, die over het geheele lichaam zwart en wit gekleurd is. Zij voeden zich met insekten, muizen, vogeltjes en zijn verlekkerd op eieren.

GYMNODACTYLUS. Zie GEKKO.

GYNOPOGON. Zie POELASARI.

GIJAK-GIJAK. Zie BOEDENG.